શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમ.
અનન્તલબ્ધિનિધાનાય શ્રી ગૌતમસ્વામિને નમઃ

શ્રીમાન્ પૂર્વધર આચાર્યવર્ય શ્રીજિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણકૃત
શ્રી મલ્લધારિ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત વૃત્તિ સહિત

શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય

ભાષાંતર

ભાગ ૧ લો.
(ગાથા ૧થી ૧૫૪૮ સુધી)

ભાષાંતરકર્તા

સ્વ શાહ ચુનીલાલ હુકમચંદ, અમદાવાદ

: સંપાદક
પ પૂ. પંન્યાસજી શ્રી ભદ્રંકર વિજયજી ગણિવર
પ્રશિષ્ય
પૂ. મુનિશ્રી વજ્રસેન વિજયજી

પ્રકાશક .
શેઠ અમીચંદ પનાલાલ આદીશ્વરજી જૈન
દેરાસર ચેરીટબલ ટ્રસ્ટ
૪૧, રીજ રોડ, વાલકેશ્વર
મલબાર હીલ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૬

પુસ્તક : શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ભાષાંતર ભા. ૧.

પ્રકાશક : શેઠ અમીચંદ પનાલાલ આદીશ્વરજી દેરાસર જૈન ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ

કિંમત : ૬૦-૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : (૧) સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
રતનપોળ હાથીખાના અમદાવાદ-૧ ફોન ૩૩૬૬૨૯
(૨) પાર્શ્વ બુક કોર્પોરેશન, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.

પ્રકાશન : પ્રથમ મુદ્રણ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૦
દ્વિતીય મુદ્રણ વિક્રમ સંવત્ ૨૦૩૯

મુદ્રક : સરસ્વતી કમ્પોઝ,
સ્ટર્લિંગ સેન્ટર ખાનપુર,
અમદાવાદ-૧

પ્રકાશકીય નિવેદન

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય જેવા રત્નાકરતુલ્ય ગ્રન્થરાજના ભાષાન્તરના પ્રથમભાગનુ મુદ્ર પુનર્મુદ્રણ કરી અધ્યેતા મુમુક્ષુવર્ગને તેનુ સમર્પણ કરતા અમારા આનંદને સીમા ક્યાથી હોય ?

આચાર્યસત્તમ શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ એટલે જૈનશાસનનું ઝળહળતું પાણીદાર ઝવેરાત. વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય જેવા મહાન્ ગ્રન્થરાજની રચના કરીને, તેઓએ સમસ્ત ભવ્ય જીવ સમૂહ પર અનેરી કૃપા કરી

આચાર્યદેવ મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ એટલે બારમી સદીના અજોડ વ્યાખ્યાતા કહી શકાય. ભાષ્યગ્રન્થ ઉપર ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરીને તેઓએ જૈન શાસનના આગમ-તર્ક સાહિત્યમા અદ્ભુત શોભાવૃદ્ધિ કરી છે.

મુમુક્ષુઓ આ ગ્રન્થનો ભાવ સરળતાથી માતૃભાષામા સમજી શકે એવા આશયથી અધ્યયનરસિક શ્રી ચુનીલાલ હુકમચંદ પંડિત પાસે તેનો અનુવાદ કરાવીને આગમોદય સમિતિએ ૬૦ વર્ષ પહેલા પ્રકાશિત કરેલ આ ગ્રન્થરાજના છેલ્લા કેટલાય વર્ષોથી દર્શન દુર્લભ થઈ ગયા હતા. પૂજ્ય સાધુમહાત્માઓની સત્પ્રેરણાથી આ ગ્રન્થરાજના ભાષાન્તરનુ પુનર્મુદ્રણ કરવાનો અમારા સંઘના જ્ઞાનખાતાના ટ્રસ્ટીઓએ નિર્ણય કર્યો પરંતુ આવુ ભગીરથ કાર્ય પાર કોણ પાડી આપે એ સમસ્યાથી અમે મુંઝવણમા હતા. પ પૂ અધ્યાત્મયોગી સકલસંઘહિતૈષી સ્વ.પૂ. પંન્યાસજી શ્રીમદ્ ભદ્રંકર વિજયજી મહારાજના વિનેય અંતેવાસી સ્વાધ્યાયપ્રિય પ. પૂ. મુનિરાજ શ્રી વજ્રસેન વિજયજી મહારાજ સાહેબે અમારી આ મુંઝવણનો તત્કાળ અંત આણી દીધો અને તેઓશ્રીએ આ ભાષાન્તર ગ્રન્થમા સુધારા-વધારા સાથે મુદ્રણ દરમ્યાન તેના પ્રુફ વગેરે તપાસી આપવા અનુગ્રહ કર્યો છે, તે બદલ અમારી સંસ્થા સદા માટે તેઓશ્રીની ઋણી છે.

જૈન સંઘોમા ઠેર-ઠેર સંઘ હસ્તકના જ્ઞાનખાતાઓમા એક બાજુ મોટી રકમો જમા પડી રહે છે, બીજી બાજુ જૈન શાસ્ત્રગ્રન્થો પૂ. સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો અને અન્ય અધિકૃત મુમુક્ષુ શ્રાવક વર્ગને અધ્યયન માટે દુર્લભ બની ગયા છે, ત્રીજી બાજુ ભારતસરકાર ધાર્મિકટ્રસ્ટોના નાણાનો બીજી રીતે ઉપયોગ કરવા માટે નવતર યોજનાઓ ઘડી રહી છે, તે અવસરે જ્ઞાનખાતામા રહેલી રકમોમાથી આવા ઉત્તમ શાસ્ત્રીય ગ્રન્થો મુદ્રિત થઈ, તમામ પૂ સાધુ-સાધ્વી અને શ્રી જૈનસંઘના જ્ઞાનભંડારો પાસે પહોચી જાય અને ચતુર્વિધ શ્રીસંઘમા સમ્યક્શ્રુતનુ અધ્યયન વૃદ્ધિગત બને-એવુ ઇચ્છનાર તમામ સજ્જનો અમારા આ સમયોચિત પ્રકાશનને આવકારશે એમા કોઇ શંકાને સ્થાન નથી.

આ પછી બીજા ભાગના ભાષાન્તર ગ્રન્થને ટુંક સમયમા મુદ્રિત કરી સકલ શ્રીસંઘ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરવા અમે ઇચ્છી રહ્યા છીએ. ભવિષ્યમા આવા એક પછી એક ઉત્તમ પ્રકાશનો પ્રસ્તુત કરવા અમે સહભાગી બનીએ એ માટે શાસનદેવને પ્રાર્થના કરીએ છીએ

પ્રથમ ભાગના ભાષાન્તરમા મ ગલવાદ ચર્ચા, તથા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની તર્ક-પૂર્ણ મીમાંસા, ભેદ-પ્રભેદ વગેરેનુ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન તથા અવાતરમા નય અને નિક્ષેપાઓની અસાધારણ પ્રરુપણા વગેરે અન્યત્ર અલભ્ય વિષયો પરની સુ દર પ્રતીતિકર રજુઆત વિદ્વાનોના દીલ જીતી લેશે-એમા કોઇ સ દેહ નથી. ગ્રન્થના વિષય વિસ્તારથી જાણવા માટે વિષયાનુક્રમણિકા પણ આ ગ્રન્થમા મૂકવામા આવી છે જે ગ્રન્થની ઉપયો-ગિતામા વધારો કરશે.

આ ભાષાતરમા મૂળ નિર્યુક્તિની ગાથાઓ મોટા ટાઈપમા લીધી છે અને નિર્યુક્તિ તથા ભાષ્યની જે ગાથાઓ પૂ આચાર્ય શ્રી હેમચ દ્ર સૂરીજીએ ટીકામા નથી લીધી તે ગાથાઓ પાછળ એક સાથે ભાષાતર સાથે આપી છે અનુક્રમણિકામા પણ નિર્યુક્તિની ગાથાના ન બર બ્લેક ટાઈપમા લીધા છે.

પ્રાન્તે ગ્રન્થકાર અને વ્યાખ્યાકાર પૂ આચાર્યમહારાજ તથા ભાષાન્તરકાર, તેમજ સુઘડ સંપાદન કરી આપનાર પૂ. મુનિરાજશ્રી વજ્રસેન વિ મ., તદુપરાત ગ્રન્થમુદ્રણ કરી આપનાર 'સરસ્વતી કમ્પોઝ'ના માલિક અને પ્રત્યક્ષપરોક્ષ રીતે આ પ્રકાશનમા સહાય કરનાર તમામ ઉત્તમ આત્માઓ પ્રતિ અમે કૃતજ્ઞભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ

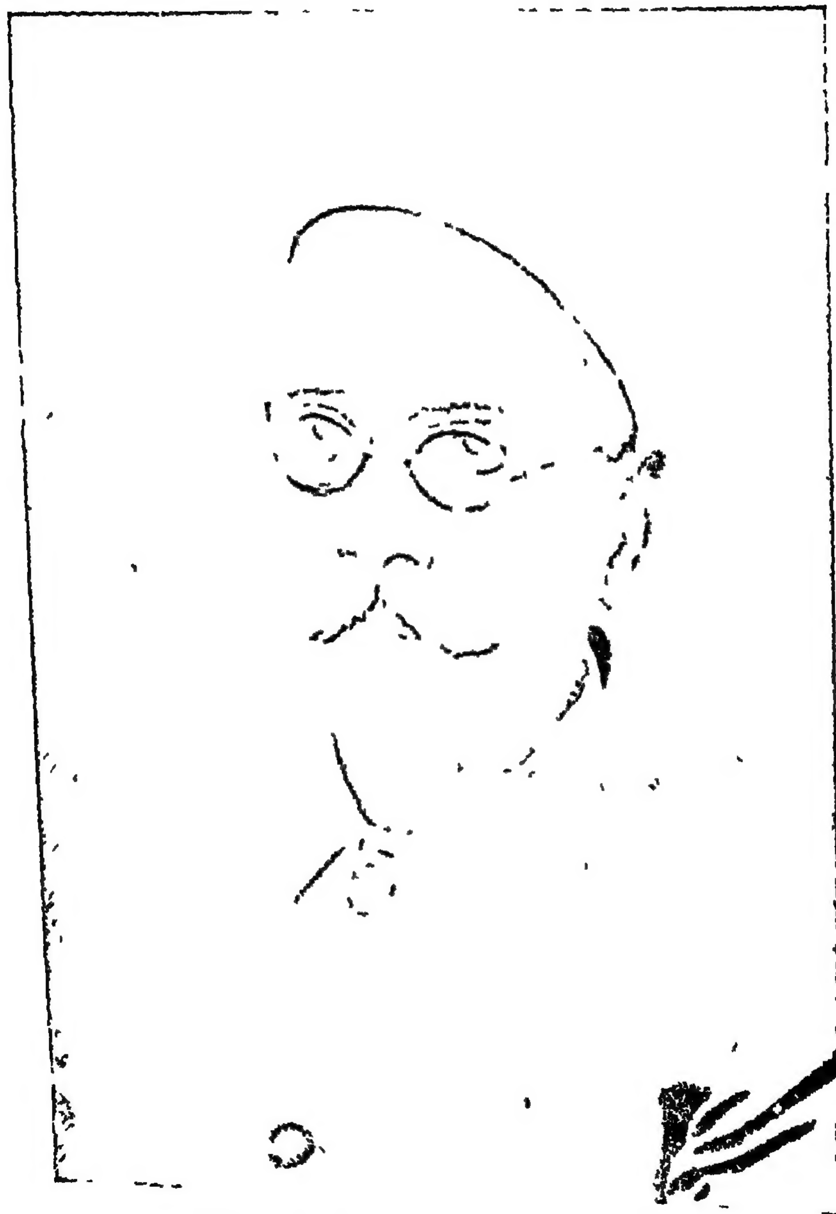
ચતુર્વિધ સંઘમા આ ગ્રન્થરાજનુ વિધિપૂર્વક અધ્યયન અને અધ્યાપન દિવસે દિવસે વધવા દ્વારા સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયાના ફલસ્વરૂપ સૌ શીઘ્ર મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે એજ શુભેચ્છા.

प्रीयन्ताम् गुरवः

લિ.

શેઠ અમીચંદ પનાલાલ આદીશ્વરજી,
જૈન દેરાસર ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ,
૪૧-રીજરોડ, મલબારહીલ મુંબઈ-૪૦૦૦૦૬.

બાબુ શેઠશ્રી અમીચંદજી પનાલાલજી

જન્મ : તા. ૧૭-૫-૧૮૫૦

સ્વર્ગવાસ . ૪-૩-૧૯૨૮

બાબુ શેઠશ્રી અમીચન્દજી પનાલાલજીના ધર્મપત્ની

ધર્મપ્રકાશ શેઠાણી શ્રી કુંવરબાઈ

જન્મ સંવત ૧૯૨૨ શ્રાવણ સુદ ૫ સ્વર્ગવાસ સંવત ૧૯૬૭ શ્રાવણ સુદ ૯

શ્રી આદિનાથાય નમ
શ્રી ગૌતમગણધરાય નમ

સંપાદકીય

આ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યનુ ભાષાંતર વર્ષો પૂર્વે છપાયેલ, તે આજે ફરી પ્રગટ થાય છે, તે ઘણા આનંદનો વિષય છે. ગત ચાતુર્માસ વખતે સુશ્રાવક કીર્તિભાઈ માણેકલાલ ઝીંઝુવાડા મુકામે મળેલ. તે વખતે વાતચીતમા તેમણે એવી ભાવના દર્શાવી, કે અમુક શાસ્ત્રીય ગ્રંથો ભાષાંતર સાથે છપાયેલા છે. જે હાલ ઉપલબ્ધ નથી, તે ફરી છપાય તો જિજ્ઞાસુવર્ગને ઘણા સહાયક બને તે વખતે મેં કહેલ કે આર્થિક સંપૂર્ણ જવાબદારી જો તમે સ્વીકારશે, તો આવા કાર્ય માટે યથાશક્ય સહયોગ જરૂર આપીશ. આ વાત તેમણે મુંબઈ જઈને, શેઠ અમીચંદ પનાલાલ આદીશ્વરજી જૈન દેરાસર ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટનાં ટ્રસ્ટીઓને વાત કરતા, તરત જ આવા અપૂર્વ લાભની વાત ટ્રસ્ટીઓએ સ્વીકારીને સંપૂર્ણ તૈયારી બતાવી અને સૌ પ્રથમ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યનુ ભાષાંતર છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો, જે ઘણુ પ્રસંસનીય અને અનુમોદનીય છે એ મુજબ આ ગ્રંથ અત્રે પ્રગટ થાય છે બીજો ભાગ પણ તે જ ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રકાશિત કરવાની ભાવના ટ્રસ્ટીઓની છે, જે અનુકુળતા મુજબ જેમ બને તેમ શીઘ્ર પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન ચાલુ છે.

નય—ન્યાય-નિક્ષેપાદિથી ભરપુર એવા આ કઠીન ગ્રંથનુ કાર્ય કરવાની મારી શક્તિ નહોતી, પણ પરમ ઉપકારી પરમ હિતસ્વી વીતરાગ ભગવંતો તથા પૂ ગુરુભગવંતોની પરમ કૃપાથી જ આ કાર્ય પાર પડી શક્યું છે આ પ્રકાશનમાં જે કાંઈ વિશેષતા દેખાય, તે શ્રી દેવગુરુની જ કૃપાનું ફળ છે. અને જે ખામીઓ અશુદ્ધિઓ રહી હોય, તે મારી અજ્ઞાનતાનુ ફળ છે—તો સુજ્ઞ પુરુષો ક્ષમા કરે.

આ ગ્રંથનો વિષય ગહન હોઇ જે વાત ન સમજાય તે જાણકારની પાસે સમજી લેવો.

યોગાનુયોગ આ ગ્રંથ છપાવવાનો નિર્ણય કરવા શ્રી કીર્તિભાઇ તથા હર્ષદભાઈ મુંબઇથી આવ્યા ત્યારે અમે ગીરધરનગર મુકામે હતા. તે નિર્ણય મુજબ શ્રી આદિનાથ ભગવંતની છત્રછાયામા ગ્રંથમુદ્રણની શુભ શરૂઆત થઈ અને આજે ચાતુર્માસ બાદ ફરીથી અમારે ગીરધરનગર આવવાનુ થતાં, આ ગ્રંથની પૂર્ણાહુતિ પણ અહિં જ શ્રી આદિનાથ ભગવંતની છત્રછાયામા જ થાય છે.

આ ગ્રંથનુ કાર્ય પરમપૂજ્ય પરમશાસનપ્રભાવક આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. ના શુભ આશીર્વાદ તથા પ પૂ. આ.મ. શ્રી પ્રદ્યોતનસૂરીજી મ. તથા પ પૂ. મારા ગુરુદેવ આ.મ શ્રી કુંદકુંદસૂરીજી મ. તથા પ.પૂ મુનિરાજશ્રી મહાસેન વિજયજી મ (મારા સંસારી પિતાશ્રી) આદિ ઉપકારી ગુરુભગવંતોના અપૂર્વ પ્રોત્સાહનથી આ રીતે પૂર્ણ થયેલ છે.

શેઠ અમીચંદ પનાલાલ આદીશ્વરજી જૈન દેરાસર ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટનાં ટ્રસ્ટીઓની જેમ, દરેક ટ્રસ્ટોના ટ્રસ્ટીઓ પોતાના હસ્તક રહેલી રકમનો તે તે ક્ષેત્રમા સામેથી ઉદારતા પૂર્વક વાપરવાનો નિર્ણય કરે, તો સાતેક્ષેત્રોની ભક્તિનો અપૂર્વ લાભ મેળવીને ખૂબ જ આત્મ વિકાસ સાધી શકે, માટે સૌ આવુ અનુકરણ કરે એવી અભ્યર્થના.

જૈન ઉપાશ્રય,
ગીરધરનગર,
અમદાવાદ–૧૦

મુનિ વજ્રસેનવિજય
તા ૨૬–૧૨–૮૨
મૌન એકાદશી.

श्रीगणधरेन्द्राय नम

શ્રી વિશેષાવશ્યકના પૂર્વાર્ધનો ઉપોદ્ઘાત.

દરેક મતવાળાઓ જો કે પોતાના ધર્મનો માહમા જણાવવા માટે કથાનો ભાગ ઘણો પ્રચલિત કરે છે અને તેનાથીજ પોતાના મતની મહત્ત્વતા સમજવામા સફલતા માને છે અને તેથી બાલપણુથી તેતે મહિમાને જણાવવા વાલી કથાઓનાજ દરેક મતમા અભ્યાસ કરવામા આવે છે, જો કે બાલજીવો માટે તેવી કથાઓના ભાગ જરૂરી છે, પણ તે કથાઓના, શ્રવણુથી થયેલ અસર મોટી ઉમ્મરે આવતા અથવા તત્ત્વ સ્વરૂપમા ઉતરતા નિર્મૂલ નહિ તો ઘણી ઝાખી થઈ જવા પામે છે, એ વાતમા કોઈ જાતની શકા હોઈ શકે નહિ. તેથીજ જે મતો માત્ર કથાના મહિમાથીજ ચાલવાવાલા હોય છે, તેમા અણુસમજુ સામાન્ય સમજવાલા વધારે પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેઓ પાછલથી સમજવાલા થતા યુગોના યુગો સુધી કરેલી ક્રિયાઓ ને ભાવનાઓને વાસના સાથે છોડી દે છે. માટે સચોટ જ્ઞાન સિવાય કોઈપણ પ્રકારે સમજુ તથા લાયક ઉમ્મરનો મનુષ્ય પોતાની ક્રિયાઓ ભાવનાઓ અને વાસનાને ટકાવી શકતો નથી અને ટકાવી શકે પણ નહિ એટલા કારણુથી ઉમ્મરની લાયકાતથી અથવા સ્વતત્ર બુદ્ધિની લાયકાતથી મનુષ્યને તત્ત્વની ગવેષણા થાય ત્યારે તેઓએ અવશ્ય પોત પોતાના મતનુ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવોજ જોઇએ

આ એક સર્વ સામાન્ય હકીકત કહ્યા પછી વિશેષ અગે શ્રીજિનેશ્વરમહારાજના શાસનમા જે નિયમ કહેલ છે, તે ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે કેમકે અસલથી જનશાસ્ત્રનો રીવાજ જ એવો હતો કે કોઇપણ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરનારે તે વ્યાખ્યામા કદિ પણ એકલી કથા કહેવી નહિ પણ દરેક સૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યાન કરતા તત્ત્વજ્ઞાન માટે આત્મા કર્મ, આદિનુ સ્વરૂપ તથા તેમાના છોડવા લાયક ને આદરવા લાયક પદાર્થનો છોડવા તથા આદરવાનો વખત વગેરે જણાવવા સાથે, તેમાથી છોડવા લાયક પદાર્થને છોડનાર અને આદરવા લાયકને આદરનાર પોતાના અકૃત્રિમ સાધ્યને કેવી રીતે સાધી શકે છે. તે જણાવવુ, એ બધુ જણાવવાની જરૂર એટલીજકે તે શ્રોતાને ઝવેરાતની કિમ્મત સમજવાથી ઝવેરાતને લેવાની ઇચ્છા થાય, તેમ હેયને છોડવાની તથા ઉપાદેયને આદરવાની ઇચ્છા થાય, અને જ્યારે તે શ્રોતાની સ્વતત્રપણે તે હેયોપાદેયને છાડવા અને આદરવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે તેને તે હેયના ત્યાગની અને આદ્યને ગ્રહણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર પડે છે.

આ સ્થળે કેટલાકોની એવી સમજ છે, કે છોડવા લાયક પદાર્થોને છોડીયે અને આદરવા લાયકને આદરીયે એટલે બસ છે છોડવા ને આદરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાની જરૂર શી ? પણ આ સમજણ વાસ્તવિક નથી, કારણ કે જેવી રીતે કાયાથી પાપ છોડનાર મનુષ્ય વચન અને મનથી પાપ ન રોકે, તો તે જરૂર કર્મબ ધનનો ભાગી થાય છે. તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય વર્ત્તમાનમાં પાપને રોકે છે, છતા ભવિષ્યને માટે પ્રતિજ્ઞા કરતો નથી, તે મનુષ્ય ભવિષ્યના વિચારોથી અથવા યોગની મુત્કલતાથી જરૂર પાપનો ભાગી થાય છે વળી જે મનુષ્યો પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેઓ પોતાના આત્માને તે પાપોથી જરૂર નિયત્રિત

રાખી બચાવી શકે છે. દરેક મનુષ્ય પોતાના અનુભવથી પણ જોઈ શકશે કે જેની પ્રતિજ્ઞા નથી થઇ, તે પાપોને છોડવાના વિચારો છતા પણ તે છુટતા નથી અને જેની પ્રતિજ્ઞા થઈ હોય છે, તે પાપો બરોબર છુટે છે કોર્ટના ન્યાયથી જોશો તો માલમ પડશે કે ત્યા પ્રતિજ્ઞા સિવાય સાક્ષી કે અરજી અપાતી નથી અને આપે તો તેને હિસાબમાજ લેવાતી નથી દુનીયાના વ્યવહારમા મકાન વગેરે મીલકતો વેચાણ કરે, તો પણ દસ્તાવેજ કરી તેનુ રજીસ્ટર વગેરે થાય ત્યારેજ પાકા થયા ગણાય છે, તેવીજ રીતે ધર્મમા પણ ખરેખર સમજવાની જરૂર છે, કે જેટલા પાપોનો પ્રતિબંધ કરવો હોય અથવા જેટલા પુણ્યના કાર્યોનો નિયમ રાખવો હોય તો તેની પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર છે. આવા કારણથી શ્રીજિનેશ્વરમહારાજના શાસનમા પ્રવેશ કરનાર વરાગ્યવાન્ પુરૂષને સર્વક્રિયાઓમા તથા શાસ્ત્રોની શરૂઆતમા પ્રથમ સામાયિક સુત્ર—કે જે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના કાર્યો કરવાનો નિયમ તથા પાપકાર્યો નહિ કરવાનો પ્રતિબંધ કરાવે છે, તેજ આપવામા આવે છે. તે આપ્યા પછીજ બીજા કોઈ પણ શાસ્ત્રો કે ક્રિયાઓનો આગલ વધારો થઇ શકે છે

આ સામાયિક સૂત્ર તે આવશ્યક સૂત્ર છે ને તે આવશ્યક સૂત્રના છ અધ્યાયનો જે સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન નામે છે, તેમા આ સામાયિક પ્રથમ અધ્યયન છે તે સામાયિક વગેરે અધ્યયનવાળુ આવશ્યક સૂત્ર ભગવાન્ પાસેથી મળેલ ‘ઉપ્પન્નેઇ વા વિગમેઇ વા ધુવેઇ વા’ એ ત્રિપદી પામીને રચેલ દ્વાદશાગમાથી ગણધરો પૃથક્ કરે છે અને તેથીજ તે આવશ્યક સૂત્રોને શ્રી હરિભદ્ર સૂરિમહારાજે ગણધરકૃત તરીકે જણાવેલ છે.

ખુદ ભાષ્યકાર મહારાજ સામાયિક કોણે કર્યું એ અધિકારમા જણાવે છેકે ‘ केण कयतिय ववहारओ जिर्णिदेण गणहरेहिं च ॥ तस्सामिणा उ निच्छयनयस्स तत्तो जओऽणण्णं ॥ ३३८२ ॥ અર્થાત્ સામાયિક જે આવશ્યક સૂત્રનો એક પહેલો ભાગ છે, તે અર્થથી શ્રી જિનેદ્રભગવાને કહ્યુ તથા સૂત્રથી ગણધર મહારાજે કર્યું છે નિર્યુક્તિકાર શ્રીમદ્ભદ્રબાહુસ્વામીજી પણ ‘ गोयममाई सामाइय तु किंकारण जिणामिति ૧૧૨૯ ગાથાના પૂર્વાર્ધથી સામાયિક અધ્યયન જિનેન્દ્રકથિત તથા ગણધરકૃત જણાવે છે, વળી ભાષ્યકાર નિર્ગમને જણાવતાં जह य पसूय तत्तो सामइय तह पवक्खामि ૧૯૬૮મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી પણ તેજ વાત જણાવે છે, અને સામાયિક મુજબજ બીજા અધ્યયનોનો અધિકાર સમજવો, એ માટે તો નિર્યુક્તિકાર મહારાજે સાફ જણાવ્યુ છે કે सेसेसुवि अज्झयणेसु होइ पसेव निज्जुती (૨૯૭૪) અર્થાત્ સામાયિકની જે ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ છે, તેજ બીજા શાસ્ત્રોના અધ્યયનોની પણ ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ સમજવી, અને આજ કારણથી ઉતરાધ્યયનમા આ અધ્યાયનો ક્યાથી થયા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા જિનભાષિત આદિપણ જણાવ્યુ, અને દશવૈકાલિકને માટે શય્યંભવ આચાર્યને કર્તા તરીકે જણાવ્યા હવે એ સવાલ જરૂર થશે કે અંગપ્રવિષ્ટ ગણધરકૃત છે અને આવશ્યકાદિક સ્થવિરકૃત છે એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ‘अक्खरसंनी’ એ નિર્યુક્તિની ગાથાના વિવેચનમા કેમ જણાવે છે ? તેના જવાબમા મલધારિ હેમચંદ્રસૂરિ स्थविरास्तु भद्रबाहुस्वाम्यादयस्तत्कृत श्रुतमावश्यकनिर्युक्त्यादिकमनङ्गप्रविष्टमङ्गबाह्यमुच्यते એમ કહીને સ્થવિરકૃત તરીકે તો આવશ્યકનિર્યુક્તિ જણાવે છે ને मुत्कलमप्रश्नपूर्वकं એ વચનથી ખુદ ગણધરકૃત પણ આવશ્યકને અંગબાહ્ય જણાવે છે, અને તેથી શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ इच्छामि पडि-

क्कमिदं इरियावहियाए इत्येवमादि आकर्पति पठति सूत्र गणधराभिहित ३१७ मी ગાથાની ટીકાથી ઇરિયાવહિયાદિ પણ ગણુધરકૃતજ જણાવે છે. આચારાગવૃત્તિકાર પણ લોકવિજયઅધ્યયનમા આવશ્યકશબ્દથી આવશ્યકનિર્યુક્તિનુ ગ્રહણ કરે છે. વળી ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિકાર थेराण सुत्ते अत्तागमे કહીને તથા કલ્પસૂત્રમા थेरस्सणं अज्जसुहम्मस्स એ વાકયથી ગણુધરોને પણ સ્થવિર તરીકે ગણે છે તત્ત્વ એ છે કે અ ગપ્રવિષ્ટ ગણુધરેજ કરેલુ હોય અને અન ગપ્રવિષ્ટ તો ગણુધર કે બીજા સ્થવિરોએ કરેલ હોય, તેથી આવશ્યક ગણુધરકૃત છે, એમ માનવામાજ શાસ્ત્રની અવિરૂદ્ધતા છે.

પ ચવસ્તુ ગ્ર થકાર ચૂર્ણિકાર મહારાજ પાચ પ્રકારના પ્રતિક્રમણોમા પહેલા દૈવસિક પ્રતિક્રમણ કહેવામા પણ એજ કારણુ બતાવે છે, કે તીર્થ સ્થપાયા પછી સાઝે પહેલાં દૈવસિક પ્રતિક્રમણ કરવાનો પ્રસ ગ આવે છે તેથી પહેલા દૈવસિકપ્રતિક્રમણ પછી રાત્રિક વગેરે આ ઉપરથી સાફ જણાય છે, કે શ્રીતીર્થંકર મહારાજની હયાતીમા શ્રીગણુધર મહારાજાએ પ્રતિક્રમણ કરતા હતા અને તેથી છેલ્લા શ્રીતીર્થંકર મહારાજનો ધર્મજ સપ્રતિક્રમણ કહેવાય છે, માટે ખુદ ગણુધરોએજ દ્વાદશાગીમાંથી આવશ્યકનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એમ હોવાથી મલધારી શ્રીમાન્ હેમચન્દ્રસૂરિજીએ અ ગબાહ્યની જગ્યાપર આવશ્યકશબ્દથી આવશ્યકનિર્યુક્તિ લીધી છે એ નિર્યુક્તિ પ્રથમથી જે અર્થ મુખપાઠે પ્રકીર્ણ તરિકે ચાલ્યો આવતો હતો, તેને ગુ થી ગાથાબદ્ધરૂપે રચવામા આવી, તે ગ્ર થબ ધરૂપે રચનાર શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી હતા, તે નિર્યુક્તિ ઉપર ચૂર્ણિઆદિ ઘણા ગ્ર થો થયા છતા, તેના વિવેચનની ઘણી જરૂર દેખી શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણજીએ તે આખા આવશ્યકની નિર્યુક્તિમાથી માત્ર સામાયિકની નિર્યુક્તિ ઉપર ગાથાબ ધ ભાષ્યની રચના કરી છે. તે ભાષ્યની પહેલા આવશ્યક ઉપર ભાષ્યની રચના બીજા બીજા આચાર્યોએ કરેલ હોવાથી, આ ભાષ્યને વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય અર્થાત્ આવશ્યક (સામાયિક) ઉપર વિશેષ ભાષ્ય તરીકે ઓળખાવાય છે, આ ભાષ્યમા ૩૬૦૩ ગાથાઓ છે આખુ ભાષાન્તર સાથે આપતા ઘણો મોટો ભાગ થઈ જાય તેથી અડધા ભાગ સુધીની ૧૫૪૮ ગાથા સુધીનો આ પ્રથમ ભાગ બ્હાર પાડયો છે આ ભાગમા અનુક્રમે સ્થૂલ વિષયો આ પ્રમાણે છે

૧	પ્રસ્તાવના	૧ ગાથા સુધી	૮	કેવલજ્ઞાન	૮૩૬
૨	મ ગલ	૭૮	૯	ઉપક્રમ નિક્ષેપ અનુગમ નય	૧૦૧૩
૩	મતિજ્ઞાન	૪૪૩	૧૦	ઉપોદ્ઘાત મ ગલાદિ	૧૦૭૯
૪	શ્રુતજ્ઞાન	૫૬૬	૧૧	ક્ષપક ઉપશમશ્રેણિ વગેરે	૧૪૨૩
૫	અવધિજ્ઞાન	૭૭૮	૧૨	યોગ્યાયોગ્યપરીક્ષા	૧૪૮૩
૬	લબ્ધિઓ	૮૦૮	૧૩	ઉદ્દેશ નિર્દેશ અને નિર્ગમદ્વારો	૧૫૪૮
૭	મન પર્યવજ્ઞાન	૮૨૨			

આ ભાષાન્તર સમિતિ તરફથી છપાઇને વેચાયલા ગ્રન્થોની આવકમાંથી ૧૯૭૮ની રતલામની સભાના ઠરાવથી બ્હાર પાડવામા આવ્યુ છે આ ગ્ર થનુ ભાષાન્તર શા. ચુનીલાલ હકમચ દે કર્યું છે તથા સુધારવાનુ કાર્ય સાક્ષર શ્રી કુંવરજી આનન્દજી તથા વિદ્યાપ્રેમી મગનલાલ ઉમેદચ દે કરેલ છે, માટે તેનો આસ્થળે આગમોદય સમિતિના સેક્રેટરી મહેસાણા નિવાસી શેઠ વેણીભાઇ સુરચ દ દ્વારા આ સમિતિ આભાર માને છે.

આગમોદય સમિતિ રતલામ વિક્રમ. સ ૧૯૭૯ શ્રાવણ શુદિ ૧.

અનુક્રમણિકા

વાત્સલ્ય-સિંધુ

નમસ્કાર મહામંત્રના આરાધક-પ્રભાવક

પૂજ્ય ગુરૂદેવશ્રી પંન્યાસજી મહારાજ

શ્રી ભદ્રંકર વિજયજી ગણિવર્યશ્રી !

આપશ્રીને

આ વિશેષાવશ્યક-ગ્રંથનો અનુવાદ

અર્પિત કરતા હું આનંદ અનુભવું છું

આપશ્રી સંયમી બન્યા, ત્યારથી જ આ વિશેષાવશ્યક-ગ્રંથ આપના ચિંતન-મનનનો પ્રિય ગ્રંથ રહ્યો હતો. આપે આની પર અગાધ ચિંતન કરીને માખણ મેળવ્યુ. એનો રસાસ્વાદ અનેકને ચખાડયો. આત્મા આદિ વિષયક અનેક અકાટ્ય-યુક્તિઓના મહાસાગર સમા આ ગ્રંથમાંથી જ આપે પંથ મેળવીને ચિંતન-યાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો અને સૌ પ્રથમ નમસ્કાર મહામંત્ર નામનું પુસ્તક, વિશેષાવશ્યકમાં આવતી નમસ્કાર નિર્યુક્તિના આધારે તૈયાર કર્યું. ત્યારથી નિત્ય નવા નવા ચિંતન દ્વારા નમસ્કાર મહામંત્ર, મૈત્રી, પરોપકાર, કૃતજ્ઞતા આદિ આરાધનાના મૂળભૂત વિષયો ઉપર અપૂર્વ કોટીના ચિંતન દ્વારા અનેક પુસ્તકોનું સર્જન કરીને જિજ્ઞાસુ આરાધક વર્ગને આરાધનામાં અપૂર્વ વેગ આપ્યો.

આપના પ્રિય વિષયોની ખાણભૂત હોવાથી, આપને અતિપ્રિય એવા આ ગ્રંથની વાચના મને આપે સ્વયં આપી હતી, તેથી તેના સંપાદન ટાણે આપશ્રીની સ્મૃતિ મને સદૈવ પ્રેરણા આપતી જ રહી છે

આપશ્રીની અદૃશ્ય આશિષથી સંપાદિત આ ગ્રંથ આપશ્રીને સમર્પિત કરવા દ્વારા સકળ શ્રી ચતુર્વિધ સંઘની સેવામાં રજૂ કરતા આનંદ અનુભવું છું

કૃપાકાંક્ષી બાળ

વજ્રસેન વિજય

—:o:—

વાત્સલ્ય-સિંધુ

નમસ્કાર મહામંત્રના આરાધક-પ્રભાવક

પૂજ્ય ગુરૂદેવશ્રી પંન્યાસજી મહારાજ

શ્રી ભદ્રંકર વિજયજી ગણિવર્યશ્રી !

આપશ્રીને

આ વિશેષાવશ્યક-ગ્રંથનો અનુવાદ

અર્પિત કરતા હું આનંદ અનુભવું છું

આપશ્રી સંયમી બન્યા, ત્યારથી જ આ વિશેષાવશ્યક-ગ્રંથ આપના ચિંતન-મનનનો પ્રિય ગ્રંથ રહ્યો હતો. આપે આની પર અગાધ ચિંતન કરીને માખણ મેળવ્યું. એનો રસાસ્વાદ અનેકને ચખાડયો. આત્મા આદિ વિષયક અનેક અકાટય-યુક્તિઓના મહાસાગર સમા આ ગ્રંથમાંથી જ આપે પંથ મેળવીને ચિંતન-યાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો અને સૌ પ્રથમ નમસ્કાર મહામંત્ર નામનું પુસ્તક, વિશેષાવશ્યકમાં આવતી નમસ્કાર નિર્યુક્તિના આધારે તૈયાર કર્યું. ત્યારથી નિત્ય નવા નવા ચિંતન દ્વારા નમસ્કાર મહામંત્ર, મૈત્રી, પરોપકાર, કૃતજ્ઞતા આદિ આરાધનાના મૂળભૂત વિષયો ઉપર અપૂર્વ કોટીના ચિંતન દ્વારા અનેક પુસ્તકોનું સર્જન કરીને જિજ્ઞાસુ આરાધક વર્ગને આરાધનામાં અપૂર્વ વેગ આપ્યો.

આપનાં પ્રિય વિષયોની ખાણભૂત હોવાથી, આપને અતિપ્રિય એવા આ ગ્રંથની વાચના મને આપે સ્વયં આપી હતી, તેથી તેના સંપાદન ટાણે આપશ્રીની સ્મૃતિ મને સદૈવ પ્રેરણા આપતી જ રહી છે.

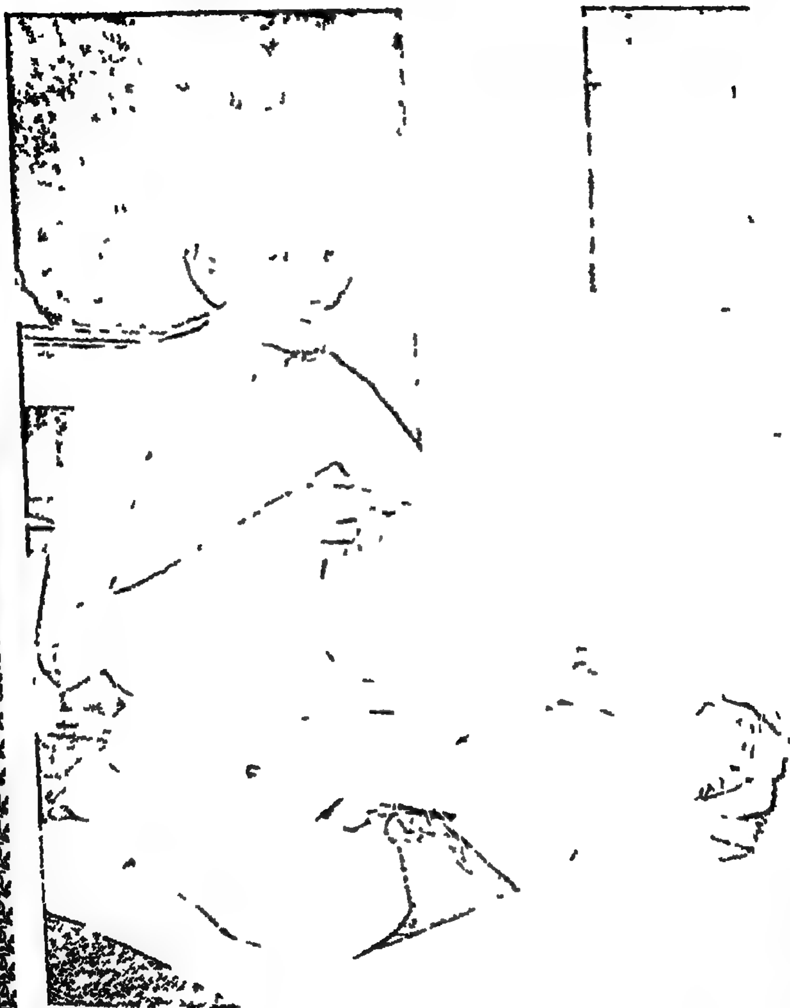
આપશ્રીની અદૃશ્ય આશિષથી સંપાદિત આ ગ્રંથ આપશ્રીને સમર્પિત કરવા દ્વારા સકળ શ્રી ચતુર્વિધ સંઘની સેવામાં રજૂ કરતા આનંદ અનુભવું છું

કૃપાકાંક્ષી બાળ

વજ્રસેન વિજય

પ. પૂ. અધ્યાત્મમૂર્તિ સૂક્ષ્મતત્ત્વચિંતક
પંન્યાસ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર

જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૯ માગસર સુદ ૩ પાટણ
દીક્ષા . વિ. સં. ૧૯૮૭ કારતક વદ-૩ મુંબઈ-ભાયખલા
પન્યાસપદ : વિ. સં. ૨૦૦૭ મહા સુદ ૧૨-પાલીતાણા
સ્વર્ગવાસ : વિ. સં. ૨૦૩૬ વૈશાખ સુદ ૧૪-પાટણ

॥ ॐ अर्हं ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥

શ્રીમજ્જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણવિરચિત

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય

તથા

મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત શિષ્યહિતા નામની વૃત્તિના અનુસારે ગુજરાતી ભાષાનુવાદ

श्रीसिद्धार्थनरेन्द्रविश्रुतकुलव्योमप्रवृत्तोदयः,
सद्बोधांशुनिरस्तदुस्तरमहामोहान्धकारस्थितिः ।
दृप्ताशेषकुवादिकौशिककुलप्रीतिप्रणोदक्षमो
जीयादस्खलितप्रतापतरणिः श्रीवर्धमानो जिनः ॥१॥

શ્રી સિદ્ધાર્થ નરેન્દ્રના પ્રસિદ્ધ કુળરૂપ આકાશમાં ઉદય પામેલ. તથા દુઃખે છુટી શકાય એવા મહામોહરૂપ અન્ધકારનો. સદ્બોધ (કેવળ જ્ઞાન) રૂપ કિરણોથી નાશ કરનાર, તથા બધા અભિમાની કુવાદિરૂપ ઘુવડના સમૂહના આનંદનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવા અસ્ખલિત પ્રતાપી સૂર્ય સમાન શ્રી વર્ધમાન જિનેશ્વર જય પામો.

येन क्रमेण कृपया श्रुतधर्म एष, आनीय मादृशजनेऽपि हि सम्प्रणीतः ।
श्रीमत्सुधर्मगणभृत्प्रमुखं नतोऽस्मि, तं सूरिसंघमनघं स्वगुरूंश्च भक्त्या ॥२॥

આ શ્રુતધર્મ અનુક્રમે લાવીને દયાથી મારા જેવા મનુષ્યને જેઓએ આપ્યો તે શ્રીમાન સુધર્મગણધર આદિ પવિત્ર આચાર્યોની પરંપરાને તથા મારા ગુરૂને હું ભક્તિથી નમું છું,

आवश्यकातिनिबद्धगभीरभाष्यपीयूषजन्मजलधिर्गुणरत्नराशिः ।
ख्यातः क्षमाश्रमणतागुणतः क्षितौ यः, सोऽयं गणिर्विजयते जिनभद्रनामा ॥३॥

આવશ્યક સૂત્રના ગંભીર ભાષ્યરૂપ અમૃતને ઉત્પન્ન કરવામાં સમુદ્રસમાન, ગુણરૂપ-રત્નોના સમૂહને ધારણ કરનાર, અને [1]ક્ષમાશ્રમણપણાના ગુણથી પૃથ્વીમાં જે પ્રસિદ્ધ થયા, તે આ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ મહારાજા ઉત્કર્ષવાન્ છે-જયવંતા વર્તે છે.

यस्याः प्रसादपरिवर्धितशुद्धबोधाः, पारं व्रजन्ति सुधियः श्रुततोयराशेः ।
सानुग्रहा मयि समीहितसिद्धयेऽस्तु, सर्वज्ञशासनरता श्रुतदेवताऽसौ ॥४॥

---

૧ જેઓ એક અથવા તેથી વધારે પૂર્વના શ્રુતને ધારણ કરનાર હોય તેઓને ક્ષમાશ્રમણ, વાચક, દિવાકર, આદિ વિશેષણો લાગુ પડે છે.

જેની પ્રસન્નતા વડે શુદ્ધબોધ વૃદ્ધિ પામવાથી પંડિતો શ્રુતસમુદ્રનો પાર પામે છે, એવા અને સર્વજ્ઞના શાસનમાં રાગ ધરાવનાર, એવા આ શ્રુતદેવતા, ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે મારાપર કૃપાળુ થાઓ

[શ્રી આવશ્યક સૂત્ર પ્રથમ અર્થથી તીર્થંકર મહારાજાએ કહ્યું છે, ગણધર મહારાજાએ તે સૂત્રથી રચ્યું છે,

[1]ચરણસિત્તરી અને [2]કરણસિત્તરીરૂપ ક્રિયાઓ. એ સૂત્રરૂપ વૃક્ષનું મૂળ છે, અને સામાયિક આદિ છ અધ્યયન રૂપ શાસ્ત્ર તેનો સ્કંધ છે, એ સૂત્ર અતિ ગંભીર અર્થ યુક્ત છે, તથા સર્વ સાધુ અને શ્રાવક વર્ગને નિરન્તર ઉપયોગી છે, એમ જાણીને એના ઉપર ચૌદ પૂર્વધર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામિએ "आभिणिबोहिअनाणं सुयनाणं चेव ओहिनाणं च" (૭૯) ઇત્યાદિ ગાથાઓવડે કરેલ વ્યાખ્યાન નિર્યુક્તિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

આ છ અધ્યયનાત્મક આવશ્યક નિર્યુક્તિમાંથી સામાયિક અધ્યયનની નિર્યુક્તિનો અર્થ સૂક્ષ્મ વિચારણાથી જ જાણી શકાય તેવો હોવા છતાં. એ અતિશય ઉપકારી હોવાથી અમૃત જેવી મધુર વાણીથી શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ મહારાજે સામાયિક અધ્યયનની નિર્યુક્તિ ઉપર ભાષ્ય કર્યું. જેની શરૂઆત "कयपवयणप्पणामो" ઇત્યાદિ (૧) ગાથાથી થાય છે]

આ ભાષ્ય ઉપર શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે પોતે. તેમજ શ્રીમાન્ કોટ્યાચાર્ય મહારાજે વ્યાખ્યા કરી છે, પરંતુ તે ટીકાઓ અતિશય ગંભીર અને કંઈક સંક્ષિપ્ત (ટુંકી) હોવાથી, આ પાંચમા આરાના પ્રભાવથી અલ્પ બુદ્ધિવાળા અને કંઈક વિસ્તૃત વ્યાખ્યાની રૂચિવાળા શિષ્યોને, તે વૃત્તિઓ તેવા પ્રકારનો ઉપકાર કરી શકે નહિ. એમ માનીને, હું (મલધારી હેમચંદ્રસૂરી) મંદબુદ્ધિવાળો હોવા છતાં પણ, વિશેષ મન્દબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને બોધ થાય અને શ્રુતનો અભ્યાસ થાય, તે માટે, સરળ વાક્યોની રચનાપૂર્વક કાંઈક વિસ્તારવાળી આ વૃત્તિ (વ્યાખ્યા) આરંભું છું

✓ પ્રારંભમાં ભાષ્યકાર વિઘ્નોની શાન્તિ માટે મંગળ, અને શિષ્યોની પ્રવૃત્તિ માટે અભિધેયાદિ કહે છે

कयपवयणप्पणामो, वोच्छं चरणगुणसंगहं सयलं ।
आवस्सयाणुओगं, गुरूवएसाणुसारेणं ॥१॥

પ્રવચનને પ્રણામ કરીને, ચરણ તથા ગુણના સંપૂર્ણ સંગ્રહરૂપ આવશ્યકના અનુયોગને, ગુરૂના ઉપદેશના અનુસારે, હું (જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ) કહીશ ૧

૧ જે વડે, જેથી અથવા જેને વિષે જીવાદિ પદાર્થો કહેવાય તે પ્રવચન ૨ જીવાદિ પદાર્થોથી વ્યાપ્ત, પ્રધાન, શ્રેષ્ઠ વચન તે પ્રવચન, અથવા આદિ વચન તે પ્રવચન શાસ્ત્ર અનાદિ છે, છતાં શાસ્ત્રનું આદિપણું અમુક તીર્થંકરની અપેક્ષાએ જાણવું, કેમકે "नमस्तीर्थाय" એ વચનથી તીર્થંકરો પણ શ્રુતને, તીર્થ સ્થાપન કરવા પહેલાં નમસ્કાર કરે છે ૩ અથવા જીવાદિ

૧–૫ મહાવ્રત ૧૦ યતિધર્મ ૧૭ સંયમ ૧૦ વૈયાવૃત્ય ૯ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ ૩ જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર ૧૨ તપ ૪ કષાયનિગ્રહ એ ચરણ સિત્તરી

૨–૪ પિંડ વિશુદ્ધિ ૫ સમિતિ ૧૨ ભાવના ૧૨ સાધુપ્રતિમા ૫ ઇંદ્રિય નિરોધ ૨૫ પડિલેહણા ૩ ગુપ્તિ ૪ અભિગ્રહ એ કરણ સિત્તરી

તત્ત્વોને જે કહે તે પ્રવચન. ૪ અથવા શ્રમણ પ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘ જે દ્વાદશાંગરૂપ ગણિપિટકના ઉપયોગમાં તદાકાર હોવાથી, તે પણ પ્રવચન કહેવાય. એવા પ્રવચનને નમસ્કાર કરીને, ચરણ-ગુણના સંગ્રહરૂપ આવશ્યકનો અનુયોગ-વ્યાખ્યા કહીશ, જેથી સંસાર સમુદ્રના પાર પમાય.

૧ મુમુક્ષુજીવો જેનું આચરણ કરીને મોક્ષને પામે છે તે ચરણ એટલે વ્રત=શ્રમણ ધર્મ આદિ મૂલગુણો અને ગુણ એટલે પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણો ૨ અથવા ચરણ એટલે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર, તથા ગુણ એટલે દર્શન અને જ્ઞાન તે ત્રણે (દેશ-સર્વવિરતિ દર્શન તથા જ્ઞાન) નો સંગ્રહ કરનાર આ અનુયોગ કહીશ

૧ આવશ્યક કરવા યોગ્ય તે આવશ્યક-સામાયિક આદિ ૬ જ્ઞાનાદિ ગુણ રહિત આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણથી યુક્ત કરે તે (આવાસક) આવશ્યક. તેના વિધિ-પ્રતિષેધથી અર્થની પ્રરૂપણા કરવા રૂપ અનુયોગને કહીશ.

પ્રશ્ન :-આવશ્યકનો અનુયોગ એટલે આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન, અને ચરણ ગુણ સંગ્રહ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો સમુદાય. આ પ્રમાણે ભિન્ન અર્થવાળા બન્ને શબ્દો હોવાથી જ્ઞાન આદિ ત્રણેની વ્યાખ્યા આવશ્યકના અનુયોગથી કેમ બની શકે?

ઉત્તર :-સમ્યકત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક-અને ચારિત્રસામાયિક. એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે તેથી એકલા સામાયિકનો અનુયોગ પણ, સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણનો સંગ્રાહક છે, તો પછી સમસ્ત આવશ્યક કે જે સામાયિક આદિ છ અધ્યયનમય છે, તેના અનુયોગ સંપૂર્ણ ચરણ ગુણનો સંગ્રાહક હોય, એમાં નવાઈ શી? આ પ્રમાણે આવશ્યક સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંગ્રહયુક્ત હોવાથી, આવશ્યકના અનુયોગને પણ, સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણનો સંગ્રાહક કહ્યો. જેમકે-જેના હાથમાં દંડ હોય તે દંડી કહેવાય તેમ અહીં સંપૂર્ણ ચરણગુણનો સંગ્રહ આવશ્યકના અનુયોગમાં રહેલો છે, માટે આવશ્યકનો અનુયોગ, તે સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંગ્રાહક કહી શકાય

અથવા ચારિત્ર અને ગુણોનો સંગ્રહ જે આવશ્યકના-અનુયોગમાં હોય તે અનુયોગ ચરણગુણ સંગ્રાહક કહેવાય. આ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસથી અર્થ કરતાં, કાંઈ જ શંકા રહેતી નથી માત્ર "સકળ" એ વિશેષણ આવશ્યકના અનુયોગનું સમજવું પણ તે ચરણ-ગુણ સંગ્રહના સંપૂર્ણપણાની અપેક્ષાએ સમજવું પણ આ બહુવ્રીહિ સમાસ ક્લિષ્ટ હોવાથી ગૌણ છે. એટલે કે ચરણ ગુણ સંગ્રહના સંપૂર્ણપણાને દર્શાવવા માટે, આવશ્યકના અનુયોગને સંપૂર્ણપણાનું વિશેષણ આપવું, એ ઠીક લાગતું નથી, માટે બીજી વ્યાખ્યાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે

પ્રશ્ન :-"સામાયિક ત્રણ પ્રકારનું છે" ઇત્યાદિ વચનથી સામાયિક સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંગ્રાહક છે પણ તેથી સામાયિકનો અનુયોગ પણ સંપૂર્ણ ચરણગુણ સંગ્રાહક છે, તે કેમ સિદ્ધ થાય?

ઉત્તર :-અહીં સામાયિક એ વ્યાખ્યેય એટલે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે અને અનુયોગ તે વ્યાખ્યાન છે વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે અહીં અભેદ વિવક્ષા કરી છે એટલે સામાયિક અને સામાયિકના અનુયોગનો ભેદ ગણવામાં આવ્યો નથી. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંગ્રહરૂપ જે સ્વરૂપ વિશેષણ કહ્યું, તેનાથી ભાષ્યકાર મહારાજે આવશ્યકના અનુયોગની મહાર્થતા જણાવી.

પ્રશ્ન :–જો તમે માત્ર પોતાની કલ્પનાથી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેશો, તો પંડિતોને તે ગ્રાહ્ય નહિ થાય, કારણ કે માર્ગમાં રખડતા પુરૂષનું વચન જેમ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી તેમ છદ્મસ્થનું સ્વતંત્રપણે કહેલ વચન પણ વિશ્વાસ કરવા લાયક નહિ બને

ઉત્તર :–છદ્મસ્થ છતા પરમગુરૂના ઉપદેશની અપેક્ષા ગણ્યા વિના સ્વતંત્રપણે કંઈ પણ કહેવાય, તે વિશ્વાસ પાત્ર ન થાય એમ અમે પણ માનીએ છીએ પણ અમે એ રીતે સ્વતંત્રપણે કહેતા નથી, પરન્તુ તીર્થંકર–ગણધર આદિના તાત્ત્વિક ઉપદેશ અનુસારે કહીએ છીએ, જેથી અમે કહેલ આવશ્યકનો અનુયોગ, વિદ્વાનોને અગ્રાહ્ય અથવા અવિશ્વસનીય નહિ થાય

પ્રશ્ન :–આ ભાષ્યમાં શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુ સ્વામી વિરચિત 'સામાયિક નિર્યુક્તિ' ની વ્યાખ્યા કરાશે, છતાં આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવાશે, એમ કહો છો, તો આમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર :–એ કથન અમારા અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાયનું છે કેમકે સામાયિક એ ષડ્વિધ આવશ્યકનો એક વિભાગ હોવાથી, આવશ્યકરૂપ જ છે. અને સામાયિક નિર્યુક્તિ તે તેના વ્યાખ્યાન રૂપ છે. વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન ઉભય એકજ અભિપ્રાય વાળા હોય છે, એમ અમે ઉપર કહી આવ્યા છીએ, માટે સામાયિક અને સામાયિકની નિર્યુક્તિ એ બન્ને આવશ્યક સ્વરૂપ છે, અને તેનું આ ગ્રંથમાં વ્યાખ્યાન કરાશે, તેથી "આવશ્યકનો અનુયોગ કહીશું" એ સંગત છે

આ પહેલી ગાથાના 'કયપવયણપ્પણામો' એ પ્રથમ પાદથી વિઘ્નના સમુદાયનો નાશ કરવા માટે મંગળભૂત ઇષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કર્યો છે, અને શેષ ત્રણ પાદથી (૧) અભિધેય (૨) પ્રયોજન અને (૩) સંબંધ કહ્યા છે

(૧) "आवस्सयाणुओगं वोच्छं"–એટલે આવશ્યકનો અનુયોગ કહીશ" એ પદથી આ ગ્રંથમાં આવશ્યકનો અનુયોગ તે અભિધેય છે

(૨) સંપૂર્ણ ચરણ–ગુણ સંગ્રાહક હોવાથી આ શાસ્ત્ર, જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રનો આધાર છે, અને તદ્રૂપ શાસ્ત્ર, તે શ્રવણ-પઠન આદિ વડે સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું કારણ થાય છે તેથી, સ્વર્ગ અને મોક્ષ એજ, આ શાસ્ત્રના પઠન આદિનું પ્રયોજન છે

(૩) અહિં વાચ્ય–વાચકભાવ નામનો સંબંધ છે, એટલે કે આ ગ્રંથમાં આવશ્યકનો અનુયોગ એ વાચ્ય છે, અને અક્ષરાત્મક આ ગ્રંથ તે વાચક છે.

આ પ્રમાણે અભિધેય આદિના કથનથી શાસ્ત્ર શ્રવણ આદિમાં શિષ્યની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરી, જો અભિધેય ન કહ્યા હોય તો "આ શાસ્ત્ર અભિધેય આદિથી રહિત હોવાથી સાંભળવા યોગ્ય નથી." એમ માનીને કોઇ તેના શ્રવણ આદિમાં પ્રવૃત્તિ ન કરે

શિષ્યને શાસ્ત્રમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવા માટે, શાસ્ત્રની આદિમાં મંગળ અભિધેય પ્રયોજન અને સંબંધ કહેવા જોઇએ નહિતર શિષ્યની પ્રવૃત્તિ ન થાય

પ્રશ્ન :–અર્હન્તઆદિ દેવો દેવપણે પ્રસિદ્ધ છે, તો તેમને મૂકીને ગ્રંથકારે પ્રવચનને નમસ્કાર શા માટે કર્યો ?

ઉત્તર :–"नमस्तीर्थाय" એવું વચન તીર્થંકર મહારાજાઓ પણ દેશનાની શરૂઆતમાં કહે છે, તેથી અર્હન્તોને પણ તીર્થશબ્દથી વંદનીય એવું પ્રવચન નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે વળી પ્રવચનના ઉપદેશથીજ આપણે અર્હન્ત આદિને જાણી શકીએ છીએ, તેમજ પ્ર

આધારથીજ તીર્થ-શાસન પણ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત પ્રવર્તે છે તેથી અપેક્ષાએ સંઘના કરતા પણ પ્રવચન મુખ્ય હોવાથી, અને તે પ્રવચન જ્ઞાનાદિગુણાત્મક હોવાથી તેને મંગલ તરીકે સ્વીકારવું, એ કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. વળી પ્રવચનને નમસ્કાર કરતા ભાષ્યકારશ્રીએ આગમજ્ઞાનના જ્ઞાનરસ વડે રક્તહૃદયથી પ્રવચન ઉપર પોતાની અતિશય ભક્તિ જણાવી છે મંગળ આદિની વિસ્તૃત વિચારણા આગળ આવશે.

મહાબુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ગાથાનુ અને આખા ગ્રન્થનુ ગંભીરવાક્યરચનાથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે વ્યાખ્યાન જો કે યુક્ત છે. પરન્તુ ડ્રપાળા માણસ વધુ ડ્રપાળા થાય, તો કોઢીઓ કહેવાય, તેમ સાંપ્રતકાળના મન્દબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને તે વ્યાખ્યાન સારી રીતે અર્થજ્ઞાન કરાવી શકે તેમ નથી. એમ જાણીને મન્દમતિવાળા એવા મેં આગમથી પણ મન્દમતિવાળા શિષ્યો સમજી શકે તેટલા માટે, જેવી રીતે આ ગાથાની સરળ વ્યાખ્યા કરી છે તેવીજ રીતે આ આખા ગ્રન્થની સરળ વ્યાખ્યા કરીશ

પ્રશ્ન :-મહાબુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોના વચનથી જેઓને અર્થબોધ ન થયો, તેઓને તમારા જેવાના વચનથી અર્થબોધ કેમ થશે?

ઉત્તર :-સમાનશીલવાળાના વચનથી જ સમાનશીલવાળા પુરૂષોને અર્થબોધ થાય છે. ગામડીયાઓને ગામડીયાઓથી અને મ્લેચ્છોને મ્લેચ્છોથી સહેલાઈથી અર્થનુ જ્ઞાન થાય છે. પણ પંડિતોથી નથી થતુ. તેવી રીતે મંદબુદ્ધિવાળાને મંદબુદ્ધિવાળાએ કહેલ સરળભાષાથી અર્થજ્ઞાન થાય છે, પરન્તુ વિવિધપ્રકારની સંસ્કારવાળી રચનાથી નથી થતુ.

અહીં આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવાનો છે એમ કહ્યુ. પરંતુ એનુ ફલ આદિ શું છે, કે જેને જાણીને અમે તે શ્રવણ માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ? બુદ્ધિમાન વિનીત શિષ્યની આવી જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાને આચાર્યશ્રી આવશ્યકના અનુયોગ સંબંધી ફલ આદિ કહેવા માટે સંગ્રહની ગાથા કહે છે.

तस्स फल–जोग–मंगल–समुदायत्था तहेव दाराइं ।

तब्भेय–निरुत्ति–क्कम–पओयणाइं च वच्चाइं ॥२॥

તેનુ (આવશ્યકના અનુયોગનુ) [1]ફળ, [2]યોગ, [3]મંગળ, [4]સમુદાયાર્થ, [5]અનુયોગના દ્વારો, [6]તે દ્વારોના ભેદ, [7]નિરૂક્તિ, [8]ક્રમ અને [9]પ્રયોજન કહેવાના છે ૨.

૧-આ ગ્રંથમાં બુદ્ધિમાન પ્રવૃત્તિ કરે તે માટે આવશ્યક અનુયોગનુ મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહેવાશે.

૨-આવશ્યકનો અનુયોગ શિષ્યને ક્યારે આપવો? તે રૂપ યોગ એટલે સંબંધ અથવા પ્રસ્તાવ કહેવાશે.

૩-આવશ્યકનો અનુયોગ કહેતા મંગળ કયુ છે? તેનો નિશ્ચય કરાશે.

૪-સામાયિકાદિ અધ્યયનોનો "सावज्जजोगविरई उक्कित्तण गुणवओ य पडिवत्ती" ઇત્યાદિ ગાથા (૯૦૨) વડે સાવદ્યયોગની વિરતિ આદિરૂપ સમુદાયાર્થ કહેવાશે.

૫-તેમજ ઉપક્રમ નિક્ષેપ આદિ અનુયોગના દ્વારો કહેવાશે

૬-અને તે ૬ દ્વારોના ભેદો કહેવાશે જેમકે-આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણ, વક્તવ્યતા, અર્થાધિકાર, અને સમવતાર એ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે, ઓઘનિષ્પન્ન નામનિષ્પન્ન અને સૂત્રા-

લાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણ પ્રકારે નિક્ષેપ છે, સૂત્ર અને નિર્યુક્તિના ભેદથી અનુગમ બે પ્રકારે છે, નૈગમાદિક નયો સાત પ્રકારે છે, ઇત્યાદિ ભેદો કહેવાશે.

૭—આરંભ કરવા નજીક લાવવુ તે ઉપક્રમ, નજીક લવાયેલ શાસ્ત્રનું નામ આદિ ભેદોથી સ્થાપન કરવુ તે નિક્ષેપ, ઇત્યાદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિરૂપ નિરૂક્ત કહેવાશે

૮—તે પછી એ ઉપક્રમાદિ દ્વારોનો નિયતક્રમ કહેવાશે, જેમકે આરભ નહિ કરાએલાનો નિક્ષેપ નથી કરાતો, નિક્ષેપ નહિ કરાએલાનો અનુગમ નથી થતો ઇત્યાદિ

૯—આ ઉપક્રમાદિ દ્વારો શાસ્ત્ર જાણવામા નગરદ્વારના દૃષ્ટાન્તની જેમ ઉપકારી છે. જેમકે કોઈ કિલ્લાવાળા મોટા નગરને એક પણ દરવાજો ન હોય, તો તે નગરમા લોકો આશ્રય કરતા નથી તેમજ એકાદ દરવાજો હોય, તો પણ તેમા જવા આવવાની મુશ્કેલી પડે, પરન્તુ નાના નાના અનેક દરવાજા સહિત મુખ્ય ચાર દરવાજા હોય તો તેમા સર્વજનો સુખે આશ્રય કરે, અને તેમા જવા આવવાની પણ સુગમતા થાય, તેવીજ રીતે આ શાસ્ત્ર પણ ઉપક્રમ આદિ દ્વારોવાળુ હોવાથી, તેનો સુખ પૂર્વક બોધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી તેનુ ગ્રહણ ધારણ ચિન્તન આદિ સરળતાથી થાય છે આવી રીતે ઉપક્રમાદિ દ્વારોનુ પ્રયોજન છેવટે કહેવાશે

૧ ફળદ્વાર

આ સગ્રહગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ કહેવાની ઇચ્છા રાખનાર ભાષ્યકાર મહારાજ વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ માટે પ્રથમ આવશ્યકના અનુયોગનુ ફલ પ્રતિપાદન કરનારી ગાથા કહે છે

नाण–किरियाहिं मोक्खो, तम्मयमावस्सयं जओ तेण ।
तव्वक्खाणारम्भो, कारणओ कज्जसिद्धि त्ति ॥३॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, અને આવશ્યક સૂત્ર જ્ઞાનક્રિયામય છે, તેથી તે આવશ્યકના વ્યાખ્યાનનો આરભ કર્યો છે કેમકે કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ૩

(૧) સમ્યગ્બોધરૂપ જ્ઞાન, તથા (૨) સાવદ્ય યોગની વિરતિ, અને નિરવદ્ય યોગનુ સેવન કરવારૂપ ક્રિયા, એ ઉભયથી સર્વકર્મરૂપ કલકનો નાશ થવા રૂપ મોક્ષ સધાય છે, એ વાત સર્વ શિષ્ટપુરૂષોને માન્ય છે અહી સમ્યગ્દર્શન તે સમ્યગ્ જ્ઞાનમા અન્તર્ભૂત છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શનથી યુક્ત જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે, અને સમ્યગ્દર્શનથી રહિત જ્ઞાન તે અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે

પ્રશ્ન—જો જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, તો પછી અહી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવાનુ શુ પ્રયોજન છે ? કે જેથી મોક્ષની માટે બુદ્ધિમાનો આ આવશ્યક–અનુયોગમા પ્રવૃત્તિ કરે ?

ઉત્તર—આ આવશ્યક (અનુયોગ) એ જ્ઞાન ક્રિયાનુ કારણ છે તેથી તે જ્ઞાનક્રિયા સ્વરૂપ જ છે, જેમ ઘી આયુની વૃદ્ધિનુ કારણ હોવાથી, લોકમા ઉપચારથી ઘીને આયુષ્ય કહેવાય છે નડ્વલનુ પાણી પગના રોગનું કારણ હોવાથી, તેને પગનો રોગ કહેવાય છે, આવી રીતે લોકમા કારણને ઉપચારથી કાર્ય કહેવાય છે, તેમ પ્રસ્તુત અનુયોગના વિષયભૂત સામાયિકાદિ છ અધ્યયન સ્વરૂપ આવશ્યક પણ સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાનુ કારણ હોવાથી, સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાસ્વરૂપ છે માટે એ આવશ્યકસૂત્રનુ અધ્યયન શ્રવણ ચિન્તન અને તેમા કહેલ અનુ-

દાન કરનારને આવશ્યક સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાની પ્રાપ્તિ થવાથી મોક્ષ ફળની સિદ્ધિ થાય છે. આ કારણથી આવશ્યકના અનુયોગમા બુદ્ધિમાનોએ પ્રવૃત્તિ કરવી

પ્રશ્ન —જો એ પ્રમાણે "આવશ્યકથી જ્ઞાન ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષરૂપ ફળની સિદ્ધિ થાય છે." તો તે પરંપરાએ આવશ્યકનુ ફળ થયુ પણ તેના અનુયોગનુ ન થયુ. અને અહી તો આવશ્યકના અનુયોગના ફળનો વિચાર ચાલે છે

ઉત્તર :—આવશ્યક એ વ્યાખ્યેય છે. અને અનુયોગ એ તેનું વ્યાખ્યાન છે. વ્યાખ્યાનમા વ્યાખ્યેયગત સર્વ અભિપ્રાય પ્રગટ કરાય છે તેથી વ્યાખ્યેયનુ જે ફળ તે વ્યાખ્યાનનુ અવશ્ય જાણવુ. કારણ કે વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન બન્ને એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે માટે મોક્ષ ફળ ઇચ્છનારાએ આવશ્યકના અનુયોગમા અવશ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. કેમકે તેથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ, અને જ્ઞાન-ક્રિયા પાળવાથી મોક્ષરૂપી ફળની સિદ્ધિ થાય છે

પ્રશ્ન — જો કે આવશ્યકના અનુયોગથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય, તો પણ તેમાજ શા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી? અને બીજે ગમે ત્યા [1]ષષ્ટિતંત્રાદિમા કેમ ન કરવી?

ઉત્તર — કારણથી જ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે જેમકે સારી રીતે નિશ્ચિત થએલા કારણમા બુદ્ધિમાનો પ્રવૃત્તિ કરે, તોજ સંપૂર્ણ ઇચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ થાય. પણ જો તેથી ઉલટુ કારણ વિના જ કાર્ય સિદ્ધ થતુ હોય. તો ઘાસમાથી પણ સુવર્ણ-મણિ-મોતી વિગેરેની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, અને તેમ થતા આખુ જગત્ સમૃદ્ધ થઈ જાય. પરન્તુ એમ થવુ અસંભવિત છે અહી પ્રસ્તુતમા આવશ્યકનો અનુયોગ જ પરંપરાએ મોક્ષનુ કારણ છે પણ ષષ્ટિતંત્રાદિ શાસ્ત્ર મોક્ષના કારણો નથી. કારણ કે આ આવશ્યકનો અનુયોગ જ્ઞાન-ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા મોક્ષને સાધે છે, અને બીજા ષષ્ટિતંત્રાદિ શાસ્ત્રો જ્ઞાન ક્રિયારૂપ ન હોવાથી પરંપરાએ પણ મોક્ષને સાધનાર નથી.

૨ : યોગદ્વાર

मव्वस्स मोक्खमग्गाहिलासिणो ठियगुरुवयणस्स ।
आईए जोगमिणं बाल गिलाणस्स वाहारं ॥४॥

ગુરૂના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલનાર અને મોક્ષમાર્ગના અભિલાષી એવા ભવ્યજીવને સર્વ શ્રુતની આદિમા બાળ અથવા રોગીને ઉચિત આહાર આપવાની પેઠે પ્રથમ આ આવશ્યક સૂત્ર જ આપવુ જોઈએ. ૪

સમગ્ર દ્વાદશાગીરૂપ શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવવા અગાઉ. ગુરૂ શિષ્યને આવશ્યકનો ઉપદેશ કરે છે મોક્ષે જવાને લાયક જીવને 'ભવ્ય' કહેવામા આવે છે, ભવ્ય છતા પણ મોક્ષની અભિલાષા વિનાનો હોય, તો તે દૂરભવ્ય કહેવાય, તેવા દૂરભવ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો ઉચિત નથી, માટે મોક્ષમાર્ગનો અભિલાષી એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ

---

૧ ષષ્ટિતંત્ર એ સાખ્યદર્શનનો મૂળ ગ્રંથ છે, તેમા ૬૦ વિષયોપર વર્ણન કરાયેલુ છે તે માટે જુઓ ઈશ્વરકૃત સાખ્યકારિકા, અને તે ઉપરની વાચસ્પતિમિશ્રની સાખ્યતત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા તથા ગૌડપાદાચાર્યનુ ભાષ્ય

ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ઇચ્છનારો હોય, તથા ગુરૂના ઉપદેશમા સ્થિત હોય-ગુરૂનો ઉપદેશ કર્તવ્યપણે પરિણમાવેલ હોય. તેવા શિષ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો.

શિષ્ય ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ઇચ્છનાર હોય. પણ જો ગુરૂના ઉપદેશમા સ્થિર ન હોય. તો તેને આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન ન કરવુ તે તાત્પર્યાર્થ છે બાળક અથવા રોગીને વૈદ્યો જેમ ઉચિત આહાર આપે છે. તેમ આચાર્ય મહારાજ પૂર્વોક્ત શિષ્યને શરૂઆતમા આવશ્યકનો અનુયોગ આપે છે અર્થાત્ વૈદ્યો શરૂઆતમા બાળકને હલકો મધુર આદિ આહાર આપે છે, અને રોગીને રાબ, મગ. ઓસામણ વિગેરે જે વખતે તે ઉત્તરોત્તર-બળ-પુષ્ટિ આદિનો હેતુ હોય એવો આહાર આપે છે તેવી જ રીતે ઉપર જણાવેલ એવા ભવ્યાત્માને ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિના કારણભૂત આવશ્યકનો ઉપદેશ શ્રી તીર્થંકર. ગણધરો કહે છે.

ઉત્તમ પ્રકારના ભવ્યાત્માને શરૂઆતમા આવશ્યક આપવુ યોગ્ય છે, એટલુ જ જાણીને ગુરૂમહારાજ તે ભવ્યને આવશ્યક આપે છે કે બીજી કોઈ વિધિની અપેક્ષા રાખે છે ? શિષ્યની આવી શંકાનુ સમાધાન કરવાને શ્રીગુરૂમહારાજ કહે છે કે—

कयपचनमोक्कारस्स दिन्ति सामाइयाइय विहिणा ।
आवासयमायरिया कमेण तो सेसयमुय पि ॥५॥

જેણે મગળ માટે પચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય. એવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ વિધિપૂર્વક સામાયિકાદિ આવશ્યક આપે છે, અને તે પછી તેવી જ રીતે સર્વશ્રુત પણ આપે છે ૫

મગળ માટે જેણે પચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય. એવા ભવ્યાદિવિશેષણયુક્ત શિષ્યને પ્રશસ્ત દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ને ભાવરૂપ તથા પ્રશસ્ત દિશા તરફ રહેવુ જોઈએ, તે રૂપ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જ સામાયિકાદિરૂપ આવશ્યક સૂત્ર આચાર્ય મહારાજ આપે છે પરન્તુ આ યોગ્ય છે, એટલુ જ માત્ર જાણીને સૂત્રાદિની વાચના આપતા નથી આ પ્રમાણે આવશ્યક આપ્યા પછી આચારાગાદિ શ્રુત આપે છે, અને એમ કરતા કરતા શિષ્યને સર્વ શ્રુત સમુદ્રનો પાર પમાડે છે

આવશ્યક સૂત્રની માફક તેના અનુયોગને આપવામા પણ આજ વિધિ છે, તે જણાવવાને કહે છે—

तेणेव याऽणुओग, कमेण तेणेव याऽहिगारोऽयं ।
जेण विणेयहियत्थाय, थेरकप्पक्कमो एसो ॥६॥

તે સૂત્ર આપવાના અનુક્રમથી જ આચાર્ય મહારાજ અનુયોગને પણ આપે છે, અને તે જ ક્રમે આ આવશ્યક સૂત્રના અનુયોગનો પણ અધિકાર છે, કેમકે શિષ્યવર્ગના હિત માટે સ્થવિર કલ્પનો આગળ કહેવાશે તેવો ક્રમ છે ૬

ઉપર પાચમી ગાથામા કહ્યા મુજબ પચનમસ્કાર ઉચ્ચારણ કરવારૂપ સૂત્ર વિધિના અનુક્રમથી, વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ આચાર્ય મહારાજ શિષ્યને આપે છે આવશ્યક સૂત્રપ્રદાનક્રમ અને આવશ્યક વ્યાખ્યાનપ્રદાનક્રમ આ બે પ્રકારના અનુક્રમમા અહી અનુયોગ અનુક્રમ પ્રસ્તુત હોવાથી આ ગાથાના પ્રારભથી અનુયોગપ્રદાનનો અધિકાર અહિ ઇષ્ટ છે કારણ કે શિષ્ય વર્ગને ઉત્તરોત્તર ગુણ પ્રાપ્તિ માટે સ્થવિરોનો એટલે ગચ્છવાસી સાધુઓનો. સામાચારી વિશેષ રૂપ આવો કલ્પ છે.

એ કલ્પનુ સ્વરૂપ અને ક્રમ હવે પછીની ગાથામા કહેશે

पव्वज्जा सिक्खावयमत्थग्गहण च अनिअओ वासो ।

निप्फत्ती य विहारो, सामायारी ठिई चेव ॥७॥

[1]પ્રવજ્યા, [2]શિક્ષાપદ, [3]અર્થ ગ્રહણ [4]અનિયતવાસ, [5]નિષ્પત્તિ, [6]વિહાર, અને [7]સામાચારીની સ્થિતિ (આ સાત પ્રકારે સ્થવિર કલ્પના ક્રમ છે) ૭.

૧-પ્રવ્રજ્યા=પ્રથમ તો ગુણવાન ગુરુએ વિધિપૂર્વક આલોચના કરીને, યોગ્ય વિનીત શિષ્યને પ્રશસ્ત દ્રવ્યક્ષેત્ર આદિમા વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપવી. તે પછી

૨ શિક્ષાપદ=એ દીક્ષા આપેલ શિષ્યને શિક્ષાનો અધિકાર હોય છે તે શિક્ષા બે પ્રકારની છે એક ગ્રહણશિક્ષા એટલે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, અને બીજી આસેવનાશિક્ષા એટલે પડિલેહણ આદિ ક્રિયા શિખવવી તેમા બાર વર્ષ પર્યંત સૂત્ર ભણવુ. તે ગ્રહણશિક્ષા અને પડિલેહણાદિ ક્રિયાનો ઉપદેશ તે આસેવનાશિક્ષા

(આ ગાથામા જે સિક્ખાવય પદ છે. તેની અમે શિક્ષાપદ એવી વ્યાખ્યા કરી છે છતા બીજા આચાર્યો શિક્ષા શબ્દથી વ્રતપદ જુદુ કરીને એવો અર્થ કરે છે કે શિક્ષા દશવૈકાલિકનુ ચોથુ અધ્યયન કે આચારાગનુ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન થયા પછી પચ મહાવ્રત અને છઠ્ઠુ રાત્રિ ભોજન વિરમણ રૂપ જે વ્રતો, તેમા શિષ્યને સ્થાપન કરવો. તે શિક્ષાવ્રત, પરન્તુ બૃહત્કલ્પચૂર્ણિમા અને પ્રાચીનટીકામા એ પ્રમાણે જણાતુ નથી. તેથી એ વ્યાખ્યાનની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ)

૩-અર્થગ્રહણ=દીક્ષા ગ્રહણ કરાવ્યા પછી શિષ્યને બાર વર્ષ પર્યન્ત સૂત્ર ભણાવવુ. તે પછી બાર વર્ષ પર્યન્ત એ સૂત્રનો અર્થ સમજાવવો. કારણ કે જેમ હળ રેંટ અથવા ઘાણીમાથી છુટેલો ભૂખ્યો બળદ, સારૂ અથવા ખરાબ ઘાસ સ્વાદનો અનુભવ કર્યા સિવાય ખાઈ જાય છે, અને પછી વાગોળતી વખતે એનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેવીજ રીતે શિષ્ય પણ પ્રથમ અર્થ જાણ્યા વિના, બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર ભણે તે વખતે તેનો અર્થ નહિ જાણવાથી, શિષ્યને રસ પડતો નથી, પરન્તુ અર્થ ગ્રહણ કરતી વખતે રસ પડે છે.

અથવા જેમ ખેડુત પ્રથમ ડાંગર આદિ ધાન્ય વાવે છે, પછી તેનુ રક્ષણ કરીને પકવે છે, તે પછી તેને કાપી મસળી સાફ કરીને ઘેર લાવીને, નિશ્ચિતપણે તેનો ઉપભોગ કરે છે, જો તેમ ન કરે તો, ધાન્ય વાવવા આદિનો તેનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય. તેજ પ્રમાણે શિષ્ય પણ બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર ભણીને, જો તેનો અર્થ ગ્રહણ ન કરે, તો તેને તેના અધ્યયનનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય માટે સૂત્ર ભણ્યા બાદ બાર વર્ષ પર્યન્ત અવશ્ય તેનો અર્થ સાભળવો

આ પ્રમાણે સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે કે પ્રથમ દીક્ષા આપવી, તે પછી સૂત્ર ભણાવવુ અને તે પછી તેનો અર્થ ભણાવવો. આથી અનુયોગ આપવાના ક્રમનો અહીં અધિકાર છે, એમ જે પૂર્વે કહ્યુ હતુ તેનો અહી સબધ જોડે છે, કે સૂત્ર અધ્યયન કર્યા બાદ તેના અર્થ વ્યાખ્યાન રૂપ સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે, અને અર્થ કહેવા રૂપ આવશ્યકના અનુયોગનેજ શાસ્ત્રકારે કહેવાનો આરભ કર્યો છે આટલી બાબત આ ગાથામા ચાલતા વિષયને ઉપયોગી છે આ સિવાય જે બીજુ કહેવાશે તે બધુ પ્રાસગિક છે.

ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ઇચ્છનારો હોય. તથા ગુરૂના ઉપદેશમા સ્થિત હોય-ગુરૂનો ઉપદેશ કર્તવ્યપણે પરિણમાવેલ હોય. તેવા શિષ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો

શિષ્ય ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ઇચ્છનાર હોય પણ જો ગુરૂના ઉપદેશમા સ્થિર ન હોય. તો તેને આવશ્યકનુ વ્યાખ્યાન ન કરવુ તે તાત્પર્યાર્થ છે બાળક અથવા રોગીને વૈદ્યો જેમ ઉચિત આહાર આપે છે. તેમ આચાર્ય મહારાજ પૂર્વોક્ત શિષ્યને શરૂઆતમા આવશ્યકનો અનુયોગ આપે છે અર્થાત્ વૈદ્યો શરૂઆતમા બાળકને હલકો મધુર આદિ આહાર આપે છે, અને રોગીને રાબ. મગ. ઓસામણ વિગેરે જે વખતે તે ઉત્તરોત્તર-બળ-પુષ્ટિ આદિનો હેતુ હોય એવો આહાર આપે છે તેવી જ રીતે ઉપર જણાવેલ એવા ભવ્યાત્માને ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિના કારણભૂત આવશ્યકનો ઉપદેશ શ્રી તીર્થંકર. ગણધરો કહે છે

ઉત્તમ પ્રકારના ભવ્યાત્માને શરૂઆતમા આવશ્યક આપવુ યોગ્ય છે. એટલુ જ જાણીને ગુરૂમહારાજ તે ભવ્યને આવશ્યક આપે છે કે બીજી કોઈ વિધિની અપેક્ષા રાખે છે ? શિષ્યની આવી શંકાનુ સમાધાન કરવાને શ્રીગુરૂમહારાજ કહે છે કે—

कयपचनमोक्कारस्स दिन्ति सामाइयाइय विहिणा ।
आवासयमायरिया कमेण तो सेससुय वि ॥५॥

જેણે મંગળ માટે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય. એવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ વિધિપૂર્વક સામાયિકાદિ આવશ્યક આપે છે, અને તે પછી તેવી જ રીતે સર્વશ્રુત પણ આપે છે ૫

મંગળ માટે જેણે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય. એવા ભવ્યાદિવિશેષણયુક્ત શિષ્યને પ્રશસ્ત દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ને ભાવરૂપ તથા પ્રશસ્ત દિશા તરફ રહેવુ જોઈએ, તે રૂપ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જ સામાયિકાદિરૂપ આવશ્યક સૂત્ર આચાર્ય મહારાજ આપે છે પરન્તુ આ યોગ્ય છે, એટલુ જ માત્ર જાણીને સૂત્રાદિની વાચના આપતા નથી આ પ્રમાણે આવશ્યક આપ્યા પછી આચારાંગાદિ શ્રુત આપે છે, અને એમ કરતા કરતા શિષ્યને સર્વ શ્રુત સમુદ્રનો પાર પમાડે છે

આવશ્યક સૂત્રની માફક તેના અનુયોગને આપવામા પણ આજ વિધિ છે, તે જણાવવાને કહે છે—

तेणेव याऽणुओग, कमेण तेणेव याऽहिगारोऽय ।
जेण विणेयहियत्थाय, थेरकप्पक्कमो एसो ॥६॥

તે સૂત્ર આપવાના અનુક્રમથી જ આચાર્ય મહારાજ અનુયોગને પણ આપે છે. અને તે જ ક્રમે આ આવશ્યક સૂત્રના અનુયોગનો પણ અધિકાર છે, કેમકે શિષ્યવર્ગના હિત માટે સ્થવિર કલ્પનો આગળ કહેવાશે તેવો ક્રમ છે ૬

ઉપર પાચમી ગાથામા કહ્યા મુજબ પંચનમસ્કાર ઉચ્ચારણ કરવારૂપ સૂત્ર વિધિના અનુક્રમથી, વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ આચાર્ય મહારાજ શિષ્યને આપે છે આવશ્યક સૂત્રપ્રદાન-ક્રમ અને આવશ્યક વ્યાખ્યાનપ્રદાનક્રમ. આ બે પ્રકારના અનુક્રમમા અહી અનુયોગ અનુક્રમ પ્રસ્તુત હોવાથી આ ગાથાના પ્રારંભથી અનુયોગપ્રદાનનો અધિકાર અહિ ઈષ્ટ છે કારણ કે શિષ્ય વર્ગને ઉત્તરોત્તર ગુણ પ્રાપ્તિ માટે સ્થવિરોનો એટલે ગચ્છવાસી સાધુઓનો, સામાચારી વિશેષ રૂપ આવો કલ્પ છે.

એ કલ્પનુ સ્વરૂપ અને ક્રમ હવે પછીની ગાથામા કહેવાશે

पव्वज्जा सिक्खावयमत्थग्गहणं च अनिअओ वासो ।

निप्फत्ती य विहारो, सामायारी ठिई चेव ॥७॥

[૧]પ્રવજ્યા, [૨]શિક્ષાપદ, [૩]અર્થ ગ્રહણ [૪]અનિયતવાસ, [૫]નિષ્પત્તિ, [૬]વિહાર, અને [૭]સામાચારીની સ્થિતિ (આ સાત પ્રકારે સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે) ૭.

૧-પ્રવ્રજ્યા=પ્રથમ તો ગુણવાન ગુરુએ વિધિપૂર્વક આલોચના દઈને, યોગ્ય વિનીત શિષ્યને પ્રશસ્ત દ્રવ્યક્ષેત્ર આદિમા વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપવી તે પછી

૨ શિક્ષાપદ=એ દીક્ષા આપેલ શિષ્યને શિક્ષાના અધિકાર હોય છે તે શિક્ષા બે પ્રકારની છે એક ગ્રહણશિક્ષા એટલે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, અને બીજી આસેવનાશિક્ષા એટલે પડિલેહણ આદિ ક્રિયા શિખવવી તેમા બાર વર્ષ પર્યંત સૂત્ર ભણવુ. તે ગ્રહણશિક્ષા, અને પડિલેહણાદિ ક્રિયાનો ઉપદેશ તે આસેવનાશિક્ષા

(આ ગાથામા જે સિક્ખાવય પદ છે, તેની અમે શિક્ષાપદ એવી વ્યાખ્યા કરી છે છતા બીજા આચાર્યો શિક્ષા શબ્દથી વ્રતપદ જુદુ કરીને એવો અર્થ કરે છે, કે શિક્ષા દશવૈકાલિકનુ ચોથુ અધ્યયન કે આચારાગનુ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન થયા પછી, પચ મહાવ્રત અને છઠ્ઠુ રાત્રિ ભોજન વિરમણ રૂપ જે વ્રતો, તેમા શિષ્યને સ્થાપન કરવો, તે શિક્ષાવ્રત, પરન્તુ બૃહત્કલ્પચૂર્ણિમા અને પ્રાચીનટીકામા એ પ્રમાણે જણાતુ નથી, તેથી એ વ્યાખ્યાનની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ)

૩-અર્થગ્રહણ=દીક્ષા ગ્રહણ કરાવ્યા પછી શિષ્યને બાર વર્ષ પર્યન્ત સૂત્ર ભણાવવુ. તે પછી બાર વર્ષ પર્યન્ત એ સૂત્રનો અર્થ સમજાવવો. કારણ કે જેમ હળ રેંટ અથવા ઘાણીમાથી છુટેલો ભૂખ્યો બળદ, સારૂ અથવા ખરાબ ઘાસ સ્વાદનો અનુભવ કર્યા સિવાય ખાઈ જાય છે, અને પછી વાગોળતી વખતે એનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેવીજ રીતે શિષ્ય પણ પ્રથમ અર્થ જાણ્યા વિના, બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર ભણે તે વખતે તેનો અર્થ નહિ જાણવાથી, શિષ્યને રસ પડતો નથી, પરન્તુ અર્થ ગ્રહણ કરતી વખતે રસ પડે છે

અથવા જેમ ખેડુત પ્રથમ ડાગર આદિ ધાન્ય વાવે છે, પછી તેનુ રક્ષણ કરીને પકવે છે, તે પછી તેને કાપી મસળી સાફ કરીને ઘેર લાવીને, નિશ્ચિતપણે તેનો ઉપભોગ કરે છે, જો તેમ ન કરે તો, ધાન્ય વાવવા આદિનો તેનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય તેજ પ્રમાણે શિષ્ય પણ બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર ભણીને, જો તેનો અર્થ ગ્રહણ ન કરે, તો તેને તેના અધ્યયનનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય માટે સૂત્ર ભણ્યા બાદ બાર વર્ષ પર્યન્ત અવશ્ય તેનો અર્થ સાભળવો

આ પ્રમાણે સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે કે પ્રથમ દીક્ષા આપવી, તે પછી સૂત્ર ભણાવવુ અને તે પછી તેનો અર્થ ભણાવવો આથી અનુયોગ આપવાના ક્રમનો અહી અધિકાર છે, એમ જે પૂર્વે કહ્યુ હતુ તેનો અહી સબધ જોડે છે, કે સૂત્ર અધ્યયન કર્યા બાદ તેના અર્થ વ્યાખ્યાન રૂપ સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે, અને અર્થ કહેવા રૂપ આવશ્યકના અનુયોગનેજ શાસ્ત્રકારે કહેવાનો આરભ કર્યો છે આટલી બાબત આ ગાથામા ચાલતા વિષયને ઉપયોગી છે આ સિવાય જે બીજુ કહેવાશે તે બધુ પ્રાસગિક છે.

૪-અનિયતવાસ-૫. નિષ્પત્તિ=ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સૂત્રાર્થ ભણેલો શિષ્ય જો આચાર્ય પદને લાયક હોય. તો ઓછામા ઓછા બે મુનિઓ અને ત્રીજો પોતે એમ ત્રણ જણને, ગ્રામ-નગર-સંનિવેશ આદિમા વિહાર કરાવી, બાર વર્ષ સુધી વિવિધદેશોના દર્શન અવશ્ય કરાવવા અને જો તે શિષ્ય આચાર્યપદને લાયક ન હોય. તો તેને માટે આ દેશાટનનો નિયમ નથી

પ્રશ્ન—આચાર્યપદને લાયક શિષ્ય શા માટે દેશોના દર્શન કરે ?

ઉત્તર —વિવિધ દેશોમા વિહાર કરતા તે તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ વિગેરે જુએ, તે જોઇને વિચારે કે-અહી તીર્થંકરો જન્મ્યા હતા. અહી દીક્ષા લીધી હતી. અહી મોક્ષે ગયા હતા. ઈત્યાદિ વિચારતા તેને અતિશય આનંદ થાય છે, અને તેથી પોતે સમકિતમા સ્થિર થાય છે, તેમજ બીજાઓને પણ સ્થિરતા કરાવે છે

વળી જુદા જુદા દેશોમા ફરતા અતિશય શ્રુતજ્ઞાની આચાર્યોના દર્શનથી, સૂત્રાર્થ સંબધી અને સામાચારી સંબધી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તમજ જુદા જુદા દેશોની ભાષા અને આચારનુ પણ જ્ઞાન થાય છે તેથી તે તે દેશોમા જન્મેલા શિષ્યોને તે તે ભાષામા ધર્મોપદેશ આપી શકે છે પછી એ ધર્મોપદેશથી બોધ પામેલાઓને દીક્ષા આપે છે પૂર્વે દીક્ષા પામેલાઓ તેની ઉપસંપદા-નિશ્રા અંગીકાર કરે છે અને આ ગુરુ સર્વ ભાષા તથા આચારમા કુશળ છે. એમ જાણીને તે મુમુક્ષુઓને તેના પર પ્રીતિ થાય છે આ પ્રમાણે આચાર્યપદને લાયક હોય એવા શિષ્યને. બાર વર્ષ સુધી દેશ દર્શન કરાવવા રૂપ અનિયત વાસ કરાવવો. એથી ઘણા શિષ્યોની પ્રાપ્તિ બાદ આચાર્ય પદ પામીને સ્વ-પરનો ઉપકાર કરે

૬-વિહાર=લાબો દીક્ષાપર્યાય પાળી બીજા યોગ્ય શિષ્યને પોતાના પદ પર સ્થાપી. પોતે ભગવન્તે કહેલા માર્ગમા વિશેષ અનુષ્ઠાન કરે એ વિશેષ અનુષ્ઠાન બે પ્રકારે છે (૧) સંલેખનાદિ કરીને ૧- ભક્ત પરિજ્ઞા, ૨- ઇંગિની અને ૩- પાદોપગમન રૂપ અનુષ્ઠાનથી મરણ અંગીકાર કરે, અથવા (૨) ૧-જિનકલ્પ ૨- પરિહાર વિશુદ્ધિ, અથવા ૩- યથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર કરે, આ બન્ને પ્રકારના અનુષ્ઠાનમા તે તે અનુષ્ઠાનની સામાચારી જાણીને પ્રવૃત્તિ કરે

૭-સામાચારીની સ્થિતિ=પહેલા પ્રકારનુ અનુષ્ઠાન કરનાર આચાર્ય- "જેમ પક્ષીઓ પ્રયત્નથી ઇંડાને તયાર કરે, તેમ પ્રયત્નથી શિષ્યોને તયાર કરીને બાર વર્ષની સંલેખના કરે તે આ પ્રકારે-

ચાર વર્ષ છઠ અઠમ આદિ વિચિત્ર પ્રકારનો તપ કરે, ચાર વર્ષ દુધ દહિ આદિ વિગય રહિત તપ કરે, બે વર્ષ એકાતરે આબિલ કરે, છ માસ મધ્યમ તપ કરીને પારણે પ્રમાણોપેત ભોજનવાળુ આબિલ કરે. બીજા છ માસ છટ્ઠ અટ્ઠમાદિ વિકૃષ્ટ તપ કરે અને તે પછી એક વર્ષ પર્યન્ત, એક પચક્ખાણ પૂરૂ થયા પહેલા બીજા પ્રત્યાખ્યાનની શરૂઆત જેમા થાય તે પ્રત્યાખ્યાન કોટીસહિત કહેવાય. એવી રીતે કોટીસહિત આબિલ કરે એમ બાર વર્ષની સંલેખના કર્યા પછી, યોગ્ય અવસરે ભક્તપરિજ્ઞાદિ કરે, અથવા પર્વતની ગુફામા જઈ પાદપોગમન અનશન કરે

બીજા પ્રકારનુ અનુષ્ઠાન કરનાર આચાર્ય જિનકલ્પ આદિ અંગીકાર કરે છે તેમા પ્રથમ તો મધ્યરાત્રે આ પ્રમાણે વિચારે કે=વિશુદ્ધચારિત્રાનુષ્ઠાન વડે મે આત્મહિત કર્યું.

અને શિષ્યાદિને ઉપકાર કરવાથી પરહિત પણ કર્યું વળી ગચ્છનું પરિપાલન કરે એવા શિષ્યો પણ હવે તયાર થયા છે તો હવે મારે વિશેષ આત્મહિત કરવું ઉચિત છે ઇત્યાદિ વિચારીને જો પોતાને વિશિષ્ટજ્ઞાન હોય. તો પોતેજ પોતાનું આયુષ્ય કેટલું અવશેષ છે. તેનો વિચાર કરે પોતાને તેવું વિશિષ્ટજ્ઞાન ન હોય. તો તેવા જ્ઞાનવાળા બીજા આચાર્યને પૂછીને નિર્ણય કરે એ પ્રમાણે આયુષ્યનો નિર્ણય થતા જો આયુષ્ય અલ્પ જણાય. તો ભક્તપરિજ્ઞાઆદિમાથી કોઈ પણ એક પ્રકારે મરણ અ ગીકાર કરે, પણ જો આયુષ્ય દીર્ઘ જણાય અને જ ઘાબળ ક્ષીણ થયુ હોય તો વૃદ્ધવાસ અ ગીકાર કરે, પરન્તુ શક્તિ સારી હોય તો જિનકલ્પ આદિમાથી કોઇ પણ કલ્પનો સ્વીકાર કરે

જો જિનકલ્પ સ્વીકારવાની ઇચ્છા હોય, તો આ પાચ તુલના (ભાવના)થી પોતાના આત્માની તુલના (પરીક્ષા) કરે તપ-સત્ત્વ સૂત્ર-એકત્વ અને બળથી. એમ પાચ પ્રકાર તુલના-આત્માની પરિકર્મણા કરે જિનકલ્પ અ ગીકાર કરનાર આચાર્ય ઉપાધ્યાય-પ્રવર્તક-સ્થવિર-અને ગણાવચ્છેદક આ પાચમાના કોઇ પણ ઘણુ કરીને હોય છે તેઓ ઉપર્યુક્ત પાચ ભાવનાથી આત્માની તુલના કરે અને કન્દર્પ-કિલ્બિષિક-આભિયોગિક અસુર અને સ મોહના સ બ ધવાળી પાચ અશુભ ભાવનાઓનો ત્યાગ કરે.

(૧) તપભાવના=ઉપર જણાવેલ તપ સત્ત્વ આદિ પ્રશસ્તભાવનાથી આત્માની તુલના કરતા પ્રથમ તપ વડે આત્માની તુલના કરે, તેમા ક્ષુધાનો એવો જય કરે કે દેવ આદિના ઉપસર્ગથી, છ માસ પર્યન્ત શુદ્ધ આહાર આદિ ન મળે તો પણ પીડા ન પામે

(૨) સત્ત્વભાવનાથી ભયનો પરાજય કરે, તે સત્વભાવના પણ પાચ પ્રકારે છે, (૧) રાત્રિએ જ્યારે સર્વ સાધુઓ સુઇ જાય ત્યારે પોતે એકલાજ ઉપાશ્રયમા કાઉસગ્ગ કરે. (૨) ઉપાશ્રયની બહાર રહીને કાઉસગ્ગ કરે. (૩) ચોકમા રહીને કાઉસગ્ગ કરે. (૪) શૂન્યગૃહમા અને (૫) સ્મશાનમા રહીને કાઉસગ્ગ કરે. એવી રીતે પાચ સ્થાને કાઉસ્સગ્ગ કરી, પાચ પ્રકારે ભયનો જય કરી સત્ત્વની પરીક્ષા કરે એ પાચ પ્રકારની સત્ત્વભાવનાથી આત્માને ભાવિત કર્યા પછી (૩) સૂત્ર ભાવનાથી આત્માને ભાવિત કરે. પોતાના નામની પેઠે સૂત્રને એવુ પરિચિત કરે કે સૂત્રપરાવર્તન કરવાના અનુસારે રાત્રે અથવા દિવસે ઉચ્છ્વાસ-પ્રાણ-સ્તોક-લવ-મૂહૂર્ત વિગેરે કાળ સારી રીતે જાણી શકે તે પછી

(૪) એકત્વભાવનાથી આત્માને એવી રીતે ભાવિત કરે કે એક સ ઘાડાના સાધુ આદિની સાથે પણ, પૂર્વે થયેલા આલાપ-સ લાપ-સૂત્રાર્થને, સુખદુઃખ આદિ પ્રશ્ન, પરસ્પર કથા-વાર્તા કરવી વગેરે સર્વસ બ ધનો ત્યાગ કરે એમ કરવાથી બાહ્ય મમત્વ મૂળથી નાશ પામે તે પછી શરીર-ઉપધિ આદિથી પણ પોતાને ભિન્ન જુએ. એથી સર્વવસ્તુ ઉપરની આસક્તિ-મમતાનો સર્વથા અભાવ થાય તે પછી

(૫) બળભાવનાથી તુલના કરે એમા બળ બે પ્રકારે છે-એક શારીરિક બળ અને બીજુ માનસિક-ધીરજ બળ જિનકલ્પ અ ગીકાર કરનાર મુનિનુ શારીરિક બળ બીજા સામાન્ય મનુષ્ય કરતા વિશેષ હોવુ જોઇએ. જો કે તપસ્યાદિથી કૃશ થયેલાનુ શારીરિક બળ જેવુ જોઇએ તેવુ નથી હોતુ તોપણ માનસિક ધૈર્યબળ એવુ હોય કે મોટા પરિસહ તેમજ ઉપસર્ગોથી પણ પરાભવ ન પામે

ઉપરોક્ત પાચ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા જિનકલ્પ સમાન હોઈ. ગચ્છમા વસતા છતા પણ આહારાદિની ભાવના પ્રથમ કરે. એટલે ત્રીજી પોરસીએ આહાર લે, તેમા વાલ-ચણા વિગેરે ગૃહસ્થોને ત્યાથી નાખી દેવા લાયક લુખ્ખો આહાર ગ્રહણ કરે આ એષણાના સબધમા કહ્યુ છે કે "સસૃષ્ટ-અસસૃષ્ટ-ઉદ્ધૃત-અલ્પલેપ-ઉદ્ગૃહીત-પ્રગૃહીત-અને ઉજ્ઝિત ધર્મ" આ સાત પ્રકારની પિડૈષણામાથી પહેલી બે શિવાયની કોઈપણ બે એષણાના અભિગ્રહ કરી, એક એષણા વડે ભોજન અને બીજી એષણા વડે પાણી ગ્રહણ કરે આ સિવાય બીજા પણ આગમોક્ત વિધાનથી ગચ્છમા રહીને પ્રથમ આત્માને બરાબર ભાવિત કરે

તે પછી જિનકલ્પ અગીકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા મુનિ સઘ એકઠો કરે, તેના અભાવે પોતાના ગચ્છને તો અવશ્ય એકઠો કરે, તે પછી તીર્થંકર પાસે અને તે ન હોય તો ગણધર પાસે, તેમના અભાવે ચૌદપૂર્વધર પાસે, તે પણ ન હોય તો દશ પૂર્વધર પાસે, તેમનો પણ અભાવ હોય તો વડ પીપળો અથવા અશોક વૃક્ષની નજીક જઈને જિનકલ્પ અગીકાર કર્યા અગાઉ પોતાના પદ પર સ્થાપેલા આચાર્યને તથા બાલ વૃદ્ધસહિત ગચ્છને તથા વિશેષે કરીને પૂર્વે જે પોતાથી વિરૂદ્ધ હોય એવાને આ પ્રમાણે ખમાવે

"હે ભગવન્ ! જો પ્રમાદથી પૂર્વે તમારી સાથે મે સારૂ વર્તન ન કર્યું હોય, તો શલ્ય અને કષાય રહિત થઈ તમને ખમાવુ છુ પછી તે મુનિઓ ભૂમિપર મસ્તક મૂકીને આનન્દથી અશ્રુપાત કરતા યથાયોગ્ય તેમને ખમાવે ખમાવનારને "મોક્ષમાર્ગમા નિશલ્યપણુ, વિનય, માર્ગની ઉન્નતિ, એકત્વ, લઘુતા, અને જીનકલ્પમા અપ્રતિબધ, એ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે" એ રીતે સર્વને ખમાવ્યા બાદ પોતાના પદે થાપેલા આચાર્યને તેમજ બીજા મુનિઓને શિખામણ આપે કે–

"તમારે હવે આ પોતાના ગચ્છનુ પાલન કરવુ અને સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધ થવુ વળી અન્તે તમારે પણ અમારી પેઠે જિનકલ્પાદિ વિશેષ અનુષ્ઠાન કરવુ, કેમકે જૈનશાસનમા આવો જ ક્રમ છે વળી વિનય કરવા યોગ્ય તરફ પૂર્વે વિનય કરેલો છે, છતા હવે પ્રમાદ ન કરશો, વધારે શુ ? જેની જેની સાથે જે જે પ્રકારે ઘટે તે તે પ્રકારે વર્તવાનુ તમે જાણો છો" આ પ્રમાણે આચાર્યને કહ્યા પછી બીજા મુનિઓને કહે કે– આ અવમ છે (નાનો છે), સમરાત્નિક છે (પર્યાયે કરીને સરખો છે), અમારી અપેક્ષાએ અલ્પ શ્રુતવાળો છે, એમ જાણીને તમે આ નવા સ્થાપેલ આચાર્યનો પરાભવ ન કરશો, કેમકે તે હવે તમારે વધારે પૂજ્ય છે. ઈત્યાદિ શિક્ષા આપીને જિનકલ્પી મુનિ પાખસહિત પક્ષીની જેમ અથવા મેઘના સમૂહથી નીકળેલી વિજળીઓની જેમ, ઉપકરણ સહિત સમુદાયથી નિરક્ષેપ એવો તે મહાપુરૂષ ધીરપણે ચાલ્યો જાય મેરૂની ગુફામાથી નીકળેલા સિહની પેઠે ગચ્છથી નીકળેલા તે આચાર્ય દેખાતા બધ થાય એટલે આનન્દિત ચહેરે મુનિઓ પાછા ફરે. જિનકલ્પ અગીકાર કરેલ સાધુ વિઘ્નરહિત માસપર્યન્ત નિર્વાહ થાય એવુ ક્ષેત્ર જાણીને ત્યા વિચરે

(જિનકલ્પ અગીકાર કરેલ મુનિ જે ગામમા માસકલ્પ અથવા ચતુર્માસ કરે, ત્યા તેના છ ભાગ કલ્પે અને એકેક ભાગમા એકેક દિવસ ગોચરી જાય, એટલે જે ભાગમા એક દિવસે ગોચરી ગએલ હોય તે ભાગમા ફરી સાતમે દિવસે ગોચરી જાય ગોચરી અને વિહારઆદિ ત્રીજી પોરસીએજ કરે, જ્યા ચોથી પોરસી શરૂ થાય ત્યા અવશ્ય ઉભા રહે,

ત્યાથી જરા પણ ગમન ન કરે. પૂર્વે કહેલ સાત એષણામાથી પહેલી બે સિવાયની પાચમાથી કોઈ પણ બે એષણાના અભિગ્રહથી અલેપ ભાત પાણી ગ્રહણ કરે. એષણા-આદિના કારણ સિવાય કોઇની સાથે કઈ પણ બોલે નહિ. એક વસતિમા વધારેમા વધારે સાત જિન કલ્પિ રહે, પણ એક બીજા સાથે વાતચીત કરે નહિ. ઉપનર્ગ પરિસહ સર્વ સહનજ કરે, રોગ થાય તો ઔષધ વગેરે નજ કરાવે, પણ તેની વેદના સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે. મનુષ્ય તિર્યંચ આદિનું આવવુ તે આપાત. અને તેઓની નજર નજરે આવે તે સ લોક, એ વગેરે દોષ રહિત સ્થળે લઘુનીતિ, વડી નીતિ કરે. અન્ય સ્થળે ન કરે.

વળી જિનકલ્પિઓ અવશ્ય વસતિમા મમત્વ રહિત અને પરિકર્મ વિનાના હોય છે. સ્થવિરોને પણ એમજ હોય છે, પરતુ તેમને વસતિની પ્રમાર્જના કરવાની હોય છે જિન કલ્પી તો વસતિની પ્રમાર્જના પણ ન કરે પરિકર્મ રહિત વસતિમા પણ નિરતર ઉભા રહે, કદિ જો બેસે તો ઉભડકઆસનેજ બેસે, પલાઠી વાળીને તે ન બેસે. કેમકે તેમની પાસે જમીન પર પાથરવાને કઈ આસનાદિ ઉપકરણ હોતુ નથી. માર્ગમા જતા ઉન્મત્ત હાથી વાઘ સિંહ આદિ સામા આવે, તો તેના ભયથી અવળા માર્ગે જઈ ઇર્યાસમિતિનો ભગ ન કરે, પરન્તુ તેના સામાજ ચાલ્યા જાય, ઇત્યાદિ જિનકલ્પિનો વિધિ આગમથી જાણવો

પૂર્વોક્ત બેઉ પ્રકારના વિહારમા શ્રુતસહનનઆદિની સ્થિતિ આ પ્રમાણે જાણવી. જિન-કલ્પિને ઓછા ઓછુ શ્રુત નવમા પૂર્વની ત્રીજી આચાર વસ્તુ સુધી હોવુ જોઇએ અને વધારેમા વધારે દશ પૂર્વમા કઇક ન્યૂન હોવુ જોઇએ તથા વજ્રની ભીત સમાન મજબુત પહેલુ વજ્રઋષભનારાચ સઘયણ હોય કલ્પઅગીકારની સ્થિતિ પદર કર્મભૂમિમા હોય, અને અપહરણ થવાથી અકર્મભૂમિમા પણ હોય ઉત્સર્પિણી કાળમા જિન કલ્પવાળા મુનિરાજો ત્રીજા ચોથા આરામાજ હોય, જન્મમાત્રથી તો બીજા આરામા પણ હોય અવસર્પિણી કાળમા જન્મમાત્રથી ત્રીજા ચોથા આરામાજ હોય, અને જિનકલ્પ વાળાતો પાચમા આરામા પણ હોય તથા સહરણથી તો સર્વકાળમા હોય છે. જિનકલ્પ અગીકાર કરનારા સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય ચરિત્રમા અને જિનકલ્પ અગીકાર કરેલાઓ તો સૂક્ષ્મસપરાય, અને યથાખ્યાત ચારિત્રમા પણ ઉપશમશ્રેણિ પામેલા હોય, તો હોય છે ક્ષપકશ્રેણિને પામતા નથી જિનકલ્પ અગીકાર કરનારાઓ વધારેમા વધારે બસોથી નવસો સુધી હોય છે, અને પૂર્વે જેઓએ જિનકલ્પ અગીકાર કરેલ હોય તેવા બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે તેઓ ઘણુ કરીને અપવાદ સેવતા નથી જઘાબળ ક્ષીણ થયુ હોય અને વિહાર ન કરે તો પણ તે આરાધક કહેવાય છે આવશ્યિકી-નૈષેધિકી-મિથ્યાદુષ્કૃત-ગૃહિવિષય પૃચ્છા-અને ગૃહિવિષય ઉપસપદા આ પાચ સામાચારી એમને હોય છે, ઇચ્છા-મિચ્છા આદિ બીજી પાચ સામાચારી નથી હોતી બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે-આવશ્યિકી-નૈષેધિકી-અને ગૃહસ્થોપસપત્ રૂપ ત્રણ સામાચારીજ જિનકલ્પિને હોય છે, કારણ કે ઉદ્યાન આદિમા વસનારા જિનકલ્પિને સામાન્યથી પૃચ્છાઆદિ પણ સભવતા નથી. વળી દરરોજ તેઓ લોચ કરે આ સિવાય વિશેષ હકીકત સિદ્ધાન્તથી જાણવી

પરિહારવિશુદ્ધિકલ્પની સામાચારી વિગેરે આ ગ્રથમા પરિહારવિશુદ્ધિ નામનુ ચારિત્ર કહેતી વખતે આગળ કહેવાશે

યથાલન્દિકલ્પની સામાચારી સક્ષેપથી આ પ્રમાણે છે, પાણીથી ભીંજાવેલો હાથ જેટલા કાળમા સુકાય તેટલા કાળથી માડીને પાચ રાત્રિદિવસનો જે કાળ તેને સિદ્ધાન્ત પરિભાષામા લન્દ કહે છે તેટલો કાળ ઉલ્લઘન કર્યા સિવાય જે વિચરે, એટલે વધારેમા વધારે પાચ અહોરાત્ર એક સ્થળે રહે તે યથાલન્દિક કહેવાય તેમને તપ-સત્વ આદિ ભાવના જિનકલ્પિની પેઠે જ હોય, પાચસાધુઓ સમુદાય આ કલ્પ અગીકાર કરે છે અને ગામમા છ શેરીઓ અથવા પોળોની જિનકલ્પિની પેઠે કલ્પના કરે છે, પણ ઉત્કૃષ્ટ-લન્દચારિ એકેક શેરીમા પાચ પાચ દિવસ સુધી પર્યટન કરે છે યથાલન્દિક કલ્પ અગીકાર કરનારા ઓછામા ઓછા પદર હોય છે, અને વધારેમા વધારે બે હજારથી નવ હજાર હોય છે તથા પૂર્વે જેઓએ યથાલન્દિક કલ્પ અગીકાર કરેલ હોય, તેવા ઓછામા ઓછા બે ક્રોડથી નવ ક્રોડ સુધી હોય છે અને વધારેમા વધારે પણ તેટલા જ હોય છે

આ યથાલન્દિક બે પ્રકારના હોય છે-એક ગચ્છપ્રતિબદ્ધ અને બીજા ગચ્છથી અપ્રતિબદ્ધ, તેમા જેઓ ગચ્છથી પ્રતિબદ્ધ છે, તેઓ ફક્ત નહિ સાભળેલા અર્થનુ શ્રવણ કરવા માટે જ ગચ્છના સબધમા રહે છે પુન એ બન્ને બબ્બે પ્રકારના છે-એક જિનકલ્પિ-યથાલન્દિક અને બીજા સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક જે ભવિષ્યમા જિનકલ્પ અગીકાર કરનાર હોય, તે જિનકલ્પિયથાલન્દિક કહેવાય, અને જે પુન સ્થવિરકલ્પનો આશ્રય કરવાના હોય તે સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક કહેવાય આ બેમા પરસ્પર આટલો તફાવત હોય છે કે બન્ને પ્રકારના યથાલન્દિક ગચ્છ અન્યને સોપે, પરન્તુ સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક ગચ્છમા રહીને નિરવદ્યપણે સર્વ પરિકર્મ કરે વળી તે વસ્ત્ર-પાત્ર સહિત હોય છે અને જેઓ ભવિષ્યમા જિનકલ્પી થવાના હોય તેમને વસ્ત્ર-પાત્ર ન હોય વળી તેઓ શરીરની પ્રતિચર્યા ન કરે, આખનો મેલ પણ દૂર ન કરે, સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ સહન કરે, પરન્તુ કદિ પણ ચિકિત્સા ન કરાવે આ પ્રમાણે જિનકલ્પિ આદિની સામાચારી છે તે સબધી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ બૃહત્કલ્પાદિ ગ્રથમા જોઈ લેવુ

પૂર્વોક્ત રીતે દીક્ષા અને સૂત્રાધ્યયનરૂપ શિક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી અર્થ ગ્રહણ કરવો, એમ કહેવાથી એ સિદ્ધ થયુ કે સૂત્ર ભણવાનો કાળ પૂર્ણ થયા પછી તેના અર્થ વ્યાખ્યાન રૂપ અનુયોગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહી પણ એનોજ પ્રસ્તાવ છે

પ્રશ્ન પચનમસ્કાર કરેલો હોય તેવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ સામાયિકાદિશ્રુત આપે છે, અને તેનો અનુયોગ પણ તેવીજ રીતે આપે છે આમ કહેવાથી તો—

आईए नमोक्कारो जइ, पच्छाऽऽवासयं तओ पुव्व ।

तस्स भणिएऽणुओगे, जुत्तो आवस्सयस्स तओ ॥८॥

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક છે, તો પહેલા તેનો-નમસ્કારનો અનુયોગ અને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો જોઇએ ૮

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક અપાય છે, એ ન્યાયથી તો એવુ ઠર્યુ કે પ્રથમ નમસ્કારનો અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) કહેવુ અને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો જોઇએ કેમકે વ્યાખ્યેયના અનુસારેજ વ્યાખ્યાન કરાય છે અહી આવશ્યક રૂપ વ્યાખ્યેયની આદિમા નમસ્કાર આપવો એમ તમે કહ્યુ છે, તો નમસ્કારનો અનુયોગ કહ્યા બાદ આવશ્યકનો

અનુયોગ કહેવો ઉચિત છે. અને તેથી પ્રથમ ગાથામા આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ એમ કહ્યુ છે, તેને બદલે નમસ્કારનો અનુયોગ કરીને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ " એમ કહેવુ ઉચિત હતુ

सो सव्वसुअक्खन्धब्भन्तरभूओ जओ तओ तस्स ।
आवासयाणुओगादिगहणगहिओऽणुओगोऽवि ॥९॥

ઉત્તર : તે નમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત છે. તેથી આવશ્યકના અનુયોગનુ ગ્રહણ કરવાથી તેનો અનુયોગ પણ ગ્રહણ કરેલો જ છે ૯

એ પંચનમસ્કાર આવશ્યક-દશવૈકાલિક-ઉત્તરાધ્યયન આદિ સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત રહેલો છે, તેથી આવશ્યકનો ગ્રહણ કરવાથી નમસ્કારનો અનુયોગ પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે, કારણ કે આવશ્યકાદિ શ્રુતસ્કંધમા નમસ્કાર અન્તર્ગત હોવાથી. તે નમસ્કારને માટે જુદી પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર નથી. એટલા જ કારણથી આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ " એમ કહેવાથી "નમસ્કારનો અનુયોગ પણ કરીશ" એમ સમજી લેવું

પંચનમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત છે એ કેમ જણાય ?, તેના ઉત્તરમા કહે છે કે-

तस्स पुणो सव्वसुयब्भतरया पढममंगलग्गहणा ।
जं च पिहो न पढिज्जइ, नंदीए सो सुयक्खंधो ॥१०॥

તે નમસ્કારને સર્વમંગળમા પ્રથમ મંગળરૂપે ગ્રહણ કરેલ હોવાથી. તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર રહેલો છે, અને તેથી નંદી સૂત્રમા પણ તે પંચનમસ્કારને જુદો શ્રુતસ્કંધ નથી કહ્યો ૧૦

"मंगलाण च सव्वेसिं पढमं हवइ मंगलं" એટલે સર્વમાંગલિકોમા પ્રથમ મંગળ છે, એ વચનથી પ્રથમમંગલરૂપ છે, એ અભિપ્રાયથી સર્વશ્રુતની આદિમા પંચનમસ્કારને ગ્રહણ કરવામા આવે છે, તેથી તે સર્વશ્રુતની અન્તર્ગત પ્રતીત થાય છે જ વળી નન્દી સૂત્રમા પણ આવશ્યક-દશવૈકાલિક આદિ શ્રુતસ્કંધની પેઠે નમસ્કારશ્રુતસ્કંધ જુદો નથી કહ્યો, કે જેથી તે પંચનમસ્કારને તે શ્રુતસ્કંધોથી ભિન્ન શ્રુતસ્કંધ તરીકે માનવો પડે નમસ્કાર શ્રુતરૂપ છે અને તે ભિન્ન (સ્વતંત્રપણે) શ્રુતસ્કંધ ન કહ્યો હોવાથી, તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર છે, એમ માનવુ એજ ન્યાય્ય છે નન્દી સૂત્રમા પણ તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર છે, એમ જણાવવાને માટેજ તેને ભિન્ન શ્રુતસ્કંધરૂપે કહ્યો નથી

ચૌદપૂર્વધર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ પણ એજ કારણથી એમ કર્યું છે તે જણાવવાને કહે છે કે—

तेण च्चिय सामाइयसुत्ताणुगमाइओ नमोक्कारं ।
वक्खाणेउं गुरवो, वयंति सामाइयसुयत्थं ॥११॥

તેજ કારણથી નિર્યુક્તિકાર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજી સામાયિક સૂત્રના અનુગમની આદિમા નમસ્કારનુ વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિક સૂત્રનો અર્થ કહે છે ૧૧

જેમ નન્દીઅધ્યયનમા આ નમસ્કારને સર્વશ્રુતમા સમાયેલ જણાવ્યો છે, તેમ શ્રીમાન્ ગુરૂ શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ સામાયિક સૂત્રના અનુગમની આદિમા નમસ્કારનુ વ્યાખ્યાન

કરીને પછી સામાયિક સૂત્રનો અર્થ વ્યાખ્યા દ્વારા પ્રગટ કર્યો છે જો નમસ્કાર શ્રુતસ્કંધ જુદો હોત તો "आवस्सयस्स-दसकालियस्स-तह उत्तरज्झमायारे । सूयगडे निज्जुत्ति' ઇત્યાદિ ગ્રંથમાં પ્રથમ આવશ્યકની નિર્યુક્તિ કરવાનું કહ્યું અને તેમાં નમસ્કારની પણ નિર્યુક્તિ કરી, તે અસંગત થાત, પણ આવશ્યકની નિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં તેમ કરવાથી નમસ્કાર સર્વશ્રુતાભ્યન્તર સિદ્ધ થાય છે આથી આવશ્યકનો અનુયોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞાની સાથેજ. નમસ્કારના અનુયોગની પણ પ્રતિજ્ઞા કરેલી સમજવી વળી નમસ્કાર નિર્યુક્તિના વ્યાખ્યાન અવસરે ભાષ્યકાર પોતે પણ નમસ્કારનો અનુયોગ કરશે આ બાબત વિશેષ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી

આ પ્રમાણે ફલદ્વારની માફક સપ્રસંગ બીજું યોગ નામનું દ્વાર કહ્યું હવે ત્રીજું મંગળ દ્વાર કહે છે

૩ મંગળદ્વાર

बहुविग्घाइं सेयाइं, तेण कयमंगलोवयारेहिं ।
घेतव्वो सो सुमहानिहि व्व, जह वा महाविज्जा ॥१२॥

મહાપુરુષોને પણ કલ્યાણકારી કાર્યો બહુ વિઘ્નવાળા હોય છે, માટે મંગલરૂપ ઉપચાર કરીને સારા મહાનિધિની જેમ અથવા મહાવિદ્યાની જેમ. આ આવશ્યકનો અનુયોગ ગ્રહણ કરવો ૧૨

શાસ્ત્રમાં 'મંગળ' કયે સ્થળે કરવું ? તેના ઉત્તરમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

तं मंगलमाईए, मज्झे पज्जन्तए य सत्थस्स ।
पढम सत्थत्थाऽविग्घपारगमणाय निद्दिट्ठं ॥१३॥
तस्सेव य थेज्जत्थं, मज्झिमयं अंतिमं पि तस्सेव ।
अव्वोच्छित्तिनिमित्तं, सिस्सपसिस्साइवंसस्स ॥१४॥

તે મંગળ શાસ્ત્રની આદિમાં મધ્યમાં અને અન્તમાં કરવું તેમાં પ્રથમ મંગળ નિર્વિઘ્ને શાસ્ત્રાર્થનો પાર પામવા માટે કહ્યું છે. મધ્યમંગળ શાસ્ત્રાર્થની સ્થિરતા માટે કહ્યું છે, અને અન્ત્ય મંગળ શિષ્યપ્રશિષ્યાદિ પરંપરામાં શાસ્ત્રાર્થનો વિચ્છેદ ન થાય તે માટે કહ્યું છે ૧૩ ૧૪

આ સ્થળે કોઈ પ્રશ્ન કરીને પૂછે છે કે—

मंगलकरणा सत्थं, न मंगलं अह च मंगलस्सावि ।
मंगलमओऽणवत्था, न मंगलममंगलत्ता वा ॥१५॥

શાસ્ત્રથી જુદું મંગળ કરવાથી. શાસ્ત્ર પોતે મંગળ નથી એમ ઠરે છે, અને જો મંગળ છે, છતાં અન્ય મંગળ કરાય છે, તો અનવસ્થા થાય છે, કેમકે તેનાથી ભિન્ન બીજુ મંગળ કરેલું ન હોવાથી મંગળની પોતાની અમંગળતા થાય છે ૧૫

આચાર્ય મહારાજ ! તમે આ શાસ્ત્રના પ્રારંભમાં મંગળ કરો છો, તેથી આ શાસ્ત્ર પોતે મંગળરૂપ નથી એમ ઠર્યું, કેમકે જે અમંગળ હોય તેનેજ મંગળ કરવા માટે મંગળ કરાય છે, જો તે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ હોય, તો તેને મંગળ કરવાથી શું ? સફેદ

હોય તેને સફેદ નથી કરાતું, તેમજ સ્નિગ્ધ હોય તેને સ્નિગ્ધ પણ નથી કરાતું. તેવીજ રીતે તમે પણ આ શાસ્ત્ર અમંગળ હોવાથી, તેને મંગળ કરવા તત્પર થયા છો એમ જણાય છે એમ ન હોય તો મંગળ કરવું ઘટે નહિ. અથવા જો એમ કહેતા હો કે શાસ્ત્ર તો મંગળ છે છતા મંગળ બતાવવા અન્ય મંગળ કરીએ છીએ તો અનવસ્થા દોષ આવશે એટલે કે ગમે તેટલા મંગળનો છેડોજ નહિ આવે. કેમકે જેવી રીતે શાસ્ત્ર મંગળ રૂપ છતા એને અન્ય મંગળ કરાય છે તેવીજ રીતે તે મંગળને પણ અન્ય બીજું મંગળ કરવું જોઇશે, એ ત્રીજા મંગળને ચોથું મંગળ જોઇશે એવી રીતે પુન પુન મંગળ કરવાથી અનવસ્થા આવશે. આ અનવસ્થાના ભયથી શાસ્ત્ર મંગળ છતા તેમા જે જુદું મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે. તે જુદા મંગળને મંગળ કરવા માટે, અન્ય મંગળની જરૂર નથી, એમ માનીશુ એટલે અનવસ્થા દોષ નહિ આવે" એમ કહેશો તો પણ તમા દોષ આવ્યા વિના નહિ રહે. કેમકે મંગલ એવા શાસ્ત્રને મંગલ કરવા મંગલ કર્યું તો અહિયા કરેલા મંગળને માટે પણ અન્ય મંગલ કરવુ જોઇએ અને તે તો અનવસ્થાના ભયથી અન્ય મંગળ કરતા નથી તેથી મંગળ પણ શાસ્ત્રની પેઠે અન્ય મંગળના અભાવે મંગળ નહિ થાય અર્થાત્ જો મંગળને બીજું મંગળ નહિ કરવાથી અનવસ્થા નહિ થાય એમ માનશો. તો તો જેમ શાસ્ત્ર મંગળ છતા પણ અન્યમંગળ નહિ કરવાથી મંગળ રૂપ નથી થતુ, તેવીજ રીતે આ મંગળ પણ બીજું મંગળ કર્યા સિવાય મંગળ રૂપ નહિ થાય. કેમકે ઉભય સ્થળે ન્યાયની સમાન ગતિ છે આ પ્રમાણે હોવાથી પરિણામ એ આવ્યું. કે શાસ્ત્રમા જે મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે, તે અન્યમંગળ રહિત હોવાથી અમંગળ છે અને તે અમંગળ હોવાથી શાસ્ત્ર પણ મંગળ રહિતજ થયુ અથવા તો અનવસ્થા દોષવાળુ થયુ

શાસ્ત્રકાર મહારાજા ઉત્તર આપે છે કે—

सत्थऽत्थन्तरमूयम्मि, मगले होज्ज कप्पणा एसा ।
सत्थम्मि मगले किं, अमंगलं काऽणवत्था वा ? ॥१६॥

જો શાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન હોય તો ઉપર જણાવેલ આ કલ્પના ઘટે પરન્તુ શાસ્ત્રજ મંગળરૂપ હોય, તો પછી તે શાસ્ત્રનુ અમંગળપણું શુ ? અને અનવસ્થા દોષ પણ કયો ? ૧૬.

ઉપરોક્ત દોષો કહેવાવાળા વાદીને શાસ્ત્રકાર મહારાજા પ્રત્યુત્તર આપે છે કે ભાઈ ! જો આવશ્યકાદિશાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન માનીએ, તો પૂર્વે કહેલા દોષોની કલ્પના સત્ય ઠરે પરન્તુ આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રને જ પરમ મંગળ રૂપ માનીએ અને મંગળ તેનાથી ભિન્ન ન માનીએ, તો અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષ ક્યાથી આવે ?, ન જ આવે.

પ્રશ્ન – જો શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ છે તો શાસ્ત્રોની આદિ, મધ્ય અને અન્તમા મંગળ કરવું એમ શા માટે કહ્યુ છે ?

ઉત્તર–શિષ્યની બુદ્ધિમા એમ થાય કે મંગળ કર્યું છે એટલા માટેજ ત્યા આદિ મધ્યને અન્તમા મંગળ કરવુ એમ કહ્યું છે એ સંબંધી વિસ્તારથી હમણા જ આગળ કહેવાશે.

આચાર્યશ્રી સમર્થવાદી હોવાથી વાદીએ પૂર્વે કહેલ દોષો શાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન માનીએ તો પણ લાગતા નથી એમ સાબીત કરવાને માટે કહે છે કે—

अत्थंतरेऽवि सइ मंगलम्मि, नामंगला--ऽणवत्थाओ ।

स--परानुग्गहकारि, पईव इव मंगल जम्हा ॥१७॥

શાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન માનીએ તો પણ અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષ લાગતા નથી, જેમ દીપક પોતે દીપ્ત થાય છે અને બીજા પદાર્થને પણ દીપ્ત કરે છે, તેમ મંગળ પોતે મંગલ રૂપ રહે અને બીજાને પણ મંગલ કરે છે. ૧૭

જો કદી શાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન માનીએ તો પણ શાસ્ત્રને અમંગળતા અને અનવસ્થા એ બેમાથી એકકે દોષ લાગતો નથી. કેમકે દીપકની પેઠે મંગળ સ્વપર અનુગ્રહકારી છે જેમ દીપક પોતાને પ્રકાશમાન-પ્રગટ કરવા દ્વારા પોતાને અનુગ્રહ કરે છે તેમ ઘરની અંદર રહેલી ઘટ-પટઆદિ વસ્તુને પ્રગટ કરતો બીજાને પણ અનુગ્રહ કરે છે આથી દીપક સ્વપર અનુગ્રહકારી છે, પરન્તુ તે દીપક પોતાને પ્રકાશમાન કરવા માટે બીજા દીપકની અપેક્ષા નથી રાખતો અથવા જેમ મીઠું પોતામા અને રસોઇમા ખારાશ બતાવવાથી સ્વ-પર અનુગ્રહકારી છે પણ તે પોતાની ખારાશ માટે બીજા મીઠાની અપેક્ષા ગણતુ નથી તેવીજ રીતે મંગળ પણ શાસ્ત્રથી ભિન્ન માનીએ, છતા, પોતામા અને શાસ્ત્રમા મંગળપણુ સ્થાપન કરવા સ્વ-પરઅનુગ્રહકારી છે આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયુ કે અન્યમંગલ શિવાયના મંગળથી મંગળપણુ પામેલુ શાસ્ત્ર અમંગળ નથી અને મંગળ પોતાની મંગળતામા અન્યમંગળની અપેક્ષા રાખતુ નથી માટે અનવસ્થા દોષ પણ નથી

પુન વાદી પૂછે છે કે—

मंगलतियंतराल, न मंगलमिहऽत्थओ पसत्त ते ।

जइ वा सव्व सत्थ, मंगलमिह किं तियग्गहणं ? ॥१८॥

ત્રણ મંગળના બે આન્તર અમંગળ છે, એમ અહીં અર્થાપત્તિથી તમારે પ્રાપ્ત થયુ, અથવા જો સર્વશાસ્ત્ર મંગળ છે, તો શા માટે ત્રણ સ્થાને મંગળ ગ્રહણ કર્યા ? ૧૮

પ્રશ્ન :- પૂર્વે ૧૩ મી ગાથામા કહ્યુ છે કે-મંગળ શાસ્ત્રની આદિમા મધ્યમા ને અન્તમા કરવુ આ પ્રમાણે ત્રણ નિયતસ્થાનમા મંગળ કરવાથી તેના બે આન્તરા મંગળ વિનાના હોવાથી (મંગળવાળા ન હોવાથી) અમંગળ રહ્યા. એમ અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ થયુ જો કદિ તમે એમ કહેતા હો કે સર્વ શાસ્ત્રમંગળ છે એમ પૂર્વે કહ્યુ છે એટલે આવી શંકાનુ અહીં સ્થાનજ કયા છે ? તો હુ પૂછુ છુ કે-આદિમા મધ્યમા ને અન્તમા એમ ત્રણ સ્થાને મંગળ ન કરવુ જોઇએ આથી કાતો ત્રણ મંગળના બે આન્તરાને અમંગળ માનો અથવા ત્રણ મંગળ ગ્રહણ ન કરો આ સિવાય ત્રીજો માર્ગ તમારે માટે નથી

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે-

सत्थे तिहा विहत्ते, तदन्तरालपरिकप्पणं कत्तो ? ।

सव्व च निज्जरत्थ, सत्थमओऽमगलमजुत्तं ॥१९॥

આખા શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કરવાથી તેના અન્તરાલની કલ્પના કયાથી થાય ? (તેમા આન્તરોજ નથી) વળી આ સર્વશાસ્ત્ર નિર્જરા માટે હોવાથી તેમા અમંગળપણુ કલ્પવુ તેજ અયુક્ત છે ૧૯

ઉત્તર :- બુદ્ધિ વડે શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કરવાથી તેના બે આન્તરાની કલ્પનાજ ન થાય. કારણકે જેમ કોઈ લાડુ આદિ વસ્તુના ત્રણ ભાગ કરવાથી તેના આન્તરા સંભવતા નથી, તેવીજ રીતે અહી પણ બુદ્ધિથી શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કલ્પવાથી આંતરા રહેતા નથી ને અન્તરાલ વિના કોને અમંગળતા થાય ? જો કદી એમ પૂછવામા આવે કે-શાસ્ત્રના ત્રણ ભાગ કરવાથી આતરા ન થાય તો પણ સર્વશાસ્ત્રની મંગળતા કેમ સંભવે ? એના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તપ જેમ નિર્જરાને માટે છે તેમ સર્વશાસ્ત્ર પણ નિર્જરા માટે છે. તેથી સર્વશાસ્ત્ર સ્વયં મંગળ રૂપે જ છે. કેમકે જો શાસ્ત્ર સ્વયં અમંગળરૂપ હોય, તો અન્ય મંગળથી કોઇ સ્થળે અવ્યાપ્ત હોવાને લીધે, ત્યા અમંગળતા થાય. પરન્તુ જ્યા સર્વશાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ છે, ત્યા કોઇ પણ સ્થળે અમંગળતા કલ્પવી તે અયોગ્ય છે.

ફરી વાદી પૂછે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે

> जइ मंगलं सयं चिय, सत्थं तो किमिह मंगलग्गहणं ? ।
> सीसमइमंगलपरिग्गहत्थमेत्तं तदभिहाणं ॥२०॥

(પ્રશ્ન) જો શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળ છે તો શા માટે અહી મંગળ ગ્રહણ કર્યું ? (ઉત્તર) શિષ્યની મતિમા શાસ્ત્રને મંગળપણે ગ્રહણ કરાવવા માટેજ તે મંગલ કહ્યુ છે ૨૦

પ્રશ્ન . જો શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ છે, તો તે શાસ્ત્રની આદિમા મધ્યમા ને અન્તમા મંગળ કરવુ એમ તેરમી ગાથામા કહ્યા મુજબ શા માટે મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે ? કેમકે જે સ્વયં મંગળરૂપ હોય તેને મંગળ કરવુ નિરર્થક છે.

ઉત્તર શિષ્યની બુદ્ધિમા "મંગળ કર્યું છે ને તેથી આ શાસ્ત્ર મંગલ છે' એમ થાય એટલા માટેજ મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે વળી શાસ્ત્રથી મંગળને જુદુ નથી માન્યુ. તેમજ આગળ પાચ જ્ઞાનરૂપ નન્દીજ મંગળરૂપે કહેવાશે અને આવશ્યક આદિ સર્વ શાસ્ત્રો શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે નન્દીની અન્તર્ગત છે, તથા નન્દી શ્રુતરૂપ હોવાથી તે નન્દી આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રની અન્તર્ગત છે. આથી નન્દીનેજ મંગળપણે કહેવાથી મંગળ પણ શાસ્ત્રની અન્તર્ગતજ રહેલુ છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્ર અમંગળ છે, તેને મંગળતા પ્રાપ્ત કરાવવાને મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે એમ નહિ, પણ મંગળ કર્યું હોય તો "આ શાસ્ત્ર મંગળ છે" એમ શિષ્યની બુદ્ધિમા થાય એટલા માટે મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે.

પ્રશ્ન - શુ મંગળ પણ, મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તોજ સ્વકાર્ય કરે છે ? અન્યથા નથી કરતુ ?

ઉત્તર હા એમજ છે, એમ કહેતા જણાવે છે કે—

> इह मंगलं पि मंगलबुद्धीए मंगलं जहा साहू ।
> मंगलतियबुद्धिपरिग्गहे वि नणु कारणं भणियं ॥२१॥

અહી કોઇ પણ વસ્તુ મંગળ છતાં, પણ મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરાય તોજ મંગળ થાય છે. જેમકે સાધુ મંગળત્રિકના બુદ્ધિપરિગ્રહાદિમા કારણ પૂર્વે કહ્યુ છે.

આ દુનીઆમા કોઇ પણ વસ્તુ મંગળ છતા જો તેને મંગળબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરેલ હોય તોજ, તે મંગળનુ કાર્ય કરે છે જેમ સાધુ સ્વયં મંગળભૂત છતાં તેને મંગળબુદ્ધિએ,

ગ્રહણ કરેલ હોય, તોજ પ્રશસ્તચિત્તવૃત્તિવાળા ભવ્યાત્માને તે મંગળકારી થાય છે. અને જો મંગળ છતા તેમને અમંગળબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરેલ હોય, તો અપ્રશસ્તચિત્તવૃત્તિવાળા અભવ્યને તો મંગળકારી થતા નથી.

પ્રશ્ન – જો એમ હોય તો અસાધુ આદિ અમંગળ છતા તેમને મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલ હોય, તો તે મંગળકારી થવા જોઈએ કેમકે ન્યાય ઉભય સ્થળે સમાન હોવા જોઈએ

ઉત્તર તે અયોગ્ય છે કારણ કે—અસાધુ સ્વયં મંગળરૂપ નથી એટલે મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કર્યા છતા પણ મંગળકારી ન થાય. જેમ સત્યમણિનેજ સત્યમણિરૂપે ગ્રહણ કરેલ હોય તો ગ્રહણ કરનારને ગૌરવ પમાડે છે પરંતુ અસત્યમણિને સત્યમણિરૂપે ગ્રહણ કરેલ હોય તો, ગૌરવને બદલે હાનિ પમાડે છે. તેવીજ રીતે અહીં મંગળના સંબંધમા પણ સમજવુ

પ્રશ્ન : આ ગ્રંથમા એકજ મંગળ કરવુ બસ છે, એક મંગળથી પણ શિષ્યની બુદ્ધિમા મંગળ કર્યું છે એમ થશે ત્રણ મંગળ કરવાનુ શું પ્રયોજન છે?

ઉત્તર પૂર્વે તેરમી ગાથામા કહ્યા મુજબ, પહેલુ મંગળ વિઘ્નરહિતપણે શાસ્ત્રનો પાર પામવા માટે છે, ઇત્યાદિ ત્રણે મંગળના જુદા જુદા કારણો ત્યા બતાવ્યા છે. વળી એમ પણ ન કહેવુ કે એકજ મંગળથી એ ત્રણે કારણો સિદ્ધ થશે કારણકે જેમ શાસ્ત્ર મંગળરૂપ છતા તેને મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કર્યા સિવાય મંગળકારી નથી થતુ, તેમ શાસ્ત્રની આદિ-મધ્ય-અને અન્તમા કહેલા ત્રણે મંગળો તે તે રીતે મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કર્યા સિવાય તે તે મંગળકારી થતા નથી માટે ત્રણ મંગળ કહ્યા છે

આ પ્રમાણે યુક્તિપૂર્વક ત્રણ મંગળો કહેવાનુ કારણ જણાવીને હવે મંગળશબ્દનો અર્થ કહે છે—

मंगिज्जएऽधिगम्मइ, जेण हिअं तेण मंगलं होइ ।
अहवा मंगो धम्मो, तं लाइ तयं समादत्ते ॥२२॥
अहवा निवायणाओ, मंगलमिट्ठत्थपगइ–पच्चयओ ।
सत्थे सिद्धं जं जह, तयं जहाजोगमाउज्जं ॥२३॥
मं गालयइ भवाओ, व मंगलमिहेवमाइनेरुत्ता ।
भासंति सत्थवसओ, नामाइ चउव्विहं तं च ॥२४॥

મંગ ધાતુ ગતિઅર્થમા હોવાથી જે ગતિઅર્થવાળા ધાતુઓ તે પ્રાપ્તિ અર્થમા વપરાય છે તેથી વડે હિત સધાય તે મંગળ કહેવાય છે, અથવા મંગ એટલે ધર્મ અને લા ધાતુનો લેવુ એવો અર્થ હોવાથી ધર્મને જે લાવે યા સ્વાધીન કરે એટલે ધર્મનુ ઉપાદાન કારણ તે મંગળ કહેવાય છે અથવા ઇષ્ટાર્થવાળી ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયવાળા નિપાતથી મંગળશબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા વ્યાકરણશાસ્ત્રમા જેમ ઘટે તેમ યથાયોગ જોડીને મંગળ શબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા મને જે સંસારથી ભવથી દૂર કરે તે મંગળ ઇત્યાદિ મંગળ શબ્દના અનેક અર્થ શબ્દશાસ્ત્રના જાણનારાઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રથી કહે છે તે મંગળ નામાદિ ચાર પ્રકારે છે ૨૨-૨૩-૨૪

ઇષ્ટ અર્થવાળા ધાતુને પ્રત્યય લગાડીને મંગળશબ્દ સિદ્ધ કરવો જેમકે-મઙ્ગ-મન-મદ્-મુદ્-મહ્-ઇત્યાદિ ધાતુને अल પ્રત્યય જોડવાથી મંગળ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેની વ્યુત્પત્તિ અનુક્રમે આ પ્રમાણે થાય છે જેવડે શાસ્ત્ર શોભાવાય (શોભે) (मङ्ग्यते) તે મંગળ, જેથી વિઘ્નના અભાવનો નિશ્ચય કરીને (मन्यते) તે મંગળ. જેની હર્ષ થાય (माद्यन्ति) તે મંગળ, જેથી નિર્વિઘ્નતાપણે શાસ્ત્રના પાર પમાય (मोदन्ते) તે મંગળ, જેથી પૂજાય (मह्यन્તે) તે મંગળ, અથવા મને જે ભવથી એટલે સંસારથી દૂર કરે (તેનાથી છોડાવે) (मां गालयति) તે મંગળ, જેથી શાસ્ત્રમા વિઘ્ન ન થાય (मा भूद् गल) તે મંગળ, જેમા શાસ્ત્રનો નાશ ન થાય (मा भूद् गल) તે મંગળ, અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ પમાડનાર હોવાથી (मार्गलयनात्) મંગળ, ઇત્યાદિ વ્યાકરણશાસ્ત્રના અનુસારે મંગળશબ્દના અનેક અર્થ શબ્દાર્થ જાણનારાઓ કહે છે

પદાર્થની વ્યાખ્યા તત્ત્વ પર્યાય અને ભેદથી કરવી જોઇએ. તેમા

તત્ત્વ એટલે સ્વરૂપ તે જણાવવા મંગળ શબ્દના અર્થ કહ્યો અને પર્યાય એટલે મંગળ-શાન્તિ-વિઘ્નનો નાશ ઇત્યાદિ મંગળશબ્દના અનેક પર્યાયો છે, તે સ્વયં જાણી લેવા તથા ભેદ એટલે મંગળના પ્રકારો તે શાસ્ત્રકાર બતાવે છે, તે ચાર પ્રકારે છે નામમંગળ સ્થાપનામંગળ-દ્રવ્યમંગળ-અને ભાવ-મંગળ એમ ચાર પ્રકારે છે.

તેમા નામમંગળનુ સ્વરૂપ જણવવા પ્રથમ "નામ નિક્ષેપાનું" સામાન્યથી લક્ષણ કહે છે

पज्जायाऽणभिधेयं, ठिअमण्णत्थे तयत्थनिरवेक्खं ।

जाइच्छिअं च नामं, जाव दव्वं च पाएण ॥२५॥

અસલ વસ્તુના પર્યાયોથી જેનો વ્યવહાર ન થાય, મૂલશબ્દના અર્થથી બીજા અર્થમા સ્થિત, મૂલ અર્થથી નિરપેક્ષ, ઇચ્છા મુજબ સ્થાપન કરેલ એવું, અને ઘણુ કરીને જ્યા સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યા સુધી રહે તે નામ કહેવાય છે ૨૫

(૧) જેમ કોઈ બાળકનુ ઇન્દ્ર નામ પાડવામા આવે, તો તે નામ ઇન્દ્ર કહેવાય છે, તે ઇન્દ્ર નામ તેના પાકશાસન શતમુખ-શક્ર-પુરન્દર-હરિ વગેરે પર્યાયોથી ન કહેવાય. પરન્તુ તે નામવાળી વ્યક્તિના અર્થાત્ બાળકના શરીર સબંધી ધર્મનો ઇન્દ્ર નામમાં ઉપચાર કરવામા આવે છે, અને તે નામવાળી વ્યક્તિનુ શરીર માત્ર એક ઇન્દ્રરૂપ સાંકેતીક શબ્દથીજ બોલાવાય છે. (પણ તે બાલક ઉપરોક્ત તેના પર્યાયોથી ન બોલાવાય.) વળી એ ઇન્દ્ર નામ સદ્ભાવથી (ખરા અર્થથી) તો અન્યસ્થળે એટલે પરમૈશ્વર્યાદિ યુક્ત દેવોના અધિપતિનુ જ હોય, અને બાળકમા તો તે ઇંદ્ર નામના અર્થની અપેક્ષા રહિત કેવળ સાંકેતીક જ હોય, પણ સદ્ભાવથી તો તે ઇંદ્ર નામ અન્વર્થવાળામા હોય એટલે કે પરમૈશ્વર્યાદિરૂપ ખરો અર્થ સ્વર્ગાધિપમા છે. તેથી તે ઇન્દ્ર નામ તે દેવાધિપમા અન્વર્થવાળો કહેવાય. તેથી શક્ર-પુરન્દર આદિ પર્યાયોથી અનભિધેય, તેના અર્થથી નિરપેક્ષ અને સદ્ભાવથી અન્ય અર્થમા રહેલ હોય, અથવા અન્વર્થ હોય એટલે સાર્થક હોય તે "નામ" કહેવાય છે.

(૨) તથા યદચ્છાથી એટલે ગમે તેવુ અર્થવિનાનુ પણ કોઈનુ કંઈ નામ કરાય તે પણ "નામ" કહેવાય છે જેમકે ડિત્થ-ડવિત્થ-વિગેરે આ ઉભય પ્રકારના લક્ષણથી કરેલુ નામ ઘણુ કરીને જ્યા સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યા સુધી હોય છે. જેમકે=મેરૂ-દ્વીપ-સમુદ્ર વિગેરે શાશ્વતા

પદાર્થોના નામો યાવદ્દર્થિક–શાશ્વત હોય છે. દેવદત્ત નામ વડે વાચ્ય પદાર્થો વિદ્યમાન છતા લોકમા જુદા જુદા નામથી બદલાઇને બોલાવાય છે માટે ઘણુ કરીને દ્રવ્ય હોય ત્યા સુધી રહેવાવાળુ નામ હોય છે એમ કહ્યું છે સિદ્ધાન્તમા "નામ યાવત્કથિક હોય છે" એમ જે કહ્યુ છે એ વાત પ્રતિનિયત દેશઆદિના નામને આશ્રિને કહેલ છે, જેમકે–ઉત્તર કુરૂમા જન્મેલા "ઉત્તર કુરૂઓ" ભારત વર્ષમા જન્મેલા "ભારતવર્ષીય" ઇત્યાદિ, આ બે પ્રકારે નામનુ લક્ષણ કહ્યુ છે તે સિવાય પુસ્તક અથવા પત્રાદિમા લખેલા કોઈ પણ ઇંદ્ર વીગેરે વસ્તુના નામના અક્ષરની પંક્તિઓને પણ કોઈ સ્થળે નામ રૂપે કહેલ છે આ પ્રમાણે સામાન્યથી નામનુ લક્ષણ કહ્યુ

તે નામની યોજના અહી–ચાલતા વિષયમા અર્થાત્ મગળમા આ પ્રમાણે કરવી જેમકે કોઈ મગળ રૂપ અર્થથી શૂન્ય વસ્તુમા મગળ એવુ નામ કરીએ તે વસ્તુ કેવળ નામ માત્રથીજ મગળ છે તેથી તે નામમગળ કહેવાય છે. પુસ્તિકાદિમા 'મગળ' એવા અક્ષરોની પક્તિ લખેલી હોય તે પણ નામ મગળ કહેવાય છે ૨૫.

હવે "સ્થાપના"નુ લક્ષણ કહે છે

> ज पुण तयत्थसुन्नं, तयभिप्पाएण तारिसागारं ।
> कीरइ व निरागारं, इत्तरमियरं व सा ठवणा ॥२६॥

વળી જે શબ્દના મૂલ અર્થથી શૂન્ય અને તે મૂલવસ્તુના અભિપ્રાયથી તે વસ્તુના જેવા આકારવાળુ અથવા તેવા આકાર વિનાનુ થવાય તે ઇત્વર–અલ્પકાલિક અને યાવત્કથિક હમેશાની એમ બે પ્રકારે સ્થાપના જાણવી ૨૬.

જે વસ્તુમા ઇન્દ્રની સ્થાપના કરાય તે સ્થાપના ઇંદ્ર કહેવાય છે તે સ્થાપના આદિ ઇન્દ્ર શબ્દના અર્થથી રહિત હોય પરતુ તે સદ્ભૂત ઇંદ્ર આદિના અભિપ્રાયથી તેના આકારવાળી મૂર્તિ–ચિત્ર વિગેરેમા હોય, અને તેવા આકાર રહિત તે સ્થાપના અક્ષ વિગેરેમા હોય, તેમા ચિત્ર–અક્ષ કાષ્ઠ વિગેરે ઇત્વર–અલ્પ કાલિક સ્થાપના અને નન્દીશ્વર દ્વીપના ચૈત્ય પ્રતિમા વિગેરે યાવત્કથિક સ્થાપના છે આગમમા કહ્યુ છે કે 'સ્થિતિમા રહે તે સ્થાપના' આ સર્વનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે વસ્તુ ઇન્દ્રાદિનો અર્થ જે ઐશ્વર્ય આદિ તેનાથી શૂન્ય હોય અને તે ઇદ્રાદિની બુદ્ધિથી તેના આકારવાળુ અથવા તેના આકાર વિનાનુ, તે થોડા કાળ સુધી અથવા યાવત્કથિક કાળ સુધી સ્થપાય તેને "સ્થાપના મગળ" કહેવાય.

અહી પ્રસ્તુતમા મગળને અગે તેની આ પ્રમાણે યોજના કરવી જેમકે ચિત્ર ફોટો આદિમા રહેલ પરમમુનિ (જિનેશ્વર)ની છબી વિગેરે સ્થાપના રૂપ હોવાથી તેને સ્થાપનમગળ કહેવાય છે. ૨૬

હવે ઉપરોક્ત નામ અને સ્થાપનામગળના ઉદાહરણો બતાવે છે

> जह मंगलमिह नाम, जीवा–ऽजीवो–भयाण देसीओ ।
> रूढं जलणाईण, ठवणाए सोत्थिआईण ॥२७॥

જેમ અહી દેશીભાષાથી જીવ–અજીવ–અને ઉભય રૂપ અગ્નિ વિગેરેનુ નામ, મગળ રૂપે રૂઢ છે અને સ્વસ્તિકાદિના આકારોની જે સ્થાપના તે મગળરૂપે રૂઢ છે ૨૭

જીવ-અજીવ અને ઉભય-જીવાજીવ રૂપ અગ્નિ આદિ દેશીભાષામા નામમંગળરૂપ પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે અગ્નિ તે જીવ છે અને મંગલનામથી બોલાય છે, સિન્ધુ દેશમા ગળડી નાડાછડી વિગેરે વસ્તુઓ અજીવ છતા મંગળ નામથી બોલાય છે. અને લાટ દેશમા વન્દનમાળા (આમ્રપત્રનુ તોરણ) જીવાજીવ ઉભય-રૂપ છે, અને મંગળ નામથી બોલાય છે કારણ કે તેમાંના દોરો અચેતન હોવાથી અજીવ છે અને આમ્રપત્ર સચેતન હોવાથી જીવ છે આ ત્રણ ઉદાહરણો નામમંગળના છે, અને સ્વસ્તિક વિગેરે સ્થાપનામંગળના ઉદાહરણ જાણવા ૨૭

હવે "દ્રવ્ય" નુ લક્ષણ કહે છે

दवए दुयए दोरवयवो, विगारो गुणाण संद्दावो ।

दव्वं भव्वं भावस्स, भूअभावं च ज जोग्ग ॥२८॥

જે દ્રવે છે-તે તે પર્યાયોને પામે છે, અથવા સ્વપર્યાયોથી પમાય છે તે, તથા સત્તાના અવયવ અથવા વિકાર તેમજ ગુણનો સમુદાય અને ભાવિભાવ (પર્યાય) તથા ભૂતભાવ (પર્યાય) યોગ્ય જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે ૨૮.

(૧) જે જુદા જુદા નવા પર્યાયોને પામે છે અને જુના જુના પર્યાયોને મૂકે છે. (૨) અથવા તે થવાવાળા પર્યાયો વડે પમાય છે અને થયેલ પર્યાયોથી મૂકાય છે તે દ્રવ્ય કહેવાય છે કેમકે જે પર્યાયોને દ્રવ્ય પામે છે અને મૂકે છે તે પર્યાયો વડે તે દ્રવ્ય પણ પમાય છે ને મૂકાય છે વળી (૩) સત્તાનો અવયવ અથવા (૪) સત્તાનો વિકાર તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. કારણકે દ્રવ્યો જાતિરૂપ મહાસત્તાના અવાન્તર સત્તારૂપ અવયવો અથવા વિકારોજ છે તથા (૫) રસરૂપ આદિ જે ગુણો, તેનો સમુદાય હોય તે દ્રવ્ય (૬) તેમજ ભવિષ્યત્ પર્યાય અને (૭) ભૂતપર્યાયને જે યોગ્ય હોય તે દ્રવ્ય જેમકે ભવિષ્યમા રાજ પર્યાય પામવાને યોગ્ય એવો રાજકુમાર ભાવિ રાજા ગણાય ને તેથી તે દ્રવ્યરાજા કહેવાય તેમજ પૂર્વે ઘીથી ભરેલો ઘડો અત્યારે ખાલી હોય તોપણ તે ઘીનો ઘડો કહેવાય છે એ પ્રમાણે ભાવિભાવ અને ભૂતભાવને યોગ્ય જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે જો ભૂત અને ભાવિભાવને જે યોગ્ય હોય તેને જ દ્રવ્ય ન કહીએ ને ભૂત ભાવિ ભાવ (પર્યાય) વાળાનેજ દ્રવ્ય કહીયે તો પછી જગત્મા રહેલા સર્વ પુદ્ગળાદિક દ્રવ્યો દ્વારા સર્વપદાર્થોના સર્વપર્યાયો અનુભવેલા અથવા અનુભવવાના હોવાથી દ્રવ્ય ગણાય પણ તેમ હોઇ શકે નહિ, માટે જે ભાવિભાવને અથવા ભૂતભાવને યોગ્ય હોય તેજ દ્રવ્ય કહેવાય ૨૮.

પ્રશ્ન-આપના કહેવાથી સામાન્યપણે દ્રવ્ય નિક્ષેપાને અંગે દ્રવ્યનુ લક્ષણ જાણ્યુ, પરંતુ અહીં પ્રસ્તુતમા દ્રવ્યમંગળ કહેવાનુ છે, તે દ્રવ્ય મંગળ કયુ ?

ઉત્તર—

आगमओऽणुवउत्तो, मंगलसद्दाणुवासिओ वत्ता ।

तन्नाणलद्धिसहिओ वि, नोवउत्तो त्ति तो दव्व ॥२९॥

મંગળશબ્દે અનુવાસિત એવો અનુપયોગી વક્તા તે જ્ઞાનલબ્ધિવાળો છે, છતા પણ ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે આગમથી દ્રવ્ય મંગળ છે ૨૯

દ્રવ્યમંગળ બે પ્રકારે છે-આગમથી અને નોઆગમથી અહિં આગમનો અર્થ મંગળશબ્દાર્થનુ જ્ઞાન સમજવુ. મંગળશબ્દથી અનુવાસિત અને મંગળશબ્દના અર્થની

प्ररूपणा करती वखते, ते ज्ञाननी लब्धिवाळो छता शून्यपणे मंगळ शब्दार्थनी प्ररूपणा करनार वक्ता ते मंगळना उपयोगथी शून्य होय तेथी ते आगमथी द्रव्यमंगळ गणाय.

प्रश्न–तेना अर्थज्ञाननी लब्धिवाळो छता ते द्रव्यमंगळ केम कहेवाय ?

उत्तर–"अनुपयोगो द्रव्यं" एटले उपयोग रहितपणु ते द्रव्य एम सिद्धान्तमा कहेल छे माटे तेनो वक्ता आगमथी द्रव्यमंगळ कहेवाय २९

हवे अनुपयोगी ज्ञानवाळा वक्ताने आगमथी द्रव्यमंगल कह्यो तेमा प्रश्न अने उत्तर–

जइ नाणमागमो तो, कह दव्वं ? दव्वमागमो कह णु ? ।
आगमकारणमाया, देहो सद्दो य तो दव्व ॥३०॥

जो ज्ञान ए आगम छे तो द्रव्य केम ? अने द्रव्य छे तो आगम केवी रीते ? एवी शंकानो उत्तर ए छे के आत्मा–देह–ने शब्द ए आगमनु कारण छे तेथी ते द्रव्य छे ३०

प्रश्न–मंगळशब्दना अर्थनु ज्ञान ए आगम छे, तो ते ज्ञानवान् वक्ता द्रव्यमंगळरूप केम कहेवाय ? कारण के आगम ते तो ज्ञान होवाथी भावमंगळरूप छे. तेने द्रव्यमंगळरूप केम कहेवाय ? अने जो ते द्रव्य मंगळ छ तो तेने आगम केम कहेवाय ? आ उपरथी ज्ञानवाळाने "आगमथी द्रव्य मंगळ" छे एम कहेवु ए अत्यन्त अयोग्य छे

उत्तर–अही साक्षात् आगम न समजवु, परन्तु ते ज्ञानलक्षण आगमना कारणभूत उपयोग रहित वक्ताना आत्मा–देह अने शब्दने आगम तरीके समजवा. केमके ए आत्मा-देह, शब्द आदि सर्व आगमना आधारभूत छे. ते न होय तो आगमनोज अभाव थाय, माटे ते आगमना कारण छे, अने कारण होवाथी "कारण ते द्रव्य" ए न्यायानुसार जे उपयोग रहित ज्ञानवानना आत्मादि, ते द्रव्य कहेवाय कारणमा कार्यनो उपचार करीने कार्य तरीके कहेवाय छे जेम वरसाद रूप कारणमा तंदुलरूप कार्यनो उपचार करीने "मेघ डांगर वर्षे छे" एम कहेवाय छे तेम अहि पण आत्मा–देह–शब्द विगेरे आगमना कारण होवाथी कारणमा कार्यनो उपचार करीने आगमथी द्रव्य-मंगळ कहेल छे

जिनेश्वर महाराजना शासनमा कोई पण सूत्र अथवा अर्थ नय विनाना नथी. पण नयोने समजनार श्रोता होय अने नयमा निपुण एवो वक्ता होय तो तेओने कहे. आवु शास्त्रकारनु वचन होवाथी जीनशासनमा सर्वे पण पदार्थो नयोथी वीचारवा योग्य छे माटे द्रव्य मंगळनो पण नयोथी विचार कहे छे तेमा नैगम व्यवहारथी द्रव्य मंगळ जणावे छे

एगो मंगलमेगं, णेगा णेगाइं णेगमनयस्स ।
संगहनयस्स एक्कं, सव्वं चिय मंगलं लोए ॥३१॥

नैगमनयनी अपेक्षाए ज्ञानवाळो उपयोग रहित, मंगळशब्दार्थनो एक वक्ता ते एक द्रव्यमंगळ, अने एवा अनेक उपयोग रहित मंगळशब्दार्थना वक्ताओ, ते अनेक द्रव्य-मंगळ, तेमज संग्रह नयनी अपेक्षाए सर्व लोकमा केवळ एकज द्रव्यमंगळ छे. ३१

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભય ધર્મને જુદા જુદા અંગીકાર કરે છે, તથા સંગ્રહનય માત્ર સામાન્ય ધર્મનેજ ગ્રહણ કરે છે, માટે જુદી જુદી અપેક્ષાએ દ્રવ્ય મંગળ એક અથવા અનેક રૂપે છે

સામાન્યનુ લક્ષણ કહી તેની સાબીતી કરે છે.

एक्कं निच्चं निरवयवमक्किय सव्वगं च सामन्नं ।

निस्सामन्नत्ताओ, नत्थि विसेसो खपुप्फं व ॥३२॥

એક-નિત્ય-નિરવયવ-અક્રિય-અને સર્વગત એવુ સામાન્ય વસ્તુરૂપે છે. આકાશ-પુષ્પની જેમ સામાન્ય વિનાનુ વિશેષ એવુ કાઇ છેજ નહી.

"સામાન્ય" એ એક છે એટલે કે એમા કાઇ ભેદ નથી. તે એક છે પણ ક્ષણિક નથી, નિત્ય છે વળી એક અને નિત્ય છતા આકાશની માફક સાવયવ એટલે વિભાગવાળું નથી, પણ નિરવયવ એટલે અંશરહિત છે વળી તે એક, નિત્ય, અને નિરવયવ છતા પરમાણુની માફક સક્રિય નથી, પણ અક્રિય એટલે ક્રિયારહિત છે. એક નિત્ય નિરવયવ અને અક્રિય છતા તે દિશાની માફક સર્વગત છે, એટલે સકલ લોકમા વ્યાપ્ત સત્તાવાળુ છે. આ પ્રકારનુ સામાન્ય જ છે. પરંતુ "વિશેષ" એવુ તો કાઇ છેજ નહી, કારણ આકાશ પુષ્પની માફક તે સામાન્યરહિત કોઇ હોતુ નથી. જે વિદ્યમાન છે તે સામાન્ય રહિત હોય નહિ. આ પ્રમાણે સંગ્રહ નયના મતે એકલુ સામાન્ય જ પદાર્થ તરીકે હોવાથી, ફક્ત એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. એના અનેક ભેદો નથી, કેમકે અનેક ભેદો તો વિશેષની અપેક્ષાએ હોય છે. ઘટ આદિની જેમ વિશેષ તો સંગ્રહના મતે વસ્તુરૂપેજ નથી.

વિશેષ નયનો પ્રશ્ન-કે અનેક દ્રવ્યમંગળો કેમ સંભવતા નથી? જેમ "વનસ્પતિ" એમ કહે ત્યારે વૃક્ષ, ગુચ્છ, લતા, આદિ વિશેષો જ પ્રતીત થાય છે, અને તેઓથી જુદી કાઈ વનસ્પતિ નથી. એ માફક અહિં પણ "દ્રવ્યમંગળ" એમ કહે એટલે ઉપયોગ-રહિતપણે તેને પ્રરૂપણ કરનારા, બધા ઉપયોગ રહિત જ્ઞાનવાળા વક્તારૂપ વિશેષો જ સમજાય છે, અને તેનાથી જુદું કાઇ સામાન્ય નથી, માટે "સામાન્ય રહિત હોવાથી વિશેષ એવુ કાઈ છેજ નહી, આકાશ પુષ્પની જેમ આ પ્રકારનુ મૂર્ખના જેવુ તમો કેમ કથન કરો છો?

સમાન્યવાદી સંગ્રહ નયનો ઉત્તર-વનસ્પતી એમ કહે ત્યારે વૃક્ષ વિગેરે જણાય છે, તેથી જ વૃક્ષો વનસ્પતિથી જુદા નથી, જેમ કે હાથ એમ કહેવાથી હાથની આંગળીઓ પણ જણાઇ આવે છે જે કહેવાથી જે પ્રતીત થાય તે તેનાથી જુદુ હોતુ નથી, જેમ 'હાથ' એમ કહેવાથી આગળી આદિ જણાય છે. તેથી તે આગળીયો હાથથી જુદી નથી. તેમજ "વનસ્પતિ" એમ કહેવાથી વૃક્ષ આદિ જણાય છે, એટલે તે વનસ્પતિથી જુદા નથી તેથી સામાન્યથી જુદુ "વિશેષ" એવુ કાઇ પણ વિદ્યમાન નથી. માટે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમંગળ છે

હવે સામાન્યવાદી અન્ય વિચાર સંકલનાથી વૃક્ષાદિ સર્વે જે વનસ્પતિ છે, તે સામાન્ય રૂપ છે, તેની પુષ્ટિ કરતા કહે છે.

चूओ वणस्सइ च्चिय, मूलाइगुणो त्ति तस्समूहो व्व ।
गुम्मादओ वि एवं, सव्वे न वणस्सइविसिट्ठा ॥३३॥

આંબો મૂળ આદિ ગુણવાળો હોવાથી આંબાના સમૂહની માફક વનસ્પતિ જ છે ગુલ્માદિ સર્વ એજ પ્રમાણે વનસ્પતિથી જુદા વિશેષો નથી. ૩૩.

ઉપર જણાવેલા વૃક્ષ ગુલ્મ વગેરે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપ જ છે, પરંતુ વિશેષ નથી, એમ સિદ્ધ કરવા માટે, સામાન્યવાદી ન્યાય પૂર્વક દલીલ કરતા કહે છે. કે 'આંબો' એ વનસ્પતિ સામાન્ય છે, કારણ કે તે મૂળ, કંદ, સ્કંધ, છાલ, શાખા, પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, બીજ વીગેરે ગુણયુક્ત છે. જેમ આંબાનો સમૂહ જે જે મૂળઆદિ ગુણયુક્ત હોય છે, તે તે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપજ છે, જેમકે વૃક્ષનો સમૂહ આંબો એ મૂલાદિ ગુણયુક્ત છે, તેથી તે વનસ્પતિ-સામાન્ય રૂપ સિદ્ધ થાય છે એજ પ્રમાણે ગુલ્માદીનુ સમજવુ જેમ વિશેષ વાદીએ વિશેષપણે માનેલો ગુલ્મ પણ વનસ્પતિ સામાન્યરૂપ, જ છે ગુલ્મ સમૂહની માફક મૂલાદિ ગુણવાળો હોવાથી આજ પ્રમાણે અન્ય લતાદિવિશેષો પણ વનસ્પતિ-સામાન્યથીયુક્ત સિદ્ધ થાય છે તેનાથી જો જુદા કહીએ, તો પૃથ્વીઆદિપણાનો તેમા પ્રસંગ આવી પડે આ ઉપરથી સામાન્ય જ છે, વિશેષ નથી એમ સાબીત થાય છે

એ જ વાતની પુષ્ટિ કરતા આગળ કહે છે

सामन्नाउ विसेसो, अन्नोऽणन्नो व होज्ज जइ अण्णो ।
सो नत्थि खपुप्फंपिवऽणण्णो सामन्नमेव तय ॥३४॥

સામાન્યથી વિશેષ અન્ય હોય અથવા અનન્ય હોય (ભિન્ન હોય કે અભિન્ન હોય)? જો ભિન્ન હોય તો આકાશપુષ્પની માફક તેની અસ્તિ નથી, અને અભિન્ન હોય, તો તે સામાન્ય જ છે. ૩૪

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે, કે કા તો વિશેષ સામાન્યથી અન્ય એટલે જુદો ભિન્ન હોય, કા તો તેથી અનન્ય એટલે અભિન્ન અર્થાત્ તેની સાથે એકજ હોય, આ બે વિકલ્પ છે જો પ્રથમ ભિન્ન પણાનો વિકલ્પ અંગીકાર કરો, તો આગળ કહ્યુ તેમ સામાન્યરહિત હોવાથી, આકાશપુષ્પની માફક વિશેષનામનો પદાર્થ હોયજ નહી કારણ કે એવો ન્યાય છે, કે જે જે સામાન્ય રહિત હોય, તે તે ગગનકમળની જેમ વિદ્યમાન જ નથી તમે જે વિશેષ અંગીકાર કરો છો, તે સામાન્યરહિત છે, તેથી તે હોઇ શકે જ નહી

જો બીજો વિકલ્પ ગ્રહણ કરો, તો તમારો વિશેષ તે સામાન્ય જ છે કારણ કે એવો ન્યાય છે, કે જે જેનાથી અનન્ય એટલે અભિન્ન હોય, તે તે જ છે, જેમ કે સામાન્યનુ સ્વરૂપ જો તમે આગ્રહથી સામાન્યમા પણ વિશેષનો ઉપચાર કરવા માગતા હો, તો તેમા અમને કાંઇ હાની નથી, કારણકે ઉપચારથી કહેવામા આવતો ભેદ તાત્વિક એકતાને, બાધા કરી શકતો નથી. આથી સામાન્ય જ છે અને વિશેષ નથી તેથી સંગ્રહનયને મતે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમંગળ છે એમ સ્થાપિત થયુ

આ પ્રમાણે સંગ્રહનયવાળાએ પોતાને ઇષ્ટ એવો સામાન્ય પદાર્થ સિદ્ધ કર્યો, હવે વિશેષને માનનાર નૈગમ અને વ્યવહાર નયવાળા કહે છે કે—

न विसेसऽत्थंतरभूअं, अत्थि सामण्णमाह ववहारो।

उवलंभ-ववहाराभावाओ खरविसाण व ॥३५॥

વ્યવહારનય કહે છે. કે વિશેષથી સામાન્ય અર્થાન્તરભૂત (જુદુ) નથી, કેમકે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન અને વ્યવહારના અભાવે તે ખરશૃંગવત્ અવિદ્યમાન છે ૩૫

વિશેષનુ સમર્થન કરનાર વ્યવહાર અને નૈગમનય કહે છે, કે તમે જે વનસ્પતિ સામાન્ય સ્વીકારો છો, તે બકુલ,-અશોક, ચંપક, આમ્ર આદિ વિશેષથી જુદુ છે. કે એક જ છે? જો અલગ માનો તો વિશેષ વિનાનુ સામાન્ય-ખરશૃંગની જેમ કોઇની નજરમા આવશે જ નહિ અને તે અદૃશ્ય માનશો તો તેનુ જ્ઞાન વિશેષ દ્વારાજ થાય છે, તેથી પણ વિશેષ જ મુખ્ય રહેશે.'કારણ કે વિશેષ વિના સામાન્ય હોતુ નથી વિશેષમા જ સામાન્યનો ઉપચાર કરશો તો અમને વાધો નથી, ઉપચારથી વસ્તુતત્ત્વને હાનિ નથી આવતી

એજ વિષય ઉદાહરણથી દૃઢ કરે છે.

चूयाईएहिंतो को सो, अण्णो वणस्सई नाम?।

नत्थि विसेसत्थतरभावाओ सो खपुष्फं व ॥३६॥

આમ્ર આદિ (વિશેષ) થકી તે વનસ્પતિરૂપ (સામાન્ય) શુ અન્ય-ભિન્ન છે? જો છે, તો વિશેષથી ભિન્ન હોવાને લીધે તે આકાશપુષ્પની જેમ અવિદ્યમાન છે.

આમ્રાદિ વૃક્ષરૂપ વિશેષને માન્ય કર્યા વિના, સામાન્યરૂપ વનસ્પતિનો પગે લેપ કરવો વિગેરે લોકવ્યવહારના કાર્યમા કયો ઉપયોગ થવાનો ? લોકવ્યવહારના ઉપયોગમા પણ તે સામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોવાથી, આકાશપુષ્પની જેમ સામાન્યનો અભાવ છે, અને લોકવ્યવહારમા કાઇ કરનાર હોવાથી, વિશેષ જ ઉપયોગી છે, અને તેનીજ ઉપલબ્ધિ હોવાથી તે વિશેષોજ વિદ્યમાન છે

નૈગમ અને વ્યવહાર એ બે નયો વિશેષનુ સમર્થન કેમ કરે છે? તેનુ કારણ કહે છે.

जं नेगम-ववहारा, लोअववहारतप्परा सो य।

पाएण विसेसमओ, तो ते तग्गाहिणो दोऽवि ॥३७॥

નૈગમ અને વ્યવહાર નય લોકવ્યવહારમા તત્પર છે, અને લોકવ્યવહાર તો ઘણુ કરીને વિશેષથીજ ચાલે છે, માટે તે બે નયો ફક્ત વિશેષનેજ ગ્રહણ કરે છે ૩૭

લોકમા લેવુ મુકવુ વિગેરે વ્યવહાર પ્રાય. વિશેષથીજ ચાલે છે, સામાન્ય એ લોકવ્યવહારમા ઉપયોગી નથી કોઈ ઠેકાણે સામાન્ય વાચક'વન-સેના-આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે-તેથી પ્રાય 'શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.'

આ સબંધમા શિષ્ય પૂછે છે કે—

तेसिं तुल्लमयत्ते, को णु विसेसोऽभिहाणओ अन्नो?।

तुल्लत्तेऽवि इह नेगमस्स वत्थंतरे भेओ ॥३८॥

તે નૈગમ અને વ્યવહાર એ બે નયોની સમાનતા હોવાથી, નામમાં તફાવત સિવાય અન્ય શો તફાવત છે? (ઉત્તર) વિશેષને માનવો'ને સામાન્યને ન માનવો, તેમા નૈગમનયને વ્યવહારનયની'સાથે સમાનતા' છતા પણ અન્યવસ્તુમા ભેદ છે. ૩૮.

चूओ वणस्सइ च्चिय, मूलाइगुणो त्ति तस्समूहो व्व ।
गुम्मादओ वि एवं, सव्वे न वणस्सइविसिट्ठा ॥२३॥

આંબો મૂળ આદિ ગુણવાળો હોવાથી આંબાના સમૂહની માફક વનસ્પતિ જ છે ગુલ્માદિ સર્વ એજ પ્રમાણે વનસ્પતિથી જુદા વિશેષો નથી ૨૩

ઉપર જણાવેલા વૃક્ષ ગુલ્મ વગેરે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપ જ છે, પરંતુ વિશેષ નથી, એમ સિદ્ધ કરવા માટે, સામાન્યવાદી ન્યાય પૂર્વક દલીલ કરતા કહે છે. કે 'આંબો' એ વનસ્પતિ સામાન્ય છે, કારણ કે તે મૂળ, કંદ, સ્કંધ, છાલ. શાખા પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, બીજ વીગેરે ગુણયુક્ત છે. જેમ આંબાનો સમૂહ જે જે મૂળઆદિ ગુણયુક્ત હોય છે, તે તે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપજ છે, જેમકે વૃક્ષનો સમૂહ આંબો એ મૂલાદિ ગુણયુક્ત છે, તેથી તે વનસ્પતિ-સામાન્ય રૂપ સિદ્ધ થાય છે એજ પ્રમાણે ગુલ્માદીનું સમજવું જેમ વિશેષ વાદીએ વિશેષપણે માનેલો ગુલ્મ પણ વનસ્પતિ સામાન્યરૂપ, જ છે ગુલ્મ સમૂહની માફક મૂલાદિ ગુણવાળો હોવાથી આજ પ્રમાણે અન લતાદિવિશેષો પણ વનસ્પતિ-સામાન્યથીયુક્ત સિદ્ધ થાય છે તેનાથી જો જુદા કહીએ, તો પૃથ્વીઆદિપણાનો તેમા પ્રસંગ આવી પડે આ ઉપરથી સામાન્ય જ છે, વિશેષ નથી એમ સાબીત થાય છે

એ જ વાતની પુષ્ટિ કરતા આગળ કહે છે

सामन्नाउ विसेसो, अन्नोऽणन्नो व होज्ज जइ अण्णो ।
सो नत्थि खपुप्फंपिवऽणण्णो सामन्नमेव तय ॥२४॥

સામાન્યથી વિશેષ અન્ય હોય અથવા અનન્ય હોય (ભિન્ન હોય કે અભિન્ન હોય)? જો ભિન્ન હોય તો આકાશપુષ્પની માફક તેની અસ્તિ નથી, અને અભિન્ન હોય, તો તે સામાન્ય જ છે ૩૪

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે, કે કા તો વિશેષ સામાન્યથી અન્ય એટલે જુદો ભિન્ન હોય, કા તો તેથી અનન્ય એટલે અભિન્ન અર્થાત્ તેની સાથે એકજ હોય, આ બે વિકલ્પ છે જો પ્રથમ ભિન્ન પણાનો વિકલ્પ અંગીકાર કરો, તો આગળ કહ્યુ તેમ સામાન્યરહિત હોવાથી, આકાશપુષ્પની માફક વિશેષનામનો પદાર્થ હોનજ નહી કારણ કે એવો ન્યાય છે, કે જે જે સામાન્ય રહિત હોય, તે તે ગગનકમળની જેમ વિદ્યમાન જ નથી તમે જે વિશેષ અંગીકાર કરો છો, તે સામાન્યરહિત છે, તેથી તે હોઇ શકે જ નહી

જો બીજો વિકલ્પ ગ્રહણ કરો, તો તમારો વિશેષ તે સામાન્ય જ છે કારણ કે એવો ન્યાય છે, કે જે જેનાથી અનન્ય એટલે અભિન્ન હોય, તે તે જ છે, જેમ કે સામાન્યનુ સ્વરૂપ જો તમે આગ્રહથી સામાન્યમા પણ વિશેષનો ઉપચાર કરવા માગતા હો, તો તેમા અમને કાઇ હાની નથી, કારણકે ઉપચારથી કહેવામા આવતો ભેદ,તાત્વિક એકતાને, બાધા કરી શકતો નથી. આથી સામાન્ય જ છે અને વિશેષ નથી તેથી સંગ્રહનયને મતે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમંગળ છે એમ સ્થાપિત થયુ

આ પ્રમાણે સંગ્રહનયવાળાએ પોતાને ઇષ્ટ એવો સામાન્ય પદાર્થ સિદ્ધ કર્યો, હવે વિશેષને માનનાર નૈગમ અને વ્યવહાર નયવાળા કહે છે કે—

न विसेसऽत्थंतरभूअं, अत्थि सामण्णमाह ववहारो ।
उवलंभ–ववहाराभावाओ खरविसाण व ॥३५॥

વ્યવહારનય કહે છે, કે વિશેષથી સામાન્ય અર્થાન્તરભૂત (જુદુ) નથી, કેમકે ઉપ-લબ્ધિ-જ્ઞાન અને વ્યવહારના અભાવે તે ખરશ્રૃંગવત્ અવિદ્યમાન છે ૩૫.

વિશેષનુ સમર્થન કરનાર વ્યવહાર અને નૈગમનય કહે છે. કે તમે જે વનસ્પતિ સામાન્ય સ્વીકારો છો, તે બકુલ,-અશોક, ચંપક, આમ્ર આદિ વિશેષથી જુદુ છે. કે એક જ છે ? જો અલગ માનો તો વિશેષ વિનાનુ સામાન્ય-ખરશ્રૃંગની જેમ કોઇની નજરમા આવશે જ નહિ અને તે અદૃશ્ય માનશો તો તેનુ જ્ઞાન વિશેષ દ્વારાજ થાય છે, તેથી પણ વિશેષ જ મુખ્ય રહેશે 'કારણ કે વિશેષ વિના સામાન્ય હોતુ નથી વિશેષમા જ સામાન્યનો ઉપચાર કરશો તો અમને વાંધો નથી, ઉપચારથી વસ્તુતત્ત્વને હાનિ નથી આવતી.

એજ વિષય ઉદાહરણથી દૃઢ કરે છે.

चूयाईएहिंतो को सो, अण्णो वणस्सई नाम ? ।
नत्थि विसेसत्थतरभावाओ सो खपुप्फ व ॥३६॥

આમ્ર આદિ (વિશેષ) થકી તે વનસ્પતિરૂપ (સામાન્ય) શુ અન્ય-ભિન્ન છે ? જો છે, તો વિશેષથી ભિન્ન હોવાને લીધે તે આકાશપુષ્પની જેમ અવિદ્યમાન છે.

આમ્રાદિ વૃક્ષરૂપ વિશેષને માન્ય કર્યા વિના, સામાન્યરૂપ વનસ્પતિનો પગે લેપ કરવો વિગેરે લોકવ્યવહારના કાર્યમા કયો ઉપયોગ થવાનો ? લોકવ્યવહારના ઉપયોગમા પણ તે સામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોવાથી, આકાશપુષ્પની જેમ સામાન્યનો અભાવ છે, અને લોકવ્યવહારમા કાઇ કરનાર હોવાથી, વિશેષ જ ઉપયોગી છે, અને તેનીજ ઉપલબ્ધિ હોવાથી તે વિશેષોજ વિદ્યમાન છે

નૈગમ અને વ્યવહાર એ બે નયો વિશેષનુ સમર્થન કેમ કરે છે ? તેનુ કારણ કહે છે.

जं नेगम–ववहारा, लोअववहारतप्परा सो य ।
पाएण विसेसमओ, तो'ते तग्गाहिणो दोऽवि ॥३७॥

નૈગમ અને વ્યવહાર નય લોકવ્યવહારમા તત્પર છે, અને લોકવ્યવહાર તો ઘણુ કરીને વિશેષથીજ ચાલે છે, માટે તે બે નયો ફક્ત વિશેષનેજ ગ્રહણ કરે છે. ૩૭

લોકમા લેવુ મુકવુ વિગેરે વ્યવહાર પ્રાય વિશેષથીજ ચાલે છે, સામાન્ય એ લોક-વ્યવહારમા ઉપયોગી નથી કોઈ ઠેકાણે સામાન્ય વાચક વન-સેના-આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે-તેથી પ્રાય શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.

આ સબધમા શિષ્ય પૂછે છે કે—

तेसिं तुल्लमयत्ते, को णु विसेसोऽभिहाणओ अन्नो ? ।
तुल्लत्तेऽवि इह नेगमस्स वत्थंतरे भेओ ॥३८॥

તે નૈગમ અને વ્યવહાર એ બે નયોની સમાનતા હોવાથી, નામમાં તફાવત સિવાય અન્ય શો તફાવત છે ? (ઉત્તર) વિશેષને માનવો'ને સામાન્યને ન માનવો, તેમા નૈગમ-નયને વ્યવહારનયની સાથે સમાનતા છતાં પણ અન્યવસ્તુમાં ભેદ છે. ૩૮

પ્રશ્ન —નૈગમ અને વ્યવહારનય વિશેષનેજ ગ્રહણ કરે છે, તો તે બન્ને સમાન વિષય માનનાર હોવાથી પરસ્પર નામના ભેદ સિવાય, એક બીજામા બીજો ભેદ જણાતો નથી, તેથી તે બન્ને એકજ સ્વરૂપ હોય એમ લાગે છે.

ઉત્તર-નૈગમનયનો વ્યવહારનયની સાથે વિશેષના સબંધમા સમાન અભિપ્રાય હોવાથી, તે અપેક્ષાએ નૈગમ વ્યવહાર એ બંને સમાન છે, પરન્તુ નૈગમ નય અન્ય કેટલીક વસ્તુમા સામાન્યને પણ ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે બન્નેમા તફાવત છે. મતલબ કે નૈગમ-નય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયગ્રાહી છે. અને વ્યવહારનય માત્ર વિશેષગ્રાહીજ છે.

અથવા—

जो सामण्णगाही, स नेगमो संगहं गओ अहवा ।

इयरो ववहारमिओ, जो तेण समाणनिद्देसो ॥३९॥

અથવા જે સામાન્યગ્રાહી નૈગમ છે, તે સંગ્રહમા અન્તર્ભૂત છે. અને વિશેષગ્રાહી નૈગમ છે, તે વ્યવહારમા અન્તર્ભૂત છે, માટે બન્નેનો સમાન નિર્દેશ કર્યો છે. ૩૯

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી, સામાન્યગ્રાહી નૈગમનો સંગ્રહનયમા સમાવેશ કરવો અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહારનયમા સમાવેશ કરવો આથી આ નૈગમનયનો વ્યવહાર નયની સાથે "ज नेगमववहारा" ઇત્યાદિ ગાથામા તુલ્યનિર્દેશ કર્યો છે એ પ્રમાણે માનવાથી ઉપરોક્ત આડત્રીશમી ગાથામા જણાવેલો દોષ નહિ આવે. અહી જો એવી શંકા થાય, કે એ પ્રમાણે નૈગમનયને સંગ્રહ અને વ્યવહારમા અન્તર્ભૂત કરશો, તો સાતને બદલે છ નયો માનવાથી, સંખ્યાની હાની થશે. એ શંકાનો ખુલાસો આગળ કરીશું.

હવે ઋજુસૂત્રનયના મતે દ્રવ્યમંગળનો વિચાર કરે છે.

उज्जुसुअस्स सयं, सपयं च जं मंगलं तयं एक्कं ।

नातीतमणुप्पन्नं, मगलमिट्ठं परक्कं वा ॥४०॥

ઋજુસૂત્રનયને પોતાનુ હોય, અને તે વર્તમાનકાળે વિદ્યમાન હોય, તે એકજ દ્રવ્યમંગળ માન્ય છે. પણ અતીત અનાગત અને પરકીય કે અનેક દ્રવ્યમંગળો માન્ય નથી ૪૦

કારણ કે—

नातीयमणुप्पन्नं, परकीयं वा पओअणाभावा ।

दिट्ठंतो खरसिंगं, परधणमहवा जहा विफलं ॥४१॥

કાર્ય કરી શકે નહિ તેથી અતીત ને અનાગત વસ્તુ, ખરશૃંગની જેમ વસ્તુ જ નથી, અને પરકીય વસ્તુ પણ પરધનની જેમ નિષ્ફળ હોવાથી વસ્તુરૂપ નથી ૪૧

ઋજુ એટલે સરળ-સરળતાથી જે સામે દેખાય, તેવી વર્તમાનક્ષણે વર્તતી, સ્વકીય વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપે ઋજુસૂત્રનય માને છે, પણ અતીત અનાગત વસ્તુને વસ્તુરૂપે નથી માનતો કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલ છે અને અનાગત વસ્તુ અનુત્પન્ન છે, તેથી તેઓવડે કંઈ કાર્યસિદ્ધિ નથી થતી. "જે વડે કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય તે વસ્તુપણે ગણાયજ નહિ" જેમકે ખરશૃંગ ખરશૃંગ જેમ વસ્તુ નથી, તેમ અતીત-અનાગત દ્રવ્યમંગળ પણ

વસ્તુરૂપે નથી. વળી પરકીય વસ્તુ પણ વસ્તુરૂપ નથી, કેમકે તેનાથી પણ પોતાનુ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતુ. ઉદાહરણ તરીકે દેવદત્તનુ ધન યજ્ઞદત્તના કાર્યમા નહિ આવતુ હોવાથી. નિષ્ફળ છે. તેમ બીજાએ કરેલુ મંગળ પોતાને નિષ્ફળ છે આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયુ કે ઋજુસૂત્રને અતીત-અનાગત સિવાય વર્તમાનસમયે અને પોતાનું કરેલુ જે દ્રવ્યમંગળ હોય, તેજ દ્રવ્યમંગળ રૂપે ઇષ્ટ છે.

શબ્દ-સમભિરૂઢ-અને એવંભૂત એ ત્રણ નયો ઋજુસૂત્ર કરતા વિશુદ્ધ હોવાથી, આગમથી દ્રવ્યમંગળ માનતાજ નથી. કારણ કે—

जाण नाणुवउत्तोऽणुवउत्तो वा न जाणई जम्हा ।
जाणतोऽणुवउत्तोति बिंति सद्दादओऽवत्थु ॥४२॥

(જે મંગળશબ્દ) જાણે છે, તે ઉપયોગ રહિત નથી અને જે ઉપયોગ રહિત છે. તે જાણનો નથી. માટે શબ્દાદિનયો જાણતો હોય અને ઉપયોગ રહિત હોય. એવી રીતે પૂર્વના નયોએ માન્ય કરેલ દ્રવ્યમંગલને અવસ્તુજ કહે છે. ૪૨

મંગળશબ્દ જાણતો હોય અને તેના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય. તેને આગમથી દ્રવ્ય-મંગળ કહેવાય, પણ તેવા દ્રવ્યમંગળને શબ્દાદિ ત્રણનયો માનતાજ નથી તેઓ કહે છે કે જે જાણે છે, તે ઉપયોગ રહિત નથી અને ઉપયોગ રહિત છે, તે જાણતો નથી માટે તેવુ દ્રવ્યમંગળ હોઇ શકેજ નહિ

કારણકે—

हेऊ विरुद्धधम्मत्तणा, हि जीवो व्व चेअणारहिओ ।
न य सो मङ्गलमिट्ठं, तयत्थसुन्नो त्ति पाव व ॥४३॥

"જીવ છે અને તે ચેતના રહિત છે" એની જેમ "જાણકાર ઉપયોગ રહિત છે" એમ કહેવુ તે વિરૂદ્ધધર્મવાળુ હોવાથી, જાણકાર અને ઉપયોગ રહિત દ્રવ્યમંગળ અવસ્તુજ છે. કારણકે ઉપયોગ રહિત વક્તા, મંગળ નિર્જરાદિ અર્થથી શૂન્ય હોવાથી, પાપ જેમ ઇષ્ટ નથી, તેમ તેવુ દ્રવ્ય મંગળ પણ આ નયોને ઇષ્ટ નથી.

જીવ ચેતનારહિત છે, એમ કહેવુ જેટલુ વિરૂદ્ધ છે, તેટલુજ વિરૂદ્ધ "જાણે છે અને ઉપયોગ રહિત છે" એમ કહેવું તે છે અથવા "મારી માતા વન્ધ્યા છે" એ કથન જેમ વિરૂદ્ધ છે, તેમ આ "જાણકાર છે અને ઉપયોગરહિત છે" એમ કહેવુ, તે પણ વિરૂદ્ધ છે. માટે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યમંગળ અસત્ છે (અવિદ્યમાન છે) ભલે જાણકાર છે, છતા ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે અમને મંગળરૂપે ઇષ્ટ નથી, કારણકે તે તેવુ ઉપયોગ રહિત જ્ઞાન પાપની માફક મંગળના કાર્યથી શૂન્ય છે. આ પ્રમાણે શબ્દાદિનયો કેવળ ભાવમંગળને ગ્રહણ કરનારા હોવાથી, દ્રવ્યમંગળને ઇચ્છતાજ નથી

આ રીતે નયઅનુસારે દ્રવ્યમંગળ વિચારીને આગમથી દ્રવ્યમંગળનો વિચાર પૂર્ણ કર્યો હવે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે તેમાં આગમથી દ્રવ્યમંગળ જ્ઞશરીર, ભવ્ય શરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તેમા પ્રથમ જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીરનુ સ્વરૂપ કહે છે

પ્રશ્ન —નૈગમ અને વ્યવહારનય વિશેષનેજ ગ્રહણ કરે છે, તો તે બન્ન સમાન વિષય માનનાર હોવાથી પરસ્પર નામના ભેદ સિવાય, એક બીજામા બીજો ભેદ જણાતો નથી, તેથી તે બન્ને એકજ સ્વરૂપ હોય એમ લાગે છે

ઉત્તર-નૈગમનયનો વ્યવહારનયની સાથે વિશેષના સબધમા સમાન અભિપ્રાય હોવાથી. તે અપેક્ષાએ નૈગમ વ્યવહાર એ બંને સમાન છે, પરતુ નૈગમ નય અન્ય કેટલીક વસ્તુમા સામાન્યને પણ ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે બન્નેમા તફાવત છે. મતલબ કે નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયગ્રાહી છે. અને વ્યવહારનય માત્ર વિશેષગ્રાહીજ છે.

અથવા—

जो सामण्णग्गाही, स नेगमो सगहं गओ अहवा।

इयरो ववहारमिओ, जो तेण समाणनिद्दसो ॥३९॥

અથવા જે સામાન્યગ્રાહી નૈગમ છે, તે સગ્રહમા અન્તર્ભૂત છે અને વિશેષગ્રાહી નૈગમ છે તે વ્યવહારમા અન્તર્ભૂત છે, માટે બન્નેનો સમાન નિર્દેશ કર્યો છે. ૩૯

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી. સામાન્યગ્રાહી નૈગમનો સગ્રહનયમા સમાવેશ કરવો અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહારનયમા સમાવેશ કરવો આથી આ નૈગમનયનો વ્યવહાર નયની સાથે "ज नेगमववहारा" ઇત્યાદિ ગાથામા તુલ્યનિર્દેશ કર્યો છે એ પ્રમાણે માનવાથી ઉપરોક્ત આડત્રીશમી ગાથામા જણાવેલો દોષ નહિ આવે અહી જો એવી શંકા થાય. કે એ પ્રમાણે નૈગમનયને સગ્રહ અને વ્યવહારમા અન્તર્ભૂત કરશો, તો સાતને બદલે છ નયો માનવાથી સખ્યાની હાની થશે. એ શકાનો ખુલાસો આગળ કરીશુ

હવે ઋજુસૂત્રનયના મતે દ્રવ્યમંગળનો વિચાર કરે છે.

उज्जुसुअस्स सयं, संपयं च ज मंगलं तयं एक्क।

नातीतमणुप्पन्नं, मगलमिट्ठं परक्कं वा ॥४०॥

ઋજુસૂત્રનયને પોતાનુ હોય, અને તે વર્તમાનકાળે વિદ્યમાન હોય, તે એકજ દ્રવ્યમંગળ માન્ય છે પણ અતીત અનાગત અને પરકીય કે અનેક દ્રવ્યમગળો માન્ય નથી. ૪૦

કારણ કે—

नातीयमणुप्पन्नं, परकीयं वा पओअणाभावा।

दिट्ठंतो खरसिंग, परधणमहवा जहा विफलं ॥४१॥

કાર્ય કરી શકે નહિ તેથી અતીત ને અનાગત વસ્તુ, ખરશ્રૃગની જેમ વસ્તુ જ નથી, અને પરકીય વસ્તુ પણ પરધનની જેમ નિષ્ફળ હોવાથી વસ્તુરૂપ નથી ૪૧.

ઋજુ એટલે સરળ–સરળતાથી જે સામે દેખાય, તેવી વર્તમાનક્ષણે વર્તતી, સ્વકીય વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપે ઋજુસૂત્રનય માને છે, પણ અતીત અનાગત વસ્તુને વસ્તુરૂપે નથી માનતો કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલ છે અને અનાગત વસ્તુ અનુત્પન્ન છે, તેથી તેઓવડે કંઈ કાર્યસિદ્ધિ નથી થતી "જે વડે કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય તે વસ્તુપણે ગણાયજ નહિ." જેમકે ખરશ્રૃગ ખરશ્રૃગ જેમ વસ્તુ નથી, તેમ અતીત–અનાગત દ્રવ્યમગળ પણ

વસ્તુરૂપે નથી. વળી પરકીય વસ્તુ પણ વસ્તુરૂપ નથી. કેમકે તેનાથી પણ પોતાનુ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતુ. ઉદાહરણ તરીકે દેવદત્તનુ ધન યજ્ઞદત્તના કાર્યમા નહિ આવતુ હોવાથી. નિષ્ફળ છે. તેમ બીજાએ કરેલુ મંગળ પોતાને નિષ્ફળ છે. આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયુ કે ઋજુસૂત્રને અતીત–અનાગત સિવાય વર્તમાનસમયે અને પોતાનુ કરેલુ જે દ્રવ્યમંગળ હોય, તેજ દ્રવ્યમંગળ રૂપે ઇષ્ટ છે

શબ્દ–સમભિરૂઢ–અને એવંભૂત એ ત્રણ નયો ઋજુસૂત્ર કરતા વિશુદ્ધ હોવાથી, આગમથી દ્રવ્યમંગળ માનતાજ નથી. કારણ કે—

जाण नाणुवउत्तोऽणुवउत्तो वा न जाणई जम्हा ।
जाणतोऽणुवउत्तोत्ति विंति सद्दादओऽवत्थु ॥४२॥

(જે મંગળશબ્દ) જાણે છે, તે ઉપયોગ રહિત નથી અને જે ઉપયોગ રહિત છે. તે જાણનો નથી. માટે શબ્દાદિનયો જાણતો હોય અને ઉપયોગ રહિત હોય એવી રીતે પૂર્વના નયોએ માન્ય કરેલ દ્રવ્યમંગલને અવસ્તુજ કહે છે ૪૨.

મંગળશબ્દ જાણતો હોય અને તેના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય તેને આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય, પણ તેવા દ્રવ્યમંગળને શબ્દાદિ ત્રણનયો માનતાજ નથી તેઓ કહે છે કે જે જાણે છે, તે ઉપયોગ રહિત નથી અને ઉપયોગ રહિત છે, તે જાણતો નથી. માટે તેવુ દ્રવ્યમંગળ હોઇ શકેજ નહિ

કારણકે—

हेऊ विरुद्धधम्मत्तणा, हि जीवो व्व चेअणारहिओ ।
न य सो मङ्गलमिट्ठं, तयत्थसुन्नो त्ति पाव व ॥४३॥

"જીવ છે અને તે ચેતના રહિત છે" એની જેમ "જાણકાર ઉપયોગ રહિત છે" એમ કહેવુ તે વિરૂદ્ધધર્મવાળુ હોવાથી, જાણકાર અને ઉપયોગ રહિત દ્રવ્યમંગળ અવસ્તુજ છે. કારણકે ઉપયોગ રહિત વક્તા, મંગળ નિર્જરાદિ અર્થથી શૂન્ય હોવાથી, પાપ જેમ ઇષ્ટ નથી, તેમ તેવુ દ્રવ્ય મંગળ પણ આ નયોને ઇષ્ટ નથી.

જીવ ચેતનારહિત છે, એમ કહેવુ જેટલુ વિરૂદ્ધ છે, તેટલુજ વિરૂદ્ધ "જાણે છે અને ઉપયોગ રહિત છે" એમ કહેવું તે છે. અથવા "મારી માતા વન્ધ્યા છે" એ કથન જેમ વિરૂદ્ધ છે, તેમ આ "જાણકાર છે અને ઉપયોગરહિત છે" એમ કહેવુ, તે પણ વિરૂદ્ધ છે. માટે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યમંગળ અસત્ છે (અવિદ્યમાન છે). ભલે જાણકાર છે, છતા ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે અમને મંગળરૂપે ઈષ્ટ નથી, કારણકે તે તેવુ ઉપયોગ રહિત જ્ઞાન પાપની માફક મંગળના કાર્યથી શૂન્ય છે આ પ્રમાણે શબ્દાદિનયો કેવળ ભાવમંગળને ગ્રહણ કરનારા હોવાથી, દ્રવ્યમંગળને ઇચ્છતાજ નથી.

આ રીતે નયઅનુસારે દ્રવ્યમંગળ વિચારીને આગમથી દ્રવ્યમંગળનો વિચાર પૂર્ણ કર્યો. હવે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે તેમાં આગમથી દ્રવ્યમંગળ જ્ઞશરીર, ભવ્યશરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તેમા પ્રથમ જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીરનુ સ્વરૂપ કહે છે

मंगलपयत्थजाणयदेहो, भव्वस्स वा सजीवोऽवि ।

नोआगमओ दव्वं, आगमरहिओ त्ति जं भणिअ ॥४४॥

મંગળપદાર્થને જાણનારનુ (જીવરહિત) શરીર અથવા ભવિષ્યમા મંગળપદના અર્થને જાણશે એવા બાલકનુ સજીવ શરીર, તે બન્ને આગમ એટલે મંગલના જ્ઞાન રહિત હોવાથી, તે બન્ને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય ૪૪.

જેણે ભૂતકાળમા મંગળપદનો અર્થ યથાર્થ જાણ્યો હોય અને પ્રરૂપ્યો હોય, તેનો નિર્જીવદેહ, અથવા જે ભવિષ્યમા મંગળપદનો અર્થ યથાર્થ જાણશે તેવા બાલકનો સજીવદેહ, એ ઉભય શરીર તે ભાવમંગળના ભૂત ભાવિ નયથી કારણ હોવાથી નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે, કેમકે તે બન્નેમા વર્તમાન ક્ષણે આગમ એટલે મંગલપદાર્થના જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ છે જે ઘડામા આગળ ઘી ભરીને ખાલી કરી નાખ્યુ હોય, અથવા તો જે ખાલીઘડામા ઘી ભરવાનુ હોય, તે બન્નેને ઘીના ઘડા કહેવામા આવે છે, તે મુજબ અહી સમજવુ (અહી નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમા છે)

હવે નોઆગમદ્રવ્યમંગલમા નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમા ગણીને, તે જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીરને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ તરીકે સાધે છે

अहवा नो देसम्मी, नोआगमओ तदेगदेसाओ ।

भूयस्स भाविणो, वाऽऽगमस्स जं कारण देहो ॥४५॥

અથવા નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમા છે, તેથી ભૂત યા ભાવિ આગમનું કારણ જે શરીર, તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે કેમકે તે શરીર આગમ એટલે જ્ઞાનનુ કારણ હતુ અને થશે ૪૫

ભૂત યા ભાવિ આગમનુ કારણ જે અચેતન અથવા સચેતન શરીર, તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે અહી નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમા સમજવો ઉપરોક્ત ઉભયપ્રકારનુ શરીર મંગળપદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમનુ કારણ છે, અને કારણ તે કાર્યના એક દેશમા વર્તતુજ હોય છે, એમ સિદ્ધાન્તનુ મન્તવ્ય છે, તેથી સચેતન અથવા અચેતન શરીર, નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે

પ્રશ્ન'-આગમથી દ્રવ્યમંગળ પહેલા કહ્યુ છે, તેમા અને આમા શો તફાવત છે ?, કારણકે ત્યા પણ આગમનુ કારણ "આત્મા દેહ-અને શબ્દ છે" એ વચનથી, શરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે અને અહી પણ તે શરીરનેજ દ્રવ્યમંગળ કહો છો

ઉત્તર'-પહેલા જે આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યુ છે તેમા ઉપયોગરૂપ આગમ નથી પણ લબ્ધિરૂપ આગમ છે અને અહી તો ઉપયોગ તથા લબ્ધિરૂપ ઉભયપ્રકારનુ આગમ નથી ફક્ત તે જ્ઞાનના કારણરૂપ શરીરમાત્રજ છે એટલો એ આગમ થકી દ્રવ્યમંગલ અને જ્ઞશરીર તથા ભવ્યશરીરરૂપ નોઆગમથકી દ્રવ્યમંગલમા તફાવત છે

હવે જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત ત્રીજા ભેદનુ સ્વરૂપ કહે છે

जायण—भव्वसरीराऽइरित्तमिह दव्वमङ्गलं होइ ।

जा मङ्गल्ला किरिआ, तं कुणमाणो अणुवउत्तो ॥४६॥

જે ઉપયોગ રહિતપણે મંગળિક્રિયા કરનારો હોય, તે જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીર એ બેઉથી વ્યતિરિક્ત એટલે જુદો નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ થાય છે ૪૬

પરમાર્થથી મંગળ બે પ્રકારે છે. એક જિનપ્રણીત આગમ અને બીજું જિનપ્રણીત પડિલેહણાદિ માંગલ્ય ક્રિયા, પૂર્વે આગમથી અને નોઆગમમાં જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીર એમ બે પ્રકારથી જે દ્રવ્યમંગળ ત્રણ પ્રકારે કહ્યું છે, તે આગમ (જ્ઞાન) ને આશ્રિને કહ્યુ છે, ને આ જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ જે છે, તે તો જિનેશ્વરમહારાજે કહેલ એવી પડિલેહણઆદિ માંગલ્યક્રિયાને ઉપયોગ રહિત કરતાં હોય તેને આશ્રિને કહેલ છે અહિં ઉપયોગ રૂપ આગમ નથી તેથી નોઆગમતા કહી. જ્ઞશરીર અને ભવ્ય શરીરમાં જ્ઞાનના કારણ રૂપે દ્રવ્યમંગળતા કહી છે, અને ક્રિયાની અપેક્ષાએ ઉપયોગ શૂન્ય હોવાથી દ્રવ્યમંગળતા કહી છે ઉપયોગ પૂર્વક ક્રિયા કરે તો તે ભાવમંગળ કહેવાય

હવે બીજી રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે

जं भूयभावमंगलपरिणाम तस्स वा जयं जोग्गं ।
जं वा सहावसोहणवन्नाइगुण सुवण्णाइं ॥४७॥
त पि य हु भावमङ्गलकारणओ मङ्गलंति निद्दिट्ठ ।
नोआगमओ दव्व, नोसद्दो सव्वपडिसेहे ॥४८॥

જે ભૂતકાલના ભાવમંગળનું પરિણામિ કારણ હોય, અને જે ભવિષ્યમાં ભાવમંગળને યોગ્ય હોય, તે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગલ ગણાય છે અથવા સ્વભાવથીજ સુંદરવર્ણ વિગેરે ગુણવાળું જે સુવર્ણઆદિ દ્રવ્ય, તે પણ નિશ્ચે ભાવમંગળનું કારણ અને શરીરાદિથી વ્યતિરિક્ત હોવાથી, વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ છે અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે ૪૭-૪૮

ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની ક્રિયાના સમુદાયને ભાવમંગળ કહેલ છે તેવા ભાવમંગળના પરિણામ પૂર્વે થયા હોય અથવા ભવિષ્યમાં થાય એમ હોય, પણ વર્તમાન-ક્ષણે તેવા પરિણામથી શૂન્ય, એવું કોઇનું શરીર અથવા આત્મા હોય, તે જ્ઞશરીર-ભવ્ય-શરીર નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે

તેમજ સ્વભાવથીજ સુંદર તથા વર્ણાદિગુણવાળા સુવર્ણ રત્ન-દહી-અક્ષત-પુષ્પ-મંગળકળશ વિગેરે પણ નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય કારણકે તે સુવર્ણઆદિ કોઇને ભાવમંગળનું કારણ હોય છે અને શરીર આત્મા અને શબ્દ અથવા સુવર્ણાદિ તે કોઇને ભાવના કારણ થાય છે માટે તે વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે કારણકે જે ભૂતભાવ અથવા ભાવિભાવનું કારણ હોય, તેને દ્રવ્ય કહેલું છે અહીં નોશબ્દ સર્વ-નિષેધાર્થમાં કહ્યો છે તેથી આગમનો અહીં સર્વથા અભાવ છે, માટે તેઓને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવું તે વિરૂદ્ધ નથી પૂર્વે જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે, તે કેવળ આગમ એટલે જ્ઞાનના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે અને અહીં જે તદ્વ્યતિ-રિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે, તે ક્રિયારૂપભાવના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે આગમથી અને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું, હવે ભાવમંગળ કહે છે, તેનું લક્ષણ નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યની પેઠે ભાષ્યકારે કોઈ [1]કારણથી નથી કહ્યું, પણ વૃત્તિકાર તેનું લક્ષણ કહે છે, તે આ પ્રમાણે છે

[1] સ્પષ્ટપણે ભાવમંગલ તરીકે પાંચ જ્ઞાનરૂપ નન્દી અથવા પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાનું કહેલ છે તેથી તેના લક્ષણની જરૂર ન ગણી હોય અથવા પૂર્વે મંગલનું સ્વરૂપ જણાવ્યું તે ભાવમંગલ છે,

भावो विवक्षितक्रियाऽनुभूतियुक्तो हि वै समाख्यात । सर्वज्ञैरिन्द्रादिवदिहेन्दनादिक्रियाऽनुभवात् ॥

અર્થ :—જેમ ઇન્દનાદિક્રિયાના અનુભવથી ઇન્દ્રાદિ કહેવાય તેમ જે જે ક્રિયાની વિવક્ષા કરીયે, તે તે ક્રિયાના અનુભવયુક્ત જે જે હોય, તેને તેને સર્વજ્ઞોએ તે તે અપેક્ષાયે ભાવ કહેલ છે અર્થાત્ ઈન્દનાદિ (ઐશ્વર્યાદિ) ક્રિયાનો અનુભવનાર હોવાથી જેમ તે ભાવ-ઈન્દ્ર કહેવાય છે, તેમ લોકમા પ્રસિદ્ધ પરમાર્થિક પદાર્થ તે ભાવ કહેવાય છે ભાવ તેજ મંગળ અથવા ભાવથી-પરમાર્થથી મંગળ તે ભાવમંગળ. એ ભાવમંગળ આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે.

એ બન્ને પ્રકારના ભાવમંગળનુ સ્વરૂપ ભાષ્યકાર કહે છે.

मंगलसुअउवउत्तो, आगमओ भावमंगलं होइ ।
नोआगमओ भावो, सुविसुद्धो खाइयाईओ ॥४९॥

મંગળ કરનાર એવા શ્રુતના ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે, અને સુવિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિભાવ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે ૪૯

મંગળશબ્દના અર્થને જાણનાર ને ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે

પ્રશ્ન —મંગળશબ્દના અર્થનો જે જ્ઞાનોપયોગ તેટલા માત્રથીજ તેનો વક્તા ભાવમંગળરૂપ કેમ કહેવાય ? અને જો તેમ કહેવાય, તો અગ્નિજ્ઞાનોપયોગવાળો માણવક પણ અગ્નિ થવો જોઇએ અને તે અગ્નિના ઉપયોગમાત્રથી અગ્નિરૂપ થતો હોય, તો તેનાથી દાહ-પાક આદિ ક્રિયા પણ થવી જોઇએ પરન્તુ તેમ થતુ નથી, એટલે તમે જે ભાવમંગળનુ સ્વરૂપ કહ્યુ તે યુક્તિ સંગત નથી જણાતુ

ઉત્તર —ઉપયોગ, જ્ઞાન, સંવેદન—અને પ્રત્યય એ બધા સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. તથા પદાર્થ, પદાર્થનુ નામ, અને તેનુ જ્ઞાન એ ત્રણે વસ્તુ લોકમાં પણ એકજ નામથી બોલાવાય છે જેમકે પહોળા પેટ વગેરે અમુક બાહ્ય આકારવાળો પદાર્થ તે ઘટ કહેવાય છે, તે ઘટવાચક નામ પણ ઘટ કહેવાય છે, અને તે ઘટના જ્ઞાનને પણ ઘટ કહેવાય છે જેવી રીતે કોઈ પૂછે કે આ શુ છે ? તો તેનો ઉત્તર ઘટ આનુ નામ શુ ? ઘટ. આના ચિત્તમા શુ છે ? ઘટ જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યય તે પણ ઘટ કહેવાય છે આથી ઘટરૂપ જ્ઞાન અને તેને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાતા, એ ઉભય અન્યોન્ય અભિન્ન છે, જો અભિન્ન ન હોય તો જેમ હાથમા દીપક છતા અન્ધ પુરુષ જોઈ શકે નહિ, તેમ જ્ઞાનવાળો છતા જ્ઞાતા વસ્તુસમૂહને જાણી શકે નહિ વળી જો જ્ઞાન જ્ઞાતાથી ભિન્ન હોય તો આત્માને બન્ધ આદિનો અભાવ થાય કારણકે જેમ જ્ઞાન—અજ્ઞાન સુખ—દુઃખ આદિ પરિણામ આકાશથી ભિન્ન છે, તેથી તેને બન્ધ આદિ થતા નથી, તેમ આત્મા પણ જ્ઞાન અજ્ઞાન સુખદુઃખાદિથી ભિન્ન તે અપેક્ષાએ માનીએ તો બંધ ન થાય, માટે જ્ઞાન અને જ્ઞાનવાન્ કથંચિત્ અભિન્ન છે

પ્રશ્ન —જો એમ હોય તો ઘટજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો દેવદત્ત ઘટજ્ઞાનોપયોગથી અનન્ય હોવાથી ઘટ કહેવાય, અને અગ્નિજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો માણવક અગ્નિ જ્ઞાનનાઉપયોગથી અભિન્ન હોવાને લીધે અગ્નિ પણ કહેવાય અને તેથી તે બેઉ અનુક્રમે જળધારણ-દાહ આદિ ક્રિયા કરનારા થવા જોઇએ ?

ઉત્તર—ભાઈ ! એમ નહિ કારણકે બધા ઘડા કંઈ જળધારણાદિરૂપ અર્થક્રિયા કરતા નથી, તેમ બધા અગ્નિ પણ દાહ આદિ અર્થક્રિયા કરતા નથી જેમકે ખુણામા ઉંધો પાડેલો ઘડો અને ભસ્મથી ઢાકેલો અગ્નિ. પોતાની જલધારણ અને દાહાદિરૂપ અર્થક્રિયા કરતા નથી. તો શુ તે ઘડો અને અગ્નિ નથી ? છેજ માટે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયુ કે મંગળપદાર્થના જ્ઞાન ઉપયોગથી અભિન્ન એવા વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે, અને ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિકાદિ પ્રશસ્તભાવ. તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે અહીં ક્ષાયિકાદિભાવમા આગમનો સર્વથા અભાવ છે અથવા [1]ઉપલક્ષણથી શ્રુત સિવાય મતિ-અવધિ-મનઃપર્યવ-ને કેવળ એ ચાર જ્ઞાન, તથા દર્શન અને ચારિત્ર એ સર્વ નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. ૪૯

વળી બીજા પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમંગળનું સ્વરૂપ કહે છે

अहवा सम्मद्दंसण—नाण चरित्तोवओगपरिणामो।

नो आगमओ भावो नोसद्दो मिस्सभावम्मि ॥५०॥

અથવા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્રના ઉપયોગરૂપ પરિણામ. તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે અહી નોશબ્દ મિશ્રભાવમા છે ૫૦

પ્રતિક્રમણ-પડિલેહણાદિ ક્રિયા કરનારનો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઉપયોગ પરિણામ તે કેવળ આગમરૂપ નથી, કેમકે તેમા ચારિત્રાદિ છે, તેમ સર્વથા આગમનો અભાવ પણ નથી, કેમકે ત્યા જ્ઞાન પણ છે, તેથી તે પ્રતિક્રમણાદિવાળાનો પરિણામ નોઆગમથી ભાવમંગલ કહ્યો, એમા નોશબ્દ મિશ્રભાવમા છે ૫૦

પુનઃ બીજી રીતે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહે છે

अहवेह नमोक्काराईनाण—किरिआविमिस्सपरिणामो ।

नो आगमओ भण्णई, जम्हा से आगमो देसे ॥५१॥

અથવા અહી જ્ઞાન-ક્રિયામિશ્રપરિણામરૂપ જે નમસ્કારાદિ. તે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહેવાય છે કેમકે તે પરિણામ આગમના એક દેશમા છે. ૫૧.

નમસ્કાર-સ્તોત્રાદિનુ જ્ઞાન અને મસ્તકે અંજલી જોડવી વિગેરે ક્રિયા એ ઉભયના મિશ્રિત પરિણામવાળો આત્મા, તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે અહી પણ નોશબ્દ મિશ્રભાવમા છે, કેમકે એવા પરિણામના એકદેશમા આગમરૂપ જ્ઞાનોપયોગ વિદ્યમાન છે ૫૧.

એ પ્રમાણે નામઆદિ ચારે પ્રકારે મંગળ કહ્યુ, હવે નામઆદિ ત્રણમા પરસ્પર સમાનતા જણાવાથી શિષ્ય પૂછે છે કે—

अभिहाण दव्वत्त, तयत्थसुन्नत्तण च तुल्लाइ ।

को भाववज्जिआणं नामाइण पइविसेसो ? ॥५२।

[1] જેટલુ જણાવવુ ઇષ્ટ હોય તે બધુ નહિ જણાવતા અમુક ભાગ જણાવીને બાકી માટે સૂચના કરે ત્યારે ઉપલક્ષણ કહેવાય અહી પણ ઘણા પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમંગલ છતા, જે એક ક્ષાયિકાદિભાવ જ માત્ર મંગલ તરીકે કહ્યો તે ઉપલક્ષણથી સમજવો, ને તેથી જ્ઞાનાદિ પણ નોઆગમથી ભાવમંગલ સૂચવ્યા જાણવા.

ભાવસિવાયના નામાદિ ત્રણેમા અભિધાન દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા સરખી હોવાથી તે નામાદિ ત્રણમા (પરસ્પર) શો તફાવત છે ? ૫૨

ભાવમ ગળ સિવાય નામાદિ ત્રણે મ ગળમા અભિધાન-દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા આ ત્રણે સમાન છે, એટલે તેઓના પરસ્પર ભેદ હોય એમ જણાતુ નથી. કેમકે નામાદિ ત્રણેમા મ ગળ એવુ અભિધાન તુલ્ય છે, દ્રવ્યત્વપણુ ત્રણેમા સમાન છે કારણકે નામ અને સ્થાપનામા દ્રવ્યનોજ સ બ ધ છે, અને દ્રવ્યમા તો દ્રવ્યપણુ છેજ તેથી દ્રવ્યત્વ પણ ત્રણેમા સમાન છે વળી તદર્થશૂન્યતા એટલે ભાવમ ગળ રહિતપણ. તે પણ ત્રણેમા સમાન છે. માત્ર ભાવમા તદર્થશૂન્યતા ન હોવાથી તે ત્રણેથી ભિન્ન છે ૫૨

એ પ્રમાણે શિષ્યનુ કથન સાભળી આચાર્યશ્રી ત્રણેનો ભેદ-તફાવત જણાવે છે

आगारोऽभिप्पाओ, बुद्धी किरिया फलं च पाएण ।
जह दीसइ ठवणिंदे, न तहा नामे न दव्विंदे ॥३॥
भावस्स कारण जह, दव्व भावो अ तस्स पज्जाओ।
उवओग–परिणइमओ, न तहा नामं न वा ठवणा ॥५४॥

જેમ સ્થાપનાઈન્દ્રમા આકાર-અભિપ્રાય-બુદ્ધિ ક્રિયા અને ફળ પ્રાય જણાય છે તેમ નામઈન્દ્ર અને દ્રવ્યઈન્દ્રમા જણાતુ નથી વળી જેમ દ્રવ્ય એ ભાવનુ કારણુ છે અને ઉપયોગ અને પરિણતિમય જે ભાવ છે, તે જેમ આગમ અને નોઆગમથી બેઉ પ્રકારે તેનો (દ્રવ્યનો) પર્યાય (ધર્મ) છે તેમ નામ અને સ્થાપના ભવિષ્યમા કે ભૂતમા પર્યાયપણે થતા નથી ૫૩-૫૪

સ્થાપનાઈન્દ્રમા હજારચક્ષુ-કુ ડળ-મુકુટ-બાજુમા ઇન્દ્રાણી-હસ્તમા વજ્રનુ ધારણુ કરવુ, સિ હાસન ઉપર બેસવુ ઈત્યાદિ અને શરીરસૌન્દર્યયુક્ત જેવો આકાર દેખાય છે, તથા સ્થાપના કરનારનો જેવો સદ્દભૂત ઇન્દ્ર સ બ ધી અભિપ્રાય જણાય છે અને જોનારને તે આકારના દર્શનથી જેવી ઇન્દ્રબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી તેના તરફની ભક્તિથી પરિણુતબુદ્ધિપૂર્વક તેની સેવા કરનારની નમસ્કાર કરણાદિરૂપ ક્રિયા જેવી જણાય છે, અને પુત્રોત્પત્તિ આદિરૂપ ફળ પ્રાય જેવુ પ્રાપ્ત થાય છે તેવુ નામઇન્દ્ર અને દ્રવ્યઈન્દ્રમા નથી જણાતુ. તેથી નામ અને દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો ભેદ-તફાવત પ્રગટ છે

વળી જેમ ઉપયોગ શૂન્ય વક્તારૂપ દ્રવ્ય, કોઇ વખતે ઉપયોગકાળે એ ઉપયોગરૂપ ભાવનુ કારણુ થાય છે, અને એ ઉપયોગરૂપ ભાવ તે ઉપયોગ શૂન્ય વક્તારૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે, અથવા જેમ કોઈ ભવિષ્યમા ઈન્દ્રપણે ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા યુક્ત સાધુનો જીવ દ્રવ્ય ઈન્દ્ર છે અને ભાવઈન્દ્રનુ કારણુ થાય છે અને એ ભાવેન્દ્રની પરિણતીરૂપ ભાવ તે તે સાધુના જીવરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે, તેમ નામ અને સ્થાપના એક બીજાના કારણુ-કાર્ય નથી થતા, માટે નામ અને સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો ભેદ છે આ પ્રમાણે નામ-સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો અને નામ તથા દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો ભેદ જણાવ્યોએટલે નામમા આકાર અને કારણુપણુ ન હોવાથી સ્થાપના અને દ્રવ્યથી ભિન્ન છે તે ભેદ સામર્થ્યથી જણાય છેજ જો કે પૂર્વોક્ત શ કા પ્રમાણે નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યમા અભેદપણુ છે, તોપણુ હમણા ઉપર કહ્યા મુજબ તેઓમા પરસ્પર ભેદ-તફાવત છે જેમ દૂધ-દહી-છાશ વિગેરેમા ગોરસપણુ સફેદાઈ વગેરે

સમાન છે છતા તેઓમા મીઠાશ વિગેરેનાં કારણે તફાવત છેજ, તેમ અહીં પણ સમજવુ. કેમકે વસ્તુમાત્ર અનન્ત ધર્માત્મક છે. ૫૩-૫૪.

અહી ફરી શિષ્ય શકા કરે છે કે—

इह भावो च्चिय वत्थु, तयत्थसुन्नेहिं किं व सेसेहिं ?।

नामादओ वि भावा, जं ते वि हु वत्थुपज्जाया ॥५५॥

અહી ભાવ એજ તાત્ત્વિક વસ્તુ જણાય છે, તત્ત્વસિવાયના નામાદિવડે શુ ? (ઉત્તર) નામાદિ પણ તત્ત્વરૂપજ છે, કારણકે તે પણ વસ્તુના પર્યાય (ધર્મો) છે ૫૫.

પ્રશ્ન –આ નામ આદિ ચારમા ભાવજ વસ્તુ જણાય છે. કેમકે તેજ પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરનાર છે ઉદાહરણ તરીકે–જેવી રીતે ભાવ ઇન્દ્ર દાનવોને દમવારૂપ કાર્ય સાધવામા સમર્થ છે, તેવી રીતે નામ ઇન્દ્રાદિ સમર્થ નથી. માટે નામ-સ્થાપનાદિનુ શુ પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર –સામાન્યથી ભાવને વસ્તુપણે માનવામા કઇ દોષ નથી નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ પણ વસ્તુના પર્યાયો–ધર્મો હોવાથી ભાવની અવસ્થાઓજ છે, કારણકે પર્યાય ધર્મ ભેદ ભાવ, એ બધા શબ્દો સમાન અર્થવાળાજ છે. જેમકે કોઇએ સામાન્યથી "ઇન્દ્ર" એમ કહ્યુ, તેથી તેના સાભળનારને નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય છે ને તેથીજ શકા થાય છે કે આ મનુષ્યે નામઇન્દ્ર કહ્યો, સ્થાપના ઇન્દ્ર કહ્યો, દ્રવ્યઇન્દ્ર કહ્યો, કે ભાવઇન્દ્ર કહ્યો ? આથી ઇન્દ્રરૂપ વસ્તુના જે નામાદિ ચારે છે તે ખુદવસ્તુના પર્યાયો–ભાવવિશેષો છે ને તેથીજ વિશિષ્ટ અર્થ ક્રિયાસાધક ભાવઇન્દ્રાદિકરૂપ ભાવને આશ્રિને વસ્તુપણુ સાધીએ તો કઈ હાની નથી, કેમકે ભાવઇન્દ્રાદિ ભાવની અર્થક્રિયામા નામાદિ પર્યાયો પણ છેજ, અને પર્યાયો દ્રવ્યમા પરસ્પર અભેદથી રહે છે ૫૫

અથવા નામાદિ પણ ભાવમગળના કારણ હોવાથી ભાવમગળજ છે, એમ જણાવવાને કહે છે કે—

अहवा नामं ठवणा-दव्वाइं भावमङ्गलंगाइं ।

पाएण भावमङ्गलपरिणामनिमित्तभावाओ ॥५६॥

जह मङ्गलाभिहाणं, सिद्धं विजयं जिणिंदनामं च ।

सोऊण पेच्छिऊण य, जिणपडिमालक्खणाईणि ॥५७॥

परिनिव्वुयमुणिदेहं, भव्वजइजणं सुवन्नमल्लाई ।

दट्ठूण भावमङ्गलपरिणामो होइ पाएण ॥५८॥

અથવા નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણે ભાવમગળરૂપ પરિણામના પ્રાય: નિમિત્ત હોવાથી, ભાવમગળના કારણો છે જેમકે–સિદ્ધ, વિજય, અને જિનેશ્વરનુ મગળકારિ એવુ નામ સાભળીને, તથા જિનપ્રતિમા–સ્વસ્તિકાદિ જોઈને, તેમજ મુક્તિ પામેલ મુનિનો દેહ, તેવીજ રીતે ભવિષ્યમા સાધુ થનારા મનુષ્યના અને સુવર્ણમાળા વિગેરેના દર્શન કરીને પ્રાય: ભાવમગળના પરિણામ થાય છે ૫૬-૫૭-૫૮.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણે ભાવમગળના (ભાવમગળોપયોગના) કારણો છે, તેથી જે જેનુ કારણ હોય તે તેનો વ્યપદેશ પામે છે, જેમ કે ઘી આયુષ્યનું અને રૂપીઓ

ભોજનનું કારણ હોવાની તે ઘી અને રૂપીયારૂપી કારણમા આયુષ્ય અને ભોજનરૂપી કાર્યનો વ્યવહાર કરાય છે, એટલે કે ઘી આયુષ્ય કહેવાય છે અને રૂપીઓ ભોજન કહેવાય છે. તેમ અહી પણ નામાદિક કારણમા ભાવરૂપી કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી પૂર્વોક્ત નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય તે પણ ભાવમંગળરૂપજ કહેવાય છે કેટલાક ક્લિષ્ટ કર્મવાળા જીવોને નામ આદિ ભાવમંગળના કારણરૂપ ન પણ થાય. તેથી મળમા પ્રાય શબ્દ મૂક્યો છે

નામાદિ ત્રણ ભાવમંગળના કારણો છે. એ વાત ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીએ જેમ કોઇએ મંગળ અથવા સિદ્ધ, વિજય અથવા જિનેશ્વરઆદિ નામોનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય તે સાભળીને કોઈ શ્રોતાને સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે તેથી તે નામ પણ ભાવમંગળનુ કારણ થયુ તેવીજ રીતે જિનપ્રતિમા સાધુનાપગલા અથવા સ્વસ્તિકાદિ જે મંગલની સ્થાપના રૂપ છે, તે જોઈને કોઇને ભાવમંગળના પરિણામ પ્રાપ છે, તેથી તે સ્થાપના ભાવમંગળનુ કારણ છે તેમજ કોઈ મોક્ષે ગએલ મુનિનો દેહ અથવા ભવિષ્યમા થનારા સાધુ તેમજ સુવર્ણમાળા વિગેરે જોઈને, ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે તેથી તે દ્રવ્યપણ ભાવમંગળનુ કારણ છે આ પ્રમાણે નામ આદિ ત્રણે ભાવના કારણ હોવાથી ભાવરૂપજ છે

જો એ પ્રમાણે નામઆદિ પણ ભાવરૂપ છે તો તે પણ શુ તીર્થંકરાદિની જેમ પૂજ્ય છે? આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તરમા કહે છે કે—

किं पुण तमणेगतियमच्चतं च न जओऽभिहाणाइ ।
तव्विवरीअ भावे, तेण विसेसेण तं पुज्ज ॥५९॥

જેથી એ નામાદિ ત્રણ અનૈકાન્તિક છે અને આત્યન્તિક નથી, તથા ભાવ તેથી વિપરીત છે, માટે તે ભાવ તેના નામાદિથી વિશેષ પૂજ્ય છે ૫૯

નામ–સ્થાપના–ને દ્રવ્યમંગળ અનૈકાન્તિક ફળવાળા છે, એટલે તેઓ ઈષ્ટ ફળ સાધે અથવા ન પણ સાધે, તેમજ આત્યન્તિક ફળ પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ નથી, અને ભાવમંગળ તો તેથી વિપરીત છે, એટલે કે[1]એકાતિક અને આત્યન્તિક ઈષ્ટફળ સાધક છે, માટે નામાદિ ત્રણ મંગલ કરતા ભાવમંગળ વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૯.

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓમા વિશેષ અપેક્ષાએ વિચાર કરતા નામઆદિનો પ્રધાન અને ગૌણભાવ બતાવ્યો, હવે સામાન્ય અપેક્ષાએ વિચાર કરતા સર્વ વસ્તુમા નામાદિ ત્રણ મંગલ કરતા સર્વ વસ્તુમા નામાદિ ચારેનો સદ્ભાવ છે, તે જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે

अहवा वत्थभिहाण, नामं ठवणा य जो तयागारो ।
कारणया से दव्व, कज्जावन्नं तय भावो ॥६०॥

અથવા વસ્તુનુ જે નામ તે નામ તેનો આકાર એ સ્થાપના, (પરિણામી કાર્યની) કારણતા એ દ્રવ્ય અને કાર્યપણે પરિણામ પામવુ તે ભાવ. ૬૦

૧ જેનાથી જરૂર ફલ થાય, ફલ થયા વિના ન રહે તે એકાતિક કહેવાય તેમજ જેનાથી તેનુ ઉત્કૃષ્ટ ફલ થાય તે આત્યતિક કહેવાય

ઘટ-પટ આદિ વિશ્વમાની સર્વ વસ્તુઓ, નામાદિ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે જેમકે-'ઘટ' એવું નામ યા સંજ્ઞા તે નામ, તેનોજ પોતાનો આકાર તે સ્થાપના તેના કપાલઆદિ પરિણામીકાર્યના કારણ હોવાથી દ્રવ્ય, કારણકે જે ભૂત યા ભાવિભાવનુ કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને માટીના પિંડનુ નિષ્પન્ન થયેલુ ઘટરૂપ કાર્ય તે ભાવ છે આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુનો સમૂહ નામાદિચાર સ્વરૂપ છે. એજ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનની વ્યવસ્થા હોવાથી જિનમત સર્વ નામાદિ નયાત્મક છે.

વસ્તુસ્વરૂપ આ પ્રમાણે હોવાથી, પૂર્વે ૫૫ મી ગાથામા ભાવ એજ વસ્તુ હો, પણ તદર્થશૂન્ય એવા નામાદિવડે શુ ? એવી જે શંકા કરી હતી તેનુ સમાધાન પણ આથી કહ્યુ. કારણકે એકજ વસ્તુમા એકજ કાળે અનેક પર્યાયો વિદ્યમાન છતા, આ અમુક પર્યાયજ વસ્તુ છે અને બીજા પર્યાયો અવસ્તુ છે, એમ કહેવુ તે અયોગ્ય છે, જો કે દ્રવ્યરૂપે તો તે સર્વ એકજ છે ૬૦.

નામાદિચારમા નામનય નામનેજ પ્રધાન માને છે, આ સ્થળે સુગતમતાનુયાયી-બૌદ્ધમતને અનુસરનારાઓ "અર્થમા-પદાર્થમા શબ્દો નથી' ઇત્યાદિ વચનથી નામને વસ્તુ-ધર્મરૂપે નથી માનતા, તેથી તેઓને નામનય કહે છે કે—

वत्थुसरूवं नामं, तप्पच्चयहेउओ सधम्म व्व ।
वत्थुं नाऽणभिहाणा, होज्जाऽभावो वि वाऽवच्चो ॥६१॥

ઘટના આકારાદિની જેમ નામ પણ તેના (વસ્તુના) પ્રત્યયનો હેતુ હોવાથી, નામ પણ વસ્તુનુ સ્વરૂપ છે. નામરહિત વસ્તુજ નથી કેમકે જો તેમ હોય તો અવાચ્યની જેમ તેનો અભાવ થાય. ૬૧

નામનયનો અભિપ્રાય એવો છે, કે જેમ સ્વધર્મ વસ્તુનુ સ્વરૂપ છે, તેમ નામ પણ વસ્તુનુ સ્વરૂપ છે, કારણકે નામ તે વસ્તુના પ્રત્યયનો હેતુ છે જે જેના પ્રત્યયનો હેતુ હોય છે તે તેનો ધર્મ છે, જે જેનો ધર્મ નથી, તે તેના પ્રત્યયનો હેતુ પણ નથી, જેમકે-ઘટના રૂપ આદિ સ્વધર્મો ઘટ પ્રત્યયના હેતુ છે, પણ પટના નથી, કેમકે ઘટ એવા નામથી પટ આદિના વ્યવચ્છેદવડે ઘટનોજ પ્રત્યય થાય છે આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ નામ સ્વરૂપજ છે. જો વસ્તુ નામ સ્વરૂપ ન હોય તો તે વસ્તુજ ન હોઈ શકે જેમકે—પૃથ્વી આદિ પંચ-ભૂત સિવાય નામરહિત છઠ્ઠા ભૂતનો જેમ અભાવ છે. તેમ જે નામરહિત છે તે વસ્તુનોજ અભાવ છે

અહી કોઇ એવી શંકા કરે કે "નદી કિનારે ગોળથી ભરેલુ ગાડુ છે." એવું સાંભળીને કોઈ ત્યા જાય અને તેવુ ગાડુ ત્યાં જુવે નહિ, તો શબ્દથી નામથી જે પ્રતીતિ થવી જોઇએ તે ત્યા થઈ નહિ, તેથી નામ અસત્ય ઠર્યું આવી શંકાનો ઉત્તર એ કે જો એ પ્રમાણે ખોટા વાક્યો પ્રમાણે પદાર્થ ન મળવાથી વાક્યોનેજ ખોટા માનવામા આવે, તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમા પણ એવોજ પ્રસંગ આવે જેમકે કોઇને દૂર પડેલી છીપમા રૂપાનુ ભાન થાય, અને ત્યા જઇને જુએ તો રૂપાની પ્રાપ્તિ ન થાય અહીં એમ કહેવામા આવે કે એ બાધિત પ્રત્યક્ષ હોવાથી ત્યા વસ્તુ પ્રાપ્તિ ન થઇ પણ અબાધિત પ્રત્યક્ષ હોય તો વસ્તુની જરૂર જોયા પ્રમાણેજ પ્રાપ્તિ થાય, તો અમે પણ એમજ કહીએ છીએ કે વિચારપૂર્વક આપ્ત-

પ્રામાણિક પુરૂષે કહેલા શબ્દથીજ વસ્તુ પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય અહીં યુક્તિ તો નામ અને પ્રત્યક્ષાદિ બેઉમા સમાન છે. ૬૧

વળી જો નામને વસ્તુધર્મ ન માનવામા આવે, તો બીજા પણ દોષોનો પ્રસંગ આવે છે તે દોષો જણાવવા માટે કહે છે

संसय–विवज्जया वाऽणज्झवसाओऽहवा जदिच्छाए ।

होज्जऽत्थे पडिवती न वत्थुधम्मो जओ नामं ॥६२॥

वत्थुस्स लक्ख–लक्खण–संववहाराऽविरोहसिद्धीओ ।

अभिहाणाऽहीणाओ, बुद्धी सद्दो य किरिया य ॥६३॥

જો નામ વસ્તુનો ધર્મ ન હોય તો [1]સંશય વિપર્યય અનધ્યવસાય અને યદચ્છાથી અર્થ પ્રતિપત્તિ–જ્ઞાન થાય, તથા જગતમા લક્ષ્ય–લક્ષણ અને સંવ્યવહારની સિદ્ધિયો તેમજ બુદ્ધિ–શબ્દ–ને ક્રિયા, એ સર્વ અભિધાન–નામને આધીન છે. ૬૨–૬૩

જો નામ એ વસ્તુધર્મ ન હોય તો ઘટ એવો શબ્દ કહેવાથી તે સાભળનારાને "આ મનુષ્યે શુ કહ્યુ" એવો સંશય થાય પણ ઘટની પ્રતિપત્તિ–જ્ઞાન ન થાય અથવા ઘટ એમ કહેવાથી પટની પ્રતિપત્તિરૂપ વિપર્યય થાય. અથવા કોણ જાણે એણે શુ કહ્યુ એવો અનધ્યવસાય થાય, અથવા ઘટ શબ્દથી કોઇવાર ઘટની પ્રતીતિ થાય. ને કોઇવાર પટની પ્રતીતિ થાય, કોઇવાર સ્તંભાદિની પ્રતીતિ થાય, એ રીતે ગમે તેમ યદચ્છાથી પદાર્થની પ્રતીતિ થાય આ પ્રમાણે જો નામને વસ્તુ ધર્મ ન માનીએ તો દોષો આવે એવી રીતે નામને વસ્તુધર્મ ન માનવાથી નુકશાન જણાવીને હવે નામને વસ્તુનો ધર્મ આખુ જગત માને છે, તે સાબીત કરવા કહે છે, કે વળી જીવત્વાદિ લક્ષ્ય, ઉપયોગાદિ લક્ષણ. લાવવુ મોકલવુ આદિ સંવ્યવહાર, પદાર્થનો નિશ્ચય કરવારૂપ બુદ્ધિ. ઘટ–પટ આદિ ધ્વનીરૂપ શબ્દ અને ઉછાળવુ–ફેંકવુ આદિ ક્રિયા એ સર્વ નામનેજ આધીન છે, એટલે કે તે સર્વનો વ્યવહાર નામથીજ થાય છે, માટે નામ એજ વસ્તુ છે

આ પ્રમાણે નામ અથવા શબ્દનયે પોતાનો મત પ્રતિપાદન કર્યો, એટલે સ્થાપનાનય કહે છે કે—

आगारो च्चिय मइ–सद्द–वत्थु–किरिया–फला–ऽभिहाणाइं ।

आगारमयं सव्वं, जमणागारं तयं नत्थि ॥६४॥

न पराणुमयं वत्थु, आगाराऽभावओ खपुप्फं व ।

उवलंभ–व्ववहाराऽभावाओ नाणगारं च ॥६५॥

મતિ–શબ્દ–વસ્તુ–ક્રિયા–ફળ–અને અભિધાન (નામ) એ સર્વ આકારમય હોવાથી, વસ્તુમાત્ર આકારમય છે જે અનાકાર છે તે વસ્તુજ નથી વળી આકાશ પુષ્પની જેમ

---

૧ નિશ્ચય વિનાનુ બેઉ પક્ષનુ જ્ઞાન થાય તેને સંશય કહેવાય છે પદાર્થથી ઉલટુ જ્ઞાન થાય તે વિપર્યય કહેવાય છે પદાર્થના સ્વરૂપનો ખ્યાલ ન આવે, એવુ સામાન્ય જ્ઞાન તે અનધ્યવસાય કહેવાય છે કોઈવાર ઘટ શબ્દ સાભળીને ઘટનુ જ્ઞાન થાય અને કોઇક વખત ઘટ શબ્દ સાભળીને પટનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેને યદચ્છા કહેવાય છે

આકાર નહિ માનનાર પક્ષે માનેલ વસ્તુ, અનાકાર હોવાથી, તેમજ ઉપલબ્ધિ અને વ્યવહારનો પણ અભાવ હોવાથી, તે વસ્તુજ નથી ૬૪-૬૫

મતિ-શબ્દાદિ સર્વ આકારમય છે. જે અનાકાર છે, તે વસ્તુ નથી જેમકે મતિ એટલે જ્ઞાન તે જ્ઞેય વસ્તુને ગ્રહણ કરતા, તદાકારપણે પરિણમે છે, તેથી તે આકારવાળી છે જો તે આકારવાળી ન હોય, તો 'આ નીલ છે આ પીત છે" એવો નિયમિત નિર્ણય ન થાય. કેમકે એમા તે સિવાય બીજુ કોઇ નિયામક નથી પરન્તુ આ નીલ છે પીતાદિ નથી એવા સ વેદનમા નીલાદિ આકાર નિયામક છે માટે મતિ-બુદ્ધિ સાકાર છે શબ્દ તો પૌદ્ગલિક હોવાથી સાકાર છેજ. અને ઘટ-પટાદિ વસ્તુ તો સાકાર છે, એ પ્રત્યક્ષ છે ઉછાળવુ-ફેંકવુ વિગેરે ક્રિયા. ક્રિયાવાનથી ભિન્ન નથી એટલે તે પણ વસ્તુની માફક સાકાર છે. તથા કુભાર આદિની ક્રિયાથી સાધ્ય ઘટાદિરૂપ ફળ મૃત્પિડાદિ વસ્તુના પર્યાયરૂપ હોવાથી સાકાર છે અને અભિધાન-નામ અથવા શબ્દ તે પુદ્ગલમય હોવાથી સાકાર છે. એમ પૂર્વેજ કહ્યુ છે, માટે જે વસ્તુ છે તે સર્વ સાકારજ છે જે અનાકાર છે. તે વન્ધ્યાપુત્રની જેમ વસ્તુજ નથી વળી અનાકાર વસ્તુ સર્વથા અનુપલભ્યમાન છે. અને તેવી વસ્તુથી કઇપણ વ્યવહાર થતો નથી. માટે અનાકાર એવી વસ્તુજ નથી ૬૪-૬૫.

આ પ્રમાણે સ્થાપનાનયે પોતાનો પક્ષ પ્રતિપાદન કર્યો, એટલે હવે દ્રવ્યનય પોતાના પક્ષને પ્રતિપાદન કરવાને કહે છે કે—

दव्वपरिणाममेत्त मोत्तूणाऽऽगारदरिसण किं त ।
उप्पाय व्वयरहिअ, दव्वं चिय निव्वियारं तं ॥६६॥

દ્રવ્યના માત્ર પરિણામને મૂકીને આકાર તે શુ છે ? (કાઈ નથી.) ઉત્પાદ-વ્યયરહિત નિર્વિકાર એવુ જે કેવળ દ્રવ્ય તેજ વસ્તુ છે ૬૬

દ્રવ્યના પૂર્વ પર્યાયનો તિરોભાવ એટલે નાશ, અને નવા પર્યાયનો આવિર્ભાવ એટલે પ્રગટ થવુ, એ બે પરિણામો સિવાય "આકાર" એ શુ છે ? કે જેથી મતિ શબ્દ વિગેરે વસ્તુ આકારજ છે એમ કહો છો ? અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત નિર્વિકાર દ્રવ્યનો જે આકારાદિ પરિણામ તે દ્રવ્યમાત્ર છે કેમકે દ્રવ્યમા એવુ શુ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા વિદ્યમાન શુ નાશ પામે છે ? કે જેથી દ્રવ્યમા વિકાર થાય માત્ર નવા-જુના પર્યાયનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ થાય છે. જેમ ઉ ચી ફેણાવાળી તથા ફેણારહિત અવસ્થામા અને કુડલિત આકારમા સર્પજ, તે તે રૂપે જણાય છે તે ફેણા વગેરે માત્ર તે સર્પનો તેવો પરિણામ છે અને તેથી સર્પમા કઇ વિકાર થતો નથી, તેમ જગતના બધા દ્રવ્ય પણ સામાન્ય સર્પની માફક નિર્વિકારજ છે ૬૬

અહી જો કોઈ એવી શ કા કરે કે-સર્પ આદિ દ્રવ્યમા ઉત્ફણ-વિફણાદિ પર્યાયો, ઉત્પન્ન થતા ને નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો તે દ્રવ્ય ઉત્પાદાદિ રહિત છે એમ કેમ કહેવાય ? તેના ઉત્તરમા અમે કહીએ છીએ કે—

आविब्भाव-तिरोभावमेत्तपरिणामकारणमचिंतं ।
निच्च बहुरूव पिय, नडो व सेसंतरावन्नो ॥६७॥

આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ પરિણામનુ અચિન્ત્ય કારણ માત્ર દ્રવ્યજ છે. અને ભિન્ન ભિન્ન વેષને ધારણ કરનાર નટની પેઠે બહુરૂપવાળુ છતા તે દ્રવ્ય સર્વકાલે એકરૂપવાળુ હોવાથી નિત્ય છે ૬૭

જેમ ઉત્ફણાવસ્થા અને વિફણાવસ્થાનુ કારણ સર્પ છે. તેમ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવરૂપ પરિણામનુ કારણ દ્રવ્ય છે વસ્તુત એમા કઈ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતુ નથી અને વિદ્યમાન કઇ નાશ પામતું નથી, પરન્તુ પ્રચ્છન્નરૂપે હતુ તે પ્રગટ થાય છે અને પ્રગટ હતુ તે પ્રચ્છન્ન રૂપ થાય છે તેથી આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ કાર્ય ઉપચારથીજ છે. અને તેથી તે કાર્યનુ કારણપણુ ઉપચારથીજ છે માટે દ્રવ્ય તો ઉત્પાદઆદિ રહિત છે

પ્રશ્ન . દ્રવ્ય એકજ સ્વભાવવાળુ અને નિર્વિકાર છે તો તે અનન્તકાળ સુધી થનાર આવિર્ભાવ તિરોભાવનુ કારણ એક સાથે કેમ નથી થતુ ?

ઉત્તર—દ્રવ્ય તે એકસ્વભાવવાળુ હોવા છતા અચિન્ત્ય સ્વભાવવાળુ હોવાથી તેમા અનુક્રમેજ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ થાય છે ઉદાહરણ તરીકે જેમ સર્પઆદિ દ્રવ્યો એક-સ્વભાવવાળા છતા તેમા ઉત્ફણ-વિફણઆદિ પર્યાયો અનુક્રમેજ થાય છે. તેમ અહી પણ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ ક્રમસરજ થાય છે.

પ્રશ્ન- ઉત્ફણ-વિફણઆદિપર્યાયો પૂર્વઅવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાવસ્થાનો આશ્રય કરે છે, તેથી દ્રવ્ય અનિત્ય નહિ બને ?

ઉત્તર-જુદા જુદા વેષ કરનારા નટની પેઠે દ્રવ્ય બહુરૂપવાળુ છતા નિત્યજ છે, જેમ-નાયક-વિદૂષક-વાનર નટ રાક્ષસ આદિ પાત્રોના અવસરે ભિન્નભિન્ન વેષ ગ્રહણ કરવાથી બહુરૂપવાળો થએલો છતા પણ નર સર્વ અવસ્થામા એકજ હોવાથી નિત્ય છે, તેમ દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ વિનાશ આદિ પર્યાયોથી બહુરૂપવાળુ છતા આકાશની પેઠે નિર્વિકારી હોવાથી નિત્યજ છે જેમ ઘટપટ આદિના સબધથી આકાશ બહુ રૂપવાળુ છતા પણ પોતે અવિકારી હોવાથી નિત્ય છે. તેમ દ્રવ્ય પણ નિત્ય છે.

વળી સર્વત્ર ત્રિભુવનમા જે કઇ છે તે કારણજ છે, નવો પદાર્થની ઉત્પત્તિ રૂપ કાર્ય તો ક્યાય પણ જણાતુ નથી. અને જે કારણ છે તે દ્રવ્યજ છે

જેમકે—

> पिडो कारणमिट्ठ, पय व परिणामओ तहा सव्व ।
> आगाराइ न वत्थुं, निक्कारणओ खपुप्फ व ॥६८॥

દૂધની પેઠે પરિણામી હોવાથી. જેમ માટીનો પિડ આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ પરિણામવાળો છે. અને તે કોઈના પણ કારણપણે માનેલ છે તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુ કારણ છે. જ્યારે આકાર વિગેરે નિષ્કારણ હોવાથી આકાશ પુષ્પની જેમ અવસ્તુ છે ૬૮

મૃત્પિડ-સ્થાસ-કોશ-કુશુલ આદિ ત્રૈલોક્યાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુ દૂધની પેઠે પરિણામી હોવાથી, કારણ માત્રજ છે જે જે કારણ છે, તે તે સર્વ દ્રવ્ય છે

પ્રશ્ન-મૃત્પિડઆદિના કાર્યભૂત સ્થાસ-કોશ-કુશુલ-ઘટ આદિ સર્વ પ્રત્યક્ષ જણાય છે માટે તે અવસ્તુ કેમ કહેવાય ? અને વળી કારણ શબ્દ સબધ દર્શાવનાર હોવાથી તે હમ્મેશા કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, તો "કેવળ કારણજ છે, કાર્ય નથી" એમ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર–કારણ શબ્દ કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, એ સત્ય છે. પરંતુ તેમા જે આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ કાર્ય છે, તેનોજ માત્ર કાર્ય તરીકે ઉપચાર કરાય છે. અને ઉપચાર તે અવસ્તુ છે. માટે દ્રવ્ય સિવાય સ્થાપનાઆદિ નયે જે આકાર આદિ વસ્તુ માનેલ છે, તે સર્વ અવસ્તુ છે, કેમકે તે સર્વને કારણ રહિત માનેલ છે, એટલે કે તે માત્ર આવિર્ભાવ-તિરોભાવ રૂપ છે, પણ તેનાથી કોઈ અન્યકાર્ય થતુ નથી, એટલે તે કારણ નથી જે કારણ રહિત છે તે આકાશપુષ્પની જેમ વસ્તુ નથી, અને જો તે આકારાદિ વસ્તુને કારણ માનવામા આવે, તો અમારો પક્ષ સ્વીકારવો પડે એમ છે, એટલે કે કારણપણે રહેલી વસ્તુજ સત્ છે એમ થયુ, આથી એ સિદ્ધ થયુ કે, આ વિશ્વની અંદર રહેલ સર્વ વસ્તુ કારણ છે. અને કારણ હોવાથી દ્રવ્યજ છે ૬૮.

આ પ્રમાણે દ્રવ્યનયે પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કર્યો એટલે ભાવનય કહે છે કે—

भावत्थतरभूअं किं, दव्वं नाम ? भाव एवायं ।

भवनं पइक्खणं चिय, भावावत्ती विवत्ती य ॥६९॥

ભાવથી અર્થાન્તરભૂત (જુદુ) દ્રવ્ય શું છે ? અર્થાત્ કંઈ નથી. માત્ર ભાવજ વસ્તુ છે, કેમકે પ્રતિસમય ભાવનીજ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે ૬૯

ભાવથી–પર્યાયથી ભિન્ન એવી દ્રવ્ય એ શુ કંઈ વસ્તુ છે ? કે જેથી "સર્વ વસ્તુઓ દ્રવ્યનોજ પરિણામ છે" વસ્તુત જગતમા જે કંઈ વસ્તુસમૂહ જણાય છે. તે સર્વ ભાવરૂપ–પર્યાયરૂપજ છે જો કદિ કોઈ અનાદિકાળથી અવસ્થિત સત્ વસ્તુ હોય અને તે ભિન્નવસ્તુ રૂપે થતી હોય, તો તમારી જણાવેલ ઉપરોક્ત કલ્પના સત્ય ઠરે, પણ અહી તો દરેક સમયે ભાવની જ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ અનુભવાય છે. એટલે પૂર્વક્ષણનો નાશ તથા અને અપરક્ષણનો ઉત્પાદ એજ ભાવ–પર્યાયરૂપ માત્ર વસ્તુ અનુભવથી જણાય છે, પણ ભાવ-સિવાયની દ્રવ્ય એવી કોઇ વસ્તુજ નથી. ૬૯.

પર્યાયની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ જે મૂળ કારણથી થાય છે, તેને જ અમે દ્રવ્ય કહીએ છીએ માટે "ભાવ=પર્યાય જ મુખ્ય છે અને ભાવથી અલગ દ્રવ્યનુ કાંઈ મહત્ત્વ જ નથી," એમ કહીને જે દ્રવ્યનો અભાવ કહો છો, તે અયોગ્ય છે. એમ કહેતા દ્રવ્યવાદીને ઉત્તર આપે છે કે–

न य भावो भावंतरमवेक्खए किंतु हेउनिरवेक्खं ।

उप्पज्जइ तयणनरमवेइ तमहेउअं चेव ॥७०॥

પર્યાયરૂપ જે ભાવ તે અન્યભાવ રૂપ દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ તે ભાવરૂપ વસ્તુ, દ્રવ્યરૂપ ભાવની અપેક્ષા વિના પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, માટે તે ભાવ હેતુ રહિતજ છે ૭૦.

ઘટઆદિભાવ (વસ્તુ) ઉત્પન્ન થતા મૃત્પિંડ આદિ અન્યભાવની (બીજી વસ્તુની) અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ હેતુની અપેક્ષા રાખ્યા વિનાજ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે અપેક્ષા વિદ્યમાનનેજ હોય છે, મૃત્પિંડાદિના કારણપણાના સમયે ઘટાદિ રૂપી કાર્યો વિદ્યમાન હોતુ નથી એટલે તે ઘટાદિને મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષા હોઇ શકે નહિ, તેમ છતા જો અવિદ્યમાનને પણ કારણ માનવામા આવે, તો અવિદ્યમાન ખરશૃંગ કોઇનો હેતુ છે એમ માનવુ જોઇએ,

જો કદિ એમ કહેવામા આવે કે ઉત્પત્તિ ક્ષણની પૂર્વે ઘટાદિ વિદ્યમાન છે તો તેને મૃત્પિંડ આદિની અપેક્ષાનુ શુ કામ છે ? કેમકે તે ઘટ આદિ સ્વભાવથીજ વિદ્યમાન છે

અથવા ઉત્પન્ન થયેલો ઘટ પાછળથી મૃત્પિંડઆદિની અપેક્ષા રાખે છે, એમ કહેવામા આવે તો, તે માથુ મુડાવીને દિનશુદ્ધિનો વિચાર કરવા જેવુ થયુ, કારણ કે સ્વભાવથીજ કોઈ પણ રીતે ઘટ ઉત્પન્ન થયો. તો તે ઉત્પન્ન થયેલા ઘટને પાછળથી મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષાનુ શુ પ્રયોજન છે ? એમ કહેવામા આવે કે ઉત્પદ્યમાન અવસ્થામા ઘટાદિને મૃત્પિંડની અપેક્ષા છે, તો તે સબંધમા અમે પૂછીએ છીએ કે—

ઉત્પદ્યમાનતા એટલે શુ છે ? અનિષ્પન્નઅવયવતા ? નિષ્પન્નઅવયવતા ? અર્ધનિષ્પન્નઅવયવતા ?.

અનિષ્પન્નઅવયવતા તો નહિ કહી શકાય, કેમકે જે સ્વયં અનિષ્પન્ન છે તેને ખરશૃંગની જેમ અપેક્ષા કેવી રીતે ઘટે ? વળી નિષ્પન્નઅવયવતા પણ નહિ કહી શકાય. કેમકે જે સ્વયં નિષ્પન્ન છે, તેને અન્યની અપેક્ષા નિરર્થક છે તેમજ અર્ધ-નિષ્પન્નઅવયવતા પણ કહેવી અયોગ્ય છે, કારણ કે એમ કહેવાથી વસ્તુને અંશ સહિત માનવી પડશે અને તેથી અવયવ અવયવિના વિકલ્પો કરતા અનેક દોષો આવશે,

અથવા અંશયુક્ત વસ્તુમા પણ નિષ્પન્નઅંશ કારણની અપેક્ષા રાખે છે ? નિષ્પદ્યમાન અંશ કારણની અપેક્ષા રાખે છે કે તે બન્ને કારણની અપેક્ષા રાખે છે ? આમાના પહેલા બે પક્ષ તો પૂર્વોક્ત રીતે ખંડિત છે, અને તેથી ત્રીજો ઉભય પક્ષ પણ લાભકારી નથી, કેમકે ઉભયપક્ષમા તો બન્ને પક્ષમા કહેલા દોષો આવશે. આથી એ સિદ્ધ થયુ કે મૃત્પિંડ-આદિનુ ઉત્તર કાળ રૂપે થવુ, તેજ ઘટઆદિની અપેક્ષા (કારણ) છે વળી મૃત્પિંડઆદિ પણ કાર્યરૂપજ છે, કેમકે ઘટાદિની પૂર્વે હોવુ તેજ તેનુ કારણપણુ છે, પણ ઘટાદિની ઉત્પત્તિમા વ્યાપાર પામતુ હોય, તે કંઈ તેનુ કારણ નથી, કેમકે તેમા થતો વ્યાપાર વ્યાપારવાળાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો ભિન્ન કહેશો તો. તે વ્યાપાર રહિત થશે, અને અભિન્ન કહેશો, તો વ્યાપારનો અભાવ થશે વળી કારણના વ્યાપારથી ઘટાદિ થાય છે, તે વ્યાપારવાળાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો ભિન્ન કહેશો તો ઉત્પન્ન થનારને અનુત્પત્તિનો પ્રસંગ થશે, અને અભિન્ન કહેશો તો વ્યાપાર રૂપ થવાથી ઉત્પત્તિનો અભાવ થશે માટે પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળ રૂપે થવુ એજ વસ્તુનો કારણ-કાર્ય ભાવ છે, પણ જન્ય-જનક ભાવ રૂપ નથી જો કે મૃત્પિંડ અને ઘટ પૂર્વોત્તરકાળ ભાવી છે, પણ તે તો અનાદિકાળથી એવા પ્રકારની ક્ષણ પરંપરા છે, જેથી એમ જણાય છે વસ્તુત. કોઇ કોઇને ઉત્પન્ન કરતુ નથી તેથી કોઈપણ ભાવને કોઈ પણ હેતુની અપેક્ષા નથી હેતુની અપેક્ષા વિનાજ સર્વ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પત્તિ ક્ષણ પછી તરતજ હેતુ વિના નાશ પામે છે

પ્રશ્ન—મુદ્દગર પડવાના કારણે ઘટઆદિ નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો પછી તે નિર્હેતુક નાશ પામે છે એમ કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર—વિનાશ થવામા વિનાશના હેતુનો સંબંધજ નથી જુઓ ! મુદ્દગરઆદિ વડે ઘટાદિના વિનાશકાળે-ઘટાદિ કરાય છે ? કપાલાદિ કરાય છે ? કે તુચ્છ રૂપ અભાવ કરાય છે ? આ ત્રણ વિકલ્પોમાથી વિનાશ થવાના કાળે, મુદ્દગરાદિથી ઘટ આદિ તો નથી કરાતા, કેમકે તે તો પોતાના હેતુભૂત કુંભારઆદિસામગ્રીવડે પહેલાથી ઉત્પન્ન થાય છે વિનાશકાળે

મુદ્દગરાદિથી કપાલ આદિ પણ નથી કરાતા, જો કપાલાદિ કરાતા હોય, તો ઘટાદિ તો તેવાને તેવા રહેવા જોઈએ, પણ ઘટાદિનો નાશ ન થવો જોઈએ. કપાલાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી ઘટાદિનો નાશ થાય છે. એમ થવુ તે તો યુક્તિસગત ન જણાય વળી એવી રીતે માનવાથી એકની નિષ્પત્તિ (ઉત્પત્તિ) થતા, સમગ્રત્રિભુવનની નિવૃત્તિનો (નાશનો) પ્રસગ આવે ત્રીજો વિકલ્પ જે તુચ્છ રૂપ અભાવનો છે, તેમા પણ મુદ્દગરાદિથી તેવો તુચ્છ રૂપ અભાવ થતો નથી. કેમકે તુચ્છ અભાવ ખરશૃગ જેવો નિરૂપ છે, માટે તે કરી શકાયજ નહિ. અને જો કરી શકાય તો પણ ઘટાદિને તદવસ્થ રહેવાનો પ્રસગ થાય, અર્થાત્ ઘટાદિનો નાશ ન થાય, કેમકે અન્ય કરવામા અન્યની નિવૃત્તિ (નાશ) સભવે નહિ.

પ્રશ્ન—ઘટઆદિની સાથે મુદ્દગરનો સબંધ થવાથી ઉત્પન્ન થએલ અભાવને મુદ્દગરાદિવડે ઘટાદિનો નાશ થાય છે" એમ કહેવામા આવે તો શુ વાધો ?

ઉત્તર—ઘટ અને અભાવ એ ઉભયનો સબધજ નથી ઘટતો પહેલા ઘટ અને પછી અભાવ ? અથવા પહેલા અભાવ અને પછી ઘટ ? કે ઘટ અને અભાવ ઉભય એક કાળે થાય છે ? આ ત્રણ પક્ષમાથી પ્રથમના બે પક્ષમાં તો સબંધ નથી ઘટતો, કેમકે ઘટ અને અભાવ એકબીજાથી ભિન્ન કાળમા છે ભિન્ન કાળમા અવસ્થિતને અન્યોઅન્ય સબધવાળા માનવામા આવે, તો ભવિષ્યમા થનારા શખચક્રવર્તિ આદિનો, ભૂતકાળમા થએલા સગરચક્રવર્તિ આદિની સાથે સબધ થવો જોઇએ. ત્રીજા વિકલ્પથી પણ ઘટ અને અભાવની એક ક્ષણ માત્ર, સાથે અવસ્થિતિ માનીએ, તો જેમ ઘટને અભાવ સાથે સબંધ છે, તેમ બધા સસારને પણ સબધ છે, તો સર્વસંસાર એવોજ થઈ જાય, અને તેમ થવાથી જેમ બધા સસારનો સદ્ભાવ છે, તેમ ઘટાદિને પણ તદવસ્થાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય

"ઘટાદિનો ઉપમર્દન (દબાણથી) અભાવ થાય છે, માટે ઘટાદિનો નાશ થાય છે" એમ કોઈ કહે, તો તેને અમે પૂછીએ છીએ કે-ઉપમર્દન એટલે શુ ? ઉપમર્દન એટલે ઘટાદિ છે ? કપાલાદિ છે ? કે તુચ્છરૂપ અભાવ છે ? આ ત્રણમાથી ઉપમર્દન એટલે ઘટાદિ છે, એમ તો નહિ કહેવાય, કેમકે એ ઘટાદિ તો પોતાના હેતુથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉપમર્દન એટલે કપાલાદિ પણ નહિ કહેવાય, કેમકે એમ કહેવાથી તો ઘટાદિને તદવસ્થાનો પ્રસગ થશે વળી ઉપમર્દન એટલે તુચ્છરૂપ અભાવ પણ નહિ કહી શકો, કેમકે જો એમ કહેશો તો ઘટાદિના અભાવથી, ઘટાદિનો અભાવ થાય છે એમ થયુ, અને એમ કહેવુ એતો કેવળ હાસ્યજનક છે, કેમકે પોતાના અભાવથીજ પોતાનો અભાવ થાય છે, એમ માનવુ પડશે, પણ તે શોભશે નહિ

આ સર્વ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે, વિનાશમા કોઇ હેતુજ નથી, પરન્તુ મુદ્દગરાદિ વિલક્ષણ સહકારી કારણથી કપાલાદિ વિલક્ષણ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, ઘટાદિ તો ક્ષણિક હોવાથી સ્વભાવથીજ નાશ પામે છે આમ કહેવુ એજ યોગ્ય છે અર્થાત્ હેતુવ્યાપારની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન થએલા ભાવો, ક્ષણિક હોવાથી હેતુવ્યાપાર સિવાય નાશ પામે છે. આથી એ સિદ્ધ થયુ કે ઉત્પત્તિ અને વિનાશમા કોઈ કોઇની અપેક્ષા રાખતુ નથી, જ્યારે કોઇ કોઈનુ કારણ નથી તો દ્રવ્ય પણ નથી, પરતુ પૂર્વાપરક્ષણપરપરારૂપ પર્યાયોજ છે આ સ્થળે આ સબધમા ઘણુ કહી શકાય એમ છે, પણ ગ્રન્થ ગહન થવાના ભયથી કહેતા નથી જેને તે જાણવાની આકાક્ષા હોય તેણે બૌધશાસ્ત્રોમાંથી જાણી લેવુ ૭૦.

વળી જેમ દ્રવ્યવાદીએ "દૂધની પેઠે પિંડ પરિણામિ હોવાથી માટીનો પિંડ કારણ છે." (૬૮) એમ કહ્યુ છે, તદનુસારે અમે પણ તેવીજ રીતે કહીએ છીએ કે—

पिण्डो कज्जं पइसमयभावओ जह दहि तहा सव्वं ।

कज्जाभावाओ नत्थि, कारणं खरविसाणं व ॥७१॥

દહીની પેઠે પ્રતિસમય નવા નવા પર્યાયરૂપે થતો હોવાથી, પિંડ જેમ કાર્ય છે, તેવીજ રીતે સર્વે પદાર્થો કાર્ય છે (દ્રવ્યવાદીએ માનેલા) કારણથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યનો અભાવથવાથી ખરશૃંગની પેઠે કોઇ કારણ છેજ નહિ. ૭૧.

માટીનો પિંડ પ્રતિસમયે અપરાપર (એક પછી એક) ક્ષણરૂપે થતો હોવાથી દહી પેઠે કાર્ય છે જો એ અપરાપર ક્ષણરૂપે ન થતા હોય તો, વસ્તુને પુરાણભાવ-યુવાનભાવ-અને વૃદ્ધાવસ્થા ઘટે નહિ વળી જો જન્મથી અનન્તર સમયે વસ્તુની અપરરૂપતા (ભિન્ન રૂપ) ન થાય તો, શેપ બીજાકાળમા પણ વિશેષપણું ન હોવાથી, ભિન્નરૂપ ન થાય જેમ પ્રતિસમય અન્યાન્યરૂપે થતો હોવાથી પિંડ કાર્ય છે, તેમ ઘટ-પટાદિ સર્વવસ્તુસમૂહ પણ કાર્ય છે, અને દ્રવ્યવાદીએ માનેલુ કારણ ખરશૃંગની જેમ કાર્ય ન હોવાથી અવસ્તુ છે કેમકે જે દરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થતુ નથી તે ખરશૃંગની માફક વસ્તુ નથી, અને જે દરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થાય છે, તે ઘટાદિની જેમ વસ્તુ છે. ૭૧.

આ પ્રમાણે નામાદિનયોનો પરસ્પર વિવાદ જણાવીને ઉપસંહારપૂર્વક ભાષ્યકાર મહારાજ સત્યભાવ જણાવવાને કહે છે કે

एवं विवयंति नया, मिच्छाभिनिवेसओ परोप्परओ ।

इयमिह सव्वनयमय, जिणमयमणवज्जमच्चंतं ॥७२॥

એ પ્રમાણે મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામઆદિનયો પરસ્પર વિવાદ કરે છે જિનમતની સાથે કોઇ પણ નામઆદિનયને આ કે નામાદિનય સાથે જિનમતને કોઇ પ્રકારે વિવાદ નથી તે તો સર્વનયાત્મક હોવાથી અત્યન્ત અનવદ્ય છે ૭૨

જેમ જાતિઅંધ મનુષ્યો ભેગા થઇ હસ્તિના પગ-પુછડુ આદિ જુદા જુદા અવયવોને સ્પર્શીને, પોતે સ્પર્શેલા અવયવને હાથીનો આકાર ધારી, દરેક અંધ હાથીને જુદી જુદી આકૃતિવાળો કહે છે, તેમ આ નામાદિનયો પણ પરસ્પર મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામાદિ એકેકને સાચા માની બીજાને જુઠા કહી વિવાદ કરે છે, તેથી તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ છે પ્રત્યક્ષ અનુભવ સિદ્ધ નામાદિ ચારેને માનનાર જિનમતજ આ લોકમા સમ્યગ્દષ્ટિ છે. કેમકે તે સર્વથા દોષરહિત અને સર્વનયાત્મક છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ દેખતા મનુષ્ય સારી રીતે હસ્તિનુ સંપૂર્ણ શરીર જોઈને, તે હાથી જેવા આકારે છે, તેવાજ આકાર-વાળો તેને કહે છે તેવીજ રીતે જિનમત પણ સર્વનયાત્મક હોવાથી વસ્તુસ્વરૂપને સમસ્ત-પ્રકારે જોઇને, તે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે, તેવા જ સ્વરૂપે તે વસ્તુને યથાર્થ રીતે કહે છે

એજ વાત આચાર્યશ્રી આગળની ગાથામા કહે છે

नामाइभेअसद्द—त्थ—बुद्धिपरिणामभावओ नियय ।

जं वत्थुमत्थि लोए, चउपज्जाय तय सव्वं ॥७३॥

શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો પરિણામ નામાદિભેદોમાજ છે, તેથી લોકમા જે વસ્તુ છે તે સર્વ ચારપર્યાયવાળી છે. ૭૩.

આ વિશ્વમા જે કોઈ વસ્તુ છે, તે સર્વ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-અને ભાવરૂપ ચાર પર્યાયવાળી છે. પરન્તુ નામાદિનયો જેમ કહે છે કે વસ્તુ કેવળ નામમય છ, અથવા કેવળ આકારમય છે, અથવા દ્રવ્યસ્વરૂપ છે કે માત્ર ભાવાત્મક જ છે એમ નથી. પરન્તુ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ, એ ચારેની અદર શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિના એકત્વ પરિણામ થાય છે, માટે સર્વ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. કેમકે જ્યા જ્યા શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો પરિણામ છે, તે સર્વ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. જ્યા એ ચારપર્યાયનો અભાવ છે ત્યા શશશૃગની પેઠે શબ્દ-અર્થ અને બુદ્ધિનો પરિણામ નથી આથી એ નિશ્ચય થયો કે જ્યા શબ્દાદિનો પરિણામ છે, તે સર્વ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે. જેમ કે અન્યોઅન્ય સબધમા રહેલ નામાદિ ચારપર્યાયવાળી વસ્તુમા ઘટાદિશબ્દની પરિણતિ ઘટાભિધાયકપણે દેખાય છે, પહોળા તળીઆ પેટ આદિ આકારવાળા અર્થનો પરિણામ પણ નામાદિ ચાર પર્યાયરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તદાકાર ગ્રહણરૂપે બુદ્ધિની પરિણતિ પણ તત્સ્વરૂપ વસ્તુમા જ થાય છે. "એ પ્રમાણે દેખાય છે, તે ભ્રાન્તિ છે" એમ કોઇથી નહિ કહી શકાય, કેમકે એમ કહેવા માટે દેખાતા સ્વરૂપનુ કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી. અને અદૃષ્ટની શકાથી અનિષ્ટ કલ્પના કરવી તે પણ યુક્તિ સગત નથી, કેમકે એમ કરવાથી નિયમની મર્યાદા નહિ રહે. વળી અહી અન્વય-વ્યતિરેક સિવાય બીજુ કોઈ નિશ્ચય કરનારુ પ્રમાણ અમે જોતા નથી. એટલા માટે એકત્વપરિણામ પામેલા નામાદિભેદોમા શબ્દાદિની પરિણતિ દેખાય છે. તેથી સર્વ વસ્તુ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે એમ સિદ્ધ થયુ. ૭૩

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે જો નામાદિ ચારપર્યાયવાળી જ સર્વ વસ્તુ છે, તો શું નામાદિચારમા અન્યોઅન્ય ભેદ જ નથી ? તેના ઉત્તરમા અમે કહીએ છીએ કે—

इय सव्वभेयसंघायकारिणो भिन्नलक्खणा एते ।

उप्पायाइतियं पिव, धम्मा पइवत्थुमाजोज्जा ॥७४॥

એ પ્રમાણે ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિનયો ભેદ અને સઘાત કરનારા છે, તેથી તેને ઉત્પાદ આદિ ધર્મની જેમ દરેક વસ્તુમા જોડવા. ૭૪.

પૂર્વોક્ત ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા નામાદિનયો, સર્વ પોતાને આશ્રિત વસ્તુનો ભેદ અને સઘાત-અભેદ કરનારા છે, તેથી તેઓને ઉત્પાદઆદિ ધર્મની પેઠે દરેક વસ્તુમા યોજવા અર્થાત્ પોતાને આશ્રિત સર્વવસ્તુનો કથચિત્‌ભેદ કરનાર છે અને કથચિત અભેદ કરનાર છે

જેમ કે કોઈએ "ઇન્દ્ર' એમ કહ્યુ, એટલે બીજા કોઇએ કહ્યુ કે શું આણે નામ-ઇન્દ્ર કહ્યો? સ્થાપના ઇન્દ્ર કહ્યો? દ્રવ્ય ઇન્દ્ર કહ્યો? અથવા ભાવ ઇન્દ્ર કહ્યો? યદિ નામ-ઇન્દ્ર કહ્યો, તો દ્રવ્યથી ગોપાળપુત્ર કહ્યો, ખેડૂતનો પુત્ર કહ્યો, ક્ષત્રિયનો પુત્ર કહ્યો, બ્રાહ્મણ-પુત્ર કહ્યો, વૈશ્યપુત્ર કહ્યો કે શૂદ્રપુત્ર કહ્યો? તથા ક્ષેત્રથી નામ ઇન્દ્ર કહ્યો, તો તે ભારત-વર્ષનો, ઐરવતક્ષેત્રનો કે મહાવિદેહ ક્ષેત્રનો કહ્યો? કાળથી નામ ઇન્દ્ર કહ્યો તો તે

વળી જેમ દ્રવ્યવાદીએ "દૂધની પેઠે પિંડ પરિણામિ હોવાથી માટીનો પિંડ કારણ છે." (૬૮) એમ કહ્યું છે, તદનુસારે અમે પણ તેવીજ રીતે કહીએ છીએ કે—

पिण्डो कज्जं पइसमयभावओ जह दहि तहा सव्वं ।

कज्जाभावाओ नत्थि, कारणं खरविसाणं व ॥७१॥

દહીની પેઠે પ્રતિસમય નવા નવા પર્યાયરૂપે થતો હોવાથી, પિંડ જેમ કાર્ય છે, તેવીજ રીતે સર્વે પદાર્થો કાર્ય છે. (દ્રવ્યવાદીએ માનેલા) કારણથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યનો અભાવથવાથી ખરશૃંગની પેઠે કોઇ કારણ છેજ નહિ. ૭૧.

માટીનો પિંડ પ્રતિસમયે અપરાપર (એક પછી એક) ક્ષણરૂપે થતો હોવાથી દહી પેઠે કાર્ય છે જો એ અપરાપર ક્ષણરૂપે ન થતા હોય તો, વસ્તુને પુરાણભાવ-યુવાનભાવ-અને વૃદ્ધાવસ્થા ઘટે નહિ વળી જો જન્મથી અનન્તર સમયે વસ્તુની અપરરૂપતા (ભિન્નરૂપ) ન થાય તો, શેષ બીજાકાળમા પણ વિશેષપણુ ન હોવાથી, ભિન્નરૂપ ન થાય. જેમ પ્રતિસમય અન્યાન્યરૂપે થતો હોવાથી પિંડ કાર્ય છે, તેમ ઘટ-પટાદિ સર્વવસ્તુસમૂહ પણ કાર્ય છે, અને દ્રવ્યવાદીએ માનેલુ કારણ ખરશૃંગની જેમ કાર્ય ન હોવાથી અવસ્તુ છે. કેમકે જે દરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થતુ નથી તે ખરશૃંગની માફક વસ્તુ નથી, અને જે દરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થાય છે, તે ઘટાદિની જેમ વસ્તુ છે ૭૧

આ પ્રમાણે નામાદિનયોનો પરસ્પર વિવાદ જણાવીને ઉપસંહારપૂર્વક ભાષ્યકાર મહારાજ સત્યભાવ જણાવવાને કહે છે કે

एवं विवयंति नया, मिच्छाभिनिवेसओ परोप्परओ ।

इयमिह सव्वनयमय, जिणमयमणवज्जमच्चंतं ॥७२॥

એ પ્રમાણે મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામઆદિનયો પરસ્પર વિવાદ કરે છે જિનમતની સાથે કોઇ પણ નામઆદિનયને આ કે નામાદિનય સાથે જિનમતને કોઇ પ્રકારે વિવાદ નથી તે તો સર્વનયાત્મક હોવાથી અત્યન્ત અનવદ્ય છે. ૭૨.

જેમ જાતિઅંધ મનુષ્યો ભેગા થઇ હસ્તિના પગ-પુછડુ આદિ જુદા જુદા અવયવોને સ્પર્શીને, પોતે સ્પર્શેલા અવયવને હાથીનો આકાર ધારી, દરેક અંધ હાથીને જુદી જુદી આકૃતિવાળો કહે છે, તેમ આ નામાદિનયો પણ પરસ્પર મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામાદિ એકેકને સાચા માની બીજાને જુઠા કહી વિવાદ કરે છે, તેથી તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવ સિદ્ધ નામાદિ ચારેને માનનાર જિનમતજ આ લોકમા સમ્યગ્દષ્ટિ છે કેમકે તે સર્વથા દોષરહિત અને સર્વનયાત્મક છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ દેખતા મનુષ્ય સારી રીતે હસ્તિનુ સંપૂર્ણ શરીર જોઈને, તે હાથી જેવા આકારે છે, તેવાજ આકાર-વાળો તેને કહે છે તેવીજ રીતે જિનમત પણ સર્વનયાત્મક હોવાથી વસ્તુસ્વરૂપને સમસ્ત-પ્રકારે જોઇને, તે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે, તેવા જ સ્વરૂપે તે વસ્તુને યથાર્થ રીતે કહે છે.

એજ વાત આચાર્યશ્રી આગળની ગાથામાં કહે છે.

नामाइमेअसद्द-त्थ-बुद्धिपरिणामभावओ नियय ।

जं वत्थुमत्थि लोए, चउपज्जाय तय सव्व ॥७३॥

શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો પરિણામ નામાદિભેદોમાજ છે. તેથી લોકમા જે વસ્તુ છે તે સર્વ ચારપર્યાયવાળી છે. ૭૩.

આ વિશ્વમા જે કોઈ વસ્તુ છે, તે સર્વ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-અને ભાવરૂપ ચાર પર્યાયવાળી છે પરન્તુ નામાદિનયો જેમ કહે છે કે વસ્તુ કેવળ નામમય છે, અથવા કેવળ આકારમય છે, અથવા દ્રવ્યસ્વરૂપ છે કે માત્ર ભાવાત્મક જ છે એમ નથી પરન્તુ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ, એ ચારેની અંદર શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિના એકત્વ પરિણામ થાય છે, માટે સર્વ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. કેમકે જ્યા જ્યા શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો પરિણામ છે, તે સર્વ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. જ્યા એ ચારપર્યાયનો અભાવ છે ત્યા શશશૃંગની પેઠે શબ્દ-અર્થ અને બુદ્ધિનો પરિણામ નથી આથી એ નિશ્ચય થયો કે જ્યા શબ્દાદિનો પરિણામ છે, તે સર્વ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે. જેમ કે અન્યોઅન્ય સંબંધમા રહેલ નામાદિ ચારપર્યાયવાળી વસ્તુમા ઘટાદિશબ્દની પરિણતિ ઘટાભિધાયકપણે દેખાય છે, પહોળા તળીઆ પેટ આદિ આકારવાળા અર્થનો પરિણામ પણ નામાદિ ચાર પર્યાયરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તદાકાર ગ્રહણરૂપે બુદ્ધિની પરિણતિ પણ તત્સ્વરૂપ વસ્તુમા જ થાય છે "એ પ્રમાણે દેખાય છે, તે ભ્રાન્તિ છે" એમ કોઇથી નહિ કહી શકાય, કેમકે એમ કહેવા માટે દેખાતા સ્વરૂપનુ કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી અને અદૃષ્ટની શંકાથી અનિષ્ટ કલ્પના કરવી તે પણ યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે એમ કરવાથી નિયમની મર્યાદા નહિ રહે વળી અહી અન્વય-વ્યતિરેક સિવાય બીજુ કોઈ નિશ્ચય કરનારુ પ્રમાણ અમે જોતા નથી. એટલા માટે એકત્વપરિણામ પામેલા નામાદિ-ભેદોમા શબ્દાદિની પરિણતિ દેખાય છે. તેથી સર્વ વસ્તુ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે એમ સિદ્ધ થયુ ૭૩

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે જો નામાદિ ચારપર્યાયવાળી જ સર્વ વસ્તુ છે, તો શું નામાદિચારમા અન્યોઅન્ય ભેદ જ નથી ? તેના ઉત્તરમા અમે કહીએ છીએ કે—

> इय सव्वमेयसंघायकारिणो भिन्नलक्खणा एते ।
>
> उप्पायाइतियं पिव, धम्मा पइवत्थुमाजोज्जा ॥७४॥

એ પ્રમાણે ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિનયો ભેદ અને સંઘાત કરનારા છે, તેથી તેને ઉત્પાદ આદિ ધર્મની જેમ દરેક વસ્તુમા જોડવા ૭૪.

પૂર્વોક્ત ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા નામાદિનયો, સર્વ પોતાને આશ્રિત વસ્તુનો ભેદ અને સંઘાત-અભેદ કરનારા છે, તેથી તેઓને ઉત્પાદઆદિ ધર્મની પેઠે દરેક વસ્તુમાં યોજવા અર્થાત્ પોતાને આશ્રિત સર્વવસ્તુનો કથંચિત્ભેદ કરનાર છે અને કથંચિત અભેદ કરનાર છે.

જેમ કે કોઈએ "ઇન્દ્ર' એમ કહ્યુ, એટલે બીજા કોઇએ કહ્યુ કે શુ આણે નામ-ઇન્દ્ર કહ્યો? સ્થાપના ઇન્દ્ર કહ્યો? દ્રવ્ય ઇન્દ્ર કહ્યો? અથવા ભાવ ઇન્દ્ર કહ્યો? યદિ નામ-ઇન્દ્ર કહ્યો, તો દ્રવ્યથી ગોપાળપુત્ર કહ્યો, ખેડૂતનો પુત્ર કહ્યો, ક્ષત્રિયનો પુત્ર કહ્યો, બ્રાહ્મણ-પુત્ર કહ્યો, વૈશ્યપુત્ર કહ્યો કે શુદ્રપુત્ર કહ્યો ? તથા ક્ષેત્રથી નામ ઇન્દ્ર કહ્યો, તો તે ભારત-વર્ષનો, ઐરવતક્ષેત્રનો કે મહાવિદેહ ક્ષેત્રનો કહ્યો ? કાળથી નામ ઇન્દ્ર કહ્યો તો તે

અતીતકાળસ બ ધી, વર્ત માનકાળસ બ ધી કે ભવિષ્યકાળસ બ ધી કહ્યો ? યદિ અતીતકાળ સ બ ધી કહ્યો, તો તે અન તસમય પૂર્વનો, અસ ખ્યાતસમય પૂર્વનો અથવા સ ખ્યાત પૂર્વનો કહ્યો ? ભાવથી નામ ઇન્દ્ર કહ્યો તો તે શ્યામવર્ણવાળો, ગૌરવર્ણવાળો, લાબો કે ટુ કો કહ્યો ? આ પ્રમાણે નામ ઇન્દ્રના આશ્રયભૂત એક જ પદાર્થ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવના ભેદથી અનન્તા ભેદ પામે છે

તેવી જ રીતે સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવને આશ્રિત વસ્તુ પણ, દરેક અનન્તા ભેદ ઉપરોક્ત રીતે પામે છે આ પ્રમાણે નામાદિનયો પરસ્પર ભેદ કરનારા છે અને જ્યારે એક જ વસ્તુમા નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય ત્યારે તે અભેદ કરે છે કેમકે–એક જ શચીપતિ–દેવાધિપમા ઇન્દ્ર એવુ નામ છે, તેની આકૃતિ તે સ્થાપના છે, ઉત્તર અવસ્થાનુ મૂલ કારણ જે હતુ, તે જ જીવ, તે હોવાથી અથવા ઇન્દ્રપણાના પર્યાયનુ ઉપાદાન કારણ તે જીવદ્રવ્ય હોવાથી, તે દ્રવ્ય છે અને દિવ્યરૂપ–સ પત્તિ–વજ્રધારણ–પરમઐશ્વર્યાદિયુક્તપણુ તે ઇન્દ્રપણાનો ભાવ છે.

એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે એક જ વસ્તુમા પ્રતીત થાય છે, તેથી તે અભેદ કરનારા પણ છે એ પ્રમાણે સર્વ પોતાને આશ્રિત વસ્તુનો ભેદ અને સ ઘાત કરનારા ભિન્ન-લક્ષણવાળા એ નામાદિધર્મો, ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્યની જેમ દરેક વસ્તુમા યોજવા, કેમકે તે દરેક વસ્તુમા પરસ્પર અવિનાભાવિ છે.

જિનમતમા સર્વ વસ્તુ ઘણુ કરી નયોથી જ વિચારાય છે, તેથી અહી પ્રસ્તુત નામસ્થાપનાદિની પણ નયથી વિચારણા કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

नामाइतियं दव्वट्ठियस्स, भावो य पज्जवनयस्स ।
स ंगह–ववहारा पढमगस्स, सेसा य इयरस्स ॥७५॥

નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપ દ્રવ્યાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે અને કેવલ ભાવનિક્ષેપ પર્યાયાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે સ ગ્રહ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાસ્તિકને ઇષ્ટ છે તથા બાકીના નય પર્યાયાસ્તિકને ઇષ્ટ છે. ૭૫

નામ–સ્થાપના–ને દ્રવ્ય એ ત્રણ નિક્ષેપા દ્રવ્યાસ્તિકનયને માન્ય છે, કેમકે એ નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપા વિવક્ષિતભાવથી શૂન્ય છે, તેથી તે નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપા પર્યાયાસ્તિકને માન્ય નથી એક ભાવ નિક્ષેપ જ પર્યાયાસ્તિકને અભિમત છે બીજાને અભિમત નથી કેમકે એ બીજાનયો તો ભાવના આલ બન સિવાય માત્ર દ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરે છે

પ્રશ્ન —નગમાદિનયો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહી એ નૈગમ આદિ નયોવડે આ પ્રસ્તુત વિચાર કરવો યોગ્ય છે, પણ દ્રવ્યાસ્તિક–પર્યાયાસ્તિક નયનુ અહી શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર–એ સર્વ નયોનો આ બે જાતિના નયોમા અન્તર્ભાવ–સમાવેશ થઇ જાય છે જેમકે સામાન્ય ગ્રાહી નૈગમનો સ ગ્રહનયમા અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહારનયમા અન્તભાવ થાય છે સ ગ્રહ તથા વ્યવહારનયનો દ્રવ્યાસ્તિકનયમા અન્તર્ભાવ થાય છે, કેમકે તે બન્ને દ્રવ્યસ્તિકનયના મતને માને છે એ બે સિવાયના ઋજુસૂત્રાદિનયો પર્યાયા-સ્તિકનયના મતને માનનારા હોવાથી, પર્યાયાસ્તિકનયમા અન્તર્ભાવ પામે છે. શ્રીસિદ્ધસેન આચાર્યના મત પ્રમાણે અહી ઋજુસુત્રનયનો પર્યાયાસ્તિકનયમા અન્તર્ભાવ બતાવ્યો છે,

પણ સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે તો સંગ્રહ અને વ્યવહારનયની પેઠે, ઋજુસૂત્રનયનો પણ દ્રવ્યાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. એ સંબંધમાં અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અંદર કહ્યું છે કે—ઋજુસૂત્રનયના મતે ઉપયોગશૂન્ય એવા ઘણા હોય, તો પણ, સંગ્રહનયની માફક ઋજુસૂત્રનયના મતે પણ એકજ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે અને ઋજુસૂત્ર ઘણા ઉપયોગ શૂન્ય વક્તાઓમાં પણ જુદાપણું ઈચ્છતો નથી. (પણ વર્તમાન કાલીન ગ્રહણ કરે છે)

એટલે કે અતીત–અનાગતનો ત્યાગ કરી. સરળપણે વર્તમાનકાળભાવી વસ્તુને ઋજુસૂત્રનય અંગીકાર કરે છે કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલી છે. અને અનાગત વસ્તુ અનુત્પન્ન છે વર્તમાનકાળભાવી પણ સ્વકીયવસ્તુને જ તે માને છે. કારણ કે સ્વકીય વસ્તુ જ સ્વધનની જેમ કાર્ય સાધક છે, પરકીય વસ્તુ પારકાના ધનની જેમ કાર્ય સાધક નથી. તેથી પરકીય વસ્તુને તે નથી માનતો એટલે ઉપયોગ શૂન્ય એક અગર અનેક મનુષ્ય હોય તો પણ, તે એક જ દ્રવ્યાવશ્યક છે, એમ આ નયના મતે આગમથી એકજ દ્રવ્યઆવશ્યક છે આ પ્રમાણે ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યાવશ્યકને માનનાર છે, એ રીતે સિદ્ધાન્તઅનુસારે ઋજુસૂત્રનું દ્રવ્યવાદીપણું કહ્યું, તેથી પર્યાયાસ્તિકમાં તેનો સમાવેશ ન થાય

સંગ્રહઆદિનયો નામાદિ સર્વનિક્ષેપને એકપણે માને છે ? કે ભેદથી માને છે ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

जं सामन्नग्गाही संगिण्हइ, तेण संगहो नियय ।
जेण विसेसग्गाही, ववहारो तो विसेसेइ ॥७६॥
सद्दुज्जुसुया पज्जायवायगा भावसंगहं बेंति ।
उवरिमया विवरीआ, भावं भिदंति तो नियय ॥७७॥

સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે, તેથી (ત્રણેને) એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે, અને વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી છે, તેથી તેને વિશેષરૂપે–ભિન્નરૂપે ગ્રહણ કરે છે. શબ્દ અને ઋજુસૂત્ર પર્યાયવાદી હોવાથી ભાવનો સંગ્રહ કરીને કહે છે તથા ઉપરના (બે) નયો વિપરીત છે, તેથી ભાવનો પણ નિશ્ચય ભેદ કરે છે ૭૬–૭૭

સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી સામાન્યવાદી હોવાથી, નામ–સ્થાપના અને દ્રવ્ય નિક્ષેપ, એ પ્રત્યેકને એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે જેટલા નામમંગળ છે, તે સર્વ એકજ નામમંગલ છે બધા સ્થાપનામંગળ પણ એકજ સ્થાપના મંગળ છે. સર્વ દ્રવ્યમંગળો એકજ દ્રવ્યમંગળ છે વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી–વિશેષવાદી હોવાથી, નામાદિનિક્ષેપાઓને ભેદથી માને છે એટલે તે સર્વ નામમંગળોને ભિન્ન ભિન્ન માને છે, એવી જ રીતે સ્થાપનામંગળ અને દ્રવ્યમંગળને પણ ભિન્ન ભિન્નપણે માને છે

શબ્દ અને ઋજુસૂત્રનય પર્યાયવાદી હોવાથી, એકજ પદાર્થ ભિન્ન ભિન્નપર્યાયથી વાચ્ય–કહેવા યોગ્ય હોય, તો પણ તે સર્વનો સંગ્રહ કરીને નામ–સ્થાપના અને દ્રવ્યનિક્ષેપનો ત્યાગ કરી કેવળ ભાવનિક્ષેપને જ પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે કે આ બેઉ નયો પૂર્વના નયોથી વિશુદ્ધ હોવાથી નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યને ઈચ્છતા નથી, માત્ર ભાવને જ માને છે, પણ સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનયની અપેક્ષાએ અવિશુદ્ધ હોવાથી, અનેકપર્યાયથી

અતીતકાળસંબંધી, વર્તમાનકાળસંબંધી કે ભવિષ્યકાળસંબંધી કહ્યો? યદિ અતીતકાળ સંબંધી કહ્યો, તો તે અનંતસમય પૂર્વનો, અસંખ્યાતસમય પૂર્વનો અથવા સંખ્યાત પૂર્વનો કહ્યો? ભાવથી નામ ઇન્દ્ર કહ્યો તો તે શ્યામવર્ણવાળો, ગૌરવર્ણવાળો, લાંબો કે ઠુંકો કહ્યો? આ પ્રમાણે નામ ઇન્દ્રના આશ્રયભૂત એક જ પદાર્થ, દ્રવ્ય. ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવના ભેદથી અનન્તા ભેદ પામે છે

તેવી જ રીતે સ્થાપના. દ્રવ્ય અને ભાવને આશ્રિત વસ્તુ પણ, દરેક અનન્તા ભેદ ઉપરોક્ત રીતે પામે છે આ પ્રમાણે નામાદિનયો પરસ્પર ભેદ કરનારા છે અને જ્યારે એક જ વસ્તુમા નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય ત્યારે તે અભેદ કરે છે કેમકે-એક જ શચીપતિ-દેવાધિપમા ઇન્દ્ર એવુ નામ છે. તેની આકૃતિ તે સ્થાપના છે, ઉત્તર અવસ્થાનુ મૂલ કારણ જે હતુ, તે જ જીવ. તે હોવાથી અથવા ઇન્દ્રપણાના પર્યાયનુ ઉપાદાન કારણ તે જીવદ્રવ્ય હોવાથી, તે દ્રવ્ય છે અને દિવ્યરૂપ-સંપત્તિ-વજ્રધારણ-પરમઐશ્વર્યાદિયુક્તપણુ તે ઇન્દ્રપણાનો ભાવ છે

એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે એક જ વસ્તુમા પ્રતીત થાય છે. તેથી તે અભેદ કરનારા પણ છે એ પ્રમાણે સર્વ પોતાને આશ્રિત વસ્તુનો ભેદ અને સંઘાત કરનારા ભિન્ન-લક્ષણવાળા એ નામાદિધર્મો, ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્યની જેમ દરેક વસ્તુમા યોજવા. કેમકે તે દરેક વસ્તુમા પરસ્પર અવિનાભાવિ છે.

જિનમતમા સર્વ વસ્તુ ઘણુ કરી નયોથી જ વિચારાય છે, તેથી અહી પ્રસ્તુત નામસ્થાપનાદિની પણ નયથી વિચારણા કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

> नामाइतियं दव्वट्ठियस्स, भावो य पज्जवनयस्स ।
> संगह—ववहारा पढमगस्स, सेसा य इयरस्स ॥७५॥

નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપ દ્રવ્યાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે અને કેવલ ભાવનિક્ષેપ પર્યાયાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે સંગ્રહ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાસ્તિકને ઇષ્ટ છે તથા બાકીના નય પર્યાયાસ્તિકને ઇષ્ટ છે. ૭૫

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણ નિક્ષેપા દ્રવ્યાસ્તિકનયને માન્ય છે, કેમકે એ નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપા વિવક્ષિતભાવથી શૂન્ય છે, તેથી તે નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપા પર્યાયાસ્તિકને માન્ય નથી એક ભાવ નિક્ષેપ જ પર્યાયાસ્તિકને અભિમત છે બીજાને અભિમત નથી. કેમકે એ બીજાનયો તો ભાવના આલંબન સિવાય માત્ર દ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરે છે

પ્રશ્ન.—નૈગમાદિનયો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહી એ નૈગમ આદિ નયોવડે આ પ્રસ્તુત વિચાર કરવો યોગ્ય છે, પણ દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક નયનુ અહી શું પ્રયોજન છે?

ઉત્તર-એ સર્વ નયોનો આ બે જાતિના નયોમા અન્તર્ભાવ-સમાવેશ થઇ જાય છે જેમકે સામાન્ય ગ્રાહી નૈગમનો સંગ્રહનયમા અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહારનયમા અન્તર્ભાવ થાય છે સંગ્રહ તથા વ્યવહારનયનો દ્રવ્યાસ્તિકનયમા અન્તર્ભાવ થાય છે, કેમકે તે બન્ને દ્રવ્યસ્તિકનયના મતને માને છે એ બે સિવાયના ઋજુસૂત્રાદિનયો પર્યાયા-સ્તિકનયના મતને માનનારા હોવાથી, પર્યાયાસ્તિકનયમા અન્તર્ભાવ પામે છે શ્રીસિદ્ધસેન આચાર્યના મત પ્રમાણે અહીં ઋજુસૂત્રનયનો પર્યાયાસ્તિકનયમા અન્તર્ભાવ બતાવ્યો છે,

પણ સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે તો સંગ્રહ અને વ્યવહારનયની પેઠે, ઋજુસૂત્રનયનો પણ દ્રવ્યાસ્તિકનયમા અન્તર્ભાવ થાય છે. એ સંબંધમા અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અંદર કહ્યુ છે કે— ઋજુસૂત્રનયના મતે ઉપયોગશૂન્ય એવા ઘણા હોય, તો પણ, સંગ્રહનયની માફક ઋજુસૂત્રનયના મતે પણ એકજ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે અને ઋજુસૂત્ર ઘણા ઉપયોગ શૂન્ય વક્તાઓમા પણ જુદાપાણુ ઇચ્છતો નથી. (પણ વર્તમાન કાલીન ગ્રહણ કરે છે)

એટલે કે અતીત–અનાગતનો ત્યાગ કરી. મરજીપણે વર્તમાનકાળભાવી વસ્તુને ઋજુસૂત્રનય અંગીકાર કરે છે. કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલી છે અને અનાગત વસ્તુ અનુત્પન્ન છે વર્તમાનકાળભાવી પણ સ્વકીયવસ્તુને જ તે માને છે. કારણ કે સ્વકીય વસ્તુ જ સ્વધનની જેમ કાર્ય સાધક છે, પરકીય વસ્તુ પારકાના ધનની જેમ કાર્ય સાધક નથી તેથી પરકીય વસ્તુને તે નથી માનતો એટલે ઉપયોગ શૂન્ય એક અગર અનેક મનુષ્ય હોય તો પણ, તે એક જ દ્રવ્યાવશ્યક છે, એમ આ નયના મતે આગમથી એકજ દ્રવ્યઆવશ્યક છે આ પ્રમાણે ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યાવશ્યકને માનનાર છે, એ રીતે સિદ્ધાન્તઅનુસારે ઋજુસૂત્રનુ દ્રવ્યવાદીપણુ કહ્યુ, તેથી પર્યાયાસ્તિકમા તેનો સમાવેશ ન થાય

સંગ્રહઆદિનયો નામાદિ સર્વનિક્ષેપને એકપણે માને છે ? કે ભેદથી માને છે ? એવી શંકાના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

> जं सामन्नग्गाही सगिण्हइ, तेण संगहो निययं ।
> जेण विसेसग्गाही, ववहारो तो विसेसेइ ॥७६॥
> सद्दुज्जुसुया पज्जायवायगा भावसंगहं बेंति ।
> उवरिमया विवरीआ, भावं भिदति तो नियय ॥७७॥

સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે, તેથી (ત્રણેને) એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે, અને વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી છે, તેથી તેને વિશેષરૂપે–ભિન્નરૂપે ગ્રહણ કરે છે. શબ્દ અને ઋજુસૂત્ર પર્યાયવાદી હોવાથી ભાવનો સંગ્રહ કરીને કહે છે તથા ઉપરના (બે) નયો વિપરીત છે, તેથી ભાવનો પણ નિશ્ચય ભેદ કરે છે ૭૬–૭૭

સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી સામાન્યવાદી હોવાથી, નામ–સ્થાપના અને દ્રવ્ય નિક્ષેપ, એ પ્રત્યેકને એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે એટલે કે જેટલા નામમંગળ છે, તે સર્વ એકજ નામ મંગલ છે બધા સ્થાપનામંગળ પણ એકજ સ્થાપના મંગળ છે સર્વ દ્રવ્યમંગળો એકજ દ્રવ્યમંગળ છે વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી–વિશેષવાદી હોવાથી, નામાદિનિક્ષેપાઓને ભેદથી માને છે. એટલે તે સર્વ નામમંગળોને ભિન્ન ભિન્ન માને છે, એવી જ રીતે સ્થાપનામંગળ અને દ્રવ્યમંગળને પણ ભિન્ન ભિન્નપણે માને છે.

શબ્દ અને ઋજુસૂત્રનય પર્યાયવાદી હોવાથી, એકજ પદાર્થ ભિન્ન ભિન્નપર્યાયથી વાચ્ય–કહેવા યોગ્ય હોય, તો પણ તે સર્વનો સંગ્રહ કરીને નામ–સ્થાપના અને દ્રવ્યનિક્ષેપનો ત્યાગ કરી કેવળ ભાવનિક્ષેપને જ પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે કે આ બેઉ નયો પૂર્વના નયોથી વિશુદ્ધ હોવાથી નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યને ઇચ્છતા નથી, માત્ર ભાવને જ માને છે, પણ સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનયની અપેક્ષાએ અવિશુદ્ધ હોવાથી, અનેકપર્યાયથી

કહેવા યોગ્ય ભાવનિક્ષેપનો સંગ્રહ કરીને, એક રૂપેજ અંગીકાર કરે છે. તેથી આ નયના મતે વિઘ્નને ઉપશમાવનાર–અનિષ્ટનો નાશ કરનાર–વિઘ્ન હરનાર આદિ જે કોઇ મંગળ-શબ્દથી વાચ્ય હોય તે સર્વ એકજ ભાવમંગળ છે

સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય, શબ્દ અને ઋજુસૂત્રની અપેક્ષાએ વિપરીત હોવાથી, ભિન્ન ભિન્ન અનેક પર્યાયથી કહેવા યોગ્ય ભાવને એકરૂપે ઇચ્છતા નથી પરન્તુ ભિન્ન રૂપે માને છે. જેમકે સમભિરૂઢનયના મતે મંગળશબ્દથી વાચ્ય ભાવમંગળ જુદુ છે વિઘ્ન ઉપશમાવનાર આદિ જુદાજુદા પર્યાયથી વાચ્ય મંગળ તે પણ તેથી જુદુ છે એવંભૂતનયના મતે પણ એજ પ્રમાણે છે, માત્ર આ એવંભૂતનય પૂર્વના સમભિરૂઢનયથી વિશુદ્ધ હોવાથી, એકપર્યાયથી વાચ્ય એવા ભાવમંગળને પણ ભાવમંગળ રૂપ કાર્ય કરતુ હોય, તોજ તેને ભાવમંગળ માને છે. તે સિવાય નહિ એ રીતે ઋજુસુત્ર અને શબ્દનયના મતની અપેક્ષાએ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નામના નયો વિપરીત માન્યતાવાળા હોવાથી, ભાવમંગળ-આદિ ભાવપદાર્થમા પણ પર્યાય અને ક્રિયાના ભેદથી, તે તે વસ્તુમા પણ અવશ્ય ભેદ માને છે જો પર્યાય અને ક્રિયાનો ભેદ છતા પણ વસ્તુનો ભેદ ન માનવામા આવે, તો ઘટ પટઆદી વસ્તુનો પણ ભેદ ન માનવો જોઇએ આથી આ બેઉ પર્યાય અને ક્રિયાના ભેદથી ભાવમંગળ પણ ભિન્ન માને છે ૭૬–૭૭.

એ પ્રમાણે પ્રાસંગિક જે કહેવાનુ હતુ તે કહ્યુ, હવે પ્રસ્તુત કહીએ છીએ પૂર્વે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યું છે, તેમા નોશબ્દને સર્વનિષેધઅર્થમા કહીને, વિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિ ભાવને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યું છે. પુન નોશબ્દને મિશ્રવચનના અર્થમા જણાવીને જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રનો જે ઉપયોગ, તેને પણ નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યુ તે પછી પુન નોશબ્દને એકદેશઅર્થમા ગણીને, અર્હન્તને નમસ્કાર કરવા વિગેરેનુ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ઉભયથી મિશ્ર એવો જે પરિણામ, તેને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યુ હવે નોશબ્દને એક દેશવાચી અર્થમા ગણીને પાચ જ્ઞાનરૂપ નન્દી નોઆગમથી ભાવમંગળ છે, એમ જણાવવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

मङ्गलमहवा नन्दी, चउव्विहा मङ्गलं व सा नेया ।
दव्वे तूरसमुदओ भावम्मि य पंच नाणाइ ॥७८॥

અથવા નોઆગમથી ભાવમંગળરૂપ નન્દી છે અને તે મંગળની પેઠે ચાર પ્રકારે છે દ્રવ્યનન્દીમા વાજિંત્રોનો સમુદાય અને ભાવનન્દીમા પાચ જ્ઞાનો જાણવા ૭૮

અહિં નોઆગમથી ભાવમંગળની વાત ચાલે છે, એટલે 'મંગલ' શબ્દથી ભાવ-મંગલ ગ્રહણ કરવાનુ છે તેમા ત્રણ પ્રકાર જણાવી ગયા ચોથો પ્રકાર નન્દી છે. જેથી ભવ્ય પ્રાણીઓ સમૃદ્ધિ પામે તે નન્દી સામાન્યથી કહી છે. તો પણ વ્યાખ્યાનથી વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, એ ન્યાયે અહી પાચજ્ઞાનરૂપ નન્દી જાણવી સામાન્ય રીતે વિચારતા આ નન્દી પણ મંગળની પેઠે નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. જેમ કે "નન્દી" એવુ કોઇનુ નામ કરીએ તે નામનન્દી અક્ષાદિમા સ્થાપિએ તે સ્થાપનાનન્દી દ્રવ્યનન્દી બે પ્રકારે છે–એક આગમથી અને બીજી નોઆગમથી જે કોઈ નન્દીપદાર્થને જાણનાર ઉપયોગ શૂન્ય હોય, તે આગમથી દ્રવ્યનન્દી છે નોઆગમથી જ્ઞશરીર–ભવ્ય શરીર નન્દી જાણકારનું કલેવર

તથા ભવિષ્યમા જાણકાર થનારો બાલક છે. વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યનન્દી એટલે બાર પ્રકારના વાજિત્રોનો સમૂહ, જેવા કે—ભભા—મુકુન્દ—મર્દલ—કડમ્બ—ઝલ્લરી—હુડુક્ક—કમાલ—કાહલ—તાલિમા—વાસ—શખ—અને પણવ

નામનન્દી આદિનુ સ્વરૂપ પ્રર્વોક્ત નામમગળાદિના અનુસારે સમજી લેવુ, અને ભાવનન્દી આગમથી તથા નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે નન્દી પદાર્થના જાણ અને તેમા ઉપયોગવાન્ હોય. તે આગમથી ભાવનન્દી છે, અને નોઆગમથી ભાવનન્દી મતિ આદિ પાચ જ્ઞાનો છ અહી નોશબ્દ એક દેશવાચી છે અને આગમ (શ્રુત) તે પાચ જ્ઞાનનો એક દેશ છ તેથી પાચ જ્ઞાનોને નિરૂપણ કરનાર નન્દી તે અહી નોઆગમથી ભાવનન્દી છે એ પાચ જ્ઞાનરૂપ ભાવનન્દી હવે પછીની નિર્યુક્તિની ગાથાથી બતાવે છે. ૭૮.

(१) आभिणिबोहियनाणं, सुयनाणं चेव ओहिनाण च ।
तह मणपज्जवनाणं, केवलनाण च पंचगयं ॥७९॥

આભિનિબોધિક જ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, તથા મનપર્યવજ્ઞાન અને પાચમુ કેવળજ્ઞાન ૭૯

આ પાચે જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ વિસ્તારથી કહે છે, તેમા પ્રથમ દરેક અવાતર પદોનો અર્થ કહીને આભિનિબોધિકજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ જણાવે છે.

अत्थाभिमुहो नियओ, बोहो जो सो मओ अभिनिबोहो ।
सो चेवाऽऽभिणिबोहियमहव जहाजोगमाउज्जं ॥८०॥

અર્થની (પદાર્થની) અભિમુખ એટલે પદાર્થની હાજરીમા ઉત્પન્ન થતો નિશ્ચિત એટલે સશય રહિત બોધ, તે અભિનિબોધ કહેવાય છે, અને તેજ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે અથવા (બીજી રીતે પણ) જેમ વ્યુત્પત્તિથી ઘટે તેમ યોજવુ ૮૦

અર્થની અભિમુખ જે નિશ્ચિત બોધ—જ્ઞાન તે અભિનિબોધ, ક્ષયોપશમાદિની નિપુણતા વિના ઉત્પન્ન થતુ અનિશ્ચયાત્મક જે જ્ઞાન, તે અભિનિબોધ ન થઈ જાય, એટલા માટે 'નિશ્ચિત' એવુ વિશેષણ આપ્યુ છે 'અર્થાભિમુખ' એવુ વિશેષણ ન આપ્યુ હોત તો [1]તૈમિરિકાદિદોષવાળાને એક ચદ્ર છતા બે ચદ્રનુ નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે, પરન્તુ તે જ્ઞાન અર્થને અભિમુખ ન હોવાથી સત્યજ્ઞાન નથી, આ ઉભયદોષ ટાળવાને તીર્થકર—ગણધર આદિએ 'અર્થાભિમુખ અને નિયત એવો જે બોધ' તેને અભિનિબોધ કહેલ છે અને તેજ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે અથવા આ સિવાય બીજી રીતે પણ જેમ ઘટે તેમ સબંધાનુસારે એ આભિનિબોધિકજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરવી જેમકે અર્થની હાજરીમા નિશ્ચિત બોધથી ઉત્પન્ન થયેલુ જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તે વડે થયેલુ જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તેથી કે તે છતા થએલુ જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તન્મયજ્ઞાન અથવા તે માટે જ્ઞાન, તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન ઈત્યાદિ ૮૦.

---

૧. આખનો અમુક રોગ કે જેનાથી વસ્તુ એક હોવા છતા ડબ્બલ દેખાય.

કહેવા યોગ્ય ભાવનિક્ષેપનો સંગ્રહ કરીને, એક રૂપેજ અંગીકાર કરે છે, તેથી આ નયના મતે વિઘ્નને ઉપશમાવનાર–અનિષ્ટનો નાશ કરનાર–વિઘ્ન હરનાર આદિ જે કોઇ મંગળ-શબ્દથી વાચ્ય હોય તે સર્વ એકજ ભાવમંગળ છે.

સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય, શબ્દ અને ઋજુસૂત્રની અપેક્ષાએ વિપરીત હોવાથી, ભિન્ન ભિન્ન અનેક પર્યાયથી કહેવા યોગ્ય ભાવને એકરૂપે ઇચ્છતા નથી પરન્તુ ભિન્ન રૂપે માને છે જેમકે સમભિરૂઢનયના મતે મંગળશબ્દથી વાચ્ય ભાવમંગળ જુદુ છે. વિઘ્ન ઉપશમાવનાર આદિ જુદાજુદા પર્યાયથી વાચ્ય મંગળ તે પણ તેથી જુદુ છે એવંભૂતનયના મતે પણ એજ પ્રમાણે છે, માત્ર આ એવંભૂતનય પૂર્વના સમભિરૂઢનયથી વિશુદ્ધ હોવાથી, એકપર્યાયથી વાચ્ય એવા ભાવમંગળને પણ ભાવમંગળ રૂપ કાર્ય કરતું હોય, તોજ તેને ભાવમંગળ માને છે, તે સિવાય નહિ એ રીતે ઋજુસુત્ર અને શબ્દનયના મતની અપેક્ષાએ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નામના નયો વિપરીત માન્યતાવાળા હોવાથી, ભાવમંગળ-આદિ ભાવપદાર્થમા પણ પર્યાય અને ક્રિયાના ભેદથી, તે તે વસ્તુમા પણ અવશ્ય ભેદ માને છે જો પર્યાય અને ક્રિયાનો ભેદ છતા પણ વસ્તુનો ભેદ ન માનવામા આવે, તો ઘટ પટઆદી વસ્તુનો પણ ભેદ ન માનવો જોઇએ. આથી આ બેઉ પર્યાય અને ક્રિયાના ભેદથી ભાવમંગળ પણ ભિન્ન માને છે. ૭૬–૭૭.

એ પ્રમાણે પ્રાસંગિક જે કહેવાનું હતું તે કહ્યુ, હવે પ્રસ્તુત કહીએ છીએ પૂર્વે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યુ છે, તેમા નોશબ્દને સર્વનિષેધઅર્થમા કહીને, વિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિ ભાવને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યુ છે. પુનઃ નોશબ્દને મિશ્રવચનના અર્થમા જણાવીને જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રનો જે ઉપયોગ, તેને પણ નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યુ તે પછી પુનઃ નોશબ્દને એકદેશઅર્થમા ગણીને, અર્હન્તને નમસ્કાર કરવા વિગેરેનુ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ઉભયથી મિશ્ર એવો જે પરિણામ, તેને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યુ. હવે નોશબ્દને એક દેશવાચી અર્થમા ગણીને પાચ જ્ઞાનરૂપ નન્દી નોઆગમથી ભાવમંગળ છે, એમ જણાવવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

मङ्गलमहवा नन्दी, चउव्विहा मङ्गलं व सा नेया ।
दव्वे तूरसमुदओ भावम्मि य पंच नाणाइ ॥७८॥

અથવા નોઆગમથી ભાવમંગળરૂપ નન્દી છે અને તે મંગળની પેઠે ચાર પ્રકારે છે દ્રવ્યનન્દીમા વાજિંત્રોનો સમુદાય અને ભાવનન્દીમા પાચ જ્ઞાનો જાણવા ૭૮.

અહિ નોઆગમથી ભાવમંગળની વાત ચાલે છે, એટલે 'મંગલ' શબ્દથી ભાવ-મંગલ ગ્રહણ કરવાનુ છે તેમા ત્રણ પ્રકાર જણાવી ગયા ચોથો પ્રકાર નન્દી છે. જેથી ભવ્ય પ્રાણીઓ સમૃદ્ધિ પામે તે નન્દી સામાન્યથી કહી છે. તો પણ વ્યાખ્યાનથી વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, એ ન્યાયે અહી પાચજ્ઞાનરૂપ નન્દી જાણવી. સામાન્ય રીતે વિચારતા આ નન્દી પણ મંગળની પેઠે નામાદિ ચાર પ્રકારે છે જેમ કે "નન્દી" એવુ કોઇનુ નામ કરીએ તે નામનન્દી અક્ષાદિમા સ્થાપિએ તે સ્થાપનાનન્દી દ્રવ્યનન્દી બે પ્રકારે છે–એક આગમથી અને બીજી નોઆગમથી જે કોઈ નન્દીપદાર્થને જાણનાર ઉપયોગ શૂન્ય હોય, તે આગમથી દ્રવ્યનન્દી છે નોઆગમથી જ્ઞશરીર–ભવ્ય શરીર નન્દી જાણકારનું કલેવર

તથા ભવિષ્યમા જાણકાર થનારો બાલક છે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યનંદી એટલે બાર પ્રકારના વાજિત્રોનો સમૂહ, જેવા કે-ભંભા-મુકુન્દ-મર્દલ-કડમ્બ-ઝલ્લરી-હુડુક્ક-કંસાલ-કાહલ-તાલિમા-વાસ-શંખ-અને પણવ.

નામનન્દી આદિનુ સ્વરૂપ પ્રવેક્ત નામમંગળાદિના અનુસારે સમજી લેવું, અને ભાવનન્દી આગમથી તથા નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. નન્દી પદાર્થનો જાણ અને તેમા ઉપયોગવાન્ હોય, તે આગમથી ભાવનન્દી છે, અને નોઆગમથી ભાવનન્દી મતિ આદિ પાચ જ્ઞાનો છે. અહી નોશબ્દ એક દેશવાચી છે અને આગમ (શ્રુત) તે પાચ જ્ઞાનનો એક દેશ છે તેથી પાચ જ્ઞાનોને નિરૂપણ કરનાર નન્દી તે અહી નોઆગમથી ભાવનન્દી છે એ પાચ જ્ઞાનરૂપ ભાવનન્દી હવે પછીની નિર્યુક્તિની ગાથાથી બતાવે છે. ૭૮.

(१) आभिणिबोहियनाणं, सुयनाणं चेव ओहिनाण च ।
तह मणपज्जवनाणं, केवलनाण च पचमयं ॥७९॥

આભિનિબોધિક જ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, તથા મનપર્યવજ્ઞાન અને પાચમું કેવળજ્ઞાન ૭૯

આ પાચે જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ વિસ્તારથી કહે છે, તેમા પ્રથમ દરેક અવાતર પદોનો અર્થ કહીને આભિનિબોધિકજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ જણાવે છે.

अत्थाभिमुहो नियओ, बोहो जो सो मओ अभिनिबोहो ।
सो चेवाऽऽभिणिबोहियमहव जहाजोगमाउज्जं ॥८०॥

અર્થની (પદાર્થની) અભિમુખ એટલે પદાર્થની હાજરીમા ઉત્પન્ન થતો નિશ્ચિત એટલે સંશય રહિત બોધ, તે અભિનિબોધ કહેવાય છે, અને તેજ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે અથવા (બીજી રીતે પણ) જેમ વ્યુત્પત્તિથી ઘટે તેમ યોજવુ. ૮૦.

અર્થની અભિમુખ જે નિશ્ચિત બોધ-જ્ઞાન તે અભિનિબોધ, ક્ષયોપશમાદિની નિપુણતા વિના ઉત્પન્ન થતુ અનિશ્ચયાત્મક જે જ્ઞાન, તે અભિનિબોધ ન થઈ જાય, એટલા માટે 'નિશ્ચિત' એવુ વિશેષણ આપ્યુ છે 'અર્થાભિમુખ' એવુ વિશેષણ ન આપ્યુ હોત તો [1]તૈમિરિકાદિદોષવાળાને એક ચંદ્ર છતા બે ચંદ્રનુ નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે, પરન્તુ તે જ્ઞાન અર્થને અભિમુખ ન હોવાથી સત્યજ્ઞાન નથી, આ ઉભયદોષ ટાળવાને તીર્થંકર-ગણધર આદિએ 'અર્થાભિમુખ અને નિયત એવો જે બોધ' તેને અભિનિબોધ કહેલ છે અને તેજ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે અથવા આ સિવાય બીજી રીતે પણ જેમ ઘટે તેમ સંબંધાનુસારે એ આભિનિબોધિકજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરવી જેમકે અર્થની હાજરીમા નિશ્ચિત બોધથી ઉત્પન્ન થયેલુ જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તે વડે થયેલુ જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તેથી કે તે છતા થએલુ જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તન્મયજ્ઞાન અથવા તે માટે જ્ઞાન, તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન ઈત્યાદિ ૮૦.

૧. આખનો અમુક રોગ કે જેનાથી વસ્તુ એક હોવા છતા અનેક દેખાય.

આ પ્રમાણે આભિનિબોધિક શબ્દથી વાચ્ય એવા જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી, હવે આભિનિબોધિક એટલે જ્ઞાન-ક્ષયોપશમ અથવા આત્મા એવા અર્થમા વ્યાખ્યા કરે છે. ને સાથે સાથે શ્રુતજ્ઞાનની પણ તેની માફક ધાતુની સાથે લાગેલ પ્રત્યયનો અર્થ જણાવી વ્યાખ્યા કહે છે.

तं तेण तओ तम्मि व, सो वाऽभिणिबुज्झए तओ वा तं ।
तं तेण तओ तम्मि व, सुणेइ सो वा सुय तेण २ ॥८१॥

તેને-તે વડે-તે થકી-તે છતે (આત્મા જાણે) અથવા તે જાણે, તે અભિનિબોધ તે-તે વડે-તે થકી-તે છતા સંભળાય અથવા તે સાભળે, તે શ્રુત ૮૧.

અર્થને અભિમુખ નિશ્ચયપણે આત્મા જે જાણે, તે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનરૂપ અભિનિબોધ. અથવા તે અભિનિબોધમા કરણભૂત એવો જે, તેને આવરણ કરનાર કર્મનો ક્ષયોપશમ, તે વડે આત્મા ઘટ-પટાદિ વસ્તુ જાણે અથવા તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મા ઘટપટાદિને જાણે, અથવા તદાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ થએ છતે આત્મા જાણે, તેથી ત્રણે વ્યુત્પત્તિથી જે તેના આવરણનો ક્ષયોપશમ તે અભિનિબોધ, આ વ્યાખ્યાથી આત્મા એજ આભિનિબોધિક છે, કેમકે જ્ઞાન અને જ્ઞાની કથંચિત્ અભિન્ન છે

પ્રશ્ન -આત્મા અને ક્ષયોપશમ એવો જે અર્થ આભિનિબોધકશબ્દનો કર્યો છે તેમા જ્ઞાનની સાથે આત્મા ને ક્ષયોપશમને સમાન અધિકરણતા કેમ ઘટે?

ઉત્તર -આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય છે, અને ક્ષયોપશમ એ જ્ઞાનનુ કારણ છે, તેથી ઉપચારથી તેને આભિનિબોધિક કહેવાય છે

એ પ્રમાણે આભિનિબોધિક જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહીને હવે શ્રુત જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે આત્મા વડે જે સંભળાય તે શ્રુત (આત્મા વડે શબ્દ સંભળાય છે, માટે આ વ્યુત્પત્તિથી શબ્દ તે શ્રુત છે.) જેવડે એટલે ક્ષયોપશમવડે સંભળાય માટે તે ક્ષયોપશમ શ્રુત, અથવા જે ક્ષયોપશમથી સંભળાય તે શ્રુતનો ક્ષયોપશમ શ્રુત, અથવા ક્ષયોપશમ છતે જે સંભળાય તે શ્રુત (અહી સાભળનાર આત્મા છે, માટે આ વ્યુત્પત્તિથી આત્માને શ્રુત કહ્યો છે) આ વ્યુત્પત્તિઓમા શબ્દ-આત્મા-અને ક્ષયોપશમને શ્રુત કહેલ છે. તેનુ કારણ એ છે કે-શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ છે, ક્ષયોપશમ શ્રુતજ્ઞાનનો હેતુ છે, અને આત્મા શ્રુતથી કથંચિત્ અભિન્ન છે, તે માટે ઉપચારથી તેમને શ્રુત કહેલ છે ૮૧.

હવે અવધિજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે

तेणावहीयए तम्मि, वाऽवहाण तओऽवही सो य ।
मज्जाया जं तीए, दव्वाइ परोप्परं मुणइ ॥८२॥

તેવડે અથવા તે છતે, ઇંદ્રિય અને મનની મદદ સિવાય, સાક્ષાત્ આત્માથી અર્થ જણાય, તે અવધિ તે અવધિ મર્યાદારૂપ છે, કેમકે તે અવધિજ્ઞાનવડે (આત્મા) દ્રવ્યાદિ પરસ્પર મર્યાદિત જાણે છે

અવ અને ધિ એ બે શબ્દથી અવધિપદ બનેલ છે તેમા અવ શબ્દ અવ્યય હોવાથી, અનેક અર્થ વાચી છે તેથી જે જ્ઞાનવડે 'અવ' એટલે "અધ અધ" નીચે નીચે વિસ્તારથી

રૂપી વસ્તુ "ધીયતે" એટલે જણાય તે અવધિ, અથવા 'અવ' શબ્દ મર્યાદા વાચક લેવા, એ અર્થ અનુસારે આટલા ક્ષેત્રમા, જાણનારને આટલા દ્રવ્ય, આટલા કાળ સુધી જણાય અને આટલા દ્રવ્ય જાણનારને આટલો કાલ જણાય, એમ પરસ્પર નિયમિત મર્યાદાથી જે જ્ઞાન વડે રૂપી વસ્તુ જણાય તે અવધિ. અથવા જે જ્ઞાનની હાજરીમા આત્મા વડે રૂપી વસ્તુ ઉપર મુજબ સાક્ષાત્ જણાય તે અવધિ. આ જ્ઞાન અર્થ જાણવામા પૂર્વોક્ત મર્યાદાથી પ્રવર્તે છે, માટે ઉપચારથી તે જ્ઞાનને જ મર્યાદા કહે છે, કેમકે તે અવધિજ્ઞાન દ્રવ્યાદિ ઉપર મુજબ અવધિથી એટલે મર્યાદાથી પરસ્પર મર્યાદિતપણે જાણે છે, એ હકીકત આગળ "અ ગુલમાવલિઆણુ" એ ગાથાથી (૬૦૮) સવિસ્તર કહેવાશે. ૮૨

હવે મન પર્યવજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

पज्जवण पज्जयण, पज्जाओ वा मणम्मि मणसो वा ।

तस्स व पज्जायादिन्नाण मणपज्जवं नाण ॥८३॥

મનને વિષે અથવા મન સ બ ધી પર્યવન, પર્યયન, અથવા પર્યાય, અથવા તેના (મનના) પર્યાય આદિનુ જ્ઞાન તે મન પર્યવજ્ઞાન ૮૩

"અવ" ધાતુ "ગતિ આદિ" અર્થમા વપરાય છે, તેથી "અવન" નો અર્થ "ગમન" "વેદન" એમ થાય "પરિ" એટલે સર્વ પ્રકારે આ પ્રમાણે "પર્યવન" નો અર્થ સર્વ પ્રકારે પરિચ્છેદન એટલે જાણવુ એવો થાય છે મનને વિષે એટલે ગ્રાહ્ય મનોદ્રવ્યના સમુદાયને વિષે, અથવા ગ્રાહ્ય મન સ બ ધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવુ, તેને "મન:પર્યવ" જ્ઞાન કહીએ. "પર્યયન" શબ્દ લઇએ ત્યારે "અય" ધાતુ "ગમન" "વેદન" એ અર્થમા લેવો, અને "પર્યાય શબ્દ લઈએ ત્યારે "ઇ" ધાતુ "ગતિ" અર્થમા લેવો, અને ઉપર મુજબ અર્થ કરવો.

"મન:પર્યવ" જ્ઞાનનો બીજી રીતે અર્થ કરતાં ગ્રથકાર કહે છે કે મનના પર્યાયો, એટલે ધર્મો તેનુ જ્ઞાન તે મન:પર્યવ જાણવુ જેમકે "આ મનુષ્યાદિકે આ વસ્તુ આ પ્રકારે ચિ તવી છે" એવા પ્રકારનુ જ્ઞાન તે મન પર્યાયજ્ઞાન, મન પર્યવજ્ઞાન અથવા મન-પર્યયજ્ઞાન જાણવુ ૮૩.

કેવળજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

केवलमेग सुद्धं, सगलमसाहारण अणन्त च ।

पाय च नाणसद्दो, नामसमाणाहिगरणोऽयं ॥८४॥

એક–શુદ્ધ–પરિપૂર્ણ–અસાધારણ–અને અનન્ત એવુ જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન આ પાચે જ્ઞાનોની વ્યાખ્યામા સમાસ કરતા જ્ઞાનશબ્દ ઘણુ કરીને નામના સમાન અધિકરણમા યોજાય છે

કેવલ એટલે—(૧) ઇન્દ્રિય આદિની સહાયથી ઉત્પન્ન થતા, છદ્મસ્થઅવસ્થાના મતિ, શ્રુતઆદિ જ્ઞાનની ગેરહાજરી થવાથી માત્ર 'એક' (૨) આવરણ કરનાર સર્વ કર્મમલનો નાશ થયા બાદ ઉત્પન્ન થતુ હોવાથી 'શુદ્ધ' (૩) ઉત્પત્તિકાલથીજ સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને જણાવનાર હોવાથી 'પરિપૂર્ણ'. (૪) બીજા જ્ઞાનો તેના સમાન ન હોવાથી 'અસાધારણ'. (૫) કાલસ્થિતિની અપેક્ષાએ અ તરહિત હોવાથી 'અન ત' એવુ જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :—પ્રભો ! ભાષ્યકારે આભિનિબોધિક વિગેરે જ્ઞાનવાચક નામોની જ વ્યુત્પત્તિ કહી છે, પણ જ્ઞાનશબ્દ કોઈ ઠેકાણે કેમ કહ્યો નથી ?

ઉત્તર :—એ આભિનિબોધિક આદિ જ્ઞાનવાચક નામોની સાથે જ્ઞાન શબ્દ સમાન અધિકરણથી પ્રાય જોડવો. અને તે પ્રમાણે દરેક સ્થલે જોડેલ છે જેમકે આભિનિબોધિક એવું જે જ્ઞાન, તે અભિનિબોધિક જ્ઞાન શ્રુત એવુ જે જ્ઞાન વિગેરે કોઈ સ્થળે જ્ઞાન શબ્દ વ્યધિકરણમા પણ હોય છે તેનુ ઉદાહરણ મન પર્યવજ્ઞાનમા જણાવ્યુ છે કેમકે જે વખતે મનના પર્યાયોનુ જ્ઞાન, તે મ નપર્યવજ્ઞાન એમ અર્થ કર્યો, ત્યારે ત્યા જ્ઞાનશબ્દ વ્યધિકરણમા થયો છે. બીજે સ્થલે પણ આભિનિબોધિકની વ્યુત્પત્તિમાં વસ્તુઅર્થ કર્યો શ્રુતમા શબ્દ અર્થ કર્યો, અવધિમા મર્યાદા અર્થ કર્યો, ત્યારે ત્યા પણ વ્યધિકરણમા જ્ઞાન શબ્દ લેવો પડયો છે, એમ જ્યા જેમ ઘટે ત્યા તેમ જાણી લેવુ ૮૪.

આ પ્રમાણે અનુક્રમે પાચે જ્ઞાનોની વ્યુત્પત્તિ શ્રવણ કરીને શિષ્ય પૃછે છે કે ભગવન ! પાચ જ્ઞાન પૈકી બીજા જ્ઞાનો મૂકીને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ શરૂઆતમા શા માટે કર્યો ? તેના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ज सामि-काल-कारण-विसय-परोक्खत्तणेहिं तुल्लाइं ।
तब्भावे सेसाणि य, तेणाईए मइ-सुयाइं ॥८५॥

આ બને જ્ઞાન સ્વામિ–કાળ–કારણ–વિષય–અને પરોક્ષપણાથી તુલ્ય હોવાથી તથા તે બે જ્ઞાનની હાજરીમા જ બાકીના જ્ઞાન થતા હોવાથી, મતિ–શ્રુતજ્ઞાનને સર્વજ્ઞાનની આદિમા કહ્યા છે ૮૫.

અર્થ દૃષ્ટિએ મતિજ્ઞાન અને આભિનિબોધિક જ્ઞાન સમાન છે, કેમકે ઉત્પત્તિકી આદિ બોધરૂપ મતિ એ જ્ઞાનમા પ્રધાન હોવાથી, અભિનિબોધિક જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન પણ કહેવાય છે. એ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના સ્વામિ એકજ હોય છે, સિદ્ધાન્તમા કહ્યુ છે કે "જ્યા મતિજ્ઞાન ત્યા શ્રુત જ્ઞાન, અને જ્યા શ્રુતજ્ઞાન ત્યા મતિજ્ઞાન હોય છે" ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ અને એક જીવની અપેક્ષાએ એમ બન્ને પ્રકારે સ્થિતિથી પણ આ બે જ્ઞાન સમાન છે. તેમા ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ સર્વ કાળે મતિ–શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, અને એક જીવની અપેક્ષાએ, છાસઠ સાગરોપમ અધિક કાળ પર્યન્ત, એક જીવને એ બન્ને જ્ઞાન નિરન્તર હોય છે. એ વાત આગળ આજ ગ્રથમા કહેવાશે પોતપોતાના આવરણનો ક્ષયોપશમ તથા ઇન્દ્રિય અને મનોલક્ષણ કારણ પણ આ ઉભયજ્ઞાનમા સમાન છે તથા તે બને જ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાદિને જાણી શકતા હોવાથી, તેમનો વિષય પણ સમાન છે વળી ઇદ્રિય અને મનરૂપી પરનિમિત્તવડે થતા હોવાથી, બન્ને પરોક્ષ છે, એ રીતે પણ તુલ્યતા છે

પ્રશ્ન—આ બને જ્ઞાનના સ્વામિ, કાલ આદિ સમાન હોવાથી, તે બનેનુ વિવરણ એક સાથે કરવુ તે ઠીક છે, પણ સર્વ જ્ઞાનની આદિમા શા માટે ?

ઉત્તર—ત્રણે કાળમા કોઇપણ આત્માને મતિ–શ્રુત જ્ઞાન હોય તોજ, અવધિ આદિ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અન્યથા નહિ, તેથી મતિ–શ્રુતનુ વર્ણન સર્વજ્ઞાનની આદિમા કરે છે

પ્રશ્ન—ભલે મતિ–શ્રુતનો ઉપન્યાસ સર્વ જ્ઞાનોની આદિમા કરો, પરન્તુ એ બેમા પણ પ્રથમ મતિ અને પછી શ્રુત એમ કહેવાનુ શુ કારણ ? એથી વિપરીત એટલે પહેલા શ્રુતજ્ઞાન કહીને પછી મતિજ્ઞાન શા માટે ન કહી શકાય ? એના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે–

मइपुव्वं जेण सुयं, तेणाईए मई, विसिट्ठो वा ।
मइभेओ चेव सुय, तो मइसमणतरं भणिय ॥८६॥

મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યુ છે, તેથી મતિ આદિમા છે, અથવા શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ ભેદજ છે, તે કારણથી પણ મતિજ્ઞાન પછી શ્રુતજ્ઞાન કહ્યુ છે ૮૬

મતિજ્ઞાન પહેલુ થાય અને પછીજ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, એમ તીર્થંકર-ગણધરોએ કહ્યુ છે, કેમકે અવગ્રહાદિ રૂપ મતિજ્ઞાન થયા સિવાય શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અથવા શ્રુતજ્ઞાનપણ ઇન્દ્રિય-અનિંદ્રિયરૂપ નિમિત્તથી થતુ હોવાથી, મતિજ્ઞાનનો કોઈ વિશિષ્ટ ભેદજ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ કારણથી મૂળભૂત મતિજ્ઞાનનો પ્રથમ ઉપન્યાસ કર્યો છે, અને તેના ભેદ-રૂપ શ્રુતજ્ઞાનનો પછી ઉપન્યાસ કર્યો છે આ સબધી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે. ૮૬.

હવે મતિ-શ્રુત પછી અવધિ અને તે પછી મન પર્યવ કહેવાનુ કારણ કહે છે

काल-विवज्जय-सामित्त-लाभसाहम्मओऽवही तत्तो ।
माणसमित्तो छउमत्थ-विसय-भावादिसामण्णा ॥८७॥

કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ-અને લાભનુ સાધર્મ્ય હોવાથી મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યુ છે, તથા છદ્મસ્થ-વિષય-અને ભાવનુ સાધર્મ્ય હોવાથી તે અવધિજ્ઞાનની પછી મન.પર્યવજ્ઞાન કહ્યુ છે ૮૭

કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ અને લાભ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની જેમ અવધિજ્ઞાનના પણ સમાન હોવાથી, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યુ છે ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ અને એક જીવની અપેક્ષાએ, મતિ-શ્રુતના સ્થિતિકાલ જેટલોજ અવધિજ્ઞાનનો સ્થિતિ કાળ છે, તેથી તે બેઉની સાથે અવધિજ્ઞાનનુ કાળસાધર્મ્ય છે. તથા પહેલા સમ્યક્ત્વની હાજરીમા જે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, તે મિથ્યાત્વના ઉદય વખતે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાનરૂપે વિપર્યય પામે છે, તેમ અવધિજ્ઞાન પણ વિભગજ્ઞાન રૂપે વિપર્યય પામે છે, તેથી તે બેઉની સાથે અવધિજ્ઞાનનુ વિપર્યયથી સાધર્મ્ય છે. અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાનનો જે સ્વામિ હોય છે, તેજ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામિ થાય છે, તેથી સ્વામિ સાધર્મ્ય છે વળી આ ત્રણે જ્ઞાનનો લાભ પણ સાથે થાય છે મિથ્યાત્વને લીધે વિભગજ્ઞાનવાળા દેવઆદિને સમ્ય-ક્ત્વ પ્રાપ્ત થતા મતિઅજ્ઞાન શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભગજ્ઞાન એ ત્રણે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન રૂપે સાથે જ થાય છે, માટે લાભ સાધર્મ્ય છે

છદ્મસ્થ વિષય અને ભાવ આદિથી અવધિજ્ઞાનની સમાન મન.પર્યવજ્ઞાન છે, તેથી અવ-ધિજ્ઞાન પછી મન.પર્યવ જ્ઞાન કહ્યુ છે. અવધિજ્ઞાન જેમ છદ્મસ્થને થાય છે, તેમ મન પર્યવ પણ છદ્મસ્થનેજ થાય છે, તેથી અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યવનુ છદ્મસ્થપણાનુ સાધર્મ્ય છે એ ઉભય જ્ઞાન પુદ્‌ગળમાત્રનેજ જણાવનારા હોવાથી તે બેઉનુ વિષયથી સાધર્મ્ય છે અને ઉભયજ્ઞાન ક્ષયોપશમ ભાવે વર્તતા હોવાથી, ભાવથી પણ તે બેઉનુ સાધર્મ્ય છે આદિ શબ્દથી બન્ને જ્ઞાન સાક્ષાતદર્શી હોવાથી, પ્રત્યક્ષ સાધર્મ્યવાળા પણ છે. ૮૭.

હવે મન પર્યવજ્ઞાનની પછી અને સર્વ જ્ઞાનોને અન્તે કેવળજ્ઞાન કહેવાનુ કારણ અને પાચે જ્ઞાનોમા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા ભેદો કહે છે

अन्ते केवलमुत्तम-जइसामित्तावसाणलाभाओ।
एत्थं च मइ-सुयाइं, परोक्खमियरं च पच्चक्खं ॥८८॥

કેવળજ્ઞાન ઉત્તમ છે, તેથી તેને બધા જ્ઞાનોને અંતે કહ્યુ છે. વળી મનઃપર્યવજ્ઞાન જેમ અપ્રમત્ત સાધુને થાય છે, તેવીજ રીતે કેવલજ્ઞાનના સ્વામી પણ અપ્રમત્ત યતિ છે, અને સર્વજ્ઞાનના અંતે તેનો લાભ થાય છે તેથી, તેને અન્તે કહ્યુ છે અહી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે, અને બીજા ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. ૮૮

અતીત-અનાગત-અને વર્તમાન કાલીન સર્વ વસ્તુ અને તેના સર્વ પર્યાયોના સ્વરૂપને જાણનાર હોવાથી. કેવળજ્ઞાન સર્વોત્તમ છે. તેથી તેને સર્વજ્ઞાનોની ઉપર-છેવટે કહ્યુ છે. વળી જેમ મનઃપર્યવજ્ઞાનના સ્વામિ અપ્રમત્ત યતિ છે. તેમ કેવળજ્ઞાનના સ્વામિ પણ અપ્રમત્ત યતિ છે, એમ સ્વામિત્વની સમાનતાથી મનઃપર્યવજ્ઞાન પછી કેવલજ્ઞાન કહ્યુ છે. તેમજ સર્વ બીજાજ્ઞાનના અન્તેજ આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે કેવળજ્ઞાન સર્વની અન્તે કહ્યુ છે

આ મતિ આદિ પાચ જ્ઞાનમાથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બેઉ જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણુ છે, અને બાકીના અવધિ-મનઃપર્યવ-ને કેવળ એ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે ૮૮.

તેમા પ્રત્યક્ષનુ લક્ષણ કહે છે

जीवो अक्खो अत्थव्वावण-भोयणगुणण्णिओ जेण ।
तं पइ वट्टइ नाणं, जं पच्चक्खं तयं तिविहं ॥८९॥

જીવ "અર્થની વ્યાપ્તિ" અને 'ભોજન (ભોગ)" સહિત હોવાથી અક્ષ કહેવાય છે, એવા તે જીવ પ્રત્યે, જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ વર્તે છે, તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારે છે ૮૯.

[1]અર્થવ્યાપન અને ભોજનગુણયુક્ત હોવાથી જીવ એટલે અક્ષ તે પ્રત્યે સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિયથી નિરપેક્ષ જે જ્ઞાન વર્તે, તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના સાક્ષાત્ આત્માને થતુ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવધિ-મનઃપર્યવ-અને કેવળ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. કારણ કે તે જ્ઞાન સાક્ષાત્ પરિચ્છેદક હોવાથી, આત્મા-પ્રત્યે સાક્ષાત્ વર્તે છે ૮૯

મુખ્ય એવા પ્રત્યક્ષપ્રમાણુનુ લક્ષણ કહ્યા પછી હવે પરોક્ષનુ સ્વરૂપ કહે છે.

अक्खस्स पोग्गलकया, जं दव्विन्दिय-मणा परा तेण ।
तेहिंतो जं नाणं, परोक्खमिह तमणुमाणं व ॥९०॥

અક્ષ એટલે આત્મા, તેનાથી ભિન્ન એવા પુદ્દગળરૂપ જે દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મન, તે વડે-તેઓ વડે-અથવા તે થકી જે જ્ઞાન થાય, તેને અહી અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ જ્ઞાન માન્યુ છે ૯૦

---

૧ સ્વાદિગણનો "અશ" ધાતુ વ્યાપ્તિ અર્થમા વપરાય છે તે અર્થને અનુસારે આત્મા જ્ઞાનાદિ વડે સર્વ પદાર્થમા વ્યાપી રહે છે, તેથી તે જીવ "અક્ષ" કહેવાય, અથવા ક્ર્યાદિ ગણનો "અશ" ધાતુ ભોજન અર્થમા વપરાય છે તે અર્થ પ્રમાણે સમસ્ત ત્રિભુવનમા રહેલા દેવલોક સમૃદ્ધિ આદિ અર્થોને જે ભોગવે છે તે "અક્ષ" કહેવાય

દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મન એ પુદ્ગલમય હોવાથી, આત્માથી ભિન્ન છે, તેથીજ તે ઇદ્રિયો ને મનથી ઉત્પન્ન થતા મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન. આત્માને સાક્ષાત્ નથી થતા, માટે તે પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે જેમ અનુમાનથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તેમ આ બને જ્ઞાન પણ આત્માને સાક્ષાત્ નથી અને પુદ્ગલદ્વારા થાય છે માટે પરોક્ષ છે તાત્પર્ય એ છે કે, જીવ અપૌદ્ગલિક હોવાથી અમૂર્ત છે અને દ્રવ્યેન્દ્રિય તથા મન પૌદ્ગલિક હોવાથી મૂર્ત છે અમૂર્તથી મૂર્ત ભિન્નજ હોય છે, તેથી પૌદ્ગલિક ઇન્દ્રિય અને મનથી થએલુ જે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન, તે પરનિમિત્તવાળુ હોવાથી ધૂમથી થતા અગ્નિના જ્ઞાનની જેમ પરોક્ષ છે ૯૦

હવે જે વૈશેષિક વિગેરે મતવાળા અક્ષનો અર્થ ઇન્દ્રિય કહે છે. અને ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહે છે, અને તે સિવાયના જ્ઞાનને પરોક્ષ માને છે. તેનુ ખડન કરવા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

केसिचि इंदिआइ, अक्खाइं तदुवलद्धि पच्चक्ख ।

त नो ताइं जमचेअणाइं जाणति न घडो व्व ॥९१॥

કેટલાક અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયો અને તે ઇદ્રિયોને થયેલ જે જ્ઞાન, તેને પ્રત્યક્ષ માને છે, પણ તેમ નથી તેમકે ઇન્દ્રિયો ઘટની જેમ અચેતન હોવાથી જાણતી નથી ૯૧

કેટલાક વૈશેષિકાદિ દર્શનવાળાઓ "અક્ષ" એટલે ઇન્દ્રિયો એમ કહે છે, પણ અક્ષનો અર્થ "જીવ" માનતા નથી, તેથી તેઓ ઇન્દ્રિઓને થતી સાક્ષાત્ ઘટાદિ પદાર્થની જે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ તરીકે માને છે, અને તે સિવાયના જ્ઞાનને પરોક્ષ પ્રમાણ તરીકે માને છે તેઓનુ તે મન્તવ્ય યોગ્ય નથી કેમકે ઘટાદિની જેમ ઇન્દ્રિઓ અચેતન હોવાથી વસ્તુ સ્વરૂપને જાણી શકતી નથી જે જે અચેતન છે, તે તે સર્વ ઘટાદિની જેમ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણતા નથી ઇન્દ્રિઓ પણ અચેતન છે, એટલે તેમને જ્ઞાન ક્યાથી થાય ? ને જો ઇદ્રિયથી જ્ઞાનજ થતુ નથી, તો પછી ઇદ્રિયોથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય ? ઇન્દ્રિયો મૂર્તિમાન્ તથા સ્પર્શઆદિ સહિત હોવાથી જ્ઞાનશૂન્ય છે.

ઇન્દ્રિઓને સાક્ષાત્ ઘટ પટ આદિ પદાર્થોનુ જ્ઞાન થાય છે, અને એ વાત સૌ કોઈ જાણે પણ છે માટે ઇન્દ્રિયો જાણતી નથી એમ કહેવુ તે પ્રત્યક્ષ વિરોધી છે, તે પ્રશ્નના ઉત્તરમા—

उवलद्धा तत्थाऽऽया, तव्विगमे तदुवलद्धसरणाओ[1] ।

गेह गवक्खोवरमे वि, तदुवलद्धाऽणुसरिया वा ॥९२॥

ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને આત્મા ઇન્દ્રિયોના અભાવમા પણ યાદ કરી શકે છે, જેમ ઘરના ગવાક્ષમાથી જોયેલ પદાર્થનુ સ્મરણ ગવાક્ષના અભાવમા પણ જીવ કરી શકે છે ૯૨

---

૧. જેઓના મતે ઇદ્રિયોથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવામા આવે છે, તેઓના મતે ઈશ્વરનું જ્ઞાન તેમજ મનના વ્યાપાર વિના પણ થતુ યોગિઓનુ જ્ઞાન અપ્રમાણ થશે, અને તેઓના જે શાસ્રો, જીવમોક્ષ પુણ્ય પાપ આદિને જણાવનાર છે, તે બધા કલ્પિત થશે, કારણ કે જીવાદિ પદાર્થો કોઈ પણ પ્રકારે ઇંદ્રિયોથી જણાતા નથી

ઇન્દ્રિયો સાધનરૂપે વ્યાપાર કરે છે, પણ વસ્તુ સ્વરૂપજાણનાર તો આત્મા છે, ઇન્દ્રિયો નથી કારણ કે ઇન્દ્રિઓના અભાવમા પણ ઇન્દ્રિયોથી ઉપલબ્ધ એવા અર્થોનુ સ્મરણ થાય છે. જેમ સાધનભૂત એવી ગૃહની બારીમાથી જાણેલ સ્ત્રી આદિ પદાર્થ ગૃહની બારી બંધ કર્યા પછી પણ તે પદાર્થને જાણનાર દેવદત્ત આદિ તેનુ સ્મરણ કરે છે, તેમ અહી પણ જાણવુ એટલે ઇન્દ્રિય કે તેનો વ્યાપાર ન હોવા છતા પણ ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થનુ જે સ્મરણ કરે છે, તે ત્યા જ્ઞાતા છે જેમ ગૃહની બારીમાથી જાણેલ અર્થને બારી બંધ થયા પછી, પણ દેવદત્તઆદિ યાદ કરે છે તેવીજ રીતે ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થને ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા છતા પણ આત્મા યાદ કરે છે, માટે અર્થના સ્વરૂપને જાણનાર આત્માજ છે ઇન્દ્રિયો અર્થને જાણનાર હોય, તો ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા બાદ, એ અર્થનુ સ્મરણ કોને થાય? એકે જાણેલા અર્થનુ બીજાને સ્મરણ થાય, એ વાત યુક્તિસંગત ન ગણાય અને જો એમ માનીએ તો અતિપ્રસંગ થાય માટેજ અમે કહીએ છીએ કે ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થનુ ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા બાદ પણ સ્મરણ થાય છે, તેથી અર્થને જાણનાર ઇન્દ્રિયો નથી પણ આત્મા છે અને એજ વાત સિદ્ધ થાય છે અને આમા બાધકપણે બીજાઓએ કહેલો અનુભવરૂપ હેતુ, તે તો ઉપરોક્ત અનુમાનથી બાધિત હોવાને લીધે ભ્રાન્તિરૂપ છે

પ્રશ્ન: 'ઇન્દ્રિયો સ્વતંત્રપણે જાણે છે' એમ કોનુ મન્તવ્ય છે? અમે તો એમ કહીએ છીએ કે ઇન્દ્રિય અને મનનાનિમિત્તે આત્માને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ છે. કેમકે આત્મા મન સાથે જોડાય છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે જોડાય છે અને ઇન્દ્રિય અર્થ સાથે જોડાય છે.

ઉત્તર જો એમ છે, તો પરનિમિતે થતુ હોવાથી, આ જ્ઞાન અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ થયુ, પ્રત્યક્ષ ક્યા થયુ? જ્ઞાન શૂન્ય ઇન્દ્રિયો, જ્ઞાનના નિમિત્તરૂપે સાક્ષાત્ ઉપયોગમા આવતી હોવાથી, ઉપચારથી પ્રત્યક્ષતા કહેતા હો તો "ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિ પ્રત્યક્ષ" અર્થાત્ ઇન્દ્રિય વડે થએલુ જ્ઞાન, તે પ્રત્યક્ષ એવુ લક્ષણ અહી ઘટતુ નથી કેમકે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન તો જીવને થાય છે. જો સંવ્યવહારમાત્રથીજ આને પ્રત્યક્ષ કહેતા હો, તો અમે પણ તેમ તો માનીએ છીએ અને હમણાજ તેનુ પ્રતિપાદન કરીશુ.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તક જ્ઞાનની પરોક્ષતા પ્રતિપાદન કરીને, અનુમાનના પ્રયોગદ્વારા તે જ વાત દૃઢ કરવા આચાર્યશ્રી કહે છે—

इंदिय-मणोनिमित्तं परोक्खमिह संसयादिभावाओ।
तक्कारणं परोक्खं जहेह सामासमणुमाणं ॥९३॥

ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જે જ્ઞાનમા સંશયાદિ હોવાથી, તે પરોક્ષ છે, વળી સાભાસ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનની જેમ ઇન્દ્રિયો કારણહોવાથી પણ પરોક્ષ છે ૯૩

ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી આત્માને જે જ્ઞાન થાય છે, તે પરોક્ષ છે કેમકે તે ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી સંશય વિપર્યય અનધ્યવસાય અને નિશ્ચય પણ થાય છે. કારણ કે સાભાસ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનનુ કારણ ઇન્દ્રિયો અને મન છે

જેમકે, જે ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ છે. કેમકે તેમા સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય થવાનો સંભવ છે. ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્તે થતા અસિદ્ધ-અનેકાન્તિક ને વિરૂદ્ધ એવા અનુમાનાભાસની પેઠે, આ સાભાસ અનુમાનનો પ્રયોગ કહ્યો.

ધૂમથી થતા અગ્નિના અનુમાનની જેમ. ઇન્દ્રિય અને મનથી થતા જ્ઞાનમા પાછળ (અનુમાન પછી)થી નિશ્ચય થવાનો સંભવ હોવાથી. તે પરોક્ષ છે અવધિજ્ઞાન આદિની જેમ, જે જ્ઞાનમા સંશય-વિપર્યય અનધ્યવસાય કે પછીથી નિશ્ચય નથી થતા, તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, તે સત્ય અનુમાન છે

પ્રશ્ન -અવધિ આદિ જ્ઞાનોમા પાછળથી નિશ્ચય થવા રૂપ હેતુ સંભવે છે. તેથી તે અનેકાન્તિક હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ નહિ થાય

ઉત્તર -એમા જે નિશ્ચય છે. તે જ્ઞાન વિશેષરૂપ નિશ્ચય છે. પરંતુ સંકેત-સ્મરણાદિ પૂર્વક નિશ્ચય નથી. અને અમે તો અહી જ્ઞાન થયા પછી, બીજા કારણોથી થતા નિશ્ચયને કહ્યો છે, તેથી સાધ્યની સિદ્ધિમા દોષ નથી ૯૩

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે થતા જ્ઞાનને, સામાન્યથી પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરીને, હવે વિશેષથી બીજા હેતુ વડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરે છે.

होन्ति परोक्खाइं मइ-सुयाइ जीवस्स परनिमित्ताओ ।

पुव्वोवलद्धसंबंधसरणाओ वाणुमाण व ॥९४॥

જીવને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરનિમિત્તે થાય છે, તેથી તે બન્ને પરોક્ષ છે. અથવા પૂર્વોપલબ્ધ સંબંધના સ્મરણથી તે બન્ને જ્ઞાન થાય છે માટે અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ છે. ૯૪.

પ્રશ્ન :-ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ જે કહ્યુ છે, તે આગમવિરૂદ્ધ જણાય છે, કેમકે આગમમા કહ્યુ છે કે પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનુ છે, એક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને બીજુ નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ, તેનુ કેમ સમાધાન થશે?

ઉત્તર -આગમમા કહ્યુ છે તે સત્ય છે, પરંતુ ત્યા ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યુ છે, તે સંવ્યવહાર માત્રથી જ પ્રત્યક્ષ કહ્યુ છે, પણ ઇન્દ્રિયથી થનાર જ્ઞાન પરમાર્થથી તો પરોક્ષ જ છે ભાષ્યકાર મહારાજ તે સૂત્રનો વિષયવિભાગ બતાવતા તેજ પ્રમાણે કહે છે.

एगंतेण परोक्ख लिंगियमोहाइयं च पच्चक्खं ।

इंदिय-मणोमवं ज त सववहारपच्चक्खं ॥९५॥

લૈંગિક એટલે અનુમાન જ્ઞાન તે એકાન્તે પરોક્ષ છે, અને અવધિઆદિ ત્રણ જ્ઞાન એકાન્તે પ્રત્યક્ષ છે તથા ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જે જ્ઞાન તે સંવ્યવહાર માત્રથીજ પ્રત્ય છે ૯૫.

ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા ધૂમાદિ બાહ્ય લિંગવડે અગ્નિઆદિ વિષયનુ જે જ્ઞાન આત્માને ઉત્પન્ન થાય છે, તે એકાન્તે પરોક્ષ છે કારણ કે ઇન્દ્રિય-મનને ગાહ્ય એવો પદાર્થ આત્માને એકાન્તે પરોક્ષ છે તથા અવધિ-મનપર્યાય ને કેવળ જ્ઞાન એ ત્રણે આત્માને એકાન્ત પ્રત્યક્ષ છે કારણ કે એ જ્ઞાનથી બાહ્યલિંગ સિવાય, ઇન્દ્રિય અને

મનની અપેક્ષા વિના, આત્માને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમજ ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન તે સંવ્યવહાર પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે ધૂમાદિ લિંગ સિવાય. ઇન્દ્રિય અને મનને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઇંદ્રિય અને મનને પ્રત્યક્ષ હોવાથી, લોકવ્યવહારમાત્રની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, પરમાર્થથી તો તે પરોક્ષજ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને મન અચેતન હોવાથી, તેમા જ્ઞાનનો અભાવ છે આ પ્રમાણે સંવ્યવહાર-પ્રત્યક્ષતાની અપેક્ષાએજ આગમમા પણ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહ્યુ છે, પરમાર્થથી તો અવધિઆદિ જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ જાણવા,

પ્રશ્ન "ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન સંવ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ છે. પણ પરમાર્થથી નહિ." એમ ભાષ્યકારે કયાથી જાણ્યુ ? સૂત્રમા એવુ કંઈ વિશેષપણે નથી કહ્યુ, ત્યા તો "ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ" એમ સામાન્યથી જ કહ્યુ છે

ઉત્તર – સૂત્રમા ત્યા વિશેષ-સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યું, પણ બીજે સ્થળે કહ્યુ છે. કે પરોક્ષ બે પ્રકારનુ છે, એક આભિનિબોધિક પરોક્ષ અને બીજુ શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ આભિનિબોધિક અને શ્રુતજ્ઞાન સિવાય બીજુ કોઈપણ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનજ નથી, કે જેને પરમાર્થથી ઇન્દ્રિયમનથી થનારૂ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ગણાય.

પ્રશ્ન – જો એમ છે, તો જે ધૂમઆદિ લિંગ સિવાય સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય દ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે. તેને પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ માનો, અને જે ધૂમાદિ લિંગથી અગ્નિઆદિ વિષયનુ લૈંગિક જ્ઞાન થાય છે. તેને પરોક્ષસ્વરૂપ આભિનિબોધિક તથા શ્રુતજ્ઞાન માનો એમ માનવાથી સિદ્ધાન્તમા બંને સ્થળે જે મતિશ્રુતને પરોક્ષ ગણ્યા છે તથા ઇંદ્રિયથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેલુ છે, તે બંનેનો નિર્વાહ થશે

ઉત્તર – તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ધૂમાદિલિંગથી અગ્નિ આદિ વિષયનુ જે લૈંગિક જ્ઞાન થાય છે, તેમા વહ્નિ આદિ જાણવામા ઇન્દ્રિયના નિમિત્તનોજ અભાવ છે, કેમકે ઇન્દ્રિયો માત્ર વર્તમાનકાલિન વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. અને લિંગથી તો ત્રૈકાલિક એવા સાધ્ય વિષયનુ અનુમાન થાય છે વળી લૈંગિક એવુ વહ્નિ આદિ જ્ઞાન. તે માત્ર મનો-નિમિત્તવાળુ છે, સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય નિમિત્તવાળુ નથી. અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાન તો સ્પષ્ટપણે ઇન્દ્રિય તથા મન ઉભય નિમિત્તવાળા છે આ સંબંધી વધારે સ્પષ્ટ હમણાજ આગળ કહીશુ પણ કેવળ મનોનિમિત્ત લૈંગિક જ્ઞાનનેજ મતિ-શ્રુતપણુ કેમ કહેવાય ? અને વળી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતથી ભિન્ન માનીએ, તો પાચને બદલે છ જ્ઞાન માનવા પડે તેથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતની અભ્યન્તર માનવુ જ શ્રેયસ્કર છે એમ માનવાથી મતિ-શ્રુત પરમાર્થથી પરોક્ષ હોવાને લીધે. ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ થયુ, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ અનુમાનની પેઠે પરનિમિત્તવાળુ હોવાથી. પરોક્ષજ છે અહી એમ ન કહેવુ, કે આગમમા મનોનિમિત્ત જ્ઞાન થાય તે પરોક્ષ ગણાય,' એમ કોઈ પણ સ્થળે વિશેષ સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યુ, તેથી મનથી થનારા જ્ઞાનને પરોક્ષ કહી શકાય નહિ કારણકે આગમમા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્પષ્ટ રીતે પરોક્ષ કહ્યુ છે, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન મતિ-શ્રુતમા અન્તર્ભૂત છે, તેથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની પેઠે મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પરોક્ષજ છે

પ્રશ્ન "ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ" એ પાઠથી સિદ્ધાન્તમા મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યુ છે, કારણકે નોઇન્દ્રિય એટલે મન, ત્યા "નો" શબ્દ એકદેશવાચી છે, અને મન

ઇન્દ્રિયનો એકદેશ છે. માટે તે મનોનિમિત્તપ્રત્યક્ષ એ નોઇન્દ્રિય[1] પ્રત્યક્ષ થયું. આ પ્રમાણે આગમમા મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યુ છે, અને તમે તેને પરોક્ષ કેવી રીતે કહો છો ?

ઉત્તર—આ પ્રશ્ન-આગમના અર્થનુ અજ્ઞાન સુચવે છે. તેમા—

(૧) ત્યા જ્ઞાનના પ્રસગમા નોઇન્દ્રિયશબ્દમા "નો' શબ્દનો અર્થ એકદેશવાચી નહિ, પણ સર્વનિષેધવાચી સમજવો, તેથી નોઇન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયનો સર્વથા અભાવ એવો અર્થ સમજવો, પણ નોઇન્દ્રિય એટલે મન એવો અર્થ ન સમજવો આથી નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયના અભાવથી સાક્ષાત્ આત્માને પ્રત્યક્ષ, તે નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહેવાય અવધિ, મનપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન આત્માને સર્વથા ઇન્દ્રિય તથા મનના નિમિત્ત વિના થાય છે, તેથી નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષશબ્દથી અવધિઆદિ જ્ઞાન લેવા, પણ મનથી થતુ જ્ઞાન લેવુ નહિ

(૨) જો નોઇન્દ્રિય એટલે મન એવો અર્થ ત્યા કરવામા આવે, તો નોઇન્દ્રિય નિમિત્ત પ્રત્યક્ષ એટલે–મનોનિમિત્ત પ્રત્યક્ષ એવો અર્થ થાય, તેથી તો અવધિઆદિ જ્ઞાન મનથી ઉત્પન્ન થનારા ઠરે. અને તેમ થવાથી મન પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્ત દેવ–મનુષ્યને અવધિજ્ઞાન સભવે નહિ, કેમકે તે વખતે તેમને મનનો અભાવ હોય છે, આથી એ તારી માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે "चुण्मित्ति जाणइ' હુ ચ્યવુ છુ "એમ મહાવીર ભગવાન્ જાણે છે" ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તોક્ત પ્રમાણથી દેવોને તથા બીજા પણ અવધિજ્ઞાનવાળાઓને અપર્યાપ્ત અવસ્થામા અવધિજ્ઞાન કહેલુ છે

(૩) જો મનોનિમિત્ત જ્ઞાનજ પ્રત્યક્ષ માનવામા આવે તો, સિદ્ધોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ થાય, કેમકે તેમને મન નથી હોતુ

(૪) મનોનિમિત્તજ્ઞાન મનોદ્રવ્યદ્વારાજ થાય છે, તેથી તે પરનિમિત્તવાળુ હોવાથી, અનુમાનની પેઠે પરોક્ષજ છે, પ્રત્યક્ષ નથી

(૫) જો મનોનિમિત્તજ્ઞાન પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ હોય, તો પરોક્ષ તરીકે માનેલા મતિ–શ્રુતજ્ઞાનમા તેનો સમાવેશ ન થાય, અને તેથી મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદો પણ ન ઘટે, કેમકે મન સબધી અવગ્રહાદિ રૂપ જે છ ભેદો છે, તે મતિજ્ઞાનથી જુદા માનવા પડે. અને તેમને જુદા માનવાથી, પાચ જ્ઞાનને બદલે છ જ્ઞાન માનવાં પડે.

આ રીતે મનોનિમિત્તજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, એમ માનવાથી દોષોની પરપરા પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ઇન્દ્રિય–મનોજન્યજ્ઞાન પરનિમિત્ત વાળુ છે, અને મતિ–શ્રુતજ્ઞાનમા અતર્ભૂત થાય છે, તેથી તે પરમાર્થથી પરોક્ષજ છે, જો કે સવ્યવહારથી તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય, પણ પરમાર્થથી તો તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય નહી ૯૫.

એ રીતે પાચ જ્ઞાનમા પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ વિભાગ કહ્યો, હવે "સ્વામીકાળ–કારણ–વિષય–અને પરોક્ષપણાવડે મતિ–શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે" ઇત્યાદિ પૂર્વે પચાશીમી ગાથામા કહ્યુ છે, તે પ્રસગ યાદ કરીને શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવન્ !—

सामित्ताइविसेसाभावाओ मइ–सुएगया नाम ।

लक्खण–भेआदिकयं नाणत्त तयविसेसेवि ॥९६॥

---

[1] આભ્યતર અને બાહ્ય નિર્વૃત્ત તથા ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય તેમજ લબ્ધિ તથા ઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિયમા, મનને બાહ્યનિર્વૃત્તિ વગેરે ન હોવાથી મનને નોઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

સ્વામિત્વકાળ આદિની સમાનતાથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સમાન હોવા છતા પણ, તેમા લક્ષણ-ભેદ આદિથી તફાવત છે. ૯૬.

પ્રશ્ન—ભગવન્ ! મતિ શ્રુતજ્ઞાનના સ્વામિ, કાળ. કારણ આદિ સમાન હોવાથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન 'એક' બની જશે જ્ઞાન પણ પાચ નહિ કહેવાય કેમકે ધર્મનો ભેદ હોય, તો ધર્મી-વસ્તુનો ભેદ હોય, માટે અહિ ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની જેમ. તે બન્નેનો અભેદજ ગણવો યોગ્ય છે

ઉત્તર —સ્વામિ. કાળ કારણ આદિથી મતિ-શ્રુતની એકતા છે. તોપણ લક્ષણ-કાર્યકારણભાવ આદિથી તેમનો ભેદ છે જેમ ઘટાકાશ પટાકાશ આદિમા સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ-અર્થક્રિયાકારિત્વ આદિ સમાન હોવા છતા. લક્ષણઆદિના ભેદથી તે સર્વમા ભેદ છે. તેવીજ રીતે અહી પણ સમજવુ જો ઘણા ધર્મોથી ભેદ છતા પણ. કેટલાક ધર્મની સમાનતાથી પદાર્થોની એકતા કહીએ, તો તો સઘળુ વિશ્વ એકરૂપજ થઈ જાય. જગત્મા એવી કઈ વસ્તુ છે. કે જે બીજી વસ્તુઓ સાથે કેટલાક ધર્મવડે પણ સમાન ન હોય ? માટે સ્વામિઆદિવડે મતિ-શ્રુત સમાન છતા પણ લક્ષણ આદિવડે તે બને ભિન્ન છે

લક્ષણઆદિથી ભેદ જણાવવા સમુદાયિક ગાથા કહે છે.

लक्खणमेआ हेऊफलभावओ भेय-इन्दियविभागा ।
वाग-क्खर-मूए-यरमेआ भेओ मइ-सुयाण ॥९७॥

લક્ષણના ભેદથી, હેતુફળભાવથી, ભેદથી, ઇન્દ્રિયવિભાગથી. તથા વલ્ક શુબ. અક્ષર. અનાક્ષર, મૂક, અમૂકના ભેદથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા ભેદ છે-તફાવત છે ૯૭

(૧) લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતમા ભેદ છે. (૨) હેતુફળભાવથી ભેદ છે, એટલે મતિજ્ઞાન હેતુ-કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન ફળ-કાર્ય છે (૩) અવગ્રહાદિ અઠ્ઠાવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અક્ષરશ્રુત આદિ ચૌદ અથવા પર્યાયઆદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. એમ ભેદના વિભાગથી બન્નેમા તફાવત છે (૪) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી ઉભયમા તફાવત છે શ્રુતજ્ઞાન કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ છે અને મતિજ્ઞાન તો બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયવાળું પણ છે (૫) વળી મતિજ્ઞાન વલ્ક-છાલ સમાન છે અને શ્રુતજ્ઞાન શુબ-દોરડા સમાન છે જેમ વણીને તૈયાર કરેલી છાલ એ દોરડું કહેવાય છે, તેમ પરોપદેશ-અરિહન્તાદિકના વચનથી સસ્કાર પામીને, વિશિષ્ટ અવસ્થા પામેલુ મતિજ્ઞાન. તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે આજ હકીકત આગળ વિસ્તારથી ૧૫૪મી ગાથામા કહેવાશે. (૬) અક્ષર અને અનક્ષરના ભેદથી પણ મતિ-શ્રુતમા તફાવત છે. (આ વાત પણ આગળ ૧૬૨મી ગાથામા સવિસ્તર કહેવાશે) તથા (૭) મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિશ્રુતમા ભેદ છે (આ સબધી પણ આગળ વિસ્તારથી ૧૭૧ મી ગાથામા કહેવાશે) આ પ્રમાણે આ ગાથાનો સક્ષિપ્ત અર્થ છે, વિસ્તૃત અર્થ આગળ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે ૯૭

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે

जमभिनिबुज्झइ तमभिनिबोहो जं सुणइ त सुय भणिय ।
सद्दं सुणइ जइ तओ, नाण तो नाऽऽयमावो तं ॥९८॥

सुयकारण जओ सो, सुयं च तक्कारणंति तो तम्मि ।
कीरइ सुओवयारो, सुय तु परमत्थओ जीवो ॥९९॥
इंदिय–मणोनिमित्तं जं, विण्णाण सुयाणुसारेण ।
निययत्थुत्तिसमत्थ, त भावसुय मई इयरा ॥१००॥
जइ सुयलक्खणमेयं, तो न तमेगिंदियाण संभवइ ।
दव्वसुयाभावम्मि वि, भावसुय सुत्तजइणो व्व ॥१०१॥
भावसुय भासा–सोयलद्धिणो जुज्जए न इयरस्स ।
भासाभिमुहस्स जय, सोऊण व जं हवेज्जाहि ॥१०२॥
जह सुहुम भाविंदियनाण दव्विंदियावरोहे वि ।
तह दव्वसुयाभावे, भावसुय पत्थिवाईण ॥१०३॥
एवं सव्वपसगो न तदावरणाणमक्खओवसमा ।
मइ–सुयनाणावरणक्खओवसमओ मइ–सुयाइं ॥१०४॥

જે જણાય તે અભિનિબોધ, અને જે સંભળાય તે શ્રુત કહ્યુ છે (પ્રશ્ન)-શબ્દ સંભળાય છે, તો તે જ્ઞાન કેમ કહેવાય ? અને જો તે જ્ઞાન થાય, તો તે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાન આત્મ-ભાવ નહિ થાય. (ઉત્તર)-શબ્દ શ્રુતનુ કારણછે, શ્રુત શબ્દનુ કારણ છે, માટે તેમા શ્રુતનો ઉપચાર કર્યો છે, પરમાર્થથી તો પૂર્વ કહ્યા પ્રમાણે જીવ, ક્ષયોપશમ અને સાભળવુ તે જ શ્રુત છે ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત શ્રુતાનુસારે સ્વઅર્થ કહેવામા સમર્થ જે વિજ્ઞાન તે ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનુ મતિજ્ઞાન છે (પ્રશ્ન)-જો શ્રુતજ્ઞાનનુ એ પ્રમાણે લક્ષણ છે, તો તેવુ શ્રુત એકેન્દ્રિયને સંભવતુ નથી (ઉત્તર)-દ્રવ્યશ્રુતનો તેને અભાવ છતા પણ સુતેલા સાધુની પેઠે તેને ભાવશ્રુત છે બોલનારને અને સાભળનારને જે જ્ઞાન થાય છે, તે ભાવશ્રુત છે અને તે ભાષા અને શ્રોત્રલબ્ધિવન્તને ઘટે છે, બીજાને નહિ. પૃથ્વી આદિને જેમ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતા, સૂક્ષ્મ ભાવઇન્દ્રિયનુ જ્ઞાન હોય છે, તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતા ભાવશ્રુત હોય છે. (પ્રશ્ન)-સાધન ન હોય તો પણ ભાવશ્રુતરૂપ સાધ્ય થાય એમ માનવાથી તો, તેમને સર્વજ્ઞાનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય (ઉત્તર)-તે તે અવધિજ્ઞાન આદિના આવરણભૂત કર્મનો ક્ષયોપશમ ન થવાથી, તે અવધિઆદિ જ્ઞાન એકેન્દ્રિય આદિને ન થાય, પરન્તુ મતિ-શ્રુત જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી, મતિ-શ્રુત જ્ઞાન જ થાય ૯૮-થી-૧૦૪.

જે જ્ઞાન વસ્તુને જાણે તે અભિનિબોધ અથવા મતિજ્ઞાન, અને જેને જીવ સાભળે તે શ્રુતજ્ઞાન આજ પ્રમાણે નંદીસૂત્રમા લક્ષણના ભેદથી, મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહ્યો છે "जइवि सामित्ताईहिं अविसेसो तहवि पुणोऽत्थाऽऽयरिआ नाणत्त पण्णवयंति, तंजहा-अभिनिबुज्झइ त्ति आभिणिबोहियं, सुणेइ त्ति सुय । જો કે સ્વામિત્વ આદિના કારણે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે, તો પણ અહીં આચાર્ય મહારાજ તેનો ભેદ-તફાવત જણાવે છે, જેમકે-જે (જ્ઞાન વસ્તુ) જાણે તે અભિનિબોધિક તથા જેને (આત્મા) સાભળે તે શ્રુત."

સ્વામિત્વકાળ આદિની સમાનતાથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સમાન હોવા છતા પણ, તેમા લક્ષણ-ભેદ આદિથી તફાવત છે ૯૬

પ્રશ્ન—ભગવન્ ! મતિ શ્રુતજ્ઞાનના સ્વામિ, કાળ, કારણ આદિ સમાન હોવાથી. મતિ-શ્રુતજ્ઞાન 'એક' બની જશે. જ્ઞાન પણ પાત્ર નહિ કહેવાય, કેમકે ધર્મનો ભેદ હોય, તો ધર્મી-વસ્તુનો ભેદ હોય, માટે અહિ ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની જેમ, તે બન્નેનો અભેદજ ગણવો યોગ્ય છે

ઉત્તર:—સ્વામિ, કાળ કારણ આદિથી મતિ-શ્રુતની એકતા છે, તોપણ લક્ષણ-કાર્યકારણભાવ આદિથી તેમનો ભેદ છે. જેમ ઘટાકાશ પટાકાશ આદિમા સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ-અર્થક્રિયાકારિત્વ આદિ સમાન હોવા છતા, લક્ષણઆદિના ભેદથી તે સર્વમા ભેદ છે, તેવીજ રીતે અહી પણ સમજવુ જો ઘણા ધર્મોથી ભેદ છતા પણ, કેટલાક ધર્મની સમાનતાથી પદાર્થોની એકતા કહીએ, તો તો સઘળુ વિશ્વ એકરૂપજ થઈ જાય. જગત્મા એવી કઈ વસ્તુ છે, કે જે બીજી વસ્તુઓ સાથે કેટલાક ધર્મવડે પણ સમાન ન હોય ? માટે સ્વામિઆદિવડે મતિ-શ્રુત સમાન છતા પણ લક્ષણ આદિવડે તે બને ભિન્ન છે

લક્ષણઆદિથી ભેદ જણાવવા સમુદાયિક ગાથા કહે છે.

लक्खणभेआ हेऊफलभावओ भेय-इन्दियविभागा ।
वाग-क्खर-मूए-यरभेआ भेओ मइ-सुयाण ॥९७॥

લક્ષણના ભેદથી, હેતુફળભાવથી, ભેદથી, ઇન્દ્રિયવિભાગથી, તથા વલ્ક, શુબ, અક્ષર, અનાક્ષર, મૂક, અમૂકના ભેદથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા ભેદ છે-તફાવત છે ૯૭.

(૧) લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતમા ભેદ છે, (૨) હેતુફળભાવથી ભેદ છે, એટલે મતિજ્ઞાન હેતુ-કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન ફળ-કાર્ય છે (૩) અવગ્રહાદિ અઠ્ઠાવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અક્ષરશ્રુત આદિ ચૌદ અથવા પર્યાયઆદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. એમ ભેદના વિભાગથી બન્નેમા તફાવત છે. (૪) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી ઉભયમા તફાવત છે શ્રુતજ્ઞાન કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ છે અને મતિજ્ઞાન તો બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયવાળુ પણ છે (૫) વળી મતિજ્ઞાન વલ્ક-છાલ સમાન છે અને શ્રુતજ્ઞાન શુબ-દોરડા સમાન છે જેમ વણીને તૈયાર કરેલી છાલ એ દોરડુ કહેવાય છે, તેમ પરોપદેશ-અરિહન્તાદિકના વચનથી સસ્કાર પામીને, વિશિષ્ટ અવસ્થા પામેલુ મતિજ્ઞાન, તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે આજ હકીકત આગળ વિસ્તારથી ૧૫૪મી ગાથામા કહેવાશે. (૬) અક્ષર અને અનક્ષરના ભેદથી પણ મતિ-શ્રુતમા તફાવત છે. (આ વાત પણ આગળ ૧૬૨મી ગાથામા સવિસ્તર કહેવાશે) તથા (૭) મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિશ્રુતમા ભેદ છે (આ સબંધી પણ આગળ વિસ્તારથી ૧૭૧ મી ગાથામા કહેવાશે.) આ પ્રમાણે આ ગાથાનો સક્ષિપ્ત અર્થ છે, વિસ્તૃત અર્થ આગળ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે ૯૭

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે

जमभिनिवुज्झइ तमभिनिवोहो ज सुणइ तं सुयं भणिय ।
सद्दं सुणइ जइ तओ, नाण तो नाऽऽयमावो तं ॥९८॥

सुयकारण जओ सो, सुयं च तक्कारणंति तो तम्मि ।
कीरइ सुओवयारो, सुय तु परमत्थओ जीवो ॥९९॥
इंदिय–मणोनिमित्तं जं, विण्णाण सुयाणुसारेण ।
निययत्थुत्तिसमत्थ, त भावसुय मई इयरा ॥१००॥
जइ सुयलक्खणमेय, तो न तमेगिंदियाण सभवइ ।
दव्वसुयाभावम्मि वि, भावसुय सुत्तजइणो व्व ॥१०१॥
भावसुय भासा–सोयलद्धिणो जुज्जए न इयरस्स ।
भासाभिमुहस्स जय, सोऊण व जं हवेज्जाहि ॥१०२॥
जह सुहुम भाविंदियनाण दव्विंदियावरोहे वि ।
तह दव्वसुयाभावे, भावसुय पत्थिवाईण ॥१०३॥
एवं सव्वपसगो न तदावरणाणमक्खओवसमा ।
मइ–सुयनाणावरणक्खओवसमओ मइ–सुयाइं ॥१०४॥

જે જણાય તે અભિનિબોધ, અને જે સભળાય તે શ્રુત કહ્યુ છે (પ્રશ્ન)-શબ્દ સભળાય છે, તો તે જ્ઞાન કેમ કહેવાય ? અને જો તે જ્ઞાન થાય, તો તે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાન આત્મ-ભાવ નહિ થાય. (ઉત્તર)–શબ્દ શ્રુતનુ કારણુછે, શ્રુત શબ્દનુ કારણ છે, માટે તેમા શ્રુતનો ઉપચાર કર્યો છે, પરમાર્થથી તો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જીવ, ક્ષયોપશમ અને સાભળવુ તે જ શ્રુત છે ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત શ્રુતાનુસારે સ્વઅર્થ કહેવામા સમર્થ જે વિજ્ઞાન તે ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનુ મતિજ્ઞાન છે (પ્રશ્ન)–જો શ્રુતજ્ઞાનનુ એ પ્રમાણે લક્ષણ છે, તો તેવુ શ્રુત એકેન્દ્રિયને સભવતુ નથી (ઉત્તર)–દ્રવ્યશ્રુતનો તેને અભાવ છતા પણ સુતેલા સાધુની પેઠે તેને ભાવશ્રુત છે બોલનારને અને સાભળનારને જે જ્ઞાન થાય છે, તે ભાવશ્રુત છે અને તે ભાષા અને શ્રોત્રલબ્ધિવન્તને ઘટે છે, બીજાને નહિ પૃથ્વી આદિને જેમ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતા, સૂક્ષ્મ ભાવઇન્દ્રિયનુ જ્ઞાન હોય છે, તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતા ભાવશ્રુત હોય છે (પ્રશ્ન)–સાધન ન હોય તો પણ ભાવશ્રુતરૂપ સાધ્ય થાય એમ માનવાથી તો, તેમને સર્વજ્ઞાનનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય (ઉત્તર)–તે તે અવધિજ્ઞાન આદિના આવરણભૂત કર્મનો ક્ષયોપશમ ન થવાથી, તે અવધિઆદિ જ્ઞાન એકેન્દ્રિય આદિને ન થાય, પરન્તુ મતિ–શ્રુત જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી, મતિ–શ્રુત જ્ઞાન જ થાય. ૯૮–થી–૧૦૪.

જે જ્ઞાન વસ્તુને જાણે તે અભિનિબોધ અથવા મતિજ્ઞાન, અને જેને જીવ સાભળે તે શ્રુતજ્ઞાન આજ પ્રમાણે નદીસૂત્રમા લક્ષણના ભેદથી, મતિ–શ્રુતનો ભેદ કહ્યો છે. "जइवि सामित्ताईहिं अविसेसो तहवि पुणोऽत्थाऽऽयरिआ नाणत्त पण्णवयंति,–तंजहा-अभिनिबुज्झइ त्ति आभिणिबोहिय, सुणेइ त्ति सुय । જો કે સ્વામિત્વ આદિના કારણે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે, તો પણ અહી આચાર્ય મહારાજ તેનો ભેદ–તફાવત જણાવે છે, જેમકે–જે (જ્ઞાન વસ્તુ) જાણે તે અભિનિબોધિક તથા જેને (આત્મા) સાભળે તે શ્રુત."

પ્રશ્ન :–જો એ પ્રમાણે આત્મા જેને સાભળે તે શ્રુત, એવુ શ્રુતજ્ઞાનનુ લક્ષણ હોય, તો આત્મા શબ્દ સાભળે છે, એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે. અને તેથી તો શબ્દ એજ શ્રુતજ્ઞાન થયુ, પરતુ તીર્થંકર આદિ તો જીવનો સ્વભાવ અથવા પરિણામ, તેને શ્રુતજ્ઞાન માને છે. શબ્દ તો પૌદ્‌ગલિક હોવાથી મૂર્તિમાન છે. અને આત્મા અમૂર્તિમાન છે, મૂર્તને અમૂર્તનો પરિણામ કહી શકાય નહિ, તેથી આપે જે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનુ લક્ષણ કહ્યુ તેમા વિરોધ જણાય છે ૯૮

ઉત્તર –વક્તાથી બોલાતો શબ્દ શ્રોતાના શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ થાય છે, અને વક્તાનો શ્રુતોપયોગ વ્યાખ્યાન કરતી વખતે બોલાતા શબ્દનુ કારણ થાય છે. આથી શ્રુતજ્ઞાનના કારણભૂત અથવા કાર્યભૂત શબ્દમા શ્રુતનો ઉપચાર કરાય છે, તેથી શબ્દ એ પરમાર્થથી શ્રુત નથી, પરતુ ઉપચારથી છે, માટે શબ્દને શ્રુત કહેવામા કઈ દોષ નથી પરમાર્થથી શ્રુત તો આત્મા જ છે, કેમકે જ્ઞાન અને જ્ઞાની એકબીજાની અભિન્ન છે "જે સભળાય તે શ્રુત" એવો અર્થ જ્યારે કરીએ, ત્યારે જે સભળાય છે, તે શબ્દ છે, અને એ શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, પણ "જે સાભળે તે શ્રુત" એવો અર્થ કરવામા આવે, ત્યારે તેમા સાભળનાર આત્મા છે, તેથી આત્મા જ ભાવશ્રુત છે તાત્પર્ય એ છે કે–શબ્દ તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને આત્મા તે ભાવશ્રુત છે ૯૯

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા ઉત્પન્ન થતા હોવા છતા, ભાવશ્રુતમા એ વિશેષતા છે, કે તે સકેતરૂપ પરનો ઉપદેશ તથા શાસ્ત્રરૂપી દ્રવ્યશ્રુતના આધારે જ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ ઓળખાણ વખતે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતગ્રન્થ સબધી ઘટઆદિ શબ્દને અનુસરીને, વાચ્ય-વાચકભાવે જોડીને 'ઘટ–ઘટ' ઇત્યાદિ અન્ત:કરણમા શબ્દોલ્લેખ સહિત, ઇન્દ્રિય–મનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન ઉદય પામે છે, તે શ્રુતજ્ઞાન અથવા ભાવશ્રુત છે તે શ્રુતજ્ઞાન શબ્દોલ્લેખ સહિત ઉત્પન્ન થએલુ હોવાથી પોતામા જણાતા, ઘટ આદિ પદાર્થનુ પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે, તે વડે બીજાને તે અર્થની પ્રતીતિ કરવામા સમર્થ હોય છે, એ સિવાયનુ અશ્રુતના અનુસારે ઇન્દ્રિયમન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા અવગ્રહાદિ જ્ઞાન, તે મતિજ્ઞાન છે

પ્રશ્ન –જો શબ્દોલ્લેખ પૂર્વકનુ જ્ઞાન, તે શ્રુત, અને તે સિવાયનુ મતિજ્ઞાન કહેવાય, તો માત્ર મતિજ્ઞાન અવગ્રહરૂપ જ થાય, પણ ઈહા–અપાયઆદિ મતિજ્ઞાન ન થાય. કેમકે તે તો શબ્દોલ્લેખ સહિત છે, અને એ ઈહાઆદિ તો મતિજ્ઞાનના ભેદરૂપે પ્રસિદ્ધ છે એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનુ લક્ષણ મતિજ્ઞાનમા જતુ હોવાથી, અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે અને મતિજ્ઞાનના લક્ષણમા અવ્યાપ્તિદોષ આવશે વળી અગપ્રવિષ્ટ–અનગપ્રવિષ્ટ આદિ તથા અક્ષરશ્રુત–સજ્ઞીશ્રુત આદિ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદોમા અવગ્રહ–ઈહા આદિ મતિજ્ઞાનના ભેદ હોવાથી, તે સર્વ શ્રુતના ભેદો પણ મતિજ્ઞાન બની જશે તેમજ મતિજ્ઞાનના ઈહા–અપાયઆદિ ભેદો શબ્દોલ્લેખ પૂર્વકના હોવાથી, તે શ્રુતજ્ઞાન બની જશે આમ એક બીજામા ભળી જતા હોવાથી સકીર્ણતા દોષ પ્રાપ્ત થશે

ઉત્તર –અવગ્રહજ મતિજ્ઞાન થાય, પણ ઈહાદિ શબ્દોલ્લેખ સહિત હોવાથી મતિજ્ઞાન ન થાય, એમ જે તારૂ કહેવુ છે તે અયોગ્ય છે જો કે ઈહાદિ સાભિલાપ (શબ્દોલ્લેખ) સહિત છે, તોપણ તે શ્રુતરૂપ નથી, કેમકે અભિલાપ સહિત જ્ઞાન જો શ્રુતાનુસારી હોય

તોજ શ્રુતરૂપ કહેવાય, અન્યથા નહિ અહી કદાચ તુ એમ કહીશ કે-સિદ્ધાન્તમા અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્રિતજ કહેલા છે, અને યુક્તિથી પણ ઈહાદિમા શબ્દોલ્લેખ છે. કેમક સ કેતકાળે સાભળેલા શબ્દના અનુસરણુ સિવાય તે ઘટતા નથી, કેમકે પૂર્વે શ્રુતથી સ સ્કાર પામેલી મતિવાળાને જ તે અવગ્રહ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેમને શ્રુતાનુસારીપણુ કેમ ન કહેવાય ? આ વિરોધ પણ અયોગ્ય છે, કેમકે પૂર્વે શ્રુતનિશ્રિત કહ્યા છે. પણ વ્યવહારકાળે તેમા શ્રુતાનુસારીપણુ નથી માટે આગળ "પૂર્વે શ્રુતપરિકર્મિતવાળાને જે હમણા શ્રુતાતીત હોય તે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન છે ' ઈત્યાદિ ૧૬૯મી ગાથામા ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહેશે

તથા "યુક્તિથી ઈહાદિકમા શબ્દોલ્લેખ છે." ઈત્યાદિ જે તે કહ્યુ છે. તે પણ ઠીક નથી, કેમકે સ કેતકાળે સાભળેલા શબ્દથી સ સ્કાર પામેલી બુદ્ધિવાળાને, વ્યવહારકાળે તે સાભળેલા શબ્દાનુસાર વિના પણ વિકલ્પની પર પરાપૂર્વક વિવિધ વચનની પ્રવૃત્તિ જણાય છે અમુક શબ્દથી વાચ્ય આ અમુક વસ્તુ મે પૂર્વે જાણી છે, એવો સ કેત, તથા અમુક ગ્ર થમા આ બાબત આ પ્રમાણે કહી છે. એવુ શ્રુતગ્રન્થાનુસરણુ આવા પ્રકારના પૂર્વે પ્રવર્તેલા સ કેતો અને ભણેલા ગ્રન્થોના અનુસારે જ વ્યવહારકાળે કંઈ વચનની પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી, પરન્તુ અભ્યાસની પટુતાથી સ કેત અને શ્રુતગ્રન્થાનુસરણ વિના પણ નિરન્તર વિકલ્પ-પૂર્વક ભાષણુ પ્રવર્તે છે જ્યા શ્રુતાનુસારીપણુ છે ત્યા શ્રુતરૂપતા છે. પણ અહી તો શ્રુતા-નુસારીપણાનો અભાવ હોવાથી શ્રુતરૂપતા નથી. માટે ઈહા-અપાય ને ધારણારૂપ ભેદો સમસ્ત પ્રકારે મતિજ્ઞાન હોવાથી, મતિાનના લક્ષણમા અવ્યાપ્તિ દોષ નથી આવતો, અને શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ જ્ઞાનવિશેષમાજ શ્રુતરૂપતા હોવાથી શ્રુતાનના લક્ષણમા પણ અતિવ્યાપ્તિ દોષ નથી આવતો

અ ગપ્રવિષ્ટ-અન ગપ્રવિષ્ટ આદિ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદોમા મતિપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે. એમ કહીશુ, તેથી પ્રથમ શબ્દાદિના ગ્રહણુકાળે જે અવગ્રહઆદિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ અવગ્રહઆદિ અશ્રુતાનુસારી હોવાથી મતિજ્ઞાનરૂપ છે, અને અ ગ પ્રવિષ્ટ આદિ શ્રુતના ભેદોમા જે શ્રુતાનુ-સારી જ્ઞાન વિશેષ છે, તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે, આથી અ ગઅન ગપ્રવિષ્ટઆદિ શ્રુતના ભેદો સર્વ પ્રકારે મતિજ્ઞાન સ્વરૂપ નથી, અને ઈહાદિ મતિજ્ઞાનના ભેદોમા શ્રુતાનુસારીપણાનો અભાવ હોવાથી. શ્રુતજ્ઞાનપણાનો અભાવ છે, તેથી સ કીર્ણતા દોષ પણ નથી આવતો

અહી એક વાત વિશેષે જણાવવી જોઇએ કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા, પરમાણુ અને હાથી જેવો અત્ય ત ભેદ ન માનવો, કારણકે પૂર્વે કહ્યુ છે તેમ, કોઈ વિશિષ્ટ મતિ-જ્ઞાન જ શ્રુતજ્ઞાન છે આ સ બ ધમા આગળ પણ કહેવાશે કે-વલ્કસમાન મતિજ્ઞાન છે, અને તે વલ્ક એટલે છાલથી બનેલ દોરડા સમાન શ્રુતજ્ઞાન છે, આ વલ્ક અને શુબમા એટલે છાલ અને દોરડામા જેમ પરમાણુ અને હાથી જેવો અત્ય ત ભેદ નથી, પણ કારણ-કાર્યભાવથી જ ભેદ છે. તેવોજ ભેદ મતિ-શ્રુતમા છે, સુવર્ણ અને કુ ડલ, માટીનો પિંડ અને ઘટની જેમ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન કારણ કાર્યરૂપ છે "કારણ અને કાર્યમા અત્ય ત ભેદ નથી હોતો" એ નિયમ મુજબ મતિ અને શ્રુતમા મોટો તફાવત નથી કુ ડળ, મૃત્પિડ અને ઘટ એકબીજાના કારણ-કાર્યભાવરૂપે હોવાથી અત્ય ત ભિન્ન નથી તેમ અહી પણ સમજવુ.

આ સર્વનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-અવગ્રહની અપેક્ષાએ અનભિલાપ્ય, તથા ઈહાદિકની અપેક્ષાએ સાભિલાપ્ય હોવાથી, મતિજ્ઞાન સાભિલાપ અનભિલાપ્ય અને અશ્રુતાનુસારી

છે, કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા શબ્દના, અથવા શ્રુતગ્રન્થ સંબંધી શબ્દના અનુસાર-અવલંબન વિના, વ્યવહારકાળે તે મતિજ્ઞાન કેવળ સાભિલાપ્યજ છે તથા શ્રુતાનુસારી જ છે, કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતગ્રંથ સંબંધી શબ્દરૂપ શ્રુતના અનુસારે જ વ્યવહારકાળે તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. ૧૦૦,

પ્રશ્ન :-જો ઉપર કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનનેજ શ્રુતજ્ઞાન કહેવું, એમ આપ કહેતા હો, તો તેવું શ્રુતજ્ઞાન એકેન્દ્રિયમા ઘટતુ નથી, કેમકે મનવિગેરે સામગ્રીના અભાવે તેઓમા શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન નથી, અને આગમમા તો કહ્યુ છે કે—"**एगिंदिया नियम दुअन्नाणी, तज्जहा-मइअन्नाणी य सुयअन्नाणी य इति**" એટલે એકેન્દ્રિયો નિશ્ચય બે અજ્ઞાનવાળા છે મતિઅજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની આ આગમવચનથી એકેન્દ્રિયને શ્રુતજ્ઞાન કહ્યુ છે, માટે તમે કહેલુ લક્ષણ વ્યાપક નથી

ઉત્તર :-કેવળી ભગવંતે પોતાના જ્ઞાનમા જોઇને કહ્યુ છે કે નિદ્રાધીન સાધુને-કાર્ય-કારણરૂપ શબ્દના ઉલ્લેખ વિના માત્ર શ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત હોય છે. તેવી રીતે એકેન્દ્રિયને શબ્દરૂપ કારણ ન હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત નથી પણ ભાવશ્રુત છે. નિદ્રાધીન સાધુ શબ્દ સાભળાતા કે વિચારના ન હોવા છતાય, તેમને શ્રુતજ્ઞાનનો અભાવ મનાતો નથી, પરન્તુ જાગ્યા પછી પ્રગટ થતા ભાવશ્રુતને આધારે, દુધમા ઘીની જેમ, તે પહેલા પણ હતુ તેમ વ્યવહાર કરાય છે એજ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયને પણ સામગ્રીની વિકલતાથી જો કે દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છે તોપણ આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત છે ઉદાહરણ તરીકે વલ્લી આદિમા આહાર-ભય પરિગ્રહ અને મૈથુન આદિ સંજ્ઞાઓ પ્રત્યક્ષ જણાય છે

પ્રશ્ન :-આપે કહેલ સુપ્તયતિના દૃષ્ટાન્તમા ભાવશ્રુત હોય, એમ મને તો નથી જણાતુ કેમકે-શ્રુતના ઉપયોગથી પરિણત આત્મા સાભળે છે, તે શ્રુત કે જે સંભળાય તે શ્રુત ? આ બે વ્યુત્પત્તિમાથી કઈ વ્યુત્પત્તિથી સુતેલા સાધુને ભાવશ્રુત કહો છો ? તેમાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી, કેમકે સુતેલાને શ્રુતનો ઉપયોગ સંભવે નહિ બીજો પક્ષ પણ ઠીક નથી, કારણકે સુતેલાને શબ્દ ન હોવાથી તે પક્ષથી પણ શ્રુતજ્ઞાન નહી કહી શકાય

ઉત્તર :-એ વ્યુત્પત્તિઓ સિવાય જે વડે સાભળે તે શ્રુત, જે થકી સાભળે તે શ્રુત, અથવા જે છતા સાભળે તે શ્રુત, આ વ્યુત્પત્તિઓના આશ્રયથી શ્રુત એટલે શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ છે, તે ક્ષયોપશમરૂપ શ્રુત, સુતેલા યતિને અને એકેન્દ્રિય આદિને પણ છે, તેથી અમારા કથનમા કંઈ દોષ નથી ૧૦૧

પ્રશ્ન :-ઉપર કહેલા દૃષ્ટાન્તથી એકેન્દ્રિયને ભાવશ્રુત હોય, એમ જણાતુ નથી કારણ કે શબ્દ બોલવાની ઇચ્છાવાળાને, પ્રથમ આ સંબંધમા આ બાબત જ કહું, આવા પ્રકારના ઉપયોગરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે, તે અને બીજાએ કહેલી ભાષા સાભળીને જે જ્ઞાન થાય, જેમકે-'આ મનુષ્યે આમ કહ્યુ' એમ બે પ્રકારે ભાવશ્રુત અનુક્રમે ભાષાલબ્ધિવન્તને તથા શ્રોત્રલબ્ધિવન્તને હોય છે એટલે કે "આ સંબંધમા આ કહુ" એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત ભાષાલબ્ધિવન્તને હોય છે, અને "આ મનુષ્યે આ કહ્યુ" એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત શ્રોત્રલબ્ધિવન્તને હોય છે આથી એ સિદ્ધ થયુ, કે જેને ભાષા તથા શ્રોત્રલબ્ધિ ન હોય, તેને ભાવશ્રુત સંભવે નહિ સુતેલા સાધુને ભાષા તથા શ્રોત્રલબ્ધિ છે, તેથી તેને જાગ્યા પછી બીજાને કહેવારૂપ તથા કહેલા શબ્દ સાભળવારૂપ ભાવશ્રુતનુ કાર્ય જણાય

છે, અને એથી જ સુપ્ત અવસ્થામા પણ તે સાધુને લબ્ધિરૂપે ભાવશ્રુત હતુ એમ અનુમાન કરાય છે. પરન્તુ ભાષા અને શ્રોત્રલબ્ધિ રહિત એકેન્દ્રિયને એવુ કોઈ ભાવશ્રુતનુ અર્થ કદી પણ જણાતુ નથી. એટલે તેને ભાવશ્રુત છે, એમ કેવી રીતે મનાય? ૧૦૨.

ઉત્તર —"કેવળી સિવાયના સર્વ સ સારી જીવોને દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતા પણ ન્યૂનાધિક-તરતમ ભાવે, પાચે લબ્ધિ ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ હોય છે." એમ પરમમુનિનુ કથન છે તેથી જેમ પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ઘ્રાણ ને રસના એ ચાર ઇન્દ્રિયોનો નિર્વૃતિ તથા ઉપકરણની અપેક્ષાએ, અભાવ છતા પણ સૂક્ષ્મ-અપ્રગટ લબ્ધિ-ઉપયોગરૂપ શ્રોત્ર આદિ ભાવ ઇન્દ્રિયનુ જ્ઞાન હોય છે (લબ્ધિ ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થએલ, અતિસૂક્ષ્મજ્ઞાનશક્તિ તો બધી ઇન્દ્રિયોને અ ગે હોય છે) તેવીજ રીતે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયની જેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતા પણ ભાવઇન્દ્રિયની જેમ, ભાવશ્રુત પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને હોય છે

એકેન્દ્રિયને શ્રોત્રાદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે, તે છતા તેમને ભાવ ઇન્દ્રિયનુ જ્ઞાન કંઈક જણાય છે વનસ્પતિ વિગેરેમા તો એવુ ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે-કોયલનો મધુર પ ચમ સ્વર સાભળીને, વિરહઆદિ વૃક્ષોમા તુરતજ પુષ્પપલ્લવઆદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓને શ્રવણેન્દ્રિયજ્ઞાનનુ ચિન્હ છે, એમ પ્રગટ જણાય છે સુ દર સ્ત્રીના લોચનના કટાક્ષથી તિલકઆદિ વૃક્ષોમા શીઘ્રપણે પુષ્પાઆદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, આથી તેઓમા ચક્ષુઇન્દ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ સ્પષ્ટ સમજાય છે વિવિધ સુવાસિત વસ્તુઓના સમૂહથી મિશ્રિત નિર્મળ જળના સિ ચનથી ચ પકઆદિ વૃક્ષો જલ્દી ખીલે છે, આથી તેઓમા ઘ્રાણેન્દ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ જણાય છે ર ભાથી પણ અધિક રૂપવતી યુવાન સ્ત્રીના મુખમાથી નીકળેલા સ્વચ્છ, સ્વાદીષ્ટ, સુવાસિત માદિરાના કોગળાના આસ્વાદથી બકુળઆદિ વૃક્ષ તુરત જ ખીલે છે, આથી તેઓમા રસનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ જણાય છે શ્રૃ ગાર યુક્ત સ્ત્રીના આલિગનથી કુરબક વૃક્ષ અને પગની પાનીના પ્રહારથી અશોક આદિ વૃક્ષ જલ્દી ખીલે છે આથી તેઓમા સ્પર્શનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ છે. એમ જણાય છે.

આ પ્રમાણે જેમ એ વૃક્ષોમા દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છતા પણ, ભાવેન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન સર્વજન પ્રસિદ્ધ છે, તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતા પણ, એકેન્દ્રિયમા ભાવશ્રુત હોય છે વળી વનસ્પતિ આદિને જળ વિગેરેના આહારથી જીવન ચાલે છે, તેથી તેઓને આહાર સ જ્ઞા છે લજ્જામણી વિગેરે લતાઓ હસ્તાદિના સ્પર્શથી અવયવો સ કોચે છે, તેથી તેને ભય સ જ્ઞા છે વિરહ-તિલક-ચ પક-કેશર-અશોક આદિ વૃક્ષોના મૂળીઆ, દાટી રાખેલા ધન ઉપર ફેલાય છે, તેથી તેમને પરિગ્રહ સ જ્ઞા છે આવી સ જ્ઞાઓ તે સર્વને ભાવશ્રુત વિના સ ભવે નહિ માટે પાચ ભાવેન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી, દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતા પણ એકેન્દ્રિયને ભાવશ્રુત હોય છે

પ્રશ્ન —"જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન તે શ્રુત" આવુ શ્રુતજ્ઞાનનુ લક્ષણ કહ્યુ છે, તે અસ ગત થશે, કેમકે શ્રુતાનુસાર સિવાય એકેન્દ્રિયને તમે ભાવશ્રુત મા.યુ છે

ઉત્તર —તમારૂ આ કથન અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનુ છે. કારણ કે જે લક્ષણ કહ્યુ છે, તે શબ્દોલ્લેખ સહિત વિશિષ્ટ ભાવશ્રુતને આશ્રિને કહ્યુ છે, અને એકેન્દ્રિયને તો સામાન્ય-

છે, કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા શબ્દના. અથવા શ્રુતગ્રન્થ સંબંધી શબ્દના અનુસાર-અવલંબન વિના, વ્યવહારકાળે તે મતિજ્ઞાન કેવળ સાભિલાપ્યજ છે તથા શ્રુતાનુસારી જ છે, કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતગ્રંથ સંબંધી શબ્દરૂપ શ્રુતના અનુસારે જ વ્યવહારકાળે તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રવર્તે છે ૧૦૦,

પ્રશ્ન –જો ઉપર કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનનેજ શ્રુતજ્ઞાન કહેવું, એમ આપ કહેતા હો. તો તેવું શ્રુતજ્ઞાન એકેન્દ્રિયમાં ઘટતું નથી, કેમકે મનવિગેરે સામગ્રીના અભાવે તેઓમાં શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન નથી, અને આગમમાં તો કહ્યું છે કે—"एगिंदिया नियम दुअन्नाणी, तजहा–मइअन्नाणी य सुयअन्नाणी य इति" એટલે એકેન્દ્રિયો નિશ્ચય બે અજ્ઞાનવાળા છે. મતિઅજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની આ આગમવચનથી એકેન્દ્રિયને શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે. માટે તમે કહેલું લક્ષણ વ્યાપક નથી

ઉત્તર –કેવળી ભગવંતે પોતાના જ્ઞાનમાં જોઈને કહ્યું છે કે નિદ્રાધીન સાધુને–કાર્ય-કારણરૂપ શબ્દના ઉલ્લેખ વિના માત્ર શ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત હોય છે. તેવી રીતે એકેન્દ્રિયને શબ્દરૂપ કારણ ન હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત નથી પણ ભાવશ્રુત છે. નિદ્રાધીન સાધુ શબ્દ સાંભળતા કે વિચારતા ન હોવા છતાંય, તેમને શ્રુતજ્ઞાનનો અભાવ મનાતો નથી, પરન્તુ જાગ્યા પછી પ્રગટ થતા ભાવશ્રુતને આધારે. દુધમાં ઘીની જેમ, તે પહેલાં પણ હતું તેમ વ્યવહાર કરાય છે એજ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયને પણ સામગ્રીની વિકલતાથી જો કે દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છે તોપણ આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત છે ઉદાહરણ તરીકે વલ્લી આદિમાં આહાર–ભય-પરિગ્રહ અને મૈથુન આદિ સંજ્ઞાઓ પ્રત્યક્ષ જણાય છે

પ્રશ્ન –આપે કહેલ સુપ્તયતિના દૃષ્ટાન્તમાં ભાવશ્રુત હોય. એમ મને તો નથી જણાતું. કેમકે–શ્રુતના ઉપયોગથી પરિણત આત્મા સાંભળે છે, તે શ્રુત કે જે સંભળાય તે શ્રુત ? આ બે વ્યુત્પત્તિમાંથી કઈ વ્યુત્પત્તિથી સુતેલા સાધુને ભાવશ્રુત કહો છો ? તેમાંથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી, કેમકે સુતેલાને શ્રુતનો ઉપયોગ સંભવે નહિ બીજો પક્ષ પણ ઠીક નથી, કારણકે સુતેલાને શબ્દ ન હોવાથી તે પક્ષથી પણ શ્રુતજ્ઞાન નહી કહી શકાય

ઉત્તર - બે વ્યુત્પત્તિઓ સિવાય જે વડે સાંભળે તે શ્રુત, જે થકી સાંભળે તે શ્રુત, અથવા જે છતાં સાંભળે તે શ્રુત, આ વ્યુત્પત્તિઓના આશ્રયથી શ્રુત એટલે શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ છે, તે ક્ષયોપશમરૂપ શ્રુત, સુતેલા યતિને અને એકેન્દ્રિય આદિને પણ છે, તેથી અમારા કથનમાં કંઈ દોષ નથી ૧૦૧

પ્રશ્ન -ઉપર કહેલા દૃષ્ટાન્તથી એકેન્દ્રિયને ભાવશ્રુત હોય. એમ જણાતું નથી કારણ કે શબ્દ બોલવાની ઇચ્છાવાળાને, પ્રથમ આ સંબંધમાં આ બાબત જ કહું, આવા પ્રકારના ઉપયોગરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે. તે અને બીજાએ કહેલી ભાષા સાંભળીને જે જ્ઞાન થાય, જેમકે–'આ મનુષ્યે આમ કહ્યું' એમ બે પ્રકારે ભાવશ્રુત અનુક્રમે ભાષાલબ્ધિવન્તને તથા શ્રોત્રલબ્ધિવન્તને હોય છે એટલે કે "આ સંબંધમાં આ કહું" એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત ભાષાલબ્ધિવન્તને હોય છે, અને "આ મનુષ્યે આ કહ્યું" એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત શ્રોત્રલબ્ધિવન્તને હોય છે આથી એ સિદ્ધ થયું, કે જેને ભાષા તથા શ્રોત્રલબ્ધિ ન હોય, તેને ભાવશ્રુત સંભવે નહિ સુતેલા સાધુને ભાષા તથા શ્રોત્રલબ્ધિ છે, તેથી તેને જાગ્યા પછી બીજાને કહેવારૂપ તથા કહેલા શબ્દ સાંભળવારૂપ ભાવશ્રુતનું કાર્ય જણાય

છે, અને એથી જ સુપ્ત અવસ્થામા પણ તે સાધુને લબ્ધિરૂપે ભાવશ્રુત હતુ એમ અનુમાન કરાય છે. પરન્તુ ભાષા અને શ્રોત્રલબ્ધિ રહિત એકેન્દ્રિયને એવુ કોઈ ભાવશ્રુતનુ કાર્ય કદી પણ જણાતુ નથી એટલે તેને ભાવશ્રુત છે, એમ કેવી રીતે મનાય? ૧૦૨.

ઉત્તર —"કેવળી સિવાયના સર્વ સસારી જીવોને દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતા પણ ન્યૂનાધિક-તરતમ ભાવે, પાચે લબ્ધિ ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ હોય છે.' એમ પરમમુનિનુ કથન છે તેથી જેમ પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ઘ્રાણ ને રસના એ ચાર ઇન્દ્રિયોનો નિર્વૃતિ તથા ઉપકરણની અપેક્ષાએ, અભાવ છતા પણ સૂક્ષ્મ-અપ્રગટ લબ્ધિ-ઉપયોગરૂપ શ્રોત્ર આદિ ભાવ ઇન્દ્રિયનુ જ્ઞાન હોય છે. (લબ્ધિ ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થએલ, અતિસૂક્ષ્મજ્ઞાનશક્તિ તો બધી ઇન્દ્રિયોને અગે હોય છે) તેવીજ રીતે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયની જેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતા પણ ભાવઇન્દ્રિયની જેમ, ભાવશ્રુત પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને હોય છે

એકેન્દ્રિયને શ્રોત્રાદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે, તે છતા તેમને ભાવ ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન કંઈક જણાય છે વનસ્પતિ વિગેરેમા તો એવુ ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે-કોયલનો મધુર પચમ સ્વર સાભળીને, વિરહઆદિ વૃક્ષોમા તુરતજ પુષ્પપલ્લવઆદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓને શ્રવણેન્દ્રિયજ્ઞાનનુ ચિન્હ છે, એમ પ્રગટ જણાય છે સુદર સ્ત્રીના લોચનના કટાક્ષથી તિલકઆદિ વૃક્ષોમા શીઘ્રપણે પુષ્પાઆદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, આથી તેઓમા ચક્ષુઇન્દ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ સ્પષ્ટ સમજાય છે વિવિધ સુવાસિત વસ્તુઓના સમૂહથી મિશ્રિત નિર્મળ જળના સિચનથી ચપકઆદિ વૃક્ષો જલ્દી ખીલે છે, આથી તેઓમા ઘ્રાણેન્દ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ જણાય છે રભાથી પણ અધિક રૂપવતી યુવાન સ્ત્રીના મુખમાથી નીકળેલા સ્વચ્છ, સ્વાદીષ્ટ, સુવાસિત મદિરાના કોગળાના આસ્વાદથી બકુળઆદિ વૃક્ષ તુરત જ ખીલે છે, આથી તેઓમા રસનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ જણાય છે શ્રૃગાર યુક્ત સ્ત્રીના આલિગનથી કુરબક વૃક્ષ અને પગની પાનીના પ્રહારથી અશોક આદિ વૃક્ષ જલ્દી ખીલે છે આથી તેઓમા સ્પર્શનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ છે. એમ જણાય છે.

આ પ્રમાણે જેમ એ વૃક્ષોમા દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છતા પણ, ભાવેન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન સર્વજન પ્રસિદ્ધ છે, તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતા પણ, એકેન્દ્રિયમા ભાવશ્રુત હોય છે. વળી વનસ્પતિ આદિને જળ વિગેરેના આહારથી જીવન ચાલે છે, તેથી તેઓને આહાર સજ્ઞા છે લજ્જામણી વિગેરે લતાઓ હસ્તાદિના સ્પર્શથી અવયવો સકોચે છે, તેથી તેને ભય સજ્ઞા છે વિરહ-તિલક-ચપક-કેશર-અશોક આદિ વૃક્ષોના મૂળીઆ, દાટી રાખેલા ધન ઉપર ફેલાય છે, તેથી તેમને પરિગ્રહ સજ્ઞા છે આવી સજ્ઞાઓ તે સર્વને ભાવશ્રુત વિના સભવે નહિ માટે પાચ ભાવેન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી, દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતા પણ એકેન્દ્રિયને ભાવશ્રુત હોય છે

પ્રશ્ન —"જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન તે શ્રુત" આવુ શ્રુતજ્ઞાનનુ લક્ષણ કહ્યુ છે, તે અસગત થશે, કેમકે શ્રુતાનુસાર સિવાય એકેન્દ્રિયને તમે ભાવશ્રુત માન્યુ છે

ઉત્તર —તમારૂ આ કથન અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનુ છે, કારણ કે જે લક્ષણ કહ્યુ છે, તે શબ્દોલ્લેખ સહિત વિશિષ્ટ ભાવશ્રુતને આશ્રિને કહ્યુ છે, અને એકેન્દ્રિયને તો સામાન્ય-

અવિશિષ્ટ ભાવશ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમરૂપજ ભાવશ્રુત કહ્યુ છે તેથી શ્રુતાનુસાર વિના પણ ભાવશ્રુત થાય, તો તેમા કંઈ દોષ નથી ૧૦૩

પ્રશ્ન –ભગવન્ ! ભાષાલબ્ધિ અને શ્રોત્રલબ્ધિ રહિત કાષ્ઠ જેવા પૃથ્વી આદિ એકેંદ્રિયોને કંઈપણ સ્પષ્ટ જ્ઞાન જણાયા સિવાય, માત્ર વચનના આડંબરથી તેઓને 'જ્ઞાન છે' એમ માનવામા આવે છે. તો પછી મતિ આદિ પાચે જ્ઞાન તેમને છે એમ શા માટે ન માનવુ. ? કારણ કે જેવી રીતે મતિ–શ્રુતજ્ઞાન તેમને સ્પષ્ટ નથી જણાતા તેવી રીતે પાચ જ્ઞાન પણ સ્પષ્ટ નથી જણાતા

ઉત્તર :–તેઓને પાચે જ્ઞાન નથી. મતિ–શ્રુતજ છે કેમકે અવધિ અને મન પર્યવ જ્ઞાન તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે. અને કેવળજ્ઞાન તદાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે એકેન્દ્રિયને એ ઉભયનો ક્ષયોપશમ- અને કેવલજ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય, એ બને નથી હોતા વળી તેઓનુ કાર્ય પણ તેઓમા નથી જણાતુ. તેમજ આગમમા તેનો નિષેધ કહેલો છે, તેથી તે જ્ઞાન તેમને હોઈ શકે નહિ

પ્રશ્ન –એ પ્રમાણે તો મતિ–શ્રુતજ્ઞાન પણ એકેન્દ્રિયને ન હોય

ઉત્તર –મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તેમને છે કેમકે તેનુ કાર્ય તેઓને દેખાય છે, અને આગમમા પણ કહ્યુ છે. તેથી મતિ–શ્રુતજ્ઞાન તેઓને છે

હવે હેતુ–ફળ ભાવથી મતિ–શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે

मइपुव्व सुयमुत्तं, न मई सुयपुव्विया विसेसोऽय ।
पुव्वं पूरण–पालणभावाओ जं मई तस्स ॥१०५॥
पूरिज्जइ पाविज्जइ, दिज्जइ वा ज मईए नाऽमइणा ।
पालिज्जई य मइए, गहिय इहरा पणस्सेज्जा ॥१०६॥
णाणाणऽण्णाणाणि य, समकालाइं जओ मइ–सुयाइं ।
तो न सुय मइपुव्व, मइणाणे वा सुयऽन्नाणं ॥१०७॥
इह लद्धिमइ–सुयाइं, समकालाइं न तूवओगो सिं ।
मइपुव्वं सुयमिह, पुण सुओवओगो मइप्पभवो ॥१०८॥
सोऊण जा मई मे सा सुयपुव्वत्ति तेण न विसेसो ।
सा दव्वसुयप्पभवा, भावसुयाओ मई नत्थि ॥१०९॥
कज्जतया न उ कमसो, कमेण को वा मइं निवारेइ ॰ ।
ज तत्थावत्थाण, चुयस्स सुत्तोवओगाओ ॥११०॥
दव्वसुयं मइपुव्वं, भासइ जं नाविचिंतियं कोई ।
भावसुयस्साभावो, पावइ तेसिं न य विसेसो ॥१११॥
दव्वसुयं बुद्धीओ, साऽवि तओ जमविसेसओ तम्हा ।
भावसुय मइपुव्वं, दव्वसुय लक्खणं तस्स ॥११२॥

सुयविण्णाणप्पभव, दव्वसुयमियं जओ विचिंतेउं ।
पुव्व पच्छा भासइ, लक्खिज्जइ तेण भावसुय ॥११३॥
अविसेसिया मइ च्चिय, सम्मद्दिट्ठिस्स सा मइन्नाण ।
मइअन्नाण मिच्छद्दिट्ठिस्स सुयपि एमेव ॥११४॥
सद–ऽसदविसेसणाओ, भवहेऊ जदिच्छिओवलम्भाओ ।
नाणफलाभावाओ, मिच्छद्दिट्ठिस्स अण्णाणं ॥११५॥

મતિપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન કહ્યુ છે, પણ શ્રુતપૂર્વક મતિજ્ઞાન નહિ, આટલો ભેદ આ બેમા છે, કેમકે મતિ પૂર્વમા રહીને શ્રુતને પૂરણ કરે છે અને પાલન કરે છે મતિવડેજ (શ્રુત) પૂરણ કરાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે, અને અપાય છે, પણ મતિ સિવાય નહિ વળી ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત મતિવડેજ પાલન કરાય છે, તે સિવાય નાશ પામે છે, (શકા) જેથી મતિ–શ્રુતજ્ઞાન અને તે બન્ને અજ્ઞાન પણ સમકાળે થાય છે, તેથી શ્રુત મતિપૂર્વક નથી, એમ નહિ માનો તો મતિજ્ઞાન થયે છતે પણ શ્રુતઅજ્ઞાન માનવુ પડશે, (ઉત્તર) અહી મતિ–શ્રુત સમકાળે કહ્યા છે, તે લબ્ધિથી જાણવા, પણ ઉપયોગથી નહિ. અમે મતિપૂર્વક શ્રુત કહીએ છીએ તે મતિથી થએલ શ્રુતનો ઉપયોગ છે (શકા) સાભળીને જે મતિજ્ઞાન થાય છે, તે મતિજ્ઞાન પણ શ્રુતપૂર્વક છે, તેથી તે બેના પૂર્વપર્વપણામા પરસ્પર ભેદ નથી (ઉત્તર) તે મતિ દ્રવ્યશ્રુતથી થએલ છે, પણ ભાવશ્રુતથી થએલ નથી કાર્યરૂપે મતિ નથી થતી, પણ અનુક્રમે થતી મતિનો કોણ નિષેધ કરે છે ? કેમકે શ્રુતોપયોગથી ચ્યવેલાને મતિમા અવસ્થાન છે દ્રવ્યશ્રુત મતિપૂર્વક છે, કેમકે ચિન્તવ્યા સિવાય કોઈ બોલતુ નથી એમ માનનારાઓને ભાવશ્રુતનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને (તેથી ફક્ત મતિજ રહેવાથી ચિન્તવવાનો) ભેદ નહિ રહે દ્રવ્યશ્રુત મતિથી થાય છે, અને તે મતિ પણ દ્રવ્યશ્રુતથી થાય છે, તેથી તે બનેમા ભેદ નથી, માટે ભાવશ્રુત મતિપૂર્વક છે, અને દ્રવ્યશ્રુત તે ભાવશ્રુતનુ લક્ષણ છે, એમ માનવુ યોગ્ય છે શ્રુતવિજ્ઞાનથી આ દ્રવ્યશ્રુત થએલુ છે, કેમકે પહેલા વિચારીને પછી બોલે છે, ને તે દ્રવ્યશ્રુતથી ભાવશ્રુત જણાય છે અવિશેષિત–સામાન્યપણે મતિજ છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિની મતિ તે મતિજ્ઞાન તથા મિથ્યાદષ્ટિની મતિ તે મતિઅજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે શ્રુતમા પણ જાણવુ. સત્–અસત્ના વિવેક શૂન્ય છે, ભવનો હેતુ છે, સ્વતત્રપણે પ્રવર્તે છે, જ્ઞાનના ફળથી રહિત છે, તેથી મિથ્યાદષ્ટિનુ જ્ઞાન અજ્ઞાન છે ૧૦૫–થી–૧૧૫.

"મતિપૂર્વક શ્રુત છે" એ વચનથી આગમમા પહેલા મતિ અને પછી શ્રુત કહ્યુ છે, પણ શ્રુતપૂર્વિકા મતિ એમ કહ્યુ નથી, એટલો આ બે જ્ઞાનમા ભેદ છે. જો કદિ મતિ–શ્રુત એક રૂપ હોય, તો ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની પેઠે, એક બીજાનો પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ ઘટે નહિ પરન્તુ અહી પૂર્વ–પશ્ચાદ્ભાવ છે, તેથી બન્નેમા ભેદ છે. મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાનની પહેલા ઉત્પન્ન થાય છે, તથા શ્રુતને પૂરણ કરે છે, અને પાળે છે, તેથી શ્રુત પહેલા મતિ કહી છે, અહી પૂર્વશબ્દનો અર્થ કારણ છે તે કારણ તો કાર્યની પૂર્વેજ હોય છે "સમ્યગ્-જ્ઞાનપૂર્વક સર્વપુરૂષાર્થની સિદ્ધિ છે" ઈત્યાદિ સ્થળે પણ એમજ જણાય છે તેથી

મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તેનુ કાર્ય છે. મૃત્પિંડ તથા ઘટની જેમ કાર્ય અને કારણનો કથંચિત્ ભેદ પ્રસિદ્ધ છે ૧૦૫.

પુનરાવર્તન કરતી વખતે વિચારીને, મતિવડેજ શ્રુતને પુરણ કરાય છે અને પુષ્ટિ પમાડાય છે. મતિવડેજ બીજા પાસેથી શ્રુત મેળવાય છે, અને મતિવડેજ બીજાને અપાય છે (ઉપદેશાય છે) એ સર્વ મતિ સિવાય નથી બનતુ વળી ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત પુનરાવર્તન અથવા ચિન્તવન દ્વારા મતિજ્ઞાનથીજ સ્થિર કરાય છે. જો મતિનો અભાવ હોય, તો ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત પણ નાશ પામે છે (ભૂલી જવાય છે) વિશિષ્ટપ્રકારની વિચારણા અને ધારણાદિ સિવાય શ્રુતજ્ઞાનના પૂરણ પાલનઆદિ અર્થો સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, અને એ વિચારણા વિગેરે મતિજ્ઞાનરૂપજ છે તેથી સર્વપ્રકારે મતિજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ છે, અને શ્રુતજ્ઞાન તેનુ કાર્ય છે જો ભેદ હોય તોજ કાર્ય-કારણભાવ ઘટે અન્યથા ન ઘટે. આ પ્રમાણે એક બીજા કારણ-કાર્યરૂપ હોવાથી તે મતિ-શ્રુતમા ભેદ છે. ૧૦૬.

પ્રશ્ન—મતિ અને શ્રુત બે પ્રકારના હોય છે (૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે, અને (૨) મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે જે વખતે મતિ-શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય, [1] તે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય, અને જે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય, તે વખતે મતિ શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય જેથી જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન જુદા સ્વરૂપ વાળા હોવા છતા તે મતિ-શ્રુત સમકાળે થાય છે, તેથી શ્રુત મતિપૂર્વક નથી, કારણકે જેમ એકીવખતે ઉત્પન્ન થએલા ગાયના જમણા તથા ડાબા શીંગડાને, પૂર્વ-પશ્ચાદ્‌ભાવ ઘટે નહિ, તેમ એકીવખતે ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થએલા, જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન-સ્વરૂપ મતિ-શ્રુતને, પૂર્વ-પશ્ચાદ્‌ભાવ ઘટે નહિ. આ પ્રમાણે પૂર્વપશ્ચાદ્‌ભાવ માનવો એ ઉત્સૂત્ર છે, તેમ છતા કદાગ્રહથી પૂર્વ=પશ્ચાદ્‌ભાવ માનવોજ હોય, તો જે વખતે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ હોય, તે વખતે જીવને શ્રુત અજ્ઞાન માનવુ પડશે, કેમકે મતિજ્ઞાનના સમયે તમે શ્રુતજ્ઞાન માનતા નથી તેથી મતિજ્ઞાન થયા બાદ, જ્યાસુધી શ્રુતજ્ઞાન ન થાય, ત્યા સુધી શ્રુતઅજ્ઞાન માનવુ પડશે પણ એ પ્રમાણે માનવુ, તે આગમવિરૂદ્ધ છે, કેમકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અવસ્થિતિ, સમકાળે આગમમા ક્યાઈ પણ માની નથી. જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે અને અજ્ઞાન મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે. ૧૦૭

ઉત્તર—ઉપરોક્ત તમારૂ કથન બુદ્ધિની જાગૃતિ વિનાનુ અને અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનુ છે, કેમકે-તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ મતિ-શ્રુત જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન લબ્ધિથી અને ઉપયોગથી એમ બે રીતે થાય છે. અહી જે સમકાળે મતિ-શ્રુત થાય છે તે લબ્ધિથી થાય છે, ઉપયોગથી નહિ બન્ને જ્ઞાનનો ઉપયોગ તો કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની પેઠે, તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી અનુક્રમે વર્તે છે પહેલા મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને પછી શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે અહી કોઇને એવી શંકા થાય કે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યુ છે, તે લબ્ધિની અપેક્ષાએ કહ્યુ હશે, તો તેમ નથી અહી જે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યુ છે, તે તો મતિથી થએલ

૧ એટલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અજ્ઞાનરૂપે વર્તતો હોય, તે વખતે તે ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપે ન પ્રવર્તે, ને જે વખતે તે ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપે વર્તતો હોય તે વખતે અજ્ઞાનરૂપે ન વર્તે.

શ્રુતનો ઉપયોગ કહ્યો છે. શ્રુતોપયોગ એટલે વિશિષ્ટ અન્તર્જલ્પાકારવાળુ શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન, તેવુ જ્ઞાન અવગ્રહ-ઈહા આદિ સિવાય અકસ્માત્ નથી થતુ. અને જે અવગ્રહાઆદિ છે તે મતિરૂપજ છે, તેથી મતિપૂર્વક શ્રુત છે એમ કહેવામા કઈ વિરોધ નથી ૧૦૮

પ્રશ્ન—બીજા દ્વારા શબ્દ સાભળીને જે મતિ થાય છે. તે મતિજ્ઞાન શ્રુતપૂર્વકજ થાય છે, એમ માનવુ, કેમકે શબ્દને આપે શ્રુતરૂપ કહેલ છે અને એ શબ્દ દ્વારા મતિ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તો આપ કહો છો. આથી અન્યોઅન્ય એક બીજામા પૂર્વભાવી અને પશ્ચાદ્ભાવી એવો મતિ-શ્રુતનો ભેદ ન રહ્યો. જ્યારે એવો ભેદ ન રહ્યો, ત્યારે પૂર્વે ૧૦૫મી ગાથામા જે કહ્યુ કે-"મતિ શ્રુતપૂર્વક નથી" એ અયોગ્ય ઠર્યું

ઉત્તર—બીજા દ્વારા શબ્દ સાભળીને જે મતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે શબ્દરૂપ માત્ર દ્રવ્યશ્રુત દ્વારા થાય છે, એ વાતની કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી. પરન્તુ અમે તો એમ કહીએ છીએ કે, ભાવશ્રુતથી મતિ નથી થતી, દ્રવ્યશ્રુતપૂર્વક મતિ થાય એમા કઈ દોષ નથી. ૧૦૯

પ્રશ્ન—તો પછી શુ ભાવશ્રુત પછી મતિ સર્વથા થતી જ નથી ?

ઉત્તર—ભાવશ્રુતથી કાર્યપણે મતિ નથી થતી, પરન્તુ ક્રમશ થાય છે જો ક્રમશ મતિ ન થતી હોય, તો છેક મરણ પર્યન્ત કેવળ શ્રુતનોજ ઉપયોગ થઈ રહે. માટે અનુક્રમે થતી મતિનો કોઈ નિષેધ નથી કરતુ. મતિવડે શ્રુતોપયોગ થાય છે, અને શ્રુતોપયોગ ઉપરમ-વિરામ થયા બાદ, સ્વકારણના સમૂહથી નિરન્તર પ્રવર્તતી પુન મતિ થાય છે તેવીજ રીતે ફરી શ્રુત થાય છે, અને ફરી તેવીજ રીતે મતિ થાય છે. આ પ્રમાણે અનુક્રમે થતી મતિનો અમે નિષેધ નથી કરતા, કેમકે શ્રુતોપયોગથી અવેલાને મતિમા સ્થિતિ હોય છે.

જેમ—સામાન્ય સુવર્ણથી સ્વવિશેષરૂપ કકણ-વીંટી આદિ થાય છે તેથી તે કકણ આદિને સુવર્ણના કાર્ય રૂપે કહેવાય છે, પણ સુવર્ણ તે કકણઆદિથી નથી થતુ, તેથી તેના કાર્યરૂપે નથી કહેવાતુ, કેમકે તે તો બીજા કારણોથી થાય છે જ્યારે કકણઆદિ-વિશેષનો નાશ થાય, ત્યારે તેને સુવર્ણરૂપ થતુ અટકાવી શકાય નહિ તેવીજ રીતે સામાન્યમતિવડે સ્વવિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ થાય છે, માટે શ્રુતોપયોગ મતિનુ કાર્ય કહેવાય છે, પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતોપયોગ જન્ય નથી, માટે મતિ શ્રુતનુ કાર્ય કહેવાતુ નથી. કેમકે તે મતિ બીજા કારણોથી થાય છે. જ્યારે મતિના વિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ અટકે ત્યારે અનુક્રમે આવેલુ મતિરૂપ જ્ઞાન નિવારી શકાયજ નહિ જો એમ ન હોય તો મરણપર્યન્ત શ્રુતોપયોગજ બની રહે. ૧૧૦.

"મતિપૂર્વક શ્રુત છે" એવા સિદ્ધાન્તના વચનનો કેટલાક અવો અર્થ કરે છે કે—શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે, તે મતિપૂર્વક છે, ભાવશ્રુત મતિપૂર્વક નથી કેમકે વિચાર્યા સિવાય અથવા ચિન્તવ્યા સિવાય બોલાતુ નથી, તેમા જે ચિન્તિત જ્ઞાન છે, તે મતિજ છે, માટે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત છે

આચાર્યશ્રી કહે છે કે ઉપર મુજબ અર્થ કરનારાઓની માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે એથી તો ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ પ્રાપ્ત થશે બોલનારના ચિન્તિત જ્ઞાનને તેઓએ મતિરૂપ માનેલુ છે વળી શ્રોતાને શબ્દ સાભળીને જે અવગ્રહઆદિ જ્ઞાન થાય છે, તે

પણ મતિજ છે, તો પછી મતિથી જે જ્ઞાન થાય છે, તેને કયું જ્ઞાન કહેવું ? ભાવશ્રુત તો નહિ કહી શકાય, કેમકે તેમ કહેવાથી "મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત" એમ માનવું પડશે નહિ સાભળનાર અને નહિ બોલનારને, વિચારણામા જે અન્તર્જલ્પાકાર જ્ઞાન વર્તે છે, તે ભાવ શ્રુત થશે, એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે. કેમકે તે જ્ઞાન પણ અવગ્રહાદિ સ્વરૂપ મતિ પૂર્વકનુ છે, તેને પણ ભાવશ્રુત નહિ કહી શકાય જો ભાવશ્રુત કહેવામા આવે તો "મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત" થાય કદાચ હઠથી મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત માનવામા ન આવે, તો પણ શબ્દવિવક્ષાના જ્ઞાનની પેઠે તે જ્ઞાન સવિકલ્પ હોવાથી મતિજ છે શબ્દવિવક્ષાજ્ઞાનમા શબ્દનો વિકલ્પ છે, કેમકે શબ્દવિકલ્પ સિવાય શબ્દ કહી શકાય નહી. આ વિકલ્પને તેઓથી ભાવશ્રુતપણે નહિ માની શકાય. કેમકે તેથી મતિ થયા બાદ સર્વત્ર શબ્દ ઉત્પન્ન થશે, પણ શ્રુત નહી થાય જો તેને ભાવશ્રુત માને તો અમારો પક્ષ અગીકાર કરવો પડશે કેમકે વિકલ્પજ્ઞાનને વિવક્ષાજ્ઞાનની જેમ મતિરૂપ કહેલ છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે કદાચ ભલે ભાવશ્રુતનો અભાવ થાય તો શી હાની છે ? એમ કહેવામા આવે તો મતિ અને શ્રુતના ભેદનો વિચારજ નહી ઘટે, કેમકે મતિ અને શ્રુત એ બેનાજ ભેદો કહેવા છે. જો ફક્ત એક મતિજ હોય, અને ભાવશ્રુત ન હોય, તો પછી તે મતિના ભેદનો વિચાર કોની સાથે કરવો ? શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતની સાથે તે વિચાર થશે, એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે કેમકે અહી પાચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે અધિકારમા શબ્દની સાથે ભેદનો વિચાર કરવો એ પ્રસ્તુત નથી ૧૧૧

અથવા ભલે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત તેઓ માને અને શબ્દની સાથે મતિના ભેદનો વિચાર કરે, પરન્તુ તે પણ ઘટતુ નથી, કારણ કે જેમ મતિથી શબ્દરૂપદ્રવ્યશ્રુત થાય છે, તેમ તે શ્રોતાને મતિપણ શબ્દ દ્વારા થાય છે માટે મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત છે, તેજ કથનયુક્તિ અને સગત છે અને શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત તો ભાવશ્રુતનુ લક્ષણ છે ૧૧૨

કેમકે શ્રુતવિજ્ઞાનથી (ભાવશ્રુતથી) થએલ સવિકલ્પક વિવક્ષાજ્ઞાનના કાર્યભૂત શબ્દ-રૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે દરેક કહેવા યોગ્ય અર્થને ચિત્તમા વિચારીને પછી શબ્દ બોલે છે, એમા જે ચિન્તવનરૂપ ચિન્તાજ્ઞાન છે, તે શ્રુતાનુસારી હોવાથી ભાવશ્રુત છે. એટલે દ્રવ્ય-શ્રુતનુ કારણ ભાવશ્રુત છે એ રીતે કાર્યભૂત દ્રવ્યશ્રુતવડે પોતાનુ કારણભૂત ભાવશ્રુત જ્ઞાન લક્ષમા આવે છે, માટે દ્રવ્યશ્રુતને ભાવશ્રુતનુ લક્ષણ કહ્યુ છે સાર એ છે કે-બીજા અભિપ્રાયવાળા "શબ્દ ભાવશ્રુતથી જન્ય છે, છતા, તેને મતિપૂર્વક કહે છે" તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ઉપર કહ્યામુજબ, દ્રવ્યશ્રુત તે ભાવશ્રુતનુ લક્ષણ છે ૧૧૩

જેવી રીતે મતિ-શ્રુતમા કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદ છે, તેવી જ રીતે એ પ્રત્યેકને સ્વસ્થાનમા સમ્યક્ત્વ તથા મિથ્યાત્વની અપેક્ષાએ પણ ભેદ છે નદીસૂત્રમા મતિ-શ્રુતનો કાર્યકારણભાવે ભેદ જણાવ્યા બાદ કહ્યુ છે કે—'**अविसेसिया मई, मइनाण मअइन्नाण च, विसेसिया मई-सम्मदिट्ठिस्स मई, मईनाण, मिच्छादिट्ठिस्स मई, मइअन्नाण, एव अविसेसिय सुय, सुयनाण सुयअन्नाण च, विसेसिय सुय समदिट्ठिस्स सुय, सुयनाण, मिच्छद्दिट्ठिस्स सुय सुयअन्नाण' इति ।** એટલે અવિશેષિતમતિ તે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન, પણ વિશેષિત મતિ (જ્યારે) સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ હોય ત્યારે તે મતિજ્ઞાન અને મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ (હોય ત્યારે) તે મતિઅજ્ઞાન છે એજ પ્રમાણે અવિશેષિતશ્રુત તે શ્રુતજ્ઞાન અને

શ્રુતઅજ્ઞાન છે, પણ વિશેષિતશ્રુત (જ્યારે) સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ શ્રુત (હોય ત્યારે) શ્રુતજ્ઞાન અને મિથ્યાદૃષ્ટિનુ શ્રુત હોય ત્યારે શ્રુત અજ્ઞાન છે એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિના સંબંધ સિવાય સામાન્યપણે મતિશબ્દવડે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન બંને કહી શકાય. પરન્તુ "સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ' એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિજ્ઞાનજ કહેવાય. અને 'મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ' એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિઅજ્ઞાનજ કહેવાય. આજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનમા પણ સમજવુ'

ભાષ્યકાર મહારાજ પણ એ સૂત્રાનુસાર જ કહે છે કે-સમ્યગ્દૃષ્ટિ ના મિથ્યાદૃષ્ટિ-ભાવના વિશેષપણા સિવાય અવિશેષિત મતિજ કહેવાય. પણ મતિજ્ઞાન કે મતિઅજ્ઞાન એવો નિર્ધાર ન કહેવાય, કેમકે સામાન્યરૂપ મતિમા ઉભય-જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ વિશેષનો સમાવેશ થઇ જાય છે પરન્તુ જ્યારે "સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ" એમ કહીએ ત્યારે તે મતિ-જ્ઞાન કહેવાય અને "મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ એમ કહીએ ત્યારે મતિ અજ્ઞાન કહેવાય આજ પ્રમાણે અવિશેષિત-સામાન્યપણે શ્રુત તે શ્રુત જ કહેવાય. પરન્તુ જ્યારે "સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ શ્રુત" એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન, અને "મિથ્યાદૃષ્ટિનુ શ્રુત" એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતઅજ્ઞાન કહેવાય કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિનો સર્વ બોધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિનો બોધ અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, ૧૧૪

પ્રશ્ન :-જેમ મતિ-શ્રુત વડે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઘટઆદિ અર્થ જાણે છે, અને કહે છે. તેવી જ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ ઘટઆદિ પદાર્થ જાણે છે અને કહે છે, તો પછી મિથ્યાદૃષ્ટિના સર્વબોધને અજ્ઞાનસ્વરૂપ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર :-મિથ્યાદૃષ્ટિના બોધને વ્યવહારથી જ જ્ઞાન કહ્યુ છે, અન્યથા નિશ્ચયથી તો તેઓને અજ્ઞાન જ હોય, કારણ કે-તેઓ સત્ અને અસત્મા લેશ પણ ભેદ માનતા નથી, જેમકે-મિથ્યાદૃષ્ટિ સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, અને મૂર્ત્તત્વ આદિ પટના ભેદક ધર્મો ઘટમા "વિદ્યમાન છતા તેને અવિદ્યમાન" માનીને 'સર્વ પ્રકારે આ ઘડોજ છે' એવો નિશ્ચય માને છે આથી એ થયુ કે-ઘટમા પટના સત્ત્વ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મો હોવા છતા, તે ધર્મો નથી એવુ માન્યુ, કારણ કે એમ જો ન માન્યુ હોય, તો ઘટમા સત્ત્વ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મ વડે પટ આદિનો સદ્ભાવ છતા 'સર્વથા આ ઘડોજ છે' એવો નિશ્ચય કેમ બને ? "આ કથંચિત ઘટ છે" એવુ જો અવધારણ કરવામાં આવે તો અનેકાન્તવાદ અંગીકાર કરવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ બની જાય વળી ઘટમા પટ-પુટ-નટ-શકટઆદિ અવિદ્યમાનને વિદ્યમાન તરીકે અંગીકાર કરે છે કારણ કે તેઓ "સર્વ પ્રકરો ઘડો છે જ" આવુ અવધારણ કરે છે "કથંચિત્ ઘડો છે' એવુ અવધારણ જો કરે તો સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કરવાથી, સમ્યગ્દૃષ્ટિ બને આ પ્રમાણે સત્-અસત્ એટલે વિદ્યમાન ને અવિદ્યમાનના ભેદ વિના ઉન્મત્તના જેવો મિથ્યાદૃષ્ટિનો બોધ અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે વળી તેઓનુ જ્ઞાન વિપરીત હોવાથી ભવહેતુ છે, અને તેથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેમજ તેઓનુ જ્ઞાન પશુવધ વિગેરેના હેતુભૂત હોવાથી અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે (યજ્ઞમા) પશુવધ કરવો, તલ વિગેરેનો હોમ કરવો, જળમા જઇને સ્નાન કરવુ, ઈત્યાદિ સંસારના હેતુઓ ને મિથ્યાદૃષ્ટિ મોક્ષના હેતુ માને છે અને દયા-ઉપશમ-બ્રહ્મચર્ય-અકિંચન-વિગેરે મોક્ષના હેતુઓને સંસારના હેતુ માને છે આ રીતે તેઓને

સ્વચ્છ દ જ્ઞાન હોવાની તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી જ્ઞાનના ફળરૂપ વિરતિનો અભાવ હોવાથી તેમનુ જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ છે ૧૦૫-થી ૧૧૫

હવે ભેદોની સ ખ્યા વડે મતિ-શ્રુતમા ભેદ જણાવે છે

मेयकयं व विसेसणमट्ठावीसइविहं गमेयाइं ।

इंदियविभागओ वा, मइ–सुयभेओ जओऽभिहिय ॥११६॥

અવગ્રહાદિ ભેદે અઠ્ઠાવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અ ગપ્રવિષ્ટાદિ ચૌદ અથવા પર્યાયાદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે (આ રીતે ઉભય જ્ઞાનમા ભેદકૃત તફાવત છે) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી પણ મતિ-શ્રુતના ભેદ છે (તે સ બધમા પૂર્વે કહ્યુ છે) ૧૧૬.

હવે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

सोइंदिओवलद्धी होइ, सुय सेसय तु मइनाणं ।

मोत्तूण दव्वसुयं, अक्खरलंभो य सेसेसु ॥११७॥

सोउवलद्धी जइ सुय, न नाम सोउग्गहादओ बुद्धी ।

अह बुद्धी तो न सुय, अहोभयं संकरो नाम ॥११८॥

केई बेन्तस्स सुयं, सद्दो सुणओ मइ त्ति तं न भवे ।

ज सव्वो च्चिय सद्दो, दव्वसुय तस्स को भेओ ? ॥११९॥

किंवा नाणेऽहिगए, सद्देण जइ य सद्दविन्नाण ।

गहियं तो को भेओ, भणओ सुणओ व जो तस्स ? ॥१२०॥

भणओ सुणओ व सुय, त जमिह सुयाणुसारि विण्णाण ।

दोण्हपि सुयाईयं, ज विन्नाणं तयं बुद्धी ॥१२१॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત છે અને બાકીનુ મતિજ્ઞાન છે. તથા દ્રવ્યશ્રુત સિવાય શેષ ઇન્દ્રિયોમા અક્ષરોપલ ભ (તે પણ) શ્રુત છે (શ કા) જો શ્રોત્રોપલબ્ધિ તે શ્રુત (કહેશો) તો શ્રોત્રના અવગ્રહાદિભેદો મતિજ્ઞાન નહિ થાય, અને મતિજ્ઞાન કહેશો તો શ્રુત નહિ થાય, જો ઉભય કહેશો તો સ કીર્ણતા થશે (ઉત્તર) કેટલાક લોકો વક્તાને શ્રુત અને શબ્દ સાભળનારાને મતિ એમ કહે છે, પર તુ તે બરાબર નથી, કેમકે શબ્દ-માત્ર દ્રવ્યશ્રુત છે તેમા શો ભેદ છે ? અથવા અહી જ્ઞાનનો અધિકાર છતા શબ્દ સાથે શુ (પ્રયોજન) છે ? જો શબ્દથી વિજ્ઞાન ગ્રહણ કરવામા આવે, તો તેનો (જ્ઞાનનો) વક્તા અને શ્રોતાને શો ભેદ થયો ? (વસ્તુત) અહી જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન છે તે શ્રોતાને તથા વક્તાને શ્રુતજ્ઞાન છે, અને શ્રુતરહિત જે વિજ્ઞાન છે તે ઉભયને મતિજ્ઞાન છે ૧૧૭-થી-૧૨૧

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૨) અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપ-લબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ (૩) અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે જેની ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ આ ત્રણ વિગ્રહમાથી પહેલા બે વિગ્રહમા શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપલબ્ધિથી

શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા શબ્દોલ્લેખ સહિત ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવશ્રુત કહ્યુ. અને ત્રીજા વિગ્રહમા-ભાવશ્રુતોપલબ્ધિમા ઉપયોગ રહિત બોલનારને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યુ, અને ઉપયોગ સહિત બોલનારને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત જાણવું તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે આ સઘળુ વાક્ય વ્યવચ્છેદક હોવાથી નિશ્ચયાર્થે છે જેમકે—"ચૈત્ર ધનુર્ધરજ છે" આ વાક્યથી ચૈત્ર નામની વ્યક્તિમા ધનુર્ધરતા સિવાય બીજા ગુણના અભાવ દર્શાવ્યો છે એટલે "ચૈત્ર ધનુર્ધર નથી એમ નહિ પણ ધનુર્ધરજ છે' તેવી જ રીતે શ્રુતજ્ઞાન પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળુ જ છે (શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ જ છે) પરન્તુ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત જ છે એમ નહિ. કેમકે જેમ ધનુર્ધર ચૈત્ર છે તેમ બીજા પણ છે, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તો શ્રુત અથવા મતિ હોય છે અવગ્રહ-ઈહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિ થાય છે અને શ્રુતાનુસારી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શ્રુત થાય છે. જો કદી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુત જ માનવામા આવે. તો શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિજ્ઞાન સર્વથા થાય જ નહિ, પણ તેનાથી (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી) મતિ પણ થાય છે.

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ સિવાય ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. માત્ર ચક્ષુઆદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે જ મતિજ્ઞાન છે એમ નહિ પરન્તુ અવગ્રહ-ઈહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, તેમા પણ પુસ્તકઆદિમા લખેલુ જે દ્રવ્યશ્રુત તે સિવાયનુ સર્વ મતિજ્ઞાન છે, કેમકે પુસ્તકઆદિમા લખેલુ હોય તે સર્વ મતિજ્ઞાન નથી, કેમકે પુસ્તકઆદિમા લખેલુ હોય તે સર્વ શબ્દની પેઠે ભાવશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત જ છે

આ સર્વ વિવેચનથી એ સિદ્ધ થયુ કે-કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ શ્રુત છે. એમ નહિ, પરન્તુ શેષ ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમા, શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ જે અક્ષર લાભ થાય, તે પણ શ્રુત છે વળી માત્ર અક્ષર લાભ થાય એટલાથી જ તે શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે અક્ષર લાભ તો ઈહા-અપાયાત્મક મતિજ્ઞાનમા પણ થાય છે તેથી શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષર લાભ તે શ્રુતજ્ઞાન જાણવુ

પ્રશ્ન :-ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોથી થએલા અક્ષરલાભને પણ શ્રુત કહેવાય, તો પછી 'શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે" એવો નિશ્ચય ઘટતો નથી, કેમકે-શેષઇન્દ્રિયોપલબ્ધિને પણ આપ શ્રુતપણે કહો છો.

ઉત્તર :-શેષઇન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ છે, કારણ કે-એમા જે અક્ષર લાભ માન્યો છે, તે શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ જ્ઞાનરૂપ માન્યો છે, અને એવાજ પ્રકારની શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુત કહેલ છે માટે શેષઇન્દ્રિયદ્વારા ઉત્પન્ન થએલુ જે સાભિલાપ વિજ્ઞાન, તે યોગ્યતાવડે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ માનવી, કેમકે સર્વ અભિલાપ શ્રોત્રેન્દ્રિયને ગ્રહણ યોગ્ય છે

પ્રશ્ન —"શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત છે, અને શેષેન્દ્રિયોમા પણ જે અક્ષરલાભ તે શ્રુતરૂપ છે" આ ઉભય કથનથી શ્રુતજ્ઞાન સર્વઇન્દ્રિયના નિમિત્તવાળુ થયુ, વળી "શેષ-ઇન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન અને તુશબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાન" આ ઉભયકથનથી મતિજ્ઞાન પણ સર્વઇન્દ્રિયના નિમિત્તવાળુ થયુ આ પ્રમાણે બન્ને

સ્વચ્છંદ જ્ઞાન હોવાની તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી જ્ઞાનના ફળરૂપ વિરતિનો અભાવ હોવાથી તેમનુ જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ છે ૧૦૫-થી ૧૧૫

હવે ભેદોની સખ્યા વડે મતિ-શ્રુતમા ભેદ જણાવે છે

भेयक्र्यं व विसेसणमट्ठावीसइविहंगमेयाइं ।
इंदियविभागओ वा, मइ--सुयभेओ जओऽभिहिय ॥११६॥

અવગ્રહાદિ ભેદે અઠ્ઠાવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અગપ્રવિષ્ટાદિ ચૌદ અથવા પર્યાયાદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે (આ રીતે ઉભય જ્ઞાનમા ભેદકૃત તફાવત છે.) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી પણ મતિ-શ્રુતમા ભેદ છે (તે સબધમા પૂર્વે કહ્યુ છે) ૧૧૬

હવે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે

सोइंदिओवलद्धी होइ, सुय सेसय तु मइनाणं ।
मोत्तूण दव्वसुय, अक्खरलंभो य सेसेसु ॥११७॥
सोउवलद्धी जइ सुय, न नाम सोउग्गहादओ बुद्धी ।
अह बुद्धी तो न सुय, अहोमयं संकरो नाम ॥११८॥
केई वेन्तस्स सुय, सद्दो सुणओ मइ त्ति तं न भवे ।
ज सव्वो च्चिय सद्दो, दव्वसुय तस्स को भेओ ? ॥११९॥
किंवा नाणेऽहिगए, सद्देण जइ य सद्दविन्नाण ।
गहियं तो को भेओ, मणओ सुणओ व जो तस्स ? ॥१२०॥
मणओ सुणओ व सुय, त जमिह सुयाणुसारि विण्णाण ।
दोण्हपि सुयाईयं, ज विन्नाण तयं बुद्धी ॥१२१॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત છે અને બાકીનુ મતિજ્ઞાન છે. તથા દ્રવ્યશ્રુત સિવાય શેષ ઇન્દ્રિયોમા અક્ષરોપલભ (તે પણ) શ્રુત છે (શકા) જો શ્રોત્રોપલબ્ધિ તે શ્રુત (કહેશો) તો શ્રોત્રના અવગ્રહાદિભેદો મતિજ્ઞાન નહિ થાય, અને મતિજ્ઞાન કહેશો તો શ્રુત નહિ થાય, જો ઉભય કહેશો તો સકીર્ણતા થશે (ઉત્તર) કેટલાક લોકો વક્તાને શ્રુત અને શબ્દ સાભળનારાને મતિ એમ કહે છે, પરતુ તે બરાબર નથી, કેમકે શબ્દ-માત્ર દ્રવ્યશ્રુત છે તેમા શો ભેદ છે ? અથવા અહી જ્ઞાનનો અધિકાર છતા શબ્દ સાથે શુ (પ્રયોજન) છે ? જો શબ્દથી વિજ્ઞાન ગ્રહણ કરવામા આવે, તો તેનો (જ્ઞાનનો) વક્તા અને શ્રોતાને શો ભેદ થયો ? (વસ્તુત) અહી જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન છે તે શ્રોતાને તથા વક્તાને શ્રુતજ્ઞાન છે, અને શ્રુતરહિત જે વિજ્ઞાન છે તે ઉભયને મતિજ્ઞાન છે ૧૧૭-થી-૧૨૧

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૨) અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપ-લબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ (૩) અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે જેની ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ આ ત્રણ વિગ્રહમાથી પહેલા બે વિગ્રહમા શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપલબ્ધિથી

શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા શબ્દોલ્લેખ સહિત ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવશ્રુત કહ્યુ. અને ત્રીજા વિકલ્પમા-ભાવશ્રુતોપલબ્ધિમા ઉપયોગ રહિત બોલનારને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યુ, અને ઉપયોગ સહિત બોલનારને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત જાણવું તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે આ સઘળુ વાક્ય વ્યવચ્છેદક હોવાથી નિશ્ચયાર્થ છે જેમકે—"ચૈત્ર ધનુર્ધરજ છે" આ વાક્યથી ચૈત્ર નામની વ્યક્તિમા ધનુર્ધરતા સિવાય બીજા ગુણના અભાવ દર્શાવ્યો છે એટલે "ચૈત્ર ધનુર્ધર નથી એમ નહિ પણ ધનુર્ધરજ છે" તેની જ રીતે શ્રુતજ્ઞાન પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળુ જ છે (શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ જ છે) પરન્તુ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત જ છે એમ નહિ, કેમકે જેમ ધનુર્ધર ચૈત્ર છે તેમ બીજા પણ છે, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તો શ્રુત અથવા મતિ હોય છે અવગ્રહ-ઈહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિ થાય છે અને શ્રુતાનુસારી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શ્રુત થાય છે જો કદી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુત જ માનવામા આવે. તો શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિજ્ઞાન સર્વથા થાય જ નહિ, પણ તેનાથી (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી) મતિ પણ થાય છે.

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ સિવાય ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. માત્ર ચક્ષુઆદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે જ મતિજ્ઞાન છે એમ નહિ પરન્તુ અવગ્રહ-ઈહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, તેમા પણ પુસ્તકઆદિમા લખેલુ જે દ્રવ્યશ્રુત તે સિવાયનુ સર્વ મતિજ્ઞાન છે, કેમકે પુસ્તકઆદિમા લખેલુ હોય તે સર્વ મતિજ્ઞાન નથી, કેમકે પુસ્તકઆદિમા લખેલુ હોય તે સર્વ શબ્દની પેઠે ભાવશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત જ છે

આ સર્વ વિવેચનથી એ સિદ્ધ થયુ કે-કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ શ્રુત છે. એમ નહિ, પરન્તુ શેષ ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમા, શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ જે અક્ષર લાભ થાય, તે પણ શ્રુત છે વળી માત્ર અક્ષર લાભ થાય એટલાથી જ તે શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે અક્ષર લાભ તો ઈહા-અપાયાત્મક મતિજ્ઞાનમા પણ થાય છે તેથી શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષર લાભ તે શ્રુતજ્ઞાન જાણવુ

પ્રશ્ન :-ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોથી થએલા અક્ષરલાભને પણ શ્રુત કહેવાય તો પછી 'શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે" એવો નિશ્ચય ઘટતો નથી, કેમકે-શેષઇન્દ્રિયોપલબ્ધિને પણ આપ શ્રુતપણે કહો છો.

ઉત્તર :-શેષઇન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ છે, કારણ કે-એમા જે અક્ષર લાભ માન્યો છે, તે શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ જ્ઞાનરૂપ માન્યો છે, અને એવાજ પ્રકારની શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુત કહેલ છે માટે શેષઇન્દ્રિયદ્વારા ઉત્પન્ન થએલુ જે સાભિલાપ વિજ્ઞાન, તે યોગ્યતાવડે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ માનવી, કેમકે સર્વ અભિલાપ શ્રોત્રેન્દ્રિયને ગ્રહણ યોગ્ય છે

પ્રશ્ન —"શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત છે, અને શેષેન્દ્રિયોમા પણ જે અક્ષરલાભ તે શ્રુતરૂપ છે" આ ઉભય કથનથી શ્રુતજ્ઞાન સર્વઇન્દ્રિયના નિમિત્તવાળુ થયુ, વળી "શેષઇન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન અને તુશબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાન" આ ઉભયકથનથી મતિજ્ઞાન પણ સર્વઇન્દ્રિયના નિમિત્તવાળુ થયુ આ પ્રમાણે બન્ને

જ્ઞાનમા સર્વ ઇન્દ્રિયોની કારણુતા સમાન હોવાથી. આપે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ–શ્રુતનો ભેદ કહેવાને આરંભ કર્યો તે સિદ્ધ થતો નથી.

ઉત્તર :—શ્રોત્રઇન્દ્રિયદ્વારા થએલો અક્ષર લાભ અભિલાપાત્મક હોવાથી. શ્રોત્રેન્દ્રિયને ગ્રહણુ યોગ્ય છે, તેથી ખરી રીતે જોતા અક્ષરલાભ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞાન છે, એમ છે, તો પરમાર્થથી સર્વ શ્રુત શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ જ છે. મતિજ્ઞાન તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ તેમજ બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયવાળુ પણુ છે આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ–શ્રુતનો ભેદ માનતા કંઇ હાનિ નથી પૂર્વગત ગાથાનો આ સંક્ષેપ અર્થ છે. વિસ્તૃત-અર્થ આગળ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે ૧૧૭.

પ્રશ્ન –અહી "શ્રોત્રોપલબ્ધિજ શ્રુત છે" એવા નિશ્ચયનો અર્થ જાણ્યાસિવાય "શ્રોત્રોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે" એવો શ્રુતનો અર્થ સમજીને શિષ્ય પૂછે છે કે–જો "શ્રોત્રોપ-લબ્ધિશ્રુતજ" છે, તો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી થએલ અવગ્રહ ઈહા વિગેરે મતિજ્ઞાન નહિ કહેવાય, કેમકે સર્વ શ્રોત્રોપલબ્ધિને શ્રુત માનેલ છે. શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ ભેદો મતિજ્ઞાન ન થાય તો શુ હાનિ છે? એમ કહેવામા આવે તો મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદ કેવી રીતે થશે? અઠ્ઠાવીસ ભેદોની સંખ્યામા વાધો આવશે, એવા ભયથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિને મતિજ્ઞાન માનવામા આવે, તો બધી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ્ઞાન નહિ થાય, અને "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપ-લબ્ધિ શ્રુતજ છે" એ વચન યુક્તિ સંગત નહિ થાય એ બન્ને દોષ દૂર કરવાને તે અવગ્રહાદિને મતિ અને શ્રુત બન્ને જ્ઞાન તરીકે કહેવામા આવે તો મતિ–શ્રુત એકત્ર થઈ જવાથી ઉભયનો અભેદ થશે, (એટલે જે મતિ તેજ શ્રુત અને જે શ્રુત તેજ મતિ) અને આપ તો એનો ભેદ કહી રહ્યા છો આતો એવુ થયુ કે શાન્તિને માટે યત્ન કર્યો, અને ઉલટો એ યત્નથી શાન્તિને બદલે ઉપદ્રવ થયો. ૧૧૮.

ઉત્તર –ભાઈ! તુ કહે છે તેમ ઉભયનો અભેદ નથી. પણુ ભેદ છે, તે સમજાવવાને હુ સત્ય હકીકત કહુ છુ પરન્તુ તે પહેલા તારી શંકાના સમાધાન માટે બીજાઓ જે કહે છે, તેની સત્યતાની તુલના કરી જો

કેટલાક એમ કહે છે કે–"શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિસમાસથી અર્થ કરતા શબ્દ તેજ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ છે કારણુ કે શબ્દ વક્તાને સંભળાય છે, માટે શ્રુત છે, અને શ્રોતાને તે શબ્દ અવગ્રહાદિરૂપે જણાય છે, માટે તે મતિ છે આ પ્રમાણે માનવાથી ઉભયસંગત થશે અને શ્રોતામા થતા અવ-ગ્રહાઆદિ શ્રુત નહિ બની જાય"

એ પ્રમાણે જેઓ સમાધાન કરે છે તે યોગ્ય નથી, કારણુ કે વક્તા અને શ્રોતા સંબંધી શબ્દ એ દ્રવ્યશ્રુત જ છે ઉભયવ્યક્તિને દ્રવ્યશ્રુતરૂપે સમાન એવા શબ્દમા શો તફાવત છે? કે જેથી તે શબ્દ વક્તાને શ્રુત ગણુાય અને શ્રોતાને મતિ ગણુાય? જો કહી "સંભળાય તે શ્રુત" અને "મનાય તે મતિ" એમ કહેવામા આવે, તો તેમા ધાતુ માત્ર જુદા છે પણુ શબ્દજ સંભળાય છે અને મનાય છે, કોઈ ભિન્ન વસ્તુ સંભળાતી કે મનાતી નથી ૧૧૯

વળી ઉપરોક્ત મતાન્તર માનવાથી બીજુ પણુ દૂષણુ પ્રાપ્ત થશે, કે અહી જ્ઞાનના વિચારનો અધિકાર છે, તેમા અપ્રસ્તુત પુદ્ગળના સમૂહરૂપ શબ્દને ગ્રહણુ કરવાનુ

શુ પ્રયોજન છે ? અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શબ્દવિજ્ઞાન ગ્રહણ કરાય છે, (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શબ્દના કારણભૂત અને કાર્યભૂત હોવાથી વક્તાગત અને શ્રોતાગત શબ્દવિજ્ઞાન તે જ ઉપચારથી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ કહેવાય છે.) અને તે શબ્દવિજ્ઞાન વક્તાને શ્રુત તથા જ્ઞાતાને મતિ કહેવાય છે એ પ્રમાણે કહેવામા આવે તો અમે પૂછીએ છીએ કે તે વિજ્ઞાનનો વક્તા અને શ્રોતામા શુ ભેદ છે ? કે જેથી તે શબ્દવિજ્ઞાન વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ કહેવાય ?, જો એ પ્રમાણે "શ્રોતાને મતિ અને વક્તાને શ્રુત" એમ માનવામા આવે તો કોઈ વખત શ્રોતાને પણ સાભળ્યા પછી તરતજ બોલતા તે જ શબ્દથી થએલી અવશિષ્ટમતિ શ્રુત થઈ જશે. કેમકે "વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ" એમ માન્યુ છે આથી મતિશ્રુતની એકતાજ થશે તફાવત શો રહેશે ? બીજુ જો શ્રોતાને નિરન્તર એકાન્તે મતિ જ થાય છે, એમ કહેવામા આવે તો "આચાર્યની પરપરાથી આ શ્રુત આવેલુ છે" એમ કહેવાય છે તે અસત્ય કરશે, અને તીર્થંકર સિવાય સર્વ શ્રોતા હોવાથી સર્વને મતિજ્ઞાન માનવુ પડશે એમ માનવાથી મતિશ્રુતની એકતા થાય ૧૨૦.

આ કારણથી "વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ" એમ કહેવુ એ ઉપરોક્ત દૂષણવાળુ તેમજ આગમવિરૂદ્ધ હોવાથી અસત્ય છે પરન્તુ પરોપદેશથી અર્હંદ્વચનાનુસાર જે કઈ શ્રોતાનુસારી વિજ્ઞાન હોય, તે સર્વ વક્તા અને શ્રોતાને શ્રુત છે તથા એ ઉભયને શ્રુતરહિત કેવળ ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્ત જે અવગ્રહાદિરૂપ વિજ્ઞાન તે સર્વ મતિ છે આવા વિભાગથી વક્તા અને શ્રોતાને મતિ-શ્રુત માનવા જોઇએ, પણ એકને શ્રુત અને બીજાને મતિ એમ ન માનવુ જોઇએ. ૧૧૭-થી-૧૨૧,

"શ્રોત્રોપલબ્ધિ જો શ્રુત જ છે, તો શ્રોત્રના જે અવગ્રહાદિ તે મતિજ્ઞાન નહિ થાય" ઈત્યાદિ વચનથી પૂર્વ ૧૧૮મી ગાથાના વિવેચનમા શિષ્યે જે શકા કરી હતી, તેના ઉત્તરમા ભાષ્યકાર મહારાજ "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે" એ વચનથી ૧૧૭ ગાથાના અર્થનો વિસ્તાર કહે છે

सोइंदिओवलद्धी, चेव सुय न उ तई सुय चेव ।
सोइंदिओवलद्धी वि, काइ जम्हा मतीन्नाणं ॥१२२॥
तु समुच्चयवयणाओ, व काई सोइंदिओवलद्धी वि
मइरेवं सइ सोउग्गहादयो हुन्ति मइ मेया । ॥१२३॥
पत्ताइगयं सुयकारण ति, सद्दो व तेण दव्वसुय ।
भावसुयमक्खराण लाभो सेस मइन्नाण ॥१२४॥
जइ सुय मक्खरलामो न नाम सोओवलद्धिरेव सुयं ।
सोओवलद्धिरेवक्खराइ सुयसंभवाउ चि ॥१२५॥
सोऽवि य सुयक्खराण, जो लामो त सुयं मई सेसा ।
जइ वा अणक्खर च्चिय, सा सव्वा न प्पवत्तेज्जा ॥१२६॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે, પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણ કે કોઈક શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ મતિજ્ઞાન પણ હોય છે વળી તુ શબ્દરૂપ સમુચ્ચયવચનથી કોઇક શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, એથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિરૂપ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે. શબ્દની જેમ પાના વિગેરેમા લખેલુ શ્રુતનુ કારણ છે તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને અક્ષરલાભ તે ભાવશ્રુત છે, તથા શેષ મતિજ્ઞાન છે (શકા) જો અક્ષરલાભ તે શ્રુત છે, તો 'શ્રોત્રોપલબ્ધિજ શ્રુત' એમ કેમ ? (ઉત્તર) અક્ષરો શ્રોત્રોપલબ્ધિજ છે, કારણ કે તે સર્વ શ્રવણથી સભવે છે અક્ષરલાભમા પણ શ્રુતના અક્ષરોનો જે લાભ તે શ્રુત છે, શેષ મતિ છે, અને જો અનક્ષરજ મતિ હોય તો (ઈહાદિ) સર્વ મતિ ન થાય ૧૨૨-થી-૧૨૬.

શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે ઉપલબ્ધિ અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવાથી તેને ભાવશ્રુત સમજવુ તથા શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે જેની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એવો વિગ્રહ જ્યારે કરવામા આવે ત્યારે ભાવશ્રુતના ઉપયોગ શૂન્ય વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત સમજવુ, અને ભાવશ્રુતમા ઉપયોગવત વક્તાને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત સમજવુ આ બાબત પૂર્વે ૧૧૭મી ગાથાના વિવેચનમા કહી ગયા છીએ

તથા "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે' પણ "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત જ છે" એમ નહિ, એ સબધી અવધારણની વિધિ પણ પૂર્વે કહી છે તેથી ફરીને અહી નથી કહેતા "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત જ છે" એમ નહિ માનવાનુ કારણ એ છે કે-કોઈ અશ્રુતાનુસારી એવી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ અવગ્રહ-ઈહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન થાય છે આથી 'શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહઆદિ મતિ ન થાય" એમ જે શકા કરી હતી તેનુ સમાધાન કર્યું, કેમકે શ્રોત્રના અવગ્રહઆદિને પણ મતિરૂપે કહ્યા છે ૧૨૨

"सेसय तु मइनाण" (શેષ-ઇન્દ્રિય-ઉપલબ્ધિવાળુ મતિજ્ઞાન છે) એ પદમા તુ શબ્દ છે, તે સમુચ્ચયઅર્થમા છે, તેથી અર્હદઆદિના પરોપદેશની અપેક્ષા વિના શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ થાય તે મતિજ્ઞાન છે અને તેથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે. આ પ્રમાણે માનવાથી મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદો થઈ રહેશે, અને કોઇક તરફથી કહેલો વિરોધ પણ દૂર થશે ૧૨૩

પૂર્વે ૧૧૭ ગાથાના વિવેચનમા શ્રોત્રના અવગ્રહઆદિ તથા શેષ-ઇન્દ્રિય-ઉપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન છે, એમ ઉત્સર્ગથી જણાવી તેમા અપવાદ દર્શાવતા વિશેષ કહ્યુ છે કે, શેષ-ઇન્દ્રિય-ઉપલબ્ધિમા દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનુ જે હોય તે મતિજ્ઞાન છે. તે દ્રવ્યશ્રુત પુસ્તક યા પત્ર વિગેરેમા જે લખેલુ હોય, તે શબ્દની જેમ ભાવશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે તે સિવાયનુ શેષ ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિય-ઉપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે, અને અક્ષર લાભ તે ભાવશ્રુત છે અર્થાત્-કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે એટલુ જ નહિ, પરન્તુ શેષઇન્દ્રિયોમા પરોપદેશથી અર્હદ્વચનાનુસારી ઉપલબ્ધિ, અક્ષરલાભ થાય તે પણ શ્રુત છે અને ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયોમા અક્ષરલાભ સિવાયનુ, જે અશ્રુતાનુસારી અવગ્રહાદિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે ૧૨૪

પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથામા જે શકા કરી હતી કે-"શેષઇન્દ્રિયથી થયેલ અક્ષરલાભ પણ શ્રુત છે, તો પછી 'શ્રોત્રેન્દ્રિયઉપલબ્ધિજ શ્રુત છે એવુ અવધારણ કેવી રીતે ઘટી શકે? કેમકે શેષઇન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભને પણ શ્રુત કહેલ છે આના ઉત્તરમા કહેવાનુ

કે-ત્યા જે અવધારણ કર્યું છે, તે ગ્રહણ છે. જો શેષઇન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ રૂપ ન હોય. તો તે અવધારણ અસત્ય ઠરે, પરન્તુ એમ નથી શેષ-ઇન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થએલ જ્ઞાનમા જે પ્રતિભાસમાન થતા અક્ષરો. તે પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયો-પલબ્ધિજ છે

પ્રશ્ન :-શેષેન્દ્રિયથી જે અક્ષરનો લાભ થાય તેને શ્રોત્રોપલબ્ધિ કેમ કહેવાય ? જો શ્રોત્રોપલબ્ધિ કહેવાય તો તે શેષઇન્દ્રિયઅક્ષરલાભ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર - શેષઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમા જણાતા અક્ષરો શ્રોત્રોપલબ્ધિજ છે. કેમકે તે અક્ષરો શ્રુતસંભવ છે. એટલે કે જે અક્ષરો છે, તે અભિલાપરૂપ છે. અને તે અભિલાપ વિવક્ષિતકાળે અથવા બીજા કોઈ વખતે તે પુરૂષને અથવા બીજા પુરૂષને શ્રવણયોગ્ય હોવાથી, શ્રવણેન્દ્રિયથી ઉપલબ્ધ થાય છે માટે સર્વ અભિલાપ શ્રોત્રોપલભ્ય હોવાથી શ્રોત્રોપલબ્ધિરૂપ જ છે તેથી કરેલુ અવધારણ દોષરહિત છે ૧૨૫

પ્રશ્ન :- જે શેષઇન્દ્રિયથી અક્ષરલાભ થાય છે, તે સર્વ શ્રુતરૂપ છે કે તેનો અમુક ભાગ જ શ્રુત રૂપ છે ?

ઉત્તર -શેષઇન્દ્રિયથી થતા અક્ષરલાભમા જે સંકેતના વિષયભૂત શબ્દને અનુસરનાર હોય, અથવા સર્વજ્ઞના વચનના કારણભૂત હોય, એવા વિશિષ્ટ શ્રુતાક્ષરોનો લાભ થાય તે જ શ્રુત છે. પણ ઈહા અપાય આદિમા સ્ફુરાયમાન થતા અશ્રુતાનુસારી અક્ષર-લાભને શ્રુતપણે માનવામા આવે તો, મતિને અનક્ષર જ માનવી પડે તેથી ઈહા અપાય અને ધારણારૂપ, જે મતિજ્ઞાન સિદ્ધાતમા કહેલ છે, તે મતિરૂપ ન ગણાય, પણ માત્ર અક્ષર વગરના અવગ્રહને જ મતિ માનવી પડે, કારણ કે ઈહા વિગેરે તો અક્ષરાત્મક છે, માટે શ્રુતનુસારી અક્ષરલાભ તે જ શ્રુત અને બાકીનુ મતિજ્ઞાન છે ૧૨૨ થી ૧૨૭.

હવે શ્રુતનો નિશ્ચિત અર્થ એકઠો કરીને જણાવવા કહે છે

> दव्वसुय भावसुय, उमय वा किं कहं व होज्जत्ति ।
> को वा भावसुयसो, दव्वाइसुय परिणमेज्जा ? ॥१२७॥
> बुद्धिद्दिट्ठे अत्थे, जे भासइ त सुयं मईसहिय ।
> इयरत्थवि होज्ज सुयं, उवलद्धिसमं जइ भणेज्जा ॥१२८॥

દ્રવ્યશ્રુત-ભાવશ્રુત-અને ઉભયશ્રુત શુ છે ? અથવા કેવી રીતે થાય છે ? તથા ભાવશ્રુતનો કેટલો અંશ દ્રવ્યઆદિશ્રુતપણે પરિણમે છે ? બુદ્ધિદષ્ટ અર્થમાથી જે બોલે છે, તે મતિસહિત શ્રુત છે અને જો ઉપલબ્ધિની સમાન બોલાય તો તે ભાવશ્રુતમા ગણાય છે ૧૨૭-૧૨૮

પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથામા "દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનુ" એ પદથી પુસ્તકઆદિમાં લખેલુ દ્રવ્યશ્રુત કહ્યુ છે, "અક્ષરલાભ" એ વચનથી ભાવશ્રુત કહ્યુ છે, અને "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ" એ કથનથી શબ્દ તથા શબ્દનુ જ્ઞાન એમ ઉભયશ્રુત કહ્યું છે. આ ત્રણે સંબધી વિચાર હવે પછીના પૂર્વગત ગાથાના વિવેચનમા કરાશે જેમકે-તે દ્રવ્યાદિશ્રુત શુ શું છે ? અથવા તે કેવી રીતે થાય છે ? તેમજ ભાવશ્રુતનો કયો અંશ દ્રવ્યાદિ શ્રુતપણે એટલે દ્રવ્યશ્રુત તથા ઉભયશ્રુતપણે પરિણમે છે ?

આ સ્થળે મતિ–શ્રુતનો ભેદ વિચારવાના છે આથી કેટલાક આચાર્યો આ ૧૨૮મી ગાથાનો અર્થ, તે સબધી છે એમ કહે છે ભાષ્યકાર મહારાજ પણ પછીથી એજ પ્રમાણે અર્થ કરશે. પરન્તુ હમણાતો ચાલતા વિષયમા દ્રવ્યઆદિશ્રુતનો વિચાર ચાલે છે તેથી તદનુસાર વ્યાખ્યા કરે છે શ્રુતરૂપ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરાતા અભિલાપ્ય પદાર્થો બુદ્ધિદષ્ટ અર્થ કહેવાય, તેવા બુદ્ધિદષ્ટ પદાર્થો ઘણા છે, પરન્તુ તેમાથી જ પદાર્થોને વક્તા શ્રુત–ઉપયોગરૂપ મતિસહિત બોલે છે, તે ઉભયશ્રુત છે અર્થાત્ શ્રુતાત્મક બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલા અર્થોમાથી જે અર્થો શ્રુતાત્મક બુદ્ધિથી ઉપયુક્ત એવો વક્તા બોલે, તે દ્રવ્ય અને ભાવશ્રુત-રૂપ ઉભયશ્રુત થાય છે "जे भासइ (જે બોલે છે)" આ વચનથી દ્રવ્યશ્રુત કહ્યુ, તથા "बुद्धिद्दिट्ठे अत्थे" અને "मइसहिय" (મતિસહિત બુદ્ધિદષ્ટ અર્થ જાણે.) એ વચનથી ભાવશ્રુત કહ્યુ આ પ્રમાણે ૧૧૭મી ગાથામા કહેલા ઉભયશ્રુતનુ સ્વરૂપ છે વળી જે ભાવો પ્રથમ શ્રુતબુદ્ધિએ જોએલા હોય અને પછીથી અભ્યાસના બળથી ઉપયોગ રહિત કોઈ બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુત છે જે ભાવો માત્ર શ્રુતબુદ્ધિથી જણાય છે, અને તે મનમા સ્ફુરતા છતા પણ બોલાય નહિ તે ભાવશ્રુત છે આટલુ કહેવાથી દ્રવ્યશ્રુત કહ્યુ અને તે કેવી રીતે થાય છે એ પ્રશ્નનો વિચાર થયો

હવે ભાવશ્રુતનો કયો અશ દ્રવ્યાદિ શ્રુતપણે પરિણમે છે? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કરતા ભાવશ્રુત અનન્તગુણુ છે, કારણ કે વાણી અનુક્રમે પ્રવર્તે છે, અને આયુષ પરિમિત છે, તેથી ભાવશ્રુતના વિષયભૂત સર્વ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ વક્તા બોલી શકે છે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયુ કે ભાવશ્રુતનો અનન્તમો ભાગજ દ્રવ્યશ્રુત તથા ઉભયશ્રુત રૂપે પરિણમે છે આ બાબત આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે તેથી અહી વધારે નથી કહેતા.

પ્રશ્ન —ઉપયોગ સહિત જે ભાવોને બોલે તે ઉભયશ્રુત. અને જે ભાવોને ઉપયોગ-રહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત, એમ આપે કહ્યુ, પણ જે ભાવોને કોઈ બોલતુ નથી, માત્ર શ્રુતબુદ્ધિવડે જુવેજ છે, તેમા પણ દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કેમ નથી કહેતા ?

ઉત્તર —"જે બોલાય છે તે શ્રુત" એમ કહેવાથી તેના પ્રતિયોગીરૂપ અભાવમાણ અવસ્થામા થનારૂ ભાવશ્રુતજ "ઈતરત્ર" શબ્દથી વાચ્ય છે એટલે કે ભાવશ્રુતમા દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુતરૂપતા ત્યારે થાય, કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. (જેટલી વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિ થાય તેટલીને ઉપયોગ સહિત અથવા ઉપયોગરહિત બોલે તો ભાવશ્રુતમા દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત રૂપતા મનાય) પરન્તુ એમ થતુ નથી, કેમકે શ્રુતોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અર્થો અનન્તા છે વાણી ક્રમવર્તી છે, અને આયુષ પરિમિત છે, તેથી શ્રુતોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અભિલાપ્ય ભાવોમાથી માત્ર અનન્તમો ભાગ જ વક્તા આખા જીવનમા બોલી શકે માટે ઉપયોગરહિત બોલતા દ્રવ્યશ્રુત અને ઉપયોગ સહિત બોલતા ઉભયશ્રુત થાય પણ સર્વ ભાવશ્રુતમા દ્રવ્યશ્રુત કે ઉભયશ્રુતરૂપતા ન થાય, કારણ કે તે સર્વ બોલી શકાયજ નહિ ૧૨૭–૧૨૮

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ એ બન્ને ગાથાઓનો અર્થ પોતાના તથા બીજાના અભિ-પ્રાય પ્રમાણે કરે છે

जे सुयबुद्धिद्दिट्ठे, सुय-मइसहिओ पभासइ भावे ।
त उभयसुय भन्नइ, दव्वसुय जो अणुवउत्तो ॥१२९॥
इयरत्थऽवि भावसुए, होज्ज तय तस्समं जइ भणिज्जा ।
न य तरइ तत्तियं, सो जमणेगगुणं तय तत्तो ॥१३०॥
सह उवलद्धीए वा, उवलद्धिसमं तया व जं तुल्लं ।
जं तस्समकाळ वा, न सव्वहा तरइ वोत्तु जे ॥१३१॥
केइ बुद्धिद्दिट्ठे मइसहिए भासओ सुय तत्थ ।
किं सद्दो मइरुभय, भावसुय ? सव्वहाऽजुत्तं ॥१३२॥
सद्दो ता दव्वसुयं, मइराभिणिबोहिय नवा उभयं ।
जुत्तं उभयाभावे, भावसुयं कत्थ तं किं वा ? ॥१३३॥
भासापरिणइकाले, मइए किमहियमहण्णहत्तं वा ? ।
भासासंकप्पविसेसमेत्तओ वा सुयमजुत्तं ॥१३४॥

જે શ્રુતબુદ્ધિથી દૃષ્ટ એવા ભાવોને શ્રુતબુદ્ધિ સહિત બોલે છે તે ઉભયશ્રુત છે, અને જે તેજ ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત છે જો ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય તો ઇતરત્ર-ભાવશ્રુતમા પણ (દ્રવ્યશ્રુત ને ઉભયશ્રુત થાય). પરન્તુ તેમ થવુ અશક્ય છે, કેમકે ભાવશ્રુત અનન્તગુણુ છે જે (ભાષણ) ઉપલબ્ધિ સહિત હોય, યા તે ઉપલબ્ધિ સમાન હોય. અથવા તેજ કાળે હોય તે ઉપલબ્ધિસમ કહેવાય, પણ (એ પ્રમાણે) સર્વથા બોલી શકાયજ નહિ કેટલાક આચાર્યો મતિસહિત બુદ્ધિદૃષ્ટઅર્થને બોલતા શ્રુત કહે છે. તેમા શબ્દ મતિ કે ઉભયશ્રુત એ ત્રણ ભાવશ્રુત છે ? (ઉત્તર) ના, એ સર્વ અયુક્ત છે (કારણકે) શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, મતિ આભિનિબોધિક છે, અને ઉભયશ્રુત પણ યોગ્ય નથી. ઉભયમા અભાવ છતે, ભાવશ્રુત કયા છે ? અથવા કયુ છે ? ભાષાપરિણતિકાળે મતિને શુ અધિક થાય છે ? અથવા શુ અન્યથાપણુ થાય છે ? ભાષાના સકલ્પ વિશેષ માત્રથીજ શ્રુત કહેવુ તે તો અયુક્ત છે ૧૨૯-થી-૧૩૪

શ્રુતરૂપ બુદ્ધિથી દૃષ્ટ (પર્યાલોચિત અથવા ચિન્તિત) ભાવોમાથી, જે ભાવોને શ્રુતોપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે, તે દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત છે, અને જે ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે છે, તે શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે પરન્તુ જે ભાવોને શ્રુતબુદ્ધિથી કેવળ વિચારેજ છે, બોલતા નથી, તે માત્ર ભાવશ્રુત છે ૧૨૯

જે બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત છે, એમ કહેવાથી ઇતરત્ર શબ્દવડે ભાવશ્રુત કહેવાય છે ભાવશ્રુતમા પણ દ્રવ્યશ્રુત અથવા ઉભયાન્ત ત્યારે થાય કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય એટલે કે કે શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલુ ગ્રહણ થયુ હોય, તેટલુ સર્વ બોલાય તો ભાવાન્તમા દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત થાય, પરન્તુ તેમ થઈ શકે નહિ, કારણકે શ્રુતજ્ઞાની સ્વબુદ્ધિથી જેટલુ જાણે છે તેટલુ કહી શકતા નથી ભાષાવિષયીકૃત શ્રુતથી ભાવશ્રુત અનન્તગુણુ છે, તેથી ઉપલબ્ધિસમાન કહી શકાતુ નથી ૧૩૦.

જે ભાષણ ઉપલબ્ધિ સહિત વર્તે, (જે જે ઉપલબ્ધિ થાય તેની સાથેજ ભાષણ થાય) તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા જેટલા પ્રમાણમા ઉપલબ્ધિ થાય તેટલાજ પ્રમાણમા બોલાય તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય અથવા ઉપલબ્ધિના સમકાળે જે ભાષણ કરવુ, તે પણ ઉપલબ્ધિસમાન કહેવાય. જેમકે–જે વખતે શરીરમા શૂળની વેદના અનુભવાની હોય, તેજ વખતે તે વેદના બીજાને કહેવી એ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતોપલબ્ધિ અન્તકરણમા અનુભવતા તેજ કાળે જે કથન કરવુ તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય આ સર્વ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતજ્ઞાની–શ્રુતજ્ઞાનરૂપી શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલુ જાણે છે. તેટલુ કહી શકતા નથી ૧૩૧

અહી બીજા કેટલાક આચાર્યો મતિ–શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી 'બુદ્ધિ દિટ્ઠે અત્થે' એ મૂળગાથામા 'બુદ્ધિ'નો શ્રુતબુદ્ધિરૂપ અર્થ ન કરતા 'બુદ્ધિ'નો મતિ એવો અર્થ કરે છે. અને તેથી કરીને મતિથી દેખેલા ઘણા પદાર્થોમાથી કેટલાક અર્થોને મતિ-સહિત બોલતા શ્રુત થાય છે એમ કહે છે આ સ્થળે કોઈ એમ પૂછે કે મતિજ્ઞાનીજ મતિસહિત હોય છે. તો પછી અર્થોને મતિસહિત એવુ વિશેષણ શામાટે આપ્યુ છે ? આના ઉત્તરમા કહેવાનુ અહી "મતિસહિત' એટલે મતિઉપયોગમા વર્તતો કોઈ વક્તા ગ્રહણ કર્યો છે આથી તે મતિઉપયોગયુક્ત હોવાથી અર્થોને પણ ઉપચારથી મતિ સહિત કહેલ છે, માટે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા અર્થોને મતિજ્ઞાનોપયોગયુક્ત બોલનારાને ભાવશ્રુત થાય છે, ઉપયોગરહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત થાય છે, અને એ સિવાયનુ કેવળ પદાર્થ વિચારણારૂપ નહિ બોલનારાને મતિજ્ઞાન હોય છે આ પ્રમાણે મતિ–શ્રુતનો ભેદ કહે છે.

આ પ્રમાણે ૧૨૮મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજા આચાર્યો અર્થ કરે છે પણ તે યોગ્ય નથી, કારણકે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે, કે એવો અર્થ કરવાથી તેમા ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થશે તે વખતે બોલાતો એવો શબ્દ ભાવશ્રુત છે ? મતિ છે ? કે એ ઉભય છે ? આ ત્રણેમા એક પણ ભાવશ્રુત નહિ થઈ શકે કારણકે મતિઉપયોગસહિત બોલનારાનો શબ્દ તો દ્રવ્યશ્રુત રૂપ માન્યો છે. અને મતિ તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે, તેમા ભાવશ્રુત કેમ માની શકાય ? મતિ અને શબ્દ એ ઉભય મળીને ભાવશ્રુત થશે એમ કહેવામા આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે જેમ રેતીના જુદા જુદા કણીઆમા તેલનો અભાવ છે, તેમ સમુદિત કણીયામા પણ તેલનો અભાવ છે. તેવીજ રીતે અહી પણ મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતની પ્રત્યેક અવસ્થામા ભાવશ્રુતનો અભાવ છે તેમ ઉભયમિલિત અવસ્થામા પણ ભાવશ્રુતનો અભાવ છે એ પ્રમાણે શબ્દાદિમા ભાવશ્રુત કયા છે ? અથવા એમા કયુ ભાવશ્રુત છે ? અર્થાત્ એમા કોઈ પણ પ્રકારે ભાવશ્રુતપણુ નથીજ ૧૩૨ ૧૩૩

ભાષાપરિણામકાળે મતિની કઈક વિશેષતા થાય છે. તેથી મતિ અને શબ્દરૂપ ઉભયને શ્રુત કહેવામા આવે તો તે અયોગ્ય છે કારણકે–અન્તર્વિજ્ઞાનવિશેષ-રૂપ મતિજ્ઞાનને ભાષાપરિણતિકાળે પૂર્વ અવસ્થાથકી (શબ્દ પ્રારભ વખતે) શી અધિકતા પ્રાપ્ત થાય છે, કે જેથી તે મતિને ઉભયઅવસ્થામા જ્ઞાનાન્તરરૂપ શ્રુતનો વ્યવહાર કરાય ? અથવા શબ્દ પ્રારંભ વખતે મતિનો સર્વથા અન્યથા ભાવ કયો થાય છે. કે જેથી તે શ્રુત કહેવાય ? 'ભાષાનો પ્રારભ એજ એમા વિશેષ છે' એમ કહેવામા આવે તો તે ભાષાના પ્રારભથીજ. એટલે ભાષાના સકલ્પવિશેષમાત્રથીજ મતિને શ્રુત માનવુ એ

અયોગ્ય છે કારણકે સ્વચ્છ અવિશિષ્ટ અન્તર્વિજ્ઞાનને બાહ્યક્રિયાઓ ભથી અત્યન્ત જાતિભેદ માનવામા આવે, તો ચાલવું-દોડવુ-હાથ પછાડવા વિગેરે બાહ્યક્રિયાઓ અનન્ત હોવાથી મતિજ્ઞાન પણ અનન્ત માનવા પડે વળી સ્વચ્છ અવિશેષજ્ઞાનોને શબ્દપરિણતિના સંનિધાન માત્રથીજ જ્ઞાનાન્તર માનીએ, તો અતિપ્રસંગ થાય અને એથી અવધિ આદિ જ્ઞાનમા પણ એમજ થાય. ૧૩૪

એ પ્રમાણે મૂળગાથાના પૂર્વાર્ધનુ કોઇએ વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાન કરેલુ તેમા દૂષણ બતાવ્યા, હવે તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ માટે કહે છે

इयरत्थवि मइनाणे, होज्ज सुयति किह तं सुय होइ ? ।
किह व सुयं होइ मइ, सलक्खणावरणभेयाओ ? ।१३५॥
अहव मइ दव्वसुयत्तमेउ भावेण सा विरुज्झेज्जा ।
जो असुयक्खरलाभो, त मइसहिओ पभासेज्जा ॥१३६॥
इयरम्मिवि मइनाणे, होज्ज तय तस्समं जइ भणेज्जा ।
न य तरइ तत्तियं, सो जमणेगगुण तयं तत्तो ॥१३७॥
कह मइ-सुओवलद्धा, तीरंति न भासिउं, बहुत्ताओ ।
सव्वेण जीविएणवि, भासइ जमणतभागं सो ॥१३८॥
तीरंति न वोत्तुं जे, सुओवलद्धा बहुत्तभावाओ ।
सेसोवलद्धभावा, सामव्वबहुत्तओऽभिहिया ॥१३९॥

ઇતરત્ર પણ (એટલે) મતિજ્ઞાનમા પણ શ્રુત થાય, તો તે શ્રુત કેવી રીતે થાય ? અથવા શ્રુત તે મતિ કેવી રીતે થાય ? કારણ બન્નેમા સ્વલક્ષણ અને આવરણનો ભેદ છે. અથવા મતિ દ્રવ્યશ્રુતપણુ પામે, પણ ભાવશ્રુત સાથે તે વિરોધ પામે, (કેમકે) જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભને મતિસહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત છે ઇતર-મતિજ્ઞાનમા પણ તે જો તત્સમાન બોલાય તો દ્રવ્યશ્રુત થાય (પરન્તુ) બોલી શકાય નહિ, કેમકે તે તેનાથી અનેકગુણુ છે. મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ (ભાવો) શામાટે ન બોલી શકાય ? તે બહુજ હોવાથી, આખાજીવન પર્યન્ત બોલવામા આવે, તો પણ તેનો અનન્તમો ભાગજ બોલી શકાય. શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુજ હોવાથી બોલી શકાતા નથી, અને શેષ જ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી તથા બહુ હોવાથી બોલી શકાતા નથી ૧૩૫-થી-૧૩૯

"બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્થે" એ ગાથામા જેઓ બુદ્ધિનો અર્થ મતિ કરે છે, તેમના મતે "ઇયરત્થવિ હોજ્જ સુય" તે ૧૨૮ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમા ઇતરત્ર શબ્દથી મતિજ્ઞાન કહેલ છે કારણકે ભાષ્યકારે શબ્દસહિત મતિને દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત કહ્યુ છે તેથી ઇતર-શબ્દથી મતિજ્ઞાનજ એમના મતમા સંભવે છે તેઓનુ કથન એમ છે કે-જો ઉપલબ્ધિ સમાન બોલે તો મતિજ્ઞાનમા પણ શ્રુતજ્ઞાન થાય, આ પ્રમાણે તેમનુ માનવુ અયોગ્ય છે કારણકે જે મતિજ્ઞાન છે, તે શ્રુતજ્ઞાન કેવી રીતે થઇ શકે ? અથવા જો શ્રુત હોય, તો તે

જે ભાષણ ઉપલબ્ધિ સહિત વર્તે, (જે જે ઉપલબ્ધિ થાય તેની સાથેજ ભાષણ થાય) તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા જેટલા પ્રમાણમા ઉપલબ્ધિ થાય તેટલાજ પ્રમાણમા બોલાય, તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય. અથવા ઉપલબ્ધિના સમકાળે જે ભાષણ કરવુ, તે પણ ઉપલબ્ધિસમાન કહેવાય, જેમકે-જે વખતે શરીરમા શૂળની વેદના અનુભવાતી હોય, તેજ વખતે તે વેદના બીજાને કહેવી, એ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતોપલબ્ધિ અન્ત કરણમા અનુભવતા તેજ કાળે જે કથન કરવુ તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય આ સર્વ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતજ્ઞાની-શ્રુતજ્ઞાનરૂપી શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલુ જાણે છે, તેટલુ કહી શકતા નથી ૧૩૧.

અહી બીજા કેટલાક આચાર્યો મતિ-શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી "બુદ્ધિ દ્દિઠે અત્થે" એ મૂળગાથામા 'બુદ્ધિ'નો શ્રુતબુદ્ધિરૂપ અર્થ ન કરતા 'બુદ્ધિ'નો મતિ એવો અર્થ કરે છે, અને તેથી કરીને મતિથી દેખેલા ઘણા પદાર્થોમાથી કેટલાક અર્થોને મતિ-સહિત બોલતા શ્રુત થાય છે એમ કહે છે. આ સ્થળે કોઈ એમ પૂછે કે મતિજ્ઞાનીજ મતિસહિત હોય છે, તો પછી અર્થોને મતિસહિત એવુ વિશેષણ શામાટે આપ્યુ છે ? આના ઉત્તરમા કહેવાનુ અહી "મતિસહિત" એટલે મતિઉપયોગમા વર્તતો કોઈ વક્તા ગ્રહણ કર્યો છે આથી તે મતિઉપયોગયુક્ત હોવાથી અર્થોને પણ ઉપચારથી મતિ સહિત કહેલ છે, માટે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા અર્થોને મતિજ્ઞાનોપયોગયુક્ત બોલનારાને ભાવશ્રુત થાય છે, ઉપયોગરહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત થાય છે, અને એ સિવાયનુ કેવળ પદાર્થ વિચારણારૂપ નહિ બોલનારાને મતિજ્ઞાન હોય છે આ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે

આ પ્રમાણે ૧૨૮મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજા આચાર્યો અર્થ કરે છે પણ તે યોગ્ય નથી, કારણકે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે, કે એવો અર્થ કરવાથી તેમા ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થશે તે વખતે બોલાતો એવો શબ્દ ભાવશ્રુત છે ? મતિ છે ? કે એ ઉભય છે ? આ ત્રણેમા એક પણ ભાવશ્રુત નહિ થઈ શકે કારણકે મતિઉપયોગસહિત બોલનારાનો શબ્દ તો દ્રવ્યશ્રુત રૂપ માન્યો છે, અને મતિ તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે, તેમા ભાવશ્રુત કેમ માની શકાય ? મતિ અને શબ્દ એ ઉભય મળીને ભાવશ્રુત થશે એમ કહેવામા આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે જેમ રેતીના જુદા જુદા કણીઆમા તેલનો અભાવ છે, તેમ સમુદિત કણીયામા પણ તેલનો અભાવ છે. તેવીજ રીતે અહી પણ મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતની પ્રત્યેક અવસ્થામા ભાવશ્રુતનો અભાવ છે, તેમ ઉભયમિલિત અવસ્થામા પણ ભાવશ્રુતનો અભાવ છે એ પ્રમાણે શબ્દાદિમા ભાવશ્રુત કયા છે ? અથવા એમા કયુ ભાવશ્રુત છે ? અર્થાત્ એમા કોઈ પણ પ્રકારે ભાવશ્રુતપણુ નથીજ ૧૩૨ ૧૩૩

ભાષાપરિણામકાળે મતિની કંઈક વિશેષતા થાય છે, તેથી મતિ અને શબ્દરૂપ ઉભયને શ્રુત કહેવામા આવે તો તે અયોગ્ય છે કારણકે-અન્તર્વિજ્ઞાનવિશેષ-રૂપ મતિજ્ઞાનને ભાષાપરિણતિકાળે, પૂર્વ અવસ્થાથકી (શબ્દ પ્રારભ વખતે) શી અધિકતા પ્રાપ્ત થાય છે, કે જેથી તે મતિને ઉભયઅવસ્થામા જ્ઞાનાન્તરરૂપ શ્રુતનો વ્યવહાર કરાય ? અથવા શબ્દ પ્રારભ વખતે મતિનો સર્વથા અન્યથા ભાવ કયો થાય છે, કે જેથી તે શ્રુત કહેવાય ? 'ભાષાનો પ્રારભ એજ એમા વિશેષ છે' એમ કહેવામા આવે તો તે ભાષાના પ્રારભથીજ, એટલે ભાષાના સકલ્પવિશેષમાત્રથીજ મતિને શ્રુત માનવુ એ

અયોગ્ય છે. કારણકે સ્વય અવિશિષ્ટ અન્તર્વિજ્ઞાનને બાહ્યક્રિયાર ભથી અત્યન્ત જાતિભેદ માનવામા આવે, તો ચાલવુ-દોડવુ-હાથ પછાડવા વિગેરે બાહ્યક્રિયાઓ અનન્ત હોવાથી મતિજ્ઞાન પણુ અનન્ત માનવા પડે વળી સ્વય અવિશેષજ્ઞાનોને શબ્દપરિણુતિના સ નિધાન માત્રથીજ જ્ઞાનાન્તર માનીએ, તો અતિપ્રસ ગ થાય અને એથી અવધિ આદિ જ્ઞાનમા પણુ એમજ થાય. ૧૩૪

એ પ્રમાણે મૂળગાથાના પૂર્વાર્ધનુ કોઇએ વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાન કરેલુ તેમા દ્પણુ બતાવ્યા, હવે તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ માટે કહે છે

इयरत्थवि मइनाणे, होज्ज सुय ति किह तं सुय होइ ? ।
किह व सुयं होइ मइ, सलक्खणावरणमेयाओ ? । १३५॥
अहव मइ दव्वसुयत्तमेउ भावेण सा विरुज्झेज्जा ।
जो असुयक्खरलाभो, त मइसहिओ पमासेज्जा ॥१३६॥
इयरम्मिवि मइनाणे, होज्ज तयं तस्समं जइ भणेज्जा ।
न य तरइ तत्तियं, सो जमणेगगुण तयं तत्तो ॥१३७॥
कह मइ–सुओवलद्धा, तीरं ति न भासिउं, वहुत्ताओ ।
सव्वेण जीविएणवि, भासइ जमणतभागं सो ॥१३८॥
तीरंति न वोत्तुं जे, सुओवलद्धा बहुत्तभावाओ ।
सेसोवलद्धभावा, सामन्नबहुत्तओऽभिहिया ॥१३९॥

ઇતરત્ર પણુ (એટલે) મતિજ્ઞાનમા પણુ શ્રુત થાય, તો તે શ્રુત કેવી રીતે થાય ? અથવા શ્રુત તે મતિ કેવી રીતે થાય ? કારણુ બન્નેમા સ્વલક્ષણુ અને આવરણુનો ભેદ છે. અથવા મતિ દ્રવ્યશ્રુતપણુ પામે, પણુ ભાવશ્રુત સાથે તે વિરોધ પામે, (કેમકે) જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભને મતિસહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. ઇતર–મતિજ્ઞાનમા પણુ તે જો તત્સમાન બોલાય તો દ્રવ્યશ્રુત થાય (પરન્તુ) બોલી શકાય નહિ, કેમકે તે તેનાથી અનેકગુણુ છે. મતિ–શ્રુતોપલબ્ધ (ભાવો) શામાટે ન બોલી શકાય ? તે બહુજ હોવાથી, આખાજીવન પર્યન્ત બોલવામા આવે, તો પણુ તેનો અનન્તમો ભાગજ બોલી શકાય શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુજ હોવાથી બોલી શકાતા નથી, અને શેષ જ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી તથા બહુ હોવાથી બોલી શકાતા નથી ૧૩૫-થી-૧૩૯

"બુદ્ધિદ્દિટ્ઠે અત્થે" એ ગાથામા જેઓ બુદ્ધિનો અર્થ મતિ કરે છે, તેમના મતે "ઇયરત્થવિ હોજ્જ સુય" તે ૧૨૮ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમા ઇતરત્ર શબ્દથી મતિજ્ઞાન કહેલ છે કારણુકે ભાષ્યકારે શબ્દસહિત મતિને દ્રવ્ય–ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત કહ્યુ છે તેથી ઇતર-શબ્દથી મતિજ્ઞાનજ એમના મતમા સ ભવે છે તેઓનુ કથન એમ છે કે–જો ઉપલબ્ધિ સમાન બોલે તો મતિજ્ઞાનમા પણુ શ્રુતજ્ઞાન થાય, આ પ્રમાણે તેમનુ માનવુ અયોગ્ય છે. કારણુકે જે મતિજ્ઞાન છે, તે શ્રુતજ્ઞાન કેવી રીતે થઇ શકે ? અથવા જો શ્રુત હોય, તો તે

જે ભાષણ ઉપલબ્ધિ સહિત વર્તે, (જે જે ઉપલબ્ધિ થાય તેની સાથેજ ભાષણ થાય) તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા જેટલા પ્રમાણમા ઉપલબ્ધિ થાય તેટલાજ પ્રમાણમા બોલાય, તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય અથવા ઉપલબ્ધિના સમકાળે જે ભાષણ કરવુ, તે પણ ઉપલબ્ધિસમાન કહેવાય. જેમકે–જે વખતે શરીરમા શૂળની વેદના અનુભવાતી હોય, તેજ વખતે તે વેદના બીજાને કહેવી, એ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતોપલબ્ધિ અન્ત કરણમા અનુભવતા તેજ કાળે જે કથન કરવુ તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય આ સર્વ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતજ્ઞાની–શ્રુતજ્ઞાનરૂપી શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલુ જાણે છે, તેટલુ કહી શકતા નથી ૧૩૧

અહી બીજા કેટલાક આચાર્યો મતિ–શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી 'બુદ્ધિ દિટ્ઠે અત્થે' એ મૂળગાથામા 'બુદ્ધિ'નો શ્રુતબુદ્ધિરૂપ અર્થ ન કરતા 'બુદ્ધિ'નો મતિ એવો અર્થ કરે છે. અને તેથી કરીને મતિથી દેખેલા ઘણા પદાર્થોમાથી કેટલાક અર્થોને મતિ-સહિત બોલતા શ્રુત થાય છે એમ કહે છે આ સ્થળે કોઈ એમ પૂછે કે મતિજ્ઞાનીજ મતિસહિત હોય છે. તો પછી અર્થોને મતિસહિત એવુ વિશેષણ શામાટે આપ્યુ છે ? આના ઉત્તરમા કહેવાનુ અહી "મતિસહિત એટલે મતિઉપયોગમા વર્તતો કોઈ વક્તા ગ્રહણ કર્યો છે આથી તે મતિઉપયોગયુક્ત હોવાથી અર્થોને પણ ઉપચારથી મતિ સહિત કહેલ છે, માટે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા અર્થોને મતિજ્ઞાનોપયોગયુક્ત બોલનારાને ભાવશ્રુત થાય છે, ઉપયોગરહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત થાય છે, અને એ સિવાયનુ કેવળ પદાર્થ વિચારણારૂપ નહિ બોલનારાને મતિજ્ઞાન હોય છે આ પ્રમાણે મતિ–શ્રુતનો ભેદ કહે છે

આ પ્રમાણે ૧૨૮મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજા આચાર્યો અર્થ કરે છે પણ તે યોગ્ય નથી, કારણકે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે, કે એવો અર્થ કરવાથી તેમા ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થશે તે વખતે બોલાતો એવો શબ્દ ભાવશ્રુત છે ? મતિ છે ? કે એ ઉભય છે ? આ ત્રણેમા એક પણ ભાવશ્રુત નહિ થઈ શકે કારણકે મતિઉપયોગસહિત બોલનારાનો શબ્દ તો દ્રવ્યશ્રુત રૂપ માન્યો છે. અને મતિ તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે, તેમા ભાવશ્રુત કેમ માની શકાય ? મતિ અને શબ્દ એ ઉભય મળીને ભાવશ્રુત થશે એમ કહેવામા આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે જેમ રેતીના જુદા જુદા કણીઆમા તેલનો અભાવ છે, તેમ સમુદિત કણીયામા પણ તેલનો અભાવ છે. તેવીજ રીતે અહી પણ મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતની પ્રત્યેક અવસ્થામા ભાવશ્રુતનો અભાવ છે, તેમ ઉભયમિલિત અવસ્થામા પણ ભાવશ્રુતનો અભાવ છે એ પ્રમાણે શબ્દાદિમા ભાવશ્રુત કયા છે ? અથવા એમા કયુ ભાવશ્રુત છે ? અર્થાત્ એમા કોઈ પણ પ્રકારે ભાવશ્રુતપણુ નથીજ. ૧૩૨ ૧૩૩

ભાષાપરિણામકાળે મતિની કઈક વિશેષતા થાય છે. તેથી મતિ અને શબ્દરૂપ ઉભયને શ્રુત કહેવામા આવે તો તે અયોગ્ય છે કારણકે–અન્તર્વિજ્ઞાનવિશેષ-રૂપ મતિજ્ઞાનને ભાષાપરિણતિકાળે. પૂર્વ અવસ્થાથકી (શબ્દ પ્રારભ વખતે) શી અધિકતા પ્રાપ્ત થાય છે, કે જેથી તે મતિને ઉભયઅવસ્થામા જ્ઞાનાન્તરરૂપ શ્રુતનો વ્યવહાર કરાય ? અથવા શબ્દ પ્રારંભ વખતે મતિનો સર્વથા અન્યથા ભાવ કયો થાય છે. કે જેથી તે શ્રુત કહેવાય ? 'ભાષાનો પ્રારભ એજ એમા વિશેષ છે' એમ કહેવામા આવે તો તે ભાષાના પ્રારભથીજ, એટલે ભાષાના સકલ્પવિશેષમાત્રથીજ મતિને શ્રુત માનવુ એ

અયોગ્ય છે. કારણકે સ્વય અવિશિષ્ટ અન્તર્વિજ્ઞાનને બાહ્યક્રિયાન્તરથી અત્યન્ત જાતિભેદ માનવામા આવે, તો ચાલવુ-દોડવુ-હાથ પછાડવા વિગેરે બાહ્યક્રિયાઓ અનન્ત હોવાથી મતિજ્ઞાન પણ અનન્ત માનવા પડે વળી સ્વય અવિશેષજ્ઞાનોને શબ્દપરિણતિના સ નિધાન માત્રથીજ જ્ઞાનાન્તર માનીએ, તો અતિપ્રસ ગ થાય અને એથી અવધિ આદિ જ્ઞાનમા પણ એમજ થાય. ૧૩૪

એ પ્રમાણે મૂળગાથાના પૂર્વાર્ધનુ કોઇએ વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યાન કરેલુ તેમા દૂષણ બતાવ્યા, હવે તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ માટે કહે છે.

> इयरत्थवि मइनाणे, होज्ज सुयति किह तं सुय होइ ? ।
> किह व सुयं होइ मइ, सलक्खणावरणभेयाओ ? । १३५॥
> अहव मइ दव्वसुयत्तमेउ भावेण सा विरुज्झेज्जा ।
> जो असुयक्खरलाभो, त मइसहिओ पभासेज्जा ॥१३६॥
> इयरम्मिवि मइनाणे, होज्ज तय तस्सम जइ भणेज्जा ।
> न य तरइ तत्तियं, सो जमणेगगुण तयं तत्तो ॥१३७॥
> कह मइ-सुओवलद्धा, तीरंति न भासिउं, वहुत्ताओ ।
> सव्वेण जीविएणवि, भासइ जमणतभाग सो ॥१३८॥
> तीरंति न वोत्तु जे, सुओवलद्धा वहुत्तभावाओ ।
> सेसोवलद्धभावा, सामव्ववहुत्तओऽभिहिया ॥१३९॥

ઇતરત્ર પણ (એટલે) મતિજ્ઞાનમા પણ શ્રુત થાય, તો તે શ્રુત કેવી રીતે થાય ? અથવા શ્રુત તે મતિ કેવી રીતે થાય ? કારણ બન્નેમા સ્વલક્ષણ અને આવરણનો ભેદ છે. અથવા મતિ દ્રવ્યશ્રુતપણુ પામે, પણ ભાવશ્રુત સાથે તે વિરોધ પામે, (કેમકે) જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભને મતિસહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત છે ઇતર-મતિજ્ઞાનમા પણ તે જો તત્સમાન બોલાય તો દ્રવ્યશ્રુત થાય (પરન્તુ) બોલી શકાય નહિ, કેમકે તે તેનાથી અનેકગુણ છે. મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ (ભાવો) શામાટે ન બોલી શકાય ? તે બહુજ હોવાથી, આખાજીવન પર્યન્ત બોલવામા આવે, તો પણ તેનો અનન્તમો ભાગજ બોલી શકાય. શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુજ હોવાથી બોલી શકાતા નથી, અને શેષ જ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી તથા બહુ હોવાથી બોલી શકાતા નથી ૧૩૫-થી-૧૩૯

"બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્થે" એ ગાથામા જેઓ બુદ્ધિનો અર્થ મતિ કરે છે, તેમના મતે "ઇયરત્થવિ હોજ્જ સુય" તે ૧૨૮ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમા ઇતરત્ર શબ્દથી મતિજ્ઞાન કહેલ છે કારણકે ભાષ્યકારે શબ્દસહિત મતિને દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત કહ્યુ છે તેથી ઇતર-શબ્દથી મતિજ્ઞાનજ એમના મતમા સ ભવે છે તેઓનુ કથન એમ છે કે-જો ઉપલબ્ધિ સમાન બોલે તો મતિજ્ઞાનમા પણ શ્રુતજ્ઞાન થાય, આ પ્રમાણે તેમનુ માનવુ અયોગ્ય છે કારણકે જે મતિજ્ઞાન છે, તે શ્રુતજ્ઞાન કેવી રીતે થઇ શકે ? અથવા જો શ્રુત હોય, તો તે

મતિ કેમ થાય ? નજ થાય. સ્વલક્ષણ અને સ્વાવારક કર્મના ભેદથી મતિ–શ્રુતનો ભેદ આગમમા કહ્યો છે વળી જે શ્રુત તેજ મતિ થાય અને મતિ તેજ શ્રુત થાય તો લક્ષણ અને આવરણનો ભેદ તેમા ન રહે ૧૩૫

એ પ્રમાણે મતિ–શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી બીજા આચાર્યોએ "બુદ્ધિદિટ્ઠેઅત્થે" એ મૂળગાથાની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેમા 'મતિ એ ભાવશ્રુત નથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે પરન્તુ જો કદી તેઓ તેને દ્રવ્યશ્રુત માને તો કઇ દોષ નથી એમ જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે–મતિ દ્રવ્યશ્રુત બને તો તેમા કઇ દોષ નથી પણ ઉપર કહ્યા મુજબ ભાવશ્રુતની સાથે વિરોધ પ્રાપ્ત થશે તાત્પર્ય એ છે કે–'જઈ બુદ્ધિદિટ્ઠે મઇસહિઓ ભાસઓ સુય ' આ ગાથાર્ધમા 'સુય' એટલે શ્રુત શબ્દ છે. તેને જો દ્રવ્યશ્રુતપણે કહે તો કઇ વિરોધ નથી, કારણકે મતિઉપયોગસહિત અર્થ બોલનારાને તે મતિ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત થાય, અને નહિ બોલનારાને તે મતિજ્ઞાન થાય એ પ્રમાણે મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેલો છે

અહી કોઇને એવી શકા થાય કે મતિઉપયોગમા વર્તતો કોઈ બોલે તો તે વખતે મતિ દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત થાય. પરન્તુ એમ થતુ નથી જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે, તેને મતિઉપયોગમા વર્તનાર વક્તા બોલે, તો તે દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ થાય. એમા કઇ સદેહ નથી પણ જે શ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે. તેને શ્રુતોપયોગમા વર્તનાર વક્તા બોલે. તો તે શબ્દનુ મતિજ્ઞાન કારણ નથી, કેમકે તે શ્રુતપૂર્વક છે તાત્પર્ય એ છે કે અર્હદ્વચનરૂપ પરોપદેશથી થનાર એવા શ્રુતને અનુસરીને જે અક્ષરલાભ અન્ત કરણમા સ્ફુરે છે, તેને શ્રુતોપયોગમા વર્તનાર વક્તા બોલે છે અને જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ સ્વમતિથી પર્યાલોચિત ઈહા–અપાયાદિમા અક્ષરલાભ સ્ફુરે છે. તેને જ્યારે મતિઉપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે ત્યારે તે મતિ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ હોવાથી, દ્રવ્યશ્રુત થાય છે જ. ૧૩૬

હવે "ઇયરત્થવિ હોજજ સુય " ઈત્યાદિ મૂળગાથાના ઉત્તરાર્ધમા જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે બોલનારાને મતિ દ્રવ્યશ્રુત છે એમ કહ્યુ, તેથી અભાષમાણ અવસ્થામા થનારૂ મતિજ્ઞાન, તે ઈતર શબ્દથી વાચ્ય છે એટલે કે અભાષમાણ અવસ્થામા થનારા મતિજ્ઞાનમા જેટલા અર્થ જણાએલા હોય તેટલા સર્વ અર્થને બોલે, તો તે દ્રવ્યશ્રુત થાય, પણ તેમ થતુ નથી, કારણ કે મતિજ્ઞાનવડે જેટલુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલુ બોલાય નહિ કારણ કે જે બોલી શકાય એવા છે તે સર્વથી મતિજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો અનન્તગુણા છે. ૧૩૭.

પ્રશ્ન –હમણા કહ્યુ કે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા સર્વ ભાવો કહી શકાય નહિ, અને તે પહેલા કહ્યુ છે કે શ્રુતથી જણાએલા સર્વ ભાવો કહી શકાય નહિ એ પ્રમાણે કહેવાનુ શુ કારણ ?

ઉત્તર –મતિ–શ્રુતથી જણાએલા ભાવો બહુ છે, તેથી કરીને મતિજ્ઞાની આખાજીવનપર્યન્તમા પણ ઉપલબ્ધ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ બોલી શકે છે આગમમા કહ્યુ છે કે–શ્રુતજ્ઞાનથી જણાએલા ભાવો ઘણા હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને તે સિવાયના મતિ–અવધિ–મન પર્યવ અને કેવળ જ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ ભાવો સ્વાભાવિકપણે અનભિલાપ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી

પ્રશ્ન–જેમ એ શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો અનભિલાપ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી તેમ બહુ હોવાથી પણ કહી શકાતા નથી, તો 'અનભિલાપ્ય સ્વભાવ' રૂપ એકજ હેતુ કેમ આપ્યો ? તે સાથે 'બહુત્વ' રૂપ હેતુ પણ આપવો જોઇતો હતો

ઉત્તર–જે ભાવો અભિલાપ્ય (બોલી શકાય તેવા) હોય તેમા અલ્પબહુત્વનો વિચાર કર્યો હોય તો ઉચિત ગણાય પણ જે મૂળથી જ અનભિલાપ્ય (બોલી ન શકાય તેવા) છે, તેમા બહુત્વરૂપ હેતુ આપવો નિષ્ફળ છે. વળી શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી, જેમ કહી શકાતા નથી, તેમ મતિ–શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો પણ બહુ હોવાથી, કહી શકાતા નથી, ઈત્યાદિ સર્વ ઉપર જ કહી ગયા છીએ, એટલે અહી 'બહુત્વરૂપ' હેતુ આપવામા આવે તો પુનરૂક્તિ દોષ પ્રાપ્ત થાય.

પ્રશ્ન–ઉપર જે કહ્યું છે તે ઠેકાણે શેષજ્ઞાનોમાથી મતિજ્ઞાનજ કહ્યુ છે, અને અહી તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો પણ કહ્યા છે, તેથી 'બહુત્વ' હેતુ આપવો જોઇએ

ઉત્તર–ત્યા મતિના ઉપલક્ષણથી અવધિ આદિ જ્ઞાનોમા પણ તે હેતુ જાણી લેવો.

પ્રશ્ન–જો એમ હોય, તો શ્રુતજ્ઞાનને પણ પૂર્વે 'બહુત્વ' રૂપ હેતુ કહ્યો છે, તો પછી ફરી અહી એ હેતુ શામાટે કહો છો ?

ઉત્તર–શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથીજ અનભિલાપ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી આ પ્રમાણે વિષયનો વિભાગ જણાવવાને તે હેતુ અહી પુન કહ્યો છે

પ્રશ્ન–મતિ આદિ જ્ઞાનોથી ઉપલબ્ધ ભાવોમાના કેટલાક ભાવો અભિલાપ્ય છે, તો પછી એમ કેમ કહો છો કે શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી જ અનભિલાપ્ય છે.

ઉત્તર–જે અનભિલાપ્ય કહ્યા છે તે શ્રુતવિષયપણે અનભિલાપ્ય કહ્યા છે, બીજી રીતે નહિ, માટે એથી કઈ વિરોધ નથી

कत्तो पत्तियमेत्ता, भावसुय–मईण पज्जया जेसि ? ।
भासइ अणंतभागं, मण्णइ जम्हा सुएऽभिहियं ॥१४०॥
पण्णवणिज्जा भावा, अणंतभागो उ अणभिलप्पाण ।
पण्णवणिज्जाण पुण, भणतभागो सुयनिबद्धो ॥१४१॥
ज चोद्दसपुव्वधरा, छट्ठाणगया परोप्परं होंति ।
तेण उ अणंतभागो, पण्णवणिज्जाण जं सुत्तं ॥१४२॥
अक्खरलंभेण समा, ऊणहिया होंति मईविसेसेहि ।
तेऽवि य मइविसेसे, सुयनाणब्भंतरे जाण ॥१४३॥
जे अक्खराणुसारेण, मइविसेसा तयं सुयं सव्वं ।
जे उण सुयनिरवेक्खा, सुद्ध चिय तं मइन्नाणं ॥१४४॥

ભાવશ્રુત અને મતિના એટલા પર્યાયો શાથી છે કે જેનો અનન્તમો ભાગજ બોલાય છે ? ઉત્તર–સૂત્રમા કહ્યુ છે કે–અભિલાપ્ય ભાવો અનભિલાપ્યભાવોના અનન્તમા ભાગે છે, અને અભિલાપ્યભાવોનો અનન્તમો ભાગજ શ્રુતમા યોજાએલો છે જે કારણથી

મતિ કેમ થાય ? નજ થાય. સ્વલક્ષણ અને સ્વાવારક કર્મના ભેદથી મતિ–શ્રુતનો ભેદ આગમમા કહ્યો છે વળી જે શ્રુત તેજ મતિ થાય અને મતિ તેજ શ્રુત થાય તો લક્ષણ અને આવરણનો ભેદ તેમા ન રહે ૧૩૫

એ પ્રમાણે મતિ–શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી બીજા આચાર્યોએ "બુદ્ધિદ્દિટ્ઠેઅત્થે" એ મૂળગાથાની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેમા 'મતિ એ ભાવશ્રુત નથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે પરન્તુ જો કદી તેઓ તેને દ્રવ્યશ્રુત માને તો કઇ દોષ નથી એમ જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે–મતિ દ્રવ્યશ્રુત બને તો તેમા કઇ દોષ નથી, પણ ઉપર કહ્યા મુજબ ભાવશ્રુતની સાથે વિરોધ પ્રાપ્ત થશે તાત્પર્ય એ છે કે–'કેઈ બુદ્ધિદ્દિટ્ઠે મઇસહિઓ ભાસઓ સુય" આ ગાથાર્ધમા 'સુય' એટલે શ્રુત શબ્દ છે. તેને જો દ્રવ્યશ્રુતપણે કહે તો કઇ વિરોધ નથી, કારણકે મતિઉપયોગસહિત અર્થ બોલનારાને તે મતિ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત થાય, અને નહિ બોલનારાને તે મતિજ્ઞાન થાય એ પ્રમાણે મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેલો છે

અહી કોઇને એવી શકા થાય કે મતિઉપયોગમા વર્તતો કોઈ બોલે તો તે વખતે મતિ દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત થાય, પરન્તુ એમ થતુ નથી જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે, તેને મતિઉપયોગમા વર્તનાર વક્તા બોલે, તો તે દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ થાય, એમા કઇ સદેહ નથી પણ જે શ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે, તેને શ્રુતોપયોગમા વર્તનાર વક્તા બોલે. તો તે શબ્દનું મતિજ્ઞાન કારણ નથી, કેમકે તે શ્રુતપૂર્વક છે તાત્પર્ય એ છે કે અર્હદ્વચનરૂપ પરોપદેશથી થનાર એવા શ્રુતને અનુસરીને જે અક્ષરલાભ અન્ત કરણમા સ્ફુરે છે, તેને શ્રુતોપયોગમા વર્તનાર વક્તા બોલે છે અને જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ સ્વમતિથી પર્યાલોચિત ઈહા–અપાયાદિમા અક્ષરલાભ સ્ફુરે છે, તેને જ્યારે મતિઉપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે ત્યારે તે મતિ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ હોવાથી, દ્રવ્યશ્રુત થાય છે જ. ૧૩૬

હવે "ઇયરત્થવિ હોજ્જ સુય" ઈત્યાદિ મૂળગાથાના ઉત્તરાર્ધમા જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે બોલનારાને મતિ દ્રવ્યશ્રુત છે એમ કહ્યુ, તેથી અભાષમાણ અવસ્થામા થનારૂ મતિજ્ઞાન, તે ઈતર શબ્દથી વાચ્ય છે. એટલે કે અભાષમાણ અવસ્થામા થનારા મતિજ્ઞાનમા જેટલા અર્થ જણાએલા હોય તેટલા સર્વ અર્થને બોલે, તો તે દ્રવ્યશ્રુત થાય, પણ તેમ થતુ નથી, કારણ કે મતિજ્ઞાનવડે જેટલું પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલુ બોલાય નહિ કારણ કે જે બોલી શકાય એવા છે તે સર્વથી મતિજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો અનન્તગુણા છે. ૧૩૭.

પ્રશ્ન –હમણા કહ્યુ કે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા સર્વ ભાવો કહી શકાય નહિ, અને તે પહેલા કહ્યુ છે કે શ્રુતથી જણાએલા સર્વ ભાવો કહી શકાય નહિ એ પ્રમાણે કહેવાનુ શુ કારણ ?

ઉત્તર –મતિ–શ્રુતથી જણાએલા ભાવો બહુ છે, તેથી કરીને મતિજ્ઞાની આખાજીવનપર્યન્તમા પણ ઉપલબ્ધ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ બોલી શકે છે આગમમા કહ્યુ છે કે–શ્રુતજ્ઞાનથી જણાએલા ભાવો ઘણા હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને તે સિવાયના મતિ–અવધિ–મન પર્યવ અને કેવળજ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ ભાવો સ્વાભાવિકપણે અનભિલાપ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી

પ્રશ્ન-જેમ એ શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો અનભિલાપ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી તેમ બહુ હોવાથી પણ કહી શકાતા નથી, તો 'અનભિલાપ્ય સ્વભાવ' રૂપ એકજ હેતુ કેમ આપ્યો ? તે સાથે 'બહુત્વ' રૂપ હેતુ પણ આપવો જોઇતો હતો

ઉત્તર-જે ભાવો અભિલાપ્ય (બોલી શકાય તેવા) હોય તેના અલ્પબહુત્વનો વિચાર કર્યો હોય તો ઉચિત ગણાય પણ જે મૂળથી જ અનભિલાપ્ય (બોલી ન શકાય તેવા) છે, તેમા બહુત્વરૂપ હેતુ આપવો નિષ્ફળ છે વળી શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી, જેમ કહી શકાતા નથી, તેમ મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો પણ બહુ હોવાથી. કહી શકાતા નથી, ઈત્યાદિ સર્વ ઉપર જ કહી ગયા છીએ, એટલે અહી 'બહુત્વરૂપ' હેતુ આપવામા આવે તો પુનરૂક્તિ દોષ પ્રાપ્ત થાય.

પ્રશ્ન-ઉપર જે કહ્યુ છે તે ઠેકાણે શેષજ્ઞાનોમાથી મતિજ્ઞાનજ કહ્યુ છે, અને અહીં તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો પણ કહ્યા છે, તેથી 'બહુત્વ' હેતુ આપવો જોઇએ.

ઉત્તર-ત્યા મતિના ઉપલક્ષણથી અવધિ આદિ જ્ઞાનોમા પણ તે હેતુ જાણી લેવો

પ્રશ્ન-જો એમ હોય. તો શ્રુતજ્ઞાનને પણ પૂર્વે 'બહુત્વ' રૂપ હેતુ કહ્યો છે, તો પછી ફરી અહી એ હેતુ શામાટે કહો છો ?

ઉત્તર-શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથીજ અનભિલાપ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી આ પ્રમાણે વિષયનો વિભાગ જણાવવાને તે હેતુ અહી પુન કહ્યો છે

પ્રશ્નઃ-મતિ આદિ જ્ઞાનોથી ઉપલબ્ધ ભાવોમાના કેટલાક ભાવો અભિલાપ્ય છે, તો પછી એમ કેમ કહો છો કે શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી જ અનભિલાપ્ય છે

ઉત્તર-જે અનભિલાપ્ય કહ્યા છે તે શ્રુતવિષયપણે અનભિલાપ્ય કહ્યા છે, બીજી રીતે નહિ, માટે એથી કઈ વિરોધ નથી

कत्तो एत्तियमेत्ता, भावसुय–मईण पज्जया जेसिं ।
भासइ अणंतभागं, भण्णइ जम्हा सुएऽभिहियं ॥१४०॥
पण्णवणिज्जा भावा, अणंतभागो उ अणभिलप्पाण ।
पण्णवणिज्जाण पुण, अणंतभागो सुयनिबद्धो ॥१४१॥
जं चोद्दसपुव्वधरा, छट्ठाणगया परोप्परं होंति ।
तेण उ अणंतभागो, पण्णवणिज्जाण जं सुत्तं ॥१४२॥
अक्खरलंभेण समा, ऊणहिया होंति मइविसेसेहिं ।
तेऽवि य मइविसेसे, सुयनाणब्भंतरे जाण ॥१४३॥
जे अक्खराणुसारेण, मइविसेसा तयं सुयं सव्वं ।
जे उण सुयनिरवेक्खा, सुद्ध च्चिय तं मइन्नाणं ॥१४४॥

ભાવશ્રુત અને મતિના એટલા પર્યાયો શાથી છે કે જેનો અનન્તમો ભાગજ બોલાય છે ? ઉત્તર-સૂત્રમા કહ્યુ છે કે-અભિલાપ્ય ભાવો અનભિલાપ્યભાવોના અનન્તમા ભાગે છે, અને અભિલાપ્યભાવોનો અનન્તમો ભાગજ શ્રુતમા યોજાએલો છે. જે કારણથી

ચૌદપૂર્વધરો પરસ્પર છસ્થાનગત હોય છે તે કારણથી જે સૂત્ર છે તે પ્રરૂપણીયભાવોનો અનન્તમો ભાગ છે અક્ષરલાભવડે (સર્વ) ચઉદપૂર્વધરો સમાન છે (પણ) મતિવિશેષથી તેઓ ન્યૂનાધિક હોય છે તે મતિવિશેષો પણ શ્રુતજ્ઞાનની અભ્યન્તર છે જે અક્ષરાનુસારે (શ્રુતગ્રંથાનુસારે) મતિવિશેષો થાય છે તે સર્વ શ્રુત છે અને જે શ્રુતની અપેક્ષા વિના થાય છે તે નિશ્ચય મતિજ્ઞાન છે ૧૪૦-થી-૧૪૪

પ્રશ્ન -પ્રભો ! ભાવશ્રુત અને મતિજ્ઞાનમા જણાએલા ભાવો એટલા બધા શાથી કહ્યા છે કે જેનો અનન્તમો ભાગજ આખા જીવન પર્યન્તમા બોલી શકાય છે ?

ઉત્તર -આગલ કહેવાશે તે પ્રમાણે આગમમા મતિશ્રુતના ભાવો તેટલા જણાવેલ છે જેવા કે ઉર્ધ્વ-અધો-અને તિર્છાલોકમા રહેલા પૃથ્વી-ભવન-વિમાન-નક્ષત્ર-નાગ-ચન્દ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ વિગેરે સર્વ પ્રરૂપણીય ભાવો (વચનથી કહી શકાય તેવા પદાર્થો) અનભિલાપ્ય ભાવોના અનન્તમા ભાગે છે અને તે પ્રરૂપણીયભાવોનો અનન્તમો ભાગજ ચૌદપૂર્વરૂપ શ્રુતમા ગણધર ભગવાનોએ રચેલો છે

પ્રશ્ન -પ્રરૂપણીયભાવોનો અનન્તમો ભાગજ શ્રુતમા રચાએલો છે એમ શાથી જણાય ? ૧૪૧

ઉત્તર -કારણકે ચૌદપૂર્વધરો ન્યૂનાધિકપણે છ સ્થાનપતિત હોય છે એટલે કે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વધર સર્વ અભિલાપ્ય વસ્તુને જાણે છે તેમનાથી બીજાઓ હીન-હીનતરઆદિ જાણે છે એ માટે આગમમા કહ્યુ છે કે- 'अणन्तभागहीणे वा असंखेज्जभागहीणे वा संखेज्ज-भागहीणे वा संखेज्जगुणहीणे वा असंखेज्जगुणहीणे वा अणन्तगुणहीणे वा' । કોઈ અનન્તમા ભાગે હીન હોય. કોઈ અસંખ્યાતમા ભાગે હીન હોય કોઈ સંખ્યતમા ભાગે હીન હોય કોઈ સંખ્યાતગુણે હીન હોય. કોઈ અસંખ્યાતગુણે હીન હોય. અને કોઈ અનન્તગુણે હીન હોય જે સર્વથી થોડા અભિલાપ્ય ભાવોને જાણે છે તે જઘન્ય ચૌદ પૂર્વધર હોય છે. તેમનાથી જે વધારે વધારે અભિલાપ્ય ભાવોને જાણે. તે અધિક-અધિકતરઆદિ હોય છે એ સંબંધમા પણ કહ્યુ છે કે—"अणन्तभागअब्भहिए वा, असंखेज्जभागब्भहिए वा संखेज्ज-गुणअब्भहिए वा संखेज्जगुणअब्भहिए वा, असंखेज्जगुणब्भहिए वा, अणनगुणअब्भहिए वा એટલે કોઈ અનન્ભાગે અધિક હોય. કોઈ અસંખ્યાતમે ભાગે અધિક હોય. કોઈ સંખ્યાતમે ભાગે અધિક હોય. કોઈ સંખ્યાતગુણ અધિક હોય, કોઈ અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય અને કોઈ અનન્તગુણ અધિક હોય આ પ્રમાણે ચૌદપૂર્વધરો છ સ્થાનપતિત હોય છે. તેથીચૌદપૂર્વરૂપ સૂત્ર પ્રરૂપણીયભાવોના અનન્તમા ભાગેજ છે જેટલા પ્રરૂપણીય ભાવો છે તેટલા સર્વસૂત્રમા યોજેલા હોય તો, તેને જાણનારાઓ સમાન જ્ઞાતા થાય. પણ છસ્થાનપતિત ન થાય ૧૪૨

પ્રશ્ન -જે ચૌદપૂર્વધરો હોય તેઓમા પરસ્પર ન્યૂનાધિકપણુ શાથી થાય છે

ઉત્તર -બધા ચૌદપૂર્વધરો ચૌદપૂર્વગત અક્ષરનાલાભથી તો સમાન છે પરન્તુ મતિવિશેષથી (ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી યથોક્ત અક્ષરલાભને અનુસારી જાણવા યોગ્ય પદાર્થ વિષય સંબંધી વિચિત્રબુદ્ધિથી) હીન અધિક હોય છે. અહી મતિવિશેષ કહેલ છે, તેથી આભિનિબોધિકજ્ઞાન ન સમજવુ પણ શ્રુતબુદ્ધિ સમજવી જે મતિવિશેષ વડે ચૌદ પૂર્વ જાણનારા ન્યૂનઅધિક હોય છે, તે પણ મતિવિશેષ, શ્રુતજ્ઞાનની અભ્યન્તર જાણવા મતિજ્ઞાનની અભ્યન્તરગત ન જાણવા.

પ્રશ્ન :—જો ચઉદપૂર્વધરોના મતિવિશેષો શ્રુત છે. તો તે મતિવિશેષો પણ નિશ્ચે શ્રુતજ્ઞાનજ જાણવા. એ પ્રમાણે મૂળમા કેમ ન કહ્યુ. ? અને 'અભ્યન્તર' શબ્દ નકામો કેમ ગ્રહણ કર્યો ?

ઉત્તર :—જેમ અગ તે અગની અભ્યન્તર ગણાય છે, શ્રુતપણ શ્રુતની અભ્યન્તરજ કહેવાય છે. એ કારણથી 'અભ્યન્તર' શબ્દ મૂળમા ગ્રહણ કર્યો છે અથવા તો છન્દોભગ ન થાય તે માટે ગ્રહણ કર્યો છે

તથા "सुयनाणब्भन्तरे ज्ञाण" એ પદનો અર્થ બીજી રીતે પણ થાય છે તે આ પ્રમાણે. "શ્રુતજ્ઞાન" એ શબ્દવડે ચૌદપૂર્વરૂપ શ્રુત સમજવુ. અને તેથી ગમ્ય અર્થોના ગ્રહણ કરવાવાળા મતિવિશેષો પણ ચૌદપૂર્વના અક્ષરલાભ શ્રુતની અદરજ જાણવા. પરન્તુ ભિન્ન ન જાણવા કારણકે ચૌદ પૂર્વવડે કેટલાક સાક્ષાત્ અને કેટલાક ગમ્યપણે એમ સર્વ અભિલાપ્ય પદાર્થ જાણી શકાય છે તેથી ગમ્ય મતિવિશેષો પણ શ્રુતાનુસારી હોવાથી શ્રુતની અભ્યન્તરજ છે ૧૪૩

અક્ષરાનુસારે (શ્રુત ગ્રથાનુસારે) જે મતિવિશેષો થાય છે, તે સર્વ શ્રુત છે, એ અનેકવાર કહ્યુ છે અને જે યથોક્ત શ્રુતની અપેક્ષા વિના સ્વય વસ્તુતત્ત્વ જાણનારૂપ મતિવિશેષો થાય છે, તે શુદ્ધ મતિજ્ઞાન છે એવી રીતે એ પણ અનેક પ્રકારે પૂર્વે કહેલુ છે આ પ્રમાણે હોવાથી ચૌદપૂર્વગત અક્ષરોના અનુસારે ઉત્પન્ન થતા મતિવિશેષો તે સર્વે શ્રુતજ્ઞાનજ છે ૧૪૪

અહી સુધી દ્રવ્યશ્રુતાદિનુ સ્વરૂપ બતાવવાને 'બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્થે' ઇત્યાદિ મૂળ ૧૨૮ મી ગાથાની વ્યાખ્યા કરી, અને "કેઈ બુદ્ધિદિટ્ઠે" ઈત્યાદિ ૧૩૨મી ગાથાવડે કેટલાક દૂષણ બતાવ્યાં, હજી પણ બીજા વિશેષ દૂષણ બતાવવાને આચાર્યશ્રી પુન.મતાન્તર જણાવે છે—

केइ अमासिज्जन्ता, सुयमणुसरओ वि जे मइविसेसा ।
मन्नंति ते मइ च्चिय, मावसुयामावओ तण्णो ॥१४५॥
किह मइ—सुयनाणविदो, छट्ठाणगया परोप्परं होज्जा ।।
मासिज्जतं मोत्तुं, जइ सव्वं सेसयं बुद्धी ॥१४६॥
सामन्ना वा बुद्धी, मइ—सुयनाणाइं तीए जे दिट्ठा ।
मासइ संभवमेत्तं, गहियं न उ मासणामेत्तं ॥१४७॥
मइसहियं मावसुयं, त नियममभासओऽवि मइरन्ना ।
मइसहियं ति जमुत्तं, सुओवउत्तस्स मावसुयं ॥१४८॥
जे मासइ चेय तयं, सुयं तु न उ मासओ सुयं चेव ।
केइ मइय विदिट्ठा, जं दव्वसुयत्तमुवयंति ॥१४९॥
एवं धणिपरिणामं, सुयनाणं उमयहा मइन्नाण ।
जं भिन्नसहावाइं, ताइं तो भिन्नरूवाइं ॥१५०॥

કેટલા એક આચાર્યો નહિ બોલતા મતિવિશેષો શ્રુતાનુસારી છતા પણ તેને મતિરૂપ માને છે (પણ એમ નથી) કારણ કે એથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે, જો ભાષ્યમાણ સિવાયનું શેષ સર્વજ્ઞાન મતિરૂપ હોય તો મતિ–શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર ષટ્સ્થાનગત કેવી રીતે થાય ? અથવા સામાન્ય બુદ્ધિ એટલે મતિ–શ્રુતજ્ઞાન, અને તે વડે જણાએલા અર્થને બોલે તે ભાવશ્રુત છે (અહીં) બોલે એ શબ્દ સંભવ માત્રથી ગ્રહણ કરેલ છે, ભાષ્યમાણતા માત્ર નહિ તથા અભાષ્યમાણ છતા પણ તે ભાવશ્રુત નક્કી મતિસહિત છે અને તે સિવાયનું મતિજ્ઞાન છે (અહીં) 'મતિસહિતપણું' કહ્યું છે. તે શ્રુતમા ઉપયોગવાળાને સમજવું, જેને વક્તા બોલે છે જ. તે શ્રુત છે. પણ ભાષ્યમાણ શ્રુત જ છે, એમ નહિ, કારણ કે કેટલાક ભાવો મતિથી પણ દૃષ્ટ છે, જે દ્રવ્યશ્રુતપણું પામે છે એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન ધ્વનિ પરિણામવાળું છે, અને મતિજ્ઞાન ઉભય પ્રકારે છે, જેથી તે ભિન્ન સ્વભાવવાળા છે, તેથી તે ભિન્નસ્વરૂપવાળા પણ છે. ૧૪૫–૧૫૦

કેટલાક વ્યાખ્યા કરનારાઓ, જે અમુક મતિવિશેષ શ્રુતને અનુસારી હોવા છતા તેમા શબ્દપ્રવૃત્તિ ન થવાથી, કેવળ હૃદયમા સ્ફુરાયમાન થાય છે, તેથી તેને મતિજ્ઞાન જ માને છે તેઓનું એ મન્તવ્ય યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ માનવાથી ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થાય છે. એ સંબંધી પૂર્વે ૧૩૨–૧૩૩મી ગાથામા વિસ્તારથી કહ્યુ છે, એટલે ફરી અહીં નથી કહેતા ૧૪૬

વળી જો બોલતા સિવાયનું શેષ સર્વજ્ઞાન મતિ હોય, તો મતિ–શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર સ્વસ્થાનમા ષટ્સ્થાનપતિત કેવી રીતે થાય ? ન જ થાય. કારણ કે આખા જીવન પર્યન્ત મતિ–શ્રુત વડે જણાએલા અર્થોનો અનન્તમો ભાગ જ બોલી શકાય છે તેથી કરીને મતિજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાની કરતા નિરન્તર અનન્તગુણા અધિક જ હોય, અને શ્રુતજ્ઞાની બીજાઓ કરતા હમેશા અનન્તગુણહીન જ હોય એ પ્રમાણે જો ભાષ્યમાણ સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિ હોય, તો પરસ્પર સ્વસ્થાનમા ષટ્સ્થાનમા પતિત ન થાય, અને સ્વસ્થાનમા પણ શ્રુતજ્ઞાની બીજા શ્રુતજ્ઞાની કરતા સંખ્યાતગુણહીન વા અધિક થાય. પરન્તુ અસંખ્યાત કે અનન્તગુણ ન્યૂનાધિક ન થાય કારણ કે ભાષક એવા ચૌદ પૂર્વધરને સંખ્યાત વર્ષના આયુષ વડે અસંખ્યાત કે અનન્તગુણ ભાષણ સંભવે નહિ, આ દૂષણ જણાવવાને માટે જ અહીં મતાન્તર જણાવેલ છે, નહિ તો પાછલ ૧૩૨મી ગાથામા આ સર્વ હકીકત કહેલ જ છે

"બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્થે" ઈત્યાદિ કહેલ ૧૨૮મી પૂર્વગત ગાથાનું વ્યાખ્યાન શ્રુતનું સ્વરૂપ બતાવવાને કહ્યું, અહીં મતિ–શ્રુતનો ભેદ કહેવો એ જ પ્રસ્તુત છે, તેથી મતાન્તરથી ભેદ બતાવીને તેના દૂષણ જણાવ્યા હવે ભાષ્યકાર મહારાજ પોતાના અભિપ્રાય મુજબ મતિ–શ્રુતનો દોષ રહિત જે ભેદ છે તે જણાવવાને પુનઃ ૧૨૮મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

"બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્થે" એ ગાથામા જે બુદ્ધિ કહી છે તે મતિ–શ્રુત રૂપ સામાન્ય બુદ્ધિ સમજવી એ સામાન્ય બુદ્ધિથી જણાએલા ભાવોમાથી, જે ભાવોને વક્તા બોલે તે ભાવશ્રુત છે 'બોલે' એ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે–તે સ્થળમા અથવા બીજા સ્થળમા, તે કાળે અથવા અન્યકાળે, તે પુરુષથી અથવા અન્યપુરુષથી, સામગ્રી પ્રાપ્ત થએ તે ભાવો બોલી શકાય અર્થાત્ જે ભાવો અન્તરમા સ્ફુરાયમાન થાય છે, તે ભાવો નહિ બોલાતા છતા પણ કહેવાને યોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત છે, પણ બોલતા પદાર્થો જ ભાવશ્રુત છે એમ

નહિ આમ હોવાથી મતિ વડે જણાએલા અનભિલાપ્ય ભાવો ભાષણને અયોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત નથી, અને મતિથી જણાએલા સર્વે અભિલાપ્ય ભાવો. નહિ બોલાતા છતા પણ બોલાવાની યોગ્યતાવાળા હોવાથી તે ભાવશ્રુત છે

પ્રશ્ન -સામાન્ય બુદ્ધિથી જણાએલા અર્થો જે ભાષણ યોગ્ય છે. તે જો ભાવશ્રુત છે, તો પછી મતિજ્ઞાનાન્તર્ગત અપાયરૂપ વિચારણા જણાતા અર્થ પણ ભાવશ્રુત બનશે. કેમકે તે પણ ભાષણને યોગ્ય છે

ઉત્તર -શ્રુત અને મતિ સહિત જે ભાવોને બોલવામા આવે છે તે ભાવો ભાવશ્રુત છે, બીજા નહિ તેથી શ્રુત ઉપયોગવન્તને જ ભાષણ યોગ્ય અર્થોનો વિચાર કરતા, ભાવશ્રુત સિદ્ધ થાય છે તથા શ્રુતાનુસરણના અભાવે શ્રુતોપયોગ નથી હોતો, તેથી મતિ વડે ચિન્તિત અર્થ ભાષણ યોગ્ય છતા પણ ભાવશ્રુત નથી

પ્રશ્ન :-અહી મતિ-શ્રુતાત્મક સામાન્ય બુદ્ધિ કહી છે, પણ આપે તો શ્રુતોપયોગને ગ્રહણ કર્યો, ત્યારે પદાર્થો મતિથી દૃષ્ટ છે, એમ કેમ સભવે? કારણ કે જ્યા શ્રુતોપયોગ હોય ત્યા પદાર્થો શ્રુતરૂપ બુદ્ધિના જ વિષય હોઈ શકે છે પણ મતિરૂપ બુદ્ધિના વિષય નહિ બને.

ઉત્તર :-શ્રુત મતિપૂર્વક છે અને તેથી જે પદાર્થો શ્રુતજ્ઞાનના વિષય હોય તે મતિજ્ઞાનના પણ વિષય હોય છે જ તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રુતજ્ઞાનમા ઉપયુક્ત પ્રાણી સામાન્યબુદ્ધિથી જણાએલા અર્થોને સામગ્રી સભવે બોલે છે, તે ભાવો-પદાર્થો ભાવશ્રુત છે.

પ્રશ્ન :-અર્થોને ભાવશ્રુત કેમ કહી શકાય? જ્ઞાનને જ ભાવશ્રુત કહેવુ યોગ્ય છે.

ઉત્તર -તારૂ કથન સત્ય છે, પરતુ અહી વિષય અને વિષયીનો અભેદ આરોપ કરીને, ભાવશ્રુતમા જણાતા અર્થોને ભાવશ્રુત કહ્યુ છે આ ભાવશ્રુતથી જે ભિન્ન હોય તે મતિ જાણવી. અર્થાત્ જે ઘટાદિ પદાર્થો અભિલાપ્ય છતા, શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુતના ઉપયોગપૂર્વક વિચારાતા નથી, અને જે પદાર્થો અર્થબોધક નિયત શબ્દોના અભાવે મૂળથી જ અનભિલાપ્ય છે, તે પદાર્થો જે વિજ્ઞાનમા જણાય તે મતિજ્ઞાન છે, પણ શ્રુત નથી કેમકે અભિલાપ્ય વસ્તુ વિષયવાળી મતિમા શ્રુત અનુસારીપણાનો અભાવ છે અને અનભિલાપ્ય વસ્તુ વિષયવાળી મતિમા બોલવાની અયોગ્યતા છે ૧૪૭-૧૪૮

બુદ્ધિદૃષ્ટ અર્થોમાથી જે ભાવોને કોઈ પણ વખતે સભવમાત્રથી વક્તા બોલે છે જ તે શ્રુત છે, એમ નિશ્ચય જાણવુ, પરન્તુ જે ભાવો બોલાય છે, તે ભાવો શ્રુત જ છે એમ નિશ્ચયથી ન સમજવુ, કારણ કે કેટલાક અભિલાપ્ય ભાવો મતિ વડે જણાએલા હોય છે, તે અવગ્રહથી ગ્રહણ કરેલા હોય, ઈહાથી વિચારેલા હોય, અને અપાયથી નિશ્ચય કરાયા હોય છે, તે અભિલાપ્ય ભાવો શબ્દરૂપ દ્રવ્ય શ્રુત વડે બોલાય છે, તેથી દ્રવ્યશ્રુત બને છે જો બોલાતા ભાવોને શ્રુત જ કહીએ કહીએ, તો ઉપર કહેલા અભિલાપ્ય અર્થો પણ શ્રુત બની જાય, પણ એમ માનવુ તે ઇષ્ટ નથી, કારણ કે એમા શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુતના ઉપયોગનો અભાવ છે ૧૪૯

ઉપર કહ્યાસુજબ કેવળ અભિલાપ્ય અર્થ વિષયી સર્વશ્રુત જ્ઞાન, ધ્વનિપરિણામવાળુ જ છે (શબ્દનો પરિણામ જેમા હોય તે ધ્વનિપરિણામ કહેવાય છે. તેવો ધ્વનિપરિણામ શ્રુતાનુસારીપણે ઉત્પન્ન થએલો હોય છે, એમ માનેલ છે વળી શ્રુતજ્ઞાન સકેતકાળભાવિ

કેટલા એક આચાર્યો નહિ બોલતા મતિવિશેષો શ્રુતાનુસારી છતા પણ તેને મતિરૂપ માને છે (પણ એમ નથી) કારણ કે એથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે, જો ભાષ્યમાણ સિવાયનુ શેષ સર્વજ્ઞાન મતિરૂપ હોય તો મતિ–શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર ષટ્સ્થાનગત કેવી રીતે થાય ? અથવા સામાન્ય બુદ્ધિ એટલે મતિ–શ્રુતજ્ઞાન, અને તે વડે જણાએલા અર્થને બોલે તે ભાવશ્રુત છે (અહી) બોલે એ શબ્દ સભવ માત્રથી ગ્રહણ કરેલ છે, ભાષ્યમાણતા માત્ર નહિ તથા અભાષ્યમાણ છતા પણ તે ભાવશ્રુત નક્કી મતિસહિત છે. અને તે સિવાયનુ મતિજ્ઞાન છે (અહી) 'મતિસહિતપણુ' કહ્યુ છે, તે શ્રુતમા ઉપયોગવાળાને સમજવુ, જેને વક્તા બોલે છે જ. તે શ્રુત છે, પણ ભાષ્યમાણ શ્રુત જ છે, એમ નહિ, કારણ કે કેટલાક ભાવો મતિથી પણ દૃષ્ટ છે, જે દ્રવ્યશ્રુતપણુ પામે છે એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન ધ્વનિ પરિણામવાળુ છે, અને મતિજ્ઞાન ઉભય પ્રકારે છે, જેથી તે ભિન્ન સ્વભાવવાળા છે, તેથી તે ભિન્નસ્વરૂપવાળા પણ છે ૧૪૫–૧૫૦

કેટલાક વ્યાખ્યા કરનારાઓ, જે અમુક મતિવિશેષ શ્રુતને અનુસારી હોવા છતા તેમા શબ્દપ્રવૃત્તિ ન થવાથી, કેવળ હૃદયમા સ્ફુરાયમાન થાય છે. તેથી તેને મતિજ્ઞાન જ માને છે તેઓનુ એ મન્તવ્ય યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ માનવાથી ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થાય છે, એ સબધી પૂર્વે ૧૩૨–૧૩૨મી ગાથામા વિસ્તારથી કહ્યુ છે, એટલે ફરી અહી નથી કહેતા ૧૪૯

વળી જો બોલતા સિવાયનુ શેષ સર્વજ્ઞાન મતિ હોય, તો મતિ–શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર સ્વસ્થાનમા ષટ્સ્થાનપતિત કેવી રીતે થાય ? ન જ થાય કારણ કે આખા જીવન પર્યન્ત મતિ–શ્રુત વડે જણાએલા અર્થોનો અનન્તમો ભાગ જ બોલી શકાય છે તેથી કરીને મતિજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાની કરતા નિરન્તર અનન્તગુણા અધિક જ હોય, અને શ્રુતજ્ઞાની બીજાઓ કરતા હમેશા અનન્તગુણહીન જ હોય એ પ્રમાણે જો ભાષ્યમાણ સિવાયનુ શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિ હોય, તો પરસ્પર સ્વસ્થાનમા ષટ્સ્થાનમા પતિત ન થાય, અને સ્વસ્થાનમા પણ શ્રુતજ્ઞાની બીજા શ્રુતજ્ઞાની કરતા સખ્યાતગુણહીન વા અધિક થાય પરન્તુ અસખ્યાત કે અનન્તગુણ ન્યૂનાધિક ન થાય કારણ કે ભાષક એવા ચૌદ પૂર્વધરને સખ્યાત વર્ષના આયુષ વડે અસખ્યાત કે અનન્તગુણ ભાષણ સભવે નહિ, આ દૂષણ જણાવવાને માટે જ અહી મતાન્તર જણાવેલ છે, નહિ તો પાછલ ૧૩૨મી ગાથામા આ સર્વ હકીકત કહેલ જ છે

"બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્થે" ઈત્યાદિ કહેલ ૧૨૮મી પૂર્વગત ગાથાનુ વ્યાખ્યાન શ્રુતનુ સ્વરૂપ બતાવવાને કહ્યુ, અહી મતિ–શ્રુતનો ભેદ કહેવો એ જ પ્રસ્તુત છે, તેથી મતાન્તરથી ભેદ બતાવીને તેના દૂષણ જણાવ્યા હવે ભાષ્યકાર મહારાજ પોતાના અભિપ્રાય મુજબ મતિ–શ્રુતનો દોષ રહિત જે ભેદ છે તે જણાવવાને પુન ૧૨૮મી ગાથાનુ વ્યાખ્યાન કરે છે.

"બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્થે" એ ગાથામા જે બુદ્ધિ કહી છે તે મતિ–શ્રુત રૂપ સામાન્ય બુદ્ધિ સમજવી એ સામાન્ય બુદ્ધિથી જણાએલા ભાવોમાથી, જે ભાવોને વક્તા બોલે તે ભાવશ્રુત છે 'બોલે' એ પદનુ તાત્પર્ય એ છે કે–તે સ્થળમા અથવા બીજા સ્થળમા, તે કાળે અથવા અન્યકાળે, તે પુરૂષથી અથવા અન્યપુરૂષથી, સામગ્રી પ્રાપ્ત થએ તે ભાવો બોલી શકાય અર્થાત્ જે ભાવો અન્તરમા સ્ફુરાયમાન થાય છે, તે ભાવો નહિ બોલાતા છતા પણ કહેવાને યોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત છે, પણ બોલતા પદાર્થો જ ભાવશ્રુત છે એમ

પ્રકારે છે. આ વચનથી મતિમા પણ શબ્દપરિણામ છે. એમ સિદ્ધ થાય છે. તો તેમા ભાવશ્રુતરૂપતા માનવી જોઇએ

ઉત્તર :–મતિજ્ઞાની ઉપલબ્ધિપ્રમાન બોલતા નથી. તેથી તેમા શ્રુતરૂપતા નથી. કારણકે અભિલાપ્ય તથા અનભિલાપ્ય ભાવો મતિજ્ઞાનથી જણાય છે. પણ તે ભાવોને ઉપલબ્ધિ પ્રમાણે કહી શકાતા નથી, અને અનભિલાપ્ય ભાવો તો સર્વથા કહી શકાય એવાજ નથી ૧૫૧

પ્રશ્ન –જો એમ હોય તો મતિજ્ઞાન શ્રુતરૂપ તથા મતિરૂપ. એમ ઉભય સ્વરૂપવાળું થયુ કેમકે અભિલાપ્ય તથા અનભિલાપ્ય વસ્તુના વિષયવાળુ હોવાથી, તે બે સ્વભાવવાળુ છે, તેમા જે અભિલાપ્ય ભાવોને જાણે છે, તથા બોલે છે. તે શ્રુતજ્ઞાન થશે અને જે ભાષણને અયોગ્ય એવા અનભિલાપ્ય ભાવોને જાણે છે, તે મતિજ્ઞાન થશે ૧૫૨.

ઉત્તર –મતિજ્ઞાની અભિલાપ્ય વસ્તુનીઉપલબ્ધિમા કઇક બોલે છે, પરન્તુ તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો, માત્ર સ્વમતિથી જ બોલે છે, માટે તે શ્રુત નથી અર્થાત્ પરોપદેશ અને શ્રુતગ્રથના અનુસારે વિચારીને જ્યારે બોલાય ત્યારે શ્રુતના ઉપયોગવતને શ્રુતજ્ઞાન થાય, પરન્તુ જ્યા સ્વમતિથી વિચારીને બોલાય છે ત્યા (શ્રુતનુ અનુસરણ તથા શ્રુતનો ઉપયોગ) ન હોવાથી મતિજ્ઞાન જ છે.

એ પ્રમાણે "ભાસઇ જ નોવલદ્ધિસમ' એ ૧૫૧ મી ગાથાના અવયવનુ ૧૫૨મી ગાથાથી વ્યાખ્યાન કરતા કહ્યુ કે–મતિજ્ઞાની મતિજ્ઞાનોપલબ્ધિ સમાન બોલી શકતો નથી માટે ત્યા ઉપલબ્ધિસમાન ભાષણ નથી, અને તેથી મતિજ્ઞાન શ્રુતરૂપ નથી, અને શ્રુતજ્ઞાની અભિલાપ્યભાવોને જાણે છે, અને બોલે છે, માટે ત્યા ઉપલબ્ધિ સમાન ભાષણ છે, અને તેથી શ્રુતમા શ્રુતરૂપતા છે

અથવા મતિજ્ઞાની શ્રુતોપલબ્ધિ તુલ્ય બોલી શકતો નથી તેથી મતિજ્ઞાનીનુ ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિ નથી માટે તેમા શ્રુતરૂપતા પણ નથી, એટલે કે શ્રુતોપલબ્ધિમા પરોપદેશ અર્હદ્‌વચનરૂપ શ્રુતાનુસારે ઉપલબ્ધ–જણાએલા અર્થોને બોલે છે, અને મતિ–ઉપલબ્ધિમા તો મતિથી ઉપલબ્ધ અર્થોનેજ બોલે છે, માટે મતિજ્ઞાનીનુ ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિસમાન નથી અને તેથી તેમા શ્રુતરૂપતા પણ નથી ૧૫૧ થી ૧૫૩

અહી સુધી 'સોઇન્દિઓવલદ્ધિ" ઇત્યાદિ ૧૧૭ મી મૂળગાથાવડે તત્ત્વથી શ્રુતજ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિયનો જ વિષય છે, અને મતિજ્ઞાન સર્વ ઇન્દ્રિયનો વિષય છે. એ પ્રમાણે મતિ–શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો એ ભેદ જણાવવાના ક્રમમા "બુદ્ધિદ્દિઠે અત્થે" ઇત્યાદિ ૧૨૮મી ગાથા કહી છે, તે ગાથાવડે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતરૂપ ઉભયશ્રુત કહીને, મતિ શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો એ પ્રમાણેનો ભેદ હોવાથી મતિ–શ્રુતનો ઇન્દ્રિયવિભાગથી પણ ભેદ નિશ્ચિત થયો

હવે વલ્ક (છાલ) અને શુબ (દોરડાના) ઉદાહરણથી મતિ–શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

अन्ने मन्नंति मइ, वागसमा सुबसरिसयं सुत्तं ।
दिट्ठन्तोऽयं जुत्ति, जहोवणीओ न संसहइ ॥१५४॥

પરોપદેશરૂપ અને શ્રુતગ્રંથરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેથી શબ્દ પણ બે પ્રકારનો માનેલ છે તદનુસાર ઉત્પન્ન થએલા જ્ઞાનમા ધ્વનિપરિણામ હોય છે) મતિજ્ઞાન તો શબ્દ-પરિણામવાળુ અને શબ્દપરિણામવિનાનુ એમ બે પ્રકારે છે, કારણ કે તેના વિષય અભિલાપ્ય તથા અનભિલાપ્ય પદાર્થ છે શ્રુતની અપેક્ષા વિના સ્વમતિથી જ વિચારી શકાય એવા, અભિલાપ્ય ભાવોમા ધ્વનિપરિણામ થાય છે. અને અનભિલાપ્ય ભાવવાળા મતિ-જ્ઞાનમા ધ્વનિપરિણામ નથી થતો. કારણ કે જેમ નાલિકેરદ્વીપમાથી આવેલો મનુષ્ય અગ્નિ વિગેરેને તેમજ દૂધ-શેરડી-ગોળ-સાકર વિગેરેની મધુરતા અને તેની તરતમતા પોતે જાણતા છતા પણ, તદ્વાચક શબ્દના અભાવે વિચારી શકતો નથી અને બીજાને કહી શકતો પણ નથી

વળી અભિલાપ્ય ભાવો કરતા અનભિલાપ્ય ભાવો અનન્તગુણા છે, તેથી મતિજ્ઞાન અભિલાપ્ય તથા અનભિલાપ્ય વસ્તુના વિષયવાળુ હોવાથી, શબ્દપરિણામવાળુ અને શબ્દપરિણામવિનાનુ છે આ કારણથી મતિ અને શ્રુત સ્વામિ-કાળ-કારણઆદિવડે સમાન છતા પણ ભિન્નસ્વભાવવાળા માનવા, કેમકે શ્રુત ધ્વનિપરિણામવાળુ છે અને મતિ ધ્વનિ-પરિણામવાળુ તથા ધ્વનિપરિણામ વિનાનુ એમ ઉભય સ્વભાવવાળુ છે ૧૪૫ થી ૧૫૦

'બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્થે જે ભાસઈ ત સુય મઈસહિય' એ ૧૧૮મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનુ વ્યાખ્યાન "સામન્ના વા બદ્ધી" ઈત્યાદિ ૧૪૭ગી ગાથાવડે કર્યું હવે "ઈયરત્થવિ હોજ્જ સુય ઉવલદ્ધિસમ જઈ ભણેજ્જા" એ ઉત્તરાર્ધનુ વ્યાખ્યાન વિસ્તારથી કરે છે.

इयर त्ति मइन्नाण, तओ वि जइ होइ सद्दपरिणामो ।
तो तम्मिवि किं न सुयं, भासइ जं नोवलद्धिसमं ॥१५१॥
अभिलप्पा-ऽणभिलप्पा, उवलद्धा तस्सम च नो भणइ ।
तो होउ उभयरूवं, उभयसहावंतिकाऊणं ॥१५२॥
ज भासइ त पि जओ, न सुयादेसेण किन्तु समईए ।
न सुओवलद्धितुल्लंति, वा जओ नोवलद्धिसमं ॥१५३॥

ઈતર એટલે મતિજ્ઞાન તેમા પણ જો શબ્દપરિણામ થાય, તો તે પણ શ્રુતજ્ઞાન કેમ નહિ ? જે ઉપલબ્ધિ સમાન એટલે હોય છે તે (તેટલુ) બોલાતુ નથી અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય ભાવો જેને ઉપલબ્ધ થએલા છે એવો મતિજ્ઞાની અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ સમાન બોલી શકતો નથી જો એમ બોલી શકતો હોય તો મતિજ્ઞાન ઉભયસ્વભાવવાળુ હોવાથી ઉભયસ્વરૂપવાળુ થાય જે કારણથી (મતિજ્ઞાની જે બોલે છે તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો, પણ સ્વમતિથીજ બોલે છે તેથી તે ઉપલબ્ધિસમાન નથી) અથવા જે કારણથી શ્રુતોપલબ્ધિતુલ્ય નથી તેથી ઉપલબ્ધિ સમાન પણ નથી ૧૫૧ થી ૧૫૩

૧૨૮ મી મૂળગાથાના ઉત્તરાર્ધમા "ઈયરત્થવિ હોજ્જ સુય" એ પદમા ઈતર શબ્દથી મતિજ્ઞાન સમજવુ

પ્રશ્ન -મતિમા પણ શબ્દ પરિણામ થાય છે તો, તેમા શ્રુતજ્ઞાન કેમ નથી માનતા ? કેમકે "उभयहा मइन्नाण" મતિજ્ઞાન શબ્દપરિણામવાળુ અને શબ્દપરિણામ વિનાનુ એમ બે

પ્રકારે છે આ વચનથી મતિમા પણ શબ્દપરિણામ છે. એમ સિદ્ધ થાય છે તો તેમા ભાવશ્રુતરૂપતા માનવી જોઇએ.

ઉત્તર :–મતિજ્ઞાની ઉપલબ્ધિસમાન બોલતા નથી. તેથી તેમા શ્રુતરૂપતા નથી. કારણકે અભિલાપ્ય તથા અનભિલાપ્ય ભાવો મતિજ્ઞાનથી જણાય છે. પણ તે ભાવોને ઉપલબ્ધિ પ્રમાણે કહી શકાતા નથી, અને અનભિલાપ્ય ભાવો તો સર્વથા કહી શકાય એવાજ નથી. ૧૫૧

પ્રશ્ન :–જો એમ હોય તો મતિજ્ઞાન શ્રુતરૂપ તથા મતિરૂપ. એમ ઉભય સ્વરૂપવાળુ થયુ કેમકે અભિલાપ્ય તથા અનભિલાપ્ય વસ્તુના વિષયવાળુ હોવાથી. તે બે સ્વભાવવાળુ છે, તેમા જે અભિલાપ્ય ભાવોને જાણે છે, તથા બોલે છે. તે શ્રુતજ્ઞાન થશે. અને જે ભાષણને અયોગ્ય એવા અનભિલાપ્ય ભાવોને જાણે છે. તે મતિજ્ઞાન થશે. ૧૫૨

ઉત્તર –મતિજ્ઞાની અભિલાપ્ય વસ્તુનીઉપલબ્ધિમા કઇક બોલે છે, પરન્તુ તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો, માત્ર સ્વમતિથી જ બોલે છે, માટે તે શ્રુત નથી અર્થાત્ પરોપદેશ અને શ્રુતગ્રંથના અનુસારે વિચારીને જ્યારે બોલાય ત્યારે શ્રુતના ઉપયોગવતને શ્રુતજ્ઞાન થાય, પરન્તુ જ્યા સ્વમતિથી વિચારીને બોલાય છે ત્યા (શ્રુતનુ અનુસરણ તથા શ્રુતનો ઉપયોગ) ન હોવાથી મતિજ્ઞાન જ છે

એ પ્રમાણે "ભાસઇ જ નોવલદ્ધિસમ' એ ૧૫૧ મી ગાથાના અવયવનુ ૧૫૨મી ગાથાથી વ્યાખ્યાન કરતા કહ્યુ કે–મતિજ્ઞાની મતિજ્ઞાનોપલબ્ધિ સમાન બોલી શકતો નથી માટે ત્યા ઉપલબ્ધિસમાન ભાષણ નથી, અને તેથી મતિજ્ઞાન શ્રુતરૂપ નથી, અને શ્રુતજ્ઞાની અભિલાપ્યભાવોને જાણે છે, અને બોલે છે, માટે ત્યા ઉપલબ્ધિ સમાન ભાષણ છે, અને તેથી શ્રુતમા શ્રુતરૂપતા છે

અથવા મતિજ્ઞાની શ્રુતોપલબ્ધિ તુલ્ય બોલી શકતો નથી તેથી મતિજ્ઞાનીનુ ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિ નથી માટે તેમા શ્રુતરૂપતા પણ નથી, એટલે કે શ્રુતોપલબ્ધિમા પરોપદેશ અર્હદ્વચનરૂપ શ્રુતાનુસારે ઉપલબ્ધ–જણાએલા અર્થોને બોલે છે, અને મતિ–ઉપલબ્ધિમા તો મતિથી ઉપલબ્ધ અર્થોનેજ બોલે છે, માટે મતિજ્ઞાનીનુ ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિસમાન નથી અને તેથી તેમા શ્રુતરૂપતા પણ નથી ૧૫૧ થી ૧૫૩

અહી સુધી "સોઇન્દિઓવલદ્ધિ" ઇત્યાદિ ૧૧૭ મી મૂળગાથાવડે તત્ત્વથી શ્રુતજ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિયનો જ વિષય છે, અને મતિજ્ઞાન સર્વ ઇન્દ્રિયનો વિષય છે. એ પ્રમાણે મતિ–શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો એ ભેદ જણાવવાના ક્રમમા "બુદ્ધિદિઠે અત્થે" ઇત્યાદિ ૧૨૮મી ગાથા કહી છે, તે ગાથાવડે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતરૂપ ઉભયશ્રુત કહીને, મતિ શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો એ પ્રમાણેનો ભેદ હોવાથી મતિ–શ્રુતનો ઇન્દ્રિયવિભાગથી પણ ભેદ નિશ્ચિત થયો

હવે વલ્ક (છાલ) અને શુમ્બ (દોરડાના) ઉદાહરણથી મતિ–શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

मन्ने मन्नंति मइ, वग्गसमा सुवसरिसयं सुत्तं ।
दिट्ठन्तोऽयं जुत्ति, जहोवणीओ न संसहइ ॥१५४॥

भावसुयाभावाओ संकरओ निव्विसेसभावओ ।
पुव्वुत्तलक्खणाओ, सलक्खणावरणभेयाओ ॥१५५॥
कप्पिज्जेज्ज व सो भाव–दव्वसुत्तेसु तेसुवि न जुत्तो ।
मइ–सुयभेयावसरे, जम्हा किं सुयविसेसेणं ? ॥१५६॥
असुयक्खरपरिणामा व, जा मई वग्गकप्पणा तम्मि ।
दव्वसुयं सुम्बसमं, किं पुण तेसिं विसेसेणं ॥१५७॥
इहइं जेणाहिकओ, नाणविसेसो न दव्व–भावाणं ।
न य दव्व–भावभेओऽत्थि, जुज्जए सोऽसमंजसओ ॥१५८॥
जह वग्गा सुवत्तणमुवेंति सुवं च तं तओऽणण्णं ।
न मई तहा वणित्तणमुवेइ जं जीवभावो सा ॥१५९॥
अह उवयारो कीरइ, पभवइ अत्थंतरंपि जं जत्तो ।
तं तम्मयंति भण्णइ, तो मइपुव्वं जओ भणियं ॥१६०॥
भावसुयं तेण मई, वागसमा सुवसरिसयं तं च ।
जं चिंतेऊण तया, तो सुयपरिवाडिमणुसरइ ॥१६१॥

બીજાઓ મતિને વલ્કસમાન અને શ્રુતને શુંબસમાન માને છે, જે રીતે આ દૃષ્ટાન્ત યોજેલ છે, તેવી રીતે તે યુક્તિવાળું નથી ભાવશ્રુતના અભાવથી, સાંકર્યથી, નિર્વિશેષ ભાવથી, પૂર્વોક્ત લક્ષણભેદથી અને સ્વલક્ષણ આવરણભેદથી (એ દૃષ્ટાન્ત યુક્તિ સંગત નથી) અથવા ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતમાં ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે મતિશ્રુતના ભેદનો અવસર છતાં દ્રવ્ય અને ભાવશ્રુતના ભેદથી શું (પ્રયોજન છે)? અથવા અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિમાં છાલની કલ્પના અને દ્રવ્યશ્રુતમાં દોરડાની કલ્પના કરવામાં આવે, તો એ પ્રમાણે બેના ભેદ વડે શું ? અહીં જ્ઞાનના ભેદનો અધિકાર છે. દ્રવ્ય–ભાવશ્રુતના ભેદનો અધિકાર નથી, તેથી દ્રવ્ય–ભાવશ્રુતનો ભેદ અયોગ્ય હોવાથી અહીં ઘટતો નથી જેમ છાલ તે જ દોરડું થાય છે, અને તે દોરડું તેનાથી ભિન્ન નથી, તેવી રીતે મતિ ધ્વનિરૂપ બનતી નથી, કારણકે તે મતિ જીવ સ્વભાવરૂપ છે ઉપચારથી એમ કહીએ છીએ અને તેથી અર્થાન્તર છતાં, જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાયછે, તેની સાથે તન્મય કહેવાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો જે કારણથી મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યું છે તે કારણથી મતિ વલ્ક (છાલ) સમાન અને ભાવશ્રુત શુંબ (દોરડાં) સમાન છે, કેમકે મતિ વડે ચિન્તવીને પછી શ્રુત પરિપાટીને અનુસરે છે ૧૫૪–થી–૧૬૧.

કેટલાક આચાર્યો મતિને વલ્કસમાન માને છે, અને તે જ મતિમાં જ્યારે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે શબ્દ સહિત મતિ એ શ્રુત કહેવાય છે, તે શ્રુત છાલથી થએલ દોરડા સમાન છે, આ પ્રમાણે તેઓનું માનવું યોગ્ય નથી, કારણ કે–વલ્ક અને શુંબનું દૃષ્ટાન્ત જે પ્રકારે તેઓએ અહીં ચાલતા વિષયમાં યોજ્યું છે તે પ્રકારે યુક્તિસંગત નથી ૧૫૪

મતિ પછી તરત જ શબ્દ માત્ર થવાથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે. ફરી એમ કહેવામા આવે કે મતિસહિત શબ્દ તે ભાવશ્રુત થશે, તો તે અયોગ્ય છે. કારણ કે એથી મતિ-શ્રુતની મિશ્રતા થશે અથવા સામાન્ય ભાવથી જે મતિજ્ઞાન તે જ ભાવશ્રુત એમ કહેવાથી બન્નેની એકતા થશે, ભિન્નતા નહિ થાય તો શુ હરકત છે ? એમ કહેવામા આવે તો સ્વલક્ષણ અને સ્વઆવરણના ભેદથી બન્નેમા ભેદ રહેતો નથી ૧૫૫.

અથવા આ વલ્ક અને શુમ્બના ઉદાહરણથી ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ માનવામા આવે (ભાવશ્રુત કારણ હોવાથી વલ્ક-છાલ સમાન છે, અને દ્રવ્યશ્રુત કાર્ય હોવાથી શુમ્બ-દોરડા સમાન છે.) તો તે ઠીક નથી, કારણ કે અહી મતિ-શ્રુતના ભેદ કહેવાનો અવસર છે, તેમા ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ જણાવવો નિષ્પ્રયોજન છે ૧૫૬

અથવા અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિમા (શ્રુતાનુસારીપણા સિવાય કેવળ શબ્દમાત્ર-પરિણામયુક્ત મતિમા) છાલની કલ્પના અને તે મતિજન્ય શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતમા દોરડાની કલ્પના માનવામા આવે, તો આ ઉદાહરણથી આ બેમા ભેદ યુક્તિયુક્ત થશે અહી "અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિ" એમ જે કહ્યુ છે, તેનું કારણ એ છે કે જો શ્રુતાનુસારી અક્ષર પરિણામવાળી મતિ કહીએ, તો તે મતિ ભાવશ્રુતજ થાય, અને એથી પૂર્વની ગાથામા કહ્યુ છે, તેથી કઈ વિશેષ ન જણાય, પર્યુદાસ અર્થવાળા નકારના (નિષેધના) આશ્રયથી તે મતિ અશ્રુતાનુસારીશબ્દથી સબધિત ગ્રહણ કરાઈ છે, શબ્દપરિણામ રહિત અવગ્રહરૂપ મતિ, અહી ગ્રહણ કરાઈ નથી કારણકે તેવી મતિથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતો ન હોવાથી, તે પછી થનાર શુમ્બ સમાન દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ થાય. એ પ્રમાણે ભેદ માનવામા આવે, તો તે પણ યુક્તિ સગત નથી, કેમકે અહી અપ્રસ્તુત મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેવાનુ શુ પ્રયોજન છે ? અહી તો શ્રુતજ્ઞાન-અને મતિજ્ઞાનના ભેદની વિચારણા ચાલે છે, તેમા દ્રવ્યશ્રુતની સાથે મતિનો ભેદ વિચારવાથી શો લાભ ? કઈજ નહી ૧૫૭

કારણકે જેવી રીતે છાલ પોતાથી અભિન્ન એવા દોરડા રૂપે પરિણામ પામવાથી દોરડુ કહેવાય છે, અને તે દોરડુ પણ તે છાલથી અભિન્નરૂપે રહેલ છે તેવી રીતે મતિ ધ્વનિરૂપે પરિણામ પામતી નથી કેમકે મતિજ્ઞાન એ આભિનિબોધિકસ્વરૂપે જીવનો સ્વભાવ છે, અને શબ્દ તો મૂર્ત હોવાથી જીવનો સ્વભાવ નથી અમૂર્તપરિણામવાળી મતિ શબ્દરૂપ મૂર્ત પરિણામ કેવી રીતે પામે ? નજ પામે. માટે દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકની વિષમતાથી એ ભેદ પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૧૫૯.

ઉપચાર વિધિનો આશ્રય કરીને વ્યાખ્યા કરીએ તો કઈ દોષ નહિ આવે, કારણકે અર્થાન્તર છતા જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેની સાથે તન્મય કહેવાય છે જેમકે "તે અપથ્ય આટલી બધી વિક્રિયા પામ્યુ." અથવા "તે એકજ વચન આટલો બધો વિપાક પામ્યુ" ઈત્યાદિ પ્રકારે ઉપચાર કરાય છે, તેમ ધ્વનિ જ્ઞાનમય નહિ છતા પણ મતિગત જ્ઞાનમયતા ધ્વનિમા ઉપચારથી કહેવાય છે આ પ્રમાણે માનવાથી વલ્ક અને શુમ્બના સાદૃશ્યપણાથી મતિ-શ્રુતમા ભેદ સિદ્ધ થશે.

ઉપર મુજબ ઉપચારથી ભેદ માનવામા આવે, તો તે પણ યુક્તિ વિનાનુ છે. કારણ કે-આગમમા મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યુ છે, તે કારણથી મતિને વલ્ક સમાન અને ભાવશ્રુતને શુમ્બ સમાન માનીને દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય કરો કે જેથી ઉપચાર વિના પણ સર્વ યુક્તિસગત

થાય. જેમ છાલ દોરડાનુ કારણ છે તેમ મતિ પણ ભાવશ્રુતનું કારણ છે. તથા જેમ દોરડુ છાલનુ કાર્ય છે તેમ ભાવશ્રુત પણ મતિનુ કાર્ય છે કારણ કે મતિ વડે વિચારીને પછી વક્તા શ્રુત પરિપાટીનુ અનુસરણ કરે છે. (વાચ્ય-વાચકભાવે પરોપદેશ-શ્રુતગ્રન્થની યોજના વસ્તુમા કરે છે) આ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતનો વલ્ક અને શુબની પેઠે કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદ સિદ્ધ થાય છે, અને એજ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તના ઉપનય પણ ઘટે છે પણ બીજાના કહ્યા પ્રમાણે નથી ઘટતા. ૧૫૪-થી-૧૬૧

હવે અક્ષર અનક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે

अन्ने अणक्खर-ऽक्खरविसेसओ मइ-सुयाइं भिंदंति ।
जं मइनाणमणक्खरमक्खरमियरं च सुयनाणं ॥१६२॥

जइ मइअणक्खरं च्चिय, भवेज्ज नेहादओ निरभिलप्पे ।
थाणु-पुरिसाइपज्जायविवेगो किह णु होज्जाहि ॥१६३॥

सुयनिस्सियवयणाओ, अह सो सुयओ मओ न बुद्धीओ ।
जइ सो सुयवावारो, तओ किमन्नं मइन्नाणं ॥१६४॥

अह सुयओ वि विवेगं, कुणओ न तय सुयं सुयं नत्थि ।
जो जो सुयवावारो, अन्नो वि तओ मई जम्हा ॥१६५॥

मइकाले वि जइ सुयं, तो जुगवं मइ-सुओवओगा ते ।
अह नेवं एगयरं, पवज्जओ जुज्जए न सुयं ॥८७॥१६६॥

जइ सुयनिस्सियमक्खरमणुसरओ तेण मइचउक्कं पि ।
सुयनिस्सियमावन्नं तुह त पि जमक्खरप्पभवं ॥१६७॥

जइ तं सुएण न तओ, जाणइ सुयनिस्सियं कह भणियं ।
जं सुयकओवयारं, पुव्विं इण्हिं तयणवेक्खं ॥१६८॥

पुव्वं सुयपरिकम्मियमइस्स ज सपयं सुयाईयं ।
तं निस्सियमियरं पुण, अणिस्सियं मइचउक्कं तं ॥१६९॥

उभयं भावक्खरओ, अणक्खरं होज्ज वंजणक्खरओ ।
मइनाणं सुत्तं पुण, उभयं पि अणक्खरक्खरओ ॥१७०॥

બીજાઓ અનક્ષર તથા અક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કરે છે, કારણ કે મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે જો મતિ અનક્ષર જ હોય તો ઈહાદિ ન થાય, કેમકે નિરભિલાપ્યમા સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક કેવી રીતે થાય ? 'શ્રુતનિશ્રિત' એ વચનથી તે વિવેક શ્રુતથી માનેલ છે, મતિથી નહિ જો તે શ્રુતવ્યાપાર છે, તો તે સિવાયનુ બીજુ મતિજ્ઞાન કયુ ?, જો શ્રુતથી પણ વિવેક કરનારને શ્રુત નથી, તો શ્રુતનો અભાવ થાય છે, અને જે જે અન્ય પણ શ્રુત વ્યાપાર છે, તે પણ મતિ થાય છે જો મતિકાળે પણ શ્રુત છે, તો તમારે એકી સાથે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થશે, અને એમાથી

એક માનતા, શ્રુતનો અભાવ થશે. જો અક્ષરાનુસારથી શ્રુતનિશ્રિતપણું હોય, તો ત્યારે મતિચતુષ્કપણુ શ્રુત નિશ્રિત થશે કેમકે તે પણ અક્ષરયુક્ત છે. જો તે શ્રુત વડે નથી જાણતો તો તેને શ્રુત નિશ્રિત કેમ કહ્યુ ? પૂર્વે શ્રુતોપકારવાળુ છે અને હમણા તેની અપેક્ષા વિનાનું છે માટે પૂર્વે શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળાને હમણા જે શ્રુતાતીત જ્ઞાન થાય. તે શ્રુતનિશ્રિત અને બીજુ અશ્રુતનિશ્રિત. તે અશ્રુતનિશ્રિત મતિચતુષ્ક જાણવુ મતિજ્ઞાન ભાવાક્ષરથી ઉભય પ્રકારે થાય અને વ્યજનાક્ષરથી અનક્ષર થાય. તથા શ્રુતજ્ઞાન અનક્ષર તથા સાક્ષર એમ ઉભય પ્રકારનુ હોય છે ૧૬૨-થી-૧૭૦

બીજા કેટલાક આચાર્યો, અનક્ષર અને અક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો-ભેદ કહે છે. મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને બીજુ શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા ઉચ્છ્વાસાદિરૂપ અનક્ષર છે ૧૬૨ આ પ્રમાણે જેઓ કહે છે તે યોગ્ય નથી, કેમકે જો મતિ અનક્ષરજ (અક્ષરાભિલાપ રહિતજ) હોય, તો નિરભિલાપ્ય હોવાથી સ્થાણુ આદિ વસ્તુમા ઈહા વિગેરે પ્રવર્તે નહિ કેમકે તે મતિમા અનક્ષરપણે સ્થાણુઆદિવિકલ્પનો અભાવ હોવાથી "આ સ્થાણુ છે. કે પુરૂષ છે" ઇત્યાદિ પર્યાયોના વસ્તુધર્મનો વિવેક ન થાય (અન્વય-વ્યતિરેક આદિથી બોધ ન થાય.) જે અનક્ષરજ્ઞાન છે તેમા અવગ્રહની પેઠે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોનો વિવેક નથી, તેવીજ રીતે ઈહાદિ પણ અનક્ષર હોવાથી, તેમા પણ આ સ્થાણુપુરૂષાદિ પર્યાયોનો વિવેક ઘટશે નહિ ૧૬૩.

આગમમા મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનુ કહ્યુ છે. એક અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારનુ જ્ઞાન તે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન અને બીજુ ઔત્પત્તિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ તે અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન

પ્રશ્ન :—જો આગમમા પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતનિશ્રિતપણે કહ્યુ છે, તો અક્ષરાત્મકશ્રુતથી એ સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક થયો, કંઈ મતિથી થયો નહિ કેમકે મતિ તો સ્વયં અનક્ષર છે

ઉત્તર:—કેમકે એમ માનવાથી તો એ સ્થાણુ પુરૂષાદિપર્યાયનો વિવેક એ શ્રુતનો વ્યાપાર થયો હવે જો સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક અક્ષરાત્મક હોવાથી, શ્રુતવ્યાપાર માનીએ તો અવગ્રહ સિવાયના ઇહા-અપાય વિગેરે મતિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો ઘટે નહિ. ૧૬૪

શ્રુતવ્યાપારથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિનો વિવેક કરનારાને તે જ્ઞાન શ્રુત છે, પણ મતિનો અભાવ થવાના ભયથી તેને મતિજ્ઞાનપણે માનિએ છીએ એમ કહેવામા આવે, તો એક બાજુ સાધતા બીજી બાજુ તૂટશે કારણકે એમ માનવાથી તો શ્રુતનોજ અભાવ થશે. કેમકે ચરણ કરણાદિ જણાવનાર આચારાદિ અન્ય શ્રુતવ્યાપાર પણ અક્ષરાત્મક હોવા છતા, સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયના વિવેકની પેઠે તે પણ મતિજ્ઞાન થશે અને શ્રુતનો અભાવ થશે. સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક તે મતિ પણ થશે, અને શ્રુત પણ થશે એમ માનવાથી એમાથી એકનો પણ અભાવ નહિ થાય એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ ઠીક નથી. ૧૬૫

કારણ કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયના વિવેકરૂપ મતિજ્ઞાનના કાળમા પણ જો શ્રુતજ્ઞાન માનવામા આવે તો એકજ કાળે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થાય પરન્તુ એમ થતુ નથી, કેમકે એકજ કાળે બે ઉપયોગનો આગમમા નિષેધ કર્યો છે. અથવા આ દોષના ભયથી એક કાળે એકજ ઉપયોગ માનતા વિવેકકાળે મતિ અથવા શ્રુતજ્ઞાન માનશો તો પણ

થાય. જેમ છાલ દોરડાનુ કારણ છે તેમ મતિ પણ ભાવશ્રુતનુ કારણ છે, તથા જેમ દોરડુ છાલનુ કાર્ય છે તેમ ભાવશ્રુત પણ મતિનુ કાર્ય છે. કારણ કે મતિ વડે વિચારીને પછી વક્તા શ્રુત પરિપાટીનુ અનુસરણ કરે છે (વાચ્ય-વાચકભાવે પૂર્વાપદેશ-શ્રુતગ્રન્થની યોજના વસ્તુમા કરે છે) આ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતનો વલ્ક અને શુંબની પેઠે કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદ સિદ્ધ થાય છે, અને એજ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય પણ ઘટે છે પણ બીજાના કહ્યા પ્રમાણે નથી ઘટતા ૧૫૪-થી-૧૬૧

હવે અક્ષર અનક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે

अन्ने अणक्खर-ऽक्खरविसेसओ मइ-सुयाइं भिदंति ।
जं मइनाणमणक्खरमक्खरमियर च सुयनाणं ॥१६२॥
जइ मइअणक्खर च्चिय, भवेज्ज नेहादओ निरभिलप्पे ।
थाणु-पुरिसाइपज्जायविवेगो किह णु होज्जाहि ॥१६३॥
सुयनिस्सियवयणाओ, अह सो सुयओ मओ न बुद्धीओ ।
जइ सो सुयवावारो, तओ किमन्नं मइन्नाणं ॥१६४॥
अह सुयओ वि विवेगं, कुणओ न तयं सुय सुयं नत्थि ।
जो जो सुयवावारो, अन्नो वि तओ मई जम्हा ॥१६५॥
मइकाले वि जइ सुयं, तो जुगवं मइ-सुओवओगा ते ।
अह नेवं एगयरं, पवज्जओ जुज्जए न सुयं ॥८७॥१६६॥
जइ सुयनिस्सियमक्खरमणुसरओ तेण मइचउक्कपि ।
सुयनिस्सियमावन्नं तुह त पि जमक्खरप्पभवं ॥१६७॥
जइ तं सुएण न तओ, जाणइ सुयनिस्सियं कह भणियं ।
जं सुयकओवयारं, पुव्विं इण्हिं तयणवेक्खं ॥१६८॥
पुव्वं सुयपरिकम्मियमइस्स ज सपयं सुयाईयं ।
तं निस्सियमियर पुण, अणिस्सियं मइचउक्कं तं ॥१६९॥
उभयं भावक्खरओ, अणक्खरं होज्ज वंजणक्खरओ ।
मइनाणं सुत्त पुण, उभयं पि अणक्खरक्खरओ ॥१७०॥

બીજાઓ અનક્ષર તથા અક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કરે છે, કારણ કે મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે જો મતિ અનક્ષર જ હોય તો ઈહાદિ ન થાય, કેમકે નિરભિલાપ્યમા સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્યાયનો વિવેક કેવી રીતે થાય ? 'શ્રુતનિશ્રિત' એ વચનથી તે વિવેક શ્રુતથી માનેલ છે, મતિથી નહિ જો તે શ્રુતવ્યાપાર છે, તો તે સિવાયનુ બીજુ મતિજ્ઞાન કયુ ?, જો શ્રુતથી પણ વિવેક કરનારને શ્રુત નથી, તો શ્રુતનો અભાવ થાય છે, અને જે જે અન્ય પણ શ્રુત વ્યાપાર છે, તે પણ મતિ થાય છે. જો મતિકાળે પણ શ્રુત છે, તો તમારે એકી સાથે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થશે, અને બેમાથી

એક માનતા, શ્રુતનો અભાવ થશે. જો અક્ષરાનુસારથી શ્રુતનિશ્રિતપણું હોય, તો ત્યારે મતિચતુષ્કપણ શ્રુત નિશ્રિત થશે કેમકે તે પણ અક્ષરયુક્ત છે જો તે શ્રુત વડે નથી જાણતો તો તેને શ્રુત નિશ્રિત કેમ કહ્યુ ? પૂર્વે શ્રુતોપકારવાળુ છે, અને હમણા તેની અપેક્ષા વિનાનુ છે માટે પૂર્વે શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળાને હમણા જે શ્રુતાતીત જ્ઞાન થાય. તે શ્રુતનિશ્રિત અને બીજુ અશ્રુતનિશ્રિત. તે અશ્રુતનિશ્રિત મતિચતુષ્ક જાણવુ મતિજ્ઞાન ભાવાક્ષરથી ઉભય પ્રકારે થાય અને વ્યંજનાક્ષરથી અનક્ષર થાય તથા શ્રુતજ્ઞાન અનક્ષર તથા સાક્ષર એમ ઉભય પ્રકારનુ હોય છે ૧૬૨-થી-૧૭૦.

બીજા કેટલાક આચાર્યો, અનક્ષર અને અક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો-ભેદ કહે છે, મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને બીજુ શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા ઉચ્છ્વાસાદિરૂપ અનક્ષર છે ૧૬૨ આ પ્રમાણે જેઓ કહે છે તે યોગ્ય નથી, કેમકે જો મતિ અનક્ષરજ (અક્ષરાભિલાપ રહિતજ) હોય, તો નિરભિલાપ્ય હોવાથી સ્થાણુ આદિ વસ્તુમા ઈહા વિગેરે પ્રવર્તે નહિ કેમકે તે મતિમા અનક્ષરપણે સ્થાણુઆદિવિકલ્પનો અભાવ હોવાથી "આ સ્થાણુ છે, કે પુરૂષ છે" ઇત્યાદિ પર્યાયોના વસ્તુધર્મનો વિવેક ન થાય (અન્વય-વ્યતિરેક આદિથી બોધ ન થાય.) જે અનક્ષરજ્ઞાન છે તેમા અવગ્રહની પેઠે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોનો વિવેક નથી, તેવીજ રીતે ઈહાદિ પણ અનક્ષર હોવાથી, તેમા પણ આ સ્થાણુપુરૂષાદિ પર્યાયોનો વિવેક ઘટશે નહિ ૧૬૩

આગમમા મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનુ કહ્યુ છે એક અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારનુ જ્ઞાન તે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન અને બીજુ ઔત્પત્તિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ તે અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન

પ્રશ્ન :—જો આગમમા પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતનિશ્રિતપણે કહ્યુ છે, તો અક્ષરાત્મકશ્રુતથી એ સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક થયો, કંઈ મતિથી થયો નહિ કેમકે મતિ તો સ્વય અનક્ષર છે

ઉત્તર:—કેમકે એમ માનવાથી તો એ સ્થાણુ પુરૂષાદિપર્યાયનો વિવેક એ શ્રુતનો વ્યાપાર થયો. હવે જો સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક અક્ષરાત્મક હોવાથી, શ્રુતવ્યાપાર માનીએ તો અવગ્રહ સિવાયના ઇહા-અપાય વિગેરે મતિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો ઘટે નહિ. ૧૬૪

શ્રુતવ્યાપારથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિનો વિવેક કરનારાને તે જ્ઞાન શ્રુત છે, પણ મતિનો અભાવ થવાના ભયથી તેને મતિજ્ઞાનપણે માનિએ છીએ એમ કહેવામા આવે, તો એક બાજુ સાધતા બીજી બાજુ તુટશે કારણકે એમ માનવાથી તો શ્રુતનોજ અભાવ થશે. કેમકે ચરણ કરણાદિ જણાવનાર આચારાદિ અન્ય શ્રુતવ્યાપાર પણ અક્ષરાત્મક હોવા છતા, સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયના વિવેકની પેઠે તે પણ મતિજ્ઞાન થશે અને શ્રુતનો અભાવ થશે. સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક તે મતિ પણ થશે, અને શ્રુત પણ થશે. એમ માનવાથી બેમાથી એકનો પણ અભાવ નહિ થાય એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ ઠીક નથી. ૧૬૫

કારણ કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયના વિવેકરૂપ મતિજ્ઞાનના કાળમા પણ જો શ્રુતજ્ઞાન માનવામા આવે તો એકજ કાળે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થાય પરન્તુ એમ થતુ નથી, કેમકે એકજ કાળે બે ઉપયોગનો આગમમા નિષેધ કર્યો છે. અથવા આ દોષના ભયથી એક કાળે એકજ ઉપયોગ માનતા વિવેકકાળે મતિ અથવા શ્રુતજ્ઞાન માનશો તો પણ

તેમા શ્રુતજ્ઞાન તો માની શકાશે નહિ. માત્ર મતિજ્ઞાનજ માનવુ પડશે કારણકે–"સાવકાશ અને અનવકાશવિધિમા અનવકાશવિધિ બળવાન્ છે' એ ન્યાયથી બીજે સ્થળે મતિજ્ઞાનને અવકાશ નથી તેથી અહી મતિજ્ઞાનજ માનવુ પડશે શ્રુતજ્ઞાનને તો અન્યત્ર આચારાદિ શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનમા અવકાશ છે તેથી ત્યા શ્રુત માનવુ ઉચિત છે આમ હોવાથી સ્થાણુ પુરૂષાદિનો અક્ષરાભિલાપયુક્ત વિવેક મતિથીજ થયો. પણ શ્રુતથી નહિ આથી એ સિદ્ધ થયુ કે મતિજ્ઞાન એકાન્તે અનક્ષર નથી ૧૬૬

વળી સ્થાણુ–પુરૂષાદિનો વિવેક કરવાવડે અક્ષરને અનુસરતા પ્રમાતાનુ જ્ઞાન શ્રુત-નિશ્રિત છે, એમ કહેવામા આવે તો ઔત્પત્તિકી વિગેરે ચાર બુદ્ધિઓ પણ શ્રુતનિશ્રિત માનવી પડશે કેમકે તે પણ અક્ષરયુક્ત છે તેમા પણ ઇહા વિગેરે અક્ષરાભિલાપ થાય છે પરન્તુ એમ નથી. આગમમા એ ચારે બુદ્ધિને અશ્રુતનિશ્રિત કહેલ છે. ૧૬૭

પુન એમ કહેવામા આવે, કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયને જાણનાર-વ્યક્તિ શ્રુતજ્ઞાનવડે નથી જાણતો, તો પછી અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્રિતજ છે, એમ આગમમા શાથી કહ્યુ ? મતિ તો સ્વય અનક્ષરજ છે. અને જે ઇહા વિગેરે અક્ષરાત્મક છે તેમા જો શ્રુતનિશ્રિતપણુ ન માનીએ તો તે બીજી રીતે કેમ ઘટે ?

ઉપરનુ સર્વ કથન 'શ્રુતનિશ્રિત' શબ્દનો અર્થ સમજ્યા વિનાનુ છે તેથી તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવુ અહી ઉચિત છે, શ્રુત બે પ્રકારનુ છે એક પરોપદેશરૂપ અને બીજુ આગમ ગ્રન્થરૂપ, ૧૬૮

તેવા શ્રુતવડે વ્યવહારકાળની પૂર્વે સસ્કાર વાળી જેની બુદ્ધિ થએલી હોય, એવા સાધુઆદિને હમણા વ્યવહારકાળે શ્રુતની અપેક્ષા વિના જે જ્ઞાન થાય છે. તે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનને આગમમા 'શ્રુતનિશ્રિત" કહ્યુ છે. તે સિવાયનુ શ્રુતસસ્કારની અપેક્ષાવિના જે સ્વાભાવિક જ્ઞાન થાય તે ઔત્પાતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ–અશ્રુતનિશ્રિત છે

પૂર્વે નહિ જોએલ. નહિ સાભળેલ અને નહિ વિચારેલ અર્થને વિશુદ્ધપણે ગ્રહણ કરનાર, અવ્યાહત ફળ યોગવાળી બુદ્ધિ. તે–ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ છે

દુખે વહન કરી શકાય એવા મોટા કાર્યના ભારનો નિસ્તાર કરવામા સમર્થ. ધર્મ-અર્થ ને કામ એ ત્રિવર્ગનુ પ્રતિપાદન કરનાર એવા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરનારી સારભૂત અને ઉભય લોકમા ફળદાયી-એવી જે બુદ્ધિ તે વૈનયિકી બુદ્ધિ છે

વિવક્ષિત કાર્યમા મનના પરોવાથી તેના પરમાર્થને જાણનાર, કાર્યના અભ્યાસ અને વિચારથી વિસ્તાર પામેલ, સારૂ કર્યું એમ વિદ્વાનો જેની પ્રશસા કરે તે કર્મજા બુદ્ધિ છે

અનુમાન, હેતુ, અને દૃષ્ટાન્તથી અર્થને સાધનાર. વયોવિપાકના પરિણામવાળી. તથા અભ્યુદય અને મોક્ષરૂપ ફળવાળી બુદ્ધિ, તે પરિણામિકી બુદ્ધિ છે

પ્રશ્ન –ઉપરોક્ત બુદ્ધિચતુષ્કમાથી વૈનયિકીબુદ્ધિમા શ્રુતનિશ્રિતપણુ છે કારણ કે–"ત્રિવર્ગનુ પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરવાનુ" શ્રુતના અભ્યાસવિના બનતુ નથી પણ એ બુદ્ધિચતુષ્કને આગમમા અશ્રુતનિશ્રિત કહેલ છે. આથી પૂર્વાપર વિસવાદ જેવુ જણાય છે.

ઉત્તર –એમા શ્રુતનિશ્રિતપણુ છે. પરન્તુ બહુ અલ્પ છે, તેથી મતિચતુષ્કમા બાહુલ્યતાનો અંગીકાર કરીને તેમા અશ્રુતનિશ્રિતપણુ કહ્યુ છે. એટલે વિસંવાદ જેવુ કંઈ નથી આ સઘળા વિવેચનથી એ ફલિતાર્થ થયુ કે–પૂર્વે ૧૬૨મી ગાથામા મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર છે" એમ જે કહ્યુ છે તે અયોગ્ય ઠર્યું કારણ કે મતિને અનક્ષર માનવાથી સ્થાણુ–પુરૂષાદિ પર્યાયના વિવેકનો અભાવ થાય અને મતિનુ શ્રુતનિશ્રિતપણુ તો પૂર્વે બીજી રીતે–સિદ્ધ કરેલુ છે. એટલે પુન કહેવાની આવશ્યતા નથી ૧૬૯

પ્રશ્ન –જો મતિજ્ઞાન અનક્ષર ન હોય તો ૯૭મી ગાથામા કહ્યા મુજબ અક્ષર અને અનક્ષરના ભેદથી કહેલો મતિ–શ્રુતનો ભેદ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર :–દ્રવ્યાક્ષર અને ભાવાક્ષર એમ બે પ્રકારે અક્ષર હોય છે તેમા જે દાંત જિહ્વા આદિના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા અને પુસ્તક આદિમા લખેલ અક્ષર, તે દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યંજનાક્ષર કહેવાય છે, અને અન્તઃકરણમા સ્ફુરાયમાન થતા અક્ષરોનુ જ્ઞાન તે ભાવાક્ષર કહેવાય છે આ ભાવાક્ષરની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનના અક્ષર તથા અનક્ષર, એમ ઉભય સ્વરૂપ છે કારણ મતિજ્ઞાનના 'અવગ્રહ'મા ભાવાક્ષર નથી તેથી અનક્ષર છે. અને 'ઈહા' વિગેરેમા ભાવાક્ષર છે તેથી તે સાક્ષર છે. દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યંજનાક્ષરની અપેક્ષાએ તો મતિજ્ઞાન અનક્ષરજ છે કારણ કે પુસ્તક આદિમા લખેલા અકારાદિ અક્ષરો અથવા શબ્દો મતિજ્ઞાનમા ઉચ્ચારાતા નથી તે અક્ષરો અથવા શબ્દો તો દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઢ (પ્રસિદ્ધ) છે, દ્રવ્યમતિપણે રૂઢ નથી તથા બન્ને પ્રકારનુ શ્રુત (દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત) સાક્ષર અને અનક્ષર એમ બન્ને પ્રકારે છે "ऊससियं निससियं" ઈત્યાદિ વચનથી ઉશ્વાસ–નિશ્વાસ–થુંકવુ–ખાસી–છીંક–સુંઘવુ—ચપટી વગાડવી વિગેરે અનક્ષરશ્રુત છે અને પુસ્તકઆદિમા લખેલુ, તથા શબ્દોચ્ચારરૂપ દ્રવ્યશ્રુત સાક્ષર છે ભાવશ્રુત પણ શ્રુતઅનુસારી અકારઆદિ વર્ણ–વિજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી સાક્ષર છે, અને શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરરહિત હોવાથી અનક્ષર છે શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરો દ્રવ્યશ્રુતનીઅન્તર્ગત હોવાથી ભાવશ્રુતમા નથી મતિ અને ભાવશ્રુતમા સાક્ષર–અનક્ષર કૃતભેદ નથી, બન્ને જ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે માત્ર સામાન્યથી "શ્રુત" એ કથનથી દ્રવ્યશ્રુત જણાય છે, તેથી ત્યા દ્રવ્યશ્રુતની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાક્ષર છે, મતિમા તો દ્રવ્યાક્ષર નથી કેમકે તે મતિ દ્રવ્યમતિપણે રૂઢ નથી એ રીતે દ્રવ્યાક્ષરની અપેક્ષાએ આ બે જ્ઞાનમા સાક્ષર–અનક્ષર કૃત ભેદ છે. ૧૬૨–થી–૧૭૦

હવે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ–શ્રુતનો ભેદ કહે છે-

स–परप्पच्चायणओ, भेओ मूएयराण वाऽभिहिओ ।
ज मूयं मइनाणं, स–परप्पच्चायगं सुत्तं ॥१७१॥
सुयकारण ति सद्दो सुयमिह सो परबोहण कुणइ ।
मइहेयवोऽवि हि परं, बोहेंति कराइचिट्ठाओ ॥१७२॥
न परप्पबोहयाइं, जं दोऽवि सरूवओ मइ–सुयाइं ।
तक्कारणाइ दोण्हवि, बोहेंति तओ न भेओ सिं ॥१७३॥

दव्वसुयमसाहारणकारणओ परविबोहयं होज्जा ।
रूढं ति व दव्वसुयं, सुयं ति रूढा न दव्वमइ ॥१७४॥
सा वा सद्दत्थो च्चिय, तया वि जं तम्मि पच्चओ होइ ।
कत्ता वि हु तदभावे, तदभिप्पाओ कुणइ चिट्ठं ॥१७५॥
मइ–सुयनाणविसेसो, भणिओ तल्लक्खणाइमेत्तण ।
पुव्वं आभिणिबोहियमुद्दिट्ठं तं परूवेस्सं ॥१७६॥

સ્વ-પર પ્રત્યાયકપણાથી મૂક અને વાચાળની પેઠે (મતિ–શ્રુતનો) ભેદ કહ્યો છે મતિજ્ઞાન મૂક છે અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વપરપ્રત્યાયક હોવાથી અમૂક છે. શબ્દ, શ્રુતનુ કારણ હોવાથી શ્રુત છે, ને શબ્દ પરનો બોધ કરે છે (એમ તો) મતિના હેતુભૂત હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ પણ પરને બોધ કરે છે સ્વરૂપથી મતિ–શ્રુત પર પ્રબોધક નથી, બન્નેના કારણો પરપ્રબોધક છે, તેથી બન્નેનો ભેદ નથી દ્રવ્યશ્રુત અસાધારણ કારણથી પરપ્રબોધક છે, અથવા શ્રુત દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઢ છે, તેમ દ્રવ્યમતિ રૂઢ નથી તે ચેષ્ટા પણ શબ્દનો અર્થ જ છે, કેમકે તે વડે તેમા પ્રત્યય થાય છે કર્તા પણ શબ્દના અભાવે તેવા અભિપ્રાયથી ચેષ્ટા કરે છે (એ પ્રમાણે) મતિ–શ્રુતજ્ઞાનનો તફાવત તેના લક્ષણાદિ ભેદ વડે કહ્યો. પ્રથમ આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહ્યુ છે, માટે હવે તેની પ્રરૂપણા કરીશ ૧૭૧–૧૭૬.

કેટલાક આચાર્યો મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ–શ્રુતનો તફાવત જણાવે છે કે- સ્વબોધક અને પરબોધક હોવાથી મૂક અને અમૂકની જેમ મતિ–શ્રુતમા તફાવત છે. જેમ મુગો માણસ પોતાને જ પ્રતીતિ પમાડી શકે છે, પણ શબ્દના અભાવે બીજાને પ્રતીતિ પમાડી શકતો નથી અને વાચાવાળો માણસ વાણી વડે પોતાને તથા પરને પ્રતીતિ પમાડે છે આ પ્રમાણે મુગા અને વાચાવાળા મનુષ્યની જેમ મતિ અને શ્રુતમા પણ ભેદ છે "પરબોધક" દ્રવ્યઅક્ષરના અભાવે મતિજ્ઞાન મૂક છે અને દ્રવ્યઅક્ષરના સદ્દભાવે શ્રુતજ્ઞાન પોતાને તથા પરને પ્રતિતી કરાવે છે તેથી અમૂક છે ૧૭૧

શબ્દને તથા પુસ્તકઆદિમા લખેલા અક્ષરોને શ્રુત કહેલ છે કેમકે એ બન્ને શ્રુતનુ કારણ હોવાથી કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે એ શબ્દ અને પુસ્તકાદિમા લખેલા અક્ષરો પરનો બોધ કરે છે એ રીતે શ્રુતજ્ઞાન, શબ્દ દ્વારા જ પરને પ્રતીતિ કરાવે છે અન્યથા નથી કરાવતુ

આ પ્રમાણે જો તે માનવામા આવે તો તે શ્રુત અને મતિજ્ઞાન એક જ થાય કેમકે એ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવે છે જેમ શબ્દો અને લખેલા અક્ષરો અક્ષરાત્મક હોવાથી શ્રુતનુ કારણ છે તેમ હાથ અને મસ્તકાદિની ચેષ્ટાઓ અક્ષર રહિત હોવાથી મતિજ્ઞાનના કારણ છે જેમકે-હાથ અને મુખનો સયોગ કરવાથી ભોજનક્રિયા સબધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે મસ્તક હલાવવાથી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ સબધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવનાર છે ૧૭૨

એ રીતે મતિજ્ઞાનના હેતુઓ પણ બીજાને બોધ કરે છે તો પછી મતિશ્રુતમા ભેદ શો રહ્યો? કઇજ નહી કારણ કે-અવધિઆદિ જ્ઞાનોની પેઠ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વસ્વ-રૂપથી પર પ્રબોધક નથી કદી એમ કહેવામા આવે કે જે શબ્દાદિ શ્રુતના કારણ છે, તે પરપ્રબોધક છે અને એજ કારણથી મતિજ્ઞાન કરતા શ્રુતમા વિશેષતા છે એ કથન ઠીક નથી, કેમકે એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરપ્રબોધક છે જ્યારે એ રીતે બન્નેના કારણ પરપ્રબોધક છે. તો પછી ઉભયમા ભેદ શો રહ્યો? જ્યારે કઇ ભેદ ન રહ્યો ત્યારે એમ કેમ કહી શકાય કે મતિ-શ્રુત મૂક અને અમૂક હોવાથી ભેદવાળુ છે ૧૭૩,

વસ્તુત દ્રવ્યશ્રુત શ્રુતજ્ઞાનનુ અસાધારણ કારણ હોવાથી પરપ્રબોધક છે પરન્તુ હસ્તા-દિકની ચેષ્ટાઓ પરપ્રબોધક નથી. કેમકે તે ચેષ્ટાઓ તો મતિ-શ્રુત ઉભયનુ સાધારણ કારણ છે તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દઆદિ દ્રવ્યશ્રુત, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતપૂર્વક હોવાથી. જો કે અનન્તર મતિના અવગ્રહ-ઈહા વિગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. તો પણ તે અક્ષરરૂપ હોવાથી મુખ્યપણે માત્ર શ્રુતજ્ઞાનનુ જ કારણ કહેવાય છે, આથી કારણરૂપ ઉપચાર કરવાથી તેનો શ્રુતમા સમાવેશ થાય છે વળી દ્રવ્યશ્રુત પરપ્રબોધક છે. એમ સર્વને જાણીતુ છે, એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ પરપ્રબોધક છે એમ કહેવુ યોગ્ય છે, પરન્તુ હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ મતિજ્ઞાનનુ અસાધારણ કારણ નથી, કેમકે હાથ અને મુખના સયો-ગાદિ રૂપ ચેષ્ટા જોવાથી માત્ર મતિસબધી અવગ્રહાદિ જ ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ તે સાથે "આ ખાવાને ઇચ્છે છે" ઈત્યાદિરૂપ શ્રુતાનુસારી વિકલ્પાત્મક શ્રુતજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે માટે હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ અસાધારણ કારણ ન હોવાથી ખરી રીતે મતિજ્ઞાનનુ કારણ જ નથી. અને તેથી કરીને તે ચેષ્ટાઓનો મતિજ્ઞાનમા સમાવેશ થતો નથી એટલે મતિજ્ઞાન પરપ્રબોધક પણ નથી. અથવા પુસ્તકાદિમા લખેલુ આચારાગાદિ ગ્રથરૂપ અને ગુરૂએ કહેલ દેશનાના શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત પરપ્રબોધક થાય છે, કેમકે તે દ્રવ્યશ્રુત મોક્ષના અસાધારણ કારણભૂત ક્ષાયિકજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ વસ્તુનુ કારણ છે, તેથી તે દ્વારા શ્રુતજ્ઞાન પરપ્રબોધક છે, એમ કહી શકાય અને હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ જો કે મતિજ્ઞાનનુ કારણ છે, તો પણ યથોક્ત વિશિષ્ટ એવો પરપ્રબોધ ઘણુ કરીને તે ચેષ્ટાઓમા નથી, આથી તે ચેષ્ટાઓ પરપ્રબોધક ન હોવાથી તે દ્વારા મતિજ્ઞાન પણ પરપ્રબોધક નથી ૧૭૪

અથવા હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ ભલે મતિજ્ઞાનનુ કારણ હો, પરન્તુ તે ચેષ્ટાઓ આગ-મમા દ્રવ્યમતિપણે પ્રસિદ્ધ નથી, અને પૂર્વે કહેલુ શ્રુત તો દ્રવ્ય શ્રુતપણે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ જો કે મતિજ્ઞાનનુ કારણ અને પરપ્રબોધક છે, તો પણ તે દ્રવ્ય-મતિપણે પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી કારણમા કાર્યના ઉપચાર વડે મતિજ્ઞાનરૂપે તેમનો વ્યવહાર નથી કરાતો, માટે તે ચેષ્ટાઓ મતિજ્ઞાનથી જુદી હોવાને લીધે તે દ્વારા તે પરપ્રબોધક નથી અને દ્રવ્યશ્રુત તો કારણમા કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનરૂપે કહેવાય છે, તેથી તે દ્વારા તે પરપ્રબોધક છે આ રીતે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો તફાવત કહેવો યોગ્ય છે આથી પૂર્વે કહ્યુ છે કે "તે બન્નેના કારણો પરપ્રબોધક હોવાથી ઉભયમા ભેદ નથી" એમ જે કહ્યુ છે તે અયોગ્ય છે, એમ દર્શાવ્યુ

અથવા હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ શબ્દાર્થ રૂપ જ છે (એટલે વક્તાએ કહેલા શબ્દના અર્થને સાભળનારના જ્ઞાનમા જણાતા તદભિધેય વસ્તુરૂપ શ્રુત છે) કારણ કે તે ચેષ્ટા વડે ભોજનની ઇચ્છાનુ શબ્દાર્થમા પ્રતીતિ કરનારને પ્રત્યય (જ્ઞાન) થાય છે વળી ચેષ્ટા કરનાર પણ જીવ્હાદિના રોગને લીધે શબ્દોચ્ચારનુ સામર્થ્ય ન હોવાથી ભોજનની ઇચ્છઆદિ અભિપ્રાય બીજાને જણાવવા માટે હસ્ત–મુખાદિના સયોગરૂપ ચેષ્ટા કરે છે જો કે હસ્તાદિકની ચેષ્ટા પછીથી અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન કરે છે, તો પણ તે ચેષ્ટા શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણ કે તે વડે શબ્દાર્થ પ્રત્યય જ્ઞાન થાય છે. તે ચેષ્ટાઓ શબ્દાર્થ પ્રત્યય કરનાર હોવાથી કારણમા કાર્યોપચાર કરવા વડે તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે પણ મતિજ્ઞાનરૂપ નથી ચેષ્ટા કરનાર "આ ખાવાને ઇચ્છે છે" એમ બીજાને જણાવવા માટે ભાષણશક્તિના અભાવે ચેષ્ટા કરે છે, અને તેથી કર્તા શબ્દાર્થ પ્રગટ કરવાના અભિપ્રાયથી હસ્તઆદિની ચેષ્ટા કરતા હોવાથી તે શબ્દાર્થરૂપ–શ્રુતજ્ઞાન જ છે તેમજ એ ચેષ્ટા શ્રુતનુ કારણ હોવાથી શબ્દની પેઠે શ્રુતમા સમાવેશ પામે છે, પણ મતિમા નહિ આમ હોવાથી ચેષ્ટા ખરી રીતે મતિનુ કારણ જ નથી થતી, તેથી કારણદ્વારા પણ મતિજ્ઞાન પરપ્રત્યાયક નથી, શ્રુતજ્ઞાન તો કારણ દ્વારા પરપ્રત્યાયક છે. માટે તે પ્રમાણે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિનો ભેદ યોગ્ય છે ૧૭૫

એ પ્રમાણે મતિ–શ્રુતનો તફાવત તેના લક્ષણઆદિ ભેદ વડે કહ્યો, મતિ–શ્રુતના ભેદ-વિચારનો અધિકાર સપૂર્ણ થયો ૧૭૧–૧૭૬

હવે મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા સવિસ્તર કહેવાશે

इंदिय—मणोनिमित्तं, त सुयनिस्सियमहेयर च पुणो ।
तत्थेक्केक्कं चउमेयमुग्गहो—प्पत्तियाइयं ॥१७७॥

(२) उग्गहु ईह अवाओ य, धारणा एव होंति चत्तारि ।
आभिणिबोहियनाणस्स, भेयवत्थू समासेणं ॥१७८॥

(३) अत्थाण उग्गहणंमि, उग्गहो तह वियालणं ईहा ।
ववसायं सेऽवाओ, धरणं पुण धारणं वेंति ॥१७९॥

सामण्णत्थावग्गहणमुग्गहो भेयमग्गणमहेहा ।
तस्सावगमोऽवाओ अविच्चुइ धारणा तस्स ॥१८०॥

ઇન્દ્રિય–મનોનિમિત્તજ્ઞાન શ્રુતનિશ્રિત તથા અશ્રુતનિશ્રિત એમ બે પ્રકારે છે તે દરેક અનુક્રમે અવગ્રહાદિ તથા ઔત્પાતિકી વિગેરે ચાર ચાર પ્રકારે છે અવગ્રહ–ઇહા–અપાય અને ધારણા એ (શ્રુતનિશ્રિત) આભિનિબોધિકજ્ઞાનના સક્ષેપથી ચાર ભેદ છે અર્થને ગ્રહણ કરવુ તે અવગ્રહ, તેની વિચારણા તે ઇહા, વ્યવસાય (નિશ્ચય) તે અપાય, અને ધારી રાખવુ તે ધારણા કહેવાય છે સામાન્યપણે અર્થનુ ગ્રહણ તે અવગ્રહ, તે ભેદનો વિચાર કરવો તે ઇહા, તે સબધી નિશ્ચય તે અપાય, અને તેની અવિચ્યુતિ તે ધારણા ૧૭૭–થી–૧૮૦

ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત આભિનિબોધિક જ્ઞાન બે પ્રકારે છે. એક શ્રુતનિશ્રિત અને બીજુ અશ્રુતનિશ્રિત. વ્યવહારકાળની પૂર્વે સકેતકાળે થયેલ પરોપદેશ, અને ગ્રથરૂપી શ્રુતવડે

સંસ્કાર પામેલી મતિવાળા પુરૂષને, વ્યવહાર કાળે તેવા શ્રુતની અપેક્ષાવિના જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તે શ્રુતનિશ્રિત જ્ઞાન છે, અને જે તેવા શ્રુતના સંસ્કાર વિના સ્વાભાવિક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તે અશ્રુતનિશ્રિત જ્ઞાન છે તેમા અવગ્રહ-ઇહા-અપાય અને ધારણાના ભેદથી શ્રુતનિશ્રિત જ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે. અને ઔત્પાતિકી-વૈનયિકી-કર્મજા તથા પારિણામિકી એ બુદ્ધિ ચતુષ્કના ભેદે અશ્રુતનિશ્રિતજ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે જો કે ઔત્પાતિકી વિગેરે બુદ્ધિઓમા અવગ્રહાદિ થાય છે તો પણ "પૂર્વે અદષ્ટ, અશ્રુત પદાર્થ જાણે છે અને તરતજ વિશુદ્ધપણે અર્થ ગ્રહણ કરે છે" ઇત્યાદિ વચનથી પરઉપદેશઆદિની અપેક્ષા સિવાય જ્ઞાન થતુ હોવાથી તે શ્રુતનિશ્રિત નથી અવગ્રહાદિ તો પૂર્વે શ્રુતના સંસ્કાર થયા વિના સંભવતા નથી, કેમકે ઇહાગત અભિલાપ પરોપદેશ વિના ઘટે નહિ, માટે તે શ્રુતનિશ્રિત કહેવાય છે ઔત્પાતિકી આદિમા ઇહાદિગત અભિલાપ, તથાવિધ કર્મના ક્ષયોપશમથી, પરઉપદેશઆદિ સિવાય પણ થાય છે તેથી તે અશ્રુતનિશ્રિત કહેવાય ૧૭૭

રૂપાદિપદાર્થના પ્રથમ દર્શન થયા બાદ તરત જ, તેને અવ્યક્ત-સામાન્યપણે ગ્રહણ કરવુ (જાણવુ), તે અવગ્રહ કહેવાય છે અવગૃહિત (તેવી રીતે જાણેલ) અર્થના ભેદનો વિચાર કરવો, એટલે અવગ્રહ થયા પછી અને અપાય થયા પૂર્વે. સદ્ભૂત પદાર્થ વિશેષને ગ્રહણ કરવા સન્મુખ તથા અસદ્ભૂત અર્થવિશેષને ત્યાગ કરવા સન્મુખ થવુ, જેમકે અહી ઘણુ કરીને કાગડા વિગેરે પક્ષીના માળાઆદિ સ્થાણુ (ઠુંઠા) ના ધર્મો જણાય છે, પણ માથુ ખજવાળવુ વિગેરે પુરૂષના ધર્મો જણાતા નથી ઇત્યાદિ રૂપે જે મતિવિશેષ થાય તે ઇહા કહેવાય છે આ સ્થાણુજ છે અથવા પુરૂષ જ છે, એ પ્રમાણે એક પ્રકારનો નિશ્ચયાત્મક બોધ અથવા વિશિષ્ટનિશ્ચય તે અપાય, અને તે અપાયવડે નિશ્ચિત અર્થને અવિચ્યુતિ સ્મૃતિ-યા વાસનારૂપે ધારી રાખવુ તેને ધારણા કહે છે. ૧૭૮-૧૭૯

એ અવગ્રહાદિકનો ક્રમ પણ એજ પ્રમાણે છે એટલે કે અવગૃહિત અર્થની જ ઇહા થાય, ઇહિત અર્થનો જ નિશ્ચય થાય, અને નિશ્ચિત અર્થનીજ ધારણા થાય છે એ રીતે શ્રુતનિશ્રિત આભિનિબોધિક જ્ઞાન (મતિજ્ઞાન) ના સંક્ષેપથી ચાર ભેદો છે, અને વિસ્તારથી અઠ્ઠાવીસ ભેદો છે, તે આગળ કહેવાશે ૧૮૦

હવે અવગ્રહાદિ ચારેની બીજાઓ જે અન્યથા વ્યાખ્યા કરે છે અને તેથી તેમા જે વિરોધ છે, તે દૂર કરવા માટે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

सामण्णविसेसस्स वि, केई उग्गहणमुग्गहं बेंति ।
जं महरिद तय ति व, त नो बहुदोसमावाओ ॥१८१॥
ईहा संसयमेत्तं केइ, न तय तओ जमन्नाण ।
मइनाणसा चेहा, कहमन्नाण तइ जुत्तं ॥१८२॥
जमणेगत्थालंबणमपज्जुदासपरिकुठियं चित्तं ।
सयइव सव्वप्पयओ, तं संसयरूवमन्नाण ॥१८३॥

तं चिय सयत्थहेऊ–ववत्तिवावारतप्परममोहं ।
भूया–ऽभूयविसेसादाण–च्चायाभिमुहमीहा ॥१८४॥
केइ तयण्णविसेसावणयमेत्तं अवायमिच्छन्ति ।
सब्भूयत्थविशेषावधारणं धारणं बेंति ॥१८५॥
कस्सइ तयन्नवइरेगमेत्तओऽवगमणं भवे भूए ।
सब्भूयसमण्णयओ, तदुभयओ कस्सइ न दोसो ॥१८६॥
सव्वो वि य सोऽवाओ, भेए वा होंति पंच वत्थूणि ।
अहेवं चिय चउहा, मई तिहा अन्नहा होइ ॥१८७॥
काऽणुवओगम्मि धिई, पुणोवओगे य सा जओऽवाओ ।
तो नत्थि धिई भण्णइ, इद तदेवेति जा बुद्धी ॥१८८॥
नणु साऽवायब्भहिया, जओ य सा वासणाविसेसाओ ।
जा याऽवायाणन्तरमविच्चुइ सा धिई नाम ॥१८९॥

સામાન્ય-વિશેષને ગ્રહણ કરવુ તેને કેટલાક અવગ્રહ કહે છે કેમકે 'આ તે છે' એવી અવગ્રહમા મતિ થાય છે પણ બહુદોષના સદ્ભાવથી તેમ માનવુ નહિ ઈહા સ શય માત્ર છે એમ કેટલાક કહે છે, (પરન્તુ) તેમ નથી કારણ કે તે સ શય અજ્ઞાન છે અને ઈહા તો જ્ઞાનનો અ શ છે તેથી તે કેમ ઘટી શકે ? જે ચિત્ત અનેક અર્થનુ ગ્રહણ કરવાથી નિષેધ કે વિધિ કરી શકતુ ન હોય તથા સૂતેલાની પેઠે જડ થઇ ગયુ હોય, તે સ ંશય રૂપ અજ્ઞાન છે અને તેજ ચિત્ત જ્યારે સદ્દર્થના હેતુ-ઉપપત્તિના વ્યાપારમા તત્પર હોવાથી, સફળ તેમજ સદ્ભૂત-અસદ્ભૂત વિશેષને ગ્રહણ તથા ત્યાગવાને સન્મુખ હોય, ત્યારે તે ઈહા કહેવાય છે કેટલાક બીજા વિશેષનો જે નિષેધમાત્ર કરવો તેને અપાય માને છે, અને સદ્ભૂત અર્થ વિશેષનુ અવધારણ તેને ધારણા કહે છે કેટલાકને ભૂતાર્થમા તદન્ય વ્યતિરેક માત્રથી નિશ્ચય થાય. કેટલાકને સદ્ભૂત સમન્વયથી નિશ્ચય થાય, અને કેટલાકને એ ઉભયથી નિશ્ચય થાય તેમા દોષ નથી (કેમકે) એ સર્વ અપાય છે, તદ્વત માનવામા આવે તો પાચ ભેદ થાય એજ પ્રમાણે મતિ ચાર પ્રકારે છે, અન્યથા ત્રણ પ્રકારે થાય. અનુપયોગમા ધારણા કયા છે ? અને ઉપયોગમા તો અપાય હોવાથી ધારણા નથી, (ઉત્તર) "આ તેજ છે" એવી જે બુદ્ધિ તે અવશ્ય અપાયથી અધિક છે. અને તે વાસનાવિશેષવડે અપાય પછી જે અવિચ્યુતિ થાય છે તે ધારણા છે. ૧૮૧ થી ૧૮૯

કેટલાક વ્યાખ્યાન કરનારાઓ સામાન્ય તથા વિશેષને ગ્રહણ કરવુ, તેને અવગ્રહ કહે છે તેઓનુ એમ માનવુ છે કે-શબ્દાદિ લક્ષણ સામાન્ય-વિશેષગ્રાહક અવગ્રહ થયા બાદ 'આ તેછે' એમ વિમર્શરૂપ (વિચારરૂપ) ઇહા પ્રવર્તે છે જેમ વ્યજનાવગ્રહ થયા બાદ અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય માત્ર ગ્રહણ કરનાર અર્થાવગ્રહ થાય છે, તે અવગ્રહજ

છે. એ રીતે શબ્દઆદિ સામાન્ય-વિશેષગ્રાહી અવગમ થયા બાદ ઈહા વિગેરે પ્રવર્તે છે. માટે આ અવગ્રહ છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ રૂપઆદિથી ભિન્ન શબ્દઆદિ સબંધી સામાન્ય-વિશેષાત્મક શબ્દ ગ્રહણ કર્યા બાદ, આવો વિમર્શ થાય છે કે શું આ શબ્દ શંખનો છે કે શૃંગનો છે? જો શૃંગનો છે તો તે ભેંશના શૃંગનો છે કે પાડાના શૃંગનો છે જો ભેંસના શૃંગનો છે, તો શું તે વીઆએલી ભેંશના શૃંગનો છે? આ પ્રમાણે અંત પર્યન્ત અથવા ક્ષયોપશમના અભાવે જે વિકલ્પ પછી ઇહા ન પ્રવર્તે ત્યાંસુધીનો બોધ તે અપાય

એ પ્રમાણે જેઓ વ્યાખ્યા કરે છે તે યોગ્ય નથી કારણ કે તેમ માનવામાં ઘણા દોષો આવે છે સામાન્યસમજવાળાને યથોક્ત વિમર્શની પ્રવૃત્તિના અભાવ હોય, તો સર્વ આયુષવડે પણ તેને અપાય નહિ થાય. વળી પ્રથમ ઈહા સિવાય શબ્દનો નિશ્ચય થવો પણ યોગ્ય નથી, કેમકે અપાય પહેલા ઇહા પ્રવર્તે છે તેથી તે શબ્દનો બોધ અવગ્રહ નથી પણ અપાય જ છે. આ સબંધી વિશેષ આગળ કહેવાશે ૧૮૧

વળી "આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે?" એવા પ્રકારનું અનિશ્ચયાત્મક સંશયરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે, તે ઇહા છે એમ કેટલાક માને છે, પણ તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સંશય અજ્ઞાન છે અને ઈહા તો મતિજ્ઞાનનો જ્ઞાનરૂપ અંશ છે તેથી જ્ઞાનના ભેદને અજ્ઞાન રૂપે કહેવું, તે યોગ્ય નથી વળી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે તેથી અજ્ઞાનરૂપ સંશયને જ્ઞાનાત્મક ઈહારૂપે કહેવું તે અયોગ્ય છે. ૧૮૨

પ્રશ્ન :-સંશય અજ્ઞાનાત્મક છે, એમ કેમ કહી શકાય? મને તો સંશય અને ઈહામાં કંઈ તફાવત નથી જણાતો

ઉત્તર :-જે ચિત્ત અનેક અર્થ ગ્રહણ કરવામાં તત્પર હોય, અને સુતેલા મનુષ્યની પેઠે વસ્તુનો જરા પણ નિશ્ચય કરી શકે નહિ, એવા પ્રકારનું ચિત્ત તે સંશય કહેવાય છે. એવો સંશય વસ્તુના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અજ્ઞાનાત્મક છે અને તેજ ચિત્ત જ્યારે સદર્થના હેતુ અને ઉપપત્તિના વ્યાપારમાં તત્પર હોવાથી વિદ્યમાન પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં, અને અવિદ્યમાન અર્થને ત્યાગ કરવામાં અભિમુખ હોય, ત્યારે તે ચિત્ત ઈહા કહેવાય છે (સાધ્ય અર્થને જણાવનાર યુક્તિ વિશેષ રૂપ સાધન તે હેતુ, અને ઇચ્છિત અર્થની વિદ્યમાનતાનું વ્યવસ્થાપન તે ઉપપત્તિ કહેવાય છે) દાખલા તરીકે જેમ કોઇએ અરણ્યમાં સૂર્યાસ્ત સમયે મંદપ્રકાશમાં દૂર રહેલ સ્થાણુ (ઠુંઠું) જોયું, તે જોવાથી એ પુરૂષને વિચાર થયો, કે શું આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે? આ વિચાર સંશયાત્મક હોવાથી અજ્ઞાન છે તે પછી તે સ્થાણુપર લતા ચડેલી જોઇને તથા કાગડા ચકલા વિગેરે પક્ષીઓના માળા જોઇને, ચિત્તમાં આ પ્રમાણે હેતુનો વિચાર કર્યો કે આનાપર લતા ચડેલ છે, પક્ષીના માળા ઘણા છે, માટે આ સ્થાણુ છે આ હેતુ વિચાર પછી, ઉપપત્તિનો વિચાર કર્યો કે સૂર્યાસ્ત થયા બાદ કંઇક અંધકાર ફેલાતા આવા મહા અરણ્યમાં એ સ્થાણુ જ હોવો જોઇએ, પુરૂષ નહિ કારણ કે મસ્તક ખજવાળવું હાથ-ગ્રીવાદિ ચલાવવા રૂપ પુરૂષ જણાવનાર હેતુનો અભાવ છે તેથી આ વખતે આવા સ્થળે ઘણું કરીને પુરૂષ હોય નહિ, પણ સ્થાણુજ હોવો જોઇએ આવા પ્રકારનું ચિત્ત નિશ્ચયાભિમુખ હોવાથી સંશયથી ઉત્તીર્ણ છે તેથી નિશ્ચયની પહેલાનો ચિત્ત વ્યાપાર તે ઇહા છે એ પ્રમાણે સંશય અને ઇહામાં તફાવત છે ૧૮૩-૧૮૪

અપાય અને ધારણાના સબંધમા પણ કેટલાકનો વિરોધ છે તેઓ એમ કહે છે કે-સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન અર્થથી, મસ્તક ખજવાળવુ-ચાલવુ વિગેરે અવિદ્યમાન પુરૂષાદિના વિશેષોના, વિદ્યમાન અર્થમા નિષેધ માત્ર કરવો તે જ અપાય અને આ સ્થાણુ જ છે, એવા પ્રકારે વિદ્યમાન અર્થનુ અવધારણ કરવુ તે ધારણા છે. ૧૮૫

ઉપરોક્ત માન્યતા દૂષણવાળી છે કારણ કે કેટલાકને વિવક્ષિત પ્રદેશમા સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન પદાર્થમા, તે સ્થાણુ આદિથી અન્ય એવા પુરૂષાદિના વ્યતિરેક માત્રથી, તેનો (સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન અર્થનો) નિશ્ચય થાય છે જેમકે-મસ્તક ખજવાળવુ વિગેરે પુરૂષ ધર્મો અહી જણાતા નથી માટે "આ સ્થાણુ જ છે" એમ નિશ્ચય થાય છે કેટલાકને સ્થાણુઆદિ વિદ્યમાન અર્થના અન્વય ધર્મની ઘટનાથી નિશ્ચય થાય છે, જેમકે-લતારોહણ-પક્ષીના માળા વિગેરે અન્વય ધર્મો અહી જણાય છે, માટે 'આ સ્થાણુ જ છે" કેટલાકને અન્વય-વ્યતિરેક બન્નેના ધર્મોથી વિદ્યમાન અર્થમા નિશ્ચય થાય છે. જેમકે-ખજવાળવુ વિગેરે પુરૂષધર્મો અહી જણાતા નથી પણ લતારોહણાદિ સ્થાણુ ધર્મો જણાય છે માટે "આ સ્થાણુ જ છે" ૧૮૬,

એ રીતે અન્વયથી-વ્યતિરેકથી-અને અન્વયવ્યતિરેક ઉભયથી વિદ્યમાન અર્થનુ અવધારણ કરતા પ્રસ્તુત સ્થાણુઆદિ વસ્તુના નિશ્ચયરૂપ જે અધ્યવસાય થાય, તે સર્વ અપાય છે પરતુ સદ્દભૂત અર્થનુ અવધારણ કરવુ તે ધારણા છે એમ નહિ

પ્રશ્ન -સદ્દભૂત અર્થના અવધારણને ધારણા કહેવામા શો દોષ છે ?

ઉત્તર .-પૂર્વે કહેલ વ્યાખ્યાનમા એ દોષ છે કે વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્વયથી નિશ્ચય તે ધારણા ગણાય પરતુ એમ નથી, કારણ કે અન્વય, વ્યતિરેક અને ઉભયથી, એમ ત્રણે પ્રકારે જે નિશ્ચય થાય તે સર્વ અપાય જ છે વળી અન્વયથી નિશ્ચય તે ધારણા અને વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય એમ ધારણાને પણ અપાયનો ભેદ માનવામા, મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સ્મૃતિ સાથે પાચ ભેદ થશે અવગ્રહ-ઈહા-અપાય અને ધારણા એ ચાર, તથા પાચમો ભેદ સ્મૃતિનો થશે કારણ કે સ્વસમાન કાળવાળી ધારણા અપાયમા અવિચ્યુતિમા સમાય છે અને વાસનાનો સ્મૃતિમા અન્તર્ભાવ થાય છે માત્ર સ્મૃતિનો ક્યાય આશ્રય નથી. તેથી તે મતિજ્ઞાનનો પાચમો ભેદ થશે. ૧૮૭

પ્રશ્ન -વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્વયથી નિશ્ચય તે ધારણા એ પ્રમાણે કહેવાથી જ મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ યુક્તિસગત જણાય છે અન્યથા બીજી રીતે તો (એકલા અન્વય-વ્યતિરેકથી કે બન્નેથી થતા નિશ્ચયને અપાય માનવામા) અવગ્રહ-ઈહા-ને અપાય, એ ત્રણ ભેદ જ મતિના થાય છે, અને ધારણાનો તો અભાવ થાય છે કારણ કે પ્રથમ ઘટાદિક વસ્તુમા નિશ્ચયના ઉપાય સન્મુખ અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાયરૂપે અન્તર્મુહૂર્ત જ ઉપયોગ થાય છે, અને તેમા અપાય બાદ જે નિરન્તર ઉપયોગ રૂપ અવિચ્યુતિ આપ કહો છો, તે તો અપાયમા સમાઈ જાય છે, તેથી તે અવિચ્યુતિ અપાયથી ભિન્ન નથી વળી ઘટાદિકનો ઉપયોગ અટક્યા બાદ, સખ્યાતા-અસખ્યાતા કાળ પર્યન્ત જે વાસના, અને "આ તેજ છે" એ રૂપ જે સ્મૃતિ તે બન્ને મતિજ્ઞાનના અશ ભૂત ધારણા નથી કેમકે મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ તો પ્રથમ જ અટકી ગયો કદી આપ એમ કહેશો

કે પુન. કાળાન્તરે ઉપયોગ થયા બાદ ધારણા થશે. તો પુનઃ પણ ઉપયોગ થયા પછી અન્વય મુખે થતી અવધારણરૂપ જે ધારણા હુ માનુ છુ. તેને તો આપ અપાયની અન્તર્ગત માનો છો, તેથી તે પણ ધારણા નહિ થાય પુન પણ ઉપયોગ અટક્યા પછી ધારણા માનશો, તો તો પૂર્વોક્ત રીતે તેનો પણ પુન અભાવ થશે માટે ઉપયોગ કાળે અન્વય મુખે અવધારણરૂપ ધારણા થાય છે. તેને ધારણારૂપે નહિ માનવાથી અને ઉપયોગ અટક્યા પછી મતિઉપયોગના અભાવે મતિના અ શરૂપ ધારણા માનવાથી તેવી ધારણા કોઈ પણ સ્થળે ઘટતી નથી તેથી આપના અભિપ્રાયે તો મતિના ત્રણ ભેદ જ થશે. ચાર નહિ થાય.

ઉત્તર –"આ તે જ વસ્તુ છે કે જે મે પૂર્વે જાણી હતી" આ પ્રમાણે કાળાન્તરે જે સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૂર્વે થયેલા અપાયથી નિર્વિવાદ અધિક અને જુદી જ છે કેમકે પૂર્વે થએલા અપાયકાળે તે બુદ્ધિનો અભાવ છે, અને પ્રાપ્તકાલીન અપાયથી વસ્તુનો માત્ર નિશ્ચય થતો હોવાથી, તેમા પૂર્વાપર દર્શનનુ અનુસંધાન ઘટતુ નથી, માટે સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિ તે ધારણા જ છે વળી જે વાસનાવિશેષથી તદ્વિજ્ઞાનાવરણ ક્ષયોપશમના સાનિધ્યથી 'આ તે જ છે" એવી જે સ્મૃતિ થાય છે, તે વાસના પણ અપાયથી અધિક છે, તેથી તે પણ ધારણા છે તથા અપાય થયા પછી જે સમયે "આ સ્થાણુ જ છે" ઈત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાય છે, તે સમય પછી પણ "આ સ્થાણુજ છે, આ સ્થાણુજ છે" એવી જે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી થનારી નિરતર અપાય પ્રવૃત્તિ, તે પ્રથમ થએલા અપાયથી અધિક જ છે તેથી તે પણ ધારણા જ છે એ રીતે અવિચ્યુતિ વાસના–અને સ્મૃતિ એવા ત્રણ ભેદ ધારણાના છે ને તે બધા ભેદો અપાયરૂપ નથી પણ સ્વતત્ર ભિન્ન છે

પ્રશ્ન –અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનના પ્રકાર પ્રમાણભૂત ન ગણી શકાય, કારણ કે તે ગ્રહણ કરેલાને પુન ગ્રહણ કરે છે એટલે કે બીજી, ત્રીજી, ચોથી એમ ઘણીવાર થએલા અપાયથી સાધ્ય વસ્તુનિશ્ચયરૂપ કાર્ય તે પહેલીવાર થએલ અપાયથી સાધ્ય થએલ છે, અને તેને જ પુન પુન સિદ્ધ કરે છે. આથી જેમ ઉત્પન્ન કરેલ ક્રિયામા ફરીથી તે જ ક્રિયા સાધવાને પ્રવર્તતુ સાધન શોભા પામતુ નથી. તેમ અવિચ્યુત ભેદ પણ શોભાકારક નથી છતા જો તે સાધન પુન તે ક્રિયામા પ્રવર્તે, તો કુહાડાદિવડે છેદેલા વૃક્ષોમા ફરીથી તે છેદવામા કુહાડાદિ સાધનની પણ પ્રવૃત્તિ થાય, તેના જેવુ થાય અને તેથી તો અતિ પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય એજ રીતે સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તરકાળ ભાવી બે જ્ઞાનથી જાણેલ વસ્તુમાજ પ્રવર્તમાન હોવાથી, પ્રમાણભૂત નથી પૂર્વોત્તરકાળભાવી બે જ્ઞાનથી નહિ જાણેલ, એકજ વસ્તુને જાણવાથી સ્મૃતિજ્ઞાન પ્રમાણ છે, એમ આપ નહિ કહી શકો કારણ કે પૂર્વોત્તર કાળે જાણેલ વસ્તુ કાળાદિભેદે ભિન્ન હોવાથી એક નથી વળી આપ જે વાસના કહો છો તે વાસના શુ છે? જો તે વાસના સસ્કારરૂપ હોય, તો તે સસ્કાર શુ છે? સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તે સસ્કાર છે કે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ છે? અથવા વસ્તુવિકલ્પ છે? આ ત્રણ પક્ષમાથી પ્રથમના બે પક્ષ તો અયોગ્ય છે, કારણ કે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, અને અહીં તો જ્ઞાનના ભેદોનો વિચાર ચાલે છે ત્રીજો પક્ષ પણ નહિ કહી શકાય, કારણ કે વાસના સખ્યાતા અથવા અસખ્યાતા કાળ સુધી માનેલ હોવાથી તેટલા કાળ સુધી તે વસ્તુવિકલ્પ ઘટે નહિ તેથી

તમોએ કહેલ અવિચ્યુતિ-વાસના-અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાના ત્રણ પ્રકાર ઘટતા નથી. તેથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ જ થશે. પણ ચાર નહિ થાય

ઉત્તર -જાણેલ વસ્તુને પુનઃ જાણે છે તેથી અવિચ્યુતિ પ્રમાણભૂત નથી એમ જે તુ કહે છે, તે અયોગ્ય છે કારણ કે એમા "જાણીને ફરી જાણે છે" એ હેતુ કહ્યો છે. તે અસિદ્ધ છે. કેમકે એક કાળમા રહેલી વસ્તુ, પ્રથમ થએલા અપાય વડે ગ્રહણ કરાય છે, તેથી જુદા કાળમા રહેલી વસ્તુ બીજી-ત્રીજીવાર થએલા અપાય વડે ગ્રહણ કરાય છે માટે એ હેતુ અસિદ્ધ છે અને અસિદ્ધ હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતા નથી વળી સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટતર-સ્પષ્ટતમઆદિ ભિન્ન ધર્મવાળી વાસનાને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, અવિચ્યુતિ વડે થએલ બીજી-ત્રીજીવારના અપાય સબધી વસ્તુ ભિન્ન ધર્મવાળી જ છે. તો પછી અવિચ્યુતિ ગ્રહણ કરેલને પુન ગ્રહણ કરે છે એમ કેમ કહી શકાય? સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તર બે દર્શનથી જાણેલ એકજ વસ્તુને પુન જાણે છે તેથી તે પણ ગ્રહણ કરેલાને જ ગ્રહણ કરે છે, એમ નહી કહી શકાય કારણ કે કાળ આદિના ભેદથી વસ્તુ ભિન્ન હોવા છતા પણ, તેમા સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, સસ્થાન અને રૂપઆદિ વડે એકતા પણ છે. વાસના પણ મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ સ્મૃતિ અથવા તદ્વિજ્ઞાન જનક શક્તિરૂપ છે જો કે તે સ્વય જ્ઞાનરૂપ નથી. પરન્તુ પૂર્વે થએલ અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનનુ કાર્ય છે. અને ઉત્તર કાળમા થનાર સ્મૃતિજ્ઞાનનુ કારણ છે તેથી ઉપચાર વડે વાસના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તથા તદ્વસ્તુ વિકલ્પરૂપ ત્રીજો પક્ષ માનવા યોગ્ય નથી એટલે તે સબધી કઇ કહેવાનુ નથી એ પ્રમાણે અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-ને વાસનારૂપ ત્રણ પ્રકારની ધારણા સિદ્ધ થવાથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ નહિ પણ ચાર ભેદ છે. એમ સિદ્ધ થયુ, ૧૮૧-થી-૧૮૯

અવગ્રહાદિ ચાર ભેદનો વિવાદ દૂર કરવા પુન બીજી રીતે કહે છે

त इच्छतस्स तुह, वत्थूणि य पंच, नेच्छमाणस्स।
किं होउ सा अभावो, भावो नाणं व त कयर? ॥१९०॥
तुज्झं बहुयरभेया, भणइ मई होइ धिइबहुत्ताओ।
भण्णइ न जाइभेओ, इट्ठो मज्झं तहा तुज्झं ॥१९१॥
सा भिन्नलक्खणाऽवि हु, धिइसामन्नेण धारणा होइ।
जह उग्गहो दुरूवोऽवग्गहसामन्नओ एक्को ॥१९२॥

તે ધારણા ભેદને માનતા એવા તારે પાચ ભેદ થાય છે. અને ન માનતા શુ તે અભાવ કે ભાવ થાય છે? જો તે ભાવ છે તો તે જ્ઞાન કયુ છે? (શિષ્ય) ધારણાના બહુ ભેદ હોવાથી તમારે મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ થશે (ઉત્તર) તારી પેઠે અમે જાતિમા ભેદ નથી માન્યો તે ભિન્ન લક્ષણવાળી હોવા છતા પણ સામાન્યરૂપે એક ધારણા જ છે જેમ અવગ્રહ બે ભેદે છતા સામાન્યરૂપથી એકજ છે ૧૯૦-થી-૧૯૨

ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળી ધારણા નહિ માનવાથી, આભિનિબોધિક જ્ઞાનના પાચ ભેદ થશે એકજ અપાયને બે ભેદરૂપે માનવાથી ચાર ભેદ તો તે થયાછે, અને પાચમો ભેદ

અમે કહેલ ધારણાનો થશે અમે કહેલ ધારણાને તુ ન માનતા હો. તો કહે કે તે ધારણા શુ અભાવરૂપ (અવસ્તુ) છે કે ભાવરૂપ (વસ્તુ) છે ? અભાવરૂપ તો નહી કહી શકાય, કારણ કે તે ભાવરૂપે અનુભવાય છે જે ભાવરૂપ (વસ્તુસ્વરૂપ) અનુભવાતુ હોય તે અભાવરૂપ (અવસ્તુસ્વરૂપ) હોઈ શકે નહિ તે છતા જો અભાવરૂપ માનવામા આવે તો અતિપ્રસગ થાય, અને એથી ઘટઆદિ પદાર્થોમા પણ અભાવરૂપતા થાય. કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થો પણ અનુભવના કારણે જ ભાવસ્વરૂપ મનાય છે જો અનુભવ પણ અપ્રમાણ હોય તો ઘટાદિ પદાર્થોમા ભાવરૂપતાનો અભાવ થાય

હવે બીજા વિકલ્પાનુસાર અમે કહેલ ધારણાને તુ ભાવસ્વરૂપ કહેતો હોય તો, તે જ્ઞાન છે કે અજ્ઞાન છે ? અજ્ઞાનરૂપ તો નહિ કહેવાય કારણ કે તે ચિદ્રૂપપણે અનુભવાય છે જો જ્ઞાનરૂપ કહેતા હોય તો મતિ-શ્રુત-અવધિ-મન પર્યવ-અને કેવળ એ પાચ જ્ઞાનો-માથી કયા જ્ઞાનરૂપે છે ? શ્રુતઆદિચાર તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તે તેમ માનેલ નથી. અને તેનુ લક્ષણ પણ ઘટતુ નથી મતિજ્ઞાન છે એમ કહીશ, તો તે અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાય રૂપ તો નથી કેમકે તેના લક્ષણ એમા ઘટતા નથી "તે નિશ્ચય અપાયથી અધિક છે" એ વચનાનુસાર ધારણા અપાયથી અધિક છે એમ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલુ જ છે આ સર્વ કથનથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અન્વય-વ્યતિરેક વડે થતો નિશ્ચય, તે સર્વ અપાય છે, અને તે સિવાયનુ અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-અને વાસનારૂપ જ્ઞાન સર્વ ધારણા છે ૧૯૦

પ્રશ્ન —એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદો થશે, કારણ કે એકજ ધારણાના અવિચ્યુતિ-વાસના-ને સ્મૃતિરૂપ ત્રણ ભેદ, અવગ્રહ-ઈહા અને અપાયની સાથે મેળવતા છ ભેદ થયા ૧૯૧

ઉત્તર —આ ધારણાના વિચારમા વ્યક્તિ પક્ષ નથી માન્યો, પણ ધારણા સામાન્ય રૂપ જાતિજ માનેલ છે જેમ વ્યજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એ બન્ને ભેદને સામાન્ય અવગ્રહરૂપે માનેલ છે, તેમ અહી પણ વાસનાદિ ત્રણેને સામાન્ય ધારણા રૂપે જ માનેલ છે, તેથી મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ છે, પણ તારા કહેવા પ્રમાણે ઘણા ભેદો નથી ૧૯૨

એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ ચાર ભેદ સબધી અન્ય આચાર્યોએ કહેલ અયોગ્ય વિચારો દૂર કર્યા, તે દૂર કરતા પ્રસ્તાવમા અવગ્રહના બે ભેદ કહ્યા છે તે ભેદ વ્યાખ્યા પૂર્વક હવે જણાવે છે તથા જે વ્યજનાવગ્રહ છે, તે જ્ઞાનનુ કારણ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે. તે વાત જણાવે છે

तत्थोग्गहो दुमेदो, गहण ज होज्ज वंजण-त्थाणं ।
वंजणओ य जमत्थो, तेणाईए तयं वोच्छं ॥१९३॥
वंजिज्जइ जेणऽत्थो, घडो व्व दीवेण वंजण तं च ।
उवगरणिंदियसद्दाइपरिणयद्दव्वसंबंधो ॥१९४॥
अण्णाण सो बहिराइण व तक्कालमणुवलंभाओ ।
न तदंते तत्तो च्चिय, उवलम्भाओ तओ नाण ॥१९५॥

તમોએ કહેલ અવિચ્યુતિ-વાસના-અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાના ત્રણ પ્રકાર ઘટતા નથી. તેથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ જ થશે. પણ ચાર નહિ થાય

ઉત્તર -જાણેલ વસ્તુને પુન જાણે છે તેથી અવિચ્યુતિ પ્રમાણભૂત નથી. એમ જે તુ કહે છે. તે અયોગ્ય છે કારણ કે એમા 'જાણેલને ફરી જાણે છે" એ હેતુ કહ્યો છે. તે અસિદ્ધ છે કેમકે એક કાળમા રહેલી વસ્તુ, પ્રથમ થએલા અપાય વડે ગ્રહણ કરાય છે, તેથી જુદા કાળમા રહેલી વસ્તુ બીજી-ત્રીજીવાર થએલા અપાય વડે ગ્રહણ કરાય છે. માટે એ હેતુ અસિદ્ધ છે અને અસિદ્ધ હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતા નથી વળી સ્પષ્ટ--સ્પષ્ટતર-સ્પષ્ટતમઆદિ ભિન્ન ધર્મવાળી વાસનાને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, અવિચ્યુતિ વડે થએલ બીજી-ત્રીજીવારના અપાય સબધી વસ્તુ ભિન્ન ધર્મવાળી જ છે. તો પછી અવિચ્યુતિ ગ્રહણ કરેલને પુન ગ્રહણ કરે છે એમ કેમ કહી શકાય ? સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તર બે દર્શનથી જાણેલ એકજ વસ્તુને પુન જાણે છે તેથી તે પણ ગ્રહણ કરેલાને જ ગ્રહણ કરે છે, એમ નહી કહી શકાય કારણ કે કાળ આદિના ભેદથી વસ્તુ ભિન્ન હોવા છતા પણ. તેમા સત્વ, પ્રમેયત્વ સસ્થાન અને રૂપઆદિ વડે એકતા પણ છે. વાસના પણ મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ સ્મૃતિ અથવા તદ્વિજ્ઞાન જનક શક્તિરૂપ છે જો કે તે સ્વય જ્ઞાનરૂપ નથી. પરન્તુ પૂર્વે થએલ અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનનુ કાર્ય છે. અને ઉત્તર કાળમા થનાર સ્મૃતિજ્ઞાનનુ કારણ છે તેથી ઉપચાર વડે વાસના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તથા તદ્વસ્તુ વિકલ્પરૂપ ત્રીજો પક્ષ માનવા યોગ્ય નથી એટલે તે સબધી કઇ કહેવાનુ નથી એ પ્રમાણે અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-ને વાસનારૂપ ત્રણ પ્રકારની ધારણા સિદ્ધ થવાથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ નહિ પણ ચાર ભેદ છે. એમ સિદ્ધ થયુ, १८१-थी-१८९

અવગ્રહાદિ ચાર ભેદનો વિવાદ દૂર કરવા પુન બીજી રીતે કહે છે

त इच्छतस्स तुह, वत्थूणि न पंच, नेच्छमाणस्स।
किं होउ सा अभावो, भावो नाणं व तं कयर ? ॥१९०॥
तुज्झं वहुयरमेया, भणइ मई होइ धिइवहुत्ताओ।
भण्णइ न जाइभेओ, इट्ठो मज्झं तहा तुज्झं ॥१९१॥
सा भिन्नलक्खणाऽवि हु, धिइसामन्नेण धारणा होइ ।
जह उग्गहो दुरूवोऽवग्गहसामन्नओ एक्को ॥१९२॥

તે ધારણા ભેદને માનતા એવા તારે પાચ ભેદ થાય છે. અને ન માનતા શુ તે અભાવ કે ભાવ થાય છે ? જો તે ભાવ છે તો તે જ્ઞાન કયુ છે ? (શિષ્ય) ધારણાના બહુ ભેદ હોવાથી તમારે મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ થશે (ઉત્તર) તારી પેઠે અમે જાતિમા ભેદ નથી માન્યો તે ભિન્ન લક્ષણવાળી હોવા છતા પણ સામાન્યરૂપે એક ધારણા જ છે જેમ અવગ્રહ બે ભેદે છતા સામાન્યરૂપથી એકજ છે १९०-थी-१९२

ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળી ધારણા નહિ માનવાથી, આભિનિબોધિક જ્ઞાનના પાચ ભેદ થશે એકજ અપાયને બે ભેદરૂપે માનવાથી ચાર ભેદ તો તે થયાછે, અને પાચમો ભેદ

અમે કહેલ ધારણાનો થશે અમે કહેલ ધારણાને તું ન માનતો હો, તો કહે કે તે ધારણા શું અભાવરૂપ (અવસ્તુ) છે. કે ભાવરૂપ (વસ્તુ) છે ? અભાવરૂપ તો નહી કહી શકાય, કારણ કે તે ભાવરૂપે અનુભવાય છે જે ભાવરૂપ (વસ્તુસ્વરૂપ) અનુભવાતું હોય તે અભાવરૂપ (અવસ્તુસ્વરૂપ) હોઈ શકે નહિ તે છતા જો અભાવરૂપ માનવામા આવે તો અતિપ્રસંગ થાય, અને એથી ઘટઆદિ પદાર્થોમા પણ અભાવરૂપના થાય કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થો પણ અનુભવના કારણે જ ભાવસ્વરૂપ મનાય છે જો અનુભવ પણ અપ્રમાણ હોય તો ઘટાદિ પદાર્થોમા ભાવરૂપતાનો અભાવ થાય

હવે બીજા વિકલ્પાનુસાર અમે કહેલ ધારણાને તું ભાવસ્વરૂપ કહેતા હોય તો, તે જ્ઞાન છે કે અજ્ઞાન છે ? અજ્ઞાનરૂપ તો નહિ કહેવાય કારણ કે તે ચિદ્રૂપપણે અનુભવાય છે જો જ્ઞાનરૂપ કહેતા હોય તો મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનપર્યવ-અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનો-માંથી કયા જ્ઞાનરૂપે છે ? શ્રુતઆદિચાર તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તે તેમ માનેલ નથી. અને તેનું લક્ષણ પણ ઘટતું નથી મતિજ્ઞાન છે એમ કહીશ, તો તે અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાય રૂપ તો નથી કેમકે તેના લક્ષણ એમા ઘટતા નથી "તે નિશ્ચય અપાયથી અધિક છે" એ વચનાનુસાર ધારણા અપાયથી અધિક છે એમ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલુ જ છે. આ સર્વ કથનથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અન્વય-વ્યતિરેક વડે થતો નિશ્ચય, તે સર્વ અપાય છે, અને તે સિવાયનુ અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-અને વાસનારૂપ જ્ઞાન સર્વ ધારણા છે. ૧૯૦

પ્રશ્ન :—એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદો થશે, કારણ કે એકજ ધારણાના અવિચ્યુતિ-વાસના-ને સ્મૃતિરૂપ ત્રણ ભેદ, અવગ્રહ-ઈહા અને અપાયની સાથે મેળવતા છ ભેદ થયા ૧૯૧

ઉત્તર :—આ ધારણાના વિચારમા વ્યક્તિ પક્ષ નથી માન્યો, પણ ધારણા સામાન્ય રૂપ જાતિજ માનેલ છે જેમ વ્યજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એ બન્ને ભેદને સામાન્ય અવગ્રહરૂપે માનેલ છે, તેમ અહી પણ વાસનાદિ ત્રણેને સામાન્ય ધારણા રૂપે જ માનેલ છે, તેથી મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ છે, પણ તારા કહેવા પ્રમાણે ઘણા ભેદો નથી ૧૯૨

એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ ચાર ભેદ સંબંધી અન્ય આચાર્યોએ કહેલ અયોગ્ય વિચારો દૂર કર્યા, તે દૂર કરતા પ્રસ્તાવમા અવગ્રહના બે ભેદ કહ્યા છે. તે ભેદ વ્યાખ્યા પૂર્વક હવે જણાવે છે તથા જે વ્યંજનાવગ્રહ છે, તે જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે. તે વાત જણાવે છે

तत्थोग्गहो दुभेदो, गहणं ज होज्ज वंजण-त्थाणं ।
वंजणओ य जमत्थो, तेणाईए तयं वोच्छं ॥१९३॥
वज्जिज्जइ जेणऽत्थो, घडो व्व दीवेण वंजणं तं च ।
उवगरणिंदियसद्दाइपरिणयद्दव्वसंबंधो ॥१९४॥
अण्णाण सो बहिराइण व तक्कालमणुवलंभाओ ।
न तदंते तत्तो चिय, उवलंभाओ तओ नाणं ॥१९५॥

તેમા અવગ્રહ બે પ્રકારે છે, કારણકે વ્યંજન અને અર્થનુ ગ્રહણ થાય છે, વ્યંજનાવગ્રહથી અર્થાવગ્રહ થાય છે, માટે પહેલા વ્યંજનાવગ્રહ કહીશુ દીપકથી જેમ ઘડો પ્રગટ થાય છે, તેમ જેનાથી અર્થ પ્રગટ થાય તે વ્યંજન, ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દઆદિરૂપે પરિણત દ્રવ્યના સંબંધ રૂપ છે બહેરામુંગાની જેમ તત્કાળ પ્રાપ્ત નહિ થતુ હોવાથી તે અજ્ઞાન છે, એમ નહિ પરંતુ તેના પછી, તે વડે નિશ્ચય ઉપલભ થાય છે તેથી તે જ્ઞાન છે ૧૯૩ થી ૧૯૫.

ગ્રહણ કરવુ તે અવગ્રહ. એ અવગ્રહ બે પ્રકારે છે. કારણકે વ્યંજન અને અર્થનુજ ગ્રહણ થાય છે, અન્યનુ ગ્રહણ થતુ નથી એમ વિષય બે પ્રકારે હોવાથી અવગ્રહ પણ બે પ્રકારે છે તેમા પ્રથમ પ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયોમા વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, તે પછી તરતજ અર્થાવગ્રહ થાય છે, માટે પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહનુ સ્વરૂપ કહેવાશે. ૧૯૩

જેમ દીપકવડે ઘટ પ્રગટ કરાય છે તેમ જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે એ વ્યંજન, ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપ પરિણામ પામેલ દ્રવ્યના સંબંધરૂપ છે એટલે કે ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે ૧ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ૨ ભાવેન્દ્રિય. તેમા નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, તથા લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે ભેદે ભાવેન્દ્રિય છે એમા નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય બે પ્રકારે છે એક અન્તર્નિર્વૃત્તિ અને બીજી બાહ્યનિર્વૃત્તિ, શ્રોત્ર, ચક્ષુ આદિ પાચે ઇન્દ્રિયોની અંતર્નિર્વૃત્તિ પ્રમાણમા અંગુલમા અસંખ્યેય ભાગ પ્રમાણ છે આકારમા અનુક્રમે કદબપુષ્પ મસુરધાન્ય, કાહલ, ક્ષુરપ્ર, સમાન છે સ્પર્શેન્દ્રિય શરીર પ્રમાણ છે, અને બાહ્યનિર્વૃત્તિ બહાર દેખાતા આકાર મુજબ છે જેમ આંખ, નાક વિગેરે.

તેમાં કદંબપુષ્પગોલકાકાર જે માંસખંડાદિરૂપ અન્તર્નિર્વૃત્તિ છે, તેની શબ્દાદિ વિષય જાણવાના હેતુભૂત શક્તિ વિશેષ તે ઉપકરણેન્દ્રિય શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને શબ્દાદિ (આદિ શબ્દથી રૂપ–રસ–ગન્ધ–ને સ્પર્શ સમજવા) રૂપે પરિણામ પામેલા ભાષાવર્ગણાઆદિના દ્રવ્યો બન્ને વ્યંજનતરીકે ગણાય છે આ શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને ઉપકરણેન્દ્રિયનો પરસ્પર સંબંધ તે વ્યંજન કહેવાય છે ઇન્દ્રિયોવડે પણ અર્થ પ્રગટ કરાય છે તેથી તે ઇન્દ્રિયો પણ વ્યંજન કહેવાય છે, અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્ય સમૂહ પ્રગટ કરાય છે, તેથી તે પણ વ્યંજન કહેવાય છે એ પ્રમાણે ઉપલક્ષણથી એ ત્રણે વ્યંજન કહેવાય છે તેથી ઇન્દ્રિયરૂપ વ્યંજન સાથે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યસંબંધ સ્વરૂપ વ્યંજનનુ ગ્રહણ થવુ તે વ્યંજનાવગ્રહ, અથવા તે વ્યંજનરૂપ ઉપકારણેન્દ્રિયવડે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યાત્મક વ્યંજનોનુ ગ્રહણ કરવુ તે વ્યંજનાવગ્રહ ૧૯૪

પ્રશ્ન —જેમ બહેરા વિગેરે મનુષ્યને ઉપકરણેન્દ્રિયનો શબ્દાદિ દ્રવ્યો સાથે સંબંધ થતી વખતે, કંઈ પણ જ્ઞાન અનુભવાતુ નથી, માટે તેનુ તેને અજ્ઞાન છે, તેમ અહી પણ તે વ્યંજનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણમેલા દ્રવ્યના સંબંધ કાળે સ્વસંવેદનપણે તે અનુભવાતુ નથી તેથી તે જ્ઞાન નથી.

ઉત્તર —એ વ્યજનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપે નહિ જણાવાથી જડરૂપ કોઈ અજ્ઞાન નથી, પણ તે જ્ઞાનરૂપજ છે, કારણ કે વ્યજનાવગ્રહ પછી તેનાવડેજ જ્ઞાનાત્મક અર્થાવગ્રહની પ્રાપ્તિ થાય છે "જેના અન્તે તદ્જ્ઞેય વસ્તુના ગ્રહણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન છે" જેમ અર્થાવગ્રહ પછી તદ્જ્ઞેય વસ્તુના ગ્રહણથી ઈહા થાય છે. ને તેથી અર્થાવગ્રહ જ્ઞાન છે, તેવીજ રીતે વ્યજનાવગ્રહ પછી તદ્જ્ઞેય વસ્તુના ગ્રહણથી અર્થાવગ્રહ જ્ઞાન થાય છે, માટે વ્યજનાવગ્રહ જ્ઞાન છે, પણ અજ્ઞાન નથી ૧૯૫

વ્યજનાવગ્રહમા જોકે જ્ઞાન અનુભવાતુ નથી, તોપણ જ્ઞાનનુ કારણ હોવાથી તે જ્ઞાન છે. એમ વ્યજનાવગ્રહમા જ્ઞાનનો અભાવ માનીને જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું, હવે વ્યજનાગ્રહમા જ્ઞાનનો અભાવ નથી પણ સદ્ભાવ છે એમ સિદ્ધ કરવાને કહે છે

तक्कालम्मि वि नाण, तत्थत्थि तणु ति तो तमव्वत्त ।
बहिराईण पुण सो, अन्नाण तदुभयाभावा ॥१९६॥
कहमव्वत्त नाण च, सुत्त–मत्ताइसुहुमबोहो व्व ।
सुत्तादओ सय विय, विन्नाण नावबुज्झति ॥१९७॥
लक्खिज्जइ त सिमिणायमाणवयणदाणाइचिट्ठाहि ।
ज नामइपुव्वाओ, विज्जते वयणचिट्ठाओ ॥१९८॥
जग्गन्तो वि न जाणइ, छउमत्थो हिययगोयर सव्वं ।
जतज्झवसाणाइ, जमसखेज्जाइं दिवसेण ॥१९९॥
जइ वऽण्णाणमसखेज्जसमयसद्दाइदव्वसब्भावे ।
किह चरिमसमयसद्दाइदव्वविण्णाणसामत्थ ? ॥२००॥
ज सव्वहा न वीसु, सव्वेसु वि त न रेणुतेल्ल व ।
पत्तेयमणिच्छंतो, कहमिच्छसि समुदए नाण ? ॥२०१॥
समुदाए जइ णाणं, देसूणे समुदए कह नत्थि ? ।
समुदाए चाऽभूय, कह देसे होज्ज तं सयल ? ॥२०२॥
तंतू पडोवगारी, न समत्तपडो य, समुदिया ते उ ।
सव्वे समत्तपडओ, तह नाण सव्वसमएसु ॥२०३॥

તે કાળે પણ ત્યા જ્ઞાન છે, પરન્તુ અલ્પ હોવાથી અવ્યક્ત છે, અને બધિર આદિને તો તે ઉભયનો અભાવ હોવાથી અજ્ઞાન છે "અવ્યક્ત" અને 'જ્ઞાન' એ કેમ હોઈ શકે ? સુતેલા અને ઉન્મત્ત વિગેરેના સૂક્ષ્મબોધની પેઠે ખુશીથી હોઈ શકે સુપ્તાદિ પણ સ્વય વિજ્ઞાનને જાણતા નથી સ્વપ્નાવસ્થામા ઉત્તર આપવો વિગેરે ચેષ્ટાઓવડે તે જ્ઞાન જણાય છે, કારણકે વચનાદિ ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી થતી જાગતા છતા પણ છદ્મસ્થ હૃદયગોચર સર્વ જાણતો નથી, કેમકે જે અસખ્યાતા અધ્યવસાયો એક દિવસે થાય છે, તે કેમ

જણાય ? અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ દ્રવ્ય સબંધનો સદ્દભાવ છતાં પણ, જો તે અજ્ઞાન છે, તો છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યના વિજ્ઞાનનુ સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય ? જે વસ્તુ સર્વથા પૃથક્મા નથી, તે રેતીના કણની પેઠે સમુદાયમા પણ નથી. પ્રત્યેકમા જ્ઞાન ન માનતા તેના સમુદાયમા તુ કેવી રીતે માને છે ? જો સમુદાયમા જ્ઞાન છે તો કંઈક ન્યૂન સમુદાયમા તે કેમ ન હોય ? અથવા સમુદાયમા ન હોય તો તે સર્વ ન્યૂનમા કેમ હોય ? તન્તુ પટનો ઉપકારી છે. સમસ્તપટ રૂપ નથી, પરન્તુ તે સર્વ સમુદિત હોય તો સમસ્તપટ થાય છે તેવીજ રીતે સર્વ સમયોમા જ્ઞાન છે ૧૯૯-થી-૨૦૩

તે વ્યંજન સબંધકાળે પણ, ત્યા પ્રર્ણ ઇન્દ્રિય સબંધી વ્યંજનાવગ્રહમા જ્ઞાન છે પરન્તુ માત્ર એકજ તૈજસ અવયવના પ્રકાશની પેઠે અતિશય અલ્પ હોવાથી અવ્યક્ત છે, તેથી સ્વસંવેદનથી પ્રગટ જણાતુ નથી જો એ અવ્યક્ત છે, તો તેનો સદ્દભાવ કેમ મનાય ? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ઉત્તર આગળ પ્રસંગે આપીશું, પણ તે પહેલા દૃષ્ટાન્તમા બહેરા વિગેરેને જ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે, તે તો યોગ્યજ છે કારણ કે બહેરાને તથા જેની ઘ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયો નબળી હોય, તેવાઓને તે વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપ નથી, કેમકે તેમને ઉભય-વ્યંજનરૂપજ્ઞાનના કારણનો અભાવ છે, અને અવ્યક્ત જ્ઞાનનો પણ અભાવ છે ૧૯૬

પ્રશ્ન -જેમ 'અંધકાર એ પ્રકાશ છે" ઇત્યાદિ કહેવુ એ વિરૂદ્ધ છે. તેમ "જ્ઞાન અવ્યક્ત છે" એમ કહેવુ એ પણ વિરુદ્ધ છે.

ઉત્તર -તારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરજ કહ્યો છે. કે એક તૈજસ અવયવના પ્રકાશની પેઠે તે જ્ઞાન સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યક્ત છે અથવા સુતેલા-ઉન્મત્ત અને મૂર્છા પામેલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનુ જ્ઞાન. જેમ તે વખતે અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી, અનુભવમા આવતુ નથી તેમ અહી પણ સમજવુ ૧૯૭

પ્રશ્ન -જો તે સુતેલા પ્રાણીઓને પોતાનુ જ્ઞાન અનુભવાતુ નથી, તો પછી તેમ તે જ્ઞાન છે એમ કેમ માની શકાય ?

ઉત્તર -સ્વપ્નાવસ્થામા સુતેલા પ્રાણીઓને બોલવુ વિગેરે ચેષ્ટાઓથી એમ જણાય છે. કેટલાક સુતેલા પ્રાણીઓ સ્વપ્નાવસ્થામા કંઈક બોલે છે, સંકે આળસ મરડવી-બગાસુ ખાવુ-ખજવાળવુ વિગેરે ચેષ્ટાઓ કરે છે, તે ચેષ્ટા તે વખતે અનુભવતા નથી, અને જાગ્યા પછી પણ તેને સંભારતા નથી, ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી પણ મતિપૂર્વક છે જો એમ ન હોય તો કાષ્ટ પદાર્થને પણ તે ક્રિયાઓ થવી જોઇએ માટે ધૂમથી જેમ અગ્નિ જણાય ચેષ્ટાઓથી તેઓમા જ્ઞાન જણાય છે ૧૯૮

પ્રશ્ન -શુ સ્વચેષ્ટિત પણ કોઇકને નથી [illegible]તુ, કે જેથી સુતેલા અસંવેદન કહો છો ?

ઉત્તર -હૃદયગોચર અધ્યવસાયસ્થાનો છ[illegible] [illegible]ા જાગતા છતા પ[illegible] નથી, તો પછી સુતેલો આત્મા તે કેવી રીતે જા[illegible] [illegible]ળી ગમ્ય સૂક્ષ્મ સ્થાનો, એક અન્તર્મુહૂર્તમા અસંખ્યાતા થાય[illegible] [illegible]આખા દિવસ[illegible] જાય ? આ સર્વ અધ્યવસાય સ્થાનો છદ્મસ્થ જા[illegible] [illegible] જેમ એ અ[illegible] સ્થાનો છદ્મસ્થથી નહિ જણાતા છતા પણ, કેવળી [illegible] [illegible]માન રૂપે

છે, તેમ વ્યંજનાવગ્રહનું જ્ઞાન પણ નહિ જણાવા છતાં, વિદ્યમાન રૂપે મનાય છે.

વ્યંજનાવગ્રહના સંબંધમાં કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ માટીનું નવું કુંડું પાણીના બે ત્રણ ટીપાં સીંચવાથી ભીનું થતું નથી પણ વારંવાર સીંચવાથી ભીનું થાય છે તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થો બે ત્રણ આદિ સમયોમાં પ્રગટ થતા નથી, પણ વારંવાર એ પ્રમાણે અવગ્રહ થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. વ્યક્ત અવગ્રહની પૂર્વે અવ્યક્ત અવગ્રહ, તેજ વ્યંજનાવગ્રહ છે અવ્યક્ત વસ્તુ એ વ્યંજન છે. એમ તેઓ વ્યંજન શબ્દનો અર્થ કરે છે તેઓની એ માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વ વિષયિ અને વિષયો વ્યક્તાવ્યક્ત છે. અને તેવી રીતે તો દર્શનની પેઠે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી વ્યંજનાવગ્રહ થાય માટે એમ હોવું સંગત નથી, કારણ કે "न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम" ચક્ષુ અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ ન થાય એમ તત્ત્વાર્થના અ. ૧-ના ૧૯મા સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે. ૧૯૯

પ્રશ્ન :–સુતેલાનું જ્ઞાન વચનાદિચેષ્ટાઓથી જણાય છે, એમ આપે કહ્યું તે માની શકાય છે, પરન્તુ વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનરૂપતા જણાવનાર કોઈ ચિન્હ જણાતું નથી. તેથી એ જડરૂપ હોવાને લીધે તેને જ્ઞાનરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉત્તર :–અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિદ્રવ્ય સંબંધની હયાતી રહ્યા છતાં, પણ જો વ્યંજનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ છે. તો પછી છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યોમાં વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય ? વ્યંજનાવગ્રહમાં અસંખ્યાતા સમય સુધી. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે શબ્દાદિવિષયના દ્રવ્યોનો સંબંધ થાય છે, અને તેથી જો અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો, શ્રોત્રાદિઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા છતાં પણ, વ્યંજનાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન ન મનાય, તો છેલ્લા સમયે શ્રોત્રાદિઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ પામેલા શબ્દાદિવિષય દ્રવ્યોને, અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે મનાય ? ન જ મનાય કારણ કે શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા પછી, પ્રથમ સમયથી જ માંડીને દરેક સમયે કંઈક જ્ઞાનમાત્રા (અંશ) પ્રગટ થતી ન માનીએ, તો છેલ્લે સમયે પણ એ જ્ઞાનમાત્રા અકસ્માત્ કેવી રીતે થાય ? અને તેમ થવાથી અર્થાવગ્રહાદિ જ્ઞાન ઉદય પણ કેવી રીતે પામે ?

ઉદાહરણ તરીકે જેમ દરેક રેતીના કણમાં તેલ નથી હોતું, તેથી સમુદાયમાં પણ નથી હોતું. તેવી રીતે જે વસ્તુ સર્વ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્નમાં નથી, તે વસ્તુ સમુદાયમાં પણ નથી આથી પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાન નહિ માનતાં, સમુદાયમાં કેવી રીતે મનાય ? અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધ પછી પ્રથમ સમયથી માંડીને, અસંખ્યાતા સમય સુધી વ્યંજનાવગ્રહ સંબંધી દરેક સમયે પુષ્ટિ પામતી જ્ઞાનમાત્રાને, થોડી પણ ન માનવામાં આવે તો પછી છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યના સંબંધ વડે સંપૂર્ણ સમુદાયમાં પણ તે જ્ઞાનમાત્રા કેવી રીતે માની શકાય ? ૨૦૦

એટલે કે છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યનો ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા પછી, જે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન માને છે, તે જ્ઞાનને પણ પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાનરૂપ નહિ માનવાથી છેલ્લા રેતીના કણમાં જેમ તેલ નથી હોતું, તેમ તેમાં પણ જ્ઞાન નહિ સંભવે માટે જેમ દરેક તલમાં તેલ હોય છે, તેથી તલના સમુદાયમાં પણ તેલ થાય છે, તેવી રીતે દરેક સમયમાં જેટલું જેટલું જ્ઞાન છે, તેટલું તેટલું માનવું જ જોઈએ

જણાય ? અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ દ્રવ્ય સંબંધનો સદ્‌ભાવ છતા પણ, જો તે અજ્ઞાન છે, તો છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યના વિજ્ઞાનનુ સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય ? જે વસ્તુ સર્વથા પૃથક્‌મા નથી તે રેતીના કણની પેઠે સમુદાયમા પણ નથી. પ્રત્યેકમા જ્ઞાન ન માનતા તેના સમુદાયમા તુ કેવી રીતે માને છે ? જો સમુદાયમા જ્ઞાન છે તો કંઈક ન્યૂન સમુદાયમા તે કેમ ન હોય ? અથવા સમુદાયમા ન હોય તો તે સર્વ ન્યૂનમા કેમ હોય ? તન્તુ પટનો ઉપકારી છે. સમસ્તપટ રૂપ નથી, પરન્તુ તે સર્વ સમુદિત હોય તો સમસ્તપટ થાય છે તેવીજ રીતે સર્વ સમયોમા જ્ઞાન છે. ૧૯૬-થી-૨૦૩

તે વ્યંજન સંબંધકાળે પણ, ત્યા પૂર્ણ ઇન્દ્રિય સંબંધી વ્યંજનાવગ્રહમા જ્ઞાન છે પરન્તુ માત્ર એકજ તૈજસ અવયવના પ્રકાશની પેઠે અતિશય અલ્પ હોવાથી અવ્યક્ત છે, તેથી સ્વસંવેદનથી પ્રગટ જણાતુ નથી જો એ અવ્યક્ત છે, તો તેનો સદ્‌ભાવ કેમ મનાય ? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ઉત્તર આગળ પ્રસંગે આપીશુ, પણ તે પહેલા દ્રષ્ટાન્તમા બહેરા વિગેરેને જ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે. તે તો યોગ્યજ છે કારણ કે બહેરાને તથા જેની ઘ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયો નબળી હોય, તેવાઓને તે વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપ નથી, કેમકે તેમને ઉભય-વ્યંજનરૂપજ્ઞાનના કારણનો અભાવ છે. અને અવ્યક્ત જ્ઞાનનો પણ અભાવ છે ૧૯૬

પ્રશ્ન -જેમ 'અંધકાર એ પ્રકાશ છે" ઇત્યાદિ કહેવુ એ વિરૂદ્ધ છે. તેમ 'જ્ઞાન અવ્યક્ત છે" એમ કહેવુ એ પણ વિરૂદ્ધ છે.

ઉત્તર -તારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરજ કહ્યો છે. કે એક તૈજસ અવયવના પ્રકાશની પેઠે તે જ્ઞાન સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યક્ત છે અથવા સુતેલા-ઉન્મત્ત અને મૂર્છા પામેલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનુ જ્ઞાન, જેમ તે વખતે અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી, અનુભવમા આવતુ નથી તેમ અહી પણ સમજવુ ૧૯૭

પ્રશ્ન -જો તે સુતેલા પ્રાણીઓને પોતાનુ જ્ઞાન અનુભવાતુ નથી, તો પછી તેમને તે જ્ઞાન છે એમ કેમ માની શકાય ?

ઉત્તર -સ્વપ્નાવસ્થામા સુતેલા પ્રાણીઓને બોલવુ વિગેરે ચેષ્ટાઓથી જ્ઞાન છે, એમ જણાય છે કેટલાક સુતેલા પ્રાણીઓ સ્વપ્નાવસ્થામા કંઈક બોલે છે, સંકોચ-વિકોચ આળસ મરડવી-બગાસુ ખાવુ-ખજવાળવુ વિગેરે ચેષ્ટાઓ કરે છે, તે ચેષ્ટાઓને તેઓ તે વખતે અનુભવતા નથી, અને જાગ્યા પછી પણ તેને સંભારતા નથી, તે છતા એ ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી પણ મતિપૂર્વક છે જો એમ ન હોય તો કાષ્ટ વિગેરે જડ પદાર્થને પણ તે ક્રિયાઓ થવી જોઇએ માટે ધૂમથી જેમ અગ્નિ જણાય છે. તેમ એ ચેષ્ટાઓથી તેઓમા જ્ઞાન જણાય છે ૧૯૮

પ્રશ્ન -શુ સ્વચેષ્ટિત પણ કોઇકને નથી જણાતુ, કે જેથી સુતેલા સ્વચેષ્ટિનુ અસંવેદન કહો છો ?

ઉત્તર -હૃદયગોચર અધ્યવસાયસ્થાનો છદ્મસ્થ આત્મા જાગતા છતા પણ જાણતો નથી, તો પછી સુતેલો આત્મા તે કેવી રીતે જાણી શકે ? કેવળી ગમ્ય સૂક્ષ્મ અધ્યવસાય સ્થાનો, એક અન્તર્મુહૂર્તમા અસંખ્યાતા ચાલ્યા જાય છે, તે આખા દિવસમા કેટલા જાય ? આ સર્વ અધ્યવસાય સ્થાનો છદ્મસ્થ જાણતો નથી, તેથી જેમ એ અધ્યવસાય-સ્થાનો છદ્મસ્થથી નહિ જણાતા છતા પણ, કેવળી ગમ્ય હોવાથી વિદ્યમાન રૂપે મનાય

છે, તેમ વ્યંજનાવગ્રહનું જ્ઞાન પણ નહિ જણાવા છતા, વિદ્યમાન રૂપે મનાય છે.

વ્યંજનાવગ્રહના સંબંધમા કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ માટીનું નવું કુંડું પાણીના બે ત્રણ ટીપા સીંચ્યાથી ભીનું થતું નથી પણ વારંવાર સીંચ્યાથી ભીનું થાય છે તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થો બે ત્રણ આદિ સમયોમા પ્રગટ થતા નથી, પણ વારંવાર એ પ્રમાણે અવગ્રહ થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે વ્યક્ત અવગ્રહની પૂર્વે અવ્યક્ત અવગ્રહ, તેજ વ્યંજનાવગ્રહ છે અવ્યક્ત વસ્તુ એ વ્યંજન છે એમ તેઓ વ્યંજન શબ્દના અર્થ કરે છે તેઓની એ માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વ વિષયિ અને વિષયો વ્યક્ત-અવ્યક્ત છે. અને તેવી રીતે તો દર્શનની પેઠે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી વ્યંજનાવગ્રહ થાય માટે એમ હોવું સંગત નથી, કારણ કે "न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम्" ચક્ષુ અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ ન થાય એમ તત્ત્વાર્થના અ. ૧-ના ૧૯મા સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે ૧૯૯

પ્રશ્ન :—સુતેલાનું જ્ઞાન વચનાદિચેષ્ટાઓથી જણાય છે, એમ આપે કહ્યુ તે માની શકાય છે, પરન્તુ વ્યંજનાવગ્રહમા જ્ઞાનરૂપતા જણાવનાર કોઈ ચિન્હ જણાતું નથી તેથી એ જડરૂપ હોવાને લીધે તેને જ્ઞાનરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉત્તર —અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિદ્રવ્ય સંબંધની હયાતી રહ્યા છતા, પણ જો વ્યંજનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ છે. તો પછી છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યોમા વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય ? વ્યંજનાવગ્રહમા અસંખ્યાતા સમય સુધી. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે શબ્દાદિવિષયના દ્રવ્યોનો સંબંધ થાય છે, અને તેથી જો અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો, શ્રોત્રાદિઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા છતા પણ, વ્યંજનાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન ન મનાય, તો છેલ્લા સમયે શ્રોત્રાદિઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ પામેલા શબ્દાદિવિષય દ્રવ્યોને, અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે મનાય ? ન જ મનાય. કારણ કે શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા પછી, પ્રથમ સમયથી જ માંડીને દરેક સમયે કંઈક જ્ઞાનમાત્રા (અંશ) પ્રગટ થતી ન માનીએ, તો છેલ્લે સમયે પણ એ જ્ઞાનમાત્રા અકસ્માત્ કેવી રીતે થાય ? અને તેમ થવાથી અર્થાવગ્રહાદિ જ્ઞાન ઉદય પણ કેવી રીતે પામે ?

ઉદાહરણ તરીકે જેમ દરેક રેતીના કણમા તેલ નથી હોતુ, તેથી સમુદાયમા પણ નથી હોતુ. તેવી રીતે જે વસ્તુ સર્વ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્નમા નથી, તે વસ્તુ સમુદાયમા પણ નથી આથી પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાન નહિ માનતા, સમુદાયમા કેવી રીતે મનાય ? અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધ પછી પ્રથમ સમયથી માંડીને, અસંખ્યાતા સમય સુધી વ્યંજનાવગ્રહ સંબંધી દરેક સમયે પુષ્ટિ પામતી જ્ઞાનમાત્રાને, થોડી પણ ન માનવામા આવે તો પછી છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યના સંબંધ વડે સંપૂર્ણ સમુદાયમા પણ તે જ્ઞાનમાત્રા કેવી રીતે માની શકાય ? ૨૦૦

એટલે કે છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યનો ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા પછી, જે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન માને છે, તે જ્ઞાનને પણ પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાનરૂપ નહિ માનવાથી છેલ્લા રેતીના કણમા જેમ તેલ નથી હોતુ, તેમ તેમા પણ જ્ઞાન નહિ સંભવે માટે જેમ દરેક તલમા તેલ હોય છે, તેથી તલના સમુદાયમા પણ તેલ થાય છે, તેવી રીતે દરેક સમયમા જેટલું જેટલું જ્ઞાન છે, તેટલું તેટલું માનવું જ જોઇએ

વળી જો તું વિષય અને દ્રવ્યસંબંધના અસંખ્યાતા સમયના સમુદાયમાં અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન માને છે, તો પછી છેલ્લા એક સમયે ન્યૂન એવા અસંખ્યાતા સમયોમાં તે જ્ઞાન કેમ ન હોય? હોયજ. કારણ કે જ્ઞાનના ઉપકારી શબ્દાદિ દ્રવ્યના સંબંધના ચરમસમય ન્યૂન અસંખ્યાત સમયો એકદેશ હોવાથી, તેમાં અર્થાવગ્રહની પેઠે જ્ઞાન છે. આ સ્થળે કદાચ તું એમ કહીશ કે શબ્દાદિ વિષયને ગ્રહણ કરનાર સમયના સમુદાયમાં જ્ઞાન કોણ માને છે? કે જેથી સમુદાયનો એકદેશ હોવાથી પ્રથમાદિ સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે, એમ કહો છો. હું તો છેલ્લા એકજ સમયમાં શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણ થતાં જ્ઞાનોત્પત્તિ માનું છું. તારૂં એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે જો તું છેલ્લા એકજ સમયમાં જ્ઞાન માને છે, તો તે ચરમ સમય આ સર્વ સમુદાયની અપેક્ષાએ એક દેશ જ છે, અને તેથી આ એક દેશોન્યૂન શેષ સમયના સમુદાયમાં જે જ્ઞાન નથી, તે જ્ઞાન છેલ્લા સમયરૂપ એક દેશમાં અકસ્માત્ સંપૂર્ણ ક્યાંથી થાય? નજ થાય. કારણ કે વ્યંજનાવગ્રહના પ્રથમ સમયની પેઠે એક સમયમાત્ર શબ્દાદિ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે, તેથી શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણના છેલ્લા સમયે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહિ. પુનઃ ફરી તું એમ કહીશ કે–છેલ્લા સમયે જ્ઞાન થાય છે. કારણ કે એ છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેથી તમે કહો છો તે પ્રત્યક્ષ વિરોધી છે. આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે જેમ છેલ્લા તન્તુમાં સમસ્ત પટની ઉત્પત્તિ છે, એમ કહેવું એ પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળું છે, તેમ છેલ્લા સમયે જ સર્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ તારૂં કથન પણ વિરોધવાળું છે. ૨૦૨

જેમ એક તન્તુ પટનો ઉપકારી છે, તેના સિવાય સંપૂર્ણ પટનો અભાવ છે, પણ એટલો એ એક તન્તુ જ સમસ્ત પટ થાય છે એમ ન કહેવાય. કારણ કે એ તન્તુ તો પટનો એકદેશ છે, પરંતુ જો તે સર્વ તન્તુઓ એકઠા મળેલા હોય તો સંપૂર્ણ પટ કહેવાય. તેવી જ રીતે અહીં પણ સમુદિત સમયોમાં જ્ઞાન છે પણ એક છેલ્લાજ સમયમાં જ્ઞાન છે એમ નહિ. અને તેથી અર્થાવગ્રહના સમયથી પૂર્વના સમયોમાં જે જ્ઞાન અતિ અસ્ફુટ હોય છે, તે વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે, અને છેલ્લા સમયે તે જ જ્ઞાન કંઈક વિશેષ સ્ફુટ અવસ્થા પામીને અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. આથી જોકે સુતેલા–ઉન્મત્ત અને મૂચ્છિત-આદિના જ્ઞાનને સાધનાર જેવું પ્રગટ ચિન્હ છે, તેવા પ્રકારનું પ્રગટ ચિન્હ વ્યંજનાવગ્રહનું જ્ઞાન સાધનાર નથી, તો પણ યથોક્ત યુક્તિથી વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ૨૦૩.

વ્યંજનાગ્રહનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે તેના ભેદો કહે છે.

नयण–मणोवज्जिंदियमेयाओ वंजणोग्गहो चउहा ।

उवघाया–णुग्गहओ, जं ताइं पत्तकारीणि ॥२०४॥

ચક્ષુ અને મન સિવાય ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. કારણ કે ઉપઘાત અને અનુગ્રહ થવાથી, તે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો જ પ્રાપ્તકારી છે. ૨૦૪

ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોના ભેદથી, વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. વિષયનો અને ઇન્દ્રિયનો પરસ્પર પ્રથમ સંબંધ માત્ર, તે વ્યંજનાવગ્રહનો વિષય છે. વિષય સાથેનો સંબંધ સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર એ ચાર પ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયોમાં જ

થાય છે, તેથી ચક્ષુ અને મન એ બે સિવાય સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયના ભેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે

પ્રશ્ન -ઇન્દ્રિયપણું સર્વમા સમાન છતા એમ કેમ કહો છો કે સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમાજ તે વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે બીજે નહિ

ઉત્તર -તે સ્પર્શન રસન, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર એ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે. પણ ચક્ષુ મન પ્રાપ્તકારી નથી, તેથી ઉપરોક્ત ચાર ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે જ છે પ્રાપ્તકારી એટલે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધદ્વારા, પ્રાપ્ત થએલ એવા વિષયભૂત શબ્દાદિ વસ્તુને જાણે તે પ્રાપ્તકારી, અથવા પ્રાપ્યકારી-એટલે સ્પૃષ્ટ અર્થને ગ્રહણ કરનારી વિષયના કરેલ ઉપઘાત અને અનુગ્રહ દેખાય છે તેથી એ સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોજ પ્રાપ્યકારી છે. જેમકે કર્કશ કામળી આદિનો સ્પર્શ થતા સ્પર્શનેન્દ્રિયમા, ત્રિકટુઆદિનો સ્વાદ લેતા રસનેન્દ્રિયમા, અશુચિ આદિના પુદ્ગળો સુંઘતા ઘ્રાણેન્દ્રિયમા ભેરી વિગેરેનો શબ્દ સાંભળતા શ્રવણેન્દ્રિયમા, અનુક્રમે ચામડી ઉકાલાવી વિગેરે ઉપઘાત દેખાય છે તથા ચન્દન-સ્ત્રી-હંસ-તૂલ વિગેરેના સ્પર્શથી, દૂધ-સાકર વિગેરેના સ્વાદથી, કપુરાદિ પુદ્ગળોને સુંઘવાથી, કોમળ-મંદ્ર આદિ શબ્દો સાંભળવાથી, અનુક્રમે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોમા શીતળતા વિગેરે અનુગ્રહ દેખાય છે, તેવી રીતે તીક્ષ્ણ તરવાર ભાલા વિગેરે જોવા છતા ચક્ષુને ચીરાવું વિગેરે ઉપઘાત જણાતો નથી, તેમજ ચન્દન-અગરુ-કર્પૂર વિગેરે જોવાથી અનુગ્રહ થતો પણ જોવાતો નથી તથા અગ્નિ આદિનું ચિન્તવન કર્યા છતા પણ મનને દાહઆદિ ઉપઘાત જણાતો નથી, તેમજ જળ-ચન્દન આદિ ચિન્તવતા તૃષા છીપવી વિગેરે અનુગ્રહ પણ જણાતો નથી ૨૦૪

અહીં વાદી શંકા કરીને પૂછે છે કે-

जुज्जइ पत्तविसयया, फरिसण-रसणे न सोत्त-घाणेसु ।

गेण्हति सविसयमिओ, ज ताइं भिन्नदेस पि ॥२०५॥

સ્પર્શન અને રસનેન્દ્રિયમા પ્રાપ્તવિષયતા ઘટે છે, (પણ) શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિયમા ઘટતી નથી, કારણ કે ભિન્ન દેશમા રહેલા સ્વવિષયને પણ તે અહીંથી ગ્રહણ કરે છે. ૨૦૫

સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયમા પ્રાપ્યકારીપણું ઘટે છે, કારણ કે તે બે ઇન્દ્રિયો પોતાને ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષય સ્પર્શાએલ હોય, તો તેને ગ્રહણ કરે છે, પરન્તુ શ્રોત્ર-અને ઘ્રાણેન્દ્રિયમા એ પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયો પોતાના દેશથી ભિન્ન દેશમા રહેલા પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે, આ બાબત તો અનુભવ સિદ્ધ છે, કેમકે શબ્દ કંઈ શ્રોત્રેન્દ્રિયમા પેશીને જણાવતો નથી તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિય જ્યા શબ્દ હોય છે ત્યા જઈને તેને ગ્રહણ કરતી નથી, આ બે સિવાય ત્રીજા પ્રકારે વિષયનો સ્પર્શ થવો ઘટતો નથી વળી "દૂર કોઈનો આ શબ્દ સંભળાય છે" એવી માનવોક્તિ પણ સંભળાય છે તથા દૂર રહેલા કર્પૂર-પુષ્પ-કુંકુમ વિગેરેનો ગન્ધ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે, માટે શ્રોત્ર ઘ્રાણેન્દ્રિયમા પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી ૨૦૫

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

વળી જો તું વિષય અને દ્રવ્યસંબંધના અસંખ્યાતા સમયના સમુદાયમાં અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન માને છે, તો પછી છેલ્લા એક સમયે ન્યૂન એવા અસંખ્યાતા સમયોમાં ન જ્ઞાન કેમ ન હોય? હોયજ. કારણ કે જ્ઞાનના ઉપકારી શબ્દાદિ દ્રવ્યના સંબંધના ચરમસમય ન્યૂન અસંખ્યાત સમયો એકદેશ હોવાથી, તેમાં અર્થાવગ્રહની પેઠે જ્ઞાન છે. આ સ્થળે કદાચ તું એમ કહીશ કે શબ્દાદિ વિષયને ગ્રહણ કરનાર સમયના સમુદાયમાં જ્ઞાન કોણ માને છે? કે જેથી સમુદાયનો એકદેશ હોવાથી પ્રથમાદિ સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે. એમ કહો છો હું તો છેલ્લા એકજ સમયમાં શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણ થતાં જ્ઞાનોત્પત્તિ માનું છું તારૂં એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે જો તું છેલ્લા એકજ સમયમાં જ્ઞાન માને છે તો તે ચરમ સમય આ સર્વ સમુદાયની અપેક્ષાએ એક દેશ જ છે. અને તેથી આ એક દેશેન્યૂન શેષ સમયના સમુદાયમાં જે જ્ઞાન નથી, તે જ્ઞાન છેલ્લા સમયરૂપ એક દેશમાં અકસ્માત સંપૂર્ણ ક્યાંથી થાય? નજ થાય કારણ કે વ્યંજનાવગ્રહના પ્રથમ સમયની પેઠે એક સમયમાત્ર શબ્દાદિ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણના છેલ્લા સમયે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહિ પુનઃ કદી તું એમ કહીશ કે-છેલ્લા સમયે જ્ઞાન થાય છે. કારણ કે એ છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેથી તમે કહો છો તે પ્રત્યક્ષ વિરોધી છે આ કથન પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે જેમ છેલ્લા તન્તુમાં સમસ્ત પટની ઉત્પત્તિ છે, એમ કહેવું એ પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળું છે, તેમ છેલ્લા સમયે જ સર્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ તારૂં કથન પણ વિરોધવાળું છે ૨૦૨

જેમ એક તન્તુ પટનો ઉપકારી છે, તેના સિવાય સંપૂર્ણ પટનો અભાવ છે, પણ એટલો એ એક તન્તુ જ સમસ્ત પટ થાય છે એમ ન કહેવાય કારણ કે એ તન્તુ તો પટનો એકદેશ છે, પરંતુ જો તે સર્વ તન્તુઓ એકઠા મળેલા હોય તો સંપૂર્ણ પટ કહેવાય તેવી જ રીતે અહીં પણ સમુદિત સમયોમાં જ્ઞાન છે પણ એક છેલ્લાજ સમયમાં જ્ઞાન છે એમ નહિ અને તેથી અર્થાવગ્રહના સમયથી પૂર્વના સમયોમાં જે જ્ઞાન અતિ અસ્ફુટ હોય છે, તે વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે, અને છેલ્લા સમયે તે જ જ્ઞાન કંઈક વિશેષ સ્ફુટ અવસ્થા પામીને અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે આથી જોકે સુતેલા-ઉન્મત્ત અને મૂર્છિત-આદિના જ્ઞાનને સાધનાર જેવું પ્રગટ ચિન્હ છે, તેવા પ્રકારનું પ્રગટ ચિન્હ વ્યંજનાવગ્રહનું જ્ઞાન સાધનાર નથી, તો પણ યથોક્ત યુક્તિથી વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે ૨૦૩.

વ્યંજનાગ્રહનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે તેના ભેદો કહે છે

नयण–मणोवज्जिंदियभेयाओ वंजणोग्गहो चउहा।

उवघाया–णुग्गहओ, जं ताइं पत्तकारीणि ॥२०४॥

ચક્ષુ અને મન સિવાય ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. કારણ કે ઉપઘાત અને અનુગ્રહ થવાથી, તે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો જ પ્રાપ્તકારી છે ૨૦૪

ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોના ભેદથી, વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે વિષયનો અને ઇન્દ્રિયનો પરસ્પર પ્રથમ સંબંધ માત્ર, તે વ્યંજનાવગ્રહનો વિષય છે વિષય સાથેનો સંબંધ સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર એ ચાર પ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયોમાં જ

થાય છે, તેથી ચક્ષુ અને મન એ બે સિવાય સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયના ભેદથી વ્યજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે

પ્રશ્ન -ઇન્દ્રિયપણુ સર્વમા સમાન છતાં એમ કેમ કહો છો કે સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમાજ તે વ્યજનાવગ્રહ થાય છે બીજે નહિ

ઉત્તર :-તે સ્પર્શન રસન, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર એ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે, પણ ચક્ષુ મન પ્રાપ્તકારી નથી, તેથી ઉપરોક્ત ચાર ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે જ છે. પ્રાપ્તકારી એટલે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સબધદ્વારા. પ્રાપ્ત થએલ એવા વિષયભૂત શબ્દાઆદિ વસ્તુને જાણે તે પ્રાપ્તકારી. અથવા પ્રાપ્યકારી-એટલે સ્પૃષ્ટ અર્થને ગ્રહણ કરનારી વિષયના કરેલ ઉપઘાત અને અનુગ્રહ દેખાય છે તેથી એ સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોજ પ્રાપ્યકારી છે, જેમકે કર્કશ કામળી આદિનો સ્પર્શ થતા સ્પર્શનેન્દ્રિયમા, ત્રિકટુઆદિનો સ્વાદ લેતા રસનેન્દ્રિયમા, અશુચિ આદિના પુદ્ગળો સુઘતા ઘ્રાણેન્દ્રિયમા ભેરી વિગેરેનો શબ્દ સાભળતા શ્રવણેન્દ્રિયમા, અનુક્રમે ચામડી છોલાવી વિગેરે ઉપઘાત દેખાય છે તથા ચન્દન-સ્ત્રી-હસ-તૂલ વિગેરેના સ્પર્શથી, દૂધ-સાકર વિગેરેના સ્વાદથી, કપુરાદિ પુદ્ગળોને સુઘવાથી, કોમળ-મદ્ર આદિ શબ્દો સાભળવાથી, અનુક્રમે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોમા શીતળતા વિગેરે અનુગ્રહ દેખાય છે, તેવી રીતે તીક્ષ્ણ તરવાર ભાલા વિગેરે જોવા છતા ચક્ષુને ચીરાવુ વિગેરે ઉપઘાત જણાતો નથી, તેમજ ચન્દન-અગરુ-કર્પૂર વિગેરે જોવાથી અનુગ્રહ થતો પણ જોવાતો નથી તથા અગ્નિ આદિનુ ચિન્તવન કર્યા છતા પણ મનને દાહઆદિ ઉપઘાત જણાતો નથી, તેમજ જળ-ચન્દન આદિ ચિન્તવતા તૃષા છીપવી વિગેરે અનુગ્રહ પણ જણાતો નથી ૨૦૪

અહી વાદી શકા કરીને પૂછે છે કે-

जुज्जइ पत्तविसयया, फरिसण—रसणे न सोत्त—घाणेसु ।
गेण्हति सविसयमिओ, ज ताइं भिन्नदेस पि ॥२०५॥

સ્પર્શન અને રસનેન્દ્રિયમા પ્રાપ્તવિષયતા ઘટે છે, (પણ) શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિયમા ઘટતી નથી, કારણ કે ભિન્ન દેશમા રહેલા સ્વવિષયને પણ તે અહી થી ગ્રહણ કરે છે ૨૦૫

સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયમા પ્રાપ્યકારીપણુ ઘટે છે, કારણ કે તે બે ઇન્દ્રિયો પોતાને ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષય સ્પર્શાએલ હોય, તો તેને ગ્રહણ કરે છે, પરન્તુ શ્રોત્ર-અને ઘ્રાણેન્દ્રિયમા એ પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયો પોતાના દેશથી ભિન્ન દેશમા રહેલા પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે, આ બાબત તો અનુભવ સિદ્ધ છે, કેમકે શબ્દ કઈ શ્રોત્રેન્દ્રિયમા પેશીને જણાવતો નથી તેમ શ્રોત્રેદ્રિય જ્યા શબ્દ હોય છે ત્યા જઇને તેને ગ્રહણ કરતી નથી, આ બે સિવાય ત્રીજા પ્રકારે વિષયનો સ્પર્શ થવો ઘટતો નથી વળી "દૂર કોઇનો આ શબ્દ સભળાય છે" એવી માનવોક્તિ પણ સભળાય છે તથા દૂર રહેલા કર્પૂર-પુષ્પ-કુકુમ વિગેરેનો ગન્ધ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે, માટે શ્રોત્ર ઘ્રાણેન્દ્રિયમા પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી ૨૦૫

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

पावंति सद्द–गन्धा, ताइं गंतु सयं न गिण्हन्ति ।
जं ते पोग्गलमइया, सक्किरिया वाउवहणाओ ॥२०६॥
धूमो व्व संहरणओ, दाराणुविहाणओ विसेसेणं ।
तोयं व नितंबाइसु, पडिघायाओ य वाउ व्व ॥२०७॥

શબ્દ અને ગંધ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે. (પણ) તે ઇન્દ્રિયો સ્વયં જઇને શબ્દ તથા ગંધને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે તે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે. વાયુવહનથી અને સંહરણથી ધુમાડાની જેમ. તથા વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનથી પાણીની જેમ, તેમજ નિતંબાદિકના પ્રતિઘાતથી વાયુની જેમ તે શબ્દ અને ગંધના પુદ્ગલો ક્રિયાવાન્ છે ૨૦૬-૨૦૭

શબ્દ અને ગન્ધ અન્યસ્થળેથી આવીને, શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે (સ્પર્શે છે) પણ શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય, સ્પર્શન તથા રસનેન્દ્રિયની જેમ શબ્દ તથા ગન્ધ દેશ પ્રત્યે જઇને, તેમને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે. તેથી તેઓ અન્ય સ્થળેથી આવીને શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે જો કદિ તે અપૌદ્ગલિક (અમૂર્ત) હોય તો, જેમ જૈનમતમાં નિષ્ક્રિય એવા આકાશાદિકમાં ગતિ ક્રિયા નથી હોતી, તેમ તે શબ્દ અને ગન્ધમાં પણ ગતિક્રિયા ન હોય, એમ વિચારીને 'પુદ્ગળમય સક્રિય' એમ કહ્યું છે જે જે પ્રમાણે પુદ્ગળમય સક્રિય હોય તેમાં ગતિ ક્રિયા હોય છેજ જેમ પુદ્ગળ સ્કંધોમાં ગતિક્રિયા હોય છે તેમ કદિ એવી શંકા થાય કે પુદ્ગળમય છતાં શબ્દ અને ગન્ધમાં ક્રિયા છે એમ શાથી નિશ્ચય થાય ? એના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે જેમ પવનથી વહન કરાતો ધુમાડો ગતિક્રિયાવાન્ છે. તેમ શબ્દ-ગન્ધ પણ વાયુથી વહન કરાતા હોવાથી ગતિક્રિયાવાન્ છે તથા ગૃહાદિકમાં પિંડીભૂત થએલા હોવાથી તેવા (ગૃહાદિમાં પિંડીભૂત થએલા) ધુમાડાની પેઠે, તેમજ વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનથી પાણીની પેઠે. અને પર્વતનિતંબાદિમાં સ્ખલના પામવાથી વાયુની પેઠે એ શબ્દ-અને ગન્ધ ગતિ ક્રિયાવાન્ છે ૨૦૬-૨૦૭

હવે બીજા હેતુથી પણ શબ્દ અને ગન્ધમાં યુક્તિપૂર્વક ગતિક્રિયા સિદ્ધ કરે છે—

गिण्हति पत्तमत्थं, उवघायाणुग्गहलद्धीओ ।
बाहिज्ज-पूइ-नासारिसादयो वहमसबद्धे ॥२०८॥

ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે, તેથી તે પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે છે જો અસંબદ્ધ હોય તો બહેરાપણું પૂતિરોગ નાસિકામાં મસા વિગેરે કેવી થાય ? ૨૦૮

અન્ય સ્થળેથી આવીને, પોતાની સંબંધ થએલા હોય તેવા શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થને શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે કેમકે એ અર્થથી એ ઇન્દ્રિયોને ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે જેમકે ભેરી વિગેરેના મોટા શબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિય બ્હેરી થાય છે, અને કોમળ શબ્દ સાંભળવાથી અનુગ્રહ થાય છે તેમજ અશુચિ આદિના ગન્ધથી નાસિકામાં પૂતિરોગ-(નાસિકા સડી જવી) મસા વિગેરે રોગો થાય છે અને કર્પૂરાદિના ગન્ધથી અનુગ્રહ થતો જણાય છે જો એ ઇન્દ્રિયો અસંબદ્ધ અર્થને ગ્રહણ કરતી હોય તો

એ અર્થથી થતો અનુગ્રહ અને ઉપઘાત ઇન્દ્રિયોને કેવી રીતે ઘટે? જો શબ્દ અને ગન્ધ રૂપ અર્થો, શ્રોત્ર અને ઘ્રાણઇન્દ્રિય સાથે સબંધ પામેલ હોય, તોજ પોતાના સબંધથી થતા કાર્યભૂત અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કરવાને સમર્થ થાય. અન્યથા તો સર્વને એ પ્રમાણે અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કરે ૨૦૮

એ પ્રમાણે સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનુ પ્રાપ્યકારીપણુ સિદ્ધ કર્યું હવે ચક્ષુ અને મનનુ અપ્રાપ્યકારીપણુ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રથમ ચક્ષુનુ અપ્રાપ્યકારીપણુ સિદ્ધ કરે છે

लोयणमपत्तविसय, मणो व्व जमणुग्गहाइसुण्ण ति ।
जल–सूरालोयाइसु, दीसंति अणुग्गह–विघाया ॥२०९॥
डज्झेज्ज पाविउ रविकराइणा फरिसणं व को दोसो ? ।
मण्णेज्ज ऽणुग्गहं पिव, उवघायाभावओ सोम्मं ॥२१०॥
गंतुं न रूवदेसं, पासइ पत्तं सयं व नियमोऽय ।
पत्तेण उ मुत्तिमया, उवघाया–णुग्गहा होज्जा ॥२११॥
जइ पत्त गेण्हेज्ज उ, तग्गयमंजण–रओ–मलाईयं ।
पेच्छेज्ज ज न पासइ, अपत्तकारिं तओ चक्खुं ॥२१२॥

લોચન અપ્રાપ્તવિષયવાળુ છે કારણ કે તે મનની પેઠે અનુગ્રહઆદિથી શૂન્ય છે (શંકા) જળ અને સૂર્ય આદિકને જોવામા અનુગ્રહ અને ઉપઘાત જણાય છે (ઉત્તર) સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે સૂર્યકિરણોને પ્રાપ્ત કરીને ચક્ષુ દાહ પામે એમા શો દોષ છે? અને સૌમ્ય અર્થ પામીને ઉપઘાતના અભાવે અનુગ્રહ જેવુ માને તો એમા પણ શો દોષ છે? રૂપના સ્થાન પાસે જઇને અથવા સ્વય પ્રાપ્ત થએલા રૂપને ચક્ષુ જોતી નથી એવો નિયમ છે, પરન્તુ પ્રાપ્ત થયેલા મૂર્તિમાન્ દ્રવ્યથી અનુગ્રહ તથા ઉપઘાત થાય પણ ખરો જો (ચક્ષુ) પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે તો આખમા રહેલ અજન–રજ–મેલ વિગેરેને પણ જોઈ શકે. પરન્તુ જોઈ શકતી નથી તેથી તે અપ્રાપ્યકારીછે ૨૧૨

ઇન્દ્રિયને સબદ્ધ ન હોય તેવા ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયનુ જે જ્ઞાન થાય, તે ઇંદ્રિય અપ્રાપ્તવિષયવાળુ કહેવાય લોચન તેવુ અપ્રાપ્ત વિષયવાળુ છે, કારણ કે તે મનની જેમ ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયથી થયેલા અનુગ્રહ ઉપઘાતથી રહિત છે, જો ચક્ષુ ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે સબધ પામીને, તેને જાણતી હોય તો, ચક્ષુને અગ્નિ આદિને જોવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે દાહ આદિ ઉપઘાત થાય, અને કોમળ રૂ આદિ પદાર્થો જોવાથી અનુગ્રહ થાય, પરંતુ એમ થતુ નથી, માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે.

પ્રશ્ન –મન "અપ્રાપ્યકારી છે" એવુ સિદ્ધ કર્યા સિવાય અહી તેનુ દૃષ્ટાન્ત કેવી રીતે કહો છો? જે ઉભયપક્ષને સમ્મત હોય તે જ દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય.

ઉત્તર –તારૂ કથન સત્ય છે, પરન્તુ "મન અપ્રાપ્યકારી છે" એ આગળ સિદ્ધ કરીશુ. તેથી અહી તેનુ દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ છે

पावंति सद्द–गन्धा, ताइं गंतु सयं न गिण्हन्ति ।
ज ते पोग्गलमइया, सक्किरिया वाउवहणाओ ॥२०६॥
धूमो व्व संहरणओ, दाराणुविहाणओ विसेसेणं ।
तोयं व नितवाइसु, पडिघायाओ य वाउ व्व ॥२०७॥

શબ્દ અને ગધ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે, (પણ) તે ઇન્દ્રિયો સ્વયં જઇને શબ્દ તથા ગન્ધને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે તે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે. વાયુવહનથી અને સહરણથી ધુમાડાની જેમ, તથા વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનથી પાણીની જેમ, તેમજ નિતબાદિકના પ્રતિઘાતથી વાયુની જેમ તે શબ્દ અને ગધના પુદ્ગલો ક્રિયાવાન્ છે ૨૦૬–૨૦૭

શબ્દ અને ગન્ધ અન્યસ્થળેથી આવીને, શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે (સ્પર્શે છે) પણ શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય, સ્પર્શન તથા રસનેન્દ્રિયની જેમ શબ્દ તથા ગન્ધ દેશ પ્રત્યે જઇને, તેમને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે, તેથી તેઓ અન્ય સ્થળેથી આવીને, શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે. જો કદિ તે અપૌદ્ગલિક (અમૂર્ત) હોય તો, જેમ જૈનમતમા સક્રિય એવા આકાશાદિકમા ગતિ ક્રિયા નથી હોતી, તેમ તે શબ્દ અને ગન્ધમા પણ ગતિક્રિયા ન હોય, એમ વિચારીને 'પુદ્ગળમય સક્રિય' એમ કહ્યુ છે જે એ પ્રમાણે પુદ્ગળમય સક્રિય હોય તેમા ગતિ ક્રિયા હોય છેજ જેમ પુદ્ગળ સ્કધોમા ગતિક્રિયા હોય છે તેમ કદિ એવી શંકા થાય કે પુદ્ગળમય છતા શબ્દ અને ગન્ધમા ક્રિયા છે એમ શાથી નિશ્ચય થાય ? એના ઉત્તરમા કહીએ છીએ કે જેમ પવનથી વહન કરાતો ધુમાડો ગતિક્રિયાવાન્ છે, તેમ શબ્દ–ગન્ધ પણ વાયુથી વહન કરાતા હોવાથી ગતિક્રિયાવાન્ છે તથા ગૃહાદિકમાં પિંડીભૂત થએલા હોવાથી તેવા (ગૃહાદિમા પિંડીભૂત થએલા) ધુમાડાની પેઠે, તેમજ વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનાથી પાણીની પેઠે, અને પર્વતનિતબાદિમા સ્ખલના પામવાથી વાયુની પેઠે એ શબ્દ–અને ગન્ધ ગતિ ક્રિયાવાન્ છે ૨૦૬–૨૦૭

હવે બીજા હેતુથી પણ શબ્દ અને ગન્ધમા યુક્તિપૂર્વક ગતિક્રિયા સિદ્ધ કરે છે—

गिण्हति पत्तमत्थ, उवघायाणुग्गहल्द्धीओ ।
वाहिज्ज-पूइ-नासारिसादयो कहमसबद्धे ॥२०८॥

ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે, તેથી તે પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે છે જો અસબદ્ધ હોય તો બહેરાપણુ પૂતિરોગ નાસિકામા મસા વિગેરે કેવી થાય ? ૨૦૮

અન્ય સ્થળેથી આવીને, પોતાની. સબધ થએલા હોય તેવા શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થને શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે કેમકે એ અર્થથી એ ઇન્દ્રિયોને ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે જેમકે ભેરી વિગેરેના મોટા શબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિય બ્હેરી થાય છે, અને કોમળ શબ્દ સાભળવાથી અનુગ્રહ થાય છે તેમજ અશુચિ આદિના ગન્ધથી નાસિકામા પૂતિરોગ-(નાસિકા સડી જવી) મસા વિગેરે રોગો થાય છે, અને કર્પૂરાદિના ગન્ધથી અનુગ્રહ થતો જણાય છે. જો એ ઇન્દ્રિયો અસબદ્ધ અર્થને ગ્રહણ કરતી હોય તો

એ અર્થથી થતો અનુગ્રહ અને ઉપઘાત ઇન્દ્રિયોને કેવી રીતે ઘટે ? જો શબ્દ અને ગન્ધ રૂપ અર્થો, શ્રોત્ર અને ઘ્રાણઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ પામેલ હોય, તોજ પોતાના સંબંધથી થતા કાર્યભૂત અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કરવાને સમર્થ થાય. અન્યથા તો સર્વને એ પ્રમાણે અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કરે. ૨૦૮

એ પ્રમાણે સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનું પ્રાપ્યકારીપણું સિદ્ધ કર્યું હવે ચક્ષુ અને મનનું અપ્રાપ્યકારીપણું સિદ્ધ કરવા માટે પ્રથમ ચક્ષુનું અપ્રાપ્યકારીપણું સિદ્ધ કરે છે

लोयणमपत्तविसयं, मणो व्व जमणुग्गहाइसुण्ण ति ।
जल–सूरालोयाइसु, दीसंति अणुग्गह–विघाया ॥२०९॥
डज्झेज्ज पाविउं रविकराइणा फरिसणं व को दोसो ? ।
मण्णेज्ज ऽणुग्गहं पिव, उवघायाभावओ सोम्मे ॥२१०॥
गंतुं न रूवदेसं, पासइ पत्तं सयं व नियमोऽयं ।
पत्तेण उ मुत्तिमया, उवघाया–णुग्गहा होज्जा ॥२११॥
जइ पत्त गेण्हेज्ज उ, तग्गयमंजण–रओ–मलाईयं ।
पेच्छेज्ज जं न पासइ, अपत्तकारिं तओ चक्खुं ॥२१२॥

લોચન અપ્રાપ્તવિષયવાળુ છે. કારણ કે તે મનની પેઠે અનુગ્રહઆદિથી શૂન્ય છે (શંકા) જળ અને સૂર્ય આદિકને જોવામાં અનુગ્રહ અને ઉપઘાત જણાય છે. (ઉત્તર) સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે સૂર્યકિરણોને પ્રાપ્ત કરીને ચક્ષુ દાહ પામે એમાં શો દોષ છે ? અને સૌમ્ય અર્થ પામીને ઉપઘાતના અભાવે અનુગ્રહ જેવું માને તો એમાં પણ શો દોષ છે ? રૂપના સ્થાન પાસે જઇને અથવા સ્વયં પ્રાપ્ત થએલા રૂપને ચક્ષુ જોતી નથી એવો નિયમ છે, પરન્તુ પ્રાપ્ત થયેલા મૂર્તિમાન્ દ્રવ્યથી અનુગ્રહ તથા ઉપઘાત થાય પણ ખરો જો (ચક્ષુ) પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે તો આંખમાં રહેલ અંજન–રજ–મેલ વિગેરેને પણ જોઈ શકે. પરન્તુ જોઈ શકતી નથી તેથી તે અપ્રાપ્યકારીછે ૨૧૨

ઇન્દ્રિયને સંબદ્ધ ન હોય તેવા ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયનું જે જ્ઞાન થાય, તે ઇન્દ્રિય અપ્રાપ્તવિષયવાળુ કહેવાય લોચન તેવુ અપ્રાપ્ત વિષયવાળુ છે, કારણ કે તે મનની જેમ ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયથી થયેલા અનુગ્રહ ઉપઘાતથી રહિત છે, જો ચક્ષુ ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામીને, તેને જાણતી હોય તો, ચક્ષુને અગ્નિ આદિને જોવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે દાહ આદિ ઉપઘાત થાય, અને કોમળ રૂ આદિ પદાર્થો જોવાથી અનુગ્રહ થાય, પરંતુ એમ થતુ નથી, માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે

પ્રશ્ન –મન "અપ્રાપ્યકારી છે" એવુ સિદ્ધ કર્યા સિવાય અહી તેનુ દષ્ટાંત કેવી રીતે કહો છો ? જે ઉભયપક્ષને સમ્મત હોય તે જ દષ્ટાંત આપી શકાય

ઉત્તર –તારૂં કથન સત્ય છે, પરન્તુ "મન અપ્રાપ્યકારી છે" એ આગળ સિદ્ધ કરીશુ. તેથી અહી તેનુ દષ્ટાંત આપ્યુ છે

पावंति सद्द–गन्धा, ताइं गंतु सयं न गिण्हन्ति ।
ज ते पोग्गलमइया, सक्किरिया वाउवहणाओ ॥२०६॥
धूमो व्व संहरणओ, दाराणुविहाणओ विसेसेणं ।
तोय व नितंबाइसु, पडिघायाओ य वाउ व्व ॥२०७॥

શબ્દ અને ગંધ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે, (પણ) તે ઇન્દ્રિયો સ્વયં જઇને શબ્દ તથા ગન્ધને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે તે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે, વાયુવહનથી અને સંહરણથી ધુમાડાની જેમ, તથા વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનથી પાણીની જેમ, તેમજ નિતંબાદિકના પ્રતિઘાતથી વાયુની જેમ તે શબ્દ અને ગંધના પુદ્ગલો ક્રિયાવાન્ છે ૨૦૬–૨૦૭

શબ્દ અને ગન્ધ અન્ય સ્થળેથી આવીને, શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે (સ્પર્શે છે) પણ શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય, સ્પર્શન તથા રસનેન્દ્રિયની જેમ શબ્દ તથા ગન્ધ દેશ પ્રત્યે જઇને, તેમને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે, તેથી તેઓ અન્ય સ્થળેથી આવીને, શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે જો કદિ તે અપૌદ્ગલિક (અમૂર્ત) હોય તો, જેમ જૈનમતમાં નિષ્ક્રિય એવા આકાશાદિકમાં ગતિ ક્રિયા નથી હોતી, તેમ તે શબ્દ અને ગન્ધમાં પણ ગતિક્રિયા ન હોય, એમ વિચારીને 'પુદ્ગળમય સક્રિય' એમ કહ્યું છે જે એ પ્રમાણે પુદ્ગળમય સક્રિય હોય તેમાં ગતિ ક્રિયા હોય છેજ જેમ પુદ્ગળ સ્કંધોમાં ગતિક્રિયા હોય છે તેમ કદિ એવી શંકા થાય કે પુદ્ગળમય છતાં શબ્દ અને ગન્ધમાં ક્રિયા છે એમ શાથી નિશ્ચય થાય ? એના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે જેમ પવનથી વહન કરાતો ધુમાડો ગતિક્રિયાવાન્ છે, તેમ શબ્દ–ગન્ધ પણ વાયુથી વહન કરાતા હોવાથી ગતિક્રિયાવાન્ છે તથા ગૃહાદિકમાં પિંડીભૂત થએલા હોવાથી તેવા (ગૃહાદિમાં પિંડીભૂત થએલા) ધુમાડાની પેઠે, તેમજ વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનથી પાણીની પેઠે, અને પર્વતનિતંબાદિમાં સ્ખલના પામવાથી વાયુની પેઠે એ શબ્દ–અને ગન્ધ ગતિ ક્રિયાવાન્ છે ૨૦૬–૨૦૭

હવે બીજા હેતુથી પણ શબ્દ અને ગન્ધમાં યુક્તિપૂર્વક ગતિક્રિયા સિદ્ધ કરે છે—

गिण्हंति पत्तमत्थ, उवघायाणुग्गहलद्धीओ ।
वाहिज्ज-पूइ-नासारिसादयो कहमसबद्धे ॥२०८॥

ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે, તેથી તે પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે છે જો અસંબદ્ધ હોય તો બહેરાપણું પૂતિરોગ નાસિકામાં મસા વિગેરે કેવી થાય ? ૨૦૮

અન્ય સ્થળેથી આવીને, પોતાની સંબંધ થએલા હોય તેવા શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થને શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે કેમકે એ અર્થથી એ ઇન્દ્રિયોને ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે જેમકે ભેરી વિગેરેના મોટા શબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિય બહેરી થાય છે, અને કોમળ શબ્દ સાંભળવાથી અનુગ્રહ થાય છે તેમજ અશુચિ આદિના ગન્ધથી નાસિકામાં પૂતિરોગ-(નાસિકા સડી જવી) મસા વિગેરે રોગો થાય છે, અને કર્પૂરાદિના ગન્ધથી અનુગ્રહ થતો જણાય છે. જો એ ઇન્દ્રિયો અસંબદ્ધ અર્થને ગ્રહણ કરતી હોય તો

એ અર્થથી થતો અનુગ્રહ અને ઉપઘાત ઇન્દ્રિયોને કેવી રીતે ઘટે ? જો શબ્દ અને ગન્ધ રૂપ અર્થો, શ્રોત્ર અને ઘ્રાણઇન્દ્રિય સાથે સબંધ પામેલ હોય. તોજ પોતાના સંબંધથી થતા કાર્યભૂત અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કરવાને સમર્થ થાય. અન્યથા તો સર્વને એ પ્રમાણે અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કરે. ૨૦૮

એ પ્રમાણે સ્પર્શન. રસન ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનુ પ્રાપ્યકારીપણુ સિદ્ધ કર્યું હવે ચક્ષુ અને મનનુ અપ્રાપ્યકારીપણુ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રથમ ચક્ષુનું અપ્રાપ્યકારીપણુ સિદ્ધ કરે છે

लोयणमपत्तविसय, मणो व्व जमणुगहाइसुण्ण ति ।
जल-सूरालोयाइसु, दीसंति अणुग्गह-विघाया ॥२०९॥
डज्झेज्ज पाविउं रविकराइणा फरिसणं व को दोसो ? ।
मणेज्ज ऽणुगह पिव, उवघायाभावओ सोम्मं ॥२१०॥
गंतुं न रूवदेसं, पासइ पत्तं सयं व नियमोऽय ।
पत्तेण उ मुत्तिमया, उवघाया-णुग्गहा होज्जा ॥२११॥
जइ पत्त गेण्हेज्ज उ, तग्गयमजण-रओ-मलाईयं ।
पेच्छेज्ज जं न पासइ, अपत्तकारिं तओ चक्खुं ॥२१२॥

લોચન અપ્રાપ્તવિષયવાળુ છે. કારણ કે તે મનની પેઠે અનુગ્રઆદિથી શૂન્ય છે (શંકા) જળ અને સૂર્ય આદિકને જોવામા અનુગ્રહ અને ઉપઘાત જણાય છે. (ઉત્તર) સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે સૂર્યકિરણોને પ્રાપ્ત કરીને ચક્ષુ દાહ પામે એમા શો દોષ છે ? અને સૌમ્ય અર્થ પામીને ઉપઘાતના અભાવે અનુગ્રહ જેવુ માને તો એમા પણ શો દોષ છે ? રૂપના સ્થાન પાસે જઇને અથવા સ્વય પ્રાપ્ત થએલા રૂપને ચક્ષુ જોતી નથી એવો નિયમ છે, પરન્તુ પ્રાપ્ત થયેલા મૂર્તિમાન્ દ્રવ્યથી અનુગ્રહ તથા ઉપઘાત થાય પણ ખરો જો (ચક્ષુ) પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે તો આંખમા રહેલ અંજન-રજ-મેલ વિગેરેને પણ જોઈ શકે. પરન્તુ જોઈ શકતી નથી તેથી તે અપ્રાપ્યકારીછે ૨૧૨

ઇન્દ્રિયને સબદ્ધ ન હોય તેવા ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયનુ જે જ્ઞાન થાય, તે ઇદ્રિય અપ્રાપ્તવિષયવાળુ કહેવાય લોચન તેવુ અપ્રાપ્ત વિષયવાળુ છે, કારણ કે તે મનની જેમ ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયથી થયેલા અનુગ્રહ ઉપઘાતથી રહિત છે, જો ચક્ષુ ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે સબધ પામીને, તેને જાણતી હોય તો, ચક્ષુને અગ્નિ આદિને જોવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે દાહ આદિ ઉપઘાત થાય, અને કોમળ રૂ આદિ પદાર્થો જોવાથો અનુગ્રહ થાય, પરતુ એમ થતુ નથી, માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે

પ્રશ્ન -મન "અપ્રાપ્યકારી છે" એવુ સિદ્ધ કર્યા સિવાય અહી તેનુ દૃષ્ટાંત કેવી રીતે કહો છો ? જે ઉભયપક્ષને સમ્મત હોય તે જ દૃષ્ટાંત આપી શકાય

ઉત્તર -તારૂ કથન સત્ય છે, પરન્તુ "મન અપ્રાપ્યકારી છે" એ આગળ સિદ્ધ કરીશુ. તેથી અહી તેનુ દૃષ્ટાંત આપ્યુ છે

पावंति सद्द-गन्धा, ताइं गंतु सयं न गिण्हन्ति ।
ज ते पोग्गलमइया, सक्किरिया वाउवहणाओ ॥२०६॥
धूमो व्व संहरणओ, दाराणुविहाणओ विसेसेणं ।
तोय व नितंवाइसु, पडिघायाओ य वाउ व्व ॥२०७॥

શબ્દ અને ગંધ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે (પણ) તે ઇન્દ્રિયો સ્વયં જઇને શબ્દ તથા ગંધને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે તે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે, વાયુવહનથી અને સંહરણથી ધુમાડાની જેમ, તથા વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનથી પાણીની જેમ, તેમજ નિતંબાદિકના પ્રતિઘાતથી વાયુની જેમ તે શબ્દ અને ગંધના પુદ્ગલો ક્રિયાવાન્ છે ૨૦૬-૨૦૭

શબ્દ અને ગન્ધ અન્યસ્થળેથી આવીને, શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે (સ્પર્શે છે) પણ શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય, સ્પર્શન તથા રસનેન્દ્રિયની જેમ શબ્દ તથા ગન્ધ દેશ પ્રત્યે જઇને, તેમને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે શબ્દ અને ગંધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે, તેથી તેઓ અન્ય સ્થળેથી આવીને. શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે. જો કદિ તે અપૌદ્ગલિક (અમૂર્ત) હોય તો, જેમ જૈનમતમાં સક્રિય એવા આકાશાદિકમાં ગતિ ક્રિયા નથી હોતી, તેમ તે શબ્દ અને ગન્ધમાં પણ ગતિક્રિયા ન હોય, એમ વિચારીને 'પુદ્ગળમય સક્રિય' એમ કહ્યું છે જે એ પ્રમાણે પુદ્ગળમય સક્રિય હોય તેમાં ગતિ ક્રિયા હોય છેજ જેમ પુદ્ગળ સ્કંધોમાં ગતિક્રિયા હોય છે તેમ કદિ એવી શંકા થાય કે પુદ્ગળમય છતાં શબ્દ અને ગન્ધમાં ક્રિયા છે એમ શાથી નિશ્ચય થાય ? એના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે જેમ પવનથી વહન કરાતો ધુમાડો ગતિક્રિયાવાન્ છે, તેમ શબ્દ-ગન્ધ પણ વાયુથી વહન કરાતા હોવાથી ગતિક્રિયાવાન્ છે તથા ગૃહાદિકમાં પિંડીભૂત થએલા હોવાથી તેવા (ગૃહાદિમાં પિંડીભૂત થએલા) ધુમાડાની પેઠે, તેમજ વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનાથી પાણીની પેઠે, અને પર્વતનિતંબાદિમાં સ્ખલના પામવાથી વાયુની પેઠે એ શબ્દ-અને ગન્ધ ગતિ ક્રિયાવાન્ છે ૨૦૬-૨૦૭

હવે બીજા હેતુથી પણ શબ્દ અને ગન્ધમાં યુક્તિપૂર્વક ગતિક્રિયા સિદ્ધ કરે છે—

गिण्हंति पत्तमत्थं, उवघायाणुग्गहलद्धीओ ।
वाहिज्ज-पूइ-नासारिसादयो कहमसबद्धे ॥२०८॥

ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે, તેથી તે પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે છે જો અસંબદ્ધ હોય તો બહેરાપણું પૂતિરોગ નાસિકામાં મસા વિગેરે કેવી થાય ? ૨૦૮

અન્ય સ્થળેથી આવીને, પોતાની સંબંધ થએલા હોય તેવા શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થને શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે કેમકે એ અર્થથી એ ઇન્દ્રિયોને ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે જેમકે ભેરી વિગેરેના મોટા શબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિય બહેરી થાય છે, અને કોમળ શબ્દ સાંભળવાથી અનુગ્રહ થાય છે તેમજ અશુચિ આદિના ગન્ધથી નાસિકામાં પૂતિરોગ-(નાસિકા સડી જવી) મસા વિગેરે રોગો થાય છે, અને કર્પૂરાદિના ગન્ધથી અનુગ્રહ થતો જણાય છે જો એ ઇન્દ્રિયો અસંબદ્ધ અર્થને ગ્રહણ કરતી હોય તો

એ અર્થથી થતો અનુગ્રહ અને ઉપઘાત ઇન્દ્રિયોને કેવી રીતે ઘટે? જો શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થો, શ્રોત્ર અને ઘ્રાણઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ પામેલ હોય તોજ પોતાના સંબંધથી થતા કાર્યભૂત અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કરવાને સમર્થ થાય. અન્યથા તો સર્વને એ પ્રમાણે અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કરે. ૨૦૮

એ પ્રમાણે સ્પર્શન, રસન ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનું પ્રાપ્યકારીપણું સિદ્ધ કર્યું હવે ચક્ષુ અને મનનું અપ્રાપ્યકારીપણું સિદ્ધ કરવા માટે પ્રથમ ચક્ષુનું અપ્રાપ્યકારીપણું સિદ્ધ કરે છે

लोयणमपत्तविसय, मणो व्व जमणुग्गहाइसुण्ण ति ।
जल–सूरालोयाइसु, दीसंति अणुग्गह–त्रिवाया ॥२०९॥
हज्झेज्ज पाविउ रविकराइणा फरिसणं व को दोसो ? ।
मण्णेज्ज ऽणुग्गहं पिव, उवघायाभावओ सोम्मं ॥२१०॥
गंतुं न रूवदेसं, पासइ पत्तं सयं व नियमोऽय ।
पत्तेण उ मुत्तिमया, उवघाया–णुग्गहा होज्जा ॥२११॥
जइ पत्त गेण्हेज्ज उ, तग्गयमंजण–रओ–मलाईयं ।
पेच्छेज्ज जं न पासइ, अपत्तकारिं तओ चक्खुं ॥२१२॥

લોચન અપ્રાપ્તવિષયવાળું છે કારણ કે તે મનની પેઠે અનુગ્રઆદિથી શૂન્ય છે (શંકા) જળ અને સૂર્ય આદિકને જોવામાં અનુગ્રહ અને ઉપઘાત જણાય છે. (ઉત્તર) સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે સૂર્યકિરણોને પ્રાપ્ત કરીને ચક્ષુ દાહ પામે એમાં શો દોષ છે? અને સૌમ્ય અર્થ પામીને ઉપઘાતના અભાવે અનુગ્રહ જેવું માને તો એમાં પણ શો દોષ છે? રૂપના સ્થાન પાસે જઇને અથવા સ્વયં પ્રાપ્ત થએલા રૂપને ચક્ષુ જોતી નથી એવો નિયમ છે, પરન્તુ પ્રાપ્ત થયેલા મૂર્તિમાન્ દ્રવ્યથી અનુગ્રહ તથા ઉપઘાત થાય પણ ખરો જો (ચક્ષુ) પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે તો આંખમાં રહેલ અંજન–રજ–મેલ વિગેરેને પણ જોઈ શકે. પરન્તુ જોઈ શકતી નથી તેથી તે અપ્રાપ્યકારીછે ૨૧૨

ઇન્દ્રિયને સંબદ્ધ ન હોય તેવા ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયનું જે જ્ઞાન થાય, તે ઇંદ્રિય અપ્રાપ્તવિષયવાળું કહેવાય લોચન તેવું અપ્રાપ્ત વિષયવાળું છે, કારણ કે તે મનની જેમ ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયથી થયેલા અનુગ્રહ ઉપઘાતથી રહિત છે, જો ચક્ષુ ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામીને, તેને જાણતી હોય તો, ચક્ષુને અગ્નિ આદિને જોવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે દાહ આદિ ઉપઘાત થાય, અને કોમળ રૂ આદિ પદાર્થો જોવાથી અનુગ્રહ થાય, પરંતુ એમ થતું નથી, માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે

પ્રશ્ન –મન "અપ્રાપ્યકારી છે" એવું સિદ્ધ કર્યા સિવાય અહીં તેનું દૃષ્ટાંત કેવી રીતે કહો છો? જે ઉભયપક્ષને સમ્મત હોય તે જ દૃષ્ટાંત આપી શકાય

ઉત્તર –તારૂં કથન સત્ય છે, પરન્તુ "મન અપ્રાપ્યકારી છે" એ આગળ સિદ્ધ કરીશું. તેથી અહીં તેનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે

પ્રશ્ન – પરન્તુ જળ આદિને જોવાથી ચક્ષુને અનુગ્રહ થતો જણાય છે. અને સૂર્યઆદિકને જોવાથી ઉપઘાત થતો જણાય છે પાણી–ઘી–નીલવસ્ત્ર–વનસ્પતિ–ચન્દ્રમ ડળ વિગેરે જોવાથી ચક્ષુને પરમાશ્વાસરૂપ અનુગ્રહ જણાય છે, અને સૂર્ય–શ્વેત ભીંત વિગેરે જોવાથી આંખમાથી પાણી નીકળવુ વિગેરે ઉપઘાત જણાય છે, તો પછી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વિષયના કરેલ અનુગ્રહાદિથી શૂન્ય છે એમ આપ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર –તારૂ કથન વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વિનાનુ છે. કારણ કે "ચક્ષુને કોઈ પણ વસ્તુથી સર્વથા કદાપિ અનુગ્રહ વા ઉપઘાત ન થાય' એમ નથી દાહસ્વરૂપ સૂર્યના કિરણો આદિ ઉપઘાતક વસ્તુને જાણ્યા પછી ઘણી વાર તેને જ જોતા, દર્પણે સૂર્યકિરણ લાગવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે ચક્ષુને બળવારૂપ ઉપઘાત થાય વળી જે સ્વરૂપે સૌમ્ય અથવા શીત રશ્મિવાળા એવા જળ–ઘી–ચન્દ્ર આદિ વસ્તુઓને ઘણી વખત જોતા છતા ચક્ષુને ઉપઘાત નથી થતો પણ તેના સબંધથી અનુગ્રહ થાય પણ તેથી ચક્ષુની અપ્રાપ્ય-કારીતામા કંઈ દોષ નથી આવતો

પ્રશ્ન –ઉપર મુજબ ઉપઘાતક અને અનુગ્રાહક-એવી વિષયભૂત વસ્તુથી ચક્ષુને અનુગ્રહ તથા ઉપઘાત થાય છે. તો પછી તે કેવી રીતે અપ્રાપ્યકારી જણાય છે?

ઉત્તર –પ્રાપ્યકારીતા માટે એવો નિયમ છે કે ચક્ષુ રૂપના પ્રદેશ પ્રત્યે–જઇને (સૂર્ય મંડળાદિથી વ્યાપ્ત પ્રદેશરૂપ સ્થળે જઈને). તે રૂપનો સબંધ પામીને જોતી જાણતી નથી. તેમજ અન્ય સ્થળેથી આવેલ રૂપ. ચક્ષુ પ્રદેશને પ્રાપ્ત થએલ હોય, તેને પણ ચક્ષુ જોતી વા જાણતી નથી, પરન્તુ યોગ્ય દેશમા રહેલ અપ્રાપ્ત વિષયને જ તે જાણે છે

પ્રશ્ન :–આપ કહો છો એટલા ઉપરથી જ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એમા કોઈ અનુકૂળ હેતુ કહો તો બરાબર સમજાય કદાચ પૂર્વે કહેલ "અનુગ્રહ–ઉપઘાત શૂન્ય-તારૂપ' હેતુ પુન અહી કહેશો તો પરસ્પર વિસંવાદ થશે કારણ કે– 'અનુગ્રહાદિ શૂન્ય છે" એ કથન કહીને ચક્ષુને પોતાના વિષયથી અનુગ્રહ–ઉપઘાતનો નિષેધ કરો છો. અને "સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેમ સૂર્યકિરણને પ્રાપ્ત કરીને દાહ, ચંદ્ર કિરણોને પામીને શીતળતા અનુભવે છે ' આ વચનથી પુન ચક્ષુને અનુગ્રહ ઉપઘાત પણ માનો છો

ઉત્તર –"અનુગ્રહ–ઉપઘાત રહિત છે ' એ હેતુ અમે કહેલ છે. તે પ્રથમ વિષય પરિચ્છેદ કાળમા જ કહેલ છે વિષયને જાણ્યા પછી તો, ઘણી વખત તે જ વિષયને જોતા ચક્ષુને સૂર્ય કિરણઆદિ ને ચંદ્રકિરણઆદિ. સ્વાભાવિક મૂર્તિમાન ઉપઘાતક વા અનુગ્રાહક વિષયથી ઉપઘાત વા અનુગ્રહ થાય પણ ખરો એજ અભિપ્રાયથી પુન પણ તેને અનુ-ગ્રહ–ઉપઘાત થએલ માનીએ છીએ કદાચ "ચક્ષુ વિષયને પામ્યા સિવાય વિષયને જાણતી નથી " એવો નિયમ જો કહેવામા આવે. તો અગ્નિ. ઝેર, સમુદ્ર કંટક, તરવાર. સુરમો. વિગેરેને જોવામા ચક્ષુને દાહ–સ્ફોટ–ભી જાવુ –ચીરાવુ –નિરોગતા આદિ ઉપઘાત–અનુગ્રહ થવો જોઇએ પરંતુ વિષય પ્રાપ્ત થયા છતા ચક્ષુને સૂર્યકિરણ વડે તેમ અગ્નિ વડે દાહ થતો નથી તેથી એવુ સિદ્ધ થાય છે કે, વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય ચક્ષુ વિષયને જાણે છે કારણ કે મનની પેઠે તે ચક્ષુ પણ અંજન તથા અગ્નિઆદિ વિષયોથી થતા અનુગ્રહ–ઉપઘાતથી શૂન્ય છે પરન્તુ વિષયને જાણ્યા પછી પાછળથી કોઈ પણ પ્રાપ્ત થએલા, ઉપઘાતક વા અનુગ્રાહક મૂર્તિમાન દ્રવ્યથી ચક્ષુને ઉપઘાત વા અનુગ્રહ થાય. તો તેનો

सव्वा–सव्वगहणप्पसंगदोसाइओ वा वि ॥२१६॥
दव्वमणो विण्णाया, न होइ गंतु व किं नओ कुणउ ? ।
अह करणभावओ तस्स, तेण जीवो वियाणेज्जा ॥२१७॥
करणत्तणओ तणुसंठिएण, जाणिज्ज फरिसणेणं व ।
एत्तो च्चिय हेऊओ, न होइ बाहिं फरिसणं व ॥२१८॥
नज्जइ उवघाओ से, दोब्बल्लोरक्खयाइलिंगेहिं ।
जमणुग्गहो अ हरिसाइएहिं तो सो उभयधम्मो ॥२१९॥
जइ दव्वमणोऽनिबली, पीलेज्जा हिदिनिरुद्धवाउ व्व ।
तयणुग्गहेण हरिसादउ, व्व नेयस्स किं तत्थ ? ॥२२०॥
इट्ठा–णिट्ठाहारब्भवहारे होन्ति पुट्ठि–हाणीओ ।
जह तह मणसो ताओ, पोग्गलगुणउ त्ति को दोसो ? ॥२२१॥

જાગ્રત અવસ્થા અને સ્વપ્નાવસ્થામા પણ, મન જઈને જ્ઞેયવસ્તુ સાથે સબધ પામે છે. લોકમા પણ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે મારૂ મન અમુક સ્થળે ગયુ અનુગ્રહ અને ઉપઘાતના અભાવે, લોચનની પેઠે મન જ્ઞેય સાથે સબધ પામતુ નથી, સબધ પામતુ હોય તો પાણી–અગ્નિ આદિના ચિન્તવન કાળે મનને અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થાય દ્રવ્યમન કે ભાવમન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે ? ભાવમન તો જીવરૂપ છે અને તે શરીર વ્યાપિ હોવાથી શરીરની બહાર જવુ ઘટે નહિ (આત્મા) સર્વગત છે, એમ કહેવામા આવે, તો કતૃ'પણુના અભાવ આદિ દોષથી અથવા સર્વઅસર્વગ્રહણુના પ્રસગથી તેમ નહિ થાય દ્રવ્યમન વિજ્ઞાતા નથી તેથી તે વિષય દેશ પ્રત્યે જઈને શુ કરે ? મન કરણુ હોવાથી જીવ તે મનવડે જાણે છે "શરીરગત સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેમ કરણુ હોવાથી. જીવ તે વડે જ જાણે છે," એ હેતુથી તો સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે તે બહાર નીકળતુ નથી દૌર્બલ્ય–ઉરક્ષત-ચિન્હવડે તેને ઉપઘાત જણુાય છે, અને હર્ષઆદિવડે અનુગ્રહ જણુાય છે, તેથી મન અનુગ્રહ અને ઉપઘાત રૂપે ઉભયધર્મવાળુ છે. જો દ્રવ્યમન અતિશય બળવાન છે, તો તે રૂધાયેલ મન હૃદયમા રૂધેલા વાયુની પેઠે પીડા કરે, અને તેના અનુગ્રહવડે હર્ષાદિ થાય તેમા જ્ઞેય વસ્તુને શુ ? જેમ ઈષ્ટાનિષ્ટ આહાર ભક્ષણુ કરવાથી શરીરને પુષ્ટિ–હાની થાય છે તેમ મનથી પણ તે પુષ્ટિ–હાની પુદ્ગળના ગુણુથી થાય તો શો દોષ છે ? ૨૧૩–૨૨૧

પ્રશ્ન – જાગ્રત અવસ્થામા અથવા સ્વપ્નાવસ્થામા મન શરીરમાથી નીકળીને મેરૂ શિખરાદિ ઉપર રહેલા જિનબિબાદિ જ્ઞેય વસ્તુ સાથે સબધ પામે છે આ બાબત સર્વ અનુભવ સિદ્ધ છે, લોકમા પણ એમ કહેવાય છે, કે મારૂ મન અમુક સ્થળે ગયુ આથી એવો નિશ્ચય થાય છે, કે મન પ્રાપ્યકારી છે પણ અપ્રાપ્યકારી નથી

ઉત્તર :–જ્ઞેયવસ્તુ સાથે મન સબધ પામતુ નથી ચક્ષુની જેમ મનને પણ જ્ઞેય-વસ્તુથી અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થતો નથી મનનો જ્ઞેય વસ્તુની સાથે સબધ થાય છે, એમ જો માનવામા આવે તો, પાણી–અગ્નિઆદિ વિષયનુ ચિન્તવન કરતી વખતે મનને

અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થાય. અર્થાત્ પાણી-ચંદન આદિનુ ચિન્તવન કરતા ઠંડકના અનુભવથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેમ અનુગ્રહ થાય, અને અગ્નિ ઝેર-રાગ આદિનુ ચિન્તવન કરતી વખતે ગરમી આદિના અનુભવથી ઉપઘાત થાય પરન્તુ એ પ્રમાણે કંઇ થતુ નથી. માટે ચક્ષુની જેમ મન પણ અપ્રાપ્યકારીજ છે

"મન વિષય દેશ પ્રત્યે જાય છે' એમ કહેનારને અમે પૂછીએ છીએ કે દ્રવ્યમન અને ભાવમન એમ બે પ્રકારે મન છે. તો એ બેમાથી કયુ મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે? "ભાવમન જાય છે" એમ કહેવામા આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ભાવમન તો ચિન્તાજ્ઞાનના પરિણામરૂપ છે, અને ચિન્તાજ્ઞાન જીવથી અભિન્ન હોવાને લીધે. જીવ અને ભાવ મન એકજ છે, વળી એ ભાવમનરૂપ જીવ દેહમાત્ર વ્યાપિ હોવાથી, શરીર બહાર નીકળે નહી જે જે દેહમાત્રમા વૃત્તિવાળા છે, તે તે દેહની બહાર નીકળતા નથી, જેમ શરીરમા રહેલ રૂપઆદિ પોતે શરીરની બહાર નીકળતા નથી. તેમ જીવ પણ શરીર માત્ર વ્યાપિ હોવાથી, શરીર બહાર નીકળતો નથી

જીવ શરીર વ્યાપી નથી પણ અમૂર્ત હોવાથી આકાશની પેઠે સર્વ વ્યાપી છે. એમ કહેવામા આવે, તો અનેક દોષો પ્રાપ્ત થશે જો આત્મા સર્વ વ્યાપી હોય. તો આત્માના કર્તા-ભોક્તાઆદિ ધર્મો જે સર્વને પણ પ્રતીત છે. તે ઘટશે નહિ જેમ આકાશ સર્વગત હોવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનુ, તે કર્તા નથી, તેમ આત્મા પણ સર્વગત થવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનો કર્તા નહિ થાય એ રીતે આત્મા ભોક્તા નથી, સંસારી નથી, સુખી નથી, દુઃખી નથી

પ્રશ્ન -આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી, તેમા કર્તા આદિ ધર્મોના અભાવ માનવો, તે સાખ્ય મતાનુસાર કંઈ હાની કારક નથી. તેઓ કહે છે કે-"अकर्ता निर्गुणो भोक्ताऽऽत्मा" એટલે આત્મા કર્તા નથી પણ નિર્ગુણ અને ભોક્તા છે

ઉત્તર -એ માન્યતા યુક્તિ સંગત નથી કારણ કે આત્માને નિષ્ક્રિય માનવામા આવે, તો તેમા પ્રત્યક્ષઆદિ પ્રમાણથી જણાતી, ભોક્તૃત્વઆદિ ક્રિયાનો પણ વિરોધ થાય

પ્રશ્ન -ભોગ કરવાની ક્રિયા વિગેરે પ્રકૃતિનેજ થાય છે પુરૂષને (આત્માને) થતી નથી આરિસામા પ્રતિબિંબના ન્યાયથી માત્ર પ્રકૃતિને ભોગ ક્રિયા માનેલી છે

ઉત્તર -તે અસંગત છે કેમકે "प्रकृतेरचेतनत्वात् चैतन्य पुरषस्य स्वरूपम्" પ્રકૃતિ અચેતન છે અને પુરૂષનુ સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે" એ વચનથી અચેતન પ્રકૃતિને ભોગઆદિ ક્રિયા ઘટે નહિ, છતા જો અચેતન (જડ)ને ભોગઆદિ ક્રિયા માનવામા આવે, તો અચેતન એવા ઘટપટઆદિને પણ તે ક્રિયા માનવી પડે

માત્ર કતૃત્વઆદિના અભાવેજ આત્માનુ સર્વગતપણુ માનવુ અયોગ્ય છે એટલુ જ નહિ, પરન્તુ સર્વાસર્વગ્રહણના કારણે પણ આત્માનુ સર્વગતપણુ માનવુ અયોગ્ય છે કારણ કે બીજાઓએ આત્માનુ સમગ્ર ત્રિભુવનના વિષયમા પ્રાપ્યકારીપણુ માનેલુ હોવાથી આત્માથી અભિન્ન જે ભાવ મન, તેને પણ સર્વગતપણા થકી સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેથી તેને સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરી શકવાનો પ્રસંગ આવે જો એમ થાય તો સર્વ જીવોને સર્વજ્ઞપણાની પ્રાપ્તિ થાય આ દોષના ભયથી એમ કહેવામા આવે, કે પ્રાપ્ત થએલા સર્વ અર્થને ભાવ મન ગ્રહણ કરતુ નથી, તો એમ કહેવાથી તો સર્વ અર્થને

सव्वा–सव्वगहणप्पसंगदोसाइओ वा त्ति ॥२१६॥
दव्वमणो विण्णाया, न होइ गंतु व किं तओ कुणउ ? ।
अह करणभावओ तम्म, तेण जीवो वियाणेज्जा ॥२१७॥
करणत्तणओ तणुसंठिएण, जाणिज्ज फग्सिणेणं व ।
एत्तो च्चिय हेऊओ, न होइ वाहिं फरिसणं व ॥२१८॥
नज्जइ उवघाओ से, दोवल्लोरक्खयाइलिंगेहिं ।
जमणुग्गहो अ हरिसाइएहिं तो सो उभयधम्मो ॥२१९॥
जइ दव्वमणोऽनिवत्ती, पीलेज्जा हिदिनिरूद्धवाउ व्व ।
तयणुग्गहेण हरिसाइउ, व्व नेयस्स किं तत्थ ? ॥२२०॥
इट्ठा–णिट्ठाहारब्भवहारे होन्ति पुट्ठि–हाणीओ ।
जह तह मणसो ताओ, पोग्गलगुणउ त्ति को दोसो ? ॥२२१॥

જાગ્રત અવસ્થા અને સ્વપ્નાવસ્થામા પણ મન જઈને જ્ઞેયવસ્તુ સાથે સ બ ધ પામે છે. લોકમા પણ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે મારૂ મન અમુક સ્થળે ગયુ અનુગ્રહ અને ઉપઘાતના અભાવે, લોચનની પેઠે મન જ્ઞેય સાથે સ બ ધ પામતુ નથી, સ બ ધ પામતુ હોય તો પાણી–અગ્નિ આદિના ચિન્તવન કાળે મનને અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થાય દ્રવ્યમન કે ભાવમન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે ? ભાવમન તો જીવરૂપ છે અને તે શરીર વ્યાપિ હોવાથી શરીરની બહાર જવુ ઘટે નહિ (આત્મા) સર્વગત છે, એમ કહેવામા આવે, તો કર્તૃપણુના અભાવ આદિ દોષથી અથવા સર્વઅસર્વગ્રહણના પ્રસ ગથી તેમ નહિ થાય દ્રવ્યમન વિજ્ઞાતા નથી તેથી તે વિષય દેશ પ્રત્યે જઈને શુ કરે ? મન કરણ હોવાથી જીવ તે મનવડે જાણે છે "શરીરગત સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેમ કરણ હોવાથી. જીવ તે વડે જ જાણે છે," એ હેતુથી તો સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે તે બહાર નીકળતુ નથી દૌર્બલ્ય-ઉરક્ષત-ચિન્હવડે તેને ઉપઘાત જણાય છે, અને હર્ષઆદિવડે અનુગ્રહ જણાય છે, તેથી મન અનુગ્રહ અને ઉપઘાત રૂપે ઉભયધર્મવાળુ છે જો દ્રવ્યમન અતિશય બળવાન છે, તો તે રૂધાયેલ મન હૃદયમા રૂ ધેલા વાયુની પેઠે પીડા કરે, અને તેના અનુગ્રહવડે હર્ષાદિ થાય તેમા જ્ઞેય વસ્તુને શુ ? જેમ ઈષ્ટાનિષ્ટ આહાર ભક્ષણ કરવાથી શરીરને પુષ્ટિ–હાની થાય છે તેમ મનથી પણ તે પુષ્ટિ–હાની પુદ્ગળના ગુણથી થાય તો શો દોષ છે ? ૨૧૩–૨૨૧

પ્રશ્ન – જાગ્રત અવસ્થામા અથવા સ્વપ્નાવસ્થામા મન શરીરમાથી નીકળીને મેરૂ શિખરાદિ ઉપર રહેલા જિનબિ બાદિ જ્ઞેય વસ્તુ સાથે સ બ ધ પામે છે આ બાબત સર્વ અનુભવ સિદ્ધ છે, લોકમા પણ એમ કહેવાય છે, કે મારૂ મન અમુક સ્થળે ગયુ આથી એવો નિશ્ચય થાય છે, કે મન પ્રાપ્યકારી છે પણ અપ્રાપ્યકારી નથી

ઉત્તર –જ્ઞેયવસ્તુ સાથે મન સ બ ધ પામતુ નથી ચક્ષુની જેમ મનને પણ જ્ઞેય-વસ્તુથી અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થતો નથી મનનો જ્ઞેય વસ્તુની સાથે સ બ ધ થાય છે, એમ જો માનવામા આવે તો, પાણી–અગ્નિઆદિ વિષયનુ ચિન્તવન કરતી વખતે મનને

અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થાય અર્થાત્ પાણી-ચંદન આદિનુ ચિન્તવન કરતા ઠંડકના અનુભવથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેમ અનુગ્રહ થાય, અને અગ્નિ ઝેર-ગરમ આદિનુ ચિન્તવન કરતી વખતે ગરમી આદિના અનુભવથી ઉપઘાત થાય પરન્તુ એ પ્રમાણે કંઇ થતુ નથી માટે ચક્ષુની જેમ મન પણ અપ્રાપ્યકારીજ છે

"મન વિષય દેશ પ્રત્યે જાય છે" એમ કહેનારાને અમે પૂછીએ છીએ કે દ્રવ્ય-મન અને ભાવમન એમ બે પ્રકારે મન છે. તો એ બેમાથી કયુ મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે? "ભાવમન જાય છે" એમ કહેવામા આવે તો તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ભાવમન તો ચિન્તાજ્ઞાનના પરિણામરૂપ છે, અને ચિન્તાજ્ઞાન જીવથી અભિન્ન હોવાને લીધે જીવ અને ભાવ મન એકજ છે, વળી એ ભાવમનરૂપ જીવ દેહમાત્ર વ્યાપિ હોવાથી, શરીર બહાર નીકળે નહી જે જે દેહમાત્રમા વૃત્તિવાળા છે, તે તે દેહની બહાર નીકળતા નથી, જેમ શરીરમા રહેલ રૂપઆદિ પોતે શરીરની બહાર નીકળતા નથી. તેમ જીવ પણ શરીર માત્ર વ્યાપિ હોવાથી, શરીર બહાર નીકળતો નથી

જીવ શરીર વ્યાપી નથી પણ અમૂર્ત હોવાથી આકાશની પેઠે સર્વ વ્યાપી છે. એમ કહેવામા આવે, તો અનેક દોષો પ્રાપ્ત થશે જો આત્મા સર્વ વ્યાપી હોય. તો આત્માના કર્તા-ભોક્તાઆદિ ધર્મો જે સર્વને પણ પ્રતીત છે. તે ઘટશે નહિ જેમ આકાશ સર્વગત હોવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનુ, તે કર્તા નથી, તેમ આત્મા પણ સર્વગત થવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનો કર્તા નહિ થાય એ રીતે આત્મા ભોક્તા નથી, સંસારી નથી, સુખી નથી, દુ:ખી નથી

પ્રશ્ન -આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી, તેમા કર્તા આદિ ધર્મોનો અભાવ માનવો, તે સાંખ્ય મતાનુસાર કંઈ હાની કારક નથી. તેઓ કહે છે કે-"अकर्ता निर्गुणो भोक्ताऽऽत्मा" એટલે આત્મા કર્તા નથી પણ નિર્ગુણ અને ભોક્તા છે

ઉત્તર -એ માન્યતા યુક્તિ સંગત નથી કારણ કે આત્માને નિષ્ક્રિય માનવામા આવે, તો તેમા પ્રત્યક્ષઆદિ પ્રમાણથી જણાતી, ભોક્તૃત્વઆદિ ક્રિયાનો પણ વિરોધ થાય

પ્રશ્ન -ભોગ કરવાની ક્રિયા વિગેરે પ્રકૃતિનેજ થાય છે પુરૂષને (આત્માને) થતી નથી આરિસામા પ્રતિબિંબના ન્યાયથી માત્ર પ્રકૃતિને ભોગ ક્રિયા માનેલી છે

ઉત્તર -તે અસંગત છે કેમકે "प्रकृतेरचेतनत्वात् चैतन्य पुरषस्य स्वरुपम्" પ્રકૃતિ અચેતન છે અને પુરૂષનુ સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે" એ વચનથી અચેતન પ્રકૃતિને ભોગઆદિ ક્રિયા ઘટે નહિ, છતા જો અચેતન (જડ)ને ભોગઆદિ ક્રિયા માનવામા આવે, તો અચેતન એવા ઘટપટઆદિને પણ તે ક્રિયા માનવી પડે

માત્ર કર્તૃત્વઆદિના અભાવેજ આત્માનુ સર્વગતપણુ માનવુ અયોગ્ય છે એટલુ જ નહિ, પરન્તુ સર્વાસર્વગ્રહણના કારણે પણ આત્માનુ સર્વગતપણુ માનવુ અયોગ્ય છે કારણ કે બીજાઓએ આત્માનુ સમગ્ર ત્રિભુવનના વિષયમા પ્રાપ્યકારીપણુ માનેલુ હોવાથી આત્માથી અભિન્ન જે ભાવ મન, તેને પણ સર્વગતપણા થકી સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેથી તેને સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરી શકવાનો પ્રસંગ આવે જો એમ થાય તો સર્વ જીવોને સર્વજ્ઞપણાની પ્રાપ્તિ થાય આ દોષના ભયથી એમ કહેવામા આવે, કે પ્રાપ્ત થએલા સર્વ અર્થને ભાવ મન ગ્રહણ કરતુ નથી, તો એમ કહેવાથી તો સર્વ અર્થને

અગ્રહણનો પ્રસંગ થાય. એટલે કે જેમ ભાવ મન ઈષ્ટ અર્થોને અગ્રાહ્યપણુ હોવાથી ગ્રહણ ન કરે તેમ તે ઈષ્ટ અર્થોને ગ્રાહ્યપણુ પણ ન ગ્રહણ કરે કારણ કે પ્રાપ્તપણુ બન્નેમા સમાન છે

પ્રાપ્તપણુ સમાન છતા એ ભાવ મન કેટલાક અર્થને ગ્રહણ કરે છે. અને કેટલાકને નથી ગ્રહણ કરતુ એમ કહેવુ, તેના કરતા એ સર્વ ઈશ્વર ચેષ્ટિત છે. એમ સ્પષ્ટ કહેવામા આવે તો ખોટુ શુ છે? પરન્તુ એ સર્વ કથન યુક્તિની કસોટી ઉપર ટકી શકતુ નથી આ સિવાય "આત્મા સર્વગત" માનવામા બીજા પણ ઘણા દૂષણો છે. જેમકે જેવી રીતે એ ગુહ્યઆદિ અવયવમા દાહઆદિ વેદના થતી હોય છે, ત્યારે મસ્તકઆદિમા પણ તે વેદના અનુભવાય છે તેવી જ રીતે સર્વ સ્થળે, સર્વ કોઈ જીવને તે વેદનાનો અનુભવ થવો જોઈએ. પરન્તુ તેમ થતુ નથી તેવો અનુભવ પણ થતો નથી એ પ્રમાણે વેદના નહિ અનુભવાતા છતા, તે આત્માનો સર્વ સ્થાને સદ્ભાવ માનવામા આવે, તો અતિપ્રસંગ થાય વળી આત્માને સર્વગત માનતા, ભિન્ન ભિન્ન દેશમા રહેલ પુષ્પમાળા ચન્દન -સ્ત્રી આદિનો સ્પર્શ થતા, નિરન્તર સુખ પ્રાપ્ત થાય અને અગ્નિ શસ્ત્ર-જલ આદિનો સ્પર્શ થતા નિરન્તર બળવુ ચીરાવુ-ભીંજાવુ (વિગેરેનો પ્રસંગ થાય.

આત્મા સર્વગત હોવા છતા જ્યા શરીર હોય ત્યાજ એ પ્રમાણે સર્વ અનુભવાય છે અન્યત્ર નહિ એમ કહેવામા આવે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે શાથી એમ કહો છો? જો આજ્ઞામાત્રથીજ એમ કહેવામા આવતુ હોય તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે તે વિચારણીય વિષય છે સહકારી ભાવે આત્માને શરીરની અપેક્ષા છે. એમ કહેવામા આવે તો તે ખોટુ છે કારણ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા ઘટે નહિ વિવાદ ખાતર કદાચ માની લઈએ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારિની અપેક્ષા છે, પરંતુ તે અપેક્ષ્યમાણ સહકારી એ નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે કે નહિ ? જો કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે. તો તે ઉપકાર અર્થાન્તર ભૂત-ભિન્ન કરે છે કે અભિન્ન કરે છે ? અર્થાન્તરભૂત કરાતો હોય તો તે વિશેષ-ઉપકાર કંઇ નિત્ય પદાર્થને કર્યો ન ગણાય હવે એ અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થ અનર્થાન્તરભૂત એવો વિશેષ-ઉપકાર કરે છે, એમ બીજા પક્ષથી કહેવામા આવે, તો એ ઉપકારથી અવ્યતિરિક્ત આત્મા પણ કૃતક થાય અને જે કૃતક એટલે કરાએલ હોય તે અનિત્ય હોય છે તેથી આત્માને અનિત્યપણાનો પ્રસંગ થશે અપેક્ષ્યમાણ સહકારી "નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ ઉપકાર નથી કરતો' એમ માનીશુ તો ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે એમ કહેવામા આવે તો નિત્ય પદાર્થને અંગે સહકારીનુ સહકારીપણુ નહિ ઘટે કેમકે તે કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરતુ નથી તે વિશેષ-ઉપકાર નહિ કરવા છતા પણ તે સહકારી માનવામા આવે, તો સમસ્ત ત્રણે ભુવન સહકારી બની જાય કેમકે તે પણ કંઈ વિશેષ-ઉપકાર નથી કરતુ માટે "જ્યા શરીર હોય ત્યાજ એ પ્રમાણે દાહાદિનો અનુભવ સર્વગત આત્માને થાય છે" એમ કહીને સર્વગત આત્માને તે તે પ્રકારના અનુભવમા શરીરની અપેક્ષા કહી તે વ્યર્થ છે અહી આ સંબંધમા ઘણુ કહેવા જેવુ છે, પરન્તુ ગ્રન્થ બહુ ગહન થઈ જાય તેથી નથી કહેતા આ સર્વ વિવેચનથી એ ચરિતાર્થ થયુ કે આત્મા શરીર માત્ર વ્યાપી છે, પણ સર્વ વ્યાપી નથી. અને એથી આત્માથી અભિન્ન એવું ભાવ મન પણ માત્ર શરીર વ્યાપિ છે તેથી તે શરીર બહાર જઈ શકે નહિ

હવે દ્રવ્ય મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે. એમ કહેવામા આવે. તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે કાયયોગની સહાયથી જીવે ગ્રહણ કરેલ વિચારણાને પ્રવર્તાવનાર મનોવર્ગણાન્તર્ગત જે દ્રવ્યોનો સમુહ તે દ્રવ્યમન છે, તે પત્થરના ટુકડાની પેઠે અચેતન હોવાથી સ્વયં વિજ્ઞાતા નથી, એટલે મેરૂ આદિ વિષયદેશ પ્રત્યે તે જાય, તો પણ તેને અર્થબોધ ન થાય

પ્રશ્ન – દ્રવ્યમન સ્વયં જોકે કંઈ જાણતુ નથી પણ તે કરણભૂત છે તેથી દીપકઆદિ વડે જેમ વસ્તુ પ્રગટ કરાય છે, તેમ કરણભૂત દ્રવ્યમન વડે જીવ મેરૂઆદિ વસ્તુને જાણે છે આથી એવો નિયમ સિદ્ધ થાય છે કે–દીપક–મણિ ચન્દ્ર–સૂર્ય વિગેરેની પ્રભાથી જેમ પદાર્થો જણાય છે, તેમ બહાર નીકળેલા દ્રવ્યમન વડે વિષયદેશને પ્રાપ્ત કરીને જીવ પોતે વસ્તુને જાણે છે આ પ્રમાણે કહેવામા આવે તો શુ વાધો ? કેમકે પદાર્થને જાણવામા દ્રવ્યમન એ કરણભૂત છે

ઉત્તર –એ કથન સત્ય છે

પરન્તુ કરણ બે પ્રકારનુ હોય છે, એક શરીરગત અન્ત કરણ અને બીજુ બહારનુ બાહ્યકરણ તેમા આ દ્રવ્યમન આત્માનુ અન્ત કરણ છે અને ચન્દ્ર–સૂર્ય–મણિ–દીપ પ્રભા વિગેરે બાહ્યકરણ છે શરીરની બહાર નીકળ્યા સિવાય, શરીરમા રહેલા દ્રવ્યમનરૂપ અન્તકરણ વડે આત્મા સ્પર્શનેન્દ્રિય વડે કમળ નાળાદિના સ્પર્શની જેમ મેરૂ આદિ વિષયને જાણે છે માટે કહેલુ દૃષ્ટાંતસાધન વિકલ છે.

પ્રશ્ન –પદ્મનાળમાથી જેમ તન્તુઓ બહાર નીકળે છે તેમ દ્રવ્યમન પણ શરીરમાથી બહાર કેમ ન નીકળે ?

ઉત્તર :–દ્રવ્યમન અન્ત કરણ હોવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે શરીરથી બહાર નીકળતુ નથી આ પ્રમાણે દ્રવ્યમન અને ભાવમન શરીરની બહાર નીકળ્યા સિવાય, વિષયને જાણે છે, તેથી તે અપ્રાપ્યકારી છે, પણ પ્રાપ્યકારી નથી

પ્રશ્ન –મરી ગએલ સ્વજન અથવા નાશ પામેલ વસ્તુનુ ચિન્તવન કરતા, અતિશય આર્ત–રૌદ્ર ધ્યાનમા પ્રવર્તેલા મનને દુર્બળતા–હૃદયની પીડા–વાયુપ્રકોપ–વિકલતા વિગેરે ચિન્હથી ઉપઘાત થએલો જણાય છે, અને ઇષ્ટસયોગ–વલ્લભનો લાભ વિગેરે વસ્તુનુ ચિન્તવન કરતા હર્ષ–ઉત્સાહ આદિથી અનુગ્રહ થએલો જણાય છે આથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે મનને અનુગ્રહ–ઉપઘાત ઉભય થાય છે માટે મન અપ્રાપ્યકારી નહિ, પણ પ્રાપ્યકારી છે

ઉત્તર –આ અનુગ્રહ–ઉપઘાત જીવને થાય છે, પરન્તુ મન જીવથી કથચિત્ અભિન્ન હોવાને લીધે, તે અનુગ્રહ–ઉપઘાત મનને થાય છે, એમ માનીને મનની પ્રાપ્યકારિતા સિદ્ધ કરવામાટે મનને અનુગ્રહ–ઉપઘાત થાય છે, એમ કહેવામા આવે છે, પણતે અયોગ્ય છે કારણકે હૃદયમા રૂધાએલ વાયુનો ગોળો જેમ પીડા કરે છે, તેમ મનરૂપ પરિણમેલ અશુભ પુદ્ગળના સમૂહરૂપ અતિશય બલવાન દ્રવ્યમન, શોકઆદિથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાથી કર્મયુક્ત જીવને દેહ દુર્બળતારૂપ પીડા કરે, અને મનરૂપ પરીણમેલ શુભ પુદ્ગળના સમૂહવાલા દ્રવ્યમનના અનુગ્રહથી જીવને હર્ષાદિ થાય એમા મેરૂ આદિ જ્ઞેય વસ્તુથી મનને અનુગ્રહ–ઉપઘાત શો થયો ? કઈજ નહિ કેમકે મનરૂપે પરિણમેલ અનિષ્ટ પુદ્ગળના સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન, અનિષ્ટ ચિન્તામા પ્રવર્ત્તાવવાવડે દેહની દુર્બળતઆદિ

આપત્તિથી, જીવને હૃદયમા રોકાયેલા વાયુની પેઠે, ઉપઘાત કરે છે, અને શુભ પુદ્ગળના સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન અનુકૂળ ચિન્તામા પ્રવર્તાવાવડે, હર્ષાદિ ઉત્પન્ન કરવાથી, ઔષધની પેઠે જીવને અનુગ્રહ કરે છે. આથી તો એમ નિશ્ચય થાય છે કે દ્રવ્યમન જીવને અનુગ્રહ-ઉપઘાત કરે છે, પણ માનેલી મેરૂ આદિ જ્ઞેય વસ્તુ મનને કાંઈ પણ અનુગ્રહ-ઉપઘાત નથી કરતી* આમ હોવાથી એટલે "ઉપઘાત અનુગ્રહનો અભાવ હોવાથી" એ પૂર્વે કહેલ હેતુની અસિદ્ધતા કહી છે, તે અસત્ય છે.

પ્રશ્ન -દ્રવ્યમનવડે જીવને શરીરપુષ્ટિઆદિ તથા દુર્બળતા આદિરૂપ અનુગ્રહ ઉપઘાત થાય છે, એ વાત કેમ માની શકાય ?

ઉત્તર —લોકમા પણ એ વાત તો સર્વજનમા પ્રસિદ્ધ છે. કે મનને ગમતો આહાર ખાવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે અને અણગમતો આહાર ખાવાથી. કૃશતા થાયછે એથી જેમ એ ઈષ્ટાનિષ્ટ આહાર ખાવાથી પુદ્ગળના પ્રભાવે પુષ્ટિ-હાની થાય છે. તેમ પુદ્ગળમય દ્રવ્યમનથી શરીરને પુષ્ટિ-હાનિ થાય એમા શી નવાઈ છે ? કારણ કે બન્નેમા પુદ્ગલપણુ સમાન છે વળી લોકમા પણ કહેવાય છે કે "હે વત્સ ! ચિન્તાથી આ તારૂ શરીર કૃશ થયુ છે.' આ ઉપરથી એમ ન સમજવુ કે ચિન્તા જ કૃશતા આદિરૂપ ઉપઘાત કરે છે, કેમકે એ ચિન્તા પણ દ્રવ્યમનથી જ થાય છે અન્યથા ચિન્તા તો જ્ઞાનરૂપ છે, અને જ્ઞાન એ અમૂર્ત છે અમૂર્તવસ્તુને આકાશાદિની પેઠે પુદ્ગલકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાત ઘટે નહિ ૨૨૧

હવે ઉપરોક્ત સર્વ વિવેચન સબધી આચાર્યશ્રી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે

नीउं आगसिउं वा, न नेयमालंबइ त्ति नियमोऽयं ।
तण्णेयकया जेऽणुग्गहो-वघाया य ते नत्थि ॥२२२॥

सो पुण सयमुववायण-मणुग्गहं वा करेज्ज को दोसो ? ।
जमणुग्गहो-वघाया, जीवाण पोग्गलेहिंतो ॥२२३॥

(મન) નીકળીને અથવા આકર્ષિને જ્ઞેય વસ્તુનુ આલબન કરતુ નથી, તેથી જ્ઞેયવસ્તુથી અનુગ્રહ-ઉપઘાત મનને નથી થતા વળી તે મન સ્વય અનુગ્રહ અથવા ઉપઘાત કરે તો શો દોષ છે ? કારણ કે જીવને પુદ્ગળોથી અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય છે. ૨૨૨-૨૨૩.

દ્રવ્યમન શરીરમાથી નીકળીને મેરૂ વિગેરે જ્ઞેય વસ્તુને ગ્રહણ કરતુ નથી, તેમ જ શરીરમા રહ્યુ છતુ જ્ઞેય વસ્તુને પોતાની સમીપે ખેચીને પણ ગ્રહણ કરતુ નથી એવો નિયમ જ છે તેથી મન પ્રાપ્યકારી નથી, એમ અમે કહીએ છીએ વળી જ્ઞેય વસ્તુથી મનને અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય છે, એમ કહેવુ એ સર્વથા અયોગ્ય છે વળી એ સાથે આ પણ સમજવુ કે શુભાશુભકર્મના વશથી, પોતાના ઈષ્ટઅનિષ્ટ પુદ્ગળના સમૂહ વડે સ્વય દ્રવ્યમનથી જીવને અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય છે, પરન્તુ જ્ઞેયવસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાત જીવને નથી

* એટલા માટે દ્રવ્યમનના સબધ થકી આત્માને જ અનુગ્રહ ઉપઘાતનો સદ્ભાવ છે જ્ઞેયવસ્તુથી મનને તે અનુગ્રહ ઉપઘાત થતો નથી

પ્રશ્ન :-દ્રવ્યમનથી કરાએલો અનુગ્રહ-ઉપઘાત જીવને પણ નથી થતો, એમ શા માટે નથી કહેતા ?

ઉત્તર -જીવોને જે અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય છે, તે પુદ્ગળોથી જ થાય છે. કેમકે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શઆદિના ઉપભોગમા એજ પ્રમાણે જણાય છે. તેથી જીવને દ્રવ્યમનકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાત ઘટે છે

પ્રશ્ન -શબ્દઆદિ ઇષ્ટાનિષ્ટ પુગળમય છે, એ વાત પ્રત્યક્ષઆદિપ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી માની શકાય છે. પરન્તુ આપ દ્રવ્યમનને ઇષ્ટઅનિષ્ટ પુદ્ગળમય કહો છો, તે માની શકાતુ નથી

ઉત્તર -યોગીઓને (જ્ઞાનીઓને) તો દ્રવ્યમન પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, અને આપણા જેવાઓને અનુમાનથી જણાય છે 'જેના વીના જે ઘટતુ નથી તે તેના દબાવથી અંગીકાર કરાય છે" જેમ ફોલ્લાના દર્શનથી અગ્નિની દાહક શક્તિનુ અનુમાન કરાય છે. ઇષ્ટઅનિષ્ટ પુદ્ગળસમૂહરૂપ દ્રવ્યમન ન હોય, તો જીવોને ઇષ્ટઅનિષ્ટ વસ્તુના ચિન્તવનથી થતા સુખ પ્રસન્નતા-શરીરની દુર્બળતા વિગેરે, અનુગ્રહ-ઉપઘાત ઘટે નહિ માટે દ્રવ્યમન પુદ્ગળાત્મક છે. કદાચ એમ માનીએ કે, એ અનુગ્રહ-ઉપઘાત ચિન્તનીયવસ્તુથી થતો હશે તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે જો એમ હોય તો પાણી, અગ્નિ, ભાત આદિનુ ચિન્તવન કરતા ભીજાવુ બળવુ ક્ષુધાશાન્તિ વિગેરે થવુ જોઇએ, પણ તેમ થતુ નથી હે પુત્ર ! ચિન્તાવડે આ તારૂ શરીર સુકાઇ ગયુ છે. ઇત્યાદિ લોકોક્તિઅનુસાર એમ કહેવામા આવે કે, અનુગ્રહ ઉપઘાત, ચિન્તારૂપી જ્ઞાનથી થાય છે, તો તે પણ અયોગ્ય છે કારણ કે ચિન્તાજ્ઞાન અમૂર્ત છે, અને અમૂર્ત વસ્તુ આકાશની પેઠે અનુગ્રહ ઉપઘાત કરી શકે નહિ એ વાત પ્રથમજ કહી છે "ચિન્તાથી તારૂ શરીર સુકાઇ ગયુ છે" ઇત્યાદિ લોકોક્તિથી જે કહેવાય છે, તે તો કાર્યમા કારણ શક્તિનો આરોપ કરીને કહેવાય છે. તેથી તે ઔપચારિક છે, વાસ્તવિક નથી

હવે ખેદઆદિથી એ અનુગ્રહ ઉપઘાત થાય છે, એમ કહેવામા આવે. તો તે ખેદ-આદિ શુ વસ્તુ છે ? શુ એ મનોદ્રવ્ય છે ? કે ચિન્તાદિ જ્ઞાન છે ? જો ખેદઆદિ મનોદ્રવ્ય છે, એમ કહેવામા આવે તો તે ઇષ્ટ છે. પણ ચિન્તાદિ જ્ઞાનરૂપ છે એમ કહેવામા આવે, તો તેનો ઉત્તર હમણાજ કહ્યો છે કે જ્ઞાન અમૂર્ત છે ને અમૂર્તને કર્તૃત્વ ઘટે નહિ.

અનુગ્રહ-ઉપઘાત નિર્હેતુક થાય છે, એમ પણ ન કહેવુ કારણ કે—"**नित्य सत्त्वमसत्त्व वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात । अपेक्षातो हि मावाना कादाचित्कत्वसभव ॥१॥** એ કથનાનુસાર, અન્ય હેતુની અપેક્ષા સિવાયની વસ્તુ નિત્ય વિદ્યમાન હોય અથવા અવિદ્યમાન હોય છે, કારણ કે અપેક્ષાથી પદાર્થોને કદાચિત્કપણુ હોય છે અર્થાત્ અનુગ્રહ-ઉપઘાત નિર્હેતુક (સ્વાભાવિક) થતા હોય, તો નિરન્તર તેઓનો સદ્ભાવ અથવા અભાવ જ હોય કદાચ એમ કહેવામા આવે. કે અનુગ્રહ-ઉપઘાતમા જીવઆદિ કોઇક અન્ય હેતુ છે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે જીવઆદિ હેતુ સદા વિદ્યમાન હોવાથી, તેના કાર્યભૂત અનુગ્રહ-ઉપઘાત પણ સદા વિદ્યમાન રહેવા જોઇએ. પરન્તુ તે તેમ નથી રહેતા. આ પ્રમાણે બીજા પણ સમાધાનો સ્વબુદ્ધિથી સમજી લેવા આ સર્વ વિવેચનથી તાત્પર્ય એ

નીકળ્યું કે પુદ્‌ગળમય દ્રવ્યમન સ્વયં જીવને અનુગ્રહ ઉપઘાત કરે છે, પણ મનને જ્ઞેય-વસ્તુથી અનુગ્રહ ઉપઘાત નથી થતો અને તેથી મન પ્રાપ્યકારી નથી પણ અપ્રાપ્યકારી છે ૨૨૩.

પ્રશ્ન -જાગ્રત અવસ્થામા મનને વિષયપ્રાપ્તિ ભલે ન થતી હોય, પરન્તુ નિદ્રા-વસ્થામા તો મનને વિષય પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે જેમકે—"અમુક મેરૂ પર્વતના શિખર પર રહેલા જિનાલયમા મારૂ મન ગયું " આ પ્રમાણે સુતેલા મનુષ્યને સ્વપ્નમા અનુભવ થાય છે તેથી પૂર્વે ૨૧૩મી ગાથામા "જાગ્રત અવસ્થામા અથવા સ્વપ્નાવસ્થામા મન જઇને જ્ઞેય વસ્તુ સાથે સબધ પામે છે" એમ જે કહ્યુ છે તે યોગ્ય જણાય છે આના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી સ્વપ્નાવસ્થામા પણ મનને પ્રાપ્યકારિતા નથી એ વાત સિદ્ધ કરવાને કહે છે કે—

सिमिणो न तहारूवो, वभिचाराओ अलायचक्कं व ।
वभिचारो य सदसणमुवघाया-णुग्गहाभावा ॥२२४॥
इह पासुत्तो पेच्छइ, सदेहमन्नत्थ न य तओ तत्थ ।
न य तागओवघाया—णुग्गहरूवं विबुद्धस्स ॥२२५॥
दीसंति कासइ फुडं, हरिस—विसायादओ विबुद्धस्स ।
सिमिणाणुभूयसुह—दुक्ख—राग—दोसाइलिंगाइं ॥२२६॥
न सिमिणविण्णाणाओ, हरिस—विसायादओ विरुज्झंति ।
किरियाफलं तु तित्ती—मद—वह—बंधादओ नत्थि ॥२२७॥
सिविणेऽवि सुरयसगमकिरियासजणियवंजणविसग्गो ।
पडिबुद्धस्सऽवि कस्सइ, दीसइ सिमिणाणुभूयफलं ॥२२८॥
सो अज्झवसाणकओ, जागरओऽवि जह तिव्वमोहस्स ।
तिव्वज्झवसाणाओ, होइ विसग्गो तहा सुमिणे ॥२२९॥
सुरयपडिवत्ति—रइसुह—गब्भाहाणाइ इहरहा होज्जा ।
सुमिणसमागयजुवईए, न य जओ ताइ तो विफलो ॥२३०॥

અલાતચક્રની પેઠે ભ્રમરૂપ હોવાથી સ્વપ્ન તેવા—સાચા પ્રકારનુ નથી, સ્વદર્શનથી તથા અનુગ્રહ-ઉપઘાતના અભાવથી તેમા વ્યભિચાર થાય છે અહી સુતેલો માણસ પોતાના દેહને અન્ય સ્થળે જુએ છે (પણ) તે ત્યા નથી હોતો, અને જાગ્યા પછી તેને તદ્‌ગત અનુગ્રહ ઉપઘાત નથી હોતા (પ્રશ્ન) જાગ્યા પછી કેટલાકને હર્ષ-વિષાદ આદિ જણાય છે. કેમકે સ્વપ્નમા અનુભવેલા સુખ-દુ:ખ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્વેષ આદિના એ ચિન્હો છે. (ઉત્તર) સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી હર્ષ-વિષાદ આદિ થાય, એમા કઇ વિરોધ નથી, પરન્તુ તૃપ્તિ મદ-બધન વિગેરે જે ક્રિયાનુ ફળ, તે તેમા નથી થતુ (પ્રશ્ન)-સ્વપ્નમા સુરતસગમક્રિયા જન્ય વીર્યવિસર્ગ પણ જાગ્યા પછી કેટલાકને જણાય છે, તે સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાનુ જ ફળ

છે. (ઉત્તર)–તે વીર્યવિસર્ગ અધ્યવસાયકૃત છે તીવ્ર મોહવાળાને જાગ્રત અવસ્થામા પણ થાય છે, તેમ સ્વપ્નમા પણ તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે જો એમ ન હોય તો સ્વપ્ન સમાગમથી યુવતિને સુરતપ્રતિપત્તિ–રતિસુખ–ગર્ભાદિ થવા જોઇએ. પણ તેમ બનુ નથી, માટે તે નિષ્ફળ છે ૨૨૪થી૨૩૦

'મારૂ મન અમુક સ્થળે ગયુ' એવા પ્રકારનુ જે સ્વપ્ન સુતેલા માણસને અનુભવાય છે, તે તેવા પ્રકારે પ્રદાર્થ હોય, તો સત્ય હોય, પણ તેમ નથી. જેમ ઉબાડીયુ ગોળાકાર શીઘ્ર ભમાડતા ચક્રરૂપ નહિ છતા ચક્રરૂપે જણાય છે, અને ભમાડવાનુ બધ થતા જેવુ મૂળ સ્વરૂપે છે, તેવુ જણાય છે. તેમ સ્વપ્નમા મનવડે જાણેલ મેરૂ ગમન આદિ અર્થ સત્ય નથી કેમકે જાગ્યા પછી તે પદાર્થ હોતા નથી, અને તે તે પદાર્થનો અભાવ, તે અવસ્થામા શરીરની અદરની અદર રહેલા મનને અનુભવાય છે

સ્વપ્નાવસ્થામા મન મેરૂઆદિ સ્થાનપર જાય છે, અને જાગ્રત અવસ્થામા પાછુ ફરે છે, એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ અસત્ય છે કારણ કે જેમ કોઇ મનુષ્ય સ્વપ્નમા પોતાને મેરૂ આદિ સ્થાને ગએલુ જુએ છે, વળી કોઇ પોતાના શરીરને નન્દન વનમા પુષ્પ ચુટતુ પણ જુએ છે આ સઘળુ સત્ય નથી, કેમકે અહી રહેલાઓ તે સ્વપ્નસ્થ વ્યક્તિને અહી જ જુએ છે એ સુતેલ વ્યક્તિના બે રૂપ તો હોઈ શકે નહિ, જેમાથી એકરૂપ અહી હોય અને બીજુ સ્વપ્નગત મેરૂ આદિ સ્થાન પર હોય. વળી સ્વપ્નાવસ્થામા શરીર બહાર જતુ હોય, તો સ્વપ્નગત અનુભવથી પુષ્પની સુગધ પ્રાપ્તિ અને દૂરને જવાથી ઉત્પન્ન થતા પરિશ્રમ આદિરૂપ અનુગ્રહ–ઉપઘાત થવા જોઇએ, તે પણ જાગ્યા પછી જણાતા નથી તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે નિદ્રાવસ્થામા પણ મન અન્યસ્થળે જતુ નથી ૨૨૫.

પ્રશ્ન–જાગ્યા પછી સ્વપ્નગત અનુભવથી અનુગ્રહ–ઉપઘાત જણાતા નથી, એમ આપ કહો છો, તે યોગ્ય જણાતુ નથી કેમકે સ્વપ્નમાથી જાગ્યા પછી કોઇક પુરૂષને હર્ષ–વિષાદ–ઉન્માદ–મધ્યસ્થપણુ વિગેરે પ્રગટ જણાય છે, એ સ્વપ્નાવસ્થામા જિન સ્નાત્ર આદિ જોવાથી થએલુ સુખ, અને ઈષ્ટ અર્થનો લાભ નહિ થવાથી થએલુ દુખ તે અનુક્રમે રાગ–દ્વેષના ચિન્હો છે. ઉદાહરણ તરીકે

"આજે મને સ્વપ્ન આવ્યુ–મેરૂ પર્વત ઉપર, બત્રીશ ઇન્દ્રો પરસ્પર સ્પર્ધાથી, ત્રિભુવન પૂજ્ય, દર્શન માત્રથી પ્રાણીઓના ભયને હરનાર, એવા પ્રાર્શ્વનાથ ભગવાનના જન્મ મહોત્સવ રૂપે સ્નાન કરતા સાક્ષાત્ જોયા. તેથી મને લાગે છે મારા કરતા મારા નેત્રો વધુ ભાગ્યશાળી છે" આવા પ્રકારનો હર્ષ તે સ્વપ્નમા અનુભવેલા સુખના રાગનુ ચિન્હ છે તથા

"ત્રણગઢ, સૂર્યથી પણ અધિક તેજસ્વી મણીયુક્ત મોટા તોરણથી શોભતી, પ્રભુની સમવસરણ ભૂમિમા દેવેન્દ્રો પ્રભુને નમી રહ્યા છે, ત્યા હુ પ્રવેશ કરૂ છુ એટલામા મારી અધમ નિદ્રા ઉડી ગઈ" ઇત્યાદિ પ્રકારનો વિષાદ તે સ્વપ્ન અવસ્થામા અનુભવેલા દુખના દ્વેષનુ ચિન્હ છે વળી અતિશય કામથી સામાન્ય જીવને ઉન્માદ થાય છે, અને મુનિને મધ્યસ્થતા રહે છે સ્વપ્નાવસ્થા અગે આવા પ્રકારના બનાવથી અનુગ્રહ–ઉપઘાત જાગ્યા પછી પણ જણાય છે, તેનુ કેમ ? ૨૨૬

ઉત્તર -જાગ્રત અવસ્થામા જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતે વિચારેલા સુખદુઃખાનુભવ આદિના જ્ઞાનથી હર્ષ અથવા ખેદ પામે છે. તેમ સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી પણ હર્ષ-વિષાદ આદિ થાય, તેનો અમે નિષેધ નથી કરતા. કારણ કે દૃષ્ટ વસ્તુનો નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરન્તુ સ્વપ્નમા થએલ પીડારૂપ વધ, સાંકલા આદિથી બંધાવારૂપ બંધન, તથા જળ અને અગ્નિ પ્રવેશથી ભીંજાવુ-બળવુ વિગેરે થતુ નથી. જો એ સ્વપ્નગત ભોજનાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ તૃપ્તિ આદિ થતાં હોય, તો જ મનની વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્યકારિતા ઘટી શકે, પરન્તુ તેમ થતુ નથી માટે મનની પ્રાપ્યકારિતા નથી. ૨૨૭.

પ્રશ્ન -સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાનું ફળ જાગ્રત અવસ્થામા પણ જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નમા અનુભવેલા સ્ત્રી-પુરૂષના સંગમ રૂપ સુરત ક્રીડાથી થતો વીર્યવિસર્ગ, જાગ્યા પછી કેટલાકને પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જેમ વાસગૃહમા સ્ત્રીસંગમથી વીર્યવિસર્ગ જણાય છે જ્યા વીર્યવિસર્ગ જણાય ત્યા સ્ત્રીસંગ થયો હોવો જોઈએ. એવો સામાન્ય નિયમ છે તેથી સ્વપ્નાનુભૂત સુરતક્રીડાજન્ય વીર્યવિસર્ગ જોવાથી અનુમાન કરાય છે, કે આને સ્વપ્નમા યુવતી સાથે સુરત ક્રીડા થઈ છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નની ક્રિયાનુ ફળ જાગ્રત થયા પછી પણ જણાય છે, તેથી વિષયપ્રાપ્તિ રૂપ મનની પ્રાપ્યકારિતા ઘટી શકે છે. ૨૨૮.

ઉત્તર .- વીર્યવિસર્ગ જણાયાથી સ્ત્રીસંગમ જ થયો છે, એમ કહેવુ તે એકાન્તે સત્ય નથી, સ્ત્રીસંગમ સિવાય પણ સ્વપ્નમા હુ 'તેને આલિંગન કરૂ છુ" આવા સ્વમતિકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી પણ વિસર્ગ થાય છે કેટલાક તીવ્રમોહવાળા પ્રબળ-વેદોદય યુક્ત પુરૂષને, જાગતા છતા પણ કોઈ યુવતીનુ અતિશય રાગથી ચિન્તવન કરતા, તેને પ્રત્યક્ષ જોતો હોય તેમ સ્વબુદ્ધિથી આલિંગન કરી, તેને ભોગવતો હોય તેમ માનતા, તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે તેવીજ રીતે સ્વપ્નમા પણ સ્ત્રીસંગ સિવાય સ્વકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્ય વિસર્ગ થાય છે જો એમ ન હોય તો જાગ્યા પછી તરતજ તે પુરૂષને તે સ્ત્રી જણાવી જોઈએ, અને સ્વપ્નાનુભૂત નખ-દાન્તના ક્ષત વિગેરે ચિન્હો પણ જણાવા જોઈએ પરન્તુ તેમાનુ કઈ જણાતુ નથી ૨૨૯.

વળી સ્વપ્નગત સુરતક્રીડાથી થએલ વીર્યવિસર્ગ, જો સ્ત્રીસંગમથી જ થયો હોય, તો તે ભોગવેલી સ્ત્રીને "મે અમુક પુરૂષ સાથે રતિક્રીડા અનુભવી" એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ તથા રતિસુખ-ગર્ભધારણ-ઉદરવૃદ્ધિ-દોહદ થવા-પુત્ર પ્રાપ્તિ વિગેરે તે સ્ત્રીને થવુ જોઈએ, પણ તેવુ કઈ થતુ નથી તેથી તે સ્વપ્નગત સુરતક્રીડા નિષ્ફળ છે, કારણ કે સ્વપ્નમા સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ પૂર્વક વિશિષ્ટ સુરત ક્રીડા નથી, તેમ ગર્ભધારણાદિ રૂપ વિશિષ્ટ ફળ પણ નથી, પરન્તુ તીવ્ર વેદોદયવડે ઉત્પન્ન થએલ અધ્યવસાય માત્રથી કરાએલ જે સુરતક્રીડા, તેનુ માત્ર વીર્ય વિસર્ગરૂપ જ ફળ છે, પણ ગર્ભાધાનાદિ રૂપ વિશિષ્ટ ફળ નથી એ વિશિષ્ટ ફળના અભાવે તે ક્રિયા નિષ્ફળ છે, અને તેથી મનને પણ વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્યકારિતા નથી. ૨૩૦.

नणु सिमिणओऽवि कोइ, सच्चफलो फलइ जो जहा दिट्ठो ।
नणु सिमिणम्मि निसिद्ध, किरिया किरियाफलाइं च ॥२३१॥

जं पुण विण्णाणं, तप्फलं च सिमिणा विबुद्धमेत्ते य ।
सिमिणयनिमित्तभावं, फलं च त को निवारेइ ? ॥२३२॥
देहफ्फुरणं सहसोइय च, सिमिणो य काइयाईणि ।
सगयाइ निमित्ताइ, सुभा-सुभफल निवेयंति ॥२३३॥
सिमिणमिव मन्नमाणस्स, थीणगिद्धिस्स वंजणोग्गहया ।
होज्ज व न उ सा मणसो, सा खलु सोइंदियाईणं ॥२३४॥
पोग्गल-मोदय-दन्ते, फरुसग-वडसालभंजणं चेव ।
थीणद्धियस्स एए, दिठ्ठंता होंति नायव्वा ॥२३५॥

કોઇક સ્વપ્ન પણ જેવુ દીઠું હોય તેવું ફળે છે. (એમ કહેવામા આવે તો) તેમા વાંધો નથી, કારણ કે અમે તો સ્વપ્નમા ક્રિયા તથા ક્રિયાના ફળ નિષેધ્યા છે સ્વપ્નમાથી જાગ્યા પછી તેનુ વિજ્ઞાન અને ફળ તથા સ્વપ્નનો નિમિત્તભાવ અને ફળ, તેનો કોણ નિષેધ કરે છે ? દેહ સ્ફુરણ-સહગા બોલવુ અને સ્વપ્ન વિગેરે સ્વ ાત કાયિકાદિ નિમિત્તો શુભા-શુભ ફળ જણાવે છે સ્વપ્ન જેવુ માનનારા થીણદ્ધિનિદ્રાવાળાને વ્યંજનાવગ્રહ થાય, પણ તે વ્યજનાવગ્રહ મનને ન થાય, તે તો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને જ થાય છે પોગ્ગલ (માસ)- મોદક-દાન્ત-કુ ભાર-અને વડની શાખા ભાગવા સ બધી થીણદ્ધિ નિદ્રાના ઉદાહરણો છે. ૧૩૧ થી ૨૩૫

પ્રશ્ન -સ્વપ્નમા કોઇને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય છે, તે પછી કેટલેક વખતે તેને ખરેખર રાજ્ય લાભ થાય છે. એ રીતે કોઇ સ્વપ્ન સાક્ષાત્ ફળે પણ છે. તો પછી સ્વપ્નમા પ્રાપ્ત થયેલ મેરૂ ગમનઆદિ ક્રિયાને પણ સત્યરૂપે કેમ ન મનાય ?

ઉત્તર -સ્વપ્ન સર્વથા સત્ય છે એમ ન સમજવુ, કારણ કે સ્વપ્નમા થતી મેરૂગમન-આદિ ક્રિયા અને માર્ગનો શ્રમ, તથા પુષ્પ પરિમલઆદિ ક્રિયાના ફળનો પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી સત્યરૂપે અમોએ નિષેધ કરેલો છે. ૨૩૧

સ્વપ્નમા જોએલ જિનસ્નાત્રદર્શનઆદિનુ જ્ઞાન, અને જાગ્યા પછી હર્ષઆદિરૂપ તેનુ ફળ, ઈત્યાદિ સઘળુ અનુભવ સિદ્ધ હોવાથી, તેનો નિષેધ કરી શકાય નહિ વળી અમુક સ્વપ્નના નિમિત્તથી ભવિષ્યમા અમુક ફળ અવશ્ય થવાનુ, એવા પ્રકારના સ્વપ્નના નિમિત્ત-ભાવનો પણ નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરંતુ સ્વપ્નમા થએલ જે મેરૂગમનાદિ ક્રિયા તે યુક્તિપૂર્વક વિચારતા સંભવતી નથી, તેથી સ્વપ્નમા તે ક્રિયાનો સત્યભાવે નિષેધ કર્યો છે, તેના જ્ઞાનાદિનો નિષેધ નથી કર્યો, કેમકે તે તો યુક્તિ યુક્ત છે પરન્તુ તત્સંબંધી વિજ્ઞાનઆદિ માનવા છતા પણ મનની પ્રાપ્યકારિતા સિદ્ધ થતી નથી ૨૩૨.

પ્રશ્ન -જો એમ હોય તો સ્વપ્નના નિમિત્ત ભાવનો પણ આપ નિષેધ કેમ નથી કરતા.

ઉત્તર -આંખું ફરકવો, અકસ્માત્ બોલેલુ વચન, સ્વપ્ન વિગેરે કાયિક-વાચિક-અને માનસિક નિમિત્તો, ભવિષ્યમા થનારા શુભાશુભ ફળને જણાવે છે, એ વાત શાસ્ત્રમા અને લોકમા પણ પ્રસિદ્ધ છે તેથી યુક્તિયુક્ત તથા લોક અને શાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ એવા એ નિમિત્તભાવનો નિષેધ કેમ કરી શકાય ? ૨૩૩

પ્રશ્ન -થીણદ્ધી નિદ્રાના ઉદયમા વર્તનાર, હસ્તિના દન્તને ખેચી કાઢવા પ્રવર્તેલ મનુષ્યને સ્વપ્નમા મનની પ્રાપ્યકારિતા થાય છે, તેથી તત્પૂર્વક મનનો વ્યજનાવગ્રહ પણ તેને થાય છે જેમ કોઇ પ્રાણિ થીણદ્ધી નિદ્રાના ઉદયમા 'હાથીદાત ખેચી કાઢવા રૂપ સ્વપ્ન હુ જોઉ છુ." એ પ્રમાણે સ્વપ્ન માનીને મનોવિકલ્પ પૂર્વક દાત ખેચી કાઢવા રૂપ ક્રિયા તે મનુષ્ય કરે છે. તેથી મનની પ્રાપ્યકારિતા પૂર્વક મનનો વ્યજનાવગ્રહ પણ થાય છે જ.

ઉત્તર :-થીણદ્ધી નિદ્રાના ઉદયવત જીવને દાત ખેચી કાઢવા, માસ ભક્ષણ કરવુ ઈત્યાદિ ગાઢનિદ્રાના ઉદયથી પરવશ હોવાથી થાય છે, તેથી સ્વપ્ન જેવુ માનતા તેને સ્વપ્નઅવસ્થામા વ્યજનાવગ્રહ થાય. એનો અમે નિષેધ નથી કરતા, પરન્તુ ઉપર કહેલી યુક્તિથી સ્વપ્નઅવસ્થામા વિષય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે, તેથી વ્યજનાવગ્રહ મનનો નથી થતો, એમા તો પ્રાપ્યકારી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યજનાવગ્રહ થાય છે ઉદાહરણ તરીકે કોઇ થીણદ્ધી નિદ્રાવાળાને રગભૂમિ આદિમા સગીતઆદિ શ્રવણ કરતા, શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વ્યજનાવગ્રહ થાય, કર્પૂરઆદિ સુઘતા ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વ્યજનાવગ્રહ થાય, માસમોદકઆદિ ખાતા રસનેન્દ્રિયનો વ્યજનાવગ્રહ થાય અને યુવતી આદિના સ્પર્શથી સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વ્યજનાવગ્રહ થાય પરન્તુ ચક્ષુ અને મનના વ્યજનાવગ્રહ ન થાય, કારણ કે ચક્ષુ અને મનને અગ્નિ-છુરી આદિ વિષયની પ્રાપ્તિ નથી થતી, જો તેમને તે વિષયની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો બળવુ-છેદાવુ વિગેરે થવુ જોઇએ પરન્તુ તેમ નથી થતુ તેથી વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય વ્યજનાવગ્રહ પણ નથી થતો ૨૩૮

પ્રશ્ન .-થીણદ્ધી નિદ્રાના ઉદય વખતે સ્વપ્ન જેવુ માનનાર મનુષ્ય શુ કઈ સત્ય ક્રિયા કરે છે, કે જેથી આપ તેને તે વખતે વ્યજનાવગ્રહ કહો છો?

ઉત્તર -હા, તે વખતે તે સત્યક્રિયા-ચેષ્ટા કરે છે એ સબધમા માસ ભક્ષક-મોદક ખાનાર-દાન્ત ખેચનાર-કુભાર અને વડની શાખા ભાગનાર થીણદ્ધી નિદ્રાવાળાના ઉદાહરણો શાસ્ત્રમા કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે

૧ માસ ખાનારનુ ઉદાહરણ-

કોઇ ગામમા એક કણબી રહેતો હતો, તે માસ ખાવામા અતિ લુબ્ધ હતો કાચુ-પાકુ ગમે તેવુ માસ હોય, તો પણ તે ખાઈ જતો એક વખત કોઇ ગુણવાન સ્થવિરોએ તેને બોધ પમાડીને દીક્ષા આપી દીક્ષા પામેલો તે કણબી પણ, સ્થવિરોની સાથે એક ગામથી બીજે ગામ, એમ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે વિહાર કરતો હતો એમ વિહાર કરતા કોઇક સ્થળે તેણે માસલુબ્ધ પુરૂષોને એક પાડો ચીરતા જોયા તે જોઇને તેને પણ તે વખતે પૂર્વ સસ્કારથી માસ ખાવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઇ એ તીવ્ર ઇચ્છા એને આહાર કરતા સ્થડીલ-ભૂમિએ જતા, અને છેલ્લી સૂત્ર પોરિસી, પ્રતિક્રમણ ક્રિયા, અને રાત્રિની પોરસી ભણાવતા સુધીમા પણ શાન્ત ન થઈ આખરે એ ઇચ્છાપૂર્વક જ તે સુઈ ગયો સુતા પછી થીણદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય થયો તેના પ્રભાવે સથારામાથી ઊઠીને ગામ બહાર પાડાઓના ટોળામા ગયો ત્યા જઈ એક પાડાને મારી નાખી તેનુ માસ ખાવા લાગ્યો ખાતા વધ્યુ તે લઈ આવી, ઉપાશ્રયના ઉપર નાખીને પુન સુઈ ગયો સવારમા ઊઠીને "મે આવુ સ્વપ્ન જોયુ"

અને આચાર્યશ્રીને કહ્યુ. પણ બીજા સાધુઓએ તે લાવેલુ માસ ઉપાશ્રય ઉપર જોયુ અને આચાર્યશ્રીને કહ્યુ, તેથી સર્વને ખાત્રી થઇ કે આને થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય છે. માટે તે ચારિત્રને યોગ્ય નથી એવો નિશ્ચય થયો. એટલે શ્રીસઘે તેનો મુનિવેશ લઇ. રજા આપી આ થીણુદ્ધી નિદ્રા સમયે માસ ખાનારનુ ઉદાહરણ છે.

૨–મોદક ખાનારનું ઉદાહરણ

કોઈ એક સાધુએ ભિક્ષાટન કરતા, ગામમા કોઇક ગૃહની અદર થાળમા ગોઠવેલા, સુરભિ–સ્નિગ્ધ અને મનોજ્ઞ એવા મોદક જોયા ત સ્થળે ઊભા રહીને, ઘણીવાર સુધી લુબ્ધભાવે તે જોયા, પણ કોઇએ તેમાથી કઈ આપ્યુ નહિ છેવટે નિરાશ થઈ ત્યાથી ઉપાશ્રયે ગયો અને તેજ લાડુની તીવ્ર અભિલાષા સાથે તે સાધુ રાત્રે સુઈ ગયો સુતા પછી થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેના પ્રતાપથી લાડવાવાળા ગૃહ આગળ જઈ, ઘરના કમાડ તોડીને ઈચ્છા મુજબ લાડુ ખાધા અને ખાતા વધ્યા. તે પાત્રામા નાખી ઉપાશ્રયમા લાવીને, પાત્રુ સ્થાનકે મુકીને સુઈ ગયો સવારે ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યુ. કે મને આ પ્રમાણે સ્વપ્ન આવ્યુ પણ બીજા સાધુ પડીલેહણા કરતી વખતે. એ પાત્રા પડીલેહતા તે મોદક જોયા આથી થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય છે, એમ જાણ્યુ, તેથી તેનો મુનિવેશ લઇને શ્રીસઘે રજા આપી

૩–દાન્તનુ ઉદાહરણ

કોઈક સાધુને એક દિવસે કોઈ હસ્તિએ બહુ હેરાન કર્યો. તેથી મહામુશીબતે ત્યાથી ભાગીને ઉપાશ્રયમા આવ્યો પછી તે હસ્તિ ઉપર અવિચ્છિન્ન કોપ યુક્ત રાત્રિએ સુઇ ગયો સુતા પછી થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય થયો, થીણુદ્ધી નિદ્રાના ઉદય વખતે વજ્રઋષભનારાચ સઘયણ વાળાને વાસુદેવના અર્ધબળ જેટલુ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી નગરના કમાડ ભાગી, શહેરમા જઈ, તે હાથીને મારી, તેના બે દાન્ત ખેચી કાઢીને. પાછા આવી, ઉપાશ્રયના બારણામા તે દાન્ત મૂકીને સૂઈ ગયો સવારે જાગીને ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યુ કે મને આવુ સ્વપ્ન આવ્યુ પણ ગુરૂએ બારણામા દાન્ત જોવાથી જાણ્યુ કે આને થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય છે તેથી સઘે તેનો સાધુવેશ લઇને રજા આપી ૩

૪–કુભારનુ દૃષ્ટાન્ત

કોઈ કુભારે મોટા ગચ્છમા દીક્ષા લીધી તે પછી તેને એક દિવસે રાત્રિએ સૂતા પછી થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેથી તેણે પૂર્વના અભ્યાસથી, માટીનો પિડ તોડતો હોય, તેમ સાધુઓના મસ્તકો તોડીને, એક બાજુએ એકાન્તમા ધડ અને મસ્તકનો ઢગલો કર્યો તે વખતે જે બીજા સાધુઓ ખસી ગયા તેઓ બચ્યા, સવારે તેની સર્વ ચેષ્ટા બધાએ જાણી આથી શ્રીસઘે તેનો વેશ લઈને રજા આપી ૪

૫–વડની શાખા ભાંગવાનુ દૃષ્ટાત

કોઈક સાધુ ગામમાથી ગોચરી લઇને પાછા ફર્યા પાછા ફરતા ગરમીના લીધે થાકી ગયા ભૂખ્યા તરસ્યા છાયાને ઇચ્છતા સાધુ માર્ગમા આવેલા એક વડ વૃક્ષ નીચે આવ્યા. તે વડની એક ડાળી અતિશય નીચી હોવાથી, તે સાધુના મસ્તકે વાગી આથી તે અતિશય પરિતાપ પામ્યા ત્યાથી ઉપાશ્રયે આવ્યા અને વડ ઉપર ક્રોધ સહિત જ રાત્રિએ સુતા પછી થીણુદ્ધીનો ઉદય થયો એટલે રાત્રિમા જ ત્યા જઈ, વડની શાખા ભાગી નાખી,

ઉપાશ્રયના બારણાં આગળ લાવીને નાખી, પછી પાછો સુઈ ગયા. સવારે જાગ્યા પછી "મને આવું સ્વપ્ન આવ્યું" એમ ગુરૂને કહ્યું. પણ દ્વાર આગળ શાખા જોવાથી જણાયું કે એને થીણદ્ધીનો ઉદય છે, તેથી તેનો સાધુવેશ લઈને શ્રીસંઘે રજા આપી. ૩

આ નિદ્રાના સંબંધમાં સંક્ષેપથી એ પ્રમાણે ઉદાહરણો છે, વિશેષથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ નિશીથસૂત્રની ચૂર્ણિથી જાણી લેવા. ૨૩૫

એ પ્રમાણે ૨૧૩ મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનું ખંડન કર્યું, હવે તેના ઉત્તરાર્ધનું ખંડન કરવા માટે આચાર્ય શ્રી કહે છે.

जह देहत्थं चक्खुं, जपइ चंदं गयं ति न य सच्चं ।
रूढ मणसोऽवि तहा, न य रूढी सच्चिया सव्वा ॥२३६॥
विसयमसंपत्तस्सऽवि, संविज्जइ वंजणोग्गहो मणसो ।
जमसंखेज्जसमइओ, उवओगो जं च सव्वेसु ॥२३७॥
समएसु मणोदव्वाइं, गेण्हए वंजणं च दव्वाइं ।
भणियं संबंधो वा, तेण तयं जुज्जए मणसो ॥२३८॥
देहादणिग्गयस्सऽवि, सकायहिययाइय विचिंतयओ ।
नेयस्सवि संबंधे, वंजणगेवपि गे जुत्तं ॥२३९॥
गेज्झस्स वंजणाओ, जं गहणं वंजणोग्गहो स मओ
गहणं मणो न गेज्झं, को भागो वंजणे तस्स ? ॥२४०॥
तद्देससंचिन्तणे होज्ज, न वंजणं जइ तओ न समगम्मि ।
पढमे चेव तमत्थं, गेण्हेज्ज न वंजणं तम्हा ॥२४१॥
समए समए गिण्हइ, दव्वाइं जेण मुणइ य तमत्थं ।
जं चिरओवओगेऽवि, वंजणावग्गहेऽतीते ॥२४२॥
होइ मणोवावारो, पढमाओ चेव तेण समयाओ ।
होइ तदत्थग्गहणं, तदण्णहा न प्पवत्तेज्जा ॥२४३॥

જેમ દેહમાં રહેલ ચક્ષુ 'ચન્દ્ર તરફ ગઈ' એમ કહેવાય છે. એ સત્ય નથી પણ રૂઢિ છે, તેવી જ રીતે મનને અંગે પણ જાણવું. સર્વ રૂઢિ સત્ય નથી હોતી. જો એમ કહેવામાં આવે કે વિષય પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, કેમકે અસંખ્યાત સમયનો ઉપયોગ છે, ને તે સર્વ સમયોમાં (જીવ) મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરે છે, દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો સંબંધ તે પણ વ્યંજન કહેલ છે, તેથી મનને વ્યંજનાવગ્રહ ઘટે છે (વળી) શરીરમાંથી નીકળ્યા વિના પણ, શરીરના હૃદયનું ચિન્તવન કરતાં, જ્ઞેયનો સંબંધ થવાથી મનને વ્યંજનાવગ્રહ ઘટે છે, એમ કહે તો તે અયોગ્ય છે, (કેમકે) ગ્રાહ્ય સંબંધી વ્યંજનોનું ગ્રહણ, તે વ્યંજનાવગ્રહ માન્યો છે. ગ્રહણ મનજ છે પણ ગ્રાહ્ય નથી, તેથી

તેનો કયો ભાગ વ્યંજનાવગ્રહ થઈ શકે ? તદ્દેશનુ ચિન્તવન કર્યા પછી પ્રથમ સમયે જ, તે અર્થને ગ્રહણ ન કરે, તો તે મનને વ્યંજનાવગ્રહ થાય. (પણ એમ બને નહિ) તેથી તેને વ્યંજનાવગ્રહ થાય નહિ. દરેક સમયે (જીવ) મનો દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે અને તેથી અર્થ જાણે છે. અને ઇન્દ્રિયોપયોગમા પણ વ્યંજનાવગ્રહ વીત્યાબાદ, મનોવ્યાપાર થાય છે માટે પ્રથમ સમયથી જ તે અર્થનુ ગ્રહણ કરવા માટે પ્રવર્ત્તમાન થાય છે તે સિવાય બીજી રીતે પ્રવર્તતુ નથી ૨૩૯–થી ૨૪૩

જેમ શરીર ગત ચક્ષુ શરીરથી નિકળ્યા વિના પણ "મારી આખ ચન્દ્ર તરફ ગઈ" એમ લોકો કહે છે આ કથન કંઈ સત્ય નથી, જો સત્ય હોય તો અગ્નિ વિગેરેને જોવાથી ચક્ષુને દાહ વિગેરે થવા જોઈએ જેમ લોક રૂઢિથી માત્ર એમ કહેવાય છે કે "મારી આખ ચન્દ્ર તરફ ગઈ' એજ પ્રમાણે મન સબધી પણ કહેવાય છે કે, "મારૂ મન અમુક સ્થળે ગયુ" આથી એમ ન સમજવુ કે રૂઢિ સત્ય છે. કારણ કે બધી રૂઢિઓ સત્ય નથી હોતી **वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरे चत्वरे शिव । पर्वते पर्वते राम, सर्वगो मधुसूदन ।१।** દરેક વડ પર કુબેર, દરેક ચોકમા શિવ, દરેક પર્વતપર રામ, અને વિષ્ણુ સર્વ સ્થળે છે ઈત્યાદિ લોક ઉક્તિઓ અસત્ય પણ છે. ૨૩૬

પ્રશ્ન –મેરૂશિખર–પાણી–અગ્નિ આદિ વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યંજનાવગ્રહ શા માટે ન માનવો ? કારણ કે છદ્મસ્થનો સર્વ ઉપયોગ અસખ્યાત સમયનો સિદ્ધાન્તમા કહ્યો છે, પણ એકાદ સમયનો નથી કહ્યો. તેથી તે ઉપયોગ પહેલાના સર્વ અસખ્યાત સમયોમા દરેક સમયે જીવ, મનોવર્ગણામાથી અનન્તા મનોદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો જે સબધ તેને આપે વ્યંજનાવગ્રહ પૂર્વે કહેલ છે, તેથી તે મનોદ્રવ્ય અને તે મનનો સબધ, તે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ છે જેમ શ્રોત્ર-આદિ ઇન્દ્રિયોવડે અસખ્યાતા સમય સુધી, ગ્રહણ કરાતા શબ્દઆદિ રૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને તે શ્રોત્રનો સબધ તે વ્યંજનાવગ્રહ છે. તેમ અહી પણ અસખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ કરાતા મનોદ્રવ્ય અને તેનો સબધ, તેને પણ વ્યંજનાવગ્રહ શા માટે ન કહેવો ? ૨૩૭–૨૩૮

વળી શરીરમાથી બહાર નીકળ્યા સિવાય એટલે મેરૂઆદી અર્થને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ પોતાની કાયામા રહેલા હૃદયઆદિનુ ચિન્તન કરતા મનનો, પોતાના શરીરમા રહેલા હૃદયાદિ જ્ઞેયની સાથે વિષય પ્રાપ્તિરૂપ જે સબધ થાય છે. તે પણ મનનો વ્યંજનાવગ્રહ જ છે એ રીતે વિષય પ્રાપ્ત કર્યા વિના અને વિષય પ્રાપ્ત કરીને એમ ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ ઘટી શકે છે ૨૩૯

ઉત્તર –તારી એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે, કેમકે તુ "વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય અને વિષય પ્રાપ્તિથી એમ ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે" પણ તારૂ એ કથન સબધ વિનાનુ છે શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિય ચતુષ્ટયથી ગ્રાહ્ય શબ્દઆદિ વિષય સબધી વ્યંજનો એટલે શબ્દઆદિરૂપે પરિણામ પામેલ જે દ્રવ્યો, તેનો તે તે ઇન્દ્રિય સાથે સબધ થયો તેને વ્યંજનાવગ્રહ કહેલ છે, એવુ અનેકવાર કહેવાથી બીજા પણ જાણે છે, પણ તુ કહે છે તે વ્યંજનાવગ્રહ નહિ

પ્રશ્ન ’–મનોદ્રવ્ય મનને ગ્રાહ્ય થશે અને તેથી શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે મનને પણ વ્યંજનાવગ્રહ કહી શકાશે એમા શુ અયુક્ત છે ?

ઉત્તર –એ તારૂ કથન યોગ્ય નથી કેમકે ચિન્તાદ્રવ્યરૂપ મન એ ગ્રાહ્ય નથી, પણ પદાર્થને જાણવામા કારણભૂત છે. મનને ગ્રાહ્ય તો મેરૂશિખરઆદિ વિષયો છે તેથી કરણરૂપ મનોદ્રવ્યરાશિનો કયો ભાગ વ્યંજનાવગ્રહમા ઘટી શકે ? કોઈ જ નહિ. કારણ કે ગ્રાહ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરતા જ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. મનોદ્રવ્ય ગ્રાહ્યવસ્તુપણે ગ્રહણ કરાતા નથી પણ કરણરૂપે ગ્રહણ કરાય છે તેથી તેનો વ્યંજનાવગ્રહ ન થાય ૨૪૦

“શરીરમાથી નીકળ્યા સિવાય પણ સ્વકાયસ્થિત હૃદયાદિનુ ચિન્તવન કરતા મનને પ્રાપ્યકારિપણુ કહ્યુ. અને વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે એમ કહ્યુ” તારૂ આ કથન પણ અયોગ્ય છે કેમકે સ્વકાયસ્થિત હૃદયાદિ મનનો દેશ જ છે જે વસ્તુ જે સ્થાનમા રહે છે તે વસ્તુનો તેની સાથે સબંધ હોય છે જ. એમા વિવાદ જેવુ શુ છે ? શરીરની અંદર એવી કઈ વસ્તુ છે. કે જે આત્મદેશથી અસબદ્ધ હોય ? એ રીતે જો પ્રાપ્યકારિતા માનવામા આવે. તો તે સર્વને જીવ સાથે સબંધ હોવાથી, સર્વ જ્ઞાનપ્રાપ્યકારીજ છે. પણ એ પ્રમાણે અહી પ્રાપ્યકારિતા નથી માની બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએજ પ્રાપ્યકારી અને અપ્રાપ્યકારીપણાનો વિચાર અહી પ્રસ્તુત છે બાહ્ય અર્થ મનવડે પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ ગ્રહણ કરાય છે. તેથી મનનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી

અથવા પોતાના હૃદયઆદિનો વિચાર કરતા ભલે મનની પ્રાપ્યકારિતા થાય. પણ વ્યંજનાવગ્રહ નહિ થાય, કારણ કે સ્વકાયસ્થિત હૃદયઆદિનુ ચિન્તવન કરતા મનનો વ્યંજનાવગ્રહ ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે મન પ્રથમ સમયે પોતાના હૃદયાદિ અર્થને જાણી ન શકે પરન્તુ એમ થતુ નથી પ્રથમ સમયે જ મન પોતાના અર્થને જાણે છે. અને તેથી તેને અર્થાવગ્રહ થાય છે શ્રોત્રઆદિની પેઠે પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ નથી થતો કારણ કે શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોને તથાવિધ ઉત્તમ ક્ષયોપશમ ન હોવાથી. પ્રથમ અર્થનો (પદાર્થનો) અનુપલબ્ધિ કાળ હોય છે, અને તેથી તેમને પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. અને મનને તો તથાવિધ સારો ક્ષયોપશમ હોવાથી. ચક્ષુઇન્દ્રિયની પેઠે અર્થનો અનુપલબ્ધિકાળ નથી, તેથી પ્રથમ અર્થાવગ્રહ જ થાય છે આ સબંધમા એવો નિયમ છે કે “જેનો જ્ઞેયની સાથે સબંધ થયે છતે અનુપલબ્ધિ કાળ નથી. તેનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી” આ નિયમના અનુસારેજ જેમ ચક્ષુને અર્થનો સબંધ થવા છતા અનુલબ્ધિ કાળ નથી. તેવી જ રીતે મનને પણ અર્થનો સબંધ થવા છતા અનુપલબ્ધિ કાળ નથી તેથી તેનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી ઉપરોક્ત નિયમથી વિપરીત જ્યા વ્યંજનાવગ્રહ છે ત્યા જ્ઞેયનો સબંધ થવા છતા શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ છે ૨૪૧

મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળો જીવ, કોઈ અર્થનો વિચાર કરતી વખતે દરેક સમયે મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરે છે, અને તે ચિન્તનીય અર્થને દરેક સમયે જાણે છે આ કારણથી પ્રથમ સમયેજ ચિન્તનીય અર્થનુ ગ્રહણ થાય છે, તેથી એક સમય પણ અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ ન હોવાથી મનનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી સંભવતો

પ્રશ્ન -જ્યારે ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર વિના ઓરડા આદિમાં રહીને કેવળ મન વડે અર્થનો વિચાર થાય છે, ત્યારે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ ભલે ન થાય. પણ શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની સાથે મનનો પણ જે વ્યાપાર થાય છે. ત્યાં પ્રથમ અનુપલબ્ધિ કાળ આપ માનો છો, તો તે વખતે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ શા માટે ન માનવો ?

ઉત્તર :-શબ્દઆદિ અર્થને ગ્રહણ કરતી વખતે વ્યંજનાવગ્રહ થઇ ગયા બાદ, મનનો વ્યાપાર થાય છે, એટલે કે ઇન્દ્રિય વ્યાપાર અવસ્થામાં મનનો અર્થાવગ્રહરૂપ વ્યાપાર થાય છે, એટલું જ નહિ, પરન્તુ શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર કાળે પણ, કેવળ અર્થાવગ્રહથી જ માંડીને મન તો વ્યાપાર કરે છે, પણ વ્યંજનાવગ્રહ કાળે મન વ્યાપાર નથી કરતું કેમકે અર્થના અનવબોધ રૂપ વ્યંજનાવગ્રહ છે, અથવા અર્થના અવબોધનું કારણ માત્ર છે, અને મન તો અર્થાવબોધ રૂપ જ છે જે અર્થનું મનન કરે અથવા જે વડે અર્થનું મનન કરાય તે મન, એ પ્રમાણે મન સાર્થક નામવાળું છે વળી જો વ્યંજનાવગ્રહકાળે મનનો વ્યાપાર હોય, તો તે વખતે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ માનતા મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદને બદલે ઓગણત્રીસ થાય, માટે પ્રથમ સમયથી જ મનને અર્થ ગ્રહણરૂપ અર્થાવગ્રહ માનવો ઇષ્ટ છે જો પ્રથમ સમયથી જ મનને અર્થાવગ્રહ ન માનવામાં આવે, તો મનની મનપણે પ્રવૃત્તિ જ ન થાય, પોતાની અનુત્પત્તિ જ હોય કારણ કે જેમ સ્વ-અભિધેયઅર્થોને બોલતા જ ભાષા કહેવાય. તથા સ્વવિષયભૂત અર્થોને જાણતા હોય તે જ અવધિ આદિ જ્ઞાન કહેવાય છે, પણ ન જાણતા હોય તેઓને અવધિઆદિ જ્ઞાનો નથી કહેવાતા તેવી રીતે અહીં પણ સ્વવિષયભૂત અર્થોને પ્રથમ સમયથી માંડીને મનન કરે તોજ મન કહેવાય છે, અન્યથા અવધિઆદિની પેઠે તેની પ્રવૃત્તિ ન થાય

એ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય એ છે, કે મનને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેનો વ્યંજનાવગ્રહ પણ નથી આ અમે પોતાની બુદ્ધિથી યુક્તિ લગાવીને કહેતા નથી આગમને વિષે પણ વ્યંજનાવગ્રહ થઈ ગયા પછી જ, ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગને વિષે મનના વ્યાપારનું કથન છે આ સંબંધમાં કલ્પભાષ્યની અંદર કહ્યું છે કે-अत्थाणतरचारि चित्त नियय तिकालविसयंति । अत्थमि पडुप्पन्ने विणिओग इ दिय लहइ ॥ એટલે મન નિશ્ચય અર્થાન્તરચારિ અને ત્રિકાળ વિષયી છે, પરન્તુ ઇન્દ્રિયો તો વર્તમાનમાં અર્થ પ્રાપ્ત થવાથી સંબંધ પામે છે" અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયના વ્યંજનાવગ્રહ વડે શબ્દાદિ અર્થ-ગ્રહણ કર્યા બાદ, અર્થાવગ્રહથી માંડીને મન પ્રવર્તે છે, પણ વ્યંજનાવગ્રહકાળે નથી પ્રવર્તતું, વળી મન ત્રિકાળ વિષયી છે અને ઇન્દ્રિયો સાંપ્રતકાળ વિષયી છે ૨૪૨-૨૪૩

હવે મનની અનુપલબ્ધિ કાળનો અભાવ, તથા ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતા યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરીને વ્યંજનાવગ્રહનો ઉપસંહાર કરે છે

तेयाउ च्चिय जं सो, लहइ सरूवं पइव—सद्द व्व ।
तेणाजुत्त तस्सासंकप्पियवंजणग्गहण ॥२४४॥
जइ नयणिन्दियमप्पत्तकारि सव्वं न गिण्हए कम्हा ? ।
गहणा—गहण किंकयमपत्तविसयत्तसामन्ने ? ॥२४५॥

विसयपरिणामनियमपत्तविसयंति तस्स मणसो व्व ।
मणसोऽवि विसयनियमो, न कमइ जओ स सव्वत्थ ॥२४६॥
अत्थग्गहणं नु मुज्झइ, सन्तेसुऽवि केवलाइगम्मेसु ।
त किंकयमग्गहणं, अपत्तकारित्तसामन्ने ? ॥२४७॥
कम्मोदयउ व्व सहावउ व्व, नणु लोयणेऽवि तं तुल्लं ।
तुल्लो व उवालंभो, एसो संपत्तविसएऽवि ॥२४८॥
सामत्थाभावाओ, मणो व्व विसयं परं न गेण्हेज्जा ।
कम्मक्खओवसमओ, साणुग्गहओ य सामत्थं ॥२४९॥

જ્ઞેય થકી જ મન પ્રદીપ અને શબ્દની પેઠે સ્વરૂપ પામે છે, તેથી તેને અસંકલ્પિત વ્યંજનગ્રહણ અયુક્ત છે (શંકા) જો નયનેન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી છે. તો તે સર્વ વસ્તુને શા માટે નથી ગ્રહણ કરતી ? અપ્રાપ્ય વિષયપણું સમાન છતાં કોઈકને ગ્રહણ કરે અને કોઈકને ગ્રહણ ન કરે. એમ શાથી થાય છે ? કેમકે તેને અપ્રાપ્ત વિષયપણાથી મનની પેઠે વિષયનું પરિમાણ અનિયત છે (ઉત્તર) મનના વિષયનો પણ નિયમ છે તે પણ સર્વત્ર પ્રસરતું નથી કેવળજ્ઞાનઆદિથી ગમ્ય અને વિદ્યમાન છતાં. ગહન અર્થોમાં તે મન પણ (કોઈક) મુંઝાય છે, (શંકા) તો અપ્રાપ્યપણું સમાન છતાં શા માટે મનથી તેનું ગ્રહણ ન થાય ? (ઉત્તર) કેટલાક અર્થને મન નથી ગ્રહણ કરતું તે કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી, તો તે લોચનમાં પણ તુલ્ય છે અથવા પ્રાપ્ત વિષયમાં પણ આ ઉપાલંભ સરખોજ છે માટે ચક્ષુ સ્વસામર્થ્યના અભાવે મનની પેઠે વિષય ઉપરાંત નથી ગ્રહણ કરતી કર્મનો ક્ષયોપશમ અને અનુગ્રહ એ બેથી એનું સામર્થ્ય છે ૨૪૪-થી ૨૪૯,

દરેક સમયે મનોદ્રવ્યનું ગ્રહણ અને જ્ઞેય અર્થનો બોધ મનને થાય છે, તેથી તેને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી વળી જ્ઞેય અથવા ચિન્તનીય વસ્તુથી જ તે સ્વરૂપ પામે છે. તે સિવાય નથી પામતું તેથી કરીને જો તે જ્ઞેય વસ્તુને ન જાણે. તો તેનાથી તેની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ શકે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મન-પ્રદીપ-શબ્દ-અગ્નિ-સૂર્ય વિગેરે શબ્દો સાર્થક ક્રિયા વાચી છે જેમકે-જે જાણે અથવા મનન કરે તે મન. જે પ્રગટ કરે અથવા પ્રકાશ કરે તે પ્રદીપ જે બોલાય તે શબ્દ જે દાહ કરે-બાળે તે દહન અથવા અગ્નિ જે તપે તે તપન-સૂર્ય આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ ક્રિયા કરવામાં મન વિગેરે વસ્તુઓ પોતાની મનન ભાષણઆદિ અર્થક્રિયા ન કરે, તો તેઓના સ્વરૂપની હાની થાય તે કારણથી જેમ પ્રદીપનીય-શબ્દનીયઆદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ પ્રદીપ-શબ્દ વિગેરે નામો પ્રવર્તે છે, તે પ્રદીપ-શબ્દ આદિ વસ્તુને અપ્રદીપ-અશબ્દન આદિરૂપ કહી શકાય નહિ તેવી જ રીતે મનનીય વસ્તુનું મનન કરવાથી જ મન એવું નામ પ્રવર્તે છે, તેને અમનનરૂપ કહેવું એ યોગ્ય નથી આજ કારણથી અસંકલ્પિત શબ્દઆદિ ભાવે પરિણામ પામેલા શબ્દાદિ દ્રવ્યો અને વ્યંજનોનું ગ્રહણ મનન ઘટતું નથી પરંતુ સંકલ્પિત (અર્થાવગ્રહદ્વારા જાણેલા) શબ્દઆદિ દ્રવ્યોને મન ગ્રહણ કરે છે, માટે મનને અનુપલબ્ધિકાળ નથી, અનુપલબ્ધિ-કાળ ન હોવાથી તેનો વ્યંજનાવગ્રહ પણ નથી ૨૪૪

પ્રશ્ન -આપે જે આ મનને અનુપલબ્ધિનો કાળ નથી એમ કહ્યુ તે તો સમજાયુ પણ પૂર્વે જે ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારી કહી છે, તેમા હજી શકા છે તે આપ કૃપા કરી સમજાવો જો પૂર્વે કહ્યા મુજબ ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે તો તે ત્રિભુવનગત સર્વ વસ્તુ સમૂહને કેમ નથી ગ્રહણ કરતી? આપે કહ્યુ છે કે અપ્રાપ્ત વિષયને ચક્ષુ ગ્રહણ કરે છે તો પછી અપ્રાપ્ત વિષયપણુ સર્વત્ર સમાન છતા, કોઇકને ગ્રહણ કરે, અને કોઇકને ગ્રહણ ન કરે, એમ શા માટે? આથી આપના કહેવા મુજબ ચક્ષુ અપ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરે છે. તેથી તેના ગ્રાહ્ય વિષય મનની પેઠે અપરિમિત થશે, કારણ કે-"જે અપ્રાપ્ત વિષયને જાણે છે તેને વિષયનુ પરિમાણ નથી હોતુ" જેમ મન અપ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરે છે, તેથી તેના વિષયનુ પરિમાણ નથી તેમ ચક્ષુ પણ અપ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેથી તેના વિષયનુ પરિમાણ પણ નથી ૨૪૫

ઉત્તર -મન અપ્રાપ્યકારી છે, તેને પોતાના વિષયનુ પરિમાણ નથી, એમ જે તુ કહે છે તે અયોગ્ય છે, કારણ કે મન સર્વ અર્થમા નથી પ્રસરતુ કેવળજ્ઞાન આદિથી જાણી શકાય એવા અનન્તા ગહન અર્થો વિદ્યમાન છે તેમાના કેટલાક અર્થમા મન્દમતિ-વાળા જીવનુ મન મુઝાય છે એટલે કે તે અર્થોને તેમનુ મન જાણી શકતુ નથી અહી પણ અપ્રાપ્તકારીપણુ સમાન છતા. તેવા અર્થોને મન નથી ગ્રહણ કરતુ તેનુ શુ કારણ? આ ઉપરથી એવો નિશ્ચય થાય છે, કે મનનો વિષય પરિમિત છે, અપરિમિત નથી અને તેથી તારૂ દૃષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ નથી કરતુ ૩૪૬-૨૪૭

મન કેટલાક અર્થને ગ્રહણ નથી કરતુ, તે તદાવરણીય કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી નથી ગ્રહણ કરતુ, તેમ ચક્ષુમા પણ એ નિયમ સમાન છે. તે પણ તદાવરણીય કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી કેટલાક અર્થને ગ્રહણ કરે છે અને કેટલાકને નથી ગ્રહણ કરતી

આ સાથે એ પણ સમજવુ કે જેઓ ચક્ષુ અને મનને પ્રાપ્યકારી માને છે, તેઓને પણ આજ દૂષણ પ્રાપ્ત થશે જેમકે-ચક્ષુ પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે છે, તો અજન-રજ-મેલ-સળી વિગેરે અર્થને તે કેમ નથી ગ્રહણ કરતી? સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરે છે, એમ કહેવામા આવે તો તે ખોટુ છે, કેમકે જ્યારે તે ઘટને ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે પટ-શખ-છીપ વિગેરેને કેમ નથી ગ્રહણ કરતી આનો ઉત્તર એ કે ઘટની પ્રાપ્તિકાળે પટાઆદિની પ્રાપ્તિ નથી થતી, તેથી મન તેને નથી ગ્રહણ કરતુ આ કથન પણ યોગ્ય નથી, કેમકે તે વખતે પટઆદિ પ્રાપ્ત નથી થયા, એમ શી રીતે કહેવાય? કોઇ વસ્તુનુ તેમને આવરણ નથી, કદાચ આવરણ હોય, તો પણ મેરૂ આદિ દૂરની વસ્તુનુ જ્ઞાન મનવડે થાય છે, તો તેમનુ કેમ ન થાય? તેથી એમ કેમ કહી શકાય, કે ઘટની પ્રાપ્તિકાળે પટઆદિ પ્રાપ્ત નથી થયા આ પ્રમાણે પ્રાપ્યકારી માનવાથી પણ દોષ પ્રાપ્ત થશે

ચક્ષુ ઇન્દ્રિય આગમમા કહેલા વિષય ઉપરાત વિષયને ગ્રહણ કરી શકતી નથી, કેમકે તેને મનની પેઠે વિષય ઉપરાત ગ્રહણ કરવાનુ સામર્થ્ય નથી અપ્રાપ્તપણુ સમાન છતા જે અર્થોમા જ્ઞાન થવા માટે, કર્મનો ક્ષયોપશમ અને પ્રકાશ આદિ સામગ્રીના સબધથી અનુગ્રહ હોય છે, તે અર્થોમા કર્મના ક્ષયોપશમથી અને શેષ સામગ્રીના અનુગ્રહથી ચક્ષુ ગ્રહણ કરવા સમર્થ થાય છે અને જે અર્થોમા ગ્રહણ સબધી કર્મનો ક્ષયોપશમ તથા

શેષ સામગ્રી નથી હોતા, ત્યાં ગ્રહણ થતું નથી. માટે ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્યકારી છે. આથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે સ્પર્શન-રસના-ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર એ ચારને જે વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, તે ચક્ષુ તથા મનને નથી થતા ૨૪૮

એ પ્રમાણે ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ઇન્દ્રિયોથી જ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે માટે તે વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે એમ સિદ્ધ કર્યું હવે પૂર્વે ૧૯૩ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે-વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ અવગ્રહ બે પ્રકારે છે તેમાં પ્રથમ વ્યંજનથી અર્થનું ગ્રહણ થાય છે માટે પહેલા વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કહીશું પ્રતિબોધક અને કોડીયુંના ઉદાહરણપૂર્વક તેનું સ્વરૂપ નન્દી અધ્યયનમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે —

"વ્યંજનાવગ્રહનું પ્રરૂપણ પ્રતિબોધક (જાગ્રત કરનાર)ના દૃષ્ટાન્તથી તથા મલ્લક માટીનું કોડીયું ના દૃષ્ટાન્તથી કરીશ. પ્રતિબોધકનું દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે-જેમ કોઈ પુરૂષ બીજા સુતેલા પુરૂષને જાગ્રત કરવા અરે ફલાણા ! ફલાણા ! એમ કહે. તે વખત આ પ્રશ્ન થાય કે-એક સમયમાં પેઠેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે, સંખ્યાતા સમયે પેઠેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે, કે અસંખ્યાતા સમયે પેઠેલા ગ્રહણ થાય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે, એક સમયમાં અથવા સંખ્યાતા સમયમાં પેઠેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ નથી થતા, પણ અસંખ્યાતા સમયે પેઠેલા પુદ્ગળો જ ગ્રહણ થાય છે આ પ્રમાણે પ્રતિબોધકનું ઉદાહરણ છે. હવે કોડીયુંનું ઉદાહરણ કહીએ-જેમ કોઈ પુરૂષ સારી રીતે પાકેલું માટીનું કોડીયું લઈને તેમાં એક પાણીનું બિન્દુ નાખે, તે ચૂસાઈ જાય, બીજું નાખે તે પણ ચૂસાઈ જાય, ત્રીજું નાખે તે પણ ચૂસાઈ જાય એ પ્રમાણે બિન્દુઓ નાખતા નાખતા પાણીનું બિન્દુ તેને ભીનું કરશે, પછી અનુક્રમે તેમાં બિન્દુ રહેશે, વળી તે ભરાશે, છેવટે બિન્દુ ન સમાતા બહાર નીકળી જશે, અને તેને પલાળી નાખશે. એ પ્રમાણે અહીં વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ અનન્તા પુદ્ગળો નાખતા જ્યારે તે (ઇન્દ્રિયરૂપ) વ્યંજન પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે તે સુતેલો પુરૂષ 'હું' એમ કહે છે, પરન્તુ તે વખતે જાણતો નથી, કે શું આ શબ્દઆદિ છે કે બીજું કંઈ ?"

નન્દીઅધ્યયનની ટીકામાં પણ આ જ પ્રમાણે કહ્યું છે - મૂળમાં "અસંખ્યાતા સમયે પ્રવેશેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે" એમ જે કહ્યું છે, તે શબ્દ વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અન્યથા સંબંધ માત્રની અપેક્ષાએ કહીએ તો ન કહેવાય કેમકે પ્રથમ સમયે જ પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે અર્થાત પ્રથમ સમયથી આરંભીને અસંખ્યાતા સમય સુધી પ્રવેશ પામેલા, શબ્દ દ્રવ્યરૂપ પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે, અને તે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનના હેતુ બને છે આ સર્વમાં છેલ્લા સમયે દાખલ થએલા પુદ્ગળો જ અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ બને છે, તે સિવાયના બીજા પુદ્ગળો ઇન્દ્રિય ક્ષયોપશમમાં ઉપકારી છે માટે સર્વ પુદ્ગળો સામાન્યથી ગ્રહણ થાય છે એમ કહ્યું છે ૨૪૯

એ પ્રમાણે વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર એવો નન્દીસૂત્રનો બીજો ભાગ ઘણું કરીને સુગમ છે, એમ જાણીને "જ્યારે તે વ્યંજન પૂર્ણ થાય" ઇત્યાદિ પદની વ્યાખ્યા કરવા ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

तोएण मल्लगंपिव, वंजणमापूरियंति जं भणियं ।
तं दव्वमिंदियं वा, तस्संजोगो व न विरूद्धं ॥२५०॥

दव्वं माण पूरियमिंदियमापूरियं तहा दोण्हं ।
अवरोप्परसंसग्गो, जया तया गिण्हइ तमत्थं ॥२५१॥
सामन्नमणिद्देसं, सरूवनामाइकप्पणारहियं ।
जइ एवं जं तेणं, गहिए सद्दत्ति तं किह णु ? ॥२५२॥
सद्देत्ति भणई वत्ता, तम्मत्तं वा न सद्दबुद्धीए ।
जइ होइ सद्दबुद्धि, तोऽवाओ चेव सो होज्जा ॥२५३॥
जइ सद्दबुद्धिमेत्तयमवग्गहो तव्विसेसणमवाओ ।
णणु सद्दो नासद्दो, न य रूवाई विसेसोऽयं ॥२५४॥

પાણીવડે મલ્લકની પેઠે વ્યંજન પૂર્ણ થાય, એમ જે કહ્યુ છે. તેમા વ્યંજન એટલે દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિય અથવા તે બેનો સંયોગ છે તેમા કંઈ વિરોધ નથી દ્રવ્યનુ પ્રમાણ પૂર્ણ થાય, ઇન્દ્રિય પૂર્ણ હોય અને એ ઉભયનો જ્યારે સંસર્ગ થાય, ત્યારે તે અર્થને ગ્રહણ કરે છે સામાન્ય અનિર્દેશ્ય સ્વરૂપ-નામકલ્પનાદિ રહિત અર્થને ગ્રહણ કરે છે (શિષ્ય) જો એમ છે, તો જે 'તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો (એમ કહ્યુ છે) તેનુ કેમ ? ગુરૂ-'શબ્દ' એમ વક્તા કહે છે, અથવા તન્માત્ર (ગ્રહણ કરે છે) શબ્દબુદ્ધિએ નહિ જો શબ્દબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરે, તો તે અવશ્ય અપાય થાય જો શબ્દબુદ્ધિ માત્ર જાણે એ અવગ્રહ છે અને તેનુ શબ્દ તરીકે જ્ઞાન તે અપાય છે કારણ કે શબ્દ છે અશબ્દ નથી એટલે રૂપાદિ નથી એવો વિશેષ એમા છે ૨૫૦-૨૫૪

પાણીવડે શરાવળાની પેઠે વ્યંજન પૂર્ણ થાય. એમ જે નન્દીસૂત્રકારે કહ્યુ છે, તેમા સૂત્રકારે વ્યંજન શબ્દથી ઇન્દ્રિય, દ્રવ્ય, અથવા દ્રવ્ય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ એ ત્રણ વસ્તુ સમજાવી છે કારણ કે શબ્દઆદિરૂપે પરિણામ પામેલ પુદ્ગળ સમૂહરૂપ દ્રવ્ય, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો, અને એ બન્નેનો સંયોગ એ ત્રણેમા પણ જે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય, એવી વ્યંજન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઘટી શકે છે ૨૫૦

"જ્યારે વ્યંજન પૂર્ણ થાય" આમા વ્યંજન શબ્દથી વાચ્ય દ્રવ્યાદિ ત્રણેના પૂર્ણપણામા દરેકનો તફાવત છે જ્યારે વ્યંજન એટલે દ્રવ્ય એમ માનવામા આવે, ત્યારે 'વ્યંજન પૂર્ણ થાય' એ પદનો અર્થ એવો કરવો કે-દરેક સમયે પ્રવેશ પામેલા શબ્દઆદિ દ્રવ્યોનુ પ્રમાણ સ્વગ્રાહક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ હોય. તથા વ્યંજન એટલે ઇન્દ્રિય એમ જ્યારે માનવામા આવે ત્યારે ઉપરોક્ત પદનો અર્થ ઇન્દ્રિય પૂર્ણ છે, વ્યાપ્ત છે, ભરેલ છે, અને વાસિત છે, એવો કરવો અને વ્યંજન એટલે ઇન્દ્રિય તથા શબ્દઆદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યોનો સંયોગ, એમ જ્યારે માનવામા આવે, ત્યારે પૂર્વોક્તપદનો અર્થ ઇન્દ્રિય અને દ્રવ્યનો અરસપરસ એકીભાવ પરિણામ, એવો સમજવો. એ ત્રણે પ્રકારનુ વ્યંજન જ્યારે ત્રણે પ્રકારે પૂર્ણ થાય, ત્યારે તે વિવક્ષિત શબ્દઆદિ અર્થને અવ્યક્તપણે એટલે નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિતપણે ગ્રહણ કરે છે અને તે પછી 'હું' એમ કહે છે અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે, તે સિવાયનો દ્રવ્ય પ્રવેશ રૂપ વ્યંજનાવગ્રહ, તે તે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે અન્તર્મુહૂર્તનો જાણવો ૨૫૧

ગ્રાહ્ય અર્થ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છતા જીવ તેને પહેલા સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરે છે. વિશેષ રૂપે ગ્રહણ નથી કરતો કારણ કે અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનો જ છે તેમા વિશેષ રૂપે ગ્રહણ કરી શકાય નહિ કોઇ સામાન્ય અર્થ ગામ-નગર-એના આદિ શબ્દવડે નિર્દેશ્ય એટલે કહી શકાય એવા હોય છે તેને જુદા પાડવા માટે 'અનિર્દેશ્ય' એવુ વિશેષણ આપીને કોઇ પણ શબ્દથી ન કહી શકાય એવા સામાન્ય-અનિર્દેશ્ય રૂપે અર્થને ગ્રહણ કરે છે એમ જણાવ્યુ કેમકે અર્થાવગ્રહમા સ્વરૂપ નામ-જાતિ ક્રિયા-ગુણ-દ્રવ્ય-આદિની કલ્પના રહિત વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે (તેમા ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોવડે જાણી શકાય એવા રૂપ-રસાદિ અર્થોનો પ્રતિનિયત સ્વભાવ તે સ્વરૂપ રૂપ રસાદિ અર્થોને કહેનાર ધ્વનિ તે નામ. રૂપત્વ-રસત્વ વિગેરે જાતિ આ રૂપ પ્રીતિકર છે આ રસ પુષ્ટિકારક છે ઈત્યાદિ શબ્દ, ક્રિયાપ્રધાન હોવાથી તે ક્રિયા છે. (કૃષ્ણ-નીલ ગુણો છે અને પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય છે) એ રીતે અર્થાવગ્રહમા અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય રૂપે અર્થનુ ગ્રહણ થતુ હોવાથી. તે પદાર્થના સ્વરૂપ-નામ-જાતિ વિગેરે કાંઇ પણ પ્રકારે કહી શકાય નહિ

પ્રશ્ન-જો સ્વરૂપ નામ જાતિ આદિની કલ્પનારહિત પદાર્થ અર્થાવગ્રહનો વિષય છે, તો પછી નન્દીસૂત્રમા જે કહ્યુ છે કે- से जहा नामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सद्दं सुणेज्जा. तेण सद्दत्ति उग्गहिए, न उण जाणइ के वेस सद्दाइ त्ति" કોઈ પુરુષ અવ્યક્ત શબ્દ સાભળે, તેણે 'શબ્દ છે' એમ જાણ્યુ. પણ એ કયો શબ્દ છે તે નથી જાણતા ' એ પ્રમાણે કહ્યુ છે તેની સાથે આપે કહેલ વ્યાખ્યાનો વિરોધ જણાય છે, કારણ કે નન્દીસૂત્રમા પ્રતીતિ કરનારે અર્થાવગ્રહવડે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો એમ કહ્યુ છે અને આપ તો સર્વથા શબ્દઆદિ ઉલ્લેખ રહિત અર્થાવગ્રહ કહો છો તેનુ શુ કારણ ? ૨૫૨

ઉત્તર-'તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો" એમ જે સૂત્રમા કહ્યુ છે. ત્યા 'શબ્દ' એ પદ સૂત્રકાર કહે છે અથવા શબ્દ માત્રને રૂપ-રસાદિ વિશેષોથી જુદો કર્યા સિવાય શબ્દપણે અનિશ્ચિત રૂપે ગ્રહણ કરે છે આટલા અંશ ઉપરથી જ એમ કહ્યુ છે કે "તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો ' પણ શબ્દ બુદ્ધિથી 'આ શબ્દ છે એવા અધ્યવસાયવડે તેણે તે 'શબ્દ' વસ્તુ ગ્રહણ કરેલ નથી કેમકે 'શબ્દ' એવો ઉચ્ચાર કરતા જ અન્તર્મુહૂર્ત વખત થઈ જાય છે અને અર્થાવગ્રહ તો એક સમયનોજ છે માટે 'તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો" એમ માનવુ તે યોગ્ય નથી વળી જો અર્થાવગ્રહમા શબ્દ બુદ્ધિ થાય (શબ્દનો નિશ્ચય થાય), એમ માનીએ તો તે અપાય જ કહેવાય. પણ અવગ્રહ નહી. કેમકે નિશ્ચય તે અપાય રૂપ છે અને શબ્દપણાના નિશ્ચયરૂપ અપાયને, પ્રથમજ થયેલો માનીએ તો અર્થાવગ્રહ અને ઈહાનો અભાવ થાય માટે તે માન્યતા ઈષ્ટ નથી

પ્રશ્ન-પ્રથમ સમયે રૂપાદિથી ભિન્ન 'આ શબ્દ છે' એવા પ્રત્યયવાળો અર્થાવગ્રહ માનીએ તો શુ હરકત છે ? કેમકે શબ્દ માત્રરૂપે એ સામાન્ય જ છે એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપ ગ્રહણ કર્યા બાદ ઉત્તર કાળે ઘણુ કરીને માધુર્યાદિ શંખશબ્દના ધર્મો અહીં ઘટે છે, પણ કર્કશાદિ શૃંગના શબ્દમા રહેતા ધર્મો ઘટતા નથી આવા પ્રકારની વિમર્શબુદ્ધિ તે ઈહા તે પછી આ શંખનો જ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય તે અપાય. આ પ્રમાણે માનવાથી "તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો ' ઈત્યાદિ સર્વ આગમાનુસાર ગણાશે. અને "કયો શબ્દ છે એમ નથી જાણતો તે, તથા તે પછી ઇહામા પ્રવેશ કરે છે" ઈત્યાદિ સર્વ જે સૂત્રમા કહ્યુ છે તે વિરોધ વિનાનુ થશે ૨૫૩

ઉત્તર –જો શબ્દબુદ્ધિમાત્રને ન માનતા "આ શબ્દ છે" એવા નિશ્ચયજ્ઞાનને અર્થાવગ્રહ માનવામા આવે અને તે શબ્દના વિશેષને (આ શખનો શબ્દ છે ઈત્યાદિ વિશેષજ્ઞાનને) અપાય માનવામા આવે તો અવગ્રહ રૂપ મતિજ્ઞાનનો પ્રથમ ભેદ ઘટે નહિ. કેમકે 'આ શબ્દ છે' એવો પ્રત્યય વિશેષજ્ઞાનથી થાય છે. અને એ વિશેષજ્ઞાન તો અપાય છે કદી તુ આવી એમ કહીશ કે–'આ શખનો જ શબ્દ છે" ઈત્યાદિ ઉત્તરકાળ ભાવિ જ્ઞાન જ વિશેષ ગ્રાહક છે, અને શબ્દજ્ઞાનમા તો શબ્દસામાન્યનુ જ ભાન થાય છે તેથી તેમા વિશેષજ્ઞાન ક્યાથી આવ્યુ ? કે જેથી તેમા અપાયનો પ્રસગ થાય ? આના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે– 'આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી' આવો વિશેષ તે વિશેષજ્ઞાન જ છે જ્યારે આ શબ્દ છે. એમ ગ્રહણ કરાય છે ત્યારે આ રૂપ–રસાદિ નથી એમ ભિન્નપણે ગ્રહણ કરતા 'આ અશબ્દ નથી' એટલે કે શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય છે જો રૂપાદિથી ભિન્ન ગ્રહણ કરેલ ન હોય તો આ શબ્દ છે. એવો નિશ્ચય પણ ન થાય. માટે આ શબ્દ છે. અશબ્દ નથી" એવુ ભાન તે વિશેષજ્ઞાન જ છે અને તેથી એ વિશેષજ્ઞાન અપાયરૂપ થવાથી તેની પહેલા થવા જોઇતા અવગ્રહઆદિ ઘટે નહિ. ૨૫૪.

હવે અર્થાવગ્રહ અને અપાયના વિષયનો ભેદ જણાવવા કહે છે

थोवमिय नावाओ, संखाइविसेसणमवाउ त्ति ।
तब्भेयावेक्खाए, नणु थोवमिदं पि नावाओ ॥२५५॥
इय सुबहुणा वि कालेण, सव्वभेयाऽवधारणमसज्झं ।
जम्मि हवेज्ज अवाओ, सव्वो च्चिय उग्गहो नाम ॥२५६॥
किं सद्दो किमसद्दो, त्तऽणीहिए सद्द एव किह जुत्तं ? ।
अह पुव्वमीहिऊणं, सद्दो त्ति मयं, तई पुव्वं ॥२५७॥
किं तं पुव्वं गहियं, जमीहओ सद्द एव विण्णाणं ।
अह पुव्वं सामण्ण, जमीहमाणस्स सद्दो त्ति ॥२५८॥
अत्थो गहओ पुव्वं, होयव्व तस्स गहणकालेणं ।
पुव्वं च तस्स वंजणकालो सो अत्थपरिसुण्णो ॥२५९॥
जइ सद्दो त्ति न गहियं, न उ जाणइ जं क एस सद्दो त्ति ।
तमजुत्त सामण्णे, गहिए मग्गिज्जइ विसेसो ॥२६०॥
सव्वत्थ देसयंतो, सद्दो सद्दो त्ति भासओ भणइ ।
इहरा न समयमेत्तो, सद्दो त्ति विसेसण जुत्तं ॥२६१॥
अहव सुए च्चिय भणियं, जह कोइ सुणेज्ज सद्दमव्वत्तं ।
अव्वत्तमणिद्देसं, सामण्ण कप्पणारहियं ॥२६२॥

अह व मई, पुव्वं चिय सो, गहिओ वंजणोगहे तेण ।
ज वंजणोग्गहम्मि वि, भणियं विण्णाणमव्वत्तं ॥२६३॥
अत्थि तयं अव्वत्त, न उ तं गेण्हइ सयं पि सो भणियं ।
न य अग्गहियम्मि जुज्जइ, सद्दो त्ति विमंसणा बुद्धी ॥२६४॥

પ્રશ્ન–આ થોડુ છે તેથી અપાય નથી. શ ખાઆદિ શબ્દથી જે વિશિષ્ટ તે અપાય છે (ઉત્તર) તેના આગલ જાણવાના ભેદોની અપેક્ષાએ એ પણ થોડુ છે તેથી એ પણ અપાય નહિ કહેવાય. એ પ્રમાણે ઘણા કાળે પણ સર્વ ભેદના નિશ્ચય અસાધ્ય છે (કેમકે) જેમા અપાય થાય તે સર્વ અવગ્રહ છે આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે ? એવી ઈહા સિવાય 'શબ્દ જ છે' એ કેમ ઘટે ? પહેલા ઇહા કરીને 'શબ્દ જ છે એવી માન્યતા હોય. તો તે ઈહા (તેની) પૂર્વે છે તે ઈહાની પૂર્વે શુ ગ્રહણ કર્યું કે જેથી તે ઈહા કરનારને શબ્દ જ છે' એવુ વિજ્ઞાન થયુ ? તેમજ કયુ પૂર્વ સામાન્ય ગ્રહણ કર્યું કે જેથી તે ઈહાનુ જ્ઞાન થયુ એ સામાન્ય ગ્રહણ અર્થાવગ્રહની પૂર્વે હોવુ જોઇએ. પણ તેની પૂર્વે વ્યજન કાળ છે. અને તે વ્યજનકાળ અર્થ પરિશૂન્ય છે જો આ 'શબ્દ છે એમ ગ્રહણ ન કર્યું હોય તો 'નથી જાણુતો કે આ શબ્દ કયો છે ' એમ કહેલુ ન ઘટે સામાન્યગ્રહણ કર્યા પછી વિશેષ શોધાય છે માટે અહિ સર્વત્ર પ્રરૂપણા કરતા શબ્દ-શબ્દ ' એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે અન્યથા સમયમાત્રમા શબ્દ છે' એવુ વિશેષણ યોગ્ય નથી અથવા સૂત્રમા જ કહ્યુ છે. કે-'જેમ કોઈ અવ્યક્ત શબ્દ સાભળે' ત્યા અવ્યક્ત એટલે અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય-કલ્પનારહિત સમજવુ અથવા એવી મતિ થાય, કે પૂર્વે જ તે અવ્યક્ત વ્યજનાવગ્રહમા ગ્રહણ કરાયુ છે, કેમકે વ્યજનાવગ્રહમા પણ અવ્યક્તજ્ઞાન કહ્યુ છે તેમા અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, પણ તેને સ્વય ગ્રહણ કરતો નથી એવુ પણ કહ્યુ છે પરન્તુ (સામાન્ય અવ્યક્ત શબ્દ) ગ્રહણ કર્યા સિવાય 'શબ્દ છે' એવી વિશેષબુદ્ધિ ઘટે નહિ ૨૫૫–થી–૨૬૪

પ્રશ્ન–"આ શબ્દ છે" એવી બુદ્ધિવાળુ જ્ઞાન અલ્પ વિશેષ ગ્રાહક હોવાથી અપાય નથી, પણ અવગ્રહ જ છે જ્યારે આ શ ખનો શબ્દ છે" એવુ વિશેષણયુક્ત જ્ઞાન થાય, ત્યારે તે જ્ઞાન વધારે વિશેષગ્રાહી હોવાથી અપાયરૂપ થાય છે એ પ્રમાણે અવગ્રહ અને અપાયનો ભેદ માનવામા આવે તો શુ હરકત છે ?

ઉત્તર–જો એ પ્રમાણે જે થોડુ જ્ઞાન તે અપાય નહિ, એમ માનવામા આવે તો અપાય સ બધી વાત જ બધ કરવી પડશે કારણ કે ઉત્તરોત્તર અર્થને વિશેષ ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વના અર્થનો જે નિશ્ચય તે અલ્પ છે. અને તેથી તે સર્વ અવગ્રહરૂપ જ થશે તે શ ખ શબ્દમા પણ યુવાન–મધ્યમ–વૃદ્ધ–સ્ત્રી પુરૂષથી ઉત્પન્ન થએલા-પણુ મન્દ–મધુરાદિપણુ એવા ઉત્તરોત્તર ભેદોની અપેક્ષાએ "આ શ ખનો શબ્દ છે" ઇત્યાદિ જે જ્ઞાન તે પણ થોડુ જ છે કારણ કે તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ ભેદની અપેક્ષાએ અલ્પ વિશેષગ્રાહી છે તેથી તે પણ અપાય નહિ બની શકે અને છેવટે અપાયનો અભાવ થશે ૨૫૫

જેમકે–'આ શ ખનો શબ્દ છે ' એવી બુદ્ધિમા શબ્દગત ભેદનો નિશ્ચય કરવો અસાધ્ય છે, કારણુ કે શબ્દગત મન્દ–મધુરાદિ ઉત્તરોત્તર ભેદ ઘણા છે એ ઘણા ભેદોની

અપેક્ષાએ "આ શંખનો શબ્દ છે' એવી બુદ્ધિ તે અપાય નહિ પણ અવગ્રહ થશે. એ પ્રમાણે ઘણા કાળે પણ શબ્દગત મન્દ–મધુરાદિ ભેદોનો નિશ્ચય થવો અશક્ય છે કેમકે તેવા ભેદો અનન્તા છે. આથી બધા ભેદનુ જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર ભેદજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તારા કહેવા પ્રમાણે અલ્પ હોવાથી "આ શબ્દ છે" એવા જ્ઞાનની પેઠે અવગ્રહ જ થશે પણ અપાય નહિ થાય

વળી "આ શબ્દ જ છે" એવુ જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી તુ તેને અર્થાવગ્રહ માને છે, પરતુ તે જ્ઞાનની પહેલા પણ ઈહા થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન ઈહાપૂર્વક હોવાથી તેને અર્થાવગ્રહ નહિ કહી શકાય ૨૫૬ જેમકે–શુ આ શબ્દ છે. કે અશબ્દ (રૂપાદિ) છે ? એ પ્રમાણે પ્રથમ ઈહા કર્યા સિવાય 'શબ્દ જ છે' એવુ નિશ્ચયજ્ઞાન અકસ્માત્ કેવી રીતે થાય ? શબ્દગત અન્વય ધર્મોને રૂપાદિથી ભિન્નરૂપે ગ્રહણ કરવાથી એવુ નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, ને તે જ્ઞાન ઈહા કર્યા સિવાય નથી થતુ કેમકે નિશ્ચયકાળની પૂર્વે ઈહા દ્વારા જ "આ શબ્દ છે" એવુ નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તો તમારા વચનથકી જ નિશ્ચય જ્ઞાનપૂર્વક ઈહા સિદ્ધ થઈ ૨૫૭

હવે એ પ્રમાણે નિશ્ચયજ્ઞાન ઇહાપૂર્વક થયુ, તો ત્યા એ પ્રશ્ન થાય છે કે ઇહાની પૂર્વે પ્રમાતાએ કઈ વસ્તુ ગ્રહણ કરી, કે જેથી તે ઇહા કરનારને વસ્તુનુ "આ શબ્દ જ છે" એવુ નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે ? વસ્તુ ગ્રહણ કર્યા સિવાય, કોઈ પણ અકસ્માત પ્રથમ જ ઇહા નથી કરતુ કદી અહી એમ કહેવામા આવે કે ઈહાની પૂર્વે નામ જાતિ આદિની કલ્પનારહિત સામાન્ય વસ્તુમાત્ર ગ્રહણ થાય છે, તેથી ઈહમાન વસ્તુનુ 'શબ્દ છે" એવુ નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે ૨૫૮

જો એ પ્રમાણે થતુ હોય તો ઇહાની પૂર્વે જે સામાન્ય ગ્રહણ કરાય છે, તે સામાન્ય ગ્રહણ કાળ હોવો જોઇએ તે ગ્રહણકાળ એક સામયિક અર્થાવગ્રહના કાળરૂપે તો નહિ કહી શકાય, કેમકે એથી અમારો મત માનવો પડશે માટે તારા અભિપ્રાયથી તે સામાન્ય, અમે કહેલ અર્થાવગ્રહની પૂર્વે ગ્રહણકાળે જાણુવુ જોઇએ તે ગ્રહણકાળ તો અમે કહેલા અર્થાવગ્રહની પૂર્વનો વ્યજનકાળ છે (શબ્દાદિ દ્રવ્યોનો માત્ર ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરવાનો કાળ તે વ્યજન કાળ) કદી એમ કહેવામા આવે કે વ્યજનકાળમા પણ સામાન્ય અર્થનુ ગ્રહણ થશે તો તે ખોટુ છે, કેમકે તે વ્યજનકાળ અર્થપરિશૂન્ય છે, એટલે તેમા સામાન્ય કે વિશેષ કોઇપણ પ્રકારના અર્થનુ જ્ઞાન નથી થતુ તે વખતે મનરહિત કેવળ ઇન્દ્રિયોનો જ વ્યાપાર છે, તેથી તેમા અર્થનુ જ્ઞાન થાય નહિ એ પ્રમાણે તારૂ કથન કોઈપણ રીતે યુક્તિસગત નથી થતુ માટે અમે કહેલ અર્થાવગ્રહજ સામાન્ય ગ્રહણરૂપ છે, એમ ગાથામા નથી કહ્યુ, તોપણ પોતાની મેળે જાણી લેવુ. તે પછી અન્વય–વ્યતિરેક ધર્મની વિચારણારૂપ ઈહા, અને તે પછી "આ શબ્દ જ છે" એવુ નિશ્ચય જ્ઞાન તે અપાય એમ માનવાથી બધુ યુક્તિસગત થશે ૨૫૯

પ્રશ્ન –અર્થાવબોધ સમયે પ્રથમ "આ શબ્દ છે" એ પ્રમાણે વસ્તુગ્રહણ ન કરી હોય તો નન્દીસૂત્રમા "નથી જાણતો કે આ કયો શબ્દ છે" એમ જે કહ્યુ છે, તે અસત્ય ઠરે તેથી રૂપાદિથી ભિન્ન શબ્દરૂપ સામાન્ય ગ્રહણ કર્યા પછી "શુ આ શંખનો શબ્દ છે, કે શૃંગનો છે ?" એવા વિશેષનો વિચાર થાય કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે "આ

શબ્દ શંખનો છે કે શૃંગનો છે ?' એવા પ્રકારના વિશેષ જ્ઞાનનો તે વખતે સૂત્રમા અભાવ કહ્યો છે, પણ શબ્દ સામાન્યમાત્રનુ ગ્રહણ થવાનો અભાવ નથી કહ્યો જો શબ્દ સામાન્યમાત્રનુ ગ્રહણ ન થતુ હોય, તો વિશેષનો વિચાર જ ન થઈ શકે કારણ કે જે વિશેષ જીજ્ઞાસા છે તે સામાન્ય જ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે માટે શબ્દરૂપ સામાન્યને ગ્રહણ કર્યા પછી જ તેના વિશેષનો વિચાર થવો ઘટે છે ૨૯૦

ઉત્તર -પૂર્વે સર્વ સ્થળે અને અહી આ સૂત્રના અવયવમા અવગ્રહની પ્રરૂપણા કરતા 'શબ્દ શબ્દ' એમ વક્તા કહે છે પરંતુ ત્યા જ્ઞાનમા શબ્દનો પ્રતિભાસ નથી થતો. જો એમ ન હોય તો એક સમયમાત્ર અર્થાવગ્રહના કાળમા 'શબ્દ' એવુ વિશેષણ યુક્ત નથી કેમકે 'શબ્દ છે' એવો નિશ્ચય થતા અન્તર્મુહૂર્ત વખત લાગે છે. આ વાત પૂર્વે કહેલીજ છે અથવા સાંવ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ આ સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કરાશે. તુ ઉતાવળ મા કર. ૨૯૧

વળી જો સૂત્રને વીષે તારી વિશેષ શ્રદ્ધા છે. તો સૂત્રમા પણ શબ્દોલ્લેખ રહિત અવ્યક્ત શબ્દમાત્ર ગ્રહણ કર્યાનુ કહ્યુ છે નન્દીઅધ્યયનમા કહ્યુ છે કે 'से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्त सद्द सुणेज्जा ।' એટલે જેમ કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે આમા 'અવ્યક્ત શબ્દ કહ્યો છે તેનો શો અર્થ ?, અવ્યક્ત એટલે "આ શબ્દ છે. કે રૂપાદિ છે ?' ઇત્યાદિ પ્રકારે અનિર્દેશ્ય તે અવ્યક્ત (નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિત) આ શંખનો શબ્દ છે કે શૃંગાદિનો શબ્દ છે ? ઇત્યાદિ ભેદની અપેક્ષાએ આ શબ્દ છે એમ શબ્દોલ્લેખ પણ અવ્યક્ત છે તો આપે કહેલુ વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી એમ ન કહેવુ કારણ કે સૂત્રમા અવગ્રહને અનાકાર ઉપયોગરૂપે કહેલ છે. તે અનાકાર ઉપયોગ સામાન્ય વિષયવાળો છે અને તારા કહેવા મુજબ તો પ્રથમ સાકારબોધરૂપ અપાય થવાથી અવગ્રહ તથા ઈહાનો અભાવ થાય છે ૨૯૨

પ્રશ્ન -અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય સ્વરૂપવાલા શબ્દને, અર્થાવગ્રહની પહેલા વ્યંજનાવગ્રહમા શ્રોતા ગ્રહણ કરે છે, એમ આપે કહ્યુ છે, તો પછી અર્થાવગ્રહમા પણ તેને અવ્યક્તરૂપે શાથી કહો છો ? ૨૯૩

ઉત્તર - વ્યંજનાવગ્રહમા શ્રોતાને અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, તેની અમે ના નથી કહેતા, પરન્તુ તે જ્ઞાન અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી, શ્રોતા પોતે પણ જાણી શકતો નથી, તેમા તો કેવળ વ્યંજનમાત્રનુ જ ગ્રહણ થાય છે, શબ્દનુ ગ્રહણ નથી થતુ, જો એમ ન હોય તો તે વ્યંજનાવગ્રહજ ન કહેવાય આ વાત પૂર્વે ૧૯૭મી ગાથાના વિવેચનમા સવિસ્તર કહી છે તેથી પુન કહેવાની જરૂર નથી વળી સામાન્યરૂપે અવ્યક્તશબ્દ ગ્રહણ કર્યા સિવાય અકસ્માત્-એકદમ 'શબ્દ છે' એવી વિશેષ બુદ્ધિ ન થાય અને જો પ્રથમ જ એવી વિશેષ બુદ્ધિ માનીએ, તો અર્થાવગ્રહના કાળમા અપાય થઈ જાય આ વાત પણ પૂર્વે ઘણીવાર કહી છે માટે તુ કહે છે તે યોગ્ય નથી. ૨૯૪ અવ્યક્ત શબ્દજ્ઞાનને અર્થાવગ્રહરૂપે સાબીત કરી, તેમા અનેક ઉપયોગનો નિષેધ કરતા કહે છે કે -

अत्थो त्ति विसयग्गहण, जइ तम्मि वि सो न वंजणं नाम ।
अत्थोग्गहो च्चिय तओ, अविसेसो सक्करो वा ॥२९५॥

जेणत्थोग्गहकाले, गहणे-हा-ऽवायसंभवो नत्थि ।
तो नत्थि सद्दबुद्धी, अहत्थि नावग्गहो नाम ॥२६६॥
सामण्ण-तयण्णविसेसेहा-वज्जण-परिग्गहणओ से ।
अत्थोग्गसमओवओगबाहुल्लमावण्ण ॥२६७॥
अण्णे सामण्णग्गहणमाहु बालस्स जायमेत्तस्स ।
समयम्मि चेव परिचियविसयस्स विसेसविन्नाणं ॥२६८॥
तदवत्थमेव त पुव्वदोसओ तम्मि चेव वा समए ।
सख—महुराइसुबहुयविसेसगहण पसज्जेज्जा ॥२६९॥
अत्थोग्गहो न समय, अहवा समओवओगबाहुल्लं ।
सव्वविसेसग्गहण, सव्वमई वोग्गहो गिज्झो ॥२७०॥
एगो वाऽवाओ च्चिय, अहवा सोऽगहिय—णीहिए पत्तो ।
उक्कम—वइक्कमा वा, पत्ता धुवमोग्गहाईणं ॥२७१॥
सामण्णं व विसेसो, सो वा सामण्णमुभयमुभयं वा ।
न य जुत्तं सव्वमिय, सामण्णालंबण मोत्तुं ॥२७२॥

અર્થ એટલે વિષયગ્રહણ, જો તે (વ્યજનાવગ્રહ) મા પણ તે (શબ્દરૂપ વિશેષનુ ગ્રહણ) માનીએ તો વ્યજનાવગ્રહ ન થાય, તેથી તો અર્થાવગ્રહ જ થાય. અથવા (ઉભય) સામાન્ય થાય કે સાકર્ય થાય, જેથી અર્થાવગ્રહકાળે ગ્રહણ–ઈહા ને અપાયનો સભવ નથી, તેથી ત્યા શબ્દબુદ્ધિ નથી, જો (શબ્દબુદ્ધિ) છે તો અવગ્રહ નથી સામાન્ય અને તદન્ય વિશેષરૂપ ઈહા થાય. તે પછી (શ્રોતાને) વર્જન અને ગ્રહણ થાય. એમ એક સમયના અર્થાવગ્રહમા ઘણા ઉપયોગ થાય તુરતના જન્મેલા બાળકને સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, અને પરિચિત વિષયનુ વિશેષવિજ્ઞાન તો પ્રથમ સમયે જ થાય છે, એમ બીજા (આચાર્યો) કહે છે પૂર્વોક્ત દોષથી તે તે સ્વરૂપવાળુ જ થયુ. અથવા તે જ સમયે શખ–મધુર આદિ બહુ પ્રકારના વિશેષનુ ગ્રહણ થાય (એક સમયમા વિશેષજ્ઞાન માનવાથી) અર્થાવ-ગ્રહ એક સમયનો ન થાય અથવા એક સમયમા ઘણા ઉપયોગ થાય, સર્વ વિશેષનુ ગ્રહણ થાય, સર્વ મતિ અવગ્રહરૂપ થાય, એક અપાય જ થાય, તે અપાય પણ ગ્રહણ કર્યા સિવાય અને ઈહા થયા વિના જ પ્રાપ્ત થાય, અથવા અવગ્રહાદિનો ઉત્ક્રમ–વ્યતિક્રમ અવશ્ય થાય, સામાન્ય તે વિશેષ થાય અથવા વિશેષ તે સામાન્ય થાય અથવા ઉભય સામાન્ય–વિશેષ તે ઉભયરૂપ થાય માટે સામાન્ય આલબન સિવાય થાય આ સર્વ યુક્ત નથી ૨૬૫–થી–૨૭૨

અર્થાવગ્રહમા "અર્થ" શબ્દથી વિષયગ્રહણ માનેલ છે, (એટલે કે રૂપઆદિ ભેદે અનિશ્ચિત અવ્યક્ત શબ્દઆદિ વિષયનુ ગ્રહણ થવુ, તે અર્થાવગ્રહ છે, એમ માનેલ છે) વ્યજનાવગ્રહમા પણ જો તે અવ્યક્ત શબ્દાદિ જણાય છે, એમ માનીએ તો તેને વ્યજ-

નાવગ્રહ જ ન કહેવાય વળી વ્યંજનાવગ્રહમા તો વ્યંજનોનો સંબંધ માત્ર જ કહ્યો છે, અને તુ તો તે સંબંધ અતિક્રમીને થએલા અવ્યક્ત અર્થનુ ગ્રહણ થવાનુ માને છે એ પ્રમાણે અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણ થતો હોય તો, તે અર્થાવગ્રહ જ કહેવાય પણ વ્યંજનાવગ્રહ ન કહેવાય ફરી એમ કહીશ કે સૂત્રમા વ્યંજનાવગ્રહની અંદર પણ અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણ કરવાનુ કહ્યુ છે, તો બન્નેમા કંઈ તફાવત નહિ રહે જે અર્થાવગ્રહ તે જ વ્યંજનાવગ્રહ થશે અથવા મેચકમણિની પ્રભાની પેઠે સંકરતા થશે. માટે એમ માનવું યોગ્ય નથી વ્યંજનાવગ્રહમા વ્યંજનોનો સંબંધ માત્ર જ થાય છે, અને અર્થાવગ્રહમા અવ્યક્ત શબ્દઆદિ અર્થ ગ્રહણ થાય છે, પણ વ્યક્ત શબ્દઆદિ ગ્રહણ થતા નથી ૨૯૫

અર્થાવગ્રહમા વ્યક્ત (પ્રગટ) શબ્દઆદિ અર્થનુ જ્ઞાન નહિ થવાનુ કારણ એ છે કે-પ્રથમ તો માત્ર અર્થ ગ્રહણ જ થાય, તે પછી ઈહા અને તે પછી અપાય એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિક્રમ છે આ ત્રણે, પ્રથમ શબ્દાદિ અર્થનુ અવ્યક્તપણે ગ્રહણ થાય છે, તે વખતે નથી થતા. કેમકે અર્થાવગ્રહકાળે અર્થગ્રહણ-ઈહા-ને અપાયનો સંભવ નથી. તેથી અર્થાવગ્રહમા 'શબ્દ છે" એવી વિશેષબુદ્ધિ થતી નથી, તેવી વિશેષબુદ્ધિ પહેલા અર્થગ્રહણ અને ઈહા થાય છે ત્યા વિશેષબુદ્ધિ છે એમ કહેવામા આવે તો તે અર્થાવગ્રહ નહિ પણ અપાય જ થાત અને એ યુક્ત નથી અને એમ માનવાથી અર્થાવગ્રહ અને ઈહા ઘટે નહિ ૨૯૬

વળી એક સામયિક અર્થાવગ્રહમા 'શબ્દ છે' એવી વિશેષબુદ્ધિ માનવામા આવે, તો બીજા દોષો પણ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે એ વિશેષબુદ્ધિ નિશ્ચયરૂપ છે, તેવો નિશ્ચય એકદમ-અકસ્માત્ થાય નહિ, પણ અનુક્રમે થાય પ્રથમ રૂપઆદિથી અભિન્ન શબ્દ સામાન્યનુ ગ્રહણ થાય, તે પછી તેના વિશેષધર્મો સંબંધી વિચારણા થાય, તે પછી બીજા રૂપઆદિ વિશેષની બુદ્ધિ થાય એ રીતે તેવા તેવા ધર્મો વડે "શું આ શબ્દ છે, કે રૂપઆદિ છે ?" એવી ઈહા થાય, તે પછી ગ્રહણ કરેલા શબ્દ સામાન્યનુ ગ્રહણ થાય અને તેના વિશેષો ત્યા ન હોવાથી બીજા રૂપઆદિથી તેનુ નિવર્તન થાય તારા કહેવા મુજબ તો એક સમયના અર્થાવગ્રહમા સામાન્ય ગ્રહણઆદિ પ્રકારો વડે શ્રોતાને ઘણા ઉપયોગનો પ્રસંગ થાય. સિદ્ધાંતમા એક સમયની અંદર ઘણા ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, માટે અર્થાવગ્રહમા શબ્દાદિ વિશેષ બુદ્ધિ નથી થતી ૨૯૭

પ્રશ્ન -સર્વ વિશેષરહિત અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર વસ્તુનુ ગ્રહણ કરવુ, તે તરતના જન્મેલા બાળકને થાય છે કારણ કે એ અવ્યક્તજ્ઞાન સંકેતઆદિ રહિત અપરિચિત-વિષયવાળુ છે, પણ જે પરિચિતવિષયવાળુ "આ શબ્દ" એવુ જે જ્ઞાન, તે તો પ્રથમ શબ્દ શ્રવણ સમયેજ થાય છે કેમકે તે સ્પષ્ટ છે આ પક્ષની અપેક્ષાએ "તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો" એમ કહેવાય છે ૨૯૮

ઉત્તર :-પૂર્વોક્ત ૨૯૬-૨૯૭મી ગાથામા તેના દૂષણ બતાવ્યા છે એ સિવાય બીજુ પણ દૂષણ આવે છે, કે જો પરિચિતવિષયનુ વિશેષજ્ઞાન જીવને પ્રથમ સમયેજ થતુ હોય, તો તે સમયે આ શબ્દ શંખનો છે, કે શૃંગનો છે ? સ્નિગ્ધ-મધુર-કે કર્કશ છે ? સ્ત્રી-પુરુષ-કે વાજીંત્રનો છે ? ઈત્યાદિ ઘણા વિશેષપ્રકારે પણ ગ્રહણ થવુ જોઇએ મતલબ કે પરિચિતવિષયવાળાને એકસમયના અર્થાવગ્રહમા અવ્યક્ત શબ્દજ્ઞાન ઉલ્લંઘીને

પ્રગટ શબ્દજ્ઞાનનો નિશ્ચય થાય છે, તો પછી બીજા કોઈ અનિશય પરિચિતવિષયવાળા અને સારા બોધવાળા જીવને તેજ સમયે પ્રગટ શબ્દજ્ઞાન ઉલ્લઘીને 'આ શ ખનો શબ્દ છે" ઇત્યાદિ સ ખ્યાતીત વિશેષ ગ્રાહક જ્ઞાન પણ તેઓના અભિપ્રાયે થવુ જોઇએ કેમકે જીવોની શક્તિ અનુસારે તારતમ્યપણુ પ્રગટ જણાય છે

કેટલાકને પ્રથમ સમયે અતિવિશેષગ્રાહીજ્ઞાન પણ થાય છે એમ કહેવામા આવે તો તે ખોટુ છે, કારણ કે "આ કયો શબ્દ છે તે જાણતા નથી' એ સૂત્રના અવયવની સાથે તેનો વિરોધ થાય મધ્યમ શક્તિવાળા પુરૂષ સબ ધી એ સૂત્રાવયવ છે. એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ અસત્ય છે કેમકે તે સ્થળે એવુ કઈ વિશેષણ કહ્યુ નથી માટે પ્રથમ સમયે સર્વવિશેષવિષયિક જ્ઞાન થાય, એમ કહેવુ યુક્તિરહિત છે ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળાને પણ શબ્દધર્મીને ગ્રહણ કર્યા સિવાય, ઘણા ધર્મો ગ્રહણ થવા સ ભવતા નથી. કેમકે નિરાધાર ધર્મોની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ ૨૬૯

ઉપર કહ્યા મુજબ એક સમયમા "શબ્દ છે" એવુ વિશેષજ્ઞાન માનવાથી આગમવિરોધઆદિ બીજા દોષો પણ પ્રાપ્ત થાય છે સિદ્ધાન્તમા એક સમયનો અર્થાવગ્રહ કહ્યો છે એ અર્થાવગ્રહમા વિશેષજ્ઞાન માનવામા આવે, તો તે અર્થાવગ્રહ એક સમયનો ન થાય પણ અસ ખ્યાત સમયનો થાય, કારણકે વિશેષજ્ઞાન અસ ખ્યાતા સમયે થાય છે (૧) વળી એક સમયમાત્રમા વિશેષજ્ઞાન માનીયે, તો પૂર્વે ૨૬૭મી ગાથામા કહ્યા મુજબ એક સમયમા ઘણા ઉપયોગો માનવા પડે (૨) અથવા પરિચિતવિષયનુ વિશેષજ્ઞાન એકજ સમયમા માનવાથી, વધારે પરિચિતવિષયનુ જ્ઞાન. તેજ સમયે હમણા કહ્યા મુજબ સર્વવિશેષપ્રકારે ગ્રહણ થાય (૩) અથવા અવગ્રહમાત્રથી વિશેષજ્ઞાન માનવામા આવે, તો ઈહા વિગેરે ઉત્પન્નજ ન થવા જોઇએ, સર્વ મતિજ્ઞાન અવગ્રહરૂપજ થવુ જોઇએ કેમકે અર્થાવગ્રહમા પણ વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી, તે વિશેષજ્ઞાન નિશ્ચયરૂપ થાય છે, અને તે નિશ્ચય અપાયરૂપ છે એ પ્રમાણે એક સમયમા અપાયની સિદ્ધિ થાય, ત્યારે "ઈહા-અપાય-અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે" એ સિદ્ધાન્તવાક્ય સાથે વિરોધ થાય (૫) તથા અર્થાવગ્રહ થયા પછી ઈહા થયા બાદ અપાય થાય છે એવો ક્રમ સિદ્ધાતમા કહ્યો છે તે ક્રમ પ્રથમ સમયમા વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી રહે નહિ કેમકે-અવગ્રહ અને ઈહા થયા વિના જ પ્રથમ એ અપાયની પ્રાપ્તિ થાય (૬) વળી ત્રીજા ભેદરૂપે કહેલો અપાય તે 'પ્રથમ સમયમા જ પરિચિત વિષયનુ વિશેષજ્ઞાન થાય છે" એ વચનથી પટુત્વની વિચિત્રતાએ પ્રથમ માનીએ, તો તે પટુત્વની વિચિત્રતાથી અવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ને ધારણાનો અવશ્ય ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ-થાય

જેમ કોઇને શક્તિની વિચિત્રતાથી, પ્રથમ અપાય થાય એમ માનેલ છે, તેવી જ રીતે કોઇને પ્રથમ ધારણા જ થાય, તે પછી અપાય તે પછી ઈહા અને તે પછી અવગ્રહ એમ ઉત્ક્રમ થાય બીજા કોઇને અવગ્રહ ઉલ્લ ઘીને પ્રથમ ઈહા જ થાય, ત્રીજા કોઇને ઈહા ઉલ્લ ઘીને અપાય થાય, ચોથા કોઇને અપાય અતિક્રમીને ધારણા જ થાય ઈત્યાદિ પ્રકારે વ્યતિક્રમ થાય પરન્તુ ખરી રીતે એવો ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમ થવો યોગ્ય નથી, 'અવગ્રહ- ઈહા-અપાય-ને ધારણા" એ ક્રમસર જ એ ચારે ભેદો તીર્થ કર-ગણધર આદિએ કહ્યા છે તે અન્યથા પ્રકારે થઇ શકે નહિ (૭) તથા પ્રથમસમયે જો

ગ્રહણ થાય છે તે વિશેષરૂપ છે એમ માનવાથી જે સામાન્ય છે, તે પણ વિશેષરૂપ થાય, કેમકે પ્રથમ સમયે સર્વ વસ્તુ અવ્યક્ત સામાન્યજ ગ્રહણ થાય છે (૮) વળી અહી પ્રથમ સમયે વિશેષ બુદ્ધિ માનવાથી અહી જે વસ્તુત સામાન્ય છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષ થશે અને તે માનેલુ વિશેષ તે સામાન્ય થશે (૯) અથવા સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને ઉભયસ્વરૂપને પામશે જેમકે સામાન્ય ગ્રહણ કરે તે અવગ્રહ. આવી વ્યુત્પત્તિ વડે વસ્તુ સ્થિતિ પામેલુ સામાન્ય, જે સ્વરૂપે સામાન્ય છે. તે તારા કહેવા મુજબ વિશેષ છે એ પ્રમાણે એ જ સામાન્યને સામાન્ય તથા વિશેષરૂપતા ઉભય પ્રાપ્ત થાય છે વળી તુ જેને વિશેષ કહે છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષરૂપ છે. પણ વસ્તુત તો સામાન્ય છે, એ રીતે વિશેષને પણ ઉભયરૂપના પ્રાપ્ત થાય છે (૧૦) આ પ્રમાણે અર્થાવગ્રહને અવ્યક્ત સામાન્ય આલબન સિવાય બીજા વિશેષ આલબન માનીએ, તો ઉપરોક્ત સર્વ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તે સર્વ અયોગ્ય છે આમાની છેલ્લી ત્રણ ગાથામાના કેટલાક દૂષણો પૂર્વે કહ્યા છે, તે ફરીથી પ્રસગોપાત કહ્યા છે તેથી પુનરુક્તિ દોષ ન સમજવો. ૨૬૫-થી-૨૭૨

કેટલાક અવગ્રહની પહેલા ઈહા માને છે તે માટે કહે છે કે –

केइदिहालोयणपुव्वमोग्गहं बेंति तत्थ सामण्णं ।
गहियमहत्थावग्गहकाले सद्द त्ति निच्छिण्ण ॥२७३॥
तं वंजणोग्गहाओ, पुव्वं पच्छा स एव वा होज्जा ? ।
पुव्वं तदत्थवंजणसंबंधाभावओ नत्थि ॥२७४॥
अत्थोग्गहो वि जं, वंजणोग्गहस्सेव चरमसमयम्मि ।
पच्छा वि तो न जुत्तं, परिसेसं वंजण होज्जा ॥२७५॥
तं च समालोयणमत्थदरिसणं जइ न वंजणं तो तं ।
अह वंजणस्स तो कहमालोयणमत्थसुण्णस्स ? ॥२७६॥
आलोयण त्ति नामं, हवेज्ज तं वंजणोग्गहस्सेव ।
होज्ज कहं सामण्णग्गहण तत्थत्थसुण्णम्मि ? ॥२७७॥
गहियं व होउ तहियं, सामण्ण कहमणीहिए तम्मि ।
अत्थावग्गहकाले विसेसणं एस सद्दो त्ति ? ॥२७८॥

કેટલાક અહી આલોચનાપૂર્વક અવગ્રહ કહે છે, ત્યા (આલોચનામા) સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, પછી અર્થાવગ્રહકાળે રૂપાદિથી પૃથક્ કરીને 'શબ્દ' એવુ જ્ઞાન થાય છે તો તે આલોચના વ્યજનાવગ્રહ પહેલા, પછી, અથવા તે વ્યજનાવગ્રહ જ થાય છે ? અર્થ અને વ્યજનના સબધનો અભાવ હોવાથી, પહેલા તો તે આલોચના નહી કહેવાય વ્યજનાવગ્રહના છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહ થાય છે, તેથી પછી પણ તે યોગ્ય નથી તેથી તે આલોચનાજ્ઞાન વ્યજનાવગ્રહ થાય. સામાન્યરૂપ અર્થનુ દર્શન તે આલોચના હોય,

તો તે વ્યંજનાવગ્રહ નહિ, અને વ્યંજનાવગ્રહને આલોચન કહેવામા આવે. તો તે અર્થ-શૂન્યનુ આલોચન કેવી રીતે થાય? વ્યજનાવગ્રહ જ આલોચના થશે. (એમ કહેવામા આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે-) ત્યા અર્થશૂન્યમા સામાન્યગ્રહણ કવી રીતે થાય? અથવા તેમાં સામાન્યગ્રહણ થાય, તો પણ ઈહા સિવાય તે અર્થાવગ્રહકાળે "આ શબ્દ છે" એવું વિશેષજ્ઞાન કવી રીતે થાય? ૨૭૩-થી-૨૭૮

કેટલાક આ પ્રસ્તાવમા આલોચનાપૂર્વક અર્થાવગ્રહ માને છે તેઓનુ એમ કહેવું છે કે સામાન્ય વસ્તુગ્રાહી જ્ઞાન તે આલોચના એવી આલોચના પ્રથમ થાય છે. અને તે પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે. કહ્યુ છે કે-'બાળ-મૂકઆદિના વિજ્ઞાન જેવુ શુદ્ધ વસ્તુથી પ્રયોજેલુ આલોચના જ્ઞાન પ્રથમ નિર્વિકલ્પક થાય છે" આવા આલોચના જ્ઞાનમા સામાન્ય અવ્યક્ત વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે, તે પછી તરત જ અર્થાવગ્રહકાળે તે સામાન્યને રૂપાદિથી ભિન્ન કરીને 'શબ્દ છે. એવા વિશેષણયુક્ત ગ્રહણ કરાય છે,' આથી કરીને "जह नामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सद्दं सुणेज्ज । જેમ કોઇ પુરૂષે અવ્યક્તશબ્દ સાંભળ્યો" ઈત્યાદિ જે કહ્યુ છે તે આ આલોચના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે, અને "तेणं सद्देत्ति उग्गहिए' તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો." ઈત્યાદિ જે કહ્યુ છે તે અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે એ પ્રમાણે માનવાથી બધુ સુસંગત થશે-આવી માન્યતા યોગ્ય નથી, કેમકે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે વ્યજનાવગ્રહ જ થાય છે ઉપર મુજબ માન્યતાવાળાને અમે પૂછીએ છીએ કે-તમે માનેલુ સામાન્યગ્રાહી આલોચનાજ્ઞાન તે વ્યજનાવગ્રહની પૂર્વે થાય છે કે પછી થાય છે? અથવા તે વ્યજનાવગ્રહ જ આલોચનાજ્ઞાન રૂપે થાય છે? વ્યજનાવગ્રહની પૂર્વે તો તે નહિ કહી શકાય, કેમકે શબ્દાદિ વિષયરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યના સમૂહવાલો અર્થ અને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપ જે વ્યજન તે બન્નેનો સબધ તે વખતે નથી, જો અર્થ અને વ્યજનનો સબધ તે વખતે હોય, તો સામાન્ય અર્થનુ આલોચન થાય. અન્યથા એવા સબંધ વિના પણ આલોચના માનવામા આવે, તો સર્વત્ર નિરતર તે આલોચના જ્ઞાન માનવુ પડે, માટે વ્યજનાવગ્રહની પૂર્વે અર્થ અને વ્યજનનો સબધ ન હોવાથી, તેની પૂર્વે આલોચના જ્ઞાન થતુ નથી

બીજા વિકલ્પઅનુસાર વ્યજનાવગ્રહની પછી, આલોચના જ્ઞાન માનવામા આવે, તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે વ્યજનાવગ્રહના છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહ થાય છે. એમ પહેલા નિશ્ચિત કર્યું છે વળી વ્યજનાવગ્રહની અને અર્થાવગ્રહની વચ્ચે એવો બીજો કાળ પણ નથી, કે જ્યા તે આલોચના જ્ઞાન થાય, કારણ ઉપર જ કહ્યુ છે કે વ્યજનાવગ્રહના છેલ્લા સમયે જ અર્થાવગ્રહ થાય છે એ પ્રમાણે વ્યજનાવગ્રહની પૂર્વના અને પછીના કાળમા આલોચના જ્ઞાન થતુ નથી, હવે માત્ર રહ્યો ત્રીજો વિકલ્પ એટલે કે આલોચના જ્ઞાન જ વ્યજનાવગ્રહ છે, પણ એ વ્યજનાવગ્રહને જ આલોચના જ્ઞાન કહેવામા આવતુ હોય, તો કઇ હરકત નથી. કેમકે એમા કેવળ નામ માત્રનો જ તફાવત છે

આ સ્થળે બીજા પણ બે વિકલ્પો થાય છે જેમકે વ્યજનાવગ્રહ કાળે માનેલુ આલોચના જ્ઞાન, તે અર્થનુ આલોચન કરે છે કે વ્યજનોનુ આલોચન કરે છે? આ બેમાથી પ્રથમ વિકલ્પઅનુસાર સામાન્યરૂપ અર્થનુ દર્શન, તે આલોચના જ્ઞાન, એમ

માનવામા આવે તો તે વ્યંજનાવગ્રહ થયું નહિ, કેમકે વ્યંજનાવગ્રહ તો વ્યંજનોના સંબંધ માત્રરૂપ હોવાથી અર્થ શૂન્ય છે. પૂર્વે ૨૫૯મી ગાથામા પણ કહ્યુ છે કે "તે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે જે વ્યંજનકાળ છે, તે અર્થપરિશૂન્ય છે" માટે અર્થદર્શનરૂપ આલોચનને અર્થશૂન્ય વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાશે નહિ

બીજા વિકલ્પઅનુસાર શબ્દઆદિ વિષયપણે પરિણામ પામેલ, દ્રવ્યના સંબંધ માત્રરૂપ વ્યંજનને આલોચના જ્ઞાન માનવામા આવે, તો તે પણ નહિ ઘટે, કેમકે વ્યંજનના સંબંધમાત્ર અર્થશૂન્ય એવો વ્યંજનાવગ્રહ સામાન્ય અર્થાલોચક કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉપર કહ્યા મુજબ આલોચના જ્ઞાન બીજી રીતે ઘટતુ ન હોવાથી કહેવામા આવે કે, વ્યંજનાવગ્રહનુ બીજુ નામજ આલોચનાજ્ઞાન છે કેમકે વસ્તુઓનો વિવક્ષામાત્રથી ઘણા નામ કરવામા કંઈ હરકત નથી. તેમ માનવાથી તે આલોચનાજ્ઞાન સામાન્યગ્રાહી થાય અને અર્થાવગ્રહ વિશેષગ્રાહી થાય તેથી અયોગ્ય છે વળી જો વ્યંજનાવગ્રહજ આલોચનાજ્ઞાન થાય, તો એ અર્થ શૂન્ય વ્યંજનાવગ્રહમા સામાન્ય ગ્રહણ કેવી રીતે થાય ? વસ્તુત અર્થાવગ્રહજ સામાન્ય અર્થગ્રાહક છે. એના સિવાય બીજુ કોઈ આલોચના જ્ઞાન નથી અને "આલોચનાજ્ઞાન પ્રથમ નિર્વિકલ્પ છે' એમ જે કહ્યુ છે, તે પણ અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએજ ઘટે છે

વિવાદની ખાતર કદાચ માની લઈએ કે વ્યંજનાવગ્રહમા સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, તોપણ ઈહા સિવાય અર્થાવગ્રહના કાળમા "આ શબ્દ છે" એવુ વિશેષજ્ઞાન અકસ્માત્ કેવી રીતે થાય ? કેમકે "આ શબ્દ છે" એવુ જ્ઞાન તે નિશ્ચયરૂપ છે, અને એવો નિશ્ચય ઈહા વિના એકદમ થાય નહિ માટે અર્થાવગ્રહમા ઉપરોક્ત વિશેષ બુદ્ધિ ઘટતી નથી ૨૭૩-થી-૨૭૮

અર્થાવગ્રહના કાળમા શબ્દઆદિના નિશ્ચયની સાથેજ ઈહા થાય છે, એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ ઘટતુ નથી. તે જણાવી વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહનુ સ્વરૂપ કહી સમાધાન કરે છે કે—

अत्थावागहसमए, वीसुमसंखेज्जसमइया दो वि ।
तक्का—वगमसहावा, ईहा—ऽवाया कह जुत्ता ? ॥२७९॥
खिप्पे—यराइभेओ, जमोग्गहो तो विसेसविण्णाण ।
जुज्जइ विगप्पवसओ, सद्दो त्ति सुयम्मि ज कंई ॥२८०॥
स क्किमोग्गहो त्ति भण्णइ, गहणे—हा—वायलक्खणत्ते वि ।
अह उवयारो कीरइ, तो सुण जह जुज्जए सो वि ॥२८१॥
सामण्णमेत्तगहण, नेच्छइओ समयमोग्गहो पढमो ।
तत्तोऽणंतरमीहियवत्थुविसेसस्स जोऽवाओ ॥२८२॥
सा पुणरीहावायावेक्खाओ वग्गहोत्ति उवयरिओ ।
एस विसेसावेक्खं, सामण्ण गेण्हए जेण ॥२८३॥

तत्तोऽणंतरमीहा, तत्तोऽवाओ य तव्विसेसस्स ।
इय सामण्ण–विसेसावेक्खा जावंतिमो भेओ ॥२८४॥
सव्वत्थे–हा–वाया, निच्छयओ मोत्तुमाइसामण्णं ।
संववहारत्थं पुण, सव्वत्थाऽवग्गहोऽवाओ ॥२८५॥
तरतमजोगाभावेऽवाउ च्चिय धारणा तदंतम्मि ।
सव्वत्थ वासणा पुण, भणिया कालंतरसती य ॥२८६॥
सद्दो त्ति व सुयभणियं, विगप्पओ जइ विसेसविण्णाणं ।
घेप्पेज्ज तं पि जुज्जइ, सव्ववहारोग्गहे सव्वं ॥२८७॥
खिप्पे–यराइभेओ पुव्वोइयदोसजालपरिहारो ।
जुज्जइ संताणेण य, सामण्ण–विसेसववहारो ॥२८८॥

જુદા જુદા અસંખ્યાત સમયે થનારા તર્ક અને નિશ્ચય સ્વભાવવાળા, બન્ને જે ઈહા અને અપાય, તે અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમા કેમ ઘટે? ક્ષિપ્ર–અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો અવગ્રહ કહ્યો છે તેથી વિકલ્પવશાત્ "શબ્દ છે" એવુ વિશેષજ્ઞાન ત્યા ઘટે છે. એમ કેટલાક કહે છે ગ્રહણ–ઈહા અને અપાયત્વ છતા પણ શુ તેને અવગ્રહ કહેવાય છે? જો ઉપચાર કરાય છે, તો તે પણ જેમ ઘટે છે તેમ સાભળો–સામાન્યમાત્રનુ ગ્રહણ તે પ્રથમ એક સમયનો નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ છે તે પછી તરતજ ઈહિત વસ્તુ વિશેષનો જે નિશ્ચય તે અપાય. અને તે અપાય પુન (આગલના) ઈહા અપાયની અપેક્ષાએ ઉપચરિત અર્થાવગ્રહ છે કેમકે ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ તે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે તે પછી તદ્વિશેષની ઈહા અને અપાય, એ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષની અપેક્ષા છેક છેલ્લા ભેદ સુધી કરવી. આદ્ય સામાન્ય મૂકીને સર્વત્ર નિશ્ચયથી ઈહા અપાય થાય છે, પણ સવ્યવહાર માટે સર્વત્ર અપાય તે અવગ્રહ છે તરતમ યોગના અભાવે અપાયજ થાય અને તેના અન્તે ધારણા થાય, તથા વાસના અને સ્મૃતિ તો સર્વત્ર કાળાન્તરે જ થાય છે. અથવા 'શબ્દ છે' એમ સૂત્રમા કહ્યું છે તે અને જો વિકલ્પથી વિશેષજ્ઞાન માનીએ તો તે પણ સર્વ સવ્યવહાર અર્થાવગ્રહમા ઘટે છે (એ મુજબ માનવાથી) ક્ષિપ્ર–અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો પૂર્વોક્ત દોષોના સમૂહનો ત્યાગ થાય, અને પરંપરાએ સામાન્ય–વિશેષનો વ્યવહાર સગત થાય ૨૭૯–થી–૨૮૮

અર્થાવગ્રહકાળે શબ્દઆદિના નિશ્ચય રૂપ ઈહાં અને અપાય ઘટે નહિ. કારણ કે–જુદા જુદા અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થનારા, તર્ક અને નિશ્ચયરૂપ ઇહા તથા અપાય, અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં સાથે હોઈ શકે નહી તે ઇહા–અપાય અનુક્રમે તર્ક અને નિશ્ચયરૂપ સ્વભાવવાળા હોવાથી, એક પછી એક ઉદય પામે છે વળી અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયમાત્રનો છે અને ઇહા–અપાયનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે. તેથી અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમા ન હોઈ શકે ૨૭૯

અર્થાવગ્રહમા વિશેષજ્ઞાન માનવાનો આગ્રહ રાખનારાઓ પુન એમ કહેવા માગે કે ક્ષિપ્ર–અક્ષિપ્ર આદિ ભેદવાળો અવગ્રહ છે, તેથી 'શબ્દ' છે' એવુ જ્ઞાન અર્થાવગ્રહમાં

ઘટે છે. અને એ વિકલ્પોને લઈને સૂત્રમા પણ तेण गहे त्ति उग्गहिए' તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો" એમ કહ્યુ છે

અર્થાત્ જલ્દી ગ્રહણ કરે, લાબા કાળે ગ્રહણ કરે. બહુ ગ્રહણ કરે. અલ્પ ગ્રહણ કરે, બહુ પ્રકારે ગ્રહણ કરે, થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે અનિશ્રિત ગ્રહણ કરે. નિશ્રિત ગ્રહણ કરે, અસદિગ્ધ ગ્રહણ કરે સદિગ્ધ ગ્રહણ કરે, ધ્રુવ ગ્રહણ કરે, અધ્રુવ ગ્રહણ કરે એ બાર પ્રકારે અવગ્રહઆદિના ભેદો કહ્યા છે, તે પ્રકારો અર્થાવગ્રહ જો એકજ સમયનો હોય તો ઘટે નહિ અર્થાત્ અર્થાવગ્રહ માત્ર એકજ સમયનો જ નહિ પરન્તુ દીર્ઘકાળનો પણ છે. નહી તર એક સમયમાત્રમા ક્ષિપ્રગ્રહણાદિ પ્રકારો કેવી રીતે ઘટી શકે ? માટે અર્થાવગ્રહ અસખ્યાત સમયનો પણ હોઇ શકે છે

શખ, ભેરી આદિ અનેક વાજીંત્રોનો અવાજ સર્વને એક સરખો સભળાવા છતા, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી (૧) કોઇક વાજીત્રના અવાજને સામુહિક રીતે જાણે છે (૨) કોઇક ભેરી, શખ આદિ પ્રકારોથી જાણે છે. (૩) કોઇક સ્ત્રી પુરુષ આદિ વગાડનારને પણ જાણે છે અને કોઈ એથી વિપરીત થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે એ રીતે બહુ બહુવિધાદિ અનેક વિકલ્પવશાત્ કોઈ વખત અવગ્રહમા સામાન્યથી ગ્રહણ થાય છે અને કોઇ વખત વિશેષ ગ્રહણ થાય છે. માટે ઉભય પ્રકારે માનવામા કઈ હરકત નથી એજ અપેક્ષાએ સૂત્રમાં પણ "तेण सद्दे त्ति उग्गहिए તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો" એમ કહીને અર્થાવગ્રહમા વિશેષજ્ઞાન પણ માન્યુ છે ૨૮૦

બહુ બહુવિધ આદિ નિશ્ચય તે અપાય છે, અને તે અપાય અવગ્રહ અને ઈહાવિના થતો નથી, માટે બહુબહુવિધ આદિ વિશેષ બોધ અર્થાવગ્રહ ન કહેવાય

પ્રશ્ન :- ગ્રહણ અને ઈહા એ બન્ને વિશેષબોધરૂપ નિશ્ચયના લક્ષણ ભલે હો, કેમકે તે વિના તે વિશેષબોધ થાય નહી, પરન્તુ અપાય તે નિશ્ચયનુ લક્ષણ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેતો તેનુ સ્વરૂપજ છે.

ઉત્તર —એ કથન સત્ય છે, પરન્તુ ભેદની વિવક્ષાવડે સ્વરૂપ પણ લક્ષણ બને છે જેમ પોતાના સ્વભાવથી–સ્વરૂપથી, વિષ અને અમૃતકલશ અને ખલ અને સજ્જન પ્રકટ થાય છે

પ્રશ્ન :–જો બહુ–બહુવિધાદિ વિશેષગ્રાહીબોધ અપાયજ છે, તો પછી અવગ્રહાદિના પણ એવા બહુ–બહુવિધાદિ ભેદો શાથી કહ્યા છે ?

ઉત્તર —જે અવગ્રહાદિ છે, તે અપાયના કારણ હોવાથી યોગ્યતાવડે કારણમા સ્વરૂપે કાર્ય હોય છે, એમ ઉપચારથી તે અવગ્રહાદિકને પણ બહુ આદિ ગ્રાહક કહ્યા છે આ ઉપરથી અપાયગત વિશેષજ્ઞાનનો અર્થાવગ્રહમા ઉપચાર કરીશુ એમ ન કહેવુ, કારણ કે મુખ્યનો અભાવ હોય તો પ્રયોજનવાળા નિમિત્તમા ઉપચાર થાય અર્થાવગ્રહની અદર અપાયગત વિશેષજ્ઞાનનો ઉપચાર કરવામા કઈ પ્રયોજન નથી, તેથી તેમા તેનો ઉપચાર કરવો અયોગ્ય છે

પ્રશ્ન —"તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો" ઇત્યાદિસૂત્રના યથાશ્રુત અર્થનો નિશ્ચય કરવાનુ ત્યા પ્રયોજન છે, તેથી ઉપચાર કરવામા શુ હરકત છે ?

ઉત્તર —એ સૂત્રમા 'શબ્દ' એ પદ વક્તા કહે છે, એ સબધી નિશ્ચય પૂર્વે ૨૫૩મી ગાથામા કરેલો છે માટે તે પ્રયોજન નથી

પ્રશ્ન :–એ વ્યાખ્યાન આપે સામર્થ્યથી કરેલું છે સૂત્રના અર્થ મુજબ નથી કર્યું.

ઉત્તર :–જો ઉપચારથી પણ સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કરાય છે. એમ તારૂં માનવું હોય, તો જેમ ઘટે તેમ ઉપચાર કરીએ પરન્તુ તારા કહેવા મુજબ ઉપચાર ઘટશે નહીં કારણ કે "માણવક સિંહ જેવો છે તળાવ સમુદ્ર જેવું છે" વિ.ની જેમ કિંચિત્ સમાનતા હોય અને ઉપચાર કર્યો હોય તો શોભે, પણ એવી સમાનતા તારા કહેવામાં નથી, એટલે ઉપચાર કેવી રીતે ઘટી શકશે? કેમકે અર્થાવગ્રહના એક સમયની અંદર અસંખ્યાત સમયે થનારૂં વિશેષગ્રાહીજ્ઞાન હોઈ શકે નહીં

પ્રશ્ન :–તો પછી આપ અર્થાવગ્રહમાં કેવી રીતે ઉપચાર ઘટાવો છો?

ઉત્તર :–"તેણે શબ્દ સાંભળ્યો" ઇત્યાદિ સૂત્રમાં જે 'શબ્દ' પદ છે, તે વક્તા (સૂત્રકાર) કહે છે. એ વાત તો પૂર્વે ૨૫૩મી ગાથામાં કહી છે હવે ઉપચારિક અર્થ વડે તારૂં પ્રયોજન છે, ત્યારે એનું વ્યાખ્યાન જે પ્રકારે ઘટે છે, તે મુજબ ઘટાવીએ છીએ તે સાંભળ. ૨૮૧

સામાન્ય કે અવ્યક્ત અનિર્દેસ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે. એક સામયિક અર્થાવગ્રહની જ્ઞાનઆદિવસ્તુઓને પરમયોગીઓજ જાણે છે, તેથી તેને નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે અને છદ્મસ્થ મનુષ્યો જેને અર્થાવગ્રહ કહે છે, તે વ્યવહારિક અથવા ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે, નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ થયાબાદ, ઇહિત વસ્તુ વિશેષનો જે અપાય, તે અપાયજ પોતે ભાવિ ઈહા અને અપાયની અપેક્ષાએ. તથા ભવિષ્યમાં થનાર અન્યવિશેષોની અપેક્ષાએ ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે.

પ્રથમ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં રૂપાદિથી અભિન્ન અવ્યક્ત શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે તે પછી તેમાં ઈહા થયા બાદ 'આ શબ્દજ છે' ઈત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાય છે એ પ્રમાણે અપાય થયા પછી "શું આ શબ્દ શંખનો છે, કે શૃંગનો છે?" ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા સંબંધી ફરી ઈહા થશે. તે પછી "આ શંખનોજ શબ્દ છે" ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા સંબંધી જે અપાય થશે તેની અપેક્ષાએ 'આ શબ્દજ છે' એવો જે પ્રથમનો નિશ્ચય તે અપાય છતાં પણ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે, કારણ કે તે પછી ઇહા–અપાય થાય છે ઉપચારનું એ એક નિમિત્ત કહ્યું. હવે બીજું કહીએ છીએ. "આ શંખનો શબ્દ છે" ઈત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ "આ શબ્દ છે" ઈત્યાદિ અપાય, જે શબ્દ-સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, તે અર્થાવગ્રહ છે. જેના પછી ઇહા–અપાય પ્રવર્તે છે. અને જે પ્રથમ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહની પેઠે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, તે અર્થાવગ્રહ છે. તે મુજબ અહીં પણ "આ શબ્દ જ છે" ઈત્યાદિ અપાય થયા બાદ ઇહા અપાય પ્રવર્તે છે, અને "આ શંખનો શબ્દ છે" ઈત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ, "આ શબ્દ જ છે" એવો નિશ્ચય તે સામાન્ય છે માટે અર્થાવગ્રહ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય કરે છે, એમ નક્કી થયું.

એ પ્રમાણે શબ્દ સામાન્યના નિશ્ચયરૂપ અપાય થયા બાદ "શું આ શંખનો શબ્દ છે, કે શૃંગનો છે? ઈત્યાદિરૂપ ઈહા પ્રવર્તે છે, તે પછી શંખ જન્યાદિ શબ્દના ધર્મ વિશેષનો બોધ થવાથી "આ શંખનો શબ્દ છે" ઈત્યાદિ રૂપે અપાય થાય છે. આ અપાય પણ બીજા વિશેષની આકાંક્ષાવાળા પ્રમાતાને ભાવિ ઈહા ને અપાયની અપેક્ષાએ

સામાન્યગ્રહણરૂપ હોવાથી અર્થાવગ્રહ છે. એમ ઉપચાર કરાય છે એ રીતે સામાન્ય-વિશેષની અપેક્ષા, છેક વસ્તુના અન્ત્ય વિશેષ સુધી કરવી (જે વિશેષ પછી વસ્તુના બીજા વિશેષ ભેદ ન હોય, અથવા વસ્તુના બીજા વિશેષો હોય. તોપણ જે વિશેષ પછી પ્રમાતાને તે સબંધી જિજ્ઞાસા શાન્ત થાય, તે અન્ત્ય વિશેષ કહેવાય) ૨૮૨-૨૮૪

અર્થાત્ પ્રથમના અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી એક સામયિક જ્ઞાન સિવાય, સર્વત્ર વિષયનુ જ્ઞાન કરવામા ઈહા અને અપાય થાય છે નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ થયા બાદ ઈહા થાય અને તે પછી અપાય થાય. એમ વારવાર એ જ ક્રમે છેક અન્ત્ય વિશેષ પર્યન્ત ઈહા–અપાય થાય છે, પણ અર્થાવગ્રહ થતા નથી પરન્તુ સંવ્યવહાર માટે એટલે વ્યવહારીજનની અપેક્ષાએ, એ ઇહા તે ઇહા નથી, અને એ અપાય તે અપાય નથી પણ અર્થાવગ્રહ જ છે. કેમકે ત્યા જે જે અપાય છે તે તે અપાય ઉત્તરોત્તર ઇહા–અપાયની અપેક્ષાએ તથા ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ છે આ પ્રમાણે તારતમ્યતાથી ઉત્તરોત્તર વિશેષની આકાક્ષા થાય ત્યા સુધી સમજવુ ૨૮૫

હવે જો એવી તરતમતા ન હોય તો, જ્ઞાતાને ભાવિ વિશેષની આકાક્ષા શાન્ત થતા અપાય જ થાય. પણ અવગ્રહ ન થાય, કેમકે એ અપાયના નિમિત્તભૂત ઇહાદિનો અભાવ થાય છે, તેથી અવગ્રહ ન થતા અપાય જ થાય છે અને તે અપાય થયા પછી તે અર્થના ઉપયોગની અપ્રચ્યુતિરૂપ ધારણા થાય છે આ અપ્રચ્યુતિરૂપ ધારણા અપાયના અન્તેજ છે, શેષ ધારણાના બે ભેદ વાસના અને સ્મૃતિ તો સર્વત્ર કાળાન્તરને વિષે હોય છે. ૨૮૬

એ પ્રમાણે વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ, યથા શ્રુતાર્થનુ વ્યાખ્યાન પણ સૂત્ર-વિરૂદ્ધ નથી કેમકે "સદ્દેત્તિ વત્તા ભણइ–શબ્દ એમ વક્તા કહે છે." ઈત્યાદિ પ્રકારે ૨૫૩ મી ગાથામા 'तेण सद्देत्ति उग्गहिए" તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો" ઈત્યાદિ સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કર્યુ છે. અથવા "तेण सद्देत्ति उग्गहिए" એમ જે સૂત્રમા કહ્યુ છે તેને જો વિકલ્પથી વિવક્ષાને કારણે વિશેષજ્ઞાન માનીએ તોપણ ઔપચારિક–સાવ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમા શબ્દ ગ્રહણ કરે છે, તેવુ વિશેષજ્ઞાન પછી પૂર્વોક્ત યુક્તિમુજબ ઇહા વગેરે થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી "से जहा नामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सद्द सुणेज्जा' तेण सद्देत्ति उग्गहिए, न उण जाणइ के वेस सद्द ? तओ ईह पविसइ, तओ अवाय गच्छइ" ઈત્યાદિ સૂત્રનો અર્થ પણ સગત થશે.

પ્રશ્ન –એ પ્રમાણે જો અર્થાવગ્રહ જ છે, તો પછી તેને તે રૂપે શા માટે નથી ગ્રહણ કરતા ?

ઉત્તર –"આ શબ્દ જ છે" વિજ્ઞાન અપાયરૂપ અર્થાવગ્રહ છે અપાય તો સામાન્ય-ગ્રહણ તથા ઇહા સિવાય થતો નથી આ વાત પૂર્વે ઘણીવાર કહી છે તેથી પૂર્વનુ વ્યાખ્યાન મુખ્ય છે અને આ ગૌણ છે. ૨૮૭

ઉપરોક્ત વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી, ક્ષિપ્ર–અક્ષિપ્રઆદિ પૂર્વોક્ત દોષો દૂર થાય છે. અર્થાત્ એક સમયના નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહની વ્યાખ્યા કરનારને પહેલા જે દોષો કહ્યા છે કે–જો અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે, તો તેને ક્ષિપ્રગ્રહણાદિ વિશેષણ કેમ ઘટે ? તથા જો અર્થાવગ્રહ સામાન્ય માત્રને જ ગ્રહણ કરે છે, તો તેને બહુ બહુવિધાદિ વિશેષનુ ગ્રહણ કેમ ઘટે ? વળી અર્થાવગ્રહથી વિશેષ ગ્રહણ કરવામા એક સમયની અદર ઘણા

ઉપયોગો પ્રાપ્ત થાય છે, વિ દોષો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી દૂર થાય છે એથી નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ માનનાર હવે એમ કહી શકે છે કે ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રઆદિ વિશેષણો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સબધી છે કેમકે તે અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેમા ક્ષિપ્ર અક્ષિપ્રાદિપાનુ ગ્રહણ ઘટે છે, તથા વિશેષગ્રાહી હોવાથી. તેમા બહુ બહુવિધાદિપણુ ગ્રહણ પણ ઘટે છે વળી સામાન્ય ગ્રહણ અને ઇહા એ વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમા અસખ્યાત સમયે થાય છે. તેથી પૂર્વે ૨૯૭ની ગાથામા કહેલ એક સમયનો અદર ઘણા ઉપયોગ થવારૂપ દોષ પણ દૂર થશે

પ્રશ્ન -નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહને અપેક્ષીને ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ વિશેષણો આપ કહો છો. તો શુ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમા તે સર્વથા ન હોય ?

ઉત્તર -મુખ્યતાએ તો એ વિશેષણો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમા જ ઘટે છે પરન્તુ કારણમા કાર્યના ધર્મનો ઉપચાર કરવાથી, નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમા પણ એ ઘટી શકે છે આ વાત પૂર્વે કહી છે, અને આગળ પણ કહેવાશે કે વિશિષ્ટ કારણથી કાર્ય પણ વિશિષ્ટ થાય છે જો એ પ્રમાણે કારણ-કાર્યની સામ્યતા ન હોય તો ત્રિભુવનમા ઐશ્વર્યાદિ પ્રાપ્તિ થાય, કાષ્ઠના ટુકડામાંથી પણ રત્નઆદિનો સમૂહ મળે પરન્તુ એમ થતુ નથી. હવે ચાલતી બાબત કહે છે

વળી લોકોમા પરપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો જે વ્યવહાર રૂઢ છે, તે પણ વ્યવહારિક અવગ્રહ માનવાથી સગત થાય છે, કેમકે લોકમા જે વિશેષ છે, તે અપેક્ષાએ સામાન્ય છે અને જે સામાન્ય છે, તે પણ અપેક્ષાએ વિશેષ છે, ઉદાહરણ તરીકે "આ શબ્દ જ છે" એ પ્રમાણે નિશ્ચિત અર્થ તે પૂર્વસામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ છે અને "આ શખનો શબ્દ છે" એવા ઉત્તરવિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે આ પ્રમાણે છેક અન્ત્ય વિશેષ પર્યન્ત જાણી લેવુ ઉપર ઉપરના જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિરૂપ સતાન વડે જે આ સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર લોકોમા રૂઢ છે, તે ઔપચારિક અર્થાવગ્રહ માનવામા આવે, તો જ ઘટી શકે, તે સિવાય ઘટે નહી અને તે અગીકાર કરે નહી તો પ્રથમ અપાય થયા પછી, ઇહાની ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષનુ ગ્રહણ ન થાય ઉત્તરવિશેષનુ ગ્રહણ ન થવાથી પ્રથમ અપાયમા નિશ્ચિતઅર્થ વિશેષરૂપ જ થાય, પણ સામાન્યરૂપ ન થાય, અને એથી પૂર્વોક્ત લોકપ્રસિદ્ધ સામાન્ય વિશેષ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય પરન્તુ જો પ્રથમ અપાયની પછી ઈહાની ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષનુ ગ્રહણ માનવામા આવે, તો તેની અપેક્ષાએ પ્રથમ અપાયમા નિશ્ચિતઅર્થ સામાન્યરૂપ થાય "જે સામાન્ય ગ્રાહક છે અને જેની પછી ઈહાદિ પ્રવૃત્તિ થાય છે તે નૈશ્ચયિક આદ્ય અવગ્રહની પેઠે અર્થાવગ્રહ છે" આ પ્રમાણે ઔપચારિક અથવા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સિદ્ધ થયો. ૨૭૯-થી-૨૮૮

અહી મતિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદરૂપ અવગ્રહના બન્ને ભેદનો વિચાર સમાપ્ત થયો.

❋❋

હવે મતિજ્ઞાનના ઈહા-અપાય ને ધારણાનું સ્વરૂપ કહે છે

इय सामण्णग्गहणाणतरमीहा सदत्थमीमंसा ।
किमिद सद्दोऽसद्दो ? को हो ज व संग–संगाणं ? ॥२८९॥
महुराइगुणत्तणओ, संखस्सेव त्ति जं न सिंगस्स ।
विण्णाण सोऽवाओ, अणुगम–वइरेगभावाओ ॥२९०॥
तयणतरं तयत्थाविच्चवण, जो य वासणाजोगो ।
कालतरे य जं पुणरणुसरण धारणा सा उ ॥२९१॥

એ પ્રમાણે સામાન્યગ્રહણ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિચારણા તે ઈહા છે. (જેમકે) શું આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે ? અથવા શખનો શબ્દ છે કે શૃગનો છે ? મધુરાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી શખનોજ શબ્દ છે, શૃગનો નથી. એવુ અન્વય–વ્યતિરેકના સદ્ભાવથી જે જ્ઞાન તે અપાય એ અપાય પછી તે અર્થનુ અચ્યવન અને સસ્કારરૂપે વાસનાનો જે સયોગ તથા કાળાન્તરે પુન જે અનુસ્મરણ તે ધારણા કહેવાય છે ૨૮૯–થી–૨૯૧.

નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમા રૂપઆદિથી અભિન્ન અવ્યક્ત વસ્તુમાત્રનુ ગ્રહણ થાય છે, અને વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમા ઉત્તર વિશેષની અપેક્ષાએ શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, એમ પૂર્વે કહ્યુ છે તે ઉભય પ્રકારના અવગ્રહ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિશેષ વિચારણા તે ઈહા છે ઉદાહરણ તરીકે મે શુ વસ્તુ ગ્રહણ કરી ? શબ્દગ્રહણ કર્યો, કે રૂપાદિ અશબ્દ ગ્રહણ કર્યો ? આવા પ્રકારની વિચારણારૂપ ઈહા નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ પછી થાય છે. વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમા શબ્દ સામાન્યગ્રહણ કર્યા પછી શખ અને શૃગના શબ્દમાથી, આ શબ્દ શખનો હશે કે શૃગનો હશે ? એવી વિચારણારૂપ ઈહા, વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ પછી થાય છે આ ઈહા સશયજ્ઞાન નથી ખરેખર રીતે તો વ્યતિરેક ધર્મનુ નિરાકરણુ અને અન્વય ધર્મની ઘટનાને વિષે પ્રવર્તેલો અપાયની સન્મુખ જે બોધ તે ઈહા સમજવી. ને આ પ્રમાણે છે આ અરણ્ય છે, સૂર્ય અસ્ત પામેલ છે, તેથી ઘણુ કરીને અત્યારે અહી મનુષ્ય સભવે નહિ, પણ પક્ષિ વગેરે ત્યા જણાય છે, તેથી ઠુઠુ હોવુ જોઈએ, આ બધુ પૂર્વે કહેલુ છે પણ થોડી બુદ્ધિવાલાના સ્મરણને માટે ફરીને કહેવામા આવ્યુ છે ૨૮૯

હવે મતિજ્ઞાનનો ત્રીજો ભેદ અપાય છે તેનુ સ્વરૂપ કહે છે ઉપર મુજબ ઈહા થાય બાદ, આ શબ્દ મધુર–સ્નિગ્ધાદિ ગુણવાળો હોવાથી શખનો જ છે શૃગનો નથી, એવુ જે વિશેષ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન છે તે અપાય છે આમા અન્વય–વ્યતિરેક ધર્મના વિચારનો સદ્ભાવ છે, એટલે કે સન્મુખ રહેલા અર્થના વિદ્યમાન ધર્મોના અસ્તિત્વનો અને અવિદ્યમાન અર્થના ધર્મોના અભાવનો નિશ્ચય થાય છે વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહના ક્રમથી થનારા અપાયનુ સ્વરૂપ છે અને શ્રોત્ર ગ્રાહ્યાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી 'આ શબ્દ છે' પણ રૂપાદિ નથી એવા પ્રકારનો નિશ્ચય, તે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહના ક્રમથી થનારા અપાયનુ

સ્વરૂપ છે. હવે મતિજ્ઞાનનો ચોથો ભેદ ધારણા. તે અવિચ્યુતિ વાસના-સ્મૃતિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે ૨૯૦

ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અપાયવડે અર્થનો નિશ્ચય થયા પછી જ્યા સુધી તે અર્થનો નિરન્તર ઉપયોગ રહે, ત્યા સુધી તે અવિચ્યુતિ નામે ધારણાનો પ્રથમ ભેદ સમજવો. નિશ્ચિત અર્થના ઉપયોગનુ આવરણ થયા પછી, ફરી તે આવરણના ક્ષયોપશમવડે કાળાન્તરે ઇન્દ્રિય વ્યાપારઆદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ તે અર્થનો ઉપયોગ સ્મૃતિરૂપ ઉત્પન્ન થાય, તે આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ વાસના નામે ધારણાનો બીજો ભેદ જાણવો અને કાળાન્તરે તેવી વાસનાના પ્રબોધથી પૂર્વકાળે ઇન્દ્રિયોવડે ઉપલબ્ધ અથવા અનુપલબ્ધ એવા અર્થનુ, જે મનને વિષે સ્મરણ થાય, તે સ્મૃતિનામે ધારણાનો ત્રીજો ભેદ છે. ૨૯૧

"से जहा नामए केइ पुरिसे अव्वत्त सद्द सुणेज्जा કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાભળે" ઈત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે શબ્દની અપેક્ષાએ અવગ્રહઆદિનો વિચાર કર્યો હવે "एव एएण अभिलावेण अव्वत्त रूव रस गंध फास એજ પ્રમાણે અવ્યક્ત રૂપ-રસ-ગધ-અને સ્પર્શનુ પણ સમજવુ" ઇત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે રૂપ વિગેરેના અવગ્રહાદિનો વિચાર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

सेसेसु वि रूवाइसु, विसएसुं होंति रूवलक्खाइ ।
पायं पच्चासन्नत्तणेणमीहाइवत्थूणि ॥२९२॥
थाणु—पुरिसाइ—कुट्टु—प्पलाइ—संमियकरिल्ल—मंसाई ।
सप्पु—प्पलनालाइ व, समाणरूवाइविसयाइं ॥२९३॥
एवं चिय सिमिणादिसु मणसो सद्दाइएसु विसएसु ।
होंतिंदियवावाराभावे वि अवग्गहाईया ॥२९४॥

બાકીના રૂપઆદિ વિષયોમા પણ ઈહાઆદિ ભેદો, પ્રાય સમાન લક્ષણવાળા હોય છે જેમકે સ્થાણુ-પુરૂષઆદિ, કુષ્ઠ-પદ્મઆદિ, સ ભૂત એવા કારેલા-માસઆદિ. સર્પ અને કમળનાળ આદિની જેમ સમાન રૂપઆદિ વિષયો એજ પ્રમાણે સ્વપ્નાદિમા શબ્દાદિ વિષયોને અગે ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતા પણ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે ૨૯૨ થી ૨૯૪

અર્થાવગ્રહમા કેવળ સામાન્યમાત્ર વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે, તેથી તેમા બીજી વસ્તુની અપેક્ષા નથી પણ ઈહા ઉભયવસ્તુગ્રાહી છે, તેથી તેમા જણાતી વસ્તુ પ્રાય બહુધર્મોથી સમાન છે પરન્તુ અત્યન્ત વિલક્ષણ વસ્તુ ગ્રહણ નથી થતી કેમકે દૂર મન્દ-મદ પ્રકાશમા સામે "શુ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ?" એવી ઇહા થાય છે એમા ઊભા રહેવુ ચઢવુ-જાડાઇ-ઊચાઇ વિગેરે ઘણા ધર્મોવડે પુરૂષ અને સ્થાણુ પ્રાય સમાન છે, આથી વિપરીત "શુ આ સ્થાણુ છે કે ઊટ છે ?" એવા પ્રકારે ઇહા થતી નથી કેમકે સ્થાણુ અને ઊટ અત્યન્ત વિલક્ષણ છે એટલા માટે સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી અવગ્રહ ગ્રાહીયા પ્રથમ કહ્યો નથી, પણ ઇહાદિનેજ કહેલા છે ઉભયવસ્તુના અવલબથીજ ઇહા સમાન છે "આ સ્થાણુજ છે, પુરૂષ નથી." ઇત્યાદિ રૂપે અપાય પણ સાદૃશ્યથીજ થાય છે, તેથી 'ઈહાદિ" એમા કહેલ 'આદિ' શબ્દથી તે અપાયઆદિ પણ સમજવા ૨૯૨

ઇહા વિગેરે ભેદોના વિષયો રૂપ આદિ સમાન છે, તે આ પ્રમાણે છે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ઇહા વિગેરેના રૂપવાળા વિષયો સ્થાણુ-પુરૂષઆદિની જેમ સમાનધર્મવાળા હોય છે જેમકે-"શું આ સ્થાણુ છે. કે પુરુષ છે?" આદિ શબ્દથી "શું આ છીપ છે કે રૂપાનો ટુકડો છે?" "મૃગજળ છે કે જળ છે? દોરડું છે કે સર્પ છે?" ઇત્યાદિ સમાનધર્મવાળા રૂપ વિષયોજ ચક્ષુજન્ય ઇહા વિગેરેમા હોય છે.

"આ કુષ્ઠનો ગંધ છે, કે પદ્મનો? સમગ્ગ્ગ્ર્યનો ગંધ છે કે હસ્તિના મદનો? કસ્તૂરીનો ગંધ છે કે વનહસ્તિના મદનો ગંધ છે?" ઇત્યાદિ બન્ને વસ્તુઓનો ગંધ પ્રાય સમાન છે, તેથી એ વિગેરે સમાનગંધના વિષયો ઘ્રાણેન્દ્રિયજન્ય ઇહાદિના જાણવા. રાત્રિએ અંધારામા જીભ ઉપર મૂકતા "શું આ [1]સંભૂત વાગકરેલા છે કે માસ છે? ગોળ છે કે ખાંડ છે? મૃદ્વીકા (દ્રાક્ષ) છે કે શુષ્કરાજાદન (ખારેક) છે?" ઇત્યાદિ એ બન્ને વસ્તુઓનો રસ ઘણું કરીને સમાન હોય છે. તેથી સમાન રસવાળા વિષયો રસનેન્દ્રિયજન્ય ઇહાદિના જાણવા "શું આ સર્પનો સ્પર્શ છે કે કમળનાળના? સ્ત્રીનો સ્પર્શ છે કે પુરૂષનો? ઢેફાનો સ્પર્શ છે કે પત્થરનો?" ઇત્યાદિ સમાનસ્પર્શવાળા વિષયો સ્પર્શેન્દ્રિયજન્ય ઇહાદિકના છે. ૨૯૩

ઇન્દ્રિયોની પેઠે નોઇન્દ્રિય-મનને પણ અવગ્રહાદિ થાય છે. સ્વપ્નમા અથવા કમાડ બંધ થવાથી અંધકારવાળા ઓરડામા ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતા પણ. મનન કરાતા શબ્દાદિ વિષયોમા મનને અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ને ધારણા થાય છે ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નમા મનની વિચારણામાત્રથી સંભળાતા ગીત વિગેરે શબ્દમા, પ્રથમ સામાન્યમાત્ર વિચારમા અવગ્રહ થાય છે, તે પછી "શું આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે?" ઇત્યાદિ વિચારમા ઇહા થાય છે, પછી શબ્દનો નિશ્ચય થવાથી અપાય થાય છે અને ત્યારબાદ ધારણા થાય છે એજ પ્રમાણે કોઇ દેવનુ રૂપ જોતા, કર્પૂરાદિનો ગંધ સુઘતા, મોદકાદિકના રસમા, અને યુવતિના સ્પર્શમા, તે તે વિચારમા ઇન્દ્રિયના વ્યાપારવિના પણ કેવળ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે ૨૯૪

એ અવગ્રહાદિ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી કેમ ન થાય? અથવા ઇહાદિ ત્રણ, બે કે એકજ કેમ ન હોય? શા માટે ચાર ભેદ માનવા જોઇએ? આવી કોઇને શંકા થાય તો તેના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

उक्कमओऽइक्कमओ, एगाभावेऽवि वा न वत्थुस्स ।
जं सब्भावाहिगमो, तो सव्वे नियमियक्कमा य ॥२९५॥
ईहिज्जइ नाऽगहिअं, नज्जइ नाणीहियं नयाऽनायं ।
धारिज्जइ जं वत्थुं, तेण कमोऽवग्गहाई उ ॥२९६॥
एतो च्चिय ते सव्वे, भवंति भिन्ना य णेव समकालं ।
न वइक्कमो य तेसिं, न अन्नहा नेयसब्भावो ॥२९७॥
अब्भत्थेऽवाओ च्चिय, कत्थइ लक्खिज्जए इमो पुरिसो ।

१ મસાલાયુક્ત

अन्नत्थ धारण च्चिय, पुरोवलद्धे इमं तं त्ति ॥२९८॥

उप्पलदलसयवेह व्व, दुव्विभावत्तणेण पडिहाइ।

समय व सुक्कसक्कुलि, डसणे विसयाणमुवलद्धी ॥२९९॥

ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અને એમાના એકના પણ અભાવે વસ્તુનો બોધ ન થાય તેથી તે સર્વ ભેદો માન્યા છે, અને તે નિયમિત ક્રમવાળા જ છે વસ્તુને ગ્રહણ કર્યા સિવાય ઇહા થતી નથી ઇહા થયા સિવાય અપાય થતો નથી, અને અપાય વિના ધારણા થતી નથી, અને તેથી અવગ્રહાદિનો એ ક્રમ છે એથી જ તે સર્વ ભિન્ન કાલે થાય છે, સમકાળે થતા નથી, તેમ જ તેમનો વ્યતિક્રમ પણ નથી (કારણકે) અન્યથા જ્ઞેયનો સદ્દભાવ ન થાય અભ્યસ્ત વસ્તુમા કોઇ વખત અપાય જણાય છે (જેમકે) "આ પુરૂષ છે" અન્યત્ર પૂર્વોપલબ્ધ વસ્તુમા ધારણા પણ થાય છે (જેમકે) 'આ તે જ વસ્તુ છે." જેમ-કમળના સેકડોપત્ર વિંધતા. અથવા શુષ્કશષ્કુલી ભક્ષણ કરતા અજાણતા એકી સાથે વિષયોની ઉપલબ્ધિ જણાય છે તેમ (કોઇ વખત અપાયની, અને કોઇ વખત ધારણાની તેમજ કોઇ વખત દુર્લક્ષપણાથી તે સાથે બધાની, પણ મતિ જણાય છે.) ૨૯૫-થી-૨૯૯

પશ્ચાનુપૂર્વીએ થવુ તે ઉત્ક્રમ અને અવગ્રહાદિક ચારેમાથી એકાદિને ઓલ ઘીને થવુ તે અનાનુપૂર્વી એટલે વ્યતિક્રમ એ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અવગ્રહાદિ થાય તો વસ્તુનુ સદ્દભાવ સ્વરૂપ જણાય નહિ, તેમજ જો એ અવગ્રહાદિમાથી એકનો પણ અભાવ હોય, તોપણ વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ થાય નહિ એ કારણથી અવગ્રહાદિ ચારે નિયમિત ક્રમસર માન્યા છે ૨૯૫ અવગ્રહવડે નહિ ગ્રહણ કરાએલી વસ્તુની ઇહા થતી નથી, કેમકે ઇહાવિચાર રૂપ છે, અને એ વિચાર વસ્તુ ગ્રહણ કર્યાસિવાય થઇ શકે નહિ, તેથી પ્રથમ અવગ્રહ કહીને પછી ઇહા કહી છે એ ઇહા સિવાય અપાય થતો નથી, કેમકે અપાય નિશ્ચયરૂપ છે, એ નિશ્ચય વિચારપૂર્વકજ થાય છે, તેથી ઈહા પછી અપાય કહ્યો છે અપાયવડે નિશ્ચય થયાવિના ધારણા થતી નથી, કેમકે તે ધારણા અર્થાવધારણારૂપ છે, અને એવુ અવધારણ નિશ્ચય થયાવિના થાય નહિ, તેથી અપાય કહ્યા પછી ધારણા કહી છે આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિનો નિયમિત ક્રમજ યોગ્ય છે પણ ઉત્ક્રમ (પશ્ચાનુપૂર્વીથી થવુ તે) ને વ્યતિક્રમ (અનુક્રમ સિવાય ગમે તેમ થવુ તે) યોગ્ય નથી, કેમકે એથી વસ્તુનો બોધ ન થાય. ૨૯૬

ગ્રહણ કર્યાસિવાય ઈહા નથી થતી, ઈત્યાદિ કહેવાથી અવગ્રહાદિ ચારે માનવા યોગ્ય છે એમાના એકનો પણ અભાવ હોય તો મતિજ્ઞાન થાય નહિ. "પ્રથમ ગ્રહણ કર્યુ હોય તોજ ઇહા થાય" ઇત્યાદિ કહેવાથી અવગ્રહાદિ ચારે પરસ્પર ભિન્ન છે, એમ જણાવ્યુ છે, કેમકે તે ઉત્તરોત્તર ભિન્ન નવિન પર્યાયોને ગ્રહણ કરે છે. વળી "ગ્રહણ કર્યાસિવાય ઇહા થતી નથી" એજ કથનથી અવગ્રહાદિ ચાર સમકાળે નથી થતા, તેમજ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી પણ નથી થતા, પરન્તુ ક્રમસર થાય છે અને યથોક્ત ધર્મવાળાજ છે. જો તેથી વિપરીત ધર્મવાળા હોય તો જ્ઞેયનો સદ્દભાવ ન થાય, એટલે કે શબ્દાદિ જ્ઞેયવસ્તુનો પણ એવો સ્વભાવ નથી, કે જે એ ચારેમાથી એકાદરહિત અભિન્ન, સમકાળે થનારા અને ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમથી થનારા અવગ્રહાદિવડે જણાય, પરન્તુ એ શબ્દાદિ જ્ઞેયવસ્તુનો પણ એવોજ સ્વભાવ વ્યવસ્થિત છે, કે તે સર્વે ભિન્ન જુદા જુદા કાળે થાય છે, અને

ઉત્ક્રમ–વ્યતિક્રમથી રહિત અર્થાત્ અવગ્રહાદિ હોય તોજ તેઓવડે તે સંપૂર્ણ જણાય છે. આ વાત જો કે ઉપરની ૨૯૫મી ગાથામા કહી છે, પણ તે નહિ સ્પષ્ટ હોવાથી અહી પુન વિસ્તારથી કહી છે ૨૯૭

પ્રશ્ન -નિરન્તર પૂર્વે જોએલ હોય, વિચારેલ હોય, અને બોલેલ હોય, એવા જાણીતા વિષયમા, ફરી કોઇ સ્થળે કોઇ વખતે એ વિષય જોવાથી, અવગ્રહ-ઇહા છોડીને પ્રથમ અપાયજ થતા સમસ્ત જીવો નિર્વિવાદ અનુભવે છે જેમકે 'આ પુરુષ છે." વળી અન્યત્ર કોઇ સ્થળે, પૂર્વોપલબ્ધ સુનિશ્ચિત વસ્તુમા દ્દઢવાસનાથી, તેની અંદર અવગ્રહ ઈહા-અપાય ઉલ્લંઘીને પ્રથમ સ્મૃતિરૂપ ધારણાજ થતી અનુભવાય છે જેમકે આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મે પૂર્વે જાણી હતી" આ પ્રમાણે થતુ હોય એમ અનુભવાય છે. તો પછી આપ એમ કહો છો કે ઉત્ક્રમ–અતિક્રમવડે, કે ચારમાંથી એકાદનો પણ અભાવ હોય, તો પણ વસ્તુ સ્વરૂપનો બોધ ન થાય અને ગ્રહણ કર્યા સિવાય ઇહા ન થાય ? ૨૯૮

ઉત્તર -કોઈ વખત પ્રથમ અપાય જણાય છે, અને કોઇ વખત પ્રથમ ધારણા જણાય છે, એમ જે તુ કહે છે તે અયોગ્ય છે કેમકે જેમ સેકડો કમળપત્ર વિંધવામા કાળ દુર્લક્ષ્ય છે તેમ અવગ્રહાદિનો કાળ પણ દુર્લક્ષ્ય છે તેથી તેમ અનુભવાય છે ઉદાહરણ તરીકે-જેમ કોઈ શક્તિશાળી યુવાનપુરુષ, કમળના સેકડો પત્રોને સોય આદિ વડે વિંધતા પોતે એવુ માને છે. કે મે આ બધા પત્ર એકી સાથે વીંધી નાખ્યા પરન્તુ ખરી રીતે તો એ દરેક પત્ર ભિન્ન ભિન્ન કાળેજ ભેદાય છે પણ તે કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી, ભિન્નપણે જણાતો નથી પરન્તુ એમ ન સમજવુ કે તેમનો અભાવ છે

વળી ઇહાદિ કોઈ સ્થળે સ્પષ્ટ અનુભવાય છે જ્યા જ્યા સ્પષ્ટ અનુભવથી ન જણાય ત્યા ત્યા પૂર્વે કહ્યા મુજબ સમજી લેવુ કે "ગ્રહણ કર્યા સિવાય ઇહા નથી અને ઈહા વિના નિશ્ચય નથી ' માટે પ્રથમ અપાય અનુભવાય છે, તે આ કમળપત્ર વીંધવાના ઉદાહરણથી ભ્રાન્તિ સમજવી આના સંબંધમા એક બીજુ ઉદાહરણ લઇએ જેમ કોઇને સુકી અને લાબી સષ્કુલી–તલસાકલીનુ ભક્ષણ કરતા તેનો શબ્દ થવાથી શબ્દજ્ઞાન થાય છે, જો સુકી ના હોય તો શબ્દ થાય નહી, અને તે શબ્દ સાભળતી વખતેજ એ લાબી હોવાથી તેનુ રૂપ જણાય છે જો તે ટુંકી હોય તો તેને મુખમા નાખ્યા પછી, શબ્દ સાભળવાની સાથે રૂપ જણાય નહિ, તેથી લાબી સષ્કુલી કહી છે એ રૂપ દર્શનની સાથેજ તેનો ગન્ધ–રસ–અને સ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. એ પ્રમાણે પાચે ઇન્દ્રિયોના વિષયની ઉપલબ્ધિ એકી સાથે થતી જણાય છે, પણ તે ઉપલબ્ધિ એકી કાલે થતી દેખાય છે. તે સત્ય નથી. કેમકે બધી ઇન્દ્રિયોનુ જ્ઞાન એકીસાથે થાય નહિ મન સાથે જોડાએલ ઇન્દ્રિયજ, પોતાના વિષયનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે. પણ તે વિના નહી મન એક ઉપયોગવાળુ હોવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો સાથે એકજ સમયે જોડાતુ નથી તેથી એક કાળે અનેકની સાથે સંયોગ થવો અયોગ્ય છે પરન્તુ મન અતિશીઘ્રગતિવાળુ હોવાથી અને કાળનો ભેદ દુર્લક્ષ્ય હોવાથી, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની ઉપલબ્ધિ એકી સાથે થઈ, એમ ભ્રાન્તિથી એમા કાળ ભેદ જણાતો નથી, તેમ અભ્યસ્ત સ્થાનોમા અવગ્રહાદિના કાળના સંબંધમા પણ સમજવુ માટે તે અવગ્રહઆદિમા ચારે ભેદ આવી જાય છે તેમ ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમવાળા પણ નથી શષ્કુલિનુ લાબાપણુ ગાથામા કહ્યુ નથી, પણ ઉપલક્ષણથી જાણવુ ૨૯૯

અહીં સુધી આભિનિબોધિક જ્ઞાનના સંક્ષેપથી ચાર ભેદ કહ્યા. હવે તેના અઠ્ઠયાવીસ તથા ત્રણસો છત્રીસ ભેદ જણાવે છે.

सोइंदियाइभेएण, छव्विहाऽवग्गहाडओऽभिहिआ ।
ते होंति चउव्वीसं, चउव्विहं वंजणोग्गहणं ॥३००॥
अट्ठावीसइभेअं, एय सुयनिस्सिय समासेण ।
केइत्तु वंजणोग्गहवज्जे, छोढूणमेयम्मि ॥३०१॥
अस्सुयनिस्सियमेवं, अट्ठावीसइविहंति भासंति ।
जमवग्गहो दुभेओऽवग्गहसामण्ण ओएक्को ॥३०२॥
चउवइरित्ताभावा, जम्हा न तमोग्गहाइओ भिन्नं ।
तेणोग्गहाइसामण्णओ तय तग्गय चेव ॥३०३॥
किह पडिकुक्कुडहीणो, जुज्झे बिंबेणऽवग्गहो ईहा ।
किं सुसिलिट्ठमवाओ, दप्पणसंकंतबिंबं ति ॥३०४॥
जह उग्गहाइसामण्णओऽवि सोइंदियाइणा भेओ ।
तह उग्गहाइसामण्णओऽवि तमणिस्सिया भिन्न ॥३०५॥
अट्ठावीसइभेयं, सुयनिस्सियमेव केवल तम्हा ।
जम्हा तम्मि समत्ते, पुणरस्सुयनिस्सिय भणियं ॥३०६॥

શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના ભેદે છ પ્રકારે અવગ્રહાદિ કહેલ છે તેથી તેના ચોવીશ અને ચાર પ્રકારે વ્યંજનાવગ્રહ કહેલ છે એમ અઠ્ઠયાવીશ ભેદ સંક્ષેપથી શ્રુત નિશ્રિતમતિના છે કેટલાક વ્યંજનાવગ્રહ સિવાય (ચોવીશભેદોમા) અશ્રુત નિશ્રિતના ચાર ભેદ મેળવીને અઠ્ઠયાવીસ ભેદ કહે છે, તેમા બે ભેદવાળા અવગ્રહને સામાન્યથી એક અવગ્રહ માનેલ છે તે વ્યંજન અને અર્થનો અવગ્રહ અવગ્રહાદિ ચારથી વ્યતિરિક્ત ન હોવાથી તે અવગ્રહાદિથીભિન્ન નથી, માટે અવગ્રહાદિ સામાન્યની અપેક્ષાએ તે તદ્દગતજ છે. બીજા કુકડાવિના એક કુકડો કેવી રીતે યુદ્ધ કરે ? પ્રતિબિંબ સાથે આવો વિચાર તે અવગ્રહ યુદ્ધ કરાવવા માટે શું ઠીક પડશે ? આ ઈહા દર્પણમા સંક્રાતબિંબ ઠીક પડશે, આ અપાય જેમ અવગ્રહાદિ સમાન છતા પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિવડે ભેદ છે તેમ અવગ્રહાદિ સમાન છતા તે શ્રુતનિશ્રિતથી ભિન્ન છે કેવળ શ્રુતશ્રિતજ અઠ્ઠયાવીસ ભેદે છે, તે પૂર્ણ થયા પછી (આગમમા) પુન અશ્રુતનિશ્રિત કહ્યું છે બહુ-બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્રિત અને અને ધ્રુવ એ છ, તથા તેના પ્રતિપક્ષિ (અબહુઆદિ) વડે બાર પ્રકારે અવગ્રહાદિ છે (તેને અઠ્ઠયાવીસ ભેદ સાથે ગુણવાથી) ત્રણસો છત્રીસ ભેદ થાય છે ૩૦૦-૩૦૬

શ્રોત્રાદિ પાચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠુ મન, એ છના અવગ્રહઆદિ ચાર ચાર થાય છે, તેથી અવગ્રહાદિ ચારને, એ છની સાથે ગુણવાથી ચોવીસ થયા, અને સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી ચાર પ્રકારે વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, માટે એ ચાર ભેદ પૂર્વોક્ત ચોવીસની સાથે મેળવતા સર્વ મળીને અઠ્ઠયાવીસ ભેદ શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનના છે.

બીજા આચાર્યો અઠ્યાવીસ ભેદ બીજીરીતે ગણાવે છે[1] તેઓ આ અઠ્યાવીસ ભેદો-માથી શ્રુતનિશ્રિતના વ્યંજનાવગ્રના ચાર ભેદ બાદ કરીને. બાકી રહેલા ચોવીસ ભેદોમા. ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કર્મજા અને પારિણામિકી એ ચાર ભેદ બુદ્ધિના છે તે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનમા મેળવીને અઠ્યાવીસ ભેદે મતિજ્ઞાન છે એમ કહે છે. આના પુરાવામા તેઓ એમ કહે છે કે—અહી સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનના ભેદો કહેવાનો અધિકાર છે. તેમા જો અશ્રુત-નિશ્રિત બુદ્ધિ ચતુષ્ક ન ગણીએ, તો શ્રુતનિશ્રિતરૂપ મતિજ્ઞાનના એક ભાગનાજ અઠ્યાવીસ ભેદ કહ્યા ગણાય, પણ જ્યારે ઉપર શ્રુતનિશ્રિત અને અશ્રુતનિશ્રિત મેળવીએ. ત્યારે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનના ભેદો સિદ્ધ થાય જો કેવળ એમજ હોય તોપછી વ્યંજનાવગ્રહના ચાર ભેદનુ શુ કરવુ ? એવી કોઇને શંકા થાય, તો તેના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે. પૂર્વે વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એવા બે ભેદ અવગ્રહના કહ્યા છે. તે અવગ્રહ અહી સામાન્યથી એકજ પ્રકારે માનેલ છે તેમા વ્યંજનાવગ્રહના ચાર ભેદ સમાઈ જાય છે કેમકે સામાન્યમા વિશેષનો અન્તર્ભાવ થાય છે ઉદાહરણ તરીકે જેમ 'સેના કહી એટલે એમા હાથીઘોડા વિગેરે આવી ગયા, અને 'વન કહેવાથી તેમા ધવ-ખદિરાદિ વૃક્ષો પણ આવી ગયા તેથી અવગ્રહ-ઈહા-અપાય અને ધારણા એ ચારે પાચ ઇન્દ્રિયો તથા મન એ છવડે છ છ પ્રકારે છે તેથી શ્રુતનિશ્રિતમતિના ચોવીસભેદ અને અશ્રુતનિશ્રિતમતિના બુદ્ધિચતુષ્ક-રૂપ ચાર ભેદ એમ સર્વ મળીને મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદ છે ૩૦૦ ૩૦૧-૩૦૨

આવી રીતે મતાન્તરથી જણાવેલા અઠ્યાવીસ ભેદ યોગ્ય નથી. કેમકે અવગ્રહ-ઇહા અપાયને ધારણા. એ ચાર ભેદથી અશ્રુતનિશ્રિત ભિન્ન નથી. તેના બુદ્ધિચતુષ્કરૂપ ચાર ભેદ અવગ્રહાદિના અઠ્યાવીસ ભેદમા સમાઈ જાય છે, તો પછી વ્યંજનાવગ્રહના ચાર ભેદ કાઢી નાખીને ફરીથી પણ અશ્રુતનિશ્રિતના ચાર ભેદ એમા ઉમેરવા એ ઠીક નહિ કારણકે જે અઠ્યાવીસ ભેદ કહ્યા છે તે અવગ્રહાદિનાજ કહ્યા છે. અને એ અવગ્રહાદિ બુદ્ધિચતુષ્કમા પણ છે એટલા માટે અવગ્રહઆદિની સાથે અશ્રુતનિશ્રિત બુદ્ધિચતુષ્ટય, પણ અઠ્યાવીસ ભેદમા આવી જાય છે

પ્રશ્ન -ઔત્પત્તિકી વિગેરે બુદ્ધિચતુષ્કમા અવગ્રહાદિ કેવી રીતે સંભવે ?

ઉત્તર -એ સંબંધમા નટપુત્ર ભરત. શિલા. ઘેટું, કુકડો, તલ. રેતી, હસ્તિ, કુવો, વનખંડ, પાયસ, આગમન. પાદડા, ખીસકોલી અને પાચ પિતા વિગેરે ઘણા દૃષ્ટાન્ત આગમમા કહ્યા છે તેમાથી એક કુકડાનુ ઉદાહરણ ઔત્પત્તિકીબુદ્ધિમા અવગ્રહાદિ સમજવા માટે લઇએ

કોઈ રાજાએ નટપુત્ર ભરતની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા કહ્યુ કે-આ મારા કુકડાને બીજા કુકડાવિના એકલાનેજ યુદ્ધ કરાવ આ ઉપરથી નટપુત્રે મનમા વિચાર્યું કે બીજા કુકડા સિવાય આ એકલો કુકડો કેવી રીતે યુદ્ધ કરશે ? એમ વિચાર કરતા મનમા એકદમ સ્ફુરી આવ્યુ કે પોતાનુ પ્રતિબિંબ આગળ જોવાથી અભિમાનવડે આ યુદ્ધ કરશે આ પ્રમાણે સામાન્યથી જાણ્યુ, તે અવગ્રહનામનો મતિનો પહેલો ભેદ થયો તે પછી એવો વિચાર કરે કે તળાવના પાણીમા પડેલુ પ્રતિબિંબ યુદ્ધ કરાવવાને ઠીક પડશે, કે દર્પણમા પડેલુ પ્રતિબિંબ ઠીક પડશે ? ઇત્યાદિ બિંબસંબંધી વિચારણા તે ઇહા. એવી ઇહા થયા

1 ઔત્પત્તિકી આદિ ચાર બુદ્ધિના દૃષ્ટાતો પરિશિષ્ટમા જુઓ.

બાદ એવો નિશ્ચય કરે. કે પાણી આદિમા પડેલું પ્રતિબિંબ ક્ષણેક્ષણે દૂર થાય, અને સ્પષ્ટ હોય તેથી શુદ્ધ કરાવવામા તેવું પ્રતિબિંબ ઠીક નહિ પડે. પણ અરિસામા પડેલું પ્રતિબિંબ સ્થિર અને સ્પષ્ટ હોવાથી ચરણાઘાત કરવામા ઠીક પડશે માટે તેજ યોગ્ય છે એ પ્રમાણે બિંબ વિશેષનો નિશ્ચય તે અપાય આ રીતે બુદ્ધિના બીજા ઉદાહરણોના પણ અવગ્રહાદિ વિચારી લેવા

એ પ્રમાણે બુદ્ધિચતુષ્કમા પણ અવગ્રહાદિ છે તેથી શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ અઠ્યાવીસ ભેદોમા બુદ્ધિચતુષ્ક અવગ્રહઆદિવાળા હોવાથી અન્તર્ભાવ થાય છે માટે અઠ્યાવીસ ભેદોમાથી વ્યંજનગ્રહ ચતુષ્ક દૂર કરીને બુદ્ધિચતુષ્કને ફરી ઉમેરવુ, એ ઠીક નથી ૩૦૪

પ્રશ્ન —જો એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિની સમાનતાથી શ્રુતનિશ્રિતના અવગ્રહાદિમા અશ્રુતનિશ્રિત અન્તર્ભાવ પામે છે, તો પછી આગમમા આભિનિબોધિકજ્ઞાનના બે ભેદ કહ્યા છે. તે કેવી રીતે ઘટશે ?

ઉત્તર —જેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, ઘ્રાણેન્દ્રિયના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, મનના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, ઇત્યાદિ જેમ અવગ્રહાદિના ભેદ છે. તેમ અહી પણ અવગ્રહાદિપણુ સમાન છતા, અશ્રુતનિશ્રિત શ્રુતનિશ્રિતથી ભિન્ન છે મતલબ કે મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદના વિચારમા, અવગ્રહાદિ સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ, અશ્રુતનિશ્રિતનો શ્રુતનિશ્રિતમા અન્તર્ભાવ થાય છે, અને શ્રુતનિશ્રિત અશ્રુતનિશ્રિતના વિચારમા વિશિષ્ટધર્મની અપેક્ષાએ શ્રુતનિશ્રિતથી અશ્રુતનિશ્રિત ભિન્ન મનાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી આગમમા કહેલો તેઓનો ભેદ કાયમ કહે છે

પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓથી ભિન્ન અને અભિન્ન કેવી રીતે થાય ? એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે જો એકજ ધર્મવડે ભેદ અને અભેદ માનવામા આવે તો વિરોધ થાય, પણ ભિન્ન ધર્મથી ભેદ અને અભેદ માનવાથી વિરોધ ન થાય જગતમા એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેના અન્યવસ્તુથી ભેદ અને અભેદ ન થાય ? ઘટાદિવસ્તુ ઘટાદિપણે સમાન હોવાથી, પરસ્પર અભેદવાળી છે, તોપણ સ્વદ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળાદિપણે તો ભિન્ન છે. આ સંબંધમા અહી ઘણુ કહેવા જેવુ છે, પણ ગ્રંથ વિસ્તારના ભયથી નથી કહેતા વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ અનેકાન્તજયપતાકાદિ ગ્રંથનાથી જોઈ લેવુ ૩૦૫

પ્રશ્ન —એવા કષ્ટમા ઉતરવાનુ શુ પ્રયોજન છે ? પૂર્વે મન્તાતરથી શ્રુતનિશ્રિત અશ્રુતનિશ્રિત ભેદ માની સમસ્ત મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદ કહ્યા છે તેજ સુખાકારી લાગે છે

ઉત્તર —એ પ્રમાણે માનવુ તે સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી ઉલટુ છે કેમકે અવગ્રહાદિની સમાનતાથી અશ્રુતનિશ્રિતનો શ્રુતનિનિશ્રિતમા અન્તર્ભાવ કરીને કેવળ શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનજ અઠ્યાવીસ ભેદે કહેવુ ઉચિત છે, પણ વ્યંજનાવગ્રહ દૂર કરીને શ્રુતનિશ્રિત-અશ્રુતનિશ્રિત મેળવીને અઠ્યાવીસ ભેદ કરવા તે ઉચિત નથી, કારણકે આગમમા ભેદપૂર્વક શ્રુતનિશ્રિત કહીને પછીથીજ અશ્રુતનિશ્રિત કહ્યુ છે, તેથી કેવી રીતે તેનો તેમા પ્રક્ષેપ કરાય? આગમના અભિપ્રાયે શ્રુતનિશ્રિતમતિનાજ અઠ્યાવીસ ભેદ છે. માટે બીજા આચાર્યોનું વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી

એ પ્રમાણે ૩૦૩ મી ગાથાનુ વ્યાખ્યાન ટીકાકારે મૂળ ટીકાના અભિપ્રાયે કહ્યુ. બીજાઓ એ ગાથાનુ વ્યાખ્યા બીજી રીતે કરે છે. પણ તેમનો અભિપ્રાય ગભીર હોવાથી ટીકાકાર મલધારીમહારાજે તદનુસાર વ્યાખ્યાત નથી કર્યું, તેથી અમે પણ તેમાનુ કઈ લખી શકતા નથી ૩૦૬

અહી સુધી મતિજ્ઞાનના અઠયાવીસ ભેદો જે રીતે થાય છે, તે બતાવીને હવે બીજીરીતે તેના ઘણા ભેદો થાય છે તે કહીએ છીએ

जं वहु—वहुविह—खिप्पा—ऽनिस्सिय—निच्छिय—धुवेयरविभिन्ना ।
पुणरुग्गहादओ, तो तं छत्तीसतिसयभेयं ॥३०७॥

બહુ બહુવિધ-ક્ષિપ્ર નિશ્રિત નિશ્ચિત અને ધ્રુવ એ છ ભેદો છે તથા તેના પ્રતિપક્ષિ અબહુ—અબહુવિધ અક્ષિપ્ર—અનિશ્રિત—અનિશ્ચિત અને અધ્રુવ. એ છ મળી બાર પ્રકારે દરેક અવગ્રહાદિ છે. એ બારે પ્રકારને મતિજ્ઞાનના અઠયાવીસ ભેદ સાથે ગુણવાથી ત્રણસોછત્રીસ ભેદ થાય. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે કોઈ બહુ ગ્રહણ કરે. કોઈ અલ્પ ગ્રહણ કરે, કોઈ બહુ પ્રકારે ગ્રહણ કરે. કોઈ થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે એ પ્રમાણે ધ્રુવ—અધ્રુવ સુધી કહેવુ જેમ અવગ્રહમા ભેદો થાય છે તે પ્રમાણે ઇહા—અપાય ને ધારણાના દરેક ભેદોમા પણ એ બાર બાર ભેદ યોજવા એથી મતિજ્ઞાનના અઠયાવીસ ભેદોને બારે ગુણતા ત્રણસોછત્રીસ ભેદો થાય છે ૩૦૭

હવે શબ્દરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ બહુઆદિ અર્થની વ્યાખ્યા કરે છે

नानासद्दसमूहं, बहुं पिहं मुणइ भिन्नजाईयं ।
वहुविहमणेगभेयं, एक्केक्कं निद्ध—महुराई ॥३०८॥
खिप्पमचिरेण तं चिय, सरूवओ ज अनिस्सियमलिङ्गं ।
निच्छियमसंसयं ज, धुवमच्चत न उ कयाई ॥३०९॥
एत्तो च्चिय पडिवक्खं, साहिज्जा, निस्सिए विसेसो वा ।
परधम्मेहि विमिस्सं, निस्सियमविणिस्सियं इयरं ॥३१०॥
एवं बज्झ—ब्भंतरनिमित्तवइचित्तओ मइबहुत्तं ।
किंचिम्मेत्तविसेसेण, भिज्जमाणं पुणोऽणंतं ॥३११॥

વિવિધપ્રકારના શબ્દસમૂહને પૃથક્પૃથક ભિન્નજાતિપણે જાણે તે બહુ દરેકને સ્નિગ્ધ—મધુરાદિ અનેક ભેદે જાણે તે બહુવિધ શીઘ્રજાણે તે ક્ષિપ્ર તેનેજ લિગ રહિત સ્વરૂપથી જાણે તે અનિશ્રિત સશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત, અને નિરન્તર જાણે તે ધ્રુવ, પણ કદાચિત્ જાણે એમ નહિ એ બહુઆદિના પ્રતિપક્ષભૂત અબહુઆદિ (એથી વિપરીતપણે) સાધી લેવા પણ નિશ્રિત—અનિશ્રિતમા તફાવત છે પરધર્મોવડે વિમિશ્ર તે નિશ્રિત, અને અવિમિશ્ર તે અનિશ્રિત એ પ્રમાણે બાહ્ય અને અભ્યન્તરનિમિત્તની વિચિત્રતાથી મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ છે વળી કિચિન્માત્ર વિશેષથી ભેદ પામતુ મતિજ્ઞાન અનન્તભેદવાળુ પણ છે ૩૦૮—૩૧૧

સાંભળી શકાય એવા યોગ્યસ્થળે વાજિંત્રોનો સમૂહ એકીસાથે વાગવાથી કોઈ શ્રોત તે વાજિંત્રોના સમૂહના શબ્દને જાણે છે. જેમકે નગારૂં. ઢક્કા. શંખ. ભેરી વિગેરેના વિવિધ શબ્દો સાંભળીને ક્ષયોપશમ વિશેષથી અવગ્રહાદિવડે ભિન્ન ભિન્ન જાતિના શબ્દો જાણે એટલેકે (૧) આટલા ભેરીના શબ્દો છે આટલા ભાણકના શબ્દો છે અને આટલા શંખ–પડહ વિગેરેના શબ્દો છે એ પ્રમાણે વિવિધ શબ્દસમૂહને ભિન્ન ભિન્ન જાતિપણે જાણે તે બહુ (૨) કોઈ વ્યક્તિ અલ્પક્ષયોપશમથી સામાન્યપણે વિવિધ વાજિંત્રોના આ શબ્દો છે એટલુંજ માત્ર જાણે તે અબહુ (૩) કોઈ શ્રોતા ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી દરેક શંખ–ભેરી આદિના શબ્દોને સ્નિગ્ધ–મધુર–યુવાન વૃદ્ધાદિજન્ય વિગેરે ઘણાધર્મો સહિત જાણે તે બહુવિધ (૪) કોઈ શ્રોતા સ્નિગ્ધ–મધુરાદિ થોડા ધર્મવાળા ભિન્ન જાતિય વિવિધ શબ્દોનો સમૂહ છે, એમ જાણે તે અબહુવિધ (૫) લાંબો વિચાર કર્યા સિવાય શીઘ્ર જાણે તે ક્ષિપ્ર (૬) લાંબો વિચાર કરીને જાણે તે અક્ષિપ્ર (૭) કોઈ શ્રોતા લિંગના સંબંધવિના શબ્દસમૂહને સ્વરૂપથીજ જાણે. જેમકે તેવા પ્રકારની ધ્વની જણાય છે માટે અહીં દેવાલય છે એ પ્રકારે લિંગનિશ્રા કર્યા વગર સ્વરૂપથીજ જાણે તે અનિશ્રિત (૮) કોઈ લિંગની નિશ્રાએ જાણે તે નિશ્રિત (૯) આ આમજ છે. એમ સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત (૧૦) આ અમુક આમ હશે કે અન્યથા હશે ? એમ સંદેહ યુક્ત જાણે તે અનિશ્ચિત (૧૧) એક વખત બહુઆદિરૂપે જેવું જાણ્યું હોય તેવું જ હંમેશા જાણે તે ધ્રુવ કહેવાય (૧૨) અને કોઈ વ્યક્તિ કોઇવખત બહુઆદિરૂપે જાણે કોઇવખત અબહુ આદિરૂપે જાણે તે અધ્રુવ કહેવાય છે ૩૦૮–૩૦૯

એ પ્રમાણે બહુઆદિ બાર ભેદોની વ્યાખ્યા છે, તેમાના નિશ્રિત–અનિશ્રિતનો અર્થ બીજી રીતે પણ થાય છે. જેમકે અશ્વાદિના પર ધર્મોવડે મિશ્ર, ગાય આદિ વસ્તુ ગ્રહણ કરતા નિશ્રિત થાય છે અર્થાત્ ગાયને અશ્વરૂપે ગ્રહણ કરતા, જે વિપરીત ઉપલબ્ધિ થાય, તે નિશ્રિત કહેવાય છે, તથા પરધર્મોવડે મિશ્ર વસ્તુને ગ્રહણ ન કરે, પરન્તુ યથાવસ્થિતપણે, એટલે કે ગાય આદિને ગાય આદિપણેજ, ગ્રહણ કરતા જે અવિપરીત ઉપલબ્ધિ થાય, તે અનિશ્રિત કહેવાય છે

પ્રશ્ન –બહુ–બહુવિધાદિ જ્ઞાનના વિશેષણો, સ્પષ્ટ અર્થ ગ્રહણ કરનારા અપાયાદિમા ભલે હો, પરન્તુ વ્યંજનાવગ્રહ અને નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમા એ કેવી રીતે સંભવે ? કારણકે સામાન્ય–અનિર્દેશ્યસ્વરૂપ, નામાદિ કલ્પનારહિત નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમા, શબ્દાદિ વિશેષમાત્રનુ પણ ગ્રહણ નથી થતુ. તો પછી ઉપરોક્ત બહુઆદિ જ્ઞાનનો સંભવ કેવીરીતે હોઈ શકે ? તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ વિશેષગ્રાહી છે, તેથી તેમા એ વિશેષણો ઘટે છે એમ કહેતા હો, તો ભલે એમ હો, પણ અઠ્યાવીસ ભેદમાના વ્યંજનાવગ્રહને એ વિશેષ કેમ ઘટી શકે ? નજ ઘટી શકે કેમકે વ્યંજનાવગ્રહમા સામાન્ય અર્થનુ પણ ગ્રહણ નથી થતુ, તો પછી બહુઆદિજ્ઞાન તો ક્યાથીજ થાય ?

ઉત્તર –વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરે અપાય આદિના કારણ છે, એટલે કે વ્યંજનાવગ્રહાદિ વિના અપાયાદિ નથી થતા. તેથી અપાયાદિગત બહુઆદિ જ્ઞાન અપાય વિગેરેના કારણભૂત વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરેમા યોગ્યતાપણે માનેલ છે, કેમકે સર્વથા અવિશિષ્ટ કારણથી

એ પ્રમાણે ૩૦૩ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન ટીકાકારે મૂળ ટીકાના અભિપ્રાયે કહ્યું. બીજાઓ એ ગાથાનું વ્યાખ્યા બીજી રીતે કરે છે પણ તેમનો અભિપ્રાય ગંભીર હોવાથી ટીકાકાર મલધારીમહારાજે તદનુસાર વ્યાખ્યાન નથી કર્યું. તેથી અમે પણ તેમાનું કંઈ લખી શકતા નથી. ૩૦૬

અહીં સુધી મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદો જે રીતે થાય છે, તે બતાવીને હવે બીજીરીતે તેના ઘણા ભેદો થાય છે તે કહીએ છીએ

जं बहु–बहुविह–खिप्पा–ऽनिस्सिय–निच्छिय–धुवेयरविभिन्ना ।
पुणरुग्गहादओ, तो तं छतीसतिसयभेयं ॥३०७॥

બહુ બહુવિધ ક્ષિપ્ર નિશ્રિત નિશ્ચિત અને ધ્રુવ એ છ ભેદો છે તથા તેના પ્રતિપક્ષિ અબહુ–અબહુવિધ અક્ષિપ્ર–અનિશ્રિત–અનિશ્ચિત અને અધ્રુવ એ છ મળી બાર પ્રકારે દરેક અવગ્રહાદિ છે એ બારે પ્રકારને મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદ સાથે ગુણવાથી ત્રણસોછત્રીસ ભેદ થાય શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે કોઈ બહુ ગ્રહણ કરે કોઈ અલ્પ ગ્રહણ કરે, કોઈ બહુ પ્રકારે ગ્રહણ કરે, કોઇ થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે એ પ્રમાણે ધ્રુવ–અધ્રુવ સુધી કહેવુ જેમ અવગ્રહમા ભેદો થાય છે તે પ્રમાણે ઇહા–અપાય ને ધારણાના દરેક ભેદોમા પણ એ બાર બાર ભેદ યોજવા. એથી મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદોને બારે ગુણતા ત્રણસોછત્રીસ ભેદો થાય છે ૩૦૭

હવે શબ્દરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ બહુઆદિ અર્થની વ્યાખ્યા કરે છે

नानासद्दसमूहं, बहुं पिहं मुणइ भिन्नजाईयं ।
बहुविहमणेगभेयं, एक्केक्कं निद्ध–महुराई ॥३०८॥
खिप्पमचिरेण तं चिय, सरूवओ जं अनिस्सियमलिङ्गं ।
निच्छियमसंसयं जं, धुवमच्चंत न उ कयाई ॥३०९॥
एत्तो च्चिय पडिवक्खं, साहिज्जा, निस्सिए विसेसो वा ।
परधम्मेहि विमिस्सं, निस्सियमविणिस्सियं इयरं ॥३१०॥
एवं बज्झ–ब्भंतरनिमित्तवइचितओ मइबहुत्तं ।
किंचिम्मेत्तविसेसेण, भिज्जमाणं पुणोऽणंतं ॥३११॥

વિવિધપ્રકારના શબ્દસમૂહને પૃથક્પૃથક્ ભિન્નજાતિપણે જાણે તે બહુ દરેકને સ્નિગ્ધ–મધુરાદિ અનેક ભેદે જાણે તે બહુવિધ શીઘ્રજાણે તે ક્ષિપ્ર તેનેજ લિંગ રહિત સ્વરૂપથી જાણે તે અનિશ્રિત સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત, અને નિરન્તર જાણે તે ધ્રુવ, પણ કદાચિત્ જાણે એમ નહિ એ બહુઆદિના પ્રતિપક્ષભૂત અબહુઆદિ (એથી વિપરીતપણે) સાધી લેવા પણ નિશ્રિત–અનિશ્રિતમા તફાવત છે પરધર્મોવડે વિમિશ્ર તે નિશ્રિત, અને અવિમિશ્ર તે અનિશ્રિત એ પ્રમાણે બાહ્ય અને અભ્યન્તરનિમિત્તની વિચિત્રતાથી મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ છે વળી કિંચિન્માત્ર વિશેષથી ભેદ પામતુ મતિજ્ઞાન અનન્તભેદવાળુ પણ છે ૩૦૮–૩૧૧

સાભળી શકાય એવા યોગ્યસ્થળે વાજિત્રોનો સમૂહ એકીસાથે વાગવાથી કોઈ શ્રોત તે વાજિત્રોના સમૂહના શબ્દને જાણે છે. જેમકે નગારૂ, હક્કા, શખ, ભેરી વિગેરેના વિવિધ શબ્દો સાભળીને ક્ષયોપશમ વિશેષથી અવગ્રહાદિવડે ભિન્ન ભિન્ન જાતિના શબ્દો જાણે. એટલેકે (૧) આટલા ભેરીના શબ્દો છે આટલા ભાણકના શબ્દો છે અને આટલા શખ-પડહ વિગેરેના શબ્દો છે એ પ્રમાણે વિવિધ શબ્દસમૂહને ભિન્ન ભિન્ન જાતિપણે જાણે તે બહુ. (૨) કોઈ વ્યક્તિ અલ્પક્ષયોપશમથી સામાન્યપણે વિવિધ વાજિત્રોના આ શબ્દો છે એટલુજ માત્ર જાણે તે અબહુ (૩) કોઈ શ્રોતા ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી દરેક શખ-ભેરી આદિના શબ્દોને સ્નિગ્ધ-મધુર-યુવાન વૃદ્ધાદિજન્ય વિગેરે ઘણાધર્મો સહિત જાણે તે બહુવિધ (૪) કોઈ શ્રોતા સ્નિગ્ધ-મધુરાદિ થોડા ધર્મવાળા ભિન્ન જાતિય વિવિધ શબ્દોનો સમૂહ છે, એમ જાણે તે અબહુવિધ (૫) લાબો વિચાર કર્યા સિવાય શીઘ્ર જાણે તે ક્ષિપ્ર. (૬) લાબો વિચાર કરીને જાણે તે અક્ષિપ્ર (૭) કોઈ શ્રોતા લિંગના સબધવિના શબ્દસમૂહને સ્વરૂપથીજ જાણે. જેમકે તેવા પ્રકારની ધ્વની જણાય છે માટે અહીં દેવાલય છે એ પ્રકારે લિંગનિશ્રા કર્યા વગર સ્વરૂપથીજ જાણે તે અનિશ્રિત. (૮) કોઈ લિંગની નિશ્રાએ જાણે તે નિશ્રિત. (૯) આ આમજ છે. એમ સશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત. (૧૦) આ અમુક આમ હશે કે અન્યથા હશે ? એમ સદેહ યુક્ત જાણે તે અનિશ્ચિત (૧૧) એક વખત બહુઆદિરૂપે જેવુ જાણ્યુ હોય તેવુ જ હમેશા જાણે તે ધ્રુવ કહેવાય (૧૨) અને કોઈ વ્યક્તિ કોઇવખત બહુઆદિરૂપે જાણે કોઇવખત અબહુ આદિરૂપે જાણે તે અધ્રુવ કહેવાય છે ૩૦૮-૩૦૯

એ પ્રમાણે બહુઆદિ બાર ભેદોની વ્યાખ્યા છે, તેમાના નિશ્રિત-અનિશ્રિતનો અર્થ બીજી રીતે પણ થાય છે. જેમકે અશ્વાદિના પરધર્મોવડે મિશ્ર, ગાય આદિ વસ્તુ ગ્રહણ કરતા નિશ્રિત થાય છે અર્થાત્ ગાયને અશ્વરૂપે ગ્રહણ કરતા, જે વિપરીત ઉપલબ્ધિ થાય, તે નિશ્રિત કહેવાય છે, તથા પરધર્મોવડે મિશ્ર વસ્તુને ગ્રહણ ન કરે, પરન્તુ યથાવસ્થિતપણે, એટલે કે ગાય આદિને ગાય આદિપણેજ, ગ્રહણ કરતા જે અવિપરીત ઉપલબ્ધિ થાય, તે અનિશ્રિત કહેવાય છે.

પ્રશ્ન -બહુ-બહુવિધાદિ જ્ઞાનના વિશેષણો, સ્પષ્ટ અર્થ ગ્રહણ કરનારા અપાયાદિમા ભલે હો, પરન્તુ વ્યજનાવગ્રહ અને નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમા એ કેવી રીતે સભવે ? કારણકે સામાન્ય-અનિર્દેશ્યસ્વરૂપ, નામાદિ કલ્પનારહિત નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમા, શબ્દાદિ વિશેષમાત્રનુ પણ ગ્રહણ નથી થતુ. તો પછી ઉપરોક્ત બહુઆદિ જ્ઞાનનો સભવ કેવીરીતે હોઈ શકે ? તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ વિશેષગ્રાહી છે, તેથી તેમા એ વિશેષણો ઘટે છે એમ કહેતા હો, તો ભલે એમ હો, પણ અઠ્યાવીસ ભેદમાના વ્યજનાવગ્રહને એ વિશેષ કેમ ઘટી શકે ? નજ ઘટી શકે કેમકે વ્યજનાવગ્રહમા સામાન્ય અર્થનુ પણ ગ્રહણ નથી થતુ, તો પછી બહુઆદિજ્ઞાન તો ક્યાથીજ થાય ?

ઉત્તર -વ્યજનાવગ્રહ વિગેરે અપાય આદિના કારણ છે, એટલે કે વ્યજનાવગ્રહાદિ વિના અપાયાદિ નથી થતા તેથી અપાયાદિગત બહુઆદિ જ્ઞાન અપાય વિગેરેના કારણભૂત વ્યજનાવગ્રહ વિગેરેમા યોગ્યતાપણે માનેલ છે, કેમકે સર્વથા અવિશિષ્ટ કારણથી

વિશિષ્ટકાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ, જો એમ ન હોય તો કોદરા વિગેરેના બીજથી ડાંગર આદિની પ્રાપ્તિ થવી જોઇએ, પણ થતુ નથી માટે જેવું કારણ હોય તેવુ જ કાર્ય થાય ૩૧૦

પ્રકાશ-વિષય વિગેરે મતિજ્ઞાનના બાહ્યનિમિત્ત છે, એમ વિષયાદિના સ્પષ્ટ અવ્યક્ત-મધ્યમ-અલ્પ-મહત્-નજીક દૂર આદિ ભેદોથી બાહ્યનિમિત્તની વિચિત્રતા છે આવરણનો ક્ષયોપશમ-ઉપયોગ-અને ઉપકરણેન્દ્રિય એ અભ્યન્તર નિમિત્ત છે તેના પણ શુદ્ધ-અશુદ્ધ-મધ્યમાદિ ભેદોથી અભ્યન્તરનિમિત્તની વિચિત્રતા છે એ ઉભય નિમિત્તની વિચિત્રતાથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ કહ્યા છે એજ મતિજ્ઞાન યથોક્ત એ નિમિત્તના કિંચિન્માત્ર ભેદથી અનન્તભેદવાળુ પણ કહેવાય છે કેમકે સામાન્યથી મતિજ્ઞાનવાળા જીવો અનન્તા છે, તેમના ક્ષયોપશમના ભેદે મતિજ્ઞાનના પણ તેટલાજ ભેદો થાય છે ૩૧૧

પ્રશ્ન -સંશયઆદિની જેમ, અવગ્રહઆદિના સ્પષ્ટઅર્થનુ ભાન નથી થતુ. તેથી તે જ્ઞાનરૂપ ન જણાતા હોવાથી, અવગ્રહઆદિ મતિજ્ઞાનના ભેદ કવી રીતે હોઈ શકે ?

ઉત્તર -તારી તે માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહમા જ્ઞાન થાય છે.

इह संसयादणत्थगावाओऽवग्गहादओ नाण ।
वणुमाणमिवाह, न संसयाइराभावओ तेसु ॥३१२॥
ननु संविद्धे संसय—विवज्जया संसओऽहवेहावि ।
वच्चासो वा निस्सियमवग्गहोऽणज्झवसियं तु ॥३१३॥
इह सज्झमोगहाईण, संसयाइत्तणं तहवि नाम ।
अब्भुवगंतु भण्णइ, नाण चिय संसायाईया ॥३१४॥
वत्थुस्स देसगमगत्तभावओ परमतप्पमाण व ।
किह वत्थुदेसविण्णाणहेयवो, सुणसु तं वोच्छं ॥३१५॥
इह वत्थुमत्थ—वयणाइपज्जयाणंतसत्तिसपन्न ।
तस्सेगदेसविन्छेयकारिणो संसयाईया ॥३१६॥

અહી સંશયઆદિથી ભિન્ન એવા અવગ્રહઆદિ અનુમાનની જેમ જ્ઞાન છે ? ના તેમા સંશયઆદિ હોવાથી તે જ્ઞાન નથી સંદેહમા સંશય અને વિપર્યાસ છે, ઇહા પણ સંશયરૂપ છે અથવા નિશ્ચિત એ વિપર્યાસરૂપ છે, અને અવગ્રહ અનધ્યવસાયરૂપ છે અહી અવગ્રહાદિમાં સંશયાદિપણુ સિદ્ધ કરવાનુ છે તોપણ દલીલ ખાતર, સંશયાદિ જ્ઞાનજ છે એમ અમે કહીએ છીએ. બીજાઓએ માનેલા પ્રમાણુની પેઠે (સંશયઆદિ) વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી જ્ઞાન છે. તે કેવી રીતે વસ્તુના એક દેશના વિજ્ઞાનના હેતુઓ છે ? સાભળ, તે કહીએ છીએ. અહી જે કોઇ વસ્તુ છે, તે બધી અર્થ અને વચનાદિના અનન્તપર્યાયરૂપ શક્તિયુક્ત છે તે વસ્તુના એક દેશને ગ્રહણ કરનારા સંશયાદિ છે, ૩૧૨-૩૧૬.

સંશય-વિપર્યય અને અનધ્યવસાયથી, અવગ્રહઆદિ ભિન્ન હોવાથી, અનુમાનની જેમ જ્ઞાનરૂપ છે આ હેતુમા સંશયઆદિરૂપ નહિ એવા ગન્ધાદિ પુદ્ગળદ્રવ્ય સાથે

લિંગઆશ્રિતજ્ઞાન તે નિશ્રિતજ્ઞાન, એવો અર્થ કરીએ તો. એ દોષ ઘટતા જ નથી. અને પરધર્મવડે મિશ્રજ્ઞાન તે નિશ્રિતજ્ઞાન એવો અર્થ કરીએ, ત્યારે તો બીજી રીતે માત્ર વ્યાખ્યા જ કરી છે એ વ્યાખ્યાથી તે જ્ઞાનમા પરધર્મોની શંકામાત્ર જણાવી છે, તેવા ધર્મોનો તેમા નિશ્ચય છે, એમ નથી કહ્યુ. જેમકે "આ ગાય છે, પણ અશ્વ જેવી જણાય છે." આટલા કારણથી જ આ વિપરીત ઉપલબ્ધિ જાણવી. સર્વથા વિપરીતધર્મના નિશ્ચયથી વિપરીત ઉપલબ્ધિ ન જાણવી કેમકે સર્વથા વિપરીત ઉપલબ્ધિ માનવાથી ત્યા અશ્વઆદિ હોવા જોઈએ, આથી એમ ન કહેવુ કે એમ હોય તો નિશ્ચિતનો અનિશ્ચિતથી ભેદ નથી, કેમકે ત્યા પરધર્મની નિશ્ચિતતાનો અભાવ હોવાથી, વિવક્ષિત વસ્તુના અભાવથી શંકામાત્રજ છે વસ્તુ પ્રાપ્તિમા વિઘ્નના અભાવે વિપર્યય ધર્મની શંકામાત્રથી પણ અજ્ઞાનતા ન કહેવાય. "અવગ્રહ અનધ્યવસાયરૂપ છે" એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહમા, સાક્ષાત્ અધ્યવસાય (નિશ્ચય) નથી, પણ યોગ્યતાથી છે જો એમ ન હોય તો અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયઆદિમા એ અધ્યવસાય અથવા નિશ્ચય થાય છે, તે ન થવા જોઇએ. અતિ ઉન્મત્ત અને મૂર્છા પામેલાનુ જ્ઞાન જ અનધ્યવસાયરૂપ કહેવાય. ત્યા યોગ્યતાથી પણ અધ્યવસાય કહી શકાય નહી. કેમકે અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયાદિના અધ્યવસાયનું ત્યા લક્ષણજ નથી.

એ રીતે અવગ્રહઆદિમા સંશયઆદિ ન હોવા છતા માનીએ તોપણ સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય એ જ્ઞાનજ છે, તેથી અવગ્રહાદિમા સંશયઆદિ હોવા છતા પણ, મતિજ્ઞાન રૂપે માનવામા વિરોધ આવતો નથી કારણ કે "ઇચ્છિત વસ્તુ જણાવનાર હોય તે જ્ઞાન, અને તે સિવાયનુ અજ્ઞાન." એ પ્રમાણે પ્રમાણ-અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વિચાર કરવા અમે તૈયાર નથી, પરન્તુ "જે વડે કંઈપણ જણાય તે સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાન છે" એટલુ જ માત્ર અમે કહીએ છીએ. તદનુસાર વસ્તુનુ જ્ઞાનમાત્ર તો સંશયાદિમા પણ હોય છે, એટલે તેનામાં સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાનની હાની નથી ૩૧૪

સ્વપર્યાયોવડે અનન્તધર્મયુક્ત ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી સંશયાદિ, બીજાઓએ માનેલા નિશ્ચયજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણની પેઠે જ્ઞાનરૂપજ છે.

પ્રશ્ન -આ વાત અસિદ્ધ છે, કારણ કે વસ્તુના એક દેશના જ્ઞાનનુ કારણ સંશયાદિ, કેવી રીતે બની શકે ? કારણકે અંશરહિત વસ્તુમા દેશનોજ અભાવ છે, તોપછી તે સંશયાદિ એક દેશગ્રાહી કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર -ઘટાદિવસ્તુ માટીથી બનેલ, પહોળી, ગોળ, લાંબો કાંઠો ઇત્યાદિ અર્થરૂપ પર્યાયો અનન્તા છે, તથા ઘટ, કુટ, કુંભ, કળશ વિગેરે વચનરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે, તેમજ આદિશબ્દથી પરવ્યાવૃત્તિરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે એ અર્થપર્યાય અને વચનાદિપર્યાયરૂપ વસ્તુ અનન્ત શક્તિયુક્ત છે, તેવી વસ્તુના એક દેશને ગ્રહણ કરનારા હોવાથી સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપ છે વસ્તુને અમે નિરંશ નથી માનતા, પણ ઉપર કહ્યા મુજબ અનન્ત ધર્મયુક્ત માનીએ છીએ, તેથી વસ્તુના અનન્ત દેશો છે તેમાથી એક દેશને સંશયાદિ ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે જ્ઞાનરૂપ છે જો એ સંશયાદિ કંઈપણ ગ્રહણ ન કરતા હોય, તો તે ઉત્પન્નજ ન થાય આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયુ કે "જે વડે જણાય તે જ્ઞાન" એ વ્યુત્પત્તિથી સંશયાદિ જ્ઞાન છે ૩૧૬

સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર હોય તે જ જ્ઞાન છે, એક દેશને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન નથી એ કથન અયોગ્ય છે, કારણકે—

अहवा न सव्वधम्मावभासया तो न नाणमिट्ठं ते ।
णणु निन्नओऽवि तद्देसमेत्तगाहि त्ति अन्नाण ॥३१७॥
जइ एव तेण तुह, अन्नाणी नत्थि कोइ संसारे ।
मिच्छद्दिट्ठीण ते, अन्नाण नाणमियरेसि ॥३१८॥
सदसदविसेसणाओ, भवहेऊ जहिच्छिओवलम्भाओ ।
नाणफलाभावाओ, मिच्छद्दिट्ठिस्स अण्णाण ॥३१९॥
एगं जाण सव्वं, जाणइ सव्व च जाणमेगं ति ।
इय सव्वमयं सव्वं सम्मदिट्ठिस्स ज वत्थु ॥३२०॥
जे संसयादिगम्मा, धम्मा वत्थुस्स तेऽवि पज्जाया ।
तदहिगमगत्तणओ, ते नाण चिय ससयाईया ॥३२१॥

અથવા તે સર્વ ધર્મને જણાવનાર ન હોવાથી તે જ્ઞાનરૂપ નથી. જો એમ હોય તો નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થાય, (કેમકે તે) તેના એક દેશનેજ ગ્રહણ કરે છે. શંકા–જો એમ હોય તો, તમારા મતે કોઈપણ સંસારી અજ્ઞાની નહીં થાય, ઉત્તર–મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાન છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાન છે સદ્–અસદ્‌ના અવિશેષપણાથી, ભવહેતુકપણાથી, યદૃચ્છાએ, ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી, અને જ્ઞાનના વિરતિરૂપ ફળનો અભાવ હોવાથી, મિથ્યાદૃષ્ટિનુ (જ્ઞાન) અજ્ઞાનરૂપ છે સમ્યગ્દૃષ્ટિ એક વસ્તુને જાણતા સર્વ વસ્તુ જાણે છે, અને સર્વ વસ્તુ જાણતા એકને જાણે છે, એમ તેને સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે, એવો બોધ છે (તેથી તેને જ્ઞાન છે) જે સંશયાદિગમ્ય ધર્મો છે, તે વસ્તુના પર્યાયો છે, તેને જાણનાર સંશયાદિ છે, માટે તે પણ જ્ઞાન છે. ૩૧૭–થી–૩૨૧

સંશયાદિ ગાય વિગેરે વસ્તુના સર્વ ધર્મને ગ્રહણ કરતા નથી, માટે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, પણ જે સંપૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરે, તેજ જ્ઞાનરૂપ છે. એમ કહેવામા આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે એથી તો જ્ઞાનરૂપે માનેલ નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થશે એ નિર્ણય પણ ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશનેજ ગ્રહણ કરે છે ઉદાહરણ તરીકે–ગૌરવ આવુ રૂપ છે માટે "આ બળદ છે" આ ઘટ છે, આ પટ છે, ઈત્યાદિ નિર્ણયવડે બળદ, ઘટ, પટ, વિગેરે વસ્તુના ઘટત્વ વિગેરે એક દેશજ ગ્રહણ કરાય છે. તેથી તે પણ જ્ઞાન કેમ થાય ?

ધર્મ ધર્મીથી કદીપણુ જુદો હોતો નથી, તેથી એક દેશરૂપ ધર્મ ગ્રહણ કરવાથી, ધર્મીરૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પણ નિર્ણયવડે ગ્રહણ થાય છે, માટે નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે આમ કહેવામા આવે તો સંશયાદિમા પણ એમજ છે "શું આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ?" ઈત્યાદિ પ્રકારના સંશયથી 'સ્થાણુત્વાદિરૂપ' વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. વિપર્યાસ પણ વસ્તુના એક જ દેશને જાણે છે, અને અનધ્યવસાય પણ સામાન્યમાત્રરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે, તેથી વસ્તુના એક દેશને જાણનાર હોવાથી સંશય વિગેરે સમગ્રવસ્તુને જાણે છે, તોપછી તેપણ જ્ઞાન કેમ ન કહેવાય ?

લિંગઆશ્રિતજ્ઞાન તે નિશ્રિતજ્ઞાન, એવો અર્થ કરીએ તો. એ દોષ ઘટતા જ નથી. અને પરધર્મવડે મિશ્રજ્ઞાન તે નિશ્રિતજ્ઞાન. એવો અર્થ કરીએ. ત્યારે તો બીજી રીતે માત્ર વ્યાખ્યા જ કરી છે. એ વ્યાખ્યાથી તે જ્ઞાનમા પરધર્મોની શંકામાત્ર જણાવી છે, તેવા ધર્મોનો તેમા નિશ્ચય છે, એમ નથી કહ્યુ જેમકે "આ ગાય છે, પણ અશ્વ જેવી જણાય છે." આટલા કારણથી જ આ વિપરીત ઉપલબ્ધિ જાણવી. સર્વથા વિપરીતધર્મના નિશ્ચયથી વિપરીત ઉપલબ્ધિ ન જાણવી કેમકે સર્વથા વિપરીત ઉપલબ્ધિ માનવાથી ત્યા અશ્વ-આદિ હોવા જોઇએ, આથી એમ ન કહેવુ કે એમ હોય તો નિશ્ચિતનો અનિશ્ચિતથી ભેદ નથી, કેમકે ત્યા પરધર્મની નિશ્ચિતતાનો અભાવ હોવાથી, વિવક્ષિત વસ્તુના અભાવથી શંકામાત્રજ છે વસ્તુ પ્રાપ્તિમા વિઘ્નના અભાવે વિપર્યય ધર્મની શંકામાત્રથી પણ અજ્ઞાનતા ન કહેવાય. "અવગ્રહ અનધ્યવસાયરૂપ છે" એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહમા. સાક્ષાત્ અધ્યવસાય (નિશ્ચય) નથી. પણ યોગ્યતાથી છે. જો એમ ન હોય તો અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયઆદિમા એ અધ્યવસાય અથવા નિશ્ચય થાય છે. તે ન થવા જોઇએ. અતિ ઉન્મત્ત અને મૂર્છા પામેલાનુ જ્ઞાન જ અનધ્યવસાયરૂપ કહેવાય. ત્યા યોગ્યતાથી પણ અધ્યવસાય કહી શકાય નહી. કેમકે અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયાદિના અધ્યવસાયનુ ત્યા લક્ષણજ નથી

એ રીતે અવગ્રહઆદિમા સંશયઆદિ ન હોવા છતા માનીએ તોપણ સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય એ જ્ઞાનજ છે, તેથી અવગ્રહાદિમા સંશયઆદિ હોવા છતા પણ, મતિજ્ઞાન રૂપે માનવામા વિરોધ આવતો નથી કારણ કે "ઇચ્છિત વસ્તુ જણાવનાર હોય તે જ્ઞાન, અને તે સિવાયનુ અજ્ઞાન." એ પ્રમાણે પ્રમાણ-અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વિચાર કરવા અમે તૈયાર નથી, પરન્તુ "જે વડે કંઈપણ જણાય તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાન છે" એટલુ જ માત્ર અમે કહીએ છીએ. તદનુસાર વસ્તુનુ જ્ઞાનમાત્ર તો સંશયાદિમા પણ હોય છે, એટલે તેનામાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાનની હાની નથી ૩૧૪

સ્વપર્યાયોવડે અનન્તધર્મયુક્ત ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી સંશયાદિ, બીજાઓએ માનેલા નિશ્ચયજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણની પેઠે જ્ઞાનરૂપજ છે.

પ્રશ્ન —આ વાત અસિદ્ધ છે, કારણ કે વસ્તુના એક દેશના જ્ઞાનનુ કારણ સંશયાદિ, કેવી રીતે બની શકે ? કારણકે અંશરહિત વસ્તુમાં દેશનોજ અભાવ છે, તોપછી તે સંશયાદિ એક દેશગ્રાહી કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર —ઘટાદિવસ્તુ માટીથી બનેલ, પહોળી, ગોળ, લાબો કાઠલો ઇત્યાદિ અર્થરૂપ પર્યાયો અનન્તા છે, તથા ઘટ, કુટ, કુંભ, કળશ વિગેરે વચનરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે, તેમજ આદિશબ્દથી પરવ્યાવૃત્તિરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે એ અર્થપર્યાય અને વચનાદિપર્યાયરૂપ વસ્તુ અનન્ત શક્તિયુક્ત છે, તેવી વસ્તુના એક દેશને ગ્રહણ કરનારા હોવાથી સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપ છે વસ્તુને અમે નિરંશ નથી માનતા, પણ ઉપર કહ્યા મુજબ અનન્ત ધર્મયુક્ત માનીએ છીએ, તેથી વસ્તુના અનન્ત દેશો છે તેમાથી એક દેશને સંશયાદિ ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે જ્ઞાનરૂપ છે જો એ સંશયાદિ કંઈપણ ગ્રહણ ન કરતા હોય, તો તે ઉત્પન્નજ ન થાય આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયુ કે "જે વડે જણાય તે જ્ઞાન" એ વ્યુત્પત્તિથી સંશયાદિ જ્ઞાન છે ૩૧૬

સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર હોય તે જ જ્ઞાન છે, એક દેશને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન નથી એ કથન અયોગ્ય છે, કારણકે—

अहवा न सव्वधम्मावभासया तो न नाणमिट्ठ ते ।
णु निन्नओऽवि तद्देसमेत्तगाहि त्ति जन्नाण ॥३१७॥
जइ एव तेण तुह, अन्नाणी नत्थि कोइ संसारे ।
मिच्छद्दिट्ठीण ते, अन्नाण नाणमियरेसि ॥३१८॥
सदसदविसेसणाओ, भवहेऊ जहिच्छिओवलम्भाओ ।
नाणफलाभावाओ, मिच्छद्दिट्ठिस्स अण्णाण ॥३१९॥
एगं जाण सव्व, जाणइ सव्व च जाणमेगं ति ।
इय सव्वमय सव्वं सम्मद्दिट्ठिस्स जं वत्थु ॥३२०॥
जे संसयादिगम्मा, धम्मा वत्थुस्स तेऽवि पज्जाया ।
तदहिगमगत्तणओ, ते नाण चिय ससयाईया ॥३२१॥

અથવા તે સર્વ ધર્મને જણાવનાર ન હોવાથી તે જ્ઞાનરૂપ નથી. જો એમ હોય તો નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થાય, (કેમકે તે) તેના એક દેશનેજ ગ્રહણ કરે છે શકા—જો એમ હોય તો, તમારા મતે કોઈપણ સસારી અજ્ઞાની નહી થાય, ઉત્તર—મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાન છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાન છે સદ્—અસદ્ના અવિશેષપણાથી, ભવહેતુકપણાથી. યદૃચ્છાએ, ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી, અને જ્ઞાનના વિરતિરૂપ ફળનો અભાવ હોવાથી, મિથ્યાદૃષ્ટિનુ (જ્ઞાન) અજ્ઞાનરૂપ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ એક વસ્તુને જાણતા સર્વ વસ્તુ જાણે છે, અને સર્વ વસ્તુ જાણતા એકને જાણે છે, એમ તેને સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે, એવો બોધ છે (તેથી તેને જ્ઞાન છે) જે સશયાદિગમ્ય ધર્મો છે, તે વસ્તુના પર્યાયો છે, તેને જાણનાર સશયાદિ છે, માટે તે પણ જ્ઞાન છે ૩૧૭—થી—૩૨૧

સંશયાદિ ગાય વિગેરે વસ્તુના સર્વ ધર્મને ગ્રહણ કરતા નથી, માટે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, પણ જે સંપૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરે, તેજ જ્ઞાનરૂપ છે. એમ કહેવામા આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે એથી તો જ્ઞાનરૂપે માનેલ નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થશે એ નિર્ણય પણ ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશનેજ ગ્રહણ કરે છે ઉદાહરણ તરીકે—ગૌરવ આવુ રૂપ છે માટે "આ બળદ છે" આ ઘટ છે, આ પટ છે, ઈત્યાદિ નિર્ણયવડે બળદ, ઘટ, પટ, વિગેરે વસ્તુના ઘટત્ત્વ વિગેરે એક દેશજ ગ્રહણ કરાય છે. તેથી તે પણ જ્ઞાન કેમ થાય ?

ધર્મ ધર્મીથી કદીપણ જુદો હોતો નથી, તેથી એક દેશરૂપ ધર્મ ગ્રહણ કરવાથી, ધર્મીરૂપ સપૂર્ણ વસ્તુ પણ નિર્ણયવડે ગ્રહણ થાય છે, માટે નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે આમ કહેવામા આવે તો સશયાદિમા પણ એમજ છે "શુ આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ?" ઈત્યાદિ પ્રકારના સશયથી 'સ્થાણુત્વાદિરૂપ' વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. વિપર્યાસ પણ વસ્તુના એક જ દેશને જાણે છે, અને અનધ્યવસાય પણ સામાન્યમાત્રરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે, તેથી વસ્તુના એક દેશને જાણનાર હોવાથી સશય વિગેરે સમગ્રવસ્તુને જાણે છે, તોપછી તેપણ જ્ઞાન કેમ-ન કહેવાય ?

વળી સંશયાદિવડે વસ્તુનો એક દેશ ગ્રહણ કરાય છે, એટલે કે સંશયવડે કેવળ સંદિગ્ધ, વિપર્યાસવડે કેવળ વિપરીત અને અનધ્યવસાયવડે કેવળ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન નથી એમ કહેવામા આવે. તો તે માટે, "જે વડે જણાય તે જ્ઞાન એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે મતિરૂપ, જે જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન સામાન્યથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ સબંધી મતિજ્ઞાનનો વિચાર અહી પ્રસ્તુત છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયઆદિને અથવા નિર્ણયને જ્ઞાન કહેવામા કંઈ વિરોધ નથી. કેમકે ઉપરોક્તજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ, એ સર્વમા ઘટે છે આ ઉપરથી સંશયઆદિ પણ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, તેથી તે મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સાત ભેદ થશે એમ ન કહેવુ, કારણકે અનધ્યવસાય સામાન્યમાત્ર ગ્રાહી હોવાથી તેનો અવગ્રહમા સમાવેશ થાય છે, સંશયનો ઈહામા સમાવેશ થાય છે. (જો કે પહેલા સંશયને ઈહારૂપ નથી માનેલ પણ તે વ્યવહારીજનની અનુવૃત્તિથી નિષેધેલ છે. સર્વથા નિષેધ નથી કર્યો) અને વિપર્યાસ (વિપરીત) નિશ્ચયરૂપ હોવાથી. અપાયમા અન્તર્ભાવ પામે છે એ પ્રમાણે સંશયાદિ ત્રણેનો અવગ્રહાદિ ત્રણમા સમાવેશ થાય છે. તેથી સાત ભેદ નહી થાય. અન્યથા જો એમ ન માનવામા આવે, તો સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિને મતિજ્ઞાનથી જુદા પાડીને કયા અન્તર્ભૂત કરવા ? અજ્ઞાનમા તો તેનો સમાવેશ નહી કરી શકાય. કારણ કે શ્રીમાન્ ગૌતસ્વામિએ ભગવન્ત મહાવીરદેવને પૂછ્યુ છે કે "सम्मद्दिठ्ठी णं भंते ! किं नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! नाणी, नो अन्नाणी ભગવન્ ! સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવો જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? ગૌતમ ! સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની છે, અજ્ઞાની નથી" ઇત્યાદિ આગમવચનથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વદા જ્ઞાનજ હોય છે, અજ્ઞાન નથી હોતુ

પ્રશ્ન .–અહી સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનોજ અધિકાર છે એમ આપ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર –અહી પાચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે. તે જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિનેજ હોય છે, માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનોજ અહી વિચાર કરાય છે અને તેમનાજ સંશય-આદિ જ્ઞાન તરીકે સિદ્ધ કરીએ છીએ

પ્રશ્ન–જો ઉપર મુજબ સંશયઆદિને પણ આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો. તો કોઈપણ સંસારી જીવ અજ્ઞાની નહિ થાય કેમકે સંશયાદિ અજ્ઞાન છે અને નિર્ણય તે અબાધિત જ્ઞાન છે. એમ લોકવ્યવહારની સ્થિતિ છે હવે જો એ સંશયઆદિને આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો. તો અજ્ઞાનરૂપ લોકવ્યવહારનો નાશ થશે, પણ લોકમા તો અજ્ઞાનનો વ્યવહાર જણાય છે તેની શી વ્યવસ્થા કરશો ?

ઉત્તર :–મિથ્યાદૃષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય અજ્ઞાનરૂપ છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે આ પ્રમાણે માનવાથી અજ્ઞાન વ્યવહારનો નાશ નહિ થાય અર્થાત્ લૌકિક જ્ઞાન–અજ્ઞાનનો વ્યવહાર અહી નથી કર્યો. પણ આગમના અભિપ્રાયે નૈશ્ચયિકવ્યવહાર અહી કર્યો છે એટલેકે આગમમા મિથ્યાદૃષ્ટિને સંશયાદિ તથા નિશ્ચય બધુ અજ્ઞાનરૂપ કહ્યુ છે, અને એજ સંશયાદિ તથા નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનરૂપ કહ્યુ છે આગમના અભિપ્રાયે સંશયાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિને કારણે અજ્ઞાન છે અહી માત્ર સમ્યગ્દૃષ્ટિના અવગ્રહઆદિનો વિચાર પ્રસ્તુત છે ૩૧૮

પ્રશ્ન –મિથ્યાદૃષ્ટિનુ બધુ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપજ છે, એમ આપ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર :–મિથ્યાદૃષ્ટિને સદ્અસદ્નો તફાવત નથી, તેનુ જ્ઞાન ભવહેતુક છે. યદૃચ્છાએ–ગમેતેમ તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અને જ્ઞાનનુ ફળ જે વિરતિ. તે તેમને નથી. માટે તેઓનુ જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે ૩૧૯

પ્રશ્ન ·–સમ્યગ્દૃષ્ટિને એવુ શું વિશેષ છે. કે જેથી તેઓનો સર્વબોધ જ્ઞાનજ કહેવાય ?

ઉત્તર –પરમાણુ વિગેરે દરેક વસ્તુ, સ્વ–પર પર્યાયોવડે ત્રિભુવનગત સર્વ વસ્તુ સાથે સબધ ધરાવે છે જેમકે–એક પરમાણુમા એકગુણકાલત્વાદિ અનન્તા વર્ણ, ગન્ધ, રસ વિગેરેના સ્વપર્યાયો છે, અને એ પરમાણુ બીજા પરમાણુ, દ્વયણુક, ત્ર્યણુકાદિ સર્વવસ્તુથી ક્ષેત્ર–કાળ આદિવડે ભિન્ન છે, તેથી તેના વ્યાવૃત્તિરૂપ અનન્તા પરપર્યાયો છે જે અન્ય વસ્તુઓથી એ પરમાણુ ભિન્ન છે, તે બધી વસ્તુઓનો તે પરમાણુમાઅભાવ છે. જો એમ ન હોય તો તે પરમાણુ તેઓથી ભિન્ન છે. એમ જણાય નહિ કારણકે અભાવ તે અભાવવાન્નો ધર્મ છે, જ્યા ધર્મ હોય ત્યા ધર્મી કથચિત્ હોવોજ જોઇએ એમ ન હોય, તો તે તેનો ધર્મ ન કહી શકાય. આથી એ સિદ્ધ થયુ કે સર્વ વસ્તુઓ, તે પરમાણુમા સ્વ-અભાવવૃત્તિથી વર્તે છે, અને તેથી તે પરમાણુ પણ સર્વ વસ્તુ સાથે તેવા પ્રકારનો સબધ ધરાવે છે આજ રીતે દ્વયણુક–ત્ર્યણુકાદિના સબધમા પણ સમજી લેવુ. તે પણ અન્યથી ભિન્ન છે, અને તેથી સર્વવસ્તુ સર્વમય છે, એમ નિશ્ચિત થયુ જે કોઈ અમુક એક વસ્તુ જાણે છે, તે બીજી પણ બધી વસ્તુઓ જાણેજ છે બધી વસ્તુઓ જાણ્યા વિના અમુક વસ્તુ તેનાથી ભિન્ન છે, એમ જાણી શકાય નહિ તેથી જે સર્વ વસ્તુઓ જાણે છે, તેજ અમુક એક વસ્તુ પણ જાણે છે સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાનવિના એક વસ્તુનુ સપૂર્ણ જ્ઞાન થાય નહી તે સર્વ વસ્તુઓ વિવક્ષિત વસ્તુથી જુદી છે એમ જાણ્યા વિના તે તેનાથી ભિન્ન છે એમ જાણી શકાય નહી.

પ્રશ્ન –એવુ જ્ઞાનતો કેવળીનેજ હોય છે બીજાને નથી હોતુ, કેમકે કેવળી સિવાયના બીજા સૂક્ષ્મ, અતીત, વ્યવહિત, અમૂર્ત આદિ સર્વ વસ્તુઓ ગ્રહણ કરી શકે નહિ.

ઉત્તર –હા સત્ય છે, એ પ્રમાણે સાક્ષાત્પણે તો કેવળીજ જાણે છે, પરન્તુ તેમના વચન ઉપરની શ્રદ્ધાદ્વારા ભાવથી બીજા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ દરેક વસ્તુને સર્વમય જાણે છે "जे एग जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एग जाणइ" ઇત્યાદિ કેવળીભાષિત આગમવચનથી જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, અને જે સર્વ જાણે છે તે એક જાણે છે. આ પ્રમાણેનો આગમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વથા પ્રમાણભૂત છે, અન્યથા તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન કહેવાય જોકે બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિ એ પ્રમાણે સર્વસ્તુને સર્વમય નથી જાણતા, પણ યથોક્ત આગમશ્રદ્ધા દ્વારા ભાવથી તો જાણે છેજ, તેથી તે હમેશ જ્ઞાની કહેવાય છે. કારણકે કેવળીદૃષ્ટ યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રમાણ માનીને તેઓ સર્વદા તે પ્રમાણે જાણે છે એટલે કે એક વસ્તુને જાણતા સર્વ વસ્તુને જાણે છે, અને સર્વ વસ્તુને જાણતા એક વસ્તુ જાણે છે એ પ્રમાણેનુ સિદ્ધાન્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ નિરન્તર પ્રમાણપણે માને છે, તેથી પરમાણુ આદિ જે કઈ વસ્તુ છે, તે સર્વને સ્વ–પર પર્યાયોવડે સર્વમય માને છે જાગતા, ઉઘતા, ઉભા રહેતા અને ચાલતા નિરન્તર સમ્યગ્દૃષ્ટિના હૃદયમા પરમગુરૂપ્રણીત યથોક્ત વસ્તુ સ્વરૂપની દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે તેથી તે હમેશા જ્ઞાનીજ કહેવાય ૩૨૦.

પ્રશ્ન –જો એમ હોય તો સમ્યગ્દૃષ્ટિને નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન ભલે હો પરન્તુ લોકમા

વળી સંશયાદિવડે વસ્તુનો એક દેશ ગ્રહણ કરાય છે, એટલે કે સંશયવડે કેવળ સંદિગ્ધ, વિપર્યાસવડે કેવળ વિપરીત અને અનધ્યવસાયવડે કેવળ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન નથી. એમ કહેવામા આવે, તો તે માટે, "જે વડે જણાય તે જ્ઞાન" એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે મતિરૂપ, જે જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન સામાન્યથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયઆદિને અથવા નિર્ણયને જ્ઞાન કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કેમકે ઉપરોક્તજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ, એ સર્વંગા ઘટે છે આ ઉપરથી સંશયઆદિ પણ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, તેથી તે મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સાત ભેદ થશે એમ ન કહેવુ, કારણકે અનધ્યવસાય સામાન્યમાત્ર ગ્રાહી હોવાથી તેનો અવગ્રહમા સમાવેશ થાય છે, સંશયનો ઈહામા સમાવેશ થાય છે, (જો કે પહેલા સંશયને ઈહારૂપ નથી માનેલ, પણ તે વ્યવહારીજનની અનુવૃત્તિથી નિષેધેલ છે, સર્વથા નિષેધ નથી કર્યો) અને વિપર્યાસ (વિપરીત) નિશ્ચયરૂપ હોવાથી. અપાયમા અન્તર્ભાવ પામે છે એ પ્રમાણે સંશયાદિ ત્રણેનો અવગ્રહાદિ ત્રણમા સમાવેશ થાય છે. તેથી સાત ભેદ નહી થાય અન્યથા જો એમ ન માનવામા આવે, તો સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિને મતિજ્ઞાનથી જુદા પાડીને કયા અન્તર્ભૂત કરવા ? અજ્ઞાનમા તો તેનો સમાવેશ નહી કરી શકાય. કારણ કે શ્રીમાન્ ગૌતમસ્વામિએ ભગવન્ત મહાવીરદેવને પૂછ્યુ છે કે "सम्मद्दिट्ठी ण भंते ! किं नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! नाणी, नो अन्नाणी" ભગવન્ ! સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવો જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? ગૌતમ ! સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની છે, અજ્ઞાની નથી" ઇત્યાદિ આગમવચનથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વદા જ્ઞાનજ હોય છે, અજ્ઞાન નથી હોતુ

પ્રશ્ન :–અહી સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનોજ અધિકાર છે એમ આપ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર :–અહી પાંચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિનેજ હોય છે, માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનોજ અહી વિચાર કરાય છે અને તેમનાજ સંશયઆદિ જ્ઞાન તરીકે સિદ્ધ કરીએ છીએ

પ્રશ્ન–જો ઉપર મુજબ સંશયઆદિને પણ આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો, તો કોઈપણ સાંસારી જીવ અજ્ઞાની નહિ થાય કેમકે સંશયાદિ અજ્ઞાન છે અને નિર્ણય તે અબાધિત જ્ઞાન છે એમ લોકવ્યવહારની સ્થિતિ છે હવે જો એ સંશયઆદિને આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો, તો અજ્ઞાનરૂપ લોકવ્યવહારનો નાશ થશે, પણ લોકમા તો અજ્ઞાનનો વ્યવહાર જણાય છે તેની શી વ્યવસ્થા કરશો ?

ઉત્તર :–મિથ્યાદૃષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય અજ્ઞાનરૂપ છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે આ પ્રમાણે માનવાથી અજ્ઞાન વ્યવહારનો નાશ નહિ થાય. અર્થાત્ લૌકિક જ્ઞાન–અજ્ઞાનનો વ્યવહાર અહી નથી કર્યો, પણ આગમના અભિપ્રાયે નૈશ્ચયિકવ્યવહાર અહી કર્યો છે એટલેકે આગમમા મિથ્યાદૃષ્ટિને સંશયાદિ તથા નિશ્ચય બધુ અજ્ઞાનરૂપ કહ્યુ છે, અને એજ સંશયાદિ તથા નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનરૂપ કહ્યુ છે આગમના અભિપ્રાયે સંશયાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિને કારણે અજ્ઞાન છે અહી માત્ર સમ્યગ્દૃષ્ટિના અવગ્રહઆદિનો વિચાર પ્રસ્તુત છે ૩૧૮

પ્રશ્ન –મિથ્યાદૃષ્ટિનુ બધુ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપજ છે, એમ આપ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર :–મિથ્યાદૃષ્ટિને સદ્અસદ્નો તફાવત નથી, તેનું જ્ઞાન ભવહેતુક છે. યદચ્છાએ-ગમેતેમ તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અને જ્ઞાનનુ ફળ જે વિરતિ. તે તેમને નથી. માટે તેઓનુ જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૧૯

પ્રશ્ન –સમ્યગ્દૃષ્ટિને એવુ શું વિશેષ છે કે જેથી તેઓનો સર્વબોધ જ્ઞાનજ કહેવાય?

ઉત્તર –પરમાણુ વિગેરે દરેક વસ્તુ, સ્વ–પર પર્યાયોવડે ત્રિભુવનગત સર્વ વસ્તુ સાથે સબધ ધરાવે છે જેમકે–એક પરમાણુમા એકગુણકાલત્વાદિ અનન્તા વર્ણ, ગન્ધ, રસ વિગેરેના સ્વપર્યાયો છે, અને એ પરમાણુ બીજા પરમાણુ, દ્વયણુક, ત્ર્યણુકાદિ સર્વવસ્તુથી ક્ષેત્ર–કાળ આદિવડે ભિન્ન છે, તેથી તેના વ્યાવૃત્તિરૂપ અનન્તા પરપર્યાયો છે જે અન્ય વસ્તુઓથી એ પરમાણુ ભિન્ન છે, તે બધી વસ્તુઓનો તે પરમાણુમાઅભાવ છે. જો એમ ન હોય તો તે પરમાણુ તેઓથી ભિન્ન છે. એમ જણાય નહિ કારણકે અભાવ તે અભાવવાન્નો ધર્મ છે, જ્યા ધર્મ હોય ત્યા ધર્મી કથચિત્ હોવોજ જોઈએ એમ ન હોય. તો તે તેનો ધર્મ ન કહી શકાય. આથી એ સિદ્ધ થયુ કે સર્વ વસ્તુઓ, તે પરમાણુમા સ્વ-અભાવવૃત્તિથી વર્તે છે, અને તેથી તે પરમાણુ પણ સર્વ વસ્તુ સાથે તેવા પ્રકારનો સબધ ધરાવે છે આજ રીતે દ્વયણુક–ત્ર્યણુકાદિના સબધો પણ સમજી લેવુ તે પણ અન્યથી ભિન્ન છે, અને તેથી સર્વવસ્તુ સર્વમય છે, એમ નિશ્ચિત થયુ જે કોઈ અમુક એક વસ્તુ જાણે છે, તે બીજી પણ બધી વસ્તુઓ જાણેજ છે બધી વસ્તુઓ જાણ્યા વિના અમુક વસ્તુ તેનાથી ભિન્ન છે, એમ જાણી શકાય નહિ તેથી જે સર્વ વસ્તુઓ જાણે છે, તેજ અમુક એક વસ્તુ પણ જાણે છે. સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાનવિના એક વસ્તુનુ સપૂર્ણ જ્ઞાન થાય નહી તે સર્વ વસ્તુઓ વિવક્ષિત વસ્તુથી જુદી છે એમ જાણ્યા વિના તે તેનાથી ભિન્ન છે એમ જાણી શકાય નહી.

પ્રશ્ન –એવુ જ્ઞાનતો કેવળીનેજ હોય છે બીજાને નથી હોતુ, કેમકે કેવળી સિવાયના બીજા સૂક્ષ્મ, અતીત, વ્યવહિત, અમૂર્ત આદિ સર્વ વસ્તુઓ ગ્રહણ કરી શકે નહિ.

ઉત્તર –હા સત્ય છે, એ પ્રમાણે સાક્ષાત્પણે તો કેવળીજ જાણે છે, પરન્તુ તેમના વચન ઉપરની શ્રદ્ધાદ્વારા ભાવથી બીજા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ દરેક વસ્તુને સર્વમય જાણે છે. "जे एग जाणइ से सव्व जाणइ, जे सव्व जाणइ से एग जाणइ" ઇત્યાદિ કેવળીભાષિત આગમવચનથી જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, અને જે સર્વ જાણે છે તે એક જાણે છે. આ પ્રમાણેનો આગમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વથા પ્રમાણભૂત છે, અન્યથા તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન કહેવાય જોકે બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિ એ પ્રમાણે સર્વસ્તુને સર્વમય નથી જાણતા, પણ યથોક્ત આગમશ્રદ્ધા દ્વારા ભાવથી તો જાણે છેજ, તેથી તે હમેશ જ્ઞાની કહેવાય છે. કારણકે કેવળીદૃષ્ટ યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રમાણ માનીને તેઓ સર્વદા તે પ્રમાણે જાણે છે. એટલે કે એક વસ્તુને જાણતા સર્વ વસ્તુને જાણે છે, અને સર્વ વસ્તુને જાણતા એક વસ્તુ જાણે છે. એ પ્રમાણેનુ સિદ્ધાન્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ નિરન્તર પ્રમાણપણે માને છે, તેથી પરમાણુ-આદિ જે કંઈ વસ્તુ છે, તે સર્વને સ્વ–પર પર્યાયોવડે સર્વમય માને છે જાગતા, ઉઘતા, ઉભા રહેતા અને ચાલતા નિરન્તર સમ્યગ્દૃષ્ટિના હૃદયમા પરમગુરૂપ્રણીત યથોક્ત વસ્તુ સ્વરૂપની દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે તેથી તે હમેશા જ્ઞાનીજ કહેવાય ૩૨૦

પ્રશ્ન –જો એમ હોય તો સમ્યગ્દૃષ્ટિને નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન ભલે હો પરન્તુ લોકમા

વળી સંશયાદિવડે વસ્તુનો એક દેશ ગ્રહણ કરાય છે, એટલે કે સંશયવડે કેવળ સંદિગ્ધ, વિપર્યાસવડે કેવળ વિપરીત અને અનધ્યવસાયવડે કેવળ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે. તેથી તે જ્ઞાન નથી એમ કહેવામા આવે. તો તે માટે, "જે વડે જણાય તે જ્ઞાન" એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે મતિરૂપ, જે જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન સામાન્યથી સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત છે, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયઆદિને અથવા નિર્ણયને જ્ઞાન કહેવામા કંઈ વિરોધ નથી કેમકે ઉપરોક્તજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ, એ સર્વાંગે ઘટે છે. આ ઉપરથી સંશયઆદિ પણ મતિજ્ઞાનરૂપ છે. તેથી તે મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સાત ભેદ થશે એમ ન કહેવુ, કારણકે અનધ્યવસાય સામાન્યમાત્ર ગ્રાહી હોવાથી તેનો અવગ્રહમા સમાવેશ થાય છે. સંશયનો ઈહામા સમાવેશ થાય છે. (જો કે પહેલા સંશયને ઈહારૂપ નથી માનેલ. પણ તે વ્યવહારીજનની અનુવૃત્તિથી નિષેધેલ છે. સર્વથા નિષેધ નથી કર્યો) અને વિપર્યાસ (વિપરીત) નિશ્ચયરૂપ હોવાથી. અપાયમા અન્તર્ભાવ પામે છે એ પ્રમાણે સંશયાદિ ત્રણેનો અવગ્રહાદિ ત્રણમા સમાવેશ થાય છે. તેથી સાત ભેદ નહી થાય. અન્યથા જો એમ ન માનવામા આવે, તો સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિને મતિજ્ઞાનથી જુદા પાડીને કયા અન્તર્ભૂત કરવા ? અજ્ઞાનમા તો તેનો સમાવેશ નહી કરી શકાય. કારણ કે શ્રીમાન્ ગૌતમસ્વામિએ ભગવન્ત મહાવીરદેવને પૂછ્યુ છે કે "सम्मद्दिट्ठी ण भंते ! किं नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! नाणी, नो अन्नाणी ભગવન્ ! સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવો જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? ગૌતમ ! સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની છે, અજ્ઞાની નથી ' ઇત્યાદિ આગમવચનથી સમ્યગ્દષ્ટિને સર્વદા જ્ઞાનજ હોય છે. અજ્ઞાન નથી હોતુ

પ્રશ્ન ․–અહી સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનોજ અધિકાર છે એમ આપ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર –અહી પાંચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે જ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિનેજ હોય છે, માટે સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનોજ અહી વિચાર કરાય છે અને તેમનાજ સંશયઆદિ જ્ઞાન તરીકે સિદ્ધ કરીએ છીએ

પ્રશ્ન–જો ઉપર મુજબ સંશયઆદિને પણ આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો, તો કોઈપણ સંસારી જીવ અજ્ઞાની નહિ થાય કેમકે સંશયાદિ અજ્ઞાન છે અને નિર્ણય તે અબાધિત જ્ઞાન છે. એમ લોકવ્યવહારની સ્થિતિ છે હવે જો એ સંશયઆદિને આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો, તો અજ્ઞાનરૂપ લોકવ્યવહારનો નાશ થશે, પણ લોકમા તો અજ્ઞાનનો વ્યવહાર જણાય છે તેની શી વ્યવસ્થા કરશો ?

ઉત્તર ·–મિથ્યાદૃષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય અજ્ઞાનરૂપ છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે આ પ્રમાણે માનવાથી અજ્ઞાન વ્યવહારનો નાશ નહિ થાય. અર્થાત્ લૌકિક જ્ઞાન–અજ્ઞાનનો વ્યવહાર અહી નથી કર્યો, પણ આગમના અભિપ્રાયે નૈશ્ચયિકવ્યવહાર અહી કર્યો છે એટલેકે આગમમા મિથ્યાદૃષ્ટિને સંશયાદિ તથા નિશ્ચય બધુ અજ્ઞાનરૂપ કહ્યુ છે, અને એજ સંશયાદિ તથા નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાનરૂપ કહ્યુ છે આગમના અભિપ્રાયે સંશયાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિને કારણે અજ્ઞાન છે અહી માત્ર સમ્યગ્દષ્ટિના અવગ્રહઆદિનો વિચાર પ્રસ્તુત છે ૩૧૮

પ્રશ્ન –મિથ્યાદૃષ્ટિનુ બધુ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપજ છે, એમ આપ શાથી કહો છો ?

સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રયોજનવશાત્ એક પણ પર્યાયને ગ્રહણ કરતા છતા. તેટલાજ પર્યાયવાળી તે વસ્તુને ભાવથી ગ્રહણ કરે છે. નિર્ણયકાળે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ વસ્તુને તેવા રૂપે નથી જાણતો, તેથી તેઓને બધુ અજ્ઞાનજ છે. અથવા મિથ્યા અભિનિવેશથી ઘટમા પટબુદ્ધિની જેમ વિપર્યયજ થાય છે, તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિને કષ્ટતર અજ્ઞાન છે અથવા જેમ ઇન્દ્રજ્ઞાનોપયોગથી (ઉપયોગવાનને) તન્મયપણુ (ઇન્દ્રપણુ) થાય છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને સંશયાદિ છતા પણ જ્ઞાનોપયોગથી જ્ઞાન છે, મિથ્યાત્વીને પણ એ તુલ્ય છે (એમ કહેવામાં આવે તો તે) અયોગ્ય છે (કેમકે) તે સમ્યક્ત્વાદિભાવ શૂન્ય હોવાથી તેને ઉપયોગ છતા પણ હમેશા અજ્ઞાન પરિણામ છે નિર્ણીત ઉપયોગમા પણ તેને વિપરીતવસ્તુની પ્રતિપત્તિ હોય છે, તો પછી સંશયાદિકાળે તો જ્ઞાનોપયોગ ક્યાથી હોય? ૩૨૨થી૩૨૭.

પ્રયોજનવશાત્ ઘટાદિ વસ્તુના ઘટત્વાદિ એકજ પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ, પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુજ આગમપ્રમાણ અંગીકાર કરીને, ભાવથી ગ્રહણ કરે છે ઉદાહરણ તરીકે—કોઇ સુવર્ણનો ઘડો જોઇને. તેને ઘડાનુજ પ્રયોજન છે, તેથી તે માણસ "આ ઘડો છે" એમ ઘટપણાનો નિશ્ચય કરે છે અને જેને સુવર્ણનુ પ્રયોજન છે, તે માણસ 'આ સુવર્ણ છે" એમ સુવર્ણપણાનો નિશ્ચય કરે છે. જેને પાણી ભરવાનુ પ્રયોજન છે, તે માણસ "આ પાણી ભરવાનુ ભાજન છે' એવો નિશ્ચય કરે છે વળી કેટલાક અભ્યાસપટુતા—અને પ્રત્યાસત્તિ (નજીકપણા) આદિથી ગ્રહણ કરે છે જેમકે—કોઇ બ્રાહ્મણને દ્વારમા ઉભેલો જોઇને કોઈ વ્યક્તિ અભ્યાસના વશથી "આ ભિક્ષુક છે" એમ કહે છે, કોઈ પટુતાવશાત્ 'આ બ્રાહ્મણ છે" એવુ કહે છે, અને કોઈ તેની પાસે ભણેલો હોય, તે પ્રત્યાસત્તિથી "આ મારા ઉપાધ્યાય છે" એમ કહે છે આ પ્રમાણે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુના એક પર્યાયને ગ્રહણ કરતા છતા પણ, ભાવથી યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિને સંશયાદિ કાળે પણ જ્ઞાનજ છે. ૩૨૨.

પ્રશ્ન—એ પ્રમાણે મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ જ્ઞાન માનવામા આવે તો શુ હરકત છે?

ઉત્તર :—મિથ્યાદૃષ્ટિઓને કેવળીદૃષ્ટ યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપનો સ્વીકાર ન હોવાથી, તેમને નિર્ણયકાળે પણ પરમગુરૂએ ઉપદેશેલ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુનો બોધ નથી. તેથી તેઓના નિશ્ચય અને સંશય સર્વ અજ્ઞાનરૂપજ છે ૩૨૩ અથવા મિથ્યાત્વીને સામાન્યથી અજ્ઞાન છે એમ નહી, પણ અતિ કષ્ટતર અજ્ઞાન છે કારણ કે સંશય—અનધ્યવસાય—અને વિપર્યય એ ત્રણે સામાન્યથી અજ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિને તો તે અતિદુઃસહ મહાદુઃખના હેતુભૂત હોવાથી, વિશેષતર અજ્ઞાનરૂપ છે કેમકે તેઓને સર્વજ્ઞભાષિત યથાવસ્થિત વસ્તુમા વિપર્યાસજ થાય છે, સંશય અને અનધ્યવસાય નથી થતા એ કારણથી સંશય અને અનધ્યવસાય કરતા એ વિપર્યય અતિ વિશેષ અજ્ઞાનરૂપ છે એ વિપર્યય થવાનુ કારણ તેમને સર્વત્ર મિથ્યાઅભિનિવેશ હોય છે, એટલે કે મોક્ષમા સંસારમા અથવા નરકાદિમા મિથ્યાઅભિનિવેશથી ઘટમા પટબુદ્ધિની પેઠે. સર્વજ્ઞે કહેલ વસ્તુમા વિપરીત અધ્યવસાયજ થાય છે તેથી તેઓને કષ્ટતર અજ્ઞાન છે, અને સર્વજ્ઞે કહેલ યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વ માનવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને હમેશા જ્ઞાન છે ૩૨૪

અથવા જેમ ઇન્દ્રજ્ઞાનના ઉપયોગથી, તે ઉપયોગવાન્ વ્યક્તિ ગરીબ હોવા છતા પણ

સંશયઆદિ અજ્ઞાન તરીકે રૂઢ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને કેવી રીતે જ્ઞાન હોય શકે ?

ઉત્તર.—સંશયાદિથી જણાતા જે ધર્મો છે, તે ધર્મો પણ વસ્તુના પર્યાયો જ છે તેથી તે પણ જ્ઞાનના હેતુ હોવાથી, સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે લોકવ્યવહારમાં રૂઢ સંશયાદિને આગમમાં અજ્ઞાનના કારણરૂપ નથી માનેલ, પરન્તુ મિથ્યાદૃષ્ટિના સંબંધને અજ્ઞાનનું કારણ માનેલ છે અને એવો સંબંધ સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિમાં નથી, તેથી તેઓના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે જે વડે કિંચિત્ જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે. સંશયાદિવડે કંઈપણ નથી જણાતું એમ ન કહેવું કેમકે તેમને પણ વસ્તુ પર્યાયો જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે જેમ દૂર સ્થાણુ પડેલ હોય છતાં 'આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ?' એવો સંશય થાય છે, તેમાં જે સ્થાણુપણું અને પુરૂષપણું જણાય છે. તે બન્ને તેમાં પર્યાયપણે હોય છે સ્થાણુપણું એમાં અનુગતરૂપે હોય છે અને પુરૂષપણું અભાવરૂપે હોય છે અથવા સ્થાણુપણું તે સ્થાણુકનો પર્યાય છે અને પુરૂષપણું તે પુરૂષના પર્યાય છે તથા સ્થાણુમાં 'આ પુરૂષજ છે" એવો જે વિપર્યય થાય છે. તેમાં પણ પુરૂષપણું એ વ્યાવૃત્તિરૂપે સ્થાણુનોજ પર્યાય છે, અને અનુગતપણે પુરૂષનો પર્યાય છે અનધ્યવસાયમાં જણાતું સામાન્ય તે તો વિશેષરહિત સ્થાણુક આદિ વસ્તુનોજ પર્યાય છે એ રીતે સંશયાદિવડે વસ્તુપર્યાયો જણાય છે, અહીં સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિનો અધિકાર નથી. વળી લોકરૂઢ સંશયાદિને અજ્ઞાનપણાનું કારણ નથી માન્યું તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે. ૩૨૧

પ્રશ્ન —અનન્તપર્યાયવાળી સર્વ વસ્તુઓ છે. એમ આપે કહ્યું છે. તેવી અનન્ત પર્યાયવાળી ઘટાદિ વસ્તુના ઘટત્વાદિરૂપ એકજ પર્યાયને એક કાળમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગ્રહણ કરે છે આમ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુ છતાં, તેને એક પર્યાયપણે ગ્રહણ કરતા સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાન કેમ કહેવાય ? કારણકે અન્યસ્વરૂપે રહેલી વસ્તુને, તે અન્યરૂપે ગ્રહણ કરે છે. આચાર્યશ્રી આના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

पज्जायमासयंतो, एक्कंपि तओ पआयणवसाओ ।
तत्तियपज्जायं चिय, तं गेण्हइ भावओ वत्थुं ॥३२२॥
निण्णयकालेऽवि जओ, न तहारुवं विदंति ते वत्थु ।
मिच्छद्दिट्ठी तम्हा, सव्वं चिय तेसिमण्णाण ॥३२३॥
कट्ठयरं वऽन्नाण, विवज्जओ चेव मिच्छद्दिट्ठीणं ।
मिच्छाभिणिवेसाओ, सव्वत्थ घडे व्व पडबुद्धी ॥३२४॥
अहवा जहिंदनाणोवओगओ तम्मयत्तण होइ ।
तह संसयाइभावे, नाण नाणोवओगाओ ॥३२५॥
तुल्लमियं मिच्छस्सऽवि, सो सम्मत्ताइभावसुन्नो त्ति ।
उवओगम्मिऽवि तो, तस्स निच्चमन्नाणपरिणामो ॥३२६॥
जं निन्नओवओगेऽवि, तस्स विवरीअवत्थुपडिवत्ती ।
तो संसयाइकाले, कत्तो नाणोवओगो से ? ॥३२७॥

અથવા જેમ શ્રુતજ્ઞાનના અવસરમા સામાન્યપણે (શ્રુત) કહ્યુ છે. તેમ મતિજ્ઞાનના અવસરે સર્વ મતિજ્ઞાનનુ નિરૂપણ કર્યું છે સમ્યક્ત્વાનુગત આ સર્વ મતિ તે જ્ઞાન છે, અને વિપર્યયમા અજ્ઞાન છે. કારણકે અવિશેષિત સર્વ મતિજ છે. એમ પ્રથમ કહ્યુ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ વિપરીત વસ્તુ ગ્રહણ કરવાથી, સાધનમા વિપર્યય કરે છે, તેથી તેનુ જ્ઞાન અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ જ્ઞાન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે જો તેપણ તેનો ધર્મ છે, (તો તેમા) વિપરીતપણુ શુ છે ? એમ નહિ કહેવુ. કેમકે બધા ધર્મ કાંઈ સાધન નથી, પણ જે યોગ્ય હોય, તેજ સાધન છે. યોગ્યાયોગ્ય વિશેષ નહિ જાણનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ વિપર્યય કરે છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ સ્વસ્થાને વિનિયોગ કરે છે. ૩૨૮–થી–૩૩૨.

પૂર્વે ૭૯મી ગાથામા જેમ જ્ઞાન–અજ્ઞાન ઉભયરૂપે શ્રુતજ્ઞાન કહ્યુ છે, પણ એકલુ સમ્યક્શ્રુત નથી કહ્યુ, કારણ કે આગળ શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદ ગણાવાશે. તેમા મિથ્યાશ્રુત પણ કહેવાશે. એ રીતે જેમ ટૂંકમા જ્ઞાન–અજ્ઞાન ઉભયરૂપ શ્રુતજ્ઞાન કહ્યુ છે, તેમ અહી પણ સંશય વિપર્યય–અનધ્યવસાય અને નિર્ણયરૂપ જ્ઞાન–અજ્ઞાનાત્મક સર્વ પ્રકારના મતિજ્ઞાનનુ સામાન્યથી નિરૂપણ કર્યું છે અહી પાચજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી, સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઉદ્દેશીને, લૌકિક પ્રમાણ અપ્રમાણને ઉદ્દેશીને મતિનો નિર્ણય નથી કર્યો. પરન્તુ જ્ઞાન, અજ્ઞાન સ્વરૂપમતિનો સામાન્યતયા વિચાર કર્યો છે, અને તેથી અવગ્રહઆદિને સંશયરૂપ નિર્ણયરૂપ માનવામા કંઈ હાની નથી અહી તો શ્રુતની જેમ ટુંકમાં મતિજ્ઞાનની વિચારણા છે

પ્રશ્ન –ભલે એ સામાન્યમતિનુ નિરૂપણ હો. પરન્તુ જ્યારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો વિચાર કરવાનો આવે ત્યારે લેવાનુ છે તેમા જ્ઞાન કયુ અને અજ્ઞાન કયુ ?

ઉત્તર –સામાન્યપણે કહેલી સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી, સંશયરૂપ કે નિશ્ચયરૂપ મતિ, જ્ઞાનજ છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિની સંશયરૂપ કે નિશ્ચયરૂપ મતિ, અજ્ઞાનજ છે. આ સંબંધમા અવગ્રહાદિનુ નિરૂપણ કરતા પ્રથમ નન્દી સૂત્રકારે કહ્યુ છે કે–"**अविसेसिआ मई मइनाण मइअन्नाण च, विसेसिया मई सम्मद्दिट्ठिस्स मई मइनाण मिच्छद्दिट्ठिस्स मई मइअन्नाण।**" એટલે કે કે અવિશેષિત મતિ તે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન છે, તથા વિશેષમતિ એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ, તે મતિજ્ઞાન છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ, તે મતિ અજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ સર્વ જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિનુ જ્ઞાન તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ છે ૩૨૯

અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ, જગદ્ગુરૂ પ્રણીત સર્વ વસ્તુતત્ત્વને વિપરીતજ ગ્રહણ કરે છે. તેથી જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રાદિ સાધનને મોક્ષાદિના સાધનરૂપે નથી માનતો, પણ એથી વિપરીત અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ-અને અવિરતિ આદિને મોક્ષ આદિના સાધનરૂપે માને છે, તેથી તેનુ જ્ઞાન અજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી, નરકાદિનુ કારણ બને છે, તેથી અજ્ઞાન જ છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ જ્ઞાન જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી મોક્ષાદિનુ કારણ બને છે, તેથી જ્ઞાન જ છે.

વળી વિપરીતરૂપે વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે કે–"**वेदविहिता हिंसा न दोषाय**" વેદવિહિત હિંસા દોષવાળી નથી તેમજ શ્રુતવચનથી અશ્વમેધ યજ્ઞના મધ્યના દિવસે, પાચસો સત્તાણુ પશુઓ જોઇએ, તથા હજારો જીવોને હણીને સેંકડો પાપ કરવા છતા, પવિત્ર ગંગાના જળમા સ્નાન કરીને જીવો મોક્ષે જાય છે" એ પ્રમાણે સંસારના હેતુભૂત જીવઘાતાદિના કારણરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનને તેઓ મોક્ષઆદિના સાધનપણે માને છે તથા જળસ્નાન–પશુવધ અને પુત્ર પરિવારના કારણભૂત મૈથુનાદિ ક્રિયાને તેઓ મોક્ષનુ સાધન

ઈન્દ્ર કહેવાય છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતી વખતેજ, મતિ આદિ જ્ઞાનનો લાભ થવાથી સર્વદા જ્ઞાનોપયોગજ હોય છે જો એમ ન હોય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય, માટે સંશયાદિકાળે પણ મૂળ જ્ઞાનોપયોગથી તે જ્ઞાનીજ છે જેમ રસકુપિકામાના મકારસમાં પડેલું ધામ પણ તદ્રૂપપણાને પામે છે તેમ તે સમ્યગ્દર્શન હોવાથી જ્ઞાનીજ કહેવાય છે. ૩૨૫

પ્રશ્ન -સમ્યગ્દૃષ્ટિને જે જ્ઞાનોપયોગથી જ્ઞાન કહો છો, તે જ્ઞાનોપયોગ મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ છે, તો પછી તેઓને જ્ઞાની શા માટે ન કહેવાય ?

ઉત્તર -તારી તે માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન આદિ ભાવરહિત હોવાથી તેને જ્ઞાનોપયોગ નથી હોતો. જો તેને સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય, તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ ન કહેવાય માટે મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાન પરિણામ સિવાય અન્ય ઉપયોગ નથી, તેથી તે સર્વદા અજ્ઞાની છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનપરિણામ હોવાથી હંમેશા જ્ઞાની છે તેમ હોવાથી બંને તુલ્ય ક્યાંથી હોય. ૩૨૬

વળી નિર્ણયરૂપ ઉપયોગકાળે પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિને સર્વજ્ઞભગવાને કહેલી વસ્તુમાં વિપરીત જ્ઞાન થાય છે. એટલે કે નિશ્ચિત ઉપયોગમાં પણ તેને જ્ઞાન પરિણામ નથી થતો, તો પછી એ બિચારાને સંશયાદિકાળે તો જ્ઞાનપરિણામ ક્યાંથીજ થાય ? નજ થાય માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિની પેઠે મિથ્યાદૃષ્ટિને જ્ઞાનના સંપાદન માટે તું શ્રીગટ ભેદ પામે છે ૩૨૭

સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધીજ મતિજ્ઞાન અહીં વિચારીએ છીએ, એમ ધારીને ૩૧૪ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ સંશયાદિમાં જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું, અને એથી સંશયાદિ છતાં પણ અવગ્રહાદિ અજ્ઞાનરૂપ નથી એમ સિદ્ધ થયું તેથી "સંશયરૂપ હોવાથી અવગ્રહાદિમાં અજ્ઞાનપણું છે" એવી જે પૂર્વે શંકા કરી હતી તે અયોગ્ય છે, અથવા અહીં માત્ર જ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો આરંભ નથી, કે જેથી અજ્ઞાનનું ગ્રહણ બાધક થાય, પરન્તુ અહીં તો જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ સામાન્ય મતિજ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો છે એ પ્રમાણે જણાવવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

अहवा जह सुयनाणावसरे सामण्णदेसणं भणियं ।
तह मइनाणावसरे, सव्वमइनिरूवण कुणइ ॥३२८॥
एसा सगाणुगया, सव्वा नाण विवज्जए इयरं ।
अविसेसिआ मइ च्चिय, जम्हा निद्दिट्ठमाईए ॥३२९॥
विवरीअवत्थुगहणे, ज सो साहणविवज्जय कुणइ ।
तो तस्सऽन्नाणफलं, सम्मद्दिट्ठिस्स नाणफल ॥३३०॥
जइ सोऽवि तस्स धम्मो, किं विवरीयत्तणंति ? तं न भवे ।
धम्मोऽवि जओ सव्वो, न साहण किंतु जो जोग्गो ॥३३१॥
जोगा—जोगविसेसं, असुणतो सो विवज्जयं कुणइ ।
सम्मदिट्ठी उण कुणइ, तस्स सद्धाणविणिओगं ॥३३२॥

હવે અવગ્રહઆદિના કાળનુ નિરૂપણુ કરે છે.

(૪) उग्गहु एक्कं समयं, ईहा–ऽवाया मुहुत्तमंतं तु ।
कालमसंख सख च धारणा होइ नायव्वा ॥३३३॥

अत्थोग्गहो जहन्नो, समय सेसोग्गहादओ वीसु ।
अंतोमुहुत्तमेगं तु, वासणा धारणं मोत्तुं ॥३३४॥

सोत्ताईणं पत्ताइविसयया पुव्वमत्थओ भणिया ।
इह कंठा सट्ठाणे, भण्णइ विसयप्पमाणं च ॥३३५॥

અવગ્રહનો એક સમય, ઈહા–અપાયનો અન્તર્મુહૂર્ત અને ધારણાનો સખ્યાતો–અસખ્યાતો સ્થિતિ કાળ જાણવો. અર્થાવગ્રહ જઘન્યથી એક સમય સુધીનો છે અને વાસનારૂપ ધારણા સિવાય બાકીના, અવગ્રહઆદિ દરેક અન્તર્મુહૂર્તના છે. શ્રોત્ર વિગેરેની પ્રાપ્તાદિવિષયતા પૂર્વે અર્થથી કહી છે. હવે અહી તે મૂળ ગાથાથી કહેવાશે અને તેના વિષયનુ પ્રમાણુ કહેવાશે ૩૩૩–થી–૩૩૫

નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનોજ છે, તથા ઇહા–અને અપાયનો કાલ જઘન્યથી, તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તનો છે વ્યજનાવગ્રહ તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, તથા–જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ અને સ્મૃતિના બીજરૂપ જે વાસનારૂપધારણા છે, તેનો કાળ સખ્યાતા વર્ષના આયુષવાળાને સખ્યાતાકાળ સુધીનો છે, અને અસખ્યાતવર્ષના આયુષવાળાને અસખ્યાતકાળ સુધીનો છે ૩૩૩.

પક્ષ માસ–ઋતુ–અયન–સવત્સરઆદિ કાળની સખ્યા જેમા ન હોય, તે પલ્યોપમ આદિ અસખ્યાતો કાળ કહેવાય છે, અને જેમા એ પક્ષ–માસઆદિ કાળનુ પ્રમાણુ હોય તે સખ્યાતો કાળ કહેવાય છે અવગ્રહ એટલે અર્થાવગ્રહ સમજવુ અને તે નિશ્ચય તથા વ્યવહાર એમ બે પ્રકારનો છે

અહી ૧૭૮મી ગાથામા ગણેલી નિર્યુક્તિની ગાથાનુ વ્યાખ્યાન કરતી વખતે ભાષ્યકારે ૨૦૪મી ગાથામા વ્યજનાવગ્રહનુ વ્યાખ્યાન કરતા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્ત–અપ્રાપ્ત વિષયતા પૂર્વે કહેલી છે હવે અહિ નિર્યુક્તિની ગાથાથી નિર્યુક્તિકાર મહારાજ પોતે તેની પ્રાપ્ત–અપ્રાપ્ત વિષયતા કહે છે અને તે સાથે પ્રસગોપાત સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિષયનુ પ્રમાણુ પણુ કહે છે. ૩૩૪–૩૩૫

ઈન્દ્રિયોની પ્રાપ્તાપ્રાપ્તવિષયતા અને તેના વિષયનુ પ્રમાણુ

(૫) पुट्ठं सुणेइ सद्दं, रूवं पुण पासइ अपुट्ठं तु ।
गंधं रस च फासं च, बद्धपुट्ठं वियागरे ॥३३६॥

पुट्ठं रेणुं व तणुम्मि, बद्धमप्पीकयं सदेसेहिं ।
छिक्काइं चिय गिण्हइ, सद्ददव्वाइं ज ताइं ॥३३७॥

માને છે. તેથી તેમનુ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે. અને સમ્યગ્દષ્ટિનુ જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન ક્રિયાના સયોગથી મોક્ષાદિમા પ્રવર્તે છે, તેથી તેઓનુ જ્ઞાન જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનરૂપજ છે.૩૩૦

પ્રશ્ન '-મિથ્યાદષ્ટિએ વિપરીત ક્રિયા લક્ષણ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ધર્મને. મોક્ષ સાધકપણે માનેલ છે. અને તેજ ધર્મ સમ્યગ્દષ્ટિએ માનેલ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ રૂપ મોક્ષ સાધનનો ધર્મ છે, તો પછી એમા મિથ્યાદષ્ટિને વિપરીત શુ છે ? આપે ૩૨૦મી ગાથામા કહ્યુ છે કે-'इय सव्वमय मव्व मम्मद्दिट्ठिस्स ज घत्थु' એ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિને સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે. એ કથનથી 'સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે" એમ આપનો સિદ્ધાન્ત થયો એ ઉપરથી તો જેમ સમ્યગ્જ્ઞાનઆદિ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રરૂપ સાધનનો ધર્મ છે, તેમ મિથ્યાજ્ઞાનાદિ પણ તે સાધનનો ધર્મ છે એમ થયુ, જો એમ ન હોય તો "સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે" એમ નહી કહી શકાય સમ્યગ્દષ્ટિએ મોક્ષ સિદ્ધિમાટે જે સાધનને ધર્મ માનેલ છે. તે સાધનનો ધર્મ તેની જ સિદ્ધિ માટે મિથ્યાદષ્ટિએ પણ માનેલ છે એમા ધર્મ ગ્રહણ કરવાથી ધર્મીપણ કથચિત્ ગ્રહણ થાય છે એટલે એમા મિથ્યાદષ્ટિને વિપરીત શું છે કે જેથી તેઓના જ્ઞાનને આપ અજ્ઞાનરૂપ કહો છો ?

ઉત્તર -અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુના બધા ધર્મો એક જ અર્થને સાધતા નથી, પરન્તુ યોગ્યતા મુજબ કોઈ ધર્મ, કોઇક અર્થને સિદ્ધ કરે છે જેમ કલશ ડોડીયુ કપાલ વિગેરેમા માટી સમાન હોવા છતા પણ કળશની જેમ કપાલઆદિ મગળ કાર્ય, અથવા પાણી ભરવા રૂપ કાર્ય કરતાં નથી. વળી સુવર્ણપણુ સમાન હોવા છતા પણ કુડળની જેમ નૂપુર કાનનુ આભૂષણ બનતુ નથી, તેમજ ચોખા-દાળ-ઘી વિગેરેમા કોઇક ધર્મ સમાન હોવા છતા પણ, રસની જેમ ગન્ધ વિગેરે શરીરની પુષ્ટિ-તૃપ્તિ વિગેરે કરતા નથી. એજ પ્રમાણે મિથ્યાજ્ઞાનઆદિ મોક્ષઆદિ સાધનના વિરૂદ્ધ ધર્મ હોવાથી મોક્ષ સાધતા નથી, પણ સસારને જ સાધે છે. મોક્ષઆદિને તો તેના સાધનયોગ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનઆદિ ધર્મ જ સાધે છે, કારણ કે મોક્ષઆદિના સાધનભૂત અનન્ત ધર્માત્મકવસ્તુ સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરવા છતા પણ, મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે તો તેને યોગ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનઆદિ ધર્મનો તે આશ્રય કરે છે. અને અયોગ્ય સાધન-મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરેને છોડી દે છે મિથ્યાદષ્ટિ તો મિથ્યાત્વના ઉદયને કારણે અજ્ઞાનદષ્ટિથી તેમા મિથ્યાજ્ઞાનઆદિની અયોગ્યતા જોયા વિના તેનો જ આશ્રય લે છે, તેથી તેનુ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે- ૩૩૧

વળી મિથ્યાદષ્ટિ યોગ્યા-યોગ્ય સાધનધર્મો જાણતો ન હોવાથી, સાધનનો વિપરીત ઉપયોગ કરે છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ યોગ્યાયોગ્ય સાધન ધર્મને જાણતો હોવાથી, તે સાધનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે છે તેથી તે સમ્યગ્ આરાધક થઇને ઇષ્ટફળનો ભોક્તા થાય છે કહ્યુ છે કે "સુરાસુર વદનીય એવા તીર્થકર ગણધર ભાષિત આગમને, યોગ્યકાળે પરમભક્તિથી ભણનાર યોગ્યકાળે દર્શનપ્રભાવક શાસ્રોનો જાણનાર. અષ્ટપ્રવચન માતાના પાલનમા ઉપયોગ-વાળો થઇને આચાર્ય આદિ માટે શુદ્ધ આહાર પાણીની ગવેષણા કરનાર, વિશુદ્ધપરિણામી અસપત્નયોગ સેવનાર, ક્રિયાકુશળ એવો સમ્યગ્દષ્ટિજીવ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આરાધીને, સાત-આઠ ભવમા કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, નિર્મળ, શાશ્વત મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યા જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-તૃષા-ક્ષુધા-અને ભય આદિથી રહિત થઇ સાદિ અનન્ત કાળ પર્યન્ત, તે અનન્ત સુખ ભોગવે છે" આ કારણથી સમ્યગ્દષ્ટિનુ જ્ઞાન તે જ જ્ઞાનરૂપ છે ૩૨૮-૩૩૨

હવે અવગ્રહઆદિના કાળનું નિરૂપણ કરે છે

(૪) उग्गहु एक्कं समयं, ईहा-ऽवाया मुहुत्तमंतं तु ।
कालमसंख संख च धारणा होइ नायव्वा ॥३३३॥
अत्थोग्गहो जहन्नो, समय सेसोग्गहादओ वीसु ।
अतोमुहुत्तमेगं तु, वासणा धारण मोत्तुं ॥३३४॥
सोत्ताईणं पत्ताइविसयया पुव्वमत्थओ भणिया ।
इह कंठा सट्ठाणे, भण्णइ विसयप्पमाणं च ॥३३५॥

અવગ્રહનો એક સમય, ઈહા-અપાયનો અન્તર્મુહૂર્ત અને ધારણાનો સંખ્યાતો-અસંખ્યાતો સ્થિતિ કાળ જાણવો અર્થાવગ્રહ જઘન્યથી એક સમય સુધીનો છે અને વાસનારૂપ ધારણા સિવાય બાકીના, અવગ્રહઆદિ દરેક અન્તર્મુહૂર્તના છે શ્રોત્ર વિગેરેની પ્રાપ્તાદિવિષયતા પૂર્વે અર્થથી કહી છે. હવે અહીં તે મૂળ ગાથાથી કહેવાશે અને તેના વિષયનુ પ્રમાણ કહેવાશે ૩૩૩-થી-૩૩૫

નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનોજ છે, તથા ઈહા-અને અપાયનો કાલ જઘન્યથી, તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તનો છે વ્યંજનાવગ્રહ તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, તથા-જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ અને સ્મૃતિના બીજરૂપ જે વાસનારૂપધારણા છે, તેનો કાળ સંખ્યાતા વર્ષના આયુષવાળાને સંખ્યાતાકાળ સુધીનો છે, અને અસંખ્યાતવર્ષના આયુષવાળાને અસંખ્યાતકાળ સુધીનો છે ૩૩૩

'પક્ષ માસ-ઋતુ-અયન-સંવત્સરઆદિ કાળની સંખ્યા જેમાં ન હોય, તે પલ્યોપમ આદિ અસંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે, અને જેમાં એ પક્ષ-માસઆદિ કાળનુ પ્રમાણ હોય તે સંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે અવગ્રહ એટલે અર્થાવગ્રહ સમજવુ અને તે નિશ્ચય તથા વ્યવહાર એમ બે પ્રકારનો છે

અહીં ૧૭૮મી ગાથામા ગણેલી નિર્યુક્તિની ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે ભાષ્યકારે ૨૦૪મી ગાથામા વ્યંજનાવગ્રહનુ વ્યાખ્યાન કરતા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિષયતા પૂર્વે કહેલી છે હવે અહિં નિર્યુક્તિની ગાથાથી નિર્યુક્તિકાર મહારાજ પોતે તેની પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિષયતા કહે છે અને તે સાથે પ્રસંગોપાત સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિષયનું પ્રમાણ પણ કહે છે. ૩૩૪-૩૩૫

ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તાપ્રાપ્તવિષયતા અને તેના વિષયનુ પ્રમાણ

(૫) पुट्ठं सुणेइ सद्दं, रूवं पुण पासइ अपुट्ठं तु ।
गंधं रसं च फासं च, बद्धपुट्ठं वियागरे ॥३३६॥
पुट्ठं रेणुं व तणुम्मि, बद्धमप्पीकयं सदेसेहि ।
छिक्काइं चिय गिण्हइ, सद्ददव्वाइं ज ताइं ॥३३७॥

बहु–सुहुम–भावुगाइं, जं पडुयरं च सोत्तविण्णाणं ।
गंधाईदव्वाइं, विवरीयाइं जओ ताइं ॥३३८॥
फरिसाणंतरमत्तप्पएसमंसीकयाइं घेप्पंति
पडुयरविण्णाणाइं, जं च न घाणाइकरणाइं ॥३३९॥
अप्पत्तकारि नयणं, मणो य नयणस्स विसयपरिमाणं ।
आयंगुलेण लक्खं, अइरित्तं जोयणाणं तु ॥३४०॥

સ્પર્શેલો શબ્દ સભળાય છે, અસ્પર્શેલ રૂપ જોવાય છે, અને ગન્ધ. રસ, તથા સ્પર્શ બદ્ધસ્પૃષ્ટપણે ગ્રહણ થાય છે શરીરઉપર રેણીની જેમ સબદ્ધ તે સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે, અને આત્મપ્રદેશો સાથે ગાઢ સબદ્ધ તે બદ્ધ કહેવાય છે શબ્દઆદિ દ્રવ્યો સ્પર્શ માત્રથીજ ગ્રહણ થાય છે, કેમકે તે દ્રવ્યો ઘણા–સૂક્ષ્મ અને વાસિત હોય છે, તેમજ શ્રોત્રેન્દ્રિયનુ વિજ્ઞાન અતિ પટુ હોય છે ગન્ધાદિ દ્રવ્ય એથી વિપરીત છે, કેમકે તે દ્રવ્યો સ્પર્શ થયા પછી, આત્મપ્રદેશ સાથે મિશ્ર થયેલા ને ગાઢ સબધવાળા હોય. તો જ ગ્રહણ કરાય છે વળી ઘ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયો પટુતર વિજ્ઞાન વાળી નથી ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે. ચક્ષુના વિષયનુ પરિમાણ. આત્માગુલથી એક લાખ યોજન કરતા અધિક છે ૩૩૮–થી–૩૪૦

શરીરપર રજના સ્પર્શની જેમ શબ્દ દ્રવ્યને, સ્પર્શ માત્રથીજ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, કેમકે ઘ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત દ્રવ્યો કરતા તે શબ્દ દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ–ઘણા–અને ભાવુક (વાસિત કરનાર) હોય છે વળી વિષયને ગ્રહણ કરવામા બીજી ઘ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયો કરતા શ્રોત્રેન્દ્રિય વધારે પટુ છે

ઘ્રાણેન્દ્રિય–રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય અનુક્રમે સ્વવિષયભૂત ગધ–રસ–અને સ્પર્શ-વાળા દ્રવ્યને બદ્ધ સ્પૃષ્ટ હોય તો જ ગ્રહણ કરે છે એટલે કે સ્વપ્રદેશો સાથે, એ દ્રવ્યો અત્યત ગાઢ સબધવાળા હોય. તોજ તેને ઘ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી શકે છે, અન્યથા નહી કારણ કે વિષયભૂત એ ગધઆદિ દ્રવ્યો શબ્દ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થોડા છે, સ્થૂલ છે અભાવુક (વાસિત કરવાના સ્વભાવ વિનાના) છે, વળી વિષયને ગ્રહણ કરવામા શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ઘ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયો અપટુ છે એટલા માટે બદ્ધ–સ્પૃષ્ટ ગધઆદિ દ્રવ્ય સમૂહને ઘ્રાણઆદિ ગ્રહણ કરે છે

ચક્ષુ ઇન્દ્રિય યોગ્ય દેશમા રહેલા સ્વવિષયભૂત રૂપને, સ્પર્શ વિનાજ ગ્રહણ કરે છે પણ અયોગ્ય દેશમા રહેલ સૌધર્મ દેવલોકઆદિ, અથવા ભીત આદિથી અન્તરિત ઘટ-આદિવસ્તુને (તે ગ્રહણ કરી શકતી નથી) જોઈ શકતી નથી કારણ કે–ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્યકારી છે તેથી તે સ્પર્શ વિનાજ વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે ૩૩૯

પ્રશ્ન –જો એ પ્રમાણે ચક્ષુ અપ્રાપ્ત રૂપને ગ્રહણ કરે છે, તો લોકાન્તની પહેલા જે કઈ હોય, તે સર્વને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય જોઈ શકે કેમકે અપ્રાપ્તપણુ સર્વત્ર સમાન છે

ઉત્તર આગમમા ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ આત્માગુલથી એક લાખ યોજનથી અધિક કહ્યુ છે આથી સર્વ સ્થળે અપ્રાપ્તકારીપણુ સમાન હોવા છતા પણ કહેલા પ્રમાણથી અધિક દૂર રહેલી, વસ્તુને ચક્ષુ જોઈ શકતી નથી

અ ગુલના ત્રણ પ્રકાર છે (૧) આત્માગુલ તે તે પ્રગગના મનુષ્યનાં પ્રમાણ મુજબનુ હોય તે (૨) ઉત્સેધાંગુલ અનુક્રમે શ્લક્ષણ, શ્લક્ષણિકારૂપ પરમાણુ ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લીખ, જુ, યવને આઠ ગણા કરવાથી થાય તે (૩) પ્રમાણાગુલ—હજાર ઉત્સેધાગુલથી થાય તે (સાત હાથની ઉચાઈવાળાના એક હજાર ઉત્સેધાગુલથી પ્રમાણાગુલ થાય) આત્માગુલવડે વસ્તુઓ, ઉત્સેધાગુલવડે શરીર અને પ્રમાણાગુલવડે પર્વત-પૃથ્વી-વિમાન વિગેરે મપાય છે ૩૩૯-થી-૩૪૦

नणु भणियमुस्सयगुलपमाणओ जीवदेहमाणाइ ।
देहपमाण चिय, त न उ इंदिय-विसयपरिमाणं ॥३४१॥
जं तेण पचधणुसयकराइविसयववहारवोच्छेओ ।
पावइ सहस्सगुणियं, जेण पमाणगुल तत्तो ॥३४२॥
इंदियमाणेऽवि तयं, भयणिज्ज तिगाउआईणं ।
जिब्भिदियाइमाणं, संववहारे विरुज्झेज्जा ॥३४३॥
तणुमाणं चिय तेणं, हविज्ज भणिय सुएऽवि तं चेव ।
एएण देहमाणाइं, नारयाईण मिज्जनि ॥३४४॥

ઉત્સેધાગુલ પ્રમાણથી જીવના દેહનું જ માપ થાય છે પણ ઇન્દ્રિય-અને તેના વિષયનુ પરિમાણ નથી થતુ જો ઉત્સેધાગુલ વડે તે માનીએ તો પાચસો ધનુષ્યાદિના વિષયના વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય, કેમકે પ્રમાણાગુલ તો તેથી હજારગણુ છે. ઇન્દ્રિય પ્રમાણમા પણ તેની ભજના છે, કેમકે ત્રણગાઉઆદિ શરીરપ્રમાણ વાળાના જીભાદિઇન્દ્રિયોનુ માન વ્યવહારમા વિરોધ પામે તેથી ઉત્સેધાગુલ વડે શરીરનુ માન જ હોવુ જોઇએ, સૂત્રમા પણ એમજ કહ્યુ છે કે-ઉત્સેધાગુલથી નારકાદિના શરીરનુ માન જાણવુ ૩૪૧-થી-૩૪૪

પ્રશ્ન -અન્યત્ર કહ્યુ છે કે-નારકી વિગેરેના શરીરઆદિનુ પ્રમાણ ઉત્સેધાગુલથી જાણવુ એમા આદિ શબ્દથી ઇન્દ્રિય તથા તેના વિષયનુ પ્રમાણ પણ આવી ગયુ, એમ બીજા માને છે કેમકે ઇન્દ્રિયો શરીરમા જ હોવાથી તેના વિષયનુ પરિમાણ પણ ગ્રહણ કરાય છે. એ પ્રમાણે શરીર-ઇન્દ્રિય-અને તેના વિષયનું પ્રમાણ આત્માગુલથી કહો છો તેનુ શુ કારણ ?

ઉત્તર -તારૂ કથન યોગ્ય નથી કેમકે અન્યત્ર ઉત્સેધાગુલ વડે માપવાનુ કહ્યુ છે તે કેવળ દેહનુ પ્રમાણ જ સમજવુ, તેની સાથે ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયનુ પરિમાણ ઉત્સેધાગુલથી ન સમજવુ, કારણ કે તે તો આત્માગુલથી જ માપવા યોગ્ય છે ૩૪૧

જો કદી ઉત્સેધાગુલથી ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ માનવામા આવે, તો પાચસો ધનુષ-સાડા ચારશે ધનુષાદિ શરીર પ્રમાણવાળા ભરત સગરાદિ મનુષ્યોનો, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય વડે શબ્દાદિ વિષય ગ્રહણ કરવાનો પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર નાશ પામે, કારણ કે ભરત-ચક્રિના આત્માગુલરૂપ જે પ્રમાણ અ ગુલ. તે ઉત્સેધાગુલથી હજારગુણ કહ્યુ છે વળી ભરત-ચક્રિ આદિની અયોધ્યા વિગેરે નગરીઓ અને લશ્કરની છાવણીઓ, આત્માગુલ પ્રમાણથી બાર યોજન લાંબી સિદ્ધાંતમા કહેલ છે, જો તે સર્વની ઉત્સેધાગુલે ગણતરી કરી હોય

તો, અનેક હજાર યોજન પ્રમાણ થાય, અને એથી આયુધશાળામા અને સ્કંધાવારમા વગાડેલ ભેરી આદિનો શબ્દ સર્વને તારા અભિપ્રાય વડે તો સભળાય નહિ, કેમકે બાર યોજનથી આવેલો આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે. તે કરતા વધારે દૂરથી આવેલો શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરી શકતી નથી. હવે જો એ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળા બાર યોજન, તારા કહેવા મુજબ ઉત્સેધાગુલથી ગણીએ તો હજારો યોજન દૂરથી આવેલા ભેરી આદિના શબ્દને તે બધા નગરવાળા તથા સ્કંધાવારવાળા શ્રવણેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે નહિ, પણ ભરતની આખી નગરી અને છાવણીમા એ શબ્દ સભળાય છે. માટે ઇન્દ્રિયોના વિષયનુ પ્રમાણ આત્માગુલથી જ સમજવુ, પણ ઉત્સેધાગુલથી નહિ. ૩૪૨

વળી કદબપુષ્પાદિ આકારવાળી શ્રોત્રાદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયોનુ પ્રમાણ અગુલના અસખ્યાતમા ભાગાદિનુ છે. તેમા એક સ્પર્શનેન્દ્રિયનુ પ્રમાણ ઉત્સેધાગુલથી મપાય છે અને બાકીની ઇન્દ્રિયોનુ પ્રમાણ આત્માગુલથી મપાય છે ત્રણ ગાઉ આદિના શરીરવાળા યુગલિકોની જીવ્હાઇન્દ્રિયનુ માન જો ઉત્સેધાગુલ વડે માનીએ, તો તેમને કલ્પવૃક્ષના રસ વિગેરેના જ્ઞાનના વ્યવહારમા વિરોધ આવે, કેમકે આગમના જીવ્હા ઇન્દ્રિયનુ પ્રમાણ બેથી નવ અગુલનુ કહ્યુ છે. ત્રણ ગાઉ આદિ પ્રમાણવાળા જીવોને શરીરાનુસારે તેમના મુખ અને જીવ્હા વિશાળ હોય છે, હવે જો ઉત્સેધાગુલ વડે તેમની જીવ્હા ઇન્દ્રિય બેથી નવ અગુલ પ્રમાણ માનીએ, તો એવા વિશાળ મુખમા એવી ક્ષુલ્લક આકારવાળી અતિ ન્હાની જીવ્હા પુરી પડે નહિ, અને તેથી તે વડે રસાનુભવરૂપ વ્યવહાર થાય નહિ માટે આત્માગુલ વડે જીવ્હા ઇન્દ્રિયનુ પ્રમાણ માનવુ તે યોગ્ય છે આ પ્રમાણે શરીરની બધી ઇન્દ્રિયો ઉત્સેધાગુલથી નથી મપાતી, તો પછી ઇન્દ્રિયોના વિષયનુ પરિણામ તો ઉત્સેધાગુલથી ક્યાથી જ મપાય ? ૩૪૩

ઇન્દ્રિયનુ અને ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ એકાન્તે ઉત્સેધાગુલ વડે માનવામા ઉપર મુજબ દોષો બતાવ્યા છે, તેથી તે એ સિવાય કેવળ શરીરનુ પ્રમાણ જ ઉત્સેધાગુલ વડે હોવુ જોઇએ, અન્યથા યુગલધર્મી જનોને રસવેદન વ્યવહારનો તથા ચક્રવર્તિ ભરતની નગરી આદિમા શબ્દ શ્રવણના વ્યવહારનો અભાવ થાય, એટલે કે તેઓને રસનુ અને શબ્દનુ જ્ઞાન થાય નહિ. એ વાત હમણા જ ઉપર કહી ગયા છીએ વળી ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયનુ પરિમાણ ઉત્સેધાગુલથી તુ કહે છે. તે કેવળ તારી મતિકલ્પનાથી જ કહે છે સૂત્રમા એવુ સાક્ષાત કોઈ પણ સ્થળે નથી કહ્યુ તેમા તો કેવળ ઉત્સેધાગુલથી શરીર જ માપવાનુ કહ્યુ છે જેમકે-"एएणं उस्सेह गुलप्पमाणेण नेरइअ-तिरिक्खजोणिय मणुस्स-देवाण सरीरोगाहणाउ मिज्जंति" એ ઉત્સેધાગુલ પ્રમાણ વડે નારકી-તિર્યંચ-મનુષ્ય અને અને દેવોના શરીરની ઊચાઈ મપાય છે આ પ્રમાણે સૂત્રમા તો માત્ર શરીરની અવગાહના જ ઉત્સેધાગુલથી માપવાની કહી છે, પણ ઇન્દ્રિય કે તેના વિષયનુ પરિમાણ ઉત્સેધાગુલથી માપવાનુ નથી કહ્યુ ૩૪૧-થી-૩૪૪

હવે પૂર્વાપર વિરોધ દૂર કરીને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પ્રમાણ બતાવે છે

लक्खेहिं एक्कवीसाए, साइरेगेहिं पुक्खरद्धम्मि ।
उदए पेच्छंति नरा, सूरं उक्कोसए दिवसे ॥३४५॥

नयणिंदियस्स तम्हा, विसयपमाणं जहा सुएऽभिहियं ।
आउस्सेहपमाणंगुलाणमेगेणऽवि ण जुत्तं ॥३४६॥
सुत्ताभिप्पाओऽयं, पयासणिज्जे तयं न उ पयासे ।
वक्खाणओ विसेसो, न हि संदेहादलक्खणया ॥३४७॥

ઉત્કૃષ્ટ દિવસે પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધભાગમાં એકવીસલાખ યોજનથી અધિક દૂર ઉદય પામેલા સૂર્યને (ત્યાંના) મનુષ્યો જુએ છે, તેથી ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે આત્માગુલ-ઉત્સેધાગુલ-કે પ્રમાણાગુલ, એમના કોઈ પણ અંગુલ વડે યુક્ત નથી (એમ નહિ કહેવું કારણ કે) લાખ યોજનનું પ્રમાણ પ્રકાશનીય વસ્તુને અંગે છે, પ્રકાશકને અંગે નથી, એવો સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. આ તફાવત વ્યાખ્યાનથી સમજવો, પણ સંદેહથી અસમંજસપણું ન માનવું ૩૪૫-થી-૩૪૭

પ્રશ્ન :-"છેતાળીસ હજાર બસોયોજન અને ઉપર સાઠીયા એકવીસ ભાગ. આટલા દૂરથી સૂર્યને કર્ક સંક્રાન્તિમાં અહીંના મનુષ્યો જુએ છે," તથા પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધભાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમે રહેનારા મનુષ્યોની ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પ્રમાણ એકવીસલાખ-ચોત્રીસ હજાર-પાંચસોને સાડત્રીસ યોજનનું જાણવું." કારણ કે આટલા દૂરથી ત્યાંના મનુષ્યો ઉદય પામતા સૂર્યને જુવે છે તેમ અસ્ત પામતા પણ જાણવું વળી પ્રજ્ઞાપનાદિ સૂત્રમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ, અધિક એક લાખ યોજન કહ્યું છે. તે આત્માગુલ ઉત્સેધાગુલ કે પ્રમાણાગુલના કોઈ પણ અંગુલપ્રમાણથી પુષ્કરાર્ધ માટે ઘટતું નથી, કેમકે એક લાખ યોજન, પ્રમાણઅંગુલવડે માનીએ, તો પ્રમાણાંગુલ નિષ્પન્ન એકવીસલાખ યોજન કરતાં એ એક લાખ યોજન એકવીસમા ભાગે હોવાથી મોટું અન્તર પડે છે. આમ એક ઠેકાણે અધિક એક લાખ યોજનથી અધિક વિષય કહ્યો અને બીજે સ્થળે એકવીસ લાખ યોજનથી અધિક દૂરથી સૂર્ય દેખાવવાનું જણાવી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ એકવીસ લાખથી અધિક કહ્યું છે તેથી સિદ્ધાન્તોક્ત કથનમાં પરસ્પર વિરોધ જણાય છે ૩૪૫-થી-૩૪૬

ઉત્તર :-એક લાખ યોજનથી અધિક ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે સ્વયં પ્રકાશ રહિત પર્વતાદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, પણ ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ સ્વયં પ્રકાશક વસ્તુની અપેક્ષાએ નથી કહ્યું ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ નિર્મળ ચક્ષુવાળો જીવ એક લાખ યોજનથી અધિક દૂર રહેલા પર્વતઆદિને જુએ છે આ અપેક્ષાએ ચક્ષુના વિષયનું પરિમાણ એક લાખ યોજન અધિક કહ્યું છે, પરન્તુ ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ પ્રકાશક વસ્તુ માટે એવો નિયમ નથી, એવી વસ્તુઓ તો અધિક દૂરથી પણ જોઈ શકાય આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનથી ભેદ સમજવો જોઈએ, તે સમજ્યા સિવાય માત્ર ઉભય અધિકાર સાંભળીને સંદેહથી સર્વજ્ઞ પ્રણીત સૂત્રમાં વિરોધ માનવો એ કેવળ અજ્ઞાનતા જ છે. ૩૪૭.

' કહ્યું છે કે, જેમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમજ તે વસ્તુ માત્ર માનવાની હોય અને વિચાર કરવાનો ન હોય, તો આચાર્યોએ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરવાનું શું કામ હતું ? અર્થાત્ બીજો અધિકાર સાંભળી તે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

હવે ચક્ષુ સિવાયની શેષ ઇન્દ્રિયોના વિષયનું પ્રમાણ કહે છે

बारसर्हितो सोत्तं, सेसाइं नवहि जोयणेहिंतो ।
गिण्हन्ति पत्तमत्थं, एत्तो परओ न गेण्हंति ॥३४८॥
दव्वाण मंदपरिणामओ य परओ ण इंदियाणं पि ।
अवरमसंखेज्जंगुलभागाओ नयणवज्जाण ॥३४९॥
संखेज्जइभागाओ नयणस्स, मणस्स न विसयपरिमाण ।
पोग्गलमित्तनिबंधाभावाओ केवलस्सेव ॥३५०॥

બાર યોજનથી આવેલા શબ્દને શ્રોત્ર અને નવયોજનથી આવેલા પ્રાપ્ત અર્થને બાકીની (ઘ્રાણ વગેરે) ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરે છે. એ કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા અર્થને ગ્રહણ કરતી નથી. દ્રવ્યોના મંદપરિણામપણાથી અને ઇન્દ્રિયોનું તેવું બળ ન હોવાથી વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરતી નથી ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોનું વિષય પરિમાણ જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું છે, ચક્ષુના વિષયનું પરિમાણ (જઘન્યથી) અંગુલના સંખ્યાતના ભાગનું છે. પુદ્ગળ માત્રના નિબંધનના અભાવથી કેવળજ્ઞાનની પેઠે મનના વિષયનું પરિમાણ નથી ૩૪૮-થી-૩૫૦

મેઘગર્જના વિગેરેનો શબ્દ બાર યોજનથી આવેલ હોય, તો તેને શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે. અને શ્રોત્ર સિવાયની શેષ ઘ્રાણ-રસ-અને સ્પર્શનેન્દ્રિય વધારેમાં વધારે નવયોજન દૂરથી આવેલા ગંધ-રસ-અને સ્પર્શરૂપ અર્થને ગ્રહણ કરે છે. એ કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા હોય તો તેને તે ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરતી નથી

પ્રશ્ન :-મેઘગર્જનાદિનો શબ્દ, તથા વર્ષા ઋતુમાં પહેલી વૃષ્ટિ થવાથી દૂરથી આવતો ગંધ ગ્રહણ કરાય છે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, પણ રસ અને સ્પર્શ એટલે દૂરથી આવેલા કેવી રીતે ગ્રહણ કરાય ?

ઉત્તર -જેમ દૂરથી આવેલો ગંધ અનુભવાય છે. તેમ એ ગન્ધવાળા દ્રવ્યનો રસ પણ કોઈકને અનુભવાય છે ઘ્રાણેન્દ્રિય સાથે ગંધનો સંબંધ થાય તે વખતે તેના રસનો પણ રસનેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થાય છે. એટલે ઘણા લોકો એમ કહે છે કે-' આ કડુ અથવા તીખી વિગેરે વસ્તુનો ગંધ છે ' આમાં કડુપણું અથવા તીખાપણું એ રસનો જ ધર્મ છે. તેથી જણાય છે કે ગંધ ગ્રહણ થતાં તેના રસનો પણ જીવ્હાની સાથે સંબંધ થવાથી તે પણ અનુભવાય છે એ જ પ્રમાણે સરોવર-સરિતા-કે સમુદ્રાદિ ઉપરથી આવેલા વાયુનો શીતસ્પર્શ પણ અનુભવાય છે ૩૪૮

પ્રશ્ન -જો બાર કે નવ યોજન દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધાદિ જણાય છે તો પછી બાર યોજન અને નવ યોજન કરતા વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધ વિગેરે શાથી નથી ગ્રહણ થતા ?

ઉત્તર :-બાર અને નવ યોજન કરતા વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધાદિ દ્રવ્યો મંદપરિણામવાળા થઈ જવાથી શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, વળી તે ઇન્દ્રિયોની તેવી શક્તિ પણ નથી. કે જેથી તે કરતા વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દાદિને ગ્રહણ કરીને પોતાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે ઇન્દ્રિયોના વિષયનું એ પરિમાણ

વધારેમા વધારે સમજવુ, અને જઘન્યથી તો ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોના વિષયનુ પરિમાણ અ ગુલના અસ ખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે, એટલે કે ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયો જઘન્યથી અ ગુલના અસ ખ્યાતમા ભાગથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને ગ્રહણ કરે છે ૩૪૯

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ જઘન્યથી અ ગુલના સ ખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે. પણ અસ ખ્યાતમા ભાગ જેટલુ નથી, કેમકે અતિશય નજીકમા રહેલ અ જન–સળી–મેલ વિગેરેને ચક્ષુ જોઇ શકતી નથી

ક્ષેત્રથી મનનો વિષય અપરિમિત છે. તે દૂર, નજીક, મૂર્ત. અમૂર્ત સર્વ વસ્તુને કેવલજ્ઞાનની જેમ વિષય તરીકે ગ્રહણ કરે છે. કેવળ પુદ્ગળોને જ તે જાણી શકે છે, એવો નિયમ તેને માટે નથી "જે પુદ્ગળ માત્રને જ ગ્રહણ કરવામા નિયત નથી, તેને વિષયનુ પરિમાણ નથી" મૂર્ત, અમૂર્ત સર્વને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી જેમ કેવળજ્ઞાનને અપરિમિત વિષય છે, તેમ મનને પણ અપરિમિત વિષય છે અને જેને વિષયનુ પરિમાણ છે, તે અવધિ–મન પર્યય–જ્ઞાનની જેમ પુદ્ગળ માત્રને જ ગ્રહણ કરવારૂપ નિયમ સહિત છે.

પ્રશ્ન –આપે કહેલો હેતુ મતિ–શ્રુત જ્ઞાનસાથે અસ ગત જણાય છે, તેથી તે અનેકાન્તિક છે, કારણ કે મૂર્ત–અમૂર્ત સર્વ વસ્તુને વિષયરૂપે એ બન્ને ગ્રહણ કરે છે, છતા તે બન્ને પોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરવામા નિયમવાળા છે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય જન્ય મતિ–શ્રુતનુ ક્ષેત્રથી વિષયપરિમાણ બાર યોજન આદીનુ છે, કેમકે બાર યોજન આદિથી આવેલા જ શબ્દાદિ વિષયો ગ્રહણ થાય છે.

ઉત્તર –ઇન્દ્રિયજન્ય મતિશ્રુતના વિષયનુ એ પરિમાણ છે, અને ઇન્દ્રિયો તો પુદ્ગળમાત્રને જ ગ્રહણ છે, એટલે એમા કંઈ હરકત નથી, પરન્તુ મનોજન્ય મતિ–શ્રુત જેમ પુદ્ગળમાત્ર ગ્રહણ કરવામા નિયત નથી. તેમ ક્ષેત્રથી વિષયનુ પરિમાણ પણ તેમને નથી તો પછી અમે કહેલ હેતુમા અનેકાન્તિક દોષ કયાથી આવે? ૩૫૦

પ્રશ્ન –૩૩૬મી ગાથામા "સ્પર્શાએલો શબ્દ (શ્રોત્રેન્દ્રિય) સાભળે છે" એમ આપે કહ્યુ છે તેમા શબ્દપ્રયોગથી મૂકાએલા શબ્દદ્રવ્યો જ કેવળ સ ભળાય છે, અથવા બીજા તેથી વાસિત એવા શબ્દદ્રવ્યો સ ભળાય છે, કે મિશ્ર શબ્દદ્રવ્યો સ ભળાય છે?

ઉત્તર:–વચનયોગથી મૂકાએલાં કેવળ શબ્દદ્રવ્યો સ ભળાતા નથી, પણ મિશ્ર શબ્દદ્રવ્યો અથવા બીજા તદ્વાસિત શબ્દદ્રવ્યો સ ભળાય છે, કેમકે તે વાસિત કરવાના સ્વભાવવાળા છે અને શબ્દદ્રવ્યથી લોક આખો વ્યાસ છે આ વાતની વધુ સ્પષ્ટતા માટે વિસ્તારથી કહીએ છીએ

(૬) **भासासमसेढीओ, सद्दं जं सुणइ मीसयं सुणइ ।**
वीसेढी पुण सद्दं, सुणेइ नियमा पराघाए ॥३५१॥

सेढी पएसपंती, वदतो सव्वस्स छद्दिसिं ताओ ।
जासु विमुक्का धावइ, भासा समयम्मि पढमम्मि ॥३५२॥

भासासमसेढिठिओ, तब्भासामीसियं सुणइ सद्दं ।
तद्दव्वभावियाइं, अण्णाइं सुणेइ विदिसत्थो ॥३५३॥

अणुसेढीगमणाओ, पडिघायाभावओऽनिमित्ताओ ।
समयंतराणवत्थाणओ य मुक्काइं न सुणेइ ॥३५४॥

ભાષાસમશ્રેણિમા ગયેલો શબ્દ મિશ્ર સંભળાય છે, અને વિશ્રેણિથી ગયેલો શબ્દ વાસિત જ સંભળાય કે શ્રેણિ એટલે આકાશ પ્રદેશની પંક્તિ તે પંક્તિઓ બોલનારા વક્તાની પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ ઉપર અને નીચે, એમ છએ દિશાઓમા હોય છે. તથા વક્તાએ દિશાઓમા છોડેલી ભાષા તે પ્રથમ સમયમા જ લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે તેથી ભાષાની સમશ્રેણિમા રહેલા શ્રોતા. મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોથી મિશ્રશબ્દોરૂપે તે ભાષાને સાભળે છે. અને વિદિશામા રહેલા શ્રોતા. મૂલ શબ્દ દ્રવ્યવડે (ભાવિત)બીજા દ્રવ્યોને જ સાભળે છે, પણ તે મૂલ શબ્દ દ્રવ્યોને નથી સાભળતા. કારણ કે શબ્દની ગતિ શ્રેણિ અનુસારે હોય છે નિમિત્ત અને પ્રતિઘાત નથી હોતા સ્થિતિ એકસમયની હોય છે ૩૫૧-થી-૩૫૫

જે બોલાય તે ભાષા. અથવા વક્તાએ શબ્દ તરીકે છોડેલ દ્રવ્યસમૂહ તે ભાષા. તેની સરખીદિશાએજ આકાશ પ્રદેશની પંક્તિરૂપ સમશ્રેણિ તે ભાષાસમશ્રેણિ કહેવાય એવી ભાષાસમશ્રેણિમા રહેલ શ્રોતા. વક્તાના કે ભેરીઆદિનો જે શબ્દ સાભળે છે. તે મિશ્ર શબ્દ છે મિશ્ર શબ્દ એટલે વક્તાએ છોડેલા શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દદ્રવ્યથી વાસિત થએલા વચ્ચેના બીજા શબ્દ દ્રવ્યો. એવા મિશ્ર શબ્દને જ સમશ્રેણિમા રહેલો શ્રોતા સાભળે છે. તથા વિશ્રેણિમા રહેલો શ્રોતા, પણ વિશ્રેણિ કહેવાય છે તે કેવળ વાસિત શબ્દ જ સાભળે છે વાસિતશબ્દ એટલે વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા દ્રવ્યો અથવા ભેરી આદિના શબ્દદ્રવ્યોની વચ્ચે રહેલા, શબ્દ યોગ્ય પુદ્ગળોમા શબ્દરૂપ પરિણામ પામેલા, શબ્દવર્ગણાનાં પુદ્ગળદ્રવ્યો તે એવા વાસિતશબ્દનેજ વિશ્રેણિમા રહેલો શ્રોતા સાભળે છે પણ સમશ્રેણિગત શબ્દને સાભળતો નથી. કેમકે તે પુદ્ગળો તો શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરતા હોવાથી, વિશ્રેણિ-વિદિશામા નથી જતા ઢેફા વિગેરે સ્થૂલ દ્રવ્યોને વિદિશામા જવામા ભીત આદિનો અવરોધ નિમિત્ત થઇ શકે છે, પરંતુ શબ્દ સૂક્ષ્મ હોવાથી નિમિત્ત બનતો નથી

પ્રશ્ન -પ્રથમ સમય પછીના સમયોમા એ શબ્દ દ્રવ્યો સ્વયં વિદિશામા જતા હોવાથી. વિશ્રેણિમા રહેલા શ્રોતા પણ, મિશ્ર શબ્દ સાભળી ન શકે ?

ઉત્તર -એ શબ્દો. નિકળવાના સમયથી પછીના સમયોમા શબ્દરૂપે. (ભાષા પરિણામરૂપે) નથી રહેતા કેમકે-'भाष्यमाणैव भाषा, भाषासमयानन्तर भाषाऽभाषव' ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા છે, ભાષાસમય પછીની ભાષા તે ભાષા નથી જો કે ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક, ભાષાવડે પૂર્ણ થાય છે. તેમા પણ બીજા સમયોમા ભાષાદ્રવ્યવડે વાસિત થએલા દ્રવ્યોજ. ભાષારૂપે થાય છે

પ્રશ્ન -વક્તાએ છોડેલા ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે દિશામા જાય છે અને એક સમય પછી ભાષારૂપે નથી રહેતા,તો એ શબ્દદ્રવ્યોવડે વાસિત થએલા શબ્દદ્રવ્યો બીજા સમયે વિદિશામા જાય છે આથી દિશામા તથા વિદિશામા રહેલા શ્રોતાને જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાવો જોઇએ પણ સર્વને એકીસાથેજ શબ્દ સંભળાય છે તેનુ કારણ શુ ?

ઉત્તર -શબ્દ જુદા જુદા સમયે સંભળાય છે, પણ સમયાદિ કાળનો ભેદ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી

પ્રશ્ન -ભલે એમ હો પરન્તુ 'भाष्यमाणैव भाषा' ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા' એ વચનાનુસાર બોલતી વખતે જે શબ્દો નીકળે તેજ ભાષા છે, અને તેથી બીજા સમયે વિશ્રેણિમા રહેલો શ્રોતા જે સાભળે છે તે અભાષાજ સાભળે છે એમ નક્કી થયુ

ઉત્તર :—અભાષાજ સાંભળે છે એમ ન કહેવું. કેમકે એ પુદ્ગળો પણ ભાષાદ્રવ્ય વડે વાસિત થએલા હોવાથી, તેના જેવા જ છે, તેથી તેને પણ ભાષા કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી આજ કારણથી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ફરીથી પણ 'શબ્દ'નું ગ્રહણ કર્યું છે. કેમકે તે પરાઘાતથી વાસિતદ્રવ્યોના પણ તથાવિધ શબ્દપરિણામને જણાવનાર છે, આ પ્રમાણે અમારી માન્યતા છે, એ સંબંધી વિશેષ તત્ત્વ તો બહુશ્રુત જાણે ઘ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયો પણ મિશ્રગન્ધ આદિ દ્રવ્યનેજ ગ્રહણ કરે છે, કેમકે બારીમાંથી પ્રાપ્ત થતી રજની પેઠે, તે ગંધ દ્રવ્યો સ્થૂલ હોવાથી, તેમને શ્રેણિના અનુસારે ગતિનો નિયમ નથી, એમ વૃદ્ધ ટીકાકાર કહે છે ૩૫૧

શ્રેણિ એટલે આકાશપ્રદેશની પંક્તિ, તે પંક્તિઓ આકાશમાં સર્વત્ર હોવાથી. લોકના મધ્યમાં રહીને બોલનારા વક્તાની પૂર્વ–પશ્ચિમ–ઉત્તર–દક્ષિણ–ઉપર–અને નીચે એમ છએ દિશાઓમાં હોય છે. તેથી વક્તાએ છોડેલી ભાષા પ્રથમ સમયે પણ સર્વ દિશામાં લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે ૩૫૨

ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા, બોલનારના તથા શંખ ભેરીના ભાષારૂપે નિકળેલા પુદ્ગલ સમૂહથી મિશ્ર થયેલો શબ્દ સાંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા, તે શબ્દ-વડે વાસિત બીજા દ્રવ્યોનેજ સાંભળે છે, પણ તે મૂલવક્તાએ બોલેલ શબ્દ નથીજ સાંભળતો ૩૫૩.

વક્તાએ મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોની ગતિ તો શ્રેણિના અનુસારે થાય છે તેથી તે વક્તાના મૂલ શબ્દને સાંભળતો નથી અને એ શબ્દદ્રવ્યને પ્રતિઘાત (સ્ખલના) નથી થતો, કેમકે શબ્દદ્રવ્યો સૂક્ષ્મ હોવાથી ભીંતઆદિ નિમિત્તો તેને સ્ખલના કરી શકતા નથી. વળી શબ્દ નીકળવાના સમય પછી બીજા આદિ સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યમાં શ્રવણજનક શક્તિ રહેતી નથી, તેથી વક્તાએ મૂકાયેલા શબ્દદ્રવ્યોને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા સાંભળતો નથી, પણ તે શબ્દવડે વાસિત થએલા બીજા શબ્દદ્રવ્યનેજ તે સાંભળે છે ૩૫૪

ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ-વિસર્જન અને તેની પ્રક્રિયા

(૭)　**गिण्हइ य काइएणं, निसिरइ तह वाइएण जोएण।**
एगंतरं च गेण्हइ, निसिरइ एगतरं चेव ॥३५५॥

गिण्हिज्ज काइएण, किह निसिरइ वाइएण जोएणं ?।
को वाऽयं वाजोगो ? किं वाया कायसरंभो ॥३५६॥
वाया ण जीवजोगो, पोग्गलपरिणामओ रसाइ व्व।
न य ताए निसिरिज्जइ, स च्चिय निसिरिज्जए जम्हा ॥३५७॥
अह सो तणुसंरंभो, निसिरइ तो काइएण वत्तव्वं।
तणुजोगविसेस च्चिय, मण–वइजोग त्ति जमदोसो ॥३५५॥
किं पुण तणुसरंभेण, जेण मुंचइ स वाइओ जोगो।
मणई य स माणसिओ, तणुजोगो चेव य विभत्तो ॥३५९॥

ભાષાસમશ્રેણિમા ગયેલો શબ્દ મિશ્ર સંભળાય છે, અને વિશ્રેણિથી ગયેલો શબ્દ વાસિત જ સંભળાય છે. શ્રેણિ એટલે આકાશ પ્રદેશની પંક્તિ તે પંક્તિઓ બોલનારા વક્તાની પૂર્વ--પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ ઉપર અને નીચે, એમ છએ દિશાઓમા હોય છે. તથા વક્તાએ દિશાઓમા છોડેલી ભાષા તે પ્રથમ સમયમા જ લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે તેથી ભાષાની સમશ્રેણિમા રહેલા શ્રોતા, મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોથી મિશ્રશબ્દોરૂપે તે ભાષાને સાંભળે છે, અને વિદિશામા રહેલા શ્રોતા, મૂલ શબ્દ દ્રવ્યવડે (ભાવિત) બીજા દ્રવ્યોને જ સાંભળે છે, પણ તે મૂલ શબ્દ દ્રવ્યોને નથી સાંભળતા, કારણ કે શબ્દની ગતિ શ્રેણિ અનુસારે હોય છે નિમિત્ત અને પ્રતિઘાત નથી હોતા, સ્થિતિ એકસમયની હોય છે ૩૫૧-થી-૩૫૫

જે બોલાય તે ભાષા, અથવા વક્તાએ શબ્દ તરીકે છોડેલ દ્રવ્યસમૂહ તે ભાષા, તેની સરખીદિશાએજ આકાશ પ્રદેશની પંક્તિરૂપ સમશ્રેણિ તે ભાષાસમશ્રેણિ કહેવાય એવી ભાષાસમશ્રેણિમા રહેલ શ્રોતા, વક્તાનો કે ભેરીઆદિનો જે શબ્દ સાંભળે છે, તે મિશ્ર શબ્દ છે મિશ્ર શબ્દ એટલે વક્તાએ છોડેલા શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દદ્રવ્યથી વાસિત થએલા વચ્ચેના બીજાં શબ્દ દ્રવ્યો. એવા મિશ્ર શબ્દને જ સમશ્રેણિમા રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે, તથા વિશ્રેણિમા રહેલો શ્રોતા, પણ વિશ્રેણિ, કહેવાય છે તે કેવળ વાસિત શબ્દ જ સાંભળે છે. વાસિતશબ્દ એટલે વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા દ્રવ્યો અથવા ભેરી આદિના શબ્દદ્રવ્યોની વચ્ચે રહેલા, શબ્દ યોગ્ય પુદ્ગળોમાં શબ્દરૂપે પરિણામ પામેલા, શબ્દવર્ગણાનાં પુદ્ગળદ્રવ્યો તે. એવા વાસિતશબ્દનેજ વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે. પણ સમશ્રેણિગત શબ્દને સાંભળતો નથી. કેમકે તે પુદ્ગળો તો શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરતા હોવાથી, વિશ્રેણિ-વિદિશામા નથી જતા. ઢેફા વિગેરે સ્થૂલ દ્રવ્યોને વિદિશામાં જવામા ભીંત આદિનો અવરોધ નિમિત્ત થઇ શકે છે; પરંતુ શબ્દ સૂક્ષ્મ હોવાથી નિમિત્ત બનતો નથી

પ્રશ્ન -પ્રથમ સમયં પછીના સમયોમા એ શબ્દ દ્રવ્યો સ્વયં વિદિશામા જતા હોવાથી, વિશ્રેણિમા રહેલા શ્રોતા પણ, મિશ્ર શબ્દ સાંભળી ન શકે ?

ઉત્તર -એ શબ્દો, નિકળવાના સમયથી પછીના સમયોમા શબ્દરૂપે, (ભાષા પરિણામરૂપે) નથી રહેતા કેમકે-"भाष्यमाणैव भाषा, भाषासमयानन्तरं भाषाऽभाषैव" ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા છે, ભાષાસમય પછીની ભાષા તે ભાષા નથી" જો કે ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક, ભાષાવડે પૂર્ણ થાય છે, તેમા પણ બીજા સમયોમા ભાષાદ્રવ્યવડે વાસિત થએલા દ્રવ્યોજ. ભાષારૂપે થાય છે

પ્રશ્ન -વક્તાએ છોડેલા ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે દિશામા જાય છે. અને એક સમય પછી ભાષારૂપે નથી રહેતા, તો એ શબ્દદ્રવ્યોવડે વાસિત થએલા શબ્દદ્રવ્યો બીજા સમયે વિદિશામા જાય છે, આથી દિશામા તથા વિદિશામા રહેલા શ્રોતાને, જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાવો જોઇએ, પણ સર્વને એકીસાથેજ શબ્દ સંભળાય છે તેનુ કારણ શુ ?

ઉત્તર :-શબ્દ જુદા જુદા સમયે સંભળાય છે, પણ સમયાદિ કાળનો ભેદ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી.

પ્રશ્ન -ભલે એમ હો, પરન્તુ "भाष्यमाणैव भाषा" ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા' એ વચનાનુસાર બોલતી વખતે જે શબ્દો નીકળે તેજ ભાષા છે, અને તેથી બીજા સમયે વિશ્રેણિમા રહેલો શ્રોતા જે સાંભળે છે, તે અભાષાજ સાંભળે છે એમ નક્કી થયુ

ઉત્તર :–અભાષાજ સાંભળે છે એમ ન કહેવું. કેમકે એ પુદ્ગળો પણ ભાષાદ્રવ્ય વડે વાસિત થએલા હોવાથી, તેના જેવા જ છે, તેથી તેને પણ ભાષા કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. આજ કારણથી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ફરીથી પણ 'શબ્દ'નું ગ્રહણ કર્યું છે. કેમકે તે પરાઘાતથી વાસિતદ્રવ્યોના પણ તથાવિધ શબ્દપરિણામને જણાવનાર છે, આ પ્રમાણે અમારી માન્યતા છે, એ સંબંધી વિશેષ તત્ત્વ તો બહુશ્રુત જાણે. ઘ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયો પણ મિશ્રગન્ધ આદિ દ્રવ્યનેજ ગ્રહણ કરે છે, કેમકે બારીમાંથી પ્રાપ્ત થતી રજની પેઠે, તે ગંધ દ્રવ્યો સ્થૂલ હોવાથી, તેમને શ્રેણિના અનુસારે ગતિનો નિયમ નથી, એમ વૃદ્ધ ટીકાકાર કહે છે. ૩૫૧

શ્રેણિ એટલે આકાશપ્રદેશની પંક્તિ, તે પંક્તિઓ આકાશમાં સર્વત્ર હોવાથી, લોકના મધ્યમાં રહીને બોલનારા વક્તાની પૂર્વ–પશ્ચિમ–ઉત્તર–દક્ષિણ–ઉપર–અને નીચે એમ છએ દિશાઓમાં હોય છે તેથી વક્તાએ છોડેલી ભાષા પ્રથમ સમયે પણ સર્વ દિશામાં લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે ૩૫૨

ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા, બોલનારના તથા શંખ ભેરીના ભાષારૂપે નિકળેલા પુદ્ગલ સમૂહથી મિશ્ર થયેલો શબ્દ સાંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા, તે શબ્દ-વડે વાસિત બીજા દ્રવ્યોનેજ સાંભળે છે, પણ તે મૂલવક્તાએ બોલેલ શબ્દ નથીજ સાંભળતો ૩૫૩.

વક્તાએ મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોની ગતિ તો શ્રેણિના અનુસારે થાય છે. તેથી તે વક્તાના મૂલ શબ્દને સાંભલતો નથી અને એ શબ્દદ્રવ્યને પ્રતિઘાત (સ્ખલના) નથી થતો, કેમકે શબ્દદ્રવ્યો સૂક્ષ્મ હોવાથી ભીતઆદિ નિમિત્તો તેને સ્ખલના કરી શકતા નથી વળી શબ્દ નીકળવાના સમય પછી બીજા આદિ સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યમાં શ્રવણજનક શક્તિ રહેતી નથી, તેથી વક્તાએ મૂકાયલા શબ્દદ્રવ્યોને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા સાંભળતો નથી, પણ તે શબ્દવડે વાસિત થએલા બીજા શબ્દદ્રવ્યનેજ તે સાંભળે છે. ૩૫૪

ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ–વિસર્જન અને તેની પ્રક્રિયા

(૭) गिण्हइ य काइएणं, निसिरइ तह वाइएण जोएण।
एगंतरं च गेण्हइ, निसिरइ एगतरं चेव ॥३५५॥
गिण्हिज्ज काइएण, किह निसिरइ वाइएण जोएणं ?।
को वाऽयं वाजोगो ? किं वाया कायसरंभो ॥३५६॥
वाया ण जीवजोगो, पोग्गलपरिणामओ रसाइ व्व।
न य ताए निसिरिज्जइ, स च्चिय निसिरिज्जए जम्हा ॥३५७॥
अह सो तणुसंरंभो, निसिरइ तो काइएण वत्तव्वं।
तणुजोगविसेस च्चिय, मण–वइजोग त्ति जमदोसो ॥३५८॥
किं पुण तणुसरंभेण, जेण मुंचइ स वाइओ जोगो ।
मण्णई य स माणसिओ, तणुजोगो चेव य विभत्तो ॥३५९॥

तणुजोगो च्चिय मण–वइजोगा काएण दव्वगहणाओ ।
आणापाण व्व न चे, तओऽवि जोगंतरं होज्जा ॥३६०॥
तुल्ले तणुजोगत्ते, कीस व जोगंतरं तओ न कओ ? ।
मण–वइजोगा व कया, भण्णइ ववहारसिद्धत्थं ॥३६१॥
कायकिरियाइरित्तं, नाणापाणुप्फलं जह वइए ।
दीसइ मणसो य फुडं, तणुजोगब्भतरो तो सो ॥३६२॥
अहवा तणुजोगाहिअवइदव्वसमूहजीववावारो ।
सो वइजोगो भण्णइ, वाया निसिरिज्जए तेणं ॥३६३॥
तह तणुवावाराहिअमणदव्वसमूहजीववावारो ।
सो मणजोगो भण्णइ, मण्णइ नेय जओ तेणं ॥३६४॥

ગાથાર્થ –કાયયોગ વડે (શબ્દદ્રવ્ય) ગ્રહણ કરે છે. અને વચનયોગ વડે બહાર કાઢે છે તેને એકાન્તરે ગ્રહણ કરે છે અને એકાંતરે જ ત્યાગ કરે છે જો કાયયોગ વડે (શબ્દ-દ્રવ્ય) ગ્રહણ કરે છે, તો વચનયોગ વડે કેવી રીતે મૂકે છે ? અથવા એ વચનયોગ શું વાચા છે, કે કાયાનો વ્યાપાર છે ? વાચા તો જીવનો વ્યાપાર નથી. કેમકે તે રસઆદિની પેઠે પુદ્‌ગળનો પરિણામ છે વળી વાચા વડે શબ્દ મૂકાય નહિ, કેમકે તે વાચા પોતેજ મૂકાય છે, જો વચનયોગ તે કાયાનો વ્યાપાર હોય, તો કાયયોગ વડે શબ્દ બહાર કાઢે છે, એમ કહેવું જોઇએ ઉત્તર–મનોયોગ અને વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષ જ છે. તેથી (એમ કહેવામાં) કંઈ દોષ નથી ૩૫૫–થી–૩૫૮

જે કાયયોગ વડે શબ્દ મૂકાય છે તે વચનયોગ, અને જે કાયયોગ વડે મનન કરાય છે તે મનોયોગ એમ કાયયોગ જ (ઉપાધિ ભેદે) ત્રણ પ્રકારે છે કાયયોગ વડે દ્રવ્ય ગ્રહણ થાય છે, માટે શ્વાસોચ્છ્વાસની પેઠે મનોયોગ ને વચનયોગ તે કાયયોગ જ છે. જો એમ ન હોય તો શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ જુદો યોગ ગણાય (પ્રશ્ન) કાયયોગ સમાન હોવા છતાં શ્વાસોચ્છ્વાસને જુદો યોગ શા માટે ન ગણ્યો, અને મનોયોગ તથા વચનયોગને જુદા ગણ્યા ? (ઉત્તર) વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે અર્થાત્ જેમ વચનયોગ અને મનોયોગનું ફળ કાયિકક્રિયાથી પ્રગટ રીતે જુદું જણાય છે તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસનું ફળ કાયિકક્રિયાથી જુદું જણાતું નથી, તેથી તે કાયયોગની અન્તર્ગત ગણ્યો છે અથવા કાયયોગ વડે ગ્રહણ કરેલા વચન દ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર, તે વચનયોગ કહેવાય છે, કેમકે તે વડે વચન નીકળે છે તથા કાયયોગ વડે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર, તે મનોયોગ કહેવાય છે, કેમકે તે વડે જ્ઞેયવસ્તુનું મનન થાય છે ૩૫૯–થી–૩૬૪

યોગ એટલે વ્યાપાર–કર્મ અથવા ક્રિયા, સર્વ વક્તાઓ કાયયોગ વડે (કાયાના વ્યાપાર વડે) શબ્દદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે અને વચનયોગ વડે મૂકે છે એ પ્રમાણે દરેક સમયે ગ્રહણ કરે છે ને મૂકે છે જેમ એક ગામથી બીજું ગામ ગ્રામાન્તર કહેવાય છે. અથવા અન્તર રહિત છતાં એક પુરૂષથી બીજો પુરૂષ પુરૂષાંતર કહેવાય છે તેવી જ રીતે એક સમયથી બીજો સમય તે સમયાંતર કહેવાય છે તેમાં ગ્રહણ કરે છે અને તેમાં મૂકે છે. ૩૫૫

પ્રશ્ન –"સર્વ વક્તાઓ કાયયોગ વડે શબ્દ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે." આપનું એ કથન માની શકાય છે, કેમકે કાયાના વ્યાપાર સિવાય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરી શકાય નહિ, પરન્તુ "વચનયોગવડે શબ્દ મૂકે છે" એમ આપે કહ્યુ છે. તે માની શકાતુ નથી કેમકે ગ્રહણ કરાતી ભાષાને જીવવ્યાપારરૂપ યોગનો અભાવ હોવાથી, આપ કહો છો તેમ સંભવતુ નથી અર્થાત્ આપ જેને વચનયોગ કહો છો. તે વચનયોગ વક્તાએ મૂકેલ ભાષાદ્રવ્યના સમૂહરૂપ વાચા જ છે? કે એ ભાષાને મૂકવાના હેતુભૂત કાયાનો વ્યાપાર છે? યોગ તો શરીરજીવનો વ્યાપાર છે તે પુદ્ગળ પરિણામ સ્વરૂપ નથી. જ્યારે ભાષા તો જીવ-વ્યાપાર નથી અને પુદ્ગળ પરિણામ સ્વરૂપ છે તથા ભાષા પોતેજ મુકાય છે માટે કર્મ છે. જે કર્મ હોય તે કરણ ન બને ભાષાથી કાંઈ પણ મુકાતુ નથી. તેથી ભાષા જ વચન-યોગ છે, એવો જે પ્રથમ પક્ષનો વિકલ્પ તે યોગ્ય નથી. હવે બીજા વિકલ્પથી કાયાનો વ્યાપાર એજ વચનયોગ છે એમ આપ કહેતા હો. તો કાયયોગવડે શબ્દ મૂકે છે એમ કહેવુ જોઇએ, પણ વચનયોગવડે મૂકે છે એમ શા માટે કહો છો?

ઉત્તર –મનોયોગ અને વચનયોગ કાયાનો વ્યાપાર વિશેષ છે પણ કાયાનો સામાન્ય વ્યાપાર નથી કારણ કે દેહધારી જીવોને કાયયોગ સર્વ અવસ્થામાં હોય છે. કેવળ અશરીરી સિદ્ધાત્માઓનેજ કાયયોગ નથી માટે ભાષા નીકળતી વખતે વચનયોગરૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ છે ૩૫૬ થી ૩૫૮

પ્રશ્ન :–જો વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ મનોયોગ અને વચનયોગ છે, તો પછી એ મનોયોગ અને વચનયોગ સંબંધી કથાજ શા માટે કરવી?

ઉત્તર :–સર્વ સ્થળે કાયયોગ અનુગત હોવાથી, જે યોગવડે મનોદ્રવ્ય અને વચન-દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાય છે તે કાયયોગ છે અને જે યોગવડે તે વચન મુકાય તે વચનયોગ. અને જે યોગવડે ચિંતન કરવામા મનોદ્રવ્ય વપરાય તે મનોયોગ છે એમ એક કાયયોગ જ ઉપાધિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે, ખરી રીતે તો સર્વત્ર એક કાયયોગ જ છે ૩૫૯

શ્વાસોચ્છ્વાસને યોગ્ય પુદ્ગળ દ્રવ્ય કાયયોગવડે જ ગ્રહણ કરાતા હોવાથી, શ્વાસો-ચ્છ્વાસનો વ્યાપાર જેમ કાયયોગ છે, તેમ તદ્‌તદ્ વચન અને મનનને યોગ્ય દ્રવ્યસમૂહ કાયયોગ વડે જ ગ્રહણ થતા હોવાથી, વચનયોગ અને મનોયોગ પણ કાયયોગ જ છે જો શ્વાસોચ્છ્વાસના વ્યાપારને કાયયોગ ન માનીએ, તો તેને ચોથો યોગ માનવો અનુ-ચિત હોવાથી, તે કાયયોગ જ છે ।

પ્રશ્ન –સર્વત્ર કાયયોગ, સમાન છતા, મનોયોગ અને વચનયોગ કાયયોગથી જેમ જુદા ગણ્યા છે, તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસને પણ કાયયોગથી જુદો ગણીને ચોથો યોગ શા માટે ન માનવો? અને જો એ માન્યતા અયોગ્ય હોય, તો મનોયોગ અને વચનયોગને પણ કાયયોગથી જુદા ગણીને તેમના જુદા યોગ શા માટે માનવા? અર્થાત્ સર્વત્ર કાયયોગ સમાન હોવાથી એક કાયયોગજ માનવો, અથવા તો ઉપાધિના ભેદે ચાર યોગ માનવા.

ઉત્તર –લોક અને લોકોત્તર વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે મનોયોગ તથા વચનયોગને કાયયોગથી જુદા માન્યા છે, અને શ્વાસોચ્છ્વાસને જુદો નથી માન્યો ૩૬૧

સ્વાધ્યાય કરવો બીજાને પ્રતીતિ કરાવવી વિગેરે વાણીનુ ફળ, અને ધર્મધ્યાન–ચિન્તન વિગેરે મનનુ ફળ, એ જેમ કાયયોગથી ભિન્ન જણાય છે, તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસનુ ફળ

કાયયોગથી જુદું નથી જણાતું. યોગનિરોધ કરતી વખતે પણ કાયયોગનો રોધ કહીને શ્વાસોચ્છ્વાસ રોકવાનું જણાવ્યું છે

પ્રશ્ન –"આ જીવે છે" એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનાર શ્વાસોચ્છ્વાસનું રૂપ પ્રગટ જણાય છે, તો શા માટે તેને યોગ ન માનવો ?

ઉત્તર –એવું પ્રયોજન તો ઘણે સ્થળે હોય છે એટલા માત્રથી તેને જુદો યોગ માનવામાં આવે, તો દોડવું વળગવું વિગેરે વ્યાપાર પણ ભિન્ન ગણાય અને તેથી એમને પણ જુદા જુદા યોગ માનવા પડે માટે વિશિષ્ટ વ્યવહારના અંગભૂત અને પરને પ્રતીતિ કરાવનાર હોવાથી મનોયોગ તથા વચનયોગને કાયયોગથી જુદા ગણ્યા છે પણ શ્વાસોચ્છ્વાસને જુદો નથી ગણ્યો ૩૬૨

એ પ્રમાણે ભાષા બોલવામાં વ્યાપારાતો કાયયોગ તે વચનયોગ છે, અને મનન કરવામાં વ્યાપારાતો કાયયોગ તે મનોયોગ છે. એ રીતે મનોયોગ તથા વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષ જ છે

અથવા એ બન્ને યોગ સ્વતંત્ર છે. કાયિક વ્યાપારવડે ગ્રહણ કરેલ જે વચન દ્રવ્યના સમુહરૂપ સહકારી કારણ દ્વારા શબ્દ બોલવા માટે, જે જીવનો વ્યાપાર, તે વચનયોગ કહેવાય છે, અને કાયયોગવડે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના સમૂહરૂપ સહકારી કારણ દ્વારા વસ્તુના ચિન્તન માટે, જે જીવનો વ્યાપાર, તે મનોયોગ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યામાં શબ્દ નીકળતી વખતે અને ચિન્તન કરતી વખતે જો કે કાયાનો વ્યાપાર છે. તો પણ અહીં વચનદ્રવ્ય અને મનદ્રવ્યની મુખ્યતાએ જીવનો વ્યાપાર કહ્યો છે. તેથી વચનયોગ અને મનોયોગ–બન્ને સ્વતંત્ર છે, પણ વિશિષ્ટ કાયયોગરૂપ નથી એમ સમજવું.

શ્વાસોચ્છ્વાસની મુખ્યતાએ, શ્વાસોચ્છ્વાસ મુકવામાં પણ જીવનો સ્વતંત્ર વ્યાપાર હોવા છતાં, તે લૌકિક કે લોકોત્તર કાર્ય સિદ્ધ કરતો ન હોવાથી, તેને જુદો નથી ગણ્યો ૩૬૩–૩૬૪.

जह गामाओ गामो, गामंतरमेवमेग एगाओ ।
एगतरं ति भण्णइ, समवओऽणतरो समओ ॥३६५॥
केई एगंतरियं, मण्णन्तेगतरं ति तेसि च ।
विच्छिन्नावलिरूवो, होइ घणी सुयविरोहो य ॥३६६॥
आह, सुए च्चिय निसिरइ, संतरियं न उ निरंतरं भणियं ।
एगेण जओ गिण्हइ, समएणेगेण सो मुयइ ॥३६७॥
अणुसमयमणंतरियं, गहणं भणियं जओ विमुक्खोऽवि ।
जुत्तो निरंतरो च्चिय, भण्णइ कह संतरो भणिओ ? ॥३६८॥
गहणावेक्खाइ तओ, निरन्तरं जम्मि जाइं गहियाइं ।
नवि तम्मि चेव निसिरइ, जह पढमे निसिरणं नत्थि ॥३६९॥
निसिरिज्जइ नागहियं, गहणंतरियंति संतरं तेणं ।

न निरंतरंति न समय, न जुगवमिति होंति पज्जाया ॥३७०॥
गहणं मोक्खो भासा, समयं गहनिसिरणं च दो समया ।
होंति जहण्णंतरओ, तं तस्स बितीयसमयम्मि ॥३७१॥
गहणं मोक्खो भासा, गहण–विसग्गो य होंति उक्कोसं ।
अंतोमुहुत्तमेत्तं, पयत्तभेएण भेओ सि ॥३७२॥

ગાથાર્થ –જેમ એક ગામથી બીજુ ગામ ગ્રામાન્તર કહેવાય છે, તેમ એક સમયથી બીજો સમય તે સમયાન્તર કહેવાય છે કેટલાક ગ્રહણ અને નિસર્ગ એકાન્તર સમયે માને છે પણ એ માન્યતાથી તેમને વિચ્છિન્ન આવલિરૂપ ધ્વનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રુત વિરોધ પણ થાય સૂત્રમા નિસર્ગ અવશ્ય સાન્તરિત કહ્યો છે પણ નિરન્તર નથી કહ્યો. કેમકે એક સમયે ગ્રહણ કરે અને એક સમયે મૂકે છે. નિરન્તર દરેક સમયે ગ્રહણ કહ્યુ છે. તેથી ત્યાગ પણ નિરન્તર જ યોગ્ય છે, પરન્તુ તે સાન્તર કેમ કહ્યો છે ? ગ્રહણની અપેક્ષાએ ત્યાગ સાન્તર કહ્યો છે. જેમ પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરેલા પ્રથમ સમયે ન નીકળે તેમ જે સમયે જે ગ્રહણ કર્યાં હોય તે તેજ સમયે ન નીકળે કેમકે નહી ગ્રહણ કરેલાનો ત્યાગ થતો નથી અને ત્યાગ, ગ્રહણાતરિત હોવાથી સાતર છે, નિરન્તર નથી, તેમજ સાથે નથી–યુગપદ્ નથી એ એના પર્યાયો છે. ગ્રહણ–ત્યાગ–અને ભાષા એ દરેકનો જઘન્યથી એક સમય પ્રમાણ કાળ છે, તથા ગ્રહણ અને ત્યાગનો–બે સમયનો કાળ છે. તેમજ–ગ્રહણ–ત્યાગ–અને ભાષા એ દરેકનો તથા ગ્રહણ અને ત્યાગ એ ઉભયનો ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર કાળ છે એમનો પ્રયત્નના ભેદે ભેદ છે ૩૬૫–૩૭૨.

જેમ એક ગામથી બીજુ ગામ અન્તરરહિત છતા ગ્રામાન્તર કહેવાય છે અથવા એક પુરૂષથી બીજો પુરૂષ પણ અન્તર રહિત છતા પુરૂષાન્તર કહેવાય છે, તેમ અહિ પણ એક સમય પછીનો બીજો સમય અન્તર રહિત છતા એકાન્તર સમય કહેવાય છે એ એકાતર સમયે એટલે દરેક સમયે ભાષા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૬૫

કેટલાક વ્યાખ્યાતાઓ એકેક સમયના અન્તરે ગ્રહણ અને નિસર્ગ માને છે, તેઓની એ માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણ કે એથી તો અન્તરે અન્તરે છુટી પડેલી રત્નાવળી પેઠે શબ્દ અને તેનુ શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય વળી અન્તરે અન્તરે ગ્રહણ કરવાના સમયોમા સર્વને સભળાય નહિ તેમજ "अणुसमयमविरहियं निरंतरं गिण्हइ" દરેક સમયે અવિરહિત, નિરન્તર ગ્રહણ કરે છે, એમ ન માનવાથી આગમ વિરોધ પણ થાય કેમકે એ સૂત્ર દરેક સમયે ગ્રહણ કરવાનુ પ્રતિપાદન કરે છે, દરેક સમયે નિસર્ગ પણ તે સૂત્રથી જ સમજી લેવુ ગ્રહણ કરેલ હોય તેનો બીજા સમયે અવશ્ય નિસર્ગ થાય છે જ ૩૬૬

પ્રશ્ન –મહારાજ ! પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા કહ્યુ છે કે–"संतरं निसिरइ, नो निरंतरं निसिरइ, एगेणं समयेण गिण्हइ, एगेणं निसिरइ" એટલે સાન્તર મૂકે છે, નિરન્તર મૂકતો નથી એક સમયે ગ્રહણ કરે છે, અને એક સમયે મૂકે છે આ સૂત્રથી અન્તર સહિત મૂકવાનુ આગમમા કહ્યુ છે તેનુ કેમ ? ૩૬૭

ઉત્તર -अणुसमय ઇત્યાદિ પ્રથમ સૂત્રથી દરેક સમયે ગ્રહણ કરવાનુ કહ્યુ છે, તેથી તેનો ત્યાગ પણ અન્તરરહિત દરેક સમયે થવો યોગ્ય છે, કેમકે-ગ્રહણ કરેલાનો બીજા સમયે અવશ્ય ત્યાગ થવો જોઇએ

પ્રશ્ન -પન્નવણામા તે જ સ્થળે ત્યાગ કરવાનુ પણ અન્તર સહિત કહ્યુ છે, તેનુ શુ ? ૩૬૮

ઉત્તર -એમા વિષયનો વિભાગ કરીને સમજવાનુ છે ત્યા અન્તર સહિત ત્યાગ કરવાનુ કહ્યુ છે, તે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે કેમકે પ્રથમાદિ સમયે જે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરેલ હોય. તે દ્રવ્ય તે જ સમયે ન નીકળે, પરન્તુ ગ્રહણના સમય પછી બીજા સમયે નીકળે છે એટલે કે પહેલા સમયે ગ્રહણ કરેલ ભાષાદ્રવ્ય, પહેલા સમયે ન નીકળે, પણ બીજા સમયે નીકળે છે એ જ પ્રમાણે બીજાસમયે ગ્રહણ કરેલા ત્રીજાસમયે, ત્રીજાસમયે ગ્રહણ કરેલા ચોથાસમયે. ચોથાસમયે ગ્રહણ કરેલા પાચમાસમયે નીકળે આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ ત્યાગ કર્યો તે અન્તર સહિત છે. કેમકે ગ્રહણ કર્યા સિવાય ત્યાગ થાય નહિ, પરન્તુ સમયની અપેક્ષાએ તો નિરન્તર થાય બીજા સમયથી માંડીને સર્વ સમયોમા ત્યાગ હોય છે જ. ૩૬૯

પ્રશ્ન -જો એમ હોય તો ગ્રહણ પણ ત્યાગની અપેક્ષાએ અન્તર સહિત જ હોવુ જોઇએ

ઉત્તર -ના, ગ્રહણ સ્વતંત્ર છે અને ત્યાગ તો ગ્રહણને પરતંત્ર છે કારણ કે-' ગ્રહણ કર્યા સિવાય કદી પણ ત્યાગ થતો નથી" એવો નિયમ હોવાથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા ત્યાગ સાન્તર કહ્યો છે, એટલે કે ગ્રહણ કર્યા પછી ત્યાગ થાય છે. પણ "ત્યાગ કર્યા સિવાય ગ્રહણ ન થાય" એવો નિયમ નથી કેમકે પ્રથમ સમયે ત્યાગ સિવાય પણ ગ્રહણ થાય છે આથી ત્યાગ પરાધીન છે અને ગ્રહણ સ્વાધીન છે, તેથી ત્યાગ અન્તર સહિત કહ્યો છે આ પ્રમાણે "संतर निसिरइ" અન્તર સહિત નીકળે છે, એ સૂત્રવચનની વિષયવિભાગ-વડે વ્યવસ્થા છે

હવે "नो निरतर निसिरइ" "નીરન્તર ન નીકળે" એ સૂત્રાવયવની વિષયવિભાગવડે વ્યવસ્થા કહીએ નિરન્તર ન નીકળે એટલે નિરન્તર ત્યાગ થાય નહિ. તેમ ગ્રહણની સાથે જ ત્યાગ એમ યુગપત્ પણ થાય નહિ, પરન્તુ પૂર્વ સમયે ગ્રહણ અને ઉત્તર સમયે ત્યાગ એમ થાય છે તથા एगेण समयेण गिण्हइ, एगेण निसिरइ "એક સમયે ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે ત્યાગ કરે છે" આ સૂત્રાવયવનો ભાવાર્થ પણ ઉપર મુજબ સમજી લેવો એટલે કે પ્રથમ એક સમયે ગ્રહણ જ કરે છે ત્યાગ નથી કરતો, બીજા સમયથી આરભીને ત્યાગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ કરે છે, ગ્રહણ નથી કરતો, કેમકે ભાષાનો અભિપ્રાય પછી શાન્ત થયેલો હોય છે આ પ્રમાણે એ સૂત્રના વિષય-વિભાગની વ્યવસ્થાવડે પહેલા સમયે કેવળ ગ્રહણ, છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ, અને વચલા સમયોમા ગ્રહણ તથા ત્યાગ બન્ને થાય છે ૩૭૦

ભાષાદ્રવ્યનુ ગ્રહણ, ગ્રહણ કરેલાનો ત્યાગ, અને ભાષા એ ત્રણેનો ભિન્ન ભિન્ન જઘન્યથી એક સમયનો કાળ છે, પરન્તુ ગ્રહણ અને ત્યાગ એ ઉભયનો ઉપરોક્ત દેખાડેલ

ન્યાયે ગ્રહણ કર્યા પછી બીજા સમયે ત્યાગ કરીને મરનારને-અથવા વચન વ્યાપારથી ઉપરમ થયેલાને જઘન્યથી બે સમયનો કાળ છે.

બોલાય તે જ ભાષા, એ વાસ્તવમા ભાષાદ્રવ્યનો ત્યાગ છે. તેનો કાળ જઘન્યથી એક સમયનો છે. માટે જઘન્યથી બે સમયના કાળવાળા ગ્રહણ અને ત્યાગ, એ બંનેને ભાષા ન કહેવાય. ગ્રહણમા ભાષાની યોગ્યતા છે. પરન્તુ "भासिज्जमाणा भासा" એ વ્યુત્પત્તિ ઘટતી ન હોવાથી આગમવિરોધ આવે ભાષા અને મોક્ષ (ત્યાગ) એક જ હોવા છતા સ્પષ્ટતા ખાતર અલગ કહ્યા છે?

એ સર્વનો ઉત્કૃષ્ટકાળ ભિન્ન ભિન્ન અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. તેટલા કાળ પછી યોગાન્તર પામે અથવા મૃત્યુ પામે. એ ઉત્કૃષ્ટકાળ પ્રમાણમા જે મહાપ્રયત્નવાળો હોય તેને નાના અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે, અને જે અલ્પપ્રયત્નવાન હોય તેને મોટા અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે ૩૭૧-૩૭૨.

પ્રથમસમયે કેવળ ભાષાદ્રવ્યનુ ગ્રહણ અને છેલ્લાસમયે કેવલ ત્યાગ, એમ આપે કહ્યુ તે તો ઠીક છે, પરન્તુ મધ્યના સમયોમા ગ્રહણ અને ત્યાગ ઉભય કહ્યા છે, તે યોગ્ય નથી. કેમકે-

गहण–विसग्गपयत्ता, परोप्परविरोहिणो कहं समए ? ।
समए दो उवओगा, न होज्ज किरियाण को दोसो ? ॥३७३॥

(૮) तिविहम्मि सरीरम्मी, जीवपएसा हवंति जीवस्स ।
जेहि उ गिण्हइ गहणं, तो भासइ भासओ भासं ॥३७४॥

ગાથાર્થ -ગ્રહણ અને ત્યાગ રૂપ બન્ને પ્રયત્ન વિરોધી છે, તે એક સમયમા કેવી રીતે થાય ? ઉત્તર-એકસમયમા બે ઉપયોગ ન થાય, પણ બે ક્રિયા થવામા શો દોષ છે? ત્રણ પ્રકારના શરીરોમા જીવના પોતાના પ્રદેશો હોય છે, જેથી ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી વક્તા ભાષા બોલે છે. ૩૭૩-૩૭૪

પ્રશ્ન -નિરન્તર ગ્રહણ અને ત્યાગ માનવાથી, બીજા સમયોથી આરંભીને, છેક છેલ્લાના પહેલા સમય સુધી, ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બન્ને પ્રયત્ન દરેકસમયે સાથેજ થાય છે અને તે પ્રયત્નો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક સમયમા કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉત્તર -ગ્રહણ અને ત્યાગમા વિરોધ માનવો એ જ મોટી ભૂલ છે. કેમકે જે દ્રવ્યોનુ ગ્રહણ થાય, તે જ દ્રવ્યોનો તે જ સમયે જો ત્યાગ થતો હોય, તો વિરોધ માની શકાય, પરન્તુ એવુ કંઈ થતુ નથી પૂર્વ સમયે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યોનો પછીના સમયે ત્યાગ થાય છે અને ત્યારે નવાદ્રવ્યોનુ ગ્રહણ થાય છે.

પ્રશ્ન :-પ્રયત્ન ભલે અવિરોધી હો, પણ એક સમયે જેમ બે ઉપયોગ ન હોય તેમ બે ક્રિયા કેમ ?

ઉત્તર -ગ્રહણ, ત્યાગ એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એક સમયમા સાથે થવામા કંઈ હરકત નથી. કારણ કે-"जुगवं दो नत्थि उवओगा" એકી સાથે બે ઉપયોગ નથી એ આગમવચનથી એક સમયમા બે ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, પરન્તુ ઘણી ક્રિયાઓનો નિષેધ નથી કર્યો

'भंगियसुयं गणंतो वट्टइ तिविहेऽवि झाणम्मि" ભંગજાલવાલા શ્રુતને ગણનાર ત્રણે પ્રકારના ધ્યાનમા વર્તે છે એ વચનથી મન-વચન-અને કાયાની પ્રવૃત્તિ એકજ સમયે માની

છે. વળી આગળી વિગેરેની સયોગ વિયોગરૂપ ક્રિયા, એકઠું કરવુ કે છુટું કરવુ તે રૂપ ક્રિયા, ઉત્પાદવ્યયરૂપક્રિયા. ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓ એકજ સમયની અદર ઘણે સ્થળે કહી છે. કોઈ વ્યક્તિ ડાબા હાથે ઘટડી વગાડે, જમણા હાથે ધૂપ ઉખેવે, દૃષ્ટિવડે જિનેશ્વરની પ્રતિમાદિનુ દર્શન કરે, મુખથી શ્લોકઆદિ બોલે ઈત્યાદિ ઘણી ક્રિયાઓ એક જ સમયમા સાથે થતી પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તો પછી એક સમયમા ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બે ક્રિયાઓ સાથે થાય તેમા કાઈ દોષ નથી. ૩૭૩

પૂર્વે "કાયયોગવડે ગ્રહણ કરે છે" એમ કહ્યુ છે, તે કાયયોગ ઔદારિકઆદિ શરીરના પાચ ભેદો હોવાથી પાચ પ્રકારે છે. એ પાચ પ્રકારના યોગમાથી ઔદારિકઆદિ ત્રણ કાયયોગવડે વચનદ્રવ્ય ગ્રહણ થાય છે કેમકે ઔદારિકઆદિ ત્રણ શરીરોમા જીવના પ્રદેશો હોય છે, બીજામા નથી હોતા. કેમકે તૈજસકાર્મણ શરીર આત્મપ્રદેશમા હોય છે, પણ તેમા આત્માના પ્રદેશો નથી હોતા આ કથનથી "ભિક્ષુનુ પાત્ર" ઈત્યાદિની જેમ જીવ અને તેના પ્રદેશોનો ભેદ ન સમજવો. એટલે કે ભિક્ષુનુ પાત્ર જેમ ભિક્ષુથી ભિન્ન છે, તેમ જીવના પ્રદેશો ભિન્ન નથી વળી આ ઉપરથી 'આત્મા પ્રદેશ રહિત છે" એ મતનુ પણ ખડન થયુ સમજવુ કેમકે આત્મા પ્રદેશ રહિત છે" એ કથન બરોબર નથી જેમકે પગને તળીએ સબધ રાખનારા જીવપ્રદેશોનો મસ્તક સાથે સબધ રાખનારા પ્રદેશો સાથે ભેદ છે કે અભેદ છે ? જો ભેદ છે તો જીવ સપ્રદેશી કેમ ન કહેવાય ? અને જો અભેદ હોય તો શરીરના બધા અવયવો મળી જવા જોઇએ ઈત્યાદિ તર્ક અનુસાર સમજી લેવુ. ઉપરોક્ત જીવપ્રદેશોવડે બોલવાનો અભિપ્રાય વિગેરે સામગ્રી થએથી ભાષાદ્રવ્ય-સમૂહ ગ્રહણ કરાય છે, અને તે વડે વક્તા શબ્દ બોલે છે. પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામા, અથવા બોલવાની ઇચ્છાના અભાવે કોઇ બોલતુ નથી અહી "વક્તા બોલે છે," એ વાક્યથી "જે બોલાતી હોય તે જ ભાષા છે" પણ તેની પહેલા અથવા પછી ભાષા કહેવાય નહિ. એ પ્રમાણે જણાવવા માટે મૂળમા "भासए भास–ભાષાને બોલે છે એમા ભાષા શબ્દગ્રહણ કર્યો છે ૩૭૪

કયા ત્રણ પ્રકારના શરીરથી સબધવાળા જીવપ્રદેશોવડે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરીને વક્તા બોલે છે ?

(૯) ओरलिय–वेउव्विय-आहारओ गेण्हई मुयइ भासं ।
सच्चं सच्चामोसं मोसं च असमच्चोसं च ॥३७५॥

सच्चा हिया सयामिह, संतो मुणओ गुणा पयत्था वा ।
तव्विवरीआ मोसा, मीसा जा तदुभयसहावा ॥३७६॥
अणधिकया जा तीसुऽवि, सद्दो च्चिय केवलो असच्चमुसा ।
एया समेयलक्खणसोदाहरणा जहा सुत्ते ॥३७७॥

(૧૦) कइहिं समएहिं लोगो, भासाए निरंतरं तु होइ फुडो ।
लोगस्स य कइभाए, कतिभाओ होइ भासाए ॥३७८॥

ગાથાર્થ :–ઔદારિક–વૈક્રિય–અને આહારક શરીરવાન્ જીવ, સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા. અને અસત્યામૃષારૂપ ભાષાના દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે સત્પુરૂષોને હિતકારી તે સત્યભાષા, અહી સત્ એટલે મુનિઓ–ગુણો–અથવા જીવાદિ પદાર્થો સમજવા. સત્યથી વિપરિત તે મૃષા ભાષા, જે ઉભય સ્વભાવવાળી તે મિશ્રભાષા અને જે એ ત્રણમાંથી એકકેમા ન કહી શકાય, પણ કેવળ શબ્દમાત્ર તે ચોથી અસત્યામૃષાભાષા એના ઉદાહરણો લક્ષણપૂર્વક ભેદ સહિત સૂત્રમા કહ્યા છે કેટલા સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે સંપૂર્ણ લોકવ્યાપ્ત થાય છે અને લોકના કેટલામાભાગને ભાષાનો કેટલામો ભાગ વ્યાપે છે ? ૩૭૫–૩૭૮

ઔદારિક–વૈક્રિય–અને આહારક શરીરવાન્ જીવ સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષારૂપ ભાષાદ્રવ્યની સંહતિ (સમૂહ) તે ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે ૩૭૫

સત્પુરૂષોને હિતકારી આરાધવાયોગ્ય એટલે યથાવસ્થિતવસ્તુની પ્રતીતિ કરાવનાર જે ભાષા તે સત્યભાષા સત્ એટલે મુનિઓ, તેમને આલોક–પરલોકમા મુક્તિ પમાડનાર છે માટે તે હિતકારી છે અથવા સત્ એટલે મૂળગુણ ઉત્તરગુણરૂપ ગુણો અથવા જીવઅજીવાદિ પદાર્થો. તેમનુ અવિપરીત–સત્ય પ્રરૂપણ કરવાથી જે ભાષા હિત કરનાર છે તે સત્યભાષા કહેવાય છે એથી વિપરીત ભાષા તે મૃષાભાષા. એ ઉભય ભાષા તે સત્યામૃષા –મિશ્રભાષા અને સત્ય, મૃષા, તથા સત્યામૃષા એ ત્રણે પ્રકારની ભાષાથી વિલક્ષણ, કોઇને આમંત્રણ કરવુ, આજ્ઞા કરવી ઈત્યાદિ સંબંધી કેવળ વ્યવહારિક શબ્દમાત્રની પ્રવૃત્તિરૂપ ભાષા, તે ચોથી અસત્યામૃષા ભાષા કહેવાય છે. આ ચારે પ્રકારની ભાષાઓના ભેદ લક્ષણ તથા ઉદાહરણ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ વિગેરે સૂત્રમા વિસ્તારની કહેલ છે. વિશેષ જાણવાની જીજ્ઞાસાવાળાએ ત્યાથી જોઈ લેવુ. અહી ભાષાદ્રવ્યનુ ગ્રહણ–વિસર્જન કરવા સંબંધી વિચારવાનુ જ પ્રસ્તુત હોવાથી ભાષા સંબંધી વિશેષ વિચાર નથી કહેતા ૩૭૬–૩૭૭

પ્રશ્ન :–ઔદારિક શરીરવાન્ જીવ ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. એમ આપે કહ્યુ પણ એ મૂકેલી ભાષા કેટલા ક્ષેત્ર સુધી વ્યાપે છે ? જો સર્વ લોકપર્યન્ત વ્યાપે છે એમ કહેતા હો તો આપે પહેલા કહ્યુ છે કે–બાર યોજન કરતા વધારે દૂરથી આવેલો શબ્દ મન્દપરિણામવાળો થઇ જવાથી સંભળાતો નથી. તો શુ બાર યોજન કરતા વધારે દૂરથી ભાષાદ્રવ્ય આવે છે ? જો આવતા હોય, તો વિષયની મર્યાદામા નિરન્તર એ દ્રવ્યનુ જેવુ વાસના સામર્થ્ય છે, તેવુ સામર્થ્ય એ મર્યાદાની બહાર પણ છે કે નહિ ? કેટલાક દ્રવ્યનુ સામર્થ્ય સમગ્ર લોકની વ્યાપ્તિ પર્યન્ત છે તો કેટલા સમયે સંપૂર્ણ લોકમા ભાષાદ્રવ્ય વ્યાપ્ત થાય છે ? અને લોકના કેટલામા ભાગે ભાષાદ્રવ્યનો કેટલામો ભાગ હોય છે ? ૩૭૮.

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યથી નિર્યુક્તિની ગાથાથી આપે છે

(૧૧) चउहिं समएहिं लोगो, मासाए निरंतरं तु होई फुडो ।
लोगस्स य चरिमंते, चरिमंतो होइ मासाए ॥३७९॥
कोई मंदपयत्तो, निसिरइ सयलाइं सव्वदव्वाइं ।

अन्नो तिव्वपयत्तो, सो मुंचइ भिंदिउं ताइं ॥३८०॥
गंतुमसंखेज्जाओ, अवगाहणवग्गणा अभिन्नाइं ।
भिज्जंति धंसमेंति य, संखिज्जे जोअणे गंतु ॥३८१॥
भिन्नाइं सुहुमयाए, अणंतगुणवड्ढिआइं लोगंत ।
पावंति पूरयंति य, भासाए निरंतरं लोग ॥३८२॥
जइणसमुग्घायगईए, केई भासंति चउहिं समएहिं ।
पूरइ सयलो लोगो, अन्ने उण तीहिं समएहिं ॥३८३॥
पढमसमए च्चिय जओ, मुक्काइं जंति छद्दिसिं ताइं ।
बितियसमयम्मि ते च्चिय, छ दंडा होंति छ म्मथा ॥३८४॥
मंथतरेहिं तइए, समए पुन्नेहिं पूरिओ लोगो ।
चउहिं समएहिं पूरइ, लोगंते भासमाणस्स ॥३८५॥
दिसि विट्ठियस्स पढमोऽतिगमे ते च्चेव सेसया तिन्नि ।
विदिसि ट्ठियस्स समया, पंचातिगमम्मि ज दोण्णि ॥३८६॥
चउसमयमज्झगहणे, ति—पंचगहणं तुलाइमज्जस्स ।
जह गहणे पज्जंतग्गहणं चिंता य सुत्तगई ॥३८७॥
कत्थइ देसग्गहणं, कत्थइ घेप्पंति निरवसेसाइं ।
उक्कम—कमजुत्ताइं, कारणवसओ निउत्ताइं ॥३८८॥
चउसमयविग्गहे सति, महल्लवधम्मि तिसमओ जह वा ।
मोत्तु ति—पंचसमए, तह चउसमओ इह निबद्धो ॥३८९॥
होइ असंखेज्जइमे, भागे लोगस्स पढम—बितिएसु ।
भासा असंखभागो, भयणा सेसेसु समएसु ॥३९०॥

ગાથાર્થ :—કોઇકની ભાષા ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થાય છે. અને લોકના અસંખ્યાતમાભાગને ભાષાનો અસંખ્યાતમોભાગ વ્યાપ્ત હોય છે કોઇ મંદપ્રયત્નવાળો સંપૂર્ણ સર્વ દ્રવ્ય મૂકે છે, અને કોઈ તીવ્ર પ્રયત્નવાળો તે દ્રવ્યો ભેદીને મૂકે છે અભિન્ન દ્રવ્યો અસંખ્યાતી અવગાહનાવર્ગણા પર્યન્ત જઇને ભેદાય છે અને સંખ્યાત યોજના ગયા પછી નાશ પામે છે ભિન્ન દ્રવ્યો સૂક્ષ્મપણાને લીધે અનન્તગુણવૃદ્ધિ પામીને લોકાન્તપર્યન્ત જાય છે, અને ભાષાવડે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે છે કેવલિસમુદ્ઘાતની ગતિએ 'ચાર સમયવડે સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે, એમ કેટલાક કહે છે, અને બીજા કેટલાક ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે એવું કહે છે પ્રથમ સમયે મૂકેલા દ્રવ્યો છએ દિશામાં જાય છે, તે દ્રવ્યો બીજા સમયે દંડભૂત થઇને છ મન્થાનરૂપ થાય છે અને ત્રીજા સમયે એ મન્થાનના

આન્તરા પૂરાવાથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે તથા લોકાન્તે રહેલ વક્તાના ભાષાદ્રવ્યવડે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે દિશામા રહેલ વક્તાના ભાષાદ્રવ્યવડે પહેલા સમયે ત્રસનાડીમા પ્રવેશ થાય છે. અને બાકીના ત્રણ સમયે હવે કહેવાશે તેમ સમજવુ. વિદિશામા રહેલ વક્તાના ભાષાદ્રવ્યથી પાચ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે કેમકે તેમને ત્રસનાડીમા પેસતા બે સમય લાગે છે જેમ ત્રાજવાના મધ્ય ભાગને ગ્રહણ કરવાથી આદ્યન્ત ભાગ ગ્રહણ થાય છે. તેમ ચાર સમયરૂપ મધ્યને ગ્રહણ કરવાથી આદ્યન્તવર્તિ ત્રણ અને પાચ સમય પણ ગ્રહણ થાય છે. કારણકે સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર છે સૂત્રમા કોઇક સ્થળે દેશથી ગ્રહણ થાય છે, કોઇક સ્થળે સપૂર્ણ ગ્રહણ થાય છે અને કોઇ વખત કારણવશાત્ ક્રમરહિત અને ક્રમસહિત પણ સૂત્રો યોજાય છે જેમ ચાર સમયોનો વિગ્રહ છતા (ભગવતીજીમા) મહાબધોદ્દેશકની અદર ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે, તેમ અહી પણ ત્રણ તથા પાચ સમય મૂકીને ચાર સમયે લોકવ્યાપ્તિ કહી છે પહેલા અને બીજા સમયે લોકના અસખ્યાતમાભાગે ભાષાના અસખ્યાતમો ભાગ હોય છે, તથા બાકીના સમયોમા ભજના હોય છે. ૩૭૯–થી–૩૯૦

કોઇકની ભાષાથી ચાર સમયે સપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના અસખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસખ્યાતમોભાગ હોય છે ૩૭૯

હૃદયના રોગથી મદપ્રયત્નવાળો કોઇ વક્તા સપૂર્ણ એવા ભાષાદ્રવ્યો ભેદ્યા વગર મૂકે છે, અને તીવ્રપ્રયત્નવાલો કોઇ નીરોગી વક્તા, ગ્રહણ અને ત્યાગના પ્રયત્નવડે ભાષાદ્રવ્યને ભેદી–સૂક્ષ્મ ટુકડા કરીને મૂકે છે ૩૮૦

એકેક ભાષાદ્રવ્યના સ્કધ છે, તેનો આધારભૂત એવો અસખ્યેયપ્રદેશાત્મક ક્ષેત્રવિભાગ, અવગાહના કહેવાય એવી અવગાહનાનો સમુદાય એટલે અનન્તભાષાદ્રવ્યના સ્કધના આધારભૂત ક્ષેત્રવિશેષરૂપ અવગાહનાઓનો સમુદાય, તે અવગાહનાવર્ગણા કહેવાય એવી અસખ્યાતી અવગાહનાવર્ગણા ગયા પછી મદપ્રયત્નવાળા વક્તાએ મૂકેલા ભાષાદ્રવ્યો ભેદાય છે, અને તે પછી સખ્યાતા યોજન ગયા બાદ એ ભાષાદ્રવ્યમાથી ભાષાપરિણામ નાશ પામે છે એ સબધમા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ભાષાપદની અદર પણ કહ્યુ છે કે– "जाइ अभिन्नाइं निसिरइ, ताइं असंखेज्जाओ ओगाहणवग्गणाओ गन्ता भेयमावज्जंति, संखिज्जाइं जोयणाइं गन्ता विद्धंसमागच्छंति ॥" જે પુદ્ગળો ભેદાયા વગર નીકળે છે તે અસખ્યાત અવગાહનાવર્ગણા જઇને ભેદ પામે છે, તથા સખ્યાતા યોજન જઇને નાશ પામે છે"

મહાપ્રયત્નવાળો વક્તા પ્રથમથી જ ભેદીને ભાષાદ્રવ્ય મૂકે છે, તે સૂક્ષ્મ અને ઘણા હોવાથી અનન્તગુણા વધીને છએ દિશાઓમા લોકાન્તપર્યન્ત જાય છે, અને પરાઘાત દ્વારા વાસનાવિશેષથી, જે દ્રવ્યસમૂહમા ભાષાપરિણામ ઉત્પન્ન થયો હોય, તેવી ભાષાવડે શેષ સમસ્ત લોક ત્રણ ચાર કે પાચ સમયે પૂર્ણ થાય છે. આ સબધમા કહ્યુ છે કે–"जाइं भिन्नाइं निसिरइ, ताइं अणंतगुणपरिवुड्ढीए परिवड्ढमाणाइं लोयंतं फुसंति। જે દ્રવ્યો ભેદાએલા નીકળે છે તે અનન્તગણા વધીને લોકાન્તને સ્પર્શે છે ૩૮૧–૩૮૨

કેવળી સમુદ્ઘાતની ગતિવડે ચારસમયે સકળલોકપૂર્ણ થાય છે અર્થાત્ "પહેલા સમયે દડ, બીજા સમયે કપાટ, ત્રીજા સમયે મન્થાન, અને ચોથા સમયે સમગ્ર લોક

વ્યાપ્ત થાય છે" એ પ્રમાણે કેવળીસમુદ્‌ઘાતના ક્રમથી સમગ્રલોક ચાર સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે પૂરાય છે, એમ કેટલાક કહે છે, પણ તે યોગ્ય નથી, એ સંબંધી આગળ વિવેચન કરશે. વળી કેટલાક કહે છે ત્રણ સમયે સમગ્ર લોકભાષાદ્રવ્યથી પૂરાય છે ૩૮૩. લોકના મધ્ય ભાગમા રહેલા કોઇ મહાપ્રયત્નવાન્ વક્તાએ મૂકેલા ભાષાદ્રવ્યો. પ્રથમ સમયેજ છએ દિશામા જાય છે કેમકે જીવ અને સૂક્ષ્મપુદ્‌ગળોની ગતિ શ્રેણિના અનુસારે હોય છે તે પછી બીજા સમયે છએ દિશામા ગએલા દંડરૂપ દ્રવ્યો ચારે દિશામા શ્રેણિના અનુસારે વાસિતદ્રવ્યોથી ફેલાઇને છ મંથાનરૂપ થાય છે. અને તે પછી ત્રીજા સમયે મન્થાનના આન્તરા પૂરાવાથી સર્વલોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે ત્રણ સમયે સર્વ લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂરાય છે એવુ તથા સ્વયંભૂરમણસમુદ્રના છેલ્લા છેડાવાળા લોકાન્તે એટલે અલોકની અત્યન્ત નજીક રહીને બોલનારના અથવા ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાથી કોઇપણ દિશામા રહીને બોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી ચાર સમયે સમગ્ર લોકપૂર્ણ થાય છે ૩૮૪-૩૮૫ ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાથી કોઇપણ દિશામા રહેલા બોલનારના ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે ત્રસનાડીમા પ્રવેશ કરે છે. અને બાકીના સમયોમા શુ થાય છે તે આગળ (૩૯૦ મી ગાથાના વિવેચનમા કહેવાશે અને લોકાતે પણ ચારે દિશામાથી કોઇપણ દિશામા રહેલા બોલનારના ઉર્દ્ધ અધોલોકની સ્ખલનાથી ભાષાના દ્રવ્યો પ્રથમ સમયે લોકમધ્યે પ્રવેશ કરે છે અને બાકીના ત્રણ સમયની ભાવના આગળ કહેવાશે તે પ્રમાણે સમજવી.

ત્રસનાડીની બહાર કોઇપણ વિદિશામા રહીને બોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થવામા પાચ સમય લાગે છે પહેલા સમયે વિદિશામાથી નીકળેલા ભાષાદ્રવ્યો લોકનાડીની બહાર દિશાઓમા આવે છે, બીજા સમયે લોકનાડીની મધ્યમા આવે છે, એ રીતે લોકનાડી અથવા ત્રસનાડીમા પેસતા બે સમય લાગે છે બાકીના ત્રણ સમયની ભાવના ચાર સમયે લોકપૂર્ણ થાય છે, તેમા કહ્યા મુજબ સમજવી એ રીતે પાચ સમયે લોક પુરાય છે. ૩૮૬

પ્રશ્ન—જો એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર અને પાચ સમયે સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે તો પછી નિર્યુક્તિકારમહારાજે માત્ર ચાર સમયેજ સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે એમ શાથી કહ્યુ ? ૩૮૭

ઉત્તર—જેમ ત્રાજવાની દાડીને મધ્યભાગે ગ્રહણ કરવાથી તેના આદ્ય અને અન્ત બન્ને છેડા ગ્રહણ થઇ જાય છે તેમ અહી પણ ચાર સમયરૂપ મધ્યને ગ્રહણ કરવાથી આદ્યન્તવર્તિ ત્રણ અને પાચ સમયનુ ગ્રહણ પણ નિર્યુક્તિકારે કરેલુ છે કારણકે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. કોઇ સ્થળે સૂત્રમા દેશ ગ્રહણ થાય છે અને કોઇ સ્થળે સંપૂર્ણ ગ્રહણ થાય છે, વળી કોઈ વખત કારણવશાત્ ક્રમરહિત અને ક્રમસહિત પણ સૂત્રો યોજાય છે ૩૮૮ ઉદાહરણ તરીકે જેમ ચાર સમયનો વિગ્રહ છતા ભગવતીસૂત્રના મહાબંધોદ્દેશકમા ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે, તેમ અહી પણ ત્રણ તથા પાચ સમય મૂકીને નિર્યુક્તિકારે ચાર સમયે લોક વ્યાપ્તિ કહી છે એમા કાંઈ દોષ નથી ૩૮૯

હવે ઉપર જે ત્રણ ચાર અને પાચ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોકની વ્યાપ્તિ કહી છે, તેનો વિચાર કરીએ—

લોકમા વ્યાપ્ત થતી ભાષાનો અસંખ્યાતમો જ ભાગ પહેલા બીજા સમયે લોકના
અસખ્યાતમા ભાગે હોય છે, એટલે કે ત્રણસમયની વ્યાપ્તિમા. ચારસમયની વ્યાપ્તિમા ને
પાચ સમયની વ્યાપ્તિમા. પહેલા અને બીજા સમયે સર્વત્ર લોકના અસખ્યાતમા ભાગે
ભાષાનો પણ અસંખ્યાતમો ભાગજ હોય છે વિશેષ નહિ. કેમકે ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમા
પહેલા સમયે છ દડ થાય થાય છે, અને બીજા સમયે છ મન્થાન થાય છે. એ દંડાદિની
લબાઇ જો કે લોકાન્ત સ્પર્શી હોય છે, તો પણ વક્તાના મુખથી નીકળેલ હોવાથી, તેના
અનુસારે જાડાઇમા ચાર અગુલાદિ પ્રમાણવાળા હોય છે. અને એ ચાર અગુલાદિ પ્રમાણ તે
તો લોકના અસખ્યાતના ભાગ જ છે આ પ્રમાણે ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમા પહેલા ને બીજા
સમયે ભાષાનો અસખ્યાતમો ભાગજ હોય છે. ચારસમયની વ્યાપ્તિમા પણ એમજ સમજવું

એટલે કે પહેલા સમયે ભાષાદ્રવ્ય લોકના મધ્યમા પેસે છે, અને બીજા સમયે
દડોનો સદ્ભાવ છે, તેથી એ પણ લોકનો અસખ્યાતમો ભાગજ છે પાચ સમયની
વ્યાપ્તિ તો સુખે સમજાય એવી છે એટલે કે પહેલા સમયે ભાષાદ્રવ્ય વિદિશામાથી પ્રવેશ
કરે છે. અને બીજા સમયે લોકના મધ્યમા પ્રવેશ કરે છે એથી એ પણ લોકનો અસ-
ખ્યાતમો ભાગ જ છે એ રીતે ત્રણ આદિ સમયની વ્યાપ્તિમા સર્વત્ર પહેલા ને બીજા
સમયે લોકના અસખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે. એ સિવાયના
બાકીના ત્રીજા ચોથા ને પાચમા સમયે ભજના સમજવી એટલે કે એ સમયોમા કોઈ
વખત લોકના અસખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો અસખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે, વળી કોઇક
વખત લોકના સખ્યાતમાભાગે ભાષાનો સખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે અને કોઈ વખત
સર્વલોક વ્યાપી હોય છે.

જેમકે–ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમા ત્રીજા સમયે ભાષા સર્વલોકમા વ્યાપનાર હોય છે,
ચારસમયની વ્યાપ્તિમા ત્રીજાસમયે લોકના સખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો સખ્યાતમો ભાગ
જ હોય છે, કેમકે સ્વયભૂરમણના પશ્ચિમતટવર્તિ લોકાન્તે અથવા ત્રસનાડીની બહાર
પશ્ચિમ દિશામા રહીને બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્ય પહેલે સમયે ચાર અગુલાદિ
જાડાઇવાળો એક રાજ લાબો દડ થઇ તિર્છો થઇને સ્વયભૂરમણના પૂર્વતટવર્તિ લોકાન્ત
સુધી જાય છે તે પછી બીજા સમયે એ દડમાથી ઉપર–નીચે ચૌદરાજ ઊચો અને પૂર્વ-
પશ્ચિમ તિર્છો એક રાજ પહોળો પરાઘાતવાસિત દ્રવ્યોનો દડ થાય છે અને લોકના
મધ્યમા રહી બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્યના દક્ષિણ ને ઉત્તર દિશાથી પરાઘાતવાસિત
દ્રવ્યના ચાર અગુલાદિ જાડાઇવાળા ને એક રાજ પહોળા બે દડ નીકળીને સ્વયભૂરમણના
દક્ષિણ–ઉત્તરવર્ત્તિ લોકાન્ત સુધી જાય છે. આમ હોવાથી ચાર અગુલાદિ જાડાઇવાળુ ને
એક રાજ પહોળુ સર્વત્ર લોકના મધ્યમા ગોળ છત્વર સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે થયા
પછી ત્રીજા સમયે ઉર્ધ્વ–અધો વ્યવસ્થિત દડમાથી ચારે દિશામા ફેલાએલો પરાઘાત-
વસિતદ્રવ્યનો સમૂહ મથાનરૂપે થાય છે, અને લોકના મધ્યમા રહેલા સર્વ તરફ એક
રાજ વિસ્તૃત છત્વરથકી ઉપર–નીચે ફેલાએલો વાસિતદ્રવ્યનો સમૂહ સમસ્ત ત્રસનાડીને
પૂરી દે છે આમ થવાથી ઉપર–નીચે રહેલ દડ અને મથાનભાવે લોકની સપૂર્ણ ત્રસનાડી
પૂરાય છે આટલુ ક્ષેત્ર એ લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ છે અને તેથી ચાર સમયની

વ્યાપ્તિના ત્રીજાસમયે, લોકના સ ખ્યાતમા ભાગે સર્વલોકવ્યાપિની ભાષાનો પણ સ ખ્યાતમો ભાગ હોય છે એમ સિદ્ધ થયુ

પાચ સમયની વ્યાપ્તિના ત્રીજા સમયે લોકના અસ ખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસ ખ્યાતમો ભાગ હોય છે. કેમકે એ વ્યાપ્તિમા દ ડસમય હોવાથી તેનુ અસ ખ્યેય ભાગ વર્તિ પણુ પૂર્વે કહેલુ છે, તથા ચાર સમયની વ્યાપ્તિમા ચોથાસમયે મ થાનના અન્તર પૂરવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વલોકમા વ્યાપે છે અને પાચસમયની વ્યાપ્તિમા ચોથાસમયે લોકના સ ખ્યાતમાભાગે ભાષાનો સ ખ્યાતમો ભાગ હોય છે એ વિચાર પણ પૂર્વે કહેલ છે, પરન્તુ પાચ સમયની વ્યાપ્તિમા પાચમા સમયે મન્થાનના અન્તર પૂરાવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વ લોકવ્યાપિ થાય છે આ પ્રમાણે ત્રણ-ચાર-અને પાચસમયે ભાષાદ્રવ્યની લોકવ્યાપિપણાની ભજના છે આ સર્વ હકીકત મહાપ્રયત્નવાન વક્તાએ મૂકેલા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જાણવી મન્દપ્રયત્નવાન્ વક્તાએ મુકેલા દ્રવ્યો તો લોકના અસ ખ્યાતમાભાગેજ હોય છે, કેમકે દ ડાદિના ક્રમથી તે દ્રવ્યોવડે લોકપૂર્ણ થતો નથી ૩૯૦

પૂર્વે કહેલી વાત જણાવે છે

आपूरियम्मि लोगे, दोण्हवि लोगस्स तह य भासाए ।
चरिमंते चरिमन्तो, चरिमे समयम्मि सव्वत्थ ॥३९१॥
न समुग्घायगईए, मीसयसवणं मतं व दंडम्मि ।
जइ तोऽवि तीहि पूरइ, समएहिं जओ पराघाओ ॥३९२॥
जइणे न पराघाओ, स जीवजोगो य तेण चउसमओ ।
हेऊ होज्जाहि तहि, इच्छा कम्मं सहावो वा ॥३९३॥
खंधोऽवि वीससाए, न पराघाओ य तेण चउसमओ ।
अह होज्ज पराघाओ, हवेज्ज तो सोऽवि तिसमइओ ॥३९४॥
एगदिसमाइसमए, दड काऊण चउहिं पूरेइ ।
अन्ने भणति तंपि य, नागम-जुत्तिक्खमं होइ ॥३९५॥

ગાથાર્થ લોકપૂર્ણ થએ લોકનો તથા ભાષાનો ચરમાતે ચરમાત સર્વત્ર છેલ્લા સમયે થાય છે જૈનસમુદ્ઘાત (કેવળીસમુદ્ઘાત)ની ગતિએ માનીયે તો મિશ્ર શબ્દ શ્રવણ ન થાય, અને જો દ ડમા તારો મત માનવામા આવે તો પણ પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યવડે ત્રણ સમયમા લોકપૂર્ણ થાય છે જૈનસમુદ્ઘાતમા વાસના નથી. તે તો જીવનો વ્યાપાર છે તેથી ચાર સમય થાય છે તેમા ઇચ્છા-કર્મ-અથવા-સ્વભાવ હેતુ છે સ્ક ધ પણ વિશ્રસાપરિણામે થાય છે તેમા પરાઘાત નથી, તેથી ચાર સમયે લોક પૂર્ણ કરે છે, જો તેમા પરાઘાત હોય, તો તે પણ ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ કરે એક દિશામા દ ડ કરીને ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે એમ બીજાઓ કહે છે, તે પણ આગમ અને યુક્તિથી સ ગત નથી ૩૯૧-થી-૩૯૫

ત્રણ-ચાર અને પાચ સમયે ભાષાવડે સમગ્ર લોકપૂર્ણ થવાથી તે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે અને ભાષાનો પણ પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે.

કેમકે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે લોકનો છેડો આવવાથી ભાષા પણ ત્યા પૂર્ણ થાય છે, તે પછી આગળ ધર્માસ્તિકાયના અભાવે તે ભાષાદ્રવ્યની ગતિ નથી થતી અહી જે અન્ત કહ્યો છે, તે પર્યંતભાગે રહેલો અત સમજવો. પણ આદિમા રહેલો અત ન સમજવો એજ કારણથી 'चरिमान्त' શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે ૩૯૧

હવે ૩૮૩ મી ગાથામા કહ્યા મુજબ જૈનસમુદ્ઘાત–કેવળીસમુદ્ઘાતની ગતિના અનુસારે ભાષાદ્રવ્યથી લોકપૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામા આવે, તો સર્વ દિશાઓમા મિશ્રશબ્દ સભળાય નહિ. કેમકે કેવળી સમુદ્ઘાતમાં પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ–અધોદિશા તરફ જનારો દડ થાય છે. તેવો દડ ભાષાદ્રવ્યમા પણ માનીએ, તો ઉર્ધ્વ અને અધો એ બે દિશામાજ મિશ્રશબ્દ સભળાય, પૂર્વ–પશ્ચિમ–ઉત્તર–અને દક્ષિણ દિશામા ન સભળાય કારણકે એ દિશાઓમા વિદિશાની પેઠે વક્તાએ મૂકેલા દ્રવ્ય જતા નથી માટે પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યજ સંભળાય વળી સામાન્યથી "भासासमसेढीओ सद्द ज सुणइ मीसयं सुणइ–ભાષાસમશ્રેણિથી જે શબ્દ સભળાય છે તે મિશ્ર સભળાય છે" આ કથનથી છએ દિશાઓમા મિશ્રશબ્દ સાભળવાનુ કહ્યુ છે, અથવા વ્યાખ્યાથી વિશેષ પ્રતિપત્તિ થાય, એ ન્યાયથી ઉપરોક્ત કથન માન્ય કરીએ, તો ઉપર–નીચે બે દિશામા રહેલા દડમા જ મિશ્ર શબ્દ સભળાય, અને બાકીની દિશાઓમા પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યોજ સભળાય, એમ વિવાદની ખાતર ઉપરોક્ત મત માની લઇએ તોપણ એથી ત્રણ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોકપૂર્ણ થાય છે, ચાર સમયે પૂર્ણ નથી થતો કેમકે ભાષાદ્રવ્યમા વાસના સ્વભાવ હોવાથી તે દડ ઉપર–નીચે જતાં સામાન્યથી ચારે દિશામા શબ્દયોગ્ય દ્રવ્યને વાસિત કરીને શબ્દ–પરિણામવાળા કરે છે, તે પછી બીજાસમયે મથાન કરીને ત્રીજા સમયે અન્તર પૂર્ણ કરીને લોક પૂર્ણ કરે છે. એ રીતે ત્રણ સમયે લોકપૂર્ણ થાય છે. ૩૯૨

પ્રશ્ન –કેવળીસમુદ્ઘાતની પેઠે ભાષાદ્રવ્યથી પણ ચારસમયે લોક પૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામા આવે તો કઈ દોષ છે?

ઉત્તર .–કેવળીસમુદ્ઘાતમા આત્મપ્રદેશોજ સ્વરૂપે લોકને પૂર્ણ કરે છે તેમા કોઇનો પરાઘાત કે વાસના નથી, ને તેથી જ બીજાસમયે મથાન નથી થતો પણ કપાટજ થાય છે. વળી કેવળીસમુદ્ઘાત એ જીવનો વ્યાપાર છે, તેથી લોકવ્યાપ્તિને અપેક્ષીને ચાર સમય કહ્યા છે.

પ્રશ્ન :–કેવળીસમુદ્ઘાતમા બીજાસમયે મથાન કેમ ન થાય?

ઉત્તર –ત્યા કેવળજ્ઞાનથી કેવળી ગુણ–દોષનો વિચાર કરીને બીજાસમયે મથન નથી કરતા અથવા ભવોપગ્રાહી કર્મના વશથી કે સ્વભાવથીજ તે વખતે મથાન નથી કરતા, પણ કપાટ જ કરે છે, તે પછી ત્રીજાસમયે મથાન કરીને ચોથાસમયે આતરા પૂરે છે એ પ્રમાણે કેવળીસમુદ્ઘાતમા લોક પૂર્ણ કરતા ચાર સમય લાગે છે, પરન્તુ ભાષા–દ્રવ્યની ગતિ શ્રેણિના અનુસારે થાય છે અને જે પરાઘાત સ્વભાવ છે તે લોકવ્યાપ્તિમા હેતુ છે. તેથી પહેલાસમયે ઉર્ધ્વ–અધોગામી દડ કરીને બીજાસમયે ચાર દિશામા શ્રેણિના અનુસારે ગતિ થતી હોવાથી, તે બીજાસમયે એ ભાષાદ્રવ્યના મથાનજ થાય છે. કારણકે–ઉર્ધ્વ અધોગામી દડવડે અન્ય દ્રવ્યોને પરાઘાત થાય છે વળી તેનો તેવો વાસકસ્વભાવ અને ભાષાદ્રવ્યો સર્વત્ર સુલભ હોવાથી બીજાસમયે મથાન જ થાય, અને ત્રીજાસમયે મથાનના

અ તર પૂરાવાવડે સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય એ રીતે લોકપૂર્ણ થવામા ત્રણ સમય લાગે પણ ચાર સમય ન લાગે ૩૯૩

પ્રશ્ન .—જો એમ હોય, તો અચિત્ત મહાસ્ક ધમા જીવનો વ્યાપાર નથી. તોપણ તેનો બીજા સમયે કપાટ કહ્યો છે, અને તેથી પ્રજ્ઞાપનાદિ સત્રમા તેનાવડે લોક પૂર્ણ થતા ચાર સમય કહ્યા છે, તેનુ શુ કારણ ?

ઉત્તર :—અચિત્ત મહાસ્કધ કેવળ વિશ્રસાપરિણામથી થાય છે, જીવપ્રયોગ વડે થતો નથી. એ વિશ્રસાપરિણામ વિચિત્ર હોવાથી તેમા પ્રશ્ન કરવો ચોગ્ય નથી તેથી એ પ્રમાણે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે વળી એ દ્રવ્યોમા પરાઘાત સ્વભાવ નથી તેથી બીજા-દ્રવ્યોમા તે સ્વપરિણામ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, પરન્તુ પોતાના પુદ્ગળોવડે જ લોકને પૂર્ણ કરે છે જો એમા પણ પરાઘાત સ્વભાવ હોય, તો તે પણ ત્રણ સમયે લોકને પૂર્ણ કરે, પર તુ એમ નથી, તે કારણથી સિદ્ધાન્તમા અચિત્ત મહાસ્ક ધ માટે ચાર સમય કહ્યા છે, અને ભાષાદ્રવ્યમા પરાઘાતસ્વભાવ હોવાથી લોક પૂર્ણ થવા માટે ત્રણ સમય કહ્યા છે એટલી તે અચિત્ત મહાસ્ક ધમા ને આ શબ્દપુદ્ગલોની વ્યાપ્તિમા વિષમતા છે ૩૯૪

આ સ બ ધમા કેટલાક એમ કહે છે કે પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ દિશામા દ ડ કરે છે અને બીજા સમયે ત્યાજ મ થાન કરે છે, તથા અધો દિશામા પુન: દ ડ કરે છે. ત્રીજા સમયે ઉર્ધ્વ દિશાના મ થાનના અ તર પૂરે છે અને અધો દિશામા મ થાન કરે છે, પછી ચોથા સમયે નીચેના અ તર પૂરીને સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ કરે છે ઉપર મુજબ બીજાઓનુ કથન ચોગ્ય નથી કેમકે આગમમા એ પ્રમાણે કયાંઇ પણ જોયુ કે સાભળ્યુ નથી. વળી તે યુક્તિસ ગત પણ નથી કેમકે શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા પુદ્ગળો શુ એકજ દિશામા ગતિ કરે છે? બીજી દિશામા નથી કરતા ? વક્તાના મુખ-તાલુ આદિના પ્રયત્નથી એ પ્રમાણે ગતિ થાય છે એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ ચોગ્ય નથી. કેમકે કોઇ વખત વક્તા વિશ્રેણિ સન્મુખ રહીને વિશ્રેણિ તરફ ભાષના પુદ્ગળોને પ્રેરે, તો તેથી વિદિશામા પણ એ પુદ્ગળો જાય વળી એમ થવાથી પડહ આદિના શબ્દ-પુદ્ગળોને ચાર સમયનો નિયમ ન રહે. કેમકે એવા પુદ્ગળોને વકતાનો પ્રયત્ન નથી, તેથી ગમે તેમ ગતિ કરે. માટે ઉપરોક્ત માન્યતા યુક્તિરહિત અને આગમ વિરૂદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષા કરવા ચોગ્ય છે ૩૯૫

હવે આભિનિબોધિક—મતિજ્ઞાનના પર્યાયો કહે છે.

(१२) ईहा अपोह वीमंसा, मग्गणा य गवेसणा ।
सण्णा सई मई पण्णा, सव्वं आभिणिबोहियं ॥३९३॥१२॥

होइ अपोहोऽवाओ, सई धिई सव्वमेव मइ—पण्णा ।
ईहा सेसा सव्वं, इदमाभिणिबोहियं जाण ॥३९७॥

मइ—पन्ना—ऽभिणिबोहिय—बुद्धीओ होंति वयणपज्जाया ।
जा उग्गहाइसण्णा, ते सव्वे अत्थपज्जाया ॥३९८॥

सव्वं वाऽभिणिबोहियमिहो—ग्गहाइवयणेण संगहियं ।
केवलमत्थविसेसं, पइ भिन्ना उग्गहाईया ॥३९९॥

उग्गहणमोग्गहोत्ति य, अविसिट्ठमवग्गहो तयं सव्वं ।
ईहा जं मइचेट्ठा, मइवावारो तय सव्वं ॥४००॥
अवगमणमवाउत्ति य, अत्थावगमो तय हवइ सव्वं ।
धरण च धारणंति य, त सव्वं धरणमत्थस्स ॥४०१॥

ગાથાર્થ -ઇહા-અપોહ-વિમર્શ-માર્ગણા ગવેષણા-સંજ્ઞા-સ્મૃતિ-મતિ-અને-પ્રજ્ઞા એ સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે. અપોહ તે અપાય છે, સ્મૃતિ તે ધારણા છે. મતિ અને પ્રજ્ઞા એ સર્વ મતિજ્ઞાનજ છે બાકીના નામો ઇહારૂપ છે. એ સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે મતિ-પ્રજ્ઞા-આભિનિબોધિક-અને બુદ્ધિ એ સર્વ વચનપર્યાયો છે, તથા અવગ્રહાદિ-નામો છે, તે સર્વ અર્થપર્યાયો છે અથવા ઇહા-અવગ્રહાદિવચન વડે સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન ગ્રહણ કરીએ છીએ કેવળ અર્થવિશેષ પ્રતિ અવગ્રહાદિ ભિન્ન છે. ગ્રહણ કરવુ તે અવગ્રહ, એમ સામાન્યથી સર્વ અવગ્રહરૂપજ છે, અને ઇહા જે મતિની ચેષ્ટા છે, તેથી પણ તે સર્વ મતિનોજ વ્યાપાર છે નિશ્ચય તે અપાય, એથી સર્વ અર્થ નિશ્ચયરૂપ છે. અને ધારી રાખવુ તે ધારણા, એથી સર્વ અર્થને ધારણ કરે છે ૩૯૬-થી-૪૦૧

અન્વય-વ્યતિરેકી પદાર્થોની વિચારણા તે ઇહા, નિશ્ચય તે અપોહ. ઇહાની પછી અને અપાયની પહેલા "મસ્તક ખંજવાળવુ વિગેરે પુરૂષના ધર્મો અહીં ઘટે છે" એવો પ્રત્યય તે વિમર્શ, અન્વયધર્મનો વિચાર તે માર્ગણા, વ્યતિરેકધર્મનો વિચાર તે ગવેષણા, અવગ્રહની પછી થનાર મતિવિશેષ તે સંજ્ઞા, પૂર્વે અનુભવેલા અર્થના આલંબનથી થએલ પ્રતીતિ તે સ્મૃતિ, અર્થનો બોધ થયા છતા કોઈ વખત સૂક્ષ્મ ધર્મની આલોચના કરવા રૂપ બુદ્ધિ તે મતિ. વિશિષ્ટક્ષયોપશમથી ઘણી વસ્તુ સંબંધી યથાવસ્થિત ધર્મની આલોચનારૂપ મતિ તે પ્રજ્ઞા. એ સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાનના જુદા જુદા નામો છે કોઈ વખત એમા કિંચિત્ ભેદ જણાય છે, તો પણ ખરી રીતે આ સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાનજ છે. ૩૯૬

અપોહ એ મતિજ્ઞાનનો ત્રીજો ભેદ નિશ્ચયરૂપ અપાય છે. સ્મૃતિ તે ધારણાનો ભેદ છે. અવયવમા સમુદાયનો ઉપચાર કરી ધારણા કહેવાય છે મતિ અને પ્રજ્ઞા પણ મતિજ્ઞાનવિશેષજ છે એ સિવાય વિમર્શ-માર્ગણા ગવેષણા ને સંજ્ઞા એ સર્વ ઇહાની અંતર્ભૂત છે, કેમકે તે સર્વનો ઈહામાજ અન્તર્ભાવ થાય છે આ સર્વમા વિશેષધર્મથી કોઈ વખત ભેદ જણાય છે, તો પણ સામાન્યધર્મથી તો એ સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાનરૂપજ છે. એ સર્વમાથી ઈહા-અપોહ વિગેરે કેટલાક અર્થપર્યાયો છે અને કેટલાક વચનપર્યાયો છે. ૩૯૭

જે શબ્દો વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિપાદન કરતા હોય, તે શબ્દો વસ્તુના વચનપર્યાયો કહેવાય છે, અને જે શબ્દો વસ્તુના એકદેશને કથન કરતા હોય, તે શબ્દો અર્થપર્યાયો કહેવાય છે મતિ-પ્રજ્ઞા-આભિનિબોધિક-અને બુદ્ધિ એ ચાર શબ્દો મતિજ્ઞાનના વચનપર્યાયો છે, કેમકે એ શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનનુ જ પ્રતિપાદન કરે છે. તથા ઈહા અપોહ વિગેરે જે શબ્દો છે, તે સર્વ અર્થપર્યાયો છે, કેમકે તે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકદેશને જણાવનારા છે એ બધા અર્થપર્યાયો અને વચનપર્યાયો સામાન્યથી આભિનિબોધિક જ્ઞાનજ છે

અથવા સર્વવસ્તુનુ કથન કરનારા શબ્દો તે વચનપર્યાયો, અને તે શબ્દોથી અભિધેય જે અર્થ તેના પોતાના ભેદો (જેમકે સુવર્ણના કંઠો-બાજુબંધ વિગેરે) તે અર્થપર્યાયો

છે. આ વ્યાખ્યાથી મતિ, પ્રજ્ઞા, અવગ્રહ ઇહા વિગેરે સર્વ શબ્દો મતિજ્ઞાનના વચનપર્યાયોજ છે અને એ શબ્દોથી મતિજ્ઞાનના કહેવા યોગ્ય ભેદો તે સર્વ અર્થપર્યાયો છે

પ્રથમ મતિ-પ્રજ્ઞા વિગેરે શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનવાચી છે. અને અવગ્રહ. ઈહા વિગેરે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકદેશવાચી છે. એમ કહ્યુ હવે અવગ્રહ-ઈહા વિગેરે શબ્દો પણ સંપૂર્ણમતિજ્ઞાન વાચી છે, એમ જણાવવા માટે કહે છે ૩૯૮

અથવા અવગ્રહ-ઇહા આદિ શબ્દોવડે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનજ ગ્રહણ થાય છે, પણ તેનો એકદેશ ગ્રહણ થાય છે એમ નહિ

પ્રશ્ન -જો એમ હોય તો ઘણા પુરૂષોએ ઉચ્ચારેલા ઘટાદિ કેટલાક શબ્દની જેમ અવગ્રહાદિ સર્વ શબ્દો એકરૂપજ થવા જોઇએ

ઉત્તર કેવળ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ શબ્દો ભિન્ન છે એટલે કે ગ્રહણ કરવારૂપ અર્થવડે અવગ્રહ શબ્દ, ચેષ્ટારૂપ અર્થ વડે ઈહા શબ્દ, નિશ્ચયરૂપ અર્થ વડે અપાય શબ્દ અને ધારી રાખવારૂપ અર્થવડે ધારણા શબ્દ એ સર્વશબ્દોથી આભિનિબોધિક જ્ઞાન જ ગ્રહણ થાય છે એ રીતે ગ્રહણ કરવાદિરૂપ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ જ અવગ્રહાદિ શબ્દો ભિન્ન છે વસ્તુત: તો આભિનિબોધિક જ્ઞાનને જ જણાવનારા છે

પ્રશ્ન :-જો એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દો વડે સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન જ ગ્રહણ કરાય છે, તો પછી અવગ્રહ-ઇહા-અપાય અને ધારણારૂપ આભિનિબોધિકજ્ઞાનના સર્વભેદોની સંકરતા પ્રાપ્ત થશે. કારણકે તેમની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે દરેકમા અવગ્રહાદિનું સ્વરૂપ છે, એટલેકે અવગ્રહનુ સામાન્ય ગ્રહણ કરવારૂપ, ઇહાનુ વિચારણારૂપ ઇત્યાદિ સ્વરૂપ યથાયોગ્ય સર્વમા છે

ઉત્તર .-કેવળ અર્થવિશેષને અપેક્ષીને અવગ્રહાદિ ભિન્ન ભિન્ન છે એટલેકે સામાન્ય ગ્રહણ-વિચારણા-નિશ્ચય-અને ધારીરાખવારૂપ સામાન્ય સ્વરૂપ, એ સર્વમા અનુક્રમે હોવાથી, અવગ્રહાદિશબ્દવડે અવગ્રહાદિ કહેવાય છે, તોપણ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ એ સર્વ જુદા જુદા છે જેમકે અવગ્રહની અંદર જેવુ સામાન્ય અર્થનુ ગ્રહણ થાય છે. તેવુ ઇહામા નથી થતુ . પરન્તુ તેનાથી વિશેષ અર્થ ગ્રહણ અનુક્રમે ઈહા-અપાયને-ધારણામા થાય છે વળી જેવી મતિની ચેષ્ટા ઇહામા થાય છે, તેવી બીજે નથી થતી, પણ તે કરતા વિશેષ અપાય ને ધારણામા થાય છે અવગ્રહમા તો સામાન્યપણે જ થાય છે તેમ જ અર્થનો નિશ્ચય પણ અપાય કરતા ધારણામા વિશેષ થાય છે, ઇહા અને અવગ્રહમા એક બીજાથી વધારે સામાન્યરીતે થાય છે તથા અર્થને ધારી રાખવાનુ જેવુ ધારણામા સર્વથી શ્રેષ્ઠ થાય છે, તેવુ અવગ્રહ-ઇહા-અને અપાયમા નથી થતુ આ રીતે અવગ્રહણાદિ માત્ર સર્વને સમાન છતા, અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ ભિન્ન ભિન્ન છે. વળી એ અર્થવિશેષ આ અવગ્રહઆદિથી ગ્રાહ્ય છે, એમ પહેલા વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ આ બીજી વ્યાખ્યા વૃદ્ધ સંમત છે, અને પ્રથમની વ્યાખ્યા યુક્તિસંગત છે તેથી બન્ને વ્યાખ્યા નિર્દોષ છે ૩૯૯

પ્રશ્ન-અવગ્રહાદિ શબ્દવડે સંપૂર્ણ આભિનિબોધિક જ્ઞાન કેવી રીતે ગ્રહણ કરાય છે?

ઉત્તર —ગ્રહણ કરવુ તે અવગ્રહ, એ વ્યુત્પત્તિથી અવગ્રહ-ઈહા-આદિ ભેદવાળુ સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાન અવગ્રહરૂપ જ છે, કારણકે જેમ અવગ્રહ કોઈપણ અર્થને ગ્રહણ કરે છે તેમ ઈહા પણ કોઇક અર્થને ગ્રહણ કરે છે, એજ પ્રમાણે અપાય અને ધારણા પણ

અર્થ ગ્રહણ કરે છે-જાણે છે, તથા મતિની ચેષ્ટા (વ્યાપાર) તે ઈહ-ચેષ્ટા કરવી. એવી તેની વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન, મતિના વ્યાપારરૂપ જ છે. તેથી તે સર્વ સામાન્ય પણે ઈહારૂપ જ છે કેમકે અવગ્રહ અપાય ને ધારણા પણ સામાન્યથી મતિની ચેષ્ટારૂપ જ છે ૪૦૦

વળી નિશ્ચય તે અપાય, એ વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાન અર્થ-નિશ્ચયરૂપ છે, કેમકે અવગ્રહ-ઈહા-અને ધારણામા પણ સામાન્યપણે અર્થનો નિશ્ચય હોય છે જ તેમજ ધારી રાખવુ તે ધારણા એ વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાન અર્થને ધારી રાખવારૂપ હોવાથી ધારણારૂપ છે. કેમકે અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાયમા પણ સામાન્ય-પણે અર્થધારી રાખવાપણું હોય છે જ આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દવડે સ પૂર્ણ મતિજ્ઞાન ગ્રહણ કરાય છે આથી પ્રથમ જે સ કરતા દોષ આપ્યો હતો તે દૂર કર્યો ૪૦૧

હવે આભિનિબોધિકજ્ઞાનનો વિષય કહે છે

तं पुण चउव्विहं, नेयमेयओ तेण ज तदुवउत्तो ।
आदेसेण सव्व, दव्वाइ चउव्विहं मुणइ ॥४०२॥
आएसोत्ति पगारो, ओहादेसेण सव्वदव्वाइ ।
धम्मत्थिआइयाइं, जाणइ न उ सव्वमेएणं ॥४०३॥
खेत्त लोगा-लोग, कालं सव्वद्धमहव तिविहंति ।
पंचोदइयाइए, भावे जं नेयमेवइयं ॥४०४॥
आएसोत्ति व सुत्तं, सुओवलद्धेसु तस्स मइनाणं
पसरइ तब्भावणया, विणाऽवि सुत्तानुसारेणं ॥४०५॥

ગાથાર્થ :-વળી તે (આભિનિબોધિક) જ્ઞાન જ્ઞેયના ભેદથી ચાર પ્રકારે છે, તેવડે તેના ઉપયોગવાલો જીવ આદેશથી ચારે પ્રકારના સર્વ દ્રવ્યાદિ જાણે છે આદેશ એટલે પ્રકાર. તેમા સામાન્ય આદેશે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યો જાણે છે, સર્વ ભેદવડે કરીને નહિ લોકાલોક પ્રમાણક્ષેત્ર, સર્વકાળરૂપ કાળ, અથવા ત્રણ પ્રકારે કાળ, અને ઔદયિકાદિ પાચ ભાવ (સામાન્યથી જાણે) કેમકે એટલુ જ જ્ઞેય છે અથવા આદેશ એટલે સૂત્ર, એ સૂત્રો-પલબ્ધ અર્થમા મતિજ્ઞાનીને શ્રુતોપયોગ વિના સૂત્રાનુસારે મતિજ્ઞાન પ્રસરે છે ૪૦૨થી૪૦૫

આભિનિબોધિકજ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે, જો કે તેના અવગ્રહાદિ ભેદ પૂર્વે કહ્યા છે, તોપણ અહીં દ્રવ્યાદિ જ્ઞેયના ભેદે તેના ચાર પ્રકાર છે એ માટે નન્દીસૂત્રમા કહ્યુ છે કે-"त समासओ चउविह पन्नत्त, तजहा-दव्वओ, खेत्तओ, कालओ, भावओ, तत्थ दव्वओ ण आभिणिबोहियनाणी आदेसेण सव्वदव्वाइ जाणइ, न पासइ" । તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન સ ક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યુ છે, દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ને ભાવથી તેમા આભિનિબોધિક-જ્ઞાનવાળો દ્રવ્યથી આદેશે સર્વ દ્રવ્ય જાણે, પણ જુએ નહિ. ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે આભિ-નિબોધિક જ્ઞાનમા ઉપયોગવાળો જીવ, તે જ્ઞાનથી દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવને આદેશથી જાણે છે તેથી આભિનિબોધિકજ્ઞાનના ચાર પ્રકાર છે ૪૦૨

પ્રશ્ન -આપ આદેશથી કહો છો, તેમા આદેશ એટલે શું ?

ઉત્તર:- આદેશ એટલે જાણવા યોગ્ય વસ્તુનો પ્રકાર. એ વસ્તુપ્રકારના બે ભેદ છે - એક સામાન્યપ્રકાર અને બીજો વિશેષપ્રકાર. તેમા સામાન્યપ્રકારે એટલે દ્રવ્યજાતિ સામાન્યવડે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે જેમકે-અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક. લોકવ્યાપી. અમૂર્ત. જીવ તથા પુદ્ગળોને ગતિ કરાવવામા હેતુભૂત એવો ધર્માસ્તિકાય છે આ પ્રમાણે કેટલાક પર્યાય વિશિષ્ટ છએ દ્રવ્યોને મતિજ્ઞાની જાણે છે, પણ સર્વ પર્યાયોથી વિશિષ્ટ તો કેવળી ભગવંત જ જાણી શકે છે. ૪૦૩.

લોકાલોક સ્વરૂપક્ષેત્રને કેટલાકપર્યાયયુક્ત સામાન્ય આદેશે-સામાન્ય પ્રકારે મતિજ્ઞાની જાણે છે. પણ વિશેષઆદેશે સર્વ પર્યાયયુક્ત નથી જાણતા એજ પ્રમાણે કાળથી સર્વકાળ. અથવા અતીત-અનાગત-અને વર્તમાનરૂપ ત્રણ પ્રકારના કાળને પણ સામાન્ય આદેશે જાણે તથા ભાવથી સર્વ ભાવોના અનન્તમાભાગને અથવા ઔદયિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-અને પારિણામિક એ પાચ ભાવોને સામાન્યઆદેશે મતિજ્ઞાની જાણે છે, એથી વિશેષ નહિ. કારણકે એનાથી એટલુ જ જાણી શકાય અહી ક્ષેત્ર અને કાળ સામાન્યથી દ્રવ્યમા અન્તર્ગત થાય છે તોપણ તે બન્નેનો જુદો વ્યવહાર થતો હોવાથી જુદા કહ્યા છે ૪૦૪

અથવા આદેશ એટલે સૂત્ર એટલે સૂત્રાદેશવડે સૂત્રથી જણાતા અર્થોમા મતિજ્ઞાનીને સર્વ દ્રવ્ય વિષયક મતિજ્ઞાન થાય છે

પ્રશ્ન -શ્રુતથી ઉપલબ્ધ અર્થમા જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન છે, તો તેને મતિજ્ઞાન કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર -શ્રુતોપયોગ સિવાય તેની વાસનામાત્રથીજ જે જ્ઞાન દ્રવ્યાદિમા થાય છે, તે સૂત્રાદેશે થયેલુ મતિજ્ઞાન છે આ વાત પૂર્વે ૧૬૯મી ગાથામા કહી ગયા છીએ તેથી વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી ૪૦૫

હવે સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારવડે મતિજ્ઞાનનો વિચાર કરે છે.

(१३) सतपयपरूवणया, दव्वमाण च खेत्त–फुसणा य ।
कालो य अंतरं भाग–भाव–अप्पा–बहुं चेव ।।४०६।।
संतति विज्जमाणं, पयस्स पयस्स जा परूवणया ।
गइयाइएसु वत्थुसु, संतपयपरूवणा सा उ ।।४०७।।
जीवस्स व ज सतं, जम्हा त तेहिं तेसु वा पयइ ।
तो सतस्स पयाइं, ताइं तेसुं परूवणया ।।४०८।।

ગાથાર્થ -સત્પદપ્રરૂપણા. દ્રવ્યપ્રમાણ. ક્ષેત્ર. સ્પર્શના, કાળ, અન્તર. ભાગ. ભાવ અને અલ્પબહુત્વ (એ નવ દ્વારે મતિજ્ઞાન કહેવાશે) સત્ એટલે વિદ્યમાન એ વિદ્યમાન પદની ગતિઆદિદ્વારોમા પ્રરૂપણા તે સત્પદપ્રરૂપણા અથવા જીવના વિદ્યમાન જે જ્ઞાનાદિ. તેવડે અથવા તેઓને વિષે જે વિચાર કરાય તે વિદ્યમાન પદો છે તેની અંદર મતિઆદિની જે પ્રરૂપણા તે સત્પદપ્રરૂપણા ૪૦૬-થી-૪૦૮

વિદ્યમાન અર્થની પ્રરૂપણા એટલે વિચારણા. તે સત્પદપ્રરૂપણા કહેવાય એવા વિદ્યમાન

આભિનિબોધિકજ્ઞાનની ગતિઆદિદ્વારોમા પ્રરૂપણા-વિચારણા કરાશે. તથા દ્રવ્યપ્રમાણ એટલે મતિજ્ઞાનવાળા, કેટલા જીવદ્રવ્યો એક સમયમાં મતિજ્ઞાન પામે? અથવા તે બધા મળીને કેટલા હોય? એ પ્રમાણે દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવાશે. કેટલા ક્ષેત્રમા મતિજ્ઞાની હોય? એવું મતિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્ર કહેવાશે. મતિજ્ઞાની કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે? એ રીતે સ્પર્શના દ્વાર કહેવાશે. જ્યા અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય, અને તેની આજુબાજુના જે પ્રદેશો પણ તેને અડકીને રહેલ હોય તે બધા સ્પર્શના કહેવાય. એટલો ક્ષેત્રમા અને સ્પર્શનામા તફાવત છે. મતિજ્ઞાનની સ્થિતિ કેટલી હોય? તેમ કાળદ્વાર કહેવાશે. એકવાર મતિજ્ઞાન પામ્યા પછી ફરી બીજીવાર મતિજ્ઞાન ક્યારે પામે? તેમ અન્તરદ્વાર કહેવાશે. શેષજ્ઞાનીઓના કેટલામાભાગે મતિજ્ઞાની હોય? એમ ભાગદ્વાર કહેવાશે. પાચ ભાવોમાથી મતિજ્ઞાની ક્યા ભાવમા હોય? તે ભાવદ્વાર કહેવાશે. તથા અલ્પબહુત્વદ્વાર કહેવાશે. ભાગદ્વારથી અલ્પ-બહુત્વદ્વાર જુદુ છે, કારણકે અહી તો મતિજ્ઞાનીઓના સ્વસ્થાનમાજ. એટલે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અને હવે નવા પામતા હોય તેનો અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ છે, અને ભાગદ્વાર તો બાકીના બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિચારાય છે. એટલો એ દ્વારમા તફાવત છે. ૪૦૬ ૪૦૮

હવે ગતિઆદિ દ્વારો ગણાવીને તેમા જ્યા મતિજ્ઞાન પામતા ન હોય અને પૂર્વે પામેલા પણ ન હોય, એમ ઉભય રીતે અભાવ હોય તેનો, તથા એ પામતા પામેલા અને તે ઉભય રીતે સદ્ભાव હોય તેનો વિચાર કરે છે.

(૧૪) **गइ–इंदिए य काए, जोए वेए कसाय–लेसासु ।**
सम्मत्त–नाण–दंसण–संजमउवयोग–माहारे ॥४०९॥

(१५) **भासग–परित्त–पज्जत्त–सुहुम–सण्णी य भव्व–चरिमे य ।**
पुव्वपडिवन्नए वा, पडिवज्जते य मग्गणया ॥४१०॥

एगिंदियजाईओ, संम्मामिच्छो य जो य सव्वन्नू ।
अपरित्ता अभव्वा, अचरिमा य एए सया सुण्णा ॥४११॥
वियला ऽविसुद्धलेसा, मणपज्जवणाणिणो अणाहारा ।
असण्णी अणगारोवओगिणो पुव्वपडिवन्ना ॥४१२॥
सेसा पुव्वपवण्णा नियमा पडिवज्जमाणया भइया ।
भयणा पुव्वपवण्णा अकसाया ऽवेयया होंति ॥४१३॥

ગાથાર્થ -ગતિ-ઇન્દ્રિય-કાય-યોગ-વેદ-કષાય-લેશ્યા-સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-સંયમ-ઉપયોગ-આહાર-ભાષક-પ્રત્યેક-પર્યાપ્ત-સૂક્ષ્મ-સંજ્ઞી-ભવ્ય-અને ચરિમ એ દ્વારોમા મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા, પામતા, તે બન્નેનો સદ્ભાવ અને તે બન્નેનો અભાવ એ ચાર બાબતનો વિચાર કરાશે. એકેન્દ્રિય જાતિ, સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્રદૃષ્ટિ), સર્વજ્ઞ, અપરિત્ત, અભવ્ય અને અચરિમ એ સર્વ હમેશા મતિજ્ઞાનથી રહિત છે. વિકલેન્દ્રિય-અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા-મનઃ

પર્યવજ્ઞાની–અનાહારી–અસંજ્ઞી-અને અનાકારોપયોગી એ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, (પામતા ન હોય) બાકીના અવશ્ય પૂર્વે પામેલા હોય, અને પામતાની તો ભજના હોય. તથા અકષાયી અને અવેદીમા ભજનાએ પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે. ૪૦૮-થી-૪૧૩.

ગતિઆદિ વીસદ્વારોમા મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા. વર્તમાનમા પામતા, એમ બન્ને રીતે સદ્ભાવ અને અભાવ, એ ચાર બાબતનો વિચાર હવે કરાશે તેમા પ્રથમ ગતિઆદિ દ્વારોમા હર–કોઈ એકેન્દ્રિય જાતિનો જીવ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે–"उभयाभावो पगिदियासु सम्मत्तलद्धीए" સમ્યક્ત્વલબ્ધિથી એકેન્દ્રિયમા ઉભય રીતે પામેલા અને પામતા (જ્ઞાનનો) અભાવ છે એ વચનથી એકેન્દ્રિય જીવો મતિજ્ઞાન પામતા નથી અને પૂર્વે પામેલા પણ નથી કારણકે જ્ઞાન સમ્યક્ત્વવાળાનેજ હોય છે ઇન્દ્રિયદ્વારમા એકેન્દ્રિય, કાયદ્વારમા પૃથ્વી–અપ તેજ–વાયુ અને વનસ્પતિ. તથા સૂક્ષ્મદ્વારમા સૂક્ષ્મ, એ સર્વ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે તેમજ 'सम्मामिच्छद्दिट्ठीण भंते ! किं नाणी, अन्नाणी ? गोयमा ! नो नाणी, अन्नाणी' હે ભગવન્ત ! મિશ્રદૃષ્ટિ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? ગોતમ ! તે જ્ઞાની નહી, પણ અજ્ઞાની છે, એ વચનથી સમ્યક્ત્વદ્વારમા મિશ્રદૃષ્ટિ પણ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. એટલે કે એમા કોઇ મતિજ્ઞાન. પૂર્વે પામેલા ન હોય, અને પામતા પણ ન હોય. તથા ઉપરોક્ત સર્વ દ્વારોમા સર્વજ્ઞ કેવળી ભગવન્ત પણ મતિજ્ઞાન રહિતજ હોય છે કેમકે ગતિદ્વારમા સિદ્ધો સિદ્ધ-ગતિમા હોય છે, ઇન્દ્રિયદ્વારમા અતીન્દ્રિય હોય છે, કાયદ્વારમા અકાયી. યોગદ્વારમા અયોગી, લેશ્યાદ્વારમા અલેશી. જ્ઞાનદ્વારમા કેવળજ્ઞાની, દર્શનદ્વારમા કેવળદર્શની. સંયમી-દ્વારમા નોસંયમીનોઅસંયમી. પરીત્તદ્વારમા નોપરીત્તનોઅપરીત્ત. પર્યાપ્તદ્વારમા નોપર્યાપ્તનોઅપર્યાપ્ત. સૂક્ષ્મદ્વારમા નોસૂક્ષ્મનોબાદર. સંજ્ઞીદ્વારમા નોસંજ્ઞીનોઅસંજ્ઞી, અને ભવ્યદ્વારમા નોભવ્યનોઅભવ્ય, એ સર્વ સર્વજ્ઞ હોવાથી મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે કેમકે મતિજ્ઞાન છદ્મસ્થનેજ હોય છે તથા પરીત્ત-ભવ્ય-અને ચરમદ્વારમા અપરીત્ત-અભવ્ય-અને અચરમ એ બધા મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી, મતિજ્ઞાનથી શૂન્યજ હોય છે એટલે તેઓ મતિજ્ઞાન પામતા નથી અને પામેલા પણ નથી ૪૦૯–થી–૪૧૧.

હવે ગતિઆદિ દ્વારોમા જે જીવો મતિજ્ઞાનને પામેલા છે અને પામે તે તેઓનો વિચાર કરે છે

બેઇન્દ્રિય–તેઇન્દ્રિય ને ચૌરિન્દ્રિય એ ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તથા કૃષ્ણ નીલ ને કાપોત એ અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા, મનઃપર્યવજ્ઞાની અનાહારી, અસંજ્ઞી ને અનાકારઉપયોગવાળા, જીવોને જો મતિજ્ઞાન હોય, તો તે પૂર્વનુ પ્રાપ્ત હોય પણ નવુ પામે નહિ જેમકે ઇન્દ્રિય-દ્વારમા સાસ્વાદન સમકિત સહિત ઉત્પન્ન થયેલા વિકલેન્દ્રિયોને પૂર્વપ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન હોય છે પણ તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિના અભાવે નવુ પામતા નથી લેશ્યાદ્વારમાં કૃષ્ણ-નીલ–ને કાપોતરૂપ અશુદ્ધલેશ્યાવાળાને જો મતિજ્ઞાન હોય તો પૂર્વ પ્રાપ્ત હોય. પરંતુ વિશુદ્ધલેશ્યાના અભાવે તેની નવી પ્રાપ્તિ ન થાય જ્ઞાનદ્વારમાં સર્વ મનઃપર્યવજ્ઞાની પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ નવુ પામે નહિ આહારકદ્વારમાં કેટલાક અનાહારી દેવો વિગેરે પૂર્વભવથી સમકિત પામીને મનુષ્યાદિ ગતિમા ઉત્પન્ન થતા હોય, તેઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, પણ નવુ પામે નહિ કેમકે કે વખતે તેમને તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ ન હોય, સંજ્ઞાદ્વારમાં અસંજ્ઞીને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ ઉપયોગદ્વારમાં કેટલાક અના-

કાર ઉપયોગી પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, પ્રતિપદ્યમાન ન હોય, કેમકે મતિજ્ઞાન લબ્ધિ-સ્વરૂપ હોવાથી અનાકાર ઉપયોગમા તેની ઉત્પત્તિ થાય નહિ

ઉપરોક્ત સિવાયના બાકીના ગતિદ્વારમા નારકી વિગેરે. ઇન્દ્રિયદ્વારમા ૫ ચેન્દ્રિય, કાયદ્વારમા ત્રસકાય વિગેરે જાતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વ પામેલા હોય, અને પ્રતિપદ્યમાનની તો ભજના જાણવી. એટલે કોઇ વખત મતિજ્ઞાન પામતા હોય અને કોઈ વખત ન પણ પામતા હોય, તથા કષાયદ્વારમા અકષાયી અને વેદદ્વારમા અવેદી, ભજનાએ પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય એટલે છદ્મસ્થ હોય ત્યારે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય અને કેવળી હોય તો ન હોય. અને પ્રતિપદ્યમાન તો નજ હોય. કેમકે જેઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામ્યા હોય તેમનેજ ક્ષપકશ્રેણિ ને ઉપશમશ્રેણિની પ્રાપ્તિ હોય, અને તે અકષાયી અને અવેદી હોય છે ૪૧૨-થી-૪૧૩

આ પ્રમાણે ભાષ્યકાર મહારાજે ગતિઆદિ દ્વારોમા મતિજ્ઞાનની સત્પદપ્રરૂપણા સક્ષેપથી કરી. પણ શિષ્યજનના અનુગ્રહ માટે વૃત્તિકાર મહારાજ કઈક વિસ્તારથી કહે છે. જેમકે

ગતિદ્વાર-નારકી-તિર્યંચ-મનુષ્ય-અને દેવ એમ ગતિ ચાર પ્રકારે છે એ ચારે ગતિમા અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વ પ્રતિપન્ન નિશ્ચેથી હોય. અને પ્રતિપદ્યમાનની ભજના એટલે કોઇ વખત હોય અને કોઇ વખત ન હોય, મતિજ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રથમસમયે પ્રતિપદ્યમાન કહેવાય અને મતિજ્ઞાન પામ્યા પછીના બીજા આદિ સમયોમાં પૂર્વ પ્રતિપન્ન કહેવાય. એટલો પ્રતિપદ્યમાન અને પૂર્વપ્રતિપન્નમા તફાવત છે

ઇન્દ્રિયદ્વાર-સિદ્ધાન્તના મતે એકેન્દ્રિયમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન કે પ્રતિપદ્યમાન એકકે ન હોય, અને કર્મગ્રથના અભિપ્રાયે તો લબ્ધિપર્યાપ્તા બાદર પૃથિવી-અપ્-ને વનસ્પતિ જે કરણ અપર્યાપ્તા તેમને મતિજ્ઞાન પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે, કારણ કે ત્યા સાસ્વાદન સમક્તિ-વાળાની ઉત્પત્તિ હોય છે સિદ્ધાન્ત અને કર્મગ્રથ ઉભયના મતે કરણઅપર્યાપ્તા એવા વિકલેન્દ્રિયો તો પૂર્વભવથી આવેલ સાસ્વાદનભાવને અપેક્ષીને પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાન-વાળા હોય પરન્તુ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. તથા પચેન્દ્રિય અવશ્ય પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે, પણ તેમા પ્રતિપદ્યમાનની ભજના હોય છે

કાયદ્વાર—પૃથિવી-અપ-તેજ-વાયુ-વનસ્પતિ અને ત્રસકાય, એ છ પ્રકારે કાય છે. તેમા પ્રથમની પાચ કાયમા પ્રતિપદ્યમાન કે પૂર્વપ્રતિપન્ન એકકે ન હોય. અને ત્રસકાય-મા તો ૫ ચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ.

યોગદ્વાર—યોગ ત્રણ પ્રકારના છે તેમા જેને મન-વચન-ને કાયા એ ત્રણે યોગ હોય, તેમને ૫ ચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ મનોયોગ સિવાય બે યોગવાળાને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ કેવળ કાયયોગવાળાને એકેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ.

વેદદ્વાર-સ્ત્રી-પુરૂષ-ને નપુસક એ ત્રણે વેદે ૫ ચેન્દ્રિની પેઠેજ વિચારી લેવુ

કષાયદ્વાર-અનતાનુબધી ચારેમા સાસ્વાદન અપેક્ષાએ પૂર્વપતિપન્ન હોય પણ પ્રતિ-પદ્યમાન નથી હોતા ને બારે કષાયમાં ૫ ચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ

લેશ્યાદ્વાર-ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ કૃષ્ણાદિ ત્રણ અશુભલેશ્યામા પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાન હોય, પણ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. તથા તેજોઆદિ ત્રણ શુભલેશ્યામા ૫ ચેન્દ્રિયની પેઠે હોય.

સમ્યક્ત્વદ્વાર–તેમા નિશ્ચય અને વ્યવહારનયવડે વિચાર કરવાનો છે તે આ પ્રમાણે. વ્યવહારનયના મતે મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાની છે. તે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનનો પ્રતિપદ્યમાન હોય છે અને નિશ્ચયનયનયના મતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની–સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાનને પામે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ નહી તે પ્રમાણે ભાષ્યકાર કહે છે.

सम्मत्त–नाणरहियस्स, नाणमुप्पज्जइत्ति ववहारो ।
नेच्छइयनओ भासइ, उप्पज्जइ तेहिं सहिअस्स ॥४१४॥
ववहारमयं जायं, न जायए भावओ कयघडो व्व ।
अहवा कयंपि कज्जइ, कज्जउ निच्चं न य समत्ती ॥४१५॥
किरियावेफल्ल चिय, पुव्वमभूयं च दीसए होंतं ।
दीसइ दीहो य जओ, किरियाकालो घडाईणं ॥४१६॥
नारंभे च्चिय दीसइ, न सिवादद्धाए दीसइ तदंते ।
इय न सवणाइकाले, नाणं जुत्त तदंतम्मि ॥४१७॥

ગાથાર્થ –જે સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન રહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ વ્યવહારનય કહે છે, અને નિશ્ચયનય એમ કહે છે, કે જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન સહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કરેલા ઘડાની પેઠે તત્ત્વથી થએલુ હોય તે કાર્ય થતુ નથી. જો કરેલુ પણ કરાતુ હોય, તો હમ્મેશા કરે જાઓ. કદીપણ કાર્યની સમાપ્તિ નહિ થાય, એમ વ્યવહારનયનો મત છે. કરેલુ કરવામા ક્રિયા નિષ્ફળ થાય અને પૂર્વે નહિ થએલુ થતુ જણાય છે, તે વિરોધ થાય વળી ઘટાદિનો ક્રિયાકાળ પણ દીર્ઘ જણાય છે આરભમા કાર્ય જણાતુ નથી, શિવકાદિ કાળે પણ જણાતુ નથી, પરન્તુ તેના અન્તે જણાય છે, માટે શ્રવણાદિ કાળે જ્ઞાન યુક્ત નથી પણ તેના અન્તે યુક્ત છે ૪૧૪–થી–૪૧૭

વ્યવહારનય કહે છે કે–સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની એવો જીવ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પામે છે, તો થએલુ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પુન પણ થાય એમ માનવુ પડે. પરન્તુ જે થએલુ હોય તે પુન થતુ નથી અને કોઇથી કરાતુ પણ નથી, કારણ કે જેમ પ્રથમ તૈયાર થએલો ઘડો ફરી બીજીવાર કરાતો નથી, તેમ એ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પણ ભાવથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને વિદ્યમાન હોવાથી ફરી થતા નથી, તે છતા જો કરેલુ ફરી કરાય એમ માનો, તો હમ્મેશા કરે જાઓ, કદી પણ ક્રિયા બધ નહી રહે ક્રિયા બધ ન રહેવાથી, કાર્ય પણ કદી સમાપ્ત નહી થાય, અને એથી પ્રસ્તુત મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પણ અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે ૪૧૫

વળી જો "કરેલુ પણ કરાય છે" એમ માનીએ તો ઘટાદિકાર્ય ઉત્પન્ન કરવામા ચક્ર ભ્રમણાદિરૂપ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, કેમકે તે ક્રિયાનુ કાર્ય તો પ્રથમથીજ વિદ્યમાન છે,

વિદ્યમાનકાર્યવાદમા પ્રત્યક્ષ વિરોધ પણ છે કેમકે પહેલા મૃત્પિંડ અવસ્થામા ઘટાદિ કાર્ય અવિદ્યમાન હોય છે, અને અને પછી કુભાર આદિનો વ્યાપાર થયા બાદ, તે ઘટાઆદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે," એમ કેમ કહેવાય ?

નિશ્ચય –જે સમયે કાર્ય આરભાય છે તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ઉત્પન્ન થએલુ કાર્યજ કરાય છે, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળમા ભેદ નથી

વ્યવહાર-ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યોના અસ ખ્યેયસમયાત્મક લાબો ક્રિયાકાળ જણાય છે, તેથી જે સમયે ઘટાદિકાર્ય આરંભાય છે, તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, પણ માટી લાવવી, તેનો પિંડ કરવો, ચક્રપર મૂકવો, શિવક, સ્થાસ, કોશઆદિકિના દ્વારા ઘણા કાળે ઘટઆદિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

નિશ્ચય —ભલે ક્રિયાકાળ લાબો હોય, પરન્તુ કાર્ય તો ક્રિયાના આરંભ સમયે હોય છે

વ્યવહાર—એ કથાનાનુસાર ક્રિયાના પ્રથમસમયેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થતુ હોય, તો તે ત્યાં દેખાવુ જોઇએ, પણ તે દેખાતુ નથી. તેમજ શિવક–સ્થાસ–કોશ–કુશુલ આદિ કાળે પણ જણાતુ નથી, પરન્તુ કાર્યનો લાબો ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પછી, એટલે ઘટાદિ સબધી સર્વ ક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ, ઘટાદિકાર્ય જણાય છે, તેથી ક્રિયાકાળના અન્તેજ કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે, તે પહેલા નથી હોતુ. એજ પ્રમાણે ગુરૂસમીપે સિદ્ધાન્ત શ્રવણ ચિન્તન–મનન આદિ ક્રિયાકાળે આભિનિબોધિક જ્ઞાન નથી થતુ, પણ તે શ્રવણાદિ ક્રિયાકાળના અન્તેજ હોય છે, અને તે જ્ઞાનોપયોગ અન્તે જ જણાય છે એ રીતે ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પછીજ કાર્ય દેખાતુ હોવાથી ક્રિયાકાળે કાર્ય હોતુ નથી અર્થાત્ પ્રાપ્ત થતુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલુ ન ગણાય, કેમકે ક્રિયાકાળે તે પ્રાપ્ત થતુ હોય છે, અને નિષ્ઠા કાળે પ્રાપ્ત થયુ હોય છે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ અત્યન્ત ભિન્ન છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન પામે છે, પણ જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની હોય તે પામે નહિ ૪૧૬–૪૧૭

ઉપરોક્ત વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય જાણીને હવે નિશ્ચયનય તેનુ પ્રતિવિધાન કરવાને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે

नेच्छइओ नाऽजायं, जाइ अभावत्तओ खपुष्फं व ।
अह च अजाय जायइ, जायउ तो खरविसाणंपि ॥४१८॥
निच्चकिरियाइदोसा, णणु तुल्ला असइ कट्ठतरगा वा ।
पुव्वमभूयं च न ते, दीसइ किं खरविसाणंपि ? ॥४१९॥
पइसमउप्पण्णाणं, परोप्परविलक्खणाण सुबहूण ।
दीहो किरियाकालो, जइ दीसइ किं च कुंभस्स ? ॥४२०॥
अण्णारंभे अण्ण कह, दीसउ जह घडो पडारंभे ? ।
सिवकादओ न घडओ, किह दीसउ सो तदद्धाए ? ॥४२१॥
अन्ते च्चिय आरद्धो, जइ दीसइ तम्मि चेव को दोसो ? ।
अकयं व संपइ गए, किह कीरउ किह व एस्सम्मि ? ॥४२२॥
पइसमयकज्जकोडीनिरविक्खो घडगयाहिलासोऽसि ।
पइसमयकज्जकालं थूलमइ ! घडम्मि लाएसि ॥४२३॥

ગાથાર્થ - નિશ્ચયનયન કહે છે કે–નહિ થયેલુ કાર્ય અભાવરૂપ હોવાથી આકાશ-પુષ્પની પેઠે થતુ નથી જો નહિ થએલુ થતુ હોય તો ગધેડાના શીંગડા પણ થવા જોઇએ વળી નિત્યક્રિયા આદિ દોષો (તારામા પણ) સમાન છે અથવા અવિદ્યમાન કાર્યમા તે

દુસ્ત્યાજ્ય છે તથા પૂર્વે નહિ થએલું કાર્ય તને જણાય છે. તો શું ગધેડાના શીંગડા પણ તને જણાય છે ? દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિલક્ષણ ઘણા કાર્યોનો ક્રિયા-કાળ જો દીર્ઘ જણાય તો એમા ઘડાને શું ? જેમ પટના આરંભમા ઘટ નથી જણાતો તેમ અન્યકાર્યમા અન્યકાર્ય કેમ જણાય ? શિવકાદિ ઘટ નથી એટલે તે વખતે તે કયાથી જણાય ? અન્ય સમયે આરંભેલ કાર્ય જો તે સમયે ન દેખાય, તો એમા શો દોષ છે ? અથવા નહિ કરેલુ વર્તમાન સમય ગયા પછી કેવી રીતે કરાય ? અને કેવી રીતે થાય ? રે ! સ્થૂલ-મતિ ! દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા કાર્યની પરંપરાની અપેક્ષા વિના તું ઘટના અભિલાપવાળો હોવાથી દરેક સમયના કાર્ય કાળને ઘટમા લગાડે છે ૪૧૮–થી–૪૨૩.

"કરેલા ઘડાની પેઠે થએનુ કાર્ય થતુ નથી" એવા વ્યવહારનયના વિધાનમા નિશ્ચયનય જણાવે છે કે–"આકાશપુષ્પની જેમ નહિ થએલુ કાર્ય થતુ નથી" એટલે કે આકાશપુષ્પની જેમ અભાવરૂપ અવિદ્યમાન કાર્ય જો ઉત્પન્ન થતું હોય, તો ગધેડાના શીંગડા અવિદ્યમાન હોવાથી થવા જોઈએ કારણ કે અભાવ તો ઉભયમા સમાન છે ૪૧૮

નિશ્ચયનયના વિદ્યમાનકાર્યવાદમા નિત્યક્રિયાદિ જે દોષો આવે છે, તે વ્યવહારનયના અવિદ્યમાનકાર્યવાદમા પણ સમાન છે કારણકે જો અવિદ્યમાન કાર્ય કરાય છે. તો હમેશા ક્રિયા કર્યા જાઓ, કેમકે અવિદ્યમાન પણ સર્વદા સમાન છે પરન્તુ એમ કરવાથી એ કદી પણ અવિદ્યમાન એવા એકે કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થાય માત્ર ગધેડાના શીગડા જેવા અવિદ્યમાન કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામા ક્રિયા નિષ્ફળ થશે અથવા એ દોષો દુસ્ત્યાજ્ય છે, કેમકે વિદ્યમાન કાર્ય જ કોઈ પણ પર્યાયવિશેષથી થાય છે, લોકમા પણ પર્યાયવિશેષ ધારણ કરવાની અપેક્ષાથી જ વિદ્યમાન કાર્યને કરવાનુ કહેવાય છે જેમકે–અવકાશ કર, પીઠ કર, પગ કર, ઈત્યાદિ જે છે. તેને માટેજ કરવાનુ કહેવાય છે માટે વિદ્યમાન કાર્યજ કરાય છે પણ ગધેડાના શીગડા સમાન અવિદ્યમાન કાર્ય કોઈપણ પ્રકારે કરાતુ નથી

વ્યવહારનય મુજબ–(૪૧૬ મી ગાથામા) 'પૂર્વે નહિ થએલુ થતુ જણાય છે" અર્થાત્ "ઉત્પત્તિની પહેલા સર્વથા અવિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે" એમ માનવાથી પહેલા અવિદ્યમાન ગધેડાનુ શીગડુ પણ પાછીથી ઉત્પન્ન થવું જોઈએ કેમકે ગધેડાના શીગડા અને ઘટાદિમા પણ અવિદ્યમાનપણુ સમાન છે ૪૧૯

તથા "ક્રિયાકાળ લાબો જણાય છે" એવા વ્યવહારના કથનમા નિશ્ચયનય કહે છે, કે–દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિલક્ષણ એવા ઘણા કાર્યો, જેવા કે–માટી ખોદવી, તેને એકઠી કરવી, ગુણોમા ભરવી, તે ગુણો ગધેડાની પીઠ પર મૂકવી, પાછી ઉતારવી, તેમા પાણી નાખવુ, તેનો મસળીને પિંડ કરવો, તે પિંડ ચક્ર ઉપર મૂકવો, ચક્ર ભમાવવુ, તે પછી મૃત્પિંડના શિવક–સ્થાસ–કોશ કુશુલ વિગેરે કાર્યો કરવા, એ સર્વ કાર્યોનો લાબો ક્રિયાકાળ જણાય, તો એમા ઘટને શુ ? અર્થાત્ દરેક સમયે ક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે અને મૃત્પિંડાદિ કાર્યો પણ ભિન્ન છે, ઘટાદિરૂપ કાર્ય તો છેલ્લી ક્રિયાના સમયેજ થાય છે તેથી પ્રતિસમય જુદા જુદા અનેક કાર્યોનો લાબો ક્રિયાકાળ હોય, તેને છેલ્લી ક્રિયાના સમયે થનારા ઘટમા કહેવો તે ખરેખર અજ્ઞાનતા જ છે. ૪૨૦

વળી આરંભમા કાર્ય જણાતુ નથી" એટલે કે માટી, ચક્ર, ચીવર, કુંભારઆદિ સામગ્રીની પ્રવૃત્તિના પહેલા સમયે જ ઘડો કેમ જણાતો નથી ? માટે અવિદ્યમાન છે,

અને પછી ઉત્પન્ન થાય એવું વ્યવહારનયનુ કથન અયોગ્ય છે કારણ કે પ્રથમ આરંભ સમયે કંઈ ઘડો આરંભેલો નથી, પણ ચક્ર પર મૃત્પિંડાદિપણુ આદિજ આરંભેલ છે, તેથી અન્યકાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ન જ દેખાય જેમ પટરૂપ કાર્યના આરંભમા ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતુ.

તથા "શિવકાદિકાળે ઘટ જણાતો નથી" એવુ વ્યવહારનયનુ કથન યોગ્ય જ છે, કેમકે શિવકાદિ કંઇ ઘટરૂપ નથી કે જેથી તે શિવકાદિક ઘટરૂપે જણાય એ તો શિવકાદિનો સમય છે, માટે તે વખતે ત્યા ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતુ અન્ય કાર્યના આરંભમા અન્ય ન જ દેખાય ૪૨૧

"ક્રિયાના અન્તે કાર્ય જણાય છે" એમા આશ્ચર્ય શુ છે ? અન્ત્યક્રિયા સમયે આરંભેલ કાર્ય અન્ત્યસમયેજ જણાય, એમા નવાઈ શુ ? અન્ત્યસમયેજ કાર્ય જણાય છે, અન્યત્ર નથી જણાતુ, અને તો પછી પૂર્વે અવિદ્યમાન કાર્યજ કરાય છે. એમ કેમ કહેવાય ? ખરી રીતે તો તે કાર્ય પ્રથમાદિ ક્રિયા સમયે આરંભેલુ જ નથી, અને તેથી જણાતુ પણ નથી, પરન્તુ અન્ત્યક્રિયા સમયે આરંભેલુ છે, તેથી તે વખતે જણાય છે. વળી તે કાર્ય ક્રિયા સમયે કરાતુ હોવાથી કરેલુ જ છે, કેમકે સમય 'નિરંશ છે "જે કરાએલુ છે તે વિદ્યમાનજ છે" માટે વિદ્યમાનજ કરાય છે, અવિદ્યમાન નથી કરાતુ. અને તેથી જે વિદ્યમાન હોય તેજ કરાય છે એમ સિદ્ધ થયુ.

વળી જે સમયે કરાતુ હોય, તેજ સમયે કરેલુ ન માનીએ, અને નહિ કરાએલુ વર્તમાન સમયે કરાતુ જો માનીએ, તો તે વર્તમાન સમય પછી કેવી રીતે કરાય ? તે સમય નાશ પામતો હોવાથી અવિદ્યમાનજ છે તથા ભવિષ્યકાળ પણ અનુત્પન્ન હોવાથી અવિદ્યમાન છે, તેથી અતીત અને ભવિષ્યકાળે પણ કાર્ય કેવી રીતે થાય ? નજ થાય

વળી સર્વ ક્રિયાસમય ક્રિયમાણ કાળ છે અને ત્યા ક્રિયમાણ વસ્તુ નથી, પરન્તુ ક્રિયા બંધ થયા પછી તરતનો જ સમય કૃતકાળ છે. કેમકે ત્યાજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે કરેલુ હોય તેજ કરેલુ કહેવાય, પણ કરાતુ હોય તે કરેલુ ન કહેવાય એવુ વ્યવહારનુ કથન ઠીક છે, પણ ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે ? કે ક્રિયા વિના કરાય છે ? જો ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે, તો ક્રિયા અને કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કાળે શાથી રહે છે. ? કેમકે છેદન ક્રિયા, ખદિરમા અને તેના કાર્યભૂત છેદ પલાશમા થાય છે, એમ કહેવુ એ શોભાસ્પદ નથી વળી ક્રિયાકાળે કાર્ય નથી થતુ અને પછીથી થાય છે, એનો અર્થ એ થયો કે ક્રિયાજ સર્વ અનર્થનુ મૂળ છે, કે જે ઉત્પન્ન થતા કાર્યમા વિઘ્નભૂત થાય છે, કારણકે જ્યા સુધી એ ક્રિયા પ્રવર્તે છે ત્યાસુધી બિચારૂ કાર્ય ઉત્પન્નજ નથી થતુ, પણ તે કાર્યના વિઘ્નભૂત થાય છે આથી તો વ્યવહારનયમુજબ "બુદ્ધિમાનો ક્રિયાનો આરંભ કેવળ વિપરીતપણેજ કરે છે, અને ક્રિયાજ કાર્ય તો કરે છે, પણ કેવળ ક્રિયા ઉપરમ થયા બાદ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામા આવે તો અમે પૂછીએ છીએ કે કાર્યનો ક્રિયા સાથે શો વિરોધ છે ? કે જેથી ક્રિયા કાર્ય કરે છે તો પણ ક્રિયાકાળ વીત્યા પછી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે ? અને તે કાળે નથી થતુ ? વળી ક્રિયા ઉપરમ થયા બાદ થનારૂ કાર્ય ક્રિયાના આરંભ સિવાય પણ કેમ નથી થતુ ? કારણકે ક્રિયાનો અનારંભ અને ઉપરમ અર્થથી અભિન્ન છે.

હવે ક્રિયા વિના કાર્ય થાય છે. એવો બીજો પક્ષ માનીને કહેતા હો તો હિમવાન-મેરૂ-સમુદ્ર વિગેરેના પેઠે ઘટાદિ કાર્યો પણ કર્યા સિવાય ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા એટલે કે મેરૂ-આદિની પેઠે ઘટાદિ પણ કારણભૂત ક્રિયાવિના થવા જોઈએ અને તેથી તપ-સ્વાધ્યાય વિગેરે ક્રિયાઓ સાધુજનો જે મોક્ષ સાધવા કરે છે તે બધી નિરર્થક જ થાય. કારણકે ક્રિયા વિનાજ સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે આથી મધ્યભાવ ધારણ કરીને હાલ્યાચાલ્યા સિવાય નિરાકુલપણે ત્રણે ભુવનો શાંત રહી જાઓ કંઈ ક્રિયાના આરંભ સિવાય આલોક અને પરલોક સંબંધી ઈચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જશે પરન્તુ એમ થતું નથી માટે ક્રિયાજ કાર્ય કરનારી છે અને ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે પણ ક્રિયા ઉપરમ થયા પછી નથી થતું માટે કરાતું હોય તેજ કર્યું. એમ માનવું એ વધારે યુક્તિ સંગત છે ૪૨૨

જો ક્રિયાસમયે પણ કાર્ય છે, તો તે ત્યાં કેમ જણાતું નથી? જે વસ્તુ જે સમયે આરંભાય છે તે વસ્તુ તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને જણાય પણ છે પરન્તુ સ્થૂલ-બુદ્ધિવાળાઓ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા કાર્યની પરંપરાના કાળને ઘટમાં યોજે છે એટલે કે માટીનો પિંડ કરવો. ચક્ર ભમાવવું વિગેરે સમસ્ત ઉત્પત્તિકાળને ઘટનોજ કાળ માને છે. દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા મૃત્પિંડાદિ કાર્યોની પરંપરામાં અપેક્ષારહિત થઈને માટી-દંડ ચક્ર-ચીવર વિગેરે સામગ્રીમાં "ઘટ ઉત્પન્ન થશે" એવી અભિલાષાયુક્ત હોવાથી દરેક સમયે શિવકાદિ જુદા જુદા કાર્યો ઉત્પન્ન થતા હોવા. છતાં તે કાર્યો તે પ્રમાણે તેને ઉત્પન્ન થતા જણાતા નથી, પણ ઘટની ઉત્પત્તિના નિમિતભૂત આ સર્વ માટી વિગેરે સામગ્રી છે, એમ માનવાથી તે કાર્યોની અપેક્ષાવિના એ સર્વ કાર્યકાળ ઘટમાં યોજે છે, તેથી પૂર્વ ક્ષણોમાં અનુત્પન્ન ઘટને નહિ જોવાથી "ક્રિયાકાળે ઘટરૂપ કાર્ય હું જોતો નથી" એમ કહે છે. પરન્તુ એમ નથી જાણતો કે છેલ્લી ક્રિયાસમયેજ ઘટ આરંભાય છે. પૂર્વ-ક્રિયા કાળે તો શિવકાદિજ આરંભાય છે તેથી અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ન જણાય એ સ્પષ્ટ છે ૪૨૩

હવે ઉપરોક્ત નિશ્ચયનયવાદીના કથન માટે પુનઃ વ્યવહારનયવાદી કહે છે

को चरिमसमयनियमो, पढमे च्चिय तो न कीरए कज्जं ।
नाकारणति कज्जं, तं चेवंतम्मि से समए ॥४२४॥
उप्पाएऽवि न नाणं, जइ तो सो कस्स होइ उप्पाओ ? ।
तम्मि व जइ अण्णाणं, तो नाणं कम्मि कालम्मि ? ॥४२५॥
को व सवणाइकालो, उप्पाओ जम्मि होज्ज से नाणं ।
नाणं च तदुप्पाओ य, दोऽवि चरिमम्मि समयम्मि ? ॥४२६॥

ગાથાર્થ —છેલ્લા સમયનો શો નિયમ છે? કે જેથી પ્રથમસમયેજ કાર્ય નથી કરાતું, કારણ વિના કાર્ય નથી થતું, માટે તેના તેજ સમયે થાય છે ઉત્પત્તિ કાળમાં પણ જો જ્ઞાન ન હોય, તો તે ઉત્પત્તિ કોની થાય? અને જો ઉત્પત્તિ કાળમાં અજ્ઞાન છે, તો જ્ઞાન કયા કાળમાં થશે? અથવા કયો શ્રવણાદિ કાળ છે કે જેમાં તેને ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન થાય છે? જ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ બન્ને છેલ્લા સમયે થાય છે ૪૨૪થી૪૨૬

જુદા જુદા કાર્યો, જો પ્રથમસમયથી માંડીને આરંભાય છે, તો છેલ્લા સમયનો શો નિયમ છે ? કે જેથી અમુક-વિવક્ષિત કાર્ય પ્રથમ સમયે નથી કરાતુ. અને નહિ કરાવાથી તે ત્યાં નથી જણાતુ. અર્થાત્ પ્રથમ કાર્યની પેઠે તે વિવક્ષિતકાર્ય પણ ત્યાજ કરાવું જોઇએ અને જણાવું જોઇએ. આના ઉત્તરમા નિશ્ચયનયવાદી કહે છે કે-કારણવિના કાર્ય કદીપણ નથી થતુ. કારણવિનાનુ સ્વાભાવિકકાર્ય હમ્મેશા વિદ્યમાન હોય અથવા અવિદ્યમાન હોય વળી તે કારણ તે વિવક્ષિત કાર્યની ક્રિયાના અન્ત્ય સમયે નથી હોતુ, તેમ પ્રથમાદિ સમયોમા પણ નથી હોતુ. તે સમયોમા કાર્ય ઉત્પન્ન થતુ નથી અને જણાતુ નથી. વસ્તુત: ક્રિયાકાળે જ કાર્ય થાય છે ક્રિયા બંધ પડ્યા પછી નથી થતું, જો એમ ન માનવામા આવે તો પ્રસ્તુત આભિનિબોધિક જ્ઞાનના સંબંધમા પણ એ પ્રમાણે થાય છે તેનુ કેમ ? ૪૨૪

એટલે કે કાર્યોત્પત્તિના હેતુભૂત જે ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાવિશેષ, તેમા પણ મતિજ્ઞાન ન માનીએ, અર્થાત્ ક્રિયમાણ અવસ્થામા પણ કાર્ય ન માનીએ તો ઉત્પન્ન કરાતુ કાર્ય અવિદ્યમાન હોવાથી તે ઉત્પત્તિ કોની થશે ? ગધેડાના શીંગડાની પેઠે અવિદ્યમાન વસ્તુની ઉત્પત્તિ થવી યોગ્ય નથી. અહી જો કદી એમ કહેવામા આવે કે તે ઉત્પાદ કાળમા અજ્ઞાન છે, તો પછી જ્ઞાન કયા કાળમા થશે ? ઉત્પાદ થઈ રહ્યા પછી થશે, એમ કહેવામા આવે તો ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા અને ઉત્પન્ન થવા રૂપ કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કાળે શાથી છે ? ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા થઇ રહ્યા બાદ થતુ કાર્ય ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાની પહેલા પણ કેમ નથી થતું ? કારણકે ઉભયમા સમાનતા છે. ૪૨૫

"શ્રવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી" એમ જે પૂર્વે ૪૧૭મી ગાથામા કહ્યું છે, તે સંબંધમાં અમે પૂછીએ છીએ કે-હે વ્યવહારવાદી ! તે શ્રવણાદિ કાળ કયો છે, કે જેમા જ્ઞાનનો નિષેધ કરવામા આવે છે ? મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ તે જ શ્રવણાદિકાળ છે, તેમા શિષ્યને મતિજ્ઞાન થાય છે, તથા શરૂઆતથી ગુરૂસમીપે ધર્મશ્રવણાદિ કરવુ તે મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ છે, તે સિવાયનો બીજો કોઇ નહિ એમ કહેવામા આવે તો તે યોગ્ય નથી. કેમકે મતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ એ બન્ને ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાકાળના સમૂહના છેલ્લા સમયે જ થાય છે. પ્રથમાદિ સમયોમા નથી થતા પ્રથમાદિસમયોમા તો જુદા જુદા ધર્માવબોધાદિ કાર્યોની જ ઉત્પત્તિ થાય છે. અને એ ધર્મબોધાદિ માત્રથી જ સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય નથી. અભવ્યોમા પણ ધર્મબોધ તો હોય છે. માટે એમ માનવુ યોગ્ય નથી. પણ ધર્મશ્રવણાદિના કોઇ વિશિષ્ટ છેલ્લા સમયે જ મતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ માનવી જોઇએ અને તેથી અમે પણ ક્રિયાકાળના છેલ્લાસમયે જ તેની ઉત્પત્તિ માનેલી છે તે યોગ્ય છે માટે ધર્મ શ્રવણઆદિ સર્વ ક્રિયાકાળમા મતિજ્ઞાન નથી, તેમજ તે ક્રિયા બંધ પડ્યા પછી પણ નથી, પરન્તુ એ ક્રિયાકાળના છેલ્લાસમયે જ તેનો આરંભ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે તેથી કરાતુ હોય તે જ કરેલુ છે, એમ માનવુ યોગ્ય છે

જો કરેલુ પણ કરાતુ હોય, તો વારવાર કરે જાઓ, કેમકે ક્રિયા સમાન છે. અને એથી કાર્ય કરવાની અનવસ્થા થશે એમ કહેવુ પણ યોગ્ય નથી, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળમા કંઇ ભેદ નથી જો કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારી આરંભેલી ક્રિયા પાછળના સમયોમા

પણ થતી હોય તો પુન પુન કરવારૂપ અનવસ્થા થાય, પણ એમ નથી. કારણ કે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર ક્રિયા કાર્યની પૂર્વે કે પછી નહિ. પરન્તુ છેલ્લાસમયે જ આરંભાય છે અને પૂર્ણ થાય છે, તેથી પુન પુનઃ કરવારૂપ અનવસ્થા ન જ થાય "શ્રવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી" એમ કહેવાથી જો ધર્મશ્રવણાદિ સર્વ સમયોમાં મતિજ્ઞાનનો નિષેધ કરતા હો તો અમારે પણ તે માન્ય છે, પણ ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાના છેલ્લાસમયે નહીં કેમકે એ ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાના છેલ્લા સમયે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનીને સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

નિશ્ચયનયના ઉત્તરમા વ્યવહારનય કહે છે કે–તે છેલ્લાસમયે સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ. પ્રાપ્ત કરવાનુ પામેલ નથી તેથી જ મિથ્યા દૃષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પામે છે. અને પછી ક્રિયા પૂર્ણ થવાના સમયે સમ્યક્ત્વ–જ્ઞાન એકીસાથે તે મેળવે છે, માટે પ્રસ્તુત સમ્યક્ત્વ દ્વારમા વ્યવહારને મતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તે સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાન પામેલ જ હોય છે, પરન્તુ પામતો હોય છે એમ નહિ તે કાળે ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી નવીન પ્રાપ્તિ ઘટે નહિ કારણ કે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનનો એકી સાથે લાભ થાય છે પણ નિશ્ચયનયના મતે તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ આભિનિબોધક જ્ઞાન પૂર્વે પામેલ હોય છે અને પામતો પણ હોય છે. કેમકે તેના મતે ક્રિયાકાળ અને કાર્યનિષ્ઠાકાળ એકીસાથે હોય છે

જ્ઞાનદ્વાર–મતિ-શ્રુત–અવધિ–મન પર્યાય ને કેવલ. એમ પાચ પ્રકારે જ્ઞાન છે તેમા મતિ–શ્રુત–અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાનવાળાઓને વ્યવહારનય મતે પૂર્વે પ્રાપ્ત મતિજ્ઞાન હોય છે. પણ નવુ પામતા નથી કેમકે જ્ઞાનીને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન હોય, તથા કેવળજ્ઞાનીને મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ ઉભયનો અભાવ હોય, કેમકે તેમને મતિઆદિ જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક હોવાથી ન હોય મતિઅજ્ઞાન–શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાનવાળાઓ કોઇ વખત આભિનિબોધિક જ્ઞાન પામતા હોય છે, પણ પૂર્વે પામેલા નથી હોતા. આની યુક્તિ પૂર્વે કહી છે વળી નિશ્ચયનયના મતે તો મતિ–શ્રુત–ને અવધિજ્ઞાનવાળાઓને મતિજ્ઞાન પૂર્વપ્રાપ્ત અવશ્ય હોય છે, પણ મતિજ્ઞાનની નવી પ્રાપ્તિમા ભજના હોય છે કેમકે જ્ઞાનીને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેલુ છે. મન પર્યવજ્ઞાનીને તો પૂર્વ પ્રાપ્ત જ હોય છે. નવુ પામતા નથી, કેમકે પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની સાથે જ મતિજ્ઞાન પામેલાનેજ મન પર્યવજ્ઞાન હોય છે કેવલીને તો પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ બંનેનો અભાવ હોય છે એ જ પ્રમાણે મતિઆદિઅજ્ઞાનવાળાઓને પણ ઉભયપ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે, કેમકે જ્ઞાનીનેજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે

દર્શનદ્વાર–ચક્ષુ–અચક્ષુ–અવધિ–અને કેવળ એ ચાર દર્શનમાથી પ્રથમના ત્રણ દર્શનમા, લબ્ધિની અપેક્ષાએ. મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય છે પણ વર્તમાનપ્રાપ્તિમા ભજના હોય છે ઉપયોગની અપેક્ષાએ. પૂર્વપ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય પણ વર્તમાનપ્રાપ્તિ ન હોય કેમકે મતિજ્ઞાન લબ્ધિસ્વરૂપ છે, અને દર્શનના ઉપયોગમા લબ્ધિની ઉત્પત્તિ નથી હોતી કહ્યુ છે કે–'સર્વ લબ્ધિયો સાકારઉપયોગવાળાને જ ઉત્પન્ન થાય છે" તથા કેવળદર્શનવાળાને તો મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ એ ઉભય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે

સંયમદ્વાર–સંયત વિગેરેને મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય છે, પરંતુ વર્તમાનપ્રાપ્તિમા ભજના હોય છે અહી એવી શંકા થાય કે સંયમી સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની અવસ્થામા

જ મતિજ્ઞાનને પામેલા હોય છે, તેથી વર્તમાનપ્રાપ્તિ કેમ સંભવે ? આ શંકા સત્ય છે, પરન્તુ જે કોઇ અતિવિશુદ્ધિથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર બન્ને એકીસાથે પામે, તેને તે અવસ્થામાં સંયમ પામતાં મતિજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આવશ્યક ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે-"नत्थि चरित्तं सम्मत्तविहूणं दंसणं तु भयणिज्जं"। સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર નથી. પણ દર્શનની ભજના હોય છે, "सम्मत्तचरित्ताइं जुगवं पुव्वं व सम्मत्तं"। સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર સાથે પ્રાપ્ત થાય, અથવા સમ્યક્ત્વ પૂર્વે પણ પ્રાપ્ત થાય, તેથી ભજના કહેવાય છે

ઉપયોગદ્વાર-ઉપયોગ બે પ્રકારે છે -પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન, એ આઠ ભેદે સાકારોપયોગ છે, તથા ચાર દર્શન તે અનાકારોપયોગ છે. સાકારોપયોગમાં પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અવશ્ય હોય છે, પામતા ભજનાએ હોય છે અનાકારઉપયોગમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલાજ હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા, કેમકે અનાકારોપયોગમાં લબ્ધિ પ્રાપ્ત નથી થતી

આહારકદ્વાર-આહારીને સાકારોપયોગવાનની પેઠે સમજવું, અને અનાહારી અપાન્તરાલ ગતિમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય છે, પણ પામતા તો નથી જ હોતા ૪૨૬

હવે ભાષકાદિદ્વારો કહીને સત્પદપ્રરૂપણાદ્વાર પૂર્ણ કરે છે

> भासासलद्धिणो लभइ, भासमाणो अभासमाणो वा ।
> पुव्वपडिवन्नओ वा, उभयपि अलद्धिए नत्थि ॥४२७॥

ગાથાર્થ -ભાષાલબ્ધિયુક્ત વ્યક્તિ જો (મતિજ્ઞાનવાન હોય) તો, તે ભાષમાણ અથવા અભાષમાણ હોય, તેમાં ભાષાલબ્ધિમાન્ પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય, અને ભાષા લબ્ધિરહિત વ્યક્તિ ઉભય પ્રકારે પણ ન હોય. ૪૨૭

ભાષકદ્વાર -કોઈ ભાષાલબ્ધિમાન્ જો મતિજ્ઞાન પામે, તો તે ભાષમાણ અથવા અભાષમાણ હોય છે, તેમાં ભાષાલબ્ધિવાળા મનુષ્યાદિ જાતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય છે, અને પ્રતિપદ્યમાન ભજનાએ હોય છે ભાષાલબ્ધિરહિત એકેન્દ્રિયને મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપન્ન, તેમજ પ્રતિપદ્યમાન પણ નથી,

પરીત્તદ્વાર-પરીત્ત એટલે પ્રત્યેક શરીરી અથવા અથવા જેને થોડા ભવ કરવાના હોય છે તે એ બન્ને જાતના પરીત્ત મતિજ્ઞાનના અવશ્ય પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય છે અને પ્રતિપદ્યમાન તો ભજનાએ હોય છે અપરીત્ત એટલે સાધારણશરીરવાળા અથવા અર્ધપુદ્ગળપરાવર્ત કરતા પણ અધિક સંસાર જેઓને બાકી હોય તેઓ એ બન્ને અપરિત્ત મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી, મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન તેમ પ્રતિપદ્યમાન પણ ન હોય

પર્યાપ્તદ્વાર-છએ પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત, પ્રત્યેકશરીરીની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા, અને અપર્યાપ્તા તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય, પણ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય

સૂક્ષ્મદ્વાર-સૂક્ષ્મજીવો ઉભયપ્રકારે મતિજ્ઞાનરહિત હોય છે, અને બાદરજીવો પર્યાપ્તાજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા

સંજ્ઞિદ્વાર-દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞાવાળા સંજ્ઞી કહેવાય છે, તે સંજ્ઞી જીવો બાદરજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા, અને અસંજ્ઞિજીવો અપર્યાપ્તાની પેઠે જાણવા.

ભવદ્વાર—ભવસિદ્ધિ (ભવ્ય) જીવો ગંજિજીવોની પેઠે સમજવા, અને અભવસિદ્ધિ (અભવ્ય) જીવો ઉભયશૂન્ય હોય છે.

ચરમદ્વાર—જેમને છેલ્લો ભવ થવાનો હોય છે તે ચરમભવિ કહેવાય તે ચરમભવિજીવો ભવ્યજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા, અને અચરમ જીવો અભવ્યની પેઠે જાણવા. આ પ્રમાણે ગતિ આદિદ્વારોમા સત્પદપ્રરૂપણા કરી.

હવે દ્રવ્યપ્રમાણદ્વાર કહે છે.

किमिहाभिणिवोहियनाणिजीवदव्वप्पमाणमिगसमए ।
पडिवज्जेज्जं तु नवा, पडिवज्जइ जहन्नओ एगो ॥४२८॥
खेत्तपलिओवमासंखभाग उक्कोसओ पवज्जेज्जा ।
पुव्वपवन्ना दोसुवि, पलियासंखेज्जईभागो ॥४२९॥
खेत्तं हवेज्ज चोद्दस, भागा सत्तोवरिं, अहे पंच ।
इलिआगईय विग्गहगयस्स गमणेऽहवाऽऽगमणे ॥४३०॥
आगमणं पि निसिद्धं, चरिमाओ एइ जं तिरिक्खेसु ।
सुर-नारगा य सम्मदिट्ठी ज एंति मणुएसु ॥४३१॥
अवगाहणाइरित्तं पि, फुसेइ बाहिं जहाऽणुणोऽभिहियं ।
एगपएसं खेत्तं, सत्तपएसा य से फुसणा ॥४३२॥
अहवा जत्थोगाढो, तं खेत्तं विग्गहे मया फुसणा ।
खेत्तं व देहमेत्तं, संचरओ होइ से फुसणा ॥४३३॥
होंति असंखेज्जगुणा, नाणाजीवाण खेत्तफुसणाओ ।
एगस्स अणेगाण व, उवओगंतोमुहुत्ताओ ॥४३४॥
लद्धीवि जहन्नेण, एगस्सेवं परा इमा होइ ।
अह सागरोवमाइं, छावट्ठिं सातिरेगाइं ॥४३५॥
दो वारं विजयाईसु, गयस्स तिन्नऽच्चुए अहव ताइं ।
अइरेग नरभवियं, नाणजीवाण सव्वद्धं ॥४३६॥

ગાથાર્થ :—આ લોકમા, આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવદ્રવ્યોનું પ્રમાણ, એકસમયમા કેટલુ હોય ? પ્રતિપદ્યમાન મતિજ્ઞાની તો હોય અથવા ન હોય, જો હોય તો જઘન્યથી એક હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા હોય, તથા પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટથી પણ પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય. વિગ્રહગતિ પામેલાનુ ક્ષેત્ર ઉર્ધ્વભાગમાં ઇલિકાગતિએ ગમન કરતા અથવા ત્યાથી આવતા સાતરાજ પ્રમાણ છે, અને અધોભાગમા પાચરાજ પ્રમાણ છે. સાતમી પૃથ્વીમાથી આગમન પણ નિષેધ્યુ છે, કેમકે તેઓ ત્યાથી તિર્યંચમા જાય છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ દેવ ને

નારકી તો મનુષ્યમા આવે છે. જેમ પરમાણુનુ અવગાહનારૂપ ક્ષેત્ર અને તે અવગાહનાથી અધિક બહારનુ પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શના છે, એટલે તેનું એક પ્રદેશનુ ક્ષેત્ર છે અને સાતપ્રદેશની તેની સ્પર્શના છે તેમ અહિ ઉપર જણાવેલ અવગાહ ક્ષેત્રથી બહારનો કેટલોક ભાગ સ્પર્શનામા અધિક લેવો, અથવા જ્યા અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર છે અને વિગ્રહ-ગતિમા સ્પર્શના છે, અથવા ક્ષેત્ર તે દેહપ્રમાણ છે અને સચરતા જેટલુ ક્ષેત્ર વ્યાપે તેને સ્પર્શના કહેવાય છે. એક મતિજ્ઞાની કરતા સર્વ જીવોને ક્ષેત્ર-સ્પર્શના અસખ્યાત ગુણી છે. એક અને અનેક જીવને મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અતમુહૂર્ત હોય છે ને લબ્ધિ પણ (જઘન્યથી) એજ પ્રમાણે (અન્તમુહૂર્ત) હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસઠ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત હોય છે. બે વાર વિજય આદિમા અથવા ત્રણવાર અચ્યુત દેવલોકમા ગએલાને છાસઠ સાગરોપમ અને તેમા મનુષ્ય ભવનો અધિક કાળ થાય છે. તથા સર્વ જીવોને તો સર્વ કાળ પર્યન્ત (લબ્ધિ) છે. ૪૨૮-થી-૪૩૬.

આ લોકમા કોઈપણ એક સમયે આભિનબોધિક જ્ઞાનવાવા જીવદ્રવ્યો કોઈપણ એક સમયે મતિજ્ઞાન પ્રતિપદ્યમાન હોય અથવા ન પણ હોય, જો હોય તો એક સમયમા પ્રતિપદ્યમાન જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય. તથા પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને પ્રકારે, ક્ષેત્ર પલ્યો-પમના અસખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશરાશિ પ્રમાણ હોય, પણ તેમા જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટનુ પ્રમાણ વધારે હોય છે. ૪૨૮-૪૨૯.

ક્ષેત્રદ્વાર—સર્વજીવોની અપેક્ષાએ બધા મળીને આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળા લોકના અસંખ્યાતમા ભાગની અદર વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી તેમનુ ક્ષેત્રપણ લોકના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે, પરન્તુ એકજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનવાળાનુ ક્ષેત્ર સાતરાજ પ્રમાણ છે. કારણ કે જ્યારે ઇલિકાગતિએ વિગ્રહગતિમા રહેલા અને અન્તરાલ ભાગને અન્તર રહિત સ્પર્શ કરી, અનુત્તર વિમાને જતા અથવા આવતા જીવને ઉપર કહ્યા મુજબ સાતરાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર હોય તથા નીચેના ભાગમા એવીજ ગતિએ છઠ્ઠીનરકપૃથ્વીમા જતા અથવા ત્યાથી આવતા પાચરાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર થાય મતલબકે આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળો અહી થી મરીને અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થાય, અથવા ત્યાથી ચ્યવીને અહી મનુષ્ય થાય, ત્યારે તેના જીવ પ્રદેશનો દડ, સાતરાજ ક્ષેત્રપ્રમાણ થાય છે. એજ પ્રમાણે નીચેના ભાગમા, ઇલિકાગતિએ છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીમા જતા અથવા ત્યાંથી આવતા પાંચરાજ ક્ષેત્રપ્રમાણ જીવપ્રદેશનો દડ થાય છે કારણકે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યા પછી જેણે સમ્યક્ત્વ વિરાધ્યુ હોય તે, છઠ્ઠી નરક પૃથ્વી સુધી જાય છે. એમ સિદ્ધાન્તનો મત છે, પણ કર્મગ્રન્થનો મત એ છે કે વૈમાનિકદેવ સિવાય મનુષ્ય અથવા તિર્યચ, ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ વમીને, ત્યા ઉત્પન્ન થાય, પરન્તુ સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરીને ત્યા ઉત્પન્ન ન થાય, સાતમી નરક પૃથ્વીમા તો ઉભયના મતે સમ્યક્ત્વ વમીનેજ થાય. ૪૩૦.

પ્રશ્ન —ભલે તે એમ હોય, પરન્તુ જેણે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યું હોય, તે સાતમી નરક પૃથ્વીથી આવે, તેને નીચેના ભાગમા છ રાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર કેમ હોય ? સાત રાજ કેમ ન હોય ?

ઉત્તર —સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરનાર જીવનુ સાતમી નરકમા ગમન તો શું, પરન્તુ આગમન પણ સિદ્ધાન્તમા નિષેધ્યુ છે. સાતમી નરક પૃથ્વીમાથી નીકળીને બધાએ નારકીઓ

તિર્યંચગતિમાંજ આવે છે, મનુષ્યગતિમા નથી આવતા, આ સબંધમા કહ્યુ છે કે- "सत्तममहिनेरइया तेऊ वाउ अणन्तरुव्वट्टा, न य पावे माणुस्सं" એટલે સાતમીપૃથ્વીના નારકીઓ, તેઉ અને વાઉકાયમાથી નીકળેલા જીવો સીધુ મનુષ્યપણુ પામતા નથી." અને સમ્યક્ત્વ સહિત દેવ તથા નારકીઓ મનુષ્યોમાજ આવે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે તિર્યંચગતિમા જનારા સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓ મિથ્યાત્વસહિતજ તિર્યંચગતિમા આવે છે, પણ સમ્યક્ત્વ સહિત નથી આવતા ૪૩૧

સ્પર્શનાદ્વાર-જે પ્રદેશમા અવગાહીને રહેલ હોય તે પ્રદેશ ક્ષેત્ર કહેવાય. અને એ અવગાહનથી બહારનુ બીજું પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શેલુ હોય તે સ્પર્શના કહેવાય. સિદ્ધાન્તમા એક પ્રદેશની અંદર અવગાહી રહેલા પરમાણુનુ ક્ષેત્ર એકપ્રદેશનુ કહ્યુ છે. અને સાત પ્રદેશોની તેની સ્પર્શના કહી છે. એટલે કે જે એકપ્રદેશમા અવગાહી રહેલ હોય તે એક પ્રદેશ, અને બીજા છ દિશાના છ આકાશપ્રદેશ, એમ સર્વ મળીને એક પરમાણુને સાત પ્રદેશની સ્પર્શના હોય છે સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો એટલો તફાવત છે ૪૩૨

અથવા જ્યા અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય અને વિગ્રહગતિએ જે ક્ષેત્ર સ્પર્શ થાય તે સ્પર્શના અથવા ક્ષેત્ર દેહ પ્રમાણ છે અને સંચરતા સ્પર્શના થાય છે. ૪૩૩

એક આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની જે ક્ષેત્ર સ્પર્શના છે, તે કરતા સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની ક્ષેત્ર સ્પર્શના અસંખ્યાતગુણી છે, કેમકે બધા મળીને આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવો અસંખ્યાતા છે.

કાળદ્વાર-મતિજ્ઞાનનો કાળ બે પ્રકારે છે ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી. તેમાં એક જીવનો મતિઉપયોગ કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તનો હોય છે, તે પછી ભિન્ન ઉપયોગ પામે છે તથા સર્વ લોકગત અનેક આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓનો ઉપયોગ કાળ પણુ તેટલો જ છે પરન્તુ તે અન્તર્મુહૂર્ત મ્હોટુ જાણવુ. ૪૩૪

જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવા એક જીવને મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ રૂપ આભિનિબોધિક જ્ઞાનની લબ્ધિનો કાળ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનો છે, તે પછી મિથ્યાત્વ અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસઠ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત તે જ્ઞાનલબ્ધિનો કાળ છે ૪૩૫

પ્રશ્ન :-એટલો બધો કાળ કેવી રીતે પૂર્ણ થાય ? તેમજ સર્વજીવોની અપેક્ષાએ તે લબ્ધિનો કાળ કેટલો હોય ?

ઉત્તર :-કોઈ મુનિ મતિજ્ઞાન સહિત દેશોનક્રોડ પૂર્વપર્યન્ત દીક્ષા પાળીને વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અને અપરાજિત એમાના કોઈપણુ વિમાનમા ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમનુ આયુષ્ય અનુભવીને પુન મતિજ્ઞાનથી પડયા સિવાય મનુષ્યમા ઉત્પન્ન થાય ત્યા પૂર્વક્રોડ પર્યન્ત ફરી દીક્ષા પાળીને પુન વિજયાદિવિમાનોમા ઉત્કૃષ્ટ દેવાયુ અનુભવે, વળી પાછો ત્યાથી મતિજ્ઞાન સહિત મનુષ્ય થઈ પૂર્વ ક્રોડવર્ષ આયુ ભોગવીને સિદ્ધિ પામે, એ પ્રમાણે વિજયાદિમા બે વાર જનારાને અથવા બાવીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા અચ્યુત દેવલોકમા ત્રણવાર જનારાને છાસઠ સાગરોપમથી અધિકાળ થાય તેમા છાસઠ સાગરોપમ ઉપરનો જે કાળ કહ્યો છે, તે મનુષ્યભવ સંબંધી ત્રણ અથવા ચાર પૂર્વ ક્રોડના વર્ષ સમજવાં. તથા

સર્વ જીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનો સર્વ કાળ છે, એટલે નિરંતર-ગમે ત્યારે પણ મતિજ્ઞાન-વાળા જીવો હોય છેજ. ૪૩૬

હવે અન્તર આદિ દ્વારો કહે છે.

एगस्स जहन्नेणं, अंतरमन्तोमुहुत्तमुक्कोसं ।
पोग्गलपरियट्टद्धं, देसूणं दोसबहुलस्स ॥४३७॥
जमसुन्नं तेहिं तओ, नाणाजीवाणमन्तरं नत्थि ।
मइनाणी सेसाणं, जीवाणमणन्तभागम्मि ॥४३८॥
भावे खओवसमिए, मइनाणं नत्थि सेसुभावेसु ।
थोवा मइनाणविदो, सेसा जीवा अणतगुणा ॥४३९॥
नेहऽत्थओ विसेसो, भाग--प्पबहूण तेण तस्सेव ।
पडिवज्जमाण--पडिवन्नगाणमप्पा--बहु जुत्तं ॥४४०॥
थोवा पवज्जमाणा, असखगुणिया पवन्नयजहण्णा ।
उक्कोसए पवन्ना, होंति विसेसाहिया तत्तो ॥४४१॥
अहवा मइनाणीणं, सेसयनाणीहिं नाणरहिएहिं ।
कज्ज सहोमएहि य, अहवा गत्थाइमेवणं ॥४४२॥
लक्खण--विहाण--विसया--णुओगदारेहिं वण्णिया बुद्धी ।
तयणंतरमुद्दिट्ठ, सुयनाणमओ परूवेस्सं ॥४४३॥

ગાથાર્થ .-એક જીવને (મતિજ્ઞાન પ્રાપ્તિનું) અન્તર જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનું, અને ઉત્કૃષ્ટથી (આશાતનાદિ) બહુ દોષવાળાને અર્ધપુદ્ગળ પરાવર્તમા કંઈક ન્યૂનકાળ પર્યન્તનું છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓ વડે આ જગત શૂન્ય નથી, તેથી સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનું અન્તર નથી, તથા તે મતિજ્ઞાનવાળાઓ શેષજ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે છે ક્ષાયોપશમિકભાવમા મતિજ્ઞાન છે, બાકીના ભાવોમા નથી, મતિજ્ઞાનવાળા થોડા છે, અને બાકીના જ્ઞાનવાળા તેથી અનન્તગુણા છે અહીં ભાગ અને અલ્પબહુત્વમા અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી તે મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનુ અલ્પ-બહુત્વ કહેવુ યોગ્ય છે મતિજ્ઞાન પામતા થોડા અને તે કરતા પૂર્વે પામેલા જઘન્યથી અસંખ્યાત ગુણા, ઉત્કૃષ્ટથી વિશેષાધિક છે અથવા મતિજ્ઞાન વાળાઓનુ અલ્પ બહુત્વ, શેષજ્ઞાન વાળાઓ સાથે, જ્ઞાન રહિતની સાથે, એ ઉભય સાથે, અને ગતિઆદિ ભેદે કરીને કરવુ જોઇએ લક્ષણ-ભેદ-વિષય-અને અનુયોગદ્વારોવડે મતિજ્ઞાનનુ વર્ણન કર્યું. હવે તે પછી ક્રમથી આવેલુ શ્રુતજ્ઞાન પ્રરૂપીશુ, ૪૩૭-થી-૪૪૩

અન્તદ્વાર-કોઈ જીવ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામીને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય, તે પછી અન્તર્મુહૂર્ત મિથ્યાત્વે રહીને, જો પુન પણ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામે, તો તેને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના વિરહ કાળરૂપ અંતર જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનુ છે અને મ્હોટી આશાતના

તિર્યંચગતિમાંજ આવે છે. મનુષ્યગતિમા નથી આવતા, આ સબધમા કહ્યુ છે કે- "सत्तममहिनेरइया तेऊ वाउ अणनरुव्वट्टा. न य पावे माणुस्सं" એટલે સાતમીપૃથ્વીના નારકીઓ, તેઉ અને વાઉકાયમાથી નીકળેલા જીવો સીધુ મનુષ્યપણુ પામતા નથી" અને સમ્યક્ત્વ સહિત દેવ તથા નારકીઓ મનુષ્યોમાજ આવે છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે તિર્યંચગતિમા જનારા સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓ મિથ્યાત્વસહિતજ તિર્યંચગતિમા આવે છે, પણ સમ્યક્ત્વ સહિત નથી આવતા ૪૩૧

સ્પર્શનાદ્વાર-જે પ્રદેશમા અવગાહીને રહેલ હોય તે પ્રદેશ ક્ષેત્ર કહેવાય. અને એ અવગાહનથી બહારનુ બીજુ પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શેલુ હોય તે સ્પર્શના કહેવાય સિદ્ધાન્તમા એક પ્રદેશની અદર અવગાહી રહેલા પરમાણુનુ ક્ષેત્ર એકપ્રદેશનુ કહ્યુ છે. અને સાત પ્રદેશોની તેની સ્પર્શના કહી છે એટલે કે જે એકપ્રદેશમા અવગાહી રહેલ હોય તે એક પ્રદેશ, અને બીજા છ દિશાના છ આકાશપ્રદેશ, એમ સર્વ મળીને એક પરમાણુને સાત પ્રદેશની સ્પર્શના હોય છે સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો એટલો તફાવત છે ૪૩૨

અથવા જ્યા અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય અને વિગ્રહગતિએ જે ક્ષેત્ર સ્પર્શ થાય તે સ્પર્શના અથવા ક્ષેત્ર દેહ પ્રમાણ છે અને સચરતા સ્પર્શના થાય છે ૪૩૩

એક આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની જે ક્ષેત્ર સ્પર્શના છે, તે કરતા સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની ક્ષેત્ર સ્પર્શના અસખ્યાતગુણી છે, કેમકે બધા મળીને આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવો અસખ્યાતા છે.

કાળદ્વાર-મતિજ્ઞાનનો કાળ બે પ્રકારે છે ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી. તેમા એક જીવનો મતિઉપયોગ કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તનો હોય છે, તે પછી ભિન્ન ઉપયોગ પામે છે. તથા સર્વ લોકગત અનેક આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓનો ઉપયોગ કાળ પણ તેટલો જ છે પરન્તુ તે અન્તર્મુહૂર્ત મ્હોટુ જાણવુ ૪૩૪

જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવા એક જીવને મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ રૂપ આભિનિબોધિક જ્ઞાનની લબ્ધિનો કાળ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનો છે, તે પછી મિથ્યાત્વ અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસઠ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત તે જ્ઞાનલબ્ધિનો કાળ છે ૪૩૫

પ્રશ્ન .-એટલો બધો કાળ કેવી રીતે પૂર્ણ થાય ? તેમજ સર્વજીવોની અપેક્ષાએ તે લબ્ધિનો કાળ કેટલો હોય ?

ઉત્તર .-કોઈ મુનિ મતિજ્ઞાન સહિત દેશોનક્રોડ પૂર્વપર્યન્ત દીક્ષા પાળીને વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અને અપરાજિત એમાના કોઈપણ વિમાનમા ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમનુ આયુષ્ય અનુભવીને પુન મતિજ્ઞાનથી પડયા સિવાય મનુષ્યમા ઉત્પન્ન થાય ત્યા પૂર્વક્રોડ પર્યન્ત ફરી દીક્ષા પાળીને પુન વિજયાદિવિમાનોમા ઉત્કૃષ્ટ દેવાયુ અનુભવે, વળી પાછો ત્યાથી મતિજ્ઞાન સહિત મનુષ્ય થઈ પૂર્વ ક્રોડવર્ષ આયુ ભોગવીને સિદ્ધિ પામે, એ પ્રમાણે વિજયાદિમા બે વાર જનારાને અથવા બાવીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા અચ્યુત દેવલોકમા ત્રણવાર જનારાને છાસઠ સાગરોપમથી અધિકાળ થાય તેમા છાસઠ સાગરોપમ ઉપરનો જે કાળ કહ્યો છે, તે મનુષ્યભવ સબધી ત્રણ અથવા ચાર પૂર્વ ક્રોડના વર્ષ સમજવા તથા

સર્વ જીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનો સર્વકાળ છે, એટલે નિરંતર-ગમે ત્યારે પણ મતિજ્ઞાન-વાળા જીવો હોય છેજ. ૪૩૬

હવે અન્તર આદિ દ્વારો કહે છે

एगस्स जहन्नेणं, अंतरमन्तोमुहुत्तमुक्कोसं ।
पोग्गलपरियट्टद्धं, देसूणं दोसबहुलस्स ॥४३७॥
जमसुन्नं तेहि तओ, नाणाजीवाणमन्तरं नत्थि ।
मइनाणी सेसाणं, जीवाणमणन्तभागम्मि ॥४३८॥
भावे खओवसमिए, मइनाणं नत्थि सेसुभावेसु ।
थोवा मइनाणविदो, सेसा जीवा अणंतगुणा ॥४३९॥
नेहऽत्थओ विसेसो, भाग–प्पबहूण तेण तस्सेव ।
पडिवज्जमाण–पडिवन्नगाणमप्पा–बहु जुत्तं ॥४४०॥
थोवा पवज्जमाणा, असंखगुणिया पवन्नयजहण्णा ।
उक्कोसए पवन्ना, होंति विसेसाहिया तत्तो ॥४४१॥
अहवा मइनाणीणं, सेसयनाणीहिं नाणरहिएहिं ।
कज्ज सहोभएहिं य, अहवा गयाइभेएणं ॥४४२॥
लक्खण–विहाण–विसया–णुओगदारेहिं वण्णिया बुद्धी ।
तयणंतरमुद्दिट्ठं, सुयनाणमओ परूवेसं ॥४४३॥

ગાથાર્થ :–એક જીવને (મતિજ્ઞાન પ્રાપ્તિનુ) અન્તર જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનુ, અને ઉત્કૃષ્ટથી (આશાતનાદિ) બહુ દોષવાળાને અર્ધપુદ્ગળ પરાવર્તમા કઇક ન્યૂનકાળ પર્યન્તનુ છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓ વડે આ જગત શૂન્ય નથી, તેથી સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનુ અન્તર નથી, તથા તે મતિજ્ઞાનવાળાઓ શેષજ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે છે ક્ષાયોપશમિકભાવમા મતિજ્ઞાન છે, બાકીના ભાવોમા નથી, મતિજ્ઞાનવાળા થોડા છે, અને બાકીના જ્ઞાનવાળા તેથી અનન્તગુણા છે અહી ભાગ અને અલ્પબહુત્વમા અર્થથી કઈ ભેદ નથી, તેથી તે મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનુ અલ્પ-બહુત્વ કહેવુ યોગ્ય છે મતિજ્ઞાન પામતા થોડા અને તે કરતા પૂર્વે પામેલા જઘન્યથી અસખ્યાત ગુણા, ઉત્કૃષ્ટથી વિશેષાધિક છે અથવા મતિજ્ઞાન વાળાઓનુ અલ્પ બહુત્વ, શેષજ્ઞાન વાળાઓ સાથે, જ્ઞાન રહિતની સાથે, એ ઉભય સાથે, અને ગતિઆદિ ભેદે કરીને કરવુ જોઇએ. લક્ષણ-ભેદ-વિષય-અને અનુયોગદ્વારોવડે મતિજ્ઞાનનુ વર્ણન કર્યું હવે તે પછી ક્રમથી આવેલુ શ્રુતજ્ઞાન પ્રરૂપીશુ, ૪૩૭-થી-૪૪૩

અન્તદ્વાર-કોઈ જીવ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામીને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય, તે પછી અન્તર્મુહૂર્ત મિથ્યાત્વે રહિને, જો પુન પણ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામે, તો તેને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના વિરહ કાળરૂપ અ તર જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનુ છે અને મ્હોટી આશાતના

વિગેરે બહુ દોષવાળા તેમજ સમ્યક્ત્વથી પડેલા જીવને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તમા કંઈક ન્યૂનકાળ પર્યન્તનુ છે તેટલા કાળ પછી ફરી સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. ૪૩૭

સર્વ જીવની અપેક્ષાએ અન્તર વિચારીએ તો નારકાદિ ચારગતિરૂપ આ ત્રણે ભુવન મતિજ્ઞાનવાળાઓથી શૂન્ય નથી, એટલે કે સર્વજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનો અન્તર કાળ નથી, કેમકે દરેક સમયે કાઇને કાઇ જીવ તે જ્ઞાનવાળો હોય છે જ

ભાગદ્વાર–મતિજ્ઞાનવાળાઓ બાકીના જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે છે કેમકે બાકીના જ્ઞાનવાળાઓ કેવળી સહિત અનન્તા છે, અને મતિજ્ઞાનવાળાઓ તો સર્વ લોકમા પણ અસખ્યાતાજ છે ૪૩૮

ભાવદ્વાર–મતિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિકભાવમા થાય છે, કેમકે ઉદય પામેલુ મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મ ક્ષીણ થયુ હોય અને નહિ ઉદય પામેલુ ઉપશાન્ત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન થાય છે.

અલ્પ–બહુત્વદ્વાર–મતિજ્ઞાનવાળા થોડા છે, અને શેષ જ્ઞાનવાળા–સિદ્ધ–કેવળી વિગેરે તેનાથી અનન્તગુણા છે ૪૩૯

અહી ભાગદ્વાર અને અલ્પ–બહુત્વદ્વારમા અર્થથી કંઇ ભેદ નથી, તેથી મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનુ અલ્પ–બહુત્વ કહેવું જોઇએ ૪૪૦

આભિનિબોધિકને પ્રાપ્તકરનાર જ્ઞાન ઓછામા ઓછા એક–બે–અથવા ત્રણ હોય છે અને વધારેમા વધારે તેથી અસખ્યાતગુણા હોય છે એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પામતા હોય તેવા જીવ સર્વથી થોડા છે, તે કરતા પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવ ઓછામા ઓછા અસંખ્યાતગુણા છે. કેમકે તે તો ઘણા કાળના સમિલિત હોય છે, અને પામનારાઓ તો અમુક એકસમયે જ હોય છે તથા પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવો જઘન્યપદવર્તિ કરતા ઉત્કૃષ્ટપદમા વિશેષાધિક હોય છે ૪૪૧

અથવા આ અલ્પ–બહુત્વ બીજી રીતે પણ થાય છે મતિજ્ઞાનવાળાઓનુ અલ્પ–બહુત્વ વિચારતા બીજા જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે મતિજ્ઞાનવાળા જીવો છે શેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવોની સાથે વિચારતા મતિજ્ઞાન પામતા થોડા છે, અને તે કરતા પૂર્વે પામેલા અસખ્યાતગુણા છે બાકીના જ્ઞાનવાળાઓની સાથે અલ્પ–બહુત્વ વિચારતા સર્વથી થોડા મનપર્યવજ્ઞાનવાળા, તેથી અસખ્યાતગુણા અવધિજ્ઞાનવાળા, તે કરતા મતિ–શ્રુતજ્ઞાનવાળા વિશેષાધિક અને તે બે–મતિ–શ્રુતજ્ઞાનવાળા પરસ્પર તુલ્ય છે તથા તેમના કરતા કેવળજ્ઞાની અનન્તગુણા છે. એ જ પ્રમાણે પૂર્વે પામેલા અને પામતાઓની સાથે પણ પોતાની બુદ્ધિથી અલ્પ–બહુત્વ વિચારી લેવુ

અથવા ગતિઆદિના ભેદે અલ્પ–બહુત્વ વિચારવુ જેમકે સર્વથી થોડા મતિજ્ઞાનવાળા મનુષ્યો છે, તેથી નારકીઓ અસખ્યાતગુણા છે તેથી તિર્યંચો અસખ્યાતગુણા છે અને તેથી દેવો અસખ્યાતગુણા છે એ પ્રમાણે સર્વત્ર અલ્પ–બહુત્વ વિચારી લેવુ. ૪૪૨.

આભિનિબોધિક (મતિ) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, વિધાન, બોધરૂપ લક્ષણ, અવગ્રહ વિગેરે ભેદ, દ્રવ્ય–ક્ષેત્રાદિ વિષય, અને સત્પદપ્રરૂપણાદિ અનુયોગદ્વારોથી આભિનિબોધિક જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિની વ્યાખ્યા કરી, હવે પછી અનુક્રમે આવતુ શ્રુતજ્ઞાન વિસ્તારથી કહેવાશે ૪૪૩.

इति श्रीमाभिनिबोधिकज्ञानं समाप्तम् ॥

શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

આ સ્થળે :-

(१६) आभिणिबोहियनाणे अट्ठावीस ॥

ગાથા નિર્યુક્તિમા દેખાય છે. તે સુગમ જાણીને અગર તેનો અર્થ કહેવાઈ ગયો છે એમ માનીને તેની વ્યાખ્યા મુકી દઈને આગળની ગાથા કહે છે

(१७) पत्तेयमक्खराइं, अक्खरसंजोग जत्तिया लोए ।
एवइया सुयनाणे, पयडीओ होंति नायव्वा ॥४४४॥

દરેક અક્ષરો અને અક્ષરના સયોગો લોકમા જેટલા છે, તેટલા ભેદ શ્રુતજ્ઞાનના છે એમ જાણવુ ૪૪૪

દરેક અકારાદિ અક્ષરો અનેક ભેદે છે જેમકે અકાર સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક પુન એ દરેક હ્રસ્વ-દીર્ઘ-અને પ્લુત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે અને એ દરેક ભેદો પણ ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે એ બધા મળીને એક અકારનાજ અઢાર ભેદ છે એજ પ્રમાણે ઇકારાદિમા પણ યથાયોગ્ય અઢાર અઢાર ભેદ જાણવા તથા દુનિયામા બેઆદિ અક્ષરોના સયોગો જેવા કે ઘટ પટ વિગેરે, વ્યાઘ્ર સ્ત્રી ઇત્યાદિ. તે સયોગો અનતા છે તેમાએ એકેક સયોગ, સ્વરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનન્તપર્યાવાળો છે તેથી શ્રુતજ્ઞાનના ભેદો પણ તેટલાજ જાણવા. ૪૪૪

એ ઉપર હવે ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે

संजुत्तासंजुत्ताण, ताणमेगक्खराइसजोगा ।
होंति अणता तत्थवि, एक्केकोऽणंतपज्जाओ ॥४४५॥

તે અકારાદિ અક્ષરોના સયુક્ત અને અસયુક્ત સયોગો અનન્તા છે તેમા પણ એકેક સયોગ અનન્તપર્યાયવાળો છે

સયુક્ત-અસયુક્ત એવા એક આદિ અક્ષરોના સયોગો અનન્તા છે જેમકે "અબ્ધિ પ્રાસ" આ વાક્યમા એક એક અક્ષરનો સયોગ છે, તેથી તે સયુક્ત એકાક્ષર સયોગ કહેવાય, અને "ઘટ પટ" એ શબ્દોમા કોઈ અક્ષર સયુક્ત નથી તેથી તે અસયુક્ત એકાક્ષર સયોગ કહેવાય આવા સયુક્ત અને અસયુક્ત સયોગો અનન્તા છે અને તે દરેક સયોગ સ્વ-પર પર્યાયથી અનન્ત પર્યાયવાળા છે ૪૪૫

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

संखेज्जक्खरजोगा, होंति अणंता कहं ? जमभिधेयं ।
पंचत्थिकायगोयरमणोण्णविलक्खणमणंतं ॥४४६॥

અક્ષરસયોગો સખ્યાતા હોઈ શકે અનન્તા કેમ હોય ? ઉત્તર-પચાસ્તિકાય સબધી જે અભિધેયો તે અન્યોન્ય વિલક્ષણ હોવાથી અક્ષર સયોગો અનન્તા છે ૪૪૬

પ્રશ્ન -અકારાદિ અક્ષરો સખ્યાતા હોવાથી તેના સયોગો પણ સખ્યાતાજ હોઈ શકે, અનન્તા કેવી રીતે હોય ?

ઉત્તર -અક્ષરો સખ્યાતા હોવા છતા પણ સયોગો અનન્તા છે. કારણકે પરસ્પર સરખા નહી એવા પચાસ્તિકાય સ્કધ-દેશ-પ્રદેશ-પરમાણુ અને દ્વયણુકઆદિ અભિધેય અનન્ત છે અને અભિધેય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અનન્ત હોવાથી અભિધાનો (વસ્તુના નામો) પણ અનન્ત છે તેથી સયોગો પણ અનન્ત છ ૪૪૬

એ વાત સ્પષ્ટ કહે છે

अणुओ पएसवुड्ढीए, भिन्नरूवाइं, धुवमणंताइं ।

जं कमसो दव्वाइं, हवंति भिन्नाभिहाणाइं ॥४४७॥

પરમાણુથી આરભીને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળા અને ભિન્ન ભિન્ન નામવાળા છે ૪૪૭

એક પરમાણુથી આરભીને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિથી વધતા એક પુદ્ગલાસ્તિકાયમા પણ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળા અને ભિન્ન ભિન્ન નામવાળા છે જેમકે પરમાણુ-દ્વિઅણુક ત્રિઅણુક ચતુરણુક. ઇત્યાદિ છેક અનન્ત પ્રદેશિક પર્યન્ત ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળા સર્વ છે, અને તે દરેક અનેક નામવાળા પણ છે જેમકે-અણુ-પરમાણુ-નિરશ-નિર્ભેદ-નિરવયવ-નિષ્પ્રદેશ-અપ્રદેશ વિગેરે. તેમજ બેઅણુ-બેપ્રદેશી-બે ભેદ-બે અવયવ વિગેરે એજ પ્રમાણે સર્વદ્રવ્ય અને સર્વપર્યાયોમા યોજવુ ૪૪૭

तेणाभिहाणमाणं, अभिधेयाणंतपज्जवसमाणं ।

जं च सुयम्मिवि,भणियं अणंतगम-पज्जय सुत्तं ॥४४८॥

તેથી અભિધાનનુ પ્રમાણ, અભિધેયના અનન્ના પર્યાય સમાન છે કેમકે શ્રુતમા પણ અનન્તા ગમ અને પર્યાય સૂત્રના કહ્યા છે

અભિધેય અનન્ત છે, ભિન્નરૂપવાળા છે. અને ભિન્નનામવાળા છે. તેથી અક્ષરસયોગરૂપ અભિધાનો (નામો)નુ પ્રમાણ પણ તેટલુ છે. અભિધેયમા રહેલા પર્યાયના સમૂહ જેટલુ તેનુ પ્રમાણ છે એટલે કે જેટલુ પ્રમાણ અભિધેયનુ છે, તેટલુજ પ્રમાણ અભિધાનનુ પણ છે કેમકે અભિધેયના ભેદથી અભિધાનનો પણ ભેદ હોય છે કારણકે જે રૂપે અકારાદિ વર્ણો (અક્ષરો) ઘટાદિ શબ્દમા સયુક્ત છે, તેજ સ્વરૂપે પટાદિ શબ્દમા સયુક્ત નથી જો તેજ સ્વરૂપે પટાદિશબ્દમા પણ વર્ણો સયુક્ત હોય, તો ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની પેઠે એકજ શબ્દથી વાચ્ય થવાથી અભિધેય (વસ્તુ)મા એકતાનો પ્રસગ થાય માટે અભિધેય અનન્ત હોવાથી અભિધાન પણ અનન્ત છે અને સૂત્રમા પણ કહ્યુ છે કે "અનન્તા ગમ અને અનન્તા પર્યાયવાળા (સૂત્રો) છે." આથી એ સિદ્ધ થયુ કે સયુક્ત અને અસયુક્ત અક્ષર સયોગો અનન્તા છે ૪૪૮

(૧૮) कत्तो मे वण्णेउं, सत्ती सुयनाणसव्वपयडीओ ? ।

चोद्दसविहनिक्खेवं, सुयनाणे आवि वोच्छामि ॥४४९॥

શ્રુતજ્ઞાનના એ સર્વ ભેદોને વર્ણવવાની મારી શક્તિ ક્યાથી હોય ? તેથી શ્રુતજ્ઞાન-સબધી ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ કહીશુ ૪૪૯

શ્રુતજ્ઞાનના એ સર્વ ભેદો વર્ણન કરવાની મારી શક્તિ ન હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન એટલે સમ્યક્શ્રુત, શ્રુતઅજ્ઞાન એટલે અસંજ્ઞીનું મિથ્યાશ્રુત અને એ ઉભયશ્રુત એટલે દર્શનપરિગ્રહવિશેષથી અક્ષર અનક્ષરાદિ શ્રુતમાં ચૌદ પ્રકારે નિક્ષેપ-ન્યાસ કહીશું. ૪૪૯

એ ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

पयडित्ति जो तदंसो, हेऊ वा तस्स तस्सभावो वा ।
ते याणंता सव्वे, तओ न तीरंति वोत्तुं जे ॥४५०॥

પ્રકૃતિ એટલે જે તેનો અંશ અથવા હેતુ અથવા સ્વભાવ તે સર્વ અનન્તા હોવાથી તે બધા શકાય નહિ ૪૫૦

શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ એટલે અંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતનો ભેદ તે પ્રકૃતિ કહેવાય. અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો બાહ્ય અને અભ્યન્તર હેતુ તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય પાનામાં લખેલા જે અક્ષરાદિ તે શ્રુતજ્ઞાનનો બાહ્ય હેતુ છે અને ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા તે અભ્યન્તર હેતુ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન સ્વભાવ એટલે એકેન્દ્રિયથી આરંભીને ચૌદપૂર્વધર પર્યન્તના જીવોનું ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળું જ્ઞાન તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય છે એ સર્વ અંશો-હેતુઓ અને સ્વભાવો અનન્તા છે તેથી આયુષ્ય પરિમિત હોવાથી અને વાણી ક્રમવર્તિ હોવાથી તે સર્વ પ્રકૃતિઓ-ભેદો કહી શકાય નહિ.

કારણ કે—

जावंता वयणपहा, सुयाणुसारेण केइ लब्भंति ।
ते सव्वे सुयनाणं, ते याणता मइविसेसा ॥४५१॥

જેટલા વચનમાર્ગો શ્રુતાનુસારે કોઈ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સર્વ શ્રુતજ્ઞાન છે. અને તે શ્રુતાનુસારીમાર્ગો એટલે મતિજ્ઞાનવિશેષો અનન્તા છે ૪૫૧

જેટલા વચનમાર્ગો સંકેતો અથવા મતિજ્ઞાનવિશેષો કોઈ શ્રુતાનુસારે પ્રાપ્ત કરે છે તે બધા વચનમાર્ગો-સંકેતો શ્રુતજ્ઞાનજ છે. અને તે શ્રુતાનુસારી વચનમાર્ગરૂપ મતિવિશેષો અનન્તા છે. અહીં એવી શંકા ન કરવી, કે જે મતિવિશેષ છે, તે શ્રુતજ્ઞાન કેમ હોઈ શકે? કારણકે મતિવિશેષ એ શ્રુતજ્ઞાનજ છે, એ વાત પૂર્વે મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતા વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ. ૪૬૧

उक्कोसयसुयनाणीवि, जाणमाणोऽवि तेऽभिलप्पेऽवि ।
न तरइ सव्वे वोत्तुं, न पहुप्पइ जेण कालो से ॥४५२॥

તે અનન્તા શ્રુતજ્ઞાનના વિશેષો અભિલાપ્ય (કહી શકાય એવા) હોવા છતા પણ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની (ગણધર મહારાજ) જેવા પણ તે સર્વને જાણવા છતા પણ કહી શકે નહિ કારણકે તેમને તે બોલતા કાળ ટુંકો પડે (જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની પણ સર્વે કહેવા યોગ્ય શ્રુતજ્ઞાન વિશેષને પણ કહી શકે નહિ, ત્યારે મારા જેવા તો ક્યાથીજ કહી શકે?) કેમકે આયુષ્ય પરિમિત છે અને વાણી તો અનુક્રમે બોલાય છે, માટે સર્વે ભાવો કહી શકાતા નથી ૪૫૨

હવે શ્રુતજ્ઞાનમા ચૌદ પ્રકારે નિક્ષેપ કહે છે

नाणम्मि सुए चोद्दसविहं, च सद्देण तह य अन्नाणे ।
अविसेसेणुभयम्मि वि, किंचि जहासंभवं वोच्छं ॥४५३॥

શ્રુતજ્ઞાનમા અને "ચ" શબ્દથી શ્રુતઅજ્ઞાનમા તથા 'અપિ' શબ્દથી (દર્શનપરિગ્રહ-વિશેષથી અક્ષર અનક્ષરાદિરૂપ) ઉભય શ્રુતમા કિંચિત્ યથાસંભવ ચૌદ પ્રકારે નિક્ષેપ કહીશુ. ૪૫૩

(१९) अक्खर सण्णी सम्मं, साईयं खलु सपज्जवसियं च ।
गमियं अंगपविट्ठं, सत्तवि एए सपडिवक्खा ॥४५४॥

અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત-સાદિશ્રુત-સપર્યવસિતશ્રુત (અંત સહિત) ગમિકશ્રુત અને અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત એ સાતે ભેદો પ્રતિપક્ષ સહિત (અનક્ષરશ્રુત-અસંજ્ઞીશ્રુત-મિથ્યાશ્રુત-અનાદિશ્રુત-અપર્યવસિતશ્રુત-(અનંત) અગમિકશ્રુત અને અંગબાહ્યશ્રુત. ચૌદ ભેદ (નિક્ષેપ) શ્રુતજ્ઞાનના છે ૪૫૪

હવે પ્રથમ ભેદ અક્ષરશ્રુત નામનો કહે છે

न क्खरइ अणुवओगेऽवि, अक्खरं सो य चेयणाभावो ।
अविसुद्धनयाण मयं, सुद्धनयाणं खरं चेव ॥४५५॥

અનુપયોગમા પણ જે ચળે નહિ તે અક્ષર. તે (નૈગમાદિ અશુદ્ધનયોના મતે જીવના જ્ઞાનપરિણામરૂપ) ચેતનાસ્વભાવ છે. અને (ૠજુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયોના મતે તો) તે જ્ઞાન ક્ષર છે, ચળે છે, અક્ષર નથી ૪૫૫

કારણ કે—

उवओगेविय नाणं, सुद्धा इच्छंति ज न तव्विरहे ।
उप्पाय-भंगुरा वा, ज तेसिं सव्वपज्जाया ॥४५६॥

શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારે જ જ્ઞાન માને છે, ઉપયોગ વિના નથી માનતા, કેમકે તેમના મતે સર્વપર્યાયો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે ૪૫૬

ૠજુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારે જ જ્ઞાન માને છે, ને ઉપયોગ વિના નથી માનતા, જો ઉપયોગ વિના પણ જ્ઞાન માનવામા આવે, તો ઘટાદિને પણ જ્ઞાનવાળા માનવા જોઇએ, કેમકે તેમને પણ ઉપયોગ નથી અથવા એ શુદ્ધનયોના મતે માટી આદિ સર્વ પર્યાયો અને ઘટઆદિ ભાવો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે, પણ કોઇ નિત્યપણાથી અક્ષર નથી, માટે તેમના મતે જ્ઞાન પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ પામતુ હોવાથી ક્ષર-ચલિત છે પરન્તુ નૈગમાદિઅશુદ્ધનયોના મતે સર્વ ભાવો-પદાર્થો અવસ્થિત હોવાથી જ્ઞાન પણ અવસ્થિત-અક્ષર-અચલિત છે ૪૫૬

. પ્રથમ કર્મગ્રંથની સાતમીગાથા તરીકે આ ગાથા છે અને આઠમીગાથામા શ્રુતજ્ઞાનના વીસભેદ આ પ્રમાણે આપ્યા છે

पज्जय अक्खर पय संघाया पडिवत्ति तहय अणुओगो ।
पाहुडपाहुड पाहुड, वत्थू पुव्वा य ससमासा ॥कर्म १-८॥

એ પ્રમાણે અભિલાપના હેતુભૂત વિજ્ઞાનનું અક્ષરપણું અને અનક્ષરપણું કહ્યું. હવે અભિલાપવિજ્ઞાનના વિષયભૂત અભિલાપ્યઅર્થોનું અક્ષરપણું અને અનક્ષરપણું નયવિભાગે કહે છે.

अभिलप्पाविय अत्था, सव्वे दव्वट्ठियाए जं निच्चा ।
पज्जाएणानिच्चा, तेण खरा अक्खरा चेव ॥४५७॥

(ઘટ-પટ આકાશઆદિ) બધા અભિલાપ્ય અર્થો, દ્રવ્યાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે નિત્ય હોવાથી અક્ષર છે, અને પર્યાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે અનિત્ય હોવાથી ક્ષર એટલે ચલિત છે. ૪૫૭.

एवं सव्वं चिय नाणमक्खरं जमविसेसियं सुत्ते ।
अविसुद्धनयमएणं, को सुयनाणे पइविसेसो ? ॥४५८॥

પ્રશ્ન -(જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર) એ પ્રમાણે જો કહીએ તો સર્વ જ્ઞાન અક્ષરજ છે, અને સૂત્રમા પણ સામાન્યથી કહ્યુ છે, તો પછી અવિશુદ્ધનયના મતે શ્રુતજ્ઞાનમા શો તફાવત છે ? ૪૫૮

જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર. એ પ્રમાણે જો કહેતા હો, તો સર્વ-પાચે પ્રકારનુ જ્ઞાન અશુદ્ધનયના મતે અક્ષરજ છે કેમકે બધા જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપથી ચલિત નથી થતા સૂત્રમા પણ સામાન્યથીજ કહ્યુ છે, કે "સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે" તેમા પણ અક્ષરશબ્દથી સામાન્યપણે જ્ઞાન માન્યુ છે, પણ શ્રુતજ્ઞાન નથી કહ્યુ વળી બધા જ્ઞાનો અશુદ્ધનયના અભિપ્રાયે તો અક્ષરજ છે, તો પછી અહી શ્રુતજ્ઞાનમા શો તફાવત છે, કે જેથી અક્ષરશ્રુત-અનક્ષરશ્રુત વિગેરે કહો છો ? ૪૫૮

जइवि हु सव्वं चिय, नाणमक्खरं तहवि रुढिओ वन्नो ।
भण्णइमक्खरमिहरा, न खरइ सव्वं समावाओ ॥४५९॥

ઉત્તર :-જો કે સર્વજ્ઞાન અક્ષર છે, તો પણ રૂઢિવશ અહી વર્ણને અક્ષર કહેવાય છે. અન્યથા તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી તો ચલિત નથીજ થતી ૪૫૯

જો કે અશુદ્ધનયોના અભિપ્રાયે સર્વજ્ઞાન અને સર્વભાવો અક્ષર (નિત્ય) છે, તો પણ રૂઢિવશ અહી અકારાદિ વર્ણનેજ અક્ષર કહેલ છે બીજી રીતે તો જેમ છે તેમજ છે, "गच्छतीति गौः" એટલે જે જાય છે તે ગાય, "पके जात पकज" એટલે કીચડમા થએલુ હોય તે કમળ ઇત્યાદિ સામાન્ય અર્થનુ પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દો પણ રૂઢિવશ વિશેષ અર્થનુજ પ્રતિપાદન કરે છે તેવીજ રીતે અહી પણ અક્ષરશબ્દને વર્ણરૂપેજ કહેલ છે અને વર્ણ એ શ્રુતરૂપ છે, તેથી તેનેજ અહી પણ અક્ષર અનક્ષર રૂપ કહેલ છે અન્યથા તો અશુધ્ધનયોના મતે તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી ચલિત થતી નથી તેથી અક્ષરજ છે. ૪૫૯

હવે એ શ્રુતરૂપવર્ણની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

वण्णिज्जइ जेणऽत्थो, चित्तं वण्णेण वाऽहवा दव्व ।
वण्णिज्जइ दाइज्जइ, भण्णइ तेणक्खरं वण्णो ॥४६०॥

नाणम्मि सुए चोद्दसविहं, च सद्देण तह य अन्नाणे ।
अविसद्दणुभयम्मि वि, किंचि जहासंभव वोच्छं ॥४५३॥

શ્રુતજ્ઞાનમા અને "ચ" શબ્દથી શ્રુતઅજ્ઞાનમા તથા 'અપિ' શબ્દથી (દર્શનપરિગ્રહ-વિશેષથી અક્ષર અનક્ષરાદિરૂપ) ઉભય શ્રુતમા કિંચિત્ યથાસભવ ચૌદ પ્રકારે નિક્ષેપ કહીશુ ૪૫૩

(१९) अक्खर सण्णी सम्मं, साईयं खलु सपज्जवसियं च ।
गमियं अंगपविट्ठं, सत्तवि एए सपडिवक्खा ॥४५४॥

અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત-સાદિશ્રુત-સપર્યવસિતશ્રુત (અંત સહિત) ગમિકશ્રુત અને અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત એ સાતે ભેદો પ્રતિપક્ષ સહિત (અનક્ષરશ્રુત-અસંજ્ઞીશ્રુત-મિથ્યાશ્રુત-અનાદિશ્રુત-અપર્યવસિતશ્રુત-(અનંત) અગમિકશ્રુત અને અંગબાહ્યશ્રુત ચૌદ ભેદ (નિક્ષેપ) શ્રુતજ્ઞાનના છે ૪૫૪

હવે પ્રથમ ભેદ અક્ષરશ્રુત નામનો કહે છે

न क्खरइ अणुवओगेऽवि, अक्खरं सो य चेयणाभावो ।
अविसुद्धनयाण मयं, सुद्धनयाणं खरं चेव ॥४५५॥

અનુપયોગમા પણ જે ચળે નહિ તે અક્ષર તે (નૈગમાદિ અશુદ્ધનયોના મતે જીવના જ્ઞાનપરિણામરૂપ) ચેતનાસ્વભાવ છે. અને (ઋજુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયોના મતે તો) તે જ્ઞાન ક્ષર છે, ચળે છે, અક્ષર નથી ૪૫૫

કારણ કે—

उवओगेविय नाणं, सुद्धा इच्छंति ज न तव्विरहे ।
उप्पाय-भंगुरा वा, ज तेसि सव्वपज्जाया ॥४५६॥

શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારે જ જ્ઞાન માને છે, ઉપયોગ વિના નથી માનતા, કેમકે તેમના મતે સર્વપર્યાયો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે ૪૫૬

ઋજુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારે જ જ્ઞાન માને છે, ને ઉપયોગ વિના નથી માનતા, જો ઉપયોગ વિના પણ જ્ઞાન માનવામા આવે, તો ઘટાદિને પણ જ્ઞાનવાળા માનવા જોઇએ, કેમકે તેમને પણ ઉપયોગ નથી અથવા એ શુદ્ધનયોના મતે માટી આદિ સર્વ પર્યાયો અને ઘટઆદિ ભાવો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે. પણ કોઇ નિત્યપણાથી અક્ષર નથી, માટે તેમના મતે જ્ઞાન પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ પામતુ હોવાથી ક્ષર-ચલિત છે પરન્તુ નૈગમાદિઅશુદ્ધનયોના મતે સર્વ ભાવો-પદાર્થો અવસ્થિત હોવાથી જ્ઞાન પણ અવસ્થિત-અક્ષર-અચલિત છે. ૪૫૬

- પ્રથમ કર્મગ્રથની સાતમીગાથા તરીકે આ ગાથા છે. અને આઠમીગાથામા શ્રુતજ્ઞાનના વીસભેદ આ પ્રમાણે આપ્યા છે

पज्जय अक्खर पय संघाया पडिवत्ति तहय अणुओगो ।
पाहुडपाहुड पाहुड, वत्थू पुव्वा य ससमासा ॥कर्म १-८॥

જેમ ભીંત ઉપર કાળા લીલા પીતઆદિ-વર્ણ-રંગવડે ચિત્રચિત્રામણ પ્રકાશાય છે, તેમ જે વડે અર્થ પ્રકાશાય-પ્રગટ કરાય તે વર્ણ. અથવા શ્વેતાદિ વર્ણવડે ગાયઆદિ દ્રવ્યનુ વર્ણન કરાય, દેખાડાય અને બોલાય, તે વર્ણ અક્ષર કહેવાય છે ૪૬૦

એ વર્ણ (અક્ષર) સ્વર અને વ્યંજન એમ બે પ્રકારે છે, તેથી સ્વર અને વ્યંજન શબ્દનો અર્થ કહે છે

अक्खरसरणेण सरा, वंजणमवि वंजणेण अत्थस्स ।
अत्थे य खरइ न य, जेण खिज्जई अक्खरं तेण ॥४६१॥

અક્ષરોના અનુસરવા વડે સ્વરો કહેવાય છે. અને અર્થને પ્રગટ કરવા વડે વ્યંજન કહેવાય છે અથવા જે અર્થનુ પ્રતિપાદન કરે. પણ સ્વય ક્ષીણ ન થાય તે અક્ષર કહેવાય છે ૪૬૧

અક્ષરો (પદાર્થાદિરૂપ)ને અનુસરણ કરવા રૂપ સ્વરણવડે अ-आ વિગેરે સ્વરો કહેવાય છે અથવા અક્ષરના એટલે ચૈતન્યના અનુસરણથી તે સ્વરો કહેવાય છે કેમકે શબ્દના ઉચ્ચાર વિના અન્તર્વિજ્ઞાન જાણી શકાય નહિ, અને શબ્દમા સ્વરો તો હોય જ છે. માટે અક્ષરના અનુસરણથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય અર્થ-પદાર્થને પ્રગટ કરવા વડે 'क' આદિ વ્યંજન કહેવાય અહી પહેલા અક્ષરશબ્દ જ્ઞાનવાચી કહ્યો છે, અને અહી વર્ણવાચી કહ્યો છે. 'તેથી અર્થોને જે ક્ષરે છે' તે વ્યુત્પત્તિથી અક્ષર કહેવાય છે અથવા જુદા જુદા વર્ણોના સયોગથી જે અનન્ત અર્થો પ્રતિપાદન કરે છે, પણ સ્વય ક્ષીણ નથી થતા, તે અક્ષર કહેવાય છે ૪૬૧

એ પ્રમાણે સક્ષેપથી સ્વર અને વ્યંજનનો શબ્દાર્થ કહ્યો, હવે વિસ્તારથી કહે છે.

सुद्धाऽवि सरंति सयं, सारेंति य वंजणाइं जं तेणं ।
होंति सरा न कयाइवि, तेहिं विणा वंजणं सरइ ॥४६२॥
वंज्जिजइ जेणऽत्थो, घडो व्व दीवेण वंजणं तो तं ।
अत्थं पाएण सरा वंजेंति न केवला जेणं ॥४६३॥

કેવળ એકલા अ-आ વગેરે સ્વરો વિષ્ણુઆદિ વસ્તુને કહે છે અને વ્યંજનોને ઉચ્ચાર-યોગ્ય કરે છે, કેમકે સ્વરો વિના વ્યંજન કદિ પણ અર્થપ્રતિપાદન નથી કરતા, તેથી તે સ્વરો કહેવાય છે તથા જેમ દીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે, કેમકે વ્યંજન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાય (ઘણુ કરીને) અર્થને પ્રગટ કરી શકતા નથી ૪૬૨-૪૬૩.

વ્યંજન રહિત એકલા અકરાદિ સ્વરો સ્વય વિષ્ણુઆદિ વસ્તુનુ કથન કરે છે, પણ વ્યંજનો સ્વર સયુક્ત હોય તો જ ઉચ્ચારાય છે તેમને ઉચ્ચાર યોગ્ય કરે છે, માટે અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે, કેમકે તે સ્વરો વિના વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કદિપણ અર્થને પ્રતિપાદન કરતો નથી તેમજ બીજા વ્યંજન સાથે જોડાએલ વ્યંજનો સ્વરો વિના ઉચ્ચારી શકાય પણ નહિ.

તથા દીપકવડે જેમ ઘટાદિ અર્થ પ્રગટ કરાય છે–જણાવાય છે, તેમ જે વડે અર્થ-વસ્તુ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે. વ્યંજનની મદદ સિવાય એકલા સ્વરો પ્રાયઃ કદિપણ બાહ્યઅર્થ પ્રગટ કરી શકતા નથી. કારણકે વ્યંજનો વિનાનું વાક્ય વિવક્ષિત અર્થ પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ નથી, જેમકે–"સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ" આ વાક્ય-માંથી વ્યંજનો દૂર કરીએ ત્યારે આ સ્વરો રહે છે" અ અ અ અ અ–આ–અ–અ–આ–ઇ–આ–ઇ" આ એકલા સ્વરો ઉપરોક્ત અર્થ કહેવાને સમર્થ નથી. અકાર ઈકાર આદિ એકલા સ્વરો વિષ્ણુ-કામદેવ આદિ અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથીજ એમ કહ્યું છે કે વ્યંજન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાય. બાહ્યઅર્થ કદિ પણ પ્રગટ કરી શકાતા નથી

પ્રશ્નઃ–જેમ સંકેતવશાત્ કેવળ અકારાદિ સ્વરો વિષ્ણુઆદિની સંજ્ઞા–નામ છે, તેમ સંકેતવશાત્ કેવળ વ્યંજનો પણ કોઇ વસ્તુની સંજ્ઞા હશે અને જો એમ હોય તો એમ કેમ કહી શકાય કે "વ્યંજનો સ્વરો વિના કદિપણ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી."

ઉત્તર.–કેવળ સ્વરો કોઇક વખત કોઇકની સંજ્ઞા હોય છે. પણ વ્યંજનોથી તો કદિપણ કોઇની સંજ્ઞા નથી જણાતી માટેજ કહ્યું છે કે "વ્યંજનો સ્વરો વિના કદિપણ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી." ૪૬૨–૪૬૩

એ પ્રમાણે અક્ષર અને વર્ણ, એ બન્ને પર્યાયો સામાન્ય વર્ણવાચક છે. તથા સ્વર અને વ્યંજન એ દરેક વર્ણવિશેષના વાચક છે. તેમા રૂઢિવશાત્ અક્ષરને વર્ણ કહેવાય છે. તે અક્ષર ત્રણ પ્રકારે છે. તે બતાવે છે

तं सण्णा–वंजण–लद्धिसण्णियं तिविहमक्खरं तत्थ ।

सुबहुलिविमेयनियय सण्णक्खरमक्खरागारो ॥४६४॥

તે અક્ષર સંજ્ઞાક્ષર–વ્યંજનાક્ષર–લબ્ધ્યક્ષર એમના ત્રણ પ્રકારે છે જુદી જુદી લિપિના નિયત, અક્ષરાકારરૂપ પ્રથમ સંજ્ઞાક્ષર છે. ૪૬૪.

સંજ્ઞાક્ષર-વ્યંજનાક્ષર અને લબ્ધ્યક્ષર એમ ત્રણ પ્રકારે અક્ષર છે શાસ્ત્રોમા અઢાર પ્રકારની લિપિઓ કહી છે જેવી કે–હંસલિપિ ભૂતલિપિ, ઉડ્ડીલિપિ, યવનીલિપિ. તુરકિ-લિપિ, કીરીલિપિ, દ્રાવિડીલિપિ, માળવીલિપિ, નટીલિપિ, નાગરીલિપિ, લાટલિપિ, પારસી લિપિ, અનિમિત્તલિપિ, ચાણાક્યલિપિ અને મૂળદેવીલિપિ આ પ્રકારે લિપિના ભેદથી નિયત અક્ષરાકારરૂપ સંજ્ઞાક્ષર અનેક પ્રકારે છે જેમકે કોઈ લિપિમા અર્ધ ચન્દ્રાકાર ટકાર હોય છે, કોઈ લિપિમા ઘટાકાર ટકાર હોય છે વિગેરે અનેક પ્રકારે છે ૪૬૪

હવે વ્યંજનાક્ષર કહે છે

वज्जिज्जइ जेणत्थो, घडो व्व दीवेण वंजणं तो तं ।

मण्णइ भासिज्जंतं, सव्वमकाराइ तक्कालं ॥४६५॥

જેમ દીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહે-વાય છે ભાષાનો કાળ તે તેનો કાળ જાણવો અને તેજ કાળે બોલાતા સર્વ અકારાદિથી હકાર પર્યન્તના અક્ષરો વ્યંજનાક્ષર કહેવાય છે (અર્થાત્ બોલાતો શબ્દ તે વ્યંજનાક્ષર છે, કેમકે તે શબ્દના અર્થને પ્રગટ કરનાર છે) ૪૬૫

હવે લબ્ધ્યક્ષર કહે છે.

અત્યન્ત અનુપલબ્ધિ-સામાન્ય અનુપલબ્ધિ-અને વિસ્મૃતિ અનુપલબ્ધિ. આ ત્રણ પ્રકારની અનુપલબ્ધિ કેટલાક માને છે. તેમા પ્રથમ ખરવિષાણુ, અશ્વશૃંગ, વંધ્યાપુત્ર આદિ વસ્તુઓનો સર્વથા અભાવ હોવાથી તે જણાતી નથી, તેથી તેની અત્યન્ત અનુપલબ્ધિ કહેવાય. અડદ અથવા મગના દાણાઓનુ રૂપ જણાતા છતા પણ તે દાણા મોટા ઢગલામા નાખ્યા હોય, તો તે જણાતા નથી, તેની સામાન્ય અનુપલબ્ધિ કહેવાય અને "આ તે છે' એવું અનુસંધાન કર્યા વિના વિસ્મરણથી જ વસ્તુ ન જણાય તે વિસ્મૃતિથી અનુપલબ્ધિ કહેવાય

પ્રશ્ન -અહી અક્ષરોપલબ્ધિનો અધિકાર હોવાથી આ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિનુ સ્વરૂપ કહેવુ એ અપ્રસ્તુત છે

ઉત્તર -ઉપલબ્ધિથી વિપરીત અનુપલબ્ધિ છે એ કારણથી વિપરીતપણાએ કરીને એ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિ અહી કહી છે

પ્રશ્ન :-તો પણ અનુપલબ્ધિ ત્રણજ છે, એવો નિયમ અયોગ્ય છે. કારણ કે અતિ-નજીક રહેલી વસ્તુ, અતિ દૂર રહેલી વસ્તુ જણાતી નથી, તેથી તે પણ અનુપલબ્ધિપણે પ્રસિદ્ધ છે, માટે આદિશબ્દથી બધીએ અનુપલબ્ધિઓ કહેવી જોઇએ પણ ત્રણજ અનુપ-લબ્ધિઓ છે, એવો નિયમ તો અયોગ્ય છે. માટે બધી અનુપલબ્ધિઓ કહો.

ઉત્તર :-એ સર્વનુ સ્વરૂપ અહી કહેવા જતા ગ્રંથનો વિસ્તાર થઈ જાય, વળી બીજા ગ્રંથોમા તેનુ સ્વરૂપ સવિસ્તર કહ્યુ છે (अन्यत्रोक्तत्वात) અથવા આ બધીનો સમાવેશ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમા જ થાય છે, તેથી અહી નથી કહેતા ૪૭૩

એ પ્રમાણે તત્ત્વ-ભેદ અને પર્યાયવડે અક્ષરની વ્યાખ્યા કરી. હવે એ અક્ષરશ્રુતના અધિકારમા સૂત્રમા કહ્યુ છે કે અક્ષરલબ્ધિકવાળાને લબ્ધ્યક્ષર ઉત્પન્ન થાય છે, તે વાત પ્રેરી શિષ્ય શંકા કરી પૂછે છે કે—

अक्खरलंभो सण्णीण, होज्ज पुरिसाइवण्णविण्णाणं ।
कत्तो असण्णीणं, भणिय च सुयम्मि तेसिंपि ॥४७४॥

પુરૂષાદિશબ્દના વર્ણવિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાભ સંજ્ઞીને હોય, પણ અસંજ્ઞીને ક્યાથી હોય? તેમને પણ શ્રુતમા અક્ષરલાભ તો કહ્યો છે. ૪૭૪

પ્રશ્ન :-સ્ત્રી-પુરૂષ-નપુંસક-ઘટ-પટ ઈત્યાદિ વર્ણના વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાભ, મનવાળા સંજ્ઞીજીવોને હોય, એ વાત માની શકાય છે, પરન્તુ મનરહિત અસંજ્ઞીજીવોને એ લાભ ક્યાથી હોય? ન જ હોય કારણકે અક્ષરલાભ પરોપદેશજન્ય હોવાથી મનરહિત અસંજ્ઞીજીવોને તે સંભવે નહી

ઉત્તર -અસંજ્ઞીને પણ એ અક્ષરલાભ હોય છે, સૂત્રમા કહ્યુ છે કે "એકેન્દ્રિય મતિ-અજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની છે" એ વચનથી એકેન્દ્રિયાદિ અસંજ્ઞીજીવોને પણ અક્ષરલાભ હોય છે કારણકે અક્ષર સિવાય શ્રુત હોઈ શકે નહિ.

તેનુ સ્પષ્ટીકરણ ઉદાહરણપૂર્વક કરે છે

जह चेयण्णमकित्तिममसण्णीणं तहोहणाणपि ।
थोवति नोवलब्भइ जीवत्तमिवेंदियाइणं ॥४७५॥

જેમ અસંજ્ઞીને ચૈતન્ય સ્વાભાવિક છે, તેમ ઓઘજ્ઞાન પણ છે, પણ અલ્પ હોવાથી એકેંદ્રિયના જીવત્વની જેમ તે જણાતું નથી ૪૭૫

જેમ અસંજ્ઞીને આહારાદિ સંજ્ઞાદ્વારા ચૈતન્ય-જીવનપણું સ્વાભાવિક જણાય છે, તેમ લબ્ધ્યક્ષરાત્મક ઓઘજ્ઞાન પણ તેમને છે. પરન્તુ તે જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી સ્થૂલદૃષ્ટિવાળા પૃથ્વીઆદિ એકેન્દ્રિયના જીવત્વની જેમ જાણી શકતા નથી જો કે અક્ષરલાભ પરોપદેશજન્ય છે, પણ તેમાં સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષરનો લાભ પરોપદેશજન્ય છે, લબ્ધ્યક્ષર તો ક્ષયોપશમ અને ઇન્દ્રિય નિમિત્તક હોવાથી અસંજ્ઞીને પણ હોય છે, અને એજ લબ્ધ્યક્ષર મુખ્યતાએ અહીં પ્રસ્તુત છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર પ્રસ્તુત નથી કેમકે અહીં અધિકાર તો વ્યાપક એવા શ્રુતજ્ઞાનનો છે ૪૭૫

આ સંબંધમાં બીજું દૃષ્ટાન્ત કહે છે

जह वा सण्णीणमणक्खराण असइ नरवण्णविण्णाणे ।

लद्धक्खरं ति भण्णइ, किंपित्ति तहा असण्णीण ॥४७६॥

અથવા જેમ નિરક્ષર એવા સંજ્ઞીજીવોને મનુષ્યાદિ વર્ણ (અક્ષર)નું જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેમને લબ્ધ્યક્ષર કહેવાય છે, તેમ અસંજ્ઞીને પણ કંઈક છે ૪૭૬

જેમ અન્યઉપદેશના અભાવે મુગ્ધસ્વભાવવાળાભિલ્લ બાળક-ગોવાળ-ગાય આદિને મનુષ્યાદિના શબ્દોના અક્ષરોનું જ્ઞાન નહિ છતા પણ તેઓને લબ્ધ્યક્ષર છે, એમ કહેવાય છે, કારણ કે તેઓને તેવા શબ્દોચ્ચારથી બોલાવતા તે સાંભળે છે અને સામું પણ જુવે છે. અને ગાય પણ ગબલા-બહુલા આદિશબ્દોથી બોલાવી હોય તો પોતાનું નામ જાણે છે અને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિ કરે છે આ પ્રમાણે ગાય આદિને તેવા પ્રકારનો પરોપદેશ નથી, તે છતા પણ લબ્ધ્યક્ષર છે એવી જ રીતે અસંજ્ઞીને પણ તે છે. ૪૭૬

એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયાદિને જેને જેટલું લબ્ધ્યક્ષર શ્રુત હોય છે, તે કહ્યુ, હવે એકેક અકારાદિ અક્ષરના જેટલા પર્યાયો છે, તે વિશેષથી બતાવે છે

एक्केक्कमक्खरं पुण स-परपज्जायमेयओ भिन्नं ।

तं सव्वदव्व-पज्जायरासिमाणं मुणेयव्वं ॥४७७॥

વળી એકેક અક્ષર સ્વ-પર પર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે, તે પર્યાયો સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયના રાશિ (સમૂહ) પ્રમાણ જાણવા. ૪૭૭

દરેક અકારાદિ અક્ષરો સ્વ-પર પર્યાયના ભેદથી જુદા છે, તે ધર્માસ્તિકાયઆદિ સર્વ દ્રવ્યના પર્યાયના રાશિ જેટલા છે એટલે કે આ જગતમાં પરમાણુ દ્વયણુકાદિ અને એકેક આકાશ પ્રદેશાદિ જે દ્રવ્યો છે, એ સર્વને એકઠા કરવાથી જે સમૂહ થાય, તેટલો સમૂહ એકેક અકારાદિ અક્ષરોના પર્યાયનો છે. જેમકે તે અક્ષરોમાંના એક અકારના જ કેટલાક થોડા સ્વપર્યાયો છે, તે પણ અનન્તા છે અને બાકીના પરપર્યાયો તો, તેથી અનન્ત ગુણા છે આ સમજવામાં એક કલ્પના કરીએ, જેમકે સર્વદ્રવ્ય અને તેના પર્યાયનો રાશિ અનન્તાનન્ત સ્વરૂપ છે, તો પણ અસત્કલ્પનાએ તેની સંખ્યા એકલાખપ્રમાણ છે અને અકાર ઇકારાદિના વાચ્ય પદાર્થો સર્વની સંખ્યા એક હજાર પ્રમાણ છે હવે તેમાંના એક અકાર અક્ષરના, સર્વદ્રવ્યગત લક્ષ પર્યાયના સમૂહમાંથી વિદ્યમાનપણે

સંબદ્ધ સ્વપર્યાયો કેવળ એકસો પ્રમાણ છે, અને બાકીના બીજા બધા પરપર્યાયો છે, તે તેમા અવિદ્યમાનપણે સંબદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના અને પરમાણુ-દ્વયણુકાદિના પર્યાયો પણ સમજવા. ૪૭૭

હવે સ્વપર્યાયો કયા છે, તે જણાવે છે

जे लभइ केवलो से, सवण्णसहिओ व पज्जवेऽगारो ।

ते तस्स सपज्जाया, सेसा परपज्जया सव्वे ॥४७८॥

અન્યવર્ણ સાથે અસંયુક્ત અકારના અથવા સંયુક્ત એવા અકારના ઉદાત્ત-અનુદાત્ત-સાનુનાસિક-નિરનુનાસિકાદિ પોતાના પર્યાયોને અનુભવે છે, અને બાકીના બધા તેના પરપર્યાયો છે.

અન્ય અક્ષર સાથે જોડાએલ અથવા નહિ જોડાએલ કેવળ અકાર. ઉદાત્ત અનુદાત્ત-સાનુનાસિક-નિરનુનાસિક વિગેરે જે આત્મગત પર્યાયને અનુભવે છે, તે અકારના સ્વપર્યાયો છે, કેમકે તે પર્યાયો તેમા અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) છે અને તે પર્યાયો અનન્તા છે. કેમકે તે અક્ષરથી વિષ્ણુ-પરમાણુ આદિ અનન્તા દ્રવ્ય વાચ્ય છે. અને તે તે દ્રવ્ય પ્રતિપાદન કરવાની એની શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન છે જો એમ ન હોય, તો તે અક્ષરથી પ્રતિપાદન કરાતા સર્વ એક 'अ' વર્ણથી વાચ્ય હોવાથી સર્વ પદાર્થની એકતા થઇ જાય. આ સિવાય બાકીના ઇકારાદિ સંબંધિના ઘટાદિગત પર્યાયો અકારના પરપર્યાયો છે, કેમકે તે તેનાથી ભિન્ન છે અને નાસ્તિપણે સંબંધવાળા છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના પણ સ્વપર પર્યાયો સમજી લેવા. ૪૭૮

અહીં શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

जइ ते परपज्जाया न तस्स, अह तस्स न परपज्जाया ।

जं तम्मि असंबद्धा, तो परपज्जायववएसो ॥४७९॥

જો તે પરપર્યાયો છે, તો તે તેના ન કહેવાય, અને તેના હોય, તો પરપર્યાય ન કહેવાય ? (એ પર્યાયો) તેમા અસંબંધ હોવાથી પરપર્યાય કહેવાય છે

પ્રશ્ન-જે પોતાના પર્યાયો હોય, તેજ તેના પર્યાય કહેવાય છે, પરન્તુ જે ઘટાદિ પરવસ્તુના પર્યાયો છે, તે અક્ષરના પર્યાયો ન કહેવાય, અને જો તે અક્ષરના કહેવાય, તો ઘટાદિના ન કહેવાય અને તેથી જો પરના પર્યાયો છે, તો તે તેના કેમ કહેવાય ? અને જો તેના કહેવાય, તો પરના કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર.-તારૂં કહેવું અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનું છે કારણકે એ અકાર ઇકારાદિમાં ઘટાદિ પર્યાયો વિદ્યમાનપણે જોડાએલા નહિ હોવાથી, તેમને પરપર્યાય કહેવાય છે, અન્યથા વ્યાવૃત્તિરૂપે તો, તે પણ તેમા જોડાએલા છે અને તેથી વ્યાવૃત્તિરૂપે તેમને સ્વપર્યાય કહીએ તો કંઇ વિરૂદ્ધ નથી. પરન્તુ એ ઘટાદિપર્યાયો વિદ્યમાનપણે તો ઘટાદિમાજ જોડાએલા છે, તેથી તે અક્ષરના પરપર્યાય કહેવાય છે

વસ્તુનું સ્વરૂપ બે પ્રકારે છે અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) અને નાસ્તિપણે (અવિદ્યમાનરૂપે) તેમા જે પર્યાયો જેમા વિદ્યમાનરૂપે જોડાએલા હોય તે તેના સ્વપર્યાયો કહેવાય છે, અને જે પર્યાયો જેમા અવિદ્યમાનરૂપે જોડાએલા હોય, તે તેના પરપર્યાયો

કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નિમિત્તનો ભેદ જણાવનારાજ સ્વ અને પર શબ્દો છે, પરન્તુ તેમનો તેમા સર્વથા સબંધ કે અસબંધ જણાવનારા નથી. આ કારણથી ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરની અંદર વિદ્યમાનપણે જોડાએલા ન હોવાથી પરપર્યાયો કહેવાય છે, પરન્તુ તે પર્યાયો તેમા સર્વ પ્રકારે નથી જોડાએલા એમ નહી અવિદ્યમાનરૂપે તો તેમા પણ જોડાએલા છેજ. અહી એવી શંકા પણ ન કરવી. કે એકનો સબંધ ઉભય તરફ અયોગ્ય છે, કારણકે હિમવન્તાદિ એકજ છતા, તેના બે અંશવડે તેનો પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્ર આદિ સાથે સબંધ છે તેવીજ રીતે અહી પણ પર્યાયોને ઉભય સાથે સબંધ થાય છે એમ સમજવુ જો એકજરૂપે એકનો ઉભય તરફ સબંધ માનીએ, તો વિરોધ આવે એવુ તો કંઈ છે નહિ, કેમકે બે રૂપે ઘટાદિ પર્યાયોનો સબંધ બન્ને સ્થળે છે, એટલે કે તે ઘટાદિના પર્યાયોનો વિદ્યમાનરૂપે ઘટાદિમા સબંધ છે અને અવિદ્યમાનરૂપે અક્ષરાદિમા છે

ગધેડાના શીંગડાની જેમ અસત્પણુ એ અભાવસ્વરૂપ હોવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જ નથી, તો પછી અસત્પણે એટલે અવિદ્યમાનરૂપે તેનો તેમા સબંધ છે. એમ કેમ કહેવાય ? આવી શંકાપણુ અહી ન કરવી, કારણકે ખરવિષાણુ (ગધેડાના શીંગડા)ની કલ્પના વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ નથી કરતી જેમકે પ્રાગભાવ (પૂર્વનો અભાવ) પ્રધ્વંસાભાવ (વિદ્યમાન-વસ્તુનો નાશ) જેમકે ઘડો ભાગી જવાથી તેનો નાશ થયો તે પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય, (ઘટાભાવ) ઘડાનો અભાવ પટાભાવ (પટનો અભાવ) આદિ વસ્તુના અભાવના વિશેષણની પેઠે, ખરવિષાણાદિમા પણ એવુ વિશેષણ સંભવતુ નથી, અભિલાપ રહિત નિરૂપ છઠ્ઠા ભૂતની પેઠે ખરવિષાણાદિનો લોકોએ માત્ર સંકેત કર્યો છે, પરન્તુ છઠ્ઠા ભૂતની પેઠે અમે વસ્તુનો અભાવ નીરૂપ નથી માનતા, કારણકે નીરૂપ એ અભિલાપ રહિત હોવાથી પ્રાગભાવાદિ વિશેષણો તે અભાવને ઘટે નહિ, પરન્તુ વસ્તુસ્વરૂપ એવુ છે કે જેમ મૃત્પિંડાદિ પર્યાય (માટીનો પિંડ) ભાવ રૂપ છતા પણ, ઘટાકારાદિ રૂપે નહિ હોવાથી (ઘટનો) પ્રાગભાવ કહેવાય છે અથવા જેમ કપાલ આદિ પર્યાય ભાવરૂપ છતા પણ ઘટના આકારનો નાશ થવાથી (ઘટનો) પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે, તેવીજ રીતે ભિન્ન પર્યાય પામેલ અક્ષરાદિ ભાવરૂપ છતા પણ ઘટાદિ વસ્તુના અભાવરૂપે કહેવાય છે, પણ સર્વથા અભાવરૂપે નથી કહેવાતા, કેમકે સર્વથા અભાવ તો સ્વરૂપરહિત નિરભિલાપ્ય છે (ન કહી શકાય એવો) છે) ખરવિષાણાદિ શબ્દવડે એ અભાવ કહી શકાય છે, તો તેને નિરભિલાપ્ય કેમ કહેવાય ? એમ પણ ન કહેવુ કારણકે તે અભાવનુ સર્વથા અવાચ્યપણુ જણાવવાને માટેજ સંકેત માત્રથી થતા ખરવિષાણાદિ શબ્દોનો લોકોએ ત્યા વ્યવહાર કર્યો છે

વળી જો ઘટાદિપર્યાયોનો નાસ્તિપણે (અવિદ્યમાનરૂપે) અક્ષરમા સબંધ ન માનવામા આવે, તો અસ્તિ-નાસ્તિપણુ (વિદ્યમાન-અવિદ્યમાનરૂપ) પરસ્પર ભિન્ન સ્વરૂપ હોવાથી, અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) ઘટાદિપર્યાયોનો સબંધ તેમા માનવો પડે, તેમ માનવાથી અક્ષર પણ ઘટાદિરૂપ થઈ જાય અને એમ થવાથી આખુ જગત એકરૂપ બની જાય અને તેથી સર્વથી સાથેજ ઉત્પત્તિ અને નાશ આદિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય

પ્રશ્ન -ઘટાદિમા રહેલા ઘટાદિ પર્યાયોનુ નાસ્તિપણે સ્વરૂપ અક્ષરમા કેવી રીતે મળ્યુ ? કારણકે રૂપી વિના રૂપનો સબંધ ઘટે નહિ, અને તેમ છતા જો તેમા તે ઘટે તો આખુ જગત એકરૂપજ થઈ જાય

ઉત્તર :-ઘટાદિ પર્યાયોનો નાસ્તિપણે સંબંધ ઘટાદિ સિવાય અન્યસ્થળે વ્યાપ્તિ થકી ઈષ્ટ છે, જો તેમ ન હોય તો સ્વ અને પરનો ભાવ સંભવે નહિ આજ કારણથી કોઈક અપેક્ષાએ વિશ્વની એકતા માનવામા કંઈ હરકત નથી કેમકે દ્રવ્યાદિરૂપ સઘળુ વિશ્વ એક સ્વરૂપજ છે. આ વિષય અતિગંભીર છે, તેથી સ્થિર બુદ્ધિવાનોએ તેનો બહુ વિચાર કરવો. આ પ્રમાણે ઘટાદિ પર્યાયો નાસ્તિપણે અક્ષરમા છે અને અસ્તિપણે ઘટાદિમા છે, પરન્તુ અક્ષરમા અસ્તિપણે નથી તેથી ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાય કહેવાય છે ૪૭૯

ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરમા નહિ જોડાએલા હોવાથી પરપર્યાય કહેવાય છે, તો તે અક્ષરના પર્યાય કેમ કહેવાય ? તે માટે કહે છે.

चाय—सपज्जायविसेसणाइणा तस्स जमुवउज्जंति ।

सघणमिवासंबद्धं, हवंति तो पज्जया तस्स ॥४८०॥

અભાવરૂપે અને સ્વપર્યાયના વિશેષણઆદિવડે ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરના છે. કેમકે તે તેમા ઉપયોગી છે, જેમ ધન ભિન્ન છતા પણ સ્વધન કહેવાય છે. તેમ તે ઘટાદિ પર્યાયો પણ તે અક્ષરના કહેવાય છે. ૪૮૦

ઘટાદિ પર્યાયો વિદ્યમાનપણે અક્ષરમા અસંબદ્ધ છે, તો પણ તે પર્યાયો અક્ષરના છે, કેમકે અભાવરૂપે તે તેમા જોડાએલા છે જો ત્યા તેમનો અભાવ ન હોય, તો તે અક્ષર ઘટાદિ થકી ભિન્ન ન ગણાય, માટે અભાવરૂપે ઘટાદિ પર્યાયો તે અક્ષરમા જોડાએલા હોવાથી, તે પર્યાયો તેના છે વળી સ્વપર્યાયના વિશેષણવડે-વિશેષવ્યવસ્થાપકપણે પરપર્યાયો પણ તેના છે, પરપર્યાયો ન હોય તો સ્વપર્યાયો કોઈપણ રીતે જુદારૂપે સિદ્ધ ન થાય, કારણકે સ્વ અને પર શબ્દ એક બીજાની અપેક્ષા રાખે છે. આ સંબંધમા અહીં એવો નિયમ છે કે-"જે જે જેને ઉપયોગી છે, તે તેનાથી ભિન્ન છતા પણ તેનુ કહેવાય છે" જેમ દેવદત્તાદિકનુ ધન ભિન્ન હોવા છતા દેવદત્તને ઉપયોગી બને છે માટે તે ધન દેવદત્તનુ કહેવાય છે તે રીતે સ્વપર્યાયને વિશેષિત કરે છે, અને બીજાથી જુદા પાડવામા ઉપયોગી હોવાથી, ઘટાદિ પર્યાયો પણ અક્ષરના છે, અને એ પ્રમાણે અક્ષરના પર્યાયો પણ ઘટાદિકના કહેવાય

सघणमसंबद्धंपि हु, चेयण्णं पिव नरे जहा तस्स ।

उवउज्जइत्ति सघणं, भण्णइ तह तस्स पज्जाया ॥४८१॥

જેમ કોઈ પુરૂષમા સ્વધન અસંબદ્ધ છતા પણ ચૈતન્યની પેઠે તે ધન તેનુ કહેવાય છે, કારણકે તે તેને ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરમા અસંબદ્ધ છતા પણ તે પર્યાયો અક્ષરના છે ૪૮૧

એજ વિષય દૃષ્ટાન્તથી વધારે દૃઢ કરે છે

जह दंसण—नाण—चरित्तगोयरा सव्वदव्वपज्जाया ।

सुद्धेय—नेय—किरियाफलोवओगित्ति भिन्नावि ॥४८२॥

जइणो सपज्जया इव सकज्जनिप्फाययत्ति सइण व ।

आयाण—चायफला तह सव्वे सव्ववण्णाणं ॥४८३॥

જેમ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગોચર સ્વકાર્ય નિષ્પાદક સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો સ્વધનની જેમ ભિન્ન છતા પણ, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય જાણવાયોગ્ય અને ક્રિયા-ફળમા ઉપયોગી હોવાથી તે પર્યાયો યતિના કહેવાય છે. તેવીજ રીતે ગ્રહણ અને ત્યાગ કરવાના કારણભૂત તે દરેક પર્યાયો અક્ષરોના છે અને ઘટાદિના પણ છે ૪૮૨-૪૮૩

દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયભૂત સર્વદ્રવ્ય પર્યાયો ભિન્ન છતા પણ તે દ્રવ્ય-પર્યાયો યતિના કહેવાય છે. કારણકે તેઓ સ્વકાર્ય નિષ્પાદક છે એટલે કે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રમા ઉપયોગી છે. જેમકે તે પર્યાયોની સમ્યગ્દર્શન વડે શ્રદ્ધા કરાય છે. જ્ઞાનવડે જણાય છે અને આહાર, વસ્ત્ર, પાત્રઆદિ ઉપકરણ-ઔષધ અને શિષ્યાદિદ્વારા ચારિત્રને ઉપયોગી છે તે માટે કહ્યુ છે કે "પહેલા વ્રતમા સર્વજીવો, બીજા અને છેલ્લા (પાચમા) વ્રતમા સર્વ દ્રવ્યો અને બાકીના ત્રીજા ચોથા વ્રતમા દ્રવ્યોનો કેટલાક ભાગ ઉપયોગી છે"

આ પ્રમાણે એ સર્વ જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રના વિષય છે. વ્રત ચારિત્ર સ્વરૂપ છે અને ચારિત્ર જ્ઞાન-દર્શન વિના હોતુ નથી આજ કારણથી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયો શ્રદ્ધેયાદિ-રૂપે ઉપયોગી છે. તે સિવાય શ્રદ્ધાદિ હોઇ શકે નહિ, કારણકે વિષય વિના વિષયી ન હોય આ રીતે સ્વકાર્ય નિષ્પાદક જ્ઞાન દર્શનાદિ સ્વપર્યાયો યતિના-મુનિના કહેવાય છે, અથવા જેમ કોઈ પુરૂષનું દ્રવ્ય-ધન તેનાથી ભિન્ન છતા પણ તેનુ કહેવાય છે, તેમ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયો પણ ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાના કારણભૂત હોવાથી તે દરેક સર્વ અક્ષરોના કહેવાય છે, ઉપલક્ષણથી ભિન્ન છતા ઘટાદિના પણ છે ૪૮૨-૪૮૩

ઉપરોક્ત કથન સૂત્ર વિરૂદ્ધ નથી, કારણ કે—

एगं जाणं सव्वं, जाणइ सव्व च जाणमेगंति ।

इय सव्वमजाणतो, नागारं सव्वहा मुणइ ॥४८४॥

એકને જાણનાર સર્વ જાણે છે, અને સર્વને જાણનાર એકને જાણે છે એ પ્રમાણે સર્વને નહિ જાણનાર અકારને પણ સર્વ પ્રકારે નથી જાણતો ૪૮૪

સૂત્રમા કહ્યુ છે કે-"જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે. અને જે સર્વ જાણે તેજ એક જાણે છે" એટલેકે કોઇપણ એક વસ્તુને સર્વ પ્રકારે-સ્વ-પરપર્યાય યુક્ત જાણનાર વ્યક્તિ, સર્વ લોકાલોકમા રહેલી વસ્તુને સર્વપ્રકારે સ્વ-પર પર્યાયયુક્તપણે જાણે છે. જો સર્વ-વસ્તુનુ જ્ઞાન થયુ હોય તોજ એકવસ્તુનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય અને જે સર્વપર્યાય સહિત એક વસ્તુ જાણે છે, તેજ સર્વ વસ્તુને પણ સર્વપર્યાય સહિત જાણે છે, કારણકે એક વસ્તુનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયુ હોય, તોજ સર્વવસ્તુનુ જ્ઞાન થાય આથી એ સિદ્ધ થયુ કે, સર્વપર્યાય સહિત વસ્તુ નહિ જાણનાર અકારરૂપ અક્ષરને સર્વપ્રકારે-સર્વપર્યાય યુક્ત નથી જાણતો, પણ જો સર્વવસ્તુનુ જ્ઞાન થયુ હોય, તોજ એક અક્ષર સર્વપ્રકારે જાણી શકે છે ૪૮૪

પ્રસ્તુત અક્ષરના પર્યાયમા ઘટાદિ પર્યાયોનો સંબંધ જણાવે છે

जेसु अनाएसु तओ न, नज्जए नज्जए य नाएसु ।

किह तस्स ते न धम्मा, घडस्स रूवाइधम्म व्व ? ॥४८५॥

જે પર્યાયો જાણવાથી જે જણાય અને જે નહિ જાણવાથી ન જણાય તે ઘટના રૂપાદિ ધર્મની પેઠે તેના ધર્મ કેમ ન કહેવાય?

ઉપર કહ્યા મુજબ જે ઘટાદિ પર્યાયો નહિ જાણ્યાથી, જે એક અક્ષર પણ ન જણાય. અને એ પર્યાયો જાણ્યાથી અક્ષર પણ જણાય, તે ઘટાદિ પર્યાયો પણ અક્ષરના ધર્મ છે. જેમ રૂપાદિ ઘટના ધર્મ છે, અને તે રૂપાદિનું જ્ઞાન ઘટના જ્ઞાનથીજ થાય છે. તેમ તે પણ જાણવુ, અહીં એવો નિયમ છે કે-"જે ન જણાયાથી જે વસ્તુ ન જણાય અને જણાયાથી જણાય, તે રૂપાદિ ઘટના ધર્મોની પેઠે તે તેના ધર્મો છે. અહીં પ્રસ્તુતમા પણ સમસ્ત ઘટાદિ પર્યાયો જાણ્યા વિના એક અક્ષર સંપૂર્ણ જણાતો નથી. અને તે પર્યાયો જાણ્યાથી અક્ષર પણ જણાય છે માટે તે પર્યાયો તેના ધર્મ છે ૪૮૫

न हि नवरक्खरं, सव्वदव्व–पज्जायमाणमण्णंपि ।

जं वत्थुमत्थि लोए, तं सव्वं सव्वपज्जाय ॥४८६॥

(એ પ્રમાણે એક) અક્ષર સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિ પ્રમાણ છે, એટલુ જ નહિ, પરન્તુ બીજી પણ લોકમા જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વ સર્વપર્યાયવાળી છે ૪૮૬.

અહીં અક્ષરને ગ્રહણ કરીનેજ પર્યાયનું પ્રમાણ કેમ કહ્યુ? તેના ઉત્તરમા ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

इहगक्खराहिगारो, पण्णवणिज्जा य जेण तव्विसओ ।

ते चिंतिज्जंतेवं, कइभागो सव्वभावाणं ? ॥४८७॥

અહીં અક્ષરનો અધિકાર છે માટે વળી પ્રરૂપણીય ભાવો અક્ષરનો વિષય છે, તેથી એમ વિચારાય છે કે સર્વભાવોના કેટલામા ભાગે તે પ્રરૂપણીય ભાવો છે? ૪૮૭

અહીં અક્ષર કહેવાનો અધિકાર છે, તેથી અક્ષરના પર્યાયનુ પ્રમાણ કહ્યુ, અને સર્વવસ્તુ પણ એજ પ્રમાણે જણાય છે.

પ્રશ્ન -ભલે તે તેમ હોય, પરન્તુ અક્ષરના સ્વપર્યાય કયા? અને પરપર્યાય કયા? તે કહો

ઉત્તર :-અભિલાપ્ય (પ્રરૂપણીય) વસ્તુ સર્વ અક્ષરવડેજ બોલી શકાય છે, તેથી અક્ષરના વિષયભૂત એ વસ્તુઓ અથવા તે વસ્તુ કથન કરવાની શક્તિરૂપ સર્વ પર્યાયો, એટલે કે જે અભિલાપ્ય (કહી શકાય તેવા) પર્યાયો તે અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે, અને બાકીના અનભિલાપ્ય (ન કહી શકાય) એવા ભાવો-પર્યાયો તે પરપર્યાયો છે આજ કારણથી એ અભિલાપ્ય-સ્વપર્યાયો, સર્વ અભિલાપ્ય અને અનભિલાપ્ય એવા પર્યાયોના કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારાય છે ૪૮૭

पण्णवणिज्जा भावा, वण्णाण सपज्जया तओ थोवा ।

सेसा परपज्जाया, तोऽणंतगुणा निरभिलप्पा ॥४८८॥

પ્રરૂપણીય ભાવો અક્ષરના સ્વપર્યાય હોવાથી થોડા છે, અને બાકીના અપ્રરૂપણીય ભાવો પરપર્યાય હોવાથી, તે કરતા અનન્તગુણા છે ૪૮૮

ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો આકાશપ્રદેશના પર્યાયોથી થોડા છે. માટે આગમમા નથી કહ્યા જો એમ ન હોય, તો તે સ્વપર્યાય પરપર્યાય ન હોવાથી અભાવરૂપ થાય? ૪૯૦

ધર્માસ્તિકાયાદિ પાચદ્રવ્યના પર્યાયો આકાશદ્રવ્યના પર્યાયોના અનન્તમા ભાગે છે, તેથી તે થોડા હોવાથી ન દિસૂત્રમા કહ્યા નથી, અને આકાશદ્રવ્યના પર્યાયો તે ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયોથી અનન્તગુણા હોવાથી આગમમા (નન્દીસૂત્રમા) આકાશદ્રવ્યના પર્યાય પ્રમાણે અક્ષરના પર્યાયનુ પ્રમાણ સાક્ષાત્ કહ્યુ છે, અર્થથી તો ધર્માસ્તિકાયાદિદ્રવ્યોના પર્યાયો પણ એમા કહેલાજ છે. અન્યથા જો એમ ન માનીએ તો એ ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો અક્ષરના સ્વપરપર્યાયોમાથી કયા પર્યાય થાય? સ્વપર્યાય થાય? પરપર્યાય થાય? કે ગધેડાના શીગડા જેવો અભાવ થાય? એ ત્રણ પ્રશ્ન થાય, કારણકે જગતમા જે પર્યાયો છે, તે સર્વ અક્ષરાદિપદાર્થના સ્વપર્યાય હોવા જોઈએ અથવા પરપર્યાય હોવા જોઈએ એ બેમાથી એકકે રૂપે ન હોય તો તેનો અભાવજ થઈ જાય નિયમ પણ એવોજ છે કે "ક્યાઈ પણ જે કોઈ પર્યાયો છે તે રૂપઆદિની પેઠે સ્વ અથવા પરપર્યાય છે, અને જે અક્ષરાદિ વસ્તુના સ્વ અથવા પરપર્યાય રૂપ નથી તે જગતમા ગધેડાના શિગડાની પેઠે વિદ્યમાનજ નથી" આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયાદિ પર્યાયો થોડા હોવાથી સૂત્રમા જો કે નથી કહ્યા, પરન્તુ "**जे एग जाणइ से सव्व जाणइ**" એટલે જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે એ સૂત્રાનુસારે અર્થથી ધર્માસ્તિકાયાદિપર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાયરૂપે કહ્યા છે એમ સમજવુ. ૪૯૦

પુનઃ એ સબધમા શકા કરે છે કે—

किमणंतगुणा भणिया, जमगुरुलहुपज्जया पएसम्मि ।
एक्केक्कम्मि अणंता, पण्णत्ता वीयरागेहिं ॥४९१॥

આકાશપ્રદેશના પર્યાય અનન્તગુણા શા માટે કહ્યા છે? એકેક પ્રદેશમા અગુરૂલઘુ પર્યાય વડે અનન્તા પર્યાયો વીતરાગ ભગવત કહે છે માટે. ૪૯૧.

પ્રશ્ન —સર્વ આકાશપ્રદેશના પર્યાયો અનન્તગુણા શાથી કહ્યા છે?

ઉત્તર.—દરેક આકાશપ્રદેશમા વીતરાગોએ (તીર્થંકરગણધરોએ) અગુરૂલઘુ પર્યાયો અનન્તા કહ્યા છે, માટે અનન્તગુણા કહ્યા છે મતલબ કે નિશ્ચયનયના મતે સર્વ બાદર (સ્થૂલ) વસ્તુ ગુરૂલઘુ છે, અને સૂક્ષ્મ વસ્તુ અગુરૂલઘુ છે તેમા અગુરૂલઘુવસ્તુના પર્યાયો આગમમા અગુરૂલઘુ કહ્યા છે અને ગુરૂલઘુવસ્તુના પર્યાયો ગુરૂલઘુ કહ્યા છે આકાશ પ્રદેશો અગુરૂલઘુ છે, તેથી તેના પર્યાયો પણ અગુરૂલઘુ કહેવાય છે. અને તે પર્યાયો દરેક પ્રદેશમા અનન્તા છે, આથીજ સર્વ આકાશપ્રદેશોથી તેના પર્યાયો અનન્તગુણા કહ્યા છે. ૪૯૧

પુન બીજી રીતે શકા કરે છે કે—

तत्थाविसेसियं नाणमक्खरं इह सुयक्खरं पगयं ।
तं किह केवलपज्जायमाणतुल्लं हविज्जाहि ? ॥४९२॥

ત્યા સૂત્રમા સામાન્યથી જ્ઞાનરૂપ અક્ષર કહ્યુ છે, અને અહી શ્રુતાક્ષર પ્રસ્તુત છે, તો તે શ્રુતાક્ષર કેવલજ્ઞાનના પર્યાય સમાન કેમ હોઇ શકે? ૪૯૨

પ્રશ્ન —નન્દીસૂત્રમા જ્ઞાન એટલે અક્ષર એમ સામાન્યથી કહ્યુ છે એ પ્રમાણે સામાન્ય કહેવાથી કેવળજ્ઞાન મોટુ હોવાથી ત્યા અક્ષર શબ્દથી કેવળજ્ઞાન કહ્યુ હોય એમ જણાય છે,

અને અહીં શ્રુતજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી શ્રુતાક્ષર એટલે અકારાદિ અક્ષરજ કહેવા યોગ્ય છે, તે અકારાદિ શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાન પર્યાય પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે ? અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન સર્વ-દ્રવ્ય-પર્યાયોને જણાવનાર હોવાથી તેનુ પ્રમાણ ભલે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ હોય, પરન્તુ શ્રુતજ્ઞાન તો તેના કરતા અનન્તમા ભાગનો વિષય ગ્રહણ કરાવનાર હોવાથી, કેવળજ્ઞાનના પર્યાય પ્રમાણ શ્રુતાક્ષરનુ પ્રમાણ કેમ હોઇ શકે ?

ઉત્તર –જેમ અહી શ્રુતનો અધિકાર છે, તેમ ત્યા નન્દીસૂત્રમા પણ શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી તે સ્થળે અકારાદિ અક્ષરજ કહેલ છે પણ કેવલજ્ઞાનાક્ષર નથી કહ્યુ.

પ્રશ્ન –પરન્તુ ત્યા કહ્યુ છે કે "સર્વ જીવોને પણ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ સદા ઉઘાડો છે" આ ઉપરથી ત્યા કેવળાક્ષર કહ્યુ હોય એમ જણાય છે, પણ શ્રુતાક્ષર કહ્યુ હોય એમ જણાતુ નથી, કારણકે સપૂર્ણ દ્વાદશાગી જાણનારાઓને સપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર હોય છે તેથી "સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે." એવો અર્થ ત્યા ઘટતો નથી

ઉત્તર –એ પ્રમાણે તો કેવળાક્ષર પણ ત્યા ઘટતુ નથી, કારણકે કેવળી ભગવન્તોને સપૂર્ણ કેવળાક્ષર છે. તેથી "સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે" એવો અર્થ ત્યા પણ નથી ઘટતો. જો કહિ તુ એમ કહીશ કે ત્યા સામાન્યથી સર્વ જીવો કહ્યા છે છતા પણ અપિશબ્દથી કેવળી સિવાયના બીજા સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે" એમ લેવુ ને તેથી કેવળાક્ષર માનવામા કઈ વિરોધ નથી. જો એ પ્રમાણે કહેતો હોય તો શ્રુતાક્ષર માનવામા પણ એ ન્યાય સમાન જ છે, કારણકે જેમ ત્યા સામાન્યથી સર્વ જીવો કહ્યા છે, છતા અપિશબ્દથી કેવળી સિવાયના સર્વ જીવો કહ્યા છે, તેમ અહી પણ સમસ્ત દ્વાદશાગી જાણનાર સિવાયના સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે, એમ કહી શકાય, માટે ખરી રીતે તો ત્યા અને અહી અકારાદિ શ્રુતાક્ષર જ કહેલ છે પણ કેવળાક્ષર નથી કહ્યુ ૪૯૨

અથવા અહી શ્રુતાક્ષર અને ત્યા કેવળાક્ષર માનીએ, તો પણ શ્રુતાક્ષરના પર્યાય, કેવળજ્ઞાનના પર્યાયની સમાન કહેવામા કઈ વિરોધ નથી કારણકે—

सयपज्जाएहि उ केवलेण, तुल्लं न होज्ज न परेहिं ।

स-परपज्जाएहि तु, तुल्लं तं केवलेणेव ॥४९३॥

શ્રુતાક્ષર સ્વપર્યાયવડે કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી, તેમ પરપર્યાયવડે પણ નથી, પરન્તુ સ્વ અને પર ઉભય પર્યાયવડે શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાનની સમાન છે. ૪૯૩

અકાર, ઇકાર, ઉકાર વિગેરે અક્ષરોના અનુગત પર્યાયો શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, એ સ્વપર્યાયોવડે શ્રુતાક્ષર, કેવળાક્ષરની સમાન નથી, કારણકે સર્વ પર્યાયના અનન્તમા ભાગે, શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, અને કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયનો વિષય કરનાર હોવાથી, સર્વદ્રવ્ય પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ છે. જેમકે જગતમા સમસ્તદ્રવ્યના પર્યાયનો સમૂહ અનન્તાનન્ત પ્રમાણ છે, તો પણ અસત્કલ્પનાથી એ સમૂહનુ પ્રમાણ એક લાખ છે, એમ માનીએ એ લાખમાથી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાય સો છે, અને પરપર્યાય નવ્વાણુ હજાર ને નવસો છે આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિવિશેષરૂપ જે એકલાખ પર્યાયો, તે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાય છે, કેમકે તે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયને જાણનાર છે, અને શ્રુતના સોજ પર્યાયો સ્વપર્યાય છે. તેથી શ્રુતાક્ષર કેવળાક્ષરના સ્વપર્યાયની તુલ્ય નથી

પરપર્યાયવડે પણ શ્રુતાક્ષર કેવળાક્ષરના પર્યાય તુલ્ય નથી. કારણકે શ્રુતજ્ઞાનના ઘટ-પટાદિરૂપ ભિન્ન પર્યાયો અનન્તાનન્ત છે, તો પણ અસત્કલ્પનાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નવ્વાણુહજાર ને નવસો એ પર્યાયો છે, એમ માનતા છતા પણ સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયનો રાશિ જે લાખ છે, તેના તુલ્ય એ સો પર્યાયો નથી, કેમકે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના અનન્તમા ભાગ-રૂપ, કલ્પનાથી માનેલા શ્રુતજ્ઞાનના જે સો સ્વપર્યાયો. તે ઓછા હોવાથી પરપર્યાય જે નવાણુ હજાર ને નવસો હોવાથી, લાખ કરતા ન્યૂન છે. અને કેવળજ્ઞાન તો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય છે. માટે પરપર્યાયથી પણ શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી પરન્તુ સ્વ અને પર ઉભય પર્યાયથી શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે. કેમકે કેવળજ્ઞાનની પેઠે શ્રુતના પણ સ્વ-પરપર્યાયો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ છે ૪૯૩

જો એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, તો પછી શ્રુતમા અને કેવળ-જ્ઞાનમા તફાવત શો છે ?

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

अविसेसकेवलं पुण, सयपज्जाएहि चेव तत्तुल्लं ।

जं नेयं पइ त, सव्वभावव्वावारविणिज्जुत्तं ॥४९४॥

અવિશેષ કેવળજ્ઞાન સ્વપર્યાય વડે જ શ્રુતની તુલ્ય છે, કેમકે તે જ્ઞેયરૂપે સર્વભાવો જાણવામા નિયુક્ત છે. ૪૯૪

શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પર્યાયોમા સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિ પ્રમાણતા સમાન છે, તેને લઇને ઉભયમા સમાનતા છે, તો પણ બન્નેમા વિશેષતા છે, જેમકે સ્વ-પરપર્યાયરૂપ વિશેષ રહિત સામાન્યથી અનન્તપર્યાયયુક્ત કેવળજ્ઞાન તે અવિશેષ કેવળજ્ઞાન છે એવુ અવિશેષ કેવળજ્ઞાન માત્ર સ્વપર્યાયથીજ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિના પ્રમાણ જેટલુ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો સ્વ-પરપર્યાય મળીને સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ જેટલું છે એટલો એ બેમા તફાવત છે, કારણકે-કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોને જાણે છે, અને તે જ્ઞાનવડે જણાતા ભાવો જ્ઞાનવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી જ્ઞાનમયજ છે, તેથી તે જણાતા ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો જ છે, તેથી જ કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય છે, બાકીના શ્રુતાદિજ્ઞાનો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિના અનન્તમા ભાગને જ જાણે છે, તેથી તેમના સ્વપર્યાયો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિના અનન્તમા ભાગે જ છે આ કારણથી શ્રુતજ્ઞાન સ્વપર્યાય વડે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાય રાશિ તુલ્ય નથી એ પ્રમાણે શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનમા વિશેષતા છે. અહી આ પક્ષમા કેવળજ્ઞાનના પરપર્યાયો નથી કહ્યા, કારણકે કેવળજ્ઞાનના સમસ્ત જ્ઞેયમા રહેલા વિષયભૂત જે પર્યાયો (ભાવો) છે, તે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અર્થાપત્તિથી જ સ્વપર્યાય કહ્યા છે, પરન્તુ પરપર્યાયની અપેક્ષાએ નથી કહ્યા આથી અવિશેષકેવળજ્ઞાનમા વિરોધની શંકા ન કરવી. ૪૯૪

એ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદિનયના મતે કેવળજ્ઞાનના પરપર્યાયનો અભાવ કહ્યો છે, પરન્તુ વસ્તુત તો તે સ્વ-પરપર્યાય સહિત જ છે તે જણાવે છે

वत्थुसहाव पइ, तपि स-परपज्जायमेयओ भिन्नं ।

त जेण जीवभावो, भिन्ना य तओ घडाईया ॥४९५॥

પરપર્યાયવડે પણ શ્રુતાક્ષર કેવળાક્ષરના પર્યાય તુલ્ય નથી. કારણકે શ્રુતજ્ઞાનના ઘટ-પટાદિરૂપ ભિન્ન પર્યાયો અનન્તાનન્ત છે, તો પણ અસત્કલ્પનાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નવ્વાણુહજાર ને નવસો એ પર્યાયો છે, એમ માનતા છતા પણ સર્વદ્રવ્ય–પર્યાયના રાશિ જે લાખ છે, તેના તુલ્ય એ સો પર્યાયો નથી, કેમકે સર્વદ્રવ્ય–પર્યાયના અનન્તમા ભાગ-રૂપ, કલ્પનાથી માનેલા શ્રુતજ્ઞાનના જે સો સ્વપર્યાયો, તે ઓછા હોવાથી પરપર્યાય જે નવાણું હજાર ને નવસો હોવાથી, લાખ કરતા ન્યૂન છે. અને કેવળજ્ઞાન તો સર્વદ્રવ્ય–પર્યાયના રાશિ તુલ્ય છે. માટે પરપર્યાયથી પણ શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી પરન્તુ સ્વ અને પર ઉભય પર્યાયથી શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, કેમકે કેવળજ્ઞાનની પેઠે શ્રુતના પણ સ્વ–પરપર્યાયો સર્વદ્રવ્ય–પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ છે ૪૯૩

જો એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, તો પછી શ્રુતમા અને કેવળ-જ્ઞાનમા તફાવત શો છે?

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

अविसेसकेवलं पुण, सयपज्जाएहिं चेव तत्तुल्लं ।
जं नेयं पइ तं, सव्वभावव्वावारविणिज्जुत्तं ॥४९४॥

અવિશેષ કેવળજ્ઞાન સ્વપર્યાય વડે જ શ્રુતની તુલ્ય છે, કેમકે તે જ્ઞેયરૂપે સર્વભાવો જાણવામા નિયુક્ત છે ૪૯૪

શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પર્યાયોમા સર્વદ્રવ્ય–પર્યાયરાશિ પ્રમાણતા સમાન છે, તેને લઇને ઉભયમા સમાનતા છે, તો પણ બન્નેમા વિશેષતા છે, જેમકે સ્વ–પરપર્યાયરૂપ વિશેષ રહિત સામાન્યથી અનન્તપર્યાયયુક્ત કેવળજ્ઞાન તે અવિશેષ કેવળજ્ઞાન છે એવું અવિશેષ કેવળજ્ઞાન માત્ર સ્વપર્યાયથીજ સર્વદ્રવ્ય–પર્યાયના રાશિના પ્રમાણ જેટલુ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો સ્વ–પરપર્યાય મળીને સર્વદ્રવ્ય–પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ જેટલું છે એટલો એ બેમા તફાવત છે, કારણકે–કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય–પર્યાયોને જાણે છે, અને તે જ્ઞાનવડે જણાતા ભાવો જ્ઞાનવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી જ્ઞાનમયજ છે, તેથી તે જણાતા ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો જ છે, તેથી જ કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય છે, બાકીના શ્રુતાદિજ્ઞાનો સર્વદ્રવ્ય–પર્યાયરાશિના અનન્તમા ભાગને જ જાણે છે, તેથી તેમના સ્વપર્યાયો સર્વદ્રવ્ય–પર્યાયરાશિના અનન્તમા ભાગે જ છે આ કારણથી શ્રુતજ્ઞાન સ્વપર્યાય વડે સર્વદ્રવ્ય–પર્યાય રાશિ તુલ્ય નથી એ પ્રમાણે શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનમા વિશેષતા છે. અહી આ પક્ષમા કેવળજ્ઞાનના પરપર્યાયો નથી કહ્યા, કારણકે કેવળજ્ઞાનના સમસ્ત જ્ઞેયમા રહેલા વિષયભૂત જે પર્યાયો (ભાવો) છે, તે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અર્થાપત્તિથી જ સ્વપર્યાય કહ્યા છે, પરન્તુ પરપર્યાયની અપેક્ષાએ નથી કહ્યા આથી અવિશેષકેવળજ્ઞાનમા વિરોધની શંકા ન કરવી ૪૯૪

એ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદિનયના મતે કેવળજ્ઞાનના પરપર્યાયનો અભાવ કહ્યો છે, પરન્તુ વસ્તુત તો તે સ્વ–પરપર્યાય સહિત જ છે તે જણાવે છે

वत्थुसहाव पइ, तपि स–परपज्जायमेयओ भिन्नं ।
त जेण जीवभावो, भिन्ना य तओ घडाईया ॥४९५॥

વસ્તુસ્વભાવથી તો તે કેવળજ્ઞાન સ્વ-પરપર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે, કેમકે તે કેવળ-જ્ઞાન જીવનો સ્વભાવ છે અને ઘટાદિ તેથી ભિન્ન છે ૪૯૫

યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપથી તો તે કેવળજ્ઞાન પણ અકારાદિ અક્ષરશ્રુતની પેઠે સ્વ અને પરપર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે, પરન્તુ ઉપર કહ્યા મુજબ માત્ર સ્વપર્યાય યુક્ત નથી, કારણ કે કેવળજ્ઞાન પ્રતિનિયત જીવપર્યાયરૂપ જીવસ્વભાવ છે, કંઈ ઘટાદિ સ્વરૂપ નથી, તથા ઘટાદિ જીવ-સ્વભાવરૂપ નથી પરન્તુ તેથી ભિન્નજ છે માટે કેવળજ્ઞાનથી જણાતા ઘટ-પટદિ ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાય કેમ થઇ શકે? એમ માનવાથી તો સર્વ સાંકર્ય-એકતા આદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય. કેવળજ્ઞાન અમૂર્ત હોવાથી ચેતનપણુ-સર્વજ્ઞપણુ-અપ્રતિપાતિપણુ, નિરાવરણપણુ વિગેરે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે અને ઘટાદિપર્યાયો વ્યાવૃત્તિની અપેક્ષાએ પરપર્યાયો છે

આ સંબંધમા બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે સર્વદ્રવ્યગત સર્વપર્યાયો કેવળજ્ઞાન જાણે છે, પણ જે સ્વભાવે તે એક પર્યાય જાણે છે, તેજ સ્વભાવે બીજા પર્યાયને નથી જાણતુ, પરન્તુ ભિન્ન સ્વભાવથીજ જાણે છે જો એમ સ્વભાવ ભેદ ન હોય, તો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયમા એકતાનો પ્રસંગ થાય, માટે સ્વભાવભેદલક્ષણ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, અને સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો તે પરપર્યાયો છે એ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનના સ્વપરપર્યાય બન્ને પરસ્પર સમાન છે ૪૯૫

એ પ્રમાણે માનવાથી શુ થયુ ? તે કહે છે

अविसेसियंपि सुत्ते, अक्खरपज्जायमाणमाहूं ।

सुय-केवलक्खराणं, एवं दोण्हपि न विरुद्ध ॥४९६॥

સૂત્રમા સામાન્યથી અક્ષરપર્યાયનુ પ્રમાણ કહ્યુ છે. પણ એ પ્રમાણે માનવાથી બન્ને શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરનુ પ્રમાણ વિરૂદ્ધ નથી. ૪૯૬

નન્દીસૂત્રમા સામાન્યથી સર્વ આકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણુ અક્ષરપર્યાયનુ પ્રમાણ કહ્યુ છે, તે મુજબ શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર એ બન્ને માનવામા વિરોધ નથી, કેમકે શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર સ્વ-પર પર્યાય નિર્વિવાદ સમાન છે જો કે ઉપરની ગાથામા બીજાઓના મતે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો ઘણા કહ્યા છે, તોપણ તેથી ભિન્ન એવા શ્રુતજ્ઞાનના પણ તેટલાજ પર્યાયો વધે છે આપ્રમાણે સામાન્યથી શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પર્યાય સમાન છે, તેથી સૂત્રમા "અક્ષરપર્યાય" નો અર્થ શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર બન્ને ગ્રહણ કરીએ તો પણ કંઇ હાની નથી ૪૯૬

ઉપરોક્ત સર્વપર્યાયપ્રમાણુ અક્ષર (જ્ઞાન) બધુ એ જ્ઞાનાવરણકર્મથી આવરાય છે? કે થોડુ આવરાય છે? એ શંકાના ઉત્તરમા કહે છે કે—

तस्स उ अणतंभागो, निच्चुग्घाडो य सव्वजीवाण ।

भणियो सुयम्मि केवलिवज्जाण तिविहभेओऽवि ॥४९७॥

તે સર્વપર્યાયપ્રમાણુ અક્ષરનો-જ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ હમ્મેશા આવરણરહિત (ઉઘાડો) છે (અને તે ભાગ) કેવળિસિવાય સર્વજીવોને (જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ એમ) ત્રણ પ્રકારે સૂત્રમા કહ્યો છે

તેમાં પ્રથમ સર્વથી જઘન્ય અક્ષરના અનન્તમાભાગનુ સ્વરૂપ કહે છે

सो पुण सव्वजहन्नो, चेयण्णं नावरिज्जइ कयाइ ।

उक्कोसावरणम्मिवि, जलयच्छन्नक्कभासो व्व ॥४९८॥

સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ ચૈતન્યમાત્ર છે. તે ઉત્કૃષ્ટ આવરણ છતા પણ મેઘથી આચ્છાદિત સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે કદિપણ અવરાતો નથી ૪૯૮

સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ તે આત્માના આત્મત્વપણાનુ કારણ ચૈતન્યમાત્ર છે. એ ચૈતન્ય ઉત્કૃષ્ટ-અતિશય ગાઢ આવરણ છતા પણ અવરાતુ (ઢંકાતુ) નથી જો તે અનન્તમો ભાગ કર્મોથી અવરાય, તો જીવ એ અજીવ સ્વરૂપ થઇ જાય. જેમ સુર્યનો પ્રકાશ અત્યન્ત ગાઢમેઘથી ઢંકાઈ ગયો હોય, તોપણ રાત્રિ-દિવસનો વિભાગ જણાવનાર કિંચિત્ પ્રકાશ કદિપણ ઢંકાતો નથી તેવી રીતે જીવનુ જીવત્વ જણાવનાર ચૈતન્ય માત્ર કદિપણ અવરાતુ-ઢંકાતુ નથી.

હવે સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કોને હોને હોય? તે કહે છે.

थीणद्धिसहियनाणावरणोदयओ स पत्थिवाईण ।

बेइंदियाइयाणं, परिवड्ढइ कमविसोहीए ॥४९९॥

થીણદ્ધિનામની મહાનિદ્રાસહિત જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી તે સર્વથા જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયોને હોય છે, તે પછી અનુક્રમે વિશુદ્ધિથી બેઇન્દ્રિયાદિને અનુક્રમે વધારે વધારે હોય છે ૪૯૯

હવે ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કોને હોય? તે કહે છે

उक्कोसो उक्कोसयसुयणाणविदो तओऽवसेसाण ।

होइ विमज्झो मज्झे, छट्ठाणगयाण पाएण ॥५००॥

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, અને તે સિવાય બાકીના (ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અને એકેન્દ્રિયાદિની મધ્યના) છસ્થાનગત જીવોને મધ્યમ એવો અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ હોય છે ૫૦૦

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે અહીં એવી શંકા ન કરવી કે સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનાક્ષર હોવાથી તેમને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કેમ હોય? કારણકે "કેવળી વિના ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ હોય છે." એ વચનથી સામાન્ય અક્ષરની અપેક્ષાએ તેમને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કહ્યો છે જો એમ ન હોય, તો જેમ કેવળીઓ સંપૂર્ણ કેવળાક્ષરયુક્ત હોવાથી ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ તેમને સંભવતો નથી, તેમ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની પણ સમસ્ત શ્રુતાક્ષરયુક્ત હોવાથી, તેમને પણ એ ત્રિવિધભાગ સંભવે નહિ, તેથી તેમનુ પણ વર્જન કરીને એમ કહેત કે: "ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની વિના ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ હોય છે" પરન્તુ એમ કહ્યુ નથી તેથી એમ સમજવુ કે સામાન્ય અક્ષરની અપેક્ષાએજ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને ઉત્કૃષ્ટ એવો અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કહ્યો છે અને એ પ્રમાણે સામાન્ય અક્ષર કહેવાથી કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર તેના અનન્તમા ભાગે કહ્યુ છે, તે યોગ્ય જ છે.

કારણકે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયોથી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો અનન્તમા ભાગે છે વળી તે પરોક્ષ વિષયવાળુ અને અસ્પષ્ટ છે. સમિલિત સ્વ-પરપર્યાયની અપેક્ષાએ શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરની સમાનતા જે પૂર્વે કહી છે, તે અહી નથી કહી

વળી બીજા આચાર્યો "सो पुण सव्वजहन्नो" ૪૯૮ મી ગાથાનો અર્થ એવો કરે છે કે "તે એટલે અક્ષરના અનન્તમા ભાગને બદલે અક્ષર લાભ" એનો આવો અર્થ અનેક દોષયુક્ત છે, તેમજ શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની કરેલી ટીકામા તેવો અર્થ જણાતો નથી, તેથી તે કથન અસંગત જણાય છે કારણ કે "તેનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે" એ વાક્યથી એ ૪૯૭મી ગાથામા અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કહેવાનો પ્રસ્તાવ છે, છતા તત્‌શબ્દથી "અક્ષરલાભ" એવો અર્થ કયાથી આવ્યો ? અથવા જો તત્‌શબ્દથી "અક્ષરલાભ" એવો અર્થ કરીએ, તો "કેવળી વિના ત્રિવિધ ભેદે અક્ષરલાભ છે" એમા કેવળીનુ વર્જન કેમ કર્યું ? કારણકે જેમ શ્રુતાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાભ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, તેમ કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાભ કેવળીને પણ હોવો જોઇએ કેવળીને વર્જવાથી શુ ફળ ? વળી ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યે પણ ૪૯૯મી ગાથામા "તે જઘન્ય અનન્તમો ભાગ" એવો અર્થ કર્યો છે અહી શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી શ્રુતાક્ષરજ ગ્રહણ કરવુ, પણ સામાન્ય અક્ષર ન ગ્રહણ કરવુ, એમ કહેવુ તોપણ અયુક્ત છે કારણકે પ્રાચીન બન્ને ટીકાઓમા સામાન્ય અક્ષરજ કહેલ છે. વળી જો અહી શ્રુતાક્ષરજ ગ્રહણ કરીએ તો "તે શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમો ભાગ સર્વજીવોને નિત્ય ઉઘાડો છે" એવો અર્થ માનવો પડે, તેમ માનવાથી સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને તેમજ તેથી અનન્તભાગાદિહીન શ્રુતજ્ઞાનીને શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમો ભાગ ઘટે નહિ વળી "કેવળી વિના ત્રિવિધ શ્રુતાક્ષર હોય છે" એ વાકય અસંબધ થાય, કારણકે કેવળીને સર્વથા શ્રુતાક્ષરનો અભાવ છે, તેથી તેમનુ વર્જન કરવુ નિરર્થક છે આ સંબંધમા સત્ય અર્થ કેવળી અથવા બહુશ્રુત જાણે

પૂર્વોક્ત એકેન્દ્રિય અને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીની મધ્યમાના છસ્થાન પતિત જીવોને પ્રાય મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ હોય છે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીથી બીજો કોઈ શ્રુતની અપેક્ષાએ સમાન પણ હોય છે, તેથી પ્રાય બાકીનાઓને મધ્યમ હોય છે એમ કહ્યુ છે અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની સિવાયના કોઈ બીજાઓને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીના સમાન અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ હોય છે, તેથી પ્રાય કહ્યુ છે ૫૦૦

અક્ષરશ્રુતનો વિચાર પૂર્ણ થયો, હવે અનક્ષર શ્રુતનો કહે છે

(२०) ऊससियं नीससियं, निच्छूढं खासिअ च छीयं च ।
निस्सिंघियमणुसारं, अणक्खरं छेलियाईयं ॥५०१॥

ઉચ્છ્વાસ, નિશ્વાસ, થૂકવુ, ખાશી, છીક, સુઘવુ, અનુસ્વાર અને ચપટી વગાડવી વિગેરે (હુંકમારવી-સીત્કાર કરવો ઈત્યાદિ) અનક્ષર શ્રુત છે

ऊससियाइ दव्वसुयमेत्तमहवा सुओवउत्तस्स ।
सव्वो च्चिय वावारो, सुयमिह तो किं न चेट्ठावि ॥५०२॥

रूढीए त सुय सुव्वइत्ति चेट्ठा न सुव्वइ कयाइ ।
अहिगमया वण्णा इव, जमणुस्साराइओ तेणं ॥५०३॥

ઉચ્છ્વાસાદિ દ્રવ્યશ્રુત માત્ર છે, અથવા શ્રુતોપયુક્તનો સર્વ વ્યાપાર (ચેષ્ટા) અહીં શ્રુત માનેલ છે તો (ગમનાદિ ચેષ્ટા પણ શ્રુત કેમ નહિ ?, સંભળાય તે શ્રુત એ ન્યાયે ઉચ્છ્વાસાદિજ શ્રુતપણે પ્રસિદ્ધ છે. (ગમનાદિ) ચેષ્ટા કદિ પણ સંભળાતી નથી તેથી તે શ્રુત નથી વળી અક્ષરોની પેઠે અનુસ્વારાદિ અર્થ જણાવનારા છે, તેથી તે શ્રુત છે ૫૦૨-૫૦૩

ઉપરોક્ત ઉચ્છ્વાસાદિ અનક્ષરશ્રુત, શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. કેમકે શબ્દ તે ભાવશ્રુતનું કારણ છે, અને કારણ તે દ્રવ્ય જ છે તથાવિધ ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ સાંભળવાથી "આ વ્યક્તિ શોકયુક્ત છે" એવું જ્ઞાન થાય છે એ જ પ્રમાણે વિશિષ્ટ સંકેતપૂર્વક થુંકવું, બગાસું ખાવું, ખુંખારો કરવો વિગેરે સાંભળવાથી પોતાનું અથવા પરનું જ્ઞાન વ્યક્તિને થાય છે માટે એ ઉચ્છ્વાસાદિ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે અથવા શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાળી વ્યક્તિનો ઉચ્છ્વાસાદિ સર્વ વ્યાપાર શ્રુત જ છે

પ્રશ્ન.-જો એ પ્રમાણે શ્રુતોપયોગવાળાનો સર્વવ્યાપાર શ્રુત જ કહેવાય. તો પછી તેમનો ગમન આગમન-ચલનઆદિ ચેષ્ટારૂપ વ્યાપાર પણ શ્રુત કેમ ન કહેવાય ?

ઉત્તર -ઉપરોક્તન્યાયે એ બન્નેમાં શ્રુતપણાની પ્રાપ્તિ સમાન છતાં પણ ઉચ્છ્વાસાદિનેજ શ્રુત કહેવાય છે મસ્તક ધુણાવવું-હાથ ચલાવવો વિગેરે ચેષ્ટાને શ્રુત નથી કહેવાતું, કેમકે શાસ્ત્રજ્ઞ લોકમાં એ જ પ્રસિદ્ધ છે, વળી "સંભળાય તે શ્રુત" એ ન્યાયથી ઉચ્છ્વાસાદિ સંભળાય છે, માટે તે શ્રુત છે પણ હસ્તાદિની ચેષ્ટા દૃશ્ય હોવાથી કદિ સંભળાતી નથી, તેથી તે શ્રુત નથી અને અનુસ્વારાદિ તો અકારાદિ અક્ષરોની પેઠે અર્થ જણાવનારા છે, તેથી તે તો નિર્વિવાદ શ્રુત છે જ. ૫૦૨-૫૦૩

અનક્ષરશ્રુત પૂર્ણ થયું, હવે સંજ્ઞિશ્રુતનું સ્વરૂપ કહે છે.

सण्णिस्स सुयं ज तं, सण्णिसुयं सो य जस्स सा सण्णा ।
होइ तिहा कालिय-हेउ-दिट्ठिवाओवएसेणं ॥५०४॥

સંજ્ઞિનું જે શ્રુત તે સંજ્ઞિશ્રુત, જેને સંજ્ઞા હોય તેને સંજ્ઞી કહેવાય, સંજ્ઞા દીર્ઘકાલિકી-હેતુવાદોપદેશિકી-અને દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી એમ ત્રણ પ્રકારે છે ૫૦૪

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

जइ सण्णासंबंधेण सण्णिणो, तेण सण्णिणो सव्वे ।
एगिंदियाइयाणऽवि, ज सण्णा दसविहा भणिया ॥५०५॥

જો સંજ્ઞાના સંબંધથી સંજ્ઞી હોય, તો સર્વજીવો સંજ્ઞી કહેવાય, કેમકે એકેદ્રિયાદિને પણ દશ પ્રકારની સંજ્ઞા કહી છે ૫૦૫

જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી એ પ્રમાણે સંજ્ઞાના સંબંધથી જો સંજ્ઞી કહેવાય, તો તે સંજ્ઞાના સંબંધથી સર્વ એકેદ્રિયાદિ જીવો પણ સંજ્ઞી કહેવાય કોઇપણ છદ્મસ્થ અસંજ્ઞી ન કહેવાય, એ પ્રમાણે અતિવ્યાપ્તિનો પ્રસંગ આવે, કારણકે સર્વ એકેદ્રિય

रूवे जहोवलद्धी, चक्खुमओ दंसिए पयासेणं ।

तह छव्विहोवओगो, मणदव्वपयासिए अत्थे ॥५१०॥

જેમ દીપક આદિના પ્રકાશવડે જણાએલા ઘટાદિ સબધી રૂપમા ચક્ષુવાળા જીવને ચક્ષુજ્ઞાન થાય છે, તેમ મનોજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમવાળા જીવને ચિંતનમા પ્રવર્તેલા મનવડે પરિણમેલા મનોદ્રવ્યવડે પ્રકાશિત અર્થમા પાચ ઇન્દ્રિય અને સ્વતત્ર મનના ભેદથી ત્રિકાળ વિષયિ છ પ્રકારનો ઉપયોગ થાય છે ૫૧૦

અહી આ સબધમા શિષ્ય પૂછે છે કે-શુ અસજ્ઞીને મનોદ્રવ્યોપલબ્ધિ (જ્ઞાન) સર્વથા નથી જ થતી? તેના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

अविसुद्धचक्खुणो जह, नाइपयासम्मि रूवविण्णाणं ।

असण्णिणो तहत्थे, थोवमणोदव्वलद्धिमओ ॥५११॥

જેમ અવિશુદ્ધચક્ષુવાળા જન્તુને મન્દપ્રકાશમા અસ્પષ્ટ રૂપવિજ્ઞાન થાય છે, તેમ અસજ્ઞીને સ્વલ્પમનોવિજ્ઞાન ક્ષયોપશમવશાત્ અલ્પ મનોદ્રવ્ય ગ્રહણશક્તિ હોવાથી, શબ્દાદિ અર્થમા અસ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિ થાય છે ૫૧૧

એ પ્રમાણે અસજ્ઞી-સમૂર્છન ૫ચેન્દ્રિયને અસ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે તે પછી એકેદ્રિયાદિને તે કેવુ થાય છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

जह मुच्छियाइयाणं, अव्वत्तं सव्वविसयविण्णाणं ।

एगेंदियाण एवं, सुद्धयरं वेइंदियाईणं ॥५१२॥

જેમ મૂર્છા પામેલાઓને સર્વવિષયનુ અવ્યક્ત જ્ઞાન હોય છે, તેમ એકેદ્રિયાદિને પણ અતિઉત્કૃષ્ટ આવરણના ઉદયથી અવ્યક્તજ્ઞાન હોય છે અને બેઇન્દ્રિયાદિથી લઇને અસજ્ઞી ૫ચેન્દ્રિય સુધી વધારે શુદ્ધ-સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે સજ્ઞીજીવોને અત્યન્ત સ્પષ્ટજ્ઞાન થાય છે

સર્વ જીવોને ચૈતન્ય સમાન છતા પણ વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થવાનુ શુ કારણ છે? તેના ઉત્તરમા કહે છે કે સામર્થ્ય અને જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થાય છે ૫૧૨

વળી ઉપરની શકાનુ સમાધાન ઉદાહરણ પૂર્વક કરે છે.

तुल्ले छेदकभावे, जं सामत्थं तु चक्करयणस्स ।

तं तु जहक्कमहीणं, न होइ सरपत्तमाईणं ॥५१३॥

ईय मणोविसईणं, जा पडुया होइ उग्गहाईसु ।

तुल्ले चेयणभावे, असण्णीणं न सा होइ ॥५१३॥

છેદકભાવ સમાન છતા પણ, ચક્રરત્નમા જેવુ છેદવાનુ સામર્થ્ય છે, તેવુ સામર્થ્ય તરવાર, દાતરડુ, બાણ આદિ છેદક વસ્તુમા નથી, કેમકે (તેઓમા તેથી) અનુક્રમે હીન સામર્થ્ય છે તેવી જ રીતે સર્વ જીવોને ચૈતન્ય ભાવ સમાન છતા પણ મનોવિષયિ (સજ્ઞી) જીવોની જેવી જ્ઞાનપટુતા હોય છે, તેવી જ્ઞાનપટુતા અસજ્ઞીઆદિને (સમૂર્ચ્છિમપચેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિયએકેન્દ્રિયને નથી હોતી પણ તેમાથી ક્રમશ હીન હીન જ્ઞાનપટુતા હોય છે ૫૧૩-૫૧૪

એ પ્રમાણે કાલિકીસંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહ્યા હવે હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે

जे पुण सचितेउं, इट्ठा–णिट्ठेसु विसयवत्थूसु ।
वट्टंति य निवट्टंति, सदेहपरिवालणाहेउं ॥५१५॥
पाएण संपए च्चिय, कालम्मि न याइदीहकालण्णा ।
ते हेउवायसण्णी, निच्चेट्ठा होंति असण्णी ॥५१६॥

પોતાના શરીરના પાલન માટે વિચારીને ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયમા પ્રાય સાંપ્રત કાળે જ (અતીત અનાગતાવલમ્બિ હોય. પણ અતિદીર્ઘકાળજ્ઞ નહિ) પ્રવર્તે અને નિવર્તે, તે (બેઇન્દ્રિયાદિ) જીવો હેતુવાદોપદેશક સંજ્ઞાથી સંજ્ઞી છે. અને (પૃથ્વી આદિ) નિશ્ચેષ્ટ તે હેતુવાદસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અસંજ્ઞી છે ૫૧૫-૫૧૬

હવે દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

सम्मद्दिट्ठी सण्णी, संते नाणे खओवसमियम्मि ।
असण्णी मिच्छत्तम्मि, दिट्ठिवाओवएसेण ॥५१७॥

દૃષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞા વડે ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનમા વર્તનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ, તે (વિશિષ્ટસંજ્ઞા-યુક્ત હોવાથી) સંજ્ઞી છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તે (વિપરીતપણાથી) અસંજ્ઞી છે. ૫૧૭

खयनाणी किं सण्णी, न होइ होइ व खओवसमनाणी ? ।
सण्णा सरणमणागयचिंता न सा जिणे जम्हा ॥५१८॥

ક્ષાયિકજ્ઞાનવાન્ સંજ્ઞી કેમ ન હોય ? અને ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાન્ કેમ હોય ? (અતીત અર્થનુ) સ્મરણ અને (અનાગત અર્થનુ) ચિન્તવન તે સંજ્ઞા કહેવાય, એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિક જ્ઞાનીને (જિનેશ્વરને) નથી

પ્રશ્ન –જ્ઞાનના આવરણનો સર્વથા નાશ થવાથી થએલુ જ્ઞાન. તે ક્ષાયિકજ્ઞાન કહેવાય છે, એવા ક્ષાયિક જ્ઞાનવાળા–કેવળજ્ઞાની સંજ્ઞી કેમ ન કહેવાય ? અને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન-વાળા જ સંજ્ઞી કહેવાય એનુ શુ કારણ ? જો વિશિષ્ટસંજ્ઞાયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિને તમે સંજ્ઞી કહેતા હો, તો ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાળા કરતા વધારે વિશિષ્ટ સંજ્ઞા હોય છે તો શા માટે ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાને–કેવળીને સંજ્ઞી ન કહેવાય ?

ઉત્તર –અતીત અર્થનુ સ્મરણ અને અનાગત અર્થનુ ચિન્તવન, તે સંજ્ઞા કહેવાય છે એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિકજ્ઞાની–કેવળીને નથી કેમકે તેમને સર્વદા સર્વ અર્થ (પદાર્થ)નુ જ્ઞાન છે, તેથી તેમને સ્મરણ–ચિન્તવન નથી સ્મરણ–ચિન્તવન ન હોવાથી તે ક્ષાયિકજ્ઞાની સંજ્ઞી નથી, પણ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાનજ સંજ્ઞી છે ૫૧૮

ફરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

मिच्छो हिया–हियविभागनाणसण्णासमण्णिओ कोइ ।
दीसइ सो किमसण्णी, सण्णा जमसोहणा तस्स ॥५१९॥
जह दुव्वयणमवयणं, कुच्छियसीलं असीलमसईए ।
भण्णइ तह नाणपि, हु मिच्छादिट्ठिस्स अण्णाण ॥५२०॥

મિથ્યાદષ્ટિ પણ હિતાહિતના વિભાગરૂપ જ્ઞાનાત્મક સંજ્ઞાયુકત જણાય છે તો તે (દષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવડે) અસંજ્ઞી કેમ કહેવાય છે? જેમ (લોકોમા) દુર્વચન એ અવચન, અને અસતીનુ ખરાબ વર્ત્તન તે અશીલ (શીલરહિત કહેવાય છે,) તેમ મિથ્યાદષ્ટિનુ જ્ઞાન પણ અવશ્ય અજ્ઞાન કહેવાય છે ૫૧૯–૫૨૦

કારણ કે—

सयसयविसेसणाओ, भवहेऊ जदिच्छिओवलभाओ ।
नाणफलाभावाओ मिच्छादिट्ठिस्स अण्णाण ॥५२१॥

સત્ અને અસત્‌ના ભેદરહિત, ભવહેતુક, યદૃચ્છાથી ઉપલબ્ધિવાળુ હોવાથી, તેમ જ જ્ઞાન ફળનો (ચારિત્રનો) અભાવ હોવાથી મિથ્યાદષ્ટિનુ જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે ૫૨૧

પ્રશ્ન –દેવાદિચારે ગતિના મિથ્યાદષ્ટિ, દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી છે તો તેઓને દષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞા કેમ ન કહેવાય?

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

जहो न हेउए, हेउई न कालम्मि भण्णए सण्णा ।
जह कुच्छियत्तणाओ, तह कालो दिट्ठिवायम्मि ॥५२२॥

જેમ પૃથ્વી આદીક જીવ સંબધીની જે ઓઘસંજ્ઞા તે હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ (અશુભ હોવાથી) હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞાનો વિચાર કરતા સંજ્ઞા નથી કહેવાતી, અથવા કાલિકસંજ્ઞાનો વિચાર કરતા હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞા કાલિકસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી સંજ્ઞા નથી કહેવાતી, તેમ દષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞાનો વિચાર કરતા કાલિક સંજ્ઞા પણ (તેની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી) સંજ્ઞા ન કહેવાય (તેથી મિથ્યાદષ્ટિ દેવો પણ આની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી ન કહેવાય.) ૫૨૨

આ પ્રમાણે વિવિધ સંજ્ઞાનુ સ્વરૂપ કહીને કઈ સંજ્ઞા કયા જીવને હોય, તે કહે છે.

पंचण्हमोहसण्णा, हेउअसण्णा य वेंदियाईण ।
सुर-नारय-गब्भुब्भवजीवाणं कालिगी सण्णा ॥५२३॥
छउमत्थाणं सण्णा, सम्मद्दिट्ठीण होइ सुयनाणं ।
मइवावारविमुक्का, सण्णातीता तु केवलिणो ॥५२४॥

પૃથ્વીઆદિ પાચસ્થાવરને ઓઘસંજ્ઞા, બેઇન્દ્રિયાદિને હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞા, દેવ, નારકી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, તથા મનુષ્યને દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞા છદ્મસ્થ સમ્યગ્દૃષ્ટિને દષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞા છે. મતિના વ્યાપાર રહિત હોવાથી કેવળી ભગવન્તો સંજ્ઞારહિત છે. ૫૨૩–૫૨૪

પૃથ્વી–અપ–તેજ–વાયુ–અને વનસ્પતિકાયને વાડાઉપર ચડવાના અભિપ્રાય આદિરૂપ ઓઘસંજ્ઞા છે પૂર્વે વિવિધ સંજ્ઞામા આ ઓઘસંજ્ઞા નથી કહી, તેથી એકેન્દ્રિયને સર્વથા અસંજ્ઞી કહ્યા છે, ત્યારે અહી સ્વામિત્વની પ્રરૂપણામા તેઓને ઓઘસંજ્ઞા કહી છે, તેનુ શુ કારણ? આવી શંકા ન કરવી, કેમકે એકેન્દ્રિયને ઓઘ સંજ્ઞા જ છે, તે સિવાયની હેતુવાદાદિ સંજ્ઞા નથી, એ ઉપરથી સંજ્ઞા ત્રણજ છે એમ નહિ, પરન્તુ તેથી અધિક પણ

છે, એમ જણાવવાને માટે તેઓને ઓઘસજ્ઞા કહી છે વળી એ ઓઘસંજ્ઞાનુ જેવું સજ્ઞા-પણુ છે, તેવુ પૂર્વે કહેલુ છે. તેથી એમા શકાનુ સ્થાન નથી.

પ્રશ્ન -ભલે એમ હોય, પરન્તુ એકેન્દ્રિયને આહાર, ભય, ક્રોધ વિગેરે દશ પ્રકારની સજ્ઞાઓ આગમમા કહી છે, અને તમે અહી આ એક ઓઘસંજ્ઞાજ કેમ કહી?

ઉત્તર.-લતાઆદિમા એ સજ્ઞા સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી એ સાક્ષાત્ કહી છે, બાકીની બીજી ઉપલક્ષણથી જાણી લેવી.

બેઇન્દ્રિય-તેઇન્દ્રિય-ચઉરિન્દ્રિય-અને-સમ્મૂર્ચ્છન પચેન્દ્રિયને હેતુવાદ સજ્ઞા હોય છે દેવ-નારકી-ગર્ભજતિર્યંચ ને મનુષ્યોને દીર્ઘકાલિકી સજ્ઞા હોય છે અને છદ્મસ્થસમ્યગ્-દૃષ્ટિને દૃષ્ટિવાદસજ્ઞા હોય છે તેઓનુ જે શ્રુત તે સજ્ઞી શ્રુત કહેવાય છે ઉપરોક્ત સજ્ઞા વડે સજ્ઞી કહેવાતા જીવો સિવાયના સ્મરણ-ચિન્તા આદિ મતિ-શ્રુતના વ્યાપાર રહિત ભવસ્થ કેવળી અને સિદ્ધના જીવો સજ્ઞા રહિત છે ૫૨૩-૫૨૪

પુન શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

मोत्तूण हेउ-कालिय-सम्मत्तकमं जहुत्तरविसुद्ध ।
किं कालिओवएसो, कीरइ आईए सुत्तम्मि ? ॥५२५॥

અવિશુદ્ધ એવી હેતુવાદોપદેશસજ્ઞા તેથી વિશુદ્ધ કાલિક અને તેથી વિશુદ્ધતર દૃષ્ટિ-વાદસજ્ઞા છે છતા એ અનુક્રમ મૂકી દઇને નન્દીસૂત્રમા (તેમજ તમે) પણ પ્રથમ કાલિકી સજ્ઞા કેમ કહી?

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

सण्णित्ति असण्णित्ति य, सव्वसुए कालिओवएसेणं ।
पायं संववहारो, कीरइ तेणाइओ स कओ ॥५२६॥

સજ્ઞી અને અસજ્ઞી એવો સર્વ વ્યવહાર આગમમા ઘણુ કરીને કાલિકી સજ્ઞાથી જ કરાય છે, તેથી પ્રથમ તે કહેલ છે ૫૨૬

સ્મરણ-ચિન્તવનાદિરૂપ દીર્ઘકાલિકી સજ્ઞાના જ્ઞાનયુક્ત સમનસ્ક પચેન્દ્રિયનેજ આગમમા સજ્ઞી કહેલા છે, અને મનરહિત સમૂર્ચ્છિમ પચેન્દ્રિયને અસજ્ઞી કહેલા છે. આ પ્રમાણે દીર્ઘકાલિકસજ્ઞા વડે જ સજ્ઞી અને અસજ્ઞીનો વ્યવહાર થાય છે. તેથી યથોત્તર વિશુદ્ધિનો ક્રમ મૂકીને નન્દીસૂત્રમાં અને અહી પ્રથમ કાલિકીસજ્ઞા, તે પછી હેતુ-વાદિકી અને તે પછી દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સજ્ઞા કહેલ છે

એ પ્રમાણે સજ્ઞીશ્રુત અને અસજ્ઞીશ્રુત કહીને હવે સમ્યક્શ્રુત તથા મિથ્યાશ્રુતનુ સ્વરૂપ કહે છે—

अंगा-णगपविट्ठं, सम्मसुयं लोइयं तु मिच्छसुय ।
आसज्ज उ सामित्त, लोइय-लोउत्तरे मयणा ॥५२७॥

અગપ્રવિષ્ટ અને અનગપ્રવિષ્ટ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે તથા લૌકિકશ્રુત તે મિથ્યાશ્રુત છે, સ્વામિ (ગ્રાહક)ને અનુસરીને એ લૌકિક અને લોકોત્તર શ્રુતમા ભજના છે

આચારાગ આદિ અગપ્રવિષ્ટ શ્રુત અને આવશ્યક આદિ અનગ પ્રવિષ્ટ (અગબાહ્ય) શ્રુત છે. એ બન્ને સ્વામીની અપેક્ષા વગર સ્વાભાવિક સમ્યક્શ્રુત છે, તથા લૌકિક ભારતાદિ

સ્વાભાવિક મિથ્યાશ્રુત છે. પરન્તુ તેના ગ્રાહકની અપેક્ષાએ લૌકિક અને લોકોત્તર બન્નેમા ભજના છે એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ ભારતાદિ સમ્યક્શ્રુત કહેવાય છે, કેમકે તે તેના યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વના બોધથી વિષયવિભાગે તેની યોજના કરે છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ આચારાગાદિશ્રુત પણ મિથ્યાશ્રુત થાય છે, કેમકે મિથ્યાદૃષ્ટિ તે આચારાગાદિને યથાવસ્થિત તત્ત્વબોધના અભાવે વિપરીતપણે યોજે છે. ૫૨૭

सम्मत्तपरिग्गहियं, सम्मसुयं तं च पंचहा सम्मं ।
उवसमियं सासाणं, खयसमजं वेययं खइयं ॥५२८॥

સમ્યક્ત્વપૂર્વક ગ્રહણ કરેલ શ્રુત તે સમ્યક્શ્રુત છે તે સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક–સાસ્વાદન –ક્ષાયોપશમિક-વેદક અને ક્ષાયિક એમ પાચ પ્રકારે છે ૫૨૮

ઉદય પામેલા મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મનો ક્ષય અને બાકીનાનો ઉદય થવા ન દેવો તે ઉપશમ, અને તેથી થએલ તત્ત્વશ્રદ્ધાન તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય મિથ્યાત્વનો ઉદય નહિ થવા છતા (જો કે તેના ઉદયની તૈયારી હોય,) માત્ર અનન્તાનુબધી કષાયના ઉદયથી કલુષિત થએલ આત્મપરિણામ જ્યારે તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ રસના આસ્વાદયુક્ત પરિણામે વર્તે, તે સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વ છે, અથવા સમસ્ત પ્રકારે મુક્તિમાર્ગરૂપી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ કરે તે આશાતન એટલે અનતાનુબધીકષાયનુ વેદવુ, તે આશાતને કરીને સહિત વર્તે તે સાશાતન સમ્યક્ત્વ કહેવાય ઉદય પામેલા મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ ઉદય પામેલાનો ઉપશમ, એમ મિથ્યાત્વના ક્ષય અને ઉપશમ, ઉભયથી થએલ તત્ત્વશ્રદ્ધાન, તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ છે અનન્તાનુબધી ચતુષ્ટય અને મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમકિતમોહનીય એ દર્શનસપ્તકનો ઘણાભાગે ક્ષય કર્યો હોય, એવા જીવ વડે એ દર્શન મોહનીયનો છેલ્લો અ શ અનુભવાય તે વેદક સમ્યક્ત્વ છે, અને દર્શનમોહનીયની સાતે પ્રકૃતિનો સર્વથા નાશ થવાથી થએલુ તત્ત્વશ્રદ્ધાન તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે

એ સમ્યક્ત્વનો વિસ્તાર અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

उवसामगसेढिगयस्स, होइ उवसामियं तु सम्मत्तं ।
जो वा अकयतिपुंजो, अखवियमिच्छो लहइ सम्मं ॥५२९॥

ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને ઉપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે અથવા જેણે ત્રણ પુજ ન કર્યા હોય, અને મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. ૫૨૯

દર્શનસપ્તક ઉપશમાવીને ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને ઉપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે અથવા જે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ હોય, તેણે શુદ્ધ–અશુદ્ધ અને મિશ્ર એવા વિભાગે મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ પુજ ન કર્યા હોય, તેમજ મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તેને અન્તર કરણમા પ્રવેશ કરતા ઉપશમસમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે મિથ્યાત્વનો ક્ષય કરનાર તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામે છે

પ્રશ્ન :–ત્રણ પુજ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર –કોઈ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તથાવિધ ગુરૂ આદિ સામગ્રી પામીને અપૂર્વકરણવડે મિથ્યાત્વમોહનીયના પુજમાથી પુદ્ગળોને શુદ્ધ કરતા અર્ધશુદ્ધ કરવારૂપ મિશ્રપુજ કરે અને સર્વથા શુદ્ધ કરવારૂપ સમ્યક્ત્વ પુજ કરે, તથા જે પુદ્ગળો અશુદ્ધજ

રહે તે મિથ્યાત્વ પુજ કહેવાય આ ત્રણ પુજનુ સ્વરૂપ સર્વથા શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ, તે મણીયા (મદન) કોદરાના ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે, આ ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહી નથી લખાતા. એ ત્રણપુજ કરીને તેમાથી સમ્યક્ત્વપુજના પુદ્ગળો વિપાકથી અનુભવતા ક્ષાયોપશમિકસમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે આ ત્રણે પુજ કરેલા હોય, તે સમ્યગ્દર્શની છે, કેમકે તે સમ્યક્ત્વ પુદ્ગલ વેદે છે એ ત્રણમાથી સમ્યક્ત્વપુજ વેદ્યા બાદ મિશ્રપુજને વેદતા મિશ્રદૃષ્ટિ થાય છે અને એ મિશ્રપુજ પણ વેદીને કેવળ એક મિથ્યાત્વ-પુજનોજ અનુભવ કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે ૫૨૯

खीणम्मि उइण्णम्मि य, अणुदिज्जंते य सेसमिच्छत्ते ।
अंतोमुहुत्तमेत्त, उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥५३०॥

ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય થયો હોય અને શેષ મિથ્યાત્વ અનુદિત છતે અન્ત-મૂર્હૂર્ત માત્ર સુધી જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે.

કોઈ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિજીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણવડે આયુ સિવાય સાતે કર્મોની દીર્ઘ-સ્થિતિ ખપાવીને દરેકની અન્ત કોટાકોડી પ્રમાણ સ્થિતિ અવશેષ રાખે છે પછી અપૂર્વ-કરણવડે ગ્રથીભેદ કરીને અનિવૃત્તિ કરણમા પેસે છે. કલ્પ ભાષ્યમા કહ્યુ છે કે-"જે ગ્રથી ત્યાસુધી પહેલુ યથા પ્રવૃત્તિકરણ, ગ્રથીનુ ઉલ્લઘન કરતા બીજુ અપૂર્વકરણ અને સમ્ય-ક્ત્વ સન્મુખ જીવ થાય, તે ત્રીજુ અનિવૃત્તિકરણ" એ અનિવૃત્તિકરણમા ઉદય આવેલુ મિથ્યાત્વ અનુભવ વડે ત્યા જ ક્ષીણ કરે, અને શેષસત્તામા રહેલુ અનુદિત મિથ્યાત્વ તેને પરિણામની વિશુદ્ધિવશાત્ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉદયમા આવવા ન દે, તે અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર કાળમા જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે એટલો કાળ પૂર્ણ થતા ત્રણ પુજ નહિ કરેલ હોવાથી પુનઃ તે જીવ મિથ્યાત્વના ઉદયથી ઉપશમસમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઇને મિથ્યાત્વ પામે છે સિદ્ધાન્તવાદીનો મત એવો છે કે-કોઈપણ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિજીવ તથાવિધ સામગ્રી મળવાથી અપૂર્વકરણવડે ત્રણ પુજ કરીને સમકિતમોહનીયરૂપ શુદ્ધપુદ્ગળોને વેદતા ઉપશમ સમકિત પામ્યા સિવાય પ્રથમજ ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે વળી બીજાઓ એમ કહે છે કે-યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણવડે અન્તર કરણમા જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે, તે ત્રણ પુજ કરતો જ નથી તેથી કરીને ઉપશમ સમકિતથી ભ્રષ્ટ થએલ અવશ્ય મિથ્યા-ત્વેજ જાય છે. કલ્પભાષ્યમા પણ એમજ કહ્યુ છે, કે-"જેમ બીજુ આલબન નહિ પામેલ ઇલિકા પોતાનુ મૂળસ્થાન નથી મૂકતી એટલેકે-ઇયળ પોતાના શરીરને આગલ-ચલાવતી આધારરૂપ સ્થાનને પામ્યા પહેલા પૂર્વના સ્થાનને છોડતી નથી તેમ ઉપશમસમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ઉપશમસમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઈ ત્રણપુજ નહી કરેલા હોવાથી મિશ્ર-અને શુદ્ધપુજરૂપ સ્થાનના આધારવગરનો પાછો ઉપશમસમ્યક્ત્વી મિથ્યાત્વેજ જાય છે" કર્મગ્રન્થવાળાઓ વળી એમ માને છે કે-સર્વ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પામતી વખતે યથાપ્રવૃ-ત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણપૂર્વક અન્તરકરણ કરે છે, અને ત્યા ઉપશમ સમકિત પામે છે. આ જીવ ત્રણે પુજ કરે છે જ અને તેથી કરીને ઉપશમ સમકિતથી ભ્રષ્ટ થએલ જીવ ક્ષાયો-પશમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ-મિશ્રદૃષ્ટિ-અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે ૫૩૦

હવે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વનુ સ્વરૂપ કહે છે

उवसमसम्मत्ताओ, चयओ मिच्छं अपावमाणस्स ।

सासायणसम्मत्तं, तयंतरालम्मि छावलिय ॥५३१॥

આ અ તરકરણમા ઉપશમ સમકિતના કાળમાથી ઓછામા ઓછો એકસમય અને વધારેમા વધારે છ આવળી પ્રમાણ કાળ બાકી રહે, ત્યારે કોઇક જીવને અન્તાનુબન્ધી કષાયના ઉદયથી ઉપશમસમકિતથી પડતા અને મિથ્યાત્વ પામ્યા પહેલા, તે બેની અન્તરાલે જઘન્યથી એકસમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવળી પર્યન્ત પૂર્વોક્ત શબ્દાર્થવાલુ સાસ્વાદન સમકિત હોય છે ૫૩૧

હવે ક્ષયોપશમ સમકિતનુ સ્વરૂપ કહે છે.

मिच्छत्तं जमुइण्ण, तं खीण अणुइयं च उवसंत ।

मीसीभावपरिणय, वेइज्जंतं खओवसमं ॥५३२॥

જે ઉદય પામેલુ મિથ્યાત્વ હોય તેને ક્ષય કર્યું હોય અને નહિ ઉદય પામેલુ (સત્તામા) હોય તેને ઉપશમાવ્યુ હોય, એવા મિશ્રભાવે પરિમાણ પામીને, જે અનુભવાતુ હોય તે ક્ષયોપશમ સમકિત કહેવાય છે. ૫૩૨

જે ઉદયમા આવેલુ મિથ્યાત્વ હોય તેને વિપાકાદિવડે ભોગવીને ક્ષીણ કર્યું હોય, અને શેષસત્તામા રહેલુ અનુદિત હોય, તેને ઉપશમાવ્યુ હોય એટલે તેનો ઉદય અટકાવ્યો હોય, અને મિથ્યાત્વસ્વભાવ દૂર કર્યો હોય, તેમા મિથ્યાત્વ અને મિશ્રપુજની અપેક્ષાએ તેનો ઉદય અટકાવ્યો હોય તથા શુદ્ધપુંજની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ દૂર કર્યો હોય તે ક્ષયોપશમ સમકિત કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :–જો એમ હોય, તો અટકાવેલ ઉદયવાળા મિથ્યાત્વરૂપ અશુદ્ધપુજ અને મિશ્રપુજ રૂપ, એ બેની અટકાવેલા ઉદયરૂપ ઉપશાન્તનીજ અનુદીર્ણતા થવી ઘટે છે, પણ મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધપુજની નથી ઘટતી, કેમકે તે શુદ્ધપુજ તો વિપાકોદયવડે સાક્ષાત્ અનુભવાય છે અને તમે તો “ઉપશાન્ત અને અનુદીર્ણ” એમ બે સ્વભાવવાળુ ક્ષયોપશમથી સહિત કહો છો તેનુ શુ કારણ ?

ઉત્તર .–તારૂ કહેવુ સત્ય છે, પરન્તુ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ રહિત શુદ્ધપુજનો સ્વરૂપે (મિથ્યાત્વરૂપે) ઉદય નહિ થતો હોવાથી, તેને વિષે અનુદીર્ણતાનો ઉપચાર કર્યો છે અથવા અશુદ્ધ અને મિશ્રપુજરૂપ એ બે મિથ્યાત્વનુ જ અનુદીર્ણપણુ સમજવુ, પણ શુદ્ધપુજરૂપ સમ્યક્ત્વ મોહનીયનુ નહિ, કેમકે તે તો મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત હોવાથી ઉપશાન્તજ છે ઉદય આવેલા મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને શેષ રહેલ જે અશુદ્ધ તથા મિશ્રપુજ લક્ષણવાળુ મિથ્યાત્વ તેનો અનુદય અને દૂર કરેલા સ્વભાવવાલુ ઉપશાત પામેલુ શુદ્ધપુજવાળુ મિથ્યાત્વ એ સર્વ સારી રીતે રહેલ છે, તે જ સ્પષ્ટપણે કહે છે. એ રીતે ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય, અને નહિ ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ઉપશમ એ ઉભય સ્વભાવનો મિથ્યાત્વ પુદ્ગલરૂપ ધર્મિમા જે મિશ્રભાવપણે પરિણામ પામેલ ત્રુટિત રસવાળો અનુભવાતો જે શુદ્ધપુજ–મૂળ મિથ્યાત્વના દળ છતા પણ ક્ષયોપશમવડે શુદ્ધ થએલ હોવાથી,

તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેથી શોધેલા મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો. અત્યંત સ્વચ્છ વસ્ત્રની જેમ યથાવસ્થિતતત્ત્વરૂચી અધ્યવસાયરૂપ સમ્યક્ત્વને આવરણ કરનાર થતા નથી, એટલા માટે ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન –ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ ઉદય પામેલનો ઉપશમ, તેને તમે અહી ક્ષયોપશમ સમકિત કહ્યુ છે અને પૂર્વે ઉપશમ સમકિત પણ એજ પ્રમાણે કહ્યુ છે, તો પછી એ બેમા તફાવત શો ?

ઉત્તર –ક્ષયોપશમ સમકિતમા સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધપુજના પુદ્ગળો વેદાય છે અનુભવાય છે. અને ઉપશમ સમકિતમા તેમ નથી વળી ઉપશમસમકિતમા પ્રદેશોદયથી પણ મિથ્યાત્વ નથી અનુભવાતુ. અને ક્ષયોપશમસમકિતમા તો મિથ્યાત્વ પ્રદેશોદયથી અનુભવાય છે એટલો બધો એ બેમા તફાવત છે ૫૩૨

હવે વેદક અને ક્ષાયિકસમકિતનુ સ્વરૂપ કહે છે

वेययसम्मत्तं पुण, सव्वोइयचरमपोग्गलावत्थं ।
खीणे दंसणमोहे, तिविहम्मिवि खाइयं होइ ॥५३३॥

સમ્યક્ત્વપુજના છેલ્લા અશનો જે અનુભવ તેને વેદક સમ્યક્ત્વ કહે છે, અને (અનન્તાનુબન્ધીચતુષ્કસહિત) ત્રણે દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થયા બાદ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે ૫૩૩

અનન્તાનુબન્ધીચતુષ્ક મિથ્યાત્વ. મિશ્ર–તેમજ સમ્યક્ત્વ પુજ એ દર્શનસપ્તકનો ઘણા ભાગે ક્ષય થયો હોય તેમાના શુદ્ધ પુજના પુદ્ગળોના છેલ્લા અશને અનુભવતા વેદક સમ્યક્ત્વ થાય છે

પ્રશ્ન –જો એમ હોય તો. ક્ષાયોપશમિક અને વેદક સમકિતમા શો તફાવત ? કારણકે ઉભયમા સમ્યક્ત્વ પુજના પુદ્ગળો અનુભવાય છે

ઉત્તર –ક્ષાયોપશમિક સમકિતમા સમસ્ત શુદ્ધપુજનો અનુભવ થાય છે, અને વેદકમા તો તેનો છેલ્લો અશ અનુભવાય છે માત્ર એટલોજ આ બેમા તફાવત છે પરમાર્થથી તો વેદક પણ ક્ષાયોપશમિક સમકિતજ છે કેમકે અનુભવાતા છેલ્લા અશ સિવાયના સર્વ પુદ્ગળોનો ક્ષય, અને છેલ્લા અશમા રહેલા પુદ્ગળોનો મિથ્યાત્વભાવ દૂર થવારૂપ ઉપશમ. એમ ક્ષય અને ઉપશમ ઉભય સ્વભાવથી થતુ હોવાથી તે ક્ષાયોપશમિકજ છે વળી બીજે ઘણે સ્થળે ક્ષાયિક–ઔપશમિક–અને ક્ષાયોપશમિક એમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારજ કહ્યા છે ત્યા વેદક સમકિતનો સમાવેશ ક્ષયોપશમ સમકિતમા કર્યો છે. કેમકે અલ્પ ભેદથી ભેદ માનવામા આવે, તો ઔદયિક સમકિત પણ માનવુ પડે. અને તેમ માનવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે માટે એ ત્રણ ભેદજ માનવા યોગ્ય છે

અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાયનો ક્ષય થયા બાદ, મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પુજ એ ત્રિવિધ દર્શનમોહનીયનો સર્વથા નાશ થવાથી, ક્ષાયિક સમકિત થાય છે આ પાચે પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાથી કોઇ પણ સમ્યક્ત્વ ધારણ કરનાર દ્વારા ગ્રહણ કરાએલુ શ્રુત, તે સમ્યક્શ્રુત કહેવાય અને મિથ્યાત્વી દ્વારા ગ્રહણ કરાએલુ હોય તે મિથ્યાશ્રુત કહેવાય છે. ૫૩૩

સર્વ સામાન્યશ્રુતમાથી સમ્યક્શ્રુત કેટલુ અને મિથ્યાશ્રુત કેટલુ ? તેમજ શ્રુત સિવાયના શેષ ચાર જ્ઞાનોમાથી કયા જ્ઞાનનો મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપર્યાસ થાય ? અને કોનો નથી થતો ? તે જણાવે છે—

चोद्दस दस य अभिन्ने, नियमा सम्मत्त सेसए भयणा ।

मइ-ओहिविवज्जासेऽवि, होइ मिच्छ न पुण सेसे ॥५३४॥

ચૌદથી સંપૂર્ણ દશ પૂર્વ સુધીનુ શ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તે સિવાય બાકીનુ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત અથવા મિથ્યાશ્રુત હોય છે. મતિ અને અવધિજ્ઞાનનો વિપર્યાસ થતા તેમા મિથ્યાત્વ હોય છે, પણ શેષ જ્ઞાનમા નથી હોતું ૫૩૪

ચૌદપૂર્વથી સંપૂર્ણ દશપૂર્વ સુધીનુ શ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તેથી જેને એટલુ શ્રુત હોય, તે અવશ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિજ હોય, પરન્તુ મિથ્યાદૃષ્ટિ કદિપણ ન હોય એ સિવાયનુ શ્રુત એટલે સંપૂર્ણ દશપૂર્વમાથી ઓછુ ઓછુ કરતા છેક સામાયિક પર્યન્તનુ શ્રુત જેને હોય, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય, અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયે વિપરીતપણા વડે મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય છે તેથી તે શ્રુત પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો સમ્યક્શ્રુત થાય છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો મિથ્યાશ્રુત થાય છે એ શ્રુત સિવાયના ચાર જ્ઞાનોમાથી મતિ અને અવધિ જ્ઞાન મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપરીતપણાએ મતિઅજ્ઞાન અને વિભંગ-જ્ઞાન રૂપે થાય છે, પણ મન:પર્યાય અને કેવળજ્ઞાન કદિપણ વિપર્યાસ નથી પામતા, કેમકે મન પર્યાય અને કેવળજ્ઞાન હોય, ત્યારે મિથ્યાત્વનો ઉદયજ ન હોય, એટલે વિપર્યાસ ક્યાથી થાય ? મન પર્યાયજ્ઞાન અપ્રમત્તચારિત્રિને જ હોય છે, અને કેવળજ્ઞાન ચાર-ઘાતિ-કર્મનો જેને ક્ષય થયો હોય તેનેજ હોય છે, એટલે તે જ્ઞાનયુક્ત આત્મામા મિથ્યાત્વનો ઉદય પણ ક્યાથી હોય ? ૫૩૪

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

तत्तावगमसहावे, सइ सम्म-सुयाण को पइविसेसो ? ।

जह नाण-दंसणाण, भेओ तुल्लेऽववोहम्मि ॥५३५॥

नाणमवाय-धिईओ, दंसणमिट्ठं जहोग्गहे-हाओ ।

तह तत्तरुई सम्मं, रोइज्जइ जेण तं नाणं ॥५३६॥

તત્ત્વાવબોધ રૂપ સ્વભાવ બન્નેમા તુલ્ય છતા, સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમા શો તફાવત છે ? જેમ સમાન બોધ છતા, જ્ઞાન અને દર્શનમા ભેદ છે, તેમ અહી પણ સમજવુ જેમકે અપાય-ધારણા એ જ્ઞાન, અને અવગ્રહ-ઇહા એ દર્શનરૂપ છે, તેમ તત્ત્વની રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ, અને જે વડે રૂચિ થાય તે શ્રુતજ્ઞાન ૫૩૫-૫૩૬

પ્રશ્ન-રાગાદિ દોષરહિત હોય તેજ દેવ, તે દેવની આજ્ઞાનુસાર વર્તનારા હોય તેજ ગુરૂ, અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનો વાસ્તવિકબોધ-તેમા જીવ નિત્ય અનિત્ય આદિ અનેક સ્વભાવ યુક્ત છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, મિથ્યાત્વાદિ હેતુ વડે કર્મ બાધનાર છે, તપ-સંયમાદિવડે કર્મથી મુક્ત થાય છે, ઇત્યાદિ બોધ સ્વરૂપ સમકિત કહેવાય છે, અને શ્રુત-જ્ઞાન પણ એવાજ બોધ રૂપ છે, તો સમ્યક્ત્વ-અને શ્રુતજ્ઞાનમા શો તફાવત છે, કે જેથી એમ કહો છો ? કે "સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએલ હોય તે સમ્યક્ શ્રુત છે"

ઉત્તર –જેમ જ્ઞાન અને દર્શન ઉભયમા બોધ સ્વરૂપ સમાન છતા પણ એ બેમા કિંચિત્ ભેદ છે તેમ તત્ત્વબોધરૂપ સ્વભાવ સમાન છતા પણ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમા કિંચિત્ ભેદ છે જેમ અપાય અને વૃત્તિ (ધારણા) વચનપર્યાય ગ્રાહકપણે વિશેષબોધાત્મક હોવાથી જ્ઞાન માનેલ છે અને અવગ્રહ તથા ઇહા અર્થપર્યાય વિષયપણે સામાન્ય બોધાત્મક હોવાથી દર્શન માનેલ છે તેમ અહી પણ જીવાદિતત્ત્વ સબધી રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને જેવડે એ જીવાદિ તત્ત્વની રૂચિ–શ્રદ્ધા થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે. દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિ વડે તત્ત્વશ્રદ્ધાનાત્મક રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે રૂચિવડે જીવાદિતત્ત્વશ્રદ્ધાનાત્મક વિશિષ્ટ શ્રુત થાય છે તેથી તે શ્રુતઅજ્ઞાન મટીને શ્રુતજ્ઞાન થાય છે

પ્રશ્ન.–જો એમ હોય તો પણ વિશિષ્ટ તત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતજ સમ્યક્ત્વ થયુ પણ એથી ભિન્ન બીજુ કઈ શ્રુત જણાતુ નથી. તો પછી "સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએલુ હોય તે સમ્યક્ શ્રુત" એમ કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર –જેમ જ્ઞાન અને દર્શનમા વસ્તુઅવબોધરૂપ જાણવાપણુ સમાન છતા પણ, વિશેષ ગ્રાહક અને સામાન્ય ગ્રાહક પણે ભેદ છે. તેમ અહી પણ શુદ્ધતત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતમા તત્ત્વશ્રદ્ધાન અશ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને એ સમ્યક્ત્વયુક્ત તત્ત્વાવબોધ તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે એટલો એ બેમા તફાવત છે સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતજ્ઞાનનો એકી સાથે લાભ થાય છે તો પણ કાર્ય અને કારણના ભાવથી ભેદ છે. એ માટે કહ્યુ છે કે 'જેમ દીપક અને પ્રકાશ એકીસાથે ઉત્પન્ન થવા છતા પણ કારણ–કાર્યનો ભેદ છે, તેમ એકીસાથે ઉત્પન્ન થયેલ સમ્યક્ત્વ પણ જ્ઞાનનુ કારણ છે. (કેમકે) જ્ઞાન સમ્યક્ત્વની સાથેજ ઉત્પન્ન થયુ હોવા છતા પણ. કતક (કાચકા) ચૂર્ણાદિ જેમ જળને શુદ્ધ કરે છે, તેમ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનને શુદ્ધ કરે છે આથી યોગ્યજ કહ્યું છે કે 'સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએલુ હોય તે સમ્યક્શ્રુત. અને મિથ્યાત્વથી ગ્રહણ કરાએલુ હોય તે મિથ્યાશ્રુત. ૫૩૫–૫૩૬

એ પ્રમાણે સમ્યક્શ્રુત અને મિથ્યાશ્રુત કહીને. હવે સાદિસપર્યવસિત અને અનાદિ-અપર્યવસિત શ્રુતનુ સ્વરૂપ કહે છે—

अत्थिचिनयस्सेयं, अणाइपज्जंतमत्थिकाय व्व ।

इयरस्स साइसंतं, गइपज्जाएहि जीवो व्व ॥५३७॥

નિત્યવાદિ (દ્રવ્યાસ્તિક) નયના અભિપ્રાયે. ૫ અસ્તિકાયની પેઠે શ્રુત અનાદિ અનન્ત છેઃ અને પર્યાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે ગતિઆદિપર્યાયો વડે જીવની પેઠે શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે ૫૩૭

નિત્યવાદિ–દ્રવ્યાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે આ દ્વાદશાગીશ્રુત નિત્ય હોવાથી ૫ અસ્તિ-કાયની જેમ અનાદિ–અનન્ત છે કારણ કે જે જીવદ્રવ્યોએ આ શ્રુત ભણ્યુ છે ભણે છે. ને ભણશે તે જીવદ્રવ્યો કદિ પણ નાશ પામવાના નથી માટે તેથી અભિન્ન તેના પર્યાયભૂત શ્રુત પણ અનાદિ–અનન્ત છે કેમકે સર્વથા અવિદ્યમાન વસ્તુ ક્યાય પણ ઉત્પન્ન નથી થતી, જો એવી અવિદ્યમાન વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો રેતીમાથી પણ તેલ ઉત્પન્ન થવું જોઇએ વળી વિદ્યમાન વસ્તુનો અત્યન્ત નાશ પણ નથી થતો અને જો અત્યન્ત

નાશ થતો હોય, તો સર્વશૂન્યતાનો પ્રસંગ આવે. જેમકે-જે જે દેવ, મનુષ્ય ઘટ-પટ આદિ નાશ પામે છે, તે તે વસ્તુ જો સર્વથા અન્વયરહિત નાશ પામતી હોય, તો કાળ અનન્ત હોવાથી અનુક્રમે સર્વ જીવ અને પુદ્ગળાદિ સમૂહનો ઉચ્છેદ (નાશ) થાય અને તેથી આખું વિશ્વ શૂન્ય બની જાય તેથી શ્રુતના આધારભૂત દ્રવ્યો સર્વ વિદ્યમાન હોવાથી, તેમનાથી અભિન્ન તેના પર્યાયરૂપ શ્રુત પણ તદ્રૂપજ છે, એટલે અનાદિ અનન્ત છે

અનિત્યવાદિ-પર્યાયાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે તો આ શ્રુત જીવના નારકાદિપર્યાયની પેઠે અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સાન્ત છે જેમકે શ્રુતજ્ઞાનવાળાને નિરન્તર જુદા જુદા દ્રવ્યાદિ સંબંધી ઉપયોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે વળી શ્રુત તેમનાથી કંઈ જુદુ નથી કેમકે તેના કાર્યભૂત જીવાદિ તત્ત્વનો બોધ અન્ય સ્થળે જણાતો નથી. અન્ય સ્થળે એ બોધ નહિ જણાયા છતા પણ જો ત્યા તેની કલ્પના કરીએ તો અતિપ્રસંગ થાય માટે દ્રવ્યાદિમા શ્રુતનો ઉપયોગ સાદિ-સાન્ત છે. ૫૩૭

હવે નયની અપેક્ષા સિવાય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતનું સાદિ અનાદિ વિગેરે સ્વરૂપ કહે છે.

दव्वाइणा व साइयमणाइयं सतमंतरहियं वा ।

दव्वम्मि एक्कपुरिसं, पडुच्च सादि सनिहण च ॥५३८॥

દ્રવ્યાદિની (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવની) અપેક્ષાએ શ્રુત, સાદિ-અનાદિ-સાન્ત ને અનન્ત છે. દ્રવ્યમા એક પુરૂષની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિ અને સાન્ત છે

કારણ કે—

चोद्दसपुव्वी मणुओ, देवत्ते तं न संभरइ सव्वं ।

देसम्मि होइ भयणा, सट्ठाणभवेऽवि भयणा उ ॥५३९॥

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મનુષ્યને (મરણ પામ્યા પછી) દેવપણામા તે સર્વશ્રુત નથી સાભરતુ, કેટલુક સાભરે અને કેટલુક ન સાભરે મનુષ્યભવમા પણ એ મુજબ ભજના જાણવી ૫૩૯

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મુનિ મરણ પામીને દેવલોકમા ગયેલ હોય, તેને ત્યા પૂર્વે ભણેલુ બધુ સર્વશ્રુત નથી સાભરતુ, પણ કલ્પચૂર્ણિના અનુસારે અગીયાર અંગરૂપ અથવા કોટયાચાર્યના મતે અર્ધસૂત્રમાત્ર સાભરે છે મનુષ્યજન્મમા પણ ભજના છે, મિથ્યાત્વાદિ કારણોથી કોઇનુ શ્રુતજ્ઞાન પડી જાય છે, અને કોઇને એ કારણોના અભાવે નથી પણ પડતુ, કેમકે એ મિથ્યાત્વાદિજ શ્રુતને પાડવામા કારણભૂત છે ૫૩૯

તેજ કહે છે—

मिच्छ-भवंतर-केवल-गेलन्न-पमायमाइणा नासो ।

आह किमत्थं नासइ, किं जीवाओ तयं भिण्णं ? ॥५४०॥

કોઇ આ ભવમા રહેનારને મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ-ભવાન્તર ગમન-કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ-ગ્લાન અવસ્થા-અને પ્રમાદાદિવડે શ્રુતનો નાશ થાય છે (આ પ્રમાણે એકજીવ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ્યારે શ્રુતનો લાભ થાય ત્યારે આદિ, અને નાશ થાય ત્યારે અન્ત તેથી શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે.)

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે–શ્રુતનો નાશ કેમ થાય છે, શુ તે શ્રુત જીવથી ભિન્ન છે? ભિન્ન હોય તોજ જીવ નિત્ય છતા તે શ્રુતનો નાશ થવો સભવે ? ૫૪૦

जइ भिन्नं तव्भावेऽवि, तो तओ तस्समावरहिउ त्ति ।

अण्णाणि च्चिय निच्चं, अंध व्व समं पईवेण ॥५४१॥

જો શ્રુત જીવથી ભિન્ન હોય તો શ્રુતજ્ઞાન છતા પણ આંધળો મનુષ્ય જેમ દીપક વડે અર્થ ન જોઈ શકે, તેમ જીવ શ્રુતસ્વભાવ રહિત હોવાથી નિત્ય અજ્ઞાનીજ થાય. (શ્રુતવડે અર્થ જાણી ન શકે) ૫૪૧

આચાર્યશ્રી આનો ઉત્તર આપે છે કે—

तं ता नियमा जीवो, न तदेव केवलं जम्हा ।

त च तदण्णाण वा, केवलनाण व सो हुज्जा ॥५४२॥

શ્રુતજ્ઞાન અજીવ સ્વભાવ નથી, પણ જીવસ્વભાવ હોવાથી અવશ્ય જીવ જ છે, પણ જીવ કેવળ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણકે જીવ શ્રુતજ્ઞાન થાય, શ્રુત અજ્ઞાન થાય, કેવળ-જ્ઞાન થાય, મતિ–અવધિ–મન પર્યાય–અથવા વિભગ જ્ઞાન પણ થાય. ૫૪૨

શિષ્ય પૂછે છે કે—

त जइ जीवो नासे, तण्णासो होउ सव्वसो नत्थि ।

ज सो उप्पाय-व्यय-धुवधम्माणंतपज्जाओ ॥५४३॥

જો તે શ્રુત (જીવ સ્વભાવ હોવાથી) જીવ છે, તો શ્રુતનો નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થાય, પરન્તુ સર્વથા નાશ ન થાય કેમકે જીવના ઉત્પાદ–વ્યય અને ધ્રુવ ધર્મ રૂપી અનન્ત પર્યાય છે. ૫૪૩

પ્રશ્ન –જો શ્રુતજ્ઞાન જીવના સ્વભાવભૂત છે, તો જીવથી શ્રુત જુદુ નથી એમ થયુ, અને શ્રુતજ્ઞાનથી વસ્તુનો બોધ જીવને થાય છે, તેથીજ જીવ જ્ઞાની કહેવાય છે, જો એમ છે, તો શ્રુતનો પ્રતિપાત–નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થવો જોઇએ, કેમકે "જે જેનાથી અભિન્ન હોય, તે તેનો નાશ થયે નાશ પામે" જેમકે ઘટસ્વરૂપનો નાશ થએ, ઘટવસ્તુનો પણ નાશ થાય, તેમ અહી પણ શ્રુતનો નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થવો જોઇએ

ઉત્તર –હા, શ્રુતનો નાશ થએ, જીવનો પણ નાશ થાય, પરન્તુ તે વિશિષ્ટ પર્યાય યુક્ત જીવનો જ માત્ર નાશ થાય, સર્વ પર્યાયથી વિશિષ્ટ જીવનો નાશ ન થાય. કારણ કે જીવ ઉત્પાદ–વ્યય–અને ધ્રુવ સ્વભાવયુક્ત અનન્ત પર્યાયવાળો છે, તેથી કરીને જે જીવ શ્રુતપર્યાય વડે નાશ પામે છે, તે જીવજ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિ પર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે, અને સચેતન–અમૂર્ત–સત્ત્વ–પ્રમેયત્વ આદિ અન્યથી ભિન્ન પાડનાર અનન્તા અનુગત પર્યાયો વડે યુક્ત સર્વ અવસ્થામા ધ્રુવ પણે રહેલ છે તેથી શ્રુતપર્યાયમાત્રનો નાશ થએ જીવનો સર્વથા નાશ કેવી રીતે થાય ? નજ થાય હા, જો કદિ જીવનો આ એકજ શ્રુત પર્યાય હોય, અને તેનો નાશ થાય, તો જીવનો સર્વથા નાશ થાય, પરન્તુ તેમ નથી શ્રુતપર્યાય માત્રથી નાશ પામ્યા છતા પણ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિપર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપરોક્ત અનન્તપર્યાયયુક્ત હોવાથી નિરન્તર ધ્રુવપણે રહે છે ૫૪૩.

આત્માની જેમ સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવયુક્ત છે તે જણાવે છે.

सव्व च्चिय पइसमयं, उप्पज्जइ नासए य निच्चं च ।

एवं चेव य सुह-दुक्ख-बंध-मोक्खाइसब्भावो ५४४॥

સર્વ વસ્તુ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થાય છે-નાશ પામે છે-અને ધ્રુવપણે (નિત્ય) રહે છે અને એ પ્રમાણે હોવાથીજ સુખ-દુ ખ-બ ધ અને મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ઘટે છે ૫૪૪

આ વિશ્વમાની ઘટ-પટ, સ્તમ્ભ, કુમ્ભ, ગૃહ આદિ સર્વ વસ્તુઓ પુરાણાદિ પર્યાયે નાશ પામે છે, નવીનાદિપર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, અને દ્રવ્યપણે નિરન્તર ધ્રુવ-અવસ્થિત રહે છે. એજ પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ હોવાથીજ સુખ-દુ ખ, બ ધ, મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ઘટે છે, તે સિવાય નથી ઘટતો તેમા પણ પુષ્પમાળા-ચન્દન-અ ગના-સર્પ-વિષ આદિ સહકારી

આ વિશ્વમાની ઘટ-પટ, સ્તમ્ભ, કુમ્ભ, ગૃહ આદિ સર્વ વસ્તુઓ પુરાણાદિ પર્યાયે નાશ પામે છે, નવીનાદિપર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, અને દ્રવ્યપણે નિરન્તર ધ્રુવ-અવસ્થિત રહે છે એજ પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ હોવાથીજ સુખ-દુ ખ, બ ધ, મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ઘટે છે, તે સિવાય નથી ઘટતો તેમા પણ પુષ્પમાળા-ચ દન-અ ગના-સર્પ-વિષ આદિ સહકારી કારણો હોય તો જ સુખ-દુ ખાદિ થાય છે, સહકારી કારણ ન માનવામા આવે તો હમ્મેશા તે સુખ-દુ ખાદિનો સદ્ભાવ અથવા અસદ્ભાવ થાય

હવે જો વસ્તુને ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવાત્મક ન માનવામા આવે, અને એકાન્તે વસ્તુને નિત્ય સ્વરૂપ માનવામા આવે, તો તે નિત્ય સ્વરૂપ વસ્તુને એ સહકારી કારણની અપેક્ષા ઘટે નહિ જેમકે-જેની અપેક્ષા રખાય છે, તેવા સહકારી કારણ વડે નિત્ય વસ્તુમા કઇ વિશેષતા કરાય છે, કે નથી કરાતી? જો વિશેષતા કરાય છે, તો તે વિશેષતા તેનાથી ભિન્નરૂપે કરાય છે કે અભિન્નરૂપે કરાય છે? ભિન્નરૂપે કરાતી હોય, તો તેથી તે નિત્ય વસ્તુને કઇજ લાભ થયો નહિ જો અહી એમ કહેવામા આવે, કે ભિન્નરૂપે કરાએલ વિશેષતા નિત્યવસ્તુમા વિશેષતા કરનાર છે, એમ કહેવાથી તો અનવસ્થાદોષ આવશે. જેમકે-એ વિશેષ કરનાર પણ, તે વિશેષતાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન છે, તો તેને શો લાભ થયો? ઈત્યાદિ ઉપરોક્ત પ્રશ્નો ચાલ્યા જ કરશે અને તેથી અનવસ્થા દોષ થશે

જો બીજો પક્ષ અ ગીકાર કરીને કહેવામા આવે, કે સહકારી કારણોવડે નિત્ય વસ્તુમા જે વિશેષતા કરાય છે તે તેનાથી અભિન્નરૂપે કરાય છે, તો ત્યા અમે પૂછીએ છીએ કે એ વિશેષતા વિદ્યમાન કરાય છે, કે અવિદ્યમાન કરાય છે? જો વિદ્યમાન કરાય છે, એટલે તેમા વિશેષતા છે, છતા પણ કરાય છે, તો તેમા શુ કરાયુ? છતાએ કરાયુ એમ માનવામા આવે, તો અનવસ્થા દોષ આવશે હવે જો અવિદ્યમાન કરાય છે, એટલે નિત્ય વસ્તુથી અભિન્ન અને અવિદ્યમાન એવી વિશેષતા કરાય છે, એમ કહેવામા આવે, તો એ કથન અત્યન્ત વિરૂદ્ધ છે, કેમકે અવિદ્યમાન એવા ગધેડાના શી ગડાની પેઠે તેને કરવાથી પણ તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય? અથવા તો વસ્તુની અનિત્યતા થશે. કેમકે વસ્તુથી અભિન્ન વિશેષતા કરવામા વસ્તુ પણ કરાય છે, એમ થશે આ ઉપરોક્ત દોષથી બચવા માટે એમ કહેવામા આવે, કે એ સહકારી વડે એમા કઈ વિશેષ નથી કરાતુ, તો તે તેના સહકારી કારણો ન કહેવાય, કેમકે તેઓ ક ઈ પણ તેમા વિશેષ કરતા નથી,

તેમ છતાં પણ જો તેમને સહકારીપણે માનવામા આવે તો અતિપ્રસક્તિદોષ આવશે. જેમકે-કંઈ પણ વિશેષ કર્યા વિના પણ સહકારીની અપેક્ષા રાખવામાં આવે, તો વિશ્વના સર્વે ભાવોનુ સહકારીપણુ તે એકમાજ આવે, કારણકે જેમ એક વસ્તુ તે કાર્યમા કઈ વિશેષ નથી કરતુ, છતા સહકારી મનાય છે, તેમ સર્વ વસ્તુ પણ તે કાર્યમા વિશેષ નથી કરતી, તેથી સર્વને સહકારી માનવા પડશે અને એમ વિશેષ નહિ કરવાપણુ સમાન હોવાથી જુદા જુદા કોઈ પણ કાર્યનુ પ્રતિનિયત સહકારી કારણ છે, એમ માનવું મિથ્યા થશે.

વસ્તુ માત્રનો સ્વભાવજ એવો છે, કે જેથી કઈ પણ વિશેષ ન કરે, તો પણ પ્રતિનિયત સહકારીની અપેક્ષા રાખીનેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, આમ કહેવુ, એ તો કેવળ મનોરથમાત્ર છે કેમકે જે વખતે વસ્તુ ઇષ્ટ સહકારીની અપેક્ષાએ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તે વખતે તે વસ્તુમા તેની અપેક્ષા રાખવા રૂપ સ્વભાવ રહે છે કે નથી રહેતો? જો સ્વભાવ નથી રહેતો, તો વસ્તુ અનિત્ય થાય છે, કેમકે સ્વભાવના નાશ થતા સ્વભાવવાન પણ તેથી અભિન્ન હોવાથી નાશ પામે છે, અને એ સ્વભાવ તે વખતે (કાર્યોત્પતિ વખતે) રહે છે એમ કહેવામા આવે, તો કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય, કેમકે જેમ કાર્યોત્પતિ પહેલા અપેક્ષા રાખવારૂપ સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થઈ, તેમ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) પણ તે સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થાય અથવા એ સ્વભાવ છતા પણ કાર્યોત્પત્તિ થાય, તો નિરન્તર એ પ્રમાણે કાર્યોત્પત્તિ થવી જ જોઇએ, કેમકે એ સ્વભાવ હમ્મેશા અવસ્થિત છે, વળી સહકારી કારણો પણ નિત્ય હોવાથી હમ્મેશા, બધા મળીને કાર્યોત્પત્તિ રૂપ ઉપકાર કરે, અથવા એવો ઉપકાર ન જ કરે, કારણકે નિત્યવસ્તુ હમ્મેશા એક જ સ્વભાવવાળી હોય છે તેથી કાર્યનો હમ્મેશા સદ્‌ભાવ હોય અથવા તો બીલકુલ અભાવ જ હોય.

હવે જો એકાન્ત અનિત્ય-ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી સર્વ વસ્તુ માનવામા આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુને ક્ષણભાવ સ્વભાવવાળી કહેવાય છે, તેથી બીજા ક્ષણોમા તેનો અભાવ અનિચ્છાએ પણ માનવો જોઇએ હવે એ ભાવ અને અભાવમા પરસ્પર અન્યપણુ છે, કે અનન્યપણુ છે? જો અન્યપણુ-જુદાપણુ છે, તો તે સર્વથા છે, કે કથચિત્-કોઇક અપેક્ષાએ છે? જો સર્વથા જુદાપણુ છે, તો બીજી ક્ષણોમા પણ તે વસ્તુનો સદ્‌ભાવ થશે કેમકે તે સિવાય પ્રથમ ક્ષણના ભાવનુ બીજી ક્ષણોના અભાવથી ભિન્નપણુ ઘટે નહિ કારણ કે એકાન્ત ભિન્ન અભાવથી ભાવની નિવૃત્તિ-નાશ ઘટે નહિ જો ઘટે, તો પટના અભાવથી ઘટભાવનો પણ નાશ થવો જોઇએ, ભાવ અને અભાવમા કથચિત્ જુદાપણુ છે, એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કેમકે એમ માનવાથી ક્ષણિકવાદનો ત્યાગ કરીને અનેકાન્તવાદ (સ્યાદ્વાદ) માનવો પડશે હવે જો ભાવ અને અભાવમા અનન્યપણુ (અભિન્નપણુ) માનવામા આવે, તો તે અનન્યપણુ સર્વથા પ્રકારે છે, કે કથચિત્ છે? જો સર્વથા અભિન્નપણુ છે, તો પ્રથમ ક્ષણનો સદ્‌ભાવ, બીજા ક્ષણોમા અભાવ છે અને તેથી બીજા ક્ષણોમા પણ ભાવજ (સદ્‌ભાવજ) થશે અથવા બીજા ક્ષણોનો અભાવ નિરૂપાખ્ય (તુચ્છ) હોવાથી અને તેજ પ્રથમ ક્ષણના ભાવરૂપ હોવાથી પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ અભાવ થશે, અને જો કથચિત્ ભાવાભાવનુ અભિન્નપણુ માનતા હો, તો ઉપર કહ્યા મુજબ અનેકાન્ત મત અંગીકાર કરવો પડશે.

બૌધ્ધ :-બીજી ક્ષણોનો અભાવ, અભાવરૂપજ હોવાથી, પ્રથમ ક્ષણના ભાવની સાથે તે તેનાથી અન્ય છે કે અનન્ય છે ? એવી કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે જો ભાવ અભાવથી ભેદાભેદ સિવાય કોઇ ત્રીજા રૂપે વર્તતો હોય, તો એ કલ્પના યોગ્ય ગણાય, પરન્તુ તેમ તો નથી. વળી બીજી ક્ષણનો અભાવ કલ્પિતજ હોવાથી ઉપરોક્ત વિકલ્પનો વિષય પણ નથી

આચાર્ય -જો એ પ્રમાણે બીજી ક્ષણનો અભાવ કલ્પિત છે. તો તે અસત્ હોવાથી બીજી ક્ષણોમા પણ ભાવનો પ્રસગ થશે, તો પછી ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળી વસ્તુ છે. એમ કયાથી રહ્યુ ? પ્રથમ ક્ષણથી વ્યતિરિક્ત બીજી ક્ષણોનો અભાવ પરિકલ્પિત છે. પરન્તુ તેથી અવ્યતિરિક્ત તો, તે છેજ, એમ કહેતા હો, તો પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ બીજા ક્ષણનો અભાવ થયો, અને ત્યા પૂર્વે કહેલ દોષ આવશેજ. વળી એમ કહેવામા આવે કે અમુક વસ્તુનો ઉત્તર કાળમા થનાર પદાર્થાન્તર ભાવ, તેજ બીજી ક્ષણોનો અભાવ છે. તો ત્યા પૂર્વે કહેલ અન્ય-અનન્યપણાની કલ્પના થશે, અને ત્યા કહેલ દોષ પણ આવશે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુજ બીજી ક્ષણોનો અભાવ છે, એમ કહેવામા આવે. તો તે પણ અયુક્ત છે કારણ કે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ, ક્ષણ ભાવ સ્વભાવ વાળી કહેવાય છે, તેથી તે ભાવ અને અભાવ પરસ્પર અન્યપણે છે ? કે અનન્યપણે ઈત્યાદિ વિકલ્પો કરતા જે દોષ આવે છે, તે દોષ અહી પણ આવશે.

બૌધ્ધ - બીજી ક્ષણોના અભાવમા પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ નથી, જો ત્યા ભાવ છે, એમ માનીએ તો બીજી ક્ષણોનો અભાવ ઘટે નહિ માટે પ્રતિયોગીનો ત્યા અભાવ હોવાથી, "ભાવ, અભાવથી અન્ય છે કે અનન્ય છે ?" એવી કલ્પના કરી શકાય નહિ, કારણ કે જ્યારે ભાવ છે, ત્યારે અભાવ નથી, અને અભાવ છે ત્યારે ભાવ નથી

આચાર્ય -જો એમ હોય, તો તે ભાવજ અભાવભૂત હોવાથી, ભાવની પેઠે અભાવ પણ ભાવનો ધર્મ થયો જ્યારે અભાવ એ ભાવનો ધર્મ થયો, ત્યારે સર્વદા વસ્તુનો સદ્ભાવજ થયો, અને તેથી વસ્તુ સ્વહેતુથીજ ભાવાભાવ ધર્મવાળી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવુ જોઇએ કેમકે ક્રમરહિત કારણથી ક્રમવાન્ ધર્મ યુક્ત કાર્યની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ તેથી જ્યારે ભાવ હોય ત્યારે અભાવ પણ હોય, એટલે વસ્તુ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી કયાથી રહી ? અથવા પ્રથમ ક્ષણની પેઠે પછીના ક્ષણોમા પણ ભાવ અને અભાવની સાથે અવસ્થિતિમા વિરોધ ન હોવાથી નિરન્તર વસ્તુનો સદ્ભાવ થશે એ પ્રમાણે સ્વભાવાન્તર કલ્પના પણ કરી શકાય

વળી અક્ષણિક પદાર્થમા અર્થક્રિયા ન થાય, માટે સ્વભાવાન્તર કલ્પના ન કરી શકાય, કેમકે એ કહેલુ જ અયોગ્ય છે, ક્ષણિક પદાર્થમાજ અર્થક્રિયા ન થાય, જેમકે (૧) નહિ ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? (૨) ઉત્પન્ન થતો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? (૩) ઉત્પન્ન થએલો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? (૩) નાશ પામતો ક્ષણિક-પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? (૪) કે નાશ પામેલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? આ પાચ વિકલ્પોમાથી કયા વિકલ્પે અર્થક્રિયા કરે છે ?

(૧) નહિ ઉત્પન્ન થએલ પદાર્થ તો અર્થક્રિયા કરી શકતો નથી, કેમકે તે અવિદ્યમાન છે.

(૨) ઉત્પન્ન થતો ક્ષણિક પદાર્થ પણ નથી કરતો, કેમકે ઉત્પન્ન થવાની અવસ્થામા તમે ક્ષણિકવાદીઓ અર્થક્રિયા નથી માનતા. જો માનતા હો, તો તે વખતે પદાર્થનો કેટલોક અંશ ઉત્પન્ન થયો હોય, અને કેટલોક અંશ ન થયો હોય, તેથી સાશ વસ્તુ માની ગણાશે, અને તેમ થવાથી અમારા મન્તવ્યાનુસાર દ્રવ્યપર્યાય ઉભયરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થવાથી અમારા પક્ષની સિદ્ધિ થશે કારણકે અંશ માનવાથી અંશવાન્ અવયવીની સિદ્ધિ થાય છે, અને તે અવયવી અહી દ્રવ્ય છે તથા અંશો તે પર્યાયો છે એમ દ્રવ્ય પર્યાય ઉભયરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે

(૩) ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિકપદાર્થ પણ અર્થક્રિયા કરતો નથી, કેમકે તે સંપૂર્ણ ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી સહકારી કારણોથી કંઇ વિશેષતા તેમા નથી થઈ, જો વિશેષતા થઈ હોય, તો ભિન્ન કારણથી થયેલ વિશેષતા તેનાથી ભિન્ન થાય. સહકારી કારણ તેનુ અવિશેષપણુ છે, તે સહકારી કારણોની સાથે મળીને આ ઉત્પન્ન થએલો ક્ષણિક પદાર્થ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવુ એ કેવળ પોતાના ચિત્તનુ જ સમાધાન કરવા જેવુ છે. કેમકે જો એ પ્રમાણે વસ્તુ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે, તો તે માત્ર સહકારી કારણોના સંયોગની જ અપેક્ષા રાખે, તો પછી બીજા અનેક અસહકારીની સાથે પણ એનો સંયોગ છે, શા માટે અમુક સહકારીની અપેક્ષાથીજ અર્થક્રિયા કરે છે ? માટે એ સહકારીઓથી તેમા વિશેષતા શુ થાય છે ? કંઈજ નહિ, કેમકે ક્ષણિક પદાર્થમા એવી વિશેષતા ઘટે નહિ

(૪) હવે ચોથા પક્ષથી નિવર્તમાન એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે નિવર્તમાન અવસ્થા તમે ક્ષણિકવાદી માનતા નથી, જો માનતાહો તો વસ્તુને સાશ માનવી પડશે. અને તેથી સ્યાદ્વાદ મત માનવો પડશે

(૫) છેલ્લા પાચમા વિકલ્પથી નિવૃત્ત એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેતા હો, તો તે પ્રલાપ માત્ર છે, કેમકે નિવૃત્તિ પદાર્થ અવિદ્યમાન હોવાથી અર્થક્રિયા કેવી રીતે કરે ?

આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ ઘટતી નથી, માટે દ્રવ્ય પર્યાયાત્મક નિત્ય અનિત્ય રૂપે જ વસ્તુ માનવી જોઇએ કેમકે તેવા પ્રકારે જ વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, જેમકે માટીનો પિંડ–શિવક–સ્થાસ–ઘટ–અને કપાલ આદિ સર્વમા માટીનો અન્વય સામાન્યપણે જણાય છે, અને એ દરેકમા પરસ્પર ભિન્નતા પણ અનુભવાય છે, એટલે જેવા આકાર મૃત્પિંડનો છે, તેવો આકાર સ્થાસ–શિવકાદિમા નથી જણાતો, પરન્તુ દરેકમા ભિન્નભિન્ન આકારજ અનુભવાય છે જેવો આકારભેદ અને તેનુ જ્ઞાન વિજાતીય પાણી–અગ્નિ પવન આદિમા થાય છે, તેવો આકારભેદ શિવકાદિમા નથી થતો, કેમકે એ સર્વમા માટીનો અન્વય સામાન્યપણે અનુભવાય છે આવો સર્વજન પ્રસિદ્ધ અનુભવ છતા પણ, તે અનુભવ અયોગ્ય છે, એમ કહેવામા આવે તો તેથી અતિ-પ્રસંગ થાય વળી આ સંવેદન–અનુભવ તે ભ્રાન્તિ છે, એમ પણ ન કહી શકાય, કારણ કે દેશ કાળ અને મનુષ્યની ભિન્નભિન્ન અવસ્થામા પણ એવુ જ સંવેદન થાય છે તેમજ અર્થ પદાર્થથી થએલ યથાર્થજ્ઞાન સિવાય જાતિના વિકલ્પોથી પદાર્થની વ્યવસ્થા માનવી તે પણ ઉચિત નથી, કેમકે જાતિવિકલ્પો પ્રતીતિ થવામા બાધકરૂપ હોવાથી અનાદેય છે

એકાન્ત નિત્ય વસ્તુઓમા પણ યથોક્ત સંવેદન થવું ઘટતું નથી, કેમકે તેઓમાં ભિન્નભિન્ન આકારના કારણભૂત એવા ધર્મભેદનો અભાવ છે. આ માટે અન્યત્ર કહ્યુ છે કે "ધર્મભેદનો અભાવ હોવાની એકાન્ત નિત્યપદાર્થમા અન્વય-વ્યતિરેકની પેઠે સ્ફુટ સંવેદન ન થાય" જો ધર્મભેદ માનવામા આવે તો નિત્યપણાની હાનિ થાય. માટે એકાન્ત નિત્ય વસ્તુમા યથોક્ત સંવેદન ન થાય. તેમજ એકાન્ત અનિત્યપદાર્થમા પણ યથોક્ત સંવેદન થાય નહિ, કારણકે તેઓમા અનુવૃત્તિ આકારના કારણભૂત દ્રવ્યનો અન્વય નથી. એ માટે કહ્યુ છે કે "એકાન્ત અનિત્ય પદાર્થોમા દ્રવ્યનો અન્વય ન હોવાથી અન્વય વ્યતિરેકની પેઠે સત્ય સંવેદન ન થાય" આ સંવેદનમા કોઈ બાધક હેતુ નથી, કેમકે કોઈ પણ વળત એવો હેતુ જણાયો નથી. માટે અન્વય વિના વ્યતિરેક નથી અને વ્યતિરેક વિના અન્વય નથી કહ્યુ છે કે" नाऽन्वय स हि भेदत्वात् न भेदोऽन्वयवृत्तित्त मृद्द्रव्य-भेदस सर्गवृत्तिर्जात्यान्तर घट ॥१॥" આ સંબંધમા ઘણુ કહેવાનુ છે, પણ વિસ્તારના ભયથી તેમજ અન્યત્ર કહેલુ હોવાથી અહીં નથી કહેતા. આ ગ્રન્થમા અને બીજા ગ્રંથોમા આ વાત ઘણે સ્થળે કહેવાશે, પરન્તુ અહી એક સ્થળે લખેલ હોવાથી બીજે ઠેકાણે તે સુખે જાણી શકાય, એમ માનીને કંઈક વિસ્તારથી આ વાદ સ્થાનક લખ્યુ છે. માટે આથી કંટાળો કે અરુચિ ન કરવી, કેમકે એ બહુ ઉપયોગી છે ૫૪૪

સાદિ સપર્યવસિત-સાદિ અપર્યવસિત-અનાદિસપર્યવસિત અને અનાદિઅપર્યવસિત શ્રુતના આ ચાર ભાગાઓમાનો પહેલો ભાગો દ્રવ્યથી એક પુરૂષની અપેક્ષાએ કહ્યો, બીજો ભાગો તો કેવળ કહેવા માત્રનો જ છે, કેમકે એ ક્યાઈ પણ સંભવતો નથી માટે હવે ત્રીજો અને ચોથો ભાગો ભવ્ય અને અભવ્યની અપેક્ષાએ કહે છે—

अहवा सुत्तं नेव्वाणमाविणोऽणाइय सपज्जतं ।

जीवत्तं पिव नियय सेसाणमणाइ-पज्जतं ॥५४५॥

અથવા ભવ્યને શ્રુત અનાદિ સાન્ત હોય છે, અને બાકીના અભવ્યને જીવત્વની પેઠે શ્રુત પણ અવશ્ય અનાદિ અનન્ત છે. ૫૪૫

જે મોક્ષ જવાને લાયક હોય તે ભવ્ય જીવ કહેવાય, એવા ભવ્ય જીવને ભવ્યત્વની જેમ શ્રુત પણ અનાદિ કાળથી છે તેથી અનાદિ શ્રુત છે, અને જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે શ્રુતનો અન્ત થાય તેથી સાન્ત શ્રુત છે એમ એક ભવ્યજીવની અપેક્ષાએ અનાદિ સાન્ત શ્રુત કહેવાય તથા જે કદિપણ મોક્ષને લાયક ન થાય તે અભવ્ય કહેવાય એવા અભવ્ય જીવને જીવત્વ અથવા અભવ્યત્વની પેઠે શ્રુત અનાદિ કાળથી છે અને ભવિષ્યમા અનન્ત કાળ પર્યન્ત રહેશે, કેમકે અભવ્યને સંસારમાં કદિપણ શ્રુતનો નાશ ન થાય. માટે એક અથવા સર્વ અભવ્યની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત શ્રુત કહેવાય, અહી જે શ્રુત કહ્યુ છે, તે સમ્યક્ શ્રુત કે મિથ્યાશ્રુત એવા ભેદ સિવાય ભવ્ય અને અભવ્યને સામાન્ય રૂપે શ્રુત સમજવુ ૫૪૫

દ્રવ્યથી એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્યવસિત એવો પહેલો ભાગો પૂર્વે કહ્યો છે, અને સર્વજીવોની અપેક્ષાએ શ્રુતનો ચોથો ભાગો આગળ ૫૪૮મી ગાથામા કહેવાશે હવે ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો પ્રથમ સાદિ-સપર્યવસિત ભાગો કહે છે—

खेत्ते भरहेरवया, काले उ समाओ दोण्णि तत्थेव ।
भावे पुण पण्णवगं पण्णवणिज्जे व आसज्ज ॥५४६॥

ક્ષેત્રથી ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમા અને કાળથી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીમાં શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે, તથા ભાવથી ગુરૂ પ્રજ્ઞાપનીય ભાવો જાણીને કહે તેથી સાદિ-સપર્યવસિત છે. ૫૪૬

ક્ષેત્રથી વિચારતા ભરત-ઐરવતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમ્યક્ શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે. કેમકે એ ક્ષેત્રોમા પ્રથમતીર્થંકરના વખતમા દ્વાદશાગી રૂપ શ્રુત થાય છે તેથી સાદિશ્રુત. અને છેલ્લા તીર્થંકરના તીર્થનો અન્ત થતા તેનો પણ અન્ત થાય છે તેથી સાન્તશ્રુત એ પ્રમાણે ક્ષેત્રથી સાદિ-સાન્તશ્રુત સમજવુ તથા કાળથી વિચારતા ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ ભરત-એરવતક્ષેત્રમા સાદિ-સપર્યવસિત શ્રુત છે. કારણકે બન્ને કાળના ત્રીજા આરામા દ્વાદશાગશ્રુતની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી સાદિશ્રુત. અને ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરાની આદિમા તથા અવસર્પિણીના પાચમા આરાના અન્તે તે શ્રુતનો અન્ત થાય છે. તેથી સપર્યવસિતશ્રુત કહેવાય એમ કાળથી સાદિ-સપર્યવસિતશ્રુત સમજવુ અને ભાવથી વિચારતા પ્રરૂપણીય અર્થો જાણીને ગુરૂ તે કહે તેથી સાદિ સપર્યવસિત થાય ૫૪૬

કારણ કે—

उवओग-सर-पयत्ता, थाणविसेसा य होंति पण्णवए ।
गइ-ठाण-भेय-सघाय-वण्ण-सद्दाइभावेसु ॥५४७॥

ઉપયોગ-અવાજ-પ્રયત્ન અને સ્થાન વિશેષ ધર્મો પ્રરૂપક ગુરૂમા હોય છે. તથા ગતિ-સ્થિતિ-ભેદ-સઘાત-વર્ણ અને શબ્દાદિ ધર્મો પ્રરૂપણીય પદાર્થોમા હોય છે. (એ ઉભય ધર્મો અનિત્ય હોવાથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્યવસિત છે) ૫૪૭

આન્તરિક શ્રુતપરિણામ તે ઉપયોગ ધ્વનિ (અવાજ), તાલુ-ઓષ્ઠાદિ સબધી વ્યાપાર તે પ્રયત્ન, પર્યંકાદિ આસન વિશેષ તે સ્થાન, એ ધર્મો યા ભાવો જ્યારે પ્રરૂપક ગુરૂ વ્યાખ્યાનાદિ કરતા હોય ત્યારે હોય છે વળી એ ધર્મો અનિત્ય હોવાથી સાદિ સપર્યવસિત છે, તેથી એ ભાવોની અપેક્ષાએ શ્રુત પણ વક્તાથી અનન્ય હોવાથી સાદિ સપર્યવસિત છે તેમજ પરમાણુ આદિનો ગતિપરિણામ સ્થિતિપરિણામ અન્યથી જોડાએલ હોય તો તેથી જુદા પડવારૂપ ભેદ-અન્યની સાથે સયોગ-કૃષ્ણ નીલાદિવર્ણ-મન્દ મધુરાદિ શબ્દ આદિ શબ્દથી રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-આકૃતિ વિગેરે પર્યાય ધર્મો પરમાણુ આદિ પ્રરૂપણીય ભાવોમા (પદાર્થોમા) હોય છે એ ભાવો અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સપર્યવસિત છે, અને તેથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્યવસિત છે કેમકે એ ભાવો શ્રુતને ગ્રાહ્ય છે, અને ગ્રાહક તે ગ્રાહ્યનુ કારણ હોય છે, માટે કાર્યકારણના અભેદોપચારથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્યવસિત છે ૫૪૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્યવસિત પ્રથમ ભાગો કહ્યો, હવે અનાદિ અપર્યવસિત ચોથો ભાગો કહે છે

दव्वे नाणापुरिसे, खेत्ति विदेहाइं कालु जो तेसुं ।
खय-उवसमभावम्मि य, सुयनाण वट्टए सययं ॥५४८॥

દ્રવ્યથી વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રથી મહાવિદેહની અપેક્ષાએ, કાળથી અનુત્સર્પિણી અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ અને ભાવથી ક્ષયોપશમભાવની અપેક્ષાએ, શ્રુત જ્ઞાન નિરન્તર હોય છે (અનાદિ-અપર્યવસિત છે.) ૫૪૮

દ્રવ્યથી નારક-તિર્યંચ-દેવ-મનુષ્યગત વિવિધ સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવોને સમ્યક્શ્રુત ત્રણે કાળમા હોય છે, કદિ પણ વિચ્છેદ પામતુ નથી. તેથી તેઓની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ-અપર્યવસિત છે ક્ષેત્રથી મહાવિદેહક્ષેત્રમા શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ અપર્યવસિત છે. કેમકે ત્યા સર્વદા તીર્થ પ્રવર્તે છે, તેથી ત્યા કદિપણ શ્રુતનો વિચ્છેદ નથી થતો. કાળથી મહાવિદેહને વિષે અનુત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાળમા શ્રુત અનાદિ-અપર્યવસિત છે, કેમકે ત્યા ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ કાળચક નહિ હોવાથી શ્રુત કદિપણ વિચ્છેદ પામતું નથી. અને ભાવથી ક્ષયોપશમ ભાવમા શ્રુત અનાદિ-અપર્યવસિત છે કેમકે વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ કોઇ ને કોઇ જીવને શ્રુતજ્ઞાન હોય છેજ સામાન્ય મહાવિદેહને વિષે અનુત્સર્પિણી કાલને વિષે દ્વાદશાગી શ્રુત કદાપી નાશ પામતુ નથી, કેમકે તીર્થંકર ગણધરોનો નિરતર તેમા સદ્ભાવ છે. ૫૪૮

એ પ્રમાણે એક અનેક જીવાદિની અપેક્ષાએ સાદિ-સપર્યવસિત અને અનાદિ અપર્યવસિત શ્રુત કહ્યુ, હવે ગમિક અને અગમિક શ્રુત કહે છે

> भंगगणियाइ गमियं, ज सरिसगम च कारणवसेणं ।
> गाहाइ अगमियं खलु, कालियसुयं दिट्ठिवाए यं ॥५४९॥

ભાગા અને ગણિતાદિ જેમા બહુ હોય તે, અથવા કારણવશાત્ સમાન પાઠ જેમા ઘણા હોય તે ગમિકશ્રુત પ્રાય દૃષ્ટિવાદ આદિમા હોય છે, અને ગાથા શ્લોકાદિરૂપ અસદૃશ પાઠાત્મક હોય, તે અગમિકશ્રુત પ્રાય કાલિકશ્રુત હોય છે ૫૪૯

એ પ્રમાણે ગમિક-અગમિકશ્રુત કહીને હવે અ ગપ્રવિષ્ટ તથા અ ગબાહ્ય શ્રુત કહે છે

> गणहर-थेरकयं वा, आएसा मुक्कवागरणओ वा ।
> धुव-चलविसेसओ वा, अंगाणंगेसु नाणत्त ॥५५०॥

ગણધરકૃત અને સ્થવિરકૃત, અથવા ત્રિપદીજન્ય અને છુટા અર્થ પ્રતિપાદનથી થતુ, તેમજ ધ્રુવ અને અનિયતશ્રુત એવા જે વિષયો તે અ ગપ્રવિષ્ટ અને અ ગબાહ્યમા ભેદનુ કારણ છે ૫૫૦

ગૌતમસ્વામિ આદિ ગણધરોએ કરેલુ દ્વાદશાગરૂપ અ ગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય છે, અને ભદ્રબાહુસ્વામિ આદિ વૃદ્ધ આચાર્યોએ કરેલુ આવશ્યકનિર્યુક્તિ આદિ શ્રુત અ ગ-બાહ્ય શ્રુત કહેવાય છે અથવા ત્રણવાર ગણધર મહારાજે પૂછવાથી તીર્થંકર મહારાજે કહેલ ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવરૂપ ત્રિપદીથી થએલુ દ્વાદશાગ શ્રુત તે અ ગપ્રવિષ્ટશ્રુત, અને પ્રશ્ન પૂછ્યા સિવાય અર્થ પ્રતિપાદન કરવાથી થએલુ આવશ્યકાદિ શ્રુત અ ગબાહ્યશ્રુત કહેવાય છે અથવા નિયતશ્રુત એટલે સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમા અવશ્ય થનારૂ દ્વાદશાગ શ્રુત તે અ ગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય, અને અનિયત એટલે સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમા અવશ્ય થાયજ એમ નહિ, એવુ તન્દુલવૈચારિકાદિ પ્રકરણરૂપ શ્રુત, અ ગબાહ્યશ્રુત કહેવાય છે અર્થાત્

ગણધરકૃત ત્રિપદી જન્ય-અને ધ્રુવ શ્રુત જે દ્વાદશાંગ રૂપ છે, તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત, અને સ્થવિરકૃત-અર્થ પ્રતિપાદનરૂપ-તેમજ અનિયત આવશ્યક પ્રકરણાદિ શ્રુત અંગબાહ્ય શ્રુત છે ૫૫૦.

નંદી સૂત્રની ટીકામાં અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરતાં મલયગિરિજી મહારાજ આ પ્રમાણે કહે છે, કે સર્વોત્કૃષ્ટશ્રુતલબ્ધિસંપન્ન ગણધર મહારાજે રચેલું મૂળભૂત સૂત્ર, અથવા જે સર્વદા નિયત હોય એવું આચારાંગાદિ તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત, અને સિવાય બીજા શ્રુતસ્થવિરોએ રચેલું હોય તે અંગબાહ્ય શ્રુત. તેમાં અંગબાહ્ય શ્રુત બે પ્રકાર છે સામાયિકાદિ ૭ પ્રકારનું આવશ્યક અને તેથી વ્યતિરિક્ત. આવશ્યક વ્યતિરિક્ત શ્રુત બે પ્રકારનું છે એક કાલિકશ્રુત અને બીજા ઉત્કાલિકશ્રુત. તેમાં જે શ્રુત રાત્રિ અને દિવસની પ્રથમ અને ચરમપોરિસીમાંજ ભણાય, તે કાલિકશ્રુત અને જે કાળવેળા વર્જીને સર્વ કાળે ભણાય તે ઉત્કાલિકશ્રુત. તેના દશવૈકાલિક વિગેરે અનેક પ્રકાર છે, તેમાંના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોના નામ આ પ્રમાણે છે ૧ સ્થવિરાદિ કલ્પનું પ્રતિપાદન કરનાર કલ્પશ્રુત તે બે પ્રકારનું છે એક ચુલ્લકલ્પ તે અલ્પગ્રન્થ અને અલ્પ અર્થવાળું છે, બીજું મહાકલ્પશ્રુત તે મહાગ્રંથ અને મહા-અર્થવાળું છે ૨ જીવાદિપદાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર પ્રજ્ઞાપના ૩ પ્રમાદ-અપ્રમાદના સ્વરૂપનો ભેદ અને વિપાક જણાવનાર પ્રમાદાપ્રમાદ અધ્યયન ૪ નંદી ૫ અનુયોગદ્વાર ૬. દેવેન્દ્રસ્તવ ૭ તંદુલ વૈચારિક ૮. ચંદ્રાવેધ્યક ૯ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ. ૧૦. પોરિસીમંડળ ૧૧ મંડળપ્રવેશ ૧૨. વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય. ૧૩. ગણિ વિદ્યા. ૧૪ ધ્યાનવિભક્તિ ૧૫ મરણવિભક્તિ ૧૬ આત્મવિશુદ્ધિ ૧૭ વીતરાગશ્રુત ૧૮ સંલેખનાશ્રુત ૧૯ વિહારકલ્પ. ૨૦ ચરણવિધિ. ૨૧ આઉરપચ્ચખ્ખાણ ૨૨ મહાપચ્ચખ્ખાણ. એ વિગેરે ઉત્કાલિકશ્રુત છે

કાલિકશ્રુત પણ અનેક પ્રકારે છે. ૧ ઉત્તરાધ્યયન ૨ દશાકલ્પ ૩ વ્યવહાર ૪ બૃહત્કલ્પ, ૫ નિશીથ, ૬ મહાનિશીથ, ૭ ઋષિભાષિત ગ્રન્થો, ૮ જંબુદ્વીપ પન્નત્તિ. ૯ દ્વીપ-સાગર પન્નત્તિ ૧૦ ચંદપન્નત્તિ ૧૧ ક્ષુલ્લકવિમાન પ્રવિભક્તિ ૧૩ અંગચૂલિકા ૧૪ વર્ગચૂલિકા ૧૫ વિવાહચૂલિકા ૧૬ અરૂણોપપાત. ૧૭ વરૂણોપપાત ૧૮ ગરૂડોપપાત ૧૯ ધરણોપપાત ૨૦ વૈશ્રમણોપપાત ૨૧ વેલંધરોપપાત. ૨૨ દેવેન્દ્રોપપાત ૨૩ ઉત્થાનશ્રુત ૨૪ સમુત્થાન શ્રુત, ૨૫. નાગપરિજ્ઞા ૨૬ નિરયાવલિકા. ૨૭ કલ્પિકા. ૨૮ કલ્પાવતંસિકા ૨૯ પુષ્પિતા ૩૦ પુષ્પચૂડા ૩૧ વૃષ્ણિદશા એ વિગેરે ચોરાશી હજાર પ્રકીર્ણક ગ્રન્થો ભગવન્ત પ્રથમ જિનેશ્વર ઋષભ દેવના સમયમાં હોય, અને સંખ્યાતા હજાર પ્રકીર્ણક ગ્રન્થો મધ્યના બાવીસ જિનેશ્વરના સમયમાં હોય, તથા ચૌદહજાર પ્રકીર્ણકગ્રન્થો ભગવન્ત મહાવીર દેવના સમયમાં હોય છે. અથવા જે જિનેશ્વરને જેટલા શિષ્યો ઉત્પાતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિવાળા હોય, તેમના તેટલા હજારગ્રન્થો હોય, અને પ્રત્યેકબુદ્ધ પણ તેટલાજ હોય. એ સર્વ ગ્રન્થો આવશ્યક વ્યતિરિક્ત જે ઉત્કાલિક-શ્રુત, કાલિકશ્રુત, તે બધુ અંગબાહ્ય કહેવાય ઉપર જણાવેલા ગ્રન્થોના શું શું હકીકત આવે છે તે જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ નન્દીસૂત્રની ટીકા જોઈ લેવી. અહીં વિસ્તાર થવાના ભયથી તે સર્વ નથી લખ્યું.

અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત બાર પ્રકારે છે. ૧ આચારાંગ, ૨ સૂત્રકૃતાંગ ૩ સ્થાનાંગ ૪ સમવાયાંગ ૫ વ્યાખ્યા-પ્રજ્ઞપ્તિ ૬ જ્ઞાતાધર્મકથા ૭ ઉપાસકદશા ૮ અંતકૃતદશા ૯ અનુત્તરોપપાતિકદશા ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ ૧૧ વિપાકસૂત્ર અને ૧૨ દૃષ્ટિવાદ, તેમાં પ્રથમ આચરાંગ સૂત્રમાં શ્રમણ નિર્ગ્રન્થોના આચાર, ગોચરી વિધિ, વિનય, વિનયની શિક્ષા, ભાષા, અભાષા, ચરણ સિત્તરી, કરણસિત્તરી, સંયમ માત્રા અને આહારાદિની માત્રાનો વીચાર પ્રરૂપ્યો છે તેમાં જ્ઞાનાચાર દર્શનાચાર ચારિત્રાચાર તપાચાર વીર્યાચાર એ પાંચ આચાર

છે તથા આચારાંગમાં પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતી નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાતી પ્રતિપત્તિઓ છે. વળી એમાં બે શ્રુત સ્કંધ, પચીસ અધ્યયન, પંચાશી ઉદ્દેશણકાળ, પંચાશી સમુદ્દેશણકાળ, અઢાર હજાર પદ, સંખ્યાત અક્ષર, અનન્તા પર્યાય, પરિમિત ત્રસજીવો, અનન્તા સ્થાવરજીવો, શાશ્વત પદાર્થો, અશાશ્વત પદાર્થો, વિગેરે જિનપ્રરૂપિતભાવો આચારાંગમાં કહ્યા છે

૨ સૂત્રકૃતાંગમાં એકસો એંશી ભેદ ક્રિયાવાદિના, ચોરાશી અક્રિયાવાદિના, સડસઠ અજ્ઞાનવાદિના, અને બત્રીસ વિનયવાદિના, સર્વ મળી ત્રણસો ત્રેસઠ ભેદ પાખંડીઓના તેમાં સવિસ્તર વર્ણવ્યા છે વળી એની પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતી નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાતી પ્રતિપત્તિઓ છે. તેમજ એમાં બે શ્રુત સ્કંધ, ત્રેવીસ અધ્યયન, તેત્રીસ ઉદ્દેશણકાળ, તેત્રીસ સમુદ્દેશણકાળ, છત્રીસ હજાર પદ, સંખ્યાતા અક્ષર, અનન્તાગમ, અનન્તા પર્યાય, પરિમિત ત્રસજીવો. અનન્તા સ્થાવરજીવો તથા શાશ્વત અશાશ્વત જિન પ્રરૂપિતભાવો, બીજા સૂત્રકૃતાંગમાં કહ્યા છે

૩ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં ટંક-કૂટ-પર્વત, શિખરી, પ્રાગ્ભાર, કુંડો ગુફાઓ, ખાણો, દ્રહો, નદીઓ વિગેરેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે આ સૂત્રની પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતી નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાતી સંગ્રહણીઓ, સંખ્યાતી પ્રતિપત્તીઓ છે. તથા આ સૂત્રમાં એક શ્રુતસ્કંધ, દશ અધ્યયન, એકવીસ ઉદ્દેશણકાળ, એકવીસ સમુદ્દેશણકાળ, બહોતેર હજાર પદ, સંખ્યાતાક્ષર, વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૪ સમવાયાંગમાં એકથી સો પર્યંતની સંખ્યાવાળા પદાર્થોનો જેમાં અન્તર્ભાવ થાય છે તેની પ્રરૂપણા કરી છે. આના અનુયોગદ્વાર, છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે, શ્રુતસ્કંધ એક છે, અધ્યયન એક છે, ઉદ્દેશણકાળ એક છે, સમુદ્દેશણકાળ એક છે, એક લાખને ચુમ્માળીસ હજાર પદ છે, તે સિવાય અક્ષર-ગમ પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ છે

૫ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં જીવ-અજીવ આદિની પ્રરૂપણા કરી છે. એના છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે, તેનો એક શ્રુતસ્કંધ છે, અધિક એકસો અધ્યયન છે, દશ હજાર ઉદ્દેશા છે, દશ હજાર સમુદ્દેશણા છે, છત્રીસ હજાર પ્રશ્ન છે, બે લાખ અઠ્ઠાવીસ હજાર પદ છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે

૬ જ્ઞાતાધર્મકથાંગમાં ધર્મકથામાં ઉદાહરણભૂત નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, સમવસરણો વિગેરેનું વર્ણન છે, આ ગ્રંથમાં સર્વ મળીને સાડાત્રણ ક્રોડ સ્થાનકો છે, આના અનુયોગ-છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે વળી આ અંગમાં બે શ્રુત સ્કંધ છે, ઓગણીસ ઉદ્દેશણકાળ છે, ઓગણીસ સમુદ્દેશણકાળ છે, પાંચ લાખને છોતેર હજાર પદ છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ છે

૭ ઉપાસક દશાંગમાં શ્રાવકોના નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડ, સમવસરણો, તેમના રાજાઓ, તેમના માતા-પિતા, ધર્માચાર્ય, ઈહલોક-પરલોક સંબંધી તેમની ૠદ્ધિ વિગેરેનું વર્ણન છે. એમાં અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ છે. શ્રુતસ્કંધ એક છે, દશ અધ્યયન છે, દશ ઉદ્દેશણકાળ છે, દસ સમુદ્દેશણકાળ છે, અગીઆર લાખ ને બાવન હજાર પદો છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ જાણી લેવા.

૮ અન્તકૃતદશાંગમાં તીર્થંકર વિગેરે ચરમશરીરી જીવોના નગરો ઉદ્યાનો ચૈત્યો વિગેરેનું વર્ણન છે, તેના છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે, એક શ્રુતસ્કંધ છે, આઠ વર્ગ છે. આઠ ઉદ્દેશણકાળ છે, આઠ સમુદ્દેશણકાળ, ત્રેવીસલાખને ચાર હજાર પદો છે, અક્ષર-પર્યાય-ગમ વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૯ અનુત્તરૌપપાતિક દશાંગમા અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થનારાના નગર-ઉદ્યાન-ચૈત્ય વિગેરેનુ વર્ણન છે અનુયોગ-છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે. શ્રુતસ્કધ એક છે, ત્રણ વર્ગ છે, ત્રણ ઉદ્દેશણકાળ છે, ત્રણ સમુદ્દેશણકાળ છે. છેતાળીસ લાખ અને આઠ હજાર પદ છે અને અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે

૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણમા પૂછેલા, નહી પૂછેલા વિવિધ પ્રકારે એકસો આઠ પ્રશ્નોના ઉત્તર છે, તેમજ તે સિવાય નાગકુમાર વિગેરે દેવોની સાથે સાધુઓના દિવ્ય સવાદ થયેલા તેનુ વર્ણન છે. અનુયોગદ્વાર-છદ વિગેરે પૂર્વવત્ છે, તેનો શ્રુતસ્કધ એક છે. પીસ્તાલીસ અધ્યયન છે, પીસ્તાલીસ ઉદ્દેશણકાળ છે પીસ્તાલીસ સમુદ્દેશણકાળ છે, બાણુ લાખને સોળ હજાર પદ છે, અને અક્ષરપર્યાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે

૧૧ વિપાકસૂત્રાગમા શુભાશુભકર્મના ફળ-વિપાકનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે. તેના અનુયોગદ્વાર-છદ વિગેરે પૂર્વવત્ સખ્યાતા છે બે શ્રુતસ્કધ છે, વીસ અધ્યયન, વીસ ઉદ્દેશણકાળ, વીસ સમુદ્દેશણકાળ છે, અને એક ક્રોડ ચોરાશીલાખ અને બત્રીશ હજાર પદ છે, પર્યાય-અક્ષર વિગેરે પૂર્વવત્ છે

૧૨ દૃષ્ટિવાદ તેના પાચ ભેદ છે પરિકર્મ, સૂત્ર પૂર્વગત અનુયોગ અને ચૂલિકા તેમા પરિકર્મ સાત પ્રકારે છે સૂત્ર બાવીશ પ્રકારે છે પૂર્વગત ચૌદ પ્રકારે છે, અનુયોગ બે પ્રકારે છે, અને ચૂલિકા પ્રથમના ચાર પૂર્વની છે, બાકીના પૂર્વ ચૂલિકા વિનાના છે આ દૃષ્ટિવાદના અનુયોગ છદ વિગેરે પૂર્વવત્ સખ્યાતા છે એક શ્રુતસ્કધ છે અને સખ્યાત હજાર પદો છે.

ઉપરોક્ત દ્વાદશાગ-બાર અગમા શુ શુ વિષય ચર્ચ્યા છે, તે સબધી નન્દીસૂત્રમા બહુ સારી રીતે વર્ણવ્યુ છે, તે જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ ત્યાથી જોઈ લેવુ અહી ગ્રન્થવિસ્તારના ભયથી માત્ર સક્ષિપ્તસાર લીધે છે સૂત્રના પદ આદિની સખ્યા પૂર્વે આટલી હતી કાળબળે સ્મૃતિબળ ક્ષીણ થવાથી વર્તમાનમા તેટલુ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી

"ગણધર મહારાજ પ્રથમ પૂર્વોની રચના કરે છે" એ પૂર્વોમા સપૂર્ણ વાઙ્મય અન્તર્ભૂત થાય છે, તેથી ચૌદ પૂર્વાત્મક બારઅગજ હોવા જોઇએ, શેષ અગ અથવા અગબાહ્ય શ્રુત રચવાથી શો લાભ ? શિષ્યની એ શકાનુ સમાધાન કરવાને શ્રીગુરૂ કહે છે કે—

जइवि य भूयावाए, सव्वस्स वओमयस्स ओयारो ।
निज्जूहणा तहावि हु, दुम्मेहे पप्प इत्थी य ॥५५१॥

જોકે ભૂતવાદમા-દૃષ્ટિવાદમા સર્વ વાઙ્મયનો અન્તર્ભાવ થાય છે, તો પણ મન્દમતીવાળા તથા સ્ત્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ શ્રુતની રચના કરી છે ૫૫૧

સપૂર્ણ વિશેષ યુક્ત સર્વ વસ્તુ સમૂહનુ પ્રતિપાદન જેમા કરેલુ હોય, તે ભૂતવાદ અથવા સામાન્ય વિશેષાદિ સર્વ ધર્મ યુક્ત જીવોના ભેદ-પ્રભેદ જેમા કહેલ હોય તે ભૂતવાદ અથવા દૃષ્ટિવાદ કહેવાય એવા દૃષ્ટિવાદમા સમગ્ર વાઙ્મયનો અન્તર્ભાવ થાય છે, તો પણ તે ભૂતવાદને ગ્રહણ-ધારણ કરવાને અયોગ્ય એવા મદ બુદ્ધિવાળા જીવો અને સ્ત્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ અગબાહ્યાદિશ્રુતની રચના કરી છે ૫૫૧

સ્ત્રીઓને દૃષ્ટિવાદ યા ભૂતવાદ શ્રુત શા માટે ન અપાય ? તે માટે કહે છે

तुच्छा गारवबहुला, चलिंदिया दुब्बला धिईए य ।
इति अइसेसज्झयणा, भूयावाओ य नो त्थीणं ॥५५२॥

તુચ્છ સ્વભાવવાળી–બહુ અભિમાનવાળી–ચપલેન્દ્રિય અને બુદ્ધિએ દુર્બળ–મન્દ હોવાથી સ્ત્રીઓને અતિશયવાળા અધ્યયનો અને દૃષ્ટિવાદ આપવાની આજ્ઞા નથી. ૫૫૨

સ્ત્રીને જો કોઈ પણ રીતે દૃષ્ટિવાદ શ્રુત આપ્યુ હોય, તો તે તુચ્છાદિ સ્વભાવથી "હું પણ દૃષ્ટિવાદ ભણુ છુ" એવા અભિમાન યુક્ત મનથી પુરૂષના પરિભવાદિ કાર્યમા પ્રવર્તે અને તેથી દુર્ગતિ પામે એમ જાણીને અતિશય કૃપાસિન્ધુ–પરોપકાર કરવામાજ પ્રવૃત્તિવાળા ભગવાન્ તીર્થંકરોએ ઉત્થાન–સમુત્થાન શ્રુત વિગેરે અતિશયવાળા–ચમત્કારવાળા અધ્યયનો અને દૃષ્ટિવાદ શ્રુત સ્ત્રીઓને આપવાની ના કહી છે. પરન્તુ તેઓના પર અનુગ્રહ કરવાને માટે તેમને પણ શ્રુત આપવુ જોઇએ, એમ જાણીને શેષ અગીઆર અંગાદિની રચના કરી છે. ૫૫૨

એ પ્રમાણે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય શ્રુત કહીને શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદો કહ્યા, હવે શ્રુતનો વિષય કેટલો છે, તે કહે છે.

उवउत्तो सुयनाणी, सव्वं दव्वाइं जाणइ जहत्थं ।
पासइ य केइ सो पुण, तमचक्खुदंसणेणं ति ॥५५३॥

ઉપયોગવાન્ શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યાદિ યથાર્થ જાણે છે. અને વળી કેટલાક કહે છે કે તે અચક્ષુદર્શન વડે જુએ છે ૫૫૩

જો શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગવાન્ હોય, તો તે પંચાસ્તિકાયરૂપ સર્વ દ્રવ્ય, લોકાલોકરૂપ સર્વ ક્ષેત્ર, અતીતાદિરૂપ સર્વકાળ, અને ઔદયિકાદિ સર્વભાવો સ્પષ્ટાવભાસિ શ્રુતજ્ઞાનવડે યથાર્થ જાણે છે, પરન્તુ સામાન્યગ્રાહિ દર્શનવડે જુએ નહિ કેમકે તેમને તે ન હોય. જેમ મનઃપર્યવજ્ઞાન સ્પષ્ટાર્થ ગ્રાહક છે, તેથી ત્યા દર્શન નથી, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ સ્પષ્ટાર્થગ્રાહી હોવાથી, અર્થ વિકલ્પન અવસ્થામા, અન્તર્જલ્પાકાર રૂપ હોવાથી, અર્થને વિશેષ પ્રકારેજ ગ્રહણ કરે છે, પણ સામાન્ય પ્રકારે ગ્રહણ નથી કરતુ નન્દીસૂત્રમા પણ કહ્યુ છે કે–"તે શ્રુતજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યુ છે, દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, અને ભાવથી દ્રવ્યથી ઉપયોગવાન્ શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યો જાણે, પણ જુએ નહિ. ક્ષેત્રથી સર્વક્ષેત્ર જાણે પણ જુએ નહિ કાળથી સર્વ કાળ જાણે, પણ જુએ નહિ. ભાવથી સર્વ ભાવ જાણે, પણ જુએ નહિ" આ સ્થળે બીજાઓ "શ્રુતજ્ઞાની જ્ઞાનથી જાણે છે અને અચક્ષુ દર્શનથી જુએ છે," એમ માને છે, કારણ કે જેને શ્રુતજ્ઞાન હોય, તેને મતિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છેજ. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને ચક્ષુ તથા અચક્ષુ એ બે દર્શન કહ્યા છે, તેમા ચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાની જુએ છે અને અચક્ષુદર્શનવડે શ્રુતજ્ઞાની જુએ છે ૫૫૩

આ ઉપરોક્ત બીજાઓનો અભિપ્રાય અયોગ્ય છે, કેમકે—

तेसिमचक्खुदंसणसामण्णाओ कहं न मइनाणी ।
पासइ पासइ व कहं, सुयनाणी किंकओ भेओ ? ॥५५४॥

તેમને અચક્ષુદર્શન સમાન છતા પણ મતિજ્ઞાની તે વડે કેમ ન જુએ, અને શ્રુતજ્ઞાની કેમ જુએ ? એ ભેદ શાથી છે ? ૫૫૪

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમા ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તપણુ સમાન હોવાથી, અચક્ષુદર્શન પણ ઉભયમા સમાન છે, તો પછી અચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાની ન જુએ અને શ્રુતજ્ઞાની જુએ, એનુ શુ કારણ? જો શ્રુતજ્ઞાની અચક્ષુદર્શનથી જુએ, તો મતિજ્ઞાની પણ તે વડે જુએ. અને જો તે ન જુએ, તો તે પણ ન જુએ કારણ કે ન્યાય ઉભયત્ર સમાન છે. માટે "શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ." એમજ કહેવુ યોગ્ય છે ૫૫૪

અથવા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા કહેલ પશ્યત્તાની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમા પણ પશ્યત્તા કહેલી છે, અને તેથી તે અપેક્ષાએ "શ્રુતજ્ઞાની જાણે અને જુએ" એમ કહેવુ યોગ્ય છે. તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

मइमेयमचक्खुद्दंसणं च, वज्जितु पासणा भणिया ।
पण्णवणाए ऊ फुडा, तेण सुए पासणा जुत्ता ॥५५५॥

મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-ને અચક્ષુદર્શન સિવાયની "પશ્યત્તા" પ્રજ્ઞાપનામા સ્ફુટપણે કહેલ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પણ પશ્યત્તા યુક્ત છે ૫૫૫

પશ્યત્તા સાકાર અને અનાકાર એમ બે પ્રકારે છે. શ્રુતજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, અવધિજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, મન પર્યવજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, કેવળજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, શ્રુત-અજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા વિભ ગજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા એમ છ પ્રકારે સાકાર પશ્યત્તા છે ચક્ષુદર્શન અનાકાર પશ્યત્તા અવધિદર્શન અનાકાર પશ્યત્તા, અને કેવળદર્શન અનાકાર પશ્યત્તા, એમ ત્રણ પ્રકારે અનાકાર પશ્યત્તા છે આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-અચક્ષુ-દર્શન સિવાયની નવ પ્રકારે "પશ્યત્તા" પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ત્રીશમા પદની અ દર સ્ફુટ રીતે કહી છે તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પણ પશ્યત્તા કહી છે, તે યોગ્ય છે અને તેની અપેક્ષાએ "શ્રુત-જ્ઞાની જાણે છે, અને જુએ છે" એમ કહેવુ પણ યુક્ત છે

જેમ ઉપયોગ શબ્દથી સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ એમ બન્ને ભેદ કહેવાય છે, તેમ પશ્યત્તા શબ્દથી પણ સાકાર પશ્યત્તા અને અનાકાર પશ્યત્તા એમ બે ભેદ કહેવાય છે

પ્રશ્ન :-જો એમ હોય તો સાકાર અને અનાકાર પશ્યત્તા એ બન્ને સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગના માત્ર પર્યાય શબ્દો થયા, તો પછી ઉપયોગથી પશ્યત્તા જુદી શા માટે કહી?

ઉત્તર :-સાકાર ઉપયોગ આઠ પ્રકારે છે અને સાકાર પશ્યત્તા તો છ પ્રકારે છે, કેમકે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાનમા પશ્યત્તા નથી કહી, વળી અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારે છે, અને અનાકાર પશ્યત્તા ત્રણ પ્રકારે છે, કેમકે અચક્ષુદર્શનમા પશ્યત્તા નથી કહી પશ્યત્તા એટલે ઉત્કૃષ્ટ રીતે જોવુ એવુ ઉત્કૃષ્ટ જોવાપણુ, શીઘ્ર ત્રિકાળ વિષય અર્થને શીઘ્ર જાણવામા પટુધર બોધ હોય ત્યારે થાય, મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન પ્રાય સાંપ્રતકાળ વિષયી હોવાથી, તેમા શીઘ્ર પટુતર બોધ નથી થતો, માટે તેમા પશ્યત્તા નથી કહી તેવી જ રીતે જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને શીઘ્ર અવબોધ થાય છે, તેમ બાકીની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને નથી થતો, કેમકે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ દીર્ઘ દીર્ઘ-કાળે કહેલ છે, અને મન શીઘ્ર અર્થ પરીચ્છેદક છતા પણ તેમા પશ્યત્તા નથી કહી, કેવળ ઉપયોગ જ કહેલ છે, આ કારણથી અચક્ષુદર્શનમા પશ્યત્તા નથી કહી આ પ્રમાણે સાકાર-

ઉપયોગ આઠ પ્રકારે અને સાકારપશ્યત્તા છ પ્રકારે છે, તથા અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારે અને અનાકારપશ્યત્તા ત્રણ પ્રકારે છે એ રીતે ઉપયોગ અને પશ્યતામા તફાવત હોવાથી ઉપયોગથી પશ્યત્તા ભિન્ન કહી છે. તેથી મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન સિવાય બાકીના શ્રુતજ્ઞાનાદિમા પશ્યત્તા કહી છે. એ પશ્યત્તાની અપેક્ષાએ "શ્રુતજ્ઞાની જાણે છે, જુએ છે" એમ કહેવુ તે યોગ્ય છે

કેટલાક પુસ્તકોમા "તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પશ્યત્તા યુક્ત છે" તેને બદલે તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પશ્યત્તા અયુક્ત છે" એમ જણાય છે, ત્યા એવો અર્થ સમજવો કે પૂર્વની ૫૫૩મી ગાથામા "पासइ य कह सो पुण तमचक्खुद्दसणेण" એ પાઠથી અચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમા પશ્યત્તા કહી છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે પ્રજ્ઞાપનામા મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન સિવાયની છ પ્રકારની પશ્યત્તા કહી છે તેથી "શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ" એમ અર્થ સમજવો (આ ગાથા પૂર્વ ટીકાકારોએ ગ્રહણ કરી છે પણ અર્થ સહેલો છે એમ કહી તેઓએ આ ગાથાની વ્યાખ્યા નથી કહી, તેથી વૃત્તિકારે સ્વબોધાનુસાર વ્યાખ્યા કરી છે, અને તેથી બીજા બુદ્ધિમાનોએ પણ શાસ્ત્રવિરોધ ન આવે તેમ વ્યાખ્યા કરવી) ૫૫૫

એ પ્રમાણે ભેદથી અને વિષયથી શ્રુતજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ કહ્યુ-હવે સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારોવડે ગત્યાદિ માર્ગણા સ્થાનમા તે શ્રુતની પ્રરૂપણા કરીશુ

जह नवहा मइनाण, संतपयपरूवणाइणा गमियं ।

तह नेयं सुयनाण, जं तेण समाणसामित्तं ॥५५६॥

જેમ સત્પદપ્રરૂપણાદિ વડે મતિજ્ઞાન નવ પ્રકારે જણાવ્યુ, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ (એ નવ દ્વારો વડે) જાણવુ. કેમકે જે મતિજ્ઞાનના સ્વામી છે, તે શ્રુતજ્ઞાનના પણ સ્વામી છે. ૫૫૬

सव्वाइसयनिहाण, तं पाएणं जओ पराहीणं ।

तेण विणेयहियत्थं गहणोपाओ इमो तस्स ॥५५७॥

સર્વ અતિશયનુ નિધાનરૂપ શ્રુતજ્ઞાન પ્રાય પરાધીન (ગુરૂ આધીન) હોવાથી તીર્થંકર ગણધરોએ શિષ્યજનના હિતને માટે તેને ગ્રહણ કરવાનો ઉપાય (વિધિ) આ પ્રમાણે કહ્યો છે. ૫૫૭

(२१) आगमसत्थग्गहणं जं, बुद्धिगुणेहि अट्ठहिं दिट्ठं ।

बेंति सुयनाणलंभं, तं पुव्वविसारया धीरा ॥५५८॥

જે બુદ્ધિના આઠગુણો વડે આગમશાસ્ત્રનુ ગ્રહણ કહ્યુ છે, તેનેજ શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ છે એમ ધીર એવા પૂર્વજ્ઞો કહે છે ૫૫૮

એવા શાસ્ત્રને વિષે આગળ કહેવાશે તે બુદ્ધિના આઠગુણો વડે ગુરૂ પાસેથી શાસ્ત્રનુ (શ્રુતજ્ઞાનનુ) ગ્રહણ, તે જ શ્રુતલાભ પૂર્વના જાણકાર પંડિત પુરૂષો કહે છે ૫૫૮

सासिज्जइ जेण तयं, सत्थं तं चाऽविसेसियं नाण ।

आगम एव य सत्थ, आगमसत्थ तु सुयनाणं ॥५५९॥

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમા ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તપણુ સમાન હોવાથી, અચક્ષુદર્શન પણ ઉભયમા સમાન છે. તો પછી અચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાની ન જુએ અને શ્રુતજ્ઞાની જુએ, એનુ શુ કારણ? જો શ્રુતજ્ઞાની અચક્ષુદર્શનથી જુએ, તો મતિજ્ઞાની પણ તે વડે જુએ. અને જો તે ન જુએ, તો તે પણ ન જુએ કારણ કે ન્યાય ઉભયત્ર સમાન છે માટે 'શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ.' એમજ કહેવુ યોગ્ય છે ૫૫૪

અથવા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા કહેલ પશ્યત્તાની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમા પણ પશ્યત્તા કહેલી છે અને તેથી તે અપેક્ષાએ "શ્રુતજ્ઞાની જાણે અને જુએ એમ કહેવુ યોગ્ય છે. તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

मइभेयमचक्खुदंसणं च, वज्जितु पासणा भणिया ।
पण्णवणाए ऊ फुडा, तेण सुए पासणा जुत्ता ॥५५५॥

મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-ને અચક્ષુદર્શન સિવાયની 'પશ્યત્તા' પ્રજ્ઞાપનામા સ્ફુટપણે કહેલ છે તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પણ પશ્યત્તા યુક્ત છે ૫૫૫

પશ્યત્તા સાકાર અને અનાકાર એમ બે પ્રકારે છે શ્રુતજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, અવધિજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, મનપર્યવજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, કેવળજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, શ્રુત-અજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા વિભગજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા એમ છ પ્રકારે સાકાર પશ્યત્તા છે ચક્ષુદર્શન અનાકાર પશ્યત્તા અવધિદર્શન અનાકાર પશ્યત્તા, અને કેવળદર્શન અનાકાર પશ્યત્તા, એમ ત્રણ પ્રકારે અનાકાર પશ્યત્તા છે આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-અચક્ષુ-દર્શન સિવાયની નવ પ્રકારે "પશ્યત્તા' પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ત્રીશમા પદની અદર સ્ફુટ રીતે કહી છે તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પણ પશ્યત્તા કહી છે. તે યોગ્ય છે અને તેની અપેક્ષાએ 'શ્રુત-જ્ઞાની જાણે છે. અને જુએ છે" એમ કહેવુ પણ યુક્ત છે

જેમ ઉપયોગ શબ્દથી સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ એમ બન્ને ભેદ કહેવાય છે. તેમ પશ્યત્તા શબ્દથી પણ સાકાર પશ્યત્તા અને અનાકાર પશ્યત્તા એમ બે ભેદ કહેવાય છે

પ્રશ્ન —જો એમ હોય તો સાકાર અને અનાકાર પશ્યત્તા એ બન્ને સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગના માત્ર પર્યાય શબ્દો થયા, તો પછી ઉપયોગથી પશ્યત્તા જુદી શા માટે કહી?

ઉત્તર '—સાકાર ઉપયોગ આઠ પ્રકારે છે અને સાકાર પશ્યત્તા તો છ પ્રકારે છે, કેમકે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાનમા પશ્યત્તા નથી કહી, વળી અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારે છે, અને અનાકાર પશ્યત્તા ત્રણ પ્રકારે છે. કેમકે અચક્ષુદર્શનમા પશ્યત્તા નથી કહી પશ્યત્તા એટલે ઉત્કૃષ્ટ રીતે જોવુ એવુ ઉત્કૃષ્ટ જોવાપણુ. શીઘ્ર ત્રિકાળ વિષય અર્થને શીઘ્ર જાણવામા પટુઘર બોધ હોય ત્યારે થાય, મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન પ્રાય સાપ્રતકાળ વિષયી હોવાથી, તેમા શીઘ્ર પટુતર બોધ નથી થતો, માટે તેમા પશ્યત્તા નથી કહી તેવી જ રીતે જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને શીઘ્ર અવબોધ થાય છે, તેમ બાકીની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને નથી થતો કેમકે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ દીર્ઘ દીર્ઘ-કાળે કહેલ છે અને મન શીઘ્ર અર્થ પરીચ્છેદક છતા પણ તેમા પશ્યત્તા નથી કહી, કેવળ ઉપયોગ જ કહેલ છે. આ કારણથી અચક્ષુદર્શનમા પશ્યત્તા નથી કહી આ પ્રમાણે સાકાર-

ઉપયોગ આઠ પ્રકારે અને સાકારપશ્યત્તા છ પ્રકારે છે, તથા અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારે અને અનાકારપશ્યત્તા ત્રણ પ્રકારે છે એ રીતે ઉપયોગ અને પશ્યતામા તફાવત હોવાથી ઉપયોગથી પશ્યત્તા ભિન્ન કહી છે તેથી મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન સિવાય બાકીના શ્રુતજ્ઞાનાદિમા પશ્યત્તા કહી છે એ પશ્યત્તાની અપેક્ષાએ 'શ્રુતજ્ઞાની જાણે છે, જુએ છે" એમ કહેવુ તે યોગ્ય છે

કેટલાક પુસ્તકોમા "તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પશ્યત્તા યુક્ત છે" તેને બદલે તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પશ્યત્તા અયુક્ત છે" એમ જણાય છે, ત્યા એવો અર્થ સમજવો કે પૂર્વની ૫૫૩મી ગાથામા "पासइ य केइ सो पुण तमचक्खुदंसणेण" એ પાઠથી અચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમા પશ્યત્તા કહી છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે પ્રજ્ઞાપનામા મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન સિવાયની છ પ્રકારની પશ્યત્તા કહી છે. તેથી "શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ" એમ અર્થ સમજવો (આ ગાથા પૂર્વ ટીકાકારોએ ગ્રહણ કરી છે. પણ અર્થ સહેલો છે એમ કહી તેઓએ આ ગાથાની વ્યાખ્યા નથી કહી, તેથી વૃત્તિકારે સ્વબોધાનુસાર વ્યાખ્યા કરી છે, અને તેથી બીજા બુદ્ધિમાનોએ પણ શાસ્ત્રવિરોધ ન આવે તેમ વ્યાખ્યા કરવી) ૫૫૫

એ પ્રમાણે ભેદથી અને વિષયથી શ્રુતજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ કહ્યુ-હવે સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારોવડે ગત્યાદિ માર્ગણા સ્થાનમા તે શ્રુતની પ્રરૂપણા કરીશુ

जह नवहा मइनाण, संतपयपरूवणाइणा गमियं ।

तह नेय सुयनाण, जं तेण समाणसामित्तं ॥५५६॥

જેમ સત્પદપ્રરૂપણાદિ વડે મતિજ્ઞાન નવ પ્રકારે જણાવ્યુ, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ (એ નવ દ્વારો વડે) જાણવુ કેમકે જે મતિજ્ઞાનના સ્વામી છે, તે શ્રુતજ્ઞાનના પણ સ્વામી છે. ૫૫૬

सव्वाइसयनिहाण, तं पाएणं जओ पराहीणं ।

तेण विणेयहियत्थं गहणोपाओ इमो तस्स ॥५५७॥

સર્વ અતિશયનુ નિધાનરૂપ શ્રુતજ્ઞાન પ્રાય પરાધીન (ગુરૂ આધીન) હોવાથી તીર્થંકર ગણધરોએ શિષ્યજનના હિતને માટે તેને ગ્રહણ કરવાનો ઉપાય (વિધિ) આ પ્રમાણે કહ્યો છે. ૫૫૭

(२१) आगमसत्थग्गहणं जं, बुद्धिगुणेहि अट्ठहिं दिट्ठं ।

बेंति सुयनाणलंभं, तं पुव्वविसारया धीरा ॥५५८॥

જે બુદ્ધિના આઠગુણો વડે આગમશાસ્ત્રનુ ગ્રહણ કહ્યુ છે, તેનેજ શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ છે એમ ધીર એવા પૂર્વજ્ઞો કહે છે ૫૫૮.

એવા શાસ્ત્રને વિષે આગળ કહેવાશે તે બુદ્ધિના આઠગુણો વડે ગુરૂ પાસેથી શાસ્ત્રનુ (શ્રુતજ્ઞાનનુ) ગ્રહણ, તે જ શ્રુતલાભ પૂર્વના જાણકાર પંડિત પુરૂષો કહે છે. ૫૫૮

सासिज्जइ जेण तयं, सत्थं तं चाऽविसेसिय नाण ।

आगम एव य सत्थ, आगमसत्थ तु सुयनाणं ॥५५९॥

तस्सायाण गहणं, दिट्ठं जं मइगुणेहिं सत्थम्मि ।
बेंति तयं सुयलंभं, गुणा य सुस्सूसणाईया ॥५६०॥

જે વડે બોધ કરાય, તે શાસ્ત્ર, તે સામાન્યથી જ્ઞાન કહેવાય છે, અને આગમ એજ શાસ્ત્ર તે આગમશાસ્ત્ર, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય તે શ્રુતનુ આદાન એટલે ગ્રહણ કરવાનું શાસ્ત્રમા જે બુદ્ધિના ગુણવડે કહ્યુ છે તેને શ્રુતલાભ કહે છે, તે ગુણો શૂશ્રુષાદિક જાણવા. ૫૫૯–૫૬૦.

તે આઠ ગુણો કહે છે

(२२) सुस्सूसइ पडिपुच्छइ, सुणेइ, गिण्हइ य ईहए यावि ।
तत्तो अपोहए वा, धारेइ करेइ वा सम्मं ॥५६१॥

સાભળવાની ઇચ્છા કરે, પૂછે, શ્રવણ કરે, ગ્રહણ કરે, વિચારે, અને તે પછી નિશ્ચય કરે, ધારી રાખે, અને સમ્યગ્ અનુષ્ટાન કરે. ૫૬૧

(૧) પ્રથમ વિનય સહિત ગુરૂ મુખથી શ્રુત સાભળવાની ઇચ્છા કરે (૨) તે પછી પૂછે, એટલે ભણેલુ શ્રુત શ કા રહિત કરે, (૩) પછી એ ભણેલુ શ્રુત અર્થથી સાભળે, (૪) તે સાભળીને અવગ્રહ વડે ગ્રહણ કરે, (૫) ગ્રહણ કરીને ઈહાથી વિચાર કરે કે "શુ તે આજ પ્રમાણે છે કે અન્યથા છે ?" એમ વિચાર કરતા સ્વબુદ્ધિથી પણ ક ઇક ઉત્પ્રેક્ષા કરે. (૬) તે પછી નિશ્ચય કરે, કે જે પ્રમાણે ગુરૂએ કહ્યુ છે તે તેમજ છે (૭) જ્યારે એ પ્રમાણે નિશ્ચય થાય એટલે પોતાના ચિત્તમા તે ધારી રાખે. (૮) તે પછી શાસ્ત્રમા કહેલ સમ્યક્ અનુષ્ટાન કરે, કારણકે શાસ્ત્રમા કહેલુ અનુષ્ટાન પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમમા, અને ગુરૂનુ ચિત્ત પ્રસન્ન કરી લેવામા હેતુભૂત હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે

અથવા (૧) ગુરૂ મહારાજ જે જે કાર્ય માટે આજ્ઞા કરે, તે સર્વ અનુગ્રહ માનીને સાભળવાની ઇચ્છા કરે (૨) તે તે કાર્ય કરતી વખતે પુન પૂછે (૩) એ પ્રમાણે આરાધન કરેલ ગુરૂની પાસે સૂત્ર અને તેનો અર્થ સારી રીતે સાભળે (૪) સાભળીને અવગ્રહ વડે ગ્રહણ કરે તે પછીનો વિચારાદિનો અર્થ ઉપર કહ્યા મુજબ સમજવો બીજા વળી એમ કહે છે કે (૧) પ્રશ્ન કર્યા બાદ ગુરૂએ આદેશ કરેલા વચનને રૂડી રીતે સાભળે છે (૨) સાભળેલાને તેવી રીતે અવગ્રહ વડે ગ્રહણ કરે, ગુરૂએ કહેલ સમ્યક્ રીતે કરે, ત્યા સુધી સમજવુ આ પ્રમાણે એ આઠે પ્રકારે ગુરૂની આરાધના શ્રુતની પ્રાપ્તિમા મૂળભૂત ઉપાય હોવાથી ગુરૂ આરાધનાના વિષયમા તે આઠ ગુણો યોજે છે. ૫૬૧

सुस्सूसई य सोउं, सुयमिच्छइ सविणओ गुरुमुहाओ ।
पडिपुच्छइ तं गहियं, पुणोऽवि निस्संकियं कुणइ ॥५६२॥
सुणइ तदत्थमधीउं, गहणे-हा-ऽवाय-धारणा तस्स ।
सम्मं कुणइ सुयाणं, अन्नंपि तओ सुय लहइ ॥५६३॥
सुस्सूसइ वा ज गुरवो, जपंति पुव्वभणिओ य ।
कुणइ पडिपुच्छिऊणं, सुणेइ सुत्तं तदत्थं वा ॥५६४॥

શુશ્રુષા એટલે વિનય સહિત ગુરૂ મુખથી સાભળવાની ઇચ્છા કરે, પુન પૃછે એટલે તે ગ્રહણ કરેલુ પુનઃ શકારહિત કરે, શ્રવણ કરે એટલે તેનો અર્થ ભણીને સાભળે, તે પછી ગ્રહણ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરી, ધારી રાખીને તેનુ શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર અનુષ્ટાન કરે. કેમકે તેથી બીજું પણ શ્રુત પ્રાપ્ત થાય અથવા ગુરૂ જે જે કહે તે સાભળવાની ઇચ્છા કરે, અને પૂર્વે કહ્યુ હોય તે પ્રમાણ કરે, પુન પૂછીને સૂત્ર અથવા તેનો અર્થ સાભળે. ૫૬૨–૫૬૩–૫૬૪.

હવે શ્રવણ કરવાનો વિધિ કહે છે.

(२३) मूय हुंकारं वा, बाढक्कार-पडिपुच्छ-वीमंसा ।
तत्तो पसंगपारायणं, च परिणिट्ठ सत्तमए ॥५६५॥

મૂક રહેવુ. હુકારો આપવો, બાઢકાર કરવો, પ્રતિપૃચ્છા કરવી, મીમાસા કરવી, પછી પ્રસગ પારગત થવુ તેમ કરવાથી છેલ્લે સાતમે પરિનિષ્ટા થાય. ૫૬૫

પહેલીવાર સાભળતા ગાત્ર સ્થિર કરીને મૌનપણે સર્વ એક ચિત્તે ધારી રાખવુ તે પછી બીજીવારે હુકારો દેવો. વદન કરવુ. પછી ત્રીજીવખતે બાઢકાર કરવો એટલે આપે કહ્યુ તે તેમજ છે, અન્યથા નથી, એમ કહેવુ ચોથી વખત પછી પૂર્વાપરસૂત્રનો અભિપ્રાય સાભળીને કઇક પૃચ્છા કરવી, એટલે એ બાબત એમ કેમ? એવી રીતે પૂછવુ પછી પાચમી વખત મીમાસા કરવી, એટલે પ્રમાણની જીજ્ઞાસા કરવી. છઠ્ઠી વખત ઉત્તરોત્તર ગુણપ્રાપ્તિ અને ચાલતા વિષયની સપૂર્ણ માહિતી થાય સાતમી વખતે છેલ્લે પરિનિષ્ઠા થાય એટલે ગુરૂની પેઠે સારી રીતે બીજાને કહી શકે એવુ જ્ઞાન થાય. આ પ્રમાણે શિષ્યે શ્રવણ કરવાનો વિધિ છે. ૫૬૫

હવે ગુરૂએ કેવી રીતે વ્યાખ્યાન કરવુ તે કહે છે

(२४) सुत्तत्थो खलु पढमो, बिओ निज्जुत्तिमीसिओ भणिओ ।
तइओ य निरवसेसो, एस विही होइ अणुओगो ॥५६६॥

પ્રથમ અનુયોગમા (પહેલીવાર સૂત્રાર્થ પ્રતિપાદન કરતાં) માત્ર સૂત્રનો જ અર્થ કહે, બીજી વખત સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તિ મિશ્ર કહે, અને ત્રીજીવાર પ્રસક્તાનુપ્રસક્ત સપૂર્ણ અનુ-યોગ કહે. આ પ્રમાણે સૂત્રના અર્થ કહેવાનો વિધિ છે ૫૬૬

શ્રુતજ્ઞાનનો અધિકાર સમાપ્ત થયો

હવે અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર

હવે પૂર્વોક્ત સબંધથી આવેલુ અવધિજ્ઞાન કહેવાની ઇચ્છાએ આચાર્યશ્રી પ્રસ્તાવના કરતા કહે છે કે—

भणियं परोक्खमहुणा, पच्चक्खं तं च तिविहमोहाइं ।

पुव्वोदितसंबंधं, तत्थावहिमाइओ वोच्छं ॥५६७॥

પરોક્ષજ્ઞાન (મતિ-શ્રુત) કહ્યુ, હવે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહીશુ, તે પ્રત્યક્ષ અવધિઆદિ ત્રણ પ્રકારે છે (અવધિ-મન.પર્યાય-ને કેવળ) તેમા પ્રથમ પૂર્વોક્ત સબંધવાળુ અવધિજ્ઞાન કહીશુ. ૫૬૭

અવધિજ્ઞાનના અસખ્યાતા ભેદો છે, તે જણાવવા કહે છે કે—

(૨૫) संखाईयाओ खलु, ओहिन्नाणस्स सव्वपयडीओ ।

काई भवपच्चइया, खओवसमियाओ काओऽवि ॥५६८॥

અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો સખ્યાનીત છે તેમાના કેટલાક ભવપ્રત્યયિક છે અને કેટલાક ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક છે ૫૬૮.

વિષયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના સખ્યાતીત એટલે અસખ્ય ભેદો છે. જેમકે અવધિજ્ઞાનનો ક્ષેત્રથી વિષય જઘન્યથી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગે છે. એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટથી અલોકમા પણ લોકપ્રમાણ અસખ્યાતા ખડોમા, તેને દેખવા જાણવા લાયક પદાર્થો હોય, તો તેને જોઈ દેખી શકે કાળથી પણ અવધિજ્ઞાનીનો વિષય જઘન્યથી આવલીના અસખ્યાતમા ભાગનો છે એકેક સમયની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્યાત ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાળ સુધીનો વિષય છે. એ પણ આગળ કહેવાશે કારણકે વિષયના ભેદથી વિષયિનો પણ ભેદ હોય છે, એ ન્યાયથી ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ વિષયના અસખ્યાતા ભેદ હોવાથી અવધિજ્ઞાનરૂપ વિષયિના પણ અસખ્યાતા ભેદ છે. મૂળમા खलु શબ્દ છે તે વિશેષાર્થ છે, એથી એમ સમજવાનુ છે, કે ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષા એ જ અવધિજ્ઞાનના અસખ્યાતા ભેદ છે. દ્રવ્ય ભાવની અપેક્ષાએ નહિ, કારણકે દ્રવ્ય-ભાવની અપેક્ષાએ તો અવધિજ્ઞાનના અનન્તા પણ ભેદ છે, આ માટે આગળ ૬૨૬ મી ગાથામા કહેવાશે કે-તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યમા રહેલા અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોથી આરભીને વિચિત્ર વૃદ્ધિએ સર્વરૂપી દ્રવ્યોનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય પરિમાણનો અવધિ કહેશે, અને ભાવથી દરેક વસ્તુનો અસખ્યેય પર્યાયરૂપ વિષય કહેશે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે, કે સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અવધિબાહ્ય તેના પર્યાયો, એ ઉભયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનનો અનન્તો વિષય છે "જ્ઞેયના ભેદથી જ્ઞાનનો પણ ભેદ છે" એ ન્યાયે દ્રવ્ય અને ભાવ લક્ષણ વિષયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદ છે

પ્રશ્ન -જો અવધિના અનન્તા ભેદ છે, તોપછી મૂળમા "અવધિના સખ્યાતીત ભેદ છે" એમ જે કહ્યુ છે તેનુ શુ ?

ઉત્તર :–એમ નહિ અનન્તુ પણ સંખ્યાતીતજ કહેવાય છે, તેથી એમા કંઈ વિરૂદ્ધતા નથી માટે "સંખ્યાતીત" શબ્દથી અસખ્યાતા અને અનન્તા ભેદો અવધિજ્ઞાનના છે એમ કહેવામા કઇ પણ વિરોધ નથી એ સર્વ ભેદોમાના કેટલાક ભેદ ભવપ્રત્યયિક છે અને કેટલાક ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક છે એટલે કે જેમ આકાશમા ઉડવામા પક્ષીઓનો ભવ-જન્મ એજ હેતુ છે, તેમ નારકાદિ જન્મ એજ અવધિજ્ઞાનમા હેતુ છે, અને તેથી તેઓને તે ભવપ્રત્યયિજ્ઞાન કહેવાય એવુ જ્ઞાન દેવ–નારકીઓનેજ હોય છે તપ વિગેરે ગુણોના પરિણામથી પ્રગટ થએલુ જ્ઞાન તે ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક (હેતુવાળુ) કહેવાય છે. એ જ્ઞાન તિર્યંચ અને મનુષ્યોને હોય છે.

પ્રશ્ન –અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમિક ભાવમા છે અને નારકાદિ જન્મ તો ઔદયિક ભાવમા છે. આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી, નારકાદિ જન્મ, તે અવધિજ્ઞાનનો હેતુ કેમ થઇ શકે ?

ઉત્તર '–ખરી રીતે તો નારકી–દેવોનુ જ્ઞાન પણ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળુજ છે પરન્તુ એ ક્ષયોપશમ પણ નારકી–દેવનો ભવ થયો હોય તો અવશ્યજ થાય છે એ કારણથી નારકી–દેવનુ જ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે ૫૬૮.

હવે સામાન્યપણે કહેલા અવધિજ્ઞાનના ભેદો સખ્યાતીત છે, અને વાણી તો ક્રમવર્તિ છે, તથા આયુષ અલ્પ છે આમ હોવાથી તેના જેટલા ભેદો છે તેટલા ભેદો કહી શકવાનુ પોતાનુ સામર્થ્ય નથી, એમ જણાવવાને નિર્યુક્તિકાર મહારાજ કહે છે કે—

(२६) कत्तो मे वण्णेउं सत्ती, ओहिस्स सव्वपयडीओ ? ।
चोद्दसविहनिक्खेवं, इड्ढीपत्तेय वोच्छामि ॥५६९॥

અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો કહેવાને મારી શક્તિ કયાથી હોય ? (પરન્તુ) ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ અને ઋદ્ધિ પામેલાઓનુ વર્ણન કરીશ. ૫૬૯

આયુષ પરિમિત અને વાણી ક્રમવર્તિ હોવાથી અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો કહેવાને મારી શક્તિ કયાથી હોય ? નજ હોય તો પણ શિષ્યસમૂહના ઉપકારાર્થે અવધિઆદિ ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ અને આમર્ષ ઔષધિ વિગેરે ઋદ્ધિઓનુ વર્ણન કરીશ. ૫૬૯.

હવે આ ૫૬૯મી નિર્યુક્તિ ગાથાના પૂર્વાર્ધનુ વ્યાખ્યાન કરવા માટે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે—

तस्स जमुक्कोसयखेत्त-कालसमयप्पएसपरिमाणं ।
तण्णेयपरिच्छिन्नं, तं चिय से पयडिपरिमाण ॥५७०॥
सखाईयमणंतं च, तेण तमणंतपयडिपरिमाणं ।
पेच्छइ पोग्गलकाय, जमणतपएस-पज्जायं ॥५७१॥

તે અવધિના જ્ઞેયપણાના નિયમથી જેટલુ અવધિના વિષયભૂત ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રના પ્રદેશ અને ઉત્કૃષ્ટ કાળના સમયનુ પરિમાણ છે, તેટલુ જ અવધિના ભેદોનુ પરિમાણ છે, વળી સખ્યાતીત એટલે અનન્ત, તેથી તેના અનન્તા ભેદ (પણ) છે, કેમકે અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્યાયવાળા પુદ્દગળાસ્તિકાયને તે (અવધિજ્ઞાની જુએ છે ૫૭૦–૫૭૧

જે ઉત્કૃષ્ટક્ષેત્રના પ્રદેશનુ પ્રમાણુ અને જે ઉત્કૃષ્ટકાળના સમયનુ પ્રમાણુ અવધિના જ્ઞેયપણે વ્યવસ્થિત છે, તેટલુ અવધિજ્ઞાનના ભેદોનુ પ્રમાણુ છે, એટલે કે અવધિજ્ઞાનના એ અપેક્ષાએ અસખ્યાતા ભેદ છે. કેમકે અ ગુળના અસખ્યાતમા ભાગથી માડીને છેક અસખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશો, તથા આવળીના અસખ્યાતમા ભાગથી માડીને છેક અસખ્યેય ઉત્સર્પિણી ને અવસર્પિણીના સમયો, એ ઉભય ભિન્ન ભિન્ન અસખ્યાતા પ્રમાણુવાળા છે આ કારણુથી ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અવધિના અસખ્યાતા ભેદો છે તથા ખલુ શબ્દવડે સૂચવેલા અવધિના અનન્તા ભેદો પણુ છે, જેમકે સખ્યાતીત એટલે કેવળ અસખ્યેય એમ નહિ, પણુ સખ્યાતીત એટલે અનન્ત પણુ સમજવુ. કારણુ કે અનન્ત એ પણુ સખ્યાથી અતીતજ છે તેથી અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદ પણુ કહી શકાય કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્યાયી સમસ્ત પુદ્ગળાસ્તિકાયને જુએ છે આમ હોવાથી અનન્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદો પણુ છે ૫૭૦-૫૭૧.

હવે પૂર્વે કહેલ નિર્યુક્તિની ગાથાના ઉત્તરાર્ધનુ વ્યાખ્યાન કહે છે.

भवपच्चइया नारय-सुराण पक्खीण वा नभोगमणं ।
गुणपरिणामनिमित्ता, सेसाण खओवसमियाओ ॥५७२॥

જેમ પક્ષીઓને આકાશ ગમન ભવહેતુક છે તેમ દેવ અને નારકીને (અવધિ) ભવ-હેતુક છે, અને બાકીનાઓને ક્ષયોપશમથી થાય છે, માટે ગુણુ પરિણુામના નિમિત્તવાળુ છે. ૫૭૨

હવે આ સબધમા શકા અને સમાધાન કહે છે.

ओही खओवसमिए, भावे भणिओ भवो तहोदइए ।
तो किह भवपच्चइओ, वोत्तुं जुत्तोऽवही दोण्हं ? ॥५७३॥
सोऽवि हु खओवसमओ, किंतु स एव उ खओवसमलाभो ।
तम्मि सइ होयवस्स, भण्णइ भवपच्चओ तो सो ॥५७४॥

અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપક્ષમભાવમા કહેલ છે, અને ભવ ઔદયિકભાવમા કહેલ છે, તો દેવ-નારકીનુ અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવુ કેમ યોગ્ય કહેવાય? ઉત્તર-તે (દેવનારકીનુ) અવધિ પણુ ક્ષયોપશમથી જ થાય છે, પરન્તુ તેવા ક્ષયોપક્ષમનો લાભ તે દેવ-નારકીનો ભવ હોય, તો અવશ્ય જ થાય છે, તે કારણુથી તે અવધિ ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે ૫૭૩-૫૭૪

પ્રશ્ન -કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરેનુ કારણુ શુ ભવ આદિ છે? ગુરૂશ્રી તેના ઉત્તર માટે કહે છે કે—

उदय-क्खय-क्खओवसमो-वसमा जं च कम्मणो भणिया ।
दव्वं खित्तं कालं, भवं च भावं च संपप्प ॥५७५॥

કર્મનો જે ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપક્ષમ-અને ઉપશમ કહેલો છે, તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ એ પાચને પામીને થાય છે ૫૭૫

ઉત્તર .-કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદિ પામીને થાય છે, કારણ કે પુષ્પમાળા, ચન્દન, સર્પ વિષ વિગેરે દ્રવ્યો પામીને પ્રાણીઓને સુખ-દુ ખ આદિના ઉદય વિગેરે તીર્થંકર-ગણધરોએ સિદ્ધાન્તમા કહેલ કહેલ છે, અને એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષથી પણ જણાય છે, આ કારણથી દેવ-નારકીને તે ભવની અપેક્ષાએજ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળુ અવધિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે ૫૭૫

હવે પૂર્વ કહેલ ૫૬૯મી જે નિર્યુક્તિ ગાથા છે. તેનુ વ્યાખ્યાન કરવા ભાષ્ય કહે છે.

इय सव्वपयडिमाणं कह कमवसवण्णवत्तिणी वाया ।
वोच्छिति सव्वं, सव्वाउणाऽवि संखेज्जकालेणं ? ॥५७६॥

એ પ્રમાણે સર્વ ભેદોનુ પ્રમાણ, ક્રમસર વર્ણ (અક્ષર)ને અનુસરનારી એવી વાણીથી સર્વ આયુષ અને સખ્યાતાકાળ વડે કેમ કહી શકાય ? ૫૭૬.

હવે ચૌદ પ્રકારનો નિક્ષેપ કહે છે.

(२७) ओही खेत्तपरिमाणे, संठाणे आणुगमिए ।
अवट्ठिए चले तिव्व-मंदपडिवाउप्पयाइ य ॥५७७॥
(२८) नाण-दंसणविभंगे, देसे खित्ते गई इय ।
इड्ढिपत्ताणुओगे य, एमेया पडिवत्तिओ ॥५७८॥

૧ અવધિ ૨. ક્ષેત્ર પરિણામ, ૩ સસ્થાન, ૪ અનુગામિ, ૫. અવસ્થિત, ૬. ચળ, ૭ તીવ્ર મન્દ, ૮. પ્રતિપાત અને ઉત્પાતાદિ, તથા ૯. જ્ઞાન, ૧૦, દર્શન, ૧૧ વિભગ, ૧૨ દેશ, ૧૩ ક્ષેત્ર, ૧૪. ગતિ ને ઋદ્ધિપ્રાપ્ત એ પ્રતિપત્તિઓ છે. ૫૭૭-૫૭૮.

અહી અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્તના ચૌદ દ્વારો અને તે પછી ઋદ્ધિઓ કહેવાશે. તેમા (૧) નામ-સ્થાપનાદિ વડે ભિન્ન એવો અવધિ કહેવાશે (૨) જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ ભેદે અવધિનુ ક્ષેત્રપરિમાણુ કહેવાશે. (૩) તેમજ તેનુ સસ્થાન કહેવાશે. (૪) અનુગામી અને અનનુગામી અવધિજ્ઞાન કહેવાશે (૫) તથા દ્રવ્યાદિમા અવધિજ્ઞાન કેટલા કાળ પર્યન્ત પડયા સિવાય ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી રહે છે, એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ કહેવાશે (૬) વળી વધવાથી અને ઘટવાથી અનવસ્થિત અવધિનુ માન કહેવાશે. (૭) તેમજ તીવ્ર-મન્દ-ને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કહેવાશે તેમા તીવ્ર અવધિ એટલે વિશુદ્ધ અવધિ, મન્દ એટલે અશુદ્ધ, અને મધ્યમ એટલે શુદ્ધાશુદ્ધ અવધિ (૮) દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ એક કાળે પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ કહેવાશે (૯-૧૦-૧૧) જ્ઞાન-દર્શન-ને વિભગ કહેવાશે એટલે એમા જ્ઞાન કયુ ? દર્શન કયુ ? અને વિભગ કયુ ? એ ત્રણેનુ પરસ્પર અલ્પબહુત્વ કહેવાશે. (૧૨) અવધિજ્ઞાન કોને દેશથી દેખવાના વિષયવાળુ અને કોને સર્વથી દેખવાના વિષયવાળુ હોય તે કહેવાશે (૧૩) સબદ્ધ-અસબદ્ધ, સખ્યેય અને અસખ્યેય અપાન્તરાળ ક્ષેત્ર દ્વારા અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનો વિષય કહેવાશે (૧૪) તથા ૪૦૯મી ગાથામા કહેલા ગતિ આદિદ્વારો કહેવાશે (૧૫) તેમજ ઋદ્ધિ પ્રાપ્તિના વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ કહેવાશે આ ઉપરોક્ત પ્રતિપત્તિઓ અનુક્રમે કહેવાશે. અવધિના ભેદોજ આ પ્રતિપત્તિના હેતુ છે, તેથી તેમને જ પ્રતિપત્તિઓ કહેવાય છે ૫૭૭-૫૭૮.

આ અવધિના ચૌદ નિક્ષેપ શાથી છે? તે માટે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

गइपज्जंता चोद्दस, रिद्धी च समुच्चियत्ति पंचदसी ।
ओहिपयंपि व मोत्तुं, सेयरमणुगामियं काउं ॥५७९॥
केई चोद्दसमेयं भणति, ओहित्ति न पयडी जम्हा ।
पयडीण य निक्खेवो, जं भणिओ चोद्दसविहो त्ति ॥५८०॥

ગતિ પર્યન્ત ચૌદ અને શબ્દથી ૫ દરમી ઋદ્ધિ, અથવા 'અવધિ' પદ મૂકી દઈને અનુગામી તથા અનનુગામી એમજ (ભેદ) કરીને કેટલાક ચૌદ ભેદ કહે છે, કેમકે અવધિ એ ભેદ નથી અને અહી ભેદોનો નિક્ષેપ કહ્યો છે, તેથી તેના ચૌદ ભેદ છે ૫૭૯-૫૮૦

અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્ત ચૌદ નિક્ષેપ અને ૫૬૯મી ગાથામા ચ શબ્દથી જણાવેલ ઋદ્ધિઓ–એ ૫ દર દ્વારો કહેવાશે. અથવા ૫૭૭મી ગાથામા કહેલ 'અવધિ' એ પદ મૂકી દઈને અનુગામી તથા અનનુગામી એવા ભેદ કરીને ચૌદ પ્રકારનો નિક્ષેપ કેટલાક આચાર્યો કહે છે કેમકે અવધિ એ ભેદ નથી પણ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે, અને અહી તો ભેદના વિચારનો આરભ છે તેથી ભેદોનો જ નિક્ષેપ અહી કહેવો જોઇએ આ વ્યાખ્યાન પણ યોગ્ય છે માત્ર આ પક્ષમા અવધિ શબ્દ દરેક સ્થળે વિશેષણરૂપે જોડવો, જેમકે અવધિનુ ક્ષેત્ર પરિમાણ, અવધિનુ સસ્થાન વિગેરે ૫૭૯-૫૮૦

પ્રથમ પક્ષને સમ્મત પ્રથમદ્વાર કહે છે

(२९) नामं ठवणा दविए, खेत्ते काले भवे य भावे य ।
एसो खलु ओहिस्सा, निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥५८१॥

નામ–સ્થાપના–દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ–ભવ અને ભાવ એ સાત પ્રકારે અવધિજ્ઞાનનો નિક્ષેપ છે ૫૮૧

આ ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગાથાનો વિસ્તાર ભાષ્યકાર કહે છે

अवहित्ति जस्स नामं, जह मज्जायाऽवहित्ति लोयम्मि ।
ठवणावहिनिक्खेवो होइ जहऽक्खाइविन्नासो ॥५८२॥

જેમ લોકમા મર્યાદાને અવધિ કહે છે, તેમ જેનુ અવધિ એવુ નામ કરાય તે નામ-અવધિ જે અક્ષાદિમા વિન્યાસ થાય છે તે સ્થાપના અવધિનો સ્થાપના નિક્ષેપ છે ૫૮૨

જેમ દુનિયામા મર્યાદાને અવધિ કહેવાય છે, તેમ જે કોઈ જીવાદિ પદાર્થનુ 'અવધિ' એવુ નામ કરાય, તે નામ માત્રથી કેવળ નામ અવધિ કહેવાય છે તથા અક્ષાદિમા જેમ નિક્ષેપ કરાય છે, તેમ કોઇ વસ્તુમા અવધિનો વિન્યાસ કરવો તે સ્થાપનામાત્રથી અવધિ કહેવાય છે ૫૮૨

અથવા બીજી રીતે નામ અને સ્થાપના અવધિનુ સ્વરૂપ કહે છે.

अहवा नामं तस्सेव, जमभिहाण सपज्जओ तस्स ।
ठवणाकारविसेसो, तद्दव्व-क्खेत्त-सामीण ॥५८३॥

અથવા તેનુ જ 'અવધિ' એવુ નામ એ નામ અવધિ છે કેમકે (અવધિ) એવુ નામ એ પણ અવધિજ્ઞાનનો સ્વપર્યાય છે તથા તે અવધિના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને સ્વામીનો આકાર વિશેષ તે સ્થાપના અવધિ છે. ૫૮૩

અથવા 'અવધિ" એવા અક્ષરોની પ ક્તિરૂપ સ જ્ઞા તે નામ અવધિ છે, અવધિ એવુ નામ એ અવધિજ્ઞાનનો વચનરૂપ સ્વપર્યાય છે તથા અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત પૃથ્વી-પર્વતાદિ દ્રવ્ય, ભરતાદિ ક્ષેત્ર, અને સ્વામિપણાના આધારભૂત જે સાધુ વિગેરે તેઓનો આકાર વિશેષ તે પણ સ્થાપના અવધિ છે કેમકે વિષય અને વિષયીભાવના સ બ ધથી તેઓના આકારમા અવધિ સ્થપાય છે પૂર્વની ગાથામા મર્યાદા અને અક્ષાદિમા અવધિજ્ઞાન અસ બદ્ધ છતા પણ તેમને નામઅવધિ અને સ્થાપનાઅવધિ તરીકે કહ્યા છે, અને અહી નામ અને દ્રવ્યાદિ આકારમા અવધિજ્ઞાન સ બદ્ધ હોવાથી તેમને નામઅવધિ ને સ્થાપના-અવધિ કહેલ છે એટલો એમા ને આમા તફાવત છે, ૫૮૩

હવે દ્રવ્યઅવધિ કહે છે, તે બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી, તેમા અવધિ પદાર્થને જાણનારો છતા તેમા ઉપયોગરહિત હોય, તે આગમથી દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય, કેમકે "ઉપયોગ રહિત હોય તે દ્રવ્ય" એ વચનથી તે ઉપયોગશૂન્ય મનુષ્ય દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે. તથા નોઆગમથી જે જ્ઞશરીર દ્રવ્યઅવધિ ને ભવ્યશરીર દ્રવ્યઅવધિ છે, તેનુ સ્વરૂપ તો જાણીતુ છે તેથી તેને છોડીને જ્ઞશરીર ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઅવધિ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતે કહે છે.

दव्वोही उप्पज्जइ, जत्थ तओ ज च पासए तेण ।
जं वोवगारि दव्वं, देहाई तदुब्भवे होइ ॥५८४॥

જ્યા અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, તથા તે અવધિવડે જે દ્રવ્ય જુએ તે, અથવા અવધિ ઉત્પન્ન થવામા જે દ્રવ્ય-દેહાદિ ઉપકારી હોય તે દ્રવ્ય અવધિ છે. ૫૮૪

મોટા પર્વતની જે શિલા આદિ ઉપર કાર્યોત્સર્ગાદિમા રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે શિલાદિ, તથા પૃથ્વી-પર્વતાદિ રૂપી દ્રવ્ય-પદાર્થને તે અવધિવડે સાધુ-આદિ જુએ છે તે, તેમજ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા શરીરાદિ દ્રવ્ય સહકારીપણે ઉપકારી હોય તે, એ સર્વ દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે. કારણ કે અહી આધારઆદિભૂત જે શિલાદિ દ્રવ્યો તે ઉત્પન્ન થતા અવધિજ્ઞાનના સહકારી કારણો છે એ માટે કહ્યુ છે કે—

भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारण तु यल्लोके। तद् द्रव्य तत्त्वज्ञ , सचेतनाऽचेतनं गदितम् ॥१॥

ભૂત અથવા ભાવિ પદાર્થનુ જે કારણ, સચેતન અથવા અચેતન હોય, તેને લોકમા તત્ત્વજ્ઞોએ દ્રવ્ય કહ્યુ છે આ વચનથી ઉપરોક્ત શિલાદિ સર્વ વસ્તુદ્રવ્ય-અવધિ કહેવાય છે આ સિવાય બીજા પણ તપ-સ યમાદિ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણો છે, તેને પણ દ્રવ્યઅવધિપણે જાણવા પણ દ્રવ્યરૂપે તે ન હોવાની અહી ગણાવેલ નથી ૫૮૪

હવે ક્ષેત્રઅવધિ અને કાળઅવધિનુ સ્વરૂપ કહે છે

खेत्ते जत्थुप्पज्जइ, कहिज्जए पेच्छए व दव्वाइ ।
एव चेव य काले, न उ पेच्छइ खित्त-काले सो ॥५८५॥

જે ક્ષેત્રમા (અવધિ) ઉત્પન્ન થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમા અવધિની પ્રરૂપણા થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમા રહેલા દ્રવ્યો જુએ, તે સર્વ ક્ષેત્રઅવધિ છે. એ જ પ્રમાણે જે કાળમા અવધિ ઉત્પન્ન થાય, પ્રરૂપણા થાય, કે જોવાય, તે કાળઅવધિ છે ક્ષેત્ર અને કાળને તો અવધિજ્ઞાની સાક્ષાત્ જુએ નહિ ૫૮૫

જે નગરના ઉદ્યાનાદિમા રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય, તે અવધિના અધિકરણભૂત ક્ષેત્ર, તે ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે અહી આધારભૂતક્ષેત્રની મુખ્યતાની વિવક્ષાએ વ્યપદેશ કર્યો છે. અથવા જે ક્ષેત્રમા અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે ક્ષેત્રમા રહેલા દ્રવ્યો અવધિજ્ઞાની જુએ છે તેને પણ તેની મુખ્યતાની વિવક્ષાએ ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે એજ પ્રમાણે જે પ્રથમપૌરૂપીઆદિ કાળમા અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે કાળમા અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે કાળવિશિષ્ટદ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની જુએ છે, તેને તેની મુખ્યપણાની વિવક્ષાએ કાળઅવધિ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :–અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળમા રહેલા દ્રવ્યો જુએ છે એમ કહ્યુ છે, તો શુ તે અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળને સાક્ષાત્ નથી જોતા ?

ઉત્તર –ક્ષેત્ર અને કાળ અરૂપી હોવાથી અવધિજ્ઞાની સાક્ષાત્ તેને જોઇ શકતા નથી, કેમકે અવધિજ્ઞાની રૂપીવસ્તુનેજ જોઇ શકે છે તેથી આધારભૂત ઉદ્યાનાદિ જુએ છે. તથા વર્તનારૂપ કાળને તો તે જુએ છે, કારણ કે વર્તના તો દ્રવ્યનો પર્યાય છે. ૫૮૫

હવે ભવ અને ભાવ અવધિનુ સ્વરૂપ કહે છે

जम्मि भवे उप्पज्जइ, वट्टइ पासइ व जं भवोधी सो ।
एमेव य भावोही, वट्टइ य तओ खओवसमे ॥५८६॥

જે ભવમા અવધિ ઉત્પન્ન થાય વર્ત્તતુ હોય અને જુએ, તે અવધિ ભવઅવધિ છે એજ પ્રમાણે ભાવઅવધિ છે, અને તે ક્ષયોપશમભાવમા છે ૫૮૬

જે નારકાદિ ભવમા અવધિજ્ઞાન અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે, અથવા જે ભવમા અવધિ ઉત્પન્ન થએલ હોય છે તે નારકાદિ ભવ અથવા પોતાના કે પરના એકથી અસખ્યાતા ભવને જુએ તે ભવઅવધિ છે. અહી આધારભૂત અથવા વિષયભૂત ભવને વિષે જે અવધિ હોય તેને ભવઅવધિ કહેલ છે આજ પ્રમાણે ભાવઅવાધિ પણ સમજવુ. જેમકે–જે ક્ષાયોપશમિકભાવમા અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે ક્ષાયોપશમિકભાવ થએથીજ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા ઔદયિકાદિ પાચ ભાવોમાના કોઈ પણ એકને કે સર્વને જુએ છે, તે ભાવઅવધિ કહેવાય છે આ પ્રમાણે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમા દ્વારપણે આવેલા અને બીજા વ્યાખ્યાનમા વિશેષણપણે આવેલા અવધિનો નિક્ષેપ કહ્યો ૫૮૬

હવે અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરતા કહે છે કે–

ओहिस्स खेत्तमाण, जहण्णमुक्कोस्स-मज्झिम तत्थ ।
पाएण तदाईए, ज तेण जहन्नय वोच्छं ॥५८७॥

અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ જઘન્ય–ઉત્કૃષ્ટ–ને મધ્યમ એમ ત્રણ પ્રકારે છે, તેમા પ્રથમ ઘણુ કરીને જઘન્યપ્રમાણવાળુ અવધિ થાય છે, તેથી પ્રથમ તે ક્ષેત્રનુ જઘન્ય પ્રમાણ કહીશ ૫૮૭

તેજ વાત કહે છે.

(૩૦) जावइया तिसमयाहारगस्स सुहुमस्स पणगजीवस्स ।
ओगाहणा जहण्णा ओहीखेत्तं जहण्णं तु ॥५८८॥

ત્રણ સમય પર્યન્ત આહાર કરનાર સૂક્ષ્મ પનક (વનસ્પતિ વિશેષ) જીવનુ જેટલુ જઘન્ય શરીર હોય. તેટલુ જ અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનુ જઘન્ય પ્રમાણુ છે ૫૮૮.

એ પ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ છે. હવે એ સબંધમા સાપ્રદાયિક અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવા ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે ૫૮૮

जो जोयणसाहस्सो, मच्छो नियए सरीरदेसम्मि ।
उववज्जंतो पढमे, समए सखिवइ आयामं ॥५८९॥
पयरमसंखेज्जगुलमागतणुं मच्छदेहविच्छिण्णं ।
बीए तइए सूई, संखिविउं होइ तो पणओ ॥५९०॥
उववायाओ तइए, समए जं देहमाणमेयस्स ।
तण्णेयदव्वमायणमोहिक्खेत्त जहन्नं तं ॥५९१॥

એક હજાર યોજન લબાઇવાળો જે મત્સ્ય (મરીને) પોતાના શરીરના એક દેશમા ઉત્પન્ન થતા, પહેલા સમયે લબાઇનો સક્ષેપ કરે છે, બીજે સમયે મત્સ્યના દેહ જેટલુ વિસ્તીર્ણ અને અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ જાડુ (આત્મપ્રદેશોનુ) પ્રતર હોય તેનો સક્ષેપ કરી સૂચી કરે છે. ત્રીજે સમયે (આત્મપ્રદેશોની) સૂચી સંક્ષેપીને તે પછી પનક (વનસ્પતિ વિશેષ) તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. એવા મત્સ્યને ત્રીજા સમયે પનકના શરીરનુ જેટલુ પ્રમાણુ હોય છે. તેટલું તે અવધિના જ્ઞેયદ્રવ્યના ભાજન (આધાર) ભૂત ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણુ છે. ૫૮૯–૫૯૦–૫૯૧

એક હજાર યોજન લંબાઇવાળો કોઈ મત્સ્ય મરીને પોતાનાજ શરીરના બાહ્યદેશમા ઉત્પન્ન થતા, પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશની લબાઇને સકોચે છે, તે સકોચતા મત્સ્યના શરીર જેટલુ વિસ્તૃત (લાબુ પહોળુ) અને જાડાઈમાં અગુલના અસખ્યાતમાભાગ પ્રમાણુ જીવ પ્રદેશોનુ પ્રતર થાય છે આટલો વ્યાપાર પ્રથમ સમયે થાય છે.

પ્રશ્ન –પ્રથમ સમયે આત્માપ્રદેશની લબાઇને સકોચે છે, એમજ કહ્યું છે. અને તમે પ્રતર કરવાનુ કહો છો તે ક્યાથી કહો છો ?

ઉત્તર –બીજે સમયે પ્રતરનો સક્ષેપ કરવાનુ કહ્યુ છે, તેથી તે પ્રતરનો સંક્ષેપ પ્રતર કર્યા સિવાય થાય નહિ તેથી બીજે સમયે તે પ્રતરને બન્ને બાજુથી સકોચીને જાડાઇમા અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ અને લબાઈમા મત્સ્યના શરીર પ્રમાણુસૂચી કરે છે તે પછી ત્રીજે સમયે સૂચીના સક્ષેપથી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા શરીરની અવગાહનાવાળો થઇને પૂર્વભવનુ મત્સ્યાયુ ક્ષીણુ થયે નવા ભવનું આયુ ઉદય થવાથી વિગ્રહગતિ સિવાય તે જ મત્સ્યના શરીરના કોઈ એક દેશમા પનકરૂપે (સૂક્ષ્મવનસ્પતિ જીવ વિશેષપણે) ઉત્પન્ન થાય છે આ ઉત્પત્તિ સમયથી ત્રીજે સમયે આ પનક જીવના શરીરનુ જઘન્યમા જેટલુ પ્રમાણુ હોય છે, તેટલુ ઓછામા ઓછુ અવધિજ્ઞાનનુ વિષયભૂત

ક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનને જે ગ્રાહ્ય દ્રવ્યો છે. તેમનું આધારભૂત છે. તે જ્ઞેયદ્રવ્યનો આધાર હોવાથીજ, એ ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહેવાય છે, પણ સાક્ષાત્પણે ક્ષેત્ર એ અવધિનો વિષય નથી. કારણ કે ક્ષેત્ર તો અમૂર્ત છે અને અવધિજ્ઞાન તો મૂર્ત પદાર્થને જાણનારૂં છે, આજ ત્રણ ગાથામા કહેલા અર્થને અનુરૂપ વૃદ્ધોએ કહ્યુ છે કે—

જે કોઇ હજાર યોજન પ્રમાણવાળો મત્સ્ય મરીને પોતાના શરીરના કોઈ પણ બાહ્ય ભાગમા સૂક્ષ્મ પનકપણે ઉત્પન્ન થાય તે ગ્રહણ કરવો. તે જીવ પ્રથમ સમયે (આત્મપ્રદેશની) લ બાઇ સ કોચીને અ ગુલના અસ ખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ જાડુ અને લાબુ પહોલુ, પોતાના શરીર જેટલુ પ્રતર જીવ સામર્થ્યથી કરે. પછી તે પ્રતરને પણ બીજા સમયે સ કોચીને જાડી-પહોળી અ ગુલના અસ ખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણવાળી અને લ બાઈમા પોતાના શરીર પ્રમાણ એવી સૂચિ કરે છે. ત્રીજે સમયે એ સૂચિ સ કોચિને પોતાના શરીરના એક દેશમા સૂક્ષ્મપનકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે આ પનકને ત્રીજા સમયે પોતાની જેટલી જઘન્ય અવગાહના હોય છે, તેટલુ અવધિજ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય વસ્તુના આધારભૂત ક્ષેત્રનુ જઘન્ય પ્રમાણ છે આ પ્રમાણ મુનિવૃન્દના સુસ પ્રદાયથી જાણવુ ૫૮૯-૫૯૦-૫૯૧

અહી કોઈ પૂછે છે કે—

किं मच्छोऽनिमहल्लो, कि तिसमइओ व कीस वा सुहुमो।

गहिओ कीस व पणओ, किंव जहण्णावगाहणओ? ॥५९२॥

શા માટે અતિ મોટો મત્સ્ય ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે ત્રણ સમયે પોતાના શરીરમા ઉત્પન્ન થનાર ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે સૂક્ષ્મ ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે પનક જીવ કહ્યો ? અને શા માટે જઘન્ય અવગાહનાવાળો કહ્યો ? ૫૯૨

ઉપરના પ્રશ્નોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

मच्छो महल्लकाओ, संखित्तो जो य तीहि समएहि ।

सो किर पयत्तविसेसेण, सण्हमोगाहण कुणइ ॥५९३॥

सण्हयरा सण्हयरो, सुहुमो पणओ जहण्णदेहो य ।

सुबहुविसेसविसिट्ठो, सण्हयरो सव्वदेहेसु ॥५९४॥

અતિ મોટા શરીરવાળો મત્સ્ય ત્રણ સમયે આત્મપ્રદેશોને સ ક્ષેપે છે, તે કેવળ પ્રયત્ન વિષયથી સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે. સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ જઘન્ય દેહવાળો સૂક્ષ્મપનકજીવ બહુ વિશેષણ વિશિષ્ટ સર્વ શરીરોમા સૂક્ષ્મશરીરવાળો છે. ૫૯૩-૫૯૪.

જે હજાર યોજન લ બાઈવાળો મહાકાય મત્સ્ય છે, તે ત્રણ સમયે પોતાના આત્મ પ્રદેશોને સ કોચે છે, તે સમયે તે કેવળ પ્રયત્ન વિશેષથી અતિ સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે, અને જો અન્યત્ર દૂર જઇને ઉત્પન્ન થાય, તેમજ વિગ્રહ ગતિએ જાય, તો તે વખતે જીવ પ્રદેશો કંઈક વિસ્તાર પામે અને તેથી અવગાહના મોટી થાય, એ કારણથી વિગ્રહ ગતિ વિના પોતાના શરીરદેશમાજ ઉત્પન્ન થાય એવો મત્સ્ય લેવો એમ કહ્યુ વળી સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ પનકજીવ છે, તે કારણથી સર્વ શરીરોથી જઘન્ય અવગાહનાવાળો બહુ વિષયણ-યુક્ત પનકજીવ ગ્રહણ કર્યો છે ૫૯૩-૫૯૪

શા માટે ત્રણ સમયનો આહારક ગ્રહણ કર્યો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

पढम-बिइएऽतिसण्हो, जमइत्थूलो चउत्थयाईसु ।

तइयसमयम्मि जोग्गो, गहिओ तो तिसमयाहारो ॥५९५॥

પહેલા અને બીજાસમયમા અતિસૂક્ષ્મ હોય છે, તથા ચોથા સમયથી અતિ સ્થુલ થાય છે, પણ ત્રીજાસમયે યોગ્ય થાય છે, તે કારણથી ત્રણ સમયનો આહારક (પનકજીવ) ગ્રહણ કર્યો છે ૫૯૫

આ સબધમા બીજા કેટલાએક આચાર્યોનો મત જણાવે છે

केई दो झससमया, तइओ पणयत्तणोववायम्मि ।

अह तिसमइओ आहारओ य सुहुमो य पणओ य ॥५९६॥

उववाए चेव तओ, जओ जहण्णो न सेससमएसु ।

तो इह तद्देहसमाणमोहिखेत्तं जहण्णं तु ॥५९७॥

કેટલાક આચાર્યો મત્સ્યના બે સમય અને ત્રીજો સમય પનકપણાની ઉત્પત્તિમા, એ પ્રમાણે ત્રણ સમયનો આહારક સૂક્ષ્મપનક થાય છે તે કારણથી ઉત્પત્તિમાજ એ જઘન્ય (શરીરવાળો છે), બીજા સમયોમા નથી અને તેથી કેવળ તેના શરીર પ્રમાણ અવધિજ્ઞાનનુ જઘન્યક્ષેત્ર છે એમ કહે છે ૫૯૬-૫૯૭

'ત્રણ સમયનો આહારક' એ સબધમા કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે-પ્રથમના બે સમય તો મત્સ્ય સબધી ગ્રહણ કરાય છે, તેમા પહેલા સમયે આત્મપ્રદેશોના વિસ્તારનો સકોચ કરી પ્રતર કરે છે, બીજા સમયે સૂચિ કરે છે અને ત્રીજા સમયે એ સૂચિ સકોચીને પનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે વિગ્રહગતિ વિના ત્રણ સમયે ઉત્પન્ન થએલો પનકજીવ ત્રણ સમય તો આહારક કહેવાય છે, જો વિગ્રહ ગતિએ ઉત્પન્ન થતો હોય તો તે આહારક ન હોય, કેમકે જેટલો સમય વિગ્રહગતિમા વચમા જાય તેટલા સમય તે અનાહારક હોય છે આમ હોવાથી ત્રણ સમયે અને વિગ્રહગતિ વિના ઉત્પન્ન થએલો પનક અતિસૂક્ષ્મ સિદ્ધ થાય છે, એમ સિદ્ધ થવાથી ૫૮૮મી ગાથામા કહેલ નિર્યુક્તિકારનુ વચન આરાધ્યુ ગણાય, વળી અહી એ પનક જેમ સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ હોય એમ કહેવુ જોઇએ, તો એ બાબત આ વ્યાખ્યાનમા ઘણી સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે,-જેમકે ઉત્પત્તિ સમયેજ તે પનકજીવ જઘન્ય અવગાહનાવાળો છે, બીજા સમયોમા નહિ, કેમકે બીજા સમયોમા તો તે કઇક મોટો થાય છે, અને નિર્યુક્તિકારે તો જઘન્ય અવગાહનાવાળો કહ્યો છે, માટે ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અતિ સૂક્ષ્મ પનક જીવના પ્રથમ સમયના શરીર જેટલુ જઘન્યથી અવધિજ્ઞાનનુ વિષયભૂત ક્ષેત્ર છે

અહી ભાષ્યકારની ગાથા વિના ટીકાકાર મહારાજ પોતે એ આચાર્યોના મતનુ ખડન કરે છે કે-એ પ્રમાણે તેઓનુ વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી, કેમકે ત્રણે સમયનો આહારક એ શબ્દ પનકજીવના વિશેષણરૂપે કહેલ છે, અને તેથી મત્સ્યના આયુષ્યના જે બે સમય તે પનકના સમય છે, એમ કહેવુ ઉચિત નથી વળી એપ્રમાણે માનવાથી જઘન્ય અવગાહના થાય છે, એમ કહ્યુ છે, તે પણ યોગ્ય નથી કારણકે અહી અતિસૂક્ષ્મ અથવા અતિ મોટી અવગાહના સાથે કઇ પ્રયોજન નથી, યોગ્ય અવગાહના સાથે પ્રયોજન છે,

અને તેજ યોગ્ય અવગાહના તેના જાણનારાઓએ જોએલ છે, કે જે પ્રથમ જઘન્ય અવગાહનાવાળો છતાં, તેજ ભવમા ત્રણ સમય આહાર ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે જેવડો થાય છે, તેટલુ અવધિજ્ઞાનનુ જઘન્ય ક્ષેત્ર છે માટે વધારે વિસ્તારથી સર્યું. ૫૯૬-૫૯૭.

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનુ જઘન્ય પ્રમાણ કહ્યુ. હવે તેનુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ કહે છે.

(૩૧) सव्वबहुअगणिजीवा, निरंतरं जत्तियं भरेज्जंसु ।
　　खेत्तं सव्वदिसाग, परमोही खेत्त निद्दिट्ठो ॥५९८॥

સર્વથી ઘણા અગ્નિકાયના જીવોથી નિરન્તર ભરેલુ જેટલુ ક્ષેત્ર સર્વ દિશામા હોય, તેટલુ પરમાવધિજ્ઞાનનુ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહેલુ છે ૫૯૮.

આ અવસર્પિણીમા અજીતનાથ સ્વામિના વખતે સર્વથી ઘણા અગ્નિકાયના જીવો હતા, તે અગ્નિકાયના જીવોને વિશિષ્ટ સૂચિરચનાએ નિરન્તર ગોઠવીને જેટલુ આકાશક્ષેત્ર એક દિશામા રોકાય, તે સૂચિને ચારે બાજુ ભમાવતા જેટલું ક્ષેત્ર સર્વદિશામા સૂચિભ્રમણ કરતા રોકાય એટલુ પરમાવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનું પ્રમાણ મહામુનિયોએ કહેલુ છે ૫૯૮

એપ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે, અને ભાવાર્થ તો ભાષ્યકાર મહારાજ સાંપ્રદાયિક અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર એવી ભાષ્યની ગાથાથી કહે છે

अव्वाघाए सव्वासु, कम्मभूमिसु जया तदारंभा ।
सव्वबहवो मणुस्सा, होंतऽजियजिणिंदकालम्मि ॥५९९॥

પાચભરત પાચઐરવત તથા પાચ મહાવિદેહ એ સર્વે ૧૫ કર્મભૂમિઓમા આ અવસર્પિણીમા અજીતજિનેશ્વરના કાળે સર્વથી ઘણા ગર્ભજ મનુષ્યો હોય છે, તે વખતે ઘણો આરંભ થવાથી જો (મહાવૃષ્ટિઆદિ) વ્યાઘાત ન હોય, તો તે વખતે (બાદર અગ્નિકાયજીવો પણ સર્વથી ઘણા હોય છે) ૫૯૯

પ્રશ્ન -શુ એ બાદર અગ્નિકાયજીવોથીજ એટલા અગ્નિકાયજીવોનુ પ્રમાણ પૂર્ણ કરાય છે? કે સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના જીવો મળીને એટલુ પ્રમાણ થાય છે? જો સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય મળીને એટલુ પ્રમાણ થતુ હોય, તો તે સૂક્ષ્મ પણ વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે કે અવિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે? ૫૯૯

આચાર્યશ્રી શિષ્યના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે—

उक्कोसया य सुहुमा जया तया सव्वबहुगमगणीणं ।
परिमाणं संभवओ, तं छद्धा पूरणं कुणइ ॥६००॥

ઉત્કૃષ્ટ બાદર અગ્નિકાયના ઉત્કૃષ્ટ જીવો જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યામા હોય છે, ત્યારે સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના જીવોનુ પ્રમાણ પણ પ્રાય સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ હોય છે તે બધા જીવો છ પ્રકારે ક્ષેત્રને પૂર્ણ કરે છે. ૬૦૦

અનન્તાનન્ત અવસર્પિણીઓમા બીજા જિનેશ્વરનો જ કાળ ગ્રહણ કરાય છે, કે જ્યારે વધારેમા વધારે બાદર અગ્નિકાય જીવો હોય છે, એ ઉત્કૃષ્ટ બાદર અગ્નિકાય અને ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય જીવો મળીને સર્વથી ઘણા અગ્નિકાયના જીવોનુ પ્રમાણ થાય છે તે પ્રમાણ સંભવમાત્રથી અપેક્ષાએ છ પ્રકારની રચનાએ બુદ્ધિથી કરાય છે, તેમાના પાચપ્રકાર અનાદેશરૂપ છે અને છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશરૂપ છે. ૬૦૦

તે જણાવવા કહે છે કે—

एक्केक्कागासपएसजीवरयणाए सावगाहे य ।
चउरंसघणं पयरं, सेढी छट्ठो सुयाएसो ॥६०१॥

એકેક આકાશ પ્રદેશમા જીવ રચનાએ અને સ્વઅવગાહની રચનાએ, એ બેમા પણ સમચોરસ ઘન, પ્રતર અને શ્રેણિ એ ત્રણ પ્રકારે કરવાથી છ પ્રકારે રચના થાય, તેમા છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશ છે ૬૦૧

એકેક આકાશ પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ અને અસખ્યેય આકાશ પ્રદેશમા શરીર રહેવાથી એટલા પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ એમ બે પ્રકારે થતી જે રચના તે સમચોરસ ઘનપણે સર્વ અગ્નિકાય જીવોવડે કરાય છે, તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી.

o	o	o
o	o	o
o	o	o

—આ દરેક આકાશ પ્રદેશમાં સ્થપાયેલા નવ અગ્નિકાયજીવોની ઉપર અને નીચે બીજા પણ નવ નવ જીવો એજ પ્રમાણે સ્થાપવા આ કલ્પનાથી સત્યાવીશ આકાશ પ્રદેશ અને જીવોવડે ઘન થયુ સમજવુ, ખરી રીતે તો તે અસખ્યાતા છે બીજા પ્રકારે ઘન કરવુ તે પણ આજ રીતે સમજવુ, માત્ર આમા તફાવત એટલો કે તેની અવગાહના અસખ્ય પ્રદેશની હોવાથી અસખ્યેય આકાશ પ્રદેશ એકેક જીવની સ્થાપના કરીને ઘન કરવુ એજ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશે એકેક જીવની સ્થાપનાવડે અને અસખ્યેય પ્રદેશમા એકેક જીવની સ્થાપનાવડે પ્રતર પણ બે પ્રકારે થાય છે અને સૂચિ પણ બે પ્રકારે થાય છે ઉપરોક્ત રીતીએ બે પ્રકારે ઘન અને બે પ્રકારે પ્રતર મળીને ચાર ભેદ, તથા એકેક પ્રદેશે એકેક જીવની સ્થાપનાએ સૂચિ કરવારૂપ પાચમો ભેદ એ પાચે પ્રકાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે એમા બે દોષો છે એક દોષ તો એ છે કે આ પાચ પ્રકારની સ્થાપનાએ સ્થાપેલા અગ્નિકાયના જીવોને અસત્કલ્પનાએ અવધિજ્ઞાનીથી છએ દિશાઓમા ભમાવીયે તો તે જીવો થોડાજ ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, અને બીજો દોષ એ છે કે એકેક આકાશ પ્રદેશમા એકેક જીવની સ્થાપના કરવી એ આગમવિરૂદ્ધ છે, કેમકે અસખ્યેય આકાશ પ્રદેશ વિના જીવનો અવગાહ થઈ શકે નહિ

પ્રશ્ન '—અસત્કલ્પનાએ એક પ્રદેશમા પણ અવગાહ માનીએ તો શુ હરકત છે ?

ઉત્તર —એમ નહિ, સભવ હોય તો કલ્પના પણ વિરોધ વિના જ કરવી જોઇએ, વિરોધવાળી કલ્પનાથી શુ ફાયદો ? આ કારણથી ઉપરોક્ત પાચ પ્રકાર અનાદેશરૂપ હોવાથી અગ્રાહ્ય છે, અને અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશાત્મક સ્વઅવગાહમા પક્તિએ જીવ સ્થાપનાની રચનાવડે સૂચિ કરવારૂપ છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશરૂપ છે, કેમકે આજ પ્રકાર શ્રુતમા કહેલો છે તેથી તે ગ્રાહ્ય છે આ યથોક્ત સૂચિ ઘણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે એ પ્રથમ ગુણ છે, વળી એ પ્રમાણે અવગાહ માનવામા કાઇ વિરોધ થતો નથી એ બીજો ગુણ છે, અને તેથી અગ્નિકાયના જીવના શરીરને સ્થાપવાની રચનાએ કરેલી સૂચિને અવધિજ્ઞાનીથી અસત્કલ્પનાએ છએ દિશાઓમા ભમાવીયે તો આ લોકમા પણ લોકપ્રમાણ અસખ્યાતા ખડો પર્યન્તના ક્ષેત્રને સ્પર્શે આટલુ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે ૬૦૧

અહી કોઈ શ કા કરીને પૂછે છે કે—

घण-पयरसेढिगणिय णणु तुल्लं चिय विकप्पणा कीस ।

छद्धा कीरई मण्णइ, पुरिसपरिक्खेवओ भेओ ॥६०२॥

ઘન-પ્રતર-અને શ્રેણિનું ગણિત સમાનજ છે તો શામાટે છ પ્રકારે વિકલ્પ કરાય છે? પુરૂષના પરિક્ષેપથી એ બધામા ભેદ હોવાથી એમ કહેવાય છે ૬૦૨.

પ્રશ્ન -એકેક આકાશપ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ઘન-પ્રતર-ને શ્રેણિ વડે વ્યાપ્ત થયેલ આકાશપ્રદેશો તેના સ ખ્યારૂપ ગણિતની અપેક્ષાએ સમાન છે, તથા અસ ખ્યેય આકાશપ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ઘન-પ્રતર-ને શ્રેણિવડે વ્યાપ્ત આકાશપ્રદેશની સ ખ્યાનુ ગણિત પણ સ્વસ્થાનમા પરસ્પર સમાન છે, જેમકે-એકેક આકાશપ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવોનુ ઘન, જેટલા આકાશપ્રદેશોમા વ્યાપ્ત છે તેટલા જ પ્રદેશોમા પ્રતર અને શ્રેણિ પણ વ્યાપ્ત છે ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ વાળેલુ અથવા પહોળુ કરેલુ વસ્ત્ર સમાન આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શે છે તેમ તે જીવની અવગાહના ઘન આદિ માટે પણ સમજવુ. એજ પ્રમાણે અસ ખ્યેયઆકાશપ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ઘન પ્રતર અને સૂચિ વડે પણ સ્વસ્થાનમા પરસ્પર સમાન આકાશપ્રદેશો સ્પર્શાય છે. આ કારણથી બે પ્રકારના અવગાહથી બે પ્રકારનુ માન માનવુ એજ ઠીક છે, પણ પ્રતર અને સૂચિના બબે ભેદ વધારે કરીને છ વિકલ્પ શા માટે કરાય છે?

ઉત્તર -પુરૂષ પરિક્ષેપથી એ છ વિકલ્પનો ભેદ કરાય છે. ઘન-પ્રતરાદિ વડે વ્યાપ્ત થયેલ આકાશપ્રદેશોની સ ખ્યાને અહી વિષયપણે વિચારાતી નથી, પણ ઘન પ્રતરાદિમાથી કોઈ રચનાવિશેષને અવધિજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમા ભમાવે. તો તે રચના ઘણુ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે એજ અહી મુખ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષય છે અને એમ હોવાથી આ છ વિકલ્પો જુદા જુદા ભેદે છે જેમકે-એકેક પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવવડે કરાએલુ ઘન જેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે તે કરતા અસ ખ્યેય પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવથી કરાએલુ ઘન અસ ખ્યેયગુણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તેથી પણ એકેક પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવોનુ પ્રતર અસ ખ્યેયગુણુ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, તેના કરતા અસ ખ્યેય પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવોનુ પ્રતર અસ ખ્યેયગુણુ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે તેથી એકેક પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવોની સૂચિ અસ ખ્યેયગુણુ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે અને તેથી પણ અસ ખ્યેય આકાશપ્રદેશમા અવગાહી રહેલા અગ્નિકાય જીવોની સૂચિ અવધિજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમાં ભમાવતા અસ ખ્યેયગુણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે તે ક્ષેત્ર અલોકમા પણ લોકપ્રમાણુ અસ ખ્યાતા ખ ડપ્રમાણુ થાય એટલુ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે ૬૦૨.

એજ કહેલા અર્થને ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે

निययावगाहणागणिजीवसरीरावली समंतेण ।

भामिज्जइ ओहिन्नाणिदेहपज्जंतओ सा य ॥६०३॥

अइगंतूणमलोगं लोगागासप्पमाणमेत्ताइं ।

ठाइ असंखेज्जाइं इदमोहिक्खेत्तमुक्कोसं ॥६०४॥

જીવની પોતાની અવગાહના અને અગ્નિકાય જીવોના શરીરની પંક્તિ અવધિજ્ઞાનીના શરીરના પર્યન્તથી સર્વ દિશામા (બુદ્ધિએ) ભમાવાય, તો તે પંક્તિ અલોકમા અસખ્યાતા લોકાકાશપ્રમાણ ખડો અતિક્રમિને સ્થિર થાય છે, એટલુ અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર છે. ૬૦૩-૬૦૪

પ્રશ્ન -રૂપી દ્રવ્યને જ અવધિજ્ઞાની જુએ છે એમ કહેવાય છે, અને ક્ષેત્ર તો અમૂત -અરૂપી છે, તે અવધિજ્ઞાનનો વિષય કેમ થઈ શકે?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શકાના સમાધાનાર્થે ગુરૂશ્રી કહે છે કે—

सामत्थमेत्तमेयं, जइ दट्ठव्वं हवेज्ज, पेच्छेज्ज ।
ण तु तं तत्थत्थि जओ, सो रूविनिबंधणो भणिओ ॥६०५॥

જે એટલુ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનના વિષયરૂપે કહ્યું છે, તે કેવળ સામર્થ્યમાત્ર કહ્યુ છે, એટલે જો એટલા ક્ષેત્રમાં કઇ રૂપી દ્રવ્ય જોવા યોગ્ય હોય, તો તે તેને જોઈ શકે પણ રૂપીદ્રવ્ય અલોકમા નથી (તેથી ત્યા કઈ જુએ નહિ) કેમકે અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી-દ્રવ્ય છે. ૬૦૫

પ્રશ્ન -જો એમ છે, તો જેને લોકપ્રમાણ અવધિજ્ઞાન થઇને પછી વિશુદ્ધિવશાત્ લોકથી બહાર પણ અવધિજ્ઞાન વધે, તેને તેની વૃદ્ધિથી શુ ફાયદો? કેમકે લોકબહાર અવધિજ્ઞાનથી જોવા યોગ્ય એવી રૂપી વસ્તુનો તો અભાવ છે.

શિષ્યની એ શકાના સમાધાન માટે શ્રીગુરૂદેવ કહે છે કે—

वड्ढंतो उण बाहिं, लोयत्थं चेव पासई दव्वं ।
सुहुमयर सुहुमयम परमोही जाव परमाणुं ॥६०६॥ (प्र०)

લોકબહાર વૃદ્ધિ પામતુ અવધિજ્ઞાન, લોકમા રહેલા દ્રવ્યનેજ સૂક્ષ્મતર રીતે જુએ છે, અને પરમાવધિ છેક પરમાણુ પણ જુએ છે, (આ તેનું તાત્ત્વિક ફળ છે, અને અલોકમા તો લોકપ્રમાણુ અસખ્યેય ખડોમા દ્રવ્ય જોવાનુ સામર્થ્ય માત્રજ કહ્યુ છે) ૬૦૬

આ પ્રક્ષેપગાના અન્ય આચાર્યની કહેલી છે, પણ ઉપયોગી હોવાથી અહી તેની વ્યાખ્યા કરી.

એપ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ કહ્યુ એ સિવાયનું સર્વ વિમધ્યમક્ષેત્ર જાણવુ હવે જે વિમધ્યમ ક્ષેત્રમા કાળમાન હોય છે અને જે વિમધ્યમ ક્ષેત્ર હોય છે, તે કહેવા માટે ભાષ્યકાર પ્રસ્તાવના કરે છે.

भणिय जहण्णमुक्कोसयं च, खेत्तं विमज्झिमं सेसं ।
एयस्स कालमाण, वोच्छ जं जम्मि खेत्तम्मि ॥६०७॥

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહ્યુ, એ સિવાયનુ વિમધ્યમ જાણવુ. હવે એનુ જે કાળમાન જે ક્ષેત્રમા જેટલુ હોય, તે કહીશ ૬૦૭.

(૩૨) अगुलमावलियाणं, भागमसंखिज्ज दोसु संखिज्जा ।
अंगुलमावलियंतो, आवलिया अंगुलपुहुत्तं ॥६०८॥

(૩૩) हत्थम्मि मुहुत्तंतो, दिवसंतो गाउयम्मि बोद्धव्वो ।
जोयण दिवसपुहुत्तं, पक्खंतो पण्णवीसाओ ॥६०९॥
(३४) भरहम्मि अद्धमासो, जंबुद्दीवम्मि साहिओ मासो ।
वासं च मणुयलोए, वासपुहुत्तं च रुयगम्मि ॥६१०॥

ક્ષેત્રથી અ ગુલના અસ ખ્યાતમાભાગને જોતા કાળથી આવલિના અસ ખ્યાતમા ભાગ ભાગ પર્યન્ત જુએ છે. અ ગુલના સ ખ્યાતમા ભાગને જોતા કાળથી આવલિના સ ખ્યાતમા ભાગ પર્યન્ત જુએ અ ગુલ પ્રમાણુ જોતા આવલિકા અન્તર્ભાગ પર્યન્ત જુએ, અ ગુલ પૃથક્ત્વ જોતા આવળિકા પર્યન્ત જુએ, હસ્ત પ્રમાણુ ક્ષેત્રે અન્તર્મુહૂર્ત, ગાઉ પ્રમાણુ ક્ષેત્રે દિવસાન્તર્ભાગ કાળ સુધી, ચોજન પ્રમાણુક્ષેત્રે દિવસ પૃથકત્વ સુધી, પચીચ ચોજન ક્ષેત્રે પક્ષાન્તર ભાગ સુધી, ભરતક્ષેત્રે અર્ધમાસ સુધી, જ બુદ્વીપે એક માસ અધિક, મનુષ્યલોકે એક વર્ષ પર્યન્ત અને રૂચકદ્વીપ સુધીના ક્ષેત્રે વર્ષ પૃથક્ત્વપર્યન્ત જુએ છે ૬૦૮–૬૦૯–૬૧૦.

અહી ક્ષેત્રનો અધિકાર હોવાથી પ્રમાણુ અંગુલ ગ્રહણુ કરવુ અને કેટલા કહે છે કે અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી ઉત્સેધાગુલ ગ્રહણુ કરવુ એ બેમાનુ જે બહુશ્રુત કહે તે અ ગુલ ગ્રહણુ કરવુ એવા અ ગુલના અસ ખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાનથી જોતા કાળથી અતીત અનાગત આવલિકાના અસ ખ્યાતમા ભાગ માત્રને જ જુએ છે આવલિકા એટલે અસ ખ્યાત સમયના સમુદાયરૂપ કાળ વિશેષ. અહી ક્ષેત્ર–કાળને જોવાનુ કહ્યુ છે, તે ઉપચારથી જ કહ્યુ છે, કેમકે ક્ષેત્રમા વ્યવસ્થિત જોવા ચોગ્ય દ્રવ્યો અને વિવક્ષિત કાળાન્તવર્તિ તેના પર્યાયો અવધિજ્ઞાની જુએ છે, પણુ ક્ષેત્ર–કાળને જોતા નથી, કારણુકે તે મૂર્તદ્રવ્યનેજ જોઈ શકે છે આ પ્રમાણે આગળ પણુ સર્વત્ર સમજી લેવુ. હવે પ્રસ્તુત વાત કહે છે, અ ગુલના સ ખ્યાતમા ભાગ માત્ર ક્ષેત્રને જોતા આવલિકાના સ ખ્યાતમા ભાગ પર્યન્ત કાળને જુએ છે અ ગુલ પ્રમાણુ ક્ષેત્ર જોતા કાળથી આવલિકાન્ત સુધી જુએ છે. કાળથી આવલિકાપર્યન્ત જોનાર ક્ષેત્રથી અ ગુલ પૃથક્ત્વ જુએ છે પૃથક્ત્વ એટલે સિદ્ધાન્તકારની પરિભાષાથી બેથી નવ પર્યન્તની સ ખ્યા કહેવાય છે ક્ષેત્રથી હસ્ત પ્રમાણુ જોતા કાળથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જુએ છે કાળથી દિવસાન્ત જોનાર ક્ષેત્રથી ગાઉપર્યન્ત જુએ છે ચોજન પ્રમાણુ ક્ષેત્ર જોનાર અવધિજ્ઞાની કાલથી બેથી નવ દિવસ સુધી જુએ છે પક્ષાન્ત. જોનાર ક્ષેત્રથી પચીસ ચોજન સુધી જુએ છે સ પૂર્ણ ભરતક્ષેત્ર જોનાર અવધિજ્ઞાની કાલથી સ પૂર્ણ પખવાડીઆ પર્યન્ત જુએ છે જ બુદ્વીપ જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી એક માસ કરતા અધિક કાળ જુએ છે. અઢીદ્વીપ ને બે સમુદ્ર પ્રમાણુ મનુષ્યક્ષેત્રને જોનાર અવધિજ્ઞાની એક વર્ષ પર્યન્તનો કાળ જુએ છે ક્ષેત્રથી રૂચક દ્વીપ પર્યન્ત અવધિજ્ઞાન થયે કાળથી વર્ષ પૃથક્ત્વ પર્યન્ત જાણે છે, બીજા કહે છે કે હજાર વર્ષ પર્યન્ત જાણે છે અહી જ્યા જ્યા કાળથી પ્રમાણુ કહ્યુ છે, ત્યા ત્યા અતીત અનાગત ઉભય કાળ સમજવો, એટલે કે તેટલો તેટલો કાળ અતીત અને અનાગત જાણે ૬૦૮–૬૦૯–૬૧૦

એ પ્રમાણુ નિર્યુક્તિની ગાથાત્રયનો અર્થ કહ્યો, હવે તે ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે,

खेत्तमसंखेज्जंगुलभागं पासंतमेव कालेण ।
आवलियाए भागं, मूयमणागयं च जाणाइ ॥६११॥
तत्थेव य जे दव्वा, तेसिं चिय जे हवंति पज्जाया ।
इय खेत्ते कालम्मि य, जोएज्जा दव्व-पज्जायं ॥६१२॥
संखेज्जंगुलभाए, आवलियाएवि मुणइ तइभागं ।
अंगुलमिह पेच्छंतो, आवलियंतो मुणइ कालं ॥६१३॥
आवलियं मुणमाणो, संपुण्णं खेत्तमंगुलपुहुत्तं ।
एवं खेत्ते कालं, काले खेत्तं च जोएज्जा ॥६१४॥

અવધિજ્ઞાની અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને જોતા કાળથી અતીત અનાગત આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. (એટલે કે) તે ક્ષેત્ર-કાળમા રહેલા (અવધિયોગ્ય) દ્રવ્યો અને તેના પર્યાયો જાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને કાળમા દ્રવ્ય અને પર્યાયની સર્વત્ર યોજના કરવી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગને જાણનાર આવલિકાના સંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે, અંગુલ પ્રમાણક્ષેત્ર જાણનાર આવલિકાન્ત કાળ જાણે છે, આવલિકા પર્યન્ત કાળ જાણનાર સંપૂર્ણ અંગુલ પૃથક્ત્વ ક્ષેત્ર જાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્રમા કાળ અને કાળમા ક્ષેત્રની યોજના કરવી, ૬૧૧-થી-૬૧૪

(૩૫) संखेज्जम्मि उ काले, दीव-समुद्दावि होंति संखेज्जा ।
कालम्मि असंखेज्जे, दीव-समुद्दा य भइअव्वा ॥६१५॥

સંખ્યાતાકાળનુ જ્ઞાન થએ દ્વીપ-સમુદ્રો પણ સંખ્યાતા જણાય છે, અને અસંખ્યાતા કાળનુ જ્ઞાન થએ દ્વીપ-સમુદ્રાની ભજના જાણવી ૬૧૫

માસ-વર્ષાદિરૂપ કાળ તે સંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે, અહી મૂળમા "તુ" શબ્દ છે-તે વિશેષણ માટે છે, એથી એક હજાર વર્ષ ઉપર નો કાળ તે અહી સંખ્યાતો કાળ ગણવો, આજ કારણથી પૂર્વની ૬૧૦મી ગાથામા "वाससहस्सं च रुयगम्मि" એટલે રૂચકદ્વીપ સુધીના ક્ષેત્રનુ જ્ઞાન થએ કાળથી હજાર વર્ષ પર્યન્ત જાણે છે, એવુ પાઠાન્તર છે, એવુ હજાર વર્ષ ઉપરાત સંખ્યાતા કાળ સંબંધી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી પણ સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રને અવધિજ્ઞાની જાણે છે અપિ શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે તેથી મોટો એક દ્વીપ અગર તેનો એક દેશ પણ જાણે છે, તથા પલ્યોપમાદિરૂપ અસંખ્યાતા કાળ સંબંધી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી ભજના હોય છે, એટલે કે કોઈ મનુષ્યને અસંખ્યાત કાળ પર્યન્તનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી પણ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર પર્યન્તનુ જ્ઞાન થાય છે, કોઈ વખત મોટા સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર પર્યન્તનુ થાય છે, કોઈ વખત એક મોટા દ્વીપ સમુદ્રનુ થાય છે અને કોઈ વખત તેના એક દેશનુ જ્ઞાન થાય છે, આવુ અવધિ સ્વયંભૂરમણના તિર્યંચનુ જાણવુ અથવા સ્વયંભૂરમણ વિષયક મનુષ્યનુ બાહ્યાવધિ અથવા તે વિષયવાળુ મનુષ્યનુ અસંબદ્ધ અવધિ જાણવુ, પણ યોજનની અપેક્ષાએ તો સર્વ પક્ષોમા અસંખ્યાતુ ક્ષેત્રજ સમજવુ ૬૧૫

એ પ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાનો અર્થ કહ્યો, હવે તે ઉપર ભાષ્ય કહે છે

જણાય છે. તથા પર્યાયની વૃદ્ધિ થએથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, કારણ કે અવસ્થિત દ્રવ્યમા તથાવિધ ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થવાથી પર્યાયો જ વધે છે. ૬૧૭.

એ પ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાનો અર્થ કહ્યો, હવે ભાષ્ય કહે છે.

काले पवड्ढमाणे, सव्वे दव्वादओ पवड्ढंति ।
खेत्ते कालो भइओ, वड्ढति उ दव्व-पज्जाया ॥६१८॥
भयणाय खेत्त-काला, परिवड्ढंतेसु दव्व-भावेसु ।
दव्वे वड्ढइ भावो, भावे दव्वं तु भयणिज्जं ॥६१९॥

કાળની વૃદ્ધિ થતા સર્વ દ્રવ્યાદિ વધે છે અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિએ કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય પણ દ્રવ્ય-પર્યાય તો વધે છે જ. તથા દ્રવ્ય-ભાવની (પર્યાયની) વૃદ્ધિ થવાથી ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન થાય અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિમા ભાવની વૃદ્ધિ થાય પણ ભાવની વૃદ્ધિમા દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય. ૬૧૮-૬૧૯.

હવે આગળની ગાથા અંગે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે

अण्णोण्णनिबद्धाणं, जहण्णयाईण खेत्त-कालाणं ।
समय-प्पएसमाणं, किं तुल्लं होज्ज अहियं वा ? ॥६२०॥

(અવધિજ્ઞાનના વિષયરૂપ) અન્યોઅન્ય સંબંધવાળા જઘન્યાદિરૂપ ક્ષેત્ર અને કાળના પ્રદેશ અને સમયોનુ પ્રમાણ શુ તુલ્ય છે હીન છે કે અધિક છે ? ૬૨૦

ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે સર્વત્ર પ્રતિયોગી એવા આવલિકાના અસંખ્યેય ભાગાદિ રૂપ કાળથી ક્ષેત્ર અસંખ્યેય ગણુ જ છે કારણકે—

(૩૭) सुहुमो य होइ कालो, तत्तो सुहुमतरयं हवइ खेत्तं ।
अंगुलसेढीमेत्ते, ओसप्पिणीओ असंखेज्जा ॥६२१॥

કાળ સૂક્ષ્મ છે અને તેનાથી ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે (કારણકે) અંગુલ પ્રમાણ શ્રેણી માત્રમા અસંખ્યાત અવસર્પિણિના સમય જેટલા પ્રદેશો છે. ૬૨૧

કાળ સૂક્ષ્મ છે કારણ કે સેંકડો કમળપત્રનો છેદ કરતા દરેક પત્ર ભેદવામાં અસંખ્યાતા સમય લાગે છે એમ આગમમા કહ્યુ છે. કાળના અતિસૂક્ષ્મપણાથી તે ભિન્ન ભિન્ન જણાતા નથી, તેવા કાળથી પણ ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે, કેમકે અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિમાત્ર ક્ષેત્રમા જે પ્રદેશો છે, તે પ્રદેશોમાથી દરેક સમયે એકેક પ્રદેશ અપહરીએ તો અસંખ્યાત અવસર્પિણિકાળે સર્વ પ્રદેશો અપહરાય અર્થાત્ અસંખ્યાત અવસર્પિણિકાળના તેટલા સમયો છે, તેટલા અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમા પ્રદેશો છે, ૬૨૧

એ ઉપરોક્ત અર્થ સમજાવવા ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે

खेत्त बहुयरमंगुलसेढीमेत्ते पएसपरिमाण ।
जमसंखेज्जोसप्पिणिसमयसमं थोवओ कालो ॥६२२॥

ક્ષેત્ર વધારે (સૂક્ષ્મ છે) કેમકે અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમા અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીના સમય જેટલા પ્રદેશનુ પ્રમાણ છે, તેથી કાળ સ્થૂળ છે ૬૨૨

કાળથી ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-અને ભાવોનુ અનુક્રમે સૂક્ષ્મપણુ જણાવવા કહે છે કે—

काली खित्त दव्वं, भावो य जहुत्तर सुहुममेया ।
थोवा-संखा-णंता-सखा य जमोहिविसयम्मि ॥६२३॥

કાળ-ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-ને ભાવ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ ભેદવાળા છે, કારણ કે અવધિજ્ઞાનના વિષયમા અનુક્રમે તેઓ થોડા-અસખ્યગુણા અનતગુણા અને સખ્યાત કે અસખ્યાતગુણા છે ૬૨૩,

એજ વાત સ્પષ્ટ કરી કહે છે.

सव्वमसंखेज्जगुणं, कालाओ खेत्तमोहिविसयम्मि ।
अवरोप्परसंवद्धं, समय-पएसप्पमाणेणं ॥६२४॥
खेत्तविसेसेहिंतो, दव्वमणंतगुणियं पएसेहिं ।
दव्वेहिंतो भावो, संखगुणोऽसखगुणिओ वा ॥६२५॥

અવધિજ્ઞાનના વિષયમા પરસ્પર સબધવાળા દ્રવ્યાદિમા સર્વ ક્ષેત્રનુ પ્રમાણુ પ્રદેશ પ્રમાણુવડે કાળના સમયની અપેક્ષાએ અસખ્યાતગુણુ છે. ક્ષેત્ર પ્રદેશોથી દ્રવ્ય અનન્તગુણુ છે તથા દ્રવ્યપ્રદેશોથી ભાવ (પર્યાય) સખ્યાત અથવા અસખ્યાત અથવા અસખ્યાતગુણા છે.

હવે પૂર્વોક્ત વિષયનો ઉપસહાર કરવા તથા હવે કહેવાના નિર્યુક્તિના વિષયની પ્રસ્તાવના કરવા ભાષ્યકાર કહે છે કે—

भणियं खेत्तपमाण, तम्माणमिय भणामि दव्वमओ ।
त केरिसमारंभे, परिणिट्ठाणे विमज्झे वा ? ॥६२६॥

(જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે) ક્ષેત્રનુ પ્રમાણુ કહ્યુ હવે પછી ક્ષેત્રપ્રમાણથી પરિચ્છિન્ન દ્રવ્યનુ સ્વરૂપ કહીશ તે દ્રવ્ય (અવધિજ્ઞાનના વિષયના) આરભમા-અન્તમા અને મધ્યમા કેવુ હોય ? તે કહીશ ૬૨૬

(३८) तेया-भासादव्वाण, अतरा एत्थ लभइ पट्ठवओ ।
गुरुलहु अगुरुयलहुयं, तंपि य तेणेव निट्ठाइ ॥६२७॥

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની અન્તરાલે રહેલા ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ દ્રવ્યને અવધિજ્ઞાનનો પ્રારભક જાણે છે અને તે અવધિજ્ઞાન તેજ સ્વરૂપે પડી જાય છે ૬૨૭

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યના દ્રવ્ય, જે દ્રવ્યો તૈજસ અને ભાષાને યોગ્ય નથી, તેવા ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ પર્યાયયુક્ત દ્રવ્યને અવધિજ્ઞાની પ્રારભમા જાણે છે તેમા જે તૈજસદ્રવ્યની સમીપના દ્રવ્ય તે ગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે, અને ભાષાદ્રવ્યની સમીપના દ્રવ્ય તે અગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્યને જાણુનાર અવધિજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાનાવરણુ કર્મના ઉદયથી પડે ત્યારે તે જ કહેલા ગુરૂલઘુઆદિ સ્વરૂપવાળા પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યો વડે નિષ્ઠા પામે છે-પડી જાય છે. આ ન્યાય પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનમા છે, પણુ તે અવશ્ય પડે છે જ એમ નહિ ૬૨૭

पट्ठवओ नामावहिनाणस्सारंभओ तयाईए ।
उभयाजोगं पेच्छइ, तेयामासंतरे दव्वं ॥६२८॥

गुरुलहु तेयासन्न भासासन्नमगुरुं च पासेज्जा ।
आरंभे जं दिट्ठं, दट्ठूणं पडइ तं चेव ॥६२९॥

પ્રસ્થાપક એટલે અવધિજ્ઞાનનો આરંભક, શરૂમા, તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની વચમાના. પણ એ ઉભયને અયોગ્ય એવા દ્રવ્ય જુએ છે તૈજસની સમીપનુ દ્રવ્ય ગુરૂલઘુ અને ભાષાસમીપનુ દ્રવ્ય તે અગુરૂલઘુ છે, તેને જુએ. તે અવધિ પડવાનુ હોય તો આરંભમા જે દ્રવ્ય જોયુ હોય, તે દ્રવ્ય જોઈને અંતે તે પડી જાય છે ૬૨૮-૬૨૯

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યનુ અને એ ઉભયને અયોગ્યદ્રવ્ય જુએ છે, એમ કહ્યુ છે, તે માટે શિષ્ય પૂછે છે કે—

तेया-भासाजोग्गं, किमजोग्गं वा तयंतराले जं ।
ओरालियाइतणुवग्गणाकमेण तयं सज्झं ॥६३०॥

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની અન્તરાલે જે દ્રવ્ય છે. તે તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યને યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે? (કેવુ છે? કેટલા પ્રદેશનુ છે?) પરમાણુ, બે પરમાણુના. ત્રણ પરમાણુ-ઓના સ્કંધના સમૂહથકી ઔદારિકાદિ શરીરવર્ગણાની પ્રરૂપણા કર્યા બાદ તે સમજાવી શકાય એમ છે ૬૩૦

(૩૧) ओराल-विउव्वा-हार-तेय-भासा-णुपाण-मण-कम्मे ।
अह दव्ववग्गणाण, कमो विवज्जासओ खेत्ते ॥६३१॥

ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-તૈજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મન અને કાર્મણ, (એ આઠ) વર્ગણામા અનુક્રમે દ્રવ્યસમૂહ વધારે છે, અને ક્ષેત્રમા (એથી) વિપરીતક્રમ છે ૬૩૧

આ નિર્યુક્તિની ગાથા કુચિકર્ણ શેઠના ગોવાળના ઉદાહરણપૂર્વક ભાષ્યકાર મહારાજ વિસ્તારથી સમજાવતા કહે છે કે

कुइकण्णगोविसेसोवलक्खणोवम्मओ विणेयाण ।
दव्वाइवग्गणाहिं, पोग्गलकाय पयंसेंति ॥६३२॥

કુચિકર્ણની ગાયોના તફાવતને જાણવાના દૃષ્ટાન્તથી તીર્થંકર-ગણધરો શિષ્યોને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ વર્ગણા વડે, સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય પ્રરૂપે છે ૬૩૨

આ ભરતક્ષેત્રના મગધદેશમા ઘણી જ ગાયોના સ્વામિ કુચિકર્ણ નામનો ગૃહપતિ હતો, તે ગૃહપતિ ગાયો ઘણી હોવાથી તેના હજાર-દસહજાર સંખ્યાના ટોળા કરીને તે દરેક ટોળાનુ ભિન્ન ભિન્ન પાલન કરવા, તેણે ઘણા ગોવાળો નિર્માણ કર્યા તે ગોવાળો જ્યારે એ બધી ગાયો પરસ્પર મળી જાય ત્યારે પોતપોતાની ગાયો નહિ ઓળખવાથી પરસ્પર કલહ કરવા લાગ્યા, તે પ્રમાણે અન્યોઅન્ય કલહ કરતા જાણીને કુચિકર્ણે તેઓનો કલહ દૂર કરવા એ ગાયોમાથી શ્વેત કાળી-રાતી-કાબરી વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન વર્ણની ગાયોના ટોળા કરીને દરેક ગોવાળને સોપ્યા

એ જ પ્રમાણે સજાતીય પુદ્ગળ પરમાણુના સમુદાય રૂપ વર્ગણાની વ્યવસ્થા છે ઉપર કહેલા દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય પણ સમજાવે છે ગાયોના સમૂહના સ્વામિતુલ્ય તીર્થંકર, ગોવાળ સમાન પોતાના શિષ્યો, ગાયોના સમૂહ તુલ્ય પુદ્ગલાસ્તિકાય જાણવો, તે સારી રીતે સમજાય

તે માટે પરમાણુ આદિ વર્ગણાના વિભાગે પુદગલ વર્ગણાનુ સ્વરૂપ તેમણે કહ્યુ છે ૬૩૨

હવે એજ વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ સવિસ્તર કહે છે

एगा परमाणूणं, एगुत्तरवड्ढिया तओ कमसो ।
संखेज्जपएसाणं, संखेज्जा वग्गणा होति ॥६३३॥
तत्तो सखाइआ, सखातीतप्पएसमाणाण ।
तत्तो पुणो अणताणंतपएसाण गतूण ॥६३४॥
ओरालियस्स गहणप्पाओग्गा वग्गणा अणताओ ।
अगहणपाओग्गा, तस्सेव तओ अणंताओ ॥६३५॥

એકેક પરમાણુઓની એક વર્ગણા. તે પછી અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સખ્યાતા પ્રદેશો સુધીની સખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, પછી પણ તેવી રીતિએ અસખ્યાત પ્રદેશોની અસખ્યાતી વર્ગણા હોય છે. પુન અનન્તાનન્ત પ્રદેશોની અનન્તી વર્ગણા ઉલ્લઘીને ઔદારિક શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે, અને તે પછી તેને જ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ તે જ જાતની અનન્તી છે ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫

સજાતીય વસ્તુઓનો સમુદાય તે વર્ગણા કહેવાય છે. સમુદાય, સમૂહ, વર્ગ, રાશિ, એ બધા એના પર્યાય એટલે જુદા જુદા નામો છે તેથી અહી સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશમા રહેલા એકેક છુટા પરમાણુઓનો સમુદાય, તે એક વર્ગણા છે તે પછી સમસ્ત લોકાકાશપ્રદેશવર્તિ બે પ્રદેશવાલા સ્કધોનો સમુદાય, તે બીજી વર્ગણા એજ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કધોના સમુદાયની ત્રીજી વર્ગણા ચાર પ્રદેશી સ્કધોના સમુદાયની ચોથી વર્ગણા પાચ પ્રદેશી સ્કધોના સમુદાયની પાચમી વર્ગણા છ પ્રદેશી સ્કધોના સમુદાયની છઠ્ઠી વર્ગણા એ રીતે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ છેક સખ્યાત્ પ્રદેશી સ્કધોની સખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અસખ્યાત પ્રદેશી સ્કધોની અસખ્યાતી વર્ગણા અને તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અનન્ત પ્રદેશી સ્કધોની અનન્તી વર્ગણાઓ તો, ઔદારિક શરીરને નહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એ ઔદારિક શરીરને નહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વર્ગણાઓ બાદ. એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ તથાવિધ વિશિષ્ટ પરિણામથી પરિણત એવી અનન્ત પ્રદેશી સ્કધોની અનન્તી વર્ગણાઓ ઔદારિક શરીરને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એટલે ઔદારિક શરીર ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય છે તે પછી એ ગ્રહણ યોગ્ય અનતી વર્ગણા બાદ, એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી પુન ઔદારિક શરીરને અયોગ્ય એવી અનન્તી વર્ગણાઓ છે

આ વર્ગણાઓ ઘણા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય છે તેમજ વક્રિયની અપેક્ષાએ થોડા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી માત્ર એ વર્ગણાઓ ઔદારિક શરીર યોગ્ય વર્ગણાઓની સમીપ હોવાથી તેના જેવી જણાય છે, તે કારણથી એ ઔદારિકને અગ્રહણ યોગ્ય કહેવાય છે ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫

હવે કાર્મણ પર્યન્તની બાકીની વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે

एवमजोग्गा जोग्गा, पुणो अजोग्गा य वग्गणाणता ।
वेउव्वियाइयाण, नेय तिविगप्पमेक्केक्क ॥६३६॥

એ પ્રમાણે અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુન અયોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. વૈક્રિય આદિ (વક્રિય-આહારક-તજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મન-અને કાર્મણ) વર્ગણાઓના દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો જાણવા ૬૩૬

પુન ઔદારિક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશના વૃદ્ધિએ વધતી વૈક્રિય શરીરને અવગ્રહણ યોગ્ય છે કેમકે તે તેની અપેક્ષાએ અલ્પ દ્રવ્યથી બનેલી અને સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી તેને ગ્રહણ યોગ્ય નથી તેમજ એ વર્ગણાઓ બહુ દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી કેવળ વૈક્રિય શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની સમીપે હોવાથી તેના જેવી જણાય છે, તેથી તે વૈક્રિય શરીરને અવગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ કહેવાય છે આજ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજી લેવુ

એ વૈક્રિયને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વૈક્રિયને લાયક દ્રવ્યથી બનેલી તથાવિધ સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી તેનાથી ઘણા દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી (ઉત્તર વર્ગણાની અપેક્ષાએ) અલ્પ દ્રવ્યથી બનેલી સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી આહારકને લાયક ઘણા દ્રવ્યથી બનેલી તથાવિધ વધારે સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અતિ ઘણા દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે

એ પ્રમાણે તૈજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મન અને કાર્મણ વર્ગણાઓને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી દરેક વર્ગણાની અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુનઃ અયોગ્ય એવા ત્રણ ત્રણ ભેદવાળી અનન્તી વર્ગણાઓ સમજી લેવી ૬૩૬

એ દરેક વર્ગણાના ત્રણત્રણ ભેદ શાથી જણાય છે ? તે માટે કહે છે કે—

एक्केक्कस्साईए पज्जतम्मि य हवंतऽजोग्गाइं ।

उभयाजोग्गाइं जओ, तेया-भासंतरे पढइ ॥६३७॥

એકેક વર્ગણાની આદિ અને અન્તમા અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે, કેમકે તૈજસ અને ભાષાની મધ્યે અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેથી ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે ૬૩૭

ઔદારિક-વૈક્રિય વિગેરે દરેક વર્ગણાની આદિમા અને અન્તમા અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે. કારણકે ૬૨૭મી ગાથામા કહ્યા મુજબ તૈજસ અને ભાષા દ્રવ્યની મધ્યના દ્રવ્ય એ ઉભયને અયોગ્ય છે, એમ કહ્યુ છે, તે ઉપરથી જેમ તૈજસના અંતે અયોગ્ય દ્રવ્યો કહે છે તેમ તે ઔદારિકાદિ સર્વ વર્ગણાના અન્તે તે અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે, અને જેમ ભાષા વર્ગણાની આદિમા તેને અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેમ ઔદારિકાદિ વર્ગણાની આદિમા પણ તે ઔદારિક શરીરઆદિને અયોગ્ય દ્રવ્યો કહેવાય છે, તથા ઉભયની મધ્યવર્તિ દ્રવ્યો સર્વ વર્ગણાઓમા ઉભયને અયોગ્યપણુ સમાન છતા પણ જે જેની પાસે હોય તે

તે માટે પરમાણુ આદિ વર્ગણાના વિભાગે પુદ્ગલ વર્ગણાનુ સ્વરૂપ તેમણે કહ્યુ છે ૬૩૨

હવે એજ વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ સવિસ્તર કહે છે

एगा परमाणूणं, एगुत्तरवड्ढिया तओ कमसो ।
संखेज्जपएसाणं, संखेज्जा वग्गणा होंति ॥६३३॥
तत्तो सखाइआ, सखातीतप्पएसगाणाण ।
तत्तो पुणो अणताणंतपएसाण गतूणं ॥६३४॥
ओरालियस्स गहणप्पाओग्गा वग्गणा अणताओ ।
अग्गहणपाओग्गा, तस्सेव तओ अणंताओ ॥६३५॥

એકેક પરમાણુઓની એક વર્ગણા. તે પછી અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સખ્યાતા પ્રદેશો સુધીની સખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, પછી પણ તેવી રીતિએ અસખ્યાત પ્રદેશોની અસખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, પુન અનન્તાનન્ત પ્રદેશોની અનતી વર્ગણા ઉલ્લઘીને ઔદારિક શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે, અને તે પછી તેને જ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ તે જ જાતની અનન્તી છે ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫

સજાતીય વસ્તુઓનો સમુદાય તે વર્ગણા કહેવાય છે, સમુદાય, સમૂહ, વર્ગ, રાશિ, એ બધા એના પર્યાય એટલે જુદા જુદા નામો છે તેથી અહી સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશમા રહેલા એકેક છુટા પરમાણુઓનો સમુદાય, તે એક વર્ગણા છે તે પછી સમસ્ત લોકાકાશપ્રદેશવર્તિ બે પ્રદેશવાલા સ્કધોનો સમુદાય, તે બીજી વર્ગણા એજ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કધોના સમુદાયની ત્રીજી વર્ગણા. ચાર પ્રદેશી સ્કધોના સમુદાયની ચોથી વર્ગણા. પાચ પ્રદેશી સ્કધોના સમુદાયની પાચમી વર્ગણા છ પ્રદેશી સ્કધોના સમુદાયની છઠ્ઠી વર્ગણા એ રીતે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ છેક સખ્યાત્ પ્રદેશી સ્કધોની સખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અસખ્યાત પ્રદેશી સ્કધોની અસખ્યાતી વર્ગણા અને તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અનન્ત પ્રદેશી સ્કધોની અનન્તી વર્ગણાઓ તો, ઔદારિક શરીરને નહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એ ઔદારિક શરીરને નહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વર્ગણાઓ બાદ. એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ તથાવિધ વિશિષ્ટ પરિણામથી પરિણત એવી અનન્ત પ્રદેશી સ્કધોની અનન્તી વર્ગણાઓ ઔદારિક શરીરને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એટલે ઔદારિક શરીર ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય છે તે પછી એ ગ્રહણ યોગ્ય અનતી વર્ગણા બાદ, એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી પુન ઔદારિક શરીરને અયોગ્ય એવી અનન્તી વર્ગણાઓ છે

આ વર્ગણાઓ ઘણા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય છે તેમજ વૈક્રિયની અપેક્ષાએ થોડા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી માત્ર એ વર્ગણાઓ ઔદારિક શરીર યોગ્ય વર્ગણાઓની સમીપ હોવાથી તેના જેવી જણાય છે, તે કારણથી એ ઔદારિકને અગ્રહણ યોગ્ય કહેવાય છે ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫

હવે કાર્મણ પર્યન્તની બાકીની વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે

एवमजोग्गा जोग्गा, पुणो अजोग्गा य वग्गणाणता ।
वेउव्वियाइयाण, नेय तिविगप्पमेक्केक्कं ॥६३६॥

એ પ્રમાણે અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુન અયોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે વૈક્રિય આદિ (વક્રિય-આહારક-તજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મન-અને કાર્મણ) વર્ગણાઓના દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો જાણવા ૬૩૬

પુન ઔદારિક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશનો વૃદ્ધિએ વધતી વૈક્રિય શરીરને અવગ્રહણ યોગ્ય છે કેમકે તે તેની અપેક્ષાએ અલ્પ દ્રવ્યથી બનેલી અને સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી તેને ગ્રહણ યોગ્ય નથી તેમજ એ વર્ગણાઓ બહુ દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. કેવળ વૈક્રિય શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની સમીપે હોવાથી તેના જેવી જણાય છે, તેથી તે વૈક્રિય શરીરને અવગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજી લેવુ

એ વૈક્રિયને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વૈક્રિયને લાયક દ્રવ્યથી બનેલી તથાવિધ સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી તેનાથી ઘણા દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી (ઉત્તર વર્ગણાની અપેક્ષાએ) અલ્પ દ્રવ્યથી બનેલી સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી આહારકને લાયક ઘણા દ્રવ્યથી બનેલી તથાવિધ વધારે સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અતિ ઘણા દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે

એ પ્રમાણે તૈજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મન અને કાર્મણ વર્ગણાઓને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી દરેક વર્ગણાની અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુનઃ અયોગ્ય એવા ત્રણ ત્રણ ભેદવાળી અનન્તી વર્ગણાઓ સમજી લેવી ૫૩૬

એ દરેક વર્ગણાના ત્રણત્રણ ભેદ શાથી જણાય છે ? તે માટે કહે છે કે—

एक्केक्कस्साईए पज्जतम्मि य हवंतऽजोग्गाइं ।

उभयाजोग्गाइं जओ, तेया-भासतरे पढइ ॥६३७॥

એકેક વર્ગણાની આદિ અને અન્તમા અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે, કેમકે તેજસ અને ભાષાની મધ્યે અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેથી ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે ૬૩૭

ઔદારિક-વૈક્રિય વિગેરે દરેક વર્ગણાની આદિમા અને અન્તમા અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે કારણકે ૬૨૭મી ગાથામા કહ્યા મુજબ તજસ અને ભાષા દ્રવ્યની મધ્યના દ્રવ્ય એ ઉભયને અયોગ્ય છે, એમ કહ્યુ છે, તે ઉપરથી જેમ તજસના અંતે અયોગ્ય દ્રવ્યો કહે છે તેમ તે ઔદારિકાદિ સર્વ વર્ગણાના અન્તે તે અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે, અને જેમ ભાષા વર્ગણાની આદિમા તેને અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેમ ઔદારિકાદિ વર્ગણાની આદિમા પણ તે ઔદારિક શરીરઆદિને અયોગ્ય દ્રવ્યો કહેવાય છે, તથા ઉભયની મધ્યવર્તિ દ્રવ્યો સર્વ વર્ગણાઓમા ઉભયને અયોગ્યપણુ સમાન છતા પણ જે જેની પાસે હોય તે

तेना जेवी जणाय छे ते कारणथी ते ते वर्गणाना अयोग्यपणानो व्यवहार कराय छे. एम पहेलाज कह्यु छे. आ प्रमाणे दरेकना त्रण त्रण भेदो थाय छे ६३७

हवे कार्मण वर्गणानी उपर बीजी वर्गणाओ छे के नहि ? तेना उत्तरमा कहे छे

(४०) कम्मोवरिं धुवेयर-सुण्णेयरवग्गणा अणंताओ ।

चउधुवणतरतणुवग्गणा य मीसो अह अचित्तो ॥६३८॥

कर्मवर्गणा उपर ध्रुव-अध्रुव-शून्य अने अशून्य वर्गणाओ अनन्ती छे ते पछी चार ध्रुवानन्तर अने चार शरीरवर्गणा छे, तेमज (ते उपर) मिश्रवर्गणा अने अचित्त महास्कंध छे ६३८

एनिर्युक्तिनी गाथा छे, तेना अर्थने भाष्यकार महाराज सविस्तर कहे छे

निच्चं होंति धुवाओ, इयरा लोए न होंतिवि कयाई ।

एगुत्तरवुड्ढीए, कयाइ सुण्णंतराओऽवि ॥६३९॥

जाओ हवंति ताओ, सुण्णंतरवग्गणत्ति भण्णंति ।

नियय निरंतराओ, होंति असुण्णंतराउ त्ति ॥६४०॥

ध्रुववर्गणाओ हमेशा होय छे अने अध्रुववर्गणाओ लोकमा क्यारेक नथी पण होती तथा एकेक प्रदेशनी वृद्धिए शून्यान्तर वर्गणाओ पण कदाचित् होय छे एवी रीते आतरानी शून्यतावाळी जे होय छे ते शून्यान्तर वर्गणाओ कहेवाय छे, अने जे अन्तर रहित होय छे ते अशून्यान्तर वर्गणाओ छे ६३९-६४०

कार्मण शरीरने अग्रहण योग्य वर्गणानी उपर एकेक परमाणुए वधती अति सूक्ष्म परिणामवाळी अनन्त स्कंधात्मक पहेली ध्रुववर्गणा छे ते पछी एकेक परमाणुनी वृद्धिए वधता अनन्ता स्कंधोथी बनेली ध्रुववर्गणाओ पण अनन्ती छे ध्रुव एटले बधा लोकना भागमा व्याप्त होवाथी, जे सर्वकाळ अवस्थायि-नित्य छे. तेने ध्रुव वर्गणा कहे छे, आ वर्गणाओने ध्रुव कहेवाथी आनी पहेलानी औदारिकथी कार्मणपर्यन्तनी बधीए वर्गणाओ ध्रुव समजवी केमके ए वर्गणाओ पण हम्मेशा लोकमा विद्यमान छे हमणा उपर कहेली ध्रुववर्गणाओ अने हवे पछी कहेवाशे ते अध्रुव आदि सर्व वर्गणाओ अग्रहण योग्य छे, केमके ए बधी अति घणा द्रव्यथी बनेली अने अति सूक्ष्म परिणामवाळी होवाथी कोई पण जीवे औदारिकादिभावे कदि पण ग्रहण करी नथी

ए ध्रुव वर्गणा उपर एकेक प्रदेशे वधती अनन्ती अध्रुव वर्गणाओ छे ए अध्रुव वर्गणाओ, तथाविध पुद्गळ परिणामनी विचित्रताथी क्यारेक लोकमा नथी पण होती, एज कारणथी ते अध्रुव कहेवाय छे ते पछी एकेक प्रदेशनी वृद्धिए वधती अनन्ती शून्यान्तर वर्गणाओ होय छे, ए वर्गणाओ एकेक प्रदेशनी वृद्धिए वधती हम्मेशा होय छे परन्तु कोई वखत ए वर्गणाओमा वच्चे वच्चे एकेक प्रदेशनी वृद्धि तूटी पण जाय छे, निरन्तर एकेक प्रदेशनी वृद्धिवाळी नथी होती, ए कारणथी तेने शून्यान्तर वर्गणाओ कहेवाय छे ए पछी एकेक प्रदेशनी वृद्धिए वधती अशून्यान्तर वर्गणाओ छे ए वर्गणाओ लोकमा निरन्तर एकेक प्रदेशनी वृद्धिए वधती होय छे एमा वच्चे कदि पण वृद्धि तूटती नथी तेथी तेने अशून्यान्तर वर्गणा कहेवाय छे ६३९-६४०

धुवणंतराइं चत्तारि, जं धुवाइं अणंतराइं च ।
भेयपरिणामओ, जा सरीरजोग्गत्तणाभिमुहा ॥६४१॥
खधदुगदेहजोगत्तणेण वा देहवग्गणाउ त्ति ।
सुहुमो दरगयबायरपरिणामो मीसयक्खंधो ॥६४२॥

જે સર્વકાળ ભાવિની અને એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ ચાર છે અને જે ભેદ પરિણામથી શરીરની યોગ્યતાની સન્મુખ હોય, અથવા બે સ્કંધના શરીરની યોગ્યતાથી જે હોય તે શરીર વર્ગણા કહેવાય છે, સૂક્ષ્મ અને ઇષત્ ગત બાદર પરિણામ તે મિશ્રસ્કંધ કહેવાય છે ૬૪૧-૬૪૨

ઉપરોક્ત અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓની ઉપર ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ ચાર છે, જે સર્વકાળ ભાવિની અને નિરન્તર એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી વર્ગણા હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ છે પ્રથમ ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ અનન્તી છે, એજ પ્રમાણે બીજી-ત્રીજી-ને ચોથી ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ પણ અનન્તી છે. ધ્રુવવર્ગણાઓ જોકે પહેલા કહી છે, પરન્તુ તેનાથી આ વર્ગણાઓ ભિન્ન છે, કારણ કે તે કરતા આ અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી અને ઘણા દ્રવ્યોથી બનેલી છે. તેથી ભિન્ન કહી છે,

પ્રશ્ન -ભલે એમ હોય, પરન્તુ જો એ કેવળ એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી છે, તો એમા ચાર ભેદ કરવાનુ શુ કારણ છે?

ઉત્તર -એ ચાર વર્ગણાઓમાજ નિરન્તર એકોત્તર વૃદ્ધિ હોય છે, અને અન્તરાલમા તે વૃદ્ધિ ત્રુટી જાય છે ત્યારે જ જુદી વર્ગણાનો આરંભ થાય છે, અથવા વૃદ્ધિ ન ત્રુટે તો પણ કંઇક વર્ણાદિ પરિણામની વિચિત્રતા તે ભેદના આરંભમા કારણ છે, એમ અમારૂ માનવુ છે, પછી તો બહુશ્રુત જાણે એજ પ્રમાણે આગળ કહેવાશે તેવી શરીર વર્ગણામા પણ સમજવુ

ઉપર કહેલી ચાર ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાની ઉપર દરેકને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિયુક્ત અનન્ત વર્ગણાત્મક ચાર તનુ (શરીર) વર્ગણા છે. આ વર્ગણાઓ ભેદ અને અભેદના પરિણામથી ઔદારિકાદિ શરીરોની યોગ્યતાની સન્મુખ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે અથવા આગળ કહેવાશે તેવા મિશ્ર સ્કંધ અને અચિત્ત સ્કંધની મૂર્તિની યોગ્યતાને સન્મુખ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે તથા અનન્તાનન્ત પરમાણુથી બનેલ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો અને કંઇક બાદર પરિણામ સન્મુખ થએલ સ્કંધ તે મિશ્ર સ્કંધ કહેવાય છે ૬૪૧-૬૪૨

હવે અચિત્ત મહાસ્કંધનુ સ્વરૂપ કહે છે.

जइणसमुग्घायगईए, चउहिं समएहिं पूरणं कुणइ ।
लोगस्स तेहिं चेव य, संहरणं तस्स पडिलोमं ॥६४३॥

જૈન સમુદ્ઘાતની ગતિથી ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે, અને તે જ પ્રમાણે ચાર સમયે (એ અચિત્ત મહા સ્કંધનુ) પ્રતિલોમ રીતે સંહરણ થાય છે ૬૪૩

જૈન કેવળી સમુદ્ઘાતની રીતિએ (પહેલે સમયે દંડ, બીજે સમયે કપાટ, ત્રીજે સમયે મંથાન અને ચોથા સમયે તેના આન્તર પૂરીને સમગ્ર લોક પૂર્ણ કરે) વિસસા

પરિણામ વશાત્ ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે-વ્યાપ્ત થાય. તે અચિત્ત મહા સ્કંધ કહેવાય છે એ અચિત્ત મહાસ્કંધનુ સંહરણ પણ પ્રતીલોમપણે પછીના ચાર સમયે થાય છે એ પ્રમાણે એ અચિત્ત મહાસ્કંધમા આઠ સમય લાગે છે ૬૪૩

પ્રશ્ન -અહી પુદ્ગલોનો વિચાર ચાલે છે. તેમા પુદ્ગળ મહાસ્કંધ એ અચેતન જ છે. તેને અચિત્તપણાનુ વિશેષણ આપવાથી શુ લાભ છે ? એ શંકાના સમાધાનાર્થે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

जइणमुग्घायमचित्तकम्मपोग्गलमय महाखंघ ।

पइ तस्समाणुभावो, होइ अचित्तो महाखंघो ॥६४४॥

જૈન સમુદ્‌ઘાતમા સચિત્તકર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધ હોય છે. તેની સમાન અનુભાવ આદિવાળો અચિત્ત મહાસ્કંધ હોય છે (તેથી તેનાથી જુદો પાડવા અચિત્તપણાનુ વિશેષણ આપ્યુ છે) ૬૪૪

અનન્તાનન્ત પરમાણુ પુદ્ગળ સમૂહથી બનેલા સ્કંધનુ સ્વરૂપ કહેવાનો અહી અવસર છે તેમા જો મહા સ્કંધ એટલુ જ માત્ર કહ્યુ હોય, તો કેવળી સમુદ્‌ઘાતમા જીવાધિષ્ઠિત અનન્તાનન્ત કર્મ પુદ્ગળમય સ્કંધ થાય છે. તેનુ પણ ગ્રહણ થાય. કારણકે પ્રસ્તુત મહાસ્કંધના ક્ષેત્ર-કાળ-અને અનુભાવ. કેવળી સમુદ્‌ઘાતમા થતા કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધની સમાન છે જેમકે-બન્ને મહાસ્કંધો ચોથા સમયે સંપૂર્ણ લોક પ્રમાણ ક્ષેત્રમા વ્યાપે છે. આઠ સમય પર્યન્ત રહે છે તથા પાચ વર્ણ બે ગન્ધ-પાચ રસ ને ચાર સ્પર્શ એ સોળ ગુણરૂપ અનુભાવ પણ બન્નેમા સમાન છે. આ પ્રમાણે "મહાસ્કંધ' એટલુ જ કહેવાથી ક્ષેત્ર-કાળ અને અનુભાવની સમાનતાએ કેવળી સમુદ્‌ઘાત ગત કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધ પણ પ્રસ્તુત મહાસ્કંધની સાથે ગ્રહણ થાય. અને અહી એ કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધનુ પ્રયોજન નથી આ કારણથી અચિત્તપણાના વિશેષણ વડે તેને જુદો કરાય છે, કેમકે એ સમુદ્‌ઘાતગત કર્મપુદ્ગળમય મહાસ્કંધ જીવાધિષ્ઠિત હોવાથી સચેતન છે ૬૪૪

આ સંબંધમા બીજા કેટલાક મત છે તે મત બતાવીને તેનુ નિવારણ કરતા ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

सव्वुक्कोसपएसो, एसो केई न चायमेगंतो ।

उक्कोसपएसो जमवगाहठिइओ चउट्ठाणो ॥६४५॥

अट्ठप्फासो य जओ, भणिओ एसो य जं चउप्फासो ।

अण्णेऽवि तओ पोग्गलभेया संतित्ति सद्धेयं ॥६४६॥

સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ તે અચિત્ત મહાસ્કંધ છે. એમ કેટલાક કહે છે (એઓનુ એ કહેવુ સત્ય નથી,) કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ અવગાહના અને સ્થિતિ વડે ચતુ સ્થાન પતિત છે. વળી પ્રજ્ઞાપનામા આઠ સ્પર્શવાળો ઉત્કૃષ્ટ મહાસ્કંધ કહ્યો છે અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ તો ચાર સ્પર્શવાળો છે. તેથી આના સિવાય બીજા પણ પુદ્ગળ વિશેષો છે. એમ માનવુ ૬૪૫-૬૪૬

આ પ્રસ્તુત અચિત્ત મહાસ્કંધ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશોથી બનેલો છે, કારણકે ઔદારિકાદિ સર્વ વર્ગણાઓ કહ્યા પછી છેવટે આ મહાસ્કંધ કહ્યો છે. તેથી જણાય છે કે આ

જ મહાસ્કંધ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો છે, તે સિવાય બીજા કોઇ તેટલા કે વધારે પ્રદેશવાળા સ્કંધો નથી, આ ઉપરાત બીજા પુદ્ગળ વિશેષોની કથા જ બંધ થાય છે આ પ્રમાણે કેટલાકનુ માનવુ છે

ઉપર મુજબ તેઓનુ માનવુ સત્ય નથી, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની જેવા બીજા જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો, તે તેની અપેક્ષાએ પ્રજ્ઞાપનામા ચતુઃસ્થાનપતિત કહેલ છે. પ્રજ્ઞાપનામા કહ્યુ છે કે—"હે ભગવન્! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા સ્કંધોના કેટલા પર્યવો કહ્યા છે ? ગૌતમ! અનન્તા કહ્યા છે. ભગવન્ શા માટે એમ કહેવાય છે? ગૌતમ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ બીજા ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો (એકેક દ્રવ્ય હોવાથી) એની સાથે દ્રવ્યાર્થપણે સમાન છે, પ્રદેશાર્થપણે સમાન છે અને અવગાહનાર્થપણે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. જેમ કે અસંખ્યેય ભાગહીન, સંખ્યેય ભાગહીન, સંખ્યેય ગુણહીન, અસંખ્યેય ગુણહીન, અસંખ્યેય ભાગઅધિક, સંખ્યેય ભાગ અધિક, સંખ્યેય ગુણ અધિક, અસંખ્યેય ગુણ અધિક એ જ પ્રમાણે સ્થિતિવડે પણ ચતુઃસ્થાન પતિત છે" અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ તો બીજા અચિત્ત મહાસ્કંધની સાથે અવગાહના અને સ્થિતિવડે સમાનજ છે આ ઉપરથી જણાય છે કે આ સિવાય બીજા પણ કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો પ્રજ્ઞાપનામા ગણેલા છે

વળી પ્રજ્ઞાપનામા ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ આઠ સ્પર્શવાળો કહ્યો છે, અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ ચાર સ્પર્શવાળો માન્યો છે, તેથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધોના ભેદ સિદ્ધ થવાથી, પૂર્વોક્ત વર્ગણા મિશ્રને અચિત્ત મહાસ્કંધો સિવાય બીજા પણ કેટલાક પુદ્ગળ વિશેષો ગ્રહણ કર્યા વિનાના છે એમ માનવુ, આટલાથી જ સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરેલ છે એમ ન સમજવુ ૬૪૫–૬૪૬

એ પ્રમાણે ૬૩૧મી ગાથામા કહ્યા મુજબ દ્રવ્ય વર્ગણાઓ કહી હવે ક્ષેત્રાદિ વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે

एगपएसोगाढाण, वग्गणेगा पएसवुड्ढीए ।
संखेज्जोगाढाणं, संखेज्जा वग्गणा तत्तो ॥६४७॥
तत्तो संखाईयाऽसखाईतीतप्पएसमाणाणं ।
गतुमसंखेज्जाओ, जोग्गाओ कम्मुणो भणिया ॥६४८॥
तत्तो संखाईया, तस्सेव पुणो हवंतिऽजोगाओ ।
माणसदव्वाईणवि, एवं तिविगप्पमेक्केक्क ॥६४९॥

એક પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની એક વર્ગણા, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતપ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની સંખ્યેય વર્ગણા, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણા (એ વર્ગણા અતિક્રમીને) તે પછી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની કર્મગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ કહી છે તે પછી તેનેજ અગ્રહણ યોગ્ય અસંખ્યાત વર્ગણાઓ છે એ જ પ્રમાણે મનોદ્રવ્યાદિ દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ જાણવા ૬૪૭-૬૪૮–૬૪૯

ક્ષેત્રવર્ગણાનો ક્રમ દ્રવ્યવર્ગણાથી વિપરીત જાણવો, એટલે કે એકેક પરમાણુ અને દ્વયણુકાદિથી માડીને અનન્તાણુ પર્યન્તના સ્કંધો, જે એક આકાશપ્રદેશમા અવગાહી રહ્યા

હોય. તે સર્વની એક વર્ગણા દ્વ્યણુકાદિથી અનન્તાણુ પર્યન્તના બે પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા સ્કંધોની બીજી વર્ગણા ત્ર્યણુકાદિથી અનન્તાણુ પર્યન્તના ત્રણ પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા સ્કંધોની ત્રીજી વર્ગણા એ પ્રમાણે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગણા અને અસંખ્યેય પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણા છે એ વર્ગણાઓ અતિક્રમીને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણાઓ કર્મને ગ્રહણ યોગ્ય તીર્થંકર ભગવાને કહેલી છે તે પાછી થોડા પરમાણુઓથી બનેલી. સ્થૂલ પરિણામવાળી અને બહુ આકાશ પ્રદેશને અવગાહી રહેલી એકેક આકાશ પ્રદેશની વૃત્તિએ વધતી કર્મને અગ્રહણ યોગ્ય અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે તદનન્તર એ જ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશાવગાહની વૃદ્ધિએ વધતી મનને અગ્રહણ યોગ્ય પણ અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે એટલી જ વર્ગણાઓ પાછી તેને ગ્રહણ યોગ્ય છે અને એટલી જ પુન મનને અગ્રહણ યોગ્ય છે એજ પ્રમાણે શ્વાસોચ્છ્વાસ-ભાષા તૈજસ-આહારક-વક્રિય-અને ઔદારિક વર્ગણાઓના અગ્રહણ યોગ્ય -ગ્રહણ યોગ્ય. અને અગ્રહણ યોગ્ય એવા દરેકના ત્રણ ભેદ (દ્રવ્ય વર્ગણાઓથી વિપરીત પણે) ક્ષેત્રથી જાણવા

ધ્રુવાદિ દરેક વર્ગણાઓના સ્કંધો પણ અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ આકાશ પ્રદેશમા અવગાહી રહ્યા છે એમ જાણવુ પરન્તુ તેનો વિચાર અહી નથી કર્યો, કારણકે શરીરાદિમા એ અનુપયોગી હોવાથી જીવોએ તે વર્ગણાઓને કદિપણ ગ્રહણ કરી નથી અથવા કર્મને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓમા તેનો અન્તર્ભાવ સમજવો અને દ્રવ્યવર્ગણાના અધિકારમા ધ્રુવાદિ વર્ગણાઓનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. તે કેવળ તેનુ સ્વરૂપ જાણવા માટે જ કર્યો છે કાળ અને ભાવ વર્ગણાઓ અનુક્રમે સમયાદિ સ્થિતિ તથા વર્ણાદિ માત્ર અંગીકાર કરીને સામાન્યથી કહેવાશે આથી તે વડે પણ સમસ્ત પદ્દગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે એમ સમજવુ એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર વર્ગણા કહી ६४७-६४८-६४९

હવે કાળવર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે

> एगा समयठिईणं, संखेज्जा सखसमयठिइयाणं ।
> होंति असंखेज्जाओ, तओ असखेज्जसमयाणं ॥६५०॥

એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુઆદિની એકવર્ગણા, સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતી વર્ગણા અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યેય વર્ગણાઓ છે ६५०

અમુક વિવક્ષિત પરિણામથી સામાન્યપણે જે પરમાણુઓ અથવા સ્કંધો એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય, તે સર્વની એક વર્ગણા જાણવી એ જ પ્રમાણે એકેક સમયની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતી વર્ગણાઓ છે, અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે, આ રીતે આ વર્ગણાઓથી સમસ્ત પદ્દગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે એક સમયની સ્થિતિથી માંડીને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિ ઉપરાત પદ્દગળોની સ્થિતિ જ નથી ६५०

હવે ભાવવર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે

√ एगा एगगुणाणं, एगुत्तरवुड्ढिया तओ कमसो ।
संखेज्जगुणाण तओ, संखेज्जा वग्गणा होंति ॥६५१॥
सखाईयगुणाणं संखाईया य वग्गणा तत्तो ।
होंति अणंतगुणाणं, दव्वाणं वग्गणऽणंता ॥६५२॥
वण्ण-रस-गंध-फासाण, होंति वीसं समासमेएणं ।
गुरुलहु-अगुरुलहूणं, बायरसुहुमाण दो वग्गा ॥६५३॥

એક ગુણવાળા પરમાણુ આદિની એક વર્ગણા, તે પછી અનુક્રમે એકોત્તર ગુણ વૃદ્ધિએ સંખ્યેય ગુણવાળા પરમાણુઆદિની સંખ્યેય વર્ગણાઓ, અસંખ્યેય ગુણવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગણાઓ અને અનન્ત ગુણવાળા પરમાણુઆદિ દ્રવ્યોની અનન્તી વર્ગણાઓ છે વર્ણ-ગન્ધ-રસ ને સ્પર્શના સંક્ષેપે વીસ ભેદ છે, તેના ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ-પર્યાયના બાદર અને સૂક્ષ્મ એવા બે વર્ગ છે. ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એકગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ અને સ્કંધો જે હોય તે સર્વની એક વર્ગણા, દ્વિગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ આદિની બીજી વર્ગણા. ત્રિગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ આદિની ત્રીજી વર્ગણા એ પ્રમાણે એકેક ગુણ વૃદ્ધિએ સંખ્યેયગુણા કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાત વર્ગણા, અસંખ્યેયગુણા કૃષ્ણવર્ણયુક્ત પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગણા અને અનન્તગુણા કૃષ્ણવર્ણયુક્ત પરમાણુ આદિની અનન્તી વર્ગણા છે આજ પ્રમાણે બાકીના લીલો-લાલ પીળો અને સફેદ એ ચાર વર્ણમા, સુરભિ અને દુરભિ એ બે ગન્ધમા, તીખો-કડવો-કષાયેલો-ખાટો અને મીઠો એ પાચ રસમા, કર્કશ-કોમળ-ભારી-હલકો-ઠંડો-ઉષ્ણ-ચીકણો- અને સુક્કો એ આઠ સ્પર્શમા, એમ સર્વ મળી વીસ ભેદોમા દરેક ભેદની ઉપર મુજબ એક ગુણાની એક, સંખ્યેયગુણાની સંખ્યેય, અસંખ્યેય-ગુણાની અસંખ્યેય અને અનન્તગુણાની અનન્તી વર્ગણા કહેવી. માત્ર એટલુ વિશેષ કે જ્યા વર્ણ હોય ત્યા એકાદિગુણો વર્ણ કહેવો, ગન્ધ હોય ત્યા એકાદિગુણો ગન્ધ કહેવો, રસ હોય ત્યા એકાદિગુણો રસ કહેવો, અને સ્પર્શ હોય ત્યા એકાદિ ગુણો સ્પર્શ કહેવો.

તથા ગુરૂલઘુ પર્યાયવાળી સ્થૂલ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની એક વર્ગણા અને અગુરૂ લઘુ પર્યાયવાળી સૂક્ષ્મ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની બીજી વર્ગણા, એમ બેજ વર્ગણા છે. આ પ્રમાણે એ ભાવ વર્ગણાઓથી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે ઉપરોક્ત વર્ણાદિ ભાવ સિવાય અન્યત્ર પુદ્ગળો હોતા નથી ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહીને હવે પ્રસ્તુત વિષયનુ સ્મરણ કરી ઉપસંહાર કરે છે

भणियं तेया-भासाविमज्झदव्वावगाहपरिमाणं ।
ओहिन्नाणारंभो, परिणिट्ठाण च तं जेसु ॥६५४॥

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યના દ્રવ્યોનુ અવગાહ પરિમાણ, તથા જે દ્રવ્યોમા અવધિજ્ઞાનનો આરંભ અને પતન થાય છે, તે કહ્યુ ૬૫૪.

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યમા જે, તે ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો છે, તે દ્રવ્યોનું અવગાહ પરિમાણુ અને ઉપલક્ષણથી અનન્ત પરમાણુ યુક્ત સ્કધોનુ સ્વરૂપ, તેમજ જે દ્રવ્યોમા અવધિજ્ઞાનનો આરભ અને પતન થાય છે તે કહ્યુ એટલેકે પૂર્વે ૬૨૭મી ગાથામા શિષ્યે પૂછયુ હતુ કે તેજસ અને ભાષાની અન્તરાલે જે અયોગ્ય દ્રવ્ય છે, તેનુ કેવુ સ્વરૂપ છે, અને કેટલા પ્રદેશમા અવગાહી રહેલ છે ? શિષ્યના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગુરૂએ ઔદારિકાદિ વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહીને આપ્યો. ૬૫૪.

ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ દ્રવ્ય પ્રથમ અવધિજ્ઞાની જુએ છે, એમ પહેલા કહ્યુ છે, તેમા ગુરૂ લઘુ દ્રવ્યમા આરભાયેલ અને અગુરૂલઘુદ્રવ્યમા આરભાએલ અવધિજ્ઞાનનુ જે સ્વરૂપ છે તે કહે તે

गुरुलहुदव्वारद्धो, गुरुलहुदव्वाइ पेच्छिउं पच्छा ।

इयराइं कोइ पेच्छइ, विसुज्झमाणो कमेणेव ॥६५५॥

अगुरुलहुसमारद्धो, उड्ढं वड्ढइ कमेण सो नाहो ।

वड्ढंतो च्चिय कोई, पेच्छइ इयराइं सयराह ॥५५६॥

ગુરૂલઘુદ્રવ્યથી આરભાએલુ (તેજસ સમીપના દ્રવ્યથી શરૂ થએલુ) અવધિ વધતુ વધતુ નીચેના (ઔદારિકાદિ) ગુરૂલઘુદ્રવ્યોને જોઇને, પછીથી વિશુદ્ધ થઇને કોઇક (ભાષાદિ) અગુરૂલઘુદ્રવ્યોને જુએ છે અને વિશુદ્ધિ નથી પામતો. તે ગુરૂલઘુદ્રવ્યોને વિશે કેટલોક કાળ રહીને પછી પડી જાય છે, તથા અગુરૂલઘુદ્રવ્યથી આરભાએલુ (ભાષાસમીપના દ્રવ્યોથી શરૂ થયેલુ)અવધિ અનુક્રમે ઉપર વધે છે, પણ નીચે નથી વધતુ, (કેમકે ઉપરનાંજ અગુરૂલઘુ ભાષાદ્રવ્યો તે જુએ છે) અને કોઇક અવધિજ્ઞાન તથાવિધવિશુદ્ધિવાળુ થઇને વધતુ (ઔદારિકાદિ) ગુરૂલઘુદ્રવ્યોને પણ એકીસાથે જુએ છે ૬૫૫-૬૫૬

હવે પછીની ગાથાનો સબધ કરવાને શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે

गुरुलहुमगुरुलहु वा, तेया-मासंतरेत्ति निद्दिट्ठं
ओरालाईयाणं किं, गुरुलहुमगुरुलहुय वा ? ॥६५७॥

તેજસ અને ભાષાની અન્તરાલમા ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે, એમ તમે કહ્યુ છે પરન્તુ ઔદારિકાદિદ્રવ્યો કયા ગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે અને કયા અગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે ? તે કહો ૬૫૭

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે

(४१) ओरालिय-वेउव्विय-आहारग-तेय गुरुलहु दव्वा ।

कम्मग-मण-भासाई, एयाइं अगुरुलहुयाईं ॥६५८॥

ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-ને તેજસ (તથા તેના જેવા જણાતા બીજા સ્થૂલદ્રવ્યો) ગુરૂલઘુદ્રવ્યો છે, અને કાર્મણ-મન-ભાષા-ને શ્વાસોચ્છ્વાસ (તથા બીજા પરમાણુ દ્વયણુક અને આકાશ વિગેરે) અગુરૂલઘુદ્રવ્યો છે ૬૫૮

એ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની વિચારણાઓ કહે છે

गुरुयं लहुयं उभय, नोभयमिति वावहारियनयस्स ।

दव्वं लेट्ठूं दीवो, वाऊ वोमं जहासंखं ॥६५९॥

निच्छयओ सव्वगुरुं, सव्वलहुं वा न विज्जए दव्वं ।
वायरमिह गुरुलहुयं, अगुरुलहुं सेसयं सव्व ॥६६०॥

ઢેફુ, દીપક, વાયુ અને આકાશાદિ અનુક્રમે ગુરૂ-લઘુ-ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ દ્રવ્ય છે. એમ વ્યવહારનયનો મત છે, અને નિશ્ચયથી તો સર્વથા ગુરૂ અથવા સર્વ લઘુ દ્રવ્યજ નથી. (કેવલ) સ્થૂલદ્રવ્ય ગુરૂલઘુ છે અને શેષ સર્વ અગુરૂલઘુ છે. ૬૫૯-૬૬

જે દ્રવ્ય ઉચે અથવા તિર્છું ફેંક્યું હોય, પણ સ્વભાવથીજ નીચે પડે છે, તે ઢેફુ આદિ ગુરૂદ્રવ્ય છે, જે સ્વભાવથીજ ઉર્ધ્વગતિ સ્વભાવવાળુ હોય, તે દીપકલિકાદિ લઘુ-દ્રવ્ય છે, જે ઉચે અથવા નીચે ગતિ નહિ કરતા કેવળ સ્વભાવથીજ તિર્છગતિવાળુ હોય, તે વાયુ આદિ ગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે, અને જે ઉર્ધ્વ-અધો કે તિર્છિગતિમાથી કોઇ પણ ગતિ નહિ કરનાર અથવા એ સર્વ ગતિ કરનાર હોય, તે આકાશ-પરમાણુ આદિ અગુરૂ-લઘુ દ્રવ્ય છે આ પ્રમાણે વ્યવહારનયનુ માનવુ છે

નિશ્ચયનયના મતે તો એકાન્તે ગુરૂસ્વભાવવાળુ કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, કારણકે ઢેફુ વિગેરે ગુરૂસ્વભાવવાળુ છે, તો પણ પરપ્રયોગથી તેની ઉર્ધ્વગતિ જણાય છે, તેમજ એકાન્તે લઘુદ્રવ્ય પણ નથી, કારણ અતિલઘુસ્વભાવવાળા બાષ્પ વિગેરે પણ હસ્તતાડનાદિવડે અધોગામી જણાય છે માટે એકાન્તે ગુરૂ અથવા એકાન્તે લઘુ વસ્તુજ નથી. પરન્તુ આ લોકમા ઔદારિકવર્ગણા વિગેરે અને પૃથ્વી પર્વતાદિ જે કોઈ સ્થૂલ વસ્તુ છે, તે સર્વ ગુરૂલઘુ દ્રવ્ય છે, અને શેષ-ભાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મનોવર્ગણા વિગેરે તથા પરમાણુ દ્વયણુક અને આકાશ વિગેરે સર્વ વસ્તુ અગુરૂલઘુ દ્રવ્ય છે ૬૫૯-૬૬૦

અહી વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે—

जइ गरुयं लहुयं वा, न सव्वहा दव्वमत्थि तो कीस ।
उद्धमहोऽवि य गमणं, जीवाणं पोग्गलाण च ? ॥६६१॥
उड्ढ लहुकम्माण, भणियं गुरुकम्मणामहोगमण ।
जीवा य पोग्गलावि य, उड्ढा-होगामिणो पायं ॥६६२॥

જો એકાન્ત લઘુ અથવા ગુરૂ દ્રવ્ય નથી, તો જીવ અને પુદ્ગળોનુ ઉર્ધ્વગમન અને અધોગમન શાથી થાય છે? કેમકે લઘુકર્મવાળાનુ ઉર્ધ્વગમન અને ગુરૂકર્મવાળાનુ અધો-ગમન કહ્યુ છે જીવ અને પુદ્ગળો પણ પ્રાય ઉર્ધ્વગામી અને અધોગામી છે ૬૬૧-૬૬૨

વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે જો એકાન્તગુરૂ અથવા એકાન્તલઘુ દ્રવ્ય કોઈ નથી, તો જીવ અને પુદ્ગળોનુ અનુક્રમે ઉર્ધ્વગમન, અને અધોગમન શાથી થાય છે? કારણકે લઘુકર્મવાળાજીવોનુ સૌધર્મદેવલોકાદિમા ઉર્ધ્વગમન, અને ગુરૂકર્મવાળાઓનુ સાતમી પૃથ્વી આદિમા અધોગમન, સિદ્ધાન્તમા કહ્યુ છે અથવા આ પ્રમાણે કહેવાથી શું? સર્વ સિદ્ધાન્ત જાણનારાઓને પણ આ જાણીતુ છે કે જીવો અને પુદ્ગળો પ્રાય ઉર્ધ્વ લોકાન્તથી અધોલોકાન્ત સુધી જાય છે અને અધોલોકાન્તથી ઉર્ધ્વલોકાન્ત સુધી જાય છે. પ્રાય શબ્દથી શ્રેણિના અનુસારે તિર્છાગમન પણ કરે છે આ પ્રમાણે જો તેઓમા ગુરૂતા અને લઘુતા ન હોય, તો તેઓ અધોગમન અને ઉર્ધ્વગમન શાથી કરે? કહેવાનુ તાત્પર્ય એ

છે કે લોહગોલકાદિના અધોગમનમા ગુરૂતા કારણ છે, દીપકલિકાદિના ઉર્ધ્વગમનમા લઘુતા કારણ છે, વાયુ આદિના તિર્છાગમનમા ગુરૂલઘુપણુ કારણ છે, અને આકાશાદિના અવસ્થાનમા અગુરૂલઘુતા કારણ છે, કેમકે આનતાદિ દેવવિમાન વિગેરે આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે. આમ હોવાથી ચાર પ્રકારે વસ્તુ માનવી જોઇએ ६६१-६६२

ઉપરોક્ત વ્યવહારવાદીને નિશ્ચયવાદી ઉત્તર આપે છે

अन्न च्चिय गुरुलहुया, अन्नो दव्वाण विरियपरिणामो ।

अन्नो गइपरिणामो, नावस्स गुरुल्लहुनिमित्तो ॥६६३॥

દ્રવ્યોની ગુરૂતા અને લઘુતા કઈ અન્યજ છે, અને વીર્ય પરિણામ પણ અન્યજ છે, તેમજ તેમનો ગતિપરિણામ પણ અન્યજ છે. ગુરૂતા અને લઘુતા અવશ્ય નિમિત્ત નથી. ६६३ કારણકે—

परमलहुणमणूण, जं गमणमधोऽवि तत्थ को हेऊ ? ।

उड्ढं धूमाईणं, थूलयराणंपि कि कज्जं ? ॥६६४॥

किं व विमाणाईणं, नाहोगमणं महागुरुणंपि ।

तणुयरदेहो देवो, हक्खुवइ व कि महासेलं ? ॥६६५॥

અતિશય લઘુ પરમાણુઓનુ જે અધોગમન થાય છે, તેમા શો હેતુ છે ? અને અતિશય સ્થૂલ ધૂમ્રાદિનુ ઉર્ધ્વગમન થાય છે તેમા શુ પ્રયોજન છે ? અથવા અતિશય ભારી વિમાનાદિનુ અધોગમન કેમ નથી ? અને અતિસૂક્ષ્મ દેહવાળો દેવ મોટા પર્વતને કેમ ઉપાડી શકે છે ? ६६४-६६५.

અતિલઘુ પરમાણુઓની નીચેના ભાગમા ગતિ થાય છે, એમા અધોગતિ પરિણામની વિશેષતા વિના બીજો કોઇ હેતુ છે નહિ તથા અતિશય સ્થૂલ ધૂમ્રાદિનુ જે ઉર્ધ્વગમન થાય છે, તેમા પણ ઉર્ધ્વગતિપરિણામની વિશેષતા સિવાય બીજુ કોઇપણ કારણ નથી. આ પ્રમાણે પ્રબળ અધોગતિના પરિણામે પરમાણુગત લઘુતાનો અને પ્રબળ ઉર્ધ્વગતિના પરિણામે ધૂમ્રાદિ ગત ગુરૂતાનો અતિક્રમ થાય છે

આ રીતે ગતિપરિણામથી ગુરૂતા અને લઘુતાનો અતિક્રમ કહ્યો, હવે પ્રબળ સ્થિતિ પરિણામવડે પણ ગુરૂતાનો અતિક્રમ બતાવે છે. જો અધોગમનમા ગુરૂતા કારણ છે એમ માનીએ, તો આનતાદિ દેવલોકના વિમાનો, સિદ્ધશિલા વિગેરે અતિગુરૂ પદાર્થોનુ અધોગમન કેમ નથી થતુ.? તેમા પણ પ્રબળ સ્થિતિપરિણામજ તેમની ગુરૂતા અતિક્રમીને સ્થિરતા કરે છે વળી અતિ નાના શરીરવાળો મહાવીર્યવાન્ દેવ મોટા પર્વતને ઉપાડી ઉંચે કેમ ફેંકે છે ? જો ગુરૂતા અધોગતિઆદિનુ કારણ હોય, તો તે પર્વત પોતાની ગુરૂતાથી મહાવીર્યવાળા દેવને દબાવી નીચેજ ચાલ્યો જાય માટે ઉર્ધ્વગતિ અને અધોગતિમા ગુરૂતા કે લઘુતા કઈ કારણ નથી ६६४-६६५

જો એમ કહેવામા આવે કે—

अह तस्स वीरियं, त तो नाहोगमणकारणं गुरुया ।

उड्ढगइकारण वा, लहुया एगतओ जुत्ता ॥६६६॥

તે દેવને અતિશય વીર્ય (શક્તિ) છે, જેથી મોટા પર્વતને તે ઉપાડે છે તો એકાન્તે અધોગતિનુ કારણ ગુરૂતા અને ઉર્ધ્વગતિનુ કારણ લઘુતા છે, એમ કહેવું યુક્ત નથી. ૬૬૬.

विरियं गुरु-लहुयाणं, जहाहियं गइविवज्जयं कुणइ ।

तह गइ-ठिइपरिणामो, गुरु-लहुयाओ विलंघेइ ॥६६७॥

જેમ અધિકવીર્ય ભારી-હળવા પદાર્થની ગતિ વિપર્યય કરે છે, તેમ અધિકગતિ અને સ્થિતિનો પરિણામ પણ ગુરૂતા અને લઘુતાને ઉલ્લંઘે છે. ૬૬૭

ઉપરોક્ત ન્યાયે જેમ દેવ વિગેરેનુ અધિકવીર્ય ગુરૂ-લઘુવસ્તુઓની ગતિ વિપરીત કરે છે, તેમ ગતિ અને સ્થિતિનો અધિકપરિણામ પણ પૂર્વોક્તન્યાયે વસ્તુની ગુરૂતા અને લઘુતા અતિક્રમે છે ઉદાહરણ તરીકે જેમ ભારી પર્વતમા દેવવીર્યથી ગતિનો વિપર્યય બતાવ્યો, તેમ હસ્ત તાડિત લઘુ બાષ્પાદિમા પણ દેવદત્તાદિની વીર્યથી ગતિવિપર્યય બતાવ્યો આ ઉપરથી અધોગતિઆદિનુ ગુરૂતા વિગેરે એકાન્ત કારણ નથી, પણ દેવાદિનુ વીર્ય અને પ્રબળ ગતિ-સ્થિતિનો પરિણામ પણ તેનુ કારણ છે, તો પછી અધોગતિઆદિની સિદ્ધિ માટે ગુરૂતા વિગેરે ચાર વસ્તુઓ માનવાનુ શુ પ્રયોજન છે? માત્ર એમજ કહેવુ યુક્તિસંગત છે, કે સ્થૂલવસ્તુ ગુરૂલઘુ છે અને બાકીની સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત સર્વ વસ્તુઓ અગુરૂલઘુ છે. ૬૬૭

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સંબંધ કરવા કહે છે કે-

भणिओ खेत्त-द्धाणं, सुद्धाण चिय परोप्परनिबंधो ।

इह ताणं चिय भण्णइ, दव्वेण समं निबंधोऽयं ॥६६८॥

(૬૦૮ મી ગાથામા) કહ્યા મુજબ (દ્રવ્યરહિત) શુદ્ધ ક્ષેત્ર અને કાળનો પરસ્પર સંબંધ કહ્યો, હવે તેમનોજ દ્રવ્ય સાથે સંબંધ કહીશું. ૬૬૮.

(૪૨) संखेज्ज मणोदव्वे, भागो लोग-पलियस्स बोद्धव्वो ।

संखेज्ज कम्मदव्वे, लोए थोवूणयं पलियं ॥६६९॥

મનોવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી પલ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગને અને ક્ષેત્રથી લોકના સંખ્યાતમા ભાગને જુએ છે કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિ લોકના સંખ્યાતમા ભાગોને અને પલ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગોને જુએ છે, તથા સંપૂર્ણ લોક જોનાર અવધિ પલ્યોપમમા કંઇક ન્યૂનકાળ જુએ છે ૬૬૯

ઉપરોક્ત ગાથાને સ્પષ્ટ કરવા ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે

लोगपलियाण भागं, संखइमं मुणइ जो मणोदव्वे ।

संखेज्जे पुण भाए, पासइ जो कम्मुणो जोग्गे ॥६७०॥

सयलं लोय पासं, पासइ पल्लोवमं स देसूणं ।

सुद्धाण किमत्थाणे, गहणमिहं खेत्त-कालाणं? ॥६७१॥

कम्मदव्वमईओ पेच्छइ, दुगमेत्तियं ति जं भणियं ।

उवरिंपि तओ कमसो, साहेज्जा तयणुमाणेणं ॥६७२॥

જે અવધિ મનોદ્રવ્ય જાણે છે, તે લોકનો અને પલ્યોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ જાણે છે જે કર્મયોગ્ય દ્રવ્ય જુએ છે તે લોક અને પલ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગોને જાણે છે અને સંપૂર્ણ લોક જોનાર અવધિ કંઇક ન્યૂન પલ્યોપમ કાળ જુએ છે. (અહીં દ્રવ્યસાથે ક્ષેત્ર-કાળનો સંબંધ પ્રસ્તુત છતાં) શા માટે શુદ્ધ ક્ષેત્ર-કાળનું અહીં અસ્થાને ગ્રહણ કર્યું છે.? ક્ષેત્ર-કાળ એ બેજ માત્ર જુએ છે એમ જે કહ્યું છે, તે કર્મદ્રવ્ય અતિક્રમીને તે પછી અનુક્રમે ધ્રુવવર્ગણાદિ દ્રવ્ય જોતાં તે અનુમાનથી છેક પરમાવધિ સાધે છે (એમ સામર્થ્યથી સમજવું) ૬૭૦-૬૭૧-૬૭૨

હવે બીજો પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળનો સંબંધ કહે છે

(૪૩) तेया-कम्मसरीरे, तेयादव्वे य भासदव्वे य।
बोद्धव्वमसंखेज्जा, दीव-समुद्दा य कालो य ॥६७३॥

તૈજસશરીર અને કાર્મણશરીર જોનાર અવધિ, તથા તૈજસદ્રવ્ય અને ભાષાદ્રવ્ય જોનાર અવધિ, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર અને કાળથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતા ભાગોને જુએ છે ૬૭૩

તૈજસશરીર અને કાર્મણશરીર જાણનાર અવધિજ્ઞાન, તથા તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય અને ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય જાણનાર અવધિજ્ઞાન, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર અને કાળથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગોને જાણે છે. અહીં તૈજસ અને કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી સામાન્યપણે સમાન કહ્યો છે, તોપણ એટલું વિશેષ સમજવું કે તૈજસશરીર કરતાં કાર્મણશરીર સૂક્ષ્મ છે, તેથી કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી, તૈજસશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં વિશેષ સમજવો કાર્મણશરીર કરતાં પણ નહીં બંધાયેલા તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનના વિષય કરતાં વધારે જાણવો તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય કરતાં ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય વધારે જાણવો.

પ્રશ્ન -પહેલાં કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય કહ્યો છે, (લોકના તથા પલ્યોપમના સંખ્યાતા ભાગો કહ્યા છે) તે કરતાં કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ઓછો કહ્યો છે, તેનું કારણ ?

ઉત્તર :-પહેલાં જે કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય કહ્યા છે, તે જીવે શરીરપણે નહિ બાંધેલા (નહિ ગ્રહણ કરેલા) દ્રવ્યો કહ્યા છે-અને અહિં તો શરીરપણે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યો કહ્યા છે શરીરપણે નહિ ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યો કરતાં ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યો સ્થૂલ હોય છે, જેમ નહિ વણાયેલા તન્તુઓ કરતાં વણાએલા તન્તુઓ સ્થૂલ હોય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું તેથી અહીં કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ઓછો કહ્યો છે. ૬૭૩

ઉપરોક્ત અર્થ કહેનાર ભાષ્ય ગાથા કહે છે

एयाइं जओ कम्मयदव्वेहिंतोऽतिथूलयरयाइं।
तेयाइयाइं तम्हा, थोवयरा खेत्त-काल त्थ ॥६७४॥

કાર્મણદ્રવ્યોથી એ તૈજસાદિદ્રવ્યો અતિસ્થૂલ છે, તેથી અહીં ક્ષેત્ર-કાળને થોડા વિષયપણે કહ્યા છે ૬૭૪.

પ્રશ્ન :-હે ગુરૂદેવ ! જેમ જઘન્ય અને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કેટલાકજ રૂપીદ્રવ્યોને જુએ છે, તેમ ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પણ કેટલાક રૂપીદ્રવ્યોનેજ જુએ છે, કે સર્વ રૂપીદ્રવ્યને જુએ છે. ?

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનાર્થે ગુરૂદેવ નિર્યુક્તિની કહે છે કે—

(૪૪) एगपएसोगाढं, परमोही लहइ कम्मगसरीरं ।
लहई य अगुरुलहुयं, तेयसरीरं भवपुहुत्तं ॥६७५॥

એકપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય, કાર્મણ શરીર અને અગુરૂલઘુદ્રવ્ય પરમાવધિ જુએ છે અને તૈજસશરીર જોનાર બેથી નવ ભવ સુધી જુએ છે. ૬૭૫

એક પ્રદેશાવગઢ (એક આકાશના પ્રદેશમા રહેલ) પરમાણું-દ્વયણુકાદિ અનન્તાણુક સ્કંધ પર્યન્ત સર્વદ્રવ્ય, તથા કાર્મણશરીર પરમાવધિજ્ઞાન-ઉત્કૃષ્ટાવધિજ્ઞાન જુએ છે.

પ્રશ્ન -"એકપ્રદેશાવગાઢ" એમ સામાન્યથી કહેલ છતા પરમાણુ-દ્વયણુકાદિ દ્રવ્ય જાણે છે, એમ શાથી કહો છો ? અને મૂળમાં કહ્યા મુજબ "એકપ્રદેશાવગાઢ કાર્મણ શરીર જાણે છે, એમ કેમ નથી કહેતા ?

ઉત્તર .-કાર્મણ શરીર અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી હોવાથી એક પ્રદેશાવગાહી કહી શકાય નહિ વળી અગુરૂલઘુ સર્વદ્રવ્ય અને ચ શબ્દથી ગુરૂલઘુસર્વદ્રવ્ય પરમાવધિ જુએ છે જાતિની અપેક્ષાએ એક વચન છે એમ ના કહીએ તો-એક પ્રદેશ અવગાહવાળા કાર્મણ શરીર અગુરૂલઘુદ્રવ્ય તથા ગુરૂલઘુદ્રવ્ય પરમાવધી જાણે છે, એમ અંગીકાર થઈ જાય. તથા જે અવધિ તૈજસશરીરને જુએ છે, તે અવધિ કાળથી ભવપૃથક્ત્વ (બેથી નવ ભવ પર્યન્ત જુએ છે) પૂર્વે તૈજસ શરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો કાળ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે કહ્યો છે, તે અસંખ્યાતો કાળ આ ભવપૃથક્ત્વકાળથી જુદો નથી, પણ ભવપૃથક્ત્વની અંદરજ એ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કાળ છે તેથી અધિક નથી અને એ ભવપૃથક્ત્વકાળ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદરનોજ છે. તેથી બહારનો નથી

પ્રશ્ન -એક પ્રદેશાવગાહી પરમાણુ વિગેરે અતિસૂક્ષ્મ છે, તે સૂક્ષ્મ પરમાણુ આદિને જાણવાથી, સ્થૂલ કાર્મણ શરીરાદિ પણ જણાય જ, તો પછી તેમને જુદા શાથી કહ્યા છે ? અથવા "એક પ્રદેશાવગાહી દ્રવ્ય જુએ છે" એમ ન કહેતા "સર્વરૂપી દ્રવ્ય જુએ છે" એમ કહો તો શું બાધા છે ?

ઉત્તર -જે પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જુએ છે, તે કાર્મણ શરીરાદિ સ્થૂલ દ્રવ્યને અવશ્ય જુએ છેજ, પરન્તુ જે સ્થૂલ દ્રવ્ય જુએ છે, તે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યને અવશ્ય જુએ છે એવો નિયમ નથી, કારણ કે ૬૨૭મી ગાથામા કહ્યા મુજબ ઉત્પન્ન થતું અવધિજ્ઞાન અગુરૂલઘુ-દ્રવ્ય જુએ છે અને ગુરૂલઘુદ્રવ્ય નથી જોઈ શકતું, અથવા ઘટાદિ સ્થૂલ વસ્તુને પણ નથી જોઇ શકતું, વળી મનપર્યાયજ્ઞાની મનોદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છતા પણ પ્રત્યક્ષ જુએ છે, અને ચિન્તનીય ઘટાદિવસ્તુ સ્થૂલ છતા પણ નથી જોઇ શકતા, આમ વિજ્ઞાનવિષય વિચિત્ર હોવાથી થતા સંશયનો છેદ કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાઢ એમ કહેવાથી બાકીનું બીજું

વિશેષ કહ્યુ છે તેમા કઇ દોષ નથી. અથવા એકપ્રદેશાવગાઢ એમ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યા. કાર્મણુ શરીર કહેવાથી બાકીના કર્મવર્ગણા પર્યન્તના દ્રવ્ય કહ્યા. અગુરૂલઘુ કહેવાથી કર્મવર્ગણા ઉપરના દ્રવ્ય કહ્યા અને ચ શબ્દથી સૂચિત ઘટ-પટ-પૃથ્વી-પર્વતાદિ કહ્યા, એ પ્રમાણે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે આમ હોવાથી "સર્વ દ્રવ્ય જાણે છે ' એમ કહ્યુ હતુ તેનો પણ ઉત્તર આવી ગયો, કેમકે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી દ્રવ્યજ છે ૬૭૫

હવે આ નિર્યુક્તિની ગાથાનો અર્થ પ્રતિપાદન કરનારી ભાષ્યની ગાથા કહે છે

एगपएसोगाढं पेच्छइ, पेच्छइ य कम्मयतणुंपि ।
अगुरुलहुदव्वाणि य, चसद्दओ गुरुलहुइंपि ॥६७६॥
तेयसरीरं पासं, पासइ सो भवपुहुत्तमेगभवे ।
णेगेसुं बहुतरए, सरेज्ज न उ पासती सव्वे ॥६७७॥

(પરમાવધિ) એકપ્રદેશાવગાહી (પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય) જુએ છે. કાર્મણુ શરીર જુએ છે. અગુરૂલઘુદ્રવ્ય જુએ છે. અને ચ શબ્દથી ગુરૂલઘુદ્રવ્ય પણ જુએ છે તથા તૈજસ શરીર જોનાર કોઇ એક ભવમા થએલુ અવધિ (અતીત અનાગત) ભવ પૃથક્ત્વ સુધી જુએ છે. અને ઘણા ભવોમા થએલુ હોય તો ઘણા ભવો સ્મૃતિથી જાણે છે, પણ તે સર્વ પૃથક્ત્વ ભવોની પેઠે સાક્ષાત્ જુએ નહી -૬૭૬-૬૭૭

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

एगपएसोगाढे भणिए, किं कम्मय पुणो भणिय ।
एगपएसोगाढे, दिट्ठे का कम्मए चिंता ? ॥६७८॥

એક પ્રદેશાવગાઢ (દ્રવ્ય જાણે છે) એમ કહીને પુનઃ કાર્મણુ શરીર જુએ છે એમ શા માટે કહ્યુ ? વળી એકપ્રદેશાવગાઢ કહ્યા છતે કાર્મણુની શી ચિન્તા ? અગુરૂલઘુ દ્રવ્યનુ ગ્રહણુ પણ એક પ્રદેશાવગાહથી સિદ્ધ છે. અથવા "રૂપગત સર્વ જાણે છે" એમ કહેવાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે ૬૭૮-૬૭૯

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નોનો ગુરૂશ્રી ઉપસંહારપૂર્વક ઉત્તર આપે છે

एगोगाढे भणिएऽवि, संसओ सेसए जहारंभे ।
सण्हयरं पेच्छंतो, थूलयरं न मुणइ घडाइं ॥६८०॥
जह वा मणोविदो नत्थि, दंसणं सेसएऽतिथूलेऽवि ।
एगोगोढे गहिए, तह सेसे संसओ होज्जा ॥६८१॥
इय नाणविसयवइचित्तसंभवे संसयावणोयत्थं ।
भणिए वेगोगोढे, केइ विसेसे पयंसति ॥६८२॥

"એકપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય જાણે છે,' એટલુ જ કહેવાથી શેષ દ્રવ્યના વિષયમા સ શય રહે છે, જેમ આરભમા અતિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જોનાર અવધિ ઘટાદિસ્થૂલ દ્રવ્ય પણ નથી જોતુ અથવા જેમ મન પર્યવજ્ઞાની શેષ સ્થૂલ દ્રવ્યને પણ નથી જોતો, તેમ એકપ્રદેશાવગાઢ

એટલુ જ કહેવાથી બાકીનાને વિષે સંશય થાય. એ પ્રમાણે જ્ઞાનના વિષયની વિચિત્રતા હોવાથી સંશય દૂર કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય જાણે છે એમ કહીને (ભદ્રબાહુ સ્વામીજી) કેટલાક વિશેષ પણ બતાવે છે ૬૮૦-૬૮૧-૬૮૨.

હવે બીજી રીતે ઉપરના પ્રશ્નોનુ સમાધાન કરે છે

एगोगाढग्गहणेऽणुगादओ कम्मयंति जा सव्वं ।
तदुवरि अगुरुलहुइं, चसद्दओ गुरुलहुइं पि ॥६८३॥
एवं वा सव्वाइं, गहियाइं तेसिमेव नियमत्थ ।
सव्वं रूवमयं ति य, एवं चिय नापरमओऽत्थि ॥६८४॥

એકપ્રદેશાવગાઢ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યા, કાર્મણશરીર કહેવાથી કર્મવર્ગણા પર્યન્તના દ્રવ્ય કહ્યા, અગુરૂલઘુ કહેવાથી કાર્મણ શરીર ઉપરના દ્રવ્ય કહ્યા અને ચશબ્દથી ગુરૂલઘુ દ્રવ્ય કહ્યા. એ પ્રમાણે એમના નિયમ માટે એ સર્વ ગ્રહણ કર્યા છે, કેમકે એ સર્વ રૂપગત (રૂપી) છે, તે સિવાય અન્ય કોઈ રૂપી દ્રવ્ય નથી ૬૮૩-૬૮૪

એ પ્રમાણે પરમાવધિનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો, હવે ક્ષેત્ર અને કાળથી તેનો વિષય કહે છે.

(૪૫) परमोहि असंखेज्जा, लोगम्मेत्ता समा असंखिज्जा ।
रूवगयं लहइ सव्वं, खेत्तोवमियं अगणिजीवा ॥६८५॥

ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડો, અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ, સર્વ રૂપી દ્રવ્ય યુક્ત જુએ છે તેમા ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ (પૂર્વોક્ત રીતે) સર્વ અગ્નિકાય જીવોની અવગાહનાની સુચિવડે વ્યાપ્ત થાય એટલુ ક્ષેત્ર જુએ છે, ૬૮૫

પરમાવધિ (ઉત્કૃષ્ટ અવધિ) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ અલોકના અસંખ્યાતા ખંડો, કાળથી અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, દ્રવ્યથી સર્વ રૂપી દ્રવ્ય, અને ભાવથી તે દરેકના અસંખ્યાત પર્યાયો જુએ છે એમા પરમાવધિના વિષયપણે જે અસંખ્યાત લોક કહ્યા છે, તે અસંખ્યાતા લોકનુ પ્રમાણ, પૂર્વે કહ્યા મુજબ સ્વઅવગાહનાએ વ્યવસ્થિત ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાવાળા સૂક્ષ્મ-બાદર અગ્નિકાય જીવોની સૂચિ ભમાવતા જેટલુ ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય, તેટલુ પ્રમાણ જાણવુ.

પ્રશ્ન –રૂપી દ્રવ્ય પરમાવધિ જાણે છે, એવુ હમણાજ ગાથા ૬૭૯મા કહ્યુ તો છે, ફરી અહી શા માટે કહ્યુ

ઉત્તર –મંદબુદ્ધિવાળાને યાદ આપવા માટે ફરી કહ્યુ છે, અથવા "રૂપી દ્રવ્ય" એ પદને ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણ રૂપે સમજવા કહ્યુ છે જેમકે લોક પ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડો અને અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ, રૂપીદ્રવ્ય યુક્ત પરમાવધિ જાણે છે રૂપીદ્રવ્યરહિત ક્ષેત્ર-કાળ જાણે નહિ, કારણકે ક્ષેત્રકાળ કેવળ અમૂર્ત છે, અને અવધિ તો રૂપીદ્રવ્યનેજ જાણે છે ૬૮૫

એજ અર્થ કહેવા ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે

खेत्तमसंखेज्जाइं लोगसमाइं, समा उ कालं च ।

दव्वं सव्वं रूवं, पासइ तेसि च पज्जाए ॥६८६॥

અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ ખંડો જેટલું ક્ષેત્ર, અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી જેટલો કાળ, સર્વ રૂપી દ્રવ્ય અને તેના પર્યાયો આગલ કહેશે તેવી પર્યાય સંખ્યાને અવધિજ્ઞાન જાણે છે ૬૮૬

શિષ્ય પૂછે છે કે—

खेत्तोवमाणमुत्त, जमगणिजीवेहिं पुणो भणियं ? ।

तं चिय संखाईयाइं, लोगमेत्ताइं निद्दिट्ठं ॥६८७॥

પહેલા જે અગ્નિકાયના જીવોથી ક્ષેત્રનું ઉપમાન કહ્યું છે, તે ફરીથી કેમ કહ્યું ? લોકપ્રમાણ સંખ્યાતા ખંડો કહીને તેજ પ્રમાણ નિયતપણે કહ્યું છે. (નવું નથી કહ્યું) ૬૮૭

પ્રશ્ન :—અગ્નિકાયના જીવોવડે ક્ષેત્રનું ઉપમાન ૫૯૮મી ગાથામાં નિર્યુક્તિકાર મહારાજે પૂર્વે કહેલું છે, તે ઉપમાન ફરી ૬૮૫ મી ગાથામાં શા માટે કહ્યું છે ?

ઉત્તર :–પૂર્વે જે ક્ષેત્રનું ઉપમાન કહ્યું છે, તે માન અલોકમાં અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ ખંડો જેટલું છે, એમ એજ પ્રમાણને નિયતપણે અહીં કહ્યું છે, નવું કંઈ નથી કહ્યું. વળી ૬૮૬ મી ગાથામાં "સર્વ રૂપજાત જાણે છે" એમ કહ્યું છે, તે પછી ભાષ્યકાર મહારાજે ૬૮૬મી ગાથામાં "સર્વરૂપી દ્રવ્યને જાણે છે" એમ કહીને અવધિજ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય જણાવ્યો છે, ૬૮૭

૬૭૫ મી ગાથાથી અવધિજ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો છે, હવે એકપ્રદેશાવગઢ એ પદ ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણરૂપે બીજા પ્રકારે છે

अहवा दव्वं भणियं, इह रूवगयंति खेत्त-कालदुगं ।

रूवाणुगयं पेच्छइ, न य तं चिय तं जओऽमुत्त ॥६८८॥

અથવા (અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત) રૂપીદ્રવ્ય કહ્યું છે, અને અહીં રૂપાનુગત ક્ષેત્ર-કાળ જુએ છે, એમ કહ્યું છે, કેવળ રૂપીદ્રવ્યવિનાના ક્ષેત્ર ન જુએ, કેમકે-તે અમૂર્ત છે. ૬૮૮

હવે શિષ્ય ઉપર ઉપકાર કરવા કંઈક પ્રાસંગિક તથા બીજું પણ કહેવા માટે સંબંધ યોજવા માટે કહે છે

परमोहिन्नाणविओ, केवलमंतोमुहुत्तमेत्तेणं ।

मणुयक्खओवसमिओ, भणिओ तिरियाण वोच्छामि ॥६८९॥

પરમાવધિજ્ઞાન થયા પછી અન્તમુહૂર્તે કેવળજ્ઞાન અવશ્ય થાય છે (કેમકે કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થતા પહેલા તેની પ્રથમ પ્રભા ફુટવા સમાન પરમાવધિ છે, તે પછી કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય છે) એ પ્રમાણે મનુષ્ય સંબંધી ક્ષાયોપશમિક અવધિ કહ્યું, હવે તિર્યંચોનું કહીશું ૬૮૯

(૪૬) आहार-तेयलंभो, उक्कोसेणं तिरिक्खजोणीसु ।

गाउय जहण्णमोही, नरएसु उ जोयणुक्कोसो ॥६९०॥

તિર્યંચયોનિનું અવધિ ઉત્કૃષ્ટથી આહારક અને તજસદ્રવ્ય સુધી જાણે છે તથા નારકીમા જઘન્યથી એકગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક યોજન સુધી જુએ છે. ૬૯૦

આહારક અને તેજસશરીર, તથા ઉપલક્ષણથી ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-ને તજસ-દ્રવ્યો, તથા તેઓની મધ્યના તેઓને અયોગ્યદ્રવ્યો, તિર્યંચયોનિમા રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જે મત્સ્યાદિ તે ઉત્કૃષ્ટથી જાણે છે. એ દ્રવ્યાનુસારે ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવનો વિષયપણ તેઓનો સમજી લેવો

આ પ્રમાણે અહી સુધી ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનના ભેદો કહ્યા, હવે ભવ-પ્રત્યયિક અવધિના ભેદો કહીએ છીએ એ ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન દેવ અને નારકી-ઓને હોય છે. તેમા નારકીઓમા એ સબધી થોડુ કહેવાનુ હોવાથી, પ્રથમ નારકી-ઓનુ જ અવધિજ્ઞાન કહીશુ નારકીઓનુ ઉત્કૃષ્ટ અવધિ ક્ષેત્રથી યોજન પર્યન્ત અને જઘન્ય અવધિ એક ગાઉ પર્યંત જુએ છે તેમા યોજન પર્યન્ત જોનાર અવધિજ્ઞાન પહેલી રત્ન-પ્રભા પૃથ્વીમા હોય છે, અને એક ગાઉ પર્યન્ત જોનાર અવધિ સાતમી પૃથ્વીમા હોય છે. ૬૯૦

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિ ગાથાનો અર્થ કહેવા ભાષ્ય કહે છે.

ओरालिय-वेउव्विय-आहारग—तेयगाइं तिरिएसुं ।
उक्कोसेण पेच्छइ, जाइं च—तदंतरालेसुं ॥६९१॥
भणिओ खओवसमिओ, भवपच्चइओ स चरिमपुढवीए ।
गाउयमुक्कोसेण, पढमाए जोयणं होइ ॥६९२॥

ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-અને તૈજસદ્રવ્યો, તથા તેમની અન્તરાલે બન્ને બાજુએ જે તેમને અયોગ્યદ્રવ્ય છે, તેને તિર્યંચયોનિમા થયેલ અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટથી જુએ છે. (અહી સુધી) ક્ષાયોપશમિક અવધિ કહ્યુ, હવે ભવપ્રત્યયિક કહીશુ તે ભવપ્રત્યયિક અવધિ સાતમી પૃથ્વીમા એક ગાઉ પર્યન્ત ઉત્કૃષ્ટથી જુએ છે, અને પહેલી પૃથ્વીમા એક યોજન સુધી ઉત્કૃષ્ટ જુએ છે ૬૯૧-૬૯૨

એ પ્રમાણે સામાન્યથી નારકજાતિની અપેક્ષાએ અવધિનુ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રપ્રમાણ કહ્યુ. હવે તે દરેક પૃથ્વીનુ જુદું જુદુ કહીશુ

(૪૭) चत्तारि गाउयाइं अदुट्ठाइं तिगाउयं चेय ।
अड्ढाइज्जा दोण्णि य, दिवड्ढमेगं च नरएसु ॥६९३॥

ચાર ગાઉ (એક યોજન) સાડા ત્રણ ગાઉ, ત્રણ ગાઉ, અઢી ગાઉ, બે ગાઉ, દોઢ ગાઉ, અને એક ગાઉ, ક્ષેત્રપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી અનુક્રમે રત્નપ્રભાદિ સાત નરકોમા (અવધિ) જાણવુ ૬૯૩

નારકીઓના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી કહીને, હવે જઘન્યથી ક્ષેત્ર પ્રમાણ કહે છે

अदुट्ठाईयाइं जहण्णयं अद्धगाउयंताइं ।
जं गाउयंति भणियं, तं पइ उक्कोसयजहण्णं ॥६९४॥

સાડા ત્રણ ગાઉ, આદિશબ્દથી અર્ધ ગાઉ પર્યન્ત (નારકીના અવધિનુ) જઘન્યથી ક્ષેત્રપ્રમાણ છે જઘન્ય એક ગાઉ છે, એમ જે કહ્યુ છે, તે ઉત્કૃષ્ટમા જે જઘન્ય હોય છે તેને અપેક્ષીને કહ્યુ છે ૬૯૨

રત્નપ્રભા પૃથ્વીમા અવધિજ્ઞાનવડે સાડાત્રણ ગાઉ પ્રમાણ જઘન્ય ક્ષેત્ર જાણે છે, શર્કરાપ્રભામા ત્રણ ગાઉ, વાલુકાપ્રભામા અઢી ગાઉ, પકપ્રભામા બે ગાઉ. ધૂમપ્રભામા દોઢ ગાઉ, તમપ્રભામા એક ગાઉ, અને સાતમી તમતમાપ્રભામા અર્ધ ગાઉ ક્ષેત્ર જઘન્યથી અવધિ જાણે છે

પ્રશ્ન -જો એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન જઘન્યથી અર્ધ ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જાણે છે, તો પછી ૬૯૦મી ગાથામા "નરકોમાનુ અવધિજ્ઞાન જઘન્યથી એક ગાઉ જાણે છે," એમ કહ્યુ છે, તે સાથે વિરોધ થશે

ઉત્તર -એ જઘન્ય એક ગાઉ ક્ષેત્ર જે કહ્યુ છે તે ઉત્કૃષ્ટમા જે જઘન્ય છે તેની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે એટલેકે સાતે પૃથ્વીમા ચાર ગાઉ આદિનુ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહ્યુ છે, તેમા સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓનુ એક ગાઉ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર હોય, તે સ્વસ્થાનમા ઉત્કૃષ્ટ છતા પણ બાકીની પૃથ્વીઓના ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડુ હોવાથી જઘન્ય કહ્યુ છે તેથી કઈ વિરોધ નથી ૬૯૪

હવે દેવોનુ ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન કહે છે

(૪૮) सक्की-साणा पढमं, दोच्चं च सणंकुमार-माहिंदा ।
तच्चं च ब भ-लंतग, सुक्क-सहस्सारय चउत्थि ॥६९५॥

(૪૯) आणय-पाणयकप्पे, देवा पास ति पंचमिं पुढविं ।
तं चेव आरण-च्चुय, ओहिण्णाणेण पासंति ॥६९६॥

(૫૦) छट्ठिं हेट्ठिम-मज्झिमगेविज्जा सत्तमिं च उवरिल्ला ।
संभिण्णलोगनालिं, पासंति अणुत्तरा देवा ॥६९७॥

સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો પહેલી પૃથ્વી સુધી અવધિજ્ઞાનવડે જુએ છે, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો બીજી પૃથ્વી સુધી જુએ છે, બ્રહ્મ અને લાતક કલ્પવાસી ત્રીજી સુધી, શુક્ર અને સહસ્રાર કલ્પવાસી ચોથી સુધી, આનત અને પ્રાણત કલ્પવાસી પાચમી પૃથ્વી સુધી, આરણ અને અચ્યુત કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો તેજ પાચમી પૃથ્વી સુધી વધારે શુદ્ધ જુએ છે નીચેના ત્રિકના અને મધ્યના ત્રિકના એમ (છ) ગ્રવયક-વાસી દેવો છઠ્ઠી પૃથ્વી સુધી જુએ છે ઉપરના (ત્રણ) ગ્રૈવેયકવાસી દેવો સાતમી પૃથ્વી સુધી જુએ છે, અને અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો સપૂર્ણ લોકનાડી પોતાના અવધિજ્ઞાનવડે જુએ છે (આ પ્રમાણે દેવ-નારકીના અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય ક્ષેત્રથી કહ્યો, તદનુસારે દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવથી પણ સમજી લેવો) ૬૯૫-૬૯૬-૬૯૭

નીચેના ભાગમા વૈમાનિક દેવોના અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્રપ્રમાણ કહ્યુ, હવે તિર્છુ અને ઉચે તેઓના અવધિનુ ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે

(૫૧) एएसिमसखेज्जा, तिरियं दीवा य सागरा चेव ।
बहुययरं उवरिमगा, उड्ढं च सकप्पथूभाई ॥६९८॥

એ દેવલોકવાસી દેવો તિર્છા જ બૂદ્વીપાદિ અસંખ્યાતા દ્વીપ અને લવણાદિ અસંખ્યાતા સમુદ્ર પર્યન્ત જુએ છે તેમાં પણ ઉપરના દેવો વધારે વધારે જુએ છે. તથા ઉંચે તો બધાએ દેવો સ્વકલ્પના સ્તૂપાદિ (આદિ શબ્દથી ધ્વજાદિ) પર્યન્ત જુએ છે. (તેથી ઉપર નહિ.) ૬૯૮

હવે વૈમાનિક સિવાયના દેવોના અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્રપ્રમાણ સામાન્યથી કહે છે

(૫૨) संखेज्जजोयणा खलु, देवाणं अद्धसागरे ऊणे ।
तेण परमसंखेज्जा, जहण्णयं पण्णवीसं तु ॥६९९॥

અર્ધસાગરોપમથી ન્યૂન આયુષવાળા દેવો સંખ્યાતા યોજન સુધી (અવધિજ્ઞાનથી) જુએ છે, અને તેથી વધારે આયુષવાળા દેવો અસંખ્યાતા યોજન સુધી ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર જુએ છે. તથા જઘન્યથી પચીસ યોજન સુધીનુ ક્ષેત્ર જુએ છે. ૬૯૯

वेमाणियवज्जाणं, सामण्णमिणं तहवि उ विसेसो ।
उड्ढमहे तिरियंपि य, सठाणवसेण विण्णेओ ॥७००॥

વૈમાનિક વિનાના (ભવનપતિ આદિ) દેવોના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ સામાન્યથી (ઉપર મુજબ) કહ્યુ, તો પણ ઉંચે-નીચે-અને તિર્છું આગળ કહેવાશે, તે સંસ્થાનવશાત્ કોઈ દિશાએ ન્યૂનાધિક-વિશેષ જાણવુ ૭૦૦

હવે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોનુ જઘન્ય અવધિ ક્ષેત્ર કહે છે.

पणुवीसजोयणाइं, दसवाससहस्सिया ठिई जेसिं ।
दुविहोऽवि जोइसाणं, सखेज्ज ठिईविसेसेणं ॥७०१॥
वेमाणियाणमंगुलभागमसंख जहण्णओ होइ ।
उववाए परमविओ, तब्भवजो होइ तो पच्छा ॥७०२॥

જેમની દશહજાર વર્ષની સ્થિતિ હોય, તેમના એટલે ભવનપતિ અને વ્યંતરોના અવધિનુ જઘન્ય ક્ષેત્ર પચીસ યોજનનુ છે તથા જ્યોતિષિના બન્ને પ્રકારના અવધિનુ ક્ષેત્ર સ્થિતિવિશેષે સંખ્યાતા યોજનનુ છે પણ જઘન્યથકી ઉત્કૃષ્ટ મોટા પ્રમાણવાળુ જાણવુ, વૈમાનિક દેવોનુ જઘન્ય અવધિક્ષેત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે ઉત્પત્તિ સમયે પરભવનુ હોય છે અને તે પછી તો દેવનુ હોય છે ૭૦૧-૭૦૨

(૫૩) उक्कोसो मणुएसुं, मणुस्स-तेरिच्छिएसुं य जहण्णो ।
उक्कोस लोगमेत्तो, पडिवाइ परं अपडिवाई ॥७०३॥

(દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી) ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન મનુષ્યોમાજ હોય છે, (દેવાદિમા નથી હોતુ) અને જઘન્ય અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય તથા તિર્યંચોમાજ હોય છે, (દેવનારકમા નથી હોતુ) ઉત્કૃષ્ટ અવધિ બે પ્રકારનુ છે, તેમા સંપૂર્ણ લોકમાત્ર જોનાર ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પ્રતિપાતિ હોય છે અને તે ઉપરનુ અલોકગત (અલોકમા પણ જોનાર) અવધિ અપ્રતિપાતિ હોય છે વળી લોકગત અવધિથી આગળ એક પ્રદેશ પણ જુએ તે અપ્રતિપાતિજ હોય છે. ૭૦૩

અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પ્રમાણદ્વાર કહ્યું હવે બીજું સંસ્થાન દ્વાર કહે છે

(૫૪) थिवुआगार जहन्नो, वट्टो उक्कोसमायओ किंचि ।

अजहण्णमणुक्कोसो य, खेत्तओऽणेगसंठाणो ॥७०४॥

જઘન્ય અવધિ સ્તિબુક-બિન્દુ આકારે ગોળ હોય છે તે સૂક્ષ્મપનકની અવગાહનાના પ્રમાણવાલુ હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ તે પરમાવધિ કંઈક દીર્ઘ આકારે હોય છે, તે પ્રથમ બતાવેલા અગ્નિકાયજીવોની સૂચિને ભ્રમણ કરવાના દૃષ્ટાંત મુજબ, અવધિજ્ઞાન વાળાના શરીરની ચારે તરફ ભમાવવાના આકારવાળુ, તથા મધ્યમ અવધિ ક્ષેત્રથી અનેક આકારવાળુ હોય છે ૭૦૪

पणओ थिबुयागारो, तेण जहण्णोऽवही तयागारो ।

इयरो सेढिपरिक्खेवओ सदेहाणुवत्तीए ॥७०५॥

પનક સ્તિબુક (બિન્દુ) આકારે છે. તેથી જઘન્ય અવધિ તેવા આકારવાળુ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ. પોતાના (અવધિવાલાના) શરીરના ફરતી (અગ્નિકાયજીવોની શ્રેણિ ભમાવવાથી કંઈક દીર્ઘાકારે છે. ૭૦૫

હવે મધ્યમ અવધિજ્ઞાન અનેક આકારે છે. તે વાત વિશેષથી નિર્યુક્તિકાર બતાવે છે.

(૫૫) तप्पागारे पल्लग-पडहग-झल्लरि-मुइंग-पुप्फ-जवे ।

तिरिय-मणुयाण ओही, नाणाविहसंठिओ भणिओ ॥७०६॥

नेरइय-भवण-वणयर-जोइस-कप्पालयाणमोहिस्स ।

गेवेज्जणुत्तराण य, होंतागिइओ जहासंखं ॥७०७॥

નારકીઓને અવધિજ્ઞાન ત્રાપાના આકારે. ભુવનપતિને પલ્યનાઆકારે, વ્યન્તરોને પડહના આકારે જ્યોતિષીઓને ઝલ્લરીના આકારે, સૌધર્માદિ અચ્યુત પર્યન્તના કલ્પવાસી દેવોને મૃદંગના આકારે, ગ્રૈવેયકવાસી દેવોને પુષ્પચંગેરીના આકારે, અને અનુત્તર વિમાનવાસીદેવોનુ યવનાલક (સરકંચુક)ના આકારે, તથા તિર્યંચ અને મનુષ્યોને વિવિધ આકારે અવધિજ્ઞાન હોય છે ૭૦૬-૭૦૭

तप्पेण समागारो, तप्पागारो स चाययत्तंसो ।

उड्ढायओ य पल्लो, उवरिं च स किंचि संखित्तो ॥७०८॥

नच्चायओ समोऽविय, पडहो हिट्ठोवरिं पईओ सो ।

चम्मावणद्धविच्छिण्णवलयरूवा य झल्लरिया ॥७०९॥

उद्धायओ मुइंगो, हेट्ठे रूंदो तहोवरि तणुओ ।

पुप्फसिहावलिरइया, चगेरी पुप्फचंगेरी ॥७१०॥

जवनालउत्ति भणिओ, उब्भो सरकंचुओ कुमारीए ।

अह सव्वकालनियओ, कादाचिक्को य सेसाणं ॥७११॥

ત્રાપાના જેવો આકાર તે ત્રાપાકાર, તે દીર્ઘ ત્રિકોણ હોય છે, પલ્યના આકાર ઉર્ધ્વ લાંબો અને ઉપર કંઈક સાંકડો હોય છે, અતિ દીર્ઘ નહિ અને ઉપર-નીચે સમાન એવો પટહાકાર છે, હેઠે અને ઉપર ચામડાથી બાંધેલ વિસ્તીર્ણ વલયરૂપ ઝલ્લરીનો આકાર છે, ઉર્ધ્વ આયત એવો મૃદંગ હોય છે, ને હેઠે પહોળો અને ઉપર સાંકડો છે, પુષ્પ શીખાવળીરચિત ચંગેરી જેવી અહીં પુષ્પચંગેરી લેવી, કુમારીકાનો ઉર્ધ્વસરકચુક (જે મરૂદેશમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે,) તે યવનાલક કહ્યો છે (આ સંસ્થાનોની અપેક્ષાએ) દેવ-નારકીઓનું અવધિ સર્વકાળ નિયત છે, (તદાકારેજ રહે છે, અન્યકારે થતું નથી) અને બાકીના તિર્યંચ-મનુષ્યોનું અવધિ અનિયત (કોઇને તે જ આકારે રહે છે, અને કોઈકને અન્ય આકારે પણ પરિણમે) છે ૭૦૮ થી ૭૧૧.

नाणगारो तिरियं-मणुए मच्छा सयंभुरमणे व्व ।
तत्थ वलयं निसिद्धं, तस्सिह पुण तंपि होज्जाहि ॥७१२॥

સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમાં મત્સ્યોની પેઠે તિર્યંચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન (ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ) વિવિધ આકારે હોય છે. સ્વયંભૂરમણમાં વલયાકારે મત્સ્ય નથી હોતા, પણ તિર્યંચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન તો તેવા આકારે પણ હોય છે ને કહે છે.

હવે કઈ દિશામાં કોને ન્યૂનાધિક અવધિ હોય છે તે કહે છે

भवणवइ-वंतराणं, उड्ढं बहुगो अहो य सेसाण ।
नारग-जोइसगाणं, तिरियं ओरालिओ चित्तो ॥७१३॥

ભવનપતિ અને વ્યન્તરોને ઉર્ધ્વદિશામાં અવધિ વધારે હોય છે, અને બાકીના (વૈમાનિક) દેવોને અધોદિશામાં બહુ હોય છે, નારકી અને જ્યોતિષિઓને તિર્છું વધારે હોય છે, અને ઔદારિકશરીરવાળાને (તિર્યંચ-મનુષ્યોને) વિવિધ પ્રકારે હોય છે (કોઇને ઉર્ધ્વદિશામાં, કોઇને અધોદિશામાં, અને કોઇને તિર્છીદિશામાં બહુ હોય છે) ૭૧૩

અહીં સંસ્થાનદ્વાર પૂર્ણ થયું

હવે અનુગામિ અને અનનુગામિક દ્વાર કહે છે

(५६) अणुगामिओ य ओही, नेरइयाणं तहेव देवाणं ।
अणुगामी अणणुगामी, मीसो य मणुस्स-तेरिच्छे ॥७१४॥

अणुगामिओऽणुगच्छइ, गच्छंतं लोयणं जहा पुरिसं ।
इयरो य नाणुगच्छइ, ठियप्पईवो व्व गच्छंतं ॥७१५॥
उभयसहावो मीसो, देसो जस्साणुयाइ णो अन्नो ।
कासइ गयस्स गच्छइ, एगं उवहम्मइ जहच्छि ॥७१६॥

(અન્ય સ્થળે) જનારા પુરૂષની સાથે લોચનની પેઠે જે અવધિજ્ઞાન સાથે જાય તે અનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય તેવું અવધિ નારકી અને દેવોને હોય છે સ્થિર દીપકની પેઠે જે અવધિ જનારા પુરૂષની સાથે ન જાય, તે અનનુગામિક અવધિ, તથા એ ઉભય સ્વભાવવાળું તે મિશ્ર, એક આંખવાળા પુરૂષની પેઠે જેમાં અવધિનો કોઈક ભાગ

અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્ર પ્રમાણદ્વાર કહ્યુ હવે બીજુ સસ્થાન દ્વાર કહે છે

(૫૪) थिबुआगार जहन्नो, वट्टो उक्कोसमायओ किंचि ।
अजहण्णमणुक्कोसो य, खेत्तओऽणेगसंठाणो ॥७०४॥

જઘન્ય અવધિ સ્તિબુક–બિન્દુ આકારે ગોળ હોય છે તે સૂક્ષ્મપનકની અવગાહનાના પ્રમાણવાળુ હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ તે પરમાવધિ કંઈક દીર્ઘ આકારે હોય છે, તે પ્રથમ બતાવેલા અગ્નિકાયજીવોની સૂચિને ભ્રમણ કરવાના દૃષ્ટાંત મુજબ, અવધિજ્ઞાનવાળાના શરીરની ચારે તરફ ભમાવવાના આકારવાળુ, તથા મધ્યમ અવધિ ક્ષેત્રથી અનેક આકારવાળુ હોય છે ૭૦૪

पणओ थिबुयागारो, तेण जहण्णोऽवही तयागारो ।
इयरो सेढिपरिक्खेवओ सदेहाणुवत्तीए ॥७०५॥

પનક સ્તિબુક (બિન્દુ) આકારે છે, તેથી જઘન્ય અવધિ તેવા આકારવાળુ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ, પોતાના (અવધિવાલાના) શરીરના ફરતી (અગ્નિકાયજીવોની શ્રેણિ ભમાવવાથી કંઈક દીર્ઘાકારે છે. ૭૦૫

હવે મધ્યમ અવધિજ્ઞાન અનેક આકારે છે, તે વાત વિશેષથી નિર્યુક્તિકાર બતાવે છે.

(૫૫) तप्पागारे पल्लग-पडहग-झल्लरि-मुइंग-पुप्फ-जवे ।
तिरिय-मणुयाण ओही, नाणाविहसंठिओ भणिओ ॥७०६॥

नेरइय-भवण-वणयर-जोइस-कप्पालयाणमोहिस्स ।
गेवेज्जणुत्तराण य, होंतागिइओ जहासंख ॥७०७॥

નારકીઓને અવધિજ્ઞાન ત્રાપાના આકારે, ભુવનપતિને પલ્યના આકારે, વ્યન્તરોને પડહના આકારે, જ્યોતિષીઓને ઝલ્લરીના આકારે, સૌધર્માદિ અચ્યુત પર્યન્તના કલ્પવાસી દેવોને મૃદંગના આકારે, ગ્રૈવેયકવાસી દેવોને પુષ્પચંગેરીના આકારે, અને અનુત્તર વિમાનવાસીદેવોનુ યવનાલક (સરકચુક)ના આકારે, તથા તિર્યંચ અને મનુષ્યોને વિવિધ આકારે અવધિજ્ઞાન હોય છે ૭૦૬–૭૦૭.

तप्पेण समागारो, तप्पागारो स चाययत्तंसो ।
उड्ढायओ य पल्लो, उवरि च स किंचि संखित्तो ॥७०८॥
नच्चायओ समोऽविय, पडहो हिट्ठोवरिं पईओ सो ।
चम्मावणद्धविच्छिण्णवलयरूवा य झल्लरिया ॥७०९॥
उद्धायओ मुइंगो, हेट्ठे रूंदो तहोवरि तणुओ ।
पुप्फसिहावलिरइया, चगेरी पुप्फचंगेरी ॥७१०॥
जवनालउत्ति भणिओ, उब्भो सरकचुओ कुमारीए ।
अह सव्वकालनियओ, कादाचिक्को य सेसाण ॥७११॥

ત્રાપાના જેવો આકાર તે ત્રાપાકાર, તે દીર્ઘ ત્રિકોણ હોય છે, પલ્યના આકાર ઉર્ધ્વ લાંબો અને ઉપર કંઈક સાંકડો હોય છે, અતિ દીર્ઘ નહિ અને ઉપર–નીચે સમાન એવો પટહાકાર છે, હેઠે અને ઉપર ચામડાથી બાધેલ વિસ્તીર્ણ વલયરૂપ ઝલ્લરીનો આકાર છે, ઉર્ધ્વ આયત એવો મૃદંગ હોય છે, ને હેઠે પહોળો અને ઉપર સાકડો છે, પુષ્પ શીખાવળીરચિત ચંગેરી જેવી અહીં પુષ્પચંગેરી લેવી, કુમારીકાનો ઉર્ધ્વસરકંચુક (જે મરૂદેશમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે,) તે યવનાલક કહ્યો છે (આ સંસ્થાનોની અપેક્ષાએ) દેવ–નારકીઓનું અવધિ સર્વકાળ નિયત છે, (તદાકારેજ રહે છે, અન્યકારે થતું નથી) અને બાકીના તિર્યંચ–મનુષ્યોનું અવધિ અનિયત (કોઇને તે જ આકારે રહે છે, અને કોઈકને અન્ય આકારે પણ પરિણમે) છે ૭૦૮ થી ૭૧૧.

नाणगारो तिरियं-मणुए मच्छा सयमुरमणे व्व ।
तत्थ वलयं निसिद्धं, तस्सिह पुण तंपि होज्जाहि ॥७१२॥

સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમાં મત્સ્યોની પેઠે તિર્યંચ–મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન (ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ) વિવિધ આકારે હોય છે, સ્વયંભૂરમણમાં વલયાકાર મત્સ્ય નથી હોતા, પણ તિર્યંચ–મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન તો તેવા આકારે પણ હોય છે ને કહે છે.

હવે કઈ દિશામાં કોને ન્યૂનાધિક અવધિ હોગ છે તે કહે છે

भवणवइ-वंतराणं, उड्ढं बहुगो अहो य सेसाण ।
नारग-जोइसगाणं, तिरियं ओरालिओ चित्तो ॥७१३॥

ભવનપતિ અને વ્યન્તરોને ઉર્ધ્વદિશામાં અવધિ વધારે હોય છે, અને બાકીના (વૈમાનિક) દેવોને અધોદિક્ષામાં બહુ હોય છે, નારકી અને જ્યોતિષિઓને તિર્છું વધારે હોય છે, અને ઔદારિકશરીરવાળાને (તિર્યંચ-મનુષ્યોને) વિવિધ પ્રકારે હોય છે (કોઇને ઉર્ધ્વદિશામાં, કોઇને અધોદિશામાં, અને કોઇને તિર્છિદિશામાં બહુ હોય છે) ૭૧૩

અહીં સંસ્થાનદ્વાર પૂર્ણ થયું

હવે અનુગામિ અને અનનુગામિક દ્વાર કહે છે

(૫૬) अणुगामिओ य ओही, नेरइयाणं तहेव देवाणं ।
अणुगामी अणणुगामी, मीसो य मणुस्स-तेरिच्छे ॥७१४॥

अणुगामिओऽणुगच्छइ, गच्छंतं लोयणं जहा पुरिसं ।
इयरो य नाणुगच्छइ, ठियप्पईवो व्व गच्छंत ॥७१५॥
उभयसहावो मीसो, देसो जस्साणुयाइ णो अन्नो ।
कासइ गयस्स गच्छइ, एगं उवहम्मइ जहच्छि ॥७१६॥

(અન્ય સ્થળે) જનારા પુરૂષની સાથે લોચનની પેઠે જે અવધિજ્ઞાન સાથે જાય તે અનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય તેવુ અવધિ નારકી અને દેવોને હોય છે સ્થિર દીપકની પેઠે જે અવધિ જનારા પુરૂષની સાથે ન જાય, તે અનનુગામિક અવધિ, તથા એ ઉભય સ્વભાવવાળુ તે મિશ્ર, એક આંખવાળા પુરૂષની પેઠે જેમા અવધિનો કોઈક ભાગ

અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પ્રમાણદ્વાર કહ્યું હવે બીજું સંસ્થાન દ્વાર કહે છે

(૫૪) थिवुआगार जहन्नो, वट्टो उक्कोसमायओ किंचि ।
अजहण्णमणुक्कोसो य, खेत्तओऽणेगसंठाणो ॥७०४॥

જઘન્ય અવધિ સ્તિબુક-બિન્દુ આકારે ગોળ હોય છે તે સૂક્ષ્મપનકની અવગાહનાના પ્રમાણવાળું હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ તે પરમાવધિ કંઈક દીર્ઘ આકારે હોય છે, તે પ્રથમ બતાવેલા અગ્નિકાયજીવોની સૂચિને ભ્રમણ કરવાના દૃષ્ટાંત મુજબ. અવધિજ્ઞાનવાળાના શરીરની ચારે તરફ ભમાવવાના આકારવાળું. તથા મધ્યમ અવધિ ક્ષેત્રથી અનેક આકારવાળું હોય છે ૭૦૪

पणओ थिवुयागारो, तेण जहण्णोऽवही तयागारो ।
इयरो सेढिपरिक्खेवओ सदेहाणुवत्तीए ॥७०५॥

પનક સ્તિબુક (બિન્દુ) આકારે છે. તેથી જઘન્ય અવધિ તેવા આકારવાળું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ. પોતાના (અવધિવાળાના) શરીરના ફરતી (અગ્નિકાયજીવોની શ્રેણિ ભમાવવાથી કંઈક દીર્ઘાકારે છે. ૭૦૫

હવે મધ્યમ અવધિજ્ઞાન અનેક આકારે છે. તે વાત વિશેષથી નિર્યુક્તિકાર બતાવે છે.

(૫૫) तप्पागारे पल्लग-पडहग-झल्लरि-मुइंग-पुप्फ-जवे ।
तिरिय-मणुयाण ओही, नाणाविहसंठिओ भणिओ ॥७०६॥

नेरइय-भवण-वणयर-जोइस-कप्पालयाणमोहिस्स ।
गेवेज्जणुत्तराण य, होंतागिइओ जहासंख ॥७०७॥

નારકીઓને અવધિજ્ઞાન ત્રાપાના આકારે ભુવનપતિને પલ્યના આકારે. વ્યન્તરોને પડહના આકારે. જ્યોતિષીઓને ઝલ્લરીના આકારે, સૌધર્માદિ અચ્યુત પર્યન્તના કલ્પવાસી દેવોને મૃદંગના આકારે ગ્રૈવેયકવાસી દેવોને પુષ્પગંગેરીના આકારે. અને અનુત્તર વિમાનવાસીદેવોનું યવનાલક (સરકચુક)ના આકારે, તથા તિર્યંચ અને મનુષ્યોને વિવિધ આકારે અવધિજ્ઞાન હોય છે ૭૦૬-૭૦૭

तप्पेण समागारो, तप्पागारो स चाययत्तंसो ।
उड्ढायओ य पल्लो, उवरिं च स किंचि संखित्तो ॥७०८॥
नच्चायओ समोऽविय, पडहो हिट्ठोवरिं पईओ सो ।
चम्मावणद्धविच्छिण्णवलयरूवा य झल्लरिया ॥७०९॥
उड्ढायओ मुइंगो, हेट्ठे रूंदो तहोवरिं तणुओ ।
पुप्फसिहावलिरइया, चंगेरी पुप्फचंगेरी ॥७१०॥
जवनालउत्ति भणिओ, उब्भो सरकंचुओ कुमारीए ।
अह सव्वकालनियओ, कादाचिक्को य सेसाणं ॥७११॥

ત્રાપાના જેવો આકાર તે ત્રાપાકાર, તે દીર્ઘ ત્રિકોણ હોય છે, પલ્યના આકાર ઉર્ધ્વ લાંબો અને ઉપર કંઈક સાકડો હોય છે, અતિ દીર્ઘ નહિ અને ઉપર-નીચે સમાન એવો પટહાકાર છે, હેઠે અને ઉપર ચામડાથી બાંધેલ વિસ્તીર્ણ વલયરૂપ ઝલ્લરીનો આકાર છે, ઉર્ધ્વ આયત એવો મૃદંગ હોય છે, ને હેઠે પહોળો અને ઉપર સાંકડો છે, પુષ્પ શીખાવળીરચિત ચગેરી જેવી અહીં પુષ્પચગેરી લેવી, કુમારીકાનો ઉર્ધ્વસરકચુક (જે મરૂદેશમા બહુ પ્રસિદ્ધ છે,) તે યવનાલક કહ્યો છે (આ સસ્થાનોની અપેક્ષાએ) દેવ-નારકીઓનુ અવધિ સર્વકાળ નિયત છે, (તદાકારેજ રહે છે, અન્યકારે થતું નથી) અને બાકીના તિર્યંચ-મનુષ્યોનુ અવધિ અનિયત (કોઇને તે જ આકારે રહે છે, અને કોઇકને અન્ય આકારે પણ પરિણમે) છે ૭૦૮ થી ૭૧૧.

नाणगारो तिरियं-मणुए मच्छा सयभुरमणे व्व ।

तत्थ वलयं निसिद्धं, तस्सिह पुण तंपि होज्जाहि ॥७१२॥

સ્વયભૂરમણસમુદ્રમા મત્સ્યોની પેઠે તિર્યંચ-મનુષ્યોમા અવધિજ્ઞાન (ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ) વિવિધ આકારે હોય છે. સ્વયભૂરમણમા વલયાકા? મત્સ્ય નથી હોતા, પણ તિર્યંચ-મનુષ્યોમા અવધિજ્ઞાન તો તેવા આકારે પણ હોય છે ને કહે છે.

હવે કઈ દિશામા કોને ન્યૂનાધિક અવધિ હોય છે તે કહે છે

भवणवइ-वंतराणं, उड्ढं वहुगो अहो य सेसाण ।

नारग-जोइसगाणं, तिरियं ओरालिओ चित्तो ॥७१३॥

ભવનપતિ અને વ્યન્તરોને ઉર્ધ્વદિશામા અવધિ વધારે હોય છે, અને બાકીના (વૈમાનિક) દેવોને અધોદિક્ષામા બહુ હોય છે, નારકી અને જ્યોતિષિઓને તિર્છું વધારે હોય છે, અને ઔદારિકશરીરવાળાને (તિર્યંચ-મનુષ્યોને) વિવિધ પ્રકારે હોય છે (કોઇને ઉર્ધ્વદિશામા, કોઇને અધોદિશામા, અને કોઇને તિર્છિદિશામા બહુ હોય છે) ૭૧૩

અહી સસ્થાનદ્વાર પૂર્ણ થયુ

હવે અનુગામિ અને અનનુગામિક દ્વાર કહે છે

(૫૬) अणुगामिओ य ओही, नेरइयाणं तहेव देवाणं ।

अणुगामी अणणुगामी, मीसो य मणुस्स-तेरिच्छे ॥७१४॥

अणुगामिओऽणुगच्छइ, गच्छंतं लोयणं जहा पुरिसं ।

इयरो य नाणुगच्छइ, ठियप्पईवो व्व गच्छंतं ॥७१५॥

उभयसहावो मीसो, देसो जस्साणुयाइ णो अन्नो ।

कासइ गयस्स गच्छइ, एगं उवहम्मइ जहच्छि ॥७१६॥

(અન્ય સ્થળે) જનારા પુરૂષની સાથે લોચનની પેઠે જે અવધિજ્ઞાન સાથે જાય તે અનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય તેવુ અવધિ નારકી અને દેવોને હોય છે સ્થિર દીપકની પેઠે જે અવધિ જનારા પુરૂષની સાથે ન જાય, તે અનનુગામિક અવધિ, તથા એ ઉભય સ્વભાવવાળુ તે મિશ્ર, એક આંખવાળા પુરૂષની પેઠે જેમા અવધિનો કોઇક ભાગ

અન્યસ્થળે જતા સાથે જાય છે અને કોઈક ભાગ સાથે નથી જતો તે મિશ્ર અવધિજ્ઞાન છે આ ત્રણે અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્ર અવધિ મનુષ્ય અને તિર્યંચોને હોય છે. ૭૧૪-૭૧૫-૭૧૬

હવે અવસ્થિતિદ્વાર કહે છે એ અવસ્થિત દ્વાર પણ અવધિજ્ઞાનના આધારભૂત ક્ષેત્રથી ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી વિચારવા યોગ્ય છે, તેમા પ્રથમ ક્ષેત્રથી અને ઉપયોગથી કહે છે

(૫૭) खेत्तस्स अवट्ठाणं, तेत्तीसं सागराइ कालेण ।

दव्वे भिन्नमुहुत्तो, पज्जवलंभे य सत्तट्ठ ॥७१७॥

કાળથી (અવધિના) ક્ષેત્રનુ અવસ્થાન (સ્થિતિ) તેત્રીસ સાગરોપમનુ છે, તથા દ્રવ્યમા (અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ) અન્તર્મુહૂર્ત સુધી છે, અને પર્યાયમા સાત-આઠ સમય સુધી છે ૭૧૭

અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઉત્પત્તિ સમયે જે ક્ષેત્રમા અવગાહી રહ્યા હોય છે, તે ક્ષેત્રમા તે દેવો પોતાના ભવનો અન્ત થાય ત્યાસુધી રહે છે, તેથી તેઓનુ અવધિજ્ઞાન એકજ ક્ષેત્રમા તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી અવસ્થિત રહે છે આ પ્રમાણે તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્રથી છે હવે ઉપયોગથી તેનુ અવસ્થાન કહે છે

પુદ્ગલાદિક દ્રવ્યમા અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ, તે ક્ષેત્રમા અથવા અન્યક્ષેત્રમા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે તે ઉપરાન્ત સામર્થ્યના અભાવે એકદ્રવ્યમા ઉપયોગ નથી હોતો. અને તે જ દ્રવ્યમાના પર્યાયો જણાતા એક પર્યાયમા સચરતા અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ સાત અથવા આઠ સમય સુધી અવસ્થિત રહે છે, તે ઉપરાત નહિ કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે પર્યાયો બે પ્રકારના છે-સહવર્તિ અને ક્રમવર્તિ તેમા જે સહવર્તિ હોય, તે શ્વેત-રક્તાદિરૂપ ગુણો જાણવા અને જે ક્રમવર્તિ હોય તે નવા-પુરાણાદિરૂપ પર્યાયો જાણવા, એમા ગુણોમા આઠ સમય સુધી અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયોમા સાત સમય સુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે,-કારણ દ્રવ્ય સ્થૂલ હોવાથી તેમા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉપયોગ રહે છે, ગુણો તેથી સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમા આઠ સમય સુધી ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયો તેથી પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમા સાત સમય સુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે ૭૧૭

હવે લબ્ધિથી અવધિજ્ઞાનનુ અવસ્થાન કહે છે

(૫૮) अद्धाए अवट्ठाणं छावट्ठिं सागरा उ कालेणं ।

उक्कोसयं तु एयं, एक्को समओ जहन्नेणं ॥७१८॥

લબ્ધિથી કઈક અધિક છાસઠ સાગરોપમકાળ અવધિજ્ઞાનનુ ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન છે. અને જઘન્ય એક સમય સુધીનુ છે ૭૧૮

(મિથ્યાત્વીને અવધિદર્શન હોય છે તેથી એક વખત છાસઠ સાગરોપમ સાથે અવધિદર્શન રહે અને પછી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી મિથ્યાત્વમા પણ સાથે રહે, અને વળી સમકૃત્વની સાથે થયેલ અવધિજ્ઞાન સાથે રહે, તેથી અવધિદર્શનને સ્થિતિ એકસો બત્રીશ સાગરોપમ અધિક થાય, નરભવની અધિકતા તો છે જ,) પણ અહી અદ્ધાથી અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિરૂપ લબ્ધિ માનેલ છે તે લબ્ધિ દ્રવ્યાદિ ઉપયોગવાળાને અથવા ઉપયોગ શૂન્યને તે ક્ષેત્ર અથવા અન્યક્ષેત્રમા હોય છે આથી એ ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ

છાસઠ સાગરોપમ કરતા કંઈક અધિકકાળ પર્યન્ત નિરન્તર અવસ્થિત રહે છે. આ અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગનું અને લબ્ધિનુ અન્તર્મુહૂર્તાદિરૂપ અવસ્થાન કહ્યુ છે, તે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન સમજવુ. અને જઘન્ય અવસ્થાન તો એક સમયનુ જ હોય છે. આ જઘન્ય અવસ્થાન, એક સમય પછી અવધિજ્ઞાન પડી જવાથી અથવા અનુપયોગથી મનુષ્ય અને તિર્યંચોને હોય છે, તથા જે દેવ-નારકીઓને ભવના છેલ્લા સમયે સમ્યક્ત્વનો લાભ થવાથી વિભંગજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનરૂપે પરિણામે છે, અને તે પછી મરણ પામતા તે તેમનુ અવધિજ્ઞાન નાશ પામે છે ત્યારે તેમને પણ એક સમયનુ અવધિ હોય છે ૭૧૮.

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગાથાના અર્થનુ જ પ્રતિપાદન કરવા ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે કે—

आहारे उवओगे, लद्धीए वा हविज्जऽवत्थाणं ।
आहारो से खेत्तं, तेत्तीसं सागरा तत्थ ॥७१९॥
विजयाइसूववाए, जत्थोगाढो भवक्खओ जाव ।
खेत्तेऽवतिट्ठइ तहिं, दव्वेसु य देहसयणेसु ॥७२०॥

આધાર-ઉપયોગ-અને લબ્ધિમા અવધિજ્ઞાનનુ અવસ્થાન હોય છે. આધાર એટલે અવધિનુ ક્ષેત્ર, તેમા તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી (અવધિનુ) અવસ્થાન છે (તે આ પ્રમાણે) વિજયાદિમા ઉત્પન્ન થએલા દેવ જ્યા અવગાહીને રહેલ હોય, ત્યા તે ક્ષેત્રમા ભવ ક્ષય સુધી રહે છે તેથી તેટલો કાળ અવધિજ્ઞાન તે ક્ષેત્ર અને દેહશયનીય (શય્યા) રૂપદ્રવ્યમા હોય છે. ૭૧૯-૭૨૦

ક્ષેત્રથી અવસ્થાન કહીને હવે ઉપયોગથી દ્રવ્ય-ગુણ-ને પર્યાયમા અવધિજ્ઞાનનુ અવસ્થાન કહે છે.

दव्वे भिन्नमुहुत्तं, तत्थऽण्णत्थ व हविज्जऽवत्थम्मि ।
उवओगो न उ परओ, सामत्थाभावओ तस्स ॥७२१॥
दव्वे तत्थेव गुणे, संचरओ सत्त वऽट्ठ वा समया ।
अण्णे पुण अट्ठ गुणे, भणंति तप्पज्जवे सत्त ॥७२२॥
जह जह सुहुमं वत्थुं, तह तह थोवोवओगया होइ ।
दव्व-गुण-पज्जवेसुं, तह पत्तेयंपि नायव्वं ॥७२३॥

ત્યા અથવા અન્યક્ષેત્રમા દ્રવ્યની અંદર અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉપયોગ હોય છે તે ઉપરાત તે અવધિના સામર્થ્યના અભાવે તે ઉપયોગ નથી હોતો. તે જ દ્રવ્યના ગુણોમા (એક ગુણથી બીજા ગુણમા) સંચરતા સાત અથવા આઠ સમય સુધી ઉપયોગ હોય છે. અને બીજા આચાર્યો ગુણોમા આઠ સમય અને પર્યાયોમા સાત સમય સુધી ઉપયોગ કહે છે, કારણકે જેમ જેમ વસ્તુ સૂક્ષ્મ હોય, તેમ તેમ ઉપયોગ થોડો (કાળ) હોય છે, તેવી જ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્ય-ગુણ-અને પર્યાયોમા સમજવુ ૭૨૧-૭૨૨-૭૨૩,

હવે લબ્ધિથી અવધિનુ અવસ્થાન કહે છે.

અન્યસ્થળે જતા સાથે જાય છે અને કોઈક ભાગ સાથે નથી જતો તે મિશ્ર અવધિજ્ઞાન છે આ ત્રણે અનુગામી. અનનુગામી અને મિશ્ર અવધિ મનુષ્ય અને તિર્યંચોને હોય છે ૭૧૪-૭૧૫-૭૧૬

હવે અવસ્થિતિદ્વાર કહે છે એ અવસ્થિત દ્વાર પણ અવધિજ્ઞાનના આધારભૂત ક્ષેત્રથી ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી વિચારવા યોગ્ય છે તેમા પ્રથમ ક્ષેત્રથી અને ઉપયોગથી કહે છે

(૫૭) खेत्तस्स अवट्ठाणं, तेत्तीसं सागराउ कालेण ।
दव्वे भिन्नमुहुत्तो, पज्जवलंभे य सत्तट्ठ ॥७१७॥

કાળથી (અવધિના) ક્ષેત્રનુ અવસ્થાન (સ્થિતિ) તેત્રીસ સાગરોપમનુ છે તથા દ્રવ્યમા (અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ) અન્તર્મુહૂર્ત સુધી છે. અને પર્યાયમા સાત-આઠ સમય સુધી છે ૭૧૭

અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઉત્પત્તિ સમયે જે ક્ષેત્રમા અવગાહી રહ્યા હોય છે. તે ક્ષેત્રમા તે દેવો પોતાના ભવનો અન્ત થાય ત્યાસુધી રહે છે તેથી તેઓનુ અવધિજ્ઞાન એકજ ક્ષેત્રમા તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી અવસ્થિત રહે છે આ પ્રમાણે તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્રથી છે હવે ઉપયોગથી તેનુ અવસ્થાન કહે છે

પુદ્ગલાદિક દ્રવ્યમા અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ. તે ક્ષેત્રમા અથવા અન્યક્ષેત્રમા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે તે ઉપરાન્ત સામર્થ્યના અભાવે એકદ્રવ્યમા ઉપયોગ નથી હોતો. અને તે જ દ્રવ્યમાના પર્યાયો જણાતા એક પર્યાયમા સચરતા અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ સાત અથવા આઠ સમય સુધી અવસ્થિત રહે છે. તે ઉપરાત નહિ કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે પર્યાયો બે પ્રકારના છે-સહવર્તિ અને ક્રમવર્તિ તેમા જે સહવર્તિ હોય. તે શ્વેત-રક્તાદિરૂપ ગુણો જાણવા અને જે ક્રમવર્તિ હોય તે નવા-પુરાણાદિરૂપ પર્યાયો જાણવા, એમા ગુણોમા આઠ સમય સુધી અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયોમા સાત સમય સુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે,-કારણ દ્રવ્ય સ્થૂલ હોવાથી તેમા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉપયોગ રહે છે. ગુણો તેથી સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમા આઠ સમય સુધી ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયો તેથી પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમા સાત સમય સુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે ૭૧૭

હવે લબ્ધિથી અવધિજ્ઞાનનુ અવસ્થાન કહે છે

(૫૮) अद्धाए अवट्ठाणं छावट्ठिं सागरा उ कालेणं ।
उक्कोसयं तु एयं, एक्को समओ जहन्नेणं ॥७१८॥

લબ્ધિથી કંઈક અધિક છાસઠ સાગરોપમકાળ અવધિજ્ઞાનનુ ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન છે. અને જઘન્ય એક સમય સુધીનુ છે ૭૧૮

(મિથ્યાત્વીને અવધિદર્શન હોય છે તેથી એક વખત છાસઠ સાગરોપમ સાથે અવધિદર્શન રહે અને પછી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી મિથ્યાત્વમા પણ સાથે રહે અને વળી સમકૂત્વની સાથે થયેલ અવધિજ્ઞાન સાથે રહે, તેથી અવધિદર્શનને સ્થિતિ એકસો બત્રીશ સાગરોપમ અધિક થાય. નરભવની અધિકતા તો છે જ) પણ અહી અદ્ધાથી અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિરૂપ લબ્ધિ માનેલ છે તે લબ્ધિ દ્રવ્યાદિ ઉપયોગવાળાને અથવા ઉપયોગ શૂન્યને તે ક્ષેત્ર અથવા અન્યક્ષેત્રમા હોય છે આથી એ ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ

કોઇ અસખ્યાતગુણ વધારે ક્ષેત્ર જુએ છે એજ પ્રમાણે ઘટતુ ઘટતુ પણ ચાર પ્રકારે ક્ષેત્ર જુએ છે તથા કાળમાં પણ એજ રીતે વૃદ્ધિ-હાની ચાર પ્રકારે જાણી લેવી.

હવે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત દ્રવ્યોમા વૃદ્ધિ-હાની બેપ્રકારે થાય છે. જેમકે અવધિજ્ઞાનવડે પહેલાં જેટલા દ્રવ્યો જોયા હોય, તે કરતા તે પછી કોઇ અનન્તભાગે વધારે જુએ, કોઇ અનન્તગુણ વધારે જુએ, પણ વસ્તુસ્વભાવથી અસખ્યાતાદિભાગે અધિક ન જુએ. એજ પ્રમાણે પૂર્વે જાણેલા દ્રવ્યોમાથી કોઇ અનન્તભાગે ઓછા દ્રવ્ય જુએ અને કોઇ અનન્તગુણા ઓછા દ્રવ્ય જુએ, પણ વસ્તુસ્વભાવે અસખ્યાતાદિભાગે ન્યૂન ન જુએ તથા પર્યાયોમા તો પૂર્વોક્ત છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે. ૭૨૮.

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિનો વિસ્તાર અર્થ કહેવા ભાષ્યકાર કહે છે.

वुड्ढी वा हाणी वाऽणंता संखिज्ज-संखमागाण ।
सखेज्जा-सखेज्जा-णंतगुणा चेति छब्मेया ॥७२९॥

અનન્તભાગ, અસખ્યાતભાગ, સખ્યાતભાગ, સખ્યાતગુણ, અસખ્યાતગુણ અને અનન્તગુણ એમ છ પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ હોય છે ૭૨૯.

पइसमयसंखेज्जइमागहियं कोइ संखमागहियं ।
अन्नो सखेज्जगुणं, खेत्तमसंखेज्जगुणमण्णो ॥७३०॥
पेच्छइ विवड्ढमाण, हायंतं वा तहेव कालंपि ।
नाणतवुड्ढि-हाणी, पेच्छइ जं दोऽवि नाणंते ॥७३१॥

દરેક સમયે કોઇક અસખ્યાતભાગ અધિક, કોઇ સખ્યાતભાગ અધિક, કોઈ સખ્યાતગુણ અધિક અને કોઇ અસખ્યાતગુણ અધિક એવા ક્ષેત્રને વધતુ અવધિજ્ઞાન જુએ છે. અને ઘટતુ અવધિજ્ઞાન અસખ્યભાગહીનાદિ ક્ષેત્રને જુએ છે. તેવીજ રીતે કાળમા પણ સમજવુ પણ અનન્તી વૃદ્ધિ હાની ન જુએ, કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્તા ક્ષેત્ર અને કાલને જોતાજ નથી. ૭૩૦-૭૩૧

હવે દ્રવ્ય તથા પર્યાયમા હાનિ-વૃદ્ધિ કહે છે.

दव्वमणंतसहियं, अनंतगुणवड्ढियं च पेच्छेज्जा ।
हायंतं वा मावम्मि, छव्विहा वुड्ढि-हाणीओ ॥७३२॥

અનન્તભાગ અધિક અને અનતગુણ અધિક દ્રવ્યને વધતુ તથા ઘટતુ અવધિ જુએ છે. વળી ભાવમા (પર્યાયમા) છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની હોય છે. ૭૩૨

હવે દ્રવ્યાદિ ચારે ને પરસ્પર સાથે વિચારતા જે વૃદ્ધિ-હાની થાય છે, તે કહે છે.

वुड्ढीए चिय वुड्ढी, हाणी हाणीए न उ विवज्जासो ।
मागे मागो गुणणे गुणो य दव्वाइसंजोए ॥७३३॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવનો પરસ્પર સયોગે વિચાર કરતા, એકની વૃદ્ધિમા અન્યની વૃદ્ધિજ થાય છે અને એકની હાનીમા અન્યની હાનીજ થાય છે, પરન્તુ એથી વિપરીત એટલે એકની હાની ને બીજાની વૃદ્ધિ તથા એકની વૃદ્ધિ અને અન્યની હાની એમ નથી

तत्थऽण्णत्थ य खेत्ते, दव्वे गुण-पज्जवोवओगे य ।
चिट्ठइ लद्धी सा पुण, नाणावरणक्खओवसमो ॥७२४॥
सा सागरोवमाइं छावठिं होज्ज साइरेगाइं ।
विजयाइसु दो वारे, गयस्स नरजम्मणा समयं ॥७२५॥

તે અથવા અન્ય ક્ષેત્રની અંદર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ઉપયોગમાં લબ્ધિ રહે છે. લબ્ધિ એટલે જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ, તે લબ્ધિ વિજયાદિમા બેવાર ગએલાને મનુષ્ય જન્મ સાથે (ગણતા) છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક અધિકકાળ પર્યન્ત હોય છે ૭૨૪-૭૨૫

હવે ઉપયોગ અને લબ્ધિનુ જઘન્ય અવસ્થાન કહે છે

सव्वजहण्णो समओ, दव्वाइसु होइ सव्वजीवाणं ।
स पुण सुर-नारगाणं, हवेज्ज किह खेत्त-कालेसुं ? ॥७२६॥

સર્વ જીવોના અવધિજ્ઞાનનુ દ્રવ્યાદિકના જઘન્ય અવસ્થાન એક સમયનુ છે પરન્તુ તે જઘન્ય અવસ્થાન દેવ-નારકીઓને સ્વક્ષેત્ર-કાળમા કેવી રીતે હોય ? ૭૨૬.

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

चरिमसमयम्मि सम्म, पडिवज्जंतस्स जं चिय विभंग ।
तं होइ ओहिनाणं, मयस्स वितियम्मि से पडइ ॥७२७॥

ભવના છેલ્લા સમયે સમ્યક્ત્વ પામતા તેમને તે નાશ પામે છે. (એ રીતે દેવ-નારકી અવધિજ્ઞાનનુ જઘન્ય અવસ્થાન એક સમયનુ છે.) ૭૨૭

હવે ચલદ્વાર કહે છે

(૫૯) वुड्ढी वा हाणी वा, चउव्विहा हवइ खेत्त-कालाणं ।
दव्वेसु होइ दुविहा, पज्जवे पुण छव्विहा होइ ॥७२८॥

વિષયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ અને હાની ચાર પ્રકારે હોય છે દ્રવ્યમા તે વૃદ્ધિ હાનિ બે પ્રકારે અને પર્યાયમા તે છ પ્રકારે હોય છે. ૭૨૮

દ્રવ્યાદિ વિષયની અપેક્ષાએ ચળ અવધિજ્ઞાન વધતુ-ઘટતુ હોય છે, તે વધ-ઘટ થવામા વૃદ્ધિ અને હાની છ છ પ્રકારે આગમમા કહી છે. જેમકે અનંતભાગવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, અને અનન્તગુણવૃદ્ધિ અથવા અનન્તભાગહાની, અસંખ્યાતભાગહાની, સંખ્યાતભાગહાની, સંખ્યાતગુણહાની, અસંખ્યાતગુણહાની અને અનન્તગુણહાની

આ છ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાનીમાથી પહેલો અને છેલ્લો ભેદ વર્જીને બાકીની ચાર ચાર પ્રકારની હાની-વૃદ્ધિ અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળની હોય છે અનન્તભાગવૃદ્ધિ, અને અનન્તગુણવૃદ્ધિ, તથા અનન્તભાગહાની અને અનન્તગુણહાની ક્ષેત્ર-કાળની હોય નહિ, કારણ કે અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળ અનન્તા નથી કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ અવધિજ્ઞાનવડે જેટલુ ક્ષેત્ર જોયુ હોય, તે પછી દરેક સમયે વધતુ વધતુ કોઈ અસંખ્યાતભાગ વધારે જુએ, કોઈ સંખ્યાતભાગ વધારે જુએ, કોઈ સંખ્યાતગુણ વધારે જુએ અને

કોઇ અસખ્યાતગુણુ વધારે ક્ષેત્ર જુએ છે એજ પ્રમાણે ઘટતુ ઘટતું પણ ચાર પ્રકારે ક્ષેત્ર જુએ છે તથા કાળમા પણ એજ રીતે વૃદ્ધિ-હાની ચાર પ્રકારે જાણી લેવી.

હવે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત દ્રવ્યોમાં વૃદ્ધિ-હાની બેપ્રકારે થાય છે જેમકે અવધિજ્ઞાનવડે પહેલાં જેટલા દ્રવ્યો જોયા હોય, તે કરતા તે પછી કોઇ અનન્તભાગે વધારે જુએ, કોઇ અનન્તગુણુ વધારે જુએ, પણુ વસ્તુસ્વભાવથી અસખ્યાતાદિભાગે અધિક ન જુએ. એજ પ્રમાણે પૂર્વે જાણેલા દ્રવ્યોમાથી કોઇ અનન્તભાગે ઓછા દ્રવ્ય જુએ અને કોઇ અનન્તગુણા ઓછા દ્રવ્ય જુએ, પણુ વસ્તુસ્વભાવે અસખ્યાતાદિભાગે ન્યૂન ન જુએ તથા પર્યાયોમા તો પૂર્વોક્ત છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે. ૭૨૮.

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિનો વિસ્તાર અર્થ કહેવા ભાષ્યકાર કહે છે

वुड्ढी वा हाणी वाऽणंता सखिज्ज-संखभागाण ।
सखेज्जा-सखेज्जा-णंतगुणा चेति छब्भेया ॥७२९॥

અનન્તભાગ, અસખ્યાતભાગ, સખ્યાતભાગ, સખ્યાતગુણુ, અસખ્યાતગુણુ અને અનન્તગુણુ એમ છ પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ હોય છે ૭૨૯

पइसमयसंखेज्जइमागहियं कोइ संखमागहियं ।
अन्नो सखेज्जगुणं, खेत्तमसंखेज्जगुणमण्णो ॥७३०॥
पेच्छइ विवड्ढमाण, हायतं वा तहेव कालंपि ।
नाणतवुड्ढि-हाणी, पेच्छइ जं दोऽवि नाणंते ॥७३१॥

દરેક સમયે કોઇક અસખ્યાતભાગ અધિક, કોઇ સખ્યાતભાગ અધિક, કોઈ સખ્યાતગુણુ અધિક અને કોઇ અસખ્યાતગુણુ અધિક એવા ક્ષેત્રને વધતુ અવધિજ્ઞાન જુએ છે. અને ઘટતુ અવધિજ્ઞાન અસખ્યભાગહીનાદિ ક્ષેત્રને જુએ છે. તેવીજ રીતે કાળમા પણુ સમજવુ. પણુ અનન્તી વૃદ્ધિ હાની ન જુએ, કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્તા ક્ષેત્ર અને કાલને જોતાજ નથી. ૭૩૦-૭૩૧

હવે દ્રવ્ય તથા પર્યાયમા હાનિ-વૃદ્ધિ કહે છે.

दव्वमणंतसहियं, अनंतगुणवड्ढियं च पेच्छेज्जा ।
हायतं वा मावम्मि, छव्विहा वुड्ढि-हाणीओ ॥७३२॥

અનન્તભાગ અધિક અને અનતગુણુ અધિક દ્રવ્યને વધતુ તથા ઘટતુ અવધિ જુએ છે. વળી ભાવમા (પર્યાયમા) છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની હોય છે. ૭૩૨.

હવે દ્રવ્યાદિ ચારે ને પરસ્પર સાથે વિચારતા જે વૃદ્ધિ-હાની થાય છે, તે કહે છે.

वुड्ढीए चिय वुड्ढी, हाणी हाणीए न उ विवज्जासो ।
मागे मागो गुणणे गुणो य दव्वाइसंजोए ॥७३३॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવનો પરસ્પર સયોગે વિચાર કરતા, એકની વૃદ્ધિમા અન્યની વૃદ્ધિજ થાય છે અને એકની હાનીમા અન્યની હાનીજ થાય છે, પરન્તુ એથી વિપરીત એટલે એકની હાની ને બીજાની વૃદ્ધિ તથા એકની વૃદ્ધિ અને અન્યની હાની એમ નથી

થતુ. ઉપલી ગાથાના અર્ધભાગની વ્યાખ્યા બીજા પ્રકારે છે, એક દ્રવ્યાદિની વૃદ્ધિમા બીજાની વૃદ્ધિજ પણ હાનિરૂપ વિપર્યાસ નહી, પણ એકની વૃદ્ધિમા બીજાનુ અવસ્થાન પણ હોય છે. અને એક દ્રવ્યાદિની હાનીમા બીજાની હાનીજ હોય પણ વૃદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ નહી પણ અવસ્થાન તો હોય છે. અને ક્ષેત્રાદિની અસખ્યાતમા ભાગે વૃદ્ધિ છતે બીજાની પણ ભાગવૃદ્ધિ થાય અથવા અવસ્થાન રહે છે ગુણાકાર વૃદ્ધિ નથી થતી, અને ગુણવૃદ્ધિ છતે બીજાની ગુણવૃદ્ધિ થાય છે અથવા અવસ્થાન રહે છે, પણ ભાગવૃદ્ધિ નથી થતી. તેમજ દ્રવ્યાદિની સખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થતા અન્યની સખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થાય (પણ સખ્યાતાદિ ગુણ ન થાય), અને સખ્યાતાદિ ગુણ વૃદ્ધિ થતા અન્યની પણ સખ્યાતાદિ ગુણજ વૃદ્ધિ થાય (પણ ભાગવૃદ્ધિ ન થાય). (આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ-હાની પ્રાય સમજવી, કેમકે ક્ષેત્રાદિમા સખ્યાતાદિ ભાગવૃદ્ધિ થયે દ્રવ્યાદિમા સખ્યાતાદિ ગુણવૃદ્ધિ પણ થાય છે). ૭૩૩

આ સબંધમા શિષ્ય પૂછે છે કે :

कह खेत्तऽसंखभागाइसंभवे संभवो न दव्वेऽवि ? ।

किह वा दव्वेऽणंते, पज्जवऽसंखिज्जभागाइं ॥७३४॥

ક્ષેત્રની અસખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ થએ, દ્રવ્યમા પણ તેવી વૃદ્ધિ કેમ ન થાય ? તથા દ્રવ્યની અનન્ત ભાગાદિ વૃદ્ધિ થયે, પર્યાયોની અસખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે ? ૭૩૩.

આધારભૂત ક્ષેત્રની અસંખ્યાત ભાગાદિ ચારે પ્રકારે વૃદ્ધિ થતા, તે ક્ષેત્રમા રહેલ દ્રવ્યોની પણ એ પ્રમાણે વૃદ્ધિ કેમ નથી થતી ? અને છએ પ્રકારેજ કેમ થાય છે ? તથા દ્રવ્યના અનતપણામા દ્રવ્યની અનન્ત ભાગાદિ બે પ્રકારે વૃદ્ધિ થતા, પર્યાયોની અસ-ખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે ? અથવા દ્રવ્યમા અનતગુણવૃદ્ધિમા પર્યાયોની અસ-ખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ કેમ થાય છે ?, મતલબ કે દ્રવ્યો ક્ષેત્રના આધારે છે, અને પર્યાયો દ્રવ્યના આધારે છે, તેથી જેવી હાની-વૃદ્ધિ આધારની થાય, તેવીજ હાની-વૃદ્ધિ આધેયની પણ થવી જોઇએ, તેમ છતા ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ-હાની ચારે પ્રકારે, દ્રવ્યની બે પ્રકારે અને પર્યાયની છ પ્રકારે કેમ થાય છે એમ વિચિત્રતા કેમ ? ૭૩૪

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે—

खेत्ताणुवत्तिणो पोग्गला, गुणा पोग्गलाणुवत्ती य ।

सामण्णा विण्णेया, न उ ओहिन्नाणविसयम्मि ॥७३५॥

ક્ષેત્રાનુવર્તિ પુદ્ગળો છે અને પુદ્ગળાનુવર્તિ ગુણ પર્યાયો છે, એમ સામાન્યથી જાણવુ પણ અવધિજ્ઞાનથી જાણવાના વિષયમા એમ નથી ૭૩૫

પરમાણુ-સ્કધ વિગેરે પુદ્ગળો ક્ષેત્રાનુવર્તિ છે, અને ગુણ-પર્યાયો પુદ્ગલાનુવર્તિ છે, એ એમનુ સામાન્ય સ્વરૂપ છે કારણ કે સમસ્ત લોકાકાશના અસખ્યાતમા ભાગાદિમા સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયનો અસખ્યાતમાદિ ભાગજ સામાન્ય સ્વરૂપે વર્તે છે, તથા સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનન્તમાદિ ભાગમા સમસ્ત પર્યાય રાશીના પણ અનન્તમાદિ ભાગો છે આ કારણથી ક્ષેત્રની અસખ્યેયાદિ ભાગે વૃદ્ધિ-હાની થતા, તદનુસારે દ્રવ્યની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય, તથા દ્રવ્યની અનન્તમા ભાગાદિ વૃદ્ધિ-હાની થતા તદનુસારે

પર્યાયોની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય, પરન્તુ અહી અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રાદિની વૃદ્ધિ-હાની વિચારવાનો પ્રસ્તાવ છે. સામાન્થી તેમના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો અહી પ્રસ્તાવ નથી, આ કારણથી ઉપરોક્ત પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની કહી છે, તે અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમને આધીન હોવાથી વિચિત્ર છે ૭૩૫

એજ ઉપરોક્ત અર્થ વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

दव्वाइं सखेत्ताओऽणतगुणा पज्जवा सदव्वाओ ।
निययाहाराहीणा, तेसिं वुड्ढी य हाणी य ॥७३६॥
न उ निययाहारवसा, अवहिनिंबंधो जओ परित्तो सो ।
चित्ते तहण्णाऽवि य, आणागेज्झो य पाएण ॥७३७॥

દ્રવ્યો સ્વક્ષેત્રથી અનન્તગુણા છે, અને પર્યાયો સ્વદ્રવ્યથી અનન્તગુણા છે તેમની વૃદ્ધિ અને હાની પોતાના આધારને આધીન છે પણ અવધિજ્ઞાનનો વિષય પોતાના આધારવશાત્ વધતો ઘટતો નથી, તેથી તે નિયતવિષયનો વિચિત્ર ક્ષયોપશમ હોવાથી તે સામાન્ય કરતા અન્ય પ્રકારે વિચિત્રપણે છે અને તે પ્રાય આજ્ઞા ગ્રાહ્ય છે. ૭૩૬-૭૩૭.

સ્વરૂપથી તો સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયરૂપ દ્રવ્યો, સ્વઆધારભૂત ક્ષેત્રથી અનન્તગુણા છે, કારણ કે એકેક આકાશપ્રદેશમા અનન્તા પરમાણુ-દ્વયણુકાદિ દ્રવ્યો અવગાહી રહ્યા છે, અને પર્યાયો પણ સ્વાશ્રયભૂત દ્રવ્યોથી અનન્તગુણા છે, કારણ કે એકેક પરમાણુ આદિ દ્રવ્યો અનન્તા પર્યાયવાળા છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યનો સ્વઆધાર ક્ષેત્ર છે અને પર્યાયોનો સ્વઆધાર દ્રવ્ય છે. તેથી દ્રવ્ય પર્યાયોની વૃદ્ધિ-હાની સામાન્યથી તેમને આધીન છે, એટલે કે ક્ષેત્રની ચાર પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની થતા દ્રવ્યની પણ ચાર પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ થાય, અને દ્રવ્યની બે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થતા પર્યાયોની પણ બે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થાય એવો સામાન્ય નિયમ તો અમે પણ સ્વીકારીએ છીએ, એમા કઇ વિરોધ નથી, પરન્તુ અવધિજ્ઞાનનો વિષય સ્વઆધારવશાત્ વધતો-ઘટતો નથી, કેમકે તે તો ઉપરોક્ત સ્વરૂપે પ્રતિનિયત છે, અને વિચિત્ર ક્ષયોપશમથી વિચિત્ર પ્રકારે છે તેથી તે જેમ યુક્તિથી ઘટે છે, તેમ પ્રવર્તે છે, તેમજ તેને ઉલ્લઘીને અન્યથારૂપે પણ પ્રવર્તે છે, એકાન્તે નિયત સ્વરૂપે નથી પ્રવર્તતો આજ્ઞાગ્રાહ્ય હોવાથી આજ્ઞાજ અહી પ્રમાણ છે, તેથી સ્વેચ્છાપૂર્વક શુષ્ક તર્ક કરવાથી શુ લાભ ? વળી પ્રાય શબ્દથી ઉપર મુજબ યુક્તિ પણ જણાવેલ છે તે રીતે ઘટે છે ૭૩૬-૭૩૭

હવે તીવ્ર-મદ દ્વાર કહે છે

(૬૦) फड्डा य असखेज्जा, संखेज्जे यावि एगजीवस्स ।
एगप्फड्डुवओगे, नियमा सव्वत्थ उवउत्तो ॥७३८॥
(६१) फड्डा य आणुगामी, अणाणुगामी य मीसया चेव ।
पडिवाई अपडिवाई, मीसो य मणुस्स-तेरिच्छे ॥७३९॥

એક જીવને અસ ખ્યાતા અને સ ખ્યાતા સ્ફડકો હોય છે, તેમાના એક સ્ફડકમા ઉપયોગ છતે સર્વ સ્ફડકોમા અવશ્ય ઉપયોગ થાય છે, એ સ્ફડકો અનુગામી, અનનુગામી અને

મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે, પુનઃ તે દરેક પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે મનુષ્ય-તિર્યંચમા હોય છે ૭૩૮-૭૩૯.

જેમ ઓરડાદિના જાળીઆથી અન્તરિત દીપકનો પ્રકાશ નીકળે, તેમ અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી જન્ય એવા અવધિજ્ઞાનનુ નીકળવુ તે ફડ્ડકો કહેવાય છે તે ફડ્ડકો એક જીવને સખ્યાતા અથવા અસખ્યાતા પણ હોય છે. એમાના એકફડ્ડકે જીવ ઉપયોગવાન્ હોય, તો નિશ્ચય સર્વફડ્ડકોએ પણ ઉપયોગવાન્ હોય કારણ કે જેમ એક ચક્ષુએ ઉપયોગ થએ, બન્ને ચક્ષુથી ઉપયોગ થાય છે તેમ જીવ પણ એક ઉપયોગવાન્ હોવાથી એક ફડ્ડકના ઉપયોગ વખતે સર્વફડ્ડકોએ ઉપયોગવાન્ થાય છે

એ ફડ્ડકો ત્રણ પ્રકારના હોય છે, અનુગામી-અનનુગામી અને એ ઉભયસ્વરૂપવાળા મિશ્ર. તેમા જે દેશમા રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જીવને ફડ્ડકો ઉત્પન્ન થયેલા હોય, તે ફડ્ડકો તે દેશથી અન્ય સ્થળે જતા જાય, તો તે અનુગામી ફડ્ડકો કહેવાય, એથી વિપરીત સાથે ન જાય તે અનનુગામી, અને તેમાથી કેટલાક સાથે જાય અને કેટલાક સાથે ન જાય મિશ્ર ફડ્ડકો કહેવાય. પુન એ ત્રણે પ્રકારના ફડ્ડકો પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને ઉભય સ્વભાવવાળા મિશ્ર હોય છે જે કેટલોક કાળ રહીને પછી નાશ પામે તે પ્રતિપાતી, તેથી વિપરીત-મરણપર્યન્ત રહે તે અપ્રતિપાતી, અને એ ઉભયસ્વભાવવાળા હોય તે મિશ્ર. આવા પ્રકારના ફડ્ડકો મનુષ્ય-તિર્યંચને જે અવધિજ્ઞાન હોય તેમા હોય છે, દેવ-નારકીના અવધિમા હોતા નથી.

પ્રશ્ન અહી તીવ્ર-મન્દ દ્વાર કહેવાના અવસરે અવધિજ્ઞાનના ફડ્ડકોનુ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરીને પ્રસ્તાવ વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યાન કેમ કરો છો ?

ઉત્તર અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફડ્ડકો ઘણુ કરીને અતિવિશુદ્ધિયુક્ત હોવાથી તીવ્ર કહેવાય છે, તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફડ્ડકો અશુદ્ધ હોવાથી મન્દ કહેવાય છે, અને મિશ્ર ફડ્ડકો મધ્યમ કહેવાય છે. તેથી ફડ્ડકોનુ સ્વરૂપ કહેવાથી તીવ્ર-મન્દ દ્વાર પણ અર્થથી કહ્યુ સમજવુ

પ્રશ્ન . અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફડ્ડકોમા તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફડ્ડકોમા પરસ્પર શો તફાવત છે ?

ઉત્તર અપ્રતિપાતી ફડ્ડકો અનુગામીજ હોય છે, પણ અનનુગામી નથી હોતા. અનુગામી ફડ્ડકો તો પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી ઉભય પ્રકારના હોય છે, એટલો એમા તફાવત છે તથા પ્રતિપાતી ફડ્ડક અવશ્ય પડી જાય છે, અને પડી ગયા પછી અન્ય સ્થળે ગએલાને પુન કદાચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે અનનુગામી ફડ્ડકોમા નથી થતુ ૭૩૮-૭૩૯

ઉપર મુજબ નિર્યુક્તિકારે કહેલ અર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ સવિસ્તર કહે છે

जालंतरत्थदीवप्पहोवमो फड्डयावही होइ ।
तिव्वो विमलो मंदो, मलीमसो मीसरूवो य ।।७४०।।

ઓરડાના જાળીયાથી અન્તરિત રહેલ દીપકની પ્રભાના નિર્ગમની સમાન ફડ્ડકાવધિ હોય છે, તેમા વિશુદ્ધ ક્ષયોપશમજન્ય ફડ્ડકથી થએલ અવધિજ્ઞાન નિર્મળ હોવાથી

તીવ્ર કહેવાય છે, અને અવિશુદ્ધ ક્ષયોપશમજન્ય ફડ્ડકથી થએલ અવધિ મલીન હોવાથી મન્દ કહેવાય છે, તથા મધ્યમ ક્ષયોપશમજન્ય ફડ્ડકાવધિ મિશ્ર હોવાથી તીવ્ર મન્દ કહેવાય છે. ૭૪૦

उवओग एगेणऽवि, दितो सो फड्डएहिं सव्वेहिं ।

उवउज्जइ जुगवं चिय, जह समय दोहिं नयणेहिं ॥७४१॥

જેમ એક ચક્ષુને ઉપયોગ કરવાની સાથેજ બન્ને ચક્ષુ ઉપયોગવાન થાય છે તેમ એક ફડ્ડકો દ્વારા ઉપયોગ આપતા, એકીસાથે સર્વ ફડ્ડકો દ્વારા ઉપયોગવાન થાય છે ૭૪૧

આ સબધમા શિષ્ય પૂછે છે કે—

किह नोवओगबहुया ?, भण्णइ न विसेसओ स सामण्णो ।

तग्गयविसेसविमुहो, खंधावारोवओगो व्व ॥७४२॥

(ઘણા ફડ્ડકોએ ઉપયોગવાન હોવાથી) બહુ ઉપયોગનો પ્રસગ કેમ ન થાય ? ગ્રાહ્ય વસ્તુગત વિશેષ વિમુખ એવો તે લશ્કરના ઉપયોગની પેઠે સામાન્ય ઉપયોગ છે, પણ વિશેષ ઉપયોગ નથી ૭૪૨

પ્રશ્ન : એ પ્રમાણે અનેક ફડ્ડકોએ ઉપયોગવાન થવાથી ઘણા ઉપયોગ તે અવધિજ્ઞાનવાળાને કેમ ન થાય ?

ઉત્તર : ચક્ષુદ્વયના ઉપયોગની પેઠે તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી જીવને એક સમયમાં એકજ ઉપયોગ હોય છે, તેથી અનેક ફડ્ડકોએ ઉપયુક્ત છતા પણ ઘણા ઉપયોગ નથી થતા અથવા અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમા આ પ્રમાણે અનેક ઉપયોગ થાય, જેમકે આ હસ્તિઓ છે, દક્ષિણ બાજુએ ઘોડાઓ છે ડાબી બાજુએ રથો છે, અને આગળ પદાતિ છે, આ પ્રમાણે અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમા ઘણા ઉપયોગ થાય, પણ અહી એવો અનેક વસ્તુવિશેષનો ઉપયોગ નથી, પરન્તુ ગ્રાહ્યવસ્તુના વિશેષોથી વિમુખ એવો સામાન્ય ઉપયોગજ છે, જેમ બન્ને ચક્ષુથી (હાથી-ઘોડા-રથ વિગેરે સૈન્યસમૂહ જોવાથી) આ લશ્કર છે, એવો સામાન્ય એકજ ઉપયોગ થાય છે, પણ જુદા જુદા ઉપયોગ નથી થતા. તેમ અહી પણ ઘણા ઉપયોગ નથી થતા ૭૪૨

अणुगामि-नियय-सुद्धाइं, सेयराइं च मीसयाइं च ।

एक्केक्सो विभिन्नाइं, फड्डयाइं विचित्ताइं ॥७४३॥

તીવ્ર અપ્રતિપાતી અનુગામી, મન્દ પ્રતિપાતી અનનુગામી અને મિશ્ર, એ દરેક જુદા જુદા ફડ્ડકો વિચિત્ર પ્રકારના છે ૭૪૩

અનુગામી ફડ્ડકો પ્રતિપાતી અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે, અનનુગામી ફડ્ડકો પણ પ્રતિપાતી-અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે તથા અનુગામી અનનુગામી (મિશ્ર) ફડ્ડકો પણ એ મુજબ ત્રણ પ્રકારે છે પુન એ અનુગામી આદિ ફડ્ડકો તીવ્ર-મદ અને મધ્યમ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે એ રીતે ફડ્ડકો જઘન્ય-મધ્યમાદિ ભેદે અનેક પ્રકારે છે ૭૪૩

શિષ્ય પૂછે છે કે—

निययाणुगामियाण, को भेओ को व तव्विवक्खाण ? ।
नियओऽणुजाइ नियमा, नियओऽनियओ य अणुगामी ॥७४४॥
चयइ च्चिय पडिवाई, अणाणुगामी चुओ पुणो होइ ।
नर-तिरिगहणं पाओ, जं तेसु विसोहिसंकेसा ॥७४५॥

અપ્રતિપાતી અને અનુગામી ફડ્ડકોમા તથા તેની વિપક્ષ પ્રતિપાતી અને અનનુગામી ફડ્ડકોમા શો તફાવત છે ? ઉત્તર–અપ્રતિપાતી ફડ્ડકો (અવધિજ્ઞાનવાળાની સાથે) અવશ્ય જાય છે. અને અનુગામી ફડ્ડકો (અનુપહત લોચનની પેઠે) અપ્રતિપાતી. અથવા (ઉપહત લોચનની પેઠે) પ્રતિપાતી હોય છે તથા પ્રતિપાતી ફડ્ડક પડી જાય છેજ (અને પડયા પછી પણ કોઈ વખત અન્ય સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે અને અનનુગામી ફડ્ડક એવા નથી. કેમકે જે સ્થળે રહેલાને એ ફડ્ડકો ઉત્પન્ન થયા હોય. તેજ સ્થળમા રહેતા તે ચ્યવે છે. અથવા નથી પણ ચ્યવતા જો ચ્યવે છે. તોપણ દેશાન્તરમાથી પુન ઉત્પત્તિ સ્થળે આવેલાને તે ઉત્પન્ન થાય છે એટલો એમા પરસ્પર તફાવત છે) વિશુદ્ધિ તથા સક્લેશથી ફડ્ડકોની તીવ્ર મન્દતા હોય છે. એવા ફડ્ડકો વિશુદ્ધિ અને સક્લેશવશાત્ પ્રાયઃ મનુષ્ય અને તિર્યંચોમા હોય છે ૭૪૪–૭૪૫.

गहणमणुगामियाईण, किं कयं तिव्व-मंदचिन्ताए ।
पायमणुगामिनियया, तिव्वा मंदा य जं इयरे ॥७४६॥

તીવ્ર–મન્દદ્વારનો વિચાર કરતા અનુગામીઆદિ ફડ્ડકોનુ કથન કેમ કર્યું ? ઉત્તર અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફડ્ડકો ઘણુ કરીને તીવ્ર હોય છે, અને અનનુગામી તથા પ્રતિપાતી ફડ્ડકો ઘણુ કરીને મન્દ હોય છે મિશ્ર ફડ્ડકો ઉભયસ્વભાવવાળા છે. આથી ફડ્ડકની પ્રરૂપણા કરતા તીવ્ર–મન્દ દ્વાર પણ કહ્યુ ૭૪૬

બીજો મત બતાવીને તેની અવિરૂદ્ધતા જણાવે છે :

अण्णे पडिवायु-प्पायदार एवाणुगामियाईणि ।
नर-तिरियगहणेणं, अहवा दोसुंपि न विरुद्धं ॥७४७॥

અન્ય આચાર્ય એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તિર્યંચનુ કથન કરવાથી અનુગામીઆદિ ભેદો પ્રતિપાત અને ઉત્પાતદ્વારમાજ અન્તર્ભૂત થાય છે, અથવા બન્ને દ્વારમા એ ભેદો વિરૂદ્ધ નથી ૭૪૭

આ સબધમા અન્ય આચાર્યો એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તિર્યંચોના અવધિજ્ઞાનનોજ પ્રતિપાત તથા ઉત્પાત થાય છે. તેથી પ્રતિપાત–ઉત્પાદદ્વાર મનુષ્ય તિર્યંચ સબધીજ છે, અને તેથીજ એ અનુગામી આદિ ભેદો પ્રતિપાત–ઉત્પાદ દ્વારમાજ અન્તર્ભૂત થાય છે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે તીવ્ર–મન્દ અને પ્રતિપાત–ઉત્પાદ એ બન્ને દ્વારમા અનુગામી આદિ ભેદો ઘટે છે. તેથી કઈ વિરૂદ્ધ નથી ૭૪૭

તીવ્ર–મન્દદ્વાર પૂર્ણ થયુ, હવે પ્રતિપાત–ઉત્પાતદ્વાર કહે છે

(૬૨) बाहिरलंभे भज्जो, दव्वे खेत्ते य काल-भावे य ।
उप्पा-पडिवाओऽवि य, तदुभयं चेगसमएणं ॥७४८॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ સંબંધી બાહ્ય વિષયના અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા એક સમયે ઉત્પાદ, પ્રતિપાત અને ઉત્પાદપ્રતિપાતની ભજના હોય છે ૭૪૮.

નિર્યુક્તિકારોક્ત અર્થને વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

बाहिरओ एगदिसो, फड्डोही वाऽहवा असंबद्धो ।

दव्वाइसु भयणिज्जा, तत्थुप्पायादओ समय ॥७४९॥

એક દિશામા થયેલુ અવધિ અથવા ફડ્ડકાવધિ, કે અસબદ્ધ અવધિ તે બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે. એ બાહ્ય અવધિમા દ્રવ્યાદિ વિષે એક સમયે ઉત્પાદાદિની ભજના હોય છે ૭૪૯

જે અવધિજ્ઞાનવાળાનુ અવધિ એક દિશામા હોય તે, અથવા અનેક દિશાઓમા હોય પણ વચ્ચે અન્તરવાળુ ફડ્ડકાવધિ હોય તે, બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે. અથવા જે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવનુ અવધિ, સર્વ બાજુએ ગોળાકાર છતા પણ અગુલાદિ ક્ષેત્રના વ્યવધાનથી સર્વ બાજુએ અસબદ્ધ હોય, તે પણ બાહ્ય અવધિ કહેવાય. આ અભિપ્રાય ભાષ્યકાર અને પ્રાચીન ટીકાકારનો છે આવશ્યક ચર્ણિકાર તો આ ત્રીજા પક્ષને ગ્રહણ કરીને એમ કહે છે કે—બાહ્ય અવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમા રહેલાને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય, તે સ્થળમા તેનુ અવધિજ્ઞાન કઇ પણ ન જુએ, પરન્તુ એ ઉત્પત્તિ સ્થાન એક અગુલ, અગુલ પૃથક્ત્વ, એક વેત, વેતપૃથક્ત્વ, સખ્યાતા અથવા અસખ્યાતા યોજન અતિક્રમ્યા પછી જુએ, તે બાહ્યઅવધિની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે આવા પ્રકારના અવધિમા એક સમયે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ સબધી ઉત્પાદાદિની ભજના જાણવી.

કારણ કે—

उप्पाओ पडिवाओ, उभयं वा होज्ज एगसमयं ।

कहमुभयमेगसमए ?, विभागओ तं न सव्वस्स ॥७५०॥

ઉત્પાદ-પ્રતિપાત-અને ઉત્પાદપ્રતિપાત એક એક સમયે થાય છે, એક સમયે ઉત્પાદ પ્રતિપાત કેવી રીતે થાય ? (અવધિના) વિભાગથી એમ થાય, સર્વ અવધિનુ એમ ન થાય. ૭૫૦

કોઇ વખત એક સમયે ઉત્પાદ થાય છે એટલે પ્રથમ અલ્પદ્રવ્યાદિ સંબધી બાહ્ય-અવધિ ઉત્પન્ન થઇને પછી અધિકદ્રવ્યાદિ પદાર્થોને જુએ કોઈ વખત એક સમયે પૂર્વે જોએલા દ્રવ્યાદિ કરતા હીન હીન દ્રવ્યાદિ જુએ તે પ્રતિપાત કહેવાય છે કોઇ વખત ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત બન્ને એક સમયમા થાય છે એટલે જ્યારે એક દિશાના બાહ્ય અવધિ આજુબાજુ સકોચરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આગળના ભાગમા વૃદ્ધિરૂપ ઉત્પાદ થાય, અને આગળના ભાગથી સકોચરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આજુબાજુ વિસ્તારરૂપ અવધિનો ઉત્પાદ થાય એજ પ્રમાણે અન્તરવાળા, અનેક દિશાના બાહ્ય અવધિમા જ્યારે એક દિશામા ઉત્પાદ થાય ત્યારે બીજી દિશામા પ્રતિપાત થાય, અને એજ પ્રમાણે વલયાકાર સર્વ દિશાના બાહ્યઅવધિમા પણ જે સમયે એક દેશમા વલયના વિસ્તારની અધિકતારૂપ ઉત્પાદ થાય, તે સમયે અન્ય દિશામા વલયના સકોચરૂપ પ્રતિપાત થાય ઇત્યાદિ પ્રકારે એક સનયમા ઉત્પાદાદિની ભજના જાણવી

પ્રશ્ન :—પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકજ સમયમા કેવી રીતે સભવે ?

ઉત્તર : સર્વ અવધિજ્ઞાનના ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકી સાથે માનીએ તો વિરોધ આવે, પણ તેમ નથી, અહી તો એ ઉત્પાદ પ્રતિપાત અવધિજ્ઞાનના વિભાગની અપેક્ષાથી માનેલ છે, તેથી કઇ વિરોધ નથી ૭૫૦.

એ સબધમા ઉદાહરણ કહે છે

दावानलो व्व कत्थइ, लगइ विज्झाइ समयमन्नत्तो ।

तह कोइ ओहिदेसो, से जायइ नासए बिइओ ॥૭૫૧॥

જેમ અગ્નિ કોઇ એક બાજુએ (ઘાસ આદિ બાળતો) સળગે છે, અને તે સાથેજ બીજી બાજુએ (ઘાસ આદિ બળી ગએલા સ્થળે) ઓલવાઈ જાય છે, તેમ આ બાહ્ય-અવધિ પણ કોઇ એક દેશમા વૃદ્ધિ પામે છે અને તે સાથે કોઇ બીજા દેશમા નાશ પામે છે. (આથી એકીસાથે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત થવામા કઇ વિરૂદ્ધ નથી) ૭૫૧

બાહ્યઅવધિનુ સ્વરૂપ કહીને હવે અભ્યતર અવધિનુ સ્વરૂપ કહે છે.

(६३) अब्भिंतरलद्धीए उ, तदुभय नत्थि एगसमएणं ।

उप्पा पडिवाओऽविय, एगयरो एगसमएणं ॥૭૫૨॥

અભ્યન્તર અવધિની પ્રાપ્તિમા એકજ સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત નથી થતા, પણ એક સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતમાથી એકજ થાય છે ૭૫૨

જે જીવને સર્વ બાજુએ અન્તરરહિત એવુ અવધિજ્ઞાન હોય, તે અભ્યન્તર અવધિ-જ્ઞાનવાળો કહેવાય એવા અભ્યન્તર અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ એકી સાથે એકસમયે નથી થતા, કારણ કે આ અવધિ દીપકપ્રભાના પડળની પેઠે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે સર્વ બાજુએ અન્તરરહિત, અખડ, સબદ્ધ, વિભાગરહિત એક સ્વરૂપવાળુ છે ચૂર્ણિમા પણ કહ્યુ છે કે—"અભ્યન્તર અવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમા રહેલાને અવધિજ્ઞાન થયુ હોય, ત્યાથી આરભીને તે અવધિજ્ઞાની અન્તરરહિત સબધપૂર્વક સખ્યાતા અથવા અસખ્યાતા યોજનપર્યન્ત ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાનવડે જાણે છે અને જુએ છે, તે અભ્યન્તર અવધિ કહેવાય છે" આવા પ્રકારના એક અખડ અભ્યન્તર અવધિ-જ્ઞાનમા એક સમયે પ્રતિપાત અથવા ઉત્પાદ એ બેમાથી એકજ થાય છે, પણ એકીસાથે એ ઉભય નથી વળી એકને વિરૂદ્ધ ધર્મનો સબધ પણ ન થાય કારણ કે જેમ આવરણરહિત સર્વ બાજુએ ફેલાએલ દીપકપ્રભાનો સકોચ અને વિસ્તાર એ બેમાથી એકજ થાય છે, પણ એક દિશામા સકોચ અને બીજી દિશામા વિસ્તાર, એમ નથી થતુ. તેવી રીતે અહી પણ સમજવુ ૭૫૨

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

अब्भिंतरलद्धी सा, जत्थ पईवप्पभव्व सव्वत्तो ।

संबद्धमोहिनाणं, अब्भंतरओऽवहिन्नाणी ॥૭૫૩॥

દીપકપ્રભાની પેઠે જ્યાથી અવધિ થયુ હોય ત્યાથી સર્વ બાજુએ અવધિજ્ઞાનીને સબધવાળુ જે અવધિજ્ઞાન અભ્યન્તરથી હોય છે, તે અભ્યન્તરલબ્ધિ કહેવાય છે ૭૫૩

હવે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતની વિધિ કહે છે.

उप्पाओ विगमो वा, दीवस्स व तस्स नोमय समयं ।
न भवण-नासा समयं, वत्थुस्स जमेगधम्मेण ॥७५४॥

દીપકની પેઠે તેનો ઉત્પાદ અને નાશ એ ઉભય સાથે ન થાય, કારણ કે વસ્તુનો ઉત્પાદ અને નાશ એકીસાથે એક ધર્મથી નજ થાય. ૭૫૪

વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને નાશ એકીસાથે એકજ ધર્મથી કદીપણ ન થાય, જેમ અંગુલી-રૂપ દ્રવ્ય જે ધર્મવડે સરળ થાય છે, તેજધર્મવડે તે સરળતાનો નાશ નથી થતો, કારણ કે એમ થવુ વિરૂદ્ધ છે, પરન્તુ ભિન્નધર્મથી એકજ વસ્તુનો એકજ કાળે ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે, જેમ તે અંગુલીરૂપદ્રવ્ય જે સમયે સરળપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સમયે વક્રપણે નાશ પામે છે, પણ અંગુલીરૂપ દ્રવ્યપણે તો અવસ્થિતજ રહે છે. ૭૫૪

એ વાત સ્પષ્ટપણે કહે છે,

उप्पाय-व्वय-धुवया, समय धम्मतरेण न विरुद्धा ।
जह उजु-वक्कंगुलिया, सुर-नर-जीवत्तणाइं वा ॥७५५॥
उप्पज्जइ उजुयाए, नासइ वक्कत्तणेण तस्समयं ।
न उ तम्मि चेव उजुयानासो वक्कत्तभवण च ॥६५६॥

જેમ સરળપણુ, વક્રપણુ અને અંગુલીપણુ એ ત્રણે એક કાલે જુદા જુદા ધર્મવડે વિરૂદ્ધ નથી જેમ કોઇ સાધુ જે સમયે મરીને દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સમયે મનુષ્ય-પણે નાશ પામે છે. એટલે દેવપણુ, મનુષ્યપણુ અને જીવપણુ વિગેરે એકીસાથે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવડે વિરૂદ્ધ નથી (એકીસાથે જુદા જુદા ધર્મ વડે) સરળપણે તે અંગુલી ઉત્પન્ન થાય છે, વક્રપણે નાશ પામે છે (અને અંગુલીરૂપે સ્થિર રહે છે) પરન્તુ તેજ સમયે એકજ ધર્મવડે સરળતાનો નાશ અને વક્રતાની ઉત્પત્તિ નથી થતી ૭૫૫-૭૫૬.

કારણ કે—

लद्धत्तलाभनासो, जुज्जइ लाभो य तस्स समएण ।
जइ तम्मि चेव नासो, निच्चविणट्ठे कुओ भवणं ? ॥७५७॥
सव्वुप्पायाभावा, तदभावे य विगमो भवे कस्स ? ।
उप्पाय-वयाभावे, काऽवठिई सव्वहा सुण्ण ॥७५८॥

જેને સ્વસત્તા પ્રાપ્ત થઇ હોય, તેનો નાશ અને ઉત્પાદ (એક) સમયે (જુદાજુદા) ધર્મવડે થાય જો તે સમયે તેજ ધર્મવડે નાશ ઉત્પાદ થાય, તો તેવી નિત્યવિનાશી વસ્તુની ઉત્પત્તિજ કયાથી હોય ? અને સર્વથા ઉત્પતિના અભાવે નાશ પણ કોનો થાય ? (એમ) ઉત્પત્તિ અને નાશના અભાવે અવસ્થિતિ કોની હોય ? એમ થવાથી સર્વથા શૂન્યપણુ થાય ૭૫૭-૭૫૮

જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય, તેવી વસ્તુનો નાશ થવો સંભવે, પણ જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત ન કરી હોય એવા ગધેડાના શીંગડા જેવી અનુત્પન્નવસ્તુનો નાશ કદી શાય ...

વસ્તુનું સ્વસ્વરૂપ એક સમયે એકજ હોય છે. જો કદિ જે સમયે સરળપણાના ધર્મથી સરળપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમયે તેજ ધર્મથી તેનો વિનાશ માનીએ, તો તેવો નાશ સર્વદા હોવાથી ઉત્પત્તિના અભાવે, નિત્યવિનાશી, અને કદિપણ સ્વસ્વરૂપ નહિ પામેલ વસ્તુમા સત્તારૂપ ઉત્પત્તિ ક્યાથી થાય ? નજ થાય આ પ્રમાણે સર્વદા વિનાશયુક્ત હોવાથી, સદૈવ વસ્તુની ઉત્પત્તિનો અભાવ થાય, અને એમ થવાથી નાશ પણ કોનો થાય? કારણ કે જો કોઈ વખત કઈપણ ઉત્પન્ન થયુ હોય, તો તેનો કોઇપણ વખત વિનાશ થવો ઘટે આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશના અભાવે અવસ્થિતિ પણ ક્યાથી હોય ? કેમકે જે વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત હોય, તે વસ્તુની ગધેડાના શીગડાની પેઠે અવસ્થિતિ પણ ન હોય, એમ થવાથી સર્વથા ત્રણે જગત્ શૂન્યપણુ પામે, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવપણારહિત વસ્તુ સત્તાદિ ધર્મના અભાવે ખરવિષાણની પેઠે છેજ નહિ. ૭૫૭-૭૫૮.

આગળનો સબધ યોજવા ભાષ્યકાર કહે છે

दव्वाईणं तिण्हं पुव्वं, भणिओ परोप्परनिबंधो ।

इह दव्वस्स गुणेणं, भण्णइ दव्वासिओ ज सो ॥७५९॥

દ્રવ્યાદિ ત્રણનો (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને કાળનો) પરસ્પર સબધ પહેલા કહ્યો છે, અને અહી ઉત્પાદ પ્રતિપાત દ્વારના પ્રસગથકી દ્રવ્યનો ગુણની સાથે સબધ કહીએ છીએ, કેમકે ગુણ, દ્રવ્યાશ્રિત છે. ૭૫૯

(૬૪) दव्वाओ असंखेज्जे, संखेज्जे यावि पज्जवे लहइ ।

दो पज्जवे दुगुणिए, लहइ य एक्काओ दव्वाओ ॥७६०॥

દ્રવ્ય કરતા અસખ્યાતગુણા પર્યાયો ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની જુએ છે, મધ્યમથી સંખ્યાતગુણા પર્યાયો અને જઘન્યથી દ્વિગુણિત પર્યાયો જુએ છે. ૭૬૦

एगं दव्वं पेच्छं, खंध अहवा स पज्जवे तस्स ।

उक्कोसमसंखिज्जे, संखेज्जे पेच्छए कोई ॥७६१॥

दो पज्जवे दुगुणिए, सव्वजहण्णेण पेच्छए ते य ।

वण्णाईया चउरो, नाणंते पेच्छइ कयाइ ॥७६२॥

એક સ્કધ અથવા પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટથી તેના અસંખ્યાતા પર્યાયો જુએ છે, મધ્યમથી કોઇ સખ્યાતા પર્યાયો જુએ છે, અને જઘન્યથી દ્વિગુણિત બે પર્યાયો વર્ણાદિચાર જરૂર જુએ છે, પરન્તુ કદિપણ એક દ્રવ્યના અનન્તા પર્યાયો ન જુએ (પણ અનન્તા દ્રવ્ય સમૂહને જોતા તેના અનન્તા પર્યાયો થાય તે જુએ) ૭૬૧-૭૬૨

ઉત્પાદ-પ્રતિપાતદ્વાર પૂર્ણ થયુ. હવે જ્ઞાન-દર્શન-અને વિભગરૂપ ત્રણે દ્વાર સાથે કહે છે

(૬૫) सागारमणागारा, ओहि-विभगा जहण्णया तुल्ला ।

उवरिमगेवेज्जेसुं, परेण ओही असंखेज्जो ॥७६३॥

સાકાર અનાકાર અવધિ અને વિભંગજ્ઞાન જઘન્યથી તુલ્ય છે, ઉપરના ગ્રૈવેયકોમા તથા અનુત્તરવિમાનમા અવધિજ્ઞાન અસખ્યાતગુણા વિષયવાળુ છે ૭૬૩.

અહીં પ્રસ્તુત અવધિજ્ઞાનનો વિચાર કરતા એ અવધિ, જ્ઞાન છે ? દર્શન છે ? કે વિભંગ છે ? અથવા એ પરસ્પર તુલ્ય છે ? કે અધિક છે ? વસ્તુને વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરનાર સાકાર બોધ તે જ્ઞાન કહેવાય છે, તેવો અવધિનો સાકાર બોધ સમ્યગ્દૃષ્ટિને અવધિજ્ઞાનરૂપે છે, અને એજ સાકારબોધ મિથ્યાદૃષ્ટિને વિભંગજ્ઞાનરૂપે છે. વસ્તુને સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરનાર અનાકારબોધ તે દર્શન કહેવાય છે, તેવો અવધિનો અનાકારબોધ તે અવધિ દર્શન કહેવાય છે તેમા અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન તથા વિભંગજ્ઞાન અને કેટલાકના મતે વિભંગદર્શન, તે જુદાજુદા સ્વસ્થાનમા અને એક બીજાની અપેક્ષાએ પરસ્થાનમા ભવનપતિ દેવોથી આરભીને છેક ઉપરના ગ્રૈવેયક વિમાનમા રહેનારા દેવો સુધી, જે જે જઘન્ય સમાન સ્થિતિવાળા દેવો હોય તેમના અવધિજ્ઞાન-દર્શન વિભંગજ્ઞાન-દર્શન ક્ષેત્રાદિ વિષયની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે, મધ્યમ સમાન સ્થિતિવાળાના મધ્યમ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે તુલ્ય છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સમાન સ્થિતિવાળાના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે સમાન છે.

એ ગ્રૈવેયક વિમાનોની ઉપર અનુત્તર વિમાનોમા અવધિજ્ઞાન-દર્શનરૂપ અવધિ છે, પણ વિભંગજ્ઞાનરૂપ અવધિ નથી, કેમકે તે વિભંગ તો મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે, અને, અનુત્તરદેવોમા મિથ્યાદૃષ્ટિ ન હોય, તેથી વિભંગજ્ઞાન ત્યા ન હોય. એ અનુત્તરદેવોનું અવધિ ક્ષેત્રથી અને કાળથી અસખ્યાત વિષયવાળુ છે અને દ્રવ્ય-ભાવથી (પર્યાયથી) તો અનન્ત વિષયવાળુ છે સમાન સ્થિતિવાળા તિર્યંચ-મનુષ્યોને તો તીવ્ર-મન્દાદિ ક્ષયોપશમરૂપ કારણની વિચિત્રતાથી ક્ષેત્ર-કાળ સબધી વિષયમા પણ અવધિજ્ઞાન-દર્શનની વિચિત્રતા છે, પરન્તુ સમાનતા નથી, કેમકે એ સમાનતા તો દેવોમાજ કહી છે ૭૬૩

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે—

सविसेसं सागारं, तं नाणं निव्विसेसमणगारं ।
त दंसणति ताइं, ओहि-विमगाण तुल्लाइ ॥७६४॥
आरब्भ जहण्णाओ, उवरिमगेवेज्जगावसाणाणं ।
परओऽवहिनाणं चिय, न विभंगमसंखय त च ॥७६५॥

સાકાર એટલે વિશેષગ્રાહી બોધ, તે જ્ઞાન કહેવાય, અને અનાકાર એટલે સામાન્યગ્રાહી બોધ તે દર્શન કહેવાય, એ અવધિજ્ઞાન-દર્શન તથા વિભંગજ્ઞાન-દર્શન જઘન્યસ્થિતિવાળા દેવોથી આરભીને છેક ઉપરના ગ્રૈવેયક સુધીના દેવોને તુલ્ય હોય છે, તે ઉપર (અનુત્તર દેવોને) કેવળ અવધિજ્ઞાન-દર્શનજ હોય છે અને તે અસખ્યાત વિષયવાળું હોય છે, તેઓને વિભંગ નથી હોતુ ૭૬૪-૭૬૫

જ્ઞાન-દર્શન-વિભંગરૂપ ત્રણ દ્વાર પૂર્ણ થયા. હવે દેશ દ્વાર કહે છે.

(६६) नेरइय-देव-तित्थंकरा य ओहिस्सऽबाहिरा होंति ।
पासंति सव्वओ खलु, सेसा देसेण पासंति ॥७६६॥

નારકી દેવ-અને તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે, અને સર્વ દિશાઓમા જુએ છે, તથા બાકીનાજ જીવો દેશથી જુએ છે. ૭૬૬.

નારકી દેવ-અને તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અન્દરજ વર્તનારા હોય છે, જેમ દીપક પોતાના પ્રભાપડળની બહાર નથી હોતો, તેમ તેઓ પણ અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની બહાર નથી હોતા તેથી તેઓ અબાહ્ય અવધિજ્ઞાનવાળા કહેવાય છે અથવા ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજી રીતે અર્થ કરતા નારકી-દેવ-ને તીર્થંકરો અવશ્ય અવધિજ્ઞાનવાળા હોય છે, અને તેઓ સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમા જુએ છે. પણ દેશથી અમુક દિશા કે વિદિશામા જુએ છે એમ નહિ. પણ એ સિવાયના અવધિજ્ઞાનવાળા તિર્યંચ અને મનુષ્યોજ દેશથી જુએ છે અને સર્વથી પણ જુએ છે એટલે ઉભય પ્રકારે જુએ છે, માત્ર દેશથી જુએ છે એમ નહિ ૭૬૬.

એજ વ્યાખ્યાન ભાષ્યકાર કહે છે

ओहिणाणक्खेत्तब्भंतरगा होंति नारयाईया ।

सव्वदिसोऽवहिविसओ, तेसिं दीवप्पभोवम्मो ॥७६७॥

(પૂર્વે જણાવેલ) નારકી આદિ જીવો અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અન્દરજ હોય છે, અને તેમના અવધિજ્ઞાનનો વિષય દીપકપ્રભાની પેઠે સર્વ દિશામા હોય છે ૭૬૭

આ સબધમા શકા કરીને સમાધાન કરે છે.

अब्भिंतरत्ति भणिए, भण्णइ पासंति सव्वओ कीस ? ।

ओयइ जमसंतयदिसो, अंतोऽवि ठिओ न सव्वत्तो ॥७६८॥

"અભ્યન્તર અવધિવાલા" એમ કહીને, સર્વ દિશાઓમા જુએ છે, એવુ શા માટે કહો છો ? ઉત્તર—અન્તનર સહિત દિશા-વિદિશામા જોનાર અવધિજ્ઞાનવાળો મધ્યમા રહ્યો છતો પણ સર્વ દિશામા જોઈ શકતો નથી ૭૬૮

પ્રશ્ન "નારકી વિગેરે જીવો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે" એમ કહીને તેઓ "સર્વ દિશિ-વિદિશિમા જુએ છે" એમ ફરી શા માટે કહ્યુ, ? કારણ કે જે અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે, તેઓ સર્વ તરફથી જુએ છેજ.

ઉત્તર : પૂર્વે ૮૪૯મી ગાથામા ફડ્ડકાવધિ અને અસબદ્ધ વલયાકાર ક્ષેત્ર પ્રકાશક અવધિ એમ બે પ્રકારનુ બાહ્ય અવધિ કહ્યુ છે, તેવા અવધિવાળા સાધુ વિગેરે અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અદર રહ્યા છતા પણ વચ્ચે વચ્ચે અન્તરાલ નહિ જોવાથી, સર્વ દિશા–વિદિશામા નિરન્તર જોઈ શકતા નથી આ કારણથી તેવા અવધિજ્ઞાનવાળાને જુદા પાડવા "સર્વ દિશા-વિદિશામા જુએ છે" એમ વિશેષથી ફરીને કહ્યુ છે.

પ્રશ્ન :— આ અવધિ અબાહ્યઅવધિજ નથી, તેને જુદુ પાડવાનુ શુ પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર — તારૂ કહેવુ સત્ય છે, છતા સિદ્ધાન્તમા કહેલ અબાહ્યઅવધિપણુ એમા નથી, પરન્તુ લોકપ્રસિદ્ધ, અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની મધ્યમા રહેવાપણુ તો અહી પણ છે, તેથી તેને જુદુ પાડવા "સર્વ તરફથી જુએ છે" એમ કહેવુ જોઇએ. ૭૬૮

હવે બીજા વ્યાખ્યાનમા શિષ્ય શકા કરે છે કે—

नियमावहिणो अब्भंतरत्ति वा संसयावणोयत्थं ।

तो सव्वओऽभिहाणं, होउ किमब्भंतरग्गहणं ? ॥७६९॥

નારક વગેરે અભ્યન્તર અવધિવાળા છે કે નિયત અવધિજ્ઞાનવાળા છે, તેઓ " તરફથી જુએ છે" એમ શા માટે કહ્યુ ? સ શય દૂર કરવાને જો એમ કહ્યુ, તો "સર્વ એમજ કહેવું યોગ્ય છે, પરન્તુ "અભ્યન્તર" એમ કહેવાનુ શુ પ્રયોજન છે ? ૮૬

ગુરુશ્રી એનો ઉત્તર કહે છે

अब्भंतरत्ति तेणं नियमावहिणोऽवसेसया भइया ।

भवपच्चयाइवयसा, सिद्धे कालस्स नियमोऽयं ॥७७०॥

અભ્યન્તર અવધિવાળા એ શબ્દથી નિયત અવધિવાળા કહ્યા, અને બાકીની ભ કહી તથા ભવપ્રત્યયાદિ વચનવડે નિયતાવધિપણુ સિદ્ધ થએ (અહી અભ્યન્તરાવધિ શબ્ કાળનો નિયમ કહ્યો છે. ૭૭૦

સર્વ તરફથી જુએ છે" એમ કહેવાથી નારકી આદિને દેશથી જોવાનો સ શ થાય છે "અબાહ્યઅવધિવાળા" એ શબ્દથી નારકી-દેવ-અને તીર્થ કરો નિયત અવધિ કહ્યા છે, અને બાકીના મનુષ્ય-તિર્ય ચો અવધિજ્ઞાનવાળા અથવા અવધિજ્ઞાન વિ હોય છે તથા 'સર્વ' શબ્દથી સર્વથી અને દેશથી જોવા સ બ ધી સ શય દૂર થાય પણ તેઓને નિયત અવધિપણુ નથી હોતુ. એથી "અવધિથી અબાહ્ય છે" એમ તેમજ "નારકી અને દેવોને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન છે" એ વચનથી અને "ત્રણ સહિત સર્વ તીર્થ કરો ગૃહવાસમા હોય છે" એ વચનથી નારકી-દેવ-અને તીર્થ નિયત અવધિપણુ સિદ્ધ છે, તો પછી આમ કહેવાથી શુ ? એવી શ કા થતી હોય એના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે—"ભવપ્રત્યયાદિ" વચનથી નારકી-દેવોને નિયતઅવ સિદ્ધ થાય છે, પરન્તુ એથી એમ નથી જણાતુ કે એમનુ જ્ઞાન ભવના અન્ત પ રહે છે કે કેટલોક કાળ રહીને પાછુ પડી જાય છે ? આ કારણથી "અબાહ્યાવધિ" કહેવાથી કાળનો નિયમ કર્યો છે, એટલે કે એમને સર્વકાળ અવધિ હોય છે, પણ પડી જતુ નથી

પ્રશ્ન –જો એમ હોય તો તીર્થ કરોને અવધિજ્ઞાન સર્વકાળ નથી રહેતુ, કેવળજ્ઞાન થતા તેનો અભાવ થાય છે, તેથી સર્વકાલ અવધિ હોય છે એ વા વિરોધ પ્રાપ્ત થશે

ઉત્તર –કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતા ખરૂ જોતા તેનો વિષયપરિચ્છેદ નાશ નથી માત્ર કેવળજ્ઞાન થતા સ પૂર્ણ વસ્તુને અનન્ત ધર્મયુક્ત સારી રીતે જાણે છે. છદ્મસ્થ અવસ્થાનકાળનો આ નિયમ કહ્યો છે, તેથી કઈ વિરોધ નથી

"બાકીના દેશથી જુએ છે" એ પદનુ વ્યાખ્યાન કરે છે

सेसे च्चिय देसेण, न उ देसेणेव सेसया किंतु ।

देसेण सव्वओऽवि य, पेच्छंति नरा तिरिक्खा य ॥७७१॥

બાકીના મનુષ્ય અને તિર્ય ચોજ દેશથી જુએ છે, પણ તેઓ દેશથી જુએ છે નહિ તેઓ દેશથી અને સર્વથી પણ જુએ છે ૭૭૧

દેશદ્વાર પૂર્ણ થયુ, હવે ક્ષેત્રદ્વાર કહે છે

(૬૭) संखेज्जमसंखेज्जो, पुरिसमबाहाए खेत्तओ ओही।
संबद्धमसंबद्धो, लोगमलोगे तु संबद्धो ॥७७२॥

ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાન પુરૂષથી (જીવથી) સબદ્ધ અથવા અસબદ્ધ હોય છે, અસબદ્ધમા સખ્યાતા વા અસખ્યાતા યોજન પ્રમાણ અબાધા હોય છે, અને લોકમા બને પ્રકારનુ હોય છે, એટલે સબદ્ધ ને અસબદ્ધ પણ હોય છે અલોકમા તો સબદ્ધજ હોય છે. ૭૭૨

જેમ દીપકમા પ્રભાપટલ સબદ્ધ–લાગેલુ હોય છે, તેમ અવધિજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે અવધિજ્ઞાન લાગેલુ હોય છે–સબદ્ધ હોય છે, એટલે જીવાધિષ્ઠિતક્ષેત્રથી આરભીને જ્યાસુધીનુ અવધિજ્ઞાન હોય ત્યાસુધીમા જોવાયોગ્ય વસ્તુને અન્તરરહિત પ્રકાશે છે–જુએ છે, અને કોઇક અવધિજ્ઞાન, અતિ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત પ્રદેશ ઉલ્લંઘીને દૂર રહેલ ભીંત આદિમા જણાતી પ્રદીપપ્રભાની પેઠે પુરૂષ અબાધાએ–જીવમા અસબદ્ધ હોય છે (અબાધા એટલે અતર)

ક્ષેત્રથી એ સબદ્ધ અને અસબદ્ધ એવુ અવધિજ્ઞાન સખ્યાતા અથવા અસખ્યાતા યોજન સુધીનુ પુરૂષ (જીવ) અબાધાએ હોય છે માત્ર આ અવધિજ્ઞાનજ સખ્યાતા અથવા અસખ્યાતા યોજનનુ હોય છે, એમ નહિ પરન્તુ પુરૂષાદિ અન્તરાલરૂપ બાધા પણ સખ્યાતા કે અસંખ્યાતા યોજન સુધીની હોય છે આ અન્તર કહ્યુ છે, તે અસબદ્ધ અવધિજ્ઞાનમાજ હોય છે, સબદ્ધ અવધિમા નથી હોતુ, કમકે ત્યા અવધિ સબદ્ધ હોવાથી અન્તર સભવે નહિ આ સબદ્ધ અવધિમા અને અન્તરમા ચાર ભાગા છે, જેમકે–સખ્યાતા યોજનનુ અન્તર અને સખ્યાતા યોજનનુ અવધિ, અસખ્યાતા યોજનનુ અન્તર અને અસખ્યાતા યોજનનુ અવધિ, અસખ્યાતા યોજનનુ અન્તર અને સખ્યાતા યોજનનુ અવધિ, સખ્યાતા યોજનનુ અન્તર અને અસખ્યાતા યોજનનુ અવધિ આ ચારે ભાગા અસબદ્ધ અવધિમા ઘટે છે, પણ સબદ્ધ અવધિમા તો ભાગાજ નથી, કારણ કે એમા અન્તર ન હોવાથી ભાગા નથી થતા

લોક અને અલોકમા પણ અવધિ સબદ્ધ હોય છે, તેમા પણ ચાર ભાગા છે. જેમકે–જે લોકપ્રમાણ અવધિ છે, તે પુરૂષમા સબદ્ધ છે અને લોકાન્તમા પણ સબદ્ધ છે, જે લોક દેશવર્તી અભ્યતર અવધિ છે, તે પુરૂષમા સબદ્ધ છે, પણ લોકાતે સબદ્ધ નથી, લોકાન્તે સબદ્ધ અને પુરૂષમા અસબદ્ધ, એ ભાગો શૂન્ય છે, કારણ કે જે અવધિ લોકાન્તે સબદ્ધ હોય, તે પુરૂષમા અવશ્ય સબદ્ધ હોય, પણ અસબદ્ધ ન હોય, માટે એ ભાગો ન સભવે. બાહ્યઅવધિ લોકાન્તે અને પુરૂષમા બન્નેમા અસબદ્ધ છે, અને જે અવધિ અલોકમા સબદ્ધ છે, તે અવધિ પુરૂષમા સબદ્ધ હોયજ, તેથી ત્યા બીજા ભાગા ન ઘટે ૭૭૨.

એજ અર્થ કહેવા હવે ભાષ્યકાર કહે છે

ओही पुरिसे कोई, संबद्धो जह पभा पदीवम्मि।
दूरंधयारदीवयदरिसणमिव कोइ विच्छिण्णो ॥७७३॥

संखेज्जमसखेज्जं, देहाओ खेत्तमंतरं काउं ।
संखेज्जा-ऽसखेज्जं, पेच्छइ तदंतरमबाहा ॥७७४॥
सबद्धा-सबद्धे नर-लोयंतेसु होइ चउब्भंगो ।
संबद्धो उ अलोए, नियमा पुरिसेऽवि संबद्धो ॥७७५॥

દીપકમા પ્રભાની પેઠે પુરૂષમા કોઈક અવધિ સંબદ્ધ હોય છે, અને કોઈક અવધિ દૂર અન્ધકારમા જણાતા દીપકની પેઠે અસંબદ્ધ હોય છે, શરીરથી સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજન ક્ષેત્રનુ અન્તર કરીને સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનસુધી જુએ છે, શરીર અને અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્ર વચ્ચેનુ જે અન્તર તે અબાધા કહેવાય છે. પુરૂષ અને લોકાન્તમા અવધિજ્ઞાનને વિષે સંબદ્ધ અસંબદ્ધના ચાર ભાગા છે, અને જે અવધિ અલોકમા સંબદ્ધ છે, તે અવધિ પુરૂષમા પણ અવશ્ય સંબંદ્ધ હોય છે જ. ૭૭૩-૭૭૪-૭૭૫

ક્ષેત્રદ્વાર પૂર્ણ થયુ હવે ગતિદ્વાર કહે છે.

(૬૮) गइ नेरइयाईआ, हेट्ठा जह वण्णिया तहेव इहं ।
इड्ढी एसा वण्णिज्जइत्ति तो सेसियाओऽवि ॥७७६॥

નરકાદિ ગતિદ્વારો (गइ-इंदिए य-काए. गा ४०९) જેમ પૂર્વે (મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યાના અવસરે) કહ્યા છે, તેમ અહી પણ સમજવા સિદ્ધાન્તમા) અવધિજ્ઞાન ઋદ્ધિ કહેવાય છે, તેથી (એ સંબધથી) બીજી પણ ઋદ્ધિઓ કહીશુ. ૭૭૬.

ગતિ આદિ દ્વારોમા મતિજ્ઞાન કરતા અવધિજ્ઞાનમા જે વિશેષ કહેવાનુ છે છે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

जे पडिवज्जंति मइं, तेऽवहिनाणंपि समहिआ अण्णे ।
वेय-कसायाईआ, मणपज्जवनाणिणो चेव ॥७७७॥
सम्मा सुर-नेरइयाऽणाहारा जे य होंति पज्जत्ता ।
ते च्चिय पुव्वपवण्णा, वियलाऽसण्णी य मोत्तूण ॥७७८॥

જે મતિજ્ઞાન પામે છે, તે અવધિજ્ઞાન પણ પામે છે, અને બીજા પણ તેથી અધિક પામે છે વેદ અને કષાયરહિત તથા મનપર્યવજ્ઞાની, તેમજ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવ-નારકી અને અનાહારી તથા અપર્યાપ્તા અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે વળી વિકલેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી સિવાય પૂર્વપ્રતિપન્ન અવધિજ્ઞાનવાળા પણ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવા. ૭૭૭-૭૭૮.

પૂર્વે જે મતિજ્ઞાનને પામનારા કહ્યા છે, તેજ અહી અવધિજ્ઞાનને પણ પામનારા જાણવા, ઉપરાત તેથી બીજા અધિક પણ અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે, કેમકે અવેદી-અકષાયી-અને મનપર્યવજ્ઞાની, મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન કહ્યા છે, એટલે મતિજ્ઞાનને પામેલાજ હોય એમ કહ્યુ છે અને અહી તો, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે, કારણ કે એમાથી કોઈપણ શ્રેણિમા વર્તતા હોય તેવા અવેદી અને અકષાયી જીવોમા કેટલાકને

અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેઓને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયુ હોય તેવા મતિ-શ્રુત ચારિત્રવાળાને પ્રથમ મન પર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મન.પર્યવજ્ઞાની પણ કેટલાકને પાછળથી અવધિજ્ઞાન થાય છે.

વળી અનાહારી અને અપર્યાપ્તા પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાનવાળાજ કહ્યા છે, પામતા નથી કહ્યા, પરન્તુ અહી તો જેઓ સમ્યક્ત્વથી પડયા ન હોય એવા તિર્યંચ-મનુષ્યોમાથી જેઓ દેવ-નારકી થાય છે, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે

પૂર્વપ્રતિપન્ન પણ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવા સમજવા એટલે કે જેઓ પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાનવાળા કહ્યા છે, તે અવધિજ્ઞાનના પણ પૂર્વપ્રતિપન્ન જાણવા તેમા વિકલેન્દ્રિય અને અસ જ્ઞી પ ચેન્દ્રિય અવધિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન નથી હોતા, કારણ કે તેઓ જો સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન કહ્યા છે પણ તેઓ અવધિજ્ઞાનના પ્રતિપદ્યમાન કે પૂર્વપ્રતિપન્ન એ બેમાથી એક પણ ભેદમા નથી ૭૭૭-૭૭૮.

ગતિ આદિ દ્વાર પૂર્ણ થયુ, હવે બાકીની ઋદ્ધિઓ કહે છે

(૬૯) आमोसहि विप्पोसहि, खेलोसहि जल्लओसही चेव ।
संभिन्नसोय उजुमइ, सव्वोसहिमेव वोद्धव्वा ॥७७९॥
(७०) चारण आसीविस केवली य, मणनाणिणो य पुव्वधरा ।
अरहंत-चक्कवट्टी, वलदेवा वासुदेवा य ॥७८०॥

આમર્ષઔષધિ, વિપ્રુડૌષધિ, શ્લેષ્મૌષધિ, મલૌષધિ. સ ભિન્નશ્રોતા, ઋજુમતિ, સર્વૌષધિ, ચારણવિદ્યા, આશીવિષ, કેવળી, મન પર્યવજ્ઞાની, પૂર્વધર, અર્હન્ત, ચક્રવર્તી, બળદેવ, અને વાસુદેવ, એ ઋદ્ધિઓ જાણવી. ૭૭૯-૭૮૦

૧. આમર્ષઔષધિ હસ્તાદિના સ્પર્શમાત્રથીજ કોઇપણ રોગીના રોગને દૂર કરવાને સમર્થ જે લબ્ધિ થાય તે અહી લબ્ધિ અને લબ્ધિમાનનો અભેદ ઉપચાર કરવાથી એ લબ્ધિમાન્ સાધુજ આમર્ષઔષધિ કહ્યા છે

૨ વિપ્રુડૌષધિ, ૩ શ્લેષ્મૌષધિ ૪ મલૌષધિ, આલબ્ધિવાળાના ઝાડો, પિશાબ, શ્લેષ્મ (કફ) અને મેલ એ બધા સુવાસિત હોય છે, તેમજ પોતાના અથવા પરના રોગોને દૂર કરવાની બુદ્ધિથી તેનો સ્પર્શ કરતા તે રોગો દૂર થાય છે

૫ સ ભિન્નશ્રોતલબ્ધિ-જે લબ્ધિથી શરીરના સર્વ ભાગો વડે સાભળી શકે તે અથવા પાચમાની કોઇપણ ઇન્દ્રિયવડે બાકીની સર્વ ઇન્દ્રિયવડે જાણી શકાય એવા વિષયોને જાણે તે સ ભિન્નશ્રોતા કહેવાય અથવા શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય ચક્ષુનુ કાર્ય કરનાર થવાથી ચક્ષુપણાને પામેલ હોય, અને ચક્ષુ શ્રોત્રનુ કાર્ય કરનાર થવાથી શ્રોત્રપણાને પામેલ હોય, એમ જેની સર્વ ઇન્દ્રિયો પરસ્પર એકરૂપતાને પામેલ તે સ ભિન્નશ્રોતા કહેવાય તેમજ બાર યોજન પર્યન્ત વિસ્તારાએલા અને એકીસાથે બોલનારા ચક્રવર્તીના લશ્કરના શબ્દોને, તથા એકીસાથે વગાડાતા તેમના વાજિત્રોના પરસ્પર લક્ષણ અને ભેદથી જુદા જુદા એવા શબ્દો, અને ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોથી થયેલા શ ખભેરી આદિના ઘણા શબ્દો જે એકીસાથે સાભળે તે પણ સ ભિન્નશ્રોતા કહેવાય છે આ સ ભિન્નશ્રોતોલબ્ધિ પણ ઋદ્ધિજ છે

૬ ઋજુમતિ-ઘટ, પટાદિના વિચારને સામાન્યમાત્ર ગ્રહણ કરનારી મતિ તે આ લબ્ધિ વિપુલમતિની અપેક્ષાએ ક ઇક ન્યૂન વિશુદ્ધિવાળી છે અને તે એક મન પર્યવજ્ઞાનનો ભેદજ છે

૭. સર્વૌષધિ, જેના ઝાડો-પિશાબ, કેશ, નખ વિગેરે સર્વ અવયવો સુવાસિત અને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે. અથવા એકજ સાધુને આમર્ષૌષધિ વિગેરે સર્વ લબ્ધિઓ હોય તે સર્વૌષધિલબ્ધિ કહેવાય છે

૮. ચારણલબ્ધિ-અતિશયસહિત ગમનાગમનરૂપ લબ્ધિયુક્ત જે હોય તે ચારણલબ્ધિમાન્ કહેવાય, તે બે પ્રકારે છે-એક વિદ્યાચારણ અને બીજા જઘાચારણ તેમા કોઈ વિવક્ષિત આગમરૂપ વિદ્યાની મુખ્યતાએ ગમનાગમન કરે તે વિદ્યાચારણ. આ લબ્ધિ યથાવિધિ અતિશયપૂર્વક નિરન્તર છઠ્ઠનુ તપ તપતા ઉત્પન્ન થાય છે આ લબ્ધિવડે લબ્ધિમાન્ થયેલ મુનિ એક પગલે માનુષોત્તર પર્વત ઉપર જઈને ત્યાના ચૈત્યોને વાદે, ત્યાથી બીજા પગલે નદીશ્વર નામના આઠમા દ્વીપે જઈ ત્યાના ચત્યોને વાદે, ત્યાંથી એકજ પગલે પાછા ફરીને જ્યાથી ગયા હોય ત્યા આવે અને અહિ ના ચેત્યોને વાદે. આ પ્રમાણે તિર્છિ દિશામા ગમનાગમન થાય અને ઊર્ધ્વ દિશામા અહી થી એક પગલે નદનવનમા જઈ ત્યાના ચૈત્યોને વાદે, ત્યાથી બીજા પગલે મેરૂપર્વત ઉપર પાડુકવનમા જઈ ત્યાના ચૈત્યોને વાદીને પછી ત્રીજા પગલે ત્યાથી પાછા ફરીને જે સ્થળેથી ગએલ હોય તે સ્થળે પાછા આવે અને ત્યાના ચેત્યોને વાદે.

લુતાતન્તુ (કરોળીઆના જાળના તાતણાથી બનાવેલ પુટક તન્તુઓ) અથવા સૂર્ય કિરણોની મદદવડે બન્ને જઘાએ આકાશમાર્ગે ચાલે તે જઘાચારણ કહેવાય આ લબ્ધિ યથાવિધિ અતિશયપૂર્વક નિરન્તર વિકૃષ્ટ-અટ્ઠમની તપસ્યા કરતા ઉત્પન્ન થાય છે આ લબ્ધિયુક્ત મુનિ એક પગલે અહી થી તેરમા રૂચકવરદ્વીપે જઈને ત્યા ચૈત્યોને વાદી, ત્યાંથી પાછા ફરતા બીજા પગલે નદીશ્વરદ્વીપે આવીને ત્યાના ચૈત્યોને વંદના કરી, ત્યાથી ત્રીજા પગલે જ્યાથી ગએલ હોય ત્યાં પાછા આવે આ પ્રમાણે તિર્છિ દિશામા ગમનાગમન કરે અને ઉર્ધ્વદિશામા અહિ થી એક પગલે પાડુકવનમા જઈ ત્યાના ચૈત્યોને વાદી ત્યાથી પાછા ફરતા બીજા પગલે નદનવનમા આવી ત્યાના ચૈત્યોને વદના કરી ત્રીજા પગલે જ્યાથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે

વિદ્યાચારણ અને જઘાચારણમા આટલો ભેદ છે

૯ આશીવિષ-જેની દાઢમા વિષ હોય તે તેના બે પ્રકાર છે એક જાતિથી અને બીજા કર્મથી તેમા જાતિથી આશીવિષ વીછી, સર્પ અને મનુષ્યની જાતીઓ છે, અને તે અનુક્રમે વધારે વધારે વિષવાળા હોય છે, કારણ કે વીછીનુ ઝેર વધારેમા વધારે અર્ધ ભરતક્ષેત્રપ્રમાણ શરીરમા વ્યાપી શકે એટલુ હોય છે સર્પનુ વિષ જબૂદ્વીપપ્રમાણ શરીરમા વ્યાપી શકે એટલુ હોય છે. અને મનુષ્યનુ વિષ અઢીદ્વીપપ્રમાણ શરીરમા વ્યાપી શકે એટલુ હોય છે આ સર્વ ભેદો જાતિથી આશીવિષ કહેવાય છે પચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય અને સહસ્રાર સુધીના દેવો તે કર્મથી આશીવિષ છે. તેઓ તપ અનુષ્ઠાનથી અથવા કોઈ બીજા ગુણથી, વીછી-સર્પ આદિથી જે કાર્ય સાધ્ય હોય, તે તેઓ કરે છે, એટલે કે શાપ આપવાદિવડે બીજાને મારી નાખી શકે છે એમા પણ દેવો અપર્યાપ્ત અવસ્થામા એવી શક્તિવાળા હોય છે, કારણ કે તેઓ પૂર્વે મનુષ્યભવમા ઉપાર્જિત આશીવિષલબ્ધિવાળા હોઈને સહસ્રાર દેવલોક પર્યન્તના દેવોમા ઉત્પન્ન થયા હોય, ત્યારે પર્યાપ્ત અવસ્થા ન થાય ત્યાસુધી તેવી શક્તિવાળા હોય છે, તે પછી તે લબ્ધિ નથી હોતી જો કે પર્યાપ્તા

દેવો પણ શાપાદિવડે બીજાનો નાશ કરી શકે છે, તોપણ તે વખતે તેઓને લબ્ધિ છે એમ ન કહેવાય.

૧૦-કેવળીની ઋદ્ધિ એ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે,

૧૧-વિપુલમતિરૂપ મન પર્યવજ્ઞાની, એટલે ઘણા વિશેષોયુક્ત વસ્તુના વિચારોને ગ્રહણ કરે તે વિપુલમતિ અથવા સેંકડો પર્યાયો સહિત ચિન્તનીય ઘટાદિ વસ્તુવિશેષના વિચારને ગ્રહણ કરનારી મતિ તે વિપુલમતિ મન પર્યવજ્ઞાન

પ્રશ્ન :-સામાન્યથી એક મન પર્યવજ્ઞાનજ અહી કહ્યું હોત તો ચાલત, કારણ કે એ એકથી જ ઋજુમતિ અને વિપુલમતિનો સંગ્રહ થઈ જાત વળી ઋજુમતિ અને વિપુલ-મતિને એકજ સ્થળે ન કહેતા જુદા જુદા સ્થળે કેમ કહ્યા. ?

ઉત્તર -તારૂ કહેવુ સત્ય છે, પરન્તુ અતિશય જ્ઞાનીઓની વિવિધ રચના કોઈ વિશિષ્ટ કારણસર હોય છે વળી તેમા વિશેષતા પણ છે કે ઋજુ મતિ આવેલુ ચાલ્યુ જાય છે, ને વિપુલમતિ તેમ નથી માટે ભેદ છે. કેવલજ્ઞાનની પછી વિપુલમતિ કહેવાનુ કારણ પણ એવુ સંભવે કે વિપુલમતિવાળાને જરૂર કેવલજ્ઞાન થાય છે

૧૨-પૂર્વધરોની ઋદ્ધિ પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે ઇન્દ્રોને પણ તેઓ પૂજ્ય છે ૧૩-અર્હન્ત, ૧૪-ચક્રી, ૧૫-બળદેવ, અને ૧૬-વાસુદેવની ઋદ્ધિઓ પણ સર્વને પ્રસિદ્ધ છે તેથી તેનુ વિવેચન નથી કરતા ૭૭૯-૭૮૦

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

संफरिसणमामोसो, मुत्त-पुरीसाण विप्पुसो विप्पो ।
अन्ने विडि त्ति विट्ठा, भासति य पत्ति पासवणं ॥७८१॥
एए अन्ने य बहु, जेसिं सव्वे य सुरभओऽवयवा ।
रोगोवसमसमत्था, ते होंति तओसहिप्पत्ता ॥७८२॥
जो सुणइ सव्वओ, सुणइ सव्वविसए व सव्वसोएहिं ।
सुणइ बहुए व सद्दे, भिन्ने संभिन्नासोओ सो ॥७८३॥
रिजु सामण्णं तम्मत्तगाहिणी रिजुमई मणोनाणं ।
पायं विसेसविमुहं, घडमेत्तं चिंतियं मुणइ ॥७८४॥
विउलं वत्थुविसेसणमाणं, तग्गाहिणी मई विउला ।
चिंतियमणुसरइ घडं, पसंगओ पज्जयसएहिं ॥७८५॥
अइसयचरणसमत्था, जंघा-विज्जाहि चारणा मुणओ ।
जंघाहिं जाइ पढमो, नीसं काउं रविकरेऽवि ॥७८६॥
एगुप्पाएण गओ, रुयगवरम्मिओ तओ पडिनियत्तो ।
बीएणं नंदिस्सरमिहं तओ एइ तइएणं ॥७८७॥
पढमेण पंडगवणं, बीओप्पाएण नंदणं एइ ।
तइओप्पाएण तओ, इह जंघाचारणो एइ ॥७८८॥

पढमेण माणुसुत्तरनग, स नंदिस्सरं तु बिइएण ।
एइ इहं तइएणं, कयचेइयवंदणो इहइं ॥७८९॥
पढमेण नंदणवणे, बीओप्पाएण पडगवणम्गि ।
एइ इहं तइएणं, जो विज्जाचारणो होइ ॥७९०॥
आसी दाढा तम्गयमहाविसासीविसा दुविहमेया ।
ते कम्म-जाइमेएणणेगहा-चउविहविगप्पा ॥७९१॥
मणनाणिम्गहणेणं विउलमई केवली चउब्मेओ ।
सम्मत्त-नाण-दंसण-चरणेहि खयप्पसूएहि ॥७९२॥
ओहिन्नाणावसरे, मणपज्जव-केवलाण किं गहणं ? ।
लद्धिपसंगेण कयं, गहणं जह सेसलद्धीणं ॥७९३॥

સ્પર્શ કરવાથી રોગ દૂર થાય તે આમર્ષઔષધિ, ઝાડો-પિશાબ સુવાસિત હોઈને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે વિપ્રુડૌષધિ, બીજાઓ વિડ એટલે વિષ્ઠા અને પ્ર એટલે પિશાબ એ બે ઔષધિપણાને પામેલ હોય તેને વિપ્રુડૌષધિ કહે છે આ અને બીજા ઘણા અવયવો સુવાસિત હોઇને રોગ શમાવવાને સમર્થ હોવાથી, તે તે ઔષધિપણાને પામેલા હોવાથી, તે સર્વૌષધિ કહેવાય જે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી સાભળે અને તે સર્વ વિષયો શ્રોતેન્દ્રિયથી જાણે, અથવા ભિન્ન ભિન્ન ઘણા શબ્દો સાભળે તે સભિન્ન શ્રોતા કહેવાય સામાન્યમાત્રગ્રાહિણી મતિ તે ઋજુમતિ મન પર્યવજ્ઞાન છે, એ પ્રાયઃ વિશેષવિમુખ ઘટમાત્ર ચિન્તવ્યો છે એમ જાણે અને વિપુલમતિ તે ઋજુમતિએ જાણેલી વસ્તુને વિશેષપણે ગ્રહણ કરે એટલે સેકડો પર્યાયે કરીનેયુક્ત એવી ચિતનીય વસ્તુને વિશેષપણે ગ્રહણ કરનારી હોય છે જઘા અને વિદ્યાવડે અતિશય ગમનાગમન કરવાને સમર્થ હોય તે ચારણ મુનિયો છે તેમા જઘાચારણ મુનિ સૂર્યના કિરણોની મદદ વડે એક પગલે રૂચકવર દ્વીપે જાય, ત્યાથી પાછા ફરતા બીજા પગલે નદીશ્વરદ્વીપે આવે અને ત્રીજા પગલે અહી પાછા આવે. (ઊર્ધ્વદિશામાં) પહેલા પગલે પડકવનમા જાય, બીજા પગલે નદનવનમા આવે અને ત્રીજા પગલે ત્યાથી અહી પાછા આવે વિદ્યાચરણમુનિ પહેલા પગલે માનુષોત્તર પર્વતપર જાય, બીજા પગલે નદીશ્વરદ્વીપે જાય અને ત્રીજા પગલે ત્યાથી અહિ આવી ચૈત્યવદન કરે (ઉર્ધ્વદિશામા) પહેલા પગલે નંદનવનમા જાય, બીજા પગલે પડકવનમા જાય અને ત્રીજા પગલે ત્યાથી અહી આવે આશી એટલે દાઢા, તેમા જેને મહાવિષ હોય તે આશીવિષ કહેવાય તે આશીવિષ કર્મથી અને જાતિથી એમ બે પ્રકારે છે કર્મથી આશીવિષ અનેક પ્રકારે છે અને જાતિવડે આશીવિષ ચાર પ્રકારે છે. અહી મનપર્યવજ્ઞાન ગ્રહણ કરવાથી વિપુલમતિ મન.પર્યવ કહ્યુ છે, અને સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન દર્શન-તથા ચારિત્રવડે કેવળી ચાર પ્રકારે છે અહી અવધિજ્ઞાન કહેવાના અવસરે મન પર્યવજ્ઞાન ને કેવળજ્ઞાન શા માટે કહ્યુ ? ઋદ્ધિની સમાનતાથી બીજી ઋદ્ધિઓની જેમ તેનુ પણ વર્ણન કર્યુ છે ૭૮૯-૭૯૩.

વાસુદેવ આદિના બળનુ વર્ણન કરવા નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

(૭૧) सोलस रायसहस्सा, सव्वबलेणं तु संकलनिबद्धं ।
अंछति वासुदेवं, अगडतडम्मि ठिय संतं ॥७९४॥

(૭૨) घेत्तूण सकलं सो, वामगहत्थेण अछमाणाण ।
भुंजिज्ज विलिंपिज्ज व, महुमहणं ते न चाएंति ॥७९५॥

(૭૩) दो सोला बत्तीसा, सव्वबलेणं तु संकलनिबद्धं ।
अछंति चक्कवट्टिं, अगडतडम्मि ठियं संतं ॥७९६॥

(૭૪) घेतूण संकलं सो, वामगहत्थेण अंछमाणाणं ।
भुंजिज्ज विलिंपिज्ज व, चक्कहर ते न चाएंति ॥७९७॥

(૭૫) जं केसवस्स उ बल, तं दुगुणं होइ चक्कवट्टिस्स ।
तत्तो बला बलवगा अपरिमियबला जिणवरिंदा ॥७९८॥

વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી વાસુદેવાદિકનુ બલ અધિક દેખાય છે, તે આ પ્રમાણે, સોળ હજાર રાજાઓ હસ્તિ-અશ્વ આદિ સર્વ બળવડે સાકળથી બાધેલા ને કુવાના કાઠા ઉપર રહેલા વાસુદેવને ખેચે, તોપણુ ન ખેચાય અને એ વાસુદેવ ડાબા હાથે સાકળ ગ્રહણુ કરીને બધા ખેચાતા (જમણા હાથે) ભોજન ને વિલેપન કરે, તો પણુ તે રાજાઓ તેને (વાસુદેવને) જરાપણુ ખેચી શકે નહિ બત્રીસ હજાર રાજાઓ સર્વ બળવડે સાકળથી બાધેલાને કુવાના કાઠા ઉપર ચકવર્તિને ખેચે, અને અને તે ચક્રવતિ ડાબા હાથે સાકળ ગ્રહણુ કરીને ખેચાતા (જમણા હાથે) ભોજન અને વિલેપન કરે, પણુ તે રાજાઓ ચડીને ખેચી શકે નહિ. વાસુદેવનુ જેટલુ બળ હોય, તેથી ચકવર્તિનુ બળ બમણુ હોય, શેષ સામાન્ય લોકના બળથી બળદેવો વધારે બળવાન હોય, અને જિનેશ્વરો અપરિમિત બળવાળા હોય ૭૯૪ થી ૭૯૮ ભાવાર્થ ઉપર પ્રમાણે પણુ વધારામા "સમસ્ત વીર્યાંતરાયના ક્ષયથી અપરિમિત બળવાળા જિનેશ્વરો હોય છે"

ઉપરોક્ત ઋધ્ધિઓ સિવાય બીજી પણુ ક્ષીરાશ્રવાદિ લબ્ધિઓ છે, તે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

खीर—महु—सप्पिसाओवमा उ वयणा तयासवा होंति ।
कोट्ठयधन्नसुनिग्गलसुत्तत्था कोट्ठबुद्धीया ७९९॥
जो सुत्तपएण बहुं, सुयमणुधावइ पयाणुसारी सो ।
जो अत्थपएणत्थं, मणुसरइ स बीयबुद्धी उ ॥८००॥

"ચક્રવર્તિની લાખ ગાયોનુ દૂધ પચાશ હજાર ગાયોને પાય એમ અર્ધ અર્ધના અનુક્રમવડે કરીને છેવટે એક ગાયનુ જે દૂધ નીકલે તે દૂધ, શર્કરાદિ અત્યત મધુર દ્રવ્યથી પણુ અતિશય મીઠાશવાળુ મધ, એ પ્રકારે ઘી પણુ લેવુ, તેના સ્વાદ જેવા જેના વચનો હોય, તે (તીર્થંકર-ગણુધરાદિ) ક્ષીરાશ્રવ, મધ્વાવશ્રવ અને ધૃતાશ્રવ લબ્ધિવાળા જાણુવા

તેઓ સમસ્તજનને સુખ કરનાર હોય છે. કોષ્ઠક (કોઠારમા રહેલા) ધાન્યની પેઠે જેને સૂત્ર અને અર્થ નિરંતર સ્મૃતિયુક્ત હોવાથી ચિરસ્થાયી હોય, તે કોષ્ઠબુદ્ધિ લબ્ધિમાન્ કહેવાય, જે સૂત્રના એકજ પદથી સ્વબુદ્ધિવડે ઘણુ શ્રુત જાણે છે, તે પદાનુસારી લબ્ધિમાન્ કહેવાય, અને જે (ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ ઇત્યાદિ) એકજ અર્થપ્રધાનપદવડે બીજા ઘણા અર્થને જાણે તે બીજબુદ્ધિ (ગણધરો) કહેવાય ૭૯૯-૮૦૦

उदय-क्खय-क्खओवसमो-वसमसमुत्था बहुप्पगाराओ ।
एवं परिणामवसा, लद्धीओ होंति जीवाणं ॥८०१॥

એ પ્રમાણે પરિણામવશાત્ ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમથી થએલી બહુ પ્રકારની લબ્ધિઓ જીવોને હોય છે ૮૦૧.

ઉપર કહેલી અને એ સિવાય બીજી પણ લબ્ધિઓ જીવોને શુભ-શુભતરાદિ પરિણામવશાત્ અનેક પ્રકારની હોય છે, તેમા વૈક્રિય અને આહારકાદિ નામકર્મના ઉદયથી વૈક્રિય અને આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, દર્શનમોહનીયાદિકર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમક્તિ-ક્ષીણ મોહપણુ અને મોક્ષ વિગેરે લબ્ધિઓ થાય છે, દાનાન્તરાય-લાભાન્તરાય આદિકર્મના ક્ષયોપશમથી અક્ષીણમહાનસી વિગેરે લબ્ધિ થાય છે, જે લબ્ધિવડે એક જણે લાવેલી ભિક્ષા ઘણા વાપરે તોપણ ખૂટે નહિ, અને જ્યારે પોતે વાપરે ત્યારે પૂર્ણ થાય, તે અક્ષીણમહાનસી લબ્ધિ કહેવાય, અને દર્શનમોહનીય આદિ કર્મના ઉપશમથી ઉપશમસમક્તિ અને ઉપશાન્ત મોહપણુ વિગેરે લબ્ધિઓ થાય છે ૮૦૧

આ સંબંધમા બીજો મત બતાવીને તેનુ ખંડન કરે છે.

केई भणंति वीसं, लद्धीओ तं न जुजए जम्हा ।
लद्धित्ति जो विसेसो, अपरिमिया ते य जीवाण ॥८०२॥
गणहर-तेया-हारय-पुलाय-वोमाइगमणलद्धीओ ।
एवं बहुगाओवि य, सुव्वंति न संगहीयाओ ॥८०३॥

કેટલાક વીશ લબ્ધિઓ કહે છે, તે યોગ્ય નથી, કેમકે "લબ્ધિ" એવો જે વિશેષ, તે જીવોને અસંખ્ય છે ગણધરલબ્ધિ, તેજસલબ્ધિ, આહારકલબ્ધિ, પુલાકલબ્ધિ, આકાશગમનલબ્ધિ વગેરે ઘણી લબ્ધિઓ સંભળાય છે, પણ તે અહી કહી નથી ૮૦૨-૮૦૩

જેઓ વીશ લબ્ધિઓજ છે એમ કહે છે, તે વીશ લબ્ધિઓ આ પ્રમાણે માને છે, જેવી કે—૧ આમર્ષૌષધિ, ૨ શ્લેષ્મૌષધિ, ૩ મલૌષધિ, ૪ વિપ્રૌષધિ, ૫ સર્વૌષધિ, ૬ કોષ્ઠબુદ્ધિ, ૭ બીજબુદ્ધિ, ૮ પદાનુસારીબુદ્ધિ, ૯ સંભિન્નશ્રોતા, ૧૦ ઋજુમતિ, ૧૧ વિપુલમતિ, ૧૨ ક્ષીરમધુઘૃતાશ્રવાલબ્ધિ, ૧૩ અક્ષીણમહાનસીલબ્ધિ, ૧૪ વૈક્રિયલબ્ધિ, ૧૫ ચારણલબ્ધિ, ૧૬ વિદ્યાધર, ૧૭ અર્હન્ત, ૧૮ ચક્રી, ૧૯ બળદેવ અને ૨૦ વાસુદેવ એ વીશ લબ્ધિઓ છે

આ વીશ લબ્ધિઓ ભવસિદ્ધિક જીવોને હોય છે એમાથી જિનલબ્ધિ-બળદેવચક્રી વાસુદેવ-સંભિન્નશ્રોતા-જંઘાચરણ અને પૂર્વધર એ સાત લબ્ધિઓ ભવસિદ્ધિક સ્ત્રીજીવોને નથી હોતી તેમજ એ સાત અને ઋજુમતિ તથા વિપુલમતિ મળીને નવ લબ્ધિઓ

અભવ્ય પુરુષોને પણ કદી નથી હોતી. વળી અભવ્ય સ્ત્રીઓને એ કહેલી નવ અને ક્ષીરમધ્વાશ્રવ મળીને દશ લબ્ધિઓ નથી હોતી પણ બાકીનીજ હોય છે ૮૦૨-૮૦૩.

भव्वा-भव्वाइविसेसणत्थमहवा तयंपि सवियारं ।
भव्वावि समभव्व च्चिय, जं चक्कहरादओ भणिया ॥८०४॥

અથવા ભવ્ય-અભવ્ય આદિનો ભેદ કરવા વીશ લબ્ધિઓ કહી છે, એમ કહે છે તે પણ દોષયુક્ત છે કેમકે ચક્રવર્તિ વિગેરે ભવ્યની લબ્ધિઓ છતા પણ અભવ્ય ભવ્ય સાધારણ તરીકે એ લબ્ધિઓ કહી છે. ૮૦૪

જો ઉપરોક્ત મતાવલમ્બી એમ કહે કે-એ વીશ લબ્ધિઓ ભવ્યોનેજ હોય છે, અને બાકીની ભવ્ય તથા અભવ્ય ઉભયને સાધારણ હોય છે તેઓનુ એમ કહેવુ તે પણ દોષયુક્ત છે, કારણ કે વીશ સિવાયની બીજી ગણધર-પુલાક અને આહારકાદિલબ્ધિઓ ભવ્યોનેજ હોય છે તેમજ ઉપરોક્ત વીશ લબ્ધિઓમા કહેલી વૈક્રિયલબ્ધિ-આમર્ષ-ઔષધિ વિગેરે લબ્ધિઓ અભવ્યોને પણ હોય છે આમ હોવાથી ભવ્યાભવ્યનો જે ભેદ કહ્યો, તે તો ન રહ્યો વળી ચક્રવર્તિ વિગેરે ભવ્યપણે પ્રસિદ્ધ છતા પણ તેમને જે વીશ લબ્ધિઓ કહી છે, તેમાની આમર્ષઔષધિ-વક્રિય-વિદ્યાધરપણુ વિગેરે લબ્ધિઓ અભવ્યની સમાન હોવાથી, તે અભવ્યની લબ્ધિઓમા કહેલી છે, તેથી તેમા પણ દોષ આવે છે. કારણ કે આમર્ષઔષધિ આદિની માફક ચક્રવર્તિ આદિ લબ્ધિઓ અભવ્યને પણ થવી જોઈએ, પણ એ લબ્ધિઓ અભવ્યને કદિપણ હોતી નથી ૮૦૪

શાથી જણાય, કે ચક્રવર્તિ લબ્ધિ ભવ્યોનેજ હોય ?

पोग्गलपरियट्टद्धं, जं नर-देवंतरं सुए भणियं ।
तो सो भव्वो कालो, जमयं नेव्वाणभावीणं ॥८०५॥

અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તનનુ જે અ તર નરદેવ (ચક્રિ) નુ કહ્યુ છે, તેથી તે ભવ્યજ છે, કારણ કે આટલો કાળ જેનુ ભવિષ્યમા નિર્વાણ થવાનુ હોય તેનેજ હોય છે ૮૦૫

"શ્રી ભગવતીજીમા કહ્યુ છે કે-હે ભગવન્ત ! ચક્રવર્તિ થઈને બીજીવાર ચક્રવર્તિ થાય તેમા કાળથી કેટલુ અન્તર હોય છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સાગરોપમ અધિક, અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તમા કઈક ન્યૂન-અ તર હોય છે" આ ઉપરથી ચક્રવર્તિ ભવ્યજ હોય છે, કારણ કે અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તપ્રમાણ અન્તર-કાળ જેને ભવિષ્યમા મોક્ષ થવાનો હોય, તેનેજ ઘટે છે અને જેમા અભવ્યો હોય તેવા ભવનપતિ આદિ દેવોનુ તો ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર વનસ્પતિના કાળ જેટલુ જ કહ્યુ છે વળી ઈન્દ્ર-ચક્રવર્તિ આદિ પદયોગ્ય કર્મનો બ ધ પણ ભવ્યને જ કહ્યો છે તેથી ચક્રવર્તિ ભવ્ય હોય તેજ થાય છે. ૮૦૫

આ પ્રમાણે પ્રસ ગાગત ઋદ્ધિઓ અને અવધિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહીને ઉપસંહાર કરતા ભાષ્યકાર મહારાજ છે

भणिओऽवहिणो विसओ, तहावि तस्संगहं पुणो भणइ ।
संखेवरुईण हियं, भव्वामोहत्थमिट्ठं च ॥८०६॥

અવધિજ્ઞાનનો વિષય (વિસ્તારથી) કહ્યો, તોપણ ફરી સ ક્ષેપથી કહે છે કેમકે સ ક્ષેપરૂચિજીવોના હિત માટે અને મોહ ન થાય તે માટે ઇષ્ટ હોવાથી ફરી કહે છે. ૮૦૬

પૂર્વોક્તપ્રકારે અવધિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ અને તેનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિરૂપ જે વિષય તે વિસ્તારથી કહ્યો, તોપણ ફરીને અહી તેનો વિષય સંક્ષેપ કહે છે પૂજ્યશ્રી દેવવાચકગણીજી જે નન્દી અધ્યયન સૂત્રકાર છે, તેઓએ પણ પ્રથમ વિસ્તારથી અવધિજ્ઞાન કહીને ફરી પણ સંક્ષેપથી તેનો વિષય કહ્યો છે જેમકે—"તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે છે, દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. આ પ્રમાણે સંક્ષેપરૂચિ મન્દમતિવાળા જીવોના હિત માટે અને વ્યામોહ ન થાય તે માટે પુન સંક્ષેપથી પણ વિષય કહ્યો છે ૮૦૬.

ઉપર કહ્યા મુજબ અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહે છે

दव्वाइं अंगुला-वलिसंखेज्जाईयभागविसयाइं ।
पेच्छइ चउग्गुणाइं, जहण्णओ मुत्तिमंताइं ॥८०७॥
उक्कोसं सखाईयलोगपोग्गलसमानिबद्धाइं ।
पइदव्वं सखाईयपज्जयाइं च सव्वाइं ॥८०८॥

જઘન્યથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તિ રૂપી દ્રવ્યોને જુએ છે. કાળથી એ દ્રવ્યના આવલીના અસંખ્યેય ભાગવર્તિ અતીત અનાગત પર્યાયોને જુએ છે, અને ભાવથી દરેક દ્રવ્યના ચાર ગુણો જુએ છે તથા ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યેય લોકાકાશપ્રમાણ ખંડોમા અવગાહી રહેલા દ્રવ્યોને જુએ છે (જાણે છે) (જો કે મૂર્ત દ્રવ્યો તો એકલા લોકાકાશમા જ હોય છે, પરન્તુ કેવળ શક્તિમાત્રથી એનુ એટલુ પ્રમાણ કહ્યુ છે) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી અન્તર્ગત એ દ્રવ્યોના અતીત અનાગત પર્યાયોને જાણે છે, અને ભાવથી એકેક દ્રવ્યના અસંખ્યાત પર્યાયો જુએ છે-જાણે છે. ૮૦૮

આ પ્રમાણે જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાનનો વિષય વિસ્તારથી કહ્યો હતો, તેને અહી પુનઃસંક્ષેપથી પણ કહ્યો.

અવધિજ્ઞાનપૂર્ણ થયુ.

મનઃપર્યવજ્ઞાન.

હવે મન.પર્યવજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ કહેવા ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરે છે.

ओहिविभागे भणियंपि, लद्धिसामण्णओ मणोनाणं ।

विसयाइविभागत्थ, भण्णइ नाणक्कमायातं ॥८०९॥

અવધિજ્ઞાનના અવસરે લબ્ધિ સામાન્યથી મનઃપર્યાયજ્ઞાન કહ્યુ છે, તોપણ વિષયાદિનો વિભાગ કરવાને પાચ જ્ઞાનના અનુક્રમે આવેલુ મન પર્યવજ્ઞાન કહે છે. ૮૦૯.

(७६) मणपज्जवनाणं पुण, जणमणपरिचिंतियत्थपागडणं ।

माणुसखेत्तनिबद्धं, गुणपच्चइयं चरित्तवओ ॥८१०॥

મન'પર્યવજ્ઞાન જીવોના મનમા ચિન્તવેલા અર્થને પ્રગટ કરનારૂ છે તે મનુષ્ય ક્ષેત્રપ્રમાણુ વિષયવાળુ છે, અને ગુણ પ્રત્યયિક ચારિત્રવન્તને હોય છે.

રૂપીદ્રવ્યને જાણવુ, ક્ષયોપશમ ભાવે થવુ અને પ્રત્યક્ષાદિપણે મન.પર્યવજ્ઞાનની અવધિજ્ઞાનની સાથે સમાનતા છતા પણ સ્વામી આદિનાભેદે આમા ભેદ છે. આ મન પર્યવજ્ઞાન મનુષ્યક્ષેત્ર (અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર)મા રહેલા પ્રાણીઓના મનથી ચિન્તવેલા અર્થને પ્રગટ કરે છે, પણ ક્ષેત્રથી બહારના પ્રાણીઓના ચિંતિત અર્થને જાણી શકતુ નથી. વળી ક્ષમા આદિ વિશિષ્ટગુણોથી અપ્રમત્ત ચારિત્રવાળાનેજ આ મન પર્યવજ્ઞાન થાય છે, બીજાને નહિ.

पुणसद्दो उ विसेसे, रूविनिबंधाइतुल्लभावेऽवि ।

इदमोहिन्नाणाओ सामिविसेसाईणा भिन्नं ॥८११॥

(મૂળમા) પુન શબ્દ વિશેષાર્થે છે રૂપીદ્રવ્ય જાણુવાદિપણે સમાન છતાં પણ સ્વામિઆદિના વિશેષથી આ મન પર્યવજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. ૮૧૧

આ જ્ઞાન, કોને ને કેટલા ક્ષેત્રનો વિષય કરનારૂ હોય છે ? તે કહે છે.

त संजयस्स सव्वप्पमायरहियस्स विविहरिद्धिमओ ।

समयक्खेत्तब्भंतरसण्णिमणोगयपरिण्णाणं ॥८१२॥

તે મન'પર્યવજ્ઞાન વિવિધ ઋદ્ધિવાળા અપ્રમત્ત સ યતને, મનુષ્યક્ષેત્રની અન્દર રહેલા સ જ્ઞી જીવોના મનોગત ભાવને જાણુનારૂ હોય છે. ૮૧૨

એ પ્રમાણે મન.પર્યવજ્ઞાનનો ક્ષેત્રથી વિષય કહીને હવે દ્રવ્યથી-કાળથી અને ભાવથી વિષય કહે છે

मुणइ मणोदव्वाइं, नरलोए सो मणिज्जमाणाइं ।

काले भूय-भविस्से, पलियाऽसंखेज्जभागम्मि ॥८१३॥

दव्वमणोपज्जाए, जाणइ पासइ य तग्गएऽणते ।

तेणावभासिए उण, जाणइ बज्झेऽणुमाणेण ॥८१४॥

તે મનઃપર્યવજ્ઞાની મનુષ્યક્ષેત્રમા સંજ્ઞીજીવોએ ચિન્તવેલા મનોદ્રવ્યને પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણુ અતીત અનાગત કાળપર્યન્ત જાણે છે, અને તે મનના અનન્તા પર્યાયો જાણે છે, તથા દ્રવ્યમનવડે જાણેલા બાહ્યઘટાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી જાણે છે. ૮૧૩-૮૧૪

[મનુષ્યક્ષેત્રમા સંજ્ઞીજીવોએ કાયયોગદ્વારા ગ્રહણ કરીને મનોયોગવડે મનપણે પરિણમાવેલા મનોદ્રવ્યને મન પર્યવજ્ઞાની જાણે છે આ તે જ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો, અને ભાવથી તો સર્વપર્યાયરાશીના અનન્તમાભાગે રૂપાદિ અનન્તાપર્યાયો દ્રવ્યમનના, જે ચિન્તાનુગત હોય તેને જાણે છે. પણ ભાવમનના પર્યાયોને જાણે નહિ. કારણ કે ભાવમન તો જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન અમૂર્ત છે, અમૂર્ત વિષયને તો છદ્મસ્થ ગ્રહણ કરી શકે નહિ, તેથી ચિન્તાનુગત મનોદ્રવ્યનાજ પર્યાયો જાણે, પણ ચિન્તનીય બાહ્યઘટાદિ વસ્તુના પર્યાયો ન જાણે દ્રવ્યમનવડે વિચારેલા બાહ્યઘટાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી જાણે પરન્તુ સાક્ષાત્ ન જાણે કેમકે ચિન્તવન કરનાર તો રૂપી અને અરૂપી ઉભય પ્રકારની વસ્તુઓનુ ચિન્તવન કરે, પરન્તુ છદ્મસ્થ અમૂર્ત વસ્તુને તો સાક્ષાત્ ન જુએ, તેથી સમજી શકાય છે કે ચિન્તનીય વસ્તુ અનુમાનથીજ જણાય છે કાળથી, ઉપરોક્ત મનોદ્રવ્યના પર્યાયો ભૂત અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપર્યન્ત જાણે છે

નન્દીસૂત્રમા કહ્યુ છે કે, તે મન પર્યવજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી દ્રવ્યથી ઋજુમતિ અનન્તપ્રદેશી અનન્તા સ્કંધો જાણે છે અને જુએ છે મન પર્યવજ્ઞાન ઉત્તમ ક્ષયોપશમથી થતુ હોવાથી વસ્તુને વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરતુ જ ઉત્પન્ન થાય છે પણ સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરતુ નથી અને તેથી આ મન પર્યાય માત્ર જ્ઞાનરૂપજ છે, દર્શનરૂપ નથી]

જો દર્શન હોય તોજ જુએ છે, એમ કહી શકાય, અને અહી દર્શનનો નિષેધ કેમ કરો છો ? તેનો જવાબ આપે છે.

सो य किर अचक्खुदंसणेण पासइ जहा सुयन्नाणी ।
जुत्तं सुए परोक्खे, न उ पच्चक्खे मणोनाणे ॥८१५॥

શ્રુતજ્ઞાનીની પેઠે મન પર્યવજ્ઞાની અચક્ષુદર્શનવડે જુએ છે પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાનમાં (અચક્ષુદર્શન) યુક્ત છે, પણ પ્રત્યક્ષ મન પર્યવજ્ઞાનમા ન હોય. ૮૧૫.

પૂર્વે ૫૫૩મી ગાથામા કહ્યુ છે કે "ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાદિ યથાર્થ જાણે છે અને જુએ છે તેમા કેટલાક કહે છે કે તે શ્રુતજ્ઞાની દ્રવ્યાદિ અચક્ષુદર્શનથી જુએ છે" તેમ મન પર્યવજ્ઞાની પણ અચક્ષુદર્શનથી જુએ છે જેમકે ઘટ-પટાદિ અર્થ ચિન્તવનાર વ્યક્તિના મનોદ્રવ્યોને મન પર્યવજ્ઞાની પ્રત્યક્ષથી જાણે છે, અને તેજ દ્રવ્યોને માનસ અચક્ષુદર્શનથી વિચારે છે આ અપેક્ષાએ "જુએ છે" એમ કહેવાય છે કારણ કે મન-પર્યવજ્ઞાનીને મન પર્યવજ્ઞાન પછી તરતજ માનસઅચક્ષુદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મન-પર્યવજ્ઞાનથી જાણે છે અને અચક્ષુદર્શનથી જુએ છે

પ્રશ્ન -ભગવન્ ! મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષાર્થ વિષયવાળુ છે અને અચક્ષુદર્શન પણ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી પરોક્ષાર્થ વિષયવાળુ જ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનના વિષયભૂત મેરૂ-સ્વર્ગ આદિ પરોક્ષ પદાર્થમા અચક્ષુદર્શન ઉચિત છે, કેમકે તે

અચક્ષુદર્શનને પણ તેનુ આલબન છે તેથી તે શ્રુતના સમાન વિષયવાળુ છે, પરન્તુ "અવધિ–મન પર્યાય–અને કેવળજ્ઞાન એ ત્રણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી" મન·પર્યાયજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર છે. તેથી પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર અચક્ષુદર્શનની તે મન.-પર્યવજ્ઞાનમા કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થાય ? કારણ કે તે ભિન્ન વિષયવાળુ છે. ૮૧૫

શ્રીગુરૂ એનો ઉત્તર આપે છે—

जइ जुज्जए परोक्खे, पच्चक्खे नणु विसेसओ घडइ ।
नाण जई पच्चक्ख, न दंसणं तस्स को दोसो ? ॥८१६॥

જો પરોક્ષ અર્થમા અચક્ષુદર્શન યુક્ત છે, તો પ્રત્યક્ષ અર્થમા વિશેષે કરીને તે ઘટે છે. જો જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને દર્શન પ્રત્યક્ષ નથી એમ કહો, તો જ્ઞાનમા શુ દોષ આવે છે ? ૮૧૬.

જો પરોક્ષ અર્થમા અચક્ષુદર્શનની પ્રવૃત્તિ માની શકાય છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ અર્થમા તો તે વિશેષે કરીને માનવી જોઇએ કેમકે ચક્ષુપ્રત્યક્ષથી જણાએલ ઘટ આદિ જે પ્રત્યક્ષ અર્થ તે તે સબધી અચક્ષુદર્શનમા વિશેષ અનુગ્રાહક છે, તેમ અહી માત્ર મનોદ્રવ્યરૂપ અર્થને પ્રત્યક્ષપણે ગ્રહણ કરતા મન પર્યાયજ્ઞાનમા પ્રત્યક્ષપણુ યુક્ત છે, અને અચક્ષુદર્શન એ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી, તેમજ પરોક્ષ અર્થને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી, તેમા પ્રત્યક્ષ-પણુ નથી, તોપણ તે દર્શન મનઃપર્યાયજ્ઞાનને અનુગ્રાહક તો થાય છે

પ્રશ્ન –એમ માનવાથી તો મન·પર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામા વિરોધ આવશે

ઉત્તર –વિરોધ નહિ આવે કારણ કે જેમ અવધિજ્ઞાનવાળાને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુ-દર્શનવડે પરોક્ષ અર્થને જોતા તેના પ્રત્યક્ષપણામાં કઇપણ વિરોધ નથી આવતો, તેમ અહી પણ મન પર્યાયજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર હોવાથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામા કઇ વિરોધ નથી. મન.પર્યાયજ્ઞાનવાળો પોતાના જ્ઞાનથી મનોદ્રવ્ય–પર્યાયોને સાક્ષાત્પણે જાણે છે અને માનસઅચક્ષુદર્શનથી પરોક્ષપણે જુએ છે ૮૧૬.

બીજા આચાર્યો "જુએ છે" એ પદ બીજી રીતે સમજાવે છે તે માટે તેમનો મત જણાવે છે.

अन्नेऽवहिदंसणओ, वयति न य तस्स तं सुए भणियं ।
न य मणपज्जदंसणमन्नं च चउप्पयाराओ ॥८१७॥

બીજા આચાર્યો, અવધિદર્શનથી (મન·પર્યવજ્ઞાની) જુએ છે, એમ કહે છે, (તે યુક્ત નથી, કેમકે) મન પર્યવજ્ઞાનીને તે અવધિદર્શન શ્રુતમા કહ્યુ નથી, અને દર્શનના ચાર પ્રકાર (ચક્ષુદર્શન આદિ) સિવાય બીજુ મન.પર્યવદર્શન પણ કહ્યુ નથી ૮૧૭

બીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે મન પર્યાયજ્ઞાની અવધિદર્શનથી જુએ છે અને મન પર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે તેઓનુ એમ કહેવુ અયોગ્ય છે, કારણ કે મન·પર્યાય-જ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન શ્રુતમા કહ્યુ નથી. અર્થાત્ મન પર્યાયવાળાને અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન હોવુ જ જોઇએ એમ કઈ નથી, અવધિ સિવાય પણ મતિ–શ્રુત–ને મન.-પર્યાય, એમ ત્રણ જ્ઞાન આગમમા કહ્યા છે જેમકે–"હે ભગવન્ ! મન પર્યવજ્ઞાન લબ્ધિવાળા

જીવો, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય? ગૌતમ! તે જ્ઞાની હોય, અજ્ઞાની ન હોય. (તેમા) કેટલાક ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય અને કેટલાક ચાર જ્ઞાનવાળા હોય જે ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય, તે મતિ-શ્રુત અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય, અને જે ચાર જ્ઞાનવાળા હોય તે મતિ-શ્રુત અવધિ-ને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય." આ પ્રમાણે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિજ્ઞાન-દર્શનનો નિયમ નથી, તેથી તે "અવધિદર્શનથી જુએ છે" એમ કેમ કહી શકાય?

પ્રશ્ન :-જો એમ માનવું અયુક્ત હોય, તો જેમ અવધિજ્ઞાનનું દર્શન છે, તેમ મનઃપર્યાયનું પણ દર્શન માનીને "મનઃપર્યાયદર્શનવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે,' એમ માનીએ તો શો દોષ છે?

ઉત્તર :-ચક્ષુ આદિ ચાર પ્રકારના દર્શન સિવાય પાંચમું મનઃપર્યાયદર્શન સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું નથી, કે જેથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કહી શકાય આગમમાં કહ્યું છે કે- "હે ભગવન્! કેટલા પ્રકારના દર્શન કહ્યા છે. ગૌતમ! ચાર પ્રકારના દર્શન કહ્યા છે ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન" આ રીતે મનઃપર્યાય-દર્શનનો અભાવ હોવાથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાયદર્શનથી જુએ છે એમ કહી શકાય નહિ. ૮૧૭.

હવે બીજો અભિપ્રાય જણાવીને કહે છે

अहवा मणपज्जवदसणस्स मयमोहिदंसण सण्णा ।
विभंगदंसणस्स व, नणु भणियमिद सुयाईयं ॥८१८॥

અથવા વિભંગદર્શનની પેઠે અવધિદર્શન મનઃપર્યવદર્શનની સંજ્ઞા (નામ) વાળું માન્યું હશે. ના, એમ કહેવું તે શ્રુતથી વિરુદ્ધ છે. ૮૧૮

અથવા જો કોઈ એમ માને કે જેમ વિભંગદર્શન એ અવધિદર્શનજ કહેવાય છે, તેમ મનઃપર્યવદર્શન પણ અવધિદર્શનજ છે અર્થાત્ અવધિદર્શન એ મનઃપર્યાયદર્શનનું બીજું નામ હશે એટલે કે જેમ ચક્ષુ આદિ ચાર દર્શન સિવાય પાંચમું વિભંગદર્શન નથી કહ્યું, પરન્તુ અવધિદર્શનમાંજ તેનો સમાવેશ કર્યો છે, તેમ મનઃપર્યવદર્શન પણ અવધિદર્શનમાં અન્તર્ભૂત થશે, અને તેથી મનઃપર્યવજ્ઞાની મનઃપર્યવદર્શનથી જુએ છે, એમ કહી શકાશે આચાર્યશ્રી કહે છે-કે એ અભિપ્રાય આગમથી વિરુદ્ધ છે. ૮૧૮.

जेण मणोनाणविओ दो तिण्णि व दसणाइं भणियाइं ।
जइ ओहिदसण होज्ज, होज्ज नियमेण तो तिण्णि ॥८१९॥

કારણ કે-મનઃપર્યવજ્ઞાનીને બે અથવા ત્રણ દર્શનો કહ્યા છે, જો તેમને અવધિદર્શન હોય તો અવશ્ય ત્રણ દર્શનજ હોય ૮૧૯

શ્રીભગવતીસૂત્રમાં આશીવિષઉદ્દેશે મનઃપર્યાયજ્ઞાનના સંબંધમાં ચક્ષુ-અચક્ષુદર્શન અથવા ચક્ષુ-અચક્ષુ-અને અવધિદર્શન એમ બે અથવા ત્રણ દર્શન કહ્યા છે, તેમાં જે મતિ, શ્રુત, અને મનઃપર્યાય એમ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય, તેને બે દર્શન અને જે મતિ શ્રુત. અવધિ અને મનઃપર્યાય એમ ચાર જ્ઞાનવાળા હોય, તેને ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે. માટે મનઃ પર્યવજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન કહેવું, એ આગમ વિરૂદ્ધ છે, અને જો મનઃપર્યવજ્ઞાન

અચક્ષુદર્શનને પણ તેનુ આલબન છે તેથી તે શ્રુતના સમાન વિષયવાળુ છે, પરન્તુ "અવધિ–મન પર્યાય–અને કેવળજ્ઞાન એ ત્રણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી" મન:પર્યાયજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર છે. તેથી પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર અચક્ષુદર્શનની તે મન-પર્યવજ્ઞાનમા કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થાય ? કારણ કે તે ભિન્ન વિષયવાળુ છે ૮૧૫.

શ્રીગુરૂ એનો ઉત્તર આપે છે—

जइ जुज्जए परोक्खे, पच्चक्खे नणु विसेसओ घडइ ।

नाण जई पच्चक्ख, न दंसणं तस्स को दोसो ? ॥८१६॥

જો પરોક્ષ અર્થમા અચક્ષુદર્શન યુક્ત છે, તો પ્રત્યક્ષ અર્થમા વિશેષે કરીને તે ઘટે છે જો જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને દર્શન પ્રત્યક્ષ નથી એમ કહો, તો જ્ઞાનમાં શુ દોષ આવે છે ? ૮૧૬

જો પરોક્ષ અર્થમા અચક્ષુદર્શનની પ્રવૃત્તિ માની શકાય છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ અર્થમા તો તે વિશેષે કરીને માનવી જોઇએ કેમકે ચક્ષુપ્રત્યક્ષથી જણાએલ ઘટ આદિ જે પ્રત્યક્ષ અર્થ તે તે સબધી અચક્ષુદર્શનમા વિશેષ અનુગ્રાહક છે, તેમ અહી માત્ર મનોદ્રવ્યરૂપ અર્થને પ્રત્યક્ષપણે ગ્રહણ કરતા મન પર્યાયજ્ઞાનમા પ્રત્યક્ષપણુ યુક્ત છે, અને અચક્ષુદર્શન એ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી, તેમજ પરોક્ષ અર્થને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી, તેમા પ્રત્યક્ષ-પણુ નથી, તોપણુ તે દર્શન મનઃપર્યાયજ્ઞાનને અનુગ્રાહક તો થાય છે

પ્રશ્ન —એમ માનવાથી તો મન.પર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામા વિરોધ આવશે.

ઉત્તર :—વિરોધ નહિ આવે કારણ કે જેમ અવધિજ્ઞાનવાળાને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુ-દર્શનવડે પરોક્ષ અર્થને જોતા તેના પ્રત્યક્ષપણામા કંઈપણ વિરોધ નથી આવતો, તેમ અહી પણ મન પર્યાયજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર હોવાથી મન:પર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામા કઇ વિરોધ નથી. મન:પર્યાયજ્ઞાનવાળો પોતાના જ્ઞાનથી મનોદ્રવ્ય–પર્યાયોને સાક્ષાત્‌પણે જાણે છે અને માનસઅચક્ષુદર્શનથી પરોક્ષપણે જુએ છે ૮૧૬

બીજા આચાર્યો "જુએ છે" એ પદ બીજી રીતે સમજાવે છે તે માટે તેમનો મત જણાવે છે.

अन्नेऽवहिदंसणओ, वयंति न य तस्स तं सुए भणियं ।

न य मणपज्जदंसणमन्नं च चउप्पयाराओ ॥८१७॥

બીજા આચાર્યો, અવધિદર્શનથી (મન પર્યવજ્ઞાની) જુએ છે, એમ કહે છે, (તે યુક્ત નથી, કેમકે) મન પર્યવજ્ઞાનીને તે અવધિદર્શન શ્રુતમા કહ્યુ નથી, અને દર્શનના ચાર પ્રકાર (ચક્ષુદર્શન આદિ) સિવાય બીજુ મન પયર્વદર્શન પણ કહ્યુ નથી ૮૧૭.

બીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે મન પર્યાયજ્ઞાની અવધિદર્શનથી જુએ છે અને મન પર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે તેઓનુ એમ કહેવુ અયોગ્ય છે, કારણ કે મન પર્યાય-જ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન શ્રુતમા કહ્યુ નથી અર્થાત્ મન પર્યાયવાળાને અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન હોવુ જ જોઇએ એમ કંઈ નથી, અવધિ સિવાય પણ મતિ–શ્રુત–ને મન-પર્યાય, એમ ત્રણ જ્ઞાન આગમમા કહ્યા છે જેમકે–"હે ભગવન્ ! મન પર્યવજ્ઞાન લબ્ધિવાળા

જીવો, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય? ગૌતમ! તે જ્ઞાની હોય, અજ્ઞાની ન હોય. (તેમા) કેટલાક ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય અને કેટલાક ચાર જ્ઞાનવાળા હોય. જે ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય, તે મતિ-શ્રુત અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય, અને જે ચાર જ્ઞાનવાળા હોય તે મતિ-શ્રુત અવધિ-ને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય" આ પ્રમાણે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિજ્ઞાન-દર્શનનો નિયમ નથી, તેથી તે "અવધિદર્શનથી જુએ છે" એમ કેમ કહી શકાય?

પ્રશ્ન :-જો એમ માનવુ અયુક્ત હોય, તો જેમ અવધિજ્ઞાનનુ દર્શન છે, તેમ મનઃપર્યાયનુ પણ દર્શન માનીને "મનઃપર્યાયદર્શનવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે,' એમ માનીએ તો શો દોષ છે?

ઉત્તર :-ચક્ષુ આદિ ચાર પ્રકારના દર્શન સિવાય પાચમુ મનઃપર્યાયદર્શન સિદ્ધાન્તમા કહ્યુ નથી, કે જેથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કહી શકાય આગમમા કહ્યુ છે કે-"હે ભગવન્! કેટલા પ્રકારના દર્શન કહ્યા છે ગૌતમ! ચાર પ્રકારના દર્શન કહ્યા છે ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન." આ રીતે મનઃપર્યાય-દર્શનનો અભાવ હોવાથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાયદર્શનથી જુએ છે એમ કહી શકાય નહિ. ૮૧૭.

હવે બીજો અભિપ્રાય જણાવીને કહે છે.

अहवा मणपज्जवदसणस्स मयमोहिदंसण सण्णा ।
विभंगदंसणस्स व, नणु भणियमिद सुयाईयं ॥८१८॥

અથવા વિભંગદર્શનની પેઠે અવધિદર્શન મનઃપર્યવદર્શનની સંજ્ઞા (નામ) વાળુ માન્યુ હશે. ના, એમ કહેવુ તે શ્રુતથી વિરૂદ્ધ છે ૮૧૮

અથવા જો કોઈ એમ માને કે જેમ વિભંગદર્શન એ અવધિદર્શનજ કહેવાય છે, તેમ મનઃપર્યવદર્શન પણ અવધિદર્શનજ છે અર્થાત્ અવધિદર્શન એ મનઃપર્યાયદર્શનનુ બીજુ નામ હશે એટલે કે જેમ ચક્ષુ આદિ ચાર દર્શન સિવાય પાચમુ વિભંગદર્શન નથી કહ્યુ, પરન્તુ અવધિદર્શનમાજ તેનો સમાવેશ કર્યો છે, તેમ મનઃપર્યવદર્શન પણ અવધિદર્શનમા અન્તર્ભૂત થશે, અને તેથી મનઃપર્યવજ્ઞાની મનઃપર્યવદર્શનથી જુએ છે, એમ કહી શકાશે આચાર્યશ્રી કહે છે-કે એ અભિપ્રાય આગમથી વિરૂદ્ધ છે. ૮૧૮.

जेण मणोनाणविओ दो तिण्णि व दसणाइं भणियाइ ।
जइ ओहिदसण होज्ज, होज्ज नियमेण तो तिण्णि ॥८१९॥

કારણ કે-મનઃપર્યવજ્ઞાનીને બે અથવા ત્રણ દર્શનો કહ્યા છે, જો તેમને અવધિદર્શન હોય તો અવશ્ય ત્રણ દર્શનજ હોય ૮૧૯

શ્રીભગવતીસૂત્રમા આશીવિષઉદ્દેશે મનઃપર્યાયજ્ઞાનના સંબંધમાં ચક્ષુ-અચક્ષુદર્શન અથવા ચક્ષુ-અચક્ષુ-અને અવધિદર્શન એમ બે અથવા ત્રણ દર્શન કહ્યા છે, તેમા જે મતિ, શ્રુત, અને મનઃપર્યાય એમ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય, તેને બે દર્શન અને જે મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યાય એમ ચાર જ્ઞાનવાળા હોય, તેને ત્રણ દર્શન કહ્યા છે. માટે મનઃ-પર્યવજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન કહેવુ, એ આગમ વિરૂદ્ધ છે, અને જો મનઃપર્યવજ્ઞાન-

વાળાને અવધિદર્શન હોય, તો મતિ-શ્રુત-અને મન.પર્યવ એ ત્રણ જ્ઞાનવાળાને પણ અવશ્ય ત્રણ દર્શન હોવા જ જોઇએ, પણ બે ન હોવા જોઈએ, પરન્તુ તેમને તો બેજ દર્શન કહ્યા છે, તેથી ઉપરોક્ત અભિપ્રાય સૂત્રવિરૂદ્ધ છે. ૮૧૯.

પુનઃ બીજા આચાર્યનો મત જણાવે છે.

अन्ने उ मणोनाणी जाणइ, पासइ य जोऽवहिसमग्गो ।

इयरो य जाणइ च्चिय, संभवमेत्तं सुएऽभिहियं ॥८२०॥

બીજાઓ એમ કહે છે કે જે અવધિજ્ઞાન સહિત મન પર્યવજ્ઞાની હોય, તે જાણે છે અને જુએ છે, તથા જે અવધિજ્ઞાનરહિત હોય તે માત્ર જાણે જ છે. છતા સભવમાત્રથી જુએ છે, એમ સૂત્રમા કહ્યુ છે. ૮૨૦,

જે અવધિજ્ઞાન સહિત ચાર જ્ઞાનવાળા મન પર્યવજ્ઞાની હોય, તે મન.પર્યવજ્ઞાનથી જાણે છે અને અવધિદર્શનથી જુએ છે. અને જે અવધિજ્ઞાન રહિત ત્રણ જ્ઞાનવાળા મન-પર્યવજ્ઞાની હોય, તે કેવળ મન પર્યવજ્ઞાનથી જાણે ખરા પણ જુએ નહિ, કેમકે તેમને અવધિદર્શન નથી હોતુ આ ઉપરથી કેવળ મન પર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સભવ માત્રથી જ જાણે છે અને જુએ છે એમ નન્દીસૂત્રમા કહ્યુ છે ૮૨૦.

વળી બીજા આચાર્યો, જાણે છે અને જુએ છે, એ પદોનો અર્થ બીજી રીતે કરે છે તે જણાવવા કહે છે કે—

अन्ने जं सागारं, तो त नाण न दसण तम्मि ।

जम्हा पुण पच्चक्ख, पेच्छइ तो तेण तन्नाणी ॥८२१॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે (મન પર્યાયજ્ઞાન) સાકાર છે, તેથી તેમા દર્શન નથી, પરન્તુ તે પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે વડે જ્ઞાની જુએ છે ૮૨૧.

મનઃપર્યાયજ્ઞાન અતિશય શ્રેષ્ઠ ક્ષયોપશમથી થતુ હોવાથી, તે સાકારજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનરૂપજ હોવાથી માત્ર જાણે છે, પરન્તુ તેમા અવધિ-કેવળજ્ઞાનની પેઠે દર્શન નથી, તેથી તે જુએ નહિ

પ્રશ્ન- ત્યારે મન પર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કેમ કહી શકાય?

ઉત્તર-મન પર્યવજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોવાથી, તે જ્ઞાનવાળા મનઃપર્યવજ્ઞાનથી જુએ છે કેમકે પ્રત્યક્ષ એટલે વધારે સારી રીતે જોવુ તે આ ઉપરથી મન પર્યવજ્ઞાની તે વડે જુએ છે અને તે સાકાર હોવાથી જાણે છે માટે યથોક્તન્યાયથી દર્શન ન હોય તો પણ મન-પર્યાયજ્ઞાની જુએ છે અને જાણે છે એમ કહી શકાય

આ અભિપ્રાય પણ મૂળ ટીકાકારે દૂષિત કહ્યો છે કારણ કે-મન પર્યાયજ્ઞાન સાકાર હોવાથી તેમા દર્શન નથી, અને પ્રત્યક્ષ હોવાથી "જેવડે વસ્તુ દેખાય તે દર્શન," એમ જે વચનયુક્તિ કહી છે તે વિરૂદ્ધ છે કેમકે આ જ્ઞાન સાકાર હોવાથી એમા દર્શનનો નિષેધ કર્યો છે, છતા પણ "જેવડે દેખાય તે દર્શન" એ વ્યુત્પત્તિથી દર્શનની પ્રાપ્તિ કહી છે વળી "જાણે છે" એ પદથી તેનુ સાકારપણુ સિદ્ધ કર્યું છે અને "જુએ છે" એ પદથી દર્શનરૂઢ શબ્દથી તેનુ અનાકારપણુ સિદ્ધ કર્યું છે, આથી પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી એ અભિપ્રાય પણ અયોગ્ય છે. ૮૨૧.

પ્રશ્ન-: જો ઉપરોક્ત સર્વ અભિપ્રાયો દોષવાળા હોવાથી અયોગ્ય છે, તો 'જુએ છે' એમ માનવામા દોષરહિત સત્ય અભિપ્રાય કયો છે તે કૃપા કરી જણાવો.

भण्णइ पन्नवणाए, मणपज्जवनाणपासणा भणिया ।

ताए व पासए सो, संदेहो हेउणा केण ॥८२२॥

કહીએ છીએ કે, પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમા મન પર્યવજ્ઞાનને જોવાપણુ કહ્યુ છે, તેથી જ તે જુએ છે. એમા કયા હેતુથી સદેહ રહે છે ? ૮૨૨.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા ત્રીશમા પદે મનઃપર્યાયજ્ઞાનને સારી રીતે જોવારૂપ સાકાર ઉપયોગ-વિષયક જોવાપણારૂપ પશ્યત્તા કહી છે, અને તેવડે મન પર્યાયજ્ઞાની "જુએ છે" એમ કહેવાય છે, આ અભિપ્રાયજ આગમોક્ત હોવાથી નિર્દોષ છે, બાકીના અભિપ્રાય આગમોક્ત ન હોવાથી દોષવાળા છે, તેથી તે અગ્રાહ્ય છે

(આ ગાથા પ્રક્ષેપ હોય એમ જણાય છે, કેમકે આ ગાથા જુની બન્ને ટીકાઓમા અને કેટલાક ભાષ્યના પુસ્તકોમા પણ નથી, કોઇક ભાષ્યના પુસ્તકોમા જણાય છે, વળી કઈક સાભિપ્રાય હોવાથી અમે અહી કહી છે)

સત્પદ પરૂપણાદિદ્વારો અવધિજ્ઞાનની પેઠે મન પર્યવજ્ઞાનના પણ કહેવા. માત્ર અપ્રમત્ત સયત આ જ્ઞાનના ઉત્પાદક સ્વામી છે, તેના અનુસારે સર્વત્ર ભિન્ન ભિન્નપણુ સ્વય વિચારી લેવુ ૮૨૨

મન.પર્યવજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

કેવલજ્ઞાન.

હવે કેવળજ્ઞાનનો અધિકાર કહે છે

(૭૭) अह सव्वदव्वपरिणामभावविन्नत्तिकारणमणंतं ।
सासयमप्पडिवाई, एगविहं केवलनाणं ॥८२३॥

સર્વ દ્રવ્યાદિના પરિણામની સત્તાને વિશેષ જાણવાનું કારણ, અનન્ત, શાશ્વત્ અને અપ્રતિપાતિ એવુ કેવળજ્ઞાન જે છે, તે એકપ્રકારે છે. ૮૨૩

નંદી વિગેરે સૂત્રમા કહ્યા મુજબ તથા શુદ્ધિ, લાભ અને પૂર્વે ૭૯ મી ગાથામા કહ્યા મુજબ અનુક્રમ જણાવવા મૂળમા "अह" શબ્દ મૂકયો છે એટલે કે મનઃપર્યવજ્ઞાન કહ્યા પછી હવે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહીશુ આ કેવળજ્ઞાન જીવાદિ સર્વદ્રવ્યના પ્રયોગ-સ્વભાવ અને તે બન્ને પ્રકારે પણ થતા પરિણામ-ઉત્પાતાદિ સર્વ પર્યાયો, તેની સત્તાને વિશેષ પ્રકારે જાણનાર છે. વળી ભેદ વિનાનુ છતા પણ સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાલ અને ભાવના અસ્તિપણાને જણાવનાર છે જાણવા યોગ્ય અનન્ત વિષય હોવાથી તેમજ અનન્ત પર્યાય-વાળુ હોવાથી કેવળજ્ઞાન અનન્ત છે (અન્તરહિત છે) નિરન્તર ઉપયોગવાળુ હોવાથી શાશ્વતુ છે નાશ નહિ પામતુ હોવાથી અવ્યય છે-અપ્રતિપાતિ છે સર્વ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષય થયા બાદ ઉત્પન્ન થતુ હોવાથી તેમજ સર્વ જાણવાયોગ્ય પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી અને મતિ આદિ જ્ઞાનોની અપેક્ષા વિનાનુ હોવાથી કેવળ એવુ જે જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન છે, તે એકજ પ્રકારનુ છે, એટલે તેમા બીજા ભેદો નથી. ૮૨૩

मणपज्जवनाणाओ, केवलमुद्देस-सुद्धि-लाभेहिं ।
पुव्वमणंतरमभिहियमह सद्दोऽयं तयत्थम्मि ॥८२४॥
सव्वदव्वाण पओग-वीससा-मीसया जहाजोगं ।
परिणामा पज्जाया, जम्म-विणासादओ सव्वे ॥८२५॥
तेसिं भावो सत्ता, सलक्खणं वा विसेसओ तस्स ।
नाण विण्णत्तीए, कारणं केवलं नाण ॥८२६॥
किं बहुणा सव्वं सव्वओ, सया सव्वभावओ नेयं ।
सव्वावरणाईयं, केवलमेगं पयासेइ ॥८२७॥
पज्जायओ अणंतं, सासयमिट्ठं सदोवओगाओ ।
अव्वयओऽपडिवाइ, एगविहं सव्वसुद्धीए ॥८२८॥

મન.પર્યવજ્ઞાન પછી પૂર્વે કહ્યા મુજબ ઉદ્દેશ-શુદ્ધિ-અને લાભવડે સર્વ આવરણનો ક્ષય થયે સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ થવાથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સર્વની ઉપર કેવળ-જ્ઞાન કહ્યુ છે, તેમજ સમસ્ત જ્ઞાનોનો લાભ થયા પછીજ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સર્વની પછી કેવળજ્ઞાન કહ્યુ છે. મન.પર્યવજ્ઞાન કહ્યા પછી કેવળજ્ઞાન કહીશુ એમ

કહ્યુ છે તે જણાવવા માટે આ અથ શબ્દ છે. સર્વ દ્રવ્યના યથાયોગ્ય પ્રયોગ-વિસ્રસા-મિશ્રથી જન્ય પરિણામો એટલે ઉત્પાદ-વ્યય આદિ સર્વ પર્યાયો. તેના ભાવ એટલે સ્વ-લક્ષણ-સત્તા, તેનુ જ્ઞાન, અથવા વિશેષ જ્ઞાનનુ કારણ તે કેવળજ્ઞાન. વધારે શું કહેવુ, સર્વ પદાર્થને સર્વથા પ્રકારે નિરન્તર સર્વ પર્યાયથી જાણે, સર્વ આવરણરહિત એવુ એકજ કેવળજ્ઞાન પ્રકાશે છે. તે પર્યાયથી અનન્ત છે, નિરન્તર ઉપયોગવાળુ હોવાથી શાશ્વતુ છે, નાશ નહિ પામતુ હોવાથી અપ્રતિપાતિ છે અને સર્વ શુદ્ધિવાળુ હોવાથી એકજ પ્રકારે છે ૮૨૪ થી ૮૨૮.

પ્રશ્ન – જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ હોય એવા જે તીર્થ કરાદિ, તે શબ્દવડે દેશના આપે છે, તો તે શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુત વિના પ્રાય નથી હોતુ. અને એમ હોવાથી કેવળીને ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિ કેમ ન થાય ?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શકાનુ સમાધાન કરવા શ્રીગુરૂ કહે છે કે—

(૭૮) केवलनाणेणऽत्थे, नाउं जे तत्थ पन्नवणजोग्गे ।
ते भासइ तित्थयरो, वइजोगसुयं हवइ सेस ॥८२९॥

કેવળજ્ઞાનવડે અર્થ જાણીને તેમા જે અર્થ કહેવા યોગ્ય હોય તેને તીર્થ કર બોલે છે, તે બોલવુ (તેમને) વચનયોગ છે, પણ તે બાકીનાઓને શ્રુત છે.

જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ હોય તે તીર્થ કરાદિ ધર્માસ્તિકાયાદિ મૂર્ત કે અમૂર્ત, અભિલાપ્ય અથવા અનભિલાપ્ય પદાર્થો કેવળજ્ઞાનવડેજ જાણીને તેમાથી કહી શકાય એવા યોગ્ય અર્થોને કહે છે, પણ શ્રુતજ્ઞાનવડે જાણીને નથી કહેતા, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળીને કેવળજ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, જેમ સર્વથા શુદ્ધ પટમા થોડી શુદ્ધિ છે એમ કહેવુ અયોગ્ય છે, તેમ કેવળજ્ઞાન છતે શ્રુતજ્ઞાન છે એમ કહેવુ અયોગ્ય છે કેવળજ્ઞાની ઉપર કહ્યા મુજબ કહી શકાય એવા સર્વ અભિલાપ્ય અર્થોમાથી, ગ્રહણ કરનારની શક્તિની અપેક્ષાએ જેને જેટલા યોગ્ય હોય તેટલા અભિલાપ્ય અર્થોજ કહે છે, જેમ ગણધર મહારાજને ઉત્પાદાદિ ત્રણ પદ કહેવાથી સર્વ અર્થોનુ જ્ઞાન થાય છે, તેમ સર્વ પ્રાણિને યોગ્ય અર્થો કહે છે, પણ સર્વ અભિલાપ્ય અર્થ નથી કહેતા, કેમકે સર્વ અભિલાપ્ય (કહી શકાય એવા) અર્થો અનન્તા છે અને આયુષ પરિમિત છે, તેથી સર્વ અભિલાપ્યો પણ કહી શકાય નહિ તેમા કેવળજ્ઞાનવડે જણાએલ અર્થ કહેનાર શબ્દોનો સમૂહ, તે કેવળી ભગવન્તને નામકર્મોદય જન્ય વચનયોગજ છે, પરન્તુ શ્રુત નથી, કેમકે શ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળીનુ જ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, તેથી તેમને ભાવશ્રુત નથી.

પ્રશ્ન –વચનયોગ એટલે વચન પરિસ્પદ અથવા વચનવીર્ય, તે ભલે નામ કર્મોદય જન્ય હોય, પરન્તુ ઉપદેશ આપનાર કેવળીના પુદ્ગલાત્મક શબ્દો શા રૂપ છે ?

ઉત્તર –એ શબ્દો પણ સાભળનારાઓને ભાવશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતજ છે, પણ ભાવશ્રુત નથી જે છદ્મસ્થ ગણધરાદિનુ શ્રુતગ્રથાનુસારી જ્ઞાન છે, તેજ કેવળીગત જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભાવશ્રુત છે પણ કેવળીનુ જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત નથી, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, અને ભાવશ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે.

અથવા કેવળીથી બોલાતા શબ્દો, તે વખતે શ્રુત નથી, પરન્તુ તે શબ્દ સાભળનારાઓને સાભળ્યા પછી થતા જ્ઞાનનુ કારણુ હોવાથી ઉપચારથી શ્રુત છે, જે વખતે બોલાય છે, તે વખતે શબ્દો શ્રુત નથી. અથવા કેવળી સબધી વચનયોગ ઔપચારિક હોવાથી ગૌણુભૂત શ્રુત છે આ સબધમા વળી બીજાઓ એમ કહે છે કે તે કેવળી એવા વક્તાનો વચનયોગ શ્રોતાને થતા શ્રુતનુ કારણુ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે મતલબ કે પૂર્વોક્ત અર્થ કેવળજ્ઞાનવડે જાણીને કેવળી ઉપદેશે છે, તેથી તેમને તે શબ્દો વચનયોગ છે, અને સાભળનારાઓને ભાવશ્રુતનુ કારણુ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે ૮૨૯

એજ અર્થ કહેવાને હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

नाऊण केवलेण, भासइ न पुण्ण जं सुयाईओ।
पण्णवणिज्जे भासइ, नाणभिलप्पे सुयाईए ॥८३०॥
तत्थवि जोग्गे गासइ, नाजोग्गे गाहयाणुवित्तीए।
भणिए व जम्मि सेसं, सयमूहइ भणइ तम्मत्तं ॥८३१॥
वइजोगो तं न सुय, खओवसमिय सुय जओ न तओ।
विन्नाण से खइयं, सद्दो उण दव्वसुयमेत्तं ॥८३२॥
सेस छउमत्थाण, जं विन्नाण सुयाणुसारेण।
तं भावसुयं भण्णइ, खओवसमिओवओगाओ ॥८३३॥
भण्णतं वा न सुयं, सेसं कालं सुयं सुणेंताण।
तं चेव सुयं भण्णइ, कारणकज्जोवयारेण ॥८३४॥
अहवा वइजोगसुयं, सेसं सेसंति ज गुणब्भूयं।
भावसुयकारणाओ, जमप्पहाण तओ सेसं ॥८३५॥
वइजोगसुयं तेसिंति, केइ तेसिंति भासमाणाण।
अहवा सुयकारणओ, वइजोगसुय सुणेंताण ॥८३६॥

કેવળી કેવળજ્ઞાનવડેજ જાણીને ઉપદેશે છે, પણુ શ્રુતવડે જાણીને નહિ, કેમકે તેમનુ જ્ઞાન શ્રુતાતીત છે (શ્રુતરહિત છે) અભિલાપ્ય ભાવો બોલે છે પણુ અનભિલાપ્ય ભાવો નથી બોલતા, તેમા પણુ ગ્રાહકની અનુવૃત્તિએ યોગ્ય અર્થ બોલે છે, અયોગ્ય નથી બોલતા જે શબ્દો બોલ્યા પછી શેષકાળે (શ્રોતા) સ્વય વિચારે છે, તે ભાવશ્રુત છે, અને કેવળી બોલે તે માત્ર વચનયોગ છે પણુ શ્રુત નથી કેમકે શ્રુત ક્ષાયોપશમિક છે, અને તે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તો તેમને નથી, તેમને તો ક્ષાયિકજ્ઞાન છે તેમના શબ્દો (શ્રોતાને) દ્રવ્યશ્રુતમાત્ર છે શેષ છદ્મસ્થોનુ જે શ્રુતાનુસારે વિજ્ઞાન છે તે ક્ષાયોપશમિક ઉપયોગથી ભાવશ્રુત કહેવાય છે બોલાતી વખતે કેવળીના શબ્દો શ્રુત નથી, પણુ સાભળ્યા પછી શ્રોતાઓને તે શબ્દોથી ભાવશ્રુત થાય છે, માટે કારણુકાર્યના ઉપચારથી તે દ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે અથવા વચનયોગજ શ્રુત છે, પણ તે શેષ એટલે ગુણુભૂત શ્રુત છે, કેમકે તે ભાવશ્રુતનુ કારણુ

હોવાથી અપ્રધાન શ્રુત છે, તેમને એટલે બોલનારાઓનેજ તે વચનયોગ શ્રુત છે, એમ કેટલાક કહે છે, અથવા સાભળનારાઓને શ્રુતનુ કારણુ હોવાથી વચનયોગ શ્રુત છે.૮૩૦થી૮૩૯.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ કહ્યુ, હવે એના ગતિ આદિ દ્વારોમા સત્પદપ્રરૂપણાદિ કહે છે.

તેમા પ્રથમ ગતિદ્વારમા મનુષ્યગતિ અને સિદ્ધગતિમા કેવળજ્ઞાન હોય છે, બીજીમા નહિ ઇન્દ્રિયદ્વારમા અતીન્દ્રિયને હોય છે, કાયદ્વારમા ત્રસકાય અને અકાયમાં હોય છે, યોગદ્વારમા સયોગી અને અયોગીને હોય છે, વેદદ્વારમા અવેદીને હોય છે, કષાયદ્વારમા અકષાયીને હોય છે, લેશ્યાદ્વારમા સલેશી અને અલેશીને હોય છે, સમ્યક્ત્વદ્વારમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે, જ્ઞાનદ્વારમા કેવળીને હોય છે, દર્શનદ્વારમા કેવળદર્શનવાળાને હોય છે, સયતદ્વારમા સયતી અને નોસયતીનોઅસયતીને હોય છે, ઉપયોગદ્વારમા સાકાર અને અનાકાર બન્ને ઉપયોગમા હોય છે, આહારકદ્વારમા આહારી અને અનાહારી બન્નેમા હોય છે, ભાષકદ્વારમા વક્તા અને અવક્તા ઉભયમા હોય છે, પરીત્તદ્વારમા પરીત્તને અને નોપરીત્તનોઅપરીત્તને હોય છે પર્યાપ્તદ્વારમા પર્યાપ્તાને અને નોપર્યાપ્તાનોઅપર્યાપ્તાને હોય છે. સૂક્ષ્મદ્વારમા બાદરને અને નોબાદરનોસૂક્ષ્મને હોય છે, સજ્ઞીદ્વારમા નોસજ્ઞીનોઅસજ્ઞીને હોય છે, ભવ્યદ્વારમા ભવ્યને અને નોભવ્યનોઅભવ્યને હોય છે ચરમદ્વારમા ચરમ એટલે ભવસ્થ કેવળીને અને નોચરમનોઅચરમ એટલે સિદ્ધને કેવળજ્ઞાન હોય છે.

કેવળજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અને અત્યારે પામતા જે જીવો છે, તેનો વિચાર પોતાની બુદ્ધિથી કરી લેવો દ્રવ્યપ્રમાણદ્વારમા-કેવળજ્ઞાન પામનારા વધારેમા વધારે એક સમયે એકસો આઠ હોય છે, અને પૂર્વે કેવળજ્ઞાન પામેલાઓ ભવસ્થકેવળી ઓછામા ઓછા અને વધારેમા વધારે બેથી નવક્રોડ હોય છે, અને અનન્તા સિદ્ધને કેવલજ્ઞાન હોય છે. ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાદ્વારમા જઘન્યથી લોકના અસખ્યાતમા ભાગે કેવળી હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી (સમુદ્ઘાતાવસરે) સર્વલોકમા હોય છે. કાળદ્વારમા સાદિ અપર્યવસિત (અનન્ત)કાળ સુધી સર્વ કેવળી હોય છે કેવલજ્ઞાનનુ અન્તર નથી, કેમકે તે ઉત્પન્ન થયા પછી નાશ પામતુ નથી ભાગદ્વાર મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવુ ભાવદ્વારમા કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિકભાવે હોય છે, અને અલ્પ-બહુત્વદ્વાર પણ મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવુ ૮૩૦-૮૩૯.

કેવળજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.
તે પૂર્ણ થવાથી
પાચે જ્ઞાનનો અધિકાર પૂર્ણ થયો

પૂર્વે બીજી ગાથામા કહેલા ફ્લ યોગ મ ગલાદિ દ્વારોમાનુ ત્રીજુ મ ગળદ્વાર પૂર્ણ કરીને હવે ચોથુ સમુદાયાર્થ દ્વાર કહેવાનો ઉપક્રમ કરે છે

केवलनाणं नन्दी, मंगलमिति चेह परिसमत्ताइ ।

अहुणा स मंगलत्थो भण्णइ पगओऽणुओगो त्ति ॥८३७॥

કેવળજ્ઞાન અહી સમાપ્ત થયુ. અને તે સમાપ્ત થયે છતે નામાદિ ભેદે કરીને ભેદવાલી ન દી સમાપ્ત થઈ અને તે સમાપ્ત થયે છતે મ ગલ સમાપ્ત થયુ. હવે તે મ ગળથી સાધ્ય એવો પ્રકૃત અનુયોગ કહીએ છીએ ૮૩૭

પૂર્વોક્ત પાચ જ્ઞાનમાથી કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહો છો ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા શ્રીગુરૂ કહે છે.

सो मइनाणाई कयरस्स, ' सुयस्स, जं न सेसाइ ।

होंति पराहीणाइ, न य परबोहे समत्थाइं ॥८३८॥

पाएण पराहीणं, दीवो व्व परप्पबोहय ज च ।

सुयनाण ते परप्पबोहणत्थ तदणुओगो ॥८३९॥

મતિજ્ઞાનાદિ પાચ જ્ઞાનોમાથી કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહો છો ? શ્રુતજ્ઞાનનો. બીજા જ્ઞાનોનો નહિ, કેમકે બીજા જ્ઞાનો પરાધીન (ગુરૂઆધીન) નથી, તેમજ બીજાને બોધ કરવામા સમર્થ નથી, અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાય પરાધીન છે વળી જે દીપકની પેઠે (સ્વ) પરનુ પ્રબોધક છે, તેથી બીજાઓને બોધ કરવા માટે તે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કહીએ છીએ. ૮૩૮-૮૩૯

પ્રશ્ન :-હે ગુરૂદેવ ! પૂર્વોક્ત મતિ આદિ પાચ જ્ઞાનોમાથી કયા જ્ઞાનનો અહીં અનુયોગ કહો છો ?

ઉત્તર '-શ્રુતજ્ઞાનનો અહી અનુયોગ કહીએ છીએ, બીજા જ્ઞાનોનો નહિ, કારણ કે શ્રુત સિવાયના મતિ આદિ જ્ઞાનો પરાધીન નથી, પરન્તુ સ્વઆવરણના ક્ષય અથવા તેના ક્ષયોપશમથી પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેનો અનુયોગ કરાય નહિ, અને શ્રુતજ્ઞાન પરાધીન હોવાથી તેનો વ્યાખ્યાન કરવારૂપ અનુયોગ કરવો જોઇએ. શ્રુતજ્ઞાન જ પરાધીન છે, પ્રાય પ્રરાધીન છે એમ કહેવાનુ કારણ એટલુ જ છે કે પ્રત્યેક બુદ્ધ વિગેરેને શ્રુતજ્ઞાન કેવલ ક્ષયોપશમથી ગુર્વાદિ સામગ્રી વિના સ્વય ઉત્પન્ન થાય છે તેથી શ્રુતજ્ઞાન પ્રાય· (ઘણુ કરીને) પરાધીન છે એમ કહીએ છીએ. એ રીતે બીજા જ્ઞાનો પરાધીન નથી વળી શ્રુતજ્ઞાનજ બીજાને બોધ કરવાને સમર્થ છે, કેમકે તે વાચાલ (બોલતુ) છે. બીજા જ્ઞાનો મૂક હોવાથી બીજાને બોધ કરી શકતા નથી અર્થાત્ ઉપદેશવડે બીજાને બોધ કરાય છે, અને ઉપદેશ શબ્દવડે થાય છે, એ શબ્દ કારણમા કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનમાજ અન્તર્ભૂત થાય છે, બીજા જ્ઞાનોમા નહિ તેથી શબ્દાત્મક શ્રુતજ બીજાને બોધ કરનાર છે તથા દીપકની પેઠે શ્રુતજ્ઞાનજ પોતાના અને પરના સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર છે. બીજા જ્ઞાનો એ પ્રમાણે સ્વ-પર પ્રકાશક નથી કેમકે શ્રુતજ્ઞાનજ પોતાનુ અને બાકીના

ચાર જ્ઞાનોનુ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકે છે, બીજા નહિ અને અનુયોગ પણ બીજાને બોધ કરવા માટેજ પ્રવર્તે છે, આવા કારણથી શ્રુતજ્ઞાન પરપ્રબોધક હોવાથી, નજીક હોવાથી, બીજાઓને તે શ્રુતનુ વ્યાખ્યાન જણાવવા માટે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કરીશુ ૮૩૮-૮૩૯.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

सोऽहिगओ च्चिय आवासयस्स कयरस्स किं त्थ चिंताए ? ।
तं चिय सुयंति साहइ सुयाणुओगाभिहाणेणं ॥८४०॥

પહેલી ગાથામાજ "આવશ્યકનો અનુયોગ કહુ છુ" એમ કહેલ છે, તેથી આ અધિકૃત અનુયોગ આવશ્યકનોજ છે, તો પછી પાચ જ્ઞાનમાથી કયા જ્ઞાનનો અનુયોગ કરાય એ પ્રશ્ન જ કયા આવે ? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ છે તે આવશ્યક પણ શ્રુતનો ભાગ છે એમ અહી કહે છે ૮૪૦

હવે અનુયોગ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

अणुवयणमणुओगो, सुयस्स नियएण जमभिहिएणं ।
वावारो वा जोगो, जोऽणुरूवोऽणुकूलो वा ॥८४१॥
अहवा जमत्थओ थोव-पच्छभावेहि सुयमणुं तस्स ।
अभिहेए वावारो, जोगो तेण व संबंधो ॥८४२॥

સૂત્રનો પોતાના અભિધેયની સાથે જે સબધ તે અનુયોગ અથવા સૂત્રનો પોતાના અર્થ સબધી જે અનુકુલ-અનુરૂપ યોગ, વ્યાપાર, નિરૂપણ કરવુ તે અનુયોગ અથવા એક સૂત્રનો અર્થ તો અનતો છે, પરતુ શ્રી જિનેશ્વરના મુખથી ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્યરૂપી અર્થની ત્રિપદી સાભળીને રચેલ હોવાથી, અર્થથી સ્તોક (થોડુ) અને પશ્ચાત્ ભાવ-પછી થયુ હોવાથી સૂત્ર અણુ-લઘુ (નાનુ) હોય છે તે સૂત્રનો પોતાના અભિધેયમા જે વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) અથવા અર્થની સાથે સબધ તે અનુયોગ છે. ૮૪૧-૮૪૨.

आवस्सयस्स जइ सो, तत्थंगाईण अट्ठ पुच्छाओ ।
तं होइ सुयक्खंधो, अज्झयणाइं च न उ सेसा ॥८४३॥

જો એ અનુયોગ આવશ્યકનો છે, તો તેમા અગાદિ આઠ-પ્રશ્નો સભવે છે (જેમકે આવશ્યક એ અગ છે કે બહુ અગો છે ? શ્રુતસ્કધ છે કે બહુ શ્રુત-સ્કધો છે ? અધ્યયન છે કે બહુ અધ્યયનો છે ? ઉદ્દેશ છે કે બહુ ઉદ્દેશાઓ છે ? (ઉતરમા આ આઠ પ્રશ્નોમાથી બે પ્રશ્ન સભવે છે) તે આવશ્યક છ અધ્યયનના સમુદાયરૂપ હોવાથી શ્રુતસ્કધ છે અને તે દરેક આવશ્યક અધ્યયનરૂપ હોવાથી અધ્યયનો પણ છે બાકીના છ પ્રકાર સભવતા નથી ૮૪૩

શિષ્ય પૂછે છે કે—

णणु नंदीवक्खाणे, भणियमणंगं इह कओ संका ?
भण्णइ अकए संका, तस्सानियमं च दाएइ ॥८४४॥

નન્દી અધ્યયનનુ વ્યાખ્યાન કરતા (આવશ્યક) અગ બાહ્ય કહ્યુ છે, તેથી શકા કયાથી થાય ? (ઉત્તર) નન્દી વ્યાખ્યાન ન કર્યું હોય તો શકા થાય તેના સમાધાન માટે

અને આ ઉત્તરથી નન્દીની વ્યાખ્યાનો અનિયમ બતાવે છે. અર્થાત્ નન્દીની વ્યાખ્યા કર્યા સિવાય પણ આવશ્યકની વ્યાખ્યા થાય એમ જણાવે છે ૮૪૪

પ્રશ્ન :–નન્દી અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું છે કે "આ પ્રસ્થાપકની અપેક્ષાએ અંગબાહ્યના ઉદ્દેશ સમુદ્દેશ અનુજ્ઞા અને અનુયોગ પ્રવર્તે છે" ઇત્યાદિ વચનથી આવશ્યક અંગબાહ્ય હોવાથી અંગ નથી એમ કહેલું છે તો અહો આ શંકા શાથી થાય છે કે જેથી ઉપરોક્ત પ્રશ્નો કરાય?

ઉત્તર –અત્રે શ્રુતસ્કંધાદિ સંબંધી તો શંકા થાય, કારણ કે ત્યાં નન્દી અધ્યયનમાં આવશ્યકના આ શ્રુતસ્કંધાદિ બાબતનો નિર્ણય નથી કર્યો. તેથી તે સંબંધી પ્રશ્ન થવો જોઇએ. આવશ્યક અંગ છે કે અનંગ (અંગબાહ્ય) છે? એ પ્રશ્નમાં પણ જ્યારે કોઈ શિષ્ય નન્દી અધ્યયન સાંભળ્યા સિવાય પ્રથમ આવશ્યકજ સાંભળે. ત્યારે શંકા થાય. તેથી અત્રે આ અંગ અનંગનો પ્રશ્ન પણ લીધો. કેમકે તેને આવશ્યક અંગ છે કે અંગબાહ્ય છે? એવી શંકા થાય છે

પ્રશ્ન –"મંગલને માટે પહેલાં નન્દી અધ્યયન સાંભળીને પછી આવશ્યક સાંભળવું" આવો ક્રમ હોવા છતાં કેમ નન્દી અધ્યયનની વ્યાખ્યા કર્યા વિના આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન નન્દી અધ્યયનની પહેલાં શા માટે કરવું જોઇએ, કે જેથી ઉપરોક્ત શંકા થાય?

ઉત્તર –અંગ–અનંગ સંબંધીના પ્રશ્નને નિર્ણયના વચનથી પ્રથમ નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવાનો અનિયમ બતાવે છે, એટલે કે પ્રથમ નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવું જ જોઇએ એમ નહિ, પરન્તુ વિશિષ્ટ પુરૂષાદિની અપેક્ષાએ એથી ઉલટું પણ થાય. ૮૪૪

સર્વ શાસ્ત્રોમાં મંગલને માટે આદિમાં નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઇએ. એમ કહ્યું છે, તો પછી તમે નન્દીના વ્યાખ્યાનનો અનિયમ શાથી કહો છો?

—એ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે—

नाणाभिहाणमेत्तं, मंगलमिट्ठं न तीए वक्खाण ।

इहमट्ठाणे जुज्जइ, जं सा वोत्तुं सुयक्खंधो ॥८४५॥

સામાન્ય રીતે પાંચ જ્ઞાન કહેવા માત્રથીજ નન્દીરૂપ મંગળ માન્યું છે. પણ અહીં અસ્થાને તે નન્દી (પાંચ જ્ઞાન)નું વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે તે નન્દી જુદો શ્રુતસ્કંધ છે ૮૪૫

શાસ્ત્રની આદિમાં પાંચ જ્ઞાનનું કથન કરવા માત્રથીજ મંગળ માન્યું છે, પણ શાસ્ત્રરૂપ સર્વ નન્દીનું વ્યાખ્યાન મંગળરૂપે નથી માન્યું. કેમકે અહીં અસ્થાને તે નન્દીસૂત્રનું વ્યાખ્યાન અયોગ્ય છે જેમ માર્ગમાં ચાલતાં મંગળભૂત દહીં–દૂર્વા–અક્ષત વિગેરે વસ્તુઓનું નામ અથવા દર્શન મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાય છે, પણ તેનું ભક્ષણ કે ગુણ શ્રવણ વગેરે મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાતા નથી, તેમ અહીં પણ પાંચ જ્ઞાનોનું કીર્તનજ મંગળરૂપ છે પણ સમગ્ર નન્દી સૂત્રનું વ્યાખ્યાનજ કંઈ મંગળરૂપ નથી. કેમકે અહીંઆ તેનું અસ્થાન છે આવશ્યકશાસ્ત્રના આરંભમાં શાસ્ત્રાન્તરભૂત નન્દીનું વ્યાખ્યાન અહીં અયોગ્ય છે. વળી એમ પણ ન કહેવું કે નન્દી સર્વ શાસ્ત્રોની અન્તર્ભૂત છે, કેમકે તે પદ અને વાક્યના સમૂહરૂપ હોવાથી, સિદ્ધાન્તમાં તેને ભિન્ન શ્રુતસ્કંધપણે કહેલ છે વળી ઘણા અધ્યયનના સમૂહરૂપ પણ નથી. કેમકે તે એકજ અધ્યયનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ૮૪૫

જો અહીં નન્દીનુ વ્યાખ્યાન અસ્થાને છે, તો તમે શરૂઆતમા પાંચે જ્ઞાન વિસ્તારથી શા માટે કહ્યા? કેમકે જ્ઞાન એ નન્દીરૂપજ છે, તેથી તમારા કહેવામા પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે? એનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે—

इह साणुग्गहसुइयं, न उ नियमोऽयमहवाऽपवादोऽय ।
दाइज्जइ कहणाए, कयाए पुरिसादवेक्खाए ॥८४६॥

અહી આવશ્યક શાસ્ત્રના આરભમા પ્રથમ વિસ્તારથી જે પાચ જ્ઞાનો કહ્યા છે, તે શિષ્યના અનુગ્રહ માટે કહેલ છે પરતુ એવો કંઈ નિયમ નથી, કે જ્ઞાનના વિસ્તૃત કથનથીજ મ ગલ થાય, અથવા કોઈ વખત પુરૂષાદિની અપેક્ષાએ કથન કરવાની વિધિમા આ અપવાદ પણ જણાય છે પ્રસ ગ ન હોવા છતા, આવશ્યકાદિના આરભે ન દીરૂપ પાચ જ્ઞાનનુ પણ વ્યાખ્યાન કરાય છે. ૮૪૬

આ પ્રમાણે આવશ્યક શ્રુતસ્ક ધનો અનુયોગ અહી નક્કી થયા બાદ હવે શુ કરવુ? તે માટે કહે છે

आवस्सयसुयखधो, नामं सत्थस्स तस्स जे भेया ।
ताइं अज्झयणाइं, नासो आवस्याईण ॥८४७॥
कज्जो पिहप्पिहाणं, जहत्थमजहत्थमत्थसुण्णं ति ।
नामे चेव परिच्छा, गेज्झं जइ होहिइ जहत्थ ॥८४८॥

આવશ્યક શ્રુતસ્ક ધ એવુ આ શાસ્ત્રનુ નામ છે, તે શાસ્ત્રના (સામાયિકાદિ) જે ભેદો તે અધ્યયનો છે, તેથી (આવશ્યક, શ્રુતસ્ક ધ, અધ્યયન વિગેરે) આવશ્યક–આદિ પદોનો ભિન્ન ભિન્ન નિક્ષેપ કરવો જોઇએ, કેમકે કેટલાક નામો (દીવો અગ્નિ વિગેરે) યથાર્થ છે, કેટલાક નામો (પલાશ મ ડપ વિગેરે) અયથાર્થ છે, અને કેટલાક નામો (ડિત્થ ડવિત્થ વિગેરે) અર્થ શૂન્ય છે શાસ્ત્રનુ નામ અર્થ યુક્ત હોવુ જોઇએ, કેમકે તેમાજ સમુદાયાર્થનુ જ્ઞાન થાય છે) તેથી નામ વડેજ (શાસ્ત્રની) પરીક્ષા કરવી જોઇએ, જો અર્થયુક્ત નામવાળુ શાસ્ત્ર હોય તો તે ગ્રાહ્ય થાય છે ૮૪૭–૮૪૮

હવે તેજ આવશ્યક વિગેરે પદના નિક્ષેપા કહે છે

नामाईओ नासो चउव्विहो मंगलस्स व स नेओ ।
विण्णेओ य विसेसो, सुत्तगओ, किंचि वुच्छामि ॥८४९॥

મ ગળની પેઠે આવશ્યક વિગેરેના નિક્ષેપા પણ નામાદિ નામ–સ્થાપના–દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે છે તેની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેલા મ ગળ પદની પેઠે જાણવી એમા જે કઇ વિશેષ છે, તે અનુયોગ દ્વાર સૂત્રથી જાણવો અને શિષ્યના અનુગ્રહને માટે કઈક કઈક અમે કહીશુ ૮૪૮

તેમા નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપ પરિચિત હોવાથી નથી કહેતા, અને દ્રવ્ય તથા ભાવ નિક્ષેપમા દ્રવ્ય આવશ્યક બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી, તેમા પ્રથમ આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહે છે

आगमओ दव्वावासयं, तमावासयं पयं जस्स ।
सिक्खियमिच्चाइ, तयं तयणुवउत्तो निगढमाणो ८५०॥

શિક્ષિતાદિ વિશેષણયુક્ત આવશ્યક પદનો જાણ છતા તેમા અનુપયુક્ત (ઉપયોગ રહિત) હોય અને તે આવશ્યકને કહેતો હોય, તો તે આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહેવાય છે ૮૫૦

હવે ઉપરોક્ત શિક્ષિતાદિ વિશેષણો અનુયોગદ્વાર સૂત્રાદિમા કહ્યાં છે તેનુ સ્વરૂપ કહે છે.

सिक्खियमंतं नीयं, हिययम्मि ठियं जियं दुय एइ ।
संखियवण्णाइ मियं, परिजियमेत्तुंक्कमेणंपि ॥८५१॥
जह सिक्खिय सनामं, तह तंपि तहा ठियाइ नामसमं ।
गुरुमणियघोससरिसं, गहियमुदत्तादओ ते य ॥८५२॥
न विहीणक्खरमहियक्खरं च वोच्चत्थरयणमालव्व ।
वाइद्धक्खरमेयं, वच्चासियवण्णविण्णासं ॥८५३॥
न खालयमुवलहलं पिव, अमिलियमसरूवधण्णमेलो व्व ।
वोच्चत्थगथमहवा, अमिलियपय-वक्कविच्छेयं ॥८५४॥
न य विविहसत्थपल्लवविमिस्समट्ठाणछिन्नगहियं वा ।
विच्चामेलिय कोलियपायसमिय मेरिकथं व्व ॥८५५॥
मत्ताइनिययमाणं, पडिपुण्णं छदसाऽहवऽत्थेणं ।
नाकंखाइसदोसं, पुण्णमुदत्ताइघोसेहिं ॥८५६॥
कंठो-ट्ठविप्पमुक्क, नावत्तं बाल-मूयमणियं व ।
गुरुवायणोवयात, न चोरिथ पोत्थयाओ वा ॥८५७॥

સર્વ આવશ્યક ભણાયુ હોય તે શિક્ષિત, હૃદયમા સ્થિર કર્યું હોય તે સ્થિત, જલ્દી સ્મરણમા આવે તે જિત, વર્ણ આદીની સંખ્યાના જ્ઞાનવાળુ તે મિત, ઉલટા ક્રમથી પણ સ્મરણમા આવે તે પરિજિત, જેમ પોતાનુ નામ શિખેલુ હોય અને સ્થિર કરેલુ હોય, તેમ આવશ્યક પણ હોય, તો તે નામ સમ ગુરૂએ કહેલ ઉદાત્ત-અનુદાત્ત અને સ્વરિત લક્ષણવાળા ઘોષની સમાનપણે ઉચ્ચારણ કરી ગ્રહણ કર્યું હોય તે ઘોષસમ ન્યૂનાધિક અક્ષર રહિત તે પ્રશસ્ત ભરવાડણે અવળી ગુંથેલ રત્નમાળાની પેઠે ઉલટ પાલટ વર્ણ (અક્ષર રચના) જેમા હોય તે વ્યાવિદ્ધાક્ષર અને તેવુ વિપરીત વર્ણવાળુ ન હોય તે અવ્યાવિદ્ધાક્ષર આ અક્ષરમાત્રની અપેક્ષાએ સમજવુ પદ અને વાક્યની અપેક્ષાએ નહી પત્થરના ટુકડાથી વ્યાપ્ત એવી ભૂમીમા હળની પેઠે જે સ્ખલના ન પામે તે અસ્ખલિત, જુદા જુદા ધાન્યના સમૂહની પેઠે જે ન મળી ગયેલુ હોય તે અમિલિત (અથવા પદ વાક્ય ને ગ્રન્થ મળેલા ન હોય તે અમિલિત) અથવા જ્યા પદ-વાક્યનુ જુદાપણુ હોય તે અમિલિત. વિવિધ શાસ્ત્રોના પદ-વાક્યરૂપ ઘણા પલ્લવોથી મિશ્રિત, અથવા અસ્થાને (છેદિને) રચેલુ

હોય તે વ્યત્યાગ્રેડિત (જેમકે-રાજ્ય પામેલા રામના રાક્ષસો નાશ પામ્યા) રાક્ષસો નાશ પામ્યા પછી રામને રાજ્ય મળ્યુ છે છતા તેથી ઉલટો ક્રમ છે માટે વ્યત્યાગ્રેડિત ગણાય. કૌલિકના દ્રધની પેઠે, અથવા ભેરી કંથાની પેઠે ન હોય તે અવ્યત્યાગ્રેડિત છંદ વડે માત્રાદિ નિયતમાન યુક્ત હોય તે સૂત્રથી પરિપૂર્ણ, અને જે આકાંક્ષાદિ દોષ રહિત હોય તે અર્થથી પરિપૂર્ણ (એટલે કે ક્રિયાના અધ્યાહારની અપેક્ષા ન રાખે અવ્યાપક ન હોય અને સ્વતંત્ર હોય તે પણ અર્થથી પરિપૂર્ણ કહેવાય છે.) ઉદાત્તાદિ ઘોષ યુક્ત (પરાવર્તનાદિ કાળે) હોય તે પરિપૂર્ણઘોષ (પૂર્વે શિક્ષાકાળે અધ્યાપકે કહેલા ઘોષની સમાન શિખનાર જો ઘોષ કરે, તો તે ઘોષસમ કહેવાય અને પરિપૂર્ણ ઘોષયુક્ત તો શિખ્યા પછી પુનરાવૃત્તિ કરતા પણ તેવાજ ઘોષથી બોલે, ત્યારે કહેવાય એટલો આ બેમા તફાવત છે.) બાળક અથવા મુંગાની પેઠે અવ્યક્ત ન બોલે, પણ કંઠ-ઓષ્ઠ રહિત પણે સ્પષ્ટ બોલે ગુરૂવાચનાથી પ્રાપ્ત કરેલુ બોલે પણ પુસ્તકાદિમાથી ચોરેલુ ન બોલે, અથવા સ્વતંત્ર શીખેલુ કે છાનુમાનુ કાને સાભળેલુ પણ ન બોલે. ૮૫૧-૮૫૭

શિષ્ય પૂછે છે કે—

> आगमओऽणुवउत्तो, वत्ता दव्वंति सिद्धमावासं ।
>
> किं सिक्खियाइसुयगुणविसेसणे फलमिहऽब्महियं ॥८५८॥

ઉપયોગ શૂન્ય વક્તા આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી શ્રુતના શિક્ષિતાદિ ગુણરૂપ વિશેષણો વડે શું અધિક લાભ છે? ૮૫૮

શ્રીગુરૂ એનો ઉત્તર આપે છે

> जह सव्वदोसरहियंपि, निगदओ सुत्तमणुवउत्तस्स ।
>
> दव्वसुयं दव्वावासयं च तह सव्वकिरियाओ ॥८५९॥
>
> उवउत्तस्स उ खलियाइयंपि सुद्धस्स भावओ सुत्तं ।
>
> साहइ तह किरियाओ, सव्वाओ निज्जरफलाओ ॥८६०॥

જેમ સર્વદોષ રહિત એવુ પણ સૂત્ર ઉપયોગ રહિત બોલનારને દ્રવ્યશ્રુત અને વક્ષ્યમાણ દ્રવ્યાવશ્યક ગણાય છે, તેવી રીતે પડીલેહણાદિ સર્વ ક્રિયાઓ પણ દ્રવ્યક્રિયા ગણાય છે, વળી જેમ શુદ્ધ ઉપયોગવાળાને સ્ખલનાદિ દોષ છતા પણ તે ભાવશ્રુત છે, તેમ ઉપયોગવાળાને સ્ખલનાવાળી પણ સર્વ ક્રિયાઓ નિર્જરાનુ ફળ સાધે છે ૮૫૯-૮૬૦

શિક્ષિતાદિ વિશેષણો કહેવાનુ કારણ એ છે કે શિક્ષિતાદિ ગુણ યુક્ત હોવાથી સર્વ દોષ રહિત છતા પણ ઉપયોગ રહિત બોલનારનુ તે શાસ્ત્ર દ્રવ્યાવશ્યક તે દ્રવ્યશ્રુત છે, અને પડિલેહણ-પ્રમાર્જન આદિ બધી બધી ક્રિયાઓ પણ ઉપયોગ રહિત કરનારને મુખ્ય ફળ રહિત દ્રવ્યક્રિયાઓજ થાય છે, પરન્તુ શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત બોલનારાને સ્ખલિતાદિ દોષયુક્ત છતા પણ તે સૂત્ર તેને ભાવશ્રુત થાય છે અને પડિલેહણાદિ બધી ક્રિયાઓ પણ સ્ખલનાદિ દોષોવાળી હોય, તો પણ ઉપયોગ સહિત કરનારાને કર્મનિર્જરા કરનાર થાય છે, તેથી ભગવન્તે કહેલા સર્વ અનુષ્ઠાનોમા ઉપયોગયુક્ત રહેવાનો યત્ન કરવો. ૮૫૯-૮૬૦

વળી ન્યૂનાધિક અક્ષરવાળુ શ્રુત બોલવામા દોષ છે, તે લૌકિક ઉદાહરણો કહીને સાબીત કરે છે.

अहिए कुणाल-कविणो, हीणे विज्जाहराऽऽदिद्दुता ।
बाला-उरातिमोयण-मेसज्जविवज्जआ उभए ॥८६१॥

અધિકાક્ષર સૂત્ર પાઠમા કુણાલ અને વાનરનુ દૃષ્ટાન્ત. હીનાક્ષર પાઠમા વિદ્યાધરાદિના દૃષ્ટાન્ત અને હીનાધિક ઉભય પાઠમા બાળક અને રોગીને વિપરીતપણે ભોજન ઔષધ આપવાનુ દૃષ્ટાન્ત. ૮૬૧

પાટલીપુત્ર નગરમા મૌર્યવશથી ઉત્પન્ન થએલો અશોકશ્રી નામનો રાજા હતો તેને પોતાની એક રાણીથો કુણાલ નામે પુત્ર થયો રાજાએ તે પુત્રને ઉજ્જયની નગરી તેના ભોગવટા માટે આપી તે પછી કુમાર તે નગરીમા રહીને આઠ વર્ષનો થયો. એટલે પત્ર-વાહક દૂતે (ખેપીયાએ) આવીને રાજાને કહ્યુ કે 'આપનો પુત્ર હવે આઠ વર્ષનો થયો છે" પત્રવાહકથી એ સમાચાર જાણીને રાજાએ અન્ત પુરમા રહીનેજ પોતાના હસ્તે કુમાર માટે પત્ર લખ્યો તેમા લખ્યુ કે "इदानीमधीयता कुमार કુમાર હવે ભણો " એ પ્રમાણે લખેલો પત્ર બીડયા સિવાય ત્યાજ મૂકીને રાજા લઘુશકા માટે ઊઠયો તે સમયે ત્યા રહેલી બીજી કોઈ રાણીએ તે પત્ર વાચ્યો વાચીને વિચાર્યું કે મારે પણ પુત્ર છે. પરન્તુ નાનો છે અને કુણાલ મોટો છે તેથી રાજ્યને યોગ્ય કુણાલ ગણાય, પણ મારો પુત્ર ન ગણાય. માટે એવી કોઈ યુક્તિ કરૂ કે જેથી કુણાલ રાજ્યને અયોગ્ય થાય એવુ વિચારી અજનની સળી થુકથી ભિજાવીને अधीयतां પદમાના अની ઉપર અનુસ્વાર કર્યો, એથી "इदानीमधीयतां कुमार. એટલે હવે કુમાર અધ થાઓ" એમ થયુ.

તે પછી તે પત્ર રાણીએ એજ પ્રમાણે એ સ્થળે મૂકયો. રાજાએ આવીને વાચ્યા સિવાય તે પત્ર કુમાર પાસે મોકલ્યો આવેલો પત્ર કુમાર પાસેના કોઈ માણસે મનમા વાચીને વિરૂદ્ધ લખેલુ માનીને પ્રગટ ન વાચ્યો. કુમારના આગ્રહથી જ્યારે પ્રગટ વાચ્યો, એટલે ભાવાર્થ જાણીને કુમારે કહ્યુ કે મૌર્યવશમા ઉપન્ન થએલા અમારા વડીલોની આજ્ઞા ત્રણ ભુવનમા પણ કોઈ ઉલ્લઘન નથી કરતુ, તો પછી તેમનાજ વશમા જન્મેલો હુ પિતાની આજ્ઞાનુ કેમ ઉલ્લઘન કરૂ ? એ ના થાય, એમ કહીને તે વખતેજ અગ્નિમા તપાવેલી લોઢાની સળી લઇને શોક-આક્રદ કરતા સર્વ પરિજનોએ રોકયા છતા પણ આખમા આજીને અન્ધ થયો

આ બનાવ જાણીને રાજા અતિશય ખેદ પામ્યો, પછી પછી શો ઉપાય ? તે પછી કુણાલ પાસેથી ઉજ્જયની લઇને કોઇ બીજુ યોગ્ય ગામ તેને આપ્યુ તે ગામમા રહીને કુણાલ કુમાર ઉત્કૃષ્ટ સગીતકળા શીખ્યો. કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ તેને એક પુત્ર થયો, એટલે રાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે તે કુણાલ પાટલીપુત્ર નગરે ગયો. ત્યા જઇને પોતાની સગીત-કળાથી સમસ્ત નગરવાસી જનના ચિત્ત તેણે આકર્ષી લીધા તેની એ ખ્યાતિ રાજા પાસે જવાથી રાજાએ કુણાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. કુણાલે રાજભુવનમા જઈ પડદા પાછળ રહીને અતિ-સુન્દર સગીત કર્યું, એથી રાજા અત્યન્ત પ્રસન્ન થઇને બોલ્યો કે "અરે ! તુ માગ. તારૂ ઇચ્છિત હુ તને આપીશ" રાજાનુ એ વચન સાભળીને કુણાલે કહ્યુ કે—

चंदगुत्तपपुत्तो उ, बिंदुसारस्स नत्तुओ ।
असोगसिरिणो पुत्तो, अंधो जायइ कागणिं ॥८६२॥

ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રપૌત્ર, બિન્દુસારનો પૌત્ર (પુત્રનો પુત્ર) અને અશોકશ્રીનો અન્ધપુત્ર કાકણિ (રાજ્ય) માગે છે ૮૬૨

પાટલીપુત્ર નગરમા નન્દવ શનો નાશ કરનાર એવા ચાણ્યકયના બુદ્ધિ વૈભવથી મૌર્ય-વ શી ચ દ્રગુપ્ત પ્રથમ રાજા થયો, તે પછી અનુક્રમે બિન્દુસાર અશોકશ્રી અને કુણાલ થયા. તેથી કુણાલ ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રપૌત્ર થાય બિન્દુસારનો પૌત્ર એટલે પુત્રનો પુત્ર થાય અને અશોકશ્રીનો પુત્ર થાય તે તમારી પાસે કાકણિ માગે છે એટલે ક્ષત્રિય ભાષામા રાજ માગે છે. કુણાલની યાચના સાભળીને રાજાએ આશ્ચર્ય સહિત પડદો દૂર કરાવ્યો અને કૌતુકવાલા રાજાએ પૂછયુ એટલે કુમારે સર્વ હકીકત સવિસ્તર કહી સ ભળાવી. પછી રાજાએ કહ્યુ કે તુ અન્ધ હોવાથી રાજ્યને શુ કરીશ ?

કુમારે કહ્યુ –દેવ ! મારે રાજ્યને યોગ્ય પુત્ર થયો છે,

રાજા.–કયારે ?

કુમાર –"સ પ્રતિ" હમણા

રાજાએ કુણાલના પુત્રનુ નામ એ ઉપરથી "સ પ્રતિ" રાખ્યુ, અને તેને રાજ્ય આપ્યુ. આ પ્રમાણે જેમ અહી અકાર ઉપર એકજ બિન્દુથી કુમારે આખો ગુમાવી, તેમ સૂત્રમા પણ બિન્દુઆદિ અધિક થવાથી સર્વ અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. ૮૬૨

ભાવની અધિકતામા બીજુ લૌકિક ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે છે—

કોઈ એક જ ગલમા એક સરોવર હતુ, તે લોકમા "કામિક તીર્થ" ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતુ તે સરોવરના કા ઠે એક વ જીુલનુ વૃક્ષ હતુ, તે વૃક્ષની શાખા ઉપર ચડીને જો કોઈ તિર્ય ચ સરોવરના પાણીમા પડે, તો એ તીર્થના પ્રભાવથી તે તિર્ય ચ મનુષ્ય થઇ જાય, અને જો મનુષ્ય પડે તો દેવ થાય, પણ જો અધિક લોભ કરીને બીજીવાર એ શાખા પરથી પાણીમા પડે તો પડનાર પુન· પોતાની મૂળ અવસ્થાને પામે એક વખત ત્યા વાનરમિથુનના દેખતા મનુષ્ય યુગલ વ જુલ વૃક્ષની શાખા પરથી સરોવરના જળમા પડયુ, અને તીર્થના માહાત્મ્યથી દેદીપ્યમાન દેવયુગલ થઈ ગયુ એ જોઇને વાનરમિથુન પણ એ પ્રમાણે સરોવરમા પડયુ અને સુન્દર મનુષ્યયુગલ થયુ તેમા મનુષ્યરૂપ થએલ વાનરે અધિક લોભથી સ્રીને કહ્યુ કે આપણે પુન સરોવરમા પડીએ કે જેથી દેવરૂપ બનીએ સ્રીએ ના પાડી અને કહ્યુ કે ફરી પડવાથી કોણુ જાણે શુ એ થઇએ આપણુ આ સુન્દર મનુષ્યરૂપ છે તેજ બસ છે શાસ્રોને વિષે અત્ય ત લોભ નિષેધ કરેલો છે. આ પ્રમાણે સ્રીએ વાર્યો છતા પણ તે પુરૂષ અતિલોભથી ફરી તે સરોવરમા પડયો એટલે પુન પોતાના મૂળ સ્વરૂપે વાનર થયો તે પછી તે સ્રીને ત્યા આવેલા કોઈ રાજાએ પોતાની અતિ વહાલી પત્ની કરી અને વાનરને કોઇ ઇન્દ્રજાલિક (મદારી) લઈ ગયો. તેણે તેને નાચતા શીખવ્યુ એક દિવસે મદારી તેજ વાનરને લઈ રમત કરવાને તે સ્રી સહિત બેઠેલા એવા રાજા પાસે ગયો વાનરાએ તે રાણીને ઓળખી અને રાણીએ પણ તે વાનરને ઓળખ્યો, એથી અટકાવવા છતા પણ વાનર રાણીને લેવા માટે તેની સન્મુખ વાર’વાર દોડવા લાગ્યો, એટલે રાણીએ કહ્યુ કે—

अहिए कुणाल-कविणो, हीणे विज्जाहराइदिट्ठता ।

बाला-उरातिभोयण-भेसज्जविवज्जआ उभए ॥८६१॥

અધિકાક્ષર સૂત્ર પાઠમા કુણાલ અને વાનરનુ દૃષ્ટાન્ત. હીનાક્ષર પાઠમા વિદ્યાધરાદિના દૃષ્ટાન્ત અને હીનાધિક ઉભય પાઠમા બાળક અને રોગીને વિપરીતપણે ભોજન ઔષધ આપવાનુ દૃષ્ટાન્ત. ૮૬૧

પાટલીપુત્ર નગરમા મૌર્યવ શથી ઉત્પન્ન થએલો અશોકશ્રી નામનો રાજા હતો તેને પોતાની એક રાણીથી કુણાલ નામે પુત્ર થયો રાજાએ તે પુત્રને ઉજ્જયની નગરી તેના ભોગવટા માટે આપી તે પછી કુમાર તે નગરીમા રહીને આઠ વર્ષનો થયો. એટલે પત્ર-વાહક દૂતે (બેપીયાએ) આવીને રાજાને કહ્યુ કે "આપનો પુત્ર હવે આઠ વર્ષનો થયો છે ' પત્રવાહકથી એ સમાચાર જાણીને રાજાએ અન્ત પુરમા રહીનેજ પોતાના હસ્તે કુમાર માટે પત્ર લખ્યો તેમા લખ્યુ કે "इदानीमधीयता कुमार कुमार હવે ભણો '' એ પ્રમાણે લખેલો પત્ર બીડયા સિવાય ત્યાજ મૂકીને રાજા લઘુશ કા માટે ઊઠયો તે સમયે ત્યા રહેલી બીજી કોઈ રાણીએ તે પત્ર વાચ્યો વાચીને વિચાર્યું કે મારે પણ પુત્ર છે. પરન્તુ નાનો છે અને કુણાલ મોટો છે તેથી રાજ્યને યોગ્ય કુણાલ ગણાય, પણ મારો પુત્ર ન ગણાય. માટે એવી કોઈ યુક્તિ કરૂ કે જેથી કુણાલ રાજ્યને અયોગ્ય થાય એવુ વિચારી અ જનની સળી થુ કથી ભિ જાવીને अधीयतां પદમાના अની ઉપર અનુસ્વાર કર્યો, એથી 'इदानीमधीयतां कुमारः એટલે હવે કુમાર અ ધ થાઓ '' એમ થયુ .

તે પછી તે પત્ર રાણીએ એજ પ્રમાણે એ સ્થળે મૂકયો. રાજાએ આવીને વાચ્યા સિવાય તે પત્ર કુમાર પાસે મોકલ્યો આવેલો પત્ર કુમાર પાસેના કોઈ માણસે મનમા વાચીને વિરુદ્ધ લખેલુ માનીને પ્રગટ ન વાચ્યો, કુમારના આગ્રહથી જ્યારે પ્રગટ વાચ્યો. એટલે ભાવાર્થ જાણીને કુમારે કહ્યુ કે મૌર્યવ શમા ઉપન્ન થએલા અમારા વડીલોની આજ્ઞા ત્રણ ભુવનમા પણ કોઈ ઉલ્લ ઘન નથી કરતુ, તો પછી તેમનાજ વ શમા જન્મેલો હુ પિતાની આજ્ઞાનુ કેમ ઉલ્લ ઘન કરૂ ? એ ના થાય, એમ કહીને તે વખતેજ અગ્નિમા તપાવેલી લોઢાની સળી લઇને શોક-આક્ર દ કરતા સર્વ પરિજનોએ રોકયા છતા પણ આખમા આજીને અન્ધ થયો.

આ બનાવ જાણીને રાજા અતિશય ખેદ પામ્યો, પછી પછી શો ઉપાય ? તે પછી કુણાલ પાસેથી ઉજ્જયની લઈને કોઇ બીજુ યોગ્ય ગામ તેને આપ્યુ તે ગામમા રહીને કુણાલ કુમાર ઉત્કૃષ્ટ સ ગીતકળા શીખ્યો કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ તેને એક પુત્ર થયો, એટલે રાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે તે કુણાલ પાટલીપુત્ર નગરે ગયો. ત્યા જઈને પોતાની સ ગીત-કળાથી સમસ્ત નગરવાસી જનના ચિત્ત તેણે આકર્ષી લીધા તેની એ ખ્યાતિ રાજા પાસે જવાથી રાજાએ કુણાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો કુણાલે રાજભુવનમા જઈ પડદા પાછળ રહીને અતિ-સુન્દર સ ગીત કર્યું, એથી રાજા અત્યન્ત પ્રસન્ન થઇને બોલ્યો કે "અરે ! તુ માગ. તારૂ ઇચ્છિત હુ તને આપીશ '' રાજાનુ એ વચન સાભળીને કુણાલે કહ્યુ કે—

चंदगुत्तपपुत्तो उ, बिंदुसारस्स नत्तुओ ।

असोगसिरिणो पुत्तो, अंधो जायइ कागणिं ॥८६२॥

ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રપૌત્ર, બિન્દુસારનો પૌત્ર (પુત્રનો પુત્ર) અને અશોકશ્રીનો અન્ધપુત્ર કાકણિ (રાજ્ય) માગે છે. ૮૯૨

પાટલીપુત્ર નગરમા નન્દવંશનો નાશ કરનાર એવા ચાણક્યના બુદ્ધિ વૈભવથી મૌર્ય-વંશી ચન્દ્રગુપ્ત પ્રથમ રાજા થયો, તે પછી અનુક્રમે બિન્દુસાર અશોકશ્રી અને કુણાલ થયા. તેથી કુણાલ ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રપૌત્ર થાય બિન્દુસારનો પૌત્ર એટલે પુત્રનો પુત્ર થાય અને અશોકશ્રીનો પુત્ર થાય તે તમારી પાસે કાકણિ માગે છે એટલે ક્ષત્રિય ભાષામા રાજ માગે છે. કુણાલની યાચના સાભળીને રાજાએ આશ્ચર્ય સહિત પડદો દૂર કરાવ્યો અને કૌતુકવાલા રાજાએ પૂછયુ એટલે કુમારે સર્વ હકીકત સવિસ્તર કહી સંભળાવી પછી રાજાએ કહ્યુ કે તુ અન્ધ હોવાથી રાજ્યને શુ કરીશ ?

કુમારે કહ્યુ–દેવ ! મારે રાજ્યને યોગ્ય પુત્ર થયો છે,

રાજા–ક્યારે ?

કુમાર–"સંપ્રતિ" હમણા.

રાજાએ કુણાલના પુત્રનુ નામ એ ઉપરથી "સંપ્રતિ" રાખ્યુ, અને તેને રાજ્ય આપ્યુ. આ પ્રમાણે જેમ અહી અકાર ઉપર એકજ બિન્દુથી કુમારે આખો ગુમાવી, તેમ સૂત્રમા પણ બિન્દુઆદિ અધિક થવાથી સર્વ અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. ૮૯૨.

ભાવની અધિકતામા બીજુ લૌકિક ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે છે—

કોઈ એક જંગલમા એક સરોવર હતું, તે લોકમા "કામિક તીર્થ" ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતુ તે સરોવરના કાંઠે એક વંજુલનુ વૃક્ષ હતુ, તે વૃક્ષની શાખા ઉપર ચડીને જો કોઈ તિર્યંચ સરોવરના પાણીમા પડે, તો એ તીર્થના પ્રભાવથી તે તિર્યંચ મનુષ્ય થઇ જાય, અને જો મનુષ્ય પડે તો દેવ થાય, પણ જો અધિક લોભ કરીને બીજીવાર એ શાખા પરથી પાણીમા પડે તો પડનાર પુન: પોતાની મૂળ અવસ્થાને પામે. એક વખત ત્યા વાનરમિથુનના દેખતા મનુષ્ય યુગલ વંજુલ વૃક્ષની શાખા પરથી સરોવરના જળમા પડયુ, અને તીર્થના માહાત્મ્યથી દેદીપ્યમાન દેવયુગલ થઈ ગયુ એ જોઇને વાનરમિથુન પણ એ પ્રમાણે સરોવરમા પડયુ અને સુન્દર મનુષ્યયુગલ થયુ તેમા મનુષ્યરૂપ થએલ વાનરે અધિક લોભથી સ્ત્રીને કહ્યુ કે આપણે પુન સરોવરમા પડીએ કે જેથી દેવરૂપ બનીએ સ્ત્રીએ ના પાડી અને કહ્યુ કે ફરી પડવાથી કોણ જાણે શુ એ થઇએ આપણુ આ સુન્દર મનુષ્યરૂપ છે તેજ બસ છે. શાસ્ત્રોને વિષે અત્યંત લોભ નિષેધ કરેલો છે આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ વાર્યા છતા પણ તે પુરૂષ અતિલોભથી ફરી તે સરોવરમા પડયો એટલે પુન પોતાના મૂળ સ્વરૂપે વાનર થયો તે પછી તે સ્ત્રીને ત્યા આવેલા કોઈ રાજાએ પોતાની અતિ વહાલી પત્ની કરી અને વાનરને કોઇ ઇન્દ્રજાલિક (મદારી) લઈ ગયો. તેણે તેને નાચતા શીખવ્યુ એક દિવસે મદારી તેજ વાનરને લઈ રમત કરવાને તે સ્ત્રી સહિત બેઠેલા એવા રાજા પાસે ગયો વાનરાએ તે રાણીને ઓળખી અને રાણીએ પણ તે વાનરને ઓળખ્યો, એથી અટકાવવા છતા પણ વાનર રાણીને લેવા માટે તેની સન્મુખ વારવાર દોડવા લાગ્યો, એટલે રાણીએ કહ્યુ કે—

जो जहा वट्टए कालो, त तहा सेव वानरा ! ।
मा वजुलपरिब्भट्ठो, वानरा ! पडण सर ॥८६३॥

હે વાનર ! જે કાળ જેવો વર્તે છે તેવો તેનો અનુભવ કર, વ જુલના પતનના લાભથી ભ્રષ્ટ થએલા હે વાનર ! હવે તે પતન સ ભાળીશ નહી. ૮૬૩

જેમ અધિક લોભનો અભિપ્રાય વાનરને દુ ખ માટે થયો, તેમ માત્રાઆદિથી અધિક સૂત્ર પણ અનર્થ માટે થાય છે

હવે અક્ષરાદિએ હીન એવા સૂત્રપાઠમા દુ ખ જણાવવા ઉદાહરણ કહે છે,

विज्जाहर रायगिहे, उप्पय पडणं च हीणदोसेण ।
कहणोसरणागमणं, पयाणुसारिस्स दाणं च ॥८६४॥

હીનાક્ષરપણાના દોષથી રાજગૃહ નગરમા ઉત્પાત અને પતન કરતા અર્થાત્ ઇચ્છિત સ્થાને નહિ જઈ શકતા વિદ્યાધરને જોઈને (શ્રેણિકે) સમસરણમા આવી ભગવન્તને પૂછયુ ભગવન્તે તેનો ખુલાસો કર્યો અને તેથી પદાનુસારી અભયકુમારે તે વિદ્યાપૂર્ણ કરી અને તેથી વિદ્યાધરે અભયકુમારને વિદ્યા આપી ૮૬૪

રાજગૃહનગરમા એક વખત ભગવાન્ મહાવીર સમવસર્યા તે વખતે તેમની પાસે તેમની ધર્મદેશના સાભળીને સર્વ સભા ઉઠી તે સાથે શ્રેણિક પણ રાજભુવન તરફ જવા લાગ્યો. તેવામા તેમણે દૂર કોઈ વિદ્યાધરને પાખ વિનાના પક્ષીની પેઠે આકાશમા ઉત્પાત અને પતન કરતો જોયો તેથી આશ્ચર્ય પામીને શ્રેણિક રાજા પાછા ભગવન્ત પાસે આવીને, તે વિદ્યાધર સ બ ધી હકીકત પૂછવા લાગ્યા ભગવન્તે કહ્યુ કે એ વિદ્યાધરને આકાશગામિની વિદ્યાનો એક અક્ષર વિસ્મૃત થયો છે, તેથી તે વિદ્યા સારી રીતે સ્ફુરતી નથી, માટે તે ઉડીને પાછો નીચે પડે છે. ભગવન્તનુ એ કથન પિતા પાસે રહેલા અભયકુમારે સાભળ્યુ તેથી તેણે તે વિદ્યાધર પાસે જઇને કહ્યુ, કે જો તુ મને આ આકાશગામિની વિદ્યા આપે, તો હુ તને એ વિદ્યાનો વિસ્મૃત અક્ષર સ ભારી આપુ વિદ્યાધરે એ શરત કબુલ કરી, એટલે અભયકુમારે પદાનુસારીલબ્ધિથી વિસ્મૃત અક્ષર સ ભારી આપ્યો વિદ્યાધર શરત મુજબ એ વિદ્યા અભય કુમારને આપીને સુખપૂર્વક વૈતાઢ્ય પર્વતપર જઈ સુખી થયો આ પ્રમાણે જેમ હીનાક્ષરવાળી વિદ્યા સ્મરણમા આવતા પણ કામ લાગતી નથી અને અનર્થ કરનારી થાય છે, તેમ સૂત્ર પણ હીનાક્ષર હોયતો અનર્થકારી થાય છે ૮૬૪

હવે હીનાધિક અક્ષરવાળા સૂત્ર માટે ઉદાહરણ કહે છે

तित्त-कडुमेसयाइं, माण पीलेज्ज ऊणए देह ।
पउणइ ण तेहिं अहियहिं मरइ बालो तहाहारे ॥८६५॥

તીખા-કડવા ઓસડો (રોગી પીડા ન પામો એમ માનીને) રોગીને તેના માતાપિતા કે વૈદ્યાદિ જો તે ઓછા આપે, તો તેથી ગુણ ન થાય, અને વધારે આપે તો મરણ થાય. એજ પ્રમાણે હીનાધિક આહારમા બાળક પણ મરણ પામે ૮૬૫

એજ પ્રમાણે સૂત્રમા પણ હીનાધિક અક્ષર હોય તો અનેકદોષો પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે—

अत्थस्स विसंवाओ, सुयभेआओ तओ चरणभेओ ।
तत्तो मोक्खाभावो, मोक्खाभावेऽफला दिक्खा ॥८६६॥

(ન્યુનાધિક અક્ષરથી) સૂત્રનો ભેદ થાય, અને સૂત્રના ભેદથી અર્થમા વિસ વાદ થાય, અને તેથી ચારિત્રનો ભેદ થાય, ચારિત્રના ભેદથી મોક્ષનો અભાવ થાય, અને મોક્ષના અભાવે દીક્ષા નિષ્ફળ થાય. ૮૬૬

આ પ્રમાણે આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહ્યુ, હવે નોઆગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહે છે

नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-ऽइरित्तमावासं ।

लोइय लोगुत्तरियं, कुप्पावयणं जहा सुत्ते ॥८६७॥

જ્ઞશરીર ભવ્યશરીર અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત, એમ નોઆગમથી-દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, તેમા ઉભય વ્યતિરિક્ત એવુ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક લૌકિક, લોકોત્તર અને કુપ્રાવચનિક એ ત્રણ પ્રકારે જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમા કહ્યુ છે તેમ જાણવુ ૮૬૭

જ્ઞશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક, ભવ્યશરીર દ્રવ્યઆવશ્યક, અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-આવશ્યક એમ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે જેણે પૂર્વે સારી રીતે આવશ્યક શીખેલુ સિદ્ધશિલાને વિષે પ્રાપ્ત થયેલુ જીવે છોડી દીધેલુ એવુ મુનિનુ જીવરહિત શરીર તે જ્ઞશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, કેમકે તે શરીરથી પૂર્વે ભાવઆવશ્યક અનુભવેલ છે. જે વ્યક્તિ ભવિષ્યમા આવશ્યક જાણશે, પણ હમણા વર્તમાનકાળે નથી જાણતી તે વ્યક્તિનુ જીવવાળુ દેવદત્તાદિકનુ શરીર યોગ્યપણાથી ભવ્યશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, એ ઉભયથી વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, એક લૌકિક, બીજુ લોકોત્તર અને ત્રીજુ કુપ્રાવચનિક. તેમા પ્રથમ રાજા વિગેરેના મુખ ધોવા આદિ જે અવશ્યના કાર્ય તે લૌકિક વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યક, અને જે સાધુઓના ગુણે રહિત, કેવળ વેશ માત્ર ધારણ કરી સાધુ જેવા જણાતા પગલે પગલે અનેક અસયમ સ્થાનનુ સેવન કરનારા મુનિઓ વિગેરે સવાર-સાજ પ્રતિક્રમણાદિ અવશ્ય કાર્યો કરે તે લોકોત્તર દ્રવ્યાવશ્યક, તથા જે પાખ ડીજનો ચામુ ડા વિગેરે દેવતાના સ્થાનોમા વિલેપનાદિ આવશ્યક કાર્યો કરે છે તે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક છે. એ નોઆગમથી ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઆવશ્યકના ત્રણ ભેદ જાણવા તેમા જે નો શબ્દ છે તે આગમના સર્વથા નિષેધ અર્થમા સમજવો, કેમકે ઉપરોક્ત આવશ્યકમા જરા પણ આગમ જ્ઞાન નથી. આ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનુ સ્વરૂપ ભેદપૂર્વક જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમા કહ્યુ છે તેમ સવિસ્તર જાણી લેવુ. ૮૬૭

ઉપર જે લોકોત્તર નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહ્યુ છે, તેમા ઉદાહરણ કહે છે

लोउत्तरे अभिक्खणमासेवालोयओ उदाहरण ।

स रयणदाहगवाणियनाएण जईहुवालद्धो ॥८६८॥

લોકોત્તરમા નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમા નિરન્તર દોષ સેવનાર અને આલોચના કરનાર સાધ્વાભાસનુ દૃષ્ટાન્ત છે, તે સાધ્વાભાસને ગીતાર્થ મુનિએ રત્નદાહક વણિકના ઉદાહરણથી ઠપકો આપ્યો ૮૬૮

લોકોત્તરમા નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમા નિરન્તર દોષ સેવીને આલોચના (પ્રાયશ્ચિત્ત) કરનાર સાધ્વાભાસનુ ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે—

વસ તપુરનગરમા એક અગીતાર્થ સ વિગ્નાભાસ ગચ્છ પોતાના આચાર્ય સહિ વિચરતો હતો, એ ગચ્છમા એક મુનિ રહેતો હતો તે હમ્મેશા દોષયુક્ત-સાધુને ઉપયો

ન આવે એવા ભાત–પાણી ગ્રહણ કરીને પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે મહાન્ સંવેગી હોય તેમ દેખાવ કરતો અને કરેલા સર્વ દોષો ગુરૂ સમીપે પ્રગટ કરીને પ્રાયશ્ચિત લેતો હતો, ગુરૂ પણ તેને તે મુજબ પ્રાયશ્ચિત આપતા હતા તે સાથે પ્રાયશ્ચિત આપતા હમ્મેશા કહેતા કે 'અહો ! આ મુનિ કેવો ધર્મશ્રદ્ધાળુ મહાભાગ છે ! જે આ પ્રમાણે દુષ્કર એવી આલોચના કરીને સુખપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત લે છે. ખરેખર સરળ હોવાથી એ મુનિ શુદ્ધ છે. કેમકે દોષ સેવવો રહેલો છે પણ આલોચના કરવી તે મુશ્કીલ છે. આવુ જોઇને બીજા ભોળા સાધુઓ વિચારવા લાગ્યા કે 'ખરેખર આલોચના કરવી એજ સાધ્ય છે દોષો સેવવામા અડચણ નથી અને જો એ પ્રમાણે હમ્મેશા નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય કરીને આલોચના કરીએ તોપણ કંઇ દોષ નથી. કેમકે તેની આલોચના કરવાથી શુદ્ધિ કરી દુષ્કરકારી થઇ શકાય છે' આવા વિચારથી પ્રાયઃ આખા ગચ્છમા 'આલોચવુ પણ અનાચાર સેવવા' એવી મૂર્ખતા પ્રસરી ગઇ

એ પ્રમાણે અવિધિએ વર્તતા કેટલોક કાળ ગયો. તેવામા તે ગચ્છમા કોઇ બીજા વિદ્વાન મુનિ પ્રાહુણા તરીકે આવ્યા, તેમણે તે સર્વ અવિધિ જોઇને વિચાર્યું કે અરેરે આ મૂર્ખ ગુરૂએ આખા ગચ્છનો નાશ કર્યો આ વિચારથી તેમણે તે ગુરૂને કહ્યુ. કે હે મુનિ ! તમે આ નિત્ય દોષ સેવનાર સાધુના આ પ્રમાણે વખાણ કરો છો, તેથી ગિરિનગર-વાસી લોકો અને રાજાની પેઠે દુઃખ પામશો.

અભણ ગુરૂ :–એ કેવી રીતે ?

વિદ્વાન મુનિ –ગિરિનગર નામે એક શહેર હતુ. તેમા એક ક્રોડાધિપતિ વણિક રહેતો હતો તે વણિક અગ્નિદેવનો ભક્ત હોવાથી દરવર્ષે રત્નોથી એક ઓરડો ભરીને તે ઓરડો અગ્નિથી સળગાવી દેતો તેને તે પ્રમાણે કરતો જોઇને તે નગરવાસી લોકો અને રાજા તેની પ્રશંસા કરતા હતા કે અહો ! આ શેઠની અગ્નિદેવ ઉપર કેવી ભક્તિ છે ? કે જે દરવર્ષે અગ્નિદેવને આ પ્રમાણે રત્નોથી તૃપ્ત કરે છે. આવી રીતે પ્રશંસા થવાથી તે શેઠ વધારે આદરથી એજ પ્રમાણે અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો એમ કરતા એક વખત મહાજોરા-વર પવનની આખા નગરમા અગ્નિ ફેલાયો, જેથી રાજમહેલ સહિત સર્વ નગર ભસ્મી-ભૂત થઇ ગયુ જ્યારે એવો મહા અનર્થ થયો ત્યારે રાજાએ અને લોકોએ વિચાર્યું કે અરેરે આપણે એ શેઠને એ પ્રમાણે કરતા પહેલાથીજ કેમ ન રોકયો ? અને તેની પ્રશંસા શા માટે કરી ? જો એ પ્રમાણે કરતા આપણે એને પ્રથમજ રોકયો હોત, તો આપણો આ વખત અત્યારે ન આવત' આ પ્રમાણે ઘણોજ પશ્ચાત્તાપ કરીને તે વણિકનો દંડ કરી તેને નગર બહાર કાઢી મૂકયો

એ પ્રમાણે હે આચાર્ય ! તમે પણ આ અવિધિએ વર્તતા સાધુની પ્રશંસા કરવાથી પોતાનો અને ગચ્છનો ઉભયનો નાશ કરો છો માટે આ સાધુને તેમ કરતા અટકાવો. જેથી મથુરાનગરીના લોક અને તેના રાજાની પેઠે સર્વ સુખી થાઓ અને જેથી તમે અનર્થને ભજવાવાલા ન થાઓ

આચાર્ય :—એ કેવી રીતે ?

વિદ્વાનમુનિ—સાભળો. મથુરાનગરીમા પણ અગ્નિદેવનો ભક્ત કોઈ ધનવાન વણિકે રત્નથી ભરેલા ઘરને સળગાવવાનો આરંભ કર્યો એટલે તે નગરવાસી લોકોએ અને

રાજાએ તેનો દંડ કરી તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યુ કે જો તારે અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા હોય, તો અરણ્યમા જઇને ઘર કરીને શા માટે એમ નથી સળગાવતો ? એમ કહીને તે શેઠને નગર બહાર કાઢયો. તેથી એ સઘળા અગ્નિના અનર્થથી બચીને સુખી થયા. એ પ્રમાણે હે આચાર્ય ! તમે પણ આ સાધુને ગચ્છ બહાર કાઢીને પોતાને તથા ગચ્છને મહાઅનર્થથી બચાવો

આવી ઘણી યુક્તિઓથી એ આચાર્યને શીખામણ આપી, પણ ગુરૂ અભણ (અગીતાર્થ) અને આગ્રહી હોવાથી તેમજ અધર્મી હોવાથી પોતાની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિથી (ન નિવર્ત્યા) તે સાધુને અટકાવ્યો નહિ. એટલે એ વિદ્વાન પ્રાહુણા મુનિએ ગચ્છના બીજા સાધુઓને કહ્યુ કે હે મહાભાગ્ય મુનિઓ ! આવા અભણ ગુરૂના તાબે રહેવાથી હવે સર્યું, તેમનો ત્યાગ કરીને અન્ય સ્થળે જાઓ, નહિ તો તમને સર્વને અનર્થ પ્રાપ્ત થશે. વિદ્વાન મુનિના ઉપદેશથી તે સાધુઓએ તેમનો ત્યાગ કર્યો આવા પ્રકારના ગચ્છવાળાનુ જે આવશ્યક તે નોઆગમથી લોકોત્તર દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે તે દ્રવ્યઆવશ્યક ઉદાહરણ પૂર્વક કહ્યુ. ૮૬૮.

હવે ભાવઆવશ્યક કહીશુ. તે ભાવ આવશ્યક આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે તેજ વાત કહે છે

आगमओ भावावासय, तदत्थोवओगपरिणामो ।
नोआगमओ भावे, परिणामो नाण-किरियासु ॥८३९॥

આવશ્યકના અર્થના ઉપયોગ રૂપ પરિણામ તે આગમથી ભાવ આવશ્યક છે, અને જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયનો પરિણામ તે, નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક છે. (અહી નોશબ્દ મિશ્ર-અર્થમા સમજવો) ૮૬૯

ઉપરોક્ત નોઆગમથી ભાવઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે. તે કહે છે

लोइय लोउत्तरियं कुप्पावयणं च तं समासेण ।
लोकोत्तरं पसत्थ सत्थे तेणाहिगारोऽयं ॥८७०॥

લૌકિક-લોકોત્તર-અને કુપ્રાવચનિક એમ ત્રણ પ્રકારે સંક્ષેપથી નોઆગમભેદમા ભાવ આવશ્યક છે તેમા લોકોત્તર ભાવાવશ્યક શ્રેષ્ઠ છે. તેનોજ આ શાસ્ત્રમા અધિકાર છે ૮૭૦

નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક લૌકિક-લોકોત્તર-અને કુપ્રાવચનિક એમ ત્રણ પ્રકારે છે આવો અનુક્રમ પૂર્વે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યકમા પણ કહ્યો છે, અને ભાવ-આવશ્યકમા તો અનુયોગદ્વારસૂત્રમા બધની અનુકૂલતાદિ કોઇ હેતુ વડે કરીને લૌકિક-કુપ્રાવચનિક-અને લોકોત્તર એવો અનુક્રમ કહ્યો છે. તેમા દિવસના પૂર્વ ભાગમા ભારત અને પાછલા ભાગમા રામાયણ વાચવુ ઇત્યાદિ જે લોકમા પ્રચલિત છે, તે નોઆગમથી લૌકિક ભાવ આવશ્યક છે, અને મંત્ર પાઠાદિ પૂર્વક યજ્ઞ અંજલિ હોમાદિ કરવા, તે કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક છે તથા ઉપયોગ પૂર્વક આવશ્યક શ્રવણ કરવુ પડિલેહણ આવર્તાદિ ક્રિયામિશ્ર ઉભયકાળ મુખે મુહપતિ રાખીને, આવર્ત કરવા પૂર્વક વન્દનાદિ સૂત્રોરૂપ આવશ્યક સૂત્ર બોલવા, તે લોકોત્તર ભાવ આવશ્યક છે એ પ્રમાણે સઘળે ઠેકાણે જ્ઞાનક્રિયાની મિશ્રતા વિચારવી. આ ત્રિવિધ નોઆગમથી ભાવ આવશ્યકમા લોકોત્તર ભાવાવશ્યક ખરેખર અનુપમ મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિમા હેતુભૂત હોવાથી લોકોત્તર ભાવ આવશ્યકજ શ્રેષ્ઠ છે અને તેનોજ અહી શાસ્ત્રમા અધિકાર છે ૮૭૦

હવે આવશ્યકના પર્યાયનામો (જુદા જુદા નામો) કહે છે

तस्साभिन्नत्थाइ, सुपसत्थाइं जहत्थनिययाइं ।
अव्वामोहाइनिमित्तमाह पज्जायनामाइ ॥८७१॥

અન્ય અન્ય સ્થાનને વિષે આવશ્યકના જુદા જુદા નામો સાભળવાથી શિષ્યને વ્યામોહ આદિ ન થાય એટલા માટે તે આવશ્યકના એકજ અર્થવાળા સુપ્રશસ્ત યથાર્થ અને નિયત એવા આવશ્યકના જુદા જુદા નામો કહે છે, કેમકે તેથી અનેક દેશમાથી થયેલા શિષ્યોને સુખે સુખે અર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે ૮૭૧

आवस्सय अवस्सकरणिज्ज, धुव निग्गहो विसोही य ।
अज्झयणछक्क वग्गो नाओ, आराहणा मग्गो ॥८७२॥

આવશ્યક–અવશ્ય કરવા યોગ્ય–ધ્રુવ–નિગ્રહ–વિશુદ્ધિ–છઅધ્યયન–વર્ગ–ન્યાય-આરાધના અને માર્ગ (એ દશ આવશ્યકના જુદા જુદા નામો છે.) ૮૭૨

આવશ્યક એટલે શું ? તે કહે છે

समणेण सावएण य, अवस्सकायव्वयं हवइ जम्हा ।
अतो अहो-निसिस्स उ, तम्हा आवस्सयं नाम ॥८७३॥

સાધુ અને શ્રાવકને રાત્રિ અને દિવસના અતે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કારણથી આ આવશ્યક કહેવાય છે. ૮૭૩

जदवस्स करणिज्ज, तेणावस्सयमिदं गुणाणं वा ।
आवस्सयमाहारो, आ मज्जाया-भिविहिवाई ॥८७४॥
आ वस्स वा जीवं, करेइ जं नाण—दंसण—गुणाणं ।
संनेज्झ-भावण-च्छायणेहिं वाऽऽवासय गुणओ ॥८७५॥

અવશ્ય કરવા યોગ્ય આવશ્યક છે એ અર્થ પૂર્વની ગાથામા કહેલ છે. અથવા આવશ્યક પદમા આ શબ્દ મર્યાદા ને અભિવિધિ અર્થનો વાચક હોવાથી ગુણોનો આધાર તે આવશ્યક છે અથવા જે આ એટલે સમસ્ત પ્રકારે જીવને જ્ઞાન દર્શન ગુણોને વશ કરે તે આવશ્યક અથવા સાનિધ્ય–ભાવના–આચ્છાદનાવડે ગુણથી આત્માને વાસિત કરે તે આવાસક કહેવાય છે ૮૭૪–૮૭૫

અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી આવશ્યક રહેવાય છે એ આવશ્યક પદમા જે આ શબ્દ મર્યાદા અને અભિવિધિવાચી છે, એટલે મર્યાદાવડે અથવા અભિવિધિવડે (જ્ઞાનાદિ) ગુણોનો આધાર તે આવશ્યક અથવા જે ક્રિયા આત્માને જે જ્ઞાનાદિ ગુણોથી વાસિત કરે (યુક્ત કરે) તે આવાસક અથવા વસ્ત્ર સુગધ–ધૂપઆદિની પેઠે જે આત્માને ગુણો વડે આચ્છાદિત કરી શોભાવે તે આવાસક અથવા જે આત્માનુ દોષોથી સવરણ કરે એટલે દોષો આવવા ન દે તે આવાસક છે ૮૭૪–૮૭૫

આ પ્રમાણે આવશ્યકપદના જુદા જુદા દસ નામોમાના પહેલા આવશ્યક અથવા આવાસક પદનો અર્થ કહ્યો હવે બાકીના પદોનો અર્થ કહે છે

एवं चिय सेसाइं, विउसा सुय-लक्खणाणुसारेणं ।
कमसो वत्तव्वाइं, तहा सुय-क्खंधनामाइं ॥८७६॥

એજ પ્રમાણે બાકીના પદો પણ વિદ્વાને શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણને અનુસારે અનુક્રમે કહેવા, તથા શ્રુત-સ્કંધના નામો પણ એજ પ્રમાણે કહેવા ૮૭૬

મોક્ષાભિલાષી જનોથી જે અવશ્ય કરાય તે અવશ્યકરણીય કહેવાય છે તથા અર્થથી શાશ્વતુ હોવાથી ધ્રુવ. જે વડે ઇન્દ્રિય-કષાય વિગેરે ભાવ શત્રુઓનો નિગ્રહ-રોધ કરાય તે નિગ્રહ. બીજા આચાર્યો ધ્રુવ એટલે પ્રવાહથી અનાદિ કાળના કર્મનો જે વડે નિગ્રહ થાય તે ધ્રુવનિગ્રહ, એમ તે બે પદનુ એકજ પર્યાય નામ કહે છે. તથા કર્મથી મલીન થએલા આત્માની વિશુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી વિશુદ્ધિ સામાયિકઆદિ છ અધ્યયનરૂપ હોવાથી ષડધ્યયન. જે વડે રાગ આદિ દોષો દૂરથી ત્યજાય તે વર્ગ બીજાઓ એ બે પદનુ એકજ નામ કહે છે. જેમકે સામયિકાદિ છ અધ્યયનનો સમૂહ હોવાથી છ અધ્યયનનો વર્ગ કહેવાય છે ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય હોવાથી ન્યાય, અથવા જીવ અને કર્મનો સબંધ દૂર કરનાર હોવાથી ન્યાય મોક્ષ આરાધનાનો હેતુ હોવાથી આરાધના મોક્ષનગરે પહોચાડનાર હોવાથી માર્ગ એ પ્રમાણે આવશ્યક પદના દશ પર્યાય નામોનો અર્થ જાણવો

તથા તેજ પ્રમાણે શ્રુત અને સ્કંધના પર્યાય નામો પણ શ્રુતમા કહેલા લક્ષણથી જાણવા, જેમકે શ્રુત-સૂત્ર-ગ્રન્થ-સિદ્ધાન્ત-પ્રવચન-આજ્ઞા-ઉપદેશ-અને આગમ વિગેરે શ્રુતના એકજ અર્થવાળા નામો છે તથા ગણ-કાય-નિકાય-સ્કંધ-વર્ગ અને રાશી વિગેરે સ્કંધના એકજ અર્થવાળા નામો છે. તેના અર્થ વિદ્વાને શ્રુતાનુસારિ લક્ષણથી કરવા. અહી વિસ્તાર થવાના ભયથી કહ્યા નથી ૮૭૬

એ પ્રમાણે આવશ્યક પદના નામાદિ નિક્ષેપ કહ્યા, હવે શ્રુતપદના એ નામાદિ નિક્ષેપ કહીશુ

आगमओ दव्वसुयं, वत्ता सुत्तोवओगनिरवेक्खो ।
नोआगमओ जाणय-भव्वसरीराऽइरित्तमिदं ॥८७७॥

શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા, તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત છે, અને જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીર તથા એ ઉભય વ્યતિરિક્ત-એમ નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત ત્રણ પ્રકારે છે ૮૭૭

નામ અને સ્થાપનાશ્રુત સુગમ હોવાથી તેનુ કથન અહી નથી કરતા, પણ દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતમા જાણવા જેવું છે તેથી તેને કહીશુ. તેમા દ્રવ્ય શ્રુત બે પ્રકારે છે આગમથી અને નોઆગમથી. શ્રુતના ઉપયોગ રહિત જે વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અને નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત જ્ઞશરીર ભવ્યશરીર અને એ ઉભય વ્યતિરિક્ત-એમ ત્રણ પ્રકારે છે એમાના પહેલા બે ભેદ આવશ્યક પ્રમાણે જાણવા, અને ત્રીજો ભેદ નીચે પ્રમાણે જાણવો ૮૭૭

पत्ताइगयं सुत्तं, सुत्तं च जमंडजाइ पंचविहं ।
आगमओ भावसुयं, सुओवउत्तो तओऽणण्णो ॥८७८॥

પત્રાદિમા રહેલ શ્રુત અને જે અંડજાદિ પાચ પ્રકારનુ સૂત્ર તે બન્ને નોઆગમથી ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત છે તથા શ્રુતોપયોગવાન જે જીવ તે તેનાથી અનન્ય હોવાથી તે આગમથી ભાવશ્રુત છે ૮૭૮

પાના-પુસ્તક-વસ્ત્ર આદિમા લખેલુ શ્રુત અથવા સૂત્ર તે ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે અહી શ્રુત અને સૂત્ર બને શબ્દો એકજ અર્થમા છે, તેથી દ્રવ્ય શબ્દનો

સમાનનામવડે અપ્રધાન અર્થ રાખી અંડજ–વોડજ–કીટજ–વાળજ અને વલ્કજ, એમ જે આગમમા પાચ પ્રકારે સૂત્ર કહ્યુ છે, તે પણ સૂત્રના નામના સરખાપણાથી જુદું ઉભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે તેમા ચોરિંદ્રિય જાતિના કીડાઓએ બનાવેલ કોશેટા-માથી થએલુ સૂત્ર અંડજ સૂત્ર કહેવાય છે. તેને લોકમા ચટક સૂત્ર (રેશમ) કહે છે કપાસથી થએલુ સૂત્ર તે વોડજ સૂત્ર કહેવાય છે કીટજ સૂત્ર પાચ પ્રકારે છે. પટ્ટ–મલય–અંશુક–ચીનાંશુક અને કૃમિરાગ આ પાચે પટસૂત્ર કહેવાય છે વાળજ (વાળથી થયેલુ) સૂત્ર પણ પાચ પ્રકારે છે ઘેટાના ઉનનુ–ઊંટના ઊનનુ–મૃગના વાળનુ–ઊંદરના વાળનુ અને ઘેટાદિના ઊનથી ઉગરેલી કિટ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલુ સૂત્ર કિટ્ટિશ અથવા ઘેટાદિક ઊનના બે ત્રણના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલુ કિટ્ટિશ, અશ્વાદિના વાળનુ તથા વલ્કજ સૂત્ર તે શણ વિગેરેનુ સૂત્ર એ સર્વ ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત (સૂત્ર) જાણવુ.

ભાવ શ્રુત બે પ્રકારે છે–આગમથી અને નોઆગમથી તેમા શ્રુતના ઉપયોગયુક્ત જે શ્રુતનો ભણનાર હોય તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે અહીં ઉપયોગવાન જે જીવ તે ઉપ-યોગથી અભિન્ન હોવાથી તે જીવનેજ ઉપચારવડે ભાવ શ્રુત કહેલ છે ખરી રીતે તો શ્રુતનો ઉપયોગ એજ ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

હવે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે

नोआगमओ भावे, लोइय लोउत्तरं पुरामिहियं ।
सम्मत्तपरिग्गहियं, सम्मसुयं मिच्छमियरं ति ॥८७९॥

નોઆગમથી ભાવશ્રુત લૌકિક (ભારત–રામાયણાદિ) અને લોકોત્તર (અંગપ્રવિષ્ટાદિ) એમ બે પ્રકારે છે, તે પહેલા (શ્રુતજ્ઞાનાધિકારે) કહ્યા છે એ સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો સમ્યક્ શ્રુત છે, અને મિથ્યાદ્રષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો મિથ્યાશ્રુત છે. ૮૭૯

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

आगमओ भावसुय, जुत्तं नोआगमे कहं होइ ? ।
जइ नागमो न सुत्तं, अह सुत्तमणागमो किह णु ? ॥८८०॥

આગમથી ભાવશ્રુત તો યુક્ત છે, પણ નોઆગમમા ભાવશ્રુત કેમ ઘટે ? (કારણ કે નોશબ્દ નિષેધાર્થે હોવાથી) જો આગમનો અભાવ છે તો શ્રુત નહિ, અને જો શ્રુત છે તો આગમનો અભાવ કેમ ? આ તો મારી મા વાઝણીની પેઠે વિરૂદ્ધ છે. ૮૮૦

उवओगो जम्मत्ते, त तं जइ वागमोऽवसेस तु ।
नोआगमोत्ति एवं, किमणुवउत्तम्मि दव्वसुयं ? ८८१॥

જેટલા જેટલા શ્રુતનો ઉપયોગ, તે તે આગમથી ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનુ (ઉપયોગ રહિત) નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે, જો એમ કહેતા હો તો અનુપયોગમા દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહ્યુ ? ૮૮૧

જે જે શ્રુતના જાણનારાઓને વિશે જેને જેને શ્રુતનો ઉપયોગ હોય તે તે જાણનારનુ આગમથી ભાવ શ્રુત છે, અને શેષ ઉપયોગ રહિત હોય તેનુ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે એમ જો કહેતા હો તો ૮૭૭મી ગાથામા "શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે" એમ જે પૂર્વે ઉપયોગ રહિત વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યો છે, તેનુ શુ થશે ? કારણ કે તે વિષયને તો તમે અહી હમણા નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહો છો, તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત થશે. ૮૮૧

अविसुद्धनयमएण व, जइ लद्धिसुयमणुवउत्तेऽवि ।
भावसुयं चिय पढओ, किमणुवउत्तस्स दव्वसुय ? ॥८८२॥

અથવા જો એમ કહેતા હો કે અવિશુદ્ધ નયના મતે લબ્ધિશ્રુત તે ભાવશ્રુત (અને બીજુ દ્રવ્યશ્રુત) તો તે ભાવશ્રુત ઉપયોગ રહિતમા પણ છે, તેને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહો છો ? ૮૮૨

અથવા એમ કહો કે અવિશુદ્ધનયના મતે શ્રુતલબ્ધિ પણ ભાવશ્રુત કહેવાય છે, તેથી ઉપયોગ રહિત છતા પણ તે લબ્ધિ યુક્ત જીવમા જે લબ્ધિરૂપ શ્રુત છે, તે ભાવશ્રુત છે, અને એ લબ્ધિશૂન્યજીવનુ શ્રુત તે દ્રવ્ય શ્રુત છે, આમ માનવાથી દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત નહિ થાય આ પ્રમાણે જો કહેતા હો, તો ઉપયોગ રહિત વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહો છો ? કારણ કે તેને પણ શ્રુતલબ્ધિના સદ્‌ભાવથી ભાવશ્રુતનીજ પ્રાપ્તિ થશે. અને દ્રવ્યશ્રુત તો વિષય રહિતજ રહેશે કેમકે કોઇ પણ શ્રુતલબ્ધિ વિના બોલતુ નથી. તેથી એમ કહેવુ એ કેવળ વાણીમાત્રજ છે બીજુ કાંઈ નથી. ૮૮૨

ઉપરોક્ત બધા પક્ષોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

आगमसुओवओगो, सुद्धो चिय न चरणाइसंमिस्सो ।
मीसेऽवि वा विवक्खा, सुयस्स चरणाइभिन्नस्स ॥८८३॥

ચારિત્રાદિથી મિશ્ર નહિ, પણ શુદ્ધ શ્રુતોપયોગ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે મિશ્ર ઉપયોગમા પણ ચારિત્રાદિથી ભિન્ન શ્રુતોપયોગની વિવક્ષા કરીએ તો પણ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે ૮૮૩

ઉપરના પ્રશ્નો નોશબ્દને નિષેધાર્થમા સમજીને કરાયા પરતુ અહી નો શબ્દ મિશ્ર અર્થ વાચી છે

પ્રશ્ન–તે નો શબ્દ વડે કરીને દ્રવ્ય શ્રુત, આગમથી ભાવ શ્રુત, અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુત એ ત્રણ જુદા કેમ અગીકાર કરાય છે ?

ઉત્તરઃ–ઉપયોગ રહિત શ્રુતના અધ્યયન કરનારનુ દ્રવ્યશ્રુત અને કેવળ શુદ્ધ શ્રુતનો ઉપયોગ તે આગમથી ભાવ શ્રુત, અથવા ચારિત્રાદિથી મિશ્ર શ્રુતોપયોગ પણ એકલા શ્રુતના ઉપયોગની વિવક્ષાથી આગમથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે ૮૮૩

चरणाइसमेयम्मि उ, उवओगो जो सुए तओ समए ।
नोआगमोत्ति भण्णइ, नोसद्दो मिस्सभावम्मि ॥८८४॥

ચારિત્રાદિયુક્ત શ્રુતમા ચારિત્રાદિવડે મિશ્ર શ્રુતોપયોગને સિદ્ધાન્તમા નોઆગમથી ભાવ શ્રુત કહેલ છે નોશબ્દ અહી મિશ્ર ભાવમા છે નિષેધાર્થક નથી ૮૮૪

નોશબ્દને દેશનિષેધમા અથવા સર્વનિષેધમા ગ્રહણ કરીએ, તો જે દૂષણ આવે છે તે ૮૮૫-૮૮૬ એ બે ગાથાથી કહે છે

सव्वनिसेहे दोसो, सव्वसुयमणागमो पसज्जेज्ज ।
होज्जा वाऽणागमओ, सुयवज्जमणागमसुय तु ॥८८५॥

સમાનનામવડે અપ્રધાન અર્થ રાખી અંડજ–વોડજ–કીટજ–વાળજ અને વલ્કજ, એમ જે આગમમા પાંચ પ્રકારે સૂત્ર કહ્યુ છે, તે પણ સૂત્રના નામના સરખાપણાથી જુદુ ઉભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે તેમા ચોરિન્દ્રિય જાતિના કીડાઓએ બનાવેલ કોશેટા-માથી થએલુ સૂત્ર અંડજ સૂત્ર કહેવાય છે. તેને લોકમા ચટક સૂત્ર (રેશમ) કહે છે કપાસથી થએલું સૂત્ર તે વોડજ સૂત્ર કહેવાય છે. કીટજ સૂત્ર પાચ પ્રકારે છે પટ્ટ–મલય–અંશુક–ચીનાંશુક અને કૃમિરાગ. આ પાચે પટસૂત્ર કહેવાય છે વાળજ (વાળથી થયેલુ) સૂત્ર પણ પાચ પ્રકારે છે ઘેટાના ઉનનુ–ઊંટના ઊનનુ–મૃગના વાળનુ–ઉંદરના વાળનુ અને ઘેટાદિના ઊનથી ઉગરેલી કિટ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલુ સૂત્ર કિટ્ટિશ અથવા ઘેટાદિક ઊનના બે ત્રણના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલુ કિટ્ટિશ, અશ્વાદિના વાળનુ તથા વલ્કજ સૂત્ર તે શણ વિગેરેનુ સૂત્ર એ સર્વ ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત (સૂત્ર) જાણવુ

ભાવ શ્રુત બે પ્રકારે છે–આગમથી અને નોઆગમથી તેમા શ્રુતના ઉપયોગયુક્ત જે શ્રુતનો ભણનાર હોય તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે અહીં ઉપયોગવાન જે જીવ તે ઉપ-યોગથી અભિન્ન હોવાથી તે જીવનેજ ઉપચારવડે ભાવ શ્રુત કહેલ છે ખરી રીતે તો શ્રુતનો ઉપયોગ એજ ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

હવે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે

नोआगमओ भावे, लोइय लोउत्तरं पुरामिहियं ।
सम्मत्तपरिग्गहियं, सम्मसुयं मिच्छमियरं ति ॥८७९॥

નોઆગમથી ભાવશ્રુત લૌકિક (ભારત–રામાયણાદિ) અને લોકોત્તર (અંગપ્રવિષ્ટાદિ) એમ બે પ્રકારે છે, તે પહેલા (શ્રુતજ્ઞાનાધિકારે) કહ્યા છે એ સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો સમ્યક્ શ્રુત છે, અને મિથ્યાદ્રષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો મિથ્યાશ્રુત છે ૮૭૯

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

आगमओ भावसुय, जुत्तं नोआगमे कहं होइ ? ।
जइ नागमो न सुत्तं, अह सुत्तमणागमो किह णु ? ॥८८०॥

આગમથી ભાવશ્રુત તો યુક્ત છે, પણ નોઆગમમા ભાવશ્રુત કેમ ઘટે ? (કારણ કે નોશબ્દ નિષેધાર્થે હોવાથી) જો આગમનો અભાવ છે તો શ્રુત નહિ, અને જો શ્રુત છે તો આગમનો અભાવ કેમ ? આ તો મારી મા વાઝણીની પેઠે વિરૂદ્ધ છે. ૮૮૦

उवओगो जम्मत्ते, त तं जइ वागमोऽवसेस तु ।
नोआगमोत्ति एवं, किमणुवउत्तम्मि दव्वसुयं ? ८८१॥

જેટલા જેટલા શ્રુતનો ઉપયોગ, તે તે આગમથી ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનુ (ઉપયોગ રહિત) નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે, જો એમ કહેતા હો તો અનુપયોગમા દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહ્યુ ? ૮૮૧

જે જે શ્રુતના જાણનારાઓને વિશે જેને જેને શ્રુતનો ઉપયોગ હોય તે તે જાણનારનુ આગમથી ભાવ શ્રુત છે, અને શેષ ઉપયોગ રહિત હોય તેનુ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે એમ જો કહેતા હો તો ૮૭૭મી ગાથામા "શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે" એમ જે પૂર્વે ઉપયોગ રહિત વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યો છે, તેનુ શુ થશે ? કારણ કે તે વિષયને તો તમે અહી હમણા નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહો છો, તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત થશે. ૮૮૧

अविसुद्धनयमएण व, जइ लद्धिसुयमणुवउत्तेऽवि ।

भावसुयं चिय पढओ, किमणुवउत्तस्स दव्वसुय ? ॥८८२॥

અથવા જો એમ કહેતા હો કે અવિશુદ્ધ નયના મતે લબ્ધિશ્રુત તે ભાવશ્રુત (અને બીજુ દ્રવ્યશ્રુત) તો તે ભાવશ્રુત ઉપયોગ રહિતમા પણ છે, તેને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહો છો ? ૮૮૨

અથવા એમ કહો કે અવિશુદ્ધનયના મતે શ્રુતલબ્ધિ પણ ભાવશ્રુત કહેવાય છે, તેથી ઉપયોગ રહિત છતા પણ તે લબ્ધિ યુક્ત જીવમા જે લબ્ધિરૂપ શ્રુત છે, તે ભાવશ્રુત છે, અને એ લબ્ધિશૂન્યજીવનુ શ્રુત તે દ્રવ્ય શ્રુત છે, આમ માનવાથી દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત નહિ થાય આ પ્રમાણે જો કહેતા હો, તો ઉપયોગ રહિત વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહો છો ? કારણ કે તેને પણ શ્રુતલબ્ધિના સદ્ભાવથી ભાવશ્રુતનીજ પ્રાપ્તિ થશે અને દ્રવ્યશ્રુત તો વિષય રહિતજ રહેશે કેમકે કોઇ પણ શ્રુતલબ્ધિ વિના બોલતુ નથી. તેથી એમ કહેવુ એ કેવળ વાણીમાત્રજ છે બીજુ કાઈ નથી ૮૮૨

ઉપરોક્ત બધા પક્ષોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

आगमसुओवओगो, सुद्धो चिय न चरणाइसंमिस्सो ।

मोसेऽवि वा विवक्खा, सुयस्स चरणाइभिन्नस्स ॥८८३॥

ચારિત્રાદિથી મિશ્ર નહિ, પણ શુદ્ધ શ્રુતોપયોગ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે મિશ્ર ઉપયોગમા પણ ચારિત્રાદિથી ભિન્ન શ્રુતોપયોગની વિવક્ષા કરીએ તો પણ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે ૮૮૩

ઉપરના પ્રશ્નો નોશબ્દને નિષેધાર્થમા સમજીને કરાયા પરતુ અહી નો શબ્દ મિશ્ર અર્થ વાચી છે

પ્રશ્ન –તે નો શબ્દ વડે કરીને દ્રવ્ય શ્રુત, આગમથી ભાવ શ્રુત, અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુત એ ત્રણ જુદા કેમ અગીકાર કરાય છે ?

ઉત્તરઃ–ઉપયોગ રહિત શ્રુતના અધ્યયન કરનારનુ દ્રવ્યશ્રુત અને કેવળ શુદ્ધ શ્રુતનો ઉપયોગ તે આગમથી ભાવ શ્રુત, અથવા ચારિત્રાદિથી મિશ્ર શ્રુતોપયોગ પણ એકલા શ્રુતના ઉપયોગની વિવક્ષાથી આગમથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે ૮૮૩

चरणाइसमेयम्मि उ, उवओगो जो सुए तओ समए ।

नोआगमोत्ति भण्णइ, नोसद्दो मिस्सभावम्मि ॥८८४॥

ચારિત્રાદિયુક્ત શ્રુતમા ચારિત્રાદિવડે મિશ્ર શ્રુતોપયોગને સિદ્ધાન્તમા નોઆગમથી ભાવ શ્રુત કહેલ છે નોશબ્દ અહી મિશ્ર ભાવમા છે નિષેધાર્થક નથી ૮૮૪

નોશબ્દને દેશનિષેધમા અથવા સર્વનિષેધમા ગ્રહણ કરીએ, તો જે દૂષણ આવે છે તે ૮૮૫–૮૮૬ એ બે ગાથાથી કહે છે

सव्वनिसेहे दोसो, सव्वसुयमणागमो पसज्जेज्ज ।

होज्जा वाऽणागमओ, सुयवज्जमणागमसुय तु ॥८८५॥

સમાનનામવડે અપ્રધાન અર્થ રાખી અંડજ-વોંડજ-કીટજ-વાળજ અને વલ્કજ, એમ જે આગમમા પાંચ પ્રકારે સૂત્ર કહ્યુ છે, તે પણ સૂત્રના નામના સરખાપણાથી જુદુ ઉભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે તેમા ચોરિંદ્રિય જાતિના કીડાઓએ બનાવેલ કોશેટામાથી થએલુ સૂત્ર અંડજ સૂત્ર કહેવાય છે. તેને લોકમાં ચટક સૂત્ર (રેશમ) કહે છે કપાસથી થએલુ સૂત્ર તે વોંડજ સૂત્ર કહેવાય છે કીટજ સૂત્ર પાચ પ્રકારે છે પટ્ટ-મલય-અંશુક-ચીનાંશુક અને કૃમિરાગ આ પાચે પટસૂત્ર કહેવાય છે વાળજ (વાળથી થયેલુ) સૂત્ર પણ પાચ પ્રકારે છે ઘેટાના ઉનનુ-ઊંટના ઊનનુ-મૃગના વાળનુ-ઊંદરના વાળનુ અને ઘેટાદિના ઊનથી ઉગરેલી કિટ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલુ સૂત્ર કિટ્ટિગ અથવા ઘેટાદિક ઊનના બે ત્રણના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલુ કિટ્ટિશ, અશ્વાદિના વાળનુ તથા વલ્કજ સૂત્ર તે શણ વિગેરેનુ સૂત્ર એ સર્વ ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત (સૂત્ર) જાણવું

ભાવ શ્રુત બે પ્રકારે છે-આગમથી અને નોઆગમથી તેમા શ્રુતના ઉપયોગયુક્ત જે શ્રુતનો ભણનાર હોય તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે અહીં ઉપયોગવાન જે જીવ તે ઉપયોગથી અભિન્ન હોવાથી તે જીવનેજ ઉપચારવડે ભાવ શ્રુત કહેલ છે. ખરી રીતે તો શ્રુતનો ઉપયોગ એજ ભાવશ્રુત છે ૮૭૮

હવે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે

नोआगमओ भावे, लोइय लोउत्तरं पुरामिहियं ।
सम्मत्तपरिग्गहियं, सम्मसुयं मिच्छमियरंति ॥८७९॥

નોઆગમથી ભાવશ્રુત લૌકિક (ભારત-રામાયણાદિ) અને લોકોત્તર (અંગપ્રવિષ્ટાદિ) એમ બે પ્રકારે છે, તે પહેલા (શ્રુતજ્ઞાનાધિકારે) કહ્યા છે એ સર્વ સમ્યગ્દ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો સમ્યક્ શ્રુત છે, અને મિથ્યાદ્રષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો મિથ્યાશ્રુત છે. ૮૭૯

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

आगमओ भावसुय, जुत्तं नोआगमे कहं होइ ? ।
जइ नागमो न सुत्तं, अह सुत्तमणागमो किह णु ? ॥८८०॥

આગમથી ભાવશ્રુત તો યુક્ત છે, પણ નોઆગમમા ભાવશ્રુત કેમ ઘટે ? (કારણ કે નોશબ્દ નિષેધાર્થે હોવાથી) જો આગમનો અભાવ છે તો શ્રુત નહિ, અને જો શ્રુત છે તો આગમનો અભાવ કેમ ? આ તો મારી મા વાઝણીની પેઠે વિરૂદ્ધ છે. ૮૮૦

उवओगो जम्मत्ते, त तं जइ वागमोऽवसेस तु ।
नोआगमोत्ति एवं, किमणुवउत्तम्मि दव्वसुयं ? ८८१॥

જેટલા જેટલા શ્રુતનો ઉપયોગ, તે તે આગમથી ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનુ (ઉપયોગ રહિત) નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે, જો એમ કહેતા હો તો અનુપયોગમા દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહ્યુ ? ૮૮૧

જે જે શ્રુતના જાણનારાઓને વિશે જેને જેને શ્રુતનો ઉપયોગ હોય તે તે જાણનારનુ આગમથી ભાવ શ્રુત છે, અને શેષ ઉપયોગ રહિત હોય તેનુ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે એમ જો કહેતા હો તો ૮૭૭મી ગાથામા "શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે" એમ જે પૂર્વે ઉપયોગ રહિત વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યો છે, તેનુ શુ થશે ? કારણ કે તે વિષયને તો તમે અહી હમણા નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહો છો, તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત થશે. ૮૮૧

अविसुद्धनयमएण व, जइ लद्धिसुयमणुवउत्तेऽवि ।

भावसुयं चिय पढओ, किमणुवउत्तस्स दव्वसुय ? ॥८८२॥

અથવા જો એમ કહેતા હો કે અવિશુદ્ધ નયના મતે લબ્ધિશ્રુત તે ભાવશ્રુત (અને બીજુ દ્રવ્યશ્રુત) તો તે ભાવશ્રુત ઉપયોગ રહિતમા પણ છે, તેને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહો છો ? ૮૮૨

અથવા એમ કહો કે અવિશુદ્ધનયના મતે શ્રુતલબ્ધિ પણ ભાવશ્રુત કહેવાય છે, તેથી ઉપયોગ રહિત છતા પણ તે લબ્ધિ યુક્ત જીવમા જે લબ્ધિરૂપ શ્રુત છે, તે ભાવશ્રુત છે, અને એ લબ્ધિશૂન્યજીવનુ શ્રુત તે દ્રવ્ય શ્રુત છે, આમ માનવાથી દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત નહિ થાય આ પ્રમાણે જો કહેતા હો, તો ઉપયોગ રહિત વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહો છો ? કારણ કે તેને પણ શ્રુતલબ્ધિના સદ્ભાવથી ભાવશ્રુતનીજ પ્રાપ્તિ થશે અને દ્રવ્યશ્રુત તો વિષય રહિતજ રહેશે કેમકે કોઇ પણ શ્રુતલબ્ધિ વિના બોલતુ નથી. તેથી એમ કહેવુ એ કેવળ વાણીમાત્રજ છે બીજુ કાઈ નથી. ૮૮૨

ઉપરોક્ત બધા પક્ષોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

आगमसुओवओगो, सुद्धो चिय न चरणाइसंमिस्सो ।

मोसेऽवि वा विवक्खा, सुयस्स चरणाइभिन्नस्स ॥८८३॥

ચારિત્રાદિથી મિશ્ર નહિ, પણ શુદ્ધ શ્રુતોપયોગ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. મિશ્ર ઉપયોગમા પણ ચારિત્રાદિથી ભિન્ન શ્રુતોપયોગની વિવક્ષા કરીએ તો પણ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે ૮૮૩

ઉપરના પ્રશ્નો નોશબ્દને નિષેધાર્થમા સમજીને કરાયા પરતુ અહી નો શબ્દ મિશ્ર અર્થ વાચી છે

પ્રશ્ન -તે નો શબ્દ વડે કરીને દ્રવ્ય શ્રુત, આગમથી ભાવ શ્રુત, અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુત એ ત્રણ જુદા કેમ અગીકાર કરાય છે ?

ઉત્તરઃ-ઉપયોગ રહિત શ્રુતના અધ્યયન કરનારનુ દ્રવ્યશ્રુત અને કેવળ શુદ્ધ શ્રુતનો ઉપયોગ તે આગમથી ભાવ શ્રુત, અથવા ચારિત્રાદિથી મિશ્ર શ્રુતોપયોગ પણ એકલા શ્રુતના ઉપયોગની વિવક્ષાથી આગમથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે ૮૮૩

चरणाइसमेयम्मि उ, उवओगो जो सुए तओ समए ।

नोआगमोति भण्णइ, नोसद्दो मिस्सभावम्मि ॥८८४॥

ચારિત્રાદિયુક્ત શ્રુતમા ચારિત્રાદિવડે મિશ્ર શ્રુતોપયોગને સિદ્ધાન્તમા નોઆગમથી ભાવ શ્રુત કહેલ છે નોશબ્દ અહી મિશ્ર ભાવમા છે નિષેધાર્થક નથી ૮૮૪

નોશબ્દને દેશનિષેધમા અથવા સર્વનિષેધમા ગ્રહણ કરીએ, તો જે દૂષણ આવે છે તે ૮૮૫-૮૮૬ એ બે ગાથાથી કહે છે

सव्वनिसेहे दोसो, सव्वसुयमणागमो पसज्जेज्ज ।

होज्जा वाऽणागमओ, सुयवज्जमणागमसुय तु ॥८८५॥

(નોશબ્દ) સર્વ નિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરતા દોષ આવે છે. (કેમકે) તેથી સર્વ શ્રુત અનાગમરૂપ થાય. અથવા અનાગમથી શ્રુત સિવાયના (મતિઆદિ જ્ઞાનો)અનાગમરૂપ થાય ૮૮૫

જો નોશબ્દને સર્વનિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરીએ તો જે ભાવશ્રુત હોય, તે સર્વ અનાગમ રૂપ થાય, એમ માનવુ પડે પરંતુ એ તો અયોગ્ય છે, કારણકે શ્રુત તો આગમરૂપે પ્રસિદ્ધ છે અથવા સર્વનિષેધાર્થમા નોશબ્દ માનવાથી શ્રુત વિનાના મતિઆદિ ચાર જ્ઞાનો જે ભાવ અનાગમરૂપ છે, તે ભાવશ્રુત થાય, એટલે કે એ ચાર જ્ઞાનો શ્રુતરૂપ નહિ હોવા છતા પણ, તેમને શ્રુતપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ૮૮૫

નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરીએ તો પણ દોષ આવે છે.

देसनिसेहे सयलं, नोआगमओ सुयं न पावेज्जा ।
भिन्नंपि व त देसो, चरणाईण पसज्जेज्जा ॥८८६॥

(નોશબ્દને) દેશ નિષેધાર્થમા લઇએ, તો સર્વ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન થાય, અથવા વિવક્ષાથી ભિન્ન ગણેલુ એવુ પણ એ ભાવશ્રુત ચારિત્ર આદિનો એક દેશ થાય ૮૮૬

અથવા જો નોશબ્દને દેશ નિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરીએ, તો આચારાગ આદિ સમસ્ત શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન ગણાય, પરન્તુ તેનો કેટલોક ભાગજ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાય અને નોઆગમથી ભાવશ્રુત તો એ સર્વશ્રુતને કહ્યુ છે કેમકે સમસ્ત દ્વાદશાગી જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રના પર્યાયના પિંડાત્મક છતા, સિદ્ધાન્તમા નોઆગમથી ભાવશ્રુત પણે પ્રસિદ્ધ છે એ નોશબ્દને મિશ્રવાચક માનીયે તો ઘટે છે અથવા નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમા લઇએ, તો ભાવશ્રુત ભિન્ન છતા પણ, ચારિત્રાદિનો એક ભાગ ગણાય, અને એ તો ચારિત્રાદિની સાથે અભિન્ન દેશવાળુ કહેવાય છે એમ ન કહીએ તો धात्वजनकपिंडोवर्णक ની પેઠે સંકર એકત્વાદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય માટે નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમા પણ ન ગ્રહણ કરતા મિશ્રવચનમાજ ગ્રહણ કરવો જેથી ઉપરોક્ત દૂષણો ન આવે ૮૮૬

વળી નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમા માનતા બીજો પણ દોષ આવે છે, તે કહે છે.

होज्ज व नोआगमओ, सुओवउत्तोऽवि जं स स देसम्मि ।
उवउज्जइ न उ सव्वे, तेणायं मीसभावम्मि ॥८८७॥

અથવા શ્રુતોપયોગી પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કેમકે તે ઉપયોગ શ્રુતના એક દેશમાજ ઘટે છે, સર્વશ્રુતમા નહિ તેથી નોશબ્દ મિશ્રભાવમાજ ગ્રહણ કરવો. ૮૮૭

વળી નોશબ્દને એક દેશાર્થમા ગ્રહણ કરવામા આવે, તો પહેલા જે શ્રુતોપયોગીને આગમથી ભાવશ્રુત કહેલ છે, તે પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કારણકે એ શ્રુતોપયોગ શ્રુતના એક દેશમાજ ઘટે, પણ સર્વ શ્રુતમા ન ઘટે કેમકે સર્વશ્રુત તો અનન્ત એવા અભિલાપ્ય અર્થના વિષયવાળુ હોવાથી સર્વશ્રુતમા એકી વખતે ઉપયોગ ન ઘટે માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમા માનવાથી એ શ્રુતોપયોગી પુરૂષ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, અને એમ થવાથી આગમથી અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુતનો તફાવત નાશ પામે માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમાં ન માનતા મિશ્રભાવમાજ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે ૮૮૭

ફરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

आह णु मीसभावे, नाभिहिओ य नोसद्दो ।
देसे तदन्नभावे, दव्वे किरियाय भावे य ॥८८८॥

નોશબ્દ મિશ્રભાવમા નથી કહ્યો, પણ દેશ-તે થકી અન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભાવ-અર્થમા નોશબ્દ કહ્યો છે ૮૮૮

નોશબ્દ સામાન્ય રીતે નિષેધવાચક હોવાથી મિશ્રભાવમા તો કયા પણ કહ્યો નથી, દેશ-તદન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભાવ એ પાચ અર્થમા કહેલ છે તેમા દેશ અર્થમા નોશબ્દનો પ્રયોગ કરીએ તો આ પ્રમાણે અર્થ સમજાય છે. જેમકે 'નોઘટ' એટલે ઘટનો એક દેશ (ભાગ), કેમકે ઘટનો એક દેશ તે અઘટ પણ ન કહેવાય તેમ ઘટ પણ ન કહેવાય પરન્તુ 'નોઘટ' કહેવાય. જેમકે-ઘટનો એક ભાગ ગ્રીવાઆદિ ન કહેવાતા તેના બીજા ભાગો પણ ઘટ નહી કહેવાય, માટે આખાએ ઘટનો અભાવ થાય, અને એ પ્રમાણે-પટ શકટ આદિમા પણ અભાવના પ્રસ ગથી સર્વ શૂન્યતા પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટનો એકભાગ તે 'ઘટ' પણ ન કહેવાય કેમકે એમ માનવાથી તો તેના દરેક અવયવો 'ઘટ' કહેવાય, અને એથી એકજ ઘટમા અનેક ઘટની પ્રાપ્તિ થાય, એમ થવાથી ઘટ સ બ ધી બધી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિના વ્યવહારનોજ નાશ થાય માટે ઘટનો એક દેશ (ભાગ) તે 'નોઘટ'જ કહેવાય.

નોશબ્દ તદન્ય ભાવમા પણ હોય છે, જેમકે-"નો ઘટ" એમ કહેવાથી ઘટથી ભિન્ન પટ આદિ સમજાય છે ઉદાહરણ તરીકે "નો બ્રાહ્મણ" એમ કહેવાથી, બ્રાહ્મણ સિવાયના ક્ષત્રિયાદિ સમજાય છે. તેમ એ પણ જાણવુ.

દ્રવ્યાર્થમા નો શબ્દ ઘટાદિનો એક દેશવાચી છે જેમકે "નોઘટ નોપટ નોસ્તભ" ઇત્યાદિ પૂર્વે નો શબ્દ દેશવાચી કહેલ છે તેથી આ ભિન્ન છે કેમકે પહેલા જે નોશબ્દને દેશ વાચી કહ્યો છે, તે ઘટાદિ સાથે સ બ ધવાળો તેનો કેટલોક ભાગ તેને નોઘટાદિ કહેલ છે. અને અહીં તો તે ઘટાદિનો એક ભાગ ગ્રીવા આદિ જે ઘટથી જુદા થઇને શેરીમા પડયો હોય તે ઘટાદિથી જુદો હોવાથી પૃથગ્-સ્વત ત્ર દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેથી નોશબ્દ દ્રવ્યાર્થમા જુદા એક દેશને કહેનાર પણ છે

નોશબ્દ ક્રિયા નિષેધવાચી પણ છે. જેમકે-નથી પાકતું-ન પકાવવુ વિગેરે ભાવ-નિષેધાર્થમા પણ નોશબ્દ છે જેમકે-નહી સુવાય છે નહી ઉભા રહેવાય છે અહીઆ અકર્મક ધાતુને ભાવે પ્રયોગ "જોડેલો પ્રયોગ નોશબ્દ સાથે વાપરેલો છે, ભાવ અને ક્રિયાનો તફાવત કોઇપણ શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ)થી જાણી લેવો આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિવક્ષાથી દેશાદિ અર્થમા નોશબ્દ જોયો છે, પણ મિશ્રભાવમા તો કયાઈ નથી જોયો ૮૮૮

આચાર્યશ્રી ઉપરોક્ત શિષ્યના વચનનુ સમાધાન કરે છે કે—

सच्चमयं देसाइसु, तहवत्थवसेण सद्दविणिओगो ।
अमियत्था व नियावा, जुज्जइ तो मीसभावेऽवि ॥८८९॥

સત્ય છે કે નોશબ્દ દેશાદિ અર્થમા છે, તો પણ અર્થવશાત્ શબ્દનો વિનિયોગ થાય છે. (જે અર્થ જ્યા ઘટે તે અર્થમા ત્યા તેનો પ્રયોગ કરાય છે.) અને નિપાતો (અવ્યયો) અનેક અર્થવાળા છે, તેથી તે મિશ્રભાવમા પણ ઘટે છે ૮૮૯

અથવા નોશબ્દ અહી દેશવાચી કહીએ તોપણ કંઈ હાની નથી. કેમકે—

(નોશબ્દ) સર્વ નિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરતા દોષ આવે છે (કેમકે) તેથી સર્વ શ્રુત અનાગમરૂપ થાય. અથવા અનાગમથી શ્રુત સિવાયના (મતિઆદિ જ્ઞાનો)અનાગમરૂપ થાય ૮૮૫

જો નોશબ્દને સર્વનિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરીએ તો જે ભાવશ્રુત હોય, તે સર્વ અનાગમ રૂપ થાય, એમ માનવુ પડે પરંતુ એ તો અયોગ્ય છે, કારણકે શ્રુત તો આગમરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. અથવા સર્વનિષેધાર્થમા નોશબ્દ માનવાથી શ્રુત વિનાના મતિઆદિ ચાર જ્ઞાનો જે ભાવ અનાગમરૂપ છે, તે ભાવશ્રુત થાય, એટલે કે એ ચાર જ્ઞાનો શ્રુતરૂપ નહિ હોવા છતા પણ, તેમને શ્રુતપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ૮૮૫

નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરીએ તો પણ દોષ આવે છે

देसनिसेहे सयलं, नोआगमओ सुयं न पावेज्जा ।
भिन्नंपि व त देसो, चरणाईण पसज्जेज्जा ॥८८६॥

(નોશબ્દને) દેશ નિષેધાર્થમા લઇએ, તો સર્વ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન થાય, અથવા વિવક્ષાથી ભિન્ન ગણેલુ એવુ પણ એ ભાવશ્રુત ચારિત્ર આદિનો એક દેશ થાય ૮૮૬

અથવા જો નોશબ્દને દેશ નિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરીએ, તો આચારાગ આદિ સમસ્ત શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન ગણાય, પરન્તુ તેનો કેટલોક ભાગજ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાય અને નોઆગમથી ભાવશ્રુત તો એ સર્વશ્રુતને કહ્યુ છે કેમકે સમસ્ત દ્વાદશાગી જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રના પર્યાયના પિંડાત્મક છતા, સિદ્ધાન્તમા નોઆગમથી ભાવશ્રુત પણે પ્રસિદ્ધ છે એ નોશબ્દને મિશ્રવાચક માનીયે તો ઘટે છે. અથવા નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમા લઇએ, તો ભાવશ્રુત ભિન્ન છતા પણ, ચારિત્રાદિનો એક ભાગ ગણાય, અને એ તો ચારિત્રાદિની સાથે અભિન્ન દેશવાળુ કહેવાય છે. એમ ન કહીએ તો ~~धात्वंजनकपिरोवर्णक~~ ની પેઠે સંકર એકત્વાદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય. માટે નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમા પણ ન ગ્રહણ કરતા મિશ્રવચનમાજ ગ્રહણ કરવો જેથી ઉપરોક્ત દૂષણો ન આવે ૮૮૬

વળી નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં માનતા બીજો પણ દોષ આવે છે, તે કહે છે

होज्ज व नोआगमओ, सुओवउत्तोऽवि जं स स देसम्मि ।
उववज्जइ न उ सव्वे, तेणायं मीसभावम्मि ॥८८७॥

અથવા શ્રુતોપયોગી પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કેમકે તે ઉપયોગ શ્રુતના એક દેશમાજ ઘટે છે, સર્વશ્રુતમા નહિ તેથી નોશબ્દ મિશ્રભાવમાજ ગ્રહણ કરવો. ૮૮૭

વળી નોશબ્દને એક દેશાર્થમા ગ્રહણ કરવામા આવે, તો પહેલા જે શ્રુતોપયોગીને આગમથી ભાવશ્રુત કહેલ છે, તે પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કારણકે એ શ્રુતોપયોગ શ્રુતના એક દેશમાજ ઘટે, પણ સર્વ શ્રુતમા ન ઘટે. કેમકે સર્વશ્રુત તો અનન્ત એવા અભિલાપ્ય અર્થના વિષયવાળુ હોવાથી સર્વશ્રુતમા એકી વખતે ઉપયોગ ન ઘટે. માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમા માનવાથી એ શ્રુતોપયોગી પુરુષ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, અને એમ થવાથી આગમથી અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુતનો તફાવત નાશ પામે માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમા ન માનતાં મિશ્રભાવમાજ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે ૮૮૭

ફરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

आह णु मीसभावे, नाभिहिओ य नोसद्दो ।
देसे तदन्नभावे, दव्वे किरियाय भावे य ॥८८८॥

નોશબ્દ મિશ્રભાવમા નથી કહ્યો, પણ દેશ–તે થકી અન્યભાવ–દ્રવ્ય–ક્રિયા–અને ભાવ-અર્થમા નોશબ્દ કહ્યો છે ૮૮૮

નોશબ્દ સામાન્ય રીતે નિષેધવાચક હોવાથી મિશ્રભાવમા તો કયા પણ કહ્યો નથી, દેશ–તદન્યભાવ–દ્રવ્ય–ક્રિયા–અને ભાવ એ પાચ અર્થમા કહેલ છે તેમા દેશ અર્થમા નોશબ્દનો પ્રયોગ કરીએ તો આ પ્રમાણે અર્થ સમજાય છે. જેમકે 'નોઘટ' એટલે ઘટનો એક દેશ (ભાગ), કેમકે ઘટનો એક દેશ તે અઘટ પણ ન કહેવાય તેમ ઘટ પણ ન કહેવાય પરન્તુ 'નોઘટ' કહેવાય જેમકે–ઘટનો એક ભાગ ગ્રીવાઆદિ ન કહેવાતા તેના બીજા ભાગો પણ ઘટ નહી કહેવાય, માટે આખાએ ઘટનો અભાવ થાય, અને એ પ્રમાણે–પટ શકટ આદિમા પણ અભાવના પ્રસગથી સર્વ શૂન્યતા પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટનો એકભાગ તે 'ઘટ' પણ ન કહેવાય કેમકે એમ માનવાથી તો તેના દરેક અવયવો 'ઘટ' કહેવાય, અને એથી એકજ ઘટમા અનેક ઘટની પ્રાપ્તિ થાય, એમ થવાથી ઘટ સબધી બધી પ્રવૃત્તિ–નિવૃત્તિ આદિના વ્યવહારનોજ નાશ થાય માટે ઘટનો એક દેશ (ભાગ) તે 'નોઘટ'જ કહેવાય.

નોશબ્દ તદન્ય ભાવમા પણ હોય છે, જેમકે–"નો ઘટ" એમ કહેવાથી ઘટથી ભિન્ન પટ આદિ સમજાય છે ઉદાહરણ તરીકે "નો બ્રાહ્મણ" એમ કહેવાથી, બ્રાહ્મણ સિવાયના ક્ષત્રિયાદિ સમજાય છે. તેમ એ પણ જાણવુ.

દ્રવ્યાર્થમા નો શબ્દ ઘટાદિનો એક દેશવાચી છે જેમકે "નોઘટ નોપટ નોસ્તભ" ઇત્યાદિ પૂર્વે નો શબ્દ દેશવાચી કહેલ છે તેથી આ ભિન્ન છે કેમકે પહેલા જે નોશબ્દને દેશ વાચી કહ્યો છે, તે ઘટાદિ સાથે સબધવાળો તેનો કેટલોક ભાગ તેને નોઘટાદિ કહેલ છે અને અહી તો તે ઘટાદિનો એક ભાગ ગ્રીવા આદિ જે ઘટથી જુદા થઇને શેરીમા પડયો હોય તે ઘટાદિથી જુદો હોવાથી પૃથગ્–સ્વતત્ર દ્રવ્ય કહેવાય છે તેથી નોશબ્દ દ્રવ્યાર્થમા જુદા એક દેશને કહેનાર પણ છે

નોશબ્દ ક્રિયા નિષેધવાચી પણ છે જેમકે–નથી પાકતુ–ન પકાવવુ વિગેરે ભાવ-નિષેધાર્થમા પણ નોશબ્દ છે જેમકે–નહી સુવાય છે નહી ઉભા રહેવાય છે અહીઆ અકર્મક ધાતુને ભાવે પ્રયોગ "જોડેલો પ્રયોગ નોશબ્દ સાથે વાપરેલો છે, ભાવ અને ક્રિયાનો તફાવત કોઇપણ શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ)થી જાણી લેવો. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિવક્ષાથી દેશાદિ અર્થમા નોશબ્દ જોયો છે, પણ મિશ્રભાવમા તો ક્યાંઈ નથી જોયો ૮૮૮

આચાર્યશ્રી ઉપરોક્ત શિષ્યના વચનનુ સમાધાન કરે છે કે—

सच्चमय देसाइसु, तहवत्थवसेण सद्दविणिओगो ।
अमियत्था व नियावा, जुज्जइ तो मीसभावेऽवि ॥८८९॥

સત્ય છે કે નોશબ્દ દેશાદિ અર્થમા છે, તો પણ અર્થવશાત્ શબ્દનો વિનિયોગ થાય છે. (જે અર્થ જ્યા ઘટે તે અર્થમા ત્યા તેનો પ્રયોગ કરાય છે) અને નિપાતો (અવ્યયો) અનેક અર્થવાળા છે, તેથી તે મિશ્રભાવમા પણ ઘટે છે ૮૮૯

અથવા નોશબ્દ અહી દેશવાચી કહીએ તોપણ કઈ હાની નથી. કેમકે—

(નોશબ્દ) સર્વ નિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરતા દોષ આવે છે. (કેમકે) તેથી સર્વ શ્રુત અનાગમરૂપ થાય. અથવા અનાગમથી શ્રુત સિવાયના (મતિઆદિ જ્ઞાનો)અનાગમરૂપ થાય ૮૮૫

જો નોશબ્દને સર્વનિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરીએ તો જે ભાવશ્રુત હોય તે સર્વ અનાગમ રૂપ થાય, એમ માનવુ પડે પરતુ એ તો અયોગ્ય છે. કારણકે શ્રુત તો આગમરૂપે પ્રસિદ્ધ છે અથવા સર્વનિષેધાર્થમા નોશબ્દ માનવાથી શ્રુત વિનાના મતિઆદિ ચાર જ્ઞાનો જે ભાવ અનાગમરૂપ છે. તે ભાવશ્રુત થાય. એટલે કે એ ચાર જ્ઞાનો શ્રુતરૂપ નહિ હોવા છતા પણ, તેમને શ્રુતપણાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય ૮૮૫

નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરીએ તો પણ દોષ આવે છે

देसनिसेहे सयलं, नोआगमओ सुयं न पावेज्जा ।

भिन्नंपि व त देसो, चरणाईण पसज्जेज्जा ॥८८६॥

(નોશબ્દને) દેશ નિષેધાર્થમા લઇએ. તો સર્વ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન થાય અથવા વિવક્ષાથી ભિન્ન ગણેલુ એવુ પણ એ ભાવશ્રુત ચારિત્ર આદિનો એક દેશ થાય ૮૮૬

અથવા જો નોશબ્દને દેશ નિષેધાર્થમા ગ્રહણ કરીએ. તો આચારાગ આદિ સમસ્ત શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન ગણાય, પરન્તુ તેનો કેટલોક ભાગજ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાય અને નોઆગમથી ભાવશ્રુત તો એ સર્વશ્રુતને કહ્યુ છે કેમકે સમસ્ત દ્વાદશાગી જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રના પર્યાયના પિડાત્મક છતા. સિદ્ધાન્તમા નોઆગમથી ભાવશ્રુત પણે પ્રસિદ્ધ છે એ નોશબ્દને મિશ્રવાચક માનીયે તો ઘટે છે અથવા નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમા લઇએ, તો ભાવશ્રુત ભિન્ન છતા પણ, ચારિત્રાદિનો એક ભાગ ગણાય, અને એ તો ચારિત્રાદિની સાથે અભિન્ન દેશવાળુ કહેવાય છે એમ ન કહીએ તો घात्वंजनकपिशेवर्णक ની પેઠે સકર એકત્વાદિ દોષોનો પ્રસગ થાય. માટે નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમા પણ ન ગ્રહણ કરતા મિશ્રવચનમાજ ગ્રહણ કરવો. જેથી ઉપરોક્ત દૂષણો ન આવે ૮૮૬

વળી નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમા માનતા બીજો પણ દોષ આવે છે, તે કહે છે

होज्ज व नोआगमओ, सुओवउत्तोऽवि जं स स देसम्मि ।

उवउज्जइ न उ सव्वे, तेणायं मीसभावम्मि ॥८८७॥

અથવા શ્રુતોપયોગી પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કેમકે તે ઉપયોગ શ્રુતના એક દેશમાજ ઘટે છે, સર્વશ્રુતમા નહિ તેથી નોશબ્દ મિશ્રભાવમાજ ગ્રહણ કરવો. ૮૮૭

વળી નોશબ્દને એક દેશાર્થમા ગ્રહણ કરવામા આવે, તો પહેલા જે શ્રુતોપયોગીને આગમથી ભાવશ્રુત કહેલ છે, તે પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કારણકે એ શ્રુતોપયોગ શ્રુતના એક દેશમાજ ઘટે, પણ સર્વ શ્રુતમા ન ઘટે. કેમકે સર્વશ્રુત તો અનન્ત એવા અભિલાપ્ય અર્થના વિષયવાળુ હોવાથી સર્વશ્રુતમા એકી વખતે ઉપયોગ ન ઘટે. માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમા માનવાથી એ શ્રુતોપયોગી પુરુષ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, અને એમ થવાથી આગમથી અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુતનો તફાવત નાશ પામે માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમા ન માનતા મિશ્રભાવમાજ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે ૮૮૭

ફરી શિષ્ય શકા કરીને પૂછે છે કે—

आह णु मीसभावे, नाभिहिओ य नोसद्दो।
देसे तदन्नभावे, दव्वे किरियाय भावे य ॥८८८॥

નોશબ્દ મિશ્રભાવમા નથી કહ્યો, પણ દેશ–તે થકી અન્યભાવ–દ્રવ્ય–ક્રિયા–અને ભાવ-અર્થમા નોશબ્દ કહ્યો છે. ૮૮૮

નોશબ્દ સામાન્ય રીતે નિષેધવાચક હોવાથી મિશ્રભાવમા તો કયા પણ કહ્યો નથી, દેશ–તદન્યભાવ–દ્રવ્ય–ક્રિયા–અને ભાવ એ પાચ અર્થમા કહેલ છે તેમા દેશ અર્થમા નોશબ્દનો પ્રયોગ કરીએ તો આ પ્રમાણે અર્થ સમજાય છે. જેમકે 'નોઘટ' એટલે ઘટનો એક દેશ (ભાગ), કેમકે ઘટનો એક દેશ તે અઘટ પણ ન કહેવાય તેમ ઘટ પણ ન કહેવાય પરન્તુ 'નોઘટ' કહેવાય જેમકે–ઘટનો એક ભાગ ગ્રીવાઆદિ ન કહેવાતા તેના બીજા ભાગો પણ ઘટ નહી કહેવાય, માટે આખાએ ઘટનો અભાવ થાય, અને એ પ્રમાણે–પટ શકટ આદિમા પણ અભાવના પ્રસગથી સર્વ શૂન્યતા પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટનો એક ભાગ તે 'ઘટ' પણ ન કહેવાય કેમકે એમ માનવાથી તો તેના દરેક અવયવો 'ઘટ' કહેવાય, અને એથી એકજ ઘટમા અનેક ઘટની પ્રાપ્તિ થાય, એમ થવાથી ઘટ સબધી બધી પ્રવૃત્તિ–નિવૃત્તિ આદિના વ્યવહારનોજ નાશ થાય માટે ઘટનો એક દેશ (ભાગ) તે 'નોઘટ'જ કહેવાય.

નોશબ્દ તદન્ય ભાવમા પણ હોય છે, જેમકે–"નો ઘટ" એમ કહેવાથી ઘટથી ભિન્ન પટ આદિ સમજાય છે. ઉદાહરણ તરીકે "નો બ્રાહ્મણ" એમ કહેવાથી, બ્રાહ્મણ સિવાયના ક્ષત્રિયાદિ સમજાય છે. તેમ એ પણ જાણવુ.

દ્રવ્યાર્થમા નો શબ્દ ઘટાદિનો એક દેશવાચી છે જેમકે "નોઘટ નોપટ નોસ્તભ" ઇત્યાદિ પૂર્વે નો શબ્દ દેશવાચી કહેલ છે તેથી આ ભિન્ન છે કેમકે પહેલા જે નોશબ્દને દેશ વાચી કહ્યો છે, તે ઘટાદિ સાથે સબધવાળો તેનો કેટલોક ભાગ તેને નોઘટાદિ કહેલ છે અને અહી તો તે ઘટાદિનો એક ભાગ ગ્રીવા આદિ જે ઘટથી જુદા થઇને શેરીમા પડયો હોય તે ઘટાદિથી જુદો હોવાથી પૃથગ્–સ્વતત્ર દ્રવ્ય કહેવાય છે તેથી નોશબ્દ દ્રવ્યાર્થમા જુદા એક દેશને કહેનાર પણ છે

નોશબ્દ ક્રિયા નિષેધવાચી પણ છે જેમકે–નથી પાકતુ–ન પકાવવુ વિગેરે ભાવ-નિષેધાર્થમા પણ નોશબ્દ છે જેમકે–નહી સુવાય છે નહી ઉભા રહેવાય છે. અહીઆ અકર્મક ધાતુને ભાવે પ્રયોગ "જોડેલો પ્રયોગ નોશબ્દ સાથે વાપરેલો છે, ભાવ અને ક્રિયાનો તફાવત કોઇપણ શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ)થી જાણી લેવો. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિવક્ષાથી દેશાદિ અર્થમા નોશબ્દ જોયો છે, પણ મિશ્રભાવમા તો ક્યાઈ નથી જોયો ૮૮૮

આચાર્યશ્રી ઉપરોક્ત શિષ્યના વચનનુ સમાધાન કરે છે કે—

सच्चमयं देसाइसु, तहवत्थवसेण सद्दविणिओगो।
अमियत्था व नियावा, जुज्जइ तो मीसभावेऽवि ॥८८९॥

સત્ય છે કે નોશબ્દ દેશાદિ અર્થમા છે, તો પણ અર્થવશાત્ શબ્દનો વિનિયોગ થાય છે (જે અર્થ જ્યા ઘટે તે અર્થમા ત્યા તેનો પ્રયોગ કરાય છે) અને નિપાતો (અવ્યયો) અનેક અર્થવાળા છે, તેથી તે મિશ્રભાવમા પણ ઘટે છે ૮૮૯

અથવા નોશબ્દ અહી દેશવાચી કહીએ તોપણ કઈ હાની નથી. કેમકે—

अविसेसियसंमिस्सोवओगदे सुत्ति वा सुय काउं ।

नोआगमभावसुए, नोसद्दो होज्ज देसेऽवि ॥८९०॥

અવિશેષિત સ મિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોઆગમથી ભાવશ્રુતમા નોશબ્દ દેશઅર્થમા પણ હોઇ શકે ૮૯૦

અખ ડ ઘટાદિનો ગ્રીવાદિ એક દેશ છે, તેમ સામાન્ય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના સ મિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોશબ્દ દેશ વાચી માનવામા હાની નથી, અર્થાત્ સામાન્યથી જેમ પરિપૂર્ણ ઘટનો ગ્રીવાદિ એક ભાગ જેમ નોઘટ કહેવાય છે તેમ અવિશેષિત (સામાન્યથી) જ્ઞાન-ક્રિયાના પરિણામરૂપ અ ખડ વસ્તુનો શ્રુત પણ એક દેશ છે, તેથી જ્ઞાન-ક્રિયાના પરિણામ એ નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે કારણ કે તેમા એક દેશ તરીકે શ્રુત છે ૮૯૦

હવે બીજા આચાર્યનો મત જણાવીને તેમા દૂષણ આપે છે.

नोआगमओ केई, सद्दसहायमुवओगमिच्छंति ।

णणु सुतरमागमत्त हि, दव्व-भावागमे जुत्तं ॥८९१॥

શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને કેટલાક આચાર્યો નોઆગમથી ભાવશ્રુત માને છે (તે અયોગ્ય છે) કેમકે તેવા ભાવ આગમમા નોઆગમપણુ જ સ્ફુટ રીતે યોગ્ય છે ૮૯૧

કેટલાક આચાર્યો, શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને, નોઆગમથી ભાવશ્રુત માને છે એટલે કે શ્રુતોપયોગ પૂર્વક બોલનારનો 'શ્રુતોપયોગ સહિત શબ્દ' નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે, કેમકે તે ઉપયોગ અને શબ્દ એ બેના સમુદાયમા ઉપયોગ લક્ષણુ આગમનો એક દેશ છે અને શબ્દની અપેક્ષા વિના કેવળ ઉપયોગ માત્ર તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે. માટે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે

ઉપર પ્રમાણે માનવુ અયુક્ત છે, કેમકે એમા શ્રુતોપયોગ એ સ્ફુટ રીતે ભાવ આગમ છે અને શબ્દ એ દ્રવ્ય આગમ છે તેથી તે આગમ જ છે. એટલે કે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે આગમથી શ્રુત કહેવાય, પણ નોઆગમથી શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે જો કેવળ શ્રુતોપયોગ પણ આગમ કહેવાય છે, તો પછી તેની સાથે શબ્દરૂપ દ્રવ્ય આગમ મળવાથી તો તે સારી રીતે આગમ કહેવાય, પણ નોઆગમ તો નજ કહેવાય, કારણ કે નોઆગમ તો આગમ અનાગમરૂપ સમુદાયમાજ ઘટે છે ૮૯૧

ઉપર જણાવેલ પક્ષને સ્વીકારીને ખ ડન કરતા કહે છે કે—

अह नागमोत्ति सद्दो, नोआगमया य तदहियत्तणओ ।

आगमओ दव्वसुयं, किह सद्दो नागमो जइ सो ? ॥८९२॥

શબ્દ આગમ નથી, માટે ઉપયોગ અનાગમરૂપ શબ્દથી અધિક હોવાથી નોઆગમ છે. જો તે શબ્દ આગમ નથી, તો પછી આગમથી દ્રવ્યશ્રુત કેમ થાય ? ૮૯૨

જો એમ કહેવામા આવે કે શબ્દ એ આગમ નથી, તેથી ઉપયોગ અનાગમરૂપ શબ્દ કરતા અધિક હોવાથી ઉપયોગ નોઆગમ છે કેમકે આગમ-અનાગમરૂપ સમુદાયમા ઉપયોગ એ આગમનો એક દેશ હોવાથી તેમા નોઆગમપણુ યુક્ત છે

જો એ પ્રમાણે શબ્દ એ આગમ ન હોય. તો આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત કેવી રીતે થાય ?, નજ થાય, કેમકે શબ્દને અનાગમરૂપ માનેલ હોવાથી શબ્દ આગમના ભેદમા સુપ્રસિદ્ધ છતા પણ તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત ન થાય. ખરી રીતે તો શબ્દ એ દ્રવ્યથી આગમજ છે. તેથી દ્રવ્ય આગમ સહિત ભાવ આગમ તે આગમથી જ ભાવ શ્રુત ગણાય છે, પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાતુ નથી ૮૯૨

પુન મતાન્તર જણાવીને તેમા દૂષણ આપે છે.

अन्ने नोआगमओ, सामित्ताणासियं सुय बेंति ।

जइ न सुयमणुवओगे, नणु सुयरमणासियं नत्थि ॥८९३॥

બીજાઓ સ્વામિની અપેક્ષાએ શ્રુતોપયોગને આગમથી ભાવશ્રુત કહે છે અને સ્વામિની અપેક્ષા વિના નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે જો ઉપયોગ શૂન્યમા શ્રુત ન કહ્યુ, તો પછી સ્વામિની અપેક્ષા વિના તો ભાવશ્રુત સ્ફુટ રીતે નથીજ ૮૯૩

બીજા કેટલાક આચાર્યો સ્વામિઆશ્રિત શ્રુતોપયોગને ભાવશ્રુત કહે છે, અને સ્વામી અનાશ્રિત શ્રુતોપયોગને નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે, આ પ્રમાણે તેઓનુ માનવુ અયોગ્ય છે કારણ કે ઉપયોગ શૂન્ય વક્તામા ભાવશ્રુત નથી કહ્યુ, પરન્તુ દ્રવ્યશ્રુતજ કહ્યુ છે તો પછી તે સ્વામિમા અનાશ્રિત એવુ શ્રુત તે તો ભાવશ્રુત પ્રગટ રીતે નથીજ. કેમકે સ્વામિ સિવાય પુસ્તકાદિમા લખેલા શ્રુતમા ઉપયોગ નજ હોય અને ઉપયોગ સિવાય ભાવશ્રુત સર્વથા ન હોય "સ્વામિ અનાશ્રિત શ્રુત ક્યાય પણ છે" એમ પ્રતિપાદન કરનારનુ એ તો મહાસાહસિકપણુ છે માટે તેઓનુ તે મન્તવ્ય અયોગ્ય છે ૮૯૩

એ પ્રમાણે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહ્યુ, હવે શ્રુતના એક અર્થવાળા પર્યાય નામો કહે છે

सुय-सुत्त-गंथ-सिद्धत-सासणे आण-वयण उवएसे ।

पण्णवण आगमेवि य, एगट्ठा पज्जया सुत्त ॥८९४॥

શ્રુત-સૂત્ર-ગ્રંથ-સિદ્ધાન્ત-શાસન-આજ્ઞા-વચન-ઉપદેશ-પ્રરૂપણા-અને આગમ એ સૂત્રના એક અર્થવાળા પર્યાય નામો છે. એ નામોનો અર્થ પ્રથમ સક્ષેપથી કહ્યો છે. એ પ્રમાણે શ્રુતનો નામાદિ ન્યાસ કર્યો ૮૯૪

હવે સ્કધનો કરે છે

खधपएऽणुवउत्तो, वत्ताऽऽगमओ स दव्वखंधो उ ।

नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-ऽइरित्तोऽयं ॥८९५॥

સ્કધપદમા ઉપયોગશૂન્ય વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યસ્કધ છે. અને નોઆગમથી જ્ઞશરીરદ્રવ્યસ્કધ-ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કધ અને તદુભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્યસ્કધ એમ દ્રવ્યસ્કધ ત્રણ પ્રકારે છે, (અહી નામસ્કધ અને સ્થાપનાસ્કધ સમજી શકાય એવા હોવાથી કહ્યા નથી) ૮૯૫

હવે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કધ સચિત્તાદિભેદે ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે

सच्चित्तो अच्चित्तो, मीसो य समासओ जहासंखं ।

दुपयाई दुपएसाइओ य सेणाइदेसाई ॥८९६॥

વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કધ સચિત્ત-અચિત્ત-અને મિશ્ર, એમ સક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે તે અનુક્રમે દ્વિપદાદિ-દ્વિપ્રદેશાદિ અને સૈન્યના અગ્રદેશાદિ જાણવા. ૮૯૬

વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ. સચિત્ત અચિત્ત અને મિશ્ર. એમ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે તેમા પ્રથમ મનુષ્ય-શુક (પોપટ)-મેના-(સારિકા) વિગેરે દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે દાડિમ આમ્ર બીજોરા વિગેરે અપદ સચિત્ત દ્રવ્ય સ્કંધ છે. ગાય-ભેંસઆદિ-ચતુષ્પદ દ્રવ્યસ્કંધ છે અને બે પ્રદેશથી આરંભીને અનન્તાણુક પર્યન્તના સ્કંધો તે અચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે તથા હાથી-ઘોડા-રથ પાયદળ-તરવાર-ભાલા-આદિના સમૂહરૂપ સેનાનો આગલો-પાછલો કે મધ્યમ ભાગ તે મિશ્ર દ્રવ્યસ્કંધ છે આદિ શબ્દથી ગામ-નગર આદિ પણ મિશ્રસ્કંધ છે ૮૯૬

બીજી રીતે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના ત્રણ ભેદ કહે છે

अहवा कसिणो अकसिणो, अणेगदव्वो स एव विण्णेओ।

देसाऽवचिओवचिओ, अणेगदव्वो विसेसोऽयं ॥८९७॥

અથવા કૃત્સ્નસ્કંધ-અકૃત્સ્નસ્કંધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ એમ ત્રણ પ્રકારે સ્કંધો છે. દેશે અપચિત અને દેશે ઉપચિત તેજ અનેક દ્રવ્યવાળો સ્કંધ જાણવો. (પૂર્વોક્ત મિશ્ર સ્કંધથી) આમા એટલો ભેદ છે ૮૯૭

અથવા વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ બીજી રીતે પણ ત્રણ પ્રકારે છે કૃત્સ્નસ્કંધ-અકૃત્સ્ન-સ્કંધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ તેમા જેનાથી બીજો કોઈ મ્હોટો સ્કંધ ન હોય તે કૃત્સ્ન (પરિપૂર્ણ) સ્કંધ જાણવો તે અશ્વસ્કંધ-હસ્તિસ્કંધ-અને મનુષ્યસ્કંધાદિ જાણવા

પ્રશ્ન -જો એને કૃત્સ્ન સ્કંધ કહેતા હો, તો તે પૂર્વોક્ત સચિત અશ્વાદિ સ્કંધનુ જ બીજુ નામ થયુ

ઉત્તર -એમ નહિ પૂર્વે સચિત્તસ્કંધનો અધિકાર હોવાથી કેવળ જીવોજ કહ્યા હતા. અને અહીં તો જીવ અને જીવથી વ્યાપ્ત શરીરના અવયવોનો સમુદાય તેને કૃત્સ્નસ્કંધપણે કહેલ છે, આથી અભિધેય (કહેવાયોગ્ય વસ્તુ) ના ભેદથી પ્રકારનો પણ ભેદ થયો

પ્રશ્ન -ભલે એમ હોય, પરન્તુ કેવળ અશ્વાદિ સ્કંધને કૃત્સ્નસ્કંધપણુ ઘટતુ નથી, કારણકે તેની અપેક્ષાએ હસ્તિ આદિ સ્કંધ વધારે મોટા હોય છે

ઉત્તર -એમ નહિ. કારણકે અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક જીવ. અને જીવાધિષ્ઠિત શરીરના પુદ્ગળોનો સમુદાય, તેનેજ અશ્વાદિસ્કંધપણે કહેલ છે વળી જીવ અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક હોવાથી સર્વત્ર સમાન છે તેથી હસ્તિઆદિ સ્કંધ મ્હોટો છે એમ કહી શકાય નહિ. જો જીવપ્રદેશ અને પુદ્ગળનો સમુદાય બન્ને સાથે વધે. તો ગજાદિસ્કંધ અશ્વાદિ સ્કંધ કરતા મહોટો કહેવાય, પણ તેમ તો નથી, કારણકે સમુદાયની વૃદ્ધિનો અભાવ હોવાથી અને માત્ર પુદ્ગળની વૃદ્ધિ-હાની અહીં નહિ કહેલ હોવાથી, સર્વત્ર અશ્વાદિમા કૃત્સ્નસ્કંધપણુ વિરૂદ્ધ નથી વળી બીજા આચાર્યો પૂર્વોક્ત સચિત્તસ્કંધના વિચારમા જીવ અને જીવા-ધિષ્ઠિત શરીર પુદ્ગળોના સમુદાયને સચિત્તસ્કંધ કહે છે અને અહીંઆ બુદ્ધિવડે શરીરથી જુદો કરેલો કેવળ જીવજ કૃત્સ્ન સ્કંધ છે એમ કહે છે આ પ્રમાણે બન્ને વ્યાખ્યાનમા ફેરફાર કરીને કહે છે તેથી તેમનો તો અહીં આ વ્યાખ્યાનમા કંઇ પ્રશ્નજ નથી. કેમકે અશ્વહસ્તિઆદિના જીવપ્રદેશોમા ન્યૂનાધિકપણુ નથી તેથી સર્વત્ર કૃત્સ્નસ્કંધપણુ વિરૂદ્ધ નથી

જેનાથી બીજો અત્યંત મ્હોટો સ્કંધ હોય, તે અપૂર્ણ હોવાથી અકૃત્સ્નસ્કંધ કહેવાય. તે બેપ્રદેશાદિથી માંડીને છેક સર્વોત્કૃષ્ટ અનન્ત પરમાણુના સમુદાયથી બનેલા સ્કંધમા એક પરમાણુએ ન્યૂન સ્કંધ પર્યન્ત જાણવુ કેમકે ઉત્કૃષ્ટઅનન્તાણુકસ્કંધની અપેક્ષાએ એક

પરમાણુએ ન્યૂન એવો ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો સ્કંધ અકૃત્સ્ન (અપૂર્ણ) સ્કંધ કહેવાય, તેની અપેક્ષાએ બે પરમાણુએ ન્યૂનસ્કંધ અકૃત્સ્નસ્કંધ કહેવાય. એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુની હાનીએ છેક ત્રણ પ્રદેશવાળા સ્કંધની અપેક્ષાએ બે પ્રદેશવાળો સ્કંધ અકૃત્સ્નસ્કંધ જાણવો. આથીજ પૂર્વોક્ત અચિત્તસ્કંધથી આનો ભેદ છે. પૂર્વે બે પ્રદેશી સ્કંધથી આરંભીને સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુક સ્કંધ પર્યન્તના સર્વ સ્કંધોને સામાન્યથી અચિત્ત સ્કંધરૂપે કહેલ છે, અને અહીં સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો એક સ્કંધ ગ્રહણ નથી કર્યો, કેમકે તે પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્સ્નસ્કંધ છે.

સચિત્ત-અચિત્તરૂપ અનેક દ્રવ્યોથી બનેલા સ્કંધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કંધ છે, તે દેશાપચિતોપચિત અશ્વ-હસ્તિઆદિ સ્કંધ જાણવો એટલેકે નખ-દન્ત કેશાદિરૂપ પ્રદેશમા જીવપ્રદેશથી રહિત તે દેશાપચિત, અને પીઠ-હૃદય-બાહુ ઊરઆદિ રૂપ પ્રદેશમા જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત તે દેશોપચિત એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ એક પરિણામથી પરિણત સચેતન-અચેતન દેશના સમુદાયાત્મક એવો જે અશ્વાદિ સ્કંધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કંધ જાણવો.

પ્રશ્ન -જો એમ હોય તો કૃત્સ્નસ્કંધથી આમા શો તફાવત રહ્યો ?

ઉત્તર -ત્યા અશ્વગજઆદિના જેટલા અવયવો જીવપ્રદેશોવડે વ્યાપ્ત હોય, તેટલા અવયવોનેજ કૃત્સ્નસ્કંધપણે કહેલ છે, પણ જીવ પ્રદેશોથી અવ્યાપ્ત નખ આદિ અવયવોની અપેક્ષા સહિત નથી કહેલ અને અહીં તો નખાદિ સહિત બીજા અવયવો જે જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત હોય તે ઉભયને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ કહેલ છે. એટલે કૃત્સ્નસ્કંધ અને અનેકદ્રવ્યસ્કંધમા તફાવત છે

પ્રશ્ન :-તો પૂર્વોક્ત મિશ્રસ્કંધથી આનો શો તફાવત છે ?

ઉત્તર -અશ્વ-હસ્તિઆદિ જીવો અને ખડ્ગઆદિ અજીવો ભિન્ન ભિન્ન છતા પણ તેમના સમૂહની કલ્પનાવડે તેમને મિશ્રસ્કંધપણુ કહ્યુ છે અને અહીં તો જીવપ્રયોગથી વિશિષ્ટ એક પરિણામે પરિણત સચેતન-અચેતન દ્રવ્યોને અનેકદ્રવ્યસ્કંધપણુ કહેલ છે. એટલો એ મિશ્રમા ને આ અનેકદ્રવ્યમા તફાવત છે આજ કારણથી મૂળ ગાથામા પણ "વિસેસો" એમ કહીને કૃત્સ્નસ્કંધથી અને મિશ્રસ્કંધથી આ અનેકદ્રવ્યસ્કંધનો ભેદ છે, એમ કહ્યુ છે. ૮૯૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્કંધ કહ્યો, હવે ભાવસ્કંધ કહે છે.

आगमभावक्खंधो, खंधपयत्थोवओगपरिणामो ।
नोआगमओ भावम्मि, नाण-किरिया-गुणसमूहो ॥८९८॥

સ્કંધ પદાર્થોપયોગ પરિણામ તે આગમથી ભાવસ્કંધ છે અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા ગુણનો સમૂહ તે નોઆગમથી ભાવસ્કંધ છે ૮૯૮

અહીં આવશ્યકશ્રુતસ્કંધના ઉપયોગરૂપ અવબોધ તે જ્ઞાન જાણવુ, અને ક્રિયા તે તેમા કહેલી સામાચારી તથા મૂળ-ઉત્તર ગુણ ભેદથી ભિન્ન તે ગુણો જાણવા. એ ત્રણેનો સમુદાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા અને ગુણનો સમૂહ જાણવો ૮૯૮

એજ જ્ઞાન-ક્રિયા-અને ગુણનો સમૂહ જણાવે છે.

सामाइयाइयाणं, छण्हज्झयणाण सो समावेसो ।

नोआगमोत्ति भण्णइ, नोसद्दो मीसभावम्मि ॥८९९॥

સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોનો સમાવેશ તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને ગુણનો સમૂહ કહેવાય છે (કેમકે તે જ્ઞાન-ક્રિયા અને ગુણમય છે) અને તે સમૂહ નોઆગમથી ભાવસ્કંધ કહેવાય છે. કારણકે નો શબ્દ (અહીં) મિશ્રભાવમા છે (અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા ગુણનો ઉપયોગ તે પણ મિશ્ર છે) ૮૯૯

એ પ્રમાણે ભાવસ્કંધનુ સ્વરૂપ કહ્યુ, હવે સ્કંધના એક અર્થવાળા નામો કહે છે

गण-काय-निकाए य, खंधे वग्गे तहेव रासी य ।

पुंजे पिंडे नियरे, संघाए आउल समूहे ॥९००॥

ગણ, કાય, નિકાય, સ્કંધ, વર્ગ, રાશી, પુંજ, પિંડ, નિકર, સંઘાત, આકુલ અને સમૂહ (એ સ્કંધના પર્યાયનામો છે સામાયિકાદિ છ અધ્યયનના સમૂહરૂપ આ શ્રુત છે તેથી આ સમુદાય તે આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ જાણવો) ૯૦૦

હવે સામાયિકાદિ અધ્યયનોના અર્થના અધિકારો જણાવવા માટે પ્રસ્તાવના કહે છે

किं पुण छक्कज्झयणं ?, जेण छलत्थाहिगारविणिउत्तं ।

सामाइयाइयाणं, ते य इमे छज्जहासंखं ॥९०१॥

શા માટે (આવશ્યક) છ અધ્યયનાત્મક છે? છ અર્થ અર્થાધિકારથી જોડાયલુ છે તેથી આવશ્યક છ અધ્યયનાત્મક છે એ સામયિકાદિ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર આ પ્રમાણે અનુક્રમે જાણવા. ૯૦૧

ઉપરોક્ત છ અર્થાધિકાર કહે છે

सावज्जजोगविरई, उक्कित्तण गुणवओ य पडिवत्ती ।

खलियस्स निंदणा वणतिगिच्छ गुणधारणा चेव ॥९०२॥

સાવદ્યયોગ (પાપવ્યાપાર)ની વિરતિ, જિનેશ્વરોની સ્તુતિ, ગુણવન્તની પ્રતિપત્તિ, સ્ખલના થઇ હોય તેની નિન્દા, અપરાધ રૂપ વ્રણની ચિકિત્સા, અને ગુણની પ્રતિપત્તિ (એ છ અધ્યયનના છ અર્થાધિકાર છે) ૯૦૨

સાવદ્યયોગની વિરતિ (પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ) કરવા રૂપ અર્થાધિકાર, સામયિક અધ્યયનમા છે અર્હન્તોના ગુણનુ કીર્તન કરવા રૂપ અર્થાધિકાર, ચતુર્વિંશતિ સ્તવાધ્યયન (લોગસ્સ)મા છે ગુણવાન્ ગુરૂને વન્દન-પૂજન કરવા રૂપ જે પ્રતિપત્તિ, તે અર્થાધિકાર વન્દનાધ્યયન (વાંદણા)મા છે શ્રુત-શીલમા સ્ખલના થઇ હોય તેની નિન્દા કરવા રૂપ અર્થાધિકાર, પ્રતિક્રમણાધ્યયન (વંદિત્તુ કે શ્રમણસુત્ર)માં છે. થએલા અપરાધની માફી માટે ચારિત્રરૂપ આત્માના અપરાધરૂપી વ્રણની ચિકિત્સા કરવારૂપ અર્થાધિકાર કાર્યોત્સર્ગાધ્યયનમા છે વ્રતનો ભંગ અથવા અતિચાર થવાથી લાગેલા કર્મ, કાઉસ્સગ્ગથી દૂર નથી થયા તેને દૂર કરવા માટે અનશનાદિગુણધારણ કરવારૂપ અર્થાધિકાર, પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયનમા છે એ પ્રમાણે આવશ્યક–શ્રુત–સ્કંધરૂપ ત્રણ પદનો નામાદિ ન્યાસ કર્યો. તેમજ છ અર્થાધિકાર કહેવારૂપ સમુદાયાર્થનુ નિરૂપણ પણ કર્યું ૯૦૨

હવે પૂર્વે કહ્યા મુજબ અધ્યયનનો નામાદિ ન્યાસ કહેવો જોઇએ પણ તે અહી નથી કહેતા, કારણકે-

दारक्कमागयाणं, वीसुं वीसुमिहमोहनिप्फन्ने ।

अज्झयणाण नास, ववखामो लाघवनिमित्तं ॥९०३॥

દ્વારોના અનુક્રમે આવેલા અધ્યયનોનો ન્યાસ ભિન્ન ભિન્ન, ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપમા અહી આગળ જતા લાઘવાર્થે કહેવાશે ૯૦૩

હવે ઉપસ હાર કરીને આગળના વિષયનો સ બ ધ કરતા કહે છે કે-

आवस्सयस्स एसो पिंडत्थो वण्णिओ समासेणं ।

एत्तो एक्केक्क पुण अज्झयणं वण्णइस्सामि ॥९०४॥

એ પ્રમાણે આવશ્યકનો (આવશ્યક શ્રુતસ્ક ધ એવુ જેનુ અર્થ યુક્ત નામ છે તેનો) પિંડાર્થ-સમુદાયાર્થ સ ક્ષેપથી કહ્યો. હવે પછી સામાયિકાદિ એકેક અધ્યયનનો અર્થ કહીશુ. ૯૦૪

સમુદાયાર્થ નામનુ ચોથુ દ્વાર પૂર્ણ થયુ,

૫ અનુયોગના દ્વાર

હવે પાચમુ દ્વાર કહેવાની ઈચ્છાથી પ્રથમ સામાયિક અધ્યયન કહે છે

तत्थऽज्झयण सामाइयति समभावलक्खण पढमं ।

जं सव्वगुणाहारो, वोमं पिव सव्वदव्वाण ॥९०५॥

તે છ અધ્યયનોમા સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામે પહેલુ અધ્યયન છે જેમ સર્વ-દ્રવ્યોના આધારભૂત આકાશ છે, તેની જેમ સર્વગુણોનો એ આધાર છે. ૯૦૫

એ છએ અધ્યયનોમા સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામનુ અધ્યયન સર્વમા પહેલુ છે, કારણકે સર્વ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનો આધાર જેમ આકાશ છે, તેમ સામાયિક અધ્યયન પણ સર્વ મૂળોત્તરગુણોનો આધાર છે સામાયિક હોય, તોજ તે મૂળોત્તર ગુણો હોય અને ન હોય, તો તે ગુણો પણ ન હોય, કેમકે સમતારહિત પ્રાણિની અ દર કદિપણ પરમાર્થિક-ગુણો હોતા નથી. ૯૦૫

અથવા સામાયિક અધ્યયન પ્રથમ હોવામા બીજુ પણ કારણ છે.

अहवा तब्भेय च्चिय सेसा ज दंसणाइयं तिविहं ।

न गुणो य नाण—दसण—चरणब्भहिओ जओ अत्थि ॥९०६॥

અથવા બાકીના અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના ભેદો છે, કેમકે સામાયિક દર્શનાદિ ત્રણ પ્રકારે છે અને જ્ઞાન-દર્શન-અને ચારિત્રથી અધિક બીજા ગુણો નથી. ૯૦૬

બાકીના ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના ભેદોજ છે. કેમકે દર્શન (સમ્યક્ત્વ) સામાયિક, શ્રુતસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે. આ ત્રણ ભેદમા સર્વ ગુણની જાતિ અન્તર્ભૂત થાય છે કેમકે જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્ર સિવાય ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિગતગુણો ભિન્ન નથી, તેથી બાકીના અધ્યયનો સામાયિક અધ્યયનના ભેદો હોવાથી સામાયિક અધ્યયન સર્વથી પહેલુ કહ્યુ છે ૯૦૬

अणुओगद्दाराइं, महापुरस्सेव तस्स चत्तारि ।
अणुओगोत्ति तदत्थो, दाराइ तस्स उ मुहाइं ॥९०७॥

એ સામાયિક અધ્યયનના મહાનગરની પેઠે ચાર અનુયોગદ્વારો છે અનુયોગ એટલે તેની (તે અધ્યયનની) વ્યાખ્યા કરવાના દ્વારો એટલે પ્રવેશ કરવાના મુખો. ૯૦૭

સામાયિક અને અનુયોગને માટે એ નગર અને દ્વારની કલ્પના અર્થવાળી છે તે બતાવે છે

अकयद्दारं नगरं, कएगदारंपि दुक्खसचारं ।
चउमूलद्दारं पुण, सपडिद्दारं सुहाहिगम ॥९०८॥

પ્રકારના વલયે કરીને વીંટાયેલુ દ્વાર વિનાનુ નગર એ નગર નથી, કેમકે માણસો જઈ આવી શકતા નથી અને એક દ્વારવાળુ પણ દુખે સચાર થાય એવુ હોય છે, પરન્તુ ચાર મૂળદ્વાર અને પ્રતિદ્વારવાળુ નગર સુખે ગમનાગમનવાળુ થાય છે ૯૦૮

सामाइयमहपुरमवि, अकयद्दारं तहेगदारं वा ।
दुरहिगमं, चउदारं, सपडिद्दारं सुहाहिगमं ॥९०९॥

(એજ પ્રમાણે) સામાયિકરૂપ મહાનગર પણ (અર્થ જાણવાના ઉપાય ભુત એવા ઉપક્રમાદિ) દ્વારે શૂન્ય હોય, તો તેનો અર્થ જાણી શકાય નહિ એક દ્વાર હોયતો મુશ્કેલીથી ઘણા કાળે જાણી શકાય, તેથી ઉપક્રમાદિ ચાર અનુયોગદ્વાર યુક્ત હોય તો સુખપૂર્વક થોડા કાળમા તેનો અર્થ જાણી શકાય. ૯૦૯

તે દ્વારો આ પ્રમાણે છે.

૬ ભેદદ્વાર–

ताणीमाणि उवक्कम-निक्खेवा-ऽणुगम–नयसनामाइं ।
छ–त्ति–दु–दुविकप्पाइं, पमेयओऽणेगमेयाइं ॥९१०॥

તે અનુયોગદ્વારો આ પ્રમાણે છે ઉપક્રમ–નિક્ષેપ–અનુગમ અને નય, એ અનુયોગદ્વારોના નામો છે, અને તે અનુક્રમે છ, ત્રણ, બે, બે ભેદોવાળા છે, અને ઉત્તરભેદો અનેક પ્રકારે છે ૯૧૦

એ પ્રમાણે પાચમુ દ્વારોપન્યાસ અને છઠ્ઠુ ભેદ દ્વાર પૂર્ણ થયુ

૭ નિરુક્તિદ્વાર

सत्थस्सोवक्कमणं, उवक्कमो तेण तम्मि व तओ वा ।
सत्थसमीवीकरणं, आणयण नासदेसम्मि ॥९११॥

તે વડે, તે છતે અથવા તેથી શાસ્ત્રને નિક્ષેપ કરવા યોગ્ય કરાય તે ઉપક્રમ અથવા શાસ્ત્રને સમીપ કરવુ એટલે ન્યાસ દેશમા લાવવુ તે ઉપક્રમ ૯૧૧

દૂર રહેલી શાસ્ત્રઆદી વસ્તુને તે તે પ્રતિપાદન કરવાના પ્રકારોવડે નિક્ષેપ કરવા યોગ્ય કરવુ તે ઉપક્રમ, ઉપક્રાન્ત વસ્તુ એટલે ઉપક્રમાન્તર્ગત ભેદોવડે વિચારેલ વસ્તુનોજ નિક્ષેપ થાય છે અન્યથા નહિ. અથવા ગુરૂવચનવડે શાસ્ત્રને નિક્ષેપ યોગ્ય કરાય છે, તેથી

તે ઉપક્રમ, અથવા શિષ્યને શ્રવણનો ભાવ હોવાથી, જે માટે શાસ્ત્ર નિક્ષેપ યોગ્ય કરાય છે, તેથી ઉપક્રમ અથવા વિનીત શિષ્યના વિનયથી શાસ્ત્રને નિક્ષેપ યોગ્ય કરાવ તે વિનય ઉપક્રમ કેમકે વિનયવડે આરાધિત ગુરૂજ શાસ્ત્રને નિક્ષેપ કરવા યોગ્ય કરે છે. અહીંઆ સઘળે ઠેકાણે શાસ્ત્રનુ સમીપીકરણ. શાસ્ત્રનુ ન્યાસ દેશમા લાવવુ અને નિક્ષેપયોગ્ય કરવુ એ રૂપ ઉપક્રમ જાણવો ૯૧૧

હવે નિક્ષેપની નિરૂક્તિ કહે છે.

निक्खिप्पइ तेण तहिं तओ व निक्खेवणं व निक्खेवो ।
नियओ व निच्छओ वा, खेवो नासोत्ति जं भणियं ॥९१२॥

જે વડે જે છતે અથવા જેથી શાસ્ત્રનો નામાદિવડે નિક્ષેપ (વ્યવસ્થા) કરાય તે નિક્ષેપ અથવા નામાદિવડે શાસ્ત્રનો ન્યાસ–વ્યવસ્થા કરવી તે નિક્ષેપ, અથવા "નિ" એટલે નિશ્ચિત, અને "ક્ષેપ" એટલે શાસ્ત્રાદિનો નામાદિવડે ન્યાસ તે નિક્ષેપ કહેલ છે ૯૧૨

હવે અનુગમની નિરૂક્તિ કહે છે

अणुगम्मइ तेण तहिं, तओ व अणुगमणमेव वाऽणुगमो ।
अणुणोऽणुरूवओ वा जं, सुत्तत्थाणमणुसरणं ॥९१३॥

જે વડે–જે છતે અથવા જેથી સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કરાય તે અનુગમ, અથવા "અણુ" એટલે સૂત્રનુ "ગમ" એટલે વ્યાખ્યાન તે અનુગમ, અથવા અનુરૂપ-યોગ્ય રીતે અર્થનુ કથન કરવુ તે અનુગમ, અથવા સૂત્ર અને અર્થનો યોગ્ય સ બ ધ કરવો તે અનુગમ ૯૧૩

હવે નયની નિરૂક્તિ કહે છે.

स नयइ तेण तहिं वा, तओऽहवा वत्थुणो व ज नयणं ।
बहुहा पज्जायाणं, समवओ सो नओ नाम ॥९१४॥

તે (વક્તા સ ભવ થતા પર્યાયો વડે) વસ્તુને જાણે તે નય. અથવા જે વડે-જે છતે કે જેથી વસ્તુ જણાય તે નય અથવા વસ્તુનો જે બોધ તે નય. (અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુમા એક અ શગ્રાહી બોધ તે નય) વસ્તુના ઘણા પર્યાયોના સ ભવથી અમુક પર્યાયવડે વસ્તુને જાણવુ તે નય. ૯૧૪

સાતમુ નિરૂક્તિદ્વાર પૂર્ણ થયુ

૮ ક્રમદ્વાર

પ્રથમ ઉપક્રમ-પછી નિક્ષેપ-પછી અનુગમ-અને તે પછી નય, આ પ્રમાણે એ અનુયોગ દ્વારોનો અનુક્રમ કહેવાનુ શુ કારણ છે ? એવી શ કાના સમાધાન માટે આઠમુ ક્રમ-પ્રયોજન દ્વાર કહે છે

दारक्कमोऽयमेव उ, निक्खिप्पइ जेण नासमीवत्थ ।
अणुगम्मइ नाणत्थं, नाणुगमो नयमयविहीणो ॥९१५॥
संबंधोवक्कमओ, समीवमाणीय नत्थनिक्खेवं ।
सत्थ तओऽणुगम्मइ, नएहिं नाणाविहाणेहिं ॥९१६॥

દ્વારોનો આજ અનુક્રમ છે કારણકે જે સમીપ ન લવાયુ હોય તેનો નિક્ષેપ નથી કરાતો નામાદિ નિક્ષેપ વિના અર્થથી અનુગમન થતુ નથી, તેમજ નયમત સિવાય અનુગમ પણ થતો નથી પરન્તુ ક્રમથી સમીપ લાવીને નામ-સ્થાપનાદિ વડે નિક્ષિપ્ત એવુ જે શાસ્ત્ર તે અર્થથી અનુસરાય છે અને વિવિધ નયો વડે તેની વ્યાખ્યા કરાય છે. ૯૧૫-૯૧૬

અહી હવે ઉપક્રમ કહેવાનો અધિકાર છે. તે ઉપક્રમ. ભાવ ઉપક્રમના આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ-વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવતાર એ જે છ ભેદો છે, તેથી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે એ વિસ્તૃત અર્થનુ તાત્પર્ય મન્દબુદ્ધિવાળાઓ ગ્રહણ કરી શકે નહિ, તેથી તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવા ભાવ ઉપક્રમગત આનુપૂર્વી આદિ છ ભેદો સંક્ષેપથી કહે છે.

गुरुभावोवक्कमण, का परिवाडी कइत्थमज्झयणं ।
भावम्मि कम्मि वट्टइ, किमिदं दव गुणो कम्म ? ॥९१७॥
जीवगुणोऽजीवगुणो किं नाणं दसण चरित्तं वा ।
पच्चक्खं अणुमाण, ओवम्ममहागमो वावि ? ॥९१८॥
लोइय लोउत्तरिओ, कि सुयमत्थोऽहवोभयं होज्जा ।
अप्पयओऽणंतरओ, परपरं वाऽऽगओ कस्स ? ॥९१९॥
किं दिट्ठिवाइय कालियं व, कि वा सुयत्थपरिमाण ।
ससमय–परसमओभयसिद्धंताणं व को वच्चो ? ॥९२०॥
को व समएगदेसो, समुदायत्थाहियार इह नियओ ।
अज्झयणोवक्कमण, कायव्वमिहेवमाईहि ॥९२१॥

કઇ રીતે ગુરૂ પ્રસન્ન થાય ? કયા અનુક્રમે આ કેટલામુ અધ્યયન છે ? કયા ભાવમા આ અધ્યયન છે ? શુ આ દ્રવ્ય છે, ગુણ છે, કે કર્મ છે ? (ગુણ છે તો) જીવનો ગુણ છે કે અજીવનો ગુણ છે ? (જીવનો છે તો) જ્ઞાન, દર્શન કે ચારિત્ર છે ? (જ્ઞાન છે તો) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અનુમાન છે, ઉપમાન છે, કે આગમરૂપ છે ? (આગમરૂપ છે તો) લૌકિક આગમ છે કે લોકોત્તર આગમ છે ? (લોકોત્તર આગમ છે તો) સૂત્રાગમ છે. અર્થાગમ છે, કે ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે અનન્તરાગમ છે. કે પરંપરાગમ છે ? દૃષ્ટિવાદ છે કે કાલિક છે ? આ સૂત્રાર્થનુ પરિમાણ કેટલુ છે ? આમા સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉભયસિદ્ધાન્તમાથી કયો સિદ્ધાન્ત તથા તેનો કયો ભાગરૂપ અહી સમુદાયાર્થ અધિકારમાં નિયત છે ? ઈત્યાદિ પ્રકારે અહી અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. ૯૧૭-૯૨૧

સામાયિકાદિ અધ્યયનના જ્ઞાન માટે તેની ઈચ્છાવાળા શિષ્યે ગુરૂના ભાવનો ઉપક્રમ કરવો, એટલે ગુરૂમહારાજ કયા પ્રકારે પ્રસન્ન થાય એમ વિચારવું પરિપાટી એટલે અનુક્રમ તે અનુક્રમ ત્રણ પ્રકારે છે, પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ, પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમ. અને અનાનુપૂર્વીક્રમ આ ત્રણ અનુક્રમમાથી કયો અનુક્રમ આ અધ્યયનમા ઉપયોગી છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા કહેવુ કે આ ત્રણે અનુક્રમ ઉપયોગી છે જેમકે પૂર્વાનુપૂર્વી ક્રમથી આ સામાયિકાધ્યયન પહેલુ છે, પશ્ચાનુપૂર્વી ક્રમથી છઠ્ઠુ છે અને અનાનુપૂર્વીક્રમથી તો સાતસો અઢાર ભાગા થાય છે, તેથી અનિયત છે ઔદયિકાદિ છ ભાવનો વિષય હોવાથી અધ્યયન કયા

ભાવમા હોય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા કહેવુ કે ક્ષયોપશમ ભાવમા હોય. આ અધ્યયન દ્રવ્ય છે, ગુણ છે કે કર્મ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા કહેવુ કે આ અધ્યયન ગુણ છે જો ગુણ છે, તો તે જીવનો ગુણ છે કે અજીવનો ગુણ છે ? જીવનો ગુણ છે જો જીવનો ગુણ છે તો તે જ્ઞાન છે, દર્શન છે કે ચારિત્ર છે ?, જ્ઞાન છે તો તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અનુમાનરૂપ છે, ઉપમાન છે કે આગમરૂપ છે? જો આગમરૂપ છે, તો લૌકિક આગમ છે, કે લોકોત્તર આગમ છે ? લોકોત્તર આગમ છે લોકોત્તર આગમ છતા પણ તે સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવુ કે તીર્થંકરોને આ અધ્યયન અર્થથી આત્માગમ છે, તથા ગણધરોને અનન્તરાગમ અને બીજાઓને પરંપરાગમ છે, અને ગણધરોને સૂત્રથી આત્માગમ, જંબૂસ્વામીને અનંતરાગમ, અને બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે. વળી લોકોત્તર આગમ છે, તો આ અધ્યયન દૃષ્ટિવાદિક છે કે કાલિક છે ? કાલિક છે (એટલે કાળ વખત વર્જીને યોગ્ય વખતે ભણાય તે કાલિક, એવો અર્થ અહીં લેવો) કાલિક છે તો તેના સૂત્ર અને અર્થનુ પરિમાણ કેટલું છે ? સૂત્રાક્ષર વગેરે પરિમિત છે, અને અર્થ વગેરે અનન્તા છે, તથા આ અધ્યયનમા સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉભય સિદ્ધાન્ત એમાથી કયુ કહેવાનુ છે ? અહીં સ્વસિદ્ધાન્ત કહેવાનો છે સ્વસિદ્ધાન્ત છે, તો કયા શાસ્ત્રનો વિભાગ સમુદાયાર્થપણે અધિકૃત છે ? સાવદ્યયોગની વિરતિનો અહીં અર્થાધિકાર છે સમવતાર તો આનુપૂર્વી આદિમા કહી ગયા, તેથી જુદો નથી કહેતા. ઈત્યાદિ પ્રકારે આ અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. એટલે નિક્ષેપની યોગ્યતા કરવી. ૯૧૭-થી ૯૨૧

હવે છ પ્રકારે ઉપક્રમ કહે છે

नामाई छब्भेओ उवक्कमो दव्वओ सचित्ताई ।
तिविहो दुविहो य पुणो, परिकम्मे वत्थुनासे य ॥९२२॥

નામાદિ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે તેમા દ્રવ્ય ઉપક્રમ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, અને તે દરેક પુનઃ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બણ્બે પ્રકારે છે. ૯૨૨

નામ ઉપક્રમ-સ્થાપના ઉપક્રમ-દ્રવ્ય ઉપક્રમ-ક્ષેત્રઉપક્રમ-કાળ ઉપક્રમ અને ભાવ ઉપક્રમ એમ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે. એમાના નામઉપક્રમ અને સ્થાપનાઉપક્રમ સુગમ હોવાથી તેનુ સ્વરૂપ નથી કહેતા. દ્રવ્ય ઉપક્રમનુ સ્વરૂપ કહીએ છીએ. આગમથી તથા નોઆગમથી એમ દ્રવ્ય ઉપક્રમ બે પ્રકારે છે. ઉપક્રમ પદના અર્થને જાણનાર હોય, પણ તેના ઉપયોગવાન ન હોય તે આગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહેવાય, અને નોઆગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ તો ત્રણ પ્રકારે છે જ્ઞશરીર દ્રવ્ય ઉપક્રમ-ભવ્યશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ-અને તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ એમાના પ્રથમના બે ભેદ સુગમ છે, અને ત્રીજો ભેદ જે સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, તેમા સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ દ્વિપદ-ચતુષ્પદાદિ જીવોનો, અચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ ગોળ-ખાંડ વિગેરેનો, અને મિશ્ર ઉપક્રમ તે આભરણાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ જીવોનો જાણવો. આ સચિત્તાદિ ઉપક્રમ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બે બે પ્રકારે થાય છે ૯૨૨

એજ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશનુ સ્વરૂપ કહે છે

परिक्कम्मं किरियाए, वत्थूण गुणविसेसपरिणामो ।
तदभावे य विणासो, दव्वाईण जहाजोग ॥९२३॥

દ્વારોનો આજ અનુક્રમ છે. કારણકે જે સમીપ ન લવાયુ હોય, તેનો નિક્ષેપ નથી કરાતો. નામાદિ નિક્ષેપ વિના અર્થથી અનુગમન થતુ નથી, તેમજ નયમત સિવાય અનુગમ પણ થતો નથી. પરન્તુ ક્રમથી સમીપ લાવીને નામ-સ્થાપનાદિ વડે નિક્ષિપ્ત એવુ જે શાસ્ત્ર તે અર્થથી અનુસરાય છે અને વિવિધ નયો વડે તેની વ્યાખ્યા કરાય છે. ૯૧૫-૯૧૬

અહી હવે ઉપક્રમ કહેવાનો અધિકાર છે, તે ઉપક્રમ, ભાવ ઉપક્રમના આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ-વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવતાર એ જે છ ભેદો છે, તેથી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે. એ વિસ્તૃત અર્થનુ તાત્પર્ય મન્દબુદ્ધિવાળાઓ ગ્રહણ કરી શકે નહિ, તેથી તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવા ભાવ ઉપક્રમગત આનુપૂર્વી આદિ છ ભેદો સંક્ષેપથી કહે છે

गुरुभावोवक्कमण, का परिवाडी कइत्थमज्झयणं ।
भावम्मि कम्मि वट्टइ, किमिदं दवं गुणो कम्म ? ॥९१७॥
जीवगुणोऽजीवगुणो किं नाणं दसण चरित्तं वा ।
पच्चक्खं अणुमाण, ओवम्ममहागमो वावि ? ॥९१८॥
लोइय लोउत्तरिओ, किं सुयमत्थोऽहवोमयं होज्जा ।
अप्पयओऽणंतरओ, परंपरं वाऽऽगओ कस्स ? ॥९१९॥
किं दिट्ठिवाइय कालियं व, किं वा सुयत्थपरिमाण ।
ससमय–परसमओमयसिद्धताणं व को वच्चो ? ॥९२०॥
को व समएगदेसो, समुदायत्थाहियार इह नियओ ।
अज्झयणोवक्कमण, कायव्वमिहेवमाईहि ॥९२१॥

કઇ રીતે ગુરૂ પ્રસન્ન થાય ? કયા અનુક્રમે આ કેટલામુ અધ્યયન છે ? કયા ભાવમા આ અધ્યયન છે ? શુ આ દ્રવ્ય છે, ગુણ છે, કે કર્મ છે ? (ગુણ છે તો) જીવનો ગુણ છે. કે અજીવનો ગુણ છે ? (જીવનો છે તો) જ્ઞાન, દર્શન કે ચારિત્ર છે ? (જ્ઞાન છે તો) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. અનુમાન છે, ઉપમાન છે, કે આગમરૂપ છે ? (આગમરૂપ છે તો) લૌકિક આગમ છે કે લોકોત્તર આગમ છે ? (લોકોત્તર આગમ છે તો) સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પર પરાગમ છે ? દૃષ્ટિવાદ છે કે કાલિક છે ? આ સૂત્રાર્થનુ પરિમાણ કેટલુ છે ? આમાં સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉભયસિદ્ધાન્તમાથી કયો સિદ્ધાન્ત તથા તેનો કયો ભાગરૂપ અહી સમુદાયાર્થ અધિકારમાં નિયત છે ? ઈત્યાદિ પ્રકારે અહી અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. ૯૧૭-૯૨૧

સામાયિકાદિ અધ્યયનના જ્ઞાન માટે તેની ઇચ્છાવાળા શિષ્યે ગુરૂના ભાવનો ઉપક્રમ કરવો, એટલે ગુરૂમહારાજ કયા પ્રકારે પ્રસન્ન થાય એમ વિચારવુ. પરિપાટી એટલે અનુક્રમ તે અનુક્રમ ત્રણ પ્રકારે છે, પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ, પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમ, અને અનાનુપૂર્વીક્રમ આ ત્રણ અનુક્રમમાથી કયો અનુક્રમ આ અધ્યયનમા ઉપયોગી છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા કહેવુ કે આ ત્રણે અનુક્રમ ઉપયોગી છે જેમકે પૂર્વાનુપૂર્વી ક્રમથી આ સામાયિકાધ્યયન પહેલુ છે, પશ્ચાનુપૂર્વી ક્રમથી છઠ્ઠુ છે અને અનાનુપૂર્વીક્રમથી તો સાતસો અઢાર ભાગા થાય છે, તેથી અનિયત છે. ઔદયિકાદિ છ ભાવનો વિષય હોવાથી આ અધ્યયન કયા

ભાવમા હોય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા કહેવુ કે ક્ષયોપશમ ભાવમા હોય. આ અધ્યયન દ્રવ્ય છે, ગુણ છે કે કર્મ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા કહેવુ કે આ અધ્યયન ગુણ છે જો ગુણ છે, તો તે જીવનો ગુણ છે કે અજીવનો ગુણ છે ? જીવનો ગુણ છે જો જીવનો ગુણ છે તો તે જ્ઞાન છે, દર્શન છે કે ચારિત્ર છે ?, જ્ઞાન છે તો તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અનુમાનરૂપ છે, ઉપમાન છે કે આગમરૂપ છે ? જો આગમરૂપ છે, તો લૌકિક આગમ છે, કે લોકોત્તર આગમ છે ? લોકોત્તર આગમ છે લોકોત્તર આગમ છતા પણ તે સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા સમજવુ કે તીર્થંકરોને આ અધ્યયન અર્થથી આત્માગમ છે, તથા ગણધરોને અનન્તરાગમ અને બીજાઓને પરંપરાગમ છે, અને ગણધરોને સૂત્રથી આત્માગમ, જંબૂસ્વામીને અનંતરાગમ, અને બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે. વળી લોકોત્તર આગમ છે, તો આ અધ્યયન દૃષ્ટિવાદિક છે કે કાલિક છે ? કાલિક છે (એટલે કાળ વખત વર્જિને યોગ્ય વખતે ભણાય તે કાલિક, એવો અર્થ અહીં લેવો) કાલિક છે તો તેના સૂત્ર અને અર્થનું પરિમાણ કેટલુ છે ? સૂત્રાક્ષર વગેરે પરિમિત છે, અને અર્થ વગેરે અનન્તા છે, તથા આ અધ્યયનમા સ્વસિદ્ધાન્ત–પરસિદ્ધાન્ત–અને ઉભય સિદ્ધાન્ત એમાથી કયુ કહેવાનુ છે ? અહીં સ્વસિદ્ધાન્ત કહેવાનો છે સ્વસિદ્ધાન્ત છે, તો કયા શાસ્ત્રનો વિભાગ સમુદાયાર્થપણે અધિકૃત છે ? સાવદ્યયોગની વિરતિનો અહીં અર્થાધિકાર છે સમવતાર તો આનુપૂર્વીઆદિમા કહી ગયા, તેથી જુદો નથી કહેતા. ઈત્યાદિ પ્રકારે આ અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. એટલે નિક્ષેપની યોગ્યતા કરવી. ૯૧૭–થી ૯૨૧

હવે છ પ્રકારે ઉપક્રમ કહે છે

नामाई छब्भेओ उवक्कमो दव्वओ सचित्ताई ।
तिविहो दुविहो य पुणो, परिकम्मे वत्थुनासे य ॥९२२॥

નામાદિ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે તેમા દ્રવ્ય ઉપક્રમ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, અને તે દરેક પુનઃ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બબ્બે પ્રકારે છે. ૯૨૨

નામ ઉપક્રમ–સ્થાપના ઉપક્રમ–દ્રવ્ય ઉપક્રમ–ક્ષેત્રઉપક્રમ–કાળ ઉપક્રમ અને ભાવ ઉપક્રમ એમ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે. એમાના નામઉપક્રમ અને સ્થાપનાઉપક્રમ સુગમ હોવાથી તેનુ સ્વરૂપ નથી કહેતા. દ્રવ્ય ઉપક્રમનુ સ્વરૂપ કહીએ છીએ. આગમથી તથા નોઆગમથી એમ દ્રવ્ય ઉપક્રમ બે પ્રકારે છે ઉપક્રમ પદના અર્થને જાણનાર હોય, પણ તેના ઉપયોગવાન ન હોય તે આગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહેવાય, અને નોઆગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ તો ત્રણ પ્રકારે છે જ્ઞશરીર દ્રવ્ય ઉપક્રમ–ભવ્યશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ–અને તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ એમાના પ્રથમના બે ભેદ સુગમ છે, અને ત્રીજો ભેદ જે સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, તેમા સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ દ્વિપદ-ચતુષ્પદાદિ જીવોનો, અચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ ગોળ-ખાંડ વિગેરેનો, અને મિશ્ર ઉપક્રમ તે આભરણાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ જીવોનો જાણવો આ સચિત્તાદિ ઉપક્રમ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બે બે પ્રકારે થાય છે. ૯૨૨

એજ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશનુ સ્વરૂપ કહે છે

परिकम्मं किरियाए, वत्थूण गुणविसेसपरिणामो ।
तदभावे य विणासो, दव्वाईण जहाजोग ॥९२३॥

ક્રિયાવડે વસ્તુઓના ગુણવિશેષનો પરિણામ તે પરિકર્મ, અને વસ્તુનો અભાવ થાય તે વિનાશ કહેવાય. એ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિનો ઉપક્રમ યથાયોગ્ય જાણવો. ૯૨૩

ક્રિયાવિશેષથી વસ્તુઓના ગુણવિશેષનો પરિણામ તે પરિકર્મ કહેવાય છે. જેમકે ઘી-રસાયણાદિના ઉપયોગથી સ્નેહ-મર્દનઆદિ ક્રિયા વડે પુરૂષાદિના ઉત્તમ વર્ણ-બળ યુવાવસ્થા થવી વિગેરે કર્ણ-સ્કંધઆદિની વૃદ્ધિ થાય છે જેમ એ પ્રમાણે ક્રિયા વિશેષથી પુરૂષાદિ વસ્તુને બળ-યૌવનાદિરૂપ ગુણ પરિણામ પામે છે કેટલાકના મતે શાસ્ત્ર શિલ્પ ગન્ધર્વ-નૃત્યઆદિ કળા પ્રાપ્ત કરવી તે દ્રવ્ય ઉપક્રમ છે. પણ એ શાસ્ત્રાદિ વિજ્ઞાન વિશેષને ગ્રહણ કરવા રૂપ હોવાથી, ભાવ ઉપક્રમમા તેનો સમાવેશ થાય. પરન્તુ જો આત્મદ્રવ્યના સંસ્કારની અપેક્ષાએ તેને દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહીએ તો કંઇ વિરોધ નથી એજ પ્રમાણે શુક-સારિકા વિગેરે દ્વિપદાદિને શિક્ષાવડે ગુણપ્રાપ્તિ કરવામા જે દ્રવ્ય ઉપક્રમ તે સચિત્તનો પરિકર્મથી ઉપક્રમ જાણવો

વસ્તુનો નાશ થએથી વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય છે, જેમકે કાળાન્તરે પુરૂષાદિનો નાશ થવાનો હોય, પણ તે પુરૂષાદિ વસ્તુનો તરવાર આદિ વડે હમણાજ નાશ કરવો. તે વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય એજ પ્રમાણે હસ્તિ-અશ્વઆદિ ચાર પગવાળા અને દાડિમ-આમ અને કોઠ વિગેરે પગવિનાના જીવોનો પરિકર્મથી અને વિનાશથી જે ઉપક્રમ તે પણ સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ સમજી લેવો, તથા મણિ-મોતી-વસ્ત્ર વિગેરે અચિત્ત દ્રવ્યનો ખાર-માટી પુટપાક આદિવડે પરિકર્મરૂપી ઉપક્રમ અને ઘણ આદિ વડે ટીપવાથી નાશરૂપી ઉપક્રમ જાણવો. તેમજ વસ્ત્ર અલંકારાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ મિશ્ર દ્રવ્યનો પણ એજ પ્રમાણે પરિકર્મ અને વિનાશથી ઉપક્રમ જાણવો જેમ દ્રવ્યનો ઉપક્રમ કહ્યો, તેવીજ રીતે કાળ અને ક્ષેત્રનો ઉપક્રમ પણ સમજવો તે અનુક્રમે આગળજ કહેવાશે ૯૨૩

અહી શિષ્ય શંકા કરે છે અને ગુરૂ તેનુ સમાધાન કરે છે કે—

खेत्तमरूव निच्चं, न तस्स, परिकम्मणा न य विणासो ।
आहेयगतवसेण उ, करण—विणासोवयारोऽत्थ ॥९२४॥

ક્ષેત્ર અમૂર્ત અને નિત્ય હોવાથી તેનો પરિકર્મ અને વિનાશ થઇ શકે નહિ, (ઉત્તર) એ પરિકર્મ અને વિનાશ (ક્ષેત્રના) આધેયગત દ્રવ્યમા થતો હોવાથી તે ક્ષેત્રમા ઉપચાર કરાય છે ૯૨૪

આધેય દ્વારા પણ તે કેવી રીતે થઇ શકે ? તે માટે કહે છે કે—

नावाइ उवक्कमण, हल—कुलियाईहिं वावि खेत्तस्स ।
संमज्जभूमिकम्मे, पंथतलागाइयाण च ॥९२५॥

જળના આધારભૂત ક્ષેત્રનો વહાણ આદિ વડે ઉપક્રમ કરાય છે, અને ભૂમિના આધારભૂત ક્ષેત્રનો હળ-કુલિકા આદિ વડે પરિકર્મરૂપ ઉપક્રમ થાય છે એજ પ્રમાણે સંમાર્જન-ભૂમિકર્મ-અને માર્ગમા તળાવ આદિ કરવા વડે ક્ષેત્રનો પરિકર્મ ઉપક્રમ થાય છે, તેમજ હસ્તિ બાધવા આદિ વડે ક્ષેત્રનો વિનાશ ઉપક્રમ થાય છે ૯૨૫

હવે કાળ ઉપક્રમ કહે છે

जं वत्तणाइरूवो, कालो दव्वाण चेव पज्जाओ ।
तो तक्करणविणासे, कीरइ कालोवयारो उ ॥९२६॥

જે વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોનો પર્યાય છે, તેથી તે દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમા કાળના પરિકર્મ અને વિનાશનો ઉપચાર કરાય છે. ૯૨૬

કેટલાક આચાર્યો કાળને વર્તનાદિ રૂપેજ માને છે, પણ સમયાદિરૂપ નથી માનતા તેથી દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમા કાલના પરિકર્મ અને વિનાશ થાય છે. એટલે કે દ્રવ્યના પર્યાયમા કાળ ઉપક્રમનો ઉપચાર કરાય છે. કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે-દ્વયણુક-ત્ર્યણુકઆદિ રૂપે પરમાણુઆદિ દ્રવ્યનુ રહેવુ તે વર્તના, વસ્તુઓનુ નવા જુનાદિરૂપે થવુ તે પરિણામ અને અતીત-અનાગત-વર્તમાનરૂપ-ક્રિયા, એ પ્રમાણે વર્તના-પરિણામ અને ક્રિયાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોના પર્યાયો છે અને તેથી દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશનો વર્તનારૂપ દ્રવ્યના પર્યાયમા ઉપચાર કરાય છે. તેથી કાળના પણ પરિકર્મ ઉપક્રમ અને નાશોપક્રમ કહેવાય છે ૯૨૬

હવે જેઓ સમયાદિરૂપે કાળ માને છે, તેઓના મતે સમયાદિરૂપ કાળના પરિકર્મ અને વિનાશ કેવી રીતે થાય ? તે માટે કહે છે કે—

छायाए नालियाए व, परिकम्मं से जहत्थविण्णाणं ।
रिक्खाईचारेहिं च, तस्स विणासो विवज्जासो ॥९२७॥

શંકુઆદિના પડછાયારૂપ છાયાવડે અથવા ઘટિકાદિવડે સમયાદિરૂપકાળનુ યથાર્થ જ્ઞાન થવુ તે કાળનો પરિકર્મ અને નક્ષત્રગ્રહઆદિની ગતિવડે અનિષ્ટ ફળ દાયકપણે થવુ તે કાળનો વિનાશ-વિપર્યાસ કહેવાય. ૯૨૭

એ પ્રમાણે કાળ ઉપક્રમ કહ્યો, ભાવ ઉપક્રમ કહે છે

जं परहिययाकूयावधारणमुवक्कमो स भावस्स ।
तस्सासुभस्स मरुइणि—गणिया—मच्चादओऽमिहिया ॥९२८॥

જે ઇંગિત આકારાદિવડેબીજાના હૃદયના ભાવને જાણવુ તે ભાવ ઉપક્રમ છે તે મોક્ષના કારણભૂત શુભ અને સંસારના કારણભૂત અશુભ એવી રીતે બે પ્રકારે છે તેમા અશુભ ભાવઉપક્રમમા બ્રાહ્મણી-ગણિકા-અમાત્ય વિગેરેના દ્રષ્ટાન્તો કહ્યા છે ૯૨૮

બ્રાહ્મણીનુ દૃષ્ટાંત —કોઇ એક બ્રાહ્મણીને ત્રણ કન્યાયો હતી, તેણીએ વિચાર્યુ કે આ કન્યાઓને પરણાવ્યા પછી એવી યુક્તિ કરૂ કે જેથી તેઓ સુખી થાય એમ વિચારીને સર્વથી મોટી પુત્રીને પરણાવ્યા પછી કહ્યુ કે તારે વાસભુવનમા પ્રથમ સમાગમ વખતે, તારે તારા પતિનો કંઇક ગુન્હો પ્રગટ કરીને, તેના મસ્તકે લાત મારવી તે પછી જે બને તે મને કહેજે માતાના શીખવ્યા મુજબ તે કન્યાએ તે પ્રમાણે કર્યું, એટલે તેનો પતિ અતિ લાગણી બતાવીને કહેવા લાગ્યો, 'અરે ! વહાલી ! આમ પ્રહાર કરવાથી તારા સુકુમાળ ચરણને પીડા થઇ હશે,' એમ કહિને પ્રિયતમાના ચરણનુ મર્દન કરવા લાગ્યો. બીજે દિવસે આ બનાવની હકીકત તેણીએ પોતાની માતાને કહી એ બનાવથી તેની માતા જમાઇનો ભાવ જાણીને ખુશી થઈ અને પુત્રીને કહ્યુ કે 'હે પુત્રી ! તુ તારા

ગૃહમા તારી ઈચ્છા મુજબ કર તારો પતિ તારા વચનનો કદિપણુ અનાદર નહિ કરે',

તે પછી બ્રાહ્મણીએ બીજી પુત્રીને ઉપર મુજબ શીખવ્યુ, અને તેણીએ પણ તે પ્રમાણે પોતાના પતિના મસ્તકે લાત મારી એટલે તેનો પતિ બોલ્યો, "અરે ! કુલીન અબળાને આમ કરવુ યોગ્ય નથી," ઇત્યાદિ કહીને ક્ષણવાર રોશ કરીને શાન્ત થઈ ગયો, બીજે દિવસે બનેલો બનાવ તેણીએ પોતાની માતાને કહ્યો એટલે કહ્યુ કે બેટા તુ પણ તારા ગૃહમા ઇચ્છા મુજબ રહેજે, માત્ર થોડીવાર ક્રોધ કરીને તારો પતિ શાન્ત થઈ જશે,'

એજ પ્રમાણે ત્રીજી પુત્રીને શીખવવાથી તેણીએ એ પ્રમાણે પતિને લાત મારી, એટલે તેના પતિએ અતિક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરીને કહ્યુ 'અરે ! તુ ખરેખર કોઈ નીચ-કુળની જણાય છે, એમ ન હોય તો નીચ અબળાને યોગ્ય આવુ નીચ કામ તું કેમ કરે' ઈત્યાદિ ઘણુ ઘણુ કહીને અતિશય માર મારીને ગૃહ બહાર કાઢી મૂકી. બીજે દિવસે બનેલી હકીકત તેણે માતાને જણાવી એટલે તેણુ જમાઇનો સ્વભાવ જાણીને વિચાર્યું કે જમાઇને સમજાવવાનુ કામ પુત્રિ માટે અશક્ય છે, તેથી તે જમાઇ પાસે ગઈ અને બોલી કે "હે પુત્ર ! અમારા કુળનો રીવાજ છે, કે વહુએ પ્રથમ સમાગમે પતિને આ પ્રમાણે કરવુ " આમ હોવાથી તમારો રોષ ઉચિત નથી, ઇત્યાદિ રીતે જમાઇને સમજાવીને ખુશી કર્યો પછી પુત્રીને કહ્યુ બેટા ! આ તારો પતિ તારે દુરારાધ્ય છે, તેથી ઇષ્ટદેવની પેઠે પ્રમાદ રહિત એની સેવા કરજે, નહિ તો તુ મહાદુ ખ પામીશ.'

ગણિકાનું દૃષ્ટાન્ત—કોઈ એક નગરમા ચોસઠ કળા જાણનાર દેવદત્તા નામની રૂપાદિ ગુણવાળી વેશ્યા રહેતી હતી તેણીએ પોતાને ત્યા આવનાર કામી જનોના અભિપ્રાય જાણવાને માટે રતિભુવનમા પોતપોતાનો વ્યાપાર કરતી રાજપુત્ર-વશ્યપુત્રઆદિ જાતિઓના આલેખો ચીતરાવ્યા તેથી ત્યા જે કોઈ રાજપુત્રાદિ આવે, તે તે આલેખોનો પોતાને અનુકુળ વ્યાપાર જોઇને, તે તે ચિત્રની પ્રશસા કરે આ ઉપરથી તે ગણિકા પ્રશસા કરનારની જાતિનો નિશ્ચય કરીને, તે પ્રશસકને યોગ્ય સેવા બરદાસ કરતી હતી, જેથી તેઓ પ્રસન્ન થઇને ગણિકાને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપતા

અમાત્યનુ દૃષ્ટાન્તઃ—કોઇક નગરનો રાજા પોતાના અમાત્ય (પ્રધાન) સાથે નગર બહાર અશ્વ ફેરવવા નીકળ્યો. માર્ગમા જતા કોઇશૂન્ય પ્રદેશમા રાજાના અશ્વે પેશાબ કર્યો એ જગ્યાની પૃથ્વીનો ભાગ સ્થિર હોવાથી ત્યા ખાબોચીયુ ભરાઈ રહ્યુ, રાજા ફરીને પાછો આવ્યો, તો પણુ તે પેસાબ સુકાયો નહિ, અને તેજ પ્રમાણે ખાબોચીયુ ભરેલુ જોયુ આથી રાજાએ વિચાર્યું કે આ પ્રદેશમા સુદર તળાવ બધાવ્યુ હોય, તો ઘણા વખત સુધી પાણી સુકાય નહિ એમ વિચાર કરતો ઘણા વખત સુધી રાજા તે પ્રદેશને જોઈ રહ્યો. આ ઉપરથી ઇંગિતાકારવડે રાજાનો તે અભિપ્રાય જાણીને, પ્રધાને તે સ્થળે કેટલાક વખત પછી રાજાના હુકમ સિવાય મોટુ સરોવર ખોદાવ્યુ અને તે સરોવરની પાળ ઉપર નાના પ્રકારના સર્વ ઋતુમા પુષ્પ-ફળ આપનાર વૃક્ષોનો સમૂહ રોપ્યો તે પછી કેટલાક દિવસો વીત્યાબાદ એજ માર્ગે રાજા પુન ફરવા નીકળ્યો અને તે સરોવર જોયુ, તેથી પ્રધાનને પૂછ્યુ, અહો ! આ માનસરોવર જેવુ અતિ રમણીય સરોવર અહી કોણે કરાવ્યુ ? પ્રધાને કહ્યુ-મહારાજ આપેજ કરાવ્યુ છે રાજાએ સાભળીને વિસ્મય પૂર્વક બોલ્યો, 'પ્રધાનજી શુ કહો છો ? મે એ કરાવવાની કોને ક્યારે આજ્ઞા આપી છે ?'

આ ઉપરથી પ્રધાને પૂર્વોક્ત સર્વ હકીકત કહી, આથી રાજાએ વિચાર્યું કે અહો ! બીજાના મનનો અભિપ્રાય જાણવામા આ પ્રધાન કેવો કુશળ છે, એમ વિચારી પ્રસન્ન થઇને પ્રધાનના પગારમા વધારો કરી આપી તથા બીજી પણ ઘણી મહેરબાની કરી.

આ પ્રમાણે બીજા પણ આવા ભાવોપક્રમો પોતાની બુદ્ધિથી વિચારી લેવા. પરંતુ તેનુ ફળ સસાર હોવાથી અપ્રશસ્ત છે. ૯૨૮

सीसो गुरुणो भाव, जमुवक्कमए सुयं पसत्थमणो ।

सहियत्थं स पसत्थो, इह भावोवक्कमोऽहिगओ ॥९२९॥

શાસ્ત્ર ભણવુ આદિ પોતાના હિત માટે જે શિષ્ય ગુરૂના શુભ ભાવને જાણે, તે પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ છે, અને અહી આ પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમનોજ અધિકાર છે. ૯૨૯

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

को वक्खाणावसरे, गुरुचित्तोवक्कमाहिगारोऽय ?

भण्णइ वक्खाणग, गुरुचित्तोवक्कमो पढमं ॥९३०॥

गुरुचित्तायत्ताइं, वक्खाणगाइं जेण सव्वाइं ।

तो जेण सुप्पसन्नं होइ तयं तं तहा कज्ज ॥९३१॥

અહી આવશ્યકાનુયોગનો (આવશ્યકના વ્યાખ્યાનનો) અવસર છે, તેમા ગુરૂના ચિત્તના ઉપક્રમ (ગુરૂના ભાવ જાણવા)નો અપ્રસ્તુત અધિકાર કેમ કહો છો. ? ઉત્તરમા કહે છે કે જે ગુરૂચિત્તોપક્રમ છે, એ વ્યાખ્યાનનુ પ્રથમ અ ગ છે (કારણ છે) કારણ વિના કાર્ય હોતુ નથી, માટે ચાલતી બાબતમા તે અધિકારનુ કહેવુ કાંઇ અપ્રસ્તુત નથી, માત્ર ગુરૂચિત્તોપક્રમ વ્યાખ્યાનનું પ્રથમ અ ગ છે, એટલુ જ નહી પરન્તુ શાસ્રાદિનાં ઉપક્રમ-પુસ્તક-ઉપાશ્રય-આહાર-વસ્ત્ર-પાત્ર વિગેરે સહાયક કારણો પણ વ્યાખ્યાનના જે અ ગો છે, તે સર્વ ગુરૂની પ્રસન્નતાને આધીન છે, તેથી જેમ ગુરૂ પ્રસન્ન થાય તેમ શિષ્યે કરવુ જોઇએ ૯૩૦-૯૩૧

ગુરૂનુ ચિત્ત પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય કહે છે

जो जेण पगारेणं तुसइ करण–विणया–ऽणुवत्तीहिं ।

आराहणाय मग्गो सो, च्चिय अव्वाहओ तस्स ॥९३२॥

आगारिंगियकुसलं, जइ सेय वायसं वए पुज्जा ।

तहवि य सिं न विकूडे, विरहम्मि य कारणं पुच्छे ॥९३३॥

निवपुच्छिएण भणिओ, गुरुणा गंगा कओमुही वहइ ।

संपाइयव सीसो, जह तह सव्वत्थ कायव्वं ॥९३४॥

ગુરૂ મહારાજ જે પ્રકારે વિનય-અનુવૃત્તિઆદિવડે પ્રસન્ન થાય, તેમ શિષ્યે કરવું જોઇએ, કારણ કે શિષ્યને તેજ ગુરૂઆરાધનાનો નિર્વિઘ્ન માર્ગ છે આકાર ને ઇંગિતમા કુશળ એવા શિષ્યને જો ગુરૂમહારાજ "કાગડો સફેદ છે" એમ કહે, તો પણ તેમનુ તે કથન મિથ્યા ન કરે, પરન્તુ એકાન્તમા તેનુ કારણ પૂછે રાજાના કહેવાથી ગુરૂએ શિષ્યને કહ્યું કે "ગ ગા કયા મુખે વહે છે ?" શિષ્યે તે સાંભળીને ગુરૂએ કહ્યુ તેજ પ્રમાણે સર્વ

ગૃહમા તારી ઈચ્છા મુજબ કર તારો પતિ તારા વચનનો કદિપણ અનાદર નહિ કરે.

તે પછી બ્રાહ્મણીએ બીજી પુત્રીને ઉપર મુજબ શીખવ્યુ. અને તેણીએ પણ તે પ્રમાણે પોતાના પતિના મસ્તકે લાત મારી એટલે તેનો પતિ બોલ્યો, "અરે ! કુલીન અબળાને આમ કરવુ યોગ્ય નથી, ઇત્યાદિ કહીને ક્ષણવાર રોશ કરીને શાન્ત થઈ ગયો. બીજે દિવસે બનેલો બનાવ તેણીએ પોતાની માતાને કહ્યો એટલે કહ્યુ કે બેટા તુ પણ તારા ગૃહમા ઈચ્છા મુજબ રહેજે માત્ર થોડીવાર ક્રોધ કરીને તારો પતિ શાન્ત થઈ જશે,

એજ પ્રમાણે ત્રીજી પુત્રીને શીખવવાથી તેણીએ એ પ્રમાણે પતિને લાત મારી, એટલે તેના પતિએ અતિક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરીને કહ્યુ અરે ! તુ ખરેખર કોઈ નીચ-કુળની જણાય છે. એમ ન હોય તો નીચ અબળાને યોગ્ય આવુ નીચ કામ તું કેમ કરે' ઈત્યાદિ ઘણુ ઘણુ કહીને અતિશય માર મારીને ગૃહ બહાર કાઢી મૂકી. બીજે દિવસે બનેલી હકીકત તેણે માતાને જણાવી એટલે તેણુ જમાઇનો સ્વભાવ જાણીને વિચાર્યું કે જમાઇને સમજાવવાનુ કામ પુત્રિ માટે અશક્ય છે તેથી તે જમાઇ પાસે ગઈ અને બોલી કે "હે પુત્ર ! અમારા કુળનો રીવાજ છે. કે વહુએ પ્રથમ સમાગમે પતિને આ પ્રમાણે કરવુ' આમ હોવાથી તમારો રોષ ઉચિત નથી. ઇત્યાદિ રીતે જમાઇને સમજાવીને ખુશી કર્યો. પછી પુત્રીને કહ્યુ બેટા ! આ તારો પતિ તારે દુરાગધ્ય છે. તેથી ઇષ્ટદેવની પેઠે પ્રમાદ રહિત એની સેવા કરજે. નહિ તો તુ મહાદુઃખ પામીશ.'

ગણિકાનું દૃષ્ટાન્ત—કોઈ એક નગરમા ચોસઠ કળા જાણનાર દેવદત્તા નામની રૂપાદિ ગુણવાળી વેશ્યા રહેતી હતી તેણીએ પોતાને ત્યા આવનાર કામી જનોના અભિપ્રાય જાણવાને માટે રતિભુવનમા પોતપોતાનો વ્યાપાર કરતી રાજપુત્ર–વશ્યપુત્રઆદિ જાતિઓના આલેખો ચીતરાવ્યા તેથી ત્યા જે કોઈ રાજપુત્રાદિ આવે, તે તે આલેખોનો પોતાને અનુકુળ વ્યાપાર જોઇને. તે તે ચિત્રની પ્રશસા કરે આ ઉપરથી તે ગણિકા પ્રશસા કરનારની જાતિનો નિશ્ચય કરીને. તે પ્રશસકને યોગ્ય સેવા બરદાસ કરતી હતી. જેથી તેઓ પ્રસન્ન થઇને ગણિકાને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપતા

અમાત્યનુ દૃષ્ટાન્ત:—કોઇક નગરનો રાજા પોતાના અમાત્ય (પ્રધાન) સાથે નગર બહાર અશ્વ ફેરવવા નીકળ્યો માર્ગમા જતા કોઇશૂન્ય પ્રદેશમા રાજાના અશ્વે પેશાબ કર્યો એ જગ્યાની પૃથ્વીનો ભાગ સ્થિર હોવાથી ત્યા ખાબોચીયુ ભરાઈ રહ્યુ. રાજા ફરીને પાછો આવ્યો. તો પણ તે પેસાબ સુકાયો નહિ, અને તેજ પ્રમાણે ખાબોચીયુ ભરેલુ જોયુ આથી રાજાએ વિચાર્યું કે આ પ્રદેશમા સુદર તળાવ બધાવ્યુ હોય. તો ઘણા વખત સુધી પાણી સુકાય નહિ એમ વિચાર કરતો ઘણા વખત સુધી રાજા તે પ્રદેશને જોઈ રહ્યો આ ઉપરથી ઇંગિતાકારવડે રાજાનો તે અભિપ્રાય જાણીને, પ્રધાને તે સ્થળે કેટલાક વખત પછી રાજાના હુકમ સિવાય મોટુ સરોવર ખોદાવ્યુ. અને તે સરોવરની પાળ ઉપર નાના પ્રકારના સર્વ ઋતુમા પુષ્પ–ફળ આપનાર વૃક્ષોનો સમૂહ રોપ્યો તે પછી કેટલાક દિવસો વીત્યાબાદ એજ માર્ગે રાજા પુન ફરવા નીકળ્યો અને તે સરોવર જોયુ તેથી પ્રધાનને પૂછ્યુ. અહો ! આ માનસરોવર જેવુ અતિ રમણીય સરોવર અહી કોણે કરાવ્યુ ? પ્રધાને કહ્યુ–મહારાજ આપેજ કરાવ્યુ છે રાજાએ સાભળીને વિસ્મય પૂર્વક બોલ્યો 'પ્રધાનજી શુ કહો છો ? મે એ કરાવવાની કોને કયારે આજ્ઞા આપી છે ?'

આ ઉપરથી પ્રધાને પૂર્વોક્ત સર્વ હકીકત કહી, આથી રાજાએ વિચાર્યું કે અહો ! બીજાના મનનો અભિપ્રાય જાણવામા આ પ્રધાન કેવો કુશળ છે, એમ વિચારી પ્રસન્ન થઇને પ્રધાનના પગારમા વધારો કરી આપી તથા બીજી પણ ઘણી મહેરબાની કરી

આ પ્રમાણે બીજા પણ આવા ભાવોપક્રમો પોતાની બુદ્ધિથી વિચારી લેવા. પરંતુ તેનુ ફળ સંસાર હોવાથી અપ્રશસ્ત છે. ૯૨૮

सीसो गुरुणो भाव, जमुवक्कमए सुयं पसत्थमणो ।

सहियत्थं स पसत्थो, इह भावोवक्कमोऽहिगओ ॥९२९॥

શાસ્ત્ર ભણવુ આદિ પોતાના હિત માટે જે શિષ્ય ગુરૂના શુભ ભાવને જાણે, તે પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ છે, અને અહી આ પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમનોજ અધિકાર છે. ૯૨૯

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

को वक्खाणावसरे, गुरुचित्तोवक्कमाहिगारोऽय ?

भण्णइ वक्खाणग, गुरुचित्तोवक्कमो पढमं ॥९३०॥

गुरुचित्तायत्ताइं, वक्खाणगाइं जेण सव्वाइं ।

तो जेण सुप्पसन्नं होइ तयं तं तहा कज्ज ॥९३१॥

અહી આવશ્યકાનુયોગનો (આવશ્યકના વ્યાખ્યાનનો) અવસર છે, તેમા ગુરૂના ચિત્તના ઉપક્રમ (ગુરૂના ભાવ જાણવા)નો અપ્રસ્તુત અધિકાર કેમ કહો છો ? ઉત્તરમા કહે છે કે જે ગુરૂચિત્તોપક્રમ છે, એ વ્યાખ્યાનનુ પ્રથમ અગ છે (કારણ છે) કારણ વિના કાર્ય હોતુ નથી, માટે ચાલતી બાબતમા તે અધિકારનુ કહેવુ કાઇ અપ્રસ્તુત નથી, માત્ર ગુરૂચિત્તોપક્રમ વ્યાખ્યાનનુ પ્રથમ અગ છે, એટલુ જ નહી પરન્તુ શાસ્ત્રાદિના ઉપક્રમ–પુસ્તક-ઉપાશ્રય–આહાર–વસ-પાત્ર વિગેરે સહાયક કારણો પણ વ્યાખ્યાનના જે અગો છે, તે સર્વ ગુરૂની પ્રસન્નતાને આધીન છે, તેથી જેમ ગુરૂ પ્રસન્ન થાય તેમ શિષ્યે કરવુ જોઇએ. ૯૩૦-૯૩૧

ગુરૂનુ ચિત્ત પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય કહે છે

जो जेण पगारेणं तूसइ करण—विणया—ऽणुवत्तीहिं ।

आराहणाय मग्गो सो, च्चिय अव्वाहओ तस्स ॥९३२॥

आगारिंगियकुसलं, जइ सेय वायसं वए पुज्जा ।

तहवि य सिं न विकूडे, विरहम्मि य कारणं पुच्छे ॥९३३॥

निवपुच्छिएण भणिओ, गुरुणा गंगा कओमुही वहइ ।

संपाइयव सीसो, जह तह सव्वत्थ कायव्वं ॥९३४॥

ગુરૂ મહારાજ જે પ્રકારે વિનય-અનુવૃત્તિઆદિવડે પ્રસન્ન થાય, તેમ શિષ્યે કરવુ જોઇએ, કારણ કે શિષ્યને તેજ ગુરૂઆરાધનાનો નિર્વિઘ્ન માર્ગ છે આકાર ને ઇંગિતમા કુશળ એવા શિષ્યને જો ગુરૂમહારાજ "કાગડો સફેદ છે" એમ કહે, તો પણ તેમનુ તે કથન મિથ્યા ન કરે, પરન્તુ એકાન્તમા તેનુ કારણ પૂછે રાજાના કહેવાથી ગુરૂએ શિષ્યને કહ્યુ કે "ગગા કયા મુખે વહે છે ?" શિષ્યે તે સાભળીને ગુરૂએ કહ્યુ તેજ પ્રમાણે સર્વ

કાર્ય કર્યું ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

કાન્યકુબ્જ નગરમા (કનોજમા) કોઇક રાજાએ કોઈ આચાર્ય સાથે વાતચીત કરતા કહ્યુ મહારાજ અમારા રાજપુત્રો વિનીત હોય છે, આચાર્યે કહ્યુ-ના, સાધુઓ વિનીત હોય છે આમ પરસ્પર વિવાદ થતા આચાર્યે પુન કહ્યુ—રાજા વિવાદ કરવાથી શુ ? તમારા રાજપુત્રોમાથી જે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ વિનયવાન હોય તેની પરીક્ષા કરો અને અમારા સાધુઓમાથી જે તમને અવિનીત જણાય તેની પરીક્ષા કરો, એટલે જણાશે કે બન્નેમા કોણ વિનીત છે અને કોણ અવિનીત છે આચાર્ય મહારાજનુ એ કથન અ ગીકાર કરીને પોતાનો જે પુત્ર વિનયગુણથી ઘણોજ પ્રસિદ્ધ હતો તેને આજ્ઞા કરીને કહ્યુ—રાજકુમાર ! ગ ગા કયા મુખે વહે છે, તે શોધી લાવ રાજાની આવી આજ્ઞા સાભળીને કુમારે કહ્યુ મહારાજ ! એમા શુ શોધવાનુ છે ? નાના બાળકો પણ જાણે છે કે ગ ગા પૂર્વાભિમુખે વહે છે આથી રાજાએ ગુસ્સે થઇને કહ્યુ—અરે ! ખાલી અહી રહીનેજ વિત ડાવાદ શા માટે કરે છે ? ત્યા જઈ તપાસ કરી, આવીને કહે

એ પ્રમાણે રાજાએ કહેવાથી કુમારને ઘણો ગુસ્સો ચડયો પણ તે અન્તરમા સમાવી ઇચ્છા વિના રાજદ્વારમાથી બહાર નીકળ્યો મુખ્યદ્વારમાથી નીકલતા તેના કોઈ મિત્રે પૂછ્યુ —'ભાઇ ! કયા જાઓ છો ?' કુમારે અસૂયાથી કહ્યુ -'અરણ્યમા રોઝને મીઠુ આપવા' આથી આશ્ચર્ય પામી મિત્રે કહ્યુ કે એમ કેમ કહો છો ? સત્ય વાત શુ છે ? તે જો ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય ન હોય તો જણાવો ' મિત્રના કહેવાથી રાજકુમારે રાજાની સર્વ આજ્ઞા જણાવી, આથી મિત્રે હસીને કહ્યુ 'અરે કુમાર ! રાજાને એવો કદાગ્રહ થયો, તો શુ તમને પણ એવો કદાગ્રહ છે, કે જેથી નકામા રખડવા જાઓ છો, થોડો કાળ અતિક્રમીને રાજા પાસે જઇને કહો કે ગ ગા પૂર્વ તરફ વહે છે રાજપુત્રે પણ તેમજ કર્યું. આ બાબતની ગુપ્તચર પુરૂષે રાજાને ખબર આપી, એટલે રાજા વિલખો થઈ બોલ્યો ઠીક હવે સાધુની પરીક્ષા કરીએ'

આચાર્યના શિષ્યોમાથી જે શિષ્ય રાજાને અવિનીત જણાયો, તેને ગુરૂએ આજ્ઞા કરી કે હે ભદ્ર ! જઇને તપાસ કર કે ગ ગા કઇ તરફ વહે છે ગુરૂની આજ્ઞા સાભળીને શિષ્યે વિચાર્યું કે ગ ગા પૂર્વ તરફ વહે છે એવુ ગુરૂ મહારાજ જાણે છે, છતાં શા માટે મને તપાસ કરવાનુ કહેતા હશે, અવશ્ય એવી આજ્ઞા કરવાનુ કઇક કારણ હશે. કારણ સિવાય એવી આજ્ઞા કરે નહિ. માટે મારી ફરજ છે, મારે ગુરૂની આજ્ઞાનુસાર ગ ગા કઇ તરફ વહે છે એ બરાબર તપાસીને કહેવુ એમ વિચારી ગુરૂની આજ્ઞા સ્વીકારીને તરતજ બહાર નીકળ્યો બહાર જઇને ગ ગા નદી પર ગયો, ત્યા જોયુ કે ગ ગા પૂર્વ તરફ વહે છે બીજાઓને પૂછતા પણ જણાયુ કે તે પૂર્વ તરફ વહે છે, પુન શુષ્કતૃણઆદિને પ્રવાહમા વહેતા જોયા, એમ અન્વય-વ્યતિરેકથી પ્રવાહનો નિશ્ચય કરી, ગુરૂ પાસે આવી, કહ્યુ 'મહારાજ ! ગ ગા પૂર્વ તરફ વહે છે, ને મે તેની સત્યતા માટે આ પ્રમાણે કર્યું અને તત્ત્વ તો ગુરૂઓ જાણે ઇત્યાદિ સર્વ બીના કહી ગુપ્તચરે પણ ખાનગીમા એજ હકીકત કહી એટલે રાજાને ગુરૂ વચનમા પ્રતીતિ થઈ કે રાજપુત્રો વિનીત નથી પણ સાધુઓજ વિનીત છે, એમ રાજાએ હર્ષ પૂર્વક ગુરૂ વચન અ ગીકાર કર્યું ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

પુન શિષ્ય પૂછે છે કે—

जुत्तं गुरुमयगहणं, को सेसोवक्कमोवओगोऽत्थ ? ।

गुरुचित्तपसायत्थं, तेऽवि जहाजोगमाओज्जा ॥९३५॥

ઉપરોક્ત કારણથી ગુરૂભાવોપક્રમ કહેવો યોગ્ય છે, પણ બાકીના નામ-સ્થાપનાદિ ઉપક્રમોનો અહીં શું ઉપયોગ છે? ઉત્તરમાં કહે છે કે ગુરૂના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાને તે પણ યથાયોગ્ય ઉપયોગી થાય છે ૯૩૫.

परिकम्म—नासणाओ, देसे काले य जा जहा जोग्गा ।

ताओ दव्वाईणं, कज्जाहाराइकज्जेसु ॥९३६॥

उवहियजोग्गद्दव्वो, देसे काले परेण विणएण ।

चित्तण्णू अणुकूलो, सीसो सम्मं सुयं लहइ ॥९३७॥

તે તે દેશ અને કાળને યોગ્ય દ્રવ્યાદિના પરિકર્મ અને નાશ એ બન્ને ઉપક્રમો ગુરૂના આહારાદિ કાર્યમાં કરવા એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય દ્રવ્યાદિ લાવનાર અને ગુરૂચિત્ત જાણનાર એવો અનુકૂળ શિષ્ય સારી રીતે શ્રુતને મેળવે છે ૯૩૬-૯૩૭

મરૂદેશ આદિ દેશમાં અને ગ્રીષ્મ આદિ કાળમાં, ગુરૂના આહારાદિ કાર્યમાં જે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને કાળનો પરિકર્મ-અને નાશ ઉચિત હોય, તે તે પરિકર્મ-નાશ ગુરૂના ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે કરવા તેમાં દહીં-દૂધ-ગોળ-સુંઠાદિ ગુરૂને ઉપયોગી દ્રવ્ય વડે દ્રવ્યનો પરિકર્મ, ઉપાશ્રયના પ્રમાર્જન આદિવડે ક્ષેત્રનો પરિકર્મ, શિષ્યને દીક્ષા આપવામાં મુહૂર્ત ઘટિકા આદિ જોવું તે કાળનો પરિકર્મ, અને એજ પ્રમાણે એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યની સાથે સંયોગાદિ કરી આપવા વડે શ્લેષ્માદિ દ્રવ્યનો જે નાશ, તે નાશ ઉપક્રમ પણ સમજી લેવો એ પ્રમાણે તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય અશન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર ઔષધાદિવડે ગુરૂના કાર્યમાં પરિકર્મ અને નાશ કરનાર એવો જે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી વર્તનારો શિષ્ય તે ગુરૂના ચિત્તને જાણવાથી સારી રીતે શ્રુત પ્રાપ્ત કરે છે ૯૩૬-૯૩૭.

અથવા—

अहवोवक्कमसामण्णओ, मया य ते निरुवओगावि ।

अण्णत्थ सोवओगा, एवं चिय सव्वनिक्खेवा ॥९३८॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં નામસ્થાપનાદિ ઉપક્રમો નિરૂપયોગી છે, તો પણ ઉપક્રમ શબ્દથી સરખા હોવાથી તે અહીં કહ્યા છે જો કે અન્યત્ર તે ઉપયોગી છે એજ પ્રમાણે બીજે સ્થલે પણ બાકીના સર્વ નિક્ષેપાનું સમજવું ૯૩૮

અથવા—

गुरुभावोवक्कमणं कयमज्झयणस्स छव्विहमियाणिं ।

तत्थणुपुव्वाईसुं, इणमज्झयणं समोतारे ॥९३९॥

(નામાદિ ૭ પ્રકારના ઉપક્રમનો વિચાર કરતા) ગુરૂના ભાવનો ઉપક્રમ કહ્યો (એ કહેવાથી એક પ્રકારે ઉપક્રમના ૭ ભેદ કહ્યા) હવે બીજી રીતે સામાયિક અધ્યયનનો છ ભેદે ઉપક્રમ કહે છે (આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવતાર.) આનુપૂર્વી આદિ ઉપક્રમ દ્વારોમાં આ સામાયિક અધ્યયનનો સમાવતાર કરવો. ૯૩૯

કાર્ય કર્યું ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

કાન્યકુબ્જ નગરમા (કનોજમા) કોઇક રાજાએ કોઈ આચાર્ય સાથે વાતચીત કરતા કહ્યુ મહારાજ અમારા રાજપુત્રો વિનીત હોય છે, આચાર્યે કહ્યુ-ના. સાધુઓ વિનીત હોય છે આમ પરસ્પર વિવાદ થતા આચાર્યે પુન કહ્યુ—રાજા વિવાદ કરવાથી શુ ? તમારા રાજપુત્રોમાથી જે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ વિનયવાન હોય તેની પરીક્ષા કરો અને અમારા સાધુઓમાથી જે તમને અવિનીત જણાય તેની પરીક્ષા કરો. એટલે જણાશે કે બન્નેમા કોણ વિનીત છે અને કોણ અવિનીત છે આચાર્ય મહારાજનુ એ કથન અ ગીકાર કરીને પોતાનો જે પુત્ર વિનયગુણથી ઘણોજ પ્રસિદ્ધ હતો તેને આજ્ઞા કરીને કહ્યુ—રાજકુમાર ! ગ ગા કયા મુખે વહે છે, તે શોધી લાવ રાજાની આવી આજ્ઞા સાભળીને કુમારે કહ્યુ મહારાજ ! એમા શુ શોધવાનુ છે ? નાના બાળકો પણ જાણે છે કે ગ ગા પૂર્વાભિમુખે વહે છે આથી રાજાએ ગુસ્સે થઇને કહ્યુ—અરે ! ખાલી અહી રહીનેજ વિત ડાવાદ શા માટે કરે છે ? ત્યા જઈ તપાસ કરી, આવીને કહે

એ પ્રમાણે રાજાએ કહેવાથી કુમારને ઘણો ગુસ્સો ચડયો પણ તે અન્તરમા સમાવી ઇચ્છા વિના રાજદ્વારમાથી બહાર નીકળ્યો મુખ્યદ્વારમાથી નીકળતા તેના કોઈ મિત્રે પૂછયુ —'ભાઇ ! કયા જાઓ છો ?' કુમારે અસૂયાથી કહ્યુ -'અરણ્યમા રોઝને મીઠુ આપવા' આથી આશ્ચર્ય પામી મિત્રે કહ્યુ કે એમ કેમ કહો છો ? સત્ય વાત શુ છે ? તે જો ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય ન હોય તો જણાવો' મિત્રના કહેવાથી રાજકુમારે રાજાની સર્વ આજ્ઞા જણાવી, આથી મિત્રે હસીને કહ્યુ 'અરે કુમાર ! રાજાને એવો કદાગ્રહ થયો, તો શુ તમને પણ એવો કદાગ્રહ છે, કે જેથી નકામા રખડવા જાઓ છો, થોડો કાળ અતિક્રમીને રાજા પાસે જઇને કહો કે ગ ગા પૂર્વ તરફ વહે છે રાજપુત્રે પણ તેમજ કર્યું. આ બાબતની ગુપ્તચર પુરૂષે રાજાને ખબર આપી, એટલે રાજા વિલખો થઈ બોલ્યો ઠીક. હવે સાધુની પરીક્ષા કરીએ'

આચાર્યના શિષ્યોમાથી જે શિષ્ય રાજાને અવિનીત જણાયો, તેને ગુરૂએ આજ્ઞા કરી કે હે ભદ્ર ! જઇને તપાસ કર કે ગ ગા કઇ તરફ વહે છે ગુરૂની આજ્ઞા સાભળીને શિષ્યે વિચાર્યું કે ગ ગા પૂર્વ તરફ વહે છે એવુ ગુરૂ મહારાજ જાણે છે, છતા શા માટે મને તપાસ કરવાનુ કહેતા હશે, અવશ્ય એવી આજ્ઞા કરવાનુ કઇક કારણ હશે કારણ સિવાય એવી આજ્ઞા કરે નહિ માટે મારી ફરજ છે, મારે ગુરૂની આજ્ઞાનુસાર ગ ગા કઇ તરફ વહે છે એ બરાબર તપાસીને કહેવુ એમ વિચારી ગુરૂની આજ્ઞા સ્વીકારીને તરતજ બહાર નીકળ્યો બહાર જઇને ગ ગા નદી પર ગયો, ત્યા જોયુ કે ગ ગા પૂર્વ તરફ વહે છે બીજાઓને પૂછતા પણ જણાયુ કે તે પૂર્વ તરફ વહે છે, પુન શુષ્કતૃણઆદિને પ્રવાહમા વહેતા જોયા, એમ અન્વય-વ્યતિરેકથી પ્રવાહનો નિશ્ચય કરી, ગુરૂ પાસે આવી, કહ્યુ 'મહારાજ ! ગ ગા પૂર્વ તરફ વહે છે, ને મે તેની સત્યતા માટે આ પ્રમાણે કર્યું અને તત્ત્વ તો ગુરૂઓ જાણે ઇત્યાદિ સર્વ બીના કહી ગુપ્તચરે પણ ખાનગીમા એજ હકીકત કહી એટલે રાજાને ગુરૂ વચનમા પ્રતીતિ થઈ કે રાજપુત્રો વિનીત નથી પણ સાધુઓજ વિનીત છે, એમ રાજાએ હર્ષ પૂર્વક ગુરૂ વચન અ ગીકાર કર્યું ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

પુન. શિષ્ય પૂછે છે કે—

जुत्तं गुरुमयगहणं, को सेसोवक्कमोवओगोऽत्थ ? ।

गुरुचित्तपसायत्थं, तेऽवि जहाजोगमाओज्जा ॥९३५॥

ઉપરોક્ત કારણથી ગુરૂભાવોપક્રમ કહેવો યોગ્ય છે પણ બાકીના નામ-સ્થાપનાદિ ઉપક્રમોનો અહી શુ ઉપયોગ છે? ઉત્તરમા કહે છે કે ગુરૂના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાને તે પણ યથાયોગ્ય ઉપયોગી થાય છે ૯૩૫

परिकम्म–नासणाओ, देसे काले य जा जहा जोगा ।

ताओ दव्वाईणं, कज्जाहाराइकज्जेसु ॥९३६॥

उवहियजोग्गदव्वो, देसे काले परेण विणएण ।

चित्तण्णू अणुकूलो, सीसो सम्मं सुयं लहइ ॥९३७॥

તે તે દેશ અને કાળને યોગ્ય દ્રવ્યાદિના પરિકર્મ અને નાશ એ બન્ને ઉપક્રમો ગુરૂના આહારાદિ કાર્યમા કરવા એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય દ્રવ્યાદિ લાવનાર અને ગુરૂચિત્ત જાણનાર એવો અનુકૂળ શિષ્ય સારી રીતે શ્રુતને મેળવે છે ૯૩૬-૯૩૭

મરૂદેશ આદિ દેશમા અને ગ્રીષ્મ આદિ કાળમા, ગુરૂના આહારાદિ કાર્યમા જે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને કાળનો પરિકર્મ-અને નાશ ઉચિત હોય, તે તે પરિકર્મ-નાશ ગુરૂના ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે કરવા તેમા દહી-દૂધ-ગોળ-સુંઠાદિ ગુરૂને ઉપયોગી દ્રવ્ય વડે દ્રવ્યનો પરિકર્મ, ઉપાશ્રયના પ્રમાર્જન આદિવડે ક્ષેત્રનો પરિકર્મ, શિષ્યને દીક્ષા આપવામા મુહૂર્ત ઘટિકા આદિ જોવુ તે કાળનો પરિકર્મ, અને એજ પ્રમાણે એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યની સાથે સંયોગાદિ કરી આપવા વડે શ્લેષ્માદિ દ્રવ્યનો જે નાશ, તે નાશ ઉપક્રમ પણ સમજી લેવો એ પ્રમાણે તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય અશન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર ઔષધાદિવડે ગુરૂના કાર્યમા પરિકર્મ અને નાશ કરનાર એવો જે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી વર્તનારો શિષ્ય તે ગુરૂના ચિત્તને જાણવાથી સારી રીતે શ્રુત પ્રાપ્ત કરે છે ૯૩૬-૯૩૭.

અથવા—

अहवोवक्कमसामण्णओ, मया य ते निरुवओगावि ।

अण्णत्थ सोवओगा, एवं चिय सव्वनिक्खेवा ॥९३८॥

અહી પ્રસ્તુતમાં નામસ્થાપનાદિ ઉપક્રમો નિરૂપયોગી છે, તો પણ ઉપક્રમ શબ્દથી સરખા હોવાથી તે અહી કહ્યા છે જો કે અન્યત્ર તે ઉપયોગી છે. એજ પ્રમાણે બીજે સ્થલે પણ બાકીના સર્વ નિક્ષેપાનુ સમજવુ. ૯૩૮.

અથવા—

गुरुभावोवक्कमणं कयमज्झयणस्स छव्विहमियाणिं ।

तत्थणुपुव्वाईसुं, इणमज्झयणं समोतारे ॥९३९॥

(નામાદિ છ પ્રકારના ઉપક્રમનો વિચાર કરતા) ગુરૂના ભાવનો ઉપક્રમ કહ્યો (એ કહેવાથી એક પ્રકારે ઉપક્રમના છ ભેદ કહ્યા) હવે બીજી રીતે સામાયિક અધ્યયનનો છ ભેદે ઉપક્રમ કહે છે (આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવતાર.) આનુપૂર્વી આદિ ઉપક્રમ દ્વારોમા આ સામાયિક અધ્યયનનો સમાવતાર કરવો. ૯૩૯

હવે આનુપૂર્વી નામનો જે પ્રથમ ઉપક્રમ છે, તેમા સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર કરે છે.

अणुपुव्विसमोयारो, कज्जो सामाइयस्स संभवओ ।

नियमावतारणं पुण, कित्तण-गणणाणुपुव्वीसु ॥९४०॥

જેમ સંભવે તેમ સામાયિક અધ્યયનનો દશ આનુપૂર્વીમા સમવતાર કરવો. તેમા ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી તથા ગણનાનુપૂર્વીમા તો તેનુ અવશ્ય અવતરણ કરવુ. ૯૪૦

જે જે અનુપૂર્વીમા આ સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર થઇ શકે, તે તે અનુપૂર્વીમા અવતાર કરવો. "નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ગણના-ઉત્કીર્તન-સંસ્થાન-સામાચારી અને ભાવાનુપૂર્વી. આ દશ પ્રકારે આનુપૂર્વી છે. તેમાથી ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી અને ગણનાનુપૂર્વીમા આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે. સામાયિક-ચતુર્વિંશતિસ્તવઈત્યાદિ માત્ર આવશ્યકાધ્યયનના નામજ બોલવા તે ઉત્કીર્તન કહેવાય," આ સામયિક અધ્યયન છે, એમ કહેવાથી એ અધ્યયનનો ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીમા સમવતાર થાય છે. તથા એક-બે-ત્રણ ઇત્યાદિ સંખ્યા તે ગણના કહેવાય છે, તેમાં પ્રથમ અને બીજુ આદિ જે ગણતરી, તેમા આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે, તેથી ગણનાનુપૂર્વીમા પણ એનો સમવતાર થયો કહેવાય ૯૪૦

ગણનનુપૂર્વીથી આ સામાયિક અધ્યયન કેટલામુ છે? તે કહે છે

पुव्वाणुपुव्विओ तं पढमं, पच्छाणुपुव्विओ छट्ठं ।

जायइ गणिज्जमाणं, अनियमियमणाणुपुव्वीए ॥९४१॥

પૂર્વાનુપૂર્વીથી તે સામાયિક અધ્યયન પહેલુ છે, અને પશ્ચાનુપૂર્વી થી છઠુ છે. તથા અનાનુપૂર્વીથી ગણતા અનિયત છે, (એટલે કોઇ વખત પહેલુ-કોઈ વખત બીજુ-કોઇ વખત ત્રીજુ-કોઈ વખત ચોથુ ઇત્યાદિ થાય છે આ છએ અધ્યયનના અનાનુપૂર્વીથી સાતસોને અઢાર ભાગા થાય છે) ૯૪૧

એ ભાગા કરવાની રીત બતાવે છે

एगादेगुत्तरया, छगच्छगया परोप्परब्भत्था ।

पुरिमंतिमदुगहीणा, परिमाणमणाणुपुव्वीण ॥९४२॥

એકથી એકેક વધતા અંક છ પર્યન્ત સ્થાપવા, પછી તેઓને પરસ્પર ગુણવાથી જે સંખ્યા થાય, તેમાથી પહેલા અને છેલ્લા ભાગા સિવાય સર્વ ભાગા અનાનુપૂર્વીના થાય. ૯૪૨

અહી છ અધ્યયન સંબંધી એકોત્તર વધતા છ અંક પર્યન્ત સ્થાપવા અને તે પછી પરસ્પર તેમનો ગુણાકાર કરતા જે સંખ્યા આવે તેમાથી પહેલા અને છેલ્લા, એ બે ભાગા સિવાય બાકી સર્વ ભાગાની સંખ્યા અનાનુપૂર્વીની જાણવી. જેમકે-૧-૨-૩-૪-૫-૬-આ અંકોનો પરસ્પર ગુણાકાર કરવો એટલે એકને બેએ ગુણતા બે થાય બેને ત્રણ વડે ગુણતા છ થાય. છ ને ચારથી ગુણતા ચોવીસ થાય ચોવીસને પાચથી ગુણતા એકસોવીસ થાય એકસોવીસને છથી ગુણતા સાતસોવીસ થાય આમાથી પહેલો ભાગો પૂર્વાનુપૂર્વીરૂપ છે, અને છેલ્લો ભાગો પશ્ચાનુપૂર્વીરૂપ છે, તેથી તે બે ભાગા બાદ કરતા, શેષ સાતસો અઢાર ભાગા જે રહ્યા, તે છ અધ્યયન સંબંધી અનાનુપૂર્વીના ભાગા થાય આજ પ્રમાણે બીજા પણ સાતઆદિથી અનન્તા પદ સુધી અનાનુપૂર્વીના

ભાગા કરવા હોય તો જે આ સામાન્ય રીત છે, તે પ્રમાણે કરવા ૯૪૨

હવે વિશેષથી અનાનુપૂર્વીના ભાગા કરવાની રીતિ કહે છે.

पुव्वाणुपुव्विहेट्ठा, समयाभेएण कुण जहाजेट्ठं।
उवरिमतुल्लं पुरओ, नसेज्ज पुव्वक्कमो सेसे ॥९४३॥

અનુક્રમે અમુક પદો સ્થાપવા અને તેની નીચે સ કેતનો ભેદ ન થાય તેમ યથાજ્યેષ્ઠ સ્થાપવા. અને તેના આગળ ઉપર સમાન પદો સ્થાપવા અને જે શેષ પદો રહે તે પૂર્વ ભાગમાં અનુક્રમે સ્થાપવા. ૯૪૩

જે પદોની વિવક્ષા હોય તે પદોની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી, તેવી સ્થાપના તે પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય, તે પૂર્વાનુપૂર્વીની નીચે બેઆદિ ભાગા કરવાની ઇચ્છાથી પદોની સ્થાપના જ્યેષ્ટપદને અતિક્રમ્યા સિવાય કરવી. અહી જ્યેષ્ટ એટલો મ્હોટો ન લેવો પણ જે અ ક જેની આદિમા હોય તે તેનુ જ્યેષ્ટ પદ કહેવાય જેમકે બેનો જ્યેષ્ઠ અ ક એક તેજ ત્રણુનો અનુજ્યેષ્ટ અને ચાર આદિ અ કનો તે જ્યેષ્ટાનુજ્યેષ્ટ કહેવાય એજ પ્રમાણે બેનો અ'ક ત્રણુનો જ્યેષ્ટ ચારનો અનુજ્યેષ્ઠ અને પાચ આદિનો જ્યેષ્ટાનુજ્યેષ્ટ કહેવાય. એ પ્રમાણે ઉપરના અ કની નીચે જ્યેષ્ઠ અ ક સ્થાપવો, જ્યેષ્ટ ન હોય, તો અનુજ્યેષ્ઠ સ્થાપવો અને તે પણુ ન હોય તો જ્યેષ્ટાનુજ્યેષ્ટ અ ક સ્થાપવો આમ સ્થાપના કરતા સમય ભેદ ન કરવો એટલે જે ભાગા કરવાના હોય, તેમા તેને તે આક ફેર આવે તે સમયભેદ કહેવાય. તે સમય ભેદ કર્યા સિવાય ઉપરોક્ત સ્થાપના કરવી. વસ્તુત સમયભેદ ક્યારે થાય કે જ્યારે કરેલા ભાગાની અ દર બીજો આક પહેલાની સમાન આવે ત્યારે સમયભેદ થાય આ પ્રમાણે સમય ભેદ (સ કેતનો ભેદ) કર્યા સિવાય જ્યેષ્ટાદિ અ'કની સ્થાપના કરવી. એ સ્થાપેલા અ કની આગળ ઉપરના ભાગાના અ કોની સમાન અ કો સ્થાપવા અને શેષ વધેલા અ કો તેની પૂર્વે ક્રમે સ્થાપવા એટલે જે અ'ક સ ખ્યાએ નાનો હોય તે પ્રથમ સ્થાપવો અને જે મોટો હોય તે પછી સ્થાપવો તે પૂર્વક્રમ કહેવાય.

આ રીતી વધારે સ્પષ્ટ સમજાવવાને માટે દર્શન જ્ઞાન-અને ચારિત્ર એ ત્રણુ પદના ભાગા કરીએ આ ત્રણુ પદને પરસ્પર ગુણુવાથી સામાન્ય રીતે બધા મળી છ ભાગા થાય છે વિશેષથી આ પ્રમાણે છે, ૧-૨-૩ આ પૂર્વાનુપૂર્વી લક્ષણુ પહેલો ભાગો છે તેની નીચે ભાગા કરવામા એકનો જ્યેષ્ઠ અ ક નથી પણુ બેનો જ્યેષ્ઠ એક છે, તેથી બેની નીચે એક મૂકવો અને તેની આગળ ઉપર કહ્યા મુજબ ઉપરના અ ક સમાન અ ક મૂકવો એટલે ઉપર ત્રણુનો આક હોવાથી અહી પણુ ત્રણુનો અ ક મૂકવો અને શેષ રહેલો બેનો અ ક પાછળથી મૂકવો એટલે ૨-૧-૩ આ બીજો ભાગો થાય. આની નીચે ત્રીજો ભાગો કરવાને બેનો જ્યેષ્ઠ અ ક એક છે, પણુ તે ત્યા સ્થાપવો નહિ કેમકે આગળ ઉપરની મુજબ આકો મુકવાથી તેની સમાન એક અ ક આવવાથી સમયભેદ થાય વળી એકનો જ્યેષ્ઠ અ ક છે નહિ, પણુ છેડે ત્રણુ છે તેનો જ્યેષ્ઠ અ ક બે છે તેથી ત્રણુની નીચે બેનો અ ક મૂકવો અહી આગળનો ભાગ નથી તેથી પાછળના ભાગે એક અને ત્રણુનો અ ક પૂર્વક્રમે મુકવા એટલે ૧-૩-૨ એ ત્રીજો ભાગો થાય, આની નીચે એકનો જ્યેષ્ઠ અ ક નથી અને ત્રણુને જ્યેષ્ઠ અ ક બે છે. પણુ તે તેની નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન

અંક આવવાથી સમયભેદ થાય માટે ત્રણની નીચે અનુજ્યેષ્ઠ અંક એક સ્થાપવો, આગળના ભાગમા ઉપર મુજબ બેનો અંક સ્થાપવો અને પાછળ વધેલો ત્રણનો અંક સ્થાપવો, એટલે ૩-૧-૨ આ ચોથો ભાગો થાય. આની નીચે ત્રણનો જ્યેષ્ઠ બે અને અનુજ્યેષ્ઠ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન સ્થાપવો. કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય, વળી એકનો જ્યેષ્ઠ અંક નથી, પણ બેનો જ્યેષ્ઠ એક છે તે તેની નીચે સ્થાપવો અને પાછળથી વધેલા બે અને ત્રણ અનુક્રમે સ્થાપવા. એટલે ૨-૩-૧ આ પાચમો ભાગો થાય આગળના ભાગામા જ્યેષ્ઠ એક છે. પણ તે તેની નીચે ન મૂકવો. કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય, માટે ત્રણનો જ્યેષ્ઠ અંક બે છે. તે તેની નીચે સ્થાપવો, આગળના ભાગમા એક મૂકવો અને પાછળના ભાગમા વધેલો ત્રણનો અંક મૂકવો એટલે ૩-૨-૧ આ છઠ્ઠો ભાગો થાય. આ છએ ભાગાની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે –

૧–૨–૩
૨–૧–૩
૧–૩–૨
૩–૧–૨
૨–૩–૧
૩–૨–૧

આ છ ભાગામાનો પહેલો ભાગો અનુપૂર્વીનો છે અને છેલ્લો ભાગો પશ્ચાનુપૂર્વીનો છે, તેથી એ બે સિવાયના મધ્યના ચાર ભાગા અનાનુપૂર્વીના છે બીજા પણ ચાર–પાચ છ–સાત આદિ પદોના ભાગા કરવા હોય, તો આજ રીતે કરવા આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી ઉત્કીર્ત્તના અને ગણના આનુપૂર્વી કહી, અને વિસ્તારથી તો નામાદિ ભેદે અનુયોગદ્વારથી જાણવી ૯૪૩

એમ અનુપૂર્વીનામનો ઉપક્રમનો પહેલો ભેદ કહ્યો, હવે બીજો ભેદ જે નામ છે, તેનુ સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહે છે

जं वत्थुणोऽभिहाणं, पज्जयमेयाणुसारि तं नामं ।
पइमेयं जं नमए, पइमेयं जाइ जं भणियं ॥९४४॥

જે વસ્તુનુ નામ હોય અને પર્યાયભેદાનુસારિ દરેક ભેદમા નમે અને દરેક ભેદના વાચકપણે પરિણમે તેને નામ કહેલુ છે. ૯૪૪

જે જીવ આદિ વસ્તુના જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર–રૂપ–રસ–ગંધ–સ્પર્શ–નવા–પુરાણ આદિ વિવિધ સ્વભાવોને વાચકપણે અનુસરે, અને દરેક પર્યાયભેદને બોલતા તેના તેના વાચક-પણે પરિણમે તે નામ કહેવાય છે ૯૪૪

એ નામ એકનામ–બેનામ–ત્રણનામ ઇત્યાદિ દસનામ પર્યન્ત દસ ભેદે છે વળી એ સર્વ અભિલાપ્ય વસ્તુવિષયિ હોવાથી તેને અનુયોગદ્વારમા દશ અને પેટા ભેદથી ઘણા ભેદવાળુ કહ્યુ છે તેમા છ નામમા ક્ષાયોપશમિક ભાવની અંદર સામાયિકઅધ્યયનનો અવતાર થાય છે. તેજ જણાવે છે.

छव्विहनामे भावे, खओवसमिए सुयं समोयरइ ।
जं सुयनाणावरणक्खओवसमजं तयं सव्वं ॥९४५॥

અનુયોગદ્વારમા છ પ્રકારના નામમા છ ભાવો કહ્યા છે, તેમાના ક્ષયોપશમ ભાવમા સર્વ શ્રુતનો સમવતાર થાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી સર્વશ્રુત થાય છે અને સામાયિક અધ્યયન પણ શ્રુતવિશેષ રૂપ હોવાથી તે સામાયિકનો પણ ક્ષયોપશમ ભાવમા જ સમવતાર થાય છે ૯૪૫

હવે પ્રમાણનુ સ્વરૂપ કહે છે.

दव्वाइचउब्भेयं, पमीयए जेण त पमाणं ति ।
इदमज्झयण भावोत्ति, भावमाणे समोयरइ ॥९४६॥
जीवाणण्णत्तणओ, जीवगुणे बोहभावओ नाणे ।
लोउत्तरसुत्तत्थोभयागमे तस्समावाओ ॥९४७

દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકાર જે વડે જણાય તે પ્રમાણ છે આ અધ્યયન ભાવરૂપ હોવાથી ભાવ-પ્રમાણમા ઉતરે છે, જીવથી અનન્ય હોવાને લીધે જીવગુણમા, બોધસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનમા અને લોકોત્તર હોવાથી તથા સૂત્રાર્થોભયરૂપ હોવાથી, લોકોત્તર સૂત્રાર્થ ઉભયરૂપ આગમમા ઉતરે છે કેમકે તે તત્ સ્વરૂપ છે ૯૪૬-૯૪૭

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે પ્રમેય છે. પ્રમેયના ભેદથી દ્રવ્યપ્રમાણ-ક્ષેત્રપ્રમાણ-કાળપ્રણાણ-અને ભાવપ્રમાણ-એમ પ્રમાણ પણ ચાર ભેદે છે જે વડે દ્રવ્યાદિ ચારે જણાય તે પ્રમાણ એ ચાર પ્રકારના પ્રમાણમાથી આ સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર ભાવ-પ્રમાણમા થાય છે, કેમકે તે શ્રુતવિશેષપણે જીવપર્યાય હોવાથી જીવભાવ છે ભાવપ્રમાણ ત્રણ પ્રકારે છે, ગુણપ્રમાણ-નયપ્રમાણ-સ ખ્યાપ્રમાણ આ સામાયિક ગુણરૂપ હોવાથી ગુણપ્રમાણમા તેનો અવતાર થાય છે ગુણપ્રમાણ પણ બે પ્રકારે છે. જીવગુણપ્રમાણ અને અજીવગુણપ્રમાણ. એમાથી જીવગુણપ્રમાણમા એનો અવતાર થાય છે, કેમકે તે જીવથી અનન્ય છે જીવગુણ ત્રણ પ્રકારે છે જ્ઞાનગુણ દર્શનગુણ-અને ચારિત્રગુણ, એમાના જ્ઞાનગુણમા સમવતાર થાય છે. કારણકે આ અધ્યયન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે, પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-અને આગમ, એમ ચાર પ્રકારે જ્ઞાનગુણ છે, તેમાથી આગમજ્ઞાનમા આનો સમવતાર થાય છે આગમજ્ઞાન બે પ્રકારે છે. લૌકિક અને લોકોત્તર તેમા આ સામાયિક લોકોત્તર હોવાથી તથા આગમ સૂત્ર-અર્થ અને સૂત્રાર્થરૂપ ઉભય સ્વરૂપ-એમ ત્રણ પ્રકારે હોવાથી ત્રિવિધ લોકોત્તર આગમમા આનો સમવતાર થાય છે, કેમકે તે તત્સ્વરૂપ-તત્સ્વભાવરૂપ છે ૯૪૬-૯૪૭

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરપરાગમ એવા બીજી રીતે ત્રિવિધ લોકોત્તર આગમમાથી કયા આગમમા એનો અવતાર થાય છે.? તેના ઉત્તરમા કહે છે કે—

सुयओ गणहारीणं, तस्सिस्साणं तहाऽवसेसाणं ।
एयं अत्ता-णंतर-परंपरागमपमाणम्मि ॥९४८॥

अत्थेण उ तित्थंकर-गणहर-सेसाणमेवमेवेदं ।

मूढनय ति न सपइ, नयप्पमाणेऽवयारो से ॥९४९॥

આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, તેમના શિષ્યોને અનન્તરાગમ છે અને એ સિવાયના બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે, તથા અર્થવડે આ અધ્યયન તીર્થંકરોને આત્માગમ છે, ગણધરોને અનન્તરાગમ છે અને બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે હમણાં તેનો નય પ્રમાણમા અવતાર નથી થતો. કેમકે તે મૂઢ નયવાળુ છે ૯૪૮-૯૪૯

આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, કેમકે તેઓએજ સામાયિકને સૂત્રરૂપે રચેલ છે, માટે આ અધ્યયનનુ આગમન એમના પોતાથીજ છે તેથી આત્માગમ છે અને તેમના જંબુસ્વામિ વિગેરે શિષ્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજોથી પ્રાપ્ત થયુ છે, તેથી તે જંબુસ્વામિ આદિને તે અનન્તરાગમ છે તથા તે સિવાયના શેષ પ્રભવસ્વામિ શય્યભવ સૂરિ આદિ આચાર્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજની અપેક્ષાએ પરંપરાએ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી પરંપરાગમ છે આ સૂત્ર થકી અનુક્રમે આત્માગમ આદિની યોજના કરી અર્થથી આ સામાયિક અધ્યયન તીર્થંકરોને આત્માગમ છે, કેમકે તેમણેજ તેની પ્રથમ અર્થથી પ્રરૂપણા કરી છે. ગણધરોને અનન્તરાગમ છે, કેમકે તેમને તે સાક્ષાત્ તીર્થંકરોથી પ્રાપ્ત થએલ છે, અને શેષ જંબુસ્વામિ આદિને પરંપરાગમ છે, કેમકે તેમને તે પરંપરાએ પ્રાપ્ત થયેલ છે ૯૪૮

કાલિક શ્રુત મૂઢનયવાળુ કહેવાય છે તેનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો પૂર્વાચાર્યોએ શિષ્યને વ્યામોહ થવાના ભયથી હમણા એ કાલિકશ્રુતનો નયપ્રમાણમા અવતાર નથી કહ્યો ૯૩૯

શિષ્યઃ-કેટલા વખત પછી કાલિકશ્રુતમા નયવિચારનો નિષેધ કર્યો? તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

आसी पुरा सो नियओ, अणुओगाणमहुपुत्तभावम्मि ।

सपइ नत्थि पुहुत्ते, होज्ज व पुरिसं समासज्ज ॥९५०॥

પહેલા અનુયોગ જુદા નહિ હતા ત્યારે તેમા નયવિચાર અવશ્ય હતો, પણ હમણા તે જુદા હોવાથી નથી, અથવા પુરૂષવિશેષની અપેક્ષાએ નય અવતાર હોય છે ૯૫૦

પહેલા જ્યારે ચરણકરણાનુયોગ-ગણિતાનુયોગ-ધર્મકથાનુયોગ-અને દ્રવ્યાનુયોગ પૃથગ્ ભાવે નહિ હતા ત્યારે તે નયાવતાર અવશ્ય હતો, પણ હમણા એ ચારે અનુયોગ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી નયાવતાર નથી થતો શ્રીમાન્ આર્યરક્ષિત સૂરિએ એકજ સૂત્રમાથી ચારે અનુયોગનુ વ્યાખ્યાન થતુ હતુ તે બંધ કર્યું તે વખત તેમા જે નયવિચાર પણ વિસ્તારથી હતો, તે પણ બંધ કર્યો તેમણેજ એ સંબંધમા બહુ વિચારથી મુંઝાતા શિષ્યોને જોઇને, ચારે અનુયોગ જુદા જુદા કર્યા કાલિકશ્રુતમા ચરણકરણાનુયોગ, ઉત્તરાધ્યયનાદિમા ધર્મકથાયોગ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિઆદિમા ગણિતાનુયોગ, અને દૃષ્ટિવાદમા દ્રવ્યાનુયોગ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી, તેથી હમણા પ્રાય નયવિચારનો નિષેધ છે જો કે કોઈ પ્રાજ્ઞ પુરૂષની અપેક્ષાએ નયનો વિધિ છે પણ તે પ્રાય શબ્દથી અનિયત છે આ કારણથી સામાયિકનો પણ નયોમા અવતાર નથી થતો ૯૫૦

હવે સંખ્યાપ્રમાણમા તેનો અવતાર કહે છે

संखामाणे कालियसुयपरिणामे परित्तपरिमाण ।

सुयओ तदत्थओ पुण, भणिय तमणतपज्जायं ॥९५१॥

(નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ઉપમા-પરિમાણ-અને ભાવ એ આઠ પ્રકારની સંખ્યા અનુયોગમા કહી છે) તે સંખ્યાપ્રમાણનો વિચાર કરતા કાલિકશ્રુતના પરિમાણ નામની સંખ્યામા અવતાર થાય છે તે કાલિકશ્રુત પરિમાણ બે પ્રકારે છે, સૂત્રથી અને અર્થથી. આ સામાયિક અધ્યયન સંખ્યાતા અક્ષરાદિવાળુ હોવાથી નિયત પરિમાણવાળુ છે અને અર્થાદિથી અનન્તા પર્યાયવાળુ હોવાથી અનંત પરિમાણવાળુ છે. ૯૫૧

હવે વક્તવ્યતા કહે છે.

समओ जो सिद्धतो, सो स-परो-मयगओ तिविहभेओ ।

तत्थ इमं अज्झयणं, ससमयवत्तव्वयानियय ॥९५२॥

જે સમય તે સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે, તે સિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્ત–પરસિદ્ધાન્ત અને ઉભયસિદ્ધાન્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. (તેથી અનુયોગદ્વારમા સ્વસમયવક્તવ્યતા–પરસમયવક્તવ્યતા અને સ્વ–પર (ઉભય) સમયવક્તવ્યતા એમ વક્તવ્યતા પણ ત્રણ પ્રકારે કહી છે) તેમાથી આ સામાયિક અધ્યયન સ્વસમયવક્તવ્યતાથી નિયત છે, કેમકે એમાં સ્વસમયનુંજ પ્રતિપાદન કરેલુ છે ૯૫૨

આ અધ્યયનજ સ્વસમયવક્તવ્યતાનિયત છે એટલુજ નહિ, પણ સર્વઅધ્યયનો સ્વસમયવક્તવ્યતા નિયત છે, સ્વસમયજ અહીઆ અંગીકાર કરવાનો છે. કારણકે–

परसमओ उभयं वा, सम्मद्दिट्ठिस्स ससमओ जेण ।

तो सव्वज्झयणाइं, ससमयवत्तव्वनिययाइं ॥९५३॥

પરસમય અથવા ઉભયસમય તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને સ્વસમયજ છે, (કારણકે તે તેનો યથાર્થ વિષય વિભાગ કરે છે જો કે કેટલાક અધ્યયનોમા પરસમય અને ઉભયસમયની વક્તવ્યતા છે તોપણ સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ છે) તેથી સર્વે અધ્યયનો સ્વસમયવક્તવ્યતા નિયત છે એ વાત પૂર્વે ઘણી વખત કહેલી છે. ૯૫૩

વળી–

मिच्छत्तमयसमूहं, सम्मत्तं जं च तदुवगारम्मि ।

वट्टइ परसिद्धंतो, तो तस्स तओ ससिद्धतो ॥९५४॥

સ્યાત્પદયુક્તમિથ્યાત્વમતનો સમૂહ તેજ સમ્યક્ત્વ છે, કેમકે સ્વસિદ્ધાન્તમાં પરસિદ્ધાન્ત ઉપકારી છે, માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને તે સ્વસિદ્ધાન્ત છે ૯૫૪

એકાન્ત ક્ષણિકપણુ અથવા અક્ષણિકપણુ માનનારા બૌદ્ધાદિદર્શનોના સમૂહને સ્યાત્પદયુક્ત ગ્રહણ કરવા તેજ સમકિત છે, કેમકે એ પરસિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્તમા ઉપકારી છે, પરસિદ્ધાન્તની વ્યાવૃત્તિથીજ સ્વસિદ્ધાન્તની સિદ્ધિ થાય છે, કારણકે પરસિદ્ધાન્તવાળાઓનુ અસમંજસપણુ જોઇને સ્વસિદ્ધાન્તમા સ્થિરતા થાય છે તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને એ પરસિદ્ધાન્ત

તે પણ સ્વસિદ્ધાન્તજ છે, કેમકે તે પરસિદ્ધાતનો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સ્વસિદ્ધાન્તની રીતિએ વિષય વિભાગથી વિચાર કરે છે, માટે સર્વ અધ્યયનો સ્વસમયવક્તવ્યતા નિયત છે ૯૫૪

હવે અર્થાધિકાર કહે છે.

सावज्जजोगविरई, अज्झयणत्थाहिगार इह सो य ।

भण्णइ समुदायत्थो, ससमयवत्तव्वयादेसो ॥९५५॥

સાવદ્યયોગની વિરતિ તે અહી સામાયિકઅધ્યયનનો અર્થાધિકાર છે, અને તેજ સમુદાયાર્થ કહેવાય છે. માટે તે વિરતિરૂપ સમુદાયાર્થ તે સ પૂર્ણ સ્વસમયવક્તવ્યતાનો એક વિભાગ કહેવાય છે ૯૫૫

હવે સમવતાર કહે છે

अहुणा य समोयारो, जेण समोयारियं पइद्दारं ।

सामाइयं सोऽणुगओ, लाघवओ न तु पुणो वच्चो ॥९५६॥

હવે સમવતારનો અવસર છે, તે સામાયિકનો અવતાર લાઘવમાટે દરેક દ્વારે પહેલાથીજ કહેલ છે, તેથી પુન અહી નથી કહેતા ૯૫૬

છ ભેદે યુક્ત એવુ ઉપક્રમદ્વાર પૂર્ણ થયુ

હવે બીજુ નિક્ષેપ દ્વાર કહે છે.

भण्णइ घेप्पइ अ सुहं, निक्खेवपयाणुसारओ सत्थं ।

ओहो नामं सुत्तं, निक्खेयव्वं तओऽवस्स ॥९५७॥

નિક્ષેપપદને અનુસારે શાસ્ત્ર અધ્યયન ઉદ્દેશ સુખપૂર્વક ભણાય છે અને ગ્રહણ કરાય છે, માટે શાસ્ત્રનો અવશ્ય નિક્ષેપ કરવો, તે નિક્ષેપ ઓઘનિષ્પન્ન-નામનિષ્પન્ન અને સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણ પ્રકારે છે ૯૫૭

ઓઘ એટલે શુ ? તે કહે છે

ओहो जं सामण्ण, सुयाभिहाणं चउव्विहं तं च ।

अज्झयण अज्झीणं, आउ ज्झवणा य पत्तेय ॥९५८॥

नामाइचउब्भेयं, वण्णेऊणं सुयाणुसारेणं ।

सामाइयमाउज्ज, चउसुपि कमेण भावेसु ॥९५९॥

શ્રુતનુ જે સામાન્ય નામ તે ઓઘ કહેવાય, તે ચાર પ્રકારે છે, અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-અને ક્ષપણા, એ દરેકનુ શ્રુતાનુસારે નામાદિ ચાર પ્રકારે વર્ણન કરીને અનુક્રમે ચારેના ભાવનિક્ષેપામા સામયિકની યોજના કરવી ૯૫૮-૯૫૯

જિનવચનરૂપ શ્રુતના અ ગ અધ્યયન-ઉદ્દેશ આદિ જે સામાન્ય નામો કહેવા તે ઓઘ કહેવાય. અર્થાત્ શાસ્ત્રનુ સામાન્ય નામ તે ઓઘ કહેવાય છે અહી સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે તેથી તેના પણ અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-અને ક્ષપણા એ સામાન્ય નામો જાણવા આ સામાયિકાદિરૂપ શાસ્ત્રવિશેષના અધ્યયનાદિરૂપ સામાન્યનામો છે, તે દરેકના અનુયોગદ્વારમા નામાદિ ચાર પ્રકારે નિક્ષેપા કહ્યા છે, જેમકે-નામઅધ્યયન-સ્થાપનાઅધ્યયન-દ્રવ્ય અધ્યયન-ને ભાવઅધ્યયન તથા નામઅક્ષીણ-સ્થાપનાઅક્ષીણ-દ્રવ્યઅક્ષીણ ને ભાવઅક્ષીણ

આજ પ્રમાણે આય અને ક્ષપણાના પણ નિક્ષેપા અનુક્રમે કહીને તે ચારેમા ભાવનિક્ષેપામા એટલે ભાવઅધ્યયન-ભાવઅક્ષીણ-ભાવઆય-અને ભાવ ક્ષપણામા આ સામાયિક અધ્યયનની યોજના કરવી, કારણકે સામાયિકજ અહી ભાવઅધ્યયનાદિપણે વાચ્ય છે ૯૫૮-૯૫૯

હવે અધ્યયનાદિ ચારેની અનુક્રમે વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

जेण सुहज्झप्पजणं, अज्झप्पाणयणमहियमयणं वा ।

बोहस्स संजमस्स व, मोक्खस्स व तो तयज्झयणं ॥९६०॥

જે વડે શુભ અધ્યાત્મ થાય અથવા પ્રાપ્ત કરાવે તે અધ્યયન અથવા બોધ-સયમ અને મોક્ષ એ ત્રણને અધિકપણે પ્રાપ્ત કરાવે તે અધ્યયન ૯૬૦

अज्झीणं दिज्जंतं, अव्वोच्छित्तिनयओ अलोओ व्व ।

आओ नाणाईणं, झवणा पावाण खवणत्ति ॥९६१॥

નિરન્તર આપવા છતાં પણ ક્ષીણ ન થાય માટે અક્ષીણ, અથવા અવ્યવચ્છિત્તિનયના મતે સામાયિકનો અલોકની પેઠે કદિ પણ નાશ નથી થતો માટે અક્ષીણ, જેમાથી જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ લાભ થાય છે માટે તે આય, જેથી પાપકર્મની નિર્જરા થાય છે માટે ક્ષપણા ૯૬૧

સામાયિક એવુ જે વિશેષ નામ છે, તેના નિક્ષેપા જણાવવા કહે છે

सामाइयं ति नामं, विसेसविहियं चउव्विहं तं च ।

नामाइ निरुत्तीए, सुत्तफासे य तं वोच्छं ॥९६२॥

આ પ્રસ્તુત અધ્યયનનુ "સામાયિક" એવુ વિશેષ નામ છે, તે નામાદિ ચાર પ્રકારે છે (નામ સામાયિક-સ્થાપનાસામાયિક-દ્રવ્યસામાયિક-અને ભાવસામાયિક) તેનુ સ્વરૂપ આગળ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તિમા કહેવાશે ૯૬૨

અહી આ સબધમા શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે અને તેનો શ્રીગુરૂ ઉત્તર આપે છે કે

इह जइ कीस निरुत्ते, तत्थ व भणियमिह भण्णए कीस ? ।

निक्खेवमेत्तमिहइ, तस्स निरुत्तीए वक्खाणं ॥९६३॥

જો ચારપ્રકારના વિશેષનામ અહી કહ્યા, તો પછી નિરૂક્તિમા શા માટે કહેવાશે ? અને જો ત્યા કહેવાશે, તો તે અહી શા માટે કહ્યા ? ઉત્તરમા જણાવ્યુ કે અહી તો નામાદિ નિક્ષેપજ કહ્યા છે, અને ત્યા નિરૂક્તિમા તો તેનો અર્થ કહેવાશે ૯૬૩

પુન શિષ્ય પૂછે છે કે—

तो कीस पुणो सुत्तं, सुत्तालावो अतो न तन्नामं ।

इह उण नाम नत्थं, तं वक्खायं निरुत्तीए ॥९६४॥

(જો નિરૂક્તિમા તે સામાયિકનો અર્થ કહેવાશે,) તો પછી "करेमि भंते ! सामाइय" ઈત્યાદિ પાઠ પુન પણ સૂત્રાનુગમમા કેમ કહેવાશે ? ઉત્તર-ત્યા, સામાન્ય સૂત્રની વ્યાખ્યા નહિ કરાય, પણ સૂત્રાલાપકનુ વ્યાખ્યાનજ કહેવાશે, તેના નામનુ વ્યાખ્યાન નહિ કરાય અહી નામાદિ વડે સામાયિકનો નિક્ષેપ કર્યો છે, અને ત્યા નિરૂક્તિદ્વારમા તેના અર્થનુ વ્યાખ્યાન કર્યું છે (એમ વિષય વિભાગથી પુનરૂક્તિ દોષ નથી આવતો) ૯૬૪

પુન શિષ્ય શકા કરે છે

इह पुण कीस न भण्णइ, ज निक्खेवो इमो स निज्जुत्ती ।

निज्जुत्ती वक्खाणं, निक्खेवो नासमेत्तं तु ॥९६५॥

અહી સામાયિકની વ્યાખ્યા કેમ નથી કરતા ? ઉત્તર–અહી નિક્ષેપજ પ્રસ્તુત છે અને વ્યાખ્યાન તે નિર્યુક્તિરૂપ છે, તેથી તે વ્યાખ્યાન–નિર્યુક્તિ વ્યાખ્યાનાત્મક છે અને નિક્ષેપ તો ન્યાસ માત્ર છે ૯૬૫

પ્રશ્ન –અહી નિક્ષેપદ્વારમા સામયિકનુ વ્યાખ્યાન કેમ નથી કરતા ? અને આગળ નિરૂક્તમાજ કેમ કરશો ?

ઉત્તર –અહી નિક્ષેપજ પ્રસ્તુત હોવાથી તેજ કહેવો ઉચિત છે. અહી વ્યાખ્યાન કેમ કહી શકાય ? એતો નિરૂક્તિમાજ કહેવાય કારણુ કે નિર્યુક્તિ તે અનુગમનો ભેદ હોવાથી વ્યાખ્યાનાત્મક હોય છે, તેથી આ સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન ત્યાજ કહેવુ યોગ્ય છે, અને નામાદિ નિક્ષેપ તો કેવળ ન્યાસ માત્ર છે. વ્યાખ્યાનરૂપ નથી, વ્યાખ્યારૂપ તો અનુગમજ છે માટે અહી સામાયિકનુ વ્યાખ્યાન કરવુ યોગ્ય નથી. ૯૬૫

આ નિક્ષેપનિર્યુક્તિ પણુ નિર્યુક્તિ અનુગમમા કહી છે એ સત્ય છે પરન્તુ આ નિર્યુક્તિ નિક્ષેપ માત્રજ છે ૯૬૫

પ્રશ્ન –જો નિર્યુક્તિમાજ વ્યાખ્યાન કહેવુ યોગ્ય છે એમ આપ કહેતા હો તો અહી પ્રસ્તુતમા જે નિક્ષેપ છે, તે પણુ આગળ નિર્યુક્તિઅનુગમમા નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ પણે કહેવાશે કેમકે અનુગમ બે પ્રકારે છે. સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્તિઅનુગમ તેમા નિર્યુક્તિ-અનુગમ ત્રણુ પ્રકારે છે નિક્ષેપનિર્યુક્તિઅનુગમ, ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિ અનુગમ, અને સૂત્ર-સ્પર્શિક નિર્યુક્તિ અનુગમ વળી આજ ગ્રન્થમા પૂર્વે આવશ્યક આદિ પદોનુ નામ સ્થા-પનાદિ નિક્ષેપદ્વારા જે વ્યાખ્યાન કર્યુ છે. તે નિક્ષેપનિર્યુક્તિ અનુગમ કહ્યો છે, વળી ‘સૂત્રા-લાપકનુ એ વ્યાખ્યાન કરતા નિક્ષેપના પ્રસ્તાવમા કહેવાશે આ પ્રમાણે આ સામાયિકનો નિક્ષેપ પણુ નિક્ષેપ નિર્યુક્તિપણે અનુગમની વખતે કહેવાશે, માટે એમ કેમ કહો છો કે અહી વ્યાખ્યાન નહિ કરાય પણુ નિર્યુક્તિમાજ કરાશે ?

ઉત્તર –સત્ય છે, કે આ નિક્ષેપ લક્ષણુ નિર્યુક્તિ છે, પરન્તુ આ નિર્યુક્તિ નામ સ્થાપનાદિ નિક્ષેપનુ માત્ર સ્વરૂપ નિરૂપણુ કરવા માટેજ છે, વિશેષાર્થ નિરૂપણુ કરવા માટે નથી, અને ત્યા નિર્યુક્તિમા તો (ગા ૨૮૦૪) શબ્દાર્થ આદિનો વિચાર કરાશે ૯૬૬

આ વિષય અતિગહન છે, તેથી સ ક્ષેપમા વિશેષવિષયવિભાગનુ તાત્પર્ય કહીએ છીએ કે–

निक्खेवमित्तमिह वा, अत्थवियारो य नासजुत्तीए ।

सद्दगओ य निरुत्ते, सुत्तप्फासम्मि सुत्तगओ ॥९६७॥

અહી નિક્ષેપ માત્ર કહ્યો છે, અને અર્થવિચાર તો ન્યાસનિર્યુક્તિમા કહેવાશે, તથા શબ્દ સ બ ધી વિચાર ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિમા અને સૂત્રગત વિચાર સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિમા કહેવાશે ૯૬૭

આ નિક્ષેપદ્વારમા સામાયિકના કેવળ નામાદિ નિક્ષેપજ કહેલ છે, અને નિક્ષેપ નિર્યુક્તિમા તેના અર્થનુ માત્ર નિરૂપણુ કરાશે, ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિમા સામાયિકનો શબ્દાર્થ કહેવાશે અને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિમા સૂત્રાલાપદ્વારા આવેલ સામાયિકના અર્થનો વિચાર

કરાશે માત્ર સામાયિકના નામનોજ અર્થ કહેવાશે એમ નહિ. આ પ્રમાણે દરેક દ્વારમા વિષયવિભાગથી વ્યવસ્થા કરી છે, તેથી સર્વ યુક્તિયુક્તજ છે. ૯૬૭

આ પ્રમાણે નામ નિષ્પન્ન કહ્યો, હવે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ કહે છે.

जो सुत्तपयन्नासो, सो सुत्तालावयाण निक्खेवो ।
इह पत्तलक्खणो सो, णिक्खिप्पइ न पुण किं कज्जं ? ॥९६८॥
सुत्तं चेव न पावइ, इह सुत्तालावयाण कोऽवसरो ? ।
सुत्ताणुगमे काहिइ, तण्णासं लाघवनिमित्तं ॥९६९॥

("करेमि भन्ते ! सामाइय") એ સૂત્રના પદોનો નામાદિરૂપે જે ન્યાસ કરવો તે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ છે, અને અહી તેજ કહેવાનો અવસર છે. પણ તેમનો નિક્ષેપ અહી નહિ કરાય, કારણકે અહી સૂત્રજ નથી, તો સૂત્રાલાપકનો અવસર કયાથી હોય ? એ સૂત્રાલાપક તો સૂત્રાનુગમમા કહેવાશે અને લાઘવ માટે તેનો ન્યાસ પણ ત્યા કરાશે ૯૬૮-૯૬૯

इह जइ पत्तोऽवि तओ, न नस्सए कीस भण्णए इहइं ? ।
दाइज्जइ सो निक्खेवमेत्तसामण्णओ नवरं ॥९७०॥

જો અહી સૂત્રાલાપક નિક્ષેપનો અવસર છતા પણ તેનો નિક્ષેપ નથી કરતા, તો તેને અહી ત્રીજાભેદ રૂપે શા માટે કહ્યો ? ઉત્તર-ઓઘનિષ્પન્નાદિ નિક્ષેપની સાથે નિક્ષેપપણાની માત્રસમાનતાથી અહી તે બતાવ્યો છે, પણ ગ્રંથ ગૌરવના ભયથી તેનો ઉપન્યાસ નથી કર્યો ૯૭૦

□ બીજુ નિક્ષેપ દ્વાર પૂર્ણ થયુ □

હવે અનુગમનામે ત્રીજુ અનુયોગદ્વાર કહે છે

सपयमोहाईण, सनिक्खित्ताणमणुगमो कज्जो ।
सोऽणुगमो दुविगप्पो, नेओ निज्जुत्ति-सुत्ताण ॥९७१॥

કહેલા ઓઘાદિ નિક્ષેપાના વ્યાખ્યાન રૂપ હવે અનુગમ કહીશુ તે અનુગમ બે પ્રકારે જાણવો સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્તિઅનુગમ ૯૭૧

તેમા નિર્યુક્તિઅનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે

निज्जुत्ती तिविगप्पा, नासो-वघाय-सुत्तवक्खाण ।
निक्खेवस्साणुगया, उद्देसाईहुवघाओ ॥९७२॥

નિર્યુક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે, નિક્ષેપનિર્યુક્તિ-ઉપોદ્‌ઘાતનિર્યુક્તિ-અને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ એમાથી નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ (આવશ્યકાદિ પદના નિક્ષેપદ્વારા) કહી છે, અને ઉપોદ્‌ઘાત નિર્યુક્તિ ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારો વડે જાણવી ૯૭૨

હવે તેજ ઉદ્દેશાદિ દ્વારો કહે છે

उद्देसे निद्देसे य, निग्गमे खेत्त काल पुरिसे य ।
कारण पच्चय लक्खण, नए समोयारणाणुमए ॥९७३॥

किं कइविह कस्स कहिं, केसु कहं केच्चिरं हवइ कालं ।

कइ सतरमविरहियं, भवा-गरिस-फासण-निरुत्ती ॥९७४॥

આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા આગળ કરીશુ કેટલાક દ્વારમા યથાસભવ આક્ષેપ પરિહાર કહેવા ઇચ્છતા સતા પ્રથમ ઉદ્દેશ નિર્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે ૯૭૩-૯૭૪.

હવે ઉદ્દેશ અને નિર્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે

अज्झयण उद्देसोऽभिहियं सामाइयंति निद्देसो ।

सामण्ण-विसिट्ठाण, अभिहाण सत्थ-नामाण ॥९७५॥

સામાન્ય-વિશેષ શાસ્ત્રના નામનુ જે કથન કર્યું છે, તે ઉદ્દશ-નિર્દેશ છે જેમકે 'અધ્યયન' એવુ સામાન્યથી કહ્યુ, તે ઉદ્દેશ અને "સામાયિક" એમ વિશેષ કહ્યુ, તે નિર્દેશ છે ૯૭૫

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

दारोवन्नासाइसु, निक्खेवे वोह—नामनिप्फन्ने ।

उद्देसो निद्देसो, भणिओ इह किं पुणग्गहणं ? ॥९७६॥

(આવશ્યક શાસ્ત્રનુ પહેલુ અધ્યયન સામાયિક છે, તેના ચાર અનુયોગ દ્વાર છે ઇત્યાદિ દ્વારોનો ઉપન્યાસ કરતા તેમજ ઓઘનિષ્પન્ન અને નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપામા સામાન્ય નામ રૂપ ઉદ્દશ અને વિશેષનામરૂપ નિર્દેશ પૂર્વે અનેકવાર કહેલ છે, ફરીથી અહી (ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિમા) તે શા માટે કહો છો ? ૯૭૬

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

इह विहियाणमणागयगहण तत्थऽन्नहा कह कुणउ ।

तेसिं गहणमकाउ, दारन्नासाइकज्जाइं ? ॥९७७॥

અહી ઉપોદ્ઘાતમા કહેલા ઉદ્દશ અને નિર્દેશ એ બે દ્વારો જે છે, તેજ ત્યા દ્વારોનો ઉપન્યાસ કરતા શાસ્ત્રકારે અનાગતકાલમા ગ્રહણ કરેલ છે, અન્યથા સામાન્ય-વિશેષ નામરૂપ ઉદ્દશ-નિર્દેશ કહ્યા સિવાય તે દ્વારોપન્યાસ આદિ કાર્ય આશ્રય વિના કેવી રીતે કરે ? ૯૭૭

अहवा तत्थुद्देसो, निद्देसोऽवि य कओ इहं तेसिं ।

अत्थाणुगमावसरे, विहाणवक्खाणमारद्धं ॥९७८॥

અથવા ત્યા દ્વારોપન્યાસના પ્રસ્તાવમા માત્ર સામાન્ય-વિશેષ કથનરૂપ ઉદ્દશ અને નિર્દેશ કહ્યા છે, અને અહી અર્થાનુગમના અવસરે (અર્થવ્યાખ્યાના પ્રસ્તાવમા) તે ઉદ્દશ-નિર્દેશના ભેદ કહેવાનો આરભ છે ૯૭૮

अन्ने उ विसेसमिहं, भणंति नोद्देसबद्धमेयंति ।

जाणावियमज्झयण, समासदारावयारेण ॥९७९॥

બીજાઓ એ સબધમા અહી વિશેષ કહે છે, કે સમાદ્વારમા તે સામાયિકનુ અવતરણ કરવાથી આ અધ્યયન ઉદ્દેશબદ્ધ નથી, એમ જણાવ્યુ છે. ૯૭૯

ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ આઠ આઠ પ્રકારે છે, તે આગળ કહેવાશે તેમા સમાસદ્વારમા સ ક્ષેપથી કથન કરવા રૂપ સમાસોદ્દેશ અહી છે, પણ ઉદ્દેશોદ્દેશ નથી એમ કહેવાશે જેમકે—અ ગ–શ્રુતસ્ક ધ–અધ્યયન–ઉદ્દેશ–ઇત્યાદિ તેમા આ સામાયિક અધ્યયન કેવળ અધ્યયનરૂપ ઉદ્દેશ છે. કેમકે તેના ઉદ્દશા (પેટા વિભાગ) ન હોવાથી ઉદ્દેશ રહિત છે એવી રીતે ઉદ્દેશ–નિર્દેશના આઠ આઠ ભેદ અહી કહેવાથી છઠું સમાસદ્વાર અહી છે, એમ જણાવ્યું. અને એ સમાસદ્વારથી વિચારતા આ અધ્યયન ઉદ્દેશ પેટા વિભાગ રહિત છે, એમ જણાવ્યુ ૯૭૯

ઉપરોક્ત કથન કઈ ઉપયોગી નથી, કારણકે—

अगाइपण्हकाले, कालियसुयमाणसमवयारे य ।

तमणुद्देसयबद्धं, भणियं चिय इह किमब्महियं ? ॥९८०॥

(આવશ્યક, અ ગ છે, કે અ ગો છે ? એ પ્રમાણે) અ ગાદિના પ્રશ્ન વખતે તેમજ કાલિક શ્રુત (ઉપલક્ષણથી ઉત્કાલિક) પરિમાણ સ ખ્યાવતારમા–આ અધ્યયનની સ ખ્યાનો અવતાર કર્યો છે વળી "ઉદ્દેશ નથી તેમ ઉદ્દેશ પણ નથી" એમ નિષેધ કરેલ હોવાથી સામાયિક અધ્યયન ઉદ્દેશકબદ્ધ નથી એમ જણાવ્યુ છે, તો પછી અહી વધારે શુ જણાવ્યુ ? માટે ઉપરની ગાથામા કહેલુ કઈ ઉપયોગી નથી. આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ નિર્દેશના સ બ ધમા પ્રશ્ન અને ઉત્તર કર્યો ૯૮૦

હવે સામાયિક કયાથી નીકળ્યુ ? એ રૂપ નિગમદ્વાર કહેતા પ્રથમ આક્ષેપ પરિહાર કહે છે

णणु निग्गमो गओ च्चिय, अत्ता-णतर-परंपरागमओ ।

जिणगणहराईहिंतो, आगयमेय परंपरया ॥९८१॥

આત્માગમ–અનન્તરાગમ–અને પર પરાગમથી આ અધ્યયન તીર્થંકરાદિ પાસેથી પર પરાએ આવેલુ છે, એમ પહેલા આગમદ્વારે ભાવપ્રમાણના આગમરૂપ જ્ઞાનના ભેદમા કહી ગયા છો, તેથી નિર્ગમદ્વાર તેમાજ અ તર્ભૂત થાય છે. અહી પુન કેમ કહો છો ? ૯૮૧

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

इह तेसि चिय भण्णइ, निद्देसो निग्गमो जहा तं च ।

उवयातं तेहिंतो, खेत्ताइविसेसियं बहुहा ॥९८२॥

અહી તેમનોજ નિર્દેશ રૂપ નિર્ગમ કહેવાશે, જેમકે આ અધ્યયન તેમનાથી જે આવેલુ છે, તે ક્ષેત્રાદિ વિશેષણ યુક્ત ઘણા પ્રકારે છે

પૂર્વે સામાન્ય ઉદ્દેશમાત્રથી વિશેષ કથન રૂપ નિર્દેશ અહી તીર્થંકરાદિનો કહેવાશે. જેમકે–શ્રીમાન્ મહાવીર જિનેશ્વરથી આ સામાયિક અર્થથી નીકળ્યુ છે, અને સૂત્રથી તો તો ગૌતમગણધરાદિથી નીકળ્યુ છે, એ સર્વ આગળ કહેવાશે તે સામાયિક ક્ષેત્ર–કાળ–પુરૂષ–કારણ અને પ્રત્યયાદિ વિશેષણ યુક્ત અનેક પ્રકારે છે, તે તીર્થંકરાદિ થકી જેવી રીતે આવ્યુ છે, તે પ્રમાણે કહેવાશે ૯૮૨

હવે લક્ષણ દ્વાર સ બ ધી શ કા કરે છે કે—

किं कइविहं कस्स कहिं, केसु कहं केच्चिरं हवइ कालं ।

कइ संतरमविरहियं, भवा-गरिस-फासण-निरुत्ती ॥९७४॥

આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા આગળ કરીશુ કેટલાક દ્વારમા યથાસંભવ આક્ષેપ પરિહાર કહેવા ઇચ્છતા સતા પ્રથમ ઉદ્દેશ નિર્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે. ૯૭૩-૯૭૪.

હવે ઉદ્દેશ અને નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે

अज्झयण उद्देसोऽभिहियं सामाइयंति निद्देसो ।

सामण्ण-विसिट्ठाण, अभिहाण सत्थ-नामाण ॥९७५॥

સામાન્ય-વિશેષ શાસ્ત્રના નામનુ જે કથન કર્યું છે. તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશ છે. જેમકે 'અધ્યયન' એવુ સામાન્યથી કહ્યુ, તે ઉદ્દેશ. અને "સામાયિક" એમ વિશેષ કહ્યું, તે નિર્દેશ છે ૯૭૫

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

दारोवन्नासाइसु, निक्खेवे वोह—नामनिप्फन्ने ।

उद्देसो निद्देसो, भणिओ इह किं पुणागहणं ? ॥९७६॥

(આવશ્યક શાસ્ત્રનુ પહેલુ અધ્યયન સામાયિક છે, તેના ચાર અનુયોગ દ્વાર છે ઇત્યાદિ દ્વારોનો ઉપન્યાસ કરતા તેમજ ઓઘનિષ્પન્ન અને નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપામા સામાન્ય નામ રૂપ ઉદ્દેશ અને વિશેષનામરૂપ નિર્દેશ પૂર્વે અનેકવાર કહેલ છે, ફરીથી અહી (ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિમા) તે શા માટે કહો છો ? ૯૭૬

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

इह विहियाणमणागयगहणं तत्थऽन्नहा कह कुणउ ।

तेसिं गहणमकाउं, दारन्नासाइकज्जाइं ? ॥९७७॥

અહી ઉપોદ્ઘાતમા કહેલા ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ એ બે દ્વારો જે છે, તેજ ત્યા દ્વારોનો ઉપન્યાસ કરતા શાસ્ત્રકારે અનાગતકાલમા ગ્રહણ કરેલ છે, અન્યથા સામાન્ય-વિશેષ નામરૂપ ઉદ્દેશ-નિર્દેશ કહ્યા સિવાય તે દ્વારોપન્યાસ આદિ કાર્ય આશ્રય વિના કેવી રીતે કરે ? ૯૭૭

अहवा तत्थुद्देसो, निद्देसोऽवि य कओ इहं तेसिं ।

अत्थाणुगमावसरे, विहाणवक्खाणमारद्धं ॥९७८॥

અથવા ત્યા દ્વારોપન્યાસના પ્રસ્તાવમા માત્ર સામાન્ય-વિશેષ કથનરૂપ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ કહ્યા છે, અને અહી અર્થાનુગમના અવસરે (અર્થવ્યાખ્યાના પ્રસ્તાવમા) તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના ભેદ કહેવાનો આરંભ છે ૯૭૮

अन्ने उ विसेसमिहं, भणंति नोद्देसबद्धमेयंति ।

जाणावियमज्झयण, समासदारावयारेण ॥९७९॥

બીજાઓ એ સંબંધમા અહી વિશેષ કહે છે, કે સમાદ્વારમા તે સામાયિકનુ અવતરણુ કરવાથી આ અધ્યયન ઉદ્દેશબદ્ધ નથી, એમ જણાવ્યુ છે ૯૭૯

ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ આઠ આઠ પ્રકારે છે, તે આગળ કહેવાશે તેમા સમાસદ્વારમા સ ક્ષેપથી કથન કરવા રૂપ સમાસોદ્દેશ અહી છે, પણ ઉદ્દેશોદ્દેશ નથી એમ કહેવાશે જેમકે—અ ગ-શ્રુતસ્ક ધ-અધ્યયન-ઉદ્દેશ-ઇત્યાદિ તેમા આ સામાયિક અધ્યયન કેવળ અધ્યયનરૂપ ઉદ્દેશ છે, કેમકે તેના ઉદ્દેશા (પેટા વિભાગ) ન હોવાથી ઉદ્દેશ રહિત છે. એવી રીતે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના આઠ આઠ ભેદ અહીં કહેવાથી છઠ્ઠું સમાસદ્વાર આહી છે, એમ જણાવ્યુ. અને એ સમાસદ્વારથી વિચારતા આ અધ્યયન ઉદ્દેશ પેટા વિભાગ રહિત છે, એમ જણાવ્યુ ૯૭૯

ઉપરોક્ત કથન કઈ ઉપયોગી નથી, કારણકે—

अंगाइपण्हकाले, कालियसुयमाणसमवयारे य ।

तमणुद्देसयबद्धं, भणियं चिय इह किमब्महियं ? ॥९८०॥

(આવશ્યક, અ ગ છે, કે અ ગો છે ? એ પ્રમાણે) અ ગાદિના પ્રશ્ન વખતે તેમજ કાલિક શ્રુત (ઉપલક્ષણથી ઉત્કાલિક) પરિમાણ સ ખ્યાવતારમા-આ અધ્યયનની સ ખ્યાનો અવતાર કર્યો છે વળી "ઉદ્દેશ નથી તેમ ઉદ્દેશ પણ નથી" એમ નિષેધ કરેલ હોવાથી સામાયિક અધ્યયન ઉદ્દેશકબદ્ધ નથી એમ જણાવ્યુ છે, તો પછી અહી વધારે શુ જણાવ્યુ ? માટે ઉપરની ગાથામા કહેલુ કઈ ઉપયોગી નથી. આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ નિર્દેશના સ બ ધમા પ્રશ્ન અને ઉત્તર કર્યો ૯૮૦

હવે સામાયિક કયાથી નીકળ્યુ ? એ રૂપ નિગમદ્વાર કહેતા પ્રથમ આક્ષેપ પરિહાર કહે છે

णणु निग्गमो गओ च्चिय, अत्ता-णतर-परंपरागमओ ।

जिणगणहराईहिंतो, आगयमेय परंपरया ॥९८१॥

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પર પરાગમથી આ અધ્યયન તીર્થંકરાદિ પાસેથી પર પરાએ આવેલુ છે, એમ પહેલા આગમદ્વારે ભાવપ્રમાણના આગમરૂપ જ્ઞાનના ભેદમા કહી ગયા છો, તેથી નિર્ગમદ્વાર તેમાજ અ તર્ભૂત થાય છે. અહી પુન કેમ કહો છો ? ૯૮૧

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

इह तेसिं चिय भण्णइ, निद्देसो निग्गमो जहा तं च ।

उवयातं तेहिंतो, खेत्ताइविसेसियं बहुहा ॥९८२॥

અહી તેમનોજ નિર્દેશ રૂપ નિર્ગમ કહેવાશે, જેમકે આ અધ્યયન તેમનાથી જે આવેલુ છે, તે ક્ષેત્રાદિ વિશેષણ યુક્ત ઘણા પ્રકારે છે

પૂર્વે સામાન્ય ઉદ્દેશમાત્રથી વિશેષ કથન રૂપ નિર્દેશ અહી તીર્થંકરાદિનો કહેવાશે. જેમકે-શ્રીમાન્ મહાવીર જિનેશ્વરથી આ સામાયિક અર્થથી નીકળ્યુ છે, અને સૂત્રથી તો તો ગૌતમગણધરાદિથી નીકળ્યુ છે, એ સર્વ આગળ કહેવાશે તે સામાયિક ક્ષેત્ર-કાળ-પુરૂષ-કારણ અને પ્રત્યયાદિ વિશેષણ યુક્ત અનેક પ્રકારે છે, તે તીર્થંકરાદિ થકી જેવી રીતે આવ્યુ છે. તે પ્રમાણે કહેવાશે ૯૮૨

હવે લક્ષણ દ્વાર સ બ ધી શ કા કરે છે કે—

अज्झयणलक्खणं नणु, खओवसमियं गुणप्पमाणे वा ।
नाणागमाइगहणे, भणियं किमिहं पुणो गहणं ? ॥९८३॥

(સાવદ્ય યોગની વિરતિ વગેરે સામાયિકનુ લક્ષણ છે, તે આગળ કહેવાશે) ક્ષયોપશમ ભાવ તે આ અધ્યયનનુ લક્ષણ છે, (કેમકે ઉપક્રમના ભેદરૂપ છ નામમા ક્ષયોપશમભાવમા તેનો અવતાર કર્યો છે.) અથવા ભાવ પ્રમાણના પહેલા ગુણ પ્રમાણમા આ અધ્યયન આગમાદિ રૂપ કહ્યુ છે તેથી તે જ્ઞાન રૂપ છે એમ એનુ લક્ષણ કહેલુ જ છે, ફરી અહી અનુગમમા શા માટે કહો છો ? ૯૮૩

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે-

निद्देसमेत्तमुत्तं, वक्खाणिज्जइ सवित्थरं तमिह ।
अहवा सुयस्स भणियं, लक्खणमिह तं चउण्हं पि ॥९८४॥

પૂર્વે સામાયિકનુ લક્ષણ નિર્દેશમાત્રથી કહ્યુ છે, અને અહી તો તેનુ સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે અથવા ત્યા તે ક્ષયોપશમરૂપ લક્ષણ શ્રુતસામાયિકનુ કહ્યુ છે, અને અહી તો (સમ્યક્ત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક દેશવિરતિસામાયિક-અને સર્વવિરતિસામાયિક)એ ચારે પ્રકારના સામાયિકનુ લક્ષણ કહેવાશે ૯૮૪

હવે નયદ્વાર સબધી આક્ષેપ પરિહાર કહે છે-

भणिया नयप्पमाणे, भण्णंतीह पुणो नया कीस ? ।
मूलद्दारे य पुणो, एएसिं को णु विणिओगो ? ॥९८५॥

પૂર્વે ભાવપ્રમાણના ભેદરૂપ નયપ્રમાણમા નયો કહ્યા છે, તો પછી ફરી અહી શા માટે કહો છો ? અથવા મૂળ અનુયોગદ્વારમા કહેવાશે, તે છતા એમનુ ફરી કથન કરવાથી શુ ફળ છે ? ૯૮૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે-

जे च्चिय नयप्पमाणे, ते च्चिय इहइं सवित्थरा भणिया ।
जं तमुवक्कममेत्तं, वक्खाणमिणं अणुगमो त्ति ॥९८६॥

अहवा तत्थ पमाणं, इहं सरूवस्स निच्छओ तेसिं ।
तत्थोवक्कंता वा, इह तदणुमयावयारोऽयं ॥९८७॥

ત્યા પ્રમાણદ્વારમા જે નયો સક્ષેપથી કહ્યા છે, તેજ નયો અહી ઉપોદ્ઘાતમા અને આગળ નયદ્વારમા વિસ્તારથી કહેવાશે કારણ કે પૂર્વે ભાવ પ્રમાણમા જે કહ્યુ તે ઉપક્રમ માત્ર છે, અહી અનુગમદ્વાર હોવાથી તેમનુ સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે અથવા ત્યા પ્રમાણદ્વારનો અધિકાર હોવાથી નયોનુ માત્ર પ્રમાણપણુ કહ્યુ છે અને અહી તો તેમના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાશે. અથવા ત્યા નયોનો માત્ર ઉપક્રમજ કર્યો છે, અને અહી ઉપોદ્ઘાતમા તો કયા નયને કયુ સામાયિક આદિ ઇષ્ટ છે, એવો વિચાર કરાશે ૯૮૬-૯૮૭

મુળદ્વારમા કહેલા નયોની સાથે આનો ભેદ સમજાવે છે-

सामाइयसमुदायत्थमेत्तवावारतप्परा एए ।
मूलद्दारनया पुण, सुत्तप्फासोवओगपरा ॥९८८॥

ઉપક્રમ વખતે નયપ્રમાણદ્વારમા કહેલા અને ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિદ્વારમા કહેલા નયો, અધ્યયનરૂપ સામાયિકનો સમુદાયાર્થમાત્ર કહેવાને ઉપયોગી છે પણ સૂત્રાર્થનો વિનિયોગ-કરનારા નથી, અને આગળ કહેવાશે એવા મૂળ નયદ્વારમા તો તે નયો સૂત્રસ્પર્શોપયોગી છે, એટલે અધ્યયનના દરેક પદે સૂત્રાર્થનો વિષય કરનારા છે ૯૮૮

હવે કિ દ્વારમા આક્ષેપ પરિહાર કહે છે–

जीवगुणो नाण ति य, भणिए इह कि ति का पुणो संका ? ।

त च्चिय किं जीवाओ, अण्णमणन्नं ति संदेहो ॥९८९॥

સામાયિક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જીવનો ગુણ છે, એમ પૂર્વે પ્રમાણદ્વારમા કહ્યા છતાં "સામાયિક શુ છે ?" એવી શકા અહી કેમ થાય છે ? કે જેથી ફરી કિંદ્વાર કહો છો ! ઉત્તર–તે સામાયિક જ્ઞાન છતા પણ જીવથી અન્ય છે ? કે અનન્ય છે ? એવો સદેહ દૂર કરવાને માટે અહી કિ દ્વાર કહ્યુ છે

હવે કથ દ્વારમા આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

भणिए खओवसमियं, किं पुणो लब्भए कहं तं ति ।

इह सो च्चिय चिंतिज्जइ, किह लब्भइ सो खओवसमो ? ॥९९०॥

નામદ્વારમા સામાયિકને ક્ષાયોપશમિક કહ્યુ છે, એથી તદાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી તે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સ્પષ્ટ થયેલુ જ છે, છતા ફરીથી "તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?" એવો અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર કથ દ્વાર પુન કેમ કહો છો ? ઉત્તર–અહી કથ દ્વારમા તે ક્ષયોપશમનોજ વિચાર કરાશે, એટલે એ ક્ષયોપશમ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે કહેવાશે. ૯૯૦

દ્વાર ઘણા હોવાથી આ પ્રમાણે દરેક દ્વાર માટે કહેતા ગ્રથ વિસ્તૃત થઈ જાય, માટે સક્ષેપથી કહે છે—

किं बहुणा, जमुवक्कम-निक्खेवेसु भणियं पुणो भणइ ।

अत्थाणुगमावसरे, तं वक्खाणाहिगारत्थं ॥९९१॥

વધારે શુ કહેવુ ? ઉપક્રમ અને નિક્ષેપદ્વારમા જે કહ્યુ છે, તે અહી ફરી કહે છે, તેનુ કારણ એ છે કે–અહી અર્થાનુગમનો અધિકાર હોવાથી તે સર્વનુ અહી વ્યાખ્યાન કહેવાશે ૯૯૧

હવે સામાન્યથી ઉપોદ્ઘાતના સબધમાજ ચાલના (શકા) કરે છે—

सत्थसमुत्थाणत्थो, पाएणोवक्कमो तहाऽयं पि ।

सत्थस्सोवोग्घाओ, को एएसि पइविसेसो ? ॥९९२॥

પ્રાય ઉપક્રમ જે છે તે શાસ્ત્રના સમુત્થાન માટે છે, (અનુપૂર્વી આદિ દ્વારોવડે શાસ્ત્રને નામાદિ નિક્ષેપ યોગ્ય કરે છે) તેવી રીતે આ ઉપોદ્ઘાત પણ (ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારો વડે–વ્યાખ્યાન યોગ્ય કરે છે) શાસ્ત્ર સમુત્થાન માટે છે, તો આ બેમા તફાવત શુ ? ૯૯૨

તેનો ઉત્તર કહે છે—

उद्देसमेत्तनियओ, उवक्कमोऽयं तु तव्विबोहत्थं ।

पाएणोवग्घाओ, नणु भणिओऽयं जओऽणुगमो ॥९९३॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યાદિવડે, તથા આનુપૂર્વી આદિ ભેદોવડે ઉપક્રમ કેવળ શાસ્ત્રના ઉદ્દેશ માત્રનેજ કરે છે, અને આ ઉપોદ્‌ઘાત તો ઘણું કરીને શાસ્ત્રનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરે છે, કેમકે ઉપોદ્‌ઘાત તે અનુગમનો ભેદ છે ૯૯૩

नासस्स व संबंघणमुवक्कमोऽय तु सुत्तवक्खाए ।

संबंधोवोग्घाओ, भण्णइ जं सा तदतम्मि ॥९९४॥

અધ્યયનના નામાદિ નિક્ષેપનો સંબંધ કરીને તેને યોગ્ય કરવું, તે ઉપક્રમ કહેવાય છે, અને સૂત્રની વ્યાખ્યાનો સંબંધ કરીને તેને યોગ્ય કરવું તે ઉપોદ્‌ઘાત કહેવાય છે, કારણ તે પછી સૂત્રની વ્યાખ્યા થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપક્રમ અને ઉપોદ્‌ઘાતમાં તફાવત છે. આ સંક્ષેપથી કહ્યું. વિસ્તારથી તો તે આગળ કહેવાશે

હવે સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિ કહે છે

सपइ सुत्तप्फासियनिज्जुत्ती जं सुयस्स वक्खाण ।

तीसेऽवसरो सा उण, पत्तावि ण भण्णए इहइं ॥९९५॥

સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરનારી જે નિર્યુક્ત તે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ કહેવાય, હવે તે કહેવાનો અવસર છે પરન્તુ તે હમણા અહીં નથી કહેતા ૯૯૫

શિષ્ય પૂછે છે કે—

किं जेणासइ सुत्ते, कस्स तई तं जया कमप्पत्ते ।

सुत्ताणुगमे वोच्छिइ, होहिइ तीए तया मागो ॥९९६॥

તે સૂત્રસ્પર્શિકનો અવસર છતા પણ તે કેમ નથી કહેતા? ઉત્તર-ક્રમપ્રાપ્ત છતા પણ અહીં સૂત્ર નહિ હોવાથી કોનો સ્પર્શ કરી તેનો ઉપયોગ થાય? આગળ સૂત્ર અનુગમ કહીશું, ત્યાં તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી તે પણ કહીશું. ૯૯૬

ફરીને શિષ્ય શંકા કરે છે—

अत्थाणमिद तीसे, जइ तो सा कीस भण्णए इहइं ? ।

इह सा भण्णइ निज्जुत्तिमेत्तसामन्नओ नवरं ॥९९७॥

જો તે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિનું અહીં સ્થાન નથી, તો તે શા માટે અહીં કહો છો? ઉત્તર-નિર્યુક્તિમાત્રની સમાનતાથી તે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ અહીં ઉપોદ્‌ઘાત અને નિક્ષેપ નિર્યુક્તિની સાથે કહીએ છીએ (પણ સૂત્રસ્પર્શિકપણે નથી કહેતા, કેમકે અહીં સૂત્રજ નથી) આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની નિર્યુક્તિ કહી, અને તે કહેવાથી નિર્યુક્તિ અનુગમ પણ કહ્યો ૯૯૭

હવે સૂત્રાનુગમ કહે છે

तेणेदाणिं सुत्तं, सुत्ताणुगमेऽभिघेयमणवज्जं ।

अक्खलियाइविसुद्धं, सल्लक्खण लक्खण चेम ॥९९८॥

(સૂત્ર હોય તો સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ પ્રવર્તે) માટે હવે સૂત્રાનુગમમાં ન્યૂન અધિક આદિ દોષરહિત, અસ્ખલિતાદિ ગુણોવડે વિશુદ્ધ, એવું સૂત્ર કહેવું જોઇએ તે સૂત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. ૯૯૮

अप्पग्गंथ-महत्थं, बत्तीसदोसविरहियं जं च ।

लक्खणजुत्तं सुत्तं, अट्ठहि य गुणेहि उववेयं ॥९९९॥

અલ્પગ્રંથ અને મહાર્થવાળુ, બત્રીસ દોષરહિત, અને આઠ ગુણ સહિત, એ લક્ષણ-યુક્ત જે હોય, તે સૂત્ર કહેવાય છે ૯૯૯

"ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ યુક્ત હોય તે સત્ કહેવાય" ઇત્યાદિ સૂત્રની પેઠે જે અલ્પ-ગ્રંથ અને મહા અર્થવાળુ હોય, તે સૂત્ર કહેવાય. એ સૂત્ર બત્રીસ દોષરહિત હોવુ જોઈએ તે બત્રીસ દોષો આ પ્રમાણે છે.

(૧) અલિક-"આ જગત ઈશ્વરકૃત છે." એમ કહીને સત્યનુ ગોપન કરવુ. તથા "આત્મા નથી" એમ કહીને અસત્યનુ પ્રતિપાદન કરવુ તે અલિક વચન કહેવાય

(૨) ઉપઘાતજનક-"વેદમા કહેલી હિંસા ધર્મ માટે છે" ઇત્યાદિ કહેવુ તે

(૩) નિરર્થક-અ-ઇ-ઈ ઇત્યાદિ અક્ષરોનો ક્રમમાત્ર જણાવાય પણ તેમા કોઈ અર્થ ન હોય

(૪) અપાર્થક-દસદાડિમ, છપુડલા, માંસપિંડ, કીટિકા! ઉતાવળ કર, ઉત્તરદિશા ઇત્યાદિ સંબંધ વિનાનુ બોલવુ તે

(૫) છલ-જે વચનથી વિવક્ષિત વાક્યનો અનિષ્ટ એવો અર્થાન્તર થઇ જવાથી ઉપઘાત કરી શકાય તે. જેમ नवकम्बलो देवदत्त નવી કાંબળવાલો દેવદત્ત-એ વાક્યના બે અર્થ નીકળે ૧ नव એટલે નૂતન અને ૨ नव એટલે નવની સંખ્યા

(૬) દુહિલ-જીવોને પાપ વ્યાપારના પોષક એવો અહિતોપદેશ આપવો તે "આખા જગતને મારીને પણ જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તેવો મનુષ્ય કાદવવડે આકાશની પેઠે કર્મથી લેપાતો નથી. ઇત્યાદિરૂપ પાપોપદેશ તે દુહિલ

(૭) નિસાર-વેદવચનની પેઠે તથાવિધયુક્તિરહિત નિષ્ફળ વચન તે

(૮) અધિક-અક્ષર માત્રા પદાદિવડે ઓછુ-વધતુ વાક્ય હોય, તે ન્યૂનાધિક અથવા હેતુ-ઉદાહરણથી અધિક, જેમકે કૃતક અને પ્રયત્નાનન્તરીકપણુ હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે. આમા કૃતક અને પ્રયત્નાનન્તરીકપણુ એ બે હેતુ હોવાથી આ વાક્ય હેતુ અધિક કહેવાય તથા ઘટ અને પટની પેઠે શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, આમા ઘટ અને પટ એ બે ઉદાહરણ હોવાથી ઉદાહરણ અધિક છે

(૯) ન્યૂન-ઘટની પેઠે શબ્દ અનિત્ય છે. આમા હેતુ નથી માટે તે હેતુન્યૂન અને શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, આમા ઉદાહરણ નથી માટે ઉદાહરણ ન્યૂન કહેવાય.

(૧૦) પુનરૂક્ત-તે બે પ્રકારે છે એક શબ્દથી અને બીજો અર્થથી, ઘટ-ઘટ-ઘટ-ઇત્યાદિ પુનઃ પુનઃ કહેવુ તે શબ્દથી પુનરૂક્ત, અને જાડો દેવદત્ત દિવસે જમતો નથી, એમ કહેવાથી અર્થાપત્તિથી જણાય છે કે રાત્રે જમે છે તે છતા એમ કહે કે "જાડો દેવદત્ત દિવસે જમતો નથી, રાત્રે જમે છે" આ અર્થથી પુનરૂક્ત છે

(૧૧) વ્યાહત-"કર્મ છે, કર્મનુ ફળ છે, પણ કર્મનો કર્તા નથી' ઇત્યાદિ કથનમા પૂર્વવચનથી પછીનુ વચન હણાય છે

(૧૨) અયુક્ત-તે હસ્તીઓના ગંડસ્થળથી પડેલા મદના બિંદુઓવડે હસ્તી-અશ્વ-રથ-અને સેના તણાઈ જાય એવી ભયંકર નદી વહેવા માડી ઇત્યાદિ અઘટિતાર્થ કથન કરવુ તે.

(૧૩) ક્રમ ભિન્ન-સ્પર્શન-રસન ઘ્રાણ-ચક્ષુ-અને શ્રોત્રના સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-રૂપ ને શબ્દ એ વિષયો છે, એમ ક્રમસર કહેવુ જોઇએ, તેને બદલે સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-ગન્ધ ને રસ તેમના અર્થો છે, એમ કહે તે

(૧૪) વચન ભિન્ન-જે વાક્યમા વચનનો ફેરફાર હોય તે વચનભિન્ન જેમકે 'वृक्षावेतौ पुष्पिता"

(૧૫) વિભક્તિ ભિન્ન-જે વાક્યમા વિભક્તિનો ફેરફાર હોય તે જેમકે "वृक्षं पश्य" એમ કહેવાનુ હોય ત્યા "वृक्षः पश्य" એમ કહે

(૧૬) લિંગ ભિન્ન-જે વાક્યમા લિંગનો ફેરફાર હોય તે. જેમકે "अय स्त्री'

(૧૭) અનભિહિત-પોતાના સિદ્ધાન્તમા નહિ કહેલુ કહેવુ તે અનભિહિત દોષ જેમકે સાત પદાર્થ વૈશેષિકના મતે, પ્રકૃતિ અને પુરૂષ સહિત નવ પદાર્થ સાખ્યના મતે. દુખ-સમુદય-માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર આર્યસત્ય બૌધના મતે કહ્યા છે, છતા તેથી અતિરિક્ત-ઉત્તીર્ણ કહેવુ તે

(૧૮) અપદ-જ્યા આર્યાછન્દનુ પદ કહેવાનુ હોય ત્યા વૈતાલીય છન્દનુ પદ કહે તે

(૧૯) સ્વભાવહીન-"અગ્નિ ઠંડો છે" "આકાશ મૂર્તિમાન્ છે. ઇત્યાદિ વસ્તુ સ્વભાવને અન્યથા કહેવો તે

(૨૦) વ્યવહિત-જે વિષય ચાલતો હોય તે છોડીને ત્યા બીજો વિષય વિસ્તારથી કહીને ફરી પાછો તેજ વિષય કહેવો તે

(૨૧) કાળવ્યત્યય-"રામ વનમા પેઠા" એમ ભૂતકાલથી કહેવાનુ હોય, ત્યા "રામ વનમા પેસે છે" એમ વર્ત્તમાનકાલથી કહે તે

(૨૨) યતિ-જ્યા અસ્થાને વિરામ હોય, અથવા સર્વથા વિરામ ન હોય તે.

(૨૩) છવિ-અલંકાર રહિત હોય, તે

(૨૪) સમય વિરુદ્ધ-સ્વસિદ્ધાન્ત વિરોધિ વચન હોય તે

(૨૫) વચનમાત્રદોષ-જે વાક્યમા હેતુ વિનાનુ કથન હોય તે

(૨૬) અર્થાપત્તિદોષ-જે વાક્યમા અર્થાપત્તિથી અનિષ્ટ આવે તે અર્થાપત્તિદોષ-જેમકે "ઘરના કુતરાને ન મારવો," આમ કહેવાથી બીજા કુતરાઓને મારવામા હરકત નથી. એમ ઉપરથીજ સમજાય છે

(૨૭) સમાસદોષ-જે વાક્યમા સમાસ કરવાનો હોય ત્યા ન કરે, અથવા વિપરીત સમાસ કરે તે

(૨૮) ઉપમાદોષ-જે વાક્યમા હીન ઉપમા હોય જેમકે "મેરૂ સરસવ જેવો' તથા જે વાક્યમા અધિક ઉપમા હોય, જેમકે 'મેરૂ જેવો સરસવ' આવા વાક્યો ઉપમાદોષ-વાળા છે અને "મેરૂ સમુદ્ર જેવો" ઇત્યાદિ કથન તે અનુપમાદોષ

(૨૯) રૂપકદોષ-સ્વરૂપભૂત અવયવોનુ નિરૂપણ ન કરે, અથવા વિપરીત નિરૂપણ કરે જેમકે પર્વતનુ નિરૂપણ કરવાનુ હોય, ત્યા તેના અવયવભૂત શિખરોનુ નિરૂપણ ન કરે, સમુદ્રાદિના અવયવોનુ નિરૂપણ કરે તે.

(૩૦) નિર્દેશદોષ-દેવદત્ત હાડલીમા રાંધે છે એમ કહેવુ હોય ત્યા રાંધે છે એ પદ ન કહે અને દેવદત્ત હાડલીમા, આટલુ જ કહે, તે નિર્દેશ દોષ

(૩૧) પદાર્થદોષ-"વિદ્યમાન ભાવ તે સત્તા" એ પ્રમાણે સત્તા તે પદાર્થનો પર્યાયજ છે, છતા વૈશેષિકોએ તેને છ પદાર્થોથી જુદા પદાર્થ તરીકે માનેલ છે. એવુ વાક્ય હોય. તે પદાર્થ દોષવાળુ કહેવાય. એમ માનવુ એ અયોગ્ય છે, કારણ કે વસ્તુ અનન્ત પર્યાયવાળો હોવાથી એ પ્રમાણે તો પદાર્થ પણ અનન્તા થાય

(૩૨) સધિદોષ-જ્યા સન્ધિ કરવાનો હોય ત્યા વાક્યની સન્ધિ ન કરે. અથવા દોષયુક્ત સધિ કરે

આ બત્રીસ દોષરહિત જે સૂત્ર હોય તે લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર કહેવાય.

આ લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર છતા જરૂર આઠ ગુણો સહિત હોય, જેમકે- ૧ ઉક્ત અને અનુક્ત દોષ રહીત તે નિર્દોષ, ૨. 'ગો' શબ્દની પેઠે બહુપર્યાય યુક્ત તે સારવાળુ. ૩ અન્વય-વ્યતિરેક સહિત હેતુયુક્ત ૪ ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલકારથી વિભૂષિત ૫ દૃષ્ટાન્તપૂર્વક ૬. અગ્રામ્યભાષાવાળુ સોપચાર ૭ વર્ણાદિ ઉચિત પ્રમાણયુક્ત ૮ કર્ણને મનોહર લાગે તેવુ મધુર

બીજાઓ વળી છ ગુણ સહિત સૂત્ર કહે છે તે આ પ્રમાણે-૧ બહુ અર્થ સગ્રાહી પરિમિતઅક્ષરવાળુ ૨ અસદિગ્ધ ૩ સારવાળુ ૪ ચારે પ્રકારના અનુયોગથી વ્યાખ્યા થઇ શકે એવુ ૫ ચકાર હિકાર આદિ નિરર્થક અવ્યયો વિનાનુ ૬ કામ વ્યાપાર આદિ પ્રરૂપક ન હોય આવા પ્રકારનુ જે સૂત્ર હોય, તે સર્વજ્ઞોએ કહેલુ હોય છે

આ ગુણોમા જેઓ આઠ ગુણ કહે છે, તેઓ પાછળના છ ગુણોનો તેમા અન્તર્ભાવ કરે છે, અને જેઓ છ ગુણો યુક્ત એવુ સૂત્ર કહે છે, તેઓ તે આઠ ગુણોને આ છ ગુણોમા અન્તર્ભૂત કરે છે ૯૯૯

આવુ દોષરહિત અને ગુણયુક્ત સૂત્ર સૂત્રાનુગમમા કહેવુ જોઈએ આવુ સૂત્ર કહ્યા પછી સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિનો અવસર ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહે છે

सुत्तेऽणुगए सुद्धे त्ति, निच्छिए तह कए पयच्छेए ।

सुत्तालावयनासे, निक्खित्ते सुत्तफासो उ ॥१०००॥

(करेमि भंते ! सामाइय सव्व सावज्जजोग ઇત્યાદિ) સૂત્રનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી આ સૂત્ર શુદ્ધ છે એવો નિશ્ચય થાય, એટલે (करेमि, भदन्त, सामायिक, सावद्य, योग) પદચ્છેદ કરીને નામ-સ્થાપનાદિ ન્યાસમા સૂત્રલાપકનો અનુક્રમે નિક્ષેપ કરવો તથા તેના વ્યાખ્યાનને અગે સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિ પ્રવર્તાવવી ૧૦૦૦

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી સૂત્રાનુગમાદિનો વખત જણાવતા કહે છે

एवं सुत्ताणुगमो, सुत्तालावगगओ य निक्खेवो ।

सुत्तप्फासियनिज्जुत्ती, नया य वच्चति समयं तु ॥१००१॥

આ પ્રમાણે સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપકગત નિક્ષેપ, સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ અને નયો. એ સર્વ એકી સાથે દરેક સૂત્રમા આવે છે ૧૦૦૧

સહિતાદિ છ પ્રકારની વ્યાખ્યા જણાવવા કહે છે કે—

सुत्त पयं पयत्थो, समवओ विग्गहो वियारो य ।

दूसियसिद्धी नयमयविसेसओ नेयमणुसुत्त ॥१००२॥

પ્રથમ ઉપરોક્ત લક્ષણવાળુ સૂત્ર કહેવુ, તે પછી પદચ્છેદ કરી બતાવવો તે પછી પદાર્થ કહેવો. તે પછી જો સમાસ હોય તો સભવથી વિગ્રહ સમાસ કહેવો. તે પછી પ્રશ્ન રૂપ ચાલનાનો વિચાર કરીને દૂષણ દૂર કરવા રૂપ પ્રત્યવસ્થાન કહેવુ. પછી આ પ્રમાણે નિર્ણય કરેલ અર્થનો દરેક સૂત્રમા નયોના મત વિશેષથી વિચાર કરવો ૧૦૦૨

સહિતા તો સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ હોવાથી પદ અને પદાર્થનો વિચાર કહે છે

पयमत्थवायग जोयग च, तं नामियाइ पंचविहं ।
कारग-समास-तद्धिय-निरुत्तवच्चोऽवि य पयत्थो ॥१०९३॥
परवोहहिओ वत्थो, किरिया-कारगविहाणओ वच्चो ।
पज्जायवयणओऽवि य, तह भूयत्थाभिहाणेण ॥१०९४॥
पच्चक्खओऽहवा सोऽणुमाणओ लेसओ व सुत्तस्स ।
वत्रो व जहासंभवमागमओ हेउओ चेव ॥१०९५॥

પદ બે પ્રકારે છે એક અર્થનુ વાચક, અને બીજુ અર્થનુ દ્યોતક એમ બે પ્રકારે છે, અને તે પદ નામિકાદિ પાચ પ્રકારે છે કારકવાચ્ય-સમાસવાચ્ય-તદ્ધિતવાચ્ય અને નિરૂક્ત વાચ્ય એમ પદાર્થ ચાર પ્રકારે છે અથવા ક્રિયા-કારકના ભેદથી. પર્યાયવચનથી, અને ભૂતાર્થ કહેવાથી એમ બીજાને બોધ કરવામા હિતકારી એવો અર્થ ત્રણ પ્રકારે છે અથવા સૂત્રનો અર્થ પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી એમ પણ ત્રણ પ્રકારે છે અથવા યથા-સભવ આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ કહેવાય છે ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

વાચક અને દ્યોતક એમ પદ બે પ્રકારે છે તેમા "વૃક્ષ ઉભુ છે' ઇત્યાદિ વાચકપદ છે. અને 'પ્ર' વિગેરે ઉપસર્ગ અને 'ચ વિગેરે અવ્યયો દ્યોતકપદ છે તથા સામાન્યથી નામિકાદિ પાચ પ્રકારે પણ પદ છે 'અશ્વ-અનલ' ઇત્યાદિ નામિક પદ છે, 'ધાવતિ" ઇત્યાદિ આખ્યાતિક પદ છે, અને "સયત' વિગેરે મિશ્રપદ છે આવી રીતે પદોનો વિચ્છેદ કરવો એ વ્યાખ્યાનનુ બીજુ અગ છે

ત્રીજુ અગ પદાર્થ તે કારક વાચ્યાદિ ચાર પ્રકારે છે જેમકે "તે રસોઇઓ રાધે છે ઇત્યાદિ પદો કારક વાચ્ય કહેવાય. "રાજાનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ" આવા પદો સમાસ વાચ્ય કહેવાય "વસુદેવનો પુત્ર વાસુદેવ આવા પદો તદ્ધિતવાચ્ય કહેવાય "જે ભમે છે અને અવાજ કરે છે તે ભ્રમર આવા પદો નિરૂક્તવાચ્ય કહેવાય અથવા શ્રોતા-ઓને બોધ કરવામા હિતકારી પદાર્થ ત્રણ પ્રકારે છે જેમકે "ઘડાય છે તે ઘટ' આવા પદો ક્રિયાકારકના ભેદથી કહેવાય છે "ઘટ-કુટ-કુમ્ભ-કળશ," આવા પદ પર્યાયવચન કહેવાય છે જે ઊચા કાઠાવાળો લાબી ગ્રીવાવાળો અને પહોળા પેટારાવાળો હોય તે ઘટ, આવા પદ ભૂતાર્થ વાચ્ય કહેવાય છે

બીજી રીતે પણ પદાર્થ-સૂત્રનો અર્થ ત્રણ પ્રકારે કહેવાય છે પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી, તેમા પ્રથમ જેવુ પુસ્તકાદિમા લખેલુ જાણીએ. અથવા સાક્ષાત્ ગુરૂમુખથી જેવુ સાભળીએ તેવુ સાક્ષાત્ પ્રરૂપીએ તે પ્રત્યક્ષથી પદનો અર્થ કહેવાય છે જેમકે 'સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ , પ્રત્યક્ષથી જણાએલ એવો અર્થ જાણીનેજે

અર્થાપત્તિથી જણાએલા પદાર્થનુ કથન કરે તે પદાર્થ અનુમાનથી વાચ્ય કહેવાય જેમકે "મિથ્યા દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી." આવો અર્થ પૂર્વોક્ત કથનથી અર્થથીજ જણાય છે માટે આવા પદો અનુમાનથી વાચ્ય છે અહી જે અનુમાન છે. તે અર્થાપત્તિરૂપ અનુમાન જાણવુ, "સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર" આ ત્રણે સમુદિત હોય તોજ મોક્ષ માર્ગ છે, અન્યથા એકેક ભિન્ન હોય તો મોક્ષ માર્ગ નથી. આ પ્રમાણે સમુદિત-સમસ્ત પદોથી જે નિર્દેશ કરાય તે લેશથી વાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે

તથા આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ પદાર્થ વાચ્ય છે જેમકે-ભવ્ય-અભવ્ય-નિગોદ આદિનુ પ્રતિપાદન કરનારા પદો આગમથીજ-આજ્ઞામાત્રથીજ એ પદાર્થનુ પ્રતિપાદન કરે છે કારણ કે ભવ્યાભવ્યાદિ પદાર્થની વિદ્યમાનતામા આગમ સિવાય અન્ય કોઇ પ્રમાણ નથી માટે એવા પદો આગમથી વાચ્ય કહેવાય છે જે પદના અર્થમા હેતુ સભવે તે હેતુવાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે જેમકે-આત્મા કાય પ્રમાણ છે, પણ સર્વગત નથી, કારણ કે તે કુભાર આદિની પેઠે કર્તા છે. અહીં કોઈ એમ કહે કે આ હેતુથી તો આત્મા મૂર્તિમાન્ છે, એવુ પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુભારાદિ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન્ છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન્ હોવો જોઇએ આ કથન પણ કઈ અસત્ય નથી કેમકે સસારી આત્માને મૂર્ત માનવાથી કઈ હાની નથી, માટે ભલે એ હેતુથી આત્માનુ મૂર્તપણુ સિદ્ધ થાય, એથી કઇ હેતુ દોષવાળો નથી ઠરતો આવા પદાર્થ તે હેતુથી વાચ્ય છે ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫

હવે ચોથો પદ વિગ્રહ કહે છે

पायं पयविच्छेओ, समासविसओ तयत्थनियमत्थ ।
पयविग्गहो त्ति भण्णइ, सो सुद्धपए न संभवइ ॥१००६॥

પ્રાય· સમાસવિષયિ પદો અનેક અર્થને કહે છે તેથી અર્થના નિયમ માટે પદચ્છેદ કરવો, તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે, તે પદવિગ્રહ શુદ્ધ એક પદમા નથી સભવતો ૧૦૦૬

રાજાનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ, શ્વેત પટ જેની પાસે હોય તે શ્વેતપટવાળો, ઘણા ઉન્મત હાથીઓ જે વનમા હોય તે મત્તબહુમાતગવન, આ પ્રમાણે પ્રાય સમાસ સબધી બે અથવા ઘણા પદોના જ્યારે અનેક અર્થ થતા હોય, ત્યારે તે પદના ઇષ્ટ અર્થના નિયમને માટે ઉપર મુજબ પદચ્છેદ કરવો તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે એ પદ વિગ્રહ એક (શુદ્ધ) પદમા નથી થતો માટે બે અથવા ઘણા પદનો પદચ્છેદ કરવો એમ કહ્યુ છે કોઈ શબ્દમા પદચ્છેદ થાય, છતા તે સમાસ વિષયિ નથી હોતા, જેમકે-પારાશર્ય એટલે વ્યાસ, જામદગ્ન્ય એટલે પરશુરામ, આ પદોનો પદચ્છેદ થાય છે જેમકે પારાશરનો પુત્ર તે પારાશર્ય, જમદગ્નિનો પુત્ર તે જામદગ્ન્ય, આ પ્રમાણે એમનો પદચ્છેદ થાય છે, પણ તે સમાસ વિષયિ પદો નથી, માટે પ્રાય શબ્દ મૂકયો છે

હવે ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન કહે છે

सुत्तगयमत्थविसयं व, दूसणं चालणं मयं तस्स ।
सद्द-त्थण्णायाओ, परिहारो पच्चवत्थाणं ॥१००७॥

સૂત્ર સબંધી દૂષણુ જણાવવુ તે ચાલના કહેવાય. અને તે દૂષણનો શબ્દયુક્તિથી તથા અર્થયુક્તિથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય.

સૂત્ર સબધમા અથવા અર્થસબધમા શિષ્ય યા કોઈ વાદી દૂષણ બતાવે તે ચાલના કહેવાય અને તે દૂષણનો એટલે શબ્દ સબધી દૂષણનો શબ્દ સભવિત યુક્તિવડે પરિહાર કરવો. તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય. અથવા શબ્દાર્થગત દૂષણનો નયમત વિશેષથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય આ બાબત ઉદાહરણથી વધુ સ્પષ્ટ કરીએ, જેમકે—

करेमि भदन्त सामायिक આ પ્રમાણે કોઇએ ગુરૂસબોધન વાક્ય કહ્યુ. તેમા કોઇ દૂષણ બતાવે કે જ્યારે ગુરૂ ન હોય ત્યારે 'भदन्त' શબ્દ ન કહેવો જોઇએ. અને જો કહેવામા આવે તો તે નિરર્થકપણારૂપ દોષનુ પાત્ર થાય આ પ્રમાણે તેનો પરિહાર કરવા ઉત્તરમા કહેવુ કે-ગુરૂના અભાવે સ્થાપનાચાર્યની આગળ સર્વ સામાચારી કરાય છે, એમ જણાવવા માટે ગુરૂ ન હોય ત્યારે પણ भदन्त શબ્દનો પ્રયોગ ઉપયોગી છે. જેમ સાક્ષાત્ અર્હન્તના અભાવે તેમની પ્રતિમાની પૂજા સેવા સાર્થક છે તેમ અહી પણ સમજવુ

અથવા

ગુરૂના અભાવે. સ્વતત્રપણાનો નિષેધ જણાવવા માટે તથા વિનયમૂળ ધર્મ છે એમ બતાવવા ગુરૂના ગુણનો જ્ઞાનોપયોગ કરવો. એમ પણ એ પદથી જણાય છે અથવા નામ-સ્થાપના દ્રવ્ય-અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે આચાર્ય છે. તેમા ભાવ આચાર્યરૂપ આચાર્યનો ઉપયોગ જે શિષ્યના હૃદયમા વર્તે છે. તે સબધી આ "ભદન્ત" શબ્દરૂપ સબોધન છે આથી ગુરૂનો સર્વથા અભાવ છે એમ સિદ્ધ ન થયુ. કેમકે શિષ્યના હૃદયમા તે ગુણમય આચાર્ય વર્તે છે આ પ્રમાણે સર્વત્ર ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનનુ સ્વરૂપ સમજવુ.

આ રીતે સહિતા-પદ-પદાર્થ-પદવિગ્રહ-ચાલના ને પ્રત્યવસ્થાન એમ છ પ્રકારે તત્રની વ્યાખ્યા અન્ય લોકોએ કહી છે, તે પ્રમાણે અહી પણ કહી. ૧૦૦૭

આ છ પ્રકારે વ્યાખ્યાનુ સ્વરૂપ કહ્યુ "તે સર્વત્ર વ્યાપક છે, કે અમુક નિયતસૂત્ર સબધીજ છે" તે જણાવીને ઉપસહાર પૂર્વક નૈગમાદિ નયોનો વિષય બતાવતા છતા કહે છે કે—

> एवमणुसुत्तमत्थं, सव्वनयमयावयारपरिसुद्ध ।
> भासेज्ज निरवसेसं, पुरिसं व पडुच्च जं जोग्गं ॥१००८॥

એ પ્રમાણે છ પ્રકારના વ્યાખ્યાનથી દરેક સૂત્ર અને સર્વ નયના અભિપ્રાયથી પરિશુદ્ધ સર્વ અર્થ જણાવવો તેમા પ્રજ્ઞાદિ ગુણ યુક્ત પુરૂષને આશ્રિને જે વ્યાખ્યા જેને યોગ્ય હોય તે તેની આગળ કહેવી (કારણ કે જિનમતમા સૂત્ર કે અર્થ, નયરહિત કઈ પણ નથી, માટે નયવિશારદ વક્તાએ યોગ્ય શ્રોતા આગળ તે નયોનુ વ્યાખ્યાન કરવુ)૧૦૦૮

ઉપર જણાવેલ સહિતાદિની વ્યાખ્યાનો સમવતાર સૂત્રાદિ અનુગમાદિમા જણાવે છે

> होइ कयत्थो वोत्तुं, सपयच्छेयं सुयाणुगमो ।
> सुत्तालावन्नासो, नामाइन्नासविणिओगं ॥१००९॥
> सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिनिओगो सेसगो पयत्थाई ।
> पायं सो च्चिय नेगमनयाइमयगोयरो होइ ॥१०१०॥

અસ્ખલિતાદિ ગુણયુક્ત સૂત્ર અને તેનો પદચ્છેદ કરીને સૂત્રાનુગમ કૃતાર્થ (પૂર્ણ) થાય છે, નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપનો સંબંધ માત્ર કરીને સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ કૃતાર્થ (પૂર્ણ) થાય છે અને શેષ પદાર્થાદિ-ચારરૂપ વ્યાખ્યા સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિમા ઉપયોગી થાય છે, અને તેજ પદાર્થાદિ પ્રાય નૈગમાદિનયના અભિપ્રાયથી જણાય છે. પદાર્થાદિ કહે છતેજ નૈગમાદિનયની પ્રવૃત્તિ છે ૧૦૦૯-૧૦૧૦

पाय पयविच्छेओ उ, सुत्तप्फासोवसंघिओ जेण ।
कत्थइ तयत्थ-कारग-कालाइगई तओ चेव ॥१०११॥

પ્રાય. પદવિચ્છેદ પણ સૂત્ર સ્પર્શિક-નિર્યુક્તિમા અન્તર્ભૂત છે. કેમકે વિચ્છિન્ન પદોનો અર્થ અને કારક-કાળ તથા ક્રિયાદિનો અવબોધ પદચ્છેદથીજ થાય છે. (તેથી પદવિચ્છેદને સુત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિ કહે છે) આથી પદચ્છેદ પણ તદન્તરભૂતજ છે. અને તેથી પદાર્થાદિજ નગમાદિ નયોના વિષય છે, એમ નહિ પરન્તુ પદચ્છેદ અને સુત્રાલાપકન્યાસાદિ પણ પ્રાય. નયના વિષય છે. આ પ્રમાણે અહીં અનુગમનુ સ્વરૂપ કહ્યુ તે સાથે સપ્રસંગ નયો પણ કહ્યા આથી આ સ્થળે ચારે અનુયોગ દ્વાર પૂર્ણ થયા ૧૦૧૧

अणुओगद्दाराण परूवणं तप्पओयणं ज च ।
इह चेव परिसमाणियमव्वामोहत्थमत्थाणे ॥१०१२॥

અહી અસ્થાનેજ શિષ્યને વ્યામોહ ન થાય તે માટે અનુયોગદ્વારોની પ્રરૂપણા અને તેનુ પ્રયોજન અહી પૂર્ણ કર્યું ૧૦૧૨

કારણ કે—

वाइयदारविभागो, संखेवेणेह वित्थरेणावि ।
दाराणं विणिओग, नाहिइ काउं जहाजोगं ॥१०१३॥

અહી અનુયોગદ્વારનો વિભાગ સંક્ષેપથી જણાવ્યો, એટલે તેથી શિષ્ય યથાયોગ્યસ્થાને વિસ્તારથી પણ વિનિયોગ કરવાનુ જાણી શકશે, મુઝાશે નહી ૧૦૧૩

॥ અનુયોગદ્વારો પૂર્ણ થયા. ॥

હવે तित्थयरे भगवन्ते એ ૧૦૨૫મી નિર્યુક્તિગાથાની પ્રસ્તાવના કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

संपयमत्थाणुगमे सत्थोवग्घायवित्थरं वोच्छ ।
कयमंगलोवयारो, सोऽतिमहत्थोत्ति काऊण ॥१०१४॥

હવે અર્થાનુગમનમા ત્રીજા અનુયોગદ્વારમા મંગળોપચાર કરીને હું શાસ્ત્રનો ઉપોદ્ઘાત વિસ્તારથી કહીશ, કેમકે તે સર્વ સિદ્ધાન્તના અનુયોગમા સમાન હોવાથી અતિ મહાર્થવાળો છે ૧૦૧૪

અહી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

नणु मंगलं कय चिय, किं भुज्जो, अह कयपि कायव्व ।
दारे दारे कीरउ, तो कीस न मंगलग्गहणं ? ॥१०१५॥

મંગળ પ્રથમ કર્યું છે, છતા ફરીથી કેમ કરો છો ? અને જો મંગળ કર્યા છતા ફરી કરવુ જોઇએ, તો ઉપક્રમાદિ દરેક દ્વારે શા માટે મંગળ નથી ગ્રહણ કરતા ? ૧૦૧૫

આ પ્રશ્નનો બીજા આચાર્ય ઉત્તર આપે છે, તે અયોગ્ય છે, એમ જણાવવા સાથે ભાષ્યકાર મહારાજ તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપે છે

नणु मज्झम्मिवि मंगलमाइट्ठं तं च मज्झमेयं ति ।
सत्थमणारद्धं चिय, एयं कत्तोच्चयं मज्झं ? ॥१०१६॥

(શાસ્ત્રની આદિમા-મધ્યમા અને અન્તમા મંગળ કરવુ જોઇએ એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યુ છે) તેમા આદિમંગળ પ્રથમ કર્યું છે, અને આ મધ્યમંગળ છે. (આ ઉત્તર અયોગ્ય છે, કેમકે આદિ મંગળ માટે નન્દી કરી છે, અને તે પછી અનુયોગદ્વારો કહ્યા) પણ સામાયિક અધ્યયનરૂપ શાસ્ત્રનો હજી આરંભ નથી થયો, એટલે આ મધ્યમંગળ કયાથી કહેવાય ?

વળી બીજા આચાર્ય બીજી રીતે આને મધ્યમંગળ સિદ્ધ કરે છે

चउरणुओगद्दारं, जं सत्थं तेण तस्स मज्झमिणं ।
साहइ मंगलगहणं सत्थस्सगाइं दाराइं ॥१०१७॥

ચાર અનુયોગ દ્વારવાળુ શાસ્ત્ર છે, તેથી (ઉપક્રમ અને નિક્ષેપ એ બે દ્વાર કહ્યા પછી અનુગમાત્મક ઉપોદ્ઘાતરૂપ ત્રીજા દ્વારની આદિમા આ મંગળ કહ્યુ છે તેથી) આ મધ્યમંગળ છે કેમકે શાસ્ત્રનો આરંભ ન થયો હોય, તોપણ અનુયોગદ્વારો શાસ્ત્રના અંગભૂત હોવાથી તે તેનાથી ભિન્ન નથી ૧૦૧૭

આ સમાધાન પણ બરાબર નથી, તે માટે ભાષ્યકાર પોતે કહે છે કે—

तहवि न मज्झं एयं, भणियमिहावस्सयस्स जं मज्झं ।
तं मंगलमाइट्ठं, पढमज्झयणस्स होज्जाहि ॥१०१८॥

તમે કહ્યુ તેવી રીતે પણ આ મધ્યમંગળ નથી ઘટતુ, કેમકે છ અધ્યયનાત્મક આવશ્યકનો જે મધ્યભાગ, ત્યા મધ્યમંગળ કહેવાનુ કહ્યુ છે. (અને તમે કહ્યુ તે આવશ્યકનો મધ્ય ભાગ નથી થતો) પરન્તુ આ સામાયિક અધ્યયનનો મધ્યભાગ થાય છે, તેથી આ તેનુ મધ્યમંગળ ના કહી શકાય ૧૦૧૮

વળી બીજા આચાર્ય કહે છે કે—

भणियं च पुव्वमेयं सव्वं, चिय मंगलंति किमणेणं ? ।
मंगलतियबुद्धिपरिग्गहंपि काराविओ सीसो ॥१०१९॥

પૂર્વે કહ્યુ છે કે આ સર્વશાસ્ત્ર મંગળરૂપજ છે, તો પછી આ મધ્યમંગળાદિ ગ્રહણ કરવાથી શુ ? શિષ્યને પણ ત્રણ મંગળ કર્યા છે એવો બુદ્ધિ પરિગ્રહ પણ પૂર્વે કરાવ્યો છે. ૧૦૧૯

ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોના મતાન્તર બતાવીને હવે આચાર્યશ્રી પોતે યથાવસ્થિત સમાધાન કરે છે કે—

आवस्सयस्स तं कयमिणं तु नावासमेत्तयं किंतु ।
सव्वाणुओगनिज्जुत्तिसत्थपारंभ एवायं ॥१०२०॥

પૂર્વે (૭૯મી ગાથામા) જે મંગળ કહ્યુ છે તે આવશ્યકનુ પ્રથમ-આદિ મંગળ કહ્યુ છે અને અહી આ મંગળ કેવળ આવશ્યક માત્રનુ જ નથી, પરન્તુ સર્વસૂત્રના અનુયોગમા સંબદ્ધ એવા ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિરૂપ શાસ્ત્રની આદિમા આ પ્રથમ મંગળ છે ૧૦૨૦

કારણ કે—

दसगालियाइनिज्जुत्तिगहणओ भणियमुवरिं वा जं च ।
सेसेसुवि अज्झयणेसु, होइ एसेव निज्जुत्ती ॥१०२१॥

આગળ જે દશવૈકાલિકાદિની નિર્યુક્તિ ગ્રહણ કરાશે, તેમા અને તે ઉપરાત ચતુર્વિંશતિસ્તવાદિ સર્વ સિદ્ધાન્તગત અધ્યયનોમા સર્વમા આજ ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ છે. તેથી સર્વ અનુયોગની ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિરૂપ શાસ્ત્રનો આ પ્રારભ છે. ૧૦૨૧

શિષ્ય પૂછે છે કે—

सामाइयवक्खाणे, दसालियाईण कोऽहिगारोऽय ।
जं पायमुवघाओ, तेसि सामन्न एवायं ॥१०२२॥
इह तेसिं तम्मि गए, वीसुं वीसु विसेसमेवाय ।
घेच्छिइ सुहं लहुं चिय, तग्गहणं लाघवत्थमओ ॥१०२३॥

અહી સામાયિકઅધ્યયનના વ્યાખ્યાનમા દશવૈકાલિકાદિ ગ્રહણ કરવાનો શો અધિકાર છે ? (ઉત્તર) પ્રાય તે દશવૈકાલિકાદિનો ઉપોદ્ઘાત પણ આ શાસ્ત્ર સાથે સમાન હોવાથી તે અહી કહેલ છે અહી તે દશવૈકાલિકાદિનો સામાન્ય ઉપોદ્ઘાત જાણવાથી નિર્ગમાદિ પૃથક્ પૃથક્ વિશેષતા પણ કંઈક સુખપૂર્વક સ્હેલાઈથી જાણી શકાય, આ કારણથી લાઘવ માટે દશવૈકાલિકાદિ પણ ગ્રહણ કરેલ છે ૧૦૨૨-૧૦૨૩.

હવે ઉપસહાર કરીને તાત્પર્ય કહે છે

तम्हा जेण महत्थं, सत्थं सव्वाणुओगविसयमिणं ।
सत्थंतरमेवऽहवा, तेण पुणो मंगलग्गहणं ॥१०२४॥

તે માટે આ ઉપોદ્ઘાતરૂપ શાસ્ત્ર સર્વ અનુયોગનો વિષય હોવાથી મહાર્થવાળુ છે, અથવા એમા બહુ વક્તવ્યતા હોવાથી જુદુ જ શાસ્ત્ર છે, તેથી અહી પુન. મગળ કહ્યુ છે.

તેજ મગળ કહે છે

(૮૦) तित्थयरे भगवंते, अणुत्तरपरक्कमे अमियनाणी ।
तिण्णे सुगइगइगए, सिद्धिपहपएसए वंदे ॥१०२५॥

સર્વોત્કૃષ્ટ પરાક્રમવાળા, અપરિમિત જ્ઞાનવાળા, સસારથી તરેલા, અને મોક્ષ પામેલા, એવા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશક, તીર્થંકર ભગવાનને, હુ વદન કરૂ છુ ૧૦૨૫

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તની ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર પોતેજ હવે કહે છે

तिज्जइ जं तेण तहिं, तओ व तित्थं तयं च दव्वम्मि ।
सरियाईण मग्गो, निरवायो तम्मि य पसिद्धे ॥१०२६॥
तरिया तरणं तरियव्वय च सिद्धाणि तारओ पुरिसो ।
वाहो-डुवाइ तरणं, तरणिज्ज निन्नयाईय ॥१०२७॥

દુખે તરી શકાય એવી વસ્તુ જેથી તરાય અથવા જે છતા તરાય, તે તીર્થ કહેવાય (એ તીર્થ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેમા નામ અને સ્થાપના તીર્થ સુગમ હોવાથી તેનુ વિવેચન નથી કરતા, અને દ્રવ્યાદિતીર્થનુ વિવેચન કરીએ

છીએ) નદી–સમુદ્ર આદિનો જે કોઇ ઉતરવા માટેનો કષ્ટ રહિત નિયત પ્રદેશ તે દ્રવ્ય તીર્થ છે એ તીર્થ શબ્દથી તરવુ-તારનાર અને તરવા યોગ્ય એ ત્રણ પદાર્થ ગ્રહણ થાય છે જેમ-તરનાર પુરૂષ,તારનાર અશ્વ અથવા વહાણ,અને તરવા યોગ્ય નદી વિગેરે ૧૦૨૬-૧૦૨૭

આ નદી વિગેરેને દ્રવ્યતીર્થ શાથી કહી શકાય ? તે માટે કહે છે કે—

देहाइतारय जं, बज्झमलावणयणाइमेत्तं च ।
णेगंताणच्चतियफलं च तो दव्वतित्थं तं ॥१०२८॥

આ તીર્થ શરીર આદિનેજ તારનાર છે, અને બાહ્યમળાદિનેજ માત્ર દૂર કરનાર છે, વળી તેનુ ફળ અનેકાન્તિક અને અનાત્યતિક છે, માટે તે દ્રવ્યતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૨૮.

આ તીર્થ શરીરાદિકનેજ તારે છે, એટલે નદી આદિના સામા તીરે પહોચાડે છે, પણ જીવને સસારસમુદ્રથી મોક્ષરૂપ સામા તીરે નથી પહોચાડતુ વળી શરીરના બાહ્ય મેલનેજ આ તીર્થ દૂર કરે છે, પણ પ્રાણાતિપાતાદિજન્ય અન્તરગ કર્મરૂપ મેલને દૂર નથી કરતુ. તેમજ આ નદી વિગેરે તીર્થનુ ફળ અનેકાન્તિક છે, એટલે કે કોઈ વખત સામે તીર જવાય છે અને કોઇ વખત અંદર ડુબી પણ જવાય છે. વળી તેનુ ફળ અનાત્યતિક છે, એટલે કે એક વખત આ નદી વિગેરે તર્યા હોઇએ, તો પણ ફરીથી તે તરવી પડે છે, માટે નદી વિગેરે તીર્થ અપ્રધાનતીર્થ હોવાથી દ્રવ્યતીર્થ છે ૧૦૨૮

હવે બીજા તીર્થવાળાઓના મત બતાવીને તેમા દૂષણ આપે છે

इह तारणाइफलयंति, ण्हाण–पाणा–ऽवगाहणाईहिं ।
भवतारयंति केई, त नो जीवोवघायाओ ॥१०२९॥
सूणंगं पिव तमुदूहलं व, न य पुण्णकारणं ण्हाण ।
न य जइजोगं त, मंडण व कामंगभावाओ ॥१०३०॥

સ્નાન-પાન-અવગાહનાદિવડે નદી આદિ તીર્થ ને વિધિ પ્રમાણે સેવ્યુ હોય તો તારનાર બને છે,-માટે તે સસાર તારક પણ છે. એમ કેટલાક કહે છે, તે અયોગ્ય છે કેમકે તે ખાડણીયાદિની પેઠે વધસ્થાન જેવુ છે વળી સ્નાન પુન્યનુ કારણ પણ નથી અને યતિને યોગ્ય પણ નથી, કેમકે તે આભૂષણની પેઠે કામનુ અગ છે. ૧૦૨૯-૧૦૩૦

અન્યદર્શનવાળાઓ નદી વિગેરે સ્નાન–પાન–અવગાહનાદિવડે વિધિપૂર્વક સેવવાથી સંસારથી તારનાર છે, માટે તે તીર્થ છે- એમ માને છે કારણ કે શરીરને તારવુ, મેલ ધોવો, તૃષાનો નાશ કરવો, દાહની શાન્તિ કરવી વિગેરે ફળ, તે નદી આદિ તીર્થ સ્થાનથી પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે તૃષાછેદ વિગેરે પ્રત્યક્ષ ફળ તે નદી આદિ તીર્થથી જણાય છે, તે ઉપરથી સસારથી તારવા રૂપ પરોક્ષફળ પણ તેનાથી મળે છે એમ અનુમાન કરી શકાય છે

અન્યદર્શનીઓનુ આ કથન અયોગ્ય છે કેમકે સ્નાન વિગેરે, તરવાર ધનુષ આદિની પેઠે, જીવઘાતના હેતુ હોવાથી દુર્ગતિ આપનાર છે તે સસારથી તારનાર કેવી રીતે હોઈ શકે ? જીવઘાતના હેતુઓ પણ સસારથી તારનાર છે એમ માનીએ, તો સૂના–વધભૂમિ વિગેરે પણ સસારથી તારનાર થઈ જાય તે માટે નદી વિગેરે તીર્થ, ખાડણીઆ આદિની પેઠે, જીવઘાતના હેતુ હોવાથી સસાર તારક નથી, વળી એ તીર્થમા કરેલુ સ્નાન પુન્યનુ

કારણ પણ નથી, અને આભૂષણની પેઠે કામનુ અંગ હોવાથી યતિજનને યોગ્ય પણ નથી કારણકે કામના અગો પણ પુન્યના હેતુ મનાય. તો પુરૂષોને તાબૂલ ભક્ષણ–પુષ્પ બધન –શરીરને સુવાસિત કરવું–મર્દન કરવુ વિગેરે કામના અગો પણ પુન્યના હેતુ થવા જોઇએ, પરન્તુ તેમ નથી. માટે શરીરતારણાદિ માત્ર ફળ જોઇને સસાર તારકાદિ વિશિષ્ટ ફળનુ અનુમાન કરવુ અયોગ્ય છે, ૧૭૨૯–૧૦૩૦

આ સબધમા તેઓ કદી એમ કહે કે—

देहोवगारि वा तेण, तित्थमिह दाहनासणाईहिं ।

महु–मज्ज–मंस–वेस्सादओऽवि तो तित्थमावन्नं ॥१०३१॥

દાહની શાન્તિ–તૃષાનો નાશ ઈત્યાદિ કરવાવડે ગગા આદિનુ જળ શરીરને ઉપકારી હોવાથી તીર્થજ છે (જો એમ હોય.) તો મધુ–મદિરા–માસ–વેશ્યા વિગેરે પણ તીર્થ થવા જોઇએ કેમકે તે પણ શરીરને ઉપકારી છે ૧૦૩૧

દ્રવ્યતીર્થનુ સ્વરૂપ કહીને હવે ભાવતીર્થનુ સ્વરૂપ કહે છે.

भावे तित्थं संघो, सुयविहियं तारओ तहिं साहू ।

नाणाइतिय तरणं, तरियव्वं भवसमुद्दोऽयं ॥१०३२॥

સઘ તે શ્રુતવિહિત ભાવતીર્થ છે, તેમા સાધુ તારનાર છે, જ્ઞાનાદિ ત્રણ તરવાનુ સાધન છે, અને આ સસાર સમુદ્ર તે તરવાયોગ્ય છે ૧૦૩૨

શ્રીસઘ ભાવતીર્થ છે. આ સઘરૂપ તીર્થમા સાધુ મહારાજ તારક (તારનાર) છે. જ્ઞાન–દર્શન–અને ચારિત્ર તરણ (તરવાનુ સાધન) છે, અને સસાર સમુદ્ર તરણીય છે (તરવા યોગ્ય છે). આ તીર્થ અને તારકાદિ પરસ્પર વિવક્ષાવશાત્ ભિન્નાભિન્ન છે જેમકે–સમ્યગ્દર્શનાદિપરિણામાત્મક હોવાથી સઘ તીર્થ છે, કેમકે તેમા ઉતરેલાઓ અવશ્ય સસાર સમુદ્રથી તરે છે એ સઘની અન્તર્ગત તેના વિશેષભૂત સાધુ મહારાજ, સમ્યગ્દર્શનાદિના અનુષ્ઠાનથી તરનાર છે. જ્ઞાનાદિ ત્રણ તેના કરણભૂત હોવાથી તરણ (તરવાનુ સાધન) છે, અને ઔદયિકાદિ ભાવ પરિણામાત્મક સસાર સમુદ્ર તે તરણીય (તરવા યોગ્ય) છે. ૧૦૩૨

કારણ કે—

जं नाण–दसण–चरित्तभावओ तव्विवक्खभावाओ ।

भवभावओ य तारेइ, तेण त भावओ तित्थ ॥१०३३॥

જ્ઞાન–દર્શન–અને ચારિત્ર ભાવવડે, તેના વિપક્ષભૂત અજ્ઞાનાદિ થકી અને સસાર-ભાવથી તરી જવાય છે માટે તે ભાવતીર્થ કહેવાય છે ૧૦૩૩

જે જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોય છે, તે અજ્ઞાનાદિભાવથી અન્યને તારે છે, કેવળ અજ્ઞાનાદિ ભાવથી તારે છે એટલુ જ નહિ, પણ તે સાથે સસારથી પણ ભવ્યાત્માને તારે છે, કારણ કે સ્વય જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોવાથી બીજા ભવ્ય જીવોને અજ્ઞાનથી અને સસારથી તારે છે, માટે શ્રીસઘ પણ ભાવતીર્થ છે ૧૦૩૩

અથવા—

तह कोह-लोह-कम्ममयदाह-तण्हा-मलावणयणाइं ।

एगंतेणच्चंत च, कुणइ य सुद्धिं भवोघाओ ॥१०३४॥

ક્રોધરૂપ દાહ-લોભરૂપ તૃષ્ણા-અને કર્મમય મેલ એ ત્રણેયને જે એકાન્તથી અત્યન્ત દૂર કરે, અને સંસાર સમુદ્રથી (કર્મ મેલ દૂર કરીને) શુદ્ધ કરે તે શ્રીસંઘ ભાવતીર્થ કહેવાય ૧૦૩૪

અથવા "તિત્થ" એટલે ત્રિસ્થ એવો અર્થ પણ થાય તે જણાવે છે

दाहोवसमाइसु वा ज, तिसु थियमहव दंसणाईसु ।

तो तित्थं संघो च्चिय, उभयं व विसेसणविसेस्सं ॥१०३५॥

દાહોપશમાદિ અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ અર્થમા જે રહેલ હોય, અથવા ત્રણમા સ્થિતિરૂપ વિશેષણના વિશેષ્ય રૂપે જે રહેલ હોય, તે શ્રી સંઘતીર્થ કહેવાય છે ૧૦૩૫

અથવા "તિત્થ" એટલે ત્રણ અર્થ એવો અર્થ પણ થાય છે. જેમકે—

कोहग्गिदाहसमणादओ, व ते चेव जस्स तिण्णत्था ।

होइ तियत्थं तित्थं, तमत्थसद्दो फलत्थोऽय ॥१०३६॥

ક્રોધાગ્નિનો દાહ શમાવવાદિ રૂપ પૂર્વે કહેલા ત્રણ અર્થ જેના હોય. તે ત્રિ અર્થ કહેવાય છે, અથવા જ્ઞાનાદિ ત્રણ અર્થ જેનાથી અભિન્ન હોય, તે પણ ત્રિ અર્થ કહેવાય છે, અને-તે શ્રી સંઘ છે, અહીં અર્થશબ્દ ફળવાચી સમજવા આ ઉપરથી એમ કહ્યુ કે શ્રી સંઘ ને તેથી અભિન્ન દર્શનાદિક ત્રણ ભવ્યોએ સેવ્યા થકા ઉપર કહેલા ઉપશમાદિ ત્રણ અર્થને પ્રાપ્ત કરે છે ૧૦૩૬

અથવા અર્થ એટલે વસ્તુ પર્યાય, એવો અર્થ થાય તેને અંગે કહે છે કે—

अहवा सम्मद्दंसण-नाण-चरित्ताइ तिन्नि जस्सत्था ।

त तित्थ पुव्वोइयमिह, अत्थो वत्थुपज्जाओ ॥१०३७॥

અથવા સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-અને-ચારિત્ર એ ત્રણ અર્થ જેને હોય તે પૂર્વોક્ત પ્રકારે તીર્થ કહેવાય, તેજ સંઘ, કેમકે તે તીર્થથી અભિન્ન છે, માટે અહિ અર્થ શબ્દ તે વસ્તુપર્યાય અર્થમા સમજવો ૧૦૩૭

આ પ્રમાણે ભાવ થકી તીર્થ-ત્રિસ્થ-ત્ર્યર્થ કહીને. હવે જૈન તીર્થજ ઇચ્છિત અર્થને સાધનાર છે, તે સિવાય અન્ય બીજું તીર્થ તેવું નથી, એમ પ્રમાણવડે જણાવે છે

इह सम्मं सद्धाणो-वलद्धि-किरियासभावओ जइण ।

तित्थमभिप्पेयफल, सम्मपरिच्छेयकिरियव्व ॥१०३८॥

સારી રીતે જાણેલ રોગને દૂર કરવાની ક્રિયાની પેઠે. જૈન તીર્થજ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક હોવાથી ઇષ્ટ અર્થ સાધનાર છે ૧૦૩૮

જેમ કોઈ પ્રવીણ વૈદ્યને સારી રીતે રોગ આદિનું સ્વરૂપ જાણીને શ્રદ્ધાળુ રોગી પ્રત્યે સારી દવા અને પ્રયોગાદિ ક્રિયા કરતા ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. તેમ જૈનતીર્થથી ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે કારણ કે તે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક છે ૧૦૩૮

જૈન તીર્થ સિવાયના અન્ય તીર્થ એ પ્રમાણે ઇચ્છિત અર્થ સાધક નથી તે માટે કહે છે

नाभिप्पेयफलाइं, तयंगवियलत्तओ कुतित्थाइं ।

वियलनयत्तणओऽविय, विफलाइं वियलकिरिय व्व ॥१०३९॥

ઇચ્છિત અર્થને સાધક એવા કારણોથી રહિત હોવાથી, અન્ય તીર્થો ઈષ્ટાર્થસાધક નથી વળી સર્વનયરહિત હોવાથી અધુરી ક્રિયાની પેઠે એ તીર્થો ફળ રહિત પણ છે ૧૦૩૯

બૌદ્ધાદિ પ્રણીત અન્યતીર્થો ઇચ્છિત ફળ સાધતા નથી. કેમકે તે સમ્યગ જ્ઞાનાદિ કારણ રહિત છે વળી તે સંપૂર્ણ નય રહિત છે, તેથી પણ ફળ રહિત છે. કારણ કે એકેકાંશગ્રાહી સર્વ નયો મળવાથીજ—તે વડે સંપૂર્ણ અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે, એ બૌદ્ધાદિ પ્રણીત તીર્થો તો એક યા બે નયાવલંબી હોવાથી સમગ્ર નયાભિપ્રાય રહિત છે, તેથી તે સંપૂર્ણ ઈષ્ટ ફળ સાધતા નથી જેમ કોઈ વદને રોગીનો રોગ દૂર કરવાને માટે જે યથાર્થ ક્રિયા કરવાની હોય, તે ક્રિયા અધુરી હોય તો સંપૂર્ણ ઇચ્છિત ફળ સાધક નથી થતી, તેમ આ અન્ય તીર્થો પણ ઇષ્ટાર્થસાધક થતા નથી. એવી રીતે દ્રવ્યભાવ તીર્થ કહ્યા ૧૦૩૯

હવે બીજી રીતે દ્રવ્ય અને ભાવતીર્થનુ સ્વરૂપ કહે છે

अहव सुहोत्तारुत्तारणाइ, दव्वे चउव्विहं तित्थं ।

एव चिय भावम्मिवि, तत्थाइमयं सरक्खाणं ॥१०४०॥

तच्चण्णियाण बितिय, विसयसुहकुसत्थभावणाघणिय ।

तइयं च बोडियाण, चरिम जइणं सिवफलं तु ॥१०४१॥

અથવા સુખાવતાર અને સુખોત્તાર આદિ ચાર પ્રકારે દ્રવ્યતીર્થ છે એજ પ્રમાણે ભાવતીર્થ પણ ચાર પ્રકારે છે. તેમા પ્રથમ પ્રકારનુ તીર્થ શૈવમતવાળાનુ. વિષયસુખ યુક્ત તે કુશાસ્ત્રની ભાવનાવાળુ હોવાથી, બીજા પ્રકારનુ તીર્થ બૌદ્ધમતવાળાનુ. ત્રીજા પ્રકારનુ તીર્થ દિગમ્બરોનુ અને ચોથા પ્રકારનુ તીર્થ મોક્ષ ફળ આપનાર (શ્વેતામ્બર) જૈનોનુ છે ૧૦૪૦-૧૦૪૧

દ્રવ્ય તીર્થ ચાર પ્રકારે છે, પ્રથમ જે તીર્થમા સુખે ઉતરી શકાય અને સુખે પાર તરી શકાય, તે પહેલો પ્રકાર જે તીર્થમા સુખે ઉતરી શકાય અને દુખે તરી શકાય, તે બીજો પ્રકાર જે તીર્થમા દુખે ઉતરી શકાય અને સુખે તરી શકાય, તે ત્રીજો પ્રકાર અને જે તીર્થમા દુખે ઉતરી શકાય અને દુખે તરી શકાય, તે ચોથો પ્રકાર આજ પ્રમાણે ભાવતીર્થમા પણ ચાર પ્રકાર છે, જેમકે જે તીર્થ-દર્શનમા જીવો સુખે પ્રવેશ કરે અને સુખે નીકળી શકે-મૂકી શકે, તે પહેલો પ્રકાર આજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ પ્રકારમા પણ યથાયોગ્ય સમજી લેવુ

૧ ઉપરોક્ત ભાવતીર્થના ચાર પ્રકારમાનો પહેલો પ્રકાર શૈવદર્શન વાળાનો જાણવો. કેમકે રાગ-દ્વેષ-કષાય-ઇન્દ્રિય-પરિસહ-ઉપસર્ગ-મન-વચન-અને કાયા વિગેરેનો જય કરવા રૂપ દુષ્કર અનુષ્ઠાન કરવાનુ તેઓના દર્શનમા નથી જણાતુ, ગમે તે પ્રકારે વ્રત

પાળવાનુ કહ્યુ છે, તેથી પ્રાણીઓ તેમની દીક્ષા સ્હેલાઈથી અ ગીકાર કરે છે, અને વળી તેમના શાસ્ત્રોમા એવી કોઇ નિપુણ યુક્તિ નથી, કે જેથી વાસિત અ તગત્માવાળો પુરૂષ તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ ન કરે ઉલટુ તે સ બ ધમા તો કહ્યુ છે કે-"બાર વર્ષ પર્યન્ત શૈવી દીક્ષા પાળીને તે પછી જો અશક્ત હોય, તો યજ્ઞ કરીને તેનો ત્યાગ કરે. તો પણ કઈ દોષ નથી" આ પ્રમાણે તેઓએ કહેલુ હોવાથી તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ કરવામા કઇ દોષ નથી તેથી જીવો તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ પણ કરી શકે છે, માટે શૈવ તીર્થ પહેલા પ્રકારનુ છે

૨. બૌદ્ધોનુ તીર્થ બીજા પ્રકારનુ છે તેઓ કહે છે કે-'કોમળ શય્યા સવારમા ઊઠીને પેયા, મધ્યાન્હે ભોજન, અપરાન્હે પાન સાજે દ્રાક્ષા ખ ડ, અને અર્ધરાત્રિએ સાકર, એ સર્વને અન્તે શાક્યપુત્રે મોક્ષ જોએલ છે વળી "મનોજ્ઞ ભોજન ખાઇને, મનોજ્ઞ શયન આસન ભોગવીને, મનોજ્ઞ આવાસમા રહીને. મુનિ મનોજ્ઞ ધ્યાન કરે" ઈત્યાદિ તેઓના કહેવાથી-વિષય સુખની સિદ્ધિ થાય છે માટે તેમના તીર્થમા સુખે પ્રવેશ થઈ શકે છે તથા તેમના શાસ્ત્રમા કહેલી કુયુક્તિઓવડે તીવ્ર વાસના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તેના સ સ્કારનો ત્યાગ થતો નથી વ્રતનો ત્યાગ કરવામા પણ મહાસ સારાદિ દ ડ કહેલ હોવાથી, તેઓની પાસેથી ગ્રહણ કરેલ વ્રત દુ પરિત્યાજ્ય હોવાથી તેમના તીર્થનો ત્યાગ સુખે કરી શકતો નથી એટલે એ બીજા પ્રકારનુ તીર્થ છે

૩. ત્રીજા પ્રકારનુ તીર્થ દિગમ્બરોનુ છે, તેમના તીર્થમા-દર્શનમા નગ્નપણુ વિગેરે લજ્જાદિના હેતુ હોવાથી, તે તીર્થમા પ્રવેશ કરી શકાતો નથી, અને અનેષણીય વસ્તુનો ઉપભોગ-કષાયની બહુલતા વિગેરે તેમનુ અસમ જસપણુ જણાવાથી, તેમજ નગ્નપણાદિની લજ્જાથી ઉદ્વિગ્ન થએલાઓ તે તીર્થનો સુખે ત્યાગ કરે છે

૪ ચોથા પ્રકારનુ મોક્ષફળ આપનાર તીર્થ જૈન સાધુઓને રાગ-દ્વેષ-કષાય-ઇન્દ્રિય-પરિસહ-ઉપસર્ગાદિનો જય, તથા અપ્રમત્તપણે સમિતિ-ગુપ્તિ-લોચ વિગેરે કષ્ટ સહન કરવાનુ હોય છે, તેથી તેઓના તીર્થમા દુ:ખે પ્રવેશ થાય છે, અને તેમના શાસ્ત્રમા કહેલ નિપુણ યુક્તિઓવડે અતિતીવ્ર અને ઘણી સારી વાસના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી અને વ્રતનો ત્યાગ કરવામા અતિ મહાન સ સારાદિ દ ડ કહેલ હોવાથી તેઓના તીર્થનો ત્યાગ પણ થઇ શકતો નથી

બીજાઓ સુખે પ્રવેશ થાય અને દુ ખે સ સારનો ત્યાગ કરાય વગેરે ભેદો મોક્ષ પ્રાપ્તિમા માને છે જેમકે શૈવદર્શનવાળાઓના મતે ઈશ્વરોક્ત અલ્પ અનુષ્ઠાનવડેજ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માન્યુ છે બૌદ્ધોએ દુ ખે પામી શકાય એવા વિશિષ્ટ ધ્યાન માર્ગથી યોગીને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આદિના ક્રમવડે મુક્તિની પ્રાપ્તિ માનેલ છે તેઓ કહે છે કે "દુ ખે આ સ સાર ઉતરી શકાય છે" દિગમ્બરોએ ભિક્ષાશુદ્ધિ વિગેરે ગૌણપણે માનેલ હોવાથી અને નગ્નતાદિ રૂપ નિર્ગ્રન્થપણાની મુખ્યતાથીજ મુક્તિ માનેલ છે અને શ્વેતામ્બર સાધુઓએ પૂર્વોક્ત મહાકષ્ટવાળા અનુષ્ઠાનથી મોક્ષ માનેલ છે, તેથી તેઓનુ તીર્થ દુ ખે તરી શકાય એવુ છે ૧૦૪૦-૧૦૪૧

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

नणु जं दुहावयारं, दुक्खुत्तारं च तं दुरहिगम्मं ।
लोयम्मि पूइयं जं, सुहावयारं सुहुत्तारं ॥१०४२॥

જે તીર્થમા દુખે પેસી શકાય અને દુખે તરી શકાય એવુ હોય, તે તીર્થ દુરધિગમ્ય છે લોકમા પણ જે તીર્થ સુખે પેસી શકાય અને સુખે તરી શકાય એવુ હોય, તે તીર્થ પૂજ્ય થાય છે-આહ્ય થાય છે ૧૦૪૨

જે તીર્થમા દુખે પ્રવેશ થાય અને દુખે તરી શકાય એવું હોય, તે તીર્થ અનાદરણીય છે, અને તમે જૈન તીર્થ એવાજ પ્રકારનુ કહ્યુ છે, તેથી તે અયુક્ત છે કારણ કે એવુ તીર્થ તો ઉલટુ અનિષ્ટ અર્થને સાધક અને બાધક થાય છે લોકમા પણ જે તીર્થ સુખે પ્રવેશ કરી શકાય એવુ અને સુખે તરી શકાય એવુ હોય, તેજ તીર્થ ઉપાદેય થાય છે અને તેજ ઇષ્ટ અર્થ સાધક ગણાય છે. માટે આ ઉપરથી તો પ્રથમ પ્રકારનુ તીર્થજ શ્રેયસ્કર છે. એમ જણાય છે ૧૦૪૨

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

एवं तु दव्वतित्थं, भावे दुक्खं हियं लहइ जीवो ।
मिच्छत्त-ऽन्नाणा-ऽविरइ-विसयसुहभावणाणुगओ ॥१०४३॥
पडिवण्णो उण कम्माणुभावओ भावओ परमसुद्धं ।
किह मोच्छिइ जाणंतो, परमहियं दुल्लहं च पुणो ॥१०४४॥

એ પ્રમાણે તો દ્રવ્યતીર્થ માટે હોય છે, પરન્તુ અત્યન્ત હિતકારી ભાવતીર્થને તો મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિ-અને વિષય સુખની ભાવનાવાળો જીવ, દુખે પ્રાપ્ત કરે છે. પુન શુભકર્મના અનુભાવથી પરમાર્થથી પરમ શુદ્ધ એવા એ તીર્થને પામી "એ પરમ હિતકારી અને દુર્લભ છે" એમ જાણીને તેને કેમ મૂકી દે ? નજ મૂકી દે ૧૦૪૩-૧૦૪૪

અથવા જેમ—

अइकक्खडं व किरियं, रोगी दुक्खं पवज्जए पढमं ।
पडिवन्नो रोगक्खयमिच्छंतो मुंचए दुक्खं ॥१०४५॥
इय कम्मवाहिगहिओ, संजमकिरियं पवज्जए दुक्खं ।
पडिवन्नो कम्मक्खयमिच्छंतो मुंचए दुक्खं ॥१०४६॥

અથવા જેમ રોગનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો રોગી અતિકર્કશ ક્રિયા પ્રથમ દુખે પ્રાપ્ત કરે છે, પરન્તુ તે પામીને રોગનો-દુખનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો તે ક્રિયાને દુખે મુકે છે એ પ્રમાણે કર્મરૂપ વ્યાધિ યુક્ત જીવ સયમક્રિયા દુખે પ્રાપ્ત કરે છે, પરન્તુ તેને પામીને કર્મ ક્ષય ઇચ્છતો છતો તેને દુખે મૂકે છે અથવા દુખથી મુકાય છે. ૧૦૪૫-૧૦૪૬

હવે તીર્થકર શબ્દનો અર્થ કહે છે

अणुलोम-हेउ-तस्सीलया य, जे भावतित्थमेयं तु ।
कुव्वंति पगासंति य, ते तित्थयरा हियत्थकरा ॥१०४७॥

જે હેતુથી-તત્સ્વભાવથી-અને અનુલોમ્યથી આ ભાવતીર્થ કરે છે અને પ્રકાશે છે, તે હિતાર્થકારી તીર્થંકરો છે ૧૦૪૭

સદ્ધર્મરૂપ તીર્થ કરવામા તેઓજ હેતુભૂત હોવાથી તે તીર્થંકર કહેવાય છે વળી સ્વય કૃતાર્થ છતા પણ તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયથી સમગ્ર પ્રાણિવર્ગ ઉપરની દયાને લીધે, સદ્ધર્મરૂપ તીર્થનો ઉપદેશ કરવાનો તેમનો સ્વભાવ હોવાથી તે તીર્થંકર કહેવાય છે તેમજ સ્ત્રી-પુરૂપ-બાળ-વૃદ્ધ-સ્થવિરકલ્પ-જિનકલ્પ આદિને અનુરૂપ ઉત્સર્ગ-અપવાદની દેશનાવડે, અનુલોમથી સદ્ધર્મરૂપ તીર્થ કરનારા હોવાથી, તે તીર્થંકર કહેવાય છે એવા એ તીર્થંકર સર્વ પ્રાણિઓને મોક્ષરૂપ હિતકરનાર હોવાથી હિતાર્થકારી છે ૧૦૪૭

હવે ભગવન્ત શબ્દનો અર્થ કહે છે

ईसरिय-रूव-सिरि-जस-धम्म-पयत्ता मया भगाभिक्खा ।

ते तेसिमसामण्णा, संति जओ तेण भगवंते ॥१०४८॥

અશ્વર્ય-રૂપ-લક્ષ્મી-યશ-ધર્મ-અને પ્રયત્ન એ છ ભગ શબ્દના અર્થો કહેવાય છે, તે તેમને (તીર્થંકરોને) અસામાન્ય છે, તેથી તેઓ ભગવન્ત છે ૧૦૪૮

ભગ સજ્ઞાથી કહેવાતા ઐશ્વર્ય આદિ છ અર્થો તીર્થંકરોમા અસાધારણ હોવાથી, તેઓ ભગવાન્ કહેવાય છે સ્વાભાવિક, કર્મક્ષયથી થએલ અને દેવોએ કરેલ ચોત્રીસ અતિશય રૂપ પરમ અશ્વર્ય તેમને હોય છે રૂપ તો સર્વ દેવો એકત્ર થઇને એક અગુઠા પ્રમાણ રૂપ વિકુર્વે, અને તે રૂપને ભગવાન્‌ના અગુઠા આગળ રાખે, તો તે જિનેશ્વરના ચરણના અગુઠાની પાસે અગારાની પેઠે શોભા ન પામે એવુ છે ગણધર, આહારક લબ્ધિવાળા મુનિ, અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો, ચક્રિ, વાસુદેવ, બળદેવ અને મડળીક રાજાઓ અનુક્રમે હીન હીન રૂપવાળા હોય છે તે સિવાય બાકીનાઓ છ સ્થાન પતિત છે, એ પ્રમાણે તેમનુ રૂપ અનુપમ હોય છે વળી તપ, તેજ અને વિભૂતિરૂપ લક્ષ્મી પણ અસાધારણ હોય છે તથા અનુપમ ગુણ સમૂહથી પ્રગટ થએલ શરદ ઋતુના ચદ્ર સમાન નિર્મળ ત્રણ ભુવનમા વ્યાપ્ત એવો તેમનો યશ હોય છે તેમજ સમસ્ત ચારિત્ર-મોહનીય કર્મના ક્ષયથી થએલ ઉત્તમ ક્ષમા-માર્દવ આદિ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ તેમને હોય છે. તથા સર્વ હિતકારી અનુષ્ઠાનોમા પ્રમાદ રહિત તેમનો જે યત્ન, તે પણ ચારિત્રાવરણનો ક્ષય થવાથી અનુપમ હોય છે ૧૦૪૮

હવે "અણુત્તરપરક્કમે" એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે

विरियं परिक्कमो इह, परेऽरयो वा जओ तदक्कमण ।

सोऽणुत्तरो वरो सिं, अणुत्तरपरक्कमा तो ते ॥१०४९॥

પરાક્રમ એટલે વીર્ય, તે પરાક્રમ ભગવતોને સમસ્ત વીર્યાન્તરાયના ક્ષયથી સર્વ નરેન્દ્ર-દેવેન્દ્રથી પણ અનન્તગુણ હોવાથી અનુત્તર છે, અથવા પર એટલે કષાયાદિ ભાવ શત્રુઓ, તેમનુ આક્રમણ એટલે પરાભવ કરવાથી તે પરાક્રમ પણ તેઓનો અનુત્તર-સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ૧૦૪૯

હવે "અમિયનાણી" એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે

अमियमणंत नाण, त तेसि अमियणाणिणो तो ते ।
तं जेण नेयमाण, तं चाणंतं जओ नेय ॥१०५०॥

માપી ન શકાય તે અનન્ત, એવુ જ્ઞાન (કેવળ જ્ઞાન) તેમને હોવાથી તે અમિત જ્ઞાનવાળા છે, કેમકે જ્ઞેયનુ પ્રમાણુ અનન્તુ છે તેથી જ્ઞાન પણુ અનન્તુ છે. ૧૦૫૦

હવે "તિણ્ણે સુગઇગઇગએ" એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે

तिण्णा समइक्कंता, भवण्णवं क गइं गया तरिउं ? ।
सुगईण गइ पत्ता, सुगइगइगया तओ होंति ॥१०५१॥

સંસાર સમુદ્રને અતિક્રમ્યા છે તેથી તરેલા તરીને કઇ ગતિ પામેલા ? ઉત્તર-સિદ્ધોની ગતિ પામેલા, અને તેથી તેઓ સુગતિગતિગત છે (અર્થાત્ સંસાર સમુદ્ર તરીને સિદ્ધગતિ પામેલ હોવાથી તેઓ તરેલા-મોક્ષ પામેલા છે) ૧૦૫૧

હવે "સિદ્ધિપહપએસએ" એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે

स च्चिय सुगईण गई, सिद्धी सिद्धाण जो पहो तीसे ।
तद्देसया पहाणा, सिद्धिपहपएसया तो ते ॥१०५२॥

તેજ (ઉપરોક્ત) સિદ્ધોની ગતિ તે સિદ્ધિગતિ-મોક્ષ તે સિદ્ધિનો જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ માર્ગ, તેના ઉપદેશક હોવાથી તે સિદ્ધિ માર્ગના ઉપદેશક છે ૧૦૫૨

હવે તે સિદ્ધિ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે

सिद्धिपहो पुण सम्मत्त-नाण-चरणाइ वक्खमाणाइं ।
भवहेउविवक्खाओ, नियाणपडिकूलकिरिय व्व ॥१०५३॥

રોગના નિદાનથી પ્રતિકૂળ ક્રિયાની પેઠે, જે હવે કહેવાશે, તે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર એ ત્રણુ સંસાર હેતુના વિઘાતક હોવાથી મોક્ષ માર્ગ છે ૧૦૫૨

સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે, કારણુ કે મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અને અવિરતિ આદિ જે સંસાર હેતુ છે, તેના તેઓજ વિઘાતક છે, તેથી જે હેતુ જેના વિપક્ષ સ્વભાવવાળો હોય છે, તે હેતુ તેના વિપક્ષનો સાધક થાય છે, જેમ અજીર્ણ આદિ રોગના નિદાનના પ્રતિપક્ષભૂત લંઘનાદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે, તેમ અહીં પણુ મિથ્યાત્વાદિ સંસાર હેતુના વિપક્ષભૂત સમકિતાદિ છે, તેથી તેઓ સંસારના વિપક્ષભૂત મોક્ષના સાધક છે.

અથવા ઇષ્ટ અર્થનો વિઘાત કરનાર હેતુના પ્રતિપક્ષભૂત હોવાથી, સમ્યક્ત્વાદિ ત્રણે ઈષ્ટ અર્થને સાધનારા છે તેથી જેના વિઘાતકહેતુનો જે પ્રતિપક્ષભૂત સ્વભાવ-તે તેનો સાધક થાય છે, જેમ નિરોગતાના વિઘાતક અજીર્ણ આદિના પ્રતિપક્ષભૂત લંઘન આદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે, તેમ અહીં પણુ મોક્ષરૂપ ઈષ્ટ અર્થના વિઘાતક મિથ્યાત્વાદિ છે, અને તેના પ્રતિપક્ષભૂત સમ્યક્ત્વાદિ છે, તેથી તેઓ મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ અર્થના સાધક છે ૧૦૫૩.

હવે વંદે શબ્દનો અર્થ કહીને મહાવીરદેવને નમસ્કાર કરવા પ્રસ્તાવના કરે છે

वंदेऽभिवादये अभिथुणामि वा ते तिलोगमंगल्ले ।
सामण्णवंदणमिण तित्थयरत्ताविसिट्ठाण ॥१०५४॥

पत्तेयवंदणमित्तो, सपइ तित्थाहिवस्स वीरस्स ।
सुयनाणत्थप्पभवो, स विसेसेणोवगारित्ति ॥१०५५॥
तुल्लगुणाण परिसं, नमिऊण जह य ससामियं नमइ ।
तह तुल्लगुणेऽवि जिणे, नमिउं तित्थाहिव नमइ ॥१०५६॥

તે ત્રણ લોકમા માંગલિક એવા તીર્થંકરોને વન્દન કરૂ છુ એટલે પ્રણામ કરૂ છુ અથવા સ્તુતિ કરૂ છુ. અહી સર્વ જિનોમા તીર્થંકરપણુ સમાન હોવાથી ઋષભાદિ સર્વ તીર્થંકરોને આ સામાન્ય વન્દન કહ્યુ છે હવે પછી વર્ત્તમાન તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને જુદુ વ દન કરીશ, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનના તેઓજ હેતુ હોવાથી વિશેષ ઉપકારી છે અથવા રાજા વિગેરે સમાન ગુણુવાળાના સમૂહને જોઇ, જેમ કોઈ પ્રથમ સર્વને સમાન પ્રણામ કરે છે, અને પછી પોતાના સ્વામિને નમસ્કાર કરે છે, તેમ અહી પણુ સમાન ગુણુવાળા સર્વ તીર્થંકરોને સામાન્યથી નમીને પછી તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને નમસ્કાર કર્યા છે ૧૦૫૪-૫૫-૫૬

(૮૧) वंदामि महाभागं, महामुणिं महायस महावीरं ।
अमर-नररायमहियं, तित्थयरमिमस्स तित्थस्स ॥१०५७॥

મહાપ્રભાવવાળા–મહામુનિ–મહાયશવાળા, ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિથી પૂજીત અને આ તીર્થને પ્રવર્તાવનાર એવા શ્રીમહાવીર જિનેશ્વરને હુ વન્દન કરૂ છુ ૧૦૫૭

શ્રી મહાવીર ભગવાન્ અચિ ત્ય શક્તિવાળા એટલે મહાપ્રભાવવાળા હોવાથી મહાભાગ છે, તથા જગતની ત્રિકાળસ્થિતિ જાણુતા હોવાથી મહામુનિ, અથવા સર્વ મુનિઓમા પ્રધાન હોવાથી મહામુનિ સર્વત્ર ત્રિભુવનમા તેમનો યશ વ્યાપેલો હોવાથી મહાયશવાળા કષાયાદિ મહાશત્રુ સૈન્યનો જય કરવાથી મહાવીર, અથવા થોડા કર્મ ખપાવેલા સાધુઓની અપેક્ષાએ જે વિશેષથી કર્મ ખપાવે છે તે વીર, અથવા ભવ્યજીવોને જે મોક્ષપ્રત્યે પહોચાડે છે તે વીર અથવા જે સ્વય મોક્ષે જાય છે તે વીર, અથવા કર્મરૂપ શત્રુનો નાશ કરવાથી વીર. અથવા બીજાએ નહિ અનુભવેલ મહા તપરૂપ લક્ષ્મીવડે જે શોભે છે તે વીર અથવા અ તરગ મોહના મહાસૈન્યનો નાશ કરવાને જે અનન્ત તપોવીર્યને યોજે છે તે વીર કહ્યુ છે કે “જે કર્મનો નાશ કરે છે અને તપવડે શોભે છે તેમજ તપોવીર્યે કરીને યુક્ત છે, તેથી તે વીર કહેવાય છે” વળી તે ઇન્દ્રો અને ચક્રવર્તિઓથી પૂજીત તેમજ આ વર્તમાનતીર્થના પ્રવર્તક હોવાથી મહા ઉપકારી છે, માટે ઉપરોક્ત વિશેષણોથી વિશેષિત એવા શ્રીમહાવીરદેવને હુ નમસ્કાર કરૂ છુ ૧૦૫૭

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગાથા ઉપર હવે ભાષ્ય કહે છે

मागोऽचिंता सत्ती, स महामागो महप्पमावोत्ति ।
स महामुणी महंतं, ज मुणइ मुणिप्पहाणो वा ॥ १०५८ ॥
तिहुयणविक्खायजसो, महाजसो नामओ महावीरो ।
विक्कंतो व कसायाइसत्तुसेनप्पराजयओ ॥ १०५९ ॥
ईरेइ विसेसेण व खवेइ, कम्माइं गमयइ सिव वा ।
गच्छइ य तेण वीरो, स मह वीरो महावीरो ॥ १०६० ॥

अमर-नररायमहियंति, पूइयं तेहिं किमुय सेसेहिं ? ।
सपइतित्थस्स पहुं, मंगल्ल महोवगारिं च ॥ १०६१ ॥

ભાગ એટલે અચિન્ત્યશક્તિ તેથી તે મહાભાગ અથવા મહાપ્રભાવવાળા અનન્ત અર્થ જાણે તે મહામુનિ અથવા મુનીઓમા પ્રધાન તે મહામુનિ ત્રિભુવનમા વિખ્યાત યશવાળા હોવાથી મહાયશ એવા મહાવીરજિન, અથવા કષાયાદિ શત્રુ સૈન્યનો પરાજય કરવાથી વીર અથવા જે વિશેષે કરીને કર્મ ખપાવે, અથવા મોક્ષ પમાડે અને પોતે મોક્ષે જાય, તેથી તે વીર એવા મહાન્ વીર તે મહાવીર બીજાઓથી તો શુ ? પણ અમર-નરરાજ પૂજીત એટલે ઈન્દ્ર અને ચક્રવર્તિઓથી પણ પૂજીત તથા વર્તમાન તીર્થના સ્વામિ માગલ્યકારી અને મહોપકારી એવા શ્રીમહાવીરદેવને વન્દન કરૂ છુ ૧૦૫૮ થી ૧૦૬૧

એ પ્રમાણે અર્થ પ્રણેતાને મગળ માટે વન્દન કર્યું, હવે સૂત્રકારને વન્દન કરે છે

(૮૨) एक्कारसऽवि गणहरे, पवायए पवयणस्स वंदामि ।
सव्वं गणहरवंसं, वायगवंस पवयण च ॥ १०६२ ॥

(ઉત્તમ જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોના સમૂહને ધારે તે ગણધર) એવા ગૌતમાદિ અગીઆરે ગણધરો, જે આગમના પ્રથમ ઉપદેશક છે તેમને, તથા સર્વ ગણધરો-આચાર્ય પરપરારૂપ વશને, અને ઉપાધ્યાયના વશને, તેમજ આગમને, હુ વન્દન કરૂ છુ

એ નિર્યુક્તિની ગાથા ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

पुज्जो जहऽत्थवत्ता, सुयवत्तारो तहा गणहराबि ।
पुज्जा पवायगा पवयणस्स ते बारसंगस्स ॥ १०६३ ॥
जह वा रायाणत्तं, रायनिउत्तपणओ सुहं लहइ ।
तह जिणवरिंदविहियं, गणहरपणओ सुहं लहइ ॥ १०६४ ॥
जह मूलसुयप्पभवा, पुज्जा जिण-गणहरा तहा जेहिं ।
तदुभयमाणीयमिदं, समप्पियं तेसिं किह न पुज्जो ? ॥ १०६५ ॥
जिणगणहरागयस्सऽवि, सुयस्स को गहण-धरण-दाणाइं ।
कुणमाणो जइ गणहरवायगवंसो न होज्जाहि ? ॥ १०६६ ॥
सीसहिया वत्तारो, गणाहिवा गणहरा तयत्थस्स ।
सुत्तस्सोवज्झाया, वंसो तेसिं परंपरओ ॥ १०६७ ॥
पगय पहाणवयणं, पवयण बारसंगमिह तस्स ।
जइ वत्तारो पुज्जा, तपि विसेसेण तो पुज्ज ॥ १०६८ ॥

જેમ અર્થના વક્તા તીર્થંકર પૂજ્ય છે, તેમ સૂત્રના વક્તા ગણધરો પણ પૂજ્ય છે, કેમકે તેઓ દ્વાદશાગ પ્રવચનના વાચક છે, અથવા જેમ રાજાએ કહેલ દ્રવ્યાદિ વસ્તુ રાજનિયુક્ત એવા પ્રધાન આદિને નમસ્કાર કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જિનેશ્વરે કરેલ મગળ આદિ પણ ગણધરોને પ્રણામ કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે, વળી જેમ મૂળ શ્રુતના

पत्तेयवंदणमित्तो, सपइ तित्थाहिवस्स वीरस्स ।
सुयनाणत्थप्पभवो, स विसेसेणोवगारित्ति ॥१०५५॥
तुल्लगुणाण परिसं, नमिऊण जह य ससामियं नमइ ।
तह तुल्लगुणेऽवि जिणे, नमिउं तित्थाहिव नमइ ॥१०५६॥

તે ત્રણ લોકમા માંગલિક એવા તીર્થંકરોને વન્દન કરૂં છુ એટલે પ્રણામ કરૂ છુ અથવા સ્તુતિ કરૂ છુ અહી સર્વ જિનોમા તીર્થંકરપણુ સમાન હોવાથી ઋષભાદિ સર્વ તીર્થંકરોને આ સામાન્ય વન્દન કહ્યુ છે હવે પછી વર્ત્તમાન તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને જુદુ વંદન કરીશ, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનના તેઓજ હેતુ હોવાથી વિશેષ ઉપકારી છે. અથવા રાજા વિગેરે સમાન ગુણવાળાના સમૂહને જોઇ, જેમ કોઈ પ્રથમ સર્વને સમાન પ્રણામ કરે છે, અને પછી પોતાના સ્વામિને નમસ્કાર કરે છે, તેમ અહી પણ સમાન ગુણવાળા સર્વ તીર્થંકરોને સામાન્યથી નમીને પછી તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને નમસ્કાર કર્યા છે ૧૦૫૪-૫૫-૫૬

(८१) वंदामि महाभागं, महामुणिं महायस महावीरं ।
अमर-नररायमहियं, तित्थयरमिमस्स तित्थस्स ॥१०५७॥

મહાપ્રભાવવાળા-મહામુનિ-મહાયશવાળા, ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિથી પૂજીત અને આ તીર્થને પ્રવર્તાવનાર એવા શ્રીમહાવીર જિનેશ્વરને હુ વન્દન કરૂ છુ ૧૦૫૭

શ્રી મહાવીર ભગવાન્ અચિંત્ય શક્તિવાળા એટલે મહાપ્રભાવવાળા હોવાથી મહાભાગ છે, તથા જગતની ત્રિકાળસ્થિતિ જાણતા હોવાથી મહામુનિ, અથવા સર્વ મુનિઓમાં પ્રધાન હોવાથી મહામુનિ સર્વત્ર ત્રિભુવનમા તેમનો યશ વ્યાપેલો હોવાથી મહાયશવાળા. કષાયાદિ મહાશત્રુ સૈન્યનો જય કરવાથી મહાવીર, અથવા થોડા કર્મ ખપાવેલા સાધુઓની અપેક્ષાએ જે વિશેષથી કર્મ ખપાવે છે તે વીર, અથવા ભવ્યજીવોને જે મોક્ષપ્રત્યે પહોચાડે છે તે વીર અથવા જે સ્વયં મોક્ષે જાય છે તે વીર, અથવા કર્મરૂપ શત્રુનો નાશ કરવાથી વીર અથવા બીજાએ નહિ અનુભવેલ મહા તપરૂપ લક્ષ્મીવડે જે શોભે છે તે વીર અથવા અંતરંગ મોહના મહાસૈન્યનો નાશ કરવાને જે અનન્ત તપોવીર્યને યોજે છે તે વીર. કહ્યુ છે કે "જે કર્મનો નાશ કરે છે અને તપવડે શોભે છે તેમજ તપોવીર્યે કરીને યુક્ત છે, તેથી તે વીર કહેવાય છે" વળી તે ઇન્દ્રો અને ચક્રવર્તિઓથી પૂજીત તેમજ આ વર્તમાનતીર્થના પ્રવર્તક હોવાથી મહા ઉપકારી છે, માટે ઉપરોક્ત વિશેષણોથી વિશેષિત એવા શ્રીમહાવીરદેવને હુ નમસ્કાર કરૂ છુ ૧૦૫૭

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગાથા ઉપર હવે ભાષ્ય કહે છે

भागोऽचिंता सत्ती, स महाभागो महप्पभावोत्ति ।
स महामुणी महंतं, ज मुणइ मुणिप्पहाणो वा ॥ १०५८ ॥
तिहुयणविक्खायजसो, महाजसो नामओ महावीरो ।
विक्कंतो व कसायाइसत्तुसेनप्पराजयओ ॥ १०५९ ॥
ईरेइ विसेसेण व खवेइ, कम्माइं गमयइ सिवं वा ।
गच्छइ य तेण वीरो, स महं वीरो महावीरो ॥ १०६० ॥

अमर-नररायमहियंति, पूइयं तेहिं किमुय सेसेहिं ? ।
सपइतित्थस्स पहुं, मंगलु महोवगारिं च ॥ १०६१ ॥

ભાગ એટલે અચિન્ત્યશક્તિ તેથી તે મહાભાગ અથવા મહાપ્રભાવવાળા અનન્ત અર્થ જાણે તે મહામુનિ અથવા મુનીઓમા પ્રધાન તે મહામુનિ ત્રિભુવનમા વિખ્યાત યશવાળા હોવાથી મહાયશ એવા મહાવીરજિન, અથવા કષાયાદિ શત્રુ સૈન્યનો પરાજય કરવાથી વીર અથવા જે વિશેષે કરીને કર્મ ખપાવે, અથવા મોક્ષ પમાડે અને પોતે મોક્ષે જાય, તેથી તે વીર એવા મહાન્ વીર તે મહાવીર. બીજાઓથી તો શુ ? પણ અમર-નરરાજ પૂજીત એટલે ઈન્દ્ર અને ચક્રવર્તિઓથી પણ પૂજીત તથા વર્તમાન તીર્થના સ્વામિ માગલ્યકારી અને મહોપકારી એવા શ્રીમહાવીરદેવને વદન કરૂ છુ ૧૦૫૮ થી ૧૦૬૧

એ પ્રમાણે અર્થ પ્રણેતાને મગળ માટે વન્દન કર્યું, હવે સૂત્રકારને વન્દન કરે છે

(૮૨) एक्कारसऽवि गणहरे, पवायए पवयणस्स वंदामि ।
सव्वं गणहरवंसं, वायगवंसं पवयणं च ॥ १०६२ ॥

(ઉત્તમ જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોના સમૂહને ધારે તે ગણધર) એવા ગૌતમાદિ અગીઆરે ગણધરો, જે આગમના પ્રથમ ઉપદેશક છે તેમને, તથા સર્વ ગણધરો-આચાર્ય પરપરારૂપ વશને, અને ઉપાધ્યાયના વશને, તેમજ આગમને, હુ વન્દન કરૂ છુ

એ નિર્યુક્તિની ગાથા ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે

पुज्जो जहऽत्थवत्ता, सुयवत्तारो तहा गणहराऽवि ।
पुज्जा पवायगा पवयणस्स ते बारसंगस्स ॥ १०६३ ॥
जह वा रायाणत्तं, रायनिउत्तपणओ सुहं लहइ ।
तह जिणवरिंदविहियं, गणहरपणओ सुहं लहइ ॥ १०६४ ॥
जह मूलसुयप्पभवा, पुज्जा जिण-गणहरा तहा जेहिं ।
तदुभयमाणीयमिदं, समप्पियं तेसि किह न पुज्जो ? ॥ १०६५ ॥
जिणगणहरागयस्सऽवि, सुयस्स को गहण-धरण-दाणाइं ।
कुणमाणो जइ गणहरवायगवंसो न होज्जाहि ? ॥ १०६६ ॥
सीसहिया वत्तारो, गणाहिवा गणहरा तयत्थस्स ।
सुत्तस्सोवज्झाया, वंसो तेसिं परंपरओ ॥ १०६७ ॥
पगय पहाणवयणं, पवयणं बारसंगमिह तस्स ।
जइ वत्तारो पुज्जा, तपि विसेसेण तो पुज्जं ॥ १०६८ ॥

જેમ અર્થના વક્તા તીર્થંકર પૂજ્ય છે, તેમ સૂત્રના વક્તા ગણધરો પણ પૂજ્ય છે, કેમકે તેઓ દ્વાદશાગ પ્રવચનના વાચક છે, અથવા જેમ રાજાએ કહેલ દ્રવ્યાદિ વસ્તુ રાજનિયુક્ત એવા પ્રધાન આદિને નમસ્કાર કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જિનેશ્વરે કરેલ મગળ આદિ પણ ગણધરોને પ્રણામ કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે, વળી જેમ મૂળ શ્રુતના

હેતુભૂત જિનેશ્વર અને ગણધરો પૂજ્ય છે, તેમ જેઓ એ સુત્રાર્થમય શ્રુત આટલા કાળ સુધી અહીં લાવ્યા, તેઓનો વંશ કેમ પૂજવા યોગ્ય ન હોય ? હોયજ કેમકે જિનેશ્વર અને ગણધરોથી શ્રુત ઉત્પન્ન થયું છે, પણ જો આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનો વંશ ન હોત તો તેનું ગ્રહણ-ધારણ-ને દાન આદિ કોણ કરત ? તથા જેમ (ગૌતમ સ્વામિ આદિ) ગણાધિપો અને (જમ્બુસ્વામિ વિગેરે) શેષ આચાર્ય ગણધરો, દ્વાદશાંગ અર્થના વ્યાખ્યાતા હોવાથી શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, તેમ તે દ્વાદશાંગ સુત્રને ભણાવનાર ઉપાધ્યાયો-પણ શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, અને તે ઉપાધ્યાયની પરંપરારૂપ વંશ તે પણ હિતકારી છે, માટે પૂજ્ય છે, અહીં પ્રકૃત અને પ્રધાન એવું વચન જે દ્વાદશાંગી—તે પ્રવચન, તેના વકતાઓ જો પૂજ્ય છે, તો તે દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચન વિશેષ પૂજવા યોગ્ય છે ૧૦૬૩થી૧૦૬૮

આ પ્રમાણે તીર્થંકર અને ગણધરોને નમસ્કાર કર્યા પછી શું કરવું છે ? તે કહે છે.

(८३) ते वंदिऊण सिरसा, अत्थपुहुत्तस्स तेहिं कहियस्स ।
सुयनाणस्स भगवओ, निज्जुत्तिं कित्तइस्सामि ॥ १०६९ ॥

તે તીર્થંકર-ગણધરોને મન-વચન-કાયાએ વન્દન કરીને તેઓએ કહેલા સુત્રાર્થરૂપ ભગવાન શ્રુતજ્ઞાનની નિર્યુક્તિ કહીશ ૧૦૬૯

એ નિર્યુક્તિની ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર હવે કહે છે

ते तित्थयराईएऽभिवन्दिउं सुकयमङ्गलायारो ।
निविग्घमओ वोच्छं, पगयमुवग्घायनिज्जुत्तिं ॥ १०७० ॥

તે તીર્થંકરાદિને નમસ્કાર કરવા પૂર્વક સારી રીતે મંગળોપચાર કરીને હવે પછી નિર્વિઘ્નપણે પ્રકૃત ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ કરીશ ૧૦૭૦

अत्थो सुयस्स विसओ, तत्तो भिन्नं सुयं पुहुत्तंति ।
उभयमिदं सुयनाणं, नियोजणं तेसिं निज्जुत्ती ॥ १०७१ ॥

અર્થ એટલે શ્રુતનો વિષય-અભિધેય, તેથી સૂત્ર કથંચિત્ ભિન્ન હોવાથી તે પૃથક્ કહેવાય એ સૂત્ર-અર્થરૂપ ઉભય તે શ્રુતજ્ઞાન, અને તે બેનો પરસ્પર સંબંધ કરવો (આ સૂત્રનો આ અર્થ.) તે રૂપ નિર્યુક્તિ (તે કહીશું) ૧૦૭૧

હવે "અત્થ પુહુત્ત" શબ્દનો બીજી રીતે અર્થ કરે છે

अत्थस्स व पिहुभावो, पुहुत्तमत्थस्स वित्थरत्तंति ।
इह सुयविसेसणं चिय, अत्थपुहुत्तं व से सण्णा ॥ १०७२ ॥

અથવા અર્થનો પૃથુભાવ એટલે જીવાદિ અર્થનો વિસ્તાર તે અર્થ પૃથુત્વ, તે અહીં શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષણજ સમજવું અથવા અર્થપૃથુત્વ એ શ્રુતજ્ઞાનનું નામ સમજવું, (એવા તે શ્રુતજ્ઞાનની નિર્યુક્તિ હું કહીશ) ૧૦૭૨

અથવા—

अत्थाओ य पुहुत्तं, जस्स तओ वा पुहुत्तओ जस्स ।
जं वा अत्थेण पिहुं, अत्थपुहुत्तंति तब्भावो ॥ १०७३ ॥

અથવા અર્થથી જેનો કથંચિત્ ભેદ હોય, તે અર્થપૃથક્ત્વ, અથવા જેનાથી ભિન્ન-પણે અર્થ હોય તે અર્થપૃથક્ત્વ, અથવા અર્થથી પૃથુત્વ એટલે વિસ્તીર્ણ હોય તે અર્થ-પૃથુત્વ ૧૦૭૩

કોની કોની નિર્યુક્તિ કહેવાશે ? તે કહે છે,

(૮૪) आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे ।
सुयगडे निज्जुत्तिं, वोच्छामि तहा दसाणं च ॥ १०७४ ॥

(८५) कप्पस्स य निज्जुत्तिं ववहारस्स व परमनिउणस्स ।
सूरियपण्णत्तीए, वोच्छं इसिभासियाणं च ॥ १०७५ ॥

(८६) एएसिं निज्जुत्तिं, वोच्छामि अहं जिणोवएसेण ।
आहरण-हेऊ-कारणपयनिवहमिणं समासेण ॥ १०७६ ॥

આવશ્યક, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ તથા દશાશ્રુતસ્કંધની નિર્યુક્તિ કહીશ તેમજ કલ્પ, પરમનિપુણ એવો વ્યવહાર, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ અને દેવેન્દ્રસ્તવાદિ ઋષિભાષિત ગ્રન્થોની નિર્યુક્તિ કહીશ એ શ્રુતવિશેષોની નિર્યુક્તિ, જિનોપદેશથી હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણ સહિત સંક્ષેપથી કહીશ. ૧૦૭૪-૧૦૭૫-૧૦૭૬

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણનું સ્વરૂપ કહે છે

हेऊ अणुगम-वइरेगलक्खणो सज्झवत्थुपज्जाओ ।
आहरणं दिट्ठंतो, कारणमुववत्तिमेत्तं तु ॥ १०७७ ॥
एव पयाण निवहो, हेऊ-दाहरण-कारणत्थाणं ।
अहवा पयनिवहो च्चिय, कारणमाहरण-हेऊणं ॥ १०७८ ॥

અન્વય-વ્યતિરેક લક્ષણ સાધ્ય વસ્તુનો પર્યાય તે હેતુ, અને ઉદાહરણ એટલે દૃષ્ટાંત તથા ઉપપત્તિમાત્ર હોય તે કારણ એ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણરૂપ અર્થોવાળા પદોનો સમૂહ, અથવા કારણ-ઉદાહરણ-અને હેતુના પદનો સમૂહ (જેમાં હોય એવી નિર્યુક્તિ કહીશ.) ૧૦૭૭-૧૦૭૮

'જ્યાં સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય હોયજ, એ પ્રમાણે સાધનનો સાધ્યની સાથે અન્વય તે અનુગમ, અને સાધ્યના અભાવે સાધનનો અભાવ તે વ્યતિરેક આ પ્રમાણે અન્વય-વ્યતિરેક સ્વરૂપ જે હોય તે હેતુ કહેવાય જેમકે-"શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે" અહીં અનિત્યપણું સાધ્ય છે અને કૃતકપણું હેતુ છે, તેમાં કૃતકપણું એ વસ્તુનો પર્યાય છે જો તે અન્યનો પર્યાય હોય, તો વૈયધિકરણ્યાદિ દોષયુક્ત થવાથી સાધ્યને સાધી શકે નહિ તથા જે સાધર્મ્યથી અથવા વૈધર્મ્યથી સાધ્ય સાધવા માટે કહેવાય તે ઉદાહરણ અથવા દૃષ્ટાંત કહેવાય. જેમકે-જે ભોક્તા છે, તે દેવદત્તની પેઠે કર્તા પણ છે, આ સાધર્મ્ય ઉદાહરણ કહેવાય અને જે કર્તા નથી તે આકાશની પેઠે ભોક્તાપણું નથી, આ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંત કહેવાય

હવે કારણનુ સ્વરૂપ કહે છે જો કે અન્યત્ર કારણને હેતુજ કહેલ છે. પરન્તુ અહી હેતુથી તેને સાક્ષાત્ પૃથક્ કહ્યુ છે કારણ એટલે ઉપપત્તિમાત્ર જેમકે-"જ્ઞાન અને અનાબાધાની ઉત્કર્ષતાથી સિદ્ધો અનુપમ સુખી છે' અહી ઉપપત્તિમાત્ર છે કેમકે સર્વજન પ્રતીત એવુ સાધ્ય-સાધન ધર્માનુગત કોઇપણ દૃષ્ટાંત અહી જણાવી શકાય તેમ નથી, પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનવાળા અને રાગ-દ્વેષ-ક્ષુધા-પિપાસા-પરપરાભવાદિવડે મનોબાધારહિત સાધુઓ પરમસુખી જણાય છે આમા અતિપ્રકર્ષ પામેલ કેવલજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનની સાથે અને સર્વથા નિરાબાધપણાની સાથે અનુપમ સુખનો અન્વય જો કે નથી જણાતો. તો પણ ગીતાર્થ-પ્રશાન્ત સાધુને સુખી જોવાથી સિદ્ધોની નિરૂપમ સુખ સમૃદ્ધિની સભાવના કરાય છે તેથી અહી ઉપપત્તિમાત્રજ છે

અહી ભાષ્યકારે પ્રથમ હેતુ કહ્યો છે અને પછી ઉદાહરણ કહ્યુ છે, તે એમ જણાવે છે. કે પ્રાય એજ પ્રમાણે પ્રયોગનો ઉપન્યાસ થાય છે પણ નિર્યુક્તિકારે જે પ્રથમ દૃષ્ટાંત અને તે પછી હેતુ કહ્યો છે. તે એમ જણાવે છે. કે એ પ્રમાણે હેતુ કહ્યા સિવાય પ્રથમ દૃષ્ટાંતજ બતાવાય એવો પણ ન્યાય છે જેમકે મત્સ્યાદિને પાણી જેમ ગતિ ઉપષ્ટભક છે, તેમ ગતિપરિણામ પામેલ જીવ-પુદ્ગળોને ધર્માસ્તિકાય ગતિઉપષ્ટભક છે વળી કોઇ સ્થળે દૃષ્ટાંત સિવાય કેવળ હેતુજ કહેવાય છે. જેમકે-પૂર્વે મે જોએલ ચિન્હવાળો હોવાથી આ મારો અશ્વ છે અહી દૃષ્ટાંત નથી નિર્યુક્તિકારે કહ્યુ છે કે-"જિનવચન સિદ્ધજ છે, પણ કોઇ વખત ઉદાહરણ કહેવાય છે, અને કોઇ વખત તેવા પ્રકારનો શ્રોતા પામીને હેતુ પણ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણને કહેનારા પદોનો સમૂહ જેમા હોય, એવી નિર્યુક્તિ કહીશ અથવા હેતુ અને ઉદાહરણના કારણભૂત પદોનો સમૂહ જેમા હોય એવી નિર્યુક્તિ હુ કહીશ. ૧૦૭૭-૭૮

હવે આગળની નિર્યુક્તિ ગાથાનો સબધ જોડવા કહે છે કે

इय सव्वसंगहाईए, जेणमावासयं अहिकयं च ।
सामाइयं च तस्सवि, तो पढम तस्स वोच्छामि ॥ १०७९ ॥

(પૂર્વે ૧૦૭૪મી ગાથાના) સગ્રહમા પ્રથમ આવશ્યકની નિર્યુક્તિ કહેવાનુ કહ્યુ છે, અને અહી અધિકાર પણ તેનોજ છે તેમા પણ સામાયિક પહેલુ છે, તેથી પ્રથમ સામાયિકની નિર્યુક્તિ કહીશ ૧૦૭૯

એજ વાત નિર્યુક્તિકાર કહે છે

(૮૭) सामाइयनिज्जुत्ति, वोच्छं उवएसिय गुरूजणेणं ।
आयरियपरंपरएण, आगयं आणुपुव्वीए ॥ १०८० ॥

ગુરૂજનોએ ઉપદેશેલ અને આચાર્યોની પરપરાએ અનુક્રમે આવેલ સામાયિકની નિર્યુક્તિ કહીશ. ૧૦૮૦

ગુરૂજન એ શબ્દનો અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

जिण-गणहरगुरुदेसियमायरियपरंपरागय तत्तो ।
आयं व परंपरया, पच्छा सयगुरुजणोद्दिट्ठं ॥ १०८१ ॥

જિનેશ્વર-ગણધર આદિ ગુરૂજનોએ ઉપદેશેલ, તથા તેમના પછી થયેલ જંબુ-સ્વામિ વિગેરે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ અને તે પછી વર્તમાન પોતાના ગુરૂએ કહેલ સામાયિકની ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ કહીશ ૧૦૮૧

પરંપરા શબ્દનો ભાવાર્થ કહે છે.

उज्जेणीओ नीया, जहेट्टगाओ पुरा परंपरया ।

पुरिसेहिं कोसंबिं, तहागएयं परंपरया ॥ १०८२ ॥

જેમ પૂર્વે ઉજ્જયિણીથી રાજપુરૂષોએ પરંપરાએ ઇંટો કૌશાબીમા આણી, તેમ આચાર્યની પરંપરાએ આ નિર્યુક્તિ પણ આવી છે. ૧૦૮૨

આ ભરતક્ષેત્રમા યમુના નદીના નીરે પૂર્વદિશામા કૌશાબી નામે મહાનગરી હતી. ત્યા સહસ્રાનીકરાજાનો પુત્ર શતાનીક રાજા રાજ્ય કરતો હતો જે પોતાના કુલરૂપી સરોવરને વિશે કમલ સમાન હતો. તેને અતિશય રૂપવતી મૃગાવતી નામે પટ્ટરાણી હતી જે ચેટક રાજાની પુત્રી હતી અને વીરભગવતની પરમ ભક્ત હતી તે નગરમા એક વિશિષ્ટ ચિત્રકાર હતો, જેણે શક્તિપુરનગરના દ્વારપ્રિય યક્ષની આરાધના કરીને વરદાન મેળવેલુ હતુ. એક દિવસ રાજાએ તે ચિત્રકારનો ખોટો ગુન્હો કલ્પીને તેનો અંગુઠો તથા તર્જની આંગળીનો અગ્રભાગ છેદી નાખ્યો આથી અપમાન પામેલા ચિત્રકારે અત્યત ક્રોધિત થઇ તેનુ વેર લેવાનો ઉપાય ચિન્તવીને, મૃગાવતીનું યથાવસ્થિતરૂપ પુન વરદાન મેળવીને ચિત્રપટ્ટમા આલેખ્યુ પછી એ ચિત્રપટ્ટ સ્રીલુબ્ધ અને અતિબળવાન એવા ઉજ્જયિનીના ચડપ્રદ્યોત રાજાને બતાવ્યુ તે જોઇનેજ અતિશય કામથી પરાધીન થએલા રાજાએ મૃગાવતીની યાચના માટે દૂતને શતાનીક રાજા પાસે મોકલ્યો. શતાનીક રાજાએ આથી અતિક્રોધિત થઈ તે દૂતને અપમાન પૂર્વક તિરસ્કાર કરીને પાછો કાઢ્યો તેથી ચડપ્રદ્યોતે અતિક્રોધાયમાન થઈ મહાબલવાન અને અનેક સુભટોની કોડીઓવાલા મુકુટબદ્ધ ચૌદ રાજાઓની સાથે મોટા લશ્કર સહિત શતાનીક રાજા ઉપર ચઢાઇ કરી ચડપ્રદ્યોતને મોટા લશ્કર યુક્ત આવતો સાભળીને તથા પોતે તેનાથી અલ્પ લશ્કરવાળો છે, એમ જાણીને ભયથી શતાનીક રાજાને અતિસાર રોગ થયો અને તેથી તે મરણ પામ્યો

આથી મૃગાવતીએ વિચાર્યું, કે અરે! ધિક્કાર છે મારા આ રૂપને કે જેને લીધે મારા સ્વામી મરણ પામ્યા, પરન્તુ આ વ્યતિકર આટલાથીજ અટકે એમ જણાતુ નથી ક્રોડોભવમા પણ અતિ દુષ્પ્રાપ્ય અને શ્રીમાન્ મહાવીર પ્રભુના ઉપદેશથી ચિરકાળ પર્યંત પાળેલુ મારૂ શીળરત્ન લુટાય એવો પ્રસંગ આવ્યો છે, તો તે માટે કઇક ઉપાય ચિન્તવુ એમ વિચારતી મૃગાવતીએ સ્વબુદ્ધિથી ઉપાય ચિન્તવીને ચઢી આવતા ચડ-પ્રદ્યોતની સન્મુખ દૂત મોકલ્યો તે દૂત ત્યા જઇને મૃગાવતીના વચનથી કહ્યુ, કે મહારાજ! દેવી મૃગાવતી આપ શ્રીમાન્ દેવને વિનતિ કરે છે, કે મારા સ્વામી દેવગત થયા હોવાથી હવે હુ તમારે સ્વાધીનજ છુ, પરતુ મારો પુત્ર ઉદયન જે રાજનો વારસ છે, તે હજી બાળક છે, તેને સ્વસ્થ-નિર્ભય કર્યા સિવાય જો હુ તમારી પાસે આવુ, તો સીમાડાના રાજાઓ તેનો પરાભવ કરીને રાજ લઈ લેશે, માટે આપ ત્યા દૂર રહીનેજ મારા પુત્રને નિર્ભય કરો એમ કર્યા સિવાય જો આપ મારા દેશની સીમામા આવશો તો હુ વિષ આદિ પ્રયોગથી મરણ પામીશ

દૂતના વચનો સાંભળીને ચંડપ્રદ્યોતે કહ્યું, અરે ? મારા વિદ્યમાન છતાં તે કુમાર સન્મુખ ઊંચી દૃષ્ટિ પણ કોણ કરી શકે એમ છે ?

દૂત—દેવ ! એ સત્ય છે, પરંતુ ઊંચી ફણા કરીને ઓશીકે રહેલા વિષધરને સેંકડો યોજન દૂર રહેલો વૈદ્ય શું કરી શકે ? માટે આપ જેમ ઉદયન કુમાર નિર્ભય થાય તેમ કરો.

ચંડપ્રદ્યોત—જો એમ છે, તો શું કરૂં કે જેથી તે નિર્ભય થાય ?

દૂત—દેવ ! આપની નગરીની ઇંટો ઘણી મજબુત કહેવાય છે, તો તે ઇંટોથી કૌશાંબીનગરીને મજબુત કોટ કરાવી આપો. દૂતના વચનથી રાજાએ તેમ કબુલ્યું, પણ ઉજ્જયિનીથી કૌશાંબીનગરી અતિ દૂર હોવાથી ગાડા-ગાડી વિગેરે વાહનોથી ઇંટો જલદી લાવી શકાય એમ ન હોવાથી, પોતાના અસંખ્ય પદાતિ પુરૂષોને કૌશાંબીથી ઉજ્જયિની સુધી ઉભા રાખીને, એક બીજાના હાથે ઇંટો લાવીને, કૌશાંબીને ફરતો મહાન્ કિલ્લો કરાવ્યો. તે પછી મૃગાવતીના કહેવાથી ધન-ધાન્ય-જળ-ઘાસ આદિવડે તે નગરીને પૂર્ણ કરી. જ્યારે એ પ્રમાણે સર્વ સામગ્રીથી નગરી પૂર્ણ થઈ અને નગરીને લાંબા કાળ સુધી ઘેરો નાખવામાં આવે, તો પણ અંદરના લોકોને કંઈપણ હરકત ન થાય—એ પ્રમાણે થયું એટલે મૃગાવતીએ નગરીના દ્વારો બંધ કરીને ચંડપ્રદ્યોતને ઠગ્યો. ચંડપ્રદ્યોત પણ ત્યાં આવીને નગરીના દ્વારો બંધ જોઇને વિલખો થઈ રહ્યો. તે અવસરે મૃગાવતીએ વિચાર્યું કે હવે પુત્રના રાજ્યોપદ્રવથી તો હું નિશ્ચિંત થઈ પણ આ દુરન્ત સંસારનું સ્વરૂપ એવું અગમ્ય છે, કે ક્યારે કઈ આપત્તિ આવશે તે જાણી શકાતું નથી. ધન્ય છે તે ગ્રામ-નગરઆદિ દેશો કે જ્યાં ભગવન્ મહાવીરદેવ વિચરે છે, અને તે લોકો ધન્ય છે કે જેઓ ભગવાનના ચરણકમલની રજવડે કરીને રંગેલા કપાલવાળા નીરંતર તેમની સેવા કરી શકે છે અને તેમના વચનરૂપી અમૃતવૃષ્ટિવડે કાલને નિર્ગમન કરે છે. હમણાં તે પ્રભુ અહીં આવે તો હું તેમની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરૂં. તેનો આવો અભિપ્રાય જાણીને જગત્બન્ધુ સર્વજ્ઞ મહાવીરદેવ ત્યાં પધાર્યા. એટલે મૃગાવતી તથા ચંડપ્રદ્યોત રાજા ભગવન્તને વન્દન કરવા આવ્યા. તે અવસરે ધર્મોપદેશ થઈ રહ્યા બાદ મૃગાવતીએ ચંડપ્રદ્યોત પાસેથી દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા માગી, રાજાએ ભગવન્તની અને દેવ-મનુષ્ય અને અસુરોની પર્ષદાથી લજ્જા પામીને તેને આજ્ઞા આપી, એટલે તેણીએ વ્રતગ્રહણ કર્યું.

આ કથાનો ઉપનય એ છે, કે જેમ પુરૂષની પરંપરાએ ઉજ્જયિનીથી કૌશાંબીમાં ઇંટો આવી, તેમ આ નિર્યુક્તિ પણ આચાર્યની પરંપરાથી મારા સુધી આવી છે. ૧૦૮૨

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

दव्वस्स परंपरओ, जुत्तो भावसुयसंकमो कत्तो ? ।
सद्दोऽवि नागओऽयं, स एव जिण-गणहरुच्चरिओ ॥ १०८३ ॥

દ્રવ્યનું પરંપરાએ આગમન યુક્ત છે, પણ ભાવરૂપ શ્રુતનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થાય ? વળી જિનેશ્વર-ગણધર મહારાજે કહેલ શબ્દ પણ આવેલ નથી. ૧૦૮૩

ઇષ્ટિકાદિ (ઇંટો વીગેરે) દ્રવ્યનું આગમન પુરૂષપરંપરાએ યુક્ત છે, પણ નિર્યુક્તિ તો ભાવશ્રુતરૂપ હોવાથી, તેનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે ભાવશ્રુત તે જીવનો ગુણ છે. કદાચ એમ કહો કે કારણભૂત શબ્દાત્મક દ્રવ્યશ્રુત, એ પ્રમાણે પરંપરાએ

આવે છે, તેથી ભાવ શ્રુતમા પણ ઉપચારથી આગમન કહ્યુ છે, તો આ કથન પણ અયોગ્ય છે કેમકે જિનેશ્વર-ગણધરોએ જે શબ્દો પ્રથમ કહેલ છે, તેજ શબ્દો અહી આવેલ નથી, કારણ કે તે શબ્દો તો ઉચ્ચાર કર્યા પછી તરતજ ઉપરમ પામેલ છે, એટલે તેની અપેક્ષાએ પણ આગમન કેમ સભવે ? નજ સભવે. ૧૦૮૩

શિષ્યની એ પૃચ્છાનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

आगयमिवागयं तं, तत्तो जत्तो समुब्भवो जस्स ।

स परंपरओ य जओ, तमागयमिओ तदुवयारो ॥ १०८४ ॥

જેનો જેનાથી ઉદ્ભવ હોય, તે તેનાથી આવેલુ કહેવાય છે, અને તે પરપરા જેનાથી ઉદ્ભવે છે, તે આચાર્યોથી તે આવેલ છે-એમ તેનો ઉપચાર કરાય છે. ૧૦૮૪.

જેમ રૂપીઆ વિગેરેથી અથવા ઘટ વિગેરેથી ભોજન આદિની કે ઘટરૂપાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ભોજનાદિ અથવા રૂપાદિ વસ્તુ, રૂપીઆથી અથવા ઘટાદિથી આવેલ છે, એમ કહેવાય છે જેમ ગગાનો પ્રવાહ હિમવાન્ પર્વતથી આવેલો છે, તેમા હિમવાન્ તેનો હેતુ છે તેવી રીતે આ નિર્યુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ આચાર્યોની પરપરાથી છે, અને તેથી જે જમ્બુસ્વામિ વિગેરે આચાર્યોની પરપરાએ આ સામાયિક આવેલ છે, તેમનાથીજ આ નિર્યુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ છે, આ કારણથી સામાયિક નિર્યુક્તિ તેમનાથી આવેલ છે, એવો ઉપચાર કરાય છે અહી તે તેમનાથી ઉત્પન્ન થએલ છે, અથવા તેમના પાસેથી જાણેલ છે, એવો અર્થ સમજવો ૧૦૮૪.

હવે નિર્યુક્તિ શબ્દનો અર્થ કહે છે

(૮૮) निज्जुत्ता ते अत्था, जं बद्धा तेण होइ निज्जुत्ती ।

तहवि य इच्छावेइ, विभासिउं सुत्तपरिवाडी ॥ १०८५ ॥

જે કારણથી નિશ્ચયવડે કરીને અથવા અધિકપણાવડે કરીને અથવા પ્રથમ રૂડી રીતે સિદ્ધ છે તથા કહેલા તેજ અર્થો અહિ ગુથ્યા છે, એટલે કે જીવાદિ અર્થો સુત્રમા નિર્યુક્ત છે એટલે સંબદ્ધ છે, તે કારણથી તે નિર્યુક્તિ કહેવાય છે (જો કે પ્રથમજ સુત્રમા અર્થ સબદ્ધ છે) તો પણ (શ્રોતા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને) સુત્રપરિપાટી તે અર્થો કહેવા ગુરૂને પ્રેરે છે. ૧૦૮૫

એ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

ज निच्छयाइजुत्ता, सुत्ते अत्था इमीए वक्खाया ।

तेणेय निज्जुत्ती, निज्जुत्तत्थाभिहाणाओ ॥ १०८६ ॥

જે કારણથી સુત્રમા નિશ્ચયથી-અધિકતાથી-આદિમા-અથવા સારી રીતે જીવાદિ વિદ્યમાન અર્થો નિર્યુક્ત-સબદ્ધ છે, તે અર્થો આ નિર્યુક્તિવડે કહેવાય છે, તે કારણથી આને નિર્યુક્તિ કહેવાય છે ૧૦૮૬

શિષ્ય પૃછે છે કે—

सुत्ते निज्जुत्ताणं, निज्जुत्तीए पुणो किमत्थाणं ? ।

निज्जुत्ते वि न असव्वे, कोइ अवक्खाणिए मुणइ ॥ १०८७ ॥

સુત્રમા નિર્યુકત એવા જીવાદિ અર્થોનુ વ્યાખ્યાન કરવા માટે નિર્યુક્તિ કરવાથી શુ લાભ છે ? (સુત્રમા જે વિદ્યમાન અર્થો કહ્યા છે, તે અર્થો શિષ્ય વર્ગ સ્વય જાણી લેશે, તે માટે નિર્યુક્તિ કહેવી નિરર્થક છે) ના એમ નહિ સુત્રમા કહ્યા છતા પણ (તથા પ્રકારની બુદ્ધિથી રહિત શિષ્યો) નિર્યુક્તિથી કહ્યા સિવાય સર્વ અને વિદ્યમાન અર્થને જાણી શકતા નથી ૧૮૦૭

એ કારણથી.

तो सुयपरिवाडि च्चिय, इच्छावेइ तमणिच्छमाणपि ।

निज्जुत्ते वि तदत्थे, वोत्तु तदणुग्गहट्ठाए ॥ १०८८ ॥

તે કારણથી કહેવા નહિ ઇચ્છતા છતા પણ તે સુત્ર પદ્ધતિજ નિર્યુક્તિકાર આચાર્યને. જીવાદિ અર્થોને નહિ જાણનાર શ્રોતાપર અનુગ્રહ કરવાને પ્રેરે છે ૧૦૮૮.

એ સબધમા દૃષ્ટાન્ત કહે છે

फलयलिहियंपि मंखो, पढइ पभासइ तहा कराईहि ।

दाएइ य पइवत्थु, सुहबोहत्थं तह इहंपि ॥ १०८९ ॥

જેમ કોઈ મખ (ચિત્રામણ બતાવનાર ગૌરીપુત્ર) પાટીઆમા અનેક પ્રકારની આલેખિત વસ્તુ વાચે છે, તેની વ્યાખ્યા કરે છે અને મુગ્ધજનોને સહેલાઇથી બોધ કરવાને હસ્તાદિથી દરેક વસ્તુ બતાવે છે. (જેમકે આ સ્રીએ અન્યજન્મમા પોતાના સ્વામિને ઠગ્યો હતો, તેથી તેને આ જન્મમા આવી માતગ કુળમા જન્મ થવારૂપ વિપાક થયો. વળી આ સ્રી પોતાના સ્વામિના મિત્રો અથવા પ્રાહુણા આવતા ત્યારે મોઢુ ચડાવતી હતી અને આ સ્રી પોતાની પાસે વૈભવ છતા પણ આવેલા યાચકોને નિરતર 'નથી નથી'' એમ કહેતી હતી (નિરાશ કરતી હતી) તેથી તેને આવા આવા પ્રકારના દુખ વિપાક અનુભવવા પડયા તેમ અહી પણ વિવિધ શ્રોતાઓના વિચિત્રપણાને જોઇને આચાર્યશ્રી સર્વની ઉપર અનુગ્રહ કરવાની બુદ્ધિથી સૂત્રમા સબદ્ધ એવા અર્થોને નિર્યુક્તિથી સવિસ્તર કહે છે ૧૦૮૯

अहवा सुयपरिवाडी, सुओवएसोऽयमेव जदवस्सं ।

सोयव्वं निस्संकियसुयविणयत्थं सुओहंपि ॥ १०९० ॥

અથવા શ્રુતપરિપાટી એટલે શાસ્રનો રીવાજ એવો છે, કે શ્રુત સુબોધ હોય છતા પણ મોક્ષની ઇચ્છા વાલાએ શકારહિત થવા તથા શ્રુતના વિનયોપચારને માટે સાભળવુ માટે એ પ્રકારની સૂત્રની પરિપાટી સૂત્રમા સબદ્ધ અર્થો હોવા છતા કહેવા માટે પ્રેરે છે તેથી અવશ્ય સાભળવુ જોઇએ ૧૦૯૦

"શ્રુતપરિપાટી' ને બદલે કેટલીક પ્રતોમા "સૂત્ર પરિપાટી પાઠ છે તે માટે કહે છે

इच्छइ विभासिउं मे, सुयपरिवाडिं न सुट्ठु बुज्झामि ।

नातिमई वा सीसो, गुरूमिच्छावेइ वोत्तुं जे ॥ १०९१ ॥

હે ભગવન્ત ! હુ મન્દમતિ સૂત્ર પરિપાટી સમ્યક્ જાણતો નથી. માટે આપ તે મને કહો એ પ્રમાણે શિષ્ય ગુરૂને નિર્યુક્તિ કહેવાને પ્રેરે છે અથવા આ શિષ્ય મ દબુદ્ધિવાળો છે, માટે નિર્યુક્તિજ ગુરૂને પ્રેરણા કરે છે કે તમે આ શિષ્યને મારા અર્થો સમજાવો ૧૦૯૧

હવે આગળની ગાથાનો સંબધ જોડવા શંકા કરે છે કે—

कत्तो पसूयमागयमायरियपरंपराए सुयनाणं ।

सामाइयाइयमिदं, सव्वं चिय सुत्तमत्थो वा ? ॥१०९२॥

પ્રથમ આપે કહ્યુ છે કે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલી સામાયિકનિર્યુક્તિ કહીશ, પણ આ સામયિક નિર્યુક્તિ પ્રથમ કયાથી ઉત્પન્ન થઇને આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ છે ? તથા સામાયિકથી લઇને બિન્દુસાર પર્યન્તનુ સુત્રાર્થરૂપ સર્વ શ્રુત પણ કોનાથી ઉત્પન્ન થઇને આચાર્ય પરંપરાએ આવેલુ છે ? ૧૦૯૨

આ સ્થળે વચમા પ્રશ્ન કરાવી સમાધાન આપતા કહે છે કે—

एयं णणु भणियं चिय, अत्थपुहुत्तस्स तेहिं कहियस्स ।

इह तेसिं चिय सीलाइकहण-गहणप्फलविसेसो ॥ १०९३ ॥

એ વાત પૂર્વે કહેલ છે કે તે તીર્થંકર-ગણધરોએ કહેલ અર્થપૃથક્ત્વરૂપ શ્રુતજ્ઞાનની નિર્યુક્તિ કહીશ, એટલે અહિં કહેવાની જરૂર નથી ઉત્તરમા જણાવે છે કે હા ત્યા કહેલ છે કે તીર્થંકરોથી સૂત્રાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ છે પણ અહી તો હવે તેમના શીલાદિનુ કથન ગ્રથન અને ફળવિશેષ એ ત્રણ વસ્તુ વિશેષથી કહેવાશે ૧૦૯૩

૧૦૯૨ ગાથામા કહેલ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે કહે છે,

(૮૯) तव-नियम-नाणरुक्खं, आरूढो केवली अमियनाणी ।

तो मुयइ नाणवुट्ठिं, भवियजणविबोहणट्ठाए ॥ १०९४ ॥

(९०) तं बुद्धिमएण पडेण, गणहरा गिण्हिउं निरवसेसं ।

तित्थयरभासियाइं, गंथंति तओ पवयणट्ठा ॥ १०९५ ॥

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરૂઢ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી મહારાજ ભવ્ય-જનોને બોધ કરવા માટે, તે વૃક્ષથી જ્ઞાનસ્વરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પને બુદ્ધિમય પટમા ગણધરો ગ્રહણ કરીને, તીર્થંકરોએ કહેલ વચનો પ્રવચન માટે ગુથે છે ૧૦૯૪-૧૦૯૫

વૃક્ષ બે પ્રકારના છે દ્રવ્ય વૃક્ષ તથા ભાવવૃક્ષ જેમ કોઇક મનુષ્ય કલ્પ વૃક્ષ પર ચડીને તેના સુવાસિત પુષ્પો એકઠા કરીને, નીચે રહેલા અને ચડવા માટે અસમર્થ એવા બીજા મનુષ્યને અનુકંપાથી આપે છે, અને તે મનુષ્ય તે પુષ્પો જમીન પર પડી ધૂળવાળા ન થાય તે માટે સ્વચ્છ અને વિસ્તૃત વસ્ત્રમા લઈ લે છે, તે પછી તેનો યથાયોગ્ય પોતે ઉપભોગ કરે છે અને બીજાઓની પાસે પણ તેનો ઉપભોગ કરાવીને, ઉપકાર કરી સુખ પામે છે તેવીજ રીતે તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ થએલ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી ભગવન્ત, ભવ્યજનોને બોધ કરવા માટે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે, ગણધરો બુદ્ધિરૂપી પટમા તે લે છે, અને પોતે ધારણ કર્યા બાદ તેની યોગ્ય ગુંથણી કરીને બીજા ભવ્યજીવોને આપી પરોપકાર કરે છે એમ ઉપનય જોડવો તેમા તપ છ બાહ્ય અને છ અભ્યન્તર એમ

બાર પ્રકારે છે ઇન્દ્રિય અને નોઇન્દ્રિયનો નિગ્રહરૂપ સંયમ તે નિયમ. એમાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ તે ઇન્દ્રિયસંયમ અને કષાય આદિનો નિગ્રહ તે નોઇન્દ્રિયસંયમ જ્ઞાન તે સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન એ પ્રકારના તપ-નિયમ અને કેવળજ્ઞાનરુપ વૃક્ષપર આરુઢ થએલા સર્વજ્ઞ ભગવન્ત તે વૃક્ષથી ભવ્યજનોને બોધ કરવા માટે જ્ઞાનના કારણભૂત શબ્દરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે, તે પુષ્પવૃષ્ટિ પોતાની નિર્મળ-બુદ્ધિરુપ પટમાં ગૌતમાદિ ગણધરો સંપૂર્ણ ગ્રહણ કરે છે, અને તે પછી પ્રવચન માટે વિવિધ પુષ્પમાળાની પેઠે તે વચનોની સૂત્ર તરીકે રચના કરે છે ૧૦૯૪-૧૦૯૫

હવે એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

रुक्खाइरूवयनिरूवणत्थमिह दव्वरुक्खदिट्ठतो ।
जह कोइ विउलवणसंडमज्झयारट्ठिय रम्मं ॥ १०९६ ॥
तुंगं विउलक्खंधं, साइसओ कप्परूक्खमारूढो ।
पज्जवगहियवहुविहसुसुरभिकुसुमोऽणुकंपाए ॥ १०९७ ॥
कुसुमत्थिभूमिचिट्ठियपुरिसपसारिय पडेसु पक्खिवइ ।
गंथंति तेऽवि घेत्तुं, सेसजणाणुग्गहट्ठाए ॥ १०९८ ॥
लोगवणसंडमज्झे, चोत्तीसाइसयसंपदोवेओ ।
तव-नियम-नाणमइय, स कप्परूक्खं समारूढो ॥ १०९९ ॥
मा होज्ज नाणगहणम्मि, संसओ तेण केवलिगहणं ।
सोऽवि चउहा तओऽयं सव्वण्णू अभियनाणित्ति ॥ ११०० ॥
पज्जत्तनाणकुसुमो, ताइं छउमत्थभूमिसंथेसु ।
नाणकुसुमत्थिगणहरसियबुद्धिपडेसु पक्खिवइ ॥ ११०१ ॥

પૂર્વોક્ત વૃક્ષાદિનું રુપક નિરૂપણ કરવા માટે અહિં દ્રવ્યવૃક્ષનું દૃષ્ટાન્ત છે જેમ કોઈ અતિશય શક્તિમાન્ પુરૂષ, વિસ્તીર્ણ વનખંડની મધ્યમાં રહેલ મનોહર, ઉંચા અને વિસ્તીર્ણ સ્કંધવાળા કલ્પવૃક્ષપર ચઢીને, સંપૂર્ણ બહુ પ્રકારના સુવાસિત પુષ્પો ગ્રહણ કરીને, બીજા પુષ્પના અર્થી એવા ભૂમિપર પટ પ્રસારીને રહેલા પુરૂષોને અનુકંપાથી આપે છે તે પુરુષો પણ બીજા જનોના અનુગ્રહ માટે તેને ગુંથે છે તેવીજ રીતે વિશ્વરૂપ વનખંડની મધ્યમાં રહેલા, તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ કલ્પવૃક્ષપર ચઢેલા ચોત્રીસ અતિશયરૂપ સંપત્તિયુક્ત ભગવન્ત, સંપૂર્ણજ્ઞાનરુપ પુષ્પો છદ્મસ્થરૂપ ભૂમિપર રહેલા-અને જ્ઞાનરુપ પુષ્પના અર્થી ગણધર મહારાજાઓની નિર્મળ બુદ્ધિરૂપ પટમાં નાખે છે અહીં જ્ઞાનશબ્દ ગ્રહણ કરવાથી કયા જ્ઞાનવાળા એમ સંશય ન થાય તે માટે, મૂળમાં કેવળી શબ્દ ગ્રહણ કરેલ છે, તે કેવળી પણ શ્રુતઅવધિઆદિથી ચાર પ્રકારે છે, તેથી અમિતજ્ઞાની એટલે સર્વજ્ઞ એમ કહ્યું છે. ૧૦૯૬-થી ૧૧૦૧

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

कीस कहेइ कयत्थो, किं वा भवियाण चेव बोहत्थ ।
सव्वोपायविहिण्णे, किं वाऽभव्वे न बोहेइ ? ॥ ११०२ ॥

ભગવન્ત કૃતાર્થ છતા શા માટે ધર્મોપદેશ કહે છે ? તેમા પણ સર્વ ઉપાય-અને વિધિ જાણવા છતા ભવ્ય જીવોને બોધ કરવાનેજ શામાટે ધર્મ કહે છે ? અભવ્યને પણ કેમ બોધ નથી કરતા ? ૧૧૦૨

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

नेगंतेण कयत्थो, जेणोदिन्नं जिणिन्दनामं से ।
तदवंझफलं तस्स य, खवणोवाओऽयमेव जओ ॥ ११०३ ॥
जं व कयत्थस्सवि से, अणुवकयपरोवगारिसाभव्वं ।
परमहियदेसयत्त, भासयसाभव्वमिव रविणो ॥ ११०४ ॥
किं व कमलेसु राओ, रविणो बोहेइ जेण सो ताइं ।
कुमुएसु व से दोसो, जं न विबुज्झति से ताइं ? ॥ ११०५ ॥
ज बोह-मउलणाइं, सूरकरामरिसओ समाणाओ ।
कमल-कुमुयाण तो तं, साभव्वं तस्स तेसिं च ॥ ११०६ ॥
जह वोलूगाईण, पगासधम्मावि सो सदोसेण ।
उइओऽवि तमोरूवो, एवमभव्वाण जिणसूरो ॥ ११०७ ॥
सज्झं तिगिच्छमाणो, रोगं रागी न भण्णए वेज्जो ।
मुणमाणो य असज्झं, निसेहयंतो जह अदोसो ॥ ११०८ ॥
तह भव्वकम्मरोगं, नासंतो रागवं न जिणवेज्जो ।
न य दोसि अभव्वासज्झकम्मरोगं निसेहंतो ॥ ११०९ ॥
मोत्तु अजोग्गं जोग्गे, दलिए रूवं करेइ रूवारो ।
न य रागद्दोसिल्लो, तहेव जोगे विबोहंतो ॥ १११० ॥

તીર્થંકર એકાન્તે કૃતાર્થ નથી. કેમકે તેમને જિન નામ કર્મનો ઉદય છે, તે કર્મ ફળ આપ્યા વગર રહેતુ નથી, તેથી તેનો ક્ષય કરવા ધર્મોપદેશ આપવો એજ ઉપાય છે. અથવા તે કૃતાર્થ છતા પણ સૂર્યના પ્રકાશ સ્વભાવની પેઠે તે ભગવાનનો અનુપકૃત છતા પરોપકારીપણાથી પરમહિત કરવાનો સ્વભાવ છે જેમ કમળો સૂર્યથી બોધ પામે છે, તેથી શુ કમળોપર તે રાગી છે ? અને કુમુદ પુષ્પો તેથી વિકસ્વર નથી થતા એટલે શુ કુમુદ પુષ્પોપર તે દ્વેષી છે ? (ના) જેમ સૂર્ય કિરણોનો પરામર્શ સમાન છે, તોપણ કમળોને વિકસ્વર કરે છે અને કુમુદને વિકસ્વર નથી કરતો તેથી તે કમલ વગેરેનો અને તે સૂર્યનો તેવોજ સ્વભાવ છે અથવા જેમ ઉદય પામેલ સૂર્ય, ઘુવડાદિને પોતાના દોષથી અંધકારરૂપ છે, તેમ અભવ્યોને જિનેશ્વર મહારાજરૂપ સૂર્ય પણ બોધ કરી શકતા નથી અથવા જેમ સાધ્યરોગની ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય તે રોગીપર રાગી નથી કહેવાતો, અને અસાધ્ય રોગ જાણીને ચિકિત્સા નહિ કરવાથી દ્વેષી નથી કહેવાતો, તેમ ભવ્યના કર્મરૂપ રોગનો

નાશ કરનાર જિનેશ્વરરૂપ વૈદ્ય તે ભવ્યો ઉપર રાગી નથી અને અભવ્યના અસાધ્ય એવા કર્મરૂપ રોગ હોવાથી તેનો નાશ ન કરવાથી દ્વેષી પણ નથી અથવા જેમ અયોગ્ય કાષ્ઠાદિ મૂકીને યોગ્ય કાષ્ઠાદિમા સુથાર કોતરકામ કરે છે, તેથી તે સુથારાદિ તે કાષ્ઠાદિ ઉપર રાગી-દ્વેષી નથી તેમ જિનેશ્વર પણ યોગ્યને બોધ કરવાથી રાગી નથી અને અયોગ્યને બોધ નહિ કરવાથી દ્વેષી પણ નથી. ૧૧૦૩-થી-૧૧૧૦

હવે નિર્યુક્તિની બીજી ગાથાની વ્યાખ્યા ભાષ્યકાર કહે છે

तं नाणकुसुमवुट्ठिं, घेत्तुं बीयाइबुद्धओ सव्वं ।
गंथंति पवयणट्ठा, माला इव चित्तकुसुमाण ॥ ११११ ॥
पगय वयण पवयणमिह सुयनाण कहं तयं होज्जा ? ।
पवयणमहवा संघो, गहेंति तयणुग्गहट्ठाए ॥ १११२ ॥

તીર્થંકરે મૂકેલ જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિને બીજાદિબુદ્ધિવાળા (જે એક પદથી અનેક પદો ગ્રહણ કરે તે બુદ્ધિને બીજબુદ્ધિ કહેવાય, તેવા અને આદિશબ્દથી કોઠારમા ધાન્યની માફક અખંડ સૂત્રાર્થ ધારણ કરે એવી જે કોષ્ઠબુદ્ધિવાળા) ગણધર મહારાજો સમગ્રપણે ગ્રહણ કરીને, વિચિત્ર પુષ્પમાળાની પેઠે તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની પ્રવચન માટે (સૂત્ર) રચના કરે છે પ્રવચન એટલે પ્રધાનવચન અથવા-પ્રશસ્ત વચન, અથવા આદિવચન, અથવા સંઘ પ્રવચન જે દ્વાદશાગ શ્રુત તે કેવી રીતે થાય ? તેથી દ્વાદશાગરૂપ પ્રવચન માટે અથવા સંઘના અનુગ્રહ માટે સૂત્ર રચના કરે છે ૧૧૧૧-૧૧૧૨

અથવા બીજા કારણથી પણ તેની રચના કરે છે તે કારણ જણાવે છે

(९१) घेत्तुं व सुहं सुहगुणण-धारणा दाउं पुच्छिउं चेव ।
एएहिं कारणेहिं, जीय ति कय गणहरेहिं ॥ १११३ ॥

સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકાય, ગણી શકાય, ધારી શકાય, બીજાને આપી શકાય અને પૂછી શકાય, એ કારણોથી પણ ગણધરોએ શ્રુત રચના કરી છે ૧૧૧૩

છુટા વેરાએલા પુષ્પસમૂહની પેઠે ભગવન્તે કહેલા વચનવૃન્દને સૂત્રરૂપે ગુંથેલ હોય, એટલે પદ-વાક્ય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભૃતાદિના નિયતક્રમ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપિત કરેલ હોય, તો તે સુખે ગ્રહણ કરી શકાય, જેમકે "આ શાસ્ત્રનો આટલો ભાગ ગ્રહણ કર્યો અને હવે આગળ આટલો ગ્રહણ કરવાનો બાકી રહ્યો" વળી એ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેનુ પરાવર્તન સારી રીતે કરી શકાય અને તેની સ્મૃતિ પણ રાખી શકાય, શિષ્યને શિખવવુ હોય તોપણ સુગમ થાય, શંકા પડવાથી તેનો નિશ્ચય કરવાને ગુરૂને સુખપૂર્વકપ્રશ્ન પણ કરી શકાય આવા કારણોથી ગણધર મહારાજોએ અવ્યવચ્છિન્ન એવા દ્વાદશાગશ્રુતની ગણધરનો કલ્પ હોવાથી રચના કરી છે

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે

मुक्कुसुमाण गहणाइयाइं जह दुक्करं करेउं जे ।
गुच्छाण च सुहयरं, तहेव जिणवयणकुसुमाण ॥ १११४ ॥

पय-वक्क-पगरण-ज्झाय-पाहुडाइनियतक्कमपमाण ।
तदणुसरता सुहं चिय, घेप्पइ गहियं इदं गेज्झ ॥ १११५ ॥
एवं गुणण घरण, दाण पुच्छा य तदणुसारेण ।
होइ सुहं जीयंति य, कायव्वमियं जओऽवस्सं ॥ १११६ ॥
सव्वेहिं गणहरेहिं जीयंति सुयं जओ न वोच्छिन्नं ।
गणहरमज्जाया वा, जीयं सव्वाणुचिन्नं वा ॥ १११७ ॥

જેમ છુટા પુષ્પોને ગ્રહણ કરવા દુષ્કર છે, અને (પુષ્પના) ગુચ્છાઓનો ગ્રહણ ઉપયોગ સુકર છે, તેમ જિનવિચનરૂપ પુષ્પો પણ, પદ-વાકય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભૃતાદિ નિયત-ક્રમાનુસારે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેને અનુસારે સુત્રને સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકાય (જેમકે) "આટલુ ગ્રહણ કર્યું, અને આટલુ ગ્રહણ કરવાનુ રહ્યુ." વળી એ પ્રમાણે નિયમિત હોય તો, પરાવર્તન-સ્મરણ-દાન-અને પૃચ્છા પણ તદનુસારે સુખે થાય, આ કારણોથી ગણધરોએ શ્રુત રચ્યુ છે, કેમકે તેઓએ તે અવશ્ય કરવુ જોઇએ અથવા સર્વ ગણધરોએ જીવના જીવિતની પેઠે અવ્યવચ્છિન્ન એવુ શ્રુત રચ્યુ છે, કેમકે શ્રુતનો કદીપણ વિચ્છેદ નથી થતો અથવા ગણધરોની એજ મર્યાદા છે, કે તેઓએ ગણધરનામકર્મના ઉદયથી શ્રુત રચના કરવીજ જોઇએ, કેમકે સર્વ ગણધરોએ તે પ્રમાણે કરેલ છે. ૧૧૧૪-થી-૧૧૧૭.

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સંબંધ જોડવા માટે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

जिणभणिइ च्चिय सुत्तं, गणहरकरणम्मि को विसेसो त्थ ? ।
सो तदविक्खो भासइ, न उ वित्थरओ सुयं किंतु ॥ १११८ ॥

(તીર્થંકર ભાષિત વચનોને ગણધરો સુત્રરૂપે રચે છે.) એ વચનથી તીર્થંકરે કહેલ વચનોનેજ સુત્ર રૂપે કરે છે, એમા શુ વિશેષ છે ? તીર્થંકર જે શ્રુત કહે છે તે ગણધરોની બુદ્ધિની અપેક્ષાએજ અલ્પ માત્ર કહે છે, પણ સર્વને સાધારણ એવા વિસ્તારથી નથી કહેતા.

શ્રી જિનેશ્વર મહારાજા શુ કહે છે અને ગણધરો શા માટે સુત્ર રચે છે તે કહે છે

(९२) अत्थं भासइ अरहा, सुत्तं गथति गणहरा निउणं ।
सासणस्स हियट्ठाए, तओ सुत्तं पवत्तेई ॥ १११९ ॥

અરિહંત અર્થ કહે છે, અને ગણધરો તે સૂક્ષ્મ પદાર્થનુ પણ વિસ્તૃત વિવેચન યુક્ત સુત્ર ગુંથે છે-રચે છે તેથી શાસનના હિત માટે સુત્ર પ્રવર્તે છે ૧૧૧૯

આગળ એજ અધિકાર વિસ્તારથી કહેતા ભાષ્યકાર શંકા સમાધાન કહે છે

णणु अत्थोऽणभिलप्पो, स कहं भासइ न सद्दरूवो सो ? ।
सद्दम्मि तदुवयारो, अत्थप्पच्चायणफलम्मि ॥ ११२० ॥

અર્થ અનભિલાપ્ય હોવાથી તીર્થંકર તે અર્થને કેવી રીતે બોલી શકે ? કેમકે અર્થ શબ્દરૂપ નથી ? ઉત્તર-અર્થની પ્રતીતિ કરાવવામા કારણભૂત એવા શબ્દની અંદર અર્થનો ઉપચાર કર્યો છે ("તેથી અર્થ કહે છે એમ કહ્યુ") ૧૧૨૦

પુન: શંકા કરે છે કે—

तो सुत्तमेव भासइ, अत्थपच्चायगं न नामत्थ ।

गणहारिणोऽवि तं चिय, करिंति को पइविसेसो त्थ ? ॥ ११२१ ॥

(જો એમ હોય) તો અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર સુત્ર તેજ તીર્થંકરો પણ કહે છે. પણ અર્થ નથી કહેતા એમ થયુ અને ગણધરો પણ તેનેજ સુત્ર કરે છે, તો એ બેમા તફાવત શુ છે? ૧૧૨૧

એ શંકાનુ આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે—

सो पुरिसावेक्खाए, थोवं भणइ न उ बारसंगाइं ।

अत्थो तदविक्खाए, सुत्तं चिय गणहराण तं ॥ ११२२ ॥

તીર્થંકર મહારાજ ગણધરરૂપ પુરૂષની અપેક્ષાએ થોડુ જ કહે છે. પણ દ્વાદશાંગ નથી કહેતા, દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ તે અર્થ છે અને તેજ અર્થ ગણધરોની અપેક્ષાએ સંક્ષેપ સુચક હોવાથી સુત્ર છે

તીર્થંકર ભગવાન ગણધર જેવા પુરૂષની અપેક્ષાએ "उप्पज्जेइ वा, विगमेइ वा. धुवेइ वा" એટલે ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, અને સ્થિર રહે છે. એ પ્રમાણે કેવળ ત્રણ માતૃકાપદ રૂપ અલ્પ અર્થ કહે છે, પણ બારે અંગો નથી કહેતા એ ત્રણ માતૃકા પદો તે શબ્દરૂપ છતા પણ દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ સંક્ષિપ્ત હોવાથી અર્થ કહેવાય છે, અને ગણધરોની અપેક્ષાએ એજ માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી સુત્ર કહેવાય છે એ પ્રમાણે ઉભયમા–જિનોક્ત અર્થ અને ગણધરોક્ત સુત્રમા તફાવત છે ૧૧૨૨

માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી તે સુત્રરૂપ છે. એ સમજી શકાય છે, પણ તેજ માતૃકાપદ અર્થરૂપ પણ છે, એ કેવી રીતે ?

अगाइसुत्तरयणानिरवेक्खो जेण तेण सो अत्थो ।

अहवा न सेसपवयणहियउत्ति जह बारसंगमिणं ॥ ११२३ ॥

पवयणहियं पुण तयं, जं सुहगहणाइ गणहरेहिंतो ।

बारसविहं पवत्तइ, निउणं सुहुमं महत्थं च ॥ ११२४ ॥

અંગાદિ જે સુત્ર રચના છે તેથી નિરપેક્ષ હોવાથી તે ત્રણ માતૃકાપદ અર્થ કહેવાય છે અથવા જેમ આ દ્વાદશાંગ શેષ પ્રવચનને હિતકારી છે, તેમ તે હિતકારી નથી પ્રવચન (સંઘ) ને હિતકારી તો તેજ છે, કે જેનુ સુખે ગ્રહણ–ધારણ થઇ શકે, અને એવુ તો ગણધરોએ રચેલુ આચારાંગાદિ બાર પ્રકારનુ સુત્રજ છે. તેથી દ્વાદશાંગીસુત્ર છે, અને તે નિપુણ એટલે સુક્ષ્મ અર્થ પ્રતિપાદક અને મહા અર્થવાળુ છે ૧૧૨૩–૧૧૨૪.

નિપુણ એવો અર્થ કર્યો તેની અપેક્ષાએ અર્થાન્તર કહે છે

निययगुणं वा निउणं, निद्दोसं गणहराऽहवा निउणा ।

तं पुण किमाइ–पज्जंतमाणमिह को व से सारो ? ॥११२५॥

અથવા તે શ્રુત નિયતગુણવાળુ એટલે સર્વ સંનિહિત સુત્રના ગુણવાળુ હોવાથી નિર્દોષ છે કેટલેક સ્થળે निउणा એવો પાઠ છે તેની અપેક્ષાએ સુક્ષ્મ અર્થને દેખનાર હોવાથી. ગણધરોજ નિપુણ કહેવાય તે શ્રુતની આદિમા શુ ? અન્તમા શુ ? અને તેનો સાર શુ છે ? ૧૧૨૫

એ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા માટે નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

(९३) सामाइयमाईय, सुयनाण जाव त्रि दुसाराओ ।
तस्सवि सारो चरणं, सारो चरणस्स निव्वाणं ॥ ११२६ ॥

સામાયિકથી યાવત્ બિન્દુસાર પર્યન્ત શ્રુતજ્ઞાન છે, તેમા સામાયિક આદિ શ્રુત છે અને બિન્દુસાર અન્તિમ છે એ શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે. ૧૧૨૬

સમગ્ર શ્રુતમા સામાયિક આદિશ્રુત છે, કેમકે ચારિત્રગ્રહણ કરતા શરૂઆતમા સામાયિકનુ જ દાન કરાય છે અને તે પછી અન્તે બિન્દુસાર નામનુ ચૌદમુ પૂર્વ શ્રુત છે. એ શ્રુતના બે–અનેક–અને બાર ભેદ છે. અને તે શ્રુતનો સાર ચારિત્ર છે અહી સાર શબ્દનો અર્થ પ્રધાન અથવા ફળ સમજવો એટલે શ્રુતજ્ઞાનથી ચારિત્ર પ્રધાન છે. અને તેજ તેનુ ફળ છે અથવા સમ્યક્ત્વનો સાર પણ ચારિત્ર છે, અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર પણ 'अवि' શબ્દ કહ્યો છે તેથી મોક્ષ પણ સાર છે. જો એમ માનવામા ન આવે તો જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ ન થાય, પરન્તુ જ્ઞાનરહિત એકલુ ચારિત્રજ મોક્ષનો હેતુ થાય. પરતુ એમ માનવુ અનુચિત છે કેમકે "सम्यग् दर्शनज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्ग (तत्त्वार्थ. १-१) તથા "नाण-किरियाहि मोक्खो" એટલે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ-જ્ઞાન-અને સમ્યક્ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે, અથવા જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે આ સુત્રના પદો અયોગ્ય ઠરે અહીં જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્ને મોક્ષના સમાન હેતુ છે પરન્તુ એક ગૌણહેતુ છે અને બીજો મુખ્ય હેતુ છે, તેથી "જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે." એમ કહ્યુ છે અહી સારશબ્દ ફળવાચી સમજવો એટલે તપસયમરૂપ ચારિત્રનુ ફળ મોક્ષ છે. શૈલેશી અવસ્થામા થનારા સર્વ સવરરૂપ ચારિત્ર વિના મોક્ષ ન થાય, સર્વસવરરુપ ચારિત્ર હોય, તો મોક્ષ થાયજ તેથી ચારિત્રનું ફલ-સાર મોક્ષ કહ્યુ, અન્યથા તો સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ સમુદિતજ મોક્ષના હેતુ છે, કેમકે શલેશી અવસ્થામા પણ ક્ષાયિકદર્શન અને ક્ષાયિકજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે ૧૧૨૬

તેનુ સાર ચારિત્ર છે એ પદની વ્યાખ્યા બીજી રીતે કરે છે

सोउं सुयण्णव वा, दुग्गेज्झ सारमेत्तमेयस्स ।
घेच्छं तयति पुच्छइ, सीसो चरणं गुरू भणइ ॥११२७॥

અથવા સામાયિકાદિ બિન્દુસાર પર્યંત શ્રુતાર્ણવ દુર્ગાહ્ય છે, એમ શ્રવણ કરીને તેનો સાર માત્ર ગ્રહણ કરીશ, તેથી શિષ્ય પૂછે છે કે આ દ્વાદશાગશ્રુતનો સાર શુ છે ? ગુરૂ કહે છેકે તેનો સાર ચારિત્ર છે, ચારિત્રનોસાર મોક્ષ છે તે વાત નિર્યુક્તિ ગાથાને અતે જણાવી જ છે ૧૧૨૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

अन्नाणओ हयत्ति य, किरिया नाण किरियाहि नेव्वाणं ।
भणियं तो किह चरणं, सारो नाणस्स तमसारो ? ॥११२८॥

અજ્ઞાનથી ક્રિયા હણાએલી છે, એવા આગળના વચનથી જ્ઞાન અને ક્રિયા સમુદિત હોય તોજ તેનાથી મોક્ષ થાય એમ આગમમા કહ્યુ છે તો જ્ઞાનનો સારચારિત્ર છે એમ કેમ કહેવાય ? કેમકે ક્રિયા વિનાનુ જ્ઞાન તો અસાર છે ? ૧૧૨૮

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

चरणोवलद्धिहेऊ, ज नाण चरणओ य नेव्वाण ।
सारोत्ति तेण चरण, पहाण–गुणभावओ भणियं ॥११२९॥
नाण पयासयं चिय, गुत्ति–विसुद्धिप्फलं च ज चरण ।
मोक्खो य दुगाहीणो, चरण नाणस्स तो सारो ॥११३०॥

ચારિત્રની પ્રાપ્તિમા મતિશ્રુતાદિ જ્ઞાન એ મુખ્ય હેતુ છે, કેમકે જ્ઞાન વિના છોડવા લાયક તથા ગ્રહણ કરવા લાયક પદાર્થનો બોધ થતો નથી અને ચારિત્રથી મોક્ષ થાય છે તેથી ચારિત્ર એ જ્ઞાનનો સાર છે વળી સર્વસ વરરૂપ ચારિત્ર મોક્ષનુ પ્રધાન કારણ છે અને જ્ઞાન ગૌણભાવે કારણ છે જ્ઞાન કરવા લાયક, નહી કરવા લાયક વિગેરે વસ્તુનુ પ્રકાશક છે અને ચારિત્રનુ ફળ ગુપ્તિ તથા વિશુદ્ધિ છે અને મોક્ષ તો એ બન્નેને આધીન છે તેથી જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે ૧૧૨૯-૧૧૩૦

મતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞાન ચારિત્ર પ્રાપ્તિનુ મુખ્ય કારણ છે, કેમકે જ્ઞાન વિના ચારિત્રના વિષય ભૂત જીવ-અજીવ આદિનુ અને હેય-ઉપાદેય આદિનુ જ્ઞાન નથી થતુ જ્ઞાન ન હોવાથી યથાર્થ ક્રિયા કરી શકાય નહિ વળી તપ-સ યમરૂપ ચારિત્રથી મોક્ષ થાય છે. આ કારણથી સર્વ સ વરરૂપ ચારિત્ર મોક્ષનુ મુખ્ય કારણ છે અને જ્ઞાન તો મોક્ષના કારણનુ કારણ હોવાથી ગૌણભાવે કારણ છે કારણ કે કૃત્ય અકૃત્ય વસ્તુનુ પ્રકાશક હોવાથી જ્ઞાન તો માત્ર વસ્તુનુ જ્ઞાન કરવામાજ વ્યાપારાય છે, અને ચારિત્રનુ ફળ તો સ વર અને કર્મનિર્જરારૂપ ગુપ્તિ અને વિશુદ્ધિ છે તેથી મોક્ષ, જ્ઞાન અને ચારિત્ર ઉભયને આધિન છે. માત્ર મુખ્યતાએ મોક્ષ ચારિત્રને આધીન છે, અને ગૌણપણે જ્ઞાનને આધિન છે આ કારણથી ચારિત્રને જ્ઞાનનો સાર કહ્યો છે ૧૧૨૯-૧૧૩૦

બીજી રીતે પણ જ્ઞાનથી ચારિત્ર મુખ્ય છે, તે જણાવે છે

जं सव्वनाणलाभाणंतरमहवा न मुच्चए सव्वो ।
मुच्चइ य सव्वसंवरलाभे, तो सो पहाणयरो ॥११३१॥

અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તરતજ સર્વ જીવો મોક્ષ નથી પામતા, પરન્તુ શૈલેશી અવસ્થામા સર્વસ વરરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થએ સર્વ જીવો મોક્ષ પામે છે તે કારણથી તે સર્વસ વરરૂપ ચારિત્રજ અન્વયપણા તરીકે કરીને મોક્ષનુ પ્રધાનતર કારણ છે, અને તે સ વર ક્રિયારૂપ હોવા થકી ચારિત્ર છે ૧૧૩૧.

આ કહેલી વાતજ સ્પષ્ટ સમજાવે છે

लाभेऽवि जस्स मोक्खो, न होइ जस्स य स होइ स पहाणो ।
एव चिय सुद्धनया, नेव्वाणं संजम बेंति ॥ ११३२ ॥

મત્યાદિ પાચ જ્ઞાનનો લાભ થયા છતા પણ તરતજ મોક્ષ નથી મળતુ, તેથી જ્ઞાન મોક્ષનુ ગૌણ કારણ છે, અને જેનો લાભ થવાથી તરતજ અવશ્ય મોક્ષ થાય છે એવો સ વર મોક્ષનુ પ્રધાન કારણ છે આ પ્રમાણે ઋજુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો સ યમનેજ મોક્ષ કહે છે. કારણ કે અત્ય તનજીક કારણ એવા સર્વ સ વરરૂપ સ યમનેજ નિર્વાણરૂપ કાર્યના

ઉપચાર થકી મોક્ષ કહે છે. પણ જ્ઞાનને મોક્ષ નથી કહેતા કેમકે વ્યવહારનય, તપ-સંયમ નિર્ગ્રન્થપણુ-અને પ્રવચન તેને મોક્ષ કહે છે, તથા શબ્દ અને ઋજુસૂત્રનયો ચારિત્રનેજ મોક્ષ કહે છે ૧૧૩૨

આ સ્થળે કોઇ જ્ઞાનવાદી કહે છે કે—

आह पहाणं नाणं, न चरित्तं नाणमेव वा सुद्ध ।

कारणमिह न उ किरिया, सावि हु नाणप्फलं जम्हा ॥ ११३३ ॥

જ્ઞાનજ પ્રધાન છે, પણ ચારિત્ર પ્રધાન નથી અથવા અહી જ્ઞાનજ મોક્ષનુ કારણ છે, પરન્તુ ક્રિયા નથી, કેમકે તે ક્રિયા તો જ્ઞાનનુ ફળ છે ૧૧૩૩

મોક્ષના કારણોમા જ્ઞાનજ મુખ્ય છે, ચારિત્ર મુખ્ય નથી, અથવા જ્ઞાનજ એકલુ મોક્ષનુ કારણ છે પણ ક્રિયા મોક્ષનુ કારણ નથી કેમકે એ ક્રિયા પણ જ્ઞાનનુ ફળ-કાર્ય છે જેમ મૃત્તિકા ઘટનુ કારણ છે, છતા ઘટની અપાન્તરાલવર્તિ પિંડ-શિવક-કુશુલઆદિનુ પણ કારણ થાય છે એવીજ રીતે જ્ઞાન પણ મોક્ષનુ કારણ છે અને મોક્ષ થવા પહેલા થતી જે સર્વ સંયમાદિ ક્રિયા તેનુ પણ કારણ છે વળી જેમ ક્રિયા જ્ઞાનનુ કાર્ય છે, તેમ તે ક્રિયા પછી થનાર મોક્ષ આદિ પણ જ્ઞાનનુ કાર્ય છે તેમજ ક્રિયાની પૂર્વે સમ્યકૂત્વ પ્રાપ્તિકાળે તત્ત્વપરિજ્ઞાનાદિ અને રાગ દ્વેષનો નિગ્રહ વિગેરે થાય છે. તે સર્વ જ્ઞાનનુ જ કાર્ય છે અને આ દુનિઆમા પણ સર્વજનને પ્રત્યક્ષ છે કે મનચિન્તિત મહામંત્રથી પવિત્ર થયેલ મનુષ્ય, વિષભક્ષણ વિષાપહાર-ભૂત-શાકિનીઆદિનો નિગ્રહ કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા રહિત જ્ઞાનનુ જ ફળ-કાર્ય છે આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મોક્ષ જ્ઞાનનુ જ કાર્ય છે ૧૧૩૩

સ્પષ્ટપણા માટે એજ વાત બતાવે છે—

जह सा नाणस्स फलं, तह सेसपि तह बोहकालेवि ।

नेयपरिच्छेयमयं, रागादिविणिग्गहो जो य ॥ ११३४ ॥

जं च मणोचिंतियमंतपूयविसमक्खणाइबहुभेयं ।

फलमिह तं पच्चक्ख किरियारहियस्स नाणस्स ॥ ११३५ ॥

જેમ તે ક્રિયા જ્ઞાનનુ ફળ છે, તેમ બીજુ મોક્ષાદિ પણ જ્ઞાનનુ ફળ છે, તથા સમ્યકૂત્વ પ્રાપ્તિકાળે તત્ત્વપરિજ્ઞાન અને રાગાદિનો નિગ્રહ જે થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનનુ ફળ છે અને મનોચિન્તિત મંત્રથી પવિત્ર વિષભક્ષણાદિ બહુ પ્રકારનુ જે ફળ અહી પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તે ક્રિયારહિત કેવળ જ્ઞાનનુ જ ફલ છે ૧૧૩૪-૧૧૩૫

આચાર્યશ્રી જ્ઞાનવાદીને ઉત્તર આપે છે કે-

जेण चिय नाणाओ, किरिया तत्तो फल च तो दोवि ।

कारणमिहरा किरियारहियं चिय तं पसाहेज्जा ॥ ११३६ ॥

જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, અને તે ક્રિયાથી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથીજ જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને મોક્ષનુ કારણ છે અન્યથા જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેથી મોક્ષ થાય છે એ પરિકલ્પના નિરર્થક થવાથી ક્રિયા રહિત જ્ઞાનજ ઇષ્ટફળ સાધક થાય ૧૧૩૬.

અને વળી-

नाणं परंपरमणंतरा उ किरिया तयं पहाणयरं ।
जुत्तं कारणमहवा, समयं तो दोन्नि जुत्ताइं ॥ ११३७ ॥

જ્ઞાન પરંપરાએ કાર્યને ઉપકાર કરે છે, અને ક્રિયા અનન્તર ઉપકાર કરે છે, તેથી તે ક્રિયાજ પ્રધાન કારણપણે યુક્ત છે, અને જો બન્ને એકી સાથે ઉપકાર કરતા હોય તો બન્ને પ્રધાન કારણ કહેવા યોગ્ય છે ૧૧૩૭

જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, પણ તે ક્રિયાને તમે જ્ઞાનવાદી મોક્ષનુ કારણ માનો છો કે નહિ ? જો ન માનતા હો, તો તેની અપેક્ષા વિના માત્ર જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થવો જોઇએ, કેમકે જે કારણ નથી તેની અપેક્ષાની શુ જરૂર છે ? અને ક્રિયા પણ કાર્યનુ કારણ છે, એમ જો માનતા હો તો-

कारणमंत मोत्तु, किरियमणंत कह मयं नाणं ? ।
सहचारित्ते व कहं, कारणमेक्क न पुणरेक्कं ? ॥ ११३८ ॥

એમ છે તો આંતરા રહીતપણે ઉપકાર કરનાર ક્રિયારૂપ અન્ત્ય કારણ મૂકીને જ્ઞાનરૂપ પરંપરાએ કાર્ય કરનારને કેમ માનો છો ? એ જણાવો, બન્ને સાથે કાર્યને ઉપકાર કરે છે (એમ કહેતા હો તો) એક જ્ઞાનનેજ કારણ શા માટે કહો છો ? અને ક્રિયાને કારણ કેમ નથી કહેતા ? ૧૧૩૮ વળી-

रागाइसमो सजमकिरिय, च्चिय नाणकारणा होज्ज ।
तीसे फले विवाओ, त तत्तो नाणसहियाओ ॥ ११३९ ॥

રાગાદિનો ઉપશમ તે સંયમ ક્રિયાજ છે, અને તે ક્રિયાનુ કારણ જ્ઞાન છે. તે ક્રિયાના ફળમા વિવાદ છે કે જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થાય છે ? ક્રિયાથીજ મોક્ષ થાય છે ? કે જ્ઞાન સહિત ક્રિયાથી થાય છે ? આમા જ્ઞાનસહિત ક્રિયાથીજ થાય ૧૧૩૯

રાગઆદિનો નિગ્રહ રૂપ સંયમ ક્રિયાજ છે બીજુ કંઇ નથી. અને તે સંયમ ક્રિયા જ્ઞાનનુ ફળ છે, એમ માનવામા અમારે કોઈ વિરોધ નથી, પરન્તુ તે ક્રિયાના ફળ સંબંધમા વિવાદ છે કે તેથી જે મોક્ષરૂપ ફળ થાય છે, તે માત્ર એકલા જ્ઞાનથીજ થાય છે ? અથવા એકલી ક્રિયાથીજ થાય છે ? એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. એમ તો નહિ કહી શકાય ? કેમકે જ્ઞાન પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ પહેલા ક્રિયાની ઉત્પત્તિ તમે પણ માનો છો વળી એકલી ક્રિયાથી પણ મોક્ષ નહિ કહી શકાય, કેમકે જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા ઉન્મત્ત મનુષ્યની ક્રિયા જેવી છે, અને તેવી ક્રિયાથી પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માનવાથી ગમે તે ક્રિયાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવી જોઇએ માટે જ્ઞાનરહિત ક્રિયાથી મોક્ષ થાય એમ કહેવુ તે પણ અયોગ્ય છે અને તેથી ત્રીજો પક્ષ જ્ઞાનસહિત જે ક્રિયા, તેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેવુ તેજ યોગ્ય છે ૧૧૩૯

અને વળી-

परिजवणाई किरिया, मंतेसुऽवि साहण न तम्मत्तं ।
तण्णाणओ य न फलं, तं नाणं जेणमक्किरिय ॥ ११४० ॥

મંત્રોમાં પણ જપ કરવાદિરૂપે ક્રિયા છે, એકલું મંત્ર જ્ઞાનજ કાર્ય સાધક નથી. જ્ઞાનથીજ તે ફળ થાય છે, (એમ કહેતા હો તો) ના, જ્ઞાનનુ તે ફળ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે ૧૧૪૦

વિષવિઘાત–આકાશગમનાદિના હેતુભૂત મંત્રોમા પણ જાપ કરવો–સાધના કરવી વિગેરે મંત્રસહાયવાળી ક્રિયા કાર્યસાધક છે, કેવળ મંત્રજ કાર્યસાધક છે એમ નહિ અહી કોઈ એમ કહે કે આ કથન તો પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે, કેમકે કોઇ વખત મંત્ર સ્મરણરૂપજ્ઞાન માત્રથીજ ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ થાય છે એના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે મંત્રસ્મરણરૂપ જ્ઞાનનુ જ એ ફળ નથી. કેમકે ક્રિયારહિત એકલુ જ્ઞાન અમૂર્ત છે. અને જે ક્રિયારહિત અમૂર્ત હોય છે, તે આકાશની પેઠે કાર્ય કરતુ નથી અહી જ્ઞાનને ક્રિયારહિત માન્યુ છે. એટલે તે કેવી રીતે કાર્ય સાધક થાય ? જે કાર્યસાધક હોય છે, તે કુંભારની પેઠે ક્રિયા સહિતજ હોય છે તમારૂ માનેલુ જ્ઞાન એવુ નથી, એટલે તે એકલુ કંઈપણ ન કરી શકે, આ કથન પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ પણ નથી, કારણ કે ક્રિયાની મદદ વિના એકલુ જ્ઞાન કદિપણ ફળવાળુ જણાતુ નથી. ૧૧૪૦

तो तं कत्तो मन्नइ, तं समयनिबद्धदेवओवहियं ।

किरियाफल चिय जओ, न मंतनाणोवओगस्स ॥ ११४१ ॥

તો તે કાર્ય કોનાથી થાય છે ? કહીએ છીએ કે તે કાર્ય સંકેતનિબદ્ધ દેવતાઓ કરે છે, તેથી તે ક્રિયાનુ જ ફળ છે, મંત્રના જ્ઞાનોપયોગનુ નથી ૧૧૪૧

અહી કોઈ એમ પૂછે કે વિષવિઘાત–આકાશગમનાદિ કાર્ય મંત્રજ્ઞાનથી નથી થતુ, તો કોનાથી થાય છે ? તેના ઉત્તરમા કહીએ છીએ કે તે કાર્ય મંત્રાધીન દેવોથી કરાએલુ છે, કેવળ મંત્રજ્ઞાનનાઉપયોગનુ જ એ ફળ નથી તાત્પર્ય એ છે કે સંકેત પૂર્વક–જ્યા જ્યા દેવોના મંત્રો સંકેતમા જોડાએલા હોય છે, ત્યા ત્યા તે તે દેવોથી કરાએલુ કાર્ય, તેનુ ફળ છે, અને દેવતાઓ સક્રિય હોવાથી એ કાર્ય ક્રિયાનુ જ ફળ છે. એટલે ફક્ત જ્ઞાનોપયોગ માત્રનુ જ ફળ છે એમ નહિ.

જ્ઞાનવાદી–દેવતાને આમંત્રણ કેવળ મંત્રોના સ્મરણરૂપ જ્ઞાનોપયોગથી થાય છે કે નહિ ? જો થાય છે, તો શેષ બીજા કાર્યો પણ મંત્રજ્ઞાનોપયોગથી કેમ ન થાય ? અને જો એ પ્રમાણે દેવતાનુ આમંત્રણ ન થતુ હોય તો તેઓ અહી આવીને આકાશગમનવિષવીર્યાપહાર આદિ કાર્યો કેવી રીતે કરે છે ?

આચાર્ય –મંત્રોના સ્મરણથી દેવતાનુ આમંત્રણ થાય છે, પરન્તુ એકલા મંત્રસ્મરણના જ્ઞાનોપયોગથી નથી થતુ, પણ વારવાર મંત્રનો જાપ પૂજન વિગેરે ક્રિયાની સહાયવાળા મંત્રસ્મરણથીજ તે આમંત્રણ થાય છે ૧૧૪૧

શું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ક્રિય છે ? અથવા કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાની અપેક્ષાએ નિષ્ક્રિય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે–

वत्थुपरिच्छेयफलं, हवेज्ज किरियाफलं च तो नाणं ।

न उ निव्वत्तयमिट्ठं, सुद्ध चिय तं जओऽभिहियं ॥ ११४२ ॥

જ્ઞાનથી વસ્તુનો બોધ થાય છે અને ચારિત્રક્રિયામા સહકારી થાય છે, પરન્તુ મોક્ષ રૂપ ઇષ્ટફળ ઉત્પન્ન કરવામા તે અનતરુ શુદ્ધ કારણ નથી તે માટે કહ્યુ છે કે-૧૧૪૨

(९४) सुयनाणम्मिवि जीवो, वट्टतो सो न पाउणइ मोक्खं ।
जो तव-संजममइए, जोगे न चएइ वोढुं जे ॥११४३॥

જે તપ-સયમાત્મક યોગો વહન કરી શકતો નથી, એવો કેવલ શ્રુતજ્ઞાન આદિમા વર્તતો જીવ, મોક્ષ પામતો નથી ૧૧૪૩.

ઉપરોક્ત અર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે

सक्किरियाविरहाओ, न इच्छियसंपावयंति नाणंति ।
मग्गण्णू वाऽचेट्ठो, वायविहीणोऽहवा पोओ ॥ ११४४ ॥

જેમ માર્ગને જાણનાર મનુષ્ય, ગમનાદિ ચેષ્ટારહિત હોય તો ઇષ્ટસ્થળે પહોચાડતો નથી, અથવા ઇષ્ટદિશામા લઈ જનાર વાયુની ક્રિયા વિનાનુ વહાણ, ઇચ્છિત બદરની દિશામા પહોચાડતુ નથી, તેમ ચારિત્રરૂપ સત્ક્રિયા રહિત જ્ઞાન પણ મોક્ષરૂપ ઇચ્છિત અર્થ પ્રાપ્ત કરાવતુ નથી ૧૧૪૪

જેમકે-

(९५) जह छेयलद्धनिज्जामओऽवि वाणियगइच्छियं भूमिं ।
वाएण विणा पोओ, न चएइ महण्णवं तरिउं ॥११४५॥

(९६) तह नाणलद्धनिज्जामओऽवि सिद्धिवसहिं न पाउणइ ।
निउणोऽवि जीवपोओ, तव-संजममारुयविहूणो ॥११४६॥

(९७) संसारसागराओ उच्छुड्ढो मा पुणो निवुड्डेज्जा ।
चरणगुणविप्पहूणो, वुड्डइ सुबहुं पि जाणंतो ॥११४७॥

જેમ હુશીઆર ખલાસીવાળુ વહાણ, અનુકૂળ પવન વિના વણિકની ઇષ્ટ ભૂમિએ મહાસમુદ્ર તરીને પહોચતુ નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપ ખલાસીયુક્ત, જીવરૂપ વહાણ તપ-સયમાદિરૂપ વાયુ રહિત મોક્ષરૂપ ભૂમિએ પહોચતુ નથી માટે હે દેવાનુપ્રિય ! મોટા કષ્ટવડે પ્રાપ્ત થાય તેવો જિનધર્મ યુક્ત માનવજન્મ પામીને સસાર સાગરની ઉપર આવેલો છે, તો હવે ચરણ-કરણાદિ ગુણ રહિત થઇને ફરી તેમા બુડ નહિ તુ એમ નહી બોલ કે હુ વિશેષ શ્રુતજ્ઞાને કરીને યુક્ત છુ, તેથી તેના બળથી મુક્તિને પામીશ, કેમકે ઘણુ સારૂ જાણનારા શ્રુતજ્ઞાની પણ સસારમા ડુબ્યા છે (તેથી જ્ઞાનનો અભિમાન દૂર કરીને ચરણ-કરણાદિ અનુષ્ઠાનમા પ્રમાદ રહિત થઈ ઉદ્યમ કરવો) ૧૧૪૫-૧૧૪૬-૧૧૪૭

ઉપરની ત્રીજી ગાથાનો ભાવાર્થ ભાષ્યકાર દૃષ્ટાન્તપૂર્વક સમજાવે છે

ससारसागराओ, कुम्मो इव कम्मचम्मविवरेण ।
उम्मज्जिउमिह जइण, नाणाइपगासमासज्ज ॥ ११४८ ॥
दुलहं पि जाणमाणो, सयणसिणेहाइणा तयं तत्तो ।
सजमकिरियारहिओ, तत्थेव पुणो निबुड्डेज्जा ॥ ११४९ ॥

કૂર્મની પેઠે આ જીવ સંસાર સાગરમાંથી કર્મરૂપ સેવાળના છિદ્રવડે બહાર નીકળીને જૈનદર્શન સંબંધી જ્ઞાનાદિરૂપ પ્રકાશ પામીને, પુનઃ તે પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે, એમ જાણતાં છતાં પણ સ્વજનના સ્નેહાદિવડે તે જીવ સંયમક્રિયારહિત ફરી આ જ સંસારમાં ડૂબે છે ૧૧૪૮-૧૧૪૯

જેમ કોઈ કૂર્મ (કાચબો) અતિશય તૃણ-પત્રાદિ યુક્ત ને ગાઢ સેવાળથી આચ્છાદિત મહાઅંધકારવાળા મોટા દ્રહમાં રહેલા અનેક જળચર પ્રાણિઓથી વ્યથિત ચિત્તવાળો થઇ ચારે બાજુ ભ્રમણ કરતો મહામુશીબતે સેવાલનું છિદ્ર પામીને, તે વડે દ્રહ ઉપર આવીને, શરદપૂર્ણિમાના ચન્દ્રની ચંન્દ્રિકાના સ્પર્શના સુખનો અનુભવ કરી, પોતાના બન્ધુ એવા જળચરજીવોના સ્નેહથી આકૃષ્ટ ચિત્તવાળો થઇને વિચારવા લાગ્યો, કે મારા સ્નેહીઓ બિચારા આ અપૂર્વ સુરલોકસમાન સુખ ક્યારે અનુભવશે ? તેઓને પણ આ સુખનું દર્શન કરાવું, એમ વિચારીને કૂર્મ પુનઃદ્રહમાં પેશી ગયો, તે પછી સર્વ સ્નેહી જળચરોને લઇ પૂર્વનું છિદ્ર સોધવા લાગ્યો, પરન્તુ એ છિદ્ર તો કૂર્મ ગયા પછી તુરતજ પૂરાઈ ગયું એટલે ગમે તેટલી શોધ કરવા છતાં એ છિદ્ર ન મળ્યું, તેથી તે મહાદુઃખ અનુભવવા લાગ્યો.

એજ પ્રમાણે આ જીવરૂપ કૂર્મ અનાદિકર્મસંતાનથી અવરાએલ, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અંધકાર યુક્ત જુદી જુદી જાતની માથાની નેત્રની જ્વર કોઢ-ભગન્દર આદિની શારીરિક વેદના અને ઇષ્ટવિયોગ-અનિષ્ટસંયોગાદિ માનસિક વેદનારૂપ જળચરના સમૂહવાળા સંસાર-સમુદ્રથી મહા મુશીબતે મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિને યોગ્ય કર્મોદયરુપ છિદ્ર પામીને, મનુષ્યપણું પામવારૂપ ઉપરના ભાગે આવીને જિનેશ્વરરૂપ ચંદ્રના વચનરૂપ ચન્દ્રિકાના સંગમ સુખને અનુભવીને "આ જિનવચનરૂપબોધિનો લાભ દુર્લભ છે" એમ જાણવા છતાં સ્વજનસ્નેહ અને વિષયાસક્ત ચિત્તથી આ જીવ પુનઃ સંસારસાગરમાં ડૂબે છે. આ જ કારણથી નિર્યુક્તિકારે કહ્યું છે કે

આ પ્રમાણે સંસારસમુદ્રમાં હે ભવ્ય ! તું ડૂબ નહિ પરન્તુ સદનુષ્ઠાન કરવામાં અપ્રમાદી થા આનો વિશેષ ખુલાસો કરે છે "મનુષ્યભવ પ્રાપ્તિને રોકનાર કર્મ તે સેવાલ જાણવી અને તેની અનુદય અવસ્થા તે કર્મ વીવર જાણવું જીનેશ્વર રૂપ ચંદ્ર અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના સ્વરૂપનો જે બોધ, તે ચંદ્ર સંબંધી જ્ઞાનપ્રકાશ, તેને ગુરૂદ્વારા પામીને જ્ઞાનાદિકને દુર્લભ જાણતો છતો સ્વજનના સ્નેહાદિકથી વિશેષે જોડાયેલો- સંયમક્રિયાથી રહિત થઈ સંસાર સમુદ્રમાં સંસારી જીવ ફરીને બુડે છે ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

પુનઃ જ્ઞાનવાદી શંકા કરીને પૂછે છે કે-

अह अण्णाणी कुम्मो, पुणो निमज्जेज्ज न उण तन्नाणी ।
सक्किरियापरिहीणो, वुड्डइ नाणी जहऽन्नाणी ॥ ११५० ॥
नेच्छइयनयमएण व, अन्नाणी चेव सो मुणेन्तोऽवि ।
नाणफलाभावाओ, कुम्मो व निवुड्डए जीवो ॥ ११५१ ॥

હિતા-હિત નહિ જાણનાર-અજ્ઞાની એવો કૂર્મ પુનઃ જળમાં ડૂબે એમાં આશ્ચર્ય નથી, (પરન્તુ હિતનો જાણનાર જ્ઞાની સંસારસાગરમાં કેમ ડૂબે ?) ઉત્તરમાં કહે છે, કે

જ્ઞાની છતા અજ્ઞાનીની પેઠે સત્ક્રિયા રહિત હોવાથી (સંસારમા) ડૂબે છે અથવા નિશ્ચય-નયના મતે તે જ્ઞાની છતા પણ અજ્ઞાનીજ છે, કેમકે તેને જ્ઞાનના ફળરૂપ વિરતિનો અભાવ છે એટલે તે કૂર્મની પેઠે પુન. જન્મ જરા રોગ મરણરૂપ પ્રવાહરૂપ સંસારમા ડૂબે છે ૧૧૫૦-૧૧૫૧

એજ કારણથી નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

(૯૮) सुबहुंपि सुयमहीय, किं काहि चरणविप्पहीणस्स ।
अधस्त जह पलित्ता, दीवसयसहस्सकोडीऽवि ? ॥११५२॥

ઘણુ શ્રુત ભણ્યો હોય તો પણ ચારિત્ર રહિતને અજ્ઞાનજ જાણવુ, કેમકે તે જ્ઞાન શૂન્યફળવાળુ થાય, જેમ અન્ધ મનુષ્યને લાખો ક્રોડો પ્રદીપ્ત દીવાઓ નકામા છે. તેમ ચારિત્ર વિનાનો મનુષ્ય અતિઘણુ શ્રુત ભણેલો હોય, તોપણ તે શુ કરી શકે ? કંઈજ નહી ૧૧૫૨

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

संतंपि तमण्णाण, नाणफलाभावओ सुबहुयंपि ।
सक्किरियापरिहीण, अंधस्स पईवकोडि व्व ॥ ११५३ ॥

અન્ધમનુષ્યને ક્રોડો દીપકની પેઠે સત્ક્રિયા રહિત ઘણુ જ્ઞાન હોય તોપણ. જ્ઞાનના ફળરૂપ વિરતિનો અભાવ હોવાથી તે અજ્ઞાન છે. ૧૧૫૩

એ વાદી પૂર્વે કહેલ દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકની વિષમતા જણાવે છે

अधोऽणवबोहो च्चिय, बोहफल पुण सुयं किमण्णाण ? ।
बोहोऽवि तओ विफलो, तस्स जमधस्स वऽवबोहो ॥ ११५४ ॥

અહી આ દૃષ્ટાતનુ વૈષમ્યપણુ છે, અન્ધ મનુષ્યને આંધળાપણાને લીધે ઘણા દીવાઓ હોય તોપણ ઘટાદિ અર્થનો બોધ થતો નથી પરન્તુ શ્રુત તો ચક્ષુવાળાને દીપકની પેઠે બોધક હોવાથી અજ્ઞાન કેમ કહેવાય ? ઉત્તર-કહેવાય છે કે તે બોધ છે, પણ ચારિત્ર રહીત તે બોધ અન્ધના બોધની પેઠે તે નિષ્ફળ છે ૧૧૫૪

પરન્તુ જો—

(૯૯) अप्पंपि सुयमहीयं, पगासयं होइ चरणजुत्तस्स ।
एक्कोऽवि जह पईवो, सचक्खुअस्स पयासेइ ॥११५५॥

જેમ ચક્ષુવાળાને એક દીપક પણ વસ્તુનો ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયામા હેતુ હોવાથી પ્રકાશક થાય છે, તેમ ચારિત્રવાળાને થોડુ ભણાએલુ શ્રુત પણ પ્રકાશક થાય છે ૧૧૫૫

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

किरियाफलसभवओ, अप्पंपि सुय पगासयं होइ ।
एक्कोऽवि हु चक्खुमओ, किरियाफलवो जह पईवो ॥ ११५६ ॥

જેમ ચક્ષુવાળાને એક દીપક પણ ક્રિયારૂપ ફળ આપનાર છે, તેમ ચારિત્રવાળાને થોડુ પણ શ્રુત, ક્રિયારૂપ ફળના સંભવથી પ્રકાશક થાય છે ૧૧૫૬

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવા માટે ભાષ્યકાર કહે છે—

न हि नाणं विहलं चिय, किलेसफलयपि चरणरहियस्स ।
निप्फलपरिवड्ढणाओ, चंदणभारो खरस्सेव ॥ ११५७ ॥

ચારિત્ર રહિતનું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ફળજ છે એમ નથી. પણ પઠન-ગુણન-ચિંતનાદિ ક્લેશનું કારણ છે જેમ ગધેડાને ચંદનભાર નિષ્ફળ વહન કરવાથી ક્લેશ થાય છે, તેમ આ સમજવું ૧૧૫૭

નિર્યુક્તિકાર પણ એમજ કહે છે કે—

(૧૦૦) जहा खरो चदणभारवाही, भारस्स भागी न हु चंदणस्स ।
एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी न हु सोग्गईए ॥११५८॥

જેમ ચંદનનો ભાર વહન કરનાર ગધેડો, તેના ભારનોજ ભાગી છે, પણ ચન્દનની સુગન્ધનો ભાગી નથી, તેમ ચારિત્ર રહિત એવો જ્ઞાની માત્ર જ્ઞાનનોજ ભાગી છે, તે જ્ઞાનનું પઠન-ગુણન-પરાવર્તન-ચિંતનાદિકથી થયેલા દુઃખનું ભાજન છે પરંતુ દેવપણું મનુષ્યપણું તથા સિદ્ધિ લક્ષણરૂપ સદ્‌ગતિનો ભાગી નથી ૧૧૫૮

એ ઉપરોક્ત કથનથી કોઇને એકાન્તે જ્ઞાનમાં અનાદર અને જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયામાં આદર ન થાય તે માટે પુન નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

(૧૦૧) हयं नाण कियाहीणं, हया अन्नाणओ किया ।
पासंतो पंगुलो दड्ढो, धावमाणो य अंधओ ॥११५९॥

શહેરમાં થયેલ દાહ સમયે દેખતા એવા પંગુ અને દોડતા એવા આંધળા બળી ગયા તેની પેઠે, ક્રિયા વિનાનું જે જ્ઞાન તે નિષ્ફળ છે અને જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા તે પણ નિષ્ફળ છે ૧૧૫૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે કહે છે.

हयमिह नाणं किरियाहीणंति जओ हयंति ज विफलं ।
लोयणविन्नाण पिव, पंगुस्स महानगरदाहे ॥ ११६० ॥
काहिइ नाणच्चायं, किरियाए चेव मोक्खमिच्छंतो ।
मा सीसो तो भन्नइ, हया य अन्नाणओ किरिया ॥ ११६१ ॥
अइसंकडपुरदाहम्मि, अंधपरिधावणाइकिरियव्व ।
तेण अन्नोन्नवेक्खा, साहणमिह नाण-किरियाओ ॥ ११६२ ॥

મ્હોટા નગરનો દાહ થયો હોય, ત્યારે ચક્ષુવાળા પંગુના જ્ઞાનની પેઠે ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે (આ ઉપરથી) ક્રિયાવડેજ મોક્ષ ઇચ્છનાર શિષ્ય જ્ઞાનનો ત્યાગ ન કરે, તે માટે કહે છે કે જ્ઞાનવિનાની ક્રિયા પણ અતિ સાંકડું નગર બળે છતે તેમાંથી નીકળવાને દોડતા અન્ધની ક્રિયાની પેઠે નિષ્ફળ છે માટે અન્યોઅન્યની અપેક્ષાએ જ્ઞાન-ક્રિયા એ બન્ને મોક્ષના સાધન છે. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

જેમ કોઇ મોટુ નગર સળગ્યુ હોય, ત્યારે તેમાંથી ભાગવાને માટે ચક્ષુવાળો પંગુ જેમ અશક્ત છે, તેમ સત્ક્રિયા રહિત એવુ એકલુ જ્ઞાન પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરાવનાર ન હોવાથી નિષ્ફળ છે. આ ઉપરથી કોઇ માત્ર ક્રિયાવડેજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર જ્ઞાનનો સર્વથા અનાદર કરે, તો તેને માટે પણ આચાર્યશ્રી કહે છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા પણ સળગતા એવા સાકડાનગરમાથી નીકળવા ઇચ્છનાર અન્ધમનુષ્યની પેઠે નિષ્ફળ છે પરન્તુ અન્ધપુરૂષ જો પંગુપુરૂષને ખાધપર લઇ લે અને તેણે બતાવેલા માર્ગે જાય, તો તે બન્ને જણા બચીને ઉપદ્રવ રહિત સ્થળે સુખ પામે છે, તેમ મોક્ષ સુખ ઇચ્છનારાએ પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેને સમુદિત સેવવાજ જોઇએ. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨

અહી કોઇ શંકા કરે છે કે-

पत्तेयमभावाओ, निव्वाण समुदियासुऽवि न जुत्त ।
नाण-किरियासु वोत्तुं, सिकतासमुदायतेल्लं व ॥ ११६३ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાની પ્રત્યેક અવસ્થામા નિર્વાણનો અભાવ હોવાથી સમુદિત જ્ઞાન-ક્રિયામા પણ સમુદિત રેતીના કણીઆમા તેલની પેઠે, નિર્વાણ કહેવુ યુક્ત નથી.

જુદી જુદી જ્ઞાનાવસ્થા અને ક્રિયાવસ્થામા મોક્ષ સાધવાનુ સામર્થ્ય નથી, તો પછી એ બન્ને જ્ઞાન-ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે એમ કહેવુ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે-જે પ્રત્યેક અવસ્થામા નથી હોતુ તે તેના સમુદાયમા પણ નથી હોતુ જેમ રેતીના જુદા જુદા કણી-આમા તેલ નથી, તેથી તેના સમુદાયમા પણ નથી એવીજ રીતે ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન-ક્રિયા વડે મોક્ષ નથી થતુ, તેથી તે બન્ને સમુદિત હોય, તોપણ તેઓથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી

એ કથન એકાન્ત સત્ય નથી, કેમકે માટી-તન્તુ-ચક્ર-ચીવરાદિ પ્રત્યેકથી ઘટાદિ ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ તેના સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતા જણાય છે તેવીજ રીતે પ્રત્યેક જ્ઞાન ક્રિયાથી મોક્ષ નથી થતો પણ તેના સમુદાયથી થાય છે

અને વળી

वीसुं न सव्वह च्चिय, सिकतातेल्लं व साहणाभावो ।
देसोवगारिया जा, सा समवायम्मि संपुण्णा ॥ ११६४ ॥

જુદા જુદા રેતીના કણીયામા તેલની પેઠે, જ્ઞાન-ક્રિયામા સર્વથા મોક્ષના સાધન-પણાનો અભાવ નથી પરન્તુ એ પ્રત્યેક અવસ્થામા મોક્ષ પ્રત્યે જે થોડુ ઉપકારીપણુ છે, તે ઉપકારીપણુ સમુદિત અવસ્થામા પૂર્ણ થાય છે (આથી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ તેજ મોક્ષ સાધક છે એમ સિદ્ધ થયુ) ૧૧૬૪

નિર્યુક્તિકાર પણ એમજ કહે છે

(૧૦૨) संजोगसिद्धीय फलं वय ति, न हु एगचक्केण रहो पयाइ ।
अंधो य पंगू य वणे समेच्चा, ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥११६५॥

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ હોય, તોજ મોક્ષફળ કહ્યુ છે, લોકમા પણ એક ચક્રથી રથ નથી ચાલતો, અંધ અને પંગુ વનમા ભેગા થયા, તે બન્ને જોડાઇને નગરમા પેઠા (તેમ અહી પણ જાણવુ) ૧૧૬૫

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સયોગ હોય, તોજ તીર્થંકરોએ મોક્ષરૂપ ફળ કહ્યુ છે, જેમ લોકમા પણ એક ચક્રથી રથ ચાલતો નથી, તેમ એકજ જ્ઞાન અથવા ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી. આજ પ્રમાણે બીજા પણ સર્વ કાર્યો સામગ્રીજન્યજ છે અહી અન્ધ અને પગુનુ ઉદાહરણ સમજવા જેવુ છે કોઈ નગરના લોક રાજાના કઇક ભયથી અરણ્યમા ગયા. ત્યાથી પણ ચોરના ભયથી વાહનાદિનો ત્યાગ કરીને ભાગ્યા તેવામા ત્યા અનાથ એવા એક અન્ધ અને બીજો પગુ એ બે બિચારા ભાગવાની શક્તિ વિનાના હોવાથી ત્યાજ ઉભા રહ્યા એવામા એ જગલમા દાવાનળ લાગ્યો, એટલે એ બન્ને અથડાતા કુટાતા ભેગા થયા એ ભયમાથી બચવા અન્ધપુરૂષે પગુને પોતાની ખાધ ઉપર ઉપાડયો પગુ પુરૂષ આધળાને સમવિષમ ઠુઠુ-કટકાદિ રહિત યોગ્ય માર્ગ કહેતો અને તેના અનુસારે તે આધળો ચાલતો, તેથી પગુના ચક્ષુજ્ઞાનવડે અને અન્ધની ગતિક્રિયાવડે સારા માર્ગે જવાથી બન્ને સુખપૂર્વક નગરમા પહોચ્યા આજ પ્રમાણે સર્વ કાર્યસિદ્ધિમા સયોગજ હેતુ છે, એમ જાણવુ. ૧૧૬૫

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

दुगसंजोगम्मि फलं, सम्मकिरिओ-वलद्धिभावाओ ।
इट्ठपुरागमण पिव, संजोए अन्ध-पंगूण ॥ ११६६ ॥
वइरेगो जं विफलं, न तत्थ सम्मकिरिओ-वलद्धीओ ।
दीसंति गमणविफले, जहेगचक्के भुवि रहम्मि ॥ ११६७ ॥

ઇષ્ટનગરમા આવવા માટે અન્ધ અને પગુના સયોગની પેઠે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ ઉભયનો સયોગ હોય, તો મોક્ષરુપ ફળ થાય છે, કેમકે તેમા સમ્યક્ ક્રિયા અને જ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે એથી ઉલટુ જેમ એક ચક્રવાળો રથ પૃથ્વીપર ગમન કરવા સમર્થ નથી, તેમ જેમા મોક્ષરૂપ ફલ ન થાય, તે સમ્યક્ ક્રિયા અને જ્ઞાન રહિત છે એમ જાણવુ માટે જ્ઞાન ક્રિયા એ બન્નેના સયોગે મોક્ષ થાય છે એમ નક્કી સમજવુ.

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સબધ જોડવા કહે છે.

सहकारित्ते तेसिं, किं केणोवकुरुते सहावेण ।
नाण-चरणाणमहवा, सहावनिद्धारणमियाणिं ॥ ११६८ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયા તેમના સહકારીપણામા, તે જ્ઞાન અને ક્રિયા કયા કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે? ઉત્તરમા કહે છે કે ભિન્નસ્વભાવે, અથવા બીજી રીતે સબધ કહે છે કે જ્ઞાન-ચારિત્રના સ્વભાવનુ અહી હવે નિર્ધારણ કરાય છે ૧૫૬૮

પ્રશ્ન —જ્ઞાન-ક્રિયાના સહકારીપણામા તેઓ કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે? શુ શિબિકા વહન કરનારા પુરુષોના સમૂહની પેઠે સામાન્યથી સરખી રીતે ઉપકાર કરે છે? કે ગતિક્રિયામા ચક્ષુ અને પગ આદિની પેઠે ભિન્ન સ્વભાવપણે ઉપકાર કરે છે?

ઉત્તર —ભિન્ન સ્વભાવપણે તેઓ મોક્ષગમનમા ઉપકાર કરે છે, તે સમજવા માટે અથવા સ્વતત્ર રીતે જ્ઞાન-ક્રિયાના સ્વભાવનુ નિરૂપણ કરવા માટે આ પ્રમાણે કહે છે. ૧૧૬૮

(१०३) नाण पयासयं सोहओ, तवो संजमो य गुत्तिकरो ।
तिण्हं पि समाओगे, मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥११६९॥

જ્ઞાન પ્રકાશક છે, તપ શોધક છે, અને સયમ ગુપ્તિ કરનાર છે, એ ત્રણેયનો યોગ હોય તોજ જિનશાસનમા મોક્ષ કહેલ છે ૧૧૬૯

જેમ કોઈ ઉઘાડા દ્વારવાળુ અને ઘણી બારીઓ તથા જાળીઓથી છિદ્રવાળુ શૂન્ય ઘર, વાયુઆદિથી આવી પડેલ રજ અને કચરાથી પૂર્ણ ભરેલુ હોય, તેમા વસવાની ઇચ્છાથી, કોઈ તે શૂન્ય ઘર સાફ કરવા માટે તે ઘરના સર્વ બારી-બારણા બહારનો કચરો ન આવે તે માટે બધ કરે, અને ગૃહમધ્યમા દીવો સળગાવીને મૂકે, તે પછી કોઈ પુરૂષને અદરનો સર્વ કચરો દૂર કરવાને યોજે, એ પ્રમાણે કરવાથી ગૃહ સ્વચ્છ થાય પછી એમા નિવાસ કરે

એ ગૃહ સ્વચ્છ કરવામા દીપક-કચરાને પ્રગટ કરવારૂપ વ્યાપારવડે ઉપકારી છે. બારણા બધ કરવા, તે બહારનો કચરો અદર ન આવે, તેમા ઉપકારી છે. અને પુરુષ અદરનો કચરો કાઢી નાખીને સ્વચ્છ કરવા વડે ઉપકારી છે જેમ એ ત્રણેય ભિન્ન સ્વભાવે ઉપકારી છે, તેમ અહીં પણ આશ્રવરૂપ ઉઘાડા દ્વારવાળો જીવરૂપ ઓરડો, સદ્‌ગુણમયમોક્ષના વાસથી શૂન્ય છે, અને મિથ્યાત્વાદિ હેતુરૂપ પવનવડે આકર્ષાએલા કર્મરૂપ કચરાથી ભરેલો છે, તેને મોક્ષ સુખના નિવાસ માટે શુદ્ધ કરવાનો છે. તેમા જીવાદિ પદાર્થ પ્રગટ કરનાર જ્ઞાન દીપકને સ્થાને છે, કર્મરૂપ કચરો દૂર કરનાર એવુ તપ પુરુષના સ્થાને છે. અને નવિન કર્મરૂપ કચરાનો પ્રવેશ ન થવા દેનાર સયમ, બારણા બધ કરવાને સ્થાને છે એ રીતે જ્ઞાનાદિત્રણનો સયોગ થયો હોય, તોજ જિનશાસનમા જીવને મોક્ષ કહેલ છે–એવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા જીવમદિરમા નિરન્તર મોક્ષ સુખ સ્થિતિ કરે છે ૧૧૬૯

આત્મા શુદ્ધ કરવાને જ્ઞાનાદિ ત્રણેની શી જરૂર છે? એમાના એકથી પણ આત્મશુદ્ધિ કેમ ન થાય? એ પ્રશ્નના સમાધાનાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે કે—

असहायमसोहिकरं, नाणमिह पगासमेत्तभावाओ ।
सोहेइ घरकयारं जह, सुपगासोऽवि न पईवो ॥ ११७० ॥
न य सव्वविसोहिकरी, किरिया वि जमपगासधम्मा सा ।
जह न तमोगेहमल, नरकिरिया सव्वहा हरइ ॥ ११७१ ॥
दीवाइपयास पुण, सक्किरियाए विसोहियकयार ।
संवरियकयारागमदारं सुद्धं घरं होइ ॥ ११७२ ॥
तह नाणदीवविमलं, तवकिरियासुद्धकम्मयकयारं ।
संजमसंवरियपहं, जीवघरं होइ सुविसुद्धं ॥ ११७३ ॥

જેમ સારા પ્રકાશવાળો દીપક ગૃહનો કચરો શુદ્ધ કરી શકતો નથી, તેમ જ્ઞાન પણ પ્રકાશ માત્ર સ્વભાવવાળુ હોવાથી સયમાદિની સહાય વિના જીવગૃહને શુદ્ધ કરી શકતુ

નથી તથા અંધકારવાળા ગૃહનો કચરો જેમ મનુષ્યની ક્રિયા દૂર કરી શકતી નથી. તેમ એકલી ચારિત્રરૂપ ક્રિયા પણ અપ્રકાશ ધર્મવાળી હોવાથી સર્વથા વિશુદ્ધિ કરી શકતી નથી. પરન્તુ દીપાદિનો પ્રકાશ અને સત્ક્રિયાવડે તથા કચરો આવવાના દ્વારો બંધ કરવાથી ગૃહ જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે અને તપરૂપ ક્રિયાવડે કર્મરૂપ કચરો શુદ્ધ કરવાથી તથા સંયમવડે આશ્રવદ્વારો બંધ કરવાથી જીવરુપ ગૃહ સુવિશુદ્ધ થાય છે. ૧૧૭૦-થી-૧૧૭૩

પહેલા જ્ઞાન-ક્રિયા બેથી મોક્ષ કહ્યો, અને હવે જ્ઞાન-તપ-તથા સંયમ એ ત્રણથી મોક્ષ કહ્યો, આમ કહેવાથી તો પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે ? તેના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

संजम—तवोगई ज, संवरनिज्जरफला मया किरिया ।
तो तिगसंजोगोऽवि हु, ताउ च्चिय नाण—किरियाओ ॥ ११७४ ॥

સંયમ અને તપોમય જે ક્રિયાનુ ફળ સંવર અને નિર્જરા છે તેથી એ ત્રણનો સંયોગ પણ તે જ્ઞાન-ક્રિયારુપજ છે ૧૧૭૪

જ્ઞાન-તપ-ને સંયમ, એ ત્રણ છે તે પણ પૂર્વોક્ત જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે કેમકે ચારિત્રરુપ ક્રિયાનાજ તપ અને સંયમ એ બે ભેદ છે. તથા સંવર અને નિર્જરા તેનુ ફળ છે. કેમકે સંયમ, આશ્રવદ્વાર રોકવામા હેતુ છે, અને તપ કર્મ નિર્જરાનુ કારણ છે એટલા માટે જો કે જ્ઞાનાદિ ત્રણથી મોક્ષ કહ્યુ છે, પરન્તુ તપ અને સંયમનો એક ક્રિયમાજ અન્તર્ભાવ કરવાથી જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ બેથીજ મોક્ષ છે

પ્રશ્ન —"सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्ग " એટલે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણ, મોક્ષમાર્ગ છે એમ પ્રસિદ્ધ છે, અને તમે તો અહી જ્ઞાન-ક્રિયાવડે મોક્ષ કહો છો. માટે એમ કહેવાથી પણ વિરોધ જણાય છે

ઉત્તર —હે ભદ્ર ! તારી આ શંકા અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાયની છે કેમકે જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ એમા આવીજ ગયુ સમ્યક્ત્વ સિવાય જ્ઞાન હોઈ શકેજ નહિ કેમકે મિથ્યાદષ્ટિનુ જ્ઞાન તે અજ્ઞાનપણેજ પૂર્વે અનેકવાર કહ્યુ છે, અથવા સમ્યક્ત્વ એ જ્ઞાન વિશેષજ છે તે સંબંધમા પૂર્વે ૫૩૬ મી ગાથામા કહ્યુ છે માટે સમ્યક્ત્વ તે જ્ઞાનની અન્તર્ગતજ છે અને તેથી જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે કહેલુ જ છે ૧૧૭૪

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવા ભાષ્યકાર કહે છે કે—

न लहइ सिवं सुयम्मिवि वट्टंतो अचरणो त्ति जं तस्स ।
देऊ खओवसमओ, जह वट्टंतोऽवहिण्णाणे ॥ ११७५ ॥
सक्किरियम्मिवि नाणे, मोक्खो खइयम्मि न उ खओवसमे ।
सुत्तं च खओवसमे, न तम्मि तो चरणजुत्तेवि ॥ ११७६ ॥

જેમ અવધિજ્ઞાનમા વર્તમાન જીવ મોક્ષ પામતો નથી, તેમ ચારિત્ર વિનાનો જીવ શ્રુતજ્ઞાનમા વર્તમાન છતા પણ મોક્ષ પામતો નથી, કેમકે તેને તે જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે,

સત્ક્રિયા યુક્ત ક્ષાયિકજ્ઞાનમા વર્તનારાનેજ મોક્ષ થાય છે, પણ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાને વર્તનારાને મોક્ષ થતો નથી શ્રુત ક્ષાયોપશમિક ભાવમા છે તેથી તેમા ચારિત્ર યુક્ત હોય તો પણ મોક્ષ થતો નથી. ૧૧૭૬

પ્રશ્ન :—જો એમ છે, તો ક્ષાયોપશમિક ભાવવૃત્તિ શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષનો નિષેધ થયો, અને તેથી પૂર્વે ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ જે કહ્યુ તે કેવી રીતે ઘટશે ?

ઉત્તર :—ના, એ કથન અસત્ય નથી, કેમકે અહી શ્રુતજ્ઞાનથી સાક્ષાત્-અનતરપણે મોક્ષનો નિષેધ કર્યો છે, પણ પરપરાએ નિષેધ નથી કર્યો, પરપરાએ તો તેથી પણ મોક્ષ થાય છેજ કારણ કે—

जं सुय-चरणेहितो, खाइयनाण-चरणाणि लब्भंति ।

तत्तो सिवं सुय तो, सचरणमिह मोक्खहेउत्ति ॥ ११७७ ॥

શ્રુતજ્ઞાન અને ચરિત્રવડે ક્ષાયિકજ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનો લાભ થાય છે. અને તેનાથી મોક્ષ થાય છે, માટે ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાન પરપરાએ મોક્ષ હેતુ છે ૧૧૭૭ ક્ષાયોપશમિક ભાવમા શ્રુત જ્ઞાન વર્તે છે એમ શાથી કહો છો તેનો ઉત્તર આગલી ૧૧૮૦ મી ગાથાથી જાણવો

પૂર્વે કહેલ રીતિ કરતા બીજી રીતે આગલી ગાથાનો સબધ શકા કરી જોડે છે કે-

आह व निज्जिण्णे च्चिय, कम्मे नाण ति किंव चरणेण ? ।

न सुय खयओ केवलनाणचरित्ताइं खइयाइं ॥ ११७८ ॥

तेसु य ठियस्स मोक्खो, तो सुयमिह सचरण तदट्ठाए ।

तं किह मीसं खइय च, केवल जं सुएऽमिहियं ॥ ११७९ ॥

કોઇ કહે છે કે-સર્વથા સ્વાવારક કર્મનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી ઉદયમા થતુ નથી (અને તેથી મોક્ષ થશે) તો જ્ઞાનને રોકનાર કર્મના ક્ષયની માફક મોક્ષને રોકનાર કર્મનો નાશ થવાથી મોક્ષ થશે તો પછી ચારિત્રવડે શુ લાભ છે ? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાન તેમજ મતિ-અવધિ અને મનપર્યાય આ ચાર જ્ઞાન કર્મના ક્ષયથી નથી થતા પણ સ્વાવારક કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન અને ક્ષાયિક ચારિત્ર થાય છે, અને તે ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ચારિત્રમા રહેલાને અનતરપણે મોક્ષ મળે છે અહી કહેલ ચારિત્ર સહિત શ્રુત તે મોક્ષ મેળવનાર ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ચારિત્રના લાભને માટે થાય છે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક શાથી કહો છો ? અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક ભાવે છે એમ શાથી કહો છો ? ઉત્તરમા આગમમા તે જ્ઞાનાદિને તેવા કહ્યા છે ૧૧૭૮-૧૧૭૯

પ્રશ્ન —જેમ સર્વથા સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થએ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી કરીને જેમ ચારિત્ર વિના પણ એ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય થાય છે, તેમ મોક્ષપ્રાપ્તિને આવરનાર કર્મ પણ કોઇક પ્રકારે ક્ષય થશે, એટલે મોક્ષ થશે તો પછી એમા ચારિત્રનુ શુ પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર —સર્વજ્ઞાન સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી નથી થતા, પણ મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મન પર્યવ એ ચાર જ્ઞાનો સ્વઆવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, ક્ષયથી તો માત્ર એક કેવળજ્ઞાનજ થાય છે એટલે આ કેવલરૂપ ક્ષાયિકજ્ઞાન અને મોહ-

નીયનો ક્ષય થવાથી થએલ ક્ષાયિક ચારિત્ર—આ બન્નેમા વર્તનારાને અનન્તર-તરતજ મોક્ષ થાય છે. તથા ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાન તો, તે ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનુ કારણ થાય છે, તેથી તે પરપરાએ મોક્ષનુ કારણ છે, એમ જે પૂર્વે કહ્યુ છે, તે કઈ વિરૂદ્ધ નથી

શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક છે. એમ શાથી જણાય ? તે માટે આગમમા જે પ્રમાણે કહ્યુ છે તે જણાવે છે કે—

(૧૦૪) भावे खओवसमिए, दुवालसंगपि होइ सुयनाणं ।
केवलियनाणलंभो, नण्णत्थ खए कसायाणं ॥११८०॥

ક્ષયોપશમ ભાવમાજ સર્વ દ્વાદશાગ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, સર્વ કષાયોનો ક્ષય થવાથી થાય છે, તે સિવાય નહિ. ૧૧૮૦

સર્વ દ્વાદશાગ શ્રુત, તેમજ તે સિવાયનુ પ્રકીર્ણ અગબાહ્ય શ્રુત, મતિ-અવધિ-અને મન પર્યવ જ્ઞાન, તથા ક્ષાયિક-ઔપશમિક ભાવવૃત્તિ સિવાયના ચાર સામાયિક, એ સર્વ ક્ષયોપશમ ભાવમાજ થાય છે, પણ ઔદયિકાદિ ભાવમા નથી થતા, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો ક્રોધાદિ સર્વ કષાયનો સર્વથા ક્ષય થવાથીજ થાય છે જો કે ચારે ઘાતિકર્મનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે, એકલા કષાયના ક્ષયથીજ નથી થતુ, પરન્તુ તે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા તે કષાયનો ક્ષય એજ મુખ્ય હેતુ છે, કષાયોનો ક્ષય થવાથી શેષઘાતિ કર્મનો પણ અવશ્ય ક્ષય થાય છે ૧૧૮૦

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

सव्वपि किमुय देसो, केवलवज्जाणि वाविसद्देण ।
चत्तारि खओवसमे, सामइयाइं च पाएण ॥ ११८१ ॥
सव्वकसायावगमे, केवलमिह नाण–दंसण–चरित्तं ।
देसक्खएऽवि सम्मं, धुवं सिवं सव्वखइएसुं ॥ ११८२ ॥

સર્વશ્રુત, અને અપિશબ્દથી કેવળજ્ઞાન સિવાયના બીજા જ્ઞાનો, તથા પ્રાય ચાર સામાયિક (સમ્યક્ત્વ-શ્રુત-દેશવિરતિ-અને સર્વવિરતિ સામાયિક) ક્ષયોપશમ ભાવમા હોય છે કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-અને ક્ષાયિક ચારિત્ર એ ત્રણ સર્વ કષાયનો ક્ષય થવાથી થાય છે અને અનતાનુબધિ કષાયની ચોકડીરૂપ દેશનો ક્ષય થવાથી પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે, પણ ક્ષાયિકજ્ઞાન-દર્શન-સમ્યક્ત્વ-અને ચારિત્ર થાય ત્યારેજ અવશ્યજીવને મોક્ષ થાય છે ૧૧૮૧-૧૧૮૨

હવે આગલની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સબધ જોડવાને કહે છે કે—

कहमेयाणमलाभो, लाभो व कमो तदावरणया वा ।
आवरणखओवसमो, समो व खओ व कहं कस्स ? ११८३ ॥
अहवा तवाइमइय, कहमारूढो तरुं जिणो कह वा ।
तत्तो पवक्खमाणा, जाया जिणपवयणुप्पत्ती ? ॥ ११८४ ॥

સત્ક્રિયા યુક્ત ક્ષાયિકજ્ઞાનમા વર્તનારાનેજ મોક્ષ થાય છે. પણ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાને વર્તનારાને મોક્ષ થતો નથી શ્રુત ક્ષાયોપશમિક ભાવમા છે તેથી તેમા ચારિત્ર યુક્ત હોય તો પણ મોક્ષ થતો નથી. ૧૧૭૬

પ્રશ્ન —જો એમ છે. તો ક્ષાયોપશમિક ભાવવૃત્તિ શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષનો નિષેધ થયો અને તેથી પૂર્વે ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એમ જે કહ્યુ તે કેવી રીતે ઘટશે ?

ઉત્તર —ના એ કથન અસત્ય નથી કેમકે અહી શ્રુતજ્ઞાનથી સાક્ષાત્-અનતરપણે મોક્ષનો નિષેધ કર્યો છે, પણ પરપરાએ નિષેધ નથી કર્યો, પરપરાએ તો તેથી પણ મોક્ષ થાય છેજ કારણ કે—

जं सुय-चरणेहिंतो, खाइयनाण-चरणाणि लब्भंति ।

तत्तो सिवं सुय तो, सचरणमिह मोक्खहेउत्ति ॥ ११७७ ॥

શ્રુતજ્ઞાન અને ચારિત્રવડે ક્ષાયિકજ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનો લાભ થાય છે અને તેનાથી મોક્ષ થાય છે માટે ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાન પરપરાએ મોક્ષ હેતુ છે ૧૧૭૭ ક્ષાયોપશમિક ભાવમા શ્રુત જ્ઞાન વર્તે છે એમ શાથી કહો છો તેનો ઉત્તર આગલી ૧૧૮૦ મી ગાથાથી જાણવો

પૂર્વે કહેલ રીતિ કરતા બીજી રીતે આગલી ગાથાનો સબધ શકા કરી જોડે છે કે-

आह व निज्जिण्णे च्चिय, कम्मे नाण ति किंव चरणेण ? ।

न सुय खयओ केवलनाणचरित्ताइ खइयाइं ॥ ११७८ ॥

तेसु य ठियस्स मोक्खो, तो सुयमिह सचरण तदट्ठाए ।

तं किह मीसं खइय च, केवल जं सुएऽभिहियं ॥ ११७९ ॥

કોઇ કહે છે કે-સર્વથા સ્વાવારક કર્મનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ઉદયમા થતુ નથી (અને તેથી મોક્ષ થશે) તો જ્ઞાનને રોકનાર કર્મના ક્ષયની માફક મોક્ષને રોકનાર કર્મનો નાશ થવાથી મોક્ષ થશે તો પછી ચારિત્રવડે શુ લાભ છે ? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાન તેમજ મતિ-અવધિ અને મનપર્યાય આ ચાર જ્ઞાન કર્મના ક્ષયથી નથી થતા પણ સ્વાવારક કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન અને ક્ષાયિક ચારિત્ર થાય છે અને તે ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ચારિત્રમા રહેલાને અનતરપણે મોક્ષ મળે છે અહી કહેલ ચારિત્ર સહિત શ્રુત તે મોક્ષ મેળવનાર ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ચારિત્રના લાભને માટે થાય છે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક શાથી કહો છો ? અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક ભાવે છે એમ શાથી કહો છો ? ઉત્તરમા આગમમા તે જ્ઞાનાદિને તેવા કહ્યા છે ૧૧૭૮-૧૧૭૯

પ્રશ્ન —જેમ સર્વથા સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થએ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી કરીને જેમ ચારિત્ર વિના પણ એ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય થાય છે. તેમ મોક્ષપ્રાપ્તિને આવરનાર કર્મ પણ કોઇક પ્રકારે ક્ષય થશે એટલે મોક્ષ થશે તો પછી એમા ચારિત્રનુ શુ પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર —સર્વજ્ઞાન સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી નથી થતા. પણ મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મન પર્યવ એ ચાર જ્ઞાનો સ્વઆવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, ક્ષયથી તો માત્ર એક કેવળજ્ઞાનજ થાય છે એટલે આ કેવલરૂપ ક્ષાયિકજ્ઞાન અને મોહ-

નીચનો ક્ષય થવાથી થએલ ક્ષાયિક ચારિત્ર—આ બન્નેમા વર્તનારાને અનન્તર-તરતજ મોક્ષ થાય છે. તથા ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાન તો, તે ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનુ કારણ થાય છે, તેથી તે પરપરાએ મોક્ષનું કારણ છે, એમ જે પૂર્વે કહ્યુ છે, તે કંઈ વિરૂદ્ધ નથી

શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક છે એમ શાથી જણાય ? તે માટે આગમમા જે પ્રમાણે કહ્યુ છે તે જણાવે છે કે—

(१०४) भावे खओवसमिए, दुवालसंगंपि होइ सुयनाणं ।
केवलियनाणलंभो, नण्णत्थ खए कसायाणं ॥११८०॥

ક્ષયોપશમ ભાવમાજ સર્વ દ્વાદશાગ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, સર્વ કષાયોનો ક્ષય થવાથી થાય છે, તે સિવાય નહિ ૧૧૮૦

સર્વ દ્વાદશાગ શ્રુત, તેમજ તે સિવાયનુ પ્રકીર્ણ અ ગબાહ્ય શ્રુત, મતિ–અવધિ–અને મન પર્યવ જ્ઞાન, તથા ક્ષાયિક–ઔપશમિક ભાવવૃત્તિ સિવાયના ચાર સામાયિક, એ સર્વ ક્ષયોપશમ ભાવમાજ થાય છે, પણ ઔદયિકાદિ ભાવમા નથી થતા, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો ક્રોધાદિ સર્વ કષાયનો સર્વથા ક્ષય થવાથીજ થાય છે જો કે ચારે ઘાતિકર્મનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે, એકલા કષાયના ક્ષયથીજ નથી થતુ, પરન્તુ તે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા તે કષાયનો ક્ષય એજ મુખ્ય હેતુ છે, કષાયોનો ક્ષય થવાથી શેષઘાતિ કર્મનો પણ અવશ્ય ક્ષય થાય છે ૧૧૮૦

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

सव्वपि किमुय देसो, केवलवज्जाणि वाविसद्देण ।
चत्तारि खओवसमे, सामइयाइं च पाएण ॥ ११८१ ॥
सव्वकसायावगमे, केवलमिह नाण–दंसण–चरित्तं ।
देसक्खएऽवि सम्मं, धुवं सिवं सव्वखइएसुं ॥ ११८२ ॥

સર્વશ્રુત, અને અપિશબ્દથી કેવળજ્ઞાન સિવાયના બીજા જ્ઞાનો, તથા પ્રાય ચાર સામાયિક (સમ્યક્ત્વ-શ્રુત–દેશવિરતિ–અને સર્વવિરતિ સામાયિક) ક્ષયોપશમ ભાવમા હોય છે કેવળજ્ઞાન–કેવળદર્શન–અને ક્ષાયિક ચારિત્ર એ ત્રણ સર્વ કષાયનો ક્ષય થવાથી થાય છે અને અનતાનુબધિ કષાયની ચોકડીરૂપ દેશનો ક્ષય થવાથી પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે, પણ ક્ષાયિકજ્ઞાન–દર્શન–સમ્યક્ત્વ–અને ચારિત્ર થાય ત્યારેજ અવશ્યજીવને મોક્ષ થાય છે ૧૧૮૧–૧૧૮૨

હવે આગલની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સબધ જોડવાને કહે છે કે—

कहमेयाणमलाभो, लाभो व कमो तदावरणया वा ।
आवरणखओवसमो, समो व खओ व कहं कस्स ? ११८३ ॥
अहवा तवाइमइय, कहमारूढो तरु जिणो कह वा ।
तत्तो पवक्खमाणा, जाया जिणपवयणुप्पत्ती ? ॥ ११८४ ॥

એ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ શાથી થાય ? કોને કોનુ આવરણ છે ? કોના આવરણનો કેવી રીતે ક્ષયોપશમ-ઉપશમ-અથવા ક્ષય થાય છે ? અથવા તપનિયમાદિ વૃક્ષપર જિનેશ્વર કેવી રીતે, કેવા હેતુએ, કેવા ક્રમવડે ચઢ્યા ? અથવા હમણા કહેવાશે તે જિનપ્રવચનની ઉત્પત્તિ એ જિનેશ્વરથી કેવી રીતે થઇ ? ૧૧૮૪

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसगओ नाणतरूसमारोहो ।

वच्चइ य वक्खमाणा, समयं जिणपवयणुप्पत्ती ॥ ११८५ ॥

કયા પુરૂષથી આ સામાયિક નિર્યુક્તિ નીકળી-એમ નિર્યુક્તિના સમુત્થાન પ્રસંગ, થકી જે તપ-નિયમ જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષારોહ પૂર્વે કહ્યો હતો તે, અને હમણા કહેવાશે તે જિન-પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આ બન્ને સાથેજ કહેવાશે

સમ્યક્ત્વાદિ નહિ પ્રાપ્ત થવાનુ કારણ જણાવે છે

(१०५) अट्ठण्हं पयडीणं, उक्कोसठिईए पवट्टमाणो उ ।

जीवो न लहइ सामाइयं चउण्हंपि एगयरं ॥११८६॥

આઠ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન જીવ, ચાર પ્રકારના સામાયિકમાનુ એક પણ સામાયિક ન પામે. ૧૧૮૬

જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠકર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન જીવ, સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુતસામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ વિરતિ સામાયિક, એ ચારેમાથી એક પણ સામાયિક ન પામે તેમજ મતિ આદિ જ્ઞાન પણ ન પામે. અને આયુ સિવાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમા તો પૂર્વે પામેલ વર્તતો પણ ન હોય. કારણ કે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી તેનો ત્યાગ થાય, ત્યારે કર્મપ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાય છે, એમ કર્મગ્રન્થનો અભિપ્રાય છે, અને સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી તો ગ્રન્થિનો ભેદ કર્યા પછી ફરી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બધ થતોજ નથી, અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમા વર્તમાન જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક એ બે સામાયિક અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થતી વખતે પૂર્વે પામેલ હોય છે, પણ ત્યા પામતા નથી તેમજ આયુ સિવાય બાકીના સાત કર્મની જઘન્ય સ્થિતિમા વર્તમાન સૂક્ષ્મ સપરાય ગુણઠાણાવાળા વિગેરે, સમ્યક્ત્વસામાયિક શ્રુતસામાયિક-અને સર્વવિરતિ સામાયિક એ ત્રણ પૂર્વે પામેલ હોવાથી ત્યા કઇપણ નવુ નથી પામતા વળી આયુની જઘન્ય સ્થિતિમા વર્તનાર જીવ, પૂર્વે પામેલ નથી હોતા તેમ પામતા પણ નથી, કેમકે આયુની જઘન્ય સ્થિતિ ક્ષુલ્લકભવપ્રમાણ છે, અને એ ક્ષુલ્લકભવવાળા જીવોને સમ્યક્ત્વાદિ નથી હોતા, તેમજ તેમનામા સાસ્વાદન સમકિતનો પણ અભાવ હોય છે ૧૧૮૬

આઠે કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ ભાષ્યકાર કહે છે

वीसमयरोवमाण, कोडाकोडीउ नाम-गोयाणं ।

सयरी मोहस्स ठिई, सेसाण तीसमुक्कोसा ॥ ११८७ ॥

आउस्स सागराइं, तेत्तीस अवरओ मुहुत्तंतो ।

अट्ठ य नामा-गोए, वेअणिए बारस मुहुत्ता ॥ ११८८ ॥

નામ અને ગોત્રકર્મની વીસ કોડા કોડી સાગરોપમ, મોહનીયની સિત્તેર કોડા કોડી સાગરોપમ અને બાકીના (જ્ઞાનાવરણ-વેદનીય અને અન્તરાય) કર્મની ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તથા આયુષ્યની તેત્રીસસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તથા જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ આયુ-મોહનીય-અને અન્તરાય કર્મની અન્તર્મુહર્તની, નામ-ગોત્રની આઠ મુહૂર્તની, અને વેદનીયની બાર મુહૂર્તની જઘન્ય સ્થિતિ છે ૧૧૮૭-૧૧૮૮

અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનકે વર્તનાર મહાત્મા મોહનીયનો જઘન્ય સ્થિતિ બધ કરે છે તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ તિર્યચ-મનુષ્યો આયુનો જઘન્ય સ્થિતિ બધ કરે, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને અતરાય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ સૂક્ષ્મ સપરાયે બધાય છે અહી જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે, તે કષાય પ્રત્યયિક કહી છે, અને યોગ પ્રત્યયિક વેદનીયની જઘન્ય સ્થિતિ ઉપશાતમોહ આદિ ગુણસ્થાનકે એક સમયની પણ હોય છે ૧૧૮૭-૧૧૮૮

આ બધી કર્મપ્રકૃતિયો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી સાથેજ બધાય છે કે એકનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધ થતા, પછી બીજીનો પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબધ થાય છે કે તેમા કોઇ બીજી રીતે ઉત્કૃષ્ટ બધ થાય છે ? તેનો ખુલાસો જણાવે છે—

मोहस्सुक्कोसाए, ठिईए सेसाण छण्हमुक्कोसा ।
आउस्सुक्कोसा वा, मज्झिमिया वा न उ जहण्णा ॥ ११८९ ॥
मोहविवज्जुक्कोसयठिईएँ मोहस्स सेसियाणं च ।
उक्कोस मज्झिमा वा, कासइ व जहण्णिया होज्जा ॥ १२९० ॥

મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાય ત્યારે શેષ છ કર્મની તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ બધાય છે, અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બધાય છે, પણ જઘન્ય નથી બધાતી, તથા મોહનીય સિવાયના કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમા, મોહનીયની અને બીજા કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બધાય, અને કોઈકની જઘન્ય સ્થિતિ પણ બધાય.

જ્યારે મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાય, ત્યારે શેષજ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ-વેદનીય નામ-ગોત્ર અને અન્તરાય, એ છ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ હોય છે કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ સક્લેશમા મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાય છે. તેમા વર્તનારો જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિ-કર્મની પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાધે છે તથા જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મોહનીયની સાથે ઉત્કૃષ્ટ નરકાયુ બાધીને સાતમી પૃથ્વીમા જીવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે નરકાયુની અપેક્ષાએ આયુકર્મની પણ તેત્રીસ સાગરોમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે છઠ્ઠી આદિ પૃથ્વીમા ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે આયુની મધ્યમ સ્થિતિ હોય છે, પણ જઘન્ય નથી હોતી, કેમકે એવા સક્લેશે વર્તનારો જીવ નરકમાજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા-સક્લેશમા વર્તનારને ક્ષુલ્લક ભવ પ્રમાણ એવી આયુની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી વળી ઉત્કૃષ્ટ સક્લેશમા દેવ-નારકી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળુ મોહનીય કર્મ બાધીને તિર્યચમા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોની, કેમકે ક્ષુલ્લક ભવ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ આયુવાળા જીવોમા દેવ-નારકી ઉત્પન્ન નથી થતા.

એ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ શાથી થાય ? કોને કોનુ આવરણ છે ? કોના આવરણનો કેવી રીતે ક્ષયોપશમ-ઉપશમ-અથવા ક્ષય થાય છે ? અથવા તપનિયમાદિ વૃક્ષપર જિનેશ્વર કેવી રીતે, કેવા હેતુએ, કેવા ક્રમવડે ચડ્યા ? અથવા હમણા કહેવાશે તે જિનપ્રવચનની ઉત્પત્તિ એ જિનેશ્વરથી કેવી રીતે થઇ ? ૧૧૮૪

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ नाणतरुसमारोहो ।

वन्चइ य वक्खमाणा, समयं जिणपवयणुप्पत्ती ॥ ११८५ ॥

કયા પુરૂષથી આ સામાયિક નિર્યુક્તિ નીકળી-એમ નિર્યુક્તિના સમુત્થાન પ્રસંગ, થકી જે તપ-નિયમ જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષારોહ પૂર્વે કહ્યો હતો તે, અને હમણા કહેવાશે તે જિન-પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આ બન્ને સાથેજ કહેવાશે

સમ્યક્ત્વાદિ નહિ પ્રાપ્ત થવાનુ કારણ જણાવે છે

(१०५) अट्ठण्हं पयडीणं, उक्कोसठिईए पवट्टमाणो उ ।

जीवो न लहइ सामाइयं चउण्ह पि एगयरं ॥११८६॥

આઠ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન જીવ, ચાર પ્રકારના સામાયિકમાનુ એક પણ સામાયિક ન પામે. ૧૧૮૬

જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠકર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન જીવ, સમ્યક્ત્વ સામા-યિક-શ્રુતસામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ વિરતિ સામાયિક, એ ચારેમાથી એક પણ સામાયિક ન પામે તેમજ મતિ આદિ જ્ઞાન પણ ન પામે અને આયુ સિવાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમા તો પૂર્વે પામેલ વર્તતો પણ ન હોય કારણ કે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી તેનો ત્યાગ થાય, ત્યારે કર્મપ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાય છે, એમ કર્મગ્રન્થનો અભિ-પ્રાય છે, અને સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી તો ગ્રન્થિનો ભેદ કર્યા પછી ફરી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બધ થતોજ નથી, અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમા વર્તમાન જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક એ બે સામાયિક અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થતી વખતે પૂર્વે પામેલ હોય છે, પણ ત્યા પામતા નથી. તેમજ આયુ સિવાય બાકીના સાત કર્મની જઘન્ય સ્થિતિમા વર્તમાન સૂક્ષ્મ સપરાય ગુણઠાણાવાળા વિગેરે, સમ્યક્ત્વસામાયિક શ્રુતસામા-યિક-અને સર્વવિરતિ સામાયિક એ ત્રણ પૂર્વે પામેલ હોવાથી ત્યા કઇપણ નવુ નથી પામતા વળી આયુની જઘન્ય સ્થિતિમા વર્તનાર જીવ, પૂર્વે પામેલ નથી હોતા તેમ પામતા પણ નથી, કેમકે આયુની જઘન્ય સ્થિતિ ક્ષુલ્લકભવપ્રમાણ છે, અને એ ક્ષુલ્લકભવ-વાળા જીવોને સમ્યક્ત્વાદિ નથી હોતા, તેમજ તેમનામા સાસ્વાદન સમક્તિનો પણ અભાવ હોય છે ૧૧૮૬

આઠે કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ ભાષ્યકાર કહે છે

वीसमयरोवमाण, कोडाकोडीउ नाम-गोयाणं ।

सयरी मोहस्स ठिई, सेसाण तीसमुक्कोसा ॥ ११८७ ॥

आउस्स सागराइं, तेत्तीस अवरओ मुहुत्तंतो ।

अट्ठ य नामा-गोए, वेअणिए बारस मुहुत्ता ॥ ११८८ ॥

નામ અને ગોત્રકર્મની વીસ કોડા કોડી સાગરોપમ, મોહનીયની સિત્તેર કોડા કોડી સાગરોપમ અને બાકીના (જ્ઞાનાવરણ-વેદનીય અને અન્તરાય) કર્મની ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તથા આયુષ્યની તેત્રીસસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તથા જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ આયુ-મોહનીય-અને અન્તરાય કર્મની અન્તર્મુહૂર્તની, નામ-ગોત્રની આઠ મુહૂર્તની, અને વેદનીયની બાર મુહૂર્તની જઘન્ય સ્થિતિ છે ૧૧૮૭-૧૧૮૮

અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનકે વર્તનાર મહાત્મા મોહનીયનો જઘન્ય સ્થિતિ બધ કરે છે તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ તિર્યંચ-મનુષ્યો આયુનો જઘન્ય સ્થિતિ બધ કરે, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ સૂક્ષ્મ સપરાયે બધાય છે અહી જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે, તે કષાય પ્રત્યયિક કહી છે, અને યોગ પ્રત્યયિક વેદનીયની જઘન્ય સ્થિતિ ઉપશાતમોહ આદિ ગુણસ્થાનકે એક સમયની પણ હોય છે. ૧૧૮૭-૧૧૮૮

આ બધી કર્મપ્રકૃતિયો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી સાથેજ બધાય છે કે એકનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધ થતા, પછી બીજીનો પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબધ થાય છે કે તેમા કોઇ બીજી રીતે ઉત્કૃષ્ટ બધ થાય છે ! તેનો ખુલાસો જણાવે છે—

मोहस्सुक्कोसाए, ठिईए सेसाण छण्हमुक्कोसा ।
आउस्सुक्कोसा वा, मज्झिमिया वा न उ जहण्णा ॥ ११८९ ॥
मोहविवज्जुक्कोसयठिईएँ मोहस्स सेसियाणं च ।
उक्कोस मज्झिमा वा, कासइ व जहण्णिया होज्जा ॥ ११९० ॥

મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાય ત્યારે શેષ છ કર્મની તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ બધાય છે, અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બધાય છે, પણ જઘન્ય નથી બધાતી, તથા મોહનીય સિવાયના કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમા, મોહનીયની અને બીજા કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બધાય, અને કોઈકની જઘન્ય સ્થિતિ પણ બધાય.

જ્યારે મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાય, ત્યારે શેષજ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ-વેદનીય નામ-ગોત્ર અને અન્તરાય, એ છ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ હોય છે કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ સક્લેશમા મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાય છે. તેમા વર્તનારો જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિ-કર્મની પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાધે છે તથા જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મોહનીયની સાથે ઉત્કૃષ્ટ નરકાયુ બાધીને સાતમી પૃથ્વીમા જીવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે નરકાયુની અપેક્ષાએ આયુકર્મની પણ તેત્રીસ સાગરોમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે છઠ્ઠી આદિ પૃથ્વીમા ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે આયુની મધ્યમ સ્થિતિ હોય છે, પણ જઘન્ય નથી હોતી, કેમકે એવા સક્લેશે વર્તનારો જીવ નરકમાજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા-સક્લેશમા વર્તનારને ક્ષુલ્લક ભવ પ્રમાણ એવી આયુની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી વળી ઉત્કૃષ્ટ સક્લેશમા દેવ-નારકી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળુ મોહનીય કર્મ બાધીને તિર્યંચમા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી, કેમકે ક્ષુલ્લક ભવ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ આયુવાળા જીવોમા દેવ-નારકી ઉત્પન્ન નથી થતા

મોહનીય સિવાય જ્ઞાનાવરણ આદિ કોઈપણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાય, ત્યારે મોહનીયની અને અમુક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા કર્મથી બીજા કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ હોય છે પણ જઘન્ય નથી હોતી કેમકે જ્યારે સર્વોત્કૃષ્ટ સંક્લેશે વર્તનાર જીવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળુ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ બાધે ત્યારે શેષ મોહનીય આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે સ્વપ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ યોગ્ય સંકલેશમા મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ મધ્યમ હોય છે, ત્યારે ત્યા વર્તનાર જીવ મોહનીય કર્મ મધ્યમ સ્થિતિવાળુ પણ બાધે છે અને દર્શનાવરણ તથા વેદનીય આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ તો, તે ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિવાળુ બધાય છે. ત્યા ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમા દર્શનાવરણ આદિકર્મો તીવ્રરસયુક્ત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા બધાય છે, અને મધ્યમ સંકલેશમા મધ્યમ સ્થિતિવાળા બધાય છે, પણ જઘન્ય સ્થિતિ તેમની ત્યા નથી સંભવતી, કારણ કે મોહનીય અને દર્શનાવરણીય વિગેરે કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તાદિ પ્રમાણ કહી અને તે સ્થિતિ તો અનિવૃત્તિ બાદર અને સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણઠાણેજ બધાય છે, અને તે બે ગુણઠાણામા રહેનાર જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કદિપણ ન કરે, પરન્તુ મિથ્યાદૃષ્ટિજ કરે, માટે જ્ઞાનાવરણ આદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમા મોહનીય અને દર્શનાવરણીય આદિની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી કોઇક આયુકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે, પણ તે જ્યારે મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળુ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મ બાધે ત્યારે તેમને જઘન્ય ક્ષુલ્લક ભવનુ આયુ બાધતા જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે આ પ્રમાણે આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા વૃત્તિકારે પોતાના જ્ઞાનના અનુસારે ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમાદિ બધને અગે કહી એમા જે પરમાર્થ-સત્ય હોય તે કેવળી અથવા બહુશ્રુત જાણે ૧૧૮૯-૧૧૯૦

આ ઉપરોક્ત બધની સ્થિતિના કારણથી,

सम्म—सुय—देस—सव्वव्वयाण सामाइयाणमेक्कंपि ।
उक्कोसठिईं न लहइ, महाउए पुव्वलद्धाइं ॥ ११९१ ॥
सव्वजहण्णठिईओ वि, न लभए जेण पुव्वपडिवन्नो ।
आउयजहण्णठिइओ, न पवज्जतो न पडिवन्नो ॥ ११९२ ॥

સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વ વિરતિ સામાયિક એ ચારેમાનુ એક પણ સામાયિક ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિવાળો જીવ ન પામે, પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા આયુષ્યની અદર વર્ત્તતા અનુત્તરદેવાદિ કોઇકને પહેલાનુ કોઇક સામાયિક હોય, અને બીજાઓને ન હોય જ્ઞાનાવરણાદિ જઘન્ય સ્થિતિવાળા પણ એ ન પામે, કેમકે તે પૂર્વે પામેલ હોય છે, અને જઘન્ય સ્થિતિવાળા આયુષ્યમા પૂર્વે પામેલ પણ ન હોય, તેમ પામતા પણ ન હોય

હવે સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનુ કારણ કહે છે

(१०६) सत्तण्हं पयडीणं, अब्भिंतरओ उ कोडिकोडीए ।
काऊण सागराणं, जइ लहइ चउण्हमेगयरं ।११९४॥

આયુસિવાયના સાતે કર્મની અન્ત કોડાકોડી સાગરોપમ (દરેક કર્મ પ્રકૃતિની એક કોડાકોડી સાગરોપમમા કંઈક ન્યૂન) પ્રમાણ જો સ્થિતિ રહે, તોજ એ ચારમાથી કોઈ એક પણ સામાયિક પામે ૧૧૯૩

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

अतिमकोडाकोडीए, सव्वकम्माणमाउवज्जाण ।
पलियासंखिज्जइमे, भागे खीणे हवइ गंठी ॥ ११९४ ॥

આયુ સિવાયના સર્વ કર્મોની અ તિમ કોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિમાથી પલ્યોપમના અસ ખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિ ક્ષય પામે એટલે ગ્રન્થિદેશ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૧૯૪

ગ્રન્થિ એટલે શુ ? તે કહે છે

गंठि त्ति सुदुब्भेओ, कक्खडघणरूढगूढगंठि व्व ।
जीवस्स कम्मजणिओ घणराग-द्दोसपरिणामो ॥ ११९५ ॥

કઠોર-નિબિડ-શુષ્ક-અને અત્યન્ત પ્રચય પામેલ વાંશની ગાઠ જેમ દુર્ભેદ્ય હોય છે. તેવી કર્મજનિત એવા જીવના ગાઢરાગદ્વેષના પરિણામ રૂપ તે ગ્રન્થિ પણ ઘણીજ દુર્ભેદ છે.

भिन्नम्मि तम्मि लाभो, सम्मत्ताईण मोक्खहेऊण ।
सो य दुलहो परिस्सम-चित्तविघायाइविग्घेहिं ॥ ११९६ ॥
सो तत्थ परिस्सम्मइ, घोरमहासमरनिग्गयाइ व्व ।
विज्जा य सिद्धिकाले, जह बहुविग्घा तहा सोऽवि ॥ ११९७ ॥

એ ગ્રન્થિનો ભેદ થાય છે ત્યારેજ મોક્ષના હેતુભૂત સમ્યક્‌ત્વાદિનો લાભ થાય છે અને એ ગ્રન્થિભેદ મનોવિઘાત તથા પરિશ્રમાદિવડે અતિદુર્લભ છે. કેમકે ત્યા ગ્રન્થિભેદ કરવામા પ્રવર્તેલ જીવ, મહાઘોર સ ગ્રામમાથી જય પામીને નીકળેલા સુભટની પેઠે પરિશ્રમ પામે છે, અથવા વિદ્યાસિદ્ધિ વખતે જેમ તે વિદ્યા ઘણા વિઘ્ને સિદ્ધ થાય છે, તેમ તે ગ્ર થિભેદ પણ મહામુશીબતે થાય છે ૧૧૯૬-૧૧૯૭

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

कम्मट्ठिई सुदीहा खविया, जइ निग्गुणेण सेसंपि ।
स खवेउ निग्गुणो च्चिय, किंच गुणो दंसणाईहिं ? ११९८ ॥

જો સમ્યક્‌ત્વાદિ ગુણ વિના પણ જીવે કર્મનીઘણી લાબી-ઓગણોતેર કોડાકોડ સાગરોપમની સ્થિતિ ખપાવી, તો પછી શેષ-બાકીની અ ત કોડાકોડીની સ્થિતિ પણ તે મુજબજ ગુણ સિવાય ખપાવે, (અને મોક્ષ પણ એજ પ્રમાણે પામે) એમા સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોનુ શુ પ્રયોજન છે ? ૧૧૯૮

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

पाएण पुव्वसेवा परिमउई साहणम्मि गुरुतरिया ।
होइ महाविज्जाए, किरिया पायं सविग्घा य ॥ ११९९ ॥

થોડા પણ બાંધતા નથી આ રીતે ઉપર મુજબ અવિરતિ મિથ્યાદૃષ્ટિને દરેક સમયે બંધ ઘણો અને નિર્જરા થોડી કહી છે પણ તમે તો એથી વિપરીત કહો છો તેનું કેમ ?

ઉત્તર એકાન્ત એવો નિયમ નથી. કે અવિરત અસંયત મિથ્યાદૃષ્ટિને ઘણા કર્મનો બંધ અને અલ્પ કર્મનીજ નિર્જરા થાય જો એકાન્ત એવોજ નિયમ હોય તો બહુકર્મી જીવોને કદિપણ સમ્યક્ત્વનો લાભ ન થાય, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને સમકિત પામ્યા પહેલા ઘણા કર્મનો ક્ષય થવાથી સમકિત પ્રાપ્ત થએલુ પ્રત્યક્ષ જણાય છે વળી જો સર્વદા ઘણા કર્મનો બંધ થાય એમજ માનીએ. તો કાળક્રમે સર્વ પુદ્ગળરાશિને પણ કર્મપણે ગ્રહણ કરવાનો પ્રસંગ આવે અને કોઇપણ પુદ્ગલ બાકી રહે નહિ, પરન્તુ એમ થતુ નથી, કેમકે સ્તંભ-કુંભ-અભ્ર-પૃથ્વી-શરીર-વૃક્ષ-પર્વત-નદી-સમુદ્ર આદિ ભાવે પરિણામ પામેલા પુદ્ગળો હમ્મેશા જણાય છે અને કર્મબંધ પણ વર્ત્તમાનઆદિમા જણાય છે માટે આ બન્ધ અને નિર્જરાના સંબંધમા ત્રણ ભાગા સમજવા પ્રથમ કોઇકને ઉત્કૃષ્ટ બંધ હેતુથી, અને પૂર્વબદ્ધ કર્મક્ષયના હેતુની ન્યૂનતાથી કર્મ બંધ વધારે થાય છે. કોઇકને કર્મ બંધના હેતુની અને કર્મક્ષયના હેતુની સમાનતાથી કર્મનો બંધ અને નિર્જરા સમાન થાય છે તથા કોઇને બંધ હેતુની ન્યૂનતાથી અને ક્ષયના હેતુની ઉત્કૃષ્ટતાથી કર્મબંધ થોડો થાય છે અને નિર્જરા વધારે થાય છે આ ત્રણ ભાગામાથી ત્રીજા ભાગામા જ્યારે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ વર્તતો હોય, ત્યારે તેને ગ્રન્થિદેશ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨૦૫-૧૨૦૬

અનાભોગપણે એટલા બધા કર્મનો ક્ષય કેવી રીતે થાય ? તે જણાવવા પર્વતની નદીના પાષાણનું બીજું દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

गिरिनइ-वत्तणिपत्थरघडणोवम्मेण पढमकरणेणं ।

जा गंठी कम्मट्ठिई, खवणमणाभोगओ तस्स ॥१२०७॥

પર્વતની નદીના માર્ગમા પડેલા પત્થરોના ઘાટના જેવી ઉપમાવાળા, પ્રથમકરણવડે જીવને અનાભોગથી કર્મ સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી ગ્રન્થિપ્રદેશ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ પર્વતની નદીના માર્ગમાના પત્થરો અનાભોગથી એટલે "અમે આવી આકૃતિ-વાળા થઇએ" એવી ઇચ્છા વિના તે પાણીના પ્રવાહથી ઘસાઇને અથવા પરસ્પર અથડાઇને એ પથરો ગોળ-ત્રિકોણ-ચતુષ્કોણ-લાંબા-ટુંકા વિગેરે અનેક આકારવાલા થઈ જાય છે તેમ અહીં પણ કોઈક રીતે અનાભોગપણે યથાપ્રવૃત્તિકરણથી જીવ કર્મ ખપાવીને ગ્રન્થિદેશ પ્રાપ્ત કરે છે ૧૨૦૭

કીડિઓનુ દૃષ્ટાન્ત કહે છે

खितिसाभावियगमणं, थाणूसरणं तओ समुप्पयण ।
थाण थाणुसिरे वा, ओरुहणं वा मुइंगाणं ॥१२०८॥
खिइगमणं पिव पढमं, थाणूसरणं व करणमप्पुव्वं ।
उप्पयणं पिव तत्तो, जीवाणं करणमनियट्टि ॥१२०९॥
थाणु व्व गंठिदेसे, गंठियसत्तस्स तत्थवत्थाण ।
ओयरणं पिव तत्तो, पुणोऽवि कम्मट्ठिइविवुड्ढी ॥१२१०॥

જેમ કેટલીક કીડિઓ હમ્મેશા-સ્વાભાવિક પૃથ્વીપર આમ તેમ ગમન કરે છે, કેટલીક સ્થાણુ-ઠુઠાપર ચડે છે, કેટલીક તે ખીલાપરથી ઊડી જાય છે, કેટલીક ખીલા આગળજ રહી જાય છે અને કેટલીક ચઢીને ખીલા પરથી ઊતરી જાય છે, તેમા કીડીઓના સ્વાભાવિક ગમનની પેઠે હમ્મેશા પ્રવર્તતુ પહેલુ યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, ખીલાપર ચડવા સમાન અપૂર્વકરણ છે, ખીલાપરથી ઊડવા સમાન જીવોને અનિવર્તિકરણ છે (આ કરણના બળે જીવ મિથ્યાત્વથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાને જાય છે) ગ્રન્થિકસત્ત્વ (ગ્રન્થિભેદ નહિ કરેલ જીવ)ને સ્થાણુની પેઠે ગ્રન્થિ દેશ આગળ અવસ્થાન હોય છે, અને ત્યાથી પુન. પાછા ફરવારૂપ કર્મસ્થિતિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨૦૮-૧૨૦૯-૧૨૧૦

હવે મુસાફર પુરૂષોનુ દૃષ્ટાત કહે છે

जह वा तिन्नि मणूसा, जतडविपहं सहावगमणेण ।
वेलाइक्कमभीया, तुरंति पत्ता य दो चोरा ॥१२११॥
दट्ठुं मग्गतडत्थे, ते एगो मग्गओ पडिनियत्तो ।
बितिओ गहिओ, तइओ समइक्कतो पुरं पत्तो ॥१२१२॥
अडवी भवो मणूसा, जीवो कम्मट्ठिई पहो दीहो ।
गंठी य भयत्थाणं, राग-द्दोसा य दो चोरा ॥१२१३॥
भग्गो ठिइपरिवुड्ढी, गहिओ पुण गंठिओ गओ तइओ ।
सम्मत्तपुरं एवं, जोएज्जा तिण्णि करणाइं ॥१२१४॥

અથવા જેમ કોઇ ત્રણ મનુષ્યો સ્વભાવિકગતિએ અટવીમા જતાં ઘણો માર્ગ ચાલી ગયા. તેવામા વેળાનો અતિક્રમ થવાથી તેઓ ભય પામ્યા, એટલામા ત્યા ભયસ્થાનકે બે ચોર તેમને મળ્યા. માર્ગમા બે ચોરોને જોઇને (ત્રણમાનો) એક મનુષ્ય માર્ગમાથી પાછો ફર્યો, બીજાને ચોરોએ પકડયો, અને ત્રીજો ચોરોનો તિરસ્કાર કરીને ઇષ્ટનગરે પહોચી ગયો અહી અટવી તે સસાર, મનુષ્યો તે ગ્રથિદેશથી પાછો ફરેલો, ગ્રથીદેશમા રહેલો, અને ગ્રથિનો ભેદ કરેલો એવા તે ત્રણે જીવો. કર્મની સ્થિતિ તે દીર્ઘપથ ગ્રથિ તે ભયસ્થાન બે ચોરો તે રાગ-દ્વેષ. જે ભાગી ગયો તેની સમાન અભિન્નગ્રન્થિ પુનઃ સ્થિતિ વધારનાર જીવ, જે પકડાયો તેની જેવો ગ્રન્થિદેશ આગળ રહેલો જીવ અને જે ચાલ્યો ગયો તેની માફક સમ્યક્ત્વરૂપ નગરે પહોચેલો જીવ જાણવો આ પ્રમાણે ત્રણ કરણમા પણ યોજના કરવી (ત્રણ પુરૂષનુ સ્વભાવિક ગમન-તે ગ્રથિદેશ આગળ લાવનાર યથાપ્રવૃત્તિકરણ, શીઘ્રગતિથી ચોરોનો તિરસ્કાર કરવો-તે અપૂર્વકરણ અને સમ્યક્ત્વાદિરુપ ઇષ્ટનગરે પહોચાડનાર-તે અનિવર્તિકરણ જાણવુ ૧૨૧૧-થી-૧૨૧૪

ગ્રન્થિભેદ કરીને જીવો સમ્યક્ત્વાદિરુપ મોક્ષમાર્ગ પામે છે, તે પરોપદેશથી પામે છે? કે પોતાની મેળે સ્વાભાવિકપણે પામે છે? અથવા એ બેનો પણ યોગ છતા એકકે પ્રકારે નથી પામતા?, આચાર્યશ્રી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માર્ગનુ દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે—

उवएसओ सयं वा, लभइ पहं कोइ न लभइ कोई ।
गंठित्थाणं पत्तो, सम्मत्तपह तहा भव्वो ॥१२१५॥

જેમ કોઈ મનુષ્ય અટવીમા આમ તેમ રખડતા સ્વય યોગ્ય માર્ગ પામે છે, કોઈક બીજાના કહેવાથી માર્ગ પામે છે અને કોઈક નથી પણ પામતો તેવી રીતે કોઈક ભવ્યાત્મા સસાર અટવીમા ભમતા ગ્રન્થિદેશ પામીને સ્વય સમ્યક્ત્વાદિ સન્માર્ગ પામે છે, કોઈક પરોપદેશથી પામે છે, અને કોઈક દુર્ભવ્ય અભવ્ય નથી પણ પામતા, અને ગ્રથિદેશ પામેલો પાછો વલે છે ૧૨૧૫

જ્વરવાળાનુ દૃષ્ટાન્ત કહે છે

मेसज्जेण सयं वा, नस्सइ जरओ न नस्सए कोइ ।
मन्वस्स गंठिदेसे, मिच्छत्तमहाजरो चेव ॥१२१६॥

જેમ કોઈ તાવવાળા મનુષ્યને સ્વભાવિક રીતે એટલે ઔષધ વિના તાવ દૂર થાય છે, કોઈકને ઔષધોપચારથી દૂર થાય છે અને કોઈકને ઔષધોપચાર કરવાથી પણ દૂર નથી થતો, તેમ મિથ્યાત્વરૂપ મહાજ્વર પણ કોઇક ભવ્યાત્માને સ્વાભાવિક રીતે સહેજે નાશ પામે છે, કોઇકને ઔષધોપચારથી નાશ પામે છે અને કોઇને નાશ નથી પણ પામતો (ભવ્યાત્માને આ ત્રણે પ્રકાર હોય છે અને અભવ્યને તો એક ત્રીજો પ્રકારજ હોય છે). ૧૨૧૬

કોદરાનુ ઉદાહરણ કહે છે.

नासइ सवं व परिक्कमओ व, जह कोद्दवाण मयभावो ।
नासइ तह मिच्छमओ, सय व परिकम्मणाए वा ॥१२१७॥

જેમ કોઇક કોદરાનો માદકસ્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે નાશ પામે છે, કોઈકનો છાણુ આદિના પ્રયોગથી નાશ પામે છે, અને કોઈકનો તે સ્વભાવ નાશ નથી પામતો, તેમ કોઈક જીવનો મિથ્યાત્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે દૂર થાય છે, કોઇકને ગુરૂમહારાજના ઉપદેશથી નાશ થાય છે, અને કોઈકને સર્વથા નાશ નથી પામતો. ૧૨૧૭

શાવડે મિથ્યાત્વ શુદ્ધ થાય છે ? તે માટે કહે છે—

अप्पुव्वेणं तिपुजं, मिच्छत्तं कुणइ कोद्दवोवमया ।
अनियट्टीकरणेण उ, सो सम्मद्दंसणं लहइ ॥१२१८॥

જીવો મેણા કેદરા સમાન મિથ્યાત્વના અપૂર્વકરણવડે ત્રણપુજ કરે છે, પણ સમ્યગ્દર્શન તો અનિવર્તિ કરણવડેજ પામે છે ૧૨૧૮

જેમ કોઇક મનુષ્ય છાણુ વિગેરેના પ્રયોગથી કોદરાને શુદ્ધ કરે છે, તેમા તેના ત્રણ પ્રકાર થાય છે કોઈ કોદરા સર્વથા શુદ્ધ થાય છે, કોઇ અર્ધા શુદ્ધ થાય છે, અને કોઈ શુદ્ધ થતા નથી તેવીજ રીતે જીવો અપૂર્વકરણવડે મિથ્યાત્વ શોધીને તેના શુદ્ધ અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુજ કરે છે તેમા સમ્યક્ત્વને આવરનાર એવા રસને ખપાવીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વના પુદ્ગળોનો પુજ તે જિનોક્ત તત્ત્વરૂચિને આવરનાર નથી, માટે તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અર્ધશુદ્ધ મિથ્યાત્વ પુદ્ગળોનો પુજ તે સમ્યગ્મિથ્યાત્વ–મિશ્ર કહેવાય છે અને સર્વથા, અશુદ્ધ પુદ્ગળપુજ તે મિથ્યાત્વ કહેવાય છે આ પ્રમાણે અપૂર્વકરણથી ત્રણ પુજ થાય છે, પરન્તુ અનિવર્તિકરણ વિશેષથી જીવ સમ્યક્ત્વ પુજે જાય છે, બીજા બે પુજે નથી જતો જ્યારે સમ્યક્ત્વથી પતિત થઇને પુન

સમ્યક્ત્વ પામે છે, ત્યારે પણ અપૂર્વકરણવડે ત્રણ પુંજ કરીને અનિવર્તિકરણથી શમકિત પામે છે.

પ્રશ્ન બીજીવાર સમકિત પામતા અપૂર્વકરણની અપૂર્વકરણતા કેમ કહી શકાય ? કેમકે પૂર્વે તેની પ્રાપ્તિ થએલ છે

ઉત્તર . થોડીજવાર સુધી તેનો લાભ થાય છે, એટલે અપૂર્વ જેવું હોવાથી તેને અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. એમ વૃદ્ધોનું કથન છે સિદ્ધાન્તવાદીઓ પણ એમજ કહે છે. પણ કર્મગ્રન્થવાળાઓ તો "મિથ્યાત્વનું અન્તરકરણ કરે છે" તે અન્તરકરણમા પેઠેલો જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે, અને તેવડે મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કરે છે, તે પછી ક્ષાયોપશમિક પુંજના ઉદયથી ક્ષાયોપશમિક સમકિત પામે છે. એમ માને છે અર્થાત્ અપૂર્વકરણથી ત્રણપુંજ નથી કરતા અને ઉપશમમા કરેલ શુદ્ધ પુંજના ઉદયથી ફરી સમ્યક્ત્વ પામે છે.

આ પ્રમાણે ભવ્યાત્માને સર્વત્ર સમ્યક્ત્વ લાભ કહ્યો, હવે ગ્રંથિપ્રદેશે આવેલ અભવ્યને શું થાય ? તે કહે છે

तित्थंकराइपूय, दट्ठुणण्णेण वावि कज्जेण ।
सुयसामाइयलाहो, होज्ज अभव्वस्स गठिम्मि ॥१२१९॥

તીર્થંકરાદિની પૂજા જોઇને અથવા બીજા કોઈપણ પ્રયોજનથી ગ્રન્થિસ્થાન પામેલા અભવ્યને માત્ર શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે. ૧૨૧૯

તીર્થંકરની વિભૂતિ વિગેરે જોઇને "આધર્મથી આવો સત્કાર થાય છે, દેવપણુ-રાજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે" ઈત્યાદિ બુદ્ધિથી ગ્રન્થિસ્થાન પામેલા અભવ્યને તે વિભૂતિ માટે અથવા દેવપણુ-રાજાપણુ-સૌભાગ્ય-રુપ-બળ વિગેરે બીજા પ્રયોજનથી, સર્વથા મોક્ષની શ્રદ્ધા વિના પણ કિંચિત્ કષ્ટકારી અનુષ્ઠાન કરવાથી અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિકનો માત્ર લાભ થાય છે, કેમકે અભવ્યને પણ અગીઆર અંગનું અધ્યયન કહ્યું છે. પરન્તુ સમ્યક્ત્વાદિનો લાભ તો તેમને થતો નથીજ ૧૨૧૯

હવે "અપ્પુવ્વેણ તિપુંજ" એ ૧૨૧૮ મી ગાથાનું વિવરણ કરે છે.

मयणा दरनिव्वलिया, निव्वलिया य जह कोद्दवा तिविहा ।
तह मिच्छत्तं तिविह, परिणामवसेण सो कुणइ ॥१२२०॥

જેમ પ્રયોગથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે કોદરા થાય છે તેમ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે મિથ્યાત્વ થાય છે ૧૨૨૦

હવે જળ અને વસ્ત્રના દૃષ્ટાન્તો કહે છે

जह वेह किंचि मलिणं, दरसुद्धं सुद्धमंबु वत्थं च ।
एव परिणामवसा, करेइ सो दंसणं तिविह ॥१२२१॥

અથવા જેમ પાણી તથા વસ્ત્ર મેલુ હોય, તે શુદ્ધ કરવા છતા પણ કોઇક શુદ્ધ ન થાય, કોઈક અર્ધું શુદ્ધ થાય, અને કોઇક સર્વથા શુદ્ધ ન થાય, અને કોઈક સર્વથા શુદ્ધ થાય છે તેમ જીવ પણ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી દર્શનમોહનીય કર્મને શોધતા

અશુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને શુદ્ધ એવા મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-અને સમ્યક્ત્વ. એમ ત્રણ પ્રકાર કરે છે ૧૨૨૧

હવે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી દેશવિરતિ આદિનો લાભ કેવી રીતે થાય ? તે કહે છે

सम्मत्तम्मि उ लद्धे, पलियपुहुत्तेण सावओ होइ ।
चरणो-वसम-खयाणं, सागर संखतरा होंति ॥१२२२॥
एव अप्परिवडिए, सम्मत्ते देव-मणुयजम्मेसु ।
अण्णयरसेढिवज्ज, एगभवेणं व सव्वाइं ॥१२२३॥

સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી બાકી રહેલી સ્થિતિમાથી પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ (બેથી નવ પલ્યોપમ) જેટલો કાળ વીત્યા બાદ દેશવિરતિ થાય છે. તે પછી સખ્યાતા સાગરોપમ વીત્યા બાદ ચારિત્ર પામે છે. તે પછી સખ્યાતા સાગરોપમ વીત્યાબાદ ઉપશમશ્રણિ પામે છે અને તે કરતા સખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયા પછી ક્ષપકશ્રણિ પામે છે આ પ્રમાણે દેવમનુષ્યભવમા ગમનાગમન કરતા સમ્યક્ત્વથી પડયા સિવાય મનુષ્યભવમા દેશવિરતિ આદિનો લાભ થાય છે અથવા અતિશુભ પરિણામથી ઘણા કર્મની ખપી ગયેલી સ્થિતિવાલો જીવ, એક ભવમા પણ ઉપશમ અને ક્ષપક એમાથી એક શ્રેણિ અને દેશવિરતિ આદિ સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે (સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે એક ભવમા બે શ્રેણિ ન થાય, પણ એકજ થાય) ૧૨૨૨-૧૨૨૩

હવે જેના ઉદયથી સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ ન થાય અથવા થઈ તો પણ નાશ પામે તેવા સમ્યક્ત્વાદિના આવરણો કહે છે

जहुणा जस्सोदयओ, न लभइ दंसणाइसामइयं ।
लद्धं व पुणो भस्सइ, तदिहावरणं कसायाई ॥१२२४॥
अहवा खयाइओ केवलाइं तं जेसिं ते कइ कसाया ।
को वा कस्सावरणं, को व खयाइक्कमो कस्स ? ॥१२२५॥

હવે જેના ઉદયથી (જીવને) દર્શનાદિ સામાયિક પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થયા હોય, તોપણ નાશ પામે, તે અહી કષાય વિગેરે (સમ્યક્ત્વાદિના) આવરણ છે અથવા જે કષાયના ક્ષયાદિથી જે કેવળજ્ઞાનાદિ (કેવળદર્શન-ચારિત્રાદિ) થાય છે, તે કેટલા કષાય છે ? કયો કષાય કયા સામાયિકનુ આવરણ છે ? અથવા કયા કષાયના કયા ક્રમે ક્ષય આદિ થાય છે ? ૧૨૨૪-૧૨૨૫

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નોના અનુક્રમે ઉત્તર આપે છે

(१०८) पढमिल्लुआण उदए, नियमा संजोयणाकसायाणं ।
सम्मदंसणलंभं, भवसिद्धीयाऽवि न लहंति ॥१२२६॥

પહેલા સયોજના નામના અનન્તાનુબન્ધિ કષાયના ઉદયે, સમ્યગ્દર્શનનો લાભ ભવસિદ્ધિક (તદ્ભવમોક્ષગામી) જીવો પણ અવશ્ય ન પામે

પહેલા જે અનન્તાનુબન્ધી અથવા સંયોજના એવા જે ક્રોધ-માન-માયા ને લોભ કષાયો તેના ઉદયથી ભવસિદ્ધિક એટલે તદ્ભવ મોક્ષગામી જીવોને પણ સમ્યગદર્શન પ્રાપ્ત ન થાય, તો પછી અભવ્યોને તો ક્યાથીજ થાય ?

અનન્તાનુબંધી કષાયને પ્રથમ નંબર કેમ ?

खवणं पडुच्च पढमा, पढमगुणविघाइणो त्ति वा जम्हा ।
संजोयणाकसाया, भवादिसजोयणाओ (दो) त्ति ॥१२२७॥

સમ્યગદર્શન પ્રાપ્ત થતા અને ક્ષપકશ્રેણિમા પ્રથમ તેનોજ ક્ષય થાય છે, અથવા સમ્યગદર્શનરૂપ પ્રથમ ગુણનો ઘાત કરનાર હોવાથી તે પ્રથમ કષાય છે અને સંસારમા યોજનાર હોવાથી તેને સયોજના કષાય કહેવાય છે ૧૨૨૭

કષાય એટલે શુ ? એના સમાધાન માટે કષાય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

कम्म कस भवो वा, कसमाओ सिं जओ कसाया ते ।
कसमाययंति व जओ, गमयंति कसं कसाय त्ति ॥१२२८॥
आओ व उवादाण, तेण कसाया जओ कसस्साया ।
चत्तारि बहुवयणओ, एवं बिइयादओऽवि मया ॥१२२९॥

કષ એટલે કર્મ અથવા ભવ, તેમનો આય, એટલે લાભ જેથી થાય, તે કષાય, અથવા કર્મ યા સંસાર જેથી આવે તે કષાય, અથવા જેની હાજરીમા જીવ કર્મ કે સંસારને પામે તે કષાય અથવા આય એટલે ઉપાદાન-હેતુ સંસાર યા કર્મના હેતુ હોવાથી તે કષાય છે બહુવચનના પ્રયોગથી એ કષાયો ચાર છે, અને દેશવિરતિ આદિ-ગુણોનો અનુક્રમે ઘાત કરનારા હોવાથી તે બીજો-ત્રીજો-ચોથો કહેવાય છે. ૧૨૨૮-૧૨૨૯

भवसिद्धियावि भणिए नियमा न लहंति तयमभव्वावि ।
अविसद्देण व गहिया, परित्तसंसारियाईया ॥१२३०॥

ભવસિદ્ધિક જીવો પણ (પહેલા કષાયના ઉદયે સમ્યક્ત્વને પામતા નથી એમ કહેવાથી અભવ્ય તો અવશ્ય તેને નજ પામે, અને અપિ શબ્દથી પરિત્ત સંસારી જીવો પણ ન પામે એમ સમજવુ ૧૨૩૦

દેશવિરતિના આવરણ કહે છે

(१०९) बितियकसायाणुदए अप्पच्चक्खाणनामधेयाणं ।
सम्मद्दंसणलंभं, विरयाविरइं न उ लहंति ॥१२३१॥

અપ્રત્યાખ્યાન નામના બીજા કષાયના ઉદયથી (ભવ્યાત્મા) સમ્યગ્દર્શન પામે, પરન્તુ દેશવિરતિ ન પામે ૧૨૩૧

सव्वं देसो व जओ, पच्चक्खाणं न जेसिं उदयम्मि ।
ते अप्पच्चक्खाणा, सव्वनिसेहे मओऽकारो ॥१२३२॥
सम्मद्दंसणलंभं, लहेइ भविय त्ति वक्कसेसोऽय ।
विरयाविरइविसेसणतुसद्दसंलक्खिओऽयं च ॥१२३३॥

આ બીજા કષાયના ઉદયથી જીવ સર્વથી કે દેશથી પ્રત્યાખ્યાન ન પામે. તેથી તે કષાયો અપ્રત્યાખ્યાની કહેવાય છે આમા અકાર સર્વ નિષેધાર્થક છે ભવ્યાત્માને સમ્યગ્ દર્શનનો લાભ થાય છે. એ વાક્ય શેષ છે અને વિરતાવિરતિ શબ્દથી શ્રાવકપણાનો લાભ ન થાય એ વાત સ લક્ષિત છે ૧૨૩૨-૧૨૩૩

હવે સર્વવિરતિગુણનુ આવરણ કહે છે

(११०) तईयकसायाणुदए, पच्चक्खाणावरणनामधेज्जाण ।
देसे-क्कदेसविरइं, चरित्तलंभ न उ लहंति ॥१२३४॥

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના ત્રીજા કષાયના ઉદયે દેશ વિરતિનો લાભ થાય છે. પરન્તુ સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો લાભ નથી થતો ૧૨૩૪

ભાષ્યકાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ શબ્દનો અર્થ કરે છે

सव्वं पच्चक्खाणं वरेंति ते ज न देसमेएणं ।
पच्चक्खाणवरणा, आमज्जादी-सदत्थंसु ॥१२३५॥

ત્રીજા કષાયો સર્વ વિરતિરુપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ કરે. પણ દેશ વિરતિનું ન કરે. માટે તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહે છે અહી 'आ' શબ્દ મર્યાદા અથવા ઇષદ્ અર્થમા છે. ૧૨૩૫

આ ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ થાય છે. પણ દેશ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ નથી થતુ કારણ કે પ્રત્યાખ્યાનોનુ આવરણ કરે. તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એવી વ્યુત્પત્તિ અહી ન કરવી. પણ આવરણ શબ્દના "आ" ઉપરથી મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ કરે. અથવા સાવદ્યયોગની અનુમતિમાત્ર વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અનન્ત સાવદ્યયોગનુ પ્રત્યાખ્યાન કરીને દેશવિરતિવાળો શ્રાવક અગીઆરમી પ્રતિમા જ્યારે પામ્યો હોય. ત્યારે પણ સાવદ્યયોગની પરિમિત અનુમતિ માત્રનુ પ્રત્યાખ્યાન નથી કરતો. તેનુ કારણ આત્રીજા કષાયરૂપ આવરણજ છે આથી આ કષાયને ઇષત્ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ પણ કહેવાય છે ૧૨૩૫

આ આવરણ વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ હોય કે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ હોય ? તેનો ખુલાસો કરે છે

नासंतस्सावरणं न सतोऽभव्वाइविरमणपसगा ।
पच्चक्खाणवरणा तम्हा तस्संभवावरणा ॥१२३६॥

એકાન્તે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ હોતુ નથી (કેમકે અવિદ્યમાનનુ આવરણ માનીએ, તો અવિદ્યમાન એવા ખરવિષાણનુ પણ આવરણ માનવુ જોઇએ) તેમ વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ પણ નથી હોતુ કેમકે અભવ્યોને પણ (પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયો હોવાથી) વિરતિનો પ્રસગ થાય તે માટે પ્રત્યાખ્યાનની પરિણતિને આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે ૧૨૩૬

એજ વાત દૃષ્ટાન્તપૂર્વક વધારે સ્પષ્ટ કહે છે

उदए विरइपरिणई, न होइ जेसिं खयाइओ होइ ।
पच्चक्खाणावरणा, त इह जहा केवलावरणं ॥१२३७॥

કેવળજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી જેમ કેવળજ્ઞાન, તેમ જે કષાયના ઉદયથી વિરતિ પરિણામ ન થાય, પણ જેના ક્ષયાદિથી થાય, તે અહીં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે ૧૨૩૭

જેમ કેવળજ્ઞાનાવરણથી વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન નથી અવરાતુ, તેમ અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ નથી અવરાતુ, કારણ કે જો વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાતુ હોય, તો અભવ્યોને પણ કેવળીપણાનો પ્રસગ થાય, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન પ્રગટ થયુ હોય તો તે કેવળજ્ઞાનાવરણથી અવરાએલુ માનવુ પડે, અભવ્યોને પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હતુ, પરન્તુ તદ્દાવરણથી તે અવરાયેલુ છે એમ કહેવામા આવે, તો તે આયોગ્ય છે, કેમકે એ કોડીયાથી ઢકાએલા દીપકની પેઠે, તે વડે તે પોતાને તો જરૂર પ્રગટ કરી શકે, પણ અભવ્યોને તેમ તો નથી થતુ વળી અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ તદ્દાવરણથી અવરાતુ નથી, કેમકે જો અવિદ્યમાન અવરાતુ હોય, તો અવિદ્યમાન એવા ગધેડાના સીગડા પણ અવરાવવા જોઇએ. માટે એ ઉભય રીતે ન માનતા સદસદ્ (વિદ્યમાન-અવિદ્યમાન) રૂપ કેવળજ્ઞાન તેના આવરણથી અવરાય છે, એટલે કે જીવદ્રવ્યરુપે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાય છે, અને આવિર્ભૂત પરિણતિએ અવિદ્યમાન અવરાય છે એ સદસદ્રુપ (વિદ્યમાન અવિદ્યમાનરુપ) કોઇક અપેક્ષાએ એકજ છે. આ પ્રમાણે જેમ સદસદ્રુપ કેવળ જ્ઞાન તદ્દાવરણથી અવરાય છે, એટલે કે આવરણના સામર્થ્યથી જીવ કેવળજ્ઞાન પરિણતિએ પરિણામ નથી પામતો, તેમ આ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયથી વિરતિપરિણામ પણ સદસદ્રૂપે અવરાય છે, અર્થાત્ વિરતિપરિણામે જીવ પરિણામ પામી શકતો નથી. અહીં ઘણુ કહેવા જેવુ છે, પણ ગ્રન્થ વધી જવાના ભયથી કહેતા નથી. ૧૨૩૭

યથાખ્યાતચારિત્ર આવરનાર ચોથા કષાયનુ સ્વરૂપ કહે છે

(१११) मूलगुणाणं लंभ, न लहइ मूलगुणघाइणो उदए ।
संजलणाणं उदए, न लहइ चरणं अहक्खायं ॥१२३८॥

મૂળગુણનો ઘાત કરનાર કષાયોના ઉદયથી મૂળગુણોની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને સજ્વલન કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્રનો લાભ ન થાય ૧૨૩૮

સમ્યક્ત્વ-મહાવ્રત-અને અણુવ્રત, એ ત્રણે ઉત્તર ગુણોના આધારભૂત હોવાથી મૂળ ગુણ કહેવાય છે તે મૂળ ગુણોનો ઘાત કરનાર અનન્તાનુબન્ધી-અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોના ઉદયથી ઉપરોક્ત મૂળગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી તથા પરિસહાદિના સયોગે ચારિત્રવાળાને થોડો જાજવલ્યમાન કરે તે સજ્વલન કષાય આ કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્ર-કષાયરહિત એવુ વીતરાગ ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થયુ હોય, તો નાશ પામે માત્ર આ વીતરાગ ચારિત્રનોજ આ કષાયો ઘાત કરે છે એટલુજ નહિ, પરન્તુ શેષચારિત્રવાળાને પણ તેમના ચારિત્રમા આ કષાયો દેશોપઘાતરુપ અતિચાર લગાડે છે.

મૂળગુણો કયા ? તે ભાષ્યકાર કહે છે

सम्मत्तसमेयाइ, महव्वया-णुव्वयाइं मूलगुणा ।
मूलं सेसाहारो, बारस तग्घाइणो एए ॥१२३९॥

આ બીજા કષાયના ઉદયથી જીવ. સર્વથી કે દેશથી પ્રત્યાખ્યાન ન પામે. તેથી તે કષાયો અપ્રત્યાખ્યાની કહેવાય છે આમા અકાર સર્વ નિષેધાર્થક છે ભવ્યાત્માને સમ્યગ્ દર્શનનો લાભ થાય છે એ વાકય શેષ છે અને વિરતાવિરતિ શબ્દથી શ્રાવકપણાનો લાભ ન થાય એ વાત સ લક્ષિત છે ૧૨૩૨-૧૨૩૩

હવે સર્વવિરતિગુણનુ આવરણ કહે છે

(૧૧૦) तईयकसायाणुदए, पच्चक्खाणावरणनामधेज्जाणं ।
देसे-क्कदेसविरइं, चरित्तलंभं न उ लहंति ॥१२३४॥

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના ત્રીજા કષાયના ઉદયે દેશ વિરતિનો લાભ થાય છે. પરન્તુ સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો લાભ નથી થતો ૧૨૩૪

ભાષ્યકાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ શબ્દનો અર્થ કરે છે

सव्वं पच्चक्खाणं वरेति ते ज न देसमेएणं ।
पच्चक्खाणावरणा, आमज्जादी-सदत्थंसु ॥१२३५॥

ત્રીજા કષાયો સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ કરે. પણ દેશ વિરતિનું ન કરે. માટે તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહે છે અહી 'आ' શબ્દ મર્યાદા અથવા ઇષદ્ અર્થમા છે. ૧૨૩૫

આ ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ થાય છે, પણ દેશ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ નથી થતુ. કારણ કે પ્રત્યાખ્યાનોનુ આવરણ કરે, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એવી વ્યુત્પત્તિ અહી ન કરવી. પણ આવરણ શબ્દના "आ" ઉપરથી મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ કરે. અથવા સાવદ્યયોગની અનુમતિમાત્ર વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અનન્ત સાવદ્યયોગનુ પ્રત્યાખ્યાન કરીને દેશવિરતિવાળો શ્રાવક અગીઆરમી પ્રતિમા જ્યારે પામ્યો હોય ત્યારે પણ સાવદ્યયોગની પરિમિત અનુમતિ માત્રનુ પ્રત્યાખ્યાન નથી કરતો. તેનુ કારણ આત્રીજા કષાયરૂપ આવરણજ છે આથી આ કષાયને ઇષત્ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ પણ કહેવાય છે ૧૨૩૫

આ આવરણ વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ હોય કે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ હોય ? તેનો ખુલાસો કરે છે

नासंतस्सावरण न सतोऽभव्वाइविरमणपसगा ।
पच्चक्खाणावरणा तम्हा तस्संभवावरणा ॥१२३६॥

એકાન્તે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ હોતુ નથી (કેમકે અવિદ્યમાનનુ આવરણ માનીએ, તો અવિદ્યમાન એવા ખરવિષાણનુ પણ આવરણ માનવુ જોઇએ) તેમ વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ પણ નથી હોતુ. કેમકે અભવ્યોને પણ (પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયો હોવાથી) વિરતિનો પ્રસગ થાય તે માટે પ્રત્યાખ્યાનની પરિણતિને આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે ૧૨૩૬

એજ વાત દૃષ્ટાન્તપૂર્વક વધારે સ્પષ્ટ કહે છે

उदए विरइपरिणई, न होइ जेसिं खयाइओ होइ ।

पच्चक्खाणावरणा, त इह जहा केवलावरणं ॥१२३७॥

કેવળજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી જેમ કેવળજ્ઞાન, તેમ જે કષાયના ઉદયથી વિરતિ પરિણામ ન થાય, પણ જેના ક્ષયાદિથી થાય, તે અહીં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે ૧૨૩૭

જેમ કેવળજ્ઞાનાવરણથી વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન નથી અવરાતુ, તેમ અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ નથી અવરાતુ, કારણ કે જો વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાતુ હોય, તો અભવ્યોને પણ કેવળીપણાનો પ્રસગ થાય, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન પ્રગટ થયુ હોય તો તે કેવળજ્ઞાનાવરણથી અવરાએલુ માનવુ પડે, અભવ્યોને પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હતુ, પરન્તુ તદાવરણથી તે અવરાયેલુ છે એમ કહેવામા આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે એ કોડીયાથી ઢંકાએલા દીપકની પેઠે, તે વડે તે પોતાને તો જરૂર પ્રગટ કરી શકે, પણ અભવ્યોને તેમ તો નથી થતુ વળી અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ તદાવરણથી અવરાતુ નથી, કેમકે જો અવિદ્યમાન અવરાતુ હોય, તો અવિદ્યમાન એવા ગધેડાના સીગડા પણ અવરાવવા જોઇએ. માટે એ ઉભય રીતે ન માનતાં સદસદ્ (વિદ્યમાન-અવિદ્યમાન) રૂપ કેવળજ્ઞાન તેના આવરણથી અવરાય છે, એટલે કે જીવદ્રવ્યરુપે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાય છે, અને આવિર્ભૂત પરિણતિએ અવિદ્યમાન અવરાય છે એ સદસદ્રુપ (વિદ્યમાન અવિદ્યમાનરુપ) કોઇક અપેક્ષાએ એકજ છે આ પ્રમાણે જેમ સદસદ્રુપ કેવળ જ્ઞાન તદાવરણથી અવરાય છે, એટલે કે આવરણના સામર્થ્યથી જીવ કેવળજ્ઞાન પરિણતિએ પરિણામ નથી પામતો, તેમ આ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયથી વિરતિપરિણામ પણ સદસદ્રૂપે અવરાય છે, અર્થાત્ વિરતિપરિણામે જીવ પરિણામ પામી શકતો નથી અહીં ઘણુ કહેવા જેવુ છે, પણ ગ્રન્થ વધી જવાના ભયથી કહેતા નથી. ૧૨૩૭

યથાખ્યાતચારિત્ર આવરનાર ચોથા કષાયનુ સ્વરૂપ કહે છે

(१११) मूलगुणाणं लंभ, न लहइ मूलगुणघाइणो उदए ।
संजलणाणं उदए, न लहइ चरणं अहक्खायं ॥१२३८॥

મૂળગુણનો ઘાત કરનાર કષાયોના ઉદયથી મૂળગુણોની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને સ જ્વલન કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્રનો લાભ ન થાય ૧૨૩૮

સમ્યક્ત્વ-મહાવ્રત-અને અણુવ્રત, એ ત્રણે ઉત્તર ગુણોના આધારભૂત હોવાથી મૂળ ગુણ કહેવાય છે તે મૂળ ગુણોનો ઘાત કરનાર અનન્તાનુબ ધી-અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોના ઉદયથી ઉપરોક્ત મૂળગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી તથા પરિસહાદિના સ યોગે ચારિત્રવાળાને થોડો જાજવલ્યમાન કરે તે સ જ્વલન કષાય આ કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્ર-કષાયરહિત એવુ વીતરાગ ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થયુ હોય, તો નાશ પામે માત્ર આ વીતરાગ ચારિત્રનોજ આ કષાયો ઘાત કરે છે એટલુ જ નહિ, પરન્તુ શેષચારિત્રવાળાને પણ તેમના ચારિત્રમા આ કષાયો દેશોપઘાતરુપ અતિચાર લગાડે છે.

મૂળગુણો કયા ? તે ભાષ્યકાર કહે છે

सम्मत्तसमेयाइं, महव्वया-णुव्वयाइं मूलगुणा ।

मूलं सेसाहारो, बारस तग्घाइणो पए ॥१२३९॥

સમ્યક્ત્વ સહિત મહાવ્રતો અને અણુવ્રતો તે મૂળગુણો છે, કેમકે તે શેષ ઉત્તરગુણોના આધારભૂત હોવાથી મૂળ રૂપ છે તથા એ મૂળગુણોનો ઘાત કરનાર એ પ્રથમના બાર કષાયો છે ૧૨૩૯.

રાત્રિભોજનને મૂળગુણ કેમ ન કહેવાય ?

निसिभत्तविरमणं पि हु, नणु मूलगुणो कहं न गहियं तं ?
वयधारिणो च्चिय तयं, मूलगुणो सेसयस्सियरो ॥१२४०॥
आहारविरमणाओ, तवो व्व तव एव वा जओऽणसणं ।
अहव महव्वयसंरक्खणत्तणाओ समिईउ व्व ॥१२४१॥

રાત્રિભોજન વિરમણને પણ મૂળગુણરુપે કેમ ન કહ્યુ ? ઉત્તર-વ્રતધારી સંયમીને તે મૂળગુણ છે, અને શેષ દેશવિરતિને ઉત્તરગુણરુપ છે અથવા તપની પેઠે આહાર વિરમણ રૂપ હોવાથી એ ઉત્તર ગુણ છે અથવા અશન ત્યાગરુપ હોવાથી તે તપજ છે (અને તપ તો ઉત્તર ગુણજ છે) અથવા તે સમિતિની પેઠે મહાવ્રતનુ રક્ષણ કરનાર હોવાથી ઉત્તર ગુણ છે. ૧૨૪૦-૧૨૪૧

એ યુક્તિથી તો વ્રતધારીને રાત્રિભોજન મૂળગુણ ન થાય ? તેનો ઉત્તર આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

तहवि तयं मूलगुणो, भण्णइ मूलगुणपालयं जम्हा ।
मूलगुणग्गहणम्मि य, त गहिय उत्तरगुण व्व ॥१२४२॥
जम्हा मूलगुण च्चिय, न होंति तव्विरहियस्स पडिपुन्ना ।
तो मूलगुणग्गहणे, तग्गहणमिहऽत्थओ नेयं ॥१२४३॥

તોપણ તે રાત્રિભોજન વિરમણ નામનુ છઠ્ઠુ વ્રત મૂળગુણને પાળનાર હોવાથી મૂળ ગુણ કહેવાય છે અને તેથી મૂળગુણને ગ્રહણ કરવાથી ઉત્તરગુણની પેઠે તેનુ પણ ગ્રહણ કર્યું સમજવુ કારણ કે રાત્રિ ભોજન વિરમણ વિના મહાવ્રતાદિ મૂળગુણો પરિપૂર્ણ નથી થતા માટે મૂળગુણ કહેવાથી તે પણ કહ્યુ છે, એમ અર્થથી જાણી લેવુ ૧૨૪૨-૧૨૪૩

રાત્રિભોજન વિરમણ સિવાય મહાવ્રતાદિ મૂળગુણો, પરિપૂર્ણ થતા નથી, કેમકે રાત્રિભોજન વિરમણ ન હોય, તો રાત્રિએ ભોજન માટે ભિક્ષાર્થે પર્યટન કરવુ પડે, અને તેથી અગ્નિ-પ્રદીપ વિગેરેનો સ્પર્શ થાય, અને તેથી પશ્ચાત્કર્માદિ અનેષણા દોષયુક્ત આહાર ગ્રહણ કરવાથી પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રતનો ભંગ થાય, વળી અંધકારના બળે પડેલુ સુવર્ણ આદિ દ્રવ્ય લેવાની ઇચ્છા થાય, સ્રી સંભોગની પણ સંભાવના થાય, ઇત્યાદિ કારણોથી બીજા વ્રતોનો પણ લોપ થાય, માટે રાત્રિભોજન વિરમણ સિવાય પ્રાણાતિપાત વિરતિ આદિ મૂળગુણો સંભવેજ નહિ આ પ્રમાણે રાત્રિભોજન વિરમણ નામનુ વ્રત મહાવ્રતોને અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી મહાવ્રતો કહેવાથી, તે પણ કહ્યુ છે. એમ સમજી લેવુ ૧૨૪૨-૧૨૪૩

અહી શિષ્ય પુનઃ પુછે છે કે—

जइ मूलगुणो मूलव्वओवगारि त्ति त तवाईया ।
तो सव्वे मूलगुणा, जइ व न तो तपि मा होज्जा ॥१२४४॥
सव्वव्वओवकारी जह, तं न तहा तवादओ वीसुं ।
जं ते तेणुत्तरिया, होंति गुणा तं च मूलगुणो ॥१२४५॥

જો રાત્રિભોજન વિરમણ, મૂળવ્રતને ઉપકારી હોવાથી મૂળગુણરૂપ છે. તો તપ આદિ પણ ઉપકારી હોવાથી તે બધા પણ મૂળ ગુણ થયા, અને જો તપ આદિને મૂળગુણ નહિ માનો તો તે રાત્રિભોજન વિરમણ પણ મૂળગુણ કહી નહિ થાય. (ઉત્તર) જેમ રાત્રિ-ભોજન વિરમણ સર્વ વ્રતને ઉપકારી છે, તેમ તપ આદિ પૃથક્ પૃથક્ ઉપકાર કરે છે, સર્વને ઉપકારી નથી, માટે તે ઉત્તરગુણો છે, અને રાત્રિભોજન વિરમણ મૂળગુણ છે ૧૨૪૪-૧૨૪૫

પ્રશ્ન —રાત્રિભોજન વિરમણ મૂળગુણને ઉપકારી હોવાથી તેને મૂળગુણ તરીકે કહોછો, તો તપ-સમિતિ વિગેરે પણ મૂળગુણને ઉપકારી છે, માટે તે પણ મૂળગુણ તરીકે કહેવા જોઇએ, અને ઉત્તરગુણનુ નામજ બધ કરવુ. અને જો તપ વિગેરે મૂળ ગુણ નથી, તો તે રાત્રિભોજન વિરમણ પણ મૂળગુણ નથી, કેમકે તપ વિગેરે ઉપકારી છતા મૂળગુણરુપ નથી, તો રાત્રિભોજન વિરમણ પણ ઉપકારી છતા મૂળગુણ ન કહેવાય વળી આ કહેવામા પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે. કેમકે પહેલા કહ્યુ છે, કે "સમિતિની પેઠે આ મહાવ્રતનુ રક્ષણ કરનાર હોવાથી ઉત્તર ગુણ છે" અને હવે આમ કહો છો, કે "મહાવ્રતનુ રક્ષણ કરનાર હોવાથી આ મૂળગુણ છે"

ઉત્તર—અમે કહ્યુ છે, તેમા વિરૂદ્ધ કઇ નથી, રાત્રિભોજન વિરમણ ઉભય ધર્મવાળુ છે ગ્રહસ્થોને આરભજન્ય પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તિ નથી એટલે તેમને તે ઉત્તર-ગુણરુપ છે, કેમકે તેમને રાત્રિભોજન અત્યન્ત ઉપકારી ન હોવાથી, રાત્રિ ભોજનની વિરતિ સિવાય પણ મૂળગુણ અખડ રહે છે પણ મહાવ્રતધારી મુનિઓને આરભજન્ય એવા પણ પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તિ છે, અને રાત્રિભોજનમા એ પ્રાણાતિપાત વિગેરે થાય છે, માટે જો તે રાત્રિભોજન કરે, તો તેમના મૂળ ગુણોનો ભગ થાય, અને રાત્રિભોજનનુ વિરમણ કરે, તો મૂળગુણોનુ રક્ષણ થાય, અને તેથી તે મહાવ્રતોને અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી, મુનિઓને મૂળગુણ રુપ છે, અને તપ વિગેરે આ પ્રમાણે અત્યન્ત ઉપકારી ન હોવાથી ઉત્તરગુણરુપ છે. વળી રાત્રિભોજન વિરમણ જેમ સર્વ વ્રતને ઉપકારક છે, તેમ તપ-સમિતિ વિગેરે જુદા જુદા ઉપકારક નથી, માટે તે ઉત્તર ગુણો છે અને રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત મૂળગુણોને અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી મૂળગુણ છે. તેમજ જેમ પ્રાણાતિપાતાદિ પાચ વ્રતોમાના એકનો પણ અભાવ થતા શેષવ્રતોનો અભાવ થાય છે, તેથી તે મૂળગુણ છે, તેવીજ રીતે રાત્રિભોજન વ્રતના અભાવે પણ સર્વ વ્રતનો અભાવ થાય છે, તેથી રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત પણ અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી મૂળ ગુણ છે. ૧૨૪૪-૧૨૪૫

હવે "સજલણાણ" એ ૧૨૩૮ મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધનુ વ્યાખ્યાન કરે છે

ईसिं सयराहं वा, सपाए वा परीसहाईणं ।
जलणाओ संजलणा, नाहक्खायं तदुदयम्मि ॥१२४६॥

सकसायमहक्खायं, ज संजलणोदए न तं तेण ।
लब्भइ लद्ध च पुणो, भस्सइ सव्वं तदुदयम्मि ॥१२४७॥
न हु नवरिमहक्खाओवघाइणो सेसचरणदेसंपि ।
घाएंति नाणमुदए, होइ जओ साइयार त ॥१२४८॥

કંઈક જાજવલ્યમાન થવાથી અથવા એકદમ જાજવલ્યમાન થવાથી. અથવા પરિસહાદિ આવવાને લીધે જ્વલાયમાન થવાથી સંજ્વલન કષાય કહેવાય છે આ કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાતચારિત્ર ન હોય, કેમકે યથાખ્યાત ચારિત્ર કષાય રહિત છે. અને સંજ્વલનનો ઉદય હોય ત્યા સુધી કષાય રહિતપણુ ન હોય. અને તેથીજ યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય. અને થયુ હોય તોપણ આ કષાયના ઉદયથી પુન ભ્રષ્ટ થાય. (આ પ્રમાણે) આ કષાયો માત્ર યથાખ્યાત ચારિત્રનોજ ઘાત કરે છે એમ નહિ. પણ તે સિવાયના શેષ બીજા ચારિત્રનો પણ દેશથી ઘાત કરે છે. કેમકે તેના ઉદયથી બાકીના ચારિત્ર પણ અતિચાર-દોષયુક્ત થાય છે ૧૨૪૬-૧૨૪૭-૧૨૪૮

એજ વાત નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

(૧૧૨) सव्वेऽवि य अइयारा, संजलणाणं तु उदयओ होंति ।
मूलच्छेज्ज पुण होइ, बारसण्हं कसायाणं ॥१२४९॥

સર્વ અતિચારો સંજ્વલન કષાયના ઉદયથી થાય છે. અને પહેલા બાર કષાયના ઉદયથી મૂળગુણનો છેદ-નાશ થાય છે ૧૨૪૯

આલોચના-પ્રતિક્રમણ વિગેરે પ્રાયશ્ચિતથી શુદ્ધ કરવા યોગ્ય સર્વ અતિચારો (ચારિત્રવિરાધના વિશેષો) સંજ્વલન કષાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલાના બાર કષાયના ઉદયથી મૂળછેદ્ય થાય છે એટલે આઠમા મૂળ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષનો સમૂહ દૂર કરી શકાય તે મૂળછેદ્ય કહેવાય અથવા મૂલથી સર્વ ચારિત્રનો ઉચ્છેદ થાય. તે આ પ્રમાણે અનન્તાનુબન્ધી કષાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વનો નાશ થાય. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી દેશવિરતિનો નાશ થાય. અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી સર્વ વિરતિરુપ ચારિત્રનો નાશ થાય ૧૨૪૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

अइयारा छेदता, सव्वे संजलणहेयवो होंति ।
सेसकसाओदयओ, मूलच्छेज्जं वयारुहणं ॥१२५०॥
अहवा संजममूलच्छेज्जं, तइयकलुसोदए निययं ।
सम्मत्ताई मूलच्छेज्जं, पुण बारसण्हंपि ॥१२५१॥

છેદ પર્યન્ત સાત પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તથી જેનો અન્ત થાય. તે અતિચાર કહેવાય, તે સર્વ અતિચાર સંજ્વલન કષાયથીજ જન્ય છે અને શેષ બાર કષાયના ઉદયે સમસ્ત ચારિત્રનો છેદ કરનાર દોષ સમૂહ થાય છે. (તેની શુદ્ધી માટે) પુન વ્રતારોપણ કરાય છે અથવા ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયે સર્વ વિરતિરુપ સંયમનો અવશ્ય મૂળથી

છેદ થાય છે, અને શેષ આઠ કષાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વ ને દેશવિરતિગુણનો મૂળચ્છેદ થાય છે ૧૨૫૦-૧૨૫૧

मूलच्छेज्जे सिद्धे, पुव्वद्धे मूलगुणघाइगहणेणं ।
इय कीस पुणो गहणं, अइयारविसेसणत्थंति ॥१२५२॥
पगयमहक्खायंति य, अइयारे तम्मि चेव मा जोए ।
तो मूलच्छेज्जमिणं, सेसचरित्ते निओएइ ॥१२५३॥

(૧૨૩૮ મી ગાથાના) પૂર્વાર્ધમા મૂળગુણઘાતિ કહેવાથી બાર કષાયો મૂળચ્છેદક છે, એમ સિદ્ધ થવા છતા, ફરી તે વાતને અહી શામાટે કહી ? (ઉત્તર) અતિચારોની વિશેષ વ્યવસ્થા કરવા માટે ફરી કહ્યુ છે, કેમકે અહી પ્રસ્તુતમા યથાખ્યાત ચારિત્ર છે, તેથી તેમા શિષ્ય મૂળચ્છેદ્યની યોજના ન કરે અને આ મૂળચ્છેદ્યની યોજના શેષ સામાયિકાદિ ચારિત્રમા કરે, તેથી અહિ પુન એ વાત કહી છે (મતલબ કે મૂળચ્છેદ્ય અને પુનઃશબ્દથી આ ગાથાર્થમા એમ સમજવુ, કે સંજ્વલનના ઉદયથી શેષ ચારિત્રના સર્વે અતિચારો થાય છે, અને બાર કષાયના ઉદયથી સર્વવિરતિ આદિ મૂળચ્છેદ્ય થાય છે) ૧૨૫૨-૧૨૫૩

એ પ્રમાણે આવરણદ્વાર કહીને, હવે જે આવરણના ક્ષયોપશમાદિથી ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે

(૧૧૩) बारसविहे कसाए, खइए उवसामिए व जोगेहिं ।
लब्भइ चरित्तलंभो, तस्स विसेसा इमे पंच ॥ १२५४ ॥

પ્રશસ્ત મન-વચન-કાયાના યોગવડે બાર પ્રકારના કષાયના ક્ષય-ઉપશમ-અથવા ક્ષયોપશમ થવાથી ચારિત્રનો લાભ થાય છે તે ચારિત્રના ૧૨૬૦મી ગાથામા કહેવાશે એવા પાચ ભેદ છે ૧૨૫૪

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

खविए उवसमिए वा, वासद्देणं खओवसमिए वा ।
बारसविहे कसाए, पसत्थझाणाइजोगेहिं ॥ १२५५ ॥
खीणा निव्वायहुयासणो व्व छारपिहिउ व्व उपसंता ।
दरविज्झायविहाडियजलणोवम्मा खओवसमा ॥ १२५६ ॥

પ્રશસ્ત મનઆદિ યોગવડેબાર પ્રકારના કષાયનો ક્ષય-ઉપશમ અને વાશબ્દથી ક્ષયોપશમ થવાથી, ચારિત્રનો લાભ થાય છે બુઝાઇ ગએલા અગ્નિની પેઠે ક્ષીણ કષાયો હોય, રાખથી ઢાકેલા અગ્નિ પેઠે ઉપશાન્ત કષાય હોય, અને કંઈક ઓલવાઇ ગયેલ ને કંઈક ઢાકી રાખેલ અગ્નિ જેવો કષાયનો ક્ષયોપશમ હોય છે. (આ કષાયમા, કષાયકર્મના દલિકનો અનુભવ થાય છે) ૧૨૫૫-૧૨૫૬

કયા ચારિત્રનો કેવી રીતે લાભ થાય છે ? તે કહે છે

खयओ वा समओ वा, खओवसमओ व तिण्णि लब्भन्ति ।
सुहुमा-हक्खायाइं, खयओ समओ य नण्णत्तो ॥ १२५७ ॥

કષાયના ક્ષયથી-ઉપશમથી-અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથમના ત્રણ (સામાયિક-છેદોપસ્થાપનીય-અને પરિહારવિશુદ્ધિ) નામના ચારિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે, અને સૂક્ષ્મસંપરાય તથા યથાખ્યાતચારિત્ર (ઉપશમ શ્રેણિમા) કષાયના ઉપશમથી, અને (ક્ષપક શ્રેણિમા) કષાયના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. (અર્થાત્ આ બે છેલ્લા ચારિત્રો ક્ષયોપશમથી થાય નહિ) ૧૨૫૭

આપે પૂર્વે ૧૨૫૪ મી ગાથામા કહ્યુ છે, કે તેના આ પાચ પ્રકાર છે તેમા માત્ર શુ સામાન્ય ચારિત્ર વાચક તત્ શબ્દ છે, કે બાર કષાયના ક્ષય આદિથી, હમણા જે ચારિત્ર કહ્યુ તેને કહેનાર છે ? તેના ઉત્તરમા કહે છે

लब्भइ चरित्तलामो, खयाइओ बारसण्ह नियमोऽयं ।
न उ पंचविहनियमण, पच विसेसत्ति सामण्णं ॥ १२५८ ॥
ज तिण्णि बारसण्हं, लब्भंति खयाइओ कसायाण ।
सुहुमं पण्णरसण्ह, चरिमं पुण सोलसण्हंपि ॥ १२५९ ॥

બાર કષાયોના ક્ષયાદિથી ચારિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ છે, પણ બાર કષાયના ક્ષયથી પાચ પ્રકારના ચરિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ નથી કારણ કે બાર કષાયના ક્ષયાદિથી પ્રથમના ત્રણ (સામાયિક-છેદોપસ્થાપનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, પ દર કષાયના ક્ષયાદિથી સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે અને સોળે કષાયના ક્ષયાદિથી છેલ્લુ (યથાખ્યાત) ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે માટે એ પાચ ભેદ સામાન્ય ચારિત્રના છે ૧૨૫૮-૧૨૫૯

એ પાચ ચારિત્રોનુ સ્વરૂપ કહે છે

(११४) सामाइय त्थ पढमं, छेओवट्ठावणं भवे बीयं ।
परिहारविसुद्धीयं, सुहुमं तह संपराय च ॥ १२६० ॥
(११५) तत्तो य अहक्खायं, खाय सव्वंमि जीवलोयम्मि ।
जं चरिऊण सुविहिया, वच्चतऽयरा-मरं ठाणं ॥ १२६१ ॥

પહેલુ સામાયિક ચારિત્ર છે, બીજુ છેદોપસ્થાપનીય, ત્રીજુ પરિહારવિશુદ્ધિક, ચોથુ સૂક્ષ્મસંપરાય અને પાચમુ સર્વ જીવલોકમા પ્રસિદ્ધ એવુ યથાખ્યાત નામનુ ચારિત્ર છે. જે પાચમા ચારિત્રને આચરીને સુવિહિત સાધુઓ અજરામર-મોક્ષ સ્થાન પામે છે ૧૨૬૦-૧૨૬૧

રાગ-દ્વેષરહિતપણુ તે સમ અથવા વિશુદ્ધિ, દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ નિર્જરાના હેતુભૂત તે સમવિશુદ્ધિનો આય એટલે લાભ, તે સામાયિક (સર્વ સાવદ્યયોગની વિરતિ) આ ઉપરથી સર્વ પણ ચારિત્રો સામાયિકજ છે, પરન્તુ છેદ આદિ વિશેષણોવડે અર્થથી અને નામથી ભિન્ન ભિન્નપણુ પામે છે આમાનુ પહેલુ ચારિત્ર છેદાદિ વિશેષણ રહિત હોવાથી સામાન્યપણે સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે તેના બે ભેદ છે, એક ઇત્વરકાલિક અને બીજુ યાવત્કથિક ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રોમા પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના તીર્થની અ દર પચમહાવ્રતનુ આરોપણ ન કર્યું હોય, એવા શિષ્યને ઇત્વરકાલિક સામાયિક ચારિત્ર હોય છે, અને એજ ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમા મધ્યના બાવીસ તીર્થંકરોના સાધુઓને

તથા મહા વિદેહ ક્ષેત્રના સર્વ સાધુઓને ઉપસ્થાપનાનો અભાવ હોવાથી યાવજ્જીવ પર્યન્તનુ ચારિત્ર હોય છે, તે યાવત્કથિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

પૂર્વપર્યાયનો છેદ અને મહાવ્રતોમા આત્માને સ્થાપન કરવો, એમ જે ચારિત્રમા હોય, તે બીજુ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે તેના પણ બે ભેદ છે, એક સાતિચાર અને બીજુ નિરતિચાર, ઇત્વરકાલિક સામાયિક–ચારિત્રવાળા શિષ્યને ઉપસ્થાપનામા જે ચારિત્રનુ આરોપણ કરાય, અથવા એક તીર્થમાથી બીજા તીર્થમા આવતા એટલે કે પાર્શ્વનાથના તીર્થમાથી મહાવીરસ્વામિના તીર્થે આવતા પચમહાવ્રત અગીકાર કરવા, તે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે, અને પચમહાવ્રતરૂપિ મૂળગુણનો જેને ઘાત થયો હોય, એવાને પુન મહાવ્રતનુ આરોપણ કરવુ તે સાતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે

પરિહાર એટલે તપવિશેષ, એ તપવડે કર્મનિર્જરારૂપ વિશુદ્ધિ જે ચારિત્રમા હોય, તે ત્રીજુ પરિહાર વિશુદ્ધિચારિત્ર કહેવાય, તેના પણ બે ભેદ છે એક નિર્વિશમાનક અને બીજુ નિર્વિષ્ટ કાયિક, તેમા જે સાધુઓ આ ચારિત્રનુ સેવન કરનારા હોય, તે નિર્વિશમાનક કહેવાય આ ચારિત્ર પણ તેમનાથી અભિન્ન હોવાને લીધે નિર્વિશમાનક કહેવાય. તથા જેઓએ આ ચારિત્રનુ સેવન કર્યુ હોય, તે મુનિયો નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય, તે ચારિત્ર પણ તેમનાથી અભિન્ન છે, માટે નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય

જેથી આત્મા સસારને પામે, તે સપરાય–કષાય, એ કષાયના સૂક્ષ્મલોભાશો જે ચારિત્રમા હોય, તે સૂક્ષ્મસપરાય ચારિત્ર તેના બે ભેદ, એક વિશુદ્ધમાનક, અને બીજુ સક્લિશ્યમાનક, તેમા ક્ષપકશ્રેણિ અથવા ઉપશમશ્રેણિ ચડતા આ વિશુધ્યમાનક ચારિત્ર હોય છે, અને ઉપશમ શ્રેણિથી પડતા સક્લિશ્યમાનક હોય છે

સર્વ લોકમા પ્રસિદ્ધ અને સર્વથી વિશુદ્ધ એવુ પાચમુ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. આ ચારિત્રનુ સેવન કરીને સુવિહિતો–સુસાધુઓ અજરામર સ્થાન (મોક્ષ)ને પામે છે. આ ચારિત્ર સર્વથા કષાયોદય રહિત હોવાથી, ઉપશાન્તમોહ તથા ક્ષીણમોહ છદ્મસ્થ વીતરાગને, તેમજ સયોગી અને અયોગી કેવળીને હોય છે. ૧૨૬૦–૧૨૬૧

હવે એ પાચ ચારિત્રનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે

सव्वमिण सामाइय, छेयाइविसेसओ पुणो भिन्नं ।
अविसेसियमाइमयं, ठियमिह सामन्नसन्नाए ॥१२६२॥
सावज्जजोगविरइत्ति, तत्थ सामाइयं दुहा तं च ।
इत्तरमावकहं चिय, पढमं पढमंतिमजिणाण ॥ १२६३ ॥
तित्थेसुमणारोवियवयस्स सेहस्स थोवकालीयं ।
सेसाणमावकहियं, तित्थेसु विदेहयाणं च ॥ १२६४ ॥

સર્વ ચારિત્રો સામાયિક છે, માત્ર છેદાદિવિશેષણોથી ભિન્ન ભિન્ન છે, પહેલુ ચારિત્ર વિશેષણ રહિત હોવાથી સામાન્ય સજ્ઞામા છે, એટલે સાવદ્ય યોગની વિરતિ તે સામાયિક ચારિત્ર છે તેના બે ભેદ છે, ૧ ઇત્વરકાલિક અને ૨ યાવત્કથિક. પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના તીર્થમા અનારોપિત મહાવ્રતવાળા શિષ્યને થોડા કાળનુ જે ચારિત્ર હોય

છે, તે પહેલુ ઇત્વરકાલિક સામાયિક, અને શેષ તીર્થંકરોના તીર્થમા તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા સર્વ સાધુઓને યાવત્કથિક સામાયિક હોય છે ૧૨૬૨-૧૨૬૩-૧૨૬૪

શિષ્ય પૂછે છે કે—

नणु जावज्जीवाए, इत्तिरियंपि गहियं मुयंतस्स ।
होइ पइण्णालोवो, जहावकहियं मुयंतस्स ॥ १२६५ ॥

"હે ભગવન્ત ! હુ યાવત્ જીવ-જીવન પર્યન્ત સામાયિક કરૂ છુ" આ પ્રમાણે વ્રત ગ્રહણ કરતી વખતે લીધેલુ સામાયિક ઉપસ્થાપનામા મૂકી દેવાથી, યાવત્કથિક ચારિત્રનો ત્યાગ કરવાથી પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કેમ ન થાય ? ૧૨૬૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે

नणु भणिय सव्वं चिय, सामाइयमिण विसुद्धिओ भिन्नं ।
सावज्जविरइमइयं, को वयलोवो विसुद्धीए ? ॥ १२६६ ॥
उन्निक्खमओ भंगो, जो पुण त चिय करेइ सुद्धयरं ।
सन्नामेत्तविसिट्टं, सुहुमं पिव तस्स को भंगो ? ॥ १२६७ ॥

પહેલાજ કહ્યુ છે કે સર્વચારિત્ર સાવદ્યયોગની વિરતિમય હોવાથી સામાયિક છે, અને છેદાદિ વિશુદ્ધિયોથી ભિન્ન ભિન્ન છે. તો પછી વિશિષ્ટ શુદ્ધિમા વ્રતનો ભગ ક્યાથી થાય ? (નજ થાય) કેમકે પ્રવ્રજ્યાનો ત્યાગ કરનારાને વ્રતનો ભગ થાય, પણ જે પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ ચારિત્રને વધારે શુદ્ધ કરે, સજ્ઞા-નામમાત્રથી વિશિષ્ટતા-ભિન્નતાને પામે, તેને (સામાયિક ચારિત્રવાળા જે છેદોપસ્થાનીય-પરિહાર વિશુદ્ધ-કે સૂક્ષ્મ સપરાય ચારિત્ર અગીકાર કરનારને) વ્રતનો ભગ ક્યાથી થાય ? નજ થાય (પરતુ વધારે વ્રત શુદ્ધિ થાય) ૧૨૬૬-૧૨૬૭

છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રનુ સ્વરૂપ કહે છે

परियायस्सुच्छेओ, जत्थोवट्ठावण वएसु च ।
छेओवट्ठावणमिह, तमणइयारे-यरं दुविहं ॥ १२६८ ॥
सेहस्स निरइयारं, तित्थंतरसंकमे च तं होज्जा ।
मूलगुणघाइणो साइयारमुभय च ठियकप्पे ॥ १२६९ ॥

જે ચારિત્રમા પૂર્વપર્યાયનો છેદ, અને વ્રતોમા ઉપસ્થાપન કરાય, તે અહી છેદોસ્થાપનીય કહેવાય છે તે સાતિચાર અને નિરતિચાર એમ બે ભેદે છે નવદીક્ષિત શિષ્યને અથવા તીર્થાન્તર સક્રમણ કરતા સાધુઓને આ નિરતિચાર છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર હોય છે, અને મૂળગુણઘાતિને પુનર્વ્રતારોપ કરતા સાતિચાર છેદોપસ્થાપનીય હોય છે. આ બન્ને સ્થિત કલ્પમા હોય છે સ્થિતાસ્થિત કલ્પમા નથી હોતા ૧૨૬૮-૧૨૬૯

ભરત-એરાવત ક્ષેત્રમા પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના સાધુઓનો સ્થિત કલ્પ આ પ્રમાણે છે —आचेलक्कु-द्देसिय-सेज्जायर-रायपिंड-किइकम्मे । वय-जिट्ठ-पडिक्कमणे-मास पज्जोसणाकप्पे ॥१॥ આ દશવિધ કલ્પમા તેઓ અવસ્થિત હોય છે તથા ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાના પહેલા છેલ્લા તીર્થંકર સિવાય મધ્યના બાવીસજિનેશ્વરના અને મહાવિદેહ

ક્ષેત્રના સાધુઓને સ્થિતાસ્થિત કલ્પ હોય છે, તે આ પ્રમાણે–सिज्जायरपिंडम्मि–चाउज्जामे य पुरिसजेट्ठे य । किइकम्मस्स य करणे चत्तारि अवट्ठिया कप्पा ॥१॥ આ ચાર કલ્પમા એ સાધુઓ સ્થિત હોય છે, અને બાકીના છ કલ્પમા અસ્થિત હોય છે, તેથી તેમનો સ્થિતાસ્થિત કલ્પ કહેવાય છે

હવે પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રનુ સ્વરૂપ કહે છે.

परिहारेण विसुद्धं, सुद्धो व तवो जहि विसेसेण ।
तं परिहारविसुद्ध, परिहारविसुद्धियं नाम ॥ १२७० ॥
त दुविगप्पं निव्विस्समाण–निव्विट्ठकाइयवसेण ।
परिहारिया–णुपरिहारियाण कप्पट्ठियस्सवि य ॥ १२७१ ॥

પરિહાર એટલે તપ તેવડે ચારિત્રમા વિશેષે શુદ્ધિ થાય, તેથી તે પરિહારવિશુદ્ધિ કહેવાય છે, અને તેજ પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર છે તેના બે ભેદ, એક નિર્વિશ્યમાનક અને બીજુ નિર્વિષ્ટકાયિક, પરિહારકને નિર્વિશમાનક હોય છે, અને અનુપરિહારકને તથા કલ્પસ્થિતને નિર્વિષ્ટકાયિક હોય છે ૧૨૭૦--૧૨૭૧

હવે પરિહાર તપનુ સ્વરૂપ કહે છે

परिहारो पुण परिहारियाण सो गिम्ह–सिसिर–वासासु ।
पत्तेयं तिविगप्पो, चउत्थयाई तवो नेओ ॥ १२७२ ॥
गिम्ह–सिसर–वासासुं, चउत्थयाईणि बारसंताइं ।
अद्धापक्कंतिए जहण्ण–मज्झिमु–क्कोसयतवाण ॥ १२७३ ॥

પરિહારિકોનો પરિહાર (તપવિશેષ આ પ્રમાણે છે) ગ્રીષ્મ–શિશિર–અને વર્ષાઋતુમા, જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે ચતુર્થાદિ તપ દરેકમા જાણવો એટલે ગ્રીષ્મ–શિશિર–અને વર્ષાઋતુમા એક ઉપવાસથી પાચ ઉપવાસ પર્યન્ત જઘન્ય–મધ્યમ–અને ઉત્કૃષ્ટ તપવાળાઓ તે અર્ધઅપક્રાન્તિએ હોય છે ૧૨૭૨–૧૨૭૩

પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્રવાળાઓને ગ્રીષ્મ–શિશિર–અને વર્ષાઋતુમા જઘન્ય મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ તપ એક ઉપવાસથી પાચ ઉપવાસ પર્યન્ત અર્ધઅપક્રાન્તિએ હોય છે. અસભવિભાગરૂપ એક દેશનો અથવા એકાદિ પદાત્મક સખ્યા દૂર કરીને શેષ બે આદિ પદ સમૂહરૂપ એક દેશનુ ઉપર જવુ, તે સિદ્ધાત પરિભાષાએ અર્ધાપક્રાન્તિ કહેવાય છે. જેમકે ગ્રીષ્મઋતુમા જઘન્યથી એક ઉપવાસ–મધ્યમથી બે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ઉપવાસ કહ્યા છે એમાથી એક દેશ ચતુર્થ (એક ઉપવાસ) બાદ કરીને શેષ છઠ્ઠ (બે ઉપવાસ) ને અઠ્ઠમ (ત્રણ ઉપવાસ) એ બે પદની સાથે ત્રીજુ દસમ (ચાર ઉપવાસ) પદ જોડી દેવુ, એટલે શિશિર ઋતુમા જઘન્યથી બે, મધ્યમથી ત્રણ, અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર ઉપવાસનુ તપ કરે એજ પ્રમાણે અર્ધ અપક્રાન્તિએ વર્ષાઋતુમા જઘન્યથી ત્રણ, મધ્યમથી ચાર અને ઉત્કૃષ્ટથી પાચ ઉપવાસનુ તપ કરે

આ પ્રમાણે પરિહારકો (આ ચારિત્ર સેવનારાઓ) ના તપનુ સ્વરૂપ કહ્યા બાદ અનુપરિહારક અને કલ્પ સ્થિત સાધુઓના તપનુ સ્વરૂપ જણાવે છે

सेसा उ नियमभत्ता, पायं भत्तं च ताणमायाम ।
होइ नवण्हवि नियमा, न कप्पए सेसयं सव्व ॥ १२७४ ॥

શેષ અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત સાધુઓ ઘણુ કરીને નિત્યભોજી હોય છે. (કોઇ વખત ઉપવાસ પણ કરે છે) પણ તેઓને નિત્ય ભોજનમા તેમજ પારણામા આબિલ હોય છે, પણ શેષ સર્વ વિગઇ આદિ તો તેમાથી કોઈને પણ કલ્પે નહિ ૧૨૭૪

નવ સાધુઓનો સમુદાય આ ચારિત્ર અગિકાર કરે છે. તેમાથી ચાર જણા પૂર્વોક્ત રીતે તપ કરે તે પરિહારિક કહેવાય, અને બાકીના પાચમાથી ચાર જણ તેમનું વયાવૃત્ય કરે તે અનુપરિહારિક કહેવાય, અને એકજણ કલ્પ સ્થિત થઈને વાચનાચાર્ય થાય એમાથી પરિહારિક મુનિઓ ઉપર કહ્યા મુજબ તપ કરે, અને બાકીના પાચ અનુપરિહારક અને કલ્પસ્થિત મુનિઓ ઘણુ કરીને નિત્ય ભોજી હોય. (કોઈ વખત પોતાની ઇચ્છાથી ઉપવાસ કરે) પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત. એ સર્વને પારણે તો આબિલજ હોય, વિકૃતિ અથવા લેપકૃત આહાર કદિપણ ન ખપે. આ પ્રમાણેનુ તપ તેઓ ક્યા સુધી કરે (તે આગળની ગાથાથી કહે છે ૧૨૭૪

परिहारिया-ऽणुपरिहारियाण कप्पट्ठियस्स वि य भत्तं ।
छ छम्मासा उ तवो, अट्ठारसमासिओ कप्पो ॥ १२७५ ॥

પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત મુનિઓને આહારમા આબિલજ હોય છે. અનુક્રમે એ ત્રણે છ છ માસ પૂર્વે કહ્યા મુજબ તપ કરીને અઢાર મહીને આ કલ્પ પૂરો કરે છે ૧૨૭૫

એ પ્રમાણે પરિહારિક-અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત મુનિઓને ભોજનમા હ મેશા આબિલજ હોય છે તેઓ અનુક્રમે છ છ મહિના એ પ્રમાણે તપ કરીને અઢાર માસે આ કલ્પ પૂરો કરે. પ્રથમ પૂર્વોક્ત રીતે ગ્રીષ્માદિ ઋતુમા ચતુર્થાદિ તપ કરનારા પરિહારક મુનિઓ, છ માસ પર્યન્ત ઉપર મુજબ એક ઉપવાસથી પાચ ઉપવાસ સુધીનો તપ કરે, તે પછી તેમનુ વૈયાવૃત્ય કરનારા અનુપરિહારિક ચાર મુનિઓ છ માસ પર્યન્ત એજ પ્રમાણે તપ કરે, અને જે પરિહારિક હતા તે તેમના અનુપરિહારિક-વયાવૃત્ય કરનારા થાય તે પછી જે કલ્પસ્થિત હોય તે એકજ પરિહારિકપણુ અગીકાર કરે, અને બાકીના આઠમાથી એક જણ વાચનાચાર્ય થાય, અને બીજા સાત તેમનુ અનુપરિહારિકપણુ-વૈયાવૃત્ય કરે આ પ્રમાણે અઢાર માસે આ પરિહારવિશુદ્ધિ કલ્પ પૂર્ણ થાય ૧૨૭૫

કલ્પ પૂરો થયા પછી શુ કરે ? તે કહે છે

कप्पसमत्तीए तयं, जिणकप्प वा उविंति गच्छं वा ।
ठियकप्पेच्चिय नियमा, दो पुरिसजुगाइं ते होज्जा ॥ १२७६ ॥

કલ્પ સમાપ્ત થાય, એટલે પુન કાતો તેજ કલ્પ અગીકાર કરે, અથવા જિનકલ્પ અગીકાર કરે, અથવા ફરી ગચ્છમા આવે આ પરિહારવિશુદ્ધિક, પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના કાળે સ્થિતકલ્પમાજ હોય છે ૧૨૭૬

પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના તીર્થમાજ ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રની અદર પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્રવાળા હોય છે, અન્યકાળમા નથી હોતા વળી તેઓ આ કલ્પ તીર્થંકર

પાસે અથવા જેણે તીર્થંકર પાસે એ કલ્પ અંગીકાર કર્યો હોય, તેમની પાસેજ અંગીકાર કરે, બીજા પાસે નહી કલ્પ પૂરો થયા પછી તેઓ ફરી પાછો તેજ કલ્પ અંગીકાર કરે, કાતો જિનકલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા પુનઃ પાછા ગચ્છમા આવે. આ પ્રમાણે પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્રનુ સ્વરૂપ છે. ૧૨૭૬

હવે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રનુ સ્વરૂપ કહે છે

कोहाइ सपराओ, तेण जओ संपरीइ संसारे ।
तं सुहुमसंपरायं, सुहुमो जत्थावसेसो सो ॥ १२७७ ॥
सेढिं विलग्गओ त, विसुज्झमाण तओ चयंतस्स ।
तह संकिलिस्समाण, परिणामवसेण विन्नेयं ॥ १२७८ ॥

ક્રોધ આદિ સંપરાય કહેવાય છે, કેમકે તેથી આત્મા સંસારમા ભમે છે, અને તે કષાય જ્યા સૂક્ષ્મ અવશેષ હોય, તે સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય. આ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર શ્રેણિચડતાને વિશુધ્ધમાનક હોય, અને ત્યાથી પડતાને પરિણામવશાત્ સંકિલશ્યમાનક હોય છે ૧૨૭૭-૧૨૭૮

યથાખ્યાત ચારિત્રનુ સ્વરૂપ કહે છે.

अहसद्दो जाहत्थे, आदोऽभिविहीए कहियमक्खायं ।
चरणमकसायमुदितं, तहमक्खायं, जहक्खायं ॥ १२७९ ॥
तं दुविकप्प छउमत्थ—केवलिविहाणओ पुणेक्केक्कं ।
खय—समज—सजोगा—जोगकेवलिविहाणओ दुविह ॥ १२८० ॥

(અથાખ્યાત એ પદમા) अथ શબ્દ સત્યઅર્થમા, आ શબ્દ અભિવિધિમાં, અને ख्यात શબ્દ કથિત અર્થમા છે, એટલે યથાર્થપણે અભિવિધિએ કહેલુ કષાય રહિત જે ચારિત્ર તે અથાખ્યાત અથવા યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. તેના બે ભેદ છે—એક છદ્મસ્થ સંબંધી અને બીજુ કેવળી સંબંધી પુનઃ તે દરેક બે બે પ્રકારે છે. છદ્મસ્થને (અગીઆરમા ગુણઠાણે મોહના) ઉપશમથી થએલુ, અને (બારમા ગુણઠાણે મોહના) ક્ષયથી થએલુ સયોગી કેવળીને (તેરમા ગુણઠાણે) અને અયોગીકેવળીને (ચૌદમા ગુણઠાણે) એમ કેવળીને પણ બે પ્રકારે છે. ૧૨૭૯-૧૨૮૦

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સંબંધ યોજવા માટે કહે છે

भणिय खओवसमओ, अहुणोवसमेणं लहइ जह जीवो ।
सामइयं तं भण्णइ, सो जं च खओवसमपुव्वो ॥ १२८१ ॥
अहवा खओवसमओ, चरणतियं उवसमेण खयओ वा ।
सुहुमा—हक्खायाइं, तेणोवसम—क्खया कमसो ॥ १२८२ ॥
सेढिगयस्स व सुहुम, सेढीओ निग्गयस्सऽहक्खायं ।
सा उवसम—क्खयइया, पढमं तत्थोवसमसेढी ॥ १२८३ ॥

એ પ્રમાણે મોહના ક્ષયોપશમથી સામાયિકનો લાભ કહ્યો, હવે મોહના ઉપશમથી જેવી રીતે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનો લાભ થાય છે, તે કહે છે. તે ઉપશમ ક્ષયોપશમ પૂર્વક હોય છે, માટે પહેલા ક્ષયોપશમથી સામાયિકનો લાભ કહ્યો અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથમના ત્રણ ચારિત્રનો લાભ થાય છે, અને સૂક્ષ્મસંપરાય તથા યથાખ્યાત એ બે ચારિત્રો મોહના ઉપશમ અથવા ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ક્ષયોપશમ કહીને પછી ઉપશમ અને ક્ષય અનુક્રમે કહ્યા છે (જે બે શ્રેણિ પામે છે, તે પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને પછી ક્ષપકશ્રેણિ પામે છે. એ ક્રમની અપેક્ષાએ પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને પછી ક્ષપકશ્રેણિ કહેવાશે.) અથવા સૂક્ષ્મસંપરાય શ્રેણિ અન્તર્ગત કહ્યું છે અને શ્રેણિથી નીકળેલાને યથાખ્યાત કહ્યું છે તે શ્રેણિ ઉપશમથી અને ક્ષયથી થાય છે, તેમાં પ્રથમ ઉપશમ શ્રેણિ થાય છે, માટે પહેલા તેજ કહે છે ૧૨૮૧-૧૨૮૨-૧૨૮૩

ઉપશમશ્રેણિનુ સ્વરૂપ.

(૧૧૬) अण-दंस-नपुंसि-त्थीवेय-च्छक्कं च पुरिसवेयं ।
दो दो एगंतरिए, सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥ १२८४ ॥

(ઉપશમશ્રેણિમા) અનંતાનુબંધી-દર્શનમોહનીય-નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ-હાસ્યષટ્ક-પુરૂષવેદ-અને તે પછી એકાન્તરિત સમાનજાતીય કષાય અનુક્રમે ઉપશમાવે. ૧૨૮૪

ઉપશમશ્રેણિ આરંભનાર અપ્રમત્તસંયત હોય છે, બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત, એ ચારમાથી કોઈપણ પ્રારંભક હોય છે શ્રેણિથી પાછો ફરે ત્યારે અપ્રમત્ત અથવા પ્રમત્ત ગુણસ્થાને તે અવસ્થાન કરે છે, અને જો મૃત્યુ પામે તો દેવગતિમા અવિરતિ થાય છે કર્મગ્રન્થના અભિપ્રાયે શ્રેણિથી પડેલો જીવ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન સુધી પણ જાય

ઉપશમશ્રેણિનો આરંભ આ પ્રમાણે થાય છે પ્રશસ્ત અધ્યવસાયસ્થાનોમા વર્તનાર આત્મા પ્રથમ એકીસાથે અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર કાળમા અનન્તાનુબંધી કષાય ઉપશમાવે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય એ ત્રણદર્શન મોહનીયને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે છે ત્યારપછી ઉપશમશ્રેણિનો આરંભક જો પુરૂષ હોય, તો તે નપુંસકવેદ અનુદીર્ણ હોય તો પણ પહેલા અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે છે, તે પછી અન્તર્મુહૂર્તમા સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે છે, તે પછી હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક-ભય-અને જુગુપ્સા, એ હાસ્યષટ્ક એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે છે, અને તે પછી અન્તર્મુહૂર્તમા પુરૂષવેદ ઉપશમાવે પણ જો ઉપશમશ્રેણિ આરંભક સ્ત્રીનો જીવ હોય, તો તે પ્રથમ નપુંસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે, તે પછી હાસ્યષટ્ક ઉપશમાવે, અને પછી છેવટે સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે અને શ્રેણિઆરંભનાર જો નપુંસક હોય, તો તે પ્રથમ અનુદિત સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે પછી હાસ્યષટ્ક ઉપશમાવે અને તે પછી નપુંસકવેદ ઉપશમાવે.

આ ક્રમે ઉપશમ થયા પછી એકાન્તરિત સમાનજાતીય ક્રોધાદિનો એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમ કરે એટલે કે અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનના ક્રોધો એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે તે પછી સંજ્વલન ક્રોધ અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ માન એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે. તે

પછી એકજ સંજ્વલન માનને ઉપશમાવે ત્યારપછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણની માયાને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે, તે પછી સંજ્વલન માયાને ઉપશમાવે, તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના લોભોને અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે, અને તે પછી સંજ્વલન લોભને ઉપશમાવે, આ લોભના ત્રણ ભાગ કરે, તેમાથી બે ભાગ એકી સાથે ઉપશમાવે અને ત્રીજા ભાગના સંખ્યાતા ખંડ કરે, એ ખંડોને પણ જુદા જુદા કાળભેદે ઉપશમાવીને જ્યારે એ ખંડોમાનો છેલ્લો સંખ્યાતમો ખંડ અવશેષ રહે, ત્યારે ફરી તેના અસંખ્યાતા ખંડ કરે, તે ખંડોને પણ સમયે એકેક ખંડ-અંશ ઉપશમાવી એ બધાને ઉપશમાવે.

અહી દર્શન સપ્તક (અનંતાનુબંધી ચતુષ્ક અને ત્રણ દર્શન મોહનીય) ઉપશાન્ત થાય, ત્યારે અપૂર્વકરણ અથવા નિર્વૃત્તિ બાદર કહેવાય છે તે પછી સંખ્યાતા લોભાંશનો છેલ્લો સંખ્યાતમો અંશ બાકી રહે ત્યા સુધી અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે, અને એ છેલ્લા અંશથી થએલા અસંખ્યાતા ખંડોનો ઉપશમ કરતા સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય છે. આ રીતે સંજ્વલનનો સર્વ લોભ અન્તર્મુહૂતમા ઉપશમાવે ઘણા અન્તર્મુહૂર્તો થાય તો પણ તે બધા મળીને પણ એકજ મ્હોટું અન્તર્મુહૂર્ત થાય છે, બીજી પ્રકૃતિનો ઉપશમકાળ પણ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, અને આ શ્રેણિ પણ સર્વ અન્તર્મુહૂર્તમા પૂર્ણ કરાય છે

આ શ્રેણિનુ સ્વરુપ અનન્તાનુબંધી ચતુષ્ક આદિની પ્રત્યેકે શૂન્ય સ્થાપનાવડે આ પ્રમાણે જાણવુ. પ્રથમ અનન્તાનુબંધીનો ઉપશમ થાય છે, માટે તેને સ્થાને ચાર શૂન્યની સ્થાપના કરવી ૦૦૦૦ આના ઉપશમનો આરંભ અને સમાપ્તિ સાથેજ થાય છે, તેથી તિર્ચ્છિ સ્થાપના કરી છે. તે પછી દર્શનત્રિકની તિર્ચ્છિ ત્રણ શૂન્ય સ્થાપના કરવી ૦૦૦, તે પછી એક વેદની અને તેના ઉપર બીજા વેદની એમ ઉપર નીચે બે શૂન્યની સ્થાપના કરવી ૦̊, તે પછી હાસ્યાદિ છની છ શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦૦૦૦૦, તે પછી ત્રીજાવેદની શૂન્ય મૂકવી ૦, અને તે પછી બે ક્રોધની બે શૂન્ય મૂકવી ૦૦, એના ઉપર સંજ્વલન ક્રોધની એક શૂન્ય મૂકવી ૦, તેના ઉપર બે માનની બે શૂન્યો અને પછી સંજ્વલન માનની એક શૂન્ય, પછી બે માયાની બે શૂન્ય અને તેના ઉપર સંજ્વલન માયાની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦, તે ઉપર બે લોભની બે શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦, તેના ઉપર સંજ્વલન લોભની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦, આ પ્રમાણે આગળ પણ સ્થાપના કરીને સર્વ સમજી લેવુ

હવે એનુ સ્વરુપ વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

उवसामगसेढीए, पट्ठवओ अप्पमत्तविरओ उ ।
पज्जवसाणे सो वा, होइ पमत्तो अविरओ वा ॥ १२८५ ॥
अन्ने भणंति अविरय–देस–पमत्ता–पमत्तविरयाण ।
अन्नयरो पडिवज्जइ, दंसणसमणम्मि उ नियट्टी ॥ १२८६ ॥

ઉપશમશ્રેણિને આરંભનાર અપ્રમત્ત સંયત હોય છે, અને શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછી તે પ્રમત્ત અથવા અવિરતિ થાય છે બીજાઓ કહે છે કે અવિરતિ–દેશવિરતિ–પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત એમાનો કોઈપણ શ્રેણિ આરંભે છે, શ્રેણિવાળો દર્શનસપ્તકને ઉપશમાવ્યાથી નિવૃત્તિબાદર થાય છે ૧૨૮૫-૧૨૮૬

भवमणुबंधंति जओऽणंतमणंताणुबंधिणोऽणत्ति ।

ते चत्तारिवि समयं, समेइ अंतोमुहुत्तेण ॥ १२८७ ॥

જેથી અનન્ત સંસાર બંધાય તે અનન્તાનુબન્ધી કહેવાય અને તે ચાર છે, તે ચારેને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે. (ઉદય-ઉદ્વર્તનાદિ કરણને અયોગ્ય કરે) ૧૨૮૭

तत्तो य दंसणतिगं, तओऽणुइण्णं जहन्नयरवेयं ।

तत्तो बितियं छक्कं, तओ य वेय सयमुदिन्न ॥ १२८८ ॥

તે પછી દર્શનત્રિકને ઉપશમાવે, તે પછી અનુદીર્ણ જઘન્યતર વેદ, તે પછી બીજો વેદ, હાસ્યાદિ છ, અને તે પછી સ્વયં ઉદિત એવા વેદને ઉપશમાવે ૧૨૮૮

અનન્તાનુબંધી કષાયનો ઉપશમ કર્યા પછી, મિથ્યાત્વાદિ દર્શનત્રિક ઉપશમાવે, તે પછી અનુદિત બે વેદમાથી જે જઘન્ય વેદ હોય તે ઉપશમાવીને પછી બીજો અનુદિત વેદ ઉપશમાવે, તે પછી હાસ્યાદિ છ ઉપશમાવીને જે વેદ ઉદયમા હોય તે વેદ ઉપશમાવે, તાત્પર્ય એ છે કે જો શ્રેણિ આરંભક પુરુષ હોય. તો તેને પુરુષવેદ ઉદયમા છે. અને બાકીના સ્ત્રીવેદ ને નપુંસકવેદ એ બે અનુદિત છે, એ બેમા નપુંસકવેદ જઘન્યતર છે તેથી દર્શનત્રિક ઉપશમાવ્યા પછી પ્રથમ નપુંસકવેદ ઉપશમાવીને પછી સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વઉદિત પુરૂષવેદ હાસ્યાદિ છ ને ઉપશમાવ્યા પછી ઉપશમાવે જો સ્ત્રી શ્રેણિ આરંભ કરનારી હોય, તો તેને સ્ત્રીવેદ ઉદયમા હોય છે, અને પુરૂષવેદ તથા નપુંસકવેદ અનુદિત હોય છે. આ બેમા નપુંસકવેદ જઘન્યતર છે, માટે દર્શનત્રિક ઉપશમાવ્યા પછી પહેલા નપુંસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વઉદિત સ્ત્રીવેદ હાસ્યાદિ છને ઉપશમાવ્યા પછી ઉપશમાવે અને શ્રેણિ આરંભક જો નપુંસક હોય, તો તેને નપુંસકવેદ ઉદયમા છે, અને સ્ત્રીવેદ તથા પુરૂષવેદ અનુદિત છે. તેમા સ્ત્રીવેદ જઘન્યતર છે, માટે દર્શનત્રિક પછી સ્ત્રીવેદને અને તે પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે અને નપુંસકવેદને હાસ્યાદિ છ પછી ઉપશમાવે ૧૨૮૮

તે પછી—

मज्झिल्लकसायाण, कोहाइसमाणजाइए दो दो ।

एक्केक्केणंतरिए, सजलणेण उवसमेइ ॥ १२८९ ॥

મધ્યમ કષાયના (અપ્રત્યાખ્યાન તથા પ્રત્યાખ્યાન કષાયના) સમાન જાતીવાળા બે ક્રોધાદિ, સંજ્વલનના કષાયના એકેક ક્રોધાદિવડે અન્તરિત ઉપશમાવે ૧૨૮૯

શિષ્ય પૂછે છે કે—

सजलणाईण समो, जुत्तो संजोयणादओ जे उ ।

ते पुव्वं चिय समिया, नणु सम्मत्ताइलाभम्मि ॥१२९०॥

(અહી) સંજ્વલનાદિ (હાસ્યાદિ છ અને વેદ) નો ઉપશમ કહેવો યોગ્ય છે, પણ જે સંયોજનાદિ કષાયો છે (અનંતાનુબંધી તથા દર્શનત્રિક) તે તો પૂર્વે સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે ઉપશમાવ્યા છે, (કેમકે તે સિવાય સમકિત થાય નહિ તેથી ફરી તેનો અહી ઉપશમ કહેવો અયોગ્ય છે) ૧૨૯૦.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

आसि खओवसमो सिं, समोऽहुणा भणइ को विसेसो सिं? ।

नणु खीणम्मि उइण्णे, सेसोवसमे खओवसमो ॥ १२९१ ॥

(સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે) તે અનન્તાનુબન્ધીઆદિનો ક્ષયોપશમ હતો, અને હમણા તો તેમનો ઉપશમ કહીએ છીએ કહે છે કે (ઉપશમ અને ક્ષયોપશમમા) તફાવત શો છે? ઉત્તર-ઉદય પ્રાપ્ત કર્મ ક્ષય થયા હોય. અને શેષ અનુદિત કર્મનો ઉપશમ હોય, તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે ૧૨૯૧.

પુન.શિષ્ય પૂછે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે

सो चेव नणूवसमो, उइए खीणम्मि सेसए समिए ।

सुहुमोदयया मीसे, न तूवसमिए विसेसोऽयं ॥ १२९२ ॥

वेएइ संतकम्मं, खओवसमिएसु नाणुभावं सो ।

उवसंतकसाओ पुण, वेएइ न संतकम्मंपि ॥ १२९३ ॥

ઉદયપ્રાપ્ત કર્મનો ક્ષય અને શેષનો ઉપશમ તે પણ ઉપશમજ છે. ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમા તફાવત શો? (ઉત્તર) ક્ષયોપશમમા સૂક્ષ્મઉદય-પ્રદેશોદય હોય છે, પરન્તુ ઉપશમમા તો તે પણ નથી એટલો આ બેમા તફાવત છે. કારણ કે ક્ષયોપશમ કષાયવાન્ જીવ તો તે સબંધી સત્તાગત કર્મનો અનુભવ કરે છે (પ્રદેશોદય વેદે છે) પણ વિપાકથી તેને અનુભવતો નથી, અને ઉપશાત કષાયી જીવ તો તેનો પ્રદેશોદય પણ વેદતો નથી. ૧૨૯૨-૧૨૯૩

ફરી શિષ્યની બીજી શંકાનુ આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે

संजोयणाइयाणं, नणूदओ संजयस्स पडिसिद्धो ।

सच्चमिह सोऽणुभाव, पडुच्च न पएसकम्म तु ॥ १२९४ ॥

भणियं च सुए जीवो, वेएइ न वाणुभावकम्मंति ।

जं पुण पएसकम्मं, नियमा वेएइ तं सव्वं ॥ १२९५ ॥

नाणुदियं निज्जीरइ, नासंतमुदेइ जं तओऽवस्सं ।

सव्वं पएसकम्मं, वेएउं मुच्चए सव्वो ॥ १२९६ ॥

સંયોજનાદિ (અનન્તાનુબંધી વિગેરે) કષાયનો ઉદય, સંયતને નિષિદ્ધ છે, (કેમકે તેના ઉદયે સંયતપણાનોજ અભાવ થાય) (ઉત્તર) સત્ય છે, એ નિષેધ અનુભાવ (રસ) વિપાકને આશ્રિને કહ્યો છે, પ્રદેશકર્મની અપેક્ષાએ નથી કહ્યો સૂત્રમા (ભગવતીમાં) પણ કહ્યુ છે કે, અનુભાવ કર્મને જીવ વેદે અથવા ન પણ વેદે, પરન્તુ પ્રદેશકર્મ તો સર્વ અવશ્ય વેદે, કેમકે અનુદિત કર્મની નિર્જરા નથી થતી અને અસત્ કર્મ ઉદય પામતુ નથી, તેથી અવશ્ય બધા પ્રદેશકર્મને તો વેદીનેજ સર્વ જીવ કર્મથી મૂકાય છે ૧૨૯૪-૧૨૯૬

પુન શિષ્ય પૂછે છે અને ગુરૂશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે

किह दंसणाइघाओ, न होइ संजोयणाइ वेदयओ? ।

मंदाणुभावयाए, जहाणुभावम्मिवि कहिंचि ॥ १२९७ ॥
निच्चोदिन्नपि जहा, सयलचउणाणिणो तदावरण ।
न विघाइ मंदयाए, पएसकम्मं तहा नेयं ॥ १२९८ ॥
क्रियाए कुणइ रोगो, मंद पीलं जहाऽवणिज्जंतो ।
क्रियामेत्तकयं चिय, पएसकम्मं तहा तवसा ॥ १२९९ ॥

(શંકા) સંયોજનાદિ કષાયને પ્રદેશથી પણ વેદતા, સમ્યક્ત્વાદિનો ઘાત કેમ ન થાય? (ઉત્તર) અનુભાવ-રસ છતા પણ જેમ કોઈ વખત તે પ્રદેશો મંદરસવાળા હોવાથી, ગુણનો વિઘાત નથી કરતા, જેમ નિત્ય ઉદિત છતા પણ મતિ-શ્રુતાદિ ચાર જ્ઞાનવાળાઓને તે જ્ઞાનોનુ આવરણ વિઘાતક નથી. તેમ મન્દરસપણાથી પ્રદેશ કર્મ પણ દર્શનાદિનુ વિઘાતક નથી વળી જેમ ઔષધાદિ ક્રિયાવડે દૂર કરાતો રોગ, રોગીને તે ક્રિયાજન્ય મંદ પીડા કરે છે, તેમ પ્રદેશકર્મ પણ તપરુપ ક્રિયાવડે દૂર કરાતુ માત્ર તપરુપ પીડાજ કરે છે ૧૨૯૭-૧૨૯૮-૧૨૯૯

તદ્ભવ મોક્ષગામી આત્માઓને નરકગતિ આદિકર્મ પ્રકૃતિઓ સત્તામા હોય છે, તે પ્રકૃતિઓ અનુભવ્યા સિવાય કદિ પણ ક્ષય પામતી નથી, પરન્તુ તે તેમને નરકાદિ જન્મ રૂપ વિપાકે અનુભવાતી નથી, પણ તપવડે પ્રદેશરુપે ઉદય પામીને ક્ષય થાય છે, એવો ઉદય થતા, તે પ્રકૃતિના વેદનારને કંઈ બાધા નથી થતી. પ્રદેશોદય કર્મ આત્માના ગુણનો ઘાત કરતુ નથી, તેમ પીડા પણ કરતુ નથી

ક્યા કર્મ ઉપશમાવ્યાથી જીવ કેવો કહેવાય? તે કહે છે

दंसणमोहाईओ, भण्णइ अनियट्टिबायरो परओ ।
जाव उ सेसो संजलणलोमसंखेज्जभागो त्ति ॥ १३०० ॥
तदसखेज्जइभागं, समए समए समेइ एक्केक्कं ।
अंतोमुहुत्तमेत्तं, तस्सासंखिज्जभागंपि ॥ १३०१ ॥

દર્શન સપ્તકાદિ ઉપશમાવ્યા પછી, નપુંસક વેદાદિ કર્મ ઉપશમાવતા યાવત્ સંજ્વલન લોભનો સંખ્યાતમો ભાગ અવશેષ રહે ત્યા સુધી (જીવ) અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે. (નિવૃત્તિ બાદર કોઈ કર્મનો ઉપશમ નથી કરતો. તેથી તે અહી નથી કહેતા) તે પછી એ લોભના સંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યાત ભાગ કરીને તે દરેક ભાગને સમયે સમયે ઉપશમાવતો અન્તર્મુહૂર્ત કાળ પર્યન્ત સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય છે ૧૩૦૦-૧૩૦૧

એજ સૂક્ષ્મ સંપરાયનુ કંઈક વિશેષ સ્વરુપ નિર્યુક્તકાર કહે છે

(१९७) लोभाणू वेयंतो जो खलु उवसामओ व खवओ वा ।
सो सुहुमसंपराओ, अहखाया ऊणओ किंची ॥१३०२॥

જે સૂક્ષ્મ લોભાંશને વેદનાર ઉપશમક અથવા ક્ષપક હોય છે, તે સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય છે, કેમકે તે યથાખ્યાતચારિત્રથી કિંચિત્ માત્ર ન્યૂન છે ૧૩૦૨

ઉપશમકના અધિકારમા ક્ષપકનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો? તથા શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછી શી સ્થિતિ થાય છે તે કહે છે–

उवसामगाहिगारे, तस्समभागोत्ति खवगनिद्दसो ।

सुहुमसरागातीतो, अहक्खाओ होइ निग्गथो ॥१३०३॥

वद्धाऊ पडिवन्नो, सेढिगओ वा पसंतमोहो वा ।

जइ कुणइ कोइ कालं, वच्चइ तोऽणुत्तरसुरेसु ॥१३०४॥

अनिबद्धाऊ होउं, पसंतमोहो मुहुत्तमेत्तद्धं ।

उदयकसाओ नियमा, नियत्तए सेढिपडिलोमं ॥१३०५॥

(ઉપશમશ્રેણિમા નવમા ગુણસ્થાનક પછી સૂક્ષ્મસ પરાય થાય છે, તેમ ક્ષપક-શ્રેણિમા પણ થાય છે) એમ સમાન ભાગ હોવાથી ઉપશમના અધિકારમા ક્ષપકનો નિર્દેશ કર્યો છે લાઘવાર્થે ક્ષપક પણ દેખાડયો છે એ સૂક્ષ્મસ પરાય અતીત થયા પછી ઉપશાન્તમોહનિર્ગ્રન્થ યથાખ્યાત થાય છે તે પછી જો બદ્ધાયુ શ્રેણિ પામેલ હોય અથવા શ્રેણિ મધ્યગત ગુણસ્થાન વર્તી હોય, ને ઉપશાન્તમોહી થઇને જો કોઇ કાળ કરે (મૃત્યુ પામે) તો અવશ્ય અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થાય (પણ જો શ્રેણિથી પતિત થઇને કાળ કરે, તો તે ગમે તે ગતિમા જાય, તે માટે કોઇ નિયમ નથી) અને અબદ્ધાયુ શ્રેણિ પામીને અન્તર્મુહૂર્ત ઉપશાન્ત મોહી થઇને કોઇ નિમિત્તથી ઉદિત કષાયી થાય, તે તો અવશ્ય શ્રેણિથી પાછો ફરે (કેમકે ઉપશાન્ત મોહનો તેટલોજ કાળ છે) ૧૩૦૩-૧૩૦૪-૧૩૦૫

આજ કારણથી કષાયો દુરન્ત છે એમ કહિ તેનુ સામર્થ્ય જણાવે છે

(११८) उवसामं उवणीया, गुणमहया जिणचरित्तसरिसं पि ।

पडिवायंति कसाया, किं पुण सेसे सरागत्थे ? ॥ १३०६ ॥

મહા ગુણવાળા ઉપશમ કે, કષાયોનો ઉપશમ કર્યા છતા, તે કષાયો જિન સમાન ચારિત્ર-વાળા ઉપશામકને પણ સ યમથી સ સારમા પાડે છે, તો પછી શેષ સરાગી ચારિત્રવાળાને પાડે એમા શુ આશ્ચર્ય ? ૧૩૦૬

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે ઉદાહરણથી કહે છે

दवदड्ढिंधणदुमो, छारच्छन्नोऽगणी व्वपच्चयओ ।

दाएति जह सरूवं, तह स कसायोदए भुज्जो ॥१३०७॥

तम्मि भवे नेव्वाण, न लभइ उक्कोसओ व ससारं ।

पोग्गलपरियट्टद्ध, देसूण कोइ हिण्डेज्जा ॥१३०८॥

અગ્નિથી બળેલુ અ જન વૃક્ષ, અને ભસ્મથી ઢાકેલો અગ્નિ, જેમ નિમત્ત મળતા પુન· પણ સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ કષાયોદય પણ ફરીથી સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે તે કષાયોથી ખુદ તે જીવ ઉપશમ શ્રેણિવાળા ભવમા મોક્ષ ન પામે, અથવા ઉત્કૃષ્ટથી કોઇ જીવ અર્ધ-પુદ્ગળ પરાવર્તમા કઇક ન્યૂન કાળ પર્યન્ત પણ સ સારમા ભમે છે. ૧૩૦૭-૧૩૦૮

જેમ અગ્નિથી બળેલુ અ જનવૃક્ષ, પુન જળસિ ચનાદિ કારણોવડે પત્ર-પુષ્પાદિરૂપ પોતાનુ સ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા ભસ્મથી ઢાકેલો અગ્નિ, પુન ઘાસ-કાષ્ઠ આદિના સ સ-

ગ્ંથી બાળવુ–પકાવવુ વિગેરે સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે અથવા મિથ્યા પ્રકારે દૂર કરેલો રોગ. અપથ્ય સેવનથી પુન સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ ઉપશાન્ત એવા કષાય શરીર–ઉપધિ વિગેરે ઉપર મૂર્છા આદિના સ યોગથી પુન: ઉદયવાલો થવાથી તે પોતાનુ પૂર્વ સ્વરૂપ બતાવે છે કેમકે સિદ્ધાન્તના મતે એક જીવ બેમાથી એકજ શ્રેણિ એક ભવમા કરે. તેથી તે ઉપશાન્ત મોહી આત્મા તે ભવમા ક્ષપક શ્રેણિ ન કરે. અને તે સિવાય મોક્ષ પણ ન થાય તેથી ઉપશમ શ્રેણિથી પડેલો જીવ જઘન્યથી એક ભવ અને વધારેમા વધારે અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તમા કંઈક ન્યૂન કાળ પર્યન્ત સ સારમા ભ્રમણ કરે ૧૩૦૭-૧૩૦૮

આ પ્રમાણે મોક્ષરૂપ મહેલના પગથીઆ સમાન અગીઆરમા ગુણસ્થાનક સુધી પહોચેલો જીવ ત્યાથી ભ્રષ્ટ થઇને પુન આટલુ બધુ દુ ખ અનુભવે છે. આથી વિસ્મય પામેલા નિર્યુક્તિકાર મહારાજ કહે છે કે—

(११९) जइ उवसंतकसाओ लहइ, अणंतं पुणोऽवि पडिवायं ।
न हु मे वीससियव्व, थेवेऽवि कसायसेसम्मि ॥ १३०९ ॥
(१२०) अण थोवं वण थोव, अग्गी थोवं कसाय थोवं च ।
न हु मे वीससियव्वं, थोवंपि हु तं बहु होइ ॥ १३१० ॥

ઉપશાન્ત કષાયી આત્મા પુન પણ અનન્ત પ્રતિપાત પામે છે. તો (હે ભવ્યો !) તમારે થોડો કષાય હોય તો પણ તેનો વિશ્વાસ ન કરવો કેમકે થોડુ ઋણ, થોડો વ્રણ (ઘા), થોડો અગ્નિ, અને થોડો કષાય, એ સર્વ પાછળથી બહુ થાય છે. માટે તમારે તેનો વિશ્વાસ ન કરવો ૧૩૦૯–૧૩૧૦

એ અર્થનેજ ભાષ્યકાર ઋણ આદિ વિકારને જણાવતા તે ઋણ આદિનુ દુષ્ટપણુ જણાવે છે—

दासत्त देइ अण, अइरा मरण वणो विसप्पंतो ।
सव्वस्स दाहमग्गी, देंति कसाया भवमणत ॥१३११॥

થોડુ પણ ઋણ દાસત્વ આપે છે થોડો પણ વ્રણ (ઘા) ફેલાવાથી થોડા વખતમા મરણ આપે છે, અને થોડો પણ અગ્નિ સર્વ બાળી નાખે છે, તેમ થોડા પણ કષાય અનન્ત સ સાર આપે છે ૧૩૧૧

દીક્ષા ગ્રહણ કરીને વિહાર કરતા કરતા આવેલા પોતાના ભાઈના ઉપચાર માટે કોઈની દુકાનેથી દરરોજ એક કર્ષની વૃદ્ધિએ એક સાધુ મહારાજની બહેને એક કર્ષ તેલ લાવી આપ્યુ. તે અરસામા સાધુની સેવામા કેટલાક દિવસો વિતી ગયા, અને લાવેલુ તેલ વણિકને ન આપી શકવાથી કરાર મુજબ વૃદ્ધિ પામવાથી ઘણુ વધી ગયુ ઘડાદિની સ ખ્યાને પામ્યુ તેની આજીવિકા સુતર કાતવાની હતી, તેથી તે તેલ દુકાનદારને આપી શકી નહિ. તેથી તે બાઈ તે દુકાનદારને ત્યા તે દેવુ પુરૂ કરવા જીવન પર્યન્તની દાસી થઇ રહી એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસો વિત્યા બાદ તેજ સાધુ, જે પોતાના ભાઇ હતા તે આવ્યા. તેમણે તે સઘળો બનાવ જાણ્યો પછી તે વેપારીને ઉપદેશ આપી, તેના પાસેથી તે બહેનને છોડાવીને દીક્ષા આપી આ પ્રમાણે થોડુ દેવુ પણ કાળક્રમે વધી જવાથી દાસત્વ આપે છે એજ પ્રમાણે થોડો વ્રણ (ઘા) પણ અપથ્ય આદિનુ સેવન કરવાથી

કાળક્રમે ફેલાઇને થોડાજ વખતમા મૃત્યુ પમાડે છે અને એજ રીતે થોડો પણ અગ્નિ માર્ગ આદિમા પડયો હોય, તો તે ઘાસ આદિને લાગવાથી અનુક્રમે ફેલાતો ફેલાતો આજુબાજુના સર્વ ગામ-નગર આદિનો નાશ કરે છે તેમ અલ્પાવશેષ કષાયો પણ કોઇક નિમિત્તથી વૃદ્ધિ પામીને અનન્ત સસાર પમાડે છે ૧૩૧૧

હવે આગળની નિર્યુક્તિ ગાથાનો સબધ જોડવાને માટે કહે છે—

ओवसमं सामाइयमुइयं खाइयमओ पवक्खामि ।

सुहुममहक्खायपि य, खयसेढिसमुब्भवं तं च ॥१३१२॥

એ પ્રમાણે ઉપશમ સામાયિક ચારિત્ર કહ્યુ, હવે ક્ષાયિક સામાયિક ચારિત્ર કહીશું અથવા સૂક્ષ્મસપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્ર ઉપશમ શ્રેણિની અપેક્ષાએ કહ્યા, હવે તે ક્ષપક શ્રેણિની અપેક્ષાએ કહીશુ ૧૩૧૨

(१२१) अण–मिच्छ–मीस–सम्मं, अठ नपुसि–त्थिवेय–छक्कं च ।

पुमवेयं च खवेइ, कोहाईए य संजलणे ॥१३१३॥

અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધાદિ કષાય-મિથ્યાત્વમોહનીય-મિશ્રમોહનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય-(બીજા-ત્રીજા મળી) આઠ કષાય-નપુસકવેદ-સ્ત્રીવેદ-હાસ્યાદિ છ-પુરૂષવેદ અને સજ્વલન ક્રોધાદિ અનુક્રમે અન્તર્મુહૂર્તે-અન્તર્મુહૂર્તે ક્ષય કરે ૧૩૧૩

ક્ષપકશ્રેણિ માડનાર ઉત્તમ સઘયણવાળો, અવિરતિ-દેશવિરત-પ્રમત્ત-અને અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનમાથી કોઇ પણ ગુણસ્થાનકે વર્તનારો, અને વિશુદ્ધપરિણામવાળો હોય, તેમા જો અપ્રમત્ત એવો સાધુ જો પૂર્વધર હોય, તો તે શુકલધ્યાને પણ આ ક્ષપકશ્રેણિને શરૂ કરે, અને એ સિવાયના અવિરત આદિ કોઇ હોય તો ધર્મધ્યાને આ શ્રેણિ શરૂ કરે. તે ક્ષપક શ્રેણિનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે

પ્રથમ અન્તર્મુહૂર્તે અનન્તાનુબધી ક્રોધાદિ ચારેનો એકી સાથે ક્ષય કરે, અને તેનો અનન્તમો ભાગ મિથ્યાત્વમા નાખીને તે પછી મિથ્યાત્વની સાથે એ અશ ખપાવે જેમ અતિશય સળગેલો દાવાગ્નિ અર્ધ બળેલા કાષ્ઠની સાથે બીજા કાષ્ઠને પામીને બન્નેને ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ ક્ષપક પણ તીવ્ર શુભપરિણામથી નહિ ખપાવેલ અન્ય અશ અન્યમા નાખીને તે સાથે તેને પણ ખપાવે છે તે પછી સમ્યગ્-મિથ્યાત્વ (મિશ્ર) ખપાવીને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરે છે

અહી જો બદ્ધાયુ કોઈ હોય તે શ્રેણિ અગીકાર કરે, તો તે અનન્તાનુબન્ધીનો ક્ષય કરીને વિરામ પામે છે, તે પછી કદાચિત્ મિથ્યાત્વના ઉદયથી પુન અનન્તાનુબન્ધી ચતુષ્ક બાધે છે, પણ જેણે મિથ્યાત્વનો ક્ષય કર્યો હોય, તે તો તે અનન્તાનુબધિનો બધ નથી કરતો, કેમકે તેનો બધ થવામા મિથ્યાત્વજ હેતુભૂત છે, એ અનન્તાનુબધી કષાયનો ક્ષય કરીને અપતિત શુભપરિણામે જો મરણ પામે, તો તે દેવલોકમાજ ઉત્પન્ન થાય, દર્શન સસકનો ક્ષય કરીને મરણ પામે, તો પણ એમજ સમજવુ પણ જો પતિત પરિણામી થઇને પછી મરણ પામે, તો ગમે તે ગતિમા જાય, એ માટે નિયમ નથી

જો બદ્ધાયુ આ શ્રેણિ પામે તો તે સમસ્ત દર્શન સસક ક્ષય કરીને અવશ્ય વિરામ પામે, અને તેથી જે ગતિનુ આયુષ્ય બાધ્યુ હોય, ત્યા ઉત્પન્ન થાય.

જે આયુ ય બાધ્યા સિવાય આ શ્રેણિ આરભે તે અવશ્ય સ પૂર્ણ કરે તેને માટે ક્ષય કરવાનો આ પ્રમાણે ક્રમ છે સમ્યક્ત્વ મોહનીય ખપાવતા તેના અલ્પ અ શ બાકી હોય, તેટલામા તો અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણરૂપ આઠ કષાયને સાથેજ ખપાવવાનો આરભ કરે, એ પ્રકૃતિઓ અધીં ક્ષય થઈ હોય એટલે બીજી નરકાનુપૂર્વી-તિર્યંચાનુપૂર્વી-નરકગતિ-તિર્યંચગતિ એકેન્દ્રિયજાતિ-બેઇન્દ્રિયજાતિ-તેઇન્દ્રિયજાતિ-ચૌરિન્દ્રિયજાતિ, આતપનામ-ઉદ્યોતનામ-સ્થાવરનામ-સાધારણનામ-સૂક્ષ્મનામ-નિદ્રાનિદ્રા-પ્રચલાપ્રચલાઅને થીણદ્ધિ. આ સોળ પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય (હરિભદ્રસૂરિની ટીકામા ૧૬ ને બદલે ૧૭ પ્રકૃતિનો ક્ષય કહ્યો છે. અપર્યાપ્ત વધારે છે) તે પછી એ આઠ કષાયના જે અવશેષ અ શ રહ્યા હોય તે ક્ષય પામે. તે પછી અનુક્રમે નપુ સકવેદ-સ્ત્રીવેદ-અને પુરૂષવેદનો ક્ષય કરે, તેમા પુરૂષવેદના ત્રણ ભાગ કરીને બે ભાગ એકી સાથે ખપાવે અને ત્રીજો ભાગ સ જવલન ક્રોધમા નાખે આ ક્રમ જો પુરૂષવેદી શ્રેણિ આરભક હોય તો તેને માટે છે, પણ નપુ સક અથવા સ્ત્રી આ શ્રેણિ આરભક હોય. તો તેમને જે વેદ ઉદયમા હોય, તે વેદનો ક્ષય પછીથી થાય અને અનુદિત બે વેદમાથી જે અધમ હોય, તેનો પહેલા અને બીજાનો પછીથી ક્ષય થાય, એટલે જેમ ઉપશમશ્રેણિમા કહ્યુ છે તેમ અહી પણ સમજવુ.

તે પછી સ જવલન ક્રોધાદિ ચાર દરેકને અન્તર્મુહૂર્તમા ખપાવે, આ ચારેનો ક્ષય કરતા પુરૂષવેદની પેઠે દરેકના ત્રણ ત્રણ વિભાગ કરીને બે ભાગ ક્ષય કરી ત્રીજો ભાગ આગળની પ્રકૃતિમા નાખીને ખપાવે, એટલે કે ક્રોધનો ત્રીજો અ શ માનમા નાખીને, માનનો માયામા, અને માયાનો લોભમા નાખીને ખપાવે.

આ દરેકને ખપાવવાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત જાણવો અને આ આખી શ્રેણિ પણ અન્તર્મુહૂર્ત કાળ પ્રમાણજ જાણવી પરન્તુ આ અન્તર્મુહૂર્ત મોટુ જાણવુ તેમા લઘુ અ તર્મુહૂર્ત અસ ખ્યાતા થવા પામે છે, તે પછી લોભના ત્રીજા અ શના સ ખ્યાતા અ શો કરીને તે દરેકને જુદા જુદા કાળે ખપાવે આમાના છેલ્લા અ શના અસ ખ્યાતા અ શ કરે, તે પણ જુદા જુદા સમયે ખપાવે અહી ક્ષીણ દર્શન સમક નિવૃત્તિ બાદર કહેવાય લોભનો સ ખ્યાતમો અ શ બાકી રહે ત્યા સુધી અનિવૃત્તિબાદર કહેવાય, અને તે પછી તેના અસ - ખ્યાતા અ શ ખપાવતા છેલ્લો અસ ખ્યાતમો લોભાશ બાકી રહે, ત્યા સૂક્ષ્મ સ પરાય કહેવાય. તે પછી ક્ષીણમોહ યથાખ્યાત ચારિત્રી થાય છે ૧૩૧૩

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

पडिवत्तीए अविरय-देस-पमत्ता-पमत्त-विरयाण ।
अन्नयरो पडिवज्जइ, सुद्धज्झाणोवगयचित्तो ॥१३१४॥
पढमकसाए समयं, खवेइ अंतोमुहुत्तमेत्तेणं ।
तत्तो च्चिय मिच्छत्त, तओ य मीस तओ सम्मं ॥१३१५॥
बद्धाऊ पडिवन्नो, पढमकसायक्खए जइ मरेज्जा ।
तो मिच्छत्तोदयओ, चिणेज्ज मुज्जो न खीणम्मि ॥१३१६॥
तम्मि मओ जाइ दिवं, तप्परिणामो य सत्तए खीणे ।
उवरयपरिणामो पुण, पच्छा नाणामइगईओ ॥१३१७॥

આ શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરનાર અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત-અને અપ્રમત્તમાનો કોઈ પણ શુદ્ધ ધ્યાનોપયુક્ત ચિત્તવાળો હોય છે, તે પ્રથમ કષાયનો એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ક્ષય કરે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ, તે પછી મિશ્ર અને તે પછી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરે છે બદ્ધાયુ શ્રેણિ પામેલ હોય, તે પ્રથમ કષાયનો ક્ષય કરીને જો મરણ પામે, તો મિથ્યાત્વના ઉદયથી પુન તેનો બધ થાય, કેમકે તેનુ અસલ કારણ જે મિથ્યાત્વ તેનો ક્ષય થએલ નથી તે જીવ અનન્તાનુબધી ચતુષ્કનો ક્ષય કરીને શુભ પરિણામે, અથવા દર્શન સપ્તક ક્ષય કરીને અપતિત પરિણામે મૃત્યુ પામે, તો દેવલોકમા જાય, પણ પતિત પરિણામી હોય, તો પછી ચારમાથી ગમે તે ગતિમા જાય. ૧૩૧૪-થી-૧૩૧૭

શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવાન્ !

खीणम्मि दंसणतिए, किं होइ तओ तिदंसणाईओ ? ।
भण्णइ सम्मद्दिट्ठी, सम्मत्तखए कओ सम्म ? ॥१३१८॥

દર્શનત્રિક ક્ષય થવાથી તે શુ ત્રિદર્શનાતીત થાય છે ? ઉત્તર-સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે —સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યક્ત્વ ક્યાથી હોય ?

પ્રશ્ન:—મિથ્યાત્વાદિ દર્શનત્રિકનો ક્ષય થવાથી, તે આત્મા દર્શનત્રિક રહિત ન થાય ? કેમકે મિથ્યાત્વનો ક્ષય થવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ નથી, મિશ્રનો ક્ષય થવાથી મિશ્રદૃષ્ટિ નથી અને સમ્યક્ત્વના અભાવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ નથી

ઉત્તર —દર્શનત્રિકનો ક્ષય થવાથી તે આત્મા વિશુદ્ધ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે.

પ્રશ્ન —પણ સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિપણુ ક્યા રહ્યુ ? કે જેથી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય ૧૩૧૮

આચાર્યશ્રી એનો દૃષ્ટાન્તપૂર્વક ઉત્તર આપે છે કે—

निव्वलियमयणकोद्दवरूव मिच्छत्तमेव सम्मत्तं ।
खीणं न उ जो भावो, सद्दहणालक्खणो तस्स ॥१३१९॥
सो तस्स विसुद्धयरो, जायइ सम्मत्तपोग्गलक्खयओ ।
दिट्ठि व्व सण्हसुद्धब्भपडलविगमे मणुसस्स ॥१३२०॥
जह सुद्धजलाणुगयं वत्थं सुद्धं जलक्खए सुतरं ।
सम्मत्तसुद्धपोग्गलपरिक्खए दंसणंऽपेवं ॥१३२१॥
सेसन्नाणावगमे, सुद्धयरं केवलं जहा नाणं ।
तह खाइयसम्मत्तं, खओवसमसम्मविगमम्मि ॥१३२२॥

જે શુદ્ધ કરેલ મદનકોદરા સમાન મિથ્યાત્વનેજ ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, તેનો ક્ષપક શ્રેણીવાળાને ક્ષય થાય છે, પણ જીવનો શ્રદ્ધાનલક્ષણ જે ભાવ છે તે તો ક્ષીણ થતો નથી, કિંતુ તે તો અભ્રપટલ દૂર થવાથી મનુષ્યની દૃષ્ટિની જેમ સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી વધારે શુદ્ધ થાય છે અથવા શુદ્ધ જળથી ધોએલુ ભીનુ વસ્ત્ર સૂકાઈ જવાથી જેમ વધારે શુદ્ધ થાય છે, તેમ સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધ પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી સમ્યગ્દર્શન વધારે શુદ્ધ થાય છે અથવા જેમ મતિઆદિ ચાર ક્ષાયોપશમિક

જ્ઞાનોનો અભાવ થવાથી ક્ષાયિક એવુ કેવળજ્ઞાન થાય છે (પણ જીવ અજ્ઞાની નથી થતો) તેમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ દૂર થવાથી બીજુ વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન થાય છે (પણ જીવ દર્શનરહિત નથી થતો) ૧૩૧૯–થી–૧૩૨૨

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કરતા વધારે શુદ્ધ શાથી કહેવાય ?

निव्वलियमयणकोद्दवभत्त तेल्लाईमीसियं मदए ।
न तु सोऽवाओ निव्वलिय-मीसमयकोद्दवच्चाए ॥१३२३॥
तह सुद्धमिच्छसम्मत्तपोग्गला मिच्छमीसिया मिच्छ ।
होज्ज परिणामओ वा, सोऽवाओ खाइए नत्थि ॥१३२४॥

શુદ્ધ કરેલા મદન કોદ્રવાનુ ભોજન તેલ આદિથી મિશ્ર કરીને ખાધુ હોય, તો તે ખાનારને મદ કરે છે પણ એ શુદ્ધ અને મિશ્ર મદન કોદ્રવાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો તે મદરૂપ અપાય નથી થતો તેવી રીતે શુદ્ધ મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગળો મિથ્યાત્વવડે મિશ્રિત થાય ત્યારે, અથવા કુતીર્થિકના સ સર્ગાદિ જન્ય પરિણામ થાય ત્યારે પણ મિથ્યાત્વ થાય છે એવો અપાય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થએથી નથી થતો. ૧૩૨૩–૧૩૨૪

શોધિત અથવા અર્ધ શોધિત મદન કોદ્રવાને જે તૈલાદિથી મિશ્ર કરીને ખાય છે, તેને મદ થાય છે, તેવી રીતે અપૂર્વકરણના અધ્યવસાએ મિથ્યાત્વ ભાવ દૂર કરીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વ પુદ્ગળો, તેજ ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે એ શોધિત મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગળો, અન્યતીર્થિઓના સ સર્ગાદિ તથા તેમના વચન શ્રવણાદિ જન્ય પરિણામથી પુન મિથ્યાત્વ ભાવ પામે છે, તેથી જીવ મિથ્યાદષ્ટિ થઇને ફરી સ સાર સમુદ્રમા ભમે છે આવો અપાય (કષ્ટ) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમા નથી, કેમકે સર્વ અનર્થના મૂળ, શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ મિથ્યાત્વના પુદ્ગળો ક્ષય થવાથી, વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે માટે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ છે, અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ મલિન છે તેથી એ સમ્યક્ત્વનો નાશ થવાથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. એટલે જીવ અદર્શની નથી થતો, પણ વિશુદ્ધ સમ્યગ્દર્શની થાય છે ૧૩૨૩–૧૩૨૪

वद्धाऊ पडिवन्नो, नियमा खीणम्मि सत्तए ठाइ ।
इयरो अणुवरओ च्चिय, सयलं सेढिं समाणेइ ॥१३२५॥

જે જીવ બદ્ધાયુ હોય તે શ્રેણિ પામે, તે દર્શન સપ્તકનો ક્ષય કરીને અવશ્ય ત્યા અટકાય છે અને અબદ્ધાયુ અટક્યા સિવાય સર્વ શ્રેણિ પૂર્ણ કરે છે ૧૩૨૫

અબદ્ધાયુ એવો નર શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરતા દર્શન સપ્તકનો ક્ષય કર્યા પછી શુ કરે છે, તે કહે છે

बिइय-तइए कसाए, अट्ठारंभेइ समयमेसि च ।
खवय विमज्झभाग, पयडीओ सोलस खवेइ ॥१३२६॥
नरय-तिरियाणुपुव्वी, गईओ चत्तारि चादिजाईओ ।
आयावं उज्जोयं, थावरसाहारणं सुहुमं ॥१३२७॥

तिन्नि महानिद्दाओ, अट्ठग सेसं तओऽणुदिण्णाण ।
वेयाण जहन्नयरं, तत्तो बीयं तओ छक्कं ॥१३२८॥
तत्तो य तइयवेयं, एक्केक्कं तो कमेण सजलणं ।
सव्वत्थ सावसेसे, मग्गिल्ले लग्गइ पुरिल्ले ॥१३२९॥

(દર્શનસપ્તકનો ક્ષય કરીને) બીજા-ત્રીજા આઠ કષાય સાથેજ ખપાવવાનો આરભ કરે, તે ખપાવતા વચમાજ નરકગતિ-નરકાનુપૂર્વી-તિર્યચગતિ-તિર્યચાનુપૂવી-પ્રથમની ચાર જાતિઓ-આતપનામ-ઉદ્યોતનામ-સ્થાવર નામ-સાધારણ નામ-સૂક્ષ્મનામ-ત્રણ મહાનિદ્રા (નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, ને થીણુદ્ધી) આ સોળ પ્રકૃતિ ખપાવે, તે પછી બાકી રહેલ પૂર્વની આઠ પ્રકૃતિના અશ ખપાવે પછી અનુદિત વેદોમાથી જે જઘન્યતર વેદ હોય તે પહેલા ખપાવે અને પછી બીજો વેદ ખપાવે, ત્યારપછી હાસ્યાદિ છ ખપાવીને, ત્રીજો ઉદિતવેદ ક્ષય કરે, તે પછી અનુક્રમે એકેક સજ્વલન કષાય ખપાવે. આ પ્રકૃતિઓ ખપાવતા સર્વત્ર અવશેષ અશ આગળની પ્રકૃતિઓમા મેળવીને ખપાવે (છેલ્લે માયાનો અશ અને લોભ સાથેજ ક્ષય કરે) ૧૩૨૬ થી ૧૩૨૯

હવે કયા કર્મ ક્ષય થવાથી જીવ કેવો કહેવાય, તે કહે છે.

दसणमोहक्खवणे, नियट्टि अनियट्टिबायरो परओ ।
जाव उ सेसो सजलणलोभसखेज्जभागोत्ति ॥१३३०॥
तदसंखिज्जइभागं, समए समए खवेइ एक्केक्क ।
तत्थ य सुहुमसरागो, लोभाणू जाव एक्कोऽवि ॥१३३१॥
खीणे खवगनिगंठो, वीसमए मोहसागरं तरिउं ।
अतोमुहुत्तमुदहि, तरिउं थाहे जहा पुरिसो ॥१३३२॥

દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થએ નિવૃત્તિબાદર કહેવાય. અને તે પછી યાવત્ સજ્વલનલોભનો સખ્યાતમો ભાગ અવશેષ રહે ત્યારે અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય, એ લોભાશના અસખ્યાત ભાગ કરીને એકેક ભાગ સમયે સમયે ખપાવતા યાવત્ છેલ્લો અસખ્યાતમો ભાગ (લોભાશ) બાકી રહે ત્યા સૂક્ષ્મસપરાય કહેવાય તે અશને પણ સર્વથા ક્ષય કરીને ક્ષપકનિર્ગ્રન્થ થાય, તે પછી સમુદ્ર તરીને જેમ કોઈ પુરુષ વિસામો લે, તેમ મોહસાગર તરીને ને ક્ષપક નિર્ગ્રન્થ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી વીસામો લે છે ૧૩૩૦-૧૩૩૨

તે પછી—

छउमत्थकालदुचरिमसमए निद्दं खवेइ पयलं च ।
चरिमे केवललाभो खीणावरणतरायस्स ॥१३३३॥

ક્ષીણમોહ છદ્મસ્થ ગુણસ્થાનકના દ્વિચરમ સમયે એટલે તે ગુણઠાણાના અસખ્યાત સમયમાના ઉપાત્ય સમયે નિદ્રા તથા પ્રચલાનો ક્ષય કરે અને છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાચ દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાય પાચ (એ ચૌદનો) ક્ષય કરીને કેવળ પામે. ૧૩૩૩

આ સબધમા નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયનો મત બતાવે છે

आवरणक्खयसमए, नेच्छइअनयस्स केवलुप्पत्ती ।
तत्तोऽणंतरसमए, ववहारो केवलं भणइ ॥१३३४॥

આવરણનો ક્ષય થવાના સમયેજ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે, એમ નિશ્ચયનય કહે છે, અને આવરણ ક્ષય થવાના પછીના સમયે કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ છે, એમ વ્યવહારનય કહે છે ૧૩૩૪

જે સમયે આવરણનો ક્ષય થાય તેજ સમયે કેવળજ્ઞાન થાય છે એમ નિશ્ચય નયનુ માનવુ છે કેમકે જે ક્ષય થતુ હોય, તે ક્ષય થએલુ જ છે. તેથી ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ (સમાપ્તિકાળ) એકજ છે જો એ કાળ ભિન્ન માનવામા આવે, તો અન્યકાળમા ક્રિયા અને અન્યકાળમા કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસ ગ થાય, અને એમ થવુ તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ક્રિયા વિના પણ કાર્યોત્પત્તિ માનવી પડે વળી એ પ્રમાણે માનવાથી ક્રિયાના આરભ-કાળની પૂર્વે પણ કાર્યોત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને એથી અતિપ્રસ ગ થાય

વ્યવહારનય આથી ઉલટો છે તે એમ કહે છે કે આવરણનો ક્ષય થયા પછીના સમયે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે જે સમયે આવરણ ક્ષય થાય, તેજ સમયે તેનો ક્ષય થયો કહેવાય, ક્ષય થતુ આવરણ સર્વથા ક્ષીણ નથી થયુ. એટલે આવરણનો ક્ષય નથીજ થયો, માટે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ જુદો છે, અને જો તે કાળ એકજ માનવામા આવે, તો ક્રિયાકાળમા પણ કાર્યોત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, કેમકે સમાન કાળે–એકજકાળે થનારા ક્રિયા અને કાર્યનો. ડાબા–જમણા ગાયના શી ગડાની પેઠે કાર્ય કારણ ભાવ ઘટે નહિ ૧૩૩૪

नाणं न खिज्जमाणे, खीणे जुत्तं जओ तदावरणे ।
न य किरियानिट्ठाण, कालेगत्तं जओ जुत्तं ॥१३३५॥

તદાવરણ ક્ષય થતુ હોય, ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવુ અયોગ્ય છે, (કેમકે તે ક્રિયા કાળ છે) પણ તદાવરણ ક્ષય થયુ હોય ત્યારેજ જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવુ યોગ્ય છે (કેમકે એ નિષ્ઠાકાળ છે) ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ એક કહેવા તે યોગ્ય નથી. ૧૩૩૫.

એના પ્રત્યુત્તરમા પુન નિશ્ચયનય કહે છે કે—

जइ किरियाए न खओ, को हेऊ तप्परिक्खए अन्नो ? ।
अह ताए किह काले, अन्नत्थ तई खओऽणत्थ ? ॥१३३६॥
किरियाकालम्मि खओ, जइ नत्थि तओ न होज्ज पच्छावि ।
जइ वऽकिरियस्स खओ, पढमम्मिवि किस किरियाए ? ॥१३३७॥

હે વ્યવહારવાદિ જો ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય નથી. તો તેનો ક્ષય થવામા અન્ય કયો હેતુ છે ? અને તે ક્રિયાવડે ક્ષય થાય છે, તો અન્યકાળમા ક્રિયા અને અન્ય કાળમા તેનો ક્ષય એમ કેમ કહેવાય ? વળી જો ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો તે ક્રિયા પછી પણ આવરણનો ક્ષય નહિ થાય અથવા જો બીજા સમયે ક્રિયા વિના ક્ષય થાય છે, તો પછી પહેલા સમયમા પણ ક્રિયાવડે શુ ? ૧૩૩૬–૧૩૩૭

વ્યવહારવાદી, આવરણનો ક્ષય થયા પછી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માને છે, પણ આવરણનો ક્ષય થતી વખતે નથી માનતો. તો તેને અમે પૂછીએ છીએ કે-આવરણનો ક્ષય થવાના કાળે ક્રિયા છે કે નહિ ? જો તે વખતે ક્રિયા નથી, તો ક્રિયા વિના આવરણનો ક્ષય થવામા ત્યા બીજો કયો હેતુ છે ? કોઇપણ નથી જો આવરણનો ક્ષય થતી વખતે તેના હેતુભૂત ક્રિયા છે, અને તે ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય થાય છે, એમ કહેતા હો, તો ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ એકજ થયો, પછી એમ કેમ કહી શકાય કે અન્યસમયે ક્રિયા અને અન્યસમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે.

અથવા જો ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો ક્રિયાના પૂર્વ કાળની પેઠે ક્રિયાના ઉત્તર કાળે પણ ક્ષય નહિ થાય. અથવા ક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી બીજા સમયે અક્રિય છતા આવરણનો ક્ષય માનોછો, તો ક્રિયાયુક્ત પ્રથમ સમયમા ક્રિયાવડે શુ લાભ છે ? તેના વિના પણ જેમ બીજા સમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે, તેમ તે સમયે પણ ક્ષય થઇ જશે ?

વળી ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ, આગમમા પણ એકજ કહેલ છે

जं निज्जरिज्जमाण, निज्जिण्णंति भणिय सुए जं च ।

नोकम्मं निज्जीरइ, नावरण तेण तस्समए ॥१३३८॥

જે નિર્જરાતુ હોય, તે નિર્જર્યું એમ સૂત્રમા કહ્યું છે, અને નોકર્મ નિર્જરે છે, તેથી તે સમયે આવરણ નથી ૧૩૩૮

સૂત્રમા કહ્યુ છે કે "चलमाणे चलिए जाव निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे" એ વચનથી ક્ષીણ થતુ કર્મ ક્ષીણ થયુ જ, એટલે એ બેમા કાળભેદ નથી. વળી આગમમા આ પણ કહ્યુ છે, કે "कम्म वेइज्जइ नोकम्म निज्जरिज्जइ" એટલે વેદ્યમાન અવસ્થામા કર્મ વેદાય છે, અને નિર્જરાવસ્થામા નોકર્મ-અકર્મ થાય છે વેદના સમય જુદો છે અને નિર્જરા સમય જુદો છે માટે આવરણ ક્ષય થતી વખતે આવરણ-કર્મ પ્રતિબંધક નથી, કેમકે જે ક્ષય થતુ હોય તે ક્ષય થએલુ જ છે. આ રીતે પ્રતિબંધકના અભાવે આવરણ ક્ષય થતી વખતે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કોણ રોકી શકે એમ છે ? ૧૩૩૮

जइ नाणमनावरणेऽवि, नत्थि तो तं न नाम पच्छा वि ।

जायं व अकारणओ, तमकारणओ च्चिय पडेज्जा ॥१३३९॥

नाणस्सावरणस्स य, समयं तम्हा पगास-तमसो वा ।

उप्पाय-व्वयधम्मा, तह नेया सव्वभावाणं ॥१३४०॥

જો આવરણના અભાવે જ્ઞાન નથી, તો તે પછી પણ જ્ઞાન નહિ થાય, કારણ કે તે વિના જ્ઞાન પછીથી થાય છે, તો કારણ વિનાજ તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે અને તે માટે તેજ મુજબ પ્રકાશ અને અંધકારની પેઠે જ્ઞાનનો અને આવરણનો સાથેજ ઉત્પાદ-તથા વ્યય થાય છે, તેજ મુજબ સર્વ ભાવોનુ જાણવુ ૧૩૩૯-૧૩૪૦

ઉપર કહ્યા મુજબ આવરણનો ક્ષય થતી વખતે આવરણના અભાવે પણ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થાય, તો આવરણનો ક્ષય થયા પછી પણ જ્ઞાનોત્પત્તિ નહિ થાય. કદિ એમ કહેવામા આવે કે આવરણનો ક્ષય થતી વખતે અને ક્ષય થયા પછી આવરણનો

અભાવ ઉભય સ્થળે સમાન છે, તો પણ આવરણ ક્ષય થતી વખતે તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતુ, અને આવરણનો ક્ષય થઈ ગયા પછી તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તો કારણ વિના યદૃચ્છાથીજ જ્ઞાનોત્પત્તિ થશે કેમકે એમા બીજુ કઇ કારણ નથી

પરમાર્થથી તો પ્રકાશ અને અન્ધકારની પેઠે એકી સાથેજ આવરણનો નાશ અને જ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે, જેમ પ્રકાશ થતા અ ધકાર નાશ પામે છે, એમા જે સમયે અ ધકારનો નાશ થાય છે, તેજ સમયે પ્રકાશનો ઉત્પાદ થાય છે એજ રીતે જે સમયે આવરણનો નાશ, તે સમયે કેવળજ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે કેમકે એ સમયમા ક્ષય થતુ આવરણ ક્ષય પામ્યુ છે, ઉત્પન્ન થતુ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ છે, અને આત્મદ્રવ્ય અવસ્થિતિ છે આજ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોના નવીન પર્યાયોનો ઉત્પાદ પૂર્વ પર્યાયોનો નાશ અને મૂળદ્રવ્યનુ અવસ્થાન હોય છે જેમકે માટી અથવા અ ગુલી આદિ પદાર્થો ઘટ-સરળતા આદિ નવીન પર્યાયોરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પિ ડ-સ્થાસ-શિવકાદિ તથા વક્રતાદિ પૂર્વ પર્યાયોરૂપે નાશ પામે છે, અને માટી અથવા અ ગુલી આદિ મૂળદ્રવ્યરૂપે અવસ્થિત રહે છે આ સઘળુ એકીસાથેજ થાય છે ૧૩૩૯-૧૩૪૦

છેલ્લે સમયે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે પછી—

उभयावरणाईओ, केवलवरणाण-दंसणसहावो ।
जाणइ पासइ य जिणो, नेय सव्व सायाकालं ॥१३४१॥

ઉભય આવરણરહિત, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સ્વભાવવાળા જિનેશ્વરમહારાજ સર્વ જ્ઞેય વસ્તુને સદાકાળ કેવળજ્ઞાનથી જાણે છે. અને કેવળદર્શનથી દેખે છે ૧૩૪૧

તેજ કારણથી નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

(१२२) संभिन्नं पासंतो, लोगमलोगं च सव्वओ सव्वं ।
तं नत्थि ज न पासइ, भूयं भव्वं भविस्स च ॥१३४२॥

સર્વ પ્રકારે સર્વ દિશાઓમા, સ ભિન્ન લોકાલોક જોનાર કેવળીને, એવી કોઈ ત્રિકાળમા વસ્તુ નથી, કે જેને તે જોઇ ન શકે ૧૩૪૨

આ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે તેમા પ્રથમ "સ ભિન્ન" શબ્દનો અર્થ કહે છે

बाहिं जहा तहंतो, संभिन्नं सव्वपज्जवेहिं वा ।
अत्तपरनिव्विसेसं, स-परप्पज्जायओ वावि ॥१३४३॥
सभिन्नगहणेण व, दव्वमिह सकाल-पज्जव गहियं ।
लोगालोग सव्वति, सव्वओ खित्तपरिमाणं ॥१३४४॥
तं पासंतो भूयाइं, जं न पासइ तओ तयं नत्थि ।
पंचत्थिकायपज्जयमाणं नेय जओऽमिहियं ॥१३४५॥

સ ભિન્ન એટલે જેમ બહાર તેમ અ દર, અથવા સ ભિન્ન એટલે સર્વ પર્યાયોથી વ્યાપ્ત, અથવા સ્વ-પર નિર્વિશેષ (એટલે જેમ પોતાને તેમ પરને તથા જેમ પરને તેમ પોતાને જાણે) તે સ ભિન્ન, અથવા સ્વ-પર પર્યાયયુક્ત તે સ ભિન્ન, અથવા (મૂળગાથામા)

સ ભિન્ન શબ્દ ગ્રહણ કરવાથી, કાળ અને પર્યાય સહિત દ્રવ્ય કહ્યુ, "સર્વ દિશામા સર્વ પ્રકારે લોકાલોક જુએ છે" એમ કહેવાથી ક્ષેત્ર પ્રમાણ કહ્યુ એ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારનુ જ્ઞેય જોનાર કેવળીને ત્રિકાળમા એવી કોઇ વસ્તુ નથી, કે જેને તે ન જોઈ શકે. કારણ કે ૫ આસ્તિકાય પર્યાયરાશિ પ્રમાણજ જાણવાયોગ્ય વસ્તુ છે, એમ આગમમા કહ્યુ છે. ૧૩૪૩-૧૩૪૪-૧૩૪૫

અહી સુધી-આટલા ગ્રન્થવડે શુ કહ્યુ ? તે કહે છે.

तव-नियम-नाणरुक्ख, आरूढो य जिणो अमियनाणी।

एत्तो स परंपरओ, एत्तो जिणपवयणुप्पत्ती ॥१३४६॥

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ તેમજ અમિત જ્ઞાનવાળા જિનેશ્વર ભગવાન જ્ઞાનવૃષ્ટિ કરે છે, તેમનાથી આ જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ છે, અને આચાર્યોની પરપરાએ તે રૂપેજ સામાયિકાદિ શ્રુત આવેલુ છે ૧૩૪૬

હવે આ વિષયના ઉપસહાર પૂર્વક પ્રસ્તુત વિષયનુ સ્મરણ કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ जाव पवयणुप्पत्ती ।

पासंगियं गयमियं, वोच्छामि इओ उवग्घायं ॥१३४७॥

अच्छउ तावुग्घाओ, का पुण जिणप्पवयणप्पसूइत्ति ।

तं किंच्चिमामिहाणं, पवयणमिह को विभागो से ? ॥१३४८॥

एय पसगसेसं, वोत्तुमुवग्घायवित्थरं वोच्छं ।

तो सेसद्दाराइं, कमेण तस्संगहो चेमो ॥१३४९॥

નિર્યુક્તિના સમુત્થાન પ્રસગથી તપ નિયમ ૧૦૯૪મી ગાથાથી આરભીને અહી સુધી જિનેશ્વર મહારાજના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કહી અને બીજુ પ્રાસગિક કહ્યુ હવે પછી ઉપોદ્ઘાત કહીશુ એ ઉપોદ્ઘાત પહેલા આ જીનવચનની ઉત્પત્તિ કહી પ્રવચનના કેટલા નામ છે ? અને તે પ્રવચન કેટલા વિભાગવાળુ છે ? આ ત્રણ પ્રાસગિક કહીને પછી વિસ્તારથી ઉપોદ્ઘાત કહીશુ તે પછી બાકીના દ્વારો કહીશુ, તેનો સગ્રહ આ પ્રમાણે છે

(१२३) जिणपवयणउप्पत्ती, पवयणएगट्ठिया विभागो य ।

दारविही य नयविही, वक्खाणविही य अणुओगो ॥१३५०॥

જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ, પ્રવચનના એકાર્થિકનામો, અને એકાર્થિકવિભાગ, (આ ત્રણ દ્વારો પ્રાસગિક છે) દ્વારવિધિ, નયવિધિ, વ્યાખ્યાનવિધિ, અને અનુયોગ એ દ્વારો કહેવાશે ૧૩૫૦

पासंगियमाइतियं, दारविहित्ति विहिउ उवग्घाओ ।

अणुओगद्दारं पुण, चउत्थमिट्ठ नयविहित्ति ॥१३५१॥

सीसा-यरियपरिक्खा, वक्खाणविहित्ति कहणमज्जाया ।

सुत्तप्फासियनिज्जुत्ती, सुत्ताणुगमो य अणुओगो ॥१३५२॥

અભાવ ઉભય સ્થળે સમાન છે તો પણ આવરણ ક્ષય થતી વખતે તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતુ, અને આવરણનો ક્ષય થઈ ગયા પછી તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તો કારણ વિના યદૃચ્છાથીજ જ્ઞાનોત્પત્તિ થશે કેમકે એમા બીજુ કઇ કારણ નથી

પરમાર્થથી તો પ્રકાશ અને અન્ધકારની પેઠે એકી સાથેજ આવરણનો નાશ અને જ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે, જેમ પ્રકાશ થતા અ ધકાર નાશ પામે છે એમા જે સમયે અ ધકારનો નાશ થાય છે, તેજ સમયે પ્રકાશનો ઉત્પાદ થાય છે એજ રીતે જે સમયે આવરણનો નાશ, તે સમયે કેવળજ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે કેમકે એ સમયમા ક્ષય થતુ આવરણ ક્ષય પામ્યુ છે, ઉત્પન્ન થતુ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ છે, અને આત્મદ્રવ્ય અવસ્થિતિ છે આજ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોના નવીન પર્યાયોનો ઉત્પાદ પૂર્વ પર્યાયોનો નાશ અને મૂળદ્રવ્યનુ અવસ્થાન હોય છે. જેમકે માટી અથવા અ ગુલી આદિ પદાર્થો ઘટ-સરળતા આદિ નવીન પર્યાયોરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પિ ડ-સ્થાસ-શિવકાદિ તથા વક્રતાદિ પૂર્વ પર્યાયોરૂપે નાશ પામે છે, અને માટી અથવા અ ગુલી આદિ મૂળદ્રવ્યરૂપે અવસ્થિત રહે છે આ સઘળુ એકીસાથેજ થાય છે ૧૩૩૯-૧૩૪૦

છેલ્લે સમયે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે પછી—

उभयावरणाईओ, केवलवरणाण-दंसणसहावो ।
जाणइ पासइ य जिणो, नेय सव्व सायाकालं ॥१३४१॥

ઉભય આવરણરહિત, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સ્વભાવવાળા જિનેશ્વરમહારાજ સર્વ જ્ઞેય વસ્તુને સદાકાળ કેવળજ્ઞાનથી જાણે છે. અને કેવળદર્શનથી દેખે છે ૧૩૪૧

તેજ કારણથી નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

(१२२) संभिन्नं पासंतो, लोगमलोगं च सव्वओ सव्वं ।
तं नत्थि ज न पासइ, भूयं भव्वं भविस्स च ॥१३४२॥

સર્વ પ્રકારે સર્વ દિશાઓમા, સ ભિન્ન લોકાલોક જોનાર કેવળીને, એવી કોઈ ત્રિકાળમા વસ્તુ નથી, કે જેને તે જોઇ ન શકે. ૧૩૪૨

આ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે તેમા પ્રથમ "સ ભિન્ન" શબ્દનો અર્થ કહે છે

बाहिं जहा तहंतो, संभिन्नं सव्वपज्जवेहिं वा ।
अत्तपरनिव्विसेसं, स-परप्पज्जायओ वावि ॥१३४३॥
सभिन्नगहणेण व, दव्वमिह सकाल-पज्जव गहियं ।
लोगालोग सव्वति, सव्वओ खित्तपरिमाणं ॥१३४४॥
तं पासंतो भूयाइं, जं न पासइ तओ तय नत्थि ।
पंचत्थिकायपज्जयमाणं नेय जओऽभिहियं ॥१३४५॥

સ ભિન્ન એટલે જેમ બહાર તેમ અ દર, અથવા સ ભિન્ન એટલે સર્વ પર્યાયોથી વ્યાપ્ત, અથવા સ્વ-પર નિર્વિશેષ (એટલે જેમ પોતાને તેમ પરને તથા જેમ પરને તેમ પોતાને જાણે) તે સ ભિન્ન, અથવા સ્વ-પર પર્યાયયુક્ત તે સ ભિન્ન, અથવા (મૂળગાથામા)

સંભિન્ન શબ્દ ગ્રહણ કરવાથી, કાળ અને પર્યાય સહિત દ્રવ્ય કહ્યુ, "સર્વ દિશામા સર્વ પ્રકારે લોકાલોક જુએ છે" એમ કહેવાથી ક્ષેત્ર પ્રમાણ કહ્યુ. એ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારનુ જ્ઞેય જોનાર કેવળીને ત્રિકાળમા એવી કોઇ વસ્તુ નથી, કે જેને તે ન જોઈ શકે, કારણ કે પંચાસ્તિકાય પર્યાયરાશિ પ્રમાણજ જાણવાયોગ્ય વસ્તુ છે, એમ આગમમા કહ્યુ છે. ૧૩૪૩-૧૩૪૪-૧૩૪૫

અહી સુધી-આટલા ગ્રન્થવડે શુ કહ્યુ ? તે કહે છે.

तव-नियम-नाणरुक्ख, आरूढो य जिणो अमियनाणी ।

एत्तो स परंपरओ, एत्तो जिणपवयणुप्पत्ती ॥१३४६॥

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ તેમજ અમિત જ્ઞાનવાળા જિનેશ્વર ભગવાન જ્ઞાનવૃષ્ટિ કરે છે, તેમનાથી આ જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ છે, અને આચાર્યોની પરંપરાએ તે રૂપેજ સામાયિકાદિ શ્રુત આવેલુ છે. ૧૩૪૬

હવે આ વિષયના ઉપસંહાર પૂર્વક પ્રસ્તુત વિષયનુ સ્મરણ કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ जाव पवयणुप्पत्ती ।

पासंगियं गयमियं, वोच्छामि इओ उवग्घायं ॥१३४७॥

अच्छउ ताबुग्घाओ, का पुण जिणप्पवयणप्पसूइत्ति ।

तं किंत्तियामिहाणं, पवयणमिह को विभागो से ? ॥१३४८॥

एय पसगसेसं, वोत्तुमुवग्घायवित्थरं वोच्छ ।

तो सेसद्दाराइं, कमेण तस्संगहो चेमो ॥१३४९॥

નિર્યુક્તિના સમુત્થાન પ્રસંગથી તપ નિયમ ૧૦૯૪મી ગાથાથી આરંભીને અહી સુધી જિનેશ્વર મહારાજના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કહી અને બીજુ પ્રાસંગિક કહ્યુ હવે પછી ઉપોદ્ઘાત કહીશુ એ ઉપોદ્ઘાત પહેલા આ જીનવચનની ઉત્પત્તિ કહી પ્રવચનના કેટલા નામ છે ? અને તે પ્રવચન કેટલા વિભાગવાળુ છે ? આ ત્રણ પ્રાસંગિક કહીને પછી વિસ્તારથી ઉપોદ્ઘાત કહીશુ તે પછી બાકીના દ્વારો કહીશુ, તેનો સંગ્રહ આ પ્રમાણે છે

(१२३) जिणपवयणउप्पत्ती, पवयणएगट्ठिया विभागो य ।

दारविही य नयविही, वक्खाणविही य अणुओगो ॥१३५०॥

જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ, પ્રવચનના એકાર્થિકનામો, અને એકાર્થિકવિભાગ, (આ ત્રણ દ્વારો પ્રાસંગિક છે) દ્વારવિધિ, નયવિધિ, વ્યાખ્યાનવિધિ, અને અનુયોગ એ દ્વારો કહેવાશે ૧૩૫૦

पासंगियमाइतियं, दारविहित्ति विहिउ उवग्घाओ ।

अणुओगद्दार पुण, चउत्थमिट्ठ नयविहित्ति ॥१३५१॥

सीसा-यरियपरिक्खा, वक्खाणविहित्ति कहणमज्जाया ।

सुत्तप्फासियनिजुत्ती, सुत्ताणुगमो य अणुओगो ॥१३५२॥

પ્રથમના ત્રણ દ્વાર પ્રાસંગિક છે. દ્વારવિધિ એટલે ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારોની પ્રરૂપણા અથવા ઉપોદ્ઘાત, નયવિધિ એટલે ઉપક્રમાદિ મૂળ દ્વારોમાનુ ચોથુ અનુયોગદ્વાર, શિષ્ય અને આચાર્યની પરીક્ષાનુ કથન અથવા કહેવાની મર્યાદા તે વ્યાખ્યાનવિધિ અને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ તથા સૂત્રાનુગમ એ અનુયોગ છે ૧૩૫૧-૧૩૫૨

શિષ્ય પૂછે છે કે—

किं पुण चउत्थदारं, नयविहिमभिधाय तोऽणुओगो त्ति ।

चउदारासंगहिया, वक्खाणविहित्ति किं गहिया ? ॥१३५३॥

ચોથુ દ્વાર નયવિધિ કહીને પછી ત્રીજું અનુયોગદ્વાર કેમ કહ્યુ ? વળી ચાર દ્વારોએ નહિ સંગૃહિત એવો અહીં વ્યાખ્યાન વિધિ અકસ્માત્ કેમ કહ્યો ? ૧૩૫૩

ઉપક્રમ-નિક્ષેપ-અનુગમ અને નય આ પ્રમાણે અનુયોગદ્વારોનો ક્રમ હોવો જોઈએ, તેને બદલે પ્રથમ નયો કહીને પછી વ્યાખ્યાનરૂપ અનુગમ કહેવાનુ કહો છો તેનુ શું કારણ ? વળી ચાર અનુયોગદ્વારાત્મક શાસ્ત્ર હોય છે, અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ ચાર અનુયોગદ્વારમાંથી એકેમા અન્તર્ભૂત નથી થતી, કેમકે ઉપક્રમ-નિક્ષેપ અને નય તેમા પણ આનો સમાવેશ નથી થતો. કારણ કે એમનુ લક્ષણ આમા ઘટતુ નથી તેમજ અનુગમમા પણ આનો અન્તર્ભાવ થતો નથી વ્યાખ્યાનવિધિ સૂત્રાનુગમરૂપ નથી. અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિરૂપ પણ નથી, આ પ્રમાણે અપ્રસ્તુત એવો વ્યાખ્યાનવિધિ. ચાર અનુયોગદ્વારમા અન્તર્ભૂત ન હોવાથી, અકસ્માત્ અહીં શાથી કહો છો ? ૧૩૫૩

શિષ્યની એ શંકાનુ સામાધાન બીજા આચાર્યના અભિપ્રાયો બતાવીને, તે અભિપ્રાય અયોગ્ય છે, એમ જણાવીને આચાર્યશ્રી પોતે તેનુ યોગ્ય સમાધાન કરે છે

बंधाणुलोमयाए, केइ न जओ तई कमेणंपि ।

तीरइ निबंधिउं जे, तेणेयं बुद्धिपुव्वत्ति ॥१३५४॥

अतम्मि उवण्णसिउं, पुव्वमणुगमस्स जं नए भणइ ।

तं जाणावेइ समं, वच्चंति नयाणुओगो य ॥१३५५॥

ગાથાની વિપરીત રચના ન થાય તેથી અનુયોગ અને નયવિધિનો ક્રમ વિપરીત છે એમ બીજા આચાર્યો કહે છે, પણ તે યોગ્ય નથી, કેમકે (दारविही वक्खाणविही अणुओगो नयविही य") એમ અનુક્રમે પણ ગાથા રચી શકાય તેમ છે માટે એ ક્રમનો વિપર્યય બુદ્ધિપૂર્વક છે (ચાર અનુયોગમા નયો) અન્તે કહ્યા છે અને અહીં તેઓને અનુયોગની પહેલા કહે છે, તેથી એમ જણાવે છે કે નય અને અનુગમ દરેક સૂત્રમાં સાથેજ હોય છે ૧૩૫૪-૧૩૫૫.

અનુયોગ પછી નયો કહેવા જોઈએ તેને બદલે પહેલા નયો કહીને પછી અનુયોગ કહે છે તેનુ કારણ ગાથાની રચનાની અનુકૂલતા એવી છે, તેથી અનુયોગ અને નયવિધિનો વિપર્યય છે, આ પ્રમાણે બીજા આચાર્યો કહે છે, પણ તે અયોગ્ય છે, કેમકે ગાથાની રચના "दारविही वक्खाणविही अणुओगो नयविही य" એમ અનુક્રમે પણ થઈ શકે એમ છે માટે અનુયોગ અને નયવિધિનો વિપર્યય કહ્યો છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક છે. ઉપક્રમ-નિક્ષેપ-અનુગમ અને નય, આ પ્રમાણે ક્રમ છે, તેમા નયો છેલ્લા કહ્યા છે, અને અહીં અનુગમની

પહેલા કહે છે, તેથી નિર્યુક્તિકાર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામી એમ જણાવે છે, કે નય અને અનુગમ દરેક સૂત્રે સાથેજ હોય છે કેમકે કોઇપણ અનુયોગ નય શૂન્ય નથી. અહી કોઈ એમ કહે કે નય અનુગમ સાથેજ હોય છે, તો એમનો ઉપન્યાસ પણ એકી સાથેજ થવો જોઇએ આમ કહેવુ અયોગ્ય છે, કારણ કે એમ બન્નેનો સાથે તો નિર્દેશ થઈ શકે નહિ માટે અનુયોગદ્વારોમા નયો અન્તે કહ્યા છે, તો પણ અહીં અનુગમની પહેલા નયો કહ્યા છે, તેથી અનુગમ અને નયની સાથેજ ગતિ છે એમ જણાવવા ક્રમનો વિપર્યય કર્યો છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫

શિષ્યની બીજી શંકાનુ આચાર્ય સામાધાન કરે છે

सुत्ताणुगमावसरे, गुरु-सीसाणुग्गहोवएसत्थं ।
वक्खाणविहिं जंपइ, मूलद्दाराणहिगयंपि ॥१३५६॥
अहवा साहिकयच्चिय, वक्खाणगंति ज तओऽणुगमे ।
जं जं वक्खाणग, तं तं सव्व जओऽणुगमो ॥१३५७॥
सुत्ताणुगमाईए, वक्खाणविही जओ तदंग सा ।
जं च सुयावसरे च्चिय, सफलाइं गवाइनायाइं ॥१३५८॥

મૂળદ્વારોમા નહિ કહ્યા છતા પણ અહીં સૂત્રાનુગમના અવસરે આચાર્યશ્રી વ્યાખ્યાન વિધિ કહે છે, તે ગુરૂ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે કહે છે અથવા અનુગમમા તે વ્યાખ્યાન-વિધિ પણ વ્યાખ્યાનનુ અંગ હોવાથી અધિકૃત છે જેજે વ્યાખ્યાનનુ અંગ છે, તે તે સર્વ અનુગમમા અન્તર્ભૂત છે કારણ કે સૂત્રાનુગમની આદિમા સંહિતા, પદ, પદાર્થાદિથી પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી તે તેનુ અંગ છે અને જે વ્યાખ્યાનવિધિ આગળ સૂત્રાનુ-ગમના અવસરે કહેવાશે, તે ગાય આદિના દૃષ્ટાન્તે સફળ થાય છે ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮

પ્રશ્ન:—ભગવન્ત ! ચાર મૂળ અનુયોગદ્વારોમા વ્યાખ્યાનવિધિ નથી કહી, છતા અહો અનુયોગની આદિમા તે કહેવામા આવે છે, તેનુ શુ કારણ ?

ઉત્તર:—ગુણવન્ત આચાર્ય મહારાજે ગુણવાન્ શિષ્યને સર્વ ગુણ યુક્ત એવી સૂત્રની વ્યાખ્યા આપવી જોઇએ આ રીતે ગુરૂ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાનવિધિ કહી હોય, તો શાસ્ત્ર સારી રીતે કહી શકાય અને સાભળી શકાય, આ કારણથી અનુયોગદ્વારમા વ્યાખ્યાન વિધિ નથી કહી, તોપણ અહી કહી છે અથવા વ્યાખ્યાનવિધિ, વ્યાખ્યાનનુ અંગ હોવાથી અનુગમમા અધિકૃત છે જે જે વ્યાખ્યાનનુ અંગ હોય, તે તે અનુગમનુ કારણ હોવાથી અનુગમજ છે અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ વ્યાખ્યાનનુ અંગ છે, માટે તે અનુગમમા અન્તર્ભૂત થાય છે કારણ કે તીર્થંકર-ગણધરોએ સૂત્રાનુગમની આદિમા પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી અહી પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેવાનુ પહેલા કહ્યુ છે વળી વ્યાખ્યા અને સૂત્રાનુગમનો નિત્ય સંબંધ છે, તેથી તે તેનુ અંગ છે વળી આગળ ૧૪૩૫ મી ગાથામા સૂત્રાનુગમના અવસરે વ્યાખ્યાનવિધિ સંબંધિ ગાય આદિના ઉદાહરણો કહે-વાશે તે બધુ ત્યારેજ સફળ કહેવાય, કે જ્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનુ અંગ હોય, જો વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનુ અંગ ન હોય, તો તે ઉદાહરણો નિરાલંબન થઇ નિરર્થક થાય. ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮

ફરી શિષ્ય પૂછે છે કે—

जइ साऽणुगमंगं चिय, दारविहीए तओ किमाईए ।
ओयारेउं भन्नइ, उक्कमकरणे गुणो को णु ? ॥१३५९॥

જો તે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનુ અંગજ છે, તો (૯૭૩ મી ગાથામાથી વ્યાખ્યાન વિધિ લાવીને ૧૪૩૫ મી ગાથામા) દ્વારવિધિની આદિમા કહેવાનુ કેમ કહો છો ? (જ્યારે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરાશે ત્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ પણ કરાશે. એમ કહેવુ જ ઉચિત છે) છતા આમ અવળો ક્રમ કરવાથી શો લાભ છે ? (કંઈજ નહી) ૧૩૫૯

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

दारविहीवि महत्था, तत्थवि वक्खाणविहिविवज्जासो ।
मा होज्ज तदाईए, वक्खाणविहिं निरूवेइ ॥१३६०॥
एत्थेव गुरू सीसं, सीसो य गुरुं परिच्छिउं पच्छा ।
बोच्छिइ सोच्छिइ व सुहं, मोच्छिइ व सुदिट्ठपेयालो ॥१३६१॥

દ્વારવિધિ પણ સૂત્રની પેઠે મહાઅર્થવાળી હોવાથી કલ્યાણનો હેતુ છે તેથી તેમા પણ વ્યાખ્યાનવિધિનો વિપર્યય ન થાઓ. એમ માનીને (दारविही य नयविही वक्खाण-विही य अणुओगो १३५०) એ સંગ્રહ ગાથામા અનુયોગની આદિમા વ્યાખ્યાનવિધિ કહે છે વળી એ પ્રમાણે દ્વારવિધિની આદિમા કહેલી વ્યાખ્યાનવિધિ સાભળીને સુદૃઢ વ્યાખ્યાનવિધિના વિચારવાળા ગુરૂ શિષ્યની, અથવા શિષ્ય ગુરૂની પરીક્ષા કરીને પછી ગુરૂમહારાજ ગુણવાન શિષ્યને દ્વારવિધિનો અર્થ સુખે કહેશે, અથવા શિષ્ય તેવા ગુરૂ પાસે સાભળશે અથવા દોષવાળા ગુરૂનો શિષ્ય ત્યાગ કરશે અને દોષવાળા શિષ્યનો ગુરૂ ત્યાગ કરશે. આ કારણથી દ્વારવિધિની આદિમા વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ છે ૧૩૬૦-૧૩૬૧

પુન શિષ્ય પૂછે છે કે—

साणुगमंगंपि इहं, जइ भन्नइ किं न कीरइ इहेव ? ।
दाएइ पयत्तयरं, वक्खाणविही य सुत्तम्मि ॥१३६२॥

તે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનુ અંગ છે, તેથી દ્વારવિધિની આદિમા કહી છે, પણ સૂત્રાનુગમની આદિમા નથી કહી, તેમ ૧૩૫૦ મી દ્વારસંગ્રહની ગાથામા પણ આ વ્યાખ્યાનવિધિ દ્વારવિધિની આદિમા કેમ ન કહી ? (ઉત્તર) સૂત્રાનુગમમા વ્યાખ્યાનવિધિ માટે વધારે પ્રયત્ન કરવો એમ બતાવવા માટે અનુગમની આદિમા વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે કદાચ દ્વારવિધિમા વ્યાખ્યાનવિધિ બરોબર ન થયો હોય તો સૂત્રાનુગમ વખતે તો જરૂર થવો જોઇએ, એ બતાવવા અનુગમની આદિમા વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવ્યો છે ૧૩૬૨

પ્રથમ જણાવેલ શંકાના ઉત્તરમા બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે—

अणुओगाइविभागे, वक्खाणविहीवि तप्पसंगेण ।
जंपंति केइ तेसिं, वोत्तुं सोउं व को जोगो ? ॥१३६३॥
सगहगाहाए पुण, अणुओगाईए विंति दाएता ।
जो वन्निओऽणुओगो, सऽय स विही जदत्थति ॥१३६४॥

બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે આગળ અનુયોગ વિભાગ કરાશે. તે પ્રસંગને લીધે વ્યાખ્યાનવિધિ પ્રથમ કહેલ છે, કારણ કે તે અનુયોગ કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ યોગ્ય છે ? વળી ૧૩૫૦ મી સંગ્રહ ગાથામાં, અનુયોગની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવતાં એમ કહે છે, કે જે અનુયોગ પહેલાં કહેલ છે, તેજ આ અનુયોગ ગાથાના અન્તે કહેલ છે કે તેને માટેજ તે વ્યાખ્યાનવિધિ પૂર્વે કહી છે, ૧૩૬૩-૧૩૬૪

આ સંબંધમાં બીજા આચાર્યો એમ કહે છે, કે આગળ ૧૩૮૫ મી ગાથામાં અનુયોગ નિયોગ-ભાષા વિગેરે પ્રકારથી અનુયોગનો વિભાગ કહેવાશે, તે પ્રસંગે એ અનુયોગ વિગેરે કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ યોગ્ય છે ? તે જાણવા માટે સંગ્રહ ગાથામાં દ્વાર વિધિની આગળ પહેલાંજ વ્યાખ્યાન વિધિ કહેલ છે વળી **जिणपवयण** ઇત્યાદિ ૧૩૫૦ મી સંગ્રહ-ગાથામાં અનુયોગની આદિમાં અને દ્વારવિધિની પછી વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવવાથી એમ જણાવે છે, કે અનુયોગઆદિનો વિભાગ કરવાના અવસરે દ્વારવિધિની પહેલાં જે અનુયોગ કહેલ છે તે અનુયોગ આ સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ છે તેજ જાણવો. મતલબ કે ૧૩૫૦ મી સંગ્રહગાથામાં પ્રથમ દ્વારવિધિ, તે પછી પ્રવચનના એકાર્થિક દ્વારની વ્યાખ્યા કરતાં "**अणुओगो य निओगो**" ઇત્યાદિ ૧૩૮૫ મી ગાથાથી અનુયોગ કહ્યો. તે પછી "**गोणी चंदण**" ઇત્યાદિ ૧૪૩૫ મી ગાથાવડે વ્યાખ્યાન વિધિ કહેશે, તે પછી "**उद्देसे निद्देसे**" ઇત્યાદિ ગાથાથી દ્વારવિધિ કહ્યો અને તે પછી સૂત્રાનુયોગ કહ્યો આ પ્રમાણે ક્રમ છે

અહીં જેમ દ્વારવિધિ પૂર્વે સ્વરૂપથી વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ છે, તેમ સંગ્રહ ગાથામાં પણ જો દ્વારવિધિની પૂર્વે નામથી પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ હોત, તો કોઇને એમ સંશય થાત કે સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગદ્વારવિધિ અને તે પછી કહેલ સૂત્રાનુયોગ, એ બે એકજ છે એમ સમજી શકાય છે, કેમકે સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, સૂત્રાનુયોગના વ્યાખ્યાનરૂપ છે, પરન્તુ પ્રવચનના સમાનાર્થ નામોની વ્યાખ્યા કરવાના અવસરે જે અનુયોગનિયોગ વગેરે શબ્દોથી અનુયોગ કહ્યો છે, તે અનુયોગ, સંગ્રહ ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? આ પ્રમાણે સંશય થાય, પણ જ્યારે સંગ્રહગાથામાં અનુયોગની જોડેજ વિધિ કહેવાય, ત્યારે એવો નિશ્ચય થાય છે કે ૧૩૮૫ મી ગાથાના અન્તે કહેલ જે અનુયોગના નિમિત્તે દ્વારવિધિ કહેલ છે, તે અને સંગ્રહ-ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, તે બંને એકજ છે. કારણ કે એ વ્યાખ્યાનવિધિ, દ્વારવિ-ધિની પૂર્વે સ્વરૂપથી કહેલ છે, અને અહીં સંગ્રહગાથામાં અનુયોગની આદિમાં નામ-માત્રથીજ કહેલ છે ૧૩૬૪

હવે '**जिणपवयण**" એ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં જે અવશેષ કહેવાનું છે તે અને આગળની ગાથાની પ્રસ્તાવના, બન્ને વાત ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે

सुयमिह जिणपवयणं, तस्सुप्पत्ती पसंगओऽभिहिया ।

जिण—गणहरवयणाओ, इमाइं तस्साभिहाणाइं ॥१३६५॥

જિનપ્રવચન એટલે શ્રુત. તેની ઉત્પત્તિ જિનેશ્વર અને ગણધરોના વચનથી છે, એમ ૧૧૧૯ મી ગાથામાં પ્રસંગથી કહ્યું છે હવે એ જિન પ્રવચનના નામો આ પ્રમાણે છે ૧૩૬૫

જિનપ્રવચનના નામો કહે છે

(१२९) एगट्ठियाइं तिन्नि उ, पवयण सुत्तं तहेव अत्थो य।
एक्केक्कस्स य एत्तो, नामा एगट्ठिया पंच ॥१३६६॥

પ્રવચન-સૂત્ર-તથા અર્થ એ ત્રણ એક અર્થવાળા નામો છે. અને એ એકેકના પાંચ પાંચ એક અર્થવાળા નામો છે. ૧૩૬૬

ભાષ્યકાર પ્રવચનશબ્દનો અર્થ કહે છે

जमिह पगय पसत्थं, पहाणवयणं च पवयण च ।
सामन्नं सुयनाणं, विसेसओ सुत्तमत्थो य ॥१३६७॥

જે પ્રકૃત-પ્રશસ્ત-અને પ્રધાન એવુ વચન તેને અહી પ્રવચન કહ્યુ છે એ પ્રવચન સામાન્યથી શ્રુતજ્ઞાન છે, અને વિશેષથી સૂત્ર તથા અર્થરુપ છે ૧૩૬૭

સૂત્ર તથા અર્થ શબ્દનો અર્થ કહે છે

सिंचइ खरइ जमत्थं, तम्हा सुत्त निरुत्तविहिणा वा ।
सूएइ सवइ सुव्वइ, सिव्वइ य सरए व जेणत्थं ॥१३६८॥
अविवरियं सुत्त पिव, सुट्ठिय–वावित्तओ सुवुत्तं ति ।
जो सुत्ताभिप्पाओ, सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥१३६९॥

'અર્થ સિંચે એટલે ખરે' તે વ્યુત્પત્તિવડે સૂત્ર કહેવાય, અથવા નિરૂક્તિની વ્યુત્પત્તિથી અર્થોને જણાવે સ્રવે તે સૂત્ર, અથવા સંભળાય તે સૂત્ર, વિશિષ્ટ ઘટના પમાડાય તે સૂત્ર, અથવા અર્થને અનુસરે તે સૂત્ર, તથા સુસની પેઠે જ્યા સુધી અર્થથી વિવરણુ ન કર્યું હોય ત્યા સુધી તે સૂત્ર કહેવાય, અથવા સુસ્થિત (પ્રમાણથી અબાધિત) હોવાથી અને વ્યાપ્ત હોવાથી સૂત્ર કહેવાય અને જે તે સૂત્રનો અભિપ્રાય તે અર્થ કહેવાય કેમકે જે જણાય તે અર્થ ૧૩૬૮-૧૩૬૯

અહીં શિષ્ય પૂછેછે કે—

सह पवयणेण जुत्ता, न सुयत्थेगत्थया परोप्परओ ।
जं सुत्त वक्खेयं, अत्थो जं तस्स वक्खाणं ॥१३७०॥
जुज्जइ च विभागाओ, तिण्हवि भिन्नत्थया न चेयरहा ।
एगत्थाणं पि पुणो, किमिहेगत्थाभिहाणेहिं ? ॥१३७१॥

પ્રવચન સાથે સૂત્ર અને અર્થનુ એકાર્થપણુ યોગ્ય છે, પરન્તુ સૂત્ર અને અર્થનુ પરસ્પર એકાર્થપણુ યોગ્ય નથી કારણ કે સૂત્ર વ્યાખ્યેય છે અને તે અર્થ તેનુ વ્યાખ્યાન છે (આવો અત્યન્તભેદ છે) અથવા પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થ એ ત્રણેના વિષય ભિન્ન હોવાથી, ભિન્ન માનવા જ યોગ્ય છે પણ અભિન્ન કે એકાર્થ માનવા યોગ્ય નથી (કેમકે પ્રવચનનો સામાન્ય વિષય છે, અને સૂત્ર-અર્થનો વિશેષ વિષય છે) છતા જો એ ત્રણે એક અર્થવાળા હોય, તોપણ તે દરેકમા એકાર્થિક પાચ પાચ નામો કહેવાથી શું ? ૧૩૭૦-૧૩૭૧

પ્રવચન સાથે સૂત્ર-અર્થનુ એકાર્થપણુ યોગ્ય છે, પણ સૂત્ર અને અર્થનું પરસ્પર એકાર્થપણું યોગ્ય નથી, કેમકે સૂત્ર વ્યાખ્યેય છે અને અર્થ તેનું વ્યાખ્યાન છે, આવો તેમા અત્યન્ત ભેદ છે. અથવા પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થ એ ત્રણેનાં ભિન્ન અર્થ છે, કારણ કે તેના ભિન્ન ભિન્ન વિષય છે. પ્રવચનનો સામાન્ય વિષય છે અને સૂત્ર-અર્થનો વિશેષ વિષય છે. જેમ માટી-ઘટ આદિનો ભિન્ન ભિન્ન વિષય હોવાથી તેમનુ એકાર્થપણું યોગ્ય નથી તેમ આ ત્રણેનો ભિન્ન ભિન્ન વિષય હોવાથી તેઓનું એકાર્થપણું યોગ્ય નથી. અને જો એ ત્રણે એકાર્થિક છે, તો એ દરેકના જુદા જુદા પાંચ પાચ એકાર્થિક નામો થશે નહિ અને જો થશે એમ કહેશો તો ઇન્દ્ર-શક્ર-પુરન્દર આદિ એક અર્થવાળા શબ્દોમા પણ દરેકના પાછા બીજા એક અર્થવાળા નામો થશે. માટે એ ત્રણે ભિન્ન અર્થવાળાજ છે, પણ સમાનાર્થ નથી ૧૩૭૦-૧૩૭૧

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

मउलं फुल्लं ति जहा, संकोय-विबोहमेत्तभिन्नाइं ।
अत्थेणाभिन्नाइं, कमलं सामण्णओ चेगं ॥१३७२॥
अविवरियं तह सुत्तं, विवरीयमत्थो त्ति बोहकालम्मि ।
किंचिम्मत्तविहिन्ना, सामन्नं पवयणं नेयं ॥१३७३॥

જેમ મુકુલ અને ફુલ્લમા સંકોચ અને વિકાસરૂપે માત્ર ભેદ છે, ને અર્થથી અભિન્ન છે, કેમકે એ બન્નેમા કમળ અર્થ સામાન્યથી એક છે તેમ વિવરણ ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી સૂત્ર, અને બોધકાળે-ઉપદેશ વખતે વિવરણ થાય તે અર્થ, એમ કિંચિત્ માત્ર ભેદ છે. પણ સામાન્યથી તે પ્રવચનજ જાણવુ ૧૩૭૨-૧૩૭૩

જેમ મુકુલ (નહિ ખીલેલુ) અને ફુલ્લ (ખીલેલુ) કમળ હોય તેમા માત્ર સંકોચ અને વિકાસરૂપે ભેદ છે, પણ સામાન્ય અર્થપણે કમળ તેથી અભિન્ન-એકજ છે આ ત્રણેના સમાનાર્થનામો ન ઘટે એમ નહિ, પરન્તુ ઘટે, જેમકે નહિ ખીલેલા કમળના મુકુલ-કુડ્મલ-કોરક-નીલક-કલિકા-વૃન્ત વિગેરે નામો સમાનાર્થવાળાં છે, અને ખીલેલાના ફુલ્લ-વિકોચ-વિકાશ-વિકસિત-ઉન્મીલિત-ઉન્મિષિત-સ્મિત-ઉન્નિદ્ર-વિજૃંભિત-હસિત-ઉદ્બુદ્ધ-વ્યાકોશ વિગેરે નામો સમાનાર્થવાળા છે. તેમજ કમળ-પદ્મ-અરવિન્દ-પંકજ-સરોજ વિગેરે કમળના સમાનાર્થવાળા નામો છે એજ પ્રમાણે અહીં પણ જ્યા સુધી અર્થરૂપે વ્યાખ્યા ન કર્યું હોય, ત્યા સુધી તે અવિકસિત કમળ જેવુ સૂત્ર સમજવુ, અને વ્યાખ્યાન વખતે તેનું વિવરણ કર્યું હોય ત્યારે વિકસિત કમળ સમાન અર્થ કહેવાય આ રીતે વિશેષરૂપે આ બેમા કિંચિત્ માત્ર ભેદ છે, અને સામાન્યરૂપે તો તે એક પ્રવચન-શ્રુતજ્ઞાન છે તેમ જાણવુ આ પ્રમાણે પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થના સમાનાર્થ નામો કહેવામા કંઇ બાધા નથી. ૧૩૭૨-૧૩૭૩

હવે પ્રવચનાદિ ત્રણેનુ એકાર્થપણું બીજા દૃષ્ટાન્તદ્વારા પણ સિદ્ધ કરે છે.

सामन्न-विसेसाणं जह, वेगा-णेगया ववत्थाए ।
तदुभयमत्थो य जहा, वीसुं बहुपज्जया ते य ॥१३७४॥

एवं सुत्त–त्थाण, एगा–णेगत्थया ववत्थाए ।

पवयणमुभय च तयं, तिय च बहुपज्जय वीसुं ॥१३७५॥

જેમ સામાન્ય-વિશેષની એકાર્થતા અને અનેકાર્થતા વ્યવસ્થાથી જણાય છે અને જેમ એ ઉભયને અર્થ પણ કહેવાય છે, તથા તે સામાન્ય વિશેષ અને અર્થ એ ત્રણે પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે, તેમ સૂત્ર અને અર્થની પણ વ્યવસ્થાવડે એકાર્થતા અને અનેકાર્થતા છે, તથા એ ઉભયને પ્રવચન કહેવાય છે. એ સૂત્ર અર્થ અને પ્રવચન ત્રણે પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે ૧૩૭૪–૧૩૭૫.

માત્ર વિજાતીયથી વ્યાવૃત્તિ–ભિન્ન આકાર પ્રત્યયના હેતુભૂત હોય તે સામાન્ય, અને સજાતીય તથા વિજાતીયના ભિન્નપણાને જણાવનાર તે વિશેષ, એવા સામાન્ય-વિશેષ પદાર્થોની એકતા અને અનેકતા છે, એટલે કે એકજ અર્થમા સામાન્ય-વિશેષ ઉભયની સત્તા છે તેથી એકતા છે, અને એ બન્નેની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિ હોવાથી અનેકતા છે તેમજ એ સામાન્ય-વિશેષ બન્નેને અર્થ કહેવાય છે. આ ત્રણે સામાન્ય-વિશેષ અને અર્થ પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા પણ છે. જેમકે–સામાન્ય–સત્તા–ભાવ વિગેરે સામાન્યના પર્યાય છે, વિશેષ-ભેદ–પર્યાય વિગેરે વિશેષના પર્યાય છે, અને અર્થ–દ્રવ્ય–વસ્તુ વિગેરે અર્થના પર્યાય છે. આ પ્રમાણે જેમ આ ત્રણે બહુ પર્યાયવાળા છે, તેમ પ્રસ્તુત સૂત્ર અને અર્થની પણ એકતા અને અનેકતા છે. જેમકે પ્રવચનરૂપ એકજ અર્થમા સૂત્ર અને અર્થ બન્ને વિદ્યમાન છે તેથી એકતા છે, અને સૂત્ર વાચક છે તથા અર્થ વાચ્ય છે તેથી અનેકતા છે, તેમજ એ સૂત્ર અને અર્થ ઉભયને પ્રવચન કહેવાય છે, એ ત્રણે સૂત્ર–અર્થ અને પ્રવચન પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે તે હમણાજ આગળ ૧૩૭૮ મી ગાથામા કહેવાશે ૧૩૭૪–૧૩૭૫

અથવા એ ત્રણેની નયોની અપેક્ષાએ એકતા અને અનેકતા વિરૂદ્ધ નથી એમ જણાવવાને કહે છે કે—

अहवा सव्वं नामं, वजणसुद्धियनयस्स भिन्नत्थ ।

इयरस्साभिन्नत्थं, संववहारो य तदवेक्खो ॥१३७६॥

संववहारत्थाए, जम्हा एगट्ठया न निच्छयओ ।

तो जुत्ताइं तेसिं, वीसुं पज्जायनामाइं ॥१३७७॥

અથવા વ્યજન શુદ્ધિક નય (સમભિરૂઢનય) ના અભિપ્રાયે શબ્દભેદ થકી ઘટપટાદિકની પેઠે સર્વ નામો ભિન્ન અર્થવાળા છે, અને બીજા નૈગમાદિનયના અભિપ્રાયે અભિન્ન અર્થવાળા છે, તથા જે સવ્યવહાર (લોક વ્યવહાર) તે પણ તે નૈગમાદિની અપેક્ષાએજ પ્રાય વર્તે છે, માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકાર્થતા પણ છે, પરન્તુ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ નથી, (કેમકે નિશ્ચયનયના મતે તો સર્વનામો ભિન્ન અર્થવાળા છે) તેથી તે પ્રવચનાદિના પૃથક્ પૃથક્ પર્યાયનામો કહેવાં તે પણ યોગ્યજ છે ૧૩૭૬–૧૩૭૭

વ્યજન શુદ્ધિકનય (શુદ્ધ સમભિરૂઢનય) ના અભિપ્રાયે સર્વ નામો શબ્દના ભેદથી ઘટ–પટાદિ નામોની પેઠે ભિન્ન અર્થવાળા છે અને બીજા નૈગમાદિ જે અર્થનયો તેના અભિપ્રાયે વસ્તુ અનેક પર્યાયવાળી હોવાથી સર્વ નામો, ઈન્દ્ર–શક્ર–પુરદર આદિ નામોની

પેઠે અભિન્ન પર્યાયવાળા છે. વળી સ વ્યવહાર-લોક વ્યવહાર પણ ઘણુ કરીને એકાર્થિક નામની અપેક્ષાએજ પ્રવર્તે છે જેમકે સ્વર્-સ્વર્ગ-સુરસદ્મ-ત્રિદશાવાસ-ત્રિવિષ્ટપ-ત્રિદિવ વિગેરે આ એકાર્થિક નામમાળાદિ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ આ સ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએજ છે માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકતા પણ છે, પરન્તુ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ એકતા નથી, કેમકે એ અતિ શુદ્ધ શબ્દમય નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે સર્વ નામો ભિન્ન અર્થવાળા હોવાથી કોઇપણ નામ એકાર્થક નથી. તેથી તે પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થના ભિન્ન ભિન્ન એકાર્થિક પર્યાયનામો વ્યવહારનયના મતે યોગ્ય છે ૧૩૭૬-૧૩૭૭

હવે પ્રવચન અને સૂત્રના પાચ પાચ સમાનાર્થક નામો કહે છે.

(૧૩૦) **सुयधम्म तित्थ मग्गो, पावयण पवयणं च एगट्ठा।**

सुत्तं तंतं गंथो, पाढो सत्थं च एगट्ठा ॥१३७८॥

શ્રુતધર્મ-તીર્થ-માર્ગ-પ્રાવચન-અને પ્રવચન એ પાચ પ્રવચનના એકાર્થિક નામો છે સૂત્ર-તત્ર-ગ્રથ-પાઠ-અને શાસ્ત્ર એ પાચ સૂત્રના એકાર્થિક નામો છે ૧૩૭૮

શ્રુતધર્મ એટલે શુ ?

बोहो सुयस्स धम्मो, सुयं व धम्मो स जीवपज्जाओ ।

सुगईए संजमम्मि य, धरणाओ वा सुयं धम्मो ॥१३७९॥

શ્રુતનો ધર્મ એટલે સ્વભાવ તે બોધ એટલે શ્રુતને બોધસ્વભાવપણું છે તેથી શ્રુત ધર્મરૂપ, અથવા શ્રુત-ધર્મ તે શ્રુતધર્મ એ જીવનો પર્યાય અથવા સદ્ગતિમા કે સયમમા ધારી રાખનાર શ્રુત હોવાથી તે ધર્મ, તેથી શ્રુતધર્મ કહેવાય છે. ૧૩૭૯

તીર્થ એટલે શુ ?

तित्थंति पुव्वमणियं, संघो जो नाण-चरण-संघाओ ।

इह पवयणपि तित्थं, तत्तोऽणत्थतरं जेण ॥१३८०॥

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના સમુદાયરૂપ જે સઘ, તે તીર્થ, અથવા અહીં પ્રવચન પણ તીર્થ કહેવાય છે, કેમકે પ્રવચન એ સઘથી અભિન્ન છે. આ સર્વ પહેલા કહેલુ જ છે. ૧૩૮૦

માર્ગ એટલે શુ ?

मज्जिज्जइ सोहिज्जइ, जेणाया पवयणं तओ मग्गो ।

अहवा सिवस्स मग्गो, मग्गणमन्नेसणं पंथो ॥१३८१॥

જેવડે, કર્મથી મલિન આત્મા શુદ્ધ કરાય, તેથી પ્રવચન તે માર્ગ કહેવાય, મોક્ષનો પથ જેથી શોધાય વિચારાય, તેથી પ્રવચન માર્ગ કહેવાય. માર્ગણ કે અન્વેષણ એકજ છે ૧૩૮૧

પ્રાવચન એટલે શુ ?

पगयाइअभिविहीए, पवयणं पावयणमाइवयण वा ।

सिवपावयवयण वा, पावयण पवयण भणियं ॥१३८२॥

'प्र' નો પ્રગતાદિ અર્થ, અને 'आङ्' શબ્દનો મર્યાદા અને અભિવિધિ અર્થ છે. એટલે પ્રગતવચન-પ્રશસ્તવચન-પ્રધાનવચન આદિવચન અથવા જીવાદિને વિશે અભિવિધિ

અને મર્યાદાવડે કરીને મોક્ષ પમાડનાર વચન તે પ્રાવચન કહેવાય. અને પ્રવચન શબ્દનો અર્થ પહેલા કહ્યો છે. ૧૩૮૨.

હવે સૂત્ર-તંત્ર-અને ગ્રંથ શબ્દના અર્થ કહે છે

सुत्तं भणियं ततं, तणिज्जए तेण तम्मि व जमत्थो ।
गंथिज्जइ तेण तओ, तम्मि व तो त मयं गंथो ॥१३८३॥

સૂત્રશબ્દનો અર્થ પહેલા કહ્યો છે. જેવડે-જેથી અથવા જેની અંદર અર્થનો વિસ્તાર કરાય તે તંત્ર, જેવડે-જેથી અથવા જેમા અર્થ ગુંથાય-રચાય તે ગ્રંથ કહેવાય છે ૧૩૮૩

પાઠ અને શાસ્ત્ર શબ્દનો અર્થ કહે છે

पढणं पाढो तं तेण, तम्मि व पढिज्जएऽभिधेय ति ।
सासिज्जइ तेण तर्हि, व नेयमाया व तो सत्थं ॥१३८४॥

જેથી અથવા જેમા અભિધેય ભણાય એટલે પ્રગટ કરાય તે પાઠ કહેવાય છે, અને જેવડે અથવા જેમા આત્મા શિક્ષા પામે તે શાસ્ત્ર, અથવા જેમા જ્ઞેય કહેવાય તે શાસ્ત્ર ૧૩૮૪

અર્થ-વ્યાખ્યાન અને અનુયોગ એ અર્થ શબ્દના સમાનાર્થ નામો છે તેમાથી હવે અનુયોગ શબ્દના સમાનાર્થ નામો કહે છે

(१३१) अणुओगो य निओगो, भास-विभासा य वत्तियं चेव ।
एए अणुओगस्स उ, नामा एगट्ठिया पंच ॥१३८५॥

અનુયોગ-નિયોગ-ભાષા-વિભાષા અને વાર્તિક એ પાચ અનુયોગના એકાર્થિક નામો છે ૧૩૮૫

अणुयोयणमणुओगो, सुयस्स नियएण जमभिधेएण ।
वावारो वा जोगो, जो अणुरूवोऽणुकूलो वा ॥१३८६॥
अहवा जमत्थओ थोव-पच्छभावेहिं सुयमणुं तस्स ।
अभिधेए वावारो जोगो तेण व संबन्धो ॥१३८७॥

અનુયોગશબ્દનો અર્થ પહેલા કહ્યો છે, છતા વિસ્મરણશીલ શિષ્યના અનુગ્રહ માટે પુનઃ કહે છે. સૂત્રનો પોતાના અભિધેય સાથે સંબંધ કરવો તે અનુયોગ, અથવા સૂત્રનો પોતાના અભિધેયમા અનુરૂપ યા અનુકૂળ યોગ એટલે વ્યાપાર તે અનુયોગ (જેમકે-ઘટ શબ્દવડે ઘટ કહેવાય છે એ અનુયોગ). અથવા સૂત્ર અણુ કહેવાય છે, કેમકે અર્થ અનન્ત હોવાથી તેની અપેક્ષાએ સૂત્ર અણુ છે-અલ્પ છે, અથવા उप्पन्नेइवा ઈત્યાદિ તીર્થંકર મહારાજે કહેલા અર્થ પછી ગણધરો સૂત્ર કરે છે વળી કવિઓ પણ હૃદયમા અર્થને સ્થાપના કરીને પછી કાવ્ય કહે છે, તેથી એમ અર્થ પછી થએલ હોવાથી પણ સૂત્ર અણુ કહેવાય છે. તે સૂત્રનો અભિધેયમા યોગ-વ્યાપાર તે અણુયોગ, અથવા સૂત્ર સાથે અભિધેયનો સંબંધ તે અણુયોગ. ૧૩૮૬-૧૩૮૭

હવે અનુયોગના નામાદિ નિક્ષેપ કહે છે

(१३२) ठवणा दविए, खेत्ते काले य वयण-भावे य
एसो अणुओगस्स उ, निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥१३८८॥

નામ અનુયોગ-સ્થાપના અનુયોગ-દ્રવ્યાનુયોગ-ક્ષેત્રાનુયોગ-કાળાનુયોગ-વચનાનુયોગ અને ભાવાનુયોગ આ સાત પ્રકારે અનુયોગના નિક્ષેપા છે

એ ગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રથમ નામ અને સ્થાપના અનુયોગનું સ્વરૂપ કહે છે.

नामस्स जोऽणुओगो, अहवा जस्साभिहाणमणुओगो ।
नामेण व जो जोगो, जोग्गो नामाणुओगो सो ॥१३८९॥
ठवणाए जोऽणुओगोऽणुओग इति वा ठविज्जए ज तु ।
जा वेह जस्स ठवणा, जोग्गा ठवणाणुओगो सो ॥१३९०॥

ઇન્દ્રાદિ નામનું જે વ્યાખ્યાન તે નામાનુયોગ, અથવા જે વસ્તુનું "અનુયોગ" એવું નામ તે નામાનુયોગ, અથવા નામની સાથે જે કંઈ યોગ્ય સંબંધ તે નામાનુયોગ, અથવા નામ સાથે અનુકૂળ યોગ તે નામાનુયોગ (જેમકે-દીપક વસ્તુનો દીપક નામ સાથે, સૂર્યનો સૂર્યનામ સાથે, અગ્નિનો અગ્નિનામ સાથે ઇત્યાદિ) એજ પ્રમાણે સ્થાપનાની વ્યાખ્યા તે સ્થાપનાનુયોગ, અથવા કષ્ટાદિમા અનુયોગ કરતા એવા આચાર્યાદિની જે સ્થાપના કરાય તે સ્થાપનાનુયોગ અથવા સ્થાપનાને અનુરુપ-અનુકૂળ જે યોગ-સંબંધ તે સ્થાપનાનુયોગ

હવે દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ કહીને ક્ષેત્રાદ્યનુયોગની ભલામણ કહે છે

दव्वस्स जोऽणुओगो, दव्वे दव्वेण दव्वहेउं वा ।
दव्वस्स पज्जवेण व, जोगो दव्वेण वा जोग्गो ॥१३९१॥
बहुवयणओऽवि एवं, नेओ जो वा कहेतऽणुवउत्तो ।
दव्वाणुओग एसो, एवं खेत्ताइयाणवि ॥१३९२॥

દ્રવ્યનું જે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યની અંદર દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્ય માટે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યનો પર્યાય સાથે યોગ્ય સંબંધ અથવા દ્રવ્યવડે પર્યાયનો સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, એ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ જાણવો. અથવા જે ઉપયોગ રહિતપણે કહે તે દ્રવ્યાનુયોગ, એજ રીતે ક્ષેત્રાદિ અનુયોગ પણ જાણવા.

દ્રવ્યનો અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા ભૂમિ આદિ અધિકરણભૂત દ્રવ્યપર રહેલા પદાર્થનો અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા પાષાણના ટુકડા આદિ કરણભૂત દ્રવ્યવડે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા આંબલી આદિ ખાટા દ્રવ્યવડે વસ્ત્રાદિનો રક્ત-પીત રંગાદિ પર્યાયની સાથે યોગ્ય સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા શિષ્યરૂપ દ્રવ્યને પ્રતિબોધ કરવાને માટે અનુરૂપ યોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ. આજ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ સમજવો. જેમકે દ્રવ્યોનું વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યોમા સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ દ્રવ્યોવડે સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા દ્રવ્યોના માટે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યોનો પર્યાયો સાથે સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, કરણભૂત દ્રવ્યોવડે અનુરૂપ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તેમજ જે ઉપયોગ રહિત અનુયોગ કહે અથવા કરે તે દ્રવ્યાનુયોગ.

આ દ્રવ્યાનુયોગ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવ અનુયોગમા પણ સમજી લેવુ જેમકે-ક્ષેત્રનુ અથવા ક્ષેત્રોનુ વ્યાખ્યાન તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રવડે અથવા ક્ષેત્રોવડે અનુકૂળ સંબધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રમા અથવા ક્ષેત્રોમા અનુકૂળ સબધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્ર માટે અથવા ક્ષેત્રો માટે અનુકૂલ સબધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ આવીજ રીતે કાળ-વચન-અને ભાવ સબધી અનુયોગ પણ એક વચન અને બહુવચનવડે બુદ્ધિમાને કહેવા ૧૩૯૧-૧૩૯૨.

હવે દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારે છે ? અને તેનો અનુયોગ કેવા સ્વરૂપે છે ? તે કહે છે

दव्वस्स उ अणुओगो, जीवदव्वस्सऽजीवदव्वस्स ।
एक्केक्कम्मि य भेया, हवंति दव्वाइया चउरो ॥१३९३॥

જે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો છે, તે જીવદ્રવ્યનો અને અજીવદ્રવ્યનો, એમ બે પ્રકારે છે એ જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય પ્રત્યેકમા દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી એમ ચાર પ્રકારે અનુયોગ પ્રવર્તે છે. ૧૩૯૩

એજ અર્થ ભાષ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે તેમા પ્રથમ એકવચનવાળા દ્રવ્યાનુયોગ પદની વ્યાખ્યા કરે છે

दव्वेणेगं दव्व संखाईयप्पएसमोगाढं ।
कालेऽणाइअनिहणो, भावे नाणाइयाणंता ॥१३९४॥
एमेव अजीवस्सऽवि, परमाणू दव्व एगदव्व तु ।
खेत्ते एगप्पएसे, ओगाढो सो भवे नियमा ॥१३९५॥
समयाइठिइ असंखा, उसप्पिणीओ हवंति कालम्मि ।
वण्णाइ भावणंता, एवं दुपएसमाईवि ॥१३९६॥

દ્રવ્યથી જીવ એક દ્રવ્ય છે, ક્ષેત્રથી તે જીવદ્રવ્ય અસખ્યાત પ્રદેશમા અવગાહી રહેલ છે, કાળથી તે અનાદિ અનન્ત છે, અને ભાવથી જ્ઞાનાદિ અગુરૂલઘુ અનન્તા પર્યાયોવાળો છે એજ પ્રમાણે અજીવદ્રવ્યનો પણ ચાર પ્રકારે અનુયોગ છે તેમા દ્રવ્યથી પરમાણુ એક દ્રવ્ય છે, તે ક્ષેત્રથી એક પ્રદેશમા અવગાહી રહેલ છે, કાળથી એક સમયથી આરભીને અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી, અને ભાવથી વર્ણ-ગધ આદિ અનતા પર્યાયો છે (આ પ્રમાણે દ્વીઅણુકસ્કધોનો પણ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારે અનુયોગ સમજવો.)

હવે "દ્રવ્યોનો અનુયોગ" એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે

दव्वाण सणुओगो, जीवा-जीवाण पज्जवा नेया ।
तत्थवि य मग्गणाओऽणेगा सट्ठाण-परठाणे ॥१३९७॥

દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારતા જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયોની વ્યાખ્યા જાણવી, અને તેમા પણ સ્વસ્થાન તથા પરસ્થાનમા અનેક માર્ગણાઓ છે ૧૩૯૭

જ્યારે દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારીએ ત્યારે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયો જાણવા જોઇએ. તેમા પણ સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનમા અનેક માર્ગણા-વિચારણાઓ છે જેમકે દ્રવ્યથી વિચારતા જીવદ્રવ્ય અનન્તા છે, અને અજીવ દ્રવ્ય પણ અનન્તા છે આ સ્વસ્થાને માર્ગણા-વિચારણા સમજવી તથા ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી વિચારણા તે પરસ્થાને

માર્ગણા સમજવી તેમા ક્ષેત્રથી સર્વ જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો સમસ્ત લોકાવગાહી છે, કાળથી અનાદિ અનત છે અને ભાવથી અનન્ત પર્યાયવાળા છે ૧૩૯૭

હવે દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્યોવડે, દ્રવ્યમા અથવા દ્રવ્યોમા અનુયોગ જે કહ્યો છે. તેનુ સ્વરૂપ કહે છે

वत्तीए अक्खेण व, करंगुलाईण वावि दव्वेण ।
अक्खेहि य दव्वेहि, अहिगरणे कप्प कप्पेहि ॥१३९८॥

વર્તી-અક્ષ-અથવા હાથની અગુલી આદિ દ્રવ્યવડે જે વ્યાપાર કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા અક્ષોવડે અને કલ્પનીય અધિકરણ અથવા અધિકરણોરૂપ દ્રવ્યોવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ ૧૩૯૮

ખડી અથવા ચાકના ભૂકાથી બનાવેલ સળીવડે અક્ષર અથવા પદ વિગેરે લખીને વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યવડે અનુયોગ ભાગાઓના વિચારમા અક્ષોવડે પાસાઓવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે પણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય તથા હાથની અગુલીઆદિવડે કઈક બતાવતા જે વ્યાખ્યા કરાય તેપણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય છે તથા ઘણા અક્ષ-પાસાઓવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યોવડે અનુયોગ, અને એક કામળીથી બનાવેલ કલ્પનીય સંથારારુપ અધિકરણપર બેસીને જ્યારે વ્યાખ્યા કરે ત્યારે તે દ્રવ્યમા અનુયોગ કહેવાય, તેમજ બહુ કામળીઓથી બનાવેલ કલ્પનીય સથારારુપ દ્રવ્યોપર રહીને જ્યારે વ્યાખ્યા કરાય ત્યારે તે દ્રવ્યોમા અનુયોગ કહેવાય ૧૩૯૮

એ છ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો, હવે છ પ્રકારે ક્ષેત્રાનુયોગ કહે છે

पन्नत्तिजबुदीवे, खेत्तस्सेमाइ होइ अणुओगो ।
खेत्ताणं अणुओगो दीव-समुद्दाण पन्नती ॥१३९९॥

ક્ષેત્રનો અનુયોગ આ પ્રમાણે છે જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર તે ક્ષેત્રાનુયોગ છે, કેમકે તેમા એક જબૂદ્વીપ ક્ષેત્રનુ વ્યાખ્યાન છે, અને દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમા દ્વીપ-સમુદ્રોની જે પ્રજ્ઞપ્તિ, તે ક્ષેત્રોનો અનુયોગ છે, કેમકે તેમા ઘણા દ્વીપ-સમુદ્રોનુ વ્યાખ્યાન છે, ૧૩૯૯

जंबूद्दीवपमाण, पुढविजियाणं तु पत्थयं काउं ।
एवं मविज्जमाणा, हवंति लोगा असंखेज्जा ॥१४००॥

જબુદ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક (પાલો) કરીને તેને ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે જ્યારે સર્વ સૂક્ષ્મ અને બાદર પૃથ્વીકાય જીવો તેથી મપાય, ત્યારે અસખ્યેય લોકાકાશ પ્રદેશ જેટલા જબૂદ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય, એવી પ્રરૂપણામા ક્ષેત્રવડે અનુયોગ કહેવાય છે અને બહુ દ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક કરીને નિરન્તર ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે તેમા સર્વ પૃથ્વીકાયના જીવો મપાય, ત્યારે અસખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશના સમૂહ જેટલા બહુ દ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય છે આ પ્રરૂપણામા ક્ષેત્રોવડે અનુયોગ જાણવો અહીં જે અસખ્યાતુ છે, તે પૂર્વના જબૂદ્વીપના અસખ્યાતા કરતા નાનુ છે. કેમકે અહી પ્રસ્થ બહુ મોટા માનેલ છે ૧૪૦૦

આ દ્રવ્યાનુયોગ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવ અનુયોગમા પણ સમજી લેવુ જેમકે-ક્ષેત્રનુ અથવા ક્ષેત્રોનુ વ્યાખ્યાન તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રવડે અથવા ક્ષેત્રોવડે અનુકૂળ સબધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રમા અથવા ક્ષેત્રોમા અનુકૂળ સબધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્ર માટે અથવા ક્ષેત્રો માટે અનુકૂલ સબધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ આવીજ રીતે કાળ-વચન-અને ભાવ સબધી અનુયોગ પણ એક વચન અને બહુવચનવડે બુદ્ધિમાને કહેવા ૧૩૯૧-૧૩૯૨

હવે દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારે છે ? અને તેનો અનુયોગ કેવા સ્વરૂપે છે ? તે કહે છે

दव्वस्स उ अणुओगो, जीवदव्वस्सऽजीवदव्वस्स ।

एक्केक्कम्मि य भेया, हवंति दव्वाइया चउरो ॥१३९३॥

જે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો છે, તે જીવદ્રવ્યનો અને અજીવદ્રવ્યનો, એમ બે પ્રકારે છે એ જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય પ્રત્યેકમા દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી એમ ચાર પ્રકારે અનુયોગ પ્રવર્તે છે ૧૩૯૩

એજ અર્થ ભાષ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે તેમા પ્રથમ એકવચનવાળા દ્રવ્યાનુયોગ પદની વ્યાખ્યા કરે છે

दव्वेणेगं दव्व संखाईयप्पएसमोगाढं ।

कालेऽणाइअनिहणो, भावे नाणाइयाणंता ॥१३९४॥

एमेव अजीवस्सऽवि, परमाणू दव्व एगदव्व तु ।

खेत्ते एगप्पएसे, ओगाढो सो भवे नियमा ॥१३९५॥

समयाइठिइ असंखा, उसप्पिणीओ हवंति कालम्मि ।

वण्णाइ भावणंता, एवं दुपएसमाईवि ॥१३९६॥

દ્રવ્યથી જીવ એક દ્રવ્ય છે, ક્ષેત્રથી તે જીવદ્રવ્ય અસખ્યાત પ્રદેશમા અવગાહી રહેલ છે, કાળથી તે અનાદિ અનન્ત છે, અને ભાવથી જ્ઞાનાદિ અગુરૂલઘુ અનન્તા પર્યાયોવાળો છે એજ પ્રમાણે અજીવદ્રવ્યનો પણ ચાર પ્રકારે અનુયોગ છે તેમા દ્રવ્યથી પરમાણુ એક દ્રવ્ય છે, તે ક્ષેત્રથી એક પ્રદેશમા અવગાહી રહેલ છે, કાળથી એક સમયથી આરભીને અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી, અને ભાવથી વર્ણ-ગધ આદિ અનતા પર્યાયો છે (આ પ્રમાણે દ્વીઅણુકસ્કધોનો પણ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારે અનુયોગ સમજવો.)

હવે "દ્રવ્યોનો અનુયોગ" એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે

दव्वाण अणुओगो, जीवा-जीवाण पज्जवा नेया ।

तत्थवि य मग्गणाओऽणेगा सट्ठाण-परठाणे ॥१३९७॥

દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારતા જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયોની વ્યાખ્યા જાણવી, અને તેમા પણ સ્વસ્થાન તથા પરસ્થાનમા અનેક માર્ગણાઓ છે ૧૩૯૭

જ્યારે દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારીએ ત્યારે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયો જાણવા જોઇએ. તેમા પણ સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનમા અનેક માર્ગણા-વિચારણાઓ છે. જેમકે દ્રવ્યથી વિચારતા જીવદ્રવ્ય અનન્તા છે, અને અજીવ દ્રવ્ય પણ અનન્તા છે આ સ્વસ્થાને માર્ગણા-વિચારણા સમજવી તથા ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી વિચારણા તે પરસ્થાને

માર્ગણા સમજવી તેમા ક્ષેત્રથી સર્વજીવ અને અજીવ દ્રવ્યો સમસ્ત લોકાવગાહી છે, કાળથી અનાદિ અનત છે અને ભાવથી અનન્ત પર્યાયવાળા છે. ૧૩૯૭

હવે દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્યોવડે, દ્રવ્યમા અથવા દ્રવ્યોમા અનુયોગ જે કહ્યો છે. તેનુ સ્વરૂપ કહે છે

वत्तीए अक्खेण व, करंगुलाईण वावि दव्वेण ।
अक्खेहि य दव्वेहिं, अहिगरणे कप्प कप्पेहिं ॥१३९८॥

વર્તી-અક્ષ-અથવા હાથની અગુલી આદિ દ્રવ્યવડે જે વ્યાપાર કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા અક્ષોવડે અને કલ્પનીય અધિકરણ અથવા અધિકરણોરૂપ દ્રવ્યોવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ ૧૩૯૮.

ખડી અથવા ચાકના ભૂકાથી બનાવેલ સળીવડે અક્ષર અથવા પદ વિગેરે લખીને વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યવડે અનુયોગ ભાગાઓના વિચારમા અક્ષોવડે પાસાઓવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે પણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય તથા હાથની અગુલીઆદિવડે કઈક બતાવતાં જે વ્યાખ્યા કરાય તેપણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય છે તથા ઘણા અક્ષ-પાસાઓવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યોવડે અનુયોગ, અને એક કામળીથી બનાવેલ કલ્પનીય સંથારારુપ અધિકરણપર બેસીને જ્યારે વ્યાખ્યા કરે ત્યારે તે દ્રવ્યમા અનુયોગ કહેવાય, તેમજ બહુ કામળીઓથી બનાવેલ કલ્પનીય સથારારુપ દ્રવ્યોપર રહીને જ્યારે વ્યાખ્યા કરાય ત્યારે તે દ્રવ્યોમાં અનુયોગ કહેવાય ૧૩૯૮

એ છ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો, હવે છ પ્રકારે ક્ષેત્રાનુયોગ કહે છે

पन्नत्तिजंबुदीवे, खेत्तस्सेमाइ होइ अणुओगो ।
खेत्ताणं अणुओगो दीव-समुद्दाण पन्नती ॥१३९९॥

ક્ષેત્રનો અનુયોગ આ પ્રમાણે છે જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર તે ક્ષેત્રાનુયોગ છે, કેમકે તેમા એક જબૂદ્વીપ ક્ષેત્રનુ વ્યાખ્યાન છે, અને દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમા દ્વીપ-સમુદ્રોની જે પ્રજ્ઞપ્તિ, તે ક્ષેત્રોનો અનુયોગ છે, કેમકે તેમા ઘણા દ્વીપ-સમુદ્રોનુ વ્યાખ્યાન છે, ૧૩૯૯

जंबूद्दीवपमाण, पुढविजियाणं तु पत्थयं काउं ।
एव मविज्जमाणा, हवंति लोगा असंखेज्जा ॥१४००॥

જબુદ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક (પાલો) કરીને તેને ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે જ્યારે સર્વ સૂક્ષ્મ અને બાદર પૃથ્વીકાય જીવો તેથી મપાય, ત્યારે અસખ્યેય લોકાકાશ પ્રદેશ જેટલા જબૂદ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય, એવી પ્રરૂપણામા ક્ષેત્રવડે અનુયોગ કહેવાય છે. અને બહુ દ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક કરીને નિરન્તર ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે તેમા સર્વ પૃથ્વીકાયના જીવો મપાય, ત્યારે અસખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશના સમૂહ જેટલા બહુ દ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય છે આ પ્રરૂપણામા ક્ષેત્રોવડે અનુયોગ જાણવો અહીં જે અસખ્યાતુ છે, તે પૂર્વના જબૂદ્વીપના અસખ્યાતા કરતા નાનુ છે, કેમકે અહી પ્રસ્થ બહુ મોટા માનેલ છે ૧૪૦૦

खेत्तम्मि उ अणुओगो, तिरियं लोगम्मि जम्मि वा खेत्ते ।

अड्ढाइयदीवेसुं, छलद्धवीसाए खेत्तेसु ॥१४०१॥

તિર્યગ્લોક ક્ષેત્રમા અથવા જે ગામ-નગરાદિમા વ્યાખ્યાન સભા વિગેરે ક્ષેત્રમા રહીને અનુયોગ કરનાર અનુયોગ કરે, તે ક્ષેત્રમા અનુયોગ કહેવાય, અને અઢીદ્વીપ-સમુદ્રમાં અથવા સાડી પચીસ આર્ય ક્ષેત્રોમા રહીને જે અનુયોગ પ્રવર્તે, તે ક્ષેત્રોમા અનુયોગ કહેવાય. ૧૪૦૨

હવે છ પ્રકારે કાળાનુયોગ કહે છે.

कालस्स समयरूवण, कालाण तदाइ जाव सव्वद्धा ।

कालेणानिलावहारो, कालेहि उ सेसकायाणं ॥१४०२॥

સમયની પ્રરૂપણા કરવી તે કાળનો અનુયોગ, સમયથી માડીને સર્વ કાળની પ્રરૂપણા કરવી તે કાળોનો અનુયોગ, વાયુકાયના અપહારથી કાળવડે અનુયોગ, અને શેષકાયના અપહારથી કાળોવડે અનુયોગ કહેવાય છે ૧૪૦૨

કમળપત્રને ભેદવાના અથવા જીર્ણવસ્ત્ર ફાડવાના દૃષ્ટાન્તથી સમયની પ્રરૂપણા વ્યાખ્યા કરવી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય અને સમયથી આરભીને સર્વકાળની પ્રરૂપણા-વ્યાખ્યા કરવી તે કાળોનો અનુયોગ કહેવાય વૈક્રિયશરીરવાળા બાદર પર્યાપ્તા વાયુકાયજીવો બધા પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળે અપહરી શકાય, આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવી તે કાળવડે અનુયોગ કહેવાય કેટલાચાર્યનુ કહેવુ એ પ્રમાણે છે, અને તે સિવાય બીજે અનુયોગદ્વારાદિમા તો એમ કહ્યુ છે, કે વૈક્રિયશરીરવાળા વાયુકાય જીવો ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ જેટલા છે આ બે અભિપ્રાયમા સત્ય શુ છે, તે કેવળી જાણે. તથા શેષ પૃથ્વીકાયાદિના અપહારથી કાળોવડે અનુયોગ થાય છે જેમકે એક આવલિકામા જેટલા સમયો છે, તેનો વર્ગ કરીએ, અને તેવા અસખ્યાતા વર્ગમા જેટલા સમયો હોય, તેટલા બાદર પર્યાપ્તા તેઉકાય જીવો છે તે, તથા ઉત્પન્ન થતા ત્રસકાય જીવો એ સર્વ અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળે અપહરી શકાય એજ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયાદિમા પણ યથાસભવ કહેવુ ૧૪૦૨

હવે શેષ કાળાનુયોગના બે પ્રકાર તથા વચનાનુયોગના પહેલા બે પ્રકાર આચાર્યશ્રી કહે છે.

कालम्मि बितियपोरिसि, समासु तिसु दोसु वावि कालेसु ।

वयणस्सेगवयाइ, वयणाणं सोलसण्हं तु ॥ १४०३॥

બીજી પોરિસિના કાળમા સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કરાય, તે કાળમા અનુયોગ કહેવાય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળના ત્રણ આરામા અનુયોગ-વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે, તે કાળોમા અનુયોગ, એકવચન-દ્વિવચનાદિમાથી કોઇપણ વચનની વ્યાખ્યા કરવી, તે વચનનો અનુયોગ અને બહુવચનોનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ, તે સોળ પ્રકારે છે ૧૪૦૩

પહેલી પોરિસિમા સૂત્ર ભણાય છે, અને બીજી પોરિસિમા તેનો અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન કરાય છે તેથી તે બીજી પોરિસી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય, કેમકે એમાં

બીજી પોરિસીરૂપ કાળની મુખ્યતા છે તથા અવસર્પિણીકાળના સુષમદુઃષમા દુઃષમસુષમા અને દુ.ષમારૂપ ત્રણ આરામા તેમજ ઉત્સર્પિણીકાળના દુ.ષમા સુષમદુઃષમા રૂપ બે આરાઓમા (સૂત્રવ્યાખ્યાનરૂપ) અનુયોગ પ્રવર્તે છે, તે સિવાયના આરાઓમાં નથી પ્રવર્તતો, તેથી તે કાળોમા અનુયોગ કહેવાય આ પ્રમાણે છ પ્રકારે કાલાનુયોગ છે. હવે છ પ્રકારે વચનનો અનુયોગ કહે છે.

આ પ્રમાણે એકવચન હોય, આ રીતે દ્વિવચન હોય, અને આવા પ્રકારે બહુવચન હોય, એ પ્રમાણે એકવચનાદિમાથી કોઈપણ એકવચનની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય છે. અને ઘણા વચનોનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ કહેવાય છે તે વચનાનુયોગ સોળ પ્રકારે થાય છે, તે આ પ્રમાણે "આ સ્ત્રી, આ પુરૂષ, આ નપુંસક' એમ લિંગપ્રધાન વચનો તે લિંગત્રિક કહેવાય. એક-બે અને બહુ વ્યક્તિનું કથન કરનાર શબ્દો તે વચનત્રય કહેવાય કર્યું છે કરે છે અને કરશે એમ ભૂતાદિકાળનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દો તે કાળત્રિક કહેવાય 'તે' એમ પરોક્ષ અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે પરોક્ષવચન, "આ" એમ પ્રત્યક્ષ અર્થનો નિર્દેશ કરવો તે પ્રત્યક્ષવચન, ઉપનય એટલે સ્તુતિવચન અને અપનય એટલે નિન્દાવચન, તે બેના ચાર પ્રકાર છે જેમકે-"આ સુન્દર સ્ત્રી છે" આ ઉપનય વચન કહેવાય. "આ કુરૂપા સ્ત્રી છે" આ અપનયવચન કહેવાય. "આ સ્ત્રી સુન્દર છે, પરન્તુ દુઃશીલા છે," એ ઉપનયાપનયવચન કહેવાય. "આ સ્ત્રી કુરૂપા છે, પરન્તુ સુશીલા છે." એ અપનયોપનયવચન કહેવાય મનમા કંઇ બીજુ ધારીને વિપ્રતારક બુદ્ધિએ (ઠગવાની બુદ્ધિએ) કંઇક બીજુ જ કહેવાની ઇચ્છા હોય, પણ સહસા જે મનમા હોય, તેજ બોલી જવાય, તે અધ્યાત્મવચન કહેવાય. આ પ્રમાણે ત્રણ લિંગ-ત્રણવચન-ત્રણકાળ-પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ-ચાર પ્રકારે ઉપનયાપનય અને અધ્યાત્મવચન એ સોળ પ્રકારના વચનોની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનોનો અનુયોગ કહેવાય તેમજ સાતવિભક્તિઓના ત્રણ ત્રણ વચન હોવાથી એકવીસ વચનોની વ્યાખ્યા, તે પણ વચનોનો અનુયોગ જાણવો ૧૪૦૩

હવે વચનવડે-વચનોવડે અને વચનમા અનુયોગ, એ ત્રણ ભેદોનુ સ્વરૂપ કહે છે.

वयणेणायरियाई, एक्केणुत्तो बहूहिं वयणेहिं ।

वयणे खओवसमिए, वयणेसु उ नत्थि अणुओगो ॥१४०४॥

આચાર્ય આદિને એકવાર પ્રાર્થના કરવાથી વ્યાખ્યા કરે તે 'વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને બહુવાર પ્રાર્થના કરવાથી વ્યાખ્યા કરે તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષાયોપશમિક વચનમા વ્યાખ્યા કરે તે વચનમા અનુયોગ કહેવાય, અને વચનોમા અનુયોગ તો હોતોજ નથી ૧૪૦૪

કોઇ આચાર્ય મહારાજ સાધુએ એકવાર એકજ વચનથી પ્રાર્થના કરવાથી વ્યાખ્યા કરે, તો તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને ઘણીવાર ઘણા વચનોથી પ્રાર્થના કર્યાથી વ્યાખ્યાન કરે, તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય તથા ક્ષયોપશમિક વચનમા રહેલા આચાર્યનુ વ્યાખ્યાન તે વચનમા અનુયોગ કહેવાય અને વચનોમા અનુયોગ સંભવતો નથી. કારણ કે વચનનુ ક્ષાયોપશમિકપણુ અનેક પ્રકારે હોતુ નથી; આ સંબંધમા બીજાઓ

खेत्तम्मि उ अणुओगो, तिरियं लोगम्मि जम्मि वा खेत्ते ।
अड्ढाइयदीवेसुं, छलद्धवीसाए खेत्तेसु ॥१४०१॥

તિર્યગ્લોક ક્ષેત્રમા અથવા જે ગામ-નગરાદિમા વ્યાખ્યાન સભા વિગેરે ક્ષેત્રમા રહીને અનુયોગ કરનાર અનુયોગ કરે, તે ક્ષેત્રમા અનુયોગ કહેવાય, અને અઢીદ્વીપ-સમુદ્રમાં અથવા સાડી પચીસ આર્ય ક્ષેત્રોમા રહીને જે અનુયોગ પ્રવર્તે, તે ક્ષેત્રોમા અનુયોગ કહેવાય. ૧૪૦૨

હવે છ પ્રકારે કાળાનુયોગ કહે છે

कालस्स समयरूवण, कालाण तदाइ जाव सव्वद्धा ।
कालेणानिलावहारो, कालेहि उ सेसकायाणं ॥१४०२॥

સમયની પ્રરૂપણા કરવી તે કાળનો અનુયોગ, સમયથી માંડીને સર્વ કાળની પ્રરૂપણા કરવી તે કાળોનો અનુયોગ, વાયુકાયના અપહારથી કાળવડે અનુયોગ, અને શેષકાયના અપહારથી કાળોવડે અનુયોગ કહેવાય છે ૧૪૦૨

કમળપત્રને ભેદવાના અથવા જીર્ણવસ્ત્ર ફાડવાના દૃષ્ટાન્તથી સમયની પ્રરૂપણા વ્યાખ્યા કરવી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય અને સમયથી આરભીને સર્વકાળની પ્રરૂપણા-વ્યાખ્યા કરવી તે કાળોનો અનુયોગ કહેવાય વૈક્રિયશરીરવાળા બાદર પર્યાપ્તા વાયુકાયજીવો અર્ધા પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળે અપહરી શકાય, આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવી તે કાળવડે અનુયોગ કહેવાય કેટલાક આચાર્યનુ કહેવુ એ પ્રમાણે છે, અને તે સિવાય બીજે અનુયોગદ્વારાદિમા તો એમ કહ્યુ છે, કે વૈક્રિયશરીરવાળા વાયુકાય જીવો ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ જેટલા છે. આ બે અભિપ્રાયમા સત્ય શુ છે, તે કેવળી જાણે. તથા શેષ પૃથ્વીકાયાદિના અપહારથી કાળોવડે અનુયોગ થાય છે જેમકે એક આવલિકામા જેટલા સમયો છે, તેનો વર્ગ કરીએ, અને તેવા અસખ્યાતા વર્ગમા જેટલા સમયો હોય, તેટલા બાદર પર્યાપ્તા તેઉકાય જીવો છે તે, તથા ઉત્પન્ન થતા ત્રસકાય જીવો એ સર્વ અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળે અપહરી શકાય એજ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયાદિમા પણ યથાસભવ કહેવુ ૧૪૦૨

હવે શેષ કાળાનુયોગના બે પ્રકાર તથા વચનાનુયોગના પહેલા બે પ્રકાર આચાર્યશ્રી કહે છે.

कालम्मि बितियपोरिसि, समासु तिसु दोसु वावि कालेसु ।
वयणस्सेगवयाइ, वयणाणं सोलसण्हं तु ॥ १४०३॥

બીજી પોરિસિના કાળમા સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કરાય, તે કાળમા અનુયોગ કહેવાય. ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળના ત્રણ આરામા અનુયોગ-વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે, તે કાળોમા અનુયોગ, એકવચન-દ્વિવચનાદિમાથી કોઈપણ વચનની વ્યાખ્યા કરવી, તે વચનનો અનુયોગ અને બહુવચનોનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ, તે સોળ પ્રકારે છે ૧૪૦૩

પહેલી પોરિસિમા સૂત્ર ભણાય છે, અને બીજી પોરિસિમા તેનો અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન કરાય છે તેથી તે બીજી પોરિસી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય, કેમકે એમા

બીજી પોરિસીરૂપ કાળની મુખ્યતા છે તથા અવસર્પિણીકાળના સુષમદુઃષમા દુઃષમસુષમા અને દુષમારૂપ ત્રણ આરામા તેમજ ઉત્સર્પિણીકાળના દુષમા સુષમદુઃષમા રૂપ બે આરાઓમા (સૂત્રવ્યાખ્યાનરૂપ) અનુયોગ પ્રવર્તે છે, તે સિવાયના આરાઓમાં નથી પ્રવર્તતો, તેથી તે કાળોમા અનુયોગ કહેવાય આ પ્રમાણે છ પ્રકારે કાલાનુયોગ છે. હવે છ પ્રકારે વચનનો અનુયોગ કહે છે.

આ પ્રમાણે એકવચન હોય, આ રીતે દ્વિવચન હોય, અને આવા પ્રકારે બહુવચન હોય, એ પ્રમાણે એકવચનાદિમાંથી કોઈપણ એકવચનની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય છે અને ઘણા વચનોનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ કહેવાય છે તે વચનાનુયોગ સોળ પ્રકારે થાય છે, તે આ પ્રમાણે "આ સ્ત્રી, આ પુરૂષ, આ નપુંસક' એમ લિંગપ્રધાન વચનો તે લિંગત્રિક કહેવાય. એક-બે અને બહુ વ્યક્તિનું કથન કરનાર શબ્દો તે વચનત્રય કહેવાય કર્યું છે કરે છે અને કરશે એમ ભૂતાદિકાળનુ પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દો તે કાળત્રિક કહેવાય 'તે' એમ પરોક્ષ અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે પરોક્ષવચન, "આ" એમ પ્રત્યક્ષ અર્થનો નિર્દેશ કરવો તે પ્રત્યક્ષવચન, ઉપનય એટલે સ્તુતિવચન અને અપનય એટલે નિન્દાવચન, તે બેના ચાર પ્રકાર છે જેમકે-"આ સુન્દર સ્ત્રી છે" આ ઉપનય વચન કહેવાય. "આ કુરૂપા સ્ત્રી છે" આ અપનયવચન કહેવાય. "આ સ્ત્રી સુન્દર છે, પરન્તુ દુઃશીલા છે," એ ઉપનયાપનયવચન કહેવાય. "આ સ્ત્રી કુરૂપા છે, પરન્તુ સુશીલા છે." એ અપનયોપનયવચન કહેવાય મનમા કઇ બીજુ ધારીને વિપ્રતારક બુદ્ધિએ (ઠગવાની બુદ્ધિએ) કઇક બીજુ જ કહેવાની ઇચ્છા હોય, પણ સહસા જે મનમા હોય, તેજ બોલી જવાય, તે અધ્યાત્મવચન કહેવાય. આ પ્રમાણે ત્રણ લિંગ-ત્રણવચન-ત્રણકાળ-પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ-ચાર પ્રકારે ઉપનયાપનય અને અધ્યાત્મવચન એ સોળ પ્રકારના વચનોની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનોનો અનુયોગ કહેવાય. તેમજ સાતવિભક્તિ-ઓના ત્રણ ત્રણ વચન હોવાથી એકવીસ વચનોની વ્યાખ્યા, તે પણ વચનોનો અનુયોગ જાણવો ૧૪૦૩

હવે વચનવડે-વચનોવડે અને વચનમા અનુયોગ, એ ત્રણ ભેદોનુ સ્વરૂપ કહે છે.

वयणेणायरियाई, एक्केणुत्तो बहूहिं वयणेहिं ।

वयणे खओवसमिए, वयणेसु उ नत्थि अणुओगो ॥१४०४॥

આચાર્ય આદિને એકવાર પ્રાર્થના કરવાથી વ્યાખ્યા કરે તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને બહુવાર પ્રાર્થના કરવાથી વ્યાખ્યા કરે તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષાયોપશમિક વચનમા વ્યાખ્યા કરે તે વચનમા અનુયોગ કહેવાય, અને વચનોમા અનુયોગ તો હોતોજ નથી ૧૪૦૪

કોઇ આચાર્ય મહારાજ સાધુએ એકવાર એકજ વચનથી પ્રાર્થના કરવાથી વ્યાખ્યા કરે, તો તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને ઘણીવાર ઘણા વચનોથી પ્રાર્થના કર્યાથી વ્યાખ્યાન કરે, તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય તથા ક્ષયોપશમિક વચનમા રહેલા આચાર્યનુ વ્યાખ્યાન તે વચનમા અનુયોગ કહેવાય અને વચનોમા અનુયોગ સંભવતો નથી. કારણ કે વચનનુ ક્ષાયોપશમિકપણુ અનેક પ્રકારે હોતુ નથી. આ સંબંધમા બીજાઓ

વ્યક્તિઓની વિવક્ષાએ બહુ ક્ષાયોપશમિક વચનોમા પણ અનુયોગ માને છે, તે પણ અવિરૂદ્ધ છે. આ રીતે પાચ અથવા છ પ્રકારે વચનાનુયોગ કહ્યો. ૧૪૦૪

હવે છ પ્રકારે ભાવાનુયોગ કહે છે—

भावस्सेगयरस्स उ, अणुओगो जो जहट्ठिओ भावो ।
दोमाइसंनिगासे, अणुओगो होइ भावाण ॥१४०५॥

ઔદયિકાદિ ભાવોમાના કોઇપણ એક ભાવનુ યથાવસ્થિત વ્યાખ્યાન કરવુ તે ભાવનો અનુયોગ, અને બે-ત્રણ આદિના સચોગે એ ભાવોનુ વ્યાખ્યાન કરવુ તે ભાવોનો અનુયોગ કહેવાય. ૧૪૦૫

भावेण संगहाईणऽण्णयरेण दुगाइभावेहिं ।
भावे खओवसमिए, भावेसु य नत्थि अणुओगो ॥१४०६॥
अहवा आयाराइसु, भावेसु उ एस होइ अणुओगो ।
सामित्तं आसज्ज व, परिणामेसुं बहुविहेसुं ॥१४०७॥

સગ્રહાદિમાના કોઇપણ ભાવે વ્યાખ્યા કરાય, તે ભાવવડે અનુયોગ, ક્ષયોપશમ ભાવમા રહીને વ્યાખ્યા કરવી, તે ભાવમા અનુયોગ, અને ભાવોમા અનુયોગ નથી. અથવા આચારાદિ વિષયભેદથી ભિન્ન એવા ક્ષાયોપશમિક ભાવોમા વ્યાખ્યા કરવી તે ભાવોમા અનુયોગ અથવા સ્વામિપણુ પામીને બહુ પ્રકારના પરિણામોમા વ્યાખ્યા કરવી. તે ભાવોમા અનુયોગ ૧૪૦૬-૧૪૦૭

સગ્રહાદિ પાચ પ્રકારના અધ્યવસાય-મનના ભાવ છે. તેમાના કોઇપણ એક ભાવથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવવડે અનુયોગ કહેવાય તથા એ પાચ ભાવોમાના બે-ત્રણ આદિ ભાવોથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવોવડે અનુયોગ કહેવાય. એ પાચ ભાવો આ પ્રમાણે છે જેમકે (૧) આ શિષ્યો કેવી રીતે સૂત્રાર્થ ગ્રહણ કરનારા થશે? (૨) આ લોકો ગીતાર્થ થઇને વસ્ત્રાદિવડે ગચ્છને કેવી રીતે ઉપકાર કરશે? (૩) મને પણ આ વ્યાખ્યા કરતા કર્મ નિર્જરા થશે (૪) તથા એથી મારૂ શ્રુતજ્ઞાન પણ વૃદ્ધિ પામશે. (૫) અને વળી એમ કરવાથી શ્રુતનો અવ્યય ભાવ પણ થશે આ પાચ પ્રકારના અભિપ્રાયથી શ્રુતની સૂત્રાર્થથી વ્યાખ્યા કરે-વાચે

તથા ક્ષાયોપશમ ભાવમા વર્તનારાને વ્યાખ્યા કરતા ભાવમા અનુયોગ થાય છે, અને ભાવોમા અનુયોગ નથી હોતો. કેમકે ક્ષયોપશમપણે તે એકજ છે. અથવા એકજ ક્ષયોપશમભાવ આચારાગાદિ શાસ્ત્રના વિષયભેદથી ભેદ પામે છે, તેથી આચારાગાદિ શાસ્ત્રોના વિષયભેદવાળા ક્ષાયોપશમિકની અપેક્ષાએ ભાવોમા પણ અનુયોગ છે, એમ કહેવામા કઈ વિરોધ નથી અથવા સ્વામીપણુ પામીને ઘણા વ્યાખ્યાન કરનારાઓની અપેક્ષાએ, ઘણા ક્ષાયોપશમિક પરિણામોમા-ભાવોમા અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી પણ ભાવોમા અનુયોગ કહેવામા કઈ હરકત નથી ૧૪૦૬-૧૪૦૭

હવે આ અનુયોગના વિષયભૂત દ્રવ્યાદિનો, જેનો જ્યા સમાવેશ અથવા ભજના છે, તે કહે છે

दव्वे नियमा भावो, न विणा ते यावि खेत्त–कालेहिं ।

खेत्ते तिण्हवि भयणा कालो भयणा य तीसुंपि ॥१४०८॥

દ્રવ્યમા ભાવ–પર્યાય અવશ્ય હોય છે, કેમકે તે વિના દ્રવ્ય નથી હોતુ અને તે દ્રવ્ય તથા ભાવ ક્ષેત્ર વિના નથી હોતા વળી ક્ષેત્રમા એ ત્રણેની ભજના છે અને દ્રવ્યાદિ ત્રણમા કાળની પણ ભજના છે ૧૪૦૮

દ્રવ્યમા ભાવ–પર્યાય અવશ્ય હોય છેજ, પર્યાય વિનાનુ દ્રવ્ય કદિ પણ કયાય નથી હોતુ અને એ દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે ક્ષેત્ર તથા કાળ વિના નથી હોતા, કેમકે કોઈ પણ ક્ષેત્રમા દ્રવ્ય અવગાહેલુ અને સ્થિતિવાળુ હોય છેજ એટલે દ્રવ્ય–ભાવ પણ ક્ષેત્ર અને કાળ વિના કદિ પણ નથી હોતા તથા ક્ષેત્રમા દ્રવ્ય–કાળ–અને ભાવની ભજના હોય છે, કેમકે લોકક્ષેત્રમા તે હોય છે અને અલોક ક્ષેત્રમા તે નથી હોતા.

પ્રશ્ન :—ભગવન્ ! એ ત્રણેની ક્ષેત્રમા ભજના કેમ કહો છો ? કારણ કે અલોકમા પણ આકાશ દ્રવ્ય છે, વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, અને અગુરૂલઘુઆદિ અનન્તા પર્યાયો રૂપ ભાવ પણ છે, તો ત્યા એ ત્રણેની ભજના કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર —ભાઈ ! તારૂ કહેવુ સત્ય છે, પરન્તુ ત્યા અલોકમા જે આકાશ દ્રવ્ય કહેવાય છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે તે તો ક્ષેત્રનુ ગ્રહણ કરવાથી તેમાજ આવી ગયુ, વળી અહી કાળ પણ સમયાદિરૂપ વિચારવાનો છે, વર્તમાનાદિરૂપ કાળ નથી કહ્યો, તેથી તે સમયાદિ રૂપકાળ મનુષ્યક્ષેત્ર સિવાય અન્યત્ર નથી અને વર્તનાદિરૂપકાળ તો ક્ષેત્રનુ ગ્રહણ કરવાથી તેમાજ આવી ગયો અને પર્યાયો જે ભાવો, તે પણ ધર્માસ્તિકાય–અધર્માસ્તિકાય–પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યસબધીજ કહેલા છે, અને તે ભાવો–પર્યાયો તો અલોકમા નથી આકાશના અગુરૂલઘુ પર્યાયો ક્ષેત્રગ્રહણ કરવાની સાથેજ ગ્રહણ થયા એટલે અહી જુદા નથી કહ્યા માટે અલોકમા દ્રવ્ય–કાળ–અને ભાવનો અભાવ છે વળી દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–અને ભાવ એ ત્રણમા કાળ ભજનાએ છે. કારણ કે સમયક્ષેત્ર (મનુષ્યક્ષેત્ર)ની અદર રહેલા એ ત્રણેમા સમયાદિરૂપ કાળ છે, અને સમયક્ષેત્રની બહારના એ ત્રણેમા સમયાદિરૂપ કાળ નથી. આ પ્રમાણે રહેલા આ દ્રવ્યાદિનો અનુયોગ–વ્યાખ્યાન પ્રવર્તો છે–થાય છે. ૧૪૦૮

હવે પ્રસગથી દ્રવ્યાદિ સબધી બીજુ પણ કંઇક સ્વરૂપ કહે છે.

आहारो आहेय च, होइ दव्वं तहेव भावो य ।

खेत्तं पुण आहारो, कालो नियमाउ आहेओ ॥१४०९॥

દ્રવ્ય પર્યાયોનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમા આધેય છે, તેવીજ રીતે ભાવ–પર્યાય પણ કાળનો આધાર છે અને દ્રવ્યમા આધેય છે ક્ષેત્ર સર્વનો આધાર છે, અને કાળ સર્વથા આધેય છે. ૧૪૦૯

દ્રવ્ય, પર્યાયનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમા આધેય છે, તથા ભાવ–શ્યામવર્ણાદિ સમયાદિ સ્થિતિવાળા હોવાથી કાળનો આધાર છે, અને દ્રવ્યમા એ આધેય છે વળી આકાશરૂપ ક્ષેત્ર સર્વ ધર્મ–અધર્મ પુદ્ગળ–કાળ અને જીવ દ્રવ્યોનો, તથા અગુરૂલઘુ પર્યાયોનો આધાર છે પણ આધેય નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુઓ તેમાજ અવગાહીને રહી છે અને તે પોતે કોઈમા રહ્યુ નથી પણ સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી તે કોઇનુ આધેય નથી કાળ અવશ્ય આધેયજ

છે, પણ કોઇનો આધાર નથી, કેમકે તે દ્રવ્ય-પર્યાયોમા રહે છે, અને કાળમા અન્યની સ્થિતિ નથી ૧૪૦૯

एसोऽणुरूवजोगो, गओऽणुओगो अओ विवज्जत्थं ।
जो सो तु अणणुओगो, तत्थेमे होंति दिट्ठंता ॥१४१०॥

આ પ્રમાણે નામાદિ ભેદે સાત પ્રકારનો અનુયોગ કહ્યો. હવે તેથી વિપરીત અનનુયોગ અને તે અનુયોગ અને અનનુયોગના ઉદાહરણો કહે છે. ૧૪૧૦

(૧૩૩) वच्छगगोणी खुज्जा, सज्झाए चेव बहिरउल्लावे ।
गामेल्लए य वयणे, सत्तेव य होंति भावम्मि ॥१४११॥

(૧૩૪) सावगभज्जा सत्तवइए य, कोंकणगदारए नउले ।
कमलामेला संबस्स, साहसं सेणिए कोवो ॥१४१२॥

એ પ્રમાણે અનુકૂળ સબંધવાળો સાત પ્રકારનો અનુયોગ કહ્યો, હવે એથી વિપરીત એવો સાત પ્રકારે જે અનનુયોગ છે તે કહીશું, તેના આ દૃષ્ટાન્તો છે દ્રવ્યાનનુયોગમા વત્સ અને ગાયનુ, ક્ષેત્રાનનુયોગમા કુબ્જાનુ, કાલાનનુયોગમા અકાલસ્વાધ્યાયનુ, વચનાનનુયોગમા બધિરના આલાપનુ અને ગામડીયાનુ ઉદાહરણ છે તથા ભાવાનનુયોગમા તો જુદા સાત ઉદાહરણ છે. તે આ પ્રમાણે-શ્રાવકની ભાર્યાનુ, સાસપદિક પુરૂષનુ, કોકણક પુત્રનુ, નોળીઆનું, કમળામેળાનું, શાબના સાહસનું, અને શ્રેણિકના કોપનુ ઉદાહરણ. ૧૪૧૧-૧૪૧૨

આ ઉદાહરણોમાંનુ પહેલું વત્સ અને ગાયનુ ઉદાહરણ ભાષ્યકાર ઉપનયપૂર્વક સમજાવે છે

खीरं न देइ सम्मं, परवच्छनिओगओ जहा गावी ।
छड्डेज्ज व परदुद्धं, करेज्ज देहोवरोहं वा ॥१४१३॥
तह न चरणं पसूते, परपज्जायविणिओगओ दव्वं ।
पुव्वचरणोवघायं, करेइ देहोवरोहं वा ॥१४१४॥
जिणवयणासायणओ, उम्माया-ऽऽतंक-मरणहसणाहं ।
पावेज्ज सव्वलोयं, स बोहिलाहोवघायं च ॥१४१५॥
दव्वविवज्जासाउ, साहणमेओ तओ चरणमेओ ।
तत्तो मोक्खामावो, मोक्खामावेऽफला दिक्खा ॥१४१६॥

જેમ ગાયને અન્ય ગાયનો વત્સ લગાડવાથી ગોવાળને સારી રીતે દૂધ દોહવા નથી દેતી, અને બીજુ દોહેલુ દૂધ હોય તે પણ લાત મારી ઢોળી નાખીને લાતપ્રહારાદિથી શરીરને પીડા કરે છે, તેવી રીતે પરપર્યાયના વિનિયોગને પામાડેલુ દ્રવ્ય, ચારિત્રને ઉત્પન્ન નથી કરતું, અને પૂર્વના ચારિત્રનો ઘાત કરીને રોગાદિવડે શરીરને પીડા કરે છે વળી એજ પ્રમાણે જિનવચનની આશાતના થવાથી, તે આશાતના કરનારને ઉન્માદ-રોગ

મરણાદિ કષ્ટ થાય છે સર્વ વ્રતનો લોપ અને બોધિ-સમક્તિનો નાશ કરે છે. કારણ કે દ્રવ્યની વિપરીત પ્રરૂપણાથી જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, એ સાધનના ભેદથી મોક્ષનો અભાવ થાય છે, અને મોક્ષના અભાવે દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે. ૧૪૧૩-૧૪૧૪-૧૪૧૫-૧૪૧૬

સાત પ્રકારના અનનુયોગોને દૃષ્ટાન્ત પૂર્વક ભાષ્યકાર કહે છે તેમાના પહેલા બે નામ અને સ્થાપના અનનુયોગ સુગમ હોવાથી તેનો વિસ્તાર નથી કરતા, અને દ્રવ્યાનનુયોગ ઉદાહરણ પૂર્વક સમજાવે છે

જેમ કોઈ એક કાબરચિત્રી ગાયને બીજી કાળી ગાયનો વત્સ લગાડે, તો તે ગાય દોહનારને સારી રીતે દૂધ દોહવા દેતી નથી, કેમકે તેને પોતાના વત્સ સિવાય બીજો વત્સ ધાવવા જોડેલ હોવાથી અનનુયોગ છે, એમ અનનુયોગથી તે ગાય દોહવા નથી દેતી એટલુ જ નહિ, પણ બીજી ગાયનુ દોહેલુ દૂધ હોય તે પણ ઢોળી નાખે છે અને લાતપ્રહારાદિવડે દોહનારના હાથ-પગ આદિ અવયવોને પીડા કરવાથી શરીરને બાધા ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી રીતે અહી પણ વક્તા પુરૂષ જ્યારે જીવાદિદ્રવ્યને અજીવાદિદ્રવ્યોના ધર્મવડે પ્રરૂપે, અથવા અજીવાદિ દ્રવ્યને જીવાદિ દ્રવ્યના ધર્મવડે પ્રરૂપે છે, ત્યારે એ પ્રમાણે પરપર્યાયના વિરૂદ્ધ નિયોગથી વિપરીત રીતે પ્રરૂપાતુ તે દ્રવ્ય ચારિત્ર ઉત્પન્ન કરતુ નથી-ચારિત્રનો હેતુ થતુ નથી એટલુ જ નહિ પરન્તુ એ પ્રમાણે અનનુયોગ કરતા-વિપરીત વ્યાખ્યા કરતા તે વક્તાના પૂર્વપ્રાપ્ત ચારિત્રનો ઘાત થાય છે, તેમજ એ રીતે અવિધિએ પ્રરૂપણા કરતા રોગાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી તેના શરીરને પણ બાધા પીડા થાય છે. વળી એ પ્રમાણે વિપરીત પ્રરૂપણા કરતા જિનવચનની આશાતના થવાથી ઉન્માદ-રોગ-મરણ આદિ દુ:ખો પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વ વ્રતનો લોપ થાય છે, અને સમક્તિનો પણ નાશ થાય છે કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણાથી દ્રવ્યનો વિપર્યાસ થાય છે, અને તેમ થવાથી સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, સાધનનો (સમ્યગ્જ્ઞાનાદિકનો) ભેદ થવાથી ચારિત્રનો ભેદ થાય છે અને ચારિત્રના ભેદથી મોક્ષરૂપ સાધ્યનો ભેદ થાય છે. એટલે કે સાધનના અભાવે સાધ્યનો પણ અભાવ થાય છે, અને છેવટે મોક્ષ માટે ગ્રહણ કરેલી દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે, કેમકે એમ કરવાથી તે દીક્ષાનુ ફળ મોક્ષ પ્રાપ્ત નથી થતુ એ પ્રમાણે દ્રવ્યનો અનુયોગ કરવાને બદલે અનનુયોગ કરવામા આવે એટલે વિપરીત વ્યાખ્યા કરવામા આવે તો ઉપરોક્ત દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૧૩-૧૪૧૪-૧૪૧૫-૧૪૧૬

હવે દ્રવ્યનો સમ્યગ્ અનુયોગ કરવામા જે ગુણો થાય છે, તે કહે છે

सम्मं पयं पयच्छइ, स वच्छविणिओगओ जहा घेणू ।
तह सयपज्जवजोए, दव्वं चरण तओ मोक्खो ॥१४१७॥

જેમ ગાય પોતાના વત્સના વિનિયોગથી સારી રીતે દૂધ આપે છે, તેમ સ્વપર્યાયના વિનિયોગથી દ્રવ્ય પણ ચારિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે ચારિત્રથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એ દૂધના અનુયોગ ને અનનુયોગના દૃષ્ટાંત કહ્યા ૧૪૧૭

હવે ક્ષેત્રાદિના અનુયોગ અને અનનુયોગમા અનુક્રમે ઉદાહરણ પૂર્વક ગુણ અને દોષો કહે છે.

एव खेत्ताईसुवि सधम्मविणिओगओऽणुओगो त्ति ।

विवरीए विवरीओ, सोदाहरणोऽणुगतव्वो ॥१४१८॥

એજ પ્રમાણે ક્ષેત્રાદિમા સ્વધર્મના વિનિયોગથી અનુયોગ થાય છે, અને એથી વિપરીત પરધર્મના વિનિયોગથી અનનુયોગ થાય છે, તે ઉદાહરણ પૂર્વક જાણવુ ૧૪૧૮

ઉપર કહ્યા મુજબ ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવમા પણ સ્વધર્મના સયોગથી વ્યાખ્યા કરતા અનુયોગ થાય છે, અને પરધર્મના સયોગથી વ્યાખ્યા કરતા અનનુયોગ થાય છે, તેના દષ્ટાતો પોતાની બુદ્ધિએ કરીને બીજા ગ્રથોથી જાણવા આ પ્રમાણે સક્ષેપ કરે છે તો પણ શિષ્યના અનુગ્રહને માટે તેના દષ્ટાન્ત અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહે છે

પ્રતિષ્ઠાન નગરનો શાતવાહન રાજા, નભોવાહન રાજાની રાજધાની ભરૂચ નગરીનો દર વર્ષે આવીને ઘેરો નાખી રોધ કરતો હતો અને વર્ષાઋતુમા પાછો પોતાના નગરે જતો હતો અને તે સીવાયના કાલમા ત્યા રહેતો એમ કરતા એક વખત રોધ કરવા આવે છતે પોતાના નગર તરફ જવાની ઈચ્છાવાળા તે રાજાએ તણુના સભામડપમાજ ભૂમિ ઉપર પાત્ર વિના થુક નાખ્યુ, તે ઉપરથી રાજાને થુકવાનુ પાત્ર ધારણ કરનાર કુબ્જા, જે ત્યા ઉભી હતી, તેણે વિચાર્યું કે—'રાજા આ સ્થાનનો ત્યાગ કરીને અવશ્ય પ્રભાતે પોતાના નગર તરફ જશે, કેમકે જો જલદી જવાનો ન હોય, તો આ સ્થાનકે આમ પાત્ર વિના થુકે નહી આ પ્રમાણે વિચારીને તે કુબ્જાએ પોતાના પરિચિત કોઈ વાહનવાળાને પોતાનો નિશ્ચય કહ્યો, તેથી તેણે વાહનો તૈયાર કરીને રાજાના જવા પહેલાજ તે રવાના કરી દીધા, તેની પાછળ સર્વ લશ્કર પણ જવાને તૈયાર થઇ ગયુ અને જવા માડયુ લશ્કર ચાલવાથી ઉડેલી ધૂલથી આકાશ ભરાઈ ગયુ, આથી વિસ્મિત મનવાળા રાજાએ વિચાર્યું કે મે કોઇને પણ પ્રયાણ માટે કહ્યુ નથી ધૂળ ઉડવાના ભયથી અલ્પ પરિવાર સાથે માત્ર મારે એકલાએજ આગળ જવુ અને પાછળથી સર્વ સૈન્યને આવવાને કહેવુ, આવો મારો વિચાર હતો, તેના બદલે આતો એથી વિપરીત થયુ. પણ આ સર્વ સૈન્યના લોકોએ પ્રયાણ જાણ્યુ કેવી રીતે ? પછી એ સબધી તપાસ કરતા પરપરાએ એનુ કારણ કુબ્જા છે એમ જાણ્યુ, તેને પુછતા તેણે એ પૂર્વ હકીકતથી પોતાનો સર્વ નિશ્ચય જણાવ્યો.

આ સ્થળે સભામડપની ભૂમિમા થુકવુ તે ક્ષેત્રવડે અનનુયોગ છે અને તે થુકને પાત્રમા લેવુ, વાળી નાખવુ વિગેરે અનુયોગ છે. એ પ્રમાણે અહી પ્રસ્તુતમા પણ આકાશને એકાન્ત નિત્ય-એક-અપ્રદેશી છે, એમ કહેવાથી ક્ષેત્રનો અનનુયોગ થાય છે, અને સ્યાદ્વાદશૈલી વડે કથચિત્ નિત્ય વગેરે કહેવાથી ક્ષેત્રનો અનુયોગ થાય છે. આ પ્રમાણે ક્ષેત્રના અનુયોગ અને અનનુયોગમા કુબ્જાનુ ઉદાહરણ કહ્યુ

હવે કાળના અનુયોગ અનનુયોગમા અકાલે સ્વાધ્યાય કરનાર સાધુનુ દષ્ટાન્ત કહે છે.

કોઈ એક સાધુ કાલિકશ્રુત ગણવાનો વખત વીતી ગયા છતા, તે ધ્યાનમા નહિ રહેવાથી અકાળે તે શ્રુતનુ પુનરાવર્તન કરવા લાગ્યા, તેથી કોઇ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતાએ વિચાર્યું કે 'આ મુનિ અકાળે શ્રુત ગણે છે તેથી કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ દેવ તેમને છળશે, માટે હુ તેમને તેમ કરતા નિવારૂ' એમ વિચારીને તે દેવતા ગોવાળનીનુ રૂપ ધારણ કરી, માથે છાશથી ભરેલો ઘડો મૂકીને તે મુનિની નજીકમા "કોઇને શાશ લેવી છે ! છાશ" એમ વારવાર મોટા અવાજથી બોલીને ગમનાગમન કરવા લાગી, તેના તે અવાજથી ઉદ્વેગ પામેલા

મુનિએ કહ્યુ-'અરે બાઇ ! શુ અત્યારે છાશ વેચવાનો તારે વખત છે ? આથી તે ગોવાળણીએ કહ્યુ કે 'મહારાજ ! ત્યારે શુ તમારે પણ અત્યારે આ કાલિકસૂત્રના સ્વાધ્યાયનો વખત છે ?' તેના તે વચનથી વિસ્મય પામેલા સાધુએ ઉપયોગ દઇને પોતે અકાળે પુનરાવર્તન કર્યું જાણી, તે માટે મિથ્યાદુષ્કૃત આપ્યુ. પછી તે દેવતાએ પ્રગટ થઇને કહ્યુ કે 'મહારાજ ! અકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવો છળ કરે છે. માટે હવે ફરી આમ અકાળે સ્વાધ્યાય ન કરશો ' એમ સાધુને શિખામણ આપીને દેવ અન્તર્ધ્યાન થઈ ગયો.

અહીં અકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી કાળનો અનનુયોગ થાય. અને યોગ્યકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી કાળનો અનુયોગ થાય પ્રસ્તુતમા પણ કાળના ધર્મોની વિપરીત વ્યાખ્યા કરવાથી અનનુયોગ થાય અને અવિપરીત વ્યાખ્યા કરવાથી અનુયોગ થાય છે

હવે વચન સબધી અનુયોગ અને અનનુયોગના બે દૃષ્ટાન્તો છે, તેમા પ્રથમ બ્હેરાના કુટુબનુ દૃષ્ટાન્ત કહે છે—

કોઇએક ગામમા એક ડોસો-ડોસી, તેનો પુત્ર અને પુત્રની વધુ આ ચાર માણસનુ કુટુબ રહેતુ હતુ તે આખુ કુટુબ બહેરૂ હતુ, એક દિવસે એ વૃદ્ધનો પુત્ર ક્ષેત્રમા હળ ચલાવતો હતો, તેવામા કોઇ મુસાફરોએ તેને માર્ગ બાબત પૂછ્યુ, એટલે તેણે કહ્યુ કે "આ બળદ મારા પોતાના છે, બીજા કોઈના નથી" જે પૂછ્યુ હતુ, તેનો ઉત્તર ન આપતા આમ ભળતોજ ઉત્તર મળવાથી, મુસાફરોએ જાણ્યુ કે આ બ્હેરો છે, તેથી તેઓ બીજુ કઈ ન પૂછતા પોતાના માર્ગે ચાલ્યા ગયા તે પછી તેની વહુ ઘેરથી ખાવાનુ ભાથુ લઇને આવી, એટલે ખાતા ખાતા તેણે પોતાની સ્રીને કહ્યુ કે હમણા અહીથી જતા મુસાફરોએ કહ્યુ કે 'આ બળદો બહુ સારા શીગડાવાળા છે' અર્થાત્ મુસાફરોની ધારણા બલદોને ઉપાડી જવાની હતી, આના ઉત્તરમા તેની ભાર્યાએ કહ્યુ કે 'શાક ખારૂ હોય, કે મોળુ હોય, હુ કઇ જાણતી નથી, કેમકે એ તમારી માતાએ કર્યું છે.' ત્યાર પછી ત્યાથી તેની સ્રી ઘેર ગઈ અને પોતાની વૃદ્ધ સાસુ સુતર કાતતી હતી તેને કહ્યુ કે 'આજે તો શાક ખારૂં થયુ છે, એમ તમારા પુત્ર કહેતા હતા ' આના ઉત્તરમા સુતર કાતતી ડોસીએ ક્રોધથી કહ્યુ કે-'સુતર ઝીણુ થાઓ કે જાડુ થાઓ, ગમે તેવુ થાઓ, પણ ડોસાને તો તેનુ વસ્ર થશે' થોડીવાર પછી ડોસો જે બહાર તલની રક્ષા કરતો હતો તે ઘેર આવ્યો, એટલે ક્રોધાયમાન થએલ વૃદ્ધાએ ડોસાને કહ્યુ કે 'આજ કાલની આવેલી વહુ મને કહે છે કે સુતર જાડુ કતાય છે, એ મને કહેનાર કોણ ?' આના જવાબમા ડોસાએ કહ્યુ કે મે તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો તારા સોગન, હુ સત્ય કહુ છુ કે મે તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો '

આ રીતે એક પ્રકારે કહ્યુ હોય, તે બીજા પ્રકારે સાભળે, અને તેવીજ રીતે બીજાને પ્રરૂપે, તે વચનનો અનનુયોગ કહેવાય અને જેવુ સાભળ્યુ હોય, તેવુ જ પ્રરૂપે તો તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય વચનાનુયોગને પ્રધાન જણાવવાને અર્થે આ સબધમા બીજુ એક ગામડીઆનુ દૃષ્ટાન્ત છે તે આ પ્રમાણે—

કોઈ એક ગામમા કોઇ સ્રીનો પતિ મરણ પામ્યો, તેથી તે સ્રી ત્યા મહામુશીબતે પણ નિર્વાહ ન થવાથી પોતાના નાના પુત્રને લઇને બીજે ગામ ગઇ, ત્યા તે પુત્ર અનુક્રમે મોટો થયો એટલે તેણે તેની માતાને પૂછ્યુ કે 'મારા પિતા આપણો નિર્વાહ કેવી રીતે

કરતા હતા ?' માતાએ કહ્યુ, 'બેટા ! તેતો રાજસેવા કરીને આપણો નિર્વાહ કરતા હતા પુત્રે કહ્યુ, 'તો હુ પણ રાજસેવા કરીને આપણો નિર્વાહ ચલાવીશ.' માતાએ કહ્યુ 'બેટા ! રાજસેવા બહુ દુષ્કર છે, ઘણા વિનયથી તે કરવી પડે છે' પુત્રે કહ્યુ 'કેવી રીતે એ વિનય કરવો, તે તુ જાણે છે ?' માતા એ કહ્યુ–' ! જો સાભળ ! જે કોઇ મળે, તે સર્વને જોઇને પ્રણામ કરવા, સર્વની સાથે નમ્રતાથી વર્તવું સર્વની ઇચ્છાને અનુસરીને વર્તવુ, ઈત્યાદિ ઘણા પ્રકારે એમા સાવધાન રહેવુ જોઇએ' એ સાભળીને પુત્રે કહ્યુ, 'માતા ! હુ એ પ્રમાણે વર્તીશ, મને જવાની રજા આપ' પછી માતાની આજ્ઞા લઇને તે રાજધાની તરફ ચાલ્યો.

માર્ગમા જતા જગલની અદર વૃક્ષના મૂળમા બેઠેલાને હરિણો પર ધનુષ્યબાણ તાકીને છુપાઈ રહેલા શિકારી લોકોને જોયા, એટલે તેણે તે શિકારિઓને મોટા અવાજથી પ્રણામ કર્યો તેથી ત્યા ઉભેલા હરિણો ભય પામીને એકદમ ભાગી ગયા. આથી ક્રોધાયમાન થએલા તે શિકારીઓએ તેને બાધીને ખુબ માર્યો આથી તેણે કહ્યુ, 'અરે ભાઈ સાહેબ ! મે તમારૂ શુ બગાડયુ છે ? મારી માતાએ મને શીખવ્યુ છે કે જે કોઈ મળે તેને પ્રણામ કરવા, તેથી મે તમને સર્વને પ્રણામ કર્યા, એમા મે તમારો શો ગુન્હો કર્યો ?' આમ કહેવાથી શીકારીઓએ જાણ્યુ કે "બિચારો ભોળો છે' તેથી તેને છોડી મૂકયો, અને કહ્યુ કે 'જ્યારે અમારી પેઠે કોઈ ગુપચુપ છુપાઈ બેઠા હોય, ત્યારે કઈ પણ બોલ્યા વિના છાનામાના આવવુ' એ ગામડીઓ તેઓની તે શીખામણ અગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યો

આગળ જતા કોઈ ગામની નજીકમા ધોબીલોકોને લુગડા ધોતા તેણે જોયા. તે ધોબીના લુગડા હરરોજ ચોર લોકો લઇ જતા હતા તેથી તે લોકો–ત્યા આગળ હાથમા લાકડીઓ લઇને ચોરની રાહ જોતા છુપાઇને બેઠા હતા તેમને તે પ્રમાણે છુપાઇને બેઠેલા જાણીને તે ગામડીઓ છાનોમાનો કઈ બોલ્યા વિના શરીર નમાવીને ધીમે ધીમે ત્યા આવ્યો, એટલે, ધોબી લોકોએ તેનેજ ચોર જાણીને ખુબ મારીને બાધ્યો જ્યારે ગામડીઆએ સત્ય હકીકત કહી ત્યારે તેઓએ તેને છોડયો અને કહ્યુ કે "જ્યારે અમારી માફક કોઈ લોકો એકઠા થયા હોય, ત્યારે" ઉસ–ખારો અહી ઘણો પડો, અને શુદ્ધ થાઓ એમ કહેવુ" તેઓની આ શિક્ષા અગીકાર કરીને તે ગામડીઓ આગળ ચાલ્યો, તે ગામમાથી ઘણા મગળો પૂર્વક શુભમુહૂર્તમા પ્રથમ હળ જોડવાની ક્રિયા કરવા નીકલતા લોકોને જોયા, એટલે ધોબીઓના કહેવા મુજબ તેણે કહ્યુ કે 'અહી ઉસ–ખારો ઘણો પડો અને બધુ સાફ થાઓ.' તેનુ આવુ અપશુકન ભરેલુ બોલવુ સાભળીને ખેડુતોએ તેને પકડીને ઘણોજ માર માર્યો, જ્યારે તેણે ખરી હકીકત કહી ત્યારે તેને છોડયો અને કહ્યુ કે–જ્યા આવુ તુ દેખે, ત્યા એમ કહેવુ કે "આવી ગાડીઓ ભરાઓ, ઘણુ જ આવુ થાઓ. નિરન્તર આવુ જ થાઓ" ખેડુતોની શિખામણ ધ્યાનમા રાખીને તે આગળ ચાલ્યો.

ત્યા કોઇ મરી ગએલાના શબને લોકો સ્મશાનમા લઇ જતા હતા, તે લોકોને તેણે જોયા, તેથી ખેડુતોના કહેવા મુજબ તે મૂર્ખાએ કહ્યુ કે 'આવી ગાડીઓ ભરાઓ ને આવુ ઘણુ જ થાઓ' એટલે તે લોકોએ પણ તેને માર મારીને બાધ્યો પૂછતા જ્યારે સત્ય બીના કહી ત્યારે છોડયો. અને કહ્યુ કે જ્યારે આવુ જોવામા આવે ત્યારે "તમોને–આવુ કદી

પણ ન થાઓ, આવા બનાવનો હમ્મેશા વિયોગ થાઓ " એમ કહેવુ, તેઓની તે શિક્ષા માન્ય કરીને તે આગળ વધ્યો.

એક જગ્યાએ વિવાહનો સમારંભ જોયો, તે જોઇને તેણે પૂર્વે કહ્યા મુજબ આવુ કદિ પણ ન થાઓ વિગેરે કહ્યુ, એટલે ત્યા પણ તેને ઘણોજ માર પડયો, અને સત્ય વાત કહી ત્યારે મુક્ત કર્યો, અને કહ્યુ કે જ્યા આવુ જુએ ત્યા એમ કહેવું કે-'તમે હમ્મેશાં આવુ જુઓ આ સબંધ શાશ્વતો થાઓ. કદિપણ વિયોગ ન થાઓ.' આ પ્રમાણે કહેવું. તેમની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને તે આગળ ચાલ્યો

કોઈ અધિકારિને સાકળોથી બાધેલો જોઇને પૂર્વે કહ્યા મુજબ બોલ્યો. એટલે ત્યાં પણ લોકોએ તેને ખુબ માર માર્યો, પછી સત્ય બીના જાણી ત્યારે છુટો કર્યો, અને શીખવ્યુ કે જ્યા આવુ જોવામા આવે ત્યાં આથી શીઘ્રવિયોગ થાઓ, કદિપણ આવુ ન થાઓ, એમ કહેવુ ' તેમની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યો.

ત્યા આગળ કોઈ રાજાઓની સંધી સંબંધી વાતચીત થતી હતી, તે સાભળીને તેણે કહ્યુ કે-'આવુ કદી પણ ન થાઓ, શીઘ્રતાથી વિયોગ થાઓ.' આ સાંભળીને લોકોએ તેને ત્યા પકડીને ખૂબ માર માર્યો, સત્ય વાત જાણ્યા પછી છોડયો.

આ પ્રમાણે એ મૂર્ખ ગામડીઓ દરેક સ્થળે માર ખાતો ખાતો કોઇ વૈભવ વિનાના નિર્ધન ઠાકોરને ઘેર નોકર રહ્યો. ત્યા ઠાકોર નિર્ધન હોવાથી અને દુષ્કાલનો પ્રસંગ હોવાથી ઠાકોરની સ્ત્રીએ ઘેર ઘેંશ તૈયાર કરી અને પેલા મૂર્ખ નોકરને કહ્યુ કે 'જા ગામની સભામા બેઠેલા ઠાકોરને કહે કે-ઘેંશ તૈયાર થઈ ગઈ છે, માટે હમણા ચાલો, નહિ તો પછી ઠરી જશે' મૂર્ખ નોકરે સભામા જઇને બધા લોક સાભળે તેમ મોટેથી કહ્યુ કે, 'ઠાકોર સાહેબ ! જલ્દી ઘેર ચાલો અને ઘેંશ જમી લ્યો, નહી તો પછી ઠરી જશે ' તેનુ તેવુ કથન સાભળીને ઠાકોર બિચારો લજ્જા પામીને ઘેર આવ્યો, અને ખૂબ ઠપકો આપી કહ્યુ કે 'અરે મૂર્ખ ! ઘણા માણસોની વચ્ચે એમ બોલાતુ હશે ? ત્યાતો જ્યારે આવુ ઘરનુ કાર્ય હોય, ત્યારે પાસે આવીને મુખે વસ્ત્ર રાખીને ધીમે ધીમે કાન પાસે કહેવુ જોઈએ.' ઠાકોરની શીખામણ તેણે માન્ય કરી.

એમ કરતા કેટલાક દિવસો વિત્યા પછી ઠાકોરને ઘેર આગ લાગી, એટલે ઠાકોરને બોલાવવા માટે સભામા ગયો ત્યા જઇને ધીમે ધીમે આગળ આવી, મુખે વસ્ત્ર રાખીને ઠાકોરના કાનમા કહ્યુ કે 'ઘેર આગ લાગી છે.' આ સાભળી ઠાકોર એકદમ ઉઠયા અને ઘર તરફ દોડયા, પણ એટલામા તો માલ મિલકત સાથે સર્વ ઘર બળીને ભસ્મ થઈ ગયુ આથી ખૂબ ગુસ્સે થએલા ઠાકોરે તે મૂર્ખ નોકરને ખૂબ માર મારીને કહ્યુ, 'અરે મૂર્ખ ! જ્યારે આ પ્રમાણે હતુ, ત્યારે પ્રથમ ધુમાડો નીકળતાજ તે પાણી ધૂળ-ભસ્મ વિગેરે કેમ કંઇ ના નાખ્યુ, અને મોટો અવાજ કરીને બીજા લોકોને પણ ખબર કેમ ન કહી ?" મૂર્ખ ગામડીઆએ કહ્યુ 'સાહેબ ! જો હવે ફરી એમ થશે તો એ પ્રમાણે કરીશ, મારો ગુનો માફ કરો ' ઠાકોરે તે દિવસે તેને જતો કર્યો

કેટલાક દિવસો ગયા પછી એક દિવસ ઠાકોર સ્નાન કરીને સુગંધી ધુપ લેવા બેઠા. તે વખતે ઢાકેલા પાટલા ઉપરથી અગરૂચંદનના ધુમની શીખા નીકળી, તે જોઇને પેલા

મૂર્ખ ગામડીઆએ, ઓસામણથી ભરેલુ તપેલુ ત્યા પડયુ હતુ તે ઉપાડીને ઠાકોર ઉપર રેડયુ. તે સિવાય પાણી ધુળ-ભસ્મ વિગેરે નાખીને ઠાકોરને તરબોલ કરી નાખ્યા અને પછી મોટી બૂમો પાડીને લોકોને એકઠા કર્યા આથી ઠાકોરે કંટાળીને તેને રજા આપી.

આ પ્રમાણે શિષ્ય પણ ગુરૂ મહારાજ જે વચન કહે તે વચન દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને પરનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના સ્વયં બોલે તે વચનનો અનનુયોગ કહેવાય, અને જે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિની ઉચિતતાથી બોલે તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય

ભાવ અનુયોગ અને અનનુયોગના સાત ઉદાહરણ છે, તેમા પ્રથમ શ્રાવકની ભાર્યાનુ ઉદાહરણ કહે છે

કોઇ યુવાન શ્રાવકે પાચ અણુવ્રત ગ્રહણું કર્યાં હતા તેણે એક વખત ઉદ્ભટ વેષ અને શૃંગારયુક્ત રૂપવતી પોતાની સ્ત્રીની સખીને જોઈ, તે સ્ત્રીને જોઇને તે યુવાન શ્રાવકને તેનાપર ગાઢ કામાભિલાષ થયો પરન્તુ લજ્જાદિના કારણથી કોઇને પણ તે સંબંધી વાત કહી શક્યો નહિ, અને તેને મેળવવાની ચિન્તાથી દરરોજ દુર્બળ થવા લાગ્યો આથી તેની સ્ત્રીએ તેને ઘણા આગ્રહથી દુર્બળ થવાનુ કારણ પૂછયુ. એટલે તેણે તેને મહામુશીબતે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો સ્ત્રી ચતુર હતી, તેથી તેણે ડહાપણ પૂર્વક પતિને કહ્યુ, 'વ્હાલા ! આટલાજ માટે ખેદ પામો છો ? એમા શુ મુશ્કેલ છે ? પહેલાથીજ આપે મને કેમ ન કહ્યુ ? મ્હારી સખી મારે આધીન છે, એટલે જેમ હુ કહીશ તેમ કરશે, માટે તે સંબંધી જરાપણ ચિન્તા કરશો નહિ થોડા વખતમાજ હુ આપને તેનો સમાગમ કરાવીશ' ઈત્યાદિ અનુકૂળ વચનોથી પતિને સંતોષ પમાડીને બીજે દિવસે પતિને કહ્યુ,

'વ્હાલા ! મ્હારી સખીએ આપનુ ઇચ્છિત પૂર્ણ કરવા કબુલ્યુ છે, પરન્તુ તે રાત્રિની શરૂઆતમા આપની પાસે આવશે અને લજ્જાળુપણાથી વાસભુવનમા પેસતાજ દીપક બુઝાવી નાખશે યુવાન શ્રાવકે કહ્યુ 'ભલે, તેને તેમ ઇષ્ટ હોય, તો મને એમ કરવામા કંઇ હાની નથી' ત્યાર પછી તે ચતુર શ્રાવિકાએ પોતાની સખી પાસેથી તેણે તે દિવસે જે વસ્ત્ર અને આભૂષણો પહેર્યાં હતા, તે કોઈ બહાને માગી પછી રાત્રિના જે સમયે મળવાનો સંકેત કર્યો હતો, તે વખતે તેણે તે વસ્ત્ર અને આભૂષણો, પોતાની સખીના જેવી ઢબથી પહેર્યાં, અને ગોળીના પ્રયોગથી અવાજ પણ તેના જેવોજ કર્યો પછી તેના જેવાંજ મનોહર વિલાસ અને અભિનય યુક્ત ધારણ કરેલા શ્રેષ્ઠ ફુલ તાબુલ સુખડ અગરૂ બરાશ કસ્તુરિ વીગરે સમસ્ત ભોગના અંગવાલી તે શ્રાવકની પત્ની નિર્મલ પ્રકાશવાલા સુંદર સંકેતવાળા વાસભુવનમાં દાખલ થઇ પછી ઉત્કંઠાપૂર્વક વિકસિત નેત્રવાલા, ગંગા-નદીના કિનારા સરખા પલ્યંક ઉપર બેઠેલા તે જુવાન પુરૂષે અમૃતની વૃષ્ટિ ધારણ કરતી હોય તે રીતે આંખો તથા મનને આનંદ ઉપજાવતી તેણે જોઈ તેણીને જોવા માત્રમા ચતુર ચતુરાએ દીપક બુઝાવી નાખ્યો, અને પછી વિવિધ વિલાસ યુક્ત કથા ગોષ્ટીપૂર્વક તેની સાથે સંપૂર્ણ ક્રીડા કરી તે પછી ઘણો વખત એમ વિલાસમા ગાળીને તે વેશધારી સ્ત્રી ચાલી ગઈ

તે ગયા બાદ સવારમા ઊઠીને પોતે કરેલા અકાર્યનો પસ્તાવો કરતો શ્રાવક ચિન્તવવા લાગ્યો કે "સર્વ સુંર અને અસુર દેવોએ જેઓશ્રીના ચરણકમળને પ્રણામ કરેલા છે, એવા જિનેશ્વરોએ પરભવના શબલ સમાન અને હિતકારી જે શીલવ્રત કહ્યુ છે, અરેરે ! મે

મૂર્ખાએ તે શીલ ગુમાવ્યુ.' ઇત્યાદિ સ વેગવશે કરીને પશ્ચાતાપ કરવા પૂર્વક નિરન્તર અન્તઃકરણમા ખેદ ધારણ કરવા લાગ્યો અને પ્રતિદિન વધારે દુર્બળ થવા લાગ્યો આથી પુન તેની સ્ત્રીએ કારણ પૂછ્યુ, એટલે શ્રાવકે નિ.શ્વાસપૂર્વક કહ્યુ કે 'પ્રિયતમે ! ચિરકાળ પર્યન્ત પાળેલુ, સ્વર્ગ અને મોક્ષનુ કારણ એવુ જે શીલવ્રત, તેનુ મે ખ ડન કર્યું, અરેરે ! મે મૂર્ખ અને કામાન્ધે એવુ અકાર્ય કર્યું છે, કે જે અકાર્ય બીજા અજ્ઞાની-જનો પણ ન કરે. હવે આ વ્રત ખ ડિત થયુ, તેથી મારૂ શુ થશે. આવા પ્રકારની ચિન્તાથી વ્હાલિ ! હુ દરરોજ કૃશ થતો જાઉ છુ '

આ પ્રમાણે પતિનુ સ વેગ યુક્ત પશ્ચાતાપ કરતુ ચિત્ત જાણીને સ્ત્રીએ સર્વ યથાર્થ હકીકત કહી અને સુરતક્રીડા સમયે થયેલ વાતચિત વિગેરે નિશાનીઓ આપીને પ્રતીતિ કરાવી, આથી તે સ્વસ્થ થયો

આ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીને પણ પરસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ભોગવવાથી તેને ભાવનો અન-નુયોગ થયો, અને જ્યારે તે સત્ય હકીકત જાણી ત્યારે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો. એજ પ્રમાણે ઔદયિકાદિ ભાવોની વિપરીત પ્રરૂપણા કરતા ભાવનો અનનુયોગ થાય, અને યથાવસ્થિત તેનુ સ્વરૂપ કથન કરવાથી ભાવનો અનુયોગ થાય.

આ સ બ ધમા બીજુ સામપહિકનુ ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે—

કોઇ નજીકના ગામમા એક સેવક પુરૂષ રહેતો હતો તે પુરૂષ સાધુઆદિ ,દર્શનીઓ સ બ ધીનો ધર્મ કદિપણ સાભળતો નહી–સાભળવાની ઇચ્છા પણ કરતો નહિ, અને તે સાધુઓની પાસે જતો પણ નહિ અને કોઇને વસ્તિ પણ આપતો નહી, કારણ કે તે એમ માનતો હતો, કે 'જો હુ એવા મુનિઓ પાસે જાઉ, તો તેઓ અહિસા–અસત્ય–ચોરીનો ત્યાગ–પરસ્ત્રી ત્યાગ વિગેરે નિયમો આપે, હુ તે નિયમો પાળવાને સમર્થ નથી, માટે બહેતર છે કે તેઓની પાસે જવુ જ નહિ અને ધર્મ પણ સાભળવો નહિ

એક વખત વર્ષાઋતુ આવવા પહેલા થોડાજ કાળમા તેજ ગામમા કેટલાક સાધુઓ આવ્યા. તેઓ આવીને ગામમા રહેવાનુ સ્થાન શોધવા લાગ્યા., તેમને સ્થાન શોધતા જોઇને પેલા સેવકપુરૂષના બીજા મિત્રોએ કૌતુક જોવાની ઇચ્છાથી તે સાધુઓને કહ્યુ કે 'મહારાજ ! આ ગામમા આપની ભક્તિ કરે એવો માત્ર એકજ શ્રાવક છે, તે જુઓ પેલા ગૃહમા રહે છે, આપ ત્યા જાઓ, તે આપને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે ' સાધુઓ તેમના કહેવા મુજબ ત્યા ગયા, પણ પેલો પુરૂષ તો તેમના સામુ ,પણ જોયા વિના નીચુ મુખ કરીને પોતાનુ કાર્ય કરવા લાગ્યો. તેથી એ સાધુઓમાના એક સાધુએ બીજા સાધુઓને કહ્યુ કે 'આ શ્રાવક તે નહિ હોય, અથવા તે લોકોએ આપને ઠગ્યા સાધુનુ એ વચન સાભળીને તે સેવક પુરૂષે સ ભ્રમથી પૂછ્યુ 'મહારાજ ! શુ કહ્યુ ? કોણે તમને ઠગ્યા ?' એના ઉત્તરમા સાધુઓએ સર્વ હકીકત કહી એટલે વિચાર્યુ કે–'અહો ? શુ મારાથી પણ એ લોકો આટલા બધા નીચ છે કે તેઓએ આ સાધુઓની પણ મશ્કરી કરીને ઠગ્યા ? હશે તેઓએ ગમે તે અભિપ્રાયથી એમ કહ્યુ હોય, પણ હવે હુ અને આ મુનિઓ તેમની હાસીના પાત્ર ન થઇએ, એમ કરૂ જો કે આ મુનિઓ અહીં રહે એ મને ઇષ્ટ નથી, તો પણ મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હુ આચરણ કરીને તેઓની હાસી, સત્યરૂપે કરી બતાવુ.' એમ વિચારીને કહ્યુ

મૂર્ખ ગામડીઆએ, ઓસામણથી ભરેલુ તપેલુ ત્યા પડ્યુ હતુ તે ઉપાડીને ઠાકોર ઉપર રેડ્યુ, તે સિવાય પાણી ધુળ-ભસ્મ વિગેરે નાખીને ઠાકોરને તરબોલ કરી નાખ્યા અને પછી મોટી બૂમો પાડીને લોકોને એકઠા કર્યા આથી ઠાકોરે ક ટાળીને તેને રજા આપી.

આ પ્રમાણે શિષ્ય પણ ગુરૂ મહારાજ જે વચન કહે તે વચન દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર. કાળ અને પરનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના સ્વય બોલે તે વચનનો અનનુયોગ કહેવાય, અને જે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિની ઉચિતતાથી બોલે તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય

ભાવ અનુયોગ અને અનનુયોગના સાત ઉદાહરણ છે, તેમા પ્રથમ શ્રાવકની ભાર્યાનુ ઉદાહરણ કહે છે

કોઇ યુવાન શ્રાવકે પાચ અણુવ્રત ગ્રહણ કર્યા હતા તેણે એક વખત ઉદ્ભટ વેષ અને શૃંગારયુક્ત રૂપવતી પોતાની સ્ત્રીની સખીને જોઈ, તે સ્ત્રીને જોઇને તે યુવાન શ્રાવકને તેનાપર ગાઢ કામાભિલાષ થયો પરન્તુ લજ્જાદિના કારણથી કોઇને પણ તે સ બ ધી વાત કહી શક્યો નહિ, અને તેને મેળવવાની ચિન્તાથી દરરોજ દુર્બળ થવા લાગ્યો આથી તેની સ્ત્રીએ તેને ઘણા આગ્રહથી દુર્બળ થવાનુ કારણ પૂછ્યુ. એટલે તેણે તેને મહામુશીબતે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો સ્ત્રી ચતુર હતી, તેથી તેણે ડહાપણ પૂર્વક પતિને કહ્યુ. ‘વ્હાલા ! આટલાજ માટે ખેદ પામો છો ? એમા શુ મુશ્કેલ છે ? પહેલાથીજ આપે મને કેમ ન કહ્યુ ? મ્હારી સખી મારે આધીન છે, એટલે જેમ હુ કહીશ તેમ કરશે, માટે તે સ બ ધી જરાપણ ચિન્તા કરશો નહિ થોડા વખતમાજ હુ આપને તેનો સમાગમ કરાવીશ ’ ઈત્યાદિ અનુકૂળ વચનોથી પતિને સ તોષ પમાડીને બીજે દિવસે પતિને કહ્યુ.

‘વ્હાલા ! મ્હારી સખીએ આપનુ ઇચ્છિત પૂર્ણ કરવા કબુલ્યુ છે, પરન્તુ તે રાત્રિની શરૂઆતમા આપની પાસે આવશે, અને લજ્જાળુપણાથી વાસભુવનમા પેસતાજ દીપક બુઝાવી નાખશે ’ યુવાન શ્રાવકે કહ્યુ, ભલે, તેને તેમ ઈષ્ટ હોય, તો મને એમ કરવામા કઇ હાની નથી ’ ત્યાર પછી તે ચતુર શ્રાવિકાએ પોતાની સખી પાસેથી તેણે તે દિવસે જે વસ્ત્ર અને આભૂષણો પહેર્યા હતા, તે કોઈ બહાને માગી પછી રાત્રિના જે સમયે મળવાનો સ કેત કર્યો હતો, તે વખતે તેણે તે વસ્ત્ર અને આભૂષણો, પોતાની સખીના જેવી ઢબથી પહેર્યા, અને ગોળીના પ્રયોગથી અવાજ પણ તેના જેવોજ કર્યો. પછી તેના જેવાંજ મનોહર વિલાસ અને અભિનય યુક્ત ધારણ કરેલા શ્રેષ્ઠ ફુલ તાબુલ સુખડ અગરૂ બરાશ કસ્તુરિ વીગરે સમસ્ત ભોગના અ ગવાલી તે શ્રાવકની પત્ની નિર્મલ પ્રકાશવાલા સુદર સ કેતવાળા વાસભુવનમા દાખલ થઇ, પછી ઉત્કઠાપૂર્વક વિકસિત નેત્રવાલા, ગ ગા-નદીના કિનારા સરખા પલ્ય ક ઉપર બેઠેલા તે જુવાન પુરૂષે અમૃતની વૃષ્ટિ ધારણ કરતી હોય તે રીતે આંખો તથા મનને આન દ ઉપજાવતી તેણે જોઈ તેણીને જોવા માત્રમા ચતુર ચતુરાએ દીપક બુઝાવી નાખ્યો, અને પછી વિવિધ વિલાસ યુક્ત કથા ગોષ્ઠીપૂર્વક તેની સાથે સ પૂર્ણ ક્રીડા કરી તે પછી ઘણો વખત એમ વિલાસમા ગાળીને તે વેશધારી સ્ત્રી ચાલી ગઈ

તે ગયા બાદ સવારમા ઊઠીને પોતે કરેલા અકાર્યનો પસ્તાવો કરતો શ્રાવક ચિન્તવવા લાગ્યો કે “સર્વ સુર અને અસુર દેવોએ જેઓશ્રીના ચરણકમળને પ્રણામ કરેલા છે, એવા જિનેશ્વરોએ પરભવના શબલ સમાન અને હિતકારી જે શીલવ્રત કહ્યુ છે, અરેરે ! મે

મૂર્ખાએ તે શીલ ગુમાવ્યુ.' ઇત્યાદિ સ વેગવશે કરીને પશ્ચાતાપ કરવા પૂર્વક નિરન્તર અન્ત.કરણમા ખેદ ધારણ કરવા લાગ્યો અને પ્રતિદિન વધારે દુર્બળ થવા લાગ્યો આથી પુન તેની સ્ત્રીએ કારણ પૂછ્યુ, એટલે શ્રાવકે નિશ્વાસપૂર્વક કહ્યુ કે 'પ્રિયતમે ! ચિરકાળ પર્યન્ત પાળેલુ, સ્વર્ગ અને મોક્ષનુ કારણ એવુ જે શીલવ્રત, તેનુ મે ખ ડન કર્યુ, અરેરે ! મે મૂર્ખ અને કામાન્ધે એવું અકાર્ય કર્યું છે, કે જે અકાર્ય બીજા અજ્ઞાની-જનો પણ ન કરે. હવે આ વ્રત ખ ડિત થયુ, તેથી મારૂ શુ થશે. આવા પ્રકારની ચિન્તાથી વ્હાલિ ! હુ દરરોજ કૃશ થતો જાઉ છુ '

આ પ્રમાણે પતિનુ સ વેગ યુક્ત પશ્ચાતાપ કરતુ ચિત્ત જાણીને સ્ત્રીએ સર્વ યથાર્થ હકીકત કહી અને સુરતક્રીડા સમયે થયેલ વાતચિત વિગેરે નિશાનીઓ આપીને પ્રતીતિ કરાવી, આથી તે સ્વસ્થ થયો

આ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીને પણ પરસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ભોગવવાથી તેને ભાવનો અનનુયોગ થયો, અને જ્યારે તે સત્ય હકીકત જાણી ત્યારે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો. એજ પ્રમાણે ઔદયિકાદિ ભાવોની વિપરીત પ્રરૂપણા કરતા ભાવનો અનનુયોગ થાય, અને યથાવસ્થિત તેનુ સ્વરૂપ કથન કરવાથી ભાવનો અનુયોગ થાય.

આ સ બ ધમા બીજુ સાસપદિકનુ ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે—

કોઇ નજીકના ગામમા એક સેવક પુરૂષ રહેતો હતો તે પુરૂષ સાધુઆદિ દર્શનીઓ સ બ ધીનો ધર્મ કદિપણ સાભળતો નહી—સાભળવાની ઇચ્છા પણ કરતો નહિ, અને તે સાધુઓની પાસે જતો પણ નહિ અને કોઇને વસ્તિ પણ આપતો નહી, કારણ કે તે એમ માનતો હતો, કે 'જો હુ એવા મુનિઓ પાસે જાઉ, તો તેઓ અહિંસા—અસત્ય—ચોરીનો ત્યાગ—પરસ્ત્રી ત્યાગ વિગેરે નિયમો આપે, હુ તે નિયમો પાળવાને સમર્થ નથી, માટે બ્હેતર છે કે તેઓની પાસે જવુ જ નહિ અને ધર્મ પણ સાભળવો નહિ

એક વખત વર્ષાઋતુ આવવા પહેલા થોડાજ કાળમા તેજ ગામમા કેટલાક સાધુઓ આવ્યા. તેઓ આવીને ગામમા રહેવાનુ સ્થાન શોધવા લાગ્યા., તેમને સ્થાન શોધતા જોઇને પેલા સેવકપુરૂષના બીજા મિત્રોએ કૌતુક જોવાની ઇચ્છાથી તે સાધુઓને કહ્યુ કે 'મહારાજ ! આ ગામમા આપની ભક્તિ કરે એવો માત્ર એકજ શ્રાવક છે, તે જુઓ પેલા ગૃહમા રહે છે, આપ ત્યા જાઓ, તે આપને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે ' સાધુઓ તેમના કહેવા મુજબ ત્યા ગયા, પણ પેલો પુરૂષ તો તેમના સામુ ,પણ જોયા વિના નીચુ મુખ કરીને પોતાનું કાર્ય કરવા લાગ્યો તેથી એ સાધુઓમાના એક સાધુએ બીજા સાધુઓને કહ્યુ કે 'આ શ્રાવક તે નહિ હોય, અથવા તે લોકોએ આપને ઠગ્યા. સાધુનુ એ વચન સાભળીને તે સેવક,પુરૂષે સ ભ્રમથી પૂછ્યુ . 'મહારાજ ! શુ કહ્યુ ? કોણે તમને ઠગ્યા ?' એના ઉત્તરમા સાધુઓએ સર્વ હકીકત કહી એટલે વિચાર્યું કે–'અહો ? શુ મારાથી પણ એ લોકો આટલા બધા નીચ છે કે તેઓએ આ સાધુઓની પણ મશ્કરી કરીને ઠગ્યા ? હશે તેઓએ ગમે તે અભિપ્રાયથી એમ કહ્યુ હોય, પણ હવે હુ અને આ મુનિઓ તેમની હાસીના પાત્ર ન થઇએ, એમ કરૂ જો કે આ મુનિઓ અહી રહે એ મને ઇષ્ટ નથી, તો પણ મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હુ આચરણ કરીને તેઓની , હાસી, સત્યરૂપે કરી બતાવુ .' એમ વિચારીને કહ્યુ.

'મહારાજ ! બહુ સારૂ ! આપ ભલે અહી આવ્યા, આ ગૃહમા સુખે રહો, પરન્તુ જ્યા સુધી મારી સીમામા રહો, ત્યા સુધી મને ધર્મનો એક અક્ષર પણ સભળાવવો નહિ જો આ શરત કબુલ હોય, તો સુખેથી આ ગૃહમા વર્ષાઋતુ આપ પૂર્ણ કરો' સાધુઓએ તે પ્રમાણે કબુલ કર્યું, અને ચાતુર્માસી સપૂર્ણ કરી ત્યાથી અન્યત્ર વિહાર કરવા તૈયાર થયા, તેમને થોડે સુધી માર્ગ બતાવવા તે પુરૂષ મુનિઓની સાથે ગયો, અને પોતાની સીમા પૂરી થયે કહ્યું કે હવે આપને ધર્મોપદેશ કરવો હોય તે કરો, એટલે મુનિઓએ કહ્યુ, હે ભાગ્યશાલી ! આ તારો સારો વિચાર છે એમ કહીને કહ્યુ કે

'મહાનુભાવ ! જો તમારાથી મદ્ય-માસ-જીવહિસા આદિના નિયમો ન લઈ શકાય એમ હોય, તો માત્ર એક સ્હેલો અને તમારાથી પાળી શકાય એવો નિયમ લ્યો. કે જ્યારે તમે કોઇ પંચેન્દ્રિય પ્રાણીનો ઘાત કરો. ત્યારે સાત પગલા ભરીને ઉભા રહેતા જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ થોભીને પછી તેનો ઘાત કરવો.' સેવક પુરૂષે તે નિયમ કબુલ કર્યો. મુનિએ પોતાના જ્ઞાનથી ભવિષ્યમા એનુ એ નિયમથીજ કલ્યાણ જોઇને તે નિયમ આપ્યો. અને તેઓ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા.

પેલો પુરૂષ પોતાને ઘેર આવ્યો. તે પછી કેટલાક દિવસ વિત્યાબાદ તે પુરૂષ કોઇક દિવસ રાત્રિએ કોઇક સ્થળે ચોરી કરવાને સાથીઓ સાથે કોઇ ગામ તરફ ગયો, પણ માર્ગમા અપશુકન થવાથી રાત્રિએજ પાછો ઘર તરફ આવ્યો માર્ગમા આવતા વિચાર થયો, કે મારી ગેરહાજરીમા ઘેર શુ થાય છે, તે મારે આજે જાણવુ એમ વિચારીને ગુપ્તપણે ગૃહમા દાખલ થયો, અને સીધો શયનભુવનમા ગયો ત્યા આગળ તેજ રાત્રિએ તેની બ્હેન ગામથી આવેલી તેણે કોઈ કારણથી પુરૂષનો પોષાક પહેરીને નટ લોકોનુ નૃત્ય જોયુ હતુ, અને જોઈ ને આવ્યા પછી અતિપ્રબળ નિદ્રાના વશથી પુરૂષ વેશ ઉતાર્યા સિવાય, પોતાની ભાભી સાથે પલગમા સૂઈ ગઈ હતી તેને તે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશમા સૂતેલ જોઈ ને ગૃહમા ગુપ્તપણે આવેલા તે સેવક પુરૂષે જાણ્યુ કે 'અરે ! આ કોઈ નીચ-લપટ પુરૂષ મારી સ્ત્રી સાથે સૂતો છે.' આ દેખાવથી તેનુ મસ્તક ક્રોધથી ભમવા લાગ્યુ, અને તલવાર ખેચીને મારવા તૈયાર થયો એવામા તેને પેલો નિયમ યાદ આવ્યો કે સાત પગલા ખસવા જેટલો કાળ વિલબ કરીને પછી મારૂ, એમ વિચારીને જરાવાર ઉભો રહ્યો, તે વખતે પુરૂષ વેષ ધારી તેની બ્હેનનો હાથ પોતાની સ્ત્રીના મસ્તક નીચે આવેલો, તેની પીડાથી તે જાગીને બોલી 'સખી ! મારો હાથ મૂક ! હુ પીડા પામુ છુ.' આ અવાજથી તેણે જાણ્યુ કે 'અરે ! આતો મ્હારી બ્હેન છે, જો મે જરા વિલબ ન કર્યો હોત, તો કેવો અનર્થ થઈ જાત ?' એના અવાજથી તેની સ્ત્રી અને બ્હેન બન્ને એકદમ જાગી ઉઠ્યા, અને સર્વેએ પરસ્પર સર્વ બનાવ યથાર્થ કહ્યો. તે પછી તે પુરૂષે આટલા અભિગ્રહમાત્રનુ પણ આવુ ફળ જોઈ ને સવેગ પામી દીક્ષા અગીકાર કરી.

અહી પોતાની ભગિનીને પરપુરૂષના અભિપ્રાયે મારવાની ઇચ્છા થઈ, તે ભાવનો અનનુયોગ કહેવાય અને સત્ય હકીકત જાણ્યા પછી તેને બ્હેનરૂપે જાણી તે ભાવનો અનુયોગ કહેવાય પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંતથી ભાવને પ્રરૂપણાની તો યોજના પૂર્વે કહ્યા મુજબ જાણવી

આજ સબંધમા કોકણક પુત્રનુ ત્રીજુ ઉદાહરણ છે—

કોકણક દેશના એક પુરૂષને એક નાનો પુત્ર હતો, તેની સ્ત્રી મરણ પામી હતી, ફરી

બીજી સ્ત્રી પરણવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેને શોકયનો પુત્ર છે, એમ જાણીને કોઈ કન્યા આપતુ નહિ એક દિવસે પુત્રને સાથે લઈને તે પુરૂષ અરણ્યમા કાષ્ઠ લેવા ગયો ત્યા પિતાએ કોઈનાપર તીર ફેકયુ તે તીર લેવાને તેણે પુત્રને મોકલ્યો પુત્ર તે લેવા ગયો. એવામા દુષ્ટ પિતાની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ અને બાળક પુત્રને મારવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે વિચાર્યું કે 'આ બાળકના કારણથીજ કોઈ મને કન્યા આપતુ નથી, માટે આને મારી નાખુ.' એવી બુદ્ધિથી તેણે તીર લેવા ગએલા પુત્રપર પુન બીજુ તીર ફેકીને વીધી નાખ્યો, તેથી બિચારા બાળપુત્રે મોટી ચીસ પાડીને કહ્યુ, કે 'અરે ! પિતાજી ! શુ આ તીર તમે ફેકયુ ? હુ તેથી વિધાઈ ગયો છુ ' નિર્દય પિતાએ ફરી તેનાપર તીર મુકયુ. આથી બાળકે જાણ્યુ કે 'અરેરે ? મારો નિર્દય પિતાજ મને જાણીને મારે છે' એમ જાણીને મોટા સ્વરે રૂદન કરતો તે બાળક મરણ પામ્યો.

આમા પિતાએ બીજા ઉપર તીર ફેકયુ છે, પણ હુ અજાણતા તેથી વિધાયો છુ, એમ જાણવાથી પહેલા તે બાળકને ભાવનો અનનુયોગ અને પછી યથાર્થ જાણવાથી તેને ભાવનો અનુયોગ થયો કહેવાય, અથવા પોતાના સરક્ષણ માટે તે બાળકને મારૂ એવા અધ્યવસાયથી પિતાને ભાવનો અનનુયોગ થયો અને તેના રક્ષણના અધ્યવસાય થાય તો તેને ભાવનો અનુયોગ થયો કહેવાય આ પ્રમાણે વિપરીત ભાવની પ્રરૂપણામા ભાવનો અનનુયોગ થાય, અને અવિપરીત પ્રરૂપણામા ભાવનો અનુયોગ થાય.

ચોથુ નોળીઆનુ ઉદાહરણ—

કોઈ સૈનિકની ભાર્યા ગર્ભવતી થઈ, તેના ગૃહમા રહેલી નોલણ પણ ગર્ભવતી થઈ, તે બન્નેએ એકી સાથે એકજ રાત્રિમા બાળકને જન્મ આપ્યો, સ્ત્રીને પુત્ર થયો, અને નકુલિકાને નોળીઓ પ્રસવ્યો અનુક્રમે તે બન્ને વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા, નોળીઓ હમેશા તે બાળકની પાસેજ રહેતો. એક દિવસે તે બાળકની માતા બારણામા ખાડતી હતી, અને બાળકપુત્ર માંચીમા સૂતો હતો, તે બાળકને સર્પે દશ દીધો તેથી તે મરણ પામ્યો, માચી ઉપરથી દશ દઈને ઉતરતા સર્પને પેલા નોળીઆએ જોયો, તેથી તેણે એકદમ કુદીને તે સર્પના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા પછી તે ખબર તેની માતાને આપવા માટે તે દ્વારમા રહેલી બાળકની માતા પાસે લોહીથી ખરડાએલા અવયવો સહીત આવ્યો અને વિવિધ પ્રકારે ગેલ કરવા લાગ્યો આથી બાળકની માતાએ એમ જાણ્યુ કે અરેરે ! આણે મારા પુત્રને મારી નાખ્યો જણાય છે, તેથી ક્રોધાવેશવડે હાથમાના સાબેલાવતી તે નોળીઆને મારી નાખ્યો, અને પછી બાળક પાસે ગઈ, ત્યા જઈને જુએ છે, તો બાળક અને સર્પ બન્નેને મરેલા દીઠા આથી તેણે સત્ય હકીકત જાણી કે સર્પે મારા પુત્રને માર્યો છે, અને નોળીઆએ આ સર્પને માર્યો છે જ્યારે આ પ્રમાણે સત્ય બીના તેના જાણવામા આવી, ત્યારે તેના પશ્ચાતાપનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આક્રદ કરતા કહ્યુ કે 'અરેરે ! નિરપરાધી અને ઉપકારી નોળીઆને મે અભાગણીએ કઈ પણ વિચાર કર્યા વિના મારી નાખ્યો, મારા જેવી નીચ બીજી કઈ સ્ત્રી હશે' ઇત્યાદિ ચિન્તવન કરતા તે બમણો શોક પામવા લાગી

આ ઉદાહરણમા પ્રથમ નોળીઆને અપરાધી માનીને મારતા તે સ્ત્રીને ભાવનો અનનુયોગ, અને પછી સત્ય હકીકત જાણીને પશ્ચાત્તાપ થયો, તે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો જાણવો.

પાચમુ કમળામેળાનુ ઉદાહરણ—

દ્વારિકા નગરીમા બળદેવના પુત્ર નિષધનો સાગરચન્દ્ર નામે અતિરૂપવાન્ પુત્ર હતો તે સાગરચદ્ર બીજા શાબ વિગેરે રાજકુમારોને અતિ વલ્લભ હતો તેજ નગરીમા કમળામેલા નામે એક રાજાની કન્યા રહેતી હતી તે કન્યા ઉગ્રસેન રાજાના પુત્ર નભઃ-સેનને આપેલી હતી, પણ પરણાવી નહોતી તે અરસામા એક વખત નારદમુનિ સાગર-ચદ્ર પાસે આવ્યા સાગરચદ્રે તેમનો બહુમાનપૂર્વક આદર સત્કાર કર્યો અને વિનયથી પૂછ્યુ—'ભગવાન્ ! આપે કઈ આશ્ચર્ય જોયુ હોય તો કહો કૌતુક જોવાની ઇચ્છાવાળા નારદે કહ્યુ. બીજુ કઈ આશ્ચર્યકારી નથી જોયુ પણ માત્ર મને તો શુ પરન્તુ ત્રિભુવનને આશ્ચર્ય કરે એવુ કમળામેળા નામે રાજકન્યાનુ અદ્દભૂતરૂપ જોયુ છે સાગરચદ્રે કહ્યુ 'ભગવન્ ! શુ તે કન્યા કોઈને આપેલી છે ? નારદે કહ્યુ 'આપેલી છે પરન્તુ પરણાવી નથી' સાગરચન્દ્રે કહ્યુ પ્રભો ! ત્યારે મને તે સુન્દરી કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય ?' નારદે કહ્યુ, ભાઈ ! તે હુ શુ જાણુ ? મને તો તે જે પુછ્યુ તેનો યોગ્ય ઉત્તર મે આપ્યો તે કેમ પ્રાપ્ત કરવી. તે તારૂ કામ છે એમ કહીને નારદ અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા

નારદમુનિના ગયા પછી સાગરચન્દ્રને કમળામેળાના અનુરાગને લીધે સૂતા-બેસતા-કે ઉઠતા કોઇપણ સ્થળે પ્રીતિ પ્રાપ્ત થઇ નહી કેવળ પાટીઆ ઉપર કમળામેળાના રૂપનુ જ ચિત્ર બનાવી તેનુ ધ્યાન કરતો અને નિરન્તર તેનાજ નામનો જાપ કરતો. તેનામાજ તલ્લીન થઇ ગયો આ બાજુ નારદમુનિ સાગરચન્દ્રની પાસેથી નીકળીને કમળામેળા પાસે ગયા ત્યા તે રાજકન્યાએ પણ બહુમાન પૂર્વક આદર સત્કાર કરીને આશ્ચર્ય પૂછ્યુ. એટલે કલહપ્રિય નારદે કહ્યુ કે આશ્ચર્યકારી બે વસ્તુઓ મે જોઇ છે. એક તો સાગરચન્દ્રનુ અદ્દભૂતરૂપ અને બીજુ નભસેનનુ અત્યન્તકુરૂપ આ બન્નેનુ સામ્ય ત્રિભુવનમા નથી.' નારદના વચનથી તે રાજકન્યા નભસેનપર વિરક્ત થઇ અને સાગરચન્દ્ર ઉપર અનુરાગવતી થઇ સાગરચદ્રની પ્રાપ્તિ માટે ચિતાતુર થઇ પૂછતા નારદે આશ્વાસન આપીને કહ્યુ કે 'પુત્રિ ! ધીરજધર થોડાજ વખતમા તે તને પ્રાપ્ત થશે' આ પ્રમાણે કરીને નારદમુનિ સાગરચન્દ્ર પાસે ગયા અને કહ્યુ કે 'ભદ્ર ! તે સુન્દરી તને ઇચ્છે છે. માટે તેને મેળવવા યત્ન કર' એટલુ કહીને તે પોતાને સ્થાનકે ગયા.

તે પછી વિરહવ્યથાથી પીડા પામતો સાગરચન્દ્ર ગમે તેમ પ્રલાપ કરવા લાગ્યો એની એ પ્રમાણેની સ્થિતિ જોઇને સર્વ સ્વજન વર્ગ અતિ દુખી થવા લાગ્યો અને જાદવો ખેદ કરવા લાગ્યા એ દરમિઆન કોઇ કારણથી સાગરચન્દ્રને મળવાની ઇચ્છાથી શાબ-કુમાર ત્યા આવ્યો તેણે તેને તેવી અવસ્થામા જોઇને. પાછળ રહીને સાગરચન્દ્રની આખો પોતાના બે હાથથી ઢાકી દીધી તેથી સાગરચન્દ્રે કહ્યુ. 'કોણ ? કમળામેળા ?' તેના ઉત્તરમા શાબકુમારે કહ્યુ 'ભાઇ ! હુ કમળામેળા નથી પણ કમળામેળક છુ' આથી સાગરચદ્રે જાણ્યુ કે 'આતો શાબ છે તેથી તેણે અતિ સ્નેહને લીધે કહ્યુ કે— 'ખરેખર ભાઇ ! તુ સત્ય કહે છે. તુ જ મને તે કમળ સમાન દીર્ઘલોચનવાળી કમળા-મેળાને મેળવી આપનાર છે તારા સિવાય, બીજો મને તે મેળવી આપવાને સમર્થ નથી' બીજા યાદવકુમારોએ શાબકુમારને મદીરા પાઇને, તે નશામા તેણે સાગરચન્દ્રને તે કન્યા મેળવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પછી જ્યારે નશો ઉતરી ગયો, એટલે વિચાર્યુ કે 'અરે ! મે આ કેવુ મોટુ કષ્ટ વ્હોર્યુ ? કેમકે તે કન્યા મેળવવી બહુ અશક્ય છે.

હવે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કેવી રીતે થશે ?' ઇત્યાદિ વિચાર કરીને તેણે પ્રદ્યુમ્નકુમાર પાસેથી પ્રજ્ઞપ્તિનામની વિદ્યા માગી પછી જે દિવસે કમળામેળાના લગ્ન થવાના હતા, તે દિવસે બીજા યાદવકુમારો સાથે મળીને તેણે નગર બહારના ઉદ્યાનથી માંડીને કમળામેળાના પિતાના ગૃહ પર્યન્ત લાંબી સુરંગ કરાવી, અને તે વાટે કન્યાને લઇને બહારના ઉદ્યાનમા આવ્યો, ત્યા નારદમુનિને સાક્ષી કરીને સાગરચન્દ્ર સાથે કમળામેળાનુ પાણી ગ્રહણ કરાવ્યુ તે પછી પ્રજ્ઞપ્તિવિદ્યાના પ્રભાવથી તે સર્વ વિદ્યાધરોનુ રુપ કરીને ઉદ્યાનમા ક્રીડા કરવા લાગ્યા શબકુમારે જે વખતે કમલામેલાનુ મહેલમાથી હરણ કર્યું ત્યારે ત્યા વિદ્યાના જોરથી બનાવટી કમલામેલાને રાખી હતી. તે તેની સાથે વિવાહની વિધિ ચાલુ હતી તે વખતમા તે વિદ્યારૂપ એકદમ હાસી કરીને લોપ થઇ ગયુ, પછી તપાસ કરતા સાચી કમલામેલાને અને બધાને ક્રીડા કરતા જોયા. તે વાતની તે કન્યાના સબધિઓને ખબર આપી, તેમણે પણ તે વાત વાસુદેવને કહી કે 'વિદ્યાધરોએ કમળામેલાનુ હરણ કરીને પાણીગ્રહણ કર્યું છે' કન્યાના સાસરીઆ પક્ષના લોકોએ પણ શોધતા વિદ્યાધરના રૂપવાલી એને ના પરણવાના વીચાર કરનારી તે કન્યાને જાણી.

આ વાત સાભળી કૃષ્ણવાસુદેવ વિદ્યાધરોપર ક્રોધાયમાન થઇને સૈન્ય સહિત તેઓને શિક્ષા કરવા નગરની બહાર આવ્યા બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર સગ્રામ શરૂ થયો તે વખતે શાબકુમાર વક્રિયરૂપ તજીને પિતા પાસે આવી તેમના ચરણમા પડયો. અને કહ્યું કે કન્યા આપઘાત કરતી હતી તેને અમોએ બચાવીને આ લગ્ન કર્યું છે, એમ જણાવ્યુ એટલે સગ્રામ બધ રહ્યો પછી કમળામેળાના પહેલાના સબધી નભસેન તથા તેના પિતા વગેરેને સમજાવી, તે કન્યા સાગરચન્દ્રનેજ આપી, કેમકે તેનુ તેની સાથે પાણી ગ્રહણ થઇ ગયુ હતુ, એટલે બીજો કોઇ ઉપાય નહતો પછી સર્વ પોતપોતાને સ્થાને ગયા

આ ઉદાહરણમા શાબકુમારને જે કમળામેળા માની, તે સાગરચદ્રને ભાવનો અનનુયોગ થયો, અને પછી યથાર્થપણે શાબકુમાર જાણ્યો, ત્યારે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો

છઠ્ઠ શાબકુમારનુ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે—

જાબુવતી, કૃષ્ણવાસુદેવ પાસેથી તેમજ બીજાજનો પાસેથી ઘણીવાર એવુ સાભળની કે 'દેવી ! તમારો પુત્ર શબકુમાર દુર્ગુણોનુ મદીર છે' પણ માતાને પુત્રના દોષ જણાતા નથી એથી જ બુવતી પોતાના કુમારનો વાક માનતી નહોતી, છતા ઘણીવાર કુમાર તરફની ફરીઆદો જ્યારે આવી ત્યારે તેણીએ કૃષ્ણમહારાજને કહ્યુ કે 'મહારાજ ! સર્વ લોકો અને આપ પણ મારા પુત્રના દોષો કહો છો પરન્તુ મારી દૃષ્ટિમા તેનો એક પણ દોષ હજી સુધી જણાતો નથી' તેના ઉત્તરમા કૃષ્ણમહારાજે કહ્યુ, 'દેવી ! તમે તેના દોષ નથી જોયા, તો આજે મારી સાથે ચાલો, હુ તમને તેના દોષો જણાવુ એમ કહીને જાબુવતીને ઉત્કૃષ્ટ સૌન્દર્ય અને લાવણ્યવતી ભરવાડણનુ રૂપ ધારણ કરાવ્યુ, અને પોતે ભરવાડનુ રૂપ લીધુ.

આ પ્રમાણે વેશ ધારણ કરીને નગર બહારથી બન્ને જણા નગરમા દાખલ થયા દહીનુ ગોરસ માથે ધરીને આગળ વેશધારી આભીરણ ચાલવા લાગી પાછળ હાથમા લાબી લાકડી લઇને વેશધારી આભિર ચાલવા લાગ્યો અતિલાવણ્યવતી આભિરણને દહી વેચવા આવેલી જોઇને શાબે કહ્યુ 'અરે બાઇ ! મારે તારૂ સઘળુ દહી લેવુ છે, તુ જે

મૂલ્ય માગીશ તે આપીશ, માટે મારે ઘેર ચાલ' તેના કહેવાથી તે બન્ને વેશધારી ગોપ અને ગોપાગના શાબની પાછલ ચાલ્યા જતા જતા એક શૂન્ય દેવાલયની ભૂમિ આગળ આવીને શાબે ગોપાગનાને કહ્યુ કે 'આમા પ્રવેશ કર, અને દહી નીચુ મૂક' વેશધારી ગોપાગનાએ તેનો દુષ્ટ અભિપ્રાય જાણીને કહ્યુ કે, 'હુ અદર નહી આવુ, અહી રહીનેજ દહી આપીશ, તે તુ લે અને મૂલ્ય આપ.' શાબે કહ્યુ, જો અદર નહિ આવે, તો બળાત્કારથી અદર ખેચી જઇશ.' એમ કહીને ગોપાગનાનો હાથ ઝાલીને ખેચવા લાગ્યો તેને તેમ કરતો જોઇને વેશ ધારી ગોવાળે આવીને એકદમ ગોપાગનાનો બીજો હાથ ઝાલ્યો બનેની ખેચાતાણીમા ગોપાગનાના મસ્તકપરથી દહીની મટુકી પડીને ભાગી ગઇ, એટલે તે બન્ને જણાએ પોતાનુ ખરૂ રૂપ પ્રગટ કર્યું તે જોઇને શાબકુમાર અતિલજ્જા પામીને ત્યાથી ભાગી ગયો.

તે પછી તેને એટલી બધી લજ્જા થઇ કે રાજદ્વારમા કોઇ ઉત્સવ હોય તો પણ તે ત્યા આવતો નહિ કેટલાક દિવસો વિત્યા પછી કૃષ્ણમહારાજે મોટા પુરૂષોને મોકલીને મહામુશીબતે રાજદ્વારમા બોલાવ્યો. તે વખતે તે છરીવડે વાસની ખીલી છોલતો છોલતો ત્યા આવ્યો, અને વાસુદેવને પ્રણામ કરીને બેઠો એટલે કૃષ્ણવાસુદેવે પૂછ્યુ 'કુમાર! છરીવડે આ શુ ઘડે છે?' કુમારે કહ્યુ, 'જે મારી પહેલાની વાત છે, તે જો કોઇ કહે તો તેના મુખમા ઠોકવાને આ ખીલી તૈયાર કરૂ છુ.'

આ ઉદાહરણમા માતાને ગોપાગના માનતા શાબકુમારને ભાવનો અનનુયોગ થયો અને પછી યથાર્થ માતારૂપે જાણતા ભાવનો અનુયોગ થયો જાણવો. પ્રસ્તુત અનુયોગમા પણ યોજના પૂર્વની પેઠેજ જાણવી.

સાતમુ શ્રેણિકના ક્રોધનુ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે—

એક વખત માહ મહિનામા રાજગૃહી નગરીએ શ્રીમાન્ ભગવત મહાવીર દેવ સમવસર્યા, તે વખતે હિમ વર્ષાના કારણે તીવ્ર ઠડી પડતી હતી શ્રી મહાવીર મહારાજને વદન કરવા માટે શ્રેણિક મહારાજ ચેલ્લણા રાણી સહિત ગયા વન્દન કરીને પાછા ફરતા માર્ગમા, તપથી કૃશ તથા અતિશય હિમકણને વર્ષતી એવી શીતઋતુ છતા સર્વથા આવરણ (વસ્ત્ર) રહિત, મેરૂના શિખરની જેવા નિષ્કપ, અને કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાનમા રહેલા કોઈ તપસ્વી મુનિને સધ્યા સમયે ચેલણા રાણીએ જોયા આવા ધૈર્યવતમુનિને જોઈ તેમના ગુણોનુ મનમા ધ્યાન કરતી ચેલ્લણારાજાની સાથે રાજમહેલમા ગઈ રાત્રિએ શયન સમયે શીત હરણ કરનાર વસ્ત્રો ઓઢીને મુલ્યવાન પલગમા સૂતી કેટલીકવાર પછી ઓઢેલા વસ્ત્રોમાથી રાણીનો હાથ બહાર નીકળી ગયો, તે અતિશય ઠડીને લીધે અકડાઈ ગયો તે હાથની ઠડીથી આખુ શરીર ઠડીથી વ્યાપ્ત થઈ ગયુ. આથી ગાઢ નિદ્રામા સૂતેલી રાણી જાગી ઉઠી અને હાથ પ્રાવરણમા લઈ લીધો તે વખતે તેણીએ પેલા મહાગુણી અને ધૈર્યવાન કાર્યોત્સર્ગમા રહેલા મુનિ યાદ આવ્યા. તેથી તેમના ગુણોના બહુમાનવડે આશ્ચર્ય પામેલી તેણીએ કહ્યુ, "અહો! તે આવા સમયે શુ કરતા હશે?"

અહી રાણીનો કહેવાનો ભાવ એવો છે કે 'વસ્ત્ર બહાર નીકળી ગયેલા એક હાથને ઠડી લાગવાથી હુ આખા શરીરે આટલી પીડા પામુ છુ, તો અરણ્યમા કઇપણ વસ્ત્ર રહિત તપથી કૃશ થએલા તે મુનિ આવી ઠડીમા કેમ રહી શકતા હશે?' રાણીનો આ

અભિપ્રાય તો રાણીના મનમાંજ રહ્યો, પણ તે પ્રગટ શબ્દો પાસે સૂતેલા રાજાએ સાભળ્યા, અને ઇર્ષાળુપણાથી તે શબ્દોનો અર્થ તેને વિપરીત ભાસ્યો, તેને એમ જણાયુ કે 'જરૂર આણે કોઈ જારને સંકેત આપેલો, પણ હું તેની પાસે હોવાથી તે ત્યા જઈ શકી નહી' આવા વિચારથી રાજાનું ચિત્ત શંકાવાળું થયુ તેથી અતિખેદ પૂર્વક રાત્રિ વિતાવી.

પ્રભાતમા ઊઠીને રાજા ભગવન્ત પાસે જવા નીકળ્યો. જતા જતા અતિ ક્રોધાવેશથી અભયકુમારને બોલાવીને આજ્ઞાકરી કે 'રાણી સહિત આખું અન્તઃપુર સળગાવી દેજે.' રાજાની આવી ભયંકર આજ્ઞા સાંભળીને અભયકુમારે વિચાર્યું કે 'કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધવડે રાજાએ આવી અયોગ્ય આજ્ઞા કરી છે, પણ એવી રીતે ક્રોધમા કરાયેલી આજ્ઞા મુજબ જો કરવામા આવે, તો તેનું પરિણામ સુખકારી આવે નહી. અને પિતાની આજ્ઞા પણ માનવી જોઇએ આવો વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન અભયકુમારે અન્તઃપુર પાસેની એક શૂન્ય જુની હસ્તિશાળાને સળગાવી, અને પછી પોતે પણ ભગવન્તને વન્દન કરવા ચાલ્યો. અન્તઃપુરને સળગાવવાની આજ્ઞા આપીને શ્રેણિકરાજા ભગવન્ત પાસે આવ્યા, ત્યા આવીને ભગવન્તને વંદન કરી પૂછ્યુ,—

'ભગવન્! ચેલ્લણા એક પતિવાળી છે, કે અનેક પતિવાળી છે?' ભગવન્તે કહ્યું, 'રાજા! ચેલ્લણા એક પતિવાળી છે,' ભગવન્તના વચનથી રાજાનો સંદેહ દૂર થયો, અને ક્રોધ શમી ગયો, તેથી સત્વર ત્યાથી પાછા ફરીને અભયકુમારને કરેલી આજ્ઞાનો નિષેધ કરવા રાજમહેલ તરફ આવવા લાગ્યા માર્ગમાજ અભયકુમાર સામા મળ્યા, એટલે રાજાએ પૂછ્યુ, 'કેમ અભય! અન્તઃપુર સળગાવ્યુ?' કુમારે કહ્યુ 'હા, સળગાવ્યુ' આથી ક્રોધાયમાન થએલા રાજાએ કહ્યુ, 'અરે મૂર્ખ! વિચાર કર્યા વિના તે એમ કર્યું, તો તુ પણ તેમા પેશીને કેમ સળગી મૂઓ નહિ?' કુમારે કહ્યુ 'મહારાજ! હું અગ્નિમા શા માટે પ્રવેશ કરૂ? આપની આજ્ઞા મુજબ કર્યું એમા મારો શો દોષ છે? છતા આપને મારાથી ખેદ થાય છે, તો હવે હુ આપને મુખ નહિ બતાવું, ભગવન્તે પાસે જઇ વ્રત ગ્રહણ કરીશ.' એમ કહીને અભયકુમારે ભગવન્ત પાસે જઈ દીક્ષા ગ્રહણ કરી

આ ઉદાહરણમા સુશીલ ચેલ્લણાને દુઃશીલ માનનાર રાજાને પ્રથમ ભાવનો અનનુયોગ થયો, અને પછી યથાર્થ જાણવાથી ભાવનો અનુયોગ થયો. આ પ્રમાણે નિક્ષેપ અને ઉદાહરણ સહિત અનુયોગ અને અનનુયોગ કહ્યો. ૧૪૧૮

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ નિયોગનુ સ્વરૂપ કહે છે

नियओ व निच्छिओ वा, हिओ व जोगो मओ निओगोत्ति ।

नेओ समेअ-लक्खण-सोदाहरणोऽणुओगो व्व ॥१४१९॥

સૂત્રનો અભિધેયની સાથે, જે નિયત-નિશ્ચિત-હિતકારી અનુકૂળ યોગ એટલે સંબંધ, તે નિયોગ કહેવાય છે તે નિયોગના ભેદ-લક્ષણ અને ઉદાહરણ અનુયોગની પેઠે જાણવા ૧૪૧૯

ભાષાનું સ્વરૂપ કહે છે

भासा वत्ता त्राया, सुयवत्तीभावमेत्तयं सा य ।

सुयभावमित्तयं जह, सामइयमिहेवमाईयं ॥१४२०॥

ભાષા એટલે વ્યક્ત વાણી, તે અહીં શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્રને વાણી માની છે એટલે, જેમકે સમનો આય એટલે લાભ તે સામાયિક, એ તે શ્રુતની ભાવ માત્ર વાણી કહેવાય. ૧૪૨૦

બોલવુ તે ભાષા. ભાષા અને વ્યક્તવાણી, એ સર્વ એકાર્થિક શબ્દો છે તેમા અહીં જે ભાષા કહી છે, તે શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્ર રૂપે કહી છે પણ સર્વ વિશેષરૂપ વિભાષા નથી કહી, કેમકે વિભાષા તો પર્યાય વિષયી છે અહીં આ ઉદાહરણ કહે છે-જેમ અવ્યક્ત અને નહિ જાણેલા વિશેષ સ્વરૂપવાળા શ્રુત-ભાવ માત્રને નહિ જાણનારા શિષ્યને ભાષક-વ્યાખ્યાન કરનારા દ્વારા જે રીતે સ્પષ્ટ કરાય છે તેવી રીતે તે કહે છે જેમકે આ શાસ્ત્ર પરિજ્ઞા અથવા સામાયિક અધ્યયન છે તે સામાયિકનો આ શબ્દાર્થ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભાષક-વિભાષક-અને વાર્તિકકાર એમ ત્રણ પ્રકારના શ્રુતની વ્યાખ્યા કરનારા છે. તેમા જે ભાષક છે, તે સામાન્ય શ્રુતને વ્યુત્પત્તિ સહિત વિશેષ નામરૂપે જ માત્ર કથન કરે છે. જેમકે સમનો આય એટલે લાભ-પ્રાપ્તિ, તે સામાયિક, આ પ્રમાણે ભાષક સબધી ભાષાનુ સ્વરૂપ છે ૧૪૨૦

હવે વિભાષક સબધી વિભાષાનુ સ્વરૂપ કહે છે

विविहा विसेसओ वा, होइ विभासा दुगाइपज्जाया ।
जह सामइयं समओ, सामाओ वा समाओ वा ॥१४२१॥

વિવિધ પ્રકારની અથવા વિશેષથી ભાષા, તે વિભાષા, એ વિભાષા, બે આદિ પર્યાયવાળી છે, જેમકે જેથી મોક્ષમાર્ગમા પ્રવૃત્તિ થાય તે સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ જેમા થાય તે સામાયિક અથવા રાગદ્વેષ રહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ જેમા થાય તે સામાયિક ૧૪૨૧

વિવિધ પ્રકારે અનેક પર્યાયથી શ્રુતને પ્રગટ કરવુ તે વિભાષા, અથવા પૂર્વે કહેલ ભાષાની અપેક્ષાએ વિશેષપણે શ્રુતને પ્રગટ કરવુ તે વિભાષા તે વિભાષા બે આદિ પર્યાયોવાળી છે, "करेमि भंते समाइय" ઇત્યાદિ સૂત્ર તે સામાયિક કહેવાય છે, અથવા સામયિક એટલે સર્વે મુમુક્ષોના સકેત સમયમા થયુ હોય તે સામયિક, કારણ કે સર્વ મુમુક્ષુ-મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓ સર્વ સાવદ્યનો ત્યાગ કરવારૂપ આ સામાયિકમા જ સમ્યગ્ અયન એટલે જેથી મોક્ષમાર્ગમા પ્રવૃત્તિ થાય તે સમય અને તેજ સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી શાતિની પ્રાપ્તિ જેથી થાય તે સામાય અને તેજ સામાયિક અથવા રાગ-દ્વેષરહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય, એટલે દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ કર્મ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય તે સામાયિક, ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયથી શબ્દનો અર્થ કરવો તે વિભાષા કહેવાય છે. ૧૪૨૧

હવે વાર્તિકનુ સ્વરૂપ કહે છે

वित्तीए वक्खाणं, वत्तियमिह सव्वपज्जवेहिं वा ।
वित्तीओ वा जायं, जम्मि व जह वत्तए सुत्ते ॥१४२२॥
उक्कोसयसुयनाणी, निच्छयओ वत्तियं वियाणाइ ।
जो वा जुगप्पहाणो, तओ य जो गेण्हए सव्वं ॥१४२३॥

(જેમ સામાયિક અધ્યયનની નિર્યુક્તિપર આ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય છે તેમ) વૃત્તિનુ એટલે સૂત્રના વિવરણનુ વ્યાખ્યાનરૂપ ભાષ્ય તે વાર્તિક કહેવાય અથવા સર્વ પર્યાયોથી જે વ્યાખ્યાન તે, તથા સૂત્ર વિવરણથી આવેલુ સૂત્રાર્થકથનરૂપ વ્યાખ્યાન તે, તેમજ જે સૂત્રમા જે પ્રકારે હોય તે પ્રકારે સૂત્રની ઉપર ગુરૂપરપરાએ આવેલુ જે વ્યાખ્યાન તે, વાર્તિક કહેવાય. નિશ્ચયથી તો એવુ વાર્તિક ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની કરી જાણે છે, અથવા (ભદ્રબાહુસ્વામિ આદિની પેઠે) જે યુગમા જે પ્રધાન આચાર્ય પાસેથી (સ્થૂલભદ્ર સ્વામિઆદિની પેઠે) જેણે સર્વ શ્રુત ગ્રહણ કર્યું હોય તે વાર્તિક કરી જાણે છે. ૧૪૨૨–૧૪૨૩

ભાષકાદિ ત્રણેનુ સ્વરૂપ બીજી રીતે કહે છે—

ऊणं सममहियं वा, भणियं मासंति मासगाईया ।

अहवा तिण्णिवि साहेज्ज कट्ठकम्माइनाएहिं ॥१४२४॥

અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાનથી ઓછુ વ્યાખ્યાન જે બીજાને કહે, તે ભાષક કહેવાય, અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાન જેટલુ જ વ્યાખ્યાન બીજાને જે કહે તે વિભાષક કહેવાય, અને અતિશય બુદ્ધિમાન્ તેથી અધિક વ્યાખ્યાન કહે તે વાર્તિકકાર કહેવાય અથવા આ ત્રણેનુ સ્વરૂપ કાષ્ઠકર્માદિના ઉદાહરણથી કહેવું. ૧૪૨૪.

ઉપરોક્ત કાષ્ઠકર્માદિ સબધી ઉદાહરણો કહે છે

(१३५) कट्ठे पोत्थे चित्ते, सिरिघरिए पोंड–देसिए चेव ।

मासग–विमासएऽविय, वित्तीकरण य आहरणा ॥१४२५॥

કાષ્ઠ–પુસ્ત (લેપ્ય) ચિત્ર–ભડારી–કમળ અને માર્ગ દેશકના ઉદાહરણો, ભાષક–વિભાષક અને વાર્તિકકાર સબધી જાણવા. ૧૪૨૫

(૧) જેમ કોઈ કળાવાન્ કારીગર કાષ્ઠની અદર અમુક પ્રકારનો આકાર માત્ર કોતરી શકે છે, બીજો કોઈ તેવા સ્થૂલ અવયવેવાળુ કઈક રૂપ કોતરી શકે છે, અને વળી ત્રીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન્ કારીગર સર્વ અવયવો યુક્ત સપૂર્ણરૂપ ઉત્પન્ન કરી શકે છે; તેવી જ રીતે ભાષક કાષ્ઠસમાન સામાયિકાદિ સૂત્રનો કઇક અર્થ માત્ર કહે છે, વિભાષક તેનો તેજ અર્થ અનેક પ્રકારે વિસ્તારીને કહે છે, અને વાર્તિકકાર તેજ અર્થ સર્વ વ્યાખ્યાના પ્રકારથી અતિ વિસ્તારથી કહે છે (૨) પુસ્ત એટલે લેપ્ય વસ્તુ, તેનુ પણ કાષ્ઠની પેઠે સમજવુ (૩) ચિત્રનુ દૃષ્ટાત આ પ્રમાણે છે, જેમ કોઈ ચિત્રકાર ભીંત આદિ ઉપર સામાન્યથી કોઈ રૂપનો આકાર માત્ર આલેખે છે, બીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન્ તેની અદર હરતાળ આદિના રંગથી ગૌરવર્ણાદિ ભાવો બતાવે છે, અને ત્રીજો કોઈ વધારે કળાવાન્ તેની અંદર સર્વ હાવભાવો બતાવી ચિત્રિતરૂપવાળાની આબેહુબ અવસ્થા બતાવે છે, આ દૃષ્ટાતમા દાર્ષ્ટાન્તિકની યોજના પૂર્વવત્ સમજવી (૪) ચોથુ ભડારીનુ ઉદાહરણ, જેમ કોઇ ભડારી "આ ભાજનમા આટલા રત્નો છે" એટલુ જ માત્ર જાણે, બીજો ભડારી તે રત્નોની જાતિ પ્રમાણ વિગેરે પણ જાણે અને ત્રીજો ભડારી તે રત્નોના સર્વ ગુણ–દોષ પણ જાણે. આ દૃષ્ટાન્તમાના પહેલા–બીજાને ત્રીજા ભડારી સમાન અનુક્રમે ભાષક–વિભાષક અને વાર્તિકકાર જાણવા (૫) આ સબધમા પાચમુ ઉદાહરણ કમળનુ જેમ કોઇ કમળ અવિકસિત

ભાષા એટલે વ્યક્ત વાણી, તે અહી શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્રને વાણી માની છે એટલે, જેમકે સમનો આય એટલે લાભ તે સામાયિક. એ તે શ્રુતની ભાવ માત્ર વાણી કહેવાય ૧૪૨૦

બોલવુ તે ભાષા. ભાષા અને વ્યક્તવાણી, એ સર્વ એકાર્થિક શબ્દો છે તેમા અહીં જે ભાષા કહી છે, તે શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્ર રૂપે કહી છે પણ સર્વ વિશેષરૂપ વિભાષા નથી કહી. કેમકે વિભાષા તો પર્યાય વિષયી છે અહી આ ઉદાહરણ કહે છે–જેમ અવ્યક્ત અને નહિ જાણેલા વિશેષ સ્વરૂપવાળા શ્રુત–ભાવ માત્રને નહિ જાણનારા શિષ્યને ભાષક–વ્યાખ્યાન કરનારા દ્વારા જે રીતે સ્પષ્ટ કરાય છે તેવી રીતે તે કહે છે. જેમકે આ શાસ્ત્ર પરિજ્ઞા અથવા સામાયિક અધ્યયન છે તે સામાયિકનો આ શબ્દાર્થ છે તાત્પર્ય એ છે કે ભાષક–વિભાષક–અને વાર્તિકકાર એમ ત્રણ પ્રકારના શ્રુતની વ્યાખ્યા કરનારા છે. તેમા જે ભાષક છે. તે સામાન્ય શ્રુતને વ્યુત્પત્તિ સહિત વિશેષ નામરૂપે જ માત્ર કથન કરે છે. જેમકે સમનો આય એટલે લાભ–પ્રાપ્તિ તે સામાયિક. આ પ્રમાણે ભાષક સબધી ભાષાનુ સ્વરૂપ છે ૧૪૨૦

હવે વિભાષક સબધી વિભાષાનુ સ્વરૂપ કહે છે

विविहा विसेसओ वा, होइ विभासा दुगाइपज्जाया ।

जह सामइयं समओ, सामाओ वा समाओ वा ॥१४२१॥

વિવિધ પ્રકારની અથવા વિશેષથી ભાષા, તે વિભાષા, એ વિભાષા, બે આદિ પર્યાયવાળી છે. જેમકે જેથી મોક્ષમાર્ગમા પ્રવૃત્તિ થાય તે સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ જેમા થાય તે સામાયિક અથવા રાગદ્વેષ રહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ જેમા થાય તે સામાયિક ૧૪૨૧

વિવિધ પ્રકારે અનેક પર્યાયથી શ્રુતને પ્રગટ કરવુ તે વિભાષા. અથવા પૂર્વે કહેલ ભાષાની અપેક્ષાએ વિશેષપણે શ્રુતને પ્રગટ કરવુ તે વિભાષા તે વિભાષા બે આદિ પર્યાયોવાળી છે, "करेमि भंते समाइयं" ઇત્યાદિ સૂત્ર તે સામાયિક કહેવાય છે. અથવા સામયિક એટલે સર્વે મુમુક્ષોના સકેત સમયમા થયુ હોય તે સામયિક કારણ કે સર્વ મુમુક્ષુ–મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓ સર્વ સાવદ્યનો ત્યાગ કરવારૂપ આ સામાયિકમા જ સમ્યગ્ અયન એટલે જેથી મોક્ષમાર્ગમા પ્રવૃત્તિ થાય તે સમય અને તેજ સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી શાતિની પ્રાપ્તિ જેથી થાય તે સામાય અને તેજ સામાયિક અથવા રાગ-દ્વેષરહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય એટલે દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ કર્મ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય તે સામાયિક, ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયથી શબ્દનો અર્થ કરવો તે વિભાષા કહેવાય છે ૧૪૨૧.

હવે વાર્તિકનુ સ્વરૂપ કહે છે

वित्तीए वक्खाणं, वत्तियमिह सव्वपज्जवेहिं वा ।

वित्तीओ वा जायं, जम्मि व जह वत्तए सुत्ते ॥१४२२॥

उक्कोसयसुयनाणी, निच्छयओ वत्तियं वियाणाइ ।

जो वा जुगप्पहाणो, तओ य जो गेण्हए सव्वं ॥१४२३॥

(જેમ સામાયિક અધ્યયનની નિર્યુક્તિપર આ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય છે તેમ) વૃત્તિનુ એટલે સૂત્રના વિવરણનુ વ્યાખ્યાનરૂપ ભાષ્ય તે વાર્તિક કહેવાય અથવા સર્વ પર્યાયોથી જે વ્યાખ્યાન તે, તથા સૂત્ર વિવરણથી આવેલુ સૂત્રાર્થકથનરૂપ વ્યાખ્યાન તે, તેમજ જે સૂત્રમા જે પ્રકારે હોય તે પ્રકારે સૂત્રની ઉપર ગુરૂપરપરાએ આવેલુ જે વ્યાખ્યાન તે, વાર્તિક કહેવાય. નિશ્ચયથી તો એવુ વાર્તિક ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની કરી જાણે છે; અથવા (ભદ્રબાહુસ્વામિ આદિની પેઠે) જે યુગમા જે પ્રધાન આચાર્ય પાસેથી (સ્થૂલભદ્ર સ્વામિઆદિની પેઠે) જેણે સર્વ શ્રુત ગ્રહણ કર્યું હોય તે વાર્તિક કરી જાણે છે. ૧૪૨૨-૧૪૨૩

ભાષકાદિ ત્રણેનુ સ્વરૂપ બીજી રીતે કહે છે—

> ऊणं सममहियं वा, भणियं भासंति भासगाईया ।
> अहवा तिण्णिवि साहेज्ज कट्ठकम्माइनाएहि ॥१४२४॥

અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાનથી ઓછું વ્યાખ્યાન જે બીજાને કહે, તે ભાષક કહેવાય, અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાન જેટલુ જ વ્યાખ્યાન બીજાને જે કહે તે વિભાષક કહેવાય, અને અતિશય બુદ્ધિમાન્ તેથી અધિક વ્યાખ્યાન કહે તે વાર્તિકકાર કહેવાય અથવા આ ત્રણેનુ સ્વરૂપ કાષ્ઠકર્માદિના ઉદાહરણથી કહેલું ૧૪૨૪.

ઉપરોક્ત કાષ્ઠકર્માદિ સબધી ઉદાહરણો કહે છે

> (૧૩૫) कट्ठे पोत्थे चित्ते, सिरिघरिए पोंड-देसिए चेव ।
> भासग-विभासएऽवियं, वित्तीकरण य आहरणा ॥१४२५॥

કાષ્ઠ-પુસ્ત (લેપ્ય) ચિત્ર-ભડારી-કમળ અને માર્ગ દેશકના ઉદાહરણો, ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકકાર સબધી જાણવા ૧૪૨૫

(૧) જેમ કોઈ કળાવાન્ કારીગર કાષ્ઠની અદર અમુક પ્રકારનો આકાર માત્ર કોતરી શકે છે, બીજો કોઈ તેવા સ્થૂલ અવયવેવાળુ કઈક રૂપ કોતરી શકે છે, અને વળી ત્રીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન્ કારીગર સર્વ અવયવો યુક્ત સપૂર્ણરૂપ ઉત્પન્ન કરી શકે છે; તેવી જ રીતે ભાષક કાષ્ઠસમાન સામાયિકાદિ સૂત્રનો કઈક અર્થ માત્ર કહે છે, વિભાષક તેનો તેજ અર્થ અનેક પ્રકારે વિસ્તારીને કહે છે, અને વાર્તિકકાર તેજ અર્થ સર્વ વ્યાખ્યાના પ્રકારથી અતિ વિસ્તારથી કહે છે. (૨) પુસ્ત એટલે લેપ્ય વસ્તુ, તેનુ પણ કાષ્ઠની પેઠે સમજવુ (૩) ચિત્રનુ દૃષ્ટાત આ પ્રમાણે છે, જેમ કોઈ ચિત્રકાર ભીંત આદિ ઉપર સામાન્યથી કોઈ રૂપનો આકાર માત્ર આલેખે છે, બીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન્ તેની અદર હરતાળ આદિના રગથી ગૌરવર્ણાદિ ભાવો બતાવે છે, અને ત્રીજો કોઈ વધારે કળાવાન્ તેની અદર સર્વ હાવભાવો બતાવી ચિત્રિતરૂપવાળાની આબેહુબ અવસ્થા બતાવે છે, આ દૃષ્ટાંતમા દૃષ્ટાન્તિકની યોજના પૂર્વવત્ સમજવી (૪) ચોથુ ભડારીનુ ઉદાહરણ, જેમ કોઈ ભડારી "આ ભાજનમા આટલા રત્નો છે" એટલુ જ માત્ર જાણે, બીજો ભડારી તે રત્નોની જાતિ પ્રમાણ વિગેરે પણ જાણે અને ત્રીજો ભડારી તે રત્નોના સર્વ ગુણ-દોષ પણ જાણે. આ દૃષ્ટાન્તમાના પહેલા-બીજાને ત્રીજા ભડારી સમાન અનુક્રમે ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકકાર જાણવા (૫) આ સબધમા પાચમુ ઉદાહરણ કમળનુ જેમ કોઈ કમળ અવિકસિત

હોય છે, કોઇ અર્ધ વિકસિત હોય છે, અને કોઈ સર્વથા વિકસિત હોય છે, તેમ ભાષકાદિના વ્યાખ્યાનો પણ એકેકથી વધારે વિસ્તૃત હોય છે. (૬) છઠ્ઠુ ઉદાહરણ માર્ગોપદેશકનુ છે. જેમ કોઈ માર્ગોપદેશક એવા પુરૂષને માર્ગ પૂછતા, તે સામાન્યથી માર્ગની દિશા માત્ર બતાવે છે, બીજો કોઇ વળી એ માર્ગમા આવતા ગામ નગરાદિની નિશાનીઓથી વધારે સ્પષ્ટ માર્ગ બતાવે છે, અને ત્રીજો કોઈ એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે એ માર્ગે જવાથી આવો લાભ છે અથવા આવુ નુકશાન છે એ પ્રમાણે ભાષકાદિ પણ અનુક્રમે એકેકથી વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરે છે ૧૪૨૫

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

पढमो रूवागारं, थूलावयवोवदसणं बीओ ।
तइओ सव्वावयवे, निद्दोसे सव्वहा कुणइ ॥१४२६॥
कट्ठसमाणं सुत्तं, तदत्थरूवेगभासण भासा ।
थूलत्थाण विभासा, सव्वेसिं वत्तियं नेयं ॥१४२७॥

કાષ્ઠની અ દર કોઈ પુરૂષ રૂપનો આકાર માત્ર કરે છે, બીજો તેમા સ્થૂલ અવયવો બનાવે છે, અને ત્રીજો સર્વ પ્રકારે સર્વ નિર્દોષ અવયવો કરે છે. અહી કાષ્ઠ સમાન સૂત્ર છે, તેના એક અર્થ માત્રને કહેનાર ભાષક છે, ઘણા અર્થો કહેનાર વિભાષક છે, અને સર્વથા પ્રકારે સર્વ અર્થ કહેનાર વાર્તિકકાર છે ૧૪૨૬-૧૪૨૭

પુસ્ત (લેપ્ય વસ્તુ)નુ દૃષ્ટાંત સ્પષ્ટ કરે છે.

पोत्थे इट्ठागारं, इट्ठावयवं समत्तपज्जाय ।
जह तह सुत्तं भासा, विभासणं वत्तियं चेव ॥१४२८॥

જેમ કોઈ લેપ્ય વસ્તુમા પ્રથમ ઇન્દ્રાદિ સ બ ધી રૂપનો સામાન્ય આકાર માત્ર થાય છે, પછી તેમા તેના આકાર જણાવાય છે, અને પછી તે રૂપાકાર સર્વ પર્યાયવાળુ થાય છે, તેમ સૂત્ર પણ ભાષકની ભાષા, વિભાષકની વિભાષા અને વાર્તિકકારના વાર્તિકથી જઘન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાવાળુ થાય છે ૧૪૨૮

ચિત્રનુ દૃષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ કરે છે.

कुड्डे वत्तीलिहियं, वण्णुम्मिन्नं समत्तपज्जायं ।
जह तह सुत्तं भासा, विभासणं वत्तियं चरिमं ॥१४२९॥

જેમ કોઈ લીસી ભીત ઉપર પી છીવડે પ્રથમ સામાન્ય આકાર માત્ર થાય છે, પછી હડતાલ આદિના ર ગથી ગૌરવર્ણાદિ ભાવવાળુ થાય છે, અને પછી સ પૂર્ણ પર્યાયવાળુ સર્વ ભાવ યુક્ત તે ચિત્ર થાય છે, તેમ સૂત્ર ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકનુ વ્યાખ્યાન અનુક્રમે વિસ્તીર્ણ થાય છે ૧૪૨૯

ભ ડારીનુ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે

माणे जाई-माणं गुणे य, रयणाण मुणइ सिरिघरिओ ।
जह तह सुयमाणे, भासगादओ अत्थरयणाणं ॥१४३०॥

જેમ કોઈ ભંડારી ભાજનમાના રત્નોની મરકતાદિ જાતિ માત્રને જાણે છે. અને કોઇ તે રત્નોનુ માષ-વાલ-ગદિઆણાદિ પ્રમાણ જાણે છે, અને કોઈ તે રત્નોના રોગાપહાર-ક્ષુધાતૃષા-અને શ્રમનો અપહારઆદિ ગુણોને પણ જાણે છે, તેવી રીતે શ્રુતરૂપ ભાજનમાના અર્થને ભાષકાદિ એકેકથી વધારે વધારે વિસ્તૃત જાણે છે. ૧૪૩૦

કમળનુ ઉદાહરણ જણાવે છે

पौंडं विसिन्नमीसि, दरफुल्लं वियसिय विसेसेण ।
जह कमल चउरूवं सुत्ताइचउक्कमप्पेवं ॥१४३१॥

જેમ અવિકસિત-અલ્પવિકસિત-અર્ધ વિકસિત અને સર્વથા વિકસિત એમ ચાર રૂપ-વાળુ કમળ હોય છે, તેમ સૂત્રાદિ પણ ચાર રૂપવાળુ હોય છે (એટલે અવિકસિત કમળ જેવુ વિવરણ રહિત સૂત્ર, પછી અલ્પ વિવરણ-તેથી અધિક વિવરણ અને તેથી પણ અધિકતર વિવરણ ભાષકાદિની ભાષાઆદિથી હોય છે.) ૧૪૩૧

માર્ગ બતાવનારનુ ઉદાહરણ જણાવે છે

पंथो दिसाविभागो, गाम-पुराइ गुण-दोसपेयाल ।
जह पहदेसणमेवं, सुत्तं भासाइतियगं च ॥१४३२॥

જેમ કોઇ ગામનો માર્ગ પૂછવાથી કોઈક માર્ગદેશક દિશામાત્રથીજ માર્ગ બતાવે છે, બીજો વળી તે માર્ગમા આવતા ગામ નગરાદિ સહિત માર્ગ બતાવે છે, અને ત્રીજો તે માર્ગના ગુણદોષ પણ જણાવે છે, એ પ્રમાણે સૂત્ર પણ ભાષાદિ ત્રણ પ્રકાર છે. ૧૪૩૨

આ કાષ્ઠાદિ સર્વ દૃષ્ટાન્તોમા પરમાર્થ આ છે કે ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકકાર અનુક્રમે જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વક્તા છે આ પ્રમાણે અહી સુધી જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ, પ્રવચનના એકાર્થિક નામો અને તેના વિભાગ કહ્યા હવે અનુક્રમે આવેલ દ્વારવિધિ કહેવી જોઇએ, પણ પૂર્વે ૧૩૬૦મી ગાથામા કહેલ દ્વારવિધિમા પણ વિપર્યાસ ન થવો જોઇએ એ કારણથી દ્વારવિધિ કહેવાનુ બાકી રાખીને પ્રથમ વ્યાખ્યાન વિધિ કહે છે.

एयस्स को णु जोगो वत्तु ? सोउं च ? केण विहिणा वा ? ।
पुव्वोइयसंबद्धा, वक्खाणविही विभागाओ ॥१४३३॥

આ હવે કહેવાશે તે દ્વારવિધિ (અથવા સર્વ અનુયોગ) કહેવાને યોગ્ય ગુરૂ કેવા હોય? તે સાભળવાને યોગ્ય શિષ્યરૂપ શ્રોતા કેવા હોય? અને કઈ વિધિથી એ સર્વ કહેવાય? આ ત્રણ વાત કહેવાની છે પૂર્વે ૧૩૬૦મી ગાથામા જણાવેલ સબંધથી વ્યાખ્યાન વિધિ કહેવો જરૂરી છે એમ જણાવેલ છે, અથવા 'विभासाओ' એવા પાઠની અપેક્ષાએ વ્યા-ખ્યાનવિધિ સામાન્યથી કહી છે, હવે તે વિશેષથી કહે છે ૧૪૩૩

હવે તે વ્યાખ્યાનવિધિ નિર્યુક્તિકાર કહે છે

(१३६) गोणी चंदणकंथा, चेडीओ सावए बहिर गोहे ।
टंकणओ ववहारो, पडिवक्खे आयरिय-सीसे ॥१४३४॥

આચાર્ય તથા શિષ્યની યોગ્યતા અયોગ્યતાના વિચારમા ગાય. ચન્દન કથા. બે સખી (જીર્ણ શેઠ તથા નવા શેઠની પુત્રીઓ) શ્રાવક. બહેરો ગાય દોહનાર અને ટંકણક વ્યવહાર એ છ ઉદાહરણો છે ઉપનયમા યોગ્યાયોગ્ય આચાર્ય અને શિષ્યો જાણવા ૧૪૩૪.

ભાષ્યકાર એ દૃષ્ટાન્તો હવે વિસ્તારથી કહે છે તેમા પ્રથમ ગાયનુ ઉદાહરણ બતાવે છે

भग्गनिविट्ठं गेण्हि, केउ दंतो व्व न सुयमायरिओ ।
एवंमए वि गहियं, गेण्ह तुमंपित्ति जपंतो ॥१४३५॥
अविगलगोविक्केया, व जोऽविमद्दक्खमो सुगंभीरो ।
अक्खेवनिण्णयपसंगपारओ सो गुरू जोग्गो ॥१४३६॥
सीसोऽवि पहाणयरो, णेगंतेणावियारियग्गाही ।
सुपरिच्छियकेया इव, त्थाणवियारक्खमो इट्ठो ॥१४३७॥

ભાગેલા પગવાળી બેઠેલી ગાય ખરીદીને બીજાને વેચવા ઇચ્છનારની પેઠે. જે આચાર્ય એમ કહે કે 'મે પણ એમજ વગર વિચાર્યું શ્રુત ગ્રહણ કર્યું છે અને તુ પણ તેમજ ગ્રહણ કર' એમ શ્રુતને આપનારો અયોગ્ય છે. અવિકલ સમજવાળા ગાય વેચનારની પેઠે જે સૂત્રઉપર થતા આક્ષેપ દૂર કરવામા સમર્થ. અતિ ગભીર. આક્ષેપ અને નિર્ણયના પ્રસંગના પારગત હોય, તે ગુરૂ યોગ્ય છે શિષ્ય પણ તેજ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. કે જે એકાન્તે વિચાર વિના ગ્રહણ ન કરે. પણ સારી રીતે પરીક્ષા કરીને ગાય ખરીદનારની પેઠે સ્થાન અને વિચારમા સમર્થ હોય, તેજ ઇષ્ટ છે ૧૪૩૫-૧૪૩૭

પ્રથમ ગાયનુ ઉદાહરણ કહે છે

કોઈ ધૂર્ત મનુષ્યની સર્વાંગ સુન્દર ગાય, કોઈ એવા પ્રદેશમા ચડી ગઈ કે જેથી તેના પગ ભાગી ગયા તેથી તે ત્યાથી ઉભી થઇ શકતી નહોતી તે ધૂર્ત મનુષ્યે એ પ્રમાણે બેઠેલીજ ગાય કોઈને વેચવાનો ઇરાદો કર્યો. તેને તેવો એક ભોળો મનુષ્ય મળી ગયો તેણે તેની પાસેથી સુન્દર જણાતી ગાય બેઠેલીજ ખરીદી લીધી મૂલ્ય લઈને ધૂર્ત ત્યાથી ચાલ્યો ગયો. પછી ખરીદનાર તે ગાય ઉભી કરીને ઘેર લઈ જવા તૈયાર થયો પણ તે ગાય ભાગેલા પગવાળી હોવાથી ઊઠી શકી નહિ એટલે તેણે પણ એ પ્રમાણે બેઠેલીજ ગાય વેચવાનો આરભ કર્યો ગાયને સર્વાંગ સુદર જોઈને બીજાઓને તે લેવાની ઇચ્છા થઈ. પણ તે લેનાર તેના જેવા મૂર્ખ નહતા. તેઓ તે ગાયના આચળ વિગેરે અવયવો જોવાને માટે ગાયને ઊભી કરવા લાગ્યા, પણ પેલો વેચનાર તેમને તેમ કરવા દેતો નથી, અને કહે છે કે મે આ પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદી છે. માટે તમે પણ તે પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદો તેના આવા કથનથી કોઈપણ તેની તે ગાય લેતુ નહોતુ પણ સામી તેની હાસી કરીને ચાલ્યા જતા હતા

આ ઉદાહરણની યોજના પ્રસ્તુતમા આ પ્રમાણે કરવી જેમ ભાગી ગયેલા પગવાળી બેઠેલી ગાય બીજાને વેચવા ઇચ્છનાર મુગ્ધ મનુષ્ય ખરીદનારની હાસીને પાત્ર થાય છે, તેમ જે આચાર્ય એ પ્રમાણે કહે કે—'મે આ પ્રમાણે વિચાર્યા વિનાજ શ્રુત ગ્રહણ કર્યું છે, માટે તમે પણ વિચાર્યા વિનાજ ગ્રહણ કરો ' આ રીતે શિષ્યને કહે તે આચાર્ય

અયોગ્ય છે, એવા આચાર્યની પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરવું નહી. કેમકે તેવા આચાર્ય સ શયાદિનુ નિશ્ચય પૂર્વક સમાધાન કરી શકતા નથી, તેથી મિથ્યાત્વ પામવાનો પ્રસંગ આવે છે. એવા આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને અયોગ્ય છે, અને પૂર્વે કહેલા મુગ્ધ મનુષ્યની પેઠે વગર વિચારેલુ શ્રુત ગ્રહણ કરનાર શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે. પરન્તુ જે આચાર્ય અતિ-ગ ભીર હોય, અને આક્ષેપ-પરિહારના પ્રસ ગમા પારંગત હોય (શ કાનુ યથાર્થ સમા-ધાન કરવામા નિપુણ હોય) તે આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને તથા શ્રુત સ ભળાવવાને યોગ્ય છે, અને શિષ્ય પણ તેજ શ્રુત ગ્રહણ કરવાને સાભળવાને યોગ્ય છે કે જે વિચાર કરવા યોગ્ય વસ્તુમા વિચાર કરનાર હોય તેમજ કદાગ્રહરહિત હોય ૧૪૩૫-૧૪૩૬-૧૪૩૭

બીજુ ચન્દનકથાનુ ઉદાહરણ કહે છે

जो सीसो सुत्तत्थ, चदणकथं व परमयाईहिं ।
मीसेइ गलियमहवा, सिक्खियमाणेण स न जोग्गो ॥१४३८॥

कंथीकयसुत्तत्थो, गुरूवि जोग्गो न भासियव्वस्स ।
अविणासियसुत्तत्था, सीसा-यरिया विणिद्दिट्ठा ॥१४३९॥

જે શિષ્ય સૂત્ર અને અર્થને ભૂલી જવાથી અથવા પોતાના શિક્ષિતપણાના અભિ-માનથી કોઇને ન પૂછતા તે સૂત્ર કે અર્થને ચંદનકથાની પેઠે પરમતાદિ અથવા અન્ય-ગ્ર થાદિવડે મિશ્ર કરે, તે શિષ્ય અનુયોગ સાભળવાને લાયક નથી, એ પ્રમાણે ગુરૂ પણ સૂત્રાર્થને મિશ્ર કરનાર હોય, તો તે પણ અનુયોગ કહેવાને લાયક નથી, પરન્તુ જે સૂત્રા-ર્થને મિશ્રિત કરીને નાશ ન કરે, તે શિષ્ય અને આચાર્ય અનુયોગ સાભળવાને તથા કહેવાને યોગ્ય છે ૧૪૩૮-૧૪૩૯

દ્વારકાધિપતિ કૃષ્ણ વાસુદેવ પાસે દેવતાથી પ્રાપ્ત થએલી ગોશીર્ષ ચ દનની ચાર ભેરીઓ હતી તેમાની એક ભેરી, જ્યારે કોઈ યુદ્ધ પ્રસ ગ આવે ત્યારે વગાડાતી તેથી તે સાગ્રામિકી ભેરી કહેવાતી બીજી ભેરી જ્યારે કોઇ પ્રયોજન આવે ત્યારે સામંત-અમાત્ય વિગેરે લોકોને જણાવવાને માટે વગાડાતી તે ઔદ્ભૂતિકી ભેરી ત્રીજી ભેરી કૌમુદી મહોત્સવ જેવા ઉત્સવ વખતે લોકોને ઉત્સવ જણાવવાને વગાડાતી તે કૌમુદીકા ભેરી કહેવાતી ચોથી ભેરી છ છ મહીનાના અન્તરે વગાડાતી. તે ચોથી ભેરીનો પ્રભાવ એવો હતો, કે જે કોઇ મનુષ્ય તે ભેરીનો શબ્દ સાભળે, તેના અતીત કાલના છ માસ સ બ ધી ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જતા, અને અનાગતકાલમા છ મહિના સુધી નવા થતા નહિં. અહી પ્રસ્તુતમા આ ચોથી ભેરીની વાતજ ઉપયોગી છે, તેથી તેની ઉત્પતિ પ્રથમ જણા-વવી જોઇએ

એક વખત સૌધર્મ દેવલોકમા સર્વ દેવોની સભામા ઇન્દ્ર મહારાજે કૃષ્ણ વાસુદેવની પ્રશ સા કરતા કહ્યુ કે "અહો ! હે દેવો તમે જુઓ, કૃષ્ણ વાસુદેવ જેવા સત્પુરૂષો લાખો દોષો છતા પણ તેમાથી જે ગુણ હોય તેને ગ્રહણ કરે છે, અને નીચ યુદ્ધથી કોઈ સાથે યુદ્ધ કરતા નથી' ઇન્દ્ર મહારાજે કરેલી આ પ્રશ સાને એક દેવ નહિ માનતો વિચારવા લાગ્યો. કે 'શુ બીજાના દોષ ગ્રહણ કર્યા સિવાય કોઈ રહી શકે ? એ શુ સંભવિત છે ?

એમ હોઈ શકે જ નહિ' આવો વિચાર કરીને તે દેવ ત્યાંથી નીકળીને, એક બીભત્સ, કૃષ્ણવર્ણું, અતિ દુર્ગંધવાળું શ્વાનનું શબ વિકુર્વ્યું, અને તેના મુખમાં મચકુન્દના પુષ્પ જેવા અતિ ઉજ્જ્વળ દાન્તની પંક્તિ બનાવી આવા પ્રકારનું શ્વાનનું શબ દ્વારાવતીની બહાર જાહેર રાજમાર્ગમાં મૂક્યું

તે વખતે ભગવન્ત નેમિનાથને વન્દન કરવાને તેજ માર્ગે થઈને સૈન્ય સહિત કૃષ્ણ મહારાજ ચાલ્યા. એવામાં પેલું દુર્ગંધ પૂર્ણ બીભત્સ શ્વાનનું શબ જોઇને તેના દુર્ગંધથી વાસુદેવનું બધું સૈન્ય એ માર્ગ તજીને બીજે માર્ગે ચાલ્યું, પણ વાસુદેવ તો પુદ્ગળોના સ્વરૂપનું વિવિધ પ્રકારે ચિંતવન કરતા તેજ માર્ગે ચાલ્યા અને તે શબ જોઇને મોટ-પણવડે બોલ્યા કે 'અહો ! જુઓ તો ખરા ! અતિકોમળ કૃષ્ણ વસ્ત્રાચળમાં મુક્તાવળીની પેઠે નિર્મળ કાન્તિ યુક્ત દાતની પંક્તિ આ શ્વાનના મુખમાં કેવી શોભે છે?' વાસુદેવના આ વચનથી પરીક્ષા કરવા આવેલ પૂર્વોક્ત દેવને પ્રતીતિ થઈ કે 'જે દેવેન્દ્રે કહ્યું હતું કે 'દોષ ગ્રહણ ન કરે' તે સત્ય છે ખરેખર મહાપુરુષો બીજાના ગુણોનેજ જુએ છે, પણ દોષ તરફ તો દૃષ્ટિ સરખી નાખતા નથી'

આ બનાવ બન્યા પછી પરીક્ષા કરવાને એજ દેવે વાસુદેવના અતિવલ્લભ અશ્વરત્નનું હરણ કર્યું અશ્વરત્ન છોડાવવાને તેની સામે જે સૈન્ય ગયું, તે સર્વને તેણે જીતી લીધું છેવટે વાસુદેવ પોતે તે લેવાને તેની પાછળ ગયા દેવે કહ્યું, 'મારી સાથે યુદ્ધ કરીને મને જીતો તો તમારા અશ્વને લઈ જાઓ, તે સિવાય લઈ શકશો નહિ' કૃષ્ણ મહારાજે કહ્યું 'ઘણી ખુશીથી આપણે યુદ્ધ કરીએ, પરન્તુ હું રથમાં આરૂઢ છું, અને તું રથ વિનાનો છે, માટે તું પણ રથ લઈ રથમાં આરૂઢ થા, એટલે આપણે સમાનપણે યુદ્ધ કરીએ જો રથ તને અનુકૂળ ન હોય, તો અશ્વ અથવા હસ્તિપર આરૂઢ થા' દેવે આમાંનું એક પણ વાહન ઇચ્છ્યું નહી, ત્યારે હરીએ કહ્યું કે તમે કહો તેમ, ત્યારે દેવે કહ્યું કે આપણે પરાઙ્મુખવાળા થઈને પૂતઘાત (પાછલા પગે પાટું મારી લુડનો ઘા કરવો તે) વડે યુદ્ધ કરીએ આથી વાસુદેવે તેને કહ્યું કે 'જો એમજ તારો અભિપ્રાય હોય, તો હું તારાથી જીતાયો છું, કેમકે એવા નીચયુદ્ધથી હું કદી પણ યુદ્ધ કરતો નથી, ખુશીથી અશ્વ લઈ જા.'

વાસુદેવના આવા વચનથી તેને બરાબર પ્રતીતિ થઇ, તેથી દેવ પ્રત્યક્ષ થઇને બોલ્યો— 'વાસુદેવ ! તમારા ધૈર્યથી હું પ્રસન્ન થયો છું, માટે કંઇ વરદાન માગો, દેવનું દર્શન નિષ્ફળ નથી હોતું,' વાસુદેવે કહ્યું કે 'જો તમારી એવી ઇચ્છા હોય, તો ઉપદ્રવ શાન્ત કરનાર મહાભેરી આપો' દેવે તેમને તે આપી પછી પોતાનું આગમન કારણ જણાવીને તે દેવ દેવલોકમાં ચાલ્યો ગયો તે ભેરી છ છ મહીનાના અન્તે વગાડાતી. તે ભેરીનો શબ્દ જે કોઇ સાંભળતું તેના અતીત ને અનાગત સંબંધી છ મહીનાના વ્યાધિ વિગેરે ઉપદ્રવ શાન્ત થઇ જતા. (છ મહિનાના મટી જતા ને છ મહિના સુધી નવા થતા નહી)

એક વખત દૂર દેશાવરથી ભેરીનો પ્રભાવ સાંભળીને એક વણિક્ જે દાહજ્વરથી અતિશય પીડાતો હતો તે ત્યાં આવ્યો રસ્તામાં વિલંબ થવાથી ભેરી વાગવાને દિવસે આવી શક્યો નહિ, તેથી તે ભેરીના રક્ષણ કરનારને કહેવા લાગ્યો કે—'ભાઇ ! જો તું મને આ ભેરીમાંથી ચંદનનો એક ટુકડો આપે તો હું તને દસલાખ સોનામહોરો આપું' દ્રવ્યના લોભથી ભેરીરક્ષકે તેમાંથી એક ટુકડો તેને આપ્યો, અને બીજા ચંદનના ટુકડાથી તે છિદ્ર પૂરી નાખ્યું આ પ્રમાણે બીજાઓને પણ ભેરીમાંથી ટુકડા આપીને, બીજા

ટુકડાથી સાધીને આખી ભેરી સાધાવાળી કરી મૂકી. જ્યારે કોઈક કાલાતરે કોઈક વ્યાધિનો ઉપદ્રવ થયો, ત્યારે વાસુદેવે તે ભેરી વગાડાવી, પણ આખી ભેરી સાધેલી હોવાથી તેનો અવાજ આખી રાજસભામા પણ સભળાયો નહી. તપાસ કરતા જણાયુ કે 'ભેરીરક્ષકે આખી ભેરી સાધીને નકામી કરી નાખી છે' આથી તે રક્ષકને મારી નાખ્યો અને વાસુદેવે અઠ્ઠમનો તપ કરી ફરીને તે દેવને આરાધ્યો. દેવે આવીને પુનઃ બીજી તેવીજ ભેરી આપી. પછી તે ભેરીનુ રક્ષણ કરવા બીજો સારો પ્રામાણિક માણસ રાખ્યો. તે તેનું યત્નથી રક્ષણ કરવા લાગ્યો, તેથી વાસુદેવને પણ તે ભેરીનો યોગ્ય લાભ મળ્યો.

આ ઉદાહરણનો યોજના અહી પ્રસ્તુતમા આ પ્રમાણે ઘટાવવી. જેમ દેવે આપેલી ચદનની ભેરી, બીજા ચદનના ટુકડાઓથી સાધાવાળી કરી, તેથી તે ભેરી રોગોપશાતિ કરવાના સામર્થ્યથી હીન થઈ ગઈ, તેમ જે કોઈ શિષ્ય અથવા આચાર્ય ભણી ગએલ સૂત્રાર્થ ભૂલી જવાથી અથવા પોતાના શિક્ષિતપણાના અભિમાનથી અન્યમતાદિના સૂત્રાદિવડે અથવા અન્યગ્રન્થોવડે તે સૂત્રાર્થ મિશ્ર કરે તો એ પ્રમાણે કરનાર શિષ્ય અથવા આચાર્ય અનુયોગ સાંભળવાને તથા કહેવાને લાયક નથી, પણ જે સૂત્રાર્થનો નાશ ન કરે અર્થાત્ અન્યદર્શનીના તે સ્થાનનુ અભિધેય અભિપ્રાયથી મિશ્ર ન કરતા, જે સ્વમતાભિમત હોય તે પ્રમાણેજ અન્યને ઉપદેશ કરે તે શિષ્ય અને ગુરૂ અનુયોગ સાભળવાને તેમજ કહેવાને લાયક છે. ૧૪૩૮-૧૪૩૯

ત્રીજુ બે શ્રેષ્ટીપુત્રીઓનુ ઉદાહરણ.

अत्थाणत्थनिउत्ताभरणाणं जिण्णसेट्ठिवधूय व्व ।
न गुरू विहिभणिए वा, विवरीयनिओयओ सीसो ॥१४४०॥
सत्थाणत्थनिउत्ता, ईसरधूया समूसणाणं व ।
होइ गुरू सीसो विय, विणिओएंतो जहाभणियं ॥१४४१॥

અસ્થાને આભરણ યોજનાર જીર્ણ (જુના) શેઠની પુત્રીની પેઠે, જે શિષ્ય ગુરૂએ વિધિપૂર્વક કહેલ અર્થને વિપરીતપણે યોજે તે અયોગ્ય છે, અને સ્વસ્થાને આભરણ યોજનાર નવીન શેઠની પુત્રીની પેઠે યથાર્થ સ્થાને અર્થને યોજનાર શિષ્ય ગુરૂ યોગ્ય છે. ૧૪૪૦-૧૪૪૧

વસન્તપુર નગરમા ત્યાના રાજાએ જુના શેઠને તેના પદથી ભ્રષ્ટ કરીને તેને સ્થાને બીજા નવા શેઠને સ્થાપ્યો તો પણ જીર્ણ શેઠની પુત્રીને નવા શેઠની પુત્રી સાથે પ્રિતિ ઘણી થઈ, પરન્તુ જુના શેઠની પુત્રી તે ઉપરનો દ્વેષ હૃદયમાથી છોડતી નહિ ચિત્તમા હમેશા એમજ વિચારતી કે 'અમે આ લોકોના લીધે પદથી ભ્રષ્ટ થયા છીયે એક વખતે એ બન્ને સખીઓ કોઈ જળાશયમા સ્નાન કરવા ગઈ ત્યા જળાશયના તીર ઉપર આભરણો મૂકીને નવા શેઠની પુત્રી જુના શેઠની પુત્રી સાથે સ્નાન કરવા પેઠી સ્નાન કરીને જુના શેઠની પુત્રી એકદમ પહેલી બહાર નીકળી અને નવા શેઠની પુત્રીના આભરણો પહેરીને ચાલવા લાગી આથી જળાશયમા રહેલી નવા શેઠની પુત્રીએ મોટા અવાજવડે

તેને તેમ કરતા અટકવા કહ્યુ પણ તેણે તે માન્યુ નહી, અને ઉલટી કહેવા લાગી કે 'આ તો મારા પોતાના આભરણો છે તારા નથી. ઇત્યાદિ આક્રોશ કરતી તે પોતાને ઘેર ગઈ અને સર્વ હકીકત પોતાના માતા-પિતાને જણાવી તેઓએ તેની વાતને આદર આપ્યો અને કહ્યુ કે બેટા ! તુ તારે કંઈ પણ બોલ્યા વિના જોયા કર. શું થાય છે તે અમે પણ જોઈએ છીએ '

નવા શેઠની પુત્રી પણ જળાશયમાથી નીકળીને ઘેર ગઈ. તેણે પણ સર્વ હકીકત પોતાના માતાપિતાને કહી તેના માતા-પિતાએ તે આભરણો જુના શેઠ પાસે માગ્યા. પણ તેણે આપ્યા નહિ આથી બન્નેની તકરાર રાજદ્વારમા ગઈ ત્યા ન્યાયાધિકારીએ 'આ સબધમા કોઈ સાક્ષી છે કે નહિ ?' એમ પૃછતા બન્ને તરફથી કહેવામા આવ્યુ કે ના આમા કોઈ સાક્ષી નથી. તેથી બુદ્ધિમાન્ ન્યાયાધિકારીએ બન્ને છોડીઓને બોલાવીને પ્રથમ જુના શેઠની પુત્રીને કહ્યુ કે "જો આ આભરણો તારા પોતાના હોય તો તે તુ અમારી દેખતાજ એકદમ પહેરી બતાવ.' ન્યાયાધિકારીના કહેવાથી તેણે તે આભરણો સત્વર પહેરવા માડયા પરન્તુ અનભ્યાસથી અન્ય સ્થાનનુ આભરણુ અન્યસ્થાને પહેરવા લાગી કેટલેક સ્થાને તેણે પહેર્યા પણ તેને બરાબર બધ બેસતા આવ્યા નહી. તે તેણે ગભરામણથી જાણ્યુ નહિ. પછી ન્યાયાધિકારીએ નવિન શેઠની પુત્રીને તે આભરણો તેજ પ્રમાણે જલ્દીથી પહેરવાનુ કહયુ એટલે તેણે નિરતરના અભ્યાસથી સર્વ આભરણો યોગ્ય સ્થાને સત્વર ધારણ કરી લીધા તે તેને બરાબર બધ બેસતા પણ આવ્યા તેથી તેને ઘણા શોભવા લાગ્યા ફરી તેને ન્યાયાધિકારીએ કહયુ કે એકદમ આ આભરણો ઉતારી નાખ ' તેણે તરતજ સત્વર ઉતારી નાખ્યા, જુના શેઠની પુત્રીને તેમ ઉતારવાનુ કહયુ હતુ ત્યારે તે સત્વર તે પ્રમાણે કરી શકી નહોતી. આથી ન્યાયાધિકારીએ નિશ્ચય કર્યો કે 'આ આભરણો નવિન શેઠની પુત્રીના છે પણ જુના શેઠની પુત્રીના નથી. તે તો કેવળ આને ગળેજ પડે છે ' આ અભિપ્રાય તેઓએ રાજાને કહ્યો એટલે રાજાએ તે આભરણો નવાશેઠની પુત્રીને અપાવ્યા, અને જુના શેઠને ઉગ્ર દડ કર્યો. કેમકે તેણે પુત્રીનો ખોટો પક્ષ અગીકાર કરીને તેના અન્યાયને ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ. આથી તેની પુત્રી પણ ઘણી દુખી થઇ.

આ પ્રમાણે જેમ જુના શેઠની પુત્રી આભરણોને અયોગ્યસ્થાને યોજવાથી અનર્થનુ ભાજન થઇ તેમ જે ગુરૂ પણ અર્થને અયોગ્યસ્થાને જોડે તે ગુરૂપદને લાયક નથી, કેમકે તેવા ગુરૂ આ લોક અને પરલોક સબધી અનેક અનર્થના ભાજન થાય છે. વળી શિષ્ય પણ ગુરૂએ યથાર્થ પ્રરુપેલા અર્થને અજ્ઞાનથી વિપરીતપણે યોજે તો તે શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે, પરન્તુ સ્વસ્થાને આભૂષણો ધારણ કરનાર નવા શેઠની પુત્રીની પેઠે. અર્થને યોગ્ય સ્થાને યોજનાર ગુરૂ, ગુરૂપદને યોગ્ય છે અને શિષ્ય પણ ગુરૂએ કહેલા અર્થને યથાર્થ યોજે, તો તે વ્યાખ્યાન સાભળવાને યોગ્ય છે અને તેવોજ શિષ્ય કલ્યાણનુ ભાજન થાય છે ૧૪૪૦-૧૪૪૧

ચોથુ શ્રાવકનુ ઉદાહરણ.

चिरपरिचियंपि न सरइ, सुत्तत्थ सावओ समज्जं व ।
ज्जो न स जोगो सीसो, गुरुत्तणं तस्स दूरेण ॥१४४२॥

ચિરકાળથી પરિચિત પોતાની ભાર્યાને પરસ્ત્રીની બુદ્ધિથી ભોગવતા જેમ શ્રાવક તેને ઓળખી શકયો નહિ, તેમ ચિરકાળથી પરિચિત સૂત્રાર્થને શૂન્ય હૃદયથી જે સભારી ન શકે, તે શિષ્ય શિષ્યપણાને યોગ્ય નથી, તો પછી તેવાનુ ગુરૂપણુ તો દૂરજ રહયુ, (આ કથા પાછળ ૧૪૧૨ મી ગાથાના વિવરણમા આવી ગઇ છે તેથી ફરી અહી લખી નથી) ૧૪૪૨.

પાચમુ બહેરા ગામડીઆનુ ઉદાહરણ

अन्नं पुट्ठो अन्नं जो, साहइ सो गुरू न बहिरो व्व ।
न य सीसो जो अन्नं, सुणेइ परिभासए अन्नं ॥१४४३॥

બહેરા મનુષ્યની પેઠે જે ગુરૂ અન્ય વાત પૂછવામા આવી હોય અને અન્ય જવાબ આપે, તે ગુરૂ અયોગ્ય છે, અને જે અન્યથા સાભળીને બીજાને અન્યથા કહે તે શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે (આ ઉદાહરણ પૂર્વે આવી ગયુ છે, એટલે ફરી નથી લખતા. આ ઉદાહરણનો ઉપનય એ છે, કે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ આદિના યોગ્યતા વિના સ્વય ગમે તેમ બોલે તે શિષ્યપણાને યોગ્ય નથી, તો પછી ગુરૂપણાને તો યોગ્ય ક્યાથીજ હોય ?) ૧૪૪૩

છઠ્ઠુ ટકણક સાથેના વ્યવહારનુ ઉદાહરણ

अक्खेव-निण्णय पसंगदाणगहणाणुवत्तिणो दोऽवि ।
जोग्गा सीसायरिया, टंकण-वणिओवमा समए ॥१४४४॥
अहवा गुरुविणय-सुयप्पयाणमण्डविणिओगओ दोऽवि ।
निज्जरलाभयसहिया टंकण-वणिओवमा जोग्गा ॥१४४५॥

સિદ્ધાન્તમા કહેલ ટકણક અને વણિકની પેઠે, આક્ષેપ અને નિર્ણય, પ્રાસંગીક ઉપદેશ અને તેનુ ગ્રહણ, તેને અનુસરનારા શિષ્ય તથા આચાર્ય બન્ને અનુયોગને લાયક છે. અથવા ગુરૂવિનય અને શ્રુતપ્રદાન રૂપ ભાડના વિનિયોગથી શિષ્ય તથા આચાર્ય બનેને નિર્જરાનો લાભ થાય છે તેથી ટકણક અને વણિકના જેવા તે બને ગુરૂ અને શિષ્ય અનુયોગને લાયક છે ૧૪૪૪-૧૪૪૫.

ઉત્તરદિશામા આવેલા મ્લેચ્છ દેશમા ટકણ નામના મ્લેચ્છો રહેતા હતા, તેઓ દક્ષિણદેશમાથી આવેલા વેપારીઓ પાસેથી સુવર્ણના બદલામા કરિઆણુ ખરીદતા પરન્તુ એ વેપારીઓ મ્લેચ્છની ભાષા જાણતા નહિ, અને મ્લેચ્છો તેમની ભાષા જાણતા નહિ, આથી બને જણાઓ વ્યવહાર ચલાવવાને સુવર્ણનો અને કરિઆણાનો ઢગલો કરતા. અને જ્યા સુધી એક બીજાની ઇચ્છા મુજબ તે ઢગલા થતા નહિ ત્યા સુધી તેઓ તેપરથી હાથ ઉઠાવતા નહિ જ્યારે બનેને સમત થાય, ત્યારે તેઓ તેપરથી હાથ ઉઠાવી લેતા, એ પ્રમાણે અન્યોન્ય વ્યવહાર કરતા

આ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે, જેમ ટકણકો અને વેપારીઓ એક બીજાની ઇચ્છા પૂર્ણ થતા સુધી સુવર્ણનો અને કરીઆણાનો ઢગલો કરે છે, તેમ શિષ્ય પણ પૂર્વપક્ષ કરીને ત્યા સુધી પૂછે કે જ્યા સુધી સૂત્રાર્થ બરાબર સમજી શકાય, પરન્તુ ભય-લજ્જા અહંકાર આદિવડે સૂત્રાર્થ બરાબર સમજ્યા વિના ગમે તેમ આગળ ચાલ્યો ન જાય. ગુરૂ પણ શિષ્યને ત્યા સુધી નિર્ણય કરી આપે, કે જ્યા સુધી તેને બરાબર સૂત્રાર્થ સમજી

શકાય. અને પ્રાસંગિક પણ એટલુ જ કહે કે જેટલુ શિષ્ય ગ્રહણ કરી શકે, એથી વધારે ન કહે શિષ્ય પણ પોતાની શક્તિ મુજબજ ગ્રહણુ કરે, વધારે ગ્રહણુ ન કરે. એ પ્રમાણે યોગ્યતાનુસાર શ્રુતોપદેશ દેનાર અને ગ્રહણુ કરનાર આચાર્ય અને શિષ્ય બ ને અનુયોગને લાયક છે

અથવા ટંકણુ અને વાણિયાનુ ઉપમાન બીજી રીતે જણાવે છે શિષ્યે ઉચિતતાનુ ઉલ્લઘન કર્યા સિવાય ગુરૂનો સર્વ વિનય કરવો. અને ગુરૂએ પણુ શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વશ્રુત આપવુ આ પ્રમાણે અન્યોન્યના વિનિયોગથી શિષ્યને તથા આચાર્યને કર્મનિર્જરા થાય છે તેથી તેઓ અનુયોગને લાયક છે. આથી વિપરીતપણે વર્તવામા આવે તો તે અનુયોગને લાયક નથી. ૧૪૪૪-૧૪૪૫

એ પ્રમાણે ૧૪૩૪મી ગાથામા કહ્યા મુજબ ગુરૂ અને શિષ્ય બન્નેની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા જણાવવા દૃષ્ટાન્તો કહી હવે એકલા શિષ્યનીજ વિશેષ યોગ્યતા અને અયોગ્યતા કહે છે.

अत्थी स एव य गुरू, होइ जओ तो विसेसओ सीसो ।
जोग्गाऽजोग्गो मन्नइ, तत्थाजोग्गो इमो होइ ॥१४४६॥

અર્થી એટલે શ્રુતાર્થ સાભળનાર શિષ્યજ કાળાન્તરે સૂત્રાર્થ જાણીને ગુરૂ થાય છે, તેથી વિશેષે કરીને શિષ્યનીજ યોગ્યતા અને અયોગ્યતા કહીએ છીએ તેમા આ પ્રમાણે હોય તે અયોગ્ય થાય છે ૧૪૪૬,

(१३७) कस्स न होही देसो, अणब्भुवगओ य निरुवगारी य ।
अप्पच्छंदमईओ, पट्ठियओ गंतुकामो य ॥१४४७॥

અનભ્યુપગત-નિરૂપકારી-સ્વેચ્છાચાર મતિવાળો-પ્રસ્થિત અને જવાની ઇચ્છાવાળો, એવો અયોગ્ય શિષ્ય, કયા ગુરૂને અપ્રિય ન થાય ? સર્વને થાયજ. ૧૪૪૭.

એ ઉપરોક્ત અનભ્યુપગતાદિનુ સ્વરૂપ ભાષ્યકાર કહે છે

मन्नइ अणब्भुवगओऽणुवसंपन्नो सुओवसंपयया ।
गुरुणो करणिज्जाइं, अकुव्वमाणो निरुवगारी ॥१४४८॥
अप्पच्छंदमईओ, सच्छंद कुणइ सव्वकज्जाइं ।
पत्थियओ संपत्थियविइज्जओ निच्चगमिउ व्व ॥१४४९॥
गंतुमणो जो जंपइ, नवरि समप्पउ इमो सुयक्खंधो ।
पढिउ सोउं च तओ, गच्छं को अच्छती एत्थं ? ॥१४५०॥

શ્રુતોપસંપદાએ જે રહિત તે અનભ્યુપગત કહેવાય, ગુરૂના કાર્યને નહિ કરનાર નિરૂપકારી, સર્વ કાર્યો પોતાની મરજી મુજબ કરનાર તે આત્મચ્છંદક બુદ્ધિવાળો, નિત્યગામીની માફક જે કોઇ જનારો હોય તેની સાથે જવાને તૈયાર થનાર તે પ્રસ્થિતક, અને જવાની ઇચ્છાવાળો તે એમ કહે કે આ શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થાઓ તે ભણીને તથા શ્રવણ કરીને પછી જઇશ, અહીં રહેવાથી શુ ફળ છે ? આ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય સર્વથા અયોગ્ય છે. ૧૪૪૮-૧૪૪૯-૧૪૫૦

હવે યોગ્ય શિષ્યના ગુણો બતાવે છે

(१३८) विणओणएहिं पंजलियडेहिं छंदमणुयत्तमाणेहिं ।
आराहिओ गुरुजणो, सुयं बहुविहं लहुं देइ ॥१४५१॥

વિનયથી નમ્ર, બે હાથ જોડીને પૃચ્છા કરનાર, ગુરૂના અભિપ્રાયને અનુસારે વર્તનાર, ઇત્યાદિ શિષ્યના ગુણોવડે આરાધિત ગુરૂમહારાજ બહુ પ્રકારનુ શ્રુત શિષ્યને શીઘ્ર આપે છે-શીખવે છે. ૧૪૫૧

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટ કરે છે

विणओणओऽभिवंदइ, पढए पुच्छइ पडिच्छए वा णं ।
पंजलियडोऽभिमुहो कयंजली पुच्छणाईसु ॥१४५२॥
सद्दहइ समत्थेइ य, कुणइ करावेइ गुरुजणाभिमय ।
छंदमणुयत्तमाणो, स गुरुजणाराहणं कुणइ ॥१४५३॥

વિનયાવનત એટલે ગુરૂને વંદન કરે, તેમની પાસે ભણે અને પૂછે અને ગ્રહણ કરે. કૃતપ્રાંજલી એટલે કંઇ પૃચ્છા વિગેરે કરતા ગુરૂ સન્મુખ બે હાથ જોડીને ઉભો રહે. છંદાનુવર્તિ એટલે ગુરૂને સમ્મત હોય તે પોતે માન્ય કરે, તેનુ સમર્થન કરે તે કાર્ય પોતે કરે, અને બીજા પાસે કરાવે એ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય ગુરૂજનની આરાધના કરે છે. ૧૪૫૨-૧૪૫૩.

બીજી રીતે યોગ્યાયોગ્ય શિષ્યનુ સ્વરૂપ કહે છે

(१३९) सेलघण-कुडग-चालणि-परिपूणग-हंस-महिस-सेसे य ।
मसग-जलूग-बिराली-जाहग-गो-मेरि-आमीरी ॥१४५४॥

પાષાણ અને મેઘ-ઘડા-ચાલણી-સુઘરી (પક્ષી) નો માળો-હંસ મહિષ-બકરો મશક-જળો-બિલાડી-જાહક-ગાય-ભેરી અને આભીરી એ ચૌદ ઉદાહરણો શિષ્યની યોગ્યતા અને અયોગ્યતાના વિષયમા છે ૧૪૫૪.

એ ઉદાહરણોમાનુ પહેલુ પાષાણ અને મેઘનુ ઉદાહરણ ભાષ્યકાર કહે છે.

उल्लेऊण न सक्को, गज्जइ इय मुग्गसेलओऽरन्ने ।
तं संवट्टयमेहो, सोउं तस्सुप्परिं पडइ ॥१४५५॥
रविउ त्ति ठिओ मेहो, उल्लोऽमि नव त्ति गज्जइ य सेलो ।
सेलसमं गाहेस्सं, निव्विज्जइ गाहगो एवं ॥१४५६॥
आयरिए सुत्तम्मि य, परिवाओ सुत्त-अत्थपलिमंथो ।
अन्नेसिंपिय हाणी, पुट्ठावि न दुद्धया वंझा ॥१४५७॥
वुट्ठेवि दोणमेहे, न कण्हभोमाओ लोट्टए उदय ।
गहण-धरणासमत्थे, इय देयमछित्तिकारिम्मि ॥१४५८॥

અરણ્યમા (પર્વત નજીક પ્રદેશમા) એક મુદ્ગશૈલ (મગ જેવડો કાળો પત્થર) અભિમાનથી ગર્જના કરવા લાગ્યો કે મને કોઇપણ ભિજાવી શકે તેમ નથી. તે સાભળીને સવર્તક મેઘ તેનાપર સાત રાત્રિ-દિવસ વર્ષ્યો પછી હવે તે ભીજાયો હશે એમ માનીને મેઘ વર્ષતો બધ રહ્યો એટલે પત્થર બોલ્યો કે જો હુ ભીજાયો નથી એ પ્રમાણે પત્થર જેવા શિષ્યને શ્રુત ગ્રહણ કરાવીશ એમ માનીને ગુરૂ પ્રયાસ કરે, પણ પછી નિર્વેદ પામે. કારણ કે એવાને શ્રુતાર્થ આપતા તે ન પામે તેથી નિન્દા થાય અને પોતાને તથા બીજા સુજ્ઞશિષ્યોને સૂત્રાર્થનો નાશ થાય એ શિવાય બીજી પણ સૂત્રાર્થાદિ નિન્દાથી હાનિ થાય છે કેમકે હાથથી બહુવાર આચળને સ્પર્શ કર્યા છતા પણ વધ્યા ગાય દૂધ આપતી નથી અને દ્રોણપ્રમાણ મેઘ વર્ષે તો પણ કૃષ્ણભૂમિ ઉપરથી જરા પણ પાણી ચાલ્યુ જતુ નથી તેમ ગ્રહણ અને ધારણ કરવામા સમર્થ એવા શિષ્યને આપતા સૂત્રાર્થ નાશ ન પામે માટે તેને આપવુ. ૧૪૫૫-૧૪૫૮

મુદ્ગશૈલનુ જ દૃષ્ટાત વિશેષે કહે છે —

કોઇ અરણ્યમા પર્વતની આજુબાજુની ભૂમિમા ગોળ સુવાળો કાઇક ભૂમિમા દબાયેલો અને ચકચકિત મગના જેવડો નાનો શ્યામ પત્થર હતો તે એક વખત ગર્વ પૂર્વક બોલવા લાગ્યો, કે ગમે તેવા જળપ્રવાહથી મને ભીજાવી શકે અથવા ભેદી શકે એવો કોઇ મેઘ આ વિશ્વમા નથી તેનુ આ અભિમાન યુક્ત ભાષણ સવર્તક નામના મહામેઘે સાભળ્યુ. (આ મેઘ ઉત્સર્પિણી કાળના બીજા આરાના પ્રારભમા પૂર્વદગ્ધ ભૂમિને શાન્ત કરવાને વર્ષે છે તેનુ જળ ભૂમિને અતિશય રસાળ અને વાસિત બનાવે છે) આથી તેણે વિચાર્યુ કે આ પાષાણનો ગર્વ હુ દૂર કરૂ એમ નિશ્ચય કરીને તે પત્થર ઉપર સાત અહોરાત્ર પર્યન્ત મુશળધાર પ્રમાણ તે વર્ષ્યો એ પ્રમાણે મહાવૃષ્ટિ કરવાથી તેણે માન્યુ કે 'હવે તો એ પત્થરના ટુકડેટુકડા થઇ ગયા હશે તેથી વૃષ્ટિ બધ કરીને તે શાન્ત થયો. વૃષ્ટિ બધ થઇ અને સર્વ પાણી દૂર થયુ એટલે તે પત્થર તો વધારે ઉજ્વળ થઇ પ્રકાશમાન થયો થકો પુન ગર્જના કરીને કહેવા લાગ્યો કે 'અરે પુષ્કરાવર્તક ! (સવર્તક મેઘનુ બીજુ નામ છે) હુ ભીજાયો છુ અથવા ભેદાયો છુ કે નહિ ? તે તુ બરાબર જો આટલીજ વૃષ્ટિ કરીને શાન્ત કેમ થઇ ગયો ? એટલી વૃષ્ટિથી તો તલના ફોતરાના ત્રિજા ભાગ જેટલો અશ પણ મારો ભેદાયો નથી. તેમ અદર આર્દ્ર પણ થયો નથી' એ પત્થરની એવી ઉક્તિ સાભળીને વિલખો થએલો મેઘ લજ્જા પામીને પોતાને સ્થાને ગયો

આ રીતે જેમ અતિવૃષ્ટિથી પણ શ્યામ પત્થર ભિજાયો નહિ કે ભેદાયો નહિ. તેમ અનેક વચનયુક્તિની પરપરાથી પણ જેનુ ચિત્ત આર્દ્ર થાય નહિ અથવા ભિજાય નહિ અર્થાત્ ગુરૂએ કહેલા સૂત્રાર્થરૂપ ઉપદેશમાથી એક અક્ષર પણ જેના અન્તકરણમા પરિણામ ન પામે તેવા શ્યામ પત્થર સમાન શિષ્યને આગ્રહથી કોઇ એમ કહે કે 'હુ આને સૂત્રાર્થ ગ્રહણ કરાવીશ. એવી પ્રતિજ્ઞાથી મોટા આડબરથી તેને શીખવવાનો આરભ કરે, પરન્તુ પત્થર જેવો એ શિષ્ય એક અક્ષર પણ ગ્રહણ ન કરે, અને પોતાના આગ્રહથી જરાપણ બોધ ન પામે આથી પુષ્કરાવર્ત મેઘની પેઠે ઘણો કાળ ક્લેશ અનુભવીને અધ્યાપક ગુરૂ ખેદ પામે છે

ઉપરોક્ત પ્રકારના અયોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ આપનાર ગુરૂ માટે આગમમા પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યુ છે. કારણ કે એવા અયોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ આપનાર આચાર્યની લોકમા નિન્દા થાય છે લોકો એમ કહે છે કે 'આ આચાર્યમા પ્રતિપાદન શક્તિ નથી અથવા તેવા પ્રકારનુ ઉત્તમ જ્ઞાન પણ નથી કારણ કે તે આવા એક શિષ્યને પણ બોધ આપી શકતા નથી, વળી એમનુ આગમ સૂત્ર પણ અત્યન્ત યુક્તિ રહિત હોય એમ લાગે છે એમ ન હોય તો આ એક શિષ્ય પણ કેમ બોધ ન પામે' ઇત્યાદિ પ્રકારે આગમની અને આચાર્યની નિંદા થાય છે વળી એવા શિષ્યને ભણાવતા આચાર્યને પોતાને સૂત્ર પરાવર્તન વ્યાખ્યાન વિગેરે સ્વાધ્યાયમા વિઘ્ન થવાથી સૂત્રાર્થનો નાશ થાય છે તેમજ એથી બીજા યોગ્ય શિષ્યોને પણ સૂત્રાર્થની હાનિ થાય છે ઇત્યાદિ કારણોથી એવા અયોગ્ય શિષ્યને ભણાવવામા વખતનો દુરૂપયોગજ થાય છે. વધ્યા ગાયના આચલ સ્પર્શીને ઘણીવાર દોહ્યા છતા પણ જેમ દૂધ નથી મળતુ, તેમ તેવા શિષ્યને ભણાવવાથી કઇ પણ ફળ નથી થતુ. છતા જો આગ્રહથી તેવા શિષ્યને ભણાવે તો તે ગુરૂએ આગમમા કહ્યા મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ જોઇએ

આથી ઉલટુ યોગ્ય શિષ્ય માટે દ્રોણમેઘનુ ઉદાહરણ આવે છે આકાશમાથી થતી વૃષ્ટિના જળ બિંદુઓવડે ઘડો ભરાય, તેટલા જળ પ્રમાણ વર્ષનાર મેઘને દ્રોણમેઘ કહે છે, એવો દ્રોણમેઘ વર્ષ્યા છતા, તેનુ એટલુ બધુ વર્ષેલુ પણ પાણી કાળી ભૂમિમાથી અન્યત્ર ચાલ્યુ જતુ નથી, પરન્તુ તે ભૂમિમાજ સમાઇ જાય છે એ પ્રમાણે કોઇ શિષ્ય એવો પણ હોય કે જે ગુરૂમહારાજે કહેલુ સર્વ ગ્રહણ કરી લે. તેમાથી એક અક્ષર પણ લક્ષ બહાર ન જવા દે એવા સૂત્રાર્થને ગ્રહણ તથા ધારણ કરવામા સમર્થ અને શિષ્ય પ્રશિષ્યની પરપરાએ આપવાથી સૂત્રાર્થનો વિચ્છેદ નહિ થવા દેનાર એવા યોગ્ય શિષ્યને સર્વ સૂત્રાર્થરૂપ શ્રુત આપવુ, પરન્તુ પૂર્વોક્ત અયોગ્ય શિષ્યને ન આપવુ કેમકે તેથી પૂર્વે કહેલા દોષો પ્રાપ્ત થાય છે ૧૪૫૫-૧૪૫૮

બીજુ ઘડાનુ ઉદાહરણ કહે છે :—

भाविय इयरे य कुडा, अपसत्थ पसत्थभाविया दुविहा ।
पुप्फाईहिं पसत्था, सुर-तेल्लाईहिं अपसत्था ॥१४५९॥
वम्मा य अवम्माविय, पसत्थवम्मा उ होंति अग्गेज्झा ।
अपसत्थअवम्मावि य, तप्पडिवक्खा भवे गेज्झा ॥१४६०॥
कुप्पवयणओसन्नेहिं, भाविया एवमेव भावकुडा ।
संविग्गेहिं पसत्था, वम्माऽवम्मा य तह चेव ॥१४६१॥
जे उण अभाविया ते, चउव्विहा अहविमो गमो अन्नो ।
छिड्डकुड-भिन्न-खंडे, सगले य परूवणा तेसिं ॥१४६२॥

ભાવિત અને અભાવિત એમ બે પ્રકારના ઘડા હોય છે. તેમા ભાવિતઘડાઓ પણ કેટલાક પ્રશસ્તભાવિત અને કેટલાક અપ્રશસ્ત ભાવિત એમ બે પ્રકારના હોય છે 'પુષ્પાદિવડે ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત અને મદિરા તેલ આદિવડે ભાવિત તે અપ્રશસ્ત ભાવિત,

વળી તે દરેક વાચ્ય અને અવાચ્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે. તેમાના પ્રશસ્ત ભાવિત હોય છતા વાચ્ય હોય અને અપ્રશસ્ત ભાવિત જો અવાચ્ય હોય તો તે ઘડા અગ્રાહ્ય છે, પણ એથી વિપરીત ઘડા ગ્રાહ્ય છે. ભાવઘડા તરીકે જીવો પણ એજ પ્રમાણે છે. એમા કુપ્રાવચનિકાદિના સમીપપણાથી ભાવિત તે અપ્રશસ્ત ભાવિત અને સાધુઆદિના સગથી ભાવિત તે પ્રશસ્ત ભાવિત ગણાય છે, પુન. તે વાચ્ય અને અવાચ્ય એમ બે બે પ્રકારે છે વલી જે અભાવિત ઘડા છે તે પણ ચાર પ્રકારે છે, આ ઘડાઓનો બીજો પ્રકાર જાણવો ૧ છિદ્ર-૨ ફાટેલો ૩ ભાગેલો ૪ પૂર્ણ. ૧૪૫૯—૧૪૬૨.

એજ દૃષ્ટાતને વિશેષે કહે છે ઘડા બે પ્રકારના હોય છે, જે નવા પાકીને તૈયાર થએલા પુષ્પ-જળ-તેલ આદિ વસ્તુને અ ગે ન વપરાએલા હોય, તે અભાવિત ઘડા કહેવાય છે, અને જે તે વસ્તુને અ ગે વપરાએલા હોય, તે ભાવિત ઘડા કહેવાય છે. તેમા જે સારી વાસનાવાળા પુષ્પાદિ રાખવામા વપરાએલા હોય તે પ્રશસ્ત ભાવિત કહેવાય અને મદિરા તેલ આદિ અશુભ વસ્તુ રાખવામા વપરાએલા હોય તે અપ્રશસ્ત ભાવિત કહેવાય વલી પ્રશસ્ત ભાવિત વાચ્ય અને અવાચ્ય એમ બે પ્રકારના છે વાચ્ય એટલે એ પ્રશસ્ત અથવા અપ્રશસ્ત જે ભાવ લાગ્યો હોય તે તજી દે. તે વાચ્ય અને એ ભાવ ન તજી દે તે અવાચ્ય એ પ્રકારે અપ્રશસ્ત ભાવિત પણ વાચ્ય અને અવાચ્ય એમ બે પ્રકારે છે એમા જે પ્રશસ્ત ભાવ તજી દેનાર ઘડા તે અગ્રાહ્ય છે, તથા જે અપ્રશસ્તભાવ નહિ તજનાર ઘડાઓ તે અપ્રશસ્ત અવાચ્ય તે પણ અગ્રાહ્ય છે, પરન્તુ એથી વિપરીત જે પ્રશસ્તભાવ નહિ તજનારા અને અપ્રશસ્તભાવ તજનારા ઘડા હોય, તે ગ્રાહ્ય-સુદર છે

આ પ્રમાણે જેમ દ્રવ્ય ઘડા છે. તેમ ભાવ ઘડા તરીકે જીવો પણ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત ગુણરૂપ જળ ધારણ કરનાર શિષ્ય-જીવો ભાવિત ને અભાવિતાદિ ભેદવાળા છે એમા કુપ્રવચન આદિના સ સર્ગથી ભાવિત તે અપ્રશસ્તભાવિત કહેવાય છે અને સ વિગ્ન સાધુઓના સ સર્ગથી ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત કહેવાય છે એની વાચ્ય અને અવાચ્ય ભાવના પણ પૂર્વની રીતેજ સમજવી, એટલે કે પ્રશસ્તભાવ વમનાર અને અપ્રશસ્તભાવ નહિ વમનાર અગ્રાહ્ય-અયોગ્ય છે, અને એથી વિપરીત એટલે પ્રશસ્તભાવ નહિ વમનાર તથા અપ્રશસ્તભાવ વમનાર શિષ્ય ગ્રાહ્ય-યોગ્ય છે

એ પ્રમાણે ભાવિત ઘડાઓનુ સ્વરૂપ કહ્યુ, હવે અભાવિત ઘડાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે જે અભાવિત ઘડા છે, તે છિન્ન-ભિન્ન-ખ ડિત-અને પૂર્ણ એમ ચાર પ્રકારના હોય છે અથવા ભાવિત-અભાવિત પક્ષ સિવાય આ ચાર કોઇ અન્ય પ્રકાર છે એમ સમજવુ એટલે કે કોઇ ઘડો છિદ્રવાળો હોય, કોઇ ઘડો ફુટેલો હોય, કોઇ કાઠાથી ભાગેલો હોય, અને કોઇ સ પૂર્ણ આખો હોય છે જેમ એ ઘડાઓમા ભરેલ પાણી ન્યૂનાધિક ચાલ્યુ જાય છે, તેમ કોઇ શિષ્ય છિદ્રવાળા ઘડા જેવો હોય, તેને શ્રુત આપતા તેની પાસે જરા પણ શ્રુત રહેતુ નથી, શ્રવણ કરતાની સાથેજ તેમાથી શ્રુત નાશ પામે છે, અધવચમા ફુટેલા ઘડા જેવા શિષ્યને આપેલુ શ્રુત થોડા વખત સુધી રહે છે પણ પરિણામે નાશજ પામે છે, કાઠા ભાગેલા ઘડા જેવા શિષ્યને આપેલુ શ્રુત સ પૂર્ણ નથી રહેતુ ઘણુ રહે છે, માત્ર એમાથી કેટલુ ક વિસ્મરણ થાય છે, અને આખા ઘડા જેવા શિષ્ય હોય તેને આપેલુ શ્રુત દીર્ઘકાળ પર્યન્ત અવિનષ્ટ રહે છે. ૧૪૫૯—૧૪૬૨

હવે ચાલણીનુ ઉદાહરણુ જણાવતા મજશીલીયે છિદ્રઘટ અને ચાલણીનો વાર્તાલાપ-રૂપે સવાદ જણાવતા કહે છે

सेलेयछिड्ड—चालणि, मिहो कहा सोउमुट्ठियानं तु ।
छिड्डाऽऽह तत्थ विट्ठो, सुमरिंसु सरामि नेदाणिं ॥१४६३॥
एगेण विसइ वितिएण, नीइ कन्नेण चालणी आह ।
धन्न त्थ आह सेलो, ज पविसइ णेतिविय तुज्झं ॥१४६४॥

પત્થર જેવા, સછિદ્ર ઘડા જેવા, અને ચાલણી જેવા શિષ્યો, પરસ્પર એક બીજાની કથા સાભળીને ઉઠ્યા પછી બોલ્યા. તેમા પ્રથમ સછિદ્ર ઘટસમાન શિષ્ય બોલ્યો કે–'ગુરૂ પાસે હતો તે વખતે તેમણે કહેલ અર્થ સાંભરતો હતો, હવે અત્યારે કઇપણ સાભરતુ નથી' એ સાભળીને ચાલણી જેવો શિષ્ય બોલ્યો કે 'મારે તો એક કાને અર્થ પ્રવેશ કરતો હતો અને બીજા કાને નીકળી જતો હતો.' આ પ્રમાણે સાંભળીને પત્થર જેવો શિષ્ય બોલ્યો કે 'તમે બન્ને ધન્ય છો, કેમકે તમારે તો અર્થ પ્રવેશ કરે છે અને નિકળી જાય છે, પરતુ મારે તો તેમ પણ થતુ નથી' ૧૪૬૩–૧૪૬૪

પૂર્વોક્ત ઉદાહરણોના અનુસારે શિષ્યોની પણ યોગ્યાયોગ્યતા જાણવી, જેમકે ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના શિષ્યો વ્યાખ્યાન સાભલી ઉઠીને બીજે ઠેકાણે જતા માહોમાહે કહે છે. તેમાં પ્રથમ સછિદ્ર ઘટ સમાન શિષ્ય બીજાઓને કહેવા લાગ્યો કે 'ગુરૂસમીપે હુ હતો ત્યારે જે સૂત્રાર્થ તેમણે કહ્યો હતો તે મને સાભરતો હતો, હવે અત્યારે એમાનો એક અક્ષર પણ યાદ નથી.' જેમ નીચે છિદ્રવાળા ઘડામા નાખેલી કઈ પણ ધાન્યાદિ વસ્તુ, ઘડો એક સ્થાને પડ્યો હોય, ત્યા સુધી તેમા રહે છે, પરન્તુ ઘડાને તે સ્થળેથી ઉપાડીએ કે તરતજ તેમાની સઘળી વસ્તુ છિદ્રદ્વારા નીકળી જાય છે, તેવીજ રીતે એવા શિષ્યો પણ જ્યા સુધી ગુરૂ પાસે બેસીને સૂત્રાર્થ શ્રવણ કરે, ત્યા સુધી તેનુ તેમને સ્મરણુ રહે, પણ ત્યાથી ઊઠ્યા પછી એક અક્ષર પણ યાદ ન રહે

સછિદ્ર ઘટ જેવા શિષ્યની વાતો સાભળીને ચાલણી સમાન શિષ્ય બોલ્યો, 'ભાઈ! તુંતો મારાથી ઘણો દરજ્જે સારો છે, કેમકે જ્યા સુધી તુ ગુરૂ પાસે રહ્યો, ત્યા સુધી તો તે એ સર્વ સ્મરણમા રાખ્યુ, અને પછી વિસ્મરણ થયુ, પરન્તુ મારે તો ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનથી પેશીને બીજા કાનમાથી નીકળી ગયો, જેમ ચાલણીમા આટો આદિ ઉપરથી નાખીએ અને નીચેથી જતો રહે, તેમ ક્ષણવાર પણ હૃદયમા એની સ્મૃતિ નથી રહી.'

આ બન્નેની હકીકત સાભળીને મુદ્દગશૈલ જેવો શિષ્ય બોલ્યો, 'અરે ભાઇઓ! તમે બન્ને મારાથી શ્રેષ્ઠ છો કારણ કે તમારે ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનમા પેશીને બીજા કાનેથી નીકળી ગયો, એટલુ એ થયુ, મારે તો એટલુ પણ ન થયુ પત્થરપર પડેલુ પાણી જેમ તેના અદરના ભાગમા જરા પણ જતુ નથી, તેમ મારે ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થનો અક્ષર પણ અન્ત કરણમા પ્રવેશ પામ્યો નથી.' આ પ્રમાણે આ ત્રણે પ્રકારના શિષ્યોમા વિશેષતા સમજવી ૧૪૬૩–૧૪૬૪

હવે એ ચાલણી ઉદાહરણના પ્રતિપક્ષમા ખઉર કમઢકનુ ઉદાહરણ કહે છે. અને સાથે બીજુ સુઘરીના માળાનુ ઉદાહરણ કહે છે.

तावसखउरकिढिणयं, चालणिपडिवक्खु न सवइ दवंपि ।
परिपूणगम्मि उ गुणा, गलंति दोसा य चिट्ठंति ॥१४६५॥

ચાલણીના પ્રતિપક્ષમા ખઊર કઠિનનુ ઉદાહરણ છે, તેમા નાખેલ ગમે તેવી દ્રવ-પ્રવાહી વસ્તુ હોય પણ તે નીકળતી નથી, સુઘરીના માળા જેવા શિષ્યમાથી તો ગુણો નીકળી જાય છે અને દોષો રહે છે ૧૪૬૫

તાપસોના ભોજનાદિ માટેનુ ઉપકરણ વિશેષ. તેને ખઊર કમઢક કહેવાય છે. એનુ ઉદાહરણ ચાલણીના પ્રતિપક્ષમા છે. આ ઉપકરણ વાસ શુબ આદિને અતિ સૂક્ષ્મપણે કુટીને કમઢકના આકારે બનાવેલુ હોય છે. એ ઘણુ નિબિડ હોય છે, તેથી તેમા ગમે તેવો પ્રવાહી પદાર્થ નાખેલ હોય. તોપણુ તેમાથી તે નીકળતો નથી એવીજ રીતે તેના સમાન જે શિષ્ય હોય, તે ગુરૂએ કહેલુ સર્વ યાદ રાખે છે, જરાપણુ ભૂલી જતો નથી આવો શિષ્ય હોય તે ગ્રાહ્ય છે, તેજ અનુયોગને લાયક છે પણ પૂર્વોક્ત ચાલણી આદિ જેવા શિષ્યો યોગ્ય નથી.

પરિપૂણક એટલે સુઘરીનો માળો. તેનુ ઉદાહરણ કહે છે સુઘરી (ચકલી વિશેષ)ના માળાથી ઘીઆદિ ગળ્યુ હોય, તો તેમાથી ઘી ગળાઇને નીચે પડે છે, અને તેમાનો કચરોજ માત્ર માળામા ભરાઈ રહે છે તેવી રીતે તેના જેવા શિષ્યોમા પણ સમજવુ. એટલે કે એવા શિષ્યોમાથી શ્રુત સબધી જે જે સર્વ ગુણો હોય તે સર્વ ઘીની પેઠે નીકળી જાય છે, અને ઘીના મેલની પેઠે શ્રુતના દોષોનેજ તે ગ્રહણુ કરે છે ગુણો તો સર્વથા તજી દે છે, આથી આવો શિષ્ય સર્વથા અયોગ્ય છે. ૧૪૬૫

આ સબધમા શિષ્ય શકા કરે છે, અને તેનો શ્રીગુરૂમહારાજ ઉત્તર આપે છે—

सव्वणुप्पामण्णा, दोसा हु न संति जिणमए केई ।
जं अणुवउत्तकहणं अपत्तमासज्ज व हवेज्जा ॥१४६६॥

સર્વજ્ઞના પ્રામાણ્યથી જિનમતમા દોષો હોતાજ નથી, (તો પછી દોષ કયાથી ગ્રહણ કરે ?) પરન્તુ ઉપયોગ રહિત ગુરૂના કથનથી અથવા અયોગ્ય શિષ્યથી તેમા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે નિર્દોષ એવા પણ જીનમતે અયોગ્ય શિષ્યો અછતા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રશ્ન —આ શાસનના પ્રવર્તક સર્વજ્ઞ હોવાથી–જિનમતમા કોઇપણ દોષો ન હોવાથી પરિપૂણક (સુઘરીના માળા) જેવા શિષ્યો તેમાથી દોષો કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકે ?

ઉત્તર —એ સત્ય છે કે જિનમતમા દોષો જરાપણુ નથી, પરન્તુ ઉપયોગ રહિત ગુરૂના વ્યાખ્યાનથી અથવા અયોગ્ય શિષ્યથી તેઓએ કલ્પેલા દોષો થાય છે, અર્થાત્ અયોગ્ય શિષ્યો જિનમતમા અવિદ્યમાન દોષો ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓમાના 'કેટલાક એમ કહે છે કે આ બધા સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામા રચેલા છે, માટે કોણુ જાણે કોણે આ બધા સૂત્રો રચેલા હશે ? કહેવાનુ તત્ત્વ એ છે કે પ્રાકૃતભાષા હોવાથી વિશ્વાસ રાખવા લાયક નથી.

વળી બીજાઓ જણાવે છે કે સાધુઓ આરભ પરિગ્રહ છોડી સાધુપણુ આદરી નિર્ગ્રથ બને છે અને ચારિત્ર પાલે છે. પણ તે અવસ્થામા દાન નહિ દઈ શકતા હોવાથી

કેવલ ચારિત્રથી શું કલ્યાણ થવાનું ? અર્થાત્ ચારિત્ર નિષ્ફલ છે. વળી કોઈક તો એમ કહે છે કે આ બધા શાસ્ત્રોમા વારંવાર તેને તે છકાય જે પૃથ્વીકાયાદિક છે, તેઓનું તથા પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિ મહાવ્રતોનું નિદ્રાદિપ્રમાદોનુ અને તેના પરિહારનુ જ વર્ણન છે. તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સમજાવવા માટે ઉપદેશ કરવાનો છે, અને તે તો એક વખત કહેવાથી સમજાવી શકાય છે, માટે વાર વાર એ છકાયાદિનુ કથન કરવુ તે યોગ્ય નથી તેમજ કેટલાક વસ્તુતત્ત્વને નાહ સમજનારા જણાવે છે કે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે રચવામા આવેલા શાસ્ત્રામાં જ્યોતિષ્ચક્રની ગણતરી વગેરેનું અને યોનિપ્રાભૃતાદિથી સુવર્ણસિદ્ધ આદિ પ્રતિપાદનની શી જરૂર હતી ? કેટલાક સામાન્ય સમજવાળા કહે છે, કે જો જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્ત માટે છે, તો પછી તે જ્ઞાન અભ્યાસમા કાલ અને અકાલ શો ? શુ માદા મનુષ્યને દવા આપવામા તથા મેલા કપડા ધોવામા કાલઅકાલ દેખાય છે ?

અર્થાત્ પ્રાકૃતભાષા હોવાથી, દાન વિનાનુ ચારિત્ર આદરવાનું કહેલ હોવાથી, વાર-વાર તેને તે અધિકારો હોવાથી, મોક્ષ પ્રાપ્ત માટે ઉપયોગી નહિ એવા જ્યોતિષાદિક વિષયો કહેલ હોવાથી, તેમજ તેના અભ્યાસ માટે કાલ અકાલનો વિચાર કહેલ હોવાથી, સૂત્રો માનવા લાયક નથી, એમ કહી સર્વજ્ઞના શાસ્ત્રમા પણ દોષો કહેવા તૈયાર થાય છે.

તે શંકાઓના સમાધાનોમા ચારિત્રની નિર્મલતાની ચાહના રાખનાર બાલ સ્ત્રી મૂઢ અને મૂર્ખ મનુષ્યોને પણ ઉપકાર થાય એટલા માટે તત્ત્વના જાણકારોએ સૂત્રો પ્રાકૃત-ભાષામા રચેલા છે, પ્રથમ કહેલ વસ્તુ બીજી વખત કહેવામા આવે છે તેમા કારણ છે. પ્રથમ કહેલનો કોઇ કારણથી નિષેધ કરવો હોય અથવા નિષેધ કર્યો હોય છતા કારણોને લીધે આજ્ઞા દેવી હોય અથવા તે વસ્તુમા કંઈક વિશેષતા જણાવવી હોય, તેથી બીજી વખત કહેવામા આવતું એક વાકય પણ નિષ્પ્રયોજન નથી. કાલ અકાલ તો કૃષિઆદિમાં પ્રત્યક્ષ છે, માટે તે શંકા નકામી છે. ૧૪૬૬

હવે હંસનુ ઉદાહરણ કહે છે.

अबत्तणेण जीहाए, कूचिया होइ खीरमुदगम्मि ।

हंसो मोत्तूण जलं, आइयइ पयं तह सुसीसो ॥१४६७॥

હંસની જીભ ખાટી હોવાથી પાણીમાના દૂધના ફોદા થઈ જાય છે, અને તેથી પાણી મૂકીને હંસ દૂધ પી જાય છે, તેવી રીતે સુશિષ્ય પણ દોષો તજીને ગુણો ગ્રહણ કરે છે. ૧૪૬૭

કોઇ ભાજનમા દૂધ અને પાણી મેળવીને તે હંસને પીવા માટે મૂકયુ હોય, તો હંસની જીભ સ્વાભાવિક અમ્લ (ખાટી) હોવાથી, જળ મિશ્રિત દૂધમા તે ચંચુ નાખે એટલે જીભની ખટાશથી પાણીમાનુ દૂધ પરપોટા જેવા તેના ફોદા રૂપ થઈ જાય છે, તેથી હંસ એ પાણી મૂકીને પરપોટા જેવું થએલુ દૂધ પી જાય છે, તેવીજ રીતે જે યોગ્ય સુશિષ્ય હોય છે, તે ગુરૂના દોષો તજી દઇને માત્ર તેમના ગુણોજ ગ્રહણ કરે છે ૧૪૬૭

હવે પાડાનુ ઉદાહરણ કહે છે.

सयमवि न पियइ महिसो, न य जूहं पियइ लोडियं उदगं ।

विग्गह-विकहाहिं तहा, अथक्कपुच्छाहि य कुसीसो ॥१४६८॥

હવે એ ચાલણી ઉદાહરણના પ્રતિપક્ષમા ખઉર કમઢકનુ ઉદાહરણ કહે છે. અને સાથે બીજુ સુઘરીના માળાનુ ઉદાહરણ કહે છે.

तावसखउरकिढिणयं, चालणिपडिवक्खु न सवइ दवंपि ।

परिपूणगम्मि उ गुणा, गलंति दोसा य चिट्ठंति ॥१४६५॥

ચાલણીના પ્રતિપક્ષમાં ખઉર કઠિનનુ ઉદાહરણ છે, તેમાં નાખેલ ગમે તેવી દ્રવ-પ્રવાહી વસ્તુ હોય પણ તે નીકળતી નથી, સુઘરીના માળા જેવા શિષ્યમાથી તો ગુણો નીકળી જાય છે અને દોષો રહે છે ૧૪૬૫

તાપસોના ભોજનાદિ માટેનુ ઉપકરણ વિશેષ, તેને ખઉર કમઢક કહેવાય છે. એનુ ઉદાહરણ ચાલણીના પ્રતિપક્ષમા છે. આ ઉપકરણ વાસ શુબ આદિને અતિ સૂક્ષ્મપણે કુટીને કમઢકના આકારે બનાવેલુ હોય છે. એ ઘણુ નિબિડ હોય છે, તેથી તેમા ગમે તેવો પ્રવાહી પદાર્થ નાખેલ હોય, તોપણ તેમાથી તે નીકળતો નથી એવીજ રીતે તેના સમાન જે શિષ્ય હોય, તે ગુરૂએ કહેલુ સર્વ યાદ રાખે છે, જરાપણ ભૂલી જતો નથી આવો શિષ્ય હોય તે ગ્રાહ્ય છે, તેજ અનુયોગને લાયક છે પણ પૂર્વોક્ત ચાલણી આદિ જેવા શિષ્યો યોગ્ય નથી.

પરિપૂણક એટલે સુઘરીનો માળો. તેનુ ઉદાહરણ કહે છે. સુઘરી (ચકલી વિશેષ)ના માળાથી ઘીઆદિ ગળ્યુ હોય, તો તેમાથી ઘી ગળાઇને નીચે પડે છે, અને તેમાનો કચરોજ માત્ર માળામા ભરાઈ રહે છે તેવી રીતે તેના જેવા શિષ્યોમા પણ સમજવુ. એટલે કે એવા શિષ્યોમાથી શ્રુત સબધી જે જે સર્વ ગુણો હોય તે સર્વ ઘીની પેઠે નીકળી જાય છે, અને ઘીના મેલની પેઠે શ્રુતના દોષોનેજ તે ગ્રહણ કરે છે ગુણો તો સર્વથા તજી દે છે, આથી આવો શિષ્ય સર્વથા અયોગ્ય છે ૧૪૬૫

આ સબંધમા શિષ્ય શકા કરે છે, અને તેનો શ્રીગુરૂમહારાજ ઉત્તર આપે છે—

सव्वणुप्पामण्णा, दोसा हु न संति जिणमए केई ।

जं अणुवउत्तकहणं अपत्तमासज्ज व हवेज्जा ॥१४६६॥

સર્વજ્ઞના પ્રામાણ્યથી જિનમતમાં દોષો હોતાજ નથી, (તો પછી દોષ ક્યાથી ગ્રહણ કરે ?) પરન્તુ ઉપયોગ રહિત ગુરૂના કથનથી અથવા અયોગ્ય શિષ્યથી તેમા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે નિર્દોષ એવા પણ જીનમતે અયોગ્ય શિષ્યો અછતા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રશ્ન —આ શાસનના પ્રવર્તક સર્વજ્ઞ હોવાથી–જિનમતમા કોઇપણ દોષો ન હોવાથી પરિપૂણક (સુઘરીના માળા) જેવા શિષ્યો તેમાથી દોષો કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકે ?

ઉત્તર —એ સત્ય છે કે જિનમતમા દોષો જરાપણ નથી, પરન્તુ ઉપયોગ રહિત ગુરૂના વ્યાખ્યાનથી અથવા અયોગ્ય શિષ્યથી તેઓએ કલ્પેલા દોષો થાય છે, અર્થાત્ અયોગ્ય શિષ્યો જિનમતમાં અવિદ્યમાન દોષો ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓમાના 'કેટલાક એમ કહે છે કે આ બધા સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામા રચેલા છે, માટે કોણ જાણે કોણે આ બધા સૂત્રો રચેલા હશે ? કહેવાનુ તત્ત્વ એ છે કે પ્રાકૃતભાષા હોવાથી વિશ્વાસ રાખવા લાયક નથી.

વળી બીજાઓ જણાવે છે કે બાધુઓ આરભ પરિગ્રહ છોડી સાધુપણ આદરી નિર્ગ્રંથ બને છે અને ચારિત્ર પાલે છે, પણ તે અવસ્થામા દાન નહિ દઈ શક્તા હોવાથી

કેવલ ચારિત્રથી શુ કલ્યાણ થવાનુ ? અર્થાત્ ચારિત્ર નિષ્ફલ છે. વળી કોઈક તો એમ કહે છે કે આ બધા શાસ્ત્રોમા વારંવાર તેને તે છકાય જે પૃથ્વીકાયાદિક છે તેઓનુ તથા પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિ મહાવ્રતોનુ નિદ્રાદિપ્રમાદોનુ અને તેના પરિહારનુ જ વર્ણન છે. તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સમજાવવા માટે ઉપદેશ કરવાનો છે, અને તે તો એક વખત કહેવાથી સમજાવી શકાય છે, માટે વાર વાર એ છકાયાદિનુ કથન કરવુ તે યોગ્ય નથી. તેમજ કેટલાક વસ્તુતત્ત્વને નહિ સમજનારા જણાવે છે કે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે રચવામા આવેલા શાસ્ત્રમા જ્યોતિષ્ચક્રની ગણતરી વગેરેનુ અને યોનિપ્રાભૃતાદિથી સુવર્ણસિદ્ધ આદિ પ્રતિપાદનની શી જરૂર હતી ? કેટલાક સામાન્ય સમજવાળા કહે છે કે જો જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્ત માટે છે, તો પછી તે જ્ઞાન અભ્યાસમા કાલ અને અકાલ શો ? શુ માંદા મનુષ્યને દવા આપવામા તથા મેલા કપડા ધોવામા કાલઅકાલ દેખાય છે ?

અર્થાત્ પ્રાકૃતભાષા હોવાથી, દાન વિનાનુ ચારિત્ર આદરવાનું કહેલ હોવાથી, વારંવાર તેને તે અધિકારો હોવાથી, મોક્ષ પ્રાપ્ત માટે ઉપયોગી નહિ એવા જ્યોતિષાદિક વિષયો કહેલ હોવાથી, તેમજ તેના અભ્યાસ માટે કાલ અકાલનો વિચાર કહેલ હોવાથી, સૂત્રો માનવા લાયક નથી, એમ કહી સર્વજ્ઞના શાસ્ત્રમા પણ દોષો કહેવા તૈયાર થાય છે.

તે શંકાઓના સમાધાનોમા ચારિત્રની નિર્મલતાની ચાહના રાખનાર બાલ સ્ત્રી મૂઢ અને મૂર્ખ મનુષ્યોને પણ ઉપકાર થાય એટલા માટે તત્ત્વના જાણકારોએ સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામા રચેલા છે, પ્રથમ કહેલ વસ્તુ બીજી વખત કહેવામા આવે છે તેમા કારણ છે. પ્રથમ કહેલનો કોઈ કારણથી નિષેધ કરવો હોય અથવા નિષેધ કર્યો હોય છતા કારણોને લીધે આજ્ઞા દેવી હોય અથવા તે વસ્તુમા કંઈક વિશેષતા જણાવવી હોય, તેથી બીજી વખત કહેવામા આવતું એક વાક્ય પણ નિષ્પ્રયોજન નથી. કાલ અકાલ તો કૃષિઆદિમા પ્રત્યક્ષ છે, માટે તે શંકા નકામી છે. ૧૪૬૬

હવે હંસનુ ઉદાહરણ કહે છે

अंबत्तणेण जीहाए, कूचिया होइ खीरमुदगम्मि ।

हंसो मोत्तूण जलं, आइयइ पयं तह सुसीसो ॥१४६७॥

હંસની જીભ ખાટી હોવાથી પાણીમાના દૂધના ફોદા થઈ જાય છે, અને તેથી પાણી મૂકીને હંસ દૂધ પી જાય છે, તેવી રીતે સુશિષ્ય પણ દોષો તજીને ગુણો ગ્રહણ કરે છે. ૧૪૬૭

કોઈ ભાજનમા દૂધ અને પાણી મેળવીને તે હંસને પીવા માટે મૂક્યુ હોય, તો હંસની જીભ સ્વાભાવિક અમ્લ (ખાટી) હોવાથી, જળ મિશ્રિત દૂધમા તે ચંચુ નાખે એટલે જીભની ખટાશથી પાણીમાનુ દૂધ પરપોટા જેવા તેના ફોદા રૂપ થઈ જાય છે, તેથી હંસ એ પાણી મૂકીને પરપોટા જેવું થએલુ દૂધ પી જાય છે, તેવીજ રીતે જે યોગ્ય સુશિષ્ય હોય છે, તે ગુરૂના દોષો તજી દઈને માત્ર તેમના ગુણોજ ગ્રહણ કરે છે ૧૪૬૭

હવે પાડાનુ ઉદાહરણ કહે છે.

सयमवि न पियइ महिसो, न य जूहं पियइ लोडियं उदगं ।

विग्गह-विकहाहिं तहा, अथक्कपुच्छाहि य कुसीसो ॥१४६८॥

જળાશયમા પેઠેલો જ ગલી પાડો, જેમ પોતે ડોળેલુ પાણી પોતે પીતો નથી અને બીજા ટોળાને પીવા દેતો નથી, તેમ કુશિષ્ય પણ કલહ તથા વિકથાદિવડે તથા વખતવગરની અયોગ્ય પૃચ્છાથી વ્યાખ્યાન ડોળી નાખે છે, અને તેથી તેમાનુ પોતે કઈ ગ્રહણ કરતો નથી અને બીજાઓને પણ ગ્રહણ કરવા દેતો નથી. ૧૪૬૮

જેમ કોઇ જ ગલી પાડો પોતાના ટોળા સાથે કોઇ જળાશયમા પેશીને તેમાનુ પાણી આમ તેમ ઉછાળીને ડોળુ કરી નાખે છે, તેથી એ મલિન થએલુ પાણી એ પાડો પોતે પીતો નથી અને બીજા ટોળાને પણ પીવા દેતો નથી, તેવીજ રીતે કુપાત્ર શિષ્ય પણ વ્યાખ્યાન મ ડળીમા આવીને ગુરૂ સાથે અથવા બીજા કોઈ શિષ્ય સાથે કલહ કરે-વિકથા કરે, અસ બદ્ધ અયોગ્ય પ્રશ્ન આદિથી વ્યાખ્યાન ડોળી નાખે, એટલે એ વ્યાખ્યાનમાથી પોતે ક ઇ ગ્રહણ કરે નહિ અને બીજા શિષ્યોને પણ ગ્રહણ કરવા દે નહિ ૧૪૬૮.

હવે તે પાડાથી ઉલટુ ઘેટાનુ ઉદાહરણ કહે છે

अवि गोपयम्मिवि पिबे, सुढिओ तणुयत्तणेण तुंडस्स ।

न करेइ कलुसतोयं, मेसो एव सुसीसोऽवि ॥१४६९॥

અ ગ સ કોચીને આગલા બ ને પગે નમીને તેનુ નાનુ મુખમાત્ર આગલ રાખી જળથી ભરેલા ગોપદમાંથી (ગાયના પગથી પડેલા ખાડામાનુ) પાણી પણ ઘેટુ પીએ છે, પરન્તુ તે તેને ડોળી નાખતુ નથી, તેવી રીતે સુશિષ્ય પણ ગુરૂ પાસેથી શાન્ત ચિત્તે શ્રુત એવી રીતે ગ્રહણ કરે છે કે જેથી તેને પોતાને અથવા બીજી પર્ષદાને ક ઇપણ મનોબાધા ન થાય, ૧૪૬૯

હવે મચ્છર અને જળોનુ ઉદાહરણ કહે છે

मसउ व्व तुद जच्चाइएहिं निच्छुब्भए कुसीसो उ ।

जलुगा व अदूसेंतो, पिबइ सुसीसोऽवि सुयनाण ॥१४७०॥

જેમ જીવોને ડ શ દઇને મચ્છર પીડા કરે છે, પછીથી લુગડાના છેડાવડે તિરસ્કારથી દૂર કરાય છે, તેમ કુશિષ્ય પણ જાતિઆદિ દોષો ઉઘાડા કરવાથી ગુરૂને વ્યથા (પીડા) કરતો કાઢી મુકાય છે. તથા જળો જેમ રૂધિર પીએ છે, પણ તે રૂધિરવાળાને ક ઇ પીડા નથી કરતી, તેમ સુશિષ્ય ગુરૂ પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરે છે, પરન્તુ ગુરૂને જાતિ આદિદોષો ઉઘાડા કરીને પીડા કરતો નથી ૧૪૭૦

હવે બિલાડીનુ ઉદાહરણ કહે છે.

छड्डेउं मूसीए खीरं, जह पिबइ दुट्ठमज्जारी ।

परिसदुट्ठियाण पासे, सिक्खइ एवं विणयभंसी ॥१४७१॥

જેમ દુષ્ટ બિલાડી હાંડીમાનુ દુધ ભોય ઢોળીને પછી પીએ છે, પણ તેમાથી નથી પીતી, આથી તેને દૂધનો તેવો યથાર્થ સ્વાદ નથી આવતો, તેવીજ રીતે ગોષ્ઠામાહિલ જેવા વિનયભ્રશી કુશિષ્યો પણ પર્ષદામાથી ઊઠેલા વિ ધ્યાદિના જેવા બીજાઓની પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરે છે. પણ ગુરૂ પાસે નથી ગ્રહણ કરતો, કેમકે ગુરૂ પાસે ગ્રહણ કરે તો ગુરૂના વિનયાદિ કરવા પડે. અહી દુષ્ટ બિલાડી જેવા વિનયભ્રશી કુશિષ્ય સમજવા ભૂમિસમાન પર્ષદામાથી ઊઠેલા બીજા શિષ્યો, અને ઢોળેલા દૂધ સમાન તેનુ શ્રુતસમજવુ. ૧૪૭૧.

જાહકનું ઉદાહરણ કહે છે.

पाउं थोवं थोवं, खीरं पासाइं जाहगो लिहइ ।
एमेव जियं काउं, पुच्छइ मइम न खेएइ ॥१४७२॥

જેમ જાહક (એક જાતિનુ પક્ષી) થોડુ થોડું દૂધ પીને આજુબાજુ ચાટે છે એજ પ્રમાણે સુશિષ્ય પણ ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત, પરિચિત કરીને પછી ગુરૂને પૂછે છે, પણ ખેદ કરાવતો નથી ૧૪૭૨

જેમ જાહક નામનો જીવ ભાજનમા રહેલુ દૂધ થોડુ થોડુ પીને ભાજનની આજુ-બાજુ ચાટે છે, પુન થોડુ દૂધ પીને વળી ભાજનની બાજુને ચાટે છે, એમ વાર વાર કરીને સર્વ દૂધ પી જાય છે, પણ તેમાથી જરાએ નકામુ જવા દેતો નથી, તેમ લાયક બુદ્ધિમાન્ સુશિષ્ય પણ પ્રથમ ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત બરાબર પરિચિત કરીને પછી બીજુ ગ્રહણ કરે છે એવી રીતે વાર વાર કરીને ગુરૂ પાસેથી સર્વ શ્રુત ગ્રહણ કરે છે, પણ ગુરૂને જરાએ ખેદ પમાડતો નથી. ૧૪૭૨.

अन्नो दोज्झिइ कल्ले, निरत्थयं किं वहामि से चारिं ? ।
चउचरणगवी उ मया, अवन्न-हाणी य बडुयाणं ॥१४७३॥
मा मे होज्ज अवण्णो गोवज्झा वा पुणो व न दलेज्जा ।
वयमवि दोज्झामो पुण, अणुग्गहो अन्नदूहेऽवि ॥१४७४॥
सीसा पडिच्छगाणं भरोत्ति तेऽविय हु सीसगभरोत्ति ।
न करेंति सुत्तहाणी, अन्नत्थवि दुल्लहं तेसिं ॥१४७५॥

કાલે આ ગાયને બીજો દોહશે, તો આને નિરર્થક ચાર (ઘાસ) શા માટે આપુ ? એ પ્રમાણેનો વિચાર અને વર્તન ચારે જણાએ કરવાથી ગાય મરી ગઈ, તેથી તેમની નિન્દા અને હાની થઈ, અને ગૌહત્યા લાગી મ્હારી નિન્દા ન થાઓ, અને વળી ગૌહત્યા કરનાર, પણ ન ગણાઇએ કેમકે જો એમ થશે તો ફરીથી કોઈ બીજી ગાય આપશે નહિ (એમ માનીને ચાર નીરી) વળી ફરીથી એને હમેજ દોહીશુ અને બીજા દોહશે તો પણ અનુગ્રહ થશે એ પ્રમાણે આગન્તુક શિષ્યો વિચારે કે ગુરૂનો વિનય કરવો, તે તેમના શિષ્યોનો આચાર છે, અમારે શુ ? તે શિષ્યો વિચારે કે આ નવીન શિષ્યો ગુરૂનો વિનય કરશે, કેમકે હમણા તેમને તે વધારે વ્હાલા છે એ રીતે એક બીજાની ઈર્ષાથી ગુરૂનો વિનય ન કરે, તો તેમને સૂત્રની હાની થાય અને અન્યત્ર બીજે સ્થળે પણ તેમને તે દુર્લભ થાય ૧૪૭૩ થી ૧૪૭૫

કોઈ યજમાને વેદના અંદર રહેલા અધ્યયનના નિમિત્તભૂત ચરણ શબ્દે બોલવા ચતુ ચરણદ્વિજ (કોઈ ચાર બ્રાહ્મણ) ને એક ગાય દક્ષિણામા આપી, અને કહ્યુ કે તમે ચારેજણા આ ગાયને વારાફરતી દોહજો અને બીજા ચાર બ્રાહ્મણોને પણ તેણે એક ગાય આપીને તેમને પણ એજ પ્રમાણે વારાફરતી દોહવાનુ કહ્યુ હવે પહેલા જે ચાર બ્રાહ્મણોને ગાય આપી, તેમાનો એક મોટો બ્રાહ્મણ પ્રથમ તે ગાયને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને દોહી, પછી ચારો આપતી વખતે તેણે વિચાર્યું કે આ ગાયને વારાફરતી દોહવાની છે,

જળાશયમા પેઠેલો જંગલી પાડો, જેમ પોતે ડોળેલુ પાણી પોતે પીતો નથી અને બીજા ટોળાને પીવા દેતો નથી, તેમ કુશિષ્ય પણ કલહ તથા વિકથાદિવડે તથા વખતવગરની અયોગ્ય પૃચ્છાથી વ્યાખ્યાન ડોળી નાખે છે, અને તેથી તેમાનુ પોતે કંઈ ગ્રહણ કરતો નથી અને બીજાઓને પણ ગ્રહણ કરવા દેતો નથી. ૧૪૬૮

જેમ કોઇ જંગલી પાડો પોતાના ટોળા સાથે કોઇ જળાશયમા પેશીને તેમાનુ પાણી આમ તેમ ઉછાળીને ડોળુ કરી નાખે છે, તેથી એ મલિન થએલુ પાણી એ પાડો પોતે પીતો નથી અને બીજા ટોળાને પણ પીવા દેતો નથી, તેવીજ રીતે કુપાત્ર શિષ્ય પણ વ્યાખ્યાન મંડળીમા આવીને ગુરૂ સાથે અથવા બીજા કોઈ શિષ્ય સાથે કલહ કરે-વિકથા કરે, અસંબદ્ધ અયોગ્ય પ્રશ્ન આદિથી વ્યાખ્યાન ડોળી નાખે, એટલે એ વ્યાખ્યાનમાથી પોતે કંઇ ગ્રહણ કરે નહિ અને બીજા શિષ્યોને પણ ગ્રહણ કરવા દે નહિ ૧૪૬૮.

હવે તે પાડાથી ઉલટું બેટાનુ ઉદાહરણ કહે છે

अवि गोपयम्मिवि पिवे, सुढिओ तणुयत्तणेण तुंडस्स ।

न करेइ कलुसतोयं, मेसो एव सुसीसोऽवि ॥१४६९॥

અંગ સંકોચીને આગલા બને પગે નમીને તેનુ નાનુ મુખમાત્ર આગલ રાખી જળથી ભરેલા ગોપદમાંથી (ગાયના પગથી પડેલા ખાડામાનુ) પાણી પણ બેટુ પીએ છે, પરન્તુ તે તેને ડોળી નાખતુ નથી, તેવી રીતે સુશિષ્ય પણ ગુરૂ પાસેથી શાન્તચિત્તે શ્રુત એવી રીતે ગ્રહણ કરે છે કે જેથી તેને પોતાને અથવા બીજી પર્ષદાને કંઇપણ મનોબાધા ન થાય, ૧૪૬૯

હવે મચ્છર અને જળોનુ ઉદાહરણ કહે છે.

मसउ व्व तुद जच्चाइएहिं निच्छुब्भए कुसीसो उ ।

जलुगा व अदूमेंतो, पिवइ सुसीसोऽवि सुयनाण ॥१४७०॥

જેમ જીવોને ડંશ દઇને મચ્છર પીડા કરે છે, પછીથી લુગડાના છેડાવડે તિરસ્કારથી દૂર કરાય છે, તેમ કુશિષ્ય પણ જાતિઆદિ દોષો ઉઘાડા કરવાથી ગુરૂને વ્યથા (પીડા) કરતો કાઢી રૂકાય છે તથા જળો જેમ રૂધિર પીએ છે, પણ તે રૂધિરવાળાને કંઇ પીડા નથી કરતી, તેમ સુશિષ્ય ગુરૂ પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરે છે, પરન્તુ ગુરૂને જાતિ આદિદોષો ઉઘાડા કરીને પીડા કરતો નથી ૧૪૭૦

હવે બિલાડીનુ ઉદાહરણ કહે છે.

छड्डेउं भूमीए खीरं, जह पिवइ दुट्ठमज्जारी ।

परिसदुट्ठियाण पासे, सिक्खइ एव विणयभंसी ॥१४७१॥

જેમ દુષ્ટ બિલાડી હાંડીમાનુ દુધ ભોંય ઢોળીને પછી પીએ છે, પણ તેમાથી નથી પીતી, આથી તેને દૂધનો તેવો યથાર્થ સ્વાદ નથી આવતો, તેવીજ રીતે ગોષ્ઠામાહિલ જેવા વિનયભ્રંશી કુશિષ્યો પણ પર્ષદામાથી ઊઠેલા વિંધ્યાદિના જેવા બીજાઓની પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરે છે. પણ ગુરૂ પાસે નથી ગ્રહણ કરતો, કેમકે ગુરૂ પાસે ગ્રહણ કરે તો ગુરૂના વિનયાદિ કરવા પડે અહી દુષ્ટ બિલાડી જેવા વિનયભ્રંશી કુશિષ્ય સમજવા ભૂમિસમાન પર્ષદામાથી ઊઠેલા બીજા શિષ્યો, અને ઢોળેલા દૂધ સમાન તેનુ શ્રુત સમજવુ. ૧૪૭૧

જાહકનુ ઉદાહરણ કહે છે.

पाउं थोवं थोवं, खीरं पासाइं जाहगो लिहइ ।

एमेव जियं काउं, पुच्छइ मइम न खेएइ ॥१४७२॥

જેમ જાહક (એક જાતિનુ પક્ષી) થોડુ થોડું દૂધ પીને આજુબાજુ ચાટે છે એજ પ્રમાણે સુશિષ્ય પણ ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત, પરિચિત કરીને પછી ગુરૂને પૃછે છે. પણ ખેદ કરાવતો નથી ૧૪૭૨

જેમ જાહક નામનો જીવ ભાજનમા રહેલુ દૂધ થોડુ થોડુ પીને ભાજનની આજુબાજુ ચાટે છે, પુનઃ થોડુ દૂધ પીને વળી ભાજનની બાજુને ચાટે છે. એમ વાર વાર કરીને સર્વ દૂધ પી જાય છે, પણ તેમાથી જરાએ નકામુ જવા દેતો નથી, તેમ લાયક બુદ્ધિમાન્ સુશિષ્ય પણ પ્રથમ ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત બરાબર પરિચિત કરીને પછી બીજુ ગ્રહણ કરે છે. એવી રીતે વાર વાર કરીને ગુરૂ પાસેથી સર્વ શ્રુત ગ્રહણ કરે છે, પણ ગુરૂને જરાએ ખેદ પમાડતો નથી. ૧૪૭૨.

अन्नो दोज्झिइ कल्ले, निरत्थयं किं वहामि से चारिं ? ।

चउचरणगवी उ मया, अवन्न-हाणी य बडुयाणं ॥१४७३॥

मा मे होज्ज अवण्णो गोवज्झा वा पुणो व न दलेज्जा ।

वयमवि दोज्झामो पुण, अणुग्गहो अन्नदूहेऽवि ॥१४७४॥

सीसा पडिच्छगाणं भरोत्ति तेऽविय हु सीसगभरोति ।

न करेंति सुत्तहाणी, अन्नत्थवि दुल्लहं तेसिं ॥१४७५॥

કાલે આ ગાયને બીજો દોહશે, તો આને નિરર્થક ચાર (ઘાસ) શા માટે આપુ ? એ પ્રમાણેનો વિચાર અને વર્તન ચારે જણાએ કરવાથી ગાય મરી ગઈ, તેથી તેમની નિન્દા અને હાની થઈ, અને ગૌહત્યા લાગી મ્હારી નિન્દા ન થાઓ, અને વળી ગૌહત્યા કરનાર, પણ ન ગણાઇએ કેમકે જો એમ થશે તો ફરીથી કોઈ બીજી ગાય આપશે નહિ (એમ માનીને ચાર નીરી) વળી ફરીથી એને હમેજ દોહીશુ અને બીજા દોહશે તો પણ અનુગ્રહ થશે એ પ્રમાણે આગન્તુક શિષ્યો વિચારે કે ગુરૂનો વિનય કરવો, તે તેમના શિષ્યોનો આચાર છે, અમારે શુ ? તે શિષ્યો વિચારે કે આ નવીન શિષ્યો ગુરૂનો વિનય કરશે, કેમકે હમણા તેમને તે વધારે બ્હાલા છે એ રીતે એક બીજાની ઈર્ષાથી ગુરૂનો વિનય ન કરે, તો તેમને સૂત્રની હાની થાય અને અન્યત્ર બીજે સ્થળે પણ તેમને તે દુર્લભ થાય. ૧૪૭૩ થી ૧૪૭૫.

કોઈ યજમાને વેદના અંદર રહેલા અધ્યયનના નિમિત્તભૂત ચરણ શબ્દે બોલવા ચતુ ચરણદ્વિજ (કોઈ ચાર બ્રાહ્મણ) ને એક ગાય દક્ષિણામા આપી, અને કહ્યુ કે તમે ચારેજણા આ ગાયને વારાફરતી દોહજો અને બીજા ચાર બ્રાહ્મણોને પણ,તેણે એક ગાય આપીને તેમને પણ એજ પ્રમાણે વારાફરતી દોહવાનુ કહ્યુ હવે પહેલા જે ચાર બ્રાહ્મણોને ગાય આપી, તેમાનો એક મોટો બ્રાહ્મણ પ્રથમ તે ગાયને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને દોહી, પછી ચારો આપતી વખતે તેણે વિચાર્યું કે આ ગાયને વારાફરતી દોહવાની છે,

તો હુ આજે એને નાકામો શામાટે ચારો નાખુ ? કાલે જે બીજો લઈ જશે તે દોહશે અને ચારો નાખશે એમ વિચારીને તેણે ચારો નાખ્યો નહિ બીજે દિવસે બીજો બ્રાહ્મણ ગાય લઇ ગયો. તેણે પણ એજ પ્રમાણે કર્યું, એ રીતે ત્રીજાદિવસે ત્રીજાએ અને ચોથા દિવસે ચોથા બ્રાહ્મણે પણ કર્યું. એટલે ચારા વિના દોહવાતી એ ગાય બિચારી થોડાજ દિવસમા મરણ પામી. આથી એ સઘળાને ગૌહત્યા લાગી. લોકોમા નિન્દા થઈ અને ફરી બીજા યજમાન પાસેથી ગાય નહિ મળવાથી હાની પણ થઈ

હવે પેલા બીજા જે ચાર બ્રાહ્મણો ગાય લઈ ગયા હતા તેમાના પહેલા બ્રાહ્મણે પ્રથમ દિવસે ગાય દોહીને વિચાર્યું કે જો હુ ગાયને ચારો નહિ આપુ. તો લોકોમા નિન્દા થશે. અને ચારો નહિ મળવાથી ગાય મરી જશે એથી ગૌહત્યા લાગશે. અને લોકો ફરીથી દાન આપશે નહિ, તેથી એમ ન થાય તેટલા માટે હુ તેને ચારો આપુ. જો નહિ આપુ તો ગોહત્યાના કલકથી અમને બીજા કોઇ ફરી ગાય આપશે નહિ વળી ગાયને ચારો આપવાથી ઘણો લાભ થશે. કેમકે ચારો ખાવાથી પુષ્ટ થએલી ગાયને ફરીથી બીજા વારે હુ જ દોહીશ અને બીજા દોહશે તો એમા પણ મને ઉપકારજ થશે એમ માનીને તેણે ચારો આપ્યો એ પ્રમાણે બીજાઓએ પણ ચારો આપ્યો એટલે ગાય બચી. સૌને દુધ મળ્યુ, અને તેમની પ્રશસા થઈ

એ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે ગુરૂનો વિનય કરવામા પોતાના ગચ્છના શિષ્યો એમ વિચારે કે 'અહી ભણવા આવેલા બીજા શિષ્યો ગુરૂનો વિનય કરશે. અમે શા માટે કરીએ ? કેમકે તે શિષ્યોનેજ હમણા ગુરૂ મહારાજ વલ્લભ છે માટે વિનય કરવાની ફરજ તેમની છે. અને એ આવેલા શિષ્યો વળી એવુ વિચારે કે ગુરૂનો વિનય કરવાનો આચાર એમના શિષ્યોનો છે. અમારે શુ ? અમે તો થોડા દિવસ પછી ચાલ્યા જઈશુ ? આ પ્રમાણે બન્ને જણા વિચારીને કોઈ પણ ગુરૂનો કઈ પણ વિનય-વૈયાવચ્ચ ન કરે. તેથી ગુરૂ પીડા પામવાથી, તે શિષ્યોને સૂત્રાર્થની હાની થાય વળી બીજે જાય તો પણ તેમને એવી પ્રવૃત્તિથી સૂત્રાર્થ દુર્લભ થાય અને અવર્ણવાદ આદિ બીજા અનેક દોષો લાગે આ પ્રમાણે દુર્વિનીત શિષ્ય માટે સમજવુ, અને સુવિનીત શિષ્ય માટે એથી વિપરીત સમજવુ. એટલે કે બીજેથી ભણવા આવેલા સાધુઓ વિચારે કે જગત્મા પરમ દુર્લભ વીતરાગ પ્રણીત સૂત્રાર્થ આપે છે, તેથી એમનો ઉપકાર કોઇ પ્રકારે વળે તેમ નથી, વળી અમારી વૈયાવચ્ચથી જો શિષ્યો ભણશે તો તેથી પણ અમને નિર્જરા થશે, અને શિષ્યો વિચારે કે અમને સસારથી તાર્યા અને વળી પરમદુર્લભ સૂત્રાર્થ આપે છે માટે ગુરૂ મહારાજ અમારા ઉપકારી છે માટે તેઓની વૈયાવચ્ચ કરવી એ અમારી ફરજ છે. ૧૪૭૩-૧૪૭૫.

હવે ભેરીનુ ઉદાહરણ કહે છે.

कोमुइया तह सगामिया उब्भूइगाउ मेरीओ ।
कण्हस्सासि प्हुतया, असिवोवसमी चउत्थीउ ॥१४७६॥
सक्कपससा गुणगाहि, केसवो नेमिवंदसुणदंता ।
आसरयणस्स हरणं, कुमारसंगे य पुयजुद्धं ॥१४७७॥

नेहि जिओऽम्हि त्ति अहं, असिवोवसमीए संपयाणं च ।
छम्मासियघोसणया, पसमइ न य जायए अन्नो ॥१४७८॥
आगंतुवाहिखोभो, महिड्ढिमोल्लेण कंथदाणया ।
अट्ठमआराहण अन्न, भेरि अन्नस्स ठवण च ॥१४७७॥

કૌમુદિકી-સાંગ્રામિકી-ઔદ્‌ભૂતિકી-તથા ચોથી અશિવોપશામિની-એ ચાર ભેરીઓ કૃષ્ણ પાસે હતી. એકદા ઇંદ્રે પ્રશંસા કરી કે કૃષ્ણ વાસુદેવ ગુણગ્રાહી છે અને નીચયુદ્ધ કદી કરતા નથી (આ સાંભળી એક દેવે પરીક્ષા કરવાને) નેમિનાથને વન્દન કરવા જતા એવા કૃષ્ણના માર્ગમા વચ્ચે દુર્ગન્ધ યુક્ત સુંદર દાન્તવાળા શ્વાનનું શબ વિકુર્વ્યું કૃષ્ણ તે દન્ત પંક્તિની પ્રશંસા કરી, પછી દેવે અશ્વરત્નનું હરણ કર્યું. તે લેવા જતા નીચયુદ્ધ કરવાનું કહેતા ન કર્યું અને કહ્યુ કે-'હું તારાથી જીતાયો, અશ્વ લઈજા' આથી પ્રસન્ન થએલા દેવે અશિવોપશમિની ભેરી આપી. તે ભેરીને છ છ મહીને વગાડવાથી છ માસના રોગો શાન્ત થઇ જાય અને છ માસ સુધી બીજા રોગનો ઉપદ્રવ ન થાય એ ભેરીમાથી પરદેશથી આવેલા એક ધનવાન ગૃહસ્થે તેના રક્ષકને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને એક ટુકડો લીધો, બીજાએ બીજો લીધો, એમ કરતા આખી ભેરી થીગડાવાળી થઈ ગઈ તે વાતની ખબર પડતા કૃષ્ણે તે રક્ષકને શિક્ષા કરી અને અષ્ટમ તપ કરી બીજી ભેરી મેળવીને બીજા રક્ષકને સોંપી, તે ભેરીને તેણે બરોબર સાચવી

આ કથા પૂર્વે ૧૪૩૪ મી ગાથાના પ્રસંગમા સવિસ્તર આવી ગઈ છે. તેથી ત્યાથી જોઈ લેવી, એનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે જિનેશ્વર અથવા ગણધર મહારાજે આપેલ શ્રુત રૂપ ભેરીને, અશિવોપશમીનીભેરીનું રક્ષણ કરનાર પ્રથમપુરૂષની પેઠે, અન્યદર્શનીના અભિપ્રાયોથી મિશ્રિત કરીને થીગડાંવાળી કરે, તે શિષ્ય લાયક નથી, પણ ભેરીનું રક્ષણ કરનાર એવા બીજા રક્ષક પુરૂષની જેમ, જે શિષ્ય એ પ્રમાણે અન્યદર્શનીના અભિપ્રાયથી મિશ્ર ન કરે અખંડ રાખે તેજ લાયક શિષ્ય છે ૧૪૭૬ થી ૧૪૭૯

હવે આભીરીનું ઉદાહરણ કહે છે

मुक्कं तया अगहिए, दुपरिग्गहियं कयं तया फलहो ।
पिट्टण-अइचिरविक्कय, गएसु चोरा य ऊणग्घे ॥१४८०॥

(આભીરી) 'ગ્રહણ કર્યા સિવાય તે ઘડો મૂકી દીધો તેથી તે ભાગી ગયો.' (આભીર.-) 'તે બરાબર ગ્રહણ ન કર્યો, તેથી ભાગી ગયો' આમ કહેવાથી બન્નેને કજીઓ થયો આભીરે આભીરીને મારી, મોડું થવાથી બીજા વેચનારા ચાલ્યા ગયા, તેથી ઘીનું મૂલ્ય ઓછું આવ્યું અને માર્ગમા ચોરોએ સર્વ લુંટી લીધું. ૧૪૮૦.

કોઇ ગામ અથવા ગોકુળમાથી એક આભીર (ભરવાડ) પોતાની સ્ત્રી સહિત ઘીના ઘડા ભરીને ગાડી લઈને શહેરમા તે વેચવા ગયો શહેરમા વેચવાના સ્થળે ગાડી છોડી, ત્યાની ભૂમિ ઉપર આભીરી ઉભી રહી, અને આભીર ગાડી ઉપરથી ઘીના ઘડા લઇને તેને આપવા લાગ્યો એવામા ઉપયોગ રહિત ઘડો આપતા અથવા લેતા એક ઘડો નીચે પડી ગયો અને ફુટયો આથી આભીરી ગુસ્સે થઇને બોલી કે-'અરે ! અભાગીઆ શહેરની સ્ત્રીઓના મુખ જોવામા તલ્લીન થએલા તે આ ઘડાને મે ગ્રહણ કર્યા

સિવાય મૂકી દીધો તેથી ભાગી ગયો ' સ્ત્રીના આવા વચનથી આભીર પણ ગુસ્સે થઇને બોલ્યો કે–'હે રાંડ ! તુ જ શહેરના યુવાનોના મુખ જોવામા તલ્લીન થઇ ગઇ છે, તેથી ઘડો બરાબર ગ્રહણ કર્યો નહિ, એટલે ભાગી ગયો ' આ પ્રમાણે પરસ્પર બોલવાથી બન્નેને કજીઓ થયો આભીરે સ્ત્રીને મારી બનેના કજીયાથી બીજુ ઘી પણ ઢોળાયુ, જે વધ્યુ તે ટાઇમ પસાર થયા બાદ વેચવાથી મૂલ્ય પણ ઓછુ આવ્યુ ઘી વેચવા આવેલા બીજા લોકો મોડુ થવાથી ચાલ્યા ગયા, અને આ બે જણા એકલાજ રહ્યા. બન્ને જણા બીજા સાથ વિના જવા લાગ્યા, માર્ગમા ચોરો મળ્યા, તેમણે ગાડી–બળદ–અને દ્રવ્ય સર્વ લઇ લીધુ. ૧૪૮૦

એ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે.

मा निण्हवह य दाउं, उवजुज्जिय देहि किं विचिंतेसि ? ।

विच्चामेलियदाणे, किलिस्ससी तं चऽहं चेव ॥१४८१॥

હે આચાર્ય ! એ પ્રમાણે આપીને હવે અસત્ય ન બોલો, ઉપયોગ રાખીને સૂત્રાર્થ આપો, શુ વિચારો છો ? એમ આયોગ્ય સૂત્રાર્થ આપવાથી આપણે બન્ને કલેશ પામીએ છીએ. ૧૪૮૧

સૂત્રાર્થની પુનરાવૃત્તિ કરતા કંઇક વિપરીત બોલતા શિષ્યને જાણીને આચાર્ય તેની ભૂલ સુધારવાને શિખામણ આપે, ત્યારે મૂર્ખ શિષ્ય કહે કે મહારાજ ! તમેજ મને એ પ્રમાણે શીખવ્યુ છે. અને હવે શીખામણ શાની આપો છો ? એમા તમારોજ દોષ છે. મને શાની શીખામણ આપો છો ? આથી આચાર્ય કહે કે 'ભાઇ ! મે તને એ પ્રમાણે નથી શીખવ્યુ ' ત્યારે નાલાયક શિષ્ય કહે 'અરે મહારાજ ! તમે સાક્ષાત્ એ પ્રમાણે મને સૂત્રાર્થ આપેલ છે, ને હવે અસત્ય કેમ બોલો છો ?' શિષ્યના એમ કહેવાથી આચાર્ય મહારાજ કંઇક મનમા વિચાર કરે, એટલે પુન તે નાલાયક શિષ્ય કહે કે 'મહારાજ ! શુ વિચારો છો ? સારી રીતે ઉપયોગ રાખીને સૂત્રાર્થ આપો અસત્ય રીતે સૂત્રાર્થ આપવાથી તમે અને હુ બન્ને ક્લેશ પામીએ છીએ આ પ્રમાણે પોતાનો દોષ ન અગીકાર કરતા ગુરૂના દોષોજ કહે, તેથી આભીરયુગલની પેઠે ગુરૂ–શિષ્યને પરસ્પર કજીઓ થાય, અને કજીઓ થવાથી વ્યાખ્યાનમા અન્તરાય પડે, તથા સૂત્રાર્થની હાની વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય

આના પ્રતિપક્ષમા બીજુ ઉદાહરણ છે, કોઇ બીજો આભીર પોતાની સ્ત્રી સહિત ઘી વેચવાને નગરમા ગયો ત્યા જઇને ઘડો સ્ત્રીને આપતા પડીને ભાગી ગયો, આથી તેણે કહ્યુ કે 'અરે ? મે ઉપયોગ વિના તને ઘડો આપ્યો, તેથી તે ફુટી ગયો' એમ કહીને એકદમ ગાડા ઉપરથી ઉતરીને વેરાએલુ ઘી ઘડાની ઠીબમા એકઠું કરવા લાગ્યો, તેની સ્ત્રીએ પણ એમ કહ્યુ કે 'મે ઉપયોગ વિના બરાબર ઘડો ગ્રહણ ન કર્યો, તેથી તે ભાંગી ગયો ' એમ કહીને તે પણ તેની સાથે ઢોળાએલુ ઘી એકઠુ કરવા લાગી. એમ અન્યો-અન્ય પોતાના દોષ ગ્રહણ કરવાથી કલેશ ન થયો, અને બને જણ ઘી એકઠુ કરીને વેળાસર વેચીને બીજા સાથની સાથે જલ્દીથી ઘેર ગયા આ પ્રમાણે ગુરૂ–શિષ્ય પણ જો પોતાના દોષ અગીકાર કરીને પરના દોષ છુપાવે અને પરસ્પર વિવાદ ન કરે, તો તેજ સૂત્રાર્થ આપવા અને લેવાને યોગ્ય છે, તેમજ તે નિર્જરાદિ લાભના ભાગી થાય છે.

એ પ્રમાણે યોગ્યાયોગ્ય ગુરૂ-શિષ્યનું સ્વરૂપ બતાવીને હવે ઉપસંહાર પૂર્વક તેનું ફળ કહે છે.

भणिया जोग्गाऽजोग्गा, सीसा गुरवो य तत्थ दोण्हंऽपि ।

पेयालियगुण–दोसो जोग्गो जोगस्स भासेज्जा ॥१४८२॥

યોગ્યાયોગ્ય શિષ્ય અને ગુરૂનું સ્વરૂપ કહ્યું, એ બન્નેના ગુણ-દોષનો વિચાર કરીને યોગ્ય ગુરૂએ યોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ કહેવા.

હવે ઉપોદ્ઘાતદ્વાર કહેવાને પ્રસ્તાવના કહે છે

कयमंगलोवयारो, सपइ वण्णियपसंगवक्खाणो ।

दाइयवक्खाणविही, वोच्छमुवग्घायदारविहिं ॥१४८३॥

(પૂર્વે तित्थयरे भगवन्ते ઇત્યાદિ ગાથાવડે) મંગળોપચાર કરીને પ્રસંગાગત જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાખ્યાન કહ્યું, અને વ્યાખ્યાનવિધિ પણ બતાવી, હવે ઉપોદ્ઘાત અને તે સંબંધી દ્વારવિધિ કહીશું ૧૪૮૩

હવે એ દ્વાર વિધિ કહે છે.

(१४०) उद्देसे निद्देसे य निग्गमे खेत्त–काल–पुरिसे य ।

कारण–पच्चय–लक्खण–नए समोयारणा-णुमए ॥१४८४॥

(१४१) किं कइविहं कस्स कहिं, केसु कहं केच्चिरं हवइ कालं ।

कइ संतरमविरहियं, भवा-गरिस-फासण-निरुत्ती ॥१४८५॥

(સામાયિકનો) ઉદ્દેશ-નિર્દેશ-નિર્ગમ-ક્ષેત્ર-કાળ-પુરૂષ-કારણ-પ્રત્યય-લક્ષણ-નય-સમવતાર-કયા નયને કયું સામાયિક સંમત છે તે રૂપ અનુમતિ, સામાયિક શું છે? કેટલા પ્રકારે સામાયિક છે? કોને સામાયિક હોય? ક્યાં હોય? કોને વિષે હોય? કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? કેટલા કાળ સુધી હોય? સામાયિક પ્રાપ્ત કરનાર કેટલા હોય? કેટલું અંતર હોય? અન્તર રહિત કેટલા કાળ સુધી તેના પ્રાપ્ત કરનાર હોય? કેટલા ભવ સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય? એક ભવમાં કેટલા આકર્ષ થાય? સામાયિકવાળા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે? અને સામાયિકની નિરૂક્તિ ઇત્યાદિ દ્વારો કહેવાશે ૧૪૮૩-૧૪૮૫

ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિના દ્વારો અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહેવાશે

પ્રથમ ઉદ્દેશ એટલે વસ્તુનું સામાન્ય નામ કહેવું તે, જેમકે અધ્યયન. તથા નિર્દેશ એટલે વસ્તુનું વિશેષ નામ કહેવું, જેમકે સામાયિક નિર્ગમ એટલે સામાયિક ક્યાંથી નીકળ્યું તે કહેવાશે ક્યા ક્ષેત્ર અને કાળમાં સામાયિક ઉત્પન્ન થયું તે કહેવાશે. કયા પુરૂષથી એ સામાયિક નીકળ્યું? કયા કારણથી ગૌતમાદિ ગણધરો ભગવન્ત પાસે સામાયિક સાંભળે છે તે કારણ કહેવાશે કયા પ્રત્યયથી ભગવન્તે સામાયિક ઉપદેશ્યું છે? અથવા કયા પ્રત્યયથી ગણધરો તેને સાંભળે છે તે રૂપ પ્રત્યય કહેવાશે તથા તત્ત્વશ્રદ્ધાન એ સમ્યક્ત્વ સામાયિકનું, જીવાદિ પદાર્થનો બોધ તે શ્રુત સામાયિકનું, અને સર્વ વિરતિ-દેશવિરતિ એ ચારિત્ર સામાયિકનું એમ ત્રિવિધ સામાયિકનું લક્ષણ કહેવાશે. નૈગમ-

આદિનયોનુ સ્વરૂપ અને એ નયો કયા કયા ઘટે છે તે, તથા કયા નયને કયુ સામાયિક માન્ય છે તે કહેવાશે. વળી સામાયિક એ શુ છે ? કેટલા પ્રકારનુ છે ? કોને હોય છે ? કયા હોય છે ? શામા હોય છે ? કેવી રીતે તે પ્રાપ્ત થાય છે ? કેટલા કાળ પર્યન્ત રહે છે ? એક સમયે સામાયિક પામેલા અને પામતા કેટલા હોય ? પુન સામાયિક પ્રાપ્ત થવાનુ અન્તર કેટલુ હોય ? અન્તર રહિત સામાયિક પ્રાપ્ત કરનારા કેટલા કાળ સુધી હોય ? ઉત્કૃષ્ટથી કેટલા ભવ સુધી હોય ? ઉત્કૃષ્ટથી કેટલા ભવ સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય ? એક ભવમા અથવા જુદા જુદા ભવમા પુન॰ પુન સામાયિકના આકર્ષ કેટલા હોય ? સામાયિકવાળા આત્મા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે ? તે, તથા સામાયિકની નિરૂક્તિ (તેનો અર્થ) એટલા દ્વારો હવે અનુક્રમે કહેવાશે ૧૪૮૪-૧૪૮૫

ઉપરોક્ત બન્ને ગાથાઓનો વિસ્તારાર્થ કહેવાને માટે ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રથમ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ સ બ ધી શ કા-સમાધાન કહે છે.

उद्दिट्ठं निद्दिस्सइ, पायं सामन्नओ विसेसोत्ति ।

उद्देसो तो पढमं, निद्देसोऽणंतरं तस्स ॥१४८६॥

(પહેલા ઉદ્દેશ કહીને પછી નિર્દેશ શા માટે કહેવાય છે ?) ઘણુ કરીને પહેલા સામાન્યથી વસ્તુનો ઉદ્દેશ કહીને પછી વિશેષપણે વસ્તુ નિર્દેશાય છે, (એમ શાસ્ત્ર અને લોકનો વ્યવહાર છે, વળી બોધમા પણ પહેલા સામાન્યકારનુ ગ્રહણ થાય છે, અને પછી જ વિશેષાકારનુ ગ્રહણ થાય છે.) માટે વસ્તુના સામાન્ય કથનરૂપ પહેલા ઉદ્દેશ અને પછી તેના વિશેષ કથનરૂપ નિર્દેશ કરાય છે ૧૪૮૬

હવે ઉદ્દેશના આઠ ભેદ કહે છે

(१४२) नामं ठवणा दविए, खेत्ते काले समासउद्देसे ।

उद्देसुद्देसम्मि य, भावम्मि य होइ अट्ठमओ ॥१४८७॥

નામ ઉદ્દેશ-સ્થાપનાઉદ્દેશ-દ્રવ્યઉદ્દેશ-ક્ષેત્રઉદ્દેશ-કાલઉદ્દેશ-સમાસઉદ્દેશ-ઉદ્દેશોદ્દેશ અને આઠમો ભાવ ઉદ્દેશ એમ આઠ પ્રકારે ઉદ્દેશ છે. ૧૪૮૭

નામઉદ્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે.

नामं जस्सुद्देसो, नामेणुद्दिस्सए व जो जेणं ।

उद्देस्सो नामस्स व, नामुद्देसोऽभिहाणत्ति ॥१४८८॥

જેનુ "ઉદ્દેશ" એવુ નામ તે નામોદ્દેશ, જેમ ગોવાળના છોકરાનુ ઉદ્દેશ નામ, અથવા જે વસ્તુ જે નામવડે બોલાય તે વસ્તુ પણ નામોદ્દેશ, જેમ ઘટ-પટ વીગેરે, અથવા નામનુ એટલે વાચકશબ્દનુ સામાન્યપણે કથન કરવુ તે નામોદ્દેશ. ૧૪૮૮

આ સ બ ધમા શિષ્ય શ કા કરીને દોષ બતાવે છે કે—

एवं नणु सव्वो च्चिय, नामुद्देसो जओऽभिहाणंति ।

दव्वाईणं तेहिं व तेसु, व जं कीरए जस्स ॥१४८९॥

એ પ્રમાણે તો સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશો પણ નામ ઉદ્દેશ થાય, કેમકે દ્રવ્યાદિના પણ સુવર્ણાદિ સામાન્ય નામો છે, વળી કસુબો હળદરાદિ દ્રવ્યવડે વસ્ત્રાદિનુ લાલ પીતાદિ રૂપ

સામાન્યથી કહેવાય છે, તેમજ દંડાદિ દ્રવ્ય છતે દંડીઆદિ સામાન્ય નામ પ્રવર્તે છે. એ પ્રમાણે સ્થાપના ક્ષેત્રાદિમા પણ કહેવુ. ૧૪૮૯

ઉપરની ગાથામા કહેલુ નામ ઉદ્દેશનુ સ્વરુપ સાભળીને શિષ્ય આચાર્ય મહારાજને કહે છે કે–જો ઉપર કહ્યા મુજબ વસ્તુનુ સામાન્ય કથન માત્ર નામ ઉદ્દેશ કહેવાય, તો સ્થાપના–દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર અને કાળાદિ ઉદ્દેશો પણ નામ ઉદ્દેશજ થશે, કેમકે સોનુ–રૂપુ આદિ દ્રવ્યનુ સોનુ–રૂપુ આદિ સામાન્ય નામ છે, વળી કસુબો–હળદર આદિ દ્રવ્યવડે રંગેલા વસ્ત્રને રાતુ–પીળુ આદિ સામાન્ય નામે કહેવાય છે, તેમજ દડ–કુડળ–કિરીટ આદિ દ્રવ્યના સબધથી દડી કુડળી–કીરીટી આદિ સામાન્ય નામ પ્રવર્તે છે. આજ પ્રમાણે સ્થાપના અને ક્ષેત્રાદિ ઉદ્દેશમા પણ બને છે, માટે જે દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશ માનેલ છે, તે સર્વ નામોદ્દેશ થઇ જશે, અને તેથી ઉદ્દેશના આઠ ભેદ કહ્યા છે તે નહી બને ૧૪૮૯

શિષ્યની ઉપરોક્ત શકાનુ સમાધાન કરવાને આચાર્ય કહે છે કે—

सच्चं सव्वाणुगओ, नामुद्देसोऽमिहाणमेत्तं जं ।

नाणत्तं तहवि मयं, मइ–किरिया–वत्थुमेएहिं ॥१४९०॥

સત્ય છે, નામ ઉદ્દેશ સર્વાનુગત છે, કેમકે તે સામાન્ય કથનરૂપ છે, તોપણ મતિ–ક્રિયા અને વસ્તુના ભેદથી તેમા તફાવત છે. ૧૪૯૦

સામાન્ય કથનમાત્ર નામ ઉદ્દેશ, તે સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશભેદોમા અનુગત છે, એ વાત સત્ય છે પરન્તુ મતિ–ક્રિયા–અને વસ્તુનો ભેદ હોવાથી નામ સ્થાપના–દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશોમા પરમાર્થ જાણનારાઓએ ભેદ માનેલ છે. જેમકે નામ ઈન્દ્રમા જેવી મતિ–બુદ્ધિ થાય છે, તેવી મતિ સ્થાપના ઈન્દ્રાદિમા નથી થતી, પરન્તુ એથી કઈ વિલક્ષણ–જુદી બુદ્ધિજ થાય છે, વળી જે કાર્ય નામ ઇન્દ્ર કરે છે, તે કાર્ય સ્થાપના ઇન્દ્રાદિ નથી કરતા, પણ એથી જુદુજ કરે છે, આજ કારણથી ઘટ–પટાદિ વસ્તુની પેઠે ભિન્ન મતિ આદિને કરતા હોવાથી નામ ઈન્દ્રાદિ વસ્તુઓનો પરસ્પર ભેદ માનેલ છે એજ પ્રમાણે અહી પણ નામ સ્થાપના–દ્રવ્ય આદિ ઉદ્દેશોમા ભેદ સમજવો. ૧૪૯૦

હવે બીજા સ્થાપના આદિ ઉદ્દેશોનુ સ્વરુપ કહે છે

ठवणाए उद्देसो, ठवणुद्देसोत्ति तस्स वा ठवणा ।

तं तेण तओ तम्मि, व दव्वाईयाणमुद्देसो ॥१४९१॥

दव्वुद्देसो दव्वं, दव्वपई दव्ववं सदव्वोत्ति ।

एव खेत्तं खेत्ती, खेत्तपई खेत्तजायंति ॥१४९२॥

સ્થાપનાનુ સામાન્યથી કથન કરવુ તે, અથવા તેની અક્ષ–અક્ષરાદિમાં ઉદ્દેશની સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના ઉદ્દેશ, દ્રવ્યાદિનો ઉદ્દેશ તે દ્રવ્યોદ્દેશ (આદિ શબ્દથી આ પ્રમાણે સમજવુ જેમકે) "દ્રવ્ય" એમ સામાન્યથી કહેવુ તે દ્રવ્યોદ્દેશ, "દ્રવ્યપતિ" એમ દ્રવ્યવડે કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ "દ્રવ્યવાન્" એમ કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ, "દ્રવ્ય–સિહાસન ઉપર રાજા, આમ્રપર કોકિલા, વનમા મયૂર" ઇત્યાદિ કહેવાય તે પણ દ્રવ્યોદ્દેશ, આજ પ્રમાણે ક્ષેત્ર–ક્ષેત્રી–ક્ષેત્રપતિ–ક્ષેત્રમા થએલ–ક્ષેત્રજન્ય ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષેત્ર ઉદ્દેશ સમજવા. ૧૪૯૧–૧૪૯૨

હવે કાળ અને સમાસ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે

कालो कालईयं, कालोवेयंति कालजायंति ।
संखेवोत्ति समासो, अंगाईणं तओ तिण्हं ॥१४९३॥
अग–सुयखध–ज्झयणाणं, नियमितप्पमेयसगहओ ।
होइ समासुद्देसो, जहंगमंगी तदज्झेया ॥१४९४॥
एमेव य सुयखंधो, तस्सज्झेया तयत्थविण्णाया ।
अज्झयण अज्झयणी, तस्सज्झेया तयत्थण्णू ॥१४९५॥

કાળ, કાળાતીત વસ્તુ, કાલોપેત વસ્તુ અને તે કાળે થએલ વસ્તુ ઇત્યાદિ કહેવુ તે કાળોદ્દેશ છે વિસ્તૃતનો સંકોચ કરવો તે સમાસ કહેવાય, તે સમાસ અંગાદિ ત્રણનો થાય છે. અંગ, શ્રુતસ્કંધ, અને અંગનો અધ્યયન, એના પોતપોતાના ભેદના સંગ્રહથી સમાસોદ્દેશ થાય છે, જેમકે અંગ, અંગી, અને અંગનો અધ્યેતા, એજ પ્રમાણે શ્રુતસ્કંધ, શ્રુતસ્કંધના અધ્યેતા અને શ્રુતસ્કંધના અર્થનો જાણનાર, તથા અધ્યયન, અધ્યયની, અધ્યયન ભણનાર અને અધ્યયનના અર્થને જાણનાર ઇત્યાદિ કહેવુ તે સમાસોદ્દેશ કહેવાય ૧૪૯૩ –૧૪૯૫

હવે ઉદ્દેશોદ્દેશ અને ભાવોદ્દેશ કહે છે.

उद्दसो उद्देसी, उद्देसण्णू तयत्थवेत्ता वा ।
उद्देसुद्देसोऽय भावो, भावित्ति भावम्मि ॥१४९६॥

ઉદ્દેશ, ઉદ્દેશી, ઉદ્દેશ જાણનાર અને ઉદ્દેશના અર્થને જાણનાર, ઇત્યાદિ કહેવુ તે ઉદ્દેશોદ્દેશ કહેવાય ઔદયકાદિ ભાવ અને તે ભાવથી ભાવી તથા તે ભાવને વિષે જે કહેવાય તે ભાવોદ્દશ છે. ૧૪૯૬

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશનુ સ્વરૂપ કહીને હવે નિર્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે

(१४३) एमेव य निद्देसो, अट्ठविहो सोऽवि होइ नायव्वो ।
अविसेसियमुद्देसो, विसेसिओ होइ निद्देसो ॥१४९७॥

એજ પ્રમાણે નિર્દેશ પણ આઠ પ્રકારે છે વિશેષરહિત કેવલ નામ સ્થાપનાદિરૂપે કહેવુ તે ઉદ્દેશ, અને વિશેષનામાદિરૂપે કહેવુ તે નિર્દેશ છે ૧૪૯૭

એનો વિશેષાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

नामं जिणदत्ताई, ठवणा य विसिट्ठवत्थुनिक्खेवो ।
दव्वे गोम दंडी, रहित्ति तिविहो सच्चित्ताई ॥१४९८॥

જિનદત્તાદિ વિશેષ નામ કહેવુ તે નામનિર્દેષ, વિશિષ્ટ વસ્તુનો નિક્ષેપ તે સ્થાપના નિર્દેશ, અને ગાયવાળો–દંડી–રથી ઇત્યાદિ કહેવુ તે સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્દેશ જાણવો ૧૪૯૮

પૂર્વે જે વસ્તુનુ સામાન્ય કથન તેને ઉદ્દેશ કહ્યો છે, તેજ વસ્તુનુ જિનદત્ત આદિ વિશેષ નામ કહેવુ, તે નામનિર્દેશ કહેવાય કોઇપણ વસ્તુની સ્થાપનાનુ સામાન્યથી

કથન કરવુ તે સ્થાપનાઉદ્દેશ, અને સૌધર્માધિપતિ આદિ વિશિષ્ટવસ્તુની સ્થાપનાનુ કથન કરવુ તે સ્થાપનાનિર્દેશ જાણવો. એજ પ્રમાણે વિશિષ્ટ સચિત્ત દ્રવ્યાદિનુ કથન કરવુ તે દ્રવ્યનિર્દેશ અને તે ત્રણ પ્રકારે છે. જેમકે "ગાય" ઇત્યાદિ સજીવદ્રવ્યનુ વિશિષ્ટ નામથી કથન કરવુ તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્દેશ "દડ" ઇત્યાદિ અજીવદ્રવ્યનુ વિશિષ્ટ નામથી કથન કરવું તે અચિત્ત દ્રવ્યનિર્દેશ "રથ" ઇત્યાદિ કહેવુ તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્દેશ. અહી રથની સાથે અશ્વો હોય છે, તેથી તે સજીવ અને નિર્જીવ ઉભયાત્મક હોવાથી મિશ્ર દ્રવ્યનિર્દેશ જાણવો અથવા એ સચિત્તાદિ દ્રવ્યવિશેષવડે ગાયવાળો, દડી, રથી ઇત્યાદિ કહેવુ, તે પણ દ્રવ્યનિર્દેશ કહેવાય ૧૪૯૮

હવે ક્ષેત્ર અને કાલ નિર્દેશ કહે છે

खेत्ते भरह तत्थ व, भावोत्ति मगहोत्ति मागहो वत्ति ।

सरउत्ति य सारउत्ति य, सवच्छरिऊत्ति कालम्मि ॥१४९९॥

ભરતક્ષેત્ર અથવા ભારતીય, મગધ દેશ અથવા માગધીય, ઇત્યાદિ કહેવુ તે ક્ષેત્ર-નિર્દેશ, શરદ અથવા શારદીય, વર્ષ અથવા વાર્ષિક ઇત્યાદિ કહેવુ તે કાળનિર્દેશ જાણવો ૧૪૯૯

પૂર્વે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી ઇત્યાદિ કથનને ક્ષેત્રોદ્દેશ કહ્યો છે, અને અહી એજ ક્ષેત્રને વિશિષ્ટ નામથી કહેવુ તે ક્ષેત્ર નિર્દેશ છે. જેમકે "ભરતક્ષેત્ર," અથવા એ ક્ષેત્રમા થએલ હોય, તે ભારતીય, અથવા 'મગધદેશ' અને એ દેશમા જન્મેલ "માગધ" ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ પણે કહેવુ, તે ક્ષેત્રોદ્દેશ છે. પૂર્વે કાળ અને કાળાતીત ઇત્યાદિ કથનને કાળોદ્દેશ કહ્યો છે, અને અહી એજ કાળને શરદ અથવા શરદ ઋતુમા થએલ વસ્તુ શારદીય, તથા વર્ષ અને વર્ષમા થએલ વસ્તુ વાર્ષિક ઇત્યાદિ વિશિષ્ટપણે કાળનુ કથન કરવુ તે કાળ નિર્દેશ છે ૧૪૯૯

હવે સમાસ નિર્દેશ અને ઉદ્દેશ નિર્દેશ કહે છે

आयारो आयारवमायारधरोत्ति वा समासम्मि ।

आवासयमावासइ, सुत्तत्थधरोऽहवाऽयंति ॥१५००॥

सत्थपरिण्णाई व, अज्झेआऽय समासनिद्देसो ।

उद्देसयनिद्देसो, सपएसो पुग्गलुद्देसो ॥१५०१॥

આચાર–આચારવાન્–અને આચારધારી,એ આચારસમાસનિર્દેશ, આવશ્યક–આવશ્યકવાન્–અને આવશ્યક સૂત્રાર્થ જાણનાર, એ આવશ્યકસમાસનિર્દેશ, શસ્ત્રપરિજ્ઞાદિ અધ્યયન અથવા એ અધ્યયનનો આ ભણનાર છે, એમ કહેવુ તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ અને પુદ્ગલોદ્દેશ રૂપ જે અધ્યયનનો અશ તે ઉદ્દેશ નિર્દેશ જાણવો. ૧૫૦૦–૧૫૦૧

વિસ્તૃત વસ્તુનો સક્ષેપ કરીને તેનુ સામાન્યથી કથન કરવુ, તેને પૂર્વે સમાસ ઉદ્દેશ કહેલ છે, અને અહી એ સમાસનુ વિશેષ નામપૂર્વક કથન કરવું તે સમાસ નિર્દેશ કહેવાય છે અગ–શ્રુતસ્કધ અને અધ્યયન એમ ત્રણ પ્રકારે સમાસોદ્દેશ પૂર્વે કહેલ છે, અહી પણ એ ત્રણેયના વિશેષનામપૂર્વક કથન કરવાનુ હોવાથી એ નિર્દેશ પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે જેમકે "આચારાગ" અથવા એ આચારસુત્રવડે આચારવાન્ અથવા આચારધારી, એમ વિશેષનામપૂર્વક કહેવુ તે અગસમાસનિર્દેશ છે. તથા "આવશ્યક"

અથવા આવશ્યકવડે "આવશ્યકી" અથવા આવશ્યકના સૂત્રાર્થને ધારણ કરનાર એમ કહેવુ તે શ્રુતસ્કધસમાસનિર્દેશ. એવી રીતે આચારાગમા પહેલુ અધ્યયન શસ્ત્રપરિજ્ઞા છે. તે "શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન" અથવા એ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનો આ ભણનાર છે, એમ કહેવુ તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ છે ઉદ્દેશ એટલે અધ્યયનનો અશ તેનુ વિશેષ કથન, જેમ કે ભગવતીમા પુદ્ગળોદ્દેશક છે, તેનુ કથન કરવુ તે ઉદ્દેશનિર્દેશ કહેવાય ૧૫૦૧

હવે ભાવનિર્દેશ, તથા એ બધા જણાવેલ ઉદ્દેશ નિર્દેશોમા. જે ઉદ્દેશ-નિર્દેશથી અહી અધિકાર છે. તે કહે છે

ओदइओ खइउत्ति व, नाणं चरणंति भावनिद्देसो ।
एत्थ विसेसाहिगओ, समासउद्देसनिद्देसो ॥१५०२॥
अज्झयणं ऊद्देसो, त चिय सामाइयति निद्देसो ।
वुद्धीए जहसंभवमाओज्जं सेसएसुंपि ॥१५०३॥

ઔદયિક ભાવ-ક્ષાયિકભાવ એમ કહેવુ તે. અથવા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ક્ષાયિકાદિ ભાવમા વર્તતા હોવાથી તેનુ કથન કરવુ તે ભાવનિર્દેશ કહેવાય (આ આઠ પ્રકારના ઉદ્દેશ-નિર્દેશમાથી) સમાસોદ્દેશ અને સમાસનિર્દેશ એ બે અહી વિશેષ અધિકૃત છે જેમકે "અધ્યયન' એ સમાસોદ્દેશ અને 'સામાયિક અધ્યયન" એ સમાસનિર્દેશ છે, આજ પ્રમાણે બીજા શ્રુતસ્કધ-ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનોમા પણ યોજી લેવુ જેમકે શ્રુતસ્કધ એ સમાસોદ્દેશ, અને આવશ્યક એ સમાસનિર્દેશ ૧૫૦૨-૧૫૦૩

હવે આગળની ગાથાનો સબધ યોજવાને કહે છે કે—

सामाइयंति नपुंसयमस्स पुम थी नपुंसग वावि ।
निद्दिट्ठा तत्थिच्छइ, क निद्देसं नओ को णु ? ॥१५०४॥

'સામાયિક" એ શબ્દ નપુસકરૂપે રૂઢ છે તેનો ઉચ્ચાર કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી-અને નપુસક એમ ત્રણ ભેદે છે, તેમા કયો નય કયા નિર્દેશને ઇચ્છે છે? વળી તે નિર્દેશને નિર્દેશ્ય વશાત્ ઇચ્છે છે કે નિર્દેશક વશાત્ ઇચ્છે છે? ૧૫૦૪

એ પ્રશ્નનો આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

(१४४) दुविहंपि नेगमनओ, निद्दिट्ठं संगहो य ववहारो ।
निद्देसयमुज्जुसुओ, उभयसरिच्छं च सद्दस्स ॥१५०५॥

નિર્દેશક તથા નિર્દેશ્યના વશથી એમ નૈગમનય બન્ને પ્રકારે નિર્દેશને ઇચ્છે છે, સગ્રહ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ કરાતી વસ્તુ અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ઇચ્છે છે ઋજુ-સૂત્રનય નિર્દેશકને અગીકાર કરીને નિર્દેશ ઇચ્છે છે, અને શબ્દનય ઉભયના સાદશ્યપણે નિર્દેશને ઇચ્છે છે. ૧૫૦૫

અનેક પ્રકારે વસ્તુ અગીકાર કરવામા તત્પર હોય, તે નૈગમનય કહેવાય એ નય નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકના વશથી નિર્દેશને ઇચ્છે છે કારણ કે આ નય લોક વ્યવહારમા તત્પર છે અને અનેક પ્રકારે વસ્તુ અગીકાર કરે છે વળી લોકમા પણ નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકના વશથી નિર્દેશની પ્રવૃત્તિ જણાય છે.

નિર્દેશ્યના વશ થકી આ પ્રમાણે. જેમકે વાસવદત્તા-તરંગવતી-પ્રિયદર્શના કથા ઈત્યાદિ લૌકિક ગ્રંથોમા નિર્દેશ્યવશાત્ વ્યવહાર થાય છે તથા નિર્દેશકના વશ થકી નિર્દેશ વશ થકી નિર્દેશ માને છે, જેમકે મનુએ રચેલો ગ્રંથ તે મનુ. અક્ષપાદ મુનિએ રચેલો ગ્રન્થ અક્ષપાદ, ઇત્યાદિ લૌકીકમા નિર્દેશક વશાત્ પણ વ્યવહાર થાય છે. લોકોત્તર માર્ગમા પણ છજીવનિકાયનુ પ્રતિપાદન કરનાર અધ્યયન તે ષડ્જીવનીકા. સાધુનો આચાર પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથ તે આચાર ઇત્યાદિ નિર્દેશ્યને લીધે વ્યવહાર થાય છે અને કપિલઋષિએ કહેલુ જે અધ્યયન તે કાપિલીય અધ્યયન, હરિકેશીમુનિએ કહેલ વાદવાળુ અધ્યયન તે હરિકેશીય અધ્યયન, કેશી અને ગૌતમ ગણધરે કહેલ વાકયોથી રચેલુ તે કેશીગૌતમીય અધ્યયન, નન્દસંહિતા, જિનપ્રવચન ઇત્યાદિ સર્વ લોકોત્તર ગ્રંથોનો નિર્દેશ નિર્દેશકવશાત થાય છે.

આ પ્રમાણે સાવદ્ય વિરમણરૂપ સામાયિક રૂઢિથી નપુંસક છે. તેથી નિર્દેશ્યવશાત્ નૈગમનય સામાયિકનો નપુંસક નિર્દેશ માને છે, એટલે કે "સામાયિક નપુંસક છે' એમ માને છે. તેમજ સ્ત્રી-પુરૂષ-અને નપુંસક નિર્દેશકવશાત્ આ ત્રણે લિંગે સામાયિક માને છે, એટલે કે સામાયિકનો નિર્દેશ કરનાર સ્ત્રી હોય, તો સામાયિક સ્ત્રી લિંગે, પુરુષ નિર્દેશ કરનાર હોય તો સામાયિક પુરુષ લિંગે અને નિર્દેશ કરનાર નપુંસક હોય તો સામાયિક નપુંસકલિંગે છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ દેવદત્તાદિ મનુષ્યે ઘટાદિ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય, તો તે ઘટાદિરૂપ શબ્દ તેને ઉચ્ચારણ કરનાર દેવદત્તાદિનો પરિણામ હોવાથી તે દેવદત્તાદિનો શબ્દ કહેવાય છે, તથા એ શબ્દથી વાચ્ય પહોળા પેટાદિ આકારવાળો ઘટાદિ પદાર્થ પણ તેવા પરિણામપણા થકી લોકમાં ઘટ શબ્દથી કહેવાય છે.

એજ પ્રમાણે સામાયિકનુ સ્વઆભિધેય જે સાવદ્ય વિરમણ તે પર્યાયરૂપ હોવાથી, સામાયિકનો નૈગમનય નપુંસક નિર્દેશ માને છે અને એ સામાયિક શબ્દ કહેનાર સ્ત્રી-પુરૂષાદિના પરિણામથી ત્રણે લિંગે પણ આ નય નિર્દેશ માને છે જેમ સામાયિક સ્ત્રી ઇત્યાદી, બન્ને પ્રકારના નિર્દેશને નૈગમનય માને છે આટલુ માત્ર કહેવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકવશથકી નૈગમનય બે પ્રકારે નિર્દેશને ઇચ્છે છે તે કેવી રીતે કહેવાય, તેનો ઉત્તર આપે છે. સંગ્રહાદિમા નિર્દેશ્ય અને ઋજુસૂત્રમા નિર્દેશક લીધો છે તેથી અત્રે નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક બન્ને લીધા છે

નિર્દિષ્ટ એટલે અભિધેય વસ્તુ તેને અંગીકાર કરીને સંગ્રહ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ માને છે, કેમકે વચન તે નિર્દેશ્યનો પર્યાય છે આનુ સ્પષ્ટીકરણ આગળ હમણાજ કરાશે ઋજુસૂત્રનય નિર્દેશક એટલે વક્તાની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, જેમકે સ્ત્રી નિર્દેશક-વક્તા હોય, તો નિર્દેશ પણ સ્ત્રીજ કહેવાય, કેમકે વચન એ વક્તાનો પર્યાય છે આ સંબંધી યુક્તિ પણ આગળ કહેવાશે શબ્દનય નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક ઉભયના સમાન-લિંગની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, એટલે કે નિર્દેશ્યવસ્તુ નપુંસક હોય, તો તેનો નિર્દેશક-વક્તા સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક ગમે તે હોય, તોપણ નપુંસક કહેવાય, કેમકે વક્તા વાચ્યના ઉપયોગથી ભિન્ન નથી, પણ તદ્રૂપજ છે, અને આ શબ્દ નય ઉપયોગ પ્રધાન છે, તેથી જે જ્યા ઉપયોગવાન્ હોય, તે તદ્રુપજ કહેવાય, જેમ અગ્નિમા ઉપયોગવાળો, અગ્નિ કહેવાય છે તેમ, આથી એ સિદ્ધ થયુ કે સ્ત્રી અથવા પુરૂષ જ્યારે રૂઢિથી નપુંસક

એવા સામાયિકમા ઉપયોગવાળા હોય, ત્યારે તે નપુસક નિર્દેશ્યમા ઉપયોગવાળા હોવાથી તે નપુસકજ કહેવાય કેમકે તે ઉપયોગ તેમનાથી અભિન્ન હોવાથી તે તદ્રુપજ છે. સ્ત્રી પુરૂષ કે નપુસક આ અર્થને બોલે છે એ શબ્દ નયના મતે અસભવિત છે ૧૫૦૫

એ ગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

जं संववहारपरो, णेगगमो णेगमो तओ दुविहं ।
इच्छइ संववहारो, दुविहो जं दीसए पायं ॥१५०६॥
छज्जीवणियाऽऽयारो, निद्दिट्ठवसेण तह सुयं चऽण्ण ।
तं चेव य जिणवयणं, सव्वं निद्देसयवसेण ॥१५०७॥
जह वा निद्दिट्ठवसा, वासवदत्ता—तरंगवइगाइं ।
तह निद्देसगवसओ, लोए मणुरक्खवाऊत्ति ॥१५०८॥
तह निदिदट्ठवसाओ, नपुंसग नेगमस्स सामइय ।
थी पुं नपुसगं वा, तं चिय निद्देसयवसाओ ॥१५०९॥
जह वा घडाभिहाणं, घडसद्दो देवदत्तसद्दोत्ति ।
ऊमयममविरुद्धमेवं, सामाइय नेगमनयस्स ॥१५१०॥

નૈગમનય લોકવ્યવહારમા તત્પર અને અનેક રીતે વસ્તુને માનનાર હોવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકવશાત્‌—બન્ને પ્રકારે નિર્દેશ માને છે, કેમકે લોકવ્યવહાર ઘણુ કરીને એ બન્ને પ્રકારે જણાય છે લોક બે પ્રકારે છે—એકતો જીનેશ્વર ભગવાનના દર્શનને અનુગત અને બીજો તેથી જુદો તેમા લોકોત્તર માર્ગમા છ જીવનિકા અધ્યયન—આચાર—આવશ્યક આદિ નિર્દેશો નિર્દેશ્ય વશાત્‌ છે, તથા તે સિવાયનુ અન્ય પણ શ્રુત તે સર્વ જિનવચન કહેવાય છે, તેમજ ભદ્રબાહુ સહિતા—નન્દસહિતા—કાપિલીય અધ્યયન ઇત્યાદિ લોકોત્તર માર્ગમા નિર્દેશકવશાત્‌ નિર્દેશ છે, અને વાસવદત્તા—તરગવતી વિગેરે લૌકિકમા નિર્દેશ્ય-વશાત્‌ નિર્દેશ છે, અને મનુ અક્ષપાદ વિગેરે નિર્દેશકવશાત્‌ નિર્દેશ છે જેમ એ બધામા કેટલાકનો નિર્દેશ્યથી અને કેટલાકનો નિર્દેશકથી નિર્દેશ છે, તેમ અહી પ્રસ્તુતમા પણ સાવદ્ય વિરમણ લક્ષણ નિર્દિષ્ટ વસ્તુ નપુસકલિગે હોવાથી “સામાયિક” પણ નપુસક લિગે છે, એમ નિર્દેશ થાય છે, તથા તેનો નિર્દેશ કરનાર—વક્તા સ્રી, પુરૂષ અથવા નપુસક હોય, તો તે નિર્દેશકની અપેક્ષાએ સામાયિકરૂપ નિર્દેશ પણ નન્દસહિતા—મનુ—કાપિલીય અધ્યયન આદિની પેઠે ત્રણે લિગે થાય છે જેમ દેવદત્તાદિ વ્યક્તિએ “ઘટ” એવો ઉચ્ચાર કર્યેથી, એ “ઘટ” શબ્દ દેવદત્તાદિનો શબ્દ કહેવાય છે, એ બન્ને સાચા છે તેમ અહી પણ નૈગમનયના મતે નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકની અપેક્ષાએ બન્ને પ્રકારે નિર્દેશ થાય છે ૧૫૦૬—થી—૧૫૧૦

સગ્રહ તથા વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ નિર્દેશની માન્યતા જણાવે છે

अत्थाऊ च्चिय वयणं, ल्हइ सरूवं जओ पईवो व्व ।
तो संगह—ववहारा, मणंति दिद्दिट्ठवसगं तं ॥१५११॥

अहवा निद्दिट्ठत्थस्स, पज्जओ चेव तं सधम्म व्व ।

तप्पच्चयकारणओ घडस्स रूवाइधम्म व्व ॥१५१२॥

પ્રદીપની પેઠે અર્થથીજ વચન સ્વરૂપને પામે છે, તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહારનય નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએજ વચન કહે છે અથવા જેમ રૂપાદિ ધર્મો ઘટપ્રત્યયના કારણભૂત છે. તેમ સ્વધર્મની પેઠે વચન પણ અર્થના પ્રત્યયનુ કારણ હોવાથી તે અર્થનો પર્યાય છે. ૧૫૧૧-૧૫૧૨

ઘટાદિ વાચ્ય વસ્તુથીજ વાચક એવુ વચન પોતાના સ્વરૂપને પામે છે નહી તો નથી પામતુ, જેમ પ્રગટ કરવા યોગ્ય અર્થને પ્રગટ કરતો હોવાથીજ પ્રદીપ કહેવાય છે. પરન્તુ જો પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુજ ન હોય, તો તે કોની અપેક્ષાએ પ્રદીપ કહેવાય ? નજ કહેવાય, તેથી જેમ પ્રગટ કરવા યોગ્ય અર્થની અપેક્ષાથીજ પ્રદીપ આત્મસ્વરૂપને પામે છે, તેમ ઘટાદિ વાચ્ય અર્થની અપેક્ષાએજ ઘટાદિ વચન-શબ્દ આત્મસ્વરૂપને પામે છે. આ કારણથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય, નિર્દેશ્ય-વાચ્ય વસ્તુને આધીન વચન છે. એમ-કહે છે. અહી સાવદ્યવિરતિ રૂપ અર્થ, સામાયિક શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે, અને તે રૂઢિથી નપુંસકપણે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય સામાયિકને નપુંસક લિંગેજ માને છે અથવા સામાયિક યુક્ત સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક હોય, તો તે સામાયિકના પરિણામથી અભિન્ન હોવાને લીધે સામાયિકરૂપ અર્થ સ્ત્રી આદિ રૂપ હોવાથી વાચ્યવશાત્ સામાયિકને ત્રણે લિંગે સંગ્રહ અને વ્યવહાર માને છે

અથવા વચન-શબ્દ એ વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તે વાચ્ય-વસ્તુનો પર્યાયજ છે જેમ ઘટાદિના આકાર વિગેરે ધર્મો, ઘટની પ્રતીતિના કારણો છે, અથવા ઘટના રૂપ વિગેરે ઘટની પ્રતીતિના કારણો છે, તેથી તે તેના પર્યાય છે, તેમ તે પણ તેના પર્યાય છે "જે જેની પ્રતીતિનુ કારણ હોય, તે તેના સ્વપર્યાય છે." આથી વચન અથવા શબ્દ એ વાચ્ય વસ્તુનો પર્યાય છે, અને પર્યાય તે પર્યાયવાળાને આધીનજ હોય છે, તેથી ઉપર કહ્યા મુજબ નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએજ નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે ૧૫૧૧-૧૫૧૨.

આ સંબંધમા શિષ્ય શંકા કરે છે, અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

वयण विण्णाणफलं, जइ तं भणिएऽवि नत्थि किं तेण ?

अण्णत्थ पच्चए वा, सव्वत्थवि पच्चओ पत्तो ॥१५१३॥

अभिधेयसंकरो वा, वत्तरि च पच्चओऽणभिमएऽवि ।

तम्हा निद्दिट्ठवसा, नपुंसगं बेंति सामइयं ॥१५१४॥

વચન અર્થવિજ્ઞાન ફળવાળુ હોય છે, તે વચન કહ્યા છતા પણ જો અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો તે કહેવાથી શુ ? વાચ્ય અર્થ સિવાય અન્યત્ર પ્રત્યય થશે એમ કહેવામા આવે, તો સર્વ અર્થમા પ્રત્યય થવો જોઇએ, અથવા વક્તાએ વચન નહિ કહ્યા છતા પણ વક્તામા અર્થ પ્રત્યય માનવામા આવે. તો અભિધેય સાંકર્ય થાય, માટે આ બન્ને નય નિર્દેશ્ય વશાત્ સામાયિકને નપુંસિકલિંગે અથવા ત્રણે લિંગે માને છે ૧૫૧૩-૧૫૧૪

પ્રશ્ન —વચન, અર્થનો પર્યાય એ કેવી રીતે ?

ઉત્તર —વચન અથવા શબ્દ તે અર્થનુ વિજ્ઞાન કરે છે, જો વચન ઉચ્ચાર્યા છતા પણ અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો કંઠ અને હોઠ સુકવનારા એવા નિષ્ફળ વચનોચ્ચાર કરવાથી શુ લાભ ?

પ્રશ્ન :—જે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય તેના વાચ્યાર્થ સિવાય બીજા અર્થમા શ્રોતા રૂપ અર્થમા જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે, તેથી વચન શ્રોતાના વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર કહી શકાશે, પણ તે વચન વાચ્ય અર્થનો પર્યાય નહિ કહેવાય ?

ઉત્તર —જો એ પ્રમાણે વાચ્ય અર્થ મૂકીને वक्तृलक्षण અર્થમા વચન જે તે પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ માનવામા આવે, તો સામાન્યપણે સર્વ અર્થોમા પ્રત્યય થવો જોઇએ, અથવા કોઈપણ અર્થમા પ્રત્યય ન થવો જોઇએ, કેમકે વચન એ અર્થનો પર્યાય ન માન્યો અને સર્વ અર્થમા પ્રત્યયનો હેતુ છે, અથવા પ્રત્યયનો હેતુજ નથી એમ માન્યુ છે

પ્રશ્ન .—વચનથી વક્તાની અંદર પ્રત્યય થાય છેજ. કેમકે આણે આ વચન કહ્યુ, એમ કહેવાય છે તો પછી તે કહેલુ વચન વિજ્ઞાનફળ રહિત કેમ થાય ?

ઉત્તર. તારા કહેવા મુજબ વાચ્ય અર્થથી અન્યત્ર પ્રત્યય માનવામા આવે, તો સર્વ અર્થમા પ્રત્યય થાય, એ એક દોષ પ્રાપ્ત થાય, અને બીજો અભિધેય સાંકર્ય થાય. કારણ કે વક્તા પોતાને જણાવવા બોલ્યો ન હોય છતા પણ તેવા વચનથી તે વક્તામા પ્રત્યય માનવામા આવે, તો વક્તાની પેઠે નહિ બોલેલ ખર-ઊંટ-ઢેલ-બગલા વિગેરે ઘણી વસ્તુઓ છે, તો તે બધામા પણ જેમ વક્તામા થાય છે, તેમ શ્રોતાને પ્રત્યય થાય, અને તેથી સર્વ અભિધેયનો, ઘટાદિ એક અભિધેયની સાથે અથવા વક્તા વિગેરેની સાથે સાંકર્ય થાય, એટલે કે શ્રોતાની એકજ પ્રતીતિમા એકી સાથે તદાકાર સંક્રમણ થાય, પણ એમ થતુ નથી. એકવચનથી એકજ પ્રતિનિયત ઘટાદિ આકારની પ્રતીતિ થાય છે માટે વચન અર્થ-વસ્તુની પ્રતીતિનુ કારણ હોવાથી વસ્તુનો પર્યાય છે, અહી નિર્દિષ્ટ કહેલ સામાયિક શબ્દના અર્થરૂપ સામાયિકને રૂઢિથી નપુંસકલિંગ કહેવાય છે, માટે તદ્વશાત્ સંગ્રહ તથા વ્યવહાર સામાયિક શબ્દને નપુંસકલિંગે કહે છે અથવા સામાયિકવન્ત જીવ સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક હોય, તો તેમના પરિણામ તે સામાયિકથી અભિન્ન હોવાને લીધે સામાયિકને ત્રણે લિંગે પણ આ બે નય માને છે યથા સામાયિક સ્ત્રી ઈત્યાદિ, એ પોતાની મેળે જાણી લેવુ ૧૫૧૩-૧૫૧૪

હવે ઋજુસૂત્રનયના મતે નિર્દેશ કહે છે

उज्जुसुओ निद्देसगवसेण सामाइयं विणिद्दिसइ ।
वयण वत्थुरहीणं, तप्पज्जाओ य तं जम्हा ॥१५१५॥
करणत्तणओ मण इव, सपज्जयाओ घडाइरूवमिव ।
साहीणत्तणओ विय, सघणं व वओ वयतस्स ॥१५१६॥
तह सुत्त-दुरुत्ताओ, तस्सेवाणुग्गहो-वघायाओ ।
तस्स तयमिंदियं पिव, इहरा अकयागमो होज्जा ॥१५१७॥

ઋજુસૂત્રનય નિર્દેશક-વક્તાના વશથી સામાયિકનો નિર્દેશ કરે છે (જે લિંગે વક્તા હોય તે લિંગે આ નય સામાયિક માને છે) કારણ કે વચન વક્તાને આધીન છે અને

તે વચન વક્તાનો પર્યાય છે. વળી વચન એ મનની પેઠે કરણ છે, તેમજ ઘટાદિના રૂપની પેઠે સ્વપર્યાય છે, અને સ્વધનની પેઠે સ્વાધીન છે, વળી સારા અને ખરાબ વચનથી વક્તાને તેની ઇન્દ્રિયોની પેઠે અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય છે, (જેને જેના નિમિત્તે અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય, તે તેનુ પોતાનુ કહેવાય, તેથી વચન વક્તાસંબંધી કહેવાય.) જો વચન વક્તાનુ ન હોય, તો તેના અનુગ્રહ-ઉપઘાતનો અકૃત અભ્યાગમ થાય ૧૫૧૫-૧૫૧૬-૧૫૧૭.

આ સંબંધમા શિષ્ય શંકા કરે છે, તેનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

निद्दिट्ठस्सवि कस्सति, णणूवघायाइओ तयं जुत्तं ।
ते तस्स सकारणओ, इहरा थाणुस्सवि हवेज्जा ॥१५१८॥
सरनामोदयजणियं, वयण देहो व्व वत्तुपज्जाओ ।
तं नाभिधेयधम्मो, जुत्तममावाभिहाणाओ ॥१५१९॥
भावम्मिवि संबद्धं, तमसबद्ध व तं पगासेज्जा ।
जइ संबद्धं तिहुयणवावि त्ति तयं पगासेउ ॥१५२०॥
निव्विण्णाणत्तणओ नासबद्धं तय पईवो व्व ।
भासइ य असंबद्ध, अह तो सव्वं पगासेउ ॥१५२१॥
जइवि वयणिज्ज वत्ता, बज्झब्भतरनिमित्तसामण्ण ।
वत्ता तहवि पहाणो निमित्तमब्भंतरं जं सो ॥१५२२॥

કોઇક નિર્દેશ્યને પણ ઉપઘાતાદિ જણાય છે, તો તે સંબંધી વચન છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે? (ના) તે ઉપઘાતાદિ તેને સ્વકારણથી થાય છે, અન્યથા સ્થાણુ-ઠુંઠાને પણ તેમ થવુ જોઇએ વળી શરીરની પેઠે વચન સ્વરનામકર્મોદયથી થાય છે માટે તે વચન વક્તાનો પર્યાય છે. અભાવ પણ કહેવાય છે તેથી વચન તે અભિધેય-નિર્દેશ્યનો ધર્મ નથી કહેવાતી વસ્તુમા વચન માનવામા આવે, તો તે વચન તે વસ્તુની સાથે સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે કે અસંબદ્ધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે? જો સંબદ્ધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે, તો તે ત્રિભુવન ગત સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે, અને અસંબદ્ધ રહીને પ્રગટ કરે, તો વિજ્ઞાન રહિત હોવાથી દીપકની પેઠે અસંબદ્ધ એવા અર્થને પ્રગટ ન કરે અને અસંબદ્ધ પણ અર્થ પ્રગટ કરે, તો સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે જો કે કહેવા યોગ્ય અને કહેનાર બંને વચનના બાહ્ય તથા અભ્યન્તર કારણ સમાન છે, તો પણ વક્તા તેમા મુખ્ય કારણ છે, કેમકે તે અભ્યન્તર કારણ છે ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૨

પ્રશ્ન.-વચન એકલા નિર્દેશક વક્તાનુ જ કહેવાય એમ નહિ પરન્તુ નિર્દેશ્ય વસ્તુનુ પણ કહેવાય, કારણ કે કોઇક વખત વચનથી તસ્કરાદિને પણ ઉપઘાતાદિ થતા જણાય છે જેમકે "આ ચોરને બાંધો અને મારો, અથવા છોડી મૂકો" ઇત્યાદિ વચનથી તેને વિષાદાદિ ઉત્પન્ન થવાથી ઉપઘાતાદિ પ્રત્યક્ષ જણાય છે આથી નિર્દેશ્ય-વસ્તુ સંબંધી પણ વચન કહી શકાય

ઉત્તર -ના, ન કહી શકાય, કારણ કે જે ઇષ્ટાનિષ્ટ વચન સાંભળવાથી તસ્કરઆદિ નિર્દેશ્ય વસ્તુને અનુગ્રહાદિ જણાય છે, તે તેને પોતાના શ્રવણેન્દ્રિય-મન-પુણ્ય અને

પાપાદિ કારણથી છે, કેવળ ઈષ્ટાનિષ્ટ વચન સાંભળવા માત્રથી નથી, જો એમ ન હોય તો શ્રોતાદિ ઇન્દ્રિય વિનાના સ્થાણુ આદિને પણ એવા વચનથી ઉપઘાતાદિ થવા જોઇએ, પણ તેમ થતું નથી વળી વચન સ્વરનામકર્મોદયથી જન્ય હોવાથી તે વક્તાનો પર્યાય છે, જે જેના નામકર્મોદયથી જન્ય હોય તે તેનો પર્યાય હોય છે, જેમકે શરીર-નામકર્મોદય જન્ય શરીર વક્તાનો પર્યાય છે, તેમ વચન પણ વક્તાના સ્વરનામકર્મોદયથી જન્ય છે માટે તેનો પર્યાય છે માટે વચન અભિધેય-નિર્દેશ્યનો ધર્મ નથી, પરન્તુ નિર્દેશક એટલે વક્તાનો ધર્મ છે. વળી અભાવ પણ વચનથીજ કહેવાય છે, તો વચન કંઈ અભાવનો ધર્મ ન કહેવાય, કેમકે અભાવ એ અસત્ છે, અને જો વચન તે અભાવનો ધર્મ છે, એમ માનવામા આવે, તો તે અભાવ પણ ભાવરૂપ થાય, કારણ કે તે દેવદત્તાદિની પેઠે વચનનો આશ્રય છે.

વળી જો ઘટાદિ ભાવ-સત્ અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર ઘટાદિ શબ્દ તે વિદ્યમાન અર્થની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી, શબ્દને-વચનને તેનો ધર્મ માનવામા આવે, તો તે સંબંધમા અમે પૂછીએ છીએ, કે જે વચનથી ઘટાદિભાવ કહેવાય છે, તે વચન તે ભાવમા સંબદ્ધ રહીને તે ભાવને પ્રગટ કરે છે ? કે અસંબદ્ધ રહીને પ્રગટ કરે છે ? જો સંબદ્ધ રહીને વચન વસ્તુને પ્રગટ કરતું હોય, તો ચાર સમયે ભાષાથી સર્વ લોક પૂર્ણ થઈ જાય છે, તેથી વચન ત્રિભુવનવ્યાપિ હોવાથી તદ્દગત સર્વવસ્તુને તે પ્રગટ કરી શકે, કારણ કે તેનો સંબંધ સર્વ સ્થળે સમાન છે. અને જો ભાવમા અસંબદ્ધ રહીને વચન વસ્તુને જણાવે છે, એમ કહેવામા આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે વચનના વિજ્ઞાને કરીને રહિત અને ભાવમા અસંબદ્ધ હોવાથી વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, જેમ પ્રદીપ વિજ્ઞાન રહિત છે તેથી અસંબદ્ધ રહીને તે વસ્તુને જણાવતો નથી, જે વિજ્ઞાન સ્વરૂપ હોય, તે અસંબદ્ધ રહીને વસ્તુ જણાવી શકે, પરન્તુ વચન કંઈ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ નથી, માટે ભાવમા અસંબદ્ધ રહીને વચન વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, અને એમ છતા આગ્રહથી અસંબદ્ધ છતા પણ વસ્તુને જણાવે છે, એમ માનવામા આવે, તો સર્વવસ્તુને તે જણાવી શકે, કારણ કે સર્વ વસ્તુમા તેના સંબંધનો અભાવ સમાન છે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે વચન વાચ્ય વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તેનો ધર્મ છે

પ્રશ્ન પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુને પ્રદીપ પ્રગટ કરે છે, તેથી તે પ્રદીપ કહેવાય છે તેવી રીતે વચન પણ અર્થથીજ સ્વસ્વરૂપ પામે છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તો પછી વચન કેવળ વક્તા સંબંધીજ છે, એમ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર કહેવા યોગ્ય વસ્તુ અને કહેનાર-વક્તા, આ બન્ને અનુક્રમે વચનના બાહ્ય અને અભ્યન્તર કારણ છે, પણ તેમા વક્તા મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે તે અભ્યન્તર અને નજીકનું કારણ છે માટે વચન વક્તાને આધીન હોવાથી જે લિંગ વક્તાનું છે તે લિંગ વાચ્યનું-સામાયિકનું છે, એમ ઋજુસૂત્રનયનું મન્તવ્ય છે ૧૫૧૮થી ૧૫૨૨

હવે શબ્દનયના મતે નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે,

सद्दो समाणलिंगं, निद्देस भणइ विसरिसमवत्थु ।
उवउत्तो निद्देट्ठा, निद्देस्साओ जओऽणण्णो ॥१५२३॥
थी निद्दिसइ जइ पुमं, थी चेव तओ जओ तदुवउत्तो ।
थीविन्नाणाणन्नो निद्दिट्ठसमाणलिंगोत्ति ॥१५२४॥

जइ स पुमं तो नत्थी, अह थी न पुमं नवा तदुवउत्तो ।
जो थीविण्णाणमओ, नो थी सो सव्वहा नत्थि ॥१५२५॥
भासइ वाणुवउत्तो, जइ अन्नाणी तओ न तव्वयण ।
निद्देसो जेण मयं, निच्छियदेसोत्ति निद्देसो ॥१५२६॥
सो जइ नाणुवउत्तोऽणुवउतो वा न नाम निद्देसो ।
निद्देसोऽणुवउत्तो य, वेइ सद्दो न तं वत्थुं ॥१५२७॥
तम्हा जं जं निद्दिसइ, तदुवउत्तो स तम्मओ होइ ।
वत्ता वयणिज्जाओऽनन्नोत्ति समाणलिंगो सो ॥१५२८॥

શબ્દનય નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકનુ સમાન-એકજ લિંગ માને છે. અને અસમાન લિંગવાળી વસ્તુજ નથી, એમ કહે છે કારણ ઉપયોગવન્ત નિર્દેશક નિર્દેશ્યથી અભિન્ન છે. જો પુરૂષ સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે, તો તે સ્ત્રીજ છે, કેમકે તે તદુપયોગવાન્ હોવાથી આ-જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, તેથી નિર્દેશ્યના સમાન લિંગવાળોજ નિર્દેશક છે અને જો તે નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી રૂપ ન કહેવાય, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ નથી. અને સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ હોય તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, અથવા તે ઉપયોગવાન્ ન કહેવાય, કેમકે સ્ત્રીના વિજ્ઞાનમય છે અને સ્ત્રીરૂપ નથી, એવી કોઈ વસ્તુજ નથી. વળી જો ઉપયોગ રહિત બોલે-નિર્દેશ કરે, તો તે અજ્ઞાની કહેવાય અને તેથી તે વચન તેનુ ન કહેવાય, કેમકે નિશ્ચયથી ઉપ-યોગપૂર્વક બોલવુ તેને નિર્દેશ કહેલ છે. એ પ્રમાણે જો નિર્દેશ માનીએ, તો તે કદાપિ પણ ઉપયોગ રહિતનો ન હોય, અને ઉપયોગ રહિતનો માનીએ તો તે વચન-નિર્દેશ પણ ન કહેવાય. કારણ કે "નિર્દેશ કરે અને ઉપયોગ રહિત હોય" એમ જે કહે છે, તે વાતને શબ્દનય માનતોજ નથી, કેમકે વક્તા જે જે વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે, તે તદુપયોગવાન્ થઇને તન્મય થાય છે, તેથી વકતા અને વાચ્ય પદાર્થ અનન્ય હોવાથી નિર્દેશકના સમાન લિંગવાળોજ નિર્દેશ હોય છે એવી શબ્દનયની માન્યતા છે ૧૫૨૩ થી ૧૫૨૮.

શબ્દનય નિર્દેશ્ય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અને નિર્દેશક (વક્તા) એ બન્નેને સમાન એકજ લિંગવાળા માને છે, વિસદૃશ લિંગવાળો નિર્દેશ સંભવતો નથી, અને તેથી તે વસ્તુજ નથી, કારણ નિર્દેશ્ય અર્થમા ઉપયોગવાન્ એવો વક્તા નિર્દેશ્યથી અનન્ય છે, એટલે કે સ્ત્રી લિંગવાન્ વક્તા પુરૂષનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ પુલિંગ કહેવાય, સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે તો તે નિર્દેશ સ્ત્રીલિંગ કહેવાય, અને નપુંસકનો નિર્દેશ કરે, તો તે નપુંસક નિર્દેશ કહેવાય. "અરે ! વાસવદત્તા ! આ વસ્તુ તુ આ પ્રમાણે કર" આ રીતે પુરૂષ સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ સ્ત્રીરૂપજ છે, કારણ કે સ્ત્રીઉપયોગવાન્ પુરૂષ સ્ત્રીરૂપ વિજ્ઞાનથી અનન્ય હોવાને લીધે નિર્દિષ્ટ એવી સ્ત્રીના સમાનલિંગવાળોજ તે પુરૂષ થાય છે એજ પ્રમાણે જ્યારે પુરૂષ, નપુંસક અથવા સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે છે, ત્યારે પણ તે તદુ-પયોગવાન્ હોવાથી તેના સમાનલિંગવાળો થાય છે

સ્ત્રીવિજ્ઞાનથી અનન્ય એવો પુરૂષ, સ્ત્રીરૂપ થાય છે, તો તે પુરૂષરૂપ પણ કેમ ન થાય ? એવી શંકા ન કરવી કારણ કે એ પ્રમાણે સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર જો પુરૂષ કહેવાય, તો તે

સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ ન કહેવાય. અને સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ હોવાથી સ્ત્રી માનીએ, તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, પરન્તુ સ્ત્રીજ કહેવાય જો તેમ માનવામા ન આવે, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ ન કહેવાય, સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ હોય, ત્યા પુરૂષત્વનો સર્વથા વિરોધ હોય છે. મતલબ કે જો સ્ત્રીવિજ્ઞાનમય-સ્ત્રીઉપયોગવાન્ છતા પણ સ્ત્રી ન કહેવાય, અને પુરૂષ અથવા નપુસક કહેવાય, તો એવો કોઈ ભિન્નલિંગના ઉપયોગવાળો પદાર્થજ ગધેડાના શીગડાની પેઠે ત્રણુ લોકમા નથી.

અર્થમા અનુપયોગી રહીને સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ, પુરૂષ કહી શકાશે, એમ કોઈ કહે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણુ કે એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરનાર-વક્તા ઘટાદિની જેમ ઉપયોગ રહિત હોવાથી અજ્ઞાની કહેવાય, અને તેથી ઉન્મત્ત મનુષ્યના વચનની જેમ તેનુ વચન ઉપયોગ રહિત હોવાથી નિર્દેશ ન કહેવાય, કારણુ કે ઉપયોગ પૂર્વક નિશ્ચય કરીને બોલવુ, તેનેજ પંડિતો નિર્દેશ કહે છે અથવા જ્યા નિશ્ચિત ભાષણુ હોય ત્યાજ નિર્દેશ કહેવાય એવો નિર્દેશ ઉપયોગ રહિત વક્તાને હોઈ શકે નહિ છતા એ પ્રમાણે ઉપયોગ વાળા વાક્યને નિર્દેશ માનવામા આવે, તો તે નિર્દેશ કરનાર-દેવદત્તાદિ વક્તા ઉપયોગ રહિત ન કહી શકાય, અને જો તે ઉપયોગ રહિત કહેવામા આવે, તો તે નિર્દેશ તેનો ન કહેવાય તાત્પર્ય એ છે કે—"ઉપયોગ રહિત હોય ને નિર્દેશ કરનાર હોય" એ પ્રમાણેની માન્યતા શબ્દનયના મતે અવસ્તુજ છે, અર્થાત્ અચેતન આત્મા, અશ્રાવ્ય શબ્દ, ઈત્યાદિની પેઠે ઉપરોક્ત માન્યતા અત્યન્ત વિરૂદ્ધ હોવાથી શબ્દનય તેને વસ્તુજ નથી કહેતો આ ઉપરથી શબ્દનયનો મત એવો છે કે જે પુરૂષાદિ વક્તા, જે જે સ્ત્રીઆદિ અર્થનો તદુપયોગવાન્ થઇને નિર્દેશ કરે છે, તે તે વક્તા તે તે વાચ્ય-અર્થમય થાય છે, કારણુ કે તે વક્તા વાચ્યમા ઉપયોગવાન્ હોવાથી તેનાથી અભિન્ન બને છે, માટે વક્તા અને વાચ્ય અર્થનો નિર્દેશ આ શબ્દનયના અભિપ્રાયે એકજ લિંગે થાય છે ૧૫૨૩-થી ૧૫૨૮

હવે એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન નયોના અભિપ્રાય બતાવીને સત્યાસત્યનો વિભાગ બતાવે છે

सामाइओवउत्तो, जीवो सामाइयं सयं च्चेव ।
निद्दिसइ जओ सव्वो, समाणलिंगो स तेणेव ॥१५२९॥
इय सव्वनयमयाइं, परित्तविसयाइं, समुदियाइं तु ।
जइण बज्झ—ब्भंतरनिद्देसनिमित्तसंगाहि ॥१५३०॥

સામાયિકમા ઉપયોગવાળો જીવ સામાયિકજ છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતા પોતાનોજ નિર્દેશ કરે છે કેમકે સર્વ નિર્દેશકનો નિર્દેશ સામાયિકના સમાનલિંગે થાય છે એ પ્રમાણે સર્વ નયના અભિપ્રાયો એકેક અંશગ્રાહી છે, અને એ સર્વ સમુદિત હોય, તો બાહ્ય અને અભ્યન્તર નિમિત્તનો સંગ્રહ કરનાર સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી જૈનમત થાય છે ૧૫૨૯થી ૧૫૩૦

અહી પ્રસ્તુતમા નિર્દેશ કરવા યોગ્ય સામાયિકમા ઉપયોગવાન્ આત્મા સામાયિક જ થાય છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતા પોતાનોજ નિર્દેશ કરે છે કારણ

કે સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુંસક નિર્દેશ કરનાર આત્મા, સામાયિકમા ઉપયોગવાન્ હોવાથી. સામાયિક સમાન લિંગવાળો થાય છે. સામાયિકરૂપ અર્થ રૂઢિથી નપુંસક લિંગ છે, અને તેથી સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુંસક આત્મા સામાયિકનો નિર્દેશ કરતા, તેના નપુંસક લિંગેજ નિર્દેશ થાય છે.

પ્રશ્ન-ભાવ બે પ્રકારના હોવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક ઉભયની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કરવામા આવે, તો શુ હરકત છે ? જેમકે-વિજ્ઞાન અને પરિણતિ એમ બે પ્રકારે અર્થનો ભાવ છે, અને શુદ્ધનયો ભાવનેજ કહેનારા છે, તેમા જ્યારે ઉપયોગવાન્ પુરૂષ સામાયિકને નપુંસક કહે, ત્યારે તે વક્તા નપુંસક વિજ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાને લીધે નપુંસક નિર્દેશ થાય. અને નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ પરિણતિરૂપ હોવાથી તેની અપેક્ષાએ પુલ્લિંગ નિર્દેશ થાય

ઉત્તર-ભાવ બે પ્રકારનો હોવા છતા પણ અહી તો વસ્તુનુ વિજ્ઞાનજ ઉપયોગરૂપ મનાય છે, પણ તેની પરિણતિ નથી માની, તેથી અહી વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ માનેલ છે.

પ્રશ્ન-જે નિર્દેશાય-કહેવાય તે નિર્દેશ, આ ઉપરથી પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપ શબ્દજ નિર્દેશ કહેવાય છે, તો પછી તદુપયોગરૂપજ નિર્દેશ કેમ મનાય ?

ઉત્તર-એમ નહિ, શબ્દ કેવળ દ્રવ્ય માત્ર છે, અને શબ્દનય જ્ઞાનરૂપ ભાવગ્રાહી છે, આથી પુરૂષ પરિણતિરૂપ ભાવ છતા પણ તે પરિણતિનો નિર્દેશ અહી નથી માનેલ. પરન્તુ વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ અહી માનેલ છે.

પ્રશ્ન-પણ શબ્દનય મુખ્યત્વે શબ્દને માનનાર છે, તો પછી શબ્દરૂપ નિર્દેશ અહી કેમ ન મનાય ?

ઉત્તર-શબ્દનય, શબ્દથીજ અર્થજ્ઞાન માને છે, એથી કરીને શબ્દ તે જ્ઞાનનુ કારણ છે, કારણ તે દ્રવ્ય છે, દ્રવ્ય તે ભાવ શૂન્ય છે, અને શબ્દનય ભાવગ્રાહી છે, આથી શબ્દનય કેવળ શબ્દનેજ મુખ્યત્વે માનનાર છે, એમ કહેવુ અયોગ્ય છે. એટલે શબ્દરૂપ નિર્દેશ કેમ મનાય ?

પ્રશ્ન-ઉપયોગવાન્ વક્તા જે અર્થ કહે છે, તદ્વશાત્ નિર્દેશ મનાય છે, અને તેથી નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએ નિર્દેશ થયો. એમ થવાથી સંગ્રહ-વ્યવહાર અને શબ્દનયમા શો તફાવત રહ્યો ?

ઉત્તર-સંગ્રહ-વ્યવહારનય, ઉપયોગવન્ત અથવા ઉપયોગરહિત વક્તાની અપેક્ષા વિના કેવળ અભિધેયવશાત્ શબ્દ માત્રનેજ નિર્દેશ માને છે, અને આ નય, બાહ્યવસ્તુની પ્રતીતિ અંગીકાર કરીને જે ઉપયોગ થાય, તે ઉપયોગથી અભિન્ન અભિધાયક જીવના ઉપયોગરૂપ સ્વરૂપને નિર્દેશ કહે છે.

પ્રશ્ન-જો એમ હોય તો ઋજુસૂત્ર નયથી આનો શો તફાવત છે ? ઋજુસૂત્રનય પણ નિર્દેશકની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કહે છે, અને એવોજ નિર્દેશ આ નયમા કહો છો ?

ઉત્તર-ઋજુસૂત્રનયના અભિપ્રાયે ઉપયોગ રહિત વક્તાનો કેવળ શબ્દ માત્ર નિર્દેશ કહેવાય છે, અને આ નયમા તો વાચ્ય-વસ્તુના જ્ઞાનનો ઉપયોગ તે નિર્દેશ કહેવાય છે. એટલો એ નય ને આ નયમા તફાવત છે

એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત નૈગમાદિ સર્વ નયો પરસ્પર અપેક્ષા વિના એકેક અંશગ્રાહી છે, તેથી તેઓ મિથ્યારૂપ હોવાથી અપ્રમાણ છે પણ જો તે સર્વ મળીને પરસ્પર એક બીજાની અપેક્ષાએ જો વસ્તુ ગ્રહણ કરે, તો તે સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી થવાથી જૈનમત રૂપ

થઈ સત્ય સ્વરૂપ થાય છે. કારણ કે જૈનમત નિર્દેશના બાહ્ય અને અભ્યંતર નિમિત્તને ગ્રહણ કરનાર છે, તેમા બાહ્ય નિમિત્ત ઘટ–પટ શકટ (ગાડુ) વિગેરે અભિધેય વસ્તુ છે, અને અભ્યતર નિમિત્ત સ્વરનામકર્મનો ઉદય–તાલુ–ઈન્દ્રિયપ્રયત્ન વિગેરે નિમિત્તો છે. એ ઉભય પ્રકારના નિમિત્તરૂપ સામગ્રી જન્ય નિર્દેશ માનનાર હોવાથી જૈનમત સમ્યક્–પ્રમાણરૂપ છે

અહી એવી શકા ન કરવી કે 'બાહ્ય ઘટાદિ અર્થ સબધ રહિત હોવાથી શબ્દનુ નિમિત્ત કેવી રીતે થાય?' કારણ કે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય–વાચક સબધ છે, તેથી તે તેનુ કારણ થઇ શકે છે 'જો શબ્દ અર્થનો વાચક હોય, તો જેણે સકેતગ્રહણ નથી કર્યો, એવા મ્લેચ્છાદિને પણ તે શબ્દ અર્થનુ પ્રતિપાદન કરી શકે–જણાવી શકે' આવી શકા પણ ન કરવી, કેમકે કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા યુક્ત તે શબ્દ અર્થનુ પ્રતિપાદન કરે છે, અને તે ક્ષયોપશમ, સકેતાદિની અપેક્ષાયુક્ત હોય છે, જેમ દીપક પ્રકાશક છે, છતા પણ અન્ધ વિગેરેને અર્થ જણાવી શકતો નથી, કારણ કે તે સાથે જોનારને ચક્ષુ નથી એટલે તે અર્થ જણાવી શકતો નથી, તેવીજ રીતે શબ્દ વાચક છે, છતા પણ ક્ષયોપક્ષમની અપેક્ષા વિના તે અર્થ જણાવી શકતો નથી

પ્રશ્ન –જો ક્ષયોપશમની અપેક્ષાયુક્ત શબ્દ અર્થને જણાવે છે, એમ કહેતા હો, તો સકેત કર્યા છતા પણ અર્થ પ્રગટ થવો ન જોઇએ, પણ એમ તો થતુ નથી, જેઓએ સકેતગ્રહણ કર્યો હોય, તેઓને અર્થ પ્રતીતિ થતી જણાય છે તો પછી વચ્ચે નકામો ક્ષયોપક્ષમ માનવાનુ શુ પ્રયોજન છે?

ઉત્તર –એમ કહેવુ અયોગ્ય છે, કારણ કે કેટલાક જડબુદ્ધિવાળાઓ વિશિષ્ટ ક્ષયો-પશમના અભાવે શાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનાદિમા વિષમપદવાળા વાકયામા સકેત પણ કરી શકતા નથી, અને કેટલાક સકેત કર્યા છતા પણ અર્થ સમજી શકતા નથી વળી કેટલાકને પૂર્વે નહિ સાભળેલી મ્લેચ્છની ભાષા સાભળીને, સકેત ગ્રહણ નહિ કર્યા છતા પણ કોઇક રીતે એકદમ શીઘ્ર અર્થની પ્રતીતિ જણાય છે, આ સર્વમા ક્ષયોપશમની મદતા કે પટુતાજ હેતુ છે માટે કર્મક્ષયોપમાદિ સામગ્રી યુક્તજ શબ્દ વાચક છે અને અર્થ વાચ્ય છે, એ રીતે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય–વાચક સબધ છે ૧૫૨૯–૧૫૩૦

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશ તથા નિર્દેશ, એ બે દ્વાર ઉપોદ્‌ઘાત નિર્યુક્તિના કહ્યા, હવે ત્રીજુ નિર્ગમનામનુ દ્વાર કહેવાને માટે તેની પ્રસ્તાવના કરે છે

निद्दिट्ठस्स पसूई, सा दव्व–क्खेत्त–काल–भावेहिं ।
किं तं ? जीवदव्वं, पसूयमेयं जओ जह वा ॥१५३१॥
खेत्ते कम्मि व काले, पुरिसविसेसो व भावओ को सो ? ।
खेत्ताइतिगं निग्गममेउ च्चिय छव्विहो ज सो ॥१५३२॥

નિર્દિષ્ટ એવા સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાશે, તે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર–કાળ અને ભાવવડે છે જેમકે–કયુ તે જીવ દ્રવ્ય છે કે જેનાથી આ અધ્યયન ઉત્પન્ન થયુ? અથવા કોણે કહ્યુ? કયા ક્ષેત્રમા? કયા કાળે? ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષે તે પ્રરૂપ્યુ છે? આ ક્ષેત્રાદિ ત્રણ નિર્ગમનાજ ભેદ છે, કેમકે તે છ પ્રકારે છે. ૧૫૩૧–૧૫૩૨

પૂર્વે ઉદ્દેશ અને નિર્દેશથી કહેલ સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાશે, તે ઉત્પત્તિ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી છે. જેમકે કયુ તે જીવ દ્રવ્ય છે કે જેથી આ સામાયિક અધ્યયન ઉત્પન્ન થયુ ? અથવા ક્ષાયિક ભાવે વર્તતા કયા જીવદ્રવ્યે આ સામાયિક પ્રરૂપ્યુ ? તથા કયા ક્ષેત્રમા અને કયા કાળમા ભગવન્તે પહેલીજ વખત સામાયિકની પ્રરૂપણા કરી ? અને ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષે-જીવે આ સામાયિક કહ્યુ છે ? આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવવડે ઉત્પત્તિ કહેવાશે આ સર્વ નિર્ગમનાજ ભેદો છે. કેમકે નિર્ગમ છ પ્રકારે છે, તે હવે પછીની નિર્યુક્તિની ગાથામા કહેવાશે. ૧૫૩૧-૧૫૩૨

(१४५) नामं ठवणा दविए, खेत्ते काले तहेव भावे य ।
एसो उ निग्गमस्सा, निक्खेवो छव्विहो होइ ॥१५३३॥

નામનિર્ગમ-સ્થાપનાનિર્ગમ-દ્રવ્યનિર્ગમ-ક્ષેત્રનિર્ગમ-કાળનિર્ગમ, અને ભાવનિર્ગમ એ છ પ્રકારે નિર્ગમનો નિક્ષેપ ૧૫૩૩

એ છ પ્રકારના નિર્ગમમાના નામ અને સ્થાપના નિર્ગમ પૂર્વે કહેલ નામઆવશ્યક અને સ્થાપનાઆવશ્યકની પેઠે સમજવા, તેથી તેની વ્યાખ્યા અહી નથી કરતા, અને ત્રીજા દ્રવ્ય નિર્ગમની વ્યાખ્યા ભાષ્યકાર કહે છે ૧૫૩૩

दव्वाओ दव्वस्स व, विणिग्गमो दव्वनिग्गमो सो य ।
तिविहो सच्चित्ताई, तिविहाओ संभवो नेओ ॥१५३४॥
पभवो सच्चित्ताओ, भूमेरंकुर-पयंग-वप्फाई ।
क्रिमि-गब्भ-सोणियाई, मीसाओ थीसरीराओ ॥१५३५॥
क्रिम-घुण-घुणचुण्णाई, दारुओ ज व निग्गयं जत्तो ।
दव्वं विगप्पवसओ, जहसब्भावो-वयारेहिं ॥१५३६॥

દ્રવ્યથી અથવા દ્રવ્યનો નિર્ગમ (ઉત્પત્તિ) તે દ્રવ્યનિર્ગમ. તે દ્રવ્યનિર્ગમ સચિત્તાદિ ત્રણથી સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થનો છે પૃથ્વીમાથી અકુર-પતગ-ને બાષ્પાદિ ત્રણની જે ઉત્પત્તિ તે સચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ. સ્રીના શરીરમાથી કૃમિ-ગર્ભ ને રૂધિર વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ અને કાષ્ટમાથી કૃમિ-ઘુણ-તથા તેનુ કરેલુ કાષ્ટનુ ચૂર્ણ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્ગમ જાણવો તેમજ વિકલ્પવશાત્ યથાર્થપણે અને ઉપચારથી જે દ્રવ્ય જે દ્રવ્યથી નીકળે તે પણ દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય. ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬

ભૂમિરૂપ સચિત્ત દ્રવ્યથી અકુરાની ઉત્પત્તિ તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્ગમ, પતગની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યનિર્ગમ, કેમકે પતગની પાંખો વિગેરે અવયવો અચિત્ત હોય છે અને એ સિવાયના અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય છે, અને બાષ્પની ઉત્પત્તિ તે અચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમ જાણવો એ પ્રમાણે સચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્ત-અચિત્ત ને મિશ્ર દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે એજ પ્રમાણે મિશ્રદ્રવ્યથી પણ સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનો નિર્ગમ છે જેમકે-સ્રીના શરીરમાથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે સચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમ, બાળકરૂપ

ગર્ભની ઉત્પત્તિ તે મિશ્રદ્રવ્યનિર્ગમ, કેમકે બાળકના કેશ, નખ વિગેરે અચિત્ત હોય છે અને શેષ અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય અને સ્ત્રીના શરીરથી રૂધિરની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ જાણવો, એમ મિશ્રદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્ગમ છે. તથા કાષ્ટથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી સચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ, ઘુણાની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્ગમ, અને ઘુણાએ કોતરીને કાષ્ટનુ ઝીણુ ચૂર્ણ કર્યું હોય તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ. એ પ્રમાણે અચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ જાણવો. વળી વિકલ્પના વશાથી સદ્ભુતપ્રકારે અથવા ઉપચારથી જે દ્રવ્યનો જે દ્રવ્યથી નિર્ગમ થાય, તે પણુ ત્યા દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય જેમકે-દૂધમાથી ઘી વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે વિકલ્પવશાત્ સદ્ભાવપણે દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય, અહી ભૂમિમાથી સમૂર્છિમ તીડની ઉત્પત્તિ પેઠે દૂધમાથી ઘી નીકળતુ જણાતુ નથી, પણુ ઘી આદિના પરિણામ કારણુપણે દૂધ જણાય છે, તેથી વિકલ્પવશાત્ સદ્ભાવથી દ્રવ્ય નિર્ગમ કહેવાય છે, તથા રૂપીઆથી ભોજન વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે ઉપચારવડે દ્રવ્યનો નિર્ગમ કહેવાય છે એ પ્રમાણે બીજુ પણુ સર્વ યથાસભવ પોતાની બુદ્ધિથી વિચારીને કહેવુ. ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬

હવે ક્ષેત્ર નિર્ગમ કહે છે

खेत्तस्स विनिग्गमणं, सरूवओ नत्थि त जमक्किरियं ।
खेत्ताओ खेत्तम्मि व, हवेज्ज दव्वाइनिग्गमणं ॥१५३७॥
उवयारओ व खेत्तस्स, निग्गमो लोगनिक्खुडाण च ।
लद्धं विनिग्गयंति य, जह खेत्तं राउलाउत्ति ॥१५३८॥

સ્વરૂપથી ક્ષેત્રનો નિર્ગમ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે, પણુ ક્ષેત્રથી અથવા ક્ષેત્રમા દ્રવ્યાદિનો નિર્ગમ થાય અને ઉપચારથી તો ક્ષેત્રનો નિર્ગમ થાય છે, જેમકે લોક ક્ષેત્રથી નિષ્કુટ નીકળ્યા, અથવા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયુ, અથવા નીકળ્યુ. ૧૫૩૭-૧૫૩૮.

જેમ ઉપર દુધથી ઘી નીકલવાને અગે દ્રવ્યનો નિર્ગમ કલ્પનાથી કહેવાય છે, પણુ સ્વરૂપથી નથી કહેવાતો, તેમ ક્ષેત્રનો નિર્ગમ પણુ સ્વરૂપથી નથી, કારણુ કે તે અક્રિય છે પરન્તુ ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય નિર્ગમન થાય છે, જેમકે આયુક્ષયાદિ સમયે ઉર્ધ્વ યા અધોલોકાદિ ક્ષેત્રમાથી દેવ-નારકાદિ દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે વળી ક્ષેત્રમા ધાન્યાદિ દ્રવ્યનો પણુ નિર્ગમ થાય છે આ રીતે ક્ષેત્રથી દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે, પરન્તુ ક્ષેત્રથી કે ક્ષેત્રનો નિર્ગમ સ્વરૂપથી નથી થતો, ઉપચારથી-કલ્પના માત્રથી થાય છે, લોકક્ષેત્રથી નિષ્કુટ નીકળ્યા, એ નિષ્કુટો સ્વરૂપથી અવસ્થિત છે, તેમની નિર્ગમ ક્રિયા નહિ હોવા છતા પણુ નીકળ્યા હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમા નિર્ગમનો ઉપચાર કરાય છે તથા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયુ, અથવા નીકળ્યુ, દુષમાદિ કાળથી-દુકાળના ઉપદ્રવથી ભરતાદિ ક્ષેત્ર નીકળ્યુ. ૧૫૩૭-૧૫૩૮

હવે કાળનિર્ગમનુ સ્વરૂપ કહે છે.

कालोऽवि दव्वधम्मो,निक्किरिओ तस्स निग्गमो पभवो ।
तत्तो च्चिय दव्वाओ, पभवइ-काले व जं जम्मि ॥१५३९॥

उवयारओ व सरओ, विणिग्गओ निग्गओ य तत्तोऽहं ।
अहवा दुक्कालाओ, नरो व बालाइकालाओ ॥१५४०॥

કાળ પણ વર્તનારૂપ દ્રવ્યનો ધર્મ હોવાથી સ્વરૂપે નિષ્ક્રિય છે. તેથી દ્રવ્યદ્વારાએજ તેનો નિર્ગમ કહેવાય છે, જેમકે જે વર્ષાદિકાળમા જે વનસ્પતિઆદિની ઉત્પત્તિ, તે કાળનિર્ગમ, અથવા ઉપચારથી કાળનિર્ગમ શરદઋતુ પ્રગટ થઈ, શરદઋતુ અથવા દુકાળથી હુ ઉતર્યો, બાળઆદિ અવસ્થાથી આ મનુષ્ય ઉત્તીર્ણ ગયો ઇત્યાદિ ઉપચારથી કાળનિર્ગમ છે. ૧૫૩૯–૧૫૪૦

હવે ભાવનિર્ગમ કહે છે,

भावो वि दव्वधम्मो, तत्तो च्चिय तस्स निग्गमो पभवो ।
दव्वस्स व भावाओ, विणिग्गमो भावओऽवगमो ॥१५४१॥
रूवाइ पोग्गलाओ, कसाय-नाणादओ य जीवाओ ।
निंति पभवंति ते वा, तेहिंतो तव्विओगम्मि ॥१५४२॥

ભાવ પણ (કાળની પેઠે) દ્રવ્યનો ધર્મ છે, અને તેથી ભાવનો દ્રવ્યથી જે નિર્ગમ (ઉત્પાદ) તે ભાવનિર્ગમ અથવા ભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો જે અપગમ-વિનાશ તે ભાવનિર્ગમ (જેમકે જ્યારે પૂર્વપર્યાયથી દ્રવ્ય નાશ પામે છે, અને નવીન પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પૂર્વ પર્યાયથી–પૂર્વ ભાવથી દ્રવ્યનો અપગમ થયો હોવાથી ભાવથી નિર્ગમ કહેવાય છે) તથા રૂપાદિ ભાવો (પુદ્ગળ દ્રવ્યથી) અને કષાય–જ્ઞાન વિગેરે જીવથી નીકળે છે, એ ભાવોનો નિર્ગમ તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે અથવા તે પુદ્ગલ–જીવાદિ પદાર્થો, તે રૂપાદિ અને કષાયાદિ ભાવોથી વિયોગ પામે છે–પૂર્વ ભાવનો વિનાશ થયે નીકળે છે, માટે તેમનો તે ભાવોથી નિર્ગમ થાય છે, તેથી તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે ૧૫૪૧–૧૫૪૨

એ રીતે છ પ્રકારનો નિર્ગમ કહીને, હવે અહી પ્રસ્તુતમા જે નિર્ગમનુ પ્રયોજન છે, તે પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમનું સ્વરૂપ કહે છે

तत्थ पसत्थ मिच्छत्तण्णाणाविरइभावनिग्गमणं ।
जीवस्स संभवति य, ज सम्मत्तादओ तत्तो ॥१५४३॥
एत्थ उ पसत्थभावप्पसूइमेत्तं विसेसओऽहिगय ।
अपसत्थावगमोऽविय सेसाऽवि तदंगभावाओ ॥१५४४॥
वीरो दव्वं खेत्तं, महसेणवणं पमाणकालो य ।
भावो उ भावपुरिसो, समासओ निग्गमंगाइं ॥१५४५॥
सामइय विराओ, महसेणवणे पमाणमाले य ।
भावपुरिसा हि भावो, विणिग्गओ वक्खमाणोऽयं ॥१५४६॥
इच्चेवमाइं सव्व, दव्वाहीणं जओ जिणस्सेव ।
तो निग्गमणं वोत्तुं, वोच्छ सामाइयस्स तओ ॥१५४७॥

मिच्छत्ताइतमाओ, स निग्गओ जह य केवलं पत्तो ।
तत्तो य जह पसूयं, सामइयं तं पवक्खामि ॥१५४८॥

મિથ્યાત્વ–અજ્ઞાન–અવિરતિરૂપ અપ્રશસ્તભાવથી જીવનુ નીકળવુ-છુટા પડવુ, તે પ્રશસ્તભાવનિર્ગમ કહેવાય છે, કારણ કે તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુભૂત સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે (અહી સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે, તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમા હોય છે તેથી) અહી પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવની શ્રીમાન્ મહાવીર દેવથી ઉત્પત્તિ પ્રસ્તુત છે, તેનો તથા અપ્રશસ્ત મિથ્યાત્વાદિ ઔદયિક ભાવનો વિનાશ, તેનો વિશેષે કરીને અધિકાર છે આ સિવાયના બીજા નિર્ગમના દ્રવ્યાદિ ભેદો પ્રસ્તુત પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમના (અનન્તર અથવા પરપરાએ) કારણરૂપ છે જેમકે મહાવીરદેવ દ્રવ્ય, મહસેન વન ક્ષેત્ર, પહેલી પૌરૂષીરૂપ પ્રમાણકાળ, અને ભાવપુરૂષ તે ભાવ, એ સક્ષેપથી સામાયિક નિર્ગમના અગો છે શ્રીમાન્ મહાવીર દેવના જીવથી મહસેન વનમા પ્રથમ પૌરૂષીએ સામાયિક નીકળ્યુ, કારણ કે મહાવીર દેવરૂપ ભાવપુરૂષથીજ સર્વ નીકળ્યુ છે (સામાયિક ક્ષાયોપશમિક ભાવમા હોય છે, તેથી તેને ભાવ કહેવાય છે) એ સર્વ (ક્ષેત્ર નિર્ગમ કાળ નિર્ગમ–સામાયિક અધ્યયન, આવશ્યક શ્રુત સ્કધ, આચારાગ વિગેરે) મહાવીરના જીવરૂપ દ્રવ્યને આધીન છે, તેથી પહેલા તે જિનેશ્વર મહારાજનો નિર્ગમ કહીને પછી સામાયિકનો નિર્ગમ કહીશુ મિથ્યાત્વાદિ અધકારથી તે નીકળ્યા, અને અનુક્રમે કેવળ-જ્ઞાન પામ્યા, તે પછી તેમનાથી સામાયિક નીકળ્યુ, તે સામાયિક હવે કહીશુ. ૧૫૪૩થી૧૫૪૮

આ પછી पथ वीर देसित्ता ઇત્યાદિ નિર્યુક્તિમા નિર્ગમ સબધી ગાથાઓ સહેલી છે, તેથી ભાષ્યકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી એમા જે કઇ અઘરૂ ન સમજાય તેવુ હોય તે મૂળ આવશ્યકના વિવરણથી જાણી લેવુ

જે નિર્યુક્તિની ગાથાઓ મલ્લધારી હેમચંદ્રાચાર્યે ટીકામા લીધી નથી તે સામાન્ય અર્થ સહિત નીચે આપીએ છીયે

आभिणिबोहियनाणे, अट्ठावीसइ हवन्ति पयडीओ ।
सुयणाणे पयडीओ, वित्थरओ आवि वोच्छामि ॥१६॥

(એ પ્રમાણે) આભિનિબોધિક જ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદ છે હવે શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ વિસ્તારથી અને સક્ષેપથી કહીશુ ૧૬

एत्थं पुण अहिगारो, सुयनाणेण जओ सुएणं ।
सेसाणमप्पणोऽविअ, अणुओगु पईवदिट्ठंतो ॥७९॥

અહી પ્રસ્તુતમા શ્રુતજ્ઞાનથી અધિકાર છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન વડેજ દીપકની પેઠે શેષ-જ્ઞાનોનુ અને પોતાનુ (શ્રુતજ્ઞાનનુ) વ્યાખ્યાન કરાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન, સ્વ અને પરને પ્રકાશ કરનારૂ છે ૭૯.

गइ आणुपुव्वी दो दो, जाइनाम च जाव चउरिंदो ।
आयावं उज्जोयं, थावरनामं च सुहुम च ॥१२२॥
साहारणमपजत्त, निद्दानिद्दं च पयलपयलं च ।
थीणं खवेइ ताहे, अवसेसं जं च अट्ठण्हं ॥१२३॥
वीसमिऊण नियंठो, दोहिं उ समएहि केवले सेसे ।
पढमे निद्दं पयलं, नामस्स इमाओ पयडीओ ॥१२४॥
देवगइ आणुपुव्वी, विउव्वि संघयण पढमवज्जाइं ।
अन्नयरं संठाणं, तित्थयराहारनाम च ॥१२५॥
चरमे नाणावरणं, पंचविहं दसणं चउवियप्पं ।
पंचविहमंतराय, खवइत्ता केवली होइ ॥१२६॥

નરક-તિર્યક્ બે ગતિ અને તેજ બે આનુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, આતપનામ, ઉદ્યોતનામ સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મનામ, સાધારણનામ, અપર્યાપ્તનામ, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, અને થીણદ્ધી નિદ્રા ખપાવીને પછી આઠ કષાયમાંથી બાકીનો ભાગ ખપાવે તે પછી નપુસકવેદ-સ્ત્રીવેદ તથા હાસ્યાદિ ષટ્ક તથા પુરૂષવેદ, સજ્વલનનો ક્રોધ-માન માયા-ને બાદર લોભ ખપાવીને દશમે ગુણઠાણે સૂક્ષ્મલોભનો નાશ કરીને યથાખ્યાત ચારિત્રી થઇને બારમે ગુણઠાણે તે નિર્ગ્રન્થ વિસામો લઇને બે સમય માત્ર બાકી રહે ત્યારે પહેલાસમયે નિદ્રા, પ્રચલા, અને નામ કર્મની આ પ્રકૃતિઓ, દેવગતિ, દેવાનુપૂર્વી, વૈક્રિયનામ, પહેલા સિવાયના પાચ સઘયણ, કોઇપણ એક સસ્થાન મુકીને બાકીના પાચ સસ્થાન, તીર્થકર નામકર્મ ઉદયમા આવવાનુ ન હોય તો તે અને ઉદયમા આવવાનુ હોય તો તેના વિના આહારકનામનો ક્ષય કરે છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાચ, દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાયની પાચ પ્રકૃતિ ખપાવીને કેવળી થાય ૧૨૨ થી ૧૨૬

पथ किर देसित्ता, साहूण अडविविप्पणट्ठाण ।
सम्मत्तपढमलंभो, बोद्धव्वो वद्धमाणस्स ॥१४६॥

અટવીમા ભુલા પડેલા સાધુઓને માર્ગ બતાવીને (તેઓ પાસેથી દેશના સાભળીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું) એ વર્ધમાન સ્વામિને પ્રથમ સમ્યક્ત્વ લાભ જાણવો. ૧૪૬.

अवरविदेहे गामस्स, चिंतओ राय दारु वणगमण ।
साहू भिक्खनिमित्तं, सत्थाहीणं तहिं पासे ॥ मूल भाष्यम् ॥१॥
दाणन्नपंथ नयण, अणुकप गुरुकहणसम्मत्तं ।
सोहम्मे उववन्नो, पलियाउ सुरो महिड्ढीओ ॥ मूल भाष्यम् ॥२॥

શ્રી વર્ધમાન સ્વામિનો જીવ નયસારના ભાવમા અપર એટલે પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં ગ્રામ ચિતક હતો તે રાજાને માટે કાષ્ઠ લાવવા કાષ્ટના વનમા ગયો, ત્યા સાર્થથી હીન અને ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરતા એવા સાધુઓને જોયા તેઓને અન્નપાનનું દાન આપી, માર્ગ બતાવીને તેમના ઉપદેશથી સમ્યક્ત્વ પામ્યો. ત્યાથી મૃત્યુ પામ્યો. ત્યાથી મૃત્યુ પામી સૌધર્મદેવલોકમા પલ્યોપમના આયુવાળા મહર્ધિક દેવ થયા

૧-૨ આ બે મૂળ ભાષ્યની ગાથાઓ છે

लद्धूण य सम्मत्तं, अणुकंपाए उ सो सुविहियाण ।
भासुरवरबोंदिधरो, देवो वेमाणिओ जाओ ॥१४७॥
चइऊण देवलोगा, इह चेव य भारहंमि वासंमि ।
इक्खागकुले जाओ, उसभसुअसुओ मरीइत्ति ॥१४८॥
इक्खागकुले जाओ, इक्खागकुलस्स होइ उप्पत्ती ।
कुलगरवंसेऽईए, भरहस्स सुओ मरीइत्ति ॥१४९॥
ओसप्पिणी इमीसे, तइयाए समाए पच्छिमे भागे ।
पलिओवमट्ठभाए, सेसंमि उ कुलगरुप्पत्ती ॥१५०॥
अद्धभरह मज्झिल्लतिभागे गंगसिंधुमज्झंमि ।
इत्थ बहुमज्झदेसे, उप्पण्णा कुलगरा सत्त ॥१५१॥
पुव्वभवजम्मनामं, पमाण संघयणमेव संठाण ।
वण्णित्थियाउभागा, भवणोवाओ अ नीई य ॥१५२॥
पुव्वभव कुलगराण, उसभजिणिदस्स भरहरन्नो य ।
इक्खाग कुलुप्पत्ती, णेयव्वा आणुपुव्वीए ॥ (આ ગાથા પુસ્તકમા વ્યાખ્યાત નથી)

અનુકમ્પા વડે સાધુઓ પાસેથી સમ્યક્ત્વ પામીને દેદીપ્યમાન સુંદર દેહધારી વૈમનિક દેવ થયા દેવલોકથી ચ્યવીને આ ભરતક્ષેત્રમા ઈક્ષ્વાકુકુળની અંદર ભરતચક્રિના પુત્ર મરીચિ નામે થયા. કુલકર વંશ વીત્યાપછી ઈક્ષ્વાકુકુળની ઉત્પત્તિ થઇ તે ઈક્ષ્વાકુ કુળમા ભરતના

પુત્ર મરીચીપણે તે ઉત્પન્ન થયા. આ અવસર્પિણિ કાળના સુષમ દુષમા નામે ત્રીજા આરાના પાછલા ભાગમાં પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ બાકી રહ્યો. ત્યારે કુલકરની ઉત્પત્તિ થઈ (અર્ધભરત તે વિદ્યાધરનું સ્થાન જે વૈતાઢ્ય તે થકી દક્ષિણનો ભાગ)ના મધ્યમ ત્રિજા ભાગની અંદર ગંગા અને સિન્ધુની મધ્યમા, અહી અત્યન્ત મધ્ય પ્રદેશમા સાત કુલકરો ઉત્પન્ન થયા. કુલકરોના પૂર્વભવ, જન્મ, પ્રમાણ, સઘયણ, સસ્થાન, વર્ણ, સ્ત્રીઓ આયુ. ભાગ, ભવનોપપાત (ભવનપતિનીકાયમા ઉપજવુ) અને નીતિ એ અનુક્રમે કહેવાશે (કુલકરોના પૂર્વભવ, ઋષભજિનેશ્વરની, ભરતરાજાની અને ઇક્ષ્વાકુ કુળની ઉત્પત્તિ અનુક્રમે જાણવી) ૧૪૭ થી ૧૫૨

હવે કુલકરોના પૂર્વભવાદિ જણાવવાને નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

अवरविदेहे दो वणिय, वयंसा माइ उज्जुए चेव ।
कालगया इह भरहे, हत्थी मणुओ अ आयाया ॥१५३॥
दट्ठु सिणेहकरण, गयमारूहणं च नामणिप्फत्ती ।
परिहाणि गेहिकलहो, सामत्थण विन्नवणत्ति ॥१५४॥
पढमित्थ विमलवाहण,[1] चक्खुमं[2] जसमं[3] चउत्थमभिचंदे[4] ।
तत्तो अ पसेणइए,[5] मरूदेवे[6] चेव नाभी[7] य ॥१५५॥
नव धणुसया य पढमो, अट्ठ य सत्तद्धसत्तमाइ च ।
छच्चेव अद्धछट्ठा, पंच सया पणवीसं तु ॥१५६॥
वज्जरिसहसंघयणा, समचउरंसा य हुंति सठाणे ।
वण्णंपिय वुच्छामि, पत्तेयं जस्स जो आसी ॥१५७॥
चक्खुमं जसमं च पसेणइयं एए पिअंगुवण्ण ।
अभिचंदो ससिगोरो, निम्मलकणगप्पभा सेसा ॥१५८॥
चंदजस[1] चंदकंता,[2] सरूव[3] पडिरूव[4] चक्खुकंता[5] य ।
सिरिकंता[6] मरूदेवी,[7] कुलगरपत्तीण नामाइं ॥१५९॥
संघयणं सठाणं, उच्चत्त चेव कुलगरेहि समं ।
वण्णेण एगवण्णा, सव्वाओ पियंगुवण्णाओ ॥१६०॥
पलिओवमदसमाए, पढमस्साउं तओ असंखिज्जा ।
ते आणुपुव्विहीणा, पुव्वा नाभिस्स सखेज्जा ॥१६१॥
जं चेव आउयं कुलगराण तं चेव होइ तासिंपि ।
जं पढमगस्स आउं, तावइयं चेव हत्थिस्स ॥१६२॥
जं जस्स आउय खलु, तं दस भागे समं विभइऊणं ।
मज्झिल्लट्ठतिभागे, कुलगरकालं वियाणाहि ॥१६३॥

पढमो य कुमारत्तो, मागो चरमो य वुड्ढभावंमि ।
ते पयणुपिज्जदोसा, सव्वे देवेसु उववण्णा ॥१६४॥
दो चेव सुवण्णेसु, उदहिकुमारेसु हुंति दो चेव ।
दो दीवकुमारेसु, एगो नागेसु उववण्णा ॥१६५॥
तेसिं हत्थी छच्चित्थियाओ नागेसु चेव उववन्ना ।
एगा सिद्धिं पत्ता, मरुदेवी नाभिणो पत्ती ॥१६६॥
हक्कारे मक्कारे धिक्कारे चेव दंडनीईओ ।
वुच्छं तासि विसेसं, जहक्कम आणुपुव्वीए ॥१६७॥
पढमबीयाण पढमा, तइयचउत्थाण अभिनवा बीया ।
पंचम छट्ठस्स य सत्तमस्स तइया अभिनवा उ ॥१६८॥
सेसा उ दंडनीई, माणवगनिहीओ होंति भरहस्स ।
उसभस्स गिहावासे, असक्कओ आसी आहारो ॥१६९॥
परिभासणा उ पढमा, मंडलिबंधंमि होइ बीया उ ।
चारगछविछेआई, भरहस्स चउव्विहा नोई ॥३॥ भाष्यम् ॥

અપર મહાવિદેહમા બે વણિક મિત્ર હતા, એક કપટી અને બીજો સરળ હતો. કેટલોક કાળ ગયા પછી તેમા ભરતક્ષેત્રમા કપટી હસ્તિ થયો અને સરળ મનુષ્ય થયો તેઓને પરસ્પર જોવાથી સ્નેહ થયો, પછી હસ્તિ પર આરૂઢ થયો, નામની ઉત્પત્તિ થઈ, કલ્પવૃક્ષની હાની થઈ, લોભ થયો, કલહ થયો, પર્યાલોચન (વિચારણા) થઈ, વિજ્ઞાપના થઈ અને હાકાર નીતિ થઈ અહીં પ્રથમ કુલકર વિમળવાહન, બીજા ચક્ષુષ્માન્, ત્રીજા યશસ્વી, ચોથા અભિચદ્ર, પાચમા પ્રસેનજિત્, છઠ્ઠા મરૂદેવ અને સાતમા નાભી થયા પહેલાનુ નવસો થનુષ પ્રણામ શરીર, બીજાનુ આઠસો ધનુષ પ્રમાણ, ત્રીજાનુ સાતસો ધનુષનુ, ચોથાનુ સાડાછસોનુ, પાચમાનુ છસોનુ, છઠ્ઠાનુ સાડાપાચસોનુ અને સાતમાનુ પાચસો પચીસ ધનુષ પ્રમાણનુ શરીર જાણવુ. બધાએ કુલકરો વજ્રઋષભનારાચસઘયણ-વાળા અને સમચતુરસ્ર સસ્થાનવાળા હોય છે હવે જેનો જેવો વર્ણ છે, તે પણ કહીશુ ચક્ષુષ્માન્-યશસ્વી અને પ્રસેનજિત્ એ ત્રણે પ્રિયગુવૃક્ષના જેવા વર્ણવાળા, અભિચદ્ર ચદ્ર જેવા ગૌરવર્ણવાળા અને બાકીના નિર્મળ કનકની પ્રભા જેવા વર્ણવાળા હોય છે ચદ્રયશા, ચન્દ્રકાન્તા. સુરૂપા, પ્રતિરૂપા, ચક્ષુકાન્તા, શ્રીકાન્તા, અને મરૂદેવી, એ કુલકરની પત્નીઓના નામ જાણવા સઘયણ, સસ્થાન, અને ઉચાઈ કુલકરના જેટલીજ (કઇક ન્યૂન) જાણવી, તથા વર્ણવડે બધીએ એકજ વર્ણની પ્રિયગુવૃક્ષના જેવી જાણવી પહેલા કુલકરનુ આયુ પલ્યોપમના દસમા ભાગનુ, તે પછી બીજાઓનુ અસખ્યાતાપૂર્વનુ પછી અનુક્રમે હીન થતુ થતુ નાભીકુલકરનુ સખ્યાતાપૂર્વનુ આયુ જાણવુ જેટલુ આયુષ કુલકરનુ, તેટલુ જ આયુ તેમની સ્ત્રીઓનુ હોય છે. પહેલા કુલકરનુ જેટલુ આયુ તેટલુ જ તેમના હસ્તિનુ હોય છે જેનુ જેટલુ આયુષ હોય, તેના સરખા દસ ભાગ કરીને (પહેલા અને છેલ્લા

ભાગ સિવાયના) મધ્યના આઠ ભાગ તે કુલકરપદવીનો કાળ જાણવો. તેઓ અલ્પ રાગ-દ્વેષવાળા હોય છે, અને તે સર્વે વિમલવાહનાદિ મૃત્યુ પામીને દેવલોકમા ઉત્પન્ન થયા છે બે કુલકર સુવર્ણકુમાર નિકાયમા, બે ઉદધિકુમાર નિકાયમા. બે દ્વીપકુમાર નિકાયમા, એક નાગકુમાર નિકાયમા ઉત્પન્ન થયેલ છે. તેઓના હસ્તિઓ અને છ કુલકરની સ્ત્રીઓ નાગકુમાર નિકાયમા ઉત્પન્ન થઇ તથા એક નાભીકુલકરની પત્ની મરૂદેવી મોક્ષ પામ્યા. હક્કાર-મક્કાર અને ધિક્કાર એ દડનીતિઓ છે. તેઓમા જેમને જે નીતિ છે, તે હવે અનુક્રમે કહીશુ પહેલા અને બીજા કુલકરની પહેલી હક્કાર નીતિ. ત્રીજા ચોથાની અભિનવ-બીજી મક્કાર નીતિ, તથા પાચમા-છઠ્ઠા અને સાતમાની ત્રીજી અભિનવ ધિક્કાર નીતિ જાણવી. બાકીની દડનીતિઓ ભરતના માણવકનિધિમાથી થઈ છે ઋષભદેવનો ગૃહવાસમા અસસ્કૃત આહાર હતો પહેલી પરિભાષણા, (ન જઇશ. એમ ક્રોધ કરીને અપરાધીને કહેવુ તે,) બીજી મડલી બધ (આ સ્થળેથી તારે ન જવુ, એમ અપરાધીને કહેવુ તે,) ત્રીજી ચારક (જેલ-બધીખાનુ) અને ચોથી છવિચ્છેદ (અપરાધીના હાથ-પગાદિ કાપી નાખવા તે,) આ ચાર પ્રકારની ભરતની દડનીતિ છે. ૧૫૩ થી ૧૬૯

હવે ઈક્ષ્વાકુ વશોત્પત્તિ જણાવવાને કહે છે.

नाभी विणीयभूमी, मरुदेवी उत्तरा य साढा य ।
राया य वइरणाहो, विमाण सव्वट्ठसिद्धाओ ॥१७०॥
धणसत्थवाह घोसण, जइ गमण अडवि वासठाणं च ।
बहु वोलीणे वासे, चिंता घयदाणमासी तया ॥१७१॥
उत्तरकुरु सोहम्मे, महाविदेहे महब्बल राया ।
ईसाणे ललियंगो, महाविदेहे वइरजंघो ॥ (प्रक्षिप्ता)
उत्तरकुरु सोहम्मे, विदेहि तेगिच्छियस्स तत्थ सुओ ।
रायसुय सेट्ठिमच्चासत्थाहसुया वयंसा से ॥१७२॥
विज्जसुअस्स य गेहे, किमिकुट्ठोवदद्दुअं जइं दट्ठुं ।
विंति य ते विज्जसुयं, करेहि एअस्स तेगच्छि ॥१७३॥
तिल्लं तेगिच्छसुओ, कंबलगा चंदण च वाणियओ ।
दाऊं अभिणिक्खतो, तेणेव भवेण अंतगडो ॥१७४॥
साहु तिगिच्छिऊणं, सामन्नं देवलोग गमणं च ।
पुंडरिगिणिए ऊ चुया, तओ सुया वइरसेणस्स ॥१७५॥
पढमित्थ वइरणामो, बाहु सुबाहु य पीठ महपीठे ।
तेसिं पिआ तित्थयरो, णिक्खंता तेऽवि तत्थेव ॥१७६॥

पढमो चऊदसपुव्वी, सेसा इक्कारसगविउ चउरो ।
वीओ वेयावच्चं, किइकम्म तडओ कासी ॥१७७॥
भोगफलं वाहुबलं, पससणा जिट्ठ इयर अचियत्तं ।
पढमो तित्थयरत्त, वीसहि ठाणेहि कासी य ॥१७८॥

વિનીતભૂમિમા નાભીકુલકર થયા મરૂદેવી તેમના સ્ત્રી હતા. પૂર્વ ભવે વજ્ર (વૈર) નાભ રાજા હતા તે તીર્થ કર નામકર્મ બાધીને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમા મરૂદેવીને વિષે રૂષભદેવપણે ઉત્પન્ન થયા પ્રથમ ભવે તે ધનસાર્થવાહ હતા દેશાન્તર જવા માટે તેમણે ઘોષણા કરાવી, તેમની સાથે સાધુઓ ગયા. માર્ગમા અટવીની અ દર વર્ષા-ઋતુ આવી, તેનો ઘણો ભાગ વિત્યા પછી સાર્થવાહને સાધુઓની ચિન્તા થઇ અને તેમને ઘીનુ દાન આપ્યુ. સાર્થવાહનો ભવ પૂર્ણ થએ ઉત્તરકુરૂમા યુગલિક થયા, ત્યાથી મૃત્યુ પામી સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા ત્યાથી ચ્યવી મહાવિદેહમા મહાબળરાજા ત્યાથી મરણ પામી ઈશાન દેવલોકે લલિતાગ દેવ થયા, તે પછી મહાવિદેહમા વજ્રજ઼ઘ રાજા થયા, ત્યાથી ઉત્તરકુરૂમા યુગલિક થયા, આયુક્ષયે સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા. પછી મહાવિદેહમા વૈદ્યના પુત્ર થયા, ત્યા રાજપુત્ર, શ્રેષ્ઠિપુત્ર, પ્રધાનપુત્ર અને સાર્થવાહનો પુત્ર એ ચાર તેના મિત્ર થયા તે મિત્રોએ વૈદ્યપુત્રના ઘેર કૃમિવાળા કોઢથી ઉપદ્રવ પામેલા યતિને જોઇને વૈદ્યપુત્રને કહ્યુ કે આમની ચિકિત્સા કરો, તેથી વૈદ્યપુત્રે તેલ આપ્યુ. વણિકપુત્રે ચ દન અને કામળ આપ્યા પછી દીક્ષા લઇને તેજ ભવે અન્તકૃત થયા સાધુની ચિકિત્સા કરીને શ્રમણપણુ પાળીને પાચે દેવલોકમા ગયા, ત્યાથી ચ્યવીને પુડરિકીણી નગરીમા વજ્રસેન રાજાના પુત્ર થયા પ્રથમ વૈદ્યનો જીવ વજ્રનાભ થયા. બાકીના મિત્રો અનુક્રમે બાહુ. સુબાહુ, પીઠ, અને મહાપીઠ થયા તેમના પિતા વજ્રસેન તીર્થકર થયા, તેમની પાસે તેઓએ દીક્ષા લીધી. વજ્રનાભ ચૌદપૂર્વી થયા અને બાકીના ચાર અગીઆર અ ગ જાણનારા થયા એમાના બીજા બાહુએ વૈયાવૃત્યથી ભોગનુ ફળ પ્રાપ્ત કર્યું ત્રીજા સુબાહુએ કૃતિકર્મથી બાહુનુ બળ પ્રાપ્ત કર્યું તેમનાથી મોટા વજ્રનાભે તેમની પ્રશસા કરી અને સર્વથી નાના પીઠ-મહાપીઠે તેમનુ માત્સર્ય કર્યું, તેમા પહેલા વજ્રનાભે વીસસ્થાન આરાધન કરીને તીર્થકર નામકર્મ બાધ્યુ. ૧૭૦ થી ૧૭૮

હવે તીર્થકર નામકર્મના હેતુભૂત વીસસ્થાનકાદિ કહે છે

अरिहंत सिद्ध पवयण, गुरुथेरवहुस्सुए तवस्सीसु ।
वच्छलया एएसिं, अभिक्खनाणोवओगे य ॥१७९॥
दसण विणए आवस्सए य सीलव्वए निरइआरो ।
खणलवतवच्चियाए, वेयावच्चे समाही य ॥१८०॥
अपुव्वनाणगहणे, सुयमत्ती पवयणे पभावणया ।
एएहिं कारणेहिं, तित्थयरत्त लहइ जीवो ॥१८१॥

पुरिमे पच्छिमेण य, एए सव्वेऽवि फासिया ठाणा ।
मज्झिमएहि जिणेहि, एक्क दो तिण्णि सव्वाउ ॥१८२॥
तं च कहं वेइज्जइ ?, अगिलाए धम्मदेसणाईहि ।
बज्झइ तं तु भगवओ, तइयभवोसक्कइत्ताण ॥१८३॥
नियमा मणुयगईए, इत्थी पुरिसेयरो य सुहलेसो ।
आसेवियबहुलेहिं, वीसाए अण्णयरएहि ॥१८४॥
अववाओ सव्वट्ठे, सव्वेसिं पढमओ चुओ उसभो ।
रिक्खेण असाढाहि, असाढबहुले चउत्थीउए ॥१८५॥

અરિહંત, સિદ્ધ, પ્રવચન, ગુરૂ, સ્થવિર, બહુશ્રુત, અને તપસ્વી, એઓને વિષે વત્સલતા, નિરન્તર જ્ઞાનોપયોગ, દર્શન-વિનય-આવશ્યક-અને શીલવ્રતમા નિરતિચારપણુ, નિરન્તર તપસ્વીને દાન-વૈયાવૃત્ય, અને સમાધિ, નવીન જ્ઞાનનુ ગ્રહણ. શ્રુતની ભક્તિ, અને પ્રવચનની પ્રભાવના એ કારણોવડે જીવ તીર્થંકરપણુ પામે છે પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરે એ બધાયે સ્થાનકો સ્પર્શ્યા છે તથા મધ્યના જિનેશ્વરોએ એક-બે-ત્રણ અથવા સર્વ સ્થાનક સ્પર્શ્યા છે તે તીર્થંકર નામકર્મ કેવી રીતે વેદાય ? એના ઉત્તરમા ગ્લાનીરહિત ધર્મ-દેશનાવડે તે તીર્થંકર નામ ભોગવાય છે, અને તે ભગવાનના પાછળના ત્રીજા ભવે બંધાય છે. જેણે મનુષ્યગતિમા વીસસ્થાનકમાથી કોઈપણ સ્થાનક અનેક પ્રકારે સેવેલ હોય, તે શુભલેશ્યાવાન્ સ્ત્રી-પુરૂષ-અથવા નપુંસક અવશ્ય જિનનામ બાંધે છે, તે પાચેનો સર્વાર્થ-સિદ્ધમા ઉપપાત થયો તેમાંથી પ્રથમ અષાઢ વદ ચતુર્થીએ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમા ઋષભદેવ તરીકે ચ્યવ્યા ૧૭૯-થી-૧૮૫

હવે જન્મવિધિ આદિ કહે છે

जम्मणे नामवुड्ढी अ, जाईए सरणे इअ ।
वीवाहे अ अवच्चे, अभिसेए रज्जसंगहे ॥१८६॥
चित्तबहुलट्ठमीए, जाओ उसभो असाढणक्खत्ते ।
जम्मणमहो अ सव्वो, णेयव्वो जाव घोसणयं ॥१८७॥
संवट्टमेह आयंसगा य, भिंगार तालियंटा ।
चामर जोई रक्खं, करेंति एए कुमारीओ ॥१८८॥
देसूणगं च वरिसं, सक्कागमणं च वंसठवणा य ।
आहारमंगुलीए, ठवंति देवा मणुण्णं तु ॥१८९॥
सक्को वंसठवणे, इक्खु अगू तेण हुंति इक्खागा ।
जं च जहा जंमि वए, जोग कासी य तं सव्वं ॥१९०॥
अह वड्ढइ सो भयवं, दियलोयचुओ अणोवमसिरीओ ।
देवगणसंपरिवुडो, नंदाइसुमंगलासहिओ ॥१९१॥

असिअसिरओ सुनयणो, बिंबुट्ठो धवलदंतपंतीओ ।
वरपउमगब्भगोरो, फुल्लुप्पलगंधनीसासो ॥१९२॥
जाइस्सरो अ भयवं, अप्परिवडिएहि तिहि ज नाणेहिं ।
कतीहि य बुद्धीहि य, अब्भहिओ तेहि मणुएहिं ॥१९३॥
पढमो अकालमच्चू, तहिं तालफलेण दारओ पहओ ।
कण्णा य कुलगरेणं, सिट्ठे गहिआ उसहपत्ती ॥१९४॥
भोगसमत्थं नाउं, वरकम्मं तस्स कासि देवा उ ।
दुण्हं वरमहिलाणं, वहुकम्मं कासि देवीउ ॥१९५॥

ભગવન્તની જન્મવિધિ, નામવિધિ, વૃદ્ધિ, નીતિ, સ્મરણ, વિવાહવિધિ, અપત્યક્રમ, અભિષેકવિધિ અને રાજ્યસગ્રહવિધિ કહેવાશે ચૈત્રવદી આઠમે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમા ઋષભદેવનો જન્મ થયો જન્મમહોત્સવ દેવોએ ઘોષણા કરી ત્યાસુધીનો સર્વ જાણી લેવો. તે વખતે સવર્તક મેઘની વૃષ્ટિ, આદર્શ, ભૃંગાર (કળશ) વિજણા, ચામર, જ્યોતિ અને રક્ષા એ સર્વ દિક્કુમારીઓ કરે છે ભગવન્તના જન્મ પછી એક વરસમા કઈ ન્યૂનકાળ વિત્યાબાદ દેવેન્દ્રે આવીને વશસ્થાપના કરી, તથા દેવોએ ભગવન્તની અગુલીમા મનોજ્ઞ આહાર સ્થાપન કર્યો, ઈન્દ્રના હાથમા રહેલ ઈક્ષુની ઈચ્છા બતાવી, તેથી તે ઈક્ષ્વાકુ થયા, એ પ્રમાણે ઈન્દ્ર વશસ્થાપન કર્યો પછી જે વયમા જે યોગ્ય હોય, તે સર્વ ભગવન્તનુ ઇદ્ર મહારાજે કર્યું, તે પછી અનુક્રમે અનુપમશોભાવાળા દેવલોકથી ચ્યવેલા તે ભગવાન્ દેવગણથી સેવાતા નદા અને સુમુગળા સહિત વૃદ્ધી પામવા લાગ્યા શ્યામકેશ, સુદર નયન, ગોલાના ફૂળ જેવા હોઠ, શ્રેષ્ટ પદ્મના ગર્ભ સમાન ગૌર ધવળ દન્તપક્તિ અને પુષ્પકમળના ગધ જેવો ઉશ્વાસ હતો, વળી ભગવન્ત જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા, અપ્રતિપતિત ત્રણ જ્ઞાને સહિત, કાન્તિ અને બુદ્ધિમા તે વખતના મનુષ્યોથી અધિક ચડીઆતા હતા. (તે દરમિઆન કોઇ મિથુનક પોતાના અપત્યયુગલને તાલવૃક્ષની નીચે મૂકીને ક્રીડા કરવા ગયુ) તે વખતે તાલફળ પડવાથી બાળકપુત્ર મરી ગયો આ પ્રથમ અકાળ મૃત્યુ થયુ. તે શ્રેષ્ટકન્યાને કુલકરે ગ્રહણ કરી અને ઋષભદેવની પત્ની કરી આ વખતે ભગવાનને ભોગસમર્થ જાણીને ઇદ્ર તેમનુ વરકર્મ કર્યુ, અને દેવીઓએ બન્ને ઉત્તમ સ્રીઓનુ વધુકર્મ કર્યું ૧૮૯ થી ૧૯૫

હવે ભગવન્તના અપત્યાદિ દ્વારો કહે છે.

छपुव्वसयसहस्सा, पुव्विं जायस्स जिणवरिंदस्स ।
तो भरहबंभिसुंदरिबाहुबली चेव जायाइं ॥१९६॥
देवी सुमंगलाए, भरहो बंभी य मिहुणय जायं ।
देवीइ सुनंदाए, बाहुबली सुंदरी चेव ॥४॥ (मू० भाष्यम्)
अउणापन्नं जुअले, पुत्ताण सुमंगला पुणो पसवे ।
नीईणमइक्कमणे, निवेअणं उसभसामिस्स ॥१९७॥

राया करेइ दंडं, सिट्ठे ते विंति अम्हवि स होउ ।
मग्गइ य कुलगरं, सो अ वेइ उसमो य मे राया ॥१९८॥
आभोएउं सक्को, ऊवागओ तस्स कुणइ अभिसेअं ।
मऊडाइ अलंकारं, नरिंदजोग्गं च से कुणइ ॥१९९॥
भिसिणीपत्तेहिअरे, ऊदयं घित्तुं छुहंति पाएसु ।
साहु विणीआ पुरिसा, विणीयनयरी अह निविट्ठा ॥२००॥
आसा हत्थी गावो, गहिआइ रज्जसंगहनिमित्तं ।
घित्तूण एवमाई, चऊव्विहं संगहं कुणइ ॥२०१॥
ऊग्गा[1] भोगा[2] रायण्ण[3] खत्तिआ[4] सगहो भवे चऊहा ।
आरक्खि[1] गुरु[2] वयसा[3] सेसा जे खत्तिआ[4] ते ऊ ॥२०२॥
आहारे[1] सिप्प[2] कम्मे[3] अ, मामणा[4] अ विभूसणा ।
लेहे[6] गणिए[7] अ रूवे अ, लक्खणे[9] माण[10] पोअए[11] ॥२०३॥
ववहारे[12] नीइ[13] जुद्धे[14] अ, ईसत्थे[15] अ ऊवासणा[16] ।
तिगिच्छा[17] अत्थसत्थे[18] अ, बंधे[19] घाए[20] अ मारणा[21] ॥२०४॥
जन्नू[22] सव[23] समवाए[24] मंगले[25] कोऊगे[26] इअ ।
वत्थे[27] गंधे[28] अ मल्ले[29] अ, अलंकारे[30] तहेव य ॥२०५॥
चोलो[31] वण[32] विवाहे[33] अ, दत्तिआ[34] मडयपूअणा[35] ।
झावणा[36] थूभ[37] सद्दे[38] अ, छेलावणय[39] पुच्छणा[40] ॥२०६॥

ભગવન્તના જન્મ પછી છ લાખ પૂર્વ વિત્યાબાદ ભરત અને બ્રાહ્મી, તથા બાહુબલી અને સુંદરી એ ચાર બાળકો થયા. સુમંગળાદેવીથી ભરત અને બ્રાહ્મીનું યુગલિક થયું તથા સુનંદા દેવીથી બાહુબલી અને સુંદરી મિથુનક થયું તે પછી પુનઃ સુમંગળાએ ઓગણ-પચાસ પુત્રના યુગલોને જન્મ આપ્યો. આ વખતે પૂર્વનિરૂપિત દંડનીતિનું લોકો ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા, તેથી તેઓએ ઋષભદેવ સ્વામીને તે બાબત નિવેદન કર્યું. આથી ભગવન્તે કહ્યું કે એ પ્રમાણે વર્તનારાને રાજા દંડ કરે છે તેમનું તે શિષ્ટ કથન સાંભળીને યુગલિયાઓ બોલ્યા કે અમારે પણ તેવો રાજા હો તેથી ભગવન્તે કહ્યું કે કુલકર પાસે યાચના કરો (તેઓએ તેમ કર્યું એટલે કુલકરે કહ્યું) ઋષભદેવ તમારો રાજા હો આ વખતે ઉપયોગવડે અવધિજ્ઞાનથી જાણીને ઇન્દ્ર ત્યાં આવ્યા અને ભગવન્તનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી રાજાને યોગ્ય મુકુટ અલંકાર વિગેરે તેમને માટે કર્યા તે વખતે પદ્મિનીના પત્રોવડે પાણી લાવીને યુગલીયાઓએ ભગવન્તના ચરણમાં સીંચ્યું, તેથી ઇન્દ્ર 'આ સારા વિનીત પુરૂષો છે' એમ કહ્યું પછી ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી વૈશ્રમણે ત્યાં વિનીતા નગરી બનાવી. પછી ભગવન્તે અશ્વ હસ્તી-બળદ વિગેરે રાજ્યસંગ્રહ માટે ગ્રહણ કર્યા. એ વિગેરે ગ્રહણ કરીને

પછી આ આગળ કહીએ છીયે તે ચાર પ્રકારનો સંગ્રહ કર્યો ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય અને ક્ષત્રિયો એ ચાર પ્રકારનો સંગ્રહ છે તેમા ઉગ્ર દંડ કરનારા તે ઉગ્ર, ગુરૂજનના સ્થાનકે ગણવા યોગ્ય તે ભોજ, મિત્ર જેવા હોય તે રાજન્ય, અને એ સિવાયના બાકીના જે રહ્યા તે સામાન્ય ક્ષત્રિયો જાણવા. હવે પછી આહારવિધિ, શિલ્પકળા, કૃષિઆદિ કર્મ મમત્વ, આભૂષણવિધિ, લેખનકળા, ગણિત, કાષ્ઠકર્માદિ, પુરૂષાદિના લક્ષણ, માન, પ્રોતવિધિ, વ્યવહારવિધિ, નીતિ, યુદ્ધવિધિ, ધનુર્વેદ, ગુરૂજનની ઉપાસના, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, બંધન, ઘાત, મારણ, યજ્ઞ, ઉત્સવ, મેળા, મંગળ, કૌતુક, વસ્ત્ર, ગંધ માલ્ય, તેમજ અલંકાર, ચૂલાકર્મ, ઉપનયન, વિવાહવિધિ, આપેલી કન્યા પરણવી, મરેલાની પૂજા, અગ્નિસંસ્કાર, સ્તૂપ, રૂદનશબ્દ, બાળક્રીડાના પ્રકાર, અને પૃચ્છા સંબંધી વિધિ કહેવાશે. ૨૦૬.

आसी अ कदाहारा, मूलाहारा य पत्तहारा य ।
पुप्फफलभोइणोऽवि अ, जइआ किर कुलगरो उसभो ॥५॥ मू भाष्यम् ।
आसी अ इक्खुभोई, इक्खागा तेण खत्तिआ हुंति ।
सणसत्तरसं धन्न, आमं ओमं च भुंजीआ ॥६॥ मू भा
ओमंपाहारता अजीरमाणंमि ते जिणमुविंति ।
हत्थेहिं घसिऊणं, आहारेहत्ति ते भणिआ ॥७॥ मू भा
आसी अ पाणिघंसि, तिम्मिअ तंदुलपवालपुडभोई ।
हत्थतलपुडाहारा, जइआ किर कुलकरो उसहो ॥८॥ मू भा
घंसेऊण तिम्मण, घसण तिम्मण पवालपुडभोई ।
घंसण तिम्मपवाले, हत्थऊडे कक्खसेए य ॥९॥ मू भा
अगणिस्स य उट्ठाण, दुमघंसा दट्ठु भीअपरिकहणं ।
पासेसु परिछिंदह, गिण्हह पागं च तो कुणह ॥१०॥ मू. भा
पक्खेव डहणमोसहि, कहणं निग्गमण हत्थिसीसंमि ।
पयणारंमपवित्ती, ताहे कासी अ ते मणुआ ॥११॥ मू भा.
मिठेण हत्थिपिंडे, मट्टियपिंडं गहाय कुडग च ।
निव्वत्तेसि अ तइआ, जिणोवइट्ठेण मग्गेण ॥ (प्रक्षिप्ता)
निव्वत्तिए समाणे, भणइ राया तओ बहुजणस्स ।
एवइआ मे कुव्वह, पयट्टिय पढमसिप्पं तु ॥ (प्रक्षिप्ता)
पञ्चेव य सिप्पाइ, घडं[1] लोहे[2] चित्त[3] णंत[4] कासवए[5] ।
इक्किक्कस्स य इत्तो, वीसं वीसं भवे भेया ॥२०७॥

જ્યારે ભગવાન્ ઋષભદેવ કુલકર હતા ત્યારે યુગલિયાઓ કંદાહારી, મૂળાહારી, પત્રાહારી, અને પુષ્પફળ ભોજી પણ હતા ક્ષત્રિયો શેરડી ખાતા, તેથી તેઓ ઇક્ષ્વાકુ થયા.

બીજાઓ શણુ વિગેરે સત્તર પ્રકારનુ ધાન્ય કાચુ અને થોડું ખાતા કાચુ ધાન્ય ખાતા અજીર્ણું થવાથી યુગલિયાઓએ ભગવન્તને પૃછ્યુ. તેમણે 'હાથવડે ઘસીને ખાઓ' એમ તેમને કહ્યુ. એટલે તેઓ તે ઔષધિઓ હાથે ઘસીને ખાનારા થયા (પછી અનુક્રમે કાળ-દોષથી તે પણ નહિ પચવાથી) પત્રપુટમા તદુલ ભીજાવીને ખાનારા થયા, પછી હસ્તપુટમા તે ગરમ કરી ખાનારા થયા (આ પ્રમાણે) જ્યારે ઋષભદેવ કુલકર હતા ત્યારે હતુ. તે પછી ઘસીને, હાથની ગરમીવાળા કરીને. ઘસી-હાથમા રાખીને, પ્રવાળપુટમા ભીજાવીને ખાનારાઓ, ઘસી રાખી પ્રવાલપત્ર હસ્તપુટ અને કક્ષાને વિષે મૂકીને ખાવા લાગ્યા આ વખતે વૃક્ષો ઘસાવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, તેથી ભય પામેલા તેઓએ ભગવન્તને કહ્યુ. ભગવન્તે કહ્યુ-બાજુમાથી ઘાસ દૂર કરીને તેથી પાકેલ અન્ન ગ્રહણ કરો નાખેલ ઔષધિ બળી ગઈ તેઓએ ભગવન્તને તે કહ્યુ તે વખતે ભગવન્ત હસ્તિપર ચડીને નીકળ્યા હતા, (પછી હસ્તિના મસ્તકપર માટીનાપિંડનો આકાર બતાવી તેવામા પકાવીને ખાવાનુ કહ્યુ) ત્યારથી રાધવાની પ્રવૃત્તિ તે મનુષ્યોએ કરી કુભકારનુ કાર્ય, લુહારનુ કાર્ય, ચિતારાનુ કાર્ય, વણકરનુ કાર્ય, અને હજામનુ કાર્ય એ પાચ મૂળ શિલ્પો હતા. તે પછી એ દરેકના વીસ વીસ ભેદ થયા ૨૦૭

હવે કૃષિકર્માદિનો ભાષ્યકાર અર્થ કહે છે

कम्मं किसिवाणिज्जाइ,[3] मामणा जा परिग्गहे ममया[4] ।
पुव्वि देवेहिं कया, विभूसणा मंडणा गुरुणो[5] ॥१२॥ मू भाष्यम् ।
लेहं लिवीविहाणं, जिणेण बंभीइ दाहिणकरेण[6] ।
गणियं सखाणं सुंदरीइ वामेण उवइट्ठं[7] ॥१३॥ ,,
भरहस्स रूवकम्मं[8] नराइलक्खणमहीइयं बलिणो[9] ।
माणुम्माणवमाणप्पमाण गणिमाइवत्थूणं[10] ॥१४॥ ,,
मणिआई दोराइसु, पोआ तह सागरंमि वहणाइं[11] ।
ववहारो लेहवण, कज्जपरिच्छेदणत्थं वा[12] ॥१५॥ मू भा ।
णीई हक्काराई सत्तविहा अहव सामभेआई[13] ।
जुद्धाइ बाहुजुद्धाइआइ वट्टाइआणं[14] वा ॥१६॥
ईसत्थं धणुवेओ[15] उवासणा मंसुकम्ममाईआ[16]
गुरुरायाईणं वा, उवासणा पज्जुवासणया ॥१७॥
रोगहरणं तिगिच्छा[17] अत्थागमसत्थमत्थसत्थंति[18] ।
निअलाइजमो बंधो[19] घाओ दंडाइताडणया[20] ॥१८॥
मारणया जीववहो,[21] जण्णा नागाइआण पूआओ[22] ।
इंदाइमहा पायं, पइनिअया ऊसवा हुंति[23] ॥१९॥

समवाओ गोट्ठीणं, गामाईणं च सपसारो[२४] वा ।
तह मंगलाइं सत्थिअसुवण्णसिद्धत्थयाईणि[२५] ॥२०॥
पुव्विं कयाइ पहुणो, सुरेहिं रक्खाइ कोउगाइ[२६] च ।
तह[२७] [२८]वत्थगंधमल्लालंकारा [२९] केसभूसाई[३०] ॥२१॥
तं दट्ठुण पवत्तोऽलंकारेउं जणोऽवि सेसोवि ।
विहिणा चूलाकम्मं, बालाण चोलया[३१] नाम ॥२२॥
उवणयणं तु कलाणं, गुरुमूले साहुणो तओ धम्मं ।
घित्तुं हवंति सड्ढा, केई दिक्खं पवज्जंति[३२] ॥२३॥
दट्ठु कय विवाहं,[३३] जिणस्स लोगोऽवि काउमारद्धो ।
गुरूदत्तिआ य कन्ना, परिणिज्जते तओ पायं ॥२४॥
दत्तिव्व दाणमुसभं, दिंतं दट्ठुं जणम्मिवि पवत्तं ।
जिणभिक्खादाणं पिहु, दट्ठु भिक्खा[३३] पवत्ताओ ॥२५॥
मडयं मयस्स देहो, तं मरूदेवीइ पढमसिध्धुत्ति ।
देवेहिं पुरा महिअं,[३४] झावणया अग्गिसक्कारो[३६] ॥२६॥
सो जिणदेहाईणं, देवेहिं कओ[३६] चिआसु थूभाइ[३७] ।
सद्दो अ रूण्णसद्दो, लोगोऽवि तओ तहा पगओ[३८] ॥२७॥
छेलावणमुक्किट्ठाइ, बालकीलावणं व सेंटाइ[३९] ।
इंखिणिआइ रूअं वा, पुच्छा पुण किं कहं कज्जं ॥२८॥
अहव निमित्ताईणं, सुहसइआइ सुहदुक्खपुच्छा[४०] ।
इच्चेवमाइ पाएणुप्पन्नं उसभकालंमि ॥२९॥
किंचिच्च(त्थ) भरहकाले, कुलगरकालेवि किंचि उप्पन्नं ।
पहुणा य देसिआइं, सव्वकलासिप्पकम्माइं ॥३०॥ मू भा ।

કર્મ એટલે કૃષિ-વાણિજ્યાદિ, મામણા એટલે પરિગ્રહમા જે મમતા, વિભૂષણા એટલે શોભા, તે પ્રથમ ઇન્દ્રે ભગવન્તને કરી, (પછીથી લોકમા પણ પ્રવર્તી.) લેખન એટલે લખવાની કળા, તે પ્રથમ જિનેશ્વરે જમણા હાથે બ્રાહ્મીને શીખવી ગણિત એટલે સખ્યા ગણવાની રીતિ, તે જિનેશ્વરે ડાબા હાથે સુદરીને ઉપદેશી રૂપકર્મ ભરતને શીખવ્યુ અને મનુષ્યાદિના લક્ષણ બાહુબલિને શીખવ્યા તથા વસ્તુઓનુ માન-ઉન્માન અવમાન-પ્રમાણ એ ગણિમાદિ વસ્તુઓનુ તેમજ દોરાઆદિમા મણકા વિગેરે પરોવવા, સમુદ્રમા વહાણ ચલાવવામા, રાજદ્વારે સ્વકાર્ય જણાવવાને દસ્તાવેજ વિગેરે હક્કારાદિ સાત પ્રકારની નીતિ, અથવા સામ ભેદ વિગેરે ચાર પ્રકારના ઉપાય. બાહુયુદ્ધ વિગેરે યુદ્ધો અને જે હમણા પણ વર્તે છે, તે સર્વ ત્યારથી પ્રવર્ત્યા ઇષુ શાસ્ત્ર એટલે ધનુર્વેદ,

ઉપાસના એટલે હજામનું કાર્ય, અથવા ઉપાસના એટલે વડિલ-રાજા વિગેરેની સેવા, ચિકિત્સા એટલે રોગ દૂર કરવાની રીતિ, દ્રવ્ય મેળવવાની કળા તે અર્થશાસ્ત્ર, નિગડાદિવડે જે બાધી રાખવુ તે બધ, દડાદિ વડે મારવું તે ઘાત, જીવનો વધ તે મારણા, નાગ વિગેરેની પૂજા તે યજ્ઞ, ઈન્દ્રમહોત્સવાદિ ઉત્સવો, જે દર વર્ષે પ્રતિનિયત દિવસે થાય. ગોષ્ઠિનો મેળો તે સમવાય, અથવા ગામ વિગેરેના કોઈ કાર્યને ઉદ્દેશીને એકઠા થવુ તે સમવાય તથા મગળ એટલે સ્વાસ્તિક સુવર્ણ સિદ્ધાર્થક વિગેરે. દેવોએ પ્રથમ પ્રભુને રક્ષાદિકૌતુકો કરેલા તદનુસાર લોકમા પણ તે થયા. વસ્ત્ર-ગધ-પુષ્પમાળા અલંકાર એટલે કેશની શોભા વિગેરે, તે ભગવતની દેવોએ કરેલી જોઈને બાકીના લોક પણ પોતાને શોભાવવા પ્રવર્ત્યા બાળકના વાળ ઉતારવા તે ચોલયા કહેવાય. કળા શીખવવાને બાળકને ગુરૂ પાસે લઇ જવો અથવા ધર્મ માટે સાધુ પાસે લઇ જવો તે ઉપનયન કહેવાય તેમાથી ધર્મ ગ્રહણ કરીને કેટલાક શ્રાવક થાય અને કેટલાક દીક્ષા અગીકાર કરે દેવોએ જિનેશ્વરનો વિવાહ કરેલો જોઇને લોકો પણ વિવાહ કરવા લાગ્યા અને તે પછી પ્રાય વડીલોએ આપેલી કન્યા પરણવાનો રીવાજ થયો અથવા દત્તિ એટલે દાન, તે ભગવન્તને ભિક્ષાદાન આપેલુ જોઇને લોકો પણ દાન આપવા લાગ્યા અથવા જિનેશ્વરને ભિક્ષા આપવા લાગ્યા મૃતક એટલે મરેલાનો દેહ, મરૂદેવી પ્રથમ સિદ્ધ થયા. તેને દેવોએ પ્રથમ પૂજ્યુ, (ત્યારથી લોકમા મૃતક પૂજા થઈ) ધ્યાપના એટલે મરેલાને અગ્નિસસ્કાર કરવો, તે દેવોએ પ્રથમ જિનેશ્વરના દેહ માટે કર્યો, ત્યારથી લોકમા ચૈત્ય-સ્થૂભાદિ થયા, ભગવન્ત મોક્ષે જવાથી ભરત અને ઇન્દ્રે રૂદન શબ્દ કર્યો, ત્યારથી લોકમા રૂદન પ્રવર્ત્યું. છેલાપન એટલે ગર્જનાદિ કરવુ તે, અથવા બાળકને રમાડવાને તેના કર્ણ આગળ ઘડીઆદિ વગાડવી તે અથવા શુ કરવું ? કેમ કરવુ ? ઇત્યાદિરૂપ પૂછવુ તે પૃચ્છા અથવા સુખશયિતાદિ સુખ-દુઃખનુ પુછવુ તે પૃચ્છા. ઈત્યાદિ સર્વ પ્રાયઃ ઋષભદેવસ્વામિના વખતે ઉત્પન્ન થયુ. એમાનુ કેટલુક ભરત મહારાજાના વખતે થયું. કેટલુક કુલકરના વખતમા થયુ, અને સર્વ કળા તથા શિલ્પકર્માદિ વિગેરે ભગવન્તે ઉપદેશ્યા.

ઋષભાદિ જિનેશ્વરના સબોધનાદિ દ્વારો કહે છે

उसमचरिआहिगारे, सव्वेसिं जिणवराण सामन्नं ।
संबोहणाइ वुच्छ, वुच्छं पत्तेअमुसमस्स ॥२०८॥
सबोहण[1] परिच्चाए[2], पत्तेअ[3] उवहिंमि अ ।
अन्नलिंगे[4] कुलिंगे[5] अ गामायार[6] परिसहे[7] ॥२०९॥
जीवोवलम्भ[8] सुयलम्भे[9], पच्चक्खाणे[10] अ संजमे[11] ।
छउमत्थ[12] तवोकम्मे[13], उप्पाया नाण[14] संगहे[15] ॥२१०॥
तित्थ[16] गणो[17] गणहरो[18] धम्मोवायस्स देसगा[19] ।
परिआअ[20] अंतकिरिआ, कस्स केण तवेण[21] वा ? ॥२११॥

ઋષભદેવના ચરિત્રના અધિકારમા સર્વ જિનેશ્વરના સામાન્યથી સંબોધનાદિ દ્વારો કહેવાને પ્રથમ ઋષભદેવના એ પ્રત્યેક દ્વારો કહેવાશે સંબોધન વિધિ. ૧ પરિત્યાગવિધિ. ૨. દરેક જિનેશ્વર કેટલા પરિવાર સાથે નીકળ્યા તે ૩ ઉપધિનો વિધિ. ૪ કયા લિંગે નીકળ્યા તે, ૫ ગ્રામ્યાચાર (વિષયો) ૬ ક્ષુધાદિ પરિસહ ૭ જીવોપલંભ ૮ શ્રુતલાભ. ૯ પ્રત્યાખ્યાન. ૧૦ સંયમ, ૧૧ છદ્મસ્થકાળ, ૧૨ તપકર્મ. ૧૩ જ્ઞાનોત્પત્તિ. ૧૪ શિષ્યાદિનો સંગ્રહ ૧૫ કોનુ તીર્થ ક્યારે ઉત્પન્ન થયુ ? તે ૧૬ ગણ. ૧૭ ગણધરો ૧૮ ધર્મોપાયના ઉપદેશક, ૧૯ દીક્ષાપર્યાય. ૨૦ મોક્ષરૂપ અન્તક્રિયા કોને કયા તપ વડે થઇ તે ૨૧ એટલા દ્વારો કહેવાશે ૨૦૮ થી ૨૧૧

હવે સંબોધન અને પરિત્યાગદ્વાર કહે છે.

सव्वेवि सयंबुद्धा, लोगन्ति अबोहिआ य जीएण ।
सव्वेसिं परिच्चाओ, संवच्छरिअं महादाण ॥२१२॥
रज्जाइच्चाओऽवि य, पत्तेअं को व कत्तिअसमग्गो ।
को कस्सुवही[1] को वाऽणुण्णाओ केण सीसाण ? ॥२१३॥
सारस्सय[1] माइच्चा,[2] वण्ही[3] वरूणा[4] य गद्दतोया[5] य ।
तुसिआ[6] अव्वाबाहा,[7] अग्गिच्चा[8] चेव रिट्ठा[9] य ॥२१४॥
एए देवनिकाया, भयवं बोहिंति जिणवरिंदं तु ।
सव्वजगज्जीवहिअं, भयवं ! तित्थं पवत्तेहि ॥२१५॥
संवच्छरेण होही, अभिणिक्खमण तु जिणवरिंदाण ।
तो अत्थसंपयाण, पवत्तए पुव्वसूरंमि ॥२१६॥
एगा हिरण्णकोडी, अट्ठेव अणूणगा सयसहस्सा ।
सूरोदयमाईअं, दिज्जइ जा पायरासाओ ॥२१७॥
सिंघाडगतिगचउक्कचच्चरचउमुहमहापहपहेसुं ।
दारेसु पुरवराणं, रत्थामुहमज्झयारेसुं ॥२१८॥
वरवरिआ घोसिज्जइ, किमिच्छिअं दिज्जए बहुविहीअ ।
सुरअसुरदेवदाणवनरिंदमहिआण निक्खमणे ॥२१९॥
तिण्णेव य कोडिसया, अट्ठासीइं च हुति कोडीओ ।
असिइं च सयसहस्सा, एअं संवच्छरे दिण्णं ॥२२०॥

બધાએ તીર્થંકરો સ્વયંબુદ્ધ છે, (તો પણ) લોકાન્તિક દેવોથી બોધિત છે, (કેમકે તેવો તેમનો આચાર છે) વળી સર્વે તીર્થંકરો સાંવત્સરીક મહાદાનરૂપ પરિત્યાગ કરે છે રાજ્યાદિનો પરિત્યાગ પણ કોણે કેટલો અથવા સમગ્ર કર્યો ? કોને કઇ ઉપધી છે ? અથવા શિષ્યોને કોણે કઇ ઉપધિની અનુજ્ઞા આપેલ છે ? (તે કહેવાશે) સારસ્વત ૧,

આદિત્ય ૨, વન્હી ૩, વરૂણ ૪, ગર્દતોય ૫, તુષિત ૬, અવ્યાબાધ ૭, અગ્નિ બીજુ નામ મરૂત ૮, અને રિષ્ઠ ૯ (આ નવ લોકાન્તિક છે) આ દેવનિકાયો ભગવાન્ જિનેશ્વરને જણાવે છે કે હે ભગવન્ત ! સર્વ જગતના જીવોને હિતકારી એવું તીર્થ પ્રવર્તાવો તે પછી એક વર્ષે જિનેશ્વરોનુ નિષ્ક્રમણુ થાય છે, અને ત્યારથી દિવસના પૂર્વાર્દ્ધમા અર્થ-પ્રદાન પ્રવર્તે છે. (દાન આપે છે) એક ક્રોડ અને સંપૂર્ણ આઠ લાખ સુવર્ણનુ દાન સૂર્યોદયથી આરભીને પ્રાતઃકાળના ભોજનના વખત સુધીમા અપાય છે શૃગાટક. ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, ચતુર્મુખ, અને રાજમાર્ગ ને સામાન્યમાર્ગની અંદર, તેમજ મોટા નગરોના દરવાજામા બજારોના મુખમા અને મધ્યમા 'વરદાન માગો, વરદાન માગો' એવી આઘોષણા કરાવાય છે. જેને જે જોઇએ તે તેને બહુ પ્રકારનુ અપાય છે આ પ્રમાણે સુર-અસુર-દેવ દાનવ અને નરેન્દ્રોથી પૂજીત એવા તીર્થકરોના નિષ્ક્રમણ વખતે થાય છે ત્રણસો અઠ્યાસી ક્રોડ અને એંસી લાખ (સોનૈયાનુ) દાન એક સંવત્સરમા અપાય છે. ૨૧૨ થી ૨૨૦.

હવે પરિત્યાગાદિ દ્વારો કહે છે

वीरं अरिट्ठनेमि, पासं मल्लि च वासुपुज्जं च ।
एए मुत्तूण जिणे, अवसेसा आसि रायाणो ॥२२१॥
रायकुलेसुऽवि जाया, विसुद्धवंसेसु खत्तिअकुलेसु ।
नय इच्छियाभिसेआ, कुमारवासमि पव्वइआ ॥२२२॥
संती कुंथू अ अरो, अरिहंता चेव चक्कवट्टी अ ।
अवसेसा तित्थयरा, मंडलिआ आसि रायाणो ॥२२३॥
एगो भयवं वीरो, पासो मल्ली अ तिहि तिहि सएहिं ।
भयवं च वसुपुज्जो, छहि पुरिससएहि निक्खंतो ॥२२४॥
उग्गाण भोगाण, रायन्नाण च खत्तिआणं च ।
चउहि सहस्सेहुसभो, सेसा उ सहस्सपरिवारा ॥२२५॥
वीरो अरिट्ठनेमी, पासो मल्ली अ वासुपुज्जो अ ।
पढमवए पव्वइआ, सेसा पुण पच्छिमवयंमि ॥२२६॥
सव्वेऽवि एगदूसेण, निग्गया जिणवरा चउव्वीसं ।
न य नाम अण्णलिंगे, नो गिहिलिंगे कुलिंगे वा ॥२२७॥
सुमइ त्थ निच्चभत्तेण, निग्गओ वासुपुज्ज जिणो चउत्थेणं ।
पासो मल्लीवि अ अट्ठमेण सेसा उ छट्ठेणं ॥२२८॥
उसभो अ विणीआए, बारवईए अरिट्ठवरनेमी ।
अवसेसा तित्थयरा, निक्खंता जम्मभूमीसुं ॥२२९॥

उसभो सिद्धत्थवणंमि, वासुपुज्जो विहारगेहंमि ।
धम्मो अ वप्पगाए, नीलगुहाए अ मुणीनामा ॥२३०॥
आसमपयंमि पासो, वीरजिणिंदो अ नायसंडंमि ।
अवसेसा निक्खता, सहसववणंमि उज्जाणे ॥२३१॥

મહાવીરસ્વામી, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ, મલ્લિનાથ અને વાસુપૂજ્યસ્વામિ, એ સિવાયના અવશેષ તીર્થંકરો રાજાઓ હતા વિશુદ્ધ વંશવાળા ક્ષત્રિય જાતિના રાજકુળમા જન્મ્યા છતા પણ રાજ્યાભિષેકની ઈચ્છા વગર કૌમાર અવસ્થામાજ દીક્ષા લીધી હતી. શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ અને અરનાથ તીર્થંકર રાજા તથા ચક્રવર્તિની બન્ને પદવી પામ્યા હતા બાકીના તીર્થંકરો માંડલિક રાજાઓ હતા. ભગવન્ત મહાવીરે એકલાજ દીક્ષા લીધી હતી, પાર્શ્વનાથ અને મલ્લીનાથે ત્રણસો પુરૂષોની સાથે દીક્ષા લીધી, વાસુપૂજ્ય સ્વામીએ છસો પુરૂષોની સાથે દીક્ષા લીધી, ઋષભદેવ સ્વામીએ ઊગ્ર-ભોગ-રાજન્ય અને ક્ષત્રિય જાતિના ચાર હજાર પુરૂષો સાથે દીક્ષા લીધી અને બાકીના જિનેશ્વરોએ એક હજારના પરિવારે દીક્ષા લીધી મહાવીરસ્વામી, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ મલ્લીનાથ અને વાસુપૂજ્ય સ્વામીએ પ્રથમ વયમા દીક્ષા લીધી, બાકીના તીર્થંકરોએ પાછલી વયમા દીક્ષા લીધી હતી. ચોવીસે જિનેશ્વરો એક વસ્ત્રથી નીકળ્યા હતા. (બધા તીર્થંકરો તીર્થંકરલિંગેજ દીક્ષા પામ્યા હતા) અન્યલિંગે, ગૃહસ્થલિંગે, કે કુલિંગે નહોતા પામ્યા સુમતિનાથ નિત્ય ભકતે દીક્ષા પામ્યા હતા. વાસુપૂજ્યજિન ચોથ ભકતે, પાર્શ્વનાથ તથા મલ્લીનાથ અઠ્ઠમના તપે, અને બાકીના તીર્થંકરો છઠ્ઠ ભકતે દીક્ષા પામ્યા હતા ઋષભદેવે વિનીતા નગરીમા, અરિષ્ટનેમીએ દ્વારિકામા અને બાકીનાઓએ જન્મભૂમિને વિષે દીક્ષા લીધી હતી ઋષભદેવે સિદ્ધાર્થવનમા, વાસુપૂજ્યે વિહારગૃહમા, ધર્મનાથે વપ્રકામા, મુનિસુવ્રતસ્વામીએ નીલગુહામા, પાર્શ્વનાથે આશ્રમપદમા, વીરજિનેશ્વરે જ્ઞાતખંડમા અને બાકીના તીર્થંકરોએ સહસ્રાવન ઉદ્યાનમા દીક્ષા લીધા

હવે નિર્ગમન કાળાદિ દ્વારો કહે છે

पासो अरिट्ठनेमी, सिज्जसो सुमइ मल्लिनामो अ ।
पुव्वण्हे निक्खता सेसा पुण पच्छिमण्हंमि ॥२३२॥
गामायारा विसया, निसेविआ ते कुमारवज्जेहिं ।
गामागराइएसु व, केसु विहारो भवे कस्स ? ॥२३३॥
मगहारायगिहाइसु, मुणओ खित्तारिएसु विहरिसु ।
उसभो नेमी पासो, वीरो अ अणारिएसुंपि ॥२३४॥
उदिआ परिसहा सिं, पराइआ ते अ जिणवरिंदेहिं ।
नव जीवाइपयत्थे, उवलंभिऊणं च निक्खंता ॥२३५॥
पढमस्स बारसंगं, सेसाणिक्कारसंग सुयलंभो ।
पंच जमा पढमंतिमजिणाण सेसाण चत्तारि ॥२३६॥

पच्चक्खाणमिणं संजमो अ, पढमंतिमाण दुविगप्पो ।
सेसाणं सामइओ, सत्तरसंगो अ सव्वेसि ॥२३७॥
वाससहस्सा बारस, चउदस अट्ठार वीसवरिसाइं ।
मासा छ च्चेव तिण्णि अ, चउक्कतिगमिक्कगदुगं च ॥२३८॥
तिगदुगमिक्कग सोलस वासा तिण्णि अ तहेवऽहोरत्त ।
मासिक्कारस नवगं, चउपन्नदिणाइ चुलसीई ॥२३९॥
तह बारस वासाइं, जिणाण छउमत्थकालपरिमाणं ।
उग्गं च तवोकम्मं, विसेसओ वद्धमाणस्स ॥२४०॥

આચ્યાચાર-વિષયો તે કુમારવર્જિત તીર્થંકરોએ સેવ્યા છે. હવે કયા ગામ અથવા આકરાદિકને વિષે કોનો વિહાર થયો, ? તે કહેવાશે મગધ અને રાજગૃહાદિ આર્ય ક્ષેત્રોમા મુનિયો વિચર્યા હતા, ઋષભદેવ, નેમનાથ, અને મહાવીર સ્વામી અનાર્ય દેશોમા પણ વિચર્યા હતા તેમને ઉદય થએલા પરિસહો, તે જિનેશ્વરોએ પરાજીત કર્યા હતા, અને જીવાદિ નવે પદાર્થો જાણીને બધાએ દીક્ષા લીધી હતી પ્રથમજિનને (છદ્મસ્થકાળે) દ્વાદશાગ શ્રુતનો લાભ હતો, અને બાકીનાઓને અગીઆર અગનો લાભ હતો પહેલા અને છેલ્લા જિનને પાચ મહાવ્રત હતા, બાકીઓને ચાર હતા પ્રત્યાખ્યાન તથા સયમ પહેલા અને છેલ્લા જિનને સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય એમ બે પ્રકારે હતુ, અને બાકીનાઓને સામાયિકજ હતુ, સત્તર પ્રકારનો સયમ સર્વને હતો. પહેલા જિનનો છદ્મસ્થકાળ (દિક્ષા લીધા પછી) એક હજાર વર્ષનો ૧, બાર વર્ષ ૨, ચૌદ વર્ષ ૩, અઢાર વર્ષ ૪, વીસ વર્ષ ૫, છ માસ ૬, ત્રણ માસ ૮, ચાર માસ ૯, ત્રણ માસ ૧૦, બે માસ ૧૧, એક માસ ૧૨, બે માસ ૧૩ ત્રણ વર્ષ ૧૪, બે વર્ષ ૧૫, એક વર્ષ ૧૬, સોળ વર્ષ ૧૭, ત્રણ વર્ષ ૧૮, તેમજ અહોરાત્ર ૧૯, અગીઆર માસ ૨૦, નવ માસ ૨૧, ચોપન દિવસ ૨૨, ચોરાશી દીવસ ૨૩, તથા બાર વર્ષ ૨૪ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોના છદ્મસ્થકાળનુ પરિમાણ છે તેમા વિશેષે કરીને વર્ધમાનસ્વામીનુ તપ કર્મ ઉગ્ર છે. ૨૩૨ થી ૨૪૦.

હવે જ્ઞાનોત્પાદ દ્વાર કહે છે

फग्गुणबहुलिक्कारसि, उत्तरसाढाहि नाणमुसभस्स[1] ।
पोसिक्कारसि सुद्धे, रोहिणिजोएण अजिअस्स[2] ॥२४१॥
कत्तिअबहुले पंचमि, मिगसिरजोगेण संभवजिणस्स[3] ।
पोसे सुद्ध चउद्दसि, अभीइ अभिणंदणजिणस्स[4] ॥२४२॥
चित्ते सुद्धिक्कारसि, महाहि सुमइस्स नाणमुप्पन्नं[5] ।
चित्तस्स पुण्णिमाए, पउमाभजिणस्स चित्ताहिं[6] ॥२४३॥
फग्गुणबहुले छट्ठी, विसाहजोगे सुपासनामस्स[7] ।
फग्गुणबहुले सत्तमि, अणुराह ससिप्पहजिणस्स[8] ॥२४४॥

कत्तिअसुद्धे तइआ, मूले सुविहिस्स पुप्फदंतस्स[९] ।
पोसे बहुलचउद्दसि, पुव्वासाढाहि सीअलजिणस्स[१०] ॥२४५॥
पण्णरसि माहबहुले, सिज्जंसजिणस्स[११] सवणजोएण ।
सयभिसय वासुपुज्जे,[१२] बीयाए माहसुद्धस्स ॥२४६॥
पोसस्स सुद्धछट्ठी, उत्तरभद्दवय विमलनामस्स[१३] ।
वइसाह बहुल चउदसि, रेवइजोएणऽणंतस्स[१४] ॥२४७॥
पोसस्स पुण्णिमाए, नाणं धम्मस्स[१५] पुस्सजोएणं ।
पोसस्स सुद्धनवमी, भरणीजोगेण संतिस्स[१६] ॥२४८॥
चित्तस्स सुद्धतइआ, कित्तिअ जोगेण नाण कुंथुस्स[१७] ।
कत्तिअसुद्धे बारसि, अरस्स[१८] नाणं तु रेवइहिं ॥२४९॥
मगसिरसुद्धइक्कारसोइ मल्लिस्स[१९] अस्सिणीजोगे ।
फग्गुणबहुले बारसि, सवणेणं सुव्वयजिणस्स[२०] ॥२५०॥
मगसिरसुद्धिक्कारसि, अस्सिणिजोगेण नमिजिणिंदस्स[२१] ।
आसोअमावासाए, नेमिजिणिंदस्स[२२] चित्ताहि ॥२५१॥
चित्ते बहुलचउत्थी, विसाहजोएण पासनामस्स[२३] ।
वइसाहसुद्धदसमी, हत्थुत्तरजोगि वीरस्स[२४] ॥२५२॥
तेवीसाए नाणं, उप्पन्नं जिणवराण पुव्वण्हे ।
वीरस्स पच्छिमण्हे, पमाणपत्ताए चरिमाए ॥२५३॥
उसभस्स पुरिमताले, वीरस्सुजुवालिआनईतीरे ।
सेसाण केवलाइं, जेसुज्जाणेसु पव्वइआ ॥२५४॥
अट्ठमभत्तंतमी, पासोसहमल्लिरिट्ठनेमीणं ।
वसुपुज्जस्स चउत्थेण छट्ठभत्तेण सेसाणं ॥२५५॥

फाल्गुन वदी अगीआरसे उत्तराषाढानक्षत्रमा ऋषभदेवने ज्ञान थयु, पोस शुदी अगीआरशे रोहिणीनक्षत्रनो योग थता अजितनाथने, कार्तिकवदी पाचमे मृगशिरना योगे संभवनाथने, पोस सुदी चौदशे अभिजितनक्षत्रमा अभिनंदन जिनेश्वरने, चैत्र सुदी अगीआरशे मघानक्षत्रना योगे सुमतिनाथने ज्ञान थयु चैत्रमासनी पूर्णिमाए चित्रानक्षत्रना योगे पद्मप्रभजिनने ज्ञान थयु, फागण वदी छठ्ठे विशाखाना योगे सुपार्श्वनाथने ज्ञान थयु, फागण वदी सातमे अनुराधा नक्षत्रमा चंद्रप्रभजिनने ज्ञान थयु, कार्तिक सुदी त्रीजना दिवसे मूळ नक्षत्रमा सुविधिनाथ अथवा पुष्पदंतने ज्ञान थयु, पोस वदी चौदशे पूर्वाषाढा नक्षत्रमा शीतळनाथने, महा वदी पन्नरमीतिथि (अमावास्या)-

એ શ્રવણ નક્ષત્રમાં શ્રેયાસજિનને, મહા શુદી બીજના દિવસે શતભિષજ નક્ષત્રમા વાસુપૂજ્ય જિનને, પોસ સુદી છઠના દિવસે ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમા વિમળનાથને. વૈશાખ વદી ચૌદશે રેવતી નક્ષત્રના યોગે અનતજિનને. પોસ શુદી પૂર્ણિમાએ પુષ્પ નક્ષત્રમા ધર્મનાથને જ્ઞાન થયુ, પોસ શુદી નવમીએ ભરણીનક્ષત્રમા શાન્તિનાથને થયુ ચૈત્ર શુદી ત્રીજે કૃત્તિકાના યોગે કુથુનાથને. કાર્તિક શુદી બારશે રેવતી નક્ષત્રના યોગે અરનાથને, માગશીર શુદી અગીઆરશે અશ્વિની નક્ષત્રના યોગે મલ્લીનાથને ફાગણ વદી બારશે શ્રવણ નક્ષત્રમા મુનિસુવ્રત સ્વામીને. માગશર શુદી અગીઆરશે અશ્વિની નક્ષત્રના યોગે નમિજિનને, આસો વદી અમાવાસ્યાએ ચિત્રાનક્ષત્રમા અરિષ્ટનેમિને, ચૈત્રવદી ચોથના દિવસે વિશાખાનક્ષત્રના યોગે પાર્શ્વનાથને. અને વૈશાખ શુદી દશમે હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમા મહાવીરદેવને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ ત્રેવીસ તીર્થકરોને પૂર્વાહ્ને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ, અને મહાવીરદેવને દિવસના પશ્ચાન્હે-છેલ્લી પોરિસીમા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ ઋષભદેવને પુરિમતાલ નગરના શકટમુખ ઉદ્યાનમા, મહાવીર સ્વામીને ઋજુવાલુકા નદીના કાઠે, અને બાકીના જિનેશ્વરોને જે ઉદ્યાનોમા તેમણે દીક્ષા લીધી તે ઉદ્યાનોમા કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ પાર્શ્વનાથ, ઋષભદેવ, મલ્લીનાથ અને અરિષ્ટનેમિને અષ્ટમભક્તના અન્તે, વાસુપૂજ્યને ચોથભક્તના અન્તે, અને બાકીનાઓને છઠ્ઠભક્તના અન્તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ ૨૪૩ થી ૨૫૫.

હવે સગ્રહદ્વાર અને તીર્થદ્વાર કહે છે.

चुलसीइं च सहस्सा, एगं च दुवे अ तिण्णि लक्खाइ ।
तिण्णि अ वीसहिआइं, तीसहिआइं च तिण्णेव ॥२५६॥
तिण्णि अ अड्ढाइज्जा, दुवे अ एग च सयसहस्साई ।
चुलसीइं च सहस्सा, बिसत्तरी अट्ठसट्ठि च ॥२५७॥
छावट्टि चउसट्ठि, बासट्ठि सट्ठिमेव पन्नासं ।
चत्ता तीसा वीसा, अट्ठारस सोलस सहस्सा ॥२५८॥
चउदस य सहस्साइ, जिणाण जइसीससंगहपमाण ।
अज्जासगहमाणं, उसमाईण अओ वुच्छ ॥२५९॥
तिण्णेव य लक्खाइ, तिण्णि अ तीसा य तिण्णि छत्तीसा ।
तीसा य छच्च पंच य, तीसा चउरो अ वीसा अ ॥२६०॥
चत्तारि अ तीसाइं, तिण्णि अ असिआइ तिण्हमेत्तो अ ।
वीसुत्तरं छलहिअ, तिसहस्सहिअं च लक्खं च ॥२६१॥
लक्ख अट्ठ सयाणि अ, बावट्ठिसहस्स चउसयसमग्गा ।
एगट्ठी छच्च सया, सट्ठि सहस्सा सया छच्च ॥२६२॥
सट्ठि पणपन्न वन्नेगचत्त चत्ता तऽट्ठतीसं च ।
छत्तीसं च सहस्सा, अज्जाण संगहो एसो ॥२६३॥

पढमानुओगसिद्धो, पत्तेअ सावयाइअणंपि ।
नेओ सव्वजिणाण, सीसाण परिग्गहो कमसो ॥२६४॥
तित्थं चाउवन्नो, संघो सो पढमए समोसरणे ।
उप्पन्नो अ जिणाण, वीरजिणिंदस्स बीअंमि ॥२६५॥

પહેલાજિનના ચોરાશી હજાર, બીજાના એક લાખ, ત્રીજાના બે લાખ, ચોથાના ત્રણ લાખ, પાચમાના ત્રણ લાખને વીશ હજાર, છઠ્ઠાના ત્રણ લાખને ત્રીસ હજાર, સાતમાના ત્રણ લાખ, આઠમાના અઢી લાખ, નવમાના બે લાખ, દસમાના એક લાખ, અગિયારમાના ચોરાશી હજાર, બારમાના બહોતેર હજાર, તેરમાના અડસઠ હજાર, ચૌદમાના છાસઠ હજાર, પંદરમાના ચોસઠ હજાર, સોળમાના બાસઠ હજાર, સત્તરમાના સાઠ હજાર, અઢારમાના પચાસ હજાર, ઓગણીસમાના ચાળીસ હજાર, વીસમાના ત્રીસ હજાર, એકવીસમાના વીસ હજાર, બાવીસમાના અઢાર હજાર, તેવીસમાના સોળ હજાર, અને ચોવીસમાના ચૌદ હજાર, એ પ્રમાણે તીર્થંકરોના યતિશિષ્યોના સંગ્રહનુ પ્રમાણ છે. હવે ઋષભાદિજિનની આર્યાઓના સંગ્રહનુ પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલાની ત્રણ લાખ, બીજાની ત્રણ લાખને ત્રીસ હજાર, ત્રીજાની ત્રણ લાખને છત્રીસ હજાર, ચોથાની છ લાખને ત્રીસ હજાર, પાચમાની પાચ લાખને ત્રીસ હજાર, છઠ્ઠાની ચારલાખને વીસ હજાર, સાતમાની ચાર લાખને ત્રીસ હજાર, આઠમાની ત્રણ લાખને એંસી હજાર, નવમાની એક લાખને વીશ હજાર, દસમાની એક લાખને છ હજાર, અગિયારમાની એક લાખને ત્રણ હજાર, બારમાની એક લાખ, તેરમાની એક લાખને આઠસો, ચૌદમાની બાસઠ હજાર, પંદરમાની બાસઠ હજારને ચારસો, સોળમાની એકસઠ હજારને છસો, સત્તરમાની સાઠ હજારને છસો, અઢારમાની સાઠ હજાર, ઓગણીસમાની પંચાવન હજાર, વીસમાની પચાસ હજાર, એકવીસમાની એકતાલીશ હજાર, બાવીસમાની ચાળીસ હજાર, ત્રેવીસમાની અડત્રીસ હજાર, અને ચોવીસમાની છત્રીસ હજાર, આ પ્રમાણે આર્યાઓના સંગ્રહનુ પ્રમાણ છે. તીર્થ એટલે ચતુર્વિધ સંઘ, તે સર્વજિનોનો પ્રથમ સમવસરણમા ઉત્પન્ન થયો હતો, અને વીરજિનનો બીજા સમવસરણમા થયો હતો. ૨૫૬ થી ૨૬૫

હવે ગણદ્વાર-ગણધરદ્વાર-અને ધર્મોપાયના દેશકનુ દ્વાર કહે છે

चुलसीइ[1] पचनउई,[2] बिउत्तरं[3] सोलसुत्तरं[4] सयं च ।
सत्तहिअं[6] पणनउई,[7] तेणउई[8] अट्ठसीई अ[9] ॥२६६॥
इक्कासीई[10] बावत्तरी[11] अ, छावट्ठि[12] सत्तवण्णा[13] य ।
पण्णा[14] तेयालीसा,[15] छत्तीसा[16] चेव पणतीसा[17] ॥१६७॥
तित्तीस[18] अट्ठवीसा,[19] अट्ठारसे[20] चेव तहय सत्तरस[21] ।
इक्कारस[22] दस[23] नवग,[24] गणाण माण जिणिंदाण ॥२६८॥
एक्कारस उ गसहरा, जिणस्स वीरस्स सेसयाण तु ।
जावइया जस्स गणा, तावइया गणहरा तस्स ॥२६९॥

घम्मोवाओ पवयणमहवा पुव्वाइं देसगा तस्स ।
सव्वजिणाण गणहरा, चउदसपुव्वी व जे जस्स ॥२७०॥
सामाइयाइया वा, वय जीवणिकाय भावणा पढमं ।
एसो धम्मोवाओ, जिणेहि सव्वेहि उवइट्ठो ॥२७१॥

પહેલા જિનના ચોરાશી ગણ, બીજાના ૫ચાણુ. ત્રીજાના એકસો ને બે, ચોથાના એકસોને સોળ, પાચમાના એકસો, છઠ્ઠાના એકસો સાત, સાતમાના ૫ચાણુ, આઠમાના ત્રાણુ, નવમાના અઠયાસી, દસમાના એકાસી, અગિઆરમાના બહોતેર, બારમાના છાસઠ. તેરમાના સત્તાવન, ચૌદમાના પચાસ, ૫ દરમાના તે તાલીસ, સોળમાના છત્રીસ. સત્તરમાના પાત્રીસ, અઢારમાના તેત્રીસ, ઓગણીસમાના અઠયાવીસ, વીસમાના અઢાર. એકવીસમાના સત્તર, બાવીસમાના અગિયાર, ત્રેવીસમાના દસ, અને ચોવીસમાના નવ—એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના ગણોનુ પ્રમાણ છે. વીરજિનેદ્રના અગિયાર ગણધર. અને બાકીનાઓના તો જેમના જેટલા ગણ તેમના તેટલા ગણધરો જાણવા. પ્રવચન અથવા પૂર્વો તે ધર્મનો ઉપાય છે, તેના ઉપદેશક સર્વજિનોના ગણધરો, અથવા જેટલા જેના ચૌદ પૂર્વધર હોય તે છે. પ્રથમ સામાયિકાદિ વ્રત, જીવનિકાય અને ભાવના, આ પ્રમાણે ધર્મનો ઉપાય સર્વ જિનેશ્વરોએ ઉપદેશ્યો છે ૨૬૬ થી ૨૭૧

હવે પર્યાયદ્વાર કહે છે

उसमस्स पुव्वलक्खं, पुव्वंगूणमजिअस्स तं चेव।
चउरंगूणं लक्खं, पुणो पुणो जाव सुविहित्ति ॥२७२॥
पणवीसं तु सहस्सा, पुव्वीणं सीअलस्स परिआओ ।
लक्खाइं इक्कवीसं, सिज्जंसजिणस्स वासाणं ॥२७३॥
चउपण्णं पण्णारस, तत्तो अद्धट्ठमाइ लक्खाइं ।
अड्ढाइज्जाइं तओ, वाससहस्साइं पणवीसं ॥२७४॥
तेवीसं च सहस्सा, सयाणि अद्धट्ठमाणि अ हवंति ।
इगवीसं च सहस्सा, वाससऊणा य पणपण्णा ॥२७५॥
अद्धट्ठमा सहस्सा, अड्ढाइज्जा य सत्त य सयाइं ।
सयरी बिचत्तवासा, दिक्खाकालो जिणिंदाण ॥२७६॥

ઋષભદેવનો દીક્ષાપર્યાય એક લાખ પૂર્વનો, એક લાખ પૂર્વમાં એક પૂર્વાંગે ન્યૂન દીક્ષા પર્યાય અજીતનાથનો, સંભવનાથથી સુવિધિનાથ પર્યન્તના જિનનો એક બીજાના દીક્ષાપર્યાયથી ચાર ચાર વધતા પૂર્વાગે ન્યૂન એક લાખ પૂર્વ જાણવો. એટલે કે ત્રીજાનો ચાર પૂર્વાગઉન એક લાખ પૂર્વ, ચોથાનો આઠ પૂર્વાગઉન એક લાખ પૂર્વ, પાચમાનો બાર પૂર્વાગઉન એક લાખ પૂર્વ, છઠાનો સોળ પૂર્વાગઉન એક લાખ પૂર્વ, સાતમાનો

વીસ પૂર્વાંગઉન એક લાખ પૂર્વ, આઠમાનો ચોવીસ પૂર્વાંગઉન એક લાખ પૂર્વ અને નવમાનો અઠાવીસ પૂર્વાંગઉન એક લાખ પૂર્વ, પચીસ હજાર પૂર્વ દીક્ષા પર્યાય શીતળનાથનો, એકવીસ લાખ વર્ષ શ્રેયાંસનાથનો, વાસુપૂજ્ય સ્વામીનો ચોપન લાખ વર્ષનો, વિમળનાથનો પંદર લાખનો, અનંતનાથનો સાડી સાત લાખ વર્ષનો, ધર્મનાથનો અઢીલાખ વર્ષનો, પચીસ હજાર વર્ષ શાન્તિનાથનો, કુંથુનાથનો તેવીસહજાર ને સાડાસાતસો વર્ષનો, અરનાથનો એકવીસ હજાર વર્ષનો, મલ્લીનાથનો ચોપન હજાર નવસો વર્ષનો, મુનિસુવ્રતસ્વામિનો સાડાસાત હજાર વર્ષનો, નમિનાથનો અઢીહજાર વર્ષનો, નેમનાથનો સાતસો વર્ષ, પાર્શ્વનાથનો સીતેર વર્ષ, અને મહાવીર સ્વામીનો બેતાળીસ વર્ષ, એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોનો દીક્ષાપર્યાય જાણવો. ૨૭૬

હવે કૌમારાદિ પર્યાય કહે છે.

उसभस्स कुमारत्तं, पुव्वाण वीसई सयसहस्सा ।
तेवट्ठी रज्जंमी अणुपालेउण णिक्खंतो ॥२७७॥
अजिअस्स कुमारत्तं, अट्ठारस पुव्वसयसहस्साइं ।
तेवण्णं रज्जमी, पुव्वंगं चेव बोद्धव्वं ॥२७८॥
पण्णरस सयसहस्सा, कुमारवासो अ संभवजिणस्स ।
चोआलीसं रज्जे, चउरंगं चेव बोद्धव्वं ॥२७९॥
अद्धत्तेरस लक्खा, पुव्वाणऽभिणंदणे कुमारत्तं ।
छत्तीसा अद्धं चिय, अट्ठंगा चेव रज्जंमि ॥२८०॥
सुमइस्स कुमारत्तं, हवंति दस पुव्वसयसहस्साइ ।
अउणातीस रज्जे, बारस अंगा य बोद्धव्वा ॥२८१॥
पउमस्स कुमारत्तं, हवति दस पुव्वसयसहस्साइं ।
अद्धं च एगवीसा, सोलस अंगा य रज्जंमि ॥२८२॥
पुव्वसयसहस्साइं, पंच सुपासे कुमारवासो उ ।
चउदस पुण रज्जमी, वीस अंगा य बोद्धवा ॥२८३॥
अड्ढ–इज्जा (अड्डुट्ठा उ) लक्खा, कुमारवासो ससिप्पहे होइ ।
अद्धं छच्चिय रज्जे, चउवीसगा य बोद्धव्वा ॥२८४॥
पण्णं पुव्वसहस्सा, कुमारवासो उ पुप्फदंतस्स ।
तावइअं रज्जंमी, अट्ठावीसं च पुव्वंगा ॥२८५॥
पणवीस सहस्साइं, पुव्वाण सीअले कुमारत्तं ।
तावइअं परिआओ, पन्नास चेव रज्जंमि ॥२८६॥

ઋષભદેવનુ કુમારપણુ વીસલાખ પૂર્વનુ અને રાજ્યને વિષે ત્રેસઠલાખ પૂર્વ પાળીને પછી દીક્ષા લીધી. અજીતનાથનુ કુમારપણુ અઢારલાખ પૂર્વનુ અને રાજ્યને વિષે ત્રેપન લાખ પૂર્વ એક પૂર્વાંગ અધિક પ્રમાણુ જાણુવુ. સંભવનાથની કુમાર અવસ્થા પંદર લાખ પૂર્વની અને રાજ્યાવસ્થા ચુવાલીશ લાખ પૂર્વ અધિક ચાર પૂર્વાંગ જાણવી. અભિનંદન સ્વામીનુ કુમારપણુ સાડાબાર લાખ પૂર્વનુ અને રાજ્યાવસ્થા સાડીછત્રીસ લાખ પૂર્વ અધિક આઠ પૂર્વાંગ સુમતિનાથનુ કુમારપણુ દસ લાખ પૂર્વનુ અને રાજ્યાવસ્થા ઓગણુ-ત્રીસ લાખ પૂર્વ અધિકબાર પૂર્વાંગ જાણવી. પદ્મપ્રભુનુ કુમારપણું સાડાસાત લાખ પૂર્વનુ અને રાજ્ય વિષે સાડી એકવીસ લાખ પૂર્વ અધિક સોળપૂર્વાંગ, સુપાર્શ્વનાથની કૌમારાવસ્થા પાંચ લાખ પૂર્વની અને રાજ્યને વિષે ચૌદલાખ પૂર્વ અધિક વીસ પૂર્વાંગ જાણવા અઢીલાખ પૂર્વ પ્રમાણુ ચંદ્રપ્રભુની કુમારાવસ્થા અને સાડા છ લાખ પૂર્વ અધિક ચોવીસ પૂર્વાંગ રાજ્યાવસ્થા જાણવી પુષ્પદંત (સુવિધિનાથ)ની કુમારાવસ્થા પચાસ હજાર પૂર્વ, અને પચાસ હજાર પૂર્વ અધિક અઠયાવીસ પૂર્વાંગ રાજ્યને વિષે શીતળનાથનુ કુમારપણુ પચીસ હજાર પૂર્વનુ અને તેટલો દીક્ષા પર્યાય અને પચાસ હજાર પૂર્વ રાજ્યને વિષે. ૨૭૭ થી ૨૮૬

वासाण कुमारत्तं, इगवीसं लक्ख हुंति सिज्जसे ।
तावइअ परिआओ, बायालीसं च रज्जंमि ॥२८७॥
गिहवासे अट्ठारस, वासाणं सयसहस्स निअमेणं ।
चउपण्ण सयसहस्सा, परिआओ होइ वसुपुज्जे ॥२८८॥
पण्णरस सयसहस्सा, कुमारवासो अ तीसई रज्जे ।
पणरस सयसहस्सा, परिआओ होइ विमलस्स ॥२८९॥
अद्धट्ठमलक्खाइं वासाणमणंतई कुमारत्तो ।
तावइअं परिआओ, रज्जंमी हुंति पण्णरस ॥२९०॥
धम्मस्स कुमारत्तं, वासाणड्ढाइआइं लक्खाइं ।
तावइअं परिआओ, रज्जे पुण हुंति पंचेव ॥२९१॥
संतिस्स कुमारत्तं, मडलिय चक्कि परिआअ चउसुंपि ।
पत्तेयं पत्तेयं, वाससहसाइं पणवीसं ॥२९२॥
एमेव य कुंथुस्सवि, चउसुवि ठाणेसु हुंति पत्तेअं ।
तेवीस सहस्साइं, वरिसाणद्धट्ठमसया य ॥२९३॥
एमेव अरजिणिंदस्स, चउसुवि ठाणेसु हुंति पत्तेयं ।
इगवीस सहस्साइं, वासाणं हुंति णायव्वा ॥२९४॥
मल्लिस्सवि वाससय, गिहवासे सेसअ तु परिआओ ।
चउपण्ण सहस्साइं, नव चेव सयाइ पुण्णाण ॥२९५॥

अद्धट्ठमा सहस्सा, कुमारवासो उ सुव्वयणिजस्स ।
तावइअं परिआओ, पण्णरस सहस्स रज्जमि ॥२९६॥
नमिणो कुमारवासो, वाससहस्साइं दुण्णि अद्धं च ।
तावइअं परिआओ, पच सहस्साइ रज्जंमि ॥२९७॥
तिण्णेव य वाससया, कुमारवासो अरिट्ठनेमिस्स ।
सत्त य वाससयाइ, सामण्णे होइ परिआओ ॥२९८॥
पासस्स कुमारत्त, तीस परिआओ सत्तरी होइ ।
तीसा य वद्धमाणे, बायालीसा उ परिआओ ॥२९९॥

શ્રેયાસનાથનુ એકવીસ લાખ વર્ષનુ કુમારપણુ, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષાપર્યાય, અને બેતાળીસ લાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, વાસુપૂજ્યસ્વામી અઢાર લાખ વર્ષ ગૃહવાસમા અને ચોપન લાખ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય, વિમળનાથનો પદરલાખ વર્ષ કુમારવાસ, ત્રીસ લાખ વર્ષ રાજ્યમા અને પદર લાખ વર્ષનો દીક્ષા પર્યાય, અનન્તનાથનુ કુમારપણુ સાડા-સાત લાખ વર્ષનુ, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષાપર્યાય, અને પદરલાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, ધર્મનાથનુ કુમારપણુ અઢીલાખ વર્ષનુ તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષાપર્યાય, અને પાચ લાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, શાન્તિનાથનુ કુમારપણુ માડળીકપણુ, ચક્રિપણુ, અને દીક્ષાપર્યાય, એ દરેક પચીસ પચીસ હજાર વર્ષ પ્રમાણ જાણવા. એજ પ્રમાણે કુથુનાથની ચારે અવસ્થામા દરેકની અદર તેવીસ હજાર અને સાડા સાતસો વર્ષ જાણવા. એજ પ્રમાણે અરનાથની ચારે અવસ્થામા દરેકની અદર એકવીસ–એકવીસ હજાર વર્ષ જાણવા મલ્લિનાથ એકસો વર્ષ ગૃહવાસમા અને શેષ ચોપનહજાર ને નવસો વર્ષ દીક્ષાપર્યાયમા, મુનિસુવ્રત સ્વામિ સાડા સાત હજાર વર્ષ કુમારવાસમા તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષા પર્યાય, અને પદર હજાર વર્ષ રાજ્યને વિષે, નમિનાથનો કુમારવાસ અઢીહજાર વર્ષનો, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષા પર્યાય અને પાચ હજાર વર્ષ રાજ્યને વિષે, અરિષ્ટનેમિનો કુમારવાસ ત્રણસો વર્ષનો અને દીક્ષા પર્યાય સાતસો વર્ષનો પાર્શ્વનાથનુ કુમારપણુ ત્રીસ વર્ષનુ અને દીક્ષા પર્યાય સીતેર વર્ષનો, વર્ધમાન સ્વામીનો કુમારવાસ ત્રીસ વર્ષનો અને દીક્ષાપર્યાય બેતાળીસ વર્ષનો ૨૮૭થી ૨૯૯

હવે શેષ તીર્થકરોનો દીક્ષાપર્યાય જિનકાલ અને સર્વ તીર્થકરોનુ આયુપ્રમાણ કહે છે.

उसभस्स पुव्वलक्ख, पुव्वगूणमजिअस्स त चेव ।
चउरंगूणं लक्ख, पुणो पुणो जाव सुविहित्ति ॥३००॥
सेसाणं परिआओ, कुमारवासेण सहिअओ भणिओ ।
पत्तेअ पिय पुव्व, सीसाणमणुग्गहट्ठाए ॥३०१॥
छउमत्थकालमित्तो, सोहेउं सेसओ उ जिणकालो ।
सव्वाउयंपि इत्तो, उसभाईणं निसामेह ॥३०२॥

चउरासीइ[१] बिसत्तरि,[२] सट्ठी[३] पन्नास[४] चेव लक्खाइ ।
चत्ता[५] तीसा[६] वीसा, दस[८] दो[९] एगं[१०] च पुव्वाण ॥३०३॥
चउरासीई[११] बावत्तरी[१२] अ सट्ठी[१३] अ होइ वासाण ।
तीसा[१४] य दस[१५] य एगं,[१६] च एवमेए सयसहस्सा ॥३०४॥
पंचाणउइ सहसा,[१७] चउरासीई[१८] पंचवण्णा[१९] य ।
तीसा[२०] य दस[२१] य एगं,[२२] सयं[२३] च बावत्तरी[२४] चेव ॥३०५॥

ઋષભદેવનો દીક્ષાપર્યાય એક લાખ પૂર્વનો, અજીતનાથનો લાખ પૂર્વમા એક પૂર્વાંગન્યૂન તે પછી સંભવનાથથી સુવિધિનાથ પર્યન્ત લાખ પૂર્વમા ચાર ચાર વધતા પૂર્વાંગે ન્યૂન દીક્ષા પર્યાય (પ્રથમ બતાવ્યા પ્રમાણે) બાકીનાઓનો દરેકનો દીક્ષાપર્યાય શિષ્યોના અનુગ્રહ માટે કુંવારવાસ સહિત પૂર્વે કહેલ છે તેમાથી છદ્મસ્થકાળ માત્ર બાદ કરીને શેષ જે રહે તે જિનકાળ જાણવો હવે પછી ઋષભાદિકનુ સર્વ આયુ કહેવાશે તે સાભળો. ૧ ચોરાશી લાખ પૂર્વનુ, ૨ બહોતેરલાખ પૂર્વનુ, ૩ સાઠ લાખ પૂર્વનુ, ૪ પચાસ લાખ પૂર્વનુ, ૫ ચાળીસ લાખ પૂર્વનુ, ૬ ત્રીસ લાખ પૂર્વનુ, ૭ વીસ લાખ પૂર્વનુ, ૮ દસ લાખ પૂર્વનું, ૯ બે લાખ પૂર્વનુ, ૧૦ લાખ પુર્વનુ, ૧૧ ચોરાશી લાખ વર્ષનુ, ૧૨ બોતેર લાખ વર્ષનુ, ૧૩ સાઠ લાખ વર્ષનુ ૧૪ ત્રીસ લાખ વર્ષનુ, ૧૫ દસ લાખ વર્ષનુ, ૧૬ એક લાખ વર્ષનુ, ૧૭ પચાણુ હજાર વર્ષનુ ૧૮ ચોરાશીહજાર વર્ષનુ, ૧૯ પચાવન હજાર વર્ષનુ, ૨૦ ત્રીસ હજાર વર્ષનુ ૨૧ દસ હજાર વર્ષનુ, ૨૨ એક હજાર વર્ષનુ, ૨૩ સો વર્ષનું, અને ૨૪ બહોતેર વર્ષનુ. ૩૦૫.

હવે કોને કયા તપવડે કયા મોક્ષરૂપ અન્તક્રિયા થઇ ? તે કહે છે.

निव्वाणमंतकिरिआ, सा चउदउमेण पढमनाहस्स ।
सेसाण मासिएण, वीरजिणिंदस्स छट्ठेणं ॥२०६॥
अट्ठावयचंपुज्जितपावासम्मेअसेलसिहरेसु ।
उसभवसुपुज्जनेमीवीरो सेसा य सिद्धिगया ॥२०७॥
एगो भयवं वीरो, तित्तीसाइ सह निव्वुओ पासो ।
छत्तीसएहिं पंचहिं, सएहि नेमी उ सिद्धिगओ ॥२०८॥
पंचहि समणसएहिं, मल्ली संती उ नवसएहिं तु ।
अट्ठसएणं धम्मो सएहि छहि वासुपुज्जजिणो ॥२०९॥
सत्तसहस्साणंतइजिणस्स विमलस्स छस्सहस्साइं ।
पंच सयाइ सुपासे, पउमाभे तिण्णि अट्ठ सया ॥२१०॥
दसहि सहस्सेहि उसभो, सेसा उ सहसपरिवुडा सिद्धा ।
कालाइ जं न भणिअं, पढमणुओगाउ त णेअं ॥२११॥

इच्चेवमाइ सव्व जिणाण पढमाणुओगओ णेअ ।
ठाणासुण्णत्थं पुण, भणिअं पगअं अओ वुच्छं ॥३१२॥
उसभजिणसमुट्ठाणं, ऊट्ठाण जं तओ मरीइस्स ।
सामाइअस्स एसो, जं पुव्व निगमोऽहिगओ ॥३१३॥

પહેલા તીર્થંકરની નિર્વાણરૂપ અન્તક્રિયા તે છ ઉપવાસે થઇ, બાકીનાઓની એક માસના ઉપવાસે અને વીરજીનની બે ઉપવાસે અન્તક્રિયા થઇ અષ્ટાપદ ચ પાપુરી–ગીરનાર પાવાપુરી અને સમ્મેતશિખર ઉપર અનુક્રમે ઋષભદેવ, વાસુપૂજ્ય, નેમીનાથ, મહાવીરસ્વામી, અને બાકીના તીર્થંકરો મોક્ષે ગયા. ભગવાન મહાવીર દેવ એકલાજ મોક્ષે ગયા પાર્શ્વનાથ તેત્રીસની સાથે, પાચસો છત્રીસની સાથે નેમિનાથ, પાચસો શ્રમણો સહિત મલ્લીનાથ, નવસો સાધુ સાથે શાન્તિનાથ, આઠસો સાથે ધર્મનાથ, છસો સાથે વાસુપૂજ્ય, સાત હજાર સાધુ સહિત અનતનાથ, છ હજાર સાથે વિમળનાથ, પાચસો સાધુ સાથે સુપાર્શ્વનાથ, આઠસો ને ત્રણ સાધુ સાથે પદ્મપ્રભુ સ્વામી, દસહજાર સાધુ સાહત ઋષભદેવ અને બાકીના જિનેશ્વર એક હજારના પરિવારે સિદ્ધિ પામ્યા અહી નિર્વાણના કાળ વિગેરે જે નથી કહ્યા તે પ્રથમ અનુયોગથી જાણવા એ વિગેરે સર્વ જિનેશ્વર સબધી પ્રથમ અનુયોગથી જાણી લેવુ પરન્તુ સ્થાન શૂન્ય ન રહે એટલા માટે અહી તે કહ્યુ છે હવે પ્રસ્તુત કહીશુ ઋષભજિનનુ સમુત્થાન, અને તે પછી મરીચિનુ ઉત્થાન એ પ્રમાણે જે પૂર્વે સામાયિકનો નિર્ગમ અધિકૃત છે, તે કહેવાશે. ૩૦૫ થી ૩૧૩

चित्तबहुलट्ठमीए, चउहिं सहस्सेहिं सो उ अवरण्हे ।
सीआ सुदंसणाए, सिद्धत्थवणंमि छट्ठेणं ॥३१४॥
चउरो साहस्सीओ, लोअं काऊण अप्पणा चेव ।
ज एस जहा काही, त तह अम्हेऽवि काहामो ॥३१५॥
उसभो वरवसभगई, घित्तूणमभिग्गहं परमघोरं ।
वोसट्ठचत्तदेहो, विहरइ गामाणुगामं तु ॥३१६॥
णवि ताव जणो जाणइ, का भिक्खा ? केरिसा व भिक्खयरा ?।
ते भिक्खमलभमाणा, वणमज्झे तावसा जाया ॥३१॥ (मू. भा)
नमिविनमीण जायण, नागिंदो विज्जदाण वेअड्ढे ।
उत्तर दाहिण सेढी, सट्ठी पन्नास नगराइं ॥३१७॥
भगव अदीणमणसो, संवच्छरमणसिओ विहरमाणो ।
कण्णाहि निमंतिज्जइ, वत्थाभरणासणेहिं च ॥३१८॥
संवच्छरेण भिक्खा, लद्धा उसभेण लोगनाहेण ।
सेसेहि बीयदिवसे, लद्धाओ पढमभिक्खाओ ॥३१९॥

उसमस्स उ पारणए, इक्खुरसो आसि लोगनाहस्स ।
सेसाणं परमन्न, अमयरससरसोवमं आसी ॥३२०॥
घुट्ठ च अहोदाणं, दिव्वाणि अ आहयाणि तूराणि ।
देवा य सनिवइया, वसुहारा चेव वुट्ठा य ॥३२१॥
गयउरसिज्जसिक्खुरसदाणवसुहार पीढ गुरुपूआ ।
तक्खसिलायलगमण, बाहुबलिनिवेसण चेव ॥३२२॥

(ઋષભદેવ ચૈતરવદી આઠમના દિવસે ચાર હજાર પુરૂષોની સાથે અપરાન્હ વખતે સુદર્શના નામે શિબીકામા આરૂઢ થઇને સિદ્ધાર્થ વનમા છઠ્ઠ ભક્ત કરીને દીક્ષા લીધી તેમની સાથે જે ચાર હજાર પુરૂષો હતા તેમણે પોતાના હાથેજ પંચમુષ્ઠિક લોચ કરીને એવી પ્રતીજ્ઞા કરી કે "જે પ્રમાણે આ ભગવાન ક્રિયાનુષ્ઠાન કરશે, તે પ્રમાણે અમે પણ કરીશુ" ઉત્તમવૃષભસમાન ગતિવાળા ભગવાન ઋષભદેવ પરમઘોર અભિગ્રહ ગ્રહણ કરીને શરીર સબધી શુશ્રુષા રહિત ગ્રામાનુગ્રામ વિચરવા લાગ્યા. તે વખતે મનુષ્યો જાણતા નહિ કે ભિક્ષા કેવી હોય ? અને ભિક્ષુક પણ કેવા હોય ? આથી તે હજાર સાધુઓ ભિક્ષા ન પામવાથી વનની અદર તાપસો થયા નમિવિનમી ભગવન્ત પાસે રાજ્યની યાચના કરવા લાગ્યા, પ્રસન્ન થએલા નાગેન્દ્રે તેમને વિદ્યાઓ આપી અને વૈતાઢય પર્વત ઉપર ઉત્તર-દક્ષિણ શ્રેણિમા અનુક્રમે સાઠ અને પચાસ નગરો વસાવી રહેવા કહ્યુ. ભગવાન ઋષભદેવ એક વર્ષ પર્યન્ત આહાર ન મળવા છતા અદીનમનથી વિહાર કરતા હતા, (અને લોકો તેમને) કન્યાઓ વસ્ત્ર-આભરણ તથા આસનો વડે નિમત્રણા કરતા હતા. એ પ્રમાણે વિહરતા લોકના નાથ ભગવાન ઋષભદેવે એક વર્ષે ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરી, અને બાકીના તીર્થકરોએ બીજેજ દિવસે પ્રથમ ભિક્ષાઓ પ્રાપ્ત કરી લોકના નાથ ઋષભદેવના પ્રથમપારણે ઇક્ષુ (શેરડી)નો રસ હતો, અને બાકીનાઓના પ્રથમપારણે અમૃતરસ જેવા રસાસ્વાદવાળુ પરમાન્ન (ખીર) હતુ તે વખતે દેવોએ અહોદાન ! અહોદાન ! એવી ઘોષણા કરી, દિવ્ય વાજિત્રો વગાડયા, અને તેજ વખતે દ્રવ્યની વૃષ્ટિ કરી, ગજપુર નગરમા (હસ્તિનાપુરમા) શ્રેયાસકુમારે ઇક્ષુરસનુ દાન આપ્યુ, દ્રવ્યની વૃષ્ટિ થઈ, ત્યા પીઠ રચના કરી, ગુરૂપૂજા પ્રવર્તિ, પછી ભગવન્ત તક્ષશિલાએ ગયા, અને બાહુબલીને નિવેદન થયુ ૩૧૪થી૩૨૨.

હવે બાકીના અજીતાદિ તીર્થકરોને જે જે સ્થાનકે જેઓએ પ્રથમ ભિક્ષા આપી તેમના નામો અને સ્થાનો કહે છે

हत्थिणउरं[1] अओज्झा[2] सावत्थी[3] तहय चेव सावेअ[4] ।
विजयपुर[5] बंमथलयं[6] पाडलिसंडं[7] पउमसंडं[8] ॥३२३॥
सेयपुर[9] रिट्ठपुरं[10] सीद्धत्थपुर[11] महापुरं चेव[12] ।
धन्नकड[13] वद्धमाण,[14] सोमणसं[15] मंदिर चेव ॥३२४॥
चक्कपुरं[17] रायपुरं,[18] मिहिला[19] रायगिहमेव[20] बोद्धव्वं ।
वीरपुरं[21] बारवई,[22] कोअगड[23] कोल्लयगामो[24] ॥३२५॥

एएसु पढमभिक्खा, लद्धाओ जिणवरेहि सव्वेहिं ।
दिन्ना उ जेहि पढम, तेसिं नामाणि वोच्छामि ॥३२६॥
सिज्जस[1] बंभदत्तो,[2] सुरेंददत्तो[3] य इंददत्ते[4] य।
पऊमे[5] अ सोमदेवे[6] महिंद[7] तह सोमदत्ते अ ॥३२७॥
पुस्से[9] पुणव्वसू[10] पुणनंद[11] सुनंदे[12] जए[13] अ विजए[14] य ।
तत्तो अ धम्मसीहे[15] सुमित्त[16] तह वग्घसीहे[17] अ ॥३२८॥
अपराजिअ[18] विस्ससेणे,[19] वीसइमे होइ बंभदत्ते[20] अ ।
दिन्ने[21] वरदत्ते[22] पुण, धन्ने[23] बहुले[24] अ बोद्धव्वे ॥३२९॥
एए कयंजलिउडा, भत्तीबहुमाणसुक्कलेसागा ।
तक्काल पहट्ठमणा पडिलामेसुं जिणवरिंदे ॥३३०॥
सव्वेहिंपि जिणेहिं, जहियं लद्धाओ पढमभिक्खाओ ।
तहिअ वसुहाराओ, वुट्ठाओ पुप्फवुट्ठीओ ॥३३१॥
अद्धत्तेरस कोडी, उक्कोसा तत्थ होइ वसुहारा ।
अद्धत्तेरस लक्खा, जहन्निआ होइ वसुहारा ॥३३२॥
सव्वेसिंपि जिणाणं, जेहिं दिण्णा उ पढमभिक्खाओ ।
ते पयणुपिज्जदोसा, दिव्ववरपरक्कमा जाया ॥३३३॥
केई तेणेव भवेण, निव्वुआ सव्वकम्मउम्मुका ।
अन्ने तइयभवेणं, सिज्झिस्संती जिणसगासे ॥३३४॥

હસ્તિનાપુર, અયોધ્યા, શ્રાવસ્તી, સાકેતપુર. વિજયપુર, બ્રહ્મસ્થળ, પાટલીખંડ, પદ્મખંડ, શ્વેતપુર, રિષ્ટપુર, સિદ્ધાર્થપુર, મહાપુર, ધાન્યકર, વર્ધમાનપુર, સૌમનસપુર, મન્દિર, ચક્રપુર, મિથિલાનગરી, રાજગૃહ, વીરપુર, દ્વારિકા, કોપકટ અને કોલ્લકગ્રામ એ ગામોમા અનુક્રમે બધા જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા મેળવી છે જેણે એ પ્રથમ ભિક્ષા આપી તેમના નામો હવે કહેવાશે શ્રેયાસકુમાર, બ્રહ્મદત્ત, સુરેન્દ્રદત્ત, ઇન્દ્રદત્ત, પદ્મ, સોમદેવ, મહેન્દ્ર, સોમદત્ત, પુષ્પ, પુનર્વસુ, પૂર્ણનન્દ, સુનન્દ, જય, વિજય. ધર્મસિંહ સુમિત્ર, વ્યાઘ્રસિંહ, અપરાજિત, વિશ્વસેન, બ્રહ્મદત્ત, દત્ત, વરદત્ત, ધન્ય, અને બહુલ એઓએ બે હાથ જોડી ભક્તિ અને બહુમાનપૂર્વક શુકલલેશ્યાવાળા થઇ તત્કાળ પ્રસન્ન ચિત્તવંત થઇ જિનેશ્વરોને પ્રતિલાભ્યા હતા જે જે સ્થળે જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા લીધી ત્યા ત્યા વસુધારા અને પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થઇ તેમા ઉત્કૃષ્ટથી સાડાબાર કોડ અને જઘન્યથી સાડાબાર લાખ વસુધારાની વૃષ્ટિ થાય છે સર્વ જિનેશ્વરોને જેઓએ પ્રથમ ભિક્ષા આપી છે, તેઓ અતિઅલ્પ રાગદ્વેષવાળા, અને દિવ્ય તથા શ્રેષ્ઠ પરાક્રમવાળા થયા એમાના કેટલાક તેજ ભવે સર્વકર્મથી મુક્ત થઇને મોક્ષે ગયા, કેટલાક ત્રીજે ભવે, અને કેટલાક જિનેશ્વરની સાથે મોક્ષે ગયા ૩૨૩ થી ૩૩૪

कल्लं सव्विड्ढीए, पूएमहऽदट्टु धम्मचक्कं तु ।
विहरइ सहस्समेग, छउमत्थी भारहे वासे ॥३३५॥
बहली अडंबइल्ला, जोणगविसओ सुवन्नभूमी अ ।
आहिंडिआ भगवआ, उसमेण तपं चरंतेण ॥३३६॥
बहली अ जोणगा, पल्हगा य जे भगवया समणुसिट्ठा ।
अन्ने अ मिच्छजाई, ते तइआ भद्दया जाया ॥३३७॥
तित्थयराणं पढमो, उसभरिसी विहरिओ निरुवसग्गो ।
अट्ठावओ णगवरो, अग्गयभूमी जिणवरस्स ॥३३८॥
छउमत्थप्परिआओ, वाससहस्स तओ पुरिमताले ।
णग्गोहस्स य हेट्ठा, उप्पण्णं केवलं नाणं ॥३३९॥
फग्गुणबहुले एक्कारसीइ अह अट्ठमेण भत्तेणं ।
उप्पण्णमि अणते, महव्वया पंच पण्णवए ॥३४०॥
उप्पन्नमि अणंते, नाणे जरमरणविप्पमुक्कस्स ।
तो देवदाणविंदा, करिंति, महिमं जिणिंदस्स ॥३४१॥
उज्जाण पुरिमताले, पुरी (इ) विणीआइ तत्थ नाणवरं ।
चक्कुप्पाया य भरह, निवेअणं चेव दोण्हंपिं ॥३४२॥
आउह वरसालाए, उप्पन्नं चक्करयणभरहस्स ।
जक्खसहस्सपरिवुडं, सव्वरयणामयं चक्कं ॥
तायंमि पूइए चक्क, पूइअ पूअणारिहो ताओ ।
इहलोइअं च चक्क, परलोअसुहावहो ताओ ॥३४३॥

પ્રાત.કાળે સર્વ ઋદ્ધિ સહિત હું ભગવંતને પૂજીશ એમ બાહુબલીએ વિચાર્યું પણ પ્રાત:કાળે ભગવંતને ન જોવાથી ત્યાં ધર્મચક્ર કર્યું છદ્મસ્થપણે ભગવન્ત એક હજાર વર્ષ સુધી ભારત વર્ષમાં વિચરવા લાગ્યા. બહલીદેશ, અંડબઈલ્લ, યોનકવિષય, સૂવર્ણભૂમિમાં ભગવાન ઋષભદેવ તપ આચરતા ફરતા હતા. જે બહલી–યોનક–અને પલ્લક દેશવાસી લોકો ને બીજા પણ જે મ્લેચ્છો મિથ્યાદૃષ્ટિ હતા તેમને ભગવન્તે શિક્ષા આપી. તેઓ તે વખતે ભદ્રકભાવને પામ્યા તીર્થંકરોમાં પ્રથમ શ્રી ઋષભદેવ ઉપસર્ગ રહિત વિહાર કરીને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર મોક્ષે ગયા જિનેશ્વરનો છદ્મસ્થ પર્યાય એક હજારવર્ષનો રહ્યો, પછી પુરિમતાલ ઉદ્યાનમાં ન્યગ્રોધ વૃક્ષની નીચે તેમને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ફાગણવદી અગીઆરશને દિવસે અઠ્ઠમતપ યુક્ત હતા ત્યારે અનંત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પછી પાંચ મહાવ્રતોની દેશના આપી. જરા અને મરણ રહિત એવા જિનેશ્વરને અનન્ત જ્ઞાન ઉત્પન્ન

एएसु पढमभिक्खा, लद्धाओ जिणवरेहि सव्वेहिं ।
दिन्ना उ जेहि पढम, तेसिं नामाणि वोच्छामि ॥३२६॥
सिज्जंस[1] बमदत्तो,[2] सुरेंददत्तो[3] य इंददत्ते[4] य ।
पउमे[5] अ सोमदेवे[6] महिंद[7] तह सोमदत्ते अ ॥३२७॥
पुस्से[9] पुणव्वसू[10] पुणनंद[11] सुनंदे[12] जए[13] अ विजए[14] य ।
तत्तो अ धम्मसीहे[15] सुमित्त[16] तह वग्घसीहे[17] अ ॥३२८॥
अपराजिअ[18] विस्ससेणे,[19] वीसइमे होइ बंमदत्ते[20] अ ।
दिन्ने[21] वरदन्ने[22] पुण, धन्ने[23] बहुले[24] य बोद्धव्वे ॥३२९॥
एए कयंजलिउडा, भत्तीबहुमाणसुक्कलेसागा ।
तक्काल पहट्ठमणा पडिलामेंसु जिणवरिंदे ॥३३०॥
सव्वेहिपि जिणेहिं, जहिअं लद्धाओ पढमभिक्खाओ ।
तहिअ वसुहाराओ, वुट्ठाओ पुप्फवुट्ठीओ ॥३३१॥
अद्धत्तेरस कोडी, उक्कोसा तत्थ होइ वसुहारा ।
अद्धत्तेरस लक्खा, जहन्निआ होइ वसुहारा ॥३३२॥
सव्वेसिंपि जिणाण, जेहिं दिण्णा उ पढमभिक्खाओ ।
ते पयणुपिज्जदोसा, दिव्ववरपरक्कमा जाया ॥३३३॥
केई तेणेव भवेण, निव्वुआ सव्वकम्मउम्मुका ।
अन्ने तइयभवेणं, सिज्झिस्संती जिणसगासे ॥३३४॥

હસ્તિનાપુર, અયોધ્યા, શ્રાવસ્તી, સાકેતપુર, વિજયપુર, બ્રહ્મસ્થળ, પાટલીખંડ, પદ્મખંડ, શ્વેતપુર, રિષ્ટપુર, સિદ્ધાર્થપુર, મહાપુર, ધાન્યકર, વર્ધમાનપુર, સૌમનસપુર, મન્દિર, ચક્રપુર, મિથિલાનગરી, રાજગૃહ, વીરપુર, દ્વારિકા, કોપકટ અને કોલ્લકગ્રામ એ ગામોમા અનુક્રમે બધા જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા મેળવી છે જેણે એ પ્રથમ ભિક્ષા આપી તેમના નામો હવે કહેવાશે. શ્રેયાસકુમાર, બ્રહ્મદત્ત, સુરેન્દ્રદત્ત, ઇન્દ્રદત્ત, પદ્મ, સોમદેવ, મહેન્દ્ર, સોમદત્ત, પુષ્પ, પુનર્વસુ, પૂર્ણનન્દ, સુનન્દ, જય, વિજય, ધર્મસિંહ સુમિત્ર, વ્યાઘ્રસિંહ, અપરાજિત, વિશ્વસેન, બ્રહ્મદત્ત, દત્ત, વરદત્ત, ધન્ય, અને બહુલ એઓએ બે હાથ જોડી ભક્તિ અને બહુમાનપૂર્વક શુક્લલેશ્યાવાળા થઇ તત્કાળ પ્રસન્ન ચિત્તવત થઇ જિનેશ્વરોને પ્રતિલાભ્યા હતા જે જે સ્થળે જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા લીધી ત્યા ત્યા વસુધારા અને પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થઇ તેમા ઉત્કૃષ્ટથી સાડાબાર ક્રોડ અને જઘન્યથી સાડાબાર લાખ વસુધારાની વૃષ્ટિ થાય છે સર્વ જિનેશ્વરોને જેઓએ પ્રથમ ભિક્ષા આપી છે, તેઓ અતિઅલ્પ રાગદ્વેષવાળા, અને દિવ્ય તથા શ્રેષ્ઠ પરાક્રમવાળા થયા એમાના કેટલાક તેજ ભવે સર્વકર્મથી મુકાઇને મોક્ષે ગયા, કેટલાક ત્રીજે ભવે, અને કેટલાક જિનેશ્વરની સાથે મોક્ષે ગયા ૩૨૩ થી ૩૩૪

कल्ल सव्विड्ढीए, पूएमहऽदट्ठु धम्मचक्कं तु ।
विहरइ सहस्समेग, छउमत्थी भारहे वासे ॥३३५॥
बहली अडंबइल्ला, जोणगविसओ सुवन्नभूमी अ ।
आहिंडिआ भगवआ, उसमेण तपं चरंतेण ॥३३६॥
बहली अ जोणगा, पल्हगा य जे भगवया समणुसिट्ठा ।
अन्ने अ मिच्छजाई, ते तइआ भद्दया जाया ॥३३७॥
तित्थयराणं पढमो, उसभरिसी विहरिओ निरुवसग्गो ।
अट्ठावओ णगवरो, अग्गयभूमी जिणवरस्स ॥३३८॥
छउमत्थप्परिआओ, वाससहस्स तओ पुरिमताले ।
णग्गोहस्स य हेट्ठा, उप्पण्णं केवलं नाणं ॥३३९॥
फग्गुणबहुले एक्कारसीइ अह अट्ठमेण भत्तेणं ।
उप्पण्णमि अणंते, महव्वया पंच पण्णवए ॥३४०॥
उप्पन्नमि अणंते, नाणे जरमरणविप्पमुक्कस्स ।
तो देवदाणविंदा, करिंति, महिम जिणिंदस्स ॥३४१॥
उज्जाण पुरिमताले, पुरी (इ) विणीआइ तत्थ नाणवरं ।
चक्कुप्पाया य भरह, निवेअण चेव दोण्हंपि ॥३४२॥
आउह वरसालाए, उप्पन्नं चक्करयणभरहस्स ।
जक्खसहस्सपरिवुडं, सव्वरयणामयं चक्कं ॥
तायंमि पूइए चक्क, पूइअ पूअणारिहो ताओ ।
इहलोइअं च चक्क, परलोअसुहावहो ताओ ॥३४३॥

પ્રાતઃકાળે સર્વ ઋદ્ધિ સહિત હું ભગવંતને પૂજીશ એમ બાહુબલીએ વિચાર્યું પણ પ્રાતઃકાળે ભગવંતને ન જોવાથી ત્યાં ધર્મચક્ર કર્યું. છદ્મસ્થપણે ભગવન્ત એક હજાર વર્ષ સુધી ભારત વર્ષમાં વિચરવા લાગ્યા. બહલીદેશ, અડંબઈલ્લ, યોનકવિષય, સુવર્ણભૂમિમાં ભગવાન ઋષભદેવ તપ આચરતા ફરતા હતા. જે બહલા–યોનક–અને પલ્હક દેશવાસી લોકો ને બીજા પણ જે મ્લેચ્છો મિથ્યાદૃષ્ટિ હતા તેમને ભગવન્તે શિક્ષા આપી. તેઓ તે વખતે ભદ્રકભાવને પામ્યા તીર્થંકરોમાં પ્રથમ શ્રી ઋષભદેવ ઉપસર્ગ રહિત વિહાર કરીને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર મોક્ષે ગયા. જિનેશ્વરનો છદ્મસ્થ પર્યાય એક હજારવર્ષનો રહ્યો, પછી પુરિમતાલ ઉદ્યાનમાં ન્યગ્રોધ વૃક્ષની નીચે તેમને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ફાગણવદી અગીઆરશને દિવસે અઠ્ઠમતપ યુક્ત હતા ત્યારે અનંત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પછી પાંચ મહાવ્રતોની દેશના આપી. જરા અને મરણ રહિત એવા જિનેશ્વરને અનન્ત જ્ઞાન ઉત્પન્ન

થયા પછી દેવ અને દાનવેંદ્રો ભગવન્તનો મહિમા કરે છે. વિનીતા નગરીમા પુરિમતાલ ઉદ્યાનની અંદર ભગવન્તને જ્ઞાન થયુ, (અને આયુધશાળામા) ચક્ર ઉત્પન્ન થયુ એ બન્નેનુ એકી સાથે ભરતને નિવેદન થયુ ભરતની આયુધશાળામા જે ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયુ, તે હજાર યક્ષોથી અધિષ્ઠિત અને સર્વ રત્નમય હતુ (આ બન્નેમાથી પ્રથમ કોની પૂજા કરવી ? એવો વિચાર કરતા નિર્ણય કર્યો કે) તાતને પૂજ્યાથી ચક્ર રત્ન પૂજેલુ છે, કેમકે પિતાશ્રીજ પૂજાને લાયક છે ચક્રરત્ન આ લોકમા સુખકારી છે અને પિતાજી પર-લોકમા સુખકારી છે ૩૩૫ થી ૩૪૩

सह मरुदेवाइ निग्गओ कहणं पव्वज्ज उसभसेणस्स ।
बंभी मरीइ दिक्खा सुंदरी ओरोह सुअदिक्खा ॥३४४॥
पंच य पुत्तसयाइं, भरहस्स य सत्त नत्तुअसयाइं ।
सयराहं पव्वइआ, तंमि कुमारा समोसरणे ॥३४५॥
भवणवइ वाणमंतर, जोइसवासी विमाणवासी अ ।
सव्विड्ढीइ सपरिसा, कासी नाणुप्पयामहिमं ॥३४६॥
दट्ठूण कीरमाणिं, महिमं देवेहि खत्तिओ मरिई ।
सम्मत्तलद्धबुद्धी, धम्मं सोऊण पव्वइओ ॥३४७॥

(ભરતરાજા) મરૂદેવીની સાથે (ભગવન્તને વંદન કરવા) નીકળ્યા, ધર્મકથા (સાંભળીને) ઋષભસેનની પ્રવ્રજ્યા અને ત્યા બ્રાહ્મી અને મરીચિએ દીક્ષા લીધી, સુંદરીને અટકાવી તેથી દીક્ષા લીધી નહી. ભરતના પાચસો પુત્રોએ અને સાતસો પૌત્રોએ તે સમવસરણમા શીઘ્ર દીક્ષા લીધી પર્ષદા યુક્ત ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, અને વિમાનવાસી દેવોએ સર્વ ઋદ્ધિસાહિતપણે ભગવન્તને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાનો મહિમા કર્યો, દેવોવડે મહિમા કરાતો જોઇને ક્ષત્રિય મરિચી સમ્યક્ત્વબુદ્ધિ પામ્યો અને ધર્મ સાભળીને દીક્ષા લીધી. ૩૪૪ થી ૩૪૭.

मागहवरदामपभास, सिंधुखंडप्पवाय तमिसगुहा ।
सट्ठि वाससहस्से, ओअविउं आगओ भरहो ॥ (प्रक्षिप्ता)
मागहमाई विजयो, सुंदरिपव्वज्ज बारसभिसेओ ।
आणवण भाउगाणं, समुसरणे पुच्छ दिट्ठंतो ॥३४८॥
बाहुबलिकोवकरणं, निवेअण चक्किदेवयाकहणं ।
नाहम्मेणं जुज्झे, दिक्खा पडिमा पइण्णा य ॥३४९॥
पढमं दिट्ठीजुद्ध, वायाजुद्ध तहेव बाहाहिं ।
मुट्ठीहि अ दंडेहि अ, सव्वत्थवि जिप्पए भरहो ॥३२॥ (मू मा)
ताहे चक्कं मणसी, करेइ पत्ते अ चक्करयणंमि ।
बाहुबलिणा य भणिय, घिरत्थु रज्जस्स तो तुज्झ ॥

चिंतेइ य सो मज्झं, सहोअरा पुव्वदिक्खिया नाणी ।
अहयं केवलिहोउं, वच्चेहामि ठिओ पडिमं [प्रक्षिप्ते]
सो एव जिप्पमाणो, विहुरो अह नरवई विचिंतेइ ।
किं मन्नि एस चक्की ?, जह दाणिं दुब्बलो अहयं ॥३३॥ मू भा.
संवच्छरेण धूअं, अमूढलक्खो उ पेसए अरिहा ।
हत्थिओ ओयरत्ति अ, वुत्ते चिन्ता पए नाण ॥३४॥ मू भा
उप्पण्णनाणरयणो, तिण्णपइण्णो जिणस्स पामूले ।
गतु तित्थं नमिउं, केवलिपरिसाइ आसीणो ॥३५॥ मू भा.
काऊण एगछत्तं, भरहोऽवि अ भुंजए विउलभोए ।
मरिईवि सामिपासे, विहरइ तवसंजमसमग्गो ॥३६॥ मू भा.
सामाइअमाईअं, इक्कारसमाउ जाव अंगाउ ।
उज्जुत्तो भत्तिगत्तो, अहिज्जिओ सो गुरुसगासे ॥३७॥ मू भा

માગધ, વરદામ, પ્રભાસ, સિન્ધુ, ખડપ્રપાત, અને તમિસ્રાગુહા પર્યન્ત જઈ સર્વ દેશોનો સાઠ હજાર વર્ષે વિજય કરીને ભરત પાછા આવ્યા. માગધાદિ તીર્થ વિગેરેનો વિજયકરી આવ્યા પછી સુદરીને દીક્ષા અપાવી, બાર વર્ષ પર્યન્ત અભિષેક થયો, ભાઇઓને આજ્ઞા માનવા કહ્યુ, તેઓને ભગવન્તે પ્રશ્ન કર્યો, દૃષ્ટાત આપ્યુ બાહુબલિ એ કોપ કર્યો, ચક્રિને નિવેદન કરવુ દેવતાનુ આવવુ હુ અધર્મથી યુદ્ધ નહિ કરુ, એમ વિચારીને રાજ્ય ત્યાગ, દીક્ષા લઇને પ્રતિમા ધારણ કરી, નાના ભાઇઓને નહિ વાદવા પડે માટે કેવલજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી, પ્રથમ દૃષ્ટિયુદ્ધ, તે પછી વચનયુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ. મુષ્ટિયુદ્ધ અને દડયુદ્ધ એ સર્વ પ્રકારના યુદ્ધમા ભરતચક્રિ જિતાયા (ત્યારે તેણે ચક્રનુ સ્મરણ કર્યું, ચક્ર પ્રાપ્ત થયુ, એટલે બાહુબલિએ કહ્યુ, ધિક્કાર છે આ રાજ્યને અને તને, પછી રાજ્યનો ત્યાગ કરી સ્વય પચમુષ્ટિ લોચ કરીને ધ્યાનમા ઉભા રહી ચિન્તવવા લાગ્યા કે) મારા નાના ભાઇઓ પૂર્વે દીક્ષા પામ્યા છે તેઓ જ્ઞાની થયા છે, તેથી હું પણ કેવળી થઇને ત્યા જઇશ, એમ વિચારીને પ્રતિમા અગીકાર કરી ઉભા. જિતાવાથી વિધુર થએલ તે ભરતરાજાએ વિચાર્યું કે શુ આ ચક્રિ છે ? હુ હવે નિર્બળ છુ ?, એક વર્ષ પછી ભગવાન્ અમૂઢલક્ષ્યવાલા ઋષભદેવે બાહુબલિ પાસે પુત્રીને (બે પુત્રીઓને) મોકલી અને કહેવડાવ્યુ કે "હસ્તીપરથી ઉતરો" એમ કહે છતે તેનો વિચાર કરીને પગ ઉપાડતાજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ જ્ઞાનરત્ન ઉત્પન્ન થએ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી જિનેશ્વરના ચરણમા જઇને તીર્થને નમસ્કાર કરીને કેવળીની પર્ષદામા બાહુબલિ બેઠા પછી એકછત્ર રાજ્ય કરીને ભરત ચક્રી વિપુલ ભોગો ભોગવવા લાગ્યા, અને મરીચિ પણ તપ-સયમયુક્ત સ્વામિની પાસે વિચરવા લાગ્યા ઉદ્યમવાન્ થઇને ભક્તિયુક્ત થઇ ગુરૂ પાસે તે સામાયિકાદિથી આરભીને અગીઆર અગ પર્યંત ભણ્યા ૩૨ થી ૩૭ મૂળ ભાષ્ય.

अह अण्णया कयाई, गिम्हे उण्हेण परिगयसरीरो ।
अण्हाणएण चइओ, इमं कुलिंगं विचिंतेइ ॥३५०॥

मेरुगिरीसमभारे, न हुमि समत्थो मुहुत्तमवि वोढुं ।
सामण्णए गुणे गुणरहिओ संसारमणुकखी ॥३५१॥

एवमणुचिंततस्स, तस्स निअगा मई समुप्पण्णा ।
लद्धो मए उवाओ, जाया मे सासया बुद्धी ३५२॥

समणा तिडडविरया, भगवंतो निहुअसकुइअअगा ।
अजिइंदिअदंडस्स उ, होउ तिदंडं महं चिधं ॥३५३॥

लोइदिअमुंडा संजया, उ अहयं खुरेण ससिहो अ ।
थूलगपाणिवहाओ, वेरमणं मे सया होउ ॥३५४॥

निक्किचणा य समणा, अकिंचणा मज्झ किंचण होउ ।
सीलसुगंधा समणा, अहय सीलेण दुग्गंधो ॥३५५॥

ववगयमोहा समणा, मोहच्छण्णस्स छत्तयं होउ ।
अणुवाहणा य समणा, मज्झ तु उवाहणा होउ ॥३५६॥

सुक्कंबरा य समणा, निरंबरा मज्झ धाउरत्ताइं ।
हुंतु इमे वत्थाइं, अरिहोमि कसायकलुसमई ॥३५७॥

वज्जंतऽवज्जभीरू, बहुजीवसमाउल जलारंभ ।
होउ मम परिमिएणं, जलेण ण्हाणं च पिअणं च ॥३५८॥

एवं सो रुइअमई, निअगमइविगप्पिअं इमं लिंगं ।
तद्धितहेउसुजुत्तं पारिव्वज्जं पवत्तेइ ॥३५९॥

अह तं पागडरूवं, दट्ठुं पुच्छेइ बहुजणो धम्मं ।
कहइ जईणं तो सो, विआलणे तस्स परिकहणा ॥३६०॥

धम्मकहाअक्खित्तो, उवट्ठिए देइ भगवओ सीसे ।
गामनगराइआइं, विहरइ सो सामिणा सद्धिं ॥३६१॥

समुसरण भत्त उग्गह, अंगुलि झय सक्क सावया अहिआ ।
जेआ वड्ढइ कागिणि, लंछण अणुसज्जणा अट्ठ ॥३६२॥

राया आइच्चजसो, महाजसे अइबले अबलभद्दे ।
बलविरिए कत्तावरिए, जलविरिए दंडविरिए अ ॥३६३॥

एएहिं अद्धभरहं, सयलं मुत्त सिरेण धरिओ अ ।
पवरो जिणिंदमउडो, सेसेहि न चाइओ वोढुं ॥३६४॥

अस्सावगपडिसेहो, छट्ठे छट्ठे अ मासि अणुओगो ।
कालेण य मिच्छत्तं, जिणतरे साहुवोच्छेओ ॥३६५॥

તે પછી અન્યદા કોઈ વખત ગ્રીષ્મઋતુમા ગરમીથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો તે અસ્નાન (નહી નહાવુ તે) પરિસહવડે (સ યમથી) ત્યજાએલો આ પ્રમાણે કુત્સિતલિ ગનુ ચિતવન કરવા લાગ્યો. ગુણરહિત અને સ સારની આકાક્ષાવાળો હુ મેરૂપર્વત સમાન ભારવાળા સાધુના ગુણો ધારણ કરવાને મુહૂર્ત માત્ર પણ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે વિચારતા તેને સ્વમતિ ઉત્પન્ન થઈ, કે મે ઉચિત ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, મને શાશ્વત બુદ્ધિ થઈ નિભૃત (મનના અશુભવ્યાપાર ચિતનના ત્યાગવાળા) સ કુચિત અ ગવાળા ભગવાન શ્રમણો ત્રણ દ ડથી વિરામ પામેલા છે, અને હુ તો અજીતે દ્રિય તથા દ ડથી વિરામ નહિ પામેલો હોવાથી મારુ ચિહ્ન (લિગ) ત્રિદ ડ હો શ્રમણો લોચવડે અને ઇન્દ્રિયવડે મુ ડ અને હુ અસ યત છુ તેથી અસ્રવડે મુ ડન અને શિખાવાળો થઈ, તેમજ સ્થૂલ પ્રાણિવધથી મારે હમ્મેશા વિરમણ હો સાધુઓ અકિ ચન હોવાથી નિષ્ક ચન છે, (હુ તેવો નથી તેથી) મારે કિ ચન (સુવર્ણાદિ) હો વળી શ્રમણો શીલવડે સુવાસીત છે, અને હુ તો શીલવડે દુર્ગ ધ છુ, સાધુઓ મોહરહિત છે અને હુ મોહથી આચ્છાદિત છુ તેથી મારે છત્ર હો. સાધુઓ ઉપાનહ (જોડા) રહિત છે, મારે ઉપાનહ (જોડા) હો. સાધુઓ શ્વેત વસ્રવાળા અને વસ્ર વિનાના છે, મારે ધાતુથી ર ગેલા વસ્ર હો કેમકે કષાયથી કલુષિતમતિવાળો હુ છુ, તેથી તે વસ્રો મને યોગ્ય છે પાપભીરૂ હોવાથી સાધુઓ બહુ જીવોથી સમાકુલ જળના આર ભનો ત્યાગ કરે છે, મારે પરિમિત જલવડે સ્નાન અને પાન હો એ પ્રમાણે રૂચિત મતિવાળા તેણે સ્વમતિથી વિકલ્પિત તેના હિતકારી એવા હેતુથી યુક્ત એવુ પરિવ્રાજક લિગ પ્રવર્તાવ્યુ. પછી તેવા પ્રકારનુ પ્રગટરૂપ જોઈને ઘણા માણસો તેને ધર્મ પૂછતા, તેથી તે તેઓને ઉત્તરમા સાધુઓનો ક્ષાન્ત્યાદિ ધર્મ સારી રીતે કહેતા ધર્મકથાથી બોધ પામી આવેલા શિષ્યો ભગવન્તને આપતા, અને ગામ-નગરાદિને વિષે સ્વામિની સાથે તે વિચરતા તે પછી અષ્ટાપદ પર્વતપર ભગવન્તનુ સમવસરણ થયુ ભરતમહારાજ આહાર લાવ્યા, ભગવન્તે તે ગ્રહણ ન કર્યો, ઇન્દ્રે અવગ્રહ પૂછયો, ભગવન્તે તે કહ્યો, ઇન્દ્રનુ રૂપ જોવાની ભરત રાજાની ઇચ્છા થવાથી ઇન્દ્રે અ ગુલી બતાવી, તે બાબતનો ઓચ્છવ કર્યો ત્યારથી ઇન્દ્રધ્વજોત્સવ પ્રવર્ત્યો, લાવેલા આહારને શુ કરુ ? એમ ભરતે પૂછવાથી ઇન્દ્ર કહ્યું કે તારાથી જે અધિક હોય તેઓને આપ, વિચાર કરતા "શ્રાવકો મારાથી અધિક છે" એમને તે આપ્યો, જમ્યા પછી ભરત રાજાના કહેવાથી તેઓ કહેતા કે "તુ જિતાયો છે, ભય વધે છે" કાકિણીરત્નથી શ્રાવકના ચિન્હ કર્યા, આ પ્રમાણે આઠ પાટ લગી ચાલ્યુ અને ધર્મનુ પ્રવર્તન પણ આઠ તીર્થ કર સુધી ચાલ્યુ. ભરત પછી આદિત્યયશા, મહાયશા, અતિબળ, બળભદ્ર, બળવીર્ય, કાર્તવીર્ય, જળવીર્ય, અને દ ડવીર્ય રાજાઓ થયા, તેમણે સકળ અર્ધભરત ભોગવ્યુ, અને જિનેશ્વરનો શ્રેષ્ઠમુકુટ મસ્તકે ધારણ કર્યો, બીજાવડે તે ધારણ કરી શકાયો નહિ પછી જે શ્રાવક નહતા તેમનો

નિષેધ કર્યો, ૭ છ મહિને અનુયોગ (પરીક્ષા) થતી, કેટલાક કાળ ગયા પછી નવમા જિનના આંતરે સાધુઓનો વિયોગ થવાથી તેઓ મિથ્યાત્વ પામ્યા ૩૬૫

હવે ઉક્તાનુક્તાર્થ દ્વારસગ્રહની ગાથા અને દ્વારો કહે છે.

दाण च माहणाण,[1] वेए[2] कासी अ पुच्छ[3] निव्वाण[4] ।
कुडा[5] थूम[6] जिणहरे,[7] कविलो[8] भरहस्सदिक्खा[9] अ ॥३६६॥   मूलदारगाहा
पुणरवि अ समोसरणे, पुच्छीअ जिण तु चक्किणा भरहे ।
अप्पुट्ठो अ दसारे, तित्थयरो को इहं भरहे ? ॥३६७॥
जिणचक्किदाराण, वण्ण[1] पमाणाइं[2] नाम[3] गोत्ताइं[4] ।
आऊ[5] पुर[6] माइ[7] पियरो,[8] परियाय[9] गइं च[10] साहीअ ॥३६८॥

जारिया लोअगुरु, भरहे वासमि केवली तुब्भे
एरिसया कइ अन्ने, ताया ? होहिंति तित्थयरा ? ॥३८॥ मू. भा
अह भणइ जिणवरिंदो, भरहे वासंमि जारिसो अहयं ।
एरिसया तेवीस, अण्णे होहिंति तित्थयरा ॥३६९॥
होही अजिओ[2] संभव,[3] अभिणदण[4] सुमइ[5] सुप्पभ[6] सुपासो[7] ।
ससि[8] पुप्फदंत[9] सीअल[10], सिज्जसो[11] वासुपुज्जा[12] अ ॥३७०॥
विमल[13] मणतइ[14] धम्मो,[15] संती[16] कुथू[17] अरो[18] अ मल्ली[19] अ ।
मुणिसुव्वय[20] नमि[21] नेमी,[22] पासो[23] तह वद्धमाणो[24] अ ॥३७१॥

ભરત રાજાએ માહણોને—શ્રાવકોને દાન ૧, તીર્થંકરની સ્તુતિનુ સ્વરૂપ છે જેમા એવા અને શ્રાવક ધર્મનુ પ્રતિપાદન કરનારા, તેઓને સ્વાધ્યાય માટે ભરતે આર્યવેદો કર્યા ૨, (અનાર્યવેદો હમણા ચાલે છે, તે પાછળથી સુલસ યાજ્ઞવલ્કઆદિકે રચ્યા.) ભગવન્તને પ્રશ્ન ૩, ભગવન્તનુ અષ્ટાપદે નિર્વાણ ૪, દેવોએ અગ્નિકુડ કર્યા ૫, સ્તૂપ બનાવ્યા ૬, ભરતે જિનગૃહ રચાવ્યા ૭, કપિલની દીક્ષા ૮ ભરતની દીક્ષા ૯ (આ નવ દ્વારો કહેવાશે. એમાના પહેલા બે દ્વાર પ્રથમ કહેવાઈ ગયા છે) પુન પણ ભરતે સમવસરણમા જિનેશ્વરને પૂછયુ કે ભગવન્ ! આ ભરતક્ષેત્રમા અહી કોણ ચક્રવર્તિ અને તીર્થંકર છે, અને વાસુદેવ છે ? (આથી) જિન-ચક્રિ અને વાસુદેવના વર્ણ પ્રમાણ નામ ગોત્ર આયુ-નગર-માતા-પિતા-પર્યાય-અને ગતિ કહી, હે તાત ! જેવા લોકગુરૂ કેવળી ભગવન્ત આપ છો, તેવા બીજા તીર્થંકરો હે પિતાજી ! કેટલા થશે ? જિનેશ્વરે કહ્યુ-ભરત ! જેવા અમે છીએ, તેવા બીજા ત્રેવીસ તીર્થંકરો આ ભરતને વિશે થશે અમારા પછી અનુક્રમે અજીતનાથ, સભવનાથ, અભિનદન, સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભુ સુપાર્શ્વનાથ, ચદ્રપ્રભ, પુષ્પદત, શીતળનાથ, શ્રેયાસનાથ, વાસુપૂજ્ય, વિમળનાથ, અનતનાથ, ધર્મનાથ, શાન્તિનાથ, કુથુનાથ, અરનાથ, મલ્લિનાથ, મુનિસુવ્રત, નમિનાથ, નેમનાથ પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન સ્વામિ થશે ૩૬૬ થી ૩૭૧

अह भणइ नरवरिंदो, भरहे वासंमि जारिसो उ अहं ।
तारिसया कइ अन्ने, ताया होहिंति रायाणो ? ॥३७२॥
अह भणइ जिणवरिंदो, जारिसओ तं नरिंदसद्दूलो ।
एरिसया एक्कारस, अण्णे होहिंति रायाणो ॥३७३॥
होही सगरो[2] मघव,[3] सणकुमारो[4] य रायसद्दूलो ।
संती[5] कुंथू[6] अ अरो,[7] होइ सुभूमो[8] य कोरव्वो ॥३७४॥
णवमो अ महापउमो,[9] हरिसेणे[10] चेव रायसद्दूलो ।
जयनामो[11] अ नरवई, बारसमो बंभदत्तो[12] अ ॥३७५॥
होहिंति वासुदेवा, नव अण्णे नीलपीअकोज्जिा ।
हलमुसलचक्कजोही, सतालगरुडज्झया दो दो ॥३९॥ मू भा
तिविट्ठू[1] अ दिविट्ठू,[2] सयभू[3] पुरिसुत्तमे[4] पुरिसीहे[5] ।
तह पुरिसपुंडरीए,[6] दत्ते[7] नारायणे[8] कण्हे[9] ॥४०॥ मू भा
अयले[1] विजए[2] भद्दे,[3] सुप्पभे[4] अ सुदंसणे[5] ।
आणंदे[6] णंदणे[7] पउमे[8] रामे[9] आवि अपच्छिमे ॥४१॥ भा
आसग्गीवे[1] तारय,[2] मेरय[3] महुकेढवे[4] निसुंभे[5] अ ।
बलि[6] पहराए[7] तह रावणे[8] अ नवमे जरासिंधू[9] ॥४२॥ भा
एए खलु पडिसत्तू, कित्तीपुरिसाण वासुदेवाण ।
सव्वे अ चक्कजोहि, व्वे अ हया चक्केहिं ॥४३॥ भा

ચક્રવર્તિ ભરતે કહ્યુ, હે તાત ! ભારતવર્ષમા જેવો હુ ચક્રવર્તિ રાજા છુ તેવા બીજા કેટલા રાજાઓ થશે ? પછી જિનેશ્વરે કહ્યુ, જેવો તુ નરેન્દ્રશાર્દૂલ છે, તેવા બીજા અગીઆર રાજાઓ થશે. સગર, મઘવા સનત્કુમાર, શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, સુભૂમ (કૌરવ્યગોત્રી) નવમા મહાપદ્મ, હરિષેણ, જયસેનરાજા અને બારમો બ્રહ્મદત્ત ચક્રિ થશે. બીજા નવ વાસુદેવ અને બલદેવ થશે, તેઓ લીલા-પીળા વસ્ત્ર પહેરનારા, હળમુશળ અને ચક્રથી યુદ્ધ કરનારા તેમજ તાલ ગરૂડના ચિન્હની ધજાવાળા એ બન્ને હોય છે. ત્રિપૃષ્ઠ, દ્વિપૃષ્ઠ, સ્વયંભૂ, પુરૂષોત્તમ, પુરૂષસિંહ, પુરૂષપુંડરીક, દત્ત, નારાયણ અને કૃષ્ણ (એ નવ વાસુદેવ) અચળ, વિજય, ભદ્ર, સુપ્રભ, સુદર્શન, આનંદ, નંદન, પદ્મ અને રામ (એ નવ બળદેવ) અશ્વગ્રીવ, તારક, મેરક, મધુકૈટભ, નિશુંભ, બલિ, પ્રલ્હાદ, રાવણ, અને નવમો જરાસિન્ધુ, એ નવ પ્રતિવાસુદેવ કીર્તિપુરૂષ વાસુદેવના શત્રુઓ છે. તે બધા ચક્રથી યુદ્ધ કરનારા અને પોતાનાજ ચક્રથી મૃત્યુ પામેલા હોય છે ૩૭૨થી૩૭૫ ભા. ૩૯થી૪૩,

હવે તીર્થંકરોના વર્ણ તથા શરીરનુ પ્રમાણ કહે છે.

पउमाभ वासुपुज्जा, रत्ता ससिपुप्फदंत ससिगोरा ।
सुव्वय नेमी काला, पासो मल्ली पियंगाभा ॥३७६॥
वरकणगतविअगोरा, सोलस तित्थकरा मुणेयव्वा ।
एसो वण्णविभागो, चउवीसाए जिणवराण ॥३७७॥
उसभो पंचधणुसय, पासो नव सत्तरयणियो वीरो ।
सेसट्ठ पंच अट्ठय, पण्णा दस पंच परिहीणा ॥ प्रक्षिप्ता
पंचेव[1] अद्धपंचम[2], चत्तार[3] द्धट्ठ[4] तह तिगं[5] चेव ।
अड्ढाइज्जा[6] दुण्णि[7] अ, दिवड्ढ[8] मेग धणुसयं[9] च ॥३७८॥
नउई[10] असीई[11] सत्तरि[12], सट्ठी[13] पण्णास[14] होइ नायव्वा ।
पणयाल[15] चत्त[16] पणतीस[17], तीसा[18] पणवीस[19] वीसा[20] य ॥३७९॥
पण्णरस[21] दस[22] धणूणि नव[23], पासो सत्तरयणिओ वीरो[24] ।
नामा पुव्वुत्ता खलु, तित्थयराणं मुणेयव्वा ॥३८०॥

પદ્મપ્રભ અને વાસુપૂજ્ય રક્તવર્ણના, ચન્દ્રપ્રભ અને પુષ્પદંત ચન્દ્રસમાન ગૌરવર્ણવાળા, મુનિસુવ્રત અને નેમીનાથ શ્યામવર્ણવાળા, પાર્શ્વનાથ અને મલ્લીનાથ રાયણ વૃક્ષના જેવા વર્ણવાળા, બાકીના સોળ તીર્થંકર તપાવેલા ઉત્તમ સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળા જાણવા એ પ્રમાણે ચોવીસે જિનવરોનો વર્ણ વિભાગ છે પેહેલા રીષભદેવ તીર્થંકરનુ પાચશો ધનુષ્ય અને તેવીસમા પાર્શ્વનાથનુ નવ હાથ અને મહાવીર સ્વામિનુ સાત હાથનુ અને બીજાથી નવ સુધીના તીર્થંકરોનુ શરીર એક બીજાથી પચાશ પચાશ ધનુષ્ય ઓછા કરવા અને દશમાથી ચૌદ સુધીના તીર્થંકરોનુ શરીર એક બીજાથી દશ દશ ધનુષ્ય ઓછુ કરવુ અને બાકીના આઠનુ શરીર એક બીજાથી પાચ પાચ ધનુષ્ય ઓછુ કરવુ. ૫૦૦ ધનુષ્ય (૧) સાડા ચારસો ધનુષ્ય (૨) ચારસો ધનુષ્ય. (૩) સાડા ત્રણુસો ધનુષ્ય (૪) ત્રણુસો ધનુષ (૫) અઢીસો ધનુષ (૬) બસો ધનુષ (૭) દોઢસો ધનુષ (૮) સો ધનુષ (૯) નેવુ ધનુષ (૧૦) એસી ધનુષ (૧૧) સીતેર ધનુષ (૧૨) સાઠ ધનુષ (૧૩) પચાસ ધનુષ (૧૪) પીસ્તાલીસ ધનુષ (૧૫) ચાલીસ ધનુષ (૧૬) પાત્રીસ ધનુષ (૧૭) ત્રીસ ધનુષ (૧૮) પચીસ ધનુષ (૧૯) વીસ ધનુષ (૨૦) પંદર ધનુષ (૨૧) દસ ધનુષ (૨૨) નવ હાથ (૨૩) અને સાત હાથનુ પ્રમાણુ (૨૪) (એ પ્રમાણે વર્ધમાન પર્યન્તના જિનોનુ અનુક્રમે જાણવુ) તીર્થંકરના નામો પૂર્વે કહ્યા છે તેજ જાણવા ૩૭૬ થી ૩૮૦.

હવે તીર્થંકરના ગોત્ર, નગર અને માતા-પિતાના નામો કહે છે.

मुणिसुव्वओ अ अरिहा, अरिट्ठनेमी अ गोअमसगुत्ता ।
सेसा तित्थयरा खलु, कासवगुत्ता मुणेयव्वा ॥३८१॥
इक्खागभूमि[1] उज्झा,[2] सावत्थि[3] विणीअ[4] कोसलपुरं[5] च ॥
कोसंबी[6] वाणारसी[7] चंदाण[8] तहय काकंदी ॥३८२॥

भद्दीलपुर[१०] सीहपुरं[११] चंपा[१२] कंपिल्ल[१३] उज्झ[१४] रयणपुरं[१५] ।
तिण्णेव गयपुरंमी[१८] महिला[१९] तह चेव रायगिहं[२०] ॥३८३॥
मिहिला[२१] सोरिअनयरं[२२] वाणारसि[२३] तहय होइ कुंडपुरं[२४] ।
उसभाईण जिणाण,जम्मणभूमी जहासंखं ॥३८४॥
मरुदेवि[१] विजय[२] सेणा[३] सिद्धत्था[४] मंगला[५] सुसीमा[६] य ।
पुहवी[७] लक्खण[८] सामा[९] नंदा[१०] विण्हू[११] जया[१२] रामा[१३] ॥३८५॥
सुजसा[१४] सुव्वय[१५] अइरा[१६] सिरि[१७] देवी[१८] पभावइ[१९] ।
पउमावई[२०]अ वप्पा[२१]अ, सिव[२२] वम्मा[२३] तिसला[२४] इअ ॥३८६॥
नाभी[१] अ जिअसत्त[२] अजियारि[३] संवरे[४] इअ ।
मेहे[५] धरे[६] पइट्ठे[७] अ, महसेणे[८] अ खत्तिए ॥३८७॥
सुग्गीवे[९] दढरहे[१०] विण्हू[११] वसुपुज्जे[१२] अ खत्तिए ।
कयवम्मा[१३] सीहसेणे[१४] अ, माणू[१५] विससेणे[१६] इअ ॥३८८॥
सूरे[१७] सुदंसणे[१८] कुंभे[१९] सुमित्तु[२०] विजए[२१] समुद्दविजए[२२] अ ।
राया अ अस्ससेणे[२३] सिद्धत्थे[२४] वि य खत्तिए ॥३८९॥
सव्वेऽवि गया मुक्खं जाइजरामरणबंधणविमुक्का ।
तित्थयरा भगवंतो सासयसुक्खं निराबाहं ॥३९०॥

મુનિસુવ્રતજિન અને અરિષ્ટનેમી ગૌતમગોત્રીય, તથા બાકીના તીર્થંકરો કાશ્યપગોત્રીય જાણવા ઈક્ષ્વાકુ ભૂમિ ૧ અયોધ્યા ૨, શ્રાવસ્તી ૩, વિનીતા ૪, કોશલપુર ૫, કોશાંબી ૬ વાણારસી ૭, ચંદ્રાનન ૮, કાકંદી ૯, ભદ્દિલપુર ૧૦, સિંહપુર ૧૧ ચંપાપુરી ૧૨, કંપીલ ૧૩, અયોધ્યા ૧૪, રત્નપૂર, ૧૫, ગજપુર, ૧૬, ૧૭, ૧૮, મિથિલા ૧૯, રાજગૃહ ૨૦, મિથિલા, ૨૧, શૌર્યનગર ૨૨, વાણારસી ૨૩, અને કુંડપુર ૨૪, એ પ્રમાણે ઋષભાદિ ચોવીસ જિનોની અનુક્રમે જન્મભૂમિઓ છે મરૂદેવી ૧, વિજયા ૨ સેના ૩, સિદ્ધાર્થા ૪, મંગળા ૫, સુસીમા ૬, પૃથ્વી ૭, લક્ષ્મણા ૮, શ્યામા ૯, નંદા ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧ જયા ૧૨ રામા ૧૩ સુયશા ૧૪, સુવ્રતા ૧૫, અચિરા ૧૬, શ્રી ૧૭, દેવી ૧૮, પ્રભાવતી ૧૯, પદ્માવતી ૨૦, વપ્રા ૨૧, શિવા ૨૨, વામા ૨૩ અને ત્રિશલા ૨૪, (એ ચોવીસ જિનની માતાઓના નામ જાણવા) નાભી ૧, જિતશત્રુ ૨, જિતારિ ૩, સંવર ૪, મેઘ ૫ ધર ૬ પ્રતિષ્ઠ ૭, મહાસેન ૮, સુગ્રીવ ૯, દઢરથ ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧, વસુપૂજ્ય ૧૨, કૃતવર્મા ૧૩, સિંહસેન ૧૪, ભાનૂ ૧૫, વિશ્વસેન ૧૬, સૂર ૧૭, સુદર્શન ૧૮, કુંભ ૧૯, સુમિત્ર ૨૦, વિજય ૨૧, સમુદ્રવિજય ૨૨, અશ્વસેન રાજા ૨૩ અને સિદ્ધાર્થ રાજા (એ ચોવીસ જિનના પિતાઓના નામો જાણવો) બધાએ તીર્થંકર ભગવન્તો જન્મ જરા મરણ અને બંધનથી મુક્ત થઈને નિરાબાધ શાશ્વત સુખવાળા મોક્ષમા ગયા છે ૩૮૧થી ૩૯૦.

હવે ચક્રવર્તિના વર્ણ-શરીરપ્રમાણ-ગોત્ર-આયુષ-નગર-માતાપિતાના નામો અને ગતિ કહે છે.

सव्वेऽवि एगवण्णा, निम्मलकणगप्पभा मुणेयव्वा ।
छक्खंडभरहसामी, तेसिं पमाणं अओ पुच्छं ॥३९१॥
पंचसय[1] अद्धपंचम[2] बायालीसा य अद्धघणुअं[3] च ।
इगयाल धणूसद्धं[4] च चउत्थे पंचमे चत्ता[5] ॥३९२॥
पणतीसा[6] तीसा[7] पुण अट्ठावीसा[8] य वीसइ[9] धणूणि ।
पण्णरस[10] बारसेव[11] य अपच्छिमो सत्त[12] य धणूणि ॥३९३॥
कासवगुत्ता सव्वे चउदसरयणाहिवा समक्खाया ।
देविंदवंदिएहिं जिणेहिं जिअरागदोसेहिं ॥३९४॥
चउरासीई[1] बावत्तरी[2] अ पुव्वाण सहसहस्साइं ।
पंच[3] य तिण्णि[4] य एग[5] च सयसहस्सा उ वासाणं ॥३९५॥
पंचाणउइ सहस्सा[6] चउरासीई[7] अ अट्ठमे सट्ठी[8] ।
तीसा[9] य दस[10] य तिण्ण[11] य अपच्छिमे सत्त वाससया[12] ॥३९६॥
जम्मण विणीय[1] उज्झा[2] सावत्थी[3] पंच हत्थिणपुरंमि[8] ।
वाणारसि[9] कंपिल्ले[10] रायगिहे चेव[11] कंपिल्ले[12] ॥३९७॥
सुमंगला[1] जसवई[2] भद्दा[3] सहदेवि[4] अइर[5] सिरि[6] देवी[7] ।
तारा[8] जाला[9] मेरा[10] य वप्पगा[11] तहय चूलणी[12] अ ॥३९८॥
उसमे[1] सुमित्तविजए[2] समुद्दविजए[3] अ अस्ससेणे[4] अ ।
तह वीससेण[5] सूरे[6] सुदंसणे[7] कत्तविरिए[8] अ ॥३९९॥
पउमुत्तरे[9] महहरी[10] विजए राया[11] तहेव बंभे[12] अ ।
ओसप्पिणी इमीसे पिउनामा चक्कवट्टीण ॥४००॥
अट्ठेव गया मोक्खं सुभुमो बंभो अ सत्तमिं पुढविं ।
मघव सणंकुमारो सणकुमारं गया कप्प ॥४०१॥

છ ખંડ ભરતના સ્વામી બધાએ ચક્રિઓ નિર્મળ સુવર્ણના જેવા એકજ વર્ણવાળા જાણવા હવે પછી તેઓના શરીરનુ પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલા ચક્રિનુ પાચસો ધનુષ, બીજાનુ સાડાચારસો ધનુષ, ત્રીજાનુ સાડીબેતાળીસ ધનુષ, ચોથાનુ સાડીએકતાલીસ ધનુષ, પાચમાનુ ચાળીસ ધનુષ, છઠ્ઠાનુ પાત્રીસ, સાતમાનુ ત્રીસ, આઠમાનુ અઠ્ઠયાવીસ, નવમાનુ વીસ, દસમાનુ પંદર અગીઆરમાનુ બાર અને છેલ્લા બારમાનુ સાત ધનુષ પ્રમાણ શરીર જાણવુ હવે દ્રોથી વંદિત અને જેમણે રાગદ્વેષ જીત્યા છે એવા જિનેશ્વરોએ સર્વ

ચક્રિઓને કાશ્યપગોત્રવાળા અને ચૌદ રત્નોના સ્વામિ કહ્યા છે. પહેલા ચક્રિનુ ચોરાશી લાખ પૂર્વનુ, બીજાનુ બહોતર લાખ પૂર્વનુ, ત્રીજાનુ પાચલાખ વર્ષનુ, ચોથાનુ ત્રણ લાખનુ, પાચમાનુ એક લાખ વર્ષનુ, છઠ્ઠાનુ ૫ચાણુ હજાર, સાતમાનું ચોરાશી હજાર, આઠમાનુ સાઠ હજાર, નવમાનુ ત્રીસ હજાર. દસમાનુ દસ હજાર, અગીયારમાનું ત્રણ હજાર અને છેલ્લા બારમાનુ સાતસો વર્ષનુ આયુ જાણવું. પહેલાની જન્મભૂમિ વિનીતા, બીજાની અયોધ્યા, ત્રીજાની શ્રાવસ્તી, પછી પાચ (ચોથા-પાચમા-છઠ્ઠા-સાતમા અને આઠમા)ની હસ્તિનાપુર, નવમાની વાણારસી. દસમાની કાપીલ્યપુર, અગીયારમાની રાજગૃહિ, અને બારમાની કાપીલ્યપુર છે હવે માતાના નામ કહે છે સુમંગળા, યશસ્વતી, ભદ્રા, સહદેવી, અચિરા, શ્રી, દેવી, તારા, જ્વાળા, મેરા, વપ્રકા, અને ચુલની (એ બાર ચક્રીની માતાઓ જાણવી.) હવે પીતાના નામ કહે છે ઋષભદેવ, સુમિત્રવિજય, સમુદ્રવિજય, અશ્વસેન, વિશ્વસેન, સૂર, સુદર્શન, કાર્તવીર્ય, પદ્મોત્તર, મહાહરિ, વિજયસેન, અને બ્રહ્મ-સેન (એ આ અવસર્પિણીના બાર ચક્રવર્તિના પિતા જાણવા) બારમાથી આઠ ચાક્ર મોક્ષે ગયા, સુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત સાતમીનરકે ગયા, મઘવા અને સનત્કુમાર ચક્રિ સનત્કુમાર દેવલોકમા ગયા. ૩૯૧ થી ૪૦૧

હવે વાસુદેવ-બળદેવના વર્ણ-પ્રમાણાદિ કહે છે

वण्णेण वसुदेवा सव्वे नीला बला य सुक्किलया ।
एएसिं देहमाणं वुच्छामि अहाणुपुव्वीए ॥४०२॥
पढमो धणूणऽसीई[1] सत्तरि[2] सट्ठी[3] अ पण्ण[4] पणयाला[5] ।
अउणत्तीसं[6] च धणू छव्वीसा[7] सोलस[8] दसेव[9] ॥४०३॥
बलदेववासुदेवा अट्ठेव हवंति गोयमसगुत्ता ।
नारायणपउमा पुण कासवगुत्ता मुणेअव्वा ॥४०४॥
चउरासीइ[1] बिसत्तरि[2] सट्ठी[3] चत्ता[4] य दस[5] य लक्खाइं ।
पण्णट्ठि[6] सहस्साइं छप्पन्ना[7] वार[8]सेग[9] च ॥४०५॥
पंचासीई[1] पणणत्तरि[2] अ पणणट्ठी[3] पंचवण्णा[4] य ।
सत्तरस[5] य सहस्सा पचमए आउअं होइ ॥४०६॥
पंचासीइ[6] सहस्सा पण्णट्ठी[7] तहय चेव पण्णरस[8] ।
वारस सयाइ[9] आउं बलदेवाणं जहासंखं ॥४०७॥
पोअण[1] वारवइतिगं[2 3 4] अस्सपुरं[5] तहइ होइ चक्कपुरं[6] ।
वाणारसी[7] रायगिहं[8] अपच्छिमो जाओ महुराए[9] ॥४०८॥
मिगावई[1] उमा[2] चेव पुहवी[3] सीआ[4] य अम्मया[5] चेव ।
लच्छीमई[6] सेसमई[7] केगमई[8] देवई[9] इअ ॥४०९॥

भद्द[1] सुभद्दा[2] सुप्पभ[3] सुदंसण[4] विजय[5] वेजयंती[6] अ ।
तहय जयंती[7] अपराजिआ[8] य तह रोहिणी[9] चेव ॥४१०॥
हवइ पयावइ[1] बंभो[2] रुद्दो[3] सोमो[4] सिवो[5] महसिवो[6] अ ।
अग्गिसिहे[7] अ दसरहे[8] नवमे भणिए अ वसुदेवे[9] ॥४११॥
परिआओ पव्वज्जाऽभावाओ नत्थि वासुदेवाणं
होई बलाण सो पुण पढमऽणुओगाओ णायव्वो ॥४१२॥
एगो अ सत्तमाए पंच य छट्ठीए पंचमी एगो ।
एगो अ चउत्थीए कण्हो पुण तच्चपुढवीए ॥४१३॥
अट्ठंतगडा रामा एगो पुण बंभलोगकप्पंमि ।
उववण्णु तओ चइउं सिज्झिस्सइ भारहे वासे ॥४१४॥
अणिआणकडा रामा सव्वेऽवि अ केसवा निआणकडा ।
उड्ढंगामी रामा केसव सव्वे अहोगामी ॥४१५॥

બધા વાસુદેવો નીલવર્ણવાળા, અને બળદેવો શુક્લવર્ણવાળા હોય છે હવે પછી અનુક્રમે તેઓના દેહનુ પ્રમાણ કહીશુ પહેલા વાસુદેવનુ શરીર એંશી ધનુષ પ્રમાણ, બીજાનુ સીત્તેર, ત્રીજાનુ સાઠ ધનુષ, ચોથાનુ પચાસ ધનુષ, પાચમાનુ પીસ્તાલીશ ધનુષ, છઠ્ઠાનુ ઓગણત્રીસ ધનુષ, સાતમાનુ છવીસ ધનુષ, આઠમાનુ સોળ ધનુષ, અને નવમાનુ દસ ધનુષજ શરીર હોય છે આઠ બળદેવ–વાસુદેવ ગૌતમગોત્રીય હોય છે, અને નારાયણ તથા પદ્મ એ બે કાશ્યપગોત્રીય જાણવા હવે તેમનુ આયુષ્ય કહે છે. પહેલાનુ ચોરાશી લાખ વર્ષનુ, બીજાનુ બહોતેર લાખ વર્ષનુ, ત્રીજાનુ સાઠ લાખ વર્ષનુ, ચોથાનુ ત્રીસ લાખ વર્ષનુ, પાચમાનુ દસ લાખ વર્ષનુ, છઠ્ઠાનુ પાસઠ હજાર વર્ષનુ, સાતમાનુ છપ્પન હજાર વર્ષનુ, આઠમાનુ બાર હજાર વર્ષનુ, અને નવમા વાસુદેવનુ એક હજાર વર્ષનુ આયુષ જાણવુ પહેલા બળદેવનુ પચાશી લાખ વર્ષનુ, બીજાનુ પચોતેર લાખ વર્ષનુ ત્રીજાનુ પાસઠ લાખનુ, ચોથાનુ પચાવન લાખ વર્ષનુ, પાચમાનુ સત્તર લાખ વર્ષનુ, છઠ્ઠાનુ પચાશી હજાર વર્ષનુ, સાતમાનુ પાસઠ હજાર વર્ષનુ, આઠમાનુ પદર હજાર વર્ષનુ અને નવમાનુ બારસો વર્ષનુ, એ પ્રમાણે અનુક્રમે બળદેવોનુ આયુષ્ય જાણવુ. હવે નગરીઓ કહે છે પહેલો વાસુદેવ પોતનદ્વારમા પછીના ૨–૩–૪ દ્વારીકામા, પાચમો અશ્વપુરમા છઠ્ઠો ચક્રપુરમા, સાતમો વાણારશીમા, આઠમો રાજગૃહીમા અને છેલ્લો નવમો વાસુદેવ મથુરાનગરીમા થયો. હવે માતાના નામ કહે છે. મૃગાવતી, ઊમા, પૃથ્વી, સીતા, અમૃતા, લક્ષ્મીવતી, શેષવતી, કકૈયી, અને દેવકી. (એ નવ વાસુદેવની માતાઓ) ભદ્રા, સુભદ્રા, સુપ્રભા, સુદર્શના, વિજ્યા, વૈજયતી, જયતી, અપરાજિતા, અને રોહીણી (એ નવ બળદેવની માતાઓ) પ્રજાપતિ, બ્રહ્મ, રૂદ્ર, સોમ, શિવ, મહાશિવ, અગ્નિસિહ, દશરથ, અને નવમા વસુદેવ (એ નવ બળદેવ–વાસુદેવના પિતા જાણવા) વાસુદેવોને દીક્ષાના અભાવથી પર્યાય નથી, બળદેવોને છે, પણ તે પહેલા અનુયોગથી જાણવો એક

સાતમી નરકે, પાંચ છઠ્ઠી નરકે, એક પાચમી નરકે, એક ચોથી નરકે, અને કૃષ્ણ ત્રીજી નરકે આઠ બળદેવ અન્તકૃત થયા, એટલે કર્મનો અત કરીને મોક્ષ ગયા અને એક બળદેવ બ્રહ્મદેવલોકમા ઉત્પન્ન થયા. ત્યાથી ચ્યવીને ભરતક્ષેત્રમા મોક્ષે જશે બળદેવોએ નિઆણું નથી કર્યું, વાસુદેવો નિઆણુ કરવા વાલા હોય છે, બધા બળદેવો ઉર્ધ્વગામી હોય છે, અને વાસુદેવો અધોગામી હોય છે. ૪૦૨ થી ૪૧૫

હવે જિનના આતરાઓ કહે છે

उसभो वरवसभगई ततिअसमापच्छिममि कालंमि ।
उप्पन्नो पढमजिणो भरहपिआ भारहे वासे ॥१॥
पण्णासा लक्खेहिं कोडीणं सागराण उसभाओ ।
उप्पण्णो अजिअजिणो ततिओ तीसाए लक्खेहिं ॥२॥
जिणवसहसभवाओ दसहि उ लक्खेहि अयरकोडीणं ।
अभिनंदणो उ भगवं एवइकालेण उप्पण्णो ॥३॥
अभिणंदणाउ सुमती नवहि उ लक्खेहि अयरकोडीण ।
उप्पण्णो सुहपुण्णो सुप्पभनामस्स वोच्छामि ॥४॥
णउईय सहस्सेहिं कोडीण सागराण पुण्णाण ।
सुमइजिणाउ पउमो एवतिकालेण उप्पन्नो ॥५॥
पउमप्पहनामाओ नवहि सहस्सेहि अयरकोडीण ।
कालेणेवइएणं सुपासनामो समुपन्नो ॥६॥
कोडीसएहि नवहि उ सुपासनामा जिणो समुपन्नो ।
चदप्पभो पभाए पभासयंतो उ तेलोक्कं ॥७॥
णउईए कोडीहिं ससीउ सुविहो जिणो समुप्पन्नो ।
सुविहिजिणाओ नवहि उ कोढीहिं सीअलो जाओ ॥८॥
सीअलजिणाउ भयवं सिज्जसो सागराण कोडीए ।
सागरसयऊणाए वरिसेहिं तहा इमेहिं तु ॥९॥
छव्वीसाए सहस्सेहिं चेव छावट्ठि सयसहस्सेहिं ।
एतेहिं ऊणिआ खलु कोडी मग्गिल्लिआहोइ ॥१०॥
चउपन्ना अयराण सिज्जंसाओ जिणो उ वसुपुज्जो ।
वसुपुज्जाओ विमलो तीसहि अयरेहि उप्पण्णो ॥११॥
विमलजिणा उप्पन्नो नवहिं अयरेहि णंतई जिणोऽवि ।
चउ सागरनामेहिं अणंतइतो जिणो धम्मो ॥१२॥

धम्मजिणाओ सतो तिहि उ तिचउभागपलिअऊणेहिं ।
अयरेहि समुप्पण्णो पलिअद्धेणं तु कुंथुजिणो ॥१३॥
पलिअचउब्भागूण कोडीसहस्सूणएण वासाणं ।
कुथूओ अरनाथो कोडीसहस्सेण मल्लिजिणो ॥१४॥
मल्लिजिणाओ मुणिसुव्वओ य चउपन्न वासलक्खेहि ।
सुव्वयनामाओ नमी लक्खेहिं छही उ उप्पण्णो ॥१५॥
पंचहिं लक्खेहिं तओ अरिठ्ठनेमी जिणो समुप्पण्णो ।
तेसीइ सहस्सेहिं सएहि अत्तठ्ठमेहिं च ॥१६॥
नेमीओ पासजिणो पासजिणाओ य होइ वीरजिणो ।
अड्ढाइज्जसएहिं गएहि वासेहि उप्पण्णो ॥१७॥

ઉત્તમ વૃષભના જેવી ગતિવાળા ભરતના પિતા પ્રથમ જિનેશ્વર ઋષભદેવ ભારત વર્ષની અંદર ત્રીજા આરાના પાછલા ભાગમા ઉત્પન્ન થયા. ઋષભદેવ પછી પચાસલાખ કોટી સાગરોપમ પછી અજીતનાથ થયા, તે પછી ત્રીસલાખ કોટી સાગરોપમે સંભવનાથ થયા. સંભવનાથથી દસલાખ કોટી સાગરોપમ વીત્યા પછી અભિનંદન જિન થયા, અભિનંદન પછી નવ લાખી કોટી સાગરોપમે સુમતિનાથ ઉત્પન્ન થયા તે પછી નેવુહજાર કોટી સાગરોપમે પદ્મપ્રભ થયા પદ્મપ્રભ પછી નવહજાર કોટી સાગરોપમે સુપાર્શ્વનાથ થયા તે પછી નવસોકોટી સાગરોપમે ચંદ્રપ્રભ થયા, ચંદ્રપ્રભુ પછી નેવુકોટી સાગરોપમે પુષ્પદંત થયા, તે પછી નવકોટી સાગરોપમે શીતળનાથ થયા. શીતળનાથ પછી એક કોટી સાગરોપમમા સો સાગરોપમ છાસઠ લાખ છવીસહજાર ન્યૂન વર્ષે શ્રેયાસનાથ થયા શ્રેયાસનાથ પછી ચોપન સાગરોપમે વાસુપૂજ્ય થયા, વાસુપૂજ્ય પછી ત્રીસ સાગરોપમે વિમળનાથ ઉત્પન્ન થયા, વિમળનાથ ઉત્પન્ન થયા પછી નવ સાગરોપમે અનંતનાથ થયા, અનંતનાથ પછી ચાર સાગરોપમે ધર્મનાથ થયા, ધર્મનાથ પછી એક પલ્યોપમના ચારીઆ ત્રણ ભાગ ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમમા શાન્તીનાથ થયા, શાન્તીનાથ પછી અર્ધ પલ્યોપમે કુંથુનાથ થયા, કુંથુનાથ પછી પલ્યોપમના ચોથા ભાગમા એક હજાર કોટી વર્ષ ન્યૂનકાળે અરનાથ થયા, અરનાથ પછી એક હજાર કોટી વર્ષે મલ્લિનાથ થયા, મલ્લિનાથ પછી ચોપનલાખ વર્ષે મુનિસુવ્રત થયા, તે પછી છ લાખ વર્ષે નમીનાથ, પછી પાચલાખ વર્ષે નેમીનાથ, તે પછી ત્યાસીહજાર સાતસો પચાસ વર્ષે પાર્શ્વનાથ, તે પછી અઢીસો વર્ષે વર્ધમાન સ્વામી ઉત્પન્ન થયા ૧ થી ૧૭

કયા જિનના શાસનમા કયા ચક્રવર્તિ થયા તે કહે છે.

उसमे भरहो अजिए सगरो मघवं सणंकुमारो अ ।
धम्मस्स य संतिस्स य जिणंतरे चक्कवट्टिदुगं ॥४१६॥
संती कुथू अ अरो अरहंता चेव चक्कवट्टी अ ।
अरमल्लीअंतरे उ हवइ सुमूमो अ कोरव्वो ॥४१७॥

मुणिसुव्वए नमिंमि अ हुंति दुवे पउनाभहरिसेणा ।
नमिनेमिसु जयनामो अरिट्ठपासंतरे बंभो ॥४१८॥

ઋષભદેવના સમયે ભરતચક્રિ, અજીતનાથના સમયે સગરચક્રિ, ધર્મનાથ અને શાન્તીનાથની વચ્ચે મઘવા અને સનત્કુમાર એ બે ચક્રિ થયા શાન્તીનાથ કુંથુનાથ અને અરનાથ એ ત્રણ જિનેશ્વર તથા ચક્રવર્તિ હતા, અરનાથ અને મલ્લિનાથની અન્તરે સુભૂમચક્રિ થયા, મુનિસુવ્રત અને નમિનાથના સમયે પદ્મનાભ અને હરિષેણ એ બે ચક્રિ થયા, નમિનાથ અને નેમનાથના અંતરે જયનામે ચક્રિ થયા, નેમનાથ અને પાર્શ્વનાથના અન્તરે બ્રહ્મચક્રિ થયા. ૪૧૬ થી ૪૧૮

કયા જિનના સમયે વાસુદેવ થયા તે કહે છે.

पंचऽरहंते वंदति केसवा पच आणुपुव्वीए ।
सिज्जंसतिविट्ठाई धम्मपुरिससीहपेरंता ॥४१९॥
अरमल्लिअंतरे दुण्णि केसवा पुरिसपुंडरिअदत्ता ।
मुणिसुव्वयनमि अंतरि नारायण कण्हु नेमिंमि ॥४२०॥
चक्किदुग परिपणग पणग चक्कीण केसवो चक्की ।
केसव चक्की केसव दु चक्की केसो अ चक्की अ ॥४२१॥

ત્રિપૃષ્ઠાદિથી પુરૂષસિંહ પર્યન્તના પાંચ વાસુદેવો અનુક્રમે શ્રેયાંસાદિથી ધર્મનાથ પર્યન્તના પાંચ જિનેશ્વરોને વંદન કરે છે અરનાથ અને મલ્લિનાથના અંતરે પુરૂષપુંડરીક તથા દત્ત એ બે વાસુદેવ થયા, મુનિસુવ્રત અને નમિનાથના અંતરે નારાયણ વાસુદેવ, નેમનાથની સાથે કૃષ્ણ વાસુદેવ થયા પ્રથમ બે ચક્રવર્તિ થયા, પછી પાંચ વાસુદેવ થયા, તે પછી પાંચ ચક્રવર્તિ, એક વાસુદેવ, એક ચક્રિ, એક વાસુદેવ, એક ચક્રિ, બે વાસુદેવ, એક ચક્રિ, એક વાસુદેવ અને એક ચક્રવર્તિ એમ અનુક્રમે થયા. ૪૧૯ થી ૪૨૧

હવે મરીચિનો અધિકાર

अह भणइ नरवरिंदो ताय ! इमीसित्तिआइ परिसाए ।
अण्णोऽवि कोऽवि होही भरहे वासमि तित्थयरो ? ॥४४॥ (मू भा०)
तत्थ मरीई नामा आइपरिव्वायगो उसमनत्ता ।
सज्झायझाणजुत्तो एगंते झायइ महप्पा ॥४२२॥
तं दाएण जिणिंदो एव नरिंदेण पुच्छिओ संतो ।
धम्मवरचक्कवट्टी अपच्छिमो वीरनामुत्ति ॥४२३॥
आइगरु दसाराणं तिवट्ठुनामेण पोअणाहिवई ।
पिअमित्तचक्कवट्टी मूआइ विदेहवासंमि ॥४२४॥
तं वयणं सोऊण राया अंचियतणूरुहसरीरो ।
अभिवंदिऊण पिअर मरीइममिवंदिउं जाइ ॥४२५॥

सो विणएण ऊवगओ काऊण पयाहिण च तिक्खुत्तो ।
वंदइ अभित्थुणतो इमाहि महुराहि वग्गूहिं ॥४२६॥
लाहा हु ते सुलद्धा जंसि तुमं धम्मचक्कवट्टीणं ।
होहिसि दसचऊदसमो अपच्छिमो वीरनामुत्ति ॥४२७॥
णावि स्य पारिव्वज्ज वंदामि अहं इमं च ते जम्मं ।
जं होहिसि तित्थयरो अपच्छिमो तेण वंदामि ॥४२८॥
एवण्ह थोऊण काऊण पयाहिणं च तिक्खुत्तो ।
आपुच्छिऊण पिअरं विणीअणगरिं अह पविट्ठो ॥४२९॥
तव्वयण सोऊण तिवइं अप्फोडिऊण तिक्खुत्तो ।
अब्महिअजायहरिसो तत्थ मरीई इमं भणइ ॥४३०॥
जइ वासुदेवु पढमो, मूआइ विदेही चक्कवट्टित्तं ।
चरमो तित्थयराण, होऊ अलं इत्तिअं मज्झ ॥४३१॥
अहयं च दसाराण, पिआ य मे चक्कवट्टिवंसस्स ।
अज्जो तित्थयराणं, अहो कुलं ऊत्तमं मज्झ ॥४३२॥

ચક્રવર્તિએ કહ્યુ કે હે તાત ! આ આટલી પર્ષદામાથી બીજો કોઈ તીર્થંકર આ ભારતવર્ષમા થશે ? તે વખતે ત્યા ભરતનો પુત્ર અને આદ્ય પરિવ્રાજક મરીચિ ઋષભનો પૌત્ર સ્વાધ્યાય ધ્યાન યુક્ત એકાન્તે મહાત્મા ધ્યાન કરતો હતો, તેને ચક્રવર્તિએ પૂછેલા જિનેશ્વરે બતાવીને કહ્યુ કે "આ" વીર નામે છેલ્લા ધર્મચક્રવર્તિ થશે, તથા પોતનપુરનો અધિપતિ ત્રિપૃષ્ઠ નામે પ્રથમ વાસુદેવ, અને મહાવિદેહમા મૂકાનગરીની અદર પ્રિયમિત્રનામે ચક્રવર્તિ થશે તે વચન સાભળીને ભરતરાજા અત્યન્તરોમાચિત થયો થકો પિતાને વદન કરીને મરીચિને વદન કરવા ગયો, તે વિનયથી મરીચી પાસે ગયો, ત્યા ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને આ પ્રમાણે મધુરવાણીથી સ્તુતિ કરતો વદન કરવા લાગ્યો અહો ! તમે અત્યન્ત અભ્યુદય પામ્યા છો, કેમકે તમે છેલ્લા ચોવીસમા વીર નામે ધર્મચક્રવર્તિ થશો. તમારા આ પરિવ્રાજકપણા કે આ જન્મને હુ નથી વદન કરતો, પણ છેલ્લા તીર્થંકર થશો, તેથી વદન કરૂ છુ એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા આપીને, પિતાજીને પૂછીને પછી તે ભરત રાજા વીનીતા નગરીમા ગયા, ભરતના તે વચન સાંભળીને ત્રિપદી કરી, ભૂમીસ્ફોટ ત્રણવાર કરીને અધિક હર્ષવન્ત થયો થકો, ત્યા મરીચિ આ પ્રમાણે બોલ્યો. જોહુ પ્રથમ વાસુદેવ, મહાવિદેહમા મૂકાનગરીની અદર ચક્રવર્તિ, અને આ ક્ષેત્રમા છેલ્લો તીર્થંકર થઇશ, તો એટલાથીજ મારે બસ છે અહો ! હુ પ્રથમ વાસુદેવ થઈશ, મારા પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તિ, અને પિતામહ આદ્યતીર્થંકર, અહો ? મારૂ કુળ ઉત્તમ છે ૪૩૨

હવે નિર્વાણદ્વાર કહે છે.

अह भगवं भवमहणो पुव्वाणमणूणग सयसहस्सं ।
अणुपुव्वि विहरिऊणं पत्तो अट्ठावयं सेल ॥४३३॥
अट्ठावयंमि सेले चउदसभत्तेण सो महरिसीणं ।
दसहि सहस्सेहि समं निव्वाणमणुत्तरं पत्तो ॥४३४॥
निव्वाण[1] चिइगागिई जिणस्स इक्खाग सेसयाणं च[2] ।
सकहा[3] थूम जिणहरे[4] जायग[5] तेणाहिअग्गित्ति[6] ॥४३५॥
थूम सय भाउगाणं चउवीसं चेव जिणहरे कासी ।
सव्वजिणाणं पडिमा वण्णपमाणेहि निअएहिं ॥ (मू. भा.) ॥४५॥
आयंसघरपवेसो भरहे पडणं च अंगुलिज्जस्स ।
सेसाण उम्मुअण संवेगो नाण दिक्खा य ॥४३६॥

સંસારનુ મથન કરનાર ભગવાન સંપૂર્ણ એક લાખ પૂર્વ વર્ષ પર્યન્ત વિહાર કરીને અનુક્રમે અષ્ટાપદ પર્વતપર આવ્યા, ત્યા અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર છ ઉપવાસના તપ યુક્ત તે ભગવાન દસહજાર મહર્ષિ–મુનિઓની સાથે અનુત્તર નિર્વાણપદ પામ્યા. ભગવાન્ નિર્વાણ પામ્યા પછી દેવોએ ત્રણ ચિતાઓ કરી, (પૂર્વ દિશાની ચિતામા તીર્થંકર, દક્ષિણ દિશાની ચિતામાં ઇક્ષ્વાકુવંશના પુરૂષો અને પશ્ચિમ દિશાની ચિતામા બાકીનાઓને અગ્નિદાહ દેવોએ કર્યો) ભગવન્તની દાઢાઓ ઇન્દ્રોએ ગ્રહણ કરી, ભરતે સ્તૂપ અને જિનગૃહ કરાવ્યા, શ્રાવકોએ ભક્તિથી દેવો પાસે યાચના કરી, તેથી તેઓ આહિતાગ્નિ (ગૃહમા અગ્નિ સ્થાપન કરીને પૂજનારા) થયા, ભરતે સો ભાઇઓના સો સ્તૂપ કરાવ્યા, અને દેરાસરમા ચોવીશી (ચોવીશ પ્રતિમા) વાળુ જિનગૃહ કરાવ્યુ. અને સર્વ જિનોની પ્રતિમાઓ પોતાના વર્ણ તથા પ્રમાણ મુજબ કરાવી. તે પછી ભરત રાજા ઘેર આવીને આદર્શ ભુવનમા ગયા, ત્યા વીંટી પડી જવાથી તે આગલી શોભા વિનાની જણાવા લાગી, તેથી બાકીના આભૂષણો પણ તજી દીધા, આથી સંવેગ થયો, સંવેગ થવાથી જ્ઞાન થયુ, અને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ પછી દીક્ષા લીધી ૪૩૩ થી ૪૩૬.

पुच्छंताण कहेइ, उवट्ठिए देइ साहुणो सीसे ।
गेलन्नि अपडिअरण कविला इत्थंपि इहयंपि ॥४३७॥
दुब्भासिएण इक्केण, मरीई दुक्खसायरं पत्तो ।
भमिओ कोडाकोडिं, सागरसरिनामधेज्जाणं ॥४३८॥
तम्मूल संसारो, नीआगोत्तं च कासि तिवइपि ।
अपडिक्कंतो बमे कविलो अंतद्धिओ कहए ॥४३९॥

પાસે આવીને ધર્મ પુછનારા જીવોને તે જિનોક્ત ધર્મ કહેતો, અને બોધ પામેલા શિષ્યો સાધુઓને આપતો અન્યદા મરીચી ગ્લાન થવાથી કોઈ સાધુએ તેની પ્રતિચર્યા

ન કરી, નિરોગી થયા પછી કપિલ નામે રાજકુમાર તેની પાસે આવ્યો, તેને જિનોક્ત ધર્મ કહ્યો, તેથી તેણે પૂછ્યુ, શુ તમારી પાસે ધર્મ નથી ? મરીચીએ તેને બહુલકર્મી અને પોતાનો સહચારી માનીને કહ્યુ કે ત્યા ધર્મ છે, અને અહીં પણ ધર્મ છે. આ એકજ દુર્ભાષણથી મરીચીએ દુ ખનો સમુદ્ર પ્રાપ્ત કર્યો, અને કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ સ સારમા ભમ્યો, પૂર્વોક્ત ત્રિપદી દુર્ભાષણ અને ફલરૂપ સ સાર અને નીચગોત્ર પ્રાપ્ત કર્યુ. દુર્ભાષણનુ પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના તે મરણ પામીને બ્રહ્મદેવલોકમા દેવ થયો. તેનો શિષ્ય કપિલ મૃત્યુ પછી દેવલોકમાથી અ તરીક્ષ રહીને સ્વશિષ્ય આસુરીને તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો, ત્યારથી વૈશેષિક દર્શન પ્રવર્ત્યું ૪૩૭ થી ૪૩૯

इक्खागेसु मरीई चउरासीई अ बंभलोगमि ।
कोसिउ कुल्लागंमी (गेसुं) असीईमाउं च ससारे ॥४४०॥
थूणाइ पूसमित्तो आउ बावत्तरिं च सोहम्मे ।
चेइअ अग्गिज्जोओ चोवट्ठोसाणकप्पमि ॥४४१॥
मदिरे अग्गिभूई चउपन्नाउ सणकुमारमि ।
सेत्रवि मारद्दाओ चोआलीसं च माहिंदे ॥४४२॥
संसरिअ थावरो रायगिहे चउत्तीस बंभलोगमि ।
छस्सुवि पारिव्वज्ज ममिओ तत्तो अ ससारे ॥४४३॥
रायगिह विस्सनंदी विसाहभूई अ तस्स जुवराया ।
जुवरण्णो विस्सभूई विसाहनंदी अ इअरस्स ॥४४४॥
रायगिह विस्सभूई विसाहभूइसुअ खत्तिए ।
कोडी वाससहस्सदिक्खा संभूअजइस्स पासंमि ॥४४५॥

ઈક્ષ્વાકુવ શમા મરીચી ચોરાશી લાખ પૂર્વનુ આયુષ પાળીને બ્રહ્મદેવલોકમા દેવ થયો, ત્યાથી ચ્યવીને કોલ્લાક સ નિવેશમા બ્રાહ્મણ થયો, ત્યા એ સી લાખ પૂર્વનુ આયુષ્ય ભોગવીને સ સારમા જુદા જુદા ભવો ગ્રહણ કર્યા કેટલાક કાળ પછી સ્થૂણા નગરીની અ દર પુષ્પમિત્ર નામે બ્રાહ્મણ થયો, ત્યા બહોતેર લાખ પૂર્વનુ આયુષ ભોગવીને (પરિવ્રાજક થઇને) સૌધર્મ કલ્પમા દેવ થયો, ત્યાથી ચ્યવીને ચૈત્યસ નિવેશમા ચોસઠલાખ પૂર્વના આયુષવાળો અગ્નિદ્યોત નામે બ્રાહ્મણ થયો, (ત્યા પરિવ્રાજક દીક્ષા પાળીને) ઇશાન કલ્પમા દેવ થયો ત્યાથી ચ્યવીને મ દીર સ નિવેશમા છપ્પન લાખ પૂર્વના આયુષવાળો અગ્નિભૂતિ નામે બ્રાહ્મણ થયો, (ત્યા પરિવ્રાજક થઇને) સનત્કુમાર કલ્પમા દેવ થયો ત્યાથી ચ્યવીને શ્વેતામ્બી નગરીમા ચુમ્માળીસ લાખ પૂર્વના આયુષવાળો ભારદ્વાજ નામે બ્રાહ્મણ થયો, (પરિવ્રાજક દીક્ષા પાળીને) માહેન્દ્ર કલ્પમા દેવ થયો ત્યાથી ચ્યવીને કેટલોક કાળ સ સારમા ભ્રમણ કરી રાજગૃહ નગરમા ચોત્રીસલાખ પૂર્વના આયુષવાળો સ્થાવર નામે બ્રાહ્મણ થયો, એ પ્રમાણે છ વાર પરિવ્રાજક બનીને દેવલોક પામ્યો પછી ત્યાથી ચ્યવીને ઘણો કાળ સ સારમા ભમ્યો. તે પછી રાજગૃહ નગરમા વિશ્વનદી રાજા હતો, વિશાખ-

ભૂતિ તેનો ભાઈ યુવરાજ હતો. યુવરાજને વિશ્વભૂતિ અને રાજાને વિશાખનંદિ નામે પુત્રો હતા. રાજગૃહ નગરમા વિશ્વભૂતિ રાજા થયો અને વિશાખભૂતિએ સંભૂતમુનિ પાસે દીક્ષા લીધી, કોટી હજાર વર્ષ પર્યન્ત દીક્ષા પાળી ૪૪૦થી૪૪૫

गोत्तासिउ महुराए, सनिआणो मासिएण भत्तेणं ।
महसुक्के उववन्नो, तओ चुओ पोअणपुरंमि ॥४४६॥
पुत्तो पयावइस्सा, मिआवईदेविकुच्छिसमूओ ।
नामेण तिविट्ठुत्ति, आई आसी दसाराण ॥४४७॥
चुलसीइमप्पइट्ठे, सीहो नरएसु तिरियमणुएसु ।
पिअमित्त चक्कवट्टी, मूआइ विदेहि चुलसीई ॥४४८॥
पुत्तो धणंजयस्सा, पुट्टिल परिआऊ कोडी सव्वट्ठे ।
णंदण छत्तगाए, पणवीसाऊ सयसहस्सा ॥४४९॥
पव्वज्ज पुट्टिले सयसहस्स सव्वत्थ मासभत्तेण ।
पुप्फुत्तरि उववण्णो, तओ चुओ माहणकुलंमि ॥४५०॥
अरिहंत सिद्ध०॥४५१॥ दंसण० ॥४५२॥ अप्पुव्व० ॥४५३॥
पुरिमेण० ॥४५४॥ तं च कहं० ॥४५५॥ निअमा० ॥४५६॥
माहणकुंडग्गामे कोडालसगुत्त माहणो अत्थि ।
तस्स घरे उववण्णो देवाणंदाइ कुच्छिसि ॥४५७॥

માસભક્તના પારણે મથુરાનગરીમા પેઠો, ત્યા ગાયથી ત્રાસ પામ્યો, નિયાણુ કરીને મહાશુક્ર કલ્પમા ઉત્પન્ન થયો. ત્યાથી ચ્યવીને પોતનપુર નગરમા મૃગાવતી રાણીની કુક્ષીથી ઉત્પન્ન થએલો ત્રિપૃષ્ઠ નામે પ્રજાપતિ રાજાનો પુત્ર, અને પ્રથમ વાસુદેવ થયો. ત્યા ચોરાશીલાખ વર્ષનુ આયુષ પાળીને સાતમી નરકમા અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસમા ઉત્પન્ન થયો ત્યાથી નીકળીને સીંહ થયો, તે મરીને પુનં નરકે ગયો, પછી તિર્યંચ-મનુષ્યમા કેટલાક ભવ ગ્રહણ કરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા મૂકા નગરીની અંદર ચોરાશી લાખ પૂર્વના આયુષવાળો પ્રિયમિત્ર નામે ચક્રવર્તિ થયો. ધનંજયનો પુત્ર પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તિના ભોગો ભોગવીને પ્રોટ્ટિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, ક્રોડ વર્ષ પર્યન્ત દીક્ષા પાળીને મહાશુક્ર કલ્પની અંદર સર્વાર્થ વિમાનમા દેવ થયો. ત્યાથી ચ્યવીને છત્રાગ્રા નગરીમા પચીસલાખ વર્ષના આયુવાળો નંદન નામે રાજકુમાર થયો ત્યા પ્રોટ્ટિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, એક લાખ વર્ષ પર્યન્ત નિરંતર માસભક્તના તપથી ચારિત્ર પાળીને (વીસ સ્થાનકનુ આરાધન કરી, તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચીને) પુષ્પોત્તર વિમાનમા દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાથી ચ્યવીને બ્રાહ્મણ કુંડ ગામમા બ્રાહ્મણ કુળની અંદર ઉત્પન્ન થયો (અરિહંત સિદ્ધ ઇત્યાદિ છ ગાથાનો અર્થ પૂર્વે ૧૭૯ થી ૧૮૪મી ગાથામા લખાઈ-ગયો છે, તેથી ફરી નથી લખતા)

બ્રાહ્મણકુડ ગામની અદર કોડાલસગોત્રી ઋષભદત્ત નામના બ્રાહ્મણના ઘેર દેવાનંદાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયા. ૪૪૬ થી ૪૫૭.

હવે વર્ધમાનસ્વામિ સબધી હકીકત જણાવવાને દ્વાર ગાથા કહે છે.

सुमिण[1] मवहार[2] भिग्गह[3] जम्मण[4] मभिसेअ[5] वुड्ढि[6] सरण[7] च ।
भेसण[8] विवाह[9] ऽवच्चे[10] दाणे[11] सबोह[12] निक्खमणे[13] ॥४५८॥

गय वसह सीह अभिसेअ, दाम ससि दिणयरं झय कुंभं ।
पउमसर सागर विमाणभवण रयणुच्चय सिहिं च ॥४६॥ मू भा

एए चउदस सुमिणे, पासइ सा माहणी सुहपसुत्ता ।
जं रयणिं उववण्णो, कुच्छिसि महायसो वीरो ॥ ४७ ॥ भा० ॥

अह दिवसे बासीई, वसइ तहिं माहणीइ कुच्छिसि ।
चिंतइ सोहम्मवई, साहरिउं जे जिण कालो ॥४८॥ भा०

अरहंत चक्कवट्टी, बलदेवा चेव वासुदेवा य ।
एए उत्तमपुरिसा, नहु तुच्छकुलेसु जायंति ॥४९॥ भा०

उग्गकुलभोगखत्तिअकुलेसु इक्खागनायकोरव्वे
हरिवंसे अ विसाले, आयति तहिं पुरिससीहा ॥५०॥ भा०

अह भणइ णेगमेसिं, देविंदो एस इत्थ तित्थयरो ।
लोगुत्तमो महप्पा उववण्णो माहणकुलंमि ॥५१॥ भा०

खत्तिअकुंडग्गामे सिद्धत्थो नाम खत्तिओ अत्थि ।
सिद्धत्थभारिआए, साहर तिसलाइ कुच्छिसि ॥५२॥ भा०

बाढंति भाणिऊणं, वासारत्तस्स पंचमे पक्खे ।
साहरइ पुव्वरत्ते हत्थुत्तर तेरसीदिवसे ॥५३॥ भा०

गय–वसह० ॥५४॥ भा०

एए चोद्दस सुमिणे, पासइ सा माहिणी पडिनिअत्ते ।
जं रयणी अवरिओ, कुच्छिओ महायसो वीरो ॥५५॥ भा०

गय–वसह० ॥५६॥ भा०

एए चोद्दस सुमिणे, पासइ सा तिसला सुहपसुत्ता ।
जं रयणिं साहरिओ, कुच्छिसि महायसो वीरो ॥५७॥ भा०

સ્વપ્ન, અપહાર, અભિગ્રહ, જન્મ, અભિષેક, વૃદ્ધિ, જાતિસ્મરણ, ભીતિ, વિવાહવિધિ, અપત્ય, દાન, સબોધન, અને નિષ્ક્રમણ એ તેર દ્વારો કહેવાશે ગજ, વૃષભ, સિહ, શ્રીદેવીનો અભિષેક, પુષ્પમાળા, ચદ્ર, સૂર્ય, ધ્વજ, કુભ, પદ્મસરોવર, સમુદ્ર, વૈમાનિકથી

ચ્યવેલાને વિમાન અને અધોલોકથી નીકળેલાને ભુવન, રત્નસમૂહ અને અગ્નિ, એ ચૌદ સ્વપ્નાં સુખે સુતેલી તે દેવાનંદાબ્રાહ્મણીએ જે રાત્રીએ મહાયશ વીરભગવાન્ તેની કુક્ષિમા ઉત્પન્ન થયા ત્યારે જોયા. તે બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમા ખ્યાસી દિવસ ભગવન્ત રહ્યા, તે પછી સૌધર્મપતિએ જિનેશ્વરને ત્યાથી હરણ કરવાનો કાળ વિચાર્યો અરિહંત, ચક્રવર્તિ બળદેવ અને વાસુદેવ એ ઉત્તમપુરૂષો તુચ્છકુળની અંદર ઉત્પન્ન થતા નથી, પણ ઉગ્રકુળ, ભોગકુળ, ક્ષત્રિયકુળ, ઇક્ષ્વાકુકુળ, જ્ઞાતકુળ, કૌરવ્યકુળ અને વિશાળ હરિવંશને વિષે એવા પુરૂષસિંહો આવીને ઉત્પન્ન થાય છે તે પછી દેવેદ્રે હરિણગમેષિદેવને કહ્યુ કે આ લોકોત્તમ-મહાત્મા-તીર્થંકર ભગવાન આ બ્રાહ્મણકુળમા ઉત્પન્ન થયા છે, (તે યોગ્ય નથી, માટે) ક્ષત્રિયકુંડ ગામની અંદર સિદ્ધાર્થ નામે ક્ષત્રિય છે, તેની ભાર્યા ત્રિશલાની કુક્ષિમા ભગવન્તને સંહરીને લઇ જા "બહુ સારૂ" એમ કહીને હરિણગમેષિદેવે વર્ષારાત્રના પાચમા પખવાડીઆમા હસ્તોત્તર (ઉત્તરાફાલ્ગુની) આસો વદ તેરશના દિવસે રાત્રિના પૂર્વભાગમા પહેલા બે પહોર પછી ગર્ભનુ સંહરણ કર્યું આથી કરીને જે રાત્રિએ મહાયશ ભગવાન વીરપ્રભુ કુક્ષિમાથી સંહરણ કરાયા તે રાત્રિએ ગજ-વૃષભાદિ ચૌદ સ્વપ્ના તે બ્રાહ્મણીએ પાછા ફરતા જોયા, અને એજ ગજ-વૃષભાદિ ચૌદ સ્વપ્ના જે રાત્રિએ મહાયશ વીરભગવાન્ પોતાની કુક્ષિમા સંહરણ કરીને મૂકાયા તે રાત્રિએ સુખે સુતેલી ત્રિશલાએ જોયા. ૫૭

હવે અભિષેકદ્વાર અને જન્મદ્વાર કહે છે

तिहि नाणेहि समग्गो, देवीतिसलाइ सो अ कुच्छिसि ।
अह वसइ सण्णिगब्भो, छम्मासे अद्धमास च ॥५८॥ भा०
अह सत्तमंमि मासे, गब्भत्थो चेवऽभिग्गहं गिण्हे ।
नाहं समणो होहं, अम्मापिअरंमि जीवते ॥५९॥ भा०
दोण्हं वरमहिलाण, गब्भे वसिऊण गब्भसुकुमालो ।
नवमासे पडिपुण्णे, सत्त य दिवसे समइरेगे ॥६०॥ भा०
अह चित्तसुद्धपक्खस्स तेरसी पुव्वरत्तकालमि ।
हत्थुत्तराहिं जाओ, कुंडग्गामे महावीरो ॥६१॥ भा०
आभरणरयणवासं, वुट्ठं तित्थंकरंमि जायंमि ।
सक्को अ देवराया, उवागओ आगया निहओ ॥६२॥ भा०
तुट्ठाओ देवीओ देवा, आणंदिआ सपरिसागा ।
भयवंमि वद्धमाणे, तेलुक्कसुहावहे जाए ॥६३॥ भा०

ત્રિશલાદેવીની કુક્ષિમા તે સંજ્ઞીગર્ભ ત્રણ જ્ઞાન સહિત સાડાછમાસ રહ્યો તે પછી સાતમા મહીને ગર્ભમા રહ્યા થકા ભગવન્તે અભિગ્રહ ગ્રહણ કર્યો કે-માતા-પિતા જીવતા છતા હુ સાધુ નહિ થાઉ બન્ને ઉત્તમસ્ત્રીઓના ગર્ભમા ગર્ભસુકુમાર ભગવન્ત રહીને સંપૂર્ણ નવ માસ અને સાત દિવસ અધિકકાળે ચૈતર સુદી ત્રયોદશીના દિવસે રાત્રિના

પહેલા બે પ્રહર પછી હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર-ઉત્તરાફાલ્ગુનીની અંદર ક્ષત્રિયકુંડ ગામને વિષે ભગવન્ત મહાવીર જન્મ્યા તીર્થંકર મહાવીર દેવ જન્મ્યા એટલે આભરણ-રત્ન-અને વસ્ત્રોની વૃષ્ટિ થઈ. દેવોના રાજા ઈન્દ્ર આવ્યા. અને પદ્માદિ નિધિઓ પણ પણ આવ્યા ત્રણ લોકને સુખકારી ભગવાન વર્ધમાન દેવનો જન્મ થવાથી દેવીઓ પ્રસન્ન થઈ અને દેવો પર્ષદાસહિત આનંદ પામ્યા ૪૮ થી ૬૩

भवणवइवाणमंतर, जोइसवासी विमाणवासी अ ।
सव्विड्ढिए सपरिसा, चउव्विहा आगया देवा ॥६४॥ भा०
देवेहिं संपरिवुडो, देविंदो गिण्हिहऊण तित्थयरं ।
नेऊण मंदिरगिरिं, अभिसेअ तत्थ कासी अ ॥६५॥ भा०
काऊण य अभिसेअं, देविंदो देवदाणवेहि समं ।
जणणीइ समप्पित्ता, जम्मणमहिमं च कासी अ ॥६६॥ भा०
खोमं कुंडलजुअलं, सिरिदामं चेव देइ सक्को से ।
मणिकणगरयणवासं, उवच्छुभे जंभगा देवा ॥६७॥ भा०
वेसमणवयणसंचोइआ उ, ते तिरिअजंभगा देवा ।
कोडीग्गसो हिरण्णं, रयणाणि अ तत्थ उवणिंति ॥६८॥ भा०
अह वड्ढइ सो भयवं, दिअलोअचुओ अणोवमसिरीओ ।
दासीदासपरिवुडो परिकिण्णो पीढमद्देहिं ॥६९॥
असिअसिरओ सुनयणो० ॥७०॥ जाइस्सरो अ भयवं ॥७१॥ भा०

ભવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિષિ-અને વિમાનવાસી એ ચાર પ્રકારના દેવો સર્વઋદ્ધિ યુક્ત પર્ષદા સહિત આવ્યા દેવોથી વીંટાએલા ઇન્દ્રે તીર્થંકરને ગ્રહણ કરીને મેરૂપર્વત પર લઈ જઈને ત્યા અભિષેક કર્યો દેવ-દાનવો સહિત ઇન્દ્રે અભિષેક કરીને ભગવન્ત માતાને સોપ્યા, અને જન્મ મહોત્સવ કર્યો, દેવવસ્ત્ર, કુંડળયુગલ, અને શ્રીદામ ઇન્દ્રે તેમને આપ્યા, તથા જૃંભક દેવોએ મણિ-કનક-અને રત્નની વૃષ્ટિ કરી વૈશ્રમણ દેવથી પ્રેરાએલા તે તિર્યગ્જંભકદેવો કોટીગમે સુવર્ણ અને રત્નો ત્યા લાવ્યા. દેવલોકથી ચ્યવેલા અનુપમશોભાવાળા દાસ-દાસી તથા મોટા રાજાઓથી વીંટાએલા તે ભગવાન અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા શ્યામકેશ, સુંદરનયન, બિંબફળ જેવા ઓષ્ઠ, શ્વેત દંતપંક્તિ, શ્રેષ્ઠ પદ્મના ગર્ભ સમાન ગૌર, વિકસિત કમળના જેવા ગંધવાળા, જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા, અપ્રતિપાતિ ત્રણ જ્ઞાન સહિત એવા ભગવાન તે તે મનુષ્યોથી કાન્તી અને બુદ્ધિમા અધિક હતા ૬૪ થી ૭૧

હવે લેખશાદિ દ્વારો કહે છે

अह ऊणअट्ठवासस्स, भगवओ सुरवराण मज्झंमि ।
सतगुणुक्कित्तणयं, करेइ सक्को सुहम्माए ॥७२॥ भा०

बालो अबालभावो, अबालपरक्कमो महावीरो ।
नहु सक्कइ भेसेउं, अमरेहिं सइंदिएहिंपि ॥७३॥ भा०
तं वयणं सोऊण, अह एगु सुरो असद्दहंतो उ ।
एइ जिणसण्णिगासं, तुरिअ सो भेसणट्ठाए ॥७४॥ भा०
सप्पं च तरुवरमी, काउं तिंदूसएण डिंभंच ।
पिट्ठी मुट्ठीइ हओ, वंदिअ वीरं पडिनिअत्तो ॥७५॥ भा०
अह तं अम्मापिअरो, जाणित्ता अहिअ अट्ठवासं तु ।
कयकोऊअलंकारं, लेहायरिअस्स उवणिंति ॥७६॥ भा०
सक्को अ तस्समक्खं, भगवंत आसणे निवेसित्ता ।
सद्दस्स लक्खणं पुच्छि वागरणं अवयवा इंदं ॥७७॥
उम्मुक्कबालभावो, कमेण अह जोव्वणं अणुप्पत्तो ।
भोगसमत्थं णाउं, अम्मापिअरो उ वीरस्स ॥७८॥
तिहिरिक्खंमि पसत्थे, महन्तसामन्तकुलपसूआए ।
कारंति पाणिगहणं, जसोअवररायकण्णाए ॥७९॥ भा०

જ્યારે ભગવાન્ આઠ વર્ષમા કંઈક ન્યૂન ઉમ્મરના હતા ત્યારે ઈન્દ્ર મહારાજે સુધર્મ-સભામા દેવોની મધ્યે તેમના સદ્ગુણોનુ કીર્તન કર્યું, કે ભગવાન મહાવીરદેવ બાળક છતા પણ બાળભાવ રહિત અને મોટાના જેવા પરાક્રમવાળા છે, તેમને ઈન્દ્ર સહિત દેવોથી પણ ભય પમાડી શકાય નહિ ઈન્દ્રના તે વચન સાભળીને એક દેવ તે વાત નહિ માનતો થકો સત્વર જિનેશ્વરની પાસે તેમને ભય પમાડવા આવ્યો તે વખતે ભગવાન બાળકોની સાથે વૃક્ષ ઉપર ક્રીડા કરતા હતા, ત્યા પેલો દેવ વૃક્ષની નીચે સર્પનુ રૂપ ધરીને ઉચુ મુખ કરી રહ્યો, ભગવન્તે તેને માત્ર ડાબા હાથથીજ દૂર ફેંકી દીધો, પછી ભગવાન તિન્દૂસક નામની રમત રમવા લાગ્યા, તે દેવ પણ બાળરૂપ ધરીને સાથે રમવા લાગ્યો, ભગવન્તે રમતમા તેને જીત્યો, તેથી તેના સ્કંધ ઉપર ભગવાન બેઠા, આથી દેવે પિશાચરૂપ ધરીને વધવા માડ્યુ, ભગવન્તે ભય પામ્યા સિવાય તેની પીઠ ઉપર મુષ્ટિનો પ્રહાર કર્યો, તેથી તે દેવ ત્યાજ નિમગ્ન થયો પછી વીર પ્રભુને વદન કરીને તે પોતાના સ્થાને ગયો પછી ભગવન્તને આઠ વર્ષથી અધિક ઉમ્મરના જાણીને માતા-પિતા તેમને રક્ષા-અલંકારાદિથી શણુગારીને લેખાચાર્ય પાસે લઇ ગયા તે વખતે ઇન્દ્રમહારાજે ઉપાધ્યાયની સમક્ષ ભગવન્તને મોટા આસન ઉપર બેસારીને શબ્દનુ લક્ષણ પૂછ્યુ, ભગવન્તે વ્યાકરણના અવયવો કહ્યા, ત્યારથી ઐંદ્ર વ્યાકરણ થયુ અનુક્રમે બાળભાવથી મુક્ત થઈને યૌવન વય પામેલા વીરપ્રભુને ભોગ સમર્થ જાણીને માતા-પિતાએ પ્રશસ્ત તિથી અને નક્ષત્રમા મોટા સામન્તના કુળમા ઉત્પન્ન થએલી યશોદા નામે શ્રેષ્ઠ રાજકુમારી સાથે પાણિગ્રહણ કરાવ્યુ. ૭૨ થી ૭૯

पंचविहे माणुस्से, भोगे भुंजित्तु सह जसोआए ।
तेयसिरिं व सुरूवं जणेइ पिअदंसण धूअं ॥८०॥
हत्थुत्तरजोएण, कुंडग्गामंमि खत्तिओ जच्चो ।
वज्जरिसहसंघयणो, भविअजणविबोहओ वीरो ॥४५९॥
सो देवपरिग्गहिओ तीसं वासाइ वसइ गिहवासे ।
अम्मापिईहिं भयवं देवत्तगएहिं पव्वइओ ॥४६०॥
संवच्छरेण० ॥८१॥ एगा हिरण्णकोडी० ॥८२॥
सिंघाडय० ॥८३॥ वरवरिआ० ॥८४॥ तिण्णेव य० ॥८५॥
सारस्सयमाइच्चा० ॥८६॥ एए देवनिकाया० ॥८७॥ भा०
एवं अभित्थुव्वंतो, बुद्धो बुद्धारविंदसरिसमुहो ।
लोगंतिगदेवेहिं, कुंडग्गामे महावीरो ॥८८॥ भा०

યશોદાની સાથે મનુષ્યના પંચવિધ ભોગો ભોગવતા તેજની લક્ષ્મી જેવી સુરૂપા પ્રિયદર્શના નામે પુત્રી થઈ ત્રીસ વર્ષ સુધી ગૃહવાસમા રહીને માતા-પિતા દેવગતિ પામ્યા પછી ક્ષત્રિયકુંડ ગામમા હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર-ઉત્તરાફાલ્ગુનીની અંદર ઉત્તમ ક્ષત્રિય જાતિવાળા, વજ્રઋષભનારાચસંઘયણવાળા, ભવ્યજનને બોધ પમાડનાર મહાવીર પ્રભુએ દીક્ષા લીધી (આ પછીની સાત ગાથાઓનો અર્થ પૂર્વે ૨૧૬મી ગાથાથી ૨૨૨ સુધીની ગાથાઓમા આવી ગયો છે, તેથી ત્યાથી જોઈ લેવો.) એ પ્રમાણે લોકાન્તિક દેવોથી કુંડ ગામની અંદર સ્તુતિ કરાતા વિકસિત કમળ જેવા મુખવાળા ભગવાન્ મહાવીરદેવ બોધ પામ્યા. ૮૦ થી ૮૮

હવે નિષ્ક્રમણ દ્વાર કહે છે

मणपरिणामो अ कओ, अभिनिक्खमणंमि जिणवरिंदेण ।
देवेहि य देवीहि य, समतओ उच्छयं गयणं ॥८९॥ भा०
भवणवइ वाणमंतर, जोइसवासी विमाणवासी अ ।
धरणियले गयणयले, विज्जुज्जोओ कओ खिप्पं ॥९०॥ भा०
जाव य कुंडग्गामो, जाव य देवाण भवणआवासा ।
देवेहि य देवीहि य अविरहीयं संचरंतेहिं ॥९१॥
चंदप्पभा य सीआ, उवणीआ जम्मजरणमुक्कस्स ।
आसत्तमल्लदामा, जलयथलयदिव्वकुसुमेहि ॥९२॥ भा०
पंचासइ आयामा, धणूणि विच्छिन्न पणवीस तु ।
छत्तीसइमुव्विद्धा, सीआ चदप्पभा भणिआ ॥९३॥ भा०

सीआइ मज्झयारे, दिव्वं मणिकणगरयणचिंचइअं ।
सीहासणं महरिहं, सपायवीढं जिणवरस्स ॥९४॥ भा.
आलइअमालमउडो, भासुरवोंदी पलंबवणमालो ।
सेययवत्थनियत्थो, जस्स य मोल्लं सयसहस्सं ॥९५॥ भा.
छट्ठेणं भत्तेण अज्झवस्साणेण सोहणेण जिणो ।
लेसाहि विसुज्झंतो, आरुहई उत्तमं सीअं ॥९६॥ भा.

અભિનિષ્ક્રમણને વિષે જિનેશ્વરે મનઃપરિણામ કર્યો, તેથી દેવ અને દેવીઓથી સર્વ દિશાઓમા આકાશ વ્યાપ્ત થયું. ભવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોના આગમનથી ધરણી ઉપર અને આકાશમા એકદમ વિજળીના જેવો પ્રકાશ થયો અને કુંડગામ તે વખતે દેવ-દેવીઓના નિરંતર સંચરણથી દેવોના સ્થાન જેવું થઇ ગયું જન્મ અને જરાથી મુક્ત એવા ભગવન્ત માટે દેવોએ જળ અને સ્થળમાં થએલા પુષ્પોથી બનાવેલી સુંદર માળાઓથી તે શિબિકા આણી, પ્રમાણમા પચાસ ધનુષ લાંબી, પચીસ ધનુષ પહોળી, અને છત્રીસ ધનુષ ઉંચી હતી તે શિબિકાની મધ્યમા દિવ્યમણી-કનક અને સુવર્ણથી જડેલું મહામૂલ્યવાન જિનેશ્વરનું પાદપીઠિકા સહિત સિંહાસન કર્યું. માળા-મુકુટસહિત દેદીપ્યમાન શરીરવાળા, લાંબીવનમાળાયુક્ત, શ્વેતવસ્ત્ર પહેરેલ, તે વસ્ત્રનું મૂલ્ય એક લાખ દીનારોનું હતું, છઠ્ઠભક્તના તપયુક્ત શુભ અધ્યવસાય સહિત, અને વિશુદ્ધલેશ્યાવન્ત એવા જિનેશ્વર તે ઉત્તમ શિબિકામા આરૂઢ થયા. ૮૯થી ૯૬ ભાષ્ય

...सीहासणे निसण्णो, सक्कीसाणा य दोहि पासेहिं ।
वीअंति चामरेहिं, मणिकणगविचित्तदंडेहिं ॥९७॥ भा.
पुव्विं उक्खित्ता, माणुसेहिं साहट्ठरोमकूवेहिं ।
पच्छा वहंति सीअं, असुरिंद-सुरिंद-नागिंदा ॥९८॥ भा
चलचवलभूषणधरा, सच्छंदविउव्विआभरणधारी ।
देविंददाणविंदा, वहंति सीअं जिणिंदस्स ॥९९॥ भा
कुसुमाणि पंचवण्णाणि, मुयंता दुंदुही य ताडंता ।
देवगणा य पहट्ठा, समंतओ उच्छअं गयण ॥१००॥ भा
वणसंडोव्व कुसुमिओ, पउमसरो वा जहा सरयकाले ।
सोहइ कुसुमभरेणं, इय गगणयलं सुरगणेहिं ॥१०१॥
सिद्धत्थवणं च (व) जहा, असणवणं सणवणं असोगवणं ।
चूअवणंव कुसुमिअं, इअ गयणयलं सुरगणेहिं ॥१०२॥ भा.

अयसियण व कुसुमिअं, कणिआरवणं व चपयवणंव ।
तिलयवणं व कुसुमिअं, इय गयणतल सुरगणेहिं ॥१०३॥ भा.
वरपडहभेरिझल्लरिदुंदुहिसखसहिएहि तूरेहिं ।
धरणियले गयणयले, तूरनिनाओ परमरम्मो ॥१०४॥ भा.
एवं सदेवमणुआसुराए परिसाए परिवुडो भयव ।
अभिथुव्वंतो गिराहि, सपत्तो नायसंडवणं ॥१०५॥ भा

વીરપ્રભુ સિંહાસન ઉપર બેઠા એટલે શક્ર અને ઈશાનેન્દ્ર બે બાજુએ મણિરત્નથી વિચિત્ર દંડવાળા ચામરોથી વીંજવા લાગ્યા પછી તે શિબિકા પ્રથમ હર્ષવન્ત રોમવાળા મનુષ્યોએ ઉપાડી, અને પાછળથી અસુરેન્દ્ર, સુરેન્દ્ર, અને નાગેન્દ્રોએ ઉપાડી, ચપળ આભૂષણ ધરનારા અને સ્વ અભિપ્રાયથી બનાવેલા દિવ્ય આભરણોને ધરનારા દેવેન્દ્ર અને દાનવેન્દ્રોએ જિનેન્દ્રની શિબિકા વહન કરી તે વખતે પંચવર્ણ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા, દુંદુભી વગાડતા, અને પ્રસન્ન થએલા એવા દેવસમૂહથી આકાશ વ્યાપ્ત થયું. જેમ વનખંડ કુસુમિત થયું હોય, અથવા, જેમ શરદ ઋતુમાં પદ્મસરોવર પુષ્પના સમૂહથી શોભે, તેમ દેવસમૂહથી આકાશતલ શોભવા લાગ્યું સિદ્ધાર્થનું, સણનું, અસણનું, અશોકનું અને આંબાનું વન જેમ પુષ્પવાળું શોભે તેમ સંચરતા દેવતાથી ગગનતલ શોભતું હતું. પુષ્પિત થએલું અતસીનું વન, કર્ણિકારનું વન, ચંપકવન, અને તિલકવન જેમ શોભે, તેમ દેવોના સમૂહથી આકાશતલ શોભવા લાગ્યું શ્રેષ્ટ પડહ, ભેરી, ઝાલર, દુંદુભી અને શંખસહિત વાજિંત્રોથી પૃથ્વીતલ અને આકાશતલમાં પરમરમ્ય વાજિંત્રોનો નાદ થઈ ગયો. એ પ્રમાણે દેવ-મનુષ્ય અને અસુરોની પર્ષદાવડે વીંટાએલા ભગવાન, વાણીવડે સ્તુતિ કરાતા થકા જ્ઞાતખંડ વનમાં આવ્યા. ૯૭ થી ૧૦૫ ભાષ્ય

उज्जाणं संपत्तो ओरुहई उत्तमाउ सीआओ ।
सयमेव कुणइ लोअं, सक्को य पडिच्छए केसे ॥१०६॥ भा
जिणवरमणुण्णविचा, अजणघणरुयगविमलसकासा ।
केसा खणेण नीआ, खीरसरिसनामयं उदहिं ॥१०७॥ भा
दिव्वो मणुसघोसो, तूरनिनाओ अ सक्कवयणेण ।
खिप्पामेव निलुक्को, जाहे पडिवज्जइ चरित्त ॥१०८॥ भा
काऊण नमोक्कारं, सिद्धाणमभिग्गहं तु सो गिण्हे ।
सव्वं मे अकरणिज्जं पावंति चरित्तमारूढो ॥१०९॥ भा
तिहिं नाणेहिं समग्गा, तित्थयरा जाव हुंति गिहवासे ।
पडिवण्णंमि चरित्ते, चउनाणी जाव छउमत्था ॥११०॥ भा
बहिआ य णायखंडे, आपुच्छित्ताण नायए सव्वे ।
दिवसे मुहुत्तसेसे, कुमारगामं समणुपत्तो ॥१११॥ भा.

गोवनिमित्त सक्कस्स, आगमो वागरेइ देविंदो ।
कोल्लावहुले छट्ठस्स, पारणे पयस वसुहारा ॥४६१॥ नि.

ઉદ્યાનમા આવીને ભગવાન ઉત્તમ શિબિકામાથી ઉતર્યા, અને પોતાના હાથેજ લોચ કર્યો, ઇન્દ્ર તેમના કેશો ગ્રહણ કર્યા. જિનેશ્વરની આજ્ઞા લઇને અંજનની ગાઢ કાન્તિ જેવા નિર્મળ કેશો ક્ષણવારમા ક્ષીર સમુદ્રમા નાખ્યા આ વખતે જ્યારે ભગવન્તે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું, ત્યારે દેવો અને મનુષ્ય સબધી વાજિત્રોનો નાદ ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી એકદમ વિરામ પામ્યો. સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને ચારિત્રમા આરૂઢ થએલા ભગવન્તે આવો અભિગ્રહ ગ્રહણ કર્યો, કે મારે સર્વ પાપમય કાર્ય ન કરવુ તીર્થંકરો જ્યા સુધી ગૃહવાસમા હોય છે, ત્યા સુધી ત્રણ જ્ઞાન સહિત હોય છે, અને ચારિત્ર અંગીકાર કર્યા પછી યાવત્ છદ્મસ્થ અવસ્થા પર્યન્ત ચાર જ્ઞાનવાળા હોય છે કુંડપુરની બહાર જ્ઞાનખંડ ઉદ્યાનમા સર્વ સ્વજનોને પૂછીને ભગવાન કુમાર ગામ તરફ ચાલ્યા, મુહૂર્ત માત્ર દિવસ બાકી રહ્યો ત્યારે ત્યા પહોચ્યા. ત્યા મારવા માટે તૈયાર થએલા ગોવાળને શિક્ષા કરવા ઇન્દ્ર આવ્યા, અને કહ્યુ કે (ભગવાન બાર વર્ષ સુધી હુ આપનુ વૈયાવૃત્ય કરુ, ભગવન્તે ના કહી.) પછી ભગવાને કોલ્લાક સન્નિવેશમા બહુલ નામના બ્રાહ્મણના ઘેર છટ્ઠ ભક્તના તપનુ ક્ષીરથી પારણુ કર્યું, ત્યા તેથી દ્રવ્યની વૃષ્ટિ થઈ. ૧૦૬ થી ૧૧૧ ભા. ૪૬૧ નિ

दूइज्जंतग पिकणो, वयंस तिव्वा अभिग्गहा पंच ।
अचियत्तग्गहि न वसण[१], णिच्च वोसट्ठ[२] मोणेणं[३] ॥४६२॥
पाणी पत्त[४] गिहिवदणं[५] तओ वद्धमाण वेगवई ।
धणदेव सूलपाणिदसम्म वासाऽट्ठिअगामे ॥४६३॥
रोद्दा य सत्त वेयण, थुइ दससुमिणुप्पलद्धमासे य ।
मोराए सक्कारं, सक्को अच्छंदए कुविओ ॥४६४॥
भीमट्टहास हत्थी, पिसाय नागे य वेदणा सत्त ।
सिरकण्ण नासदन्ते, नहऽच्छि पट्ठी य सत्तमिआ ॥११२॥ भा
तालपिसाओ[१] दो कोइला[२] य[३] दामदुगमेव[४] गोवग्ग[५] ।
सर[६] सागर[७] सूरंते,[८] मन्दर[९] सुविण उप्पले[१०] चेव ॥११३॥ भा
मोहे य[१] झाण[२] पवयण,[३] धम्मे[४] सघे[५] य देवलोए[६] य ।
संसार[७] णाण[८] जसे[९] धम्मं परिसाए मज्झंमि ॥११४॥ भा
मोरागसन्निवेसे, बाहिं सिद्धत्थ तीतमाईणि ।
साहइ जणस्स अच्छंद पओसा छेयणे सक्को ॥११५॥ भा.
तणछेयगुलि कम्मार, वीरघोस महिसिंदु दसपलिअं ।
बिइ इंदसम्मऊरण, बयरीए दाहिणुक्कुरुडे ॥४६५॥

तइअमवच्च मज्जा, कहीहि नाह तओ पिउवयसो ।
दाहिणवायाल सुवण्णवालुगा कंटए वत्थ ॥४६६॥

उत्तरवाचालंतरवणसंडे चंडकोसिओ सप्पो ।
न डहे चिंता सरणं, जोइस कोवाऽहि जाओऽहं ॥४६७॥

उत्तरवायाला नागसेण खीरेण भोयण दिव्वा ।
सेयवियाय पएसी पंचरहे निज्जरायाणो ॥४६८॥

दूईज्जत जे पिताने। मित्र हतो, तेमणे भगवन्तने रहेवानु स्थान आप्यु, पुन विहार करीने भगवन्त त्या आव्या, अने पाच तीव्र अभिग्रह ग्रहणु कर्या, ज्या रहे त्या तेना मालिकनी अप्रीति थाय तो त्या न रहेवु, हम्मेशा व्युत्सृष्ट कायाथी रहेवु, मौनपणे विहरवु, हस्त रूप पात्रथीज भोजन करवु, अने गृहस्थने व दन न करवु आ प्रमाणे अभिग्रह लइने त्याथी नीकळी अस्थिग्रामे आव्या. ते गाम पूर्वे वर्धमानपुर नामे हतु, धनसार्थवाह ते नगरनी वेगवती नदी पोताना मुख्य बळदवडे उतर्यो. अतिपरिश्रमथी ते बळद मरीने अकामनिर्जराथी त्या शूलपाणि नामे यक्ष थयो. भगवन्ते ते यक्षना म दीरमा वास कर्यो, यक्षे सात भय कर वेदनाओ भगवन्तने उत्पन्न करी, छेवटे बोध पामी, स्तुति करीने गयो पाछली रात्रे भगवन्ते दस स्वप्ना जोया, उत्पले तेनु फळ कह्यु, पक्ष-पक्षना भगवन्ते उपवास कर्या, मोराकमा लोकोए सत्कार कर्यो, अने अच्छ दकपर इन्द्रे कोप कर्यो (यक्षे जे वेदनाओ करी ते आ प्रमाणे) प्रथम भय कर अट्टहास्य कर्यु, हस्ति, पिशाच, अने सर्पथी भय पमाडया छता भय न पाम्या, त्यारे मस्तक, कर्ण, नासिका, दात, नख, आख, अने पीठमा एम सात प्रकारनी वेदनाओ उत्पन्न करी. (दस स्वप्ना जोया ते आ प्रमाणे) तालपिशाच मार्यो, बे कोकिला, बे पुष्पनी माळा, गायोनो समूह, सरोवर, समुद्र, सूर्य, आतरडाथी मनुष्योत्तर वी टयो, मेरु अने दसमु कमळ तेनु फळ उत्पले (उत्पन्न) आ प्रमाणे कह्यु, मोहनो नाश, शुक्ल ध्याननी प्राप्ति. प्रवचन रचना. धर्म स्थापन, स घ देवलोक, स सार, ज्ञान, यश, अने पर्षदामा धर्म. त्याथी भगवान मोराकसन्निवेशमा गया, तेनी बहार सिद्धार्थ लोकोने अतीत आदि दिवसोनु निमित्त कहेतो हतो, भगवाननो लोको सत्कार करवाथी अच्छ दकने द्वेष थयो तृणुने लीधे इंद्रनु आगमन थयु, अच्छ दके तृणु लीधु, इन्द्रे तेनी आगळीओ छेदी नाखी, कर्मकर वीरघोषनु दस पल प्रमाणु करोटक (वाटको) महिसे दु वृक्षनी (खजुरीना वृक्षनी) नीचे स्थाप्यु छे, बीजु इन्द्रशर्माना बकराने मारी खाइने तेना हाडका ओरडी नीचे दक्षिणु बाजुए उकरडामा दाटया छे त्रीजु अवाच्य छे ते तेनी स्त्री कहेशे, हु नहि कहु, केमके हु तेना पितानो मित्र छु (स्त्रीए कह्यु, ते तेनी बेननो पति छे, मने नथी चाहतो, आथी लोकोए तेनो बहु तिरस्कार कर्यो) पछी भगवन्त त्याथी दक्षिणुवाचाल तरफ चाल्या, त्या पितृवयस्ये पारणु कराव्यु मागमा सुवर्ण वालुका नदीने किनारे क टकमा वस्त्र भराई गयु आगळ जता उत्तर वाचालना अ तरवनख डमां च डकौशिक सर्प हतो, ते डशी शकयो नहि, विचार करता जातिस्मरणु थयु, के हु ज्योतिष्क हतो ने कोपथी

સર્પ થયો છું આથી તે બોધ પામ્યો, પછી ભગવાન ત્યા ઉત્તરવાચાલ તરફ ગયા. ત્યા નાગસેને ક્ષીરનું ભોજન કરાવ્યુ, પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયા, ત્યાથી શ્વેતાબી નગરીમા ગયા, ત્યાં પ્રદેશી રાજા અને નૈયક ગોત્રી રાજાઓએ ભગવન્તની સેવા-ભક્તિ કરી ૧૧૨થી૧૪૪ ભાષ્ય. ૪૬૨ થી ૪૬૮ નિર્યુક્તિ

सुरहिपुर सिद्धजत्तो, गंगा कोसिअ विऊ य खेमिलओ ।
नागसुदाढे सीहे, कंवलसवला य जिणमहिमा ॥४६९॥
महुराए जिणदासो, आहिर वीवाह गो उववासे ।
भंडीर मित्त अवच्चे, भत्ते णागोहि आगमण ॥४७०॥
वीरवरस्स भगवओ, नावारूढस्स कासि उवसग्ग ।
मिच्छादिट्ठिपरद्ध, कवलसवला समुत्तारे ॥४७१॥
थूणाए बहिं पूसो, लक्खणमब्भंतरं च देविंदो ।
रायगिहि तंतुसाला, मासक्खमणं च गोसाले ॥४७२॥
मंखलि मंख सुमद्दा, सारवण गोबहुलमेव गोसालो ।
विजयाणंद सुणदे, भोअण खज्जे अ कामगुणे ॥४७३॥

ત્યાથી ભગવાન સુરભિપુર ગયા, ત્યા સિદ્ધયાત્ર નામના નાવિકે ભગવાનને ગંગા ઉતારવા માડી, તે વખતે ક્ષેમિલ નામે શુકન જાણનારાએ ઘુવડ બોલવાથી પ્રાણાન્ત ભય જણાવ્યો (ભગવન્તના પૂર્વના વાસુદેવના ભવનો વૈરી સિંહનો જીવ સંસારમા ભમતા સુદંષ્ટ્ર દેવ થયો હતો) તે દેવે નાવ ડુબાવવા પ્રચંડ સંવર્તક વાયુ વિકુર્વ્યો. કંબલ-સંબલ દેવોએ તેનો પરાભવ કરીને જિનેશ્વરનો મહીમા કર્યો. મથુરાનગરીમા જિનદાસ શ્રાવક અને સાધુદાસી નામે તેની સ્ત્રી હતી, તે સ્ત્રીને આભીરી સાથે ગાઢો સંબંધ થયો. અન્યદા ગોવાળને ત્યા વિવાહ પ્રસંગે શેઠે જોઇતી વસ્તુ આપી, કૃતજ્ઞતામા ગોવાળે કંબળ-સંબળ નામના બે વાછરડા શેઠને ભેટ આપ્યા, શેઠના સંસર્ગથી તે બન્ને હૃષ્ટ પુષ્ટ થયાથકા ધર્મવાસિત થયા, અન્યદા શેઠના મિત્રે પુછ્યા વિના તે બન્નેને ભંડિરયક્ષની યાત્રામા દોડાવ્યા, અતિશ્રમથી કંઇ પણ તે આહાર પાણી ન લેવા લાગ્યા, શેઠે તેમની અન્ત્યાવસ્થા જાણી ધર્મ સંભળાવ્યો, તેના પ્રભાવથી મરણ પામીને તે બન્ને નાગકુમારમા કંબળ સંબળ નામે નાગકુમાર દેવ થયા, તેઓ અવધિજ્ઞાનથી ભગવન્તને થતો ઉપસર્ગ જાણીને ત્યા આવ્યા, મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવથી નાવમા બેઠેલા ભગવાન વીરપ્રભુને ઉપસર્ગ કરાતો અટકાવ્યો અને ભગવન્તને નદીથી ઉતાર્યા ત્યાથી ભગવાન ચાલીને થુણા નગરીની બહાર આવ્યા, પુષ્પનામે સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનારો ભગવન્તના પગલા ઉપરથી ચક્રવર્તિ ગએલ જાણીને સેવા કરવાના બ્હાને ત્યા આવ્યો, ભગવન્તને જોઇને સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પર અશ્રદ્ધા થઇ, દેવેન્દ્ર આવીને ધર્મ ચક્રવર્તિના અભ્યન્તર લક્ષણ જણાવ્યા, અને સંતુષ્ટ કર્યો, ત્યાથી રાજગૃહિમા તંતુશાળામા માસક્ષમણ કરીને રહ્યા. ત્યા ગોશાળાનો સંગ થયો. મંખજાતિના મંખલિ અને સુભદ્રાનો પુત્ર શરવણ સન્નિવેશમા બ્રાહ્મણની ગોશાળામા

तइअमवच्च भज्जा, कहीहि नाह तओ पिउवयसो ।
दाहिणवायाल सुवण्णवालुगा कंटए वत्थ ॥४६६॥

उत्तरवाचालंतरवणसडे चडकोसिओ सप्पो ।
न डहे चिंता सरणं, जोइस कोवाऽहि जाओऽहं ॥४६७॥

उत्तरवायाला नागसेण खीरेण भोयण दिव्वा ।
सेयवियाय पएसी पंचरहे निज्जरायाणो ॥४६८॥

દૂઇજ્જત જે પિતાનો મિત્ર હતો, તેમણે ભગવન્તને રહેવાનુ સ્થાન આપ્યુ, પુન વિહાર કરીને ભગવન્ત ત્યા આવ્યા, અને પાચ તીવ્ર અભિગ્રહ ગ્રહણ કર્યા, જ્યા રહે ત્યા તેના માલિકની અપ્રીતિ થાય તો ત્યા ન રહેવુ, હમ્મેશા વ્યુત્સૃષ્ટ કાયાથી રહેવુ, મૌનપણે વિહરવુ, હસ્ત રૂપ પાત્રથીજ ભોજન કરવુ, અને ગૃહસ્થને વ દન ન કરવુ આ પ્રમાણે અભિગ્રહ લઈને ત્યાથી નીકળી અસ્થિગ્રામે આવ્યા. તે ગામ પૂર્વે વર્ધમાનપુર નામે હતુ, ધનસાર્થવાહ તે નગરની વેગવતી નદી પોતાના મુખ્ય બળદવડે ઉતર્યો, અતિપરિશ્રમથી તે બળદ મરીને અકામનિર્જરાથી ત્યા શૂલપાણિ નામે યક્ષ થયો. ભગવન્તે તે યક્ષના મ દીરમા વાસ કર્યો, યક્ષે સાત ભય કર વેદનાઓ ભગવન્તને ઉત્પન્ન કરી, છેવટે બોધ પામી, સ્તુતિ કરીને ગયો પાછલી રાત્રે ભગવન્તે દસ સ્વપ્ન જોયા, ઉત્પલે તેનુ ફળ કહ્યુ, પક્ષ-પક્ષના ભગવન્તે ઉપવાસ કર્યા, મોરાકમા લોકોએ સત્કાર કર્યો, અને અચ્છ દકપર ઇન્દ્રે કોપ કર્યો (યક્ષે જે વેદનાઓ કરી તે આ પ્રમાણે) પ્રથમ ભય કર અટ્ટહાસ્ય કર્યું, હસ્તિ, પિશાચ, અને સર્પથી ભય પમાડયા છતા ભય ન પામ્યા, ત્યારે મસ્તક, કર્ણ, નાસિકા, દાત, નખ, આખ, અને પીઠમા એમ સાત પ્રકારની વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરી. (દસ સ્વપ્ન જોયા તે આ પ્રમાણે) તાલપિશાચ માર્યો, બે કોકિલા, બે પુષ્પની માળા, ગાયોનો સમૂહ, સરોવર, સમુદ્ર, સૂર્ય, આતરડાથી મનુષ્યોત્તર વી ટયો, મેરૂ અને દસમુ કમળ તેનુ ફળ ઉત્પલે (ઉત્પન્ન) આ પ્રમાણે કહ્યુ, મોહનો નાશ, શુક્લ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ, પ્રવચન રચના, ધર્મ સ્થાપન, સ ઘ દેવલોક, સ સાર, જ્ઞાન, યશ, અને પર્ષદામા ધર્મ, ત્યાથી ભગવાન મોરાકસન્નિવેશમા ગયા, તેની બહાર સિદ્ધાર્થ લોકોને અતીત આદિ દિવસોનુ નિમિત્ત કહેતો હતો, ભગવાનનો લોકો સત્કાર કરવાથી અચ્છ દકને દ્વેષ થયો. તૃણને લીધે ઇદ્રનુ આગમન થયુ, અચ્છ દકે તૃણ લીધુ, ઇન્દ્રે તેની આગળીઓ છેદી નાખી, કર્મકર વીરઘોષનુ દસ પલ પ્રમાણ કરોટક (વાટકો) મહિસે દુ વૃક્ષની (ખજુરીના વૃક્ષની) નીચે સ્થાપ્યુ છે, બીજુ ઇન્દ્રશર્માના બકરાને મારી ખાઇને તેના હાડકા ઓરડી નીચે દક્ષિણ બાજુએ ઉકરડામા દાટયા છે ત્રીજુ અવાચ્ય છે તે તેની સ્ત્રી કહેશે, હુ નહિ કહુ, કેમકે હુ તેના પિતાનો મિત્ર છુ (સ્ત્રીએ કહ્યુ, તે તેની બેનનો પતિ છે, મને નથી ચાહતો, આથી લોકોએ તેનો બહુ તિરસ્કાર કર્યો) પછી ભગવન્ત ત્યાથી દક્ષિણવાચાલ તરફ ચાલ્યા, ત્યા પિતૃવયસ્યે પારણુ કરાવ્યુ માગમા સુવર્ણ વાલુકા નદીને કિનારે ક ટકમા વસ્ત્ર ભરાઈ ગયુ આગળ જતા ઉત્તર વાચાલના અ તરવનખ ડમા ચ ડકૌશિક સર્પ હતો, તે ડશી શકયો નહિ, વિચાર કરતા જાતિસ્મરણ થયુ, કે હુ જ્યોતિષ્ક હતો ને કોપથી

સર્પ થયો છુ. આથી તે બોધ પામ્યો, પછી ભગવાન ત્યા ઉત્તરવાચાલ તરફ ગયા. ત્યા નાગસેને ક્ષીરનુ ભોજન કરાવ્યુ, ૫ચ દિવ્ય પ્રગટ થયા, ત્યાથી શ્વેતાબી નગરીમા ગયા, ત્યા પ્રદેશી રાજા અને નૈયક ગોત્રી રાજાઓએ ભગવન્તની સેવા-ભક્તિ કરી ૧૧૨થી૧૪૪ ભાષ્ય. ૪૬૨ થી ૪૬૮ નિર્યુક્તિ

सुरहिपुर सिद्धजत्तो, गंगा कोसिअ विऊ य खेमिलओ ।
नागसुदाढे सीहे, कंबलसबला य जिणमहिमा ॥४६९॥
महुराए जिणदासो, आहिर वीवाह गो उववासे ।
भंडीर मित्त अवच्चे, भत्ते णागोहि आगमण ॥४७०॥
वीरवरस्स भगवओ, नावारूढस्स कासि उवसग्ग ।
मिच्छादिट्ठिपरद्ध, कंबलसबला समुत्तारे ॥४७१॥
थूणाए बहिं पूसो, लक्खणमब्भंतरं च देविंदो ।
रायगिहि तंतुसाला, मासक्खमणं च गोसालो ॥४७२॥
मंखलि मंख सुभद्दा, सारवण गोबहुलमेव गोसालो ।
विजयाणद सुणदे, भोअण खज्जे अ कामगुणे ॥४७३॥

ત્યાથી ભગવાન સુરભિપુર ગયા, ત્યા સિદ્ધયાત્ર નામના નાવિકે ભગવાનને ગગા ઉતારવા માડી, તે વખતે ક્ષેમિલ નામે શુકન જાણનારાએ ઘુવડ બોલવાથી પ્રાણાન્ત ભય જણાવ્યો. (ભગવન્તના પૂર્વના વાસુદેવના ભવનો વેરી સિહનો જીવ સસારમા ભમતા સુદષ્ટ્ર દેવ થયો હતો) તે દેવે નાવ ડુબાવવા પ્રચડ સવર્તક વાયુ વિકુર્વ્યો. કબલ-સબલ દેવોએ તેનો પરાભવ કરીને જિનેશ્વરનો મહીમા કર્યો મથુરાનગરીમાં જિનદાસ શ્રાવક અને સાધુદાસી નામે તેની સ્ત્રી હતી, તે સ્ત્રીને આભીરી સાથે ગાઢો સબધ થયો. અન્યદા ગોવાળને ત્યા વિવાહ પ્રસગે શેઠે જોઇતી વસ્તુ આપી, કૃતજ્ઞતામા ગોવાળે કબળ-સબળ નામના બે વાછરડા શેઠને ભેટ આપ્યા, શેઠના સસર્ગથી તે બન્ને હૃષ્ટ પુષ્ટ થયાથકા ધર્મવાસિત થયા, અન્યદા શેઠના મિત્રે પુછ્યા વિના તે બન્નેને ભડિરયક્ષની યાત્રામા દોડાવ્યા, અતિશ્રમથી કઇ પણ તે આહાર પાણી ન લેવા લાગ્યા, શેઠે તેમની અન્ત્યાવસ્થા જાણી ધર્મ સભળાવ્યો, તેના પ્રભાવથી મરણ પામીને તે બન્ને નાગકુમારમા કબળ સબળ નામે નાગકુમાર દેવ થયા, તેઓ અવધિજ્ઞાનથી ભગવન્તને થતો ઉપસર્ગ જાણીને ત્યા આવ્યા, મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવથી નાવમા બેઠેલા ભગવાન વીરપ્રભુને ઉપસર્ગ કરાતો અટકાવ્યો અને ભગવન્તને નદીથી ઉતાર્યા. ત્યાથી ભગવાન ચાલીને થુણા નગરીની બહાર આવ્યા, પુષ્પનામે સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનારો ભગવન્તના પગલા ઉપરથી ચક્રવર્તિ ગએલ જાણીને સેવા કરવાના બ્હાને ત્યા આવ્યો, ભગવન્તને જોઇને સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પર અશ્રદ્ધા થઇ, દેવેન્દ્ર આવીને ધર્મ ચક્રવર્તિના અભ્યન્તર લક્ષણ જણાવ્યા, અને સતુષ્ટ કર્યો, ત્યાથી રાજગૃહિમા તતુશાળામા માસક્ષમણ કરીને રહ્યા ત્યા ગોશાળાનો સંગ થયો. મખજાતિના મખલિ અને સુભદ્રાનો પુત્ર શરવણ સન્નિવેશમા બ્રાહ્મણની ગોશાળામા

જન્મ્યો હતો, તેથી તેનુ નામ ગોશાલક પડયુ વિજય-આનદ અને સુનદના ઘેર ભગવન્તે અનુક્રમે ત્રણુ માસ ક્ષપણુના પારણા સ્વાદિષ્ટ ભોજન ખાદ્ય અને સપૂર્ણવિધિથી કર્યા. ત્યા પચ દિવ્ય પ્રગટ થયા. ४६९ થી ४७३

कुल्लाग बहुलपायस, दिव्वा गोसाल दट्ठु पव्वज्जा ।
बाहिं सुवण्णखलए, पायसथाडी नियइगहणं ॥४७४॥
बंभणगामे नंदोवनंद, उवणद तेय पच्चद्धे ।
चंपा दुमासखमणे, वासावासं मुणी खमई ॥४७५॥
कालाए सुण्णगारे, सीहो विज्जुमई गोहिदासी य ।
खदो दंतिलियाए, पत्तालग सुण्णगारंमि ॥४७६॥
मुणिचंद कुमाराए, कूवणय चंपरमणिज्ज उज्जाणे ।
चोराय चारि अगडे, सोमजयंती उवसमेइ ॥४७७॥
पिट्ठीचंपावासं तत्थ चउम्मासिएण खमणेणं ।
कयगल देउल वरिसे, हरिद्द थेरा य गोसालो ॥४७८॥
सावत्थी सिरिमद्दा, निंदू पिउदत्त पयस सिवदत्तो ।
दारगणि नक्ख वाला, हलिद्द पडिमाऽगणी पहिआ ॥४७९॥
तत्तो य णंगलाए, डिंभमुणी अच्छिकड्ढणं चेव ।
आवत्तो मुहतासे, मुणिओत्ति अ बाहिं वलदेवो ॥४८०॥
चोरा मंडव भोज्ज, गोसालो वहण तेयझामणया ।
मेहो य कालहत्थी, कलंबुयाए ठ उवसग्गा ॥४८१॥

ચોથા માસક્ષપણુના પારણે ભગવાન કોલ્લાક સનિવેશે ગયા, ત્યા બહુલ નામના બ્રાહ્મણે પરમાન્નથી પારણુ કરાવ્યુ, ત્યા પચ દિવ્ય પ્રગટ થયા. ગોશાળો ભગવન્તને ફરી મળ્યો, ભગવન્ત સુવર્ણખલ તરફ ગયા, માર્ગમા ગોપાળોએ ખીર કરવા માડી, તે જોઈ ગોશાળે કહ્યુ ભગવન્ અહી આપણે જમીએ, સિદ્ધાર્થ દેવે કહ્યુ એ તૈયાર થયા વિનાજ થાળી (હાલ્લી) ભાગી જશે બન્યુ પણુ એમજ, આથી ગોશાળો નિયતિને દઢપણે માનનારો થયો. ત્યાથી ભગવાન બ્રાહ્મણુગામમા ગયા, ત્યા નદ અને ઉપનદ નામના બે ભાઇઓ હતા, નદના ઘેર પ્રભુએ પારણુ કર્યું, ઉપનન્દને ઘેર ગોશાળાને કઇ ન મળ્યુ, તેથી ક્રોધિત થઇને ગુરૂના તેજ પ્રતાપે શ્રાપ આપીને તેનુ ઘર બાળ્યુ (વ્યન્તરે બાળ્યુ) ત્યાથી ભગવાન ચપા પુરીએ ગયા, બે બે માસના ઉપવાસ કરી ત્યા વર્ષાઋતુમા ઉત્કુટુકાદિ આસને કાયોત્સર્ગ કરી વીતાવી ત્યાથી ભગવાન્ કોલાક સન્નિવેશમા ગોશાળા સહિત ગયા. ત્યા શૂન્ય ગૃહમા કાઉસગ્ગે રહ્યા, ગોશાળો બારણામા બેઠો. તે વખતે તે ગામનો સીહનામે કુલ પુત્ર પોતાની વિદ્યુન્મતી દાસીની સાથે અનાચાર માટે ત્યા આવ્યો. ગોશાળો ત્યા છે એમ જણાઈ જવાથી માર ખાધો, ભગવાન ત્યાથી પાત્રાલક ગામમા

ગયા, ત્યાં પણ શૂન્યગૃહમા કાઉસગ્ગે રહ્યા, રાત્રિએ સ્કંદક નામનો ગામનો કૂલપુત્ર પોતાની દાસી દન્તલિકાનીસાથે અનાચાર માટે ત્યા આવ્યો, પૂર્વવત્ ત્યા પણ ગોશાળાએ માર ખાધો. ત્યાથી ભગવાન કૂમારક સન્નિવેશ તરફ ગયા, ત્યા ચ પરમણીય ઉદ્યાનમા કાઉસગ્ગમા રહ્યા, તેજ ગામમા કૂપનય કુભારને ઘરે પાર્શ્વનાથના સતાનીય મુનિચદ્રાચાર્ય પરિવાર સહિત આવ્યા હતા, તે જિનકલ્પ અગીકાર કરવાના હોવાથી પાચ તુલના કરતા હતા, તેમાંની બીજી તુલના કરતા ઉપાશ્રયની બહાર ધ્યાનમા હતા, તેમને ચોર જાણીને આરક્ષકે ગળામાંથી પકડયા, છેવટે દેવલોક પામ્યા. ત્યાથી ભગવાન ચોરાક સન્નિવેશમા ગયા, ત્યા કોટવાળે ચારક જાણીને હેડમા નાખ્યા, ફરી બહાર કાઢયા, ત્યાં સોમા અને જયન્તી નામે બે બહેનો પાર્શ્વનાથના પરિવારની હતી, તેમણે તેમને છોડાવ્યા અને આરક્ષકોએ ખમાવ્યા. ત્યાથી ભગવાન પૃષ્ઠચપાએ ગયા, ત્યા ચોથુ ચોમાસુ વર્ષારાત્રિ કરી, ચાર માસના ઉપવાસ કરી વિવિધ પ્રકારના કાયોત્સર્ગ કરીને ત્યાથી કૃતાગલાએ ગયા અને દેવકુલમા ધ્યાનમા રહ્યા, ત્યા સ્ત્રીવાળા અને આરંભપરિગ્રહવન્ત દરિદ્રસ્થવિરો હતા, તેઓ નૃત્ય-વાજીત્રથી જાગરણ કરતા હતા, ગોશાળાએ તેમની ચેષ્ટા કરી તેથી તેઓએ તેને બહાર કાઢી મૂકયો, ભગવાન ત્યાથી શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા અને બહાર કાયોત્સર્ગ રહ્યા, તે નગરીમા પિતૃદત્તની સ્ત્રી શ્રીભદ્રા મરેલા બાળકને જન્મ આપતી, તેણે શિવદત્ત નૈમિત્તિકને બાળક જીવવાનો ઉપાય પૂછયો, શિવદત્તે મરેલા બાળકને રાધી કોઇ તપસ્વીને ખવરાવવાનુ કહ્યું, તેણીએ તે પ્રમાણે કર્યું, અને ગોશાળાને વહેરાવ્યુ પછી વમન કરવાથી નખવાળાદિ જોઇને ખબર પડતા તેનું ઘર શોધવા આવ્યો, પણ બારણુ બદલી નાખ્યુ, તેથી તે જાણી શકયો નહી, છેવટે ગુરૂપ્રતાપે તેનો વાસ અગ્નિથી સળગાવ્યો. ભગવાન ત્યાથી હરિદ્રાક ગામે ગયા, અને મોટા હરિદ્રાક વૃક્ષની નીચે પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, જતા-આવતા લોકોએ અગ્નિ સળગાવ્યો, તે સળગતો સળગતો ભગવન્ત પાસે આવ્યો, ભગવન્તના પગ બળી ગયા, ગોશાળો ભાગી ગયો. ત્યાથી ભગવાન મગળા ગામે ગયા, ગોશાળો પણ ત્યા ગયો. ગોશાળાએ રમતા બાળકોને આખો કાઢીને ભય પમાડયા, ત્યાથી ભગવાન આવર્ત ગામ ગયા ત્યા પણ ગોશાળાએ તેમજ કર્યું, આથી લોકોએ ભગવન્તને તેના ગુરૂને મારો એમ ધારી મારવાનો વિચાર કર્યો, તેથી બળદેવની પ્રતિમા હળ ઉગામીને મારવા તૈયાર થઇ, લોકો પગે પડયા, અને ભગવન્તને ખમાવ્યા. ભગવાન ત્યાથી ચોરાક સન્નિવેશમા ગયા, ત્યા મડપમા રસોઇ થતી હતી તે નીચે વળીને ગોશાળો જોતો હતો, તે લોકોએ ચોર ધારીને ત્યા ગોશાળાને માર્યો ગુરૂ પ્રભાવે મડપ બાળ્યો, ત્યાથી કલબુકા સન્નિવેશમા ગયા, મેઘ અને કાળ હસ્તીએ ચોર જાણીને બાધ્યા, ખબર પડતા ભગવન્તને ખમાવ્યા ૪૭૬ થી ૪૮૧

लाढेसु य उवसग्गा, घोरा पुण्णकलसा य दो तेणा ।
वज्जहया सक्केण, भद्दिय वासासु चउमासं ॥४८२॥

कयलिसमागम भोयण, मंखलि दहिकूर भगवओ पडिमा ।
जंबूसंडे गोट्ठीय, भोयणं भगवओ पडिमा ॥४८३॥

तवाए नंदिसेणो, पडिमा आरक्खि वहण भय डहण ।
कूविय चारिय मोक्खे, विजयपगब्भा य पत्तेय ॥४८४॥

तेणेहि पहे गहिओ, गोसालो माउलोत्ति वाहणया ।
भगवं वेसाली, कम्मार घणेण देविंदो ॥४८५॥

गामाग विहेलग जक्ख, तावसी उवसमावसाणथुई ।
छट्ठेण सालिसीसे, विसुज्झमाणस्स लोगोही ॥४८६॥

ત્યાથી ભગવાન ઘણા કર્મની નિર્જરા કરવા માટે અનાર્ય દેશ જે લાઢક તેમા ગયા, ત્યા ઘોર ઉપસર્ગ થયા, ત્યાથી પૂર્ણકલશ ગામે આવ્યા, માર્ગમા બે ચોરો ભગવાનના શુકનથી અપશુકન થએલા માનીને તેમને મારવા દોડ્યા, ઇન્દ્રે તેઓને વજ્રથી મારી નાખ્યા. ત્યાથી વિહાર કરતા અનુક્રમે ભદ્રિકા નગરીએ આવ્યા, અને ચતુર્માસ ક્ષમણ કરી પાચમી વર્ષાઋતુ વિતાવી ત્યાથી ભગવાન કદલીસમાગમ ગામે ગયા. ગોશાળાને દધિ–કૂરનુ ભોજન મળ્યુ, ભગવાન પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, ત્યાથી પારીને ભગવાન જમ્બુખડ ગામે ગયા ત્યા પણ ગોશાળાને તેવુ જ દહિ ને ચોખ્ખુ ભોજન મળ્યુ, અને ભગવાન ધ્યાનમા રહ્યા. ત્યાથી ભગવાન તમ્બાક ગામે ગયા, ત્યા પાર્શ્વનાથના સતાનીયા સ્થવીર–બહુશ્રુત મુનિ ચોથી તુલના કરી રહ્યા હતા, તેમને રાત્રિના વખતે આરક્ષકના પુત્રે ચોર જાણીને મારી નાખ્યા. ભગવાન ત્યાથી કૂપિકા સન્નિવેશમા ગયા. ત્યા લોકોએ ચોર જાણીને બન્નેને બાધ્યા, વિજ્યા અને પ્રગલ્ભાએ તીર્થંકર જાણીને બન્નેને છોડાવ્યા ત્યાથી ભગવાન વિશાલા નગરી તરફ ચાલ્યા, ગોશાળો અહીથી જુદો પડ્યો, માર્ગમા ચોરોએ ગોશાળાને જોયો, અને પકડ્યો, ભગવન્તના પ્રતાપે છુટીને પ્રભુને શોધતો વિશાલાએ ગયો ત્યા ભગવાન કર્મકરની શાળામા ધ્યાનમા રહ્યા. ત્યા કોઈ કારીગરે છ માસ બિમારી ભોગવી સુદર આયુધ બનાવવાને સારી તિથીએ આવી આરંભ કર્યો, તેવામા ભગવન્તને જોઇને અમંગળ થએલુ જાણી ઘણના પ્રહારથી ભગવાનને મારવા ઉદ્યક્ત થયો, ઇન્દ્રે નિમેષ માત્રમા ત્યા આવી. તેજ ઘણ તેનાપર પાડ્યો અને મારી નાખ્યે ત્યાથી ભગવાન ગ્રામક સન્નિવેશમા ગયા, ત્યા બિભેલક ઉદ્યાનમા પ્રતિમા ધારણ કરી રહેલા ભગવન્તનો બિભેલક યક્ષે મહિમા કર્યો ત્યાથી શાલિશિર્ષ ગામે ગયા, ઉદ્યાનમા પ્રતિમા ધરી સ્થીર રહ્યા, ત્યા કટપૂતના વ્યતરીએ તાપસીનુ રૂપ ધરીને અનેક ઉપસર્ગ કર્યા, ભગવન્ત ચળાયમાન ન થયા. છેવટે શાન્ત થઇને સ્તુતિ કરી ચાલી ગઈ ત્યા છઠ્ઠભક્તયુક્ત વિશુધ્યમાન ભગવન્તને લોકાવધિ જ્ઞાન થયું. ૪૮૨ થી ૪૮૬

पुनरवि भद्दिअनगरे, तव विचित्तं च छट्ठवासंमि ।
मगहाए निरुवसग्गं, मुणि उउबद्धमि विहरित्था ॥४८७॥

आलंभिआए वास, कुडगे तह देउले पराहुत्तो ।
मद्दण देउलसारिअ, मुहमूले दोसुवि मुणित्ति ॥४८८॥

बहुसालगसालवणे, कडपूअण पडिम विग्घणोवसमे ।
लोहग्गलंमि चारिय, जिअसत्तू उप्पले मोक्खो ॥४८९॥
तत्तो अ पुरिमताले, वग्गुर ईसाण अच्चए पडिमा ।
मल्लीजिणायण पडिमा, उण्णाए वंसि बहुगोट्ठी ॥४९०॥
गोभूमिवज्जलाढे, गोवक्कोवे य वंसि जिणुवसमे ।
रायगिहऽट्ठमवासा, वज्जभूमी बहुवसग्गा ॥४९१॥

પુનઃ પણ ત્યાથી વિચિત્ર પ્રકારના તપ કરતા છઠ્ઠી વર્ષાઋતુમાં ભદ્રિકા નગરીએ આવ્યા. (ત્યા છઠ્ઠા મહીને ગોશાળાનો ફરી સમાગમ થયો.) ત્યાથી ભગવાન્ ઋતુબદ્ધ આઠ મહીના મૌનપણે મગધદેશમા વિહાર કરીને આલંભિકા નગરીએ ગયા. ત્યા સાતમી વર્ષાઋતુ થઈ. ત્યાથી ભગવાન્ કુંડાક સંનિવેશમા ગયા, ત્યા વાસુદેવના મંદિરમા ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમા અધિષ્ઠાન કરીને રહ્યો, પૂજારીએ આવીને મારીો પિશાચ જાણીને છોડી મૂક્યો. ત્યાથી નીકળીને ભગવાન મર્દન ગામે આવ્યા, ત્યાં બળદેવના મંદીરના ખુણામા ભગવન્ત કાઉસગ્ગે રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમા અધિ-ષ્ઠાન કરીને રહ્યો, ત્યા પણ પિશાચ જાણીને છોડી મૂક્યો. ત્યાથી ભગવાન બહુ શાલક ગામે ગયા, ત્યાં શાલવન ઉદ્યાનમા સહજની વ્યંતરી પ્રતિમા ધારી ભગવાનને કટપૂતનાની પેઠે ઉપસર્ગ કરીને શાન્ત થઈ મહિમા કરીને ગઇ. ત્યાથી ભગવાન લોહાર્ગલા ગયા, ત્યાંના રાજા જિતશત્રુએ ચૌર પુરૂષ જાણીને બન્નેને પકડ્યા, ઉત્પલે તેમની ઓળખાણ પડાવીને મુક્ત કરાવ્યા, ત્યાથી ભગવાન પુરિમતાલ નગરે ગયા, ત્યા વગ્ગુર નામના શ્રેષ્ઠિની ભદ્રા નામે ભાર્યા વંધ્યા હતી, તેણીએ બાળકની પ્રાપ્તિ માટે અનેક દેવ દેવતાની ભક્તિ કરી પણ કંઈ વલ્યુ નહી. એક વખત શકટમુખ નામના ઉદ્યાનમાં જીર્ણ મંદીરમા મલ્લીનાથ ભગવાનની પ્રતિમા જોઈ ભક્તિથી તેમને નમી, પોતાની કામના માટે પ્રાર્થના કરી. મંદીર કરાવવાનુ કહ્યુ. નજીકમા રહેલા કોઈ ભક્તવ્યંતરીએ તેમની તે કામના પૂર્ણ કરી, ભદ્રા-શેઠાણી ગર્ભવતી થઈ કામના પૂર્ણ થવાથી શેઠ-શેઠાણી મંદીર તરફ ગયા, વચમા ભગવન્ત રહેલા હતા, ઇન્દ્રે તેમને પ્રત્યક્ષ તીર્થંકરની ભક્તિ કરવાનુ કહ્યું. ત્યાંથી ભગવાન ઊર્ણાક ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમા વિરૂપ વહુ-વર મળ્યાં, તેમને જોઈ ગોશાળાએ હાસી કરી, તેથી માર ખાધો, છેવટે મુકી દીધો ત્યાથી ભગવાન ગોભૂમિ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમા અટવી આવતા ગોશાલાએ ગોવાળોને મ્લેચ્છો કહીને માર્ગ પૂછ્યો, ગોવાળોએ ક્રોધથી તેને મારી બાંધીને વાસના વનમા નાખી દીધો, જિનેશ્વરના ઉપશમથી આખરે છોડી મૂક્યા ત્યાથી ભગવાન રાજગૃહિએ આવ્યા, ત્યા આઠમી વર્ષારાત્રિ થઈ ત્યાથી ભગવાન અનાર્ય દેશમા વજ્ર ભૂમિએ ગયા ત્યા ઘણા ઉપસર્ગો સહન કરી નવમી વર્ષાઋતુ વિતાવી ૪૮૭ થી ૪૯૧

अनिअयवास सिद्धत्थपुरं तिलत्थंबपुच्छ निप्फत्ती ।
उप्पाडेइ अणज्जो, गोसालो वासबहुलाए ॥४९२॥

तवाए नंदिसेणो, पडिमा आरक्खि वहण भय डहण ।
कूविय चारिय मोक्खे, विजयपगब्भा य पत्तेय ॥४८४॥

तेणेहि पहे गहिओ, गोसालो माउलोत्ति वाहणया ।
भगवं वेसाली, कम्मार घणेण देविंदो ॥४८५॥

गामाग विहेलग जक्ख, तावसी उवसमावसाणथुई ।
छट्ठेण सालिसीसे, विसुज्झमाणस्स लोगोही ॥४८६॥

ત્યાથી ભગવાન ઘણા કર્મની નિર્જરા કરવા માટે અનાર્ય દેશ જે લાઢક તેમા ગયા, ત્યા ઘોર ઉપસર્ગ થયા, ત્યાથી પૂર્ણકલશ ગામે આવ્યા, માર્ગમા બે ચોરો ભગવાનના શુકનથી અપશુકન થએલા માનીને તેમને મારવા દોડ્યા, ઇન્દ્રે તેઓને વજ્રથી મારી નાખ્યા. ત્યાથી વિહાર કરતા અનુક્રમે ભદ્રિકા નગરીએ આવ્યા, અને ચતુર્માસ ક્ષમણ કરી પાચમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ત્યાથી ભગવાન કદલીસમાગમ ગામે ગયા ગોશાળાને દધિ-કૂરનુ ભોજન મળ્યુ, ભગવાન પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, ત્યાથી પારીને ભગવાન જમ્બુખડ ગામે ગયા ત્યા પણ ગોશાળાને તેવુ જ દહિં ને ચોખ્ખુ ભોજન મળ્યુ, અને ભગવાન ધ્યાનમા રહ્યા ત્યાથી ભગવાન તમ્બાક ગામે ગયા, ત્યા પાર્શ્વનાથના સંતાનીયા સ્થવીર-બહુશ્રુત મુનિ ચોથી તુલના કરી રહ્યા હતા, તેમને રાત્રિના વખતે આરક્ષકના પુત્રે ચોર જાણીને મારી નાખ્યા. ભગવાન ત્યાથી કૂપિકા સન્નિવેશમા ગયા ત્યા લોકોએ ચોર જાણીને બન્નેને બાધ્યા, વિજ્યા અને પ્રગલ્ભાએ તીર્થંકર જાણીને બન્નેને છોડાવ્યા ત્યાથી ભગવાન વિશાલા નગરી તરફ ચાલ્યા, ગોશાળો અહીથી જુદો પડ્યો, માર્ગમા ચૌરોએ ગોશાળાને જોયો, અને પકડ્યો, ભગવન્તના પ્રતાપે છુટીને પ્રભુને શોધતો વિશાલાએ ગયો ત્યા ભગવાન કર્મકરની શાળામા ધ્યાનમા રહ્યા. ત્યા કોઈ કારીગરે છ માસ બિમારી ભોગવી સુદર આયુધ બનાવવાને સારી તિથીએ આવી આરભ કર્યો, તેવામા ભગવન્તને જોઈને અમંગળ થએલુ જાણી ઘણના પ્રહારથી ભગવાનને, મારવા ઉદ્યક્ત થયો, ઇન્દ્રે નિમેષ માત્રમા ત્યા આવી, તેજ ઘણ તેનાપર પાડ્યો અને મારી નાખ્યે ત્યાથી ભગવાન ગ્રામક સન્નિવેશમા ગયા, ત્યા બિભેલક ઉદ્યાનમાં પ્રતિમા ધારણ કરી રહેલા ભગવન્તનો બિભેલક યક્ષે મહિમા કર્યો. ત્યાથી શાલિશિર્ષ ગામે ગયા, ઉદ્યાનમા પ્રતિમા ધરી સ્થીર રહ્યા, ત્યાં કટપૂતના વ્યતરીએ તાપસીનુ રૂપ ધરીને અનેક ઉપસર્ગ કર્યા, ભગવન્ત ચળાયમાન ન થયા છેવટે શાન્ત થઈને સ્તુતિ કરી ચાલી ગઈ. ત્યા છઠ્ઠભક્તયુક્ત વિશુધ્યમાન ભગવન્તને લોકાવધિ જ્ઞાન થયું. ૪૮૨ થી ૪૮૬

पुनरवि भद्दिअनगरे, तव विचित्तं च छट्ठवासंमि ।
मगहाए निरुवसग्गं, मुणि उउबद्धमि विहरित्था ॥४८७॥

आलंभिआए वास, कुडगे तह देउले पराहुत्तो ।
मद्दण देउलसारिअ, मुहमूले दोसुवि मुणित्ति ॥४८८॥

बहुसालगसालवणे, कडपूअण पडिम विग्घणोवसमे ।
लोहग्गलंमि चारिय, जिअसत्तू उप्पले मोक्खो ॥४८९॥
तत्तो अ पुरिमताले, वग्गुर ईसाण अच्चए पडिमा ।
मल्लीजिणायण पडिमा, उण्णाए वंसि बहुगोट्ठी ॥४९०॥
गोभूमिवज्जलाढे, गोवकोवे य बंसि जिणुवसमे ।
रायगिहऽट्ठमवासा, वज्जभूमी बहुवसग्गा ॥४९१॥

પુનઃ પણ ત્યાથી વિચિત્ર પ્રકારના તપ કરતા છઠ્ઠી વર્ષાઋતુમાં ભદ્રિકા નગરીએ આવ્યા. (ત્યા છઠ્ઠા મહીને ગોશાળાનો ફરી સમાગમ થયો.) ત્યાથી ભગવાન્ ઋતુબદ્ધ આઠ મહીના મૌનપણે મગધદેશમા વિહાર કરીને આલભિકા નગરીએ ગયા. ત્યા સાતમી વર્ષાઋતુ થઈ. ત્યાથી ભગવાન્ કુંડાક સંનિવેશમા ગયા, ત્યા વાસુદેવના મંદિરમા ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમા અધિષ્ઠાન કરીને રહ્યો, પૂજારીએ આવીને માર્યો પિશાચ જાણીને છોડી મૂક્યો. ત્યાથી નીકળીને ભગવાન મર્દન ગામે આવ્યા, ત્યા બળદેવના મંદીરના ખુણામા ભગવન્ત કાઉસગ્ગે રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમા અધિષ્ઠાન કરીને રહ્યો, ત્યા પણ પિશાચ જાણીને છોડી મૂક્યો. ત્યાથી ભગવાન બહુ શાલક ગાંમે ગયા, ત્યા શાલવન ઉદ્યાનમા સહજની વ્યંતરી પ્રતિમા ધારી ભગવાનને કટપૂતનાની પેઠે 'ઉપસર્ગ' કરીને શાન્ત થઈ મહિમા કરીને ગઇ. ત્યાંથી ભગવાન લોહાર્ગલા ગયા, ત્યાંના રાજા જિતશત્રુએ ચૌર પુરૂષ જાણીને બન્નેને પકડ્યા, ઉત્પલે તેમની ઓળખાણ પડાવીને મુક્ત કરાવ્યા, ત્યાથી ભગવાન પુરિમતાલ નગરે ગયા, ત્યા વગ્ગુર નામના શ્રેષ્ટિની ભદ્રા નામે ભાર્યા વંધ્યા હતી, તેણીએ બાળકની પ્રાપ્તિ માટે અનેક દેવ દેવતાની ભક્તિ કરી પણ કંઈ વળ્યુ નહી. એક વખત શકટમુખ નામના ઉદ્યાનમાં જીર્ણ મંદીરમા મલ્લીનાથ ભગવાનની પ્રતિમા જોઈ ભક્તિથી તેમને નમી, પોતાની કામના માંટે પ્રાર્થના કરી. મંદીર કરાવવાનુ કહ્યુ નજીકમા રહેલા કોઈ ભક્તવ્યંતરીએ તેમની તે કામના પૂર્ણ કરી, ભદ્રા-શેઠાણી ગર્ભવતી થઈ કામના પૂર્ણ થવાથી શેઠ-શેઠાણી મંદીર તરફ ગયા, વચમા ભગવન્ત રહેલા હતા, ઇન્દ્રે તેમને પ્રત્યક્ષ તીર્થંકરની ભક્તિ કરવાનુ કહ્યું ત્યાંથી ભગવાન ઊર્ણાક ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમા વિરૂપ વહુ-વર મળ્યાં, તેમને જોઈ ગોશાળાએ હાસી કરી, તેથી માર ખાધો, છેવટે મુકી દીધો ત્યાથી ભગવાન ગોભૂમિ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમા અટવી આવતા ગોશાલાએ ગોવાળોને મ્લેચ્છો કહીને માર્ગ પૂછ્યો, ગોવાળોએ ક્રોધથી તેને મારી બાંધીને વાસના વનમા નાખી દીધો, જિનેશ્વરના ઉપશમથી આખરે છોડી મૂક્યા ત્યાથી ભગવાન રાજગૃહિએ આવ્યા, ત્યા આઠમી વર્ષારાત્રિ થઈ. ત્યાથી ભગવાન અનાર્ય દેશમા વજ્રભૂમિએ ગયા ત્યા ઘણા ઉપસર્ગો સહન કરી નવમી વર્ષાઋતુ વિતાવી ૪૮૭ થી ૪૯૧

अनिअयवास सिद्धत्थपुरं तिलथंबपुच्छ निप्फत्ती ।
उप्पाडेइ अणज्जो, गोसालो वासबहुलाए ॥४९२॥

मगहा गोब्बरगामो, गोसंखो वेसिआण पाणामा ।
कुम्मगामायावण, गोसाले गोवण पउट्ठ ॥४९३॥
वेसालीए पडिमं, डिंममुणिउत्ति तत्थ गणराया ।
पूएइ संखनामो, चित्तो नावाए भगिणिसुओ ॥४९४॥
वाणियगामायावण, आनंदो ओहि परीसह सहंति ।
सावत्थीए वासं, चित्ततवो साणुलट्ठि बहि ॥४९५॥
पडिमा भद्द महाभद्द, सव्वओभद्द, पढमिआ चउरो ।
अट्ठ य वीसाणंदे, बहुलिय तह उज्झिए दिव्वा ॥४९६॥

ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન સિદ્ધાર્થ પૂરે ગયા, સિદ્ધાર્થપુરથી કૂર્મ ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમા ગોશાળાએ તિલસ્ત બની પૃચ્છાકારી. ભગવન્તે તેની ઉત્પત્તિ કહી. તેપર શ્રદ્ધા ન કરનાર અનાર્ય ગોશાળે તે ઉખેડી નાખ્યુ ઘણી વર્ષા થઈ, અને તે તલને છોડવો સ્થિર થયો, ત્યાથી કૂર્મ ગામે ગયા, તે ગામની બહાર વૈશ્યાયન નામે બાળતપસ્વી આતાપના લેતો હતો, તેની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, ચ પાનગરી અને રાજગૃહ નગરીની વચ્ચે ગોબર ગામ હતુ, ત્યા ગોશ ખી નામે કણબી રહેતો હતો, ચોરોએ તેને મારી નાખ્યો, અને તેની અચિર પ્રસૂતા સ્ત્રીને વૈશ્યાને ત્યા વેચી, જન્મેલુ બાળક કોઈકના હાથ આવ્યુ, અનુક્રમે બાળક મોટો થયો, નગરમા ગયો, વૈશ્યાને ત્યા જતા ગાય રૂપધારી કુળદેવતાએ ચેતાવ્યો, છેવટે તાપસ થયો, ગોશાળાએ તેને ચૂકા શય્યાતર કહી ચીડાવ્યો, તાપસે ક્રોધથી તેજોલેશ્યા મૂકી, ભગવાને શીતલેશ્યાથી બચાવ્યો, પરિણામે ગોશાળાએ તેજોલેશ્યાનો ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, ભગવાનથી છુટો પડ્યો ભગવાન ત્યાથી વિશાળાનગરીએ ગયા, પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, બાળકોએ પિશાચ જાણી અટકાવ્યા, ત્યા ગણરાજ શ ખનામે કોઈ સિદ્ધાર્થ રાજાના મિત્રે ભગવન્તને ઓળખીને પૂજા કરી ત્યાથી ભગવાન વાણિજ ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમા ગ ડીકા નદી ઉતરવાને નાવમા બેઠા, નાવિકોએ ભાડુ માગ્યુ, તે વખતે શ ખરાજાનો દૂત ચિત્ર નામનો ભાણેજ નાવિક સૈન્યસહિત દૂત-કાર્ય માટે ગયો હતો, તેણે ત્યા આવી ભગવન્તને મૂકાવીને પૂજા કરી ત્યાથી વાણિજ્ય ગામે જઈ ગામ બહાર પ્રતિમા ધરીને રહ્યા, ત્યા આન દ શ્રાવકને અવધિ જ્ઞાન થયુ, તેણે તીર્થ કરને પરિસહ સહન કરતા જોયા, વ દના કરી અને કહ્યુ, ભગવન્ થોડા વખતમાજ કેવળ જ્ઞાન થશે ત્યાથી ભગવાન શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા, અને દશમી વર્ષા-ઋતુ વિતાવી. ત્યાથી સાનુલષ્ઠ ગામે ગયા, ત્યા ભદ્રા, મહાભદ્રા, સર્વતોભદ્રા, વિગેરે પ્રતિમા વહન કરી, પછી આન દ શ્રાવકના ઘેર બહુલિકા દાસીએ ભગવન્તને વહોરાવ્યુ, અને પ ચદિવ્ય પ્રગટ થયા ૪૯૨ થી ૪૯૬

दढभूमीए बहिआ, पेढाल नाम होइ उज्जाण ।
पोलासचेइयंमी, ठिएगराइं महापडिमं ॥४९७॥
सक्को अ देवराया, समागओ भणइ हरिसिओ वयणं ।
तिण्णिवि लोगऽसमत्था, जिणवीरमण न चालेउं ॥४९८॥

सोहम्मकप्पवासी, देवो सक्कस्स सो अमरिसेणं ।
सामाणिअ संगमओ, वेइ सुरिंद पडिनिविट्ठो ॥४९९॥
तेलोक्कं असमत्थंति, पेह एतस्स चालणं काउं ।
अज्जेव पासइ इमं, मम वसगं भट्ठजोगतवं ॥५००॥
अह आगओ तुरंतो, देवो सक्कस्स सो अमरिसेण ।
कासीय हउवसग्गं, मिच्छद्दिट्ठिप्पडिनिविट्ठो ॥५०१॥

ત્યાથી ભગવાન દઢભૂમિએ ગયા, ત્યા બહારના ભાગમા પેઢાલ નામે ઉદ્યાન છે, તેમા પોલાસ ચૈત્યની અ દર એકરાત્રિની મહાપ્રતિમા ધરીને ઉભા રહ્યા. તે વખતે સુધર્મ સભામાં દેવરાજ ઇન્દ્રમહારાજ હર્ષવન્ત થઇને આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા કે ત્રણેલોક આ વીર પ્રભુને ચળાયમાન કરવાને સમર્થ નથી આ ઉપરથી સૌધર્મ કલ્પવાસી ઇન્દ્રનો સ ગમક નામે સામાનિક દેવ ત્યા બેઠો હતો, તેણે ઇન્દ્રને અમર્ષથી કહ્યુ કે જેને ચલીત કરવાને ત્રણ લોકને પણ તમે અસમર્થ કહો છો, તેને તપ અને યોગથી ભ્રષ્ટ થઇને મારે વશ થયેલ જુઓ પછી ઇન્દ્રનો તે સામાનિકદેવ અમર્ષથી સત્વર ત્યા આવ્યો, અને પ્રતિનિવિષ્ટ મિથ્યાદૃષ્ટિ તેણે ઉપસર્ગ કરવા માડયા ૪૯૭ થી ૫૦૧

धूली पिवीलिआओ, उद्दसा चेव तहय उण्होला ।
विछुय नउला सप्पा य, मूसगा चेव अट्ठमगा ॥५०२॥
हत्थी हत्थीणिआओ, पिसायए घोररूव वग्घो य ।
थेरो थेरीइ सुओ, आगच्छइ पक्कणो य तहा ॥५०३॥
खरवाय कलंकलिया, कालचक्कं तहेव संवट्टं ।
पामाइय उवसग्गे, वीसइमो होइ अणुलोमो ॥५०४॥
सामाणियदेविड्ढि, देवो दावेइ सो विमाणगओ ।
मणइ य वरेह महरिसि ! निप्फत्ती सग्गमोक्खाणं ॥५०५॥
उवहयमइविण्णाणो, ताहे वीरं बहुप्पसाहेउं ।
ओहीए निरिक्खिज्जइ, झायइ छज्जीवहियमेव ॥५०६॥

ધૂળ, કીડીઓ, ડાસ, તેમજ ધીમેલો, વિ છી, નોળીઆ, સર્પ, અને આઠમીવાર ઉ દરો, હસ્તી, હસ્તિણી, ભય કરરૂપધારી પિશાચ, વ્યાઘ્ર, સિદ્ધાર્થ રાજા અને ત્રિશલા માતાનો કરૂણામયવિલાપ–પુત્ર ! આમ આવ, અમને ન તજ, ચ ડાલ, પગપર રાધવાનું, પ્રચ ડવાયુ, કલ કલિકવાયુ, કાળચક્ર, સ વર્તકવાયુ અને વીસમો પ્રભાત વિકુર્વીને અનુલોમ ઉપસર્ગ કર્યો સામાનિક દેવઋદ્ધિ બતાવીને તે દેવ વિમાનમા રહ્યો થકો બોલ્યો, હે મહર્ષિ ! ઇચ્છા હોય તે માગો, સ્વર્ગ આપુ કે મોક્ષ આપુ ? આ પ્રમાણે મ દબુદ્ધિવાળા તેણે વીરને વશ કરવાને કર્યું, પણ ભગવાન તો અવધિજ્ઞાનથી છ જીવનિકાયનુ હિતજ ચિન્તવતા હતા. ૫૦૬

बालुयपथे तेणा मउल, पारणग तत्थ काणच्छी ।
तत्तो सुभोम अजलि, सुच्छित्ताए य विडरूवं ॥५०७॥
मलए पिसायरूवं, सिवरूव हत्थिसीसए चेव ।
ओहसण पडिमाए, मसाण सक्को जवणपुच्छा ॥५०८॥
तोसलि कुसीसरूवं, सधिच्छेओ इमोत्ति वज्झे य ।
मोएइ इदजालिउ, तत्थ महाभूइलो नामं ॥५०९॥
मोसलि सधिसु मागह, मोएई रद्विओ पिउवयंसो ।
तोसलि य सत्तरज्जू ऽवावत्ती तोसली मोक्खो ॥५१०॥
सिद्धत्थपुरे तेणत्ति, कोसिओ आसवाणिओ मोक्खो ।
वयगाम हिंडऽणेसण, दिवसे विइ वेइ उवसतो ॥५११॥

त्या भगवान वालुका गाम तरफ गया, मार्गमा पाचसो चोरो विकुर्व्या, तेओए मामा कहीने वज्रमय शरीरथी दु ख उत्पन्न कर्यु त्याथी भगवान गाममा भिक्षा माटे गया, त्या भगवन्तनु रूप आवरीने काणाक्षीरूप बताव्यु, तेथी त्याना लोकोए प्रहार करवा माडया, त्याथी भगवान सुभोमगामे गया त्या अजली करीने स्त्रीओ पासे याचना करता रूपने बताव्यु, तेथी त्याना लोकोए मार मार्यो, त्याथी सुक्षेप नामे गाममा गया, त्या भिक्षाचर्यामा विटनु रूप बतावीने मार मराव्यो त्याथी मलय गामे गया, त्या पिशाचनु रूप बताव्यु, अने पिडा पमाडी, त्याथी हस्तीशीर्ष गामे गया, त्या भव्यरूप बतावी पुरुषचिह्न स्तब्ध करीने अपभ्राजना करावी. आथी भगवान गाम बहार स्मशानमा एकान्ते प्रतिमा धारीने रह्या, त्या सगमके हासी करी ईन्द्रे आवीने सुखशाता पुछी त्याथी भगवान तोसलिगामे गया, गाम बहार प्रतिमा धारी रह्या, त्या कुशिष्यनु रूप धरीने खातर पाडवा माडयो, आथी आ मारवा योग्य छे एम लोकोने जणाव्यु. ते वखते त्या महाभूति नामे ईन्द्रजालिक हतो तेणे भगवन्तने ओळखीने छोडाव्या त्याथी भगवान मोसलि गामे गया, त्या पण तेवु ज कर्यु, गामना लोकोए शीक्षा करवा माडी त्या भगवन्तना पिताना मित्र सुमागधे मुकाव्या. तोसलि गाममा गया, त्या चोर जाणीने दोरडे बाधी अधर लटकाववा मांडया, सातवार दोरडु तुटी गयु, तेथी निर्दोष जाणी छोडी मूकया त्याथी सिद्धार्थपुरे गया, त्या चोर जाणीने पकडया, कौशिक नामना अश्वना वेपारीए ओळखीने छोडाव्या त्याथी भगवान व्रजगामे गया, आहार माटे गाममा जता प्रभुए विचार्यु के दीर्घकाळ उपसर्ग करीने देव गयो हशे. मार्गमा ते देवे अनेसणा करी तेथी भगवान प्रतिमा धरीने उभा हता, देवे अवधिज्ञानथी भगवन्तना परिणाम जोया, अने बीजे दिवसे उपशान्त थई बोल्यो के ५०७ थी ५११

वच्चह हिंडह न करेमि, किंचि इच्छा न किंचि वत्तव्वो ।
तत्थेव वच्छवाली, थेरी परमन्न वसुहारा ॥५१२॥

छम्मासे अणुबद्धं देवो कासीय सो उ उवसग्ग ।
दट्ठूण वयगामे, वंदिय वीरं पडिनियत्तो ॥५१३॥
देवो चु(ठि)ओ महिड्ढीओ वरमंदरचूलियाइ सिहरंमि ।
परिवारिउ सुरवहूहिं आउमी सागरे सेसे ॥५१४॥
आलभियाए हरि विज्जू, जिणस्स भत्तीए वंदओ एइ ।
भगव पियपुच्छा, जिय उवसग्गत्ति थेवमवसेस ॥५१५॥
हरिसह सेयवियाए, सावत्थी खंदपडिम सक्को य ।
ओयरिउं पडिमाए, लोगो आउट्टिओ वंदे ॥५१६॥

ભગવન્ ! હવે ગોચરી માટે જાઓ, હું કંઈ પણ ઉપસર્ગ નહી કરૂં. ભગવન્તે કહ્યું, હું કોઈના કહેવાથી નહી જાઉં, મારી ઇચ્છાથી જઈશ અથવા નહિ જાઉં બીજે દિવસે તેજ ગોકુળમા વાછરડા પાળનારી વૃદ્ધાએ પરમાન્નથી ભગવન્તને પ્રતિલાભ્યા, તેથી ત્યા દિવ્ય થયા વસુધારા થઈ છ માસ પર્યન્ત નિરન્તર ઉપસર્ગ કરીને ભગવન્તને નિશ્ચળ જોઈને તે દેવ વ્રજગામમા વાંદીને પોતાના સ્થાને પાછો ફર્યો ઇંદ્ર મહારાજે તિરસ્કાર કરીને તે મહર્દ્ધિક દેવને તેની દેવાંગના અને પરિવાર સહિત ત્યાથી કાઢી મૂક્યો, તેથી તે મેરૂપર્વતની ચૂલિકાના શિખર પર જઈ રહ્યો, તે વખતે તેનુ આયુષ એક સાગરોપમમાથી કેટલુંક બાકી હતું. તે પછી ભગવાન વ્રજગામથી આલભિકા નગરીએ ગયા. ત્યા વિદ્યુતકુમારેન્દ્ર જિનેશ્વરને ભક્તિથી વંદન કરવા આવ્યો અને બોલ્યો, ભગવાન્ ! આપને સુખ શાતા પુછું છું, આપ ઉપસર્ગો તરી ગયા છો આવરણ થોડું જ બાકી છે, થોડાજ કાળમા કેવળજ્ઞાન થશે ત્યાથી ભગવાન શ્વેતાંબી નગરીએ ગયા, ત્યા હરિસહ સુખશાતા પૂછવા આવ્યો ત્યાથી ભગવાન શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા, ત્યા સ્કંદની પ્રતિમાનો લોકો મહોત્સવ કરતા હતા, તે જોઈ ઇંદ્ર તે પ્રતિમામા દાખલ થયો, તેથી તે પ્રતિમા સ્વયં ભગવન્ત પાસે ગઈ, અને ભગવન્તને વંદન કરવા લાગી, તેથી લોકોએ દેવાધિદેવ જાણીને ભગવન્તનો મહિમા કર્યો. ૫૧૨ થી ૫૧૬

कोसंबी चंदसूरोयरणं वाणारसीय सक्को उ ।
रायगिहे ईसाणो, महिला जणओ य घरणो य ॥५१७॥
वेसालि भूयणंदो, चमरुप्पाओ य सुसुमारपुरे ।
भोगपुरि सिंदकंदग, माहिंदो खत्तिओ कुणति ॥५१८॥
वारण सणंकुमारे, नंदीगामे पिउससहा वंदे ।
मेढियगामे गोवो, वित्तासणयं च देविंदो ॥५१९॥
कोसंविए सयाणीओ, अभिग्गहो पोसबहुल पाडिवई ।
चाउम्मास मिगावई, विजय सुगुत्तो य नंदा य ॥५२०॥

तच्चावाई चंपा दहिवाहण वसुमइ विजयनामा ।
धणवइ मूलालोयण, सपुल्दाणे य पव्वज्जा ॥५२१॥

ત્યાથી ભગવાન કૌશાબી નગરીએ ગયા ત્યા ચદ્ર-સૂર્યે ઉતરીને ભગવન્તનો મહિમા કર્યો. ત્યાથી વારાણુસીએ ગયા, ત્યા ઇંદ્ર સુખશાખા પૂછી વદના કરી, ત્યાથી રાજગૃહિએ ગયા, ત્યા જનક રાજાએ પૂજા કરી અને ધરણેદ્રે શાતા પૂછી, ત્યાથી વિશાળાનગરીએ ગયા. ત્યા ભૂતાનદે શાતા પૂછી (અહી અગીઆરમી વર્ષારાત્રિ થઇ) ત્યાથી સુસુમાર પુરે ગયા, ત્યા ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત થયો ત્યાથી ભોગપુરે ગયા ત્યા માહેન્દ્ર નામનો ક્ષત્રિય ખર્જૂરી લઇ ભગવન્તને મારવા દોડયો તે વખતે વદન કરવા આવેલા સનત્કુમારેન્દ્રે અટકાવ્યો અને ભય પમાડયો ત્યાથી ભગવાન નદી ગામે ગયા, નદી નામે ભગવાનના પિતાનો મિત્ર હતો તેણે ભગવન્તને આવીને વદના કરી ત્યાથી મેઢીકા ગામે ગયા, ત્યા કુર્મારગામની પેઠે ગોવાળે ભગવન્તને ઉપસર્ગ કરવા માડયા, તેમને ઇંદ્રે ત્રાસ પમાડી કાઢી મૂકયા ત્યાથી ભગવાન કૌશબી નગરીએ ગયા ત્યા શતાનીક રાજા, મૃગાવતી રાણી. વિજયસુગુપ્ત અમાત્ય. નદા તેની ભાર્યા. તત્ત્વવાદી નામે ધર્મપાઠક, ધનાવહ શેઠ મૂલા નામે તેની સ્ત્રી રહેતા હતા, તે વખતે ત્યા પોસ વદી પ્રતિપદાએ ચતુર્વિધ અભિગ્રહ લઇને ભગવન્ત ભિક્ષા માટે ફરતા હતા. પણ અભિગ્રહ પૂર્ણ થતો નહિ, છેવટે ચપાનગરીના દધિવાહન રાજાની પુત્રી વસુમતી (ચદનબાળા) ધનવહનને ત્યા દાસી તરીકે હતી તેની પાસે અભિગ્રહ પૂર્ણ થવાથી બાકુલા ભિક્ષા લીધી. ૫૧૬ થી ૫૨૧

तत्तो सुमंगलाए, सणंकुमार सुछेत्तए य माहिंदो ।
पालग वाइलवणिए, अमंगलं अप्पणो असिणा ॥५२२॥
चंपा वासावासं, जक्खींदे साइदत्त पुच्छा य ।
वागरण दुह पएसण, पच्चक्खाणे य दुविहे उ ॥५२३॥
जंभियगामे नाणस्स, उप्पया वागरेइ देविंदो ।
मिंढियगामे चमरो, वंदण पियपुच्छण कुणइ ॥५२४॥
छम्माणि गोव कडसल, पवेसणं मज्झिमाए पावाए ।
खरओ विज्जो सिद्धत्थ, वाणियओ नीहरावेइ ॥५२५॥

ત્યાથી નીકળીને ભગવાન સુમગળ ગામે ગયા ત્યા સનત્કુમારેદ્રે વન્દના કરીને શાતા પૃછી, ત્યાથી સુક્ષેત્ર ગામે ગયા, ત્યા માહેન્દ્ર શાતા પૂછવા આવ્યો, ત્યાથી પાલક ગામે ગયા, ત્યા વાતબળ વણિક્ મુસાફરીએ જતો હતો તે ભગવન્તના શુકનથી અમગળ માનીને પોતાની તરવારથી મારવા આવ્યો તેને સિદ્ધાર્થ દેવે મારી નાખ્યો ત્યાથી ભગવાન ચપાનગરીએ ગયા, ત્યા યક્ષેદ્રે સાતા પૂછી ને સ્વાતિદત્ત બ્રાહ્મણે પૃચ્છા કરી. ભગવન્તે તેને બે પ્રકારનો ઉપદેશ અને બે પ્રકારનુ પ્રત્યાખ્યાન કહ્યુ ત્યાથી ભગવાન જૃભિકા ગામે ગયા, ત્યા ઇંદ્રે આવીને જ્ઞાનોત્પત્તિનો કાળ કહ્યો, ત્યાથી મિઢિકા ગામે

ગયા, ત્યા ચમરેંદ્રે આવી વંદના કરી અને શાતા પૂછી, ત્યાથી ભગવાન્ પન્માણી ગામ ગયા, ગામ બહાર પ્રતિમા ધરીને રહ્યા ગોવાળ તેમને બળદ ભળાવી ગામમા ગયો, બળદ અટવીમા ચાલ્યા ગયા, ગામમા ગએલા ગોવાળે આવી ભગવન્તને પૂછ્યુ . ભગવન્ત મૌન રહ્યા, આથી કુપિત થઈ ગોવાલે ભગવન્તના કાનમા બે શલાકા બેસારી દીધી. સમભાવ ધારી ભગવાન ત્યાથી મધ્યમા નગરીએ ગયા, ત્યા ખરક વૈદ્ય અને સિદ્ધાર્થ વણિકે તે શલાકા બહાર કાઢી ૫૨૨ થી ૫૨૫

॥ ઉપસર્ગો સમાપ્ત થયા ॥

जंभिय बहि उजुवालिय, तीर वियावत्त सामसाल अहे ।
छट्ठेणुक्कुडुयस्स उ, उप्पन्न केवलं नाणं ॥५२६॥
जो य तवो अणुचिन्नो, वीरवरेण महाणुभावेण ।
छउमत्थकालियाए, अणुक्कमं कित्तइस्सामि ॥५२७॥
नव किर चाउम्मासे, छक्किर दोमासिए उवासीय ।
बारस य मासियाइं, बावत्तरि अद्धमासाइं ॥५२८॥
एगं किर छम्मास, दो किर तेमासिए उवासीय ।
अड्ढाइज्जाइ दुवे दो, चेव दिवड्ढमासाइं ॥५२९॥
भद्दं च महाभद्दं, पडिम तत्तो य सव्वओभद्दं ।
दो चत्तारि दसेव य, दिवसे ठासीय अणुबद्ध ॥५३०॥
गोयरमभिग्गहजुयं, खमण छम्मासिय च कासीय ।
पंचदिवसेहि ऊण, अव्वहिओ वच्छनयरीए ॥५३१॥
दस दो य किर महप्पा, ठाइ मुणी एगराइयं पडिम ।
अट्ठमभत्तेण जई, एक्केक्कं चरमराईयं ॥५३२॥
दो चेव य छट्ठसए, अऊणातीसे उवासीया भगवं ।
न कयाइ निच्चभत्त, चउत्थभत्तं च से आसि ॥५३३॥
बारस वासे अहिए, छट्ठ भत्त जहन्नयं आसि ।
सव्वं च तवोकम्मं, अपाणयं आसि वीरस्स ॥५३४॥

જૃંભિકા ગામની બહાર, ઋજુવાલુકા નદીના તીરે, વૈયાવૃત્ય (જીર્ણ) ચૈત્યની સમીપે શાલવૃક્ષની નીચે ઉત્કટિકાસને છઠ્ઠ ભક્ત યુક્ત ભગવન્ત હતા ત્યારે તેમને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ મહાનુભાવ વીર પ્રભુએ છદ્મસ્થ અવસ્થામા જે તપ કર્યું, તે હવે અનુક્રમે કહીશુ નવ ચાતુર્માસિક, છ દ્વિમાસિક, બાર એક માસિક, બહોતેર પાક્ષિક, એક છ માસિક બે ત્રિમાસિક, બે અઢીમાસિક, બે દોઢ માસિ, બે દિવસ નિરન્તર ભદ્રા, ચાર દિવસ મહાભદ્રા, અને તે પછી દસ દિવસ સર્વતોભદ્રા નામે પ્રતિમા ધારી સ્થિર રહ્યા.

પીડા રહિત કૌશાબી નગરીમા છ મહીનામા પાચ દિવસ ન્યૂન કાળ પર્યન્ત ગોચરી કરતા અભિગ્રહ યુક્ત ઉપવાસ કર્યો મૌનપણે તે મહાત્માએ બાર એક રાત્રિની પ્રતિમાએ કરી, અષ્ઠમ ભકતે છેલ્લી એક ચરમ રાત્રિની કરી. બશો ઓગણસાઠ છઠે કરી ભગવાન્ ઉપોષિત હતા, તેમને કદી પણ નિત્ય ભોજન અથવા એક ઉપવાસ ન હતો બાર વર્ષથી અધિકકાળ પર્યન્ત જઘન્યથી છઠ્ઠભક્તનુ તપ હતુ, વળી વીરપ્રભુનુ બધુ એ તપકર્મ પાણી પીધા વિનાનુ હતુ ૫૩૪

तिण्णि सए दिवसाणं, अउणावन्नं तु पारणाकालो ।
उक्कुडुय निसेज्जाणं, ठियपडिमाणं सए बहुए ॥५३५॥
पव्वज्जाए पढमं दिवसं, एत्थ तु पक्खिवित्ताणं ।
संकलियंमि उ संते जं लद्धं तं निसामेह ॥५३६॥
बारस चेव य वासा, मासा छ च्चेव अद्धमासो य ।
वीरवरस्स भगवओ, एसो छउमत्थपरियासो ॥५३७॥
एवं तवोगुणरओ, अणुपुव्वेण मुणी विहरमाणो ।
घोरं परिसहचमुं, अहियासित्ता महावीरो ॥५३८॥
उप्पन्नंमि अणंते, नट्ठंमि य छाउमत्थिए नाणे ।
राईए संपत्तो, महसेणवणंमि उज्जाणे ॥५३९॥
अमरनररायमहिओ, पत्तो धम्मवरचक्कवट्टित्तं ।
बियंपि समोसरणं, पावाए मज्झिमाए उ ॥५४०॥
तत्थ किल सोमिलज्जोत्ति, माहणो तस्स दिक्खकालंमि ।
पउरा जणजाणवया, समागया जन्नवाडंमि ॥५४१॥
एगंते य विवित्ते, उत्तरपासंमि जन्नवाडस्स ।
तो देवदाणविंदा, करेंति महिमं जिणिंदस्स ॥५४२॥
भवणवइ वाणमंतर, जोइसवासी विमाणवासी य ।
सव्विड्ढिए सपरिसा, कासी नाणुप्पयामहिमं ॥११५॥ मा०

ત્રણસોને ઓગણ પચાસ દિવસ પારણાનો કાળ હતો, તથા ઉત્કુટિકા નિષદ્યા વિગેરે સ્થિતપ્રતિમાઓ સેકડો ગમે કરી પ્રવ્રજ્યાના પ્રથમનો દિવસ આ કહેલા દિવસોમા મેળવીને એકઠા કરતા જે પ્રાપ્ત થાય તે સાભળો બાર વર્ષ અને સાડા છ માસ એટલો વીર ભગવાનનો છદ્મસ્થકાળ છે એ પ્રમાણે તપગુણમા રક્ત મુનિ મહાવીર દેવ ઘોર પરિસહની સેનાને સહન કરીને અનુક્રમે વિહાર કરવા લાગ્યા અનતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ અને છાદ્મસ્થિક જ્ઞાન નષ્ટ થયુ, પછી રાત્રિએ મહસેનવન નામના ઉદ્યાને આવ્યા, ત્યા દેવોએ સમવસરણ કર્યું. દેવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રોએ પૂજિત, ઉત્તમ ધર્મનુ ચક્રવર્ત્તિપણુ પામેલા

એવા ભગવાનનુ પુન બીજુ સમવસરણ મધ્યમાપાપા નગરીમા થયુ. ત્યા સોમિલાર્ય નામે બ્રાહ્મણ હતો તેની યજ્ઞદીક્ષા કરવાની વખતે નગરવાસીઓ અને દેશવાસીઓ યજ્ઞભૂમિમા આવ્યા હતા તે વખતે યજ્ઞભૂમિની ઉત્તર બાજુએ એકાન્ત વિવિક્ત પ્રદેશમાં દેવ-દાનવેદ્ર જિનેશ્વરનો મહિમા કરતા હતા ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષિ, અને વૈમાનિક દેવો પોતાની પર્ષદા અને સર્વ ઋદ્ધિ સહિત જિનેદ્રના જ્ઞાનોત્પત્તિનો મહોત્સવ કરવા લાગ્યા ૫૩૫ થી ૫૪૨, ૧૧૫ ભા.

હવે સમવસરણ સબંધી નવ દ્વારો કહે છે.

समुसरणे केवइ रूव, पुच्छ वागरण सोयपरिणामे ।
दाण च देवमल्ले, मल्लणयणे उवरि तित्थं ॥५४३॥ दारगाहा ॥
जत्थ अपुव्वोसरणं, जत्थ व देवो महड्ढिओ एइ ।
वाओदयपुप्फवद्दलपागारतिय च अभिओगा ॥५४४॥
मणिकणगरयणचित्तं, भूमीभागं समंतओ सुरभिं ।
आजोअणतरेणं, करेंति देवा विचित्तं तु ॥५४५॥
वेंटट्ठाइं सुरभिं, जलथलय दिव्वकुसुमणीहारिं ।
पइरंति समन्तेणं, दसद्धवण्ण कुसुमवासं ॥५४६॥
मणिकणगरयणचित्त , चतुद्दिसिं तोरणे विउव्वंति ।
सच्छत्तसालभंजियमयरद्धयचिंधसठाणे ॥५४७॥
तिन्नि य पागारवरे, रयणविचित्ते तहिं सुरगणिंदा ।
मणिकचणकविसीसगविभूसिए ते विउव्वेंति ॥५४८॥
अब्भंतरमज्झबहिं, विमाणजोइभवणाहिवकया उ ।
पागारा तिन्नि भवे, रयणकणगे य रयए य ॥५४९॥
मणिरयणहेमयाविय, कविसीसा सव्वरयणिया दारा ।
सव्वरयणामयच्चिय, पडागधयतोरणविचित्ता ॥५५०॥

સમવસરણવિધિ, કેટલા સામાયિકની પ્રરૂપણા, ભગવન્તના રૂપનુ વર્ણન, પૃચ્છા, ઉત્તર, શ્રોતૃપરિણામ, વૃત્તિદાન, દેવમાલ્ય, માલ્યાનયનવિધિ અને પ્રથમ પૌરિષી વીત્યા બાદ ગણધરની દેશના એ નવ દ્વાર કહેવાશે જ્યા પૂર્વે સમવસરણ ન થયુ હોય, અને જ્યા મહર્દ્ધિક દેવો આવે, ત્યા વાયુ, ઉદકવર્દલ, અને પુષ્પવર્દલ વિકુર્વીને આભિયોગીક દેવો ત્રણ પ્રાકાર કરે છે મણિ-કનક-અને-રત્નથી વિચિત્ર પ્રકારના ભૂભાગને સર્વ દિશાઓમા સુગધમય કરીને યોજન પર્યન્ત પૃથ્વીને દેવો વિવિધ પ્રકારની સુગધવાળો કરે છે. વૃન્તસ્થાયિ જળ અને સ્થળમા થએલા અતિગધ પ્રસરવાવાળા સુવાસિત દિવ્ય પુષ્પો ચારે બાજુ વેરે છે અને પચવર્ણ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે. વળી સુદર છત્ર, પુતળીઓ,

મકરધ્વજના ચિન્હવાળા આકારો અને મણિ કનક તથા રત્નથી જડિત તોરણો ચારે દિશામા વિકુર્વે છે વળી ત્યા મણિ-કાચનના કાંગરાથી વિભૂષિત રત્નજડિત ત્રણ પ્રાકાર તે દેવસમૂહ અને ઇન્દ્રો વિકુર્વે છે. અદરનો, મધ્યનો, અને બહારનો એ ત્રણ પ્રાકાર અનુક્રમે રત્ન, કનક, અને રજતના હોય છે, તે વમાનિક, જ્યોતિષ અને ભવનપતિ દેવોએ કરેલા હોય છે. મણિ-રત્ન અને સુવર્ણમય કાંગરાઓ પ્રથમ આદિ પ્રાકારમા વૈમાનિક આદિ દેવો કરે છે, તે સર્વ પ્રાકારોના દ્વારો રત્નમય હોય છે, તેમજ સર્વ-રત્નમય પતાકા-ધ્વજા-અને તોરણોથી વિચિત્ર પ્રકારે સુશોભિત કરે છે. ૫૪૩ થી ૫૫૦

तत्तो य समंतेणं, कालागरुकुंदुरुक्कमीसेण ।
गंधेण मणहरेणं धूवघडीओ विउव्वंति ॥५५१॥
उक्किट्ठसीहणायं, कलयलसद्देण सव्वओ सद्द ।
तित्थगरपायमूले करेंति देवा णिवयमाणा ॥५५२॥
चेइदुम पेढछंदय, आसणछत्त च चामराओ य ।
ज चऽण्णं करणिज्जं, करेंति तं वाणमतरिया ॥५५३॥
साहारण ओसरणे, एवं जत्थिड्ढिमं तु ओसरइ ।
एक्कुच्चिय तं सव्व, करेइ भयणा उ इयरेसिं ॥५५४॥
सूरोदयपच्छिमाए, ओगाहतीए पुव्वओऽईइ ।
दोहिं पउमेहिं पाया, मग्गेण य होइ सत्तन्ने ॥५५५॥
आयाहिण पुव्वमुहो, तिदिसिं पडिरूवगा उ देवकया ।
जेट्ठगणी अन्नो वा, दाहिणपुव्वे अदूरंमि ॥५५६॥
जे ते देवेहिं कया, तिदिसिं पडिरूवगा जिणवरस्स ।
तेसिंपि तप्पभावा, तयाणुरूवं हवइ रूवं ॥५५७॥
तित्थाइसेस संजय, देवी वेमाणियाण समणीओ ।
भवणवइ वाणमंतर, जोइसियाणं च देवीओ ॥५५८॥
केवलिणो तिउण जिण, तित्थपणामं च मग्गओ तस्स ।
मणमादीवि णमंता, वयंति सट्ठाण सट्ठाण ॥५५९॥
भवणवई जोइसिया, बोद्धव्वा वाणमतरसुरा य ।
वेमाणिया य मणुया, पयाहिण ज च निस्साए ॥५६०॥

તે પછી મનોહર ગધવાળા કુદરૂક મીશ્ર કાલાગરૂ ધૂપની ધૂપ ઘટીકાઓ સર્વ બાજુએ વિકુર્વે છે, અને ત્યા તીર્થંકર પાદમૂળમા નમીને સર્વ દેવો સર્વ દિશાઓમા કલકલ શબ્દથી ઉત્કૃષ્ટ સીહનાદ કરે છે. અશોકવૃક્ષ પીઠિકા દેવચ્છદક, સીહાસન, છત્ર, ચામર અને બીજુ પણ જે કંઇ કરવા યોગ્ય હોય તે સર્વ વાણવ્યતર દેવો કરે છે. સાધારણ

સમવસરણમા એ પ્રમાણે થાય છે, પણ જ્યા ઋદ્ધિમાન્ દેવ આવે છે, ત્યા તો તે એકજ સઘળુ કરે છે, બીજે વખતે તો ભજના જાણવી. ઉપરોક્ત સમવસરણમા પ્રથમ પોરિષિએ અથવા છેલ્લી પોરિષિએ પૂર્વ દિશાના દ્વારથી બે સુવર્ણ કમળપર પગ મૂકીને અને બીજા સાત કમળ પાછલ રહ્યે છતે ભગવન્ત આવે છે, અને ચૈત્યવૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરી પૂર્વાભિ-મુખે બેસે છે, બાકીની ત્રણ દિશાઓમા દેવકૃત તેમના પ્રતિરૂપો હોય છે, જ્યેષ્ઠ ગણધર અથવા બીજા કોઇ ગણધર ભગવન્તની નજીકમા દક્ષિણ પૂર્વ દિશાના ભાગમા (અગ્નિ ખૂણમાં) બેસે છે ત્રણ દિશાઓમા જિનેશ્વરના જે દેવકૃત પ્રતિરૂપકો હોય છે, તે પણ તીર્થંકરના પ્રભાવથી તેમના જેવાજ રૂપ વાળા હોય છે. ગણધર મહારાજ બેઠા પછી અતિશયવાળા સંયમીઓ, વૈમાનીક દેવીઓ, સાધ્વીઓ. અને ભવનપતિ-વાણવ્યન્તર તથા જ્યોતિષીની દેવીઓ કેવળી જિનેશ્વરને તથા ત્રણવાર તીર્થને પ્રણામ કરીને તેમજ મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ પણ જિનેશ્વર ગણધર અને કેવલિને નમસ્કાર કરીને સ્વસ્વ સ્થાનકે બેસે છે, ભવનપતિ, વ્યન્તર, અને જ્યોતિષીદેવો સાધુઓની બાજુમા વાયવ્ય દિશામા બેસે છે. વૈમાનીક દેવો અને મનુષ્યો પ્રદક્ષિણા કરીને ઇશાન દિશામા સ્વસ્થાને બેસે છે ૫૫૧-૫૬૦

सजय वेमाणित्थी, संजय (इ) पुव्वेण पविसिउं वीर ।
काउं पयाहिणं, पुव्वदक्खिणे ठंति दिसिभागे ॥११६॥ भा०॥
जोइसियभवणवंतरदेवीओ, दक्खिणेण पविसति ।
चिट्ठंति दक्खिणावरदिसिंमि तिगुणं जिणं काउं ॥११७॥ भा०॥
अवरेण भवणवासीवंतरजोइससुरा य अइगंतुं ।
अवरुत्तरदिसिभागे ठंति जिणं तो नमंसित्ता ॥११८॥ भा०॥
समहिंदा कप्पसुरा राया णरणारीओ उदीणेणं ।
पविसित्ता पुव्वुत्तरदिसीए चिट्ठंति पंजलिआ ॥११९॥ भा०॥
एक्कोक्कीय दिसाए, तिग तिगं होइ सन्निविट्ठ तु ।
आदि चरिम विमीस्सा, थीपुरिसा सेसपत्तेयं ॥५६१॥
एंत महड्ढियं पणिवयंति, ठियमवि वयंति पणमंता ।
णवि जंतणा ण विकहा, ण परोप्पर मच्छरो ण भयं ॥५६२॥
बिइयमि होंति तिरिया, तइये पागारमंतरे जाणा ।
पागारजढे तिरियाऽवि, होंति पत्तेय मिस्सा वा ॥५६३॥
सव्वं च देसविरतिं, सम्मं घेच्छति व होंति कहणाउ ।
इहरा अमूढलक्खो, न कहेइ भावस्सइ ण तं च ॥५६४॥

સાધુઓ, વૈમાનીક દેવીઓ અને સાધ્વીઓ પૂર્વ તરફથી દાખલ થઇ વીરપ્રભુને પ્રદક્ષિણા કરીને અગ્નિકોણે બેસે છે જ્યોતિષિ, ભવનપતિ, અને વ્યન્તરની દેવીઓ દક્ષિણ બાજુ દાખલ થઇ જિનેશ્વરને ત્રણ વાર પ્રણામ કરીને નૈઋત્ય કોણે બેસે છે. ભવનપતિ,

વ્યન્તર અને જ્યોતિષિ દેવો પશ્ચિમ તરફથી આવી જિનેશ્વરને નમસ્કાર કર
કોણે બેસે છે. ઇન્દ્ર સહિત કલ્પના દેવો, રાજાઓ, મનુષ્યો અને સ્ત્રીઓ
આવીને ઈશાન કોણે બેસે છે, એકેકી દીશામા ત્રણ ત્રણ સનિવિષ્ટ હોય છે
છેલ્લી દિશામા મિશ્રિત હોય છે, અને બાકીની બે દિશામા પ્રત્યેક સ્ત્રી–
અલ્પ ઋદ્ધિવાળા દેવો પૂર્વે બેઠેલા હોય તેઓ આવતા મહર્દ્ધિક દેવને
અને પૂર્વે બેઠેલા મહર્દ્ધિકને પાછળથી આવે તે પણ પ્રણામ કરીને
યત્રણા (પીડા) નથી હોતી, વિકથા નથી હોતી. પરસ્પર મત્સર નથી
પણ નથી હોતો બીજા પ્રકારમા તિર્યંચો હોય છે ત્રીજા પ્રાકારની
છે, અને પ્રાકારની બહાર તિર્યંચો પણ હોય છે, તેમજ બધા મિ
ભગવન્તની દેશનાથી સર્વ વિરતિ દેશવિરતિ અથવા સમ્યકત્વ. એમાનુ ગમે ત
સામાયિક કોઈપણ ગ્રહણ કરે છે, અન્યથા—એમ ન હોય તો અમૂઢલક્ષ ભગવાન ન કહે
૫૬૧ થી ૫૬૪

मणुए चउमन्नयरं, तिरिए तिन्नि व दुवे व पडिवज्जे ।
जइ नत्थि नियमसो, च्चिय सुरेसु संमत्तपडिवत्ती ॥५६५॥
तित्थपणामं काउं, कहेइ साहारणेण सद्देण ।
सव्वेसिं सण्णीणं, जोयणणीहारिणा भगव ॥५६६॥
तप्पुव्विया अरहया, पूइयपूया उ विणयकम्म च ।
कयकिच्चोऽवि जह कह, कहए णमए तहा तित्थं ॥५६७॥
जत्थ अपुव्वोसरणं, न दिट्ठपुव्वं व जेण समणेण ।
बारसहिं जोयणेहिं, सो एइ अणागमे लहुया ॥५६८॥
सव्वसुरा जइ रूवं, अंगुट्ठपमाणयं विउव्वेज्जा ।
जिणपायंगुट्ठं पइ, ण सोहए तं जहिंगालो ॥५६९॥
गणहर आहार अणुत्तरा(य), जाव वण चक्कि वासु बला ।
मंडलिया ता हीणा, छट्ठाणगया भवे सेसा ॥५७०॥

સમવસરણમા મનુષ્યોની અદર ચારમાથી કોઈપણ એક સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તિર્યંચોમા બે અથવા ત્રણ સામાયિક પામનાર હોય, જો કોઈપણ જીવ કોઈપણ જાતનુ સમ્યકત્વ પામનાર ન હોય, તો દેવોમા અવશ્ય સમ્યકત્વ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છેજ તીર્થને પ્રણામ કરીને સર્વ સજ્ઞીજીવો સમજી શકે એવા યોજન વ્યાપિ સાધારણ શબ્દવડે ભગવાન ધર્મ કહે છે તીર્થ કરપણુ હોય છે, તેથી તીર્થને નમસ્કાર કરીને અરિહંતો પૂજીત પૂજા અને વિનયકર્મ થાય માટે તીર્થને પ્રણામ કરે છે, જેમ કૃતકૃત્ય છતા પણ તે ભગવાન્ ધર્મ કહે છે તેમ તીર્થને નમે છે જ્યા અપૂર્વ સમવસરણ થયુ હોય, તેમ તેને જે સાધુએ પૂર્વે ન દીઠુ હોય, તો તે બાર યોજનથી પણ ત્યા આવે છે,.જો ન આવે તો ચારલઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. બધાએ દેવો જો અગુઠા જેવડુ રૂપ દિવ્ય

શક્તિથી વિકુર્વે તો તે અંગારાની પેઠે જિનેશ્વરના પગના અંગુઠા આગલ શોભા ન પામે તીર્થંકરના રૂપથી ગણધર, આહારક શરીરી, અનુત્તર દેવો, યાવત્ વ્યન્તર દેવો, ચક્રિ, વાસુદેવ, બળદેવ અને મંડળીક રાજાઓ અનુક્રમે એકેકથી અનન્તગુણ હીનરૂપવાળા હોય છે, અને બાકીના છ સ્થાનગત હોય છે. એટલે બીજાઓ છઠ્ઠાણવડીયા હોય છે. ૫૬૫ થી ૫૭૦

संघयणरूवसंठाण, वण्ण गइ सत्त सार उस्सासा ।
एमाइणुत्तराइं, हवंति नामोदए तस्स ॥५७१॥
पगडीणं अण्णासुवि, पसत्थउदया अणुत्तरा होंति ।
खयउवसमेऽविय तहा, खयम्मि अविगप्पमाहंसु ॥५७२॥
अस्सायमाइयाओ, जाविअ असुहा हवंति पगडीओ ।
णिंबरसलवोव्व पयह, ज न होंति ता असुहया तस्स ॥५७३॥
धम्मोदएण रूवं, करेंति रूवस्सिणोऽवि जइ धम्मं ।
गिज्झवओ य सुरूवो, पसंसिमो तेण रूवं तु ॥५७४॥
कालेण असंखेणवि, संखातीताण संसईणं तु ।
मा संसयवोच्छित्ती, न होज्ज कमवागरणदोसा ॥५७५॥
सव्वत्थ अविसमत्त, रिद्धिविसेसो अकालहरणं च ।
सव्वण्णुपच्चओऽवि य अचिंतगुणभूतिओ जुगवं ॥५७६॥
वासोदयस्स व जहा, वण्णादी होंति भायणविसेसा ।
सव्वेसिंपि समासा जिणभासा परिणमे एवं ॥५७७॥

સંઘયણ, રૂપ, સંસ્થાન, વર્ણ, ગતિ, સત્ત્વ, સાર, અને ઉશ્વાસ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પણ તેમને તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી અનુત્તર હોય છે, બીજી કર્મપ્રકૃતિઓ પણ પ્રશસ્ત ઉદયવાળી હોય છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમા પણ તેવીજ રીતે હોય છે, અને ક્ષય થતા તો વર્ણન પણ ન કરી શકાય એવી હોય છે અશાતા વેદનીયાદિ જે અશુભ પ્રકૃતિઓ હોય છે, તે પણ દૂધમા લીંબડાના રસના બીંદુની પેઠે તેની અશુભતા નહિ જેવી હોય છે ધર્મના ઉદયથી તેવુ અનુપમ રૂપ હોય છે, વળી રૂપવન્ત પણ જો ધર્મ કરે છે, તો બીજાઓએ તો તે સારી રીતે કરવો જોઇએ, તથા રૂપવન્તનુ વચન સર્વ કોઇ માન્ય કરે છે, તેથી ભગવન્તનુ રૂપ અમે વખાણીએ છીએ. અસખ્યાત સંશયી જીવોના સંશયનો અનુક્રમે બોલવાના દોષને લીધે અસખ્યાતા કાળે પણ નાશ ન થાય, સર્વ જીવોપર ભગવાન સમભાવવાળા એકીકાળે સંશય છેદવાથી ગણાય, ઋદ્ધિવિશેષ પણ સંશય દૂર કરવાથી ગણાય અચિંત્ય ગુણ વિભૂતીને લીધે જીવોને સર્વજ્ઞપણાનો પ્રત્યય થાય છે, તેથી યુગપદ્ દેશનાથી સર્વના સંશયનો નાશ કરે છે. વૃષ્ટિના પાણી જેમ જુદા જુદા ભાજનોથી વિવિધ વર્ણાદિવાળા થાય છે, તેમ જિનેશ્વરની વાણી પણ સર્વને સ્વભાષામા પરિણમે છે ૫૭૧ થી ૫૭૭

વ્યન્તર અને જ્યોતિષિ દેવો પશ્ચિમ તરફથી આવી જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને વાયવ્ય કોણે બેસે છે. ઇન્દ્ર સહિત કલ્પના દેવો, રાજાઓ, મનુષ્યો અને સ્ત્રીઓ ઉત્તર દિશાથી આવીને ઈશાન કોણે બેસે છે, એકેકી દીશામા ત્રણ ત્રણ સનિવિષ્ટ હોય છે. આદિ અને છેલ્લી દિશામા મિશ્રિત હોય છે, અને બાકીની બે દિશામા પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરૂષો હોય છે. અલ્પ ઋદ્ધિવાળા દેવો પૂર્વે બેઠેલા હોય તેઓ આવતા મહર્દ્ધિક દેવને પ્રમાણ કરે છે, અને પૂર્વે બેઠેલા મહર્દ્ધિકને પાછળથી આવે તે પણ પ્રણામ કરીને જાય છે. વળી ત્યા ચ ત્રણા (પીડા) નથી હોતી, વિકથા નથી હોતી, પરસ્પર મત્સર નથી હોતા, તેમજ ભય પણ નથી હોતો બીજા પ્રકારમા તિર્યંચો હોય છે, ત્રીજા પ્રાકારની અદર વાહનો હોય છે, અને પ્રાકારની બહાર તિર્યંચો પણ હોય છે, તેમજ બધા મિશ્રિત પણ હોય છે. ભગવન્તની દેશનાથી સર્વ વિરતિ, દેશવિરતિ, અથવા સમ્યકત્વ, એમાનુ ગમે તે એક સામાયિક કોઈપણ ગ્રહણ કરે છે, અન્યથા-એમ ન હોય તો અમૂઢલક્ષ ભગવાન ન કહે. ૫૬૧ થી ૫૬૪

मणुए चउमन्नयरं, तिरिए तिन्नि व दुवे व पडिवज्जे ।
जइ नत्थि नियमसो, च्चिय सुरेसु संमत्तपडिवत्ती ।।५६५।।
तित्थपणामं काउं, कहेइ साहारणेण सद्देण ।
सव्वेसिं सण्णीणं, जोयणणीहारिणा भगव ।।५६६।।
तप्पुव्विया अरहया, पूइयपूया उ विणयकम्म च ।
कयकिच्चोऽवि जह कह, कहए णमए तहा तित्थं ।।५६७।।
जत्थ अपुव्वोसरणं, न दिट्ठपुव्वं व जेण समणेण ।
बारसहिं जोयणेहिं, सो एइ अणागमे लहुया ।।५६८।।
सव्वसुरा जइ रूवं, अंगुट्ठपमाणयं विउव्वेज्जा ।
जिणपायंगुट्ठं पइ, ण सोहए तं जहिंगालो ।।५६९।।
गणहर आहार अणुत्तरा(य), जाव वण चक्कि वासु बला ।
मंडलिया ता हीणा, छट्ठाणगया भवे सेसा ।।५७०।।

સમવસરણમા મનુષ્યોની અદર ચારમાથી કોઈપણ એક સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તિર્યંચોમા બે અથવા ત્રણ સામાયિક પામનાર હોય, જો કોઇપણ જીવ કોઇપણ જાતનુ સમ્યકત્વ પામનાર ન હોય, તો દેવોમા અવશ્ય સમ્યકત્વ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છેજ. તીર્થને પ્રણામ કરીને સર્વ સજ્ઞીજીવો સમજી શકે એવા યોજન વ્યાપિ સાધારણ શબ્દવડે ભગવાન ધર્મ કહે છે તીર્થંકરપણુ હોય છે, તેથી તીર્થને નમસ્કાર કરીને અરિહંતો પૂજીત પૂજા અને વિનયકર્મ થાય માટે તીર્થને પ્રણામ કરે છે, જેમ કૃતકૃત્ય છતા પણ તે ભગવાન્ ધર્મ કહે છે તેમ તીર્થને નમે છે જ્યા અપૂર્વ સમવસરણ થયુ હોય, તેમ તેને જે સાધુએ પૂર્વે ન દીઠુ હોય, તો તે બાર યોજનથી પણ ત્યા આવે છે,, જો ન આવે તો ચારલઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે બધાએ દેવો જો અગુઠા જેવડુ રૂપ દિવ્ય

શક્તિથી વિકુર્વે તો તે અંગારાની પેઠે જિનેશ્વરના પગના અંગુઠા આગલ શોભા ન પામે તીર્થંકરના રૂપથી ગણધર, આહારક શરીરી, અનુત્તર દેવો, યાવત્ વ્યન્તર દેવો, ચક્રિ, વાસુદેવ, બળદેવ અને મંડળીક રાજાઓ અનુક્રમે એકેકથી અનન્તગુણ હીનરૂપવાળા હોય છે, અને બાકીના છ સ્થાનગત હોય છે. એટલે બીજાઓ છઠાણવડીયા હોય છે ૫૬૫ થી ૫૭૦

सघयणरूवसठाण, वण्ण गइ सत्त सार उस्सासा ।
एमाइणुत्तराइं, हवंति नामोदए तस्स ॥५७१॥
पगडीणं अण्णासुवि, पसत्थउदया अणुत्तरा होंति ।
खयउवसमेऽविय तहा, खयम्मि अविगप्पमाहंसु ॥५७२॥
अस्सायमाइयाओ, जाविअ असुहा हवति पगडीओ ।
णिंबरसलवोव्व पएह, ज न होंति ता असुहया तस्स ॥५७३॥
धम्मोदएण रूवं, करेंति रूवस्सिणोऽवि जइ धम्म ।
गिज्झवओ य सुरूवो, पससिमो तेण रूव तु ॥५७४॥
कालेण असंखेणवि, संखातीताण संसईणं तु ।
मा संसयवोच्छित्ती, न होज्ज कमवागरणदोसा ॥५७५॥
सव्वत्थ अविसमत्ता, रिद्धिविसेसो अकालहरणं च ।
सव्वण्णुपच्चओऽवि य अचिंतगुणभूतिओ जुगवं ॥५७६॥
वासोदयस्स व जहा, वण्णादी होंति भायणविसेसा ।
सव्वेसिंपि समासा जिणभासा परिणमे एवं ॥५७७॥

સંઘયણ, રૂપ, સંસ્થાન, વર્ણ, ગતિ, સત્ત્વ, સાર, અને ઉશ્વાસ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પણ તેમને તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી અનુત્તર હોય છે, બીજી કર્મપ્રકૃતિઓ પણ પ્રશસ્ત ઉદયવાળી હોય છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમા પણ તેવીજ રીતે હોય છે, અને ક્ષય થતા તો વર્ણન પણ ન કરી શકાય એવી હોય છે. અશાતા વેદનીયાદિ જે અશુભ પ્રકૃતિઓ હોય છે, તે પણ દુધમા લીબડાના રસના બીદુની પેઠે તેની અશુભતા નહિ જેવી હોય છે ધર્મના ઉદયથી તેવુ અનુપમ રૂપ હોય છે, વળી રૂપવન્ત પણ જો ધર્મ કરે છે, તો બીજાઓએ તો તે સારી રીતે કરવો જોઇએ, તથા રૂપવન્તનુ વચન સર્વ કોઇ માન્ય કરે છે, તેથી ભગવન્તનુ રૂપ અમે વખાણીએ છીએ. અસખ્યાત સંશયી જીવોના સંશયનો અનુક્રમે બોલવાના દોષને લીધે અસખ્યાતા કાળે પણ નાશ ન થાય, સર્વ જીવોપર ભગવાન સમભાવવાળા એકીકાળે સંશય છેદવાથી ગણાય, ઋદ્ધિવિશેષ પણ સંશય દૂર કરવાથી ગણાય અચિંત્ય ગુણ વિભૂતીને લીધે જીવોને સર્વજ્ઞપણાનો પ્રત્યય થાય છે, તેથી યુગપદ્ દેશનાથી સર્વના સંશયનો નાશ કરે છે વૃષ્ટિના પાણી જેમ જુદા જુદા ભાજનોથી વિવિધ વર્ણાદિવાળા થાય છે, તેમ જિનેશ્વરની વાણી પણ સર્વને સ્વભાષામા પરિણમે છે. ૫૭૧ થી ૫૭૭.

साहारणासवत्ते, तदुवओगो उ गाहगगिराए ।
न य निव्विज्जइ सोया, किढिवाणियदासिआहरणा ॥५७८॥
सव्वाउअंपि सोया, खवेज्ज जइ सययं जिणो कहए ।
सीउण्हखुप्पिवासापरिस्समभए अविगणेंतो ॥५७९॥
वित्ती उ सुवण्णस्सा, बारस अद्ध च सयसहस्साइं ।
तावइय चिय कोडी, पीतीदाणं तु चक्किस्स ॥५८०॥
एय चेव पमाण, नवरं रययं तु केसवा दिंति ।
मंडलिआण सहस्सा, पीईदाणं सयसहस्सा ॥५८१॥
भत्तिविहवाणुरूवं, अण्णेवि य देंति इब्भमाईया ।
सोऊण जिणागमणं, निउत्तमणिओइएसुं वा ॥५८२॥
देवाणुवत्ती भत्ती, पूया थिरकरण सत्तअणुकंपा ।
साओदय दाणगुणा, पभावणा चेव तित्थस्स ॥५८३॥
राया व रायमच्चो, तस्सऽसई पउर जणवओ वाऽवि ।
दुब्बलिखडिय बलिछडिय तदुलाणाढगं कलमा ॥५८४॥
भाइयपुणाणियाणं, अखंडफुडियाण फलगसरियाण ।
कीरइ बली सुरावि य, तत्थेव छुहंति गंधाई ॥५८५॥

સર્વ સાધારણ અને અદ્વિતીયપણાથી ગ્રાહકગિરામા તેના ઉપયોગવંન્ત થએલા શ્રોતાઓ નિર્વેદ પામતા નથી આ સબંધમા કાષ્ટ લાવનાર વણિકની વૃદ્ધ દાસીનુ ઉદાહરણ જાણવુ. શીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા, પીપાસા, પરિશ્રમ અને ભયની ગણના કર્યા સિવાય જિનેશ્વર ભગવાન જો નિરતર ધર્મોપદેશ કરે, તો શ્રોતાજન ભગવત્ સમીપે સઘળુ આયુષ પણ ખપાવી નાખે, જિનેશ્વરના આગમનની ખબર આપનારને સાડાબાર લાખ પ્રમાણ સુવર્ણ વૃત્તિદાન તથા તેટલા જ કોટી પ્રમાણ પ્રીતિદાન ચક્રવર્તિ આપે છે એ સિવાય બીજા પણ ધનવાનો પોતાની ભક્તિ અને વિભવાનુસાર જિનાગમન સાભળીને નિયુક્ત–અનિયુક્ત, પુરુષોને દાન આપે છે એ પ્રમાણે કરવાથી દેવાનુવૃત્તિ, ભક્તિ, સ્થિરીકરણ, સત્ત્વાનુકુપા, શાતાવેદનીયનો બધ તથા તીર્થની પ્રભાવના એ ગુણો થાય છે: રાજા અથવા રાજાનો પ્રધાન, તેમના અભાવે વિશિષ્ટ લોક સમુદાય દુર્બલિકાથી ખાડેલા અને સારી રીતે છડેલા એક આઢક પ્રમાણ કમોદના ચોખા, વેહેચીને પુન લાવેલા અખડીત, રાજીરહિત, ફલકવીજિત આઢક પ્રમાણનો બલિ કરે છે, અને તેમા દેવો પણ ગધાદિક નાખે છે. ૫૭૮થી૫૮૫

बलिपविसणसमकाल, पुव्वद्दारेण ठाति परिकहणा ।
तिगुण पुरओ पाडण, तस्सद्धं अवडियं देवा ॥५८६॥

अद्धद्धं अहिवइणो, अवसेसं हवइ पागयजणस्स ।
सव्वामयप्पसमणी, कुप्पइ णण्णो य छम्मासे ॥५८७॥
खेयविणोओ सीसगुणदीवणा पच्चओ उभयओऽवि ।
सीसायरियकमोऽवि य, गणहरकहणे गुणा होंति ॥५८८॥
राओवणीअसीहासणे, निविट्ठो व पायवीढंमि ।
जिट्ठो अन्नयरो वा, गणहरो कहइ बीआए ॥५८९॥
संखाईएऽवि भवे साहइ जं वा परो उ पुच्छिज्जा ।
ण य ण अणाइसेसी, वियाणई एस छउमत्थो ॥५९०॥
तं दिव्वदेवघोसं, सोऊणं माणुसा तहिं तुट्ठा ।
अहो(हु) जण्णिएण, जट्ठं देवा किर आगया इहयं ॥५९१॥
एक्कारसवि गणहरा, सव्व उण्णयविसालकुलवंसा ।
पावाए मज्झिमाए, समोसढा जन्नवाडम्मि ॥५९२॥

પૂર્વદ્વારથી બલિ પ્રવેશ થતા સમકાળેજ ધર્મકથા ઉપરમ પામે છે, બલિ લાવનાર રાજાઆદિ ભગવન્તને ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરીને ભગવન્તના ચરણ કમળ આગળ બળી નાખે છે, તેમાનો અડધો ભાગ અદ્ધરથીજ દેવો ગ્રહણ કરે છે બાકીના અડધા ભાગમાથી અર્ધ રાજા લેછે અને અવશેષ ભાગ પ્રાકૃતજનો લે છે. એ બલિ મસ્તકપર નાખવાથી સર્વ રોગનો નાશ થાય છે, અને છ માસ પર્યન્ત અન્ય રોગનો પ્રકોપ પણ નથી થતો તે પછી બીજી પોરિસીમા ગણધર મહારાજ દેશના આપે છે, કારણ કે એથી ભગવન્તના ખેદનો અપગમ, શિષ્યના ગુણની ઉદ્દીપના થાય છે, બન્ને પ્રકારે યથાર્થ વાદીપણાનો પ્રયત્ન અને શિષ્ય તથા આચાર્યનો એ પ્રમાણે ક્રમ જણાવાય છે, ઈત્યાદિ ગુણો ગણધર મહારાજની દેશનાથી થાય છે ભગવન્તના પાદપીઠ ઉપર અથવા રાજાએ આણેલા સિંહાસન ઉપર બેસીને જ્યેષ્ઠ અથવા બીજા કોઇ ગણધર મહારાજ બીજી પોરિસિમાં દેશના આપે છે અસંખ્યાતા ભવ પર્યન્તનુ, અથવા અન્ય જે કોઈ કંઈ પૂછે, તે સઘળુ ગણધર મહારાજ કહે છે, તેમના કથનથી અનતિશયી મનુષ્ય આ છદ્મસ્થ છે, એમ કોઈપણ જાણે નહિ. આ વખતે તે દિવ્ય દેવદુંદુભિ સાભળીને નજીકમા રહેલી યજ્ઞભૂમિમાના મનુષ્યો ખુશી થયા, કે અહો ! શુ આ યાજ્ઞિકના યજ્ઞ કે જેથી દેવો અહીં આવે છે, ત્યા તે યજ્ઞ સમારભમા મધ્યમાપાપા નગરીમા ઉન્નત અને વિશાળ કુળ તથા અન્વયવાળા અગ્યારે ગણધરો આવ્યા હતા ૫૮૯ થી ૫૯૨

पढमित्थ इंदभूई, बिइओ उण होइ अग्गिभूइत्ति ।
तइए य वाउभूई, तओ वियत्तो सुहम्मे य ॥५९३॥
मंडिय मोरियपुत्तो, अकंपिए चेव अयलभाया य ।
मेयज्जे य पभासे, गणहरा होंति वीरस्स ॥५९४॥

जंकारण णिक्खमणं, वोच्छं एएसि आणुपुव्वीए ।
तित्थं च सुहम्माओ, णिरवच्चा गणहरा सेसा ॥५९५॥
जीवे कम्मे तज्जीव, भूय तारिसय बंधमोक्खे य ।
देवा णेरइए या, पुण्णे परलोय णेव्वाणे ॥५९६॥
पचण्हं पंचसया, अद्धुट्ठ सया य हौंति दोण्ह गणा ।
दोण्हं तु जुयलयाणं, तिसओ तिसओ भवे गच्छो ॥५९७॥
सोऊण किरमाणीं, महिमं देवेहि जिणवरिंदस्स ।
अह एइ अहम्माणी, अमरिसिओ इंदभूइत्ति ॥५९८॥
आमट्ठो य जिणेण, जाइजरामरणविप्पमुक्केण ।
णामेण य गोत्तेण य, सव्वण्णूसव्वदरिसीणं ॥५९९॥
किं मन्नि अत्थि जीवो, उ आहु नत्थित्ति ससओ तुज्झ ।
वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥६००॥

અહી ગણધરોમા પહેલા ઈન્દ્રભૂતિ, બીજા અગ્નિભૂતિ, ત્રીજા વાયુભૂતિ, ચોથા વ્યક્ત, પાચમા સુધર્મ, છઠ્ઠા મ ડિક, સાતમા મૌર્યપુત્ર, આઠમા અ કપિત, નવમા અચલભાતા દસમા મેતાર્ય, અને અગ્યારમા પ્રભાસ, એ વીર પ્રભુના ગણધરો છે હવે જે કારણથી તે ગણધરોનુ નિષ્ક્રમણ થયુ, તે અનુક્રમે કહેવાશે. સુધર્મ સ્વામીથી તીર્થ ચાલ્યુ, અને બાકીના ગણધરો શિષ્યપરિવારની પર પરા વિનાના થયા જીવ, કર્મ શરીર એજ જીવ, પૃથ્વી આદિભૂતો આ ભવમા જેવો હોય તેવોજ પરભવમા થાય, બ ધ, મોક્ષ, દેવ, નારકી, પુન્ય, પરલોક, અને નિર્વાણ એ અગીઆર વિષયમા અનુક્રમે અગીઆરે ગણધરોને સ શય હતો અગીઆરમાના પાચ ગણધરો, પાચસો શિષ્યના પરિવારવાળા, બે ગણધરો સાડા ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા, અને બે યુગલ ગણધરો એટલે ચાર ગણધરો ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા હતા દેવોવડે જિનેશ્વરનો મહિમા કરાતો સાભળીને મત્સરવાળો અભિમાની ઇન્દ્રભૂતિ ભગવન્ત પાસે આવે છે, તેને જન્મ જરા અને મરણથી મુકાએલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી જિનેશ્વરે નામ ગોત્રથી બોલાવ્યા અને કહ્યુ કે તુ એમ માને છે. કે "જીવ છે કે નથી" આવો તને સ શય વેદપદોથી છે, તે વેદના પદોનો અર્થ તુ નથી જાણતો. ૫૯૩થી૬૦૦

પરિશિષ્ટ પહેલુ

ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ ઉપર રોહકનું દૃષ્ટાંત.

અવંતી નગરીની પાસેના ગામમાં એક ભરત નામનો નટ રહેતો હતો, તેને પહેલી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થએલો રોહક નામનો ઔત્પાતિકી બુદ્ધિવાળો પુત્ર હતો. પહેલી સ્ત્રી મરણ પામવાથી, ભરતે બીજી સ્ત્રી કરી હતી, તે સ્ત્રી રોહકને શોક્યનો પુત્ર જાણીને, બરાબર ખાવા પીવાનુ આપતી નહી, તેથી એક વખત રોહકે તેને કહ્યું કે–માતા! તુ મને સારી રીતે રાખતી નથી, તો હુ તને એનુ ફળ બતાવીશ. આથી નવીમાતાએ કહ્યું કે–અરે નાહાન છોકરા! તુ મને શું કરવાનો હતો? રોહક બોલ્યો–માતા! હુ એવુ કરીશ, કે જેથી તુ મારા પગે પડીશ. નવી સ્ત્રીએ તેને નાહાન જાણીને તેની ઉપર ધ્યાન આપ્યુ નહી, અને હમ્મેશની માફક બેદરકારીપણે વર્તવાનુ ચાલુ રાખ્યું. રોહકે એક દિવસ રાત્રિએ એકદમ અચાનક જાગીને પોતાના પિતાને કહ્યુ કે–પિતાજી! પિતાજી! આ કોઇ પુરૂષ આપણા ઘરમાથી નાશી જાય છે. આ સાભળીને ભરતના મનમા ધારણા થઈ કે જરૂર મારી સ્ત્રી વ્યભિચારિણી છે. નહિ તો રાત્રિના સમયે કોઇ અજાણ્યો પુરૂષ ઘરમાથી કેમ નીકળે? આવા વહેમથી તે સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રહિત થયો. સ્ત્રી સાથે બોલવા ચાલવાનો વ્યવહાર પણ બંધ કર્યો આથી તે નવી સ્ત્રીએ માન્યુ કે જરૂર આ કામ રોહકનું લાગે છે. તેથી રોહકને પ્રીતિપૂર્વક બોલાવીને કહ્યુ કે–બેટા! તે આ શું કર્યું, કે જેથી તારા પિતા મારાથી એકદમ કંઇ પણ કારણ વિના નારાજ થયા છે? જો તેંજ એ પ્રમાણે કર્યું હોય, તો હે પુત્ર! મારો અપરાધ ક્ષમા કર અને જેમ તારા પિતા મારા પર પ્રસન્ન થાય તેમ કર એના ઉત્તરમા રોહકે કહ્યુ–ઠીક છે હવે તુ એ માટે ખેદ ન કરીશ. હું બધુ પાછુ ઠેકાણે લાવીશ. તે દિવસથી તે સ્ત્રી રોહકની સારી સંભાળ રાખવા લાગી, અને રોહક પણ પિતાનો પૂર્વ વહેમ દૂર કરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો. એક દિવસ રાત્રિએ રોહકનો પિતા ચાદનીમા બેઠો હતો, તે વખતે રોહકે પોતાના શરીરની છાયાને આગળીથી બતાવીને પિતાને કહ્યુ કે–પિતાજી! જુઓ! જુઓ! આ કોઇ પુરૂષ જાય છે! પિતાએ કહ્યુ મને જલ્દી બતાવ. ત્યારે રોહકે આગળી વડે પોતાની છાયા બતાવીને કહ્યું કે જુઓ આ રહ્યો, મે તેને રોકી રાખ્યો છે રોહકની આ બાળચેષ્ટા જોઇને ભરતે વિચાર્યું કે ખરેખર આણે પહેલા પણ આવો જ પુરૂષ જોયો હશે નાહાન બાળકના બોલવા પર વિશ્વાસ રાખીને મ્હે નકામો મારી સ્ત્રી પર વહેમ લીધો, પણ એ ઠીક ન કર્યું. આવા નિશ્ચયથી તેનો પૂર્વનો વહેમ દૂર થયો, અને તે દિવસથી તે-તેનાપર અનુરાગવાળો થયો રોહકે વિચાર્યું કે મે મારી ઓરમાન માતાનુ અપ્રિય કર્યું છે, તેથી તેનો બદલો લેવાને તે કોઈ વખત મને વિષ વિગેરેથી મારી નાખશે, માટે મારે તેનાથી દરરોજ સાવચેત રહેવુ જોઇએ. એમ વિચારીને તે હમેશા પોતાના પિતાની સાથેજ જમવા બેસવા લાગ્યો

એક વખત ભરત કંઈ કામ પ્રસંગે અવન્તી જવા તૈયાર થયો તેની સાથે રોહક પણ તૈયાર થયો. અવન્તીમા બન્ને પિતા પુત્ર ગયા ત્યા નગરની શોભા જોઇને રોહક વિસ્મય પામ્યો કામ પૂરુ કરીને પિતા-પુત્ર પાછા ઘેર આવવા નીકળ્યા. નગર બહાર આવ્યા એટલે ભરત કંઇ ચીજ લેવાની ભૂલી ગયો, તેથી રોહકને ક્ષિપ્રાનદીના તટપર બેસાડીને પોતે પાછો શહેરમા ગયો રોહકે નદીના કાઠામા રહીને રમત કરતા કરતા કિલ્લા સહિત આખી નગરી રેતીમા આલેખી તેવામા અશ્વ પર બેસી ફરવા ગએલ તે નગરીનો રાજા ત્યાં થઇને નીકળ્યો, એટલે રોહકે કહ્યુ અરે રાજકુમાર! એ માર્ગે ન ચાલો -રાજાએ કહ્યું એ માર્ગે ન ચાલવાનુ કારણ? રોહકે કહ્યુ એમા કારણ શુ પૂછો છો? આ રાજદરબાર છે તે તમે નથી જોતા? રાજાએ નીચે ઉતરીને જોયુ તો આખી નગરી બરાબર આલેખેલી જોઈ તેથી રાજાએ પૂછ્યુ–અરે બાલક! તે આ નગરી પહેલા કોઈવાર જોઈ છે, કે આજેજ જોઈ? રોહકે કહ્યુ–ના, પહેલા જોઈ નથી, આજેજ પ્રથમ જોઈ છે. આથી વિસ્મય થએલા રાજાએ વિચાર્યું કે અહો! આ બાળકની બુદ્ધિ કેવી તીવ્ર છે? પછી રાજાએ તેનુ નામ પૂછ્યુ એટલે તે બોલ્યો, કે–મારુ નામ રોહક છે આ વાતચીત ચાલે છે એવામા રોહકનો પિતા શહેરમાથી આવ્યો, એટલે તેની સાથે 'રોહક' પોતાને ગામ ગયો.

રોહકના ગયા પછી રાજાએ વિચાર્યું કે મારે ચારસોને નવાણુ પ્રધાનો છે, પરંતુ તે સર્વની બુદ્ધિ એકજ પ્રધાનમા હોય, એવો એક પ્રધાન હોય તો ઘણુ સારું, કેમકે એથી રાજ્યનો પ્રતાપ વૃદ્ધિ પામે આ પ્રમાણે વિચારીને રોહકની પરીક્ષા કરવા રાજાએ રોહકના ગામનો મુખ્ય માણસોને ઉદ્દેશીને એવો હુકમ કર્યો કે–તમારા ગામની બહાર એક મોટી શિલા છે, તે શિલાને ઉપાડયા સિવાય રાજાને બેસવા યોગ્ય મંડપ કરીને, એ શિલાનુ ઉપર ઢાકણુ કરો" આ પ્રમાણે રાજાનો હુકમ સાભળીને ગામના લોકો ઘણી ચિન્તા કરવા લાગ્યા વિચાર કરતા મધ્યાન્હ સમય થયો, તે વખતે રોહક તેના પિતાને જમવા તેડવા આવ્યો, એટલે તેના પિતાએ કહ્યું–બેટા! તુ બાળક હોવાથી નિશ્ચિંત છે, એટલે ગામના કષ્ટને જાણતો નથી, અમને તો કંઈ પણ ચેન પડતું નથી, એટલે ખાવા પીવાનુ ક્યાથી સૂઝે? આથી રોહકે પૂછ્યુ–પિતાજી એવુ શુ કષ્ટ છે? કે જેથી સર્વને આટલી બધી ચિન્તા થાય છે તેના ઉત્તરમા તેના પિતાએ રાજાની આજ્ઞા કહી સંભળાવી, એટલે રોહકે કહ્યુ–ઓહો! એમા એટલી બધી ચિન્તા શા માટે કરો છો? મંડપ કરવાને એ શિલાની નીચે ખોદવાનુ શરૂ કરો, પછી જ્યાં જ્યાં જોઇએ, ત્યાં ત્યાં થાંભલા મુકો, અને શિલાને ઉપાડયા સિવાય ભોયરાની જેમ ફરતી ભીંત વિગેરે કરો એટલે રાજાને યોગ્ય મંડપ તયાર કરી શકાશે આ યુક્તિ સાભળીને સર્વ લોકો હર્ષ પામીને ભોજન માટે ઉઠ્યા, પછી રોહકના કહ્યા મુજબ ખોદીને મંડપ તૈયાર કર્યો. રાજા પણ એ મંડપ જોઇને પ્રસન્ન થયો તપાસ કરતા માલુમ પડયું કે આ મંડપ રોહકની બુદ્ધિના અનુસારે થયો છે

ફરી બીજી વખત રાજાએ એજ ગામમા એક ઘેટું મોકલીને હુકમ કર્યો કે–"આ ઘેટું અત્યારે તોલમાં છે, તેટલુ પાછુ પંદર દિવસે આપવુ તોલમાં જરા પણ ન્યૂનાધિક ન થવુ જોઇએ" રાજાની આ આજ્ઞા સાભળીને ગામના સર્વ લોકો એકઠા થયા, અને

રોહકને બોલાવીને રાજાની આજ્ઞા કહી સંભળાવી અને ઉપાય પૂછયો, એટલે રોહકે કહ્યું કે જંગલમાંથી વરુ પકડી લાવીને ઘેટા પાસે બાંધો, પછી ઘેટાને દરરોજ સારો પુષ્ટિકારક ખોરાક આપો પણ તે વરુના ભયથી બધો ખોરાક નિરર્થક થશે, અને ઘેટાનું જે તોલ છે, તે તેટલું જ કાયમ રહેશે. રોહકના કહેવાથી લોકોએ તે પ્રમાણે કરીને પંદર દિવસે ઘેટો પાછો મોકલ્યો. રાજાએ તોલી જોયો, તો તેનું જે વજન હતું તેટલું કાયમ હતું. જરા પણ ન્યૂનાધિક થયું ન હતું તપાસ કરતા જણાયું કે એ પણ રોહકની બુદ્ધિનું જ પરિણામ હતું.

તે પછી રાજાએ એક કૂકડો તે ગામપર મોકલાવીને આજ્ઞા કરી કે–આ કૂકડાને બીજા કૂકડા સિવાય યુદ્ધ કરાવવું ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી તે કૂકડા સામે આરીસો મૂકયો. તેમાના પ્રતિબિંબથી કૂકડાએ બીજો કૂકડો જાણીને અહંકારથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માડયું. રાજાના ગુપ્ત માણસોએ એ હકીકત રાજાને કહી એટલે રાજા પ્રસન્ન થયો

તે પછી રાજાએ આજ્ઞા કરી કે–"નદીની રેતીના દોરડા વણીને મોકલાવો." રાજાની આવી બીલકુલ અસભવિત આજ્ઞા સાભળીને લોકો ગભરાઈ ગયા. એટલે રોહકે કહ્યુ કે રાજાને કહેવરાવો કે મહારાજ! તમારા ભડારમા રેતીના જુના દોરડા પડયા હશે, તેમાથી નમુનો જોવા માટે એક દોરડુ મોકલાવો. કે જેથી તેના અનુસારે તેવા દોરડા વણીને અમે મોકલાવીએ, લોકોએ તે પ્રમાણે કહેવરાવ્યુ. તેથી રાજા કઈ પણ બીજો હુકમ કર્યા સિવાય મૌન રહ્યો.

એક વખત મરવાની તૈયારીવાળો રોગી અને વૃદ્ધ હાથી તે ગામમા મોકલ્યો, અને તે સાથે કહેવરાવ્યુ કે "આ હાથી મરી ગયો" એમ કહ્યા વિના દરરોજ તેના ખબર મને મોકલાવા હાથી આવ્યા પછી તેજ રાત્રિએ મરી ગયો, એટલે બીજે દિવસે રોહકના કહેવા મુજબ ગામના અધિકારીએ રાજા પાસે જઈને કહ્યું કે–મહારાજ! આજે હાથી બેસતો નથી, ઊઠતો નથી, આહાર નીહાર કરતો નથી, અને બીજી કંઈ પણ ચેષ્ટા કરતો નથી એ સાભળીને રાજાએ કહ્યુ, ત્યારે શુ હાથી મરી ગયો? આવનાર માણસે કહ્યું–મહારાજ! આપ એમ કહો છો, હુ એમ નથી કહેતો. આ સાભળીને રાજા ખુશ થયો

વળી રાજાએ આજ્ઞા કરી કે–તમારા ગામના કુવાનુ પાણી ઘણુ સારુ છે, માટે તે કુવો અહી મોકલો. ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી રાજાને કહેવરાવ્યુ કે–મહારાજ! ગામડાના લોકોની પેઠે ગામડાનો કુવો પણ સ્વભાવથી જ બીકણુ હોય છે, માટે નગરનો માર્ગ બતાવનાર એક ત્યાનો કુવો અહીં મોકલો એટલે તેની સાથે અમારા ગામનો કુવો ત્યા આવે, આ પ્રમાણે સાભળીને રાજા ખુશી થયો.

વળી હુકમ કર્યો કે અગ્નિના સબધ વિના ખીર રાધીને મોકલો. રાજાની એ આજ્ઞાનુ પાલન કરવાને ગામના લોકોએ રોહકના કહેવા મુજબ, ચોખાને ઘણા પાણીમા પલાળીને સૂર્યના કિરણોથી તપાવ્યા, પછી ચોખાની તપેલીમા દૂધ નાખીને તે પલાલ વિગેરે ઘાસની બાફમા મૂકી, એટલે ખીર તૈયાર થઈ, તે રાજાને મોકલાવી

આ રીતે દરેક પરીક્ષામા રોહક પસાર થયો એટલે રાજાએ તેની અતિશય બુદ્ધિ જાણીને તેને પોતાની પાસે બોલાવવાને આજ્ઞા કરી, અને કહ્યુ કે–રોહકે અમારી પાસે

હાજર થવુ, પણ શુક્લપક્ષ કે કૃષ્ણપક્ષમા આવવુ નહિ, માર્ગે કે ઉન્માર્ગે આવવુ નહિ, સ્નાન કરીને અથવા સ્નાન કર્યા વિના આવવુ નહિ ખુલ્લામા કે છાયામા પણ આવવુ નહિ, એ પ્રમાણે રાજાની આજ્ઞા જાણીને રોહકે કઠ સુધી સ્નાન કર્યું, અને ગાડાના ચીલાના મધ્ય ભાગને રસ્તે ઘેટા ઉપર બેસીને, માથે છત્ર ધારણ કરીને, સધ્યાસમયે અમાવાસ્યા ઉપરાત પડવાને દિવસે રાજાની પાસે ગયો, ત્યાથી ખાલી હાથે રાજા દેવ અને ગુરૂનુ દર્શન કરવુ નહિ, એવી લોકની શ્રુતિથી માટીનો એક પિંડ હાથમા રાખીને રાજાને પ્રણામ કરી તે પિંડ રાજાની પાસે ભેટ તરીકે મૂક્યો એટલે રાજાએ પુછ્યુ–રોહક! આ શુ લાવ્યો? રોહકે ઉત્તર આપ્યો–મહારાજ! આપ પૃથ્વીના પતિ છો, તેથી હુ આ ભેટ લાવ્યો છુ આ સાભળી રાજા પ્રસન્ન થયો.

તે રાત્રિએ રોહકને રાજાએ પોતાની પાસે સુવાડયો રાત્રિનો પહેલો પ્રહર વીત્યા પછી રાજાએ તેને બોલાવ્યો–અરે રોહક! તુ જાગે છે કે ઊંઘે છે? રોહકે ઉત્તર આપ્યો–પ્રભો! હુ જાગુ છુ. રાજાએ કહ્યુ–જો જાગે છે તો શો વિચાર કરે છે? રોહકે ઉત્તર આપ્યો–પ્રભો! હુ એ વિચાર કરતો હતો કે પીપળાના પાનાનુ ડીંટુ મોટુ કે તેની શિખા મોટી? એ સાભળીને રાજાને પણ સશય થયો, તેથી તેને પૂછ્યુ–રોહક! તેં ઠીક વિચાર કર્યો છે, પણ હવે તેનો નિર્ણય શો કર્યો ઉત્તરમા રોહકે કહ્યુ–જ્યા સુધી શિખરનો અગ્ર ભાગ સુકાઈ જાય ત્યા સુધી બન્ને સરખા હોય છે

બીજો પ્રહર પૂર્ણ થયા પછી ફરી રાજાએ પૂછ્યુ કે–અરે રોહક! જાગે છે કે ઊંઘે છે? રોહકે ઉત્તર આપ્યો–દેવ! જાગુ છુ. જો જાગે છે તો વળી શો વિચાર કરે છે? ઉત્તર આપ્યો કે–દેવ! હુ એ વિચાર કરુ છુ કે બકરીના પેટમાથી સરાણે ઉતારી હોય તેવી તેની લીંડીઓ બરાબર નીકળે છે, તેનુ શુ કારણુ? એના નિર્ણય માટે રાજાએ એનેજ પૂછ્યુ, એટલે તે બોલ્યો કે બકરીના પેટમા સવર્ત્તક નામનો વાયુ છે, તેના પ્રભાવથી તે લીંડીઓ ગોળ થાય છે આ પછી રોહક સુઈ ગયો.

ત્રીજા પ્રહરે રાજાએ પુન. પૂછ્યુ–રોહક! જાગે છે કે ઊંઘે છે? ઉત્તરમા રોહકે જણાવ્યુ કે–પ્રભો! હુ વિચાર કરુ છુ કે ખીસકોલીનુ શરીર જેવડુ છે તેવડુ જ તેનુ પૂછડુ હશે કે કઇ ન્યૂનાધિક હશે? રાજાએ તેના નિર્ણય માટે એનેજ પૂછ્યુ એટલે તેણે કહ્યુ કે–દેવ! તે બન્ને સરખા હોય છે તે પછી

ચોથે પ્રહરે–પ્રાત.કાળે રાજા જાગ્યો, તે વખતે રોહકને બોલાવ્યો પણ આખી રાત્રિના ઉજાગરાને લીધે નિદ્રાવશ હોવાથી જવાબ ન આપ્યો, એટલે રાજાએ ગમ્મત કરવાની ખાતર રોહકને સહેજ સોટી વગાડી, એટલે રોહક જાગી ઉઠ્યો ત્યારે રાજાએ પૂછ્યુ રોહક! કેમ ઊંઘે છે? રોહકે કહ્યુ મહારાજ! જાગુ છુ. જો જાગે છે તો ઘણી વારે ઉત્તર કેમ આપ્યો? તેણે જવાબ આપ્યો–દેવ! હુ બહુ ઉંડા વિચારમા હતો, તેનો નિર્ણય કરવામા ચિત્ત રોકાયુ હતુ, તેથી ઉત્તર આપતા વાર લાગી. રાજાએ કહ્યુ કે એવા કયા ઉંડા વિચારમા હતો કે જેથી નિર્ણય કરવામા એટલો બધો વખત લાગ્યો, રોહકે ગભરાયા વિના કહ્યુ–સ્વામિ! હુ એ વિચાર કરતો હતો કે આ રાજા કેટલા પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયો હશે? એ સાભળી રાજા થોડીવાર મૌન રહ્યો, પછી થોડીવારે પૂછ્યુ–બોલ હુ કેટલા પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયો છુ? ઉત્તરમા રોહકે કહ્યુ–પાચ પુરૂષથી, ફરી રાજાએ પૂછ્યુ ક્યા

ક્યા પાંચ પુરૂષથી ? રોહકે કહયું-એક કુબેર ભડારથી, કેમકે કુબેરના જેવી દાન શક્તિ છે. બીજા ચડાળથી કેમકે શત્રુના સમૂહ ઉપર તમો ચડાળ જેવો કોપ કરો છો. ત્રીજા ધોબીથી કેમકે ધોબી જેમ વસ્રને નીચોવીને પાણી કાઢી નાખે છે, તેમ તમે પણ માણુસોને નીચોવીને તેનું ધન લઇ લો છો, ચોથા વીછીથી, કેમકે તમે ભરનિદ્રામા સુતેલા બાળકને પણ નિર્દય વીછીના ડંખની જેમ સોટી મારીને પીડા ઉપજાવો છો પાચમા તમારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયા છો કે જેણે તમને આ રાજ્યપર સ્થાપન કર્યા છે.

આ સાભળીને રાજા ઘણુ આશ્ચર્ય પામીને એકાન્તમા પોતાની માતા પાસે જઇને નમન કરી પૂછ્યું-માતા ! કહો હુ કેટલા પુરૂષોથી ઉત્પન્ન થયો છુ ? માતાએ આવા પ્રશ્નથી વિસ્મય પામીને કહયું-બેટા ! તુ એ શુ પૂછે છે ? તુ તારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયો છે. રાજાએ રોહકે કહેલી હકીકત પ્રગટ કરીને કહયું-માતા રોહકની બુદ્ધિ પ્રાય ખોટી નથી, માટે જે હોય તે સત્ય કહો આ પ્રમાણે ઘણા આગ્રહથી પૂછ્યુ એટલે રાજાની માતાએ કહ્યું-પુત્ર ! સાભળ જ્યારે તુ ગર્ભમા હતો ત્યારે એક દિવસ હુ નગર બહાર ઉદ્યાનમા કુબેરદેવની પૂજા કરવા ગઈ, ત્યાં તે પ્રતિમાનુ અત્યન્ત સ્વરૂપ જોઇને મે તેનો હાથ વડે સ્પર્શ કર્યો એટલે મને કામ વ્યાપ્ત થવાથી ભોગની વાછા થઇ. ત્યાંથી પાછા આવતા માર્ગમા એક સ્વરૂપવાન્ ચડાળને જોઈ તેની સાથે ભોગની ઇચ્છા થઈ. આગળ જતા એક સ્વરૂપવાન ધોબીને જોઈને પણ એવી જ ઇચ્છા થઈ. પછી મહેલમા આવી ત્યારે તે દિવસે ઉત્સવ હોવાથી ખાવાને માટે લોટનો વીછી કર્યો હતો, મે તેને હાથમા લીધો, તેના સ્પર્શથી કામોદીપન થવાથી તેની સાથે પણ ભોગની ઇચ્છા થઇ. આ પ્રમાણે ઇચ્છા માત્રથી તારે બીજા ચાર પિતા થયા હતા, બાકી પરમાર્થથી તો એક પિતાજ સત્ય પિતા છે. આ સાભળી રાજા રોહકની બુદ્ધિથી ઘણુ વિસ્મય પામ્યો, અને તેથી તેને સર્વ પ્રધાનોમા મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો.

વૈનયિકીબુદ્ધિ ઉપર નિમિત્ત જાણનાર બે શિષ્યનુ ઉદાહરણ.

તે આ પ્રમાણે-કોઇ સિદ્ધપુત્ર પાસે તેના બે શિષ્યો નિમિત્ત શાસ્ર ભણુતા હતા તેમાનો એક શિષ્ય બહુમાનપૂર્વક ગુરૂનો વિનય કરીને, તે જે કઈ કહે તે સર્વ બરાબર ચિત્તમા ધારણુ કરીને નિરન્તર તેનો વિચાર કરતો હતો. વિચાર કરતા જે કોઇ સ્થળે સદેહ પડતો તે બાબત પુન ગુરૂ પાસે આવીને વિનયપૂર્વક પૂછીને નિસદેહ થતો. એ પ્રમાણે હમ્મેશા વિચાર પૂર્વક શાસ્રાર્થનુ ચિન્તન કરતા તેની બુદ્ધિ ઘણી ઉત્કૃષ્ટ થઇ. બીજો શિષ્ય તેથી વિપરીત-ઉપરોક્ત ગુણ રહિત હોવાથી તેની બુદ્ધિ તેવી ન થઇ.

એક દિવસ તે બને શિષ્યો ગુરૂની આજ્ઞાથી નજીકના ગામ જવા ચાલ્યા, માર્ગમા જતા મોટા પગલા જોઇને વિનયવન્ત શિષ્યે બીજાને પૂછ્યુ-અરે ભાઈ ! આ પગલા કોના છે ? તેણે કહ્યુ-એ પગલા હાથીના છે, એમા શુ પૂછે છે ? વિનયશાળીએ કહ્યુ. ના હાથીના નથી પણ હાથણીના છે, વળી તે ડાબી આખે કાણી છે, તેના પર બેસીને કોઈ રાણી ગએલી છે, વળી તે સૌભાગ્યવતી અને સગર્ભા હોવાથી પ્રસવ વેદના અનુભવતી આજકાલમા પ્રસવ કરશે અને તેને પુત્ર જનમશે, આ સાભળીને અવિનીત બોલ્યો-એ શાથી જણાય ? વિનયવન્તે કહ્યુ આગળ ચાલો સર્વ પ્રગટ થશે તે પછી બને જણા જ્યા

જવાના હતા તે ગામની બહારના ભાગમા સરોવરના તીર ઉપર તંબુમા રહેલી હાથણી જોઈ, તે હાથણી ડાબી આંખે કાણી છે એમ જાણ્યુ, એટલામા કોઈ દાસીએ કોઈ વૃદ્ધ પુરૂષને કહ્યુ કે મહારાજાને વધામણી આપો, મહારાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે આ સાભળીને વિનયશાળીએ બીજાને કહ્યુ ભાઈ ! જો સાભળ ? આ દાસીનુ વચન મે કહ્યુ હતું તે યથાર્થ છે કે નહિ ? ઉત્તરમા તેણે કહ્યુ –ભાઈ તે સર્વ મે જાણ્યું, તારૂ જ્ઞાન સત્ય છે

તે પછી બન્ને જણા હાથ–પગ ધોઈને સરોવરના તીરના ઉપર રહેલા મોટા વડવૃક્ષની નીચે વિસામો લેવા બેઠા તે વખતે ત્યા પાણી ભરવા આવેલી કોઇ વૃદ્ધ સ્ત્રીએ તેમની આકૃતિ જોઈને વિચાર્યું કે જરૂર આ બન્ને વિદ્વાન હોય એમ જણાય છે, એમ માનીને તેણે પોતાનો પુત્ર પરદેશ ગએલો હતો, તેના આગમન–સબધી તેઓને પૂછ્યુ કે ભાઇ ! મારો પુત્ર પરદેશ ગયો છે તે કયારે આવશે ? આ પ્રશ્ન પૂછતાની સાથે જ તેના માથે જળથી ભરેલો ઘડો હતો તે પડીને ભાગી ગયો, આથી વિચાર કર્યા વિના બોલનાર બીજા શિષ્યે કહ્યુ–બાઇ ! તારો પુત્ર આ ઘડાની જેમ નાશ પામ્યો છે. તે સાભળીને વિચાર કરીને બોલનાર પહેલો શિષ્ય બોલ્યો–અરે ભાઈ ! એમ ન બોલ, એનો પુત્ર ઘેર આવ્યો છે ડોશી મા ! ચિન્તા ન કરો, જુઓ તમારો પુત્ર અત્યારે ઘેર આવ્યો છે, તેનુ સુખ જોઈ આનદ પામો આ સાભળીને તે વૃદ્ધા તેને સેકડો આશીર્વાદ આપતી પોતાને ઘેર આવી, અને જુએ–છે તો તરતજ આવીને વિસામો લેવા બેઠેલો પોતાનો પુત્ર જોયો. પુત્રે ઉઠીને માતાને પ્રણામ કર્યા, માતાએ આશીર્વાદ આપીને નિમિત્તિયાઓની હકીકત કહી, પછી પુત્રને પૂછીને એક વસ્ત્રયુગલ અને કેટલાક રોકડા રૂપીઆ વિચાર કરનાર વિદ્વાન શિષ્યને આપ્યા. આથી વિચાર કર્યા વિના બોલનાર બીજો શિષ્ય હૃદયમા ખેદ લાવીને ચિન્તવવા લાગ્યો કે જરૂર ગુરૂએ મને સારી રીતે ભણાવ્યો નથી નહિ તો આ યથાર્થ નિમિત્ત જાણે છે, અને હુ નથી જાણતો તેનુ શુ કારણ ?

તે પછી ગુરૂનુ કાર્ય કરીને બને જણા ગુરૂ પાસે આવ્યા, ગુરૂને જોતાજ પહેલા શિષ્યે બે હાથ જોડીને આનન્દાશ્રુ યુક્તપણે ગુરૂના ચરણમા નમસ્કાર કર્યો, અને બીજો શિષ્ય તો પત્થરના સ્તંભની જેમ જરા પણ નમ્યા વિના માત્સર્ય અગ્નિથી ધુધવાતો અક્કડ થઇને ઊભો રહ્યો, તેને તે પ્રમાણે સ્થિર ઉભેલો જોઇને ગુરૂએ કહ્યુ–અરે ! કેમ નમ્યા વિના સ્તભની જેમ અક્કડ ઊભો છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યો હુ શા માટે નમું ? જેને તમે સારી રીતે ભણાવ્યો છે તેજ નમશે ગુરૂએ કહ્યુ કેમ મે તને સારી રીતે નથી ભણાવ્યો ?, તેણે કહ્યુ ના, મને સારી રીતે નથી ભણાવ્યો. એમ કહીને સર્વ પૂર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યુ. આથી ગુરૂએ પહેલા શિષ્યને પૂછ્યુ–વત્સ ! કહે તે શી રીતે એ જાણ્યું ?, ઉત્તરમાં તેણે કહ્યુ –ભગવન્ ! હુ હમ્મેશા આપની પાસેથી જે શીખતો તેનો બરાબર વિચાર કરતો. તેજ પ્રમાણે અહી પણ મે વિચાર કર્યો કે આ પગલા હાથીના છે એ તો સુપ્રતીત છે, પરન્તુ તે હાથીના છે કે હાથણીના છે ? એમ વિશેષ વિચાર કરતા તેણે લઘુશકા કરેલી તે ઉપરથી જાણ્યુ કે એ પગલા હાથણીના છે. વળી માર્ગમાં જમણી બાજુની વાડપર ચડેલી લતાઓના પાદડા તેણે તોડેલા હતા, પણ ડાબી બાજુના લતાઓના પાદડા અખડિત હતા તેથી મે નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર આ હાથણી ડાબી આંખે કાણી છે. તથા એનાપર આરૂઢ થઇને ગએલ કોઇ રાજ પરિવાર હોવો જોઇએ, તે સિવાય

એવા વાહન પર કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય મુસાફરી કરે નહિ, આગળ જતા હાથણી પરથી ઉતરીને લઘુશંકા કરવા બેઠેલ હશે તે જોઇને મે' નિશ્ચય કર્યો કે મુસાફરી કરનાર કોઈ રાજરાણી છે, વળી ત્યા વૃક્ષપર લાગેલ રાતા વસ્ત્રના અંશને જોઇને વિચાર્યું કે તે સૌભાગ્યવતી હોવી જોઇએ, અને ભૂમિપર હાથ મૂકીને ઉભી થએલ છે એમ જણાયાથી તે ગર્ભવતી છે, એમ માન્યુ. ઉભા થઇને ચાલતા પ્રથમ જમણો પગ ભારથી મૂકેલો જોઇને જાણ્યું કે તે પ્રસૂતિની પીડાથી પીડાય છે, એટલે આજકાલમા તેને પુત્ર પ્રસવવો જોઇએ.

વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પૂછ્યું હતુ, તેમા પણ તેણે પ્રશ્ન કર્યા પછી તરત જ ઘટ પડી જવાથી મે' એમ વિચાર કર્યો કે જેમ આ ઘડો જ્યાથી ઉત્પન્ન થયો, ત્યાં જ પુનઃ મળી ગયો, તેવી રીતે આનો પુત્ર પણ આને અત્યારે મળવો જોઇએ

આ પ્રમાણે વિનીતશિષ્યના કથનથી પ્રસન્ન થએલા ગુરૂએ તેને આનંદપૂર્વક સ્નેહ-દૃષ્ટિએ જોઇને પ્રશંસા કરીને બીજા શિષ્યને કહ્યું કે ભાઈ! આમા કેવળ તારોજ દોષ છે કે જે શીખ્યો તેનો તેં વિચાર ન કર્યો, એમા અમારો લેશ માત્ર પણ દોષ નથી, કેમકે અમે તો માત્ર શાસ્ત્રના અર્થનો ઉપદેશજ કરી શકીએ, તેનો બરાબર વિચાર કરવો એ તમારુ કામ છે. આ ઉદાહરણમા વિચાર કરનાર શિષ્યની વૈનયિકી બુદ્ધિ જાણવી

કર્મજા બુદ્ધિ ઉપર ખેડૂતની બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે

કોઈ ચોરે કોઈ વણીકના ઘરમાં રાત્રિના વખતે ભીતમા કમળનાં આકારનુ કાણુ પાડીને ચોરી કરી. સવારે પાછો તેજ ઘર આગલ ગુપચુપ આવીને ખાતર સબંધી સમાચાર લોકોથી જાણવા લાગ્યો. લોકોએ તે કોતરેલ ખાતરની પ્રશંસા કરી, તેવામા ત્યા એક ખેડૂત આવેલો તે બોલ્યો એમાં આશ્ચર્યકારી શુ છે? જે કાર્ય શિખેલ હોય, અને હમ્મેશા તેનો અભ્યાસ કરે, તો તે કાર્ય ઉત્કૃષ્ટ થાયજ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શુ છે? કંઇજ નહિ ખેડૂતના આ કથનથી પેલો ચોર મનમા ગુસ્સે થયો, અને બીજા લોકોને પૂછ્યુ કે આ કોણ છે? લોકો પાસેથી જાણ્યુ કે તે ખેડૂત છે અને અમુક સ્થળે રહે છે. એ પ્રમાણે જાણીને એક દિવસ હાથમા છરી લઇને પેલા ખેડૂતની પાસે ક્ષેત્રમા ગયો, ત્યા જઇને કહ્યુ, કે અરે ખેડૂત! આજ હુ તારુ ખૂન કરીશ. ખેડૂતે કહ્યુ શામાટે?, ચોરે કહ્યુ—તે દિવસે તે 'પેલુ' મે પાડેલુ ખાતર વખાણ્યુ નહીં' તે માટે. ખેડૂતે કહ્યુ મે તે વખતે સત્યજ કહ્યુ હતુ, કે જે માણસ જે કાર્યમા હમ્મેશાં અભ્યાસવાળો હોય છે, તે માણસ તે કામ ઘણુ જ સારુ કરે છે બીજાની વાત તો દૂર રહી, આ મારુ જ ઉદાહરણ જો, આ મારા હાથમા રહેલા મગના દાણા જો તુ કહે તો સઘળા અવળામુખે પાડુ અથવા એક બાજુ પડતા પાડુ આ સાભળીને ચોર ઘણુ આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો કે બધા દાણા અવળામુખે પાડવા જોઇએ ખેડૂતે વસ્ત્ર પહોળુ કરીને બધા દાણા એજ પ્રમાણે નાખ્યા આથી ઘણુ વિસ્મય પામેલો ચોર તેની વારવાર પ્રશંસા કરીને બોલ્યો, કે જો તે મગના દાણા એ પ્રમાણે ન નાખ્યા હોત તો જરૂર હુ આજે તને મારી નાખત આમા ખેડૂત અને ચોર બન્નેની કર્મજા બુદ્ધિ જાણવી.

પારિણામિક બુદ્ધિ

એક રાજાને યુવાનમંત્રીઓએ કહ્યુ ' સ્વામી, આ ઘરડા મંત્રીઓને કાઢીને નવા મંત્રીઓનો જ રાખો. રાજાએ કહ્યુ. ભાઇ, ઘરડા ગાડા વાળે. યુવાનો ન માન્યા રાજાએ એક પ્રશ્ન કર્યો : જે પોતાના પગથી મારા માથા પર પ્રહાર કરે, મને મારે, એને શો દંડ આપવો જોઇએ ?

યુવાનોએ તરત જ જવાબ આપ્યો. એના તલતલ જેવડા ટુકડા કરી નાંખવા જોઇએ. રાજાએ વૃદ્ધમંત્રીઓને આ પ્રશ્ન કર્યો. એમણે એકાંતમા જઇને વિચાર્યું. આપણા રાજા તો સર્વાધિક બળી છે. એમને મારવાની વળી કોનામા તાકાત હોય? માટે આ પ્રશ્ન રહસ્યવાળો છે રાજાને મારવાની તાકાત એમના નાના બાળ પાસે જ હોઇ શકે, એથી જવાબ વાળ્યો કે એનુ તો વિશેષ સન્માન કરવું જોઇએ

યુવાનો ઉશ્કેરાયા. વૃદ્ધોએ વિગતથી વાત કહી, ત્યારે એમના મો શરમથી નીચા થઇ ગયા આનુનામ પારિણામિક બુદ્ધિ.

આ ચારે પ્રકારની બુદ્ધિના વિશેષ દૃષ્ટાંતો નન્દિસૂત્રથી જાણી લેવા.

